De Gids. Jaargang 65

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1901

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001190101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

Aan het strand.

Moe van den heeten slapeloozen nacht na zoo vele heete slapelooze nachten, ben ik opgestaan nog voor in mijn venster-vierkant de wit-brandende starren begonnen te flauwen boven het palmen-zwart. Buiten rolde en deinde de nachtnevel; dunne golven spoelden tusschen de pilaren der voorgalerij. Eenzaam langs wegen waar de dauw zwaar was op gebogen sprieten en gebukten struik, ben ik de slapende stad uitgegaan.

Nu is het licht geworden. En ik sta aan het zeestrand.

Ik volg de bochten der baai naar de landspits, waar, alleen, een prachtige njamploeng staat; een groene heuvel lijkt hij tegen de zilverende zeeë-vlakten. De ijle geur van den bloesem drijft me tegemoet.

Leunend tegen den stam, laat ik mijn oogen omhoog gaan in het gebladerte. Als een smaragden halfbol hangt het daar, donker-glorig, hoopen en heuvels opgetast groen en zwartige schaduwholen; weifelig schemerglanzen witte bloesemtrossen daartusschen; hier en daar sproeit een plotseling stralenfonteintje op den rand van goudig-doordroppeld groen. Door flonkeringen en donkeringen heen stijgt sterk de rechte stam omhoog. En boven, waar twijgen en loof tot een gelig schijnsel verwazen, schijnt blank de hemel door.

Ik laat me neerglijden tusschen de hoog-opstaande wortels, die ebbe en vloed hebben losgespoeld uit het zand. Rondom me heen, wijd gespannen, zijn de lange laagste takken, waar het loover zoo breed aan spreidt; ik zie den horizont bochtig behangen met slingers en wimpels van groen.

Zoo stil is alles; kleurloos.

Onder wit-lichtende luchten ligt blank de effen zee. De magere schaduwtjes der palmbooomen zijn haast onzichtbaar op het grijzige zand. Daarachter staat zwart-achtig het strand-bosch. Niets dan blank en grijs en wazend zwart; het groen van de njamploeng-kroon boven mijn hoofd is de eenige kleur in de wereld. Ik zit als in het hart van een tooversmaragd, roerloos wèl-willig-gevangen.

Zal nu de betoovring beginnen?

Aan den zoom van het strandbosch, daar waar onduidelijke bruine hutjes tusschen de stammen staan, beweegt iets; het komt langzaam aan uit de donkerte te voorschijn, het zonnige strand op. Het is een oud mannetje, een visscher, met zijn gereedschap in een bundel op den rug. Een hoed van gevlochten bamboevezels, bruin en vlak-rond als een groote bosch-paddestoel, overdonkert zijn gezicht, en slaat een half-schijf van schaduw neer over zijn ribbige borst: hij heeft een verschoten paarsen sarong, met een riem vastgesjord, om de lenden.

Ik zit zoo klein ineengedoken tusschen de hoogopstaande wortels van den njamploengboom, het oude visschertje ziet me niet. Dicht langs me heen gaat hij de zee in. Hij moet een eindweegs waden, voor het water hem tot aan de knieën komt; het getij is op zijn laagst. Nu, een mager zwart schimmetje tegen het zilver van zee en lucht, blijft hij staan; en den last van den gebukten rug latende glijden, begint hij zijn dagwerk: hij zet de visch-hekken uit.

Heen en weer beweegt de kleine donkere gedaante, kleintjes heen en weer tegen den blanken glans der verte; hij trekt de visch-hekken als een ragfijn zwart streepsel achter zich aan. De oude man gaat bedachtzaam te werk, met ervaren list. Zóo moet hij de buigzame staketsels doen kronkelen en slingeren, doodloopend in eigen draai, dat de visch die bij rijzenden vloed er binnen zwemt, onmogelijk weer een uitweg vinde, als het getij verloopt.

Zwem maar, zwem maar, kleine zilveren visch, vlugge gouden visch, prachtige blauwe en groene en regenboog-gloorde visch! Stoot den strak-oogden kop en de sidderende vinnen tegen de spijlen. Haast-je maar, haast-je maar, veel-pootige krab! loop maar heen en weer, schuif en graaf in het van schelpjes ruwe zand! Vischje, je komt er niet meer uit -

al te vele slingeringen van het vischhek omringelen je. Krabbetje, je graaft je niet vrij! al te diep staan de hekken gedreven. Geeft het op, ligt stil! Het laatste water is al weggeloopen. Nu komen de visschers-vrouwen, nu heffen zij de hekken, nu lezen zij je op, o zilveren en gouden, o roze-roode en blauwe, o schitterende, sidderende, ontelbare oogst der zee!

De hekken staan. Het visschertje komt plassend aan land gewaad. Hij wil een beetje op de bamboezen rustbank voor zijn hut gaan liggen, en een sigaar rooken van fijn-gesneden tabak in het papier-achtig hulsel van den maïs-kolf gerold. Nu is het goed rusten; want zijn dagwerk is gedaan.

Daar komt een geheele bende kinders aangerend over het strand; schel-stemmig joelen ze. In den zonneschijn draven zij spiernaakt; de rappe beenen flikkeren, in den lachend-al open mond blinken de melkwitte tanden, de oogen tintelen van pret onder den ruigen in zee en zon rossig geworden haarbos. Die het eerst de zee in plast schreeuwt zijn victorie uit, dat een echo terugjuicht uit het bosch. Nu zijn ze allen in de baai, van den grootste af, die misschien twaalf, tot den dikbuikigen kleinste die even drie is.

Ze baden niet, het water is hier te ondiep; zij zoeken paarlmoer. In dunne plaatjes en scherven ligt het tusschen het losse zand, waar de vloed de ledige schelpen aan stukken heeft gegooid. Bedachtzaam her- en derwaarts gaande, tasten zij er naar met den voet. Die een puntig scherfje voelt, staat stil, rechtop op één been, en met voet en teenen van het andere raapt hij de vondst op, en beurt ze in de afhangende hand. Als beide handen vol zijn, steekt hij de glanzige stukken in den mond. Hij heeft geen plooi of vouw van kleeding om zijn schatten te bergen; maar zijn moeder noemt hem daarom niet naakt. Zij heeft hem een snoer kralen om den hals gebonden, en een touwtje om het middel. Haar kind is geen hond of kat, die geen moeder hebben om hen aan te kleeden!

Zoek je glinsterende scherven, jou kleine bruine jongen! zoek scherven en vind schatten, vind schat van kracht en joligheid in d'eb der rijke zee!

Nu is het geheele dorp wakker en doende. Een licht rhytmisch getokkel huppelt door de lucht; dat zijn de houten stampers die op en neer dansen in de houten blokken, de

uitgeholde stukken boom-tronk waarin de vrouwen rijst ontbolsteren. Ik zie ze niet. Maar ik weet goed, hoc ze daar staan, onder het luchtig-gevoegde bladeren-dak dat schaduw breidt over hun werk. Zij hebben het zwarte haar in een laag-afhangenden knoop getrokken, de sarong is in der haast geschort, in den slendang, den breeden sjerp dien ze van schouder naar heup om en om geslagen hebben, hangt als in een wieg een slaperig kleintje. Zij houden beide handen aan den stamper en met haar gezellinnen in de maat stampen en babbelen zij.

De zonneglimpjes door het losse bladeren-dak laten de kleuren in hun kleedij bloeien, het rood en geel der sarongs, de zachte tinten der kabaias. In het rijstblok huppelt en springt de rijst onder de dansende stampers: gouden kafjes en paarlige kernen vliegen en vallen schitterend door elkaar.

Nu komt een forscher geluid er aangeklonken, sterk neerkomende slagen, volhardend hamergeklop. Ik zie den werkman. Hij staat aan de overkant der baai, waar een palmengroep dunne schaduw strooit; hij timmert aan zijn prauw. Met de kiel naar boven gekeerd gelijkt zij een grooten zwartigen visch, aemechtig op het droge. Zij ligt roerloos nu, als dood; maar in elk harer slanke lijnen, in de smalle welving der zij, in de scherpe kiel lang gestrekt, in den oprekkenden steven wacht verborgen lenigheid. Straks komt de eerste golf, die den vloed vooruit draaft, straks komt het opbeurende getij, straks met een sprong, schiet zij de branding in. Uit slaat ze den grooten grauwen zeilen-vlerk aan den mast. Weg scheert ze voor den wind. Zij schiet over de golven, vogel en visch tegelijk. En de schipper die op den steven staat, voelt de touwen straf als zijn armen, zijn borst ruim aad'mend als het zeil. Daar denkt hij aan, terwijl hij hamert, hamert aan de kiel.

Zijn jonge vrouw komt op hem toe. Ze draagt haar kleine schrijlings op de slanke, even uitgebogen heup, het naakte lijfje met haar arm omvangend; aan de afhangende linkerhand schommelt een bundel goed. De timmerman roept haar aan; zij antwoordt; klaar klinken de stemmen der twee over het strand.

‘Ik wil gaan baden met het kind! En de kleeren van het kind wasschen, en jou kleeren!’

Den slendang lostrekkend, zet ze den kleine neer in het zand, en maakt zich tot het bad gereed. Zij schudt den zwaren haarknoop die haar in den nek is gezakt, los in een glinster-zwarte golf; dan, met beide handen den overvloed bijeengarend, draait zij vlugvingerig den vasten wrong, dien zijn eigen zwaarte houdt. De kabaja glijdt haar van de schouders; haar armen glanzen goud-achtig bruin. Zij trekt den hoog geschorten sarong nog wat strakker om de borst. En de kleine bij de hand nemend, waadt zij met hem het water in.

Het jongetje is nog warm van haar koesterende lende; hij begint te huilen om de natheid en de kou. Hij hangt aan haar sarong, en krijt dat hij gedragen wil worden. Maar zij leidt hem dieper den vloed in, en bukkend, schept zij beide holle handen vol, en giet het water over hem heen, over zijn mollig bibberend lijfje, over zijn kaalgeschoren kleinen bol, dat water en tranen hem tegelijk in het schreeuwendopen mondje loopen. Weinig stoort ze zich aan zijn gekrijt. Ze kijkt zelfs niet eens naar hem. Haar rustige oogen blikken recht uit over zee. Zoo gestadig en onverstoorbaar de zee-zelve haar golven neerwerpt op het strand, zoo gestadig en onverstoorbaar giet zij de volle handen telkens weer over haar kleintje uit.

Nu droogt ze hem met den vouw van haar sarong het gezicht af, en laat hem loopen naar zijn paarlmoer-zoekende makkers. En zelve waadt ze dieper de zee in.

Ze hurkt neer, en laat de kabbeling over haar schouders spoelen en om haar hals; met beide handen het gezicht bettend, snuift ze de frischheid op der natte palmen, en aait het haar dat het spiegelend glimt. Dan, opgerezen, staat ze stil, en tuurt de verte in, onbewegelijk, als eene die in droomen haar wil te loor laat gaan. Het water vloeit blinkend langs haar af; het vleit den sarong glad tegen haar boezem en haar slanke dijen aan. Haar oogen zijn stil in het effen gezicht. Zij denkt aan niets. Het is haar wèl te moede.

O, jonge vrouw van den visscher! en wèl moog je tevreden zijn! Zoo vriendelijk omvangen je alle de machten des levens. O, hoe goed zijn de ontzaglijken voor jou! Zij openbaren je niet hun grootheid, ze laten je niet voelen hun overmacht. Hun gunst vloeit je toe als de lucht die je ademt; je ontvangt ze en weet het niet.

Aarde, zon en zee begiftigen je uit onuitputtelijken rijkdom. In vrijheid weeldert je krachtig-mooi lijf, bloeiend en vrucht-dragend. Je leeft bij den dag die schijnt, bij den nacht die schaduwt - vandaag is alles goed, en je treurt niet om gisteren en verlangt naar morgen niet. Die je kent zijn je gelijken en kameraden; jelui eten en werken en spelen samen, je leent in geven en in nemen, je wordt boos op elkander en scheldt, maar dat duurt niet lang. Toewan Allah en de geesten, de goede en de booze die zeer machtig zijn stellen zich toch met geringe offeranden tevreden, en de handvol melati-bloesem die je neerlegt onder den heiligen waringin, dunkt hun hulde genoeg bij het eer-brengend gebed. Ook voor den dood vrees je niet zeer, want het is eenmaal zóo beschikt, dat het leven langs éenen weg heengaat en komt langs een anderen terug. Zóo zijn alle dingen, de zienlijke en de onzienlijke je wèl vertrouwd. En geen twijfel stoot ooit aan je evenwichtige gedachte.

Van uit de schaduw trek je mijne oogen, goudige baadster! Van uit de berusting trek je mijn verlangens alle. Glanzend sta-je in den vloed die glanst. En 'k zie hoe frissche schoonheid van rondom op je toestroomt, hoe aad'mend je geluk drinkt uit morgenzon en zee.

Ik zie het, en ik zou wel op je toe willen loopen en mijn beide leege handen naar je uitstrekken: ‘Zustertje, geef mij, die het zoo héel, héel noodig heb, toch een beetje van je overtollig geluk!’

Maar ik weet veel te goed, dat ik niet vragen kan, en jij niet geven. Mijn verlangende handen zouden je niet bereiken, al hield ik je omvat; en al spiegelden je oogen in de mijne zich, je blik zou mijn blik niet vinden.

Ik zit in donkere zwoelte van het strand. Daar vóor me, flonkert de zee; ik durf me er niet in begeven. Ik ben zoo lang, zoo ver van haar weggebleven - nu ligt het gore stof der straten op mijn hart. De zwaaiende oneindigheid van den horizont maakt me duizelig. Ik ben bang geworden voor het vliegen en tuimelen der golven. Och hoe veel te lang, och hoe veel te ver, weet ik nu dat ik afgedwaald ben van zee!

Ik sluip in een smaragden cel, daar vandaan kan ik de kracht, de vrijheid en het geluk zien van hen die de zee in

gaan. Maar zelf mag ik niet. Ik mag den toover-smaragd niet uit. Het zou de betoovering verbreken.

Of toch? of tòch?

Wat is dat voor een plotselinge koelte over mijn voeten, voor een schittering vlak in mijn gezicht? O, onmerkbaar en inéens, het is vloed geworden! Daar komt ze de sterke zee, nu komt ze me halen, mij die tot haar niet durfde gaan!

Steedsche verbeeldingen en verzinsels die ik lang voor verstand heb aangezien! wrevelig geld-gebrek, haast om toch vooruit te komen in de wereld, loodzwaar werk dat mijn werk niet is, gezelschap en oordeel van sierlijke menschen - met mijn stoffige kleeren gooi ik jelui van me af! - ligt daar!

Ik sta naakt, ik ben alléen, ik zou kunnen schreeuwen van geluk.

Nu ga ik de zee in, - de zee!

A. DE WIT.

Twee sonnetten.

Voor S.J.P. Kruger.

I.

Waar felle schaduw tiert noch zonneschijn,
In Westerland, dat als door wolkgeloken
Vensteren 't daglicht kleureloos gebroken
Voelt schrijnen, artsenij-verdoofde pijn;

Hier waar moê slaven in hun schemermijn
Geruischloos over 't vreugdloos werk gedoken
Leven en sterven en de onuitgesproken
Waarheid meêneme' in 't eeuwiglijk-stilzijn,

Hoe staat hier plotseling de scherpgekante
Toren van uw slagschaduw, Groote Grijze,
Eenig massief in 't neevlig-transparante? ...

Is het dan waar, wat geen gelooven kon,
Dat nog menschschoudren boven wolken rijzen,
Menschoogen opzien in Gods simple zon?

II.

Hoort, tonen zwaar uit klokkenmonde
Klinken zich vol tot woorden samen:
Oude, metaalheldere namen,
Dingen die wij niet meer verstonden;

Klankklaar en maatvast saamgebonden
Al de bloedwarme, felle, eenzame
Hartkreten die verdwalen kwamen:
Werelds oud volkslied weêrgevonden ...

Omniet? - De wind heeft ze gehoord
En joelt ze door de winternachten.
En Echo leert ze woord voor woord
Aan klankbodem van stilste schachten.
Zij gaan voortaan van reê tot reê
Op golfmuziek van eeuwge zee.

P.C. BOUTENS.

Een herinnering aan de Zugspitze en het Passiespel van Ober-Ammergau.

Wat verrukkelijk vooruitzicht heeft de zomer van 1900 mij en duizenden bevoorrechten met mij gebracht! Te midden van het natuurgenot, dat des zomers door schier iedereen begeerd en gelukkig door steeds meerderen uit alle klassen verkregen wordt, heeft men zich van kunstgenot vrijwel te spenen. En brengt de winter ons weer midden in het kunstleven terug, hij belet ons bijna geheel het weldadig verkeer met het leven der natuur. Maar nu werd de wereld opgeroepen naar Ober-Ammergau, het wijd vermaard Passionsdorf aan den voet der Beiersche Hoogalpen. Een bedevaart dus naar een plek, die om een merkwaardige uiting van vroomheid en kunstzin beroemd is in kerkelijke kringen en onder kunstvrienden, en die de liefde heeft van allen wier hart uitgaat naar de natuur. Voor een leven van ingespannen geestelijken arbeid op allerlei gebied, kan er wel geen weldadiger verkwikking zijn dan dit zoo zelden vereenigbaar genot van natuur en kunst.

Onverdeeld hoog gespannen waren echter, eerlijk gesproken, mijn verwachtingen niet. Niet zonder zekeren angst dacht ik aan het waagstuk, dat men te Ober-Ammergau weder ging volvoeren. Er is in het meest eerbiedwekkende boek, dat het verleden ons naliet, geen eerbiedwekkender bladzijde dan die, waarop in zoo ontroerenden eenvoud ons de ondergang van den Nazarener profeet wordt beschreven, die de zegepraal van Christus geworden is. Zou het zichtbaar maken van zijne smarten, het hoorbaar worden van zijne laatste woorden, zou het in harde klare werkelijkheid vóor ons staan van

teeder-heilige en ideale dingen als die in onze zielen zich groepeeren om het kruis, - zou het heel diep in ons hart niet wat schrijnen? Wie hoort graag psalmzingen tusschen marktgewoel, of luistert naar een mensch die bidt en predikt in de bezige drukte der vroolijke straten? Wat op het altaar behoort, moest nooit in winkels te kijk worden gesteld. En wat in het heiligdom des harten woont, vertoone men niet op de planken.

Maar het had er allen schijn van of ik dwaalde. Het onmogelijke leek hier mogelijk, het onbereikbare bereikt. Herinneringen aan vroegere voorstellingen van het passiespel wekten nu nog bij ernstige mannen uitingen van geestdriftige bewondering op. De voorstelling van dit jaar heette die van vroeger nog te overtreffen. Als ‘ein Muster von Bühnen-technik’ hadden vakmannen de vertooning dezer landlieden geprezen. De geschiedkundige nauwkeurigheid bij de verzorging van het uiterlijk werd geroemd. Bijbelkenners waren vol lof over de handige wijze waarop uit de vier lang niet overeenstemmende Evangelieverhalen een treurspel was samengesteld. Meer dan een, wiens oordeel bij mij woog, was getroffen door de bekoorlijke gedachte, dat dit vrome spel uit vroeger eeuwen nog in onzen nuchteren tijd een levende prediking zou kunnen zijn tot een geslacht, dat ten deele vervreemd was van Christus. En onder hen waren er, die niet alleen door den ‘Passionszauber’ waren bevangen, maar een sterken indruk hadden ontvangen, dat over dit spel de wijding lag van een oprecht geloof, en dat er de kracht van een hoog bedoelen voelbaar in bleef, tot wezenlijke verheffing van ieder die het aanschouwde.

Zoo zou het dus toch mogelijk, zelfs verkwikkend en stichtend zijn, om te zien hoe een mensch den Zoon des Menschen nadeed en den Man van Smarte vertoonde, die ons als het uitgedrukte beeld van het hoogste en heiligste dat wij kennen, voor oogen staat? Hier dus weer eens hersteld die hoogere eenheid van vroomheid en kunstzin, van geloof en schoonheid, ter kwader ure en tot beider schade verbroken? Hier weer openbaar gemaakt, dat iedere verzoening van deze twee edelste kinderen van den menschelijken geest, hun beiden weldadig is, den godsdienst machtiger en heerlijker, de kunst reiner en verhevener maakt? En hier de gewijde kunst, ook

voor degenen die zich aan den leerstoel der kerken ontgroeid achten, de opvoedster tot godsdienstig leven? - Och, al schuilt er ook wat twijfel onder zoo blijde hoop, zij wekt toch hartelijk verlangen.

En daarenboven, - nu, ja, dat is iets van geheel andere soort, maar het trad er hier toch naast en vermengde er zich mede, - dat blijd begeeren naar de natuur en hare volheid! Wie de weelde kent, waarin lichaam en ziel zich baden, wanneer de natuur niet meer in hare beminnelijkheid, maar in hare majesteit, en meer nog in haar verheven ernst dan in haar vredig mooi voor ons staat, - wie dat wonder harmonisch genot heeft gesmaakt van de grootste krachtsinspanning van het lichaam en de meest intense emoties van ontzag en bewondering, die weet dat het verlangen naar het hooggebergte in een mensch kan opkomen met de kracht van een lang heimwee, een vurige liefde en een met ongeduld verbeid geluk. Van hooger of lager orde dan de aandriften ontsproten uit onzen religieuzen en onzen aesthetischen zin, het doet er niet toe, - de begeerte om oog en ziel weer open te stellen voor het stil verheven schoon der schepping, is er toch aan verwant. En hier hing zij er nauw mede samen, hier werd zij er mede een. Mocht het menschenwerk tegenvallen, de natuur stelt nooit teleur wie haar met liefde nadert.

Wat verrukkelijk vooruitzicht die zomer ons bracht!

Het kwam zoo uit, dat de tocht naar de bergen aan het bezoeken van Ober-Ammergau moest voorafgaan. Ik ben er niet rouwig om. Wel wil ik dadelijk erkennen, dat mijne indrukken van deze vrome kunstuiting bevredigender hadden kunnen uitvallen, indien de impressie van de bergnatuur daaraan niet vooraf was gegaan. De Beiersche Alpen hebben het op hun geweten, dat het Beiersche passiespel mij maar matige voldoening schonk. Maar echte kunst, echte gewijde kunst vooral, behoeft de bekoring en de wijding der natuur niet te vreezen. Hare schoonheid en heerlijkheid is van een andere orde, maar niet minder aantrekkelijk en aangrijpend. Kunst is zelve natuur. Zij is een hooge en reine openbaring van het natuurlijk geestesleven, gelijk de bergen het zijn van de stoffelijke kosmische krachten. Waar de indruk van de natuur dien van de kunst benadeelt, heeft er iets aan hare

hoogheid en reinheid ontbroken. Kan Ober-Ammergau tegen de Zugspitze niet op, dan staat het in de wereld der geestelijke dingen heel wat lager dan deze mooie Alpentop boven de dalen en bergen rondom. En mag men van een vertolking van het kruisdrama niet eischen, dat ze als een Alp verheven zij boven het peil van het dagleven en de hoogte der meer alledaagsche kunst?

I.

Plan en voorbereiding tot een reis zijn al een stukje van het reisgenot. Er is dan geen boeiender boek dan een Baedeker, geen vroolijker meubel dan een koffer. Ook het begin van zoo'n bedevaart naar het hooggebergte heeft zijn genoegens. Dat genot om nu voorbij te jagen al de lievelingsplekjes, waar men anders met blijdschap afstapt. En dat met een blik van prettige verstandhouding groeten van oude bekenden: den grauwen weelderigen Keulschen Dom, die altijd zoo hoog-statig neerziet op het klein moderne reizigers- en hotelgedoe aan zijn voet, de mooie rivierbochten van den vriendelijken Rijn met zijn brokkelige burchten en tal van kokette villadorpen lachend tusschen boomgaard en wijnstok. Dan den slaapwagen in, die aardige oplossing van het probleem, hoe men in 't kleinst bestek aan 't grootst aantal verwende menschen de meest mogelijke gemakken kan bezorgen, - het vernuftig voertuig, waar men binnen enkele vierkante meters alles ongeveer kan vinden, alles kan krijgen, alles kan doen .... behalve slapen. En eindelijk, na uren van druilen en droomen onder rhytmisch geschok en geratel, de stad van veel bier en veel kunst, München, - de stad waar al het bier goed is, maar niet alle kunst, - de stad waar de straten wemelen van oude bekenden, ‘Schusterjungen’, ‘Lohnkutscher’, ‘Biermammsel’, ‘Bergfex’, Engelschen op reis en ‘schneidige’ luitenants, München, de levende Fliegende Blätter. O, er zijn verrukkelijke musea, er is voortreffelijke muziek, er zijn uitnemende theaters, - maar als een groet van de bergen stroomt daar langs die stad, die achter al haar echt kunstleven en haar artistiek vertoon de banaliteit van de kneip-wereld niet verbergen kan, de breede bruisende Isar, blauwwit, als droegen zijn wateren iets mede van de kleur der gletscherspleten, waaruit ze zijn ontsprongen.

Met een gevoel van verlossing gingen wij, na een dag van triesten regen, onder een nog nevelig zonnetje de bergen tegemoet. De Starnbergersee geeft er het eerste uitzicht op, maar geeft er geen indruk van. 't Is of men langs Velp vaart. Lieve heuveltjes, een honderd meter boven den waterspiegel uit, wat beuke- en denneboschjes, en daartusschen, in groen en bloemen, villa aan villa, vele pronkerig, enkele mooi, - ‘Protzenhausen’. Achter en boven dat alles, over den breeden waterspiegel heen, doemen de bergen op, blauwende wanden met mooi golvende lijnen, en hier en daar het wit blinken van sneeuw en ijs. Scherp daartusschen afgeteekend, hoog boven de meeste toppen uit, aan één kaut met opvallend steile flank, als eerste tusschen zijn gelijken, in de trotsche Wettersteingroep, staat daar de Zugspitze. En hoe dichter men nadert, hoe grootscher hij wordt, hoe statiger hij rijst, hoe machtiger zijn schoonheid treft. De menschen staren er heen, genotvol, ernstig, stil van bewondering. Eerbied doet zwijgen. Als koningen ons de hand reiken, buigt men en vindt geen woorden.

Nog een paar wendingen van de baan, en ook de heuvelen naast ons zijn bergen geworden, de bosschen een woud, de beken bergstroomen. Het hooggebergte omringt ons. In de grootsche rust van het zonnige dal van den Partnach liggen twee bloeiende dorpen, een schilderachtige verwarring van breedgedakte boerderijen, luchtige villa's en kasteeltjes tusschen het hout. Daaromheen glooien nog even weilanden, akkers en tuinen op, dan komen de donkere sparren die steil opklimmen tegen de hellingen tot waar de grijze rotsen zich opbouwen als een stugge muur met diepe nerven en kloven, en zich toespitsen in een even besneeuwden en hier en daar omwolkten top. Dan is men het rijk van den koning van het Wettersteingebergte, de Zugspitze, binnengetreden, en staat onder zijn machtgebod.

De bergen hebben maar één gebod: de mensch zal ingaan in hun heerlijkheid. Zij spreiden schatten van schoonheid in kwistigen rijkdom uit naar alle kanten, maar willen dat de mensch er naar zoeke met liefdevol verlangen. En zooals koningen doen, hun troon en kleed laten ze allen aanschouwen, maar in hun schatkamer bergen ze hun kostelijkst kleinood, hun scepter, hun kroon, en daar kan de menigte

niet komen. Wie de intieme grootheid der hooggebergten bewonderen wil, blijve niet van buitenaf opzien naar wat daar hoog en ver voor schoons mag wezen, maar dringe er in door en worstele er tegen op. Eerst op de moeilijk te genaken hoogte van rotskammen en toppen, bij de zwijgende diepte van kloven en dalen, eerst in de eenzaamheid wordt hun tooverwereld ons ontsloten. En de Zugspitze-beklimming heet wel ‘sehr beschwerlich’ in het reisboek, maar is toch volstrekt geen levengevaarlijke tocht. Trouwens, ‘überaus lohnend, unvergleichlich schöne und grossartige Rundschau’ staat er voor de kleinmoedigen bij. Zoo ergens, dan zou hier inspanning en volharding worden beloond.

Toen kwam de gids. Wat prachtig volk toch, die menschen van tusschen de bergen! De reine berglucht heeft hun de longen verruimd, de borst verbreed. Het klimmen en dalen, onder zware lasten soms, heeft hun forsch gespierd lichaam een houding van veerkracht gegeven, die schijnt te spotten met vermoeienis. Het leven te midden van allerlei gevaren en onder groote verantwoordelijkheid heeft hen niet neergedrukt, maar alleen soms iets ernstigs gemengd onder hun vroolijk, moedig zelfvertrouwen. En wanneer dan zoo'n vierkante kerel binnenkomt en neemt zijn gepluimd tirolerhoedje af en steekt u met gul lachend, hartelijk gezicht de harde harige hand toe, en gij ziet het eereteeken op zijn borst als autorisirter Bergführer, het bosje alpenrozen in het knoopsgat van zijn buisje, den Eispickel in zijn hand en den Rücksack om de schouders, en gij kijkt naar die forsche knieën, die als boomstammen vast en zwaar uit het kort gemslederen broekje komen, en die voeten in zwaar beslagen schoenen, die niet weten wat wankelen is, - dan is het of alle bezwaren en bedenkingen wegvallen als gletscherbeken, of het vertrouwen veerkracht wekt en moed, en of de berglucht al om u waait.

's Morgens vroeg begon de tocht. Wij hadden acht uur te gaan den eersten dag en een paar duizend meter te klimmen, en konden dus van den dag niet meer dan een paar heete middaguren missen. Een vroolijke morgenzon lachte over ons, toen wij de mooie sappige dalweide doorgingen, waarin Partenkirchen ligt. Het westelijk uiteinde van de Wettersteingroep, waarvan de Zugspitze de hoogste top is,

vormt hier een hoefijzer van bergruggen en spitsen. Scherp van lijn, maar wonder teeder van kleur hieven zij zich rechts boven ons op in de ijle, klare lucht. Eerst steil als een toegespitste kegel de Kleine Waxenstein, daarachter, breeder, zwaarder de Groote, achter wiens scherpen kam de fijn gekartelde Zugspitz-grat zich verhief, waar hier duidelijk de beide toppen, Ost- en Westgipfel, boven uitstaken. Daarna daalt de kamlijn steil, rondt zich in met sneeuw bedekte rotsmassa's telkens af, heft zich dan nog een paar maal op voor den breeden Schneefernerkopf en de statige piramide van de Alpspitze om dan achter het nabijgelegen hoogwoud voor het oog te verdwijnen. En dat alles is van een zeer bijzonderen kleurenrijkdom. Uit het smaragdgroen van die weide in morgenzon heft zich statig in diepe tonen van zwartgroen brons het sparrenwoud op. Aan den bovenkant van het woud, waar de plantengroei vermindert en het zware donkere hout plaats maakt voor de al dunner gezaaide knoestige bergdennen, wordt het groen onderbroken door grijswitte rotsen, blokken afgescheurd van de hooge wanden en nu grillig gespreid over dien kleurigen band, als parelen over een gordel. Daarboven, vlak grijs, de steile hellingen van het in den loop der eeuwen opgestapeld Schutt en Geröll, de Sandreissen, rotsenpuin van enorme blokken en fijn grint, maar nu, van beneden gezien, als een effen kleed met zachte schaduwen in de plooien. En eindelijk hierboven uit, voor het oog recht als muurwerk, gesteund door zware contreforten van immense rotsenruggen, de breede wanden, fijn loodgrijs met tinten van flets rose en kanten van zonnegoud, overal dooraderd met koolzwarte spleten en zilveren nerven van sneeuw.

De weg voert eerst door de bekende Partnachklamm. De wilde Partnach, eigenlijk helderblauw, maar wit van het wielende schuim en grijs van de kalkrots waar hij doorheen boort, heeft zich in een spleet van den voorsten bergrug een weg gebaand. Eeuwen lang heeft hij zijn wateren en ijs door de nauwe kloof geperst, rotsen ondermijnd en neer doen ploffen in de bedding, en wanden en blokken glad geslepen en afgeslagen. Toen kwam de milde hand van moeder-natuur, die in alle hoekjes vochtig rotsengruis en in iedere druipnatte spleet haar dennen en varens en rankende gewassen zaaide, zoodat boven het dreunende watergeweld,

langs de kille, steile wanden de groene takken en guirlanden gingen wuiven, sidderend voor de woeste machten beneden, hoopvol zoekend naar wat licht en warmte van boven. Daarna kwam de mensch, dreef stoutmoedig ijzeren stangen in de rotsen, liet zich door een smal plankier over de dreigende diepte dragen, en richtte dankbaar bewonderend den blik omhoog.

Het Rhainthal achter de Klamm is er het volmaakte tegenbeeld van. Grootsch is het ook met zijn achtergrond van wisselende wanden en toppen uit den binnensten kring van de Zugspitze-groep, maar vriendelijk en lachend vooral. Een smal steenig voetpad, kleine primitieve bruggetjes over den bergstroom, onder rustig beukenwoud en breed wuivende sparren, en zoo eenige uren lang, men zou zeggen, een reeks van bekende schilderijen uit het Alpenland voorbij. Twee malen wordt de wandelaar verrast door den blik op een klein meer, die blauen Gumpen. Ze liggen er zoo stil in een beddinkje van grijze blokken aan den voet van grof generfde, steile wanden, maar met een tinteling van de levendigste kleuren, fel groen met goudgele vlekken waar de zon in ondiepe bedding straalt, en breede velden van diep violet waar de bodem wegzinkt onder het klare water. Met iederen stap wisselt het kleurenspel, als een edelsteen die bij iedere beweging met andere stralen flonkert.

Meer dan een wandeling was de tocht nog niet geweest, maar na vijf uren gaans is een rustpoos niet onwelkom. Wij begroetten de Angerhütte dan ook blijde. Meer dan een Sennhütte is het niet, juist wat het behoort te zijn. Men voelt zich hier reeds midden in het hooggebergte, maar nog niet in de woeste eenzaamheid van hoogerop. Achter de hut verrijzen de laatste hoogsparren. Tusschen de korte dennen overal alpenrozen, blauwe gentianen en zilverglanzige distels. En het boerenmeisje, dat hier gedurende enkele weken woont en de reizigers laaft, is het type van een Sennerin. Dat vonden de gidsen blijkbaar ook. Nauwelijks hebben zij zich verkwikt en naar de gemzen gekeken ginds op de toppen, of daar komen de liedjes, aardige, vroolijke wijzen, met woorden vol smachtende liefde voor Berg und Thal en voor die hübsche Dirndl. En van de liedjes kwam de dans, en zij draaiden effen lachend rond en klapten met de breede handen vlug op de dijen en tegen de zolen, stampend in

duidelijk rhytme, en namen de stevige Sennerin op als een veertje en draaiden haar rond, gaven haar bij 't neerzetten een zoen en zongen er bij met vroolijke joedelgeluiden. Een levend schilderij van Defregger, dit geestig, frisch tooneel. In al zijn boerschen eenvoud een gracieuse uiting van vroolijkheid en kracht. Dit volk weet blij te zijn, te zingen en te stoeien zonder iets gemeens, in woorden, tonen of gebaren.

Maar wij moesten voort. Een steile klim van drie uren wachtte ons nog. Met iederen stap wordt het pad nu lastiger maar de omgeving ook woester en grootscher. Het dal hield op, wij klommen tegen den rechter zijwand naar boven. Tusschen de laatste korte, gedrongen bergdennen, die met moeite de knoestige wortels kromden om tusschen de brokken rots wat steunsel en voedsel te vinden, lag de hoogste alpenwei. Plekken spichtig, hard gras met heele bossen geurende alpenrozen en vergeetmijnieten er tusschen, en daar over heen, als gezaaid, een kudde witte en bruine schapen. Brutaal, maar op een afstand, keken de mooi gehoornde rammen ons aan. Lammeren huppelden argeloos naar ons toe, maar stoven opeens weg naar hun blatende moeders, bij de minste beweging die wij maakten. Toen haalde de gids wat zout uit zijn rugzak en strooide het op een steen onder het roepen van geluiden, welke de dieren begrepen. Daar stormden honderden schapen op ons af met luid geblaat en gerinkel van bellen. Zij vergaten alle vrees, sprongen tegen ons op, keken ons met goedige, begeerige oogen aan en likten als snoepende kinderen onze handen. En toen alles op was, als op een afgesproken teeken, renden ze eensklaps weg naar alle kanten, met hooge, dolle sprongen, en vervulden berg en dal met het harmonieus geklink hunner klokjes.

Nu kwam de verlatenheid. Menschen en dieren en weldra ook de plantenwereld, bleven onder ons. Al dieper donkerde het dal weg beneden. De schaduwen vielen reeds van de nog zonnige toppen in de diepte, en klommen duidelijk tegen de steile bergwanden op. Het scheen of de diepte wegzonk en de hoogte oprees. Het werd alles grooter en geweldiger, hoe meer wij klommen. En het werd nu stil, hoorbaar stil. Geen geluid kwam van beneden, dan heel ver en teer nog getikkel van klokjes van de kudde. De fijne lucht die neerstreek van

de sneeuwvelden boven, prikkelde zacht huid en longen. Zwijgend dronken wij de rust en de frischheid in. En het was of onze ziel dankbaar open ging bij den ernst der schoonheid die ons omringde.

Nog een uur vermoeiend klauteren op een brokkelig zig-zag paadje, over eindelooze geröll-hellingen, en wij zagen recht boven ons ons nachtkwartier, de Knorrhütte, - dankbaar in het vooruitzicht van rust en verkwikking. En nauwelijks kwamen onze hoofden achter de rotsen te voorschijn, of hoog boven ons klonk vroolijk gejoedel, en de moede stijgers werden met een luid lachend welkom begroet, dat lang in de bergen bleef naklinken. Een paleis van een hut, die Knorrhütte! Geen kleine ruimte waar men eet en kookt en slaapt, maar een afzonderlijke keuken, een Gaststube en eenige slaapkamertjes. Geen matrassen op een paar planken, maar eenvoudige bedden en waschgerei. Zulk een weelde verwacht men niet zoover buiten en boven de wereld. Toeristen en gidsen komen er dan ook van alle kanten samen om te overnachten. Het was er dus gezellig en druk. Ieder was vol van zijn plannen en ervaringen. De meteoroloog, die zich pas verbonden had om in het nieuw gebouwde kleine observatorium op de Zugspitze te overwinteren, kwam hier nog wat van de menschen genieten, voordat zijn tien maanden lange verlatenheid in de poolkoude, die 's winters op de Alpentoppen heerscht, zou beginnen. Eerst liep men nog al in en uit. Er is nog allerlei gereed te maken voor den volgenden dag. En na negen uur klimmen heeft ieder veel noodig.

De gidsen komen telkens hun volgelingen waarschuwen als zij weer gemsen ontdekken, of ginds op moeielijke toppen koene klauteraars zien, wier langzaam opkruipen tegen de rotsen met gespannen aandacht wordt gevolgd, en wier eindelijk bereiken van de spits met wederkeerig toegejoedelde kreten wordt begroet. Maar dan wordt het spoedig te koud, en alle gidsen en toeristen komen in de Stube bijeen. Alweer zoo'n schilderij van Defregger. Vierkante eikenhouten tafels en zware banken en stoelen rondom. In den hoogen steenen kachel vlammende blokken. Een bont allerlei van bergvrienden. Fijn gekleede stadsheeren in Alpinedress met keurigen reiskijker en fraaie eispickels in een lederen foudraal, over een week vermoedelijk hun societeit vervullende met niet weinig ‘renommage’ over

hun heldhaftigheid in de bergen, nu misschien niet zonder heimelijken angst, dat hun pickel sterker mocht blijken dan hun spieren, en de bergwanden hooger dan hun moed. Dikke, goedig vroolijke bierduitschers, wien 't wel bitter zwaar valt hun heele hebben en houden tegen de rotsen op te zeulen, maar die het toch alles zoo grossartig en wunderbar en entzückend en riesig en sogar göttlich vinden, dat hun huid er stroomen zweet en hun tong stroomen van adjectieven voor over heeft. Dan de geleerde Duitscher, altijd ernstig kijkende achter zijn bril, schweigsam, zeker van zijn spieren, zijn kalmte en zijn volharding. Zelfs een bergfanaticus, die een dochtertje van negen jaar africht op het bergbestijgen, heel trotsch kijkt als de dampende gasten het bleeke, moede kind, te veel òp om te kunnen eten, toejuichen als de jongste bezoeker van de Knorrhütte, en het dankbaar toestemt, wanneer eenigen verzekeren dat uit zoo'n ‘famosen’ moed en kracht heel wat groeien zal, - wat nog te bezien staat. En daarnaast die prachtige bruine, spierige kerels met krullige baarden en dikke pijpen, met den gepluimden vilthoed scheef op den lachenden kop, en de ijzeren handen vast aan een grooten pul bier. En dan de liedjes weer van Berg und Thal, van Dirndl und Buab'n, met gejoedel er tusschen door, begeleid door getinkel van een cither en een oude guitaar en maatgestamp van zwaar bespijkerde zolen. In zijn eenvoud, zijn eerlijke ruwe kracht en zijn vroolijke gemoedelijkheid een stuk leven, dat echt is en dus bekoorlijk. En daarbuiten het stille maanlicht, bleek over steile steenwanden, zwijgend opgaande in de tintelende diepte van den nachthemel; maanlicht, zilver op lijnen en velden van sneeuw, grillig en hard; maanlicht over de fluweel-zwarte diepte die wegvalt langs de rotsen naar het dal, droef geheimzinnig als een doodskleed dat inzinkt over een graf. En over alles heen de stilte der oneindigheid.

Te drie uur 's nachts waren wij alweer op het pad. Het haastig stuk brood en de warme dronk voorkwam de huivering niet in den ijzig killen wind, die komt aanstrijken over den eindeloozen Schneeferner. Maar de inspanning van het steile stijgen, eerst nog over Geröll waar bijna, dan over blokken waar heelemaal geen pad is, jaagt spoedig het bloed naar de huid. En warmte en veerkracht zijn er weer, als men nu een

paar uur lang, zacht klimmend, over het sneeuwveld gaat. Zoo nadert men den Zugspitz-grat, die als een lange kam van donker grijze rots, vele honderde meters hoog, hier en daar schijnbaar loodrecht uit den Schneeferner oprijst. Men trekt er langs totdat men ver achter den top het eenige punt bereikt heeft, waar de Grat beklimbaar is. Hier, in de sneeuw, ging de zon over ons op. De nachthemel was eerst witblauw geworden, nu schoot er iets rossigs en geels door het blauw. De sneeuwtoppen en rotsen rondom, eerst vaalwit, werden nu levendig crême-geel met grijswitte schaduwvakken. En dan, op eens, is het of daar neerschiet uit den hemel zelf een glans van goud en warmte, zoo vlamt het rondom van roodgoud en helgeel aan de zonnige kanten, en heldert het opaal op in de schaduw. Van hoog uitstekende rotskoppen en sneeuwspitsen, van steenwanden en ijsvelden, van overal tintelt de levende dag ons tegemoet.

Nu gaan de moeielijkheden beginnen. Het wordt nu een klauteren tegen steile rotsen met spleten vol sneeuw. Handen en voeten komen er bij te pas. Stijgijzers en stangen geven hier en daar steun, staalkabels op zeer duizelige plekken een houvast. Heel betrouwbaar zijn echter die hulpmiddelen niet, ze zijn door lawinen vaak losgeslagen. En beneden in al dreigender diepte zinkt de Schneeferner weg. ‘Nur für Schwindelfreie,’ zegt het reisboek terecht. Maar voor dezen is er dan ook geen gevaar. Zoo bereikt men den zeer spitsen kam. Over een chaos van blokken en rotspuin, hier en daar afgeplat tot een vrij breeden rug, maar doorgaans niet breeder dan het blok waarop men staat, soms nauwelijks een, twee meter, - rechts, aan den kant van den Schneeferner, een diepte van meer dan vijfhonderd meter naast ons, links, - veel steiler nog, de Eibsee twee duizend meter onder ons, voert die kam met stijgen en dalen en ten slotte zeer steil opwaarts naar de hut en het observatorium op den top. Jammer dat toen juist een dikke witte wolk, die al lang had gedreigd, naderde en zich in een oogwenk rondschoof om den geheelen Zugspitzgrat.

Het werd doordringend koud, en wij zagen niet meer dan tien meter van ons af. Als een wijkende witte wand was de nevel om ons. De spitse, brokkelige rotskam liep er door heen als een hoekige streep door een blad papier. Nu werd

het klimmen zwaar, en de gids maande tot groote voorzichtigheid aan, want het bleek dat hier en daar de staalkabel wegdook met rots en al onder een spits ruggetje van sneeuw. Niet zonder gevoel van verlichting betraden wij te half zeven de hut, genaamd het Münchener Haus.

Men heeft de vrij ruime hut op den hoogsten top der Beiersche Alpen behoorlijk van het noodige voorzien. Trouwens, het is de verblijfplaats voor den meteoroloog, wiens observatorium er vlak tegen aan staat. Het was er vrij somber. Er hing iets van teleurstelling in de warme ruimte, die door de kleine dubbele ruitjes geen ander uitzicht bood dan wolken, koude, witte wolken. En wij hadden ons nauwelijks aan wat voedsel verkwikt, toen de gids reeds van opbreken sprak. De voorgenomen afdaling naar de Eibsee zou veel moeielijker dan de beklimming zijn, en wij moesten zorgen de bezwaren voor den middag overwonnen te hebben. Mistroostig keken wij naar buiten, waar de nijdige nevels nog altijd ons beroofden van het ontzaglijk uitzicht, waardoor Zugspitze beroemd is. Maar opeens stak een der gidsen zijn hoofd binnen de deur en riep wenkend: Eibsee, Eibsee! Dadelijk stormden wij naar buiten, - en deinsden schier terug van het machtige schouwspel. De wolkmassa had zich gescheurd. Uit een stuk hardblauwe lucht straalde fel de zon. En rondom, als rollen watten, verblindend wit, wentelden in weeke ronding de wolken zich om. Aan den zuidkant, in Tyrol, staken de gletschers er boven uit. Vlak bij boorden de scherpe kalkrotsen van den Wetterstein er in en er door, zwartgrijs tegen het wit. In de diepte recht onder, klein nu, de lange Schneeferner. En noordwaarts, als een sprookje, doemde het op uit veel grooter diepte. Meer dan twee duizend meter, voor het oog loodrecht, vielen de rotsen hier naar omlaag. En daar, diep onder ons aan onzen voet, een stil groen meer, met kleine eilandjes en witte bootjes die, als vlinders, droomerig rustten op het water. En dan die kleurenpracht! Blauw met strepen van dat diep glanzige groen van smaragd, waar de zon in den waterspiegel weerkaatste, en diep fluweelzwart en violenpaars in de beschaduwde hoeken. En rondom tilden de bergen hun zware wouden op, bergen van duizende meters hoog, nu als heuvelen onder ons. Rechts opende zich het dal, een breede vallei tusschen de bergen,

met nog een klein meertje, de Badersee, glimmend als een stukje groen glas in de diepte, en daarachter de witte lijn der groote chaussee en de parken en tuinen, de villa's en breedgedakte boerenwoningen, als klein speelgoed heengestrooid om de kerkjes van Garmisch en Partenkirchen. En alles zoo glanzend, zoo lachend, als een blik in de blijheid van het leven uit den ernst van den dood. En dezelfde hemel overwelft ze beiden, en giet er zijn licht over uit, en maakt ze beiden één en schoon en goed.

Zwijgend onder de ontroering van dit schouwspel, dat als een openbaring was, begonnen wij den terugtocht. Den Grat weer langs tot op een punt waar de gidsen ons anseilten. ‘Hier geht's herunter’ zei de voorman niet zonder glimlach uit onzen blik opmakende hoe het vooruitzicht ons aanstond. En het stond ons maar zeer matig aan. Op het punt waar wij naar omlaag keken, leek alles mogelijk behalve een afdaling. Als een door contreforten gesteunde brokkelige muur, zoo viel de rotswand naar omlaag. Brokken sneeuw lagen er tegenaan, zoo glad en recht dat het een wonder leek dat ze niet in donderende lawinen de steilte afgleden. Zware rotsruggen met donkere kloven er in leunden tegen de wanden aan, maar schenen ook als loodrecht uit de diepte op te rijzen. Eerst duizend meter lager lag een smal sneeuwveld, bezaaid met blokken rots, waarop men zou kunnen gaan. Maar hoe daar te komen? O, wij wisten, dat het ging; wij wisten zelfs dat de afdaling van den Eibseewand van de Zugspitze, al staat er terecht van vermeld, dat het een ‘Kletterpartie’ is, die veel ‘Vorsicht’ en ‘Ausdauer’ vraagt, omdat de rotsmassa hier zeer ‘jäh und schroff’ is, niet tot de gevaarlijke alpentochten gerekend wordt, - maar met dat al, een mensch voor wien dijken en duinen in den regel de hoogste bergruggen zijn, is geneigd hier een bedenkelijk gezicht te zetten. De Zugspitse heeft offers geëischt. Maar de meesten hebben hun ondergang aan eigen onvoorzichtigheid te wijten. Zonder gidsen, of onder onbevoegde leiding den tocht te wagen, het is een bijna misdadig spelen met het leven. Maar al weet men zich veilig verbonden aan een tweetal van de beste gidsen, men staart toch even naar omlaag met de gedachte dat men niet begrijpt, hoe men hier van de eerste duizend meter er honderd af zal leggen.

‘Nur frisch herunter,’ riep opeens de voorste gids met breeden lach. En opgeschrikt uit het gevoel van overweldiging bij het neerzien van dien duizelig steilen rand in de blauwende diepte, gingen wij, eer wij het wisten, den voorman na, uiterst voorzichtig, voet voor voet, steunend met de eene hand op stok of pickel, met de andere grijpend de rotspunten naast ons, en zoo heen en weer, in korte zig-zag-lijntjes, de voeten zettend op uitstekende randjes of blokken, rustig en vast, een enkele maal geholpen door een stuk staalkabel of een ijzeren stang dien men in de rotsen sloeg, soms ook schuin traverseerend een steil hellend stuk sneeuw, waar wij vaak tot de knieën inzakten, en zoo altijd maar voort, telkens meer wennend aan de situatie, meer oog krijgend voor het belangrijk geval, en al vroolijker de aandacht samentrekkend op dat eene kleine plekje waar de voet veilig staan en de hand een steunsel grijpen kon.

Er zijn oogenblikken dat die forsche krachtsinspanning onder ernstige omstandigheden het warme levensgevoel heerlijk prikkelt, en dat het heilige moeten ook hier het energisch willen maakt tot een geluk. Er zijn andere, waarbij men terugdeinst en aarzelt en een onweerstaanbare neiging voelt om zich neer te zetten. Maar de gidsen geven niet toe en geven hun bevelen op een toon van vroolijke gerustheid die onweerstaanbaar is. ‘Nur zu, nur zu,’ roept de voorman. ‘Geht schon, recht so,’ klinkt het van achteren. Nur ruhig weiter, die Absätze tief hineindrücken, ganz fest, ganz fest! Mit courage, 's ist nur a'bis'l schwierig, macht aober nichts. Nur zu, geht schon! En de achterman, als 't voorbij is, joedelt lustig zijn ho-jo, hallo-drio-o-o, dat 't aan alle kanten naklinkt van de rotsen.

‘Nur noch 'ne kleine Schwierigkeit, ist aober garnet schlimm’, zei de voorste, toen wij dachten dat alles nu achter den rug was. ‘Hier geht's in den Kamin’, klonk het van achteren. En voor ons zagen wij een zeer steil afloopende spleet tusschen den hier werkelijk loodrechten rotswand en een overhangende reeks van reuzenblokken, die in een geweldige opstapeling den muur schoorden. Wij kropen in de kloof, half vol sneeuw. Een brok ladder hielp over een spleet heen, stijgijzers met een los stuk staalkabel er langs maakten het mogelijk langs het recht en glad gesteente af te dalen. De

gidsen zeiden niets, maar keken scherp toe, hielden het touw strak en gaven door hun rust een moreelen steun die weldadig was. ‘Sehen sie’, zei lachend de zwartgebaarde achterman toen wij er uit waren, ‘das ist nun unser Kamin.’ Wij keken nog eens in de kloof en tegen de steile wanden op, dankbaar dat wij alles goed achter den rug hadden, maar toch blijde dat wij het interessant geval hadden medegemaakt. En zeer sterk voelden wij nu, dat zulke moeielijkheden in plaats van het genot te bederven, de ontvankelijkheid verhoogen. Zij brengen, nauwelijks overwonnen, als reactie op de spanning van de spieren en van den wil, een diep besef van het majestueuse rondom en een groot ontzag in de ziel. En in die geëleveerde stemming krijgen alle beelden die het oog ziet een graad van kracht, en alle indrukken een diepte en innigheid, die niet zijn te overtreffen. De tooneelen daar aanschouwd, de emoties daar opgedaan, men ontvangt ze voor het leven, en draagt ze mede als onuitputtelijke bronnen van genot en geluk.

Nauwelijks waren wij den Kamin door en hadden nog een paar kleinere moeielijkheden overwonnen, of de gidsen bonden ons los en wezen ons vroolijk op de Wiener Neustädter Hütte, die nu nog maar een honderd meter beneden ons lag. Zij wisten wel dat het daar goed rusten was, en snelden ons vooruit, het aan ons overlatende hoe wij het laatste steile Schuttfeld en nog een brok zeer glad-weeke sneeuw over wilden trekken. Nu, wij kwamen er over, vonden de gidsen al aan een beker Glühwein, en volgden spoedig hun voorbeeld na.

Wie na deze hut meent dat hij er is, bedriegt zich leelijk. Ernstige moeielijkheden komen er niet meer. Maar de plekken waar de steilte verrassend is, waar het pad ophoudt, en men over een plank, de handen aan den staalkabel, om een uitstekend rotspunt heeft heen te draaien met niets dan diepten onder zich. of waar de weg over den spitsen kam van een sneeuwrug gaat, of waar het geklouter over blokken opnieuw schijnt te beginnen, ontbreken niet. En dit vermoeit, omdat het teleurstelt, en ontstemt ook wel even. En het komt voor, dat men tegen deze kleine moeielijkheden opziet, terwijl men straks veel grootere zonder aarzelen tegemoet ging en overwon. Het langst valt de afdaling van de eentonige schutthellingen. Het rotspuin ligt hier tot hon-

derden meters hoogte opgestapeld tegen de groote hoofdwanden van het machtig gebergte. Eeuwen en eeuwen heeft zich het gruis der verwerende rotsen opgehoopt aan den voet der steilste rotsmuren. Rotsblokken die naar omlaag waren gestort, werden begraven onder kleinere stukken. Andere stortten daarop weer neer, om op hunne beurt onder puin bedolven te worden. En zoo eindeloos, totdat de onmetelijke massa half verweerde kalksteen, als een scherp hellend veld van brokkelig grijs, vast genoeg werd om den mensch te vergunnen, er langs steile zig-zag-paadjes overheen te gaan.

Dankbaar begroet men dan ook de enkele rotsbanden, uitstekende randen, door de lagen der gesteenten gevormd, en waarlangs men, onder betooverende uitkijkjes vlak beneden, naar de nu naderende bosschen afdaalt. En met wat vreugde wordt de eerste plantengroei weer begroet! Klein kruid, met vroolijke alpenroosjes, blauwe, peinzende gentianen, en nuffig vergeet-mij-niet is weer het eerste wat ons van achter de blokken en opgestapelde steenmassa's toelacht. Dan, half onder de sneeuw nog, brokjes glad, hard, geurig alpengras. En eindelijk, heel voorzichtig, als wegschuilend tusschen twee zware blokken een eerste dennetje in den zonneschijn. Eer men het weet, is men er dan midden in. En het is opeens of de tooverwereld van een sprookje ons omringt, grillig van lieve bekoorlijkheid en harde woestheid; overal dooreengeworpen steenblokken alsof er een heksensabbath gevierd moest worden, en overal daartusschen de lachende, hoopvolle bloemenweelde van een feeënhof. En geen honderd meter heeft men te dalen, of weer gansch anders is het rondom. Nu geen angstige, spichtige boompjes meer, en geen stammen die, in de pijnlijke kronkels bij het opgaan, en in den moeielijken wrong der wortels om de scherpe steenen, de hardheid verhalen van hun strijd om het bestaan. Maar nu rondom die prachtig statige, rustig wuivende bergsparren, die de lucht vervullen van geuren en muziek, en hoog de armen opheffen, als wilden ze danken dat hun leven zoo glorierijk had overwonnen. Nu deren hen de nog altijd tallooze rotsblokken niet meer, neergestrooid over het mos aan hunnen voet. Het zijn de grillige zetels en het groot geweven tapijt in het eindeloos tooverpaleis dezer reuzen. Soms staan ze er naast, en leggen er hun arm zachtkens op neer. Soms leunen zij er

tegen of grijpen ze vast en rusten er op. Soms schijnen ze er mijmerend langs te gaan en wijzen ons zwijgend naar paden waar het nog dichter, nog weelderiger, nog rijker is, naar de geheimzinnige diepten van het groot, groot bergwoud.

Hier zou men willen neerzitten en alleen zijn, alleen met al wat men had gezien, en nóg ziet, met al wat men had doorleefd en in de stilte des harten nóg doorleeft. Hier alleen komt men tot zich zelf. Zich zelf, - dat is nu: al zijn ontroering en al zijn verrukking, al zijn onbeschrijfelijk aanschouwen en al zijn onuitsprekelijk doorvoelen. Zoo vermoeid is het lichaam niet na den harden arbeid van achttien uren, of de geest overziet zijn schatten. Ja, de groote, weldadige spanning van spier- en zenuwleven heeft de vatbaarheid verhoogd om de dingen heel klaar te zien en alle aandoeningen heel intens te voelen. En hier in de tooverstilte van zoo'n prachtwoud, hier staat alles in u op, en treedt buiten u en wordt als een nieuw ding, dat gij wilt bewonderen, dat gij liefhebt.

Maar men scheurt zich los, en kan niet anders. Men moet zijn rust en verkwikking gaan zoeken. Ook de gidsen verlangen naar huis en naar hun loon. Nog één, misschien twee uur, van altijd dalen, altijd dalen, iedere voetstap lager, en bij iederen voetstap het lichaam zwaarder en de knieën knikkender. Dan wordt de moeheid gevoeld. En het eentonige bosch geeft geen indrukken meer, die de lichaamsgevoelens verdringen. De eerste wandelaars komen ons tegen, nieuwsgierig of wij van de Zugspitze kwamen en hoe de tocht wel was, of het niet groszartig war da oben. O ja, heel groszartig, ga zelf maar eens kijken, mompelt men niet zeer toeschietelijk. En dan een volgende, die het ons weer aanziet dat wij van boven komen, en er ook het zijne van wil hebben. En weer een paar, dames nu met een paf-dikken bierduitscher die zonder te barsten geen honderd meter zou klimmen, maar zich groot hield en zijn ganz staunende kaffeefreundinnen vertelde, dat het eine sehr hübsche Partie was en dat hij er ook wel lust in had. En eindelijk het meer, dat mooie stille, dat twee duizend meter onder ons als een smaragdspiegel had geglansd, maar nu vol roeibootjes lag met lachende menschen; en een zwemhuisje waarin geploeterd werd, en damés en heeren langs de oevers, pratende en

ledig, en ten laatste het hôtel met breede veranda's vol etende en drinkende menschen. Toen, opeens, al de hoofden bij elkaar, gefluister, gewijs. Ze hadden in den standaardverrekijker ons over sneeuw en rotsen zien klauteren, en daar waren wij nu, niet bepaald salonfähig en zichtbaar vermoeid. Een heerlijke stof tot discours, die niet ophield voor wij, verfrischt en even rustig als ieder ander, ons verkwikten aan wat men het goede der aarde noemt. Nu waren we dus weer midden in de wereld, de wereld der alledagsmenschen en alledagsdingen, de wereld boven wier vaak wanhopige alledaagschheid de natuur ons weldadiglijk een oogenblik verheven had.

Zou Oberammergau dat ook niet kunnen doen? Zou de vermaarde voorstelling van Jezus' lijden en dood ons ook niet zulke momenten van wijding en verheffing schenken als die de eenzaamheid van het hooggebergte ons zoo in overvloed had doen genieten? Zou de gewijde kunst niet even weldadig werken op ons gemoed als de wijding der natuur had gedaan?

Ik heb het gehoopt, geloofd, gewild. Meer kan ik niet zeggen tot rechtvaardiging van mijzelven, wanneer ik hier aanstonds de teleurstellende ervaring opteeken, dat het geenszins zoo is geweest.

II.

Eén dag rust, en alle vermoeienis was vergeten. Dankbaar voor het genotene, blijde om hetgeen nog te wachten stond, lieten wij ons in een genoegelijk rijtuigje van Partenkirchen brengen naar het Passionsdorf. Een mooie weg, - in het vlakke dal natuurlijk, en noordwaarts tusschen veel lager bergen, maar toch, vooral bij de mooie slingeringen naar het Ettaler klooster, een loonende rijtoer.

De natuur droeg er dan ook geen schuld aan, dat de eerste indruk van de omgeving niet veel van wijding had. Het werd druk op de wegen. Volgeladen rijtuigen kropen den weg op, omwolkt door elkanders stof. Veel wandelaars, vooral landlieden met eet- en drinkwaar bepakt, bevolkten straatweg en paden. Aan den herberg over het klooster

hield alles halt. Daar was het dan ook een opstopping van menschen en voertuigen, van biertafels en voederbakken, dat het een dorpskermis leek. Er was groot geroes, en de vroolijkheid van dagjesmenschen uit een pleiziertrein gonsde door het dal. En de brooddronkenheid ontbrak niet. Zes burgerheeren, vol worst, bier en alcohol, persten zich in een rijtuig en keken met dronkemansbrutaliteit ieder in het gezicht. Een der rijtuigen moest vertrekken, het hunne stond in den weg. Zij hadden pret omdat de rest moest wachten. Fluks een gehelmde marechaussée er bij, vierkant, lichtblauw, kortaf: oprijden. Tartend gegrinnik tot antwoord. Toen, met zeer luide stem: ‘ein, zwei, drei ab’ of een aanklacht wegens wederspannigheid. En zij, sarrig langzaam, de teugels opnemen en toch niet gaan, en dralen en smalen. Totdat hij bruusk de teugels greep, procesverbaal opmaakte en zoo krachtig hun toen zijn ‘ab’ toedreigde, dat ze bang, woedend, vloekend afdropen. En een kring daaromheen, de bierpul in de hand, pleizier in het standje.

Een verademing dus, zelf weg te kunnen rijden en weer in de ruimte te komen van het breede, onbelangrijke, maar vriendelijke dal, waarin Ober-Ammergau ligt. De huizen, alle glad gepleisterd, nieuw en vrij eenvormig, liggen modest en proper aan weerskanten van den weg met een tuintje er tusschen. Een eigen karakter hebben ze niet, maar ze spreken van welvaart, eenvoud en netheid. Hier en daar op de gele of witte kalk een muurschildering, gewoonlijk de heilige Maagd met een paar engelen op de wolken, conventioneel van teekening en kleur als een bidprentje, meestal vrij onbeholpen nagemaakt. Vroom bedoeld en oprecht gemeend, maar met kunst heeft het niet van doen. Bij de keurige kerk, waarin vijf pompeuse rococo-altaren en veel bruin snijwerk, kleurig schilderwerk en verguldsel tusschen het wit der muren, een klein kerkhof overvol met kruisen en monumentjes. In het dorpsplein komt wat meer teekening, een aardige oude herberg, een zeer druk beschilderd groot huis, ik meen van den burgemeester, een groot posthuis, een hotel, een nieuwerwetsche winkel vol gesneden heiligen-figuren, crucifixen, groepen uit de heilige geschiedenis en ander snijwerk, groote, stereotiepe, kleurige beelden en enkele knappe karaktervolle snijstukken. Dan links de aardige beek met kleinere huisjes, en verder

weer een straat, en aan het eind de geel en wit beschilderde overkapping, waaronder vijfduizend menschen morgen de voorstelling zullen zitten te bewonderen.

Die vijfduizend waren er zeker al, want het was zeer druk op de straten. Een vroolijk nieuwsgierige menigte drentelde er rond, boerenvolk in aardige kleedij, opzichtige Engelschen en Amerikanen, geestelijke heeren in allerlei gewaad, bergstijgers met den eispickel nog in de hand, en daartusschen de bevolking van het dorp, wat de mannen betreft kenbaar aan de lange tot op de schouders golvende haren. Men houdt zich geheel aan de traditie, die alle tijdgenooten van Jezus met zulke lange lokken afbeeldt. Kinderen loopen er al mede rond, de apostelen en leden van het Sanhedrin van de toekomst. Men krijgt er enkele mooie typen door, vooral wanneer de kop door een krachtigen baard wordt omlijst. Maar den meesten geeft het iets zoetelijks, en kinderen staat het onnatuurlijk. Ik zag een frisschen blonden krullebol spelen met een troepje jongens wier brave-Hendrikharen heel vroom om hun hoofd hingen, en vond dat een verkwikking. En een glimlach was niet te onderdrukken toen 's avonds bij een optocht van muziekanten, die met een vroolijken wereldschen marsch den komenden speeldag inluidden, het corps brandweermannen van onder de koperen helmen de vrome lokken op de schouders liet golven. En het publiek, met onkiesche nieuwsgierigheid vaak, draaide om al dit bijzondere heen.

Met een voortreffelijke administratie hadden de Ober-Ammergauërs zorg gedragen, dat ieder behoorlijk gehuisvest werd. Toen de Kutscher het adres zag, waar het woningsbureau mij had ingekwartierd, riep hij lachend: ‘ah, Sie wohnen bei Mutter Maria, ganz gutes Haus.’ Een oogenblik later hadden wij met Anna Flunger kennis gemaakt. Zij was de eenvoud en de vriendelijkheid zelve. Zelfs zoo zacht en stil deed ze zich voor, dat men even aan affectatie dacht. Maar het bleek ons meer en meer te zijn de geest, waarvan, door de opvoeding en vooral door de voorbereiding voor het spel, de hoofdpersonen worden vervuld. Die geest gaf haar een zekere kalme, teruggetrokken bescheidenheid, die lief glimlachte bij de opgedrongen hulde van het onbescheiden publiek, en een onveranderlijke, ietwat eentonige beminnelijkheid tegenover iedereen, die bij haar een photo kocht en

om haar handteekening vroeg. De 800e bezoeker die 's avonds voor zijn hulde om dat souvenir kwam vragen, werd nog even lief ontvangen als de eerste.

Het stroomde van bezoekers, meest Engelschen. En die waren het opdringerigst in hun vereering. Uit een prachtige equipage stegen eenige van zijde ruischende ladies, eenige lords of gentlemen in licht flanel met angstig hooge boorden, en achteraan de Reverend, statig zwart, om den zeer hoogen hoed een witte voile. Mama voorop, en toen allen naar binnen, in een kringetje reverences maken voor Anna Flunger in hare eenvoudigheid. De heeren zetten de monocle vast en bekijken haar, niet zonder genoegen. Mama heft de handen devotelijk op, alsof ze iets uit haar prayerbook ging opzeggen, en fluistert vol vereering: ‘and you are the mother of Christ?’ En Anna, de oogen neer, heel zacht, met het lief bescheiden lachje: ‘yes, madam, I am.’ Algemeen bewonderend: ah! En buiten in de gang Anna's oude lieve moeder, zoo heel blijd tegen ons: ‘ja, wissen Sie, 's ist eine grosze Ehre, und 's macht mir so grosze Freud'.’

's Avonds laat, toen zij eindelijk aan onzen raad gevolg had gegeven om er nu een eind aan te maken en haar huisje te sluiten, praatten wij nog gemoedelijk wat na, en liet zij haar eenvoudigheid zoo aardig blijken. Ze vertelde dat ze het spel heelemaal niet moeielijk vond en alleen zich een heel andere stem had moeten aanwennen, en dat ze van haar droeve rol in 't geheel niet vermoeid was. Maar ze had nog een vriendelijk verzoek op het hart. Aarzelend kwam het er uit, en wij vroegen ons af, wat voor gewichtigs het zijn zou. En zie, daar kwam een album met Ansichtskarten: om een Hollandsche briefkaart was het te doen! En wij dachten: zoolang een wereldvermaardheid nog met een Ansichtskarte gelukkig is te maken, heeft de dwaze wereld haar nog niet bedorven. Maar zullen zij er allen tegen bestand zijn? Bij den heer Lang, die voor Christus speelde, was het nog erger. Hij werd nageloopen, werd letterlijk belegerd en bestormd door de weeë bewondering der wereld, der wereldsche dames vooral. Is het wonder dat een handig impressario hem schatten biedt voor séances in Amerika? Het is gelukkig voor het spel en voor de spelers van Ober-Ammergau, dat dit benauwende volk, dat eigenlijk op een Parijsche boulevard

thuis behoorde, en er vermoedelijk ook pas vandaan kwam, maar eens in de tien jaar neerstrijkt tusschen de Alpen. En misschien is dit reeds te veel.

Des morgens te zes uur was ik in de Mis. Wie den ‘Passions-zauber’ wil ondergaan, moet alles medemaken, dacht ik. Maar de plechtigheid droeg er niets toe bij. Een reeks van missen werd opgedragen, waaromheen een menigte van gaande en komende menschen zich telkens verdrong. Het was stampvol en onrustig; maar er was weinig piëteit. En over de menigte heen werd niet fraai gezongen, vrij banale muziek. Tegen achten stroomde alles naar het Spielhaus. Een gezellige drukte, de menschen vroolijk en in verwachting van iets moois, maar met het vooruitzicht van een langen zit, en daarom aan kraampjes koopende koek en vruchten, en pratend en kijkend; maar zonder piëteit. Alleen onder het landvolk waren er die ter bedevaart schenen te gaan. De meeste bezoekers gingen slechts een interessante vertooning zien.

Onder de wijde ijzeren overkapping heerschte dan ook een gezellige roezigheid van opstaan, uitzien naar bekenden, opnemen van vreemdelingen en vreemd gekleede geestelijken, toen het spel begon. De muziek zette in, onzichtbaar. Maar het was huiselijke, goedmoedig-banale muziek, die slordig werd gespeeld en niets zeide. Nu gingen de hoeden af, en op het mooi breed tooneel kwamen statig aan weerskanten aangeschreden de Prologus, de kooraanvoerder en het koor. De opmerkelijke waardigheid in houding en gebaar van die in breede rij geplaatste Schutzgeister met lange gewaden, kleurig maar toch harmonieus, en in het midden het statige, witte prachtgewaad van Jozef Mayr, een bejaard man met ernstig, vriendelijk gelaat, die de prologen uitsprak, maakte op ieder indruk. Maar het was de indruk van het ernstig uiterlijk, de indruk van het statige en waardige, niet de indruk van een innerlijk hooger leven, dat geraakt en gewekt wordt. Ledig gingen de woorden over het publiek heen, de dreigende vermaning ‘wirf zum heiligen Staunen dich nieder, vom Gottes Fluch gebeugtes Geschlecht’, zoowel als de belofte ‘Friede dir! aus Sion Gnade wieder! nicht ewig zürnet Er, der Beleidigte’. Publiek keek maar en bleef kijken, ook bij het eerste tableau-vivant, en voelde van Gods vloek

al even weinig als van Zijn genade, hoorde rustig gewagen van verzoening door het bloed van Gods Zoon, van ‘Preis, Anbetung, Freudenthränen’, en vond alles mooi, heel mooi. Van hoevelen zou het waar zijn, wat de waardige Prologus zoo goedmoedig verzekerde: ‘alle fühlen zich hier Eines in Brudersinn, als die Jünger des Einen, die für Alle gelitten hat... Ihm seien zugewandt unsere Blicke und Herzen in einmütigem Dankgefühl’?

Men haakte naar het eerste tooneel. Het volk stroomt de Jeruzalemsche straten in, zingend, zwaaiend met palmtakken, altijd meer in aantal en met altijd woeliger gejuich. Fraaie groepen in mooie kleurschakeeringen vervullen in gelijkmatig voortbewegen alle hoeken van de groote tooneelruimte. Honderden bewegen zich weldra door elkander, juichend zonder geschreeuw, in frisch kleurgemengel zonder bontheid, vol en levendig zonder wanorde, een tooneeleffect dat men niet vaak verbeteren zal. In het midden van de woelige groep, op een ezel, langzaam voortrijdend Jezus. De vale kleur van zijn kleed doet hem weinig uitkomen in het gewoel. Maar de sprekende Christuskop valt terstond op. Hij is wat men zou kunnen noemen een mooie Christus, de vleesch geworden traditioneele Jezus uit de nieuwere Roomsche schilderijen en prenten. Donkerbruin haar, gescheiden in 't midden, afgolvend in lange krullen. Een zeer regelmatig gelaat met korten gescheiden puntbaard. De uitdrukking van het gelaat is zacht en rustig, maar er is ook iets zoetelijks en nu reeds iets lijdends in. De gebaren zijn zeer waardig, de handen doen te vaak alsof ze aldoor zegenen willen. De stem is hoog en gerekt, zalvend en eentonig. Zij boeit door klank noch dictie en gaat den hoorder voorbij. Er ligt in het geheele optreden van die groote gestalte die Jezus afbeeldt, een ernstig streven om het hoog verhevene zoowel als het teeder liefdevolle schoon en waardig uit te drukken. Toch overweldigt deze Jezus geen oogenblik en imponeert hij maar zeer zelden. Iets van den Goeden Herder en van het Lam Gods, zooals vrome platen hem voorstellen, ligt er wel in. Maar hem die als een machthebbende heeft gesproken, hem dien half het volk als Messias heeft begroet, hem die in leven, lijden en sterven de wereld overwonnen heeft, zoekt men vergeefs. Vandaar dan ook dat de eerste daad, die de

toeschouwer van dezen Jezus ziet, bitter teleurstelt. Nu, voor het eerst betredende den tempel, moet hij met zijn geheele hart sidderen van smart en toorn bij het aanschouwen van de diepe verbastering van den godsdienst. En in een ongebreidelde, heftige, hartstochtelijke verontwaardiging moet hij de wisselaarstafels omwerpen en de schacheraars uitdrijven, die het Huis des gebeds tot een roovershol hebben gemaakt. Nu moet hij dien huichelaars en vormvergoders zijn ontzaglijk 'Wee u' toeslingeren dat hen doet verstommen. Maar ach, deze waardige, goede, zoete man roept langzaam en met hooge stem: 'Was sehe ich hier? so wird das Haus meines Vaters verunehrt?' En nu stoot hij wel een tafel met geld en een kooi met duiven om, maar er is geen kracht, geen moreele overweldiging, geen ontzetting, geen schok. De kooplui en priesters dóen maar of ze afdeinzen. De geesel hangt slap in deze hand. Het diep tragisch moment, dat de mond die de teerste liefde heeft vertolkt, zoo geweldige kracht van heilige verontwaardiging kan openbaren, is hier niet eens gevoeld, laat staan in beeld gebracht. Hier is alles vertooning, maar geen ziel.

Toch ligt hier, in het groote treurspel gelijk eenmaal in de werkelijkheid, het wezenlijk begin van het lijden en de verklaring van al wat daarna is geschied. Dit diep schokkend protest tegen ontaarding van vroomheid en zeden is den moedigen profeet op onverzoenlijke wraakzucht, haat en verbittering te staan gekomen. De kracht van den slag moet de felheid van den terugslag verklaren. Het beeld van den lijder, van den Man van Smarte is half, is vaag, is onwezenlijk, als ons niet eerst de onweerstaanbare prediker, de niemand ontziende strijder voor de eere zijns Gods, de strijder in hoogste spanning van kracht en moed voor oogen is gesteld. Waar dat ontbreekt, mist men al dadelijk het hoogste, de tragiek van het leven, en blijft alles in uiterlijkheden hangen.

Het tweede tooneel, de eenigszins langwijlige beraadslagingen van de leden van het Sanhedrin, hoe ze Jezus ten val zouden brengen, zou niet alleen als tegenstelling met de geweldige profetendaad treffend, maar vooral als uitbeelding van de diepere zielsemoties van Israels geestelijke heerschers, na zulk een aanranding van hun macht en hun werk, belangrijk kunnen zijn. Wij blijven echter in de vlakte en krijgen

niets dan banale boosheid van menschen in mooie priesterkleedij te zien. Het heeft hier den braven dorpsgeestelijke, die den tekst samenstelde, voelbaar aan kunstenaarsfantasie ontbroken, waaraan toch de spaarzame gegevens der evangelieverhalen overal vrij spel laten. Daardoor loopt zijn goedhartigheid telkens gevaar de scherpe trekken, die de overlevering nog bewaard heeft, te verflauwen en krachtige zielsuitingen slap weer te geven. Petrus' heftig verzet tegen Jezus' verzekering dat lijden en dood hem wachtte, een uitbarsting van hartstochtelijke liefde en smart: ‘Heer, dat zal u geenszins geschieden’[1], wordt hier pijnlijk onbeduidend gemaakt in den teemenden raad: ‘Herr, hier ist gut sein. Bleibe in der stillen Verborgenheit dieses Hauses, liebevoll bedient von deinen Getreuen, bis der Sturm vertobt hat, der sich gegen dich erheben will.’ En waar de goedmoedige schrijver de vleugelen zijner verbeelding uitslaat, bereikt hij zelden iets hoogers dan de sfeer van het aandoenlijke.

Zoo is het afscheid dat Jezus neemt van zijne moeder in het derde tooneel, een zeer onhistorische fantasie, wel aandoenlijk, maar niet aangrijpend, week-makend, maar niet ontroerend. Geef den schrijver, afhankelijk als hij was van de kerkelijke traditie, het recht, tegen de duidelijke aanwijzingen der evangeliën in, zich Maria voor te stellen als ten volle deelende in het werk van haar zoon en medelevende in zijn arbeid en zijn strijd, de vraag laat zich niet weerhouden of er niets diepers in hare ziel is omgegaan dan de verzuchting, dat nu Simeons profetie vervuld zal worden en een zwaard door hare ziel zal gaan? En heeft Jezus op dat oogenblik niets innigers en grooters aan zijn moeder te geven gehad dan dien dank ‘für die zärtliche Liebe und mütterliche Sorgfalt’ van drie en dertig jaren. O, de mooie groep, Maria schreiend met het hoofd op den schouder van Jezus, en de hier nu terecht klagende stem van Maria[2] mist haar effect niet. Hier en

1) Vgl. de geheele pericope Matth. 16 : 21-28, waarvan hier zoo treffend gebruik had kunnen worden gemaakt.
2) Maria spreekt voortdurend op huilerigen toon. Toen Frau Flunger mij verhaalde dat het zoo'n studie was geweest, want dat haar dochter ‘'ne ganz andere Stimme’ had moeten aanleeren, dacht ik: daar heb je 't. En zoo is er meer declamatie in plaats van spreken, sentimentaliteit in plaats van gevoel.

daar pinkt men een traan weg. Men vindt de scène blijkbaar heel fraai en aandoenlijk, en vertelt dat aan zijn buren. Maar wie voelt zich hier klein, en wie zit na 't aanschouwen in stillen eerbied zich bewust te worden dat zulk een liefde voor God en den naaste, zoo bereid tot het offeren van leven en geluk voor het heiligste wat wij bezitten, ons een levenshoogte toont, waar wij met dankbare bewondering tegen opzien? De oogen hadden droog kunnen blijven, als de ziel hier de hoogste dingen aanschouwd en gegrepen had.

Hoe dat mogelijk is, zelfs bij zulk een vertooning, dat realiseeren van het verhevenste en meest ideale, bewijst ons het inderdaad aangrijpend tooneel van het avondmaal. Hier spreekt dan ook niet pastoor Daisenberger, maar het eenvoudig klare schriftverhaal. En dit is aangrijpend genoeg. Al het uiterlijke wordt hier bijkomstig. Mooie groepeering, effectvolle verlichting, aandoenlijkheid van den toestand, het wordt alles bijzaak. De verheven beteekenis, de diepe ernst van de grootendeels zwijgend volbrachte handeling beheerscht alles. Reeds bij minder waardig spel dan deze Christus te aanschouwen geeft, zouden wij ontroeren. Maar de heer Lang is hier in zijn kracht. Zijn groote gestalte, zijn zacht lijdend gelaat, zijn slepend-hooge stem, hier doen ze goed. En de groote rust, de stille waardigheid zijner gebaren doen den verheven ernst der bijbelwoorden en der symbolische handeling treffend uitkomen. Een kwartier lang hebben de vijf duizend toeschouwers in hoorbare stilte toegezien naar de zwijgende plechtigheid der voetwassching en naar de breking des broods, en zijn weldadig aangedaan geworden. Als men wil, is dit nauwelijks meer dan tableau-vivant, maar een beeld dan toch dat niet zonder piëteit is aan te zien, en dat heilige stemming in de harten brengt.

Maar, helaas, men valt oogenblikkelijk weer uit die stemming terug. Het koor komt voor de zooveelste maal op en begint den hoorder al iets te vermoeien. De Prologus heeft tot inleiding van Judas' verraad banale dingen te zeggen: ‘ruchlos geht er hin, dieser undankbarste, abzuschliessen schändlichen Seelenhandel; feil ist ihm um schnöden Verräterlohn der Beste der Lehrer; wo das Herz dem Götzen des Geldes huldigt, da ist aller edlere Sinn getödtet’ enz. Een niets zeggende vertooning uit het Oude Testament, voor-

stellende hoe Jacobs' zonen hun broeder voor 20 zilverlingen verkoopen, moet het keerpunt der tragedie voorbereiden. En dan volgt het tooneel der onderhandeling tusschen Judas en de leden van het Sanhedrin, waar weer niets te zien is dan alledaagsche nijd en boosheid, waartegen een paar rechtschapen Joden vruchteloos protesteeren, en waar Judas als een echte tooneelverrader, door niets dan hebzucht gedreven, voor een handvol geld zijn Meester verkoopt. Dit laat ons volkomen leeg. Nog pijnlijker stelt hetgeen volgt teleur. Misschien is Gethsemané de teerste en de heiligste bladzijde uit de lijdensgeschiedenis. En wat is daarvan hier geworden! O, het uiterlijk was hier weer goed verzorgd. Het donkere tooneel met schilderachtige boomen en rotsen, de groepeering der slapende leerlingen, het was beelderig. Maar daar komt Christus, en slaat de handen tegen hoofd en borst, en gaat angst en smart vertoonen, en valt op de knieën, en slaat in zielestrijd het hoofd tegen de rotsen, en zegt dan, altijd met die hooge, monotoon gerekte stem, de innigste en ontroerendste gebeden die de Bijbel bevat, en voegt daartusschen allerlei uitroepen en aandiksels en toespelingen op de kerkleer, die de Bijbel niet bevat, en wordt daar aangeraakt door een levende engel in gaas, die vergeefs tracht etherisch te wezen en die iets zegt over ‘das Sühnopfer für die sündige Menschheit’, waarop Christus ineens ‘gestärkt’ en ‘mit Freude’ opstaat als ‘Stellvertreter der sündigen Welt’, - en wij worden neergesmakt uit de reine sfeer van het verhevenst geloofsleven in de dogmatiek, uit de hoogte der heiligste zielsemoties op het tooneel! De evangelieverhalen zijn in de teekening van dien zielestrijd in den Olijvenhof zoo ontzaglijk schoon.[1)] Ook uit louter aesthetisch oogpunt, is de soberheid, de stille ernst dier eenvoudige beschrijving een wonder van kracht. En hier hooren wij de innigste zielebeden, waarbij een Jezus zich in bange worsteling buigt voor den goddelijken wil, uitgalmen in plaats van fluisteren. Was de heer Lange bang, dat wij niet wisten wat Jezus in Gethsémané gebeden had? Wij hooren en zien hem zijn beden af breken met banale exclamaties: ‘Ach, wie wird jetzt alles dunkel um mich her! Die Angst des Totes umfängt mich. (*zitternd.*)

1) Vgl. Matth. 26 : 36-45. Marc. 14 : 34-42. Luc. 22 : 40-46.

Die Schwere des göttlichen Gerichtes liegt auf mir (*einige Schritte vorwärts wankend*). O Sünden, Sünden des Menschen, ihr drückt mich nieder! O, der furchtbaren Last.' En om toch vooral te zorgen, dat niemand vergete dat de kerkleer in Jezus' dood een zoenoffer ziet, komt de Engel deze herinnering nog eens onderstrepen, en Jezus het daarna nog eens bevestigen, - terwijl het Evangelie van Lucas niets meer zegt dan dit ééne heerlijke: en van hem werd gezien een Engel uit den hemel, die hem versterkte. Waarlijk, hier blijft èn stuk èn vertooning, door de misplaatste verhaspeling met een dogma en door grove tooneeleffecten, zoover beneden de Schrift, dat ik een gevoel van ontwijding kreeg.

De lange rechtshandel, waarbij uitteraard, de geheele voorstelling meer in uiterlijkheden opgaat, is na dezen indruk niet onwelkom. De vertooningen doen weer aan een reeks tableaux-vivants denken. Het zijn mooie tooneelen, Jezus gebonden, lijdend, waardig, stil tegenover de woedende priesters, die hun slachtoffer op valsche beschuldiging ter dood veroordeelen. Vooral de heftige Kajaphas is goed. Christus' mishandeling door de krijgsknechten, als levendig tooneel ook zeer geslaagd, doet de meewarigheid klimmen. Daarna Christus voor Pilatus, een reeks van fraaie tooneelen. Pilatus, een typische Romein, in wiens vorstelijken mond het plat Beiersch alleen wat hindert, beeldt het karakter te weinig uit en zegt zijn woorden te veel als een les. Maar de situatie redt alles, en de stijgende woede der priesters, de gisting der hartstochten van het opgeruide volk, en Jezus zwijgend daartusschen, geven dankbare momenten genoeg.

Maar de zwakheid der vertooning wordt toch telkens weer gevoeld, wanneer het op uitbeelding van karakters en vertolking van zieleleven aankomt. De beide personen, die in de lijdenstragedie zoo scherpe tegenstelling vormen met de Christusfiguur, Judas en Petrus, blijven in het stuk en in het spel geheel beneden den eisch. Pastoor Daisenberger schijnt wel gevoeld te hebben, dat in het treurspel de daad van Judas verklaard moest worden. In de evangeliën wordt slechts even op zijn geldzucht gezinspeeld. Maar voor dertig daalders begaat een mensch, die Jezus heeft liefgehad en door hem is opgenomen in den kring zijner vertrouwelingen,

zoo'n misdaad niet. Lucas toont het evenzeer een raadsel te achten, wanneer hij kortweg verklaart dat de Satan in Judas' hart voer. Een wijd veld dus voor geleerden om hypothesen te bouwen. Maar wat benijdbare aanleiding voor wie de lijdensgeschiedenis herscheppen wil in een treurspel, om te laten zien hoe hij zich dat schrikkelijk proces van verduistering eener menschenziel voorstelt. En wat heerlijke gelegenheid voor den man, die dat zal hebben voor te stellen, om te toonen dat hij zich ingeleefd heeft in de smart, den strijd, den val van dezen rampzalige, wien toch ook niets menschelijks vreemd geweest zal zijn! Staat de wetenschap hier voor een onoplosbaar probleem bij gemis van historische gegevens, de kunst toovere dan in des dichters scheppende fantasie levende, aangrijpende waarheid. Maar niets van dat alles hier. Judas ziet er wel uit als een schrikkelijk valsche verrader, en is een zoo leelijk kwaadaardig type, een die telkens zoo krampachtig den buidel tegen zijn hart drukt, dat men zich verbaast dat noch Jezus noch zijne discipelen hem uit den kring der intiemen verwijderden, - maar zijn zieleleven blijft ons òf verborgen òf is een onwaarschijnlijk samenvoegsel van heterogene gedachten. In eenige alleenspraken laat hij nu en dan iets zien van wat er in hem omgaat. Eerst gewaagt hij van zijn teleurstelling, dan van verlangen om voor alle gebeurlijkheden geborgen te zijn voor de toekomst en stillekens wat geld weg te leggen. Op dat oogenblik bezwijkt hij voor de dertig daalders. Toch zegt hij geen verrader te willen wezen. Hij zal zijn meester gevangen laten nemen. Gelukt het, dan is hij een beroemd man, gelukt het niet dan werpt hij zich boetvaardig aan zijn voeten en rekent op vergiffenis. Bij zijn dertig daalders roept hij vergenoegd: ‘jetzt geht mir der rechte Hoffnungsstern auf.’ Hoort hij nu, wat toch geen oogenblik twijfelachtig was, dat men Jezus' dood bedoelt, dan is hij ‘ganz erschüttert,’ en staat voor Kajaphas' huis wanhopig te doen: ‘er soll sterben - o, dies Wort verfolgt mich und quält mich, wo ich gehe und stehe. - Wie pocht mein Herz vor angst! Ich werde doch wohl nicht das Aergste vernehmen müssen.’ Hij moet het ergste natuurlijk wèl vernemen, en vervloekt dan de synagoge. ‘Mit bittern Vorwürfen will ich euch quälen, ihr ungerechten Richter. - O höllenwehen martern mein Innerstes.’ Voor het Sanhedrin

barst hij los met exclamaties van woede, ‘plötzlich in Raserei’: ‘dann zerreiset mich, zehntausend Teufel aus der Hölle; zermalmet mich! - Hier, ihr Bluthunde, habt ihr euer Fluch, - euer Blutgeld,... So soll meine Seele verderben - mein Korper zerbersten, und ihr, ihr sollt mit mir in die unterste Hölle versinken.’ Nog eens komt hij ‘wütend hervor’ in een donker bosch: ‘wo gehe ich hin die Qualen des Gewissens abzustreifen? Kein Waldesdunkel ist verdeckt genug und keine Felsenhöhle tief genug. - - Vermaledeiter Geiz, nur du hast mich verleitet, hast mich blind und taub gemacht.’ Dus nu toch weer alleen de gierigheid? En dan denkt hij nog aan de liefde zijns meesters, wiens ‘Him-melslehre wie Honigseim von seinem Munde floss!’ En dat alles om dertig daalders! De dood neemt dit raadsel weg voor onze oogen. ‘Hier will ich verfluchtes Leben, aushauchen dich! An diesem Baume hange die unglückselige Frucht! Ha! Komm, du Schlange, umstricke mich! Erwürge den Verräter’.

Niet waar? dit is geen mogelijk, geen waarschijnlijk stuk zieleleven, maar de booze Judas onzer kinderverbeelding, de snoode verrader uit romans en tooneelstukken van den zooveelsten rang. En Herr Schwing moet dan ook veel heftige gebaren maken en in groote stappen heen en weer loopen over het tooneel, grijpend in zijn haren, in zijn buidel, in zijn hart, woest rollend met de oogen, vreeselijk hartstochtelijk doen om ‘schauderhaft’ genoeg te zijn voor een groot deel van het publiek. Maar het diep gezonken menschenkind, wiens val ons tot inkeer brengt, en ons met evenveel smart als ontzetting vervult, hebben wij niet gezien.

En is hier dan nog iets van kracht in de karakterteekening, hoe oppervlakkig en mislukt dan ook, Petrus maakt ons wee in zijn slappé halfslachtigheid. Hier niets van den hartstoch-telijken jongere, even ontvankelijk voor geestdriftigen moed als voor doodsangst, en toch in alles vurig van schaamte en rouw. Hier een zwakkeling, van wien toch niet te veel kwaads getoond mag worden, en bij wien het meest tragisch moment van zijn leven zonder kracht of diepte bloot aan den buitenkant voorbijgaat. ‘Ach bester Meister, wie tief bin ich gefallen - O, ich kann nicht begreifen, wie ich mich so sehr vergessen konnte! - Ewig fühle mein Herz

die Reue dieser verachtungswürdigen Feigheit'. - Maar hij hoopt op Jezus' genade. 'Und die ganze Liebe meines Herzens solle von diesem Augenblicke an Dir gehören, mich fest und innigst an dich schliessen!' enz. Petrus' mooie grijze kop kon de slapheid van zijn erg huilerig gezegde gemeenplaatsen niet vergoeden. In Bach's Matthaeus-passion zingt de Evangelist na Petrus' val een recitatief op de bijbelwoorden 'und gang hinaus und weinete bitterlich'. In die paar maten ligt duizendmaal meer diepte en kracht van smart en berouw dan in deze heele vertooning.

Daarentegen zijn tooneelen als Christus voor Pilatus, de met doornen gekroonde martelaar in zijn spotkleed, in een houding van verheven waardigheid onder wreed lijden, voor het bordes waarop de karakterlooze landvoogd aarzelend, angstig de klimmende hartstocht van het opgeruid gepeupel een oogenblik tracht te weerstaan, weder meesterlijk van insceneering. Mooie koppen, typische figuren, prachtig gegroepeerd en zoowel in stand als in beweging een treffend spel van lijnen en kleuren vertoonend, - men wordt er vooral in de laatste lijdenstooneelen telkens door getroffen. Waren deze tafereelen geheel als tableau-vivant behandeld, zij konden als proeven van tooneelroutine de Meiningers naar de kroon steken. Maar het spel is gebrekkig. Pilatus zegt meer lessen op dan dat hij strijdt met zijn geweten en zijn angst. En in plaats dat de groepen van priesters en soldaten, en dat de volkshoop krachtig, hartstochtelijk, verward zijn spot en haat uittiert, galmt iedere groep als één man op één dreun de woorden van het tekstboekje uit. Deze ouderwetsche manier van een schreeuwende menigte na te bootsen, staat in wonderlijk contrast met het raffinement waarmede die menigte voor het oog is afgebeeld. Hier verraadt zich weer de eenzijdigheid in den kunstzin van dit volk van beeldsnijders; het oog is veel meer geoefend dan het oor en de stem. Lijn en kleur zijn hoofdzaak geworden, voordracht en zang zijn wel niet verwaarloosd, maar slechts naar de eischen van een gebrekkigen smaak verzorgd.

De laatste tooneelen zijn daarvan weder zoovele duidelijke bewijzen. De kruisdraging boeit bijna een kwartier lang het oog door het tragisch schouwspel van den onder zijn kruis gebogen grooten martelaar, gebroken schier van lichaam bij

zoo martelend lijden, moeielijk vooruitstrompelend, struikelend, vallend, dan door Simon van Cyrene ontheven van zijn kruis, opheffende het met doornen gekroond en bebloed gelaat naar zijne moeder en enkele getrouwen, - zwijgend beeld van eindelooze smart, omringd van barsch krijgsvolk, opdringerige, triomfantelijke priesters en honend, bloeddorstig volk. Als schouwspel is het treffend, een meesterstuk van regie. Maar de indruk van het schoon van groepeering, kleuren, beweging en gebaar wordt verzwakt door het zeggen van slappe dingen, het langzaam lamenteerend spreken der hoofdpersonen en het op één toon gelijktijdig schreeuwen en roepen dat opgaat uit de menigte. Er wordt dan ook bij den toeschouwer meer belangstellende bewondering voor het uiterlijk der vertooning dan eerbiedig medelijden met wat er vertoond wordt, gewekt. En met het tooneel der kruisiging zelve is het niet anders. Het gruwelijk schouwspel van het doornagelen van handen en voeten, wordt ons bespaard. Men hoort dat alleen geschieden achter het scherm, terwijl het koor en de prologus een lange inleiding voordragen. Maar de doffe hamerslagen die daar klinken terwijl de prologus uitroept: ich höre schon seine Glieder krachen, die man aus den Gelenken zerrt; wem soll's das Herz nicht beben machen, wenn er den Streich des Hammers hört, das schmetternd, ach! durch Hand und Fuss grausame Nagel treiben muss, - zij maken nog pijnlijker indruk, en zijn dan ook geheel op het wekken van uitwendige emoties berekend. Men kan hier, zonder daarmede iets leelijks te bedoelen, van een jagen naar effect spreken. Al de vreeselijkheden van Golgotha worden rauwelijks vertoond. Met sterk, gewild realisme worden ze ons voor oogen gesteld, Jezus' bloedende wonden, de smartetrekkingen van zijn stervend lichaam, de speerstoot met de gapende wonde in de zijde, het daaruit eensklaps wegstroomende bloed, het stukslaan van de beenen der medekruiselingen, het hangend ineenzakken der bleeke lichamen als de dood intreedt enz. Het publiek grieselt en rilt, en is toch nieuwsgierig. Men wil weten hoe het gaat, en kijken hoe ze doen. Tooneelkijkers meer dan zakdoeken worden naar de oogen gebracht. Een hoorbaar, huiverend ‘hè’ loopt door de menigte als de speer opeens die felle wond maakt, en men het bloed ziet vloeien, en Christus het hoofd laat

vallen. Zijn houding is waardig, en sober zijn zijne uitingen van smart, maar de op hoogen en gerekten toon gesproken kruiswoorden grijpen niet aan. Veeleer verbaast men zich even dat dat levende crucifix ook spreken gaat. Het besef dat dit alles bloot nabootsing is, verlaat u geen oogenblik. Men blijft kijken, de blik geboeid meer dan het hart geroerd. Men volgt wat er gebeurt, maar het gaat buiten u om. Men bewondert de kunstigheid der vertooning, - de kunst die doet medeschreien in eerbiedige, dankbare liefde, ontbreekt. Men wordt erkentelijk aan de vertooners, maar niet dankbaar aan Christus en aan God. En als om dat neergezonken hoofd, na een laatsten schrillen doodsgil en een laatsten kramptrek van de zwoegende borst, eensklaps de donder gaat rollen, Maria bezwijmt, rotsblokken omvallen en onheilsboden uit de stad de verschrikte menigte allerlei vreeselijke dingen komen melden, dan is alles zoo uitsluitend vertooning geworden, dat ook bij de weekste harten de gevoeligheid weer plaats maakt voor zucht om te kijken, te kijken met de binocle voor.

En dat blijft zoo tot het einde. De kruisafneming, de graflegging, - schoon en waardig als vertooning - is een edel gebarenspel in stille kleuren, maar vergezeld van een spel in woorden dat den indruk verzwakken moet, dat treft noch ontroert. En daarna, lediger nog en veel zwakker, omdat de vertooning hier zelf buiten de grenzen van het reëele treedt, en iets uit het gebied van het ideëele, het wonder zelf, verzinnelijken wil, de nabootsing van de opstanding en de apotheose. Hier is dat bloot uiterlijke, dat te kijk stellen zonder meer van wat uit zijnen aard supranatureel en mysterieus wil wezen, een bijna aanstootelijke vergroving. Alsof een middelmatig teekenaar nu eens precies heeft willen afbeelden, hoe het op dien eersten Paaschmorgen en later bij de hemelvaart is toegegaan, en in zijn koud realistische, prenterige makelij alle poezie dooddrukt, allen geest en gedachte vermoordt, zoo doet het u aan, wanneer met een bons een engel den grafsteen omwerpt, de soldaten schrikken en vluchten, zoodra Christus in de grafdeur gezien wordt en om den hoek verdwijnt. En gelijk als een bidprentje, erg vergroot, zoo doet de apotheose van Christus, met stralenkransen, op wolken omhoog getrokken, van engelen omringd en zegenend de vrouwen en de discipelen, die onder triomfantelijke gebaren

in verrukking opzien, met al hun vijanden, Joden en Heidenen als verslagen om hen heen. Het koor mag er bij jubelen, begeleid door fanfare-achtige muziek, van stemming of stichting, van één paaschgedachte in de harten is bij het publiek geen sprake meer. Vermoeid van al het kijken en zitten, staan de menschen al op, eer nog het scherm valt. Hier en daar wat misplaatst applaus, en de menigte dringt naar buiten, druk nu zij zich weer bewegen mag, luid pratend ieder met de zijnen over het interessante spel en wat men er mooi in vond, en stroomt in gezellige volte het dorp weer in, van geen andere, van geen hoogere stemming blijk gevend na dit aller treurspelen treurspel dan na welk ander ook.

Ik had iets verdrietigs in mij, toen ik mij losgemaakt had uit het gewoel der pratende menschen, en door zonnige velden heen naar boven klom, den lieven heuvel op, waar een groot kruisbeeld staat, om nog eens neer te zien op dat bloeiende dorp in zijn vriendelijk dal met den schouwburg aan het eind, waar men het heiligste heeft pogen te veraanschouwelijken. Verdrietig als op een Zondagmorgen, wanneer in de kerk de prediker heeft gepredikt en gebeden, maar er is niet gepredikt en gebeden in mijn hart. Verdrietig, als wanneer er een lied gezongen is, dat me pleegt te ontroeren, maar nu klonk het in de snaren van mijn ziel niet na. En toen de stilte van dien helderen zomeravond zoo weldadig neerzeeg, en daar beneden in het dorp de roezige scharen kijklustigen al weer begonnen toe te stroomen, en na het daverend kanonschot opeens weer de vroolijke marschmuziek werd geblazen ter voorbereiding van een nieuwe vertooning van het treurspel op Golgotha, - toen doorzag en doorvoelde ik het met groote klaarheid en zekerheid, met een bijna pijnlijke scherpte: neen, neen, dít is niet de kunst waarvan de religie iets heeft te hopen, en dít niet de godsdienst die weder echte gewijde kunst kan scheppen.

Niemand zal dien vromen dorpelingen minder geven dan hun toekomt. Hunne verdiensten zijn duidelijk en onmiskenbaar. Dat dit spel na zooveel eeuwen niet alleen bleef voortbestaan, maar sinds de helft dezer eeuw zoo jong en frisch weer in de wereld opgetreden is, dat het in elk decennium meer en meer ‘the great attraction’ werd der reizende menschheid, pleit voor den ernst der spelers niet alleen,

maar meer nog voor de bekoring, die van spel en vertooning voor het groote publiek uitgaat. De middeleeuwsche mysterieen passiespelen zijn ongeveer verdwenen; niemand die ze terug begeert. Het is zeker niet toevallig dat Ober-Ammergau ze alleen heeft kunnen overleven en zich een ‘Weltruf’ verwierf. Niet onwaarschijnlijk heeft de gedachte aan de gelofte, die de oorsprong van dit passiespel zal zijn geweest, daaraan van oudsher een nog ernstiger karakter, een nog hooger wijding geschonken dan de voorstelling zelve reeds medebracht. Blijkbaar hebben de geestelijke leidslieden van het dorp de achtereenvolgende geslachten niet slechts aan die gelofte herinnerd, maar hen met liefde en geestdrift bezield voor hare vervulling. Pastoor Daisenberger, die den tegenwoordig gebruikten tekst ontwierp, heeft door zijn ijver en toewijding misschien meer dan iemand anders gedaan om de voorstelling te maken tot wat zij nu is. Hij heeft zeker ruimschoots verdiend het vriendelijk gedenkteeken, dat op het kerkhof voor hem is opgericht. Maar van alles heeft, naar ik vermoed, de eigenaardige dorpsindustrie het meest bijgedragen om den kunstzin tegelijk met de vroomheid der bewoners te ontwikkelen en daaraan een soort locale kleur te verleenen. Het snijden van heiligenbeelden en crucifixen, eerst tamelijk ongeschoold, als traditioneele broodwinning uitgeoefend, werd al meer naar schoolsche regelen onderwezen en naar de eischen der geijkte kerkelijke kunst geleerd. Van jongs af werden de bewoners er in opgevoed, van jongs af doordrongen van zin voor een vroomheid die in zulke kunst, van kunstzin die in zulke vroomheidsteekenen zich openbaart, van jongs af omringd met de typische, schier onveranderlijke modellen, die men in alle nieuwere Katholieke kerken kan aantreffen. Hun vroomheid nu en hunne kunst dragen dan ook dit karakter, en hebben er de deugden er gebreken van. Natuurlijk worden de verdiensten het meest aan den religieuzen kant, de gebreken het duidelijkst aan den aesthetischen openbaar. Ik zie niet in, waarom men ter wille van het een het ander verbloemen zou.

De lieve vrome ernst, die er spreekt uit spel en spelers, is het geheim van de bekoring, die er van uitgaat op veel vrome harten. Eerst de devotie van de vroegmis, dan de waardigheid en statigheid der geheele vertooning. Van vrome

meditaties en zedelijke vermaningen zijn de koren en prologen vol. In houding en gebaar doet iedere speler schier aan zoo'n kleurig, fraai gedrapeerd, glad beeld uit een kerk, of aan figuren van overbekende platen denken. Groote sommen zijn besteed om de costumes mooi te maken. En bij de hoofdpersonen is de piëteit waarmede zij hun rol vervullen, voelbaar. Maar het is een gemoedelijke, haast zeide ik, gemakkelijke vroomheid. Met een zekere gelijkmoedigheid wordt het werk verricht. Ontroeren of stil maken doet het niet meer. Men blijft er kalm en opgewekt bij. Een kwartier nadat men in het schrikkelijke treurspel heeft medegespeeld, verkoopt men weer rustig zijn photo's en drinkt zijn glas bier. Een paar uur na Christus' droeven dood haalt men weer vroolijk met trommelslag en trompetgeschetter nieuwe bezoekers voor het nieuwe treurspel in. Maar ook zij zullen wel weer getroffen worden door het eigenaardig schoon van dit beminnelijk streven, om al zijn geloof uit te spreken in zijn kunst.

En het geheim der bekoring van de voorstelling als kunstwerk ligt in het welverzorgde uiterlijk. Mooi zijn de aspecten der meeste tooneelen, te roemen is de tooneeltechniek en de geheele mise en scène. Men ziet een reeks fraaie tableaux-vivants. Men wordt een paar maal medegesleept, een paar maal aangegrepen. Maar overigens, neen, als kunstwerk is het passiespel toch wel heel zwak. Toen het nog een naïeve vertooning van landlieden was, hadden zelfs de gebreken hunne bekoring. Maar daarvan is geen spoor meer. Al het spontane, het boersch-eenvoudige is weg. Het is alles studie, opzet, raffinement en streven naar uiterlijke volmaking geworden. Daarmede is ook de weelde, zelfs zekere pretentie gekomen, en reclame bleef niet uit. Het antieke is door en door modern, het middeleeuwsche op-ende-op negentiendeeeuwsch geworden. En nu springen de zwakheden in het oog!

De muziek is werkelijk ongenietbaar, kinderachtig en dikwijls banaal. De zuiverheid van spel en zang laten veel te wenschen over. De tekst is een verdienstelijke compilatie van bijbelsche gegevens en Roomsche traditie, maar als tragedie van geen waarde. Heel wat slaps en aandoenlijks kon gemist met louter winst voor den tragischen indruk.

De gemoedelijke, rijmende prologen zal men wel niet licht poëzie noemen. De eindelooze herhaling van dat statig optredend koor, dat ze zeggen of zingen moet, verstoort telkens den indruk en werkt afmattend. Vele tooneelen zijn hinderlijk prenterig. De lange reeks voorstellingen uit het Oude Testament, die als voorbeeld der gebeurtenissen ieder tooneel vooraf gaan, vermoeit niet weinig. Wat kan men nú nog voelen voor de typologie, die oude pseudo-wetenschap, die er op uit was, om in het Oude Verbond naar aanduidingen en voorbeelden van geschiedenissen in het Nieuwe te zoeken. Wat is zij hier anders voor ons dan geantiqueerd, versleten, kerkelijk valsch-vernuft? En al ware het anders, die gezochte, beteekenislooze tusschenvoegsels, die in gewrongen verzen verklaard moeten worden, leiden af, storen en maken meestal, dat het daardoor ingeleid tooneel zelf iets krijgt van een tableau-vivant. Verder zou over de gebreken van spel en zang, van voordracht en stemgeluid nog heel wat te zeggen zijn. Men heeft gezegd, dat dit passiespel door kunstenaars, inplaats van door geoefende dilettanten vertoond, aan karakter zou inboeten wat het won aan kunst. Ik kan het niet inzien. Het eenvoudig karakter heeft reeds geheel plaats gemaakt voor dat van een welverzorgde vertooning op een modern tooneel. En dit dilettantisme is wel zoo geoefend, zoo afgericht en zoozeer levenstaak geworden, dat men hier gerust van kunst en kunstenaars kan spreken, - maar dan: van gebrekkige kunst, en van kunstenaars wier wil grooter is dan hunne kracht.

Doch neen, de wezenlijke reden, waarom het spel, trots al zijn goeds en moois, mij heeft teleurgesteld ligt niet in die duidelijke artistieke zwakheid, maar ligt veeleer op het gebied der religie. Gesteld, tekst en muziek waren meesterwerk, spel en zang voortreffelijk, zou het dan voldoen? Natuurlijk, dan zou het passiespel als zoodanig een wezenlijk kunstwerk zijn, wat het nu maar zeer ten deele is. Maar of het zelfs dan aan de behoefte van diepere vroomheid, en van hoogeren kunstzin voldoen zou, - ik waag het, na al wat Ober-Ammergau mij geleerd heeft, nog veel ernstiger te betwijfelen, dan toen ik er heenging. Het beeld en het woord van den Christus, den gekruisigden profeet van het Koninkrijk Gods, staat in het binnenste heiligdom van ieder vroom

menschenhart. Ook de kunst kan als hoogepriester een enkele maal het voorhangsel openen en dat allerheiligste binnentreden. Maar dan moet het zijn de kunst die zelve is als een gebed, de kunst die geeft het hoogste schoon in zijn heiligsten vorm, de kunst die puur geestelijk, die volkomen vrij van alle aanraking met het zinnelijke is, de kunst die meer is dan een bekoorlijke schijn, maar een levensopenbaring, een stuk geloofsleven in vormen van schoonheid zoo rein, zoo sereen, zoo innig, zoo teer als geloofsleven vraagt. En daarbij is al wat zweemt naar vertooning, naar verkleeding, naar tooneel uitgesloten. Dit wordt altijd verzinnelijking, vergroving, altijd reëel maken van het ideale, materialisatie van heiligen geest.

Er is een ander kunstwerk, dat eveneens aan Christus' kruis zijn stof ontleent, en dat ons dit ten volle komt bevestigen, Bach's Matthaeus-Passion. Dit werk is veel minder gemoderniseerd dan het Passiespel. Het spreekt veel meer de taal, de beeldspraak van het Piëtisme der vorige eeuw, dan het Passiespel van het middeneeuwsch Katholicisme. En zelfs de muziek doet veel meer aan een vroeger tijdperk denken dan bij deze naar de nieuwste eischen ingerichte vertooning. En toch, wat onbeschrijfelijk verschil in indruk, aandoening, stemming! Wat zinkt dat heele verkleede nazeggen en nadoen van het Bijbelverhaal volkomen weg bij den stillen zang der recitatieven, verheven, ontroerend van eenvoud. Wat worden die Ober-Ammergausche koren en prologen, trots al de statigheid der fraai gekleede koristen met langzame gebaren, klein en dun, bij Bach's plechtige en innige koralen. Bach schreef ariën, waarbij de zanger het in zijn macht heeft ons mede te doen bidden om Gods erbarmen, mede de wroeging des gewetens te doen voelen, mede te schreien aan Christus' graf en hem eerbiedig te danken nu hij rust van zijn werk om onzentwille volbracht. Daar vergeet men de wereld bij. Hier, in Ober-Ammergau, kijkt men alles van buitenaf aan, merkt al het mooie en leelijke op, en blijft de wereld zien en voelen rondom. Neen, zal er een gewijde kunst zijn waarvan de religie iets te hopen heeft, en een godsvrucht die in kunst zich vertolken wil, dan zal het een vroomheid van hooger orde en een veel geestelijker, reiner, teerder kunst moeten zijn dan zelfs een ideaal Passiespel ons zou kunnen schenken.

En nu ik van Bach heb gesproken, staats opeens weer de herinnering aan de Zugspitze, staan al die diepe, machtige natuurimpressies weer klaar en groot voor mijnen geest. Neen, - toen ik dat alles, dat stuk natuurleven in al zijn heerlijkheid genoten had, toen zou de schepping van den Leipziger Cantor mij niet uit mijn stemming gerukt, mij niet hebben doen neervallen in een wereld van uiterlijkheden en bijkomstig mooi. Vooral niet, had ik hem mogen hooren gelijk hij gehoord wil worden: in een kerk, in het midden der godsdienstige gemeente. Men kan er lang over strijden of de natuur wel iets kán prediken en of de kunst het wel mág doen. Mijnentwege krijgen alle theoriën van een natuur die om haarzelfswille genoten wil worden, en van l'art pour l'art gelijk. In werkelijkheid is er voor ieder gezond, dat is zuiver en diep voelend menschenhart een oneindige prediking in iedere schepping. De wereld buiten ons en de wereld in ons, ze zijn beiden een openbaring van dat mysterievolle Leven, dat in natuur en geest iets van zijn heerlijkheid heeft neergelegd, en waarvan wij stamelen, wanneer ons denken, bidden en bedoelen uitgaat tot onzen God. Wat waarlijk groot en heilig is, is altijd in harmonie.[1)]

H.IJ. GROENEWEGEN.

1) Even voor het afdrukken van dit opstel, wijst men mij op eenige overeenkomst tusschen de indrukken, die ik van het passiespel ontving, en die van Eelco Verwys (Gids 1871). Om geheel onbevangen te zijn en niet onder anderer invloed te komen, had ik vooraf geen kritiek van het spel gelezen. Nu wil ik er echter den lezer op wijzen, dat reeds twintig jaar geleden over de artistieke waarde van het spel geoordeeld is in den geest, waarin ook ik heb gemeend het te moeten doen. G.

Uitwassen der crimineele anthropologie.

Dr. A. Aletrino, Twee opstellen over crimineele anthropologie, Amsterdam 1898.

Wanneer wij er langzamerhand toe gekomen zijn, van sommige dingen een weinig meer te weten en te begrijpen dan onze voorouders uit een ver verleden, dan is dit voor een niet gering deel te danken aan de omstandigheid dat wij, dat wil zeggen sommigen onder ons, in den loop der tijden ons twee goede gewoonten hebben eigen gemaakt. De eerste bestaat hierin: in de wetenschap geen term te gebruiken, waarvan wij niet de beteekenis nauwkeurig hebben bepaald; de tweede: geene bewering uit te spreken, zonder ons rekenschap te geven van de gronden waarop zij steunt. De eene verhindert, dat de zin van een woord zich verschuift met de toevallige associaties, die het op een gegeven oogenblik opwekt; door de andere wordt het gevaar verminderd, dat het oordeel door schijnbare of bloot uiterlijke overeenstemmingen en verschillen, of door persoonlijke neigingen en stemmingen zou worden misleid. Beide te zamen, de scherpe definitie en het strenge bewijs, zijn voor de gevestigde wetenschappen, die een lange periode van oefening achter zich hebben, bijna tot een tweede natuur geworden, waarvan men zich althans niet kan losmaken zonder het recht om mede te spreken onmiddellijk te verbeuren. Minder gunstig staan de zaken in jonge wetenschappen, aan wier beoefenaars geen modellen van uitnemende voorgangers ten dienste staan: hier blijkt niet zelden de tweede natuur inderdaad slechts een tweede, kunstmatig verkregene te zijn,

die, voor het eene gebied aangeleerd, daarom toch nog geenszins op het andere met gelijke gemakkelijkheid en zekerheid functioneert. Vooral wanneer die jonge wetenschappen onderwerpen behandelen, die in nauw verband staan met het gemoedsleven, en dientengevolge voornamelijk personen met sterk ontwikkelden emotioneelen aanleg tot zich trekken, dreigt het gevaar, dat de correctheid harer methoden en de betrouwbaarheid harer uitkomsten niet zullen voldoen aan de eischen, die daaraan met het oog op de algemeene ontwikkeling van het gelijktijdige wetenschappelijke denken mogen worden gesteld. Er is dunkt mij geene wetenschap, die dezen stand van zaken beter illustreert dan die, over wier resultaten en aspiratiën ik in dit opstel het een en ander wensch op te merken: de crimineele anthropologie.

Wanneer ik de opmerkingen, die ik heb te maken, vastknoop aan de geschriften van den in menig opzicht talentvollen vertegenwoordiger der crimineele anthropologie aan de Amsterdamsche Universiteit, dan wordt deze keus voor-voornamelijk door twee overwegingen bepaald. Vooreerst door deze, dat de denkbeelden van den heer Aletrino hier te lande allicht beter bekend zijn dan die zijner buitenlandsche vakgenooten, en dat dientengevolge de bezwaren, welke ik tegen zijne opvattingen in het midden zal brengen, in ruimeren kring begrepen en gecontroleerd zullen kunnen worden dan anders het geval zou zijn. Vervolgens door de andere, dat ik den heer Aletrino beschouw als de meest compleete belichaming der methodische fouten, waaraan zich naar mijne meening vele beoefenaars der crimineele anthropologie, in meerdere of in mindere mate, schuldig maken. Bij hem beter dan bij vele anderen zullen wij de belangwekkende verschijnselen kunnen bestudeeren, die ik zoo even als kenmerkend voor jonge wetenschappen heb aangeduid: het verwaarloozen van scherpe begripsbepaling, den overwegenden invloed van neigingen en stemmingen, het concludeeren zonder nauwkeurige rekenschap van de gronden waarop de conclusie steunt; of, in enkele woorden samengevat, het terugtreden der redelijke tegenover de associatieve en emotioneele elementen in het denken. Ik zeg dit alles zoo onomwonden, omdat het mij voor de wetenschap en voor de praktijk beide van groot

belang schijnt, in deze dingen tot klaarheid te geraken; en omdat dit doel, naar het mij voorkomt, op geene betere wijze kan worden bereikt, dan door een scherp licht te laten vallen op tekortkomingen in de methode, en op de bedenkelijke gevolgen, die daaruit voor de betrouwbaarheid der verkregen resultaten voortspruiten.

Onder den naam *crimineele anthropologie* wordt samengevat een groep van onderzoekingen, zich bewegende op het gebied der anatomie en physiologie, der psychiatrie, der psychologie en der strafrechtswetenschap, en bestemd om eenerzijds de kenmerkende lichamelijke en geestelijke eigenaardigheden van den misdadiger op te sporen, anderzijds uit de kennis daarvan gevolgtrekkingen af te leiden aangaande de houding, die Staat en maatschappij tegenover dien misdadiger hebben aan te nemen. Ik begin met een beknopt overzicht te geven van de feiten, die door de crimineele anthropologen aan het licht zijn gebracht, om daarna wat uitvoeriger stil te staan bij de conclusiën, die zij op die feiten hebben gebouwd.

In het algemeen heeft dan de crimineele anthropologie ons geleerd, dat bepaalde afwijkingen, zoowel in den anatomischen bouw en de physiologische functiën van sommige lichaamsdeelen als in het verloop der psychische processen, bij misdadigers vaker dan bij nietmisdadigers aanwezig zijn. Tot de anatomische afwijkingen (*stigmata*) behooren vooreerst zekere schedelanomalieën: abnormaal groote of kleine omvang, asymmetrie, terugwijkend voorhoofd, sterk gemarkeerde voorhoofdsnaad en dergelijke; vervolgens sterk ontwikkelde onderkaken, uitstekende jukbeenderen, afwijkende oorvormen, bleeke gelaatskleur, overvloedig en laat grijswordend haar, geringe baardgroei en vele andere meer. Beschouwd uit een physiologisch oogpunt, blijken misdadigers meer dan anderen anomalieën der peesreflexen te vertoonen, te lijden aan borsten hartkwalen, onderworpen te zijn aan meteorologische invloeden, enz.; zij zijn verder weinig gevoelig voor pijn, en onderscheiden zich door een scherp gezicht, bij betrekkelijke stompheid der overige zintuigen. Als psychische eigenschappen, die bij vele misdadigers voorkomen, worden opgegeven: luiheid, speciaal ongeschiktheid voor regelmatig werk, opgaan

in 't tegenwoordige zonder te denken aan verleden of toekomst, emotioneele instabiliteit, behoefte aan stimulantia, en eenige andere. Over de diepere gronden van dit verband is, voorzoover het althans gaat buiten het gebied der psychologie, zoo goed als niets bekend; alleen weet men van de meeste der genoemde verschijnselen, dat zij berusten op hereditaire oorzaken.

Het komt er nu in de eerste plaats op aan duidelijk te begrijpen, in welken zin men hier van ‘kenmerkende eigenschappen’ der misdadigers spreken kan. Wij hebben nl. in het geval dat voor ons ligt, volstrekt niet te maken met kenmerken als die van een natuurlijk geslacht, die, of waarvan althans de meeste, bij alle exemplaren van dat geslacht kunnen worden geconstateerd: naast misdadigers met meerdere vindt men er met slechts enkele, met niet meer dan eene, of zelfs met volstrekt geene afwijking van het normale type. Hierover zijn alle onderzoekers het eens, wanneer zij ook over de cijfers verschillen: zoo vond Knecht in 52%, Bär in 42%, Penta daarentegen slechts in 3% der door hen onderzochte gevallen volledige anatomische normaliteit. Aan den anderen kant is het geene zeldzaamheid, personen van geheel correcten levenswandel te ontmoeten, bij welke meerdere der genoemde stigmata aanwezig zijn; gemiddeld vond Lombroso zelf er bij elk honderdtal eerlijke lieden 129, terwijl er volgens Bär bij honderd misdadigers gemiddeld ongeveer 200 voorkomen. De hier ter sprake komende kenmerken zijn derhalve *geene kenmerken van individuen, maar van groepen van individuen*; dat wil zeggen: wanneer men een groep misdadigers en een even talrijke groep nietmisdadigers aan het onderzoek onderwerpt, zal men bij de eersten een grooter totaalaantal anomalieën aantreffen dan bij de tweeden; stelt men daarentegen een willekeurig gekozen individu uit de eerste tegenover een willekeurig gekozen individu uit de tweede groep, dan is het zeer mogelijk dat men bij den eerlijken man evenveel of zelfs meer afwijkingen vindt dan bij den moordenaar of dief. Het is van belang dezen stand van zaken goed te begrijpen en in het oog te houden; de herinnering daaraan zal ons te pas komen bij onze kritiek.

Beschikte nu de crimineele anthropologie over geene andere

feiten dan de genoemde en soortgelijke, dan zou zij vermoedelijk niet tot zoover reikende gevolgtrekkingen zijn gekomen, als thans het geval is. Ongetwijfeld zou dan aan hare uitkomsten eene zekere heuristische, misschien ook eene zekere diagnostische beteekenis niet mogen worden ontzegd; maar zij zou toch niet meer hebben gedaan dan nader specificeeren, wat op grond van algemeene overwegingen reeds van te voren had kunnen worden verwacht. Van de psychische eigenaardigheden vooreerst, die bij misdadigers meer dan bij anderen worden aangetroffen, is gemakkelijk in te zien, dat zij op verschillende wijze het vervallen tot misdaad in de hand moeten werken; trouwens wij komen later nog daarop terug. En wat de anatomische en physiologische stigmata betreft: de waarschijnlijkheid van een evenwijdig verloop tusschen bewustzijnsprocessen en hersenverschijnselen wordt tamelijk algemeen erkend; men kon dus ook wel verwachten, dat karakter en levensrichting zich op eene of andere wijze in de hersenorganisatie, en in andere daarmede samenhangende anatomische en physiologische eigenaardigheden zouden uitdrukken. Ook weet ieder, dat in het algemeen personen, die in aanleg, temperament en neigingen overeenstemmen, en dientengevolge een gelijksoortigen werkkring gekozen hebben, vaak in hunne uiterlijke verschijning iets gemeenschappelijks vertoonen; men denke slechts aan den ‘typischen’ militair, geleerde, priester of artist. Het laat zich vermoeden, dat voor elk dezer klassen, gesteld dat men ze met gelijke zorgvuldigheid onderzocht als tot dusver slechts aan den abnormen mensch is ten deel gevallen, lichamelijke en geestelijke eigenschappen zouden zijn te vinden, die voor hare leden in denzelfden zin kenmerkend zouden mogen heeten als de boven besproken stigmata voor den misdadiger. De ontdekking dezer stigmata op zich zelf kan dus allerminst worden beschouwd als eene gebeurtenis van wereldschokkende beteekenis.

Nu komt daar evenwel eene andere ontdekking bij. Dezelfde afwijkingen, die men bij misdadigers vaker dan bij anderen heeft aangetroffen, komen ook in meer dan gemiddelde frequentie voor bij personen met onontwikkelde of gestoorde geestvermogens: bij idioten, epileptici en krankzinnigen. Ongetwijfeld is deze uitspraak slechts waar met

hetzelfde voorbehoud van zoo straks: niet bij alle lijders aan zielsziekten kan, man voor man, de aanwezigheid van stigmata of zelfs van een enkel stigma worden aangetoond. Ook moet worden toegegeven, dat er verschillen bestaan tusschen de onderscheiden groepen: de overvloedige haargroei bv., die behalve de misdadigers ook de idioten kenmerkt, ontbreekt bij de eigenlijke krankzinnigen. Maar zooveel staat toch vast, dat in een groep van psychopathen, evenals in een groep van misdadigers, de bovengenoemde afwijkingen regelmatig in grooteren getale worden aangetroffen dan bij een even groot aantal normale individuen. En dit is ongetwijfeld een feit van hooge, theoretische zoowel als practische beteekenis.

Twee andere feiten strekken nog om deze beteekenis duidelijker in het oog te doen vallen. Vooreerst de in verschillende landen vastgestelde buitengewone frequentie van geestesstoornissen bij gevangenen, waaraan misschien voor een deel de invloed der uitwendige omstandigheden, maar naar het algemeene oordeel der deskundigen veel meer de oorspronkelijke aanleg der lijders schuld heeft. Vervolgens de in talrijke gevallen geconstateerde hereditaire betrekking tusschen misdaad en krankzinnigheid; het feit derhalve, dat een niet onaanzienlijk deel van de bewoners der gevangenissen blijken af te stammen van, of verwant te zijn aan zenuwlijders, en dat er zelfs families bestaan, die gedurende meerdere opeenvolgende geslachten, telkens weer, afwisselend idioten, krankzinnigen en misdadigers voortbrengen. Met het voorafgaande wijzen deze feiten onmiskenbaar op het bestaan van een verband tusschen krankzinnigheid en misdaad, en dringen zij de vraag op den voorgrond, hoe dat verband moet worden gedacht, en welke beteekenis het heeft voor de gedragslijn, die tegenover den misdadiger behoort te worden gevolgd.

Op deze dubbele vraag nu geeft de heer Aletrino het volgende antwoord. De misdadiger is verwant aan, een speciaal geval van, of zelfs identiek met den krankzinnige. Hij is, evenals trouwens alle menschen, het slachtoffer tegen wil en dank van zijne lichamelijke constitutie en van zijne overgeërfde neigingen. Derhalve behooren de begrippen van

toerekening en verantwoordelijkheid, van zedelijke goed- en afkeuring, van vergelding en straf, onvoorwaardelijk te vervallen. De misdadiger in het bijzonder verdient niet blaam maar medelijden; zeer streng genomen is een optreden van den Staat tegenover hem slechts gerechtvaardigd, wanneer en voorzoover zijn eigen belang daardoor wordt gediend. - Het zijn deze opvattingen, en vooral ook de wijze waarop zij worden verkregen, die ik in de volgende bladzijden aan een kritisch onderzoek wensch te onderwerpen.

Ik begin met de bespreking der bloot theoretische gevolgtrekkingen, en bepaal mij in de eerste plaats tot die betreffende *de betrekking tusschen misdaad en krankzinnigheid*. Te dezen aanzien stelt de heer Aletrino de vraag: ‘of een misdadiger al dan niet gelijk een krankzinnige te achten is’, en hij vindt, ‘van een theoretisch-wetenschappelijk standpunt gezien, het antwoord niet twijfelachtig, maar beslist toestemmend’ (34). Mij schijnt de vraag zoowel verkeerd gesteld als verkeerd beantwoord te zijn; inderdaad hebben wij reeds hier in een kort bestek zoowat alle zonden bijeen, die tegen de eischen eener wetenschappelijke methode kunnen worden begaan. Ik zal trachten dit aan te toonen.

De hoofdzaak is wel dat, volgens het boven besprokene, de empirische wetten, waarop de crimineele anthropologie hare conclusiën bouwt, niets anders zijn dan *statistische wetten*, geldende niet voor individuen, maar voor groepen van individuen. Er is gebleken, niet dat alle misdadigers teekenen van krankzinnigheid vertoonen of dat alle krankzinnigen misdaden begaan; evenmin dat bij alle misdadigers, of dat bij alle krankzinnigen stigmata aanwezig zijn; ook niet dat alle gestigmatiseerden tot krankzinnigheid of tot misdaad vervallen; maar uitsluitend, dat stigmata bij krankzinnigen en misdadigers, en dat psychosen en neurosen bij misdadigers en hunne familieleden talrijker voorkomen dan bij normale individuen. Welke gevolgtrekkingen zouden nu in elke geordende wetenschap uit dergelijke statistische regelmatigheden worden afgeleid? Laten wij, om ons te oriënteeren, eens aannemen, dat de medische statistiek de volgende dingen aan het licht had gebracht: vooreerst, dat personen met blond haar in grooter evenredigheid dan anderen lijden aan borstkwalen;

vervolgens, dat dezelfde personen betrekkelijk vaker dan anderen een arm of been breken; en eindelijk, dat onder borstlijders en hunne verwanten percentsgewijze meer armen beenbreuken voorkomen dan onder individuen met gezonde ademhalingswerktuigen. Dergelijke feiten zouden ongetwijfeld van groote waarde zijn voor de pathologie; zou er evenwel ook maar één patholoog gevonden worden, die meende daaruit te mogen afleiden, ‘dat een individu met gebroken beenen gelijk een borstlijder te achten is’? Natuurlijk niet: eene dergelijke onderstelling zou niet slechts geheel onnoodig zijn ter verklaring der gegeven feiten, zij zou ook door diezelfde feiten, immers door het voorkomen van beenfracturen zonder borstkwalen en van borstkwalen zonder beenfracturen, van meet af worden uitgesloten. De patholoog zou zich dus bepalen tot de minder ver reikende onderstelling, dat blondharigheid een uitwendig symptoom is voor de aanwezigheid van factoren binnen 't organisme, waardoor zoowel het optreden van borstkwalen wordt begunstigd als de stevigheid der beenderen verminderd; en hij zou vervolgens trachten, door voortgezet onderzoek de vraag te beantwoorden, welke die factoren zijn, en op welke wijze zij met blondharigheid eenerzijds, met borstkwalen en zwakheid van het beendergestel aan den anderen kant, oorzakelijk samenhangen.

Het is nu van groot belang duidelijk in te zien, dat het probleem, 'twelk de heer Aletrino door de onderstelling van de identiteit tusschen misdadiger en krankzinnige wil oplossen, van geheel dezelfde soort is als dat, hetwelk wij zooeven hebben gefingeerd. Lees voor blondharigheid: stigmata, voor borstlijden: krankzinnigheid, en voor arm- of beenbreuk: misdaad, en al het gezegde is van onmiddellijke toepassing op het grondprobleem der crimineele anthropologie. Volkomen analoge regelmatigheden, als wij daar hebben gesteld, zijn hier gegeven; en volkomen analoge gevolgtrekkingen, als daar zouden worden getrokken, moeten ook hier worden aanvaard. De identiteitshypothese in het bijzonder is hier om dezelfde reden als daar onvoorwaardelijk te verwerpen; zij is onnoodig ter verklaring van het gegevene, en zij is in flagrante tegenspraak met het feit, dat er tal van krankzinnigen zijn die geen vlieg kwaad zouden doen, en tal van misdadigers, aan wier gezonde geestvermogens niemand ooit

heeft getwijfeld. Ook hier eindelijk is de voor de hand liggende onderstelling deze: *dat de stigmata het uitwendig symptoom zijn voor de aanwezigheid van een psychischen of physiologischen aanleg, die zoowel het optreden van krankzinnigheid als van misdaad begunstigt*. Alleen eene dergelijke onderstelling past op de gegevens der ervaring; zij verklaart eenerzijds de grootere frequentie van stigmata bij krankzinnigen en misdadigers, en het veelvuldig individueel en hereditair samengaan van krankzinnigheid en misdaad, anderzijds ook het feit, dat stigmata, krankzinnigheid en misdaad zoowel verbonden als gescheiden, in alle denkbare combinaties, in de ervaring gegeven zijn.

Dat de heer Aletrino, en sommige anderen met hem, niet tot deze eenvoudige opvatting van de zaak zijn gekomen, is des te verwonderlijker, omdat de te onderstellen, misdaad en krankzinnigheid verbindende aanleg niet meer gezocht behoeft te worden, maar herhaaldelijk, en niet 't minst door de crimineele anthropologen zelf, is waargenomen en beschreven geworden. Het is de zoogenaamde *degeneratie*: een toestand, voornamelijk voorkomende bij kinderen uit verzwakte, ziekelijke of drankzuchtige ouders, somatisch gekenmerkt door de aanwezigheid der boven besproken stigmata (die daarom ook in het bijzonder *degeneratieteekens* genoemd worden), en psychologisch in hoofdzaak door *verzwakking van het vermogen om willekeurig de opmerkzaamheid te concentreeren* en verder door eene reeks van andere daarvan af hangende verschijnselen. Deze degeneratieve aanleg vormt, zooals men sinds lang weet, een vruchtbaren bodem voor de ontwikkeling van verschillende psychische stoornissen, en wordt ook bij misdadigers veelvuldig aangetroffen; het ligt dus voor de hand te vermoeden, dat hier de verklaring van den raadselachtigen samenhang tusschen misdaad en krankzinnigheid zal te vinden zijn. Ook de heer Aletrino weet zeer goed, dat deze beiden iets met degeneratie te maken hebben; maar in plaats van een onderzoek in te stellen naar den aard van dit verband, hakt hij weer met één slag den knoop door, en verklaart, ‘dat misdadiger en gedegenereerde één zijn’ (21). Dat deze gelijkstelling even bedenkelijk is als de vroegere tusschen misdadiger en krankzinnige, blijkt reeds uit het feit, dat Lombroso en anderen ook onder philanthropen, martelaars en heiligen

vele voorbeelden van degeneratie hebben aangewezen; waaruit dan weer naar den betoogtrant des heeren Aletrino zou moeten volgen, dat ook de hoogzedelijke mensch en de gedegenereerde één zijn. Om uit deze verwarring tot klaarheid te komen, zullen wij beginnen met het psychische grondverschijnsel der degeneratie nader te onderzoeken, en ons af te vragen, waarom dit grondverschijnsel het optreden, zoowel van krankzinnigheid, als van misdaad, als eindelijk van hoogzedelijke handelingen, moet begunstigen.

Ten aanzien van het eerste punt zal ik met weinige woorden kunnen volstaan. Immers het is duidelijk, dat met het vermogen der willekeurige opmerkzaamheid ook de heerschappij over het verloop der voorstellingen wordt verzwakt en opgeheven; en dat derhalve zij, bij wie dat vermogen gebrekkig is ontwikkeld, veel minder dan anderen in staat zullen zijn om tegenover van buiten toestroomende indrukken, associatief zich opdringende voorstellingen of innerlijk zich vastzettende voorstellingsverbindingen het evenwicht van hun denken te bewaren. Onder bepaalde ongunstige omstandigheden zullen zij het dus niet verder kunnen brengen dan tot het bloot zintuigelijk leven van den idioot of den imbecil; onder andere zullen wij geen weerstand kunnen bieden aan de ontwikkeling van verschijnselen als ideeënvlucht, dwangen waanvoorstellingen, die voor andere zielsziekten kenmerkend zijn. Trouwens reeds de ongebreidelde fantasiewerkzaamheid, de onmacht van het logische denken en de eenzijdige ontwikkeling, die men bij gedegenereerden in het algemeen heeft opgemerkt, mogen als pathologische verschijnselen beschouwd worden.

Evenals de samenhang tusschen degeneratie en krankzinnigheid, laat zich ook die tusschen degeneratie en misdaad zonder veel moeite begrijpen: wij behoeven slechts te denken aan sommige der meest voorkomende directe of indirecte aanleidingen tot misdadige handelingen, om in te zien dat de kans op hunne verwezenlijking door de aanwezigheid van den degeneratieven aanleg aanmerkelijk wordt vergroot. Wie het vermogen mist zijne opmerkzaamheid te beheerschen, zal bij zijn denken en handelen veel meer dan anderen afhankelijk zijn van de met zinnelijke levendigheid zich opdringende indrukken van het oogenblik, en veel minder rekening

kunnen houden met de zwakkere voorstellingen, die betrekking hebben op het verleden of op de toekomst. Hij zal dientengevolge moeilijker dan zij weerstand kunnen bieden aan allerlei verzoekingen; hij zal, ceteris paribus altijd, onmiddellijker en sterker reageeren op een vermeende beleediging, onvoorwaardelijker toegeven aan een opkomende begeerte, omdat allerlei tegenmotieven van ethischen of hedonistischen aard: de gedachte aan het betrekkelijk recht der tegenpartij, aan de mogelijkheid van een misverstand, aan verplichtingen van allerlei aard, aan de gevolgen van onberaden handelen voor zich en anderen, bij hem geheel door den overmachtigen indruk van het oogenblik zullen worden verdrongen. Hij zal, vervolgens, weinig geschikt zijn voor eentonigen, dagelijks terugkeerenden beroepsarbeid, die vooral in den aanvang alleen door de voorstelling van betrekkelijk verwijderde doeleinden wordt dragelijk gemaakt; onder ongunstige omstandigheden zal hij dientengevolge allicht vervallen tot armoede, vagabondage en bedelarij; en de verzoeking om op ongeoorloofde wijze in zijn levensonderhoud te voorzien, zal voor hem in hoogere mate dan voor anderen bestaan. Eindelijk: zijn opgaan in het tegenwoordige, zijne gebrekkige macht over het verloop zijner voorstellingen zal zich bijna zeker openbaren in emotioneele instabiliteit. Hen die voor een goed deel leven in herinneringen aan het verleden of plannen voor de toekomst, waarborgt de voordurende beschikbaarheid dezer belangwekkende voorstellingscomplexen tegen sterke wisseling van perioden met gespannen en met verslapte opmerkzaamheid; de kinderen van het oogenblik daarentegen hebben sterke prikkels of boeiende fantasiebeelden noodig om zich bezig te houden; bij afwezigheid van deze gevoelen zij zich leeg en gedeprimeerd, en zullen zij eerder dan anderen grijpen naar stimulantia: alcohol, spel en dergelijke, waarvan men weet, dat zij op velerlei wijze weer tot misdaad aanleiding kunnen geven. Ik herinner er aan, dat overeenkomstig eene vroeger gemaakte opmerking juist deze eigenschappen: onderworpenheid aan den indruk van het oogenblik, luiheid, emotioneele instabiliteit en behoefte aan stimulantia, bij vele misdadigers zijn geconstateerd; wat als eene bevestiging a posteriori van de hier gegeven verklaring mag aangemerkt worden.

Heeft men nu eenmaal er zich rekenschap van gegeven, waarom degeneratie misdaad begunstigt, dan is gemakkelijk in te zien, waarom diezelfde degeneratie óók daden van zelfopoffering in de hand moet werken. Immers de gedegenereerde onderscheidt zich volgens 't voorafgaande van anderen voornamelijk daardoor, dat zijn denken en handelen wordt beheerscht door den bovendrijvenden indruk van 't oogenblik, waartegenover de remmende invloed van voorstellingen betreffende verleden of toekomst zich niet of slechts in geringe mate kan doen gelden. Hij verkeert derhalve voortdurend in een toestand van opmerkzaamheidskramp: ieder motief dat zich aan hem opdringt vervult hem geheel, laat geen ruimte over voor tegenmotieven, en wordt onmiddellijk omgezet in handeling. Van welken aard evenwel de zich opdringende motieven en de daaruit voortvloeiende handelingen zullen zijn, wordt niet door het algemeene feit der degeneratie, maar door allerlei bijzondere omstandigheden, in de eerste plaats door de richting der belangstelling van het individu, bepaald. Den gedegenereerden egoïst dringen zich in de eerste plaats voorstellingen op betreffende eigen genot, macht of aanzien; en hij zal overeenkomstig die voorstellingen handelen, zonder te denken aan het leed, dat hij anderen veroorzaakt, of de verwijderde schade, die hij misschien zichzelf berokkent. Maar de gedegenereerde met sterke moreele neigingen zal omgekeerd het meest getroffen worden door het grootere leed dat gedragen, het zwaardere onrecht dat geleden wordt door anderen; en hij zal in zijn pogen om daarin verandering te brengen niet belemmerd worden door allerlei kleine overwegingen van conventie en eigenbelang, die bij anderen zoo vaak eene nobele impulsie in de geboorte verstikken. Hij zal, ongetwijfeld, dikwijls te kort schieten in volharding: een nieuwe indruk, een nieuw ideaal zal allicht de oude verdringen, en zijn handelen sturen in een nieuwe richting. Maar het is ook mogelijk, dat een overweldigende ervaring of een reeks van gelijksoortige indrukken voorstellingsverbindingen bij hem tot stand brengt, die zijne geheele volgend leven wijden aan één verheven doel; men denke aan het visioen van Paulus op den weg van Damascus, of aan de ziekte van Franciscus van Assisi. Eindelijk: wat er wordt van de gedegenereerden met middelmatige, niet hoog zedelijke en niet diep egoïstische

karakters, zal grootendeels afhangen van de omstandigheden; slechts zooveel kan gezegd worden, dat zij in 't algemeen beter of slechter, dikwijls ook nu eens beter en dan eens slechter zullen handelen dan zonder hun degeneratieven aanleg het geval zou zijn. Het zijn de menschen die wij allen kennen: zij verkeeren in labiel evenwicht, en vervallen voortdurend tot uitersten; nu eens wekken zij onze warme sympathie door daden van groote zelfverloochening, dan weer stooten zij ons af door overmatige gevoeligheid voor eigen klein leed of vermeende miskenning. Zij komen niet tot rust, vinden niet ‘de lijn van hun leven’. Hun weg voert over bergen en dalen; en wanneer ook al zeer gunstige of zeer ongunstige omstandigheden samenwerken om dien weg, zij het op hooger of op lager peil, te effenen, eenheid en harmonie blijven hun ontbreken.

Terugkeerende tot ons eigenlijk onderwerp, komen wij derhalve tot deze conclusie: Degeneratie is evenmin identiek met, als de voldoende oorzaak van, maar alleen een begunstigende factor voor misdaad. Op zichzelf bepaalt zij niet het materieele, maar alleen het formeele karakter van het handelen: zij vermindert den invloed van verwijderde, en vergroot dien van oogenblikkelijk zich opdringende motieven. Daarom werkt zij bij personen, die het eerst en het levendigst worden aangedaan door voorstellingen van eigen genot of voordeel, het plegen van misdaad in de hand; niet omdat zij den misdadigen aanleg zou scheppen, maar omdat zij den invloed van overwegingen, die de uiting van dien aanleg misschien zouden tegenhouden, opheft of verzwakt. De positieve oorzaak van misdaad moet altijd buiten haar, en in de meeste gevallen nergens anders dan in het overwegen van zelfzuchtige neigingen, derhalve in onverschilligheid voor het wel en wee van anderen, worden gezocht.

Het schijnt mij niet geheel ondenkbaar, dat de heer Aletrino zal meenen, zich met deze voorstelling van zaken wel te kunnen vereenigen, en zelf ook niet zooveel anders te hebben gezegd. Deze meening, althans de tweede helft er van, zou intusschen beslist onjuist zijn. Het is geheel iets anders, te beweren dat ‘de’ misdadiger een krankzinnige of een gedegenereerde is, dan te zeggen, dat sommige personen tengevolge van hun degeneratieven aanleg gemakkelijker

tot misdaad geraken, dan zonder dien aanleg het geval zou zijn geweest. Ook vervallen, als de hier gegeven voorstelling wordt aanvaard, alle ethische en juridische gevolgtrekkingen, die de heer Aletrino uit het verband tusschen misdaad en krankzinnigheid meent te kunnen afleiden. In het bijzonder kan dan de ontoerekenbaarheid van den misdadiger als zoodanig niet meer uit dit verband worden bewezen; veeleer zal, behoudens algemeenere bezwaren die wij zoo aanstonds zullen leeren kennen, als van ouds in ieder bijzonder geval moeten worden gevraagd of psychische stoornissen aanwezig zijn, en of zij in zoodanige mate tot het begaan van een misdrijf hebben medegewerkt, dat daardoor, geheel of ten deele, de toerekenbaarheid van den dader wordt uitgesloten.

Of zou misschien de heer Aletrino, om de gelijkstelling van misdadiger en krankzinnige te redden, zijne toevlucht nemen tot de bewering, dat ook het overwegen van egoïstische neigingen op zichzelf, en in het algemeen elke tot een of andere misdaad voerende aanleg, reeds als pathologisch moet worden gequalificeerd? Ook dit zou mij nauwelijks verbazen; althans wanneer ik zie dat hij op de vraag, of een huisvader die een brood steelt voor zijn hongerlijdend gezin ook krankzinnig moet heeten, dit verbluffende antwoord geeft: ‘er zijn een menigte huisvaders, die in dergelijke omstandigheden verkeeren, maar dit beroemde brood niet stelen; daaruit volgt, dat de stelende huisvader afwijkt van het normale in zooverre, dat hij, hoewel niet bepaald ziek, niet krachtig genoeg is om weerstand te bieden aan de omstandigheden’ (68). Dit is zuiver woordenspel. Natuurlijk is het *denkbaar*, dat de stelende huisvader min of meer gedegenereerd is en daardoor gemakkelijker dan anderen tot zijn misdrijf komt; maar het is evenzeer mogelijk, dat hij zich van anderen onderscheidt door grooter liefde voor zijn hongerlijdend gezin, meer moed en activiteit, grooter scherpzinnigheid in het beramen van een plan, minder eerbied voor de wet, of door tal van andere eigenschappen meer. Verkiest men nu al deze eigenschappen pathologisch te noemen, alleen omdat zij leiden tot eene handeling in strijd met de wet, dan heeft men natuurlijk met één slag het pleit gewonnen, maar dan had men het ook kunnen winnen zonder al den omslag der crimineele authropologie. Intusschen niet hierover, of de

misdadiger eigenschappen bezit, die hem leiden tot onwettige handelingen, liep de strijd; maar over deze andere vraag: of die eigenschappen zijn van zoodanigen aard of gepaard gaan met zoodanige andere, als op zichzelf tot de diagnose eener zielsziekte zouden moeten leiden. En die vraag wordt klaarblijkelijk niet beantwoord wanneer men er zich toe bepaalt, het begrip krankzinnigheid willekeurig zoover uit te breiden, dat het alle oorzaken van misdaad in zich sluit.

Evenwel al spoedig wordt de kwestie door hen heer Aletrino overgebracht op algemeener terrein. Ten slotte, meent hij, doet 't er weinig toe af, of de misdadiger een krankzinnige is of niet: hij is in elk geval een mensch, en dus geldt van hem, wat door de moderne wetenschap ten aanzien van alle menschen heet aangetoond te zijn, dat n.l. hun doen en laten onafhankelijk is van hun wil. ‘Meer en meer gaat men er toe over de neigingen der menschen te beschouwen als een gevolg der omstandigheden, geheel onafhankelijk van zijn wil’ (25); ‘het aannemen van een oordeel des onderscheids, 't aannemen der bewering, dat de mensch geboren wordt met een vrijen wil voor het goede of het slechte, ... is zóózeer in tegenspraak met wat de feiten bewezen hebben, dat daartegen niet te strijden is’ (24). Ook den misdadiger ontbreekt derhalve ‘ten eenenmale de macht, te beschikken over zijne neigingen’ (63); hij kan niet ‘willekeurig normaal of abnormaal zijn’ (53). ‘Ons denken en voelen berust op, en is een uiting van materiëele dingen: verzamelingen van cellen, weefsels, enz..... Waarom zij, die aan den vrijen wil gelooven, iemand wel de geschiktheid toekennen tusschen het goede en het kwade te kiezen (een geschiktheid, die toch 't gevolg is van het denken en voelen in de eene of in de andere richting), terwijl zij toestemmen dat de lichamelijke eigenschappen geheel buiten zijn macht of wil liggen, is niet te begrijpen’ (55). Alle goede of slechte eigenschappen zijn ‘de uitingen van een persoonlijkheid, die de omstandigheden dwingen zich op deze of gene wijze te uiten’ (60); ‘het is alleen door het willekeurig aannemen van een vrijen wil, dat men eenige handeling kan toeschrijven aan boos opzet en niet aan een abnormalen aanleg’ (71). De misdadiger is ‘niet een slechtaard, niet iemand die anti-sociaal handelt

omdat hij dat wil, uit vrije keuze, wijl hem het anti-sociale meer behaagt dan het sociale, terwijl hij den eenen weg even goed zou kunnen bewandelen als den anderen, maar .... iemand die, door omstandigheden, geboorte, opvoeding en anderszins, gedwongen is het eene te doen en het andere na te laten, die dus niet uit vrijen wil handelt, maar even goed ontoerekenbaar is voor zijn daden, die een gevolg zijn van een afwijking van het normale, als een krankzinnige' (129).

Naar het mij voorkomt, liggen nu in deze uitspraken waarheid en dwaling weer op zonderlinge wijze dooreen. Waarheid, en wel eene niet eerst door de crimineele anthropologen ontdekte, maar voor alle ernstige denkers sedert eenige eeuwen vaststaande waarheid, is vooreerst de verwerping van den 'vrijen wil', de erkenning derhalve van alle handelen als bepaald door voorafgaande, in en buiten het individu gelegen oorzaken. Waarheid ligt verder in de aanwijzing van geboorte, opvoeding, neigingen, uitwendige omstandigheden als zoovele factoren, die hunnen invloed op het handelen doen gelden. Maar voor het overige: welk eene verwarring! Mijn algemeene indruk is geheel dezelfde als bij des heeren Aletrino behandeling van de verhouding tusschen misdaad en krankzinnigheid: dat n.l. een fijn en gecompliceerd raderwerk van oorzaken en werkingen met veel belangstelling, maar zonder een poging zelfs om te begrijpen, wordt aangestaard, en dan op goed geluk af een paar van de meest in het oog vallende deelen als de eigenlijke werkzame factoren aangewezen. Wij znllen moeten beginnen met het in elkander grijpen der raderen met eenige zorgvuldigheid te vervolgen, om daarna te onderzoeken wat er van de uitspraken des heeren Aletrino overblijft.

Eene handeling berust in alle normale gevallen (op de abnormale komen wij later terug) op een wilsbesluit; zij het dat dit wilsbesluit, na rijpe overweging of bij uitstel van de uitvoering, duidelijk als zoodanig tot bewustzijn komt, zij het dat 't onmiddellijk wordt omgezet in handeling, en dus nauwelijks opgemerkt. Het wilsbesluit zelf komt tot stand naar aanleiding van zekere waarnemingen, voorstellingen en oordeelen van het betrokken individu, meestal, misschien altijd, emotioneel gekleurd, en in hoofdzaak betrekking hebbende op gegeven toestanden en op daarin door het handelen aan te brengen veranderingen. Deze waarnemingen, voorstellingen

en oordeelen heeten *beweegredenen* of *motieven*; zij kunnen zeer eenvoudig zijn, zooals de gezichtswaarneming eener smakelijke spijs en de daaraan zich vastknoopende voorstelling van te eten, of zeer gecompliceerd, zooals de verschillende overwegingen, die iemand leiden tot de keus van een beroep. Dat evenwel deze motieven, naar aanleiding waarvan het wilsbesluit ontstaat, niet de volledige oorzaak van dat wilsbesluit uitmaken, blijkt uit 't feit, dat onder den invloed van gelijke motieven verschillende personen zeer verschillend handelen, dat dus b.v. de waarneming van vreemd lijden den een beweegt om te helpen, den ander om weg te loopen, terwijl misschien een derde onverschillig blijft toekijken. De motieven vormen dus slechts een der factoren, die het wilsbesluit bepalen; de andere ligt in de verhouding der neigingen van het individu, in zijn individueel *karakter*. Het is daarmede als in de natuur buiten ons, waar ook, op een gelijke inwerking, de eene stof anders dan de andere reageert. Vraagt men nu verder naar de oorzaken der motieven, dan is gemakkelijk in te zien, dat de waarnemingen, die zich op een gegeven oogenblik bij een individu voordoen, bepaald worden door de uitwendige omstandigheden; zijne voorstellingen door de associatieve verbindingen, die vroegere ervaring, opvoeding, eindelijk ook de van zijn karakter afhankelijke richting zijner belangstelling bij hem hebben tot stand gebracht; en zijne oordeelen door den omvang zijner kennis en door de ontwikkeling van zijn denken. Het karakter eindelijk, de wijze waarop het individu op gegeven motieven reageert, is zeker voor het grootste deel, in zijne essentiëele trekken vermoedelijk wel geheel, een product van herediteit.

Dit zijn alles eenvoudige en bekende dingen, die de heer Aletrino natuurlijk even goed weet als ik. Had hij ze evenwel niet slechts geweten, maar ook voortdurend duidelijk voor oogen gehouden, dan zou hij de meeste der zooeven aangehaalde uitspraken niet uit zijn pen hebben laten vloeien. Hij zou dan vooreerst ‘oordeel des onderscheids’ niet hebben geïdentificeerd met ‘vrijen wil’; want hij zou hebben begrepen, dat omgekeerd het besef van onderscheid tusschen goed en kwaad, om als motief te kunnen werken, het bepaald worden van den wil door motieven in het algemeen, derhalve het determinisme, onderstelt. Hij zou vervolgens ‘boos opzet’

niet hebben gesteld tegenover abnormalen aanleg, noch ook ‘anti-sociaal handelen omdat men het wil, wijl het anti-sociale meer behaagt dan het sociale’ tegenover handelen door oorzaken bepaald; want hij zou hebben ingezien, dat juist in het booze opzet zich de moreel-abnormale aanleg openbaart, en dat het behagen in het anti-sociale zelf zeer goed de oorzaak van anti-sociale handelingen kan zijn. En hij zou eindelijk zich zorgvuldig hebben gewacht voor uitdrukkingen als deze, dat de mensch in het algemeen en de misdadiger in het bijzonder niet handelt ‘uit vrije keuze’, maar dat de omstandigheden hem ‘dwingen’ het eene te doen en het andere na te laten; want het zou hem duidelijk zijn, dat ‘vrijheid’ en ‘dwang’ beteekenen onafhankelijkheid en afhankelijkheid niet van oorzaken in het algemeen, maar van oorzaken van eene bepaalde soort. Vrij is naar het gewone spraakgebruik eene handeling, die voortkomt uit een wilsbesluit van het handelend individu, gedwongen daarentegen eene zoodanige, die aan dat individu tegen zijn wil, door eene macht buiten hem, wordt opgelegd; beide termen hebben betrekking op de mogelijkheid om, eene bepaalde wilsrichting gegeven zijnde, dienovereenkomstig te handelen. Bestaat evenwel deze mogelijkheid, dan kan het slechts verwarring stichten, toch weer van onvrijheid en dwang te spreken op dezen grond, dat die wilsrichting zelve het natuurlijk uitvloeisel is van het karakter en de voorgestelde omstandigheden. Immers, die omstandigheden staan niet tegenover, maar liggen te gronde aan het willen; zij belemmeren niet, maar geven de considerans, die den betrokken persoon eerst in staat stelt, met kennis van zaken, naar eigen beste inzicht, vrij te kiezen. Ook geloove men niet, dat wij hier te doen hebben met eene bloot terminologische aangelegenheid. Ongetwijfeld: wanneer de heer Aletrino niet anders had gedaan dan de woorden vrijheid en dwang in eene andere dan de gewone beteekenis te gebruiken, dan zou men hiermede vrede kunnen hebben; mits hij dan ook streng aan die nieuwe beteekenis had vastgehouden. Juist dit evenwel doet hij niet: wij hebben gezien, dat hij, na eerst het op een gemotiveerd wilsbesluit berustende handelen in strijd met het spraakgebruik als ‘onvrij’ te hebben gequalificeerd, vervolgens weer in dat spraakgebruik terugvalt, en die onvrijheid opvat als niet handelen

zooals men wil, niet doen datgene wat den handelenden persoon behaagt. Eigenlijk verloopt dus de redeneering aldus: de handeling is product van een wilsbesluit, dus gemotiveerd, dus onvrij, dus gedwongen, dus *niet* product van een wilsbesluit. Wordt het betoog in dezen vorm gekleed, dan zal ieder het bedenkelijke daarvan onmiddellijk inzien.

Om te resumeeren: Op drieërlei wijze kan men zich het handelen veroorzaakt denken: vooreerst *indeterministisch*, door een in de lucht hangend, van karakter en motieven onafhankelijk wilsbesluit; vervolgens *deterministisch*, door een wilsbesluit, dat door karakter en motieven wordt bepaald eindelijk *fatalistisch*, door eene macht buiten den wil om. De heer Aletrino heeft de verwerpelijkheid van het eerste standpunt ingezien, maar hij heeft niet gelet op het fundamenteele verschil tusschen het tweede en het derde. Hij heeft niet onderscheiden tusschen oorzakelijkheid en dwang, tusschen eene causaliteit door den wil en eene causaliteit tegen den wil. Hoe bedenkelijk deze omissie is, kan het eenvoudigste voorbeeld het best aantoonen. Gesteld ik eet een broodje, dan doe ik dat omdat ik honger heb, omdat honger onaangenaam is, en omdat ik de neiging heb het onaangename te vermijden. Zoo vaak dezelfde motieven zich weer voordoen, en er geene andere motieven tegenover staan, zal ik ook ongetwijfeld weer zoo handelen; die handeling is het natuurlijk gevolg van de genoemde omstandigheden, en zal, die omstandigheden gegeven zijnde, nooit uitblijven. Maar is daarmede nu gezegd, dat ik gedwongen ben om zoo te handelen, dat die handeling plaats greep onafhankelijk van mijn wil? Natuurlijk niet: ik heb mijn broodje gegeten omdat ik het wilde, en ik heb het gewild omdat ik het aangenaam vond. Mijn willen was dus een onmisbare schakel in den keten van oorzaken en werkingen; had ik niet of anders gewild, ik zou ook niet of anders gehandeld hebben; mijne handeling werd mij niet door eene macht buiten mij voorgeschreven, maar sproot voort uit mijn eigen wezen. In elken redelijken zin, dien men aan het woord kan hechten, heb ik vrij gehandeld. Welnu hetzelfde geldt in de groote meerderheid der gevallen (op de uitzonderingen komen wij later terug) ook van den misdadiger. Hij handelt antisociaal, wel degelijk omdat hij dat wil, uit vrije

keuze, omdat zijn eigen belang hem meer kan schelen dan dat van anderen. Maar natuurlijk spruit ook zijn willen weer uit zijn karakter, in verband met de omstandigheden, voort.

Evenwel: juist daar, zal de heer Aletrino mij tegemoet voeren, schuilt de eigenlijke nerf van mijn betoog. Het moge dan al zoo zijn, dat de mensch in het algemeen en de misdadiger in het bijzonder doet wat hij wil, en wil volgens zijne neigingen, die neigingen zelve staan toch buiten het bereik van zijn wil. Over hen ontbreekt hem alle macht; zij zijn hem van buiten opgedrongen; hoe gaarne hij ook anders zou willen worden, het zal hem niet gelukken. En zoo is hij dan toch weer, in laatste instantie, een slachtoffer van de omstandigheden, die hem, buiten zijn wil om, desnoods tegen zijn wil in, dwingen om .... te willen.

Ik weet niet of het den lezer gaat zooals mij, en of hij door dit zonderlinge spel van woorden herinnerd wordt aan het beroemde verhaal van den baron van Münchhausen, die zich bij zijn eigen haren uit het moeras hoopte te kunnen trekken. Neen inderdaad, zou ik willen antwoorden, nooit zullen wij door een wilsbesluit, waarin zich immers de verhouding onzer neigingen uitspreekt, in die verhouding verandering kunnen brengen. Maar waarom niet? Ik zou zeggen: eenvoudig omdat wij het nooit zullen willen. Wanneer iemand een verhard egoïst is, dan zal hij niet in staat zijn zich te veranderen in een zedelijk mensch, omdat hij, òm dit te willen, juist géén, verhard egoïst zou moeten zijn. En evenzoo omgekeerd. Het klinkt haast àl te eenvoudig, maar het is daarom, geloof ik, toch niet minder waar.

Evenwel, zal men zeggen, welke beteekenis hebben wij dan te hechten aan de goede voornemens, waarmede, naar eene bekende uitspraak, de weg naar de hel is bevloerd? Komt het niet dikwijls genoeg voor, dat iemand gaarne anders zou zijn, zelfs herhaaldelijk zich voorneemt anders te worden dan hij is, en toch ten slotte dezelfde blijft; en blijkt in zulke gevallen niet zonneklaar, dat de mensch beheerscht wordt door een macht buiten hem, waartegen zijn willen niets vermag? - Ik geloof niet, dat een nader onderzoek deze conclusie rechtvaardigt. Afgescheiden van het bedenkelijke dat er in ligt, uit deze toch altijd min of meer exceptioneele

gevallen algemeene gevolgtrekkingen af te leiden, hebben wij hier, meen ik, niet te spreken van onmacht van den wil tegenover de neigingen, maar veeleer van eene verandering in den inhoud of het aandoeningskarakter der voorgestelde motieven, waardoor op verschillende tijdstippen verschillende wilsbesluiten worden gedetermineerd. Zoo zal b.v. de onmatige van elke soort in perioden van physieken of moreelen Katzenjammer zich het genot, dat hem de bevrediging van zijn hartstocht verschaft, niet of nauwlijks meer kunnen voorstellen; neemt hij zich derhalve in zulke perioden voor, niet meer aan dien hartstocht toe te geven, dan berust dit voornemen op een onjuiste taxatie van de kracht der motieven, dit zich later weer aan hem zullen opdringen, en hem weer zullen doen terugvallen in zijne oude gewoonte. Evenzoo zal hij, die uit drift of achterdocht iemand onrecht heeft aangedaan, in kalmere oogenblikken, waarin hij het voor en tegen kan wegen, zich voornemen, niet meer op grond van zoo eenzijdige gegevens te handelen; wordt hij later evenwel weer door soortgelijke voorstellingen in beslag genomen, dan zal hij allicht meenen, dat zij ditmaal toch wel degelijk volledig zijn, en dus zijn gedragslijn op nieuw door hen laten bepalen. Natuurlijk is de mogelijkheid van een gunstiger verloop niet uitgesloten; waar evenwel de goede voornemens onwerkzaam blijven, zal dit altijd op de aangeduide wijze moeten worden verklaard. Het blijft eene ongerijmdheid, neigingen en wil, die zich immers verhouden als oorzaak en werking, of als wezen en uiting, tegenover elkander te stellen. Ieder reageert op elk oogenblik overeenkomstig zijn karakter op de voor hem beschikbare motieven; maar sommigen missen, altijd of somtijds, het vermogen, de volledigheid dier motieven te controleeren, en komen dientengevolge op verschillende tijdstippen tot tegenstrijdige wilsuitingen. De beteekenis der hier besproken verschijnselen voor het vraagstuk der toerekening zal ons later nog bezighouden.

Nog twee feiten, door den heer Aletrino als nadere argumenten voor de onmacht van den wil aangevoerd, vereischen in het gegeven verband eene korte bespreking: vooreerst de samenhang onzer neigingen met onze lichamelijke, speciaal met onze hersenorganisatie, vervolgens hunne afhankelijkheid van onze afstamming. Wat het eerste punt betreft, kan het

den heer Aletrino nauwelijks onbekend zijn, dat zijne materialistische interpretatie van den genoemden samenhang, zijne opvatting derhalve van ons denken en voelen als ‘berustende op’, ‘eene uiting van’ materieele dingen, niet meer is dan eene hypothese uit meerdere, en wel eene, die in den loop der laatste dertig of veertig jaren voortdurend in aanhang heeft verloren. En inderdaad, wanneer men bedenkt, vooreerst dat de aaneenschakeling der bewustzijnsprocessen eener-zijds, die der hersenverschijnselen anderzijds als twee streng correspondeerende, evenwijdig verloopende reeksen te denken zijn, en vervolgens dat die hersenverschijnselen evenals de overige natuurverschijnselen slechts complexen van gewaar-woordingen zijn, die als zeer indirecte werkingen van te gronde liggende reëele processen moeten worden opgevat, dan ligt het voor de hand, in die hersenverschijnselen alleen de door de zintuigen vermiddelde werkingen te zien van toestanden en processen, die op zichzelve zijn van psychische natuur. Over deze, de idealistisch-monistische wereldbeschouwing hier uitvoeriger te spreken, valt buiten het bestek van dit opstel[1)]; hier moest slechts worden aangestipt, dat tegenover de materialistische opvatting eene andere kan, en volgens velen die over deze vraagstukken hebben nagedacht moet gesteld worden, volgens welke de psychische zijde van ons wezen primair en de physische secundair zou zijn, derhalve onze neigingen niet het product zouden zijn van, maar alleen zich afspiegelen in onze waarneembare hersenorganisatie. - En wat aangaat het tweede punt: ongetwijfeld zet zich in ons voort de persoonlijkheid onzer ouders en voorouders, en zijn dus onze oorspronkelijke neigingen het product van herediteit. Op de beteekenis van dit feit voor de kwesties van toerekening en vergelding komen wij later terug; de vraag, die ons thans bezighoudt, heeft er niet mede te maken. Betwist werd de macht van den wil over het handelen; ik heb getracht aan te toonen, dat in alle normale gevallen de wil, zij het dan dat wij bij dit woord denken aan het enkele wilsbesluit of aan de algemeene wilsrichting, ten volle het handelen beheerscht. Door het feit, dat die algemeene wils-

1) Den belangstellenden lezer veroorloof ik mij te verwijzen naar Paulsen. Einleitung in die Philosophie, Berlin 1892, en verder naar mijn opstel Zur Parallelismusfrage, in de Zeitschrift für Psychologie XVII.

richting zelve weer door oorzaken, die voorafgingen aan ons individueel bestaan, wordt bepaald, verliest deze conclusie niets van hare beteekenis.

Ik wend mij thans tot de vraagstukken, waarop de practische conclusiën der crimineele anthropologen voornamelijk betrekking hebben: die van de *toerekenbaarheid, de moreele beoordeeling* en *de vergelding*. Te dezen aanzien heb ik tegen den heer Aletrino uit een methodologisch oogpunt twee fundamenteele grieven, die nauw met elkander samenhangen: hij verzuimt zoowel den inhoud der genoemde begrippen nauwkeurig vast te stellen, als ze scherp van elkander te onderscheiden. In het eene woord toerekenbaarheid vat hij ze alle samen; en hij herhaalt wel zeer dikwijls, dat bij ontstentenis van een ‘vrijen wil’ er van toerekenbaarheid geen sprake kan zijn, maar geeft zich nergens rekenschap van de vraag, hoe en waarom deze beide begrippen met elkander samenhangen. ‘Alleen dan zijn wij gerechtigd objectief iemand toerekenbaar te verklaren, wanneer wij overtuigd zijn van de waarheid der leerstellingen der spiritualistische school, wanneer wij het bestaan van een vrijen wil bewezen achten, en, dientengevolge, de overtuiging hebben, dat iemand anders heeft *kunnen* handelen dan hij gehandeld *heeft*’ (27). ‘Zoodra men 't bestaan van een vrijen wil aanneemt is men ook gerechtigd tot straffen! Immers moet men dan deze redeneering volgen: de mensch heeft een vrijen wil, een moreele vrijheid; hij kan kiezen tusschen kwaad en goed; verkiest hij dus 't kwade te doen en 't goede te laten, dan is hij daarvoor toerekenbaar en moet hij daarvoor gestraft worden’ (52). Het is wel duidelijk, dat de heer Aletrino in deze en dergelijke uitspraken slechts een beroep doet op 't gevoel zijner lezers, en dat in 't bijzonder zijne dusgenoemde redeneering niets anders is dan eene herhaling der te bewijzen stelling met andere woorden. Om in dezen tot klaarheid te geraken, zullen wij moeten onderzoeken, wat de woorden toerekening, moreele beoordeeling en vergelding, *ieder voor zich*, beteekenen, en in hoeverre er reden bestaat de correspondeerende begrippen op grond van de deterministische theorie als ongerechtvaardigd te verwerpen.

Iemand eene handeling toerekenen beteekent, op zichzelf beschouwd, niets anders dan: hem beschouwen als den dader van die handeling, de oorzaak van die handeling in hem zoeken, die handeling uit hem verklaren. Nemen wij deze definitie, waarvan later zal blijken dat zij met het spraakgebruik ten volle overeenstemt, voorloopig aan, dan is vooreerst duidelijk, dat alleen de *indeterminist*, volgens wien 't individu buiten alle verband met de gegeven motieven naar eigen onberekenbare caprice handelt, de totale oorzaak van dat handelen in 't individu kan zoeken, en het hem derhalve volledig en onvoorwaardelijk toerekenen. Evenzeer springt in het oog, dat voor het andere uiterste standpunt, dat van 't *fatalisme*, hetwelk de oorzaken van het handelen uitsluitend zoekt buiten 't handelende individu, er voor toerekening der handeling aan dat individu op geenerlei wijze sprake kan zijn. Hoe nu evenwel voor hem, die de juistheid van 't derde, *deterministische* standpunt heeft erkend, en dus ingezien, dat 't aan de handeling te gronde liggende wilsbesluit door 't individueele karakter en de van buiten gegeven motieven gezamenlijk wordt bepaald? Mij dunkt, het antwoord ligt voor de hand: men zal, van dit standpunt, uit de oorzaken der handeling moeten afzonderen het aandeel van het individu, en hem de handeling toerekenen, niet onvoorwaardelijk, maar alleen voorzoover die handeling door zijn individueel karakter werd bepaald. Of, eenigszins minder abstract: men zal, op grond van de waargenomen handeling, het individu moeten opvatten als gekenmerkt niet door zóó-handelen in het algemeen, maar door zóó-handelen onder den invloed van die en die bepaalde motieven. Heeft dus b.v. iemand gestolen uit dringenden nood, dan is hij voor den consequenten indeterminist eenvoudig een dief; voor den consequenten fatalist een slachtoffer van uitwendigen dwang; voor den consequenten determinist eindelijk iemand, wiens eerlijkheid niet bestand is tegen groote verzoeking. Alle drie evenwel doen met deze qualificatie niets anders dan, ieder naar zijn inzicht, de vraag beantwoorden, of en als hoedanig het individu oorzaak of medeoorzaak is van de handeling.

Het is nu zeer interessant op te merken, dat reeds het natuurlijke denken, hetwelk zich met de theoretische vraag der al- of niet-toerekenbaarheid nooit heeft beziggehouden,

in de praktijk toerekent volgens geheel dezelfde beginselen, welke wij zoo even als logische gevolgtrekkingen uit de deterministische leer hebben ontwikkeld. Te verwonderen is dit trouwens niet: immers in de praktijk is ieder determinist, en in de theorie hebben slechts daarom velen tegen het determinisme bezwaar, omdat zij het, met den heer Aletrino, ten onrechte opvatten als de leer, dat men in het algemeen niet zou kunnen doen wat men wil. Krachtens die misschien nooit duidelijk bewuste, maar daarom niet minder vast gewortelde deterministische overtuiging nu vraagt de natuurlijke mensch bij elke waargenomen handeling van eenige beteekenis, welk karakter zich in die handeling uitspreekt, en rekent de handeling, voorzoover zij door dat karakter werd veroorzaakt, toe aan het handelende individu. Dit blijkt nergens duidelijker dan in de gevallen waarin, misschien eenigszins onnauwkeurig maar met klaarblijkelijke en geheel correcte bedoeling, gesproken wordt van verminderde of opgeheven toerekenbaarheid; immers deze gevallen zijn juist de zoodanige waarin, met het oog op de exceptioneele omstandigheden waaronder eene handeling werd begaan, uit die handeling geene of althans eene minder ver gaande conclusie betreffende het karakter mag worden afgeleid dan in de groote meerderheid der gevallen terecht zou worden getrokken. Zoo zal men de toerekening geheel uitgesloten achten bij physieken dwang: wanneer b.v. iemand door feitelijke opsluiting werd verhinderd eene verplichting na te komen; evenzoo wanneer de dader in dwaling verkeerde omtrent den feitelijken toestand, of wel te jong of te weinig ontwikkeld was om de gevolgen zijner handeling te kunnen voorzien; wanneer hij derhalve ‘niet wist wat hij deed’, zooals men pleegt te zeggen. Van verminderde toerekenbaarheid daarentegen zal men spreken bij eene handeling, die werd begaan onder den invloed van psychischen dwang (bedreiging), dringenden nood of groote verzoeking; alsook wanneer door hartstocht of sterke gemoedsbeweging het geheele bewustzijn van den dader door ééne bovendrijvenden voorstelling werd in beslag genomen, en dus tegenmotieven niet of slechts in geringe mate hun invloed konden doen gelden; ‘hij was zichzelf niet’, is hiervoor de teekenende uitdrukking. De bedoeling is in al deze gevallen dezelfde: men wil zeggen dat, wanneer b.v. door eene onder

de genoemde voorwaarden gepleegde handeling aan anderen groot nadeel is berokkend, daaruit niet als in de meeste gevallen mag worden afgeleid, dat wel en wee van anderen den dader ten eenenmale onverschillig is. Dat wij hier overal slechts te maken hebben met eenvoudige toepassingen van het zoo straks gedefinieerde toerekeningsbegrip op de deterministisch opgevatte feiten, zal geen nadere toelichting behoeven.

Daarentegen hebben wij nog even stil te staan bij twee groote raadselen, die de heer Aletrino in goeden ernst als onoplosbaar beschouwt, maar waarover misschien de voorafgaande beschouwingen eenig licht kunnen doen opgaan. Vooreerst stelt hij telkens weer de vraag, hoe men er toch toe komt, den krankzinnige niet, den misdadiger daarentegen wel toerekenbaar te achten, terwijl toch beider abnormaal gedrag in aangeboren defecten wortelt? Het antwoord moet natuurlijk luiden: eenvoudig omdat wij de motieven van den eerste niet of slechts gebrekkig kunnen raden, terwijl die van den tweede meestal voor de hand liggen; en omdat dientengevolge de conclusie op het karakter, waarop alle toerekening neerkomt, in het eene geval zoo goed als onmogelijk is, in het andere daarentegen, behoudens exceptioneele omstandigheden en altijd met een zekere speelruimte, op geenerlei bezwaren stuit. Den misdadiger begrijpen wij, den krankzinnige niet; in de voorstellingswereld van den eerste kunnen wij ons verplaatsen, en inzien dat hij, bij geringe intensiteit der moreele neigingen, door het uitzicht op winst, genot, wraak enz. tot zijne handeling moest komen; de voorstellingswereld van den tweede is voor ons een gesloten boek, of althans een boek, dat voor een groot deel onleesbaar is. Of, mathematisch uitgedrukt: tusschen karakter, voorgestelde omstandigheden en handeling bestaat in het algemeen een functioneel verband; bij den normalen misdadiger zijn de laatste twee in hoofdzaak bekend en kan dus het eerste daaruit worden berekend; bij den krankzinnige kennen wij alleen de handeling, en staan wij dus tegenover eene vergelijking met twee onbekenden, die als zoodanig onbepaald is. - Vervolgens acht de heer Aletrino het ‘nog wonderlijker’ dan andere opvattingen zijner tegenstanders, dat zij ‘de eene eigenschap wel, de andere niet aan het individu wijten.

Domheid en drift zullen iemand nooit verweten, doch als verzachtende omstandigheden bij het beoordeelen van een persoon gebruikt worden; luiheid daarentegen zal men hem als een groot kwaad aanrekenen' (58). De heer Aletrino heeft, vrees ik, gebrekkig geobserveerd. Een blunder of een driftbui zullen als zoodanig wel degelijk worden toegerekend, inzoover daaruit zal worden geconcludeerd tot de aanwezigheid der correspondeerende eigenschappen van domheid of gemis aan zelfbeheersching; altijd weer wanneer niet door exceptioneele omstandigheden de mogelijkheid dezer conclusie wordt uitgesloten, omdat b.v. het betrokken individu niet beter kon weten in het eene, of in sterke mate was geprovoceerd in het andere geval. De toerekening *van* de domheid of de driftbui geschiedt derhalve volgens de gewone regels; alleen bij de toerekening van een *misdrijf uit domheid of drift gepleegd*, worden deze factoren als verzachtende omstandigheden in aanmerking genomen. En dit volkomen terecht, daar zij de normaal te trekken conclusie op de verhouding der neigingen op de zooeven besproken gronden onzeker maken. Hem die uit pure domheid of in heftige gemoedsbeweging een ander ernstig leed toebrengt, zal men wel een stommeling of een driftkop, maar niet een wreedaard noemen: ziedaar het eenvoudige feit, waarin door den heer Aletrino een onoplosbaar probleem wordt gezien.

Het laat zich vermoeden, dat de heer Aletrino, waar hij telkens weer den mensch en den misdadiger voor absoluut ontoerekenbaar verklaart, aan dat woord een anderen zin verbindt dan wij in het voorafgaande, in overeenstemming met etymologie en spraakgebruik, hebben gedaan. Maar het is niet gemakkelijk dien zin op te sporen. en ik geloof ook niet dat het altijd dezelfde is; hier als elders laat de afwezigheid eener opzettelijke definitie ruimte voor eene onbegrensde verschuiving van het begrip. Hoever die verschuiving kan gaan, blijkt nergens duidelijker dan op bl. 29-30 van des heeren Aletrino geschrift, waar hij, na tegen Dubuisson de ontoerekenbaarheid verdedigd te hebben door de bewering, dat 'iemand dief of moordenaar wordt zonder 't te weten, dikwijls zonder 't te willen, in de meeste gevallen zonder er ooit over te hebben nagedacht of er voor hem eenig voordeel in zit, of wat voor hem voordeeliger is, dief dan wel moor-

denaar te worden', daarop laat volgen de merkwaardige uitspraak: 'iemand die daarover wel denkt, en tot 't besluit komt dat 't een voor hem zooveel voordeeliger is dan het ander, reikt zich daardoor alleen reeds een brevet van ontoerekenbaarheid uit!' Van eene nadere qualificatie van dezen betoogtrant, waarin eerst de ontoerekenbaarheid op het vermeend impulsief karakter van alle handelen wordt gegrond, en daarna gezegd dat een niet-impulsief, op rijpe overweging berustend handelen eerst recht ontoerekenbaar zou zijn, meen ik mij te mogen onthouden[1)].

Slechts kort zal ons het tweede der hier te bespreken begrippen, dat der *zedelijke goed- en afkeuring*, hebben bezig te houden; want ook hier liggen, naar het mij voorkomt, de eigenlijke moeilijkheden niet. Door in het algemeen iets goed te keuren of af te keuren, zeggen wij niets anders dan dat het overeenstemt of niet overeenstemt met een ideaal, dat wij ons van verschijnselen van die soort hebben gevormd; zoo bij de toepassing der termen schoon en leelijk, verstandig en dom, gezond en ziek, en vele andere. Het is nu een onbetwistbaar feit, dat ook ten aanzien van handelingen en karakters ons zulk een ideaal, meer of minder scherp omlijnd, voor den geest staat; en het is niet in te zien, waarom wij de gegeven handelingen en karakters niet met dat ideaal zouden mogen vergelijken. Eerst wanneer wij nog een stap verder gaan, en onze gedragslijn tegenover de betrokken individuen van de uitkomst dier vergelijking afhankelijk stellen, kan zich de vraag naar het al- of niet-rechtmatige van deze onze handelwijze voordoen; daarmede zijn wij intusschen genaderd tot een nieuw vraagstuk: dat van de *vergelding*.

Wij hebben tot dusver gezien dat, in normale gevallen, het menschelijk handelen product is van een wilsbesluit; dat uit dat wilshesluit, in verband met de motieven waardoor het is tot stand gekomen, eene conclusie kan worden getrokken aangaande het karakter van den handelenden persoon;

1) Een geval van dezelfde soort als het in den tekst genoemde vindt men op bl. 30-31, waar successievelijk het pogen en het niet-pogen om de wet te ontduiken als bewijzen voor de onweerstaanbaarheid der neigingen worden aangevoerd.

en dat die handelende persoon, als bezittende dit karakter, vervolgens onderworpen mag worden aan eene zedelijke beoordeeling. Daar komt nu intusschen nog iets anders bij: alnaar het zedelijk oordeel over eenig individu uitvalt, zijn wij geneigd hem verschillend te behandelen. Met eene psychologische noodzakelijkheid, die door overwegingen van elders tegengewerkt maar moeilijk geheel overwonnen kan worden, hechten zich aan de moreele goed- of afkeuring gevoelens van liefde of haat, de wensch om den betrokken persoon gelukkig of ongelukkig te zien, de neiging hem te steunen of hem te weerstaan; zelfs de meest overtuigde apostel der ontoerekenbaarheid zal niet evenveel voelen voor het leed van een verhard egoïst als voor dat van een heilige, of ook, als hij de keus heeft een van beiden te helpen, zich een oogenblik bedenken. Het is goed, zich in de eerste plaats te doordringen van de massieve realiteit dezer psychologische feiten, en eerst daarna de vraag naar hunne rechtmatigheid te stellen.

In de tweede plaats zal het van belang zijn te overwegen, in welken zin deze vraag gesteld, en volgens welke criteria zij beantwoord moet worden. Velen hebben de vage voorstelling, alsof het mogelijk moest zijn, de rechtmatigheid van eene of andere neiging uit objectieve, uitwendige feiten te bewijzen; deze voorstelling nu is onjuist. Alle goeden afkeuring berust, zooals reeds in de voorlaatste alinea werd opgemerkt, op vergelijking niet met een uitwendigen, maar met een inwendigen standaard; op toetsing van het gegevene aan een ideaal, dat men zich van de betrokken verschijnselen heeft gevormd. Dat deze idealen, in hoe verschillende concreete vormen zij zich ook mogen uitdrukken, in hunne essentieele trekken algemeen menschelijk en onveranderlijk zijn, mag m.i. veilig worden ondersteld, maar kan hier onbeslist blijven. Het komt er slechts op aan duidelijk in te zien dat wij, vragende naar de al- of nietrechtmatigheid eener bepaalde neiging, daarmede slechts kunnen bedoelen te onderzoeken of die neiging, ja dan neen, gericht is op een doel, dat aan onze idealen en aan die van de hoogst-ontwikkelden van ons geslacht beantwoordt.

Aldus gesteld, schijnt nu evenwel de vraag, die ons op dit oogenblik bezighoudt, tegelijkertijd ook reeds haar ant-

woord te hebben gevonden. Het ideaal eener vergeldende gerechtigheid, de eisch eener evenredigheid tusschen goed of kwaad doen en goed of kwaad lijden is zoo oud als de menschelijke cultuur; hij is steeds door de massa's erkend, en telkens weer door de besten en wijsten, van Plato tot Kant, uitgesproken geworden; zijne feitelijke nietbevrediging, het lijden der rechtvaardigen en het geluk der onrechtvaardigen, is altijd, als het kwaad bij uitnemendheid, het groote struikelblok geweest der theodiceeën. Ook wordt dit ideaal door den heer Aletrino volmondig als zoodanig erkend en aanvaard; alleen meent hij, dat het alleen betrekking heeft op handelingen gepleegd uit ‘vrijen’, niet door karakter en motieven gedetermineerden wil. ‘Zoodra men 't bestaan van een vrijen wil aanneemt is men ook gerechtigd tot straffen’; ‘moet’ zelfs de misdadiger voor zijn verkeerde keus gestraft worden (52); nu is evenwel die vrije wil nooit gegeven, en zal er dus ook nooit gelegenheid zijn, rechtmatige straf toe te dienen. - Zou het inderdaad zoo zijn? Zou inderdaad een ideaal als dit, zoo algemeen verspreid en zoo diep geworteld als nauwlijks een ander, betrekking hebben op een nooit voorkomend en door de allesomvattende causaliteitswet reeds van te voren uitgesloten geval? Het is nauwlijks denkbaar. Ook hebben wij vroeger reeds opgemerkt, dat in de praktijk alle menschen deterministen zijn; terwijl wij ze toch tegelijkertijd even algemeen zien vasthouden aan den eisch, dat deugd beloond en ondeugd gestraft behoort te worden. Jazelfs, die eisch treedt op in grootere intensiteit, naarmate de zedelijke of onzedelijke neigingen, waarop eene handeling berust, duidelijker worden doorzien; en hij verliest aan kraeht naarmate de handeling onbegrijpelijker wordt, en dus meer gaat gelijken op een product van ‘vrij’, ongedetermineerd willen. En toch zullen, als men aan tien menschen vraagt of er zonder vrijen wil plaats is voor rechtmatig beloonen en straffen, zeker negen ontkennend antwoorden. Waar ligt de oplossing van al deze tegenstrijdigheden?

Het is, geloof ik, gemakkelijker die oplossing te geven, dan het misverstand, in de aanwijzing waarvan zij gelegen is, onschadelijk te maken. Het is het oude misverstand, waarover wij reeds vroeger hebben gesproken: de verwarring van oorzakelijkheid en dwang, van causaliteit door en causa-

liteit tegen den wil; men denkt bij het woord vrijheid aan afwezigheid van dwang, en meent dus dat met ‘handelen zonder vrijen wil’ een gedwongen, derhalve *niet* gewild handelen bedoeld wordt, waarop inderdaad de vergeldingseisch geen vat heeft. Dat deze meening onjuist is, hebben wij vroeger aangetoond; maar het kost aan de meesten, ook nadat zij eenmaal die onjuistheid hebben ingezien, groote moeite er zich zoo van te doordringen, dat zij niet telkens weer in de oude opvatting terugvallen. De naaste oorzaak hiervoor ligt zeker in het ongelukkige woord wilsvrijheid; in laatste instantie berust evenwel het geheele misverstand, en daarmede ook de invoering van dat ongelukkige woord, op nauwlijks te vermijden associaties, die zich aan de woorden kunnen en moeten, mogelijkheid en noodzakelijkheid, vasthechten. Wanneer men zegt dat iets ‘moet’ of ‘niet anders kan’ zijn, ‘noodzakelijk’ of ‘niet anders mogelijk’ is, dan beteekent dit op zichzelf niet anders, dan dat het logisch of causaal voortvloeit uit andere gegeven feiten; maar het voornamelijk in den dienst van practische belangen geschoolde denken is instinctief geneigd, zich deze abstracte betrekkingen te verduidelijken en te verlevendigen door de voorstelling: het kan niet anders, *hoezeer men het ook anders zou willen*. Deze bijgedachte is ook volkomen juist en volkomen onschadelijk in alle gevallen behalve dit eene: dat de noodzakelijkheid van het willen-zelf ter sprake komt: immers hier, maar ook hier alleen, is de onderstelling van een tegengesteld willen eene ongerijmdheid. Nu is het evenwel uiterst moeilijk eene voorstelling, die men in tal van gevallen geleerd heeft met eene andere te verbinden, in één exceptioneel geval volledig van die andere afgescheiden te houden. Wordt dus het gronddenkbeeld van het determinisme uitgesproken in dezen vorm: dat iemand op een gegeven oogenblik niet anders had kunnen handelen dan hij feitelijk gehandeld heeft, dan dringt zich onmiddellijk de bijgedachte op: ook al had hij anders gewild; en wordt hiertegen aangevoerd, dat wel degelijk een ander willen ook een ander handelen zou hebben voortgebracht, maar dat het willen zelf door karakter en voorgestelde omstandigheden was bepaald, dan is men weer geneigd dezen stand van zaken aldus te interpreteeren: hij kon dus niet anders *willen* .... ook al had hij anders gewild.

Natuurlijk is dit een ongerijmdheid; toch is het een feit dat zij, die er toe gebracht worden zich rekenschap te geven van hun instinctief verzet tegen vergelding van gedetermineerde handelingen, veelal ten slotte tot deze ongerijmde formuleering geraken. Daarmede bewijzen zij evenwel, dat hun bezwaar in laatste instantie op het bovengenoemde misverstand berustte. Zoodra men er zich eenmaal ten volle van heeft doordrongen, dat in het wilsbesluit het diepste, eigenste wezen der persoonlijkheid zich openbaart, dat dus wel degelijk de dader zelf heeft gewild, en niets anders heeft gewild, dan wat hij deed, valt het bezwaar tegen de rechtmatigheid der vergelding weg, voorzoover althans dit bezwaar steunde op het specifieke karakter van handelingen, gepleegd zonder ‘vrijen wil’.

Het kan evenwel nog andere gronden hebben: men kan geheel in het algemeen vragen, wat zoo heterogene dingen als de zedelijke of onzedelijke wilsrichting eenerzijds, het ondergaan van lust- of onlustaandoeningen aan den anderen kant, met elkander te maken hebben; en men kan vervolgens de opvatting, als zou het lijden van medemenschen als zoodanig in sommige gevallen als ideaal einddoel te aanvaarden zijn, in gemoede bedenkelijk achten. Men kan, m.a.w., in het ideaal der vergeldende gerechtigheid eene zekere ondoorzichtigheid en eene zekere innerlijke tegenstrijdigheid meenen te vinden, en beide opgelost wenschen te zien. Nu blijft het waar, wat vroeger werd opgemerkt, dat dit, evenals andere idealen, op geenerlei wijze bewezen, maar alleen in het feitelijk denken en doen der menschen aangewezen kan worden; daarmede is evenwel geenszins uitgesloten, dat zijn inhoud eenige nadere verduidelijking zou toelaten. Onderzoeken wij n.l. nauwkeuriger, in welken vorm de vergeldingseisch zich uit bij, en wordt gebillijkt door hooger ontwikkelden, die meer dan anderen gewoon zijn orde te houden in hunne oordeelen en strevingen, dan blijkt, dat de vergeldingseisch bij stijgende ontwikkeling meer en meer zich richt niet op geluk of ongeluk der daaraan onderworpen personen in het algemeen, maar op geluk of ongeluk *in verband met de dien eisch te voorschijn roepende neigingen*. Den hebzuchtige ‘gunt’ men eene mislukte speculatie, den ingebeelde eene vernedering, maar geen van beiden kiespijn

of een spoorwegramp; omgekeerd zal men zich verheugen als den ernstigen onderzoeker eene groote ontdekking, den conscientieusen familievader voldoening over de opvoeding zijner kinderen te beurt valt, maar niet, of op andere wijze, over het rijke huwelijk dat de een heeft gesloten, of over de fijne diners waartoe de ander wordt uitgenoodigd. Het door deze voorbeelden toegelichte uiterst interessante feit van de *differentiatie van den vergeldingseisch* bij hooger ontwikkelden leidt tot het vermoeden, dat althans een der elementen van dien eisch gelegen is in het streven, *zedelijke neigingen wel, onzedelijke niet te bevredigen*. Nu is het ongetwijfeld waar, dat de feitelijke toepassing van den vergeldingseisch bij de meeste menschen de hier gestelde grenzen overschrijdt; hetgeen ten deele een gevolg mag zijn van de algemeene neiging tot generalisatie, die er ons licht toe brengt anderen, naarmate in hen het goede of slechte overweegt, voor geheel goed of geheel slecht te houden, voor een ander deel van de inmenging van andere motieven, zooals afschrikking, bewustzijn van eigen macht, en misschien nog vele andere. Maar het is ook waar, dat voor ons gevoel de vergeldingseisch haar ethische waardigheid, haar karakter als ideaal verliest, voorzoover deze en dergelijke factoren daarin medespelen; terwijl aan den anderen kant de in de eerste plaats genoemde factor aan doorzichtigheid en aan evidentie voor het zedelijk gevoel niets te wenschen overlaat, ja zelfs als een onmiddellijk uitvloeisel van de onderscheiding tusschen goed en kwaad kan worden beschouwd. Wij blijven dus, dunkt mij, het nauwst in aansluiting met de gegeven feiten van het zedelijk bewustzijn, wanneer wij aannemen, dat de vergeldingseisch zijn ethisch karakter alleen aan dezen factor ontleent, terwijl zijne overige bestanddeelen als verontreinigingen zijn aan te merken, die, hoezeer psychologisch verklaarbaar, uit een ethisch oogpunt behooren te worden geëlimineerd. Door die eliminatie vervallen evenwel, naar het mij voorkomt, ook de laatste bedenkingen, die tegen den vergeldingseisch in zijn ruweren vorm konden worden aangevoerd.

De vraag doet zich nu nog voor, of het feit der herediteit, dat wij reeds herhaaldelijk aanroerden, maar waarvan de bespreking telkens moest worden uitgesteld, in deze conclusiën

verandering behoeft te brengen. Mij dunkt van neen. Er zijn op de wereld zedelijke neigingen, die *dus* recht -, en er zijn onzedelijke, die *dus* geen recht hebben op bevrediging: ziedaar het beginsel, dat wij als evident vooropstelden. Uit dat beginsel vloeit voort het zwijgen van den vergeldingseisch tegenover handelingen die, daar zij door dwang of dwaling veroorzaakt zijn, geen licht verspreiden over den aard en de verhouding der neigingen; maar geenszins, dat manifest onzedelijke neigingen aanspraak op bevrediging zouden hebben, omdat wij ze van onze voorouders hebben overgenomen. Waar deze conclusie toch wordt getrokken, berust zij waarschijnlijk op de onjuiste, ook bij den heer Aletrino telkens doorschemerende opvatting, als ware het onzedelijk handelende individu zelf eigenlijk van goeden wille, maar in dien goeden wil belemmerd door de booze neigingen, die het van zijne voorouders heeft geërfd. Eene dergelijke opvatting schijnt mij alleen op dualistisch standpunt bestaanbaar; feitelijk *is* het individu niet anders dan eene voortzetting van zijne voorouders, en blijft dus ook zijn karakter, hoezeer aanknoopende aan het hunne, een der zijden van zijn eigen wezen.

Het is ten slotte misschien niet onnoodig er nog eens uitdrukkelijk op te wijzen dat, ook al werd de in de voorlaatste alinea toegelichte hypothese niet aanvaard, de resultaten der crimineele anthropologie daarom toch volkomen irrelevant zouden blijven voor de kwestie van de rechtmatigheid van den vergeldingseisch. Wat uit die resultaten in het gunstigste geval zou kunnen blijken, is niet, dat het ideaal der vergeldende gerechtigheid op zichzelf zou moeten worden verworpen, maar dat het, bij gebreke van passende objecten in de werkelijke wereld, nooit toepassing zou kunnen vinden. Wij hebben evenwel gezien, dat deze gevolgtrekking op een misverstand berust. Het genoemde ideaal, zooals het in het denken en doen der menschheid voor ons ligt, heeft betrekking op vrije, niet in den zin van onveroorzaakte maar in dien van niet gedwongen handelingen; dat evenwel zulke handelingen voorkomen, kon slechts met behulp van sophismen van de allerbedenkelijkste soort worden betwist.

De laatste conclusiën der crimineele anthropologie liggen op het gebied van het *strafrecht*; en de geduldige lezer, die

mij tot hiertoe heeft gevolgd, heeft recht om te vragen, hoe ik over die conclusiën denk. Met alle bescheidenheid passende aan iemand, die sinds lang op juridisch gebied een vreemdeling is geworden, zal ik die vraag nog in 't kort beantwoorden; ik verheug er mij over, dat ik daarbij althans niet, gelijk tot dusver, voortdurend zal hebben tegen te spreken.

Het is waar, dat de hervormingen, die de crimineele anthropologie bestemd is tot stand te brengen, mij niet voorkomen van zoo principieelen aard te zijn, als door sommige harer vertegenwoordigers wordt geloofd. Wanneer b.v. niet zelden de bewering wordt uitgesproken, dat het oude strafrecht alleen gericht was op vergelding, terwijl het nieuwe zich even uitsluitend bescherming der maatschappij en verbetering van den misdadiger ten doel moet stellen, dan zou ik geen der beide bestanddeelen van deze bewering geheel voor mijne rekening willen nemen. Eenerzijds stonden in het strafrecht, lang voor de crimineele anthropologie haren ietwat rumoerigen intocht in de wereld had gedaan, reeds ‘relatieve’ beschermings- en verbeterings- tegenover ‘absolute’ vergeldings-theorieën, en werd ook in de praktijk meestal eene verzoening tusschen deze verschillende belangen nagestreefd; anderzijds zijn, zooals in het voorafgaande werd betoogd, de crimineele anthropologen er niet in geslaagd, de volledige verwerpelijkheid van den vergeldingseisch aan te toonen. Ik ben dus van oordeel dat, in de toekomst als in het verleden, de genoemde drie belangen in beginsel als rechtmatige idealen zullen moeten worden erkend; terwijl de vraag, hoe zij bij de regeling van het strafrecht met elkander in harmonie zijn te brengen, er eene blijft van practische politiek, die het best door verschillende behandeling van verschillende misdadigers in krankzinnigengestichten, bedelaarskolonies, opvoedingsgestichten en strafgevangenissen zal kunnen worden opgelost. De keus evenwel van de inrichting waarheen de misdadiger wordt opgezonden, zal, als tot dusver, in hoofdzaak door de maat zijner toerekenbaarheid moeten worden beheerscht; ook dit laatste begrip mag derhalve niet, zooals de heer Aletrino wenscht, uit het strafrecht worden verbannen. Zelfs zou het onmisbaar blijven, ook wanneer het beginsel der vergelding geheel opgegeven, maar dat van de bescherming der maatschappij door de afschrikkende werking der strafbedreiging

gehandhaafd werd. Immers tegenover handelingen, die op grond eener essentieel onjuiste of onvolledige voorstelling der omstandigheden zijn verricht, vervalt niet slechts de vergeldingseisch, maar verliest ook de strafbedreiging uit den aard der zaak hare afschrikkende kracht; geen straf zal dus mogen worden uitgesproken, waar bij den misdadiger geene normaal compleete en correcte voorstelling van de in aanmerking komende gegevens aanwezig is[1)], of waar, met andere woorden, overeenkomstig onze voorafgaande beschouwingen, de toerekenbaarheid ontbreekt. En daar verder deze voorstelling der gegevens in meerdere of in mindere mate incompleet of incorrect kan zijn, zal ook het denkbeeld van graadverschillen in de toerekenbaarheid en strafbaarheid, waartegen zich de heer Aletrino herhaaldelijk, met meer klem van woorden dan van argumenten, verzet (b.v. 32), mijns inziens zeer zeker, in den eenen of anderen vorm, gehandhaafd moeten worden. Hoe weinig moeite zich overigens de heer Aletrino gegeven heeft, om de denkbeelden die hij bestrijdt eerst te begrijpen, blijkt uit het feit, dat hij in jeugdigen leeftijd, gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis der verstandelijke vermogens slechts ‘willekeurig aangenomen redenen’ van verminderde toerekenbaarheid vermag te erkennen (52).

Het komt mij derhalve voor, dat de practische beteekenis der crimineel-anthropologische onderzoekingen minder ligt op het terrein der strafrechterlijke beginselen dan wel op dat der toepassing. Het is ongetwijfeld ook overdreven te zeggen, dat het oudere strafrecht uitsluitend de misdaad, en op geenerlei wijze de persoonlijkheid van den misdadiger in aanmerking nam (63); maar dankbaar behoort erkend te worden, dat de crimineele anthropologie door hare feitelijke onderzoekingen onze kennis van die persoonlijkheid heeft uitgebreid, en daardoor, meer dan vroeger het geval was, gelegenheid

1) Dat een criminalist als Lisst niet normale *voorstelling van* de motieven, maar ‘normale *Bestimmbarkeit durch* Motive’ als criterium der toerekenbaarheid voorstelt (Dritter intern. Congr. f. Psychologie, München, 1897, p. 45), is mij geheel onbegrijpelijk. Immers deze ontbreekt juist bij den echten misdadiger, die in abnormale mate door egoïstische motieven wordt bepaald, en kan aanwezig zijn bij het slachtoffer van dwaling of sterke verzoeking. Ook uit het oogpunt der zuivere afschrikkingstheorie is dit criterium onaannemelijk: elke misdaad toch bewijst ondernormale bepaalbaarheid door het afschrikkings-motief.

gegeven die persoonlijkheid in rekening te brengen. Zij heeft in de eerste plaats buiten twijfel gesteld, dat in een aanmerkelijk grooter aantal gevallen dan men tot dusver vermoedde, het vervallen tot misdaad door een ziekelijken, degeneratieven aanleg wordt in de hand gewerkt, en daaruit terecht afgeleid, zoowel dat in het algemeen de controle op de toerekenbaarheid verscherpt, als dat bij de behandeling van deze misdadigers hun aanleg mede in aanmerking genomen behoort te worden. Zij heeft vervolgens aangetoond, dat het overwicht der egoïstische neigingen bij sommige misdadigers betrekkelijk gemakkelijk, bij andere moeilijker, bij nog andere onmogelijk kan worden opgeheven of gecompenseerd, waardoor ook van het hier verdedigde standpunt het mogelijk maken van voorwaardelijke veroordeeling, de afschaffing van de strafmaat bij het vonnis, en de invoering van strengere maatregelen tegen recidivisten ten volle schijnen te worden gerechtvaardigd. Zij heeft eindelijk het hereditair karakter van misdadige neigingen en tot misdaad praedisponeerende eigenschappen aan het licht gebracht, en daardoor de vraag gewettigd, of niet door verbod van huwelijk of levenslange afzondering de voortplanting van misdaad zou kunnen en moeten worden tegengegaan. Maatregelen als deze, waarbij ook nog de betere zorg voor de opvoeding van jeugdige boosdoeners, de gelijke behandeling van poging en misdaad, het rekeninghouden met de zedelijke belangen der misdadigers bij de regeling der straffen behooren genoemd te worden, verdienen ernstigen steun; en zij verdienen dien steun zeker niet minder, wanneer men den normalen misdadiger voor toerekenbaar en strafbaar houdt, dan wanneer men hem aanziet voor een willoos werktuig in de handen van machten buiten hem.

Men zal zich misschien eenigermate verbazen over deze ver gaande instemming met de voornaamste door de crimineele anthropologen aanbevolen maatregelen, en vragen of het wel noodig was, bij zoo schoone harmonie in de praktijk, theoretische bezwaren zoo breed uit te meten als boven geschiedde. Ik antwoord dat, afgezien van de rechten der theorie zelve, eene slechte theorie ten slotte altijd zal uitloopen op eene slechte praktijk. Ook zou dit spoedig genoeg blijken, wanneer aan een criminalist van de richting des heeren Aletrino

het ontwerpen van een strafwetboek werd opgedragen, en blijkt het reeds nu wel eens uit de gerechtelijke adviezen, door psychiaters van die richting uitgebracht. Het zij mij ten slotte nog vergund, dit met enkele woorden op te helderen.

De aanhangers der nieuwere richting plegen met nadruk te constateeren, dat zij er niet aan denken, het straffen der misdadigers af te schaffen; alleen zal deze straf uitsluitend gericht moeten zijn op, en gemotiveerd door het belang van de maatschappij en van den misdadiger zelf. Dit klinkt uiterst humaan en gemoedelijk: ‘leicht bei einander wohnen die Gedanken’. Worden nu evenwel deze denkbeelden overgebracht in de praktijk, dan zal al spoedig blijken, dat de beide genoemde belangen, wel verre van in den regel samen te vallen, meestal scherp tegenover elkander staan. Tot op zekere hoogte kan men ongetwijfeld dit conflict maskeeren door de hoogere, zedelijke, tegenover de lagere, hedonistische belangen van den misdadiger te stellen, en daaruit af te leiden, dat men het best zijn belang bevordert door hem te verbeteren. Maar vooreerst involveert dit van het materialistische standpunt van den heer Aletrino en van de meesten zijner medestanders eene fundamenteele inconsequentie: immers van dit standpunt gezien beteekent ‘verbeteren’ niets anders dan aanpassen aan de belangen der maatschappij, en komt dus de ter verbetering behandelde misdadiger evenzeer te kort als het kind uit de vertelling, dat voor elken braaf geslikten lepel levertraan een cent kreeg, onder bepaling evenwel, dat de aldus bijeengebrachte centen voor den aankoop van een nieuwen flesch levertraan bestemd zouden worden. En vervolgens zijn het juist de crimineele anthropologen geweest, die met kracht van feiten hebben aangetoond, dat een groot aantal misdadigers voor verbetering ten eenenmale onvatbaar zijn. Het einde van de zaak is dus, dat den misdadiger leed wordt aangedaan ten bate van de gemeenschap, en in het gunstigste geval eene verbetering opgedrongen, die wel met hare, maar waarschijnlijk allerminst met zijne wenschen strookt. Voor de aanhangers der nieuwe richting blijft in laatste instantie alle straf een onrecht tegenover den misdadiger; zij zullen straf bedreigen en uitspreken omdat het nu eenmaal niet anders kan, maar met een slecht geweten: immers met het pijnlijk bewustzijn, dat

zij den enkeling een onverdiend lijden opleggen om de gemeenschap te gerieven. En daarom zullen zij haast instinctmatig geneigd zijn om in het algemeen, zooveel doenlijk, de straffen te verlichten, en om in ieder bijzonder geval, waar het eenigszins aangaat, den misdadiger aan zijn straf te onttrekken. Kortom zij zijn gedoemd, en zij zouden als zij de macht in handen hadden nog meer gedoemd zijn, om te leven en te handelen met een scheur door hunne ziel; zooals trouwens in de geschriften van den heer Aletrino telkens weer, op deels komische deels aandoenlijke wijze aan het licht komt. Het gezichtspunt, waaruit hij de strafwet beoordeelt, is dit, dat de misdadigers ‘minder bedeelden’ zijn, die ‘behalve onder die wanbedeeling, daarenboven gebukt gaan onder het gewicht en onder de onnutte, bedervende eischen van verkeerde wetten’ (34). Spreekt hij ergens over verplichten arbeid in de gevangenissen, dan kan hij niet nalaten daarbij even de vraag op te werpen, ‘of die *verplichting* tot werken wel rechtvaardig is’ (38). Terwijl hij op de eene plaats, opkomende tegen de onderstelling dat de nieuwe leer zal leiden tot slapheid, er met zekeren trots op wijst, ‘dat de nieuwe verdedigers van de doodstraf vooral onder de aanhangers van Lombroso worden gevonden’[1], constateert hij elders, evenzeer met blijkbare instemming, dat de Italiaansche school op grond der totale ontoerekenbaarheid van 't individu ‘der maatschappij 't recht ontzegt, 't idee “straf” in 't algemeen te huldigen, en haar dus a fortiori niet gerechtigd acht iemand te straffen door hem 't leven te ontnemen’ (41). Op een derde plaats eindelijk wordt de doodstraf, hoezeer nog aarzelend, toegelaten, maar onder deze voorwaarde: ‘men moet niet dooden als straf; als men doodt, moet 't zijn uit 't diepst medelijden’ (43). Inderdaad, duidelijker dan door deze poging tot oplossing kon de onoplosbaarheid van het conflict moeilijk aan het licht worden gesteld; en het is niet te verwonderen, dat de heer Aletrino ten slotte slechts bevrediging vindt in den droom van eene wereld, waarin ‘geen strafwet meer zal bestaan’, en ‘de wet alleen zal beoogen, verbetering en heil te brengen aan den abnormalen mensch’ (34).

1) Over ontoerekenbaarheid. Amsterdam 1899, bl. 38.

Wanneer deze moeilijkheden niet altijd en niet door allen, die de beginselen des heeren Aletrino deelen, zoo sterk worden gevoeld, dan ligt dit geloof ik grootendeels aan de onbewuste nawerking van factoren, waarmede men ten onrechte meent geheel te hebben afgerekend. Zich b.v. afvragende, of in uiterste gevallen terechtstelling van een misdadiger door het maatschappelijk belang-alleen kan worden gerechtvaardigd, stelt men zich onwillekeurig dien misdadiger in al zijn verdorvenheid voor den geest; naast het bewuste motief van het maatschappelijk belang kan dus ook de onbewuste, in theorie uitgeslotene, maar niet zoo gemakkelijk te verdringen vergeldingseisch medewerken om een toestemmend antwoord aannemelijk te doen schijnen. Om in dezen alle zelfbedrog uit te sluiten, experimenteere men in zijne verbeelding met gevallen, waarin alleen het eerstgenoemde motief zich kan doen gelden; men vrage zich b.v. af, of men het gerechtvaardigd zou vinden, wanneer in eene republiek een onschuldig kind als laatst overgebleven lid eener gevaarlijke pretendentenfamilie werd ter dood gebracht, of wanneer een bijna overwonnen leger van opstandelingen, om voor zich straffeloosheid te verkrijgen, zijn aanvoerder ter terechtstelling uitleverde. Beantwoordt men evenwel deze vragen ontkennend, dan verzuime men niet er zich rekenschap van te geven, dat de executie van den ergsten misdadiger volgens de leer van den heer Aletrino niet beter gerechtvaardigd zou zijn dan deze handelingen, die immers ook in den dienst van zwaarwichtige belangen der gemeenschap, en vermoedelijk niet zonder ‘'t diepste medelijden’ voor 't slachtoffer zouden worden gepleegd. Heeft men er zich nu eenmaal, met behulp van deze of dergelijke voorbeelden, van overtuigd, dat het allerevidentste maatschappelijk belang niet voldoende is om uit onrecht recht te maken, dan zal men ook begrijpen dat een strafwetgever en een strafrechter, voor wie in den grond der zaak *alle* straf onrecht is, voortdurend zullen leven in conflict met zichzelf; dat zij telkens weer geneigd zullen zijn, de straffen, die zij met de eene hand opleggen, te verzachten met de andere; dat zij door hunne houding tegenover den misdadiger dezen het bewustzijn van de verwerpelijkheid zijner daad zullen ontnemen, en dus zijne verbetering eerder tegenhouden dan bevorderen; en dat van

hen, in het algemeen, zoomin eene op vaste beginselen steunende strafwetgeving, als eene met zekere hand doorgevoerde strafrechtspraktijk te wachten is.

Tegenover deze van het standpunt des heeren Aletrino onvermijdelijke inconsequenties en sentimentaliteiten, tegenover dit jammerlijk heen- en weerlaveeren tusschen de eischen van het oorspronkelijk rechtsgevoel en de voorschriften eener eenzijdige theorie, behoort met kracht te worden vastgehouden aan de grondstelling, *dat de onzedelijke wil als zoodanig geene rechten heeft*. Gelijk ieder onzer althans in zijne betere oogenblikken onderscheid maakt tusschen zijne goede en zijne slechte neigingen, en met de zedelijke verwerpelijkheid der laatste ook de verplichting erkent ze niet te bevredigen, zoo is ook de gemeenschap bevoegd, schande en blaam te verbinden aan de onzedelijke neigingen die in haar midden tot uiting komen, en alle maatregelen te nemen, waardoor de bevrediging dier neigingen kan worden tegengegaan. Zij is daartoe bevoegd, niet in de eerste plaats op gronden van maatschappelijk belang, maar ook en vooral op grond van de onzedelijkheid dier neigingen zelve. Zij zal dus den misdadiger, van wien te verwachten is, dat hij zijne vrijheid slechts zou gebruiken om aan zulke neigingen toe te geven, die vrijheid mogen ontnemen, zoo lang tot het overwicht van die neigingen zal zijn opgeheven of gecompenseerd. En zij zal in uiterste gevallen, waar een individu heeft getoond, geheel en uitsluitend door onzedelijke neigingen te worden beheerscht, de doodstraf mogen toepassen, niet omdat het recht van den enkeling zou mogen worden opgeofferd aan het algemeen belang, maar omdat de absolute onzedelijkheid *geen* recht heeft op bestaan. Natuurlijk is de gestelde formule geen tooverspreuk, die men slechts behoeft uit te spreken om overal den rechten weg te vinden; bij de appreciatie der bijzondere gevallen zal altijd onzekerheid en dwaling mogelijk blijven. Maar wel kan zij dienen als een richtpunt, dat men nooit uit het oog mag verliezen, en waarnaar men telkens weer, zij het ook met de kans voortdurend ter rechter of ter linkerzijde af te wijken, zijn koers heeft te regelen.

Resumeerende, geloof ik dat opgravingen in den bodem,

waarop de heer Aletrino het gebouw zijner denkbeelden heeft opgetrokken, niet minder dan drie zeer verschillende formaties aan het licht zouden kunnen brengen. Vooreerst, het meest aan de oppervlakte, de natuurwetenschappelijk-materialistische cultuur der periode die achter ons ligt, met hare neiging om den buitenkant der dingen als hunne geheele werkelijkheid te beschouwen, en hare utilistische levensleer. Vervolgens, wat dieper, onmiskenbare dualistische reminiscentiën, zooals de tegenstelling tusschen ''t individu zelf' en zijne met 't lichaam geërfde en van den lichamelijken toestand afhankelijke aandriften, of de telkens terugkeerende voorstelling van een, zij het ook vruchteloozen strijd van 'den wil' of 'het verstand' tegen de onweerstaanbare 'neigingen'. Eindelijk, het allerdiepst, een sterk emotioneele, naar het ziekelijke overhellende en door de voorstelling van ziekte en lijden aangetrokken geestesaanleg, vermoedelijk ontwikkeld door de eenzijdige ervaringen der medische praktijk en door veel receptief en productief werk in de aan pathologische problemen overrijke litteratuur onzer dagen; en dus van alle zijden voorbeschikt om ook in het normale iets abnormaals, in de gezondheid een bijzonder geval van ziekte, en in het actieve willen een passief gedreven worden te zien. En, door al deze lagen heen, een krachtige ader van het opbloeiend idealisme van den jongsten tijd, met zijn verfijnd rechtsgevoel en zijn levend besef van solidariteit, met zijn zoeken naar eene cultuur, die weer haar zwaartepunt zal hebben in het innerlijke leven. Op een grond, uit zoo heterogene bestanddeelen samengesteld, kan geen huis worden gebouwd, hoogstens eene loods voor tijdelijk gebruik. Zulk eene loods zullen de theorieën van den heer Aletrino en zijne medestanders zijn: het bouwmateriaal der wetenschap kan voorloopig daarin worden geborgen, maar hare dagen zullen zijn geteld, zoodra de nieuwe wereldbeschouwing, die komende is, een steviger bouwgrond zal hebben verschaft. Binnen vijfentwintig jaar, geloof ik, zal zij zijn afgebroken.

HEYMANS.

De vredes-conferentie te 's-Gravenhage.

De Conferentie te 's-Gravenhage in den zomer van 1899, die in den aanvang van het vorig jaar talrijke harten van blijde verwachtingen deed kloppen en met de nieuwe eeuw een tijdperk van gerechtigheid zou doen aanbreken, dreigt reeds vóór het einde der oude eeuw in het vergeetboek te geraken. Had zij reeds aanstonds te wedijveren met andere gebeurtenissen, welke de aandacht gedeeltelijk van haar afleidden - men denke bijv. aan het proces van Dreyfus te Rennes - eerlang wierp de toenemende spanning in Zuid-Afrika een twijfelachtig licht op de vruchten van haren arbeid. Thans wordt men te nauwernood aan haar bestaan herinnerd door de enkele dagbladberichten over de samenstelling van het internationaal bureau, dat aan haar zijn oorsprong dankt. Doch die herinnering wekt geestdrift noch belangstelling. Immers de Conferentie kwam bijeen om vrede te stichten, en het zijn oorlogen en geruchten van oorlogen, die van alle zijden tot ons komen en ons met ontzetting vervullen. Aan het eind eener eeuw, die stoft op hare verlichting en beschaving, zijn wij de machtelooze getuigen van den tragischen ondergang van twee staten, levende organismen, bloeiende loten van onzen eigen stam; - van een ondergang, niet door eigen schuld of inwendig bederf, maar door de begeerlijkheid van een onverzadelijk geweldenaar; - van een begeerlijkheid, niet van eene geestelooze en gewetenlooze dommekracht, als in de Oudheid of in de Middeleeuwen onder den naam van Hunnen of Mongolen de cultuur van eeuwen vernietigde en onder een dikke laag slijk bedolf, maar van een volk, dat zich aan de spits der stoffelijke en geestelijke ontwikkeling heeft gesteld en waartegen inzonder-

heid Nederlanders geneigd waren met stamverwante aspiratiën als voorbeeld en voorganger op te zien.

Waarlijk, er is moed noodig om onder zulke omstandigheden aandacht te vragen voor den arbeid eener diplomatieke conferentie, die de beginselen van g e r e c h t i g h e i d en m e n s c h e l i j k h e i d tot richtsnoer had gekozen en de leuze van den V r e d e in haar vaandel schreef. Nochtans waag ik het te onderstellen, dat juist de pijnlijke scherpte der tegenstelling eenige belangstelling voor eene nadere beschouwing waarborgt. Terwijl men in officieele kringen gezind is of althans den schijn aanneemt, de Conferentie van 1899 te verheerlijken als een luisterrijk slot der 19de eeuw, is de meerderheid dergenen, die zelfstandig voelen en denken, veeleer geneigd met spottenden glimlach op haar neer te zien en met minachtend schouderophalen aan haar voorbij te gaan.

Wie heeft gelijk? Is een nader onderzoek naar de strekking en de waarde der Conferentie overbodig? Of moet een poging daartoe een ijdel spel heeten, ten hoogste een tijdverdrijf voor hen, die niets beters te doen hebben? Mij schijnt zulk een onderzoek noch overtollig, noch onvruchtbaar. Een juist en volledig denkbeeld van hetgeen in den zomer van 1899 te 's-Gravenhage is BEOOGD, VERRICHT en BEREIKT, ontbreekt buiten den kring der deelnemers ten eenen male. De uitgebreidheid der stof dwingt intusschen tot groote beknoptheid, terwijl de waarde van het onderzoek geheel afhangt van de duidelijkheid en niet minder van de onpartijdigheid der voorstelling.

I.

Velen herinneren zich ongetwijfeld den indruk, welken de boodschap van den Russischen Tsaar d.d. 12 Aug. 1898 aan de bij het keizerlijk hof geaccrediteerde gezanten in de zomermaanden van dat jaar in alle kringen, officieele en particuliere, teweegbracht. Overtuigd, dat het behoud van den algemeenen vrede en eene vermindering der buitensporige wapeningen en oorlogslasten beantwoordt aan de hoogste belangen en innigste wenschen van alle mogendheden, acht de machtige alleenheerscher het oogenblik gunstig om eene internationale conferentie bijeen te roepen ten einde de meest

doeltreffende middelen te beramen om aan alle volken een waren en duurzamen vrede te verzekeren en vóór alles een grens te stellen aan de steeds toenemende krijgstoerustingen. Zulk eene conferentie zou door de gemeenschappelijke erkenning der beginselen van recht en billijkheid de goede verstandhouding tusschen de staten bevestigen, maar bovenal het streven van allen in één machtigen greep samenvatten om het ideaal van den wereldvrede over de voorhanden elementen van onrust en tweedracht te doen zegevieren.

Wie zich verwondert, dat deze vredeboodschap afkomstig is van eene der eerste militaire machten der wereld, wier historische rol geenszins overeenkomt met de hier verkondigde denkbeelden, vergete niet dat Rusland reeds tweemaal het initiatief had genomen tot verzachting van de rampen van den krijg: eenmaal in 1868, toen de Conferentie van St. Petersburg eenige perken had gesteld aan het gebruik van noodeloos barbaarsche projectielen; voor de tweede maal in 1874, toen eene Conferentie te Brussel de wetten en gebruiken van den oorlog in een ontwerp-verdrag had samengevat, dat evenwel de vereischte ratificatien der regeeringen niet had verworven. Nicolaas II volgde dus de lijn der Russische politiek en den gedachtengang zijner vaderen, toen hij andermaal eene poging deed om denkbeelden van hooger orde te doen zegevieren over ruw en redeloos geweld.

Na de gunstige ontvangst dezer voorstellen door de meeste regeeringen en de warme toejuichingen van alle klassen der maatschappij zond de Minister van Buitenlandsche Zaken, Graaf Mourawieff op 30 December 1898 namens zijn Souverein eene circulaire aan de vreemde gezanten, waarin het plan eener conferentie ook onder min of meer veranderde politieke omstandigheden wordt gehandhaafd, beperking der militaire toerustingen en voorkoming van gewapende botsingen als haar tweeledig doel wordt aangeduid en ten slotte in acht punten een voorloopig programma wordt voorgesteld. Dit programma bleef de grondslag der aanzienlijke vergadering, welke op 18 Mei 1899 op uitnoodiging van Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden te 's-Gravenhage bijeenkwam. Na eenige aarzeling had namelijk de Russische Keizer onder de staten, die niet konden verdacht worden eene minder wenschelijke pressie op de Conferentie te zullen uitoefenen,

Nederland als haren zetel uitgekozen en dientengevolge de Nederlandsche regeering verzocht de verschillende regeeringen, welke de Tsaar op de Conferentie vertegenwoordigd wilde zien, uittenoodigen hare gevolmachtigden daartoe te benoemen. Aldus was ons vaderland onverwacht geroepen een veel gewichtiger rol in de grootsche onderneming te vervullen dan met zijne internationale beteekenis strookt.

De vraag, op wien de verantwoordelijkheid voor de al dan niet gedane uitnoodigingen rust, heeft vooral later vele hoofden en harten warm gemaakt. Het spreekt m.i. van zelf, dat de Tsaar, op wiens initiatief het plan geopperd was en ingang gevonden had, in de eerste plaats moest bepalen, welke staten tot de beraadslaging zouden worden geroepen. Maar het komt mij evenmin één oogenblik twijfelachtig voor, dat de Nederlandsche regeering, die hare medewerking verleende en hare paleizen en ambtenaren ter beschikking der Conferentie stelde, aanspraak had om over de uitnoodigingen, welke zij namens den Tsaar zou afzenden, geraadpleegd te worden. Natuurlijk konden hare inzichten geen overwicht uitoefenen over die der Russische regeering, maar het stond ongetwijfeld aan haar, zich al of niet met de keuze van het Russische Hof te vereenigen. Had zij hiertegen overwegende bezwaren, dan stond zij voor het alternatief: zich òf neer te leggen bij de beslissing van Rusland òf de Conferentie elders te zien bijeenkomen en mitsdien de dubbelzinnige eer der gastvrijheid te verspelen. De tweeledige vraag, of in dit laatste geval haar bezwaar zóó zwaar had moeten wegen, dat zij zich bovendien zelve aan de Conferentie had moeten onttrekken; dan wel zóó hoog zou zijn opgenomen, dat men haar ook tegen haren wil had uitgesloten, kan m.i. gevoegelijk buiten beschouwing blijven. Voor u i t s l u i t i n g toch op grond van een verschil van meening over de wenschelijkheid om derden al dan niet uit te noodigen bestaat geen redelijke grond noch eenig ernstig gevaar; zij zoude in openlijken strijd zijn geweest met de vooropgezette souvereiniteit van elken staat. Evenmin is er reden zich moedwillig te o n t t r e k k e n aan eene vergadering, omdat men zelf nog anderen zou hebben uitgenoodigd dan de aanwezigen. Eene afwijzing der uitnoodiging onzerzijds zoude verder zijn gegaan dan noodig en wenschelijk was, omdat zij meer zou

beteekenen dan eene eenvoudige weigering om de mede-verantwoordelijkheid te aanvaarden, maar eene stellige afkeuring zou te kennen geven van de houding der Russische regeering. Hiertoe nu was Nederland niet geroepen. Doch het is duidelijk, dat eene regeering, die - zij het ook op verzoek en uit naam eener andere - derden uitnoodigt op haar grondgebied te vergaderen, niet mag worden beschouwd en bejegend als de dienstwillige dienares van laatstgenoemde, die blindelings hare aanwijzingen heeft te volgen, maar veeleer in overeenstemming met deze eene gemeenschappelijke diplomatieke daad verricht, waarvan althans een deel der verantwoordelijkheid op haar neerkomt. De Nederlandsche regeering heeft deze verantwoordelijkheid gewillig aanvaard en grooter waarde gehecht aan de bijeenkomst der Vredes-conferentie, ofschoon buiten haar toedoen samengesteld, op Nederlandsch grondgebied dan aan een krachtigen aandrang om twee staten toe te laten, die meer dan eenig ander belang hadden bij eene actieve deelneming, omdat zij, zooals ieder wist of kon weten, reeds destijds door een der machtigste deelnemers aan de Conferentie in hunne onafhankelijkheid, ja in hun bestaan, werden bedreigd[1)]. Het niet-uitnoodigen der beide Hollandsche republieken in Zuid-Afrika is niet de schuld van Nederland; maar door daarin te berusten ondanks hare actieve medewerking heeft de Nederlandsche regeering zich medeplichtig gemaakt en is zij mede aansprakelijk voor de gevolgen.

Deze gevolgen bestaan volstrekt niet in den oorlog zelf, doch hierin, dat Groot-Brittannië door de niet-uitnoodiging dezer republieken werd bevestigd in haar bewering, dat deze eigenlijk geen staten in den zin van internationale rechts-personen waren; bovendien een aannemelijk voorwendsel verkreeg om bij later beroep op de voorschriften van het volkenrecht andere staten te verwijten, dat zij zelven indirect hare uitsluiting buiten het bereik van het internationaal recht hadden erkend. Deze gevolgtrekking ligt voor de hand en heeft, ofschoon niet luide verkondigd, niettemin stellig stilzwijgend bijgedragen tot de lijdelijke houding der Europeesche staten vóór en tijdens den oorlog in Zuid-Afrika.

1) Dat de Regeering dit wist blijkt uit haar telegram van 13 *Mei* 1899 in het Oranjeboek.

Onwaardig gekeurd om deel te nemen aan beraadslagingen over de vreedzame oplossing van internationale geschillen, werden deze republieken bij het dreigend conflict, dat haar boven het hoofd hing, uitsluitend aangewezen op eigen weerstandsvermogen en, mocht dit onvoldoende blijken, op genade of ongenade overgeleverd aan een meedoogenloos vijand. Wie met bezorgden blik de ontwikkeling der gebeurtenissen in Zuid-Arfika gadesloeg, kon bij eenig nadenken dit alles van meet aan voorspellen. Het is niettemin eene andere vraag, of de hier aanbevolen politiek der Nederlandsche regeering terstond de beide republieken gebaat en hare uitnoodiging bewerkt zou hebben. Dit was natuurlijk geen oogenblik te verwachten; evenmin dat de Conferentie niet elders zou zijn bijeengekomen. Slechts twee punten waren verkregen. Nederland zou door zijne houding reeds destijds de oogen van geheel Europa en Amerika voor het dreigend gevaar hebben geopend en in de tweede plaats de voldoening smaken een fiere en edele daad te hebben verricht in het belang zijner benarde stamverwanten en tot handhaving van de beginselen van het internationaal recht.

Over de uitnoodigingen valt overigens weinig te zeggen. Alleen het voorbijgaan van den Paus heeft bij een deel onzer Roomsch-Katholieke landgenooten zekeren wrevel gewekt. Hiertegen dient intusschen opgemerkt te worden, dat, hoe men ook oordeele over het verlies van de wereldlijke macht van den Pauselijken stoel, het feit van dit verlies sedert 1871 niet meer geloochend kan worden en mitsdien op eene Conferentie van wereldlijke machten over van staatswege te nemen maatregelen, de Paus als hoofd van een bloot geestelijk gezag stellig niet te huis behoort. Dit belet intusschen geenszins, dat op 's Pansen zedelijken of indirecten invloed hooge prijs kan en moest worden gesteld. Om elk misverstand te voorkomen en aan onze Roomsch-Katholieke medeburgers zekere genoegdoening te verschaffen, schreef H.M. de Koningin op 7 Mei 1899 een brief aan den Paus om Zijne Heiligheid kennis te geven van de aanstaande Conferentie en hem te verzoeken zijn ‘kostbaren zedelijken steun’ aan haar streven te verleenen. De Paus antwoordde niet minder hoffelijk, dat hij het als zijn bijzonderen plicht beschouwde, niet slechts zedelijken steun maar ook krachtige medewerking aan zulk

eene onderneming te schenken. Op verlangen der Nederlandsche regeering werd deze briefwisseling in de laatste zitting der Conferentie voorgelezen en in het proces-verbaal opgenomen. Hiermede scheen aan alle rechtmatige aanspraken voldaan te zijn.

Op 18 Mei 1899 werd de Conferentie in het Huis ten Bosch - het schoonste paleis waarover Hare Majesteit beschikte - geopend met eene rede van Zijne Excellentie, den Nederlandschen Minister van Buitenlandsche zaken, die zijne korte toespraak eindigde met de hoop uit te spreken, dat de Vrede, die op eene allegorische muurschildering ter eere van den vrede van Münster de zaal binnentrad om den tempel van Janus te sluiten, aan het einde der beraadslagingen de zaal zou verlaten om hare zegeningen over de gansche menschheid uit te strooien. Op zijn voorstel werd de eerste gedelegeerde van Rusland, Geheimraad Staal, Russisch ambassadeur te Londen, tot president gekozen. Het eere-presidium werd opgedragen aan den Nederlandschen Minister zelf, de waardigheid van vice-president aan den eersten Nederlandschen gedelegeerde Jhr. van Karnebeek.

Vertegenwoordigd waren 26 staten, de meesten door meerdere personen, waaronder diplomaten, juristen, militaire en marine-officieren. De 20 staten van Europa waren allen tegenwoordig, zelfs Luxemburg, Montenegro en - wat meer zegt - het niet souvereine Bulgarije; voorts de twee groote republieken van Noord-Amerika, de Vereenigde Staten en Mexico; andere Amerikaansche staten, o.a. Brazilië. schijnen de uitnoodiging van de hand te hebben gewezen als nagenoeg vreemd aan de aanhangige vraagstukken; uit Azië eindelijk waren China, Japan, Perzië en Siam vertegenwoordigd; derhalve blijkbaar die staten buiten Europa, welke met de Europeesche mogendheden de nauwste betrekkingen onderhonden en waarmede daarom eene vreedzame verhouding op den hoogsten prijs wordt gesteld.

De toespraak, waarmede Zijne Excellentie Staal twee dagen later de eigenlijke werkzaamheden inleidde, nam eene eenigszins andere volgorde in acht. Hij stelde het voorkomen van gewapende botsingen door vreedzame middelen op den voorgrond, noemde subsidiair het verzachten van de gruwelen van den oorlog en eerst in de derde plaats de beperking der

wapeningen en krijgstoerustingen. Op zijn voorstel werden deze drie onderdeelen aan evenzooveel afzonderlijke commissiën opgedragen. Deze commissiën vergaderden op verschillende uren, splitsten zich in subcommissiën enz., en deelden hare slotsommen mede in den vorm van rapporten, door een lid uit haar midden gesteld en daarna in volle zitting behandeld. Zoo kwamen de gewichtigste vragen twee à driemaal ter tafel, voordat de eindbeslissing genomen werd. Inderdaad is er hard gewerkt; zoowel door de leden, als door het secretariaat en het personeel der landsdrukkerij. In ruim twee maanden werden 10 vergaderingen der Conferentie in pleno; resp. 21, 21 en 27 vergaderingen der drie commissiën gehouden. Voegt daarbij een aantal nota's en rapporten, getuigende van veelomvattenden persoonlijken arbeid en vaak grondig onderzoek. Billijkheidshalve zal men dan moeten erkennen, dat althans vele leden de zaak ernstig hebben opgenomen en zich noch door eigen bedenkingen noch door de bekoringen onzer schoone residentie of harer destijds cosmopolitische bevolking hebben laten verleiden om het doel en het gewicht der onderneming aan uitspanning of praalvertoon op te offeren.

Heb ik gemeend over s a m e n s t e l l i n g en i n r i c h t i n g der C o n f e r e n t i e eenige bijzonderheden te moeten mededeelen, over den arbeid der commissiën en de slingerpaden der beraadslagingen volgen hier slechts enkele opmerkingen. Meermalen schenen de oorspronkelijke voorstellen een gunstig onthaal te vinden en geruimen tijd tot richtsnoer der gedachtenwisseling te dienen, om bij tweede lezing onverwachts op hevig verzet te stuiten of eene ingrijpende wijziging te ondergaan en te eindigen in besluiten, welke te nauwernood eenige gelijkenis vertoonden met de oorspronkelijke ontwerpen. Denkbeelden van onderscheiden aard en oorsprong doorkruisten en verdrongen vaak de Russische voorstellen. Dan weder was men het over aangekondigde en aan de orde gestelde punten spoedig eens, maar daagden plotseling verwante vragen op, welke grooter belangstelling wekten maar tevens een hopeloos meeningsverschil openbaarden. Dit een en ander maakt de lectuur der gedachtenwisseling, hoe belangrijk ook, uiterst vermoeiend. Er is somtijds groote oplettendheid noodig om den draad der onderhandelingen in hare vaak breede ontwikkeling te volgen; te meer omdat de gedrukte processen-

verbaal de kracht der argumenten en den uitslag der stemmingen niet altijd voldoende verklaren. Men vergete eindelijk niet, dat op verlangen der groote meerderheid terstond tot geheimhouding der beraadslagingen was besloten en dientengevolge vele dagbladcorrespondenten en andere belangstellenden bitter teleurgesteld waren en spoedig den Haag verlieten. Eerst veel later werden de processen-verbaal met bijlagen officieel van wege het Departement van Buitenlandsche Zaken openbaar gemaakt. Met behulp van deze bescheiden en eenige andere publicatiën zullen wij achtereenvolgens bij den arbeid en de resultaten van elk der drie commissiën afzonderlijk stilstaan.

II.

De eerste commissie ontving eene tweeledige opdracht: vooreerst de overweging van het Russisch voorstel tot beperking der krijgstoerustingen; in de tweede plaats de verschillende voorstellen in de circulaire van 30 December vervat om het gebruik van sommige vernielingswerktuigen te verbieden of te breidelen. Deze werden in handen gesteld van twee subcommissiën, waarvan de eene uit militairen, de andere uit zeeofficieren bestond; het vraagstuk der beperking van leger en vloot bleef aan de commissie in pleno voorbehouden.

Over wapenen en projectielen behoeven wij niet lang te spreken. De beraadslaging hierover moest noodwendig leiden tot technische beschouwingen, welke alleen voor deskundigen verstaanbaar en genietbaar zijn. De Russische circulaire had den wensch uitgesproken, dat het aanwenden van nieuwe vuurwapenen en ontplofbare stoffen bij verdrag zou worden uitgesloten, terwijl dat der reeds gebruikelijke ontplofbare middelen zou worden beperkt; voorts moest het werpen van projectielen en ontplofbare stoffen door luchtballons en soortgelijke middelen in den oorlog te land, het gebruik van onderzeesche torpedobooten en de aanbouw van nieuwe ramschepen (navires à éperon) in den oorlog ter zee worden verboden. Ongetwijfeld vloeiden deze voorstellen voort uit den oprechten wensch de gruwelen van den oorlog zooveel mogelijk te temperen, alsmede uit het niet minder lofwaardig motief om aan de onophoudelijke wijzigingen in de keuze en inrichting

der vuurwapenen een eind te maken en mitsdien aanzienlijke en in dubbelen zin improductieve uitgaven te besparen. Men stuitte intusschen weldra op een legio bezwaren. Terstond werd de principieele vraag gesteld, of men voornemens was aan nieuwe uitvindingen en verbeteringen tijdelijk of duurzaam den pas af te snijden zonder te bedenken, dat deze wel eens uit humanitair of economisch oogpunt hoogst aannemelijk konden blijken. Voorts was de toestand van de bewapening en de weermiddelen in verschillende staten zeer ongelijk en zou een geheel of gedeeltelijk verbod van bepaalde werktuigen van den een veel zwaarder offers vergen dan van den ander; m.a.w. den een veel meer belemmeren in zijne verdediging dan een tegenstander in gansch andere omstandigheden. Het langst stond men stil bij het Russisch voorstel om de bij de verschillende legers in gebruik zijnde geweren en kanonnen, incl. scheepsgeschut, gedurende een bepaald aantal jaren niet door andere te vervangen; verbeteringen, welke het bestaande type niet aantastten, waren echter toegelaten. Natuurlijk wekte dit denkbeeld talrijke bedenkingen, welke de Russische delegatie verleidden, om in velerlei bijzonderheden te treden over de grenzen, waarbinnen de geoorloofde verbeteringen in gewicht en kaliber van het wapen, gewicht en vaart van den kogel, snelheid van het vuren e.d.m. moesten beperkt blijven. Eene poging van den Nederlandschen afgevaardigde Generaal den Beer Poortugael, om het beginsel te redden door den duur der overeenkomst op 5 jaren te bepalen en de grenzen der inmiddels geoorloofde verbeteringen te verruimen, vond geen voldoenden weerklank om eene besliste meerderheid te verwerven. Ten slotte werd een nader onderzoek van het vraagstuk der vuurwapenen zoowel te land als ter zee aan de regeeringen ieder afzonderlijk aanbevolen. Aldus bleef iedere staat zijne volledige vrijheid behouden en kwam het vraagstuk der bewapening geen stap verder.

Daarentegen werd eenparig of met groote meerderheid toegestemd in het verbod van: *a.* het werpen van projectielen en ontplofbare stoffen uit luchtballons of door soortgelijke nieuwe middelen voor een tijdperk van 5 jaren; *b.* het gebruik van projectielen, welke uitsluitend ten doel hebben verstikkende of verpestende gassen te verbreiden; *c.* het bezigen van kogels, welke zich lichtelijk in het menschelijk

lichaam uitbreiden of afplatten, zooals van kogels met een harden mantel, welke niet den geheelen kern bedekt of van insnijdingen is voorzien. Dit laatste verbod betreft de beruchte dum-dum kogels en werd niet zonder hevigen tegenstand van Engelsche en Amerikaansche zijde aangenomen. De dum-dum kogel is bij naam genoegzaam bekend: de zaak heeft in de pers der laatste maanden in verband met den oorlog in Zuid-Afrika eene vermaardheid verkregen, welke eene korte toelichting wettigt.

D u m - d u m k o g e l s noemt men eene soort kleine kogels, welke in een arsenaad van dien naam in de nabijheid van Calcutta op last van het Britsch-Indisch bestuur worden gefabriceerd. In tegenstelling met gewone kogels, die volkomen bedekt zijn met een harden mantel, wordt hier opzettelijk de punt onbedekt gelaten om het lood van den inhoud gelegenheid te geven zich te verspreiden en alzoo eene grootere wond en heviger schok te veroorzaken dan met de gewone ijzerharde kogels van klein kaliber het geval is. Men gewaagde namelijk in de Conferentie van een aantal gevallen, waarin hoofdzakelijk ten aanzien van inlanders - bij voorkeur wilden genoemd - was gebleken, dat de wond door de kleine kogels der Engelsche Lee-Metford geweren veroorzaakt niet voldoende was om den aanval te stuiten. Voorbeelden waren bekend van gewonden door drie en meer kogels, die desniettemin hadden volhard in den strijd en eerst later verbonden of bezweken waren. Om over zulk eene taaiheid te zegevieren moest men de kogels anders samenstellen en de verwondingen desnoods opzettelijk verergeren. Tegen deze opvattingen en leerstellingen, door anderen weerlegd en veroordeeld, was het Russisch voorstel gekant. Vermelding verdient, dat de Britsche militaire vertegenwoordiger Gen. Majoor Sir J.C. Ardagh de beschuldiging van noodelooze wreedheid beslist afwees en de onvermijdelijkheid van soortgelijke constructiewijzigingen met niet minder nadruk bepleitte. Meer indruk maakte evenwel de bestrijding van de hierboven vermelde redactie door den Amerikaanschen kapitein Crozier, die niet zonder reden beweerde, dat een verbod in zoo enge bewoordingen vervat weinig doeltreffend kon heeten, omdat vooreerst niet bewezen was, dat de dum-dum kogels inderdaad de afkeuring ver-

dienden, welke hun nu eenmaal was ten deel gevallen; ten tweede andere constructiewijzigingen, welke wellicht veel ernstiger en wreeder verwondingen veroorzaken, eerlang zouden worden uitgevonden zonder binnen de enge bewoordingen der voorgestelde verbodsbepaling te vallen. Deze bestrijding kwam echter te laat om te slagen. Met veel moeite was het verbod der gewraakte projectielen geredigeerd en aangenomen, het amendement van kapitein Crozier, dat behalve de ontplofbare kogels in het algemeen alle kogels verbood, welke de noodzakelijke grenzen overschreden om iemand onmiddellijk buiten gevecht te stellen, scheen alles weder op losse schroeven te zetten. De reeds zoo schrale oogst wilde men niet nogmaals beknibbelen en ongeveer tot nul reduceeren. Het amendement, slechts door den Britschen gedelegeerde ondersteund, werd na een levendig debat verworpen en de reeds vermelde redactie tot niet geringe verontwaardiging der Engelsche delegatie onveranderd gehandhaafd.

Van veel grooter belang dan deze technische vragen was het voorstel van Rusland, dat eigenlijk van meet aan op den voorgrond had gestaan en het naaste doel der Conferentie mocht heeten: de beperking der krijgstoerustingen. Gelukte het haar de onophoudelijke stijging van legers, vloten en oorlogskosten tot staan te brengen, dan zoude zij inderdaad niet slechts hebben bijgedragen om de rampen van den krijg te lenigen en internationale geschillen langs vreedzamen weg op te lossen, doch ook in normale omstandigheden, in tijden van vollen vrede, ruime zegeningen over de zwaar belaste volken hebben uitgestort. Geen wonder, dat de zitting der commissie van 23 Juni, waarin dit gewichtig vraagstuk aan de orde werd gesteld, zich door meer dan gewone plechtigheid kenmerkte. De voorzitter, de Belgische Minister van Staat Auguste Beernaert, begon met te herinneren, dat reeds in 1816 aan Keizer Alexander I het ideaal van een eeuwigen vrede, gegrond op eene algemeene ontwapening, voor den geest had gezweefd; dat naar het oordeel van den tegenwoordigen Tsaar Nicolaas II de ontzaglijke lasten, waaronder Europa sedert 1871 tengevolge van den toestand van gewapenden vrede zucht, tot zulk een peil zijn gestegen, dat zij het algemeen welzijn in het hart aantasten en verlammen, ja op weg zijn de volkeren onder hun steeds zwaarderen

druk te verpletteren. Een niet minder welsprekend beroep op den ijver en goeden wil der Conferentie deed haar president Staal, ten einde na de reeds ondervonden teleurstellingen op het stuk der wapenen althans bij dit cardinale punt, waarop de aandacht der gansche beschaafde wereld met angstige blikken was gevestigd, de hooggespannen verwachtingen niet te verijdelen. Immers ‘de teleurstelling zou wreed zijn.’ Nadrukkelijk trachtte hij eindelijk aantetoonen, dat de voorstellen practisch uitvoerbaar en niet meer dan een bescheiden minimum mochten genoemd worden. Luider nog klonk de stem van den Nederlandschen Generaal den Beer Poortugael, toen hij er op wees, dat in Europa thans 4.000.000 soldaten onder de wapenen staan en de oorlogsbegrootingen een totaal bedrag van 5.000.000.000 francs per jaar hebben bereikt. Verwondert het u, dat dergelijke getallen hem vervoerden tot den uitroep, dat de volken onder het gewicht der belastingen bezwijken, de staten op de helling van een afgrond worden voortgesleept en eindigen met zich te ruineeren en in de ure des gevaars aan uitputting te bezwijken? Eene warme militaire ontboezeming besloot zijne met overtuiging uitgesproken rede.

Het voorstel door de Russische technische gedelegeerden ontwikkeld, bestond hierin, dat voor den tijd van 5 jaren eene overeenkomst zou worden getroffen om het bestaande effectief der troepen in het moederland in tijd van vrede niet te vermeerderen; in dit geval het cijfer van dit effectief voor alle mogendheden vasttestellen zonder inbegrip der koloniale troepen; en gedurende hetzelfde tijdperk het bestaande militair budget niet te verhoogen. Met de noodige wijzigingen en in eenigszins andere bewoordingen werd door de Russische marine-specialiteit een soortgelijk voorstel voor de zeemacht voor een termijn van 3 jaren ingediend. De indruk van een en ander werd niet onvermakelijk ontspannen door het welmeenend getuigenis van den Perzischen vertegenwoordiger omtrent de grootmoedigheid en zielenadel van den Russischen Keizer blijkens de welwillendheid en deelneming hem, Generaal Mirza Riza Khan, betoond, toen deze bij eene schitterende militaire plechtigheid te St. Petersburg was flauw gevallen van zijn paard.

Weinige dagen later had de beraadslaging over de Russische

voorstellen in de commissie plaats. Eene nadere toelichting van Kolonel Gilinsky, Ruslands militairen afgevaardigde, deed onwillekeurig de zwakke punten in deze voorstellen, aanvankelijk door de bloemen der welsprekendheid bedekt, duidelijker te voorschijn komen. De Duitsche militaire vertegenwoordiger Kolonel von Gross von Schwarzhoff stelde ze onbarmhartig in het volle daglicht. Zijne hulde aan den Nederlandschen gedelegeerde weerhield hem niet de overdrijving aantetoonen, waaraan deze zich had schuldig gemaakt. Hij beaamde geenszins, dat de regeeringen op weg waren hare onderdanen tot een onvermijdelijken ondergang te voeren en verklaarde met nadruk, dat zijn vaderland volstrekt niet gebukt ging onder ondragelijke heffingen, noch den algemeenen verplichten krijgsdienst als een zwaren last beschouwde, maar als een heiligen en vaderlandslievenden plicht, waaraan het zijn bestaan, zijn welvaart en toekomst te danken had. Met scherpzinnigheid toonde hij verder aan, hoe naast de overdrijving der voorstelling ook onderlinge tegenstrijdigheid der gebezigde argumenten niet viel te ontkennen, dat de schijnbare eenvoud der voorstellen niet in staat was den ingewikkelden aard der vraagstukken te verbergen, welke met eene fixatie der legersterkte onafscheidelijk samenhingen. Hij wees er op, hoe het peil van volksontwikkeling en het openbare onderwijs, de duur van den diensttijd, hetzij actief of in reserve, de inrichting van het kader, de samenstelling en indeeling der corpsen, de ligging der vestingen, zelfs de toestand van het spoorwegnet, zooveel factoren waren, die buiten het aantal manschappen op de bruikbaarheid en kracht der legers invloed oefenden. Het ging daarom niet aan, eenvoudig een maximum cijfer vasttestellen zonder rekening te houden met deze en dergelijke omstandigheden, welke de waarde der cijfers aanmerkelijk konden verhoogen of verlagen. Wie, eindelijk, moest de grens trekken tusschen troepen voor moederland en koloniën bestemd? hoe ver strekte het begrip van koloniën zich uit en hoe zouden tot zulk eene overeenkomst toetreden staten, die juist door koloniale legers werden bedreigd?

Deze bedenkingen maakten blijkbaar grooten indruk en zelfs de zinspelingen op het gevaar van de wassende ontevredenheid der bevolkingen over het toenemend militairisme

konden niet beletten, dat de voorstellen in handen eener subcommissie werden gesteld, welke eenige dagen later schier eenparig adviseerde ze op grond van onoverkomelijke bezwaren als onaannemelijk ter zijde te stellen. Met diep leedwezen moest men daarom in overweging geven, het vraagstuk vooraf aan het afzonderlijk onderzoek der regeeringen te onderwerpen, welke alleen in staat waren de zuiver nationale elementen daarin te beoordeeleu. Zoo werd de bittere pil, ‘de wreede teleurstelling’, verguld door de hoop op eene betere toekomst. De vertegenwoordiger vau Zweden en Noorwegen Bn. von Bildt, sterker nog de Fransche afgevaardigde de oud-minister Léon Bourgeois, drukten nogmaals hun spijt over den afloop, hunne sympathie voor het beginsel, in welgemeende en welgesproken woorden uit. De beraadslaging eindigde met de eenparige en stilzwijgende aannening eener motie, verklarende ‘dat de beperking der militaire lasten, thans op de wereld drukkend, hoogst wenschelijk is voor de vermeerdering van het stoffelijk en zedelijk welzijn der menschheid!’

III.

Lichter en dankbaarder was de taak der t w e e d e c o m m i s s i e . Zij moest de middelen beramen om de rampen van den oorlog te lenigen: eensdeels door de bepalingen der Conventie van Genève van 22 Aug. 1864 ‘tot verbetering van het lot der gewonden in de legers te land’ ook op den zeeoorlog toe te passen; anderdeels door de regelen van het oorlogsrecht in engeren zin, reeds in 1874 te Brussel vastgesteld, te herzien en definitief te bekrachtigen. Het lag daarom voor de hand zich in twee sub-commissiën te splitsen en aan de eerste de Conventie van Genève, aan de tweede de regelen van het krijgsrecht op te dragen.

De eerste subcommissie onder praesidium van Mr. T.M.C. Asser, een der Nederlandsche gedelegeerden, vond een voortreffelijk rapporteur in den Parijschen hoogleeraar L. Renault. Op 20 Oct. 1868 sloten een aantal staten, die de Conventie van Genève onderteekend hadden, aldaar eene additioneele overeenkomst, om enkele twijfelachtige punten nader uittewerken en inzonderheid hare voorschriften op de marine toetepassen. Natuurlijk waren deze artikelen, welke door de betrokken regeeringen n i e t waren bekrachtigd en mitsdien de waarde

van ontwerpen nooit overschreden, aan velerlei critiek blootgesteld. Hierdoor verrijkt vormden zij de aangewezen leiddraad voor een vruchtbaar debat. Inderdaad mag de uitslag verblijdend heeten, omdat de gesloten conventie niet slechts de oorspronkelijke voorschriften van Genève op den zeeoorlog toepast, maar bovendien tegelijkertijd in menig opzicht verbetert en aanvult. Het is evenwel hier de plaats niet om dit in bijzonderheden aan te toonen.

De nieuwe conventie strekt hare bescherming uit over zieken, gewonden en schipbreukelingen. Zonder van eene meer of minder dubbelzinnige neutraliteit te gewagen verklaart zij eenvoudig, dat zoowel militaire hospitaalschepen als andere, geheel of gedeeltelijk uitgerust door particulieren of officieel erkende philanthropische vereenigingen, hetzij van partijen of van neutralen, onder zekere waarborgen tegen bedrog en misbruik zullen worden geëerbiedigd en niet mogen worden genomen. Hiertegenover staat de verplichting eener strenge onpartijdigheid bij het verleenen van hulp, van stipte onthouding van elke deelneming aan den strijd, van groote behoedzaamheid om de bewegingen van partijen niet te belemmeren, van stipte gehoorzaamheid eindelijk aan de door de marine-autoriteiten gegeven bevelen. Al deze schepen handelen natuurlijk op eigen risico en moeten zich onderwerpen aan het toezicht en het onderzoek der oorlogvoerende partijen. Door heldere van verre zichtbare kleuren en de vlag van het Roode Kruis naast de nationale vlag zijn zij duidelijk te onderscheiden. Zelfs neutrale handels- of pleizier-vaartuigen, welke hulp verleenen, kunnen deswege niet genomen worden. - Het personeel van den kerkelijken, den geneeskundigen of den hospitaaldienst is ook op genomen schepen onschendbaar en mag niet worden krijgsgevangen gemaakt. Het blijft veeleer zijne hulp verleenen en verwijdert zich vrijwillig, zoodra de opperbevelhebber dit mogelijk acht; het behoud van wat zij bezitten, ja van hunne bezoldiging, wordt hun verzekerd. Uitzonderingen op de onschendbaarheid van het personeel kent deze conventie evenmin als die van Genève. Terecht is zij daarentegen tot de genoemden beperkt en niet toepasselijk op de intendance en administratie. - Gewonden en zieken eindelijk worden zonder onderscheid van nationaliteit door de nemers verpleegd en beschermd, ofschoon zij met afwijking der Con-

ventie van Genève krijgsgevangenen worden en naar goedvinden kunnen worden bewaard of in eenige haven aan wal gezet. Behoort deze haven tot hun eigen land, dan mogen zij niet weder deelnemen aan den krijg; is het een neutrale haven, waar zij vrijwillig worden opgenomen, dan moet de neutrale staat hiertegen waken.

Deze artikelen zijn zorgvuldig gewikt en gewogen en mogen inderdaad eene gelukkige oplossing dezer aangelegenheid genoemd worden. Slechts de ervaring kan dit oordeel bevestigen. Elke mogendheid heeft namelijk zelve te zorgen voor de algemeene en nauwkeurige bekendheid van den inhoud bij hare marine en in hare krijgswetten daaraan de poenale sanctie te verbinden, welke alleen het staatsgezag geven kan.

Intusschen is de conventie alleen verbindend voor contractanten bij onderlingen krijg, terwijl andere onderteekenaars der Conventie van Genève door eenvoudige kennisgeving kunnen toetreden. Om ontduiking te voorkomen is bepaald, dat eenzijdige opzegging eerst een vol jaar na de officieele kennisgeving de verplichtingen opheft. Uit de beraadslagingen verdient slechts vermelding, dat tegen het symbool van het Roode Kruis meermalen bedenkingen werden aangevoerd van de zijde der niet-Christelijke Staten; terwijl de wenschelijkheid eener herziening van de oorspronkelijke Conventie van Genève herhaaldelijk werd uitgesproken. Wellicht zal eene latere conferentie er in slagen eene algemeene regeling te ontwerpen, welke zoowel de buiten gevecht gestelde slachtoffers van den krijg als allen, die hun te hulp komen, volledige bescherming en onvoorwaardelijke onaantastbaarheid verzekert.

Niet minder voorspoedig was de tweede subcommissie onder de leiding van haren beroemden voorzitter, Geheimraad Prof. von Martens, bijgestaan door een nauwgezet en ijverig secretaris Edouard Rolin, Consul-generaal van Siam in België. Zij ontwierp eene veel verbeterde en vermeerderde uitgave der in 1874 gecodificeerde regelen van het krijgsrecht en zag deze eerst in de volle commissie, later in de Conferentie zelve schier ongewijzigd aannemen. Tot recht verstand van den hier verrichten arbeid wordt intusschen eene zekere kennis van het oorlogsrecht gevorderd, welke in ons vaderland ver van algemeen wordt aangetroffen. Dientengevolge meen ik te

mogen volstaan met een globaal en beknopt overzicht der verkregen resultaten.

Het betreft een r e g l e m e n t van de wetten en gebruiken van den oorlog t e l a n d. Engeland had namelijk reeds in 1874 verklaard slechts aan de beraadslagingen te Brussel te willen deelnemen, indien over den oorlog ter zee niet zou gesproken worden; het handhaafde ook thans dit standpunt zonder de minste aarzeling. Op dezen grond werd het klemmend en welsprekend betoog van den Amerikaanschen afgevaardigde White, gezant te Berlijn, om de onschendbaarheid van den privaat-eigendom ook ter zee te verdedigen en als een gemeenschappelijk belang van alle beschaafde staten te kenschetsen, alleen voor kennisgeving aangenomen. Zelfs de vraag, of de voorschriften over b o m b a r d e m e n t ook van toepassing waren op het bombardement van havens en kusten door oorlogschepen, werd uitdrukkelijk buiten de orde gesteld en naar eene latere conferentie verwezen. Aldus wist Groot-Brittannie zich schier volledige vrijheid van handelen met eigen weermiddelen voor te behouden, terwijl het ijverig medewerkte om de gruwelen door anderen gepleegd of te plegen aan beperkende voorschriften te binden.

Het reglement telt 60 artikelen en is verdeeld in afdeelingen en hoofdstukken. De eerste afdeeling handelt over de o o r l o g v o e r e n d e n, d.w.z. over hen, die door de rechten en plichten van het krijgsrecht worden beschermd en beheerscht. Overeenkomstig de beginselen van 1874 worden als zoodanig beschouwd niet alleen beroepsoldaten en dienstplichtigen, maar ook vrijwilligers, die aan bepaalde voorwaarden van organisatie, onderscheidingsteekenen en goede trouw voldoen. Zelfs de bevolking van een nog niet bezet gebied, die bij de nadering van den vijand uit eigen beweging naar de wapenen grijpt zonder zich behoorlijk te kunnen organiseeren, wordt als oorlogvoerende beschouwd, mits zij zelve het krijgsrecht eerbiedige. Verder durfde de Conferentie thans evenmin gaan als in 1874. De allerbelangrijkste vraag, inzonderheid voor kleine staten die bloot verdedigende oorlogen voeren, in hoever heldenmoed en vaderlandsliefde gewapend verzet der bevolking wettigen tegen een overmachtig vijand, wien het reeds gelukt is het land geheel of gedeeltelijk te bezetten, is niet opgelost. Wel werd aan de pogingen daartoe in 1874 aangewend door den

Belgischen afgevaardigde Auguste Beernaert herinnerd en aangetoond, dat alleen de onmogelijkheid eener bevredigende redactie in de leemte had doen berusten, maar ook hij vergenoegde zich ten slotte met de herhaalde en nadrukkelijke verklaring van den voorzitter, dat het de strekking van het reglement geenszins was om de nationale verdediging te belemmeren, maar veeleer om de vreedzame en weerlooze bevolking bij een vijandelijken inval te beschermen; dat daarentegen voor niet voorziene omstandigheden uit het stilzwijgen van het reglement geenerlei gevolg mocht worden afgeleid. ‘In zulke gevallen’ - zoo luidde de officieele verklaring in het procesverbaal opgeteekend - ‘bleven bevolkingen en oorlogvoerenden onder de bescherming van de beginselen van het volkenrecht, zooals deze voortvloeien uit de geijkte gewoonten tusschen beschaafde staten, uit de wetten der menschelijkheid en de eischen van het openbaar geweten.’ Welke waarde aan zulke fraaie verklaringen en verwijzingen moet worden gehecht, kunnen ons de gruwelen leeren, thans door het beschaafd en Christelijk Albion in den veroveringsoorlog tegen stamverwanten en geloofsgenooten gepleegd. Rookende puinhoopen, verjaagde vrouwen en kinderen, eene tot den bedelstaf verarmde bevolking, geven een zwijgend maar veelbeteekenend antwoord.

Met groote zorg zijn de voorschriften over de k r i j g s g e v a n g e n e n herzien en aangevuld. Zij mogen worden geïnterneerd in eene stad, kamp of andere plaats, maar alleen op grond van onvermijdelijke noodzakelijkheid worden opgesloten, en hebben steeds aanspraak op eene humane behandeling. Vruchteloos zoekt men onder de non-combattanten, die krijgsgevangen kunnen worden gemaakt, zooals dagbladcorrespondenten, leveranciers e.d., ook den naam van geneeskundig of hospitaal personeel. Blijkbaar beschouwde de Conferentie hen als onschendbaar krachtens de Conventie van Genève en de mogelijkheid, dat eene oorlogvoerende partij hen onder een of ander voorwendsel als krijgsgevangenen zou behandelen, eenvoudig ondenkbaar. Wel is waar verviel de bepaling van krijgsgevangenen als ‘wettige en ontwapende vijanden’ op grond van bedenkingen tegen den laatsten term, maar dit duidt allerminst eene veranderde bedoeling aan. Nauwkeurig worden de plichten bepaald, welke aan krijgsgevangenen kun-

nen worden opgelegd, alsmede de behandeling waarop zij aanspraak hebben. Zij verkeeren in een eigenaardigen rechtstoestand, die in den regel ophoudt met het eind van den oorlog, doch onder zekere voorwaarden ook vóór dien tijd kan eindigen door vrijlating op eerewoord. Een nieuw en gelukkig denkbeeld huldigen de artikelen over de inrichting van informatie-bureaux in elk der oorlogvoerende staten, alsmede in den neutralen staat die oorlogvoerenden op zijn gebied heeft toegelaten, welke zorg dragen voor de briefwisseling en de bezittingen der krijgsgevangenen. Wie zich de groote diensten herinnert, welke de uitstekend ingerichte informatiedienst van Dr. Molengraaff in den aanvang van den oorlog in Zuid-Afrika aan de Boeren, hunne helpers en vrienden bewezen heeft, beseft in welke dringende behoeften zulk eene instelling kan voorzien.

De tweede afdeeling over de v i j a n d e l i j k h e d e n onderging betrekkelijk weinig veranderingen. Zij berust op het beginsel, dat de oorlogvoerenden geenszins volkomen vrij zijn in de kenze der middelen om elkander te benadeelen. Zij verbiedt o.a. vergif, verraad, het dooden van een overwonnen en ontwapend vijand, het weigeren van kwartier, het gebruik van wapenen met noodeloos wreede uitwerking, het bedriegelijk aanwenden van erkende onderscheidingsteekenen, als vlaggen, uniformen, enz., bovenal het buiten volstrekte oorlogsnoodzaak vernielen of zich toeëigenen van vijandelijken privaateigendom, alsook den aanval of het bombardement van niet verdedigde plaatsen; - men herinnere zich, dat dit van de zeezijde geoorloofd blijft! Overigens wordt krijgslist niet minder gewettigd dan geweldpleging. Voorts worden beperkende voorschriften gesteld bij belegering en bombardement en is plundering onvoorwaardelijk verboden. Eindelijk vindt men hier gedetailleerde bepalingen over het begrip en de behandeling van spionnen, parlementairs, capitulatiën en wapenstilstanden.

Van meer belang is de derde afdeeling, welke de r e c h t e n der militaire overheid o p v i j a n d e l i j k g e b i e d regelt. Bezet heet dit gebied, zoodra het zich feitelijk in de macht van het vijandelijk leger bevindt, mits deze macht gevestigd zij en in staat zich te handhaven. Alsdan moet dit tijdelijk gezag alle middelen aanwenden om de orde te herstellen en te handhaven, gepaard met de meest mogelijke eerbiediging

van 's lands wetten. Nooit mag de bevolking gedwongen worden deel te nemen aan de vijandelijkheden tegen haar eigen land, noch om trouw te zweren aan den vijand. Leven en eigendommen, de eer en rechten der familie, de godsdienstige meeningen en eeredienst der bevolking worden nauwgezet geëerbiedigd. Vooral de heffingen in geld of in natura in de bezette streken zijn veel beter geregeld. Indien de occupant de bestaande rijksbelastingen int, moet hij daarbij de gewone regelen van heffing in acht nemen en uit de opbrengst de kosten van bestuur betalen. Andere belastingen in geld mogen alleen geheven worden ten behoeve van het tijdelijk bestuur of voor de oogenblikkelijke behoeften van het leger. Zoogenaamde collectieve straffen in den vorm van geldboeten of anderszins voor individueele daden, waarvoor de bevolking onmogelijk solidair aansprakelijk kan gesteld worden, zijn volstrekt verboden. Geen oorlogscontributiën in geld kunnen anders dan op bevel en verantwoordelijkheid van den opperbevelhebber worden geheven. Ook requisitien in natura en persoonlijke diensten zijn uitzonderingen, welke slechts ten behoeve van het leger geoorloofd en aan strenge voorwaarden gebonden zijn. Wapenen, gelden en andere roerende goederen, welke den Staat toebehooren en voor den oorlog bestemd zijn, worden verbeurd verklaard; doch spoorwegmaterieel en andere hulpmiddelen tot den oorlog, toebehoorende aan privaatpersonen, moeten later teruggegeven en de schade vergoed worden. Van onroerende staatseigendommen is de occupant niet meer dan beheerder en vruchtgebruiker; terwijl de goederen van gemeenten, van godsdienstige of liefdadige instellingen, of voor kunsten en wetenschappen bestemd, zelfs indien zij den Staat toebehooren, als privaateigendommen moeten worden geeerbiedigd.

De vierde afdeeling over de g e i n t e r n e e r d e n en gewonden bij neutralen legt aan neutrale staten de verplichting op om op hun gebied geweken troepen te interneeren en te verplegen. Onder zekere voorzorgen kan de neutrale staat ook het vervoer van zieken en gewonden over zijn grondgebied toestaan, terwijl hij zieken en gewonden van de eene partij, die hem door de tegenpartij zijn toevertrouwd, moet beletten later op nieuw aan den strijd deel te nemen. De laatste bepaling is eene nuttige toevoeging aan de voorschriften van 1874.

Ik veroorloofde mij bij de gewichtige derde afdeeling iets langer stil te staan om duidelijk in het licht te stellen, hoe ongehoord de reeds erkende en nauwelijks één jaar geleden op nieuw bekrachtigde voorschriften van het oorlogsrecht door Groot-Brittannie in Zuid-Afrika straffeloos en zonder den minsten schroom worden geschonden. Geen enkele regeering, die onlangs deze artikelen met angstvallige nauwgezetheid hielp redigeeren en ratificeeren, heeft tot dusver één vinger verroerd om een der machtigste en invloedrijkste mede-onderteekenaars te wijzen op zijne plechtige beloften en schoone voornemens. Dit schijnbaar ongeloofelijk feit vindt eenige verklaring, alhoewel geene verontschuldiging indien men sommige bijzonderheden in het oog houdt, welke niet algemeen geweten en lichtelijk vergeten worden.

Toen het belangrijkst onderdeel van het oorlogsrecht, dat betreffende de rechten en plichten van den occupant, met wijs beleid eerst aan het eind der beraadslaging aan de orde werd gesteld, kon de Belgische gevolmachtigde, de oud-minister Beernaert, niet nalaten nogmaals te wijzen op de rechten en belangen der verdediging en te betoogen, dat het toch inderdaad niet aanging te eischen, dat zwakke staten aan den overmachtigen overweldiger bij verdrag de bevoegdheid toekenden, om wettig gezag uit te oefenen in door hem met geweld van wapenen en wellicht slechts tijdelijk bezette gewesten. De voorzitter had groote moeite de gewetensbezwaren van den Belgischen staatsman tot zwijgen te brengen en door weglating van een enkel voorschrift, de voorwaardelijke redactie van sommige andere bepalingen, bovenal echter door een dringend beroep op de goede bedoeling der voorstellers en de weldadige strekking van alle pogingen tot bescherming eener vreedzame bevolking, welke anders het rampzalig slachtoffer van ruw geweld en teugellooze willekeur dreigde te worden, hem te bewegen om in de eindredactie te berusten. Dit gaf echter eenige dagen later den Britschen technischen gedelegeerde Gen. Majoor Sir J.C. Ardagh aanleiding tot de opmerking, dat z.i. de ontworpen regeling niet den inhoud van een internationaal verdrag kon vormen, maar slechts moest beschouwd worden als een ‘algemeene basis’ voor de instructiën, welke iedere regeering aan hare troepen zou geven met volkomen

vrijheid om de thans aangenomen artikelen al of niet gewijzigd over te nemen. Men kan zich voorstellen met welk eene warmte de voorzitter protesteerde tegen eene opvatting, welke letterlijk alle practische beteekenis aan de beraadslaging ontnam en ook dezen arbeid der Conferentie op algeheele mislukking moest doen uitloopen. Ongetwijfeld was het standvastig doel der keizerlijke regeering geweest een solieden grondslag voor de krijgswetten der afzonderlijke staten te leggen; maar opdat deze inderdaad stevig mocht heeten, was even stellig eene bindende overeenkomst noodig, gelijk aan die van St. Petersburg in 1868. Zonder zulke verplichtingen te aanvaarden, zou voorzeker iedere staat voor zijne krijgswetten eene keuze kunnen doen uit de talrijke meeningen van rechtsgeleerden en militairen, maar een ‘stevige, eenvormige en erkende’ grondslag zou alsdan ten eenenmale ontbreken. Hij vergeleek de internationale overeenkomst, welke men bezig was te ontwerpen, met eene ‘Maatschappij van onderlinge verzekering tegen misbruik van macht in tijd van oorlog.’ Niemand is verplicht daaraan deel te nemen, maar de maatschappij kan geen statuten missen en wie toetreedt onderwerpt zich daaraan. Daardoor wettigt men niet de rampen van den krijg, maar men erkent ze als feiten en tracht door gemeen overleg ze te verzachten en te heelen. Wie toetreedt verbindt zich, werkt juist hierdoor mede aan het groote doel en zal daarvan wellicht eenmaal zelf de heilzame vruchten plukken. Dit wel overwogen en met klem voorgedragen betoog kon niet nalaten indruk te maken en aan de bezwaren het zwijgen op te leggen. Zoo kwam de Conventie tot stand, nog op het laatste oogenblik bedreigd door een aanval, welke, indien hij gelukt ware, daaraan alle verbindende kracht en mitsdien alle practische waarde zou hebben ontnomen.

IV.

Geen onderdeel van het programma der Conferentie had in zoo wijden kring de aandacht getrokken en zulk een luiden weerklank gewekt als het laatste punt der circulaire van 30 December 1898, de aanvaarding in beginsel van b e m i d d e l i n g e n s c h e i d s g e r e c h t tot voorkoming van gewapende botsingen

tusschen de volken. Alle woord- en penvoerders der talrijke vredebonden hadden hierop hunne hoop gevestigd. Men leze de aanteekeningen in het dagboek van B[nesse] Bertha von Suttner over de Haagsche Vredes-conferentie. Schier elke bladzijde getuigt van de blijde verrassing en hooggespannen verwachtingen door bet optreden van den Tsaar allerwege ontstaan. Laat ons zien, langs welken weg de derde commissie waaraan dit deel van het programma te beurt viel, het schoone doel poogde te bereiken.

In eene der eerste zittingen van de commissie onder praesidium van den bekenden Franschen staatsman Léon Bourgeois diende de Russische delegatie twee ontwerpen in, waarvan het een de grondslagen van een internationaal verdrag tot vreedzame beslechting van geschillen aanwees, terwijl het ander een zoogenaamd wetboek van arbitrage, m.a.w. de regelen der procesorde bevatte. Volgens haar wetenschappelijk hoofd Prof. von Martens moest dit voorstel bovenal uit een practisch oogpunt worden beschouwd: het was de vrucht der internationale ervaring. De voorzitter gaf in overweging op dezen grondslag eerst het beginsel in het algemeen te erkennen, achtereenvolgens de oplossing door tusschenkomst van derden en door arbitrage te behandelen, de gevallen te bepalen, waarin deze laatste verplichtend of facultatief zou zijn, dan de procedure te regelen en eindelijk te overwegen, door welke middelen de arbitrage algemeen in practijk kon worden gebracht. Deze logische volgorde werd intusschen verbroken door het inmiddels ingediend voorstel van den Britschen gevolmachtigde Sir Julian Pauncefote, om op gronden reeds meermalen ontwikkeld in vredebonden en interparlementaire congressen, voor alle dingen eene permanente internationale rechtbank op te richten. Dit denkbeeld lokte weldra soortgelijke voorstellen uit van wege Rusland en de Vereenigde Staten. De Italiaansche gevolmachtigde Graaf Nigra diende amendementen in op het Russisch ontwerp en de Amerikaansche afgevaardigde Holls voegde daaraan eene bijzondere bemiddeling toe voor buitengewone omstandigheden. Het ontbrak derhalve niet aan rijkdom van gedachten, aan uitmuntende voornemens en aan den oprechten wensch het netelig vraagstuk bevredigend op te lossen. De plechtige verklaring, dat de vergadering eenparig aan vreedzame boven gewelddadige beslech-

ting van internationale geschillen de voorkeur geeft, werd in dezelfde zitting met algemeene stemmen aangenomen en moest allen geruststellen, die met zeker wantronwen de gezindheid van sommige afgevaardigden nagingen en betwijfelden.

Wanneer wij nu de bijzonderheden der beraadslaging voorbijgaan en de conventie, welke hieruit ontsproot, vergelijken met de beweegredenen en bedoelingen van hare ontwerpers en verdedigers, dan moge een welverdiend woord van hulde voorafgaan aan den onverflauwden ijver en het blijmoedig vertrouwen van den uitnemenden rapporteur, den Belgischen afgevaardigde en vurigen vredes-apostel, senator Ridder Descamps, wiens uitmuntende toelichting eene blijvende waarde heeft als eene officieele interpretatie van den tekst der conventie. Hij althans heeft de hooggespannen verwachtingen zijner vrienden en geestverwanten niet beschaamd.

De gesloten overeenkomst telt vier titels en wordt voorafgegaan door eene gedachtenrijke en welsprekende inleiding, getuigende van den ernst en zielenadel van den rapporteur, wiens redactie met wijziging van een enkel woord eenparig werd goedgekeurd. Zij luidt als volgt:

‘Bezield door den vasten wil om samen te werken tot behoud van den algemeenen vrede;

Besloten om met alle krachten de vreedzame regeling van internationale geschillen te bevorderen;

Erkennende de solidariteit, welke de leden van de gemeenschap der beschaafde volken vereenigt;

Willende uitbreiden de heerschappij des rechts en versterken het besef van internationale rechtvaardigheid;

Overtuigd, dat de duurzame instelling eener arbitrale rechtspraak, voor allen toegankelijk, te midden van onafhankelijke staten krachtig tot dit doel kan medewerken;

Overwegende de voordeelen eener algemeene en regelmatige inrichting der scheidsrechterlijke proces-orde;

Oordeelende met den verheven stichter der internationale Vredes-conferentie dat het van belang is in een internationaal verdrag de beginselen van recht en billijkheid te bekrachtigen, waarop de veiligheid der staten en het welzijn der volken rust;

Wenschende tot dit doel eene Conventie te sluiten;

Hebben benoemd tot hunne gevolmachtigden' ....

De eerste titel spreekt in een enkel artikel den overeenstemmenden wil der onderteekenaars uit om al hunne krachten aan te wenden tot vreedzame oplossing van internationale geschillen: eene bepaling, welke natuurlijk geen andere beteekenis heeft dan eene verklaring van goeden wil, waarvan de waarde bepaald wordt door hetgeen volgt.

De tweede titel handelt over de tusschenkomst van derden in den vorm van goede diensten of bemiddeling. Tusschen deze beide doorgaans in éénen adem gebezigde termen bestaat slechts gradueel verschil. Men spreekt van bemiddeling of m e d i a t i e wanneer de goede diensten of b o n s o f f i c e s zich niet bepalen tot het bevorderen der diplomatieke onderhandelingen tusschen de geschilvoerende partijen, maar deze onderhandelingen zelve in handen van den bemiddelaar overgaan en de rechtstreeksche aanraking tusschen partijen ophoudt. De onderteekenaars nu komen overeen om bij ernstige geschillen, voordat zij de wapenen opvatten, de goede diensten of bemiddeling van eene of meer bevriende mogendheden in te roepen; met bijvoeging helaas, der onheilspellende woorden 'voorzoover de omstandigheden dit zullen toelaten'. Tegenover de meening van den Nederlandschen afgevaardigde Mr. T.M.C. Asser, die terecht van geen uitzonderingen wilde weten, stond eene meerderheid, welke deze onmisbaar achtte, zij het ook alleen onder buitengewone omstandigheden. De Britsche gevolmachtigde slaagde er echter in, zijne redactie te doen zegevieren, waardoor het onder alle ook de meest gewone omstandigheden aan partijen vrijstaat van den regel af te wijken. Intusschen kunnen ook andere staten, vreemd aan het geschil, 'voorzoover de omstandigheden zich daartoe leenen', uit eigen beweging hunne goede diensten of bemiddeling aan partijen aanbieden, zelfs nadat reeds een oorlog is uitgebroken. Dit achten de onderteekenaars doelmatig en mag n o o i t door partijen als een onvriendschappelijke daad worden beschouwd. De laatste toevoeging, die wij danken aan Graaf Nigra, bepaalt m.i. de waarde van het artikel en steekt een riem onder het hart van alle welwillende wankelmoedigen. De bevoegdheid om het aanbod aftewijzen blijft niettemin onverkort en behoefde niet te worden uitgesproken.

Het doel van alle bemiddeling is verzoening van tegenstrijdige belangen en bevrediging van wederkeerige vijandige gevoelens. Doch zij overschrijdt nooit de grenzen van goeden raad en haar taak is afgeloopen, zoodra partijen verklaren niet langer van haar gediend te zijn. Ook vermag zij niet de aangevangen krijgstoerustingen of oorlogsoperatiën te schorsen.

Op initiatief der Amerikaansche delegatie is eindelijk in buitengewone omstandigheden eene uiterste poging tot vreedzame oplossing opgenomen in den vorm eener bijzondere bemiddeling of médiation de concert. Indien namelijk twee staten op het punt staan elkander te lijf te gaan en alle wederkeerige aanraking hebben afgebroken, kan ieder hunner een anderen staat kiezen, die met den uitverkorene der tegenpartij pogingen aanwendt om de dreigende uitbarsting te voorkomen. Zulk eene opdracht maakt een eind aan elke directe onderhandeling tusschen partijen, maar is binnen een korten termijn beperkt. Zij geeft intusschen het recht om ook na de uitbarsting van den krijg van elke gunstige gelegenheid gebruik te maken om den vrede te herstellen. Men heeft dit voorstel vergeleken met de secondanten in een duel en met de noodige onderscheiding bejegend en aangenomen. Mij schijnt het na de bepalingen omtrent het inroepen en aanbieden van bemiddeling vrij overbodig en van twijfelachtige waarde. Alleen bij verschil van meening over de keuze van den bemiddelaar kan het misschien een uitweg banen.

Bleek reeds meermalen bij de gedelegeerden der kleine staten zeker wantrouwen te bestaan jegens de bedoelingen der groote mogendheden, veel sterker vertoonde zich dit verschijnsel bij de behandeling van den derden titel, waarin de door Rusland voorgestelde internationale commissiën van enquête werden geregeld. Zulke commissiën tot plaatselijk onderzoek van geschilpunten van uitsluitend feitelijken aard, waaruit een conflict is ontstaan en waardoor een conflict in het juiste licht wordt gesteld, kunnen inderdaad van groot nut zijn, omdat zij niet slechts de gegevens verschaffen tot een juiste beoordeeling van het geschil, maar tevens tijd winnen om opgewonden gemoederen tot kalmte te brengen. Het Russische voorstel strekte mitsdien om bij verschil van meening over plaatselijke omstandigheden de instelling dezer commissiën con-

tractueel te verzekeren, tenzij de eer of de levensbelangen van partijen daarbij waren betrokken. Tegen deze voorwaardelijke en daarom uiterst zwakke verbintenis verzette zich desniettemin eerst de Oostenrijk-Hongaarsche gevolmachtigde, die de verplichting in eene platonische verklaring of aanbeveling wilde veranderen. Aanvankelijk vond hij geen gehoor, maar de krachtige protesten der Balkan-staten met Rumenië aan het hoofd zijn er niettemin in geslaagd de eindredactie te doen uitloopen op eene bloote verklaring, dat in dergelijke geschillen de onderteekenaars de instelling van internationale enquête-commissiën nuttig achten, voorzoover de omstandigheden dit zullen veroorloven; volkomen dezelfde vorm alzoo, waarin met nagenoeg dezelfde woorden het aanbod van bemiddeling door derden was vervat. De tegenstanders van het Russische voorstel betoogden met nadruk, dat zulke internationale commissiën onvereenigbaar waren met de rechtmatige eischen der nationale souvereiniteit en eene hoogstbedenkelijke pressie zouden uitoefenen op de handelingen en instellingen van kleine staten, die zich bezwaarlijk zouden kunnen verzetten tegen de conclusiën eener internationale commissie. De bittere ervaringen van de Europeesche Donaucommissie verklaren ongetwijfeld voor een groot deel Rumenië's houding. Anderzijds moest evenwel de hevige tegenstand der Balkan-staten het vermoeden wekken, dat hun inwendig beheer het licht der openbaarheid niet kon verdragen en niet bestand was tegen een onpartijdig onderzoek van vreemden. Hoe dit zij, slechts met groote moeite bleef de instelling, gehavend en verwaterd, behouden.

Eene internationale enquête-commissie komt slechts tot stand tengevolge eener bijzondere overeenkomst tusschen de geschilvoerende partijen, welke de twijfelachtige feiten nauwkeurig aanwijst, de bevoegdheid der commissie streng begrenst en de wijze van onderzoek regelt. De commissie wordt samengesteld op gelijke wijze als het straks te vermelden scheidsgerecht. Partijen verbinden zich alleen om aan de commissie in de ruimst mogelijke mate alle verlangde inlichtingen te verschaffen. De commissie zelve brengt alleen een rapport uit, door al hare leden onderteekend, waarin zij wel is waar de door haar onderzochte feiten constateert, maar dat voor partijen niet de geringste bindende kracht heeft en

allerminst met eene arbitrale uitspraak mag worden gelijkgesteld; het laat integendeel partijen volkomen vrij. De vraag is zeker niet ongegrond, of zulk eene instelling, geheel afhankelijk van het goedvinden van partijen, wat haar ontstaan, hare bevoegdheid en hare werking betreft, den tijd en de inspanning wel waard zijn, welke aan hare op- en inrichting zijn ten koste gelegd.

Wij zijn thans opgeklommen tot het dak van den tempel des vredes, de kroon op het werk der Conferentie: de definitieve beslechting van internationale geschillen door a r b i t r a g e . Immers deze alleen behelst het tweeledig beginsel eener vreedzame en tevens rechtvaardige oplossing en verzekert ieders rechten zonder aan iemands waardigheid afbreuk te doen. Ontsproten uit de souvereiniteit der staten vormt zij eene vrijgeborene jurisdictie, waaraan allen zich vrijwillig onderwerpen ten einde de heerschappij van het internationaal recht over de betrekkingen van het internationaal verkeer volledig te waarborgen. Kan men haar tot alleenheerscheres verheffen, dan is inderdaad aan de gewelddadige botsingen een eind gemaakt en de wereldvrede voortaan verzekerd. In hoever heeft de Vredes-conferentie dit ideaal verwezenlijkt?

De vierde titel behandelt vooreerst in enkele artikelen de rechtspleging door scheidslieden in het algemeen. Zij omschrijft zeer juist haar karakter als uitgeoefend door zelfgekozen rechters en gegrond op het recht. Daarom erkennen de onderteekenaars haar als het doelmatigst en tevens rechtvaardigst middel om geschillen over rechtsvragen, inzonderheid over de uitlegging en toepassing van internationale verdragen, te vereffenen. Om haar in toepassing te brengen zijn evenwel bijzondere overeenkomsten noodig. Deze kunnen gesloten worden tot oplossing van reeds gerezen geschillen: de meest voorkomende vorm, waartoe alle arbitrale uitspraken ad hoc behooren. - Ook kan de verbintenis eens voor al worden aangegaan ten aanzien van toekomstige geschillen van eene bepaalde soort of betrekking hebbende op een bepaald terrein, zooals bijv. krachtens de welbekende clausula comprimissoria in internationale verdragen, waardoor alle uit een bijzonder verdrag voortvloeiende geschillen reeds vooraf aan een scheidsrechterlijke uitspraak worden onderworpen. Deze vorm komt in latere jaren veelvuldig voor, doch heeft

blijkbaar zijn volle ontwikkeling nog niet bereikt. Een der eerste voorbeelden levert een artikel der Algemeene Postvereeniging van 9 Oct. 1874. Later ging Italië vóór om onder leiding van den uitnemenden geleerde en staatsman Mancini dergelijk beding in alle eigen tractaten optenemen en anderen aantebevelen. - Eindelijk kan de verplichting tot het inroepen van arbitrage zijn aanvaard in een afzonderlijk verdrag, dat alle mogelijke geschillen tusschen twee of meer staten, hetzij met hetzij zonder uitzondering, aan arbitrage onderwerpt. Een voorbeeld van het eerste biedt het Tractaat van 5 Juli 1894 tusschen Nederland en Portugal, waarbij alle geschillen tusschen beide staten, met uitzondering van die welke hunne onafhankelijkheid betreffen, aan de uitspraak van twee à drie scheidslieden zijn opgedragen; een voorbeeld van het laatste levert het Arbitrage-tractaat van 23 Juli 1898 tusschen Italië en Argentinië, dat alle geschillen, vroegere en latere, onverschillig van welken aard of oorsprong, aan scheidsrechterlijke beslissing onderwerpt. - De Conventie van 29 Juli 1899 nu erkent al deze middelen als geoorloofd en gaat wel zoover voor te schrijven, dat elke dergelijke conventie de verplichting insluit om zich te goeder trouw aan het vonnis te onderwerpen!

Hierop volgde het critieke punt, waarbij het Russisch ontwerp had voorgesteld de arbitrage voor twee groepen van geschillen verplichtend te stellen, namelijk voor geschillen betreffende geldelijke schadevergoeding en voor geschillen ontsproten aan uitdrukkelijk genoemde overeenkomsten, welke meer een administratief dan een politiek karakter dragen. Men ziet, het voorstel was uiterst voorzichtig en bescheiden en meer te waardeeren om het beginsel, als eerste stap op een nieuwen weg, dan om de oogenblikkelijke gevolgen. Een voorloopig comité van onderzoek had het gewikt en gewogen, de redactie hier en daar gewijzigd en bij eerste lezing in de commissie de aanneming verkregen; toen bij tweede lezing de Duitsche gevolmachtigde Prof. Zorn onverwachts het voorstel deed, om de geheele verplichte arbitrage uit het ontwerp te verwijderen als den steen des aanstoots, waarop het waarschijnlijk zou schipbreuk lijden. Pogingen van Russische zijde om nog iets te redden mislukten. Het slot was, dat de verplichte arbitrage werd vervangen door

een artikel, waarin na eene gemoedelijke herinnering aan de reeds bestaande conventiën de onderteekenaars zich, nota bene, de bevoegdheid voorbehouden, om vóór of na de ratificatie nieuwe tractaten te sluiten, waarin het beginsel van verplichte arbitrage wordt aanvaard voor alle gevallen, die zij daarvoor geschikt achten! Alsof deze lamme onbeduidende bepaling nog niet genoeg was, verlangden de afgevaardigden van Rumenië en Servië nog eene uitdrukkelijke verklaring, dat de verwezenlijking volkomen facultatief zou blijven. Waarlijk, zelfs het talent van een Descamps is hier onmachtig om bonne mine à mauvais jeu te maken en een zoo mager resultaat in een toonbaar kleed te hullen.

Belangrijker dan deze phraseologie schijnen de voorschriften omtrent de oprichting van een permanent h o f v a n a r b i t r a g e Zulk een college zou volgens de toelichting van den Britschen gevolmachtigde de arbitrage vergemakkelijken, ja eene zekere aantrekkingskracht uitoefenen, welke niet moest worden onderschat. Het heeft inmiddels groote moeite gekost om uit de zeer uiteenloopende denkbeelden een levensvatbare instelling te stichten. Deze komt in hoofdlijnen hierop neer.

Er wordt een permanent Hof van Arbitrage opgericht, dat op hoogst eigenaardige wijze is samengesteld, maar ten allen tijde toegankelijk voor alle geschilvoerende partijen en bevoegd om van alle internationale geschillen kennis te nemen, welke partijen aan zijne beslissing willen onderwerpen. Een vast internationaal bureau in den Haag doet dienst als griffie, voert de administratie en correspondentie, beheert het archief; daartoe krijgt het bericht van alle arbitrage-overeenkomsten en van alle arbitrale vonnissen. De leden van het Hof worden, tot een maximum van 4 personen door iederen staat, voor 6 jaren benoemd uit mannen van erkende bekwaamheid in het internationaal recht en tevens van hoog zedelijk aanzien. Zij genieten geene bezoldiging maar de voorrechten van diplomatieke ambtenaren tijdens hunne functien buitenslands. Hunne namen worden op eene lijst gebracht, welke door het bureau aan alle contracteerende mogendheden wordt toegezonden. Indien partijen nu een aanhangig geschil aan het Hof willen opdragen, kiezen zij de arbiters uit de op de lijst voorkomende leden. Zij zijn daarin volkomen vrij; alleen bij gebreke van

overeenkomst voorziet de conventie zelve in de leemte en worden van weerszijden twee scheidslieden gekozen, die samen een vijfden scheidsrechter benoemen. Het aldus samengesteld scheidsgerecht zetelt doorgaans in den Haag. Intusschen genieten partijen niet slechts in het al of niet inroepen van het Hof, doch ook in alle bijzonderheden van samenstelling tijd en plaats van het scheidsgerecht zelf, de grootst mogelijke vrijheid. De door de conventie gestelde regelen zijn zuiver subsidiair; d.w.z. zij treden slechts in werking, voorzoover partijen niet zelve hebben geregeld en zich mitsdien stilzwijgend aan de hier gestelde regelen onderwerpen. Een permanente administratieve raad, samengesteld uit de diplomatieke vertegenwoordigers der onderteekenende mogendheden te 's-Gravenhage, onder praesidium van den Nederlandschen Minister van Buitenlandsche Zaken, is belast met de op- en inrichting van bovengenoemd bureau en met het voortdurend toezicht. Het is bekend, dat deze raad, die de ambtenaren benoemt en ontslaat, hunne jaarwedden regelt en de onkosten controleert, van zijne ruime bevoegdheden heeft gebruik gemaakt, om een secretaris-generaal uit de leden der Nederlandsche rechterlijke macht te benoemen, benevens een eersten secretaris, die wellicht eerlang door meerderen zal worden gevolgd. De kosten komen voor rekening der gezamenlijke mogendheden in eene reeds bij eene vorige gelegenheid aangenomen verhouding.

Met dezelfde bedoeling om de aanwending der arbitrage te bevorderen heeft eindelijk de conventie eene uitvoerige regeling der w i j z e v a n p r o c e d e e r e n aan hare voorschriften vastgeknoopt, welke wederom alleen zal worden toegepast, indien partijen niet zelf daarin hebben voorzien. Zij is ontleend aan den zorgvuldigen arbeid van het Instituut van Internationaal Recht in 1874 en 1875, welke tot grondslag strekte voor het Russisch ontwerp en schier onveranderd was gebezigd bij de scheidsrechterlijke uitspraak in het geschil tusschen Groot-Brittannië en Venezuela te Parijs onder praesidium van Prof. von Martens. Behalve de artikelen, dat de arbitrage wordt voorafgegaan door een vergelijk of compromis, waarbij partijen de punten van geschil en de bevoegdheid der scheidslieden nauwkeurig bepalen; dat niet slechts schriftelijke instructie maar ook mondelinge pleidooien zijn toegelaten; dat het

vonnis gemotiveerd moet zijn en in het openbaar wordt uitgesproken; eindelijk dat een arbitraal vonnis geen hooger beroep toelaat en slechts bij hooge uitzondering aan revisie is onderworpen - voorschriften, welke ongetwijfeld eene nadere toelichting ten volle verdienen - bevat dit reglement geen bepalingen van genoegzaam gewicht om daarbij te dezer plaatse langer stil te staan.

Daarentegen verdient nog een artikel bijzondere vermelding, dat de Conferentie te danken heeft aan den vurigen voorstander van de zaak des vredes, den Franschen afgevaardigde Bn. d'Estournelles de Constant: de plechtige erkenning namelijk van alle onderteekenende staten, dat het hun p l i c h t is, ingeval een dreigend conflict tusschen twee of meer hunner mocht ontstaan, aan partijen uitdrukkelijk te herinneren, dat het Hof van Arbitrage voor haar openstaat. Zulk eene herinnering, gepaard met den raad om daarvan gebruik te maken, kan nooit anders beschouwd worden dan als goede diensten. In verband met het vroeger gezegde beteekent dit, dat hierin nooit mag worden gezien een onvriendschappelijke daad; m.a.w. dat geen staat dit euvel kan duiden of daarin aanleiding mag vinden tot misnoegen of vijandschap. Ziedaar de eenige bepaling, die door een positieven stap de aanwending der arbitrage bevordert.

Men kan zich voorstellen, dat geestdriftige voorstanders der arbitrage aan het laatste artikel groote waarde hechten en schoone verwachtingen vastknoopen. Anderen daarentegen, minder hoog gestemd, die steeds te vergeefs hebben betoogd, dat het eene natuurlijke, eenvoudige en onloochenbare plicht is van iederen staat, die zich een internationaal subject of rechtspersoon durft noemen, om ingeval van schromelijk onrecht of brutaal geweld de geschilvoerende partijen te herinneren aan de voorschriften van het internationaal recht, vragen zich twijfelend af, of deze officieele erkenning van een elementair beginsel inderdaad daaraan grooter actueele kracht zal verleenen. Wel is waar is thans in een door schier alle beschaafde staten onderteekend internationaal verdrag uitdrukkelijk beslist, dat: 1°. aanbod van goede diensten of bemiddeling een rechtsplicht is, welke nimmer als interventie, schennis van neutraliteit, of welk ander onrecht ook mag worden opgevat; 2°. de raad om de beslechting van een geschil aan

scheidslieden op te dragen evenmin kan worden gewraakt, veeleer als een internationale plicht moet worden erkend en uitgeoefend. Voorwaar zulk eene verklaring in zulk een document verdient de volle aandacht van alle onkundigen en wankelmoedigen en moest in gulden letters op de wanden van de kabinetten der vorsten en van de raadzalen hunner ministers worden geschreven.

V.

Aan het eind van dit onderzoek gekomen wensch ik de slotsom samen te vatten, alvorens een oordeel te vellen.

Hoofddoel der Conferentie was ongetwijfeld van meet aan het voorkomen van oorlogen door vreedzame beslechting van geschillen. Hieraan ontleende de Conferentie haar naam, hieraan dankte zij hare populariteit, hierop berustten de grootsche verwachtingen van alle kanten aan haar vastgeknoopt. Terecht beweerden leden en aanhangers van vredebonden en vredes-congressen, dat het bijeenkomen eener diplomatieke of inter-gouvernementeele conferentie met dit openlijk en welbewust doel reeds op zich zelf een feit van groote beteekenis en vèrstrekkende gevolgen mocht heeten. Toch is het niet overbodig ook hare stellige resultaten zorgvuldig te wegen.

De C o n v e n t i e ‘voor de vreedzame oplossing van internationale geschillen’ getuigt inderdaad van goeden wil en schoone voornemens. Zij wijst verscheidene middelen aan, die tot het gewenschte doel kùnnen leiden, maar behelst slechts zeer enkele voorschriften van bindenden aard. Integendeel waakt zij angstvallig, dat de volstrekte vrijheid der geschilvoerende partijen onaangetast blijft en geen hunner bevreesd behoeft te zijn voor besnoeiing zijner zelfstandigheid noch in de keuze noch in de toepassing der aanbevolen middelen. Men mag van de aannemelijkheid en doelmatigheid van bemiddeling, arbitrage, e.d.m. een hoogeren of lageren dunk koesteren, - zekerheid dat zij zullen worden toegepast, zelfs tusschen de contracteerende mogendheden, ontbreekt ten eenenmale. Het permanente Hof van Arbitrage mag de gelegenheid tot scheidsrechterlijke beslissing gemakkelijk en aantrekkelijk maken - of het zal worden ingeroepen, blijft een vraag-

teeken. Alzoo is er eene hand gereikt, een weg gebaand, het doel zelf is zeer verre van bereikt.

Secundair wel is waar, maar niet minder heilzaam was het voorstel van den Tsaar om de onophoudelijke vermeerdering der krijgstoerustingen tot staan te brengen. Het bekende motto: ‘si vis pacem para bellum’ moge voor een enkelen staat, voor bijzondere omstandigheden een ernstige les bevatten, de algemeene toepassing was tot het ongerijmde gestegen en dreigde de welvaart der volken te vernietigen. Veeleer scheen de hoop op arbitrage een stilstand, eerlang eene vermindering, in de wapeningen te wettigen, ja te vorderen. Licht ontvlambare naturen droomden en dweepten met eene algemeene ontwapening en ijlden alzoo de plannen van den Keizer verre vooruit. Doch zelfs hiervan is niets gekomen. Het langdurig debat eindigde met de verklaring, dat beperking h o o g s t w e n s c h e l i j k is, eene armzalige erkenning van goede bedoeling maar machteloozen wil. Wie had ooit de wenschelijkheid betwist, wie niet van de Conferentie verlangd, dat zij het middel zou vinden om den wensch tot daad te maken?

Het derde punt, aanvankelijk schier verzwegen en eerst later meer op den voorgrond geraakt, betrof de pogingen om het oorlogsrecht te verbeteren. Door vurige vredesvrienden werd dit streven der Conferentie onwaardig geacht. Eene Conferentie, welke beoogde aan den oorlog een eind te maken, moest haar blank vaandel niet verontreinigen door zich bezig te houden met overwegingen van het al of niet geoorloofde in den krijg. Humaniseeren, reglementeeren van den oorlog was veeleer den oorlog bevorderen dan uitroeien. Welk congres, dat de emancipatie der slaven bedoelt, zal tevens het aantal zweepslagen vaststellen, dat hun wegens luiheid mag worden toegebracht? Welke beweging tegen de pijnbank zal tevens de maat der folteringen bepalen, welke inmiddels mogen worden aangewend? Zoo ijverden de vredes-apostelen. Doch de Conferentie liet zich niet van de wijs brengen, wijdde aan dit deel harer taak al hare zorg en aandacht en slaagde er inderdaad in, twee conventiën tot stand te brengen, welke m.i. als de rijpste vruchten der Conferentie moeten beschouwd worden, te weten de C o n v e n t i e ‘tot toepassing op den zeeoorlog van de beginselen

der Conventie van Genève dd. 22 Aug 1864' en de C o n v e n t i e 'betrekkelijk de wetten en gebruiken van een oorlog te land.' Zij mogen dan strijden met het ideaal, dat de bijeenroepers der Conferentie voor oogen zweefde en sommigen harer vurigste vereerders bezielde; zij zijn in volkomen overeenstemming met hare werkelijke resultaten, welke de vrees voor nieuwe oorlogen allerminst uitsluiten en de kans daarop slechts weinig verminderen.

Naast hare drie conventiën, waarvan de twee laatstgenoemde behooren tot het zoogenaamd verboden terrein van den oorlog, heeft de Conferentie nog een drietal vroeger vermelde d e c l a r a t i ë n aangenomen over het verbod van sommige vernielingswerktuigen, waarop ik niet behoef terug te komen. Zij hebben m.i. geringe waarde, omdat zij hoofdzakelijk betrekking hebben op voorwerpen, welke zelden of niet voorkomen en derhalve nagenoeg geen actueel belang hebben.

Eindelijk voegde de Conferentie aan haren oogst eenige welgemeende w e n s c h e n toe: namelijk om aan eene latere conferentie optedragen: de herziening der Conventie van Genève van 1864; de vaststelling van de rechten en plichten der neutralen; de onschendbaarheid van den privaateigendom ter zee; het bombardement van havens en kusten uit zee; - voorts om de vraagstukken omtrent type en kaliber van geweren en scheepsgeschut, alsmede van de mogelijkheid eener beperking der wapeningen en oorlogsbegrootingen, aan een nader onderzoek der verschillende regeeringen te onderwerpen. Zulke wenschen ontleenen aan de personen, die ze uiten, en aan de gelegenheid, waarbij zij geuit worden, ongetwijfeld meer waarde dan aan de wenschen van duizenden even welmeenende mannen en vrouwen elders toekomt - toch zal niemand daarin een waardig product der Conferentie noch een gids voor de toekomst erkennen. Wij kunnen ze daarom veilig laten rusten on ons oordeel bepalen naar de waarde der gesloten conventiën en declaratiën, m.a.w. der internationale overeenkomsten, welke uit de Conferentie voortsproten.

Is het mij gelukt in het voorafgcande een duidelijk en waarachtig beeld te schetsen van wat de Conferentie gewild, gedaan en bereikt heeft, dan valt het niet zwaar de slotsom optemaken. Immers het is klaar, dat de Conferentie hare

hoofddoeleinden heeft gemist of slechts schijnbaar bereikt, daarentegen in hare nevenbedoelingen boven verwachting is geslaagd. Den vrede heeft zij niet verzekerd, geen eind gemaakt aan steeds aangroeiende legers en stijgende oorlogskosten; maar zij heeft de ellenden van den zeekrijg verzacht en het recht in den oorlog verbeterd en versterkt; eindelijk de hoop op eene vreedzame oplossing van sommige internationale geschillen verlevendigd door haar gemakkelijker en aannemelijker te maken. Ziedaar het sober resultaat dezer grootsche onderneming!

Is dit nu een voldoende grond om minachtend neer te zien op de Vredes-conferentie van 1899? Ik geloof het n i e t. Zeker, wie haren oorsprong niet kennen, van de bezwaren waarmede zij had te kampen geen flauw besef hebben, maar desniettemin door den klank der woorden en de hoogdravende lofzangen van sommige bewonderaars misleid in den waan verkeerden, alsof tegen het eind der 19de eeuw het duizendjarig rijk was aangebroken en reeds met den Minister van Buitenlandsche Zaken de goddelijke Irene hare vredepalmen zagen wuiven over de lijdende eu smachtende volken - zeker, de zoodanigen zijn, eenmaal ontgoocheld, maar al te zeer geneigd, hunne teleurstellingen niet aan eigen onkunde of overdrijving, doch aan onwil of onmacht der Conferentie te wijten. Wie daarentegen iets meer wist van het volkenrecht en zijne geschiedenis en daarom de zaken wat kalmer opnam en gadesloeg, schudde reeds bedenkelijk het hoofd, indien hij het programma overwoog en vergeleek met de staatkundige verhoudingen der werkelijkheid en met de stemmen, welke hier en daar uit meer ervaren kringen oprezen. Weet men wel, dat Prof. von Stengel uit München, Duitschlands tweede gevolmachtigde, de Vredes-conferentie een drukfout in de geschiedenis der 19de eeuw had genoemd? Dezulken moeten bekennen, dat de Conferentie meer heeft tot stand gebracht dan zij voorzagen of mogelijk achtten.

Wie niet behoort tot de geestdriftige bewonderaars, noch tot de doctrinaire of bloot wrevelige bedillers, noch tot de verstokte ongeloovigen, erkent en huldigt in het initiatief van den Russischen Keizer een oprecht verlangen om de zegeningen van den vrede aan de wereld te verzekeren

en de drukkende oorlogslasten te verlichten. Het prestige van den machtigen alleenheerscher was groot genoeg om alle andere regeeringen tot luisteren te dwingen. Sommigen deden dit met oprechte sympathie, anderen met kwalijk verholen tegenzin. Allen echter werkten samen om te beproeven wat bereikbaar was, sommigen met goed vertrouwen, anderen met volslagen ongeloof. Aan deze tegenstellingen beantwoordt het resultaat. Onmiddellijk beteekent het bitter weinig; indirect is het van groot belang en bevat het eene belofte voor de toekomst. Er ligt waarheid in de vaak misbruikte phrase, dat de bijeenkomst eener diplomatieke conferentie onder het motto des vredes en bestemd, niet om vrede te stichten na een bloedigen oorlog, maar om duurzame waarborgen voor het b e h o u d van den vrede te zoeken, een unicum is in de wereldgeschiedenis en een nieuw begin dagteekent. Wijst men hiertegenover op de sedert den zomer van 1899 vermeerderde uitgaven voor leger en vloot, op den veroveringsoorlog in Zuid-Afrika, op de rooftochten en wraakoefeningen in China - dan trilt wel ons hart van verontwaardiging en deernis, maar mag toch ten aanzien der Conferentie niet worden vergeten, dat zij geen eind aan de krijgstoerustingen heeft gemaakt, dat staten, die niet aan de Conferentie deelnamen, zooals de Zuid-Afrikaansche republieken, aan haar werk geene directe rechten kunnen ontleenen, dat eindelijk tooneelen als waarvan Peking in den afgeloopen zomer getuige was buiten den gezichtskring en het arbeidsveld der Conferentie liggen; - kortom dat deze bedroevende gebeurtenissen met al hun nasleep van stoffelijke en zedelijke ellende noch vóór noch tegen de Conferentie pleiten. Geweld en onrecht zullen ook uit het internationaal verkeer niet verdwijnen, zoolang de meerderheden en dientengevolge de regeeringen, die doorgaans zich niet of te nauwernood boven de meerderheid verheffen, niet geleerd hebben hare hebzucht en heerschzucht te beteugelen en te onderwerpen aan de voorschriften van recht en moraal. Opheffing van het wereld-onrecht door kunstmatige middelen, zelfs al gaan deze uit van den machtigsten potentaat, noemt de groote historicus Theod. Mommsen met recht de ijdelste van alle ijdele droomen.

Houdt men dit in het oog, dan is er geen grond tot geringschatting of spotternij. Dan mag men ondanks alle

teleurstellingen nochtans de hoop koesteren, dat de Conferentie bij geschillen tusschen de onderteekenaars - en dit zijn zooals bleek nagenoeg alle beschaafde staten der wereld - haren invloed zal openbaren en de goede diensten, bemiddeling, arbitrage, e.d.m. inderdaad zullen worden beproefd en hier en daar proefhoudend bevonden. Men mag met grond vertrouwen, dat bij de uitbarsting van een oorlog te land of ter zee hare pogingen tot verbetering van het oorlogsrecht haren weldadigen invloed terstond zullen uitoefenen. Wellicht zullen zelfs de regeeringen door eigen financieel belang gedreven werk maken van een nader onderzoek naar een vergelijk op het gebied der vuurwapenen.

Kortom de V r e d e s - c o n f e r e n t i e van 1899 blijft een merkwaardig feit in de wereldgeschiedenis. De eer haar op onzen bodem te hebben ontvangen en hare stichting, het internationaal bureau van het Hof van Arbitrage, onder ons dak te herbergen, is naar mijne overtuiging te duur gekocht, maar daarom geenszins denkbeeldig. De Vredes-conferentie te 's-Gravenhage is een lichtstraal tegen het eind der eeuw, de flikkering van een betere toekomst; wel is waar oogenblikkelijk verduisterd, maar bestemd om eerlang door de wolken heen te breken; een glimlach uit den Hemel bij den aanvang der regeering onzer jonge Koningin.

J. DE LOUTER.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet.

II.

In ‘Hamlet’ wordt de gang van het drama verdeeld over drie bedrijven[1)], of handelingen, om den minder conventioneelen naam te gebruiken.

Drie groepen van gebeurtenissen, krachtig van elkaar gescheiden door insnijding van tijd en van beteekenis, worden in de tragedie ons voorgesteld.

De eerste groep dient tot expositie. Zij brengt op het tooneel den toestand van Denemarken, de betrekkingen der handelende personen, en de oproeping aan Hamlet, den Denenprins, uit zijn verdriet tot actie. De tweede toont het begin van den strijd tusschen den prins en zijn omgeving, berekend van beide kanten, - alleen laat het lot, het irrationeele, het niet onder berekening te herleiden deel van het leven, zich kennen in den eigen aard van Hamlet en in den toevalligen dood van Polonius. De derde groep vertoont afloop en catastrophe. In deze laatste afdeeling is de handeling van het drama verspreid, omdat het lot meester is; en de actie van den enkele wordt er gebroken tegen den steilen ringmuur van het leven ....

Wij gaan nu het drama binnen, want het eerste tooneel, de geestverschijning aan de wachthoudenden, is maar een

1) Niet te verwarren met de moderne acten. In de Folio-uitgaaf van 1623 is ‘Hamlet’ al verdeeld, regelmatig, in acten en tooneelen. De groote moeilijkheid voor een dergelijke verdeeling ligt in de 4e acte. Daar is tusschen het 4e en 5e tooneel een veel te diepe insnede van tijdsverloop en gebeurtenissen. Men moet daar adem kunnen halen, en flink ook.

proloog van de expositie; de menschen van het treurspel komen pas tegenover elkander te staan in den loop van het tweede tooneel.

Daar is het hof verzameld, en koning Claudius vult de scène met zijn gewichtig doen.

Ik heb me altoos de atmosfeer in die koningszaal bedompt en drukkend verbeeld. De mensch en de hovelingen kijken elkander aan, en hun oogen vragen elkaar hoe de vorst, naast zijn Geertruid, zuster en gemalin, zich houden zal bij zijn officieele pronken op den verschen troon.

Maar de loensche tyran beheerscht zijn omgeving door de gemeene waardigheid van zijn deftige huichelarij. Hij - maar hij is open, flink, verstandig; hij durft de dingen aanzien, zooals men de wereldsche dingen in hun mengeling van vreugd en verdriet nu eenmaal moet beschouwen, met een half bedroefden, half lachenden blik, - hij is sympathiek, hij kan vriendelijk zijn en hij weet raad te schaffen. Hoor hem de staatszaken afdoen, - hoe kalm wordt de dreigende aanval van den kant van Noorwegen met een cordate vredeszending afgekeerd! luister hoe voorkomend, hoe bijna nederbuigend door hem aan de wenschen zijner vertrouwden wordt voldaan, wanneer hij verlof geeft naar Frankrijk terug te keeren aan Laertes, den zoon van Polonius, eersten minister van het rijk - of is hij oppercermoniemeester?

En zie dan met wat een vaderlijke teederheid hij Hamlet behandelt, den norschen jongen man die, strak voor zich kijkend, niet dan een woord tusschen zijn tanden overheeft voor de liefde van zijn meer dan vader, oom en vader tevens!

De Koningin, met den tact van een moeder en van een vrouw, staat hem ter zijde...

Wat 'n wijze zorg en zachtheid heerschen aan 't hof van Denemarken! ..

O, die drukkende atmosfeer, daar in die koningszaal.

De hypocrisie waart er rond, en het geveins ligt dik op de woorden van den vorst. Die bedrieger van een dwingeland wil het zware net van den deftigen schijn over alle menschen en dingen halen, ja, hij is in staat om de strenge wetten van het natuurlijk leven te olieën met het glibberige slijm van zijn schijnheiligheid. Nog erger dan een slechtaard, een aartsphilister en een bourgeois! -

Zoo schrijnt de laffe lompe wereld van het hof tegen het hart van den jongen prins die leeft in zijn groot leed.

Niets stemt gevoeliger dan het verlies van een dierbare. Het verdriet maakt ontvankelijk voor verdriet. Hij heeft zich moeten inhouden tegenover al die menschen, Hamlet; alleen zijn moeder zou hij hebben willen doen voelen wat er omging in zijn ziel. Maar hij kan het gedoe van die onverschilligen niet uitstaan. Als hij achterblijft in de eenzaamheid rijst zijn klacht.

> O that this too too sallied flesh would melt,
> Thaw and resolve itself into a dew...
>
> O dat dit al te vaste vleesch versmolt,
> Vervloeide en tot een dauw verging! ..

Zoo vinden wij in de Hollandsche vertaling.

Maar hier komt mijn geweten op tegen het 'al te stevige vleesch'. Ik kan niet verder lezen. Ja, de Folio-uitgaaf van 1623 heeft 'solid flesh' in plaats van 'sallied flesh'; maar dit is een van die banale verbeteringen, zooals de Folio ze maakt, wanneer ze geen weg weet met den tekst. En ook alle moderne uitgevers (op een enkele na), Wright, Furness, Delius, - zelfs de nieuwsten, Dowden (1899), Herford (1900) volgen de Folio[1)]; zij zien in het *soliede vleesch* het vereischte contrast tegenover het werkwoord *smelten*...

Ik moet erkennen, het is een heerlijke tegenstelling; men gaat denken aan een klomp vet die in de zon ligt. Maar inderdaad is in onze 4° uitgaaf *sallied* niet anders dan een schrijfwijs voor *sullied* (zij geeft ook *quietas* voor *quietus* en *sallies* voor *sullies*), en daaraan moet men zich houden tegen alle uitgevers in.

1) Alleen Elze in zijn groote Hamletuitgaaf (1882) heeft 'sallied'; hij neemt het ofschoon hij het woord zelf niet terecht brengt, omdat hij als nauwgezet criticus niet anders kan doen. De quarto-uitgaaf van 1603 heeft n.l. ook 'sallied', en deze overeenstemming met de 4° van 1604 geeft een bijzonder gewicht aan de lezing. Tanger (en Furnivall, *Academy*, 1882) heeft in zijn kritiek op Elze (*Shakespeare-Jahrbuch* XVIII 230) daarom 'sallied' goedgekeurd, en verstaat er onder: 'hart bedrängt' (zie ook Dowden in zijn Hamlet editie). Daar de 4° van 1603 echter ook *a* schrijft in plaats van *u* (vgl. Hamlet II. 2. 616. Sc. VII 207 *scalion* voor *scullion*) zoo versterkt dit het bewijs dat *sallied* gelijk is aan *sullied*.

Hamlet voelt zich bezoedeld (*sullied*) door die omgeving van menschen wier gelijke hij toch ook weer is. Hij rekent zich besmet door de wereld. ‘O mocht dit al te diep gesmette vleesch opgaan in dauw!’ Zoo hebben wij wel behoefte, wanneer wij een oneerlijk man spraken of wanneer wij een oneerlijk boek lazen, om onze handen te gaan wasschen.

Toch, is 't niet mogelijk dat wij een vreemde gedachte uit onze moderne beschouwingen in Shakespeare's tekst binnensmokkelen? Maar neen, de dichter, toen hij die pasage van zijn Hamlet schreef, kende heel goed het gevoel van onrust en bezoedeling dat de aanraking met de verwarring van de wereld en van de gedachten aan onze houding meedeelt. Zijn Brutus (*Julius Caesar* I, 2, 42) spreekt van die ‘soil’ wanneer hij is ‘vexed’ en Brutus is den dichter een voórstudie voor zijn rijperen Hamlet geweest. Het is bezoedeld dat hier staat. Hamlet moèt niet alleen *sullied* gezegd hebben; maar hij kàn het ook hebben gezegd.

Dit is een uitweiding geweest; hoe kon ik haar echter ontgaan? en ik moet nog een veel grootere maken, nu ik mij de vraag stel of in dit tweede tooneel, schijnbaar zoo krachtig en één van opzet en gang, ook sporen voorkomen van een dubbele bewerking, gelijk ik ze duidelijk al in 't eerste tooneel heb gevonden.

Ik weet dat ik hier veel van het geduld mijner lezers verg, en dat ik misschien maar tot heel enkelen spreek, maar dit mag me niet afschrikken voor éénmaal uitvoerig te zijn, en voor één typische passage het bewijs mijner bewering zoo volledig mogelijk te brengen. Het ontslaat mij, den onderzoeker, van veel moeite voor het vervolg mijner studie, en geeft den lezer, zoo hij belang stelt, pas het rechte inzicht in mijn bedoelingen. ‘Hamlet’ is wel een weinig aandacht waard.

Laat ons lezen en herlezen den ‘troost’ van vader-oom Claudius voor zijn zoon en neef, den jongen prins Hamlet.

> 'Tis sweet and commendable in your nature, Hamlet,
> To give these mourning duties to your father:
> But you must know, your father lost a father;
> That father lost, lost his, and the survivor bound

In filial obligation for some term
To do obsequious sorrow: but to persever
In obstinate condolement is a course
Of impious stubborness; 't is unmanly grief;
It shows a will most incorrect to heaven,
A heart unfortified, a mind impatient,
An understanding simple and unschool'd:
For what we know must be and is as common
As any the most vulgar thing to sense,
Why should we in our peevish opposition
Take it to heart? Fie! 't is a fault to heaven,
A fault against the dead, a fault to nature,
To reason most absurd; whose commou theme
Is death of fathers, and who still has cried,
This must be so. We pray you throw to earth
This unprevailing woe, and think of us
As of a father .....

Daar is in deze verzen een rhetoriek die al heftiger wordt, - want als Claudius zich warm gesproken heeft, lijkt het wel alsof hij de bestemming van vaders alleen daarin vindt dat ze in massa's sterven, - maar nergens bestaat er een duidelijke breuk in den gang der redevoering.

Het is zeer goed en prijslijk in u, Hamlet,
Dat gij dien diepen rouw uw vader wijdt; . .
..... Kinderplicht
Dringt den verweesde, ja, voor zeek'ren tijd,
Tot echten rouw; maar in halsstarrig treuren
Steeds te volharden is onbuigzaamheid,
Die zondig is; .....
Want weten wij, iets moet zijn, 't is gewoon,
Gewoon als het gewoonste, dat wij zien,
Wat blijven wij, met wrokkend hart, dwaas morren?
Foei, dit is .....
Verlooch'ning van de rede, die steeds predikt,
Dat vaders sterven, en die staâg verkondde,
Van 't eerste lijk tot hem, die heden stierf:
‘Dit moet zoo zijn’ .....
(Vertaling BURGERSDIJK.)

Alleen het slot moet dadelijk bevreemden. De moderne uitgevers plaatsen het: *This must be so* tusschen haakjes, als een klassieke maxime, van 't eerste lijk af tot heden door de rede uitgegild (who still has cried); maar, met of zonder haakjes, klinkt de eindregel heel mat, en is volstrekte onzin daarenboven. Alsof alleen vaders stierven, alsof het eerste lijk niet dat van Abel, en het lijk van heden niet dat van een zuigeling was! Zelfs de rhetoriek heeft grenzen. Er zijn overdrijvingen waardoor zij haar doel voorbijschiet.

Is 't nog noodig met een lange redeneering aan te toonen dat *This must be so* een inschuifsel is? dat het vervangen heeft de een of andere gemeenplaats of sententie, liefst rijmend of quasi rijmend op den voorgaanden regel:

> From the first corpse, till he that died to day?

Dr. van Dam, in zijn *William Shakespeare, Prosody and Text* p. 240, is, geloof ik, de eerste geweest om te wijzen op een aanvulling, welke in de 4° uitgaaf van 1603 is te vinden.[1)]

Geen twijfel is, dunkt me, mogelijk: uit de slecht verbonden verzen van die quarto, die alleen de motieven van Claudius' betoog resumeeren, moet de oorspronkelijke lezing worden hersteld:

> who still has cried
> From the first corpse, till he that died to day:
> None lives on earth, but he is born to die[2)].

1) Ik schrijf de heele correspondeerende passage van die roofquarto, gelijk men haar noemt, hier uit. Koning Claudius zegt daar:

> This shows a loving care in you, Son Hamlet,
> But you must think your father lost a father,
> That father dead, lost his, and so shall be until the
> General ending. Therefore cease laments,
> It is a fault gainst heaven, fault gainst the dead,
> A fault gainst nature, and in reasons
> Common course most certaine,
> None lives an earth, but he is born to die.

2) Ik moet hierbij opmerken dat Dr. van Dam de regels omkeert en leest:

> who still has cried:
> None lives on earth, but he is born to die.
> From the first corpse, till he that died to day,
> This must be so.

Ik voor mij geloof niet, dat men zoo, tenminste zonder speciale opgaaf van redenen, te werk mag gaan. Een dergelijke *laatste* regel als de 4° van 1603 geeft moet laatste regel blijven. En wat ter wereld kan hier *This must be so* beteekenen? In het verband, waarin Dr. v.D. dien regel opneemt, had hij moeten luiden: *This has been so*.

Zoo heeft de dichter zeker geschreven, zoo heeft er in het handschrift *eens* gestaan. Maar ....

Hoe is die regel dan weggevallen? waarom is '*this must be so*' in zijn plaats gekomen?

De vraag waar *this must be so* zijn oorsprong van heeft is eenvoudig genoeg op te lossen. Want het is ongeveer een herhaling van het, acht regels vroeger voorkomende: *what we know must be*.

Laat ons de gansche passage welke met die woorden eindigt, in oogenschouw nemen - en analyseeren.

> .... but to persever
> In obstinate condolement, is a course
> Of impious stubborness, 't is unmanly grief,
> It shows a will most incorrect to heaven,
> A heart unfortified, (or) mind impatient,
> An understanding simple and unschool'd(:)
> For *what we know must be*, and is as common ....

Er hort daar misschien iets voor 't oor en voor 't begrip, wanneer men den zin laat eindigen bij *unschool'd*. Men zou verlangen te weten ten opzichte waarvan de geest 'impatient', en het verstand '*simple and unschool'd*' genoemd worden....

Maar een gewichtiger bedenking komt op. Hoe meer ik deze zinnen van koning Claudius lees, hoe meer zij mij toeschijnen dubbel emplooi te maken met de daarop volgende: '*t is a fault to heaven* enz.; *A will most incorrect to heaven* vindt men terug in dat: *a fault to heaven; impious stubborness* in: *a fault against the dead; an understanding simple and unschool'd* in: *to reason most absurd*.

Ik weet wel dat zulke herhalingen in de rhetoriek geoorloofd zijn, en ik weet ook dat de passages niet geheel correspondeeren omdat de eerste passage haar afloop mist waar de andere heeft:

To reason most absurd, . . who still has cried
From the first corpse, till he that died to day:
None lives on earth, but he is born to die.

Maar als we dien afloop ook bij de eerste groep gemakkelijk konden herstellen! en wel eveneens uit de roofquarto van 1603!

Er komt daar een alleenstaande zin voor:

..... and so shall be
Until the general ending....

Wanneer wij die woorden aansluiten bij '*an understanding simple and unschool'd*' krijgen wij een geregeld doorloopende toespraak.

Ik lees dan:

It shows a will most incorrect to heaven,
A heart unfortified, a mind impatient,
An understanding simple and unschool'd,
For what we know must be, and so shall be[1)]
Until the general ending. // (Pray), throw to earth
This unprevailing woe....

Dat wil zeggen: 'een geest die zich niet schikken wil, een verstand dat ongeschoold is, in wat we weten dat zoo wezen moet en zal zijn tot aan het eind van alle dingen.'

Zoo verkrijgt men volledige doubletten, zooals de technische term voor zulke correspondeerende passages luidt. De eene eindigt met een halven regel, en laat zich daardoor dadelijk aansluiten bij den halven regel die een nieuwe afdeeling in de rede van Koning Claudius opent:

Throw to earth
This unprevailing woe ...

Maar de andere doublette, door een vollen regel gesloten, vordert een vulsel om de verzen glad en zeker te doen loopen: het makke *This must be so*.

1) Beter misschien: *and shall be so*.

Wanneer wij dus mochten aannemen dat de bedoeling van Shakespeare is geweest om de laatste doublette te vervangen door de eerste, dan is dat inschuifsel alleen een noodbehelp geweest, toen, om een of andere reden, de voor weglating genoteerde passage toch grootendeels in den tekst gebleven is.

Ik vermoed, men zal dit al een heel vreemd omspringen vinden met het werk van den dichter. Eerst wordt door een kunstbewerking, het inlasschen van twee nieuwe versregels, een enkel betoog van een der handelende personen tot twee met elkander geheel correspondeerende gedeelten herleid; daarna wordt het eene gesupprimeerd in de bloote veronderstelling dat de dichter het voor uitlating had bestemd, - ofschoon het wel degelijk in den tekst is gebleven.

Inderdaad geef ik graag toe, wanneer 't alleen te doen was om deze tien of twintig versregels, zoo zou men een zwakheid hier of daar over 't hoofd kunnen zien, en zijn toevlucht niet behoeven te nemen tot heroïsche middelen. Maar de gansche ‘Hamlet’ (in de uitgaaf van 1604) steekt vol van voor omissie genoteerde regels die er toch in staan. Ik herinner aan de opsomming der voorteekens voor Caesar's dood in 't eerste tooneel van ‘Hamlet’,[1] en tientallen van andere passages zijn nog te noemen. Dikwijls werd dan alleen de eerste halve regel, waarbij in het handschrift de nota van uitlating der passage geplaatst was, met het drukken weggelaten, terwijl de rest[2], dan zonder hoofd, in de uitgaaf is gebleven.

Want zoo moeten wij het ons voorstellen: dat in het manuscript van Hamlet die nota stond bij den eersten halven regel en den laatsten regel der uit te laten passage: bij *and is as common* en bij *None lives on earth but he is born to die*. Maar in plaats van den geïncrimineerden eersten halven regel is toen de correctie daarvan: *and so shall be* geschrapt.

Ook het aanbrengen van een niets-beduidenden stoplap[3]

1) De bedoeling om de regels Hamlet I. 1. 113-125 weg te laten vallen wordt bewezen door de omissie in de Folio-uitgaaf. Daarbij zijn de naburige regels 108-112, die moesten blijven, ook te loor gegaan, wel een bewijs hoe onduidelijk de noteering in het handschrift was.
2) Bv. Hamlet II, 2. 496 (Quarto van 1604); IV. 1. 40 (Quarto v.1604), enz.
3) Bv. in het 3e tooneel van deze eerste acte, waar reg. 120-123 en 127-131 doubletten zijn die moeten vervallen, en *this is for all* tot aanvulling dient; het is een geheel analoog geval met het onze. Ook I. 3. 16: *but you must fear* lijkt mij zoo'n stoplap tusschen twee heterogene passages, genomen uit reg. 34. De meest komische aanvulling ten behoeve van de maat is wel II. 2. 82 (Quarto 1604).

tot verhelping van de door een verandering geknotte maat mag een gewoon verschijnsel heeten ...

Waarlijk voor dengeen die een weinig thuis is in de doolgangen van Shakespeare's tekst, heeft de door mij geopperde gissing weinig gewaagds, ofschoon het van zelf spreekt dat niet elk détail daarvan denzelfden graad van zekerheid heeft. Er blijft altoos een speling van mogelijkheden.

De hoofdzaak is deze, en zij staat naar mijn meening vast: de regel *None lives on earth but he is born to die*, met de daaraan direct voorafgaande regels, behoort tot een oudere versie van den Hamlet, en het was Shakespeare's bedoeling die passage te doen vervallen om een andere minder rhetorisch opgeblazen, en minder banaal, in haar plaats te stellen.

Want ik behoef zeker maar even op het groote verschil in toon tusschen de beide doubletten te wijzen, zoozeer valt het onderscheid in 't oog.

De regels:

> .... and the survivor bound ....
> To do obsequious sorrow, // but to persever
> In obstinate condolement, is a course
> Of impious stubborness, // 't is unmanly grief.

met hun zware zin- en maat-insnijding moeten van lateren datum zijn. Zij doen denken aan de ingevoegde regels die het verhaal van Caesars dood in het eerste tooneel hebben vervangen; en hoe forsch steken zij af tegen het rhetorisch geblaas van de vage woorden:

> (reason) whose common theme
> Is death of fathers ....

Deze nieuwe regels hier daarentegen spreken eenvoudig van het onmanlijke en onverstandige om zich niet te onderwerpen aan wat wij erkennen moeten als den regelmatigen loop van het leven.

Let eens op welk een kracht er, enkel door den gang van de maat, gelegd wordt op het *'t is* van het *'t is unmanly grief*, als had de dichter daarmee een tegenwicht bedoeld tegen de voorafgaande *stubborness*. Die Claudius, waarachtig, de hypocriet, spreekt deftig en waardig als de pontifex maximus der philisterij! Hij had zich niet laten vervoeren tot een overdwaze banaliteit ....

Toch, waarom zou 't niet mogelijk zijn? Kan de stem van een huichelaar niet overslaan, en neem ik, door de overdrijving weg te laten, niet tegelijk een karakteristieken trek weg van den veinzaard?

Ik wil deze quaestie van gevoel en smaak tegenover de zakelijke woord- en vers-kritiek niet maar zoo dadelijk op zijde schuiven. Om haar waarde te beproeven moet men de houding van Koning Claudius en zijn verwanten gedurende het geheele tooneel overzien .... En dan pas blijkt overtuigend hoe juist en zuiver de kritiek ons heeft geleid. Want dat *From the first corse* kàn in het definitief geconstitueerde tooneel niet geduld worden.

Waarom niet?

Omdat de dichter de gemeenplaats over het algemeene lot der stervelingen aan den Koning, die ze oorspronkelijk uitsprak, heeft ontnomen om haar te geven aan de persoon in wier lieven mond ze juist paste.

Wij hadden immers die tamme, matte spreuk, zoo wij den tekst van het geheele tooneel ter hand hadden genomen, eenige oogenblikken van te voren van de lippen der Koningin kunnen vernemen.

Zij heeft toen op haar manier haar zoon willen opbeuren:

> Do not for ever with thy vailed lids
> Seek for thy noble father in the dust,
> Thou know'st *'t is common, all that lives must die*,
> Passing through nature to eternity.

Dat is 't zelfde wat we al gehoord hebben. Shakespeare gaf, bij de omwerking van het drama, aan de moeder een grooter aandeel in het onderhoud met Hamlet. Wij bemerken het hieruit. Want het plaatsen der woorden, origineel van

den Koning, in de rol van de Koningin, is een aanduiding dat, in het oude drama, de moeder, gedurende deze scène, maar een ondergeschikte plaats innam. Andere opmerkingen bevestigen het. En daarenboven hebben we het getuigenis van de quarto van 1603, dat de Koning bijna alleen dit geheele tooneel vulde. De dialoog, thans, in den tekst, zooals wij hem kennen, tusschen Hamlet en zijn moeder gevoerd, werd oorspronkelijk met den vader gehouden. Och, toen de dichter voor 't eerst een Hamlet schreef, kon hij zijn personen nog niet vrij laten maneuvreeren.

Maar, hoe zien we, nu we het feit van die omwerking hebben ontdekt, de nieuwe bewerking zich loswikkelen van het oude weefsel! Wat eerst een rhetorische woordenwisseling tusschen Claudius en Hamlet is geweest, dat is later dramatisch-karakteristiek opgelost, en kunstig over verschillende stemmen verdeeld.

Volgen wij den loop van dat gesprek tusschen stiefvader, moeder en zoon.

De Koning opent het met een vrienkelijke attaque op het humeur van den teruggetrokken prins. Zij wordt alleen beantwoord door een bits gezegde van Hamlet binnensmonds gepreveld[1)]. Maar de Koningin komt tusschen beide met haar banaalste, zoetste gezicht. Haar woorden rijmen:

> Thou know'st 't is common all that lives must die
> Passing through nature to eternity.
>
> ***Ham.***
> Ay, madam, it is common.
>
> ***Queen.***
> If it be,
> Why seems it so particular with thee?

Haar heele wezen rijmt en lijmt.

Hamlet, daarop, verdedigt zich zelf en de vrijheid van zijn smart. Maar let wel, hij doet het niet direct; hij kan de dingen niet eenvoudig zeggen, en niet eenvoudig uitkomen. Hij vat zijn moeder eerst op dat: *'t is common*, daarna op het *it seems*. En het is alsof hij iets noodig heeft

1) In onze gewone teksten (naar 4o. van 1604 en Folio) antwoordt Hamlet tweemaal. Eéns is voldoende. Men verwijdere het tweede: 'Not so, my Lord, enz.' dat door de bijvoeging van *my Lord* gekenmerkt wordt als behoorende tot de oude bewerking.

waarop hij kan reageeren om uitteschieten. Voor den dag komen, zoo maar, dat is hem onmogelijk.

> Seems, madam! nay, it is; I know not 'seems.'

Dit heele motief van den *schijn*, een uitdaging aan de hypocriete omgeving, heeft de dichter nieuw door de oude versie[1] heengewerkt.

> ('T is not alone my inky cloak, good mother)
>
> That can denote me truly: these indeed seem,
> For they are actions that a man might play
> But I have that within which passes show;
> These but the trappings and the suits of woe.[2]

En zoo is dat oude rederijkersprulgoed door Shakespeare in zijn rijper leeftijd tot individueel leven gebracht. Want we hebben hier reeds den volledigen Hamlet met zijn nerveusheid en zijn acteursinstinct, al beweegt hij zich nog wat vreemd onder het wijde staatsiekleed der overgebleven ouderwetsche regels met hun: *windy suspiration*, hun *fruitful river in the eye* en de andere obligate heerlijkheden. - Maar ik vergeet, onder deze opmerkingen, den Koning.

Claudius brengt hulp aan voor zijn vrouw, wanneer zij onder de hartstochtelijke ontboezeming van haar zoon verslagen is, evenals hij vroeger van haar bijstand heeft gekregen. Hij weet de hachelijke positie te redden. En nu hooren wij uit zijn mond het zacht vermanende, bedarende, door en door verstandige:

1) Er is hier veel van de eerste bewerking overgebleven in de regels niet door mij aangehaald. '*Windie suspirations*' bv. doet denken aan de '*Windy sighs*' uit Kyd's Spanish Tragedy.
2) Deze laatste rijmregels zijn door den dichter nieuw aangebracht. Ik vermoed dat in de oude bewerking deze passage eindigde met: Al moet ik den vader dien ik verloren heb opgeven, daarom kan ik nog van mijn verdriet (*woe*) geen afstand doen. Eén regel daarvan heeft quarto 1603 kreupel bewaard: '*Him have I lost, I must of force forgoe*' en dat dit *lost* daar oorspronkelijk thuis behoorde, bewijst de volgende rede van den Koning: '*That father lost, lost his*'.

'T is sweet and commendable in your nature, Hamlet,
To give these mourning duties to your father,

dat rijst tot kracht van intooming en weerhouding:

but to persever
In obstinate condolement, is a course
Of impious stubborness; 't is unmanly grief,

om plechtig en hoog, met de eeuwen tot getuigen, te eindigen:

It shows ....
a mind impatient
An understanding simple and unschool'd
For what we know must be, and shall be so
Until the general ending. // O, throw to earth
This unprevailing woe ....

Wie zou me kunnen overtuigen, nu ik bewijzen voor het tegendeel heb, dat de dichter bedoeld heeft, al deze flinke regels met hun gradatie van overreding en dwang, te doen volgen door het vooze pathos en het laffe vulsel van ‘None lives on earth .... This must be so’?

Maar we hebben hier Shakespeare, zoo niet op zijn best, dan toch in een zeer goed moment! Laat ons hem houden.

Is 't hem, in dit tooneel, niet waarlijk gelukt om uit het oude iets nieuws te maken, zonder dat er schelle contrasten[1)] of moeilijke overgangen gebleven zijn zooals in 't eerste?

Ik zou niet voldoen aan wat ik me heb voorgesteld, nl., het aantoonen dat doorgaand de sporen van het oudere stuk nog terug te vinden zijn in onzen tekst, zoo ik me nu onttrok aan het bespreken van de groote alleenspraak van Hamlet aan 't eind van dit tweede tooneel.

De eerste regel is al vermeld geworden:

1) Op een punt alleen, nl. in het antwoord van H. aan zijn moeder. Denkelijk had Shakespeare hier echter al het latere tooneel tusschen H. en de Koningin op 't oog, en wilde dit hier inleiden en voorbereiden.

O that this too too sullied flesh would melt.....

Wat daar volgt, de pessimistische wereldbeschouwing en de overpeinzing over den zelfmoord, kan eerst behandeld worden, wanneer wij klaarheid hebben gekregen over de beteekenis van den monoloog: ‘To be or not to be’. In allen geval behoort het tot de nieuwste gedeelten. Voor 't oogenblik wil ik mij bezig houden, niet met Hamlet's algemeene aanklacht tegen het leven, maar met de uiting van zijn speciale grief, zijn persoonlijk leed - het slot van de alleenspraak.

Ik kopieer de hoofdpunten der rede.

.... That it should come thus (to this)!
But two months dead: nay, not so much, not two:
So excellent a King; that was, to this,
Hyperion to a satyr; so loving to my mother ....
.... Heaven and earth!
Must I remember? why, she would hang on him,
As if increase of appetite had grown
By what it fed on: and yet, within a month -
Let me not think on't - Frailty, thy name is woman!
A little month, or ere those shoes where old
With which she follow'd my poor father's body,
Like Niobe, all tears; why she
O God, a beast that wants discourse of reason
Would have mourn'd longer, - married with my uncle,
My father's brother, but no more like my father
Than I to Hercules; within a month,
Ere yet the salt of most unrighteous tears,
Had left the flushing in her galled eyes.
She married, o most wicked speed, to post
With such dexterity to incestuous sheets!
It is not nor it cannot come to good:
But break my heart; for I must hold my tongue.

Er is niet veel onderscheidingsgeest voor noodig, - wanneer men eenmaal oplettend is geworden, - om in te zien dat deze rede in twee deelen valt, nauw met elkander correspondeerend.

> En zulk een tref'lijk Koning! nevens dezen
> Een zongod bij een sater;

vindt men terug in het tweede lid:

> ..... tot gâ mijn oom, den broeder
> Mijns vaders, maar niet meer op hem gelijkend,
> Dan ik op Hercules;

De tranen, - en zoo niet de schoenen

> Waarop zij 't lijk mijns armen vaders volgde,
> Betraand als Niobe; -

dan toch het beeld dat er het schoeisel bij ons oproept, van het eerste gedeelte, krijgt men weer in het:

> Eer 't zilt van die aartssnoode tranen afliet
> Haar krankgewreven oogen rood te kleuren,
> (Vert. Burgersdijk.)

van het tweede.
En

> Frailty, thy name is woman! -

zou men allicht kunnen vergelijken, maar, lieve Hemel, zonder 't gelijk te stellen, met:

> O God! a beast, that wants discourse of reason,
> Would have mourn'd longer -

want het min of meer lang rouwen van de dieren, gevoegd bij de tijdsbepaling van een maand, maakt een grotesken indruk.

Nu is 't best mogelijk dat men, eenmaal op de jacht van doubletten in een tekst, overal van dat kritisch wild gaat ontdekken. Maar hier is dit toch het geval niet. Want wij hebben een in 't oog loopend bewijs voor de aanwezigheid

van twee bewerkingen, op deze pagina van Shakespeare's Hamlet. En wel in het feit dat er een dubbel slot aan de passage is, en het eene daarvan sluit met het eene gedeelte, zooals het andere bij het andere deel past.

Het eerste slotregelpaar is niet zeer voornaam van toon; maar des te secuurder kondigt het zich aan als een besluit van de passage, omdat het rijm heeft of quasi rijm, gelijk men ook aan 't eind van een tooneel verwachten mag.

Nu luidt het wel:

> She married, o most wicked speed, to post
> With such dexterity to incestuous sheets!
>
> O allersnoodste drift,
> Die zich zoo haast tot een bloedschendig bed!

Maar het rijm laat zich vrij eenvoudig herstellen (ook met behulp der quarto van 1603):

> She married, o most wicked wicked speed,
> To make such dexterity to incestuous sheets[1)].

Komisch om tot het tweede eindregelpaar over te gaan, volgt in onzen tekst op het *most wicked*, de betuiging:

> It is not, nor it cannot come to good.

en dan:

> But break my heart; for I must hold my tongue.

Deze regel, met zijn aanmaning tot zwijgen, slaat natuurlijkerwijs op het eerste lid van den monoloog, waar de vloed van de rede telkens stokt, en afgebroken wordt door; ‘Must I remember?’ ‘Let me not think on 't.’ Want 't is een heftig geschokte overpeinzing, maar die zich in bedwang weet te houden.

Een zakelijk bewijs voor mijn stelling dat wij te doen

1) Lees *dexterity* als een woord van drie syllaben, en smelt *to* met den eersten lettergreep van *incestuous* samen.

hebben met een dubbele bewerking van een thema, is te vinden in den geknotten regel (zooals de quarto van 1604 hem geeft):

> Like Niobe all tears, why she.

Hij is de laatste van de nieuwe versie - als men de twee slotregels niet in aanmerking neemt.

De Folio vult hem aan, door te schrijven: ‘why she, even she!’ en dit hebben ook onze teksten, maar 't heeft weinig autoriteit. Er is hier iets in de war gekomen, blijkbaar omdat er bij deze of de naaste regels een nota was gevoegd tot weglating der passage; - een dergelijk geval als wij bij de behandeling van het voorgaande hebben opgemerkt. En ik heb dus niet verder aan te dringen op al wat hieruit voortvloeit.

Wanneer men met deze kennis het eerste gedeelte herleest dan moet het opvallen hoezeer alle kracht en alle ironie van de alleenspraak daar, - in de nieuwe bewerking, - is samengepakt. De dichter heeft er zijn verbeelding, zijn taal en zijn verzen geheel in zijn macht. Hoe weet hij de droge opgaaf van tijd hartsnijdend te gebruiken, te verwisselen, te transformeeren. - ‘But two months dead, nay, not so much, not two;’ - het wordt: ‘within a mouth;’ - en ‘a little month,’ en dan de bepaling: ‘or ere those shoes were old.’ Hoe teeder roept hij het beeld van den vader voor onzen geest! hoe tergend in zijn verraderlijke zachtheid het beeld van de moeder.

En de verzen! - want daar komt het op aan: een dichter moet verzen kunnen schrijven. Zij marcheeren zoo cordaat; zij loopen niet in een relletje; bijna nergens valt het eind van den regel met het einde van den zin samen. Overal scherpe insnijdingen midden in het vers:

> Hyperion to a satyr, //
> Must I remember, //

Hoe heerlijk springt en relief naar voren het ‘Frailty, thy name is woman’ (door de diepe voorafgaande caesuur en de omzetting van den toon) in den regel:

> Let me not think on't; Frailty thy name is woman!

Heb eens den klank van de regels in de ooren:

> So excellent a King, that was to this
> Hyperion to a satyr;

en lees dan de sjokkende verzen:

> My father's brother, but no more like my father
> Than I to Hercules: within a month:
> Ere yet the salt of most unrighteous tears
> Had left the flushing in her galled eyes.

Die ‘I’, die ‘Hercules’ hoe onbetamelijk, hoe vulgair hier te pas gebracht!

Hij denkt toch niet vooreerst aan zichzelf, de Hamlet, zooals Shakespeare hem op de middaghoogte van zijn genie herschiep; en hij wil niet denken aan zijn oom die hem te machtig is, omdat de philister altoos het veld weet te houden tegenover den artist. Neen, hij ziet, hij wil alleen zien, zijn vader,

> So excellent a King.

Laat degeen die den moed heeft deze poovere verhandeling over een heerlijk onderwerp door al deze bladzijden heen te volgen, in den tekst der tragedie de regels verder lezen van het nu volgend onderhoud van Hamlet met Horatio, Marcellus en Bernardo, totdat hij komt aan het onverwachte en toch zoo natuurlijke, in den mond van Hamlet:

> My father! - me thinks I see my father.

En hij zal met mij voelen aan de rilling die de ontmoeting van het werkelijke, versche, bloote leven geeft, hoe diep, hoe geweldig, en hoe teer DE DICHTER het leven heeft aangevat om het voor ons in voorstelling te brengen, hoe hij het laat omloopen onder zijn verzen, en laat klinken en weerklinken van regel tot regel.

Ja, dat is de zegen van deze woordstudies en versonderzoekingen, dat zij ons een enkele maal, met een plotselingen blik oplicht, in de nabijheid, en vlak in de nabijheid, van den dichter brengen, en ons het voorrecht geven alsof wij met het zonneoog van den kunstenaar kunnen zien. Gemakkelijk is dat onderzoek niet. Het is daarbij niet te doen om gelukkige invallen van gunstige momenten, maar het is de zaak van jarenlangen, ingespannen arbeid, besteed aan vergelijkingen van teksten, aan kopyen van handschriften ... Er is andere sport, ook van geleerdheid, die voordeeliger en aangenamer is; maar als geestelijk genot en als extase komt toch misschien niets bij het geluk waarmee de geheele overgaaf van onze kleine persoonlijkheid aan een groot kunstenaar, de dienstbaarheid van al onze krachten aan de taak om zijn woord louter op te vangen, in enkele oogenblikken beloond wordt, en dan volop wordt beloond.

Dat is eigenlijk mijn bedoeling met deze Hamletstudies, aan anderen, die zich moeite willen geven, iets van dat geluk van ontdekken en van zien mee te deelen.

Maar ik bedenk me, dat ik maat moet houden. Voor alles is een termijn gesteld. Hoe zou ik kunnen voortgaan met dit napluizen, tooneel na tooneel, en bedrijf na bedrijf. Is 't niet genoeg dat ik heb aangetoond door het eenvoudig, gezet doorlezen van twee scènes, hoe door verschillen èn van stijl, èn van voorstelling, de ‘Hamlet’ zich ongedwongen splitst in verschillende lagen; zoodanig dat wij de tragedie telkens, als met een dronkemansoog, dubbel zien, of, om een deftiger vergelijking te gebruiken: dat wij haar lezen in een palimpsest?

Dit is wel duidelijk geworden; en stap voor stap nu verder het geheele drama door te gaan, zou meer vermoeien dan licht geven. Ook worden de bezwaren grooter, hoe meer men in de tragedie doordringt. Het eerste deel, de expositie, is een streng aaneengesloten stuk; er kan daar moeilijk strijd of verschil van meening zijn over de opvolging der tooneelen. Maar in het tweede en derde deel van ‘Hamlet’ komen ook zulke vragen op; de toestand wordt er chaotisch, en soms bestaat er niet zoozeer quaestie of enkele regels uit een tooneel moeten worden geschrapt, dan wel wordt er een vermoeden

bij ons opgewekt of niet het geheele tooneel verwijderd moest worden.

In dergelijke omstandigheden is 't misschien het beste een enkel punt van gewicht uit de massa uit te kiezen en daarover tot een beslissing te komen.

In de eerste plaats is dan zeker de groote vraag over den persoon van den held van gewicht. Men zou het begin en het eindpunt willen kennen van de lijn waarlangs de achtereenvolgende voorstellingen van Hamlet's karakter zich in Shakespeare's geest hebben bewogen. Waar vind ik, met andere woorden, den Hamlet, zooals de dichter hem eerst gezien heeft, waar hoor ik den klank van zijn stem? En ook, waar leer ik den prins kennen, gelijk de dichter hem later voor zijn verbeelding zich zag bewegen toen hij geheel ingegroeid en ingeleefd was in de individualiteit van zijn held?

Waar kan ik het geluid van den primitieven Hamlet vernemen? en van waar komt mij de hartekreet tegemoet van den volleerden en voldragen Hamlet?

Ik vestig mijn aandacht op twee tooneelen, dicht bij elkander liggend. Het eene stelt het gesprek voor van den prins met Rosencrans en Guildenstern, na afloop van de dramatische vertooning, als de beide vrienden hem komen vertellen dat de Koning zeer ontstemd is en de Koningin hem verlangt te spreken. Het andere is de alleenspraak van Hamlet kort daarna, wanneer hij bij het gaan naar zijn moeder, den Koning in zijn kabinet alleen aantreft en overlegt of hij hem te midden van zijn gebed zal dooden.

Laat ons meegaan met de volgorde der tooneelen, en eerst getuige zijn van het onderhoud tusschen Hamlet en de beide makkers.

Een paar opmerkingen vooraf.

Is 't niet vreemd dat Shakespeare zoo'n uitbreiding heeft gegeven aan de samenkomsten van Hamlet met Rosencrans en Guildenstern, zonder dat noch die personen, noch de gevoerde gesprekken in de actie van het drama ingrijpen? Hij vond 't blijkbaar noodig dat zijn held zijn humor liet spelen, en zijn ontboezemingen aan den man bracht, en hij gaf hem daartoe een auditorium. Maar toch nog iets meer dan louter een gehoor.

En hierover loopt mijn tweede opmerking.

Men houdt algemeen die Rosencrans en Guildenstern voor onverschillige kleinheden. Wat 'n grappen zijn er niet op hen gemaakt? En hun belachelijkheid bereikt daarin het toppunt, naar men meent, dat zij geen personen vertegenwoordigen, maar een klasse. Rosencrans en Guildenstern, zegt men met hetzelfde air als men Guildenstern en Rosencrans zou zeggen.

Het is *bonnet blanc* en *blanc bonnet*. Iedereen heeft zich over hen vroolijk gemaakt en hen veracht, en terwijl Hamlet hen als ledepoppen gebruikt heeft om zijn spot en zijn hoon op te vangen, zoo trommelt nu elk en een ieder op de twee souffre-humeurs van den prins.

Hoe ziet men bij de tooneelvoorstellingen Hamlet altoos dadelijk over hen triomfeeren met zijn sarcasme! en hen geheel uit het veld slaan, platgedrukt onder de slagen van zijn geest.

De bedoeling van Shakespeare volgt men zeker niet daarbij.

Ik wil wel gelooven dat oorspronkelijk, naar zijn idee, niets zoozeer op Rosencrans leek dan Guildenstern en omgekeerd. Maar toen hij hen in zijn drama gebruiken moest heeft hij hen, zoover noodig was, wel degelijk geïndividualiseerd. Of liever, hij *zag* Hamlet tegenover hen beiden, en de twee tegenover Hamlet, en hij kon niet anders, krachtens zijn talent, dan hun ieder een physionomie geven.

De dichter heeft heel duidelijk zijn intentie gezegd. Het verschil in physionomie tusschen Rosencrans en Guildenstern komt al in een vorig tooneel uit, waar zij verslag geven aan Koning en Koningin van hun eerste ontmoeting met Hamlet. Rosencrans is daar de goedige, Guildenstern de hooghartige, en de gepiqueerde. Hij kan Hamlet niet zetten. De Koningin merkt het wel, en vraagt slim en nieuwsgierig: ‘heeft hij u beide wel ontvangen?’ En Rosencrans op eens uitbundig: ‘Most like a gentleman.’ Maar Guildenstern, - men hoort zijn spijtigen toon: ‘But with much forcing of his disposition.’

Zoo moet men ze zich ook denken, die twee menschen, wanneer zij, na de afgebroken tooneelvoorstelling aan het hof, Hamlet tegemoet komen, - Hamlet in volle agitatie na zijn gelukte stoutheid en den nieuwen prikkel tot actie.

Het is Guildenstern die het woord tot hem voert, en die, al wil de prins hem van zijn stuk brengen, de streng toch vasthoudt, en krachtig er aan trekt.

Eerst is het: ‘Good my Lord put your discourse into some frame ...’

Maar dan wordt het: ‘If it shall please you to make me a wholesome answer, I will do your mother's commandment; if not, your pardon and my return shall be the end of my business.’

En Hamlet? - Hij verliest tegenover die koelheid zijn bezinning. Het komt er bij hem uit, geprest door angst en wildheid: ‘Sir, I cannot.’ Hij zou willen zeggen: ‘Merkt ge dan niet, dat ik in deze stemming, nu ik in staat ben een moord te begaan, om mijn wraak te koelen, niet bij mijn moeder *kan* komen. Ik *kan* haar immers niet zien.’

In dat ‘Sir, I cannot’ ligt een heele opgekropte wereld van emotie.

Nu, als het mis gaat loopen, treedt Rosencrans tusschen beide, en vraagt goedmoedig, zacht.

Hamlet krijgt daardoor gelegenheid zich te herstellen; hij herneemt dat: ‘I cannot’, alsof hij bedoeld had dat hij geen goed, gezond antwoord op de vraag had kunnen geven, en hij hervindt zich langzamerhand in zijn woorden. Ze komen er nog hortend uit, gebroken, verward, maar hij krijgt het commando over zijn zenuwen voor een poos terug.

Het blijft toch in hem koken, hij kan niet uitstaan dat die twee hem observeeren, en hun oordeel over hem vormen, hij heeft nooit kunnen verdragen dat iemand van die andere wereld, van de wereld van het veinzen en van den schijn, hem zag en hem mat. En plotseling ontschiet 't hem tegen Guildenstern (die niet spreekt): ‘Why do you go about to recover the wind of me, as if you would drive me into a toil?’ Hij voelt zich als 't gejaagde dier - maar herstelt dan zijn overwicht door zijn humoristisch acteeren met de fluit, waar hij Guildenstern op wil laten spelen ....

Is Hamlet dien menschen geheel de baas? Neen, op gelijken grond moet hij misschien zelfs voor hen onderdoen. Hij is natuurlijk verweg hun superieur, maar hij mist dat wat hem de meerdere over zulke menschen zou doen blijven ...

Maar, niet waar? hoe hoort men de nerveuze menschenstem

van Hamlet in dat: ‘I cannot’, en in het pijnlijke: ‘Why do you go about te recover the wind of me?’

Een oogenblik later gaat hij langs het kabinet van den Koning en vindt hem biddend. Zal hij hem dooden?

Ik vraag nu niet naar de beweegredenen voor Hamlet's handelen, ik zoek alleen den toon van de woorden te onderscheiden die zijn bedenkingen uitdrukken.

Hamlet zegt:

> Now might I do it pat, now he is praying;
> And now I'll do 't. And so he goes to heaven;
> And so am I revenged. That would be scand:[1)]
> A villain kills my father, and for that,
> I, his sole son, do this same villain send
> To heaven.

Ik voor mij heb al genoeg aan deze woorden.

Zij laten zich gemakkelijk herleiden tot vier regels met kruisrijmen, en geven mij daarmee het bewijs dat zij tot den primitieven Hamlet behooren.

Dan luiden zij:

> Now is he praying, now might I do it pat;
> And so he goes to heaven! That would be scand:
> A villain kills my father, and for that,
> I, his sole son, to heaven this villain send!

Daar weer hoor ik een authentiek geluid, iets dat me niet bedriegen kan. Het is de theaterstem van een wildeman, met een trek van het kind in zich....

Dat zijn dus de twee stemmen die ik voor me moet hooren klinken als de twee uitersten, - wanneer ik den weg wil volgen dien het Hamlettype is langs gegaan.

Van dat ‘Now might I do it pat’ tot het: ‘I cannot.’

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

1) Ik houd dit *scand*, waarmee de commentatoren geen weg weten, eenvoudig voor een Engelschen vorm van het O. Fransche *escande* = schandaal, iets ergs. De Hamlet is vol van zulke Fransch-Engelsche woorden.

Verzen.

I.

Uw gaan en komen is als gang van goden
Die uit der heemlen gelukzaalgen sleur
Zich soms op feest van menschennooddruft nooden,
Vermomde bedelaars aan arme deur;

En eer machtloos meêlij tot lastring snoode
Lippen bleekstil in eigen lang verbeur,
Staat heel het schamel huis, het donkerdoode
Levend van aller gaven kleur en keur.

Onder feestlijk ontstoken oogeluchter,
Waar diepe ontroering haar klare olie brandt,

Beeft in deemoedig dienen zaligschuchter
Naar halfvermoeden gast de bleeke hand,

En lippen lang van aardsche spijzen nuchter
Proeven vreezend vruchten uit godenland.

II.

Want ik ben arm: mijn ledige oogen vullen
Zich maar met schoonheid, als uw schoonheid naakt.
Naakt ben ik: 't zijn uw stralen maar die hullen
Den bleeken honger waar mijn lijf in haakt.

En toch, zoet wonder dat uw oogen zullen
Nimmer aanschouwen wien gij zalig maakt,
Gij blind in luister als die eeuwig gulle
Gever de zon, die schoont alwat hij raakt,

Die gulden koning, die steeds open hof houdt
En arm en naakt en al wat tot hem treedt
Zelf kleedt in 't voorgeschreven levend stofgoud, -

Zoo vindt ook immer in uw voorvertrekken
Mijn schuwe schaamte schuchter zich te dekken
Uw volle schoonheids wisselwâ gereed.

III.

Kom: ik ben enkel lust en lieflijkheid,
Een zilvervolle hof altijdig ooft,
Waar knop en bloesem eeuwge vrucht belooft,
Een levend maal op ieder uur bereid.

En waar het hart der stilte welft en spiedt,
Aardkoele woon doorluchtig overloofd,
Houdt zon en maan om uw hoogheerlijk hoofd
Haar gulde afspraken tot in eeuwigheid.

O kom: geen weet het enge steile pad,
Dat door de bergen naar den wijngaard leidt
Dan gij alleen en die den hof geplant heeft,

God, die eens zeker komt te zijner tijd
En strengrechtvaardig u de tienden schat
Van vele aardsche oogsten, die Hij u verpand heeft.

IV.

Lachen naar u is beter veel dan plukken
  Wrange wijsheid van weemoeds welken mond,
  Die om al smartekolken diep doorgrond
Niet stijgen mag tot dit glasgaaf verrukken ....

Met heete tranen voeg' zij staêg de stukken,
  Glansscherven, die ze op levens bodem vond,
  Maar werkt haar teedre wanhoopsvingren wond
In pijnend pogen, dat niet gaat gelukken ....

Laat onze wijsheid onze dwaasheid wezen:
Kindren op blijdschaps blanken berg gerezen,
  Lachend omhoog vanwaar al de blijdschap komt,
  Lachend omlaag naar waar de wereld gromt:
Het schijngeluk dier twee is waan en schennis,
Die nimmer aten van den boom der kennis.

V.

Wegen van schoonheid komen in u samen.
Zie, tot u heffen koningen en wijzen
Wier vreedge voeten van al kimmen reizen
Uit biddend opgaan de oogen in eindamen,

En groeten u met schoonheids vele namen, -
Van vreemder taalharp immer zoete wijze, -
En in bewondrings murmelpreevlend prijzen
Leggen zij schat aan schat naar u te zamen.

En schuchter schuil ik weg onder uw slaven,
Arme die tot u kwam met leedge handen,
Een onder hen die zwijgen langs de wanden, -

Maar als uit donkre oogpoorten over gave en
Gever dankend glijdt ziels weerlichten blik,
Weet ik hen even arm, armer dan ik.

VI.

Nu bloeien al ziels zomersche getijden
Met de lichtperken van dit land tezamen:
Weken en maanden zijn dezelfde namen
Voor deelen van één onverdeeld verblijden.

Klokken in klaar eendrachtig begeleiden
Peilen met tinkeltellend lood uit ramen
Van hemeltorens de kristallen vâmen
Van dag- en nachtvloeds golveloos verglijden.

Op luchtzeebodem, zomers tuin, waar rozen
Fieren in 't licht, eenig erkende kindren,
Rijzen wij, wit en rood, wij niemands mindren,
Uit menschelot tot bloemelot verkozen:
Twee bladerdonkren, nu bloeiopenbaarden
Tot moed van teêrst geluk op alschoone aarde.

VII.

Hemel, eindloos blauw lokkend zieleweiland, -
Zee, die in zon- en maanstilte of wolkdonderen
Aandrijft de veelheid der wereldsche wonderen
Wier vrije vlotte vloot bij ieder tij landt,

Zie ons, bleek menschdom, uit ons eng afzonderen
Op dit uw zielenvol dagegroen eiland,
Als slaven naar hun overzeesch en vrij land,
Wringen ons handen van vervoerings vlonderen:

Diep in een ouden droom die altijd weêrkomt
  Ligt opgetrokken van den havenkant
  Vleugelen boot waarmee we eens zijn geland
Als zon en maan en sneeuw en regen neêrkomt, -
Tot laten einddroom wanneer ge openbreidt:
Windbreede vaart naar alle oneindigheid.

VIII.

Waar tijd en eeuwigheid elkaêr beroeren,
Worden de sterren in den nacht geboren,
Vuurbloemen die de rijzendranke roeren
Van donkre aardtochten naar Gods ooglicht boren.

En waar de heemlen van voor Hem vervloeren
Tot glazen glansbaan eindeloozer koren,
Lijnen der stelslen weemlende kontoeren
Door 't klaar kristal donkervermoede voren:

Door weêrszijds-open venstren als door oogen
Schijnen de heemlen in elkaêr en de aarde:
Liefde met liefde wisslen wondre waarden,
Aarddonker tegen Godslicht opgewogen ....
In evenwicht van gulden ruil geheven
Wandelt de wereld vleugelloos te zweven.

P.C. BOUTENS.

Verzen.

I
Morgen-zon.

Laat schettren fel uw helle licht-trompet
Gij nacht-verwinnaar! Stralen-majesteit!
Zie land en water siddrend neergespreid
In 't vonkend vuur dat uit uw oogen spet!

Zie 't alles wachten! Open, hémel-wijd
De wijde wereld, onder blinkend net
Van dauw! - Zóó wacht eens vorsten tred
Een blijde feest-stad, tot zijn komst bereid. -

Traag kroop de zware, zwarte winter-nacht:
Een log, lui beest, dat maar niet wijken wou.
Een wolken-vracht gedachten, dreigend grauw
Drong om mij heen. - 'k Heb zon, naar u gesmacht!
Mijn oogen, wijd in mijn beschreid gezicht,
Gaan gulzig drinken van uw glorie-licht. -

II.
Nacht-gracht bij regen.

Diep duiken heimelijke huizen-rijen
In duister weg, alsof ze de⁀oogen duchten. -
De boomen kermen tranen-zware zuchten;
Glad-glimpend lichten regen-natte keien. -

De nacht, die, doovend alle leef-geruchten,
Onhoorbaar sluipend in de stad kwam glijen,
Lijkt nu wel zachtjes overal te schreien,
In murmel-goten, die onzichtbaar vluchten.

Vér reit, al kleiner wordend, 't ros geblikker
Van waai-lantarens; loenschend nachte-smarte
Valsch-lachend wég, door nat-betraande glazen.
Verlokkend rimpelt licht, in schub-geflikker
Dat aklig schittert, op het bange, zwarte
Gracht-water, waar de wind laag langs komt blazen.

III.
Najaars-vijver.

Dof-blauw omneveld, staan de zwaar-bevrachte
Loof-loome boomen; buigend hun getakte
Ver over 't gladde van de vijvervlakte,
Waar langzaam glijdt een blanke zwane-wachte.

Soms rimpelt winde-kus de water-strakte
Met lichte lippen; en een heele zachte,
Wee-zoete geur zweeft om: een stervens-klachte
Van 't oever-riet; het even omgeknakte. -

De hemel lijkt een dicht opeen-gepakte
Dof-dreigende, grijs-vochte wolken-vrachte,
Op 't verre woud een dempig neer-gezakte. -

Nu stuurt Natuur mij, die naar léven smachtte
Met liefde, die al' lijden niet verzwakte,
In 't weiflend hart een diepe doodsgedachte.

MARIE MARX - KONING.

Sonnetten.

I.
Held're nacht.

De nacht is als een zee van licht waar deint
De zilv'ren maan laag aan der aarde zoom,
Die stijgt omhoog aan nachtelijken doom
En zich in 't vloeiend licht in glans verreint.

O Lief! op donk're aarde rijst een gloom
En gouden nevel tot symbolen lijnt, -
Het is altoos uw Beeld dat als in droom
In glans der eeuw'ge starren mij verschijnt ...

Mij licht uit held're nacht nog reiner glans
Dan van de heem'len straalt. Daar is ontloken
Mijn droom tot lichtend lied, en aan den trans
Zoek ik mijn rust in rijk van droom en lied, -
In gouden schaduw eenzaam weggedoken,
Tot d'ochtend weer langs doffe starren vliedt ...

II.
Octoberonweer.

Een donderslag davert in doffe zwaarte
Langs somb're velden, bosschen, heuvelklingen.
O, hoe in angst'ge stilt' blauwlichte klaarte
Des weerlichts vlamt door verre avondkringen ...

Weer volgt de donder, die in groot gevaarte
Door 't luchtruim dreunt in dieper schemeringen.
Dan daalt na even stilte op 't dicht geblaarte
Een regen neer, en wekt herinneringen ...

Het onweer wijkt, verrommelt in de verte ...
En in het koel geruisch van milden regen,
In 't duistergroen geboomt', hoor ik een zang ...

Daal' in mijn ziele rust die ik zoo verlang ...
Kalm en weemoedig zweeft langs d'avondwegen
Muziek van droom en lied tot 't hoog gesternte...

III.
Winternacht.

Mij scheen de zon in nevelen vergaan,
Zoo was de dag met sneeuw en damp bevracht.
Nu strooit de nacht op aarde- en hemelbaan
Veel lichten, maar waarin geen vreugde lacht.

In 't wazig schemerlicht blijf 'k eenzaam staan
In weemoed diep, maar zonder woord van klacht.
Ik zie het nachtmysterie peinzend aan,
Als in een droom, geboeid door toovermacht ...

Het koele zilverlicht der volle maan
En starren wijd verstrooid doorschijnend zacht
Het stil en grootsch heelal, waar roerloos staan
De fijn getakte kruinen sneeuwbelaân.
O, zie die stille koude schitterpracht
Der witte boomen in den winternacht!

JULES DE BOER.

Uit: ‘De drie Mysteriën.’[1)]

I

Hoe is in dit bleek lichaam, vreemd en stil
in doode kamer wijlend,
straks door-ijlend
mensch-groepen onbegrepe'⁀in straten kil -

mijn groote Leven, dat de luchten vult
en over de⁀aarde⁀uitspreidde
dade',⁀in wijde
en wilde golfslag vallend, of verhuld

als gouden levens-droome',⁀in dichte zaden
besloten, teeder zijgend
zacht en zwijgend,
bergend een schoone schat in stille wade. -

Raadselig Leven, ongekend'lijk groot,
sproeiend als een fonteine,
uit een kleine
bron springende⁀op, - stralen vergoot

die van licht-fonkeling, klaterde hel
neêr op het marmer, ruischend ...
zóó was bruischend
mijn Leve'⁀op-stuwende⁀uit kleine lijfs-wel,

1) Van dezen cyclus verschenen II, III en Nazang in ‘De Gids’ van April 1898.

de hemelen doorklagend dan en de⁀aarde
langs-klotsend, ongekende ...
Geen, die, wen de
adem mijns Levens hem langs-woei, òp-staarde . .

Wee! ongekende,⁀ook bij mij-zelve ... 'k Zie
mijn Leven buiten mij
drijvende, vrij
van mijn vreemd lijf, dat ik met angst bespie -

O! dat is leeg en vreemd ... en wondergroot
van breede wisselingen
't Leven ginge
aan mij voorbij, dreunde⁀aan in bloedig rood

en welkte weer in teed'rer kleuren, - stil
lag dan voor me⁀uit een blauwe
waaz'ge landouwe,
tot somb're wolke'⁀aan-schove'⁀in bliksem-gil

en 't ver-af donderde, een vuur-gloed roodde
van verre branden rond
den horizont -
de stilte hing lauw-broeiende, zwaar-looden -

Van dit geweld'ge Levens-drama, bleek
ontdaan toeschouwer, zit
mijn lijf, dood-wit
voor 't weidsch-voortgolvend schouwspel, dat nooit week -:

O - zie mijn Leven als een donk're zond'ge
man wagg'lend over roode
aarde, 'n looden
zwaar-grauwe zonden-gang tegen rood-grond'ge

bloed-luchten, schreiende rood om de leden,
bonkige mijns zwart-zwaren
Levens, waren-
-de vlammend om mijn daverende schreden!

Maar zie nu wankelen de gang der grauwe
geweldige gestalte,
dreunend valt de
romp op de bloedende⁀aarde nêer, en flauwe

wordt nu 't zwart-rood der luchten en der donk're
bloed-aarde; - bleek en bleeker,
alsof week er
't zondige leven uit, wordt 't rood . . te flonk'ren

begint nu de licht-roode wereld, schijnend
een lente-land in roze
dage-blozen -;
boomen staan vreemd-gekleurd donker af-lijnend

tegen de gloênde lucht in dageraad -:
hoe vreemd lijken de lande'
in lichting van de
morgen, die blozend aan hemel-poort staat ...

Verzonk hier niet de helsche͡en donker-roode
Hartstocht in bloeiende͡aarde
O, aanstaarde
ik niet het bloes'mig kerkhof van mijn doode

lusten? - O! deez' frisch-bladerige tuin,
vol bloemen en van blij'e
voog'len-rijen
doorzwierd, - van blaad're'͡en voog'len ruischt de kruin

van ied'ren boom - deez' morgen-koele gaarde:
licht kerkhof van mijn donker
zond'gen, 't zonk er
diep onder 't rein-blij leven in dë aarde .....

Mocht het zóó zijn? Is nu voor goed, voor góed
neder-gelegd de zonde
in duist're gronden,
en met dit licht gebloei bedekt het zwart-rood bloed?

'k Aanzag het blij, de graven overgroeiden
geurige bloemen-trossen,
zacht-groen mos en
varens stonden ertusschen; zon-vol bloeide

deez' aard', mijn Leven! bosschen stonden achter
den weel'gen tuin, en schemer
groene schemer
was daar wijlendë in een lichten zachter ...

Rustig ik door de lommerlanen dwaalde
van dezen zonn'gen hof;
het was alsof
een zoele vrede⁀over mijn Leven daalde . .

O mijn schoon Leven, koel en schaduw-rijk,
ik doolde door Uw dreven,
of 'k in zweven
licht-voetig over moss'ge paden streek ...

En zie, vóór mij wandelden twee gestalten
ver in der bosschen schaûw ...
ik kon ze nauw
zien in de woud-scheem'ring, vréemde gestalten,

stil gaande voor mij uit van laan in laan
door 't groene licht der wouden ...
wie toch zouden,
dacht 'k, door mijn levens-landen mij voor-gaan?

Weifelend ging ik verder, 'r was een vreeze
bevende in mij ... 'k hoorde
geen enkel woorde ...
zwijgend en sidd'rend gingen ze, ze rezen

en daalden langs het bosch-pad, hand in hand,
ze gingen in vreemd huiveren
door zuivere
bosch-lucht in 't zacht-groen licht, tot aan den rand

van 't woud, hun angst'ge gange naast elkander,
in schaarscher loover líchter
dan in dichter
belommering, ver-hellendë opvlamde⁀er:

en schrijnend sloeg het grel-rood van dë eene
gestalte tegen 't bevend
wit, dat zwevend
ging naast zijn bloed'ge spieren-lijf, in weenen . .

Wee! Wee! de felle smart, die m'oogen brandd'
en brak! Wee, met één kletterende slag
sloeg 't in! Wee, door míjn Levens-land
ik duiz'lend zag:

Satan en Jezus, wand'lend hand in hand.

CAREL SCHARTEN.

Letterkundige kroniek.

G. van Hulzen. *Getrouwd*. Amersfoort. Valkhoff & Co.

Er is een tijd geweest dat elke roman, elke novelle die zich respecteerde, eindigde met een huwelijk als oplossing van den in het verhaal geschetsten strijd. Duurde de strijd wat lang, stapelden de moeielijkheden zich op, dan sloegen haastig gebakerde lezeressen met koortsige nieuwsgierigheid de laatste bladzijden op om te weten 'of ze elkaar kregen.' Om iets ongewoons te geven schreef ik weet niet meer welke Duitsche novellist een verhaal onder den titel: *Eine Geschichte die nicht mit einer Heirat schliesst*.

Later is men gaan inzien dat het belangrijkste, het werkelijk dramatische, de eigenlijke strijd eerst begon met het huwelijk zelf. De Franschen hebben het huwelijk het liefst van de buiten-echtelijke zijde beschouwd, en de huwelijks-ontrouw tot schering en inslag gemaakt van hunne romantische producten. Zij hadden trouwens hunne voorbeelden slechts voor het grijpen. 'Onder de beste romans van de laatste tien of vijftien jaren, heb ik enkel een twintigtal herlezen', zegt Georges Pellissier in zijn pas verschenen *Etudes de littérature contemporaine*[1)], 'en ik heb daaronder één, niet meer dan één gevonden, waarin de vereeniging van man en vrouw het er zonder kleerscheuren afbrengt, dat wil zeggen, zonder dat de vrouw een minnaar of de man een maîtresse neemt', en in diezelfde studie: 'Zoodra een vrouw de heldin is van een roman, kunnen wij er ons op verwachten dat zij haar man bedriegt.'

Het leelijke is, dat de meeste van die romanschrijvers de ontrouw

1) 2e Série. Paris, Perrin et Cie. 1901.

van den man als zonder beteekenis, als onbelangrijk beschouwen en al hun talent besteden aan de ontleding van de ontrouw door de vrouw gepleegd. ‘Au fond de ces romans’, zegt Pellissier, ‘nous trouvons un grand mépris de la femme.’

Zoo dacht ook Björnstjerne Björnson erover toen hij in het tooneelspel *Svava* de handschoen opnam voor de vrouw en er haar den man mee in het gezicht liet slaan, die meende dat hèm alles geoorloofd was wat hij in iedere vrouw zou hebben veroordeeld.

Eene uitzondering op deze Fransche onhebbelijkheid maakt Marcel Prévost in zijn laatsten roman *L'heureux ménage*[1]. Hier heeft Cécile Royaumont de nobele rol, waar zij als een heldin, zonder ophef, het martelaarschap van de bedrogen vrouw ondergaat, alles duldend, nooit op weerwraak zinnend, stil afwachtend het oogenblik waarop haar zwakke, ijdele Paul, van wien zij is blijven houden ondanks alles, als een schipbreukeling om hulp zal roepen en waarop zij hem redden en het leven weer in hem opwekken zal. Wat die vrouw staande houdt, wat haar doet volhouden in den strijd en haar ten slotte de overwinning bezorgt, heeft een van Céciles vrienden die te vergeefs getracht heeft de rol van ‘trooster’ bij haar te vervullen, aldus met kwalijk verholen spijt uitgesproken: ‘Vous, Cécile, vous n'êtes décidément bonne à rien. Vous êtes, sans plus, une petite âme conjugale.’

Wat onder zulk een ‘âme conjugale’ te verstaan is, welk een dosis geduld, trouw, zelfverloochening, stille berusting zij bevat, moet men in het mooie boek van Marcel Prévost maar eens nalezen. Maar wat er van een huwelijk wordt waarbij, aan de eene zoowel als aan de andere zijde, ‘l'âme conjugale’ ontbreekt, geeft *Getrouwd* van den heer Van Hulzen te lezen.

Weer zijn het ‘zwervers’ die de heer Van Hulzen zich tot onderwerp koos; ditmaal echter niet in korte schetsen, maar in de uitvoerige beschrijving van het leven van twee die elkander diep ongelukkig maken. Dezen Henk en deze Gonde - wier familienamen wij niet vernemen - volgen wij van dag tot dag in hun jammerlijk bestaan van kleine zielen, bekrompen opgevoed,

1) Paris, Lemerre. 1901.

te klein denkend om elkander te kunnen begrijpen, te klein voelend om elkanders gebreken te kunnen dragen.

Hij heeft in Holland, als baas, aan het hoofd van een zaakje gestaan, maar er al zijn geld in verloren. Toen er besloten was dat hij zijn fortuin in Amerika zou gaan beproeven, heeft *zij,* kind van een onvermogende officiersfamilie, na een engagement van drie en een half jaar, als zijn vrouw met hem willen meêgaan. Zij zou daarginds ook haar handen uitsteken, trachten wat te verdienen, hem steunen. Maar in Buenos Ayres gekomen, had zij zes weken meegewerkt, en toen was het gedaan geweest. Zij wilde wel, maar zij kon niet. En toen is bij haar opgekomen het verlangen om weer terug te keeren naar het vaderland: zij heeft er om gedreind en gedrensd en daardoor hem, die door eenige jaren hard werken in het vreemde land zich een klein fortuin hoopt te garen waarvan hij later in Holland eenvoudig zal kunnen leven, het leven verbitterd, dag en nacht. Het is een bijna onafgebroken reeks van scènes, steeds over datzelfde onderwerp, kijfpartijen, grof, sarrend, voorafgegaan en gevolgd door stil gemok, soms afgewisseld door een korte verzoening. Als dat zoo eenige maanden geduurd heeft en, door het dreinen van Gonde, Henks energie, zijn lust om in het vreemde land geld te verdienen allengs is verdreven, geeft hij toe en keeren zij, in het bezit van niet veel meer geld dan voor hun overtocht als tusschen-deks-passagiers noodig is, naar Holland terug. Daar begint het getob opnieuw: het wonen drie-hoog-achter in een holle, schaars gemeubelde kamer, met ruziemakende buren, in de Gerard-Doustraat; later, iets ruimer, ergens achter in de Spuistraat; nog later op een gesloten bovenhuis op de Leidschegracht; hij hard zijn best doende, eerst als reiziger, dan als agent van verschillende huizen, en ook wel telkens wat meer verdienend; zij nog altijd niet in staat om iets anders te verrichten dan het huishouden zoo wat gaande te houden, en in haar onnut-zijn, haar ledigzitten, hoe langer hoe humeuriger. Dan op eens komt er een ommekeer, wanneer Gonde bespeurt dat zij moeder zal worden. Dit vooruitzicht vervult haar, houdt haar bezig, en zij die jaren lang, ontevreden en kribbig, geen liefde heeft weten te geven, voelt zich nu door aandoeningen van verzorgende teederheid overmeesterd, en tevreden en kalm wacht zij haar tijd rustigjes af. Het kindje verschijnt, maar den

vierden dag na de bevalling sterft Gonde. En dan de smart van Henk over den dood van zijne vrouw, met wie hij het toch eigenlijk nooit heeft kunnen vinden, die zijn leven bedorven heeft; het zoeken van eene verontschuldiging voor haar doen: hare verwaarloosde opvoeding, en het voelen van een licht-knagende wroeging, omdat hij haar, de zwakkere, de onwetende, niet behandeld heeft zooals hij had moeten doen. Het nog vage begrip komt in hem op ‘dat naast, misschien boven het gewoon-gedacht geluk, nog een hooger was, dat van liefde te geven, te leven voor anderen, nu voor dat kind.’ En dan neemt het drukke leven van zorgen hem weer op, werpt hem weer in de miserie van zwoegen en ploeteren, het dagelijksch wroeten om den broode ...

Zoo is de loop van dit verhaal, eentonig als het droevig bestaan dat er in wordt geschetst, met veel herhalingen, die men vergelijken kan bij de telkens wederkeerende motieven in een modern muziekstuk: zoo het motief van ‘het verlangen naar huis’, het motief van ‘de verwaarloosde opvoeding’ en vele andere. De schrijver heeft het zich tegelijk moeielijk en gemakkelijk gemaakt door in het geheele drama eigenlijk slechts die twee personen Henk en Gonde, te laten optreden; de overige, de moeder en zusters van Gonde, de Hollander, die met hen in een koffiehuis te Buenos Ayres samentreft, komen slechts even op en verdwijnen zoo spoedig mogelijk weer van het tooneel. Het is er den schrijver blijkbaar om te doen, die twee hunne ellende samen te laten uitvechten, hen in en door henzelven, zonder invloeden van buiten, de gevolgen te doen ondergaan van dat huwelijk, aangegaan uit overleg, uit redeneering, zonder die liefde, die tot opoffering, en zelfverloochening bereid, in staat stelt om tegenspoed langer en krachtiger te weerstaan.

Een enkele maal geeft het den indruk of niet aan de gevoelens en gewaarwordingen van de personen uit het verhaal een vorm wordt gegeven, maar of die van den schrijver zelf zich naar voren dringen. Het is waar Henk, uit de nieuwe wereld terugkeerend, Holland nadert en hij ons wordt voorgesteld dat Holland karakteriseerend als ‘het kleine landje met zijn beperkten kring en lage sfeer, zijn zwaarhoofdige, zwakbeenige menschen, het land dat maar vegeteert, voortteert op een vroeger verloop, niet weet aan te pakken, niet durft ..... het land alleen goed voor van pensioen

levende ambtenaren, huisjesmelkende renteniers, verdufte stijf in boorden geregen patriciërs, verteerende het overschot van hun voorouders, en met zoontjes die eerst als lallende, geld-zoekmakende studenten, later als deksel van de maatschappelijke soeppot, de traditie voortzetten, alle energie en kracht dooden' ..... enzoovoorts, enzoovoorts.

Zoo hebben wij vroeger den eenvoudigen werker nooit hooren 'uitpakken' en zullen wij het hem ook later niet hooren doen. Hier valt het verhaal uit den toon; hier heeft den schrijver dat zelf bedwang ontbroken, dat den epischen dichter voegt.

Maar in al het overige is de toon goed volgehouden, zijn de motieven geleidelijk ontwikkeld en geeft ook dit werk dat, hoewel in denzelfden tijd ontstaan als de bundel *Zwervers*, breeder van opzet en minutieuser van ontleding is dan wat de heer Van Hulze vroeger publiceerde, dezelfde eigenschappen van eerlijkheid en oprechtheid te waardeeren die ik enkele maanden geleden in *Zwervers* signaleerde. Ook hier geen zweem van napraterij of aanstellerij, maar zuiver, eigen gevoeld en eigen gedacht werk, waaruit men den gewetensvollen kunstenaar proeft.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Goethe en Ulrike von Levetzow.

- Den 13^{den} November 1899 overleed op haar kasteel te Trziblitz in Bohemen, vijf-en-negentig jaar oud, Ulrike von Levetzow, Goethes laatste liefde, de vrouw die de ouden dichter een van zijn laatste, tevens een van zijn treffendste gedichten: *Elegie* heeft geïnspireerd. Na Ulrikes dood heeft de Goethe-Gesellschaft Goethes brieven aan haar en aan hare moeder, Amalie von Levetzow, geboren von Brösigke, openbaar gemaakt[1)], en thans verrast ons diezelfde vereeniging, bij wijze van 'Weihnachtsgabe' met een uitgaaf van de *Elegie* in fac-simile van een door Goethe zelf in het net geschreven kopie van zijn gedicht, met een fac-simile van een briefje van Ulrike aan Goethe en een portret uit haar jeugd.[2)]

Goethes eerste ontmoeting met Ulrike had plaats in den zomer van 1821 te Marienbad, waar hare grootouders van moederszijde, de von Brösigkes, woonden, bij wie de von Levetzows, een gedeelte van den zomer plachten door te brengen, in hetzelfde huis waar ook Goethe zijn intrek nam. Ulrike was toen zeventien jaar en Goethe twee-en-zeventig. In een brief uit Marienbad aan zijn zoon schrijft Goethe, wanneer hij zijn groeten verzoekt aan Ulrike von Pogwisch, de zuster van zijn schoondochter Ottilie: 'Zufälligerweise findet sich eine recht artige

1) Goethe-Jahrbuch. XXI Band. 1900.
2) Elegie. September 1823. Goethes Reinschrift mit Ulrikens von Levetzow Brief an Goethe und ihrem Jugendbildniss. Herausgegeben von Bernhard Suphan. (Schriften der Goethe-Gesellschaft. 15. Band.). Weimar. Verlag der Goethe-Gesellschaft. 1900.

Ulrike hier im Hause ...' De 'recht artige' verheugde er zich in, door Goethe met 'Töchterchen' te worden aangesproken: 'Wie wird sich Ulrikchen freuen', schrijft grootmoeder von Brösigke aan Goethe, wanneer hij haar een volgenden zomer zijn bezoek aan Marienbad heeft aangekondigd, 'wenn sie wieder Töchterchen genannt wird, warauf sie so stolz ist.' Als herinnering aan hun samenzijn zond Goethe Ulrikchen het eerste deel van 'Wilhelm Meisters Wanderjahre': Ulrike begon te lezen maar bemerkte al spoedig dat de 'Wanderjahre' een vervolg waren van iets wat zij niet te lezen kreeg. Dat mocht zij, de zeventienjarige, nog niet lezen, zeide Goethe, maar hij zou het haar vertellen. 'En toen heeft hij mij op een bank urenlang verhaald,' zoo vertelde Ulrike aan Ludwig Stettenheim bij een bezoek dat deze haar in 1893 bracht.

Het volgende jaar, 1822, trof Goethe weder met de von Levetzows te Marienbad samen en hoe zwaar hem toen reeds het scheiden viel bij het verlaten van den hem liefgeworden kring, zegt het gedicht *Aeolsharfen*, de 'liebesschmerzliche' beurtzang, dien Goethe door zijn vriend, den componist Zelter, op muziek gebracht had willen zien.

Het derde en laatste samenzijn van Goethe met Ulrike is in 1823 te Marienbad - denzelfden zomer waarin hij er Louis Bonaparte, den vroegeren koning van Holland, ontmoette[1)] - en daarna te Karlsbad. Aan dit samenzijn knoopt zich de herinnering van de viering van 's dichters verjaardag, den 28^{en} Augustus, toen hem door de von Levetzows een kristallen beker ten geschenke werd gegeven met, in drie medaillons, de namen der drie zusters: Ulrike, Amélie, Bertha. En toen ook deze genotvolle dagen voorbij waren, schreef Goethe op de terugreis, van halte tot halte, het heerlijk gedicht, waaraan later in de stille werkkamer de meer volmaakte vorm zou gegeven worden: *Elegie*.

Toen hij het gedicht aan Eckermann toonde, noemde hij het: 'das Produkt eines höchst leidenschaftlichen Zustandes.' En dat was het. De kloeke grijsaard was nog te frisch van geest en te krachtig van lichaam dan dat bij hem van een senielen hartstocht sprake kon zijn, maar de ernstige liefde voor het eenvoudige,

1) Vgl. *De Gids* van Juli 1894. Blz. 188.

beminnelijke kind had hem toch gebracht in een toestand van overspanning, die alleen genezen kon worden door het eenige middel dat den d i c h t e r ten dienste stond. In de *Elegie* heeft Goethe zich vrij gemaakt, zijn gemoed tot rust gebracht, is hij weer zichzelf geworden. Hij heeft gezongen zooals

> der Dichter singt,
> Den Tod zu meiden, den das Scheiden bringt,

gelijk het heet in het eenige maanden later geschreven gedicht, dat de Jubelausgabe van *Die Leiden des jungen Werthers* vergezelde. Het zinrijke motto van *Elegie* wijst er op:

> Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
> Gab mir eim Gott zu sagen was ich leide.

Eckermann verhaalt hoe lief Goethe zelf zijn *Elegie* had, hoe ernstig, haast plechtig, hij hem het gedicht voorlegde, dat hij eigenhandig ‘mit lateinischen Lettern’ op sterk velijnpapier geschreven en met een zijden koord in een rood marokijnen kaft bevestigd had. Toen Goethe, tegen het eind van 1823, waarschijnlijk ook tengevolge van de ondergane aandoeningen, vrij ernstig ziek lag, deed de voorlezing van het gedicht door Zelter hem weldadig aan.

Van de zeventien brieven in het Goethe-Jahrbuch afgedrukt zijn er slechts twee, die van 9 Januari en het korte briefje van 21 Augustus 1823, aan Ulrike gericht - ‘meine Theuere’, ‘meine Liebe’, ‘meine Liebste’ noemt Goethe de toen negentienjarige -, de andere, aan mevrouw von Levetzow, zijn alle geschreven na 5 September, den dag van het afscheid voor goed. Dat Goethe aan een huwelijk gedacht heeft, valt uit zijn eersten brief aan Ulrikes moeder, van 9 September 1823, af te leiden. Maar uit alles blijkt verder, dat hij, zichzelf overwinnend, het plan heeft laten varen. Elken zomer komen uit Marienbad naar Weimar brieven waarin, onder herinnering aan de heerlijke vorige zomers, de wensch wordt uitgesproken dat Goethe den Marienbader familiekring weder moge komen bezoeken. De 29ste Augustus, Goethes verjaardag, wordt er steeds herdacht, en in 1824 worden op dien feestdag vier brieven aan den ‘Herr Geheimen Rath’ gezonden, door de moeder en de drie dochters. (Het briefje van Ulrike vindt men in deze uitgaaf van de Goethe-Gesellschaft tegenover haar portret in fac-simile afgedrukt). Goethe blijft wel met de moeder in een hartelijke

briefwisseling, waarbij de herinneringen aan vroeger samenzijn telkens worden opgehaald, maar van brieven aan Ulrike vinden wij geen spoor, - en in Marienbad verschijnt Goethe niet meer.

Wat Ulrike gedacht en gewenscht heeft, kan men slechts gissen. Uit het briefje van 28 Augustus 1824 spreekt enkel hartelijke vereering van eene ‘ergebene Freundin’, die zeker door de gevoelens, welke zij bij Goethe had weten op te wekken, gestreeld zal zijn geweest, maar van wie het niet zeker is of zij iets meer dan een geliefd ‘Töchterchen’ voor hem zou hebben willen zijn. Uit het ronde gezichtje met den zachten blik en het kleine mondje dat zij ons op haar portret als zeventienjarige vertoont en dat men terugvindt op een later, de dertigjarige Ulrike met een harer zusters voorstellende (voorkomende in het Goethe-Jahrbuch van 1900), komt men evenmin te weten of zij in Goethe behalve den beroemden man, wiens innig hartelijke vriendschap haar en de haren vereerde en gelukkig maakte, ook den dichter heeft weten te waardeeren.

Zeker is het, dat zij Goethes nagedachtenis haar leven lang in eere heeft gehouden. Nog in 1894 zond de toen negentigjarige aan den bewaarder van het ‘Goethe-haus’ te Weimar een gedroogd bouquetje, eikenloof en wat bloemen, met het bijschrift: ‘Der letzte sehr kleine Rest der vielen Blumen welche Goethe mir in Marienbad 1822 von seinen Spaziergängen mitbrachte.’ De verdorde bloemen en bladen worden in het Goethe-museum te Weimar zorgvuldig bewaard naast den kristallen beker van 1823. Eeuwig frisch blijft het heerlijke lied, waarin bij wijlen de hartstocht nog trilt en aan innige smart haar loop wordt gelaten, maar waaruit ook een toon van berusting klinkt, zoo diep en zoo vol als maar ergens in Goethes gedichten wordt gevonden, en die Bernhard Suphan van deze *Elegie* doet zeggen: ‘Sie gehört im tiefsten Sinne zu den frommen Gedichten Goethes.’

J.N.v.H.

Muzikaal overzicht.

Domenico Cimarosa († 11 Januari 1801).

Reeds meermalen is hier ter plaatse gewezen op de voorname rol, welke Italië gedurende tal van jaren op het gebied der muzikaal-dramatische kunst gespeeld heeft.

Meer dan twee eeuwen heeft de Italiaansche Opera de heerschappij uitgeoefend, zoowel in het land harer geboorte als in andere landen, en zulks onverschillig in welken vorm zij zich vertoonde.

Nauwelijks was in het noorden van Italië het *dramma per musica* ontstaan, of in Duitschland werd een poging gedaan om dit na te bootsen. En toen dit drama door Claudio Monteverde en zijne onmiddellijke navolgers van het stijve en monotone was ontdaan, dat de uitvinders er in gelegd hadden, en dit kunstgenre, dat nu *Opera* geworden was, reeds tot een tamelijk hoogen trap van ontwikkeling was gebracht, begon het zijne heerschappij in Duitschland en andere landen van Europa al spoedig uit te oefenen.

Aanvankelijk waren het vooral de Duitsche vorsten, die zich als groote voorstanders der Italiaansche Opera deden kennen. Zij beijverden zich, Italiaansche Zangers aan hunne hoven te verbinden en door hen de voorname muzikaal-dramatische werken van hun land te doen vertolken, en zelfs werden bekwame Duitsche musici, die onder bescherming hunner vorsten stonden, naar Italië gezonden, om daar de zoozeer gewaardeerde kunst te leeren en bij terugkeer in hun land de werken te laten opvoeren, die zij als vrucht van de studie gecomponeerd hadden. Graun en Hasse zijn er o.a. voorbeelden van.

Doch ook op eigen initiatief zijn, in de 18de eeuw vooral, vele jonge Duitsche musici naar Italië gegaan, om er de nieuwe dramatische kunst te beoefenen en pogingen te doen, hunne in Italiaanschen geest geschreven Opera's te doen opvoeren. Händel, Gluck en Mozart leveren hiervan het bewijs.

Toen Gluck en Mozart met dat doel den grond van Italië betraden, was de Opera reeds ontaard, d.w.z. het muziekdrama was niet meer wat de uitvinders zich daarvan hadden voorgesteld en hunne naaste opvolgers met zooveel talent hadden weten te ontwikkelen. De overeenstemming tusschen muziek en tekst had plaats gemaakt voor de zangvirtuositeit, waaraan alles werd opgeofferd en die den componist tot slaaf maakte van den zanger, die op zijn beurt weder de slaaf van het door hem verwende publiek werd. Het *bel canto* werd de alles beheerschende factor der Opera; naar het muziek-*drama* vroeg het publiek niet; het ging geheel op in het genot, naar een schoon gezang te luisteren.

Met een van de hierboven genoemde Duitsche toonkunstenaars, met Christoph, Willibald von Gluck, zou - altijd op diezelfde basis der Italiaansche Opera - zooal niet de hervorming der muzikaal-dramatische kunst een aanvang nemen, dan toch die kunst in een betere richting gestuurd worden, maar dit ging buiten Italië om. Daar bleef men op den ingeslagen weg voortgaan, behoudens enkele componisten van bijzonder talent, zooals Cherubini en Spontini, die naar Frankrijk gegaan waren en zich daar, in navolging van Gluck, met de Fransche en de Duitsche kunst vereenzelvigd hadden.

Zekere luister werd weder voor een poos aan de Italiaansche Opera gegeven, toen Rossini optrad en met zijn Opera *Tancred* (1813) een uitbundig succes behaalde. Een terugkeer tot het degelijke van het vroegere Italiaansche muziekdrama was daarin echter niet waar te nemen en van Rossini's nabootsers, die zijn groot talent misten, kon men een verbetering in dien zin natuurlijk nog minder verwachten.

Het driemanschap Bellini - Donizetti - Verdi, dat in het daarop volgende tijdperk van veertig jaren (1880-1870) op muziek-dramatisch gebied in Italië den toon aangaf, heeft de Italiaansche Opera tot iets anders gemaakt, zonder haar daarbij echter te verheffen.

Bellini verwijderde zich van den weg, door Rossini gebaand, en trachtte voor het lyrische drama een nieuwen weg te openen. Maar zijn eenige verdienste lag daarin, dat hij den zang ontdeed van al de versieringen, die Rossini en zijn school er aan gehangen hadden, en al het dramatische in zijne gevoelige en dikwijls melancholieke melodieën concentreerde. Overigens was hij, tengevolge van onvoldoende studiën, in de kunst van harmonie en instrumentatie zeer zwak, en de gave om goede ensemblestukken te schrijven, ontbrak hem ten eenenmale. Of hij, indien het lot hem een langer leven gegund had, aan Italië een beter lyrisch drama zou gegeven hebben dan het tot dusver bezeten had, mag betwijfeld worden. Daartoe miste hij genie en een voldoende kennis van het technische zijner kunst.

Ook de krachten van Donizetti reikten niet zoover, ofschoon hij in kennis van het technische der toonkunst Bellini ver overtrof. Van een niet te hoog standpunt beschouwd getuigen zijne werken van een streven om in harmonie en instrumentatie karakter te leggen, maar van gebrek aan individualiteit en oppervlakkigheid is hij niet geheel vrij te pleiten. Ook bij hem is de rijkdom aan schoone melodieën het voornaamste kenmerk, dat zijne werken tot echt Italiaansche Opera's stempelt. Van hoogere aspiraties, van een streven om het Italiaansche muziekdrama te verheffen, vindt men geen spoor.

Evenmin is dit het geval bij Verdi in de eerste twee tijdperken zijner werkzaamheid op operagebied (van 1839 tot 1871 ongeveer). Aan melodie is in zijne Opera's geen gebrek; evenmin ontbreekt het hem aan dramatisch talent, temperament en tooneelroutine, en bij hem is de verhouding van den componist tot het libretto veel inniger dan bij zijne onmiddellijke voorgangers. Niettegenstaande dit alles kunnen de dramatische werken van Verdi uit de bedoelde twee tijdperken geen aanspraak maken op groote kunstwaarde, want ook hier is aan de absolute muziek de heerschappij gegeven ten koste van het drama.

In zijne latere werken - *Aïda*, maar vooral *Otello* en *Falstaff* - heeft Verdi een anderen weg ingeslagen en getoond, dat hij gelet heeft op de verandering van inzichten omtrent het wezen der muzikaal-dramatische kunst, die zich in Duitschland geopenbaard had. Hoewel Verdi zijne individualiteit behield, heeft hij zich in

zijne latere werken min of meer aangesloten bij die meer moderne begrippen en ditzelfde doen zeer velen onder de dramatische componisten van het hedendaagsche Italië. Het oude lyrische drama heeft zich in hooge mate vereenzelvigd met de Duitsche en ook met de Fransche kunst, zoodat er van een oorspronkelijke Italiaansche Opera in het algemeen niet veel meer overblijft.

Wat ik hiervoren zeide, heeft betrekking op het eigenlijke lyrische drama, op de *Opera Seria*. Naast deze echter is in de 18_e eeuw een tweede kunstgenre op dramatisch gebied ontstaan, dat ook daarin van de Opera Seria verschilt, dat het specifiek Italiaansch is *gebleven*.

De *Opera buffa* - want van deze is hier sprake - is, zooals reeds werd vermeld, een product der 18de eeuw. Zij ontstond uit het zoogenaamde *Intermezzo*, dat men in Italië tusschen de bedrijven van een feestspel of van een *Opera Seria* opvoerde, om de toeschouwers na het ernstige wat op te vroolijken. Twee personen droegen komieke scènes voor, die aanvankelijk zonder eigenlijke handeling waren en ook niet met elkander in verbinding stonden. De vorm leek veel op dien van de Opera, maar was overigens van veel lichter allooi. Aria's kwamen er in voor en ook aan het slot een duet.

Na eenigen tijd kreeg dit Intermezzo meer zelfstandigheid. Een eerste proeve daarvan was *La Serva Padrona* (De dienstmaagd als meesteres) van Pergolese, welk intermezzo in 1730 te Napels voor de eerste maal werd opgevoerd en spoedig daarna in vele andere voorname steden van Europa grooten opgang maakte. Geschiedkundig belangrijk is nog, dat dit werk in het begin der tweede helft van de 18de eeuw in Parijs aanleiding gaf tot de zoogenaamde *Guerre des coins*, d.i. tot den strijd tusschen de voorstanders der Italiaansche muziek en die der Fransche muziek, vertegenwoordigd door de opera's van Lulli en Rameau.

Door al die opvoeringen werd natuurlijk de belangstelling voor dit genre van muziek gaandeweg grooter, en het gevolg daarvan was, dat men er meer van wilde maken. Het aantal personen in die intermezzo's werd aanvankelijk uitgebreid tot drie of vier, en het werden werkelijk *handelende* personen; er kwam handeling en intrigue in het stuk. Dit leidde tot de *Opera buffa*, terwijl de zoogenaamde *Opera Seria* in de tusschenbedrijven een ballet kreeg.

De *Opera buffa* had het uiterlijk vertoon der groote Opera, maar was overigens veel vrijer in de keuze harer middelen. De bas, die in de Opera seria weinig in tel was, vormde in de Opera buffa de spil, waarom alles draaide. De ‘basso buffo’ met zijn radheid van tong en zijn levendige spel was eigenlijk degene, die het stuk moest dragen. In plaats van de castraten, die hier niet geduld werden, koos men den natuurlijken zang van den tenor en zoo had men met de vrouwenrollen (sopraan en alt) een volkomen *ensemble* dat steeds een der hoofdvoorwaarden voor een goede *Opera buffa* gebleven is.

Handeling was er nu in dit lichtere genre van dramatische kunst, maar zij bleef bestaan in los aan elkander geregen vermakelijke tooneelen. Althans in Italië was dit zoo; daar is geen dichter geweest, die aan de handeling meer degelijkheid heeft weten te geven. Wat Mozart's *Figaro* - ook een *Opera buffa* - zoo hoog doet staan boven alle andere producten van dit genre, is niet alleen het genie van den schepper, maar ook de omstandigheid dat de inhoud der opera van Franschen oorsprong is, waar het dramatische dieper wordt opgevat.

Toch werd in de Opera buffa, zooals zij in Italië in zwang was, wat het muzikale betreft, alles beter ontwikkeld dan in de Opera seria. Het recitatief werd vloeiender en natuurlijker, bij de aria was men, door te breken met de virtuositeit *an und für sich*, niet, meer aan den traditioneelen vorm gebonden, en de meer naar het lied zwevende *cavatine* verkreeg den voorrang boven de meer uitgewerkte aria. Trouwens, het was er nu het meest om te doen, de muziek aan te wenden voor het karakteriseeren der handelende personen, en daartoe waren kortere en engere vormen noodig.

Het meeste kwam dit ten goede aan het ‘ensemble.’ Zij maakten dan ook het hoofdsieraad der *Opera buffa* uit. Voornamelijk openbaarde zich dit ensemble in het *Finale*, d.i. het slot van elk bedrijf. Men beweert, dat Logroscino in Napels dit het eerst als eenvoudig rondo ingevoerd (in de eerste helft der achttiende eeuw) en dat Piccini (later de mededinger van Gluck in Parijs) het zoover ontwikkeld heeft, als Da Ponte, de vervaardiger van den tekst van Mozart's *Don Juan*, het beschrijft.

Deze zegt: ‘Dit *Finale*, dat overigens zoo innig mogelijk met het overige moet verbonden zijn, is op zich zelf een klein blijspel,

eischt een nieuwe verwikkeling en moet nog meer de belangstelling opwekken. Daarin vooral moet het talent van den kapelmeester en van de zangers zich openbaren en moet het culminatiepunt der handeling liggen. Het recitatief is hier buitengesloten, alles wordt gezongen en elke soort van zang moet hier voorhanden zijn, namelijk: *adagio, allegro, andante*, het liefelijke en het onstuimige, met welk laatste in den superlatief het bedrijf moet eindigen.'

Het Finale was dus de spil, waarom alles draaide, het was het drama in het drama en Mozart's oorspronkelijk in twee bedrijven verdeelde opera's *Figaro* en *Don Juan* hebben dan ook elk twee finales, die modellen van vorm en vol leven en wegsleepende kracht zijn. Daarin staat Mozart ver boven de Italiaansche componisten in het genre der opera buffa, evenals hij ook nog in zooveel andere opzichten hun meerdere is.

Dit neemt intusschen niet weg, dat Italië vele meesters op dit gebied heeft opgeleverd. Onder dezen bekleedt een voorname plaats de man, wiens sterfdag den 11^{den} dezer maand op bijzondere wijze zal worden herdacht, namelijk Domenico Cimarosa.

Dat de herinnering aan Cimarosa bij de niet-Italianen levendiger is dan waar het andere Italiaansche componisten op het gebied der *Opera buffa* betreft (Rossini uitgezonderd), is aan meer dan één omstandigheid toe te schrijven.

Niet alleen heeft Cimarosa op lateren leeftijd betrekkelijk langen tijd verblijf gehouden in het buitenland, eerst in Petersburg en toen in Weenen, maar in laatstgenoemde plaats heeft hij ook zijn meesterstuk geschreven: de opera *Il matrimonio segreto* (Het geheime huwelijk), die in het Duitsch en andere talen vertaald, op vele tooneelen, in en buiten Italië is opgevoerd.

Domenico Cimarosa werd in 1749 te Aversa in het koninkrijk Napels geboren uit ouders van geringen stand. Toen hij een jaar oud was, gingen zijne ouders zich in Napels vestigen, en daar kwam hij later op een armenschool, door Minderbroeders bestuurd.

Daar ontdekte pater Polcano, de organist van het Minoriten-klooster, den grooten aanleg van den knaap voor kunst en wetenschap en vond daarin aanleiding hem geheel belangeloos onderricht te geven en zich geheel met zijn opvoeding te belasten. Hij leerde hem Latijn, las later met hem de Romeinsche classici en de vaderlandsche dichters en onderwees hem in de Muziek.

Zoo voorbereid, verschafte de pater hem een vrijplaats in het Conservatorium *Santa Maria di Loreto*, waar hij, volgens de strenge regelen der school, elf jaren lang (van 1761 tot 1772) de oud-Italiaansche muziek, vooral die van Durante, moest studeeren. Zijne leermeesters aan die instelling waren o.a. Sacchini en Piccini.

Cimarosa toonde reeds in zijne eerste werken eene vindingrijkheid en begaafdheid, die de algemeene bewondering wekten. Die bijzondere gemakkelijkheid in het voortbrengen van melodieën was trouwens een eigenschap van de meeste meesters der Napolitaansche School.

Het eerste optreden van Cimarosa in het openbaar was in 1772 met zijn opera *Le stravaganze del conte*, die in Napels werd opgevoerd. In dat zelfde jaar volgden nog twee andere opera's, door al welke werken hij zulk een naam kreeg, dat hij naar Rome werd beroepen om voor het carnaval aldaar een opera te componeeren. Zij droeg den titel van: *L'Italiana in Londra* en werd even uitbundig toegejuicht als de eerstelingen van Cimarosa in Napels.

In het jaar 1774 keerde Cimarosa naar Napels terug en ging ijverig voort met het leveren van theaterstukken, hetzij voor carnavals, hetzij voor andere gelegenheden. Tot aan het jaar 1780 hield hij beurtelings verblijf in Rome en Napels, voor welke steden hij gezamelijk 20 opera's schreef en buitendien verschillende cantaten.

Het tijdvak 1780-1787 was in Italië de roemrijkste periode van Cimarosa. Alle voorname theaters van dat land betwistten elkander zijne partituren en zijne tegenwoordigheid bij de opvoering zijner werken. Hij woonde toen drie jaren lang in Venetië.

Destijds stond Paisiello, die slechts acht jaren ouder was dan Cimarosa, op het hoogtepunt van zijn roem. Hij, die nog de mededinger van Piccini te Napels was geweest en wiens *Barbiere di Seviglia* ruim vijfentwintig jaren later in Napels voor een oogenblik boven die van Rossini zou gesteld worden, was toen heerscher op het gebied der Italiaansche opera (zoowel in Italië als daarbuiten). In Cimarosa vond hij echter nu een geduchten concurrent, en zoo kreeg men het verrassend verschijnsel te zien, dat twee componisten, ofschoon zij zeer van elkander verschilden, 20 jaren lang ter zelfder plaatse en naast elkander het rijk der muziek beheerschten.

De toestand veranderde voor Cimarosa, toen in het jaar 1787

Katharina van Rusland hem uitnoodigde naar Petersburg te komen en daar de betrekkingen van hof-componist en hof-kapelmeester te aanvaarden. Cimarosa gaf in 1789 gevolg aan die uitnoodiging en bleef vier jaar te Petersburg. Hij componeerde in dien tijd tal van werken (waaronder vele opera's) voor het Hof en een groote cantate voor prins Potemkin. Op den duur kon hij echter het noordelijk klimaat niet verdragen en zag zich in 1792 genoodzaakt, aan de Keizerin ontslag te vragen, hetwelk hem op zeer eervolle wijze werd verleend.

Cimarosa begaf zich daarop naar Weenen, waar hij reeds vroeger, op zijn doortocht naar Rusland, met geestdrift was ontvangen en hem van de zijde van Keizer Jozef II een eervol onthaal te beurt was gevallen. Thans regeerde er Keizer Leopold, die hem eveneens met veel onderscheiding ontving en hem tot zijn kapelmeester benoemde, onder toekenning van een voor dien tijd zeer hoog inkomen.

Als men bedenkt, dat Mozart een jaar vroeger te Weenen in betrekkelijke armoede was gestorven en daar niet de waardeering had gevonden, die een man van zijn genie toekwam, dan doet die eerbewijzing, thans aan den Italiaanschen componist toegekend, niet aangenaam aan. Maar het was nu eenmaal zoo. De Italiaansche muziek deelde nog altijd sterk in de gunst der vorsten, en vooral in Weenen was dit het geval. Mozart's muziek scheen nog te ingewikkeld te zijn voor de melomanen. Hiervan getuigt o.a. het gezegde van Keizer Jozef ten aanzien van Mozart's opera *Die Entfuhrüng aus dem Serail*. Na de eerste voorstelling zou de Keizer tot Mozart gezegd hebben: ‘Dat is te geleerd voor onze ooren, waarde Mozart; ik vind, dat er te veel noten in zijn.’ Waarop Mozart zou geantwoord hebben: ‘Sire, er is er geen een te veel in.’ Ook vertelt Da Ponte, de schrijver van den tekst van *Don Juan*, in zijne *Mémoires*, dat de Keizer bij gelegenheid van de opvoering der *Entführung* tot hem gezegd had: *Non è gran cosa* (Het heeft niet veel te beduiden). Mozart had zijns inziens veel talent voor instrumentale muziek, maar niet voor den zang.

Wij weten dit anders, en ook dat de toen zoo toegejuichte muziek van Cimarosa, van hoeveel talent zij ook getuigt, niet in vergelijking kan komen met die van den Duitschen meester.

In Weenen schreef Cimarosa zijn opera *Il matrimonio segreto*,

die algemeen als zijn meesterstuk wordt beschouwd. De tekst dezer opera bouffe was van Bertatti, die Lorenzo da Ponte als poeta Cesareo aan het hof te Weenen was opgevolgd.

Het libretto is uiterst eenvoudig en eigenlijke intrigue moet men er niet in zoeken. Het stuk speelt in het huis van zekeren Geronimo, een rijken dooven koopman. Paolino, zijn bediende, heeft een geheim huwelijk aangegaan met Carolina, de jongste dochter van zijn patroon, maar deze verhouding is voor hen een bron van angsten.

Nu bestaat het stokpaardje van den dooven koopman in adellijke titels, en hij is uitermate in zijn schik op het vernemen, dat zekere graaf Robinsone hem om de hand zijner dochter Elisette vraagt.

Ongelukkigerwijze wordt alles door een bijkomende omstandigheid bedorven. Graaf Robinsone wordt verliefd op de bekoorlijke Carolina en verkiest haar boven haar oudere zuster. Hij verklaart daarop aan zijn aanstaanden schoonvader, dat hij niet met Elisetta wil trouwen en de voorkeur geeft aan zijn jongste dochter. Geronimo wil eerst van geen schikking hooren, maar wanneer de graaf hem zegt, dat hij zich in dat geval met de helft van den bruidschat tevreden wil stellen, trekt de oude heer bij en beiden worden het daarop spoedig eens.

Er komt nu echter voor het in het geheim getrouwde paar een nieuwe zwarigheid bij: de zuster van Geronimo, de rijke weduwe Fidalma, is verliefd op Paolino en wil dezen tot man hebben. Paolino, door al die moeilijkheden overstelpt, stelt Carolina voor samen te vluchten, en het wordt tijd ook, want Elisetta, die het niet kan verkroppen dat de graaf haar heeft afgewezen dringt er bij haar vader op aan, Carolina in een klooster te laten opsluiten, en wordt daarin gesteund door Fidalma.

Het laatst bedoelde tooneel wordt gevolgd door een kwintet, waarin Carolina klaagt over het lot, dat men haar wil doen ondergaan, de graaf een woord te harer gunste in het midden tracht te brengen en de overigen hardnekkig bij hun voornemen blijven om haar opsluiting in een klooster te bewerken.

Als daarna allen vertrokken zijn, met uitzondering van Elisetta, die in een aria uiting geeft aan haar afgunst, maar ook aan haar vreugde, dat er nu nog kans is, dat de graaf opnieuw om hare

hand zal vragen, valt de nacht in. Eenklaps wordt de aandacht van Carolina getrokken door twee stemmen, die uit de kamer harer zuster tot haar doordringen. Zij denkt den graaf op heeterdaad te betrappen en roept het geheele huis bijeen, waarna de beide jongelieden, Carolina en Paolino, genoodzaakt worden te bekennen, welke band hen vereenigt. Robinsone voegt zich nu bij de anderen om het hart des vaders te vermurwen en alles loopt met een vroolijk *tutti* af, zooals het in een behoorlijk blijspel betaamt.

Men ziet, dat dit libretto weinig beteekent. Het is zelfs vrij onnoozel en doet denken aan het onbeteekenende van het oude Italiaansche *intermezzo*. Toch heeft het Cimarosa aanleiding kunnen geven tot het componeeren van menig fraai of geestig muziekstuk.

O.a. is de aria van Geronimo, waarin hij verkondigt, dat zijn dochter een adellijk huwelijk gaat sluiten, zeer geestig geschreven en van komische uitwerking. Zij wordt gevolgd door een zeer pikant vrouwen-trio, waarin o.a. Carolina met de aanstaande gravin den spot drijft.

Het meest populaire stuk der opera is het duet voor bassen (Geronimo en den graaf) aan het begin van het tweede bedrijf. Men kan het een meesterstuk van komische kracht en fijne karakterteekening noemen, en zeker is het een van de stukken, die het meest hebben bijgedragen om den naam van Cimarosa lang te doen voortleven. Er zit pit in dit stuk, dat echter in de vertaling wel wat van zijn waarde verliest.

Behalve een fraaie aria voor tenor, is er in het werk ook nog een bekoorlijk duet tusschen Paolino en Carolina, op het moment wanneer het jonge paar het vaderlijk huis wil ontvluchten. Liefde, geheimzinnigheid, bevalligheid en schrik worden er met groot talent beurtelings in uitgedrukt.

De bewerking der finales is niet de sterkste zijde van Cimarosa. Hierin overtreft Mozart hem in hooge mate. Afgescheiden van het onderscheid tusschen genie en talent, ligt de oorzaak hiervan ook ten deele in de omstandigheid, dat in de finales der *Opera buffa* het vermogen der instrumentale kunst op den voorgrond moet treden, wijl het bij de zangers hier meer aankomt op hetgeen zij zeggen dan op hetgeen zij zingen, en Cimarosa het evenmin als de andere componisten der Napolitaansche school in die kunst bijzonder ver gebracht had.

De opera *Il matrimonio segreto* vond in Weenen een zeer geestdriftige ontvangst en moest zelfs, op verlangen des Keizers, op één avond tweemaal gegeven worden, hetgeen een zeer bijzondere onderscheiding was. In het Duitsch vertaald bleef zij nog lang op het repertoire, maar de meeste en ook meest gelukte voorstellingen beleefde zij in Parijs. In het theaterseizoen 1836-1837 werd deze opera aldaar op nieuw op het repertoire gebracht. De vertolkers waren toen Lablache (Geronimo), Tamburini en Rubini. Laatstgenoemde bracht door de voordracht der fraaie tenoraria alle toehoorders in verrukking. Lablache bleek echter de eenige te zijn, die voor de uitvoering dezer muziek den juisten toon wist te vinden.

Met de zege, door Cimarosa met de hiervoren genoemde opera behaald, is eigenlijk de gelukkige en roemrijke tijd voor hem afgesloten.

In 1793 keerde hij naar Napels terug, waarheen de roem van *Il Matrimonio segreto* hem vooruitgevlogen was en deze opera terstond bij zijn terugkomst gegeven werd. Zij werd 57 maal achtereen opgevoerd en Cimarosa werd daarbij met alle mogelijke eerbewijzingen overstelpt. Hij schreef verder nog verscheidene opera's voor de stad zijner inwoning, en ook in 1796 en 1798 voor Rome en Venetië, waarheen hij zelf reisde.

Niet lang daarna echter nam de loopbaan van den maëstro een ongunstigen keer, en dit ten deele door eigen schuld.

Het spreekt wel van zelf dat de roem van Cimarosa velen zijner collega's in de oogen stak en dat hij vooral in Napels talrijke benijders en vijanden had. Aan de spits zijner mededingers stond zijn oudere kunstbroeder Paisiello. Hij had intriges op intriges te verduren, waarover hij aanvankelijk zegevierde, gesteund als hij werd door een koninklijke onderscheiding, die hem ten deel was gevallen. Hij was namelijk benoemd tot Koninklijk Napolitaansch Kapelmeester en onderwijzer der jonge prinsessen.

Ongelukkigerwijze ging hij zich nu echter met de politiek bemoeien. Toen Buonaparte als Eerste Consul zegevierend in Beneden-Italië kwam en Cimarosa openlijk zijn sympathie voor de beginselen der Fransche revolutie aan den dag legde, was het met hem gedaan. Nauwelijks was de reactie gekomen en het Napolitaansche Huis der Bourbons weder tijdelijk in de regeering

hersteld, of Cimarosa werd gevangen gezet en ter dood veroordeeld. Slechts aan de voorspraak van bijna alle Europeesche hoven en in het bijzonder van die van de Keizerin van Oostenrijk, die een Napolitaansche prinses was, had hij te danken dat hij in vrijheid gesteld werd. Dit geschiedde echter slechts onder beding, dat hij het koningrijk zou verlaten.

Zijn eerste voornemen was nu, naar Petersburg te gaan, doch wegens ziekte kon hij het niet verder brengen dan tot Venetië. Daar componeerde hij nog voor paus Pius VII een Mis en stelde zich onder behandeling van 's Pausen lijfarts Piccioli, schijnbaar met succes, want hij was nog in staat een opera *Artemisia* voor het Carnaval te schrijven en die voor de helft af te maken. Op den duur echter bleek geneeskundige hulp niet meer te kunnen baten. Zijn ziekte nam spoedig toe en den 11^{den} Januari 1801 stierf hij.

Ofschoon Cimarosa zeer zeker de vergelijking met Mozart niet kan uithouden, zoo is hij toch een hoogbegaafd musicus en een der voortreffelijkste Italiaansche operacomponisten - in zeker opzicht de voorlooper van Rossini - geweest. Het is dan ook niet te verwonderen dat men in zijn land toebereidselen heeft gemaakt om den dag, waarop hij honderd jaar geleden stierf, op bijzondere wijze te herdenken. De Italiaansche minister van onderwijs heeft zich aan de spits gesteld van een commissie om den beroemden toonkunstenaar op waardige wijze te eeren. In zijn geboortestad Aversa zal een gedenkteeken voor hem opgericht worden en een tentoonstelling van alles, wat op hem betrekking heeft, zal onder het protectoraat van de Koningin van Italië gehouden worden.

Ook Weenen zal dien dag niet vergeten. Men heeft zich daar herinnerd, welke nauwe betrekkingen er tusschen deze stad en Cimarosa bestaan hebben. De componist zal er gevierd worden, evenzoo door een tentoonstelling en verder door een opvoering van ‘Die heimliche Ehe’. Deze zoogenaamde ‘Cimarosa-tentoonstelling’ zal den 6^{den} dezer maand geopend worden. Uit verscheidene plaatsen van Europa zijn bijdragen hiervoor ingezonden, o.a. van de hoftheaters in Petersburg, van de groothertogelijke bibliotheek in Weimar, van den Oostenrijkschen prins Johann Lichtenstein, van de Keizerlijke Hofbibliotheek en het Stedelijk museum in Weenen, en van de beroemde uitgevers Artaria aldaar.

Weenen heeft altijd de Italiaansche muziek in hooge mate begunstigd, helaas dikwerf ten koste der Duitsche.

Op het voorbeeld van Mozart is reeds met een enkel woord gewezen. Het kostte den grooten meester o.a. vrij wat moeite, de opvoering van zijn *Figaro* gedaan te krijgen, en dit niet alleen wegens de onverschilligheid van het publiek, maar ook door de intriges der Italianen. Vooral Salièri, de eerste kapelmeester aan het hof van Keizer Jozef II, begrijpende dat hij een geduchten mededinger in zijn jongeren kunstbroeder had, gebruikte al zijn invloed - en deze was groot - om hem tegen te werken. Gelukkig echter gaf de Keizer, ondanks zijn vooringenomenheid met Italiaansche muziek, ditmaal een blijk van verdraagzaamheid en rechtvaardigheid, door Mozart tegen de zelfzuchtige aanvallen van diens vijanden te steunen, en de opvoering kon doorgaan. Grooten bijval verwierf het werk toen echter niet.

Dan waren de burgers van Praag anders. Zij wisten de verdiensten van Mozart beter op prijs te stellen en onthielden aan het schoone werk hunne bewondering niet. Tot dank droeg de onsterfelijke meester zijn nieuwe opera, *Don Juan* aan de Pragers op en wekte daarmede bij hen een ongekende geestdrift. Te Weenen echter viel dit stuk, toen het voor de eerste maal gegeven werd, niet alleen ten gevolge van een slechte vertolking, maar ook, en misschien nog veel meer, door den wansmaak van het publiek, dat de opera *Axur* van Salieri boven *Don Juan* verkoos.

Beethoven heeft evenzeer te lijden gehad van die vooringenomenheid met de Italiaansche kunst. In *zijn* tijd was het Rossinianisme aan de orde van den dag en ook Weenen offerde daaraan. De tijden waren toen ook meer geschikt voor een lichte muziek als die van Rossini dan voor een ernstige als die van den schepper van zoovele grootsche instrumentaalwerken. Daarbij kwam nog de tijdelijke aanwezigheid van Rossini in de Oostenrijksche hoofdstad, die voldoende was om de hoofden der Weeners op hol te brengen en hunne ooren voor geene andere indrukken dan Italiaansçhe muziek vatbaar maakte.

Op de muziek van Rossini's *Barbiere* is Mozart van grooten invloed geweest, maar ook Cimarosa. Zoowel bij vergelijking van de aria's als van de ensemble-stukken is dit laatste merkbaar. Evenwel heeft Rossini zijn landsman Cimarosa spoedig overvleu-

geld, zoodat later, ten opzichte van rijkdom der Cantilene vooral, van vergelijking eigenlijk geen sprake meer kan zijn.

Met Rossini's *Tancred*, die tijdens het carnaval van het jaar 1813 in Venetië voor het eerst werd opgevoerd, treedt zijne beteekenis als opera componist meer op den voorgrond en begint een nieuw tijdperk der Italiaansche Opera.

Twee jaren te voren had hij zijn opera *Il Barbiere di Seviglia* in Rome doen opvoeren, en, zonderling genoeg, wanneer men nagaat welke groote bijvalsbetuigingen in den loop der tijden aan dit werk zijn ten deel gevallen, ontmoette deze opera bij die eerste opvoering hevige bestrijding. Ja nog sterker; er ontstond bij die gelegenheid in den schouwburg een hevig gemor, een beleedigend gefluit. Paisiello, die op dat oogenblik nog leefde en in hoog aanzien stond, had een gelijknamige opera buffa geschreven en misschien vonden de Romeinen het van een jong componist nu niet fijn gevoeld, op hetzelfde veld waar een beroemd voorganger lauweren behaald had, te komen strijden.

Er kwamen nog andere ongunstige omstandigheden bij en het een met het ander maakte, dat die eerste voorstelling van Rossini's meesterstuk een volkomen fiasco opleverde. De opinie der Romeinen sloeg evenwel plotseling om en de tweede opvoering had een ongehoord succes.

Zoo wisselvallig is de gunst van het theaterpubliek. Even wisselvallig zijn echter ook de meeningen over de kunst in het algemeen. De tijden veranderen, de kunst gaat met reuzenschreden vooruit, en zij, die later komen, kunnen zich nauwelijks meer voorstellen, hoe men werken, die thans zoo goed als geen belang meer inboezemen, eertijds heeft kunnen waardeeren.

Toch moet men niet onbillijk zijn. Men moet de werken beoordeelen naar den tijd, waarin zij gemaakt zijn, en de verdiensten erkennen van hen, die in dien tijd door hun genie of talent geschitterd hebben en de kunst hebben helpen vooruitbrengen.

In dien zin moet ook Domenico Cimarosa gewaardeerd worden.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 December.

Moet dit het begin van een nieuwen tijd, van een nieuwe eeuw heeten?

Ik geloof dat men zelden een jaarkring met zoo verdeelde gevoelens is ingegaan, als wij het den volgenden zullen doen.

Het is een jaar van teleurstellingen geweest, en ook de afgeloopen maand is met een teleurstelling begonnen.

Kruger zou in Berlijn niet door den Keizer ontvangen worden.

Men had gehoopt - ik weet niet wat, ... men had gehoopt wel niet op een daad, maar toch op een woord.

Evenals er een opinie van het publiek is, die zich lang niet altoos in een handeling uit, - waarom zou er niet even goed een opinie van vorsten kunnen zijn over hun gelijken.

Och, ze hebben haar misschien wel voor iedere voorkomende gebeurtenis, maar zij kunnen haar niet uitspreken. En een van de goede redenen daarvoor is dat de vorsten en de regeeringen in een glazen huis wonen, waar ze van hun kant de steenen tegen aan moeten vreezen.

De volksopinie is iederen tijd nieuw, zij rekent niet veel met verleden en toekomst, zij heeft niet veel geweten. Wanneer ze lang geschreeuwd heeft: Dood aan Dreyfus! gaat ze plotseling, Leve Kruger! roepen, zooals in Frankrijk 't geval was; en als ze heftig is opgekomen tegen rechtsverdraaiing, gaat ze daarna zelf haar ooren voor de billijkheid sluiten, zooals we nu in Engeland zien gebeuren.

Maar de regeeringen hebben een geweten, en moeten er een op

nahouden. Dikwijls is 't een boos geweten, en gewoonlijk is 't verhard.

Er spoken daarvoor Armenische bloedbaden en Finsche onrechtmatigheden .....

Toch bestaat er altoos een hoop in 't hart van de menschheid dat een nieuwe gebeurtenis een nieuwe wending aan den loop der gedachten en der handelingen zal geven. En het blijft bij het oude, ondanks congressen en vredesconferenties.

De handelingen spruiten in de historie niet voort uit de meeningen van de wereld, maar de meeningen moeten den invloed ondervinden van de actie.

Daarom richt zich het oog van de wereld thans weer uit Europa naar Afrika, omdat daar, op het eigen terrein van den strijd, de strijd toch wel zal en wel moet worden beslist.

De hoop is weer verlevendigd ten gunste van de strijders voor de onafhankelijkheid.

Want de ruwheid van de Engelschen heeft er het verzet niet kunnen onderdrukken, maar integendeel bestendigd en versterkt.

Zij heeft de menschen van 't land gedwongen militairen te zijn, sinds ze, door het verbranden der hoeven hun de gelegenheid heeft ontnomen om weer boeren te worden.

De krijg is thans het gewone bedrijf van het volk, en het is gebleken dat Engeland nog veel meer macht naar Afrika zal moeten zenden wil het binnen afzienbaren tijd zijn macht in een geheel veroverd land doen gelden.

Het heette dat de oorlog geeindigd was, of zoo goed als ge-eindigd, nu hij eenmaal in 't stadium van de guerrilla was gekomen. Maar de guerrilla blijkt juist voor de Boeren de rechte manier van oorlogen, en van voor hun vijanden gevaarlijk oorlogen te zijn. Het terrein van den strijd breidt zich uit, de verbindingen der Engelschen worden bedreigd, een opstand in gedeelten van de Kaapkolonie behoort tot de mogelijkheden ... zoo voegt zich voortdurend nog ring aan ring in de oorlogsgebeurtenissen, en de ketting reikt al verder en verder in de toekomst.

Maar wie verwacht er een klare, flinke oplossing van het Zuid-Afrikaansche vraagstuk?

De kans op teleurstellingen blijft nog altoos zooveel grooter dan de kans op succes voor de vrijheid.

En moet dan het eenige uitzicht, ten voordeele van de Boeren, de mogelijkheid wezen van verwikkelingen tusschen de mogendheden van Europa.

Ja, het is met een ongerust hart dat men de toekomende eeuw te gemoet gaat.

De zaken in China slepen.

Eindelijk is men 't, van den kant der vreemde mogendheden, eens geworden over de voorwaarden aan China te stellen. Zij heeten onherroepelijk; en zij zijn heel streng, want zij bepalen niet alleen de straffen en vergoedingen voor het ondergane onrecht en nadeel, maar zij eischen voorziening tegen toekomstige handelingen van het Chineesche volk en de regeering, en passen daarvoor harde middelen toe.

Maar men behoeft er niet aan te twijfelen of China zal uitvluchten zoeken, en van de verborgen oneenigheid der tegenover het rijk vereenigde machten gebruik maken, om zoolang mogelijk aan den dans te ontspringen.

En er is overal materie voor oneenigheid.

De Senaat van de Vereenigde Staten heeft een uitdagende houding tegenover Engeland aangenomen in zake de regeling van de aangelegenheden met betrekking tot het Nicaragua-kanaal. Frankrijk heeft met spijt vernomen dat Engeland en Duitschland vooreerst hand aan hand zullen gaan. Om zijn eer op te houden, zal Frankrijk dus zijn hoogen bondgenoot en vriend, den Czar van Rusland, tegen de anderen willen uitspelen, en zoo 't in China gaat haperen aan eensgezindheid, zal het Rusland daar voortdrijven ...

Maar de Czar is ziek geweest, en zwak gebleven ....

Och, de eeuw die wij ingaan begint met krankheid.

Brieven van Potgieter aan Busken Huet.

Van de belangrijke briefwisseling tusschen Potgieter en Huet blijft de eene helft - de brieven van Huet - nog tot 1925 achter slot en grendel. Zoo heeft het mejuffrouw Potgieter gewild. Van de andere helft - Potgieters brieven - kan de openbaarmaking in den loop van dit jaar te gemoet worden gezien. Dank zij de welwillendheid van den heer Gideon Busken Huet zijn wij in staat gesteld van die brieven een twaalftal af te drukken. Zij loopen van Januari 1861 tot Januari 1864 en zijn dus uit den tijd van Potgieters eerste kennismaking met Huet en van Huets toetreden tot de Gidsredactie (1863). De laatste hier opgenomen brief is van Januari 1864, een jaar vóór het uittreden van beide mannen uit de redactie van *De Gids*, naar aanleiding van het bekende Januari-nummer van 1865.

DE REDACTIE.

I.
28 Januarij 1861.

Hierbij, Lieve Vriend, de dikke deelen over Chateaubriand.[1)] Of zij u, nu of later, voor uwe voorlezingen zullen van dienst zijn, ik geloof slechts zeer indirect. Sainte-Beuve had vóór zich al wat gij doorgaans tegen u hebt: een auteur dien ieder kent, een werk of werken die elk gelezen heeft. Hij

1) Sainte-Beuve, Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'Empire. Paris 1861. - Oorspronkelijk een cursus, in 1849 door Sainte-Beuve te Luik gegeven. - [Deze noot en de volgende, die niet tusschen [ ] zijn geplaatst, zijn van de hand van Cd. Busken Huet, die een zeker aantal brieven voor de uitgave had gereed gemaakt.]

behoeft niet te beginnen: ‘Er was eens’, hij haalt slechts spaarzaam aan *hoe* er geschreven staat. Dat maakt ‘Causerie’ in den eigenlijken zin eerst mogelijk; de toeluisteraars bij hem doen nog iets anders dan louter inlichtingen ontvangen.

Maar laat mij u daarom toch niet van de lezing afschrikken! Trouwens er is geen gevaar. Gij zult het boek naauwlijks inzien, of u vermeiden, verbeeld ik mij, in dien schat van opmerkingen, in die vele kleine trekken, in dat spel van licht en schaaûw, nergens schril, zelden zelfs scherp getoetst, en die toch ten slotte een zoo volkomen beeld geven, dat men den schrijver volle regt op zijn dubbel motto toekent.

Ook trof mij de toon, als ‘Cours’ voor jongelui uit Luik beschouwd, bijzonder.

Gaarne verneem ik later uw gevoelen, vooral dat van Mevrouw Huet, - al stel ik er Chateaubriand door op eene proef, die zijne persoonlijkheid bezwaarlijk zal doorstaan.

Maar hoe onbeleefd is mijn antwoord, de hoofdzaak het lest! Houd het mij ten goede, ik had behoefte eerst te praten over een punt, waarbij tusschen ons, verbeelde ik mij, van geen verschil van gevoelen sprake kan zijn, voor ik een snaar aanroer, die u minder welgevallig klinkt.

Of gij uw publiek, of gij uzelven verpligt zijt, de verslagen uwer lezingen[1)] van Alberdingk Thijm, al of niet tebeantwoorden? Lieve Vriend! gij vraagt het aan iemand, die heel zijn leven van gevoelen is geweest, ‘that, if he had his say, another may have his.’ Ik heb het bewezen bij den aanval van Beets over ‘Stichtelijke Poezy’ enz., ik hoop er aan getrouw te blijven.

Ten anderen, er is tusschen U en Thijm een zoo groot verschil van standpunt in de beschouwing van Bilderdijk, dat ge beiden levenslang over den man zoudt kunnen schrijven, zonder elkander vele schreden digter te komen. Voor Thijm is Bilderdijk de typgeleerde der 18de eeuw bij uitnemendheid, de waardeerder der midden-eeuwen, de man van het autocratisch beginsel, de catholijk in den dop misschien. Daar-

1) Voorlezingen over de nederlandsche letteren uit den tijd der Bataafsche Republiek, gehouden te Amsterdam en elders in den winter van 1860-61.

over zult gij het dus nooit eens worden. Maar over den mensch, over den dichter dan? Bij Thijm zal de eerste uit piëteit vergoêlijking voor vele gebreken vinden: wat ons beiden betreft, zou Töpfer ons ‘la bosse du respect’ hebben toegekend? Mijn kale kruin geeft zich den eersten de beste bloot, de knobbel faalt; maar onder uw zwarte haren, schuilt hij er? Voel eens! En de dichter Bilderdijk? Gij weet, aan wiens zijde ik mij schare; maar oneindig beter middel dan lof met blaam te weerleggen, zijn proeven als gij indertijd in den ‘Spectator’ gaaft.

Thijm als Letterkundig Geschiedschrijver te geven, zou het billijk zijn? Wie Thijm wil schetsen, geve geheel die belangrijke persoonlijkheid, geleerde, schrijver, dichter tevens, representant van het beste wat het catholicismus in ons land, in onzen tijd oplevert. Hij waardere heel zijne studie ondanks al hare eenzijdigheid zoo krachtig. Zijt gij er onbevangen genoeg toe?

Ik geloof neen. U ergeren vele gezegden, vele aanmerkingen, die ge zegevierend zoudt kunnen weêrleggen; maar eer gij er op uwe beurt boos over wordt, herinner u, hoe velen malen uwe malice *hem* moet hebben gegriefd.

Tout cela n'est dû qu'à vous, Monsieur!

Het was geestig aangebragt het was waar; maar wij constitutionelen van 1860 hebben goed praten: ‘il faut juger les écrits et les hommes d'après leur date.’ La femme-auteur le sentait parfaitement.

Er is nog iets. Gij kunt gemakkelijk edelmoedig zijn, want gij hebt het publiek, gij hebt de meening van den dag op uwe zijde; en gij *moet* het, dunkt mij, wezen, want voor een geest als de uwe, kunnen uwe oordeelvellingen, ten gevolge van eene, o ik erken het gaarne! verbazende, maar toch uit haren aard nog slechts *voorloopige* studie over de litteratuur van 1780-1800, nog geen *eind*-oordeelen zijn.

Ziedaar opregt mijn gevoelen, dat ik te gewilliger uitbreng, dewijl ik er mij in stilte op te goed doe, meê te hebben behoord tot degenen, die u tot de poging aanspoorden; daar ik ons publiek met den aanvankelijken uitslag gelukwensch. Intusschen, het is maar opinie tegen opinie; gij zijt jonger, en dus - ik behoef u niet te zeggen dat de ‘Gids’ u niet enkel in het Album, u ook in de Voorzaal gaarne zal zien

verschijnen. Mag ik er bijvoegen, dat ik ook geen zwarigheid zou hebben gezien, Alberdingk Thijm er met zijne verslagen toe te laten? Gij zijt jonger, en dus - maar gij kunt het in wie vast ouder wordt niet laken, dat hij ongaarne twee talenten, die hij om strijd waardeert, hun beste gaven zou zien verspillen in een pleit, dat toch niet tusschen hen te slechten valt; dat voor wie beider individualiteit kent, alreeds geslecht is! Het is mogelijk, dat ik de zaak dus op het terrein des harten overbreng: zou het wonder zijn, daar ik beiden liefheb?

En nu, als ge Chateaubriand gelezen hebt, zeg mij dan eens wat er toch in de lucht was, dat ons schier te gelijkertijd na Jean Jacques, Werther, Obermann, René gaf, en of ge niet gelooft dat ook Willem Bilderdijk aan die zonderlinge ziekte, aan dat ‘terrible ennui’ heeft gelaboreerd, dat Byron ons allen deed naäpen?

Ik dank Mevrouw Huet hartelijk voor hare heusche gedachtenis. In hoop in de lente Gideon zoo weêr te zien, dat ik hem naauwelijks herken. Vele groeten van mijn familie. Na vriendelijken avondgroet,

Van harte de Uwe.

P.S. Als ik verschooning vraag voor 't schrift, had ik dezen niet moeten zenden.

II.
Amsterdam, 1 Januarij 1863.

Lieve Vrienden!

‘Wenschen zijn ijdel’, zegt het hoofd, maar het hart geeft ze er niet minder gaarne om lucht. En zou ik het dan verheelen, dat Ge gister avond ten onzent zijt gedacht, dat wij U vrolijk en opgeruimd, hersteld, in ons midden terug verlangden? Gelukkig waren de berigten tot nog toe bevredigend, - ondeugend genoeg heb ik mij heden ter beurse zelfs met Uw broeder geamuseerd met die keelspiegel (?) en het stil houden der tong!

En toch, liefste Vriend! behoefdet Gij wel naar Tubingen te gaan om dat te leeren? Als Uw opstel in de *Gids* voor deze maand[1] eene Intreêrede was in onzen kring, en ik U had te beantwoorden, wat zou ik eene heerlijke stoffe hebben, in Uw fijne kritiek van Heije - en wat Ge verzwijgt! Ge geeft eene bloemlezing van de veelzijdigste soort, en Ge laat hem zelven de toepassing over. Het is een allergelukkigst stukjen, de beschouwing van die kinderwereld boeit - tot zij eensklaps in breede trekken de gansche Fransche Letterkunde onzes tijds, in een treffend beeld aanschouwelijk maakt.

Hoe wij ons gevleid hadden U aanstaanden Woensdag avond in ons midden te zien! Maar al is de operatie afgeloopen, in *dit* saizoen zult Gij de tehuisreize niet zoo overijld mogen doen om dan reeds weerom te zijn. Het is waar, de eerzame Haarlemmer roept luidkeels om U, hij doet het niet enkel dewijl hij geen orde onder de Grieksche soldaten weet te houden. Waartoe die errata? Geel was de eenige Generaal ten onzent, die er zich aan ergerde als de bajonetten scheef stonden, of de patroontasschen op de verkeerde heup hingen. De zetter was wel dwaas zelf zijne feilen aan het licht te brengen, Bake ziet zoo scherp niet, Cobet leest geen couranten en Bakhuizen heeft nog zijn Necrologie[2] te leveren.

Scherts ter zijde, als Ge Woensdag niet weerom kunt zijn, schrijf mij eenige regelen hoe het U en de Uwen gaat. - Ge zult er ons en de belangstellende vrienden door verpligten.

Is Gideon niet in de wolken geweest, over al die *Christ-Baüme*? Of heeft hij - ik hoop het van den Hollandschen jongen - te fijnen zin voor kleur om vrede te hebben met dien bonten poespas, te ondragelijker misschien dewijl hij aan dat stemmig wintergroen wordt opgehangen? *Parure de l'hiver* noemde Mevrouw de Stael die dennen en *deuil de l'été* - ach! dat die vernuften toch nalieten de natuur om den wille hunner phrases allerlei gekheden te laten doen

1) Het opstel *Kinderboeken*, later herdrukt in deel VIII der *Litter. Fantasiën*.
2) [Waarschijnlijk toespeling op een door Bakhuizen beloofde studie over Geel, op het einde van 1862 overleden. In een lateren brief komt Potgieter hierop terug.]

van welke zij niets weet. *Parure et deuil, libre à vous, Madame la Baronne, de les porter tour à tour - mais pour elle, elle ne désire ni briller ni intéresser*!

Ge zijt in Tubingen, gedenkt men er Nippold nog? Ik heb U vele groeten van hem over te brengen, hij was in Caïro ter herstelling na maanden lang in Jeruzalem zeer ziek te zijn geweest! Arme jongen! Maar nu, hij leeft nog in zijn David Joris, enz. en van de phantasie die wij in zulk een toestand plagen zien als zeven duivels verraadt zijn brief geen zweem. Hij schijnt, in spijt van zijn bezield voorkomen, geboren om te snuffelen.

'Dat hebt ge onder de Duitschers meer!'

Maar ik weet niet of in Tubingen wel vergrootglazen, en vooral handige oogartsen zijn, welke bij mijn schrift zeer te stade komen, als Ge misschien zoudt moeten inroepen, zoo ik nog langer studie van U vergde.

Vele groeten van mijne tante en zuster, ook van Zimmerman en zijn vrouw. Wij zien verlangend naar een woordje uit, - alles liefst aan Gideon, *nur nicht zu*.....![1)] (duitsch meel is zeer *schwerfällig*.).

Van harte
de Uwe.
1 Jan. '63.

III.
Amsterdam, Januarij 1863.

Lieve Vrienden!

Schwabenland heeft tot nog toe een lieflijken indruk op mij gemaakt door Uhland, ik ga nu van de Schwaben houden om von Bruns[2)] en de zijnen.

Uw opgeruimde hartelijke brief is mij een waar genot geweest, heb er dank voor, en daar wij elkaâr begrijpen, laat dat stijve 'Heer' weg, men wordt immers niet te oud om louter vriend te zijn!

1) [Onleesbaar.]
2) [De hoogleeraar door wien Huet geopereerd was.]

Ge ziet, de post heeft zijn pligt gedaan en veel vlugger dan Gij geloofdet dat een Tubinger zijn kon. Zondagavond in de bus bezorgd, had ik Uwe letteren Dinsdagmiddag ter beurze. Toen ik daar, in een hoek, bij dat kalm gasvlammetje stond te lezen, dacht ik in mijzelven, al dat gedruisch om mij hoorende: Zou er onder die gansche schare iemand zijn die vermoedde wat er in mij omgaat?

Wat is het leven toch rijk aan verborgenheden.

En aan teleurstellingen! zucht die goede Engelbregt, die daar zooeven door het gruwelijkst weder van den Amstel tot mij komt, geloovende de Redactie van *de Gids* vergaderd te vinden, en verneemt dat dit eerst over acht dagen, den 14^{den} het geval zal zijn.

1°. komt Vissering dan over.

2°. zijn Zimmerman en Veth beiden ongesteld.

3°. heeft iemand een stille hoop, dat zeker huis in Haarlem dan weder het aardig gesnap van Gideon zal hooren, papaatjen toeroepend niet te lang te Amst. te blijven.

Quack laat hartelijk groeten en voortdurend succes wenschen; ik heb hem heden ter beurze het aanvankelijk gunstig berigt medegedeeld. Mijn tante en zuster verheugen er zich om het zeerste in, de eerste hoopt U spoedig eens te kunnen plagen dat U in Tubingen genezing moest geworden.

Ik vind het eene piquante gedachte dat Gij over de Van Lenneppen[1)] schrijft in het hartje van Moffrica. Voor Cornelis was het maar het land van de hannikenmaaijers en David Jacob - ja geleerden leverde het wel op maar overigens waren ook voor hem die Germanen toch maar barbaren!

> Ist denn im Schwabenlande verschollen aller Sang?

of hebt Ge nog iets gezien dat U aan Eberhard der Rauschebart herinnert? Is het de dichter of de traditie aan welken wij den schoonen regel verpligt zijn:

> Ob er vielleicht im Stillen geweint man weisz es nicht!

Uhland wint het door dezen verre van Scheffer.

1) Artikel over Cornelis van Lennep en de zijnen.

En nu stil de tong, en weg de polyp. Vele groeten aan Mevrouw, aan Gideon wat hem lief is.

Van harte,
de Uwe.

IV.
Amsterdam, 24 Maart 1863.

Lieve Vrienden!

Gij hebt haar kort gekend, maar genoeg om te gevoelen, wat ik verloren heb; genoeg, om op uwe deelneming te mogen rekenen.[1)]

De beterschap van Zondagmiddag was bedriegelijk. Ja, de koorts was gebroken, doch de verschijnselen verrieden eene pneumonie, die gisterenmiddag vijf ure de arme lijderes had doen bezwijken. Welk een slag!

Geloof mij, ik ben de eerste om mij te zeggen, dat ik dankbaar wezen moet; dat op vijf-en-zeventig jarigen leeftijd voor haar slechts kwalen en verminderen het verschiet waren, - een toestand, dien zij zou hebben begrepen, die haar ondragelijk zou zijn geweest. God heeft er haar en *mij* voor bewaard. Maar toch ben ik bitter bedroefd. Veertig jaren intieme omgang, eerst als kind, door haar opgevoed, vervolgens altijd zamen, als jonkman onder velerlei bitterheid, als man in gelukkiger uiterlijke omstandigheden, maar slechts even gelukkig naar het hart, als vroeger in den weêrspoed. O, houdt mij het woord uit het harte ten goede: gij die zeker in de laatste jaren zamen veel beproeving hebt ondergaan, waardeert uw leed wèl, mort er nooit over, als Gideon er ten deele onder opwast! Het juk in zijn jonkheid te dragen is genade. Er zullen dagen komen, waarin het u, naar de wereld zegt, beter zal gaan; maar als gij dan dat kleine

1) Potgieters tante, mejufvrouw W. van Ulsen, 23 Maart 1863 te Amsterdam overleden.

huisje[1] voorbijgaande elkander afvraagt, als de goede vrouw het mij bij onze vroegere woning deed:

Was het wel zoo zwaar? Waren wij niet met kleinigheden gelukkig?

dan zult ge ja zeggen, hoeveel stoffe tot dankbaarheid gij overigens hebben moogt.

Het heeft mij goed gedaan zoo eens mijn hart uit te storten. De doode hield zooveel van ubeiden. Zoo iemand eerbiedigde zij eerlijke overtuiging, ook al kon zij voor haar gemoed, in de beschouwing waartoe deze voerde, geen bevrediging vinden.

Génestet kende haar in dat opzigt volkomen. O die avonden, als hij kwam, en zij zamen twistten, en toch vrienden bleven.

Van ganscher harte

de Uwe.

dinsdagochtend.

V.
Half Oktober 1863.

Lieve Vrienden!

Een goede kennis van ons drieën - dien gij beiden beter kent dan ik, al meen ik het genoeg te doen om met hem op te mogen hebben - heeft onlangs beweerd: ‘dat het hartstogt is die den dichter maakt.’[2]

Ik gevoel geen lust ter wereld, de stelling te bestrijden. Ik wensch haar slechts te bevestigen, zooals de uitzondering het den regel doet, door de bijvoeging: ‘Overal, behalve in Holland.’

En dan beroep ik mij op den wie weet hoevele malen onsterfelijken Van Alphen, het onsterfelijkst (als hier de overtreffende trap pas geeft) door zijn onwaar:

> Een vriend, die mij mijn feilen toont,

1) Te Haarlem, in de Zijlstraat.

2) ‘Misschien geeft men er zich niet genoeg rekenschap van, dat hartstogten op te wekken de eigenaardige roeping is der kunst, en dat eene magt die bestemd is driften te doen ontwaken, ook zelve uit driften moet geboren zijn?’ - Opstel over Jacob Cats.

door zijn moraliseerend:

Alexis heeft zijn zusje lief;

en bovenal door zijn op duizend tongen levend, in keuken en kelder voerend:

'k Zie de gele bladers vallen.

Wat is het jammer van die laatste gedachte! Herinnering had hier zulk een rijk, zulk een schoon thema. Wat behoefde hij het de toekomst te laten vormen!

Er zijn eenvoudige lieden, volstrekt geen aanspraak makende op den rang en den roem van den Heer Van Alphen, die het dichterlijker weten op te vatten. Het vroege voorjaar zag ze misschien in diepen rouw. Daar kwam eene liefelijke lente, een heerlijke zomer, en de sombere stemming werd stille weemoed, werd dankbaarheid en voor het genot des verledens, en voor dat van het heden.

'k Zie de gele bladers vallen,

en ze gedachten aan een der schoonste, schitterendste dagen van den herfst, toen ze met lieve vrienden mogten omdolen in dat eigenaardig Hollandsch landschap, 't geen de dubbele weelde van bosch en zee schier te eener stond genieten doet; - ze gedachten er een geestig gesprek, een gastvrij keurig onthaal bij, de invallende schemering, - een maneschijn, - de verrassing eener zoo fijn gevoelende vrouw des huizes waard.

'k Zie de gele bladers vallen.

Wat hebben wij het heerlijk getroffen; maar weest gij beiden gedankt voor alles, waardoor ge dat genot hebt verhoogd.

Hoe blijde ben ik, dat Van Alphen's afschrikkend voorbeeld mij verbiedt, nu de toekomst het thema te laten vormen. En toch begroet ik hem in gedachte met vreugde, den dag, zij hij maar guur, of frisch koud, bleeke November- of glinsterende Decemberdag, waarop ge ten onzent komen zult, en zelfs ‘het pogen zoet zal zijn in 't worstelperk der vriendschap.’

Maar Gideon moet meê van de partij zijn.

Ik meen u, beste vriend, beloofd te hebben, aan van Limburg Brouwer over zijn voornemen Renan's *Vie de Jésus*

te behandelen, te zullen schrijven (Een leelijk zinnetje!) Het is als ik vermoedde: hij komt aanstaanden Woensdag[1] *niet* over. Hij leeft op régime, gaat vroeg naar bed, zit niet graag in een rookhok, en drinkt geen wijn. Het laatste is de grootste opoffering - die echter te doen ware als ze maar helpt. Dat ik van harte hoop! Zie hier wat hij mij ten opzigte van uw plan antwoordt:

'Ik vind het uitmuntend, dat Huet het boek van Renan behandelt, en juist de wijze, welke hij voorstelt, komt mij ook de beste voor. Ik voor mij was eerst bijzonder met het werk ingenomen, maar na het eenigen tijd te hebben laten liggen, begon mijn lust om er een aanprijzend artikel over te schrijven zeer te bekoelen, althans uit een philosophisch en streng wetenschappelijk oogpunt. Uit een letterkundig schijnt het mij voor eene bespreking,' (ik twijfel, of dit wel Hollandsch is, amice?) 'voor eene bespreking in den *Gids* zeer geschikt; maar dat is dan ook voor 't oogenblik aan niemand beter dan Huet opgedragen, als theoloog en letterkundige tevens.'

De eerste zin eischt geen andere toelichting, dan dat ge plan hadt, schreef ik hem, het vooral letterkundig te waarderen, en u voorneemt, van de velerlei uitingen ten onzent over het werk geen notitie te nemen, ten minste geen gewag te maken. Ge zult van het laatste besluit niet terugkeeren, amicissime! als ge het taaije stuk in den *Tijdspiegel* en het gewawel van Henriëtte Maria L. (Was zij niet de schrijfster van '*Coquetterie*'?) en de *Vereeniging* van deze maand sliktet!

Politiek Overzigt? Il y a du progrès: en ik geloof dat Zimmerman, als hij de binnenlandsche blijft behandelen, een ander, maar niet niet minder publiek zal krijgen, dan onze geniale Quack. Ik weet niet of deze Woensdag overkomt: ik twijfel er zeer aan. U schrap ik bepaald door; maar, spijt het mij van beiden evenzeer, uwe redenen billijk ik.

Ik heb hedenmorgen een even hartelijken als hupschen brief van onzen vriend Kruseman ontvangen, die mij voor alles verpligt, u dank te zeggen voor het begin der vele moeite, die gij u om mijnentwil getroostet en, hoop ik, verder getroosten zult. Ook over de kwestie, in dien brief

1) Redaktie-avond van den *Gids*.

behandeld - de voorwaarden - roep ik waarschijnlijk later uw oordeel in. Waarschijnlijk zeg ik, dewijl ik vreeze, al te lastig te worden. Om niets ter wereld zou ik willen dat Kruseman, bij het boekske[1] dat mij populair zal maken, geld verloor!

Maar al hebt ge Zondagavond rust, ik mag van uwe oogen geen verdere vermoeijenis vergen. Het is reeds te veel! Sophie verzoekt hare hartelijke groeten. Geloof mij als altoos

Uw beider
Zaturdagavond.

P.S. Laat dien oflifantssnuit toch overschilderen. Gideon heeft gelijk. Neen, beste jongen, ‘hij moet van buiten niet roze wezen!’

VI.
12 November 1860.[2]

Schrikt niet, lieve Vrienden! Gideon zal geen leed geschiên: 't zijn onze novellisten maar! Een goêlijke troep, dien ik gaarne eens uitgemonsterd zag: daarom zende ik den heelen hoop, alleen die van 1861 en 62 uitgezonderd. Ze zijn bij den binder. Waarschijnlijk hebt gij ze zelf, anders komen zij later. Gij hebt maar te gebiên.

‘Het is een corvée!’

Inderdaad; maar de man, in wien ik gaarne den toekomstigen historicus onzer litteratuur begroet, moet door dien - brijberg heen. Meer is het niet, minder ook niet. Geel zou zeggen: niet eens rijstenbrij, ten minste heel weinig suiker en nog minder kaneel. En toch heeft ons publiek er van 1848 af, op geteerd!

- - - Gasthuys Peter,
Soo ick vraech jou ouwe Haen,
Als hij siet dit geckspul aen:
Maecken 't jonge Hanen beter,

1) [De herdruk van Potgieters opstellen, als *Proza* bijeenverzameld.]
2) Met een pak jaargangen van almanakken en tijdschriften, waarin bijdragen der voornaamste nederlandsche novellisten.

Als het ouwe hock veur heen?
'k Wedt hij 't hoofd schudt, en kraeyt neen.

We hebben de rijmelaars verjaagd: hebben wij aan de novellisten gewonnen? Hoe schaars zijn geest en gemoed! hoe vloeit gezeur en gewawel over!

Veel pleizier, amice, in de lectuur.

Maar nog eerst mijn hartelijken dank voor de verbeteringen in de proeven. Ga dus voort, en ge zult mij wezenlijk verpligten.

Aan Gideon beterschap met het orgelkeeltje. Aan Mevrouw de groete van Sophie en mijn respect.

Van harte de Uwe.

VI.
5 December 1853.

Lieve Vrienden!

Hoe ik wenschte dat gij nooit dat aardige opstel van Rigault: ‘Les Jouets d'Enfant’ had gelezen!

Nevensgaande kleinigheid voor Gideon[1)] zou er dan beter afkomen.

Maar nu gij het eenmaal kent, au risque van de Engelsche sujetten te verfoeijen, lees het nog eens over en vermaak u met den wansmaak onzer overburen, terwijl het jongsken de lieve kleine handen vol heeft met die soliede blokken.

Ge beproeft het misschien, maar het gaat niet. Ieder oogenblik wordt Mama niet enkel afgeleid, maar geroepen, om uit te leggen wat die groepen beduiden. Lieve hemel, wat heb ik gedaan! Volstrekt niet gedachtig aan de les: ‘Qu'on éloigne des yeux de l'enfant tous les objets qui altèrent en lui l'idée de la beauté’ (zie mij dien verwenschten roodrok eens aan! - of die crinoline! - of dien cygne monstre!), bezorg ik Mama hoofdpijn, om allerlijk geschiedenissen te bedenken bij die onmogelijke toestanden.

Wat haalde mij dan toch over om dat ding te kiezen?

Ik geloof haast eene geheime sympathie met mevrouw

1) Een engelsche blokkendoos, als Sint-Nikolaasgeschenk.

Elize, systeem Fröbel, the Cube. Inderdaad, ik heb legkaarten voor kinderen altijd eene kwelling gevonden. Die lieve vingertjes, zegt men, hanteren ligt die kronkelende stukjes; maar zij breken ze ook, en dan is de pret er af. Ook laat er zich niets anders van bouwen. Ook kan men ze niet door de kamer gooijen naar lust.

Zie eens, Gideon, daar kunnen deze tegen!

Eerst bouwen we er een toren van Babel van.

Om valt hij.

En nu kegelen wij er mee.

Daar gaan zij over de tafel! Dan door de kamer. Zit ze na, jongen. En hij giert het uit, en het doel is bereikt!

Zondag is de vergadering, als ge weet, ten mijnent. Wanneer zullen wij u zien, lieve Vriend? Er valt het een en ander te bepraten, vooral hoe gij over het Politiek Overzigt denkt.

Vele groeten van Sophie. Gooi maar, Gideon!

Van harte de Uwe.

VIII.
9 December 1863.[1)]

Aan mijn vriend Cd. Busken Huet, met allerlei armzaligheden ter beoordeeling:

Een distel heet een leelijk ding,
En smakeloos, zoo zou men meenen,
Wie aan een handvol kiezelsteenen,
In goud gekast, haar vorm dorst leenen
Voor borstspeld of voor zegelring.
Toch weet de Schotsche juwelier
Den hoop tot zulk een klis te groepen,
Dat Princess-Street u uit hoort roepen:
‘Mogt drie pounds sterling ik versnoepen,
Mijn liefste kreeg dat souvenir!’

Een criticus, een lastig heer,
Die met de schare schijnt te sullen,
Door haar lamzaligheên te onthullen,
Verscholen in een tiental prullen
Die men der komenij vereer! -

1) Nogmaals met een pak modern nederlandsch proza en nederlandsche poëzie.

Hoe gij dat oordeel, lieve vriend!
Weêr zult beschamen bij dit zoodje!
Gij neemt het onkruid schalk in 't ootje,
En blijft er graan, ook maar een loodje,
De toekomst blijkt er meê gediend.

Twintig regels, lieve Vrienden! en tòch alweêr een duisterheid voor wie niet weet, dat de Schotsche dames broches van pebbles dragen in goud gezet, in den vorm van *the thistle*, en dat Princess-Street de mooijere Kalverstraat van Edinburgh is.

Vele groeten van Sophie aan Mevrouw. Het gaat met Gideon beter, hopen wij. Als wist de jeugd van rusten en - roesten!

Van harte de Uwe.

IX.
19 December 63.

Lieve Vrienden!

Uw heusch briefjen van dinsdag zou eer beantwoord zijn, als ik niet alweêr een Vreempjen over had gehad (luidt het echt Amsterdamsch?) en mijn homonym niet ware getrouwd. Thans is de laatste op weg naar Brussel, en de eerste op weg naar Bremen. God speed them, en God bless them!

Van *on*gelegen komen is geen sprake. Willen wij zaturdag 26 dezer bepalen, met volle vrijheid uw programma, zooals het in uw episteltjen luidt, uit te voeren of nog te wijzigen?

'Convenu.'

Merci!

Ofschoon we nog geen menschen zien, zou het mij aangenaam zijn geweest als Zimmerman en zijn beminnelijke, guitige vrouw hadden kunnen komen. Maar de toestand van den heer Vrolik zal het hun, vrees ik, verbiên. Als hij dien dag nog beleeft!

Het gaat Gideon, hoop ik, beter; hoezeer die verschijnselen

in de keel lang schijnen aan te houden. Ten minste is dit bij een paar kennissen het geval. Ik zou hem zoo gaarne bij de Nijlpaarden hebben gebragt; maar uitstel is geen afstel: het zal wel weêr lente worden.

Wat hebben die nieuwe dichters en dichteressen leelijke namen. De mijne is burgerlijk, *soit dit en parenthèse*. Er zou zelfs met *van* noch *tot* verhelpen aan zijn. Maar:

> mijnheer Meys en jonkvrouw Bär,

vielen er leelijker uit te kiezen?

Wèl is het waar:

> Geen geslachtslijst houdt de faam,
> Maar rigt haar voet naar alle *kanten*!

Ook een twijfelachtig-hollandsch rijm. Wat mag er toe verpligt hebben? Lanterfanten, misschien? Maar waar komt dat mooije woord van daan?

Des vragens zou geen einde zijn, en daarom, na beterschap aan Gideon te hebben gewenscht, met vele groeten van Sophie

Van harte de Uwe.

X.
5 Januarij 1864.

Vergeef mij, lieve vriend! dat ik eene taak,[1)] die ik met lust en liefde aanvaarde, begonnen met uw proefblad te bederven. Eerst op het laatste zijdjen merkte ik, dat gij dit voor de drukkerij hadt bestemd. En toch is het misschien goed dat het gebeurde, - dat gij mij in het vervolg uw blad zondt, voor geen andere oogen dan de onze bestemd? Als ge die bewaardet en later eens nasloegt, en opmerktet wat ge niet hadt gewijzigd, zoudt ge mij kunnen leeren waar *ik* mij gestooten had en toch geen ander het deed 'Als of er ten onzent zoo uitvoerige kritieken verschenen!'

Ça viendra, en gij zelf zult dit het eerst ondervinden.

Intusschen, eere wien eere toekomt, dit blad houdt haast geen ergernissen in. Ergernissen? gij geeft ze zonder het te willen. Het is zoo natuurlijk. U is het christendom niet volkomen, om met Goethe te spreken, de 'boom waartegen

1) Het doorlezen der drukproeven van *Polemische Fragmenten*.

de arme menschheid zich zoo dikwerf heeft opgerigt.' U zijn in zijne liefelijke schaduw zoo bittere vruchten gewassen! Van daar - niet scherts, maar scherpheid, en wel eens wrevel, waar waardigheid passender zou zijn. In voce *Gids* Januarij bladz. 101 de 'Sleeswijk-Holsteinschekwestie.'[1] In de zaak hebt ge gelijk, in de gelijkenis niet. *Que le bon Dieu nous préserve* dat men zich achttien eeuwen met *Meerumschlungen* zou bezighouden.

Töpfer praat van allerlei *bosses*. Zou men *la bosse du respect* niet kunnen ontwikkelen?

Maar mijn eerstelingen worden afschrikkend. Gij geeft mij vijfhonderd dukaten, en zendt geen proeven meer!

Wat is het toch gelukkig als iemand dik is: dan schrijft men als Pierson over het bidden, en beleedigt geen schepsel. Maar gelukkiger nogtans wie mager is, wie zich niet boos maakt, wie aardig blijkt. Dan schrijft men als Lamb over het gebed vóór den eten.

Mag ik een oud exemplaar van mijne vertaling vereeren aan den vinder van 'de tweede soep!'?[2]

Hartelijk dank voor uw epistel. Op uwe verbazing over mijne goêlijke kritiek[3] heb ik tweeerlei antwoord te geven.

Het deftiger:

Ge wilt toch niet dat het mij ga: *Rien oublié, et rien appris*? Ik deed verkeerd, mijne invectieve tegen Beets,[4] want ten Kate was maar bijlooper, in éénen adem uit te brengen met mijn oordeel over eene arme verscheidene,[5] die 'noch praktisch noch poëtisch zich hooge eischen had gesteld.'

Het mogelijk meer ware:

Ik word dik, beweert men; en dat geeft iets goêlijks. Ook is er tegenwoordig geen overvloed van poëten. Als ik

1) [Busken Huet schreef daar naar aanleiding van een redevoering van Opzoomer *Wat dunkt u van den Christus*?: 'Er kan inderdaad naauwlijks aan getwijfeld worden, of de vraag: Wat dunkt u van den Messias? is in dien overouden tijd, in dat kleine land (Palestina), in den boezem dier beknopte en door velerlei vooroordeelen bijeengehouden joodsche maatschappij, een vraag van den dag geweest ... eene soort van Sleeswijk-Holsteinsche kwestie.'
2) De novelle *Nog Onverzoend*.
3) Aankondiging der dichtbundels van Mathilda Bär, C.P. Tiele, Elliot Boswell en P.L.J. Meys, in den *Gids* van Januarij 1864.
4) 'Piëtistische Poëzij', in den *Gids* van 1853.
5) Albertine Kehrer.

de novellenschrijvers behandelen moest, ik zou weer bar, weer de blaauwe beul zijn!

En daarom is het beter:

> Dat een jeugdiger talent
> Thans zoo zwaar een taak zich wijde,
> Glinstrend langs die saaiheid glijde,
> Vonklend waar het glad zich wendt!

Toen uw brief mij gisteravond gewerd, zat ik de proef van het Rijks-Museum[1] na te zien en dacht aan Gallait, toen het episteltjen boven kwam. Oók een coïncidentie! Wat dunkt u van een nootjen als het volgende:

'Een meer welkom blijk van de overeenstemming van gedachten tusschen een schilder en een schrijver die van elkander niet afwisten, heeft ons zelden verrast, dan wij in de fraaije schilderij: *l'Abdication de Charles Quint*, later door L. Gallait geleverd, mogten waardeeren. Er is natuurlijk tusschen ons beider voorstellingen niet slechts het verschil van penseel en pen. Er is ook het onderscheid in de opvatting van een Belg en een Hollander. En toch willen wij deze gelegenheid niet verzuimen, zijn genialen greep te huldigen. Of - (daar was de goedheid, alias dikheid weêr!) - Of het Noorden in den voorhof van het eerlang te stichten Museum Willem I waardig met het Zuiden en zijn Musée Royal wedijveren mogt, - wie wenscht het der Vaderlandsche historie-schilderschool als wij niet toe?'

Mager als ge zijn moogt, wijzig, wisch uit, of laat weg, naar het u best dunkt![2]

En heeft de sigaar goed gesmaakt, verleden Zondag tusschen twee en drie bij den tolgaarder te Overveen opgestoken? Het was mooi in het Bloemendaalsche bosch, maar in het Hout vóór Meerenberg nog mooijer. Hoe ik ze voor mij zie, den besneeuwden weg, dat mosch onder het geboomte nog groen, die dennen hoog in de lucht door den wind bewogen, die knoppen aan het hakhout beneden, en alweêr die sneeuw, glinsterend in de weergalooze zon!

Het kluiske[3] was verlaten! Geen keffend smousje sprong

1) Potgieter's Proza II, 97-192. Uitgaaf van 1864.
2) Rijks-Museum, bladz. 101, 102. Uitgaaf van 1864.
3) Bellevue, aan de Kleverlaan.

ons tegen, geen bloemen beloofden een ruiker. Digt was de deur, op welks drempel ik Gideon ons zoo vaak zag begroeten, het handje vooruit. Digt was dat lieve intérieur met zijn vele boeken, - weg was de lieve gastvrouw, weg de kluizenaar, de gelukkigste der wereld in zijn gezin. Hij stak een sigaar op, bij den tolgaarder te Overveen, zonder ons te zien!

Vele groeten van Sophie. Een gelukkig jaar, ook voor den kleine.

Van harte de Uwe.

In haast (als zaagt ge 't niet!)

XII.
10 Januarij 1864.

Lieve Vriend!

Is het mijn arme telegrafist[1)] (die zeker in uwe oogen geen koning wordt) die u zoo boos maakt? De vele bladeren van 'Vrouwenliefde en Vrouwenleed' heb ik niet eens ingezien.[2)] Maar er mogen vele gekheden in die 'geschiedenis van de ziel' voorkomen, van alle talent is mijn Admiraaltje niet ontbloot. De gedachte, voor het Februarij-nummer de twee nieuwste hollandsche romans te nemen, vind ik gelukkig. Veel te lang zijn wij met ons oordeel achteraan gekomen, om *Gids* te mogen heeten.

Schikt het u nu, in Februarij over te komen, dan proponeer ik gaarne eene Zondagavond-vergadering. Of komt ge liever in Februarij nog eens een dagje bij *ons*, en in Maart de vergadering bijwonen? Ik zou u het laatste aanraden, ook omdat wij u dan nog eens beiden zien en, als het mooi weêr is, Gideon meê kan komen.

Ik moet u alweêr kwellen met eene noot[3)] enz. bij bijgaande proef van het Rijks-Museum. Uwe opmerking over *is*, billijk ik volkomen, en kwam er al spoedig toe, de gansche passage te schrappen. Heb geduld, en schik het zooals het u goed dunkt.

1) Aart Admiraal, schrijver van: 'Hoe hij koning werd.'
2) 'Vrouwenliefde en Vrouwenleed', door Marius.
3) Rijks-Museum, bladz. 115. Uitgaaf van 1864.

In uw tweede blad is geen enkele regel, die ook den ligtst kwetsbaren ergeren kan. Een paar opmerkingen over de plaatsing van eenige woorden, en over de keuze van enkele andere, geef ik maar in bedenking. *Mijne* taak is ligt bij de uwe.

Heb dank voor uw wenk over *les Rayons et les Ombres*. Ik heb inderdaad in lang niet zoo genoten! Jules Janin heeft gelijk: het was een schoone tijd, 1820 tot 1830, voor litteratuur en poëzie. Al zijn weinig bloesems vruchten geworden, de gaarde was weergaloos.

Het mooije weer schijnt voorbij, en daarom zijn wij beiden niet in Bloemendaal, daarom zitten we beiden te werken. Eene ‘eeuwige lente,’ zou er iets in worden uitgevoerd?

Sophie voegt hare bede bij de mijne aan mevrouw, om eene gunstige beschikking voor Februarij. Vele groeten. Gideon make het wel.

Van harte de Uwe.

XL.
28 Januarij 1864.

Lieve Vriend!

Heden morgen bezocht ik onzen vriend Schimmel. Hij repte met een woord over uw plan met Bruno Daalberg. Liever nog, hij verzocht mij u mede te deelen, dat hij er over denken en u spoedig schrijven zou. Als ik niet misverstaan heb wat uw voornemen is, dan vrees ik dat ge veel werk zult doen om weinig plezier te beleven.

‘Dat doe ik aan mijne beoordeelingen van Admiraal en Marius!’

Maar ge brengt er onze letteren mee vooruit; en dat zal de humor (?) van den Wacker van Zon niet gelukken.

Als ik Huet was, een ander plan zou mij aanlagchen. Ik ben dezer dagen weêr in Sayous[1)] verdwaald geraakt en van daar bij Sainte-Beuve's Madame de Charrière teregt ge-

1) Sayous, Histoire de la littérature française à l'étranger, 1853, en: le Dix-huitième siècle à l'étranger, 1861.

komen. Isabelle de Tuyll rept van den opgang door *Sara Burgerhart* gemaakt, van den indruk dien zij er van ontving. En als ge nu nog niet raadt, welk eene aardige beschouwing er te geven is van het onderscheid waarmede twee vrouwen, honderd jaren geleden, de liefde opvatten, dan is mijn gansche idée niet waard, dat gij er één oogenblik mee bezighoudt. En toch, de verschillende kringen, waarin die vrouwen verkeerden, zij lagchen mij aan als de zoo zeer verscheiden natuur die haar omringde, gezwegen van den engelschen en franschen invloed, welken de eene zoo min als de andere wist te weerstaan. Gij hebt le Pays de Vaud bezocht - eene figuur als Bentinck is schaarsch tot in onzen tijd toe. En heeft mevrouw de Charrière Benjamin Constant tot aanbidder, het oude Betje heeft haar cavalier in Maurits Cornelis van Hall. Isabelle la Française, en Betje de goede best!

Heb dank voor al de moeite, die mijne proeven u geven; heb dank voor uw gunstig oordeel over het Rijks-Museum. Maar gelooft ge nu nog, dat velen het als gij ten einde zullen lezen? Ik vergeet niet alleen, ik billijk alle klagten, over de duisternis opgegaan. Ik leefde toen in die wereld, en mogt het. Maar ik eischte, dat ieder die mij las het zou gedaan hebben als ik; en dat was exigent.

Eene noot? ach, ik ben niet gelukkig met nooten. Nu vriend Kruseman mij de afdrukken heeft gestuurd, zie ik dat ik al twee malen ‘hulde’ heb gebragt. Gij hebt gelijk, ik word overbeleefd. Vindt gij die noot inderdaad vereischt? Mij dunkt, we konden het er zonder doen. Eerst als er aanmerking wordt gemaakt, valt naar het jaartal te verwijzen.

‘*Maîs il vaut mieux de prévenir* etc.’

Peut-être. Maar wees er wel zeker van!

Als gij het zijt - en dan alleen - tracht dan - ik beschik over uwe vriendschap - tracht dan een zin te geven aan de volgende gedachte:

‘Het jaartal doe zich bij de beoordeeling van dit opstel gelden, zoowel wat het oordeel over onze jongere schilderschool betreft, als wat den omtrek eener beeldtenis aangaat, wier voltooide uitvoering aan Macaulay de onsterfelijkheid waarborgt.’[1)]

1) Rijks-Museum, bladz. 188. Uitgaaf van 1864.

Het is zwaar, het is zeer zwaar gezegd. Maar que voulezvous? Ne forçons point notre talent, etc.

Geen Gids-vergadering dus op Zondag. Maar toch een Zondag in Februarij? Ge spreekt van feest; maar zou het dan geen feest voor ons zijn, eens een ganschen dag naar den geest te leven? Gelukkig echtgenoot en vader, hebt gij daar minder behoefte aan; maar mij doet het goed eens om te gaan, zooals ik het vroeger met Bakhuizen van den Brink zoo lang mogt doen.

Ik wenschte dat ik een versjen had, om het leelijke De Visscher van Huizen, in der tijd door hem afgekeurd, te vervangen. Hij had gelijk. Voor den armen krijgsknecht van Maarten van Rossem was hij te hard; maar die gezwollen Visscher is ondragelijk.[1)] Als er nu maar een oogenblik van lust komt!

Brouwer - het was de eerzame Haarlemsche die er mij heden morgen mee verraste - Brouwer is gekozen![2)] Hoe ik er mij voor hem in verheug. Hij heeft het zoo lang gewenscht. Zijne ongesteldheid van dezen herfst deed mij vreezen, dat hij het genoegen nooit smaken zou. Zonderling, dat iemand van zoo onbevangen hoofd, zich zoo eener partij wijden kan, dat hij zijne onafhankelijkheid niet liever heeft, dan te draven in het gareel zij het ook van den Thor. Verstandelijk dweepen met beginselen, verstandelijk droomen van den invloed van dezen - het luidt ongerijmd. Het is het misschien ook, en toch is het.

Whatever is, is right!

Hebt gij Taine's Histoire de la littérature anglaise gezien? Drie jannen van deelen. Sainte-Beuve heeft wel gelijk, dat hij, oude man! der jeugd een talent zoo goed en zoo gauw te werken benijdt. En toch is Sainte-Beuve een negentiendeeeuwer in merg en been.

Doen uwe oogen u zeer? Leg dan deze ter zijde, speel eens met Gideon, groet mevrouw Huet voor Sophie, en voor wie van harte is

De Uwe.

1) Lief en Leed in het Gooi. Proza I, 314 en 340. Uitgaaf van 1864.
2) Tot lid der Tweede Kamer.

Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde.

Professor Allard Pierson.
I.

Toen, in het jaar 1877, de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs was aangenomen, afgekondigd en uitgevoerd, bezaten de Rijks-Universiteiten - op het papier, als eene belofte die ten gunste van één van haar binnen niet al te langen tijd vervuld moest worden, - drie leerstoelen voor levende talen en hare letterkunde.

Sedert dien tijd zijn die drie leerstoelen aan de Groningsche Universiteit gesticht geworden: voor het Hoogduitsch in 1881, voor het Fransch in 1884, voor het Engelsch in 1886.

De Universiteit van Amsterdam, door diezelfde Wet in het leven geroepen, bezat reeds dadelijk, van den aanvang af, een leerstoel, één enkelen, voor ‘de levende talen en hare letterkunde.’ Tot titularis van dit professoraat benoemde de Amsterdamsche Gemeenteraad, den 12^{en} September 1877, Dr. Allard Pierson, ‘laatst verbonden aan de Universiteit te Heidelberg,’ wien tevens, bij ditzelfde raadsbesluit, het onderwijs in ‘de aesthetiek en de kunstgeschiedenis’ werd opgedragen.

De stellers der ‘Conceptverordening tot regeling van de Universiteit te Amsterdam’ schijnen niet dadelijk de bedoeling te hebben gehad om de moderne letterkunde in haar geheel, opgevat als één enkel vak van Hooger Onderwijs, aan één enkelen hoogleeraar op te dragen. In de betreffende

paragraaf[1] werd gesproken van ‘onderwijs in ééne of meer levende talen en hare letterkunde’. En dat de redactie met opzet zóó was geformuleerd, bleek uit de toelichting dier paragraaf, door den Wethouder van Onderwijs, in de Raadsvergadering van 19 April 1877. ‘Burgemeester en Wethouders,’ zoo sprak deze, ‘hebben het wettelijk voorschrift meer algemeen gemaakt; dan kan dat onderwijs naar gelang van de behoeften worden ingekrompen of uitgezet.’ Blijkbaar wilde de stadsregeering van te voren evenmin het aantal docenten bepalen die zij zou hebben aan te stellen als de talen aanwijzen wier letterkunde aan de Amsterdamsche Universiteit behoorde gedoceerd te worden. De Rijkswet, die enkel Fransch, Hoogduitsch en Engelsch noemde, was haar aan den eenen kant te compleet, aan den anderen kant, te exclusief. Het zou mogelijk zijn dat zij niet dadelijk voor al deze drie talen vertegenwoordigers benoemde; maar bovenal moest aan de Amsterdamsche Universiteit de kans worden opengehouden om nog andere dan de genoemde in het breede kader van haar Hooger Onderwijs op te nemen.

Niet zonder moeite en niet zonder verzet was deze paragraaf der verordening tot stand gekomen. Vooreerst hadden Curatoren, in het oorspronkelijk ontwerp, dit vak niet onder de verplichte vakken van onderwijs genoemd; door B. en W. was het, in het gewijzigd ontwerp, aan de lijst toegevoegd. In de bovenvermelde Raadsvergadering werd die toevoeging als onnoodig bestreden en werd een voorstel gedaan om de moderne talen en hare letterkunde van de lijst te schrappen. De voorsteller was van oordeel dat deze studie thuis behoorde aan de gymnasia of de middelbare scholen, niet aan de Universiteit. Anderen merkten op, dat in Amsterdam ‘specialiteiten bestonden voor voorlezingen over Shakespeare, over Racine, over Goethe en andere groote meesters.’ Voor het onderricht en de ontwikkeling welke het belangstellend publiek bij deze voordragers vinden kon behoefde de Universiteit de gelegenheid niet open te stellen.

Warm werd de voordracht verdedigd door den toenmaligen Wethouder van Financiën, den heer Van Tienhoven. Hij deed uitkomen dat, indien er te Amsterdam, buiten de

1) Art. 3, 5° g. der ‘Conceptverordening.’

Universiteit, met name in inrichtingen van gymnasiaal onderwijs, talentvolle beoefenaars der moderne letterkunde gevonden werden, het op den weg der Universiteit lag deze 'goede krachten' in het kader harer docenten op te nemen.[1)] Verder meende hij, dat, in een stad als Amsterdam, het universitair onderwijs ook buiten den kring der eigenlijke studenten kon en moest doordringen en dat voor zulk exoterisch onderwijs de letterkunde der nieuwere talen zich bijzonder goed leende. En toen nu nog eens weer, door een tegenstander, het karakter van Hooger Onderwijs aan de studie der moderne talen werd ontzegd, sprak dezelfde spreker een woord van meer principiëele beteekenis: 'Bij het opnemen van de moderne talen en hunne letterkunde onder de universitaire studievakken heeft men vooral de methode van beoefening op het oog gehad.' Door deze opmerking werd bijzonder onderstreept wat in de Memorie van Toelichting dienaangaande gezegd was:

'De levende talen en hare letterkunde verdienen een plaats onder de universitaire vakken. Zij mogen niet meer aan de Universiteiten zoo achtergesteld worden als ze tot nu toe waren. Blijft men de vormende kracht van de klassieke letteren erkennen en hoog schatten, men mag die evenwel ook niet aan de nieuwere letterkunde ontzeggen. Zeker is het belang om thuis te zijn in de denkbeelden en in het geestelijk leven van de nieuwere volken niet minder groot dan om dit te zijn in de denkbeelden der oude. Vooral mag dit vak niet ontbreken aan die Universiteit van welke men wenscht dat zij in nauw verband zal staan met het practische leven. Ook voor niet-studenten kan een leerstoel voor de nieuwere talen van groot nut zijn.'

Zoeken wij de denkbeelden die in de discussie de overhand behielden en de motieven die de meerderheid ten gunste der voorgestelde paragraaf deden stemmen - bij een aantal raadsleden zullen het misschien meer 'Ahnungen' dan klare gedachten geweest zijn - eenigszins te preciseeren, dan

1) Namelijk, door hen toe te laten als privaat-docenten of hun den titel te verleenen van buitengewoon hoogleeraar. Op dit oogenblik bezit de Amsterdamsche Universiteit voor vreemde levende talen en hare letterkunde geen enkelen hoogleeraar, en alleen voor het Hoogduitsch een privaat-docent, Dr. Frantzen.

mogen wij vast wel twee gezichtspunten op den voorgrond stellen.

Vooreerst, de overtuiging, dat de Amsterdamsche Universiteit reeds dadelijk haar eigenaardig karakter van Hoogeschool eener groote handelstad scherp moest doen uitkomen, en dat zij dit, onder anderen, niet beter kon doen dan door een vak van algemeen belang, van welks beoefening vormende en beschavende kracht in ruimer kring kon uitgaan, - en zulk een vak was de studie der moderne letterkunde - op haar program te plaatsen.

Ten andere, het gevoel, dat de jonge universiteit der hoofdstad, om het merk van den tijd harer geboorte op haar werk en haar streven te drukken, wél deed met flinkweg de gelijkwaardigheid van de klassieke en de moderne philologie te erkennen en uit te spreken.

Zoo werd het stichten van leerstoelen - één of meer - voor moderne talen en moderne letterkunde door de Amsterdamsche Universiteit tegelijk een stap in de richting der ‘University Extension’ en een erkenning van het recht en de waarde eener wetenschappelijke beoefening van de moderne litteratuur.[1)]

II.

Amsterdam bezat dan nu een leerstoel voor moderne letterkunde. En aan een man als Allard Pierson, door zijn uitgebreide kennis en lectuur op dit gebied, door zijn groote veelzijdigheid, door zijn vertrouwdheid met minstens drie moderne talen, door de genialiteit van zijn letterkundige ideën en door zijn talent als redenaar sints vele jaren met roem bekend, werd de taak opgedragen om dit vak, zonder nadere omschijving, dus zooals het hem zou goeddunken, aan de jonge universiteit te vertegenwoordigen.

De nieuwe hoogleeraar schijnt de gelegenheid niet gezocht

1) Een punt dat in de discussie over deze zaak in het geheel niet werd aangeroerd was het nut dat dit universitair onderwijs in moderne taal en letterkunde hebben kon voor de wetenschappelijke opleiding van leeraren in moderne talen. Het is ook al weer teekenend voor den tijd waarin de Amsterdamsche universiteit zich organiseerde, - vier en twintig jaren geleden - dat op dit belang door niemand de aandacht werd gevestigd.

te hebben om, bij zijne intrede in den kring der Amsterdamsche professoren, over dit gedeelte van het hem toevertrouwde werk openlijk zijne denkbeelden te ontwikkelen. De ‘openbare les’ waarmee hij, den 23sten October 1877, zijn ambt aanvaardde, was gewijd aan ‘De taak en methode der kunstwetenschap.’ En toen hij later, den 8sten Januari 1884, als Rector Magnificus zijn plechtige oratie voordroeg, had hij de stof hiervoor ook al weer uit het tweede der hem opgedragen leervakken, de kunstgeschiedenis, gekozen.

Intusschen zou uit de inrichting zijner colleges al spoedig, en later bij toeneming, blijken welk een breede opvatting hij had van zijn taak en hoe weinig hij, in hare vervulling, zich wenschte te beperken. Geen van de moderne letterkunden op wier gebied zijn lectuur en zijn studie zich bewogen hadden, wilde hij uitsluiten van zijn onderwijs. Behalve de Fransche, Duitsche en Engelsche letterkunde heeft hij ook de Italiaansche, en, naast die vreemde, ook de vaderlandsche er in opgenomen. Zelfs voor de Russische letterkunde heeft hij bij zijn toehoorders belangstelling zoeken te wekken. Goethe en Shakespeare waren reeds in den aanvang de heroën wier vereering hem het naast aan het hart lag, en tot aan het einde zijn ze dit gebleven. Maar ook Dante en Petrarca hebben hun beurt gekregen. Frankrijk's groote klassieken zijn op Pierson's colleges evenzeer gehuldigd als de Engelsche dichters der achttiende eeuw, en niet minder dan Schiller en Uhland, Chateaubriand en Victor Hugo. Van de Nederlandsche dichters zijn Vondel en Bilderdijk - deze alléén - de uitverkorenen geweest.[1)]

1) Ik geef hier, naar het officiëel Regeeringsverslag, een lijst van de hoofdstukken uit de geschiedenis der moderne letterkunde door prof. Pierson, gedurende de achttien jaren van zijn professoraat, behandeld:
D u i t s c h e : 1877/78. Nieuwe Duitsche dichters: Schiller, Goethe, Uhland, Iffland, Kotzebue. - '79/80. Van Lessing tot en met Goethe (o.a. ook Faust). - '80/81. Nieuwere tijd: De romantiek, de Zuidduitsche school, enz. - '82/83. Goethe's lyrische poëzie. - '87/88. De Duitsche letterkunde, van 1750 tot den dood van Schiller. - '88/89. Van Lessing af. - '93/94. Goethe's Faust, eerste gedeelte.
E n g e l s c h e : 1878/79 en de beide volgende cursussen: Shakespeare's historische tragedies. - '81/82. Engelsche letterkunde der achttiende eeuw. - '82/83 en '87/88. Stukken van Shakespeare aan de Romeinsche geschiedenis of andere bronnen der oudheid ontleend. - '84/85. *The Tempest* en *King Lear*. - '88/89. Comedies en historische stukken van Shakespeare. - '89/90. *Hamlet*. - '90/91. *Macheth, Othello, King Lear*. - '91/92 en '92/93. Letterkunde der achttiende eeuw.
F r a n s c h e : 1880/81. Achttiende eeuw. - '81/82. Negentiende eeuw. - '83/84. Fransch proza, van Calvijn tot La Bruyère; poëzie: La Fontaine en de drie dramatische dichters. - '84/85. Tweede gedeelte der zeventiende eeuw. - '89/90. De letterkunde van 1815-1830. - '90/91. De letterkunde van 1830-1848. - '93/94. Het Restauratie-tijdperk.
I t a l i a a n s c h e : 1886/87. Oorsprong der Italiaansche letterkunde; Dante, Petrarca (In het officiëel verslag staat ‘Renaissance-litteratuur’.)
N e d e r l a n d s c h e : 1885/86. Bilderdijk. - '90/91. Vondel's tragediën.

Nog in een ander opzicht kan de opvatting die Allard Pierson van zijn taak als hoogleeraar in de moderne letterkunde bleek te hebben, een breede en ruime opvatting genoemd worden. Philologisch vakonderwijs heeft hij niet willen geven. De letterkunde die hij doceerde met taalstudie te verbinden lag niet in zijn lijn. Slechts even schijnt dit denkbeeld, als een voorbijgaande proefneming, bij hem te zijn opgekomen. In zijn tweede academie-jaar heeft Pierson, naar zijn eigen officiëele aanteekening in het Regeeringsverslag, eenige van Shakespeare's historische drama's ‘g r a m m a t i s c h en historisch’ verklaard. Ook heeft hij, in een ander jaar, omtrent den oorsprong en de ontwikkeling der Romaansche talen het een en ander aan zijne toehoorders meegedeeld. Doch dit geschiedde enkel bij wijze van inleiding op de behandeling der oudste letterkunde van Italië.

Professor Pierson deelde, blijkbaar, geheel en al de opvatting van hen die voor de stichting van dien leerstoel het meest hadden geijverd: dat universitair onderwijs in moderne letterkunde niet in de eerste plaats faculteits-onderwijs behoort te wezen, doch er bovenal op moet zijn aangelegd om ook buiten het eigenlijke gebied der Universiteit belangstelling voor de studie dier letterkunde te wekken.

In Frankrijk zouden zijne colleges als ‘cours publics’ op het universitair programma zijn opgenomen, van de zoogenaamde ‘conférences’ of ‘cours fermés’, onderscheiden. In Duitschland zouden deze ‘Vorlesungen’ met de bijvoeging ‘publice und unentgeltlich’ als van een bijzondere soort zijn aangekondigd. Op de Amsterdamsche ‘Series’ prijkten ze, in deftig Latijn, als ‘Lectiones’, door geen enkele bijvoeging van de universitaire vakcolleges onderscheiden. Maar in werkelijkheid waren ze, althans voor het meerendeel, reeds

van den aanvang af boeiende voordrachten over letterkundige onderwerpen van verschillenden aard, ‘liefhebberij-colleges’ voor de studenten en professorale ‘lezingen’ voor het geletterd en beschaafd publiek.

Dit eigenaardig karakter heeft Pierson bij voorkeur aan zijne academische lessen over nieuwe letterkunde gegeven, ook toen, in den aanvang, slechts een zeer klein getal toe-hoorders op de collegebanken plaats nam. Van een colloquium met die enkele getrouwen, van een meer intieme behandeling der aangekondigde stof met die weinigen is, noch in het kort verslag dat hij, aan het eind van het academiejaar, zelf van zijn lessen opmaakte,[1)] noch in het uitvoeriger verslag daarvan door belangstellende toehoorders in den Studentenalmanak geplaatst, een spoor te vinden. Hij was zich voorzeker bewust dat in dien vorm van academische ‘voordrachten’ de groote kracht van zijn talent, het eigenaardig karakter van zijn onderricht gelegen was; en hij meende daarbij ongetwijfeld, dat alleen door dien vorm niet prijs te geven hij het hem voorgeschreven, immers ook door hem zelven beoogde, doel zou kunnen bereiken.

Zelfs onder de meest ongunstige omstandigheden is hij, aldus doceerend, zijn plicht blijven vervullen. Met bewondering voor zijn geestkracht en voor de hoogheid van zijn zelfgevoel lees ik in het Verslag van den cursus 1879/80 deze korte aan-teekening van Pierson zelven: ‘Twee uren Duitsche letterkunde: van Lessing tot en met Goethe; twee toehoorders; één uur aesthetiek: behandeling der tragediën van Shakespeare; één toehoorder.’ Langzaam klimt echter het aantal belang-stellenden, verscheiden jaren lang heen- en weerschommelend tusschen vijf en tien, éénmaal zelfs - het college was toen gewijd aan de Italiaansche litteratuur! - nog weer dalend tot drie, om dan verder snel te stijgen tot een gemiddeld getal van vijftien, twintig, dertig toehoorders en, ten slotte, in het zoo hoog geprezen college over Goethe's *Faust*, het getal van vijf-en-zeventig te bereiken.

Helaas! het was de laatste, niet eens meer volledige, cursus, die van 1893/94, dien Allard Pierson aan zijn professoralen

1) Opgenomen in bovengenoemd ‘Regeeringsverslag.’ Op de vraag of er gelegenheid had bestaan tot respondeeren, luidde Pierson's antwoord, wat de letterkundige colleges betreft, onveranderlijk ‘neen’.

arbeid heeft mogen wijden. In den volgenden moesten reeds met Kerstmis de lessen over de ‘Geschiedenis der Grieksche plastiek’ en het college over Ceramiek, door Pierson in zijn woning gegeven, geheel gestaakt worden ‘wegens ongesteld-heid van den hoogleeraar.’ Uit de moderne letterkunde was, voor die laatste maanden van 1894, geen enkel onderwerp in behandeling genomen.

Nog voordat de cursus was geeindigd had de kranke hoog-leeraar tot den gemeenteraad een verzoek gericht om eervol ontslag. En toen het academiejaar 1895/96 aanving, ontbrak de naam van Pierson op de lijst van de docenten der Universiteit. Met ingang van 15 September 1895 was dat ontslag hem verleend geworden.

Achttien jaren lang had hij gewerkt aan een dubbele taak, waarvan de eene, die welke de nieuwere letterkunde hem oplegde, reeds meer dan dubbele krachten eischte. Zelf altijd-door levend in de machtige en fijne wereld der litteratuur, had hij haar bekoring, door hemzelven in zoo sterke mate ervaren, willen doen meegevoelen door de studenten der Amsterdamsche Universiteit en door allen die in de sfeer van haar onderwijs kennis en geestesbeschaving zochten. Of hij voor enkelen sprak of voor velen, onveranderlijk had hij zijn doel in het oog gehouden, nooit verflauwend in zijn ijver, zijn toewijding, zijn talentvol geven van zichzelf.[1)]

III.

Op de Amsterdamsche studentenwereld had Pierson's optreden, ook als vertegenwoordiger der moderne letterkunde, reeds aanstonds een bijzonderen indruk gemaakt. Maar te zeer gewoon aan de traditioneele inrichting der academische lessen en aan het verband waarin ze staan tot de af te leggen faculteits-examens, wisten de jongelui zoo dadelijk geen weg met deze nieuwigheid. De verslaggever der litterarische faculteit schreef in den Amsterdamschen Studenten-almanak van 1879[2)]:

1) Over Pierson's vervulling van die taak en zijn stemming tegenover de wisselende belangstelling der hoorders schreef prof. Naber een paar mooie bladzijden in zijn *Allard Pierson herdacht*, blz. 212 vlg.
2) Het Verslag liep over den cursus 1877/78, Pierson's eerste academiejaar.

‘Die samenvoeging van kunstgeschiedenis en moderne letterkunde is zonderling,’ en omtrent het college dat in dien cursus gegeven was, over ‘Nieuwe Duitsche dichters: Schiller, Goethe, Uhland, Iffland, Kotzebue,’ maakte bij deze teekenende opmerking: ‘In veler oog mist dit college een vast karakter,’ terwijl hij dan verder uit dit onzekere gevoel der studenten hun slechte opkomst zoekt te verklaren, er vriendelijk bijvoegend: ‘vermoedelijk zal de hoogleeraar het volgend jaar wel meer tevreden zijn.’ Want dat hier de man vóór hen stond die ‘in Nederland de baan heeft gebroken voor het onderwijs in bovengenoemde vakken,’ daarvan was deze helderziende litterator volkomen overtuigd.

De volgende cursus kwam, maar de onzekerheid der studenten was nog niet verdwenen. Pierson had, in dien cursus van 1878/79, behalve drie uur kunstgeschiedenis ten behoeve der classici, voor wie dit vak examenvak was geworden, één uur nieuwere letterkunde gegeven en daarin Shakespeare's historische drama's behandeld. De verslaggever van den Studenten-almanak in 1880 schreef er van: ‘De geschiedenis van dit college is tamelijk wel gelijk aan die van het vorige jaar.’ Hij bedoelde: eerst een vleug van belangstelling, daarop aarzeling, ten slotte wegblijven, op een paar uitzonderingen na, van dit ‘lief hebberij-college.’ Maar minder nog dan zijn voorganger was de student die ditmaal als verslaggever de pen voerde, geneigd om voor dit uitdoo-ven van het heilige vuur den hoogleeraar verantwoordelijk te stellen. ‘Hopen wij’, zoo eindigde hij zijn verslag, ‘voor de eer onzer studeerende jongelingschap, dat professor Pierson voor dit niet verplicht college een volgend jaar meer belangstelling moge vinden.’

In den cursus van 1880/81 had de hoogleeraar, op zijn groote werkkracht vertrouwend, zich niet tot ééne enkele letterkunde willen bepalen. Behalve zijn ‘verplicht’ college over kunstgeschiedenis, gaf hij, ‘voor hen die dit verlangden’, eene voortzetting zijner behandeling van Shakespeare's historische drama's, voorts een college over ‘den nieuweren tijd’ der Duitsche letterkunde, en wijdde hij, voor het eerst, twee uren aan de Fransche letterkunde der achttiende eeuw. Deze drie colleges besprekend, vindt de verslaggever van len Studentenalmanak, in zijn ouderwetsche rhetoriek,

een aardigen climax van uitdrukking voor zijn steeds klimmende ingenomenheid. Van het Engelsche heet het eenvoudig: ‘Dank voor de moeite die professor Pierson zich voor zijn luttel auditorium getroostte.’ Van het Duitsche: ‘Ons oordeel over dit college is een onverdeelde lof. Prof. Pierson heeft hierin werkelijk volbracht wat hij als het doel van het Hooger Onderwijs opvat, het openen van algemeene gezichtspunten’. Van het Fransche: ‘Onzes inziens stond dit college over de Fransche litteratuur der vorige eeuw het hoogst van alles. Hier overtrof Zijn Hoog-geleerde zich zelf. Geen vlekje zouden wij hier kunnen aanwijzen.’

Het volgend jaar, toen, naast de Engelsche litteratuur der achttiende eeuw, de Fransche letterkunde der negentiende eeuw behandeld was - Chateaubriand, Madame de Staël, Lamartine, de Romantiek, daarna Guizot en Paul Louis Courier, eindelijk Sainte-Beuve, Vinet, Taine, Renan, - werd dit zelfde oordeel herhaald; alleen werden de verdiensten van het werk wat duidelijker aangewezen: ‘dit college won het van alle in warmte, bezielde voordracht en afwisseling.’

Met zijn colleges over Fransche letterkunde had prof. Pierson zijn Amsterdamsche toehoorders blijkbaar ‘gepakt’. Hier had hij de stof en, naar het scheen, ook den vorm voor een echt ‘liefhebberij college’ gevonden. Moest van de Shakespeare-colleges getuigd worden: ‘hier wordt te veel op eigen lectuur van Skakespeare gerekend,’ van ‘de reeks bevallige en onderhoudende causeriën’ die, in den cursus van 1883/84 over ‘de Fransche litteratuur in haar bloeitijd’ gehouden werden, - die bloeitijd begon met Calvijn en eindigde met ‘de puikpoëeten aan het hof van Lodewijk XIV,’ zooals de verslaggever zich uitdrukt, - heette het, in den Studenten-almanak, heel openhartig, een beetje familiaar: ‘daar zaten een paar jongelui uit alle faculteiten die geheel uit liefhebberij zich ten minste oppervlakkig met de geschiedenis der Fransche litteratuur wenschten bekend te maken. Voor hunne behoeften gaf de heer Pierson zeer zeker een uitnemend college. Er was niets dors, niets saais aan, het was in waarheid een al spelende leeren. De opkomst der hoorders was voor een liefhebberij-college dan ook haast voorbeeldig, en de heer Pierson vond warme instemming, toen hij, op het

einde des jaars, beloofde zijn onderwerp tegen den volgenden cursus te zullen hervatten.'

Het onderwerp werd 'hervat', dat wil zeggen, de geschiedenis der Fransche letterkunde uit de klassieke periode werd voortgezet. Maar, zooals reeds uit den toon van het vorige verslag viel op te maken, de eigenlijke litteratoren onder de studenten, de meest competente onder de toehoorders van den hoogleeraar, ontbraken op het appèl. In den Studenten-almanak van 1886 verklaarde de litterarische faculteit dat zij 'over de colleges in nieuwe letterkunde geen verslag kon uitbrengen, daar geen der bezoekers van deze colleges bereid was bevonden haar daartoe in staat te stellen.'

Zelfs Bilderdijk, die het volgend jaar behandeld werd, riep de litteratoren niet terug; er kon alweêr geen verslag worden uitgebracht. In den cursus van 1886/87 kwamen zij toch, zij alleen, om de geschiedenis der Italiaansche litteratuur te hooren behandelen, in verband met die der Italiaansche kunst. Maar, ze vormden slechts 'een gering drietal'.

Pierson verliet nu weer Frankrijk en Italië en keerde tot de groote Duitsche dichters en tot Shakespeare terug. Wat den grooten Brit betreft, had hij zijne methode waarschijnlijk ietwat gewijzigd. De verslaggever van den Studenten-almanak van 1889 schrijft, althans, dat prof. Pierson eenige stukken van Shakespeare had behandeld - de zoogenaamde Romeinsche tragedies - 'en wel uit een zuiver menschkundig oogpunt'. Vooral de ontleding van den *Julius Caesar* was met groote ingenomenheid gevolgd. 'Wij hopen', heette het, 'dat dit college voortaan een vaste plaats op de Series zal innemen, want èn stof èn behandeling zijn het over-waard.'

Shakespeare bleef dus gehandhaafd, en eveneens de methode waarmeê de studenten het meest ingenomen schenen, die van de psychologische behandeling zijner drama's. Toen een volgend jaar, na den *Midsummernightsdream*, nog eenige historische stukken aan de orde kwamen, werd, zoo schreef de verslaggever, 'het karakter van Jeanne d'Arc met fijne trekken geteekend en het verschil van de opvattingen van Shakespeare en Schiller in het licht gesteld.'

In hetzelfde jaar waren ook de Duitsche dichters weer ter hand genomen en werd een breede, politisch-historische

inleiding gegeven op de Fransche letterkunde der negentiende eeuw, die in den volgenden cursus uitvoerig zou worden behandeld.

Al deze ‘colleges over nieuwe litteratuur’, zoo merkte de verslaggever van den Studenten-almanak van 1890 op, ‘werden steeds door een talrijke en aandachtige schare toehoorders gevolgd’. Hij voegde er, blijkbaar ter kenschetsing van den vorm dier colleges, aan toe: ‘De eigenaardige en boeiende voordracht van Zijn Hooggeleerde verdienen het ook ten zeerste.’

De aandacht van het universitair en extra-universitair publiek, door deze veelheid van stof en door de meesterlijke behandeling gewekt en geboeid, bleef gespannen. ‘Dat wij de voordrachten van prof. Pierson op prijs stellen,’ leest men in den Studenten-almanak van 1891, ‘blijkt ten duidelijkste uit de menigte belangstellenden die zich elken Zaterdagmiddag onder zijn gehoor scharen.’ En in dien van 1892, - toen eenige treurspelen van Vondel, eenige tragedies van Shakespeare en de Fransche letterkunde van 1830 tot 1848 behandeld waren: ‘de groote roep die van de colleges van prof. Pierson uitgaat verzekerde Zijn Hooggeleerde ook in dezen cursus een groot en belangstellend auditorium, waarvan een twaaftal dames de getrouwste comparanten waren.’

Een college over de geschiedenis der Engelsche letterkunde van de achttiende eeuw, in de cursussen 1891/92 en '92/93 gegeven, zou dien indruk van sympathie en bewondering slechts bevestigen, haar zelfs nog verhoogen. ‘Dit college’, zegt de Studenten-almanak van 1893, ‘in zeer hooge mate bevorderlijk voor algemeene ontwikkeling, werd door velen met belangstelling gevolgd; het is dan ook uit naam van alle faculteiten dat wij prof. Pierson danken voor deze boeiende en zeer gewaardeerde voordrachten.’ En die van 1894: ‘... als altijd spande de kroon het Zaterdagmiddagcollege over de Engelsche litteratuur van de laatste helft der achttiende eeuw.’

Nu hij op zulk een algemeene en ongeveinsde waardeering rekenen kon, moest prof. Pierson er gemakkelijk toe besluiten om het geliefde onderwerp nog eens weer aan de orde te stellen dat hij in een zijner vroegere, weinig bezochte, col-

leges over Goethe, zeker wel met opzet, had teruggehouden,[1] den *Faust*. Het eerste gedeelte van dit werk stond op het programma van den cursus 1893/94 naast de Fransche letterkunde uit het tijdvak der Restauratie.

Maar nog slechts even kon in den Almanak van 1895 gewaagd worden van ‘de druk bezochte, tot aller leedwezen gestaakte colleges over den Faust en de Fransche litteratuur.’ Reeds moest die van 1896 de treurmare opnemen dat de gevierde en geliefde hoogleeraar, door een slepend lijden aangetast, uit den kring der Amsterdamsche Universiteit was heengegaan:

‘Een groot verlies leed de litterarische faculteit, een onherstelbaar verlies. Verdwenen is van onze academie de hoogste leider in kunst en geestesbeschaving; voorbij zijn de uren ons door hem geschonken, waarin fijnheid van vorm 't omhulsel was van een veelomvattende kennis, uren waarin wij niet wisten wat meer waardeering verdiende: meesterschap over de taal of hooge kunstzin.

Zijn viva vox wist de mysterieën der oudheid voor ons te ontraadselen, zijn edel denken, in de heerlijkste eloquentie geopenbaard, deed eenzelfde streven naar hooger ontwaken, zijne geschriften leidden tot een *sursum corda*!

Ziedaar zijn streven, zijn werken voor ons ... Zijn naam en invloed zijn onsterfelijk.’

Zoo spraken de eigenlijke leerlingen van Allard Pierson, de trouwe toehoorders zijner lessen over Grieksche kunstgeschiedenis, kunstmythologie en plastiek. Maar ook de hoogleeraar in de moderne letterkunde werd, op een andere bladzijde van ditzelfde boekje, met dankbare waardeering herdacht, als ‘een man die zoo bij uitstek de gave bezat zijne hoorders niet alleen door zijn omvangrijke kennis, maar ook door zijne bezielende voordracht te boeien, dien wij èn als geleerde èn als redenaar hoog vereerden.

.... Ook in wijderen kring werd zijne werkzaamheid gewaardeerd, daar hij het begrip van *University extension* bij

1) Zoo leest men in den Studenten-almanak van 1884: ‘Het college over Duitsche litteratuur bepaalde zich dit jaar (1882/83) uitsluitend tot Goethe. De verwachting om ook Faust te hooren behandelen bleef onvervuld.’ - In een zijner allereerste colleges over Duitsche letterkunde, dat van den cursus 1879/80, had Pierson, gelijk wij boven aanteekenden, den *Faust* behandeld.

zijne colleges over nieuwere letterkunde in praktijk bracht. Niet alleen de studenten van alle faculteiten, maar ook velen, zeer velen die niet tot de cives academici gerekend konden worden, vulden iedere week de collegezalen. Ja, soms konden nauwelijks allen geborgen worden, zoo groot was de toeloop. Wie toch hoort niet gaarne een onderhoudende voordracht over Chateaubriand of Goethe's Faust, om maar eenige uit vele onderwerpen te noemen? ....'

Zoo was, na veel aarzeling en onzekerheid, Pierson's streven uitgeloopen op een volkomen triomf. De Amsterdamsche studentenwereld had hem, ten slotte, geheel begrepen en volkomen gewaardeerd. In den kring der Universiteit was hij geworden 'de hoogste leider in kunst en geestesbeschaving.' En buiten dien kring had hij eenige van de grootste heroën der moderne litteratuur nader gebracht tot het begrip, tot de bewondering, tot de sympathie van velen. De wetenschappelijke beoefening der nieuwere letterkunde, zooals hij die opvatte, had een eereplaats zich verworven onder de vakken van universitaire studie en Hooger Onderwijs.

IV.

Nooit is mij het voorrecht te beurt gevallen Pierson's collegekamer binnen te treden, hem te verrassen bij zijn klare groepeering der letterkundige verschijnselen voor een klein getal toehoorders of bij een van die smaakvolle en boeiende voordrachten waardoor hij de studentenwereld had veroverd. Als vage echo's van klanken die ik niet heb gehoord, als afdrukken van indrukken die ik niet heb opgevangen, zijn de uitlatingen der verslaggevers van den Studentenalmanak, die ik daareven aanhaalde, tot mij gekomen.

Zelfs in het zoo sympathieke woord van dankbaarheid en vereering dat, na Pierson's overlijden, door een van zijn leerlingen is neergeschreven[1)] vind ik meer den vriendelijken, altijd dienstvaardigen leidsman terug dien ik ook zelf heb bewonderd en liefgehad, - den Pierson der stille studeer-

1) Ik bedoel het mooie artikel van Dr. W.W. van der Meulen in den *Nederlandschen Spectator* van 13 Juni 1896.

kamer, die uit de volheid van zijn weten en denken den bezoeker gaf wat deze begeerde, - dan den officiëelen vertegenwoordiger van de studie der moderne letterkunde aan de Universiteit.

En zoo zou ik dan moeten trachten enkel uit de lezing der letterkundige studiën die hij in tijdschriften of brochures heeft laten drukken[1)] en uit de, nog zoo levendige, herinnering aan enkele publieke voordrachten die ik heb mogen bijwonen, het beeld op te bouwen van ‘professor Allard Pierson’.

Maar een ander voorrecht is mijn deel geworden. Ik heb mogen bladeren in eenige der handschriften waarin de uitvoerige aanteekeningen bewaard zijn die Pierson gewoon was voor zijn colleges te maken. En zoo heb ik dan toch iets kunnen verwerven van een eigen voorstelling omtrent den gang van zijn onderwijs; zoo sta ik niet gansch en al aarzelend en vragend tegenover zijne opvatting van universitaire colleges over moderne litteratuur.

Op wat mij in die aanteekeningen getroffen heeft vestig ik de aandacht mijner lezers.

Pierson's behandeling van beroemde letterkundige werken, zooals van Goethe's Faust of van de groote drama's van Shakespeare, is er, in de allereerste plaats, op aangelegd om de idee van het werk, de ziel van den dichter, te leeren vatten en begrijpen. Maar zijn aesthetische ontleding en zijn psychologische bespiegeling rusten op den stevigen grondslag van historisch onderzoek. Ook den wetenschappelijken ernst dien dit onderzoek vordert hebben zijne toehoorders in hem kunnen waardeeren.

De eerste maal dat hij den *Faust* behandelde, in 1880, begon Pierson met het gedicht, het eerste deel althans, te lezen en in bijzonderheden te karakteriseeren. Daarop volgde[2)] een uitvoerige behandeling der Faustsage, met eene, voor den oud-theoloog die hij was, kenschetsende uitweiding over de ‘magie’ in hare oude en nieuwe gestalten, voorwerp van vrees en afschuw in de christelijke wereld, van eerbiedig huiveren en vorschen in de wereld der Platonische Renaissance.

1) Een groot gedeelte van deze zal spoedig herdrukt worden in de uitgave der werken van Pierson, door de firma Martinus Nijhoff.
2) Curieus is, ter inleiding van dit gedeelte van het college, de aanteekening: ‘Goethe's *Faust* moet darwinistisch verklaard worden.’

Hierna werd de fragmentarische samenstelling van Goethe's gedicht chronologisch uiteengezet en werd alles bijeengebracht wat de dichter zelf hier en daar, in zijne correspondentie, over de stof en hare behandeling heeft geschreven. Een ontleding van het tweede deel besloot het college.

Toen hij, dertien jaren later, ditzelfde onderwerp nog eens weer ter hand nam - op dat, helaas! niet voltooid, college waar de toehoorders elkaar verdrongen - had Pierson zijn plan van behandeling meer of min gewijzigd. Eerst werd aan *Faust* zijn eigenaardige plaats aangewezen in de 'Welt-litteratur', naast de *Ilias*, de *Divina Commedia*, Shakespeare's drama's, als de uitdrukking van het Duitsche volksgenie. Toen werd de vraag gesteld en beantwoord: 'Hoe, onder welke omstandigheden, is dit groote gedicht ontstaan?' en eerst daarna werd de geschiedenis der Faustsage en van hare behandeling in volksboek en gedicht meegedeeld.

Elk nieuw college over eenige stukken van Shakespeare begint met een breede inleiding, nu eens meer aan den persoon des dichters, zijn biografie en de oudste uitgaven zijner drama's, dan weer, bij voorkeur, aan den tijd waarin hij leefde of aan den toestand van het oud-Engelsch tooneel gewijd. De aanhaling der daarbij gebruikte litteratuur bewijst hoezeer Pierson zich op de hoogte hield van de kritische quaesties die zich hier voordeden. Niet minder uitvoerig stond hij stil bij de bronnen waaruit Shakespeare voor die stukken geput heeft en zocht daarbij nauwkeurig aan te wijzen wat in zijn werk ontleend, wat van den dichter zelven afkomstig is. Bij het bespreken van den *Julius Caesar* en den *Coriolanus* wordt op het groote aandeel gewezen dat Shakespeare's bron, Plutarchus, ook in de détails, aan de samenstelling dier stukken gehad heeft. Ik las daarbij deze, voor Pierson's onderwijs kenschetsende, aanteekening: 'Alleen aandachtige en nauwkeurige vergelijking van het stuk met zijn bron kan ons de manier van werken van Shakespeare doen kennen; ik raad u aan dit te doen'.

Bijzonder interessant, als uitvoerige bronnenstudie, is de inleiding op *Troïlus and Cressida*, waarin Dares en Dictys, Benoit de Sainte-More's *Roman de Troie*, het 'mystère' van Jacques Milet, *La Destruction de Troie*, het groote werk van Jean le Maire de Belges en Ronsard's *Franciade* ter sprake komen.

In dit verband vond ik ook Comperetti's boek *Virgilio nel medio evo* onder de geraadpleegde litteratuur aangehaald.

Een enkele maal wordt gewag gemaakt van de behandeling derzelfde, of van een soortgelijke, stof door andere dichters. De misanthropie van den Atheenschen Timon wordt met die van Molière's Alceste vergeleken, en bij de behandeling van *Antony and Cleopatra* wordt naar het karakter der heldin van Corneille's *Pompée* verwezen, gelijk Pierson, bij de behandeling van dit laatste stuk, in zijn college over Fransche letterkunde, zijne toehoorders verwijst naar de Cleopatra van Shakespeare.

Ik herinner mij aan een Duitsche Universiteit, indertijd, een college over Shakespeare te hebben bijgewoond, dat uitsluitend bestond uit twee hoofdstukken: biografie en bibliografie. Toen het laatste boek of het laatst verschenen tijdschriftartikel over Shakespeare vermeld was, werd het college gesloten, het onderwerp door een ander vervangen. Over Shakespeare zelven, over het genie van den dichter, geen woord.

Pierson doceerde anders. Al de geleerdheid die hij zijn toehoorders voorzette, was de weg waarlangs zij moesten komen tot den dichter zelven, in wiens werk de hoogleeraar hen nu verder noodigde met hem door te dringen. Omtrent dit lezen en verklaren der drama's zelve hebben de aanteekeningen, behalve de uitvoerige ontleding van enkele stukken, zooals van den *Caesar*, geen andere sporen bewaard dan kleine woordenlijsten, die Pierson, blijkbaar voor eigen gebruik, aan die aanteekeningen heeft toegevoegd. En zoo ontgaat hier den onbescheiden snuffelaar ten slotte toch de visie van wat hij in het door hem opgeroepen herinneringsbeeld het duidelijkst zou willen zien en hooren: Pierson zelf, in een taal als die welke hij spreken kon, voor zijn leerlingen, de geheimen doorvorschend van Shakespeare's genie.

Het moet een genot geweest zijn - te grooter omdat het aan onze Nederlandsche universiteiten een unicum was, en sedert nagenoeg is gebleven, - in den cursus van 1886/87 Pierson's college bij te wonen over Italiaansche letterkunde. Hier volgde hij nagenoeg dezelfde methode als voor Shakespeare. Om de ontleding, de verklaring en, ten slotte, om de complete karakterizeering van twee dichters was het hem te doen: Dante en Petrarca.

Maar bijzonder breed is, in dit college, de historische inleiding behandeld. De hoogleeraar neemt Italië van het oogenblik af dat de val van het West-Romeinsche Keizerrijk de politieke gedaante van het schiereiland heeft veranderd en volgt die geschiedenis tot in het hart der middeleeuwen, tot aan de grenzen der Renaissance. In deze inleiding schoof Pierson een overzicht in van den oorsprong en de ontwikkeling der Romaansche talen, waarin hij toont het groote werk van Friedrich Diez en ook de uitgaven van Monaci, d'Ancona, Mussafia e.a. over de oudste Italiaansche taalmonumenten te kennen. Wat, evenwel, in die inleiding het allermeeste treft, is de herinnering aan de theologische studiën waarmeê Pierson in zijn rijk leven heeft gedebuteerd en die altijd-door zijn liefde hebben behouden. Telkens is hier de geleerde schrijver der *Geschiedenis van het Katholicisme* aan het woord. Men herkent dien in zijne beschouwingen over de oudste geschiedenis van het Pausdom, maar meer nog in de bladzijden, overvol van veelsoortige aanteekeningen, die hij gewijd heeft aan Franciscus van Assisi, aan Jacopone da Todi.

Diezelfde theoloog van vroeger dagen droeg ook voortreffelijke bouwsteenen aan toen het kader moest worden opgezet waarin Pierson den dichter der *Divina Commedia* plaatsen wilde. Vooral bij zijne bespreking van het *Convivio* toonde Pierson aan hoe Dante's geest zat vastgeschroefd in de denkvormen der middeleeuwsche scholastiek. Bij het *Convivio*, zeide ik. Want ook Dante's kleinere geschriften worden uitvoerig door hem behandeld, inzonderheid de *Vita Nuova*, met wier uitvoerige ontleding hij zijn teekening van den grooten Florentijn begint, overtuigd dat in dit geschrift zijner jeugd ‘de ware verklaring van Dante te vinden is’. De talrijke en veelvuldige elementen die in Dante's ziel bijeen zijn: gewijde en ongewijde, wijsgeerige en dichterlijke, Grieksche en Oostersche, Latijnsche en Provençaalsche, treden hier immers reeds duidelijk voor den dag. En dan volgt deze opmerking, teekenend voor den schrijver der *Geestelijke Voorouders*: ‘Ook wij hebben allerlei elementen in onze beschaving; maar bij ons zijn ze chronologisch geordend.’

Dit is niet de eenige plaats waar een korte aanteekening verraadt hoe Pierson's veel-omvattende en veel-zoekende geest er telkens toe kwam om ideën en stemmingen van oude

tijden en andere volken in verband te brengen met die van zijn eigen tijd en zijn eigen omgeving. Zoo lees ik, iets verder, waar Dante's beschouwing der negen sferen beschreven wordt en van hun draaiing wordt gezegd, dat zij haar oorzaak vindt in goddelijke rust: ‘Het essentiëele is hier dit: de oorzaak dier beweging is niet mechanisch. Het streven van onzen tijd is juist omgekeerd. Wij pogen het psychische mechanisch te maken; hij maakt het mechanische psychisch; dat is 't poëtische.’

Wijsgeerig bovenal en aesthetisch - want ook de eigenaardigheden van Dante's poëtischen stijl worden niet verwaarloosd - is de commentaar dien Pierson, op zijn college, van de *Divina Commedia* geeft. Hij zoekt in dit gedicht, dat ‘condenseert al wat de middeleeuwsche mensch denkt en doet en hoopt’, vooral den dichter zelven. Immers, zoo was zijne opvatting, de éénheid en de onsterfelijkheid, ‘de bestendigheid’ van het gedicht worden alleen verklaard door de persoonlijkheid van den dichter. ‘Hij is schepper en toeschouwer van zijn visioen, zanger en held van zijn epos; dat is het nieuwe, het éénige.’ Iets verder: ‘Hier niet l'art pour l'art, maar een doel; en dit doel is warme mededeeling van zichzelf in de sympathieën en antipathieën waaraan hij van ganscher harte gelooft.’

Niet minder aantrekkelijk zal het vervolg van dit college geweest zijn, waarin Petrarca's *Canzoniere*, blijkbaar naar de uitgave met Leopardi's interpretatie, werd gelezen en toegelicht. In Laura's altijd klagenden minnaar ziet Pierson ‘den eersten modernen mensch, den grootvader van Byron ...’ ‘Er is in de bestendigheid dezer smart een poëtisch charme; men voelt de “Weltschmerz” opkomen.’

Misschien dat deze aanteekeningen, die ik, bij het doorbladeren van het oude ‘collegeheft’, overschrijf, een enkelen toehoorder van vóór veertien jaren nog even doen weergevoelen de hooge stemming, de innige bekoring die van Pierson's spreken over deze onderwerpen moet zijn uitgegaan. Mij dunkt, hier is hij opgetreden in zijn kracht, in zijn volheid, in zijn onvermoeid en onpartijdig zoeken naar historische en zielkundige waarheid, in zijn nooit verzadigd hunkeren naar kunst en poëzie.

V.

Onder de ‘cahiers’ van Pierson die ik heb mogen inzien, zijn er eenige waarin niet het werk van één enkelen dichter, maar de letterkunde van een geheel volk behandeld is. Zoo doorliep ik een cursus, in twee gedeelten, over de Engelsche letterkunde der achttiende eeuw en verscheiden cursussen over de litteratuur van Frankrijk. Op die der negentiende eeuw is hij, mijn lezers weten het reeds, met voorliefde teruggekomen. Terwijl Pierson bezig was dit tijdvak op nieuw te bewerken, heeft de fatale ziekte hem overvallen. Hugo's ‘Préface de Cromwell’ heeft hij aan zijn toehoorders aangekondigd, maar niet meer behandeld.

Opmerkelijk is een aanteekening dien ik aantrof onderaan op het schutblad van zijn voorlaatsten, zijn meest volledigen, cursus over de Fransche letterkunde der negentiende eeuw. Bovenaan staan, in twee parallel loopende kolommen, links de voornaamste perioden der politieke geschiedenis van Frankrijk, van het eerste keizerrijk af tot aan de derde Republiek, - rechts, de namen der groote schrijvers wier leeftijd samenvalt met die tijdvakken, - van Chateaubriand tot Emile Zola. En aan den voet dier bladzijde, in lateren tijd er aan toegevoegd, deze woorden: ‘Hoe de letterkunde van een volk bestudeeren, dát het eigenlijk doel van een college.’

Het is de eenige wenk, voor zoover ik heb kunnen nagaan, dien Pierson geeft omtrent de opvatting die hij heeft gehad van zijn taak als hoogleeraar[1]. En het is wel teekenend dat hij dit doet op dezelfde plaats waar een strenge parallel door hem getrokken wordt tusschen de politieke en de letterkundige geschiedenis van Frankrijk. Het schijnt geoorloofd daaruit af te leiden dat hij juist op het verband tusschen die beide de aandacht zijner toehoorders wilde vestigen, hun beduiden dat zij de letterkunde van een volk alleen dán waarlijk konden verstaan wanneer zij de politieke lotgevallen van dit volk eerst behoorlijk kenden en met de wisselingen van dat politieke leven voortdurend rekening hielden. En die conclusie wordt bevestigd door de wijze

1) Wij merkten hierboven reeds op (zie blz. 227) dat hij zich daarover, noch bij den aanvang van zijn werkzaamheid, noch later opzettelijk heeft uitgelaten.

waarop hij èn de Fransche letterkunde der negentiende eeuw èn de Engelsche der achttiende eeuw heeft behandeld. Vooral in dat laatste college bekleedt de politieke geschiedenis een overwegende plaats. De aanteekeningen hierover vullen bijna de helft van het handschrift.

Maar tevens zou uit den tijd waarin die opmerking is neergeschreven kunnen volgen, dat die opvatting niet van den aanvang af voor hem een zoo groote beteekenis heeft gehad. En inderdaad is in de eerste bewerking van zijn college over de Fransche letterkunde der negentiende eeuw, evenmin als in die der zestiende, der zeventiende en der achttiende eeuw - die uit een vroegere periode van zijn werkzaamheid dagteekenen - dat voortdurend heenwijzen naar de politieke geschiedenis van Frankrijk terug te vinden. Hij volgt daar meer de zuiver litterair-historische methode, behandelt de voornaamste schrijvers, de meest beroemde werken, om langs dien weg tot een karakterbeschrijving van de eeuw die hij behandelt te geraken. Want, ten slotte is het hem dan toch om deze, de geestelijke karakteriseering van een tijdperk, te doen.

Het merkwaardigst is in dit opzicht zijn college over de achttiende eeuw, dat niet enkel in aanteekeningen, maar grootendeels in uitgewerkte, zorgvuldig gestyleerde opstellen, - ‘Essays’ zou men ze kunnen noemen - vóór mij ligt. Heel duidelijk heet het daar, in de eerste volzinnen: ‘.... Ik wensch deze periode zoo met u te behandelen .... dat wij leeren ons een denkbeeld te maken van de plaats die de achttiende eeuw, krachtens hare letterkunde, inneemt in de geschiedenis der menschelijke beschaving.’ Iets verder: ‘Hoe wordt nu het letterkundig karakter eener eeuw bepaald? In mijn oog uitsluitend door hare geesten van den eersten rang.’ En nu volgt, om reeds dadelijk de tegenstelling tusschen deze eeuw en haar voorgangster te doen uitkomen, een zeer uitgebreid en interressant college over Fontenelle, den man tot wien Madame Tencin zeide, ‘dat hij hersens had op de plaats van zijn hart, evenals in zijn hoofd’[1]. En na

1) Teekenend voor den schrijver der bekende ‘Gesprekken’ in *De Gids* is deze volzin van Pierson, nadat hij een van Fontenelle's *Dialogues des Morts* bijna volledig heeft meêgedeeld: ‘De vorm van dialogen is in mijn oog de ware vorm waarin men over wijsgeerige onderwerpen handelen moet’.

Fontenelle, den eersten vertegenwoordiger van het rationalisme der achttiende eeuw, komt de eerste vertegenwoordiger van haar geestigheid aan de orde, Piron, de bekende dichter der *Métromanie*. Hebben deze twee de rij geopend, dan kunnen de anderen hun beurt krijgen, de Encyclopaedisten, bovenal Diderot en Voltaire, en ten slotte, als de heraut eener gansch nieuwe inspiratie, Jean Jacques Rousseau.

Het is, trouwens, niet meer dan natuurlijk dat de leeraar die voor zijne toehoorders het letterkundig beeld van een eeuw wil schetsen, in de allereerste plaats de hoofdvertegenwoordigers dier letterkunde, de 'Grands Ecrivains', gaat bestudeeren. Zoo is de groote omvang door Pierson aan zijn college over Corneille gegeven uit een litterair-historisch oogpunt ten volle gerechtvaardigd, al heeft hij zich waarschijnlijk daarbij ook laten leiden door den smaak dien zijn toehoorders van dat jaar - studenten uit alle faculteiten - moesten vinden in de uitvoerige en talentvolle ontleding van *Le Cid*, van *Pompée* en *Le Menteur*. Eveneens is de groote voorliefde begrijpelijk door Pierson voor Chateaubriand aan den dag gelegd, dien hij driemalen, telkens in een nieuwen vorm en met nieuwe bijzonderheden, op zijn college heeft behandeld. Begrijpelijk ook, in zijn college over de Engelsche letterkunde, die bladzijden vol aanteekeningen en aanhalingen aan Pope gewijd, en, aan het slot van zijn cursus over de Fransche litteratuur, die breedvoerige, tot in bijzonderheden afdalende behandeling van Sainte-Beuve.

Maar wat in die voorliefde, naar ik meen, bijzonder persoonlijk mag heeten, is dit, dat de Pierson der kerkgeschiedenis en der wijsgeerige bespiegeling telkens den hoogleeraar in de letterkunde op zijn tochten vergezelt[1)]. Zoo krijgt, in het begin der zeventiende eeuw, François de Sales een bijna even aanzienlijke plaats als Malherbe. Zoo wordt Racine besproken, niet in rechtstreeksche aanknooping aan Corneille, maar naar aanleiding van Port-Royal en het Jansenisme, waarvan een breedvoerige uiteenzetting was voorafgegaan.

1) Reeds vroeger moesten wij een soortgelijke opmerking maken. Zoo wordt ook in deze colleges het woord van prof. Naber bevestigd: 'Pierson is in den grond der zaak, terwijl de voorwerpen zijner studie wisselen, altijd theoloog gebleven.'

Zoo krijgt het hoofdstuk van Descartes een geweldigen omvang en wordt zelfs de strijd van dien denker met Voetius tot in bijzonderheden verhaald. Ook door Pascal wordt de hoogleeraar voortdurend vervolgd. Hij trekt, in een zijner cursussen over de negentiende eeuw, een parallel tusschen den pamflettist der *Provinciales* en Paul Louis Courier, en in zijn cursus over de Engelsche letterkunde vind ik, naar aanleiding van Pope, deze aanteekening: ‘Pascal en Pope; bijna gek die beide namen bij elkander te voegen; het is 't verschil tusschen een verzemaker en een mensch.’ Zoo wordt ook zeer uitvoerig de geschiedenis van het Quietisme verteld, naar aanleiding van den Engelschen dichter Cowper, en wordt Chateaubriand, althans in één der aan hem gewijde colleges, bijna uitsluitend beschouwd als de schrijver van *Le Génie du Chrstianisme*, de man ‘die geloof in de mode bracht, zooals Voltaire gedaan had met ongeloof.’ Ook krijgen Joseph de Maistre en de Bonald een bijzonder groote plaats in de rij der schrijvers uit het tijdperk der Restauratie en wordt de overgang van dien laatste tot Lamartine aangegeven met de fijne en treffende woorden: ‘de Bonald zeide: La Révolution, qui a commencé par la déclaration des droits de l'homme ne finira que par la déclaration des droits de Dieu. Ik stel er een andere formule voor in de plaats: La Révolution n'aura accompli son oeuvre que lorsqu'elle aura reconnu, dans les droits de l'homme, les droits de Dieu, c'est-à-dire les droits de l'âme’.[1)]

Maar juist het slotwoord van dezen passus geeft duidelijk aan welk soort van theoloog Pierson, toen hij letterkunde doceeren ging, gebleven was: de sympathieke vorscher naar het mysterie-leven der menschelijke ziel. Deze ziel in de letterkunde op te sporen en te vinden is eigenlijk zijn grootste

1) Meer als een curiosum, ofschoon toch ook al weer teekenend voor den kerkhistoricus die Pierson nog altijd was gebleven, vermeld ik de lange uitweiding, midden in een analyse van Corneille's *Polyeucte*, over de onjuistheid der voorstelling, door den dichter zonder kritiek van de overlevering overgenomen, als zouden, onder de Romeinsche keizers, de Christenen in grooten getale als martelaren gevallen zijn. In het handschrift zijn verscheidene bladzijden vol geschreven met historische en bibliografische aanteekeningen over die quaestie ‘de paucitate martyrum.’ Zij wordt besloten met een lange, zuiver bock-historische mededeeling omtrent de Bollandisten en de door hen uitgegeven *Acta Sanctorum*. Na dezen excurs wordt de ontleding en de litteraire kritiek van *Polyeucte* weer opgevat.

genot geweest; en ik kan mij voorstellen welk een boeiende en bekorende voordracht haar al te flauwen weerklank heeft achtergelaten in korte aanteekeningen zooals deze, naar aanleiding van Benjamin Constant's *Adolphe*: ‘In de achttiende eeuw is liefde lach en spel; bij Goethe doodt liefde. Maar, hoe ook opgevat, vroolijk of tragisch, liefde wordt aanvaard als een gegeven, als iets bekends, als simplex. Thans komt er verandering. Men gaat inzien het gecompliceerde van dat gevoel, zoodat analyse er van de moeite waard wordt. De poëzie der liefde maakt plaats voor haar psychologie.’

Inderdaad was zielkunde voor Pierson het diepste wezen en de grootste aantrekkelijkheid van alle letterkundige studie. Om de psychè van den dichter dien hij zijn toehoorders leerde verstaan was het hem te doen, om de psychè van het tijdvak dat hij bestudeerde, van het volk welks letterkundig levensboek hij met zijn leerlingen, langzaam vorschend, doorbladerde, als een boek vol mysterie, maar tegelijk als een boek der openbaring.

VI.

Naar meer, naar hooger nog heeft hij in zijn studie en zijn onderwijs gezocht, - n a a r d e p s y c h è d e r m e n s c h h e i d. Het belang van dit streven is voor hem de ‘raison d'être’ geweest van zijn werk aan de Universiteit.

Men heeft het reeds kunnen bemerken in wat ik aanhaalde uit de inleiding tot zijn college over de Fransche letterkunde der achttiende eeuw. Nog duidelijker heeft hij het uitgesproken in een ‘openingsrede’ voor zijn letterkundige colleges, gehouden op den 6^{en} October 1888.

Die rede begint aldus:

‘De twee vakken die mij zijn opgedragen: de oudere kunstgeschiedenis en de nieuwere letterkunde hebben dit met elkander gemeen dat zij ons in onmiddellijke aanraking brengen met den ontwikkelingsgang van den menschelijken geest. A l l e e n d i t v e r k l a a r t d a t z i j o p g e n o m e n z i j n o n d e r d e v a k k e n v a n h e t H o o g e r O n d e r w i j s. Kunst en letterkunde hebben zelfstandige waarde als edelst vermaak en meest uitgelezen sieraad van het leven. Zij hebben een ondergeschikte waarde in de wetenschap.

Hier doen zij dienst, en op tweeërlei wijs. Kunst en letterkunde zijn òf het veld der waarneming waarop wij de wetten ontdekken der aesthetiek, òf, gelijk ik het reeds uitdrukte, zij leeren ons den ontwikkelingsgang kennen van den menschelijken geest. Immers, de onderscheiden richtingen waarin de menschheid zich beweegt, de idealen die ze najaagt, de weerzin die haar vervult, haar geloof en haar ongeloof, hare levenskrachten en de oorzaken die tijdelijke ontbinding bewerken, men vindt het alles in de kunst en letterkunde der menschheid weder.'

'De kunst evenwel' - gaat de hoogleeraar voort - 'is een veel minder gevoelige spiegel dan de letterkunde. Mijn bestek gedoogt niet dit verschil op te helderen, ik wil aan dat verschil nu alleen het recht ontleenen de kunst buiten rekening te laten en slechts te handelen over den samenhang tusschen beschavingsgeschiedenis en letterkunde.'

Voordat hij dien samenhang nader bepaalt, spreekt Pierson eerst de stelling uit, dat er 'niet alleen op zich zelf staande volken zijn wier innerlijke geschiedenis uit haar letterkunde spreekt,' maar ook een menschheid. En gelijk men spreekt van 'algemeene geschiedenis' en 'Weltgeschichte,' daarmêe bedoelend 'het epos der menschheid,' daarbij uitgaande van het geloof aan de eenheid van het menschelijk geslacht, zoo 'moeten wij die eenheid ook vasthouden ten aanzien van de letterkunde,' aan dit geloof het recht ontleenend om te spreken van 'Weltlitteratur.'

Maar nu rijst de vraag, hoe wij, op dit gebied der letterkunde, ons het verband tusschen het algemeene en het bijzondere, het menschelijke en het nationale, te denken hebben?

Op die vraag antwoordt Pierson door het ontwikkelen van een metafer. 'In zoover de menschheid letterkunde beoefent, dat is, in letterkundige voortbrengselen zich uitdrukt of terugvindt, is zij een orkest dat een fuga uitvoert.' 'Het derde van mijn vergelijking,' gaat hij voort, 'zoek ik hierin: dat de partijen niet gelijktijdig, maar na elkander, elk op hare beurt, een aangevangen thema opvatten en voortzetten. Dit ná-elkander-komen is hier de hoofdzaak. De algemeene geschiedenis der letterkunde wordt op die wijze het verhaal van de opeenvolging der partijen die de onderscheiden volken voorstellen, en de vraag die telkens

beantwoord moet worden is deze: welke partij wordt in onze groote fuga vervuld door een gegeven volk?'

'Om die vraag te beantwoorden,' zoo luidt het verder, 'hebben wij uitsluitend te letten op het volgende: door een gegeven letterkunde die in de algemeene letterkunde een plaats zal verdienen, moet iets nieuws, moet een nieuwe bijdrage zijn geleverd tot de taak die de letterkunde in haar geheel vervult. Deze taak is geen andere dan schildering van den mensch, van zijn natuur en zijn leven, onder allerlei licht .... Elke letterkunde vertegenwoordigt dus iets nieuws als zij van een nieuwe opvatting van den mensch en het menschelijk leven getuigt. Elke letterkunde die oorspronkelijk mag heeten behelst inderdaad niets anders dan de ontvouwing van zulk een bijzondere opvatting.'

Is het te verwonderen dat een man die dezen kijk heeft op de geschiedenis der letterkunde, bij wien deze beschouwing tot een overtuiging, tot een soort van geloof is geworden, - wanneer hij hoogleeraar is in de nieuwere letterkunde, - deze gaat onderwijzen gelijk Pierson haar heeft onderwezen?

Hoe natuurlijk, vooreerst, dat een man van deze opvatting de aandacht zijner toehoorders bovenal bepaalt bij de groote heroën, bij de meest bijzondere verschijnselen die hij in de geschiedenis der letterkunde ontmoet! Men luistere nog eens even naar een citaat uit die openingsrede van 1888:

'De machtige fuga van de Europeesche volken van den lateren tijd wordt geopend door Dante, die het menschen-ideaal schildert van de tweede helft der Middeleeuwen .... Op Dante volgen Shakespeare, de vertegenwoordiger van den mensch der Renaissance, en Calderon. Een andere is weer de toon die ons toeklinkt uit het klassieke drama der zeventiende eeuw in Frankrijk, waarin wij, in het midden der christelijke beschaving, het plotseling ontwakend Latijnsch bewustzijn ontmoeten. Straks wordt Rousseau de tolk van een nog ongekende ethische beschouwing. Het einde der achttiende eeuw zal niet gekomen zijn of Lessing, Herder, Goethe, geheel het Duitsche humanisme treft en trekt en boeit ons door een taal die, - zoo nieuw is zij! - ten aanzien van mensch en leven, bijna een openbaring mag heeten. Als de negentiende eeuw is aangebroken hooren wij andermaal nieuwe stemmen. Byron en Cowper aan de overzijde

der zee, een Bilderdijk of Da Costa in ons vaderland, een Lamartine of Victor Hugo in Frankrijk, een Grillparzer en heel die eigenaardige Oostenrijksche school.'

Werpt deze bladzijde niet een merkwaardig licht op Pierson's litteraire colleges, op de dispositie zijner lessen in de laatste tien jaren van zijn professoraat? Er zou misschien alleen reden zijn om zich te verwonderen dat de Spaansche letterkunde, althans Calderon, in die colleges ontbreekt en dat de volgorde waarin Pierson zijn onderwerpen heeft behandeld niet geheel overeenkomt met de ideale chronologie die, in de metafer der fuga, door hem was aanbevolen.

Evenzeer is het nu begrijpelijk en verklaarbaar, dat Pierson hoogleeraar heeft willen zijn, niet in ééne of in twee litteraturen, maar in alle te zamen, in 'd e moderne letterkunde'. En niet minder natuurlijk, voorwaar, dat hij, in het tweede gedeelte dier openingsrede, de belangstelling zijner toehoorders inroept voor het ontwakend Rusland, voor het Panslavisme, voor de Russische letterkunde van onzen tijd, met haar mystiek, haar verheerlijking, 'ik zou bijna zeggen, haar vergoddelijking van de smart'. Hier hoorde hij immers een nieuwen toon in de groote fuga, en met geestdrift kon hij uitroepen: 'voor het jongere geslacht is de tijd gekomen om aan zijn letterkundigen gezichtskring een belangrijke uitbreiding te geven. Het Russisch moet er in opgenomen worden .... Laat ons Russisch leeren en Russische schrijvers lezen! Professor Kern, aan de Hoogeschool van Leiden, gaat ons reeds voor!'

Hoog en heerlijk is Pierson's ideaal geweest. Een man van zijn gaven, zijn kennis, zijn lectuur, zijn werkkracht heeft er zich met vertrouwen toe kunnen verheffen, zeker dat hij het, zoo al niet ten volle bereiken, toch zeer dicht naderen zou, zijn bewonderende en bekoorde leerlingen medevoerend op zijn tocht.

Er is meer. Die hooge en breede opvatting der letterkundige geschiedenis ontleent aan haar verhevenheid, en ook aan haar innerlijke waarheid, het recht om ieder die zich tot zulk een studie voelt aangetrokken, voor zijn werk te b e z i e l e n , hem te doordringen van het gevoel der oneindigheid van zijn taak.

Maar die waardeering van Pierson's standpunt mag ons

niet beletten de vraag te stellen: of het ideale licht waarin hij de geschiedenis der letterkunde geplaatst heeft, nu ook geschikt en gerechtigd is om de l e i d e n d e macht van die studie te wezen en haar wetenschappelijke methode te bepalen? Te ernstiger mag die vraag gesteld worden waar het betreft studie en onderwijs aan een Universiteit.

Wat Pierson zoo hoog, zoo breed, zoo voornaam wilde behandeld zien, kan ook - waar het de belangen der wetenschap en van het Hooger Onderwijs geldt - kleiner en fijner behandeld worden. Met andere woorden, naast de psychologische groepeering en waardeering der letterkundige verschijnselen staat het nauwgezet, eenvoudig, geduldig onderzoek naar hun echtheid en hun waarheid. Men mag zelfs vragen of dit laatste werk niet noodzakelijk moet voorafgaan aan het eerste, of de Universiteit niet bovenal geroepen is om die nauwkeurige détailstudie aan hare kweekelingen aan te bevelen, en langs dien meer eenvoudigen weg hen op te voeren tot wetenschappelijken ernst en wetenschappelijk talent?

Zoo men hem naar zijne meening hieromtrent gevraagd had, zou Pierson, waarschijnlijk, de juistheid dier opvatting hebben toegegeven. Of liever, hij zou eenvoudig, en terecht, den vrager verwezen hebben naar de vele bijzonderheden die hijzelf zorgvuldig heeft moeten bestudeeren om colleges te kunnen geven als die waarvan de aanteekeningen vóór mij liggen. Wel is hij buiten het eigenlijke veld der eruditie gebleven, door de middeleeuwen van zijn studie en zijn onderwijs uit te sluiten. Maar welk een waarde hij aan bronnenstudie hechtte, blijkt uit al zijn Shakespeare-colleges, uit de manier waarop hij Dante heeft behandeld, of, om nog iets anders te noemen, uit de plaats door hem, in zijn college over de zeventiende eeuw, aan de *Historiettes* van Tallemant des Réaux ingeruimd. Ook wist hij, ofschoon zelf slechts zelden daaraan deelnemend, den arbeid der ‘érudits’ te waardeeren en vond hij, bij al zijn bezigheden, nog den tijd om van sommige hunner ontdekkingen kennis te nemen. Toen de uitgever van den oud-Franschen roman *Aymeri de Narbonne*, Demaison, ontdekt had aan welke bron Victor Hugo de stof voor zijn *Aymerillot* heeft ontleend, en toen Morel-Fatio, in zijn *Etudes sur l'Espagne*, in bijzonderheden had aangewezen welke bronnen diezelfde dichter voor zijn *Ruy Blas* heeft gebezigd en welk gebruik

hij van die bronnen gemaakt heeft, toen gaf het werk dier geleerden Pierson aanleiding om die punten nader te onderzoeken en daarover een paar interessante mededeelingen te doen aan de Koninklijke Academie van Wetenschappen.

Maar toch zou men willen dat Pierson op de waarde der eruditie, op het belang van détail-studie, op het wetenschappelijk karakter van dergelijke onderzoekingen vaker en met meer aandrang de aandacht zijner leerlingen had gevestigd. Vermoedelijk ontbraken hem te Amsterdam de elementen voor het stichten van een 'Seminar' voor moderne letterkunde. Misschien, zoo hij iets in dien geest had beproefd en tot stand gebracht, zou reeds in zijn tijd en onder zijn invloed gebleken zijn, wat vooral in de laatste jaren steeds duidelijker aan het licht treedt, dat niet alleen voor de middeleeuwsche, maar ook voor de moderne litteratuur de tijd der bronnenstudie en van het détail-onderzoek gekomen is.[1)]

Ook nog op andere wijze zou Pierson, zonder in specialiseering te vervallen, de wetenschappelijke studie der nieuwe letterkunde aan de Universiteit hebben kunnen vertegenwoordigen. Hij zou zijn leerstoel hebben kunnen maken tot een professoraat in 'vergelijkende litteratuurgeschiedenis'.

Het is waar, ook van deze methode van behandeling - ik haalde er, hierboven, enkele voorbeelden van aan - zijn de duidelijke sporen in zijn college-aanteekeningen terug te vinden. De letterkundige stroomingen der verschillende landen en tijden brengt hij gaarne met elkaar in verband, en waar hij, om nog één voorbeeld te noemen, de Fransche litteratuur der achttiende eeuw bespreekt, daar is het voortdurend zijn streven om den bestendigen invloed van Engeland op die letterkunde in het licht te stellen. Maar die vergelijkende methode wordt niet principiëel door hem toegepast. En toch zou immers juist Pierson, de man die zooveel wist, zooveel had gelezen, in zooveel moderne litteraturen zich thuis gevoelde, de aangewezen leidsman zijn geweest op dit gebied. Aan de Amsterdamsche Universiteit had hij kunnen tot stand brengen wat Marc-Monnier, en na dezen Edouard Rod, te Genève hebben beproefd, wat tot dusverre, in Europa althans, nog nergens volkomen is gerealiseerd.

1) In een mijner volgende stadiën over het in den algemeenen titel genoemde onderwerp hoop ik dit aan te toonen.

Het is waar dat ook deze behandeling der nieuwe letterkunde, - al kan op voorgangers uit veel vroeger tijd gewezen worden, - van betrekkelijk jongen datum is. Maar bij Pierson stond toch wel een principiëel beletsel het vervullen dezer eigenaardige taak in den weg. In de openingsrede die ik daareven aanhaalde leest men ook deze woorden: ‘Hebben wij misschien bijzonder te letten op het meer of minder geluk waarmee dezelfde soorten door de onderscheidene volken beoefend zijn? Maar, hierop lettende, zou men tot een vergelijkende geschiedenis der letterkunde komen, en wij zoeken een algemeene’. Het is dus wel degelijk zijn eigen hooge, allesomvattende, universeel-psychologische opvatting der litteratuur-geschiedenis geweest die hem, den Amsterdamschen hoogleeraar in ‘de moderne letterkunde’, belet heeft de Nederlandsche vertegenwoordiger der ‘littérature comparée’ te worden.

Zou er dan toch werkelijk iets zijn dat wij in ‘professor Allard Pierson’ en in zijn universitaire werkzaamheid meenen te moeten betreuren?

Op die vraag luidt mijn antwoord: Als ik terugdenk aan Pierson en aan zijn werk, dan betreur ik niets anders dan zijn vroegtijdig heengaan. Ware Pierson onder ons gebleven, had hij meegeleefd met het leven der laatste jaren, dan had hij voorzeker, volgend de beweging der geesten en den gang der wetenschap, steeds winnend aan sympathie en bewondering onder de kweekelingen der Amsterdamsche Universiteit, in de manier waarop hij zijn taak vervulde toch wel het een en ander gewijzigd.

Het is waar, hij was tot het vervullen van twee gewichtige leerstoelen geroepen. Ik vrees zelfs dat zijn bijzondere relatie tot het klassieke deel der letterkundige faculteit hem bij voortduring meer tot hoogleeraar in de oude kunstgeschiedenis zou gemaakt hebben. Wie *Hellas* heeft geschreven, die heeft, meer dan iets anders, Hellas lief gehad.

Maar toch, misschien had hij, de veelomvattende, de veelvermogende, ook op het gebied van de studie der moderne letterkunde nog iets heel groots, iets blijvends, iets definitiefs tot stand kunnen brengen.

Want zóó stel ik mij voor wat, ten slotte, zou geboren

zijn, indien Allard Pierson onder ons ware gebleven:

Een bloeiend centrum van letterkundige studiën, gevestigd aan de Universiteit van Amsterdam;

Pierson dat centrum beheerschend door de macht van zijn talent en zijn kennis, door zijn artistieke natuur en door de hoogheid van zijn ideaal;

naast hem, en onder hem, ambtgenooten en jonge docenten, zich aan verschillende onderdeelen van die studie wijdend, doceerend de letterkunde der moderne volken, zich voelend dienaren der wetenschap, geroepen om hun leerlingen in te wijden in de wetenschappelijke beoefening van het vak hunner liefde;

onder die vertegenwoordigers der bijzondere litteraturen één, - waarom niet Pierson zelf? - meer bijzonder begaafd en toegerust om te leeren hun onderling verband, het wederkeerig inwerken van de eene op de andere, hoofdstukken behandelend uit de ‘vergelijkende letterkunde’;

dit litteraire centrum nauw zich aansluitend aan een kring van historische studiën der moderne talen, - leerstoelen voor de Romaansche, de Germaansche, de Slavische taalgroep;

deze ‘faculteit’ van moderne philologie en letterkunde haar wortelen diep slaande in het universitaire leven, maar toch niet angstvallig afsluitend den weg naar de wereld daarbuiten, philologen vormend door de wetenschappelijkheid van haar methoden, maar ook aan ‘niet-studenten’ hun aandeel gunnend aan den beschavenden invloed van haar arbeid.

Mocht ooit een gedachte als deze in realiteit worden omgezet, mocht ooit een stichting als de hier beschreven studiegroep aan een onzer universiteiten tot stand komen, laat men haar dan plaatsen onder de hoede van Pierson's nagedachtenis.

Want in z i j n werk, in z i j n opvatting, in z i j n streven ligt de kiem van haar wording besloten.

A.G. VAN HAMEL.

Theodor Fontane.

Zoolang ik te Berlijn woon, heb ik met zekere joviale piëteit over ‘den ouden Fontane’ hooren spreken. Eer ik ooit iets van hem gelezen had, kende ik hem bij reputatie.

Tien jaar geleden had hij de zeventig al achter den rug en noemde men hem al gewoonlijk den ‘alten Fontane,’ - natuurlijk, op duitsche wijze, met een sterken nadruk op de eerste lettergreep van zijn familienaam.

‘*Da wohnt der alte Fontane*!’ heette het, als men in de Potsdamer Strasse langs het aan de Ridderschap der Duitsche Orde behoorende huis liep, waar hij, op de vierde verdieping, een bescheidene woning in huur had.

Of wel hij werd mij in de verte gewezen: ‘*Da geht der alte Fontane*!’

Eens, toen wij in den Thiergarten een bankje zochten, zei mijn wandelgenoote:

‘*Nein, da sitzt der alte Fontane, den soll man nicht stören*!’

Door dan telkens eventjes naar hem te kijken, kreeg ik langzamerhand zijn beeld in mijn herinnering: een lange, dunne man, recht als een kaars, in een eenigszins ouderwetsche jas, met een donker schotschen wollen cachenez, naar gelang van de temperatuur stijf om zijn hals gevouwen of los over de schouders hangende. In zijn gezicht spraken het duidelijkst: een paar helderblauwe oogen en een grijsblonde knevel.

Op een mooien dag vernam men dat de oude Fontane, bij gelegenheid van zijn vijf- en zeventigsten verjaardag, door de Berlijnsche Universiteit tot Doctor honoris causa was

bevorderd. Zonder precies te onderzoeken waarmee hij die eer had verdiend, verheugde het publiek zich in die hulde.

Zoo werd ik van lieverlede op hem opmerkzaam gemaakt als op een man die iets beteekende.

Toen ik nu eens aan Wilhelm van Polenz vroeg, bij welken auteur ik moest beginnen om de zoogenaamde 'jongste duitsche literatuur' te bestudeeren, antwoordde hij:

'*Beim alten Fontane*!'

En een paar zijner vrienden en tijdgenooten - uit de groep van de 'Neue deutsche Rundschau' - waren dat geheel met hem eens. De jonge schrijvers beschouwen hem in den trant als bij ons een kwarteeuw geleden de jonge schilders Bosboom beschouwden: als een voorbeeld hoe, voor echte kunstenaars, gevorderde leeftijd geen belemmering behoeft te zijn om met jeugdige richtingen mee te voelen.

Terwijl zij omtrent Spielhagen lachend vertellen hoe hij zich après-coup gaarne als de ontdekker van Gerhardt Hauptmann's talent voordoet, eeren zij in Fontane zoo iets als huns gelijke in een vroegere generatie: hun voorganger in de richting van het artistiek-natuurlijke. Van hem erkennen zij met warme waardeering: dat hij hen reeds bij den aanvang van hun streven te gemoet gekomen en openlijk voor Hauptmann in de bres gesprongen is eer de officieele tooneelmachthebbers begrepen wat er in dezen stak. Dat hij niet in allen deele met hen meeging, vinden zij vanzelfsprekend; als hoofdzaak constateeren zij dat hij 'modern voelde'.[1)]

Kortom, het geletterde zoowel als het ongeletterde Berlijnsche publiek beschouwde hem als eene interessante figuur,

1) Hoogst merkwaardig is in deze het getuigenis van den scherpsten en meesteischenden ouder de jongere Berlijnsche critici: Maximilian Harden.
'Was Fontane so jung erhalten hat, das ist eben die ganz und gar überraschende Uebereinstimmung zwischen der Weltanschauung dieses Musengesegneten von 1819 und unserer stolzen Modernität. Ganz leise will ich es aussprechen: Theodor Fontane ist, im universellen Sinne des Wortes, ein Naturalist. *Freilich Einer den die Liebe, nicht die Galle* - keine literarische Anatomie wird die in ihm entdecken! - *zum Alles verstehen gefuhrt hat und zum Allesverzeihen*. Er glaubt an dieser Welt *trotz* dieser Welt; und er weiss: wer schaffen will, muss fröhlich sein. Und da können wir bei aller Bewunderung wenigstens begreifen, wie sie durch ein halbes Jahrhundert des Zurücksetzens und des gleich-gültigen Uebersehens ihm treu zu bleiben vermochte: die holde Fee aus den Tagen seiner Kinderzeit, die stille Herzensheiterkeit.'

een persoon dien men missen zou als hij er eens niet meer zou wezen.

En nu hij er sinds twee jaar werkelijk niet meer is, heeft Berlijn hem niet vergeten. Ook nadat de eerste stroom van herinnerings-artikelen en redevoeringen is voorbijgegaan, wordt hij met woord en pen nog dikwijls hartelijk herdacht. Nog was er geen groote schilderijen-tentoonstelling, waarop niet een portret van hem voorkwam. Toen aan zijne weduwe een jaargeld werd toegestaan, werd haar dit zonder aanmerkingen gegund door eene openbare meening, die zijne onbaatzuchtigheid gekend had. En toen onlangs op nieuw een zeer waardeerend boekje over hem en zijn werk verscheen,[1] werd dit 'Büchlein vom alten Fontane' weer door de geheele Berlijnsche pers met sympathie verwelkomd.

Wij staan hier voor een feitelijke illustratie van het oudhollandsche spreekwoord, dat 'late haver ook opgaat.'

In Fontane doet zich het heuchelijk verschijnsel voor van een literator, die zijn tijd vooruit geweest is zonder daardoor verbitterd te worden; die een menschenleven lang als journalist, romanschrijver, geschiedvorscher, essayist en dichter rustig zijn eigen gang is gegaan, naar zijn beste weten en naar zijn beste krachten de pen voerend, zonder jaloezie jegens meer gevierden en zonder vooroordeel jegens jongeren; en die lang genoeg geleefd heeft om door een nieuw geslacht geëerd te worden en op zijn ouden dag in allen eenvoud de geestelijke vruchten te plukken van zijn eerlijk dagwerk, zijn literarisch goed humeur en zijn tactvol geduld.

Er bestaan van Fontane's hand drie stukken autobiografie.

Het ééne is een schildering van zijne kinderjaren.[2]

Onder de lektuur daarvan treffen ons een paar dingen, die waarschijnlijk zeer hebben meegewerkt om hem een anderen ontwikkelingsgang dan de massa zijner duitsche tijdgenooten te doen doorloopen: zijn gemengd bloed en zijn opgroeien aan zee.

1) Franz Servaes. Theodor Fontane. Ein Lebens und Zeitbild. (Berlin 1900).
2) Th. Fontane. Meine Kinderjahre. Berlin, F. Fontane 1894.

‘Ich bin Märker, aber noch mehr Gascogner,’ schreef hij eens. Soms draaide hij dat om, en voelde zich meer dan alles ‘Märker.’ Maar een bron van eigenaardige karakter-complicatie bleef het, dat hij, ofschoon in de Mark Brandenburg geboren, ter weerszijden van fransche uitgewekenen afstamde.

Zijn beide grootvaders hadden - de één als teekenaar en tijdelijk secretaris van Koningin Luise, de ander als zijdefabrikant - zeker aanzien genoten in het Berlijn van 1800, dat, wat vereering van fransche vormen betrof, nog vasthield aan de tradities van den Ouden Frits, tot ‘de fransche tijd’ de bakens deed verzetten.

De fransche geest - l'esprit gaulois zelf - speelde door het heele familieleven. De moeder van onzen schrijver was een door en door fransch karakter. Haar gallisch temperament steekt, in al wat de zoon vertelt, zonderling, ja dikwijls meelijwekkend af tegen de zeden en gebruiken, waarnaar zij zich als noordduitsche burgervrouw had te schikken. En de vader verloochende zijn erfelijken landaard evenmin, al sleet hij zijne dagen grootendeels achter de toonbank eerst van een brandenburgsche, daarna van een pommersche apotheek. De man was apotheker en drogist. Wie lust heeft, moge eene psychologische en ethnografische overeenkomst zoeken tusschen deze bijzonderheid en het door Braga bezongen feit: hoe ook ten onzent in de eerste helft der negentiende eeuw, de meeste letterkundigen van eenige beteekenis met dat beroep in verband stonden.

Na eerst eenige jaren te Neu-Ruppin gewoond te hebben, vestigde zich het gezin te Swinemünde.

Elk die weet op welk een smalle landtong dit stadje ligt, kan zich gemakkelijk voorstellen welk een hoofdrol strand en zee in het leven der opgroeiende kinderen vervulde, en hoe dit meehielp om in hen zeker wereldburgerschap aan te kweeken, dat toch reeds wortelde in het contrast tusschen woonplaats en afkomst.

Zeker, het is maar de Oostzee, waarin de Swine uitmondt; en van de Oostzee pleegt men te zeggen dat zij niet veel meer is dan een groote vijver, met een minimum van eb en vloed en zoutgehalte en in majesteit niet halend bij de Noordzee. Doch zij was stellig zeeachtig genoeg om de jonge

Fontanes vertrouwd te maken met water en groote scheepvaart. Ademden zij aan de ééne zijde de kalmte eener kleinsteedsche, bijna landelijke omgeving, aan de andere genoten zij de afwisseling, die alleen de zee aanbracht in een tijd, toen het verkeer te land in Duitschland nog zoo heel gering was.

Op zich zelf is dit boekje amusant als tafereel van het kleinsteedsch noordduitsche leven uit die dagen, geteekend door iemand die er in is opgegroeid en het dan uit vogelperspectief bekijkt. En het algemeen-menschelijke speelt er zulk een belangrijke rol in, dat het bijzondere daardoor dubbel interesseert.

In dat bijzondere was niet altijd alles rozegeur en maneschijn.

Vader was een slordig financier - ‘kam aus der Bredouille nicht heraus’; en waarschijnlijk hing daarmee wel samen dat er geen ongestoorde harmonie bestond tusschen hem en zijne wederhelft, die eene flinke, arbeidzame, maar driftige vrouw schijnt geweest te zijn.

Bijna vragen wij ons af, of het aangaat zóó openhartig en onnoodig zoovele details, die hun juist niet tot eer strekken, omtrent zijne ouders te publiceeren. Doch per slot van rekening geeft de zoon hun, met even groote openhartigheid, dit eerlijk getuigenis:

‘Op de vraag hoe wij opgevoed werden, zou ik moeten antwoorden: in 't geheel niet en ..... voortreffelijk. De eigenlijke opvoeding ontvangt een kind uit de handen zijner ouders: hoe die zijn, hoe die, alleen reeds door het feit van hun bestaan, in de jaren onzer eerste ontwikkeling op ons inwerken, - dat beslist. Als men onder goede opvoeding verstaan mag: een voorbeeld van goede zeden en humaniteit en verder een streven om de jonge loten, onder nauwelijks voelbare leiding, frisch, vrij en vroolijk naar hun aard te laten uitgroeien, - dan genoten wij een uitmuntende opvoeding.’

Het een met het ander genomen, had hij een gelukkigen kindertijd, waarvan hij zich met liefde de poëzie herinnert. Op zijn twaalfde jaar verliet hij het ouderlijk huis, om in het gymnasium te Neu-Ruppin iets meer wetenschap te gaan opdoen dan hij meebracht en waarvan hij den inventaris aldus opmaakt:

‘Lezen, schrijven, rekenen; bijbelsche geschiedenis; romein-

sche en duitsche keizers; de ontdekking van Amerika met inbegrip van Cortez en Pizarro; Napoleon en zijn maarschalken; de veldslag van Navarrino; het bombardement van Algiers; Grochow en Ostrolenka; Pfeffels "*Tabakspfeife*;" Zedlitz' "*Mantellied*;" en zoo goed als alle Schillersche balladen, benevens eenige brokjes latijn'.

En karakteristiek is dat hij dit onderste laagje zijner schoolkennis als het voornaamste beschouwt en alles wat daar later aan werd toegevoegd als 'aanvulsel.'

Door zijn ouders bestemd om in het vaderlijk beroep den kost te verdienen, werd Fontane in 1836 leerling-apotheker en in 1839 hulp-apotheker en reisde verscheidene jaren op zijn ambacht, van de ééne apotheek in de andere: te Berlijn, te Leipzig, te Dresden en op een paar kleinere plaatsen.

Voorloopig ging dit best.

Het hem opgedragen werk deed hij nauwgezet en met lust. Bij al zijne literarische neiging, behoorde hij tot die dichternaturen die voelen dat zij, om naar lichaam en geest gezond te blijven, zekere vaste portie prozaïsch werk noodig hebben. Zelf noemt hij ergens 'ein Hang nach Arbeit und solider Pflichterfüllung' zijn beste erfdeel van moederszijde. Dat die arbeid voor hem in zijn jeugd toevallig in pillendraaien enzoovoorts bestond, beschouwde hij als bijzaak. Daarover spreekt hij zelden in zijne herinneringen[1)].

Slechts terloops vertelt hij, hoe zijn vroegste dichtlust begunstigd werd door het feit, dat een zijner principaals goede zaken maakte met de leverantie van kweekwortel-extract naar Engeland en hoe hij, als diens jongste assistent, met de bereiding van dit 'Extractum Graminis' placht belast te worden, - hetgeen daarin bestond dat hij, uren achtereen, met een lepel zoo groot als een roeispaan, in een naar verhouding even grooten ketel vol kokend vocht moest zitten roeren. Over de gedichten, die onder dit werk ontstonden, meldt hij overigens niets; vermoedelijk omdat hij er noch bij zichzelven, noch bij anderen veel succes aan heeft beleefd.

Zijn eerste werkelijk succès - en waarin hij zich na

1) De bijzonderheden over dezen tijd van zijn leven zijn ontleend aan den bundel: Theodor Fontane. Von zwanzig bis dreissig. (Berlin, F. Fontane und Co. 1898).

een halve eeuw nog met echte joligheid verkneukelde - bereikte hij heelemaal buiten de pharmacie om.

Het was een daad van jeugdige oppositie tegen eene welbehagelijke kinderachtigheid van oudere lieden.

In den tijd dien hij te Leipzig doorbracht, gebeurde het dat de Schillervereeniging daar ter stede voor haar museum een belangrijk voorwerp wist aan te werven, namelijk een vest, waarvan bewezen was dat Friedrich von Schiller het heuschelijk gedragen had. De publieke opinie roemde luid in deze kostelijke aanwinst. Midden in dien jubel verscheen in het *Leipziger Tageblatt* deze satire:

Shakespeare's strumpf.

Laut gesungen, hoch gesprungen:
Ob verschimmelt auch und dumpf,
Seht, wir haben ihn errungen,
William Shakespeare's wollnen Strumpf!

Seht, wir haben jetzt die Strümpfe,
Haben jetzt das heil'ge Ding
Drinnen er durch Moor und Sümpfe
Sicher vor Erkältung ging.

Und wir huldgen jetzt dem Strumpfe,
Der der Strumpfe Shakespeare's ist,
Denn er reicht uns bis zum Rumpfe,
Weil er fast zwei Ellen misst.

Seht, wir haben jetzt die Strümpfe
Dran er putzte, wischte, rieb
Ungezählte Federstümpfe
Als er seinen Hamlet schrieb.

Drum herbei was Arm und Beine:
Euer harret schon Triumph;
Und dem Shakespeare-Strumpfvereine
Helft vielleicht Ihr auf den Strumpf!

Deze ondeugendheid bleek een gelukkige greep voor den jongen dichter.

‘Het was tamelijk gewaagd’ - schrijft hij - ‘in een

zaak, die heel Leipzig zoo na aan het hart lag, zulk een toon aan te slaan. Maar de fortuin was mij gunstig. Men keurde het wel niet goed, doch men lachte er om. En in toongevende letterkundige kringen informeerde men zich naar den dader. Dat is voor een armen beginner al heel wat. En het mooiste was, dat ik den volgenden dag van den uitgever Robert Binder, bij wien een democratisch-politiek en een belletristisch blad verschenen, eene uitnoodiging kreeg om daaraan mee te werken.'

Het aangenaamst gevolg was dat onze apothekersbediende hierdoor in persoonlijke kennis kwam met een kring van zijns gelijken op letterkundig gebied, waartoe o.a. Ernst Keil behoorde, 'der später zo famose, damals aber nur durch seinen roten Vollbart ausgezeichnete Gartenlaubekeil' en Georg Herwegh, de vrijheidsdichter. Onder diens invloed waagde hij zich eveneens aan vrijheidsliederen.

'Meine ganze Lyrik' - getuigt hij - 'war damals auf Freiheit gestimmt oder streifte wenigstens das Freiheitliche.' Maar hij voelde dat dit alles zeer zwak was en liet zich door den ephemeeren roem, dien Shakespeares kous hem aangebracht had, niet bedwelmen.

Een opfrisschend dubbel-intermezzo leverde het jaar van zijn militairen dienstplicht, ten eerste in zoover hij, door den dienst zelf en al wat daarmee samenhing, nieuwe indrukken kreeg, en ten andere omdat daarin zijn eerste reis naar Engeland viel.

Men denke zich een jongmensch van zijn soort en omstandigheden die, op grond dat hij engelsch verstond - wat destijds te Berlijn nog voor een zeldzaam talent gold - mee naar Londen werd geïnviteerd, 'dus zonder dat het iets behoefde te kosten.' (Vermakelijk is het verhaal, hoe dit 'niets kosten' zijn krachtigst argument was tegenover de superieuren, bij wie hij verlof moest aanvragen: hoe dit geval een vaderlijk meegevoel opwekte bij den overste, die 'auch mal hingewollt' had, doch er op zijn vijf en veertigste jaar nog niet toe was gekomen, juist omdat het zooveel kostte!)

Dit veertiendaagsch verblijf in Engeland - waarbij hij wel van zijn gastheer afraakte, zonder zelf iets meer op zak te hebben dan 'één koperkleurigen Doppel-Louis d'or,' maar dat daarom niet minder interessant verliep - beduidde een belangrijke verruiming van zijn horizon. De vooruitstrevende

jonge Duitschers van die dagen hadden een vaag vermoeden dat Engeland op bijna elk gebied ontwassen was aan eene achterlijkheid als in hun pruisisch vaderland heerschappij voerde. Wat Fontane in dien korten tijd persoonlijk zag en hoorde en beleefde, versterkte hem zeer in dat vermoeden, en droeg er veel toe bij om hem, ook literarisch, in een engelsch vaarwater te brengen, waarin hij zijn leven lang gaarne af en toe terugkeerde. Den sterksten invloed had op deze zijde van zijn ontwikkeling de kennismaking met twee engelsche boeken: Bisschop Percy's *Relics of English Poetry* en Walter Scott's *Minstrelsy of the Scottish Border*.

Daaruit begon hij balladen te vertalen; en op die wijze oefende hij zich in datgene wat later zijn dankbaarste dichttrant geworden is.

In Mei 1844 - hij stond toen weer in een Berlijnsche apotheek - werd Fontane geïntroduceerd in een literarischen kring, die in de wandeling den naam droeg van *Der Tunnel über die Spree*.

Deze zonderlinge naam hing waarschijnlijk samen eensdeels met de kelderachtige lokalen, waarin het genootschap placht te vergaderen, anderdeels met den eerbied waarmee Duitschland het groote engelsche ingenieurswerk, den tunnel onder de Theems, bewonderde.

Meer prozaisch en officieel heette het eigenlijk ‘Berliner Sonntagsverein’ en was in 1827 opgericht door den destijds te Berlijn wonenden M.G. Saphir.

Dezen was het, bij zijn voortdurende letterkundige veten, veel waard zich een soort van lijfwacht te scheppen; en daarvoor fungeerden, in figuurlijken en bijna ook in letterkundigen zin, de oorspronkelijke leden van den ‘Tunnel.’ Daarbij kwam dat hem, als redacteur van zijn *Schnellpost*, veel gelegen was aan een staf van jonge, onbekende medewerkers, die, juist doordien zij nog onbekend waren, geen hooge eischen stelden op het stuk van honorarium en blij waren, onder een gevreesde vlag, de eer te genieten van mee gevreesd te zijn.

Toen Fontane lid werd, behoorde deze begin-toestand sinds lang tot het verleden. Maar de Tunnel was een belangrijke factor geworden in het intellectueele en aesthetische leven van

Berlijn. En al verkeerde dit juist niet in een bijzondere glansperiode, zoo was het toch een oefenschool voor menigeen, wiens naam later, ook ver buiten de grenzen van Pruisen, een goeden klank gekregen heeft.

Gelijk men het hedendaagsch Berlijn, met zijne eigenaardige verhoudingen tusschen Joden en niet-Joden en adel en burgerij, nooit recht begrijpen kan zonder in den geest de salons van Rahel Varnhagen gefrequenteerd te hebben, - zoo lag ook in de schijnbaar onbeduidende literatuur van genootschappen als dit de kiem van veel, wat later op de een of andere manier tot verrassenden wasdom kwam.

Voor al wie in dien tijd belang stellen, ontleenen Fontane's aanteekeningen een bijzondere aantrekkelijkheid aan de trouw waarmee hij zijne letterkundige kameraden gedenkt en omtrent hen ontelbare anecdoten vertelt. Die trouw gaat zelfs zoover dat hij, in zijne herinneringen, veelal de chronologische volgorde opoffert aan den draad, hem door de vriendschappelijke aanraking met een bepaald persoon geboden.

Als staaltje daarvan diene een gedeelte van wat hij schrijft over Max Müller, met wien hij reeds te Leipzig kennis maakte.

De voornaamste in onzen club - natuurlijk eerst door hetgeen later uit hem werd - was Max Müller. Hij werd in onzen kring zeer gewaardeerd, doch hoofdzakelijk omdat wij wisten dat hij op school een modelleerling geweest en omdat hij de zoon van zijn beroemden vader was. Dat hij dien vader eenmaal in roem over het hoofd groeien zou, daarvan vermoedden wij natuurlijk nog niets.

Hij was toen pas achttien jaar, hield zich, als jongste, eenigzins terug en bepaalde zich er toe, met het verstandige gezicht van een eekhoorntje, onze vrijheidsredeneeringen te volgen. Bij uitzondering schoot hij enkele malen ook zelf een kleine pijl af. Toen de *Zeitung für die elegante Welt* - bij wijze van een stap in liberale richting - in plaats van Gustav Kühne, Heinrich Laube tot redacteur had aangesteld, zei Max Müller leukjesweg:

> '"Was sich Kühne nicht erkühnt,
> Wird sich Laube nicht erlauben"'.

Ik mocht hem, van den beginne af, graag lijden. Maar

in nadere betrekking kwamen wij eerst later te Berlijn. Hij woonde daar, hoek Unterwall- en Rosenstrasse, op een derde verdieping boven een schoenmaker; het onophoudelijk kloppen van het leder was hem een verdriet, maar het mooie uitzicht over het meest klassieke stadsdeel met zijn paleizen en zijn groen, deed hem daar blijven. Hij vertaalde destijds Kalidasa's *Wolkenboten* en stond hoog aangeschreven bij verschillende invloedrijke personen, o.a. Friedrich Rückert.

Zijn niet hatelijke, maar vriendelijke guitigheid was nog onveranderd. Eens kwam ik in groote opgewondenheid bij hem en zei:

'"Muller, ik moet je eens even wat voorlezen!"'

Hij lachte; en toen ik hem verwonderd aankeek, ging hij voort:

'"Ik las dezer dagen dat Lenau krankzinnig is geworden en begrijp dat je daarop dadelijk een gedicht hebt gemaakt."'

Dit was werkelijk het geval en ik vond den moed niet, hem mijn ontboezeming voor te dragen. Maar boos was ik toch niet, want er was geen zweem van hatelijkheid in hem....

In 1855 vond ik hem terug in Londen, waar hij reeds geheel was thuisgeraakt toen ik er kwam wonen. Hij bewees mij daar verscheiden liefdediensten.

Eéne daarvan was dat hij, op grond dat het engelsche leven duur is en Duitschers zelden veel geld meebrengen, mij verzocht hem bij eene examen-commissie voor het Duitsch te remplaceeren. De vriendelijkheid van dit verzoek inziende, nam ik het dankbaar aan; ofschoon schoorvoetend, want ik wist maar al te goed dat ik in de qualiteit van examinator al even weinig zou schitteren als ooit in die van examinandus. Het eenige wat ik mij van dit schoolsche avontuur herinner is dat ik, na het doorbladeren van een paar cahiers, een bleek, overwerkt jongmensch naar mij toe zag komen, die mij, in nauwgezet-uitgesproken Duitsch de vertrouwelijke mededeeling deed:

'"*Mein Herr, ich bitte ... Ich war schon einmal hier* ...."'

Dit kon nu alles mogelijk beduiden; maar zijn smeekendverlegen houding leverde den noodigen commentaar. Nadat wij nog een paar minuten samen Duitsch gepraat hadden, gaf ik hem het denkbaarst-glansrijke diploma af. Ik wil

graag bekennen dat dit onverantwoordelijk was. Doch ik verliet het lokaal met het bewustzijn, een weldaad gedaan te hebben. Ten overvloede ontving ik uit officieele bron ruim twee guineas, die ik vergenoegd opstak, maar nam mij toch voor, mij niet weer op dit gladde ijs te wagen.

‘In den herfst van '56 logeerde ik gedurende een paar dagen bij Müller en reken die tot mijne aangenaamste herinneringen .....

Daarna zag ik hem eerst terug omstreeks den tijd toen hij, na uit patriotisme eenige jaren aan de Straatsburgsche universiteit gewerkt te hebben, op het punt stond van naar zijn geliefd Oxford terug te keeren. Georg Bunsen zond mij een invitatie, met de toevoeging dat ik bij hem een oud vriend zou vinden. Die vriend was Max Müller .....

Toen hij in '93 zijn zeventigsten verjaardag vierde, was ik natuurlijk mee in de queue der felicitanten. Doch alleen schriftelijk. Ik kreeg als antwoord een exemplaar van een feestbrochure met zijn portret er in. Het beste portret echter dat ik van hem ken is dat van Sauter .... .’

Tot in 1848 bleef Fontane, om den broode, bij zijn oorspronkelijk beroep.

De beruchte Maartdagen doorleefde hij in eene apotheek op een der gevaarlijkste punten van Berlijn. En meer dan eenmaal kwam de gedachte bij hem op: dat ‘je bij zoo'n gelegenheid nooit weten kunt hoe de kogels vliegen zullen.’

Werkelijk vlogen er eenige kogels heel dicht langs hem heen. In de algemeene verwarring greep hij naar het eerste het beste wapen, dat een verroeste karabijn bleek te zijn. Om partij te kiezen had hij intusschen nog geen tijd gehad. En hij is zelf de eerste om het tragi-komische van die positie in te zien, die helaas in dat onbekookte oproer zoo velen, die het beter hadden moeten weten, met hem deelden.

Bij de onzekerheid, die er in vele opzichten is blijven heerschen aangaande het zoogenaamde ‘misverstand,’ dat in deze treurige gebeurtenis meespeelde, zal er misschien voor een later geschiedvorscher eenige waarde liggen in de aanteekeningen van dezen onbevangen ooggetuige, die reeds op het moment zelf zich niet de minste illusie maakte omtrent de erbarmelijke figuur, die hij en zijns gelijken sloegen. En

op zijn ouden dag zegt hij er van: ‘Jedem sah man an, dass er sich unter seinem Stand beschäftigt fühlte .... Unsere Leute sind nicht darauf eingerichtet, sich unter einander zu massacriren ....’

Den diepsten indruk ondervond hij bij een blik dien hij mocht slaan in een der zalen van het Koninklijk Slot, waar men den koning had gedwongen de gewonden te doen opnemen.

‘Rechts en links aan de wanden portretten van prinsen en prinsessen en op de geparketeerde vloeren de slachtoffers van het noodlottig straatrumoer.....’

En naast dit tafereel, juist geschikt om de ziel van een jong dichter in heftige beweging te brengen, treft hem de humor van het alledaagsche:

‘Toen ik den volgenden morgen op den gewonen tijd in den winkel kwam, stonden daar reeds vele vrouwen en kinderen te wachten. Mijn eerste gedachte was dat zij voor gewonden kwamen en ik wou mij haasten hen te helpen. Maar och neen, welbezien waren het meest allemaal onze gewone klanten, die met het gewone doel kwamen. Het waren vrouwen, die geregeld elken derden of vijfden dag naar den armendokter gingen om zich voor min of meer skrofuleuze kinderen het levertraanrecept te laten vernieuwen, en dan bij ons de levertraan gratis kwamen halen om die - wij wisten dat heel goed - als lampolie te gebruiken. Al deze praktische huishoudsters waren aan den morgen van den 19_{de} Maart present. Hetzij vader den vorigen dag al of niet een geweer afgeschoten of met dakpannen gegooid had, moeder moest vulsel voor de lamp hebben. Vrijheid was noodig, maar levertraan nog noodiger ....’

Intusschen beteekende het jaar '48 voor Fontane, gelijk voor zoovelen zijner tijdgenooten, een keerpunt in zijn leven.

Allereerst bereidden de Maartdagen hem zekere moeielijkheden met zijn patroon en diens familie, met wie hij tot dusver op goeden voet gestaan had, mits tegenover hen zwijgende over wat hem het naast aan het hart lag. (‘Es liess sich ganz gut mit ihnen leben, so weit ein Verirrter, der das Unglück hat sich für Percy's *Relics of English Poetry* mehr als führ Radix Salsaparillae zu interessiren, mit Personen von so ausgesprochener Bourgeoisgesinnung überhaupt gut

leben kann.') Doch, na het gebeurde met den verroesten karabijn, liep hij gevaar heelemaal als een afgedwaalde beschouwd te worden. Al kreeg hij niet aanstonds zijn ontslag, zoo ontstond er toch eene onaangename spanning.

't Liep hem mee dat een vriend van zijn vader hem een baantje in het ziekenhuis Bethanie bezorgde. Tegen kost en inwoning benevens een hem verrassend tractement, had hij daar de pharmaceutische opleiding van twee pleegzusters, eene jonge en een oudere, te besturen.

Hiermee was hij ruim een jaar lang geholpen.

Na afloop daarvan, toen hij deze opdracht met eere had vervuld, beschouwde hij dit meteen als het slot op zijne apothekerscarrière.

Al stond zijn literarische toekomst juist niet op bijzonder vaste schroeven, hij wou probeeren van zijn pen te leven. En hij had zelfs den moed, op dit besluit te trouwen.

Nu volgde er een dertigtal jaren van ingespannen letterarbeid, hoofdzakelijk als journalist, waarin hij zich, over het algemeen, heel gelukkig voelde.

Vier daarvan (1855-'59) bracht hij in Engeland door. De overige op de bureaux van verschillende Berlijnsche couranten en daarvan tien (1860-'70) bij de *Kreuzzeitung*.

Dikwijls heeft men zich verbaasd, hoe een man met zoo vrijzinnige neigingen zich op zijn plaats kon vinden in de redactiekamer van zulk een reactionnair blad.

Maar gedeeltelijk laat zich dit dààruit verklaren, dat hij zijn journalistiek werk opvatte op dezelfde wijze als vroeger zijn apothekerswerk: als een, in meer dan één opzicht, noodzakelijken ballast, terwijl hij zich voorbehield, daarnaast en daarboven, aan zijn verbeelding en zijn pen den vrijen loop te laten. Overigens geeft hij zelf aldus rekenschap van die schijnbare tegenspraak:

... De chefredacteur van de *Kreuzzeitung* liet vragen of ik lust had het engelsche artikel op mij te nemen. Nog een weinig onder den indruk van de pijnlijke herinneringen, die zich sinds '48 aan het woord *Kreuzzeitung* vastknoopten, wist ik niet recht wat te antwoorden, maar besloot in elk geval mij aan hem te gaan voorstellen.

Op het bepaalde uur waagde ik mij in het hol van den leeuw.

Deze werd juist wakker uit zijn middagslaapje en had eenige minuten noodig om de meest geschikte houding aan te nemen. Ik zag daar echter niet veel van, omdat ik eerst niet naar hem keek, maar naar zijn onmiddellijke omgeving, zegge links naast hem een groot canapeekussen en rechts boven hem een gravure in een zwarthouten lijst. In het kussen was een IJzeren Kruis geborduurd en uit de breede zwarte lijst keek een Christus met de Doornenkroon op mij neer. Ik begon erg bang te worden; en ook het met moeite aangevangen gesprek, dat voorloopig tusschen het IJzeren Kruis en de Doornenkroon heen en weer scheen te slingeren, kreeg eerst eenige levendigheid toen de geldvraag ter sprake kwam. Londen had mij in dit opzicht verwend en ik berekende met smart, hoeveel er afgetrokken werd. Nochtans, toen ik tien minuten later voor het concrete ja of neen stond, zei ik: ja. Ik deed dit niet met een vroolijk hart. Maar misschien juist omdat het een moeielijk besluit was, is het een goed besluit geweest, en ik heb er geen berouw van gehad.

Voor een deel lag dit aan persoonlijke redenen. Ik was in mijn beste jaren, werkte met lust aan mijne *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* en begon mijn eersten vaderlandschen roman: *Vor dem Sturm*. In 1864 en '66 werd ik uitgezonden naar het oorlogstooneel, en dat was een kolfje naar mijn hand. Maar de hoofdoorzaak, waarom ik mij al dien tijd zoo behaaglijk gevoeld heb was toch wel, dat op heel kleine storingen na, het onderling verkeer van de redactieleden zoo aangenaam was. Van den spreekwoordelijk geworden zwarten man heb ik geen oogenblik last gehad: niets van kruiperigen hofdienst (*Byzantinismus*), niets van kwezelarij (*Muckerthum*). Eer het omgekeerde. De scherpste beoordeeling van partijgenooten werd geduld: van de vrijheid, zijne persoonlijke meening te zeggen, werd ruimschoots gebruik gemaakt; wat ik trouwens bij alle redacties ondervonden heb. Ik wil hier bijvoegen dat er, naar mijne ervaring, over alle partijschappen heen een soort van dagbladsolidariteit bestaat, die eens hare uitdrukking vond in de woorden van niemand minder dan Professor Stahl, in eene onzer vergaderingen: ‘Mijne Heeren, laat ons niet vergeten dat ook het meest conservatieve blad altijd nog meer blad is dan conservatief.’

Gelijk voor het meerendeeel zijner landgenooten, bracht ook voor Fontane het jaar 1870 een groote verandering.

Als oorlogscorrespondent trok hij met het Duitsche leger mee, en wel ditmaal in opdracht van de *Vossische Zeitung*.

Maar te Toul gekomen, kon hij de verleiding niet weerstaan van op zijn eigen houtje een kleinen zijsprong naar 'het land van Jeanne d'Arc' te maken en moest dit pleziertochtje met de verdenking van spionage bekoopen. Dientengevolge werd hij krijgsgevangen gemaakt en een maand of vijf lang in Frankrijk vastgehouden.

Dit avontuur heeft hij beschreven in het derde stukje autobiografie, waarvan ik sprak. In dit boekje[1)] - het eerste wat zijn naam in het buitenland bekend maakte - vertelt hij:

Den tweeden October was ik te Toul. Ik kwam van Nancy. Nancy is eene residentie. Toul is een nest. Binnen twee uur had ik zijne bezienswaardigheden achter den rug.

Maar onmiddellijk ten zuiden van Toul ligt het land van Jeanne d'Arc. Vaucouleurs is een allerliefst gelegen plaatsje; doch ook daar waren een paar uur voldoende om de oude kapel en het tamelijk goed onderhouden slot van den Ridder Baudricourt te bezoeken. Toen naar Domrémy ...

De laatste tien minuten voor mijn aankomst in het dorp waren de mooiste. Het was alsof de reisgoden zich, uit bijzondere genade, verwaardigden, het heele tooneeltje artistiek voor mij afteronden. Een geestelijke met wit haar en een breedrandigen hoed kwam voorbij; wij groetten elkander. Op hem volgde een herder, breiend voor zijn kudde uitstappende. Door de heldere ijle lucht zweefden tallooze herfstdraden; en toen ik vroeg, hoe die in deze streken genoemd werden, antwoordde mijn koetsier: les cheveux de la Vierge. Was het denkbaar, onder gelukkiger voorteekenen het dorp van Jeanne d'Arc binnen te rijden? Doch hoe bedrogen zij mij!

Om drie uur ratelden onze wielen over de hoofdstraat van Domrémy. Het is een dorp van middelbare grootte. Ondanks den vollen zonneschijn was de indruk eer somber dan vroolijk: alles scheen armoe en achteruitgang aan te duiden. Wij hielden stil voor een blijkbaar vervallen herberg, die in halfverregende letters het opschrift: *Café de Jeanne*

1) Theodor Fontane. Kriegsgefangen. (Berlin, F. Fontane und C^{o}. 3e Aufl. 1895).

d'Arc droeg. 't Zag er griezelig uit en een zeer onaangename gewaarwording ging mij recht door het hart. Om mij daaraan te onttrekken, besloot ik zoo spoedig mogelijk het huis op te zoeken waar '"la Pucelle"' geboren is. Er waren daartoe slechts 150 stappen noodig. Midden in een stuk moesgrond lag het eerwaardige gebouw. Ik schelde aan een net ijzeren hek, dat den tuin van de straat scheidde. Eene non deed open en leidde mij rond. En toen ik in een nis boven de huisdeur het in steen gehouwen beeld van de gewapende jonkvrouw in het oog kreeg en in een der vertrekken een oude eikenhouten kast, die zij werkelijk zelve kan gebruikt hebben, toen viel alle wantrouwen weer van mij af en ik gaf mij ongestoord over aan de poëzie van het oogenblik. Ik maakte mijn aanteekeningen, ging in den tuin terug en verdiepte mij volkomen onbevangen in geschiedenis en verdichting. Convolvulus slingerde zich om ettelijke cypressen, resedageur vervulde de lucht; de non sprak eenige vriendelijke woorden: alles verhoogde de stemming.

Vlak bij dit huis ligt de kapel. Zij is gothisch. Eenige vensters, - vooral een waarvan de geschilderde ruiten Jeanne d'Arc's wapen dragen, wijzen naar de 15^{e} eeuw terug; al de rest is modern. Ik bleef een kwartier lang op deze plek, om alle details goed door mij heen te laten gaan.

Aan de linkerzij van het portaal ligt een beeld van de '"Pucelle"', knielend in biddende houding, een goedgemeend maar zwak stuk kunst. Ik klopte juist met mijn wandelstok daartegen om te onderzoeken of het brons of gebrand gips zou wezen, toen, uit het vuile koffiehuis, een groep van een stuk of tien mannen op mij aankwam, tamelijk dicht aaneengesloten en onder elkaar fluisterend. Ik schrok, doch achtte het de beste houding, mij niet in mijn onderzoek te laten storen en vroeg uit welke grondstof de statue gemaakt was. '"Uit brons"', antwoordde men vrij beleefd, sneed echter alle verdere kunsthistorische vragen af door de wedervraag naar mijne papieren. -

De halfdronken maire zond den vermoedelijken spion naar den onderprefect van Neufchateau en deze naar den brigadegeneraal te Langres. In den loop der onderhandelingen hoorde de patient af en toe de woorden 'pendre' en 'fusiller' trillen en dan weer uitdrukkingen, die de mogelijkheid van

invrijheidstelling inhielden. Het slot was dat hij noch opgehangen werd noch doodgeschoten, maar met een troepje andere krijgsgevangenen dwars door Frankrijk naar het eiland Oléron getransporteerd, om daar voorloopig te blijven.

Het geval was ver van aangenaam. Gevaar was er, op enkele momenten na, niet bij. Doch wat onzen journalist mocht prikkelen door het interessante van het avontuur, ging, terwijl hij het doorleefde, vrij wel onder in het verdriet der ontberingen, der eentonigheid en der onzekerheid. Ofschoon hij als ‘officier supérieur’ tegen de ergste onaangenaamheden was gevrijwaard, zoo was er toch heel wat meer proza dan poëzie bij den tocht.

Gelukkig dat hij sober van aard was en de humorist in hem wakker bleef.

Neerdrukken liet hij zich door niets, behalve ééns door ratten en, zoo vaak hem dat overkwam, door gebrek aan waschwater. Overigens nam hij de zaken voor hetgeen zij waren, kruidde dagelijks zijn grof rantsoen met genoegelijkheid, maakte praatjes met zijne meestal veel ongelukkiger lotgenooten; en bewaarde zich voor afstomping en verveling door alles wat hem onder de oogen kwam te bestudeeren. Als beste staaltje, hoe hij onder de minst gunstige omstandigheden, zin hield voor den humor van de gegeven feiten, diene de volgende schets van den intocht der gevangenen in eene hunner laatste pleisterplaatsen.

De weg van Rochefort naar Marennes bedraagt weinig meer dan twee mijlen en schonk dus, na de lange spoorwegreis, eene welkome gelegenheid om, door een vieruurschen marsch, ons bloed weer eens in frissche circulatie te zetten. Dit plan werd met algemeenen jubel begroet. Daarenboven ontving ik, in mijne onverhoopte qualiteit van ‘“officier supérieur”’ de toezegging van een wagen, waarmee ik, trots alle waardeering van een krachtigen bloedsomloop, zeer ingenomen was.

's Morgens om negen uur zette zich de colonne in beweging. Ik zeg met opzet: colonne; want ons aantal was den vorigen dag met niet minder dan twaalf andere Duitschers, meerendeels matrozen en scheepsjongens, versterkt geworden, zoodat wij nu in het geheel achttien man telden. Het was een geregelde optocht. Vooraan twee bereden gendarmes,

dan mijn wagen, dan de colonne, dan weer gendarmes, en achteraan een hoop volk. Zoo trokken wij bij heerlijk weer Rochefort uit; de lucht was frisch, zonder scherp te zijn; de zon scheen op de generaalachtige wasdoeken hoofddeksels der gendarmes, zoodat die helder blonken. En het weer deed zijn invloed gelden op de stemming der gemoederen.

Een kwartier lang marcheerde ik mee, omdat ik zoo goed als al de anderen, behoefte aan beweging voelde. Daarna nam ik plaats op mijn voertuig, een kar op twee wielen, die het midden hield tusschen een gevangeniswagen en een noorsche kariool. De balanceerplank althans die den koetsier en mij als zitplaats diende, was heelemaal skandinavisch; alleen de skudsjongen ontbrak. In diens plaats had zich op den rechter vleugel van de plank een oude man in een schaapspels met een pelerine van langharig geitevel neergezet. Deze praatte druk, maar niet onaardig en in korte zinnen, blijkbaar om mij de conversatie gemakkelijker te maken ...

‘Zoo ging het omstreeks een mijl tot aan St. Agnair, waar halt gehouden werd; en vervolgens weer anderhalf uur door eene typische moerasstreek. Eindelijk, bij een scherpe buiging van den straatweg, begon de bodem een weinig te stijgen en kreeg men den gothischen kerktoren van Marennes in 't gezicht.

Het besef van het doel te naderen stak allen een hart onder den riem. De uit het gelid geraakte colonne begon weer in den pas te komen; de gendarmes, die zich naar de duitsche commando's geinformeerd hadden, commandeerden voor de grap: “links, reks, links, reks”’; en van het front klonk eensklaps de lustige inval: zingen!

‘Ik keerde mij om en knikte mijn zanglustigen landgenoot toe. Maar eensklaps bekroop mij de gedachte: wat zullen ze zingen? Als ze maar geen domheden beginnen! - En waarlijk, hun keus overtrof mijne stoutste verwachtingen.

Eerst ging het nog. Een badensch soldaat hief aan: ““*Ich weiss nicht was soll es bedeuten*”” en de matrozen vielen schor en weemoedig in: ““*Dass ich so traurig bin*!”” Zij waren intusschen alles behalve treurig; vooral één hunner had te St. Agnair den witten wijn stevig toegesproken en als hij wat onzeker in den pas was, dan kwam dat door iets anders dan droefheid. Toen zij aan het eind van al de

coupletten waren, trad er een kleine pauze in, die ons tot op duizend voetstappen van de in helderen zonneschijn vóór ons liggende stad bracht. Uit een goed onderhouden parkje kwamen zich reeds ettelijke wandelaars bij ons aansluiten; dit rakelde den zanglust weder op. En nu waarachtig: een oude anhaltsche marketender, die ergens in den omtrek van Lyon wegens verboden boterhandel door franctireurs gevangen was genomen, intoneerde eensklaps midden uit de colonne *Die Wacht am Rhein*! .... 't Was alsof er een premie op de grootste onhandigheid gezet was. Doch de colonne besefte dit volstrekt niet: een half dozijn stemmen voldeed aan de oproeping. En terwijl wij, bij wijze van een kermistroep de stad binnen trokken: ik de directeur en mijn oude buurman met het geitevel-pelerientje de traditioneele toovenaar, en de halve populatie achter ons, - klonk, honderd mijlen bewesten den Rijn, uit het midden van ons krijgsgevangenen, na elke strofe de verzekering - dat het lieve vaderland rustig kon zijn! Kwaad kon het gelukkig niet: het was alleen maar door en door komisch.'

Die neiging, om het persoonlijk-nare van zijn toestand te erkennen, desnoods met een teekenachtig woord aan te duiden, maar er verder niet bij stil te staan, en daarentegen op het belangrijke, het geestige, werkelijk tragische en komische in zijne ervaringen den nadruk te leggen, heeft Fontane in staat gesteld, dit bericht zijner krijgsgevangenschap tot een boekje te maken, dat hem aanstonds boven het gros der oorlogsberichtgevers deed uitblinken.

Eerlang verscheen er eene fransche vertaling: *Souvenirs d'un prisonnier de guerre allemand en* 1870, met eene voorrede van Th. de Wyzewa.

De fransche pers zag tot hare verwondering dat 'ce romancier, qu'on regarde là-bas comme le maître du genre naturaliste' niet alleen onpartijdig oordeelen, maar tevens goed schrijven kon.[1)]

1) Un des mérites de l'oeuvre de M. Fontane c'est l'admirable impartialité des jugements sur la France et l'Allemagne comparées ... Malheureux, inquiet, ayant pu craindre même pour sa vie au début, il conserve une âme fraîche et tendre, une sensibilité morale et artistique extraordinaire et par où ce prisonnier, au lieu de nous haïr, semble tout près de nous aimer. (*l' Evènement*). En *Le Journal des Débats*: C'est le récit de cette captivité que M. Fontane a fait en un livre charmant saus colére, sans haine, où se revèlent à chaque pas la philosophique sérénité d'un esprit très haut et l'indulgence souriante d'un coeur très bon.
Vermakelijk was dat Francisque Sarcey (*La France*) zoo voor de onpartijdigheid als voor den goeden verteltrant van dezen krijgsgevangene geen betere explicatie wist te opperen dan dat 'Monsieur Fontane,' blijkens zijn naam, zoo goed als een franschman was. Daarover lachte Monsieur Fontane zelf. Politiek gesproken achtte hij zich geheel en al Duitscher, gelijk met verreweg de meeste te Berlijn wonende hugenoten-nakomelingen onder de omstandigheden van 1870 het geval is geweest.

Onder den invloed van deze buitenlandsche waardeering begon men van dien tijd af ook in Duitschland meer oog voor Fontane's pen te krijgen.

De schelvisch doet de kabeljauw rijzen. Fontane's *Kriegsgefangen* vestigde de aandacht op zijne voorafgegane en baande de weg voor zijne volgende werken.

Een der oorzaken waarom zijn naam ten onzent zoo weinig bekend is geworden, ligt waarschijnlijk in het lokaal karakter van zijn stof.

Naar de schatting veler Duitschers bestaat zijn voornaamste letterkundige verdienste in historische studies over de Mark Brandenburg. Jarenlang heeft hij zich met grooten ijver bij voorkeur op plaatselijk geschiedkundig onderzoek geworpen. De kronieken en oorkonden van kasteelen en dorpen in Spreeland en Havelland, sagen van ouderen en nieuweren datum, overleveringen uit de verschillende oorlogen die in deze streken gewoed hebben, afgewisseld met anecdoten uit lateren tijd, - dat was, sedert zijne jeugd, de meest wetenschappelijke zijde van Fontane's arbeid. Deze was het ook, die hem op zijn ouden dag den doctorsgraad bezorgde. En dat hij over 't geen hij opgroef zoo onderhoudend wist te vertellen, schonk hem de sympathie van de honderden die hem feitelijk of alleen in gedachten nawandelden. Menig ‘Märker’ is eerst door Fontane op de landschap-schoonheid van zijne omgeving opmerkzaam gemaakt.

Voor vreemdelingen is die, in hare soberheid, van weinig belang.

De Mark Brandenburg - van ouds bekend als ‘de zand-

koker van het Duitsche Rijk', heeft geen natuur, aantrekkelijk genoeg om touristen te lokken.

Wie Berlijn bezoekt, brengt het in dit opzicht zelden verder dan tot een tochtje naar Potsdam, dat in allen deele een uitzondering maakt, omdat de kunst er een veel grooter rol speelt dan de natuur.

't Is geen buitenlander kwalijk te nemen als hij zich weinig of niets interesseert voor

> 'Linow, Lindow,
> Rhinow, Glindow,
> Beetz und Gratow,
> Dreetz und Flatow,
> Bamme, Damme, Kriele, Krielow,
> Petzow, Retzow, Ferch am Schwilow,
> Zachow, Wachow und Gross-Bähmitz,
> Marquardt an der stillen Schlänitz,
> Senzke, Lenzke und Marzahne,
> Lietzow, Tietzow und Rekahne,
> Und, zum Schluss in dem leuchtenden Kranz,
> Ketzin, Ketzür und Vehlefanz.'

De buitenlandsche lezer wil gaarne gelooven dat al deze plaatsjes voor ingewijden iets van een schitterenden krans formeeren. Maar aangezien hunne namen noch een klank van bijzonder rijk natuurgenot hebben, noch aan wereldberoemde gebeurtenissen herinneren, zoo laten die hem als titels van topografische causeriën geheel koud. Van de '*Fünf Schlösser*,' waaraan Fontane een afzonderlijk boekdeel wijdde: - Quitzöwel, Plaue an der Havel, Hoppenrade, Liebenberg en Dreilinden - zou misschien alleen het eerste als wieg van de Quitzows, in staat zijn in ruimeren kring eenige belangstelling te wekken.

Nochtans, als wij eenmaal in die causeriën aan het bladeren zijn, kan het wel gebeuren dat wij, ondanks het beperkt plaatselijk belang van hun inhoud, plotseling vastgehouden worden en eenige bladzijden voortlezen. Ik meen bijvoorbeeld wanneer wij zinsneden aantreffen als deze:

'De vraag is dikwijls geopperd, of de Wenden werkelijk op een zoo veel lager peil van ontwikkeling gestaan hebben dan de hen verdringende Duitschers uit dien tijd. En die

vraag is niet altijd bevestigend beantwoord. Zeer waarschijnlijk was de superioriteit der Duitschers - die men ten slotte zal moeten toegeven - minder groot dan gewoonlijk van duitsche zijde wordt beweerd. De Wenden van toen waren als de Polen van nu. Het ontbrak hun ten eenemale aan centralisatie-vermogen en dat was de reden van hun ondergang.'

Misschien moet men eenige jaren te Berlijn gewoond hebben om te voelen hoe verkwikkend deze toon is, in tegenstelling met de pan-germaansche zelfverheerlijking die daar door de lucht dreunt. Officieel populaire geschiedschrijvers doen geregeld-weg alsof de voormiddeleeuwsche Germanen, die met de Christelijke leer in de gewapende vuist de Wenden verdrongen, in vergelijking met dezen, louter pioniers van beschaving geweest zijn. Naast het conventionalisme van een Felix Dahn, die door zijne germanen-vergodende romans de gevierde lieveling van het duitsche publiek is geworden, komt, dunkt mij, deze bedaarde opmerking van onzen eenvoudigen causeur aardig uit.

Van den Wendentijd beginnende, doorloopt hij de geschiedenis van zijn Havelland en Spreeland, door alle eeuwen heen. Met groote belangstelling blijft hij halt houden bij herinneringen aan den Grooten Keurvorst en den Ouden Frits, de scheppers van Pruisens opkomst. Waar het den tijd van Pruisens vernedering betreft, toont hij een fijn oog voor karakterschakeeringen. En steeds worden zijne opmerkingen vastgeknoopt aan het landschap.

Wie zich herinnert wat de gebroeders Humboldt onder kerkelijke reactie hebben te lijden gehad, leze wat onze wandelaar voelt bij hun familiegraf in 't park te Tegel.

'Wenn ich den Eindruck beschreiben soll, mit dem ich von dieser Begräbnissstätte schied, so war es der: einer entschiedenen Vornehmheit begegnet zu sein und das resignirte Bekenntniss: wir wissen nicht was kommen wird und müssen's - erwarten. Deutungsreich blickt die Gestalt der Hoffnung auf die Gräber hernieder. Im Herzen Dessen, der diesen Friedhof schuf, war eine unbestimmte Hoffnung lebendig, aber kein bestimmter, siegesgewisser Glaube. Ein Geist der Liebe und Humanität schwebt über dem Ganzen, aber nirgends eine Hindeutung auf das Kreuz. Das sollen nicht Splitterrichterworte sein, am Wenigsten Worte der Anklage:

sie würden Dem nicht ziemen, der selbst lebendiger ist in der Hoffnung als im Glauben. Aber ich dürfte den einen Punkt nicht unberührt und ungenannt lassen, der, unter allen märkischen Edelsitzen, dieses Schloss und diesen Friedhof zu einem Unicum macht. Die märkischen Schlösser, wenn nicht ausschliesslich feste Burgen altlutherischer Confession, haben abwechslend den Glauben und den Unglauben in ihren Mauern gesehen: straffe Kirchlichkeit und laxe “Freidenkerei” haben sich innerhalb derselben abgelöst. Nur Schloss Tegel hat ein drittes Element in seinen Mauern beherbergt: jenen Geist der, gleich weit entfernt von Orthodoxie wie von Fri-volität, sich inmitten der klassischen Antike langsam aber sicher auszubilden pflegt und, lächelnd über die Kämpfe und Befehdungen beider Extreme, das Dieszeits geniesst und auf des räthselvolle Jenseits hofft.’

Zoo mijmerend, drentelt hij van Tegel terug, langzaam door het noorden van Berlijn, en zijn blik blijft hangen aan de nuchterheid der moderne arbeidersbuurten. Hij gaat binnen in een ‘Vergnügungslokal’ van de meest primitieve soort en fantaseert over een kegelbaan, waarvan het uitgebleekte en halfvergane latwerk hem denken doet aan ‘het geraamte van een vroolijk spel ....’

Ook zijne romans bewegen zich voor een deel op historischen bodem. Met voorliefde putte hij zijn stof uit oude kronieken.

Eerst in de laatste jaren begon zijne pen zich met het modern-Berlijnsche leven bezig te houden.

De meest bekende zijner ‘Berliner Sittenromane’ zijn:

‘*L'Adultera*’, waarin hij, met toespeling op een beroemd schilderij, den Berlijnschen heel- en half-joodschen bankiers-stand onderhanden neemt; *Irrungen Wirrungen*, in den zin van: dwaling brengt in de maling; *Stine*; *Frau Jenny Treibel*.

Deze vertellingen zijn niet alleen Berlijnsch in dien zin dat zij te Berlijn spelen en u zouden kunnen helpen daar den weg te leeren, zooals die van Walter Besant te Londen; maar ook zijne menschenfiguren hebben iets speciaal-Berlijnsch. En om dat effect te bereiken, werkt hij niet eens overmatig met Berlijnsch dialect.

Als de beste en meest karakteristieke van deze kleine romans geldt doorgaans - en ook naar zijn eigen oordeel - zijn '*Irrungen Wirrungen*.'

'Naturalistisch' is dit boekje zonder twijfel, in dien zin dat de schrijver de natuur teekent zooals zij hem onder de oogen komt. De werkelijkheid der verhoudingen tusschen gardeluitenants en Berlijnsche burgermeisjes behandelt hij volstrekt niet als een prikkelende geheimzinnigheid, ook niet als een duivelachtige doodzonde, maar eenvoudig als een zaak waarvan iedereen overtuigd is. Dat de jonge baron, Botho von Rienacker, in een der buitenwijken van de stad een blond strijkstertje weet te wonen, waar hij menigen avond naar toe gaat, is iets te zeer van zelf sprekends dan dat een der bijpersonen van het verhaal er zich over zou verwonderen. Daarom neemt de schrijver ook volstrekt niet den schijn aan alsof hij er zich over verwonderde, en hij speelt evenmin de comedie, daaromtrent bij zijne lezers verwondering te veronderstellen. Zoo spreekt het ook van zelf dat Botho, ofschoon hij, 'uit zijn aard tot het eenvoudige en natuurlijke geneigd', Lene wel had willen trouwen, dit om maatschappelijke redenen onmogelijk doen kan; dat hij zich na eenig tegenstribbelen gewillig voegt in een hem door zijne moeder, ten behoeve van het erg onttakelde familiefortuin, aangeprezen huwelijk; dat zijn vrouw hem en dientengevolge zich zelve verveelt en weldra haar verstrooiing zoekt in badkuren; en dat Lene, na een poos lang hem gemist te hebben, zich troost met een man uit haar eigen stand, met wien zij het per slot van rekening, voor haren doen veel beter treft dan hij, Botho, met zijne Käthe. Dit alles steekt de schrijver niet onder stoelen of banken en hij toont duidelijk niet te meenen dat hij, door zulk verstoppertje te spelen, de wereld beter maken zou. Vraagt men nu of hij dezen staat van zaken toejuicht, - als naturalistisch kunstenaar geeft hij daarop geen direct antwoord. Maar indien Fontane aan dit schijnbaar banale thema eene bijzondere belangrijkheid weet in te blazen, dan ligt dat, dunkt mij, niet alleen aan de keurige plaatselijke schildering, maar tevens aan den eigenaardigen humor, waarmee hij, ofschoon volkomen zijn artistiek vogelperspectief bewarend, nochtans den eerlijken lezer zijn persoonlijk oordeel niet verheelt. Een 'strekking'

in den ouderwetschen zin heeft dit verhaal volstrekt niet en nog minder een afzonderlijk uitgesproken moraal. Maar wie, na volbrachte lectuur, onbevangen over het geval nadenkt, komt, onder den invloed van des schrijvers geestigheid, tot twee conclusies. Ten eerste: dat hetgeen hier ‘schuld’ behoort te heeten, veel meer te wijten is aan de algemeen-heerschende toestanden dan aan de meestal goedaardige doorsnee-menschen, zegge half bewuste volgnaturen, die hier als dramatis personae optreden. Ten andere: dat de ‘dwaling’ niet zoozeer is Botho's verhouding tot Lene als wel zijn huwelijk met Käthe. M.a.w. dat indien er sprake is van slechte zeden, die uitdrukking veel meer past op de weelde- en conventiejacht der hoogere, ‘toongevende’ standen, dan op de minder gecompliceerde drijfveeren der lagere. Ik kan ieder kunstcriticus aanbevelen, het boekje te examineeren op de vraag, in hoever dit motief hier artistiek verwerkt is. Met lette dan vooral op het gemoedelijk onderhoud tusschen Botho en Lene's aanstaanden man, Gideon Franke, wiens eenigszins potsierlijk optreden hem niet verhindert, eenige heel aardige dingen te zeggen. (‘Ja, Herr Baron, auf die Proppertät kommt es an und auf die Honnettität kommt es an, und auf die Reellität, auch im Ehestande.’) Ook versmade men niet, de noodige attentie te wijden aan het slotwoord. Käthe, die van de heele historie niets weet, vangt toevallig de woorden ‘Gideon Franke’ op. In hare over alles gichelende oppervlakkigheid vindt zij den naam Gideon ‘voor een levend mensch erg komiek’ en houdt niet op haar man daarover om de ooren te zeuren; - waarop deze: ‘mit so viel Leichtigkeit im Ton wie er aufbringen konnte,’ antwoordt:

‘Was hasst Du nur gegen Gideon, Käthe? *Gideon ist besser als Botho*.’ -

Een dergelijke ondervinding doet men op bij de lektuur van *Effie Briest*, dat in 1895 verscheen. Dit is de geschiedenis van een pommersch freuletje, dat, piepjong en haast buiten haar weten om, door hare ouders uitgehuwelijkt, op heel nare manier aan het eind van haar huwelijk, van haar moederschap en van haar leven komt. Aan wien de schuld van al deze ellende? Aan haar, aan haar man, aan haar verleider, of aan hare ouders?.... Maar wie spreekt hier van schuld? Fontane niet; hij vindt dat ze allemaal genoeg gestraft

worden door de natuurlijke gevolgen van hun doen en laten.

Daarna verscheen nog: *Die Poggenpuhls*, en ten slotte: *Der Stechlin*.

In dezen allerlaatsten roman geeft Fontane misschien zijn meesterstuk. Men heeft er een ‘ik-roman’ in willen zien. Dat is te kras gezegd. De oude landjonker, eigenaar van een vervallen kasteeltje ergens in de Mark, verschilt, niet alleen wat zijne lotgevallen, maar ook wat zijn geestelijken rijkdom betreft, te zeer van onzen ouden letterkunstenaar. Doch deze heeft zijn held zoo symphatisch begrepen, dat hij zich, al portretteerend, voor een deel met hem heeft vereenzelvigd.

Die held is een type van de pruisische groot-grondbezitters - Oost-Elbiers, ‘Agrariers’, - waarover de duitsche vrijzinnige couranten tegenwoordig zoo verschrikkelijk veel kwaad te zeggen hebben. Zeker, Fontane wist dat allemaal ook wel, wat er tegen hen in te brengen is. Hij zag hunne fouten, hunne maatschappelijke onbillijkheid; hij zag bovenal de domheden die zij bedrijven, uit onmacht om met den tijd mee te gaan. Maar intusschen had hij hen lief met echt menschelijke begrijpelijkheid.

In een der genoemde stukjes autobiografie schreef hij:

.... ‘Waarheen ik ooit geschoven moge worden, ik zal altijd weten te onderscheiden tusschen politieke opvattingen en menschelijke sympathien. En deze heb ik in sterke mate voor de jonkers uit de Mark Brandenburg. De prachtexemplaren van dit soort - en er zijn er niet weinigen - zijn werkelijk prachtig; en het zou onzin zijn dit niet te willen erkennen. Maar ook die van mindere qualiteit - wier aantal natuurlijk nog grooter is - hebben, ondanks hun naieve zelfzucht en hunne roofridder-traditien, een eigenaardige charme, waarvoor ik mij niet schaam gevoelig te zijn. Reactionaire beginselen zijn niet naar mijn smaak; maar onze brandenburgsche dragers van die beginselen heb ik toch innig lief. Misschien omdat ik, die menig hunner goed ken, aan den ernst dier reactionaire beginselen niet geloof. 't Kon best gebeuren dat zij op een mooien dag eens heelemaal omsloegen.’

Omdat Fontane hen zoo opvatte was hij in staat - in zijn eigen laatste levensjaar! - het laatste levensjaar van den

ouden heer der heerlijkheid Stechlin, in diens natuurlijk milieu, zoo meesterlijk te schilderen!

Sommige beweren dat Fontane het best is als dichter.

Zij noemen u de titels van eenige lyrische gedichten en van vele balladen, die door Karl Löwe op muziek gezet zijn. Het meest bekende is Eugen Gura's lievelingslied: *Archibald Douglas*, dat in Nederland ook door Messchaert's meesterlijke voordracht bekend is:

> ‘Ich hab 'es getragen sieben Jahr,
> Und trag' es nicht länger mehr ....’

Dat Fontane den lust in balladen oorspronkelijk uit engelsche en schotsche bronnen putte, is wel de oorzaak dat hij zelf in zijn jeugd liefst schotsche en engelsche onderwerpen koos. Eenmaal door die oefening tot volle kracht gekomen, bracht hij dezen vorm van poëzie op zijn pruisisch terrein over en bedichtte zijne vaderlandsche geschiedenis gelijk hij er causeriën over schreef.

Met blijkbare liefde en daaruit volgende gelukkige inspiratie bezong hij eenige populaire figuren uit het tijdperk van Frederik den Groote: den ‘ouden Derflinger,’ den ‘ouden Dessauer,’ den ‘ouden Ziethen aus dem Busch’ Frederiks meest gewaardeerde huzaren-generaal:

> ‘Nie kamen sie alleine,
> Der Ziethen und der Fritz:
> Der Donner war der Eine,
> Der Andre war der Blitz.’

Zeidlitz, Schwerin, Keith; al die medestanders van den ‘ouden Frits’ kregen een beurt. In hun tijd bleef Fontane's verbeelding bijzonder graag hangen.

Maar ziet, toen Bismarck aan de orde kwam en met dezen een nieuwe aera voor Pruisen, en de eeuwenlang gedroomde duitsche eenheid op zoo consequente wijze tot werkelijkheid werd, toen werd ook voor Fontane het tegenwoordige belangwekkender dan het verledene. Doch aan het verledene ontleende hij met een handigen greep de noodige stoffage, om zijn ‘Kaiser Blanchebart’ te tooien.

Bij al het patriotisme, dat in die dagen de gemoederen beheerschte, bleef hij zelfs in zijne gelegenheidspoëzie trouw aan datgene wat hem altijd behoedde in den toon van een Felix Dahn te vervallen. Thans, na dertig jaar, met een onbevangen blik het hier volgende gedicht lezend, mag men erkennen dat het niet banaal is.

Het is het slot eener triologie ter eere van de blijde inkomsten der overwinnende legers binnen Berlijn: 1864, 1866 en 1871.

Einzug.
(16 Juni 1871).

Und siehe da, zum dritten Mal
Ziehen sie ein durch das grosse Portal.[1)]
Der Kaiser vorauf, die Sonne scheint,
Alles lacht und alles weint.

Erst die Garde. Brigaden vier,
Garde und Garde-Grenadier:
Elisabether, Alexandriner,
Franziskaner, Augustiner,
Sie nahmen, noch nicht zufrieden mit Chlum,
Bei Privat ein Privatissimum.
Mit ihnen kommen, geschlossen, gekoppelt,
Die Säbel in Händen, den Ruhm gedoppelt,
Die hellblauen Reiter von Mars-la-Tour,
Aber an Zahl die Hälfte nur.

Garde vorüber. Garde tritt an:
Regiment des Kaisers, Mann an Mann,
Die ‘Siebner’, die Phalanx jedes Gefechts -
‘Kein Schuss: Gewehr zur Attacke rechts.’
Die Sieben ist eine besondere Zahl,
Dem Einen zur Lust, dem Andren zur Qual:
Was von den Turcos noch übrig geblieben,
Spricht wohl von einer ‘bösen Sieben.’

Blumen fliegen aus jedem Haus;
Der Himmel strömt lachende Lichter aus,
Und der Lichtball selber lächelt in Wonne:
‘Es giebt doch noch Neues unter der Sonne.’

1) Van de Brandenburger poort.

Gewiss. Eben jetzt einschwenkt in das Thor,
Keine Linie zurück, keine Linie vor,
En bataillon, frisch wie der Lenz,
Die ganze Armee in Double-Essenz.
Ein Corps bedeutet jeder Zug.
Das ist kein Schreiten, das ist wie Flug.
Das macht weil ihnen ungesehn,
Dreihundert Fahnen zu Häupten wehn.

Bunt gewürfelt, Preussen, Hessen,
Bayern und Baden nicht zu vergessen;
Sachsen, Schwaben, Jäger, Schützen,
Pickelhauben und Helme und Mützen;
Das eiserne Kreuz ihre einzige Zier;
Alles geschlossen: ihr ganzes Prahlen
Nur ein Weltstreit in den Zahlen -
In den Zahlen derer, die nicht hier.

Zum dritten Mal
Ziehen sie ein durch das grosse Portal;
Die Linden hinauf erdröhnt ihr Schritt:
Preussen-Deutschland fühlt ihn mit.

Hunderttausende auf den Zehenspitzen.
Vorüber wo Einarm und Stelzfuss sitzen;
Jedem Stelzfuss bis in sein Bein von Holz
Fährt der alte Schlachtenstolz.

Halt,
Vor des Grossen Königs ernster Gestalt!

Bei dem Fritzen-Denkmal stehen sie wieder.
Sie blicken hinauf, der Alte blickt nieder;
Er neigt sich leise über dem Bug:
‘*Bonsoir Messieurs, nun ist genug*’.

Onder de kleinere lyrische gedichten zijn er eenige, die zelfbekentenissen mogen heeten, - althans kostelijk geschikt zijn om ons den mensch Fontane te doen begrijpen.

Man hat es oder hat es nicht.

Nur als Furioso nichts erstreben
Und fechten bis der Säbel bricht:
Es muss sich Dir von selber geben -
Man hat es oder hat es nicht.

Der Weg zu jedem höchsten Glücke -
Wär das Gedräng auch noch so dicht,
Ist keine Beresinabrücke -
Man hat es oder hat es nicht.

Glaub nicht Du könntst es doch erklimmen
Und Woll'n sei höchste Kraft und Pflicht:
Was ist, ist durch Vorherbestimmen,
Man hat es oder hat es nicht.

Zoo was het. Fontane was geen man van de daad. Het valt moeilijk zich hem voor te stellen als pionier van de een of andere praktische beweging. Daarvoor zag hij te veel het betrekkelijk onvolmaakte van al zulke bewegingen. In een zijner verhalen lacht hij, met een fijnen lach, om ‘menschen die precies weten dat scheiding van Kerk en Staat, of van Kerk en School, of vrijheid van geloofsbelijdenis, of een of ander speciaal soort van leermethode of van Malzbonbons eenig en alleen nog bij machte is, de bestaande maatschappij te redden.’

In een ander gedicht heet het:

Ich seh das Rennen, ich seh das Jagen;
Und wenn mich die Menschen umdrängen und fragen:
Was, thust Du nicht mit? Warum stehst Du bei Seit?
So sag' ich: Alles hat seine Zeit:
Auch die Jagd nach dem Glück. All derlei Sachen,
Ich lasse sie längst durch Andere machen.

Gedeeltelijk spreekt hieruit de resignatie van den ouderdom.

Maar ook in zijn besten tijd heeft hij er nooit recht den slag van gehad, in de wereld vooruit te komen.

Hij wist dit zelf het best. Soms kwam het in hem op, het jammer te vinden; en dan vroeg hij zich af hoe dat kwam en gaf hij zich een antwoord als het volgende:

Wenn Andre Fortunens Schiff gekapert,
Mit meinen Versuchen hat's immer gehapert.
Auf halbem Weg, auf der Enterbrücke
Glitt immer ich aus. War's Schicksalstücke?
War's irgend ein grosses Unterlassen?
Ein falsches die Sach' am Schopfe fassen?

War's Schwachsein in den vier Elementen:
In Wissen, Ordnung, Fleiss, Talenten?
Oder war's....? Ach, suche nicht zu weit:
Was mir fehlte war Sinn für Feierlichkeit.

Werkelijk is het zeer waarschijnlijk dat ‘gebrek aan zin voor deftigheid’ hem dikwijls een poets heeft gespeeld.

Voorts heeft hij in zijne carrière het lot gedeeld van zoovelen die, ondanks innerlijke eenheid van karakter, onder den invloed van allerlei omstandigheden, zich in de praktijk verbrokkeld hebben.

Gelukkig zag hij zelf dit feit rustig in.

Het duidelijkst karakteriseert hij de situatie aldus:

So und nicht anders.

Die Menschen kümmerten mich nicht viel:
Eigen war mein Weg und Ziel.

Ich mied den Markt, ich mied den Schwarm;
Andre sind reich, ich bin arm.

Andre regierten (regieren noch!)
Ich stand unten und ging durch's Joch.

Entsagen und Lächeln bei Demüthigungen,
Das ist die Kunst, die mir gelungen. -

Und doch: wär's in die Wahl mir gegeben,
Ich führte noch einmal dasselbe Leben.

Und sollt' ich noch einmal die Tage beginnen,
Ich würde denselben Faden spinnen.

Zoo leefde en bewoog zich de ‘oude Fontane.’ Zoo heb ik het voorrecht gehad hem te leeren kennen.

Zonder naar het onbereikbare te jagen, genoot hij wat het lot hem schonk aan gezondheid naar lichaam en geest, aan gelukkig familieleven en aan late hulde.

Eens, dat er sprake was van pessimisme en ik hem plagend voorsloeg, trots Schopenhauer zijne genoeglijkheid tot een filosofisch systeem uit te werken, antwoordde hij met een knikje op zijn goed-berlijnsch:

‘*I wo*!’

Maar als drager van praktische levenswijsheid mocht hij meedoen. Te midden van de wereld, die maar al te vaak toont te meenen dat de hoek van inval - der ontevredenheid - noodzakelijk gelijk moet wezen aan den hoek van uitval - der energie, was het op zich zelf iets verkwikkends, in een man van Fontane's leeftijd en ervaring zooveel frischheid bij zooveel levensvatbaarheid te vinden.

Zijn frischheid openbaarde zich tot het laatst toe in de onbevooroordeelde zelfstandigheid, waarmee hij in den strijd tusschen tradities en nieuwheden partij placht te kiezen. Als alle humoristisch aangelegde naturen, bewoog hij zich gaarne op den smallen drempel, waar die twee maatschappelijke factoren elkander ontmoeten. Zijn hart hechtte aan tradities, getuige zijne historische neigingen. En in het verhaal zijner krijgsgevangenschap, over het Frankrijk van 1870 sprekende, zag hij een groot ongeluk voor iedere natie in het revolutionair breken met hare overleveringen. Des te meer is het te waardeeren, dat hij op elk gebied een open oog had voor de teekenen der tijden.

Een maand of wat voor zijn verscheiden dichtte hij eenige regels, waarvan ik niet weet of zij ooit zijn gedrukt geweest:

Mach Dich vertraut mit dem Gedanken
Das doch das Letzte kommen muss;
Und statt in Trübsinn hinzukranken
Wird Dir das Dasein zum Genuss.
Du magst nicht länger mehr vergeuden
Die Spanne Zeit in eitlem Hass;
Du freust Dich reiner Deiner Freuden
Und sorgst nicht mehr um Dies und Das.
Du setzest an die rechte Stelle
Das Hohe, Göttliche der Zeit,
Und jede Stunde wird die Quelle
Gesteigert neuer Dankbarkeit.

En aan die leuze hield hij zich totdat hij insliep, - stil, onverwachts, aan zijn schrijftafel, op een der laatste avonden van September 1898.

GEERTRUIDA CARELSEN.

Indische decentralisatie-plannen.

I.

Tot de naar den eisch gesuikerde en vergulde pillen, die de heer Chailley-Bert in zijn onlangs besproken werk ons te slikken geeft, behoort ook de opmerking, besloten in de navolgende karakteristiek der nederlandsch-indische administratie: ‘A tous les échelons deux traits la caractérisent: la prudence et la conscience; le sentiment du devoir, la crainte des aventures. *Les Hollandais ont l'imagination paresseuse et la décision lente*; mais l'exécution prompte et vigoureuse.’[1] Hoe volkomen waar schijnt het oordeel, uitgedrukt met de onderstreepte woorden (de pil!), indien men het toetst aan hetgeen in den loop der jaren zooal geschreven en gesproken werd over het onderwerp der decentralisatie van het bestuur in N.-Indië! Sedert een halve eeuw bijna is men het er over eens, dat de bestaande regeling, waardoor, buiten de desa-huishouding, ook de kleinste plaatselijke belangen en behoeften de bemoeienis van het centraal gezag vereischen, eenvoudig bespottelijk is, maar terwijl de adviezen, gevraagde en ongevraagde, hoe in dien toestand verbetering te brengen, zich opstapelden tot een berg van papier, liet de verbeteringzelve nog immer op zich wachten. Nadat de zaak reeds een twintigtal jaren achtereen van verschillende kanten bekeken en inmiddels in naburige koloniën tot stand gekomen was, verklaarde een Minister van Koloniën, die een schitterende indische loopbaan achter zich had en, op grond van de daarin

1) J. Chailley-Bert, Java et ses habitants. Paris 1900, p. 199-200.

opgedane ervaring ‘gemeente-instellingen’ voor N.-Indië ‘in vele opzichten’ ‘wenschelijk’ aehtte, verklaarde Mr. Alting Mees in het laatst van 1876 het te voorschijn roepen van dergelijke instellingen ‘met een vlottende bevolking die men in Indië heeft en het gebrek aan personeel dat geschikt zou zijn, zich die zaak in elk opzicht aan te trekken, voor het oogenblik als ondoenlijk.’[1] De opvolger van Mr. Alting Mees, Mr. van Bosse, meende in de uitspraak van zijn voorganger niet zonder verder onderzoek te mogen berusten. Een commissie, voor het meerendeel uit niet-ambtelijke ingezetenen van Batavia bestaande, werd over de zaak gehoord. Deze achtte haar niet ‘ondoenlijk’; integendeel: zij bood der Regeering een uitgewerkt en toegelicht plan van een afzonderlijke bestuursorganisatie voor ‘de gemeente Batavia’ aan. Ongelukkigerwijze viel de arbeid dezer commissie in het jaar 1878, toen, door de invoering van nieuwe belastingen, de stemming der europeesche maatschappij in Indië ten opzichte van de door het moederland zoo langen tijd volgehouden batig-slot-politiek zachtst genomen ontevreden mocht worden genoemd. Het rapport der commissie droeg van die ontevreden stemming hier en daar nog al duidelijke sporen, hetgeen den inmiddels opgetreden Minister van Rees aanleiding gaf, het voor openbaarmaking, door de commissie uitdrukkelijk verlangd, niet geschikt te achten. In overeenstemming met de ongunstige adviezen der indische Regeering, meende de heer van Rees bovendien, dat de invoering van gemeenteinstellingen in Indië niet langer in bescherming kon worden genomen en zoo werden, met het rapport der bataviasche commissie, ook de decentralisatie-plannen zelve in den indischen doofpot gestopt. Het duurde tot 1893 alvorens een Minister van Koloniën er toe besluiten kon, ze weder te voorschijn te halen. De ontwerpen van Mr. van Dedem tot aanvulling van het regeeringsreglement en van de comptabiliteitswet, waardoor zoowel de vorming van gewestelijke en plaatselijke geldmiddelen zou mogelijk worden als gewestelijke en plaatselijke raden met het medebeheer over die geldmiddelen en met het medebestuur over gewesten of onderdeelen

1) E. de Waal, Onze Indische Financiën. Nieuwe reeks aanteekeningen, V. blz. 35.

van gewesten zouden kunnen worden belast, bevatten de eerste poging tot wettelijke oplossing van het vraagstuk, dat welhaast veertig jaren aan de orde zou zijn. Het stond echter geschreven dat deze eerste poging, na hoe langdurig beraad dan ook ingesteld, niet tot eenig resultaat zou leiden. Nog vóor de ontwerpen-Van Dedem in de afdeelingen der Tweede Kamer waren onderzocht, zag het kabinet waartoe de ontwerper behoorde zich genoodzaakt af te treden en kwamen de met zooveel zorg voorbereide decentralisatie-plannen te vervallen. Mr. Bergsma, die Mr. van Dedem als hoofd van het Departement van Koloniën opvolgde, achtte den tijd tot invoering van gemeentelijke en gewestelijke instellingen in Indië nog niet gekomen en liet dus de plannen van zijn voorganger rusten. De tegenwoordige Minister van Koloniën, evenals Mr. van Dedem jarenlang in niet-ambtelijke betrekking in Indië werkzaam, had zich daarentegen reeds meermalen als een overtuigd voorstander van bestuurs-decentralisatie uitgesproken. Van hem mocht dus een nieuwe poging tot wettelijke regeling dezer aangelegenheid worden verwacht. Die verwachting is niet beschaamd. Bij Koninklijke Boodschap van 24 Juli 1900 werd der Tweede Kamer een ontwerp van wet tot decentralisatie van het bestuur in Nederlandsch-Indië aangeboden en de Regeering zal zeker al haar krachten inspannen om over dit ontwerp, nog vóor de aanstaande verkiezingen, de beslissing der Staten-Generaal uit te lokken. Gebeuren er geen ongelukken, dan zal derhalve wellicht met ingang van 1902 in Nederlandsch-Indië een deel der bestuurszorg aan min of meer zelfstandige besturen over bepaalde onderdeelen van het staatsgebied kunnen worden overgedragen. Het zal, in dat geval, ruim dertig jaren geleden zijn, dat in Britsch-Indië het reeds te voren gedeeltelijk in toepassing gebrachte systeem van decentralisatie door de vernuftig-gevonden maatregelen van Lord Mayo voltooid en de grondslagen voor zijn verdere natuurlijke onwikkeling gelegd werden.

Gaat men de geschiedenis, die hier in groote trekken en stellig onvolledig geschetst werd, in bijzonderheden na, dan wordt het wel zeer duidelijk, dat niet alleen aarzeling, maar ook gebrek aan voorstellingsvermogen het tot stand komen eener algemeen gewenschte verbetering tot dusver belette, of

juister wellicht, dat het onvermogen om zich een heldere voorstelling te vormen van de toestanden die men in het leven wilde roepen, de voornaamste oorzaak was, dat men in een voortduren van het bestaande berustte. Aanvankelijk heeft men zich de decentralisatie van de bestuurstaak niet anders kunnen denken dan in den vorm van gemeente-organisatiën, te scheppen voor enkele volkrijke plaatsen, waar het europeesch element sterk op den voorgrond trad. Die organisatiën zouden, zoo niet uitsluitend, dan toch hoofdzakelijk de belangen der europeesche maatschappij te bevorderen hebben, terwijl aan de inlandsche bevolking geen of een slechts zeer zwakke stem in het kapittel zou worden toegekend. Een dergelijke conceptie, welker verwezenlijking wellicht plaatselijk en dan nog hoofdzakelijk voor de europeesche bevolking eenige verbetering zou kunnen aanbrengen, maar overal waar van verwezenlijking geen sprake zijn kon, het systeem der gecentraliseerde regeering onverzwakt zou laten, kon op den duur niet bevredigen. Men tastte en zocht naar een meer omvattende, meer ingrijpende hervorming. Mr. Keuchenius sprak, als kamerlid, het woord uit: *gewestelijke* raden, geen *gemeente*-besturen![1)] Maar ook hier sloten de vragen zich onmiddellijk achter de gevonden formule aan. Zou het personeel, noodig voor de samenstelling van dergelijke raden, allerwege te vinden zijn? En zoo neen, zou men dan niet weder verkrijgen wat men juist zocht te ontgaan: een organisatie, slechts uitvoerbaar voor *enkele* gewesten, terwijl overal elders de grondslagen der bestuursinrichting onveranderd bleven?

De fout was dat men, onder de suggestie van nederlandsche toestanden, *decentralisatie* vereenzelvigde met, onbestaanbaar achtte zonder *zelfbestuur*. Men kon zich de overdracht door het centraal gezag van een deel zijner taak aan ondergeschikte organen alleen voorstellen indien die organen tevens min of meer een vertegenwoordiging der ingezetenen

1) Zitting van 22 November 1881. Handelingen blz. 451. In *de Gids* van 1875, Dl. IV, blz. 417 en v.v., had Mr. J.P. van Bosse reeds de wenschelijkheid betoogd om aan gemeenten *of gewesten* een afzonderlijke huishouding te geven. Uit een na de voltooiing van mijn opstel ontvangen artikel van Mr. J.W.T. Cohen Stuart over Decentralisatie in Indië, opgenomen in de Indische Gids van Januari 1901, blz. 31 vv., blijkt mij dat ook deze publicist het hierboven aangegeven denkbeeld nog vóor Mr. Keuchenius uitsprak.

vormden en dezen dus een hoe dan ook beperkte bevoegdheid tot mederegeeren werd gegeven. Terecht wees prof. de Louter in een ter vergadering van het Indisch Genootschap van 25 September 1888 gehouden voordracht er op 'dat beide stelsels', *decentralisatie* en *zelfbestuur*, 'in hun karakter onafhankelijk zijn van elkander.' '*Decentralisatie*' - zoo betoogde de hoogleeraar - 'is een regeerstelsel, dat onafhankelijk van de medewerking der onderdanen op ruime schaal kan worden toegepast en desniettemin de regeeringstaak geheel uitsluitend in de handen der regeeringsorganen kan behouden. Het is eigenlijk een verdeeling van arbeid tusschen verschillende graden van gezaghebbers en verschaft een min of meer zelfstandigen werkkring daar, waar die vroeger ontbrak. Deelneming der onderdanen vloeit daarentegen uit een ander beginsel voort; zij beduidt niet een gradatie in de uitoefening der staatstaak, doch een feitelijke erkenning der regeering, dat het haar plichtmatig en doelmatig schijnt, bij de vervulling harer taak den raad en den steun in te winnen van haar onderdanen, die zij tot dusver naar eigen inzicht regeerde.'[1)] Doch deze zoo heldere uiteenzetting van den utrechtschen hoogleeraar vond aanvankelijk maar weinig weerklank. Zoo vaak in de jaren, welke tusschen die uiteenzetting en de indiening van de ontwerpen-Van Dedem verstreken, het vraagstuk der decentralisatie ter sprake werd gebracht, geschiedde het in een als ware het daarvan onafscheidelijk verband met zelfbestuur. De Minister van Dedem was blijkbaar in dezelfde dwaling gevangen. Waar hij, bij de toelichting zijner voorstellen, na de verkeerde werking van een sterk-centraliseerend bewind geschetst te hebben, naar een geneesmiddel omzag, greep ook hij weder naar *zelfbestuur* als het eenige dat redding zou kunnen brengen. In de vereeniging van degenen wier samenwerking wordt gewenscht, in een raad, met een doelmatig geregelden werkkring, onder de leiding van het hoofd van het gewest en onder contrôle van het algemeen bestuur, wordt de oplossing gezien.[2)] Doch tevens sprak de ontwerper het onbewimpeld uit, dat er

1) Verslagen van het Indisch Genootschap 1888 blz. 120. In gelijken zin later P.H. van der Kemp, Vragen des Tijds, October 1900 blz. 19 en vlg.
2) Ontwerp-van Dedem (gedrukte stukken 1893-94. 103), Memorie van Toelichting blz. 2.

geen sprake zijn kon om in eens aan alle gewesten te gelijk gewestelijke raden te geven. Voor een deel van Indie was volgens hem de tijd voor de instelling van zoodanige raden gekomen, doch elders zou die nog afgewacht moeten worden. Zoodat in zijn stelsel de ‘oplossing’ slechts gevonden zou worden ten aanzien der gedeelten van Indie, die rijp bleken voor de instelling van raden, doch voor de overige deelen van ons koloniaal gebied de bestaande toestand van gecentraliseerd bestuur en beheer zou worden gehandhaafd.

Ik beschouw het dus als een wezenlijk voordeel van de plannen der tegenwoordige Regeering, dat daarbij het denkbeeld der decentralisatie niet onafscheidelijk is vastgeknoopt aan dat van zelfbestuur. Wel meent de Minister, dat de taak die aan lagere bestuursorganen kan worden toevertrouwd om ‘zelfstandig, doch onder de noodige contrôle van het centraal gezag, regelingen te maken, die van uitsluitend gewestelijk of plaatselijk belang zijn’ eerst in haar vollen omvang zal kunnen worden vervuld indien aan de geschiktste en onafhankelijkste elementen uit de ingezetenen van verschillende landaarden, zoowel in als buiten 's lands dienst, een recht van medespreken wordt toegekend, doch ten aanzien van streken, waar de geschikte en onafhankelijke elementen mochten ontbreken of te gering in aantal zijn, behoeft daarom het beginsel der decentralisatie niet te worden prijsgegeven. ‘Wilde men, uit gehechtheid aan het denkbeeld van raden voor gewesten of gedeelten van gewesten, de financieele decentralisatie bepalen tot die streken, waar zulke raden zonder bezwaar zouden kunnen worden opgericht, men zou wel een aantal op zich zelf staande administratiën verkrijgen, maar in de grondslagen der bestuursinrichting zou slechts weinig verbetering worden gebracht.’[1] Met deze woorden is het standpunt der tegenwoordige Regeering omschreven. Ik meen dat het een zuiver standpunt is en dat met het innemen daarvan een belangrijke stap in een goede richting werd gedaan.

Of zijn de bedenkingen gegrond, die te zelfder plaatse als waar prof. de Louter vóor twaalf jaren op de onderscheiding tusschen de centralisatie en zelfbestuur aandrong, tegen

1) Ontwerp-Cremer (gedrukte stukken 1899-1900 220), Memorie van Toelichting, blz. 3.

het door de Regeering ingenomen standpunt werden ingebracht? Is het juist dat, waar het locaal bestuur gelaten wordt in handen der gewestelijke bestuurders, die dit bestuur te voeren hebben in naam en volgens de instructiën van den Gouverneur-Generaal, het geen aanbeveling verdienen kan, dien bestuurshoofden de beschikking over de ter voorziening in locale behoeften noodige gelden, onder contrôle van den Opperlandvoogd, toe te kennen, omdat een dergelijke regeling zou nederkomen op bestendiging der centralisatie van macht in handen van den Gouverneur-Generaal, met opheffing van de contrôle, die thans door het begrootingsrecht der wetgevende macht, ook ten aanzien dier locale uitgaven, op de indische Regeering wordt uitgeoefend?[1)] Het antwoord op deze vragen moet, naar ik meen, ontkennend luiden. Het is volstrekt niet het zelfde of de plaatselijke behoeften van tien verschillende onderdeelen van het staatsgebied uit de algemeene kas worden bekostigd, dan wel of, nadat is berekend hoeveel uit de algemeene kas aan elk dier onderdeelen ter bestrijding van plaatselijke uitgaven kan worden toegestaan, het beheer der aldus gevormde locale geldmiddelen aan het locaal bestuur wordt opgedragen. In het eerste geval zal bij de locale bestuurders licht een neiging bestaan om véél te vragen en het centraal bestuur, geplaatst voor tal van eischen, die onmogelijk alle kunnen worden ingewilligd, zal genoodzaakt zijn tot het doen van een keuze, waarbij het, door gebrek aan volledige locale kennis, onvermijdelijk nog al eens zal mistasten. Zoo zal hier een werk tot stand komen, dat nog wel eenigen tijd had kunnen worden uitgesteld, ginds een dringende behoefte onvervuld blijven. Bij de beschikking over toegestane gelden zal de prikkel tot zuinigheid zich niet sterk doen gevoelen, omdat een mogelijk overschot niet voor plaatselijke doeleinden kan worden aangewend, doch eenvoudig in de algemeene kas blijft. Een geheel andere toestand ontstaat, waar de bijzondere behoeften van een bepaald onderdeel van het grondgebied worden bestreden uit daarvoor afzonderlijk beheerde geldmiddelen. De locale bestuurders worden dan gedwongen, de tering naar de nering te zetten en zoowel hun goede

1) Zie de voordracht van Mr. D. Fock, in het Indisch Genootschap, vergadering van 23 October 1900. Verslagen blz. 184 en volg.

naam als het belang van het door hen bestuurd gebiedsdeel wordt ten nauwste betrokken bij het betrachten van een verstandige zuinigheid, omdat elke penning die kan worden uitgespaard de landstreek, welker welvaart zij geroepen zijn te bevorderen, ten goede komt. Ongetwijfeld kan, waar het locaal bestuur in handen is van geheel van het centraal gezag afhankelijke organen, dit laatste gezag ook op het beheer der locale fondsen een overwegenden invloed hebben, doch men mag genoegzaam vertrouwen stellen in het beleid en het gezond verstand van den Gouverneur-Generaal, om aan te nemen dat deze van die bevoegdheid geen onnoodig of onmatig gebruik zal maken. En als contrôle op het beheer der locale fondsen mag het toezicht van den Gouverneur-Generaal, dien de Raad van Indië en de Algemeene Rekenkamer nog ter zijde staan, toch wel voldoende worden geacht: het is inderdaad meer dan tijd dat het zwaartepunt der beslissing over zuiver-plaatselijke uitgaven in N.-Indië ook daarheen worden overgebracht. Bovendien zal, om te beginnen, het bedrag der geldmiddelen, voor de verschillende onderdeelen van het gebied bestemd, door de wetgevende macht moeten worden vastgesteld en zal dus het toezicht van den Gouverneur-Generaal allereerst de strekking hebben, dat de locale besturen, bij hun geldelijk beheer, binnen de door den wetgever aangegeven grenzen blijven. Blijken later in eenig onderdeel van het gebied, behoeften te bestaan of te ontstaan die binnen die grenzen niet kunnen worden vervuld, dan zal beproefd moeten worden, of het ontbrekende kan worden verkregen door de ingezetenen van dat gebiedsdeel te belasten. De instelling van locale administratiën veronderstelt derhalve de mogelijkheid dat, ten behoeve dier administratiën, locale belastingen worden geheven. Doch ook hierin ligt geen overwegend bezwaar tegen de toepassing van decentralisatie voor streken, waar nog geen deelneming der onderdanen aan het locaal bestuur mogelijk is. Terecht meent de Regeering dat de bevoegdheid om in dergelijke streken locale belastingen te heffen niet aan de ambtenaren van gewestelijk of plaatselijk bestuur kan worden toegekend, maar aan het centraal gezag moet blijven. Daarmede is echter niet gezegd, dat voor zoodanige streken van plaatselijke belastingen geen

sprake kan zijn. Het verschil zou alleen hierin gelegen zijn dat, indien voor landstreken *met* raden geen locale heffingen worden ingevoerd zonder dat die raden daarin op de eene of andere wijze gekend zijn, voor landstreken *zonder* raden het centraal gezag dergelijke heffingen, ten behoeve dus van een bepaald onderdeel van het grondgebied, gelast, na door zijn ambtenaren ter zake te zijn voorgelicht. Intusschen zal het centraal gezag, waar het de invoering van nieuwe heffingen geldt, het ongetwijfeld op prijs stellen om, zoo mogelijk, te rade te gaan met de vertegenwoordigers der ingezetenen, ten wier behoeve maar ook ten wier laste die heffingen zullen komen. Dit is een argument te meer om óok voor streken, waar nog geen raden uit de ingezetenen kunnen worden samengesteld, de decentralisatie van het bestuur toe te passen. Zij is zeer wel bestaanbaar zonder, doch tevens de aangewezen voorbereiding tot zelfbestuur.

Het voornaamste hulpmiddel om van een gecentraliseerd tot een gedecentraliseerd bestuur te komen is hiermede aangegeven: de vorming van afzonderlijke geldmiddelen ter bestrijding der bijzondere behoeften van bepaalde onderdeelen van het grondgebied. Langs welken weg dergelijke afzonderlijke geldmiddelen kunnen worden verkregen heeft Britsch-Indië geleerd. In de merkwaardige resolutie van 14 December 1870[1)], door den Gouverneur-Generaal Lord Mayo en zijn Raad genomen, werd bepaald dat voortaan een zeker bedrag van de algemeene middelen zou worden afgescheiden en in een bepaalde verhouding, bij dezelfde resolutie aangegeven, verdeeld tusschen de provinciale gouvernementen, op welke dan echter in het vervolg de verplichting zou rusten om uit eigen middelen te voorzien in de behoeften door, mede bij de resolutie met name aangegeven, takken van dienst binnen elk provinciaal gebied gevorderd. Zoo zouden, om eenige voorbeelden te noemen, te beginnen met het jaar 1871, uit de provinciale geldmidden worden bestreden: de kosten van het gevangeniswezen, van het onderwijs, van den geneeskundigen dienst en van openbare werken. De vaststelling van het voor al deze gewestelijke behoeften bestemd

1) In zijn geheel medegedeeld door A.W.R. Verkerk Pistorius en Mr. P.A. van der Lith: De grondslagen van het britsch-indisch beheer. Bijlagen blz. XLIX en volg.

bedrag en de omslag over de verschillende provinciën geschiedden zooveel mogelijk op den grondslag der begrooting voor den dienst 1870-71 en aan de provinciale besturen werd de verzekering gegeven dat, behoudens ernstigen financieelen tegenslag, de vastgestelde sommen ook voor volgende jaren werden toegestaan en in geen geval zonder voorafgaand overleg met die besturen zouden worden verminderd. Voorts werd uitdrukkelijk bepaald, dat alle besparingen door de provinciale besturen verkregen den provincialen kassen zouden ten goede komen, met andere woorden dat eventueele overschotten niet in de algemeene kas vloeien, maar geheel ter beschikking van het provinciaal bestuur blijven zouden.

Voor de uitkeering, in den aangegeven zin, van gelden uit de algemeene kas aan en ten behoeve van locale kassen kan tweeërlei vorm worden gekozen: zij kan òf rechtstreeks, in klinkende munt, òf door middel van den afstand van bepaalde rijksinkomsten aan de locale besturen plaats hebben. In het eerste geval blijven alle rijksinkomsten gestort worden in de algemeene kas, die de bij de wet vastgestelde sommen uitkeert aan de locale administratiën; in het tweede treden, ten aanzien van de aangewezen inkomsten, de locale besturen in de plaats van het centraal gezag en verschaffen zij zich dus zelve de betaling van het hun toekomende.

In Britsch-Indië is men begonnen met den eerst bedoelden weg te volgen, doch naarmate de provinciale huishouding vaster vormen aannam, is men er toe overgegaan de vaste bijdrage te vervangen door den afstand van bepaalde belastingen en dit laatste systeem kan thans als het bij onze koloniale naburen algemeen geldende beschouwd worden. Hoe zeer die geleidelijke overgang aan de ontwikkeling der provinciale fondsen ten goede is gekomen, blijkt hieruit, dat in 1892-93, op een totaal inkomen van 60 millioen ponden sterling, over 15½ millioen of ruim een vierde van het geheel door de provinciën kon worden beschikt, terwijl in 1872-73 van het toenmalig totale inkomen van £ 31¼ millioen, £ 4¾ millioen of ongeveer 1/7 aan de provinciën werd afgestaan[1)]. Terwijl in een tijdsverloop van twintig jaren alle inkomsten

1) Verkerk Pistorins en van der Lith, blz. 300-301. Strachey: India (1894) blz. 93-94.

des rijks te zamen ongeveer verdubbelden, werd het aandeel der provinciën in die inkomsten derhalve meer dan verdrievoudigd.

Het is niet te verwonderen dat onze Regeering, met dergelijke resultaten voor oogen, bij het op het getouw zetten der decentralisatie van het bestuur in Nederlandsch-Indië zich naar het engelsch-indische voorbeeld wenschte te richten. Blijkens de Memorie van Toelichting ligt het in haar bedoeling om allereerst ‘in den geest van hetgeen in 1870, onder het bestuur van den onderkoning Lord Mayo, in Britsch-Indië geschiedde, aan de gewestelijke besturen, die daarvoor in aanmerking komen, de beschikking (te geven) over een zeker bedrag uit de algemeene middelen, ter bestrijding der kosten van de zuiver gewestelijke of plaatselijke huishouding’ en om, zoo mogelijk tegelijkertijd en anders zoo spoedig mogelijk daarná, aan de locale besturen de beschikking te laten over een bepaald aandeel in of de geheele opbrengst van daarvoor geschikte belastingen, voor zooverre die binnen het betrokken bestuursgebied worden geheven, ‘doch steeds in dier voege, dat de ter beschikking gegeven opbrengst van belastingen aanvankelijk ongeveer overeenkomt met de uitgaaf, die er tegenover stond, of met het vaste jaarlijksche bedrag, waarvoor zij in de plaats treedt.’[1)]

Ter voorkoming van latere teleurstellingen mag intusschen wel worden gewezen op het groote verschil tusschen Engelsch-Indië omstreeks 1870 en onze koloniën omstreeks 1900. Een bevolking van ruim 250 millioen zielen, een grondgebied zoo groot als heel Europa zonder Rusland, onder één bestuur, één administratie, één kas - dát was een inderdaad onhoudbare toestand! De afzonderlijke administratiën, tengevolge van Lord Mayo's wijze maatregelen ontstaan, strekken zich voor een aanzienlijk deel nóg uit over bevolkingen, die in talrijkheid de totale bevolking van Nederlandsch-Indië verre overtreffen. Uit een praktisch oogpunt is het dan ook zeker van meer belang na te gaan hoe, binnen de grenzen der britsch-indische provinciën, het gewestelijk bestuur een gedeelte van zijn taak weder heeft afgestaan aan lagere organismen met meer of minder zelfstandigheid,[2)] dan om den

1) Memorie van Toelichting, blz. 2 en 3.
2) Zie hierover Prof. de Louter in *de Gids* van 1887 I, vooral blz. 263 en volg.

blik uitsluitend te vestigen op de in 1871 aangevangen en sedert sterk ontwikkelde verdeeling der hoofdadministratie. Theoretisch daarentegen heeft die verdeeling ook voor ons groote beteekenis, omdat zij ons een methode heeft doen kennen, volgens welke de overgang van een gecentraliseerd tot een gedecentraliseerd bestuur uitnemend uitvoerbaar is gebleken. Die methode zonder doctrinarisme en slaafschen navolgingszin toe te passen op onze koloniën en daarbij angstvallig te streven om de bestuursorganismen die in de instellingen der inheemsche bevolkingen wortelen niet slechts te eerbiedigen maar tot meerdere ontwikkeling te doen komen - zie hier de schoone taak, die een Regeering, welke de decentralisatie van het bestuur over Nederlandsch-Indië ter hand neemt, zal hebben te vervullen.

II.

Bij elke poging om verbetering te brengen in de ‘grondslagen onzer bestuursinrichting’ trekt Java met het daarmede ethnografisch en historisch één geheel vormend Madoera allereerst de aandacht. Ongeveer vijf zesden van Insulinde's inheemsche bewoners zijn binnen de grenzen dezer twee eilanden bijeen, een nijvere, rustige, ordelievende bevolking. De tienduizenden dorpen waarin deze landbouwers en vetweiders, deze visschers en kleine handwerklieden zich verdeeld hebben, vormen zelfstandige corporatiën, aan welke de regeling harer huishoudelijke belangen zooveel mogelijk wordt overgelaten en die, behoudens de goedkeuring van het nederlandsch gezag, haar eigen bestuurders kiezen. ‘De Gouverneur-Generaal’ zoo zegt het regeeringsreglement in art. 71 ‘handhaaft dat recht tegen alle inbreuken.’ Deze overbodig schijnende verzekering - immers de Gouverneur-Generaal zal in het algemeen wel tegen àlle rechtsverkorting moeten waken - heeft geen andere strekking dan om de groote beteekenis van de zelfstandigheid der inlandsche gemeenten te doen uitkomen. Zij is inderdaad een der hoofdbeginselen van ons regeeringsbeleid en zonder overdrijving genoemd: ‘het palladium der rust op Java.’[1)]

1) Door Jean Chrétien Baud, in een particulieren brief van 7 Maart 1840 door hem, als Minister van Koloniën ad interim, tot den Gouverneur-Generaal de Eerens gericht en later den Koning aangeboden. Zie voor den juisten tekst dier merkwaardige missive § 4 der Historische Nota over de Dessabesturen op Java, openbaar gemaakt als Bijlage N. van het Koloniaal Verslag van 1877 (blz. 6). Een in dezelfde Nota (blz. 11) aangehaalde kabinetsbrief van den Minister Fransen van de Putte sprak, met blijkbare toespeling op de woorden van Baud, van: ‘dit privilege der dessavolkeren, wel eens met recht het eigenlijk *palladium der Javaansche vrijheid* genoemd.’ Van daar waarschijnlijk de bijkans spreekwoordelijk geworden qualificatie van het in art. 71 R.R. neergelegd beginsel als: ‘het palladium der vrijheid van de Javanen,’ zoo bijv. bij Mr. C.W. Margadant in zijn commentaar op het regeeringsreglement, Dl. III (1897), blz. 55. In de zitting der Eerste Kamer van 28 December jl. heeft de heer Fransen van de Putte er op gewezen dat het vaderschap van bedoeld ‘gevleugeld woord’ niet aan hem toekomt, maar aan J.C. Baud.

De inlandsche gemeenten, voor een groot gedeelte van Java *desa's* geheeten, en die als de cellen zijn, waaruit het staatslichaam is samengesteld, zijn op haar beurt weder bijeengevoegd tot groepen, onder het historisch bestuur der *boepati's*, d.w.z. heeren der aarde, door ons *regenten* genoemd. De *kaboepatens* of *regentschappen* zijn de oud-javaansche provinciën, streken welker ingezetenen een door gemeenschappelijke belangen beheerscht natuurlijk geheel vormen, staande onder het bestuur van een door den souverein, zoo mogelijk uit den adel der streek, benoemden javaanschen landvoogd. Door het gemeentewezen en het regentenbestuur te handhaven, heeft ons gezag de mogelijkheid tot een rustige ontwikkeling der javaansche maatschappij in de richting van zelfbestuur opengesteld en tevens den bitteren bijsmaak, die alle vreemde overheersching voor den landzaat heeft, zooveel mogelijk verzacht. De zelfstandigheid der inlandsche gemeenten en het nationaal karakter van het regentenbestuur zijn de twee stevige grondstukken, waarop ons gezag over ruim twintig millioen Javanen berust.

Men is derhalve verplicht, voor het gedecentraliseerd bestuur een vorm te kiezen waarin de hier geschetste fundamenteele volksinstellingen passen en zich vrijelijk kunnen ontwikkelen. Velen wenschen, als regel, de *residentiën* tot gewesten met een eigen huishouding en administratie te maken, niet ongelijk aan de provinciën ten onzent. Al kan langs dien weg zeker ook wel verbetering worden aangebracht en al zijn er zelfs wellicht enkele residentiën, waarvoor een gewestelijke administratie de meest aanbevelenswaardige zal

blijken, tegen een algemeen volgen van die richting bestaat, het gewichtig bezwaar, dat de residentiën van Java maar zelden een door historische of ethnografische banden samengeknoopt geheel vormen, waarvan met grond zou kunnen worden verwacht, dat zij zich spoedig tot een zelfstandig-levend staatsorganisme zullen ontwikkelen. In de meeste gevallen hebben zij hun ontstaan te danken aan een samenvoeging van eenige regentschappen, niet zoozeer omdat deze bij elkander behoorden, als omdat zij een aaneengesloten complex vormden, dat, zonder overwegend bezwaar, onder het oppertoezicht van één persoon kon worden gesteld. Er zijn regentschappen, behoorende tot één en dezelfde residentie, die hoegenaamd geen gemeenschappelijke belangen hebben, bijvoorbeeld Kendal en Grobogan (residentie Semarang) of Modjokerto en Gresik (residentie Soerabaja). Welk nut kan het hebben, te beproeven een zeker verband te leggen tusschen elkander onderling zoo geheel vreemde gebiedsdeelen? Er zal òf een moeilijk te beslechten strijd van belangen uit ontstaan, òf een neiging tot gelijkmaking der toevallig tot één gewest behoorende regentschappen, die de vrije ontwikkeling dezer historisch gevormde éenheden van inlandsch bestuur niet ten goede kan komen.[1)]

Ik meen daarom dat, als tot bestuurs-decentralisatie op Java wordt overgegaan, in den regel niet de residentie, maar het regentschap als administratieve eenheid zal moeten worden gekozen. De huishouding van zulk een regentschap zal niet moeilijk in te richten en gemakkelijk te overzien zijn en, daar tusschen de ingezetenen onderling een door hen erkende en gevoelde band bestaat, zal een der hoofdvoorwaarden vervuld zijn voor de toepassing van het beginsel, dat elk zelfstandig onderdeel der gemeenschap zooveel mogelijk in eigen behoeften voorziet. De desaman in het regentschap Kendal zal weinig gevoelen voor het bouwen van een brug ter hoofdplaats Semarang en nog minder voor de oprichting van een

1) Men vergelijke hiermede en met wat volgt de beschouwingen van H.E. Steinmetz in de Indische Gids van September 1900, blz. 1081 en volg. Deze schrijver, een ervaren ambtenaar van het Binnenlandsch Bestuur, thans Resident van Pekalongan, heeft het eerst de wenschelijkheid betoogd om ‘de afdeeling’ (waarmede het regentschap meestal samenvalt) tot de normale bestuurseenheid te maken.

pasarloods te Salatiga. Wordt echter in den weg dien hij wekelijks eenige malen moet afleggen om ter afdeelingshoofdplaats Kendal zijn padi of bamboe aan den man te brengen, een brug gebouwd, waardoor hem de moeite, het tijdverlies en het gevaar, verbonden aan het doorwaden van een bergstroom bespaard worden, of komt op die afdeelingshoofdplaats een behoorlijke marktinrichting tot stand, dan zal hij begrijpen, dat hij in ruil voor zijn belastingpenningen toch ook eenige nuttige zaken ontvangt. En het is dit inzicht dat ik het beginsel der sociale wijsheid zou willen noemen.

Zal het dus met het oog op de javaansche bevolking meestal aanbeveling verdienen, het regentschap en niet de residentie als administratieve eenheid in te richten, ook de europeesche ingezetenen zullen in den regel door die keuze het meest gebaat zijn. Voor hen geldt toch evenzeer dat zij als bewoners derzelfde afdeeling onderling tal van belangen gemeen hebben, maar dat die gemeenschap zich minder sterk doet gevoelen met betrekking tot hen die in andere afdeelingen wonen en zoo zij al bestaat dan toch zeker in geenen deele afhankelijk is van de grenzen der residentie tot welke hun afdeeling behoort. De suikerfabrikanten van Modjokerto, om deze landstreek andermaal tot voorbeeld te kiezen, hebben zeer zeker groot belang bij een spoedige verbetering der haventoestanden te Soerabaja, maar de suikerfabrikanten in Kediri en Madioen hebben er niet minder belang bij. Het zou dus kwalijk gaan om, indien voor de residentie Soerabaja een afzonderlijke administratie werd ingericht, de kosten van een havenbouw ten laste dier administratie te brengen, waardoor tal van belanghebbenden zouden vrij loopen en aan den anderen kant personen belast worden - ingezetenen van Sidajoe, Lamongan, Gresik - welken die havenbouw weinig of geen voordeel zou aanbrengen. Het eenige dat van een behoorlijk georganiseerd en met de noodige zelfstandigheid toegerust bestuur over de residentie Soerabaja zou mogen worden verwacht is, dat het bij de Regeering met klem zou aandringen op de spoedige voorziening ten laste der algemeene kas in een belang, dat, al kan het alleen door den aanleg van een bepaald werk binnen het bestuurd gewest verzekerd worden, toch niet is een gewestelijk maar een algemeen belang. Doch een der-

gelijk vertoog kan óok door een zelfstandig bestuur over de *afdeeling* Soerabaja tot de Regeering worden gericht en zelfs met te meer klem, omdat in die afdeeling, met name ter hoofdplaats, ongetwijfeld het allermeest de behoefte aan verbetering van den bestaanden toestand gevoeld wordt.

Het grootste voordeel van een inrichting als door mij wordt aanbevolen zou echter hierin gelegen zijn, dat zij ook de ontwikkeling van het regentenbestuur tot een wezenlijk en eveneens nationaal zelfbestuur mogelijk maakt. Thans staan nog allerwege waar geen residenten gevestigd zijn, naast de regenten assistent-residenten; zij zijn de hoofden der afdeelingen, welker grenzen nagenoeg altijd met die der regentschappen samenvallen; doch die toestand, in de gegeven omstandigheden en in de overgroote meerderheid der regentschappen nog onvermijdelijk, voldoet niet aan de eischen eener goede economie en behoort mettertijd te worden gewijzigd. Het is onze plicht, zedelijk- en zuinigheidshalve, de toekomstige regenten zóo op te leiden, dat zij als de werkelijke hoofden van bestuur over hun regentschap kunnen optreden en dat derhalve met het dure en vicieuse stelsel van ‘twee koetsiers op één bok’ kan worden gebroken. Dat de zonen der javaansche aristocratie tot een voor de uitoefening van een zelfstandig en verantwoordelijk bestuur voldoende bekwaamheid, degelijkheid en ontwikkeling zijn op te leiden, daaraan kan niemand twijfelen die het voorrecht heeft, één of meer der enkele javaansche hoofdambtenaren te kennen, welken een naar westersche begrippen degelijke opvoeding is te beurt mogen vallen. Het ligt dus slechts aan ons om voldoende gelegenheid tot een behoorlijke opleiding van bekwame inlandsche bestuursambtenaren te verschaffen en er zúllen dergelijke ambtenaren gevormd worden; ambtenaren, uitnemend geschikt om, na een zeker aantal dienstjaren, onder toezicht van het europeesch (gewestelijk) bestuur en, waar dit mogelijk is in overleg met de vertegenwoordigers der ingezetenen, het bestuur over een regentschap uit te oefenen. Dan zal gaandeweg voor het meerendeel der afdeelingen van Java een vorm van bestuur kunnen worden ingevoerd, die de nationale instellingen tot haar recht doet komen; die belangrijke bezuiniging mogelijk maakt; die een thans maar al te zeer ontbrekende stabiliteit verzekert - want de inlandsche

bestuurshoofden zouden maar zelden worden overgeplaatst, niet ‘met buitenlandsch verlof gaan’, noch na twintig jaren den dienst met pensioen verlaten -; en die eindelijk door het toezicht van boven en de gewenschte medewerking der ingezetenen voldoende tegen ontaarding wordt gevrijwaard.

Hiermede is, voor het grootste gedeelte van Java en Madoera, de richting aangegeven, in welke naar mijn meening de decentralisatie van het bestuur zich bij voorkeur behoort te bewegen. Er zullen echter uitzonderingen moeten worden gemaakt. In de residentie Batavia met haar zeer gemengde bevolking, die de elders bestaande instelling van het regentenbestuur niet kent, zullen naar alle waarschijnlijkheid nog zeer geruimen tijd europeesche ambtenaren aan het hoofd der afdeelingen moeten worden gehandhaafd, wat daar althans zonder het hierboven aangewezen economische bezwaar geschieden kan. In de Vorstenlanden zal het gedecentraliseerd bestuur zich te beperken hebben tot een behartiging van de belangen der gouvernements-onderdanen. Alles wat de verhouding van het nederlandsch gezag tot het vorstenbestuur en de onderdanen der vorsten betreft zal, als rakende aan de staatspolitiek, tot de rechtstreeksche bemoeienis van het centraal gezag moeten blijven behooren. Eindelijk zullen bijzondere regelingen moeten worden getroffen voor enkele afdeelingen als: Batavia, Semarang en Soerabaja, in welker hoofdplaatsen het niet-inlandsch element een overwegenden invloed heeft. Het dikwijls aangeprezen en zelfs als de oorsprong van het streven naar decentralisatie te beschouwen denkbeeld om die drie en wellicht nog andere plaatsen in Indië tot van de ommelanden afgescheiden, zelfstandige complexen in te richten en aan dezen op vaderlandsche leest geschoeide gemeente-instellingen toe te kennen kan mij niet bekoren. Ik vrees dat het niet-inlandsch element zich dan te sterk en daardoor ten nadeele der inheemsche bevolking zou doen gelden en dat vooral de aan hun lot overgelaten ‘ommelanden’ daarvan den last zouden dragen. Laat ons verstandig zijn en ons spiegelen aan het voorbeeld van Cochin-China, waar door den invloed der daar bestaande gemeentebesturen wel goed voor de hoofdplaatsen schijnt gezorgd te zijn, doch ten koste van het ‘platte land’. Dit althans meen ik te mogen opmaken uit de volgende door

een afgetreden gouverneur-generaal van Indo-China in 1895 aan Cochin-China gewijde woorden: La colonie est, il est vrai, dotée d'un grand nombre de constructions très-belles, surtout à Saïgon; tous les services sont très-confortablement logés; mais les routes n'existent guère qu'autour des chefslieux d'arondissement; les canaux se sont envasès; Saïgon et Cholon sont à peu près dépourvues de quais; des surfaces immenses de très-bonnes terres ne peuvent être mises en culture, par suite du manque de canaux d'irrigation etc.[1)] Een merkwaardige schildering: fraaie openbare gebouwen, weelderig ingerichte gouvernements-bureaux, goed onderhouden straten in de steden, maar daar buiten geen wegen, geen kanalen, geen irrigatiewerken! Ik ben wel overtuigd dat wij het in Indië nooit zóo bont zouden maken, doch in het hier samengevat resultaat der werking van gemeenteinstellingen elders ligt toch een vermaning tot voorzichtigheid opgesloten. Het is niet te ontkennen dat op Java de afscheiding eener hoofdplaats van de overige afdeeling dikwijls niet bevorderlijk zijn zou voor de welvaart dier 'ommelanden'. De hoofdplaats, de *kota* zooals men haar noemt, en de ommelanden behooren bij elkander; zij is het centrum van alle belangen in de afdeeling; zij is zoo niet de ziel, dan toch zeker het hart van het regentschap. Wil men álle belangen behoorlijk tot hun recht doen komen, dan scheide men niet wat door een natuurlijk verband wordt samengehouden. Overal waar het regentenbestuur bestaat worde het regentschap als onverdeelde eenheid van administratief beheer gekozen. In de regentschappen, waar het niet-inlandsch element sterk vertegenwoordigd is, behoort echter bij de inrichting van het bestuur met die omstandigheid rekening te worden gehouden. Zoo zullen in de regentschappen Semarang en Soerabaja, europeesche ambtenaren aan het hoofd der afdeeling moeten staan, verplicht evenwel om, waar het de belangen der inlandsche bevolking betreft, steeds te rade te gaan met den regent. En evenzeer zal, zoo daar als elders waar het niet-inlandsche element een belangrijke plaats mocht innemen, bij de samenstelling eener vertegenwoordiging van de ingezetenen, aan dat element een

1) J.L. de Lanessan. La colonisation française en Indo-Chine. Paris 1895 p. 172. Zie ook Mr. E.H. Bergsma: 'Plaatselijke en Gewestelijke Raden in N. Indie'; Acad. proefschrift, Amsterdam 1895; blz. 86.

evenredige invloed moeten worden verzekerd. Het zal zeker nuttig zijn dat in dergelijke gevallen een gedeelte der vertegenwoordigers zich in het bijzonder wijdt aan de behartiging van de plaatselijke belangen der hoofdstad, doch dit behoort dan te geschieden binnen zekere grenzen, door het bestuur en de vertegenwoordigers der geheele afdeeling, in het belang van álle ingezetenen, te bepalen.

In de Buitenbezittingen komt het regentenbestuur, zooals wij dat op Java en Madura kennen, niet voor, er ontbreekt dus een gewichtige reden die, bij de keuze van een gebiedsdeel als administratieve eenheid, voor Java de voorkeur deed geven aan de afdeeling. Toch zijn ook daar gewesten aan te wijzen, die uit onderling weinig door gemeenschappelijke belangen verbonden landstreken zijn samengesteld. Ik noem hier alleen de residentie Amboina, binnen welke de groep der Banda-eilanden, de afdeeling Banda uitmakende, een zóo eigenaardige plaats bekleedt, dat reeds vóor bijna dertig jaren werd voorgesteld, die eilanden tot een gemeente te vereenigen en onder de heerschappij der nederlandsche gemeentewet te stellen.[1)] Ook in de Buitenbezittingen zullen dus de bestaande toestanden en nationale instellingen nauwgezet in aanmerking moeten worden genomen en die vorm van locaal bestuur gekozen, welke met die toestanden het meest strookt en de ontwikkeling dier instellingen het best bevordert.

Staan eenmaal de beginselen vast, volgens welke een gedeelte der bestuursbemoeienis van het centraal gezag op lagere doch met voldoende mate van zelfstandigheid toegeruste bestuursorganen behoort te worden overgebracht, dan zal de gewichtige vraag moeten worden beantwoord, of en in hoe verre aan de ingezetenen zelve een aandeel in de uitoefening dier lagere bestuursbemoeienis kan worden toegekend. Zooals ik hierboven reeds deed opmerken is die deelneming der ingezetenen aan het bestuur geen noodwendig gevolg van de invoering van afzonderlijke administratiën voor bepaalde onderdeelen van het grondgebied, doch een zeer gewenscht middel om de richtige werking van het gedecentraliseerd bestuur te

1) Mr. H.O. van der Linden. Banda en zijne bewoners. Dordrecht 1873: blz. 72.

bevorderen. Het is dus duidelijk, dat deelneming moet worden toegelaten overal waar zij mogelijk is, m.a.w. waar binnen de grenzen van een 'administratieve eenheid' een voldoend aantal ingezetenen aanwezig zijn, geschikt om de taak van mede-regeeren, of althans -administreeren, naar behooren te vervullen. De beoordeeling dier geschiktheid zal noodzakelijk moeten worden overgelaten aan de indische Regeering. Zij toch kan het best de uit den aard der zaak in een zoo uitgebreid en uit zoo verschillende bestanddeelen samengesteld gebied als N.-Indie zeer uiteenloopende plaatselijke toestanden beoordeelen en de vraag beantwoorden, waar die toestanden rijp en waar zij nog niet rijp zijn voor een begin van zelfbestuur. Het eenige wat van Nederland kan uitgaan, is het verlangen dat de indische Regeering bij de vorming van haar oordeel wel met gepaste voorzichtigheid, maar toch ook niet met overdreven angstvalligheid te werk ga en niet uit het oog verlieze dat, gelijk het onlangs schilderachtig werd uitgedrukt, als men iemand zwemmen wil leeren, men beginnen moet met hem in het water te gooien.[1)] Wat mij betreft, ik zou er geen bezwaar in zien, dat voor het meerendeel der afdeelingen van Java en Madoera locale raden uit de ingezetenen werden ingesteld en dat in de Buitenbezittingen dergelijke raden werden toegelaten voor de afdeelingen, waarin de gewestelijke hoofdplaatsen of andere plaatsen van eenig aanbelang, zooals bijvoorbeeld het reeds genoemde Banda, gelegen zijn.

Bij de samenstelling dier raden zal vooralsnog een belangrijke plaats moeten worden toegekend aan het ambtelijk element en wel om twee redenen. Ten eerste omdat daardoor de medewerking verzekerd wordt van personen, toegerust met de noodige administratieve en technische bekwaamheid en die, zoo hun de deelneming aan het locaal bestuur wordt opgedragen als een onderdeel van hun ambtelijken werkkring, tevens de aangewezen personen zullen zijn om, zonder dat daarvoor groote uitgaven worden vereischt, de locale werkzaamheden van administratieven en technischen aard te verrichten. Maar ten andere, omdat in het ontwikkelingstijd-

1) Door den heer Van Kol in het Indisch Genootschap, Vergadering van 23 October jl. Verslagen blz. 202.

perk, waarin Indie verkeert nog bijzondere waarborgen noodig zijn voor de bescherming van de inlandsche bevolking tegen verkorting van haar rechten of verwaarloozing van haar belangen. Wil men de mogelijkheid openstellen om de locale besturen een niet al te geringe mate van zelfstandigheid toe te kennen, dan moet gewaakt worden tegen misbruik dier zelfstandigheid ten nadeele der economisch en intellectueel zwakken. Dit kan in de gegeven omstandigheden het best geschieden door den invloed te verzekeren van personen, die gewoon zijn het algemeen belang te stellen boven het bijzondere en op wie de ambtelijke verplichting rust, de inlandsche bevolking tegen willekeur te beschermen.

Doch overigens zij men vrijgevig, zoo wat de verdere samenstelling der raden als wat hun bevoegdheid betreft. Indien, overeenkomstig het voorstel van den Resident Steinmetz,[1)] de raden voor een deel, bijv. voor de helft, bestaan uit personen die daarin zitting nemen krachtens het ambt dat zij uitoefenen, dan is er, naar mij voorkomt, geen enkel bezwaar om de overige leden door de ingezetenen-zelve te laten aanwijzen. Ik verwerp dus het door den Minister van Koloniën bij zijn toelichting van het decentralisatie-ontwerp aangegeven denkbeeld, dat de benoeming van álle leden der raden door den Gouverneur-Generaal zal moeten geschieden ‘in afwachting of het wellicht later mogelijk zal blijken de bevoegdheid tot het kiezen der leden .... geheel of gedeeltelijk aan de ingezetenen op te dragen.’[2)] Een zoo groote behoedzaamheid, die de instelling van locale raden licht zou doen uitloopen op een ijdele vertooning, veronderstelt een politieke onmondigheid, zeker niet aan te nemen bij Europeanen, die in het moederland komend na een kort verblijf aldaar op de kiezerslijsten worden ingeschreven en minst genomen twijfelachtig voor het gros der Inlanders, die het als de natuurlijkste zaak der wereld beschouwen om, krachtens een meestentijds zeer uitgebreid kiesrecht, in het bestuur van hun dorpsgemeenten te voorzien. Evenmin ga ik dus mede met hen, die wel aan Europeanen kiesbevoegdheid willen toekennen, doch bezwaar maken, die bevoegdheid ook aan niet-Europeanen te schenken, daar dit niet strooken zou met

1) In de Indische Gids van September jl. blz. 1105 en volg.
2) Memorie van Toelichting blz. 5.

bestaande toestanden.[1] Veeleer meen ik, dat een wijze politiek ook hier aansluiting zoeken moet bij het reeds bestaande en wel bij de desahoofdverkiezingen, een aansluiting die aan de ontwikkeling van dit nationale instituut niet anders dan bevorderlijk kan zijn, en verkregen zou kunnen worden door, overal waar de gemeenten haar eigen hoofden aanwijzen, aan deze hoofden, in vereeniging met inlandsche ambtenaren en andere Inlanders van ontwikkeling, de bevoegdheid te verleenen, eenige leden van den localen raad te kiezen.[2] Voor de niet-inlandsche ingezetenen (Europeanen en vreemde Oosterlingen) zal het niet moeilijk zijn, bruikbare voorwaarden voor de toekenning der kiesbevoegdheid te vinden; aanvankelijk zullen zij de strekking moeten hebben om alleen de meer ontwikkelden en welgestelden - de personen bijvoorbeeld met een maandelijksch inkomen van ƒ 100 en daar boven - tot de verkiezingen te roepen; later zal de ondervinding leeren of en tot hoe ver uitbreiding van kiesrecht gewenscht is.

De voorwaarden der verkiesbaarheid kunnen gelijk zijn aan die der kiesbevoegdheid, met éen belangrijke toevoeging: kennis der nederlandsche taal. Al zal het in den aanvang waarschijnlijk niet overal uitvoerbaar blijken om in de locale raden geen andere taal dan de nederlandsche te doen gebruiken, het streven moet ongetwijfeld daarop gericht zijn en de keuze van nederlandsch sprekende personen dient dus zooveel als mogelijk is te worden bevorderd. Afgescheiden van het praktisch nut, verbonden aan het gebruik der nederlandsche taal door colleges, geroepen tot samenwerking met het nederlandsch bestuur, zal het stellen der door mij aangegeven voorwaarden ten gevolge hebben dat de niet-europeesche kiezers zich òf door Europeanen òf door rasgenooten met eenige westersche ontwikkeling laten vertegenwoordigen.

1) Mr. D. Fock: Indische Gids, Februari 1900, blz. 161; id. in het Indisch Genootschap t.a.p. blz. 193; anders H.E. Steinmetz: Indische Gids, September 1900, blz. 1107.

2) Zooals reeds werd voorgesteld door O.C. Eschauzier in zijn ‘Bijdragen tot toelichting van het vraagstuk der decentralisatie van het bestuur op Java’. 's-Gravenhage 1892, blz. 51. Gaat men tot de aangegeven kiesrechtregeling over, dan zal stellig ook het thans ten onrechte gevolgd systeem der verkiezing van desahoofden voor hun leven (behoudens ontslag om bepaalde redenen) moeten worden verlaten en vervangen voor dat van periodieke aftreding en verkiezing. Zie hierover Mr. C.W. Margadant bij art. 71 R.R.

Daardoor zal het radicale, dat het toekennen van kiesrecht aan niet-Europeanen voor velen wellicht heeft, in de praktijk aanmerkelijk worden getemperd. En de maatregel zal bovendien dit niet te versmaden voordeel hebben, dat Inlanders en vreemde Oosterlingen zich meer dan thans gaan toeleggen op de studie van onze taal en daardoor een grooter toenadering in denkwijze en ontwikkeling tusschen de oostersche en westersche rassen in onze koloniën mogelijk wordt.

Met den Minister van Koloniën ben ik van oordeel dat het voorzitterschap van een localen raad niet noodwendig behoeft te worden opgedragen aan den hoogsten vertegenwoordiger van het centraal gezag binnen het gebied van dien raad en dat, ook al mochten de omstandigheden een dergelijke opdracht van bestuurshoofden wenschelijk maken, hem toch geen stem in die raden moet worden toegekend, althans zeker niet over voorstellen die van het bestuur uitgaan. Ten aanzien van voorstellen krachtens het initiatief der raadsleden in behandeling genomen, zal het bestuurshoofd een minder lijdelijke rol behooren te worden opgelegd, die echter beter dan door het recht van medestemmen kan worden verzekerd door de openstelling van een beroep op een hoogere autoriteit, aan welke dus bij verschil van gevoelen tusschen het bestuurshoofd en den localen raad de beslissing zou zijn overgelaten. Door een dergelijke regeling zal voldoende gewaakt zijn tegen toch niet zeer waarschijnlijke buitensporigheden of uitspattingen van voor de helft uit ambtenaren saamgestelde raden, zoodat het ook met de beste bedoelingen zoo licht te misbruiken recht van ontbinding dier raden, dat de Minister van Koloniën aan het centraal gezag wil toekennen, ter zijde kan worden gelaten. De veelvuldige persoonsverwisselingen, in Indië onvermijdelijk, gevoegd bij een periodieke aftreding der niet-ambtelijke leden zullen van het geringe gevaar voor obstructionisme of onwelwillende tegenwerking van het bestuur bovendien niet meer dan een schaduw doen overblijven. Zelfs die schaduw te willen voorkomen door den Gouverneur-Generaal een recht tot ontbinding te verleenen zou gelijk staan met de keuze van een geneesmiddel, méer te duchten dan de kwaal.

Tot zoover over de *samenstelling* der locale raden. Hoe

moet het nu staan met hun *bevoegdheid*? Ook in dit opzicht zou ik aanmerkelijk verder willen gaan dan de Minister van Koloniën, die in zaken van wetgeving de raden tot uitsluitend adviseerende colleges wil maken en hun ten aanzien van andere onderwerpen van locaal belang wel een krachtiger stem verleent, doch met dit voorbehoud, dat de eindbeslissing, niet alleen omtrent belasting- of andere zeer gewichtige besluiten, maar in *alles*, aan den Gouverneur-Generaal blijft. Ik kan de noodwendigheid van een zoo ver gedreven behoedzaamheid, die de kiemen eener gezonde ontwikkeling van het plaatselijk zelfbestuur aan verstikking blootstelt, niet inzien en meen dat men, locale raden instellende, hun tegelijkertijd eenig vertrouwen behoort te schenken. Ook in het belang van het centraal gezag, want dit zal eerst dán werkelijk van een deel zijner bemoeienis met locale aangelegenheden ontheven zijn, indien een deel der contrôle op de locale raden is overgegaan. Dat zulk een overgang mogelijk is, zonder dat daarom het vermogen tot waken en, zoo noodig, tot ingrijpen aan het centraal gezag behoeft te ontbreken, leeren ons de gemeente-instellingen in ons vaderland. Ik meen dan ook dat menig voorschrift, aan onze grondwet en aan onze gemeentewet ontleend, ‘naar 's lands gelegenheid’ gewijzigd, voor Indie bruikbaar zal blijken. Zoo zal den Gouverneur-Generaal, evenals den Koning ten onzent, de bevoegdheid moeten toekomen om de besluiten der locale besturen, die met de wet of het algemeen belang strijden, te vernietigen en zullen, zonder de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, geen locale belastingen kunnen worden ingevoerd, gewijzigd of afgeschaft. Ook het aangaan van geldleeningen behoort aan de goedkeuring van het centraal gezag in Indië onderworpen te worden. Doch overigens blijve den localen besturen zooveel mogelijk de vrije hand tot regeling der aangelegenheden, aan hun bemoeienis overgegeven. Handelingen die den vermogenstoestand van het bestuurde gebiedsdeel raken, kunnen onderworpen worden aan de goedkeuring van den hoogsten gewestelijken bestuurder; die goedkeuring kan eveneens vereischt worden als er verschil van gevoelen bestaat tusschen den localen raad en een locaal bestuurshoofd; den gewestelijken bestuurder moet zelfs de macht toekomen om uit eigen beweging zich tegen de besluiten

der locale besturen te verzetten; doch in al die gevallen moet een beroep open staan op den Gouverneur-Generaal, aan wien dan de beslissing blijft, een beslissing die geen andere richtsnoeren kent dan de wet en het algemeen belang en die, evenals de beslissingen der lagere autoriteiten, nooit anders dan met redenen omkleed aan de locale besturen wordt medegedeeld.

Het in acht nemen van deze aan het nederlandsch staatsrecht ontleende beginselen zal in Indië voeren tot een toestand, waarin, even als zulks ten onzent het geval is, de afdoening der locale aangelegenheden buiten de bemoeienis van het centraal gezag regel, een ingrijpend, verbiedend of regelend optreden van dat gezag uitzondering is. Het locaal bestuur, de resident en de Gouverneur-Generaal zullen dan tot elkander in een verhouding staan als de gemeente, de Gedeputeerde Staten en de Koning in Nederland en het zal niet moeilijk zijn om tot een praktische regeling der bijzonderheden te komen. Daarbij kan vooral de gemeentewet weder belangrijke diensten bewijzen. Voor de samenstelling en de werkzaamheid van een dagelijksch bestuur (dat meestal wel uit ambtelijke raadsleden zal moeten bestaan); - voor de indiening, behandeling en vaststellen der begrooting; - voor de openbaarheid der voorstellen en vergaderingen; - voor de middelen tot dekking der locale uitgaven; - voor de samenwerking tusschen afdeelingen onderling, ter voorziening in gemeenschappelijke belangen; - voor al deze gewichtige en voor nog tal van andere aangelegenheden zal men in die wet niet te vergeefs naar bruikbare grondslagen zoeken.

Het is vooral bij de vaststelling der begrooting dat de heilzame invloed der locale raden zich zal kunnen doen gevoelen. Tot de voorzieningen op de locale besturen over te dragen, kunnen behooren: de zorg voor den aanleg en het onderhoud van alle openbare werken van uitsluitend locaal belang als: gebouwen, wegen, bruggen, kleine irrigatie- en andere waterstaatswerken; de armenzorg; de openbare gezondheidsdienst; een deel der politiezorg; de aanstelling en bezoldiging van personeel beneden zekeren rang; de pandhuizen; het houden van openbare verkoopingen (het vendu-departement); eindelijk alles wat nog strekken kan tot bevordering der belangen van

den landbouw, den handel en de nijverheid en tot verhooging der volkswelvaart binnen het bestuurd gebiedsdeel, om kort te gaan: de behartiging van alle locale belangen, niet, wegens bepaalde redenen, aan andere autoriteiten toevertrouwd. Ten aanzien van het onderwijs zij men voorzichtig. Ik ben het eens met de heeren de Louter[1] en van der Kemp[2], dat het uitnemend georganiseerde onderwijs voor Europeanen (lager en middelbaar) niet aan de blijkbaar daarvoor zeer doelmatige bemoeienis van het centraal gezag behoort te worden onttrokken en meen dat ook, zoowel de opleiding van inlandsche ambtenaren voor de hoogere bestuursrangen, als het ander hooger vakonderwijs voor Inlanders, voorloopig aan dat gezag moet blijven toevertrouwd. Daarentegen zou ik er geen bezwaar in zien om de zorg voor het lager onderwijs voor Inlanders, onder zekere voorwaarden en waarborgen, over te brengen op de locale besturen, die daarbij, beter dan het centraal gezag, met de zoozeer uiteenloopende plaatselijke toestanden rekening zullen houden. Ook het voorbereidend lager (Fröbel-) onderwijs, het ambachts- en het elementair landbouwonderwijs vallen geheel binnen de grenzen, tot welke de bemoeienis van locale besturen zich behoort uit te strekken, terwijl die besturen mij mede meer dan het centraal gezag aangewezen schijnen om, waar onder de inlandsche bevolking de behoefte naar kennis der nederlandsche taal mocht ontwaken, daaraan tijdig tegemoet te komen door de oprichting van zoogenaamde ‘hollandsche cursussen.’[3]

De aanwijzing door het centraal gezag van de voorzieningen, die voortaan ten laste der locale administratiën zullen komen en die niet voor alle gebiedsdeelen dezelfde behoeven te zijn, moet gepaard gaan met den afstand van een bedrag, zoo mogelijk gelijk aan dat hetwelk tot dusver voor die voorzieningen ten laste der algemeene begrooting werd gebracht,

1) Verslagen van het Indisch Genootschap 1888, blz. 132.
2) Vragen des Tijds, October 1900, blz. 3.
3) Naar den eersten aldus genaamden cursus, in den loop van 1900 te Semarang geopend voor Inlanders van eenige ontwikkeling, die de nederlandsche taal wenschen te leeren. Men zie hierover en over de aanvankelijke resultaten, *de Locomotief* van 24 Juli 1900 en *Neerlandia, Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Verbond*, van September en October 1900. De indische Regeering erkende het groote nut der proefneming door het toekennen van een subsidie. (Memorie van Antwoord, Ind. Begrooting 1901, blz. 27.)

doch in elk geval voldoende om daaruit, met zuinigheid en overleg, een behoorlijk ingerichte eigen huishouding te kunnen bekostigen. Dit voor elk locaal bestuur afzonderlijk vast te stellen bedrag zal dus op het budget der locale inkomsten de plaats innemen die, op de budgetten onzer gemeenten, toekomt aan de uitkeeringen door het Rijk. Het strekke, voor zooveel als mogelijk is, ter voorziening in de bijzondere behoeften van het gebiedsdeel, waarvoor het werd aangewezen. Blijken, ook met inachtneming der uiterste zuinigheid, niet alle locale behoeften uit de toegestane gelden te kunnen worden bestreden, dan zal het ontbrekende geheel of ten deele door nieuwe subsidies uit de algemeene kas aangevuld, en, als daartoe geen termen meer kunnen bestaan, tot het heffen van locale belastingen overgegaan moeten worden.

Behalve tot geldelijk beheer, voor een deel om aan dat beheer een goede werking te verzekeren, zal de bevoegdheid der locale raden zich ook tot eenige onderdeelen der wetgeving hebben uit te strekken. Het eerst komen daarvoor in aanmerking de reglementen en keuren van politie, in het belang van de orde en de veiligheid binnen het betrokken gebiedsdeel. De bevoegdheid tot het vaststellen dier veranderingen, welke thans toekomt aan de gewestelijke bestuurshoofden, zal dus, waar raden worden ingesteld, op dezen behooren over te gaan. Daartegen kan geen bezwaar bestaan, omdat ook ten aanzien van die veranderingen de regel zal gelden dat het centraal gezag de besluiten der locale besturen kan vernietigen, zoo zij met de wet of het algemeen belang strijden. Verder zal de wetgevende bevoegdheid der locale raden zich kunnen uitstrekken tot de regeling van alle locale belangen, die niet uitdrukkelijk aan een andere autoriteit zijn toevertrouwd. In het bijzonder zal hun eenige bemoeienis moeten worden opgedragen met de persoonlijke diensten en de dorpsgemeenten der inlandsche bevolking. De eersten worden thans voor elk gewest afzonderlijk geregeld door den Gouverneur-Generaal, die daarbij natuurlijk de voorlichting der gewestelijke bestuurders behoeft. Ook op sommige aangelegenheden der inlandsche gemeenten kan het centraal of het gewestelijk gezag een bij het regeeringsreglement uitdrukkelijk voorbehouden invloed doen gelden. De locale

raden nu zullen als aangewezen zijn om, voor zooveel hun gebied betreft, de taak die, met betrekking tot de genoemde aangelegenheden, thans op de gewestelijke bestuurders rust van dezen over te nemen of althans met hen te deelen. Ten aanzien der persoonlijke diensten zal hun streven gericht moeten zijn op billijke verdeeling, beperking en waar noodig afschaffing van deze voor de economische ontwikkeling der inlandsche bevolking veelal schadelijke belastingen in arbeid. En wat het andere onderwerp betreft, zonder dat inbreuk wordt gemaakt op de zelfstandigheid der inlandsche gemeenten, kan het wenschelijk zijn, regelen vast te stellen ter voorkoming van misbruiken en ter verzekering van een richtige huishouding. Het centraal gezag en het gewestelijk bestuur hebben tot dusver van hun bevoegdheid tot het geven van dergelijke voorschriften maar spaarzaam gebruik gemaakt, ongetwijfeld geleid door de verklaarbare vrees om te diep in te grijpen. Voor die vrees zal echter veel minder grond bestaan indien beschikt kan worden over de voorlichting van colleges, wier werkzaamheid zich over een beperkt onderdeel van het gebied uitstrekt en waarin de desa's-zelve vertegenwoordigd zijn. Het werd hierboven reeds opgemerkt en in een onlangs verschenen geschrift van groote wetenschappelijke waarde[1)] vond ik een welkome bevestiging dier meening, dat geen stelsel van bestuurs-decentralisatie in Indië aanbeveling verdienen zou, hetwelk geen rekening hield met het bestaan der reeds sterk decentraliseerend werkende inlandsche gemeenten en waardoor de gezonde ontwikkeling dier nationale instellingen niet bevorderd werd. Door de locale raden het toezicht op die gemeenten en de bevoegdheid tot het vast- of voorstellen van regelen ter verzekering van het algemeen belang der gemeentenaren op te dragen, zal het gewenschte verband gelegd en, zonder dat de zelfstandigheid der gemeenten in gevaar behoeft te komen, de mogelijkheid om misbruiken en ontaarding tegen te gaan geopend zijn.

1) ‘Het inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera’ door Mr. L.W.C. van den Berg in de *Bijdragen* van het K. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-Indië. Deel LII, blz. 1-140. Deze belangwekkende studie verscheen toen het grootste gedeelte van *dit* opstel reeds geschreven was.

III.

In het thans, onder den veelbelovenden titel: *Decentralisatie van het bestuur in Nederlandsch-Indië*, der Volksvertegenwoordiging aangeboden ontwerp van wet wordt van die decentralisatie-zelve maar weinig gevonden. Al dadelijk worden de wellicht hoog gespannen verwachtingen getemperd door de *overweging*, die aan de wetsartikelen voorafgaat, ‘dat het wenschelijk is *de gelegenheid te openen* om in Nederlandsch-Indië in de behoeften van gewesten of gedeelten van gewesten te voorzien uit geldmiddelen, welke afgescheiden van de algemeene geldmiddelen werden beheerd, en om gewestelijke, afdeelings- of plaatselijke raden in te stellen.’ Derhalve, niet anders dan het open maken van een deur, door welke de decentralisatie kan worden binnen gelaten.

Gegeven, dat men te doen heeft met iets dat althans voor ons koloniaal gebied nieuw mag worden genoemd en bij welks invoering met onderling uiteenloopende plaatselijke omstandigheden zal moeten worden rekening gehouden, kan, dunkt mij, tegen de ministerieele *overweging* geen bezwaar bestaan. Maar wèl mag geeischt worden dat het resultaat dier overweging aan twee voorwaarden voldoet. Ten eerste: dat de deur dan ook zoo wijd mogelijk worde open gezet, met andere woorden, dat de wet een bevredigende oplossing van het decentralisatie-vraagstuk zal mogelijk maken en liefst bevorderen. En ten tweede: dat de wettelijke bepalingen, die, ter bereiking van dit doel, moeten worden gemaakt, in overeenstemming of althans niet in strijd zijn met de bestaande wetgeving, allereerst met de grondwet. In beide opzichten schijnen mij de twee nieuwe artikelen, die de Regeering tusschen de bepalingen van het regeerings-reglement, handelende over het gewestelijk en het regentschapsbestuur, wil doen inschuiven, niet boven bedenking verheven. Ik vraag verlof tot een korte uiteenzetting dier bedenkingen, waarvan de *wettelijke* alleen tegen het eerste, de *praktische* vooral tegen het tweede der voorgestelde nieuwe artikelen gericht zijn.[1)]

1) De voorgestelde tekst dezer twee tusschen art. 68 en art. 69 van het regeerings-reglement te voegen artikelen luidt aldus:
Art. 68*a*. De Gouverneur-Generaal kan in de plaatselijke behoeften van gewesten of van gedeelten van gewesten doen voorzien uit geldmiddelen, afgescheiden van doch voor zooveel noodig ontleend aan die, bedoeld in art. 66.
Het beheer en de verantwoording van deze afzonderlijke geldmiddelen is onderworpen aan het toezicht van de Algemeene Rekenkamer en geschiedt volgens regelen door den Gouverneur-Generaal bij algemeene verordening te stellen.
Geldleeningen ten laste of onder waarborg van een gewest of van een gedeelte van een gewest worden niet aangegaan dan met goedkeuring van den Koning.

Art. 68*b*. De ambtenaren, met het hoogste gewestelijk gezag bekleed, kunnen in de vervulling van hunne taak, zoowel wat het gewest als wat een gedeelte daarvan betreft, worden bijgestaan door raden, welker samenstelling, inrichting en bevoegdheid door den Gouverneur-Generaal, met inachtneming van 's Konings bevelen, bij algemeene verordeningen worden geregeld.
Bij de regeling van de bevoegdheid van elken der in het eerste lid bedoelde raden kan aan den ambtenaar, met het hoogste gewestelijk gezag bekleed, worden opgedragen:

1°. de in artikel 72 bedoelde reglementen en keuren, tenzij in dringende omstandigheden, niet te maken dan na raadpleging van den raad voor het gebied, waar het reglement of de keur werken zal;

2°. omtrent andere bij de verordeningen aan te wijzen onderwerpen van zuiver gewestelijk of plaatselijk belang, belastingen daaronder begrepen, algemeen verbindende verordeningen en andere regelingen te maken, in overeenstemming met den raad voor het gebied, waar de verordening of regeling werken zal en met dien verstande, dat de eindbeslissing aan den Gouverneur-Generaal blijft.

In artikel 60 der grondwet van 1848 - bij latere hervorming ongerept gebleven doch alleen een weinig opgeschoven en art. 62 geworden - werd bepaald: ‘De wet regelt de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen.’ De algemeene strekking dezer bepaling, die niet door de Staatscommissie voorgesteld, noch door de Regeering uitgedacht werd, doch door deze aan het verslag der kameroverleggingen werd ontleend, was duidelijk: ook de ‘koloniale geldmiddelen’ zouden worden onderworpen aan de voorschriften van een comptabiliteitswet. Wat evenwel de grondwetgever onder die ‘koloniale geldmiddelen’ verstond - dat vermeldt de geschiedenis niet. De verklaring van dit stilzwijgen zal wel hierin te vinden zijn, dat in 1848 niemand de uitdrukking onduidelijk of onbestemd vond. De ‘koloniale geldmiddelen,’ welnu, dat waren de financiën der koloniën: alles wat daar ginds in de openbare kassen vloeide en er uit betaald werd en wat, buiten de koloniën, doch voor haar

rekening, werd ontvangen en uitgegeven. Dat er ook in de koloniën, met name in Indië, financiën konden zijn of worden gevormd, afgescheiden van de algemeene en toch met een eigen publiekrechtelijk bestaan, zooals in Nederland de provinciale en gemeentelijke kassen bestonden naast ''s Lands kas,' wie dacht er destijds aan? Evenmin dacht iemand daaraan toen, zes jaren na de grondwetsherziening, het indisch regeerings-reglement bij de wet werd vastgesteld en er te minder reden was, zich het hoofd te breken met financieele vraagstukken, omdat men zich vast voorgenomen had, alles wat daarop betrekking hebben kon te verdagen tot bij de behandeling der in het vooruitzicht gestelde comptabiliteitswet. In het regeerings-reglement werd dus aan de financiën geen afzonderlijke bepaling gewijd en waar zij, bij de instelling van een Algemeene Rekenkamer, althans in het voorbijgaan moesten worden genoemd, haastte de wetgever zich, door een verwijzing naar de toekomstige comptabiliteitswet, alles wat naar regeling zweemen kon van die wet afhankelijk te stellen.[1)] De wetgever van het regeerings-reglement vergenoegde zich dan ook met het overnemen van den grondwettelijken term 'koloniale geldmiddelen,' zonder omschrijving. Het kon niet op zijn weg liggen, het daarmede aangeduid begrip nader te beschouwen en te ontleden, noch om een wettelijke regeling te beproeven, die met de verschillende bestanddeelen, waaruit dit begrip zou blijken te zijn samengesteld, rekening hield. Bij het eindelijk tot stand komen, tien jaren later, van de comptabiliteitswet, had de onderscheiding gemaakt kunnen worden, maar zij werd niet gemaakt en ik geloof dat men haar ditmaal met opzet, of althans met bewustheid, achterwege liet. De strekking dier wet toch was geen andere dan om het financieel beheer over Nederlandsch-Indië tot in de kleinste bijzonderheden te stellen onder het toezicht der wetgevende macht. Tot dusver, zoo werd ter toelichting der wets-overdracht medegedeeld, kwam alle verantwoordelijkheid

1) Art. 66 Regeerings-reglement: Er is een Algemeene Rekenkamer, belast met het toezicht over het beheer der koloniale geldmiddelen en over de verantwoording der rekenplichtigen.

De samenstelling der kamer en hare instructie worden door den Koning vastgesteld, in overeenstemming met de wet op de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen.

neer op den Minister van Koloniën ‘die zelfs voorstellen (had) te beoordeelen, waarvan de uitgaaf van *eenige weinige guldens* 's jaars het gevolg (was) en die zich daardoor ook (had) in te laten met *huishoudelijke aangelegenheden* van Nederlandsch-Indië.’ Bij het tot stand komen der wet zou die verantwoordelijkheid, door de wetgevende macht gedragen, voor den Minister ‘minder bezwarend worden en in gelijke mate de aanleiding verminderen, zoowel om hem te groote mildheid, als te groote karigheid te verwijten.’[1)] Het bezwarende van een alles, zelfs huishoudelijke aangelegenheden omvattend beheer, dat zich ook met uitgaven van slechts enkele guldens zou hebben bezig te houden, werd derhalve voorzien, maar dat beheer niettemin aanvaard. Het zou zich uitstrekken tot alle ‘koloniale geldmiddelen’ zonder onderscheid, tot alles dus wat, van overheidswege, voor rekening van Indië werd ontvangen of uitgegeven.

Kan het er nu door om, zooals de Regeering voorstelt, van die aldus *alle* indische inkomsten omvattende ‘koloniale geldmiddelen’ een gedeelte af te scheiden en het beheer over dat afgescheidene gedeelte wel ook te stellen onder het toezicht der Algemeene Rekenkamer, doch te onderwerpen aan door de indische Regeering vast te stellen regelen? Mij dunkt, dat hier alleen een ontkennend antwoord past. Ook al roept de wetgever ‘afzonderlijke geldmiddelen’ in het leven, het blijven dan toch ‘koloniale geldmiddelen,’ welker beheer, zonder onderscheid, beheerscht wordt door de bepalingen der comptabiliteitswet. Die wet zelve onveranderd te laten, maar in een andere wet een bepaling op te nemen, welke den grondslag van gene op ingrijpende wijze aantast en wijzigt, schijnt mij niet overeen te brengen met een goede methode van wetgeving. En in elk geval zou de regeling van het beheer over een gedeelte der ‘koloniale geldmiddelen’ bij koloniale ordonnantie strijden met de grondwet die immers de regeling van het beheer over *alle* ‘koloniale geldmiddelen’ door de wet gelast.

De zaak is deze, dat een zoo gewichtige financieele hervorming als de Regeering - en zeer velen met haar! -

1) Comptabiliteitswet. Memorie van Toelichting. Bijlagen tot de Handelingen 1863-'64, blz. 93. De cursiveeringen zijn van mij.

in Indie wil zien tot stand komen, onbereikbaar is zonder wijziging der wet, van welke het thans bestaande systeem van geldelijk beheer de toepassing is. In de comptabiliteitswet behoort een onderscheiding der ‘koloniale geldmiddelen’ in ‘algemeene’ en ‘bijzondere’ te worden opgenomen en moeten, althans in groote trekken, de regelen worden gesteld, naar welke beiderlei beheer zal worden ingericht. Is langs dien weg, en met inachtneming derhalve van het voorschrift der grondwet het systeem van geldelijk beheer in overeenstemming gebracht met den toestand, dien men in het leven wil roepen, eerst dan kan het regeerings-reglement worden aangevuld met een bepaling, die de invoering van decentralisatie, óok daar waar nog geen raden kunnen worden ingesteld, mogelijk maakt.

Ik verwerp dus het tweede lid van het voorgestelde art. 68*a* als niet op zijn plaats in het regeeringsreglement en in strijd met de grondwet.[1)] Maar ook tegen ‘de geldmiddelen bedoeld in art. 66’, waarvan het eerste lid gewaagt, heb ik bezwaar. Die ‘geldmiddelen’ toch zijn geen andere dan de ‘koloniale geldmiddelen’ der Grondwet en aangezien deze *alle* koloniale inkomsten en uitgaven zonder onderscheid of uitzondering omvatten, is het doel, dat men zich met de afscheiding van een gedeelte dier middelen voorstelt: ze te plaatsen *buiten* de ‘koloniale geldmiddelen,’ toch nooit te bereiken! Stelt men zich met de Regeering op het standpunt dat liefst met een minimum van wetsverandering de decentralisatie van het bestuur moet worden mogelijk gemaakt en wil men daarom het lakonisme handhaven dat het regeerings-reglement nu eenmaal ten aanzien der financiën heeft in achtgenomen, dat men dan eenvoudig spreke van ‘geldmiddelen, afgescheiden van en voor zooveel noodig ontleend aan die, welke ter beschikking staan van het algemeen bestuur.’ Zóo toch blijft men in den stijl van het regeerings-reglement, dat een afzonderlijk hoofdstuk ‘Van het algemeen bestuur’ bevat en wijst men meteen ondubbelzinnig het onderscheid

1) Dit laatste bezwaar gold ook tegen de bepaling die volgens het ontwerpvan Dedem aan de comptabiliteits-wet zou worden toegevoegd en waarbij het beheer en de verantwoording van ‘gewestelijke of plaatselijke geldmiddelen’ werd onderworpen aan regelen bij Koninklijk Besluit of Koloniale Ordonnantie vast te stellen.

aan tusschen de tweeërlei kategoriën van geldmiddelen, die in het leven moeten worden geroepen: ter bestrijding der kosten van het algemeen bestuur en ter voorziening in gewestelijke of plaatselijke behoeften. Uit het algemeene voorschrift van art. 66 vloeit dan van zelf voort, dat de Algemeene Rekenkamer ook op het beheer over de geldmiddelen der tweede kategorie toezicht zal houden, zoodat een afzonderlijke opdracht te dier zake niet meer noodig is.[1)]

Na deze excursie op een gebied, dat den niet-juristen onder mijn lezers wellicht wat dor zal schijnen doch bij de behandeling van het decentralisatieplan der Regeering niet mocht worden voorbijgegaan, wil ik mij, ten aanzien van die voorstellen, nog eenige opmerkingen van zuiver praktischen aard veroorloven.

De eerste betreft de bepaling, volgens welke geldleeningen ten laste of onder waarborg van een gewest niet worden aangegaan dan met goedkeuring van het Opperbestuur. Men weet reeds dat ik de toestemming der indische Regeering ten deze voldoende acht. Het komt mij wenschelijk voor om, ten aanzien van alles wat de huishoudelijke aangelegenheden der afzonderlijke gebiedsdeelen aangaat, het zwaartepunt zooveel mogelijk naar Indië te verplaatsen en dus ook de beslissing omtrent de vraag of een geldleening ten laste van zulk een gebiedsdeel verantwoord mag heeten, aan de de indische Regeering over te laten. Men zal dan bovendien naar alle waarschijnlijkheid grooter zekerheid hebben, dat die vraag in Indië met de uiterste nauwgezetheid overwogen wordt, daar indien van daaruit alleen een advies moet worden

1) Mr. D. Fock (Verslag Indisch Genootschap blz. 187) acht het toezicht der Rekenkamer niet gewenscht en ook Mr. Cohen Stuart (t.a.p. blz. 53) voorziet daarvan groote bezwaren. Ik ben door beider met elkander overeenstemmende betoogen nog niet overtuigd dat een toezicht dier Kamer op de administratiën van bijzondere besturen, mits niet preventief, doch uitsluitend repressief werkend, en na uitbreiding, zoo noodig reorganisatie van het college, niet zeer wel praktisch uitvoerbaar is en zou groote waarde hechten aan de contrôle van een zoo uitnemend deskundig staatslichaam. Blijkt echter dat het inderdaad praktisch te bezwarend is, om de Rekenkamer met het toezicht op het beheer der ‘bijzondere geldmiddelen’ te belasten, dan kan haar bemoeienis ten deze op zeer eenvoudige wijze worden beperkt door in art. 66 van het regeeringsreglement voor ‘koloniale geldmiddelen’ te lezen ‘algemeene koloniale geldmiddelen.’

gegeven, doch de verantwoordelijkheid over de eindbeslissing bij de Regeering in Nederland berust. Natuurlijk sluit een regeling, zooals ik die wenschen zou, de mogelijkheid voor het Opperbestuur niet uit, om de indische Regeering, op het stuk van geldleeningen, van instructiën te voorzien en daardoor kan, naar gelang van personen en omstandigheden, tegen misbruik of onvoorzichtigheid worden gewaakt. Onder 'Indische Regeering' versta ik hier den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië, tusschen welke beide regeeringsorganen dus overeenstemming zal moeten bestaan, evenals reeds het geval is ten aanzien van verordeningen die belastingheffing voorschrijven.

Tot dusver kon ik gedeeltelijk met het ontwerp der Regeering medegaan.[1)] Geheel anders sta ik tegenover het tweede der voorgestelde nieuwe bepalingen, artikel 68*b* waarin over *raden* en de aan dezen te verleenen bevoegdheid gesproken wordt. Ik acht de daarbij gegeven voorschriften veel te eng en de bepaling, zooals zij daar ligt, onaannemelijk. Wie zich de moeite geven wil, den inhoud dier bepaling te vergelijken met de in de vorige afdeeling van dit opstel voorkomende beschouwingen over de plaats en de beteekenis, die aan zoodanige *raden* in het nederlandschindisch staatsrecht moet kunnen worden verleend, zal mij van een nadere toelichting van mijn standpunt grootendeels ontheven achten. De voorschriften, die het regeeringsartikel bevat en die hierop nederkomen, dat de raden nooit anders kunnen zijn dan colleges tot bijstand van "de ambtenaren met het hoogste gewestelijk gezag bekleed" en dat hun bevoegdheid zich niet verder zal kunnen uitstrekken dan tot het geven van adviezen of voorloopige beslissingen, laten een wezenlijk deelnemen der ingezetenen aan het bestuur van het door hen bewoond gebiedsdeel, ook dáar waar dat deel-

1) Volledigheidshalve voeg ik, aan de gemaakte bezwaren, er nog één toe van meer ondergeschikt belang nl. tegen de uitdrukking '*plaatselijke* behoeften,' waarvoor ik zou willen lezen '*bijzondere* behoeften.' Het regeeringsreglement gebruikt 'plaatselijk' in tegenstelling met 'gewestelijk' en dus geeft 'plaatselijke behoeften van een gewest' in de taal van dat reglement geen goeden zin. Daar het echter het *algemeen* bestuur stelt tegenover het *gewestelijk en plaatselijk*, verdient het m.i. aanbeveling het laatste samen te vatten met den term *bijzonder* en, in overeenstemming daarmede, te spreken zoowel van *bijzondere* geldmiddelen, als van *bijzondere* behoeften.

nemen mogelijk en dus in het belang van het algemeen zijn zou, niet toe en zijn alleen daarom reeds beslist verwerpelijk. Hier wordt de deur niet open, maar op een kier gezet! En terwijl er dus aan den eenen kant te veel - d.w.z. te veel beperkends! - in het artikel staat, bevat het aan den anderen kant te weinig. Er wordt toch wel gezegd, dat er raden kúnnen, maar welke macht in den staat beslissen zal of en waar er zúllen zijn, wordt in het midden gelaten. Of is het de bedoeling dat de Gouverneur-Generaal dit doen zal ‘bij algemeene verordeningen’ en met inachtneming van 's Konings bevelen (die hij trouwens ook zonder uitdrukkelijke aanmelding in acht zou hebben te nemen)? Het is mogelijk, maar dan is de bedoeling niet duidelijk uitgedrukt, want het regeeringsartikel draagt wel de *samen*stelling, maar niet ook de *in*stelling der raden aan den Gouverneur-Generaal op.

Een aanwijzing der autoriteit, bevoegd tot de instelling van raden mag in de wetsbepaling die een dergelijke instelling mogelijk maakt niet ontbreken. Het ligt, dunkt mij, voor de hand, deze gewichtige functie op te dragen aan de hoogste indische autoriteit: den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Indië. Aan dezelfde autoriteit worde de regeling toevertrouwd van de inrichting en de bevoegdheid dier raden en van alles wat verder noodig is om hun ordelijke werking te verzekeren. Overigens kan de rijkswetgever volstaan met te bepalen dat, waar raden worden ingesteld, de door het regeeringsreglement aan de gewestelijke bestuurders opgedragen wetgevende macht op die raden overgaat en dat de Gouverneur-Generaal met voorbehoud van een algemeen toezicht, van *zijn* regelings-bevoegdheid, aan de raden zooveel afstaat en van anderer bestuursfunctiën zooveel op hen overdraagt als, voor elk gebiedsdeel afzonderlijk, zal blijken mogelijk en wenschelijk te zijn.

Een naar de hier aangegeven beginselen ingericht samenstel van algemeene voorschriften zal groote gelijkenis vertoonen met het in der tijd door den Minister van Dedem in zijn nimmer in behandeling gekomen ontwerp tot aanvulling van het regeeringsreglement voorgesteld art. 68*a*, zooals dit door de opbouwende kritiek van Prof. de Louter werd aangevuld en verbeterd. Ik acht het van groot belang naar die kritiek

te verwijzen omdat ook de tegenwoordige wetgever daarin ongetwijfeld menigen nuttigen wenk zal aantreffen[1)].

IV.

Door het regeeringsreglement en de comptabiliteitswet in den door mij toegelichten geest aan te vullen zou dus de zoo gewenschte decentralisatie van het bestuur in Indië te bereiken zijn? Of moet nog meer veranderd worden? Moet niet alleen het ontstaan van lagere bestuursorganen, toegerust met het vermogen om een bepaald onderdeel van het koloniaal gebied te beheeren en in de bijzondere behoeften van dat gebiedsdeel uit eigen middelen te voorzien, worden mogelijk gemaakt, doch tevens de hand worden geslagen aan de hoogere organen, waarvan wel reeds gebleken is, dat samenstelling en werking nu niet in alle opzichten volmaakt zijn?

1) Mr. J. de Louter. 'Een nieuw beginsel van koloniale politiek', opgenomen in *De Indische Tolk van het Nieuws van den Dag* van 28 November en 5 December 1893.
De thans voorgestelde bepalingen tot aanvulling van het regeeringsreglement zouden, voor een deel met behulp dier kritiek, aldus kunnen worden gewijzigd:

> Art. 68*a*. De Gouverneur-Generaal kan in de bijzondere behoeften van gewesten of van gedeelten van gewesten doen voorzien uit geldmiddelen, afgescheiden van doch voor zooveel noodig ontleend aan die, welke ter beschikking staan van het algemeen bestuur.
> Geldleeningen ten laste of onder waarborg van een gewest of van een gedeelte van een gewest worden niet aangegaan dan met goedkeuring van den Gouverneur-Generaal en den Raad van Nederlandsch-Indië.
> Art. 68*b*. De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië, voor gewesten of voor gedeelten van gewesten, raden instellen. Hun inrichting en bevoegdheid, zoomede al hetgeen noodig is om hun ordelijke werking te verzekeren, worden bij koloniale ordonnantie geregeld.
> Aan zulke raden wordt, voor het gebied waarvoor zij zijn ingesteld, de bevoegdheid opgedragen, bij art. 72 toegekend aan de ambtenaren met het hoogste gewestelijk gezag bekleed. Voorts kan hun, voor dat gebied, de bevoegdheid worden gegeven om, onder toezicht van den Gouverneur-Generaal, verordeningen vast te stellen omtrent alle onderwerpen, die, overeenkomstig de artikelen van dit reglement of andere wettelijke voorschriften, door den Gouverneúr-Generaal bij algemeene verordening en door lagere autoriteiten bij van haar uitgaande verordeningen kunnen worden geregeld.

Bovendien zal dan de comptabiliteitswet moeten worden aangevuld in den omschreven geest.

Hoe verleidelijk het wezen moge om, als men eenmaal aan het hervormen gaat, de hervorming zoo ver mogelijk uit te strekken, ik geloof dat het gezond verstand beperking hier als plicht voorschrijft. Het is meer dan waarschijnlijk dat ook de inrichting van de centrale regeering en van het algemeen bestuur belangrijke verbetering behoeft, maar in welken geest die verbetering zal moeten plaats hebben om een harmonische samenwerking te verzekeren tusschen de hoogere en de lagere organen, tusschen centraal en locaal gezag, tusschen algemeen en bijzonder bestuur, dit zal eerst blijken, indien wij nevens de hoogere organen, die bestaan, de lagere, die thans in het leven zullen worden geroepen, in werking hebben gezien. Omtrent het doeltreffende dier werking kan men de beste verwachtingen hebben, zekerheid heeft niemand en men behoort op verrassingen, onaangename zoowel als aangename, voorbereid te zijn. Allereerst worde dus met de ervaring te rade gegaan; nauwkeurig onderzocht welke oorzaken hier tot een goed resultaat leidden, welke ginds tot teleurstelling voerden en getracht het minder goede te vervormen naar het voorbeeld van het betere. Zoo kan men gaandeweg komen tot een toestand, waarin de lagere organen gezegd kunnen worden te geven wat redelijkerwijs van hen mocht worden verlangd. Dan is de tijd daar om de hoogere organen onder handen te nemen. Naar alle waarschijnlijkheid zal dan reeds gebleken zijn, dat in dat hoogere organisme veel kan worden vereenvoudigd; dat de zelfstandigheid der locale besturen menige aanleiding tot inmenging van de zijde der centrale bureaukratie van zelf heeft doen vervallen: inkrimping der Algemeene Secretarie zal daarvan het natuurlijk gevolg zijn. Ook de Departementen van Algemeen Bestuur zullen, indien de met meerdere zelfstandigheid toegeruste bijzondere besturen niet al te zeer beneden de verwachtingen blijven, van een deel hunner werkzaamheid ontheven en van administreeren, wat zij thans te uitsluitend doen, tot mede-regeeren geroepen kunnen worden. Daarmede zal dan ten nauwste samenhangen de oplossing van het vraagstuk: of in het indische staatsrecht der toekomst aan den Raad van Indië nog een plaats moet worden toegekend en zoo ja, welke. Mogelijk zal het behoud van dit historisch college gewenscht blijken, doch dan zeker niet in den tegen

woordigen vorm. Behalve Staatsraad tot voorlichting van den Landvoogd, tevens onderdeel der wetgevende macht en bolwerk tegen persoonlijke willekeur, zal het een vertegenwoordiging der indische maatschappij in haar geheel moeten worden en ten aanzien der uitoefening van het algemeen regeeringsbeleid, tot den Gouverneur-Generaal behooren te komen in een verhouding, ongeveer gelijk aan die waarin, ten opzichte van het bijzonder bestuur, de locale raden staan tot de vertegenwoordigers van het centraal gezag. Evenmin als in de locale raden zal dan het niet-ambtelijk element mogen ontbreken in den Raad van Indië die, aldus aangevuld, tevens als aangewezen zal zijn om mogelijke geschillen tusschen de bijzondere besturen en het algemeen bestuur te beslechten.

Zooals echter reeds gezegd werd: voor de verwezenlijking van dergelijke droombeelden is materiaal noodig, dat alleen de ondervinding kan verschaffen. Daarom vereenig ik mij met het gevoelen der Regeering, die ‘de reorganisatie van het algemeen bestuur voorshands niet raadzaam’ acht. Wel wordt daarmede het lievelingsdenkbeeld van den Minister van Dedem, in diens ontwerpen nedergelegd en door prof. de Louter, onder protest tegen overgroote voorzichtigheid, ondersteund, om de decentralisatie van twee kanten, van boven en van onder, in ons stelsel van bestuur binnen te leiden, prijs gegeven, maar ter verkrijging van een wel later te bereiken, maar naar alle waarschijnlijkheid beter eindresultaat. Laat ons het niet vergeten: wij hebben *l'imagination paresseuse* en wij handelen dus voorzichtig, immers in overeenstemming met onze natuur, als wij niet al te zeer op de toekomst vooruitloopen. Zijn wij eenmaal ver genoeg om ons niet meer uitsluitend op onze traagwerkende verbeelding te moeten verlaten, dat wij dan onze kracht toonen door *l'exécution prompte et vigoureuse*!

Niemand geloove echter, dat een bestuursdecentralisatie als door mij werd aanbevolen, ook al worden bij haar invoering weinig of geen bezwaren ondervonden, ooit tot wezenlijke verbetering van den toestand van Nederlandsch-Indië, in het bijzonder van den toestand der inlandsche bevolking aldaar, zal kunnen leiden, indien zij niet gepaard gaat met ingrijpende maatregelen van financieele politiek. Dat in

Indië menige dringende behoefte onvervuld moet worden gelaten bij gebreke van de daarvoor noodige gelden, weet ieder. Nu is het zeker niet onwaarschijnlijk dat een gedecentraliseerd bestuur met hetzelfde geld meer tot stand zal brengen dan een gecentraliseerd, men zal niettemin verstandig handelen zijn verwachtingen ten deze niet te hoog te spannen. Al dadelijk staat vast dat een deel der besparing zal moeten worden besteed voor meerdere administratiekosten. Maar bovendien, hoe wij ook over de werking van ons tegenwoordig regeeringssysteem mogen denken, wij zouden onzen indischen bestuurders wel groot onrecht doen, als wij hen van spilzucht of losheid in het gebruik van 's lands penningen verdachten. Het geld wordt in Indië niet altijd goed, d.w.z. daar waar de meeste behoefte bestaat, besteed, doch overigens wordt over het algemeen een zuinigheid betracht, die de ‘bijzondere besturen’ voorloopig tot voorbeeld zullen kunnen nemen. Willen die besturen dus doen wat men van hen verwacht: Indië vooruitbrengen, dan zullen zij ongetwijfeld niet toekomen met de gelden die thans uit de algemeene kas ter voorziening in bijzondere behoeften worden besteed. Hoe zullen zij zich de middelen verschaffen om het ontbrekende aan te vullen? Van het standpunt der Regeering is maar één antwoord mogelijk: door het opleggen van bijzondere belastingen aan de ingezetenen. Doch hierin ligt juist het bezwaar, want die ingezetenen behooren voor de overgroote meerderheid tot de inlandsche bevolking, *van wier draagkracht reeds het uiterste gevorderd wordt*. Van die zijde kan en mag, in de bestaande omstandigheden, geen meerdere opbrengst aan den fiscus verwacht worden. Zoodat, bij de invoering van decentralisatie, zonder meer, wel een beter ingericht bestuur, dat ook economisch iets gunstiger uitkomsten mag doen verwachten, kan worden verkregen, doch niet op grootsche, noch op ons rechtvaardigheidsgevoel bevredigende resultaten valt te rekenen. De Europeanen en de vreemde Oosterlingen, onder welke er zeker zijn wier vermogenstoestand eenige verhooging van lasten toelaat en die tegen zulk een verhooging waarschijnlijk ook geen bezwaar zullen hebben, indien daarmede een betere bevordering van hun persoonlijke belangen kan worden verkregen, zullen van den nieuwen toestand kunnen profiteeren, de kinderen des lands weinig of niets vooruitgaan. En zoo

zou dan de hooggeroemde decentralisatie van het bestuur in de praktijk een dier kleine maatregelen blijken, waarmede Nederland zijn mildheid tegenover Indië pleegt te betoonen, een maatregel ditmaal, die voor de verlichting van europeesche en chineesche wijken, voor de oprichting van bibliotheken en fröbelscholen, voor den aanleg van stadsparken en andere verfraaiïngswerken, naar alle waarschijnlijkheid zeer nuttig kan zijn, maar die voor de kwalen der groote maatschappij geen geneesmiddel vermag aan te bieden.

Het mag in later jaren niet van ons getuigd worden, dat wij onder schoonklinkende leuzen in Indië hervormingen invoerden, waarvan te voren vast stond, dat zij der groote massa van de aan onze zorg toevertrouwde inlandsche bevolking niet ten goede konden komen. Willen wij het bestuur decentraliseeren, om langs dien weg, beter dan tot dusver mogelijk was, in tal van behoeften der indische maatschappij te voorzien, uitmuntend, doch laat ons dan tegelijkertijd de bijzondere besturen in staat stellen om de nieuwe huishouding zoo in te richten, dat aan de inlandsche bevolking niet alleen geen meerdere lasten moeten worden opgelegd, maar dat zij ten minste van een gedeelte der voor haar thans te bezwarende lasten kan ontheven worden. Want alleen langs dien weg zal men verbetering van haar economischen toestand mogelijk maken en het uitzicht openen dat in de toekomst, bij vermeerderde draagkracht, zonder onrecht te plegen, ook van háar bijdragen ten bate der bijzondere kassen kunnen worden gevorderd. Wenschte men ook in dit opzicht Britsch-Indië tot voorbeeld te nemen, waar het stelsel van decentralisatie in de eerste plaats werd gekozen als middel tot dadelijke bezuiniging en aan de locale besturen *minder* werd toegestaan dan te voren voor de zelfde doeleinden uit de algemeene kas besteed werd, ik zou niet aarzelen, de invoering van een dergelijk stelsel in Nederlandsch-Indië een vloek te noemen voor land en volk, in plaats van een zegen. Gelukkig behoeft daarvoor van de zijde der tegenwoordige Regeering geen vrees te bestaan. Uit haar toelichting van het ingediende wetsontwerp blijkt dat het haar bedoeling is om voortaan ter beschikking te stellen van de locale besturen ‘het bedrag der in de jongste begrooting begrepen uitgaven voor de doeleinden van locaal belang, welke die besturen voortaan

zelfstandig zullen hebben te behartigen'.[1] Doch, terwijl ik met ingenomenheid acte neem van deze verklaring, moet ik er tevens op wijzen, dat het bedrag der hier bedoelde en in de jongste begrooting begrepen uitgaven in de meeste gevallen ontoereikend zijn zal om in de locale huishoudelijke aangelegenheden naar behooren te voorzien en om maatregelen te nemen tot verhooging der volkswelvaart. Om deze beide toch waarlijk niet overdreven eischen voor inwilliging vatbaar te doen zijn, zal Nederland eerst moeten toestemmen in een regeling der financieele verhouding met Indië, in den reeds meermalen door mij aanbevolen geest. Door de ten onrechte op de schouders der indische belastingbetalers gelegde schuld van honderd millioen over te brengen in de rekening van Nederland, waar zij op haar plaats is, komt voor Indië al dadelijk een bate van vier millioen 's jaars beschikbaar. Eén daarvan blijve bestemd voor de noodzakelijk uit te breiden en te verbeteren gelegenheid tot opleiding van Inlanders tot bestuurs- en andere betrekkingen, opdat de voor hoogere ontwikkeling vatbaren onder de inlandsche bevolking een stap verder worden gebracht en na een niet al te lang tijdsverloop belangrijke bezuiniging op de kosten der staatshuishouding zal mogelijk zijn. Doch de overige drie millioenen kunnen niet beter besteed worden dan ter verhooging van hetgeen uit de algemeene kas aan de locale besturen zal worden uitgekeerd.[2] Daardoor stelt men dezen in staat om al dadelijk méer te doen dan waartoe het centraal gezag tot dusver bij machte was en met namen een drietal hoogst gewichtige volksbelangen, welker voorziening geheel op den weg der bijzondere besturen ligt, krachtig ter hand te nemen: de inkrimping, waar noodig afschaffing, van persoonlijke diensten; den aanleg en het behoorlijk onderhoud van kleine irrigatiewerken; de bestrijding van den woeker door het op-

1) T.a.p. blz. 6.
2) Volgens mijn schatting kan een bedrag van ongeveer ƒ 25 millioen (dus ± ⅙ van de tegenwoordige begrooting) voor afstand aan de bijzondere besturen in aanmerking komen. Dit bedrag zou dus met ruim 10 % kunnen worden verhoogd. In Britsch-Indië werd daarentegen in 1871 aan de locale besturen ruim 7 % *minder* toegestaan dan het vorige jaar tot gelijke doeleinden ten laste der algemeene begrooting gebracht was. (Zie XIV en XV der Resolutie van 14 December 1870, bij Verkerk Pistorius en van der Lith, blz. LII en LIII.)

richten van officieele credietinstellingen.[1)] Wie die nog betwijfelt dat door het nemen van dergelijke maatregelen de economische toestand der bevolking wezenlijk te verbeteren is; maar wie die tevens niet begrijpt dat zij niet genomen kúnnen worden, indien het daarvoor noodzakelijke geld niet aan de tegenwoordige toch al zoo beperkte middelen van Indië wordt toegevoegd? Of meent men soms dat dit geld er wel 'van zelf' komen zal en dat de bevolking, die wij eerst door overdreven fiscaliteit verarmd hebben, nog wel een nieuwe lating kan ondergaan, thans niet meer tot spekking van ónze beurs, maar tot genezing van eigen armoê? Het zou van weinig doorzicht, van nog minder edelmoedigheid getuigen en zij die van de waarheid, dat eerlijk het langst duurt, overtuigd zijn, zullen aan de terugboeking der honderd millioen 'indische schuld' in elk geval de voorkeur geven boven het doen van gewaagde proefnemingen.

Met de verrekening van die honderd millioen zal wel niet alles gedaan zijn - het is dan ook nog niet veel meer dan de helft der 'eereschuld' - door haar zal althans de invoering der bestuurs-decentralisatie een wezenlijke en voorname beteekenis kunnen erlangen. Geen beter middel om de inlandsche bevolking duidelijk te maken dat met die invoering ook háar belang beoogd wordt en ons te verzekeren van een sympathie die voor het welslagen van onze hervormingsproef beslissend zijn kan. Wordt daarentegen de decentralisatie van het bestuur ingevoerd onder het van ouds bekende motto: 'het mag niets kosten', dan misduide men althans den landzaat niet, dat hij tusschen het bestaande en hetgeen hem in de plaats daarvan wordt aangeboden niet meer onderscheid ontwaart dan tusschen een kwartje en dertig

1) Men zie over dit laatste belang vooral de uitnemende verhandeling van den Assistent-Resident van Poerwokerto W.P.D. de Wolff van Westerode, getiteld: 'Een Credietinstelling voor Inlanders', voorkomend in Dl. LVI van het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in N.-Indië. Het groote bezwaar door dien schrijver reeds ondervonden: de moeilijkheid om op niet al te zeer drukkende voorwaarden aan het noodige *bedrijfskapitaal* te komen, zal niet langer bestaan, indien de bijzondere besturen in dat kapitaal kunnen voorzien uit de opbrengst van daarvoor te sluiten kleine leeningen - wat echter alleen mogelijk zijn zal wanneer zij, buiten de aanvankelijk problematieke uitkomsten van hun bankiersbedrijf, over voldoende middelen, ter betaling van rente en aflossing beschikken kunnen.

duiten.[1)] Tenzij hij, door bittere ervaring achterdochtig geworden, de wellicht niet geheel ijdele vrees voelt opkomen, dat die nieuwe regeling tevens een nieuw middel zal blijken, om, hoe dan ook, zijn armoede nóg zwaarder te belasten.

C.TH. VAN DEVENTER.

1) *Setali tiga wang* d.i. ‘een kwartje (om) driemaal tien duiten’ is een op Java zeer gebruikelijke zegswijze van de zelfde beteekenis als ons: ‘oud lood om oud ijzer.’ Vóor de intrekking der duiten golden 100 centen (een gulden zilver), evenveel als 120 duiten (een gulden koper).

Arbeiderskoloniën.

In nagenoeg elke samenleving leeft een deel der leden op kosten der gemeenschap.

Vindt bij velen dit niet-door-arbeid-in-eigen-onderhoud-kunnen-voorzien onder meer zijn oorzaak in luiheid, onwil of verslaafdheid aan drank, bij anderen is dit het gevolg van omstandigheden van hun wil onafhankelijk, als ouderdom, ziekte, geestelijke minderwaardigheid, invaliditeit en gedwongen werkloosheid.

Hebben deze laatsten zich niet bij voorbaat tegen zulke eventualiteiten gewapend of wordt niet door anderen voor hen gezorgd, dan zien zij zich genoodzaakt hun toevlucht te nemen tot den bedelstaf. Als bedelaar of landlooper (hier en elders wordt alleen van ‘mannen’ gesproken) vormen ze met de eerstgenoemden een categorie van lieden, die een plaag zijn voor stad en land. Van den bedelaar van beroep meestal niet onderscheiden, worden ze, onder den banvloek hunner medemenschen liggend, en levend buiten God of godsdienst, geoefend in leugen en bedrog. Wanneer niemand zich hun lot aantrekt, eindigen ze allen met gevangenis of werkinrichting, waaruit ze niet worden ontslagen dan om er na korten tijd weder in terug te keeren.

Dit werd terecht ingezien door zekeren Duitschen predikant, den graaf van Bodelschwing, die te Bielefeld in 1882 voor deze lieden een toevlucht in 't leven riep, hetwelk het prototype werd van de thans op vele plaatsen bestaande ‘Arbeiterkolonieen’, waarvan er in Duitschland tegenwoordig negenentwintig worden gevonden.

In deze ‘Arbeiterkolonieen’, die wat inrichting en werk-

kring betreft, zooveel mogelijk op dezelfde leest zijn geschoeid, worden, zonder onderscheid van godsdienstige richting, allen opgenomen, die, tot werken instaat, om welke reden ook geen arbeid konden vinden en daardoor tot een zwervend leven zijn gebracht. Met behulp der zoogenaamde 'Herbergen zur Heimat', die door het geheele rijk verspreid op eene dagreis afstands van elkaar liggen en waarin men tegen eenig werk nachtlogies vindt, kan men zonder bedelen de arbeiderskolonie bereiken.

De eerste taak der kolonie nu is, hen, die zich geheel vrijwillig laten opnemen, door tucht en arbeid aan een geregeld leven te gewennen. Doorgaans bestaat de arbeid uit verrichtingen op het land en in de boerderij, tenminste in de landkolonie. In de stadskoloniën, waarvan er een viertal worden aangetroffen, houdt men zich daarentegen bezig met verschillend handwerk[1].

De resultaten der koloniën zijn inderdaad verrassend. Niet alleen was men tot dusverre in staat afzet voor de vervaardigde producten te vinden, waardoor de onkosten voor een deel werden gedekt, doch ook slaagde men er in velen bij het verlaten der inrichting aan geschikte betrekkingen te helpen. Zoo wordt volgens von Reitzenstein ('Der Arbeitsnachweis') gemiddeld 20 à 30 % na ontslag onmiddellijk geplaatst.

De noodzakelijke kosten worden, behalve door het geproduceerde, gedekt door vrijwillige bijdragen en een niet onbelangrijk staats- en gemeentelijk subsidie, dat bij sommige kolonies 120.000 Mark en meer bedraagt. Door deze ruime toelagen gerugsteund, waren de 'Arbeiterkolonieen' in staat gedurende den tijd van hun bestaan aan 61.119 'Wanderer' een onderkomen te bezorgen.

Op voorbeeld van deze Duitsche 'Arbeiterkolonieen' werd ook in ons land op initiatief van de 'Vereeniging voor Christelijke verpleging van bedelaars en landloopers' den 15 October 1894 te Beekbergen (op de Veluwe) de eerste Nederlandsche arbeiderskolonie 'het Hoogeland' gesticht.

1) Hen, die zich nader op de hoogte willen stellen van de inrichting en werkkring dezer eigenaardige instellingen, wijs ik op een werkje van Dr. G. Berthold, 'Die Deutschen Arbeiter-Koloniën' (Berlin 1897.)

Het hoofddoel dezer instelling is, evenals dat der Duitsche zustervereenigingen, aan bedelaars en landloopers een christelijk toevluchtsoord te schenken, waar ze door arbeid, tucht en godsdienstige leiding geschikt worden gemaakt voor terugkeer in de Maatschappij. Voorzien van een bewijs, afgegeven door den secretaris, kunnen alle zwervers van 24 tot 50 jaar, voor zoover er plaats is, worden opgenomen.

Ook hier bestaat de arbeid uit landbouw, veeteelt en heideontginning, terwijl het handwerk een zeer bescheiden plaats inneemt.

Het 'Hoogeland' is niet groot. Het hoofdgebouw bestaat uit de woning van den directeur, benevens eet- en slaapzaal, oppervlakte, terwijl de belendende gebouwen eene boerderij met alle toebehooren vormen.

De geheele oppervlakte aan bouwterrein beslaat ongeveer 27 H.A. Hiervan is ± 7 H.A. boschgrond, 6 H.A. heide, 7 H.A. bouwgrond en 7 H.A. weiland, terwijl ongeveer 3 H.A. in huur is. De voortbrengselen dezer gronden zijn rogge, boekweit, aardappelen, erwten, hooi, mangels, koolzaad enz. die, voor zoover niet voor eigen gebruik dienend, ter markt worden gebracht. De veestapel dient zoowel voor bemesting der woeste gronden als voor de zuivelbereiding. De gemiddelde bevolking der kolonie beloopt 50 à 60 man, die er twee tot twaalf maanden verblijf houden.

Dat de aanvragen om plaatsing de beschikbare ruimte verre overtreffen, behoeft niet te verwonderen, wanneer men in aanmerking neemt, dat naast den 'Groote Batelaar' (waarover later) het Hoogeland de eenige arbeiderskolonie van deze soort is en het aantal bedelaars en vagebonden duizenden bedraagt. Gedurende de zes jaar van haar bestaan, had de inrichting dan ook ruim 3000 aanvragen waarvan aan slechts 629 kon worden voldaan.

Deze laatste aanvragen waren meermalen van een en dezelfde persoon afkomstig, zoodat in het geheel 401 verschillende personen werden opgenomen.

Tot dusver is het gelukt een niet onbelangrijk deel van hen, die de kolonie verlieten, onmiddellijk te plaatsen. Volgens mededeeling van den directeur, zijn nl. van de 401 verschillende verpleegden, 161 tot op den huidigen dag in eenige betrekking werkzaam. Zoover bekend hebben zij de verwach-

tingen, die men van hen koesterde, tot dusver niet beschaamd.

Ook het ‘Leger des Heils’ is op dit gebied met sueces werkzaam.

Behalve een zestal stadkoloniën (te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Dordrecht en Arnhem), bezit het onder de gemeente Lunteren een landkolonie, de ‘Groote Batelaar’.

In de verschillende koloniën worden uitsluitend ‘mannen’ opgenomen, en wel zij, die zwervensmoede, niet meer weten waarheen. De opneming geschiedt geheel vrijwillig, terwijl men ook vrij is te vertrekken wanneer men verkiest. In de stadkolonies houden de ongeoefenden zich bezig met papier-sorteering en het vervaardigen van bosjes hout, terwijl de vakman verschillend soort vakarbeid verricht. De verpleegden behooren voor een groot deel tot hen, die uit Veenhuizen zijn ontslagen.

In de landkolonie de ‘Groote Batelaar’, te Lunteren, groot 80 bunders, waarvan 11 boschgrond, 16 onontgonnen en 53 bunder in cultuur gebrachte heidegrond, kunnen zij worden opgenomen, die eenigen tijd in een der stadkoloniën verblijf hebben gehouden.

In deze landkolonie houdt men zich onder meer bezig met warmoezerij, bloemkweekerij, bijenteelt, landbouw, veeteelt en heide-ontginning.

Gedurende de maanden October 1899 tot October 1900 werden in de verschillende stadkolonies 2779 personen opgenomen, terwijl in de landkolonie op dit oogenblik 30 kolonisten werk vinden.

Onwillekeurig rijst, vooral na een bezoek aan de in Duitschland en ten onzent bestaande arbeiderskoloniën, de vraag, of voor haar een niet nog veel belangrijker taak in zake de beteugeling van bedelarij en landlooperij is weggelegd, dan zij thans vervullen.

Alvorens deze vraag te beantwoorden, dient kortelijk nagegaan op welke wijze men tegenwoordig de bedelarij en landlooperij van overheidswege bestrijdt.

Volgens de bepaling der artikelen 432-434 van het Wetboek van Strafrecht, worden zij, die zich schuldig hebben gemaakt aan de *overtreding* van bedelarij en landlooperij, bij vonnis van de Arrondissementsrechtbank veroordeeld tot hechtenis voor den tijd van hoogstens 12 dagen en zoo daartoe termen zijn (als bijkomende straf) tot opzending naar een rijkswerkinrichting.

Zooals men weet, zijn als zoodanig aangewezen de rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, vormende drie afzonderlijke gestichten en de rijkswerkinrichting Hoorn, waarheen, behalve de wegens dronkenschap veroordeelden, zij opgezonden worden, die door den Raad van Toezicht te Veenhuizen daartoe veroordeeld zijn, alsook zij, voor wie te Veenhuizen geen plaats is.

Verder treft men te Leiden eene rijkswerkinrichting voor vrouwen aan, die ik echter, daar in dit opstel slechts sprake is van ‘mannen’, met stilzwijgen voorbijga.

In de rijkswerkinrichtingen voor mannen nu, wordt de veroordeelde onder strenge tucht en bewaking bezig gehouden met veldarbeid, die op boerderijen, aan de inrichting annex, verricht wordt.

Hoe goed ook bedoeld, heeft dit stelsel van strafbaarstelling en berechting der bedelarij en landlooperij in den loop des tijds fiasco gemaakt. Dat er in deze zelfs eene *communis opinio* bestaat, blijkt onder meer uit het feit, dat de ‘Nederlandsche Juristenvereeniging’ in hare vergadering van 1894 met op één na algemeene stemmen, ontkennend antwoordde op de vraag: ‘voldoen de bepalingen van ons Wetboek van Strafrecht betreffende bedelarij en landlooperij?’

Het ligt buiten mijn bestek de gerezen bezwaren tegen het stelsel in den breede te behandelen.[1)] Bij een enkel punt wensch ik echter stil te staan, met het oog op hetgeen ik mij in de volgende bladzijden ter behandeling voorstel.

Een groote grief tegen het huidige systeem is zeker wel het absoluut gemis aan eenige onderscheiding tusschen de verschillende categorieën van bedelaars en landloopers, alsook tusschen bedelarij en landlooperij zelve.

Zelfs voor den oppervlakkigen waarnemer springt het groote verschil in aard en soort tusschen deze lieden aanstonds in het oog. Naast geheel invaliden en ouden van dagen treft men, gelijk ik reeds in den aanvang aanstipte, personen aan, die hoewel tot werken in staat, toch aan bedelarij en vagebondage de voorkeur geven, wier lijfspreuk is: ‘liever lui dan moe.’ Weer anderen zijn door langdurige werkloos-

1) Men vergelijke hiervoor de uitnemende praeadviezen door Mr. A.A. de Pinto en Mr. F.W.J.G. Suijder van Wissenkerke aan de Juristenvereeniging uitgebracht.

heid, of ook wel tengevolge van andere omstandigheden aan het zwerven geraakt en niet aanstonds weder voor arbeiden geschikt. Ook worden er aangetroffen, die van bedelarij een winstgevend bedrijf maken, die door list en bedrog langs dezen weg groote sommen verzamelen, en als woekerplanten de gemeenschap uitzuigen.

Tusschen deze verschillende groepen nu, wordt noch door de wet, noch door de praktijk voldoende onderscheid gemaakt. Het gevolg hiervan is o.a. dat men bij de verpleging in de rijkswerkinrichting zonder eenige classificatie te werk gaat. Noch op den oorsprong der bedelarij, noch ook op aanleg of leeftijd wordt gelet, tengevolge waarvan de Rijkswerkinrichtingen, zooals Mr. J. Bierens de Haan opmerkt,[1)] op het oogenblik feitelijk niets anders zijn, dan een vergaarbak, waar alles in samen gebracht wordt wat in de maatschappij niet deugen wil, of waarvoor daarin geen plaats is.

Ook het aantal verpleegden (in elk der drie gestichten te Veenhuizen ± 1000 en in Hoorn ± 500 op 1 Januari van elk jaar) is voor één gesticht veel te groot. Noodwendig moet hierdoor aan systeem van behandeling, zorg en controle veel ontbreken.

Het tweeledig doel: het toedienen van een gevoelig leed en de opleiding en bekwaming tot geregelden arbeid, wordt dan ook niet bereikt. Bovendien wordt er voor hen die de werkinrichting verlaten, bij en na ontslag weinig of niets gedaan.

Zelf werk vinden is doorgaans eene zeldzaamheid, mede omdat het stigma der publieke verachting hun als ontslagenen op het voorhoofd kleeft. De doorgaans kleine uitgaanskas is slechts in staat in de noodzakelijke behoeften van den eersten tijd te voorzien. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat de ontslagene meestal na korten tijd weer in de inrichting terugkeert, en dat het geen uitzondering is, dat iemand voor de 13de en 14de maal wordt opgezonden.

Op 31 December 1899 waren er van de 3276 verpleegden 524 voor de 3de, 344 voor de 5de, 209 voor de 7de, 100 voor de 9de, 18 voor de 13de, 11 voor de 15de en 5 voor de 19de maal in de inrichtingen te Veenhuizen opgenomen.

1) Mr. J. Bierens de Haan. De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij eu landlooperij. Utrecht 1895.

Men ziet, er bestaat als 't ware een zucht om te recidiveeren. Komt dit - zooals wel eens beweerd is - omdat men het er te goed heeft en de arbeid er te licht is? Wat hiervan zijn moge, het is in confesso, niet alleen dat de strafbepalingen ondoelmatig zijn, maar ook dat de methode der rijkswerkinrichtingen onmachtig is het sociale kwaad der bedelarij en landlooperij voldoende te bestrijden.

Langs welken weg is verbetering te verwachten?

Zouden niet de arbeiderskolonies die o.a. in Duitschland reeds met zooveel succes hebben gewerkt, ook ten onzent meer dienstbaar kunnen worden gemaakt aan de zaak die ons thans bezighoudt; m.a.w. zou van overheidswege van de arbeiderskolonien geen partij kunnen worden getrokken om te komen tot een meer doeltreffende bestrijding der bedelarij en vagebondage?

Aanleiding tot deze vraag geeft mij de gedachtenwisseling welke tusschen Z.E. den Minister van Justitie en Mr. W.R. Graaf van Bylandt in de Kamerzitting van 7 December 1899 is gevoerd.

De heer van Bylandt zeide o.a.

‘In den laatsten tijd is de Regeering, dunkt mij, wel tot de overtuiging gekomen, dat de resultaten van Veenhuizen gering zijn ...

Nu wil ik geen beschouwingen houden, waaraan dat is toe te schrijven, de tijd is te kostbaar, maar ik wil de aandacht vestigen op de bedelaarskolonie bij Beekbergen, het Hoogeland ... Op dit oogenblik is “het Hoogeland” door de goede uitkomsten er zoover aan toe, dat het moet denken aan stichting van nieuwe koloniën of aan uitbreiding. Het eenige doel is om aan landloopers en verwaarloosden werk te verschaffen. Ontginning van slechte heigrond is dan een hoofdzaak.

Die plannen zouden beter slagen als de Vereeniging steun van de Regeering kan krijgen, ik bedoel niet een steun in geld, maar medewerking in dien zin, dat b.v. de personen die wegens landlooperij of bedelarij moesten veroordeeld worden, doch wier toestand van dien aard is, dat de rechter beterschap verwacht als ze in een kolonie als het Hoogeland werden opgenomen, alsdan niet veroordeeld werden, maar tegen eene vaste vergoeding van bijv. ƒ 100 naar 't Hoogeland werden gezonden.’

Hierop antwoordde de Minister van Justitie o.a. het volgende:

‘Het is mij daarom aangenaam, dat de geachte afgevaardigde uit Apeldoorn hier ook een denkbeeld heeft ter sprake gebracht, dat misschien zeer rijke vruchten zal kunnen dragen, want ik ben ook overtuigd dat die groote categorie van personen die gevaarlijk zijn voor de Maatschappij, maar die noch behooren tot de jeugdige personen en ook niet tot de eigenlijke misdadigers wien bepaalde feiten worden ten laste gelegd, dat zij die wij noemen bedelaars en vagebonden, evenzeer noodig heeft classificatie, een schifting, een triage, als dit het geval is met de gevangenen en jeugdige personen.

Het is een nieuw denkbeeld, maar dat wel overweging verdient.

Ik geloof dat op analoge wijze als thans wordt voorgesteld voor de jeugdige personen ook voor deze ongelukkigen van samenwerking tusschen overheid en particulieren zal kunnen worden gebruik gemaakt.

Ik heb groote sympathie voor dat denkbeeld, maar ik geloof toch dat het nimmer hier te lande zal kunnen gebeuren op de wijze door den geachten afgevaardigde aangeduid, dat men aan de politie of aan de burgelijke overheid zou kunnen overlaten om personen tegen hun wil te brengen naar koloniën, maar wel meen ik dat men aan de overheid na de veroordeeling een groote mate van vrijheid zal kunnen laten om de personen, die er voor geschikt zijn, aan particuliere vereenigingen af te staan om hen op te leiden en voor de Maatschappij te behouden.’

Dit ‘nieuwe’ denkbeeld door den heer van Bylandt geopperd en door Z.E. met zooveel welwillendheid begroet, is eene nadere overweging alleszins waard.

De arbeiderskoloniën in den bovengeschetsten geest toch hebben boven de rijkswerkinrichtingen als asyl of ‘maison de refuge’ zeker zeer veel voor. In de eerste plaats, omdat ze als product van het particulier initiatief meer gelegenheid geven tot specialiseering en individualiseering, meer ook omdat ze uit haar aard zich slechts met een beperkt aantal verpleegden bezighouden, waardoor controle, toewijding en huiselijkheid belangrijk winnen. Bovendien heeft in de particuliere

inrichting het besef van eene zekere mate van vrijheid, gepaard aan een geregeld en ordelijk leven, met de gepaste mate van discipline, waaraan men zich vrijwillig onderwerpt, op den volwassen man, die een vrij en ongebonden leven gewoon is, een verheffenden invloed.

In de rijkswerkinrichting daarentegen moet het gevoel van straf te ondergaan deprimeerend werken, terwijl ook de verslappende invloed van eene verplichte verzorging zonder tegenpraestatie van de zijde der verzorgden, zich krachtig moet doen gevoelen.

Hoe is nu met behulp der arbeiderskoloniën in het tegenwoordig stelsel onzer wet in den geest der Regeering verbetering te brengen?

Zooals reeds gezegd is, wordt hij die zich thans aan de overtreding van bedelarij of landlooperij schuldig maakt, veroordeeld tot hechtenis met of zonder opzending naar een rijkswerkinrichting.

Een stap ter verbetering is door de Regeering reeds gedaan waar ze in het ingediend wetsontwerp tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht de opzending naar een rijkswerkinrichting tot een hoofdstraf maakt en overgaat tot invoering van het stelsel van voorwaardelijke veroordeeling.

Er dient echter meer gedaan.

In de eerste plaats behoort de wet te bepalen, dat zij, die wegens ouderdom, ziekte, geestelijke minderwaardigheid, of invaliditeit, tot bedelarij en landlooperij hun toevlucht nemen, moeten worden ontslagen van rechtsvervolging onder de voorwaarden en met de gevolgen als o.a. door Mr. Snijder van Wissenkerke wordt aangegeven in zijn meergenoemd praeadvies.

Verder dient er meer dan tot dusver het geval was door den rechter onderscheid te worden gemaakt tusschen hen, die zich ‘door den nood gedrongen’ aan de overtreding van bedelarij en landlooperij schuldig maken en hen bij wie dit niet het geval is.

Wat de laatsten betreft, d.i. zij die uit luiheid of anderszins opzettelijk en zonder noodzaak bedelen en vagebondeeren, dezen behooren met uitsluiting van gevangenisstraf of hechtenis, te worden veroordeeld tot opzending naar een werkhuis dat geheel het karakter eener strafkolonie draagt in den geest der Belgische ‘depôts de mendicité’.

Tot het opleggen der laatstelijk bedoelde straf behoort echter niet aanstonds te worden overgegaan. Zooals we reeds zeiden, wordt door het bovengenoemd Regeerings-ontwerp de voorwaardelijke veroordeeling mogelijk gemaakt. Hiervan dient in casu in de ruimte gebruik gemaakt te worden.

Zoo naderen wij de arbeiderskoloniën.

Hij die daarvoor in de termen valt, worde veroordeeld tot opzending naar een strafkolonie, doch *voorwaardelijk*. Bij vonnis stelle men hem n.l. ter beschikking der Regeering, die hem ter verpleging plaatst in een arbeiderskolonie. Gedraagt hij zich daar gedurende den gestelden tijd goed, zoo treedt de ontbindende voorwaarde in, en vervalt zijn straf. Blijkt het dat er langs dezen weg niets met hem is aan te vangen, zoo wordt hij overgebracht naar een rijksstrafkolonie. Op deze wijze zou, dunkt mij, een doeltreffend middel tot bestrijding der bedelarij en vagebondage zijn gevonden en tevens verband zijn gelegd tusschen Staatsbemoeiing en particulier initiatief op dit terrein.

De particuliere liefdadigheid zou met hare asyls of ‘maisons de refuge’ verrichten wat alleen door haar met succes kan worden gedaan, terwijl de Staat haar terzijde zou springen ingeval straffende tusschenkomst onvermijdelijk is.

Wat men hiermede zal bereiken is onder meer dit, dat die bedelaars en landloopers, welke in de arbeiderskoloniën aan orde en tucht zijn gewend en van wier plaatsing in de vrije maatschappij bij ontslag met ijver werk wordt gemaakt (iets wat de Staat niet, doch de particulier wel vermag), niet weder tot hun ongelukkigen staat zullen vervallen; dus, met andere woorden: een beperking der recidive.

Dat de samenwerking tusschen Staatsbemoeiing en particulier initiatief op dit gebied geen nieuwigheid is, blijkt uit hetgeen reeds door de Regeering zal worden gedaan in zake de berechting van jeugdige misdadigers en hunne verpleging in bijzondere opvoedings-gestichten of in het huisgezin.

In het regeeringsontwerp bevattende wijzigingen in de bepalingen betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen toch, lezen we in art. 12 het volgende:

‘In het Rijk gevestigde, rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen, stichtingen en instellingen van weldadigheid,

wier statuten, stichtingsbrieven of reglementen duurzame verzorging van minderjarigen in of buiten gestichten voorschrijven en die blijkens schriftelijke verklaring van het bestuur zich aan van Regeeringswege gestelde voorwaarden onderwerpen kunnen, wanneer zij zich tot het aanvaarden van zoodanige opdracht bereid verklaren, desverlangd tegen het genot van subsidie, van Regeeringswege tot wederopzeggens toe met de verdere verpleging van aanvankelijk in een rijks-opvoedingsgesticht geplaatste personen worden belast.'

In de Memorie van toelichting heet het o.a.:

'De verpleging in particuliere gestichten heeft groote voordeelen. Het particuliere initiatief kiest zich een naar eigen krachten en inzichten beperkt terrein, inpliceert persoonlijke toewijding en opoffering, is vrij in de opneming harer verzorgden, in de keuze harer verzorgers en in de toepassing harer middelen en kan met name aan het godsdienstig element in deze of gene bepaalde richting eenen grooten of zelfs overwegenden invloed toekennen. Bij een krachtig particulier initiatief is eene specialisatie van verschillende inrichtingen mogelijk, die bij rijksopvoedingsgestichten nimmer zal zijn te bereiken.'

Zooals men ziet is de Regeering een warm voorstandster van den particulieren arbeid, in zake de verpleging van jeugdige delinquenten. Dat zij hetzelfde standpunt inneemt tegenover volwassenen, in casu bedelaars en landloopers, bleek reeds uit de verklaring van den Minister van Justitie in de Kamerzitting van December 1899.

Het behoeft geen betoog dat, ingeval men tot de bovengenoemde wijzigingen mocht overgaan, de tegenwoordige rijkswerkinrichtingen in menig opzicht dienen te worden gereorganiseerd, ten einde aan de alsdan geheel andere eischen te kunnen beantwoorden en met succes als 'depôts de mendicité' dienst te kunnen doen.

Men heeft in het Belgische stelsel van de wet van 27 November 1891 een goed voorbeeld.

De arbeiderskoloniën zullen zich, in geval de Regeering van hare diensten gebruik maakt, evenals de particuliere opvoedingsgestichten aan door de Regeering te stellen voorschriften hebben te onderwerpen en zich dienen te plaatsen onder een permanent overheidstoezicht.

Wanneer deze overheidsbemoeiing zich alleen tot de inrichting alsook tot het stellen van eischen van zedelijkheid, veiligheid enz. bepaalt en zich niet met de richting der vereeniging inlaat, zal hiertegen wel geen bezwaar bestaan.

Bij het stellen harer voorwaarden dient de Regeering m.i. in de eerste plaats er voor te waken, dat in ééne inrichting niet meer dan hoogstens 150 personen worden verpleegd, terwijl het bovendien zeer wenschelijk zou zijn, indien men afzonderlijke gebouwen, elk staande onder een opzichter, inrichtte, waarin 25 à 20 verpleegden samen wonen. Aan dit zoogenaamde paviljoen-systeem zijn voordeelen verbonden, die ik als bekend mag veronderstellen.

Groote financieele offers zou zulk een organisatie niet vorderen, daar toch de aankoop van bouwgrond geen belangrijke kosten meebrengt en de gebouwen zelf zeer eenvoudig kunnen zijn ingericht. Verder dient in de kolonie rekening te worden gehouden zoowel met leeftijd als met aanleg der verpleegden. Individualiseering is ook hier van het grootste belang. Met het oog daarop zou het noodig zijn, dat elke inrichting zich zooveel mogelijk met een bepaalde soort verpleegden bezighield, waarbij met 't oog op het handwerk eene splitsing in land- en stadkolonie is aantebevelen.

Wat de eerste aangaat, dienden ook in zake de ligging voorschriften te worden gegeven. Neemt men nl. aan, dat heideontginning gepaard met landbouw en veeteelt de beste en ook uit oeconomisch oogpunt meest dankbare werkzaamheid voor haar is, zoo behoort de kolonie te worden gesticht midden in een heidegebied. Hierdoor ondervangt men de moeilijkheid, dat na verloop van korter of langer tijd de verpleegden groote afstanden hebben af te leggen, alvorens de plaats van hun arbeid te bereiken, hetgeen zooals men begrijpen zal om allerlei redenen ongewenscht is. Het Hoogeland lijdt o.a. op het oogenblik aan die kwaal.

Evenals dit bij de verpleging van jeugdige misdadigers geschiedt, zou de Regeering ook hier de instelling, die de zorg voor de voorwaardelijk veroordeelde bedelaars op zich neemt, behooren te subsidieeren en wel in de eerste plaats in den vorm van kostgeld per hoofd uit te keeren.

Doch bovendien zou het gewenscht zijn, dat van over-

heidswege rentelooze voorschotten werden verstrekt tot oprichting van arbeiderskoloniën en aankoop van woeste gronden. Wanneer de Staat het voordeel overweegt, dat deze inrichtingen hem kunnen aanbrengen, kan er van zijne zijde tegen eene dusdanige aanmoediging en steun van het particulier initiatief geen bezwaar bestaan.

Er is echter nog iets anders.

Behalve tot verpleging van bedelaars en landloopers, door de Regeering haar toegewezen, kunnen de arbeiderskoloniën eveneens in het publiek belang nuttig werkzaam zijn op het gebied der verzorging van ontslagen gevangenen.

Het is maar al te bekend, dat velen de gevangenis verlaten, voor wie een verblijf in een doorgaanshuis niet alleen wenschelijk maar zelfs hoogst noodzakelijk is. Onze strafgevangenissen toch worden voor een deel bevolkt door lieden, die hoewel tot werken bereid, de vereischten missen om aanstonds in de vrije maatschappij zich met geregelden arbeid bezig te houden. Aan deze lieden is bij ontslag doorgaans weinig hulp te bieden. Na korter of langer tijd keeren ze, of in de cel terug of worden naar Veenhuizen opgezonden.

Was men in staat deze betere elementen onder de gevangenisbewoners gedurende eenigen tijd onder te brengen in een asyl als b.v. het ‘Hoogeland’, zoo zou daarmede voor velen de verderfelijke cirkelgang, gevangenis, Veenhuizen en omgekeerd, zijn gestuit. Reeds nu beweegt zich ‘het Hoogeland’ met succes op dit gebied. Voor hare diensten, die niet alleen in verzorging maar ook vooral in plaatsing na ontslag uit de kolonie bestaan, gewerd haar eene subsidie van de zijde van het ‘Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen.’

Dat de werkzaamheden der arbeiderskolonie zich echter in leze slechts tot zeer beperkt gebied bepalen, spreekt, in aanmerking genomen het gemis van genoegzame middelen, van zelf. Toch is de taak die hier te verrichten valt eene bij uitstek belangrijke. Vandaar dat de vraag gewettigd is of het niet op den weg der overheid ligt ook in deze steunend op te treden, door het toekennen van een subsidie aan die vereenigingen, die zich met deze zaak bezighouden. Het geldt hier toch eene aangelegenheid, die met het belang der gemeenschap nauw verbonden is. Of een ontsla-

gen gevangene inplaats van bij herhaling in de cel of werkinrichting terug te keeren, na het doorbrengen van zekeren asyltijd in de maatschappij als eerlijk staatsburger den kost kan verdienen is m.i. een zaak van zooveel gewicht voor den Staat, dat hij elke poging die daartoe kan leiden met alle middelen dient te steunen.

Ziedaar in het kort aangegeven de wijze waarop ik met bescheidenheid meen, dat eene doeltreffende verbetering in de bestraffing en verdere behandeling der bedelarij en vagebondage te brengen is.

Alvorens de Regeering die reeds haar goeden wil heeft getoond, stappen in het belang dezer zaak doet, behoort het particulier initiatief haar den weg te effenen. Overtuigd van de belangen die hier voor de gemeenschap op het spel staan, dient men zich tot een krachtdadig ingrijpen aan te gorden. In verschillende deelen des lands moeten arbeiderskoloniën, zoo mogelijk van onderscheiden type en uitgaande van diverse organisaties, in het leven geroepen te worden.

De ‘Vereeniging tot Christelijke verpleging van bedelaars en landloopers’ en het ‘Leger des Heils’ gaven het loffelijk voorbeeld. Laten nu anderen volgen.

Dan is het te verwachten dat de Regeering van haar kant, ziende dat het particulier initiatief in deze werkzaam optreedt, die werkzaamheid krachtig zal steunen.

B. GEWIN.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet.

III.

Nu eerst komt het moeielijke deel van het werk.

Na de ontleding, - na het aanwijzen der verschillende lagen van de tragedie - is aan de beurt het opbouwen, - de aantooning van de vormen die het spel en zijn hoofdpersoon achtereenvolgens heeft aangenomen voor den geest van zijn dichters, Kyd en Shakespeare.

De moeilijkheid, ik had bijna gezegd het verbijsterende van het geval, ligt hierin: wij hebben niet te doen met een oud stuk omgewerkt tot een nieuw stuk, Kyd getransformeerd tot Shakespeare, maar wij moeten als leidende gedachte vasthouden dat de *Hamlet* een ding van Shakespeare is, gedicht naar motieven van Kyd, en later nog eens, of meermalen hervormd, door Shakespeare.

Er zijn dus niet twee elementen aanwezig, Kyd en Shakespeare, om van elkaar te scheiden en aan ieder zijn plaats toe te kennen; maar op zijn minst hebben we er drie uiteen te schakelen: Kyd en Shakespeare en nog eens Shakespeare.

Deze opmerking is niet nieuw. Verschillende Shakespeare-kenners, - en ik bedoel daarmee geleerden als Furnivall en Sarrazin wier meening meetelt, - nemen drie phases van den *Hamlet* aan: het primitieve treurspel, en de twee latere bewerkingen, - dit woord in den meest uitgebreiden zin van om- en herdichting genomen. Alleen er bestaat dan toch een groot onderscheid met mijn opvatting. Want de genoem-

den houden 't er voor dat Shakespeare aan *zijn* Hamlet eerst omstreeks het jaar 1600 begonnen is, terwijl mijn meening voor me vaststaat dat het een werk is van de jeugd van den dichter, vóor of op zijn dertigste jaar aangevat.

'Without doubt,' zegt Furnivall, the date of the first cast of Shakspere's Hamlet is 1600 or 1602,[1] terwijl Sarrazin: 'Die Hamlettragödie ist in der ersten Redaction sicher frühstens 1599/1600 abgefasst worden.'[2] Daarentegen zou ik als datums voor de tragedie willen stellen: Kyd's Hamlet vóór 1588, Shakespeare's eerste bewerking vóór 1594 en de laatste bewerking in 1601/'02.

Nog een ander onderscheid is er met de bovengenoemde geleerden, - maar dit moet pas later aan 't licht komen.

Vindt men 't vreemd dat een treurspel, herhaalde malen opgevoerd, ja blijkbaar een populair stuk, binnen een kort tijdsverloop zulke metamorphosen heeft ondergaan, zoo moet ik daartegenover aanvoeren dat er bijna geen enkel drama uit den tijd van Elisabeth bestaat waaraan geen veranderingen zijn aangebracht, min of meer ingrijpend, waaraan geen tooneelen zijn toegevoegd of waarvan er geen zijn weggelaten.

En dit is geen zaak van vermoeden en gissing, maar van eenvoudige waarneming. Men heeft de tooneelhandschriften, uit dien tijd overgebleven, maar in te zien, men heeft de gedrukte teksten, in de opvolgende uitgaven van dien tijd, maar in handen te nemen en zijn oogen open te houden om aldoor te merken hoe de stukken zich transformeerden. Neen meer, door het dagboek van den impresario Henslowe, Harpagonachtiger gedachtenisse, kent men de namen van de tooneelschrijvers aan wie het maken der wijzigingen werd opgedragen, en de sommen hun voor hun werk betaald of voorgeschoten.

Ik noem Kyd's *Spanish Tragedy*, Marlowe's *Faustus*, Ben Jonson's *Every man in his humour*, het anonyme drama *Sir Thomas More*. Dit zijn illustre voorbeelden van dubbele bewerking en latere aanvulling; maar ze zijn even goed te vinden bij Dekker en Fletcher en tot bij Massinger toe, een

1) *Forewords to* (*facsimile of*) *Quarto* 1,1603.
2) *Shakespeare Jahrbuch*, 1895. XXXI p. 172. Vgl. ook *Entstehung der Hamlet-tragödie* in *Anglia*, 1890-92, XII, XIII, XIV passim.

van de dichters die aan 't eind van de reeks der groote dramatici staat.[1)]

De metamorphose is dus geen uitzondering, maar regel.

Wanneer men dan tot Shakespeare komt is het opvallend dat men g e e n e n k e l van zijn oudere stukken in den vorm kent, door den dichter oorspronkelijk aan zijn werk gegeven. *Love's Labour's Lost, The Comedy of Errors, The two Gentlemen of Verona, Midsummer-nights Dream* enz., ze dragen allen de duidelijke sporen van omwerking en omdichting, om nu nog niet eens van *Romeo and Juliet* en *The merry wives of Windsor* te spreken. Soms kan men met groote waarschijnlijkheid vermoeden, gelijk het bij *Hamlet* 't geval is, dat de dichter de motieven van een ouder drama overnam, evenals men zulke ontleening, in meerder of minder mate, voor vast kan constateeren in eenige van Shakespeare's historische spelen, waar het oudere type van drama ter vergelijking nog overgebleven is.[2)] En daaruit blijkt hoe het geval van *Hamlet*, met zijn prae-Shakespeariaansche, en daarna zijn dubbele Shakespeariaansche, phase, zich voor al die stukken heeft herhaald.

Wij behoeven ons waarlijk er niet over te verwonderen.

Shakespeare's tijd was een tijd van groei voor het drama, voor de dichters en voor het publiek: - ik heb 't al eens gezegd, maar 't kan niet genoeg overgezegd worden. Bij de omstandigheden waaronder het tooneel zich ontwikkelde hadden de drama-schrijvers met een wisselend auditorium te doen. De opvoeringen geschiedden soms voor de Koningin aan het hof, dan weer in het paleis van een groot edelman of in het publieke theater. Met verschillende eischen moest rekening

1) Van Kyd's *Spanish Tragedy* is de eerste bekende uitgaaf (ongedateerd, van 1593?) al niet meer de oorspronkelijke versie, de toevoegingen zijn in de ed. van 1602. Vooral van belang zijn de twee vormen van B. Jonson's comedie, 4o. ed. van 1601 en de uitgaaf in de Folio van 1616. Voor Dekker zie *Englische Studien* Dl. XXVIII. Voor Fletcher, *The Faithful friends* (Dyce's Beaumont and Fletcher, Dl. IV), handschrift van het South Kensington museum te Londen. Voor Massinger, G.F. Warner in *Athenaeum* 19 Jan. 1901 over het handschrift van het drama *Believe as you list*.

2) Zoo kan men bijv. voor *The two Gentlemen of Verona* als prototype vermoeden *The History of Felix and Philiomena* (1584, niet overgebleven) vgl. o.a. Zupitza in het *Shakespeare Jahrbuch*, Dl. XXIII; maar ter vergelijking voor Shakespeare's *King John, Richard II, Richard III*, enz. bezit men nog *The troublesome Raigne of John, King of England* (1591) enz. enz.

worden gehouden. Een gelegenheidsstuk diende dikwijls haastig omgewerkt te worden, om ook tot amusement te strekken voor een gemengd gehoor van burgers, dat van de gelegenheid, de aanleiding voor het stuk, niet afwist.

Kende men de geschiedenis der tooneelvoorstellingen in bijzonderheden, zooals men ze bv. voor het theater van Molière kent, dan zou ons misschien veel duidelijk worden, waar wij thans in het duister moeten tasten. Want maar heel enkele gegevens zijn voor ons bewaard gebleven. Zoo vernemen we dat *Love's Labour's Lost*, een van de oudste drama's van Shakespeare, een lievelingsstuk was van Koningin Elisabeth, en blijkbaar is het voor een voorstelling aan het hof met Kerstmis 1597 door den dichter geretoucheerd. Met zulk succes is het toen opgevoerd dat de troep van Shakespeare het ook voor de nieuwe Koningin, Anna van Denemarken, de vrouw van Jacobus I, in 1604, heeft vertoond, toen er onverwacht een vraag naar een tooneelvoorstelling van het hof kwam. Was aan den dichter toen de tijd gelaten, misschien had hij zijn comedie nog eens omgewerkt.

Wij mogen ook niet vergeten dat in die dagen het tooneel een der voornaamste dragers van het geestelijk en maatschappelijk leven was. Men hongerde naar drama's, en altoos naar nieuwe drama's. Alles verscheen op de planken, de historie zoowel als de gemengde berichten van moorden en vergiftigingen, de sociale vraagstukken evengoed als de moraal, de politiek en de literarische richtingen van den dag; het heele vlottende leven van den tijd vond uiting, vond tragische en komische woorden op het houten stellaadje van het tooneel. De gedachten van dichters en schrijvers werden opgenomen in dien stroom. Er was geen sprake van iets achter te houden. Wat aan iemand als Goethe vrijstond, die jaren lang over zijn *Tasso* broedde, dat kon geen tijdgenoot van Shakespeare zich veroorloven. De talenten vormden zich niet in de stilte, maar midden in het rumoer van het leven. Wachten tot alle stemmingen en indrukken hun tijd van rijpheid hadden bereikt, daaraan viel niet te denken. Het genie was niet geduld, maar rijkdom en verkwisting en macht; het was leven van den hoogen boom; en de dingen kwamen, zoo opgevat zoo geuit, ten aanschouwe van het publiek te staan in hun levensnaaktheid.

Dit maakt de geschiedenis van het Engelsche drama zoo

hoogst belangrijk, - de historie waaraan nog niemand heeft durven denken dan de man die na jaren lange voorbereiding op en uitgeteerd was, toen hij er eindelijk de hand op dacht te leggen. Men *ziet* het drama groeien, en het gebeurt niet in abstracto, onder het vage gepeins in een studeercel, maar onder de rook van Londen, in Shoreditch en in Southwark, op de maat van het machtig kloppende hart der aanstaande wereldstad.

Waarmeê ik zooveel als zeggen wil, dat wat ik voor *Hamlet* heb probeeren aan te toonen: de dubbele vorm van zijn gestalte, niet louter een curiositeit is om aan te nemen of te laten liggen, maar iets dat terugkeert in heel veel drama's van Shakespeare, - want wij moeten ons nu slechts bij Shakespeare houden. De slechte aaneensluiting van zijn tooneelen, de stoplappen, de doubletten, de noodzakelijkheid om hier een rijm te herstellen, daar een oneffenheid in de maat te observeeren, dat alles en meer nog moet ons bij het lezen van Shakespeare voor oogen staan, willen we iets aan hem hebben, willen we iets van hem machtig worden, Om *onzen* Hamlet, *onze* Romeo en Juliet te fingeeren, daartoe hebben we onzen blik maar te laten glijden over de inhoudsopgaaf van de tragedies. *Shakespeare's* Hamlet te leeren zien, dat kost iets meer.

Dit is een kleine tusschenpreek; maar ik moet van tijd tot tijd vrijheid hebben voor een intermezzo.

Voor *Romeo en Juliet* heb ik het tweeledige van den vorm der tragedie al bewezen.[1)] Het is misschien goed nog een sterk sprekend voorbeeld uit een drama te kiezen, dat ons niet, zooals *Hamlet* en *Romeo*, in twee geheel verschillende tekstuitgaven is overgeleverd. Ik kies daartoe *Love*'s *Labour's Lost*, de comedie van de heeren die zich aan ernstige studie willen wijden en daarvoor den omgang met dames hebben afgezworen. Het wordt hun betaald gezet door de schoone sekse. Want natuurlijk dat zij, al dadelijk na het afleggen

1) In mijn opstel *Nederlandsche Shakespeare-Kriliek*. *Gids* van Augustus en September 1900.

van hun gelofte in liefde ontbranden, allen zonder uitzondering. En dan vinden zij koele schoonen, die hun de les lezen. De dames zullen geen genade oefenen voordat zij het eenmaal weerbarstige geslacht getemd hebben door een proefneming en een oefentijd van volle twaalf maanden.

Een geforceerd grappig en een stijf vroolijk stuk, als een ouderwetsche dans waarin de dansers, dames en heeren, in groepen gescheiden, deftig op elkaar toestevenen en met ironische buigingen weer van elkaar gaan. Er liggen 'n zes of zeven jaar tusschen den tijd dat de dichter de comedie ontwierp en het jaar 1597 waarin hij ze ten behoeve der Kerstvoorstelling aan het hof hier en daar optoetste. Dat is dus ongeveer hetzelfde verschil van jaren als ik aangenomen heb tusschen Shakespeare's eersten en tweeden *Hamlet*. De oude versie nu van *Love's Labour's Lost* is op enkele plaatsen als doublette bewaard gebleven in den tekst naast de nieuwe bewerking. En hieromtrent bestaat geen verschil van meening bij de uitgevers. Het feit ligt veel te zeer voor de hand.

Een enkel voorbeeld.

- ‘En wat zal mìjn proef zijn?’ vraagt in het laatste bedrijf, (Act V, 2, 827) Biron, de spotvogel van het heerengezelschap, aan de geestige Rosaline, door hem tot dame gekozen.

> *Ros*. You must be purged too, your sins are rack'd,
> You are attaint with faults and perjury:
> Therefore if you my favour mean to get,
> A twelvemonth shall you spend, and never rest,
> But seek the weary beds of people sick.

Zoo spichtig is het antwoord van Rosaline. Zij zegt wat ze te zeggen heeft, en ze zegt het alsof ze 't afleest, houterig, hard, kaal, blank. Maar 't was inderdaad de dichter, die zich nog niet kon uitspreken, die nog geen ervaring, geen modellen, geen taal had. Hij gaf zich maar, zooals hij zich kon geven, op goed geluk.

Hoor hem zeven jaar later.

Want eenige regels verder in de acte hooren wij Biron zijn vraag herhalen, en wij krijgen de doublette der passage

te vernemen, zooals ze in 1597 gedicht werd, toen Rosaline voor koningin Elisabeth verscheen.

Vraagt Biron:

> Impose some service on me for thy love.

En Rosaline antwoordt:

> *Ros*. Oft have I heard of you, my Lord Biron,
> Before I saw you; and the world's large tongue
> Proclaims you for a man replete with mocks, ...
> To weed this wormwood from your fruitful brain, ...
> You shall this twelvemonth term from day to day
> Visit the speechless sick and still converse
> With groaning wretches; and your task shall be,
> With all the fierce endeavour of your wit
> To enforce the pained impotent to smile.
> *Biron*. To move wild laughter in the throat of death?
> It cannot be; it is impossible:
> Mirth cannot move a soul in agony.
> *Ros*. Why, that's the way to choke a gibing spirit, ...
> A jest's prosperity lies in the ear
> Of him that hears it, never in the tongue
> Of him that makes it: then, if sickly ears,
> Deaf'd with the clamours of their own dear groans,
> Will hear your idle scorns, continue then,
> And I will have you and that fault withal;
> But if they will not, throw away that spirit ....

Is dit niet een heel andere Rosaline? Voornaam en lief en ernstig, meesteres van haar woord, meesteres van haar omgeving. Een lady, zuster der Portia van *The Merchant of Venice*![1)]

- Maar Hamlet wacht ons, en ik mag niet langer stilstaan bij dit voorbeeld, noch nieuwe aanbrengen tot verduidelijking van de stadiën door Shakespeare's drama's doorloopen....

En toch moet ik nog een geval noemen ten bewijze hoe zelfs de kleinste quaesties van woorden, uitspraak en schrijf-

1) Opmerking van C.H. Herford in zijn uitgaaf van Shakespeare's werken.

manier, bij de studie van *Hamlet* aangeraakt, hun weerklank hebben in de andere stukken van den dichter. Een opmerking, een correctie hier leidt tot een verbetering en een vondst daar; de samenhang tusschen de verschillende stukken is volledig.

> O that this too too *sallied* flesh would melt. -

Ik heb vroeger vermeld dat dit *sallied* uit den aanhef van de eerste alleenspraak van *Hamlet* stond voor *sullied*. Is 't hier te doen om een verschil van uitspraak of alleen om een schrijffout?[1)]

Hierop behoef ik niet in te gaan, het staat in alle geval vast, zooals uit *quietas* = quiet*us* van *Hamlet* blijkt, dat de *u* van Shakespeare's schrift verlezen werd voor *a*.

Dezelfde fout als in *sallied* wordt elders gemaakt, en tot nu toe leest men bv. nog in *The two gentlemen of Verona* (I. 2. 12) den naam van *Mercatio*, waar toch zeker Merc*u*tio bedoeld is.

Maar omgekeerd wordt ook de *u* met de *a* verward. Tegenover het *jocand day* in *Romeo and Juliet* (III. 5. 9) in plaats van joc*u*nd, wordt er bv. gesproken van *lazy puffing clouds* (II. 2. 31), waar natuurlijk gemeend zijn de lazy *passing* of *pacing* clouds (*s* en *f* zijn altoos moeilijk te onderscheiden).

1) Ik voor mij zou meenen dat hier ook de uitspraak der *u* in verbinding met de *r* of de *l* haar invloed liet gevoelen omdat men het werkwoord *sully*, besmetten, bederven, ook elders, bij Shakespeare zoowel als bij andere dramaschrijvers = *sally* geschreven vindt.
Love's Labour's Lost V. 2. 352: 'as pure as the *unsallied* lily'; zoo lezen de quarto-uitgaven en de Folio van 1623; onze teksten geven *unsullied*; - *Patient Grissill* (van Haughton) 4° van 1603, aanhef; 'Then *sally* not this morning with foul looks' voor *sully*: 'bederft dezen morgen niet door norsche blikken.' In den Hamlet vindt men *Gertrad* voor Gertrud; in andere stukken bv. *Two Gentlemen of Verona* I. 2. 121 is *ragged* = rugged: *ragged rock*. Op *farther* en *further* behoef ik niet te wijzen. (*Sump* is dialect voor *swamp* moeras). Men veroorlove mij in deze noot ook nog de opmerking dat het beeld, ten grondslag liggend aan het: *melt, thaw and resolve itself into a dew* van Hamlet, waarschijnlijk ontleend is aan het was (cera). In een tijd toen men nog veel van was gebruik maakte voor zegels heeft zulk een vergelijking niets ongewoons. Vgl. ook het veelvuldig gebruik van dergelijke beelden bij Dante. (Te laat kwam mij de verhandeling van Prof. Lageman over *too too solid flesh (An English Miscellany* p. 278 vv.) in handen om er nog voldoende nota van te kunnen nemen).

Wat maakt dit uit, zal men zeggen: men corrigeert zulke fouten zonder ophef er van te maken. En hiermee ben ik 't eens, alleen men moet het voorkomen van zulke vergissingen onthouden om op zijn tijd van die kennis gebruik te maken, wanneer 't wel degelijk een zaak van belang geldt.

Hier hebt ge bv. een zwaarwichtige passage uit *Romeo and Juliet* (I. 4. eindregels). Romeo is op 't punt, voor het bal, het huis der Capulets binnen te treden, waar hij Juliet zien zal en zijn lot zal vinden. - Niet langer hier bij den ingang geredeneerd, zegt zijn makker Benvolio, of wij komen te laat!

Dan overvalt Romeo plotseling het voorgevoel van het komende.

- Te laat! zegt hij:

> I fear, too early: for my mind misgives,
> Some consequence, yet hanging in the stars,
> Shall bitterly begin his fearful date
> With this night's revels .....
> But He, that hath the steerage of my course
> Direct my sail! On, lusty gentlemen.
> *Benv.* Strike, drum.

En de gemaskerde troep trekt het huis en de danszaal binnen.

Zoo geven onze gewone uitgaven ons te lezen.

Maar de dichter heeft het zoo niet gezegd, en verwachten wij ook niet een ander woord dan het winderige *sail*?

De authentieke oude uitgaven hebben alle:

> Direct my *sute*!

Het *sail* is een oude correctie, die niet erg gelukkig is uitgevallen, - maar *sute* geeft geen zin, zelfs al spellen wij het *suit*. Wij echter die weten hoe *u* met *a* afwisselt, en *s* voor *f* wordt verlezen, herstellen eenvoudig voor *sute: fate. Fate* is het passende, het noodzakelijke woord. En ik had het ook noodig, daar op die plaats, voor ik over de eerste gestalte van Skakespeare's *Hamlet* kon gaan spreken. Want het is een sleutel, en die was in onze verminkte teksten zoek geraakt.

De uitweiding lijkt misschien wat lang om over *sallied*

tot *fate* te komen, maar ik heb er dit ten minste mee bereikt: het ineengrijpen van den tekst van het eene drama in dien van het andere zal er duidelijk door geworden zijn; en wat op 't eerste gezicht niet meer dan een vermoeden schijnt, krijgt in dit licht veel van een zekerheid.

De oude *Hamlet* van Thomas Kyd, datum van vóor 1588! Het verloren gegane stuk!

Men kan alleen naar zijn inhoud en zijn gestalte raden, en daarvoor tot punt van uitgang nemen Kyd's *Spanish Tragedy*.

Inderdaad zijn daar eenige overeenkomende trekken met den *Hamlet*.

De *Spanish Tragedy* is een bloed- en wraak-tragedie.

Voor het begin der handeling van het stuk hebben er gebeurtenissen plaats gegrepen die in hun afloop en beslissing de handelende personen van het drama meevoeren naar het verderf. Het eens gestorte bloed vraagt bloed, het eenmaal gepleegde verraad eischt nieuw verraad.

Nadat Marlow in zijn *Tamburlaine* het voorbeeld gegeven had van een oorspronkelijk tooneelspel waarin niet enkel een reeks gebeurtenissen wordt voorgesteld, maar de daden ons worden getoond als het uitvloeisel van één machtige persoonlijkheid, heeft Skakespeare de bloed- en wraak-tragedie tot haar hoogtepunt gevoerd in zijn Richard III. Richard denkt voor zich te handelen, wanneer hij door misdaad op misdaad en moord op moord zich den weg baant tot den troon; in werkelijkheid is hij het instrument van de wrekende gerechtigheid. Zijn triomf is noodig om den geheelen ondergang te bereiden voor het koningshuis waarvan hij een lid is.

Margareta van Anjou is de wraakprofetes van het treurspel; zij, de eenig overgeblevene van haar geslacht, dreigend beeld van vorstelijke ellende, vervult er de rol van het koor der antieke tragedie.

In vergelijking met *Richard III* maakt *the Spanish Tragedy* als wraakstuk een zwak effect. Het bezit geen eenheid van handeling, de wraak sluit niet goed aan bij de vooraf gegane gebeurtenissen en de personen loopen uiteen: het geeft een tweeslachtigen indruk. Ja, als ik 't zoo mocht zeggen: de houding van het treurspel is drieslachtig. Het heeft met zijn

geestverschijning en zijn wraakgeroep iets van een antieke tragedie in den trant van Seneca, maar 't is ook een historie, een Haupt- und Staatsaction, en het heeft trekken van een familie-drama.

Dat wil zeggen, als we ons den persoon van Hamlet eens wegdenken, en hem herleiden tot een gewonen theaterfigurant, dan begint *the Spanish Tragedy*, zoo waarlijk, met gedeelten van de Hamlet-tragedie een zekere verwantschap te krijgen.

Er komt in 't begin van *the Spanish Tragedy* een oorlog voor tusschen Spanje en Portugal, evenals er in *Hamlet* van de verstoorde verhouding tusschen Denemarken en Noorwegen spraak is; er is hiér een zoon die den moord zijns vaders wil wreken, daár een vader die wraak zal nemen over den dood van zijn zoon. Ook in de *Spanish Tragedy* concentreert zich ten slotte de belangstelling van de toehoorders op de gestalte van den door verdriet waanzinnig geworden man, en een tooneelopvoering aan het hof geeft er de ontknooping van het drama, zooals ze het middelpunt vormt van *Hamlet*.

Denk u de tragedie van Hamlet, den Deenschen prins, wat losser van leden, wat langer van lijf en wat rommeliger van inhoud, zoo komt zij *the Spanish Tragedy* in physionomie nabij. Vooral doet de atmosfeer waarin het drama van Kyd is gehuld aan de bedompte, zware lucht in *Hamlet* denken ...

Ook is de overeenstemming tusschen enkele uitdrukkingen der beide drama's treffend ...

Men moet echter het gewicht van die familiegelijkenis niet gaan overdrijven; zij bestaat, als veel familie-gelijkenis, alleen wanneer men van een afstand kijkt en met vreemden gaat vergelijken. Maar men kan zich ten minste daardoor een vaag idee maken in welke mate een Hamlet van Kyd, als het drama nog bestond, zou overeenkomen met de tragedie van Shakespeare.

En één conclusie mag, naar mij dunkt, getrokken worden. Wanneer men nagaat hoe Kyd zijn onderwerp aanpakt, moeten wij tot het besluit komen dat Shakespeare in 't groot zijn drama langs dezelfde lijnen getrokken heeft als zijn voorganger. Hij heeft van hem zijn stof ontleend.

Volgens het oorspronkelijke verhaal van Hamlet, triomfeert de Denenprins na de wraakoefening op zijn stiefvader, en wordt hij koning van Denemarkèn. Daar heeft de oude Ham-

let-tragedie al verandering in gebracht, en ik meen voor vast te mogen aannemen dat Kyd het bloedig en aangrijpend einde van het tooneelspel heeft verzonnen. Hij heeft Hamlet gedood op de planken, en daarna aan zijn opvolger het werk overgelaten om hem voor goed en voor altoos levend te maken.

Wat valt er voorloopig meer dan dit algemeene van Kyd's drama te zeggen, daar wij het niet kennen?

Wij kunnen het, dat onbekende, alleen te voorschijn halen uit Shakespeare's *Hamlet*, als een rest, wanneer wij het aandeel van den grooteren dichter eerst hebben vastgesteld. Misschien zullen wij 't ook slechts leeren kennen als het weerbarstige element in zijn tragedie waartegen Shakespeare te vergeefs heeft gestreden; want wat men van een ander half klaar gemaakt ontvangt hindert soms meer dan het helpt.

Wij moeten nu naar het hart van het drama, om het opeenvolgende leven van het poëtisch gewrocht te kunnen overzien.

Langs welken weg?

Wij kunnen ten eerste de tragedie van de buitenposten af naderen; hiermee bedoel ik een onderzoek naar de karakteristieke uitdrukkingen en een vergelijking met de gelijksoortige in andere werken. Want op die manier geraken wij bekend met de omgeving waarin zij thuis behoort.

Ook kunnen wij het bouwsel van de verschillende tooneelen nagaan en de typen bepalen van de hoofdpersonen, om, al weer door vergelijking, de plaats vast te stellen waar het drama past ...

Maar laat ons voor 'n begin toch niet al te methodisch te werk gaan! Wij ondernemen een ontdekkingstocht. Laat ons zien of wij eerst iets kunnen ontdekken, naderhand zullen wij dan streng gaan rekenen.

Om het hart van het drama te treffen, wat dunkt u er van als we daarvoor het hart van den dichter zochten?

Wel, ik ga in Shakespeare lezen, en neem een stuk ter hand dat niet tot zijn groote tooneelspelen gerekend wordt, maar toch ook niet meer het werk van zijn jeugd kan genoemd worden. Een middending, bv. Richard II.

Het boeit niet dadelijk, de personen kunnen me niet veel schelen, en ik lees met halve aandacht ....

Maar op eens word ik wakker, de betoovering komt over me. - Koning Richard II is naar Ierland vertrokken en heeft de koningin in Engeland achtergelaten. Op het kasteel te Windsor spreekt zij met haar raadsman. - Waarom zij zoo ernstig kijkt? vraagt hij haar. Zij had toch, bij het afscheid nemen van den koning, beloofd haar opgeruimdheid te behouden.

Haar antwoord:

Queen. To please the king I did; to please myself
I cannot do it; yet I know no cause
Why I should welcome such a guest as grief,
Save bidding farewell to so sweet a guest
As my sweet Richard: yet again, methinks,
Some unborn sorrow, ripe in fortune's womb,
Is comings towards me, and my inward soul
With nothing trembles .....

En wanneer de raadsman haar troosten wil, zij blijft bij haar verdriet.

..... how e'er it be,
I cannot be but sad, so heavy sad....

't is nameless woe, I wot.

Hoe klinkt de teedere muziek van dat droeve stemmetje aan mijn hart door den afstand der tijden heen!

Ik hoor het klagend lieve geluid van den fijnen vrouwenmond, half pruilend, half lachend, en uit haar zuchten versta ik iets van haar ziel.

Heeft ooit iemand het leven met zoo zachten greep aangevat als deze dichter! Het wordt niet gekrenkt of gekreukt onder de aanraking van zijn hand, maar trilt van harte-aandoening.

Hij is de zanger van den onbestemden weemoed, van het voorgevoelde leed.

‘My inward soul! 't is nameless woe!’

Hamlet komt voor mijn gedachte, en naast hem Romeo. Dit twee kan ik nu niet van elkaar scheiden. Jaren geleden las

ik het woord van Hazlitt: ‘Romeo is Hamlet in love.’ Nu zie ik dat woord als een waarheid. Het staat voor me als een gebouw dat ik binnen kan gaan en dat ik uit kan meten; het is een tastbaar feit voor me geworden.

Shakespeare is een durver in zijn opzet van den Romeo en den Hamlet. Hij wil daar geen effect op ons maken door verrassing en door tegenstelling, maar door gradatie en verhooging. Eerst geeft hij het voorgevoel van de passie, dan toont hij de passie zelf; zoo geeft hij eerst in Hamlet het voorgevoel van den angst van het verdriet, om daarna den angst zelf van het verdriet ons te doen gevoelen.

Inderdaad is er, bij alle zelfstandigheid van de twee tragedies *Romeo and Juliet* en *Hamlet*, een soort van natuurlijke overeenkomst in den bouw van hun eerste bedrijf.

Aan den eenen kant wordt ons het partijleven van Verona voor oogen gebracht, maar Romeo staat daar buiten, evenals Hamlet zich buiten de Haupt- und Staatsaction houdt, welke koning Claudius opvoert. Romeo is in gepeins verloren over de schoonheid van zijn Rosaline, Hamlet herkauwt bitter over zijn verdriet. Onderwijl is de oude Capulet bezig om aan het huwelijk van zijn dochter te denken, en de oude Polonius maakt zich bezorgd over zijn Ophelia. Wat er nog voor bijmotief is in den *Hamlet*, de tegenstelling tusschen Laertes die naar Parijs gaat en Hamlet die thuis blijft, men vindt het terug als een tegenhanger in de *Two Gentlemen of Verona*, de comedie die in dit opzicht *Romeo and Juliet* aanvult en daar nauw bij behoort.

De climax van het eerste bedrijf is daar: Romeo voelt dat de beslissing over zijn leven gevallen is, zelfs nog eer hij Juliet heeft gezien, alleen op de nadering van haar verschijning.

> But He that hath the steerage of my course
> Direct my fate.
>
> My fate cries out,

roept Hamlet als de geest van zijn vader hem wenkt om te volgen. En hij geeft zich over in een passie van opoffering aan den

plicht hem opgelegd, gelijk Romeo in een passie van liefde zich overgeeft aan de eenige.

Beiden vervuld van de behoefte om het leven te proeven met hun ‘inward soul’, beiden verteerd door het verlangende voorgevoel:

't is nameless woe!

De fijne bedroefde klanken van de lippen der koningin dreunen voor hen, voor Hamlet en Romeo, in zware gevoelstonen door de ontroerde ziel.

Maar ik bedenk me op eens dat ik mijn voeten op den vasten grond van de nauwkeurige studie moet houden.

BYVANCK.

(*Wordt vevvolgd.*)

Sonnetten.

I.
Melodieën.

Ik smeek u, Leven, laat niet gaan verloren
De Melodieën die me omzwevend zingen!
Laat niet de haat der harde dagedingen,
Lijk de angst der moeder 't kindje in smaad geboren
Met klamme vingren 't keeltje dicht doet wringen,
Eer de eerste kreet verteedrend dring' door de ooren
Haar diep in 't hart, de Melodieën smoren,
Mijn godekindre' uit hooger hemelkringen.

In nevelkleedren slepende om haar leden,
Licht lila-zilver geurende als violen,
Zie ik tot mij de Melodieën treden,
Zij zingen zacht bij harpen en violen,
Ik neurie vroom die zangen na, tevreden
Zoo ik volbreng wat God mij heeft bevolen.

II.
Levensvlam.

Hoe bleek en bevend brandt mijn levensvlam,
Een dwaallicht zwevende over 't week moeras,
Waar leste lente lokte in golvend gras
Een zingend kind, dat zwervend sterven kwam!

Hoe droeve en troebel kwijnt ze, een wiek van was,
Beschijnend vaag een zieke lijdenslam,
Bij 't zwarte fleschje waar de kranke uit nam
Verraderlijk venijn, dat geen genas!

En lager, àlle dagen lager, zonk
Mijn levensvlam tot, lauw in grauw van asch,
Een smeulend doffe spokigroode vonk,
Mij starende aan of 't oog van Noodlot was,
Uit leeggebrande koude haardspelonk,
Waarbij weleer 'k mijn boek van leven las.

III.
Herfstavond.

Onder de blonde boomen glimt, een zwart-
Marmeren zerk, het glanzend-glad kanaal.
Boven de blonde boomen, ronde opaal,
Blinkt geel de maan, in nevel bleek van smart
Om 't welken van den herfstdag. Rozepraal
Sterft weg in 't westen, waar het roode hart
Des daags in vlammen opgaat en het hard
Turkooisblauw welft tot paradijs-portaal.

Maar 'k wend mij af van 't westen hel en koud.
In 't wazig oosten wacht me een droomenland,
Daar wil ik wonen, achter 't boomengoud.

Tot louter schijn is lang mijn dag verbrand.
O zachte nacht! nu maak met u vertrouwd
Mijn ziel, nog bevende in uw nevelhand.

IV.
Vroeger-ik.

Eens droeg mij 't wentlen van het wereldwiel
Waar leefde, een schim, vervreemd, mijn Vroeger-Ik.
Mijn Ik-van-heden mat met strengen blik
Haar oudre zuster, bleeke smeekling, viel
Die haar te voet en, de oogen wijd van schrik,
Bad zij: - ‘O ween met mij, die voor u kniel!
Zijn wij niet beiden kindren van één ziel,
Ik, heel 't verleden, gij, dit oogenblik?’

Toen, hoogmoedsdronken, hoonde ik en verstiet
Mijn Vroeger-Ik, wreed scheurde ik van mijn kleed
Haar teedre handen: - ‘Ga! ik ken u niet!’

- ‘Zij 't u vergeven zoo gij mij vergeet,
Doch wees gevloekt, verloochent gij mijn lied,
Mijn troost, mijn trots, mijn kind van liefde en leed!’

V.
Bange droom.

Ik lag gebonden op een folterbank,
In schemerdonker, door mijn leden staag
Dreef, krachtig-kalm, een beul een reuzezaag.
Hoog óp spoot rood van martelbloed uit blank
Van breed-doorkarteld vleesch. 'k Hoorde, in een vlaag
Van hellewanhoop, scherpe stemmeklank
En wreed tot mij, die stuipte stervenskrank,
Drong twijfellachend, smalend-wuft, een vraag:

- ‘Is hel geen spokensprookje in kinderbrein?’

Uitgillen wilde ik: - ‘Word alleen dan ik
Zondig bevonden, de andren zonderein?
Voel ik alleen dan eeuwig 't oogenblik,
De vloek der hel, onsterflijkheid-in-pijn?’

Toen week mijn droom, ik lag verlamd van schrik.

VI.
In de Scheveningsche boschjes.

Onder het somber lanenloof, waar luwen
Tot koelten zoel de scherpe herrefstluchten,
Laat, bleek-versteend in leed te zwaar voor zuchten,
Haar wagen traag door huurlinghanden stuwen
De levend-doode. Meisjesoogen duchten
Haar starren blik en knapevoeten schuwen
't Verlamde lijf geslagen met zóo ruwen
Vloek van het Noodlot; - zelfs haar kindren vluchten.

Meewarig even klaagt de windbewogen
Dofgroene vracht der kruinen, 't bosch doorbeven
Al veege aromen van verval en logen
Is 't krachtloos groen. Doch komt daar nederzweven
Een dor dood blad, benijdend staren de oogen
Der kranke vrouw, die sterven kan noch leven.

VII.
Kerstnacht.

O lieve Heiland! zie meelijdende aan
Hoe zwaar ik draag, vol somber zondebloed,
Dit kranke hart verkankrend mijn gemoed!
Neem uit mijn boezem, ál te bang belaên,
Dit smartehart en geef me een nieuw, een goed,
Een zalig hart, dat blij kan vleugelslaan,
Extase-leeuwrik, boven wereldwaan,
In hemelvrede warm van lentegloed!

Verwerp mijn schamele offeranden niet,
Bittere myrrhe en zilte wierookdamp
Van tranen, waar zoo vreemd mijn ziel door ziet
In grijzen nevel heel den levenskamp
En, 't heiligst van mijn heiligdom, mijn lied,
Vlam van mijn ziel in gouden liefdelamp!

VIII.
Mist.

Een zilvermuur van maandoorvloten mist
Verrijst rondom mij in de grijze laan,
Doch wijkt die wand wanneer ik flink spontaan
Hem, tred voor tred, mijn rechten weg betwist.

Dan sprookjesmooi belicht de nevelmaan
Een boomenpoort van donker amethyst,
Waarachter bloeit wat vlak een landweg mist,
Een droomvallei waar tooverbloemen staan.

Zoo treed ik tusschen twijfelwanden in,
Beëngend bleek mijn scheemrend najaarspad.
Ik zie geen doel, geen schoonheid en geen zin.

Doch wen ik durvend dóor mijn twijfel trad,
Zag 'k achter levens nevel - o gewin
Waar dán mij 't sterven! - ál waar 'k éens om bad.

IX.
Onrust.

Hoor! noordewind! De zwarte boomen kraken,
Hun armen strekkend tot erbarme'-ontvangen.
Hoe doet December, koud en streng, verlangen
Naar zachte Mei, die ál weer goed zal maken!

Maar streelt meewarig lent' ten lest mijn wangen,
'k Verlang naar gouden garven en scharlaken
Bloemen en fruit en 'k droom, bij zomerblaken,
Van najaarsstormen forsch lijk orgelzangen.

Bij donkren nacht aanroep ik blonden morgen,
Bij grijzen middag, lampestralende' avend.

Zoo moet mijn heden van mijn toekomst borgen,
Zoo jaag ik voort, me aan haast en hoop verslavend.

Neen, stil, mijn ziel, verzaak die aardezorgen
En rust in God, met vrede rein u lavend!

X.
Een geest.

Zij zeggen wel: - ‘t Is maanblank op de muur,
't Is klimop kloppende op de vensterruit,
Geen bleeke geest die vloog den hemel uit,
Geen bange ziel ontvloden 't vagevuur.’

Maar dringend innig klinkt dat tikgeluid ....
Zoo toch een doode, vindend rust noch duur,
Verliet voor mij zijn land van lente-azuur?
Zal ik het wezen die hem buitensluit?

Zoo gij een bode van Daarboven zijt,
Bezweer ik u, zweef binnen waar de maan
Door lichte lucht een laan van zilver leit.

Roer met uw neveladem even me aan,
Dat mij doorbeve een droom van de Eeuwigheid ...
En zeg geen woord, ik zal u wel verstaan.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Van de koele meren des doods. Een verhaal van Frederik van Eeden. Amsterdam. W. Versluys. 1900.

‘De geschiedenis van een vrouw. Hoe zij zocht de koele meren des doods, waar verlossing is, en hoe zij die vond’. Zoo begint dit boek. ‘Hoe zij die niet vond’, ware juister. Want in deze geschiedenis van de lotgevallen van Hedwig Marga de Fontayne wordt wel gewag gemaakt van twee pogingen tot zelfmoord door de hoofdpersoon gedaan, maar deze zoekende naar ‘de koele meren des doods’ sterft ten slotte, als tweeëndertig-jarige, haren natuurlijken dood, nadat, gelijk de schrijver ons mededeelt, haar laatste levensjaren, ‘gelijkmatig en stoorloos in kalme helderheid’ waren verloopen. Eer het echter tot die kalme helderheid komt, stormt het en kookt het in deze ziel en in dat lichaam, de erfenis van een drankzuchtigen vader, verduistert dat brein en waadt deze vrouw met den uitheemschen naam door een poel van ongerechtigheden.

En dat wordt ons door Frederik van Eeden verhaald met den ernst, de uitvoerige langzaamheid van den man der wetenschap. Zij die het weten kunnen zullen de preciesheid roemen, waarmede de aandoeningen, de uitspattingen, de in haar dagboek telkens met veelbeteekenende kruisjes aangeduide *chutes* van deze hysterische zijn omschreven en verklaard; zij spreken van ‘het genie van den wetenden arts’[1] die dat alles zoo te boek stelde.

Maar dat is nu juist mijn hoofdbedenking tegen dat mooie ver-

1) Spectator van 5 Januari 1901.

haal als ‘verhaal’, gelijk het zich aanmeldt. Wat wij hier te zien krijgen is het bijzonder zielsziektegeval, zooals het door den psychiater is opgemerkt. Hij kent de oorzaken van de ziekte, de vormen waaronder zij zich voordoet, haar verloop. Voor hem hebben deze grillen, deze buitensporigheden niets nieuws; hij weet wat met deze vrouw onder die en die omstandigheden zal voorvallen en hij vertelt ons deze gebeurtenissen met de kalmte van den arts die een ziektegeval demonstreert. Maar wij, lezers, die geen psychiaters zijn, moeten dat met andere oogen aanzien. Wij voelen wel herhaaldelijk medelijden met deze ongelukkige en luisteren dan met belangstelling naar de verklaring die ons van haar zonderling doen, van dit verstoorde zenuwleven gegeven wordt; maar wanneer wij deze Hedwig den eenen man voor, den anderen na, soms twee tegelijk, zien ongelukkig maken, zien tot zich trekken en weer van zich afstooten, en dan ‘den wetenden arts’ ter verklaring hooren aanvoeren hare ‘geprikkelde en onvoldane lijfsbegeerten’, dan moge dat ons weer wat meer leeren van den toestand van zenuwlijderessen in het algemeen en van deze lijderes in het bijzonder, dan moge het ons stemmen tot een zacht oordeel over haar en haars gelijken, de eigenlijke ontroering die de romanschrijver bij ons wekken kan en wekken moet, waar hij een karakter voor ons ontleedt, ons zijn personen toont in den strijd van het leven, een zielsproces zich voor ons laat ontwikkelen, die ontroering blijft uit of laat zich enkel bij tusschenpoozen gevoelen.

Wij leven als in een andere wereld met dien verloofde, die zijn aanstaande nooit op het gelaat kust, doch alleen, en dan nog maar een enkele maal, op de hand; met deze jonggehuwden van wie wij in leelijk Hollandsch lezen: ‘Tot zulk een uiterste was bij beiden de schaamachtigheid gespannen, dat zij groote kwellingen doorstonden en één van beiden zelfs later ziek werd door het niet willen weten voor elkander van natuurlijken nooddrang’. Eenmaal op dit pad, is er voor den arts, die ons merkwaardige gevallen verhalen en verklaren wil, geen reden om niet verder te gaan en ons in zijn sujetten ook nog lichamelijke abnormiteiten te vertoonen. Van Eeden is daarvan niet ver af, wanneer hij den jonggehuwden man, door boeken onderricht, met pijnlijken schrik tot de ontdekking laat komen, dat hij ziek is en behoort ‘tot een bepaalde en welbekende orde van lijders’.

Hier geeft de schrijver te veel of te weinig. Moet de ziekte, het gebrek van Hedwigs wettigen man dienen om, in verband met hetgeen hij ons later zal zeggen omtrent Hedwigs ontvankelijkheid voor de bekoring die van Ritsert uitgaat, haar verder afdwalen en haar latere struikelingen (die van de kruisjes) te verklaren, dan had Van Eeden verder moeten gaan en ons den aard van Gerards ziekte en de gevolgen daarvan duidelijker moeten maken. Nu wordt ons dit, en zooveel meer nog, half versluierd te gissen gegeven en gevoelen wij ons tegenover deze menschen met hun geheimzinnige kwalen en dito gedragingen als tegenover vreemden.

Ik gevoel dat ik, al schrijvende, gevaar loop schromelijk onbillijk te worden tegenover al wat er zoowel litterair als zielkundig mooisen treffends is in dit verhaal. Dat de arts nauwkeurig observeerde, uitnemend de bijzonderheden van het geval te boek stelde en dat aan het beeld van de zenuwlijderes geen trekje ontbreekt, hebben wij als vanzelfsprekend aan te nemen. Maar de letterkundige kunstenaar, die telkens het woord aan den man van de wetenschap moet laten, herneemt toch ook telkens weer zijn rechten. En dan krijgen wij haast in elk hoofdstuk stukjes natuur te genieten; geen lange beschrijvingen, maar kijkjes, een trekje hier, een landschapteekening daar, van een man die in de natuur leeft, zich één met haar voelt en die ook de scheppingen van zijn verbeelding niet van haar kan scheiden.

Mooi is dat o.a. in het eerste gedeelte van het elfde hoofdstuk. Het is Zondag, vroeg in den morgen, een naargeestige Zondag, dien de menschen zoo naar en zoo stijf maken; en daarom zoekt Hedwig een plekje, waar de natuur geen Zondag als die van menschen viert; ‘de kleine wildernis, waar de schuwe watervogels huisden, de hommels zoemden in de zon, de kerkklokken heel vèr.’ Daar vindt zij in het gras aan den dijk Johan, haar eerste vriendje, het burgerjongetje uit het weeshuis, dat dol op haar is, den eerste dien zij heeft tot zich getrokken en, omdat ze voelde dat ze hem ongelukkig zou maken, weer van zich heeft gestooten. Hij ligt er blootshoofds in de zon, de wang op de handen, te slapen. En dan op eens ontwaakt hij. ‘Hij rook de geuren van 't zonverwarmde gras, den zilten, koelen geur der groote rivier en even den heerlijken geur van Hedwig, van haar katoenen kleedje, van haar zeer zacht reukwerk en, wat hem huiveren deed in hooge

ontroering, van haar warm levend lijfje. Dit scheen nu alles zoo zuiver en onschuldig, zoo licht en zonder kwaad, voor beide. Het klare morgen-zonlicht gloeide alles weg, zijn donker tobben, Hedwigs zelfverwijt. En zij gingen wandelen alsof er niets gebeurd was, door de kleine wildernis van riet en hoog gras en berk en wilgestruik. Zij wandelden den ganschen dag' ....

Hier is de Van Eeden van *De kleine Johannes* aan het woord. Een andermaal teekent hij uit zijn niet-artselijke herinnering een figuur als van Joob den zieken genialen dichter, met de felle, stekende oogen, het lange, grove, grauwachtige haar, het tanig, gegroefde gezicht, de ruige, donkere baard, de lange smalle handen met zwarte nagelranden; - in zijn nauwkeurigheid haast een portret, dat de meeste lezers terstond moeten herkennen.

Dat alles en nog heel veel uit het rampzalige, onnutte leven van de arme geplaagde zenuwzieke is wel mooi en roerend, maar toch niet zóó als het zou kunnen zijn, wanneer niet de arts-schrijver ons dat lijden verhaalde, demonstreerde en verklaarde, maar wij het droevig relaas van de lijderes zelf mochten vernemen.

In den vorm van een dagboek, als bekentenis, zou ons dat lijdensproces meer rechtstreeks hebben aangedaan. Hedwig zelf haar leven verhalend - zooals zij het nu even in het achtentwintigste hoofdstuk doet - opbiechtend wat zij voelt, zich herinnert, hoe zij over zichzelf oordeelt, trachtend haar handelingen te verklaren en te verontschuldigen, of wel schuld bekennend, en zoo heel haar wezen blootleggend, argeloos, oprecht, spontaan. Dit ware misschien nog pijnlijker om te lezen, maar in al zijn pijnlijkheid meer levend waar, echter.

Zoo deed het Marcellus Emants, toen hij een ander slachtoffer van ontaarding, Willem Termeer uit *Een nagelaten bekentenis*, zelf zijn leven liet vertellen, in alle bijzonderheden, met zijn erotische en mystische droomerijen, zijn half zinnelijke, half etherisch-reine aandoeningen en visioenen. Zoowel het zenuwleven als de uiterlijke wederwaardigheden van Hedwig de Fontayne herinneren telkens aan de lotgevallen en het zenuwleven van Willem Termeer. Gerard Wijbrands met zijn volstrekt gemis aan zinnelijke sensaties en zijn koud plichtsgevoel, vindt zijn pendant in Anna Termeer met haar kille preutschheid en haar antwoord op Termeers voorstel tot scheiden: 'Ik weet wat mijn plicht is en mijn plicht zal ik

doen.' En zoo zou men een in menig opzicht belangrijk parallel kunnen maken tusschen deze twee studies van zenuwzieken.

Ernstige, waarschuwende boeken zijn zij beide. Maar indien ik, bij alle bewondering voor zooveel scherp waarnemen en teer gevoelen als waarvan Van Eedens boek getuigt, van Emants werk een machtiger indruk bekomen heb; wanneer Van Eeden in *Van de koele meren des doods* mij niet voortdurend geboeid heeft, terwijl Emants mij greep en vasthield van het begin tot het eind, dan waag ik het dit toe te schrijven aan den verschillenden vorm, dien beide schrijvers voor hun studie kozen. De kunst van den epischen kunstenaar: zelf achter de schermen te blijven en 'een ander te laten spreken'[1)] komt in den vorm door Emants gekozen het best tot zijn recht.

Met dat al: wij zijn op dit oogenblik niet voor een keus gesteld, en het werk van 1900 waarin deze bijzondere menschensoort der nieuwere tijden, de zenuwlijder, wordt uitgebeeld, mag er wezen, zoo goed als het werk van 1895.

1) Men vergelijke, in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 17 Januari j.l. (Eerste Blad B.), het belangrijk overzicht eener studie van Jakob Wasserman over de kunst van vertellen, voorkomende in de *Neue Deutsche Rundschau* van Januari.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Schipbreuk, drama in 5 bedrijven, door Mr. J. van Schevichaven.
Nederlandsche Tooneelvereeniging: Op hoop van zegen. Spel van de zee, in 4 bedrijven, door Herman Heyermans Jr.

Het snorkende dichterwoord dat ‘zelfs het pogen groot’ noemt ‘in 't worstelperk der eer’ heeft ook op het gebied van de tooneelschrijfkunst reeds menigen brekebeen getroost waar hij buitelingen maakte; maar om zwakke beenen te sterken zoodat zij zonder gevaar zich op het gladde ijs der dramatische kunst kunnen wagen, daarvoor is toch meer noodig dan een hoogdravende alexandrijn.

De heer Lapidoth wees kort geleden in *Elsevier's Maandschrift* op hetgeen een Duitsch schrijver over Heinrich Laube, den bestuurder van het Weener Burgtheater, weet te vertellen, en liet vrij duidelijk uitkomen dat in onze tooneeltoestanden het bezit van een regeerder als Laube geen weelde zou zijn.

Dien indruk krijgt men herhaaldelijk bij het zien van oorspronkelijke Nederlandsche tooneelstukken, en nu weer bij *Schipbreuk* van Mr. J. van Schevichaven.

De opzet van dit drama, de zoogenaamde expositie, is werkelijk zeer goed. Terstond zijn wij georiënteerd. Paul Helwig, de jonge fabrieksdirecteur die wat van de fabriekswereld gezien heeft ook buiten zijn land, die weet wat den arbeider toekomt - in loon zoowel als in behandeling - en zijn moeder, die, terwijl Paul in het buitenland was, na den dood van zijn vader, de fabriek met behulp van den opzichter Bertrams heeft bestuurd, maar die dit

gedaan heeft naar de oude opvatting welke in de werklieden geen medewerkers, maar onderhoorigen ziet, die in de eerste plaats voor den patroon hebben te verdienen, - deze figuren staan in het eerste bedrijf scherp geteekend tegenover elkander. Te scherp misschien, zoodat zij iets conventioneels hebben? Ik kan het niet inzien. Voor een expositie kan het geen kwaad, dat de toeschouwer terstond weet met wien hij te doen heeft en voor wien en wat zijn aandacht gevraagd wordt. In datzelfde eerste bedrijf hooren wij spreken over zekere Clara Hastings, een jonge socialiste die zich in de fabriekstad gevestigd heeft en er propaganda tracht te maken voor hare denkbeelden. En wanneer wij dan bij den aanvang van het tweede bedrijf deze jonge vrouw aan het werk zien in de meisjesnaaischool die zij gesticht heeft - een alleraardigst tooneeltje - dan is op de eenvoudigste, minst gezochte wijs ook voor deze figuur onze belangstelling gewonnen.

Hoe het tusschen die drie gaan zal in het stadje, waar het sociale leven onder de arbeiders zich is begonnen te ontwikkelen en dientengevolge de klachten over loon en woningstoestanden, de eischen van het vereenigingsleven zich al luider doen hooren, zal nu, zoo verwacht men, in de volgende bedrijven zich afwikkelen. De schrijver, zoo hoopt men, dien zijn hoofdpersonen zoo goed en duidelijk voor oogen stonden, zal nu ook verder precies weten hoe hij hen, te midden van dit arbeidersleven, in de tijden van gisting, zich zal laten bewegen en hoe hij het aan moet leggen om deze drie, in hunne verhouding onderling en in die tot de fabrieksarbeiders, tot het middenpunt te maken van een boeiend drama.

Heeft Hauptmann in *Die Weber* een diep aangrijpend tafereel gegeven van de ellende van den fabrieksarbeider, is daar het lijdende en in verzet komende volk hoofdpersoon, hier zou het de werkgever zijn, de humane zich van zijn plicht bewuste werkgever, die tegen zijn moeder de rechten van den werkman heeft te verdedigen, maar tegelijk die werklieden heeft te beschermen tegen henzelven.

Wanneer twee enthousiaste jonge menschen als Paul Helwig en Clara Hastings te samen de handen slaan aan een socialen arbeid gelijk deze twee ondernamen, dan is er gevaar dat die handen elkander zullen raken en dat van beider gemeenschappelijk streven een teerder verhouding het gevolg wordt. Er kan

dan een oogenblik komen, waarin een van beiden of beiden hebben te kiezen tusschen hun liefde en de zaak waaraan zij hun leven hebben gewijd. Daaruit kan, zoo het geval sober, streng behandeld wordt, een diep tragische werking ontstaan.

Iets dergelijks heeft den schrijver van *Schipbreuk* voor de oogen gezweefd, maar hem heeft de kracht ontbroken om het dramatisch te verwerken. Om zijn stuk verder, en tot een einde, te brengen heeft hij allerhande grove middelen te baat moeten nemen. Het allergrofste van die middelen is de ouderwetsche tooneelverrader Bertrams, die het gansche drama doorwandelt en die, welbeschouwd, schuld is van al de narigheid waarvan wij verder getuigen zijn. Het motief dat begonnen was ons te boeien en dat, behoorlijk ontwikkeld, iets heel moois had kunnen worden, raakt in het vierde bedrijf zoek en wij staan opeens midden in het vervaarlijkste melodrama: verraad, binnenstormen van de arbeiders die hun patroon te lijf gaan en hem aan een gordijnkoord willen opknoopen, tusschenkomst van soldaten die hem komen bevrijden, in zwijm vallen van Clara Hastings in Pauls armen, onder den uitroep: ‘Ik aanbid je!’ Het had het slot van het drama kunnen zijn, desnoods verlicht met Bengaalsch vuur. Maar de schrijver had nog een sterfbed in petto, het sterfbed van Clara Hastings, die van al de narigheid waarin zij gewikkeld is geweest, een zenuwziekte heeft opgedaan ....

Men merkt het: de auteur is heelemaal van de wijs geraakt. En dat is jammer. Want al doet hij dikwijls nog onbeholpen, al kan hij het nog niet af zonder herhaalde alleenspraken - elk van de vertooners houdt er een op zijn beurt - al is de taal dikwijls vrij conventioneel, de eerste twee bedrijven en, in het derde, het rolletje van Fanny, het meisje dat zoowat voor Paul bestemd was, dat haar best doet om hem en zijn streven te begrijpen, maar wier gevoelig hartje moet goed maken wat er aan begrijpen te kort komt, toonen dat de heer Van Schevichaven eenige van de eigenschappen bezit, die den tooneelschrijver vormen.

Ware zijn stuk onder de oogen gekomen van een Nederlandschen Heinrich Laube, dan zou die hem, toen hij met het vierde bedrijf een glad verkeerden weg opging, hebben terughouden of zijn werk van daaraf hebben laten overwerken, de onnoodige alleenspraken hebben geschrapt, en van het goed opgezet drama een

flink tooneelstuk hebben gemaakt, stevig in de voegen, logisch van handeling. Nu schiet het in te veel opzichten te kort dan dat het anders dan een voorbijgaand succes kan hebben, en nog wel een dat het hoofdzakelijk aan zijn minst goede eigenschappen, aan het melodrama uit het vierde en het tooneel van het sterven in het laatste bedrijf, te danken heeft.

Wie het zonder een Laube stellen kan is de heer Heyermans.[1)] Hij is zijn eigen Laube, in zooverre hij er een eigen dramatiek op nahoudt, die hij indertijd in zijne tooneelbeschouwingen in *De Telegraaf* ontwikkelde en wier publicatie als boek of brochure hij ons nog altijd schuldig is.

In een van die beschouwingen heeft de heer Heyermans onder meer de stelling verkondigd dat bij een tooneelschrijver 'opmerkingsgave en technische bekwaamheid' behooren tot die 'bijzaken die met het stuk als kunstwerk niets te maken hebben.' Wat de opmerkingsgaaf betreft zeker een krasse uitspraak uit den mond

1) Al mocht *De Gids* het eerst, in Augustus 1892, door plaatsing van ''n Jodenstreek' het talent van den heer Heyermans brengen onder de oogen van een groot publiek, en al bleek nog in 1897 deze schrijver een plaatsing van zijn werk in ons tijdschrift te begeeren, ('Een begrafenis', 'Amieke', 'Bep, die dwaze jongen'), reeds in Januari 1899 was diezelfde *Gids*, volgens den schrijver, 'de verzamelplaats van de phraseologie der bourgeoisie' met nog heel wat liefelijks meer. Ja, hij vond zelf die omschrijving zoo mooi, dat hij ze in *De jonge Gids* van December 1900 nog eens heeft laten afdrukken.
In verband daarmede, meen ik op wat in datzelfde nummer van *De Jonge Gids* aan mijn adres te lezen staat enkel te moeten antwoorden, dat mijn oordeel over 'Ghetto' niet gewijzigd is sedert ik het in Januari 1899 neerschreef, en dat de qualificatie 'merkwaardig', door mij onlangs ter loops in een Bibliografietje aan dit drama gegeven, daarmeê niet in strijd is. Al is 'Ghetto' als tooneelstuk onbeholpen van vorm, onzeker van lijn en beteekenis, al is het vol holle declamatie, ik signaleerde daarin 'voortreffelijke tooneeltjes uit de Jodenwereld van goocheme, schaggerende en scheldende, zeurende en temende joodjes, met een prachtexemplaar van een zachtmoedigen, vredelievenden, koffielepperenden en boterkoekjes smakkenden Rebbe.' Mij dunkt, zulke tooneeltjes en zulk een prachtexemplaar zijn genoeg om een werk 'merkwaardig' d.i. aandacht waardig te noemen, al acht men het ook als drama mislukt.
Zoodat ik maar zeggen wil dat de heer Heyermans wel zal doen, de hand in eigen boezem te steken, eer hij anderen uitmaakt voor 'weerhaan' en 'draaikolk.'

van iemand die, dank zij vooral zijn uitnemende gaaf van opmerken, met zijn *Schetsen van Falkland* en zijn tooneelstukken triomfen heeft gevierd. En technische bekwaamheid gering te schatten is al even bedenkelijk voor wie over kunstwerken oordeelt of zelf scheppend kunstenaar is. Doch dit mogen theorieën zijn van de schrijftafel, de vraag is niet wat de tooneelcriticus Heyermans leeraart, maar wat de tooneelschrijver Heyermans wrocht.

De bekwame, maar impressionnabele, en daardoor wat grillige, tooneelbeoordeelaar van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die nog al eens met een of ander kunstwerk of een of ander kunstenaar op hol pleegt te slaan, is over het laatste stuk van den heer Heyermans, *Op hoop van Zegen*, een en al opwinding. Dit is, neen maar, ‘een prachtstuk’! ‘In dit werk *is* Heyermans er. Na *Op Hoop van Zegen* kan er met zekerheid geboekt, dat ook Holland eindelijk eens een waarlijk bewonderenswaardig tooneelschrijver, een zeer bijzonder tooneelschrijver bezit’. En dan volgt - eigenlijk wel een beetje mal, maar als men eens aan het doorslaan is, niet waar? -: ‘En die man is een Rotterdammer.’

Ik zou graag dadelijk willen zeggen, dat - hoewel ik geen Rotterdammer ben en dus één factor voor het geestdriftig bewonderen van dit stuk mis - ook mij veel van hetgeen ons hier vertoond wordt heeft ontroerd en dat ik bewondering heb voor meer dan een type, waarin Heyermans' beeldende kracht, gesteund door zijn opmerkingsgaaf, iets heel moois tot stand bracht. Ik denk vooral aan de oude visschersvrouw Kniertje, aan Jo de ruwe, lichtzinnige visschersmeid en aan den boekhouder Kaps, alle drie, zooals zij hier door mevrouw De Boer - Van Rijk, mevrouw Van der Horst en den heer Schwab vertoond werden, gevoelde, levende brokken realistische kunst. En dan ook aan de diakoniemannetjes en den bedelaar Jelle met zijn viool.

Een ‘spel der zee’ noemt de schrijver zijn werk; voor zulk een stuk realisme een wat precieuse en pretentieuse benaming, misschien wel gekozen om den toeschouwer te waarschuwen dat hij geen eigenlijk drama met een spannende verwikkeling, maar een reeks tafereelen uit het visschersleven te zien zal krijgen. Nu, zulke tafereelen kunnen ook boeien en roeren, en deze uitbeelding van het lot der ‘arme visschers’, dat wij al sedert Victor Hugo en zijn vertolker De Génestet kennen, van de vreeselijke drama's

die op en onder de zee worden afgespeeld, maar die misschien niet vreeselijker zijn dan het naspel ervan in de visscherswoningen, is ontroerend in de hoogste mate.

Jammer dat het stuk uit bedrijven moet bestaan en dat men na elk bedrijf den tijd heeft om tot bezinning te komen en na te denken. Want dan komt men tot het besef van de schromelijke eenzijdigheid, waarmee deze partijganger in zijn ‘Spel van de zee’ is te werk gegaan.

Het begint al in het eerste bedrijf, dat men lezen kan in de laatste aflevering van *De jonge Gids*, die van December 1900. Geert, de zoon van Kniertje, was matroos bij de Koninklijke Marine, maar is weggejaagd, na zes maanden celstraf te hebben ondergaan wegens insubordinatie. Natuurlijk een onrechtvaardige straf! De matroos was den kwartiermeester naar de keel gevlogen omdat hij kwaad dorst spreken van Jo, de visschersmeid, met wie Geert verkeerde.

Dan komen er tirades over het leven van den matroos bij de Marine - natuurlijk een hondenleven! - over de straffen en den kost in de cel. Als Geert zoo aan het razen is, zegt zijn moeder: ‘Geert! Geert! wie het je zoo gemaakt! Ik herken je niet meer.’ En dan antwoordt Geert: ‘Wie? wie hebbe 'n stomme kwajongen, die geen tien kon tellen, voor veertien jaar geronseld? wie hebbe 'm gedrild en gefokt voor 'n hondenleven! wie hebbe 'm in de boeien geslagen, toen-ie voor z'n meid optrad?’ (Een tirade die, met zijn driemaal herhaald ‘wie’, mij wel wat te literair-declamatorisch is.) Verder hooren wij Geert uit zijn celtijd vertellen van ‘vreten, dat je niet slikke kon, roggemik, gort, erretesoep, rats..., drie maanden zakkies geplakt en as 'k kans zag van honger de zure, rotte stijfsel gevrete....’[1)].

Is de mooie rol, die waardoor medelijden gewekt moet worden, door den schrijver aan den proletariër toebedeeld, de leelijke gaf hij den bezitter, hier de reeder Bos, een monster, die willens en wetens een rot schip in zee zendt, daarvoor de jongens prest, om dan later het geld van de assurantie op te strijken.

En dat noemt de beoordeelaar in de *Nieuwe Rotterdamsche Cou-*

1) In de taal van deze visschers schijnen de woorden: mond, handen, eten onbekend; zij spreken alleen van: bek, smoel, pooten en vreten. Leve het realisme! Vreemd klinkt daartegenover uit den mond van Kniertje: ‘Je bent wat overspannen.’

rant objectieve kunst. ‘Heyermans' werk’ - schrijft hij - ‘is beter dan *Voerman Henschel*. In Hauptmann's stuk toch schaadde het subjectivisme.’ En verder: ‘(Heyermans heeft) hier met al de rustige beheersching van den epischen kunstenaar boven zijn onderwerp gestaan.’

Het staat den kunstenaar vrij, zou ik denken, subjectief te zijn. Persoonlijke kunst, waarbij de kunstenaar zich door zijn onderwerp laat beheerschen en ons de dingen voorstelt zooals hij ze door zijn rood of zwart gekleurden bril ziet, kan trillend van leven en machtig van uitwerking zijn. Maar dan moet men ons zulke kunst niet aanprijzen als objectieve kunst en den kunstenaar niet loven omdat hij zoo boven zijn onderwerp staat.

Waar, gelijk hier, zoo klaarblijkelijk een tendenz-stuk geschreven is op socialistischen grondslag, wordt men er toe gebracht, te gaan onderzoeken of de dingen, die deze man van de werkelijkheid ons vertoont, inderdaad zoo zich plegen toe te dragen en zoo zich toedragen kunnen.

Wanneer wij van visschersvaartuigen hooren, waarop onze visschers hun leven wagen om brood voor zich en hun gezin te verdienen en om te maken dat ‘de bezitters’ visch op hun tafels kunnen hebben - als een schandaal wordt het ergens in het stuk voorgesteld dat men, bij den Burgemeester voorbijgaande, hem schelvisch kan zien eten! - dan denken wij, niet waar? aan visscherspinken, zooals wij ze op onze visschersdorpen vaak hebben zien uitzeilen en met grooter of kleiner vangst terugkeeren. Welnu, mij wordt verzekerd, dat voor pinken en dergelijke visschersvaartuigen in den regel in het geheel geen assurantie gesloten wordt, daar geen enkel assuradeur het aandurft. Dit geldt, verneem ik, als regel voor de westkust van ons land. In het Noorden, speciaal te Delfzijl, worden nog wel eens assurantiën op kleine visschers-vaartuigen gesloten, doch niet dan met groote omzichtigheid en lang niet voor de volle waarde.

Dat de visschers het daarom niet beter hebben, is zeker, en ook dat er onder de reeders, zooals onder elk vak, menschen zijn die het zonder geweten meenen te kunnen stellen. Misschien zal de heer Heyermans, wanneer hij daaromtrent en over de wijze waarop het Staatstoezicht op de zeewaardigheid van schepen wordt uitgeoefend op informatie uitgaat, heel wat belangrijks kunnen te hooren

krijgen, stof wellicht voor een nieuw drama. Maar wat hij ons in *Op Hoop van Zegen* te zien geeft berust, misschien op onjuiste, zeker op eenzijdige gegevens.

Het lot van onze arme visschers is al droevig genoeg, zonder het verraad van een monster als reeder Bos. En hoe aangrijpend deze tafereelen ook zijn mogen, hoeveel scherp waarnemen van typen, hoeveel humor, hoeveel teer gevoel ook weder in dit stuk te bewonderen valt, de tooneelschrijver, die inderdaad boven zijn onderwerp weet te staan, zou ons hooger kunst hebben geschonken.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Hans Bélart, *Richard Wagner in Zürich*. (Leipzig, Hermann Seemann Nachfolger, 1900.)

De tien jaren, door Richard Wagner in Zürich doorgebracht, (1849-1859), behooren tot de meest gewichtige zijns levens.

Toen hij na den opstand in Dresden, die voor hem noodlottig had kunnen worden, als vluchteling het Zwitsersche grondgebied betrad, gevoelde hij zich, zooals hij later in een mededeeling aan zijne vrienden heeft gezegd, van een grooten last bevrijd.

Ofschoon hij thans van een vast bestaan beroofd was en de toekomst er uit een materieel oogpunt donker voor hem uitzag, was hij toch verheugd, dat de loop der gebeurtenissen hem had losgemaakt van kunsttoestanden, waarin hij zich niet kon voegen, en van een betrekking (het hofkapelmeesterschap), die hem onder zulke omstandigheden meer en meer weerzin inboezemde.

Ook in het Hoftheater te Dresden, destijds het beste in Duitschland, waar een kunstlievend vorst, behoorlijke middelen om het tooneel in stand te houden, en uitstekende kunstenaars hem in staat hadden moeten stellen, de dramatische kunst, zooals *hij* die opvatte, te doen bloeien, had hij ten slotte niets dan teleurstelling ondervonden. Evenals de kleinste schouwburgen in Duitschland, evenals de schitterende kunsttempels te Parijs, waren ook de hoftheaters niets anders dan instellingen, waar onder het uithangbord ‘kunst’ slechts hoogst zelden aan de werkelijke kunst geofferd, daarentegen doorgaans allerlei vertooningen gegeven werden, die ten doel hadden, een verstrooiing-zoekend publiek het geld uit den zak te lokken. Dat dit in de gegeven omstandigheden zoo zijn *moest*, dat

het niet anders *kon* zijn, had Wagner eindelijk ingezien, want het was een gevolg van de valsche stelling, die de kunst in de hedendaagsche maatschappij inneemt. Voor een kunstenaar als hij echter, die het zoo ernstig met zijn kunst meende, die een zoo verheven opvatting van haar had, moest die erkentenis ten gevolge hebben, dat zijn betrekking tot een der bestaande kunstinstellingen hem ondragelijk werd. Geen wonder dan ook, dat hij met blijdschap het oogenblik begroette, waarop zijne banden verbroken werden en hij zich geheel en al vrij gevoelde.

Thans kon hij, door geen andere indrukken afgeleid, zich ongestoord overgeven aan het in vorm brengen van hetgeen zijn geest reeds lang vervulde. In Zürich is veel door hem gewrocht, wat voor de Kunst van onschatbare waarde is geweest en gebleven.

Allereerst wilde hij, niet alleen zichzelven maar ook anderen, in de theoretische geschriften duidelijk maken, wat in hem leefde, al stelde hij zich ook van een uitwerking daarvan op het publiek niet veel voor. Hij schreef zijne werken *Kunst und Revolution, Das Kunstwerk der Zukunft* en *Oper und Drama*. Daarna keerde hij tot zijn geliefde Kunst terug en schiep de grootsche Nibelungen-tragedie.

Dat wil zeggen: het *gedicht*; de muzikale compositie zou in Zürich niet voltooid worden. Van het oogenblik af, dat hij in een brief aan zijn vriend Liszt zijn plan ten opzichte van dit groote drama uiteenzette en mededeelde, hoe uit het drama *Siegfried's Tod*, dat hij reeds tijdens zijn kapelmeesterschap te Dresden gedicht had, nog drie andere drama's (*Die Walküre, Der junge Siegfried* en *Der Raub des Rheingoldes*) zouden voortkomen, gingen 23 jaren voorbij, eer het kunstwerk gereed was. De voltooiing van den omvangrijken tekst ging betrekkelijk spoedig in zijn werk. Binnen anderhalf jaar was het gedicht gereed om gedrukt te worden. Met de compositie daarentegen zou het niet zoo vlotten. Drie en een half jaar nadat Wagner daaraan was begonnen, had hij het gebracht tot het midden der tweede akte van *Siegfried*. Dit was in Juni 1857. Wagner had gehoopt, door bemiddeling van Liszt van Breitkopf en Härtel gedaan te krijgen, dat zij de uitgave van den *Ring des Nibelungen* op zich namen en hem daarvoor, naar gelang van hetgeen hij zou leveren, vooruit te betalen, maar van dat plan kwam niets. Hij besloot nu, het groote werk op te geven, en

eerst elf of twaalf jaren later werd het hervat. Verreweg het grootste gedeelte daarvan werd echter in Zürich afgemaakt.

Intusschen had Wagner reeds gedacht aan een ander werk, dat veel eenvoudiger in zijne proportiën en dus meer in overeenstemming met de bestaande theatertoestanden was, zoodat hij kans had, het spoediger te doen opvoeren en zich sneller honoraria te verschaffen. In een brief aan Liszt van 12 Juli 1856 lezen wij, dat hij plan heeft, de Tristan-sage voor het tooneel te bewerken. De arbeid daaraan vorderde sneller. Toch verliepen er bijkans twee jaren, voordat Liszt uit Weimar aan zijn vriend kon telegrafeeren: ‘Dem vollendeten Tristan die herzlichsten Glückwünsche Deines unwandelbaren getreuen Franciscus.’

Aan het Tristan-drama werkte Wagner voor een groot deel elders dan in Zürich, voornamelijk in Venetie, doch in Zürich is toe het plan voor dit drama bij hem opgekomen en het gedicht ontstaan. Men mag dus ook *dit* werk als een product van zijn verblijf in laatstgenoemde stad beschouwen.

Onder welke omstandigheden nu al dat voor de dramatisch-muzikale kunst zoo belangrijke ontworpen en uitgevoerd is, dit kan men lezen in het boek, waarvan de titel aan het hoofd van dit overzicht vermeld is.

De schrijver geeft daarin o.a. eenige mededeelingen omtrent de bekenden, die Wagner in Zürich had, en de huisgezinnen, waarin hij veel verkeerde. Tot de laatstbedoelde behoorden voornamelijk, of, wat hemzelven betrof, eigenlijk uitsluitend de families Wille en Wesendonck. Zijn vrouw knoopte liever vriendschapsbetrekkingen aan met lieden, die op lager trap van beschaving stonden dan de zoo even genoemde. De schrijver van het hier besproken boek verhaalt, dat zij zich het liefst ophield in het huisgezin van zekeren Riese, die in Zürich het beroep van dansmeester uitoefende. Riese was Noordduitscher en als leerling in de danskunst in het ballet van den stedelijken schouwburg in Koningsbergen werkzaam geweest. Daar had hij kapelmeester Wagner en diens jonge vrouw, Mina Planer leeren kennen. De opera's van zijn beroemden geloofsgenoot Giacomo Meyerbeer waren voor hem het toppunt van alle kunst, en wel omdat daarin aan het ballet een schitterende rol was toebedeeld. Dat Wagner in Zürich van Meyerbeer niets meer wilde weten, was voor Riese een reden om aan den componist

van *Tannhäuser* en *Lohengrin* de vriendschap op te zeggen, wat toch geschied zou zijn, daar zij om andere oorzaken reeds oneenigheden gehad hadden. Des te meer bleef Wagner's vrouw in de gunst van Riese, daar zij in diens afkeuring der kunstopvattingen van haren man volkomen deelde.

Van meer dan ééne zijde is het bekend, dat Mina Planer was wat men noemt een ‘goede vrouw,’ maar tevens een vrouw, die niet het minste begrip had van de groote genialiteit en van de kunst- en levensopvattingen van hem, met wien zij door den echt verbonden was. Een vrouw als zij kon zich niet voorstellen, hoe men zich een zoo eervolle en lucratieve betrekking als die van hofkapelmeester te Dresden door eigen schuld kon laten ontnemen, en de nieuwe dramatisch-muzikale scheppingen van haar man gingen boven haar begrip. Voor het grootsche Nibelungen-drama gevoelde zij niets; het eerste bedrijf der *Walküre* noemde zij ‘unsittlich verliebte Eselei.’ *Rienzi* daarentegen hield zij voor het hoogste wat haar man gedicht en gecomponeerd had.

Niet het gemis aan begrip van den hoogstrevenden geest van haar echtgenoot mag haar verweten worden, maar wel dat zij niet in hem geloofde en hem met alle geweld met een wereld wilde verzoenen, waarvan hij zich met afschuw afwendde. Dat griefde hem, en in zijne brieven aan Liszt kan men dat meer dan eens tusschen de regels lezen.

Daarbij kwam nog, dat in Zürich de verhouding er niet beter op werd tengevolge der ijverzucht van Wagner's vrouw. Er was een dames-trio, dat haar aanleiding tot uitbarstingen van jaloerschheid gaf.

Daar was vooreerst de kennismaking van Wagner met de familie Heim. Ignaz Heim, direkteur van een liedertafel ‘Harmonie’ in Zürich, was kort vóór Wagner's komst in die stad met de apothekersdochter Emilie Müller uit Rheinfelden, kanton Aargau, gehuwd. Al spoedig maakte Wagner met beiden kennis en sedert October 1851 was daaruit vriendschap ontstaan.

Emilie Heim moet zeer mooi geweest zijn en een verschijning zooals Wagner in zijn Sieglinde heeft uitgebeeld. Wagner, die haar dikwijls uit de *Walḱüre* voorlas, moet haar dan ook schertsend *Sieglinde* genoemd hebben. Zij bezat een omvangrijke klankvolle sopraanstem en werd daarom dikwijls uitgenoodigd op concerten

der ‘Allgemeine Musikgesellschaft Zürich’ en in andere vereenigingen te zingen. Haar uitspraak was voortreffelijk en het naar declamatie zweemende in Wagner's muziek wist zij zich spoedig eigen te maken. De meester heeft dan ook slechts haar alleen uitgekozen om in de Wagner-concerten, die op 18, 20 en 22 Mei 1853 in Zürich werden gegeven, als soliste mede te werken. Zij droeg in elk van die concerten de Senta-ballade uit ‘Der Fliegende Holländer’ voor, die Wagner haar zelf ingestudeerd had.

Toen Franz Liszt in het jaar 1853 voor het eerst een kort bezoek aan Wagner te Zürich bracht, maakte Emilie Heim met den beroemden kunstenaar kennis, en Liszt verzuimde later nooit, in brieven aan zijn vriend naar mevrouw Heim te vragen en hem op te dragen haar zijne groeten over te brengen. Na de voltooiing der compositie van *Die Walküre* droeg Wagner in den winter 1854-1855 in zijne woning met Emilie Heim gedeelten daaruit voor. Hij schreef dienaangaande aan zijn vriend Fischer in Dresden: ‘Die Walküre ist furchtbar schön ausgefallen. Den ersten Akt habe ich letzthin einmal bei mir aufgeführt; ich sang den Siegmund und Hunding, und Frau Heim, eine tüchtige Dilettantin, die Sieglinde. Ein Freund accompagnirte.’

Ruim anderhalf jaar later zou in Zürich, in nog schitterender gezelschap, doch evenzeer ‘en petit comité’, weder een gedeelte der *Walküre* uitgevoerd worden. In October 1856 kwam Liszt voor de tweede maal, en thans voor eenige weken, te Zürich, om zijn vriend te bezoeken. Hij was thans in gezelschap van de prinses Sayn Wittgenstein en haar dochter.

Meer dan eens werden nu zoogenaamde ‘Nibelungen-avonden’ georganiseerd in het Hôtel Baur, waar de gasten hun intrek genomen hadden. Van een dier avonden spreekt mevrouw Elisa Wille in haar boek ‘Fünfzehn Briefe von Richard Wagner’. Op uitnoodiging van Liszt was den 22sten October, zijn geboortedag, in voornoemd hôtel een klein maar uitgelezen gezelschap bijeengekomen. Het geheele eerste bedrijf der *Walküre* kwam daarbij tot uitvoering. Wagner zong wederom de Siegmund- en Hundingpartijen en mevrouw Heim betooverde als Sieglinde door hare artistieke voordracht. Den 1sten November werd zulk een avond herhaald, waarbij andere gedeelten van genoemd drama werden

voorgedragen en Wagner en Emilie Heim weder de uitvoerenden waren. Liszt speelde de klavierpartij.

Ook met de familie Wille was Wagner zeer bevriend. François Wille, die te Hamburg het beroep van journalist haduit geoefend, doch zich later in zijn vaderland Zwitserland had gevestigd en het landgoed Mariafeld aan het meer van Zürich bewoonde, was een zeer beschaafd en geletterd man en van nature philosoof; zoodat Wagner, die destijds verdiept was in de studie der werken van Schopenhauer, in hem een man vond, met wien hij zich op dat gebied degelijk kon onderhouden. Eigenlijk had Wagner de Schopenhauersche philosophie leeren kennen door den dichter Georg Herwegh in Zürich, die mede een welkome gast op Mariafeld was. Het ontbrak den drie vrienden niet aan degelijke stof voor gesprekken, en zoo behoorden de uren, door Wagner op Mariafeld doorgebracht, tot de aangenaamste van zijn verblijf in Zürich. In die omgeving vond hij nu wel niet bepaald bewonderaars van zijne kunstgewrochten en personen die zijne idealen volkomen begrepen, doch daarentegen oprechte vriendschap - zegt mevrouw Elisa Wille in haar voormeld boek -, en wij vergaten bijna, dat hij meer kon eischen.

Eenige jaren later heeft Wagner zelfs voor een poos op Mariafeld *gewoond*. Kort vóór het oogenblik, waarop hij in Lodewijk van Beieren een koninklijken beschermer vond, was het voor hem een toevluchtsoord.

Een bitteren tijd had hij doorleefd. In Parijs was zijn *Tannhäuser* aan kabalen ten offer gevallen. De toekomst begon er voor den meester donker uit te zien. Duitschland scheen hem te zullen vergeten. *Taunhäuser* en *Lohengrin* werden er, althans gedeeltelijk, geprezen, maar overigens nam men geen notitie van hem. De uitgave van het Nibelungen-gedicht had tot niets geleid; *Tristan* kon nergens uitgevoerd worden. De muziek van *Die Meistersinger*, te Penzing bij Weenen begonnen, vorderde slechts langzaam, daar Wagner genoodzaakt was, weder te gaan reizen om concerten te geven. Te Pesth, Praag, Karlsruhe, Breslau en Weenen bracht hij opnieuw stukken uit zijne werken ten gehoore. Het succes dier concerten was overal hetzelfde: groote bijval, scherpe kritiek, nadeelig saldo. Geldnood dreef den meester in het voorjaar van 1864 uit Weenen, en hij wist nauwelijks, waarheen hij de schreden zou wenden.

Ten einde raad schreef hij toen een brief aan den heer Wille en verzocht hem, voor een korten tijd zijn gast te mogen zijn, ten einde kalm te kunnen overwegen, wat hem nu verder te doen stond. Hij wachtte niet eens een antwoord af, maar kwam bijna even spoedig als de brief op Mariafeld. De heer Wille was toen afwezig, maar diens vrouw ontving hem met groote voorkomendheid. Vijf of zes weken bracht hij daar door, en vertrok toen naar Stuttgart, waar onmiddellijk daarop de groote gebeurtenis plaats had, die hem uit zijn netelige positie bevrijdde en hem onder de bescherming van een kunstlievend vorst stelde.

Met groote dankbaarheid dacht Wagner later aan den grooten dienst, hem door Elisa Wille bewezen, en hij schreef haar: ‘Toen het zoo ver met mij gekomen was, dat ik als het ware door al mijne oude vrienden verlaten werd, waart *gij* de eenige, die nog in mij geloofde.’

Van een anderen aard was de vriendschap die Wagner aan de amilie Wesendonck bond.

Otto en Mathilde Wesendonck leerden Wagner kennen, toen zij in 1852 uit Düsseldorf in Zürich waren gekomen, met de bedoeling om zich daar te vestigen. Zij woonden eerst tijdelijk in het hôtel Baur en betrokken later een villa, die Wesendonck had laten bouwen. Voor Wagner liet hij op een aangrenzend, hem mede toebehoorend terrein een kleine woning bouwen; dit geschiedde echter eerst eenige jaren later.

Mathilde Wesendonck had veel zin voor kunst, was zelf dichteres en een groot bewonderaarster van Wagner's werken. Daar zij tevens in uiterlijk en manieren hoogst innemend was, wekte zij in hooge mate de ijverzucht van Wagner's vrouw op, en dit nam toe, toen zij en haar man de nieuw gebouwde woning naast het villaterrein der Wesendoncks betrokken en daardoor meer met deze familie in aanraking kwamen dan anders het geval zou geweest zijn.

In den zomer van 1857 had Wagner den tekst van *Tristan* voltooid, in den winter van dat jaar waren de compositie en de instrumentatie van het eerste bedrijf gereed gekomen en in den zomer van 1858 was ook reeds de schets van het tweede bedrijf af. Den 30sten November 1857 componeerde Wagner het door mevrouw Wesendonck vervaardigde gedicht ‘Der Engel’; den 6^{den} December het lied ‘Träume’. Nadat hij deze laatste compositie

voor instrumenten gezet had, liet hij haar op den verjaardag van mevrouw Wesendonck als ‘Ständchen’ door 18 musici uitvoeren. Verder componeerde hij dan nog ‘Schmerzen,’ ‘Stehe Still’ en ‘Im Treibhaus’, welk laatste, evenals ‘Träume’ een studie voor het *Tristan*-drama is.

Het is begrijpelijk, dat het niet lang duurde, of er gingen praatjes over dit alles bij het publiek rond. Sommige gedeelten van het Tristan-gedicht werden met Wagner en mevrouw Wesendonck in verband gebracht; evenzoo haar gedicht ‘Träume’ en de compositie daarvan door Wagner. Voornamelijk werd het hoofdverschil tusschen Wagner's Tristan en het gedicht van Gottfried von Strassburg met de verhouding van Wagner tot mevrouw Wesendonck in samenhang gebracht. In het gedicht van Gottfried is de tooverdrank de oorzaak van de verhouding tusschen Tristan en Isolde, bij Wagner is het de blik van Tristan: ‘Er sah mir in die Augen!’ De gewone plaats van die praatjes waren natuurlijk ook hier de café's. Otto Wesendonck moet - wat ook niet onbegrijpelijk is - met die praatjes bekend geworden en herhaaldelijk gewaarschuwd zijn. De verhouding tusschen hem en Wagner moest er natuurlijk onder lijden, en zelfs zag Wagner zich een tijdlang tot teruggehoudenheid genoodzaakt; hij onthield zich van bezoeken bij de familie Wesendonck.

Hoe weinig deze aangelegenheid echter de goede verstandhouding tusschen de beide vrienden op den duur vermocht te verstoren, dat bewijzen de brieven, die Wagner, toen hij Zwitserland voor langen tijd had verlaten, aan Wesendonck schreef. ‘Waarde vriend - schrijft hij hem o.a. den 5^{den} October 1859 uit Parijs, - hier komt de beloofde brief. Wat zal ik U daarin schrijven? Dat gij mij met den eersten brief, dien gij mij naar Parijs schreeft, zeer verblijd hebt? Dat laat zich - aan iemand als *gij* zijt - slechts met weinige woorden zeggen. Alles, wat van U komt, kan mij slechts diep treffen en met vriendelijke hoogachting vervullen. De verzekering, dat gij mij in mijn kunststreven steeds met groote sympathie gevolgd hebt, had ik waarlijk niet noodig, maar het is toch aangenaam, dat ik dit van U hooren mocht. Daarvoor hartelijk dank.’ De aanhef van zulk een brief, die een hartelijken brief van de zijde van Wesendonck mag doen onderstellen, is wel geschikt om aan te toonen, van hoe weinig beteekenis de praatjes waren, die des-

tijds in Zürich de ronde deden. Mochten zij al voor een korte poos eenige verkoeling in de vriendschap der beide mannen tot stand hebben gebracht, zij waren beiden te degelijk om zich daardoor lang te laten influenceeren.

Doch genoeg over deze minder verheffende dingen. Liever sta ik een oogenblik stil bij de bespreking der verhouding, waarin Wagner tot het muziekleven in Zürich stond.

Niet lang na zijn komst aldaar had de nieuwe Schouwburgpachter W. Kramer hem de kapelmeesters-betrekking voor het loopende seizoen aangeboden. Wagner wees die echter af en beval daarvoor twee jonge musici, Hans van Bülow en Karl Ritter, die zich als leerlingen bij hem hadden aangemeld, onder zijne verantwoordelijkheid aan. Ritter zou als leider der koren fungeeren, Bülow de solisten-receptiën leiden en opera's dirigeeren onder opzicht van Wagner.

Van den aanstaanden operatroep had hij weinig verwachting, zooals blijkt uit brieven van dien tijd aan zijne vrienden te Dresden. Toch bemoeide hij zich met de zaak, ofschoon hij, zooals wij zagen, de aangeboden kapelmeesters-betrekking weigerde aan te nemen. Een zijner kennissen te Zürich, toenmalig dagblad-redacteur, nam op zich, hem vóór de opening van het theater in zijn blad bij het publiek in te leiden, want het grootste deel daarvan wist van het bestaan en de beteekenis van een man als Wagner nog weinig af.

De opening van het theater had den 2^{den} October 1850 plaats. De eerste voorstelling had Wagner echter reeds veel moeite gegeven, want wegens de onervarenheid der beide jonge musici had hij zich genoodzaakt gezien de repetitiën bijna geheel onder zijn leiding te nemen, wat hem aanvankelijk niet bijzonder scheen te behagen. Toen hij echter de eerste opvoering persoonlijk gedirigeerd had, kreeg hij toch een eenigszins beteren indruk, daar hij bemerkte, dat de directeur een goede operatroep aangeworven had, waaronder enkele talenten schuilden, en met dezen troep, wanneer hij niet al te hard van stal ging, het publiek kon aanbieden wat van diens gading was.

Een bijzonder goede kracht was mevrouw Rauch-Wernau, die vooral voor de voorname rollen in de groote opera zeer geschikt was en van wie Wagner in zijne brieven aan Liszt dan ook met lof gewaagt. De genoemde zangeres had reeds een glansrijk tijd-

perk aan het hoftheater te Rudolstadt achter den rug, waar haar de moeilijkste taak was toebedeeld om afwisselend als koloratuurzangeres en als dramatische zangeres op te treden, een taak welke zij met talent had vervuld. Bij de gebrekkige middelen, waarmede het theater te Zürich het moest stellen, kwam zulk een primadonna goed te pas, doch de schaduwzijde was hier, dat een vrouw als deze zich al spoedig gezag en prerogatieven aanmatigde, wat tegenover een man van gezag als Wagner geen gevaar opleverde, maar wel tegenover een jongeling als de onervaren Bülow.

Toen Wagner bij de opening van het theater en nog eenmaal daarna de *Dame blanche* van Auber gedirigeerd had, gaf hij voor de opvoering van Donizetti's *Fille du régiment* de leiding in handen van zijn élève Bülow. Daarbij vielen eenige onnauwkeurigheden voor, die het publiek daaraan toeschreef, dat het orkest nog niet het noodige vertrouwen in den eerst twintigjarigen jongen man bezat. Wagner vond hierin aanleiding, in het blad van den bovenbedoelden redacteur te verklaren, dat men verkeerd deed te meenen, dat hij zich met een opera, die hij niet persoonlijk dirigeerde, ook niet bemoeid had. De voorstellingen der eerste opera had hij niet persoonlijk geleid uithoofde van de geringe ervaring van zijn jongen vriend, maar hoofdzakelijk daarom, wijl hij het door den directeur onder moeilijke omstandigheden samengebrachte personeel zoo goed mogelijk bij het publiek wilde introduceeren. Hij drong er bij het publiek en de kunstenaars op aan, den jongen dirigent hun vertrouwen te schenken.

Voor de maanden October en November kon nu reeds een bepaald répertoire vastgesteld worden: *Weisse Dame, Freischütz, Don Juan* en *Zauberflöte* onder persoonlijke leiding van Wagner en met mevrouw Rauch als Weisse Dame, Agathe, Donna Anna en Pamina. Bülow zou *Die Regimentstochter*, den *Barbier von Sevilla* en *Johann van Paris* dirigeeren, waarin mevrouw Rauch in de voornaamste rol medewerkte. Behalve door zijn leiding maakte Wagner zich ook daardoor nog verdienstelijk, dat hij den Duitschen tekst van Don Juan verbeterde.

Ongelukkigerwijze kon het orkest het nog maar niet goed met Bülow vinden. Zijn eenigszins excentrieke wezen stootte velen af, en bij die orkestleden voegden zich van lieverlede ook de solisten. Het moest eenmaal tot een uitbarsting komen, en het was de

primadonna, die daartoe de aanleiding gaf. Tijdens een repetitie kwam het tusschen haar en den jongen kapelmeester tot een twist, waardoor hij, zoools hij aan zijn moeder schreef, voor het alternatief geplaatst werd om òf een vernedering te ondergaan, òf zijn ontslag te nemen. Hij koos dit laatste. Ook Wagner bemoeide zich nog weinig met het theater meer. Aan het einde van het seizoen, den 30sten April 1851, dirigeerde hij nog eenmaal, en wel Beethoven's *Fidelio*, met mevrouw Rauch als Leonore. Daar echter het bezoek de kosten der theater-onderneming niet dekte, had de directeur aan het einde van het seizoen een belangrijk deficit en moest hij zijn onderneming opgeven. Daarmede eindigen ook de doorloopende bemoeiingen van Wagner met het Züricher theater.

Intusschen wil dit niet zeggen, dat hij zich geheel en al daaraan onttrok. Den 25sten April 1852 had de eerste opvoering van *Der fliegende Holländer* plaats onder directie van kapelmeester Schöneck en met medewerking van mevrouw Rauch als Senta, waarbij Wagner als toehoorder aanwezig was. De laatste twee opvoeringen van *Der fliegende Holländer*, tevens de laatste in het seizoen, geschiedden onder persoonlijke leiding van Wagner. Gedeeltelijk had hij de instrumentatie veranderd en het slot der ouverture ook eenigszins gewijzigd. De uitvoering was goed, doch slechts in den zin van ‘opera.’ Wagner schreef daarover aan zijn vriend Uhlig: ‘Ich musste alle Illusionen für das Drama aufgeben und mich damit begnügen, dass ich das Stück Oper, das noch im Holländer steckt, gehörig zur Geltung brachte.’

Illusies ten opzichte van de verbetering van het theaterwezen maakte Wagner zich ook in Zürich niet. Toch had hij er gelegenheid gehad op te merken, hoe weinig moeite het betrekkelijk zou kosten, het publiek in zulk een verbetering belang te doen stellen, wanneer het slechts ziet, dat daartoe ijverig pogingen in het werk worden gesteld.

De medewerking van het publiek bij de theater-voorstellingen te Zürich was, zoolang hij er zich mede bemoeide, steeds zeer verblijdend geweest en hij was zich bewust, het zijne er toe bijgedragen te hebben, om die onderneming op de goede baan te leiden. Toch had de ondernemer bij het einde van het seizoen een niet onbelangrijk verlies te constateeren.

Dit bracht hem tot de vraag: ‘Door welke oorzaak bleef het

lot van een theateronderneming op een plaats als Zürich onder alle omstandigheden zoozeer aan het toeval en aan het goed geluk overgelaten? Hij vond het antwoord daarin: dat het te Zürich bestaande tooneel niet gegrond was op de locale verhoudingen, dat het niet was een Original-theater'. Het dunkte hem niet onmogelijk, in Zürich den grond tot zulk een theater te leggen, maar dan moest het geheel losgemaakt worden van het materieele belang van een pachter. Elk spoor van tak van industrie moest het van zich afgeschud hebben. En de krachten voor zulk een theater moesten uit de Gemeente zelf gevormd worden; in dien artistieken zin moesten de openbare onderwijs-instellingen op het vormen der jeugd werken. Wat Wagner hier voor den geest zweefde, zou eerst vele jaren later op den heuvel te Bayreuth, zij het ook in anderen vorm, verwezenlijkt worden; in Zürich was er destijds geen denken aan.

Dat heeft Wagner later nog in zijn geschrift 'Ueber Schauspieler und Sänger' erkend. Hij zegt daar o.a.: 'Die Zustimmungen, welche sich mir zu meiner Abhandlung "Ein Theater in Zürich" meldeten, waren nicht ermuthigender Art, da sie besonders von solchen Leuten ausgingen, welche für ihre Neigung zu den sogenannten Liebhabertheater-Spielen in meinem Vorschlage eine anständige Deckung erkennen mochten, wenn sie nun auch vor dem vollen Publikum wirklich Komödie zu spielen sich anlassen würden'.

Nadat Wagner einde November 1850 den band met het stedelijk theater in Zürich verbroken had, trad hij in het begin van 1851 als dirigent der symphonieën in de élite-concerten der 'Allgemeine Musikgesellschaft' op. Deze vereeniging bestond onder dezen naam reeds sedert 1812. Franz Abt had tot dusver hare concerten gedirigeerd; Wagner wilde slechts symphonieën en ouvertures dirigeeren.

Het orkest bestond destijds voornamelijk uit dilettanten, wat Wagner niet bijzonder leek. In de jaren 1851-55 heeft hij gedurende zes seizoenen in 22 concerten 40 stukken voor orkest (ouvertures en symphonieën) gedirigeerd, maar in brieven aan Liszt lezen wij, hoe dikwijls hij veranderingen en arrangementen heeft moeten aanbrengen. Van Beethoven heeft hij op die concerten veel doen uitvoeren; o.a. de A-moll en C-moll symphonieën

vijfmaal, de *Eroïca*, de achtste symphonie en de Egmont-ouverture ieder driemaal; de Pastoralsymphonie tweemaal, de ouvertures *Coriolan* en *Leonore* en het Septet ieder eenmaal. Verder nog concertstukken van Haydn, Mozart, Weber en Gluck; van laatstgenoemde ook de ouverture 'Iphigenia in Aulis' met het nieuwe slot, daaraan door Wagner gemaakt. Den 16^{den} Maart 1852 werd voor de eerste maal de Tannhäuser-ouverture ten gehoore gebracht. Zij vond grooten bijval bij het publiek en werd in het volgend seizoen nog eens uitgevoerd. Voordat Wagner (1855) naar Londen ging, om daar concerten te dirigeeren, gaf hij in Zürich een afscheidsconcert, waarop behalve de Faustouverture, in de nieuwe bewerking, ook nog het voorspel van Lohengrin, Elsa's Brautzug, de Tannhäuser-ouverture en de Iphigenia-ouverture werden uitgevoerd. Dit was eigenlijk zijn laatste svmphonieconcert in Zürich, want later, na zijn terugkeer uit Londen, verleende hij, wegens gezondheidsredenen, zijne medewerking niet meer bij concerten. Hij nam nog maar alleen deel aan *voorbereidingen* voor muziekuitvoeringen.

De gewichtigste van die uitvoeringen waren de beroemde drie Wagner-concerten in Mei van het jaar 1853.

De meester had niet alleen zijne werken 'Oper und Drama', 'Kunst und Revolution', 'Das Kunstwerk der Zukunft', 'Kunst und Klima' in Zürich geschreven en het licht doen zien, hij had ook reeds het geheele gedicht van den *Ring* doen uitgeven, zoomede een 'Mittheilung an meine Freunde', waarin hij rekenschap van zijn vroegere dramatisch-muzikale werken aflegt en den 'Ring des Nibelungen' aanduidt als behoorende tot een nieuwe periode zijner kunstscheppingen.

Met betrekking tot de concerten in Mei kwam het er bij hem op aan, een geschikte keuze te doen uit al zijne dramatische werken, en voorts aan het publiek vooraf een goed begrip van het eigenaardige zijner muziek te geven, daar zijne werken op het tooneel te Zürich niet genoeg tot hun recht kwamen. Hij moest dus voor de uitvoering in de concertzaal zulke stukken uitkiezen, die, zooals hij zich in de inleiding van het programma der concerten uitdrukte, 'einen wichtigen Hauptmoment des Ganzen in prägnanter Tonfarbe kundgeben'.

Daartoe moest echter het publiek eerst voorbereid worden, en

Wagner begon nu met koortsachtigen ijver daarvoor te zorgen. Evenals hij reeds in 1846 als kapelmeester aan de Hofopera te Dresden een programmatische verklaring van Beethoven's negende symphonie gegeven had, zoo had hij dit ook voor de Symphonie-concerten te Zürich gedaan ten opzichte van de Eroïea-symphonie en de Coriolan-ouverture. Thans deed hij zulks met zijne eigen werken. Om het publiek met de gedichten zijner opera's meer bekend te maken, gaf hij onder den titel van ‘Drei Operndichtungen’ den tekst van *Holländer, Tannhäuser* en *Lohengrin* gezamenlijk in het licht. Daarop besloot hij lezingen over die drie gedichten te houden, om ook hun, die den tekst niet kenden, een begrip van den inhoud te geven.

Aan dat besluit werd ook uitvoering gegeven, doch daar er desniettemin verkeerde meeningen omtrent den inhoud van het programma bij het publiek bleken te heerschen, schreef Wagner nog programmatische verklaringen voor de ouverture *Holländer* en het voorspel *Lohengrin*. Ten opzichte der *Tannhäuser*-ouverture had hij dit al vroeger gedaan.

Wagner had toegangsbewijzen voor de drie concerten laten maken, die hij tijdens zijne voorlezingen reeds verkrijgbaar liet stellen. Er waren vier verschillende prijzen vastgesteld, van drie tot acht francs. De Algemeene Muziekvereeniging liet inteekenlijsten rondgaan voor dekking der kosten van theaterhuur, bouw van het orkest op het tooneel en honorarium der orkestleden die van elders kwamen. De gezamenlijke kosten waren geraamd op 6000 francs doch bleken later 10.000 te bedragen.

Het orkest bestond uit 72 man, het koor uit 80 mannen- en 70 vrouwenstemmen. Het programma voor de drie uitvoeringen was aldus vastgesteld: Eerste afdeeling: Friedensmarsch uit *Rieuzi*; Spinnerlied, Sentaballade en Holländers Seefahrt (ouverture) uit *Der Fliegende Holländer*. Tweede afdeeling (uit *Tannhäuser*): Einzug der Gäste auf der Wartburg; Tannhäusers Bussfahrt (voorspel 3de bedrijf), Pilgergesang und Venusberg (ouverture). Derde afdeeling (uit *Lohengrin*): Der heilige Gral (voorspel); Männerscene und Brantzug zum Mänster; Hochzeitsmusik (inleiding 3de bedrijf) und Brautlied.

Hierbij hoorde Wagner voor de eerste maal gedeelten uit zijn opera *Lohengrin* voordragen. Hij werd zeer gevierd en met lauwer-

kransen, zilveren en gouden bokalen vereerd, en nadat hij reeds in Januari 1851 tot eerelid der ‘Allgemeine Musikgesellschaft’ was benoemd, werd hem kort na de hierbedoelde concerten ook het eerelidmaatschap van de zangvereenigingen ‘Stadtsängerverein’ en ‘Harmonie’ aangeboden.

Wagner was zeer onder den indruk van die muziekuitvoeringen.

Wij lezen dit in den brief, dien hij den 30sten Mei 1853 aan Liszt schreef en waarin hij in hoofdzaak het volgende zegt:

Alles liep goed van stapel en Zürich is verbaasd, dat zoo iets aldaar plaats kon vinden. Wilde ik alleen letten op uiterlijk succes, dan zou ik met het resultaat mijner uitvoeringen meer dan tevreden kunnen zijn. Ge weet echter, dat het er bij mij hoofdzakelijk op aan kwam, iets uit Lohengrin te hooren, en vooral het orkestvoorspel. Dat heeft mij dan ook het meest geïnteresseerd. Het maakte op mij een aangrijpenden indruk en ik had moeite om mij goed te houden. Zooveel is zeker, dat ik uw voorliefde voor Lohengrin volkomen deel; het is het beste wat ik tot nu toe gemaakt heb. Ook bij het publiek was die voorliefde merkbaar; niettegenstaande de Tannhäuser-ouverture voorafging, pakten de stukken uit Lohengrin zóó, dat zij eenstemmig voor het voortreffelijkste verklaard werden.

‘Ik had het concert nog zesmaal kunnen herhalen, en het zou steeds voller geweest zijn. Ik meende het evenwel bij deze drie uitvoeringen te moeten laten; ik vond het voldoende. Ook zou ik het orkest niet langer tot mijne beschikking gehad hebben; vele musici moesten vertrekken, o.a. de acht uit Wiesbaden, de beste uit het daar bestaande orkest. Ik had bijna alleen concertmeesters en muziekdirecteuren; twintig uitstekende violisten, acht alten, acht voortreffelijke violoncellen en vijf contrabassen. Zij hadden allen hunne beste instrumenten meegebracht, en op het volgens mijn opgave geconstrueerde orkest klonk het instrumentale gedeelte bijzonder schoon’.

Hier eindigt het werkzame aandeel, dat Wagner in het muziekleven van Zürich had. Zorgen van anderen aard hielden hem voortaan uitsluitend bezig. Nog zes jaren lang behield hij echter zijn domicilie in Zürich. Toen nam hij den wandelstaf weder op en was nu hier, dan daar. Parijs kwam met zijne teleurstellingen, bezoeken aan verscheidene steden van Europa, om er concerten

te geven, verblijf te Biebrich, waar hij een groot gedeelte van zijne *Meistersinger* afmaakte, in één woord een woelige tijd, die scherp contrasteerde met de rustige dagen in de Zwitsersche stad.

Naar Zürich keerde Wagner niet meer terug, ten minste niet meer om er zich te vestigen. Zooals wij zagen, hield hij zich in 1864 een korte poos in de villa van den heer Wille op. Dat was alles. In Zwitserland heeft hij echter in latere jaren nog verblijf gehouden. Vooreerst in het laatst van 1865, toen hij zich genoodzaakt zag, München te verlaten. Hij hield toen een korten tijd verblijf te Genève en vestigde zich eenige maanden daarna (in het voorjaar van 1866) te Triebschen bij Luzern, waar hij gedurende de eerstvolgende jaren verblijf hield.

In deze plaats legde hij de laatste hand aan zijne *Meistersinger* en voltooide hij ook de compositie van *Siegfried*. Van daar uit maakte hij ook in 1868 een reis naar München, waar eerstgenoemd werk onder de leiding van Hans von Bülow werd uitgevoerd en waar hij de eer genoot, naast den koning in diens loge de voorstelling bij te wonen. Ook verschenen tijdens zijn verblijf in Triebschen weder opstellen van zijn hand, o.a. *Ueber Staat und Religion, Deutsche Kunst und deutsche Politik, Ueber das Dirigiren* enz.

In het voor Duitschland merkwaardige jaar 1870 begon Wagner aan het laatste gedeelte zijner Trilogie. In de maand Juni voltooide hij het eerste bedrijf van Götterdämmerung. Nog een andere belangrijke gebeurtenis in zijn leven had in dat zelfde jaar te Triebschen plaats, namelijk zijn huwelijk met Cosima Liszt, de gescheiden echtgenoote van Hans von Bülow. Niet minder belangrijk is uit dat tijdperk de oprichting der eerste vereeniging, die zich ten doel stelde een fonds bijeen te brengen, dat de door Wagner gewenschte uitvoering van *Der Ring des Nibelungen* bekostigen zou. Het initiatief daartoe werd genomen door den pianovirtuoos Karl Tausig, een leerling van Liszt. Met een bewonderaarster van Wagner's Muze, de echtgenoote van den Pruisischen minister Von Schleinitz, vormde hij het plan, verschillende kunstenaars en kunstvrienden uit te noodigen, om door geldelijke bijdragen de onderneming te steunen. Met duizend aandeelen, elk groot 300 Thaler, hoopte men de voor den bouw van een hulpschouwburg en voor een waardige uitvoering der Trilogie benoodigde gelden bijeen te brengen.

Ieder aandeelhouder zou recht hebben op bijwoning der modelvoorstellingen.

In Zwitserland begon het dus voor Wagner en zijn kunst te dagen. Wel moesten er nog tal van moeilijkheden overwonnen worden en zouden er nog verscheidene jaren verloopen, voordat Wagner's ideaal verwezenlijkt kon worden, maar toch begon thans de hoop door te schemeren, dat er eenmaal iets van komen zou. Die hoop bezielde Wagner met frisschen moed en deed - wat zeer in zijn belang was - hem besluiten, meer dan in de laatste jaren het geval was geweeet, met de kunstenaarswereld van zijn tijd in aanraking te komen, ten einde zoodoende bekend te worden met Duitschlands beste vokale en instrumentale krachten.

In Triebschen zou hij nu niet lang meer blijven. Bayreuth was gekozen tot de plaats, waar het ideaal van Richard Wagner een vasten vorm zou aannemen. Hij vestigde zich in het voorjaar van 1872 aldaar voor goed en zeide vaarwel aan Zwitserland, waar hij zoovele wederwaardigheden had ondervonden, doch waar hij tevens zooveel schoons en verhevens voor de kunst gewrocht had.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 Januari.
Exit Queen Victoria.

Eén minder in de wereld, - sinds 22 Januari 1.1.!

En gelooft ge werkelijk dat de wereld het verlies voelt? Er zijn al weer zooveel menschen bijgekomen sinds dien Dinsdag van laatst.

Maar zij was een vorstin: zij vervulde een geheel tijdperk in het nationale leven van een machtig rijk, en haar dood sluit dat tijdperk af in de historie van haar volk!

Mooie phrases! Is 't uw bedoeling dat Koningin Victoria, bij haar heengaan, de deur achter zich heeft toegetrokken, en dat de menschen, haar menschen de Engelschen, nu zoo lang buiten in de koû moeten wachten totdat het haar opvolger gelieft een nieuwe deur te openen en den toegang te verleenen tot een andere rij van vertrekken waarin de geschiedenis voor een poos wonen mag?

Zonder den eerbied voor de doode uit het oog te verliezen, zal het toch wel vrijstaan om van Victoria te zeggen in de eerste plaats dat zij een uitstekend hoofd was van haar groot gezin, en daarna dat zij de Engelsche kroon gedragen heeft zonder afbreuk te doen aan de waardigheid van het koningschap. Dit dunkt mij al een heele lof voor een gewoon mensch, en buitengewoons kan ik inderdaad niet in haar zien.

Wanneer zij in den middenstand geboren was, o dan zou ze misschien wel wat van zich hebben laten hooren, en ze zou den-

kelijk nuttige onleesbare romans in drie deelen hebben geschreven tot verheffing van het zedelijk peil der menschheid (want Victoria had de schrijfwoede en de auteursijdelheid), maar ook veel verder had zij 't, buiten den kring van haar huis, niet gebracht.

Nu is ze Koningin geweest; zij heeft aan 't hoofd van haar land gestaan gedurende een belangrijke phase van zijn ontwikkeling, en zij heeft het voorrecht gehad van een man tot echtgenoot te bezitten, die aan haar regeering en aan haar koningschap beteekenis, en kracht, ja luister heeft bijgezet. Dat heeft haar naam naar voren gebracht. Prins Albert is de groote verdienste geweest van Koningin Victoria, en, menschelijk, heeft zij getoond hem waard te wezen. Ook dit is een lof.

Men kan haar in vergelijking met Prins Albert niet bijzonder gedistingneerd noemen. Al de eerzucht van den prins - zucht naar de eer om zijn taak te vervullen ondanks het tegenstreven der omstandigheden - zal noodig zijn geweest om hem de zelfbeheersching en den takt te geven die alleen het hem mogelijk maakten zijn positie als leider van zijn gezin, van het hof, van het land te veroveren en te behouden. Aan zijn moeheid en zijn eenzaamheid is hij dan gestorven, zijn vrouw voor verdere veertig jaren van regeeren alleen latend.

Victoria heeft in haar dagboek een woord van den Prins genoteerd uit zijn laatsten levenstijd:

‘Ik ben aan 't leven niet gehecht, gij wel.’ (De Prins spreekt tot zijn echtgenoote.) ‘Wanneer ik een ernstige ziekte had, zou ik het dadelijk opgeven, ik zou niet strijden voor het leven, ik zou het leven niet vasthouden.’

Hoe is zij er toe gekomen die passage van haar journaal te publiceeren?

Omdat zij de mistroostige ontboezeming voor een bewijs van vroomheid aanzag.

Er was toch iets vulgairs en grofs in haar.

Maar de Prins-gemaal heeft het koningschap in Engeland tot een sociale macht gemaakt. Hij regelde den staat van het hof en maakte dat hof tot een modelinrichting; hij zocht de verbinding aan te knoopen tusschen de mannen van wetenschap en kunst en de regeerende kringen; hij gaf zich moeite om den smaak in te voeren op industrieel gebied en trachtte de Engelschen eigen-

schappen in te planten waarvoor ze vroeger geen gevoel hadden gehad.

Dan leerde hij de Koningin regeeren, en zelfs beproefde hij aan de ministers duidelijk te maken dat er een macht van de kroon bestond buiten en boven het partijbestuur.

Hij nam een deel van de diplomatieke betrekkingen tot zijn domein. Met Victoria reisde hij op het vasteland en bezocht vreemde hoven. Hij was haar vertrouwde en haar blijvende minister.

In mijn herinnering is, nadat ik er eens van gelezen had, altoos blijven hangen de schildering van het bezoek door Victoria en Prins Albert in 1855, het jaar der wereldtentoonstelling, aan Napoleon III gebracht.

De Koningin heeft in haar dagboek vermeld hoe zij eenmaal op de Tuilerien een intiem diner samen met den Franschen Keizer hadden. Na het middagmaal werd de koflij gebruikt, uit een koffijkan *Style Empire*, die ondanks alle moeite van den bedienenden page in 't eerst het vocht niet wou doorlaten. Vroolijk stonden ze met hun drieën te praten voor het raam, het uitzicht op den tuin, muziekklanken in de verte, en geruisch van rijtuigen en het gewoel van de groote stad.

Bij het heengaande zilveren licht scheen de wereld zoo blij en mooi; en onder hun blijheid dachten ze allen toch aan wie er in de Tuilerien nog zoo kort geleden gewoond hadden, aan wat er al gebeurd was, en nog kon gebeuren.

Vroolijkheid en melancolie! De Keizer vertelde van Marie Antoinette; hij had Madame Campan gekend, en uit haar Mémoires deed hij verhalen over het oude hof .....

Hoe komen de menschen uit vervlogen dagen weer voor onzen geest te staan wanneer wij ons momenten, hier en daar, uit het leven van Victoria trachten voor te stellen! Louis Philippe, Nicolaas I, Frederik Willem IV, en de heele stoet van Engelsche ministers en staatslui, met Wellington, den raadsman, aan het hoofd, en Gladstone die de rij sluit.

Het is een heel rijke tijd voor Engeland geweest, de eerste helft van Victoria's regeering. De rijkdom kwam onverwacht, nadat men er lang op gewacht had. Want het Engeland van het begin der 19^{e} eeuw is geen gelukkig land geweest. Het had Napoleon

ten onder gebracht en zich gedragen als de eers te mogendheid van Europa; maar voorspoed wou na afloop van den oorlog niet komen: men ging gedrukt onder ik weet niet welk lot.

Dan waren omstreeks 1830 de dagen der politieke hervormingen aangebroken; de nieuwe samenstelling van het Parlement scheen wonderen voor de toekomst te voorspellen. Maar ook to en kwam er niets wonderlijks, het bleef bij de kleine partij-twisten.

Eerst tusschen de '40 en '50 kreeg het land een schot.

De tijd van welvaart, grootheid en uitbreiding ving aan, onder het wachtwoord van vrijheid. Vrijheid van handel en van verkeer veroverde voor Engeland de wereldmarkt; het goud stroomde aan uit de goudmijnen van Californië, begon al van Australië te komen. De steden namen in bevolking toe, het spoorwegnet verbond de deelen van het land, de aangroeiende vloot bracht de verbinding met de geheele wereld. Arbeidersvereenigingen lieten zich gelden, maar de groote burgerij had het heft in handen. En het is de tijd geweest van de macht dier burgerij. Cobden, Bright, Gladstone zijn de groote namen.

Dat is zoo voortgegaan tot 1870.

De Prins-gemaal had in 1861 het hoofd neergelegd, de intieme betrekkingen met het Frankrijk van Napoleon III waren al lang verbroken. Misschien had een verbond tusschen Frankrijk en Engeland, als twee gelijken en met gelijke beginsels van handel en politiek, de verandering kunnen voorkomen die voor Europa naderde; maar het was zelfs al bij het leven van den Prins-gemaal gebleken hoe broos de betrekkingen met Napoleon III waren.

Het jaar 1870 bracht de nieuwe wereldmachten op het tooneel, - Duitschland en Rusland, - die Engelands wereldstelling en wereldmarkt bedreigden. Tegelijkertijd ongeveer traden met Gladstone de krachtige burgerelementen uit het bestuur van het land.

De eerste jaren na 1870 zijn het keerpunt.

En Victoria liet zich verblinden door den *faiseur* Disraëli met den schijn van een imperiale macht in Azië, juist op 't oogenblik dat de koloniale politiek in Engeland van haar pit en kracht verloor.

Maar eerst 1890 heeft getoond hoezeer en waarom Engeland achteruitging.

Zijn stelling in de wereld berust op zijn verzameld en bespaard

kapitaal. Wie het goud bezit, heeft de macht, omdat wie het goud kan commandeeren, de gebeurtenissen meester blijft.

Lang had dus Engeland door zijn overwicht van geld voor zichzelf de gevolgen van den achteruitgang in zijn landbouw en zijn industrie kunnen verbergen; maar van 1890 af heeft het zijn kapitaal zien verminderen en zijn heerschappij over de geldmarkt zien dalen.

De oorlog met de Transvaal is zeker niet iets toevalligs voor Engeland geweest; de zucht voor zijn eigen behoud dreef het tot een vermeestering der goudmijnen van Zuid-Afrika als vergoeding voor wat van dag tot dag te loor ging.

En diezelfde oorlog zal nu het blok worden, waarover Engelands geldmacht struikelt.

Anderen staan gereed in het westen en oosten om wereldmacht en geldmacht naar zich toe te trekken.

Wat heeft de kroon, gedurende deze laatste dertig jaren, in Engeland gedaan om het land voor te lichten en tot zelfbewustzijn te brengen?

Een kracht, temperend en hervormend, voorziend en leerend, is van het koningschap niet uitgegaan.

De bewegingen in het land stonden buiten zijn sfeer. En wat vraagt nu de ebbe van de nationale energie en van het politieke instinct naar dood of leven van een ouderwetsche dame, die in de eerste plaats grootmoeder was, en die bovendien regeerde.

Haar scheiden maakt geen nieuw bedrijf in de geschiedenis. Het zijn thans onpersoonlijke machten die de insnijding der perioden van de Engelsche historie teweeg brengen.

Langs de wegen.

Van vroeg in den morgen, als 't nog vol donker was in den stal, begonnen de peerden te kletsen en te slaan met de hoeven tegen 't berdelen beschot van hun sliet.

Op 't geruchte sprong Jan uit zijn bed en ontstak de lanteern.

- Ho! druistig volk! hop! Slaat het al voor den drommel! tierde hij.

Hij schepte met de houten maat in de haverkist, en drumde tusschen de peerden en de weeg en goot de haver stroelend in de kribben.

- Daar, knabbel nu gerust en laat me nog wat slapen.

Hij blies het licht uit en legde zich boven op zijn bed, daarbinst de peerden hun droge haver tusschen de tanden knospten.

Jan verdoolde tusschen waken en slapen, lag met de handen onder zijn hoofd en hoorde alleen 't ongeduur der peerdspooten en 't malen van hun eten en 't luide asemjagen; elders was de zware nachtstilte rond het hof en waar zijn oogen keken was de duisternis overal. Daarom draaide hij zich naar den muur en dan voelde hij weer een verdrietigheid, een misnoegen bij zijn eerste, nuchter overdenken. De boer had gister een peerd verkocht, - de brave Djole - en Jan:

- Een ouder die zijn kind verliest en kan niet slapen, daaraf, dacht hij. En waarom moest hij dat peerd verkoopen?

Hij lag daarop te razen in zijn eigen en te gissen waar zijn brave beest nu mocht naartoe zijn. Als hij dacht: wat het zijn levensdagen nog mocht tegenkomen, en afzien - voelde

hij 't medelijden en de spijt zoo danig opkomen dat hij er zelf beschaamd over wierd en uit eigen koppigheid moest duwen en steken om niet luide uit te snikken.

- Alla, jongen, troostte hij zich, een peerd is een peerd, maar 't paaien ging niet en hij wist zelf te goed wat een peerd al is, en Djole toen nog bezonder! Hij was daar, door den langen tijd zoo aan- en meegegroeid, en nu bij dat scheiden was 't hem: lijk 't aftrekken van een eigen arm of been. Daarbij 't ongemak van te leeren kennen die vreemde ruin, die als een indringer daar stond, donker in dien zelfden sliet waar Djole twintig jaar geleefd had.

- Meent-ge, 't zijn schrikkelijke dingen zoo'n verandering in de gewoonte van gelijke levensdagen! Jan verlangde naar de klaarte van buiten om zijn nieuw peerd te zien, maar hij wilde ook wel dat 't lange donker bleef om zijn nieuw peerd niet te zien. - ‘'t Is een oude soldaat, Jan, had de boer gister gezegd, hij heeft knopen in den steert!’ en dan zag hij nog beeldelijk den ruin met hoog uitgerokken hals, den dam opterden en schuw rondkijkend, in den stal komen.

- Hei, rosse, hop!

Daar stonden ze weer malkaar te bijten al over don slietrand, en de ruin was aan 't klaveren met de voorpooten in zijn kribbe.

Seva, die al jaren zoo gerust nevens Djole stond - 't zal u varen, jong, met uwen druistigen makker. Maar Jan besloot hem wel zijn kwade manieren af te leggen.

- Hij hinnikt en trappelt als een bezetene! wat moet-je wel hebben, oude soldaat? we zijn hier al dat gedruisch niet gewend in den stal! Jan lag zich te keeren in zijn stroo en grommelde alsaan maar zijn mistevredenheid uit, in afwachting van den dag.

't Ongemak van die verandering kreeg hij uit den kop niet; hij voelde een deernis als bij 't verlies van een genegen vriendschap, met onrust of 't den verlorene wel of kwalijk mocht vergaan en medelijden, omdat zijn Djole heur nood niet klagen of heur goed recht verweren kon. - Ze is stommelings van 't hof gegaan, dacht hij, zonder misbaar en de peerden hebben waarachtig malkander bekeken lijk menschen die hun broêr voor altijd zien heen gaan.

Hij zocht om nog wat te slapen, omdat zijn eigen gedachten hem verveelden en eindelijk kon hij 't daar niet meer uithouden. Van eer iemand nog waagde op de werf, zoo gauw de eerste blauwe helderheid kwam krieken tusschen de ijzeren staven van 't hooge venster, was hij al voor goed te beene. Hij wierp de staldeuren open, gooide vlijtig de groote hooibundels in 't rosteel, ging buiten water putten, mengde 't drinken en goot de kribben vol. Altijd al koutend in zijn eigen.

- Toe, Miete, haast u anders verliest ge uw deel! De ruin staat scherp van honger. - Wie-weet, kreegt ge van 's leven uw volle bekomste, kerel, hier kunt ge, als ge braaf zijt, wat vleesch aan de ribben kweeken, maar braaf zijn, hoor!

Hij vleide met de hand over den ruin zijn lanken en zoo gauw scherrelde 't peerd wantrouwig de pooten bezijden uit, hief den kop en hinnikte schuw.

- Hola, kwade knepen, kerel; zal u wel leeren gedoezig zijn. Maar, hoe gaan we dien vreemdeling heeten? Jan overpeinsde al de peerdennamen uit heel zijn geheugen: Sarie, Wieten, Ko, neen, dat allemaal niet .... Djole? - Neen, dan peins ik altijd op de oude blauwe, en uw oogen staan daar te weerlichtachtig voor, kerel. - Wat meent de boer nu van me zulke kwade rossen in den vuist te steken; 't peerd is bedorven door een slechten knecht, en leer dat nu manieren! en leer dat nu tem, he jongen! Me bravigheid zullen we beginnen, Bruin. Ja, Bruin, we zullen u maar Bruin heeten, Bruin, Bruin, Bruin, herhaalde Jan veel keeren om den vreemden naam gewend te worden.

De dag kwam met grijsblauw de blank van de zwarte slietberdels lichten en de zwaarronde en bonkige schonken der achterlijven van de peerden. De verschheid van den wind woei dweersch door de warmte en zweet- en mestreuk van 't eene door 't andere deurgat in en uit.

- Geen leelijk peerd toch, en Jan streelde 't over den steert, opwaarts, en langs de billen beneden naar de pooten. Flink, stevig! De boer mag er voor uitgaan. Jan ging achteruit in 't deurgat zijn Bruin op een afstand bezien; dan keek hij buiten in de lucht naar 't weer.

Achter de melkwitte mist kwamen de gekalkte muren van

huis en hoving bloot en de boomen in den bilk staken zwart hun knobbelige oude takken in de grijze lucht. De huiskave rookte en de wind blies uit 't oosten. De hennen kwamen kakelend van den polder gevlogen en liepen verslaafd en haastig rond. Boven op den veurst van de schuur schreeuwde de pauw den nieuwen dag wakker. De koeien loeiden in den stal en overal achter gesloten deuren ging gewoel en geruchte van beesten. De meiden en dochters kwamen buiten; zij waren los aangekleed, zagen slaperig door heur verplakte oogen, bonden 't verwerrelde haar met een wrong vast op het hoofd en zij wieschen zich handen en wezen bij den waterput. Daarmede werden ze plots heel wakker, haar lachende spraak kwam los en met lichten tred de twee geel koperen ketels zwaaiend, stapten zij naar den koestal.

Jan was alweer neerstig bezig bij de peerden en zijn eigen schuifeldeuntje verging in 't bellend gezang van de melkende meiden en 't veelvuldig gesnater, geloei en gesnork van de beesten. Een blijde lach klonk al door de nuchtere morgenlucht. Ineens was heel die bedrijvigheid begonnen, zoo feestelijk en leutig en altijd luider groeiend meê met de komende helderheid en met 't heffen van de zon. 't Gaan en keeren verdubbelde, elk kende zijnen weg en was haastig aan eigen bezigheid. Jan stond nu met opgesloofde mouwen te borstelen en te kammen aan zijn peerden; hij wreef en streek over de glimmige huid, die vet en zuiverder blonk achter elken trek.

- Gij 't eerst, Seva!

Dat was 't gewillige, goedmoedige koepeerd, met muishaarde vel, die geen poot en verroerde zonder vaste oorzaak of dwang, en Jan betroetelde en wreef dat peerd wat meer omdat 't oudste en gewilligste was en de trouwe makker van Djole. - Van als hij, kleine koeier, met de langsteerten omging, stond Seva daar al en 't was met haar dat hij, overpreusch, 't eerst het leizeel houden leerde en met de driewielkar naar 't dorp reed en naar den molen. Hij zag haar geern als zijn eigen zelf.

Miete was de verweeuwde helft van 't schoone koppel blauwe merries, dat nu geschonden was met Djole's uitgang, en Jan troostte haar met goede woorden.

- Wacht, uw pooten nog een borsteling. Hij wist dat ze seffens tot over de hielen in de eerde zou staan op 't land maar ze moesten toch haar recht hebben.

- En gij nu, Baai!

Dat was Miete's veulen, dat hij had helpen ter wereld komen, zien groeien en leeren trekken had, gevochten en gedwongen in zotte jongde en nu gedaagd en gewillig, daar staan zag in kalme gerustheid nevens zijn moeder.

- De boer zal u ook allicht afsteken, makker. Dat ik boer ware, meende Jan en hij peinsde 't andere inwendig. Die koophandel in beesten was hem als eene onnatuurlijke, hertelooze wandaad. Een ongekend peerd moest hij eerst jaren onder handen hebben maar dan werd het hem ook zoo zielseigen als zijn boer en boerin en hun jongens zelf, iets dat hij zonder diep verdriet niet missen kon en langen tijd daarna nog in zijn gedachten bleef.

Bruin borstelde hij wantrouwig en zacht, gedurig sussend met zijn tong om zijn stem gewend te maken. 't Peerd rilde onder zijn handen, streek de ooren bij elk woord dat hij sprak en trappelde onrustig rond.

- Wat hebben ze met u uitgericht om u zoo éenhandig te maken? een dronken knecht heeft u bevloekt en met de zwepe besteld, hé? hier zult ge 't beter hebben kameraad. Kijk maar zoo schuw niet.

Daar stonden ze weer alle vier opgepoetst, hij legde zijn gereedschap in de kist, trok zijn vest aan en zijn klak en ging in de keuken om koffie.

Het zingen hield nog altijd aan in de stallen en de melk ruischte stroelend bij trekken in de ketels.

- Dag Jan, riepen de meiden waar hij voorbij de opene staldeuren ging en hij gromde 't zot, jonge vrouwvolk elk een groet terug.

Eens buiten zijn peerdenstal trok Jan zijn gewoon ernstig wezen aan; zijn lippen nepen vast toe en hij en had ooren noch oogen voor al de zotternij die rond hem spetterde.

Daartusschen leefde hij als ‘den oude van 't hof’ die wilde geacht worden. Hij ging recht zijnen gang, schikte 't alm op zijn plaats, droeg 't gebezigde weer weg, hield zorg van al wat er op de werf lag en leefde eenig in 't luide rumoer bij zijn peerden.
- Wat neukt ons dat jong gedoen,

gromde hij. Daar liet elk hem in vrede omdat ze wisten dat hij kwaad was als hij gestoord werd. Een guitig meisje waagde soms eene lachreden maar dan wist ze ook dadelijk buiten greep te zijn en giechelde heur leute uit ievers achter den hoek van een muur.

Jan ging stil bij tafel zitten, mompelde een ‘goên dag’ aan boer en boerin en gebogen over 't bord at hij traag zijn boterhammen.

- Ge gaat met Seva en den nieuwe de tienhonderd omme werken, beval de boer op slaperigen toon.
- Met Seva en Bruin? hervroeg Jan.
- Ja, met Seva en den nieuwen Ruin.
- Met Bruin.

Hij heeft het peerd al een naam gegeven, meende de boer en hij keek en monkelde verstandelijk naar zijn wijf, en hij wist dat er niets meer aan te anderen viel, daarom besloot hij ook 't nieuwe peerd: Bruin te heeten.

Jan veegde de koffie van zijnen mond en keerde zonder verder spreken naar den stal.

- Hola, kerel, ge zijt de mijne vandaag, we gaan u bezeilen en zien wat bloed ge in 't lijf hebt.

Hij breidelde Seva, legde haar 't jok over den hals en ging hetzelfde doen met Bruin maar daar scherrelde 't beest verweerd de pooten open en drumde den knecht tegen den muur om hem te pletteren. Met veel schoppen tegen 't peerds knoessels kreeg Jan zijn weister weer.

- Ha! kluchtspeler ge zoudt mij alzoo versmachten! we kennen die streken!

Hij herbegon, maar terwijl hij 't jok over den hals reikte streek het paard weer de ooren, hinnikte lijk een snijdende spotlach en kletste de achterhoeven dat de zoldering dreunde.

- 't Ware de eerste keer van mijn leven dat ik een peerd niet kan gareelen, maar ge zijt toch een vinnig ros, meende Jan, hola koes, Bruintje braaf, suste hij, en weer poogde hij 't jok over te hangen. En nu draaide Bruin in één zwong den kop, stak de lippen op en sloeg met de tanden in Jan's hand dat er een stuk afhing gescheurd. In de eerste hitsigheid en door de felle pijn uitzinnig verwoed, schopte Jan met zijn zware kloefen tegen 't peerd

zijnen balg dat 't deunde; 't sprong bezijden, kwetste de heup tegen den slietrand, gilde een scherpen pijnkreet en sloeg dat het geweldig daverde.

- Boer, wat de verdomd hebt ge me voor een peerd besteken, 't heeft den duivel in. Nu eerst zag hij 't bloed van zijn hand druppen en de groote wonde - dien zwaren lap vleesch die er was afgescheurd - en weer kwam de razernij in hem op en hij stampte en sloeg met zijn vuisten overal waar hij vatten kon zoodat het peerd te rillen stond en schoorvoetend achteruit wilde.

Dan stond de boer in de staldeur en vloeken deed hij uit alle macht op Jan.

- Wat, stampt ge mijn peerden kapot, botterik, van mijn hof, uit den stal, leelijkaard!

- Zie, en hij bestastte den schribbel aan 't peerd zijn heupbeen en hij vloekte met nieuwe gramschap: ga van 't hof als ge de peerden komt stampen, oolijke muiker!

Jan duwde de wonde toe, hij stond bleek lijk een laken. Zonder een woord te spreken dubde hij een stonde en als de boerin ook bijkwam, liet hij den vendel vleesch bengelen aan zijne hand, wrong met een krachtigen draai 't gebijt in 's peerds muil, zwaaide 't gareel over den hals en legde de stringen aan. Dan keerde hij zich naar den muur en wond zijn zakdoek aan de gekwetste hand omdat er te veel bloed uit liep.

- Heere, God, zijt ge gekwetst, Jan? Kom in huis, riep de boerin. Ge ziet wel, hij is gebeten, vezelde zij tot den boer, - ge staat daar purper verwoed, waarom koopt ge zulke peerden? en g'en zegt er niets van, als ge 't wist ....

- Moeten daar al meê kunnen omgaan zonder stampen en slaan, grommelde de boer, maar liet zich toch meêtrekken in huis.

Jan zijn haastigheid was al gevallen en 't speet hem dat 't zoo gebeurd was. Hij streelde 't kwade peerd met zijn gave hand zonder spreken en hij wachtte tot zijn eigen gemoed bedaarde en Bruin van den daver en 't verschot ontdaan was.

Nu leidde hij zijn koppel buiten en hing zonder moeite 't zwinkel in de haken, kantelde de ploeg op de sleep en de twee peerden gingen met licht dansenden stap en rinke-

ling van bellen, 't hof af. Bruin rilde nog wat en draaide schuw den kop maar gewillig ging hij toch nevens Seva.

Jan zijn linkere hand pinste en neep geweldig. Hij snoerde onderweg den zakdoek wat nauwer toe om 't bloed te stremmen. Met de rechte mende hij kalm 't gespan. Hij voerde Bruin als handpeerd en deed hem dapper aanzetten door de dreef naar 't land. Over den vuilen eerdeweg en diepe in de morsige wagenslagen keerde hij 't getrek en wendde op een stuk zwarteerde land. Daar kantelde hij den ploeg van de slepe en ....

- Nu zullen we zien wat ge kunt, mijn beestje, grinnikte hij.

Heel den weg en had hij de oogen niet gekeerd van den dansenden rug en den fier knikkenden kop van Bruin; met zeker ingehouden genot had hij zijn weerwraak beleid en eindelijk -: nu houd ik u kerel! de zwarte ploegvoren zullen u wel temmen, en gaan zult ge!

Hij beet zich de onderlip en keek al arglistig op binst dat hij 't zwinkel drie gaten verlegde om Bruin korter in te spannen.

- Juu, jongens, voorwaarts.

Hij spuwde zich in de handen, greep de ploegsteert en spande 't leizeel. De peerden schoorden en trokken vooruit sterk aangezet, Bruin een dubbelen voet achteruit en pijnend om met den kop effen nevens Seva te kunnen.

't Glimmende ploegijzer sneed diep in de eerde, boorde een vore en keerde de vette schellen over in rechte aanhoudende lijn.

Jan zijn ooge mikte daarlangs halftoegenepen en zijn spannende aandacht stuurde met de gewonde hand den ploeg en lonkte om zoo recht mogelijk te werken. En gaan met groote grepen, duwend de zware schoenen op de botsbollige knoestbrokken met de twee achterlijven der peerden vóor zich, altijd gaan den langen weg tenden 't vlakke veld tot aan de beek. Met een kort bevel keerden de peerden om weer te herbeginnen neerewaarts een nieuwe vore nevens de andere. 't Land dat heel den winter toegeslegen gerust had, werd alzoo schel achter schel doorboord en opengebeuld in dapper gaan en keeren.

De bellen rinkelden en verder en leefde er niets in den

vroegen dag. De uitgekomen zon was weer gesmacht en blijven steken in den mist die rondom, laag hing over 't land. 't Twijfellicht liet de dag vertragen; een lange straal brak wel door de nevels en vocht er zijn weg in maar de eerde bleef zwart en somber behangen een boogscheute ver in de ronde alles gedoken in smoor zoodat Jan de naaste huizen niet zag en daar rondliep een langen halven dag lijk in een droom, alleenig op 't land. De zwarte kraaien vlogen lijk grimselbrokken, zwarte sneeuw boven zijn hoofd, scherp schreeuwend en lieten zich in kudde neer-wemelen om te pekken in d'eerde waar 't getrek voorbij was.

Tegen den noen toch gerocht de zon de misten meester en 't werd helder en blij nuchter zomerweer, lijk gister en heel de laatste rei dagen van den laatsten voorjaarstijd. Gestadig, zonder dat hij eens aanmanen moest hadden de peerden getrokken en Bruin, nijdig nevens Seva, schuimde onder de wrijving der lederen riemen en blies zijn sterken asemtocht met fieren moed in twee gulpen door de neusgaten en klutsende lippen.

- De boer heeft een goed peerd gekocht, meende Jan, 't gaat sterk door de eerde.

Hij was de wonde aan zijne hand al vergeten, en hij voelde al meer spijt nu om zijn ruwe handeling en om 't achterleggen dat Bruin met zulke kracht doorstaan had; hij was vol hoop: we zullen met u goed werk maken, 't gaat aan de hand zoo goed en sterker als het beste! en hij verlangde die goede dingen aan den boer te vertellen, t' avond bij den heerd. Als 't noenklokje luidde, spande Jan zijn koppel uit en ze gingen nu dansend goed gezind naar huis. De bellen rinkelden en Jan schuifelde om 't blijde weer en zijn goeden arbeid, een deuntje.

De boerin stond al aan d'hofpoort, met de handen in heur schortezakken uit te zien door de dreef:

- Jan, hoe stelden 't de peerden?
- Goed, boerinne.
- En uwe hand, Jan, ge zijt gekwetst, laat mij ne keer zien, jongen.
- Een schrabbel, 't spreken niet weerd, en hij dook ze in zijn ondervest.

Zij ging voldaan in huis en mompelend om Jan's eenhandige doening.

Hij dreef de peerden op stal, wierp hun eten in de kribbe. Maar eer in huis te gaan doopte hij zijn zakdoek in 't koud water en herwond zijne gekwetste hand omdat zij gloeide lijk vuur.

Hij kwam bij aan de groote tafel zitten op zijn gewone plaats tusschen de knaap en de koeier en at lijk gewoonte, den elleboog nevens zijn schotel rustend, de hand aan zijn hoofd, zonder opzien, ernstig instekend, traag, de groote aardappelstukken op de tanden van zijn vork. De meiden en dochters swatelden ondereen en loechen en gekten met de knapen en jongens. De boer sprak grommelend stil met norsche woorden met Ghiel den ouden werkman, over de zaaite en 't voordeelig weer.

Effenaan iemand zijn bekomste had lieten zij de vorken vallen en gingen een gebed neuzelend naar buiten. De meiden wieschen de schotels. Jan ging in 't deurgat zijn pijp gaan rooken. De werf lag vol zonnelicht en daarin liep de bonte wemeling van hennen en kiekens, pauwen en kalkoenen, dooreen.

Laura, de dochter bracht een schotel pap buiten waar vier, vijf katten kwamen uit lekken.

De honden blaften en liepen in ronde aan hun keten en sprongen op en af hun kot. Z'en zwegen maar als Lotte, de tweede dochter hen elk een kom aardappels en brood voorzette.

Maar als Idalie buitenkwam met heur voorschoot vol tarwe, dan begon 't levende rumoer en de floddering van 't pluimgedierte.

Op heur eerste roepen kwam het al bijgeloopen met snelwiekende vlerken en 't schaterde en 't kikkerde al dat kon, rond het meisje. Met volle hand greep zij in haar voorschoot en wierp de tarwe met ronden zwaai, ruischend uit. De kiekens schormden op onder die zware bui van graantjes die tikkelden op hun vlerken, en de duiven klapperden rond en scharrelden elk pikkend met vlijtige bekslagen, neerstig om veel koorn te krijgen. Andere kwamen te late, draaiden in groote kringen door de lucht en beetten neer waar ze een plaatsje vonden of kwamen op 's meisjes hoofd en schouders zitten en pekten 't eten uit hare handen. Altijd nieuwe handsvollen zwaaide zij uit en loech als de duiven en vogels haar te lastig om de ooren en in 't haar woelden.

Jan lokte snel de rook door zijn pijp en zijn oogen volgden een aandekieken dat verbeten door den grooten hoop, 't koorn van voor zijn bek liet weg pikken. De hoenders vochten en knoterden ondereen; de kalkoen snabbelde, sleepte de vlerken en draaide rond met grootsche aanmatiging om 't al alleen te hebben. De kleine witte hennetjes vluchtten wel voor zijn slagen maar zoo seffens kwamen ze op een andere plaats de verloren graantjes zoeken. Als er niets meer in den voorschoot was en 't op den grond al was weggepikt vertrok elk met zijn kudde verder gaan kezen en hier en daar kraaide een haan rondkijkend op zijn kiekens.

De boerin riep het volk voor den koffie en daarna vertrok elk naar zijn werk. Jan klopte zijn pijp uit op den boord van zijn schoe en ging zijn peerden inspannen. Achter de schuur stoeiden de knapen en meiden achtereen door den boomgaard en deden de kalvers schuw vluchten. Andere vochten met lange persen en tinsten malkaar. De honden blaften losgelaten voor de peerdens pooten en als de rinkelende bellestap van 't hof en elk naar zijn werk was kwam eerst de gewone kalmte en leegheid over de werf.

Jan herlegde zijn zwinkel in 't middengat nu aan de peerden en liet ze gelijkstaps trekken. De ploeg boorde een nieuwe vore en hij mikte weer om ze zoo recht mogelijk nevens de laatste te houden. De zelfde kraaien wemel-wiekten in gelijken zwaai op door de heldere lucht, dreven verder en vielen in zwarte bende op 't versch omploegde land.

De vlakte lag nu wijd uit, omkeerd of vage bij stukken met leege huizekes, wit onder hun stroodaken, en peerden hier en daar die op en neer, den akker overgingen. Menschen ook stonden alleenig en wrochten gebogen met de handspade die ze in en uit de eerde staken en trokken. 't Was heel stil overal, alleen het lutteren van de koperen bellen en kort bevel van een boever op een verre veld. Elk was ernstig aan zijn werk aan 't gaan met groote grepen. Voor Jan keerde de dag zonder weten, lijk de wolken die voortijlden hooge boven zijn hoofd, het lijden van de korte spanne tijds, altijd de zelfde, tusschen uchtend, noen en avond, onveranderlijk als 't leven zelf en al wat hij voelde van gedachten was de pijn in zijne hand, de deugd van 't goed weer en de voldoening van 't nieuwe peerd dat aanlegde om gewillig te

werken nevens 't andere. Het beest kromde fier den hals en ze schoorden alle twee moedig de pooten stampend in den weeken grond, zoodat de damp boven hun rugge rookte. Bruin knabbelde ongeduldig 't ijzeren gebijt om 't snukken van 't leizeel, onvast nog in 't weten hoe zijn meester 't best wilde en hun zware achterlijven drumden soms wrijvend tegeneen als ze gedwongen waren op den oneffen grond de rechte lijn te speuren. Bij elken ommekeer spanden zij met gestadige kracht de stringen en herbegonnen de nieuwe groef alsof 't de eerste was. Jan ook en schafte er niet eens op hoe het stuk minderde of wanneer 't de laatste zou zijn; in zijn hoofd lag de zekerheid van achter dat op een nieuw te herbeginnen en daarna den ploeg te wisselen met de egge en dan de rol: heel en gezamenlijk lag onbewust in 't vooruitzicht al het werk van de dricht en verder van 't ronde jaar, keerend zonder einde.

Averrechts van 't begin, eindde de dag: daar de helderheid van den morgen opkwam steeg nu de deemstering en 't westen hing vol weeke glinstering van roze wolkenbrokkels met stukken glimmend zonnerood. Boven in den hemel bleven de wolken roerloos hangen. Dezelfde mist viel over de verste dingen eerst en 't begon alles trage te verdwijnen tot dat Jan eindelijk omwonden stond in nauwen kring waarachter hij niets meer en verkende dan de zwartigheid waarover zijn voeten liepen en de twee bonkige achterlijven van zijn peerden.

Dan kantelde hij den ploeg op de slepe en hij keerde door den avond naar 't hof. Onderweg ontmoette hij andere knechten die hij verkende aan een vage lijn van hun wezen of den vorm van hun peerden en ze wisselden onder malkaar een korten groet en reden elk zijnen weg. Verder trok een os een sleekende kar vol voeder; een koppel koeien keerden huizewaarts aan een landrol gespannen en tusschen en over dat al viel de onvermijdelijke duisternis van den stillen, ernstigen avond.

Jan trok zijn vest uit als de peerden in stal aangebonden waren, nam een duffel stroo en: - Bruin, g' hebt fel uw beste gedaan, we gaan nu goed uw zweet inwrijven. Hij overging zijn peerden zoodat de huid onder 't stroo weer glimmend en droog kwam.

Miete en Baai kwamen thuis met een karre voeder; hij

hielp ze uitspannen en altijd voort in zijn eigen koutend hing en regelde hij de riemen en gareelen op hun plaats aan de houten tappen onder 't euzie, zorgde voor eten in de rosteelen en mengde hun drinken. Nadat hij een laatsten keer goed alles overzien had en wat te peinzen stond of er niets vergeten was, trok hij de deur toe, stampte d'eerde van zijn schoenen en ging naar de keuken.

De knape en de werkers zaten al bij den heerd te rooken rond den grooten ketel met kokende aardappels. Jan haalde lijnzaad van den zolder en zette een pot water gereed voor de peerden en dan ontstak hij ook een pijp om 't avondeten te verbeiden. Onder de lamp was Laura aan 't naaien en buiten ging het gezang van de meiden in den koestal. De boerin kwam binnen met eene vracht waschgoed en lijk ze 't brood nam om te snijden voor 't volk:

- Zie, Jan, daar is voor u een brief gebracht. En ze haalde 't papier uit een blauw steenen potje van 't kaafberd. Jan zijn wenkbrauwen hieven en zijn oogen keken verwonderd, ongeloovig; zijne hand nam het witte ding en draaide het twee, drie keers om en bezag langs alle kanten de groote letters en den stempel, en dan stak hij hem zonder spreken in den broekzak en rookte gezapig voort zijn pijp. De andere kerels hadden dat bezien en ze waren wel wat ontdaan omdat er geen uitval aan die gebeurtenis en kwam.

- Jan, krijgt ge nu nog brieven in uwen ouden dag? vroeg er een.

- Van een meiske, uit uwe jongheid? scherste een andere. Laura keek benieuwd van heur naaiwerk op, en:

- Jan, wil ik hem lezen? vroeg ze schalksch.

Ze loechen allemaal maar Jan en verpinkte niet en bleef met den elleboog op den knie van zijn overgeslagen been zitten lutten aan zijn pijp en staren op den teen van zijn schoe.

Daarmêe was de klap toch aan den gang.

- Als Jan trouwt 't en is ten minste voor tijd niet, meende de boerin, - maar 'k en peinsde nooit dat 't met brieven zou gaan!

Niemand en wist een woord van een betrekking ievers en ze moesten gissen op goed geluk. Ze noemden drie, vier meiden van andere hoven, maar d' eene was te jong en d' andere verkeerde openbaarlijk met Pier of Sus.

De meiden kwamen binnen en de dochters en 't nieuws werd algauw met elleboogstooten en vezelend vermond. Binst het avondeten waagden zij nog wat spotpraat maar de brief bleef in Jan zijn broekzak zitten en achter 't eten nam hij zijn ketel warm lijnzaad en wenschte elk ende een goên avond. Hij bestelde haastig de peerden, koutte geen woord, betastte nog eens den brief in zijnen zak en stond wat te dubben, besluiteloos. Dan roefelde hij donkerling in zijn koffer, trok zijn zondagsche vest aan en zijn vilten hoed, tastte of 't geldbeugelke in den zak stak en grendelde de staldeur dicht. Hij sloop omzichtig, zonder gerucht langs de schuur, riep ‘koes’ naar den hond en opende 't hekken en liet het zachtjes achter zich toevallen.

's Anderdaags vroeg werd de boer wakker door 't danig stampen van de peerden en als hij ging zien wat er weer haperde, lichtte zijn lanteern in de ledige kribben en op den stroozak in Jan's bed. Hij zocht in de koffer en als hij zag dat de hoed er niet was begon hij maar met de peerden haver te geven.

- Jan is op draai, gromde hij.
- Hebt gij hem geld gegeven? vroeg hij de boerin.
- Zondag heeft hij me tien franks gevraagd.
- Wel, we zijn er, de kerel is gaan drinken, - en dat moet altijd in 't volle werk gebeuren.

De boerin zegde niets maar ze dacht aan 't nieuwe peerd, en 't voorval van dien brief; ze kende Jan beter als heur eigen kinders en ze wist dat 't minste ding hem uit zijn plooi keerde en dat wilde hij altijd verhelpen met drinken.

- Hork, we gaan ermeê gedaan maken, besloot de boer achter een tijd.
- 't Is nu al vijf, zes maanden dat hij zich inhoudt en thuis blijft, verbeterde de boerin. 'k Meende dat hij 't geheel zou verleerd zijn te drinken, - ge kunt Jak met de peerden zenden, boer.
- Ja, met dat kwade ros, de jongen verongelukt eer hij al op het land is.
- En waarom koopt ge zulk kwaad goed, had Jan dien beet in zijn hand niet gekregen, 'k ben 't zeker, hij en zou op geen drank gepeinsd hebben. We kunnen dan het land een dag laten liggen.... of Laura kan zelf naar de markt gaan?
- En gaat uw temme kerel in de eerste vijf dagen thuis

komen! grinnikte de boer. 'k Moet nu wel hier blijven. - Jak, kuisch de peerden, riep hij naar buiten. - Jan is op zwaai, en wees voorzichtig met den nieuwe, hij heeft kwade streken in.

Godweet drinkt de kerel nu geen heele week, gromde de boer in zijn eigen en hij werd kwaad en spijtig om zijne onmacht over dien knecht en over 't schoon weer buiten en de dricht die ging blijven liggen. Als dat volk zoo lang in uw huis woont, meenen ze achternaar boven den boer zijnen kop te groeien, maar 'k zal den vogel wel hebben.

- Heeft hij meer geld nog? vroeg hij.

- Wie weet dat? bah, zeker, hij spaart heel den zomer reeds.

- 't Zal dan wel de ronde uit zijn, zocht de boer om zijn wijf te overtuigen van zijn meening, en zie dat weer, en 't werk alzoo laten; 'k ga mij een nieuwen knecht huren, besloot hij.

- Ja, breng er een slechtere op 't hof, en nu haalde zij in een stormvloed van woorden al de uitpeinselijke gebreken die knechten hebben kunnen, in de zekerheid dat ze was er nooit een nieuwe met rust bij de peerden te kunnen uitdenken.

- Peins toch, boer, een knecht dien men van kindsbeen gekweekt heeft en die u twintig jaren dient, ter trouwe?! En om een paar dagen dat hij uitzet; een andere zal elken zondag naar 't dorp loopen en den maandag half werk doen of in 't geheele geen!

De boer kon het niet uithouden en hij ging grommelend in huis dan weer buiten en spande eindelijk zelf de peerden aan en trok naar 't land om zijn wijf niet meer te hooren. Heel den dag was het ongemak voelbaar in huis; het werkvolk vezelde zoetjes ondereen alsof er iemand ziek was die niet mocht gestoord worden en ze keken vragend naar de boerin die met gesloten lippen heur werk deed. Al de bezigheden moesten herregeld worden omdat er iets niet in den haak was en niemand durfde luide zingen. Elk, die om eenige reden aan 't hofgat kon geraken, keek benieuwd langs de dreef om te zien of Jan nievers te ontwaren was. De boerin zond in den duik een staljongen naar 't dorp om te gaan zoeken in de herbergen. Achter den noen keerde hij weer zonder Jan. In de ‘Blauwe Zwaan’ was hij geweest en in den ‘Hert’ en in de ‘Reisduif’ en van daar voort en wisten zij niet waar Jan belonden was.

Dat leed drie lange dagen. Niemand die nog van den knecht repte. Dien avond merkte de boerin eer ze te bed ging, dat er licht was in den stal. Ze ging nader op de teenen en hoorde werkelijk dat Jan halfluid koutte tegen de peerden.

Er viel een groote last van heur gemoed.

- Jan is ingekomen, zegde zij haastig aan den boer, God zij gedankt.

's Anderdaags kwam de knecht op gewoon uur om koffie in de keuken, beschaamd, zonder opkijken drumde hij in een hoek en slokte haastig zijn boterhammen op. Hij horkte zonder een woord te spreken de barsche bevelen van den boer en vertrok, blijde alzóo buiten te zijn, naar 't werk.

's Noens zegde niemand een woord over Jan's thuiskomen, en 't gewoon leven en de goede gezindheid was met den slag herbegonnen. Jan neukelde wat rond tot ze allen buiten waren en hij de boerin alleen had. Hij draaide en poorde met de hand in den zak verlegen om iets te beginnen dat hij niet aanzetten durfde.

- Hoe is de wonde, Jan? vroeg zij goedig.

- Zal wel in zijn eigen genezen, vrouwe.

- Wil ik er lelieblaadjes opleggen? laat zien is 't diepe gekwetst? Misschien komt er kwaad in.

Hij draaide de verbondene hand weg en haalde met de andere den verfrommeld vuilen brief uit den zak.

- Sofrenie, wilt ge dat lezen voor mij? vroeg hij verlegen, believe 't u. En hij keek verlegen rond of er niemand binnen kwam of luisterde.

Zij keerde den gesloten brief in de hand, zocht dan in den schortezak haren bril, dan las ze 't opschrift van den omslag - de zware letters die met een vette ganzepen slonk geschreven stonden:

Mijnheer Jan Vindeveughel, peerdeknecht bij boer Hoste.

Zij scheurde den omslag en ging bij 't venster om te lezen. Jan wachtte geduldig naar wat ze hem melden zou.

- Lieve Jan.

Ik laat u weten alsdat uw vader sterfziek is en de Pastor hem gister berecht heeft.

Uw broer Ivo en Lowie en Tomas zijn alreeds afgekomen

en zij vragen alsdat ik u zou willen schrijven alsdat gij seffens zoudt naar huis komen omdat zij nu ook het goed en het huis zullen deelen en gij daarbij moet zijn om uw deel.

Ik hoop dat gij seffens zult komen en groet u.

Vina Vandewiele.

Jan bleef de boerin bezien als om te weten wat hij gelooven moest van hetgeen hij gehoord had.

- Wie is dat: Vina Vandewiele? vroeg zij en keek op boven haar brilglazen.
- Ons gebuurwijf; Ivo of Lowie en kunnen niet schrijven.
- G'en hebt geen broêrs meer thuis, Jan?
- Ze zijn alle drie getrouwd.

Zonder nog naar zijnen brief om te zien ging hij de peerden inspannen en vertrok naar 't veld.

's Avonds kwam Jan eten en 't volk bezag hem om te raden wat hij zeggen zou.

Hij zegde niets.

Nog vier dagen wrocht hij zonder te spreken en den zondagmorgen als zijn peerden gekuischt waren, kwam hij op zijn beste gekleed, in de keuken.

- Sofrenie, wilt ge mijn geld geven; 'k ga naar huis.

't Was er nu eigenlijk uit. Die laatste dagen had hij gedurig met die twee dingen gevochten: voortwerken en aan dien brief niet denken, of naar huis gaan, voor goed. - 'k Ga naar huis, 'k ga blijven, zegde hij overhands. Hij had zijn gelegenheid verteld aan de peerden.

- Seva, wat zou ik doen? - Jan zijn vader gaat dood en Jan moet naar huis. - Dat die peerden van een ander konden gekuischt en besteld worden was hem niet peinzelijk. - Maar mijn vader kan dood gaan zonder mij, 'k woon hier nu zoolang, wat zou ik ginder gaan doen?

En van den morgen was het eerst vast in hem komen staan als een gedwongene drijf, iets dat lange, zóo beschikt was: een weg die vóor zich open lag en hij maar leidelijk volgen moest, gehoorzamen zonder te denken nog dat zijn eigen vrijheid er anders over beschikken kon. En dan was hij in de keuken gegaan.

- Moest ge dat zoolang uitstellen, of weet ge dat uw vader gaat wachten van sterven tot ge thuiskomt?! meende de boerin te zeggen, maar ze peinsde in haar eigen: 't is

nog best dat de boer voor een nieuwen knecht gezorgd heeft.

Ze haalde heur kerkboek uit de beste kamer daar 't op de schutbladen geteekend stond wat ze heuren knecht schuldig was.

- In Oogstmaand laatst hebben we effen gerekend, Jan.

Hij knikte. Ze zocht met heur vinger door al die vreemde potloodteekens waarin die rekening gebeeld stond.

- Dan heb ik u een beste klakke gekocht van tien stuivers en twee paar schoenen, een hemd, een wekedaagsche broek, een halsdoek en zondag hebt ge tien franks gekregen.

Jan knikte. Hij keek hoe ze dat in cijferletters samentrok en uitmiek hoeveel hij nog hebben moest. Zij haalde 't geld uit de kamer in een mandeken en Jan raapte het op zonder iets te begrijpen van heel de rekening, blijde dat er zooveel was.

- En als ge wilt kan ik nog eenige dagen blijven tot ge een anderen knecht vindt ....

- 't Zal nu wel hoog tijd zijn, wilt ge uw vader nog in leven vinden, Jan.

- 't Deert mij, Sofrenie, om voort te gaan, 'k was 't hier nu zoo goed gewend. Hij liet zich bij tafel op een stoel vallen en hij voelde: moest ze één woord spreken dat hij zou zeggen ‘'k blijf.’ Maar ze vond het heel natuurlijk dat hij naar huis ging.

- Mij deert het ook, Jan, maar als 't nu alzoo komt, en ze keerde heur wezen naar den heerd. Daar en kwam niemand in de keuken en zij getweeën gingen nu samen gemoedelijk aan 't kouten. Een overgaan den langen tijd dat ze geleefd hadden: als zij trouwde met Boer Hoste en Jan als kleine jongen daar was komen toe gedompeld en zijn eerste werk deed als koeknaap. Al die kinderen had hij zien geboren worden, was er meê groot gegroeid, had hen helpen kweeken, wiegen en spelen, had door zomer en winter gebeuld, altijd den eerste en den laatste, en nu om dat simpel voorval zou hij daar ineens buiten en vreemdeling van den huize zijn.

De boerin vroeg hem wat hij nu doen ging, wat aanvangen? Hij wist er niets van maar hij hoopte dat er daar ook entwat zou open staan om in voort te leven. Dat en verontrustte hem niet. Ze gaf hem raad even aan een kind dat voor 't eerst op vrije voeten de wereld ingaat.

- Jan, bezonderlijk niet meer drinken, jongen, daar zult ge overal slecht mede varen.

Hij stond eindelijk op.

- Jan, ga nu naar de mis en kom t' noen nuchter te huis om te eten.

Hij beloofde 't en ging.

Heel den tijd hield hij de hand in den broekzak met 't geld erin gesloten in 't vast gedacht er geen cent van te verteren. Al de herbergen ging hij voorbij en tegen de makkers sprak hij geen woord.

Bij 't terugkeeren was dat groot hof hem reeds vervreemd; hij bestelde nog zijn peerden maar al wat hij aanraakte was 't ‘zijne’ niet meer; de grond waarover hij ging was hem niet meer huizelijk. Zijn oogen bleven bezien al 't gerief, 't alm, de gareelen, zijn bed, de koffer, 't beeldeke alsof het nieuwe zaken waren die hij voor 't eerst zag. Hij betastte dat alles als dingen op zich zelf, die zoo langen tijd éenheid geweest waren waarin hij ongeschaft mede leefde, gezien en gebruikt had zonder te zien.

Hij kwam mijde in huis en 't scheen dat ze de oogen op hem hielden en ze zwegen zoo stil en 't dacht hem dat Netje, de jongste dochter, geweend had.

De knaap alleen dorst Jan nog aanspreken, die kwam vragen waar zijn huis was, hoe lang hij wel moest gaan om er te zijn en of hij daar ook met de peerden zou werken?

Seffens achter eten liet hij alles liggen en trok naar zijnen stal om alleen bij zijn beesten te zijn. Als hij moede was van zinnen deed hij weer zijn beste kleeren uit en kuischte en wreef Seva en Miete met zorg tot ze blonken. Bruin ook en Baai en hij vleide ze met de hand.

Over 't hof was de algemeene zondagstilte zoo eigen aan dien dag en zoo vreemd aan de gewone luidruchtigheid en gewoel. De hoenders en de duiven hielden zich om de warmte, gekloesterd in het streepken zonne vóor 't wagenhuis. De honden sliepen en de staldeuren waren gesloten. De meiden kwamen in zondagtooisel van haar kamers en gingen welgemoed de armen zwaaiend naar 't dorp. Ze staken in 't voorbijgaan 't hoofd in den stal en riepen ‘vaarwel’ aan Jan en lachend vertrokken ze al snebberend dat 't verre nog hoorbaar was als ze lang weg waren.

In dien eenigen achtermiddag dat Jan altijd te mijmeren zat op zijn koffer en te staren op de toppen van zijn kloefen, kwam Netje heel stil heur hoofdeken steken over de halve deur van den stal. Zij hield den vinger aan de onderlip en heur ronde blauwe oogen keken vol weemoed. Netje was de jongste van de vijf groote dochters en daarom wel wat te lange kind gebleven. 't Was volgroeid bijkans, hoog opgeschoten, met half volmaakte leden in kleeren altijd te kort en te nauw - zag het er half kind uit half meiske: vet en streusch maar slank in heur doening, overdaan met heur overgroeide leden voor den nuchteren kinderzin. De zusters lieten haar nog vrij gewerden en zij zelf gaf toe aan zotte, simpele kindergrillen die heur toch goed afkwamen. Jan nam heur overtijd nog op den schoot om een groot verdriet te sussen en hij tinste en speelde er soms tegen als hij welgezind was. Hij zette haar dan schrijlings hoog op den rug van een peerd en voerde ze soms eene eind mee naar 't land; en als zij hem zelf kwam plagen dreigde hij haar een wribbeling te geven met zijn ruwen kin. Dan stoof zij weg al schruwelend vol vrees voor den raspenden stoppelbaard. Nu stond Netje met kwade oogen te zien, half triestig, half pruilend; zij hief de klink en kwam trage binnen.

- Waarom gaat ge voort, Jan? vroeg zij.

Aan Netje had hij niet eens gedacht en nu voelde hij eerst dat er, buiten de peerden, nog dingen waren die hem hier vasthielden. Netje, en de andere groote deernen met haar gulle genegenheid, dat moest hij nu al vergeten en achterlaten.

- Ge moogt niet voortgaan, ge moet hier blijven, moeder heeft geweend, en Lotte ook en Idalie ... maar 'k mocht het u niet zeggen.

Hij wist op den stond niet wat hij doen moest.

- Gaat ge oprecht vertrekken? vroeg ze weer.

- 'k Moet gaan zien, mijn vader gaat dood, Netje.

- Dan keert ge seffens weer als uw vader dood is?

- Dan moet ik ginder blijven en op vaders land werken.

Netje liet een zwaren zucht, ze tastte onder heur voorschoot en haalde bedeead een gele halsdoek er van onder.

- Daar Jan, da's voor u, van moeder en hier is nog wat van mij - maar niemand toonen, 'k had ze gebreid tegen

vaders feestdag, maar nu is ze voor u. Zij reikte hem een zijden tabakbeurs met perels bewrocht.

Jan hield dat allebei in handen en dan keken ze malkaar in de oogen zonder te weten wat te zeggen en beschaamd van hun eigen doening.

- Jan, wilt ge me nu een baardeke geven? vroeg het meiske plots glimlachend den knecht beziend.

Dan greep hij Netje in zijn lange armen en wreef zijn ruwhaarden kin van weerskanten over 't kind zijn wangen. Hij liet het los als 't begon te schreeuwen. Dan stond het een wijle gloeiend rood van de wribbeling, schudde de lange blonde lokken rond zijn wezen en liep ineens, luid schetterlachend in huis.

Dat was Jan een uiterste voldoening geweest zoo onverwacht en lange nog zat hij te monkelen in zijn eigen om de goede herinnering. Hij schudde den halsdoek open op de knieën, vouwde hem weer toe en legde hem dan zorgelijk nevens de tabakbeurs op de bank boven zijn bed.

Tegen den avond kwamen knechten en meiden tehuis, nu en dan; en wat later liepen ze reeds herkleed, vlijtig en zingend, rond aan 't werk.

Dan kwam er een vreemdeling op 't hof met een pakje onder den arm. De honden basten verwoed en sprongen rond hun kot. Hij zegde aan de boerin:

- De baas heeft me naar hier gezonden omdat ge een peerdenknecht vandoen hebt.

Zij bezag hem goed van onder tot boven, aarzelde wat en hiet hem dan binnen te komen.

De kerel zette zich verlegen langs den muur en wierp zijn pakje onder den stoel waarop hij zat.

- Da's de nienwe knecht! vezelden de dochters onder malkaar en de meiden lonkten en glimlachten slim als ze hem goed gezien hadden. Zij zonden d'andere met een uitgezochte reden in de keuken om te gaan kijken hoe hij er uitzag en die kwamen dan lachend naar buiten om zijn vlassen haar, zijn groote neus en zijn eendlijke handen en zijn schele oogen.

De boer kwam thuis en groette, maar eer hij van de huur kon beginnen verzelde de boerin hem al tegen:

- Wat neemt ge nu in huis? Hij bevalt me niet.

- Zal wel beteren, hij is nog vreemd. Boer Veroken zegt dat 't een beste jongen is, hij heeft hem twee jaar in huis gehad.

Als ze driemaal om Jan geroepen hadden voor 't avondeten, kwam hij nog niet; later deed hij zeggen aan den staljongen: geen honger te hebben.

Aan de groote tafel waren aller oogen op den nieuwen knecht.

- 'k En zal hem niet veel mooie woorden geven, den wittekop, vezelde eene meid.

- Zet u maar hij, noodde de boerin vriendelijk. Hij trok de handen uit de broekzakken en sleepte zijn stoel bij eene opene plaats aan tafel. Hij draaide de oogen nog rond naar de tinnen pateelen aan 't kaafberd en naar de balke.

- Doe maar lijk thuis, ge moet honger hebben. Maar hoe is uw naam, kameraad?

- Pinte.

De meiden en 't volk schetterden van lachen bij dien vreemden naam.

- Leander Pinte, herzei de jongen die schaamterood en verlegen zat.

- Moet er niet in verschieten, dat worden ze wel gewend, dat zot volk.

Het lachen duurde heel den avond. Dat vreemde hoofd met dat wit stekelhaar en die muts daar diep over getrokken en die wipneus en wijden mond konden ze niet bezien zonder uit te proesten.

De boerin stelde hem altijd nieuwe vragen en in korte antwoorden kregen ze te weten dat hij drie jaren gediend had en meestal met ossen werkte en nu blijde was van peerden onder handen te hebben.

- Zou hij vertelsels kennen? vroeg Netje in 't stille aan heur zuster.

- Lander, ge zult voor dezen nacht moeten bij Jan slapen. Laura, neem de lantaarn en toon den weg.

De dochter ontstak licht en leidde den nieuwen knecht naar den stal.

- Zie Jan, hier is de nieuwe boever, is er plaats in uw bed?

- Genoeg voor twee, meende Jan.

- We gaan er maar onder, newaar kameraad; de peerden zijn besteld.

Jan bezag den vreemden kerel en ze kropen donkerling te bed over dat 't ging.

- 't Is hier leutig volk? begon hij aan Jan te vragen.

Maar Jan deed hem breed uiteen: den naam van de peerden, hun gaven, hoe elk moest behandeld worden, hunne gewoonten, hoe hij ze eten gaf en werken liet; dat werd eene lange woordenreeks die hij traag uitpraatte al staren naar de donkere zoldering en gedrumd tegen 't lijf van zijn onbekenden opvolger. De peerden stampten op hun stroo, wreven 't lijf tegen de planken van 't sliet, trokken de keten door den ring en herknabbelden gezapig de haver. Nu en dan blies er een met geweld den asem door de neusgaten als een luiden zucht.

- Seva is braaf lijk een koe, vervolgde hij, Miete kan wel wat pertig zijn maar ingoed is ze en Bruin - maar hij zweeg het kwaad dat hij ervan meende te zeggen: hij mocht het beest nog tergen daarom en hij moet het maar zelf ondervinden, dacht hij. Dan vertelde Lander nieuwe histories van de peerden, de ossen en 't werk uit Verokens stal waar hij gediend had, maar Jan draaide zich naar den muur, trok 't deksel over den kop en antwoordde niet meer.

't Was nog nacht als de lanteern weeral brandde en Jan al wakker te beene stond. Hij wilde voor een laatsten keer toonen hoe hij zijn werk deed. Binst dat de knecht elders bezig was nam hij een peerd bij den muil en dreelde zijn wang tegen den snuit voor 't afscheid. Hij overvleide ze allen nog met de hand, speelde met de vingers tusschen de haren van hun rijke manen en kwam eindelijk zijn kleeren knopen in zijn zakdoek. Hij bond zijn kloefen aan een snoer en hing ze aan den stok.

- Zoo jongen, geluk met de peerden.

- Jan, de goede reis.

Hij was te wege weg zonder nog naar iemand om te zien maar de boerin was al op en riep hem in huis.

- Neen, neen alzoo niet voortgaan. Laat me eerst uw hand zien.

Ze stond half aangekleed in de donkere keuken bij 't nachtlampke en Jan hield haar de gekwetste hand uitgesteken en liet gewillig de wonde kuischen en beleggen met olie en lelieblaadjes en overwinden met een versche schroo lijnwaad.

- Daar, dat is nu in orde, en dàt hier is voor uw drinkgeld, en dat moet ge ook nog medenemen voor onder den weg.

Jan stak zonder kijken 't geld in zijn broekzak en bond de dubbele snede brood en 't zwijnsvleesch bij zijn kleeren, in den zakdoek.

- Houd u deftig, jongen, en de goede reis, en als ge in nood zijt, de deuren staan hier open.

Ze voelde de woorden in haar keel blijven steken, nu het op scheiden kwam.

- Heere God, hij was als kind van den huize, meende zij. Jan en kon ook niet meer:

- Danke, stamelde hij, mijn wenschen aan den boer, en aan Laura en aan Tieldeke en aan Idalie, en Lotte en aan d'andere en aan Netje ....

Ze kwam meê tot bij de deur en daar hoorde Jan verschillige meisjesstemmen dooreen van boven roepen langs de trap.

- Goê reize, Jan, goê reize, wel thuis! ....

Hij vertrok haastig door de donkere dreef in den vroegen maartschen morgen. De nattigheid kletste in druppels van de naakte boomtakken door den dikken smoor.

Jan zijn eenige begeerte was nu zoo gauw mogelijk eer 't helder werd, zoo ver mogelijk weg te zijn. Eene angst voelde hij om al die gekende dingen rond zich niet te zien, het land, de boomen, de huizen, of vrees was 't dat die dingen, of een kennis, hem zelf zouden zien nu hij, als een vluchteling, de streek verlatende was. Hij wist niet hoever hij gaan moest of wanneer hij zou aankomen of en dacht aan wat hij thuis zou vinden, maar verbijsterd, overdaan was hij van den slag die hij nu eerst voelde omdat hij uit den gewonen gang van zijn leven liep.

- Vandage komt die knecht hier met de peerden voorbij, dacht hij en er kwam bij die herinnering een sterke afgunst in hem op en een razende nijd. De komende lente, 't ommeploegen, de bezigheid die 't keeren van elk jaargetijde medebrengt, had hij altijd onbewust in zich voelen medeleven als 't alm zelf dat hij verwisselde in 't verschillend en veranderend werk - als een gewone noodzakelijkheid lijk de warmte, de blaren en de algemeene groei die ongevraagd en altijd van zelf en op tijd voorkomt - daar was hij nn ineens

buitengegooid als eene onnuttigheid! Jan die zoo vast zijn alledaagsche wegen gewend was te gaan, liep nu, plots ontredderd, als een simpelaar die staat voor een ongekende ijlte. Hij kon 't zich zelf niet uitmaken dat al die dingen, het land rondom, nu zoo onverschillig waren als voor een wandelaar. Hij voelde deernis en angst voor den zomer die komen ging zonder dat hij met zijn peerden de dricht had gedaan.

Hij ging zoo dapper zijn beenen wilden, over 't dorp, de straat uit door nieuwe velden. De huizen die hij halveling in de donkerte zag, waren nog gesloten en al de menschen in slaap. Met 't morgengrauwen kwamen de wolken bloot, de groote donkere gevaarten die met lauwen wind door den nuchteren hemel dreven. Er waaide een vochtige asem van den nawinter in deugdoende dooiweer, een maartsche heerlijkheid achter dien dooden vorst en koude waardoor heel de belofte van de nakende lente en de lange dagen gevoeld werden.

Toen hij zijn pakje van d'eene schouder op d'andere gooide schoot hem plots het spijtig gedacht te binnen aan Netjes halsdoek en tabakbeurs.

- Ik heb ze laten liggen op de bank boven mijn bed! Hij stond stil ... maar neen hij kon niet terugkeeren! 't Gedacht aan dat meiske miek hem droevig. Die halsdoek en 't andere belangden hem niet, maar: ze zal meenen dat 't mij onverschillig was en 't meedragen niet weerd, dacht hij. 't Was zoo goed gegund! Een oogenblik meende hij toch, - had hij dievelinge kunnen in den stal dringen binst dat 't donker was nog en ermee wegvluchten ... maar de dag kwam zoo dapper - neen. En hij stapte weer aan en wenschte dien halsdoek en die beurs honderdduizend uren ver.

De eindelooze weg liep naar 't geheime zuiden, naar de streek die hij sedert zijn kindsheid niet meer zag. De boomen kwamen van weerskanten uit de duisternis langs de bane staan, wat verder de molens, de huizen en trage wijdde de klaartekring meer en meer open en tegen 't rozig oosten stonden de dingen zwart en eendlijk. Jan kwam in de blakke streek omzet met blauw in vage neveling. De doode eenigheid overweldigde hem, al die vlakke stukken zwarte eerde zonder einde, zoodat een onwil en droevigheid hem overvielen. Zijne hand telde zonder 't te weten de zilver-

munt in zijnen zak. Vóor eene herberg kreeg hij plots goesting om daarin te gaan en bier te drinken, veel bier en alles te vergeten en niets meer te zien; hij zocht onwillens naar entwat, moest iets hebben: een oversprong die al 't nu gebeurende ineens overschreed en hem liet onbekommerd als een trekpeerd over 't land gaan. Hij luisterde, en als hij stemmen hoorde van gasten die nog zondagavond vierden, ging hij verder.

De straat lag in lichten neerloop vooruit en verder in 't mistige klom ze zacht weer op als een bleeke streep tusschen de dubbele boomenlijn. Achter zich hoorde hij eene voermanskar op de steenen dokkeren en bezijds waren er ook al peerden en menschen aan 't werk. Hij zag de knechten die neerstig, zonder opzien achter hunnen ploeg schreden en voelde zich voor 't eerst in zijn leven daarbij als wekedaagsche wandelaar, leegloopen, verdoold achter een bane zonder reden of uitkomst.

't Was een zware mosselwagen die hem achterhaalde en voorbij reed: 't getrek hotste traag over de steenen, het kloeke peerd in de sterke tramen en de vent daarnevens djoezelend heel vervaakt.

Jan zocht rond om de kerktorens in de verte te verkennen, maar die dorpen wist hij enkel bij naam om ze nooit gezien te hebben. Hij rekende uit hoeveel uren hij nog te gaan had en trachtte zich de doening en de dingen van zijn dorp in 't geheugen te brengen. Dat zat in oude beelden in zijn kop gedoken en traag aan kwam het, met oude gebeurtenissen uit zijn jongde - de plaats waar ze geschied waren - weer boven; hij zag de straat, de toren, zijn huis en zijn vader ... die nu ziek was. - Zou hij nog leven? 't scheen hem zoo'n danig langen tijd sedert de ontvangst van dien brief dat hij meende voorzeker alles zou gedaan en voorbij zijn en nu kreeg hij eerst oprecht verlangen om thuis te geraken en dien ouden man die zijn vader was, nog te zien in leven. 't Was helder en volle dag en noene en de beweging was gekomen buiten zonder dat hij er op schafte. Hij ging voorbij de goede gezellig uitziende, oude afspanningen met haar gulle, uitnoodigende uithangborden achter gedaagde linden en versleten steendammen door 't slepen en staan van voermanswagens en reizigers - zonder trek te gevoelen om

binnen te gaan en wat verder zette hij zich op een arduinen paalsteen, ontknoopte zijn pak en at daar zijn vleesch en zijn brood. Hij keek rond of hem niemand zag en dan dronk hij water uit de gracht dat hij schepte met de handen.

De weg klom nu werkelijk en als Jan op de hoogte kwam ontwaarde hij plots de nieuwe streek. 't Lag daar als eene verschijning open vóor zich in de milde klaarte: wijd en zijd deinde de vlakte uit in heuveling met licht jong groen allerhande en blauw op de hoogten heel den gezichteinder rond. Geen zwarte eerde meer noch doode, eentonige meerschen; de grond lag blond in reuzelende mulling, grijsrood bij strepen en geluw zavelachtig en de vruchten veel groener, sterk geteekend. 't Was als de openbaring uit een ouden droom, iets dat hij nog gezien had maar door den langen tijd heel was vergeten gerocht. Zie de huizekes stonden daarin verzaaid met witten blank op de nette gevels allen met den openen naar 't oosten gekeerd, lonkend de kleine ruitjes onder de breede euzing. Hij voelde zich heel verhemd en voldaan, zoo onverwacht in dat nieuwe landschap en hij ging met heftigen stap. De kerktorens schoten hier slanker op. De grijze populiers uit 't noorden waren hier niet te zien, 't was 't jonge hout lichtgroenend van 't fijngekerteld olmen takkewerk op rilde schachten en hier en daar een gedaagde linde, aartsouderlijk breed en statig. De molens stonden hier licht, op houten balken gebouwd lijk huizekes op een verhoog gezet daaraan de fijne zeilen neerstig draaiden. Een groote hoeve stond donker langs den weg, hoog met schichtige, scherpe stroodaken, vierkantig toegebouwd als een versterkt gedoen en ver, al waar hij de oogen keerde op de hoogten of leege langs de hellingen, klaar te blinken, lagen de dorpen kleurvlekkend open en de warme nanoen-zon streepte daar scheuns haar milde licht over tot ginder op 't wasig-blauwe sperrebosch die op de heuvels, den hemel van de eerde lijnde.

Jan stapte door al werden zijn beenen lam en hij zocht al rond om te weten of al die nieuwigheden geen oude kennissen waren. Hij knikte goên dag naar de menschen op 't land en de klank van hun stem, de draai van hun taal ging hem blij, als iets van zijn oud-eigen, in de ooren.

Achter een nieuwe heuveling verkende hij al de torens en

hij noemde de dorpen bij hunnen naam. Dien ouden boom had hij gezien als hij 't land verliet en de oude afspanningen met hun halfvergane uithangborden, had hij dikwijls bezocht, aan vaders hand.

- Nievers binnen gaan, besloot hij, niet drinken! Hij wilde vooreerst naar huis, vrienden zien, en hij beeldde zich nu goed als een duidelijkheid in van seffens zijn broers te vinden staan rond vaders bed, daar de oude sukkelaar te wachten lag tot zijn jongste zoon daar was, om te sterven.

En Vina, en Schorre al de gebuurs zag hij verbeeldelijk rondloopen, en de pastor, allemaal bezig met vaders uitgang. Al die menschen waren zoo lang uit zijn gedacht dat hij moeilijk geloofde ze nog bestaande weer te vinden. Hij schafte niet meer op zijn vermoeienis en 't eenig landloopen; hij voelde zich hier goed omgeven en nu lag al 't verdriet en de spijt van 't afscheiden ginder, wat vergeten en mistte stillaan uit als iets dat heel ver is en lang geleden. Heere-God daar in 't meerselke lag de beek waar hij zoo dikwijls gespeeld en geswanseld had met andere jongens van zijn leeftijd. Elk huizeke hier stond vast herkennelijk in zijnen geest nog, om het duizende keeren met zijn lijf bewreven te hebben, 't waren als deelkes van een groot geheel dat hem zielseigen was en huiselijk. Daar achter 't wilgen bosselke stond het oud Kasteel waar 't dan spookte; de steenen brug over de wal was heel vermolmd en vergaan. Ja, daar stond nog het groot houten kruisbeeld onder de drie linden. Hoe was 't godsmogelijk al die dingen zoo te vergeten en teenemaal te laten uit het gedacht gaan?! Het groot houten kruis met den eendlijken, steenen Kristus heel beplakt en besmeurd met bloedverw. Hij had altijd nog hetzelfde uitzicht: een akelige oude man die lange dood is en daar hangt, àl bloed en vuiligheid. 't Engelke stond daar ook nog, pieternaakt en kouderig op zijn doorzakte beentjes, met éen vleugel en ving het versteven straalken herte-bloed langs een ijzeren roede in zijn houten schaalken. Al die dingen schenen hem, als jongen, veel grooter toen, veel mooier en net maar 't verheugde hem dat al weer te zien. 't Was hier zoo goed in dat omhein van beukenhaag bij dat parkje fijne bloemplantjes en hij zette zich neer op de houten knielbank en bleef staren op de halfverwischte letters van den ijzeren offerblok.

Heel de teekening en ligging van de straat en de huizen daarlangs wist hij van buiten er op voorhand kon hij gissen wat hij ging ontmoeten. Dat was hem de geruststellende uitkomst van zijn reis, de goede toeval waar hij zich weer van-straat voelde met iets daarachter dat voor hem was gereed gemaakt.

De avond viel daar nu over, de trage deemstering, eene dagdood in 't nersche voorjaar en, onthutst door die eenige groote gebeurtenis, zat hij daar onbewust te vergelijken die lange éentonige bane van 't noorden naar hier, aan 't onafgebroken lange levenseind dàar bij den boer en in éen schok veranderd; en 't nieuwe dat hij nu als uit een bekende maar verdoolde oudheid weerzag, geleek aan den man die op het bankje te zinnen zat, de verouderde man met zijn lange beenen en hoekige leden, zijn gekapte kaakbeenderen onder het bruine gereuveld vel van zijn wezen, de man die hij nog ievers gezien had en die hij zelf was.

Het was een avond lijk hij er nog meer meende beleefd te hebben hier in 't dorp - ze geleken hem hier onveranderd altijd dezelfde - overtijd als hij zijn vader voor de deur zag zitten rooken en Jantje met andere jongens speelde in 't zand. Dat was nu een weerkeersel, iets dat hier ter plaatse in zijn afwezigheid gelijk gebleven was, maar daar hing een wasem over van verledenheid en zinsbedrog zoo meende hij dat, als hij opstond en verder en nader keek, het al lijk doode asschebeelden zou vergaan.

En verder vond hij de huizekes in de dorpstraat zoo goed aaneengereekt staan in hunne grillige uit- en insprongen; zoo vriendelijk de nette, veelkleurige geveltjes met bontverwige vensterblinden en dobbele deuren die met trappen neerewaarts binnenleidden. 't Winkelke, de smis, de pastorij achter de boomen - daar en was niets aan geanderd of verdaan. Maar daartusschen voelde hij zich toch de vreemdeling, de nieuw aangekomene; de menschen bezagen hem en hij verkende ze niet. De jongens van toen moesten nu groote menschen geworden zijn en de kudde bemels die evenals altijd op den kerkdorpel speelden, waren andere uit een nieuwen kweek. Hij ging altijd rondkijkend voort, 't dorp uit en zoekend nu waar hij zijn huis zou vinden. Ja, daar woonde Busscher, de kloefkapper eertijds, en daar stond Ghijsels molen nog, even oud en scheef en daar in

de verte, de gekende dakenlijnen van Vorsters hofstede, daarachter de lage veldvlakte met Vina's gevelken alleen ... en vaders huis, wat verder.

Zijn herte klopte van plotse beroerte. Zijn beenen waren moe, hij voelde honger maar nu op 't oogenblik was zijn éenige verwachting en verlangen: te weten wat er daarachter die kennelijke muren voor hem beschoren en te zien zou zijn. In zijn gemoed lagen de goede welkomgroeten van Ivo en Lowie en Tomas die hij meende, evenals hij overgekomen, daar te vinden bij vader. Dan weer, omdat het huizeke zoo levenloos alleene stond zonder beweging, omgeven met avonddeemster, meende hij dat alle leven daar lange al uit was en de muren en 't dak alleen het schijnsel van bewoonbaarheid als een bedrog voor hem tegen de lucht teekenden. De vensters gaapten zwart, zonder vensterluiken of gordijnen en de deur sloot hem al wat hij seffens weten zou.

-'k Ben er, zuchtte hij met ontlasting. De deuren van schuur en stalling stonden open en daarachter was donkere ijlte zonder eenige beweging, - de messing was leeg gevoerd, de kaaf rookte niet. Haastig, met ingehouden ongeduld stapte hij vóor 't venster zonder te durven inkijken en zijne hand greep den ring aan de deur.

't IJzeren geruchte van de klink galmde vreemd en de deur weerstond aan den krachtigen stoot.

- Z' is gesloten.

Zijn eerste beweging na 't onverwachtte verschot was rondkijken of niemand hem zag staan. Hij wrong de klink een tweede maal en nu was het eerst duidelijk: hij stond buiten voor het doode huis als een vreemde indringer, beschaamd van gezien te worden. Hij liet zijn pak van den schouder vallen en keek willoos over het wijde avondland. Heel de wereld was voor hem uitgestorven en 't eenige huizelijke waarvoor hij van zoover kwam afgereisd was nu ook vergaan en te zoeken.

- 't Is hier uit, zuchtte hij. De verwachting van vader en broers hier samen te vinden gekte hem als een gedroomd zinsbedrog, als eene zotte onmogelijkheid.

- Vader is dood, lange dood misschien! en een leed voelde hij bij dat gedacht; een weemoed die hij vroeger nooit kende overviel hem, een angstige spijt die als een

misdaad van verzuim hem knaagde en verweet; en Jan stond daar als de schamele eenling, verlaten, die nievers meer tezoeken heeft om onder dak of bij magen binnen te komen.

En de lamheid van de reis hing in zijn beenen met drang om toch ievers te rusten te vinden. Hij ging langs achter; daar ook was de deur gesloten. Hij stak zijn hoofd tegen de vensters en niets en zag hij tenzij avond en donkerte in huis. Hij proefde 't raam op te schuiven maar 't ging niet.

En toch wilde, moest hij bescheid weten - dat stond hier al zoo stom voor hem en te grijpen toch zonder er aan te kunnen, zoo tergend omdat elk zierken nieuws een kostelijkheid was. Hij wierp zijn pak in den open stal en ging recht naar 't huizeke dat vlak in de nabijheid daar ook alleene stond. Hij twijfelde al onderweg of ze daar ook niet zouden uitgestorven zijn ... of was alles wat hij kende sedert zijn heimgaan, gesloten en dood. Een lang, mager vrouwmensch, gebogen onder den last van een armvol geitenvoeder kwam van bachten den gevel en keek verwonderd naar den vreemdeling in den avond.

't Was Vina, altijd dezelfde Vina nog, maar danig verouderd, vermagerd, gesmald, gebogen maar 't zelfde wezen en uitzicht. Hij verkende haar met den eersten oogslag en die verschijning deed hem zoo overwachte deugd en ongekend genoegen.

- Vina!

Ze keek altijd vreemd, vorschend, half mijde of bevreesd voor den onbekenden man; maar als heur oogen van nauw die gestalte overtast hadden en die stem goed door hare ooren was geruischt:

- Jan?! zei ze, wat onzeker nog.

- 'K vinde 't daar al gesloten te huis, zijn ze dood of weg, allen? -

- Ja, Jan, kloeg ze stillekes, om 't ongeluk niet luide te vermonden, 't is al dagen gedaan, hebt ge mijnen brief niet gekregen? 'k Meende als gij niet en kwaamt ...

- Is dat zoo haastig gegaan, Vina?

- Maar kom binnen! Het viel haar nu eerst in dat hij van verre kwam gereisd en moe was.

- Kom in huis en zet u. Ze wilde tijd winnen en zich gereed maken om al het gebeurde lang en nauw te vertellen.

Ze wierp voor hem de deur open en schoof een stoel bij den heerd. In den anderen hoek, op een houten nachtstoelken zat haar moeder - een oud mager moederken met rimpelig wezen dat bleek vlekte lijk dood tegen de donkerte in den hoek waar ze zat met haar voeten op een ouden vuurpot. Heur lijveken en was maar een schamel overschot meer en heur oogen draaiden zoo dwaas. Jan en verkende 't bijkans niet.

- Dag Nette, zegde hij.

't Wijveken monkelde kindsch onnoozel, een wreeden glimlach tusschen de fijne lippen. Ze verlegde traag de magere handjes op heur schootbankje.

- Dag menheer Pastor, zei ze.

Vina ging erbij en tierde haar:

- 't Is Jan, moeder, Jan die naar huis komt, Jan de zoon van Berten Vindeveughel die nu dood is. Het wijveke knikte gedwee om te gebaren dat 't begrepen had en 't keek verder over den vent zijn hoofd naar de zoldering.

- Z'is doof geworden en simpel, Jan, z'is nu al bij de negentig ook.

- Vader was maar bij de zeventig, neuzelde Jan.

- Bij de zeventig, herzei Vina.

Dat overlevend wezen viel hem zoo naar en hij gruwde van die doode oogen. Daaraan dacht hij: waarom dat spokig overschot daar in den hoek bij den heerd zooveel te lang op de wereld bleef als zijn vader er zoo vroeg was ondergegaan.

Anders deed het hem goed hier in huis en de zate deed hem deugd.

Vina stond recht tegen 't venster de handen ineen en de droevige deelname uit gelegenheid lag op haar wezen en in heur sprake.

- Berten was nog niet te oud, maar dat zijn Gods wegen. 'k Heb hem de laatste dagen bijgestaan met Klette Vermeulen; anders en wilde hij niemand vreemds in huis - maar als hij toch te bedde moest blijven was hij wel gedwongen en hij liet ons gewerden.

Dan heb ik uw broêrs genood en de pastor - en als hij van alles voorzien was en heeft hij geen gebenedijd woord meer gesproken en hij is gauwe doodgegaan, zonder klachte.

Die laatste woorden bleven hangen in huis en herhaalden gedurig in Jan's ooren. Hij wist niet waarom hij gedwongen werd te kijken naar dat oude wijf die met heur doode oogen dwaas in de ronde gluurde en zoo gek zat te monkelen als de verdrietigheid overal hier rondwaarde. Binst dat Vina zweeg meende hij daar zijn vader te zien die zocht om hem wat te zeggen dat hij niet vinden kon in zijn verbijsterde zinnen.

Als ze zoolange zweeg keek Jan in Vina's wezen om te vragen of ze niets meer wist, of dat al zoo simpel gebeurd was, zonder geruchte of stoornis in 't ronde.

- Tomas en Lowie en Ivo waren dan al bijgekomen, z' hebben drie dagen op het lijk staan kijken en wachten naar u - en dan hebben ze hem begraven.

Om de natinseling van die trage woorden niet te herhooren keek hij weer op benieuwd naar 't volgende, en vroeg:

- En heeft hij niets meer gezegd, achter niets meer gevraagd?

- Geen woord, de man was al zoolang sukkelachtig en ziek en hij scheen gelaten en gerust en in niets bekommerd van al dat er rond hem stond. Tomas tierde dan nog in zijn oor: of hij niets verdoken zitten had of verborgen en hij scheen het niet te hooren; hij neuzelde een gebedeken en keerde 't hoofd naar den muur.

Achter de begraving zegden uw broers: Jan zal nu niet meer komen, en ze deelden onder hen het goeds en 't geld en de meubels. Ivo heeft de geit en Tomas de eiken kast meê gekregen; Lowie het bed en elk zijn ze vertrokken met hun deel. De sleutel ligt hier, ze zegden dat 't al in deftigheid en eerlijk verdeeld was en ze 't land en 't huis achterlieten in geval gij zoudt gekomen zijn.

Ze haalde den grooten, ijzeren sleutel en Jan draaide hem in de handen als een ding waarmeê hij niet wist wat aanvangen.

Eindelijk voelde hij dat 't gedaan was hier:

- 'k Ga nu gaan zien, meende hij.

Vina wilde nog iets zeggen: vragen waar hij voornemens was te slapen.

- Wilt ge iets eten met ons, Jan?

- Danke.

- En als ge iets noodig hebt ....

Hij was al weg.

- Nu ben ik alleen, alleen, alleen, herzei hij gedurig in zijn eigen.

De avond woog op het land en in de verlatene eenigheid stond zijn huis tegen den grijzen hemel te blekken als een spookkot. Een stonde kwam in hem het voornemen hier alles te laten en terug te trekken van waar hij gekomen was. Maar dat lag buiten zijn macht en buiten de dingen die hem voorbeschikt en daardoor onmogelijk schenen. Hij moest voortdoen, 't lijntje volgen en daarachter lag er iets dat hem benieuwde met geheimzinnigheid: iets ‘anders’, dat hij nu moetens te doorleven had.

De sleutel draaide in 't slot en de deur duwde hij open. Een vreemde lucht beving hem bij den eersten stap, eene reuk van heerdvuur en verdossemde, bedompte schimmel. Zijn stap galmde hol door de keuken en een laatste twijfellicht scheen op 't vale wit der muren, naakt overal met vierkante bleektevlekken die uit schemerden waar de kas, het uurwerk, 't bedde en de prentjes menschenjaren lang hadden tegen gestaan. De tafel was weg, de stoelen; de nagels hier en daar staken nog in 't hout en in de wanden. De heerd geleek een zwart hol onder den leegen schoorsteen.

't Was al weggestolen, verhuisd, zoodat Jan niets meer en vond om zich te verkennen. Aan de balke hing, als een spottende aardigheid, een zaksken zaad vergeten. Hij ging weer buiten om te verademen, drentelde tot in den geitenstal. De mest was er uitgetrokken en 't stroo en aan den muur hing de keten los aan den ring. In 't schuurke vond hij nog een spade, een drietand en wat alm versmeten tusschen oude manden en wissen en brol en brake. 't Was al. Daar bleef hij buiten besluiteloos staan. Het land rondom lag vage, vervuild met oude stoppels en slokering van loof en nieuw onkruid dat daartusschen woekerde. In de lucht zaten er eenige sterren, elders dekten groote wolken den hemel met duisternis. Dat was de eerste avond in zijn leven dat Jan alleene stond, overvallen met een geweldige droevenis zonder uitkomst. Dan kreeg hij een ander gedacht; hij tastte in den zak, gromde wat tusschen de tanden en vertrok haastig naar 't dorp. Hij was nu overtuigd dat het niemand weten zon en

dat hij voor 't eerst, in die groote verlatenheid, zijn eigen meester was.

Aan de eerste herberg luisterde hij en daar er geen gerucht en was trad hij binnen. Aan den disch bij 't schemerpinken van een klein lichtje dronk hij de eerste, groote pinte bier in één teug uit. Dat liep hem als een koele lavenis door de keel met een belovend gevoel van warm genot en hij kreeg meer dorst en goesting om altijd te vernieuwen die teugen, zoo haastig mogelijk.

Vandaar ging hij verder in andere herbergen bij menschen die hij niet kende. Daar spraken ze hem vriendelijk aan, hij zag lachende gezichten en voelde de vreugde en de verhemming in zich opkomen bij elken nieuwen teug: een ziedende welligheid die prikkelde en aangenaam verdreef al de zorg en zijn eigen gedachte. Hij betaalde effenaan met 't geld uit zijnen broekzak; hij riep den baas bij en ander volk dat daar te naargange kwam, begon luide te praten en te zeggen wie hij was. 't Waren allen goede kennissen op 't einde, blij van hem weer te zien na zooveel jaren; ze tikten hun glazen tegen 't zijne en nu eindelijk had hij de vreugde van den verwelkomenden huiskeer.

- Makkers, 't en gebeurt niet alle dagen! laat ons vieren binst wij samen zijn, en drinkt maar! tierde hij.

- Jan Vindeveughel, 't is Jan Vindeveughel! Hij stak zijn glas omhoog, keek of ze 't zagen en ledigde 't in éénen draai.

Dat doodde in hem den gewonen Jan, den soberen denker, den éenhandigen vent met zijn ernstig gesloten wezen; dien ouden Jan zag hij buiten zich, nevens hem staan kijken op den anderen die dronken was en zienling zotternije bedreef.

Hij gromde op zijn eigen uitzinnigheid maar de vrolijke, wildeman bleef de sterkste.

- Toe, jongens, tierde hij, neemt vast, laat de wereld vergaan, alleman veegt zijn botten aan ons, leve de vreugd! en 't goed bier! achter vijftig jaar zijn 't al andere menschen. Nog een pinte, bazinne!

Hij stond als een held te midden de herberg, hij zag zijn hand de kopermunt uit den zak halen en met een zwaai op tafel werpen, maar kon niet meer duidelijk tellen of 't groot of klein geld was. Hij tastte altijd of er ‘nog’ overbleef, of

't nog klonk in zijne hand en voelde in vage bedenken: zoolange 't klinkt duurt de leute. Al zijn gebaren gingen zonder hij zelf goed wist waarom en dacht er ook niet meer aan ze in te houden.

Over een tafelken gebogen, met een pijpken in den vuist en de mutse scheef op den kop zaten de drinkebroers en zongen:

De hemel is de onze
Viva het goê bier!
En omdat de hemel de onze is,
Zoo maken wij veel pleizier!

Wat later begonnen daar alle dingen te schemeren en te schijveren en zot in de ronde te draaien: de oude Jan was weg en dood gedaan. Hij zocht niet waar hij belonden was, te meer dat alles veranderde nu en zonder gedachten over de wereld liep. 't Gewone besef van klaar en donker, plaats of werk of thuis, dat was al dooreen gefoezeld; hij zag dat alles nog omdat hij de oogen open hield maar seffens zou 't ook daarmeê uit zijn. Wat hij wilde zeggen kon zijn tong niet meer uitspreken, zijn beenen vielen slak en zijn lijf zocht overal steun en met de armen tastte hij naar alles wat rond zich omkantelde gedurig. Verder hing de volle onduidelijkheid gedonkerd in een kring die alsaan verengend toeneep daarin hij eindelijk versmachtte en verzonk in den algemeenen roes.

't Was midden in een dikke, zwarte nacht dat hij ontwiek door pijn in het hoofd en schromelijken dorst. Zijn oogen zaten vol donker en zijne handen voelden niets dan stroo. Eer hij kon beginnen zoeken waar of hoe hij hier verdompeld of verdoold lag, voerde de slaap zijn zinnen weer weg en hij gerocht in een vreemde doening: bij boer Hoste op d'hofsteê, bij Djole en Bruin. Hij was daar heer en boer en beval aan de knechten, en de boerin stond daar ook en Idalie en Netje en d'andere dochters. Maar dat was zoo zonderling samengezet zoo zot omdat hij zijn vader daar ook zag tusschenloopen als nievers toehoorend; de dag was toch in zijn gewone haken en de dingen zoo duidelijk dat hij zelf verwonderd was daar ongemakelijk en gedwongen in te staan en nieuw. Rika de meid, hoorde hij, lijk altijd, heur eeuwig liedje zingen van twee reken:

Ik ben nu zelve blij
dat hij mij zoo geerne ziet.

En toch bleef hij rond kijken als een doolaard; aan zijn vader durfde hij niet om bescheid vragen - z' hadden hem toch gezegd dat hij dood en begraven was? - en van Laura verwachtte hij alsaan tot ze hem aanspreken zou om te weten of die snelle deerne wel eigenlijk zijn dochter was. Hij meende uit hun doening te speuren dat ze 't allen eens waren om hem iets onmogelijks te doen gelooven en dan luide uit te schateren als ze hem vastkregen. Ze deden alsof ze niets merkten van de aardigheid maar hij zag het aan de minste dingen en hij was op zijn weerhouden want ze konden 't toch niet verduiken hun grof stommespel. Hij trachtte aan 't draaien van haar oogen en 't wenden van haar wezens te leugens te zoeken maar hij verdoolde van langs om dieper. De boerin scheen hem nu eens zijn moeder, dan weer zijn wijf en telkens was hij vergeten hoe de dochters hem noemden. Dan stond hij weer met de peerden op 't land en al 't geziene van daareven was in een verte en bijkans verwischt. En als hij zich zelf bezag wierd hij gewaar dat hij daar in zijn schaamte stond zonder broek, tot lacheding voor de menschen die voorbijkwamen. Daarvan kreeg hij eene angst; hij wilde loopen naar huis om kleeren maar wat hij al wrocht, zijn beenen wilden niet voorwaarts en hij bleef altijd te midden 't veld.

Als hij de oogen opende viel de doffe dag op zijn handen en op het stroo. Hij keek verder rond om zich te verkennen. Hij zag eene opene schuur. Dan bleef hij zitten denken en zoeken wat er weer mocht gebeurd zijn. Hij bekwam er niet veel van te weten maar de droeve dagklaarte viel op zijn gemoed en 't was of wilde hij schreien om zijn groote ellende. Hij staarde dom in den mist en allengskens doken de herinneringen van de drinkpartij, in zich op. Heel dof was dat dooreen gebezemd met de laatste voorvallen van zijn verhuizen en de reis en den droom zonder dat hij vinden kon wanneer of hoe dat al te zamen gebeurd was. De groote, verlatene ontmoediging en de pijn in den kop woegen daarover en dan meende hij dat het beteren zou met drinken, want hij voelde pramenden dorst en droogte in de keel. Hij stond

daar eerst als een dwazerik, slak op de beenen, flauw, verdoold op de uivallige achterbuurt van een boersche herberg. In de wakte nevens de messing lagen de oude biertonnen en daartusschen verketteld, versleten kannen, roestige potten, gebroken glazen, een tafel met drie prikkels en ontzadelde stoelen, allemaal nat van den mist, verzaaid op de morsigheid van zwarte eerde en vettig mestputwater. De staldeuren en hekkens hingen los met rotte planken vernageld, aan gescheurde hengsels, vervallen.

Jan liet een oude ketel in den waterput zinken en haalde zijn lavenis boven die hij opzoop, gretig uit zijn handen.

- Ha! Jan, hoorde hij dan roepen.

- Ha! Jan, zijt ge verrezen, jongen!

Jan keek benieuwd over den schouder; daar stond de baas uit den ‘Reiger’ gezond lachend in zijn achterdeur.

- Kom maar binnen en zet u.

Jan was beschaamd, maar omdat hij niet wegloopen durfde, ging hij toch binnen.

- W' hebben 't goed gemaakt, loech de frische kerel weer en hij streek de opene handen over den buik, g' hebt ten minste deugdelijk de thuiskomst gevierd, gij!

En als Jan zweeg en beteuterd keek:

- Zeg, wat zult ge nu aanvangen, z' hebben u daar een kot achtergelaten waar een muis moet honger lijden, g' en kunt gij daar nu niet gaan leven .... Zeg, zou 't u gaan hier wat te werken met Dolf? Later kunt ge altijd zien wat ge te doen krijgt.

Dolf de werkman zat met de voeten op de stoof met een komme koffie en een boterham in de hand.

Jan keek als een verblufte zot onverwachts ontwaakt in een ongekend land, maar omdat ze hem hier allen aanspraken als een gewone dorpeling die nooit van huis was en omdat ze toch alles wisten, wilde hij niets meer vreemd vinden en geloofde gelaten al wat ze zegden en dacht het goed maar 't eerste aan te nemen dat zonder moeite voorkwam.

- Ja, dat gaat me, baas.

- 't En is maar voor eenige dagen; 'k zou nu haastig mijn land willen bewrocht hebben en met Dolf als tweede werkman zal het gauw gedaan zijn.

Jan was blij naar zijn verlaten kot niet te moeten weerkeeren

en de uitkomst was voor de hand gevonden, zonder zoeken.

Hij miek afspraak voor een week en de baas deed het niet nauw omdat hij voorzag dat het geld toch in de herberg zou verteerd geraken.

- Er is dat stuk om te spitten, Dolf gaat mee, en als ge goed werkt moet ge geen dorst lijden.

Jan knikte, maar hield de lippen gesloten. Wakelend nog op de moede beenen ging hij weer buiten, kroop in de schuur diep onder 't stroo en sliep den heelen dag en den nacht zonder nog van de wereld of van iets te weten.

's Anderdaags vroeg haalde hij zijn werkkleeren waar ze gesmeten lagen in den geitenstal, verkleedde zich haastig, nam een spade en kwam weer naar den ‘Reiger’.

Hij at er zijn morgenbrood en was 't eerst gereed.

We gaan, zei Dolf en zonder verdere kout stapten zij naar 't veld.

Jan speelde met de spade. Zijn lijf boog en zwenkte, zijn armen hieven en staken gezwind met gestadige, volhoudende haast, driftiger dan zijn makker. Ze wrochten heel den dag nevenseen, zonder spreken. 's Noens weigerde Jan het bier bij zijn eten en zoo gauw in den avond trok hij gaan slapen in zijn schuur omdat hij lam en gekraakt was van 't ongewone handwerk. Den volgenden dag was 't hetzelfde steken en effen met de spade op 't land en door die eentonige vaste doening kwam er nieuwe rust in Jan's gemoed: een zorgeloosheid en vrede met zijn eigen omdat de tijd met gelijke bezigheid vervuld was. In 't werk gerocht hij zijn makker gewend en de vreemde mijdigheid verviel: hij begon een woord te wagen en dan nog één, bij korte stonden. 't Was vragen naar oude kennissen bij goed geluk de namen noemend die hem 't eerst in den zin kwamen. Zoo bekwam hij van langerhand den huidigen toestand te weten van 't dorp waar hij zoolang was uitgegroeid. Vele van die vroegere inwoners waren weg, dood meestal, de namen alleen waren dezelfde gebleven maar gedragen nu door jonger volk in den bloei van 't leven. Daaraan en voelde hij geen maagschap meer en hij was verzekerd voor altijd vreemde te blijven bij de onbekenden.

Tenden de acht dagen had de baas geen cent van 't huurgeld af te houden maar hij wist dat Jan fel gewrocht had en hij vroeg hem of hij nog blijven wilde.

- Heb er niets tegen, meende Jan, aangezien ik nog niever thuis en hoore.

Dan hielp hij voort eggen, raken en zaaien heel de kleine dricht bij den koeiboer.

Hij wrocht even neerstig voort zonder opkijken en ging 's avonds van tafel naar bed. In huis werden zij die zwijgende doening gewend en lieten hem gerust buiten 't gewoon gelaglawaai. Aan niemand en had Jan geklaagd van de groote vermoeienis van 't ongewone werk, hij wist dat 't maar voor de eerste dagen was en zijn taaie lijf wel zou meester worden over de nieuwe lastigheid. Hij wilde niet onderdoen voor zijn makker en inderdaad, achter den eersten tijd wrocht hij zonder last alsof hij nooit het handwerk gestaakt en had. Heel die dagen overlegde hij wat er met zijn eigen zou gebeuren, hij wachtte naar 't afloopen van den tijd, tot er vanzelfs iets komen zou en wijzen wat hij verder te doen had. Zoo kwam het stil binnenvallen en vastgroeien in zijnen zin, het eenige redelijke, met al 't andere als onmogelijkheden weggestooten, buiten gezet: naar huis gaan doen, voor zijn eigen wat hij hier voor den baas gewrocht had. Als hij betaald was nam hij de spade op en ging weg.

Hij had lange gemeend niet te kunnen leven zonder peerden, dat handwerk stak hem tegen als slavenbeulen maar nu had hij toch ook geleefd en was de nieuwe doening zoo gauw gewend geworden en dat gedacht van zijn eigen land te hebben, zijn eigen meester te zijn, kwam nu als een verlangen op, daaraan hij nooit gedacht had. De groote beweging en de lucht van de versche eerde, de breede vrije wind was hier ook goed en de eenigheid was hij toch gewend. Daar zou het wel gaan om alleen te werken en 't dorp waar hij niemand meer kende lag toch ver buiten. Hij verlangde om nu zonder ontzag of gebod, buiten alle meesterschap, zijn eigen norsche doening alleen te beredderen - al wat hij verwacht had was toch anders uitgevallen en de eenige uitkomst was nu zijn vaders land te bedrichten.

Met 't gewonnen geld kocht hij stroo bij den boer en in 't dorp haalde hij voor huisgerief 't enkele dat hij noodig vond. Hij timmerde een tafel met oude planken en een stoel; de bedding om op te slapen kon wel op den blooten grond blijven liggen, tot later. Elke nieuwe daad werd eerst

lang overwogen omdat hij nu alleene liep zonder steun in de nieuwigheid van te moeten vrij handelen zonder raad of opspraak van de boerin die voor hem altijd 't noodige bezorgde. De akelige ledigheid van zijn huis zag hij niet meer; hij was het gemak en de rijk bezette gerieflijkheid van de groote hofkeuken al vergeten.

Maar het weinige had hier een inniger uitzicht omdat 't zijne was en niemand buiten hij zelf eraan raakte. Bij 't rotelen van den sleutel in de deur kreeg hij een gevoel van eigenweerde die hem zijn vastgegroeide huiselijkheid van zijn peerdenstal deed vergeten. Op al die dingen schafte hij toch niet veel, daar de groote bezigheid buiten lag op zijn land. 't Was ellendig vervuild met onkruid en langgewortelde pemen. Vader had het lange laten liggen of met zijn lamme oude krachten maar half meer onderhouden. 't Was niet plezierig toch: bij elke steek moest hij stuipen want de jongens hadden hier veel met steenen gegooid en de stoppels van de overjaarsche vrucht waren alleens niet geweerd. Anders was het nu goed; de wind woei frisch de blijde lente over 't land en de nieuwe lauwe jeudigheid deed de doornhaag botten en den vliender groenen. De vogels schetterden daarbij overal in de lucht. Rondom deinde neerewaarts de vlakte en verder wrochten in neerstige bedrijvigheid de menschen overal, zwijgend met ingetogen ernst.

Aan den gevel van 't eenig nabijstaande huizeke zag Jan soms Vina's lange grauwe gestalte dat ze heur waschgoed te drogen hing of ook neerstig en met handigheid het alm mende waar ze heur klein hoekje lochting had om te wroetelen. Zij was 't eenig levend wezen waaraan hij hier kennis had en beland was; ze konden gemakkelijk goendag roepen naar malkaar of luide koutend al wat nieuws vertieren maar z' en dachten er niet aan een woord te wisselen omdat ze van weerskanten niets te zeggen hadden. Bij 't natuurlijk wenden van hun lijf in 't werk zagen ze malkaar zonder kijken lijk of men een boom ziet of een huis die maar opzien zou wekken als hij een tijdelijken morgen ineens op een ander plaats gezet ware. Als Vina heur handwerk verliet wist hij daaraan dat 't etenstijd was en dan ging hij ook zijn pot over 't vuur hangen. In zijne eenigheid, dóor zijn gewone doening en bezigheden leefden zijn gedachten afzonderlijk en waren op gang van hier naar elders.

Hij liet ze vrij komen en gaan lijk een droomer zonder wil. Daar kwamen bij vlagen de oude gebeurtenissen op uit het vroeger boeversleven, - of de mogelijkheid van hier met vader te wonen of ievers op een ander boerderij, met andere peerden; of gissingen over 't weer en den groei in 't toekomend jaargetijde, 't verschil van eerde en grond bij ginder in 't noorden. Daartusschen woelden zorggedachten die ras voortvlotten lijk wolken door de lucht: over aardappels die hij koopen moest voor poters of een stuk alm en gerief - dat werd hij eerst gewaar en effenaan als hij 't bij de nieuwe dricht gebruiken moest. Al die zaken kwamen door zijn hoofd zonder gekende oorzaak als een gezapige kommernis, een bezig-zijn zonder verdriet of genoegen als een noodlottigheid waarin hij zakelijk leven moest en dat aanveerdde hij eveneens regen en zonneschijn, lijk 't maar komen wilde zonder eenig pogen om 't anders te hebben of om 't te beteren.

Met 't krieken van den dag werd hij wakker door 't gevoel dat 't tijd was om te beginnen. Dan wrocht hij tot de honger kwam om achter eten te herbeginnen tot 's avonds. Het nieuw werk was daar altijd te herdoen naarmate hij 't oude gedaan had. De regen alleen kon daar soms paal aan zetten: als zijn kleeren doornat waren meende hij te moeten uitscheiden en dan zat hij binnen te kijken op de muren met gelatene verveling, lijk een hond, te gluren door zijn venster. Dan zag hij onveranderlijk altijd dezelfde doening die door gewoonte, als een beeld in zijn oogen gegroeid stond: de eendlijke, vlakke eerdestreep met groen van de jonge vruchten bezoomd, aflijnen tegen den einder daarop in schel-zwart tegen den grijzen hemel, - rechts - de groote molen, daarachter de daking van Schorre's hoveken en - links - alleenig, Vina's huis.

Hij wist of vroeg zich zich zelven niet of hij 't nu goed of kwaad had, daar 't met wenschen of willen niet te anderen was. Daarbij voelde hij niet veel verschil bij 't vorig leven daar hij alleen zichzelf te bestieren had en hem niemand de waarheid kwam zeggen over zijn handeling. 't Overschot van zijn geld lag in een blikken doosje onder 't stroo waarop hij sliep en van al den tijd dat hij alleen huisde had hij den inhoud nog niet geteld.

't Verwonderde hem nu als hij voorzag met kommernis dat zijn kleeren zouden verslijten en hij zelf voor nieuwe zou moeten zorgen; en als hij 't eerste stuk te koopen had, vond hij het overdanig duur.

- De menschen bedriegen mij, meende hij, als Sofrenie hier ware! - maar hij besloot zijn goeds wel te sparen en later te proeven om zelf te naaien en te onderhouden.

Geld uitgeven was hem een ingeboren tegenheid en dat deed hij ook maar in dringenden nood. Sofrenie geriefde hem vroeger van alles zonder dat hij een cent moest verleggen en tenden de maand kreeg hij toch altijd nog geld dat overschoot om te sparen.

Die eigen reddering en beleg brachten hem veel kommernissen bij.

Daarvan vertelde hij een en ander aan Vina den zondagmorgen dat ze samen op 't zelfde wegeling naar 't dorp ter misse gingen. En zij wist daar al heur meening over en dan ook praatte ze van heur eigen dingen en van moeder die zeer ziek was en 't wel haast zou laten liggen - en al de last en het werk met dat zieke oude mensch dat ze toch geern deed omdat 't voor heur moeder was en ze voorzag ook heur aanstaandelijk leven van eenigheid.

De volgende dagen ontvaarde hij Vina niet meer buiten, - haar land bleef half verwrocht en een dag tegen den noen zag hij daar den pastor binnengaan.

't Gaat slecht met Klette, meende hij en egde voort op zijn zaailand.

Aan Vina's moeder dacht hij niet veel, maar wel aan heur hoekje land daar, dat nog vage lag half gedolven met de spade die er halverwege was blijven insteken recht in d' eerde.

Eenige dagen later dat hij de rol over zijn akker trok stond hij ineens stil. De bedeklok luidde in 't dorp en daar zag hij vijf, zes vrouwmenschen met een berrie te naargange komen en voor Vina's deure stilhouden.

- Z' is dood, nu, de oude.

Hij bleef kijken tot ze de kiste buiten brachten en in stoet aanzetten stommelings voort in hun zwarte mantels, dragend al elken kant en Vina alleene daarachter al weenend. Het huizeke stond verlaten alleen binst ze weg waren en Jan voelde als een narigheid, een gemoedelijk medelijden om

een gebeurtenis die als een flauwe weedom in de lucht bleef hangen daarboven en rond het land: die stille uitgang van het oude, simpele wijf, die beweging over de vlakte, dat wegdragen met 't stille schreien van Vina was daar als een voorbijgaande, rustige droefheid blijven zweven over die versche verlatenheid en Jan voelde zijn eenigheid nog wijder daarbij dat gesloten huis en een teederheid die hij zelf wilde weren en voortwerken zonder er nog aan te denken.

Maar dat oude wijf was toch Vina's moeder en omdat hij ook zijn vader alzoo ontstolen wierd gaf hij recht aan zijn medelijden. Die spade stak daar nog altijd in 't land en hij was nu toch heel alleen. Vina, dacht hij, moet daar geweldig aan beulen, en zonder verder beleg nog, liet hij zijn rol liggen en ging met haastige schreden naar heur land toe. Onderweg keek hij nog eens rond of hem niemand zag en dan begon hij maar lijfsgenade te delven; haastig, gejaagd keerde hij de klompen eerde, beschaamd en mijde dat hem hier iemand doende mocht zien. Hij rekende dat hij met vlijtig steken 't land kon gedolven krijgen tegen dat Vina zou weerkeeren en hij wrocht om gedaan met de deugd en voldoening van heur dienst te bewijzen en te ontlasten van dien arbeid nu ze al verdriet genoeg had en heur moeder kwam te verliezen. Al vond hij het weer zoo zonderling als ze bij heur thuiskomst het werk zou volbracht vinden en toch wel gissen kon wie 't gedaan had. Als de laatste reke tenden was kuischte hij de spade af en stak ze weg bij 't ander alm. Daarna kwam hij weer zijn land rollen, ernstig alsof hij zelf niet wist dat hij voor haar iets gedaan had en blij vooral dat niemand iets weten zou. Achter de begraving was hij lang reeds met zijn eigen dingen weer bezig.

In dien tijd voelde hij zich dwarsdoor goed en tevreden in zijn eenigheid op zijn eigen land. Niemand had hem komen storen en al wat hij wenschtte kwam de zon met goed weder en groei vervullen. Dagen en dagen vergingen zonder hij merkte hoezeer ze verleden, in gelijke eentonigheid opgevolgd 's anderdaags in dezelfde doening van kleine voorvallen, zoodat hij niet merken kon den vooruitgang omdat hij niet langde ook naar 't gene later komen moest. Zijn huis stond ver van de groote bane af en de zeldzame beweging van menschen was altijd van grooten afstand gezien

lijk peuteren in een droom aan dingen die hem niet raken konden. 't Minste dat eigenlijk nader gebeurde of op zijn eerdeweg aan zijn huis voorbijging: een koekar met groenigheid, een verdoolde landlooper, een vogel of beest die daar ruste zocht, - dat bleef alles in beeld met zijne beweging en lijnen - de stap van den boer of 't wielpiepen met 't trage voortdraaien van dat getrek - eenthoeveel dagen levendig in zijnen geest staan tot er iets anders, even enkel en nietig, in de plaats schoof. De tijd en de zon gingen daarover onverschillig hun grootschen gang en hij merkte maar halveling het keesten en groeien onder zijn oogen en handen van wat hij zelf gewrocht had. 't Gebeurde als een gewone noodzakelijkheid waarin hij meêleefde. Achter 't eene werk ging hij gerust naar een ander met de zekerheid dat de groote machten van buiten 't zijne zouden voltrekken. Dan had hij met handen en alm overal achter te gaan om 't in goeden stand te houden en in zekerheid. Dat was de gedurige overgang, hier lijk elders - de eerde die hij nersch en zwartblinkend ommekeerde lag zoo seffens reuzelende droog om bezaaid te worden en zoo gauw achter een nachtregen met wat zoelen wind stond het reeds uit en groene, voorgoed te groeien. De nieuwe bewerkingen regelde hij tot bij nachte toe in zijn hoofd, met zorg en beleid om alles op zijnen tijd en wel te doen.

De zondag kwam als een geweldige tijdbreker daartusschen die eentonigheid vallen. Vroeger had hij veel menschen rond zich en elken dag kreeg een afzonderlijk eigen uitzicht die met altijd andere teekens naar den Zondag uitleidden. Bij 't wakkerworden hoorde hij dan al dat er vandage geen gewone landwerk te doen was. Hier nu moest hij bij zijn eigen de dagen tellen en luisteren naar 't klokkengetingel in de verte. Dat stond vast in zijn doening: hij had hier geen peerden die moesten besteld worden en 't alm raakte hij hier aan; hij verluierde den dag in volkomen niets doen. Hij schikte zijn huis wat op zoo goed hij 't kon, deed zijn ander kleeren aan en ging op tijd 't wegeling af ter kerke.

Vina repte geen woord van heur gedolven land en ze gingen nevenseen met schaarsche woorden besprekend het weer en den groei als dingen die hen zelf niet raakten. Ze groetten de menschen onder den weg en scheidden onder 't

kerkportaal: Jan al den mannen- en Vina al den vrouwenkant. Achter de mis deed hij zijn noodige aankoopen en ging al een grooten ommegang door 't dorp, langs ander velden naar huis. Hij kookte dan met moete zijn eerdappels en zwijnsvleesch en at in eenigheid. Achter den noen sliep hij een langen trek en zette zich voor 't overige van den dag pijpen te rooken. Dan kwam er in zijn ruste, een langmoedige verdrietigheid, een ongeduur, entwat dat hij voelde verloren of te kort te hebben en toch niet zeggen of raden kon - kwellingen omdat hij niet leefde lijk ander menschen. De peerden, de goede stal stond hem in den zin en de eigen lucht daar rondom met al het blij geruchte en gesnater daar hij vroeger zoo onachtzaam in leefde. Een zachte weedom lag op de dingen hier en, ja, dàt was hij verloren met de spijt, omdat 't nu voorbij was zonder hij er eens de goedheid van kende dàn. Zijn eigen eenigheid die hij in al dat gedruisch ginder zocht en hier nu volkomen beleefde vulde niet gansch zijn gemoed.

't Was ginder anders, toch, en dat ‘anders’ beklaagde hij omdat het buiten zijn grepe lag nu. Daarmee bedoelde hij die genegenheid van menschen waarin hij dan onbewust genot vond, de gulle, gezonde lach van 't breede leven, het uitspattend getier om en om zijn eigen stoere norschheid waaraan hij nu alleen te knagen had.

Maar de dumstering kwam bij tijds die lutslamme stemming einden. Hij kroop in de donkere rust en den anderen dag stond hij weer onder 't dwingend gedrang, het voortduwend geweld, den kop gebogen en de leden gespannen te krauwelen op zijn eerdappelland. Het koorn groeide welig, 't vlas en de beeten en de vogels schuifelden dat 't ketterde. Hij en had geen handen genoeg om 't al te bedrillen; - door 't aanhoudend schoon weer en de groeiende warmte schoot alles dapper uit dat hij gezaaid had en wat later klom 't met een kracht en veite, dreigend om zijn klein huizeken te overgroeien. 't Uitzicht anderde alle dagen, onkennelijk bij overkort -: de bloote vlakte waar hij zijn huis als een schamel ding in gevonden had, was nu hooge omringd en van in zijn deurgat kon hij de vruchten niet meer overkijken. Die weelde vervulde al zijn verlangen. Zijn eigen armoede en kende hij niet daar hij meêleefde

met de kwistige weelde onder de bloote zon en dat hij voorzag dat 't onderhoud en de kost hem overal uit den grond opschoten, mildelijk, beleid door een geheime voorzienigheid.

Hij meende hier nu voorgoed te wonen, gerust in de kleine wereld door zijn vader voor hem weggelegd om er voort stille te leven al tijd. Dat bracht de groote rust in zijn gemoed en een gelukkige zekerheid. Waar zijn gedachten elders uitliepen was 't maar op dingen die buiten den engen kring lagen, half spel, uit vertijloosheid.

Zoo kwam Vina veelal in zijn verbeelding staan, te meer omdat de vruchten hoog rond het huis beletten haar nog doende te zien buiten op het land. Maar hij kende dat wezen toch duidelijk; in gang en doening stond ze net geteekend vóor zich in heur magerte met voorover gebogen hoofd en altijd gestopen met de handen in de eerde wroetelend of onhandig te peuteren met 't alm dat heur veel te zwaar was. Hij zag dien donkergrauwen rok, die grijze jak en blauwe voorschoot en heur wezen diep in de pijpmuts of onder den strooien zomerhoed. En hij verlangde zonder dat hij 't zelf wist naar den zondag, niet om te rusten maar om dien gang op den kerkwegel. - Hij was er preusch van haar altijd stipt te ontmoeten en samen dien weg te gaan, al koutend.

- Maar Fons de ketser had hen laatst zoo vreemd bezien en dan gemonkeld zoodat Jan iets voelde als ongemakkelijke gesteltenis. Hij wilde een voetje achterblijven en dan had Vina iets gezegd, zoo gewoon weer, dat hij stand hield en 't andere vergat. Later was die verlegenheid heel uitgesleten en hij ging voort lijk vroeger ongedwongen en sprak lijk gewoonte.

Hij was daar nu mede bezig binst dat zijn zeisen lijzig rondzwierde en 't rijpe gras afsloeg. Vandaar begon hij te overleggen en te berekenen dat hij nu voeder zou hebben voor eene geit, die hem melk zou geven en ...

Vandaar keerden zijn gedachten op 't boerenhof waar er melk was zooveel hij lustte en meer ander dingen die hij n u al zoo lange missen moest omdat hij toch zelve alles gereed te doen had en te koopen ...

Als hij 't hoofd hief om zijn zweet af te vagen zag hij

den ouden pastor langs de elzen tronken komen wandelen. Jan wrocht voort maar nu en dan lonkte hij om te zien alwaar hij den wegel zou inslaan of belenden. En inderdaad de pastor hield het langs 't koornveld en kwam recht naar Jan die te maaien stond.

- Hij moet zeker bij een zieke zijn, meende hij, en medeen werd hij verlegen, iets als gedwongene beschaamdheid -: wat mag hij wel van mij willen?! - als de pastor op hem toekwam en zijn vinger tusschen de bladeren van zijn boek hield en staan bleef. Maar hij keek vriendelijk en groette als een oude kennis. Jan en had nog nooit den pastor van zoo dicht gezien of met een geestelijk man gesproken en daarvan kwam zijn groote verlegenheid. Hij trok de muts van den kop en wachtte dan om te weten wat er gebeuren zou - er moest, dacht hij, iets ernstigs op gang zijn.

- Neerstig aan 't werk, Jan, hoe stelde't hier alleene? - Ge zijt alzoo weer naar uw oud dorp gekomen? - Uw vader heb ik gekend, - 't was een brave man, maar 'k en wist niet dat hij in 't vreemde nog een zoon had die jongman was. - We moesten toch eens kennis maken.

Jan knikte, wat gerust gesteld door die lange aanspraak die hem vriendelijk voorkwam; hij zette zijn muts weer op en steunde nu onbevangen op zijn zeisensteel. Medeen kreeg hij groot verlangen om iets over zijn vader te hooren maar hij wist niet hoe het te vragen.

- Ge zijt het al gewend in uw nieuwen huishoud?

- Ja, menheer pastor.

De pastor knuffelde wat, keek rond om wat te vinden. -

- Ik kwam eens zien hoe ge waart ....

- 'k Verhelpe mij over dat ik kan ... had vader nog wat mogen blijven leven - anders kan ik best voort ... Wilt ge binnen komen, heer pastor?

Ze gingen samen naar het huizeken. Nu was Jan eerst verlegen en beschaamd om zijn arm gerief. Hij bood den pastor zijn éénigen houten stoel aan en bleef zelve rechtstaan tegen den deurstijl, verlegen werkend met de handen die hij had willen duiken.

In een oogendraai had de pastor de uitverhuisde schamele doening gezien en Jan's gedwongen verlegenheid daarom begon hij seffens te kouten alsof hij 't alles heel natuurlijk en gewoon

vond. Eerst van vaders ziekte en dood en dan op andere dingen.

- Maar wat gaat ge doen, Jan, g'en zult hier toch alzoo niet blijven, en uw broers? Zoo zocht hij rond en Jan werd al gemakkelijker, 't deed hem genoegen iemand te hebben in de wereld die genegen bij hem kwam, belang stelde in zijn bestaan en goed wilde; hij luisterde geern maar de woorden kwamen hem niet te binnen om zijn gedacht te zeggen.

- Maar ge moet trouwen, Jan, zegde de pastor ineens, ge kunt hier alleen niet blijven, ge zult beter opgepast zijn en een ander leven hebben.

Dat viel op een blij aanmoedigenden toon, vrank uit den pastor zijnen mond, maar Jan en wist nog altijd niet wat daarop te zeggen.

Die raad sloeg hem zoo onverwacht als een stoot op het wezen en hij bleef met open mond staan wachten of er nog meer achter was.

- Ja, 'k heb er van hooren spreken in 't dorp, - 't is met Vina van de Wiele zeggen de menschen, 'k meene er iets van te mogen gelooven, Jan? dat ware niet slecht, me dunkt?!

- De menschen zeggen 't? - herhaalde Jan.

- Ja, dat ware zoo slecht niet gevallen, ge hebt hier eene vrouw noodig en Vina is nu ook alleen.

Jan monkelde halvelinge goedkeurend als antwoord, en dan bleef hij staan zien op den hoek van de vensterbank gedurende een lange stiltestond.

- Ge moet daarover eens nadenken, Jan, besloot de pastor en hij ging eindelijk heen omdat hij Jan ongemak aandeed en zag dat er niets uit te krijgen was. In 't voortgaan sprak hij nog over de vruchten en vertelde dan van Ko Verbraecke die om sterven lag en dat hij hem bezoeken ging.

- Nadenken, nadenken, trouwen, knuffelde Jan binnensmonds, 'k en heb daar nooit veel aan gedacht; 't is een gewaagd spel, men moet iemand vinden die schikt, maar de menschen zijn altijd voorop in hun meening, weet Vina daar een woord van? - maar 't wordt nu wel tijd als ik nog iets wil aangaan. - Dat al kwam nu stormelings in zijn mond al wat hij den pastor had willen zeggen maar hij zag hem gaan verder en kon hem nu toch niet terug roepen.

- Ja, 'k zal er op nadenken, herzei hij nog om zijn eigen gerust te stellen. De pastor meent toch dat ik een stom stuk hout ben.

- Zoo Jan, goe vooruitgang en stel het wel, - danke voor 't bezoek - heb ik toch daarop geantwoord? - maar op al 't andere geen letter! en dat speet hem, als 't te laat en niet te herdoen was.

Hij stond weer met zijn zeisen te zwaaien. Gestadig ging de ruischende slag van 't wreede staal en al waar 't voorbij was lag het gras tegen den wortel afgesneden, kort weg, kaal gebeten. Maar in Jan zijn hoofd was alle gezapigheid voort en draven deden zijn gedachten! Hij keerde en wendde zijn beroerte in alle mogelijkheden maar 't bleef altijd een ommezwaai en afbrake van zijn vrede en rustig leven. In den avond nog stond hij buiten tegen zijn muur geleund te overwegen: heel Vina's doening, hoe ze hem bekeken of wat ze gezegd had maar daaruit en kon hij geen tastbare zekerheid van hare inzichten raden. Hij had daar nooit op gelet. Ze was in zijn bestaan gekomen als een gewoon vrouwmensch die bij geval nevens zijn huis woonde en daarom ook langs zijn wegen ging. Maar de menschen wilden het, de pastor wilde het, - er zou dus nootlottig iets van komen en hij voelde zich reeds overhellen en mededrijven. Hij was al bereid zich gedwee te laten medegaan met wat onvermijdelijk gebeuren moest. Ze hadden hem bekeken en vreemd gevonden: hij daar gaande nevens Vina altijd gelijk naar de mis, het moest dus zekerlijk en vast op een trouw uitloopen, en ze hadden gemonkeld verstandelijk, goedkeurend en hij had toegegeven: was voort nevens haar gegaan; 't was dus besloten! En ze waren gebuurs ook en leefden eenig alle twee te lande - kon het dan anders?! Jan was nu zelve verwonderd zoo vreemd met Vina te zijn en niet gedaan te hebben lijk de menschen 't zoo natuurlijk belegden. Tenden raad, besloot hij er toch eerst over te slapen en morgen mogelijks alles te vergeten. Maar 't gedacht kwam hoe langer hoe heviger, zoodat hij 't zelve lastig en vervelend vond en er niet meer wilde aan denken.

Den zondag - als hij anders altijd zoo vrij uit zijn huis tord, bleef hij nu staan luisteren naar de klok om toch juist op tijd te zijn en dan wilde hij gepast uitzetten om Vina zeker te ontmoeten of weer ook om haar te ontgaan; hij wist niet best wat hij liever had. Hij werd verlegen als hij haar niet zag, keek om of ze inderdaad achter kwam en

dubde eindelijk of hij den stap vertragen of verdapperen moest. Dan werd hij boos om zijn eigen kinderachtige wankelwilligheid, hij hield al zijn gedachten en meeningen diepe gedoken en koutte weer onverschillig over alle zaken lijk gewoonte. Niemand mocht in zijn stoere innigheid komen en Vina bleef de vreemdelinge, het gewoon gebuurwijf. En hij had weeral van niets anders gesproken dan van land en zand en domme dingen, maar er bleef daar toch een genoegen bij. Binst de mis begon hij opnieuw te twijfelen of hij wel mocht tegen werken, of al die dingen niet voorbeschikt lagen en hij voelde zich weer zwak en besloot alles te laten zijnen loop gaan en gedwee te volgen, zonder tegenstand. Medeen noemde hij al de voordeelen op van de mogelijke nieuwe levenswijze. Hij bekloeg zijn eigen verdrietige eenigheid, zijn armoede aan onderhoud, telde zijn ouderdom, in 't vooruitzicht van met al zijn werken toch alleen te blijven.

- Ben ik nu al niet te oud om nog te veranderen? - Kortelings nog was hij in de vaste meening dat zijn leven nu onbekommerd en eentonig af zou vlotten en dat lag nu al blootgerukt en woelig, onvast. Dan kwamen de toekomende jaren als tegenwoordigheid voor zijn geest: hij leefde en zag de jongens over den vloer loopen en Vina die 't huis schikte en hij zelf genoegelijke vader. Daar hing een schemer van nieuwe, voldane blijheid over, van gezapig geluk, iets lijk ginder op de hofstede: veel luidruchtigheid van jongens die hij zag groeien in vrede.

Een Laura, een Netje, en hij Vader? dat was zoo nieuw zoo onverwacht eene onmogelijkheid waaraan hij niet gelooven wilde. Maar ja, als 't zoo moest zou hij het nu niet verwerpen. En dan kwam het eeuwig gezaag over onderhoud in zijn voornemen nog toegeven; - Vina dat zou voor hem iemand zijn als Sofrenie, de goede boerin die alles zou koopen en beredderen, en raad geven en kouten in zijn eenigheid - iemand om naar te kijken als hij thuis zat, en die hielp werken ook en hem heeten ging al wat hij doen en laten moest. - Dan zou hij alleen niet meer staan in die ijle besluiteloosheid tegenover alle dingen. De pastor raadde het hem immers ook. Ten slotte werd het zijn meening dat er nog iets worden kon in zijn leven, iets waaraan hij nooit gedacht had, dat hem een onbekende geheimzin-

nigheid besloten hield maar dat hij toch genegen was te wagen.

- Als Vina wilt, was zijn laatste besluit. - Maar hoe dat nu aangaan? - de menschen wezen den weg, en ze aanzagen dat allemaal als gedane dingen, maar Vina? en hij moest toch eerst zijn woord doen, anders - 't was zeker - bleven ze daar trappelen nevenseen zonder ooit ievers uit te komen.

- Wachten, wachten, laat ons nog wat verdragen, besloot hij, later zal 't van zelf uitwijzen.

Daarnevens, als het éénig groot ernstige, stond het gewone leven vast onberoerbaar om nooit veranderd te worden; de stage gang van den tijd met keeren van wind en weer en groeien van vruchten. De dagen waren vol werk en gedurige bezigheid bezet en al 't andere lag daar nog verre buiten in een twijfelige toekomst. Bij die gewone behoeften van arbeid en eten en slapen stonden die nieuwe kwelgedachten vreemd en uitgesteld om te overzinnen den zondag als er niets anders te doen viel.

En op het wegelke zelf, als hij nevens Vina koutend ging, viel het voornemen - van eens ronduit haar gedacht te vragen, - altijd in verdrietig grommelen op die domme dingen. Hij kende geen beginnen en ontzag zich al de moeite van dien lastigen nasleep. Te meer omdat Vina geen gebaar deed van iets te weten; ze keek en koutte lijk altijd van al andere zaken, en 't zijne stond dan daarnevens als een vergankelijke zotternij die hij mijde gedoken hield. Maar hij dacht ook al door zijn doening getoond te hebben wat er diepe in zich omging. Als het eens goed gelegenheid gaf kon hij toch wel, al ware 't lachend, zijn gelegenheid uitzeggen. Vina stond zoo wijd buiten zijnen kring en tegen een vrouwmensch had hij nooit zulke meeningen uiteen gedaan. De kleine koeiers had hij in den tijd met hun meisje gemelijk zien uitzetten lijk broer en zuster, alsof ze samen gekweekt en voor elkaar geboren waren. Hij had het altijd afgekeken maar was met zijn norsch gemoed alleen in zijn eigen gesloten, blijven wachten.

't Was als hij daarover lange verzon dat zijn triestigheid opkwam en dan kreeg hij lust om te drinken en zijn onmoedigheid te versmoren.

Nu gaf hij in zijn eigen nog eens toe van te wachten tot

de naaste gelegenheid en hij zocht met zijn oogen uit te drukken wat hij met woorden niet zeggen durfde.

- Goed weer voor den oogst, Vina.

- Ja, Jan, een goed jaar te wege.

't Gesprek leidde hij verder op den nazomer en op de 't eenig leven in den winter. Een woordeken méer, een zierken stootkracht en 't was er uit, maar nu kwam in zijn gedacht een vermaan van zijn vader dat hij als jongen onder groote menschen had opgenomen -: Mensch, als ge trouwt, zie wel toe, en kies u een wijf dat gezond is, zie naar de afkomst, zoozeer niet naar geld of schoonheid, eerder naar gezond bloed en naar verstand en naar goeden aanleg, - een fortuintje is gauw verteerd als uw wijf komt ziek te zijn of geen grepe heeft aan huishouden.

- 'k Was bijkans te haastig en te verre gesproken, meende Jan, 'k moet eerst nog stillekes die zaken onderzoeken, en ze gingen verder hunnen weg zonder meer.

Binst de mis beraamde hij voort, - met geduld en gelaten, vertrouwend op de voorzienigheid. Als 't zóo geschreven staat wordt ze toch de mijne, 'k moet er toch komen, we zullen 't maar laten berusten, te haastig breekt de beenen.

Hij vond in haar geen beletsels waarom hij 't zou opgeven. Ze had goed heur moeder bezorgd, ze wrocht neerstig, was behendig in 't huishouden, nooit ziek bij zijn weten, alleszins goed. En dan kwamen de plaaggeesten weer: als ge den stap niet doet, blijven al de verzinningen dood! ge blijft er buiten en zonder spreken geraakt ge nievers. - Hij zag zich dan staan in gedwongen houding knauwend zijn stamelwoorden en halverwege blijven steken.... en ze wilde hem niet, den dronkaard! ze loech hem uit en besloot niemand bij haar binnen te laten. - De dronkaard! zie 't was nu al zoolang dat hij zijn dagen niet had; 't verwonderde hem zelf van dat kwaad verlost te zijn, van die duivels die lijk dwingelanden hem op den nek reden en meêtrokken weg van zijn werk, plots en geweldig lijk een onvoorziene wind waarin hij stond, onbeholpen zonder weerbaarheid noodlottig en toegevend aan een drang waarvan hij de oorzaak niet kende; zonder tijd zelfs om te overleggen dat hij kwaad handelde, al zijn geld verteerde en een slechten

naam kreeg, zienling loopend in zijn ongeluk. Maar nu was 't gedaan en nu zou hij het stellig beloven en als ze hem hielp vermanen, zou 't zeker uit zijn daarbij stond het vast: geen druppel bier meer om zelfs de goesting niet te krijgen. Hij meende het goed.

Den dag door kwam dat alles in zijn hoofd spelen en hij zegde lange reken op in zijn eigen alsof hij bezig was iemand te overtuigen met al de voordeelen van zijn beroep op de inwilliging. De tijd ging daarover en 't werk zonder dat hij klaarder zag in de uitkomst.

De zomer was gekeerd, het koorn geborgen, de aardappels lagen in den stal op grooten hoop en nu was er bij droog weer, enkel nog 't land om te werken voor de najaarsche nieuwe dricht. Te huis bij zijn vuur in 't donker en zonder bezigheid, kwamen de gedachten hem geweldiger bestormen en hij zaagde aan de groote triestigheid, aan de koude ijlte die voor 't eerst over zijn leven hing. De mogelijkheid van verandering was zijn geruste vrede komen schenden en hij mijmerde en vergeleek het huidige met 't geen er zou kunnen worden. De naaktheid van de muren verveelde hem en al waar hij keek zag hij altijd zijn eigen narigheid en zijn onbeholpen armoede, - niemand om tegen te kouten, altijd en overal ingrimmig droeve dingen. Hij kende zijn leven als een hond in zijn kot. Zijn oogen guwden halve dagen door 't kleine vensterken over 't blakke veld naar 't rood pannendak in de verte waar boven uit de kave, gezapig altijd 't zelfde kuilken rook verdampte in de grijze lucht. Dat huizeke bleef gesloten, toe, stom lijk een versteend verstorven ding, tergend in zijn zwijgende alleenigheid en zorgelijk toedekkend het kostelijke dat er onder leefde.

Hij at het rauw verkensvleesch met gekookte eerdappels maar de gewone smaak was weg.

- Zou ze ook aan mij denken? vroeg hij. - Hoe kan ze 't daar uithouden alleen?

Maar hij moest zijn eigen antwoorden, al dat leefde was ver van hem.

Dan stond hij ineens op met een begeerte om menschen te zien en hij ging naar 't dorp om zijn gerief. In den winkel en op den molen spraken ze hem van zijn huwelijk als van een gedane zaak.

- Jan, wanneer trouwt ge nu? w' hebben hooren zeggen dat 't kortelings was.

Hij antwoordde nu zóo dan anders en hij durfde 't zelf niet loochenen omdat ze er zoo vast overtuigd van waren en daarmede kwam hij in 't geloof dat er zonder zijn toedoen, buiten zijn weten iets beslist was waaraan hij nu niet meer kon veranderen of weerkeeren.

Daar was één zaak aan te kort, een kleinigheid en dat moest hij zelf doen - maar de menschen wisten niet hoe lastig dàt was.

- Al 't gesubbel kan mij niet helpen, dacht hij, en Vina blijft altijd gesloten lijk een gevangenis, 'k moet zelf den stap doen! Dat is anders ook 't gebruik - een wijf dat een man gaat vragen ware eene onuitsprekelijke zotternije. Voor mij is 't een kleinigheid, in twee woorden gedaan en bescheid ben ik.

Maar in die twee woorden lag heel de moeilijkheid en hij kon ze niet vinden. Die aanvraag - wist hij van hooren zeggen, was een geduchte plechtigheid, altijd wel voorbereid en zoo ernstig als trouwen zelf; iets waarvoor men bezondere kleeren aandoet en nauw gemeten woorden bezigt, die men goed van buiten kent. Dat moest altijd en voor iedereen op dezelfde manier geschieden en, omdat hij die manier niet kende was zijn vrees van niet aanveerd te worden.

Hij begon toch met beeldelijk naar Vina's uit te zetten -: Zie, 'k sta daar nu bij tafel en zij bij den heerd en 'k zegge, 'k zegge .... maar van dan af werd het al onzin en hij zag zijn eigen staan en zijn duimen draaien zonder iets te zeggen.

- Maar waarom als ik dat eens gewoonweg vroeg, dat ze dan heur meening antwoordt! - Ik ken Vina en zij kent mij, da's goed, al dat plegen, als 't naar een vreemde was. Ik ga het effenaf vragen.

Hij begon werkelijk zijn wezen te wasschen en zijn beste kleeren aan te doen. Daarbinst gekscheerde hij zijn eigen voor ouden zot en truntaard maar hij deed altijd voort, met haast om gedaan te krijgen binst zijn voornemen nog vast stond. - Moest ik een stonde staan dubben, 'k viel weerom flauw en 't ware later te herbeginnen, zegde de eene Jan tegen den andere. Hij was al voor in zijn gedachten bezig met het woord te vragen en dan, lijk de jongens: binnen

zooveel tijd, of als ik 't avond slapen ga weet ik al wat: ja of neen!

Uitwendig deed hij zijn dingen kalm, ernstig, vast besloten omdat hij begonnen had en niet meer kon uitgesteld worden.

Hij ging in 't zicht van elk ende een over 't land naar heur huis, al was er geen mensch te zien. Hij sprak zijn eigen moedig aan en wilde niets meer gereed maken. 't Zal komen effenaan, en lukt het niet 't is maar lijk vroeger. Het huizeke stond dichte gesloten met al de geheimzinnigheid achter de muren en de lucht die er rond hing had voor hem een bezondere stille warmte. Hij was verlegen van gezien te worden voor 't venster en haastte zich met een zwong daar voorbij om aan de deur te zijn. En als hij aan 't klinksnoer trok kreeg hij plots de hoop dat ze mogelijks gesloten kon zijn en hij alzoo, ongezien en zonder spreken, zou weer thuis geraken. Maar ze ging open onder zijn stoot en hij was al binnen en stond midden in de keuken. - De groote vent op zijn magere beenen, zijn hoekig lijf en ongelijke schouders, slonk en beschaamd om zijn eigen wezen en hij plooschte met de vereelte handen zijn halsdoek die in een touwtje om zijn hals was gesnoerd.

- Wel, Jan, riep Vina heel verrast. Hij zag haar rood worden op den stond maar seffens was ze haar zelf weer meester, en heel natuurlijk:

- Hapert er entwat? Nu kon Jan aan niets meer merken dat ze 't wist ‘waarom’ hij gekomen was, en hij bleef stom staan kijken.

- Dag, Vina.

- Moet ik nu seffens beginnen of eerst van wat anders kouten, vroeg hij zijn eigen. Ze schoof een stoel bij.

- Zet u, Jan, wat geluk dat ge me komt bezoeken, waarmee kan ik u voordeelig zijn?

Jan deed een groote poging om de woorden uit zijnen mond te krijgen; hij zette zich en altijd zonder te durven opkijken:

- Vina, 'k moet u eigenlijk iets vragen, - 't was nu 't gewichtige oogenblik, 't zou zoo seffens gedaan zijn. Hij gaf zich een krachtigen stoot. - Vina hebt ge het ook hooren zeggen, - al de menschen spreken eraf en de pastor heeft 't bij mij ook beloopen en komen aanraden.

- Waaraf spreken de menschen?

Nu zag hij haar in 't kalk van heur oogen en met een korte stoutigheid:

- Ze zeggen dat we gaan trouwen, ik en gij.

Vina stond met een wordenden monkel gereed om iets te zeggen maar 't bleef binnen.

- Wat zegt ge daarvan?

Ze ging 't deksel van den pot opheffen, en kwam weer op haar oude plaats staan strijken met den wijsvinger over de voegen van het witgeschuurd tafelberd.

- 'k Heb daarover nagedacht deed Jan voort die moed kreeg omdat hij zich de stoutste vond, en 'k kom nu om uw meening te weten.

Vina's voorhoofd rimpelde en heur wenkbrauwen boogden onder gemaakte verwondering, ze wachtte tot Jan nog iets zou zeggen.

- We zijn, dunkt mij, nog te jong om ons leven alleen te verslijten en we zouden beter malkaar kunnen helpen als we samen woonden? -

Nu meende hij 't zijne gedaan te hebben en verwachtte 't zoo gelangde bescheid. Hij voelde zich warm worden en zijn oogen waren op dien mageren wijsvinger die alsaan over en weer op tafel wreef.

- 'k Zal er ook moeten over nadenken, Jan zegde ze mijde, - en als 't ons Heere zoo beschikt, dan ..... maar w' hebben nog al den tijd. -

- Zeker, zeker 't kan alsaan in den winter niet zijn dan is 't leven te kostelijk en daar en is niet te werken. Hij sprak haastig voort in vlottende volzinnen om op 't lastige onderwerp niet weer te vallen: over den tijd nu, die zoo dapper voorbij liep, over hun jong leven, toen alles zooveel anders was en zijn verdrietigheid alleen in zijn huis.

Maar hij hoorde zijn eigen stemme valsch klinken en verweet zich van zonder vast bescheed te zullen voortgaan.

- Zoo, Vina, ge denkt toch dat het zou gaan met ons tweeën te samen?

Hij was verwonderd over zijn eigen stoute gespraakzaamheid.

- Dat zijn groote dingen, Jan, en dat zoo al medeens, en niemand en heb ik om raad aan te vragen ..... Laat me tijd tot zondag, Jan, dan zal ik u bescheid doen.

Jan sprong al recht, heel ontslegen van zijn verlegenheid.

- Zoo tot zondag, Vina.

- Maar moet ge al voort, Jan, zoo haastig?

- Ja, Vina, zondag zal ik met meer moete komen, nu hangt mijn eten op 't vuur!

Hij was reeds getrouwd! 't Was al gedaan, en alles zoo gemakkelijk! De buiten had een nieuw uitzicht en hij voelde lust om te zingen. En zijn huizeke stond daar even een verlaten oude man. Hij zette zich bij zijn heerdvuur te overdenken hoe gezellig warm 't dàar was en al dat blinkend kopergerief zoo blij aan de muren en net de tafel en stoelen en de vloer met blauwe tichels. Hij legde zich met de ellebogen op de vensterbank en kon niet moe worden van kijken op dien witten gevel ginder en het rood pannendak - dat lief huizeken in zijn dicht gesloten beukenhaag. De oude perelaar stond daarnevens als een goede, gedaagde beschermer, zijn blaren waren nu geel en verwelkerd maar te meie zou hij weer heerlijk bloeien!

Hij sprak luide in zijn eigen, wandelde weg en weer en liet al de overvoldaanheid van zijn gemoed los. Als hij koud kreeg kroop hij in bed en sliep er rustig even na een lastig werk.

's Anderendaags stonden de dingen in hunnen ernstigen kant, hij miek alle mogelijke schikkingen en keek in de toekomst waar hij hen beiden samen zag als gedaagde menschen die werken nevenseen, heel gewend aan het nieuwe leven.

De dagen schenen hem toch lang en eindeloos de uren van slecht weer en deemstering dat hij met den vlegel te kloppen stond op den schuurvloer. Hij keerde de bundels stroo zonder uitscheiden van den morgen tot den avond.

Dat wisselde af bij stonden; 't gedacht aan het gezapig leven, eens dat al de moeienissen zouden gedaan zijn en zij beiden elkaar gewend, zonder spreken zouden hun werk doen, - en al de moeienissen zelf, 't zorgen en geloop van de groote verandering die ze nog hadden te bespreken en te beredderen.

Heel zijne aandacht was nu al den westkant van zijn huis. Hij waarde gedurig aldaar rond in zijn verbeelding. Dat was Vina niet alleen, maar al wat er in breeden kring van haar uitging had een bezondere kleur en uitzicht, anders als 't daarbuiten liggende dat herfstdoodelijk en onverschillig bleef, meer dan ooit. Daarin zag hij Vina gaan en keeren in heur

gewone dracht met gewone gemeten en gezapige doening en gang, de oogen op haar werk - maar 't gebeurde dat hij niet goed den vorm van haar gezicht verkende als van een mensch dien men in lang niet gezien heeft, om er vroeger zoo weinig op geschaft te hebben. Dan kreeg hij wel lust om seffens te gaan bekijken wat hem van haar ontbrak, - dat was toch vreemd niet te weten hoe haar neus was en haren mond en hare oogen. Hij liet zijn alm vallen en ging werkelijk buiten. Daar viel het hem eerst in dat 't al zottigheid was en hij kwam weer voortderschen.

't Was anders heel verdrietig nu te lande; de velden lagen zoo vaag en de donkerte hing er over halve dagen lang. In huis was 't koud en vervelend.

Den zondagmorgend ging hij nevens haar naar 't dorp en z'en spraken alle twee van niets.

Aan de kerkpoort vezelde hij stil: tot wat later, en zij had geknikt.

Hij wachtte nog tot in den valavond en dan zette hij uit om het jawoord.

Als hij al een tijd in huis op een stoel zat wist hij nog niet hoe beginnen maar Vina wachtte niet langer.

- 'k Heb me wat overpeinsd, Jan en gelezen en raad gevraagd en aangezien moeder nu dood is en ik hier zoo eenig woon, we zouden misschien malkaar kunnen wel doen ... als we nu eerst wat over ons zaken konden spreken?

- Zeker.

- We moeten nu toch wachten tot den uitkomende.

- 's Winters kan 't zeker niet, meende Jan.

Ze zaten nu al elken kant van de tafel gezapig, overhand zijn eigen schikkingen voor te leggen en te bespreken. De tabaksdamp uit Jan zijn pijp kronkelde in blauwe ringeling boven hunne hoofden. Daartusschen viel de stille avondschemer in en ze begonnen onbewust zachter te spreken in eigene gemoedelijkheid. Ze voelden zich hier zoo innig te gaâr, zoo droomfijn met de vrede overal rond van 't eendlijk verre winterland buiten. Jan durfde aan de verlatenheid van zijn huis niet denken en schoof zijn stoel nader bij tafel.

Heur halfluide spraak en haar goedheid en 't smeulend vuurken in den heerd en de teere deemstering op de witte muren wiegden hem in wellust.

Op de ouderwetsche meubels glom de blank van gesletenheid door levenslang gebruik met al de weerdigheid daarop van gestorven grootouders. Ze stonden vast op hun plaats, onverzettelijk door langen stand en 't uurwerk heerschte daarin met zijn statigen tikstap, door hun gefazel heen.

- Mijn vader zaliger, vertelde Vina, de man heeft altijd neerstig gewrocht en spaarzaam geleefd; bij mijn weten heeft hij dat huizeken hier gekocht met 't gene hij gewonnen had en 't zoo aan moeder en aan mij overgelaten. We zouden nu twee huizen hebben? viel het haar in.

Ik en moeder hebben er nog wat bij gewonnen - ‘met den tijd kunt ge dat noodig hebben,’ zei moeder. We zouden moeten een weefgetouwe koopen, Jan, en veel ander dingen zullen we nog behoeven als de huishond komt aan te groeien; - en tegen er een slecht jaar tusschen valt is 't ook altijd goed iets over te hebben.

Jan knikte en had liever te zwijgen. Heel heur leven legde zij daar bloot vóor hem, in twee reken: een simpel bestaan van eerlijk werken zonder dat ze zelf wist wat er daar schoon of verdienstelijk aan was. En dat wilde ze nu gereedelkijk verlaten en al wat ze bezat en haar zelf zoo gemoedig over geven aan den man die haar bij toeval vragen kwam.

Daarbij overpeinsde hij zijn eigen leven, dat lange eentonig beulwerk zonder dat het hem iets had bijgebracht. Hij en wist nu nog maar hoe schamel dat hij daar stond met zijn ledige handen; nu hij rekenschap moest geven van zijn onbezorgd bestaan werd hij gewaar dat alle menschen in hun jongde met 't gegaarde goeds afkomen om zich te stellen. Hij en had niets om haar te geven.

- 'K en heb ik daar nooit aan gedacht, Vina, de boerin hield mijn geld, 'k heb toch fel gewrocht, maar 'k geloof dat de daghuur klein was, en mijn kleeren kostten duur ... en daarbij, 'k meende, 'k en had voor niemand te zorgen, 'k was heel alleen op de wereld, en dan kwamen er kwade dagen ook, 's winters, dat er niets te verdienen viel, en de triestigheid ook ... en dan heb ik altemets gedronken ... dat biechtte hij nu heel ootmoedig van herte omdat hij haar goedig wist en 't hier al zoo stil gezapig moest opgenomen worden.

- Maar als ik weet waarom ik te leven heb, dan wordt het anders, en 't zal wel uit zijn daarmeê en gedaan. - 'k Heb nu mijn huis van vader en wat geld ook nog van 't mijne; maar het huis is slecht - 't land zullen we best kunnen gebruiken.

- Zeker, we blijven hier wonen; verhuizen en zou ik niet geern.

Ze besloten dan het kot ginder af te breken en in zaailand te brengen bij 't andere.

- 't En is niet te ver van hier.

Dat vonden zij beiden goed.

't Schikken en overleggen van weerskanten was zoo nieuw, en ze vonden er genot in, telkens de sprake stil viel, wat anders te zoeken daar ze nog niet aan gedacht hadden.

- w' En hebben wij om te beginnen zoodanig veel niet noodig, besloot Vina, arme kroters gaan ook het leven aan! Hork, Jan, 'k en vrage niet wat ge bezit. We kunnen alle twee werken en met Gods zegen zullen we aan 't bestaan geraken. 'k Heb hier in de schuiflade vijfhonderd franks liggen, zei ze bedeesd, zou dat genoeg zijn?

Jan knikte beschaamd en dook zijn blijdschap.

- 'k Heb ook een beste geit; - wilt ge ze zien?

Dat was een gedacht! Ze gingen op den stond naar den stal en Jan vond dat 't een schoone geit was.

- Mij is 't al wel, Vina, zegde hij als ze weer binnen waren, en 'k zal mijn beste doen; als 't maar aan mij liegt, - en in zijn welmeenende overtuiging sloeg hij ter bevestiging de opene hand op tafel. 'k Meene dat we van malkaar niet zullen te klagen hebben, ons ouders zijn altijd neerstig geweest en wij kunnen 't ook zijn.

- 't Andere moet van God komen, meende Vina. - Maar we blijven hier zitten zonder iets; waar zijn mijn zinnen? 'k Zal koffie maken.

Jan dacht noch aan tijd noch aan huisgaan, hij liet haar doen en zag hoe ze rondtrappelde in heur eigen huiselijkheid aan de gegeerde zorge: water op 't vuur hangen, potjes en tasjes en teelkes met suiker en dan begon ze te draaien aan 't molentje dat ze gesloten hield tusschen de knieën.

- Vina, ge woont hier toch goed. Jan kon zijn bewondering niet meer inhouden.

- We zullen er samen ook goed wonen; 't is te hopen. Beter getweeën dan alleen.

Ze loechen om de aardigheid en vrijer nu dat ze malkaars aangezicht door 't donker niet meer en verkenden.

- Stop nog een pijpe, Jan, 'k ga licht maken.

Het lampkvlammeke klaarde wat over tafel en de zoldering, elders werd het donkerder.

- Zie, 'k heb hier nog wat!

Ze haalde een dubbele handvol oude appelkes uit de schuiflade en liet ze robbelen over tafel.

- 't Zijn winterappels en de laatste.

Ze lagen geel in hun verrunseld vel met een blozende kant als late zomersche vriendelijkheid. Ze knospten daaraan en dronken hun koffie. Jan werd te gloeien inwendig van groote voldoening om al dat ongekende: den eersten keer in zijn leven dat hij zoo huiselijk neerzat, zoo gemoedelijk en hij kon 't niet verzwelgen zoo'n onverdiende goedheid te vinden, of vatten dat er zoo iets bestond en voor hem was weggelegd.

- Zoo tot later, Vina, we zullen dan verder spreken. 'k Moete nu naar huis. Hij wist dat het hoog tijd was en hij wilde 't genot nu niet bederven.

- Ja, Jan, en als hij bijkans weg was:

- 'k Denke daar aan iets -: ge zijt gij niet goed opgepast alleen, ge moet daarom niet wachten tot we getrouwd zijn - als ge kleeren hebt of iets dat ontnaaid of versleten is, breng het mij, 'k zal 't vermaken, 'k heb nu tijd. En uw waschgoed ook kan ik bij 't mijne doen, en 'k zal het naarzien als er iets ontbreekt.

Jan knikte en glimlachte omdat hij niet goed wist met wat woorden uitspreken 't geen hij gevoelde. Zijn oogen zegden alleen zijn dankbaarheid.

- 'k Zal doen wat ge zegt, vond hij enkel.

- En, Vina, zult ge ook eens komen zien naar mijn huis? - G' en kunt er niet veel vinden maar 't is toch altijd aangenaam.

- En als ik niet en kome, tot zondag dan?

- Ja, - 'k zal ook bij ontijde het land hier komen omme werken.

- Goed, navond Jan.

- Slaapwel.

't Was meer dan hij ooit had kunnen uitpeinzen! Hij had een warm gevoel van tevredenheid dat door heel zijn lijf liep, een geluk waaraan hij nooit gedacht had.

De sterren dansten in de blauwe avondlucht, de velden deinden in de eendlijke, verre deemstering, oneindig als zijn eigen gevoel.

Al zijn schatten kon hij niet overkijken, dat lag daar als 't begin van een feestleven, onverwacht, onverdiend, een blijde toeval, met overdanige goedheid vóor en bachten en boven zich ineens na dat lang en hopeloos dompelen op 't vreemde.

Vina, dat was nu Vina niet meer, het gewone buurwijf of eenig schepsel Gods dat aan ander menschen geleek maar enkel Vina: een éenig ding als een deel van zijn eigen dat zijn wijf was, zijn wijf, een wezen die hem genegen zou zijn, iets lijk de goede boerin vroeger maar nog heel anders.

Nu, meende hij met haar iets nieuws, iets heel nieuws, iets heel geheimzinnigs te beginnen, iets dat van d'eene veropenbaring van geluk tot de andere zou overgaan en waarvoor hij toch bang was.

Hij durfde er niet aan denken.

STIJN STREUVELS.

Sprekende steenen.

Noord-Hollandsche Oudheden, door G. van Arkel en A.W. Weissman. 4e stuk: Gooiland, Texel. - Amsterdam, Ten Brink & De Vries, 1900. (Uitgegeven van wege het Kon. Oudheidkundig Genootschap.)
Oud-Deventer, door J.A. Mulock Houwer. - 's Gravenhage, Mouton & Co., 1900. (Deel 18 van het Tijdschrift der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.)
Oude Gebouwen te Dordrecht, door Mr. J.C. Overvoorde e.a. - Dordrecht, Blussé & Co., 1900. (Uitgegeven door de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht.)

Les longs souvenirs font les grands peuples. CH. DE MONTALEMBERT.

Er is een tijd van komen; er is een tijd van gaan ... Maar óók is er een tijd van terugkomen; een tijd waarin hetgeen eenmaal werd geacht als te zijn geheel voorbij, opnieuw de aandacht trekt, opnieuw waardeering vindt; méér misschien dan ooit vroeger.

Op het gebied der schoone bouwkunde heeft negentiendeeuwsch Nederland, dat toch vlijtiger metselde dan eenige vorige eeuw, meer zien gaan dan komen. De afbreek-manie zat trouwens in de lucht: de Fransche revolutie egaliseerend naar beneden toe, en onze pantalons verlengende, sneed daarentegen af wat naar boven uitstak. Zoo zag ook Nijmegen den Keizersburcht vallen; het gebouw dat in ons land dan nog het meest op een Bastille geleek, al diende het enkel tot hofje voor eenige oudere heeren en dames! En niet slechts de teekenen van vroegere dwingelandij werden omvergehaald: met geen minderen ijver werd door de burgers de moker geslagen in de breede wallen en hoog betorende poorten hunner steden, welke dan toch eenmaal méér dan

een symbool van eigen macht waren geweest: de veiligheid hadden geschonken waaruit onze welvaart was ontstaan ....

Soms moet bij alle ergernis over de afbraak, toch geglimlacht worden bij het hooren der beweegredenen. Zoo wanneer men leest, dat toen in 1824 de Raad der gemeente Haarlem plannen beraamde voor de verfraaiing der stad met het oog op de in het volgend jaar te houden tentoonstelling van nationale nijverheid, haar Dagelijksch Bestuur voorstelde, als daartoe het meest in aanmerking komende ... het sloopen der Groote Hout- en Zijlpoorten! En aldus werd besloten. Allerminst geschiedde zulks uit zuinigheid: tegenover de opbrengst van de afbraak - ƒ 3500 - stonden de uitgaven voor een ijzeren hek met gebouwtjes ter weerszijden, alsmede voor het verbreeden der brug; te samen tienmalen zoo groote uitgaaf vorderende. Vooral die beide gebouwtjes moesten meesterstukken worden; trouwens dat hek alléén - afsluiting toch was noodig met het oog op de invordering der plaatselijke accijnsen - kostte meer dan de geheele oude poort waard was!

Dat hek, hetwelk de Haarlemieten des nachts opsloot (wat deden zijne tralies mij in mijne jonge jaren denken aan de hokken der wilde beesten in Artis!) heeft het lot van alle oud ijzer gedeeld, toen die accijnsen werden afgeschaft; de feestvierende raad en het hooggestemde dagelijksch bestuur van toenmaals kunnen niet meer genieten van hunnen moker-triomf; van de nationale nijverheid in 1824 (gesteld dat die inderdaad bestaan heeft) zal alleen door een prijsvraag van Teyler het spoor kunnen ontdekt worden ... het eenige positieve, tastbare wat dat tijdperk ons heeft achtergelaten, is: een ledige plek.

Haarlemsche wallen! Brok vaderlandsche geschiedenis! Kenau Simons, zoudt gij ze zóó verdedigd hebben, indien gij hadt kunnen voorzien hoe een sjacherend nageslacht brok na brok er van zoude verkoopen, totdat bijna geen steen overbleef! Nog in 1873 viel de Kleine Houtpoort voor een bloedprijs van ƒ 2075.-.

En alsof door afbreken alléén Haarlem niet genoeg konde geschonden worden, kwakte eenige jaren later de Societeit ‘Trou moet blycken’, haar devies ten spijt, met echt kwajongenspleizier een steenen kubus op de groote markt, en bedierf zoo voor goed de stemming van dat prachtige stads-

beeld. Wat baat al de ijver van Rijk en Kerkvoogden, om door herstelling van Vleeschhal en Bedehuis dat meest karakteristieke plein van ons land den ouden luister te hergeven, als de eerste de beste al dat pogen nutteloos kan maken door er naast te stellen een de oogen wondend gebouw, waaraan alleen te prijzen valt de tweede verdieping ... omdat die blijkbaar is weggebleven! Welk een tegenstelling met Brussel, waar ieder jaar het Stadhuisplein dichter nadert tot het verleden; waar nu in de steenen symfonie geen enkele wanklank meer wordt gehoord! Zeker, als rechtgeaard Hollander schat ik hoog die vrijheid, welke ons veroorlooft ten eigen bate, of enkel gehoorzamend aan een gril, of uit achteloosheid, ieder ander ergernis te geven; maar toch wensch ik nu en dan wel eens dat ons Germaansch bloed wat krachtiger stroomde, en het hoofd deed beramen en de hand liet teekenen gemeentelijke verordeningen zooals die van Rothenburg, Hildesheim, Nürnberg, Würzburg, Frankfort a/M., waarbij het verboden wordt bepaalde stadsgedeelten, die geschiedkundig van hooge waarde zijn, op barbaarsche wijze door het optrekken van nieuwe of het veranderen der bestaande bouwwerken te schenden; al wil ik niet zoo ver gaan als de Bambergsche magistraat, die het afbreken verbood van het zoogenaamd Prellsche huis - een barokbouw uit de 17de eeuw - hetwelk de gelukkige bezitter naar Munchen wenschte te verplaatsen.

Doch waarom Haarlem zwaar te vallen, waar overal elders zóózeer op gelijke wijze gezondigd wordt? Hoe bijvoorbeeld te bestempelen de nieuwe verkeersader, voor schatten gelds te Amsterdam geopend, opleidende tot van Campen's schepping - dat Raadhuis hetwelk tot zelfs ver in Duitschland de bouwkundigen tot voorbeeld strekte? Vormt die nieuwe straat, welke aan het andere uiteinde een vrij uitzicht verleent op dat meesterwerk der Hollandsche renaissance: de Westerkerk - het meest geniale gewrocht van den zoo oorspronkelijken de Keyser - inderdaad eene harmonische verbinding tusschen beide monumenten van onze gouden eeuw? Of stelt zij niet veeleer met de brutale indringerigheid van een handelsreiziger een staalkaart van reclame-architectuur ten toon?

Toch kan Amsterdam bij haar lang zondenregister op één

goede daad wijzen; en dies worde haar veel vergeven. Want de Raad welke op den laatsten Donderdag van October 1899 besloot tot afbraak van de Willemspoort, stond den derden Woensdag van de daaropvolgende Aprilmaand ƒ 6000 toe voor herstel. En men reken d' uitslag niet, maar tell' het doel alleen! Want dat monument heeft geenerlei aesthetische waarde; integendeel, de kapiteelen dekken de kolomschachten zooals pa's cylinderhoed het den achtjarigen krullebol doet, die er diep in verdwijnt. En de kolommen zelf - zonder eenige zwelling - zijn spichtiger en droger dan de uit haar kracht gegroeide, bleeke ondste dochter van dokter Bruis-Hildebrand's onsterfelijker gedachtenisse! Doch dit gevaarte van hout en pleister vertegenwoordigt een heel brok van onze bouwkundige eeuw, en daarom juich ik die daad van piëteit zeer toe - óók nog omdat het niet zoo zeker is, dat na afbraak, er ter plaatse iets fraaiers zoude verrezen zijn! Vindt gij, lezer, dit laatste oordeel te gestreng? Welnu, gij pompen, fonteinen en andere waterzuchtige herinneringen aan de heugelijke troonsbestijging onzer jonge Koningin, u roep ik op tot mijne rechtvaardiging! ....

‘Uit de monumentale geschiedenis van een land mag men evenmin als uit de geschreven historie een bladzijde scheuren, omdat er soms iets op staat wat minder mooi is’ - deze woorden door Minister van der Linden in 1870 gesproken, toen ten tweede male in de Kamer werd aangedrongen op afbreking van het eenige monument dat aan onze de Witten herinnert: de Haagsche gevangenpoort, herinnere men zich steeds waar het gaat om het behoud der getuigen van ons verleden.

Gelukkigerwijze komt men tot inkeer. Allerwege aarzelt nu in Nederland de moker. Niet overal uit eerbied voor den arbeid onzer voorvaderen - vooral in de kleinere steden worden de oude bouwwerken meer als een middel tot bevordering van het vreemdelingenverkeer beschouwd - maar om 't even om welke reden, de belangstelling is wakker geworden. Zóózeer zelfs, dat nu Baedekers op oudheidkundig gebied even goed reden van bestaan hebben als die, welke meer bestemd zijn voor het Zondagspubliek.

Als zulke Baedekers zijn te beschouwen de drie werken, welke aan het hoofd van dit opstel zijn genoemd. Ik wensch

die in handen van vele Gidslezers: *Aimer à lire* - schrijft Montesquieu - *c'est faire un échange des heures d'ennui, que l'on doit avoir dans sa vie, contre des heures délicieuses*; en menig uur dat de tot eindelooze verplaatsing gedwongene negentiendeeuwer nu gedachteloos slenterend doorbrengt in vreemde steden en stadjes, waar min gelukkige tijdstippen van vertrek van spoor of boot dwingen tot langer oponthoud, zoude tot een bron van genot worden, indien geleerd ware te luisteren naar hetgeen de steenen van het verleden met zachte stemme influisteren aan wie hunne taal verstaan.

Maar niet enkel om zulk een reden juich ik het verschijnen van dergelijke uitgaven toe; meer nog, vóóral, omdat zij bewijzen dat ons volksbewustzijn herleeft! Ons individualiteitsgevoel toch was door de 19e eeuw eenigszins verdoofd. Spoorwegen, telegraaf, al die moderne middelen van verkeer zijn niet provinciaal of nationaal, maar *inter*nationaal; ook de vraagstukken van socialen aard, waarmede wij ons meer en meer bezig houden, zijn aan geen plek, geen land gebonden. Daarbij onze ligging op een kruispunt; de gemakkelijkheid waarmede wij vreemde talen leeren; dat alles deed ons meer en meer vergeten dat er onzichtbare lijnen zijn, enkel op de kaart gekleurd, die tóch in werkelijkheid een bijna onoverkomelijke scheiding vormen tusschen volk en volk. Ach, de gebeurtenissen in Transvaal leeren het reeds tot onze schade: waar wij ook ten behoeve onzer broeders aankloppen, overal worden onze klachten aangehoord met een verstrooiden blik! Wee dan ook het kleine volk hetwelk vergeet dat er grenzen zijn; dat het een eigen leven moet leven; want de *groote* volkeren zullen dat nimmer vergeten, *kunnen* dat ook niet, omdat hunne grenzen ver genoeg verwijderd zijn van waar hun middelpunt van kracht en leven ligt. Doch een klein volk, dat anderen naar zich zelf beoordeelend, meent dat het nationaliteitsgevoel heeft afgedaan als iets verouderds, zal in de twintigste eeuw weinig anders zijn dan een speelbal der grootere, tot dat het verdwijnt als een te gemakkelijke prooi. En wat Montalembert eenmaal schreef als pleidooi voor het behoud van Frankrijk's oude gebouwen - die zinsnede welke ik aan het hoofd van dit opstel plaatste - bevat slechts de helft der waarschuwing: de herinnering aan het verleden is niet enkel noodig voor het tegenwoordige,

maar ook een waarborg voor de toekomst. Waar alles voorspelt dat de twintigste eeuw ons terug zal voeren tot de geweldige worstelingen waarvan haast alle eeuwen getuigen waren, welke de negentiende voorafgingen - worstelingen om den voorrang op handelsgebied - is er alle reden om ons in te denken het eigen verleden, dat juist aan dien strijd zijne grootheid dankte. En aan niets kunnen wij beter meten hoeveel wij nog te kort schieten, dan aan de steenen gevaarten, welke de onwraakbare getuigen zijn van dien moed en die energie, welke ver over de enge landpalen heen, op alle zeeën der aarde, in alle werelddeelen, bevrediging zochten en vonden, den roem brachten mèt de welvaart.

I.

Wanneer in eenige familie de beeltenissen van het voorgeslacht uit salon of eetkamer, na korter of langer vertoeven in logeervertrek of bovengang, eindelijk te ruste gaan op zolder, is dat in den regel veel minder een teeken van onverschilligheid, dan wel de - dikwerf onbewuste - uiting van zeker gevoel van onbehagen. Die voortdurende getuigen van een glorierijker tijd toch zijn hinderlijk voor de levenden uit het geslacht, welker maatschappelijke stelling hetzij door de omstandigheden, hetzij door eigen doen of laten, niet op de vroegere hoogte is gebleven. Men gevoelt zich niet meer op zijn gemak in dien kring van meer aanzienlijken of hooger beschaafden; er ligt een stil verwijt in al die op u starende oogen, in die gesloten lippen. Eerst als de welvaart wederkeert, komt met den meerderen eerbied voor zich zelf, ook die voor het voorgeslacht terug. Zoo ziet men den rijk geworden Hollando-Amerikaan speuren naar geslachtsboomen en familieportretten, welke de in Nederland geblevene van denzelfden stam onverschillig versjachert.

Doch niet enkel bij individuen wordt dit verschijnsel waargenomen. Ook bij volkeren. Zie slechts oostwaarts. Buur Michel is sedert den Fransch-Duitschen oorlog in goeden doen, in besten doen zelfs, en poetst zijne voorvaderen op; zoekt in alle hoeken en gaten naar overblijfselen van vroegere grootheid; ja, *maakt* ze desnoods, zooals het Limes-museum op den Saalburg bewijst. En aangezien wie zich bewust wordt

rijkdommen te bezitten, niets sneller te doen heeft dan zich rekenschap te geven van hunne uitgebreidheid, zoo is dan ook nu allerwege in de Germaansche staten en staatjes het opmaken eener beschrijving der kunstschatten in vollen gang.

Vele hoog te prijzen boekwerken hebben reeds aan deze boedelbeschrijving het ontstaan te danken; en den Nederlander, die voor 't eerst uitvliegend naar den vreemde, plichtmatig te Cleve neerstrijkt, kan niet te zeer worden aanbevolen de aanschaffing van een of meerdere deeltjes van het groote, nog niet voltooide werk, waarin Paul Clemen uit Bonn, in opdracht van de Staten der Rijnprovincie, de bouwkundige schatten van die daaraan zoo rijke streek beschrijft.[1)] Wie een rijwiel kan beklimmen, verzuime vooral niet met het deeltje ‘Kreis Moers’ in den tasch, Xanten te bezoeken. Aan hoevele Nederlanders is het bekend dat zóó dicht bij honk, zoovele prachtige overblijfselen uit de Middeneeuwen worden gevonden, als dat plaatsje en het dichtbij gelegen Kalkar kunnen aanwijzen? De beeldenstorm, welke op den rechteroever van den Rijn tot in Emmerik woedde, en tot zelfs in Wezel de nuchterheid der Hollandsche kerken bracht, heeft den linkeroever gespaard. Welk een welvaart, welk een kunstzin heerschten er eenmaal op dat leelijke platte land!

En niet enkel staats- en provinciale autoriteiten inventariseeren in het Rijk ten Oosten; de Duitsche architecten en ingenieurs blijven evenmin achter; gezamenlijk speuren zij naar al de vormen van het Duitsche boerenhuis, hetwelk door de eischen van den hedendaagschen landbouw meer en meer die eigenaardigheden verliest, welke niet enkel op verschil in landstreek, maar ook op verschil in ras duiden.[2)]

In de richting van de opgaande zonne is het dus roerig genoeg! Hoe bij ons? Wordt daar stil gezeten? Velen zullen

1) Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Düsseldorf, L. Schwann. Gemeenlijk bevat elk deeltje (zij zijn afzonderlijk verkrijgbaar) één Kreis. Voor Nederlanders zijn vooral belangrijk Kleve, Moers, Rees (Emmerik), Mülheim & Rurhort (Duisburg). Hij zal dan tevens bemerken hoever oostwaarts onze landstaal doorklonk, en - waren de omstandigheden gunstiger geweest - nog zoude doorklinken.

2) Das Bauernhans im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten; vom Verbande Deutscher Architecten und Ingenieurs Vereine. Misschien geeft dit werk onzen architecten aanleiding om in samenwerking met onze landbouwvereenigingen iets dergelijks hier te lande tot stand te brengen.

aldus denken, en daarom te meer vestig ik met vreugde de aandacht op de drie werken in het hoofd dezes genoemd, en die zeker niet zóó algemeen bekend zijn als zij verdienen. Want stil gezeten wordt er hier te lande inderdaad niet; en zoo men slechts langzaam voortgaat, is dit allerminst te wijten aan hen, die de taak der inventarisatie op zich hebben genomen.

De eerepalm komt toe aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap; want - om een thans in Nederland gangbaren sportterm te bezigen - wel zijn er velen geweest, die van plan waren te ‘starten,’ maar deze Vereeniging is de eenige, welke inderdaad op weg ging. In 1887 benoemde haar bestuur eene permanente Commissie, aan welke meer in het bijzonder tot taak werd gesteld het toezien op de instandhouding van gebouwen en voorwerpen, belangrijk voor de kennis van het leven van ons voorgeslacht.

Eerst werd verondersteld dat eene inventarisatie tot stand zoude kunnen komen door de medewerking van correspondeerende leden en door gemeenschappelijken arbeid met andere vereenigingen - wat wel eenigszins naïef was voor eene Commissie uit zoodanig Genootschap waaraan de kennis der geschiedenis niet vreemd mocht zijn.

Want men had zich kunnen spiegelen aan de gelijksoortige ervaring van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen en van die der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst hier te lande - om niet te gewagen van wat Pruisen en Frankrijk leerden. Maar ten slotte werd dan toch begrepen dat alleen tastbare gevolgen ontstaan uit eigen arbeid; en dies stelden twee leden der Commissie, - de architecten G. van Arkel en A.W. Weissman te Amsterdam - zich belangeloos hiertoe beschikbaar, voor zooveel hun vrije tijd dit toeliet. Tevens gaven deze heeren in overweging - in zelfbeperking ligt des meesters kracht! - zich vooreerst te bepalen tot de provincie Noord-Holland. Eene provinciale tegemoetkoming in de reis- en verblijfkosten en in de uitgaven van het drukken der aanteekeningen, maakte de verwezenlijking van het plan mogelijk; en zoo verschenen achtereenvolgens de inventarisatie der kunstschatten van Westvriesland (1891), van Kennemerland (1894, 1895), van Waterland (1897), en nu onlangs van het Gooi en Texel.

‘Bij de bewerking werd uitgegaan van het beginsel - alzoo

zegt het voorwoord tot het eerste deel - uitsluitend datgene te geven wat uit eigen aanschouwing bleek, zonder zich in te laten met bijzonderheden, die uit topografische werken of archieven zouden kunnen geput worden; en om zich alleen bezig te houden met wat op het oogenblik van het bezoek nog in wezen was; terwijl over 't algemeen enkel die bouwwerken zijn opgenomen, die ouder zijn dan het jaar 1700, waarbij echter uitzonderingen zijn toegelaten voor werken der 18e eeuw die bijzondere kunstwaarde bezitten of als merkwaardige typen vermelding verdienen. Naar de meest mogelijke volledigheid is gestreefd door geen buurt of gehucht onbezocht te laten; daar het doel hoofdzakelijk is datgene aan het licht te brengen, wat in afgelegen plaatsen vergeten en onbekend voortbestond. Voor de illustraties is over 't algemeen als regel aangenomen alleen datgene te geven wat òf nog niet, òf slechts onvoldoende in andere werken was afgebeeld.'

Die laatste beperking - vermoedelijk slechts genomen ten einde in geen hooge kosten te vervallen - is te betreuren, omdat het niet een ieder gegeven is de drie hoofdbronnen te raadplegen voor de afbeeldingen onzer oude gebouwen: J.J. van IJsendijck: Documents classés de l'Art dans les Pays-bas; F. Ewerbeck: Renaissance in Belgien und Holland; alsmede de verzameling van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Die Hollandsche verzameling wordt het laatst genoemd (al zijn hare opnemingen de meest uitvoerige) omdat het overzicht, dat zij zal geven, nog geenszins is afgesloten. In 1853 aangevangen met de Vleeschhal te Haarlem, wordt sedert de reeks geregeld voortgezet; en enkel valt te betreuren dat de Maatschappij wegens de beperktheid harer middelen, bij het weergeven van het bestaande geen gebruik maakt van de photographie.

Ook de heeren Van Arkel en Weissman hebben den zonnedruk niet ter hulpe geroepen; en hoe artistiek ook sommige der schetsjes zijn waarmede hunne hand - en die van enkele vrienden - de Noord-Hollandsche inventaris versierde, tòch wil het mij voorkomen dat photographische opnemingen, zooals Clemen die geeft in zijn reeds aangehaald werk, verre de voorkeur hadden verdiend. Maar wij hebben te veel reden

om den heeren dankbaar te zijn voor hetgeen zij belangeloos schonken, dan dat wij hun de wet zouden willen stellen; en daarenboven zijn de middelen van gemeenschap heden ten dage zóó overvuldig en goedkoop, dat wie meer dan hunne vingerwijzing behoeft, zelf zijne oogen maar moet laten rondweiden.

Trouwens dàt wordt juist met het boekje bedoeld: het is eene aansporing tot eigen-onderzoek; en hoe prikkelt bijvoorbeeld de laatst uitgekomen aflevering om in het Gooi ook naar iets anders dan naar landelijk schoon te zoeken! Zoo weet wel bijv. ieder die schilderijtentoonstellingen bezocht, dat het raadhuis van Naarden een fraai bouwwerk is, doch velen zullen zeker eerst uit dezen inventaris vernemen, dat de St. Vituskerk aldaar goed beschilderde gewelven uit den aanvang van vijftienhonderd rijk is. Ook Nederhorstten-Berg zal de beschrijving menig bezoeker brengen, want niet slechts het daargelegen schilderachtig kasteel met het deftige inrijhek uit den aanvang van zeventienhonderd, is een tochtje waard van uit Hilversum over de heerlijke Loosdrechtsche plassen, maar ook de kleine, hoog gelegen Romaansche kerk aldaar verdient oogenschouw. Dat bedehuis is uit een oudheidkundig oogpunt een der belangrijkste van de geheele provincie, en levert tevens een aardig bewijs van de vele moeite welke het oudtijds kostte om zelfs een zóó klein gebouw tot volmaking te brengen. Want de toren en een groot deel van het uit tufsteen opgetrokken kerkje dagteekenen uit de 12e eeuw; het koor werd in de volgende eeuw gebouwd, - denkelijk ter vervanging van de oorspronkelijke afsluiting; en eerst omtrent 1500 werd de noorderbeuk toegevoegd aan het Godshuis. In den loop der tijden geraakte alles zéér in verval; en bleef zulks, totdat in 1892 de herstelling werd toevertrouwd aan den architect Posthumus Meyes te Amsterdan, die met zijn evenknie Verhuel uit Rotterdam - aan wien zoovele Zeeuwsche kerken een hernieuwd aanschijn danken! - het bewijs leveren dat waardeerende kennis van onze middeneeuwsche bouwwerken niet langer het uitsluitend deel is van een kleinen kring van katholieke kunstbroeders.

Natuurlijk nemen kerken, raadhuizen en andere openbare gebouwen de grootste plaats bij deze inventarisatie in, doch

ook burgerwoningen worden beschreven, en enkele buitenverblijven. Onder deze laatste één meer uitvoerig; en niet enkel het buitenaanzicht, maar ook het inwendige. Vooral in deze richting worde het onderzoek met kracht voortgezet, want evenmin als het koele uiterlijk van den Nederlander doet vermoeden wat daar binnen gloeit, evenmin verraden de deftige, haast al te klassieke gevels, welke Vingboons en andere bouwmeesters uit onze gouden eeuwen optrokken op de rechte Amsterdamsche grachten of langs de kronkelende IJ. en Vechtstroomen, welke bevallige en toch huiselijke rijkdommen daarbinnen schuilen. Is zulks wellicht minder de taak der Oudheidkundige commissie, dan worde zij aanbevolen aan de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, welke in Amsterdam haren hoofdzetel heeft, en van daar uit het onuitputtelijk werkveld het best kan ontginnen.

Het hier bedoelde 's Gravelandsche buiten, waarvan de Noord-Hollandsche boedelbeschrijvers plattegrond en opstand geven, is eene hoogst oorspronkelijke en voortreffelijke schepping uit het laatste kwartaal der 17e eeuw; en zóó frisch van opvatting, dat wie zich heden ten dage een luchtig en toch degelijk landelijk verblijf wenscht te scheppen, niet beter kan doen dan het tot voorbeeld te nemen. Op een lage onderverdieping, keuken en kelders bevattende, rijzen statig omhoog de ruime woonvertrekken, welke de eenige verdieping van het gebouw uitmaken. Betreedt men het voorhuis - dat zich in het midden van de smalle zijde van het gebouw bevindt - dan noodigt dadelijk tot omhoog stijgen de statige trap, recht tegenover den ingang. Boven gekomen, vindt de bezoeker op den ommegang, links en rechts van de trap, een tweetal kleinere vertrekken (vier bij vijf meter groot); terwijl twee grootere zalen (beiden zouden zes bij tien meter groot zijn, indien van de eene ruimte niet een kleiner vertrek ware afgesneden), zich ter weerszijden uitstrekken van de gang, welke in het verlengde van de trap aangebracht, voert naar het achterhuis. Vroolijk verlichten trap en gang de vele ramen van het onder- en bovenverdieping doorsnijdende voorhuis, terwijl de - trouwens niet lange - gang ook aan het achtereinde licht ontvangt uit den uitbouw tot welken hij voert, en die aan beide zijden van vensters is voorzien. Steeds in het verlengde van trap en gang, aan het einde van dien uitbouw,

geheel afgescheiden dus van de eigenlijke woning, rijst omhoog een achtkantige koepelzaal, van ongeveer tien meter middellijn, welker wanden, om den andere, op buitengewoon gelukkige wijze verbroken zijn door diepe vensternissen, die opnieuw uitbouwen vormen.

Die feestzaal - want dit was blijkbaar hare oorspronkelijke bestemming - slechts door de gang aan de eigenlijke woning verbonden, en verder geheel op zich zelf staande, ontvangt van alle zijden licht. En welk een licht! Het licht dat enkel onze Hollandsche buitens kunnen geven, welker grootste rijkdom immers bestaat uit ruime watervlakken en hoog opgeschoten geboomte. Slechts met de smalle zijde, waarin het voorhuis ligt, grenzend aan het land, drijft het geheele gebouw als een schip op den zich breed uitstrekkenden, rechthoekigen vijver. Niet enkel valt dus door den ramenkrans het hemellicht van boven schuins op den vloer van de achthoekige ruimte, om vandaar te weerkaatsen op zaalwand en koepelgewelf, maar ook van uit het spiegelend watervlak stijgen lichttrillingen omhoog, welke averechts invallend, die deelen treffen van het vertrek, welke anders dommelen zouden in half-duister. Aldus van boven en beneden, en van alle zijden beschenen, kunnen nergens de lijnen der binnenbetimmering zwaarmoedige schaduwen werpen: het is alsof de ruimte zelf licht uitstraalt, wordt tot een lichtbron. In hooge feeststemming glanst zoodoende het vertrek: het is niet meer eene besloten ruimte, men ademt er vrij als in het opene; de koepel wordt tot een luchtig boomenprieel. Immers hier is het weerkaatste licht niet koud en dood - zooals het vale licht, dat sluipt in Amsterdamsche binnenkamers, na te zijn afgegleden langs hooge, triestige, vochtige, al te dichtbij gelegen muren. Neen, hier worden de lichtbundels gekleurd door het afschijnend blauw van den hemel, den ruimen groenen boomenkrans om den vijver, de bruine aarde onder het ondiepe watervlak. En de altoosdoor zich verplaatsende flikkeringen der watertrillingen omlaag, de vlucht der wolken omhoog, de schaduwritselingen in het omringend geboomte doen de zaalwanden leven, maken het vertrek tot een brok natuur. Zoo wist de bouwmeester, door niet enkel te steunen op de middelen van zijne kunst maar tevens in te roepen de medewerking der organische krachten, het verhevenste

te bereiken wat een mensch is toegestaan: zijn werk te doen ontwaken uit den slaap der materie.

Welk een groot kunstenaar de onbekende was, die dit bouwjuweel ontwierp, blijkt het best door eene vergelijking tusschen dezen koepel van betrekkelijk burgerlijke afmetingen en de groote, eveneens veelkantige Oranjezaal in het Huis ten Bosch. Niettegenstaande al het bonte der schildering - haast zeer doende aan de oogen - is dit vorstenvertrek, dat slechts spaarzaam licht ontvangt, koud en doodsch: als een grafkapel ter eere van Frederik Hendrik. Inderdaad is dit beeld niet te somber, want deze triestige bouw is nog het meeste verwant met die niet minder mislukte en nog kostbaarder ruimte, waarin te Florence de gebeenten der Medici zijn bijgezet.

Het is jammer dat de heeren Van Arkel en Weissman zich beperkten tot een zeer schetsmatig schetsje van de binnenbetimmering der 's-Gravelandsche zaal; trouwens allerminst zijn vlotte lijnen geschikt om een denkbeeld te geven van den in edele, klassieke vormen opgetrokken bouw. Zoo ook ware een diepgaander onderzoek wenschelijk geweest naar het tijdstip waarop dit kunstwerk is ontstaan. Van de geheele woning heet het slechts ‘dat dit een belangwekkend monument is uit de tweede helft der 17de eeuw’; van de trapbalustrade wordt gezegd ‘dat deze in den trant van omstreeks 1670 is.’

En toch levert de geschiedenis elementen tot scherper bepaling van het tijdstip van bouw of voltooiing. Want de bezitting is niet onbekend, evenmin als de eigenaar. De ‘Tegenwoordige staat der Nederlanden’ leert dat het gebouw in 1672 of 1673 door de Franschen, na te zijn geplunderd, in brand is gestoken ‘waardoor het in een puinhoop is ter neergestort’. En uit de levensgeschiedenis van den eigenaar - of juister: van den echtgenoot der eigenaresse - is met veel waarschijnlijkheid af te leiden dat in de eerste vijf jaren daarna, de tijd zal ontbroken hebben om deze nieuwe woning te stichten. Zelfs doen eenige bijzonderheden der zaalversiering vermoeden dat het nog een vijftal jaren duurde - dus tot in 1683 of later - vóór het geheele werk voltooid werd.

Waarom de Franschen het zoo bijzonder op deze woning

hadden voorzien? De naam van den eigenaar zal het u duidelijk maken: Cornelis Tromp, luitenant admiraal van Holland, beroemde zoon van een beroemden vader, persoonlijk door de Franschen meer nog gevreesd dan de Ruyter.

Tromp! Dat woord klinkt zelfs nu nog als een kanonschot; maar toenmaals moet het in de ooren der Franschen - en in hunne ooren niet alléén: ook in die der Engelschen, ook in die der Zweden, ja, van wie al niet, geklonken hebben als een vlootdonder, als het bulderen van tweeduizend kartouwen. Zijn er dan soms *zes* Trompen? vroegen de onthutste Engelschen in den vierdaagschen zeeslag. Cornelis is dan ook een zoo ongemeen verschijnsel, dat Karel van Engeland hem in 1675 uitnoodigt tot overkomst, en dien aartsvijand van Brittanië verheft tot baronet.

Gij kent hem immers? Wie toch heeft niet Van Lennep's ‘De twee admiralen’ gelezen? Maar die populaire verzoening tusschen den vijfenzestigjarigen De Ruyter en den veertigjarigen Tromp is aan Van Lennep enkel een voorwendsel om het diplomatiek beleid van den nauwelijks der kinderschoenen ontwassen Willem den Derde te doen uitkomen. De beide vlootvoogden spelen daar de rol van knechten in de komedie, die de etenstafel binnenbrengen waaraan de akteurs zich zullen neerzetten. Daarenboven: Tromp en Verzoenen! Neen: Tromp en Twisten! dàt zijn woorden die bij elkaar behooren; bijna even goed als Tromp en Vechten - en die behooren waarlijk bij elkander als Siameesche tweelingen! - En evenmin als Van Lennep, geeft Ising een beeld van Cornelis als hij den vlootvoogd opvoert in ‘Een bezoek op Trompenburg’[1)]. Dàt is een zwetsende Tromp, een Thomasvaer.... Maar hier geef ik hem u door hem zelf geteekend:

***Beminde Zuster*!**

‘Gisteren hebben wij den dans aangegaan, en ben, God zij geloofd! gezond, en hebben ons hart eens weder opgehaald als Koningen. Ik ben op mijn vierde schip: de Comeetstar, en meen van daag een braven dans te dansen. Wij krijgen de Franschen zoo aan 't loopen,

1) Elzevier's maandschrift, 1893.

dat zij de bramzeils en alles bijzetten; en zoo het van daag zoo voortgaat, zoo hoop ik dat aller vrienden en ons gebed verhoord zal zijn, en dat wij van de tirannie verlost zullen worden. Adieu, Couragie. 't Zal waarachtig wel gaan.'

8 Juni 1673.

C. TROMP.

Dàt is heet van den rooster! Drie zeepaarden waren er zoo even onder hem doodgeschoten - en zoo'n zeepaard is heel iets anders dan een landbeest met maar vier pooten - de Gouden Leeuw van 82 stukken, de Prins te paard van 54 stukken, de Amsterdam van 60 stukken; en nog springt hij op van vreugd, danst als een Koning; een Koning te rijk met het vooruitzicht op den volgenden dag. En waarlijk hij was toch geen Goliath; integendeel een David tegenover die Goliathen: de Franschen en Engelschen - maar wel verre van daardoor ter neergeslagen, eerder blijde dat die reuzen zóó groot zijn: want waarheen ook de steen worde geslingerd overal zal die nu raak treffen. Wat geeft Tromp trouwens om overmacht? ''t Zal wel gaan', schreef hij aan zijne zuster. Die drie woorden vormen *zijn* lijfspreuk. En waarachtig: 't *ging*! Honderd veertig à honderd vijftig zeilen telden de verbonden Franschen en Engelschen, waaronder 80 à 90 schepen van oorlog. En de vaderlandsche vloot was maar 52 schepen van oorlog sterk; kon maar 25 branders stellen tegenover de 30 à 40 van den vijand, in dien eersten grooten scheepstrijd na de verzoening van de Ruyter en Tromp.

De Ruyter en Tromp, die daar samen strijden, hoezeer zijn zij in alles verschillend, en toch: hoezeer vullen zij elkander aan! Bestevaer niet alleen het puik der zeehelden, maar de ideaalambtenaar: altijd gereed om te prijzen zooals de Heeren wijzen; overgegeven aan zijne meerderen... en bovenal aan God. Waar de Staten hun vlag wagen, is hij bereid zijn leven te wagen - zoo schrijft hij nederig - al schudt hij bedenkelijk het hoofd, omdat de mannen achter de Haagsche groene tafel (waar ze veilig en wel zitten) hem noodeloos in 't gevaar storten. Vóór den grooten slag bij Schooneveld, waar de beide vlootvoogden tegen zulk een overmacht van de verbonden vijanden hebben te strijden, uit de Ruyter aldus zijn groot vertrouwen op goeden uitslag 'niet wegens de

macht over welken hij het gebied voert - die klein is - maar wegens Godes almachtigen arm!' Tromp heel anders en in bijna Transvaalsch-Hollandsch: 'Elk draag hem nu als een braaf kerel, en die zulks doen, zal ik het beloonen; dat beloof ik.' En weer tot besluit: 't Zal wel gaan!

In het bijzonder slecht geschreven 'Leven van Cornelis Tromp' - zonder naam zelfs van schrijver in 1692 uitgegeven - heeft de ongenoemde pennelikker dat contrast tusschen de beide vlootvoogden onbewust alleraardigst doen uitkomen, door beurtelings op te nemen een brief over 't zelfde onderwerp van de Ruyter aan Zijne Hoogheid, en van Tromp aan de Staten van Holland. De eerste soort brieven: modellen van ambtelijken stijl, vol deferentie en zaakrijk; de andere familiaar, jolig, bijna opgewonden. Die stijl van Tromp werkt zelfs aanstekelijk: als de houder van 't journaal op zijn admiraalschip mededeelt, dat hij 't eskader van de Roode vlag te loefwaart op zijde krijgt 'over 't welk zijn Koninklijke Hoogheid den Heer Prins Robbert commandeerde' voegt hij er in een adem bij 'dien wij al ons leven zullen dankbaar wezen (want het was een goed man) ter oorzaak dat gemelde zijn Koninklijke Hoogheid ons te loefwaart aan bakboord leggende, met zijn onderste laag, zijnde 48 ponders, en de rest na advenant, zoo weinig schoten op ons deed'. - Wat trouwens deze Hollandsche kapitein niet als een wonder aanbidt, maar dood nuchter aldus verklaart: 'dan ons vertrouwen was, alzoo hij vele schoten uit onze onderste laag met dubbel scherp en kneppels van achteren in zijn huid kreeg, dat het hem daardoor belet is geworden.'

Zoo zien wij hoe bijna nog meer dan met zijne bevelhebbers, Holland geluk had met zijne vijanden: Na Prins Robbert die niet schoot, Koning Lodewijk de XIV, die geen geld over had voor zijne vloot; anders ware 't zeker toenmaals met ons gedaan geweest. Maar de pruiken-Majesteit houdt niet van de marine: de zee is hem te boersch, gevoelt niet wat aan den Zonnekoning toekomt; het vasteland is meer gehoorzaam. 'Dans mon intérêt propre - zoo bekent hij in zijne Mémoires - je considérais que le bien de l'Etat ne permettant pas qu'un roi s'expose aux caprices de la mer, je serais obligé de commettre à mes lieutenants tout le destin de mes armes, sans jamais pouvoir agir de mon chef.'

Bang was hij dus dat een ander hem de loef zou afsteken! En daarom legde hij zich vooral toe op den oorlog te land!... maar met een landleger was ons slootenrijk niet te nemen. Toch wist Lodewijk Tromp's waarde zoo goed te schatten, dat namens hem d'Estrades den hollandschen vlootvoogd een jaargeld van vijftigduizend livres aanbood, indien hij in dienst van Frankrijk wilde overgaan. Maar Tromp weigerde, en wilde liever als een vergeten burger in 't vaderland leven; hij, nog pas even smadelijk gejaagd uit 's lands dienst (1666) en daarenboven, gelijk men hem verweet: zoo fel op de penning! Doch wie durft na dit feit nog van zijn schraapzucht gewagen?

Hoeveel kwaad is er trouwens niet van Tromp gesproken! ‘Er zijn weinig beroemde mannen geweest, die gedurende hun leven zoo vele vijanden en zoo warme vrienden gehad hebben,’ schrijft de Jonge in zijne Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen. Hij was Prinsgezind, toen het tot den *bon ton* behoorde Staatsgezind te wezen; hij was oploopend, onbesuisd, in een tijd waarin iedereen zéér deftig deed, ten einde vooral goed bij den langen, statigen pruik te passen. En wat nog het ergste was: Tromp meende daar buiten op zee beter het weer te kunnen beoordeelen dan de Heeren door de kleine ruitjes van het Binnenhof. Want reeds in dien tijd zonder telegraaf en met slakkenpost wist men alles het best in *den* Haag!

Talloos zijn dan ook de grieven tegen den zoon van Maarten, zoon van Harpert. Tegenover bijna elke heldendaad kan een vergrijp worden aangeteekend. Het grootste vergrijp - dat hetwelk zelfs (ongehoord feit!) Bestevaer uit de slof deed schieten - die overwinning van Tromp, welke aan de Ruyter bijna een nederlaag kostte (1666), berustte op een misverstand, gelijk de Jonge in zijne geschiedenis van het Zeewezen duidelijk maakt. Doch waar zelfs geen lauwerkransen genade vonden in de oogen der Heeren Staten, wat onthaal kon de vlootvoogd verwachten na een zeetocht, die veel geld kostte en *geen* voordeel bracht! Zoo in het jaar, dat volgde op het schitterende 1673. Uitgezonden om Frankrijks westkust te bestoken, la Rochelle of Brest te nemen (stouter bedrijf, dan de tocht naar Chatham!) moet Tromp zich bepalen tot schrikaanjagen door het vermeesteren van een paar fransche eilanden - omdat de vijanden door een paar verraders gewaarschuwd waren. En toen Cornelis, door de Spanjaarden ingelicht,

meent een mooien slag te kunnen slaan, al moet hij daartoe ook zijn lastbrief overschrijden: door Spanje om te zeilen, en Toulon aan te vallen, kan ook die aanslag niet gelukken wegens de lafheid der bondgenooten - al waren reeds op het vernemen van zijn komst, de Fransche galeien weggestoven als een troep verschrikte musschen. Was het echter Tromp wel euvel te duiden, dat hij, waar de plannen der Heeren faalden - omdat zij door vele hoofden beraamd en langdurig voorbereid, niet geheim konden blijven - zijn kracht zocht in zich zelven? Maar voor niet-slagen vindt niemand ooit vergiffenis ....

Arme Tromp! hij had vele vijanden, maar eigenlijk was hij zelf zijn grootste vijand. Of misschien moet men van hem zeggen: dat hij geboren was onder een verkeerd gesternte, in een verkeerd land, in een verkeerden tijd. Graaf Cornelis had in de middeneeuwen, in het Zuiden moeten geboren zijn! Dan zoude als van een anderen Paladijn zijn naam nog voortleven; even als voortleeft die van den Roelant, die viel te Ronceval. Maar nu heeft Tromp zelfs geen behoorlijken levensbeschrijver gevonden. De ongenoemde ambtenaarsziel die zijn ‘Leven’ samenflanst, vraagt zich zelfs verontschuldigend in het voorbericht af: of het wel betamelijk is de daden te beschrijven van iemand, die officieel nooit een heele vloot heeft gekommandeerd? Niet zijne heldendaden, maar de rang was dus het criterium voor zijne tijdgenooten!

Gelukkig kan ik u iemand aanwijzen, die onuitgenoodigd, onbewust zelfs, Tromp heeft beschreven zooals geen ander het zou kunnen doen. Ja, met prophetischen blik - lang vóór dat Cornelis werd geboren: Neem slechts uwen Shakespeare ter hand, sla het eerste deel op van *Hendrik de Vierde*, en daar zult gij vinden ten voeten uitgeteekend in den zoon van den graaf van Northumberland, Hendrik Percy, bijgenaamd Heetspoor, het wèlgelijkend levensgroote portret van graaf Cornelis Tromp. En niet alleen hem - maar ook vele van Tromp's tijdgenooten zult gij in dat boek afgebeeld vinden .... al is het ook niet op hun voordeeligst.

Heetspoor! Ja, dat was Tromp, een man met een helderen blik, een ijzeren hand, maar .... ontoombaar. Zelfs met den Prins kreeg hij het te kwaad omtrent het aanstellen van zeeofficieren - vermoedelijk omdat de een enkel het zeemanschap,

de ander ook de politieke gezindheid der candidaten in aanmerking nam. Zoo valt Tromp in ongenade; moet zelfs in 1683 wegens ‘ziekte’ het opperbevel neerleggen. En langejaren blijft tusschen beide mannen een gespannen toestand heerschen, en dit maakt den vlootvoogd tot landrot.

Waarmede kan hij de gedwongen rust verdrijven? Door tebouwen; zooals toen ieder deed: vorst, aanzienlijke of burgerman. Onderwezen te zijn in de ‘vijf orden’ behoorde toenmaals evenzeer tot een goede opvoeding, als onderwezen te zijn in het latijn. Daarenboven had Tromp gelegenheid te over gehad om zijn smaak te verfijnen: Was hij niet te gast geweest bij den koning van Engeland; was hij niet goede vrienden met den Keurvorst van Brandenburg; had hij niet met ‘Margarietje’, zijne vrouw - de baronesse van Raaphorst - langen tijd vertoefd aan het hof van Kopenhagen? En hoe werd hij niet onthaald in Spaansche en andere havens?

Geen wonder dus dat toen Tromp de afgebrande hofstede door een prachtig lustverblijf zoude vervangen, hem bij dat ontwerpen herinneringen aan grootsche paleizen door het hoofd hebben gespeeld. Toch heeft hij maat weten te houden; wijzer in dezen dan Goethe, die uit Italië teruggekeerd, de woonbaarheid opofferde aan een te statige trap. Bij Trompenburg is daarentegen alle overdaad gemeden; alle deelen zijn in harmonie en óók in harmonie met den stand van den bezitter: het is een burgermanswoning; maar van de beste soort. Met welk een welbehagen zal Tromp dien bouw hebben zien vorderen! Mij dunkt, wij zien hoe hij, toen de feestzaal eindelijk voltooid was, 't liefst verwijlde in die uitbouwen, op welker dwarswanden - zij het ook ietwat zoetelijk en conventioneel, zooals toen gewoonte was - de vaartuigen zijn afgebeeld waarover hij bevel voerde of waarmede hij slaags was. Ook wij zien liever naar die paneelen dan naar het koepelgewelf, waarop volgens den smaak van dien tijd, doch door minder geoefende hand, is geschilderd een gezelschap heeren en dames in feestgewaad, dat over een balustrade neerziet op de heusche menschen in de zaal.

Niet waar: wat *moet* Tromp daar gelukkig zijn geweest! Wat zouden wij ons gaarne in zijne plaats stellen! .... Wacht een oogenblik: wensch niet te vlug. Ziet gij die spreuken daar, met sierlijke gouden krulletters geschreven in het fries van de kolonade, waarop rondom het gewelf rust? Zij zijn

in het latijn, en Tromp zal die dus wel niet zelf hebben gesteld, al zal hij ongetwijfeld - eene goede opvoeding genoten hebbende - die taal machtig zijn geweest (wat blijkbaar de samenstellers der Noord-Hollandsche inventaris niet zijn, want hunne afschriften wemelen van fouten). Twee dier opschriften *kunnen* trouwens niet van Tromp afkomstig zijn: het eene is de spreuk van zijn wapen, reeds door Maarten gevoerd: Alleen krachtigen kunnen krachtigen verwekken; *Fortes creantur Fortibus*. De spreuk aan de tegenovergestelde zijde: Dank zij het licht der zon; *Lumine Solis*, zal wel het devies der vrijvrouwe van Raaphorst zijn. Maar daar tegenover de deur: dát moet van Cornelis zelf wezen: ‘Eindelijk in behouden haven, adieu wisselvallig fortuin!’ *Inveni portum, spes et fortuna valete*. Dát zoude geschreven kunnen zijn kort na 1678, toen hij, na eerst in dienst der Staten Engelschen en Franschen op den tabbert te hebben gezeten, daarna in dienst van Denemarken de Zweden mores te hebben geleerd, eindelijk behouden thuiskwam. Want in het voorafgaande roerige tijdperk heeft hij zeker aan geen bouwen kunnen denken.

Dat ‘oef’ klinkt zelf ietwat als het grinneken van een kruidenier, die eindelijk zijn schaapjes op 't droge heeft, en nu den winkel kan sluiten. Maar ... ziet gij die gouden letters daartegenover; waarop de blik eerst kan vallen als men is binnengetreden? Die dus verborgen blijven voor wie onbescheiden, ongenoodigd een kijkje neemt in de zaal door de openstaande deur, en enkel gelezen kunnen worden door hen, die de gastheer tot het heiligdom toelaat? Die verraden Tromp, en geven zelfs beter dan eenig jaartal, het tijdstip aan der voltooiing van den bouw; die woorden toch kunnen niet vóór 1683 geschreven zijn - het jaar zijner ongenade. Loop naar den drommel, - zoo wil ik het deftige latijn vertalen - houdt anderen voor den mal! *Nil mihi vobiscum, Ludite nunc alios*! Dát klinkt anders dan een zucht van verlossing, een zich bevrijd gevoelen van de gevaren der zee! Alsof Tromp deze ooit vreesde! Neen, hier gramt een vertoornde leeuw; dat zijn woorden van verkropten spijt.

En nu wordt het beeld van Tromp op Trompenburg geheel anders. Niet dansend als een koning - dat deed hij op het scheepsdek, in het heete van den slag - maar tandeknarsend, met gebalde vuisten moet hij zijn heen en weer gegaan over

den gladden vloer der feestzaal; zooals een wild beest, dat machteloos opgesloten wordt in een hok! En zijne lippen moeten getrild hebben, en iets vochtigs moet hebben gepareld in die onversaagde oogen, als hij daar stil stond in de uitbouwen, en weer zag de schepen, van welke eenmaal zoo vroolijk zijn admiraalsvlag wapperde en die nu zee kiezen zonder hem.

Eindelijk is zijn trots gebroken; eindelijk weegt hem de werkeloosheid te zwaar. Nood leert bidden; en hem is het nood zijn leven te wagen. Als de prins dus uit Engeland triomfeerend terugkomt als Koning, verlaat Tromp zijne eenzaamheid, verschijnt voetstrijkend ten hove, als excuus vragend. Wie zou het excuus van zulk een man niet gaarne aannemen? Zoo is het dan ook of nog eenmaal de gelukszon zal opgaan voor den nu zestigjarige. Weer wordt hem het opperbevel over de vloot opgedragen. En uitgelaten als een kind dat mooi speelgoed krijgt, tuigt hij *zijn* admiraalschip op, waarover de Prins peter stond: 'de Admiraal Generaal'. Maar .... daar strekt zich uit een reuzenhand; die hand waaraan niemand ontkomt. Als het deksel van een doos opent die het koepelvormig dak der feestzaal, tast even rond in de ruimte, grijpt iets kleins omhoog .... en phuut: uitgeblazen is het levenslicht!

Arme Tromp! nooit liet hem het noodlot los. De man die behoorde te sterven op het veld van eer, onversaagd den dood in de oogen ziende, krimpt in zijne woning te Amsterdam ineen uit angst voor het helsche vuur, totdat het eene verademing is hem dood te weten. En zelfs toen blijft het noodlot toornen: Geen eigen grafteeken werd hem vergund. Het groote marmeren beeld van Maarten Harpertz dekt in de Delftsche kerk ook zijn gebeente; onder diens naam gaat hij schuil, hij: de 'Van' Tromp der Engelschen, die 'zoolang van den vierdaagschen zeeslag zal gewaagd worden, zoolang de overwinning bij Kijkduin bevochten, niet in de vergetelheid zal geraakt zijn, zoolang de Oceaan door Nederlandsche kielen zal bevaren worden, in eere blijven moet!'[1)]

Arme Tromp! want dat ijzeren noodlot was niet - gelijk voor zoovelen onzer - koud blind, maar óók vol ironie:

1) De Jonge, die in zijne Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen Cornelis volledіger en pittiger dan zijn levensbeschrijver behandelt.

Weggeloopen van de Ruijter was Tromp in 1666 - zoo heette het - en heel wat harde woorden heeft Cornelis daarover moeten hooren, en heel smadelijk hebben hem toen de Staten bejegend - zeven jaren later doet het noodlot Tromp zelf ondervinden, hoe zich gevoelt, wie alleen wordt gelaten in het hachelijkste van den strijd. En ook hier weet de schijnbaar schuldige: Sweers, zich voldoende te rechtvaardigen. Gemeen was het in brand steken van Tromp's buit: de Royal Prince? Zelf opperbevelhebber, moet deze machteloos aanzien hoe, niettegenstaande zijne bevelen, de brand wordt gestoken in het prijsgemaakte schip van den Zweedschen admiraal der Gele vlag.

Arme onbegrepen Tromp! Slechts naar waarde geschat *buiten* Nederland: door de vijanden van ons gemeenebest, wien zijne slagen nog jeuken; *in* ons land enkel door die eenvoudigen, die niet bij machte om te beoordeelen het verstand, nooit dwalen waar het geldt het *hart*. Tromp, hoe waart gij geliefd bij het bootsvolk! Toen de Staten hem in 1666 smadelijk afzetten, werd den gewezen admiraal tevens bevolen tot nader order in den Haag te blijven, zonder naar de vloot te gaan of te schrijven, op poene van schuldig te worden gehouden aan muiterij. Zóózeer vreesde men dat het bootsvolk het vonnis niet zoude bevestigen. ‘Inderdaad’ - zoo teekent zijn levensbeschrijver aan - ‘‘t liep zijn gevaar; zijnde Tromp in een zeer groote achting bij den gemeenen man en de matrozen.’ En nogmaals geeft dat gemeene volk blijk van zijne aanhankelijkheid: Tromp was in zijn ledigen tijd, met goedvinden der Staten Generaal, overgegaan in Deenschen dienst als opperbevelhebber (1676-1678), en hem waren duizenden van 't zeevolk gevolgd, zoodat de Deensche vloot hoofdzakelijk met Hollandsch volk bemand was en aangevoerd werd door Hollandsche kapiteinen. (Zoo ook later de Moscovische vloot: niets Moscovisch was aan een Moscovische vloot te zien dan de vlaggen, - klaagde Karel XII - de Zweden moesten vechten tegen een Hollandsche vloot, onder Hollandsche bevelhebbers, met Hollandsch bootsvolk bemand, en blootstaan aan Hollandsche kogels door Hollandsch buskruit uit Hollandsch geschut gedreven.) Plat als pannekoeken slaat Tromp de Zweden, maar plotseling wordt hij ontslagen onder voorwendsel dat de schatkist leeg is - in waarheid omdat hij de Deensche bevelhebbers zóó

goed gedresseerd heeft, dat ze meenen 't nu wel zonder hem te kunnen stellen. Op dat bericht willen de Nederlandsche officieren die op die vloot dienden, dadelijk hun ontslag nemen, en sloegen de duizende Nederlandsche matrozen bijna openlijk aan 't muiten, zoodat de diep gegriefde Tromp in plaats van zooals zijn voornemem was, dadelijk het stof af te schudden van dit ondankbare land, nu nog moest blijven om verzoenend op te treden.

En niet enkel het zeevolk hing Tromp aan: óók het landvolk. Toen in 1686-1687 Markgraaf Philips Willem - zoon van den grooten Keurvorst - een bezoek aan Nederland bracht, moest Tromp in Noord-Holland tot gids strekken, en merken de vreemden op hoe de zeeman blijkbaar overal gekend en geliefd is bij de boeren, zoodat deze Noordhollandsche reis minder is eene huldiging van den vorstenzoon, dan een zegetocht van den gastheer.

Doch genoeg; dit opstel is niet van een geschiedkundige, noch van een zedemeester: er wordt enkel mede beoogd het beter leeren waardeeren van wat onze voorvaderen bouwden. Dat Trompenburg toch wil ik zoo gaarne vullen met uwe herinneringen; levendig bij u maken het besef dat daar staat een monument in dubbele beteekenis merkwaardig: als het ongerepte woonhuis van een onzer grootste helden, als een voortreffelijk voorbeeld uit den besten tijd onzer bouwkunde. Want, helaas, er is alle reden om te vreezen dat dit verblijf binnen weinige jaren onder den hamer zal komen. En dan? ...

Daarom stel ik deze vraag: of nu ons land betreffende de meeste zeehelden op weinig meer dan grafteekens kan wijzen, het niet plicht ware zich te verzekeren van dit gebouw, hetwelk zoo uitmuntend geschikt is voor een zeehelden-museum. Niet ver verwijderd van een der meest bezochte plekken in het Gooi, gemakkelijk bereikbaar, en door het omringende water veilig afgesloten, is er geen bouwwerk aan te wijzen dat zoozéér voorbestemd schijnt om de gedachte levendig te houden aan onze heldenschaar. Daar, in die feestzaal, zoude ik zoo gaarne vereenigd herdacht zien de beide mannen, die in het leven zich zoo noode verzoenden - omdat zij in alles zóózeer verschilden, behalve in hunne opofferende liefde voor het vaderland. Dat in die door Tromp's gravenkroon gedekte woning ruste de hertogskap van Michiel Adriaans-

zoon, met die andere voorwerpen welke aan Bestevaer herinneren, en die thans in het Rijksmuseum achter kopjes en kannetjes verscholen, blijkbaar daar niet uitgestald worden als relikwiën, maar als eene rariteit. En ook voor de herinneringen aan onze overige zeehelden is in dat Trompenburg voldoende ruimte; ach! zij eischen slechts zulk een bescheiden plaats!

Niet tot de Regeering wend ik mij in deze - al te zeer reeds lastezel van alle vrome en onvrome wenschen - maar u roep ik op, vrouwen van Nederland! Gelijk Amerika heeft zijne 'Dames of Mount-Vernon' - die aankochten en trouw onderhouden het hoog op den heuvel, aan de Potomac-rivier gelegen buitenverblijf van Washington, langs hetwelk geen schip vaart zonder een eeresaluut te brengen - zoo zoude ik vereenigd willen zien de dames van het Gooi, neen: van geheel Holland, ter wille van dezen aankoop. Toont, vrouwen, dat in u naast huiselijke deugden ook schuilen die hoogere deugden van Staat, welke ons land zoozeer noodig heeft; gij, die weer helden moet voortbrengen, weest indachtig de wapenspreuk van het heldengeslacht der Trompen: Alleen zij, die krachtig zijn, kunnen krachtigen verwekken!

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

(*Het 2e gedeelte in het volgend nummer.*)

Hugo de Vries' Mutatie-theorie.

Hugo de Vries. Die Mutationstheorie. Erster Band. Versuche und Beobachtungen über die Entstehung von Arten im Pflanzenreich. Erste Lieferung. Leipzig. Veit u. Co. 1901.

Een onzer uitnemende stilisten, tevens een leider van menschen en een drijfkracht op staatkundig gebied, heeft ten vorigen jare in eene meesterlijke rectorale rede den strijd tegen de evolutie aangebonden. Hij heeft dat gedaan niet met holle phrases van den declameerenden kanselredenaar, maar na vlijtige en grondige studie van datgene waartegen hij te velde trok.

In krachtige taal stelt hij eischen aan hen die hunne denkwijze hebben losgemaakt van hetgeen de kerk tot nu toe geleeraard heeft en die thans harmonie zoeken tusschen hunne conscientie en datgene waarvoor Darwin ons de oogen wijd geopend heeft. Ook buiten het veld der natuurwetenschap is de zuurdeesem van het evolutiebegrip krachtig werkzaam; dit geeft Dr. Abr. Kuyper te gereeder aanleiding om zijne getrouwen in het geweer te roepen en hen op te wekken niet tot verdediging, maar tot den aanval. Hoort slechts dezen mannelijken wapenkreet:

‘De religie (moet) krachtens de wet van haar eigen leven het evolutiestelsel onherroepelijk veroordeelen. Aarzeling is hier verraad aan eigen overtuiging. De evolutie is een nieuw uitgedacht stelsel, een nieuw geijkte leer, een nieuw gevormd dogma, een nieuw opgekomen geloof, dat zich, heel ons leven omvattend en beheerschend, regelrecht tegen het christelijk geloof overstelt, en niet dan op den puinhoop van onze christelijke belijdenis zijn tempelen stichten kan.

Geen ingenomenheid met, noch waardeering van het vele schoone en rijke dat de studieën, waartoe ze prikkelde, ons in den schoot wierp, mag ons daarom met dit stelsel, *als stelsel* ook maar een oogenblik vrede doen hebben. Dat stelsel blijft kwaad, al is ook hier uit het kwade in tal van opzichten het goede voortgekomen. En daarom tegen *dat stelsel* van den zonder doel mechanisch opgebouwden kosmos, moet ons verzet in alle kringen gaan. We moeten er ons niet tegen verdedigen, maar het aanvallen.'

En zie nu verder hoe deze stoere calvinist, die ook in de nieuwste literatuur over het onderwerp voortreffelijk thuis is, en die menig bioloog door zijn juist inzicht in velerlei moeielijkheden en duistere punten die daar besproken worden zou beschamen, toch ook in diezelfde rede durfde zeggen: 'Een geheel ander is het vraagstuk, of de religie, als zoodanig, eene spontane ontplooiing van de soorten in het organische leven uit de cytode of uit de kerncel toelaat. Die vraag toch moet zonder voorbehoud in bevestigenden zin beantwoord worden.'

Het mozaïsche scheppingsverhaal heeft dus voor dezen theologischen hoogleeraar geen bindende kracht, noch behoeft het woordelijk te worden opgevat. De geheele dieren- en plantenwereld kan zich uit lagere eencellige wezens gaandeweg ontwikkeld hebben, 'indien dit Gode aldus beliefd heeft. Alleen maar dit zou nooit de evolutie van het Darwinisme geweest zijn, want het vooruitgestelde *Zweck* ware dan niet uitgebannen, maar albeheerschend geweest en niet de wereld had dan zichzelve mechanisch, maar God haar uit door hemzelven daarvoor bereide elementen opgebouwd.'

Wij zien hier Dr. Abr. Kuyper op hetzelfde punt aangeland, waar wij voor eenige jaren (zie *De Gids* van October 1894) Lord Salisbury, den conservatieven staatsman-geleerde, aantroffen; geen van beiden maken bezwaar zich de levende natuur te denken als ontstaan langs den weg der evolutie. En al opende gene zijn rede met het gevleugelde woord: 'Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutie-dogma,' toch zien wij dat de evolutie, mits ontdaan van dogmatische machtsprekerij, zelfs in Dr. Kuyper geen tegenstander vindt.

Mijnerzijds kan ik waardeering en instemming gevoelen

voor de waarschuwing tegen den hypnotischen invloed die, voor slecht onderlegde hersenen, kan uitgaan van een half of niet begrepen wetenschappelijke formule. Nog onlangs was ik op een studenten-debating-club er getuige van, hoe averechtsche voorstellingen van evolutie, strijd om het bestaan, enz. een vrouwelijke voorvechtster der sociaal-democratie van het eene moeras in het andere voerden, terwijl bij haar zelve de overtuiging scheen te bestaan, dat de omzetting van Darwin's wetenschappelijken arbeid in een sociaal-politisch strijdwapen door iederen verlichten Darwinist zou worden toegejuicht.

Buiten het terrein der wetenschappen van het leven heeft de evolutieleer dus in onverwachte mate op de denksfeer van zeer velen grooten invloed uitgeoefend; binnen dat terrein heeft het in niet mindere mate gegist en geborreld.

Het scheen alsof men de groote feitenverzameling door Darwin met zooveel zorg bijeengebracht en gerangschikt, door hem met zooveel scherpzinnigheid besproken en verwerkt, als een voorloopig voldoenden voorraad beschouwde, die geenerlei uitbreiding van noode had. Over ieder gram nieuwe waarnemingen, dat bedachtzaam en met tusschenpoozen werd aangedragen, werden hektoliters theoretische bespiegelingen uitgestort. Stamboomen werden geplant, geënt, verplant en eindelijk dikwijls weder tot brandhout verwerkt. Schema's werden ontworpen, om de heerschappij der selectieleer niet alleen bij den wedkamp der organismen onderling, maar ook binnen het organisme zelf in het licht te stellen. Zoo schreef Roux reeds in 1881 zijn ‘Kampf der Theile im Organismus’, Weismann eerst onlangs (1896) zijn ‘Germinal-Selection’. Vooral deze Freiburger hoogleeraar heeft in een reeks terecht opzienwekkende vlugschriften getracht velerlei problemen van een nieuwe zijde te bezien en heeft zich daarbij doen kennen als een volgeling van Darwin, die 's meesters leeringen tot nog scherper formuleering durfde toespitsen dan deze zelf gedaan had.

Wie dus de geweldig omvangrijke literatuur over het onderwerp raadpleegt, erlangt spoedig de overtuiging dat het aantal dergenen, die aan kalme en oordeelkundige proefneming de voorkeur gaven boven theoretische bespiegeling, uitermate in de minderheid is.

Proefnemingen op dit gebied vereischen veel tijd, veel geduld, veel toewijding en worden telkens weder met teleurstellingen beloond. Toch had aan hen die na Darwin kwamen d e z e taak het naast op het hart moeten gebonden worden: de toetsing van de twee groote feitengroepen, waarop descendentie en selectie gegrondvest zijn aan nieuwe en nog meer uitvoerige waarnemingen dan Darwin zelf had kunnen verrichten.

Die feitengroepen zijn: de verschijnselen der erfelijkheid en die der veranderlijkheid. De erfelijkheid, de conservatieve factor, waardoor het eenmaal verkregene vermenigvuldigd en bestendigd wordt; de veranderlijkheid, waardoor, naast de erfelijk constante vormen, zoodanige ontstaan, die misschien in nog hooger mate met de omgeving en de levensomstandigheden in overeenstemming zijn en daardoor kans verkrijgen het in den strijd om het bestaan van eerstgenoemden te winnen en deze te verdringen. Altijd met het vooruitzicht om na langeren of korteren tijd zelf weder door nog geschiktere, nog beter geadapteerde, nieuwe vormen op hun beurt verdrongen te worden.

De wisselwerking van die beiden wijst op een welhaast doorloopende neiging in de bewerktuigde natuur, om van het eenvoudige tot het meer samengestelde, van het meer gegeneraliseerde tot het meer gespecialiseerde, van het primitieve tot het meer volkomene op te klimmen. En de versteende archiefkamers, die ons door de geologen ontsloten zijn, bevatten bewijzen te over, die ons de erkentenis afdwingen, dat inderdaad de planten- en dieren-wereld tijdens het verloop van duizenden op duizenden van eeuwen over de geheele aardoppervlakte een soortgelijk ontwikkelingsproces heeft doorgemaakt.

Toen Darwin zijn Origin of Species schreef, was het hoofdstuk ‘Erfelijkheid’ in de physiologie nog een boek met zeven zegelen. In de laatstverloopen veertig jaren, vooral in de laatste helft daarvan, zijn vele hoogst gewichtige bladzijden van dat boek der ontraadseling naderbij gebracht en is men vooral tot de overtuiging kunnen geraken, dat de verschijnselen van erfelijkheid, van assimilatie en van groei niet tot verschillende categorieën behooren, maar dat die zoo geheimzinige erfe-

lijkheid in hare kleinste materieele dragers kan worden nagespeurd en dat deze voor het geheele dieren- en plantenrijk eene onverwachte eenvormigheid bezitten.

De arbeid van mannen als Hertwig, Boveri, van Beneden, Strasburger, Guignard en vele anderen die zich allen met de studie der erfelijkheid bezighouden (zie *De Gids* van Januari 1898) is vooral van zoo hoog gewicht, omdat zij door scherpe waarneming en proefondervindelijke toetsing, de erfelijkheidsverschijnselen ontleed hebben in de hen samenstellende elementen. Zij hebben ons doen inzien dat hier wel degelijk met hoop op goeden uitslag experimenteel kan worden ingegrepen; zonder twijfel beloven de eerstvolgende lustra een rijken oogst op dit uitgestrekt veld van onderzoek.

En nu de veranderlijkheid, de tweede feitengroep, waarop de langzame ontwikkeling van de levende natuur tot hoogere en betere en saamgesteldere typen berust? Ook zij is ter verantwoording geroepen, ook hare geloofsbrieven zijn opgevraagd. En het is daarbij gebleken dat juist op haar terrein vele voetangels en klemmen liggen, en dat Darwin hier de betrouwbare draad der vergelijkende proefneming niet tot het einde heeft uitgesponnen.

Degeen, die hierop nu onlangs in een merkwaardig boek, waarvan nog pas de eerste aflevering het licht zag, de aandacht heeft gevestigd, is onze landgenoot Hugo de Vries.

Hij heeft reeds welhaast twintig jaren lang reeksen van omvangrijke proeven genomen over variabiliteit in het plantenrijk, en gaandeweg hebben de uitkomsten van die proefnemingen hem het recht gegeven om zijne denkbeelden te formuleeren en te toetsen aan hetgeen omtrent dit zoo belangrijk grondverschijnsel door Darwin, door Wallace en door anderen geleerd wordt.

En al wie met die geduldige proeven van den Amsterdamschen hoogleeraar kennis maakte en de uitkomsten in zich opnam, zal moeten erkennen dat met het verschijnen van dit werk eene nieuwe bladzijde in de geschiedenis der evolutieleer is opgeslagen. En dat aan allen die in de laatste jaren in verschillenden zin over Darwinisme getheoretiseerd hebben een stel nieuwe feiten wordt voorgehouden, waarmede voortaan niet alleen gerekend zal moeten worden, maar die zonder

twijfel het uitgangspunt zullen leveren voor talrijke proefnemingen in de thans zoo klaar aangewezen richting.

Ik wil trachten den Gidslezer duidelijk te maken waarom het werk van de Vries, ‘die Mutationstheorie’ ons een groote schrede voorwaarts brengt; in welk opzicht men het recht heeft van een conflict tusschen zijne en Darwin's meeningen te spreken en in hoever de teleologische natuurbeschouwing, waarvan ik hierboven een der allerbeste voorvechters aanhaalde, uit deze nieuwe feiten munt zal kunnen slaan.

Bestond er geene variabiliteit in de natuur, het leven zou veel van zijn aantrekkelijkheid verliezen. Verbeeld u alle menschen als twee droppels water op elkander gelijkend, zoowel in hunne physische als in hunne psychische en intellectueele gesteldheid! Verbeeld u alle honden als uit één patroon geknipt, alle bloemen, alle boomen eenerzelfde soort identiek, met geheel dezelfde vertakkingswijze, met geheel hetzelfde aantal bladen. Gelukkig dat van onze prilste jeugd af de waarneming ons anders leert, en dat wij al vroeg aan de mooiste en de beste paarden, honden, bloemen en kameraden de voorkeur leeren geven. Een voortdurende keuze dus, die veel kan bijdragen tot ons levensgeluk; die gebruik maakt van datgene wat de variabiliteit aanbiedt en die er bewust en onbewust naar streeft het betere te begunstigen, het minderwaardige af te wijzen.

Op nog meer intensieve wijze dan in het dagelijksch leven wordt de variabiliteit der levende wezens benuttigd door hen die hierin hunne broodwinning vinden.

Handelaars in zaden van veredelde en verbeterde cultuurgewassen, kweekers van bloemen en van zeldzame variëteiten, teelers van vogels en huisdieren voor den handel bestemd, zij allen hebben er onmiddellijk belang bij, niet alleen scherp toe te zien op alle wijzigingen ten goede en ten kwade, maar daarenboven de eerste in zoo groot mogelijke hoeveelheid te verkrijgen, de laatste te verdelgen en uit te roeien.

Wie graan- en maïs-soorten te koop aanbiedt, welke, wanneer ze uitgezaaid worden onder gelijke omstandigheden, dubbel zoo volle aren of betere kwaliteit van meel opleveren, dan andere die in den handel zijn, verzekert zich het vooruitzicht op

winst. Wie bieten kweekt waarvan het suikergehalte belangrijk grooter is verkeert in hetzelfde geval; wie zich ten koste van groote geldelijke opofferingen in het bezit stelt van merriën en hengsten die voortreffelijke eigenschappen voor de renbaan bezitten en vervolgens de veulens met zorg opfokt, zal niet alleen die geldelijke opofferingen weder gedelgd zien, maar hierin het middel gevonden hebben om spoediger dan anders zijn kapitaal te verdubbelen.

Van oudsher is op deze wijze de veredeling van de rassen onzer huisdieren, de verbetering onzer landbouwproducten, de vormverscheidenheid onzer sierplanten nagestreefd; geheele klassen van staatsburgers zijn voortdurend bezig van het natuurverschijnsel der variabiliteit partij te trekken, zoowel tot eigen voordeel als ten bate van het algemeen.

Bedenkt men daarbij dat de langs dezen weg verkregen eindresultaten: de gekweekte of geteelde planten en dieren, dikwijls dermate zijn gaan verschillen van de oorspronkelijke dat men ze, trof men ze in het wild aan, ongetwijfeld als nieuwe soorten, misschien wel als nieuwe geslachten zou bestempelen, zoo ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat wanneer de mensch van het variabiliteitsverschijnsel dit bewuste gebruik kan maken, het ontstaan der soorten van planten en dieren in de vrije natuur op ditzelfde verschijnsel zou kunnen berusten.

Alleen ontbreekt dáár de uitkiezende kweeker en treedt in de plaats van dezen een automatisch proces: het overleven van de geschiktsten in den strijd om het bestaan. Die strijd om het bestaan wordt in de eerste plaats gevoerd tusschen organismen eener zelfde soort: het is een strijd om voedsel, om licht en lucht, om voortplantingsgelegenheid en dus ook om nakroost.

Maar zoodanige strijd om het bestaan, waarbij de geschiktsten blijven voortleven en zij de minder geschikten gaandeweg verdringen vindt niet alleen plaats tusschen individus eener zelfde soort; ook - en misschien in nog belangrijker mate - tusschen na-verwante soorten onderling. Deze laatstgenoemde wedkamp zal ten slotte wederom beslecht worden door de samenwerking van zeer talrijke factoren, en voert eindelijk tot een schifting, tot een verdwijnen van velen en tot een uitverkoren worden van weinigen. Dat uitverkoren worden is

een zelfreguleerend proces; het is de natuur die kiest en de naam ‘natuurkeuze’ is terecht aan dat proces verleend.

Het ontstaan der soorten berust dus volgens Darwin en Wallace, die dit het eerst en gelijktijdig duidelijk formuleerden, op deze ‘natuurkeuze’, die de afspiegeling is van de willekeurige of ‘kunstkeuze’, waaraan de mensch de verbetering van verschillende landbouwplanten en huisdieren te danken heeft. Het materiaal waaruit in beide gevallen nieuwe rassen en nieuwe soorten worden te voorschijn geroepen, is datgene wat door de *variabiliteit* wordt aangeboden: de strijd om het bestaan fatsoeneert in de vrije natuur, de kweeker in zijn broeikassen of op zijne stoeterij dit materiaal tot nieuwe rassen, varieteiten en soorten.

Een nauwkeurige schifting van het geheele complex van verschijnselen dat wij variabiliteit noemen, is dus noodig wanneer wij dieper willen doordringen in de geheime werkplaats der natuur, waar de nieuwe soorten hare smeltkroezen verlaten; wanneer wij ons eene voorstelling willen vormen van dat worden en vergaan, dat daar sedert de afkoeling van het aardoppervlak in gang is en waarvan ons sedert het silurische tijdvak slechts een zeer klein deel in den vorm van fossielen voor oogen ligt.

Die schifting heeft Darwin met groote scherpzinnigheid aangevangen. Wallace heeft haar later voortgezet doch is daarbij, zooals de Vries ons leeren zal, steeds verder van de werkelijkheid afgedwaald. Bij die schifting is het ook aan Darwin niet onbekend gebleven dat er tweeërlei soort van variabiliteit bestaat. De eene, die men de fluctuëerende, of - met een hollandschen term - schommelende variabiliteit kan noemen, schommelt in werkelijkheid om een gemiddelde. Van al de verschillende soortskenmerken komen afwijkingen voor, die echter, wanneer zij in maat of in getal zijn aan te duiden, zekere eindpunten in onderling tegengestelde richting niet overschrijden. Tusschen die eindpunten ligt de ‘norm’ van dat bepaalde kenmerk. Men kan die schommeling door eene kromme lijn voorstellen, waarvan het hoogste punt overeenkomt met den norm, met het gemiddelde, en die naar beide zijden symmetrisch de horizontale lijn nadert. De groote beteekenis van het feit dat de schommelende variatie binnen het gebied van zoodanige

kromme lijn van regelmatige gedaante besloten blijft, is door Quetelet en Galton in het licht gesteld; de kromme zelve draagt dienovereenkomstig veelal den naam van de Galton'sche curve.

Niet alleen voor planten, ook voor dieren en het eerst zelfs voor den mensch is de geldigheid van zoodanige Galton-curven voor variabiliteit op allerlei gebied door verschillende waarnemers buiten twijfel gesteld. Zuid-duitsche recruten hebben daartoe aan Ammon uitvoerig materiaal geleverd en het behoeft geen betoog dat hoe grooter het aantal gevallen is, des te betrouwbaarder de curve wordt.

De verschillende trappen waarop deze schommelende variabiliteit zich voordoet, kunnen wel degelijk door den mensch gebruikt worden als uitgangspunt voor het kweeken van zekere afwijkingen. Door bijv. steeds die planten uit te kiezen waarbij deze of gene extreme afwijking wordt waargenomen, kan hij na verloop van tijd en na eene reeks van generaties een plant verkregen hebben, bij welke nu de gemiddelde top van de curve zich naar die zijde waar de afwijking gelegen was, verplaatst heeft. Langs dien weg is bijv. in 't verloop van vijftig jaren het suikergehalte van de beetwortel van ± 7 % op 13 à 14 % verhoogd.

Evenzoo zijn er maïs-kolven verkregen, die gemiddeld 20 rijen zaden droegen, terwijl het ras waarvan bij deze proefneming werd uitgegaan er steeds 12-14 telde. Maar zoodra zoodanige bewuste en vrijwillige keuze weder ophoudt, vallen gaandeweg de volgende generaties spoedig in het gebied van de oorspronkelijke curve terug. Om zoodanig terugvallen te verhinderen, zonder die kunstkeuze telkens toe te passen, is men dan genoodzaakt het optreden van volgende generaties te verhinderen: de plant dus niet door zaad, maar door stekken of uitloopers zich te doen vermeerderen. Zulks geschiedt zooals men weet met vele fijne tafelvruchten, die zonder dit hulpmiddel, door zaad voortgeplant wordende, telkens neiging zouden openbaren om naar den minder verfijnden stamvorm terug te vallen.

Hier behoort er met nadruk op gewezen te worden dat de zooeven bedoelde kunstmatig bewerkte verplaatsing van den top van de variabiliteitscurve, het kweeken dus van zekere afwijkingen rechts of links van den natuurlijken

norm, zekere grens niet overschrijden kan. Er is daar een factor werkzaam, die aan de schommelende variabiliteit een ‘tot hiertoe en niet verder!’ toeroept.

Zij noopt ons te erkennen, dat reeds daarmede de mogelijkheid van *soorts*vorming in de vrije natuur, volgens hetzelfde schema waaraan wij de *ras*vorming bij kunstkeuze te danken hebben, moet worden buiten gesloten.

Hier ligt het groote verschilpunt tusschen de Vries en Wallace. Voor laatstgenoemde staat vast dat de schommelende variatie de eenige bron is, uit welke gaandeweg nieuwe soorten voortvloeien; terecht merkt de Vries op dat zijne sprekende voorbeelden van vergrooting en ophooping van zekere variabele kenmerken niet het bewijs leveren dat er langs dien weg ooit een nieuwe soort of ondersoort in het leven is geroepen.

Naast deze variabiliteit, die wij schommelend genoemd hebben, bestaat echter nog een andere variabiliteit, waarover ook bij Darwin en Wallace reeds vele gegevens te vinden zijn: de zoogenaamde ‘single variations’, die geenszins het opstellen van zoodanige curve veroorloven. Zij zijn n.l. niet door onmerkbare overgangen met het uitgangspunt verbonden maar daarvan door een zekeren afstand, dien zij niet geleidelijk maar sprongsgewijze aflegden, verwijderd. Van daar den naam sprongvariaties: de grootte of wijdte van den sprong kan in vele gevallen belangrijk verschillen.

Zagen wij hierboven dat de schommelende variabiliteit tot langzame wijziging en dus ook den landbouwers tot rasverbetering het materiaal oplevert, deze sprongvariaties worden daarentegen door de bloemkweekers op hooge waarde geschat.

De Engelsche naam ‘single variations’ geeft misschien nog beter het verschil aan tusschen de beide soorten van variabiliteit. Immers de schommelende variabiliteit voert ons naast elkander al de verschillende tusschentrappen tusschen de uitersten voor oogen, zooals zij vertegenwoordigd zijn in de afstammelingen van eenzelfde stampaar. De single variations daarentegen staan op zich zelf, staan alleen; tusschen hen en den stamvorm treffen wij geen overgangen aan. Reeds van ouds was dit verschil opgemerkt en bij verschillende schrijvers werden daarom deze ‘single variations’ als ‘mutaties’ onderscheiden van de ‘fluctueerende of schommelende variaties.’

De Vries heeft dien naam mutatie overgenomen en ook dit verschijnsel aan een nauwkeurig experimenteel onderzoek onderworpen. De hoofduitkomst daarvan, tevens het gronddenkbeeld van zijne mutatie-theorie is dit: door de schommelende variabiliteit van de levende wezens kunnen wel lokale en verbeterde rassen gekweekt worden, maar door haar kunnen in de vrije natuur nooit nieuwe soorten ontstaan.

Deze laatste danken hun oorsprong uitsluitend aan mutatie, aan de sprongsgewijze variabiliteit.

De Vries is hier in lijnrechte tegenspraak met Wallace, die alleen aan de schommelende variabiliteit soortvormende beteekenis toekende; in minder scherpe tegenspraak met Darwin van wien wij hier eenige regelen willen aanhalen om te bewijzen hoezeer hij het gewicht van die ‘single variations’ voor de soortvorming onder de oogen gezien heeft.

Zoo lezen wij op p. 66 (Origin of Species, 6th Ed. 1872): ‘In order that any great amount of modification should be effected by a species, a variety when once formed must again, perhaps after a long interval of time, vary or present individual differences of the same favourable nature as before; and then must again be preserved and so onwards step by step.’ In deze regels is de Vries' mutatie-theorie kort samengevat. En dan verder op p. 72: ‘It should not however, be overlooked that certain rather strongly marked variations, which no one would rank as mere individual differences, frequently occur owing to a similar organisation being similarly acted on ..... There can also be little doubt that the tendency to vary in the same manner has often been so strong that all the individuals of the same species have been similarly modified without the aid of any form of selection. Or only a third, fifth, or tenth part of the individuals may have been thus effected, of which fact several instances could be given ..... In cases of this kind, if the variation were of a beneficial nature, the original form would soon be supplanted by the modified form, through the survival of the fittest.’ Eindelijk, waar hij er tegen opkomt dat men hem in den mond heeft gelegd dat reeds de tijd alleen een belangrijke rol speelt bij het wijzigingsproces hetwelk de eene soort uit de andere te voorschijn roept. Hiertegen voert hij aan (l.c. p. 82): ‘Lapse of

time is only so far important and its importance in this respect is great that it gives a better chance of beneficial variations arising and of their being selected, accummulated and fixed.'

In de hier aangehaalde fragmenten stonden Darwin ongegetwijfeld de mutatie en niet de schommelende variaties voor den geest. En ik wijs er met nadruk op dat ook de Vries duidelijk in het licht stelt, hoezeer Darwin de beteekenis van het mutatieproces voorgevoeld heeft. De Vries citeert (p. 25) uit Darwin's *Life and Letters* en uit diens *Origin of Species* bijv. het volgende: 'de natuurkeus werkt op *chance variations*. Tenzij deze ontstaan, kan de natuurkeus niets uitrichten', en voegt daaraan toe: het is duidelijk dat Darwin aan de *single variations* eene zeer groote en dikwijls overwegende, misschien zelfs uitsluitende beteekenis toekende .... De *chance variations* waren dus niet de overal waarneembare extreme varianten van de gewone variabiliteit, het waren toevallige verschijnsels. De natuurkeus ligt steeds op de loer om zich van deze meester te maken, zooals Darwin zich in een metaphorisch beeld uitdrukt, zij grijpt ze *whenever and wherever opportunity offers*. Darwin dacht zich dus dat deze afwijkingen, deze mutaties van tijd tot tijd ontstaan terwijl zij daarbij zekere, ons geheel onbekende wetten volgen. Als uitvloeisel van deze wetten moeten onvermijdelijk na langere tijdruimte ten minste enkele gunstige wijzigingen bereikt worden.

'Vandaar de vooruitgang in den loop der eeuwen die de meeste levende organismen vertoonen ..... Ook vermoedde Darwin reeds een zekere periodiciteit. *Nascent species are more plastic*, d.w.z. zij vormen talrijkere sprongvariaties en hebben daardoor nog beter gelegenheid om zich in verdere soorten te splitsen.'

Tot zoover de Vries (bl. 24-26).

Ik ben ten deze in meer bijzonderheden getreden omdat reeds hier en daar de meening schijnt post te vatten dat Darwin's denkbeelden omtrent het onstaan der soorten onjuist en verouderd zijn en dat zij moeten vervangen worden door een fonkelnieuwe hypothese, aan welke wij den naam van de Vries behooren te verbinden. Gretig wordt die meening omhelsd door hen die op andere dan wetenschappelijke gronden het zoogenaamde Darwinisme een kwaad hart toedragen en die in hun

binnenste aan de Vries' beschouwingen, kan het zijn aan de geheele evolutie-theorie, een gelijk lot toewenschen.

Maar wij hebben in de Vries' eigen woorden gezien hoe weinig hij zich als een tegenvoeter van Darwin beschouwt. Integendeel bestaat zijn groote en onvergankelijke verdienste hierin, dat hij ons betrouwbare en op proefneming berustende vastheid gebracht heeft, daar waar Darwin nog tastend om zich heengreep en tot geen volledige klaarheid kon geraken; nu eens naar rechts, dan weder naar links werd geslingerd, nooit scherp de lijn trekkende tusschen wat de menschelijke kunstkeuze verkrijgen kon door het werken met schommelende variatie of door het opereeren met mutatie.

De jarenlang voortgezette experimenten van de Vries over die beide zoo verschillende en door Darwin niet voldoende uitelkandergehouden processen, hebben hem recht gegeven om, veertig jaren na het eerste verschijnen der Origin of Species, met goeden grond te kunnen beweren dat nu door hem voor het eerst de soorts*wording* werkelijk is waargenomen. Hij heeft daarmede een onafzienbaar nieuw veld aan de verdere waarneming van zijne vakgenooten ontsloten en zonder twijfel een einde gemaakt aan veel onvruchtbaar twistgeschrijf dat langzamerhand met byzantijnsche subtiliteiten dreigde overladen te worden.

En wel verre van Darwin's Darwinisme daarmede ten val gebracht te hebben, heeft hij het gelouterd, gezuiverd en vereenvoudigd. Aan Wallace's Darwinisme, waarin juist de ‘single variations’ als factoren bij de soortvorming overboord gezet werden (van welke Darwin de beteekenis steeds is blijven erkennen, al was hij over de beteekenis der schommelende variabiliteit op een dwaalspoor) heeft de Vries daarentegen een zwaren stoot toegebracht; en ook Weismann, die, waar Darwin zelf nog steeds tusschen verschillende wegen bleef weifelen, zonder aarzeling een weg insloeg die thans blijkt dood te loopen in zijne ‘Germinalselection’, zal de Vries' experimenteele behandeling van het vraagstuk met belangstelling, zij het ook niet met persoonlijke bevrediging, gevolgd hebben.

Trachten wij ons nu voor oogen te stellen wat de Vries bij zijn experimenten omtrent het mutatieverschijnsel heeft kunnen vaststellen en waar wij met hem beland zijn ten opzichte van die altijd even belangrijke vraag: hoe zijn de soorten ontstaan?

Hij ging uit van het aan bloemkweekers zoo welbekende ver-

schijnsel waarop hierboven reeds gedoeld werd en dat hun somtijds belangrijke winst verschaft: het verschijnsel dat zaadvaste ‘single variations’ in één of in enkele van hunne kweekbedden onverwachts optreden. Door stelselmatig voortkweeken van deze zeldzame uitzonderingen verkrijgen zij na eenige jaren zaad in voldoende hoeveelheid om deze variëteit in den handel te brengen, die na korten tijd voor den importeur zijne handelswaarde verliest, omdat allerwege door zijn afnemers zaad in toenemende hoeveelheid van de hun geleverde planten getrokken kan worden.

Zijn er onder onze in het wild levende inlandsche planten zoodanige waarbij ditzelfde verschijnsel kan worden waargenomen? vroeg zich de Vries af. En zoo ja, kunnen deze ons dan iets meer leeren omtrent het verschijnsel der soortsvorming?

Ruim een honderdtal verschillende soorten werden tot uitgangspunt van zijne proefnemingen gekozen; van al deze heeft echter slechts ééne enkele het door hem gezochte verschijnsel vertoond, maar dan ook op eene wijze die volop licht werpt in de meest onverwachte richtingen. Deze plantensoort, die de Vries het eerst onder 's Graveland bij het ‘muteeren’ betrapte en die dit in den Amsterdamschen Hortus met onmiskenbare duidelijkheid jarenlang heeft voortgezet is de Oenothera Lamarckiana, een der drie bij ons in het wild voorkomende, oorspronkelijk uit Amerika afkomstige St. Teunisbloemen.

Het is hem dus gebleken dat de groote meerderheid der ons omringende soorten geene gevallen van ‘chance variations’ (mutaties of sprongvariaties) opleveren, dat m.a.w. de soorten, zooals men het sedert eeuwen heeft waargenomen en volgehouden, gezegd kunnen worden standvastig, onveranderlijk te zijn. Standvastig alleen met deze reserve, dat - misschien met zeer lange tusschenpoozen - perioden van mutabiliteit optreden, gedurende welke naast de standvastige hoofdsoort nieuwe zaadvaste bijsoorten ontstaan. Over deze periodiciteit zullen echter nog talrijke proeven nader licht moeten brengen.

Een tweede gevolgtrekking was deze, dat de soort die wèl mutaties vertoont, dan niet slechts ééne enkele, maar zooals wij zien zullen talrijke, onderling verschillende mutaties te voorschijn brengt.

Die mutaties vertoonen zich zoowel bij de in het wild groeiende als bij de onder toezicht gekweekte exemplaren

van Oenothera Lamarckiana en bedragen volgens nauwkeurige statistieken die de Vries daarvan heeft bijgehouden 1 à 2 pCt.

Met andere woorden: van de 50.000 Oenotheras die de Vries tijdens een tienjarige cultuur heeft zien opgroeien, waren er 800 die niet met den soortsnaam Oenothera Lamarckiana mochten worden aangeduid.

'Welnu,' zegt misschien een ietwat sceptisch gestemde lezer, 'dat cijfer 800 geeft dus het aantal der grootste afwijkingen aan die op die 50.000 planten werden waargenomen; het zijn individuëele, fluctueerende of schommelende variaties, die ook wel bij andere plantensoorten ten getale van 800 op de 50.000 zouden kunnen worden bijeengezocht!' Met uw verlof! het verschijnsel der schommelende variatie is door de Vries ook in bijzonderheden bestudeerd en zoowèl voor de hoofdsoort als voor de bijsoorten van O. Lamarckiana nauwkeurig vastgesteld.

Het vertoont zich bij allen op ruime schaal, maar daaronder mag geen van de genoemde 800 exemplaren gerekend worden. Deze hebben zeer bijzondere kenmerken, waardoor zij scherp van die schommelende variaties kunnen onderscheiden worden. En - wat vooral merkwaardig is - zij zijn onderling niet wederom in alle opzichten verschillend, maar kunnen in zeven ontwijfelbaar bijeen behoorende groepen gerangschikt worden, die ieder voor zich volkomen dezelfde systematische waarde bezitten als die bepaalde samenvoeging van soortskenmerken, die men met den naam van Oenothera Lamarckiana onderscheidt. Het aantal individus van die zeven groepen, dat de Vries spontaan heeft zien optreden, is echter zeer verschillend en wisselt tusschen 1 (Oenothera gigas), 56 (Oenothera albida), 350 (O. oblonga), 32 (O. rubrinervis), 158 (O. nanella), 221 (O. lata) en 8 (Oenothera scintillans).

De Vries heeft de aldus ontstane mutaties, die blijkens de cijfers al dadelijk in zeldzame en meer algemeene kunnen worden gerangschikt, met zorg in hun verderen levensloop nagegaan. Zoo heeft hij bijv. van de slechts éénmaal in de Lamarckiana-groep ontstane O. gigas (die zich door veel grootere bloemen, afwijkenden bladvorm aan de wortelrozet, dikkere, dichter bebladerde stengels, enz. van O. Lamarckiana onderscheidt) na kunstmatige zelfbestuiving en waarborgen tegen kruisbestuiving, het aldus verkregen zaad in 1897 uitgezaaid.

Daaruit erlangde hij 450 planten die, op een enkel exemplaar na, geheel constant aan alle kenmerken van de O. gigas beantwoordden. De ééne uitzondering was niet een terugslag op O. Lamarckiana, maar een nieuwe afwijking, voorloopig als O. gigas nanella aan te duiden. Onder contrôle heeft van 1898-1900 verdere voortplanting door zaad gedurende drie generaties plaats gevonden en steeds blijven alle afstammelingen van die eene mutatie van 1895 volkomen constant: de Vries heeft hier de soort O. gigas uit O. Lamarckiana eerst in de vrije natuur, later onder zijn leiding zien ontstaan. Op het oog is het een recht krachtige plant, die wanneer zij in gelijk aantal en gelijke omstandigheden tegen O. Lamarckiana strijd om het bestaan te voeren hadde, vermoedelijk de winnende partij zou blijken te zijn.

Anders is het met de tweede mutatie, met Oenothera albida, die 56 malen ontstaan is tijdens de proeven van de Vries. Dit is een zwakke plant, aanvankelijk zelfs voor een ziekelijke afwijking gehouden, maar die toch evenzeer in volgende generaties volkomen constant bleek te zijn en bij beperkte vruchtbaarheid toch nog in 1898, 86, en in 1899, 36 planten opleverde.

De derde mutatie, hierboven als Oenothera oblonga aangeduid, kwam herhaaldelijk in de reeks opeenvolgende gecultiveerde generaties van O. Lamarckiana te voorschijn (tot een getal van 350) en werd later in vele honderden exemplaren voortgekweekt. Zij kan reeds bij het zesde blaadje dat zich ontplooit met zekerheid herkend worden en is evenzeer steeds zichzelf gelijk gebleven met uitzondering van twee exemplaren, die echter niet naar O. Lamarckiana zijn teruggeslagen, maar de kenmerken van O. albida en van O. rubrinervis bezaten.

Naast de standvastigheid dezer mutatie is dus hier ook nog het vermogen aanwezig gebleven om verder te muteeren.

De vierde mutatie, de O. rubrinervis, vertoont weder andere belangwekkende bijzonderheden. Zij is een krachtige plant, die ook in rijkdom aan stuifmeel en aan zaad[1)] niet in het

1) Hier verdient nog vermeld te worden, dat de Vries de ervaring opdeed (l.c. p, 186) dat het zaad van mutanten in het algemeen gekenmerkt schijnt door een langer behoud van het kiemvermogen dan de zaden van de normale O. Lamarckiana. Daarop vestigt hij zelfs de verwachting dat het misschien later mogelijk zal zijn om van deze eigenschap gebruik makende, een middel te verkrijgen om het procentgehalte van mutanten in bepaalde zaaiproeven te verhoogen door het afsterven van het zaad eenigszins kunstmatig te bespoedigen. Voor het zoeken naar mutaties zou dit zeker van beteekenis kunnen worden.

minst achterstaat bij O. Lamarckiana, wat bij de andere mutaties wèl het geval was. Zij is in bijzonder groote hoeveelheid (2976 exemplaren) door de Vries gekweekt en de standvastigheid der O. rubrinervis is daarbij ten duidelijkste gebleken, ook voor al die exemplaren welke uit verschillende stamplanten waren ontstaan.

De vijfde mutatie, de O. nanella, onderscheidt zich hierin van de overigen dat het verschil tusschen haar en de oorspronkelijke O. Lamarckiana niet in een aantal scherp omschreven en constante kenmerken gelegen is maar slechts in een enkel kenmerk: de dwergachtige afmetingen. Men is dus misschien geneigd O. nanella liever varieteit dan elementaire soort te noemen. Mits men slechts bedenke dat in dit geval de kleinere dimensies niet onder de schommelende variabiliteit vallen, maar dat men hier ongetwijfeld met eene mutatie te doen heeft, die reeds met zekerheid herkend kan worden zoodra het tweede blad zich begint te vertoonen en die, toen zij in 1893 met eigen stuifmeel bevrucht werden, dadelijk 440 en in 1895, 2463 kiemplantjes leverden die zonder uitzondering O. nanella waren. In 1896 werd andermaal zaad van 36 planten van O. nanella uitgepoot en 18000 kiemplantjes daaruit verkregen, die wederom volkomen vast het soortskarakter vertoonden met uitzondering van drie mutanten, die tegelijkertijd de kenmerken van O. oblonga bezaten en dus een elementaire soort van den tweeden graad vormden: O. nanella oblonga.

Nog twee mutaties, de O. lata en de O. scintillans blijven te bespreken. De eerste levert alleen vrouwelijke planten: vruchtbaar stuifmeel is nooit aanwezig, zoodat hare standvastigheid ook niet met zekerheid kon worden vastgesteld. De tweede, een donkergroene plant met glanzige bladeren, is eene zeldzame mutatie, die vooral dáárin van hare vroeger besprokene zusters afwijkt, dat zij (ook bij kunstbevruchting met alle voorzorgen) toch niet constant is. Haar afstammelingen behooren voor verreweg het grootste aantal steeds tot drie groepen: O. scintillans, O. oblonga, O. Lamarckiana. Naast de stabiliteit, die wij bij de vorige mutaties constateerden is

de blijkbaar aan zekere wetten gebondene labiliteit van deze mutatie een belangwekkend verschijnsel, waarvan de grond en de beteekenis nog moet worden nagespoord.

Zoo zien wij, dat de Vries gedurende een reeks van jaren door zijn zorgvuldige en scherpzinnige proefneming in toenemende mate de zekerheid verkregen heeft, dat hij getuige is van het proces van soortsvorming in de natuur. Op de 's Gravelandsche vindplaats was dit proces ook reeds in gang toen hij aldaar zijne eerste waarnemingen deed en naast de O. Lamarckiana trof hij daar een tweeden vorm aan, de Oenothera laevifolia, met welke hij ook in den Amsterdamschen hortus proeven genomen heeft, en die hem eveneens talrijke mutaties leverde, sommigen daarvan identiek met degene, die van de O. Lamarckiana waren afgestamd. Van het meeste gewicht was de onwedersprekelijke vaststelling van het feit, dat het mutatieproces zich niet in één enkele afwijkende zaadvaste variatie openbaart, maar dat het zich in iedere generatie, telkens weder, volgens een zeker percentcijfer herhaalt, en dat daarbij geheel dezelfde mutanten - zij het ook in wisselend aantal - te voorschijn komen. Hierdoor worden de levenskansen der mutanten belangrijk grooter en kan, zoodra eene geringe verandering van uitwendige omstandigheden zich doet gevoelen, zoodanige mutatie, die aanvankelijk tegenover de hoofdsoort in de minderheid is, langzamerhand tot meerderheid worden. Immers uit die hoofdsoort ontvangt zij telkens weder nieuwen toevoer en is zij meer in overeenstemming met de levensomstandigheden, dan kan zij eindigen met de hoofdsoort te verdringen.

Er heerscht zoodoende een strijd om het bestaan niet tusschen individuen derzelfde soort, maar tusschen de mutaties en de hoofdsoort. Zoolang er geen mutatie intreedt kan er van nieuwe soortvorming geen sprake zijn; de soort is zoolang constant, behoudens schommelende variatie, die lokale rassen (geen elementaire soorten!) kan leveren, wanneer scherpe selectie (kunstmatige of natuurlijke) voortdurend medewerkt, maar die nooit tot soortvorming leidt. Maar ook gedurende een mutatie-periode is wijziging van de soort niet altijd een noodzakelijk gevolg; immers in vele gevallen zal de hoofdsoort de geschiktste blijken en de mutanten niet tot blijvend voortbestaan geroepen wezen.

Het blijft intusschen een feit door de Vries vastgesteld, dat in het natuurlijk leven van eene in het wild groeiende plant al die verschijnselen worden aangetroffen, die ons het recht geven te zeggen, dat hij ons het ontstaan der soorten heeft doen tasten, waar Darwin het ons heeft willen doen begrijpen.

De Vries is van de leeringen des meesters niet zijwaarts, maar hij is daarvan voorwaarts afgeweken; hij heeft ons nog een verderen en een hoogst belangrijken stap doen afleggen en het pad geëffend voor een breede schare van verdere proefnemers.

Zij zullen daarbij de volgende, reeds thans door de Vries afgeleide wetten van het mutatieproces in het oog hebben te houden, wier geldigheid voorshands alleen voor dit ééne plantengeslacht is vastgesteld, maar die nu verder in het planten- en dierenrijk zullen behooren getoetst te worden.

I. Nieuwe elementaire soorten ontstaan plotseling, zonder overgangen.
II. Nieuwe elementaire soorten zijn meestal volkomen constant van het eerste oogenblik van haar ontstaan af.
III. De meeste nieuw optredende typen hebben geheel de eigenschappen van elementaire soorten, niet van eigenlijke variëteiten[1)].
IV. De elementaire soorten treden meestal met een belangrijk aantal individus gelijktijdig of althans in dezelfde periode te voorschijn.
V. Er bestaat geenerlei belangrijke betrekking tusschen de individuëele variabiliteit en de nieuwe eigenschappen van de elementaire soort.
VI. De mutaties, waardoor nieuwe elementaire soorten te voorschijn treden, geschieden in de meest verschillende en onderling afwijkende richtingen. De wijzigingen betreffen alle organen en liggen in welhaast elke richting. Een deel van de nieuwe typen gaat zonder nakomelingen te gronde. Tusschen de anderen moet langzamerhand de natuurkeus beslissen.

1) ‘Vele mijner lezers,’ zegt de Vries, ‘zullen mijne nieuwe soorten, *juist omdat ik hun ontstaan geheel kon vervolgen*, variëteiten willen noemen. Zij vervallen daarmede in een woordenstrijd, die voor de wetenschap volkomen van gewicht ontbloot is.’

VII. De mutabiliteit treedt periodiek te voorschijn.

Enkele dezer grondregelen van de mutatie-theorie verdienen nog ietwat nadere toelichting.

Zoo wordt in de eerste wet het *plotseling* ontstaan van nieuwe elementaire soorten geformuleerd. Het ontstaan dus van de soortskenmerken ‘per saltum,’ zonder overgangen, zooals deze bij schommelende variatie steeds waarneembaar zijn. Van de verschillende Oenothera-mutanten waren de stamvormen volkomen bekend. Het staat vast dat iedere mutant uit zaad van een geheel normale en gecontroleerde O. Lamarckiana is voortgekomen. Telkens weder bleek de nieuwe vorm in al hare bijzonderheden op eenmaal te voorschijn te treden.

Aan den nieuwen vorm wordt nu de naam ‘elementaire soort’ gegeven en daarmede betreden wij een gebied van terminologie dat noodzakelijk opheldering vereischt. Wat is een soort, wat is een nieuwe soort? Wat een elementaire soort, ook wel ondersoort (subspecies) geheeten? En zijn deze laatsten van variëteiten en van rassen verschillend? Zoo ja, waarin? Al deze vragen schijnen hun die niet zelf naturalist zijn, volkomen nutteloos. Zij weten dat Darwin een beroemd boek over ‘het ontstaan der soorten’ geschreven heeft en dat een eeuw vroeger Linnaeus voor de soorten in de natuur de binaire nomenclatuur heeft ingevoerd, zoodat Bellis perennis de soort is die wij madeliefje noemen, Elephas indicus, de Aziatische en Elephas africanus de Afrikaansche olifant. Zoo zullen dus, naar het hun voorkomt, de plant- en dierkundigen het toch wel eens zijn over de vraag wat een soort is! Verre van daar, helaas.

Was bij de oude voorstelling van de zelfstandige scheppingsdaad voor iedere soort het denkbeeld - althans langs transcendentalen weg - scherp omschreven, de steeds meer veldwinnende voorstelling van eene langzame en geleidelijke evolutie der levende natuur heeft die scherpe grenzen uitgewischt en de soort gemaakt tot iets kunstmatigs en voorbijgaands. Tot een hokje, waarin de mensch een grooter of een kleiner aantal individu's tijdelijk samenvatte, wèl wetende dat de inhoud in ver achter hem gelegen tijden vervloeide met die van een ander hokje en ook in de verre toekomst misschien veranderd en gewijzigd zou zijn.

En toen in later jaren de voorstellingen van Wallace, waarop hierboven gedoeld werd, grooteren aanhang vonden, werden die grenzen nog minder scherp, en scheen het soortsbegrip nog maar uitsluitend eene kunstmatige grenslijn te vormen door den mensch geplaatst als zoovele dwarsstrepen ter maatverdeeling in de doorloopende symphonie van het zich ontplooiende leven op aarde.

Met het formuleeren der op betrouwbare proefneming gevestigde mutatietheorie heeft de Vries ons voor het eerst een middel aan de hand gedaan om het soortsbegrip scherper te omlijnen. De soort is begrensd in tijd en in ruimte. In tijd: want zij begint dáár waar uit haar voorgangster door een plotseling mutatieproces (dat echter niet voor den voorbijganger, maar alleen voor het uiterst geoefend oog van den deskundige duidelijk waarneembaar is) de in haar geopenbaarde samenvoeging van soortskenmerken te voorschijn trad; zij eindigt dáár, waar in den strijd om het bestaan met andere mutanten en andere soorten de laatste vertegenwoordiger van die bepaalde samenvoeging van soortskenmerken zonder nakomelingen te gronde gaat. Het tijdsverloop tusschen begin- en eindpunt kan van zeer wisselende lengte zijn: enkele jaren, maar ook eeuwen en aeonen. Let men nu daarbij op het feit dat de steeds aanwezige schommelvariatie, alsmede detalrijke kruisings- en bastaardeeringsverschijnselen slechts bijkomende omstandigheden zijn, die aan de bepaalde samenvoeging van soortskenmerken geenerlei beteekenis toevoegen noch ook daarvan afnemen, dan moeten wij tot de gevolgtrekking komen dat de aldus in tijd begrensde soort constant, standvastig is. Treedt mutatie op, dan is bij de mutanten de samenvoeging der soortskenmerken gewijzigd, maar daarbij tevens eene nieuwe soort naast de hoofd- of moedersoort, die zelve constant blijft, ontstaan.

De begrenzing der soort in de ruimte kan *zeer* verschillend zijn: zij kan - en daarvan zijn voorbeelden te over - op een klein gebied beperkt blijven, maar zij kan ook een zeer ruime, soms zelfs kosmopolitischen verspreidingskring bezitten.

De aldus begrensde soort is wat de Vries de elementaire soort noemt. Met haar zullen de komende geslachten van natuuronderzoekers te rekenen hebben, wanneer zij het evolutieverschijnsel proefondervindelijk te lijf gaan. En het bestaan

van zoodanige elementaire soorten is geen nieuwigheid, door de Vries voor het eerst bekend gemaakt. Ook Linnaeus kende deze elementaire soorten volkomen goed, maar noemde ze variëteiten en verbood zijnen leerlingen zich met hen in te laten. *Varietates levissimas non curat botanicus*! Van zijn standpunt was dit volkomen gewettigd. Hij trad op om orde te brengen in den chaos der systematiek en streefde er dus naar, om hetgeen daar verspreid lag, in niet al te kleine bundels bijeen te brengen. Zijne soorten waren wat de Duitschers met een sprekenden term ‘Sammelarten’ noemen, vergaarbakken, waarin de zoogenaamde varietates minores werden bijeengeworpen. De soort was volgens hem in den aanvang geschapen als een geheel, de ‘varietates’ waren daaruit gaandeweg ontstaan - ook al bleef hij het experimenteele bewijs daarvan schuldig. Ten hunnen aanzien was Linnaeus evolutionist evenals onder zijn voorgangers de voorstelling geheerscht had, dat de genera geschapen waren en de soorten hieruit als lokale afwijkingen langzamerhand waren te voorschijn getreden.

Dat Linnaeus' arbeid de taak aan wie na hem kwamen vergemakkelijkt heeft, wie zal het ontkennen? Toch zijn er Linnaeaansche soorten, die later bij herhaling gesplitst zijn. Thans moeten wij aannemen, dat, wanneer eene soort in de mutatieperiode verkeert, of pas verkeerd heeft, het aantal elementaire soorten, dat naast de hoofdsoort een zelfstandig bestaan voert, bijzonder groot kan zijn, zooals wij hierboven voor Oenothera zagen.

En de neiging is alsdan verklaarbaar om gemakshalve die talrijke elementaire soorten niet door eigen benamingen, maar door een verzamelnaam aan te duiden. Zoo geschiedt het in de meeste systematische handboeken met bekende Europeesche planten, als bijv. met *Draba verna*, waarvan niet minder dan 200 volkomen standvastige elementaire soorten bekend zijn, met *Viola tricolor*, enz.

Maar voortaan zullen wij aan opportuniteitsgronden niet te veel waarde mogen hechten. De systematiek zal aan de physiologie haar wachtwoord moeten ontleenen. Reeds thans zijn in de Vries de eigenschappen vereenigd van den experimentator die het physiologisch probleem aandurft en van den systematicus die met ongewoon scherpen blik de

kleinste verschillen opmerkt en waardeert en die met fijn tactgevoel soorten en rassen, mutaties en schommelende variaties weet te schiften.

Elementaire soorten zijn dus standvastig; binnen hare grenzen worden rassen door selectie te voorschijn geroepen, die echter, bij het ophouden der selectie tot den grondvorm terugvallen en meestal na drie of vier generaties van toegepaste selectie reeds hun hoogtepunt bereiken, en in even zoovele generaties ook weder tot den oorspronkelijken vorm kunnen terugkeeren.

Het behoeft geen betoog dat vele van deze verschijnselen hoognoodig aan experimenteele studie moeten worden onderworpen. De Vries zelf heeft daarmede een begin gemaakt en zoowel op het gebied der schommelvariatie of rasvorming als op dat der kruising en bastaardeering reeds uitvoerige proefnemingen ten deele voleindigd, ten deele nog op het getouw staan.

Ook anderen dan hij hebben het verschijnsel der variatie in de laatste jaren aan uitvoerige analyse onderworpen. De zoöloog Bateson heeft in zijn bekend werk: *Materials for the study of variation* bij de meest verschillende diersoorten en bij zeer uiteenloopende organen van deze, nagegaan welk materiaal de variatie voor de soortsvorming aanbiedt. Hij heeft echter den weg uit het labyrinth niet weten te vinden, en hoewel hij tot de gevolgtrekking komt dat niet de geleidelijke variatie bij de soortsvorming heeft voorgezeten maar eene *discontinuïteit* daarvoor noodzakelijk moet worden aangenomen, zoo is ook hij verstrikt gebleven in de voorstelling dat toch de bepaling van die schommelwijdte voor de beoordeeling van de geleidelijke soortsvorming groote beteekenis bezit. Ook hij heeft de variatie binnen het gebied der constante soort en de mutatie, die niet schommelt maar sprongsgewijs tot een nieuwe soort voert, nog niet uiteengeplozen zooals de Vries het deed.

Veel dichter bij dien gewichtigen stap zijn twee kenners der fossiele dierenwereld, twee palaeontologen geweest, waarvan de een (Waagen) reeds voor vijf-en-twintig jaren de beteekenis van het mutatieverschijnsel gevoeld heeft, ook zonder dat hem de proevenreeks van de Vries daarbij dienst kon doen, terwijl de tweede (W.B. Scott) het luide heeft

uitgesproken (American Journal of Science, 1894) dat soortsvorming door selectie van schommelvariaties, zooals Wallace ze voorop stelt, door de fossiele dierenwereld zeer onwaarschijnlijk gemaakt wordt.

Die dierenwereld vormt op sommige plekken van den aardbodem waar de opeenvolgende geologische formaties in ongestoorde volgorde zijn bewaard gebleven, eveneens een ongestoorde opklimmende reeks.

Wel verre dat men in die reeks de uiteenloopende schommelingen aantreft die Bateson van zooveel dieren vaststelde, heeft Scott aangetoond, ook met een beroep op de resultaten van vele andere palaeontologen, dat soortgelijke schommelingen wèl bij uitzondering ook bij de fossiele dieren gevonden worden als individueele afwijking (een bewijs dat ook toen ter tijde de schommelvariatie binnen de grenzen der soort bestond), maar dat dit verschijnsel niets uitstaande heeft met de langzame, in rechte en niet in zigzaglijnen verloopende soortswijziging.

Scott, hoewel toen nog niet bekend met de Vries' bewijsmateriaal, is toch reeds een overtuigd aanhanger der voorstelling, dat de soorten niet door geleidelijke selectie der afwijkende individuen, maar door mutatie, door uiterst kleine sprongen van het ééne stadium op het volgende zijn te voorschijn getreden. Immers men ziet de soort der diepere aardlagen gaandeweg gewijzigd worden wanneer men daarna de hoogere lagen doorvorscht; men ziet dat alle individus gezamenlijk deze wijziging ondergaan hebben; men ziet m.a.w. een verschijnsel dat men haast niet anders zou weten te omschrijven, dan dat de oudere soort recht op een doel afgaat, hetwelk in de latere, daarvan afgestamde soort verwezenlijkt is.

Vele palaeontologen gaan zelfs zóóver, op dien grond een vooraf bepaalde richting in die geleidelijke evolutie aan te nemen. Tusschen eene zoodanige voorafbepaalde richting in de evolutie en de teleologische voorstelling van een doel dat bij de schepping der soort voorgezeten heeft, is natuurlijk groote verwantschap. En de geniale blik van Dr. Abr. Kuyper, luide sprekende in zijne hierboven aangehaalde redevoering, zal hier juist de mogelijkheid vinden om ook de nieuwste beschouwingen over het evolutieproces, neergelegd in de

mutatie-theorie van de Vries, met zijn calvinistische levensbeschouwing volkomen te verzoenen.

Edoch, hoewel de mutatie-proeven van de Vries het vermoeden van Scott en andere palaeontologen, dat langzame, gelijktijdige mutatie ook voor die fossiele diervormen gegolden heeft, krachtig zijn komen ondersteunen, zoo hebben diezelfde proeven daarnevens buiten twijfel gesteld dat *éénzijdige mutatie* in vooruitbepaalde richting, niet door de natuur wordt gehuldigd, maar integendeel in zeer verschillende, onderling uiteenloopende richting.

Is eenmaal het soortenvormend mutatie-proces in gang, dan onststaan - wij zagen het hierboven reeds - allerlei mutaties die, van ons standpunt uit gezien, goed, slecht en middelmatig zouden kunnen genoemd worden en over welker voortbestaan nu alleen door de heerschende levensvoorwaarden, door de natuurkeuze dus, beslist wordt - dikwijls in anderen zin dan de adjectiva, zooeven genoemd, zouden doen verwachten. Door het mutatie-verschijnsel wordt alzoo de mogelijkheid geopend dat ook onnutte, jazelfs eenigermate nadeelige soortskenmerken kunnen te voorschijn treden, wat met de voorstelling van Wallace niet goed te vereenigen zou zijn. Meestal zullen zij wel weder worden geëlimineerd, maar, zoo andere omstandigheden zoodanige mutatie wederom gunstig zijn, kan datgene wat aanvankelijk zonder beteekenis was, gaandeweg toepassing vinden bij kleine wijziging van levensomstandigheden. De meeste mutaties gaan echter in den strijd om het bestaan weder spoedig te gronde. Van die talrijke ten doode opgeschreven elementaire soorten is natuurlijk in het fossielen-archief niets achtergebleven: eerst wanneer zij in aantal naast de hoofdsoort belangrijk toenemen, zullen zij kunnen bewaard zijn gebleven, maar dan zijn zij ook juist reeds tot de waarde van een zijtak of zelfs van een de hoofdsoort verdringende nieuwe soort opgeklommen.

Zoowel de mutatie-theorie als de theorie die aan de selectie van schommelvariëteiten soortvormende kracht toekent, stellen ons dus in staat, het doeltreffende en doelmatige in de organische natuur begrijpelijk te maken door wisselwerking van natuurlijke processen ook zonder een bovenzinnelijk doelstreven te hulp te roepen. De strijd om het bestaan tusschen soorten en mutanten geschiedt volgens hetzelfde

schema als in de andere voorstelling de strijd om het bestaan tusschen individus. Alleen zal nu de Spencer'sche uitdrukking: survival of the fittest, moeten worden vervangen, zooals de Vries zegt door: survival of the fittest *species*.

Maken wij dus met de Vries front tegen hen die uit de geleidelijke mutatie der soorten, de openbaring van een vooraf geordineerd ontwikkelingsplan willen aflezen, zoo geschiedt dit in den geest van grootere bescheidenheid, die den naturalist tegenover de groote natuurproblemen bezielt.

Waar in eenen natuurlijken samenhang van feiten een begrijpelijk oorzakelijk verband kan worden opgespoord, acht hij zich niet gerechtigd hen te volgen, die verklaringen buiten het gebied der wetenschap liggende, en voor geen toetsing vatbaar, gezond voedsel voor hun weetgierigheid achten te zijn.

Maar daarnaast zal men dienzelfden naturalist steeds bereid vinden te erkennen, dat hij er nog uitermate vèr van verwijderd is, zijnerzijds eene ‘verklaring’ van het diepere wezen der mutatie te kunnen verschaffen.

Om daarin door te dringen, moet men het erfelijkheidsverschijnsel nader ontleden. Ook daarover heeft de Vries reeds vroeger theoretische beschouwingen in het licht gezonden, die zich zeer nauw aansluiten bij Darwin's beroemde pangenesis-theorie.

Evenals de chemicus bij zijne voorstellingen van de processen die in de niet levende natuur plaats vinden met goed gevolg gebruik maakt van kleinste elementen, die hij moleculen en atomen noemt, evenzoo heeft de bioloog voor zijne voorstelling der levende materie met kleinste levenseenheden te rekenen, die door verschillende onderzoekers met tallooze verschillende namen zijn aangeduid, en die door de Vries pangénen[1)] genoemd worden.

Pangenen zijn nog iets anders dan samengestelde moleculen: zij kunnen n.l. assimileeren en zij kunnen zich vermeerderen. Niet alleen is alle levende materie, wáár ook, uit hen opgebouwd, maar die kleinste levensdeeltjes zijn het die ieder voor zich of tot groepjes samengevoegd, de dragers van enkelvoudige of van onderling samenhangende, zich in correlatie bevindende eigenschappen van de levende materie, moeten geacht worden te zijn.

1) H. de Vries. Intracellulare Pangenesis, Jena, 1889.

Vermeerdering of vermindering van het aantal, een zekere eigenschap vertegenwoordigende pangenen, zal het verschijnsel, dat wij schommelvariatie genoemd hebben, te voorschijn roepen, wijziging daarentegen in de samenstelling van het pangeen, bijv. door verdeeling in twee ongelijke helften, of wel door substitutie - om een in de chemie bekend woord te gebruiken - zal met eene mutatie gelijk staan (progressive mutatie), zoo ook wegvallen van een bepaald pangeen (regressieve mutatie). Zoo berusten dus volgens deze abstracte voorstellingen, die men zich omtrent de geheimen van het erfelijkheidsverschijnsel maakt, de schommelvariatie op een geheel andere categorie van verschijnselen dan de sprongvariatie. En wij zien dadelijk in dat de sprongvariatie een gecompliceerder mechanisme tot grondslag moet hebben dan de schommelvariatie, die alleen van een meer of minder van het reeds aanwezige afhankelijk is, terwijl de sprongvariatie, de soortvorming, een verandering in wat voorhanden is, medebrengt.

Maar wáárdoor nu die veranderlijkheid van de pangenen periodisch optreedt en wel gelijktijdig en achtereenvolgens bij een aantal individus, of wáárdoor zij zou kunnen worden opgewekt of in de hand gewerkt; wáárdoor zoodanige verdeeling van pangenen in ongelijke stukken in zekere mutatieperioden meer algemeen wordt, in andere perioden uitblijft; wáárdoor dan die ongelijke verdeeling of die substitutie toch weder aan vaste regels gebonden is en wel zóó, dat de mutanten groepsgewijs volkomen aan elkaar gelijk zijn - dát alles ontsnapt voorloopig nog volkomen aan ons kenvermogen. Zoodra wij het wisten, zouden wij soorten kunnen te voorschijn roepen, zooals wij nu reeds veredelde rassen kunnen kweeken. En naarmate wij de elementen van het verschijnsel leeren analyseeren, neemt de waarschijnlijkheid toe, dat wij eenmaal ook die kunst zullen leeren verstaan, dat wij ook eenmaal over die rij van natuurverschijnselen zullen vermogen te heerschen. Dan zal zich een nieuw onafzienbaar veld openen voor den denkenden mensch te midden van de hem omgevende planten- en dierenwereld.

Voorloopig kunnen wij niet veel meer dan gissen uit hetgeen tot nu toe werd waargenomen, dat zekere processen het mutatieverschijnsel kunnen te voorschijn roepen of verhaasten. Zoo maakt de Vries melding van een vermoeden, dat snel

opeenvolgende vermenigvuldiging het optreden van een mutatieperiode zou kunnen bevorderen; anderen meenen, dat verplaatsing in een geheel andere omgeving of overplanting dit zou te weeg brengen; nog weder anderen schijnen te denken dat sterke voeding, al of niet gepaard met de zooeven genoemde voorwaarden, mutatie in de hand zou werken. Dit alles is echter nog slechts gissen en vermoeden, geenszins tasten en begrijpen of verklaren.

Misschien zullen de nog niet in het licht verschenen verdere deelen van de Vries' werk hierover opheldering brengen. Tot nu toe is het in elk geval veiliger, onze volledige onkunde te erkennen. En zoodoende tevens scherper te omschrijven wáár de Vries ons heeft gebracht, voor welken belangrijken stap wij hem dank moeten weten.

Het korte overzicht, hierboven gegeven, samenvattende - lezing en bestudeering van het helder geschreven werk zelf, blijft iederen belangstellende ten warmste aanbevolen - mogen wij zeggen dat de Vries ons voor het eerst het scherpe verschil tusschen de schommelvariatie en de sprongvariatie heeft aangetoond, dat hij heeft bewezen, dat de eerste n i e t , de laatste w e l tot soortvorming in de natuur bijdraagt. Vooralsnog moet hij ons het antwoordschuldig blijven op de vraag òf, en zoo ja, hoe, de sprongvariatie door den mensch kunstmatig zou kunnen worden te voorschijn geroepen. Het bewustzijn dat kunstmatig ingrijpen en uitkiezen bij schommelvariatie, bij bastaardeering, enz. reeds tot zoo onmiskenbare rasverbetering geleid heeft, mag ons met de hoop vervullen dat een zoo nauwgezet experimentator en een zoo scherp waarnemer als de Vries ook nog glorievol pionierswerk zal verrichten, daar waar het er op aankomt, mutaties zich naar den wil van den mensch te doen buigen, en dus de soortvorming niet alleen waar te nemen, maar ook te beheerschen; de soorten niet alleen te *zien* optreden, zooals hij het ons in zijn boek heeft vergund, maar ze ook te *doen* optreden. Eerst dan zal het ‘ontstaan der soorten’, waarvan Darwin de meêsleepende inleiding geschreven heeft, als een afgerond en voltooid geheel aan het nageslacht zijn geopenbaard.

A.A.W. HUBRECHT.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet.

IV.

Voor alles moet het jaarmerk van Shakespeare's primitieven *Hamlet*, de dateering van vóor 1594, in 't oog gehouden! Mijn doel zal thans zijn om aan hen die met mij *Hamlet* willen lezen de overtuiging van de noodzakelijkheid dier dateering mee te deelen.

Maar die scheiding van een kunstwerk in afzonderlijke gedeelten, ieder van zijn datum voorzien ... waarvoor!

Wat waarlijk kunst genoemd mag worden richt zich toch tot het ongedeelde en ongedateerde in ons.

Het gewone leven, en de geschiedenis die een afbeelding is van het gewone leven, kent datums, want de dingen gebeuren niet op eens, zoo is onze overtuiging, en zij hebben den tijd noodig om er te komen en om af te loopen. Wij willen ze daarom ook ordelijk voor ons zien. Dat is de eisch dien wij aan de historie doen.

Maar de kunstenaar toont ons de volledigheid van het leven in een moment van het bestaan. Daar is van geen opvolging sprake; de voorstelling is zoo omdat ze zoo is.

Tusschen de gewone-menschenopvatting van het leven gooit daar de dichter het zuivere levensgevoel. Als alledaagsche wereldkinderen hebben wij het leven herleid tot een grammaire waarin de vormen van het leven stom-netjes achter elkander aan paradeeren, met het lidwoord bescheiden voorop, en enkele tusschenwerpsels, geflankeerd door uitroepingsteekens, als levensluxe aan 't eind. Dan op eenmaal het levende woord van den dichter, alle spraakkunst samenpakkend,

beheerschend, te niet doend in de eenheid van de gevoelstaal, ontweld aan de bron van het leven!

Onze kritiek -

Maar wanneer zij het middel moet wezen om tot het genot van het kunstwerk door te doen dringen, dan mag zij de eenheid van het gedicht niet verbreken en opheffen. Integendeel, het is haar roeping ze aan te toonen en te handhaven.

Men heeft een onderscheid gemaakt tusschen de hoogere kritiek en de andere. Welnu, het is tegenover de analyseerende kritiek dat men de hoogere moet stellen.

Zijn zij niet vijandig aan elkaar?

Men houdt het er voor.

Ik geloof, dat de *hoogere kritiek* - wat men tot nog toe de hoogere kritiek heet - om de eenheid van den *Faust* of van den *Hamlet* te redden, liever tot alle andere middelen de toevlucht zou nemen ter verklaring van de oneffenheden in het kunstwerk dan resoluut den dubbelen of veelvuldigen oorsprong van het gedicht te erkennen.

Voor allee de eenheid, dat wil zeggen die eenheid welke de *hoogere kritiek* alleen wil aannemen.

En er zijn zooveel wegen, en zoo goed te rechtvaardigen, om haar te bereiken buiten de analyse om.

Zie het voorbeeld van den Engelschen criticus Dowden.

Dowden, waar hij over *Romeo and Juliet* handelt - in dat mooie boek, *Shakespeare, his mind and art*, dat aan zoovelen van ons, 'n vijf en twintig jaar geleden, tot inleiding heeft gestrekt voor de intieme kennis van den dichter, - moest natuurlijk ook wel de verandering van manieren en taal bij Romeo opmerken, in sommige gedeelten der tragedie. Maar hij wilde daarin alleen een Romeo zien die ernstiger is geworden tegenover de verantwoordelijkheid van het leven als zijn lot met dat van Juliet verbonden is; hij herkende daarin een Romeo die van de gebeurtenissen heeft geleerd en rijper is geworden in ervaring ... en niet de hand van den kunstenaar die bij het overwerken van zijn treurspel aan zijn personen een waardiger houding gaf omdat hij een grooter opvatting van het leven had gekregen.

Ik zou uit geschriften van Duitsche philosophen die over *Hamlet* hebben gephilosopheerd, natuurlijk sterker voorbeelbeelden hebben kunnen bijbrengen, maar 't is mij om zoo'n

gematigde opinie als die van Dowden te doen geweest. Want men kan zich met volle recht nu afvragen of het inzicht van den Engelschman niet tegelijk juister en eerbiediger voor het werk van den dichter is dan de manier van den analyseerenden criticus die dadelijk het mes wil steken in de tragedie om haar in deelen en lagen te scheiden, en die daarmede den indruk der eenheid verstoort.

Om der wille van een nieuwsgierigheid die zich blij maakt met twijfelachtige resultaten, zou dan het hoogere belang te loor gaan. Want laat zulke kritiek haar recht hebben op het gebied der geschiedenis, voor de kunst die met eenmaal geschapen vormen te doen heeft is ze doodend. Ze brengt anarchie, en de anarchie is vijandig aan het beginsel zelf der kunst.

Voor alles dus de eenheid van *Hamlet*!

Of tòch ....

vóór alles het oog gehouden op den primitieven vorm, verbroken als hij is door de opeenvolgende bewerkingen?

Er is dunkt mij geen moeilijkheid van keus.

Want we hebben niet te kiezen. We moeten de dingen eerlijk nemen zoo als ze zijn. De kunstwerken zijn er niet op bestelling kant en klaar gekomen. En zelfs dan. Al ons jammeren brengt de verloren armen der Venus van Milo niet terug. Ook is er nog een grooter vijandin voor de kunst dan de anarchie, dat is de conventie.

De ‘hoogere kritiek’ kan geen eenheid lijmen en knutselen waar ze niet bestaat, omdat het leven van een kunstwerk niet iets mechanisch is. Wanneer een gebouw een afwijkenden vleugel of een onpassende façade heeft, kan men niet, door zijn oogen of zijn verstand te sluiten, het gebrek aan harmonie vergoelijken. Men moet durven zien, en niet schromen zich rekenschap te geven. Wie weet of onder zekere omstandigheden een bouwsel in verschillende stijlen opgetrokken niet toch nog een harmonischen indruk kan maken. Ja, misschien zal het door zijn samengesteldheid een eigen leven openbaren, dat ons eerst door de tegenspraak zijner deelen bij de analyse was ontgaan, en dat ons nooit duidelijk zou zijn geworden, wanneer we blindelings het denkbeeld der eenheid hadden vooropgesteld.

Ten slotte wordt dan op die manier de ‘hoogere kritiek’ toch gebaat, en de ontleding gedraagt zich niet als een vijandige zuster, maar als hulp.

Wij moeten de proef nemen op *Hamlet*.

De oorspronkelijke vorm van het eerste tooneel der tragedie laat zich, naar mij dunkt, met voldoende zekerheid herstellen.

Shakespeare heeft bij den opzet van de geestverschijning aan de wachthoudenden de stof van het tooneel eerst meer gelijkmatig verdeeld dan thans het geval is. Zijn schema liep parallel. De expositie van het krijgsgevaar van den kant van Noorwegen, die tegenwoordig nà de eerste komst van het spooksel en vóor de de tweede verschijning is gegesteld, was vroeger geplaatst vóor het eerste optreden van het spook als inleiding van het drama.[1)] Zij was uitvoeriger dan nu het geval is, een herinnering aan het oude krijgsen treurspel van Kyd, en is later voor zoover het de rol van Horatio betreft door den dichter geheel herzien.

Met dat verhaal van Denemarken's toestand balanceerde in het tweede deel der scène de opsomming die Horatio maakt van de voorteekens van Julius Caesar's dood. Zij werden opgenoemd voor de tweede komst der spookverschijning:

> In the most high and palmy state of Rome,
> A little ere the mightiest Julius fell
> ..... and the moist star
> Upon whose influence Neptune's Empire stands
> Was sick almost to doomsday with eclipse.

Er kan geen twijfel aan zijn dat die optelling later door Shakespeare geheel is geschrapt, en slechts door een vergissing in een der oorspronkelijke uitgaven nog voorkomt[2)].

Het tooneel eindigde met het duo van Bernardo en

1) Kortheidshalve verwijs ik naar de vroeger gemaakte opmerkingen. De sporen van inlassching zijn nog te vinden in het, driemaal, herhaalde *Sit down*.
2) Hij heeft het motief van den schriknacht later gebruikt in zijn *Julius Caesar*. Vgl. daarover de belangrijke opmerkingen van Moulton, *Shakespeare as a dramatic artist*, 192-194.

Marcellus, de tegenspraak van het kraaien van den haan, den geestverdrijver, als bode van den morgen, en met de finale van Horatio ter begroeting van de rijzende zon.

Zoo stijgt geleidelijk langs breede lijnen de toon der voorstelling totdat hij bijna in een operalied uitloopt. Het is de lente-morgenlucht die den dichter bezielde. Hij kan daarvan in zijn jeugdwerken nooit genoeg zeggen. Het eerste tooneel van *Romeo and Juliet* brengt op analoge wijs een duo van Benvolio en Montague, den vader, over het uitgaan van Romeo in den ochtendstond tot leniging van zijn liefdeleed.

> *Benv.* Madam, an hour before the worship'd Sun,
> Peep'd forth the golden window of the East.....
>
> *Montag.* Many a morning has he there been seen,
> With tears augmenting the first morning dew.

In *A Midsummer-Night's Dream* (Act IV. Sc. 1) hooren wij eveneens de klanken van het morgenuur, maar daar zijn het de vroolijke geluiden en het jolig gebas van de jachthonden die losgelaten worden, en weder komt het gerucht van den zomerochtend in een duo tot ons, van Theseus en Hippolyta.

> *Hip.* I was with Hercules and Cadmus once,
> When in a wood of Crete they bay'd the bear
> With hounds of Sparta.....
> ..... I never heard
> So musical a discord, such sweet thunder.
> *Thes.* My hounds are bred out of the Spartan kind,
> So flew'd, so sanded, and their heads are hung
> With ears that sweep away the morning dew;
> ..... A cry more tuneable
> Was never holla'd to, nor cheer'd with horn,
> in Crete, in Sparta, nor in Thessaly.

En wij voelen het, 't is dezelfde dichter die in 't eerste tooneel van *Hamlet* het lied van den kraaienden haan, den

dagbode heeft gemaakt. Bernardo en Marcellus stemmen het aan:

> *Bern.* It (the Gost) was about to speak when the cock crew,
> And then it faded like a guilty thing
> I have heard
> The cock that is the trumpet to the morn ....
>
> *Marc.* It faded on the crowing of the cock.
> Some say that ever gainst that season comes ....

Die verzen, van *Hamlet* zoowel als van *Romeo and Juliet* en *A Midsummer-night's dream* kennen wij nu niet meer in hun ouden vorm; want de dichter heeft overal bij het later herzien de rijmen weggewerkt en de regels in de war gestuurd; maar wij hooren toch, ondanks hun verminking, nog hun gelijkheid van maaksel, en de identiteit van de bedoeling waarmede ze in het tooneel zijn geplaatst.[1)]

Spoedig is de tijd gekomen dat de dichter geen smaak meer had in zulke opera-kunstjes om stemming te geven aan zijn tafereelen. Wanneer Portia in den rauwen ochtend bij Brutus komt om hem in zijn eenzaamheid toe te spreken, dan laat de dichter de man en vrouw geen beurtgezang meer houden ter eere van het vroege uur. Maar er is, zonder dat wij weten of kunnen raden hoe, toch iets van zacht, wee morgengevoel in het gesprek van de beide echtgenooten.[2)] De dramaticus overweegt dan ver den lyricus bij Shakespeare.

De *Julius Caesar* is in 1599 gedicht; Shakespeare, ik ben er van overtuigd, had zijn ouden Hamlet voor den geest, toen hij de Romeinsche tragedie maakte, - maar welk een verschil is er in den bouw der scènes en hun onderdeelen! En dan wil men zeggen dat Shakespeare zijn eerste Hamletbewerking in 1599 of 1600 is begonnen.

Men heeft Hamlet niet gelezen, dat 's zeker.

Wanneer het schema van het oorspronkelijk eerste tooneel ons voorstaat, gelijk het hierboven is geschetst, zoo bemerken

1) In de passage van *Romeo and Juliet* zijn nog het makkelijkst enkele vroegere rijmen te herstellen. In *Hamlet* rijmde denkelijk *warning* op *morning*.
2) Moulton, l.c. p. 194.

wij licht in welke geest en richting Shakespeare zijn voorstelling bij de latere bewerking heeft gewijzigd. De dichter gaf vlugheid en beweging aan 't tooneel door het begin der scène te ontlasten van de expositie en haar tusschen de twee geestverschijningen in te plaatsen. Zijn ouderwetschen statigen gang in parallelgroeven verloor het stuk daarmede. Tegelijkertijd werd de stemming der scène, de achtergrond van atmosfeer en landschap van het slot naar de opening verplaatst. Daar kwam de bittere kou, de donkere nacht. Nu zwoeren wel begin en einde tegen elkander. Maar de dichter bereikte een effect.

Zijn tooneel met den killen duisteren aanhef, zijn nacht met de geestverschrikking trekt nu langzamerhand voorbij om over te gaan in het licht van den morgen. En met de nadering van den morgen wijkt ook de schrik van de wachthoudenden. Die overgang tot het licht duidt een moreele werking aan.

Hoezeer gevoelt men, bij het meeleven der scène, dat de vrees van die mannen, van Bernardo en Marcellus, half ook van Horatio, er maar een van buiten af is! Zij zijn niet in hun binnenste aangegrepen door de geestverschijning. Het spook komt en maakt hen beangst, gaat heen en geeft hun verademing. Er is niets bij hen onderste boven gekeerd door de verschijning. Met het licht komt al hun gerustheid terug. Zoo juist en zuiver wordt dus het groote effect gespaard voor de volgende verschijning van den geest, de verschijning van den vader aan zijn zoon. In dit eerste tooneel kwam Shakespeare tot zijn doel door het nieuw aanbrengen van een donkere tint vooraan.

Wat doet het er toe of de streep van vroolijk licht die ons aan het slot verrast vloekt met den winternevel van het begin; het effect is daar.

Het is een van de kleine canailleriën van den dichter, het gaat eigenlijk niet, maar hij doet het, en hij geeft een illusie, zonder dat hij er veel moeite voor heeft genomen.

Wij hebben hier een mooi voorbeeld van de samenkomst van twee stijlen die op een afstand, den afstand van het tooneel tot de toeschouwers, een harmonischen, en den gewenschten, indruk geven. Dat is het grillige eigen leven van het eerste tooneel.

Maar, ik moet er bijvoegen, de dichter verliest er ook iets door. De Hamlet, in zijn geheel, lijdt onder de veranderingen. De primitieve tragedie heeft als een organisme voor de verbeelding van den jongen Shakespeare gestaan, en de winter hoort niet bij de zoele, drukkende atmosfeer van het drama, zooals het oorspronkelijk is gedacht.

De voorteekens van Julius Caesar's dood, zooals Horatio ze opnoemde in de oorspronkelijke bewerking, met hun meteorisch lichten, hun bloedende zon, hun wegkwijnende maan geven het grillig verbijsterende accompagnement van de wreede gebeurtenissen der tragedie. Ze zijn nu vervallen, en wij kunnen ze missen, schijnt het; maar het is niet zoo; die hemelverschijnsels trekken door het treurspel heen en weer, er zijn stemmen in andere gedeelten der tragedie die op hen antwoorden, en die thans, in de nieuwe bewerking, verluiden als een barok gerucht.

> ..... And the moist star,
> Upon whose influence Neptune's Empire stands
> Was sick almost to doomsday with eclipse.

Daarmee correspondeert de vervloeking, door Hamlet tegen zijn moeder uitgesproken, over haar schaamtelooze daad:

> ..... O such a deed!
> ..... Heaven's face doth glow,
> Yea this solidity and compound mass,
> With tristful visage, as against the doom,
> Is thought-sick at the act.
> (Act III. 4. 45-51).

Het eene roept om het andere; en de dichter kan zulke dingen niet los maken uit het verband zonder aan de eenheid schade toe te brengen. Want de primitieve Hamlet heeft ook zijn eigen, karakteristieke leven gehad.

De lezer ziet thans, hoop ik, het oude stuk zich reeds afscheiden van de nieuwe bewerking; meer en meer moet de oorspronkelijke tragedie zich als een geheel voor ons vertoonen.

Lang zal ik bij het tweede tooneel niet stilstaan; wat er buiten het vroeger reeds behandelde nog te vermelden valt, zal in ander verband te pas worden gebracht. Alleen moet hierop de nadruk gelegd: Hamlet, wanneer hij optreedt, staat, in den eersten vorm van het drama, als antagonist uitsluitend tegenover zijn oom Claudius; het is tegen hem dat hij het recht van zijn verdriet verdedigt, in 't openbaar, in tegenwoordigheid van het hof, en het is tegen hem dat hij in de eenzaamheid met zijn gedachten worstelt. Voor zijn moeder bukt Hamlet gedwee met een enkel woord van onderwerping, zoolang hij in 't bijzijn van anderen is, maar voor zichzelf vergeeft hij haar niet dat zij in de armen van een satyr haar heul heeft gezocht. Het beeld van het onteerende huwelijksbed vervolgt hem. Ruw en met groote trekken alleen is zoo door den jongen Shakespeare Hamlet's verhouding tot den overweldiger afgeteekend. Later heeft de dichter het middel gevonden om tegelijk Claudius een voornamer houding te geven en Hamlet's gedachten te idealiseeren. Aan Claudius schenkt hij tot hulp zijn vrouw, de koningin, en hij leent hem de denkbeelden van een staatsman; bij Hamlet stelt hij op den voorgrond de gedachte aan zijn vader, en 't is daarbij niet te doen om den heerscher, maar om den man, den gentleman. Het oude stuk is brutaler, onbeholpen misschien, zeker flinker.

Ik ga de détails voorbij, ook hier zijn sporen overgebleven van een parallele ordonnantie van het tooneel, ... maar genoeg.

Ook het volgende tooneel, de huiselijke scène tusschen Polonius, Laertes en Ophelia, blijven vooreerst nog buiten bespreking. Het vierde en vijfde tooneel roept onze aandacht; het is het kapitale stuk van de opening der tragedie, de poort waardoor Hamlet van aangezicht tot aangezicht komt te staan tegenover zijn lot. Daarom behelst het ook de moeilijkst te verklaren, de tot nog toe geheel onverklaarde passage uit het treurspel, en 't is de belangrijkste.

Hamlet tegenover de verschijning van zijn vader, zijn houding na het vernemen van de boodschap uit de geestenwereld.

In aanleg, - ik moet het herhalen, - komt de bouw der Hamlettragedie met dien van *Romeo and Juliet* overeen. Er zijn drie voorname punten waarlangs in beide drama's

de lijn der handeling loopt: de ontmoeting van Romeo en Juliet, en de ontmoeting van Hamlet met den geest; de dood van Tybalt, tegen zijn wil door Romeo veroorzaakt, en de daarop gevolgde verbanning, het doorsteken van Polonius en de vewijdering van den Deenschen prins op weg naar Engeland; de grafscènes.

Gaan wij het vierde tooneel binnen.

't Is daar ook maannacht, als tijdens het liefdesgesprek van Romero en Juliet.

> What may this mean
> That thou, dead corsc,[1] again in complete steel,
> Revisit'st thus the glimpses of the moon,.....

zegt Hamlet tegen den geest.

En het is een zomermaannacht.

Want de aanhef van het tooneel waar de Denenprins nog op de geestverschijning wacht, moge in den winter ons verplaatsen:

> *Ham*. The air bites shrewdly; it is very cold.
> *Hor*. It is a nipping and an eager air.

wij zullen ons daardoor niet meer laten verschalken. Evenals in het eerste tooneel vinden wij het zomergetuigenis bij den afloop der scène. De glimwurm vertelt het ons in welk seizoen wij verkeeren. Spreekt de geest:

> But, soft! methinks I scent the morning air;
>
> The glow-worm shows the matin to be near,
> And 'gins to pale his uneffectual fire ....

wanneer hij van Hamlet afscheid neemt.

Het is duidelijk dat beide tooneelen, het eerste en het vierde, in denzelfden tijd een gelijke omwerking hebben ondergaan.

1) '*Dead corse*'komt ook in *Romeo and Juliet* voor (IV. 5), blijkbaar is het een onde uitdrukking; de quarto uitgaaf van 1599 heeft het niet meer, en zegt: *fair corse*. Ook uit zulke kleinigheden blijkt dus de tijd van ontstaan van *Hamlet*.

Wij kunnen zoo in verscheiden gedeelten onder den vernieuwden tekst den ouden nog herkennen ....

Ik kies een voorbeeld; uit het verhaal van den geest aan Hamlet hoe zijn echtgenoote door zijn broeder Claudius was verleid geworden.

> *Ghost*. Ay, that incestuous, that adulterate beast,
> With witchcraft of his wits, with traitorous gifts, -
> O wicked wit and gifts, that have the power
> So to seduce! - won to his shameful lust
> The will of my most seeming-virtuous queen:
> *O Hamlet, what a falling-off was there!*
> *From me, whose love was of that dignity*
> *That it went hand in hand even with the vow*
> *I made to her in marriage, and to decline*
> *Upon a wretch whose natural gifts were poor*
> *To those of mine*!
> But virtue, as it never will be moved,
> Though lewdness court it in a shape of heaven,
> So lust, though to a radiant angel link'd,
> Will sate itself in a celestial bed,
> And prey on garboge.

De in loopend schrift gedrukte versregels zijn zeker wel dadelijk als een inschuiving te herkennen. Twee bewijzen bestaan er voor.

Ten eerste worden in de 4o editie van 1603 de voornaamste dezer regels naar een ander tooneel overgebracht en daar in den mond van Hamlet gelegd, gedurende het gesprek met zijn moeder in haar kamer; en zij passen natuurlijk ook veel beter als gezegd over den ouden Hamlet dan als door hem zelf gesproken. Zij behooren thuis in de portretscène, waar Hamlet de vergelijking maakt tusschen zijn vader en zijn oom. De reden waarom de verzen hierheen verhuisden is dat de dichter, gelijk telkens het geval is, de vermelding van den vader inbrengt in de passages, waar vroeger alleen van den oom werd gesproken. Daarenboven wilde hij het zeer ingewikkelde stijlfiguur van de voorgaande regels doorbreken.

Want dit is mijn tweede reden: wanneer men de genoemde

verzen uitlaat, sluiten van beide kanten de gescheiden regels zuiver aaneen.

Won to his shameful lust
The will of my most seeming-virtuous queen:

(For) virtue, as it never will be moved.... etc.

Dit geldt voor de inschuiving; zijn er meer wijzigingen? Het begin van de regels, zooals wij ze nu lezen, is zoo niet geheel zuiver dan toch bijna in den oorspronkelijken vorm bewaard. Er wordt daar gespeeld, - te midden van veel alliteratie - eerst met de woorden: *wit, will, gifts*, later met *lust* en *virtue*.

Zulke concetti, zulk gedachtenspel met drie woorden komt meer dan eenmaal voor in *Romeo and Juliet* (bv. III. 3 op *thy shape, thy love, thy wit*) ook nog in King John (III. 1. 432) en in *The Rape of Lucrece* (vs. 615)[1].

Maar ik behoef hierop niet door te gaan. Wij hebben in zulke passages als deze werk van ± 1593 voor ons; de vergelijking met de andere genoemde gedichten bewijst het.

Ik moet vergeving vragen voor deze uitweiding. Mijn doel daarmee is eenvoudig geweest om in een enkel geval aan te toonen hoe 't met dit vierde en vijfde tooneel geschapen staat, wat betreft de verhouding der omwerking tot het origineele stuk. De grondstok van het oude is dan behouden gebleven, en zelfs veel zorgzamer dan men 't van te voren zou veronderstellen. Niet eenmaal zijn taalspelingen opgeruimd geworden, hoewel de mode er van voorbij was. De dichter was tevreden met hier en daar een paar allitereerende woorden te veranderen,[2] of een geaffecteerden zin uit elkaar

1) De opmerkingen over deze stijlfiguur in *Anglia* XXII, p. 407 munten, zooals door een vergelijking met het bovenstaande zal blijken, niet uit door juistheid. *Will* en *wil* vgl ook *Richard II*, II. 1. 28. Men vindt verder die concetti nog wel een enkele maal in *Hamlet*; want in den bekenden uitroep van Ophelia (vgl *Lucrece* vs. 902):

Oph. Oh what a noble mind is here overthrown!
The courtier's, soldier's, scholar's eye, tongue, eword.

heeft men ongeveer een dergelijk concetto als hierboven werd aangehaald.

2) Bv: *Lend your listening ear* werd *lend thy serious hearing.* (I. 5. 5.)

te scheuren, maar het bleef bij haastig werk. Alleen aan 't begin en 't eind van de beide tooneelen heeft hij wat ernstiger ingegrepen. Maar in 't groot is het alles gebleven wat het was.

't Is wonderlijk, nu 't het allerbelangrijkste stuk van het drama is. En 't zal ons dan aan den anderen kant ook niet bevreemden dat het werk niet begrepen is geworden.

Ik licht dat moeilijkste, het meest aan onvruchtbare disputen onderworpen stuk van deze tooneelen hier op mijn pagina over, en beproef er mijn krachten aan.

Het is de alleenspraak van Hamlet, nadat hem de geest verlaten heeft.

Ghost. Adieu, adieu! Hamlet, remember me.
Ham. Oh all you host of heaven! O earth! what else?
And shall I couple hell! O, fie! Hold, hold, my heart;
And you my sinews, grow not instant old,
But bear me stiffly up. Remember thee!
Ay, thou poor ghost, while memory holds a seat
In this distracted globe. Remember thee!
Yea, from the table of my memory
I'll wipe away all trivial fond records,
All saws of books, all forms, all pressures past,
That youth and observation copied there;
And thy commandment all alone shall live
Within the book and volume of my brain,
Unmix'd with baser matter: yes by heaven!
O most pernicious woman!
O villain, villain, smiling, damned villain!
My tables, - meet it is, I set it down,
That one may smile, and smile, and be a villain;
At least, I'm sure, it may be so in Denmark:
(Writing.
So, uncle there you are. Now to my word;
It is ‘Adieu, adieu! remember me.’
I have sworn't.

Daar ligt in deze regels een tegengespraak.

Hamlet, als hij de woorden van den geest heeft vernomen, geeft zich met het élan van zijn heele ziel aan zijn roeping over. Alle andere gedachten en gevoelens zijn uit zijn herin-

nering verdwenen behalve het bevel van zijn vader om den moord te wreken. Van de tafelen van zijn brein zijn alle indrukken uitgewischt, alleen het eene woord van wraak is behouden gebleven.

En nu grijpt hij opeens, als een gevolgtrekking van zijn belofte om aan niemand en niets meer te denken dan aan zijn vader, - nu grijpt hij naar zijn tabletten om daar zijn oom te noteeren. En tot overmaat van voorzichtigheid gaat hij bij zichzelf na of hij het laatste woord van den geest wel onthouden heeft.

Moet men denken dat er een stuk is ingeschoven bij de nieuwe bewerking, en zoo den contresens heeft veroorzaakt?

Ik geloof van neen. De eenige regels die mij voorkomen bij de revisie door den dichter te zijn ingelascht, zijn de zes eerste der passage, of enkele daarvan. Hun toon verschilt van de rest; maar hun afwezigheid zou de moeilijkheid in volle kracht laten bestaan; die verzen geven zelfs niet eens een verschillende kleur aan de alleenspraak.

Neen, al waar 't op aankomt van de versregels behoort degelijk tot den primitieven Hamlet. De vergelijkingen met boeken zijn zeer geliefd in de werken van Shakespeare's eersten dichtertijd, en de woorden: *fond records*, dwaasheden, *observation*, mode-ervaring, zijn goede bekenden uit des dichters jeugd.

Wat blijft er dan?

Het contrast te erkennen.

De dichter heeft Hamlet zoo gezien.

Wij moeten trachten met hem te zien, maar wij mogen geen aasje van de tegenstelling wegdoezelen.

Hoe zag hij dan Hamlet?

Want de Deensche prins is toch iets anders dan Romeo nog; hij heeft meer mogelijkheden in zich.

Wat was Hamlet voor Shakespeare, - toen, als de dichter op 't punt stond dertig jaar te worden?

‘That is the question!’

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

Een nieuw poëem van Tristan en Yseut.

Le Roman de Tristan et Yseut, traduit et restauré par Joseph Bédíer, Préface de Gaston Paris, de l'Académie française. Paris, Edition H. Piazza et Cie.

De geleerden die, vóór een veertig, vijftig jaren, de heroïsche en romantische poëzie der Fransche middeleeuwen voor het eerst uit haar perkamenten sluimer wekten, zijn reeds dadelijk bezweken voor de verleiding om die oude ridderverhalen, nadat zij ze zelf in den oorspronkelijken tekst hadden leeren verstaan, ook voor den ongeleerden lezer toegankelijk te maken. Zij brachten, zooals Paulin Paris, de ‘Romans de la Table ronde’ of, zooals onze Jonckbloet, den epischen cyclus van Guillaume d'Orange over ‘en nouveau langage’, gelijk de aardige term luidde.

Hun opvolgers, die hun methoden van onderzoek hebben verfijnd en verbeterd, wier meer positieve geest er in de allereerste plaats op uit was om die oude letterkunde van Frankrijk tot het voorwerp te maken van streng wetenschappelijke studie, hebben toch ook dienzelfden lust herhaaldelijk in zich voelen opkomen en het geen schade of schande voor hun wetenschap geacht om aan zulk een vulgariseering van de stof der middeleeuwsche ‘vinders’ een deel van hun talent te wijden.

Gaston Paris deed het zelf bij herhaling, zooals wij meer dan eens in de gelegenheid waren door de ‘Gids’-lezers te doen waardeeren[1)]. Zelfs voor de schooljeugd der ‘lycées’ gaf hij een bloem-

1) Zoo in het artikel *Guston Paris en zijne leerlingen*, in ‘de Gids’ van 1895, blz. 503 vlgg., in het artikel *Guillaume d'Orange*, in ‘de Gids’ van 1898, blz. 298, en, nog onlangs, in eene aankondiging zijner *Poëmes et Légendes du moyen âge*, in ‘de Gids’ van 1900, blz. 555.

lezing van uittreksels uit middeleeuwsche dichters en proza-schrijvers ‘mis en français moderne,’ en voor de luxe-boekerijen der salons zijn pracht-uitgave van *Huon de Bordeaux*[1].

Maar wat thans door een zijner leerlingen, den veelzijdig begaafden Joseph Bédier[2], is ondernomen mag een werk heeten van meer beteekenis, van hooger artistieke waarde dan wat tot dusverre door zijn voorgangers verricht was. Den oud-franschen roman van Tristan en Iseut heeft hij, zoo zegt ons de titel zijner uitgave, niet alleen ‘vertaald’, maar ook ‘gerestaureerd’. En die twee bescheiden en onbeholpen woordjes kunnen eigenlijk gansch geen denkbeeld geven van het hoog poëtische, het oorspronkelijke en geniale van dezen arbeid. De leermeester zelf heeft, in een schitterende voorrede, dat eigenaardig karakter van Bédier's uitgave met ware geestdrift breedvoerig ontvouwd en toegelicht. ‘Ik heb het genoegen’, zoo luidt de eerste volzin dier voorrede van Gaston Paris, ‘bij den lezer het allerjongste gedicht in te leiden dat door de wonderschoone legende van Tristan en Iseut in het leven is geroepen. Want het is wel degelijk een gedicht, al is het geschreven in mooi en simpel proza’. En verder: ‘om te doen wat de schrijver gedaan heeft, was het niet voldoende een geleerde te zijn, men moest ook zelf dichter wezen’.

Inderdaad, de taak waartoe de heer Bédier zich heeft opgewekt gevoeld en die hij op zoo verrassende wijze heeft volvoerd, vorderde al de scherpzinnigheid van den wetenschappelijken vorscher, al de verbeeldingskracht van den kunstenaar, al de toewijding van beide.

Toen het oud-keltisch verhaal der onweerstaanbare en noodlottige liefde van Tristan en Yseut, in den loop der twaalfde eeuw, in de Fransche ridderwereld was doorgedrongen, hebben tal van dichters zich gehaast die aantrekkelijke stof tot breed uitgesponnen romans

1) *Aventures merveilleuses de Huon de Bordeaux, pair de France, et de la belle Esclarmonde ainsi que du petit Roi de Féerie Auberon*, mises en nouveau laugage par Gaston Paris de l'Académie française. Se trouve à la Maison Didot 56 Rue Jacob, à Paris.

2) De heer Joseph Bédier is voor de ‘Gids’-lezers geen onbekende. Wij bespraken indertijd zijn classiek boek over de Fransche ‘Fabliaux’, in ‘de Gids’ van 1894, blz. 472 vlgg. en resumeerden zijne scherpzinnige en belangrijke opstellen over Chateaubriand's reis naar Amerika in ‘de Gids’ van 1900, blz. 357 vlgg.

in verzen te verwerken. Maar van sommige dier gedichten is niet meer dan de titel of een vage herinnering, van andere zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Gelukkig waren een paar van die gedichten reeds spoedig in vreemde talen, met name door Duitsche dichters, overgezet. En al zijn ook die vertalingen niet volkomen gaaf en onverkort tot ons gekomen, toch zijn ze een niet te versmaden hulpmiddel geworden om zich een denkbeeld te maken van den inhoud en den toon der Fransche modellen. Bovendien zijn enkele episoden dier roerende liefdesgeschiedenis in korte epische fragmenten afzonderlijk behandeld of in lyrische strophen bezongen, terwijl, ten slotte, in andere werken velerlei toespelingen op de verloren gedichten en op hun inhoud worden aangetroffen.

Zoo vindt dan de historicus in de oud-fransche en in de middelhoogduitsche letterkunde een zeker aantal grootere en kleinere brokken verspreid liggen waaruit hij, in mozaïekvorm, het beeld kan pogen saam te stellen van de oudste gestalte die deze poëtische legende in Frankrijk heeft aangenomen[1)].

Maar, zoodra hij éénheid in zijn kunstwerk poogt te brengen, stuit hij op een bezwaar van beteekenis. Al die fragmentarische gedichten zijn niet in denzelfden toon geschreven. In sommige zijn de held en de heldin van het verhaal reeds zoo sterk gemoderniseerd, naar den trant der Fransche ridderwereld van de twaalfde eeuw, dat het moeielijk wordt het oorspronkelijk karakter der legende er in terug te vinden, Tristan en Yseut er in te herkennen zooals zij in de oudste poëzie moeten zijn opgetreden, met iets primitiefs in gevoel en zeden, vreemd aan de verfijning van latere geslachten. En ongelukkig is van het alleroudste der bestaande gedichten, van dat waarin de geest van het oorspronkelijk verhaal nog het zuiverst schijnt bewaard gebleven, niet meer dan ruim drieduizend versregels over.

De heer Bédier heeft zich door die bezwaren niet van zijn pogen laten afschrikken. Dit fragment van drieduizend verzen heeft hij

1) De heer Bédier geeft op blz. 19 een interessante aanwijzing van het gebruik door hem van de verschillende bewerkingen der Tristanlegende gemaakt voor de verschillende hoofdstukken, negentien in het geheel, waarin hij zijn gedicht heeft verdeeld.

tot grondslag zijner ‘restauratie’ genomen. Met het overzetten in modern Fransch van dit gedeelte is hij zijn arbeid begonnen. Daarop heeft hij getracht door te dringen in den geest van dien éénen dichter - bekend onder den naam van Béroul, - zich te vereenzelvigen met zijn wijze van voelen en verhalen. En al wat hij in andere bronnen aantrof heeft hij naar dien geest verwerkt, het zoo trachten te zien en te zeggen als Béroul het zou hebben geschreven. Misschien is hij wel begonnen, zegt Gaston Paris, de oudere gedichten geheel en al in den toon en den vorm van Béroul's verzen te transponeeren, weglatend wat met dien toon niet strookte, vervormend, in sentiment en structuur, wat zich tegen zulk een artistieke omwerking niet verzette, en zoo aan het gedicht van Béroul, dat het middenstuk vormde van het verhaal, aan weerszijden aanpassend wat er het begin en het einde van worden moest. Langs dien weg van aanvulling en transpositie heeft hij zich laten leiden door zijn wetenschappelijk doorzicht, zijn taalgevoel, zijn poëtisch instinct. En zoo heeft deze ‘moderne Béroul,’ gelijk Gaston Paris in zijn voorrede hem noemt, de geschiedenis van Tristan en Yseut weten om te scheppen tot een harmonisch poëem. De taal waarin die poëzie geschreven is kon natuurlijk geen andere zijn dan die van den dichter Bédier, het moderne Fransch. Maar in rythmus en stijl, in woordenkeus en woordverbinding heeft deze schrijver het al te moderne vermeden; telkens herinnert een verouderd woord, een archaïstische constructie aan den verren oorsprong der inspiratie en zelden missen de volzinnen van dit proza de sobere kleur, den vasten, ietwat statigen gang van het oude lied.

Reeds de aanhef is in den toon der oude zangers geschreven; de heer Bédier treedt voor zijn lezers op als ware ook hij een dichter die in een kring van edelen zijn verhaal komt voordragen:

> ‘O ridders, behaagt het u een schoone vertelling te hooren van liefde en dood? Het is van Tristan en Yseut de Koningin. Hoort dan hoe zij tot groote vreugde, tot groote smart elkaar beminden, hoe zij van die minne stierven, éénzelfden dag, hij door haar, zij door hem.’

Telkens herhaalt zich die aardige fictie, wanneer hij zijn verhaal even afbreekt en zich tot zijn lezers wendt, aldus: ‘Ridders, het betaamt den verteller die behagen wil, zijn verhaal te bekorten,’ of wel: ‘Ridders, luistert, nooit hebt gij van schooner liefdelist

gehoord;' of: 'Sommige vertellers beweren ..... maar weet, o ridders, dat zij de waarheid hebben vervalscht;' of: 'Verneemt nu, ridders, een smartelijk avontuur, deerniswaardig voor hen die liefde kennen.'

Hoog haalt hij de vertelling op en volledig is zijn verhaal.

Hij vertelt van Tristan's geboorte: hoe zijn moeder, die na zijns vaders dood het kind ter wereld bracht, hem Tristan noemde, omdat hij door treurigheid op aarde was gekomen; van de eerste heldendaden van den knaap aan het hof van zijn oom, koning Marke van Cornwallis; van zijn overwinning op den Ierschen reus, den Morholt, die een schatting kwam eischen van driehonderd knapen en driehonderd meisjes; van de vergiftige wond door des Morholt's zwaard hem toegebracht; van de genezing dier wonde door Yseut de blonde; van zijn terugkeer naar het hof van koning Marke; van zijn tweeden tocht naar Ierland, om de koningin met het gouden haar ten huwelijk te gaan vragen voor zijn oom, die verklaard had dat hij met geen andere vrouw zou willen trouwen dan met de onbekende van wie twee zwaluwen, het venster binnenvliegend, één enkel gouden haar voor zijn voeten hadden laten vallen. Dan volgt de geschiedenis van Tristan's strijd tegen den Ierschen draak, zijn tweede genezing door Yseut, die in hem den moordenaar van den Morholt herkent, hem dooden wil, hem toch spaart, en eindelijk, door haar getrouwe Brangien vergezeld, hem volgt naar Cornwallis, op het schip waarop hij haar voeren zal naar den koning, haar gemaal.

Eenvoudig, minder dramatisch dan in Wagner's opera, maar met aangrijpende realiteit, is het verhaal van den betooverden minnedrank dien Tristan en Yseut samen drinken.

> Op zekeren dag was de wind gaan liggen en de zeilen hingen slap neder langs den mast. Tristan liet aanleggen bij een eiland en, vermoeid van den tocht, gingen de zeelieden naar den oever. Yseut was alleen op het schip gebleven, en met haar een jonge dienstmaagd. Tristan ging tot de koningin en trachtte haar op te wekken uit haar droefgeestigheid. Daar de zon brandde en zij dorstig waren, vroegen zij te drinken. Het meisje zocht naar een drank en vond de kristallen vaas die de moeder van Yseut aan Brangien had toevertrouwd. 'Ik heb wijn gevonden!' riep zij hun toe. Maar neen, wijn was het niet, het was de hartstocht, de schrijnende vreugde en de eindelooze jammer, en de dood. Het meisje vulde een drinkschaal en bood die hare meesteres aan. Deze dronk met

> lange teugen en reikte toen den beker aan Tristan, die hem ledigde.
> Op dit oogenblik kwam Brangien binnen en zag hoe ze elkaar aanstaarden, zwijgend, als in vervoering. Zij zag vóór hen de ledige vaas en de drinkschaal. Toen nam zij de vaas, liep naar den voorsteven, wierp hem in de golven en zuchtte:
> ‘Rampzalige! vervloekt zij de dag waarop ik geboren ben en vervloekt de dag waarop ik dit vaartuig heb bestegen. Yseut, geliefde, en gij, Tristan, het is uw dood dien gij gedronken hebt!’

Aan alle bekende episodes der tragische liefdesgeschiedenis die nu volgt heeft Bédier een plaats gegeven in zijn boek: aan de samenkomsten der gelieven onder den zwaren pijnboom, aan het spannend verhaal van den brandstapel, waaraan Tristan ontkwam door dien geweldigen sprong van de rots, aan hun droevig en toch zoo in-gelukkig samenleven in het woud, aan Tristan's jachtavonturen, waarop zijn hond Husdent met hem ging, dien hij had leeren jagen zonder blaffen, aan den heremiet, wiens woorden hen tot het gevoel brachten van hun schuld, aan den terugkeer der koningin naar het hof, aan Tristan's verbanning, aan zijn reis naar Bretagne, waar hij de andere Yseut huwde ‘Yseut aux blanches mains’, die hem toch de blonde Yseut niet kon doen vergeten, aan zijn weêr-verschijnen vóór haar, als gek vermomd, toen alleen Husdent hem herkende, aan de proef van het gloeiend ijzer waaraan Yseut zich onderwerpen moest om haar onschuld te betuigen, en, eindelijk, aan den dood van beide: hoe Tristan, gewond en lijdend, haar liet vragen tot hem te komen en zij wel kwam, op het schip met witte zeilen, maar hij, door zijn vrouw, die zich wreken wilde, in den waan gebracht dat de zeilen zwart waren en Yseut geweigerd had te komen, den dood niet langer kon tegenhouden en, driemaal haar naam uitroepend: ‘Yseut, geliefde!’ den geest gaf; hoe Yseut, aangekomen, den geliefde gestorven vond, hoe zij zich nederlegde naast zijn lijk en, een kus hem op de bleeke lippen drukkend, hem volgde in den dood.

Aan het slot van zijn boek vat Bédier nog eens weer de fictie op als ware hij zelf een van de oude vertellers die de geschiedenis van Tristan en Iseut bezongen hebben en besluit zijn werk met deze woorden:

> ‘Ridders, de goede vinders van oude tijden, Béronl. Thomas van

> Bretagne en ridder Eilhart en meester Gottfried, hebben deze vertelling verteld voor allen die beminnen, niet voor anderen. Door mij brengen zij u hun groet. Zij groeten hen die droomen en hen die gelukkig zijn, de ongelukkigen en hen die verlangen, hen die blijde zijn en hen die in onrust leven, alle gelieven. Mogen zij hier troost vinden tegen de onstandvastigheid, tegen de onrechtvaardigheid, tegen den wrevel en tegen de moeite, tegen al het leed der liefde!'

Het ondernemen van den heer Bédier is uit een artistiek, en zelfs uit een wetenschappelijk oogpunt, zoo interessant dat het ongepast zou wezen het gewaagd te noemen, en dat het, naar ik meen, slechts dáár twijfel kan wekken aan zijn goed recht waar het sympathiek medegevoelen van hooge en teedere poëzie ontbreekt.

Het succès van den arbeid van den jongen geleerde wordt door Gaston Paris eigenaardig geconstateerd in deze woorden: 'Zoo de oude dichter terugkeerde onder de menschen en hij vroeg wat er van zijn werk geworden is, - hij zou verrast en verrukt zijn te zien met welk een intelligentie, met hoeveel ernstige inspanning en hoeveel succès het is te voorschijn gehaald uit de diepe kolken waar nog slechts een enkel overblijfsel bovendreef, hoe het weer vlot is gemaakt, buiten twijfel zelfs volkomener, schitterender en vlugger geworden dan het was toen hij het, eeuwen geleden, voor het eerst heeft uitgezonden in de wereld.'

Vergis ik mij wanneer ik meen dat de geestdrift waarmee de groote Fransche Romanist dit werk van zijn leerling begroet ook voor een deel moet verklaard worden uit een zekere streeling van zijn patriotisme? Niemand gevoelt dieper vereering dan Gaston Paris voor den grooten Duitschen toonzetter, die ook de legende van 'Tristan und Isolde' in een zijner musicale drama's heeft vereeuwigd. In de studie door hem vroeger aan de lotgevallen dier legende gewijd[1] heeft hij het een heerlijke beschikking van het lot genoemd dat zij, in de muziek der keltische harpspelers geboren, in Wagner's muziek haar hoogste kunstuitdrukking heeft gevonden. Maar toch gevoelde de Franschman een weinig wrevel bij de gedachte dat deze stof, die het allereerst door de Fransche poëzie in litterairen vorm is behandeld, en die door de Duitsche dichters in vertalingen uit Frankrijk naar Duitschland is overge-

1) In de *Revue de Paris* van 15 April 1894.

bracht, ten slotte toch in de Germaansche kunst haar apotheose heeft gevierd.

Het komt mij voor dat het verschijnen van dezen nieuwen, dezen jongsten ‘Tristan et Yseut’ die kleine ontevredenheid heeft weggenomen. Het moet voor Gaston Paris geweest zijn alsof, in het werk van den ‘modernen Béroul’, Frankrijk zijn oude rechten weer eens heeft doen gelden, alsof, in het ‘poëme en prose’ van Joseph Bédier, de poëtische legende van den noodlottigen liefdedrank naar haar oudste ‘patrie d'adoption’ is terugggekeerd.

Dat de meester een geheel bijzondere voorliefde koestert voor de geschiedenis dezer hartstochtelijke en tragische liefde, dat hij, onafhankelijk van de problemen die ze stelt aan zijn wetenschappelijk vernuft, bijzonder gaarne doordringt in het wezen der legende en de idee die er in ligt opgesloten in kleurige taal zoekt te omschrijven, wisten we reeds uit de studie waaraan zoo even werd herinnerd. Maar juist omdat hij ditzelfde thans nog eens weder heeft beproefd, nieuwe vormen en kleuren vindend voor het uitdrukken zijner gedachte, kan ik niet nalaten uit de voorrede vóór Bédier's gedicht nog een bladzijde aan te halen. Interessant is het daarbij te bemerken dat de beroemde Romanist, de geleerde ‘Académicien’, niet enkel een artistieke natuur bezit, maar dat ook de stof in hem schuilt van een ernstig en diepzinnig moralist.

‘De grondidee der legende van Tristan en Iseut,’ zegt Gaston Paris, is de idee van de fataliteit der liefde, waardoor zij staat boven alle wetten.

‘Vleesch geworden in twee gansch bijzondere, zeldzame naturen, heeft die idee, die beantwoordt aan het verborgen gevoel van tal van mannen en vrouwen, zich zooveel te eer meester kunnen maken van de harten als zij hier gelouterd is door het lijden, en als het ware geheiligd door den dood. Te midden der ordinaire broosheid van de menschelijke affecties, te midden der telkens hernieuwde teleurstellingen die het leven aan de altijd wisselende illusie bereidt, zijn Tristan en Yseut - van den aanvang af aan elkaar vastgeklonken door een geheimzinnigen, onverbrekelijken keten, door alle stormen gegeeseld en alle stormen weerstaande, te vergeefs pogend zich van elkaar los te rukken, en ten slotte weggevoerd in een laatste en eeuwige omhelzing, - den dichters verschenen, en verschijnen ze nog thans, als een der gestalten van

dat ideaal welks bonte vormen slechts de veelsoortige openbaringen zijn van des menschen hardnekkig streven naar geluk. Is deze vorm een der meest bekorende en der meest ontroerende, hij is ook een der meest gevaarlijke: de geschiedenis van Tristan en Yseut heeft in vroeger dagen, er valt niet aan te twijfelen, in meer dan één gemoed een fijn vergif gegoten, en nog heden heeft de liefdedrank, toebereid door den modernen toovenaar, die er de macht der muzikale betoovering aan heeft toegevoegd, gewis menig hart beroerd, misschien wel verbijsterd en verblind. Maar er bestaat immers geen enkel ideaal welks bekoring niet gevaar met zich brengt; en toch kan men het leven niet van ideaal berooven zonder het te veroordeelen tot duffe sleur of doffe wanhoop. De mensch moet, wanneer hij de geheimzinnige schuilplaats der Sirenen voorbijvaart, zich weten vast te binden, onwrikbaar, gelijk Odysseus, aan den mast van zijn vaartuig, zonder toch afstand te doen van het begeerig luisteren naar de goddelijke melodie die in de stervelingen het visioen wakker roept van bovenaardsch en bovenmenschelijk geluk.

Trouwens, ... het gevaar dat het oude gedicht aanbood voor de tijdgenooten van Béroul is veel geringer geworden voor hen die het in zijn vernieuwden, en toch antiek gebleven, vorm willen genieten. De hartstochten werken te sterker op het gemoed der menschen naarmate zij zich voordoen in gelijke en gelijksoortige zielen. Zoodra zij zich echter aan ons vertoonen in zielen die schuil gaan in een ver verleden, en die zeer sterk verschillen van de onze, zooal niet in hun wezen, dan toch in de uiterlijke voorwaarden van hun doen en laten, dan behouden de hartstochten wel al hun grootheid en hun schoonheid, maar zij verliezen veel van hun suggestieve kracht. De Tristan en Yseut van het oude gedicht van Béroul, uit de dooden opgewekt door Bédier, met hun half barbaarsche, half middeleeuwsche wijze van leven, van voelen en spreken, ze zullen op den modernen mensch den indruk maken van de gedaanten die op het oude kerkraam eener kathedraal geschilderd staan: slanke gestalten met stijve gebaren, met een naïeve en raadselachtige uitdrukking op het strakke gelaat. Maar achter dat beeld, dat den stempel draagt van vervlogen tijden, ziet men toch, gelijk de zon achter het gekleurde kerkraam, de passie schitteren, altijd

aan zich zelve gelijk, die de oude gestalten met levenden glans overgiet en ze hult in verzengenden gloed.

Een eeuwig vloeiende bron van overdenkingen voor den menschelijken geest en van ontroering voor het menschelijk gemoed, voorgesteld door gestalten die belang inboezemen door hun verren oorsprong en hun antiek karakter, - ziedaar het gedicht van den jongen Franschman die het werk van den ouden Béroul weer heeft opgevat en het tegelijk heeft hernieuwd.'

Geen waardiger en juister voorbereiding is, dunkt me, denkbaar voor de stemming waarin Bédier's poëem van Tristan en Yseut wil gelezen worden.

A.G. VAN HAMEL.

Uit ‘de aarde der symbolen.’

Voor-zang.[1)]

Verre wouden wazen blauw
achter glanzend-groene weiden,
die zich tusschen akkers spreiden
klont'rig-zwart in het wit-lauw
voorjaars-licht in zonne-morgen,
die dë aarde blij verhult
in warmen schijn en schoon vervult
van kleure'⁀en bloemen, die verborgen
ware'⁀in grauwe winter-vaalte
lange maanden, en nu bloeiden
op in zonne, wijl luw vloeide
zuid-wind langs hun weel'g gepraalte!
't Trost om tronken aan een sloot
't geel gebloemte⁀in 't zonne-warmen,
knotwilg wil z'n lenige⁀armen
wit met knoppen, zwellend groot
vlijen welig in de luchten
blauw en zoel, dat zilv'ren blâre'
in spitse ritse'⁀er zich vergâren,
- als in herfst-tij vogel-vluchten,

1) Hier-in wordt, evenals in den slot-zang van dezen cyclus, slechts *aangeduid*, zonder eenige motiveering, het Geloof, dat later breeder worde uitgewerkt: - Hier wordt dus alleen aangegeven de *wijze van visie*, waarin de wereld mij bijwijlen voorkomt, in ieder van haar onderdeelen slechts te duiden op het mysterie, dat ieder ding omgeeft, en het symbool, dat er-in verscholen ligt.

trekkend met ver klaag-gerucht
hoog de lucht door over steden,
en de menschen zien beneden
drijve'⁀in blauwe October-lucht
als een dunne zwarte twijge
smaller blaad'ren; dat is vaagangstig,
want 't doet storm-gevlaag
guur en 'swinters kille zwijgen
bang vermoeden - Vreemd, wat grauwe
beelden kunnen donker treden
voor het zoele lichte heden
en de blijheid van dit blauwe
lente-morgen-uur; och, 't koude
winter-tij doet evengoed
denking van veel warm en zoet
zon-geneugt' in frisch-bedauwde
zomer-morgen door *zijn* kil
schijn-zijn gaan.... O! denking zachte
aan aarde⁀of hemel, wat daar lachte
of treurde, o! dit peinzen stil
diep-in-zichzelve is een prachte
éven werk'lijk in zijn volle
gloedrijkheid, dan wat er stollen
doet van 't Schoon der Gods-gedachte

in deze⁀aard-schijn; want er bloeit niet
dan gedachte⁀en beeld alleen
stil in de⁀Eind'loosheid, en één
schijn is àl materie. - Vloeit niet
nu het ìnnigst van elk ding
op mij toe, dat ik het schijn-zijn
gansch vergeet en slechts het fijn-rein
ker(re)n-wezen voel, dat 'k zing -?
zóó doet 't diepst-zien van de ziel
wat het oog aanschouwt op-leven
tot een reiner staat, waar dreven
de⁀aarde-neev'len weg, en viel
Gods licht in goud-schijn erover!
En deez' weel'ge lente-uchtend
is mij, in deez' gloed vervluchtend,
nu van Liefde en Lust de toov'r
in kleure⁀en luwte⁀en zonne-licht!

Glijde de⁀Aard' zóó, van symbolen
weelden bergend, door mijn dolen-
-de⁀oogen tot het zuiv'rer licht
van mijn stille ziels-gezicht...

Der bloemen ziel -
VIII.

Veld-bloemen.
I.

O bloemen, die ik wreedelijk ten doode
plukte⁀uit dë aard, waar gij zoo schoon te geuren
stondt en te bloeie'⁀in wonder-zacht door-kleuren
't laag-donker hout, gij gele⁀en witte⁀en roode:

Gij, die alleen maar góed deedt, die het treuren
der zwarte vochtige⁀aard' met uwe bloode
liefheid woudt troosten, hebt nog niet de snoode
mensch-hand gevloekt, die roofde⁀uw vredig fleuren...

Gij zwijmdet me⁀in de zond'ge hand, met stille
klachtlooze stervens-bleeke zinking neigend
uw hoofdje op slappen stengel - maar her-bloeide

nu om mij staand in voor het láátst op-tillen
uw lief gelaat, om nog een wijle zwijgend
te zeeg'ne'⁀uw moordenaar, die zijn wreed zelf verfoeide -

II.

O bloemen, staande⁀in teêr-pors'leinen vazen
in rust'ge schemer-kamer, zie gij strooit
vreugd voor mijn duist'rend zien in kleur'ge waze,
gij, die zelf sterven moet welhaast, hoe tooit

ge met uw láátsten lach mijn laat-ontdooid
voelen, - tè laat helaas - in droef verbazen
over uw wónd're liefde-rijkheid.... nooit
voelden 't zóó diep, die het in boeken lazen:

dat Liefde⁀is goed-zijn eindeloos, zelfs hèm,
die doodend slaat het stil en blij ontspruitend
leven tot èigen vreugd!, - zèlfs hem te zeeg'nen...

en met de láátste krachten 't neêr-geneeg'ne
hoofd nog te heffe'⁀uit zwijming, de⁀ooge'⁀ontsluitend
tot láátst vergéve'⁀in luidelooze stem...

IX
Indische kers.

In bruin-steen potje, in mijn raam-kozijn
bloeit uit de vochtë aarde welig op
de⁀Indische kers, en heft al meen'ge knop
rood-groen gezwolle'⁀aan steng'len bleek en fijn,

die streng'len met heel teed're kringel-lijn
dooreen, omhoog elk naar àl-fijn'ren top,
dragend het golf-rond blad... Dat geen pols-klop
hier trilt in wittë aad'ren, dat dit zijn

is rust en teederheid, leven stil-groeiend
zonder der hartstochten bedwelmend bonzen
op tot de milde zon, zoo warm en goed!

voedend in luidloos stijgen...: goud-bruin gloeiend
der bloem licht-kelk over dof blaad'ren-bronzen, -
stengel-groei teêrst, dragend goud-diepste gloed!

X
Bloemen-tuin.

Bloemen-tuin, die dit leven is,
elk mensch een bloem, afzonderlijk
van and'rer bloei opgroeiend... is
   't leven niet wonderlijk?

Oop'ne bloem-harten staren áán
elkanderen, vermoede'⁀in zacht-
-gekleurde kelken-diepte'⁀een wáan
   van wat daar schreit of lacht!

O, is er weel'g ìn-glijjen van
zijjige blâren, is er zoel
gegloei daarbinnen dauwig van
   kelken diep en koel:

neigend is er dan vage wil
in wuive'⁀elkaar te naad're'⁀en gansch
lichtende te verzinken stil
   in éénen diepen glans...

Maar wee, in 't wonder-zoet beroeren
in teed're streeling, welt de píjn,
gebore'⁀uit 't weeld'rigst ziels-vervoeren:
wee, dat dit nóóit kan zijn -

Een kleine wijl duurt 't zacht aan-vlij'en
wang aan wang van donzige blâren,
totdat ze wijken weg, en schei'en
ze doet wind, aangevaren!

En weg-gestuwd in smachting van
ópene kelken, machteloos
tot inn'ger saam-verglijjen dan
beroering, vreemd en broos -:

is er een schreien, dat alléén
minnende zielen moeten staan
gescheide'⁀en vreemd en nooit in één
minnend kunnen vergáan!

Droev'gen, hoe vreemd zijt ge, zijn de⁀oogen
licht-vòl, U blind toch, en om-wonden
van aarde-waas, dat ge gebogen
niet ziet, hoe duist're gronden

ge⁀ont-groeit gezaamlijk, dat ontspruiten
uit éène⁀aard al uw enkel-heden,
uit één duister in 't lichte buiten
al uwe bloeisels treden -

Gij zijt van ééne levens-wel
de veel-kleurige schijn, ontstaan
uit ééne wond're bron, om snel
weer in háár te vergaan!

En zoo uw diepe kelken smachten
elkanderen tóe, o machtelooze
gansch op te gaan in éénen prachte-
-gen licht-gloed... wacht 'n pooze...

Dan zulle'‿uw steng'len zich terneder
neigen welhaast in des doods aâm,
tot droef-éenzame levens weder
zinke'‿in 't Mysterie saâm....

Zingende nachten.
XII

Ondergang.
eerste zetting:

Na regen-grijze dage
kwam helderder avend,
waarin met koele vlagen
de maan licht-lavend
de aarde was...

Bruischende winde
door boomen zware
verruischend verzwinde,
komt aangevaren!

Gevuld is de nacht nu
met ruischend geraas...
de stille maan wacht luw-
-schijnende in blank waas...
.

Wolken golven,
donkeren aan -
O! wordt bedólven
de stille maan?

Wee, in waai-wij'en
ruisch-nacht wolk-vlagen
beregende weien
- die in trillend flonkeren,
van maanlicht lagen
koel overgoten -
in snel langs-glij'en
van schaduw in donkere
vaart, nu sláán
met duister-kil schreien
in treurnis en klagen,
't dof-nat gras om-vloten -

De wolken verzwelgen
de diep-licht-schijnende
welving der nacht-hal,
in donker verdelgen
het luidloos-verkwijnende
glanzen van 't luwende
licht, en o! pracht-val!
de Mane-bloem, zwijmende
aan 't wazig-welvend
lucht-veld, in de⁀op-stuwende
zwaar-somb're macht al
van wolken bedelvend -

En 't lichten, dat vloeit
door struiken, waar glijjen
van troostlooze dage
de druppelen regen
in fonk'ling!... vergloeit
tot lichteloos schreien
in rits'lende hagen
langs duist're verlaten wegen -

***tweede zetting*:**

Wolken, wolken dreigend golven,
golven voort in somber drijven
over den glanzenden hemel - bedolven
gaat worden onder hun donkere lijven:
het zachte licht der zoele maan,
overgalmd door hun bronzen-zware
aanbonzing, zal in donker vergaan
snel-stil het teedere klare...
Wolken, wolken gaan stil
komen somber geschoven
over licht-hemel, zwart en kil
jagen ze voortgestoven!
Over licht-hemel, zwart en kil
komen ze, donker te dóóden:
't zoel-blank maanlicht, dat nog wil
laven gesloten roode
rozen, beregend in den nacht,
met fonkeling overgietend!
O wolken kome'⁀en die teedere pracht
kwijnt, weenend in 't duister vervlietend...

XIII
Als maan in wolken...

De maan drijft wazig ver door blauwe grot
gehouwen uit der wolken marmer-zwart -
O! in mijn duister lijf mijn líchtend hart!
- op wijde donk're zee een scheem'rig vlot...

daar is geklaag van wat er nog verbleef
schip-breukig, van het leve'⁀op doode zware
zee-golving, die het beukt met zware baren,
maar zwak'lijk siddert er nog zwak geleef -:

O hart, vergaande in het somber woeden
van 't droeve leven, als de maan in wak
van zwarte⁀ijs-wolken kwijnt, - o hart, zwak wrak
van schoonheid in mij, wil niet gansch verbloeden

in sterven bleek - o, stuw door somb're kolken
van 't zond'ge leven lícht, dat dan een pooze
wijlt... en voorbij drijft in de tranenlooze
dood van 't hard leve',⁀o hart! als maan in wolken...

XIV
Dichter-stem.

Uit nacht-welve wijde
in glanzende blankheid
   wazig-diep,
in rein-luide klank, wijd
den hemel doorklinkende
   'n stemme riep!

Over duister-gespreide
in schemer verzinkende
   aard, die sliep,
klonk heldere klanke...!
Uit heem'len de blanke
   Mane riep!

* * *

En in meen'ge gaarde
door glanzende struiken
   vloeit hare schijn!
En bloemen, die duiken
in schemer weg, zingen
   òp, klaar en fijn...

O, over de aarde
ruischende fonk'lingen
   sproeiend rein
't gebladert' doorgietend
't gebloemte‿overvlietend
   met klinking zijn!

* * *

Fijn-ruizende koren,
door-zingende 't Al
   vervullen den nacht,
wijl Mane‿in licht-val
met teedere toover
   beroerde zacht

dë aarde‿en geboren
werd licht-ruische'‿in 't loover
   in bevende pracht!
O in 't Mane-juich-lied
dë aard' vol geluid vliet
   uit schemer-vacht....

Slot-zang.

Aarde, die 'k niet erken als een bestaande
saâm-heid van vaste vormen in het grond'loos
rond-om-zijnd Ruim, wijl gij mij zijt òpgaande
in aller Ruimte Schijn, - Gij, die in 't zond'loos

stille van God mòet zijn een in den grond voos
schijn-beeld van zonde⁀en moord, acht'r elk ding staande
- kanker verborge'⁀in weel'ge wande rond-broos
van vrouwe-borst -, valsch-tooi'ge waar-gewaande

Aarde, ik prijs U schóón toch, wijl ge mij
in Uw schijn-schoonen Schijn, zoo dikwijls gaaft
duiding op dingen uit der ziéle Rijk!

Menig schoon schijn-beeld ging aan mij voorbij...
zijn vloeibaar diépste bleef om mij en laaft
eeuwig mijn ziel, symbool onsterfelijk!

April-Augustus, 1900. CAREL SCHARTEN.

Letterkundige kroniek.

Vlindertje. Een Haagsche roman door Henri Borel. Amsterdam. P.N. van Kampen & Zoon.

‘Een Haagsche roman’, wat is dat eigenlijk? Is het enkel een roman die in den Haag speelt, zooals een andere roman het elders doet: *De roman van Bernard Bandt* bijvoorbeeld in Amsterdam en *Martha de Bruin* in Rotterdam? Een schrijver heeft toch een milieu noodig, een omlijsting van hetgeen hij wil uitbeelden en hoe precieser hij dat milieu kan aangeven, hoe liever het hem dikwijls wezen zal. Maar daarom wordt zulk een roman nog geen Rotterdamsche of Amsterdamsche, en wat er in voorvalt zou meestal even goed in elke andere groote stad hebben kunnen gebeuren.

Bestaat er soms iets specifiek Haagsch: toestanden, verhoudingen, categoriën van menschen die men in ons land op geen anderen plek aantreft dan in de Residentie?

Er is, meen ik, geen stad in Nederland zoo bezongen en zoo beschreven, zoo geprezen en zoo gehekeld als den Haag.

Het begon al - of is het misschien reeds vroeger begonnen? - met Huygens. Eerst is het de vijf-en-twintigjarige Huygens met zijn in 1621 geschreven *Batava Tempe, dat is 't Voor-Hout van 's Gravenhage*, waarin hij prettig en pittig zijn bewondering uit voor deze plaats der pantoffelparade van de Haagsche juffers van zijn tijd, ‘Haegs-Voorhoutsche Joffrou-rack’ zooals hij den weg

noemt, de lindelaan die bij niets anders haalt van hetgeen Huygens toen reeds op zijn reizen gezien had:

> Yemandt sal my connen toonen
> Off meer huysen off meer houts,
> Maar waer sach men oyt bewoonen
> Soo veel Stadts jn zoo veel wouts?

Hij ziet er en beschijft er de ‘malle mijmerijen’ van de minnegekken ‘minnen-alven’ dier dagen, waartoe zelfs behoort:

> 't gebroetsel
> Dat off Pen off Deghen voert -

hij bewondert er den hofstoet van vreemde vorsten:

> Pronckt op 't schoonste, Linde-toppen
> Reckt zoo verr u groente reekt,
> Zoo veel zoo-veel-waerde coppen
> Hebt ghij nemmermeer bedeckt,

en hij slaakt in het laatste gedeelte van zijn gedicht de verzuchting:

> O die eeuwich buyten commer
> Van ontydelyck verlett
> Onder 't spelen van uw' lommer
> Aff te leven waer gesett!
> O die eewich als gevanghen
> Binnen dese palen laegh!
> Wat veranderlyck verlanghen
> Voerden hem uyt uwen *Haegh*?

En die liefde voor zijn geboortestad zou bij Huygens met de jaren niet vervliegen. De vijf-en-twintigjarige dichter van *Voorhout* is dezelfde als de zeventigjarige van *Zeestraat*. Het had lang geduurd eer het plan van een steenweg van den Haag naar Scheveningen, waarvoor Huygens opmetingen had laten doen en berekeningen gemaakt had, ter hand werd genomen en lang eer het werk werd voltooid. Maar nu was het, op het eind van 1665, gereed gekomen en in het gedicht dat hij ter eere daarvan schreef, *De niewe Zeestraet van 's Gravenhage op Schevening*, heet het weder:

> Mijn noyt volpresen, noyt half uyt gepresen Haegh.

Het blijft hem nog, even als vijf-en-veertig jaar vroeger, de liefste plek:

> Ick kom van over zee, van uyt de warme landen
> Die overbueren zijn van d'Africaensche stranden,
> En hebbe daer doorsocht, doorkropen en doortreen,
> Wat heerlyck, aengenaem en liefflyck was, of scheen;
> Maer Oost of West thuys best.

En herinnert men zich wel dat Huygens vóór Victor Hugo en de Génestet, vóór Herman Heyermans, in ditzelfde gedicht ze beklaagd heeft de arme visschers,

> Zeeburen, arm geslacht tot slaverny geboren?

Voor hen ook is het dat hij zijn plan ontwierp, en als zij met de nieuwigheid aanvankelijk weinig ingenomen zijn omdat zij vreezen op de klinkers hun schoenen of kousen of ‘kousseloose voeten’ eerder te zullen slijten dan in het zand van vroeger, dan voert hij hun toe:

> Het sachte pad viel hard, daer valt geen seggen tegen,
> Nu valt het harde sacht: gedenckt eens wat een segen,
> Dat u de volle mand min onder wegen weegh'
> Dan die ghy door het sand na huys droeght licht en leegh.

Van Huygens af tot onzen tijd heeft de Hagenaar van zijn stad geen kwaad willen hooren en er was dan ook heel wat te doen, toen er in 1843 een boekje uitkwam, nog wel van een Hagenaar en met regels van Huygens tot motto, waarin den Haag en haar bewoners met groote vrijmoedigheid besproken en geconterfeit werden en waarin kijkjes achter de schermen werden gegeven met hier en daar nog al wat van St. Anne er onder. *Physiologie van den Haag door een Hagenaar* heette het boekje door K. Fuhri uitgegeven en met kunstelooze houtsneetjes door H.F.C. ten Kate geïllustreerd. De ongenoemde schrijver was niemand anders dan de toen zes-en-twintigjarige Jonckbloet. Huet zegt er van dat Jonckbloets ‘satire voor lichtzinnigheid doorging en eene onoprechte orthodoxie gelegenheid opende toorn te veinzen.’

Die toorn uitte zich o.a. in twee tegenschriftjes, het een getiteld: *Een achttiende hoofdstuk* en het andere *Laatste hoofdstuk van de Physiologie van den Haag*. Verdedigd werd Jonckbloets

boekje in *De Physiologie van den Haag bekeken door een' Buitenman* (Amsterdam, J.C. van Kesteren. 1844).

Thans komen deze schetsjes van de Haagsche straat, de koffiehuizen en hun bezoekers, de ‘Letterkundige (?) Genootschappen,’ de Haagsche ‘Joffer-volgers’ en de ‘danten’ en ‘quanten’ waarvan Huygens in zijn gedichten spreekt, ons wel aardig, wel pikant soms, maar over 't geheel vrij onschuldig voor. Schreef Potgieter in zijn opstel over Huygens' *Cluyswerck*: ‘De Haegh van 1680 blijkt niet zoo ongelijk geweest te zijn aan 's Gravenhage van 1840’, wat Jonckbloet er in 1843 opmerkte geldt zeker ook nog voor 1901. Zoo o.a. dit: ‘Leven is voor een aantal Hagenaars niets anders dan den dag zóó doorbrengen, dat men zichzelf niet hoeft te bekennen, dat men zich verveelt.’

En na dien tijd heeft den Haag nog dikwijls tot onderwerp of tot kader gediend voor schetsen, novellen, romans. Ten Brink in *De schoonzoon van Mevrouw de Roggeveen* en *Een schitterende carrière*, Smit Kleine in *Haagsche Hopjes*, die voortreffelijke schetsen uit het Haagsche ambtenaarsleven en de ministeriëele bureaus. De *Hopjes* waren wel specifiek Haagsch en de minister Van der Hummes ‘dien men niet helpt, maar dient’, de boden Knop en Stok, ‘dienstdoenders,’ oud-onderofficieren van het jaar 35, verdienen als type te blijven leven.

Toen kwam, in 1889, *Eline Vere, Een Haagsche roman* door Louis Couperus. Haagsch is deze roman ook al weer in zooverre dat hij voor het grootste gedeelte in den Haag speelt, dat de pleinen, grachten en straten waarin de erin optredende personen wonen, Haagsche namen dragen, dat de heldin een voorbijgaande verliefdheid heeft voor een baryton van de Haagsche Opera en dat van verreweg de meeste van deze menschen van de groote wereld, de mannen zoowel als de vrouwen, het leven, naar Jonckbloets definitie, bestaat in den dag zoo door te brengen dat zij zich zelf niet behoeven te bekennen dat zij zich vervelen. Een adjunct-commies bij Binnenlandsche zaken en een leerling-consul zijn de ‘werkers’ van het troepje ... Of, zou niet misschien het Haagsche van dezen roman daarin gelegen zijn, dat hij zich, behalve met de wereld der ministerieele bureaus, zooals Smit Kleine het deed, met Nederlandsche aristocraten ophoudt, en dat een eigenlijke aristocratische wereld in ons vaderland alleen in

den Haag te vinden is? Dan dient men te bedenken dat, om zulk een wereld te kunnen schilderen zoodat er een kunstwerk ontstaat, men haar van dichtbij moet hebben bekeken, en niet, zooals Van Deyssel het uitdrukt ‘door het bepoetelde lornjet eener banaal-populaire bespotting’, maar met het ongewapend helder oog van een voelend kunstenaar.

Zoo deed het Couperus.

Na Couperus hebben wij van ‘Haagsche romans’ nog gehad *Hartstocht* van Jeanne Reyneke van Stuwe. Hoofdpersoon was ook hier weer een Haagsche meneer met een mooien naam: Felix van Weert van Oldenhagen; den Haag en Scheveningen waren ook hier de hoofdplaatsen der handeling en het was ook hier het leven van ‘oisifs’, die in grof-zinnelijken hartstocht, door zinledige flirt of laffe benzelingen hun verveling trachten te dooden. Dat alles nog al oppervlakkig, in een gemouvementeerd verhaal, maar zonder karakterstudie van eenige beteekenis.

Wie na al deze en andere Haagsche geschiedenissen nog eens weer de aandacht vraagt voor een Haagschen roman, behoort iets nieuws, iets aparts te geven.

Zoo iets aparts gaf Henri Borel ons wel een vorig jaar in *Het Zusje*, het boek, dat hij ook een Haagschen roman zou hebben kunnen noemen, al speelde het niet in aristocratische kringen. Maar - het werd onder deze rubriek door A.G. van Hamel duidelijk aangetoond - het kunstmatige, zichtbaar tendenzachtige van dit boek maakte het, als geheel, ongenietbaar ook voor hen die den schrijver van *Wu-Wei* en van *Het jongetje* oprecht hadden bewonderd.

Niet nieuw en niet apart is wat Henri Borel ons in *Vlindertje* van de Haagsche wereld te zien geeft. Vlinder was ook hij, toen hij om zijn onderwerp heen bleef fladderen, het 't meest van den buitenkant bekijkend, met heel veel beschrijving van toilet en meubilair, met een serie namen van mondaine Haagsche winkels, maar zonder erop in te gaan of er iets als een belangwekkende karakterstudie van te maken.

Het is weer de geschiedenis van een ‘Zusje’, Ellie van Taats, het stiefzusje van Jonkheer van Wedell, alias Pim, den kleinsten huzarenofficier van het leger. Werkelijk aardig opgezet zijn die

twee figuurtjes: hij, het keurige, kleine huzarenluitenantje, de specialiteit in damestoiletten, met zijn baardeloos, blank melk-en-bloed gezicht, zeer kort witachtig-blond haar en zachte blauwe oogen, een figuurtje als is hij in travesti, en die daarbij behept is met anti-militairistische, socialistische neigingen; zij, Ellie, bijgenaamd het Vlindertje, het dame-meisje met haar fijn goud haar, haar licht-blauwe droom-oogen en haar rank, teêr figuurtje, veel meer een exquis, broos kunstvoorwerp dan een vrouw voor het groote Leven. Maar nu die twee in beweging moeten worden gezet, nu de 'roman' moet komen die ons op den titel is toegezegd, nu blijkt de phantasie, of de observatie dieper dan tot de oppervlakte, den heer Borel *faux bond* te spelen.

Het verhaaltje wordt nu zoo:

Het broertje en het zusje blijven dagelijks met elkander omgaan, samen rijdend, als een prins en prinses Colibri van een of andere circusvoorstelling in 'een klein broos wagentje op heel luchtige veeren', hun tijd verbeuzelend in 'de lichte stad van schoonen schijn en illusie die den Haag is', totdat een groote, sterke, zwarte man het leven van deze kleine, teere, blonde poppetjes komt verstoren. Die groote man is Maurice Mombreuil die, na zijn geld verbrast te hebben, als koloniaal naar Indië is gegaan, daar niet uit vaderlandsliefde, maar uit baloorigheid, uit levensmoeheid, bijzonder dapper heeft gevochten en nu met den stralenkrans van held getooid in het vaderland terugkeert. Het broze vlindertje, door den glorieschijn verblind, vliegt, naar vlindersaard, in het licht dat uit de schitterende zinnelijke oogen straalt van Maurice Mombreuil, die, aan dergelijke aanbidding gewoon, er eerst weinig waarde aan hecht, maar zich dan door zijn familie laat bepraten dat Ellie van Taats een goede vrouw voor hem wezen zal. Wanneer het huzarenluitenantje, van een uitstapje naar Parijs terugkeerend, van zijn zusje moet hooren dat zij geëngageerd is met Mombreuil, dan grijpt hem dat zoo hevig aan dat het hem wel duidelijk moet worden, hoe dit meisje, dat hij als een zusje behandelde en als een zusje meende lief te hebben, hem in den grond toch veel meer was en hoe hij haar altijd heeft lief gehad 'als zijn Lief'.

Wel goed gevoeld, maar wat vluchtig in enkele bladzijden geschetst, is de ontdekking waartoe Pim komt, en de verandering

van zijn schuchtere veneratie en intieme vriendschap in een fellen hartstocht bij het denkbeeld dat die donkere, krachtige man, ‘zijn Ellie kan begeeren en de zware handen leggen op haar lief, blank lijf van meisje’.

Dan gaat Pim dien Mombreuil opzoeken om hem te vertellen dat hij slecht doet met zich te verbinden aan dit reine kind, dat hij niet lief heeft en dat hij met zijn leven van toomelooze passie ongelukkig moet maken. Mombreuil laat zich vrij gemakkelijk door Pim overreden en schrijft Ellie af. Maar dat afschrijven valt samen met een schandaal waarvan heel den Haag vol is en dat Ellies vader in handen van de Justitie moet brengen. Ellie meent dat dit de reden is waarom Mombreuil van haar afziet, al zegt hij ook in zijn afscheidsbrief, dat ‘hij haar niet waard is omdat hij niet meer rein en goed kan liefhebben zooals een meisje als zij dat verdient’. En die handelwijs vindt zij ‘loyaal en ridderlijk’! Maar nu voelt zij ook dat haar leven geknakt is, dat er geen uitweg meer voor haar is en dat het maar het best zal zijn wanneer zij er een eind aan maakt voor goed. Het middel ligt voor de hand, het middel dat reeds in Huygens' *Voorhout* als het laatste redmiddel voor een ongelukkige Haagsche liefde was aangegeven: het Vlindertje stort zich

> in de groene golven
> van de Schevelingher zee.

Henri Borel heeft ook in dit romannetje getoond dat hij de dingen wel fijn en teêr kan zeggen; wat al te week, wat precieus soms met zijn verkleinwoordjes en zijn uitweidingen over de kuischheid en reinheid van een ‘kind-meisje’ en ‘de witte lelieweiden’ van een Meisjesziel, die ‘manier’ bij hem dreigen te worden - de menschen die Borel daarom niet kunnen uitstaan, zullen hier weer veel vinden dat hen ergert - maar toch ook weer zoo dat het milieu goed tot zijn recht komt en de stemming, die hij wekken wil, wordt verkregen. Al wat het ‘Vlindertje’ raakt in haar uiterlijk leven en hare vluchtige gewaarwordinkjes is, al wordt het wat veel uitgesponnen en herhaald, goed gezegd.

In de teekening van Pim zijn uitmuntende trekjes: goed gevonden is o.a. op het laatst van den roman (in het 19de hoofdstuk) hem zijn troost te laten zoeken bij de Zigeuner-muziek van de

Kurhaus-bar, met haar diep melancholische en dan weer woest hartstochtelijke wijzen.

Maar, als geheel, is dit alles te luchtig en te vluchtig werk. Het was een goede gedachte om aan het popperige luitenantje socialistische neigingen te geven, maar het blijft bij de goede gedachte en op het leven van Pim hebben die neigingen verder geen invloed. Van den tot held geproclameerden Mombreuil, in wien niets heldhaftigs is, maar die in Atjeh enkel gevochten heeft ‘uit pure vertwijfeling over zijn eigen gebroken bestaan’, ware een uitnemend type te maken geweest, maar ook deze flguur is niet afgemaakt en dient alleen als tegenstelling: de zwarte, zinnelijke man tegenover het blonde, reine ‘kind-meisje’.

Het is alsof de schrijver, toen hij eens zijn menschen had geschapen en aangekleed, het décor had opgezet, niet recht geweten heeft wat nu verder met hen aan te vangen. In plaats van het Vlindertje in hare verhouding tot den zwarten man even rustig en uitvoerig te behandelen als hij haar geteekend heeft in hare verhouding tot het blonde luitenantje, is dat gedeelte van den roman, waar het toch wel op aan komt omdat het de catastrofe moet voorbereiden, te haastig afgewerkt. Het lijkt wel of Borel op een bepaalden tijd met dit werk klaar moest zijn. Aan het slot lezen wij de mededeeling, dat het boek geschreven is in den korten tijd van September tot November 1900. En al moge men het eens zijn met Alceste in zijn bekend antwoord aan Oronte, dat in zulke dingen, voor hen die oordeelen moeten ‘le temps ne fait rien à l'affaire’, het is toch niet minder waar dat, vooral in zaken van kunst,

> le temps n'épargne pas ce qu'on a fait sans lui.

Daarom aan Henri Borel de raad, dat hij voor ernstig werk als een roman zich den tijd gunne, opdat aan wat onder zijn gewaardeerden naam het licht ziet een langer leven beschoren zij dan een vlinderleven.

Muzikaal overzicht.

Histoire de la Musique en Hollande, par Albert Soubies (Paris, Librairie des Bibliophiles, 1901).

Bovengenoemd werkje van Albert Soubies, waarin in beknopten vorm een overzicht wordt gegeven van de ontwikkeling der toonkunst in Nederland van ongeveer de 15de eeuw tot op onzen tijd, maakt deel uit van een door de Fransche academie der schoone kunsten bekroonde algemeene muziekgeschiedenis.

Behalve Nederland, heeft de heer Soubies ook reeds behandeld Duitschland, Rusland, Portugal, Hongarije, Boheme, Zwitserland, Spanje en België. Tevens heeft hij zich nog door vele andere werken op muzikaal en theatraal gebied verdienstelijk gemaakt, zooals: *Les grands théâtres Parisiens, Histoire de l'Opéra-comique, Mélanges sur Richard Wagner, Almanach des Spectacles*, e.m.a.

Het doet aangenaam aan, wanneer men ontwaart, dat ons land ook op muzikaal gebied meer en meer door de vreemdelingen wordt gewaardeerd en dat er onder dezen zijn, die het der moeite waard achten, hunne landgenooten door geschriften op te wekken tot belangstelling in hetgeen er in dat opzicht bij ons gedaan wordt en ook vroeger gedaan is. Des te meer moet dit op prijs gesteld worden, wanneer het geschiedt op de wijze, als in het boekje van den heer Soubies. Over het algemeen zijn zijne mededeelingen juist, en althans maakt zijn werk, zoo beknopt als het overigens is, een veel beter figuur dan wat men in den vreemde vroeger over de ontwikkeling der muziek in Nederland in het licht gegeven heeft.

Het moet echter erkend worden, dat er vroeger ook niet veel over die ontwikkeling te vertellen viel. Twee en een halve eeuw

zijn voorbijgegaan, gedurende welke men van Nederland in muzikaal opzicht weinig anders kon zeggen, dan dat de menschen er veel van muziek hielden en er ook velen waren, die er zich met ijver op toelegden.

Toch had ons land reeds naam gehad op muzikaal gebied. ‘Das Jahrhundert von 1450 bis 1550 - zegt de muzikaal geleerde Ambros - verdient in der Musikgeschichte recht eigentlich den Namen des Jahrhunderts der Niederländer. Die Niederlande galten für die Hochschule der Musik selbst noch dann, als Italiens musikalischer Ruhm schon in vollem Glanze strahlte.’

Niet in Frankrijk, noch in Italië, maar in de Nederlanden was het, dat de contrapuntische muziek het eerst een hoogen trap van bloei bereikte. Aan de Nederlanders komt de eer toe, de door theoretici als Franco van Keulen, Marchettus en Joannes de Muris vastgestelde regelen in praktijk gebracht, organische toonstukken vervaardigd en der geheele muziek die richting te hebben gegeven, welke zij, men kan wel zeggen tot aan het einde der 17^{e} eeuw volgde.

Wel is waar hebben velen dier beroemde contrapuntisten tot de Zuidelijke Nederlanden, thans België, behoord, doch ook Noord-Nederland heeft enkele voorname mannen op dit gebied opgeleverd.

Als het hoofd der school wordt Guillaume Dufay, uit Chimay in Henegouwen, beschouwd. Hij was de man, die den grond legde voor al de kunstvormen, die met den naam van dubbel contrapunt bestempeld worden. Men neemt vrij algemeen aan, dat hij in de jaren 1380-1432 tenor aan de pauselijke kapel was. In het archief dier kapel zijn van hem vierstemmige missen, in de koninklijke bibliotheek 3 driestemmige en 3 vierstemmige missen voorhanden.

Het tweede hoofd der Nederlandsche school is Joannes Okeghem, vermoedelijk te Termonde in Oost-Vlaanderen geboren. Hij behoorde in 1443 tot de zangers der kathedraal van Antwerpen en ging later naar Frankrijk, waar hij koninklijk kapelmeester en nog later schatmeester aan de St. Martin-kerk te Tours werd. Hij stierf in 1514 op hoogen leeftijd. Zijne werken onderscheiden zich van die zijner voorgangers niet alleen door breeder vormen, maar ook door zinrijker inhoud. ‘Es finden sich in den Stücken Okeghem's - zegt Ambros, - oft in den Mittelstimmen, ganze Perioden von der wundervollsten melodischen Führung und von ausserordentlicher Zartheit und Innigkeit des Ausdrucks,’

Een der grootste contrapuntisten der 15e eeuw was een Noord-Nederlander, namelijk Jacob Hobrecht van Utrecht. Omstreeks 1475 was hij kapelmeester in zijn geboortestad en onderrichtte o.a. Erasmus, die destijds koorknaap was, in den zang. Missen en motetten van hem zijn te Venetië in druk verschenen. Hij heeft ook een Latijnsche Passie, volgens Mattheus, op muziek gezet. ‘Der Tonsatz ist bei ihm schon beträchtlich entwickelter - zegt Ambros, - die Harmonie volltöniger als bei Okeghem, mit dem er übrigens alle Eigenheiten der Schule, alle Feinheiten, Spitzfindigkeiten und Satzkünste gemein hat.’

De beroemdste leerling van Okeghem is Josquin des Prés, dien Luther den meester der noten genoemd heeft (‘diese haben thun müssen wie er gewollt, andere Componisten müssen thun, wie die Noten wollen’). Uit Josquin's werken blijkt duidelijk, dat hij onbeperkte heerschappij over de muzikale vormen voerde. De muziek is bij hem veelal in overeenstemming met den tekst, en zijne melodieën - natuurlijk niet in de hedendaagsche beteekenis van het woord op te vatten - zijn dikwerf van verrassende nieuwheid. Hij is eigenlijk de schepper van een nieuwen stijl, die door zijne leerlingen ontwikkeld werd en de werken van een Palestrina voorbereidde.

Onder de Nederlanders, die deels naar Italië geroepen werden, deels derwaarts gingen om hun geluk te beproeven, behoorde ook Adriaan Willaert. Te Brugge geboren, studeerde hij aanvankelijk te Parijs in de rechten, verwisselde later die studie met de muziek en werd leerling van Joannes Mouton, zelf leerling van Josquin en kapelmeester van Lodewijk XII en Frans I. Reeds op jeugdigen leeftijd in zijn vaderland beroemd als componist, ging hij in 1518 naar Rome en vandaar naar Venetië, waar hij in 1527 kapelmeester aan de St. Marcus-kerk werd en het zingen van psalmen door afwisselende koren - den ouden Antiphonenzang - weder invoerde. Willaert was ook een der eerste componisten van *madrigalen* (lyrische dichtstukjes, doorgaans op de liefde betrekking hebbende), een genre, waarin ook zijn landsman Jacob Arcadelt zulke uitmuntende stukken, o.a. het beroemde *Il bianco e dolce cigno*, geschreven heeft.

Tot de overige Nederlandsche componisten van Willaert's tijd behoorden o.a.: Philippus Bassiron, Adrianus Petit, bijgenaamd Coclius, Joannes Courtois, Nicolaas Gombert, kapelmeester van

Karel V, Simon a Queren (van der Eijcken), Tilman Susato, componist en muziekuitgever te Antwerpen, Philippus Verdelot en Hieronymus.

De derde periode der Nederlandsche school, waarin zij haar hoogste glanspunt bereikte en waarmede al het voorgaande afgesloten werd, is die, welke Orlando di Lasso tot hoofd en aanvoerder heeft. Hij werd door geheel de beschaafde wereld hooggeacht, en moet niet alleen als hoofd der Nederlandsche school, maar ook als vertegenwoordiger der geheele toonkunst van zijn tijd aangemerkt worden.

Orlando di Lasso (Latijnsch: Orlandus Lassus, Duitsch: Roland Lass) heette eigenlijk Roland de Lattre of Delattre en werd te Bergen in Henegouwen geboren (1520 of 1530). Het eerste onderricht in de muziek ontving hij op zevenjarigen leeftijd in zijn geboortestad, waar hij om zijn schoone stem beroemd was. Generaal Ferdinand Gonzaga, onderkoning van Sicilië, nam hem met zich mede naar Italië; bij hem bleef hij tot zijn 18de jaar als zanger in dienst. Vervolgens-vertoefde hij twee jaar bij den markies van Terza te Napels en begaf zich daarop naar Rome, waar hij een beschermer vond in den aartsbisschop van Florence, die hem de betrekking van kapelmeester aan de St. Janskerk in het Lateraan bezorgde.

Na een tijdelijk verblijf in de zuidelijke Nederlanden werd hij in 1557 door hertog Albrecht V van Beieren naar Munchen beroepen en tot hofkapelmeester aldaar aangesteld. Op verzoek van den hertog componeerde hij de Boetpsalmen van David, een werk dat nog heden de bewondering der kunstkenners gaande maakt; het werd in twee foliobanden op perkament geschreven, door den schilder Hans Mielich van zinrijke titels en door een Hongaarschen binder van een gouden band voorzien; nog heden prijkt het in de schatkamer der Beiersche hof- en staatsbibliotheek. Wegens dit werk tot opperkapelmeester benoemd, wist Orlando zijn dank voor die bevordering niet beter uit te spreken dan in een nieuwen bundel motetten. Keizer Maximiliaan verhief hem in den adelstand. Ook te Parijs, waarheen hij zich in 1557 begeven had, werd hij door Karel IX met eerbewijzen overladen, en in 1574 ontving hij van paus Gregorius XIII de ridderorde van de Gouden Spoor. Na den dood van hertog Albrecht kwam hij bij diens opvolger, Wilhelm den Vrome, in dienst. Zijn kapel behoorde tot

de beste van Europa en telde 90 leden: 12 bassen, 15 tenoren, 13 alten, 16 kapelknapen, 5 of 6 castraten en 13 instrumentalisten. Hij stierf in 1595. Het nageslacht richtte, op den Promenadeplatz in München, een standbeeld voor hem op.

Met Orlando Lasso is de zoogenaamde periode der Nederlanders ten einde. Wel komen na hem nog verdienstelijke Nederlandsche componisten - als Noord-Nederlanders treffen wij onder dezen aan Ghiselinus Dankerts uit Zeeland, Sebastiaan de Hollander uit Dordrecht, Christiaan de Hollander uit Leiden, en meer anderen - doch geen hunner kon Orlando evenaren, veel minder hem overtreffen. Met Willaert was eigenlijk de glorie der Nederlandsche school in die der Venetiaansche overgegaan.

Toch zou die school der Nederlandsche contrapuntisten nog eenmaal luister ontvangen, en wel door den Amsterdammer Jan Pieterz. Sweelinck, leerling van Zarlino, die wederom leerling van Willaert was. Sweelinck was in zijn tijd zeer beroemd. Niet alleen uit alle deelen der Nederlanden, maar ook uit Duitschland kwamen musici naar Amsterdam om van hem te leeren. Maar dit betrof alleen het orgelspel. Ook is het alleen zijn talent als organist, waaraan door zijne tijdgenooten lof wordt toegezwaaid. Men noemde hem een ‘miraculum musicorum organistarum’ een ‘alder cloecksten en de constichsten organist dezer eeuw’; zijne composities echter zijn eerst later, en wel in den allerlaatsten tijd, beoordeeld en gewaardeerd.

Met Sweelinck's dood is de voorname rol, welke de Nederlandsche toonkunst vervulde, afgespeeld. Duitschland nam die rol over, en daar ging de toonkunst een schitterende toekomst te gemoet.

In het boek van den heer Albert Soubies wordt van al die Nederlandsche contrapuntisten geen of weinig gewag gemaakt; hij heeft het al besproken in zijn geschiedenis der Belgische toonkunst. Van Sweelinck wordt iets meer melding gemaakt, maar toch ook beknopt, zooals in het kader van zijn boek past.

Daarna gaat de schrijver over tot de 17de eeuw. Op muzikaal gebied sprak Nederland toen niet meer mede, d.w.z. er werd in dit land niets gedaan, dat invloed had op de ontwikkeling der toonkunst. Aan muzikaliteit ontbrak het echter onzen landgenooten van dien tijd niet. Wij hebben dienaangaande o.a. het getuigenis

van den beroemden Constantijn Huygens, die op vele plaatsen in zijne brieven met grooten ophef spreekt over beoefenaars en beoefenaarsters der muziek, met wie hij bekend is of die hij gehoord heeft.

Het gebeurt echter ook wel, dat Huygens het doet voorkomen, alsof hij van de muzikaliteit zijner landgenooten geen hoogen dunk heeft. Immers, in zijn correspondentie beklaagt hij zich soms, niemand te kunnen vinden, met wien hij eens goed redeneeren kan over muziek. Het is waar - zegt hij - dat er weinigen zijn, die niet gaarne op een instrument hooren spelen, maar hoevelen ontmoeten wij, die in staat zijn, het goede van het slechte te onderscheiden? En op een andere plaats, waar hij over zichzelven spreekt, lezen wij: ‘C'est un Roy borgne, qui vous parle au païs des aveugles, et je dis avec beaucoup de déplaisir, qu'il n'y a que moy en ces Provinces qui se mesle de ce beau mestier jusques à la composition.’

We weten het dus (en ook uit andere bronnen): Huygens was componist, en klaarblijkelijk dreef zijn ijdelheid hem er toe, zijne landgenooten wat lager te stellen, ten einde zichzelven des te meer te kunnen laten gelden, zonder den schijn te geven van snoeverij. Maar we hebben ook gezien, dat er volgens dienzelfden Huygens verscheidene beoefenaars en beoefenaarsters van muziek in ons land waren, die genoemd verdienden te worden, d.w.z. op het gebied der *uitvoering*.

En dat was geen geringe lofspraak. Er werd in die dagen een groote dosis muziekkennis gevorderd om eenigermate op een muziekinstrument uit te munten. Het spel op luit of theorbe was destijds meer improvisatie. De opteekening der muziek, de *tablatuur*, zooals men die toen noemde, was niet van dien aard, dat zij alle aanwijzigingen gaf voor het goed uitvoeren van een stuk. Men liet aan den luitspeler de zorg over om door de voordracht kleur en leven in het muziekstuk te brengen; en om daarin vaardigheid te toonen werd niet weinig muzikale kennis vereischt.

Intusschen waren de gelegenheden die men had om zijn kunstvaardigheid op het een of ander instrument of in den zang te toonen, destijds geheel andere dan in onze dagen. Openbare concerten waren in den tijd van Huygens zeldzaam, en wanneer er in een particuliere woning een ‘muziekcollege’ (gelijk men toen

zulk een min of meer openbaar concert noemde) georganiseerd werd, dan geschiedde dit meestal om aan een schoone zangeres of luitspeelster de gelegenheid te verschaffen zich voor een talrijker auditorium dan gewoonlijk te laten hooren. Van zulk een bijeenkomst spreekt Constantijn Huygens, als hij in een zijner brieven melding maakt van een muziek-college, dat ten huize van zekeren heer van Renswoude werd gegeven ‘en faveur d'une belle niepce (nièce), qui faict beaucoup de figure en ceste assemblée tant du Luth que de la voix.’

Meestal echter hadden die bijeenkomsten een meer intiem karakter en vereenigden de leden van het huisgezin zich met enkele vrienden tot het geven van een concert in huiselijken kring. Schilders als Netscher, Metzu, Terburg e.a. hebben ons menige treffelijke af beelding van dusdanige muziekuitvoeringen gegeven. In zijn *Geschichte der Musik* zegt Ambros van dezen tijd: ‘In den Niederlanden, welche wenigstens ihren grossen musikalischen Weltruf jetzt verloren, wurde die Musik, statt, wie in Italien, zur vornehmen *Academia*, zum gemüthlichen Familienconcert. Die Bilder der vortrefflichen Genremaler David Teniers der jüngere, Netscher u.a. erzählen davon in sehr anziehender Weise.’

Dat meer intieme karakter der muziekuitvoeringen is in den loop der tijden ook in ons land verloren gegaan. De virtuozen in den zang en in de instrumentaalmuziek traden meer en meer op den voorgrond, en het gevolg daarvan was, dat de openbare concerten hoe langer hoe meer in zwang kwamen. De virtuozen wilden zich liefst voor een zoo talrijk mogelijk publiek doen hooren, de groote massa wilde aandeel hebben in het genot, dat die uitvoeringen schonken, en ondernemers waren er genoeg, die zich dit tweeledig verlangen wisten ten nutte te maken.

In de 18de eeuw ontwikkelde zich het concertwezen vooral, en ook Nederland deed er aan mede. Wat men hier te hooren kreeg, kwam meestal van buiten, doch ook ons land had verscheidene virtuozen en componisten van instrumentale muziek aan te wijzen. De heer Soubies noemt er in zijn boek eenigen van op, wier namen echter thans eigenlijk nog slechts van historisch-nationale beteekenis zijn.

Kon Nederland met betrekking tot de componisten, de zangers en de instrumentaalvirtuozen in geenen deele met het buitenland

concurreeren, toch bleek uit het groote aantal aangekondigde concerten en de groote belangstelling, die het publiek daarin betoonde, dat het gevoel voor muziek hier niet gering was en dat onze voorvaderen het verwijt van den Engelschen muziekgeleerde Burney niet verdienden, dat er geen andere muziek werd aangemoedigd dan ‘the jinging of bells and ducats’, dus: klokkenspel en geldgerinkel.

De virtuozen, die zich destijds in Nederland op concerten lieten hooren, waren voor het grootste deel Italianen, doch het ontbrak ook niet aan andere landslui, o.a. Duitschers.

Een der belangrijkste gebeurtenissen in de Nederlandsche muzikale wereld der 18de eeuw was zeker het optreden van den jongen Mozart. Hij kwam er met zijn vader en zijne zuster Marianne in de jaren 1765-66. Veel wetenswaardigs omtrent dit bezoek der familie Mozart aan ons land vindt men in het jaren geleden uitgegeven belangrijk werk: *Mozart's verblijf in Nederland* van den heer D.F. Scheurleer.

In de ‘Dinsdagsche Amsterdamsche Courant van 21 Januari 1766 komt de volgende advertentie voor:

Le Sr. Mozart, maître de chapelle de musique du Prince Archevêque de Saltzbourg, aura l'honneur de donner Mercredi le 29 Janvier 1766 un grand Concert à la Salle du Manège à Amsterdam, dans lequel son fils, âgé de 8 ans et 11 mois, et sa fille, âgée de 14 ans, exécuteront des concerts sur le clavecin. Toutes les ouvertures seront de la composition de ce petit compositeur, qui, n'ayant jamais trouvé son égal, a fait l'admiration des cours de Vienne, Versailles et Londres. Les amateurs pourront, à leur gré, présenter de la musique; il exécutera tout à livre ouvert. Le prix par personne est ƒ 2. On distribuera les billets chez J.J. Hummel, marchand de musique sur le Vijgendam. Les Mrs. auront la bonté de se pourvoir de billets, parcequ'on ne recevra point d'argent à la porte.’

Deze advertentie werd driemaal geplaatst, de laatste maal met bijvoeging, dat de billetten ook bij ‘le Sr. Mozart qui loge au Lion d'Or dans le Warmoesstraat’ verkrijgbaar waren, en dat de kinderen ‘à quatre mains’ op het klavier zouden spelen. Dit laatste was in die dagen iets nieuws. Wolfgang had te Londen zijn eerste sonate voor vier handen gecomponeerd, en deze nieuwe

kunstvorm werd door andere kunstenaars gretig overgenomen en kwam meer en meer in gebruik.

In latere jaren, toen Wolfgang een man was geworden en vruchteloos beproefd had, in de een of andere stad van Duitschland een betrekking te verkrijgen, vormde hij nogmaals het plan om kunstreizen door Westelijk Europa te maken. Wellicht zou hij ons toen ook weder bezocht hebben, maar zijn practische vader gaf hem den volgenden raad: 'Holland hat jetzt auf andere Sachen als auf Musik zu denken (o.a. de verwikkelingen met Engeland) und den halben Theil der Einnahmen frisst Herr Hummel (de muziekuitgever te Amsterdam, hierboven genoemd) und die Concertunkosten. Fort nach Paris, and das bald!'

Ontbrak het dus, zooals hierboven gezegd is, niet aan gelegenheid en lust om in het openbaar muziek te hooren, zoo was toch de toonkunst in de tweede helft der 18de eeuw en in de eerste jaren der 19de hier te lande, in vergelijking met het naburige Duitschland bijv., op geen groote hoogte en althans lang niet in die mate ontwikkeld als de overige kunsten en wetenschappen. Het ontbrak niet aan personen, die zich aan deze kunst, en bepaaldelijk aan het instrumentaal vak, wijdden, maar er was gebrek aan een openbare inrichting, in staat om de talrijke wijd en zijd verspreide kunstenaars te vereenigen en daaruit een groot geheel te vormen.

Kerkelijke en politieke twisten, later de druk der oorlogen en de Fransche overheersching hebben den vooruitgang der toonkunst bij ons tegengehouden en bemoeilijkt.

Hoe het in den overgang van de 18de tot de 19de eeuw hier te lande met de muziek gesteld was, kunnen wij eenigszins afleiden uit het oordeel van een destijds te Amsterdam wonend Duitscher, correspondent van de *Allgemeine musikalische Zeitung*. Ook deze verslaggever wijst er op, dat de toonkunst toen weinig of niet vooruitging, tenzij men het - zegt hij - vooruitgang wil noemen, dat deze kunst zich meer en meer onder alle standen uitbreidde, hetgeen tengevolge had, dat er een menigte groote en kleine concerten ontstonden, waarvan echter de meeste zóó slecht waren, dat hij, die ze fatsoenshalve moest bezoeken, tijd en geld beklaagde.

Onder deze menigte onderscheidden zich echter in Amsterdam

twee zeer gunstig: het eene van de maatschappij *Felix Meritis* - een door gegoede en kunstlievende burgers opgerichte societeit, waar, behalve wetenschappelijke verhandelingen, 's winters twintig concerten werden gegeven - het andere door een flink musicus, N. Meeder genaamd, op touw gezet. Deze concerten waren echter slechts voor inteekenaars toegangelijk en hadden dus weinig invloed op de algemeene kunstontwikkeling. De orkesten bij die muziekuitvoeringen waren, naar omstandigheden, half uit kunstenaars, half uit liefhebbers samengesteld.

Uit een verslag van den bedoelden correspondent, uit het jaar 1808, kunnen wij ons tamelijk een denkbeeld vormen van het gehalte dier uitvoeringen. Hij spreekt daar over concerten van een vereeniging genaamd *Eruditio musica* te Amsterdam en zegt:

Zaterdagavond kwam ik aan en bezocht den volgenden dag het concert, hetwelk 's winters alle zondagen in den Duitschen Schouwburg wordt gegeven. Het was het 4de concert; ik was verrast, een orkest van meer dan 80 personen, samengesteld uit de uitstekendste meesters en liefhebbers, aan te treffen. Vooral belangrijk vond ik de compositie en uitvoering eener symphonie in *c* kl. terts van Wilms; van denzelfden meester, die ook een flink pianist is, heb ik later vele in den geest van Haydn geschreven werken gehoord. Een buffo-aria, door Chiodi goed voorgedragen, ware beter voor het tooneel dan voor de concertzaal geschikt geweest.

In het 5de concert bevredigde mij vooral eene symphonie in *Es* van André; alleen maakte het onophoudelijk stemmen en preludeeren tusschen elke afdeeling mij bijna razend. De direkteur moest dat misbruik niet dulden. Mevrouw Cazel zong een bravouraria van Orlando. Zij voerde de grootste moeilijkheden en hooge passages onberispelijk uit; alleen ware het te wenschen, dat zij wat meer zorg aan het Adagio besteedde.

Het 6de concert begon met de symphonie in *D* van Beethoven (de 2de); de eerste afdeeling vooral werd met kracht en in het juiste tempo voorgedragen, maar tot mijn spijt moest ik het zoo schoone Andante dezer symphonie missen. Ligt de schuld hiervan aan den direkteur, dan is het eenige, dat hem tot verontschuldiging kan strekken, dat gewoonlijk een zeer groot gedeelte der toehoorders bij de schoonste Andante's in de symphonieën van

Haydn, Mozart en Beethoven babbelt, en eerst dan weder luistert, wanneer een stuk van scheller klank (bijv. Turksche muziek) wordt uitgevoerd, of wanneer iemand een solo met veel moeilijkheden en versieringen, of variaties op een bekend thema (bijv. ‘O, mijn lieve Augustijn’) voordraagt.

Op het 7de concert werd de symphonie in *C* van Beethoven zeer tot mijn genoegen uitgevoerd; vooral muntten de blaasinstrumenten uit. Kiesewetter, concertmeester te Oldenburg, zeker een der voortreffelijkste violisten, speelde met den jongen Scriwanek een dubbelconcert van Eck, dat algemeen bijval vond. De ouverture *Lodoiska* van Kreutzer bracht dien avond alles in beweging; een bewijs voor mijn hierboven aangevoerde bewering, dat men hier het meest van levenmakende en schelle muziek houdt, hetgeen ik ook van eenige der eerste meesters alhier vernomen heb.

Bij de groote concerten, die Vrijdags in *Felix Meritis* gegeven worden, is het grootste gedeelte der meesters van de Zondagconcerten geëngageerd. De symphonieën worden niet altijd met zooveel vuur uitgevoerd als op de Zondag-concerten, daar men menigen liefhebber, die nauwelijks een viool kan vasthouden, laat medespelen. -

Er is in de bovenstaande mededeelingen uit het jaar 1808 veel, dat in overeenstemming is met toestanden, die nog jaren daarna hebben bestaan en waarvan stellig menigeen van ons nog getuige is geweest. Er blijkt evenwel toch ook uit, dat er in ons land over het algemeen, en van enkele voor de uitoefening der toonkunst minder gunstige tijden afgezien, steeds muzikaal leven is geweest, en dit wordt ook door de verdere mededeelingen van den bedoelden correspondent bevestigd. Er waren goede muzikale krachten, doch zij waren te veel versnipperd, het leven was te eenzijdig, er bestond geen eenheid, geen samenwerking in onze muzikale wereld.

De eerste krachtige poging om de door het geheele land verspreide krachten, althans op enkele tijden van het jaar, samen te brengen, was de stichting van de *Maatschappij tot bevordering der Toonkunst*, den 20sten April 1829 te Amsterdam in een bijeenkomst van vaderlandsche kunstliefhebbers op initiatief van A.C.G. Vermeulen, destijds praeceptor aan de Erasmiaansche school te Rotterdam, opgericht.

Met deze daad begint een nieuwe periode der muziek-geschiedenis van ons land, een periode van groote ontwikkeling op muzikaal gebied. In de eerste tijden was deze maatschappij als het ware een centrum, waarin alle pogingen tot verheffing onzer muzikale kunst haar oorsprong hadden. Later zijn naast haar andere zelfstandige vereenigingen opgetreden, die haar invloed op het muziekleven meer en meer verzwakt hebben en eindelijk deden ophouden, doch dit neemt niet weg, dat de oprichting dier maatschappij, nu zeventig jaar geleden, een daad van groote verdienste was, daar zij een krachtigen stoot gaf aan de ontwikkeling van het muzikale leven hier te lande.

Het spreekt van zelf, dat de heer Albert Soubies, in zijn aan het hoofd dezer kroniek vermelde werk, deze maatschappij niet vergeet, en met recht kon hij daarbij zeggen, dat zij veel heeft bijgedragen tot de ontwikkeling der muziek in Nederland. Hij wijst er op, dat zij zich verdienstelijk gemaakt heeft door het uitgeven van verscheidene composities der contrapuntisten uit de 16de en 17de eeuw en dat zich daartoe zelfs uit haar midden een vereeniging onder den naam van: 'Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziek-geschiedenis' geconstitueerd heeft. Hij had nog daarbij kunnen voegen, dat deze vereeniging ook pogingen in het werk heeft gesteld om het Oud-Nederlandsche *Volksgezang* in ruimen kring bekend te maken, waarvan o.a. de uitgave van 'Oud-Nederlandsche liederen, ontleend aan den Nederlandschen Gedenk-clanck van Adrianus Valerius' en 'Twaalf Geuzeliedjes' getuigt.

In het algemeen toont de schrijver goed op de hoogte te zijn van de ontwikkeling der muziek hier te lande gedurende de laatste helft der 19de eeuw. Hij bespreekt de voornaamste maatschappijen en vereenigingen aan de toonkunst gewijd, en zonder nu te willen beweren dat hij *alle* namen genoemd heeft van hen, die in onze dagen aan het muzikale leven deelnemen, kan ik zeggen, dat men de voornaamste in zijn boekje aantreft. Voor het tegenwoordig geslacht is dan ook hetgeen hij over de Nederlandsche muziek der 19de eeuw zegt, wel het belangrijkst gedeelte van zijn werk.

De heer Soubies besluit zijn 'résumé rapide,' zooals hij zijn boekje noemt, met de volgende woorden: 'Il est aisé de voir, que la Hollande a droit d'être citée parmi les nations véritablement

musiciennes. C'est l'un des pays du monde, où, dans toutes les classes de la société, la musique est appréciée et pratiquée avec la plus de ferveur et de discernement. A cette heure il semble que les influences germaniques y sont prépondérantes, mais, en des conditions de culture si particulièrement favorables, la vigoureuse individualité nationale doit, nécessairement, tendre à s'affirmer dans la production. On sait, avec quel éclat l'originalité hollandaise s'est manifestée en peinture. La Hollande aura-t-elle un jour, musicalement, l'équivalent d'un Rembrandt? Même si cette destinée brillante ne lui est point réservée, elle aura bien mérité de notre art par l'ardeur, qu'elle met à s'en préoccuper, par le souci constant et minutieux, avec lequel elle s'efforce de l'honorer, de le perpétuer et de l'accroître.'

De laatste zin is voor ons zeker zeer vleiend. Ook zal men den schrijver toestemmen, dat wij in onze muziek onder Duitschen invloed staan; wie heeft zich aan dien machtigen invloed kunnen onttrekken? Zelfs de Franschen niet, die toch een schitterend muzikaal verleden en een eigen muzikale ontwikkelingsgeschiedenis hebben

Blijft over de vraag, door den heer Soubies gesteld, of Nederland ook in de muziek eenmaal een rol zal spelen als vroeger in de schilderkunst. Ja, wie zou zoo onvaderlandslievend zijn, om dit niet in zijn hart te wenschen. De teekenen daarvoor zijn er evenwel nog niet. Wel hebben wij ons in de laatste vijftig jaren, wat de toonkunst betreft, een grooten naam in het buitenland verworven, maar dit was op het gebied van *uitvoering*. Met betrekking tot de *compositie* is er tot dusver nog niets voortgebracht wat, hetzij hier, hetzij elders, zich een blijvende plaats in de muzikale wereld veroverd heeft. Zal die tijd komen, en zullen de dagen van de contrapuntisten der 15de en 16^{e} eeuw weder voor Nederland aanbreken? Het is moeilijk hierop antwoord te geven, maar onmogelijk is die toekomst niet, wanneer wij nagaan, hoe ook in de geschiedenis der Muziek de suprematie zich telkens verplaatst heeft.

Toen na het tijdperk van het eenstemmige kerkgezang (het Gregoriaansch) de veelstemmige zang zich begon te ontwikkelen, waren het, gelijk wij zagen, Nederlanders, die deze kunst tot een hoogen trap van bloei brachten. Door enkelen hunner werd zij naar Italië overgeplant, waar zij eindelijk door Palestrina in reineren vorm werd gegoten.

Italië bleef daarop een tijd lang aan het woord, maar inmiddels had de polyphone kunst ook in Duitschland diep wortel geschoten. Daar werd zij in andere richting gestuurd, totdat eindelijk Johann Sebastian Bach haar tot hooge volkomenheid bracht.

Van nu af blijft op dit gebied de superioriteit aan Duitschland. Italië voerde in ander opzicht den boventoon, en wel in de muziek toegepast op het drama.

Die heerschappij van Italië op dramatisch gebied heeft langer dan twee eeuwen geduurd. Zij begon met de opera's van Peri en Monteverde en eindigde met de glansperiode van Verdi. Op het laatst echter moest Italië de heerschappij met Frankrijk deelen. In laatstgenoemd land was, hoezeer ook deels met behulp van vreemdelingen (Cherubini, Spontini, Bossini, Meyerbeer), de muzikaal-dramatische kunst tot hooge ontwikkeling gebracht, en wat in de Parijsche Groote Opera werd vertoond, werd door alle landen begeerd en deed spoedig overal de ronde. Niet Italië, maar Frankrijk, of liever Parijs gaf ten slotte den toon aan.

Inmiddels had in Duitschland de muziek zich in geheel andere richting ontwikkeld. Daar vierde nog steeds de polyphone kunst hoogtijd, maar niet in dezelfde strenge vormen van voorheen. Na de kerkelijke muziek van Bach en de oratoria van Handel trad de toonkunst in veel inniger verhouding tot het individueele leven. Het was *symphonische* muziek, maar waarin langzamerhand merkbaar wordt, dat er bepaalde, aan het gemoedsleven ontleende stemmingen in uitgedrukt zijn.

In die symphonische kunst zijn Haydn, Mozart en Beethoven de corypheeën, en zij zijn het niet alleen voor Duitschland, maar voor alle landen. Met Beethoven begint op dit gebied een nieuw tijdperk voor de toonkunst: de verheffing der zuiver instrumentale muziek tot kunst van uitdrukking. De groote meester ging daarbij tot de uiterste grens, maar overschreed die niet; zij echter, die na hem instrumentale muziek componeerden, deden dit wel en eischten van de muziek dingen, die zij zonder de hulp van andere kunsten niet kan wedergeven. Ongelukkigerwijze hebben de andere landen deze fout van de Duitschers in meerdere of mindere mate overgenomen.

Over het algemeen staat men, wat de zuiver instrumentale muziek betreft, nog veel onder den invloed van Duitschland, al doet ieder

land ook zijn best, aan zijn muziek een nationaal karakter te geven. Op *dramatisch* gebied is ditzelfde ook te bespeuren, hoewel misschien niet in zoo sterke mate. Hier staat men onder den invloed van het Wagnersche drama.

Evenals de Italiaansche Opera in latere tijden een sterken concurrent kreeg in de Fransche Opera, zoo moest deze op haar beurt de suprematie van het Duitsche muziekdrama gevoelen. Evenals de zon van Rossini door die van Meyerbeer verduisterd werd, zoo moest ook laatstgenoemde verbleeken voor het nieuwe licht, dat over de muzikaal-dramatische kunst opging.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de invloed van Duitschland op de muziek van andere landen, zoowel in de symphonische als in de muzikaal-dramatische kunst, nog altijd wordt uitgeoefend door de werken der klassieke meesters. Het jongere geslacht heeft daaraan part noch deel. En dit is te begrijpen. Het genie alleen kan (onbewust) zulk een heerschappij uitoefenen, en dit is bij het tegenwoordige componeerende Duitschland niet voorhanden. Aan talenten van verschillende grootte geen gebrek, doch zij brengen de kunst niet vooruit, of het zou moeten zijn op technisch gebied. Het zijn allen epigonen, die naar voorbeelden werken en zich vlijtig in hunne kunst oefenen. Men moet afwachten, of er uit al dien arbeid te eeniger tijd op nieuw iets groots, iets bijzonders zal voortkomen. Misschien zal dit weder in Duitschland zijn, misschien in Frankrijk, Rusland of Italtë, misschien .... in Nederland. Voorshands kunnen wij ons, dunkt mij, veilig den invloed getroosten, dien het Duitschland van weleer op onze muziek uitoefent. Het heeft zooveel schoone werken voortgebracht en er is nog zooveel te doen om die werken ingang te doen vinden bij allen die voorgeven, zich voor degelijke muziek te interesseeren!

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Februari.

De wereld is weer een maand ouder geworden, en, groote dame als ze is, heeft ze haar hart op kunnen halen aan heel wat rumoer van plechtigheden en varieteiten gedurende de afgeloopen maand.

Een Koningin is begraven en een andere is gehuwd, een nieuwe Koning is in statie door zijn hoofdstad getrokken .... het moet heel mooi zijn geweest: huldiging, huwelijk en grafstoet. (Men zie de illustraties.) Want men kan waarlijk niet zeggen dat de wereld tegenwoordig niet van Koningen houdt. Ze zijn een populair artikel, en als ze bij hun leven niet bemind zijn geweest, dan worden ze het zeker om hun dood. Ook de plechtigheden bij het overvoeren van Koning Milan's lijk moeten heel treffend en mooi zijn geweest. (Men zie de illustraties.)

Het mooie - hier, waar de wereld zich thuis gevoelt; - en men zorgt wel dat het leelijke vèraf blijft. Hoe naïef van Frankrijk, een paar jaar geleden met de Dreyfuszaak, om zijn zonden en slechtigheden binnen zijn eigen grenzen te bedrijven; - wanneer men zondigt als groote mogendheid, doet men het immers buitenslands.

Het verwoeste Zuid-Afrika, het gebrandschatte en vermoorde China, het van honger en ziekte uitgemergelde Indië staan als drie klaagsters om wraak aan den rand van de beschaafde wereldstreek. Maar ze blijven op een grooten afstand.

Van Engelsch-Indië hoort men nauwlijks meer; het heeft het zwaarste jaar van ellende doorgemaakt dat zich de verbeelding kan schilderen. Waarheen gaat het nu? - maar men hoort er niet van. De natuur is er heel hard geweest, daar ze het land hard van droogte heeft gemaakt, - toch is Engelsch-Indië altoos nog rijk genoeg aan rijstgewas om voedsel voor allen te hebben. Het is de administratie die in gebreke is gebleven; zij heeft den landbouwerstand in de door het kwaad getroffen districten (de helft van Voor-Indië) uitgeput en machteloos gemaakt, zij heeft

de moeilijkheden van het transport voor een gelijkmatige verdeeling van levensmiddelen en veevoeder niet kunnen overwinnen. En ze ziet de bevolking ondergaan en sterven.

Het verdriet is daar stom en gelaten; de verbittering, wanneer ze er is, schuilt diep weg.

Daarentegen heeft China zich geweerd.

En de Boeren van Zuid-Afrika blijven zich weren. Wat 'n taai ras! Hoe ver ze ook weg zijn, ze dwingen Europa toch hun nog iets van haar aandacht te geven. Als Februari begon hoorde men van het gelukken van Christiaan de Wet's poging om den strijd uit den Vrijstaat naar de Kaap-Kolonie over te brengen; maar het eind van de maand zag den tocht, die de Engelschen in de overwonnen republieken had moeten isoleeren, onder zware verliezen en rampen mislukken; en onderwijl werden in de Transvaal Louis Botha en de zijnen al enger en enger besloten gehouden.

Toch is de proef van het overmachtige onrecht ter onderdrukking van het recht nog niet beslist ten voordeele van wie zich voor den machtigste houdt. Voor de Boeren geeft het leven en moed, en zoolang er leven is zal de moed gehouden worden.

De komst van Eduard VII op den Britschen troon heeft geen verandering gebracht in de houding van Engeland. Salisbury is onverschillig gebleven als altijd, met de mine van een groot heer die verlangt dat aan het gekibbel van den kleinen man, aan de deur van zijn huis in Afrika, nu eindelijk en voor goed een einde zal komen, en Chamberlain speelt resoluter dan ooit haantje de voorste zonder begrip dat iemand iets anders zou kunnen willen of zeggen dan hijzelf.

Waar Lord Salisbury de dingen neemt als ze moeten gaan, en Chamberlain de menschen dwingt, daar laten de leiders van de liberale partij zich leiden, en overtreffen elkander in makheid. Zonde van vèrafgezien raakt ons ook zoo weinig.

Maar Frankrijk, waarlijk, pakt de dingen weer aan als of het den strijd in zijn eigen land niet vreesde. Het ministerie Waldeck-Rousseau heeft er bij de vertegenwoordiging de wet op de vereenigingen (*associations*) ingediend, waardoor het de niet erkende geestelijke orden tot erkenning van de staatswetten wil noodzaken.

De wet zelf, zooals ze werd voorgesteld aan de afgevaardigden,

was heel matig en hoog in haar taal. Hoe zou men 't ook anders hebben kunnen verwachten van een man als Waldeck-Rousseau, die niet alleen een voornaam jurist heet, maar die ook door de stem van Frankrijk geroepen is geworden om, na het beëindigen van de Dreyfus-zaak, rust en zekerheid aan het land weer te geven?

Het zijn de omstandigheden geweest die de wet van haar inoffensief voorkomen hebben ontdaan. Want het was in 't belang zoowel van de echte papenvreters als van de geestelijkheid zelf dat de wet op de vereenigingen werd tot een wet tegen de geestelijke orden. En een evolutie van de beide partijen in de kamer der afgevaardigden, van de uiterste linkerzijde met de uiterste rechterzijde, heeft een artikel (n°. 2) in de wet doen opnemen waarbij geestelijke orden speciaal werden genoemd en onder een uitzonderingsbepaling werden gebracht.

Zoo is het een strijdwet geworden.

Dat arme Frankrijk dat buitenaf aan Europa zijn wil niet meer kan opleggen, en dat nu wel om te kunnen strijden met zichzelf oorlog moet voeren.

Het lijkt wel alsof Spanje aan zijn nabuur heeft willen vertellen (of heeft het willen waarschuwen?) waar 't heen zou gaan, nu het, bij gelegenheid van het huwelijk van den hertog van Caserta met de Spaansche infante, door gewelddadige betoogingen zijn haat tegen geestelijke heerschappij heeft aan den dag gelegd.

Maar dat is de opwinding van een dag geweest, half literarisch, half journalistisch opgewekt.

Arm Spanje, dat thans bijna geheel het terrein verloren heeft, waar het zich tegen minder machtigen kon doen gelden!

De Weyler, die vroeger tot onderdrukking van Cuba gebruikt werd, is nu een huishoudelijk dwangmiddel geworden...

En ze schijnen in den partijstrijd te willen leven, de Romaansche landen, Frankrijk, Italië, Spanje, terwijl de Germaansche staten ter wille der uitbreiding van hun handel en industrie het partijgetwist als iets minderwaardigs zijn gaan beschouwen.

Vooraan de Vereenigde Staten!

Het groote politieke leven, vijf jaren geleden nog zoo heftig, is daar tot zwijgen gebracht, om alle plaatsruimte te kunnen laten voor het groote industrieele leven. Het heeft ook zijn zonden buiten af, zijn moreel wondplekken, het groote Amerika - het heeft de

Philippijnen als open rauwe wond, en Cuba als een groteske herinnering aan verleden en vergaan politiek enthousiasme. Maar vooral hebben de Vereenigde Staten hun onstuimigen gang en drang naar de industrieele wereldheerschappij.

De maand Februari heeft de samengroepeering gezien van verschillende spoorwegsystemen der Nieuwe Wereld; het transport is daardoor op vasten grondslag gebracht; terwijl de vereeniging der enkele takken van nijverheid tot groote maatschappijen aldoor haar voortgang neemt, en de industrie in staat zal stellen om met het minst mogelijke verlies van krachten, het uitgebreidste resultaat te verkrijgen.

Iedere nieuwe maand bijna is tegenwoordig voor Amerika een nieuwe, krachtige stap vooruit op dien weg.

Alleen Rusland, met de nog bijna onaangetaste reserve van zijn onmetelijke hulpbronnen, Rusland, een wereld op zichzelf zooals Amerika, kan op den duur een tegenwicht vormen.

Nu al laat het zich niet overbluffen door de Vereenigde Staten, en wil het toonen dat het den oeconomischen oorlog met tarieven op zich durft nemen. Het heeft zijn graan, zijn ijzer en zijn steenkolen, en is niet verlegen om cliënten tot afneming van die waren. Desnoods verbruikt het ze zelf nuttig binnen zijn eigen grenzen.

Want die grenzen zijn elastisch, ze drukken de menschen niet naar binnen tot onderlingen strijd, gelijk bij andere landen het geval is; maar ze nopen hen hun krachten aan te wenden tot verruiming van het gebied.

Rusland groeit; - de overige staten kunnen zich alleen vergrooten.

Maar Rusland groeit, - het is nu over Mantchoerije heengegroeid, sinds de laatste Chineesche twisten; en het begint zich al meer en meer uit te zetten in de richting van Perzië, alsof het ook over dat land heen zou willen groeien, tot -

Onderwijl vergroot zich Engeland door tweemaal honderd-duizend man op de been te houden om van tijd tot tijd een pompon op de Wet te veroveren, en hem een paar koebeesten te ontstelen, in de hoop dat hij ten slotte geen pompons, - geen doodsmiddelen, - en ook geen levensmiddelen meer zal kunnen overhouden.

Bibliographie.

Een week in de kolonie der Internationale Broederschap te Blaricum, door Henriette Hendrix. Amsterdam. Cohen Zonen. 1901.

Wij moeten der schrijfster van dit boekje - een verzameling van opstellen die als feuilleton in *De Telegraaf* zijn verschenen - eene illusie ontnemen, en wel deze: dat zij door haar verhaal 'het groote publiek een duidelijke voorstelling (heeft gegeven) van iets waarvan het tot nu òf niets òf zeer weinig wist.' Want wat men hier ontvangt is weinig meer dan de beschrijving van eenige uiterlijkheden, van enkele personen die toevallig in de week welke de schrijfster te Blaricum doorbracht, daar ook vertoefden: een vriendelijke juffrouw die liever te Amsterdam dan te Blaricum zou wezen, een Engelsche jongen die in een Russisch werkmanspak rondloopt, omdat hij het zoo schilderachtig vindt en die ook zeker om de schilderachtigheid, als juffrouw Hendrix hem te dineeren vraagt te Laren, zijn grooten teen door zijn kous heen laat kijken. Maar van hetgeen aan de Internationale Broederschap, in den vorm waarin zij zich hier vertoont, ten grondslag ligt vinden wij maar heel weinig, het meest nog, op het eind, in de aanhaling uit een feestrede van Ds. Kijlsta, een van de kolonisten.

Met de eigenlijke leiders van deze kolonie te Blaricum en van de andere, waar zij ook een kijkje neemt, te Bussum, schijnt juffrouw Hendrix niet anders dan zeer oppervlakkige gesprekken gevoerd te hebben; wat niet te verwonderen is, daar zij, advorens deze koloniën te bezoeken, blijkbaar zich niet de moeite gegeven had het een en ander over deze en dergelijke instellingen te lezen. Zij bekent dit vrij naief in het begin van haar boekje, als zij zegt: 'Ik had gehoord dat een aantal menschen, voornamelijk op initiatief van Prof. van Rees en Ds. Kylstra, eene kolonie gesticht hadden om een naar hun meening beter leven te leiden dan dat in de groote maatschappij, dat ze voor dat doel grond gekocht hadden te Blaricum en dien bebouwden Veel meer wist ik niet van de zaak. Op een dag in September ging ik er heen' ... Is het niet of deze journaliste uit een andere planeet hierheen is verzeild geraakt en van de belangrijkste dingen dezer aarde nooit iets vernomen heeft! Indien de bibliotheek van *De Telegraaf* den tweeden druk van Quacks *Socialisten* bezit, dan zij mejuffrouw Hendrix de bestudeering van dit boek aanbevolen; zij zal o.a. in het laatste deel in het hoofdstuk 'Grepen uit Noord-Amerikaansch Socialisme' kunnen lezen wie Thoreau was en waarom Van Eeden zijn stichting 'Walden' genoemd heeft.

Wat ons hier aangeboden wordt is journalistiek op haar smalst. Boekjes als dit bevredigen oppervlakkige nieuwsgierigheid, geen ernstige belangstelling.

Naar Holland. Indrukken van een terugkeerende; door Creusesol, schrijver van ‘Soekå Sĕpi,’ Semarang. G.C.T. van Dorp & Co. 1900.

De schrijver die zich achter den pseudonym van Creusesol verbergt, schijnt er slag van te hebben, het zijn lezers naar den zin te maken. Van zijn eerste bundeltje, ‘Op en om Soekå Sĕpi, schetsen van een koffielandje’, in 1898 te Batavia verschenen, bleek reeds in 1899 een tweede uitgave noodig, een uitgave, door een vijftal niet onaardige, blijkbaar naar het indische leven genomen penteekeningen versierd, en nog geen jaar was verstreken sedert de verschijning dier tweede uitgave, of de ondernemende firma G.C.T. van Dorp & Co., te Semarang, durfde een nieuwen bundel van Creusesol op haar persen leggen.

Deze nieuwe bundel is te beschouwen als een vervolg op Soekå Sĕpi. Werden ons hierin het lief en leed geschetst van een eenzame in Java's binnenlanden, die voor het vele dat hij onvermijdelijk missen moet, vergoeding zoekt in de poezie van den arbeid, in een belangstellend en humoristisch beschouwen der Inlanders om hem heen, in de majesteit van Java's bergnatuur en den tropischen sterrenhemel, niet het minst ten slotte in zijn gedachten aan de lang-verbeide bruid, die aan het eind dan ook werkelijk komt en het vergeten koffielandje tot een aardsch paradijs omtoovert; thans zien wij hem met zijn levensgezellin afscheid nemen van dat Java, waar zij wel eens mopperden, maar toch zoo gelukkig waren en in Holland komen, waar wel veel is dat zij op Java misten, maar ook veel niet, dat zij daar ginds voor het grijpen hadden. Te zamen genomen geven de beide workjes van Creusesol een aardig overzicht van het gemoedeleven van den gemiddelden Nederlander, die in zijn jeugd naar Indië trekt, er arbeidt, land en volk lief krijgt, zijn pensioen of een fortuintje verdient en vóor zijn vijftigste jaar naar het moederland terugkeert. Een bijzonderheid, die echter bij het lezen van Creusesol's schetsen en indrukken niet moet worden voorbij gezien, is dat deze schrijver - gelijk hij herhaaldelijk zelf mededeelt - in Indië geboren is. Daardoor bevatten zijn beschouwingen, zoo over Indië als over Nederland, hier en daar gevoelefactoren, die men bij den in Nederland geborene in den regel niet of minder sterk sprekend zal aantreffen.

Als stylist behoort de schr. niet tot de school der *modernen*, maar evenmin neemt hij den schijn aan, alsof hij er toe behoorde. Aan opmerkingsgave ontbreekt het hem niet en tusschen zijn beschrijvingen is er plaats voor de uitingen van een goedaardigen humor, die te prettiger aandoet, naarmate hij heden ten dage zeldzamer is. Van veel gevoel getuigt, in den hierboven genoemden bundel, het schetsje *De laatste Etape*. De gewaarwordingen die het terugzien van het vaderlandsch landschap opwekt worden daarin heel goed en hartelijk weergegeven. Goed geslaagd is ook *De Piano*, een aardige boutade over het getjingel dat onze moderne buurten dikwerf onveilig maakt, gevat in een keurig lijstje van herinneringen aan den indischen avondstond, zoo luisterrijk, vergeleken bij een grijzen November-achtermiddag, die toch óok weer zijn eigenaardige bekoringen heeft .... achter dichtgeschoven overgordijnen en onder het schijnsel der gaslamp!

Er zijn twee dingen waarvoor Creusesol vooral moet oppassen: het onmatig gebruik van citaten in vreemde talen (bovendien niet altijd volkomen zuiver geciteerd) en het zich ‘te buiten gaan’ aan het rijm. Zijn proeve van parodieering van Hugo-Hildebrand's ‘Als 't kindje binnen komt’ in het schetsje *Kinderen aan boord*, is waarlijk al te onbeholpen om zelfs

aan een welwillend publiek te worden voorgezet. Maar indien hij in deze twee opzichten eenige zelfbeheersching aan den dag weet te leggen en verder zijn stijl nog wat leert verzorgen, dan mag van hem, wien het schrijven vlot van de hand schijnt te gaan, nog menig aardig schetsje verwacht worden. De tot dusver van hem verschenen bundels hebben in elk geval dit merkwaardige, dat zij kijkjes geven in een wereld van gevoelens en denkwijzen, in menig opzicht verschillend van die der Nederlanders, die Indië nimmer bezochten. Ook door dezen - en door dezen vooral misschien - verdienen die werkjes te worden gelezen. Zij kunnen er uit leeren, dat in Java's binnenst binnenland bij wijlen meer idealisme huist, dan waarvan sommige mopperaars of materialisten ooit gedroomd hebben.

v.D.

De doode.

I.

- Haal eens gauw wat water uit de sloot! zei Bartje en gaf Truitje den kleinen zwarten ketel aan, dien zij losgehaakt had van de ketting.

- 't Is al zoo donker buiten, spurrelde het kind tegen.

- Donker! Donker! Gauw maar hoor!

Het kind liet de deur zacht achter zich dicht vallen en ging naar buiten. Bartje schopte met de punt van haar klomp de plaggen wat in 't vuur, nam een handje vol droge takjes en wierp ze in de opkletterende vlammen. Een roode gloed verspreidde zich door 't kleine vertrek, inkrimpend tot bij den haard en bij 't opvlammen van nieuwe takjes weer éven uitbreedend tot aan den muur.

Een droge kuch deed Bartje opzien links naar de bedstee, waarvoor somber afhingen de zwartgroene gordijnen, van onderen rossig gevlekt door den schijn der vlammen.

- Ben je wakker, vader? vroeg het meisje.

Een benauwde hoestbui was 't eenig antwoord.

Ze liep op de bedstee toe, schoof met zacht geknars van ringen de gordijnen wat terzij en, met de oogen zoekend naar den kant, waar het hoofd van den zieke moest liggen, herhaalde zij haar vraag.

De oude man deed een vergeefsche poging om zich half op te richten.

Bartje zag zijn bovenlijf donker oprijzen en weer neervallen; zij sloeg den arm om hem heen en hielp hem overeind. Het hoesten bedaarde.

Een oogenblik was zijn mager verschrompeld gezicht in het licht van een paar hoog opvlammende takken.

- Wil je niet eens innemen?
- Neen, 't geeft toch niets. Is de dokter er nog geweest?
- Die is de heele week al weggebleven.
- Waar is Knelis?
- Naar stad.
- Is hij nog niet terug? Wat blijft hij lang weg!

Bartje zag even om naar 't vuur, waarboven een dun vlammetje treurde tusschen de wallen van smeulende zoden.

De zieke keek vreemd-angstig voor zich heen het donkere vertrek in.

Truitje kwam binnen, de deur met licht ijzergerinkel van de loszittende klink achter zich dicht latende vallen.

- Wie is daar? vroeg de oude man, schuw het hoofd wendend in de richting van 't geluid.
- Truitje heeft wat water gehaald voor een kopje koffie.
- O!

Zijn lichaam leunde zwaar achterover op haar arm; zij liet het zachtjes zakken en sloeg het dek over hem heen.

- Ga nog maar wat slapen, zei ze, als Knelis komt zal 'k je roepen.

De oude man gaf geen antwoord. Bartje schoof het gordijn weer dicht; éven knarsten de ringen weer over de ijzeren roe. Ze nam Truitje het keteltje uit de hand, het aan de ketting hangend boven het vuur. In het donker grabbelde ze links van de smeulende zoden naar wat rijsjes.

Teleurgesteld richtte zij zich op en achterom kijkend naar de plaats, waar het kind opdonkerde in het grauwe schemerlicht, zei ze:

- De riesjes zijn haast op. Je hebt zeker vanmiddag niet gesprokkeld.
- 't Was zoo koud, antwoordde het meisje.

Bartje zei niets, haalde uit den anderen hoek bij 't vuur de blaaspijp te voorschijn, zette haar aan den mond en blies met lang gesis in den smeulenden gloed. Een zacht geknetter van 't oplevend vuur zei haar dat de zoden opnieuw vlam vatten. Voorzichtig legde zij er een paar versche bij en haakte den ketel wat lager, zoodat de vlammen loom oplikten rond den zwarten ketelbuik.

Truitje kwam van den anderen kant naderbij, klotsend met de klompjes, die haar blijkbaar te groot waren.

- Waarom trek je je klompen in huis niet uit?
- Dan krijg ik zulke koude voeten.
- Och wat! Ik zal de lamp aansteken en dan veeg je heel zachtjes den vloer wat aan en strooi wat schoon zand. Je kan nooit weten wie er komt en met die sneeuw loopt alles in.
- Hoe laat is 't?
- Ik denk een uur of vijf. Knelis heeft vergeten de klok op te trekken.

Bartje nam van den schoorsteenmantel een zwavelstok, splitste hem tusschen duim en vinger in lange dunne reepjes en hield er een in 't vuur. Met het blauwe vlammetje trad zij op de tafel toe, voelde er boven tot haar hand tegen de lamp stiet, nam toen voorzichtig het glas er af en stak de pit aan. Toen zij het glas er weer opzette, rinkelde de platte blikken kap heel even.

Een flauw weifelend licht verspreidde zich nu door 't vertrek. De lamp brandde slecht. Truitje schoof schuw van haar oudere zuster weg, haalde van onder de kast een bakje met zand te voorschijn en een stoffer. Het bakje zette zij in een hoek en met den stoffer begon zij langzaam met lange streken den vloer van blauwe en roode estriken aan te vegen. Toen zij bij de tafel kwam, richtte zij het hoofd even op en, met de rechterhand leunend op haar stoffer, vroeg ze aarzelend:

- Heb je al koffie?
- 't Water kookt nog niet eens. Waarom?
- 'k Heb zoo'n honger.
- Veeg eerst je vloer maar bij!

Bartje schikte met de blaaspijp de zoden wat om. Een paar wolkjes stoom ontsnapten aan de tuit van den ketel. Toen ging zij naar het hoekkastje bij 't raam, haalde onderuit een koffiemolen en een blikken trommeltje, waarin koffieboonen en een busje stroop. Ze schepte met de hand wat boonen in het blinkend koperen bakje van den molen en ging bij de tafel zitten. Den molen tusschen haar knieën plaatsend begon ze langzaam te malen. Het geknerp van de verbrijzelde boonen piepte op in de kleine ruimte; het kind

stootte nu en dan met haar stoffer tegen een stoel- of tafelpoot.

In de bedstede kuchte de zieke opnieuw.

Toen Bartje de boonen gemalen had, klopte zij even tegen den molen, haalde het bakje er uit en zette het op de tafel. Geen enkele harer bewegingen was aan Truitjes aandacht ontsnapt en nu haar zuster op wilde staan om het koffiekannetje uit de kast te krijgen, kwam zij er reeds mee aanloopen.

Bartje lachte even, terwijl zij het van haar aannam. Zich rechts over bukkende trok zij met den haak van de blaaspijp de ketting terzij en lichtte voorzichtig den ketel af. Daarna deed zij de koffie en den stroop in het kannetje, goot het halfvol met water, schoof een gloeiende zode terzij en zette het daarop.

Truitje was onderwijl met vegen klaar, had het bakje uit den hoek gehaald en strooide het droge gele zand over den vloer met langzame breede gebaren, het weg latende regenen tusschen haar vingers.

- Ik ruik de koffie al, zei ze eensklaps.
- Ze is zóó goed, antwoordde Bartje. Ik zal vast brood voor je maken.
- Is er nog honing? vroeg het kind fluisterend.
- Neen, zei Bartje, vader heeft gisteren het laatste beetje gehad.
- Krijg ik er dan wat ballenmeel op?
- Je moet niet zoo'n lekkerbek worden!

Het kind had intusschen het bakje met zand weer onder de kast geschoven en het ballenbusje te voorschijn gehaald.

- Er is nog één bal in, zei ze, deze naast haar zusters kommetje op tafel leggend.

Bartje had inmiddels een paar sneden brood voor Truitje neergezet en schonk de kommetjes vol met koffie.

- Er is geen melk! riep het kleine meisje uit, het kannetje omkeerend boven haar kommetje.
- Dan heb je zeker de geit weer niet gemolken.
- 't Is zoo donker in 't schuurtje!

Zonder iets te zeggen nam Bartje een pannetje uit de kast, deed de deur naast de bedstee open en verdween in het schuurtje. Het geblaat der geit deed zich hooren. Even later kwam ze terug met de melk, deed wat in de kopjes.

In haar afwezigheid had Truitje het meel uit het ballenbusje over haar brood gestrooid en peuterde nu met haar vinger de laatste harde stukjes los.

Plotseling begon de zieke weer geweldig te hoesten. Bartje vloog op, bijna over den stoffer vallend, dien het meisje had laten liggen. Ze schopte hem terug. Truitje raapte hem haastig op en legde hem onder de kast bij het bakje met zand. De man in 't bed kwam haast niet tot bedaren; doodmoe viel hij eindelijk achterover. Toen hij wat bijgekomen was, zei hij buiten adem:

- Doe de gordijnen los, 't is hier zoo benauwd!

En de kamer inziende:

- Wie is dat?

Hij vroeg het angstig, als vreesde hij het antwoord.

- Dat is Truitje, vader, die eet haar boterham op.

Maar hij schudde het hoofd. Neen, ze zei maar wat; dat was Truitje niet.

Hij had duidelijk de witte kornet gezien, het lange bleeke gezicht van zijn vrouw herkend. Ze wou het hem niet zeggen. Och, en als ze maar dáar bleef, dáar.... want hij was nù bang voor haar. Eéns was hij de sterkste, nù was zij 't. Zijn vuisten, ook al hàd hij de kracht er in gehouden, zouden haar nù niet meer kunnen raken. Zij zou bij hem wezen, nu hij ging. Zij zou hem straks aanklagen.... voor den rechterstoel. Ze zou straks alles vertellen wat hij haar gedaan had.... Bartje wist het.... Bartje zag haar oók wel. Die was niet bang voor haar, die was altijd goed voor haar geweest. Maar Knelis - Knelis had hem meê geholpen, Knelis had óok schuld. 't Was nog maar een jongen geweest en hij had hem aangezet, maar gedaan had hij 't toch.... Was Knelis er maar! En weer staarden zijn oogen angstig naar het kind aan de tafel. Als ze maar dáar bleef, als ze maar niet nader kwam....

- Waar is Knelis? vroeg hij zacht.

- Die zal wel zoo terugkomen.

De zieke zweeg, wenkte met de hand, dat zij weg zou gaan.

Bartje liet de gordijnen los en trad weer op de tafel toe.

- Bartje!

- Ja, vader!

- 'k Ben zoo benauwd! Hier - brandt - 't zoo!

Hij wees op zijn borst.

- Hoe laat is 't?
- Een uur of vijf.
- 't Is al zoo donker!

Hij lei zijn handen op het dek en sloot de oogen. Op den weg buiten klonken stemmen. Even daarna gestamp van klompen bij de deur. De zieke trachtte overeind te komen.

- Wie is daar?
- Dat zal Knelis zijn, vader!
- O!

Dat verlichtte hem. Zoolang hij leefde zou hij dus niet alleen zijn.

De deur werd geopend en Knelis trad binnen.

Hij was een forsche boerenjongen van midden twintig.

- Hoe is 't? vroeg hij zacht, naar de bedstee wijzend.
- Hij is zoo benauwd, fluisterde Bartje terug.
- Ben jij daar, Knelis? vroeg de zieke en liet zijn hand buiten de bedstee hangen.
- Ja, vader.

Knelis trad naderbij. De zieke bewoog de hand heen en weer, als om te voelen waar hij was.

- Waar ben je? vroeg hij opnieuw. 't Is zoo donker. Waarom steekt Bartje de lamp niet op?
- Bartje héeft de lamp opgestoken.

Knelis vatte de afhangende hand en lei die, haar even in de zijne houdend, op 't dek.

- Scheelt er wat aan?

De zieke gaf geen antwoord. Het praten vermoeide hem blijkbaar te zeer.

Op eens vloog hij met een wilden ruk overeind.

- Jaag 'r weg! gilde hij. Hier achter 't gordijn staat ze, hier! 'k Zag 'r wel!

Een nieuwe hoestbui deed zijn mager lichaam hevig schudden. Op het rauwe geblaf kwam Bartje toesnellen, maar Knelis had hem reeds in zijn armen en knikte met het hoofd dat zij weg zou blijven. Plotseling hield het hoesten op, met een schok viel het lichaam achterover, zwaar in Knelis' arm. Hij liet het zachtjes zakken op het kussen, trok zijn arm terug en wachtte.

De zieke bewoog zich niet en eerst toen hij zich zoo ver

mogelijk vooroverboog, kon hij de zwakke ademhaling hooren. Toen trad hij stil naar de tafel terug, waarop Bartje angstig afwachtend met de hand leunde. Truitje had haar brood op en warmde nu haar voeten bij 't vuur, kijkend naar den damp, die van haar klompjes opsteeg.

- 't Zal niet lang meer duren, zei Knelis, zijn oogen beginnen al te breken en zijn handen zijn al koud. Als 't over zijn hart komt is hij weg.

Bartje bedwong een snik en vouwde de handen. Zacht liet zij zich neerglijen op den stoel naast haar.

- Hij was den heelen middag al zoo benauwd, zei ze eindelijk.
- Wil ik inschenken? vroeg Truitje, de hand reeds uitstekende naar den koffiepot.

Knelis schoof een der kommetjes wat naar haar toe, haalde een koperen tabaksdoos uit zijn zak, stopte zijn pijpje en stak het aan boven de lamp. Brandende stukjes tabak vielen op tafel, een grauw rookkolommetje rees boven het lampeglas omhoog.

- 'k Had 't wel kuunen weten, zei Bartje weer, gisteravond is drie maal op het luik gebonsd, net als den dag voor moeders dood en de geit heeft van nacht ook zoo te keer gegaan.

Knelis schoof met zijn voet over den grond. Bartje schrikte op.

- Ik dêe 't, zei Knelis.

Hij dronk zijn kommetje leeg, legde zijn pijpje op tafel en ging naar de bedstee.

- Hij ligt nog net als zooeven, fluisterde hij, zijn pijpje weer in den mond stekend.
- Hoe laat is 't? vroeg Bartje opeens. Je hebt vergeten de klok op te trekken.
- Ik heb 'm wèl opgetrokken. Staat hij stil?

Knelis wou op de klok toeloopen, maar Bartje hield hem tegen.

- Laat 't maar, laat 't maar! riep ze angstig. Zie maar eens op je horloge. Hij stak de hand in zijn vestzak, haalde een dik zilveren cilinder-horloge voor den dag en zei:

- Half zeven.
- Is 't al zóo laat? Dan moet Truitje naar bed!
- Ik ga nog niet naar bed, streefde het kind tegen.

- Och, laat ze maar opblijven, zei Knelis, misschien vraagt hij nog naar haar en je kunt nooit weten hoe ze je helpen kan.

Bartje drong niet verder aan.

- Ga dan je kousen zitten stoppen of je psalmversje leeren, beval ze.

Het meisje stond langzaam op, duwde haar stoel wat achteruit en ging naar de bedstee links van den haard, waarin zij en Bartje sliepen. Ze lichtte het gordijn wat op, tastte met de hand in 't donker naar de beddeplank en nam er een klein Nieuw-Testamentje af, waar achterin de psalmen en gezangen stonden. Toen ging zij weer zitten, voorover gebogen boven haar boekje, meer lezende bij den schijn der vlammen dan bij dien van de lamp.

Een angstige schreeuw van den zieke deed allen opschrikken.

Knelis snelde weer naar het bed, bukte zich om beter te zien.

De oude man had zich met een ruk omgekeerd, lag nu op zijn buik, met het gezicht in 't kussen.

Sidderend stond Bartje achter haar broeder. Truitje hield het psalmboekje dichtgeslagen in de hand en zag schuw achterom.

Knelis tilde het uitgeteerde lichaam op en lei het op de rechter zij, met den rug naar 't licht. Zij wachtten nog even en traden, toen alles stil bleef, weer op de tafel toe.

Truitje dreunde zacht eenige malen den eersten regel van haar versje op, het boekje aldoor nog dichtgeslagen in haar hand. Haar oog viel op 't pauweveertje, dat tusschen de blaadjes uitgevallen was op de zoden en dreigde vlam te vatten. Haastig raapte zij het op, streek met de vingers de asch weg en stopte het weer in haar bijbeltje.

- Hij kan niet scheien, fluisterde Knelis.

Maar Bartje schudde ontkennend het hoofd.

- Dat is 't niet, zei ze.

Knelis zag haar vragend aan.

- Wat dan?

Het meisje aarzelde een oogenblik, toen, heel zacht en het gezicht afwendend van de bedstee:

- Moeder.

Knelis haalde de schouders op; hij wou geen neen zeggen.

- Omdat hij zoo slecht voor moeder was, heeft hij nu geen rust.

Ze draaide de lamp wat op, lichtte den glazen peer uit den hanger om te zien of er olie genoeg in was.

- Dat is al zoo lang geleden, bromde Knelis en hij heeft er verdriet genoeg van gehad.

- Toen 't te laat was, zei Bartje.

- Ze had ook schuld en jij ook....

Hij deed een paar zenuwachtige trekken aan zijn pijp en spoog nijdig op den grond.

- Daar komt iemand aan, zei Truitje, die met het opzeggen van haar psalmregels maar opgehouden was.

Inderdaad klonken duidelijk naderende voetstappen en een oogenblik later werd op de deur geklopt.

Bartje begon geweldig te beven, maar Knelis riep: binnen! en deed een stap naar de deur.

Deze werd voorzichtig geopend en een zwarte gedaante teekende zich af op het grijze achtervlak van winteravondlucht.

- De meester, riep Bartje blij uit.

- Hoe gaat het met hem? vroeg de binnenkomende, Knelis de hand toestekende en op Bartje toetredende.

-'t Zal meteen wel afloopen, antwoordde de jonge boer.

- Hij is zoo benauwd, voegde zijn zuster er bij, terwijl ze een stoel nader schoof. Op dit oogenblik gaf de zieke opnieuw een schellen schreeuw, maar bewoog zich niet.

- Hij is vreeselijk benauwd, herhaalde Bartje even later, toen alles stil was.

De meester, een jongmensch van midden twintig, zei niets. Knelis stond naast het bed te luisteren, wenkte met de hand dat Bartje zwijgen zou.

De zieke begon zacht te kreunen. Hij prevelde wat.

- Zei je wat, vader? vroeg Knelis, zich over hem heen buigende.

- 'k Kan hier - niet - sterven - dáar - moeder... Hij deed een vergeefsche poging de hand op te heffen en naar de bedstee aan den overkant te wijzen, maar Bartje, die naderbij gekomen was, had begrepen. Ze zag den meester vragend aan.

- We kunnen hem toch niet in 't andere bed leggen? zei ze.

Knelis knikte van neen, de meester zweeg aldoor.

Opnieuw kreunde de zieke.

De drie menschen zagen elkaar aan.

Toen werd het plotseling doodstil. Niemand sprak. Men hoorde alleen den wind, die wat begon op te steken, de sneeuw tegen het venster stuiven.

Truitje had haar boekje op tafel gelegd en dreigde in te slapen bij 't vuur.

- 't Is gedaan, zei Knelis na een poos. Hij boog zich nogmaals over den zieke; ook de ademhaling hoorde hij niet meer.

Bartje ging weer zitten, de anderen volgden haar voorbeeld.

In angstige stilte wachtten zij af.

'k Geloof het ook, zei Bartje eindelijk, als antwoord op Knelis zeggen van straks. Ze stond zachtjes op, haalde een schoon kommetje uit de kast en lei de handen om het kannetje, dat op tafel stond, om te voelen of de koffie nog warm was. Maar die was koud. Toen trok ze een gloeiende zode naar voren, zette het er op en stootte Truitje aan.

- Voort val je nog in 't vuur! vermaande ze.

Het kind schrikte uit haar dommeling wakker, keek met slaperige oogen om zich heen, lachte even toen ze den meester zag.

Bartje had intusschen een grauw papieren zakje uit het kastje gekregen en deed met een lepeltje een schepje suiker in het kommetje. De suiker was roodbruin als ijzerhoudend zand en ietwat vochtig. Ze bukte zich juist om het kannetje te krijgen en in te schenken, toen opnieuw een harde schreeuw uit de bedstee klonk, rauwer en akeliger dan de vorige. De linkerhand van het meisje, welke op de tafel leunde, sprong krampachtig omhoog tegen het kommetje aan, dat met een valsch gerink van scherven op de estriken viel. De meester was opgestaan, Knelis, die het dichtst bij zat, bevond zich reeds bij den zieke.

Maar weer bleef alles stil, alleen de geit blaatte heel even in het schuurtje en de windslagen tegen het venster werden heftiger. Met een flap sloeg een luik dicht. Bartje, doodsbleek, vouwde de handen, prevelde zacht: ‘o God!’

Eensklaps begon de oude man weer te kreunen.

- 't Is angstig! zei Bartje, nu pas overtuigd dat hij niet dood was en zich naast den meester plaatsende.

Truitje raapte intusschen de scherven van het kommetje

op, maakte haar vinger nat in den mond en likte dien af, na er den suiker mee opgedipt te hebben. Daarna kroop ze weer in haar hoekje bij 't vuur.

- Wat kunnen we er aan doen? vroeg Knelis, nu zelf lang niet op zijn gemak.

- Laten we hem in moeders bed leggen, zei Bartje, op de bedstee wijzend, waarin zij en Truitje altijd sliepen.

Maar Knelis schudde van neen.

- Als je denkt dat het zijn doodstrijd verlicht, zei de meester aarzelend, zou ik 't doen.

Nog weifelde Knelis, maar het kreunen werd plotseling heviger, als het angstgegil van een doodelijk gewond dier, dat snakt naar verlossing uit zijn lijden.

- Help me dan maar! zei hij, zenuwachtig besluitend.

Bartje trok de tafel op zij, zette de stoelen weg, gaf Truitje een duw, schoof de bedgordijnen los en sloeg het dek op.

Knelis stond aan 't hoofd-einde en wees, toen hij de dekens verwijderd had, dat de meester de beenen zou nemen. Toen zij den ouden man optilden en Knelis voelde hoe licht hij was, zei hij:

- 't Is beter dat ik 't alleen doe, en den rug van den stervende latende rusten op zijn rechterarm, sloeg hij den linker om zijn knieën en schoof zachtjes terug tot hij het lichaam buiten de bedstee had. Nu schreed hij voorzichtig voort, dwars het vertrekje door, met zijn lendenen schurend langs de bovenkanten der stoelleuningen. Bartje stond bij 't andere bed, afwachtende of ze ook wat doen kon.

Toen Knelis voor het bed stond, zag hij dat het hoofdeinde daarvan links was, iets waaraan hij niet gedacht had. Zijn zuster bemerkte zijn verlegenheid en willende voorkomen dat de stervende verbeurd werd, greep zij de kussens en de peluw, trok de dekens met een ruk naar links en sloeg het dek aan 't voeteneind los, peluw en kussens rechts een plaats gevend. Dit alles was het werk van een paar seconden. Knelis legde nu het stijve lichaam in het midden van het bed, sloeg het gordijn aan den lampkant wat dicht en keerde met een zucht naar de anderen terug.

Toen hij het lichaam had opgebeurd, was het kreunen aanstonds opgehouden.

Truitje, die aan den anderen kant van 't vuur was gaan

zitten, wees Bartje op het koffiekannetje en de uitgedoofde zode er onder.

Haar zuster beduidde haar met de hand, dat zij niets vragen moest en vestigde toen weer haar oogen op de bedstee.

Men wachtte, wachtte.... het bleef stil.

- 'k Geloof dat het nu toch gedaan is, zei Knelis na een klein kwartier, op het bed toetredende.

Hij hoorde niets, luisterde met het oor aan den mond van den ouden man.... niets, alles was en bleef stil. De anderen wachtten in angstige spanning het onderzoek af.

- 't Is afgeloopen, hernam hij, het gordijn weer wegschuivende, zoodat het licht heel even over het gezicht van den doode streek.

Hij lag daar, de gebroken oogen starend in de kleine schemerruimte.

Dezen keer wàs 't gedaan.

Knelis drukte de oogleden met zijn ruwe vingers neer, en in zijn broekzak frommelend, haalde hij er een paar centen uit, legde op ieder ooglid één.

II.

Een oogenblik staarde Knelis op het strakbleeke gelaat van den doode.

Toen keerde hij zich langzaam om, trok een stoel naar zich toe en liet er zich zwaar op neervallen. Hij lei zijn rechterhand op tafel, met de linker de stoelleuning omklemmende. Geen woord kwam over zijn lippen, zijn oogen staarden wezenloos in de richting van Truitje.

Hij voelde dat allen hem aanzagen en begon plotseling hevig te beven.

- Knelis!

Bartje had medelijden met hem en zei 't met meer zachtheid in de stem, dan hij van haar gewoon was.

Toen kon hij 't niet langer houden, viel, zijn hand voor de oogen slaande, met den elleboog op tafel en barstte los in onbedaarlijk snikken. Truitje had met haar klomp in de asch zitten roeren en niet op hem gelet, maar nu, bij den schok van zijn voorover vallend lichaam, de kommetjes op de tafel rammelden, keek zij verrast op. Zij had nog nooit een man zien schreien en het wilde snikken van Knelis maakte

haar bang. Ze schoof wat verder van de tafel weg, beurtelings den meester en Bartje aanziende, die niets zeiden.

Bartje was de eerste die sprak.

- Maak je nou niet overstuur, Knelis! Er is immers niets aan te doen. De Heer heeft het gewild en wat die doet, is wèl gedaan.

Zij begreep echter zelf niet hoe zij er zoo kalm onder bleef. 't Was of zij niets verloor, of die doode haar niet aanging, nooit aangegaan had.

Knelis hield echter niet op met snikken. Hij voelde zich opeens zwak en verlaten, hulpeloos als een kind. Toen hij nog leefde, hadden zij samen den last hunner zonde gedragen, van den eenen dag in den anderen, ieder trachtende het zwaarste deel op de schouders van den ander te schuiven en nu.... nu drukte het gansche gewicht op hem alleen. Hij was pas dood en nu voelde hij 't reeds zoo. Wat moest dat worden? Bartje met haar vroom gefemel herinnerde hem zoo in alles aan haar, met den dag begon zij meer op haar te lijken, 't was of de doode terug gekomen was om zich op hem te wreken, na eerst den ander te hebben weggevoerd.

Hij brulde als een dier in doodsangst.

Truitje begon eensklaps te schreien. Ze werd bang voor hem, vloog van haar stoel af en klampte zich zenuwachtig aan Bartje vast.

- Sta nou liever op en ga 't lijk aanzeggen, zei deze, je maakt het kind ook heel van streek. Toen moeder dood was, ben je zoo niet te keer gegaan.

Ze werd korzelig onder zijn droefheidsvertoon. Ze zag hem weer klaar voor zich, zooals hij was komen binnen slenteren dien avond, toen ze haar moeder dood in huis hadden gedragen. Het pijpje in zijn mond, had hij onverschillig gevraagd wat er aan de hand was en bij 't vernemen van de ontzettende tijding, had hij de schouders opgehaald en niet anders gezegd dan: ‘Zoo!’

Als door een adder gestoken sprong Knelis overeind.

Hij veegde met zijn mouw de tranen van zijn gezicht en zag Bartje aan. Ze leek op haar als twee droppels water, dezelfde manier van doen, dezelfde stem.... 't Was hem nooit zoo opgevallen als nu. Hij had haar vermoord en zij was weer opgestaan, de strijd zou opnieuw beginnen, hij

moest sterk zijn, hij stond er nu alleen voor. Gekheid! Hij die voor geen tien kerels bang was, zou 't met haar ook wel klaar spelen.

- Houd je mond, nest! snauwde hij 't kind toe, dat nog aldoor schreide en zich tot den meester keerende, vroeg hij koud-onverschillig:

- Ga je meê?

Deze stond op, knikte even tegen Bartje, streek het kind over het tegen haar zusters schouder leunend kopje en volgde Knelis, die al bij de deur was.

- 't Vriest knapjes, zei Knelis, toen ze buiten stonden.

Hij haalde een wollen doek uit zijn zak en deed dien om zijn hals.

- Ja, zei de meester, den kraag van zijn jas opzettende, 't is veel kouder dan straks. Waar ga je heen?

- Eerst maar naar Peter van Oord, antwoordde Knelis, links den hoek omslaande.

De beide mannen liepen zonder een woord te zeggen langs het huis, staken den grintweg over, schuin op het vondertje afgaand, dat hen op het land van Van Oord zou brengen.

De sneeuw piepte onder hun voeten.

- Hou je goed vast. Als je uitglijdt krijg je een nat pak.

- 't Houdt al wel, zei Knelis, de leuning grijpende, die bedenkelijk heen en weer zwiepte.

Langs het smalle pad ging het nu recht op de hoeve af.

- 't Zal me benieuwen of ze nog op zijn.

- Ze gaan bij Van Oord zoo vroeg niet naar bed.

- 't Moet met het paard bepaald slimmer wezen.

En in zijn behoefte om te praten vertelde Knelis van de ziekte van het beest, hoe het kou gevat had, hoe 'n uitstekend werkpaard het was, voor hoeveel Van Oord het voor een paar jaar gekocht had, tot als een groote zwarte massa de hoeve voor hen oprees, vreemd in 't maanlicht tusschen de witte boomen. Links stond de hooiberg, rechts de schuur. In de schuur brandde nog licht.

- Ze zijn nog bij 't beest, zei Knelis.

Voorzichtig gingen de beide mannen op het licht af. Harde klompen aarde rolden weg onder hun voeten nu zij, om den weg te verkorten, even over het land liepen. Een paar omgehakte boomen lagen dwars voor hen. Ze liepen er om heen, stonden nu bij de schuur.

Door de op een kier staande deur danste een gouden lichtschim naar buiten, over de sneeuw zwevend met glinsteringen van diamant.

Knelis keek naar binnen.

Peter van Oord, een lampje in de linkerhand, stond met een bedrukt gezicht bij 't paard, dat op wat stroo in het als stal ingerichte zij-deel lag. De veearts stond naast hem.

- Je behoeft je niet ongerust te maken, hoorde Knelis hem zeggen.

Bij 't zacht knerpen der deur zagen de beide mannen op. Peter trad op hen toe en Knelis herkennende, vroeg hij:

- Is hij dood?
- 't Is gedaan, zei Knelis, we komen 't even aanzeggen.
- Ga in huis. Wemmeke slaapt, maar 'k zal 'r roepen.
- Neen, neen, antwoordde Knelis, laat haar slapen! Waarvoor zou 't dienen?
- Nu, de deern is toch heel alleen bij 't lijk? Of is ze niet bang?
- Truitje is bij haar.
- Zoo'n kind!

Het paard trok even krampachtig met de pooten. De veearts schoot naderbij, klopte het beest op de schoft, luisterde naar zijn ademhaling.

- 't Gaat best, zei hij.

Peter knikte tevreden. 't Vooruitzicht zijn paard te behouden stemde hem mild.

- Wat zeg jij, meester?
- Ik vind 't ook, als Wemmeke kàn....
- 'k Ga 'r roepen, sebiet!
- Wij gaan maar verder, zei Knelis. We moeten nog naar Bettemeu, om te vragen of ze 'm komt kleeden.

Maar de boer verstond de laatste woorden maar half, was al in huis verdwenen.

Knelis trok den meester bij den arm.

- Kom, zei hij, hierheen is 't naast, en hij wees hem op 't paadje, dat langs de sloot liep en uitkwam op den grooten weg.

Naar Bettemeu was hoogstens tien minuten.

Het huisje stond geheel eenzaam, onmiddellijk grenzend aan de hei, die in eindelooze witheid wegdroomde naar het Oosten.

Knelis klopte voorzichtig aan 't venster.

Binnen hoorde men hoesten, een benauwd, droog gekuch.

- De vrouwlui in de familie steken geen van allen in een goed vel, merkte Knelis op.

Toen hij geen antwoord op zijn kloppen kreeg, begon hij harder.

- Bettemeu!

- Wie is er? klonk een stem van binnen.

- Doe maar open! Ik ben 't, Knelis!

Ze hoorden het verschuiven van een stoel en even later een haastigen zachten stap. De deur werd geopend en op den drempel verscheen een vrouw van midden veertig, de bloote voeten in een paar tripklompen gestoken, een donkeren rok inderhaast om 't lijf geworpen, waarvan zij bezig was de banden vast te knoopen. Onder den rooden doek, kruislings over borst en schouders gespannen, schemerde helder op het witte ondergoed.

- Wel, zei ze, ben jij daar? Is er wat thuis? Kom binnen!

- 't Is afgeloopen. antwoordde Knelis, blijkbaar niet van zins aan haar verzoek gehoor te geven.

Nu eerst werd ze achter hem den meester gewaar.

- Wie heb je daar bij je? vroeg ze.

- Dat is de meester, die kwam net eens kijken en nu gaan we maar samen aanzeggen.

- O, zei Bettemeu.

- Ja, vervolgde Knelis, en we kwamen vragen of je hem kon komen kleeden.

- Jongen, jongen, prevelde de vrouw voor zich heen, wat een narigheid, wat een narigheid!

- Kunnen we er op aan? vroeg Knelis eenigszins ongeduldig.

- Waar op? Dat 'k hem kom kleeden? Ja vast, ik zal even wat aantrekken en dan ga ik. Wat een narigheid, wat een narigheid!

Knelis achtte zijn taak volbracht, schoof wat achteruit en zei:

- We moeten nog verder, Bettemeu! Gedag!

- Gedag samen, zei de vrouw terug, ik kom zoo.

Ze verdween naar binnen en sloot de deur.

- Ze is getrouwd geweest met een broer van mijn vader, meende Knelis zich verplicht te moeten verklaren, toen ze den mullen rijweg weer bereikt hadden.

- Zoo, zei de meester. Waar ga je nu heen?

- Ik wou nog even naar neef Jaap en dan maar naar huis. Je behoeft voor je plezier 's nachts niet te gaan aanzeggen en wanneer we den naasten buur hebben gehad en de familieleden van vaders kant, kan de rest morgen wel, als 't dag is. Loop niet zoo midden op den weg! 't Paadje aan den kant is breed genoeg.

De meester lachte eens. Hij wist wel waarom Knelis schroomvallig terzij van het wagenspoor bleef.

- 'k Ben voor den duivel nog niet bang, maar Jan Korrevaar is toch voor een paar maanden ook een lijkstoet tegen gekomen en vlakweg in de sloot gezet.

Hij huiverde nu hij er aan dacht.

- Gekheid! zei de meester, wat dichter bij hem komende.

Een minuut of tien liepen de beide mannen zwijgend naast elkander, toen stond Knelis plotseling stil en greep den ander bij den schouder.

- Daar! zei hij. Zie je 't niet? Daar, achter het boschje!

- Wat een malligheid! Kom! Verbeelding, anders niets!

- Neen, 't is geen verbeelding. Ik zie 't duidelijk. 't Is een vrouw. Kijk, nu buigt ze voorover, ze strekt haar hand uit, ze wuift.... Maar ben je dan blind?

- Hé, wat ben je nu kinderachtig!

- Kinderachtig of niet, ik ga er niet langs.

Hij trok den meester mee op een zijwegje en liep angstig, met groote stappen voor hem uit. Ze maakten op deze wijze zeker een omweg van een kwartier. Een heel eind verder kwamen zij weer op den rijweg.

- Ben je nu nog niet gerust? vroeg de meester, bemerkende dat Knelis schuw achterom zag.

- 't Zijn geen menschen, zei deze. Je kan er niets tegen doen! Ja, als 't kerels waren, voor geen zes!

- Och kom!

- Heb je dan nooit gehoord dat menschen, die vermoord zijn, altijd terugkomen?

'k Hooge woord was er uit. Zeker, 't was de vermoorde geweest, die hij gezien had. Hij had haar duidelijk herkend in de verte, hij had de witte kornet zich voorover zien buigen en de tengere gestalte zien wegschuilen half achter de sneeuwbloesems.

De meester antwoordde niet.

- D'r ziel kan geen rust vinden, ging Knelis voort, en zwerft aanhoudend om den moordenaar heen.

- Je bent goed om kleine kinderen bang te maken. Hoe kom je toch aan al die griezelige gedachten? Je gelooft toch niet dat de oude man....

- Neen, de oude man niet.

Een siniestre wellust maakte zich plotseling van Knelis meester, zette hem aan alles te vertellen. 't Was of de bekentenis een halve vergiffenis was tevens en vooral het martelend alleen-zijn met zijn zonde zou eindigen; de ander zou wel niet gebukt gaan onder den halven last, maar hij zou weten, hij zou hem troosten, spreken van berouw, hem wijzen op zijn jeugd en hoe de ander meer schuld had dan hij. Hij zou zijn advocaat zijn bij de doode, die hem los zou laten, geroerd door de vergevens-motieven van zijn vertrouwde.

- De oude man niet, herhaalde hij somber.

De meester zag hem van terzij eens aan. Hevige smart deed wel eens meer tijdelijke malerijen ontstaan. Hij moest het gesprek op iets anders zien te brengen.

- Wat zeg je er wel van dat Krisje van den Akker zoo plotseling gaat trouwen?

- Door de van den Akkers loopt allemaal een streek, merkte Knelis op. Zie je, Bartje heeft me dat altijd erg kwalijk genomen.

- Wat?

- Dat 'k me er niet veel van aantrok, maar ik hield niet van haar, ze gunde me nooit wat, ze kon zoo femelen, ze had wel willen hebben, geloof ik, dat ik aldoor thuis zat in den Bijbel lezen of in Groenewegen.

Toen hield hij plotseling op. Het kon niet anders of de meester moest alles begrepen hebben. Een geweldige angst overviel hem.

- Kom, kom, zei deze, Bartje is nog zoo kwaad niet.

Hij meende dus dat hij over Bartje gesproken had! Hij giste niet dat hij die andere had bedoeld. Deels was hij teleurgesteld door dit niet begrijpen, deels voelde hij als een vreeslijken last van angst plotseling van zich afgewenteld.

- Kwaad? Neen, kwaad is zij ook niet, maar ze is zoo femelig, zoo ontevreden. Zie je, ik kan 't haar nooit naar den zin maken en dat doet me op den duur zelf ook onplezierig

worden. Je hebt van die menschen, maar 't is ongelukkig.

De meester zei niets.

- We zijn er! riep Knelis eensklaps uit, een dam links van den weg oploopende en een hek open duwende. De waakhond sprong, geweldig rammelend met den ketting, naar voren en begon woedend te blaffen. Onwillekeurig aarzelde de meester een oogenblik, maar Knelis stapte onversaagd voort, recht op de deur aan. Hij lachte om de vrees van zijn metgezel.

- Zie je, zei hij, daar ben ik nu niet bang voor.

- Maar ik weet dan tenminste wàar ik bevreesd voor ben, zei de ander, hem schoorvoetend volgend.

Toen op het herhaald kloppen de boer eindelijk opendeed en vernam wat er aan de hand was, moesten ze binnenkomen. Zijn vrouw stond eveneens op, scharrelde in haar ondergoed rond, maakte het vuur aan en hing er een ketel water boven.

Knelis zag tegen den terugweg op en vooral tegen het thuiskomen.

Hij voelde zich hier veilig geborgen en zette zich in den hoek bij 't opknetterend vuur, als of het in plaats van nacht middag geweest was en hij een koffiepraatje kwam houden.

- Zoo, zoo, zei de boer, hem een brandend takje voorhoudend om zijn pijp aan te steken, zoo, zoo, is 't dan toch afgeloopen?

- Ja, antwoordde Knelis, hij heeft een benauwden dood gehad.

- Dat kon niet anders, onderbrak de vrouw haar koffiemalen, zijn geweten zal hem geplaagd hebben, want daarvoor heeft hij Niesje te slecht behandeld.

Knelis liet het pijpje haast uit den mond vallen.

De vrouw had de doode weer opgeroepen, zij scheen voor hem te staan in den rook van 't haardvuur en tergend-lachend het hoofd te schudden, of zij zeggen wou: Je ontloopt me toch niet, afrekenen zullen wij.

- Och wat, zei de boer, Niesje, ik zal niets van Niesje zeggen, maar die had ook haar gebreken.

Knelis had hem wel om den hals willen vallen. De schim boven 't vuur werd vager, trok toen eensklaps geheel weg.

- Gebreken hebben we allemaal, hernam de boerin, die met haar koffiemalen klaar gekomen was, maar ze was een

goed mensch van leven en een vrouw, zooals menigeen er een zou wenschen.

Haar man haalde de schouders op en, zich tot den meester wendende, zei hij:

- 't Is koud, hé? Zeker weinig kinderen op school?

- 't Gaat nog al, maar die ver af wonen komen niet, dat zijn we al gewoon.

- 't Is voor de wurmen ook niet om te doen, verklaarde de vrouw.

- Bettemeu zal hem kleeden, zei Knelis.

- Ze heeft Niesje ook gekleed.

- Ja en Jan Sijmen en Dirk Sijmen ook, zei de boer ongeduldig Is je koffie haast klaar?

- Dadelijk.

Ze schoof een uitgedoofde zode in 't vuur, trok met de blaaspijp een gloeiende naar voren en zette voorzichtig het keteltje er op.

Knelis keek angstig naar de deur, die nu en dan rammelde.

- Er is meer wind, zei de boer.

- Knelis knikte. Zijn vrees verminderde er niet om. 't Was de wind niet. 't Was een hand, die de klink bewoog en hij wist maar al te goed welke hand.

De vrouw had onderwijl de kommetjes op tafel gezet, er suiker in gedaan en ze toen geschonken met koffie.

- En hoe is Bartje er onder? vroeg ze.

- Kalm, zei Knelis, kalm.

Hij had zijn kommetje van de tafel genomen en het vasthoudende tusschen zijn breede handen, slobberde hij, nu en dan er in blazend, het heete vocht.

- Heb je al gehoord dat dominé Beuzekom 't beroep heeft aangenomen? wendde de boer zich weer tot den meester.

- Neen, zei deze. Hé, gaat hij weg?

- Laat hem maar gaan! Toen hij in 't najaar een beroep naar Middelburg had, hebben we nog drie honderd gulden voor een cadeau bij elkaar gekregen en nu, een paar maanden later, gaat hij toch. In de leer is hij ook de ware niet. Ik voor mij hoor den catechiseermeester liever dan hem, die is veel zuiverder van beginselen.

- Van die deern van Van den Akker weten jelui zeker? zei Knelis, zijn kommetje op tafel zettend.

- We hebben er van gehoord, zei de vrouw. 't Was met Neeltje immers ook zoo?

Ze nam het keteltje en wilde de kommetjes voor de tweede maal vol schenken.

- Ik bedank, zei de meester. 't Is meer dan tijd om naar huis te gaan.

Om negen uur moet ik weer present zijn.

Knelis liet zijn kommetje zonder iets te zeggen vullen, doch toen de meester opstond, achtte hij zich toch verplicht het sneller leeg te drinken, dan met zijn verlangen strookte. Hij had niets liever gedaan dan hier den dag afwachten, pratende, rookende, koffiedrinkende....

Eindelijk stond hij op, nam afscheid en liep achter den meester aan naar de deur. Toen deze de hand naar de klink uitstrekte, rammelde het ijzer weer heftig en hij deed onwillekeurig een stap achterwaarts.

- Ben je bang? vroeg de boer, die naast hem stond.

- Waarvoor zou ik?

Hij deed een grooten stap naar voren en zijn bouffante wat hooger om zijn ooren trekkende, liep hij achter den meester aan den dam over.

Achter hen viel de deur met een bons dicht en zij hoorden het geknars van den voorgeschoven grendel.

- Laten we nu als 't je blieft niet omloopen, maar den kortsten weg nemen! Ik verlang naar mijn bed.

- Je gaat toch mee tot huis toe?

- Als je nu den kortsten weg neemt, ja!

Zwijgend gingen ze naast elkander voort op den mullen rijweg. Krelis klappertandde nu en dan, voorgevend dat het van de kou was.

Even vóór aan den linkerkant het kreupelhout begon, week hij meer en meer naar rechts, schuw kijkende naar de lage stammetjes, waaruit opspoten als waterstralen de krachtige zwarte takken, zwaar beladen met sneeuw.

Hij zag evenwel niets bewegen, alles was en bleef vreemdstil, als verstijfd in de kalmte van den winternacht, in de kon, die tintelde in de klare lucht.

Hoe dichter hij bij huis kwam, hoe angstiger hij werd.

- Kijk, zei hij, toen ze op den weg stonden, vlak over het raam, zie je dat nu niet?

- Neen, bekende de meester, ik zie niets.
- Dáár, voor 't luik! Zie! O, maar dat je dat niet ziet....
Hij greep angstig zijn arm.
- Gekheid, 't is de maan. Wees toch niet zoo kinderachtig!
En hij trok hem meê, langs den zijkant van 't huis heen, naar de deur.
- Ga nu maar gauw naar bed, dat is 't verstandigst wat je doen kunt. Ik ga niet meer naar binnen, dan wordt 't nòg later.
Hij klopte hem op den schouder en ging heen.
Krelis deed de deur open en trad binnen.
Bettemeu zat met Wemmeke en Bartje aan tafel.
Truitje lag neergehurkt bij 't vuur en blies in de vlammen.
De drie vrouwen keken strak voor zich heen.
- Er is net weer geklopt, zei Bettemeu, die 't eerst haar courage terug had.
- Ja, voegde Wemmeke er bij, dáar op 't luik.
Knelis zei niets, nam een stoel en ging over haar zitten.

III.

De begrafenis zou om één uur plaats hebben.

Bartje had haar zwarten japon aan en de witte kornet van haar moeder op. Truitje was eveneens in 't zwart.

Bartje schikte de geleende stoelen en de vier, welke zij zelf hadden, langs de wanden van 't vertrekje, zette daarna in een kring de schoone gebloemde en witte kommetjes op tafel en vernieuwde het kooltje onder den blinkend koperen koffieketel, die in het midden prijkte op het groene komfoortje. Truitje leî de laatste hand aan den vloer, strooide voorzichtig fijn wit zand over de estriken.

Toen zij achteruit loopende tegen de zwarte schragen stootte, waarop de lijkkist rustte, sprong zij onwillekeurig terzij. Bartje zag half boos op.

- Maak niet zoo'n leven! zei ze.
- Ik kon 't niet helpen, antwoordde het meisje, het bakje met zand wegzettende.

Bartje zelf was er nu al aan gewoon geraakt, maar den eersten dag had ze ook zooveel mogelijk vermeden den kant

van de kist uit te zien of er langs te loopen. 't Was toch iets engs zoo'n doode! 't Was een mensch en geen mensch, net zooals je 't nemen wou. Je voelde hij hoorde niet meer bij je en daarom was je bangerig. Als ze op een avond een heel vreemd mensch je huis indroegen en die maar stil bleef liggen op de plaats, waar ze hem hadden neergelegd, zou je 't zelfde bange gevoel hebben, en toch nog zonder dat vreemde, dat enge, dat er als een doodskou overheen lag. Ze kon 't zich eigenlijk best begrijpen, dat Truitje geschrokken was, toen ze tegen de schragen stootte, maar je mocht niet aan dat gevoel toegeven, dat was zonde.

- Mag het eene luik niet open? vroeg het kind. 't Is zoo donker.

- Neen, zei Bartje, dat mag niet. Je kan best zien, hoor! Gooi nog maar eens wat op 't vuur, 't is koud.

- Of 't koud is! Komt nu voort oom Piet uit de stad?

- Knelis is hem halen.

- 'k Heb hem nog nooit gezien, dat ik weet, zei het meisje.

- Hij was er toch ook toen moeder begraven werd, maar 't is waar, toen was jij nog zoo klein, daar weet je niets meer van.

- Hield je veel van moeder, Bartje?

Bartje gaf geen antwoord en veegde een paar tranen weg. In de laatste dagen had ze zeer veel aan haar gedacht en nooit had ze haar zoo gemist als nu. 't Was toch al zoo lang geleden, zoo heel lang.... Vreemd! Hoe ouder een mensch werd, hoe meer hij zoo'n verlies ging voelen.

- Ik geloof dat ze er aankomen, zei Truitje. Ik hoor stappen....

Inderdaad werd even later de deur geopend en trad de oom uit de stad binnen, door Knelis gevolgd.

Een oogenblik, bij 't zien van de doodkist, zette hij een effen gezicht, maar deze eenmaal gepasseerd, stak hij Bartje glimlachend de hand toe en zei:

- Knelis heeft me er alles al van verteld. Hoe gaat het, meid? Goed?

't Schikt nogal, zei Bartje.

- Je ziet er anders best uit, hoor! Patent! En dat is nou Truitje, hé?

Hij pakte het kind bij den neus en schudde haar hoofd even heen en weer.

- Je kent je oom niet, hé?

Truitje zag hem bedeesd aan en zei niets.

- En je heet waarachtig nog wel naar mijn vrouw. Hier, dat heeft tante me voor je meegegeven.

Hij frommelde in zijn binnenzak en haalde een gebroken chocolade-tablet voor den dag.

- Wat zeg je nou?

- Dank je wel, oom! zei het meisje.

- Nu moest je eigenlijk: ‘dankje, tante!’ zeggen! lachte hij. Eet het maar lekker op, hoor! Zeg, wendde hij zich tot Bartje, komt er nog een dominé bij?

- Neen, oom. Misschien dat de catechiseermeester even komt, maar bij 't graf wordt niet gesproken.

- Mooi, mooi! 'k Zie er ook niets in om daar te staan blauwbekken in de kou, terwijl zoo'n vent staat te zemelen. Hoe laat wordt hij er onder gestopt?

- Om één uur wordt hij begraven.

- Dat is waar ook, dat heb je me geschreven. Met die korte dagen, hé? En een mensch heeft zooveel aan zijn hoofd! Vindt je 't erg als ik nog even wegloop? Ik wou de nieuwe school wel eens zien - Knelis heeft me er van verteld onderweg.

- Welneen, antwoordde Bartje, 'k heb er niets tegen.

- Ga je nog mee, Knelis?

Blijkbaar wou de laatste dit wel, maar hij durfde niet aanstonds toe te stemmen en keek zijn zuster aan.

- Dat kan hij lastig doen, zei Bartje, hij is de eenige manspersoon en als voort de menschen komen....

- Dan ga 'k maar alleen.... Tot straks!

Hij trok de deur achter zich dicht en zij hoorden hem een deuntje fluitend den weg opgaan.

- Hij is nog niets veranderd, zei Bartje.

- Och, die stadsmenschen.....

- Zou hij nog zoo drinken?

- 'k Geloof het niet. Hij heeft me verteld, dat zijn zaken zoo goed gingen, dat hij er over dacht het huis van zijn buurman te koopen en bij zijn winkel te trekken.

- Ik geloof er niet veel van, 't is een pocher en hij

kan liegen.... Of meen je, dat hij nu de school gaat zien? Hij is naar 't Zwarte Paard! Let eens op mijn woorden! Als hij nu maar niet weer net als bij moeders begrafenis half dronken aan komt zetten.

Knelis haalde de schouders op, draaide zich om en zag Bettemeu, die juist binnenkwam, in 't gezicht.

- Ik kwam net oom Piet tegen, zei ze. Hij ging bij 't Zwarte Paard in.

- Wat zei ik je? keerde Bartje zich naar Knelis.

Slecht gehumeurd omdat hij niet meê had kunnen gaan, gaf deze geen antwoord.

Voor en na kwamen intusschen de genoodigden opdagen, de buren, familieleden en goede kennissen van ver. Ze kwamen meerendeels met paard en wagen, stapten even af, vonden - tenminste de mannen - het binnen wat benauwd, staken een slechte sigaar op of een pijpje en bleven in klubjes van drie of vier staan praten bij de paarden.

Het was niet zoo koud meer als 's morgens. Een bleek zonnetje was aan den eentonig grijzen hemel zichtbaar, het winterlandschap opvroolijkend met een teere goudschemering.

De handen in de zakken van hun blauwe duffels, de hooge hoeden van historisch model, meest met breede platte randen, op het hoofd, praatten ze over hun vee, over de marktprijzen, den voerhoning, die opraakte, en over den dominé, die hen in den steek liet.

De doode, aan wien zij de laatste eer gingen bewijzen, was nooit erg in tel geweest en dat de voornaamste boeren bij zijn begrafenis tegenwoordig waren, dankte hij aan de nagedachtenis van zijn vrouw, die tot een goede familie had behoord en de domheid had begaan een man te nemen, die zoowel in stand als in karakter haar mindere was en het geld, dat zij hem meêbracht, in enkele jaren had opgemaakt. Bovendien wilden zij, door weg te blijven, de kinderen niet voor 't hoofd stooten; ze wisten dat Bartje vooral zich dit zeer zou aantrekken.

Om half één kwam de catechiseermeester.

De een na den anderen boer volgden hem naar binnen; slechts een paar bleven achter om op de paarden te passen.

In de sterfkamer namen allen de hoeden af. De catechiseermeester, die wist dat op verlangen van Bartje aan het graf

niet zou worden gesproken, verzocht een oogenblik de aandacht en bad ruim een kwartier lang, zeer luid en met vreemde intonaties, om kracht voor de overblijvenden en zielerust voor den afgestorvene. Hij herinnerde aan het kortstondige van 't leven, dat is als een bloem op het veld, aan Niesje, die hem voorgegaan was en sprak over alles, waarover hij met goed fatsoen spreken kon en geschikt was de gewenschte stemming te doen ontstaan of te bestendigen.

Bartje schreide toen hij over haar moeder sprak en de vrouwen, op de stoelen zittende stil met gebogen hoofden, het gezicht verborgen in haar zakdoeken, waarvan sommige sterk roken naar eau de cologne, snikten nu en dan of weenden heel zacht en aanhoudend.

Toen het amen eindelijk had geklonken, deed Bettemeu suiker in de kommetjes en presenteerde de koffie. De vrouwen deden zich inschenken, de mannen bedankten bijna allen. Ze hervatten hun gesprekken op gedempten toon, keken om naar Knelis en de lijkkist, meenende dat de tijd voor 't vertrek naar 't kerkhof nu wel haast gekomen was.

Maar men wachtte en bleef wachten.

Knelis knikte een paar malen van neen, keek in spanning naar de deur.

- 't Is over éenen, zei Peter van Oord, die 's middags nog naar de stad moest.

- Ja, klonk de stem van den catechiseermeester boven het gegons uit, 't is tijd geloof ik, nietwaar Knelis?

- Ja, zei deze, 't is tijd.

Maar de oom uit de stad was er nog niet en zonder hem kon men toch moeilijk gaan. Knelis aarzelde om het sein tot vertrek te geven, doch Van Oord knikte tegen de mannen, die de kist naar den wagen zouden brengen en langzaam, een voor een, schreed men door de nauwe deuropening achter de dragers aan naar buiten. Hier wachtte men tot de vrouwen kwamen en een plaats op den wagen gevonden hadden.

Knelis stond onderwijl midden op den weg uit te zien.

Maar hij zag niets. Alleen wat kinderen stonden een eindje verder in de sneeuw te wachten tot de stoet voorbij zou komen.

Toen nam hij op den eersten wagen plaats, over Bartje en Truitje en naast den catechiseermeester.

De stoet zette zich eindelijk in beweging. Van Oord preutelde dat het veel te laat was en hij de zweep niet over de paarden kon leggen om de schade wet in te halen. Zich omkeerende om zijn sigaar aan te steken aan die van den achter hem zittende, bemerkte hij dat de laatste wagen een heel eind achter was gebleven.

- Wat krijgen we nu nog? riep hij uit.

De anderen keken ook om, zagen juist hoe een man naar boven werd geheschen en tusschen de in den wagen zittenden neerviel.

- Bepaald de oom uit de stad, lachte een.

- 't Is toch een schandaal, zei van Oord.

- 't Was immers met Niesje's begrafenis ook al zoo!

Inderdaad was de oom ten lange laatste in verre van nuchteren toestand aan 't sterfhuis gekomen en had van Bettemeu, die thuis gebleven was, vernomen, dat men reeds op weg was naar 't kerkhof.

Tevergeefs trachtte zij hem te bewegen bij haar te blijven en te wachten tot men terugkwam.

- Neen, riep hij uit, ik moet mee, ik haal ze wel in! Ik zou er expres voor overkomen en niet mee naar 't kerkhof gaan! Daarvoor hebben we te veel met elkaar opgehad!

Zoo snel zijn beenen het toelieten, liep hij den weg op en kreeg weldra den laatsten wagen in 't gezicht.

Van 't harde loopen was hij warm geworden en het draaide hem alles voor oogen, toen men stil hield om op hem te wachten.

Hij klampte zich aan een der achterwielen vast en zou gevallen zijn, hadden geen hulpvaardige handen hem gegrepen.

De dronkaard herstelde zich langzamerhand een weinig, zat nu midden in den wagen op te snijden van het stadsleven en van zijn zaken, eindigende met den doode te verheerlijken en te vertellen, dat hij zijn eenige ware vriend was geweest, schoon hij den man in zijn gansche leven hoogstens zes keer ontmoet had. Hoe dichter men bij 't kerkhof kwam, hoe heftiger hij in zijn droefheidsvertoon werd. De tranen rolden hem nu en dan over de wangen en toen de stoet eindelijk stil hield, barstte hij in snikken uit.

Van de vrouwen hadden velen medelijden met hem, maar de mannen waren minder teergevoelig, duwden hem bij 't

zich achter de dragers scharen naar voren, waar zijn plaats was als familielid.

Bij den ingang van 't kerkhof stond de meester en sloot zich bij hen aan.

Alles ging zeer stil in zijn werk. Men schuifelde langzaam naar het graf toe en plaatste zich in een kring er om heen.

Het geknerp der touwen bij het neerlaten van de kist, krijschte schel op in de droge winterlucht. Geen woord werd gesproken, slechts hier en daar hoorde men een geluid, dat het midden hield tusschen een kuch en een snik.

De doodgraver reikte Knelis de spade toe. Deze stak hem in den harden grond, wierp een kluit aarde op de kist, die hem van zich liet rollen met een doffen plomp. Toen Bartje en toen Truitje. Ze deden het werktuigelijk, vermijdend naar omlaag te kijken.

Toen de beurt aan den dronkaard kwam, wilde deze aan 't scheppen blijven, maar bij den derden klont, die neerbonsde, nam Van Oord hem de spade uit de handen en gaf haar verder.

- Hij moet er goed onder! stiet hij lachend den boer aan, maar deze draaide het hoofd om en wenkte een paar familieleden, die wat achteraf stonden, dichterbij te komen, daar nu de beurt aan hen was.

Tien minuten later was de plechtigheid afgeloopen en keerde men van het kerkhof terug. De catechiseermeester ging te voet naar huis, voor zijn prestige het nuttig achtend niet voor de tweede maal van een wagen gebruik te maken. Het meerendeel der anderen sloeg verschillende wegen in, terwijl Van Oord de zweep over de paarden lei en naar de stad reed.

't Waren in 't geheel twee wagens, welke de familieleden weer naar 't sterfhuis terugbrachten. Bettemeu had voor koffie en brood gezorgd en ieder haastte zich in de onder het eten gevoerde gesprekken den doode zooveel mogelijk te vergeten. Geen woord werd over hem gerept. Men praatte over de kou, over de ziekte, die verleden jaar in de aardappelen was geweest en lachte zelfs nu en dan heel even om een bescheiden aardigheid. Maar Bartje was stil en keek af en toe verontwaardigd naar oom Piet en Knelis, die in een hoek zaten te grinniken om de platte grappen, welke de eerste vertelde.

- Schaam je toch voor de menschen! beet ze haar broer toe, kwansuis naar het vuur loopend, dat lustig brandde, en er een paar versche zoden bijleggend.

- Ze is natuurlijk weer geraakt. Ga je al gauw weg?

- Hoe eer hoe liever, ik verveel me hier verschrikkelijk.

- Laten we dan opstappen! Ik ga meê zoover!

De oom stond op, zette zijn gezicht wat in plooi, gaf Bartje de hand en zoende Truitje op de wang. Toen gingen hij en Knelis de deur uit.

- Waar nu heen? zei de laatste. 't Is toch nog veel te vroeg voor den trein?

- O, ik heb nog wel een paar uur den tijd. Willen we naar 't Zwarte Paard gaan?

- Dat is te gevaarlijk. De lui zouden er van gaan praten als ze me vandaag in de herberg zagen.

- Maar waar dan heen? Je bent hier niet in de stad, waar je op iederen hoek van een straat een kroeg vindt!

- Ga maar mee!

Langs het dennenboschje rechts van den rijweg liep een smal paadje, dat naar de open hei leidde. Hierop ging Knelis zijn metgezel voor.

't Was hier volkomen stil. Een enkel takje kraakte hier en daar onder hunne voeten, wat vlokken loslatende sneeuw doften neer op het mos.

Weldra lag de hei voor hen, eindeloos zich uitstrekkend in eentonige blankheid, slechts hier en daar een donkere plek van door den wind weggevaagde sneeuw en een dennenboschje, massief zwart onder de witte kuiven. Op dit laatste stapte Knelis aan. Na tien minuten hadden zij het bereikt en nu bemerkte de oom dat zich terzijde een onaanzienlijke woning bevond. Een vierkant ijzeren blad aan een verroesten bout hangend en waarop een vorig geslacht eens een afbeelding en een naam had kunnen zien, toonde aan dat men hier voor een herberg stond.

Was de oorspronkelijke naam verloren gegaan, het kroegje stond algemeen bekend als ‘de stroopers-societeit’, wat geen nadere verklaring behoefde.

- Ik moet zeggen dat je den weg weet! zei de oom.

- Van den oude, antwoordde Knelis, die kwam hier ook altijd. Hij opende de deur en trad binnen.

- Kee, zei hij tegen de slobberige meid, die bij 't vuur zat, hier breng ik je een klant.
- Heeremensch, riep de aangesprokene uit, verrast opkijkend, ben jij 't, Knelis? En ik dacht dat jelui vandaag den oude er onder stopten!
- Dat hebben we ook gedaan, maar 't werd thuis zóo vervelend, dat we maar weggeloopen zijn.
- Zoo! Zeker Bartje weer aan 't zaniken geweest! Zeg, is dat familie van je?
- Ik ben zijn tante, zei oom Piet, op een stoel neervallend en lachend om zijn eigen aardigheid.
- Geef ons allebei maar een glaasje klare met suiker, bestelde Knelis. Hoe is 't met Klaas?
- Nou, hij zal wel weer moeten brommen. Ze hebben hem van de week weer te pakken gekregen.
- Oom Piet, santjes!
- Proost! En dat we ze nog lang mogen lusten!
- Dat zal bij Knelis wel gaan, zei de schele meid.
- Zoo, houdt hij er nogal van?

Hij dronk in één teug zijn glaasje leeg en voegde er aan toe:

- Dan moest je bij ons in de stad komen! Sakkerju, wat hebben we daar vaak een plezier!
- Vader kan er ook wat van opdisschen als hij naar de stad is geweest om hazen te verkoopen!
- En nu is Engeldam nog maar een gat in vergelijk van Westricht! Ik begrijp me niet hoe zoo'n jonge flinke meid als jij bent hier blijft doodkniezen.
- Als vader me los wou laten, was ik allang weg geweest, stemde de meid hem toe. Maar wie moet de lui bedienen, als de oude aan 't snorren is?
- Heb je dan hier wezenlijk nog wat te doen? vroeg de oom, die zich maar niet begrijpen kon, dat een sterveling hier anders dan bij toeval aanlandde.
- Te doen? Mensch, er zijn dagen dat we vijftien stuivers en meer ontvangen.

Knelis knikte.

- 't Is hier nog zoo'n kwaad zaakje niet, merkte hij op.
- Weet je nog wel den eersten keer, dat je hier kwam?
- Of ik! zei Krelis.

- O, o, wat was je toen dronken!

- 't Was een weddingschap.

- Morgen brengen! Neen, de oude heeft het ons later zelf verteld. Hij wou Niesje eens gruwelijk het land aanjagen en stuurde jou toen stomdronken naar huis. Och, och, wat hebben we om je gelachen! Als ik er nog aan denk!

En ze proestte het uit bij de herinnering.

Maar Knelis lachte in 't geheel niet.

- Schenk ons nog maar eens in, zei hij stroef.

De naam van zijn moeder had weer alles bij hem levend doen worden, wat hij had pogen te vergeten; zijn angst, zijn wroeging, maar vooral zijn doodelijke angst was weer opgestaan, pijnigde hem opnieuw en de gedachte dat het straks avond werd, weer donker wezen zou en de doode haar wilde jacht weer met hem zou beginnen, maakte hem vreemdopgewonden, deed hem het eene glas na het andere ledigen.

- Ik geloof dat jij in eens dorst gekregen hebt, zei oom Piet, die aan zijn vierde was.

- Nadorst, lachte Kee, nog eens inschenkende.

- Ik zou wel naar de stad willen, zei Knelis.

- Ga dan maar met me meê!

- 'k Zou er toch eerst over moeten spreken....

- Je bent gek....

Maar Knelis knikte ontkennend en zei niets. Zijn hoofd leunde zwaar op zijn hand, zijn oogen staarden wezenloos naar het vuur, waarop Kee zooeven wat versche houtblokken had geworpen.

- Over 't water komen ze immers niet?

- Wie? vroeg oom Piet lachend, de schele meid, die op zijn wenk met de flesch naar hem toekwam, een kneep in de zij gevend.

- Over de Wes, meen ik.

- Nou ja, over de Wes, maar leuter niet langer! Wie komen niet over de Wes?

- Wel, de dooden natuurlijk.

- Het maalt hem, zei Kee, den oom op de hand slaand.

- Schenk hem nog maar eens in, lachte deze, hij heeft nog niet genoeg gehad!

Zelf dronk hij zijn glaasje half uit en, Knelis beschermend op den schouder kloppende:

- Zie je, 't zou me zoo'n plezier doen als ik van den jongen van Niesje nog eens een kerel had gemaakt. Je vader heeft zich nooit veel om je bekommerd; als die zijn natje en zijn droogje maar had, was 't voldoende, maar je moeder zou graag gezien hebben, dat je naar de stad kwam.... Ze heeft het me vaak genoeg gezegd.... Piet, zei ze, als ik mijn oogen sluit, maak jij dan van Knelis een mensch, als je kan.... Je hoeft wezenlijk niet bang te wezen, dat je 't niet goed bij me zal hebben.... 't Kind van een eigen broer van mijn vrouw....

Hij klopte hem opnieuw op den schouder, ditmaal met een soort van vaderlijke teederheid.

Kee zag hem met stomme verbazing aan.

Ze begreep niet dat Knelis zich nog bedacht.

- Als ik maar zeker wist, dat ze niet over het water kwamen, zei hij eindelijk.

- De dooden? Die komen niet over het water en niet over het land. Waar haal je al die gekheid toch vandaan?

- Over het land komen ze wèl. Ik heb haar zelf gezien, toen 'k met den meester het lijk ging aanzeggen. Toen stond ze aan den hollen weg, achter de struiken en later, toen we thuiskwamen, stond ze voor 't raam en klopte op 't luik. Bettemeu en Wemmeke hebben het zelf gehoord en Bartje ook, maar die zei niets.

- Er valt niet met hem op te schieten, zei oom Piet tegen de schele meid, die niet wist of ze lachen moest of ernstig kijken.

- Niet veel, antwoordde deze. Anders is hij evenwel nooit zoo, als hij wat op heeft.

De winkelier keek op de kleine staartklok, die naast den schoorsteen hing en daarna op zijn horloge.

- Ik geloof dat je achter bent, zeide hij.

- 't Kan wezen. Hoe laat is 't eigenlijk?

- Ik heb 't half vier. 't Is mijn tijd, anders haal ik den trein niet.

Hij stak een sigaar aan en stond op. De macht over zijn bewegingen had hij tamelijk wel behouden en alleen zijn stem was wat onzeker, toen hij, Knelis aanstootende, zei:

- Moet je nog meê of niet?

De aangesprokene lichtte het hoofd op, knikte sufferig van

neen en wilde toen opstaan. Maar met een bons viel hij op zijn stoel terug.

- Blijf jij maar hier, voegde de meid hem toe, jij kan toch geen voet verzetten en, zich tot den oom wendende:

- Je zal 't alleen wel vinden!

- 't Zal wel losloopen! Pietje loopt in geen zeven slooten te gelijk, al is hij aangeschoten!

Hij gaf Knelis en de meid een hand en ging heen.

Even later kwam hij terug.

- Kan je me niet een paar stappen op weg brengen? vroeg hij aan Kee. Ik weet niet op welk boschje ik aan moet loopen.

- Ga liever hier achter 't huis om, zei deze, dan loop je heel buiten-om en stoot geen mensch er zijn neus aan. Ik zal je op weg brengen, dan kan je niet dwalen.....

Ze keek even of Knelis, die nog altijd in dezelfde houding aan tafel zat, ver genoeg van het vuur af was om er niet in te kunnen vallen en trok toen de deur achter zich dicht.

IV.

Knelis zag de twee menschen verdwijnen, hoorde het dichttrekken der deur, zonder te begrijpen.

Het nevelde alles om hem heen. De roode vlammen, nu en dan hoog opflikkerend in den haard, doorboorden phantastisch het donker, dat zich in het achterste deel der kamer samenpakte. Nu en dan viel de wind in den schoorsteen, drukte de vlammen neer, tot ze kropen over de zoden en het hout als roode slangen, met uitsissingen van blauw venijn, den rook breed uitdrijvend naar alle zijden.

Het was hem vreemd, zeer vreemd te moede.

Angst had hij niet en toch wist hij dat de doode bij hem was, zag hij haar nu en dan tusschen de vlammen opschemeren met haar bleek gezicht en raadseloogen, als begreep zij niet hoe hij zoo kalm onder haar aanblik kon zijn. Ze was hier niet thuis, ze durfde hem hier niet kwellen, zooals zij dat thuis durfde doen, op háar grond, in háar huis.....

't Kon hem niet verschelen dat de meid met oom Piet was meêgegaan.

Vóor hem op 't lage kastje stond de flesch; wanneer zijn

vrees terugkeerde, zou hij opstaan en zich nog eens inschenken.

Een satanische vreugd kwam over hem, een begeerte om zijn ziel onder te dompelen in misdaad, om zijn handen te wasschen in bloed....

Toen dacht hij weer aan de stad, waarheen zijn oom hem geraden had te gaan. Waardoor had hij zich laten weerhouden? Was hij bang voor Bartje? Och kom! Was 't enkel omdat hij zoo dronken was, dat hij niet loopen kon? Of hield de doode hem vast? Wou die niet dat hij wegging? Was die bevreesd haar macht over hem te verliezen?

- Ja, ik zie je wel, lachte hij in de richting van 't vuur. Maar ik ben niet bang voor je! Je moet daar blijven, je moet daar branden, zooals je branden moet in de hel met al je gefemel en gezeur. Hou me tegen als je kan.... Hou me tegen! Als ik gaan wil, ga ik....

En in een vlaag van krankzinnigen overmoed sprong hij op, deed een stap in de richting van de deur en viel languit op den vloer.

Toen even later Kee terugkwam en nonchalant het vertrek binnen trad, viel zij haast over hem.

- Zeg, zei ze, sta eens op! Wat is dat voor gekheid?

Maar Knelis gaf geen antwoord, ronkte zwaar.

Toen greep ze hem bij den arm, trok hem verder van de deur af en beproefde hem op te beuren. Hij was echter veel te zwaar en zij vergenoegde zich eindelijk met hem onder het raam te laten liggen.

Het donker dat, toen zij wegging, achter in de kamer had gehangen, had zich inmiddels uitgebreid naar voren, loste de dingen geheel in zich op.

In den haard treurden de doovende blokken hout, omtergd door kleine valsche vlammetjes, die de kracht misten ze weer te doen opgloren.

Kee stond aan de tafel en keek door 't raam.

Met haar vingers er over voelende naar het lucifers-potje, dat gewoonlijk in 't midden stond, stootte zij tegen het glaasje van Knelis, hield het tegen 't licht en zag dat het nog half vol was. Met één slok dronk zij het uit. Wat scheelde den jongen toch? Wat kon er gebeurd wezen, waardoor hij zoo veranderd was? Hoe kwam hij aan die

gekke praatjes van de dooden, die niet over het water kwamen?

Ze huiverde onwillekeurig en temeer toen zij een schaduw langs het raam zag strijken in de richting van de deur.

Even later werd deze geopend en een zwarte gedaante teekende zich scherp af tegen het grijze avondlicht.

- Schrik maar niet, Kee, klonk een mannenstem. Ik ben 't, Braams! Zit je nog in 't donker?

- Ik wou net de lamp opsteken, zei de meid, een lucifer aanstrijkend.

- Ik kom weer eens een dagvaardinkje brengen!

- O zoo! Ja, dat verwachtte ik wel. Van de Broek heeft hem weer gesnapt, die lamme vent.

Ze had ondertusschen de lamp aangestoken en ging naar buiten om de luiken te sluiten.

- Ga zitten, Braams, zei ze, een stoel naar voren trekkend.

De veldwachter zette zich, haalde een papier uit zijn tasch en vouwde het op tafel uit.

Met een slag vielen de luiken dicht.

Knelis sprong op.

- Ben je nog niet weg? vroeg hij, den veldwachter verwonderd aanziend.

- Is daar iemand? zei deze, opspringend.

Kee kwam binnen.

- O, antwoordde ze, dat is Knelis van Niesje. Hij is wat boven zijn bier.

Zeg, wendde zij zich tot den jongen boer, kan je nu opstaan?

Hij zei niets maar scharrelde overeind en Kee, toeschietend, bracht hem naar zijn stoel.

- Hij heeft toch maar een paar glaasjes gehad, vergoelijkte ze.

Knelis viel voorover op tafel, het hoofd in zijn handen, en sprak geen woord.

- Hoe komt hij hier zoo? Vandaag is de oude toch begraven?

- Hij kwam hier met een oom van hem, maar die is nu weer naar huis. Och, Bartje heeft zeker weer opgespeeld, zoodat ze kwaad weg zijn geloopen....

- Zoo. Nou, kijk eens hier! Dat is de dagvaarding, maar

Klaas hoeft niet voor te komen als hij niet wil. Die moeite kan hij wel sparen, want brommen moet hij toch.

- Hoe lang zou hij krijgen?
- 'k Denk een dag of drie, vier. Hij is 't al gewend.
- Och ja, zuchtte Kee.
- Voor een moord krijg je langer, hé? zei Knelis eensklaps, den veldwachter met groote vreemde oogen aanstarend.
- Heb jij een moord begaan? vroeg deze lachend.
- Ik zeg niets, antwoordde Knelis, ik verklap me niet. Ze krijgen 't toch nooit uit me.

Kee wees met den vinger op haar voorhoofd en haalde de schouders op.

- Stel je voor, zei ze, straks vroeg hij of de dooden ook over 't water kwamen....
- Dat kùnnen ze niet, barstte Knelis los. Dat kùnnen ze niet. En dat is maar goed ook, anders had je nergens rust. Voort was ze hier, maar ze dorst niet naar me toekomen.... Daar was ze, daar onder den schoorsteen....

Hij wees met zijn vinger in de richting van 't smeulend vuur en vloog eensklaps overeind.

- Daar is ze weer! Daar is ze weer! Zie, daar staat ze! Ze komt op me af! Kee, Braams, kom hier! Help me! Ze....

Hij greep zich aan Kee vast in radeloozen angst.

- Je bent gek, zei deze. Als je meer dronk, zou 'k denken, dat je 't lirium had.

De veldwachter lachte hardop.

- Heb 'k van me leven, grinnikte hij, zoo'n groote vent, die bang is! Zeg, durf je al alleen naar bed?
- Naar bed? vroeg Knelis. Ik ga niet naar bed. Ik ga niet naar huis, thuis is ze overal. Ik moet over 't water, over 't water....
- Ga nu maar gauw zitten, zei Kee, of ga naar huis, maar hou met je flauwe kunsten asjeblieft op.

Knelis ging weer zitten, maar trok zijn stoel zoo ver mogelijk van den haard af, hardnekkig vermijdend in die richting te kijken.

- Schenk me dan nog maar eens in, zei hij, zijn glaasje naar de meid toeschuivend.
- Wil je ook een klaartje? vroeg deze den veldwachter.
- Ja, schenk maar eens in!

Kee haalde een schoon glaasje uit de kast, veegde het nog even om met een punt van haar boezelaar, deed er een lepeltje suiker in en vulde het met jenever.

- Moet jij wezenlijk nog meer? zei ze tegen Knelis.
- Ja zeker.

Ze schonk zijn glaasje vol en schoof het hem toe.

- Je moet het zelf weten.
- Hoe laat komt Klaas thuis? vroeg de veldwachter.
- Dat is zoo ongelijk. Al naar hij werk heeft.

Ze lachte even.

Braams dronk zijn glaasje leeg.

- Dat is goede jenever, zeg!
- Lust je er nog eentje?
- Nou, eentje! Op eén been kan een mensch niet loopen. Zeg eens, wendde hij zich tot Knelis, moet jij onder de hand niet naar huis?
- Ik ga niet naar huis.
- Schei nu met die flauwe praatjes maar uit! Denk je soms dat ze je hier willen houden? Ik zou 't maar niet te laat maken, want je begrijpt dat Bartje niet naar bed gaat voor jij thuis bent en dat kind is ook dood-op van de laatste dagen. Als je met me meê gaat, zal ik je thuisbrengen.

De naam Bartje had Knelis half ontnuchterd.

- Ja, zei hij, 'k zal wel moeten. Maar ik ben zoo bang.
- Waarvoor in 's hemels naam?
- Wel, ze laat me niet met rust. Ik weet niet wat ze van me wil, maar 't is om gek te worden.
- Begin je weer?

Buiten klonken voetstappen. De deur werd driftig geopend. De strooper verscheen op den drempel. Den veldwachter gewaarwordend liet hij wat in 't portaaltje vallen en zette een zwaar voorwerp in den hoek achter de deur. Toen trad hij binnen.

- Goeden avond samen, zei hij, even kijkend naar Knelis, die aldoor verschrikt naar de deur staarde.
- Goeden avond, Klaas, zei Braams. 't Spijt me, jongen, maar ik moet je weer zoo'n dingetje brengen.
- Dat kan jij niet helpen, man. Die beroerde van de Broek.... Als ik hem eens....
- St! St! onderbrak hem de veldwachter.

- Je hebt gelijk! Kee, geef me er ook maar eentje, ik ben koud.
- Heb je haar gezien? vroeg Knelis.
- Luister maar niet naar hem, vader, zei de meid. Hij is gek!
- 'k Ben net zoo min gek als jij gek bent, bromde Knelis.

En opnieuw vertelde Kee dat hij 't thuis zoo vervelend had gevonden, dat hij met zijn oom hier gekomen was en een glaasje te veel ophad.

- Je gaat den oude nadoen, lachte de strooper.

Knelis zag hem wezenloos aan.

- Kom, drink je glaasje maar leeg of laat het staan, zei de veldwachter. Als je nu mee gaat, breng ik je weg! 't Wordt mijn tijd. De vrouw zal niet weten waar ik blijf.

Krelis dronk zijn glaasje uit en stond op.

- Nou, kom dan maar! 'k Moet toch weg.
- Hij scharrelde achter den veldwachter de deur uit en greep, buitengekomen, diens arm.
- Is 't goed als ik je vasthou?
- Dat zal wel goed moeten wezen, want anders doe je geen stap.
- O, maar ik ben klaar nuchter!
- Dan zijn zeker enkel je beenen dronken, want je slingert geweldig.
- Dat kan wel! bevestigde Knelis in vollen ernst.

De frissche avondlucht deed hem inderdaad meer tot zichzelf komen.

- Hoe kwam je nu toch aan die gekke praatjes?
- Gekke praatjes?
- Ja zeker. Welk verstandig mensch zegt nu toch zulke dolle dingen?
- Maar ik heb in 't geheel geen dolle dingen gezegd.
- Nu wordt 't nòg mooier. Je vloog op van je stoel, je riep maar daar is ze, help me! Je praatte er van dat ze niet over 't water kon komen....
- Stil, zei Knelis, ze hoort alles. Ik zie haar nu niet, maar ik weet zeker dat ze vlak bij is.
- Maar wie dan toch!
- Zij natuurlijk! Moeder!

- Je moet je het zoo erg niet aantrekken, zei de veldwachter, die meende dat de dood van zijn vader hem aan 't malen bracht, we moeten toch allemaal eens sterven en de man was oud en lang ziek.

- Vader bedoel je?

- Ja, je vader.

- O ja, diè.

Zij gingen een eindweegs zwijgend naast elkander.

Toen voelde Knelis eensklaps weer dien vreemden drang in zich opkomen alles te vertellen, het geheim van zich los te maken en het te leggen in de handen van een vreemde.

Maar flauw bedacht hij nog in zijn dronkenschap dat de man die naast hem liep gerechtsdienaar was....

- Ga je voort nog even mêe naar binnen? vroeg hij eindelijk.

- Dat wordt me te laat, jongen.

- Heel even maar, hield hij aan.

- Ben je bang voor Bartje?

- Voor Bartje? Neen!

Maar Braams geloofde hem niet.

- Hoe komt 't ook in je hoofd op?

- Wat?

- Je zoo dronken te drinken en dat vandaag!

- Ben ik dan zóo dronken?

- Nù niet zoo erg meer, maar straks....

- Ik weet niet hoe 't kwam, 'k weet het niet.

Ze hadden den rijweg bereikt en sloegen links af. Knelis was minder onvast op zijn beenen nu hij den gelijken grond onder de voeten had en liep af en toe alleen.

- Wat is dat? zei hij plotseling op iets wits wijzend terzijde van den weg.

- Dat is de grenspaal. 't Lijkt wel een sneeuwpop zoo in de verte.

Knelis huiverde. Hij durfde hem niet bekennen, dat hij dit de juiste verklaring niet vond. Hij had eensklaps een groote vrees voor hem gekregen. Braams was de justitie, de straf, de gevangenis. Een ondoordacht woord kon hem verderven en hij herinnerde zich hoevele hij er reeds gesproken had. Hij mòest hem straks wel begrepen hebben, maar hij zei natuurlijk niets. Hij wachtte maar tot hij zich nòg

duidelijker verklaarde, zóo dat zijn woorden een volledige bekentenis waren, een beschuldiging, waarop de rechter hem slechts had te vonnissen.

Hij sprak geen woord meer, ging stil naast hem voort.

Toen zij aan den kleinen dam kwamen voor het huisje, stak hij hem met een gevoel van verlichting de hand toe.

- Dag, Braams! 'k Zal 't nu wel vinden.

Wel te rusten, zei deze, denk om de sloot!

Maar Knelis was den dam reeds half over en recht doorloopende langs het lage muurtje, verdween hij om den hoek.

V.

Bartje zat aan tafel en las in haar bijbel.

Toen Knelis binnenkwam hief ze het hoofd even op, maar zei niets.

Deze stille beweging deed den jongen boer bij den ingang blijven staan.

Hij zag haar zitten, het hoofd geleund op de rechterhand, met de linker het openbollend boek vlak houdend.

Zijn hersenen, nog bedwelmd door den alcohol, begrepen niet.....

Hij had de deur geopend, meende Bartje te vinden, van haar een vermaning te ontvangen over zijn gedrag en.... hij stond voor de doode.

Zij sprak niet, keek hem enkel aan met haar stille verwijt-oogen.

Hij durfde niet gaan zitten, stond maar aldoor onbeweeglijk, star starend naar het lezend meisje over hem.

Tot Bartje weer opzag en zei:

- Blijf je daar staan?

Maar inplaats dat de betoovering van hem week, werd zij sterker. 't Was de stem van de doode, die hem tegenklonk en onwillekeurig deed hij een stap achteruit.

Bartje zag hem strak aan en bemerkte aanstonds dat hij niet nuchter was.

- Ga naar je bed, dat is 't verstandigste wat je doen kan! zei ze.

Dat deed hem tot bezinning komen. Hij verlangde er naar, dat ze tegen hem los zou barsten, hem heftig zijn gedrag

verwijten. Dan zou hij weten dat het Bartje was en niet de doode....

Het speet hem dat zij zoo kalm bleef.

- Ben je kwaad omdat ik zoo laat thuis kom?

- Ik ben niet kwaad.

- Vindt je 't nou zóo erg, dat ik een beetje dronken ben?

- Zeker vind ik dat erg, maar ik wil er liever nù niet over spreken.

- Jij vindt alles erg. Weet je wat jij bent? Een femelaarster, een kwezel, die niet velen kan dat de zon in 't water schijnt.

Maar Bartje zei niets, keek weer in haar bijbel, las halfluid voor zich heen.

- Daar weet je niets op te zeggen, hé? Omdat je voelt dat ik gelijk heb. Maar er zal verandering komen, hoor! Denk je bijgeval dat ik van plan ben door jou gedrild te worden?

En weer zweeg Bartje.

- Voortaan ben ìk de baas, begrijp je? De oude man was nog veel te goed! Ik.....

De geit in 't schuurtje begon te blaten, hoog en beverig. Truitje keerde zich in de bedsteê om, in haar slaap verontrust door de schreeuwerige stem van Knelis.

Deze hield eensklaps op, zag angstig naar links.

Toen nam hij den stoel, die voor hem stond en zette zich over Bartje.

Hij zag haar eenige oogenblikken sprakeloos aan.

- Bartje!

Zij hief het hoofd op.

- Zeg, ben je kwaad op me?

- Ik ben niet kwaad op je, Knelis. Je weet niet wat je zegt....

- Kan je me vergeven?

- Zeker. We moeten zeventig maal zeven maal vergeven, heeft de Heer gezegd.

- Je bent veel beter dan ik, Bartje!

- We zijn allen zwart van zonde, ik zoo goed als jij.

Knelis begreep niet wat hem in-eens zoo anders deed zijn, zoo vreemd, zoo teer. Was het de angst, die hem neerdrukte? De drang om alles te vertellen was er weer, maar heel anders dan vroeger, zachter doch beslister.

- Zou er nu wezenlijk vergiffenis wezen voor alle zonden?

- Zeker.

- Voor àlle?

- Voor àlle. Daarvoor is de Heer gestorven, en als we nu maar met oprecht berouw tot Hem gaan, dan....

- Ik kan 't haast niet gelooven.

- En toch is 't zoo, zei Bartje met groote beslistheid.

Zij begreep niets meer van Knelis. Hoe kwam hij opeens zoo? Zou 't wezen omdat hij dronken was? Maar zoo erg was dat niet meer en bovendien....

- Maar als iemand een moord gedaan heeft?

Bartje dacht even na. Dat was toch héel verschrikkelijk, maar zij herinnerde zich de moordenaars aan 't kruis, die hadden ook geloofd en de Heer had hun nog wel gezegd dat zij denzelfden dag met Hem in 't Paradijs zouden zijn.

- Zeker, zei ze, ook voor moordenaars is vergeving.

Hoe kwam hij echter aan die gekke vraag?

Ze zag hem verwonderd aan.

- Bartje, 't brandt me hier zoo!

Ze schoof haar bijbel wat naar voren, lei de handen er gevouwen op en wachtte.

Knelis schudde ontkennend het hoofd, drukte zijn vuist krampachtig op de tafel.

- Neen, ik kàn 't niet zeggen, ik kàn niet....

Bartje werd angstig. Ze begon te beven. Wat was het, dat daar ging komen?

- Maar toch mòet het, zei Knelis weer. Ze staat daar achter je stoel, ze wil dat ik het zeggen zal, ze laat me eer niet met vreê!

- Heb je 't over moeder? vroeg zij, bij intuitie radende.

Maar voor Krelis was dit een openbaring.

- Dus je weet dat ze achter je stoel staat? Je ziet haar ook? Dat heb ik aldoor wel gedacht....

- Ik begrijp je niet. Wat is er? Wat wou je me vertellen?

Ze vroeg het zóo zacht en treurig, met zulk een angstige trilling in haar stem, dat Knelis in zenuwachtig snikken losbarstte en zich met de vuisten tegen 't voorhoofd sloeg.

Die stem, 't was de stem van de doode.

Bartje stond op. Zij voelde zich door een vreemd medelijden aangegrepen. Ze hield in-eens veel van hem, meer dan

ze ooit van hem gehouden had. Zij was zijn moedertje, zijn moedertje, dat in smarten en angst aan zijn ziekbed had gewaakt, lange dagen en benauwde nachten, en nu eensklaps het leven weer op ziet vlammen in zijn oogen, voelt dat hij niet verloren is.....

Ze kwam naast hem staan en sloeg den linkerarm om zijn hals, de rechterhand op zijn gloeiend voorhoofd leggend.

- Kom Knelis, ik begrijp het wel, maar de Heer is juist voor de zondaars gestorven, niet voor de goede menschen, die hadden het niet noodig. Ik weet wel waar je verdriet van hebt....

't Was of de doode naast hem stond, met de teere hand zacht over zijn haren streek. Zijn tranen stroomden milder. Al de hardheid en ruwheid in zijn hoofd scheen te smelten onder de warme streeling van die hand en regende in lauwe droppels neer langs zijn wangen. Aan Bartje dacht hij niet meer, hij dacht alleen aan die andere, die naast hem stond.

- Hou je dan wezenlijk nog van me?

- Zeker, zei ze, meer dan ooit.

- Maar ik was toch altijd zoo slecht voor je en..... vader stookte me op, ik was nog maar een jongen, een gemeene jongen, maar ik wist niet.... ik dacht niet dat.... Hij had me expres meêgenomen naar Kee; ik had een paar glaasjes op.... Toen we bij de sloot kwamen lag je te wasschen.... Toen zei hij.... o God, o God!.... En toen ze je thuis brachten, toen.... Maar waarom trek je nu je hand weg, waarom maak je nu je arm los? Je had me vergeven, zei je. Je wist toch wel dat het zoo gegaan was?.... Dooden weten alles!

Bartje durfde niet begrijpen. Ze stond naast hem, koud van schrik.

- Waarom zeg je nu niets? vroeg Knelis, het hoofd opheffend en haar aanziend.

Bartje deed een stap achteruit.

- Knelis, zei ze, wat is dat? Wat meen je?

- 'k Moest het tòch zeggen en je moest het tòch weten. Ik wist niet dat jij 't was, maar 't is zoo beter....

't Was dus geen benauwde droom, maar werkelijkheid! - Knelis had haar daar een bekentenis gedaan, die.....

Met afschuw en ontzetting wendde zij zich van hem af....

Zij had haar arm kunnen slaan om den hals van zoo'n monster! Ze had haar hand kunnen leggen op zijn hoofd!

- 't Was dus allemaal maar gekheid, wat je vertelde van die vergeving, zei Knelis.

Hij zei het cynisch en verwijtend. De woorden striemden op Bartje neer als zweepslagen.

- Neen, zei ze langzaam en zacht, dat is geen gekheid, Knelis, maar o, als je zelf eens wist hoe vreeselijk, hoe vreeselijk het is, wat je daar hebt gezegd!

- Ik weet het best hoe vreeselijk het is....

Bartje zette zich weer over hem. Ze sprak geen woord.

Knelis zag haar aan, angstig afwachtend.

Voor de doode had hij geen vrees meer; hij voelde dat die hem losgelaten had. Zoolang Bartje niets wist, had zij met hem af te rekenen; nu was echter de dochter voor de moeder in de plaats getreden, had de doode haar taak gelegd in de handen der levende.

En toen begon hij te pleiten, te wijzen op de omstandigheden, op zijn jeugd, op de grootere schuld van den ander....

- Vader hield niet van haar.... en ik ook niet. Ik eigenlijk nog wel, maar als je dan opgestookt wordt en je bent nog jong.... Hij nam me dikwijls mee naar Kee.... je weet wel. Als we dan thuis kwamen en vader was wat.... afijn dan was er altijd ruzie.... Vader maakte ruzie, als moeder niets zei. Maar dat weet je allemaal wel, dat weet je wel....

Bartje knikte. Spreken kon ze niet. Zijn woorden klepten op in de stilte en zij hoorde niet meer dan den klank. Toch begreep zij wat hij zei, zag zij alles weer voor zich opleven....

- Dien avond lag ze aan den slootkant op de knieën.... Ze spoelde wat goed uit, wit goed. Ik zie het nog, het lag op een hoopje naast haar in den bak....

We kwamen van Kee terug.... De oude had te veel gehad, meer dan anders....

Ik was ook niet nuchter.... Toen....

Hij sloeg de handen voor de oogen en barstte opnieuw in wilde snikken uit.

- O Bartje, wat heb ik er later een spijt van gehad! Als je 't eens wist!

Zijn gesnik maakte Truitje wakker. Ze sloeg het handje aan het bedgordijn, lichtte het op om te zien.

- Bartje!

Maar Knelis' heftig snikken verstikte haar geroep.

- Bartje! Bartje!

Toen sprong ze haar bedje uit en vloog op haar zuster toe.

De twee menschen sprongen beiden verschrikt op.

- Ik ben zoo bang, zei het kind. Ik ben zoo bang.

- Was je wakker? vroeg Bartje, die 't eerst haar bezinning terug had en bevreesd was dat het kind iets van Knelis' bekentenis had gehoord.

- Heb jij zoo gehuild, Bartje?

- Neen, ik niet. Werd je daarvan wakker?

- Ja, zei het kind. Deed Knelis het dan?

- Knelis heeft zoo'n hoofdpijn.

Zij was weer wat gerust gesteld en voelde nu plotseling hoe koud het in 't vertrekje was.

- Het vuur is uit, zei ze omkijkend naar den haard.

- 't Is de moeite niet meer om het aan te maken, antwoordde Bartje.

We gaan naar bed, 't is hoog tijd! Kruip jij er maar gauw weer onder.

- Kom je dan dadelijk bij me?

- Dadelijk.

- Anders durf ik niet gaan slapen.

Truitje veegde het zand van haar voeten op het stukje kleed, dat voor de bedstee lag en klom naar binnen.

't Was Bartje of ze door de verschijning van het kind uit een droom ontwaakte en ook Knelis begreep den toestand niet. Hij voelde dat alles veranderd was en hij zelf niet het minst. Tusschen hem en Bartje had altijd een muur gestaan, doch 't was nu of die muur plotseling bergenhoog was geworden en toch iets hen bond, iets waarvoor hij geen naam had.

Bartje zag er bleek en lijdend uit. Met valschen schijn viel 't lamplicht in haar starre oogen.

- Ga nu maar naar bed! zei ze zacht tegen Knelis.

- Bartje! Ik....

Hij drukte de hand voor zijn mond als wou hij den snik terug dringen, die opklom in zijn keel.

- Ga naar bed en bid!

- Ik durf niet....

- Ik zal ook voor je bidden....

En langzaam naar de deur sloffend van den geitenstal, klom Knelis het wankele leertje op, dat naar het hiltje leidde en waar zijn bed was.

VI.

Toen begon het leven zwaar op hen te drukken.

Zooveel mogelijk zorgden Knelis en Bartje niet alleen samen te zijn.

Als Truitje naar school ging, begaf zich Knelis naar buiten, keerde niet terug voor 's middags als ook het kind terug was.

Een paar keer had hij er aan gedacht naar Westricht te gaan, naar zijn oom, maar hij was bevreesd Bartje met het geheim alleen te laten. Hij wist niet wat zij er mêe doen zou. Hij vertrouwde haar niet. En dit was een pijniging voor hem te meer.

's Avonds als Truitje naar bed was en zij over elkaar aan tafel zaten, Bartje lezende in haar bijbel of een bundel preken, hij zijn pijpje rookende, het hoofd in de handen, niets doend of een mand vlechtend van dunne wilgentwijgen, folterde hem zijn twijfel onduldbaar. Hij bespiedde al haar bewegingen, luisterde naar haar zuchten, hoorde de ophitsingen van het verraad in het ritselen van 't omgeslagen blad.

Nu en dan was Truitje's ademhaling hoorbaar boven het getik der klok uit. De valsche lampeschijn viel op Bartje's bleek gezicht, als zij het even ophief om in de richting van de bedstee te zien.

Allerlei vreemde geluiden slopen nu en dan door de stilte.

Een hond blafte in de verte, een voetstap klakte op den weg, het hout knetterde op in den haard, de wind plofte neer in den schoorsteen. Maar in de kamer was het niet meer het blaffen van een hond of het geklak van een voetstap, het was een ander, een nieuw geluid en zij schrikten er van op, zij zagen elkaar angstig aan, op elkanders gezicht de bevestiging lezend van hun eigen gevoelens.

Ja, het was de doode, de doode, die hen toch niet los wou laten, noch hem, noch haar.

Zij had geen rust in haar graf, zij kwam terug en zij zou

eindeloos terug blijven komen tot gerechtigheid geschied was, tot Knelis zijn misdaad ten volle zou hebben geboet.

Bartje had in haar testamentje gelezen, dat het bloed van den moordenaar weder vergoten zou worden en wanneer Knelis 's morgens weg was, rezen allerlei wonderlijke gedachten in haar op.

Mocht zij het geheim, het ontzettende geheim, dat op haar woog als had zij zelf de misdaad begaan, bij zich houden?

't Was of Knelis deze gedachte in haar oogen las.

's Morgens, als zij meende dat hij naar de stad was, zwierf hij soms om het huisje heen, zorg dragende dat hij niet bemerkt werd, oplettende of zij ook uitging om hem te verraden. Maar hij zag Bartje niet of, zoo al een enkele maal, dan ging zij toch even daarna weer in huis, geen stap zelfs doende op den grintweg.

Haar over zijn wantrouwen spreken durfde hij echter niet, noch haar ondervragen omtrent haar plannen. 't Was of de doode haar handen op hun lippen had gelegd om hun kwelling te vergrooten.

Maar het oogenblik kwam waarop zij spreken zouden.

't Was op een avond omstreeks een uur of vijf.

Truitje zat bij 't vuur, spelend met een vlammend takje dat ze, als 't uitdoofde, weer even in 't vuur hield.

Bartje naaide aan een boezelaar, waarmede het kind gescheurd uit de school was gekomen. Knelis sorteerde zijn wilgentwijgen naar de lengte en dikte.

Het kind had even gesproken over hetgeen dien middag op school was gebeurd, maar toen zij van Knelis in 't geheel geen en van Bartje maar een half antwoord kreeg, verging haar de lust tot verder praten.

Het was akelig stil. De klok tikte zeurig, nu en dan knetterde het vuur of kletste een van Knelis' twijgjes op tafel neer.

Plotseling klonken vlugge stappen op den grintweg, kwamen den dam over, gingen langs het huis.

Toen de deur geopend werd vielen Knelis de takjes uit de hand en Bartje beefde zichtbaar.

De veldwachter trad het vertrek binnen.

- Goeden avond, zei hij, verwonderd kijkend naar de verschrikte gezichten voor hem.

Noch Knelis, noch Bartje sprak een woord. Alleen Truitje zei: ‘Dag, Braams!’

- Wat scheelt jelui? vroeg hij. Is er wat niet in orde?

- Welneen, antwoordde Bartje zacht. Ga zitten, Braams!

Haar ontsteltenis duurde maar een oogenblik. Zij wist dat de man van niets kon weten en begreep dat hij maar eens aanliep omdat hij bij toeval in de buurt was, zooals hij vroeger wel meer deed.

Braams trok den stoel, die voor de bedstee stond, wat naar de tafel toe, liet er zich op neervallen en zijn linker arm op tafel leggend, zei hij.

- Ik zoek den moordenaar!

Knelis werd doodsbleek. Een zenuwachtige grijnslach trok van zijn oogen naar zijn mondhoeken. Bartje had hem dus verraden. Braams kwam hem halen. O, maar ze zou er geen plezier van hebben! Ze konden hem niets bewijzen en hij zou blijven ontkennen tot het einde toe.

De angst deed hem koud-onverschillig schijnen en sarrend zei hij:

- Zoo!

- Ja, hernam Braams, vanmiddag is een vrouw in 't bosch vermoord gevonden. 't Is zoo'n landloopster. Gisteren hebben ze haar in Molenwijk gezien met een man, ook een van dat soort en 't ligt natuurlijk voor de hand dat we hem verdenken. 'k Heb den heelen omtrek al afgezocht, maar de vogel schijnt gevlogen.

De grijns was van Knelis' gezicht verdwenen, Bartje's handen trilden minder nu zij de verklaring van Braams' komst had.

- Eerlijk gezegd, ging de veldwachter voort, dacht ik bij jelui een kopje koffie te komen halen.

- We zouden net een kopje gaan zetten, loog Bartje, dus als je nog even wacht.... Truitje, haak den ketel eens wat lager en stook het vuur wat op!

Truitje deed wat haar gezegd werd, blij in 't vooruitzicht van het kopje koffie.

- Hebben ze de vrouw hier dicht bij gevonden? vroeg Knelis, die tegen de stilte opzag en Braams gaarne aan 't praten wilde houden.

Deze deed thans een omslachtig verhaal van de wijze waarop

de moord klaarblijkelijk gebeurd was, de plaats waar het lijk was gevonden, waar het nu heen was gebracht, hoe hij hoopte dat men den moordenaar in den stad of anders in een der omliggende dorpen wel aan zou houden, wat voor straf hij zou krijgen, enz.

Bartje en Knelis, maar vooral Truitje, luisterden aandachtig toe. Knelis werd echter weer in zichzelf gekeerd, toen hij hoorde van de straf.

- En zou daar nu niets afgaan? vroeg hij.

- Afgaan? Voor een moord? Maar dat is toch het allerergste? Als ze dat niet verschrikkelijk zwaar straften, zouden er nog meer moorden gebeuren. 't Is jammer genoeg dat we de doodstraf niet meer hebben.

Braams wist het. Braams was zelf van 't gerecht. Pardon was er dus niet voor hem.

- Het water kookt! zei Truitje.

- Krijg de koffiebus maar eens, zei Bartje, en maal dan een beetje. Je wordt zachtjesaan een groote meid, die wat helpen kan.

Dit gezegde bracht het gesprek vanzelf op de kinderen. De veldwachter had met de zijne wat getobd. Vijf had hij er gehad, twee waren er gestorven, twee aanhoudend ziek geweest. De oudste was een flinke jongen en wou onder dienst.

- En laat je hem gaan? vroeg Bartje, terwijl zij de koffie in 't keteltje deed en er water op goot.

- Waarom niet? zei Braams. Ze hebben daar den kost voor 't eten, zorg kennen ze niet en als ze oppassen en wat willen leeren, kunnen ze 't brengen tot onderofficier en dan hebben ze een leven als een heer.

- Daar heb je gelijk in, zei Knelis, die in een stemming verkeerde om alles goed te keuren, dankbaar als hij was voor de keering van 't gesprek.

De koffie was eindelijk gezet; Braams dronk twee kommetjes, stopte zijn pijpje uit Knelis' tabaksdoos en ging heen.

Toen de deur achter hem dicht was gevallen, zagen Knelis en Bartje elkaar eens aan. Ze dronken hun kommetjes leeg en hervatten den arbeid zonder een woord te spreken.

- Hoe laat is 't? vroeg Truitje na een half uur.

- 't Is bij zevenen, zei Bartje op de klok ziend. 't Wordt tijd voor je om naar bed te gaan.

- Goed, antwoordde 't kind.
- Laat ze nog maar wat opblijven, kwam Knelis er tusschen, 't is nog vroeg genoeg.
- Ik ben lui....

Knelis was bevreesd voor 't alleen-zijn met Bartje, maar voor dit argument van het kind moest zijn begeerte zwichten.

Truitje kleedde zich uit, gaf Bartje een zoen, zei hem wel te rusten en klom met behulp van den stoel in de bedstee.

Een kwartier later sliep zij.

Toen was 't Knelis zelf, die 't eerst begon.

- 't Kan zoo niet blijven, Bartje.
- Neen, dat kan 't ook niet.
- Weet de veldwachter iets?

Hij kon de vraag niet binnenhouden. Hij verraadde zijn geheim, zijn twijfel aan haar, zijn wantrouwen. Maar hij deed meer, hij wees als met den vinger naar den eenigen uitweg....

Bartje was niets verwonderd over zijn vraag.

- Neen, zei ze, Braams weet van niets.
- O!

Ze gingen weer met hun werk voort. Ze spraken niet, maar hun gedachten hielden voeling met elkaar.

- Maar er moet toch wat gebeuren! barstte Knelis los.
- Dat vind ik ook.
- Ja, maar wat dan?
- Moet ìk dat weten?
- Je wil me in de gevangenis hebben, is 't niet?
- Meen je dat?
- Maar dat kàn toch niet anders? Als ze 't weten, moèt ik toch in de gevangenis?
- Maar ìk zal je niet aanklagen....
- Jij niet, maar wie dàn?

Bartje zei niets, werkte stil voort.

- Maar wie moet het dàn doen? herhaalde Knelis.
- Meen je dan dat het moet gebeuren?
- Heb jij rust?
- Ik niet.
- Ik ook niet.

Weer zwegen ze eenige oogenblikken.

- 't Is vreeselijk, zie je, zei Knelis, de gevangenis in te

gaan en er nooit weer uit te komen; maar 't leven zóo is oók vreeselijk.

- Dat is het zeker.
- Maar waarom vertel jij 't dan niet?

Bartje zag hem aan. Knelis sloeg de oogen neer voor haar blik. Hij voelde dat zijn vraag wreed was, wreed en laag.

- Maar, Bartje, zei hij, hoe moèt het dan, hoe moèt het dan?
- Ik weet het niet, zuchtte zij.
- Als we 't eens aan een ander vertelden?
- Aan wien?
- Aan den meester bijvoorbeeld.
- Wil jij 't vertellen?
- Ik niet.
- Ik dan?
- Ja, jij.
- Maar dat kan ik niet, dat voel je toch wel?
- Zullen we het dan samen vertellen?
- Weet wel wat we gaan doen, Knelis!
- Ik weet het.
- In Gods naam dan!
- Geef Truitje een briefje meê naar school en vraag of hij morgenmiddag komt.
- Ik zal 't doen. Willen we nu ook maar gaan slapen?
- Goed, zei Knelis. Wel te rusten!

Dat was het eerst na zijn bekentenis dat hij haar wel te rusten wenschte. Zij hadden zwijgend geleefd op voet van oorlog, doch nù waren de vredesvoorwaarden onderteekend: hij had beloofd zijn straf te ondergaan.... En alleen op die conditie was de vrede mogelijk. De doode zou voldaan zijn, zou hen niet meer kwellen met plicht en wroeging.

Knelis trok de deur achter zich dicht, ging naar de hilt.

Op den rand van zijn bed bleef hij zitten. Hij was in jaren niet zoo gerust geweest, zoo kalm en tevreden als nu. Slapen kon hij niet. Hij stopte zijn pijpje en ging zitten rooken.

Er was een vreemd geluk in hem. Voor de doode voelde hij geen vrees, ja, er was zelfs een zekere teederheid in zijn denken aan haar.

't Was pikdonker om hem heen. Op den tast naar het

eind van 't zoldertje loopende, opende hij het luikje, dat uitzag op de velden achter het huis.

In weelde van blond licht stond de volle maan vlak over hem. De drie populieren aan de overzijde der sloot teekenden hun slanke profielen scherp af tegen het vlak van grijsgouden lucht daarachter. De dunne toppen wiegden nu en dan zacht heen en weer op de schokjes van den wind. Het sterrenlicht was van wonderlijke teerheid, blauw-gouden glinsteroogen neerschouwend in de oneindige rust, die als een droom van stilte was tusschen de werelden.

Knelis voelde de kou niet, die naar binnen kwam; hij trok zwaar aan zijn pijpje, blies den grijzen rook in dikke wolken door 't raampje naar buiten.

Hij voelde zich weer vrij, 't was of hij zijn straf al ondergaan had en de doode gerust onder de oogen kon komen.

Zijn ellende zweefde weg als de rook. Hij voelde haar niet meer. 't Was of de groote rust van buiten in hem overvloeide.

Hoe lang hij daar wel aan 't venster gestaan had, wist hij niet. Zijn pijpje was uitgegaan, maar werktuiglijk hield hij het in den mond.

Het blaten der geit riep hem tot de werkelijkheid terug en toen hij omzag in de diepe duisternis van het zoldertje, huiverde hij onwillekeurig. Een oogenblik voelde hij zich weer zwak, deinsde hij terug voor de donkere cel, die zich voor hem zou ontsluiten. Hij kon zich maar flauw voorstellen wat het was, wat het beteekende zijn verder leven door te brengen tusschen vier smalle wanden, de maan niet meer te zien schijnen en de sterren niet, zijn huis te verlaten om het nooit weer te betreden, de geit niet meer te hooren blaten en zich niet meer neer te vlijen op het bed, waarop hij zooveel jaren had geslapen.

Maar aan den anderen kant voelde hij dat er geen ontkomen mogelijk was, vooral niet sinds hij ook Bartje had doen lijden onder zijn geheim. De doode moest verzoend worden. Als die vrede had, zou ook hij vrede hebben.

Toen hij in zijn bed lag, sliep hij spoedig en zwaar.

VII.

't Was bij tienen toen hij den volgenden morgen wakker werd.

Bartje had hem niet willen wekken. Ze wist dat hij, zoowel als zij, slapelooze nachten had gekend. Haar harde onverschilligheid voor hem was geweken, 't was een smartelijk medelijden, een droeve dankbaarheid, wat zij nu voor hem voelde.

Het harde schelle morgenlicht, de kou, die door 't opengebleven raampje binnen kwam, deden Knelis zijn beloften en angst van den vorigen avond vergeten. Het licht deed hem weer hechten aan het leven en met schrik dacht hij er aan, hoe Bartje, volgens afspraak, den meester schrijven zou, ja, reeds geschreven had.

Beneden komende zochten zijn oogen Truitje, maar het meisje was al naar school.

- Daarom heb je me lang laten slapen, verweet hij Bartje, die een boterham voor hem smeerde.

Ze zag hem vragend aan.

- Heeft ze 't briefje meê?

Bartje knikte.

- Maar je begrijpt toch wel, dat ik het niet meende, dat ik het maar zei om jou je zin te geven? Ik heb ook geen oogenblik gedacht dat het jou ernst was.

Ze begreep er niets van. Hoe? Hij was het zelf geweest, die het voorstel gedaan had, die had gezegd, dat het zóo niet langer kon.

Ze gaf geen antwoord, keek hem verwonderd aan.

- Natuurlijk. Wie zal nu zoo gek zijn zichzelf den doos in te helpen en dat voor zijn heele leven?

- Maar Knelis....

- Hou je gefemel maar voor je. Je wilt van me af, dat is het en gisterenavond heb je net zoo lang gezeurd tot ik je gelijk gaf, maar er komt niets van, hoor!

Als hij komt en je vertelt het, zeg ik dat je gek ben.... en dat ben je ook....

Hij draaide haar den rug toe, vouwde een sneê brood dubbel, stak haar geheel in den mond en dronk er een slok koffie bij. Bartje liep zwijgend af en aan, verzorgde het vuur, veegde den vloer bij....

Toen hij zijn brood op had, liep hij zonder een woord te zeggen naar buiten, de deur met een nijdigen smak achter zich dichttrekkende.

Bartje liet den stoffer vallen. Ineengehurkt bleef zij op de steenen zitten.

- O God, klaagde ze, hoe komt aan dat alles een eind?

Ze keek op de klok. 't Was half twaalf en met schrik dacht ze er aan hoe over een uur de meester komen kon en wat zij hem zou moeten zeggen.

Ze begreep Knelis niet. Waarom was hij nu zoo geheel anders dan gisterenavond? Zoo hij zich onttrok aan de straf, welke de menschelijke rechter hem op zou leggen, hoe kon hij dan hopen ooit vergiffenis te ontvangen van den Hemelschen rechter? Wat beteekende het beetje aardsche ellende, dat hij tegemoet ging, bij de eeuwige weening en knarsing der tanden? Die het leven trachtten te behouden, die zouden het verliezen, had de Heer gezegd. Knelis poogde het aardsche leven te redden, maar het hemelsche zou verloren gaan. O, 't was verschrikkelijk, zij moest er niet aan denken. Ze zuchtte diep, nam den stoffer weer op en veegde verder.

Werktuigelijk haalde zij het bakje met zand van onder de kast, schepte er een handje vol uit en liet de gele korrels tusschen haar vingers door weer in 't bakje regenen.

Het leven van alledag, het stil wegtreuren in haar kamertje, het even buiten komen, nooit om te genieten van zon of bloemen, maar om gras te snijden voor de geit of water te halen of goed te drogen, zij dacht er aan en zij kon zich niet voorstellen hoe iemand voor dat bestaantje zijn eeuwige zaligheid wagen kon. Had Knelis zooveel prettiger leven dan zij? Vroeger misschien, nu vooral niet. Het lichaam was in zonde ontvangen en geboren, het lichaam, de aardsche tabernakel, wat was het bij den hemelschen tabernakel, waarin God zou wonen? En zij, die nooit zinnelijke aanvechtingen had gekend, zij, die wachtende op het uur der verlossing, voortleefde als een vergeten bloem, geen mensch kwaad doende en geen beest, zij voelde zich nog zoo zwaar van zonde, zij voelde haar lichaam nog zoo'n tempel van ongerechtigheid, dat haar streng calvinisme haast het catholicisme raakte in de kastijding des vleesches.

Droomerig strooide zij nieuw zand over de estriken, ruimde het ontbijt van Knelis weg en veegde de tafel af.

Toen maalde zij wat koffie en haakte den waterketel wat lager boven 't vuur.

Uit de kast het brood nemende, smeerde zij een paar boterhammen voor Truitje en zette een paar kommetjes klaar. Daarna haalde zij een blikken petroleumkan uit het kastje, lichtte de lamp uit den hanger en begon die te vullen.

Onderwijl kookte het water. Het deksel van den ketel klepperde onder het opdringen van den stoom. Ze haakte voorzichtig den ketel af en goot de koffie op.

De deur ging plotseling open en Truitje kwam binnen huppelen.

Bartje schrok.

- Is 't al zóo laat? vroeg ze.

- Ja, zei het meisje, op de klok toeloopende. 't Is hier vijf minuten over twaalven, maar 't is zeker al kwartier. De klok is bepaald achter.

- Heb je goed geleerd vanmorgen?

- O ja, best! En dat zou 'k nog vergeten, de meester komt dadelijk na 't koffiedrinken heeft hij gezegd. Mag ik vanmiddag bij Geertje gaan spelen?

- Vanmiddag?

- 't Is toch Woensdag?

Daaraan had Bartje niet gedacht.

- Ken je je versje voor de catechisatie?

- Dat heb ik gisteren avond geleerd.

- Nu, ga dan maar!

Ze bedacht tevens dat het onmogelijk zijn zou dat het kind bij haar onderhoud met den meester tegenwoordig was.

Ze zag tegen dit onderhoud zelf vreeslijk op. Ze was 't met zichzelf nog niet eens of zij alles moest vertellen of niet. En zoo niet? Wat moest zij dan zeggen?

Zij moest toch een reden hebben, waarom zij hem had laten roepen! Zij voelde al het gewicht van het leggen der bekentenis in de hand van een derde. 't Is waar, Knelis had het zelf begeerd, gisterenavond tenminste.

Zenuwachtig schonk ze de kommetjes vol met koffie.

- Bartje, je beeft!

- Je bent mal, kind!

- Welneen, ik zag het duidelijk. Zeg eens, wat heb je den meester te zeggen? Waarom moet hij hier komen?

- Waar bemoei je je mêe?

Het meisje vroeg niet meer, at haar boterhammen op en ging de deur uit.

Bartje veegde de kruimels van tafel, schikte de stoelen terecht, trok de klok op.

Ze was bevreesd voor de komst van den meester, nu zij nog besluiteloos was wat te doen.

Toen ging zij voor 't raam staan, schoof het gordijn wat terzij en keek den weg op.

Daar zag zij hem al aankomen!

Ze sprong van 't raam terug, bevend alsof zij de koorts had.

Toen de meester binnenkwam zag hij dadelijk dat zij geheel ontsteld was.

Hij gaf haar de hand, vroeg hoe het er mêe ging, nam een stoel en zette zich aan tafel. Bartje nam over hem plaats, ze kon geen woord zeggen, de zenuwen schroefden haar keel dicht.

De meester praatte wat over het wêer, over de school, over allerlei, trachtte haar wat op haar gemak te brengen.

Maar Bartje kwam niet op haar gemak. Ze werd al zenuwachtiger en eensklaps voorover op tafel vallende, het hoofd verborgen in haar handen, snikte zij wild-uit, met heftige schokkingen van haar lichaam.

De meester liet haar even schreien, toen zei hij:

- Bartje, wat scheelt je? Heb je ruzie met Knelis gehad? Is 't weer mis met hem?

Zij gaf geen antwoord, ze kon geen woord uitbrengen, schudde alleen met het hoofd ontkennend.

Hij zag haar medelijdend aan en wachtte.

- Toen richtte zij eensklaps de ellebogen op en de handen tegen 't voorhoofd plakkend, zei ze:

- Ik kan 't je niet zeggen! Ik kan 't je niet zeggen!

- Kom, stort je hart eens voor me uit, dat is veel beter dan dat je er mêe rond blijft loopen als je verdriet hebt.

Zijn stem klonk zacht en week en zij voelde dat zij 't hem vertellen zou, maar nòg kon ze 't niet en opnieuw knikte ze ontkennend:

- Neen, 't is onmogelijk, 't kan niet, 't kan niet.

- Je vertrouwt me toch wel?

- O ja, dat is 't niet.

- Welnu dan!

- Neen, 't Is onmogelijk. Ik mag niet, ik kan niet. Ik heb je geschreven omdat Knelis het wou.... Ik zou je alles zeggen en hij zou er bij zijn, maar vanmorgen liep hij kwaad weg.... Hij wou niet dat ik het zei.... en nu....

- Is 't dan zoo erg?

- O, 't is vreeslijk.

- Dat moet wel.

- Ja, het maakt ons allebei zoo ongelukkig.

En weer viel ze voorover op de tafel, snikte ze zonder bedaren:

- Zoo on-ge-luk-kig.

De meester zei niets.

- 't Is zoo heel vreeslijk, begon ze na een poos. 't Is erger dan iemand denken kan. Als we kwaad hebben gedaan, moeten we toch gestraft worden, nietwaar?

De meester knikte.

- Zie je, dat is het nu net. Hij wil zijn straf ontloopen en dat gaat toch niet.... Net zoo min als je God ontloopen kan.... Hij heeft geen rust, waar hij gaat of staat. En hij kan ook geen rust hebben... Eerst als je geboet hebt, krijg je rust, dan pas kan God je vergeven. Hij heeft het mij verteld, maar ik ben zijn zuster, ik kan toch niet naar den burgemeester gaan en hem aanklagen of het aan den veldwachter vertellen.... Gisterenavond begon hij zelf.... Bartje, zei hij, 't kan zoo niet langer. Braams was er even geweest, die zocht een moordenaar.... Er was een vrouw in 't bosch vermoord gevonden.... Misschien weet je er van.

- Ik heb 't gehoord.

- Welnu, toen is hij hevig geschrokken. 't Kan zoo niet langer, zei hij, 'k heb geen leven en jij ook niet, sinds je 't weet. En dat is zoo. Ik heb evenmin rust als hij..... 't Is of ik het zelf gedaan heb, ik, die zooveel van haar hield!

Ze hield even op, snikte zacht, ging toen voort:

- Zie je, we hebben zoo niemand, dien we vertrouwen... Toen dacht ik aan jou.... Als we den meester eens om raad vroegen? zei ik. Als die eens deed, wat ik niet kan

doen.... Hij vond 't goed. Schrijf hem dan een briefje, zei hij, en dat deed ik. Vanmorgen gaf ik 't Truitje meê. Hij stond laat op; het kind was al wel een uur weg. Heb je toch geschreven? vroeg hij. Ik zei ja. Je wilt me in de gevangenis hebben, daar is 't je om te doen! verweet hij me. En, och God, ik, die geen beest kan zien lijden! Maar zoo kan het toch niet langer! Wat moet ik doen? Wat moet ik doen?

Als in doodsangst stak zij de handen naar hem uit.

Hij was diep geroerd door de smart van het meisje.

- Maar wat is er dan gebeurd? vroeg hij, wat is er dan?

Toen kon zij 't niet langer uithouden en, woest de handen voor de oogen slaande, als om de uitwerking van haar woorden niet te zien, schreeuwde ze schor:

- Hij heeft moeder vermoord! Hij heeft moeder vermoord!

Maar nog begreep de meester niet.

- Ja, hij was altijd slecht voor haar, zei hij zacht.

- Neen, zoo meen ik 't niet! Vermoord! Verdronken!

Eenige oogenblikken gingen in doodsche stilte voorbij.

Nu 't er uit was, werd Bartje kalmer, maar de meester zat verstomd. Thans begreep hij eensklaps Knelis' vreemde houding den avond, toen zij den doode aan gingen zeggen, zijn vrees voor het spook, de wartaal, welke hij had gesproken....

- Dat is vreeslijk, zei hij eindelijk.

- Maar wat moeten we nu doen? drong Bartje aan.

- Ik weet het niet.

- Je weet het niet? herhaalde zij woest.

Hij schudde ontkennend het hoofd.

- Maar 't kàn zoo niet langer! smeekte zij.

Hij gaf geen antwoord.

- Ik zal zwijgen als het graf, zei hij eindelijk, maar raad kan ik je niet geven, hoe graag ik wil!

- Als je geen raad kunt geven, zwijg dan niet als het graf, vertel het, vertel het, maak er een eind aan!

- Neen, ik zal niets vertellen!

Hij stond op, omklemde met de linkerhand krampachtig de leuning van zijn stoel, met de rechter een afwerend gebaar makende.

- O God, maar wat dan? gilde Bartje.

- Ik weet het niet, ik weet het niet.

Hij stak haar de hand ten afscheid toe, maar zij zag het niet, klaagde half in zichzelf:

- O God, maar wat dan? Wat dan?

Zachtjes sloop hij naar de deur, als een dief, die bevreesd is gevat te worden. Hij zou geen voet meer in dit huis zetten....

Het meisje staarde hem wezenloos na. Ze stak geen hand uit om hem terug te houden....

- Maar wat dan? Wat dan? herhaalde zij maar aldoor.

VIII.

Toen Knelis eindelijk thuis kwam, was zijn eerste vraag:

- Is hij er geweest?

Bartje knikte.

Ze bemerkte aanstonds dat hij wat gedronken had, schonk hem een kom koffie in en zette een paar sneden brood voor hem neer.

Toen hij verder niets zei, ging ze de deur uit.

Schuin den weg over stekende, liep ze recht op het vondertje aan, dat naar de hoeve van Van Oord leidde.

Knelis was opgesprongen en zag haar na.

Toen hij bemerkte dat ze naar Van Oord ging, slenterde hij naar zijn plaats terug, trok zijn stoel wat dichter bij den haard, stopte een pijp en bleef zitten rooken.

't Duurde lang voor Bartje terugkwam, Truitje aan de hand meêbrengende. Ze had met opzet het kind gehaald om van een gesprek met hem verlost te zijn.

Hij begreep dit waarschijnlijk, liet haar na een poos met het meisje alleen en verdween zonder iets te zeggen.

- Wat doet Knelis tegenwoordig gek, zei het kind.
- Hij heeft wel meer van die buien.
- 'k Word altijd bang voor hem als hij zoo raar doet.
- Hij meent het toch zoo kwaad niet, geloof ik.
- Maar hij kan zoo leelijk kijken, zoo....
- Gooi maar eens wat nieuwe plaggen op het vuur en brei dan je kous af.

Het kind deed wat haar gezegd werd en zat weldra stil in haar hoekje.

Bartje sprak zeer weinig.

- O God, o God, zuchtte Bartje eensklaps, zoo luid dat Truitje het hoorde.
- Heb je verdriet, Bartje? zei het kind opstaand en naar haar toekomend.
- Ja, zei haar zuster, op een stoel neervallend en haar blonde kopje tegen zich aandrukkend, ik heb heel veel verdriet, maar je moet me niets vragen, want ik kan 't je toch niet vertellen.
- Toe maar! Waarom niet? Misschien kan ik je helpen!

Ze sloeg den arm om Bartje's hals en kuste haar met bedroefd stemmetje haar vraag herhalende.

Het medelijden van het kind deed haar goed en ze begon zacht te schreien.

- Ben je zoo verdrietig omdat vader dood is? vroeg het meisje.

Bartje knikte ontkennend.

- Heb je verdriet van Knelis?
- Och, zei ze, wat geeft het of je 't nu al weet? Je kan er toch niets aan doen!

En ze schreide heftiger, maar Truitje hield aan.

- Is 't om Knelis?
- Ja, knikte Bartje, om Knelis.
- Ik hou ook niet van hem, zei het kind weer.

Bartje veegde haar tranen af en duwde het kind zachtjes weg.

- Ga nu maar weer zitten, zei ze, hij kan zoo thuis komen en ik wil niet voor hem weten, dat ik gehuild heb.

Het meisje zocht haar plaatsje aan den haard weer op, werkte stil voort aan haar kousje.

Knelis kwam echter pas terug toen Truitje op 't punt was naar bed te gaan.

Ze gaf Bartje een zoen, hartelijker nog dan op andere avonden en langs Knelis heenloopende ging zij naar bed, zonder een woord tegen hem te zeggen.

Deze merkte, schoon hij verre van nuchter was, de vijandige houding van het kind zeer goed op. Hij bleef stil aan tafel zitten zijn pijp rooken, Bartje, die haar preekenboek had gekregen en er zacht in las, nu en dan een woedenden blik toewerpend.

Toen hij meende dat Truitje sliep, barstte hij los:

- Je hebt 't aan 't kind ook verteld.

Bartje hief langzaam het hoofd op en zag hem verontwaardigd aan.

- Ik zeg dat je 't aan Truitje verteld hebt.

- Ik zal wel wijzer wezen.

- Ik geloof je tòch niet.... Met je fijne gezicht kan je liegen, dat je zelf gelooft dat 't waar is.

- Dan geloof je 't nièt!

Dat was juist wat hij wenschte. Ze moest woedend worden, hem uitdagen.

- Schijnheilige kwezel, ik weet dat je er inwendig plezier van hebt, dat ik....

Hij voleindigde zijn zin niet. In zijn drift had hij zich half omgekeerd en keek nu eensklaps star naar de bedsteê, waarin zijn vader ziek had gelegen. De gordijnen waren niet geheel gesloten en daartusschen zag hij haar staan, onbeweeglijk, met de donker-gloeiende oogen hem doordringend aanziend.

Toen hij plotseling steken bleef, zag Bartje hem verwonderd aan en de richting van zijn oogen volgend, begon zij geweldig te beven.

Ze zag niets, maar ze begreep het.

De doode, die geen rust had, ze was er weer. Het had nu lang genoeg geduurd, het uitstellen van den eenen dag op den ander.

- Maak jij er dan een eind aan, zei Knelis opeens, meer sprekend tegen de doode dan tegen zijn zuster.

- Ik heb gedaan wat ik kon, zei Bartje zacht terug.

De schrik had Knelis geheel ontnuchterd.

- 't Is ook om gek te worden. De heele wereld weet het.

- Dat kan immers niet!

- En toch is 't zoo! Uit baloorigheid ging ik vanmiddag naar Kee, die wist het.....

- Heeft ze je dat dan gezegd?

- Neen, daar paste ze wel voor op, maar ik kon 't aan alles merken. En toen 'k naar huis ging, kwam 'k bij de Schuur Van Oord tegen. Die wist het ook. Ik zag 't aan zijn oogen. Hij keek me heel anders aan dan vroeger.....

- Dat verbeeld je je allemaal. Niemand kàn het weten, geloof me....

Een oogenblik was hij weer op 't punt heftig te worden

om haar tegenspraak, maar de gedachte aan de doode, wier blikken hij nog aldoor op zich voelde branden, hield hem terug.

- Wat zei de meester? vroeg hij even later op berustender toon.

Bartje vertelde hem zeer beknopt hun onderhoud.

- Dus hij wou ons geen raad geven?

- Hij kon niet, zei hij.

- Dan zijn we nog even ver.

Ze knikte.

- En misschien is 't beter zóó!

Ze zag hem vragend aan.

- Wie heeft er nu eigenlijk voordeel bij als ik voor mijn gansche leven word opgesloten?

- Praat er asjeblieft niet verder over, zei Bartje, je maakt me gek.

- En ik word, geloof ik, nu net verstandig, antwoordde Knelis, een paar woedende blikken in de richting van de bedsteê werpend.

Hij geraakte in een toestand van overprikkeling, die hem zelfs zijn angst deed vergeten.

- Al die spookgeschiedenissen en dat terugkomen van de dooden is maar gekheid. Als je onder den grond ligt, zal je 't wel laten er weer uit te kruipen. Ze gooien zand genoeg op je.

- Knelis, praat zoo niet, je maakt me koud.

En inderdaad was 't of een ijskoude stroom langs haar rug schoot.

Ze werd doodsbleek en vouwde de handen.

- Och wat, als je gaat zien achter de bedgordijnen, is er niets, niets, 't is enkel verbeelding van ons....

Het lampeglas knapte. Rinkelend vielen de scherven op de estriken.

Bartje bad halfluid: O God, vergeef....

Knelis vloog overeind, stond als versteend bij de bedsteê van Truitje.

Ze wachtten.

Maar er gebeurde niets,

Toen draaide Bartje de rood-walmende vlam wat lager en zocht voorzichtig de nog warme stukken glas op. Ze sprak geen woord, haalde een doek en veegde de tafel af, de glassplinters opvangend in haar geholde hand.

Naar het vuur loopend schudde zij den doek daarboven uit en leegde haar hand.

Knelis trad weer langzaam op zijn stoel toe en ging zitten. Hij beefde geweldig en zag er ontdaan uit.

- Ik kan 't niet helpen, snikte hij eensklaps, ik kan 't niet helpen. 't Is of de duivel in me zit nu en dan.... O, Bartje, ik zie er zoo tegen op en ik weet toch dat het moèt.... Help me toch! Help me toch!

Maar zij voelde zich zelf zoo zwak. Ze had zelf zoo zeer hulp noodig.

- Knelis, zei ze, 't eenige wat ik je zeggen kan is: ga naar bed, probeer te slapen en vóor je slapen gaat, smeek den Heer dat Hij je zeggen mag wat je moet doen. God is wel eens meer iemand in den droom verschenen.....

- Ik ben zoo bang! snikte Knelis.

- Je behoeft niet bang te wezen. Als je bid heeft de duivel geen macht op je. Toe, Knelis, doe dat!

Hij stond aarzelend op. Zijn linkerhand leunde zwaar op de tafel.

Bartje had de handen gevouwen en de oogen dicht, haar lippen bewogen zich even.

Knelis zag haar aan. Nog nooit had zij zóo op de doode geleken. Hij voelde dat de betoovering weer over hem kwam, dat zijn gedachten weer wegdwaalden, de angst haar klauwen weer uitsloeg naar zijn borst.

- Bartje! schreeuwde hij.

Ze zag op. Er lag een groote vrede op haar gezicht en opstaande liep ze naar de bedsteê toe, ging er vóor staan.

- Ga nu, sprak ze, wees niet bevreesd! Ik heb voor je gebeden.

Toen liet Knelis de tafel los en stapte als onder vreemden wil naar de deur toe, klom het leertje op en ging naar bed.

IX.

Knelis had dien nacht lang en ernstig nagedacht en toen hij eindelijk in slaap viel, was zijn besluit genomen.

Bij vreemden behoefden zij geen hulp te vragen, het werk der gerechtigheid moest volbracht worden door hun eigen handen. Hij voelde echter dat het boven zijn krachten ging, dat

hij terug zou deinzen op het oogenblik dat hij de bekentenis ging afleggen. Hij begeerde niets liever dan in-eens gezet te worden voor het feit. Wanneer een ander de aanklacht deed, zou hij wèl den moed hebben in lijdzaamheid het hoofd te buigen, te bekennen en af te wachten. Bartje zou dus moeten doen waarvoor hij te zwak was.

Hij wist echter dat zij hiertoe evenmin in staat was en toch zou het moeten, er was geen andere weg.

Toen viel hem in, dat zij hem gezegd had te bidden opdat God hem in den droom openbaren zou wat hij doen moest.

Hij glimlachte..... hij had gevonden.....

Maar de groote rust, die den vorigen nacht over hem was gekomen, bleef nu van hem weg. Hij twijfelde te zeer aan zijn kracht.....

Morgen, als het weer licht was, zou hij niet kùnnen, zou hij weer laf wezen, het woord niet vermogen te spreken, dat den duivel in hem ketenen zou voor altijd, de rust over zijn hoofd zou uitgieten als geurige olie.....

En hij sliep in, onrustig, vreemd bewogen.....

Toen hij wakker werd voelde hij een oogenblik weer de magische kracht van het licht, van 't leven, deinsde hij een moment terug voor de donkere verschrikking, die 's nachts zóo zwart niet had geschenen.

Doch ook maar een oogenblik.

Hij kleedde zich haastig en spoedde zich naar beneden.

Het kleine vertrek treurde in 't morgenlicht, dat neerweende uit den grijzen sneeuwhemel.

De vlammen in den haard strekten hoog de gouden armen, nu en dan even ze nijgend op de dunne windvallen.

Achter in de kamer was 't bijna volslagen donker, schimde alles weg, slechts even zichtbaar als achter een transparant gordijn.

Truitje at haar boterham, staande aan de tafel.

Bartje stond voor 't raam en keek naar buiten.

Toen Knelis binnenkwam keerde zij zich om en zag hem aan.

Hij was bleek. Zijn stem klonk vriendelijk toen hij zei: Goedenmorgen! Bartje beantwoordde zijn groet, maar Truitje sprak niet, stak het laatste stukje brood in haar mond, gaf haar zuster een kus en ging naar school.

Een oogenblik prikkelde Truitje's houding Knelis tot verzet, maar hij bedacht zich, glimlachte flauwtjes en zei, vóor Bartje staan blijvend:

- Ik weet het.
- Goddank!

Ze zei 't met zóo'n blijde verrassing, met zóo 'n verruiming, dat Knelis aarzelde haar zijn gedachte mede te deelen, begrijpende hoe'n teleurstelling zijn woorden moesten verwekken.

- Geef me eerst mijn boterham en een kom koffie!

Ze schoof hem het brood toe en schonk hem in, bij de tafel blijvende staan in angstige spanning.

- Zie je, begon Knelis, een slok nemende, God heeft het me geopenbaard.
- Heb je gebeden?
- Ja, en heel lang.
- En?....
- En.... jij moet er een eind aan maken.

't Was Bartje of ze in den grond zonk.

- Knelis, stotterde ze, je meent daarmeê toch niet, dat ik....
- Ja, zei hij bruusk, jij moet het aangeven.

Ze greep met haar rechterhand de stoelleuning, ze voelde dat haar beenen weigerden langer de zwaarte van haar lichaam te dragen en ze zakte als gebroken op een stoel neer.

Ze was zóo bleek, dat hij er zelf angstig onder werd, een kommetje water inschonk en haar liet drinken.

Toen begon ze te beven, al harder en harder.

Op dit oogenblik werd de deur geopend en trad Bettemeu binnen.

- Wat scheelt haar? vroeg ze, dadelijk op Bartje toeschietend.
- Ze is geschrokken, zei Knelis.
- Heb je geen azijn in huis?

Knelis wilde naar het kastje gaan, maar de vrouw was hem al voor, smeet het deurtje open, nam er een paar fleschjes uit, deed de kurken er af en rook er aan. Toen ze 't azijnfleschje gevonden had, haalde ze haar zakdoek voor den dag, een groote roode zakdoek met witte stippen, bolde hem ineen, goot er een groote dosis azijn op uit, maakte Bartje's voorhoofd en slapen nat en liet haar ruiken.

De prikkelende geur deed het meisje weer tot zichzelf komen.

Ze zag Bettemeu wezenloos aan, doch toen haar blik op Knelis viel, begreep zij weer alles, streek met de hand langs het hoofd en zei geen woord.

- Word je wat beter? vroeg de vrouw deelnemend.

Bartje knikte.

- Hoe kom je zoo overstuur? Je zit veel te veel in huis, dat is 't. Je moet er eens meer uit, dan verzet je je nog eens. Al dat geprakkezeer maakt je op 't laatst heel van streek.

Bartje lachte even.

- Ik prakkezeer zooveel niet, zei ze.

- Dat doe je wèl, hernam de vrouw. Waarvan zie je er anders in de laatste dagen zoo bleek en betrokken uit? Denk aan de vrouw van Koehoorn, die is gek geworden van 't malen over de Openbaring, zooals je weet.

Het meisje knikte en glimlachte droevig.

- Ik zal mijn leven beteren, poogde ze te schertsen.

- Ga jij maar gerust aan je werk, als je tenminste wat te doen hebt, zei Bettemeu tegen Knelis, ik zal nou wel bij haar blijven.

Deze verlangde eigenlijk niets liever dan weg te wezen. Hij at de rest van zijn brood op, schonk zichzelf nog een kom koffie in, stopte zijn pijpje en ging de deur uit.

Toen hij weg was, zei de vrouw:

- Heb je wat met Knelis gehad?

- Welneen, zei Bartje, hoe kom je dáar bij?

- Wel, het zou zoo vreemd niet wezen. Ze vertellen dat hij denzelfden weg opgaat als vroeger de oude....

- 't Gebeurt wel eens een keertje, maar zóo erg is 't toch niet.

- Ik heb er anders rare dingen van gehoord en jij zal me ook het naaste niet zeggen. Hoe is 't met Truitje?

- Goed. Ze is natuurlijk naar school.

- 't Was 't beste misschien nog als hij er heelemaal uit was.

- Wie? Knelis?

Bettemeu knikte.

- Jij kan er net zoo min tegen als je moeder. Die is eigenlijk ook van verdriet gestorven en misschien....

Bartje zag haar angstig aan.

- Wat meen je? vroeg ze heftig. Wat meen je?

- 't Is maar zoo'n idee van me, zie je, maar ik heb altijd geloofd dat ze zelf....

Het meisje sloeg de handen voor de oogen.

- Neen, zei ze, daar vergis je je in, dat weet ik zeker.

- Nu ja, 't is maar zoo'n idee van me, ik zeg ook niet dat 't waar is. Ik zei het maar om je te waarschuwen....

En met de beste bedoelingen haalde zij tallooze oude dingen op, vertelde allerlei goeds van de doode, herinnerde aan voorvallen, die in het geheugen van het meisje al waren vergaan en maakte haar zóo zenuwachtig, dat zij slechts met de uiterste inspanning zich voor een nieuwe zenuwcrisis kon behoeden.

't Was een verademing voor haar toen het mensch vertrok.

Alleen, dacht zij weer aan Knelis' zeggen dat zij het was, die aan alles een eind moest maken, dat God hem dit had geopenbaard in den slaap.

O, ze kon 't haast niet gelooven, 't was te vreeselijk. God kon zóo wreed niet zijn....

't Duurde niet lang of Knelis kwam weer binnen.

Schoorvoetend trad hij op de tafel toe, zag het vertrek rond.

- Is ze weg? vroeg hij.

Bartje knikte.

- Hoe is 't nou met je?

- O, wat beter!

Hij begreep dat ze hem weer spreken zou over zijn zeggen van vanmorgen, dat haar dit geen rust liet en hij voelde medelijden met haar, die zoo leed onder zijn zonde.

- Je meende 't toch niet? vroeg ze aarzelend.

Knelis durfde ja noch neen zeggen. Er kwam een groote angst over hem en een groote verteedering tevens. Hij voelde zich slechter dan ooit. De een had hij vermoord en de ander martelde hij wanhopig....

Eén oogenblik was hij sterk, in staat tot elk offer, ook het hoogste.

- Ik zei 't maar, omdat ik mezelf te zwak voelde, maar wees niet bevreesd, Bartje, ik zal 't zelf doen, 't is mijn plicht, dat weet ik, en 't zou schande wezen als ik het nièt

deed. Ik wil geen tweede misdaad begaan en joù ook nog vermoorden, al is 't dan ook op een andere manier.

Zij zag hem dankbaar aan. Eén oogenblik dacht ze dat hij werkelijk sterk zou wezen, dat hij het kòn, maar zij begreep wel dat hij het zei in een éven opflikkering van zelfvergeten.

Toch hield zij van hem om dat éene mooie oogenblik, zij nam den wil voor de daad en, hem niet wenschende te ontmoedigen, zei ze zacht:

- God zal je voornemen zegenen!

- En ik wil 't vandaag nog doen, zei Knelis, dadelijk.

Inderdaad liep hij, zonder iets verder te zeggen, de deur uit, driftig, in-eens besloten, willende profiteeren van zijn vleugje moed.

Bartje lachte weemoedig.

Ze wist dat hij 't niet doen zou, dat zijn moed zoolang niet duurde....

Maar bovendien was zijzelf al half besloten. Dat God háar had aangewezen zijn aanklaagster te zijn, daaraan twijfelde zij niet meer. Juist zijn zeggen dat hij 't haar maar had willen wijs maken om er af te wezen en zijn zwijgen eerst, hadden haar overtuigd. En mocht zij zich onttrekken aan het Goddelijk bevel?

Tot haar verwondering bleef Knelis lang uit.

Ze begon te twijfelen. Als hij tòch eens den moed had bezeten! Als hij tòch naar den veldwachter was gegaan en had gevraagd hem maar aanstonds gevangen te nemen? Zeker, een moordenaar werd altijd dadelijk gevangen genomen. Hij zou niet terugkomen, ze zou hem niet weêrzien!

Ze werd ongerust, ja, zorgelijk beangst over zijn lot.

Hij had al lang terug moeten zijn, al lang....

Zenuwachtig liep ze het vertrekje op en neer. Het werd haar binnen te benauwd, ze liep den weg op, zag naar alle kanten uit of hij er ook aankwam.

Maar hij kwam niet.

Truitje kwam thuis uit school.

Nòg was Knelis er niet.

Bartje dacht er over naar den veldwachter te gaan; ze wou weten....

Maar ze durfde niet. Toen ze de deur achter zich dichttrok, was 't of ze met lamheid werd geslagen en ze keerde terug.

't Was al heel laat toen Knelis eindelijk thuiskwam.

Ze schrok toen ze hem plotseling vóor zich zag.

Zich aan de stoelen vasthoudende scharrelde de jonge boer naar voren, een scherpe lucht van jenever en tabak over haar brengende.

- Hij was niet thuis, stotterde hij, dicht bij haar oor.

Het verwonderde haar wel dat hij zoo bedeesd deed, dat in zijn heele houding iets was als schaamte, terwijl hij anders, wanneer hij gedronken had, ruw kon zijn en onverschillig.

- Ga maar naar boven! zei ze moedeloos.

Hij knikte en ging stil.

X.

Bartje was buitengewoon kalm den volgenden morgen.

Ze had 's nachts haast niet geslapen. 't Was een vreemde passiviteit, die over haar was, meer een gevolg van overgroote vermoeidheid.

Ze was met Truitje tegelijk naar bed gegaan en een oogenblik had ze gedacht dat ze in zou slapen.

Toen had ze haar oogen geopend, omdat zij die openen mòest, omdat er iets was, dat het onmogelijk maakte ze dicht te houden.

En ze had gezien....

Ze had gezien, zich losmakende uit het duister, de witte gedaante.... haar.... en haar oogen hadden haar aangestaard, stil verwijtend, alsof ze zeggen wou:

‘Wanneer krijg je nu eens moed om een einde te maken aan mijn lijden? Je belet me de hemelsche vreugd te genieten; ik kan de aarde niet verlaten vóor de misdaad gestraft is.’

Toen had Bartje de oogen even gesloten, doch ook maar even.

De doode hief den vinger dreigend op.

Ze durfde niet meer zien, doodsbenauwd als ze werd en ze vouwde stil onder de dekens haar handen en bad, bad om de kracht, die noodig was den wil van de doode te volbrengen.

Het gaf haar rust, nam voor 't minst haar angst weg.

Maar de doode week niet van haar, kwam al dichter en dichter bij, stond eindelijk voor haar bed.

Toen bad zij opnieuw, bad zij dat God deze verschrikking van haar weg zou nemen....

En de doode ging. Haar lichaam vloeide weg in 't duister, alleen haar hoofd bleef, haar hoofd en haar oogen.

En die oogen, die gloeiende verwijt-oogen zag zij overal, of ze háar oogen dicht had of open, steeds staarden die haar aan.

Dit was op 't laatst zoo enerveerend, dat ze schokte met haar heele lichaam en Truitje trapte, zóo dat het kind met een schreeuw overeind vloog.

Maar Bartje stelde haar gerust, drukte haar kopje op 't kussen terug en zei dat ze zeker gedroomd had.

Het kind sliep bijna oogenblikkelijk weer in.

Het hooren van haar eigen stem had Bartje wat gekalmeerd en, doodmoe, viel ze in een lichten sluimer.

Tegen de morgen begon de ellende opnieuw. De doode zag zij niet meer, maar met haar slapen was 't toch gedaan. Tevergeefs poogde zij aan allerlei gewone dingen te denken, aan de vrouw van Van Oord, die in de laatste weken sukkelde, aan Bettemeu die klaagde over pijn in de borst en bloed op had gegeven, aan het zeggen dat er een tram zou komen van Westricht over de Schuur naar Nieuwdam. 't Gaf niets, haar gedachten glipten er over heen, grepen dadelijk het siniestere weer vast: Knelis en hoe er een eind aan moest komen; de doode, die geen rust had.....

Een uur vroeger dan gewoonlijk stond ze op.

Haar oogen stonden strak en gloeiden, ze had pijnen in de borst en in den nek, haar hoofd was zwaar en bonsde.

Ze kleedde zich aan, heel langzaam, zich nu en dan vasthoudende aan de tafel of een stoel, bevreesd door het gedruisch Truitje wakker te maken. Door het bovenvenster drong een vage schemer van licht.

't Vroor sterk. Bartje voelde echter dat de kou haar goed deed, haar belette zich over te geven aan haar doodelijke moeheid.

De engte van het vertrekje benauwde haar, de behoedzaamheid, welke zij in acht moest nemen, prikkelde haar.

Ze deed zacht de deur open en ging naar buiten.

In 't bleeke maanlicht lagen blank de velden, droomerig wit, zonder sneeuwflikkering.

De winde gierde aan van om den hoek, strookte de rokken strak om haar beenen.

Ze verborg haar handen onder den wollen doek, welken zij had omgeslagen en liep den grintweg op.

't Was alles stil, heel stil, alleen de wind zwierf met vreemde geluiden om het huis en door de bladerlooze takken, breed voortstuivend over den weg.

En ze liep, ze liep..... Ze voelde den scherpen wind niet, liep al harder en harder. Ze dacht niet, of misschien dacht ze te veel. In haar hoofd warrelde alles dooreen, de kleine indrukken van nu, de verschrikkingen, de angsten en bekommeringen van de laatste dagen.

Toen bedacht zij dat het tijd werd terug te keeren.

Ze zag er tegen op, maar het moest. Ze had wel voort willen loopen, al verder, al verder..... Maar ze wist dat ze daarmeê haar ellende niet ontloopen kon, dat de doode haar zou vinden wáar zij ook heenging, haar niet met rust zou laten vóor de schuldige zijn misdaad boette. Ze werd echter kalm toen ze 't huisje in de verte zag.

De onafwijsbare noodzakelijkheid stond voor haar; de koude wind prikkelde haar denken, dreef de overgevoeligheid van haar weg.

Zeker, ze was besloten, vast besloten. Vandaag zou zij volbrengen wat God in den slaap aan Knelis had geopenbaard, zou aan alles een einde komen.

Tot haar verwondering was Truitje al op, maar Knelis sliep nog.

- Waar was je? vroeg het kind, bezig zich aan te kleeden.

Ze was gewoon bij 't opkomen een helder brandend vuurtje te vinden en een warmen kom koffie of melk en Bartje's afwezigheid was haar deerlijk tegengevallen. Er klonk dan ook eenige misnoegdheid in haar stem.

- Ik had zoo'n hoofdpijn, zei haar zuster.

- Wil ik 't vuur aanmaken?

- Welneen, kleed jij je maar aan. Ik zal 't dadelijk doen.

Het kind ging voort haar kleertjes aan te trekken, onderwijl Bartje wat dunne takjes uit het kastje onder de bedsteê nam, ze kruislings over elkaar legde in den haard, van den schoorsteen een doos met zwavellucifers kreeg, er een afstreek en het vlammetje onder de takjes hield. Een benauwd fos-

forgeurtje rees heel even omhoog, zich ontbindend in den schoorsteen. De houtjes rookten, vatten toen eensklaps vlam. Bartje zorgde dat het vuurtje niet doodtreurde, wierp er nieuwe rijsjes op, al dikker, tot eindelijk de vlam krachtig genoeg was om door plaggen gevoed te worden. Toen ging ze even naar buiten met den waterketel, schepte hem half vol in het bijtje dat zij in de sloot had gehakt, wierp een beetje zout in het water en hing den ketel laag aan de ketting.

- Slaapt Knelis nog? vroeg Bartje.

- Ja, zei het kind, laat hem maar liggen!

Ze was thans met haar aankleeden gereed gekomen, ging zich aan de sloot wasschen en weer binnenkomende, kamde zij haar stroogele haren met den caoutchouc haarkam glad naar achteren. Bartje maalde onderwijl wat koffie. Truitje zette de kommetjes op tafel en haalde het brood uit de kast.

- Hij was gisterenavond weer dronken.

- Wie?

- Wel, Knelis natuurlijk.

- Je bent veel te bokkig tegen hem, zei Bartje. Waarom zeg je hem niet meer goedennacht en goedenmorgen?

- Ik houd niet van hem.

- Dat heeft daar niets mee te maken. Op die manier wordt hij ook onverschillig.

Het kind gaf geen antwoord, keek eenigszins bedremmeld naar de draaiende beweging van Bartje's hand.

- Als hij opstaat vóor je naar school gaat, moet je hem goedenmorgen zeggen.

Het meisje trok een vies gezicht.

- Och, waarom? Ik doe 't veel liever niet!

- Je doet er mij een pleizier mee!

- Iederen morgen?

Maar op 't zelfde oogenblik werd de deur geopend, kwam Knelis binnen.

Bartje wierp Truitje een veelzeggenden blik toe en toen Knelis haar gegroet had en Bartje dien groet had beantwoord, zei ook het kind, schoon aarzelend:

- Goeden morgen, Knelis!

Deze keek vreemd op, lachte even en knikte nog eens tegen haar.

Hij was in een kregelige stemming. De gedachte aan zijne

minheid van den vorigen avond liet hem niet los, maar hij werd milder, waar hij zag dat niet alleen Bartje hem geen haat er over toedroeg, maar zelfs Truitje haar afkeer van hem had overwonnen.

Hij ging naar buiten zich wasschen.

- Nu zal je wat suiker op je brood hebben, zei Bartje.

Het meisje lachte vroolijk en klapte even in de handjes.

Bartje begon het brood te snijden, drie sneedjes voor Truitje, vier dikkere voor Knelis, twee dunne voor zichzelf. Toen smeerde ze er wat boter op, een dun laagje, waaronder het grijsbruine brood zichtbaar bleef, en het zakje met bruine suiker uit de kast nemende, strooide zij een dun laagje over de sneedjes voor het kind.

Zij schonk de kommetjes vol koffie, deed er wat melk in, en toen Knelis binnenkwam gebruikten zij hun eenvoudig ontbijt, nadat Bartje zacht had gebeden en Truitje en Knelis de hoofden hadden gebogen, de een denkende aan haar boterhammen en de school, de ander aan de misdaad, die ophem drukte bang en zwaar.

Toen ging Truitje weg en bleven Bartje en Knelis alleen.

Hij vreesde voor dit samenzijn, hij verwachtte dat zijn zuster spreken zou over den vorigen avond, hem zacht zijn kleinmoedigheid zou verwijten.....

Maar Bartje was gewoon, vriendelijk zelfs.

- Ik wou vandaag weleens naar de stad, zei hij eensklaps.

- Welzeker, antwoordde zij, doe dat! Dan verzet je je nog eens.

Ze roerde even den pijnlijken snaar aan, maar zoo zacht, dat hij het niet behoefde te voelen.

- Maar ik blijf niet lang weg.

- Zie maar eens hoe 't uitkomt!

En hij ging.

Toen de deur achter hem dicht rinkte, voelde Bartje zich vreemd te moede. Zij ging voor het raam staan en zag hem na.

Daar ging hij, de handen in de zakken van zijn kort duffelsch jasje, zijn bouffante hoog om zijn ooren, voortsjokkend over den weg.

Zij herkende hem haast niet meer. Ze wist dat het haar broer was, een paar jaren jonger dan zij, doch in zijn gang, in zijn houding leek hij oud en afgeleefd, een man

wiens schouders neerbuigen onder den drukkenden last van lange jaren leed en zorg.

Toen zij nog jong waren en samen naar school gingen...

Zij wendde het hoofd af, ze moest er niet aan denken, en toch telkens zag zij hem weer voor zich als klein kereltje, klein en dik met roode wangen en stevige vleezige knuistjes. 's Winters, als ze samen naar school gingen, hij, in zijn gewone pakje, maar met een bouffante om den hals, onder de kin doorgetrokken naar boven, over zijn petje heen, een paar moffen om de polsen en wollen wanten aan de handen; zij, moeders omslagdoek driedubbel om het lijf geslagen, het gebreide mutsje op het vlaskopje, de witgeschuurde klompjes klotsend op den weg, was er iets zacht-innigs tusschen hen geweest, iets dat in hen beiden was van moeder. Ze hadden elkaars partij gekozen bij kleine twisten, elkaar het met moeite veroverde warme plaatsje bij de kachel afgestaan in 't speelkwartiertje of vóor schooltijd. En wanneer hij school moest blijven was zij naar huis gegaan met iets zeer treurigs in haar, had 't alleen-zijn haar gedrukt en had zij meer onder zijn straf geleden dan hij. En nu ging hij daar, oud vóor zijn tijd en zij wachtte maar op zijn vertrek om óok te gaan, om....

Een schorre snik klokte op in haar keel.... Ze kòn niet, ze kòn niet.

Ze zag hem bij den draai van den weg verdwijnen, zonder om te zien.

Toen trad zij van 't venster terug om het vuur te verzorgen, dat wegkwijnde tusschen de zodenwallen. Wat dunne takjes nemende en ze op de sintels leggend, hurkte ze op de estriken neer, blies in den teergouden gloed, die droomde onder en tusschen de asch.

Met zachte knetteringen van het hout ontwaakte de vlam, rekte zich loom uit naar de rijsjes, kronkelde er om heen.

En in het vuur starend, het werktuigelijk voedend met stukken hout en zoden, zag ze hem toen hij ouder was geworden.

Sedert hij meeging naar het land, was hij anders.

De omgang met ruwere knapen, het voorbeeld van zijn vader, die dronk en thuis raasde en vloekte, was verderfelijk voor hem. En onderwijl hij de partij koos van den laatste, sloot zij zich meer en meer aan bij haar moeder, werd de

kloof tusschen hen al grooter en grooter. Truitje was toen nog heel klein. Haar teer leventje ontlook onder een lucht van vloeken en tranen.

Zoo was het gegaan, lang gegaan, tot eindelijk.....

't Was of in de vlammen de verwijt-oogen van de doode haar aanstaarden.

Ze stond langzaam op, bedacht dat zij zich nog niet gewasschen had en ging naar buiten. Aan de sloot neerknielend schepte zij haar holle handen eenige keeren vol water, plaste het tegen haar gezicht en droogde zich af met haar boezelaar. Het ijskoude water deed haar goed. Ze werd weer kalm, bedacht dat ze besloten was niet te aarzelen, doch een einde te maken aan hun duldeloos lijden.

Ze ging naar binnen, zag op de klok hoe laat het was, kleedde zich wat aan, hing het water hoog boven 't vuur, wierp op het laatste nog wat versche zoden en verliet het huis, de deur sluitende. Toen liep zij langs het zijmuurtje naar den voorkant, schoof het raam op, leî den sleutel in het kozijn aan de binnenzij en deed het raam weer dicht. Knelis en Truitje zouden, mochten zij eer terug zijn, nu niet buiten behoeven te blijven.

Ze liep den grintweg op, al langzamer en langzamer.....

Ze keek om, bevreesd dat iemand haar zien zou maar er was niemand, de weg lag in angstige verlatenheid achter haar. Ter rechterzijde was even het dak zichtbaar van hun huisje, links rezen hoog op de boomen van het erf van Van Oord.

Toen zij vijf minuten gegaan had en aan den draai kwam vloog ze als een misdadigster rechts naar beneden, het kleine paadje af, dat naar de hei voerde. Een oogenblik meende ze haastige stappen op den weg achter zich te hooren, maar ze zag niets toen ze zich omkeerde.

Links kroop het lage struikgewas over de sneeuw, rechts stond zwijgend het dennenbosch. Toen hielden de struiken eensklaps op en links lag, een eindelooze witte schuimzee, de hei, met hier en daar als eenzame rotsen de boerenwoninkjes uit wier schoorsteen schuchter de grijze rook opwolkte.

Het middelste der drie huisjes, welke zij thans zien kon, was dat van Braams. Een oogenblik stond ze stil als met onmacht geslagen. Ze greep onwillekeurig met de hand naar

haar borst. 't Was of ze stikken zou, zoo benauwd werd ze. Nog nooit had wat ze nu doen ging in zoo'n ijslijke klaarheid voor haar gestaan, nog nooit waren de gevolgen van haar aanklacht zoo schril opgesprongen uit het nevellicht der toekomst, achter elkaar gaande stil en somber als dragers in een lijkstoet. Een oogenblik deinsde ze terug voor den stap, maar de oogen van de doode dwongen haar tot voortgaan. Ze zag die gloeien tusschen al het andere door, steeds op haar gericht, smeekend en dreigend tevens.

En ze liep weer, schreed weer voort op het plat geloopen sneeuwpad, teruggetrokken door haar medelijden met den moordenaar, voortgedreven door den wil van de doode.

Zoo bereikte ze de lage deur van 't veldwachtershuisje. Ze stond even stil, aarzelde weer, zag om naar de hei en de bosschen, naar den weg en de hoeven, in de sneeuwstilte, als gestorven voorlang.

Plotseling was 't haar of ze terzijde van 't dennenbosch weer iets zag bewegen, een zwarte gedaante, zwarter dan de boomstammen, schielijk verdwijnend nu ze keek.

Ze dacht weer aan de doode, die daar misschien rondzwierf om te zien of ze moed had, eindelijk moed had.

En met een plotselinge opbranding van wil greep zij de klink van de deur, lichtte haar op en trad binnen.

Aan de ronde tafel in 't midden van 't vertrekje zat vrouw Braams en schilde aardappelen. Zij was alleen.

- Heeremensch, zei ze, niet lettende op Bartje's doodelijke bleekheid, ben jij daar?

- Ja, zei Bartje, is Braams er niet?

- Neen, antwoordde 't mensch, maar hij kan alle oogenblikken thuis komen. Wou je hem spreken?

- Ja, hokte Bartje, 'k wou hem spreken.

Eerst nu viel 't de vrouw op hoe bleek haar bezoekster was en hoe vreemd-kortaf ze was in haar praten.

- Scheelt er wat aan? vroeg ze deelnemend, haar mandje met aardappelen op tafel zettend en, om den emmer met water, die naast haar stond, heenloopend, een stoel bij de tafel trekkende.

- Welneen, ik ben heel goed. 't Spijt me dat je man niet thuis is.

- Is er wat, waarvoor je hem moet hebben?

Bartje liet zich op den stoel neervallen, staarde naar de aardappelen en de grillig kronkelende dunne schillen en zei niets.

De vrouw wou echter weten waarvoor ze kwam, gaf den moed niet op.

- Heb je last ergens van?

Bartje knikte van neen.

- Is 't met Knelis niet in orde?

Ze knikte opnieuw ontkennend.

- Wat blijft 't koud, hé?

- Ja, erg.

- 'k Zal een kommetje koffie zetten.

- Doe geen moeite, ik blijf maar even.

Maar de vrouw was al bezig het vuur op te stoken en hing den ketel lager in de omwoeling der vlammen.

- Wat had je voor mijn man? vroeg ze eensklaps rondweg.

De zenuwen knepen Bartje's keel dicht. Het martelend gevraag van het mensch, het wachten op Braams, het moordend wroeten in haar hersenen van de levende en de doode, deed haar laatste beetje flinkheid verdwijnen.

Ze snikte. Een droge snik, opschokkend uit haar keel.

Vrouw Braams zag op, schepte wat water uit den emmer in een kommetje en liet haar drinken.

- Meid, zei ze, je bent heel van streek. Wat heb je toch?

- Vraag me niets, bracht Bartje hokkend uit, vraag me niets. Ik - kan - 't je - toch - niet - zeggen.

Het mensch verloor zich in gissingen, staarde medelijdend-nieuwsgierig haar aan.

- Kwam hij maar! zei ze.

Die woorden deden Bartje als uit een droom ontwaken. Al de ellende, welke uit haar aanklacht zou geboren worden, zag zij weer voor zich.

- Kwam hij maar! herhaalde de vrouw.

Ja, hij kon ieder oogenblik komen en dan zou ze 't zeggen.... Dan kon ze niet terug.... Dan was 't te laat....

En een doodelijke angst kwam over haar. Ze kòn niet, ze kòn niet....

Ze stond op, keek schuw naar de deur.

- Ik kom wel terug, zei ze. Ik.... ga....

- Maar, mensch, je kan zoo toch niet weggaan! Je zet geen drie stappen buiten of je valt....

Maar Bartje schudde van neen, hield zich vast aan den wand en liep zonder iets meer te zeggen naar buiten.

Een oogenblik duizelde zij, viel de helle blankheid der sneeuw-hei op haar als een benauwenis.

Toen vermande zij zich, liep het pad op als een beschonkene.

Ze wist niet wat haar dreef; ze werd voortgejaagd door een vreemden angst. En ze liep, ze liep als een opgeschrikt hert, dat wordt nagezeten door de honden.

XI.

Moedeloos liep Knelis voort.

Hij ging naar de stad, had hij gezegd, maar wat moest hij er doen? Was daar de rust te vinden? Moest hij die niet zoeken in zichzelf? Waarom had hij gisteren niet even moed gehad? Waarom was hij, toen hij voor Braam's huisje stond, terug gekeerd, was hij liever naar Kee gegaan, om een bedwelming te zoeken, waaruit het ontwaken dubbel martelend was? Hij durfde niet. Neen, hij durfde niet, hij liep liever rond met zijn ellende, gesard door de doode, geschuwd door Bartje en het kind, ontweken door wie hem kenden, dan de straf te ondergaan, die hem rust zou geven. De deuren der gevangenis zouden zich achter hem sluiten, men zou hem brengen in een klein hokje met een tralievenster, waardoor licht en lucht binnen kwamen en daar zou hij blijven een week, een maand, een jaar, al de jaren, die nog lagen tusschen zijn dood en nu. En hij was nog zoo jong.

Hij had er den moed niet toe, hij kon het offer niet brengen.

En hij sjokte voort over den weg, de handen in de zakken van zijn buis, met kleine trekjes rookende, schuw uitkijkende nu en dan als hij meende dat er iemand aankwam. Heel in de verte kwam Braams aan. Hij herkende hem aan zijn stok en zijn eigenaardigen gang.

Een plotselinge angst greep hem weer aan.

Hij was bang voor Braams, durfde hem niet onder de oogen komen.

't Scheen hem altijd toe, dat de veldwachter het wist en maar wachtte op een gelegenheid, dat hij eens vertrouwelijk

met hem spreken kon, om al pratende de hand op zijn schouder te leggen en te zeggen: ‘Je moet mêe, je bent mijn gevangene.’

Terug gaan durfde hij echter niet, dat zou argwaan wekken, zijn vrees toonen. Naar links of rechts uitwijken kon hij niet. Hij zou doorloopen, wat gejaagd, alsof hij haast had. Toen hij dichter bij kwam zag hij dat het Braams niet was, maar een vreemde en zonder groeten liep hij hem voorbij.

Een oogenblik stond hij stil.

Bartje's vriendelijkheid van vanmorgen begreep hij niet. Ze was maar zelden zoo en Truitje! Hij had haar gezegd dat zij hem moest aanklagen, dat God hem dit had geopenbaard.

Ze was zoo'n vrome kwezel, misschien....

Hij keerde op zijn schreden terug, in eens besloten.

Hij wou weten, zien of ze er toe in staat was.

Ze had hem haast aangemoedigd naar de stad te gaan, ze wou dat wel, nooit kreeg ze beter gelegenheid. Ha, hij doorzag haar, hij doorzag haar! Al haar liefheid, al haar goedheid, 't was veinzerij. Ze was een Judas.... En hij liep zoo hard terug, dat hij den vreemde haast inhaalde. De sneeuw piepte onder zijn zware stappen als het geschreeuw van jonge vogels. De man voor hem zag om, aarzelde even, liep toen weer door.

Knelis wachtte een paar minuten, zag om of er niemand aankwam, klopte zijn pijp op zijn hand uit, stopte haar en stak haar weer aan, met zijn handen het vlammetje beschermend tegen den wind.

Zware trekken doende, begon hij heen en weer te drentelen.

De vreemde was eindelijk ver genoeg weg om hem langzaam achterop te kunnen loopen.

Aan de rechterzijde van den weg, in een breede opening tusschen 't kreupelhout, rees zijn huisje voor hem op.

Hij schrok, voelde zich een oogenblik ontzettend benauwd en bleef staan. Verder gaan durfde hij niet. Als hij nog een stap deed, zou Bartje hem kunnen zien.

Hij keek naar alle kanten rond om een plekje te zoeken, waar hij uit het gezicht bleef en hem toch niets ontging.

Plotseling meende hij 't dichtslaan van een deur te hooren.

Hij sprong angstig op, liep naar de sloot toe, probeerde even of het ijs hem hield en toen het sterk genoeg bleek te zijn, verdween hij aan de overzijde in de struiken. Zonder

zich af te vragen of hij noodeloos te ver ging, in een plotselingen overval van onbestemde vrees, liep hij voort, de takken wild terzij duwend, geen pijn voelend als er een met kracht terugsprong in zijn gezicht. Hij stond niet stil voor hij 't einde van het boschje bereikt had.

Toen kwam hij tot bezinning.

Wat was hij weer flauw geweest, flauw en min! Waarom was hij weggeloopen? Wat had hem bewogen zóo ver te gaan? Nu moest hij weer terug, was zij misschien al lang verdwenen en zijn gansche toeleg mislukt.

Hij deed een stap in de richting van den weg, liet met opzet de takken op zijn gezicht en handen striemen. Hij was woedend op zichzelf, op Bartje die hem ging verraden, op den veldwachter, die loerde op zijn ondergang. En hij liep voort, over de knoestige stammen stappend, uitglijdend in de holletjes van den bodem, die met sneeuw gevuld waren, vloekend bij den minsten tegenstand van een tak of een twijg.

Zoo bereikte hij den weg en, onvoorzichtig in zijn woede, liep hij den kant van het huisje uit.

Hij twijfelde er geen oogenblik aan of 't was Bartje geweest, die de deur had dichtgetrokken en - zóo zij uitging - waar zou zij anders heengaan dan naar Braams? Ze ging nooit uit, zag den weg bijna niet anders dan door het venster.

Voorzichtig liep hij naar links, zag scherp toe, maar om en bij het huisje was het stil.

Toen waagde hij zich een paar stappen verder. Links was het paadje, dat over de hei naar Braams' woning leidde. Hij boog zijn lichaam voorover, zag.... Daar ging ze. Ze was 't paadje reeds bijna af.

Hij had zoo vaak gedacht dat zij hem verraden zou, hij had zoo menig keer om het huis gezworven om haar gangen te bespieden en nu, nu hij haar zàg gaan, nu begreep hij niet, was 't of alles om hem wegzonk in een nevelig grauw. De witte weg, de witte struiken, de grijze lucht, het warrelde alles voor zijn oogen dooreen. Hij sloeg zijn hand uit om een steun te zoeken en plofte met een doffen smak in de sneeuw terzijde van den weg. Zijn arm sloeg zwaar neer op een steen; de schrijnende pijn deed hem weer tot zichzelf komen.

Het eerste wat hij deed was zich half oprichten en op den weg zien of er iemand aankwam, die getuige kon geweest zijn van zijn val.

Maar de weg was nog even eenzaam als straks.

Toen sprong hij op, zag waar Bartje was, snelde op zijn teenen het paadje af, bijna gedruischloos, den kant houdend waar de wind de sneeuw dik had neergestoven. Het dennenbosch genaderd, verdween hij tusschen de donkere stammen. Ze kon hèm onmogelijk zien, maar zij, scherp afstekend in 't licht, kon onbemerkt geen beweging maken.

Een oogenblik stond zij stil.

Zou hij naar haar toe-ijlen, haar bezweren terug te gaan? Maar hij kòn niet, hij durfde niet. Hij voelde dat hij geen woord zou kunnen zeggen.

En ze liep voort, ze ging, dwars de hei over, recht op het huisje af.

De afstand tusschen hen werd al grooter en grooter.

Hij durfde haar niet volgen, bleef aan den rand van 't bosch staan tusschen de dennestammen.

Bij de deur stond ze weer even stil, zag om. Hij wou schreeuwen, maar er was geen klank in zijn keel. Toen stak hij in radeloozen angst zijn armen uit, wenkte haar terug te komen. Maar zij zag het niet, zij opende de deur, ging binnen.

't Was te laat. Zij bracht zijn leven weg....

Zijn zenuwen ontspanden zich, hij wierp zich rechtuit op den grond, wentelde zich om en om in de sneeuw, snikte als een kind.

O, de ellende, die nu komen zou!

De schande, die over zijn hoofd zou worden uitgestort; de rechters, die hem zouden veroordeelen; de gevangenis, die haar deuren voor hem zou openen; de cel, waarin hij leven zou, zijn dagen, weken, maanden, jaren zou doorbrengen....

Als een onweer kwam het op hem aan, donker en dreigend.

Neen, hij had den moed niet het hoofd te buigen, af te wachten.

Hij moest weg, weg, ver weg, zóo ver dat zij hem niet krijgen konden.

Hij stond op, vloog over het besneeuwde mos naar het

voetpad. Toen den weg op, links, weer terug naar rechts, weer naar links.

Het zweet liep met groote droppels van zijn voorhoofd.

Waar moest hij heen? Waar?

En hij dacht er aan dat hij nergens veilig zou wezen, dat ze hem overal, overal zouden vinden.

Was 't niet beter in berusting het onvermijdelijke te aanvaarden?

De gedachte zich nergens veilig te weten, gaf hem een vreemde kalmte.

Hij ging naar huis, schoof het raam op, nam den sleutel, liep langs het muurtje terzij, sloot de deur open en ging binnen.

't Was of hij jaren lang was weg geweest.

Hij bezag de stoelen, de tafel, de klok met weemoedige nieuwsgierigheid....

De geit blaatte in den stal.

Onwillekeurig opende hij de deur en liep op het dier toe.

Het beest wist van niets, blaatte tegen hem als tegen ieder ander.

Hij streelde het dier zacht over den kop, liep toen het leertje op naar het hiltje, waar zijn bed was.

Het lag nog even als hij 't vanmorgen verlaten had.

Hij zag rond.

Daar was het raampje, waardoor hij zoo vaak had staan kijken naar de populieren met hun bewegelijke blaadjes en naar de hei, breed zich uitplooiend in angstige eenzaamheid.

En aan de andere zijde, boven het leertje hing het touw met de lus, waaraan hij zich vastgreep bij 't naar boven klimmen.

Hij greep het vast, want het duizelde hem nu hij naar beneden zag.

Wat was dat diep, veel dieper dan hij ooit had geweten.

De geit blaatte zacht en treurig. Het was een bevend stemmetje, als kindergeschrei heel van ver....

En hij werd zoo week, zoo week nu hij dat stemmetje hoorde. Een paar tranen sprongen op in zijn oogen en hij lachte droef tegen het witte vlekje daar beneden, dat hij wist dat het beest was.

Het raampje achter hem klapperde.

Hij meende stappen te hooren.... Daar kwamen ze.

Hij wachtte even, luisterde, luisterde...

Toch niets, hij had zich vergist. 't Was het raampje maar.

Zijn handen speelden met de lus. Zijn hoofd kon er door....

Jan Sijmen had zich opgehangen aan den beddekwast. Bettemeu had hem gekleed. Die had er veel van verteld.

Hij lachte weer.

Dan konden ze je niets doen, dan was je van alles af, van alles....

Hij stak zijn hoofd door de lus. Als hij nu een trap naar achteren gaf, slingerde hij weg, bengelde hij boven de geit, zou hij nog even hooren het zacht geschrei van 't beestje, dan niets meer.... niets.... niets.

't Was maar voor éven te doen, 't was zoo gebeurd.

Als ze kwamen om hem te halen, zou 't te laat zijn....

Hij wachtte even, keek, het hoofd in de lus, nog eens rond.

Wat gloeide zijn hoofd! 't Was of alles om hem heen draaide.

Daar waren ze.... Nu bedroog hij zich niet.... Hij hoorde duidelijk hun stemmen.... De klink van de deur werd opgelicht.... En hij gaf een trap naar achteren, slingerde weg in de ruimte....

Alles bleef doodstil.

Alleen het raampje klapperde nog aldoor in den wind.

Heel even beefde klagend het geitestemmetje, als kindergeschrei in de verte....

G.H. PRIEM.

De zesdaagsche slag aan de Boven Tugela. (19 tot 24 Januari 1900.)

Zooals bekend is rukten onze commandos, na het verstrijken van ons aan Engeland gericht ultimatum, op verschillende plaatsen over de grenzen van den Oranje Vrijstaat en de Z.A. Republiek.

De westelijke commandos der Z. Afrikaansche Republiek onder generaal Piet Cronjé, den held van Magersfontein en Stormberg, vielen in Bechuanaland en omsingelden weldra Mafeking, terwijl de Vrijstaters onder Wessels Kimberley insloten. Van den anderen kant trokken generaal Joubert van Zandspruit, nabij Volksrust, over de Langsnek, en Asst generaal Lucas Meyer, bijgestaan door Louis Botha, van Vrijheid uit binnen Natal. De slagen bij Dundee en Elandslaagte werden kort daarna op den twintigsten en een en twintigsten October 1899 gestreden en door ons verloren. Maar den 22sten October dwongen wij generaal Yule met achterlating van zijn geheele tentenkamp, bagage en alle te Dundee opgehoopte provisie, overhaast te retireeren naar Ladysmith, het hoofdkwartier van de Engelschen onder generaal Sir George White.

Den 30sten October d.a.v. leverden wij hun slag bij Modderspruit, en het gevolg van ons volledig succes was dat wij weldra Ladysmith met zijn bezetting van omtrent tien à twaalf duizend man totaal insloten. Maar hier bereikten ons berichten omtrent het aanrukken van ontzettingstroepen, en om zich van de juistheid der tijding zoowel als van de sterkte van het tegen ons gezonden leger te overtuigen, werd een

verkenningstocht gemaakt door omstreeks 2000 man. Het is de beroemde tocht om Estcourt die schrik bracht tot in Durban toe, zoodat vele inwoners met vrouw en kinderen hun toevlucht namen op de schepen in de haven.

Van Estcourt teruggekeerd, legerden wij ons, tegenover Colenso, op den Noordelijken oever van de Tugèla, en begonnen ons aldaar duchtig te verschansen, teneinde den vijand te beletten om met zijn ontzettingstroepen het den onzen, die om Ladysmith lagen, lastig te maken. Daartoe werd de ijzeren spoorwegbrug opgeblazen, maar de wagenbrug in de nabijheid intact gelaten en in goeden verdedigbaren staat gebracht. Terloops zij gezegd, dat de vijand hier reeds vroeger overal verdedigingswerken had opgeworpen, die zonder slag of stoot in onze handen gevallen, ons later goed te pas zijn gekomen.

Den 15den December eerst, na ons twee dagen van te voren onophoudelijk met lyddiet te hebben gebombardeerd, deed generaal Sir Redvers Buller uit zijn kamp bij Chieveley, ongeveer recht tegenover onzen rechtervleugel aan den spoorweg naar Durban en zuid van de Tugèla gelegen, een verwoeden aanval op onze stellingen bij Colenso. Maar met zware verliezen moest de vijand zich op zijn kamp terugtrekken en vier weken bijna heeft hij noodig gehad om zich te herstellen. Toch werd deze strijd gevoerd tusschen omtrent 23,000 Engelschen tegen nog geen 3000 Boeren.

De volgende ontmoeting met Buller zou die zijn van de Boven Tugela, van den Spioenkop.

De slag van Spioenkop, die op Woensdag 24 Januari verleden jaar werd gestreden, en welke met recht aangemerkt moet worden als een der schitterendste wapenfeiten van den oorlog, was inderdaad niet anders dan de bekroning van een hardnekkige zes dagen lange worsteling tusschen de kleine troep der Boeren en de tienmaal grootere Engelsche krijgsmacht (3000 man tegenover 30,000).

Wij hadden van de vier weken rust, ons na den slag van Colenso gegund, gebruik gemaakt om onzen linkervleugel te versterken en over de rivier een verbinding tot stand te brengen tusschen ons centrum en dien vleugel. Maar voor den vijand was die tijd ook waarlijk niet ongebruikt voorbij gegaan: zijn gelederen waren weder aangevuld, en traction

engines en een oorlogsballon werden op het terrein gebracht, in één woord, geen poging was door de Engelschen nagelaten, om, al was het maar bij benadering, even sterk te worden als die ‘ontzettende Boerenovermacht’, die hun tot nog toe hun nederlagen had bezorgd, en die altoos de eenige reden, let wel, de eenige reden, van hun nederlagen geweest is.... en nog blijkt te zijn.

De vier weken lang verraadde de Engelschman zijn aanwezigheid alleen door zijn dagelijksch, naar het ons toescheen, in het wilde werpen van eenige lyddiet bommen.

Laat mij van deze pauze gebruik maken om den hoofdpersoon van den aanstaanden slag te schilderen.

Genraal Louis Botha is een jonge kranige man van 36 jaar, een der meest sympathieke figuren uit dezen oorlog.

Hij werd geboren in den O.V.S., district V r e d e , een naam dien zijn vader gegeven had aan het door hem gestichte dorp, omdat hij den grond pas na een lange reeks processen en kibbelarijen zich toegewezen zag. Die vader was een schapenboer, en onze veldheer begon zijn maatschappelijke loopbaan op bloote voeten, als herdersjongen over de kudden van zijn vader.

Scholen heeft hij weinig of niet bezocht, want de onderwijzers waren schaarsch en veelal niet van de besten in die dagen.... En toch heeft de generaal een flink duidelijk schrift, en spreekt en schrijft hij goed Hollandsch en Engelsch. Hij heeft het zichzelf geleerd.

Als veldcornet heeft hij deelgenomen aan Lucas Meyer's tocht naar Zoeloeland en hielp daar de zoogenaamde Nieuwe Republiek met de hoofdstad Vrijheid stichten. Later, toen die Republiek met de Z.A.R. ineen smolt als het district Vrijheid, bleef Botha er veldcornet. Daarna kreeg hij van het vertrouwen zijner medeburgers eerst den post van commandant en toen een mandaat als een van hun twee vertegenwoordigers naar den Eersten Volksraad.

Hij toonde zich daar kalm en stilzwijgend; maar, wanneer noodig, was hij in staat zonder eenige voorafgaande voorbereiding, een goede rede uit te spreken. Zijn vriendelijkheid en zijn geduld zijn zoo onuitputtelijk, dat zij dikwijls de verbazing wekten zelfs van de van nature toch reeds uiterst geduldige Boeren. En in die eigenschappen ligt veel van

zijn kracht, want een van de minst vergefelijke fouten acht de Boer te zijn ongeduldigheid, haastigheid, zooals hij zegt. Maar geduld is 't niet alleen bij Louis Botha; met zijn bezadigdheid paart hij een helder en vlug oordeel, ja een groote scherpzinnigheid. Als veldheer overziet hij in één blik het terrein, zelfs zoo 't hem geheel onbekend is, en weet hij er dadelijk op de beste wijze van partij te trekken. Geen verhevenheid, loopje, rots-partijtje, niets ontsnapt zijn gezicht, alles omvat hij bij den eersten oogopslag.

Hij weet bijna niet wat vermoeienis is. Roep hem na den zwaarsten dag, na dagen zelfs van afmatting, uit zijn verdienden slaap, al heeft hij zich slechts nauwelijks ter ruste begeven, en men vindt hem dadelijk geheel bereid om, alsof hij nog niets achter den rug had, de grootste vermoeienissen weder te doorstaan. Hoe dikwijls is hij zich niet persoonlijk gaan overtuigen of de door hem gegeven bevelen wel behoorlijk waren opgevolgd! Dagen en nachten bij een te verwachten aanval hield hij zich daarmede bezig, of het goed weer was of stormde, of hij 't zonder gevaar kon doen, dan wel onder den hevigsten kogelregen gedurende het gevecht zelf. Maar als generaal, zooals bij ons de generaals zijn, gevoelde hij zich in de eerste plaats burger, een gewoon burger, een gemeen soldaat, en dan eerst generaal. Dat was het grootste geheim van zijn succes bij zijn medeburgers en tegenover den vijand.

Zonder eenig uiterlijk teeken dat hem van de gewone burgers onder zijne bevelen onderscheidt, moest hij aanvankelijk dikwijls ervaren, dat men hem vroeg waar generaal Botha te vinden was. Heel spoedig echter, vooral na Spioenkop, bemerkte ik dat de Boeren die wij tegen kwamen of voorbij reden, hem elkander aanwezen, zoo ter sluiks, maar met genoegen: ‘Dat is hij. - Wie? - Man, ons generaal, Lewies Botha, ken je hem dan niet?’

Maar zijn roem maakte hem niet hooghartiger. Steeds zou hij, wanneer hij van vriend of bewonderaar iets bijzonders had gekregen, goede biltong, worst of dergelijke, met ons allen deelen zoodra hij maar vermoeden kon dat onze rantsoenen schraler waren. Een goed superieur, en een best vriend. Bij allen eenvoud, het type van een gentleman.

In de eerste helft van Januari 1900 bespeurden wij be-

drijvigheid in het kamp bij Chieveley, en weldra bleek het dat ze niet gericht was tegen onzen linkervleugel, onzen zwaksten kant, waar wij ze verwacht hadden, maar tegen onzen uitersten rechtervleugel, toenmaals bezet door de Vrijstaatsche commandos onder Vechtgeneraal Cronjé, niet te verwarren met den Tranvaalschen Cronjé die gedurende dezen oorlog nooit in Natal was.

Reeds had Generaal Botha aanstalten gemaakt om eenige dagen naar vrouw en kinderen terug te gaan, terwijl generaal Lucas Meyer hem tijdelijk zou komen vervangen, toen wij omtrent den 13^{den} Januari van generaal Cronjé bericht kregen dat de vijand den zoogenaamden Zwartkop bezet had, juist tegenover onze posities aan de overzijde der groote Tugèla gelegen.

Alle gedachte aan verlof werd nu opgegeven, en na aan generaal Meyer het commando over de Colenso-posities te hebben overgedragen, spoedde onze onvermoeide en wakkere krijgsoverste zich naar het bedreigde punt. Hij liet het Johannesburg-commando langs de rivier hooger optrekken totdat zij vast aan de Vrijstaters aansloten, versterkte het commando met een gedeclte van de Ermelo- en Standerton-commandos en stelde commandant Smuts als vechtgeneraal over deze posities. Zelf inspecteerde hij te paard deze stellingen nauwkeurig, deed verbeteringen aanbrengen, en zoo noodig nieuwe versterkingen opwerpen. Moeite, slapelooze nachten, en dikwijls hoogst primitieve voeding telde hij niet bij het nemen van zijn maatregelen en hij overtuigde zich persoonlijk dat zijn orders uitgevoerd werden.

Daar de vijand steeds hooger op de rivier ging, bleek het noodig nog voorbij de posities der Vrijstaters nieuwe commandos te plaatsen, getrokken uit onze stellingen te Colenso en Ladysmith. Ja, eindelijk moesten de rijen der Vrijstaters en der onzen nog meer uitgedund worden om ze langer te kunnen rekken. In deze bergen was het geen gemakkelijke taak. Want op nieuw moesten loopgraven gemaakt, en telkens moesten weder verschansingen met de weinige en daarbij nog primitieve werktuigen ter onzer beschikking opgeworpen worden.

Toen de vijand tot den aanval overging, laat mij dit ter loops opmerken, waren onze verdedigingswerken nog niet half gereed, zoodat in de dagen, waarover wij nu gaan

spreken, onze mannen, die overdag aanhoudend hadden moeten vechten, van de avonden en nachten gebruik maakten om hun verdedigingswerken te voltooien. En zoo schaarsch waren, vooral in den aanvang, onze werktuigen, dat de commandos die van elkander moesten leenen, waardoor zij slechts beurtelings konden werken. Ook het voedsel was niet overvloedig, en bestond hoofdzakelijk uit harde beschuit, die men in water moest weeken. Koffie was er niet en vleesch, alleen, zoo van het pas gedoode dier afgesneden en op rooster of laadstok geroosterd. Hoe had het ook anders kunnen zijn daar onze posities ver van den spoorweg af gelegen en bovendien zeer moeielijk voor transport bereikbaar waren? Deze omstandigheden mag men tot juist begrip van het volgende niet uit het oog verliezen.

Donderdag den 18^{den} Januari had de eerste schermutseling plaats, waarbij helaas eenigen van het Pretoria commando onder waarnemend commandant Opperman werden gedood, gewond en gevangen. Den volgenden dag, Vrijdag, begon de vijand zijn bereden infanterie zoo dicht mogelijk bij onze stellingen te brengen, waarschijnlijk om zich te overtuigen hoe ze gelegen waren, en of verder stroomopwaarts een kans voor omtrekken zou bestaan. Toen zij bemerkten dat onze posities allen boven op de hoogvlakte der bergketen, aan welks voet de Tugèla stroomt, waren geplaatst, ontdekten zij, tot ons geluk, dat omtrekken onmogelijk was. Niet lang duurde 't echter of zij keerden in hun kamp terug, zonder dat het hun gelukt was om ons de plaatsing van ons geschut te doen verraden. En dien dag stelde de vijand zich enkel tevreden ons verder met geschutvuur hevig te bestoken terwijl hij eerst den volgenden dag, Zaterdag, met de bestorming in ernst begon.

Dien Zaterdagmorgen vroeg (20 Januari), zoodra onze verst vooruitgeschoven posten op den bergrug zichtbaar waren, concentreerde de vijand het vuur van vijf batterijen veldgeschut, d.z. dertig kanonnen, op één punt, terwijl de overige twee batterijen onze kanonnen tot zwijgen probeerden te brengen. Een ware kletterregen van bommen en granaatkartetsen daalde op het gedoemde plekje neer aan den rand van het bergplateau boven de rivier, en als een aanhoudend rom-

melende donder zweefde het geluid der barstende, venijnigaansnellende projectielen daarover heen. Rood werd de grond, als door een rukwind opgeworpen; geniepig stegen de kleine stofjes als bij schokjes eventjes omhoog, door de kogeltjes die uit de granaatkartetsen neersloegen. Weldra waren verscheidenen der onzen gewond, en ook weldra moesten die stellingen ontruimd worden; zij waren ten eenenmale onhoudbaar. Tot driemaal toe hadden de onzen geprobeerd de verlaten posten weer te bezetten; tot driemaal toe moesten zij opgegeven. En nu kwamen, in sterk verspreide orde: - hier één, een pas of vier, vijf rechts van hem weer één, een pas of tien achter hem weer één, naast hem links op behoorlijken afstand nog één, en zoo maar aanhoudend door, - de khakies tegen de glooing op geloopen, dekking zoekende waar mogelijk, of zich plat op den grond werpend, zoodat zij zelfs voor het scherpe oog van den Boer, tijdelijk onzichtbaar werden.

Reeds hadden enkelen het plateau bereikt; de vijandelijke kanonnen bestookten dat punt sinds korten tijd niet meer, toen plotseling met vernieuwde woede het onweder losbarstte, nu tegen een stelling, omtrent een paar honderd pas rechts van de door ons verlaten en door den vijand bezette posities verwijderd. Hoog boven 't kanongebulder uit ratelden knetterend, langademig de kleine maxim kanonnetjes gelijk risten voetzoekers; met ongelooflijk korte tusschenpoozen werd nijdig de eene serie na de andere afgeschoten.

Wij konden een tijd lang niet uitmaken welk doel de vijand zich gekozen had: de onzen toch hadden die plek, meenden wij, geheel verlaten.

Daar komt plotseling een ruiter in snelle vaart op den Generaal aangereden, en opgewonden roept hij reeds van verre ‘Generaal, generaal! kijk daar!’

‘Wat is het?’ vroeg deze.

‘Generaal, die Engelschman is al boven op die kop en die parmantige goed het hullie vlag al geplant, kijk recht voor ons; moet ons dat zoo maar anzien? Laat hem toch stukkend skiet want das daarom te erg dat hij ons zoo terg.’

Met recht uitgestrekten arm zit hij op zijn paard, ingespannen wijzend, de rapportbrenger. De Generaal richt

weder zijn kijker in de aangegeven directie en zoo doen ook de hem omringenden. Uitroepen van ‘ja,’ ‘rechtig,’ ‘daar staat hij,’ ‘nee kerels dat is geen Engelsche vlag,’ ‘jawel kijk maar,’ ‘kan je dat dan niet zien?’ hoort men elkander kruisen. Het heele groepje is in rep en roer.

‘Maar kerels, kan jullie dan niet zien dat dat de Engelsche vlag niet is,’ zegt nu kalm de Generaal, den verrekijker nog steeds voor de oogen: ‘dat is onze vlag, ik zie het duidelijk!’

De opgewondenheid verminderde er niet om, daar de een meende dat het niet zoo kon zijn aangezien wij geen vlaggen gewoon waren mede te nemen, de ander - dat die bij gelegenheid op ons veroverd had moeten zijn en de vijand haar nu als een beleediging ons vertoonde, - want dáár waren geen meer van de onzen, wij waren daar allen teruggetrokken. Maar ook deze laatste onderstelling bleek onhoudbaar, daar het vijandelijk vuur blijkbaar juist op die vlag gericht was.

Voor meer dan een half uur wapperde zoo onze vierkleur fier en trotsch, onder een hagelslag van vijandelijke kogels; toen werd zij pas neder gehaald. Zoolang als zij woei, waagde de vijand niet verder door te dringen; toen zij verdween hield bijna gelijktijdig het oorverdovende bombardement op.

En ongeveer een minuuut of twintig later verspreidde zich snel het bericht onder de onzen dat in die vlag-positie drie, zegge drie, man hadden gelegen; zij waren zonder dat de anderen het wisten in de stelling gebleven toen dezen tot ontruiming gedwongen werden. En zoodra de Engelschman zich op het plateau vertoonde, hadden zij hem op zulk een hevig, welonderhouden en goedgericht vuur onthaald, dat hij plotseling tot staan kwam, al zijn kanonnen en maxims op hen richtte, en niet eerder voorwaarts durfde trekken vóór dat de vlag verdwenen was en het vuur had opgehouden. En dat vuur hield op, die vlag verdween eerst toen deze drie moedige strijders hun patronen en reserve-patronen tot de laatste toe hadden verschoten. Dan gingen zij langs een grooten omweg, onder dekking, naar onze linies terug.

Deze drie, hun namen zijn bekend, waren de Roos en Slechtkamp, twee Hollanders, en hun onafscheidelijke vriend Jack Hinton, een Afrikaner, alle drie leden van het verkenningscorps van Edwards.

Verwoed werd nu verder dien Zaterdag doorgevochten, aan beide zijden. Zware offers bracht de vijand; maar hardnekkig handhaafde hij zich in zijn veroverde stellingen, en trachtte steeds verder door te dringen. Van vier tot zeshonderd pas lag hij van ons verwijderd; nader gelukte het hem niet om te komen, niettegenstaande hij aanhoudend van de vlakte uit versterkingen ontving. Die eene rij, die eene lange dunne rij der onzen, bleek hem te sterk; Sir Charles Warren, de Engelsche generaal, moest, gelijk later in zijn rapport stond, deze onze posities 'impregnable', onneembaar verklaren.

Zondag, Maandag en Dinsdag, den 21sten, 22sten en 23sten Januari, onderhield de vijand, behalve een krachtig geweeren maximvuur, van zijn op Zaterdag veroverde stellingen, een hevig bombardement op onze linie met al zijn geschut, te samen zestig kanonnen, van 's morgens vroeg tot 's avonds nadat de schemering reeds gevallen was. Woensdag den 24sten eindelijk bezette hij den sleutel onzer stellingen, den Spioenkop.

De Spioenkop is een afgeplatte, hooguitstekende kop van den hoogen breeden bergrug, die aan den oever der rivier zich steil uit de vlakte verheft en is, evenals die vlakte, nabij Spioenkop, totaal boomloos. Aan den overkant van den stroom, een weinig links, ligt de dichtbegroeide boschrand, Zwartkop. Daarop zien wij van onze posities uit. Diep onder ons, reusachtig kronkelend, baant de Tugèla tusschen loodrecht opgaande oevers haar weg, komende uit het woeste, grootsche Drakengebergte, rechts van ons. Heerlijk mooi, indrukwekkend grootsch teekent zich dat gebergte met zijn grillige, krachtige vormen tegen de heldere, prachtig blauwe lucht af. Fantastisch reiken de ontzettende rotsmassa's kaal ten hemel. Hun naam is wel verdiend, nu zij door den Afrikaner, die zoo typisch en scherp weet te definieeren, de Drakenbergen genoemd worden.

Onze linie lag op den hoogen bergrug, den uitlooper van die bergen, tot nabij den voet der Drakenbergen zelf.

Het was in de vroege morgenuren van Woendag den 24sten Januari, dat de zwakke[1)] bezetting van den Spioenkop onder begunstiging der duisternis door den vijand werd overrompeld.

Uit elkaar spattend wisten de meesten toch een goed

1) Verzwakt, men herinnert het zich, door het verschuiven der commando's stroomopwaarts.

heenkomen te vinden, en zoodoende niet alleen aan gevangenschap te ontsnappen, maar tevens op verschillende plaatsen, bijna gelijktijdig, het alarm te geven.

Het was een paniek geweest en zij hadden alles achtergelaten behalve hun geweren en patronen, waar zij bij intuïtie 't eerst naar grepen. Sommigen hunner maakten al een heel vreemde vertooning. Op onze angstige vragen of er geen gewond of gedood of gevangen waren kregen wij slechts een ‘ik weet niet’ ten antwoord.

Ik had dien nacht doorgebracht in 't lager van Ass.-genl. S.W. Burger (nu wnd. Staats President) en was getuige van zijn flink, vastberaden optreden zoodra hij van het ongeval in kennis was gesteld. Onmiddellijk nam hij 90 man van 't Carolina-commando uit hun aan Spioenkop grenzende posten, en zond die onder hun Commandant Prinslo naar den kop om den vijand 't verder voortdringen te beletten, zoo mogelijk hem in zijn front aan te tasten. Tegelijkertijd kreeg een, den vorigen avond aangekomen contingent Heidelbergers, sterk vijftig man, het bevel om een kopje in de flank (tusschen Spioenkop en de groote drie spitsige kopjes waartegen het lager lag) in te nemem en den vijand van daaruit te bestoken.

Een zware nevel omhulde den Spioenkop, en verborg den vijand voor ons oog. Onder bedekking hiervan, zooals men zegt, konden de onzen den top van den berg bereiken zonder door de Engelschen te worden bemerkt. Het was een voordeel, maar men vergete niet dat deze mist even gevaarlijk voor de onzen, de aanvallers, had kunnen zijn, aangezien zij groote kans hadden plotseling op de Engelschen te stuiten. Kranig hebben Carolina en Heidelberg zich van hun taak gekweten: toen de eerste zonnestralen de nevelen verdreven, waren zij boven op den kop in positie vlak tegenover den vijand. Een goed gericht en welonderhouden hevig geweervuur barstte los. Carolina had het zwaar te verantwoorden maar hield prachtig stand. Van de negentig zijn omtrent vijftig, dus bijna zestig procent, op het slagveld dood en gewond gebleven; maar zij dachten niet aan terugtrekken[1)].

1) Een ander commando dat zich behalve Heidelberg en Carolina onderscheidde was 't Pretoria-Dorp-commando onder Veldcornet Zeederberg die van zijn vijf-en-dertig bestormers 10 aan dooden en gewonden telde. Ook het Pretoria-District-eommando, het Duitsche commando en een deel van het Krugersdorp-commando, onder veldcornet Kemp, hielden zich bijzonder goed.

Generaal Louis Botha had inmiddels niet stil gezeten en hij detacheerde van zijn troepen, rechts van Spioenkop gelegerd, zooveel manschappen als eenigszins mogelijk, om ze den kop in te sturen. Zij gingen tegen den steilen rechter uitlooper op, verdreven den vijand en verhinderden daardoor dat Carolina langer op de flank werd bestookt. Onder bedekking van het vuur der eerste aanvallers konden nu geregeld versterkingen worden nagezonden. Gemakkelijk ging dit evenwel niet; de berg toch is zeer steil en biedt, behalve op zijn platten top, waar vele en groote rotsblokken tusschen vrij hoog gras uitsteken, geenerlei dekking bij de bestorming. Geen wonder dus dat de kogels der Engelschen als hagels neer vielen. Daarenboven, zoodra de mist was opgetrokken concentreerde de vijand al het vuur van zijn kanonnen op die gedeelten van den kop, welke door de onzen heroverd waren, terwijl het werpen van granaten en granaat-kartetsen over den berg heen moest dienen om den toevoer van versterkingen geheel te stoppen.

Het geschut had echter weinig uitwerking, en was slechts gevaarlijk voor de manschappen op eene kleine verhevenheid rechts van het voetpad den berg op, waar Boksburg onder v.c. Alberts op order van een hoofdofficier zich genesteld had. Generaal Botha gaf daarom bevel het Kopje te ontruimen, maar toen hadden velen reeds hun overmoed met den dood betaald.

Men moet hieruit niet opmaken dat de verliezen grootendeels aan onzen kant waren. Neen, niet alleen ons geweervuur was krachtig, maar hier, in dezen slag, heeft ook onze artillerie zich laten gelden. Zij eischte het leeuwenaandeel aan dooden en gewonden van den vijand. Met een Creusot rechts, ver rechts, een Krupp wat naderbij, en een Maxim-Nordenfeldt (pom-pom) nog wat nader; een Vrijstaatsche Krupp (met rookverwekkend kruit) links, ondersteund door een pompom vlak bij de Heidelberg posities, en eindelijk later op den dag nog een Krupp van ons, de Transvalers, onder aan den voet van den berg, werden de dood- en verderf-aanbrengende projectielen op den vijand geworpen.

De Engelschman antwoordde daarop met zeven batterijen veldgeschut en een batterij (4) lyddiethouwitsers, scheeps kanonnen enz., maar kon ons geschut toch niet tot zwijgen brengen.

Het was een verwoede strijd. Aanhoudend geknetter van

geweervuur, klein-geweervuur zeggen onze menschen. En door dat geraas heen het sissend gegons van de trekkende kogeltjes, dat is als een zachte wind gaande door ijl-staande denneboomen, en het kwaadaardig-scherp, nijdig-gierend aan komen stormen der granaten en granaat-kartetsen. Witte wolkjes vertoonden zich boven in de lucht, van de gebarsten granaat-kartets, en daaronder sloegen in een ovaalvorm de stofjes op wanneer de kogeltjes der gesprongen kartets dof tegen den grond rammelden, terwijl de ledige dop wirrend woerrend verder trok. Welk een legio van geluiden en verschijnselen! En ik heb nog niets gezegd van de langzaam aankomende, als speenvarkentjes schreeuwende ‘Kafferkindertjes’, de lyddietbommen, die met geweldigen onwederslag uit elkaar barstten, roode stof, zwarte en gele rook in omgekeerden kegelvorm hóóg opwerpend. Dat alles met het gekerm en gesteun der gewonden, en de uitroepen van allerlei aard, vereenigde zich tot één rumoer, tot één draaikolk van rumoer, die het hoofd deed duizelen en tot geen ander denken meer in staat maakte dan:.... schieten! dáar! den vijand!

Lyddiet - velen hebben mij gevraagd of dat werkelijk zoo vreeselijk in zijn uitwerking was als beweerd of liever verwacht werd, Of de vrees die onze menschen er later voor ondervonden door de uitwerking aan dooden en gewonden, gerechtvaardigd was? Ik zal hierop slechts antwoorden door bij benadering een idee te geven van de sensatie der barstende lyddietbommen. Bij benadering zeg ik, omdat ik geen knaleffect tot mijn beschikking heb, en ook alleen den knal van lyddiet zelf zou moeten gebruiken om de rechte werking voor te stellen Maar iedereen heeft in zijn leven wel eens een zwaar onweder bijgewoond; iedereen kent het gevoel dat iemand doortrilt wanneer een zware knetterende donderslag, vlak boven zijn beschuttend dak, de ruiten doet rinkelen, en den grond aan 't dreunen maakt. Denkt dan daarbij het sussende regendroppelen weg en gelukt u dat, dan kunt gij zeggen dat ge u een voorstelling hebt kunnen maken van het onweer van een springende lyddietbom.

Bij de herinnering aan zoo'n donderslag zult ge misschien ook nog het gevoel kunnen oproepen dat daarbij over u kwam: niet direct streelend voorwaar, zelfs iets of wat zenuwontrustend

ondanks het beschuttende dak boven uw hoofd en den kalmeerenden rustig-stemmenden invloed van uw gezellige kamer. Welnu, verplaats u dan te midden van den storm der door de lucht geslingerde projectielen, der stukken rotssteenen, der scherven van de bom zelf, en bedenk dat deze sensatie u niet één enkele keer of bij lange tusschenpoozen, maar aanhoudend *uren* achter elkaar, met een tusschenruimte van enkele minuten slechts, telkens weder wordt opgedrongen, dat die inslaande bliksem, steeds door en niet al te ver van u verwijderd, den grond treft, - hoe zouden de meesten, en vooral zij wier beroep het militaire leven niet is, zich voelen, wanneer zij die onweerslagen onafgebroken boven zich hooren losbarsten.

Effectief bleef de uitwerking ver beneden de verwachting; *moreel* is zij soms ontzettend; en hierop komt het aprèstout toch aan, anders zou een slag nooit gewonnen kunnen worden tenzij alle strijders aan de eene zijde totaal buiten gevecht waren gesteld.

Maar ik keer tot den slag terug, en herdenk ten eerste een mooie, doch gewaagde opstelling van geschut die op order van den Generaal zelf geschiedde. Hij liet het Kruppkanon onder aan den voet van den Spioenkop plaatsen, zoodat het over de hoofden van onze menschen heen, zijn projectielen tegen den vijand, boven op den kop, liet neerkomen. Was er een te vroeg gebarsten, zoo zou het zeker de dood en verminking geweest zijn van velen onzer; maar Krupp's ammunitie bleek uitmuntend te zijn, en behalve van de twee pompoms op de flanken, heeft de vijand van dit kanon zeker het meest te lijden gehad. Het werd onder leiding van den majoor Wolmarans zelf bediend, die na elk schot heliografisch bericht ontving van de uitwerking.

Zoo hield de strijd aan toen tegen den middag de vijand in zijne schansen de handen ging opsteken, en de geweren met de kolf naar boven opheffend, doeken begon te toonen die wit moesten voorstellen. Het schieten eindigde.

De onzen kwamen uit hun bedekking te voorschijn en sommeerden den vijand zich over te geven. Aan dezen eisch schenen de Engelschen gehoor te geven, zij verlieten hun stellingen, en in een oogenblik waren Boer en Brit door en tusschen elkaar. Reeds waren enkelen het voetpad

afgedaald naar onze linies, toen de officier van een inmiddels op den kop aangekomen Engelsche versterking beweerde dat hij de overgave niet erkennen kon, daar zij niet geschied was door den daartoe bevoegden persoon; terwijl hij met de zijnen in elk geval niet begrepen kon worden onder de te nemen gevangenen, daar hij eerst na de overgave ter plaatse was gekomen: wat de anderen ook deden, hij zou den strijd voortzetten.

De daad werd bij het woord gevoegd en vuur werd onmiddellijk geopend op onze niets vermoedende en geheel ter goeder trouw handelende burgers. Menige kranige strijder onzerzijds verloor het leven bij dit verraad, of werd gewond, want het was niet mogelijk in eens weder onze posities in te nemen en den strijd opnieuw te aanvaarden. Het was een oogenblikkelijke verwarring: Engelsche soldaten snelden haastig, den kogelregen trotseerende, uit hunne schansen naar ons toe, ongewapend, om zich over te geven, terwijl de rest elkander met kogels begroetten. De verrader, in allen geval overleefde zijn laagheid niet lang.

Tot tweemaal toe hebben zoo de onzen, goedig en gemoedelijk als zij zijn, des vijands smeekbede ingewilligd, en driemaal werd het gevecht weder aangevangen, terwijl de onzen, rechtop, zonder eenige dekking, het geweer omlaag, stonden te wachten dat de vijand zich zou overgeven. Den laatsten keer was dit aan een misverstand van onze zijde te wijten, daar het Utrecht-commando (dat rechts onder den Spioenkop den vijand belette om verder versterkingen naar boven te zenden) door bleef vuren, zonder te vermoeden dat daarboven ten derde male genade gevraagd en gegeven was.

Verraad heb ik zooeven de handelwijze van den Britschen officier genoemd; aan sommigen klinkt dit woord misschien te sterk. Ik heb het echter met opzet gebruikt. Want hoe kan men de daad anders dan verraderlijk noemen, daar de menschen aan onze zijde niet op de vijandelijke versterking konden vuren, omdat verscheidene onzer naar de capituleerende soldaten waren toegeloopen en dezen zelf, dien wij genade hadden geschonken, onze weerlooze gevangenen waren. De Engelschman daarentegen had tegenover zich zijn vijand, de Boeren, en zijn eigen soldaten die zich gevangen gegeven hadden,

beiden dus elementen die voor vernietiging geheel en al in aanmerking kwamen[1)].

De laatste vernieuwing van het gevecht was omstreeks half vier in den namiddag geschied, en van nu af aan werd de strijd met verbittering, onafgebroken voortgezet tot donker toe. Versterkingen kwamen telkens aan voor zoover die in andere posities gemist konden worden, en dat was dus slechts matigjes. Want tot overmaat van ramp kreeg de Generaal omtrent half vijf 's namiddags per rapportganger bericht van Generaal Burger dat de vijand den Drieling-kop links (ten Oosten) van Spioenkop sterk bedreigde, met het verzoek onmiddellijk hulp te zenden. Het waren de stellingen van het Carolina-commando die Generaal Burger 's morgens bijna geheel had moeten doen ontruimen om tijdige hulp aan Spioenkop te kunnen bieden.

Waar zoo gauw hulp vandaan te krijgen? Wij hadden geen manschappen meer; allen die wij konden missen waren reeds sinds den vroegen morgen aan het vechten. Het was een hachelijk oogenblik. Maar als altijd handelde onze Generaal direct. Bij hem waren nog alleen eenigen van zijn adjudanten, de commandant van het verkenningscorps, die juist van een rapport was teruggekomen, en eenige rapportrijders, eindelijk zijn assistent-secretaris (ik zelf was reeds lang met eenige verkenners boven op den Kop gezonden tot plotseling noodig geachten bijstand): te zamen een twaalftal. Hiervan werd een tiental naar het bedreigde punt gestuurd, want reeds een enkele khakie werd daar tegen de luchtlijn zichtbaar, terwijl de twee overigen uitgingen om nadere versterkingen te halen. Zoo kreeg het Utrecht-commando order zijn post over te geven aan de Vrijstaters, wier stellingen aan de hunne grensden, en in vollen galop spoedde het zich naar de plek van het gevaar.

Het tiental uit de omgeving van den Generaal (die nu geheel alleen achter moest blijven) opende ter plaatse aangekomen onmiddellijk flink het vuur en wist den vijand het verder doordringen te beletten, ja handelde zoo doortastend,

1) Generaal Sir Redvers Buller had kort te voren in een legerorder aan zijn troepen bekend gemaakt, dat zij de witte vlag der Boeren niet te respecteeren hadden, en het vuren niet moesten stoppen, voordat de Boeren hun geweren weggeworpen hadden, en de handen hadden opgestoken.

dat toen de Utrechters als versterking aankwamen, de Engelschman reeds voor goed was gestuit en teekenen van wankelen begon te vertoonen.

Het was donker geworden.

Boven op Spioenkop, ofschoon het grof geschut van beide zijden zich niet meer deed hooren, knetterde het geweervuur nog hevig, terwijl men toch geen twee pas meer voor zich uit kon zien. De onzen begonnen eindelijk dat vuren met niet meer dan een heel enkel schot te beantwoorden alleen om een teeken van leven te geven. Geen van beiden, Boer noch Engelschman gaf het op. Zij bezetten nog den kop.

Reeds waren de krijgsgevangenen onder bedekking weggezonden en de gewonden zooveel mogelijk naar het naastbijzijnde hospitaal vervoerd. Het aantal gevangenen bedroeg 197 en één officier, kapitein Freeth, van het Lancashire regiment. Zij waren allen hongerig en dorstig, en van de schrale provisie ter onzer beschikking werd, zoover de voorraad strekte, aan de gevangenen uitdeeling gehouden, die bovendien van een nabijzijnd water zooveel konden scheppen als zij wilden.

Uit den mond van den officier, nadat hij gelaafd was, en gevoed met een blikje sardines en met harde beschuit, vernam ik dat zijn regiment den vorigen Zaterdag zwaar had geleden: hij zelf was de eenig overgebleven officier, en van zijn heele regiment waren er slechts 112 op 't appèl verschenen. Hij noemde dien slag ‘den grooten slag.’

Nog altoos door knetterden de salvo's der Engelschen boven op den kop, toen wij 's avonds in de tent van den Majoor Wolmarans ons rapport gereed maakten voor den Comm.-Gen. en de Regeering te Pretoria. Zoo afgemat, zoo doodmoede waren wij dat de Generaal en ik elkander beurtelings er op betrapten in slaap gevallen te zijn, terwijl wij aan het werk waren: hij dicteerende, ik schrijvende tot over tien uur 's avonds. In zijn rapport drukte de Generaal zijn meening uit dat de overwinning aan ons was, mochten al de Engelschen het geweervuur nog onderhouden. Dit gebeurde z.i. slechts om onder begunstiging der duisternis den aftocht te kunnen volbrengen.

De volgende dag zou toonen dat hij juist had geoordeeld.

Want toen bleek het dat, met uitzondering van een detachement van twintig man, die gevangen werden genomen, het Engelsche leger den Kop had ontruimd. Ontruimd, ja, zooals het Engelsche rapport luidde, wegens gebrek aan water, maar wegens het ondragelijk hevig vuur zou waarschijnlijk nader bij de waarheid zijn geweest. Waarheid echter is een van die dingen die evenmin door de Engelschen betracht schijnen te mogen worden als fatsoen.

De aanblik van het slagveld was boven beschrijving huiveringwekkend. Daar waren menschen wier hand, arm of been geheel of gedeeltelijk was afgescheurd, en die hier een geheelen nacht zonder eenige hulp hadden moeten liggen. Versmachtend van dorst, zoo geheel uitgeput dat zij de kracht niet meer hadden één enkel woord te uiten, konden zij met hun lijk-witte gezichten slechts door flauwe, bijna onmerkbare, bewegingen teekenen geven dat het leven nog niet geheel was uitgedoofd. Daarnaast de afzichtelijk-verwrongen paars-gekleurde gezichten der dooden, vol bloed, met stijf geplakte haren op het hoofd, de kleederen van het lichaam. Hier twee geheel verkoolde lijken, daar een met afgerukt hoofd, de borst van zijn makker naast hem totaal weg, de ingewanden blootliggend. Gruwelijk, en nog eens gruwelijk, ijzingwekkend!

En diep beneden, aan den voet van den berg, het Engelsche leger, dringend, duwend, stootend, wanhopig trachtend over de bruggen de overzijde van de Tugèla te bereiken.

Waarom die niet platgeschoten, achterna gezet, vernield, verdelgd?

Waarom de onvergeeflijke fout begaan, dit tijdstip ongebruikt te laten voorbijgaan?

Dit zijn vragen die mij herhaaldelijk gedaan zijn, hier in Europa.

Men is zoover gegaan van, zoekende naar een reden, aan wijlen Commandant-Generaal Joubert het toe te schrijven dat dit niet geschiedde. Hij zou het uitdrukkelijk verboden hebben.

Men vergunne hier een woord te spreken aan mij, den militairen secretaris van Generaal Louis Botha, den held van Colenso, den man, den eenigen man ook van de Spioen-

kopsoverwinning. Op één ding ben ik trotsch, het is dat ik steeds het volle vertrouwen van dien man gehad heb, gedurende de geheele campagne. En ik kan plechtig verklaren, dat mij van zulk een order absoluut niets bekend is, terwijl alles door mijn handen ging en mij onder de oogen kwam. Zelfs mag ik verder gaan, ik meen Generaal Botha voldoende te kennen, om te zeggen dat, al had hij zulk een order gekregen, hij op eigen verantwoordelijkheid toch daartegen zou hebben gehandeld, wanneer hij gezien had dat hij het had *kunnen* doen.

Misschien had men hem een onmensch genoemd, zoo hij het werk der Engelsche ambulance onmogelijk had gemaakt door het vuur opnieuw te openen... Maar alle vraag van menschelijkheid of onmenschelijkheid daargelaten, de Generaal k o n met zijn troepen niets meer doen. Ze waren op, gedaan, uitgeput.

Zes dagen lang had de strijd geduurd; elken dag weder van den vroegen morgen tot den laten avond, zonder rust. En het waren zes *lange* dagen, want in Januari zijn de dagen bij ons lang. En 's nachts waren 't maar hazenslaapjes, tenminste voor zoover men geen wacht had, - wacht werd gehouden door de helft van de aanwezige manschappen. Zoo 's nachts boven op de bergen, tusschen en op rotsen, 't lichaam slangen-menschachtig in allerlei bochten gewrongen om eenigermate de steenen te mijden; als hoofdkussen onder den blooten hemel, weer niet anders dan een rotsblok, met weinig, soms geen dek; dag en nacht in dezelfde kleeren; vooral in den aanvang weinig, de paar laatste dagen wat meer, maar nooit al te best voedsel; afgemat door snel uitgevoerde verplaatsingen van het eene naar het andere, soms vrij ver verwijderde, *al*tijd in deze steile bergen moeilijk bereikbare punt, en die tocht ondernomen soms slechts voor één dag omdat men dien zelfden avond nog weder naar zijn oorspronkelijken post terug moest rijden. En altoos waren het dezelfde menschen als die den eersten dag streden, want van aflossen (reserve) was geen kwestie. Neen, 't was moeite en weder moeite. Dikwijls moest men, na den heelen dag gevochten te hebben, 's avonds, zoodra de duisternis dit toeliet, aan het verschansingen maken of herstellen, meestal zonder andere werktuigen dan de eigen armen en handen zonder meer. En

dat tegen een tiendubbele overmacht: 3000 tegen 30000, zooals ik in den aanvang heb opgemerkt; 30000 man toegerust met alle hulpbronnen der moderne krijgskunst; met zestig stukken geschut tegenover de zeven der onzen.

Is er nu *nòg* een verklaring noodig waarom dezen niet vervolgden, niet aan vervolging zelfs dachten; maar in hun prachtigen eenvoud God dankten dat de vijand *eindelijk* was teruggeslagen?

Het was een fout, zéker, als ge wilt, maar het was dezelfde fout als van den ongelukkigen doode die zijn leven had kunnen redden als hij, toen er nog tijd voor was, maar gezorgd had voedsel tot zich te nemen, en die de fout beging omdat hij het voedsel niet had, noch bij menschenmogelijkheid in staat was om er aan te komen.

SANDBERG.

Militaire Secretaris en adjudant van Wn. Comdt. Generaal Louis Botha.

Sprekende steenen.[1)]

II.

Blijft een inventaris (zelfs voor erfgenamen) altijd eene min of meer droge lectuur, en een bouwkundige inventaris voor oningewijden ganschelijk ongenietbaar, anders is het met stedebeschrijvingen waarin, behalve de architect, ook archivaris en bibliothecaris aan het woord komen, en meer uit vogelvlucht al het merkwaardige wordt beschouwd.

Tot zoodanige is het geschrift ‘Oud-Deventer’ te rekenen, bij welks samenstelling Dr. M.E. Houck en Ds. J.C. van Slee den sedert tot ruimeren werkkring geroepen directeur der gemeentewerken J.A. Mulock Houwer terzijde hebben gestaan. Door deze studie wordt in het tijdschrift der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst de reeks voortgezet, door schrijver dezes in 1899 aangevangen met ‘Oud-Zutphen’; - welke reeks, naar wij hopen, in de eerste jaren niet zal gesloten worden, maar gaanderwege een overzicht zal geven over al onze steden.

Liefst worden dan eerst de kleinere verkend; want even als het Oudheidkundig genootschap terecht in de eerste plaats speurde naar het min bekende en verborgene, omdat dáár het grootste gevaar voor verwaarloozing bestaat, heeft de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst vóór alles wakker te maken de bewoners onzer provinciestadjes.

Schande bijvoorbeeld over Gorkum, waar met vereenigde krachten Gemeentebestuur en Waterstaat sloopten die allen

1) Zie *De Gids* van Maart.

beminnaars van stadsgezichten welbekende waterpoort, in plaats van - waarlijk geen heksenwerk! - ter verkrijging van de vereischte meerdere doorrijhoogte dien doorgang op te vijzelen[1].

Mulock Houwer heeft gelukkigerwijze de photografie ter hulpe kunnen roepen, al is - waar zulks beter aan het doel beantwoordde - evenmin de teekenstift geschuwd. Een vijftigtal afbeeldingen doen de kerken, openbare gebouwen en woonhuizen kennen van de stad, die bij onschuldige kinderen in aanzien staat wegens haar ‘soeten koek’; bij zeer vrome mannen wegens de Broederschap des gemeenen levens van Geert Groote; bij de - naar wij hopen niet minder brave, - maar meer met aardsche goederen gezegenden: wegens de rekeningen, welke de voorliefde hunner vrouwen voor de soliede smyrnasche tapijten der Koninklijke Fabriek hen noopt te voldoen; en bij de inwoners zelven, mitsgaders de omwonenden, door het uitermate kronkelen der hoofdstraten - welke zóó nauw zijn, dat de vreemdeling die allicht voor achterstegen aanziet.

Dat Deventer schilderachtig is, weet een ieder: hoe dikwijls toch is niet bijv. de Waag afgebeeld geworden? Trouwens, dat Springer er menig uur doorbracht bewijzen diens even nauwkeurige als artistieke schetsen, welke aan de studie van den heer Mulock Houwer zijn toegevoegd. Maar dat Deventer op bouwkundig gebied eene betrekkelijk zoo groote verscheidenheid rijk is, en een vrij volledig overzicht aanbiedt van alle bouwstijlen, welke achtereenvolgens hier te lande gehuldigd werden, weten zeker slechts weinigen, doch blijkt duidelijk uit hetgeen hier is bijeengebracht. Er zijn trouwens in ons land veel meer steden dan vermoed wordt, waar - indien eenmaal onze Hoogere Burgerscholen van examen-drilscholen voor enkele vakken hervormd worden tot scholen voor algemeene ontwikkeling - de leeraar in het handteekenen... en in de kunstgeschiedenis, voldoende stof zal vinden voor aanschouwelijk onderwijs.

Slechts in één opzicht is Deventer de mindere van hare

1) In Andernach, waar men voor de zelfde moeielijkheid stond, en opvijzeling niet mogelijk was, heeft men zich de kosten getroost het geheele poortgebouw af te breken en op het verhoogd fundament op nieuw op te trekken. Zoo zeer zijn thans de rollen tusschen Duitschland en Nederland omgekeerd

zusterstad Zutphen - die trouwens op bedoeld gebied rijker is dan eenige andere Nederlandsche stad: van de middeneeuwsche verdedigingswerken zijn te Deventer slechts onbeduidende sporen over; alleen kan men nog zien hoe - zeker een zeldzaam feit in de vestingbouwkunde - in ouden tijd een tweede vestingwal zéér dicht voor den oorspronkelijken is gesteld. Van de verdedigingswerken van den lateren tijd is zelfs niets meer over; ook aan de monumentale Bergpoort, in 1619 door niemand minder dan Hendrik de Keijser met beeldhouwwerk versierd, werd geen genade geschonken door het al te ijverig stadsbestuur. Gelukkig heeft dit brok Deventer een toevluchtsoord gevonden op de terreinen van het Rijksmuseum te Amsterdam. Daar staat, gekluisterd rug aan rug tegen den gevel van een Groninger poort, het buitenfront als een pronkmonument voor ons voorgeslacht... maar tevens als een schandpaal voor hunne nakomelingen.

Gelukkig hielden de Deventersche middeneeuwsche kerken stand. De grootste - de S^{t}. Lebuinus - was vroeger blijkbaar een basiliek met hoog middenschip en twee lage zijbeuken. Toen later meer ruimte en vooral meer licht noodig was, zijn - evenals zulks met de Sta Walburg te Zutphen en vele andere noordelijke kerken geschiedde - die zijbeuken verbreed en hooger opgetrokken, en is aldus een zoogenaamde hallenkerk ontstaan, welker drie deelen even hoog opstijgen. Heden ten dage valt door die groote ramen een kil, al te hel licht; doch vroeger was zulks anders; en zelfs lang na de Hervorming prijkten die wijde openingen met gebrandschilderde glazen. Eerst na de Dortsche synode (1618) ontstond er sterker verzet tegen het behoud dier - in de oogen van rechtzinnige protestanten - afgodische voorstellingen. Maar ook Mammon stelt zijne eischen, en zoo verkropten de geloovigen hunne ergernis totdat de groote uitgaven, verbonden aan eene herglazing, met behulp van de destijds machtige gilden konden bestreden worden. Zelfs duurde het tot 1627 alvorens door tusschenkomst van het Zakkenkoopersgilde het fraaie venster der Raadhuiskapel, voorstellende het Laatste Oordeel, vervangen kon worden door een nuchter raam.

Blanke kaalheid, kale blankheid, ziedaar nu de karakteristiek van dit kerkgebouw, evenals van de meeste Nederlandsche.

En toch gaat van dat kale, blanke bedehuis eene bekoring uit, welke aan geen modern gebouw, zelfs niet aan de navolging van een oud gebouw eigen is. Ook de schrijver van die studie heeft dat gevoeld. ‘Zooals de kerk zich thans vertoont, is zij zeker een eigenaardige mengeling van bouwvormen’ - erkent hij volmondig. ‘Het is merkwaardig - gaat hij echter voort - dat niettegenstaande het verschil in karakter der onderdeelen en de geringe moeite besteed om oud en jong met elkaar in harmonie te brengen, het bouwwerk toch ten slotte een eenheid is geworden. In de ruimte zijner hallen verliezen de détails hun tegenstrijdigs. Zelfs helpt het verschillend accent, waarin de verschillende onderdeelen tot ons spreken, eer het effect verhoogen, dan verzwakken. Daardoor toch is er meer afwisseling, maar vooral ook daardoor is er meer *ziel* in den bouw gekomen. Wij zien in de kerk niet het eenvoudig meesterwerk van een vernuft: het is een gedenkstuk, waarin de geest van duizenden, waarin het idealisme der Deventer voorzaten over een reeks van vijfhonderd jaren is neergelegd.’

Na de S^{t}. Lebuinus - of eigenlijk eerder, want reeds van verre - treft den vreemdeling de S^{t}. Nicolaaskerk; of zooals zij gewoonlijk genoemd wordt wegens hare ligging op eene verhevenheid: de Bergkerk. Zoude men wegens die watervrije gesteldheid en hare Romaansche vormen deze kerk willen houden voor de oudste der twee, de heuvel dus als de kern der oorspronkelijke stad, welke dan later bij het grooter worden, naar de rivier ware afgedaald: uit het Deventer archief blijkt dat eene dergelijke voorstelling valsch ware; en dat integendeel de Norbertijners uit Verlare, niet dan met moeite de vergunning tot stichting van die Bergkerk kregen van het kapittel, dat in de Lebuinus zetelde. ‘Naar het heet, was het toen gestichte gebouw slechts een kapel of kleine kerk’ - schrijft de heer Mulock Houwer. ‘Dat woord zegt echter niet veel. De stichting van eene nieuwe kerk in een bestaande parochie ging veelal met moeielijkheden gepaard. Om hiervan den minsten last te hebben, ging menige nieuwe kerk voor een kapel door.’ Zooals men ziet: reeds omtrent den jare twaalfhonderd was het bekend dat woorden dienen om gedachten te verbergen. De ex-geestelijke Talleyrand heeft zulks dus slechts ten tweede male ontdekt!

Van die Bergkerk geldt, wat de schrijver straks getuigde van de Groote kerk: het aanbouwen, het verbouwen heeft in plaats van disharmonisch te werken, aan het geheel een groote rustigheid gegeven. ‘Van buiten gezien - aldus getuigt de schrijver dezer Deventersche studie - munt het gebouw uit door zijn gelukkig silhouet. Die goede indruk is zeker uitsluitend te danken aan de goede verhoudingen; niet de détails kunnen het zijn, die uiterst sober, bijna arm kunnen genoemd worden.’ Hetzelfde geldt voor het binnenaanzicht: ‘Binnen maakt het gebouw een aangenamen indruk. Evenmin als de Lebuinus prijkt het in zijn oorspronkelijke kleurenpracht, doch ook het stemmig wit heeft zijn waarde.’

Ook het stemmig wit heeft zijne waarde. Lezer, onthoudt wèl dit oordeel, waartoe de heer Mulock Houwer komt na langdurig vertoeven in die witte kerkgebouwen, ter wille van zijn bouwkundig onderzoek. Want onder gelijksoortige omstandigheden ben ook ik tot diezelfde erkentenis gekomen: het langdurig rondwaren door de eveneens witte Zutphensche kerken[1)] heeft mij van lieverlede onthuld de geheimen van dat wit; doen gevoelen welke groote bekoring er van blankheid, niets dan blankheid uitgaat. Zeker, hoog is kleurenpracht te schatten, óók in gewijde gebouwen; en wie geleerd heeft te waardeeren wat de Italianen in deze richting tot stand brachten, hem zal in het Noorden terug gekomen, steeds iets blijven ontbreken. Maar wat dáár verkregen werd slechts ten koste van ongehoorde schatten, na eeuwen langen arbeid, door de eerste meesters der kunst, kan niet in een ommezien, enkel door een sausje en wat patroon-figuren verkregen worden. Neen, dan is het beter geheel van kleur afstand te doen, en zich te houden aan eene blankheid, welke ook die fijne kenners van menschen en dingen: de Jezuiten, wisten te waardeeren - getuige zoo menige kerk in Zuid-Duitschland, waaraan geen kosten zijn gespaard, doch alle kleur is vermeden. En voor dat wit-houden bestaat nog een tweede goede reden: In ruimten waarin van aller wege, door hooge ongekleurde vensters licht kan invallen, zijn in onze dampige atmosfeer de schaduwen betrekkelijk bleek. Zoo de schaduwen op de ronding der pilaren, in de holten der

1) Eerst onlangs heeft men de Broerenkerk gesausd.

lijstwerken, op de gewelfboezems of tegen de muurvlakken der zijkapellen. Alleen dus door alles in één lichten toon te houden, komen die schaduwen tot haar recht: door dat teere wit komen alle zwakke buigingen der lijnen en vlakken betrekkelijk krachtig uit. Wordt niet om gelijke reden de tot nateekenen bestemde pleisterkop blank gehouden?

Die zwakke reliefs nu worden weggenomen door het aanbrengen van kleuren. Zelfs een lichte tint is in dit opzicht noodlottig voor den indruk; de zoo behandelde kerken, die eens groot en majestueus schenen, krimpen dan in; de pilaren wijken niet langer weg, maar schijnen in één vlak te komen. Daarbij hebben die effen tinten iets zeer armoedigs, iets dors, even als de effen papieren behangen, welke eenigen tijd geleden mode waren. Wil effen geen doodschen indruk geven, dan is òf een bescheiden patroon, kleur op kleur, in het papier te drukken, of - wat beter, maar kostbaarder is - het papier te vervangen door een weefsel: de oneffenheden der stof vervullen dan de rol der patronen. Maar de vlakten der kerkwanden en pijlers zijn te groot dan dat dergelijke middelen baat zouden geven, en daarom is het verstandiger het wit als grondtoon te behouden. Want wie op andere wijze hetzelfde wil bereiken, moet in eene veelkleurigheid vervallen, zóó groot, dat al die kleine enkele effecten samen smelten tot één algemeene kleur - even als de duizende geluiden van de op het strand brekende golven zich samen voegen tot één stillen, nauw hoorbaren toon: den zeegalm. Maar om zulk een kleureneffect te bereiken, moet men als Fontana bij den bouw der Sixtijnsche kapel in de Sta Maria Maggiore, beschikken over een Kardinaalsfortuin; of als de Jezuiten bij de versiering der Gesù, over de onuitputtelijke middelen eener kerkelijke orde. En dus behoude men het bescheiden wit, dat - Bosboom kan het getuigen! - niet enkel meer stemmingsvol, doch ook schilderachtiger is, dan een vluchtig kerkbezoek doet vermoeden.[1)]

Maar welk een groote rol ook kerken spelen in de architectuur der Nederlandsche steden, óók in andere dan de gewijde bouwkunst heeft de volksgeest getuigd: raadhuis en waag,

1) Slechts hoede men zich in dergelijke blanke kerken door zoogenaamd ‘kathedraalglas’ de ramen ondoorschijnend te maken. Dàn wordt het aldus van de natuur afgesloten bedehuis inderdaad te doodsch.

vleeschhal, wijnhuis en doelen, niet het minst de eigen burgerwoning, ziedaar waaruit overal luide ons nationaal karakter spreekt. En Deventer heeft in dezen allerminst gezwegen; heeft zelfs brutaalweg in steen durven spotten met een buurman, waarmede anderen het liever niet te kwaad kregen: De geduchte Karel van Gelder had namelijk na langen tijd de stad benauwd te hebben, moeten aftrekken; en van de door hem in den steek gelaten forten bouwden nu de Deventerschen een waag - het uit vele schilderijen welbekende in laat-Gothischen stijl opgetrokken kasteeltje (1528); welks monumentale trap in barokstijl (1643) wederom een bewijs levert voor de stelling: dat het zeer wel mogelijk is, ja in sommige gevallen de voorkeur verdient, niet slaafs in één stijl door te bouwen. Niet tevreden om door materiaal en gestalte uit te drukken dat de Waag was een monument van de Geldersche nederlaag, werd de smadelijke aftocht plastisch vereeuwigd door spotfiguurtjes, welke op uitgemetselde kraagsteenen pronkten. Naar de sage luidt, wekten die poppetjes zóó zeer den toorn van den Hertog op, dat deze bij den vrede bedong, dat de Deventerschen in geen honderd jaar een brug over de Yssel mochten slaan. Zóó lang is echter het verbod niet van kracht gebleven, en ook de ergernis gevende figuurtjes hebben niet zoo lang stand gehouden: reeds in 1532 werd besloten ‘dat eenige beelden aan de Waag, den Gelderschen ten spijt gezet, afgehouwen zouden worden.’ Slechts ééne voorstelling vond genade: een kop met narrenmuts, welke in een grooten ketel kijkt; eene zinspeling op Karel's fort ‘Kijk in de Pot’ - en niet, zooals de Deventer jongens denken, een waarschuwing voor valsche munters. Voor deze laatsten is de groote koperen ketel, die ietwat verderop in levenden lijve tegen den wand hangt, waarschuwing genoeg: want dat inderdaad in de Koekenstad menschenvleesch gebraden werd, bewijst eene door den heer Mulock Houwer aangehaalde stadsrekening (1434). Eerst wordt daarin vermeld dat men ‘op Sint Peter's advent, in tegenwoordigheid der Regeering, gericht deed over den muntmeester van Batenborgh’, en iets later: ‘van Johan Peters een ketel gekocht, daar de muntmeester in gezoden werd; die woog 146 pond....’

De tijden zijn voorbij waarin dat gebouw zag wegen en braden. Gelukkig! roept gij uit. *Neen*, jammer: want in

dat kasteel is thans de Hoogere burgerschool voor meisjes gevestigd; en helaas, onder de kundigheden welke een Nederlandsche huisvrouw geacht wordt noodig te hebben, behooren koken en practische huishoudkunde *niet*!

Wie op den verderen rondgang door Deventer den heer Mulock Houwer wil volgen, richte zich tot de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst en worde voor een luttele som kunstlievend lid, beter nog: gewoon lid, en bevordere zoo tevens een edel doel. Mij dringt de tijd naar elders: naar Dordt, waar ons wacht de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen, welker uitgave in de derde plaats aan het hoofd van dit opstel is genoemd.

Dat de oudste stad van Holland rijk is aan schilderachtige gevels, is ieder Nederlander en menig vreemdeling bekend, maar dat de inventaris op 600 nummers zoude wijzen, zullen zelfs de samenstellers bij den aanvang hunner taak niet vermoed hebben. Immers wat zulk een getal beteekent, bewijst eene vergelijking met Delft, deze eveneens in oude gebouwen rijke stad. Aldaar is onlangs door de plaatselijke afdeeling van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst een soortgelijke lijst opgemaakt, doch behoefde geen hooger rangnummer dan 331 te worden gegeven.

Aan karakteristieke openbare gebouwen moge Dordrecht arm zijn, op zoovele treffelijke woonhuisgevels kan geen andere stad bogen; doch wat bijzonder treft, is dat hier de bevolking zóó taai heeft vast gehouden aan een zelfde motief. Want zooals de Dortenaren bouwden in het midden der 16e eeuw, zoo bouwden, met geringe wijzigingen, de nazaten tot het einde van zeventien honderd toe. Is dit een bewijs van ‘ras’? Niet onwaarschijnlijk; immers het huidige Dortsche dialect, een der oudste dat zich uit de frankische taal heeft ontwikkeld, wijkt eveneens nog weinig af van hetgeen eeuwen geleden daar gesproken werd, gelijk de taal der stadsrekeningen van 1284-87 uitwijst.

Slechts enkele der Dordtsche gevels zijn ouder dan 1550. In dit opzicht staat Dordt niet alleen: in Amsterdam bijv. is zulks ook het geval. Trouwens er is een zeer goede reden voor het niet aanwezig zijn van oudere gebouwen: Vóór dien tijd werd zelden in steen gebouwd; en de houten huizen

van vroeger zijn van lieverlede vergaan, en nu door moderne vervangen. Zeer te betreuren valt dit verlies niet, al waren zij wellicht schilderachtiger dan hunne moderne plaatsvervangers: zij zullen zeker niet zoo fraai geweest zijn als de houten huizen van Rouaan, Orleans of Hildesheim. Maar zéér zoude het daarentegen te betreuren zijn, indien wij geen Nederlandsche gevels meer bezaten van het tijdperk gelegen tusschen 1550 en 1600. Want in dat tijdperk ligt niet de *bloei* onzer Renaissance, maar iets veel beters: dàt is het tijdperk van *eigen* vinding. Lang heerschte hier te lande de Gothiek; langer dan in Frankrijk, bijna even lang als in Duitschland. En geen wonder: slechts weinigen gingen toemaals van hier den verren en moeilijken weg naar Italië, waar in nieuwe vormen de oude kunst herleefde. De bouwmeesters moesten zich dus wel houden aan de van vader op vader overgeleverde techniek. Van wat daar ginder in zonniger land gebeurde, hoorden zij hier slechts flauwe echo's. Het eerst kwam ten onzent wat het gemakkelijkst te dragen was: het boek; de herleving der letteren gaat dan ook die der kunsten vooraf. Daarna werden tot ons gebracht de werken van het penseel: heiligen-tafreeltjes, op welker achtergrond tempels en huizen prijkten in de nieuwe vormen; óók werden van daar meubels aangevoerd. Want zooals Schoij terecht opmerkt[1)]: een nieuwe smaak uit zich het eerst in hetgeen tilbaar is; dergelijke voorwerpen toch kan men kant en klaar van elders betrekken, terwijl daarentegen de plaatselijke bouwmeesters vertrouwd moeten zijn met den nieuwen stijl, vóór dat deze ook in den steen kan heerschen. Daarenboven bedenkt een bouwheer zich tweemaal voor dat hij tot wijzigingen besluit aan welke een afbreken moet voorafgaan. Hoe juist Schoij's opmerking is, wordt bewezen door wat wij ook nu om ons heen zien gebeuren: in hoevele salons vindt men niet moderne meubelen; maar in hoe weinige huizen is daarentegen de binnenbetimmering modern? En zijn moderne gevels niet nog zeldzamer?

Het eerst openbaart zich dus de Renaissance aan voortbrengselen van kunstnijverheid. En van deze stonden natuurlijk

1) In zijne *Histoire de l'influence italienne sur l'architcture dans les Pays Bas*. Bruxelles. T. Hayez, 1879. De andere schrijvers over dit onderwerp zien m.i. dat feit te veel over het hoofd.

het minst aan beschadiging of verwaarloozing bloot de kerkmeubelen. Dergelijke voorwerpen zijn derhalve onze oudste Renaissance documenten; zoo het koorhek in den Utrechtschen Dom (1519) en dat in de kerk te Naarden (1531); ja, dat de kleinkunst reeds vroeg den nieuwen smaak huldigde, bewijst Uden, waar vóór 1500 een renaissance-preekstoel werd geplaatst.

Blijkt uit het bovenstaande dat de geestelijkheid toenmaals geenszins den renaissance-stijl als anti-katholiek beschouwde; toch zullen dergelijke voorwerpen betrekkelijk zeldzaam zijn gebleven. En wel om eene zeer goede reden: *Pour savoir quelque chose, il faut l'avoir apprise*; en wie kon den nieuwen stijl onderwijzen? Dat werd eerst beter toen de graveernaald de afbeeldingen der antieken vermenigvuldigde; en zoo geven Pieter Koeck, die Vitruvius uitlegde en Serlio in het Nederlandsch vertaalde (1539, 1542); wat later Vredeman de Vries (1555-1577) dat onderricht, hetgeen vóór dien tijd onze timmerlieden en steenhouwers - de bouwkundigen van toenmaals - ontbrak. Eenvoudige mannen waren die bouwmeesters, maar geenszins onervaren, integendeel goed geschoold in de leerschool der gothiek. Het waren dus geen kinderen die het *a b c* leerden, maar volwassen mannen, die zich een nieuwe taal eigen maakten; zij stamelen niet, al tasten zij rond. Geen werken zijn dan ook zóó bekoorlijk als die, welke dit overgangstijdperk zag geboren worden: het tijdperk waarin de wèl onderlegde gothieker slechts door enkele vingerwijzingen op nieuwe banen geleid, zich zelf een stijl schept. Later wordt dat anders: de bouwmeesters worden dan heusche schooljongens in de school der Renaissance; zoodoende worden hunne werken wel veel beschaafder, veel geleerder, maar de oorspronkelijkheid is er af, of uit zich in eene ongebondenheid, welke alleen als reactie tegen den dwang, die het al te stijve keurslijf van het klassicisme oplegde, begrijpelijk en verschoonbaar wordt. Aldus de half waanzinnige scheppingen der meesters van den Italiaanschen laat-barok: Borromini en Guarini; aldus het wulpsche lijnenspel van de uitvinders van het Fransche rococo: Op den Oordt en Meissonnier.

Doch juist met de hoogst aanvallige allereerste proeven der Renaissance is Dordt in groote mate begiftigd; want het zoogenaamd Dordtsche type - dat daar twee en een halve eeuw

heerschte - behoort welbeschouwd tot den overgangsstijl. Diep, maar smal, waren de strepels grond, waarop de burgers binnen de eng ommuurde stad hunne woning opsloegen; de puntgevel werd dus altijd naar straat gekeerd - eerst in later, rijker dagen werden meerdere perceelen te samen gevoegd, en konden dus huizen gebouwd worden, waarbij de nok van het dak evenwijdig aan den voorgevel werd gelegd. Het Dordtsche type is dan ook een puntgevel, en wel een trapjesgevel - wat niets nieuws was, want trapjesgevels kende reeds vóórlang de Gothiek. Wat de Gothiek eveneens kende: de zoogenaamde blindarkaden (*schijnbogen* ware misschien een beter Hollandsch woord), boogvormige, dichtgemetselde openingen, vormen het hoofdmotief van het gevelvlak. Doch in plaats van de rechtstanden dier bogen door te trekken tot op den grond, ving de bouwmeester die kort beneden de geboorte van den boog op. Ook dit is geheel gothisch: korte, hoog in de lucht, tegen de muren gestelde kolonetten, tot dracht der gewelven, komen toch in kerken veelvuldig voor; en dat dit motief bij burgerwoningen reeds werd toegepast vóór dat renaissance-vormen werden gekend, bewijst Zutphen, waar men bijv. dergelijke boven de vensters gelegen schijnbogen vindt bij een huis dat het jaartal 1557 draagt. De bogen rusten daar op gothische kraagsteenen[1)].

Die uitvindingen zijn dus niet bepaald Dordtsch; zij lagen als het ware voor 't grijpen. Het eenige wat Dordrecht onderscheidt, is: dat deze stad het uit oude motieven samengestelde type zoo taai vastgehouden en zoo fijn heeft uitgewerkt, daarbij meer en meer gebruik makende van renaissance-vormen. Zoo worden de boogvullingen boven de ramen hetzij getooid met een driebladerigen klaver, aan welks uitloopende punten ontspruit een zandsteenen lelie, hetzij met metselmozaïek. En de bogen richten zich niet bij de geboorte strak benedenwaarts, doch wijken speelsch terug in gebogen lijn, of steunen in plaats van op kraagsteenen, op min of meer langere, min of meer kunstig gesneden kolonetten. Zoodoende weet de fantasie der Dordtsche bouwmeesters, hoewel

1) Zie de afbeelding in ‘Oud-Zutphen,’ fig. 41 (hoek Beuker- en Sprongstraat).

over een zéér beperkt aantal motieven beschikkende, door telkens kleine wijziging der onderdeelen, eentonigheid te vermijden, en het bewijs te leveren, dat er voor het ware talent geen onderscheid is tusschen groot en klein.

Waarom in de welbekende geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst - het eenige werk dat op dit gebied bestaat (natuurlijk een Duitsch werk!) - het Dordtsche type aan Bloemaert wordt toegeschreven, is mij niet duidelijk; trouwens op grond van de hierboven gegeven uiteenzetting meen ik dat aan ieder de eer der uitvinding kan betwist worden. Wel heeft Bloemaert als beeldhouwer, leerling van Terwen, eenigen tijd te Dordrecht doorgebracht; maar eerder dan huizen te bouwen zal hij zijnen meester geholpen hebben in het snijden van renaissance kerkmeubelen, waarin Terwen - blijkens het beroemde Dortsche koorgestoelte (1538-42) - boven velen uitmuntte. Trouwens, als renaissance-architect was er voor Bloemaert in die dagen weinig te doen te Dordt; want nog het in 1544 gebouwde stadhuis werd in Gothische vormen opgetrokken; gelijk ook nog vele jaren daarna - evenals in andere noordelijke landen - in den regel onze openbare gebouwen den ouden stijl vertoonen. Immers ons volk houdt niet van veranderingen: hoe kort is het niet geleden dat de laatste predikant liep met steek en korten broek?

Van de Dordtsche gevels, in al hunne kleine verscheidenheden, geeft het boekje der Vereeniging tot instandhouding der oude gebouwen welgeslaagde photographische afbeeldingen, en alleen daarom reeds is de aanschaffing van het slechts één gulden kostende werkje ieder aan te bevelen. Aardig kan men daarin volgen de aarzelingen der nog niet geheel in de renaissance-vormen thuis zijnde bouwmeesters. Hoe zij bijv. op een horizontalen, hoogen architraaf doen rusten den ouderwetschen trapgevel (Nieuwstraat n°. 33, uit 1600), of boog en horizontale strek op elkander stapelen (Vischstraat n°. 3, uit 1608), wat hun heden ten dage zeker zéér kwalijk zoude worden genomen. Eindelijk vinden zelfs de burgers die zich niet de weelde van een platte kroonlijst kunnen veroorloven, die trapgeveltjes te weinig gedistingueerd; en zoo steekt de tuitgevel zijn achtbaar hoofd op (Steegoversloot n°. 71, uit 1696), die tuitgevel waarvan de ter zijde bengelende krullen

Weissman in eene Amsterdamsche studie[1] doen denken aan de gelijktijdige allonge-pruik!

Maar deze Dordtsche uitgave - hoe geschikt ook daartoe - is niet enkel ten bate van het vreemdelingen-verkeer ondernomen: een edeler drijfveer drong de drie samenstellers, mr. J.C. Overvoorde, Adr. Schotel en H.E. van der Kaa tot het doorkruisen van de stad hunner inwoning. Want eene dergelijke inventariseering kan veel bijdragen tot het behoud van het bestaande: vele huiseigenaren zondigen enkel uit onwetendheid; doch bemerken zij dat anderen aan hunne bezitting eene bijzondere waarde toekennen, dan beschouwen ook zij hun pand met een ander oog - vooral de kleine man is er zéér trotsch op zijn gevel in een gedrukt werk te weten vermeld. Zoo lang derhalve de Staat het kunstgevoel niet rangschikt onder de christelijke deugden, die de school moet ontwikkelen, mogen wij dankbaar wezen dat nog niet alle ondeugden uit den mensch zijn, en dat door de vaniteit te prikkelen, kan bereikt worden wat eigenlijk de plicht is der piëteit.[2]

III.

Waar de middelen ontbreken om zulk fraai boekske te bekostigen als het Dordtsche (kan echter niet bijna overal eene Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingen-verkeer in den arm worden genomen?) volge men het in 1899 gegeven voorbeeld van de afdeeling Delft der Maaatschappij tot bevordering der Bouwkunst, en bepale zich tot het samenstellen van een legger in manuscript. Doch even als deze afdeeling, vergenoege men zich niet met het merkwaardige op te teekenen, doch make tevens de eigenaren opmerkzaam op hunne schatten, en verklare zich bereid kosteloos aan-

1) 'Het Amsterdamsche woonhuis,' in de werken van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
2) Het Dordtsche werkje is keurig gedrukt, en met blijkbare liefde behandeld. Maar toch mag ik eene aanmerking niet achterwege laten, vooral omdat zich onder de onderteekenaren een latinist bevindt. Waarom in de corrigenda niet vermeld de twee storende drukfouten in het Latijnsche opschrift op de Groothoofdspoort? - En de woordverzetting in den derden regel is toch zeker geen drukfout? *Custos esto mihi Deus Jehova* staat in den steen gebeiteld, naar ik mij herinner, en moest er ook staan.

wijzing te geven bij noodzakelijke herstelling of verbouwing. Trouwens de Delftsche afdeeling volgt in dezen slechts het voorbeeld van het hoofdbestuur der Maatschappij, dat eveneens zoo gaarne belangeloos raad verschaft - getuige o.a. de onlangs voltooide vrijlegging van het Lochemsche raadhuis.

Wat echter velen zal bevreemden, is: dat eerst zoo onlangs werd overgegaan tot het beschrijven van de bouwkundige schatten der eenige stad, waar de Nederlandsche jongelingschap het officieele diploma van architect (bouwkundig ingenieur) kan verwerven. En zulks al sedert 1863! Redelijkerwijze had men dus mogen verwachten dat onze toekomstige architecten al sinds jaren het Delftsche bouwkundig gebied zouden afgestroopt hebben, in plaats van aan Dordtsche liefhebbers de eer te laten van de eerste geïllustreerde bouwkundige stedenbeschrijving. Zoodoende zouden zij tevens weerlegd hebben de bedenkingen van hen, die de Delftsche school, als meer aan wiskundige vakken gewijd, niet de meest geschikte inrichting achten voor het kweeken van bouwkundigen. En die weerlegging ware te meer noodig, omdat het wel eenigszins de aandacht trekt dat onder de meer dan duizend gediplomeerden der Polytechnische School, slechts een veertigtal architecten worden gevonden!

Waarlijk, een klein getal; en dat nog veel kleiner wordt, wanneer men daaruit schift allen, die de burgerpraktijk niet ten goede komen. Dan blijven er slechts elf over; zegge *elf*! En dat, terwijl in de negentiende eeuw hier te lande meer gebouwd werd dan in eenige voorgaande - de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst dan ook alleen reeds meer dan zeshonderd leden kan tellen![1)]

Doch welke ook de oorzaak zij dat de meeste onzer bouwkundigen de Delftsche school vermeden, het pleit deze inrichting niet vrij ten opzichte van de zaak, welke ons hier bezig houdt: Want al waren onderwijzers en onderwezenen nog kleiner in aantal geweest; wie weten wil wat één enkel man

1) Van de 41 Delvenaars, die het diploma van bouwkundig ingenieur verwierven (het oudste diploma dagteekent van 1868) zijn thans 3 buitenslands gevestigd; 15 beoefenden vakken, welke weinig gelegenheid geven om het geleerde toe te passen; 12 zijn bij Rijk of Gemeente in bouwkundige betrekking. In den laatsten tijd schijnt de belangstelling in de Delftsche studie iets grooter geworden, hetgeen misschien in verband staat met de benoeming van een tweeden hoogleeraar in de bouwkundige vakken.

tot stand kan brengen, zelfs zonder eenigen geldelijken steun, hij worde gewezen op den Rijksbouwmeester Peters, die - al te bescheiden - de door hem in karigen vrijen tijd bijeengebrachte gegevens omtrent de bouwwijze onzer Noordelijke provinciën verbergt in gewestelijke jaarboekjes. En wat een vreemdeling voor ons land kan doen, zelfs bij geringe kennis onzer taal en al te kort verblijf hier te lande, wordt duidelijk aan wie ter hand neemt de *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei*, in 1890 uitgegeven door Dr. G. Galland te Berlijn. Warm werd dit werk bij het verschijnen geprezen in dit tijdschrift, en te recht. Doch het was een Vlaming - Max Rooses - die dit standaardwerk van een Duitscher over Nederland bij ons inleidde... *Sur nous, chez nous, sans nous*! Trouwens zelfs de Berlijner kon in zijne voorrede op geen Nederlandsche voorgangers wijzen!

Helaas, ook voor dezen tijd schijnt dus nog te gelden wat Dr. Galland opmerkte omtrent de vroegere Delvenaars en Dordrechters: Die alten Delfter müssen zeit dem Tode Wilhelms von Oranien stille, melancholische Leute gewesen sein. Die Dordrechter hingegen waren Sanguiniker; sie bauten met unverwüstlichem Lebensmute ihre hübschesten Wohnstätten zu einer Zeit, als Glück und Reichthum für sie längst der Vergangenheit angehörten.

Het loon is voor de Dordrechtenaren niet uitgebleven: Want het is alsof ook op handels- en nijverheidsgebied in de laatste jaren een nieuw tijdperk van bloei intreedt voor de oudste veste van Holland.

Maar - zoo mag men vragen - al sliep Delft, waren er dan niet anderen, die wakker hadden moeten zijn? Waarom sloegen niet de handen ineen de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst - sedert hare oprichting (1842) steeds vooraanstaande waar het gold de eer der Nederlandsche bouwmeesters hoog te houden - èn de veel vermogende man, die in ‘Holland op zijn smalst’ het bouwkundig vervolg had geleverd op de Camera Obscura - dat monument onzer negentiendeeuwsche gemoedelijke krenterigheid?

Waarom? Ja, waarom?... In plaats daarvan is in Nederland op nieuw afgespeeld het drama, waarvan - naar ver-

luidt - eenmaal de Sahara getuige was: alwaar twee koninklijke leeuwen elkander zóó vinnig bekampten, dat ten slotte enkel beider staarten overbleven. *Unitis viribus* - om den titel op te halen van het derde opstel dat van de hand des heeren de Stuers in ‘de Gids’ verscheen - hadden zeer groote dingen tot stand kunnen komen; nu lijden beiden - en eigenlijk wij allen - onder het toegebrachte leed.

Toen in 1859 de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst besloot eene geschiedenis der Nederlandsche architectuur te schrijven, begreep zij dadelijk dat daartoe in de eerste plaats noodig was het inventariseeren der Nederlandsche bouwkundige schatten. Maar... haar lichaam was er een met vele hoofden, en dus meer tot spreken dan tot handelen geneigd. De Maatschappij maakte dus hare goede voornemens... commissoriaal. Zij stelde correspondenten aan, doch bleef zelf zitten. Wat natuurlijker dan dat ook deze correspondenten zitten bleven?..... Eindelijk begreep de Maatschappij het over een anderen boeg te moeten wenden; benoemde (1872) een nieuwe commissie; en op raad van deze, gehoord eene commissie van praeadvies, besloot zij dan ook - de pen weigert haast het ter neer te schrijven - eene nieuwe Vereeniging te stichten voor het samenstellen der kunstgeschiedenis. Wat is er ook weer erger dan één fluit?....

De tijd voor fluiten was echter voorbij; daar ritselde iets in de struiken: een meer strijdlustige komt te voorschijn; het monster dat zich veel vlugger kan bewegen, want het heeft maar één hoofd. En wat zijne veelstaartigheid betreft: nu, die bestaat slechts zoolang het dien nasleep niet hinderlijk acht. Dan, met één zwaai....

Zelden heeft een Gidsartikel zóó ‘ingeslagen’ als ‘Holland op zijn smalst’ in de Novemberaflevering voor 1873. En zelfs nu nog doet het lezen pleizier - ten minste als men een oogenblik kan vergeten dat het hier betreft ons eigen vleesch en bloed. Want waarlijk, schaterlachen zouden wij, als dit alles ware geschreven over... onze naburen. Maar helaas: 't is Holland, ons Holland op zijn.... *malst*!

Men herinnere zich slechts wat de Stuers vertelt van de wederwaardigheden der oudheidkundige commissie uit de Koninklijke Academie van Wetenschappen, welke voor de

grootsche taak: het opsporen, het behouden en bekend maken van overblijfselen der vaderlandsche kunst, over 100, zegge *honderd* gulden, per jaar kon beschikken. Geen wonder dat dit lichaam - 't zijn sterke beenen, die de weelde dragen! - na aldus tien jaren in overdaad te hebben gezwelgd, aan eene indigestie te gronde ging.

Het beroemde Gidsartikel, dat juist bijtijds, vóór de behandeling der Rijksbegrooting voor 1874 verscheen, heeft zeker in niet geringe mate bijgedragen tot het aannemen van den post, welke in Maart daaropvolgend de instelling mogelijk maakte van eene Rijkscommissie, welke advies zoude uitbrengen '*gevraagd* of *ongevraagd*, omtrent de maatregelen vereischt tot het behoud van gebouwen of voorwerpen, welke voor de vaderlandsche kunst belangrijk zijn; zoodanige voorwerpen op te sporen, en daarvan - voor zoover zij aan openbare instellingen toebehooren - een *inventaris* op te maken en bij te houden; desgeraden omtrent de historische en kunstverzamelingen van het Rijk aan de regeering de noodige voorstellen te doen; en aan haar advies uit te brengen over de plannen en hunne uitvoering, betreffende oprichting of herstelling van gebouwen geheel of gedeeltelijk ten koste van het Rijk[1].'

Zoodoende was dus het inventariseeren der kunstschatten óók een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering geworden. Maar de Rijkscommissie bracht het in dezen niet veel verder dan de commissie uit de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Zij overleed aan haren secretaris. Dát ware trouwens te voorzien geweest: want in den schrijver van het Gidsartikel, toen secretaris in hope, weldra in der daad, schuilde een te groote bevelvoerende kracht, dan dat hij lang enkel penhouder kon blijven. En wat hem aan bouwkundig talent ontbrak, vulde zijn geest- en geloofsverwant Cuypers ten volle aan.

Waar zich aldus tot een Tweemanschap geest en talent vereenigden, bleef er voor de commissie (welke, ofschoon zij tot 15 leden mocht worden uitgebreid, het nooit verder kon brengen dan acht) weinig anders over dan te verdwijnen.

1) Aldus luidt de eerste alinea van het Kon. besluit van 8 Maart 1874, no. 14, gecontrasigneerd door Minister Geertsema.

Om eene vergelijking te ontleenen aan het dierenrijk: hoogstens toch kon zij tot ontwikkelingsbodem dienen voor de eieren welke in haar werden gelegd - eene taak trouwens, welke vele hoogere en lagere individuën uit planten- en dierenwereld vervullen ten bate van tijdelijke of blijvende gasten, zonder daartegen protest aan te teekenen.

Doch even onvermijdelijk als de metamorphose van de Rijkscommissie in een Tweemanschap, even onvermijdelijk werd nu de strijd tusschen de Regeering en de bouwkundigen: in dezen vertegenwoordigd door de reeds zoo dikwerf genoemde Maatschappij. Ook dit ware te voorzien geweest; zelfs had de heer de Stuers, die in ‘Holland op zijn smalst’ den werkkring der Belgische Rijkscommissie beschreef, hierop zijne landgenooten kunnen voorbereiden - indien hij ons slechts op zijne zwerftochten iets zuidelijker had medenomen en naar Frankrijk gevoerd. Want daar te lande was de strijd, welke eenmaal in Holland zoude gestreden worden, al bijna een halve eeuw in vollen gang.

Ook daar toch vonden de werkzaamheden der Regeering weinig waardeering, en werd er heftig geprotesteerd tegen de wijze waarop men ex-officio middeneeuwsche gebouwen in een nieuw kleed stak. Zelfs werd er ter bescherming van de monumenten een tegen-commissie opgericht; het *Comité des monuments français*, hetwelk de kostbare fantasiën der officiëele *Commission des monuments historiques* hekelt in een tijdschrift, dat den veelbeteekenenden naam draagt van *l'ami des monuments*.

Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht; en daarom is het goed een oogenblik stil te staan bij dit brok fransche kunstgeschiedenis. Dan toch blijkt de strijd daar te lande minder een gevolg te zijn van verschil in richting, dan wel een opstand tegen de centralisatie, waarvoor Frankrijk in den vreemde - en niet het minst hier te lande - eenmaal beroemd was, doch waarvan meer en meer de nadeelige gevolgen worden ondervonden. Hoe ver die centralisatie ook op bouwkundig gebied is gedreven, kan blijken uit het feit dat van de 40 architecten, die de Commissie voor geschiedkundige gedenkteekenen in het werk stelt, er slechts 12 in de ‘provincie’ wonen. Bijna even ongunstig is de verhouding bij de bouwkundigen, die de *direction des Cultes*

behulpzaam zijn bij het herstellen der gebouwen van geestelijken aard: van het dertigtal zijn nog slechts tien niet door den slokop Parijs verzwolgen.

Welbeschouwd is dus de Fransche strijd er een tusschen Residentie en Provincie; en het eenige wat verbaast, is: dat de provincialen dien strijd zoo goed volhouden. Dit komt omdat veel meer dan men hier te lande vermoedt - waar men Frankrijk eigenlijk alleen kent uit parijs-fransche boeken en bladen - de fransche provinciën een eigen leven leven. Ongeduldig dragen zij dan ook het juk der Residentie; want de Parijsche - haast had ik geschreven Haagsche - heeren zijn wel zéér wijs, doch hun ontbreekt die plaatselijke kennis, en vooral die liefde voor den eigen bodem, welke alleen schenkt het jarenlang samenleven met die plaatselijke kunstschatten, het zich inleven in de omgeving. Zoo kan een medisch professor buiten geroepen bij een ziek kind, wel goeden raad geven; maar hoe zou herstel kunnen intreden zonder den bijstand van den geneesheer van alle dag, en het koesterend zorgen van de moeder?

Hopeloos ware echter de strijd der Provincie tegen Parijs geweest, indien zich niet aan het hoofd der beweging een organisator hadde gesteld van buitengemeene werkkracht: A. de Caumont. Niet enkel richtte deze onder meer de *Société pour l'Archéologie* op (1834), - eene inrichting van meer algemeene strekking, - maar vooral wist hij de provincie wakker te maken door het instellen van meer plaatselijk werkende genootschappen. Hoe juist dit laatste gezien was, heeft de ondervinding bewezen: want terwijl zijn *Institut des provinces* - dat als tegenhanger van het *Institut de France* was bedoeld - den ongelijken strijd niet kon volhouden, zijn daarentegen de vereenigingen welke zich de belangen eener bepaalde landstreek aantrekken, steeds in kracht toegenomen. Zoo legde zelfs de *Société des Antiquaires de Picardie*, tijdens de herstelling van de kathedraal te Amiens, Viollet-le-Duc het vuur aan de schenen. En hoezeer dit indringen in de plaatselijke geschiedenis, bij de leden van die Vereeniging den historischen zin ontwikkeld had, bewees haar protest tegen het wegnemen uit dit gebouw van de kerkmeubelen welke in Louis XV stijl waren gesneden, in een tijd (1852) waarin niemand zich om de Lodewijk stijlen bekommerde.

En onvermoeid gingen de Picardiërs voort met de wandaden der moderne beeldstormers publiek te maken: zoo het wegnemen der beelden uit latere tijdperken, het verplaatsen der bisschopsgraven (1867), het bijbouwen van een kruisgang en kapittelzaal aan genoemde hoofdkerk, enz. En met Violletle-Duc werden Abadie (de latere bouwmeester van de kerk van het Heilige Hart te Parijs) Boeswillwald, Millet en Lance tegen de schandpaal gesteld, als falsarissen op bouwkundig gebied, die onder den schijn van de oudheid te eeren, haar staken in een maskerade pak.

Is het ten einde aan die heftige aanvallen zoo min mogelijk vat te geven, dat de *Commission des monuments historiques* geen omstandig jaarverslag openbaar maakt van hare verrichtingen? Slechts een enkele maal, ten bate van internationale tentoonstellingen, heeft zij den sluier opgeheven; en dan nog meer ter wille van den vreemdeling. Zelfs van de opmetingen, waaraan haar archief zoo rijk is, werd sedert 1872 niets openbaar gemaakt. Zoo zeer heerscht in quasi-republikeinsch Frankrijk nog het imperialisme[1)].

De te fabula narratur; het bovenstaande klinkt als een brok Nederlandsche kunstgeschiedenis. Maar ons ontbreekt een Caumont, evenals wij te vergeefs zoeken naar voorlichtende staatslieden en geleerden. Tegenover Thiery, Guizot en Thiers, die èn wetenschap èn kunst huldigden, kunnen wij slechts Thorbecke stellen, wiens gevleugeld woord: ‘kunst is geen regeeringszaak’ meer kwaad heeft gedaan, dan ooit de Stuers door zijn ‘Holland op zijn smalst’ kan goedmaken. Ik weet wel dat Thorbecke's bewonderaars, eindelijk het bekrompene inziende van die professorale uitspraak, haar trachten een anderen glimp te geven; doch het is vergeefsche moeite: dat woord heeft te luid door 's lands vergaderzaal geklonken - en daarenboven blijft de toen ter tijde door vereenigde krachten van alle partijen in de staatsbeurs gelegde zéér vaste knoop een onwraakbaar getuige van zijne ware beteekenis.

Dit alles in aanmerking nemende, verdient het ten zeerste waardeering dat de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst nooit den moed liet zakken, en nooit zweeg, al zette

1) Eerst onlangs heeft de Regeering besloten tot het hervatten der uitgave; welke nu voor halve rekening met een uitgever zal geschieden.

zij soms zoo doende haar bestaan op het spel. Aldus nog in het jaar 1896, gelukkig het keerpunt in hare geschiedenis. Want in dat jaar werd de bekende strijd om de Grafelijke zalen gestreden, en moest de vertegenwoordiger van den heer de Stuers in de Tweede Kamer - de Minister van Binnenlandsche Zaken - het afleggen tegen zijn ambtgenoot van Waterstaat, in dezen gerugsteund door de Maatschappij, welker adres bij zoo vele architecten van naam en ook bij het Oudheidkundig genootschap weerklank had gevonden.

En die uitslag is te heuchelijker omdat hiermede openlijk erkend werd, dat eindelijk de Nederlandschen bouwkundigen zich tot den rang van meesters hebben opgewerkt. Want konden een twintigtal jaren geleden geen mannen van naam gesteld worden tegenover het tweemanschap de Stuers-Cuypers, thans zijn er niet weinigen aan te wijzen, evenzeer bevoegd om hun stem te doen hooren waar het geldt de herstelling van oude gebouwen, en niet minder vaardig in het hanteeren van pen en teekenstift. De Provincie heeft derhalve - gelukkig voor ons land - de Residentie de nederlaag doen lijden....

Maar met dat al kon zoolang die strijd duurde, niet ter hand worden genomen wat vóóral een werk des vredes is: de inventarisatie.

IV.

Toch is, welbezien, niet al te zeer te betreuren dat zoodoende het beschrijven onzer bouwkundige schatten tot later tijd werd verschoven. Want dat overzicht zoude waarschijnlijk onvolledig gebleven zijn: de stemming was te ongunstig voor een onpartijdig onderzoek. Dat blijkt uit den hierboven slechts met enkele woorden aangeduiden jarenlangen strijd, welke ongetwijfeld nimmer zóó heftig zoude geworden zijn, indien zich niet bij de bouwkundige beweegredenen eenige van geheel anderen aard hadden gevoegd: Geldt voor Frankrijk: *tout finit par une chanson*, van ons meer in de laagte gelegen landje kan met nog grooter zekerheid beweerd worden: dat alles er aanvangt met een godsdienstig verschil. Niet enkel om de aesthetische waarde van Gothiek en Renaissance werd gestreden, maar tevens gold de twist

beider zedelijke beteekenis. In de kunst der middeneeuwen werd vooral het Katholicisme gehuldigd of gevreesd; in de Renaissance werd daarentegen de Hervorming gezocht, en deze kunst dus vervloekt of geprezen, al naarmate de geloofsrichting van den beschouwer.

Niemand kan loochenen dat de Hervorming geboren is nà de Renaissance van de letteren en de kunst, en van wat wetenschap die tijden kenden; maar zijn de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen wel juist? Een Italiaan ten minste zoude vreemd opzien, indien men hem verzekerde dat Katholicisme zonder Gothiek niet mogelijk ware: hij, die in zijn land die Noordsche bouwvormen maar zéér kort en noode dulde. ‘Vervloekt zij, wie dat knoeisel uitdacht - roept reeds in 1460 Filarete uit - dàt hebben slechts barbaren in Italië kunnen invoeren!’ En zich herinnerende, welk een jammer de Gothen indertijd uitstortten over hun land, bestempelden de Italianen dien barbaarschen stijl als de ‘gothische!’

Eigenlijk hadden zij, even als toen ter tijd de Franschen, dien stijl *à la moderne* of *à la Française* moeten noemen, want zij was fonkelnieuw, gelijk zulks eenmaal was de driekantige dominé's steek, welke wij in onze jeugd prijken zagen op het hoofd van eerwaardige godsdienstleeraars, die gegruwd zouden hebben van het denkbeeld iets te dragen dat eenmaal modieus was geweest. En die moderne stijl was, gelijk zoovele modes toen en later, ontstaan in 't harte van Frankrijk. Maar de Duitschers hadden zich als het ware van die bouwwijze meester gemaakt; haar tot volkomenheid gebracht; en zoo als eigen maaksel weer uitgevoerd naar de zuidelijke landen, welke zoozeer in barbaarscheid waren verzonken, dat zij evenmin bouwmeesters als arbeidsgezellen opleverden. Zoo werden bijvoorbeeld nog bij den dom van Orvieto duitsche werklieden gebezigd.

‘Alla Tedesca’ werd dan ook eenmaal die stijl geheeten; en inderdaad niet Katholiek maar: *Duitsch* is de Gothische stijl te noemen, naar het land waar hij de meeste verbreiding vond. Zoo noemden dien dan ook triomfantelijk de Duitschers zelven, toen na den val van den eersten Napoleon het voltooien van den Keulschen dom als een nationale taak, als het zichtbaar teeken der wedergeboorte werd beschouwd. En zoo jubelden niet enkel de katholieke Germanen, maar ook

hunne Protestantsche broeders. Zoozeer zelfs waren deze laatsten overtuigd van het nationale in de Gothiek, dat toen in 1856 te Erfurth door afgevaardigden van de voornaamste evangelische kerkbesturen een schema moest worden opgesteld voor den protestantschen kerkbouw, de meerderheid zoowel den grondvorm als den stijl der gothische kerken koos. En zelfs nu nog wordt door het meerendeel der Evangelische geestelijken dat standpunt ingenomen.

Barbaarsch in de oogen der Italianen; nationaal in die der Duitschers; verouderd in die der Franschen - wier Academie van schoone kunsten den gothischen stijl in 1848 veroordeelde als in tegenspraak met de eischen van dezen tijd; - voor de Engelschen enkel een geschiedkundige herinnenering, allerminst een katholieke stijl (zouden zij anders het Engelsche Parlement, waar de Koningen bij hunne troonsbestijging steeds plechtig dat oude geloof afzweren, in 1840 in dien stijl herbouwd hebben?); nergens derhalve met een bepaalden vorm van godsdienst in verband gebracht: hoe komt het dan dat in Nederland Gothiek en Katholicisme zóó aan elkander gekoppeld schijnen, dat menig protestant huivert bij het treden onder een spitsboog?

Voor de jongeren, die in Victor de Stuers den baanbreker zien, moge zulks een raadsel schijnen; voor ons, die weten welk Katholiek het eerst de wapenen aangordde ten behoeve van onze vaderlandsche gedenkteekenen, is het feit gemakkelijker verklaarbaar: wij hebben slechts te wijzen op de geschriften van Alberdingk Thijm.

Steeds zal deze geloovige zoon der Kerke in de eerste plaats te noemen zijn, waar het geldt te herdenken de mannen, die gloeiden voor ons groot verleden - want geenszins was hij zoo enghartig om enkel de kunst van een bepaald tijdperk in bescherming te nemen. Neen, vóór alles was Thijm *vaderlander*. Maar.... hij was meer archaeoloog dan bouwkundige, en nog meer mysticus dan archaeoloog. - Geen wonder dus dat hij, hoewel alle scheppingen van zijn land waardeerende, toch het liefst verwijlde onder gothische gewelven.

Daarenboven had hij zijn pleitkracht niet uit zich zelf; er lag een Duitsch waas over zijne geschriften. Was Viollet-le-Duc ook voor hem autoriteit, nog dichter bij aan den Rijn woonde zijn eigenlijke geest- en geloofsverwant August

Reichensperger, het hoofd der Keulsche bouwschool. Niet minder krachtig toch dan eertijds - getuige Xanten en Kalkar - bloeide op nieuw in dat meest katholieke deel van Pruisen: de Rijnprovincie, de kunst van het Oude geloof. En omdat toevalligerwijze dáár de begrippen Katholicisme en Gothiek elkander dekten, en Thijm van daar zijne wapenen haalde, werden ook voor Nederlandsche ooren bouwstijl en geloof synoniem. Zóó blijvend was de indruk welke Thijm maakte, dat alle pogingen van Victor de Stuers om dit bouwkundig spook te verdrijven, vruchteloos zijn geweest[1]. Holland is in dezen steeds op zijn smalst gebleven.

Ook op het gebied der bouwkunst ontbrak dus verdraagzaamheid. Maar er ontbrak nog iets anders, wat even noodzakelijk aanwezig moet zijn, wil het inventariseeren naar den eisch plaats vinden: de kennis der bouwkunde, het indringen in het karakter der verschillende bouwkundige scheppingen. In dat opzicht is misschien niets zoo leerrijk als het herlezen der klachten van Alberdingk Thijm in de *Annales* van Didron over *l'art et l'archéologie en Hollande* met de daarop gegeven terechtwijzing in *de Gids* voor Augustus 1854, van den bekenden beschrijver van den tempel van Boro Boedoer, Dr. C. Leemans, den ijverigen opspoorder van vaderlandsche oudheden.[2]

Een groote grief had Thijm er den leden van het intusschen opgeheven Instituut van Wetenschappen van gemaakt, dat zij niet uit eigen middelen de schoorsteenen op hun verblijf: 'het Trippenhuis' hersteld hadden, toen de Minister daartoe de gelden weigerde. Die zeer eigenaardige versieringen waren als bouwvallig weggenomen en vervangen door gewone schoorsteenpotten. Terecht wees Thijm er op: dat iets eigenaardigs 'den ouden Nederlandschen huizenbouw altijd kenmerkte; de burgers vorderden niet slechts een geheel huis voor zich alleen, maar ook dat hun eigendom den stempel des eigenaars droeg. Talrijke bas-reliefs, in de oude gevels gevat, getuigden hetzij van den gods-

1) 'Een bouwkundig spook' in *de Gids* voor December 1877.
2) Het opstel van Thijm, door zijn tegenstander vertaald, is met diens bescheid en nadere aanteekeningen, ook afzonderlijk verschenen bij D.J. Haspels, Nijmegen, 1855.

dienstzin, of van den stoffelijken welstand, of van de ongelukken, of van den maatschappelijken rang, of van het beroep van hem, die het huis bewoonde. Zoo was in de versiering van het Trippenhuis hun maatschappelijke toestand, als leden der Amsterdamsche aristocratie en geschutgieters uitgedrukt. De twee schoorsteenen boven het dak hadden te dien einde onder den beitel des beeldhouwers den vorm van mortieren bekomen; en iedereen is het er over eens, dat er in het geheel van het gebouw met de bovengemelde mortieren overeenstemming was.'

Inderdaad is dit laatste volkomen waar; en iedereen kan er zich heden ten dage weder van overtuigen, want die mortieren zijn later - ik weet echter niet wanneer - in eere hersteld. Maar ten tijde van het Instituut van Wetenschappen was de meening eene geheel andere, en zie hier hoe dit lichaam zich bij monde van den heer Leemans verdedigt: 'Hoe A.Th. de schoorsteenen zoo onder zijne bescherming heeft kunnen nemen, moge een ander gissen. Ik heb altijd gemeend en ook immer gehoord, dat zij tot die deelen van het gebouw behooren, die het geheel het meest ontsieren, en die men dus niet genoeg bedekken, onzichtbaar maken kan; zeker niet opzichtelijk versieren moet. Maar aan schoorsteenen den vorm te geven van voorwerpen, die op die plaats en die richting onmogelijk zijn, volstrekt geene dienst doen, geen nuttig doel hebben kunnen, men zal mij moeten toestemmen dat dit wat ver gaat. Dat de gebroeders Trip, die het huis deden bouwen, de versiersels van den gevel ontleenden aan den tak van nijverheid, waaruit zij hunne uitkomsten trokken (zij hadden een kanongieterij) zal niemand wraken; met smaak aangebracht, konden zij in steen uitgehouwen, tusschen of met bloemfestoens of arabesken eene aangename uitwerking te weeg brengen en tevens als beeldspraak dienen om den stand, het bedrijf der bewoners uit te drukken. Maar hoe A.Th. die schoorsteenkanonnen of kanonschoorsteenen kan goedkeuren, en eenen klaagzang aanheffen over hunne verdwijning, al mochten zij ook op zich zelven beschouwd als beeldhouwwerk hunne waarde hebben, is mij geheel en al onbegrijpelijk. Wanneer de Heeren Trip als tweede giganten den hemel hadden willen bestormen, of gemeend hadden zich tegen een aanval van een luchtbal-

lon-eskader te moeten verdedigen, dan hadden hunne mortieren zulk een feit kunnen vereeuwigen en waren zij misschien te verdedigen geweest. Stel u eens voor, waarde lezer, dat voortaan al onze woningen, op het door A.Th. zoo geprezen voorbeeld van het Trippenhuis in den vorm harer schoorsteenen den stand of het bedrijf harer stichters of bewoners uitdrukken, en beslis zelf in hoever uw schoonheidsgevoel daarbij aangenaam aangedaan worden, de bouwkunst aan hare edele en dichterlijke bestemming zou schijnen te voldoen!'

Het is niet noodig op deze verdediging een commentaar te schrijven; zij doet de onbekendheid van dien tijd met de geschiedenis der bouwkunde duidelijk genoeg uitkomen: wordt niet - vooral in de Fransche renaissance - juist door de hooge schoorsteenen en daken een zoo levendig silhouet verkregen? Kenmerkend is ook dat vast houden aan het valsche begrip dat bouwkunde in de eerste plaats dichterlijk moet zijn: Mortieren? Goed, doch dan in bloemfestoenen of arabesken. Zoo sprak toenmaals niet alleen het Instituut, maar het geheele publiek.

Trouwens, de in het eerste deel van dit opstel besproken Willemspoort gold toen nog algemeen voor een kunstwerk. Niet aldus bij Thym, die in dit geschrift eveneens zijn verontwaardiging luchtte over het sloopen van de oude Haarlemmerpoort, een meesterwerk van Hendrik de Keijser, 'ten einde plaats te maken voor de slechtste triomfboog van de Corinthische orde, waarmede eene christelijke of half-christelijke stad der 19e eeuw begiftigd kan worden.' Ook die uitval werd niet door zijn tegenstander begrepen; deze lette te veel op het woord 'christelijk', te weinig op het woord 'slecht'.

Doch waarom langer bij die tijden stil te staan! Zij zijn voorbij, en voor goed. Om vele redenen: Ten eerste omdat onze wetenschap grooter is, ons gezichtsveld ruimer is geworden. Nog niet zoo heel lang geleden was bijvoorbeeld de Duitsche renaissance een gesloten boek: Lübke heeft ons dien stijl eerst sedert 1873 doen kennen. En nog veel langer duurde het vóórdat iemand het waagde een grondig onderzoek in te stellen omtrent barok en rococo, in Italië, Frankrijk en Duitschland. Ten tweede zijn onze eischen geheel andere geworden, en konden dat worden, omdat wij

ons meester hebben gemaakt van een bouwmateriaal, dat voor onze voorvaderen als zoodanig bijna waardeloos was: het ijzer. Wij zijn de steenperiode ontwassen. En dat brengt de Gothiek nader tot de Renaissance: hare gezamenlijke val moet tot verzoening leiden.

Vooral voor de Gothiek is de val groot. Want zoolang wij enkel steen hadden om daaruit onze gebouwen op te trekken, kon deze stijl zich beroemen op een monopolie: groote en goed verlichte ruimten te scheppen voor weinig geld. Dáaraan toch, niet aan hare artistieke eigenschappen had die middeneeuwsche bouwwijze hare spoedige en uitgebreide toepassing te danken; want dat de gewelfboezems door schakeering van licht en schaduw meer levendigheid geven aan de afdekking dan het Romeinsche tongewelf, dat de Gothische steunberen en luchtbogen het silhouet leenig maken, was bijzaak: hoofdzaak bleef het overnemen van de taak der muren - die muren, zoo zwaar en dus ook zoo kostbaar bij gebouwen in Romeinschen of Romaanschen stijl. Zuinigheid: ziedaar het wachtwoord van den Gothieker, dien middeneeuwschen socialist; nuttigheidsbouw: ziedaar de definitie van de werken welke hij schiep! Dat die zuinigheid de sierlijkheid niet uitsloot, dat die nutbouw ook prachtbouw kon worden, pleit voor den smaak den mensch ingeboren... en schenkt ons de zekerheid dat de periode welke op het nu gesloten steentijdperk volgt: het tijdperk der metalen, eveneens eenmaal het nuttige met het aangename zal weten te verbinden.

Wellicht is dit laatste reeds meer geschied dan velen vermoeden: de gewone fout toch bij aesthetische beschouwingen is: dat men daarbij vasthoudt aan overgeleverde begrippen. Stel u een Romein voor, die na eeuwen lang geslapen te hebben, ontwaakt in een Gothische kerk. Wat zal zijn eerste indruk zijn? Hij zal op de vlucht willen slaan: die bouw toch moet hem in hooge mate onsoliede toeschijnen. Zulke pijlers zijn immers veel te rank om een gewelfgevaarte te dragen, dat dubbel zwaarmoedig schijnt door die zware, onder de boezems doorhangende graten? En al die stutten in den vorm van steunbeeren en luchtbogen: is dan die bouw zóó tuitelig? En zooals de Romein over de Gothiek zoude oordeelen, heeft misschien de Egyptenaar geoordeeld

over den Griekschen bouw. Ieder toch bouwt zich een aestetisch stelsel op uit zijn eigen omgeving. Doch is welbeschouwd het verschil tusschen de zwaarstélige Egyptischen lotoskolom en de ranke Gothische ‘diensten’, veel grooter dan tusschen deze en den dunnen ijzeren pijler? Waarom zal ons oog zich niet even goed kunnen wennen aan de spichtigheid van laatstbedoelde; toch ook maar eene betrekkelijke spichtigheid! Daarenboven - zooals C. Gurlitt terecht opmerkt - wij hebben iets voor boven onze voorvaderen: voor hen moest de *vorm* alles zijn, wij kennen daarentegen ook de *eigenschappen* van de stof; zij konden slechts *zien*, wij kunnen ook *rekenen*: een te zware ijzeren zuil treft nu reeds ons oog even onaangenaam als te dikke houten pooten onder een tafel, of te zware balken onder een plafond[1)]. En zoo de ijzerstijl tijdelijk in discrediet geraakte, was zulks omdat deze meende zich te moeten verschuilen onder de overgeleverde vormen, in plaats van vrijmoedig de gedaante te behouden, welke aan het nieuwe materiaal past. Want ook voor den ijzerstijl geldt: Sit ut est, aut non sit.

En er is nog een derde reden waarom de tijden van vroeger geheel voorbij zijn: De Renaissance is tot ons gekomen uit het Zuiden, door de kleine, beweegbare voorwerpen: door het meubel, door het schilderij; deze hebben onze voorvaderen ingewijd in de geheimen der nieuwe vormen; de bouwkunst is achteraan gekomen, niet meer als meesteres der andere kunsten, doch als haar dienaar. Waarom trouwens niet? Andere tijden, andere zeden; en dat de bouwkunst eenmaal de eerste der kunsten is geweest, aan welke de anderen ondergeschikt waren, is geen reden om die hierarchie als eeuwig en onvermijdelijk aan te zien: Zoo werd ook eenmaal de ridderschap als de eerste stand beschouwd, en toenmaals te recht - doch wie zal nu nog, behalve een Duitscher, de officierenstand zóó hoog roemen? En niet de bouwkunst, maar de schilderkunst neemt nu de eerste plaats in; zij is het die ons oog vormt. Duizenden uit het publiek weten wie zijn: Burne Jones, Puvis de Chavannes, Menzel, Makart,

1) C. Gurlitt: Die Deutsche Kunst des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, G. Bondi, 1900.

Böcklin, Segantini, Whistler, - om geen Hollanders te noemen, - tegen één die den naam van een hedendaagsch architect kent. Aan die schilders hebben wij een nieuw inzicht in de natuur te danken: vorm en kleur, zonlicht en beweging zien wij door hunne oogen; en aan hen is het toe te schrijven zoo wij ook aan de gebouwen nieuwe eischen stellen: bij het eene bewonderen de werking der groote massa's - eenvoudig gehouden -, bij anderen daarentegen het fijne lijnenspel dat aan Toorop herinnert, of de kleurrijkheid der onderdeelen: een Monet of Pissarro in steen.

Voor ons, modernen, behooren dus èn Renaissance èn Gothiek tot het verleden. Constructief staat de kunst der middeneeuwen niet dichter bij ons dan aesthetisch die van vroeger en later; beiden zijn geworden tot *school*stijlen, waaraan de leerling zijne vaardigheid in lijnentrekken beproeft. Doch de bouwmeesters van vroeger kunnen zich troosten met de gedachte dat zij in dezen niet alleen staan: zoo zijn ook Homeros en Vergilius, Dante en Goethe tot aas geworden voor middelbaar en hooger onderwijs.

En juist dit geeft die stijlen eene nieuwe wijding; maakt het meer dan ooit tot plicht in te dringen in hun karakter. Want waar slaafsche navolging is uitgesloten, kan alleen grondige studie stof leveren voor nieuwe denkbeelden. Het inventariseeren onzer bouwkundige schatten wordt dus van een rijkemans-bluf tot een noodwendigheid: zonder deze kan ons onderwijs nimmer rijk worden een Nederlandsche kunstgeschiedenis; niet eene geschiedenis van de soort waartoe op onze scholen de gewone Historie is afgedaald: een knekelhuis van namen en feiten, maar een overzicht van het verleden dat gedachten geeft, en door gedachten voert tot daden.

Dàt vooral kan eene geschiedenis der Nederlandsche bouwkunde: Want hoe weinigen weten welk een kracht daar is uitgegaan van onze voorvaderen ook op dit gebied! Ver buiten de enge grenzen van ons land hebben hare beoefenaren hun naam in steenen schrift geschreven. Zoo Hans van Zanten (Giovanni Fiammingo Vasanzio), de ontwerper van de villa Borghese te Rome (1615); Luigi Vanvitelli, zoon van Kasper van Witel uit Utrecht - met wiens meesterwerk: het paleis van Caserta bij Napels (1752), de Italiaansche laat-barok het toppunt bereikt. Zoo in meer noorde-

lijke landen: langs de geheele Duitsche kust - en van daar uit diep landwaarts, getuige de doopvont van Adrianus Fries te Bückeburg (1615); het rattevangershuis te Hameln; de Michaelis kerk te Hamburg van Bartholomeus Jansen Groenveld uit Amsterdam (1635-59); te Schwerin de praalgraven van Philip Brandin uit Utrecht (1576-1586). Trouwens in Mecklenburg (te Dömitz) waren zelfs Hollandsche steenbakkers werkzaam!

En is niet Dantzig geheel een Hollandsche stad? Is niet het Berlijnsche ‘Unter der Linden’ de schepping van een Hollander: Johan Gregorius Memhardt (1650-1687); gelijk immers de groote Berlijnsche bouwmeester Schlüter in de leer ging bij Quellinus? Zoo is ook het raadhuis te Potsdam slechts eene verbeterde uitgave van het Amsterdamsche, ontworpen door den Hollander Johan Boumans (1732-1736); terwijl het slot Friedrichskron aldaar (1763) herinnert aan de reis van den koning naar ons land, van waar hij den smaak in onzen stijl medebracht.[1)]

En tot in Dresden - waar nog staat een paleis, welks naam aan Holland herinnert - en tot in Karlsruhe drong de Hollandsche bouwstijl door...

Wat voor 't Oosten geldt, geldt ook voor 't Westen: Heeft niet een volgeling van Vingboons - John Vanbrough (Vanburg) Blenheim-castle gesticht - het onmetelijke slot van Marlborough, dat geschenk der Engelsche natie? (1715) En gelijk Op den Oordt de rococo inleidde in Frankrijk, zoo werden ook later de Hollandsche bouwmeesters met de Engelschen tot scheppers van den zoogenaamden Empire-stijl.

Naar buiten, den vreemde in! dat spreken tot zelfs die steenen van ons grootsch verleden. Niet door geweld van wapenen kunnen wij aan Nederland die grootte geven, welke een moderne staat behoeft om te kunnen bestaan; maar wèl door even als onze voorvaderen ons te verspreiden over de aarde, door ons te vermenigvuldigen allerwege, het Vaderland hergeven die kracht, welke ons thuis-zitten heeft verspeeld.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

1) De hier gegeven jaartallen hebben betrekking op de werkzaamheid der genoemde bouwmeesters in den vreemde.

Fransche spraakkunst.

I. Het tolerantie-edict.

De groote Revolutie, ze moge dan nivelleerend en vernieuwend over Frankrijk zijn heengevaren, heeft nog heel wat onafgedaan gelaten in dat merkwaardige land van conservatisme en revolutionnairen zin. Hadden de mannen van 1789 kunnen voorzien hoe angstvallig en aarzelend, ruim honderd jaren later, de hand zou geslagen worden aan zoo menige nuttige en noodige hervorming, misschien, nu ze toch eenmaal 'en veine' waren, zouden ze nog een paar Bastilles meer in hun sloopingswerk hebben opgenomen. 'Indien de Conventie', schreef Gaston Paris[1)], 'een nationale spelling had gedecreteerd, gelijk zij het tientallig stelsel van maten en gewichten heeft afgekondigd, het zou heden ten dage zonder verzet of beklag door iedereen worden toegepast, en de orthographie der achttiende eeuw zou den modernen lezer even belachelijk voorkomen als het phonetisch schrift dat hem, tegenwoordig, in sommige handboeken wordt voorgelegd'.

Maar aan de letterteekens der schrijftaal heeft de Revolutie de 'schennende hand' niet geslagen en, met uitzondering van enkele reformisten, volgt ieder beschaafd Franschman nog altijd het spel-gebruik dat in de laatste uitgaaf van den dictionnaire der Académie française is vastgelegd.

1) In zijn voorrede voor Clédat's *Grammaire raisonnée de la langue française* (Paris, Le Soudier 1894).

Ruim tien jaren geleden bestond er uitzicht dat de onredelijke en inconsequente spelling, wier juk de Fransche schrijftaal sinds een paar eeuwen is opgelegd, aan een flink en praktisch zuiveringsproces zich niet langer zou kunnen onttrekken. Kundige en gematigde mannen, van wie Louis Havet en Paul Passy het meest op den voorgrond traden, hadden het initiatief genomen voor een beweging ten gunste van een hervorming der bestaande spelling, die weldra een geweldigen omvang aannam en die, gesteund en geleid door de toen nog jeugdige 'Alliance française', uitliep op een geweldig petitionnement aan de Fransche Academie.[1)]

Maar het cénacle der 'onsterfelijken' weigerde, in weerwil van een gunstig rapport van zijn medelid Gréard, aan de gewenschte hervorming den steun te verleenen van zijn gezag. En van de destijds zoo krachtige beweging is niets meer overgebleven dan een stapel brochures die niemand meer leest, en eenige blaadjes waarin, op bescheiden schaal en in kleinen kring, de beginselen der spelling-hervorming worden toegepast.

Maar Frankrijk heeft niet enkel een Academie; het bezit ook een Ministerie van Onderwijs. En zoo de eerste, door aristocratische scrupules weerhouden, het sein niet geven wilde tot een radicale vereenvoudiging der Fransche orthographie, - niet gering was de kans dat van het tweede, bekend om zijn werkkracht en zijn liberalen zin, de een of andere stap zou uitgaan in de goede richting.

Zoo de Academie, met eenigen schijn van recht, kon voorgeven dat zij in de eerste plaats te waken had voor de belangen der litteraire kunsttaal, en dat het oordeel der dichters[2)] meer voor haar gelden moest dan de meening der geleerden of de klachten der vreemdelingen, het Ministerie had enkel te luisteren naar de stemmen die opgingen uit de wereld van het onderwijs. En het

1) Wij hebben die beweging, indertijd uitvoerig beschreven en toegelicht in een Gids-artikel, *Gesproken en geschreven Fransch*, November 1890, later in gewijzigden vorm, opgenomen in *Het Letterkundig leven van Frankrijk*, Eerste serie.

2) Het is wel opmerkelijk dat juist de dichters, met name Leconte de Lisle en Coppée, de grootste tegenstanders der hervorming waren. Men zou toch zeggen dat zij, terwille van het rijm, meer waarde moesten hechten aan den klank dan aan de letter. Maar ze schijnen aan het uiterlijk aanzien hunner versregels bijzonder gehecht te zijn.

was waarlijk een concert van klaagliederen en zuchten dat daaruit opsteeg tot het oor van den Minister. Hoeveel uren, die nuttiger besteed konden worden, moesten de arme leerlingen der lagere school doorbrengen met het inpompen der ongeregelde, grillige, tegenstrijdige spelling-manieren, die sinds het einde der zestiende eeuw in de Fransche taal in gebruik zijn gekomen! En hoe werd bij de vreemdelingen de lust om Fransch te leeren telkens afgekoeld en teruggedrongen door de dorre en pijnigende taak om zonder fouten te schrijven wat men reeds met zooveel moeite had leeren spreken!

Het was dus niet te verwonderen dat, toen in 1891 de krachtige persoonlijkheid van Emile Bourgeois aan het hoofd der onderwijszaken stond, van het Ministerie eene circulaire uitging[1)], aan de schoolautoriteiten gericht, en waarbij, in heldere en krachtige taal, gewezen werd op de wenschelijkheid om de schooljeugd niet al te lastig te vallen met de moeielijkheden der Fransche spelling, om, bij het afnemen der examens, in de dictée niet langer het proefstuk bij uitnemendheid te zien, en om de leerlingen liever bezig te houden met het lezen en verklaren van de beste Fransche schrijvers dan hun leertijd te verknoeien, hun verstand en memorie noodeloos te kwellen met het inpompen of het uitpluizen van de fijnigheden der Fransche spraakkunst.

Uitnemend, en met een hoog gevoel voor de beteekenis van het onderwijs in de moedertaal, zette de Minister Bourgeois zijn denkbeelden uiteen. Maar voor de toepassing wenschte hij geen bijzondere voorschriften te geven. Voor een bepaalde reglementeering scheen de zaak hem te fijn en te gecompliceerd. Veel zou daarbij afhangen van den leeftijd en de ontwikkeling der leerlingen. Enkele punten, zooals de spelling *j'envoye* of *j'envoie*, de lastige regels van *tout* en *même*, van *un* en *demi*, werden aangehaald, doch alleen bij wijze van voorbeeld. Aan het schooltoezicht, in 't bijzonder aan de examencommissies, werd de toepassing der ministeriëele denkbeelden overgelaten. Zoo maar de gezonde beginselen van het taalonderwijs tot hun recht kwamen en met het onzinnig en verderfelijk ‘fetichisme der spelling’ gebroken werd!

De Minister Bourgeois ging heen, en zijne opvolgers, zoo ze al ten volle zijn denkbeelden waren toegedaan, konden meenen dat,

1) De circulaire van den Minister Bourgeois is van 21 April 1891.

met dit verstandig en liberaal beroep op het gezond verstand der onderwijzers en der examinatoren, voorloopig genoeg gedaan was voor de leerlingen der lagere en der middelbare school.

Maar het ministeriëele rondschrijven was niet het werk geweest van den Minister alleen. De Grootmeester der ‘Université de France’ had in dat stuk zich beroepen op de wenken en wenschen die herhaaldelijk tot hem gekomen waren van een administratief lichaam, het hoogste college van advies in onderwijszaken, waarin de drie takken van openbaar onderwijs vertegenwoordigd zijn, en dat den naam draagt van ‘Conseil supérieur de l'Instruction publique’. Het was te verwachten dat deze commissie het hooge belang waarop zij, in de periode vóór 1891, bij herhaling de aandacht der Regeering had gevestigd, niet uit het oog zou verliezen en dat de maatregel waartoe zij den stoot had gegeven ook in zijn verderen loop door haar wakend oog zou worden gevolgd.

Uit den boezem van dezen ‘Conseil supérieur’ is dan ook de nieuwe aandrang tot hervorming van het taalonderwijs voortgekomen die ten slotte is uitgeloopen op het tolerantie-edict van den tegenwoordigen Minister, den heer Georges Leygues.

De geschiedenis van dit edict is wel waard in het kort verteld te worden. Zoo heel eenvoudig is zij niet, en een merkwaardig incident, dat een oogenblik gedreigd heeft het goede werk ongedaan te maken, geeft haar zelfs het karakter van een vermakelijke historie.

Twee leeraren van het middelbaar onderwijs, beide als mannen van degelijke studie met eere bekend, beide leden van den ‘Conseil supérieur’, hadden in Januari 1900 in den boezem van dit College den wensch nedergelegd, dat de Minister een speciale commissie mocht benoemen teneinde een vereenvoudiging der Fransche syntaxis, zooals die onderwezen wordt in de lagere en middelbare scholen, in studie te nemen. De wensch werd overgebracht aan den Minister en door dezen, den 10en Januari, aan het oordeel van den Conseil onderworpen. Het advies luidde gunstig, en reeds drie dagen later, den 13en Januari, werd de bedoelde Commissie, bij ministrieele beschikking, benoemd. Zij bestond, behalve uit de beide voorstellers en twee vertegenwoordigers van het lager onderwijs, uit den Administrateur van het Collège de France, Gaston

Paris, als Voorzitter, den geleerden Directeur der Ecole des Chartes, Paul Meyer, den Deken der Letterkundige Faculteit, Alfred Croiset, en den Vice-Recteur der ‘Académie de Paris,’ Gréard, allen leden van den Conseil. Wel aardig, dat samenwerken van beroemde geleerden en vertegenwoordigers van het Hooger Onderwijs met leeraren en onderwijzers, om de banden wat losser te schroeven waartusschen de Fransche spraakkunst de hoofdjes der schoolkinderen heeft vastgekneld.

Een week later was de commissie aan het werk. En zoodra, in Juli van het vorige jaar, de ‘Conseil supérieur’ zijn zomerzitting begon, was hij in het bezit van het Rapport der ministeriëele commissie en van dat der bijzondere commissie uit zijn midden, aan welke het onderzoek van het eerste rapport was opgedragen. Den 21sten Juli nam de ‘Conseil supérieur’, in pleno vergaderd, de voorstellen dier beide commissies in behandeling, hechtte er zijn goedkeuring aan en verzond ze, met een gunstig advies, aan den Minister. Reeds den 1sten Augustus daaropvolgende bevatte het *Journal Officiel* eene ministerieele beschikking, van den vorigen dag gedateerd, waarbij, in de eerste plaats, de examens en, in verband daarmede, het onderwijs op de lagere en middelbare scholen, van heel wat moeielijkheden werden bevrijd en gezuiverd.

In tegenstelling met de circulaire van den Minister Emile Bourgeois, die de beginselen voortreffelijk had uiteengezet, maar hun toepassing had overgelaten, gaf het ministeriëele besluit van den heer Georges Leygues geen beschouwingen, maar een heele lijst van duidelijk omschreven gevallen, waarin de leerling vrij bleef om het voorschrift zijner grammaire op te volgen of te overtreden, en waarin het blauwe potlood van den examinator, zonder zelfs een stipje neer te zetten, genadig zou moeten voorbijgaan.

Tolerantie, niets meer, maar ook niets minder was de leuze van het Besluit. Op een redelijker inrichting der examens was de hervorming gericht. Maar toch had de Minister, de consequentie zijner tolerantie aanvaardend, naast die eerste bepaling, een tweede opgenomen, waarbij verboden werd om de oude spellingen en constructies, te wier opzichte tolerantie was toegelaten, voortaan als regels te onderwijzen.

Groot en vrij algemeen was het gejuich waarmeê deze gulle daad van de Hooge Regeering, deze daad van wijsheid en goedheid

jegens de schooljeugd van het land en jegens een drom van vreemdelingen, in de Fransche onderwijs-wereld begroet werd.

In het buitenland was, in den kring der leeraren, de vreugde nog grooter, de voldoening nog meer algemeen en meer ongeveinsd. De Duitschers, die, bij hun studie van het vreemde idioom, telkens gestuit waren op inconsequenties en onverklaarbare subtiliteiten, klaagden alleen dat de lijst van grammatische vrijheden niet langer was. In Denemarken ontvingen alle hoofden van scholen waar onderwijs in 't Fransch gegeven werd, een circulaire, waarbij het tolerantie-edict te hunner kennis werd gebracht en hun de onverwijlde toepassing er van werd opgedragen. In Nederland verloochende zich het kalmer temperament onzer landgenooten niet. Een enkele leeraar mocht zich haasten om een nieuwe grammatica gereed te maken, gebaseerd op de ministerieele tolerantie; de meeste onderwijzers stonden aarzelend en vragend tegenover de verleende vrijheid. Mocht men nu ook maar dadelijk in Nederland de slagboomen wegnemen die in Frankrijk gevallen waren? De Fransche examen-commissie voor lager onderwijs, die juist in die dagen haar eentonigen arbeid verrichtte, werd van alle kanten omtrent haar plannen ondervraagd. Zou, een volgend jaar, bij de akte-examens voor lager onderwijs, en, in den naderenden winter, bij die voor middelbaar onderwijs, met het tolerantie-edict rekening gehouden worden?

Het antwoord scheen uiterst eenvoudig. Frankrijk, niet Nederland, had, waar het de Fransche taalregels gold, de wet te stellen. Wat in de scholen van Frankrijk voortaan geduld werd, mocht in hun succursalen, de Fransche klassen der Nederlandsche inrichtingen van onderwijs, niet langer als overtreding beschouwd en bestraft worden.

Maar..... was in Frankrijk de zaak wel zoo definitief afgedaan en uitgemaakt als de vorm van het edict - een ministeriëele beschikking! - zou kunnen doen gelooven? Er werd gemompeld van bezwaren, van bedenkingen, tegenkanting, van een terugnemen, door den Minister, van het gevallen besluit. Dat besluit was wel afgekondigd, maar.... was het ‘executoir’ verklaard? Eenige Nederlandsche leeraren, schrijvers van grammatica's of uitgevers van tijdschriften voor lager onderwijs in vreemde talen, wendden

zich, in hun verlegenheid, tot den voorzitter der hervormingscommissie, Gaston Paris, of tot een autoriteit in grammaticale aangelegenheden, Ferdinand Brunot. Het antwoord luidde: ‘wacht nog een poos, en bepaal u voorloopig tot het schrappen der *traits d'union*. Deze zullen wel voorgoed van de baan zijn. Maar, wat de andere vrijheden betreft..... men kan niet weten.’

Inderdaad was er in Frankrijk ééne die niet had gejubeld over de ingevoerde tolerantie, maar die streng, pijnlijk, ontstemd, de wenkbrauwen had saamgetrokken. Het was de bekende ‘aïeule et douairière’, zooals Victor Hugo haar in 1830 genoemd heeft, de ‘Académie française’.

Ze was heelemaal niet ingenomen met de zaak. Maar bovenal, zij voelde zich gekrenkt omdat men haar, de officiëele bewaakster der Fransche taal, niet van te voren had geraadpleegd. En toch, kon den Minister werkelijk verweten worden dat hij tekort was geschoten in eerbied jegens den letterkundigen Areopagus van zijn land? Het gold hier immers niet een revolutionnair vernielen van letterkundige taaltradities, enkel een vereenvoudiging van het elementaire taalonderwijs op de scholen. Bovendien, wat had de ‘Académie française’ officiëel met s y n t a x i s te maken. Wel had zij zich, kort na haar stichting, de vierdubbele taak zien opdragen om, in gemeenschappelijke samenwerking van al haar leden, een Woordenboek, een Spraakkunst, een Stijlleer en een *Ars poëtica* uit te geven. Maar van die vier opdrachten had zij alleen de eerste vervuld; haar Dictionnaire was, sints 1694, geregeld in zeven opeenvolgende edities verschenen; maar, evenmin als een Rhetorica, had zij ooit een Grammatica in het licht gegeven. Had zij daarmede niet duidelijk verklaard dat zij op het gebied der spraakkunst niet de hoogste autoriteit wilde wezen?

De Academie had kunnen antwoorden dat, zoo zij dan al krachtens haar lexicographischen arbeid, gezag had over de spelling alleen, er onder de voorgestelde toleranties immers verscheidene waren die, al had de Minister ze onder het hoofd ‘s y n t a x i s ’ geplaatst, toch eigenlijk eenvoudige quaesties waren van s p e l l i n g , niets anders. Of was het meer dan zuivere spellingverandering, wanneer men verlof kreeg om *chef d'oeuvre* te schrijven, in plaats van *chef-d'oeuvre, essuiemain*, in plaats van *essuie-main, hôteldieu* in plaats van *hôtel Dieu*, en, naar verkiezing *vice roi* of *viceroi, quatre vingt*

of *quatrevingts, l'an mil huit cent quatrevingt dix* of *l'an mille huit cent quatre vingts dix*?

Ook had zij er aan kunnen herinneren dat zij soms beschikkingen van beteekenis had genomen op het gebied van syntaxis, bij voorbeeld, den 3^{en} Juni 1679, toen zij plechtig verklaard had, dat het participe présent voortaan niet meer verbogen zou worden, dat men niet meer zou schrijven des nuages *flottants* maar *flottant dans l'espace*.

Maar zoo sprak de Academie niet. Zij begon, trouwens, met het woord te laten aan een van haar leden, den bekenden directeur der *Revue des deux mondes*, Ferdinand Brunetière. Den 1^{en} September gaf dit tijdschrift een heftig artikel te lezen over, of beter gezegd, tegen de voorgestelde 'Réforme de la syntaxe'.

Reeds de aanhef bewees hoe de pen van dien schrijver hem getrild had tusschen de vingers. Een 'ukase', een 'coup d'état' heette het besluit van den Minister, 'des propositions métaphysiques' werden de voorstellen van den Conseil supérieur genoemd, en uit volzinnen als deze: voortaan zal men in het Fransch niet meer spreken van *les folles amours*, maar *les fous amours* van Antonius en Cleopatra, zal men mogen kiezen tusschen *le Dieu des bonnes gens* en *le Dieu des gens bonnes*[1)], niet minder ook uit zijn minachtend neerzien op den vreemdeling, wien door de Fransche taal geen bijzondere gunsten behoefden te worden bewezen, vooral daar hij haar meestal alleen noodig had om een fijn dineetje te bestellen in een Parijsch restaurant of om een juffie aan te spreken in het promenoir der Folies-Bergère, - sprak luid de geweldige hartstocht die dezen Académicien bezielde.

Die hartstocht maakte zijn stuk interessant, mooi zelfs hier en daar, als proeve van pamfletten-stijl, vermakelijk soms door de dolle overdrijving der rhetorica[2)], maar tevens volkomen waardeloos voor de behandeling van het gestelde vraagstuk. En

1) Dit was geestig gezegd, maar onjuist. De tolerantie betrof niet de plaats van het adjectief ten opzichte van *gens*, maar het geslacht. De grammatica leert dat men zeggen en schrijven moet: *les vieilles gens sont soupçonneux*. De Minister meende dat men eenvoudiger, en logischer, ook zou mogen zeggen en schrijven: *les vieilles gens sont soupçonneuses*.

2) Een aardig staaltje van die overdrijving levert o.a. deze volzin: *la scintillation* des étoiles s'éteindrait si l'on écrivait désormais *cintilation*.

daar de heer Brunetière zelf moest toegeven dat de taal, in den loop der tijden, ook na de klassieke periode, vrij wat is veranderd, zoo kon hij zich niet onwrikbaar genoeg in zijn aristocratisch conservatisme verschansen om iedere vereenvoudiging van het uiterlijk der schrijftaal en van de regels der grammatica af te keuren. Hij erkende zelfs dat op sommige punten hervorming gewenscht moest heeten, en dat de Minister enkele dier punten met groote juistheid had aangegeven.[1)]

Zoo bleek dan de heele aanval ten slotte neer te komen op een nijdig en hooghartig verwijt door den Académicien tot wat hij met een *sneer* 'de Administratie' noemde gericht, dat zij het gewaagd had, op eigen gezag, en op haar luchtige, looze en lompe manier, een quaestie op te werpen en af te doen waaromtrent ze niet bevoegd was een beslissing te nemen. De quintessens van het heele artikel ligt in deze frase: 'Sournoisement, sans en avoir presque averti personne, et avec ce sentiment de son infaillibilité qui la caractérise, "l'Administration" s'est emparée de la question, et, aussitôt que posée, l'a résolue dans le sens de ses commodités personnelles.'[2)]

Van hetgeen er nu verder achter de coulisses is voorgevallen, zijn slechts geruchten tot mij doorgedrongen. Heeft de Minister werkelijk de overtuiging gekregen dat hij ten onrechte de Académie française was voorbijgegaan, dat zij verdiend had in deze zaak gehoord te worden? Of heeft de Regeeringsman alleen begrepen, dat het verkeerd zou zijn om bij deze nuttige zaak zich voor goed de vijandschap der Academie op den hals te halen? In elk geval heeft de Minister, met lofwaardige wijsheid, zich de hatelijkheden van den heer Brunetière niet aangetrokken en zeer hoffelijk naar de onsterflijken geluisterd toen zij, uit hun oude statuten, hem deze zinsnede kwamen voorlezen: 'de taak der Académie française is de taal zuiver te houden en het taalgebruik vast te

1) *De Nederlandsche Spectator* van 1901 No. 4 bevat een interessante, met veel warmte geschreven kritiek van het artikel des heeren Brunetière, van de hand van Dr. Salverda de Grave.

2) Dat, behalve Gaston Paris en Gréard, die de zaak meê hadden opgezet, ook andere Académiciens het met den heer Brunetière volstrekt niet eens waren, kan blijken uit een mooi en verstandig artikel van Anatole France in den *Figaro* van 3 October 1900, getiteld *L'orthographe*.

stellen, hare moeielijkheden toe te lichten en haar karakter te handhaven'.[1] Zonder wrok en zonder valsche schaamte heeft de heer Georges Leygues zijne beschikking van 31 Juli 1900 ter kennis gebracht van de Académie française en de tenuitvoerlegging van zijn besluit geschorst, afwachtend dat deze hem haar advies zou hebben toegezonden.

De Academie benoemde eene Commissie om het gevaarlijke document nauwkeurig te onderzoeken, en aan den heer Gabriel Hanotaux viel de opdracht te beurt het rapport dier Commissie saam te stellen en het, namens zijn elf collega's[2], aan den vollen Olympus ter bekrachtiging voor te dragen.

Waarom niet een taalgeleerde of een 'homme de lettres', maar bij voorkeur een oud-minister van Buitenlandsche Zaken, tevens beroemd historicus, met die taak is belast geworden? Misschien meende men wel dat het hier minder aankwam op kennis dan op diplomatie; in allen gevalle mocht, na den ruwen aanval van den heer Brunetière, aan de hoffelijkheid niets ontbreken.

Zijn reputatie als diplomaat heeft de heer Hanotaux, inderdaad, in deze quaestie niet verloochend. Hij moest wel toegeven dat de schooljeugd soms noodeloos gepijnigd wordt met onverstandige taalregels. Maar in welke omzichtige en zorgvuldig gezifte bewoordingen werd die concessie gedaan! Men lette eens goed op de constructie van dezen volzin: 'La Commission de l'Académie française ne méconnaît pas qu'il peut y avoir, parfois, quelque chose de trop subtil dans certaines prescriptions des grammaires modernes.' In elk nieuw woord een nieuw voor-

1) Deze omschrijving van de taak der Academie komt voor in de statuten die zij, bij hare wederoprichting, na haar tijdelijke opheffing door de Revolutie, in 1816 ontvangen heeft. Ze lag ook reeds meer of min besloten in de bepaling der 'Lettres patentes', haar, bij haar stichting, in 1637 gegeven, waarin sprake was van 'donner des règles certaines à notre langue, la rendre pure, éloquente, capable de traiter les Lettres et les Arts'.

2) Tot deze behoorden ook, als leden der vaste dictionnaire-commissie, de heeren Gaston Paris en Gréard, tevens leden van den Conseil supérieur, van wien het hervormingsplan was uitgegaan. Maar van Gaston Paris weet ik positief dat hij de vergaderingen der Academische commissie niet heeft bijgewoond. Hij had geen lust om over die, voor hem, philoloog, zoo eenvoudige quaesties met conservatieve letterkundigen als Brunetière, Coppée, Lemaître, te debatteeren.

behoud! En dan verder, - ook al weer diplomatisch, - na die hoffelijke en aristocratische beweging, de categorische verklaring dat, naar het oordeel der commissie, sommige der voorgestelde hervormingen een werkelijk gevaar opleverden voor de zuiverheid der taal.

Niet onaardig bedacht, ofschoon vrij sophistisch, was de kritiek, in 't voorbijgaan gericht tegen het ministeriëel idee van ‘tolerantie.’ Tolerantie? Vrijheid voor iedereen om te schrijven zooals hij verkiest? Maar.... er zijn immers juist menschen die door zulk een tolerantie in verlegenheid worden gebracht, menschen die veel liever precies willen weten hoe ze de woorden moeten spellen en welke taalregels zij moeten toepassen: journalisten, typografen, correctoren, kooplui! Laat men die belangen toch niet voorbij zien ter wille van het gemak der lieve schooljeugd en van de gemoedsbezwaren der paedagogen! Het is waar, er zijn epineuse quaesties. Moet men schrijven: *des confitures de groseille* of *de groseilles*? Dat hangt er van af, leert de spraakkunst, of de bessen tot moes gekookt zijn dan wel of ze nog heel zijn gebleven. De Conseil Supérieur, en met dezen de Minister, had hartelijk gelachen om die onderscheiding en *groseille*, met of zonder *s*, in de tolerantie opgenomen. De Academie, die, naar zij beweerde, al liet de bessenquaestie haar koud, wel degelijk onderscheid bespeurde tusschen *des habits de femme* en *des habits de femmes*, repliceerde hierop, met een lief glimlachje, waar iets doorheen gluurde dat ironie moest verbeelden, maar dat men bijna voor naïveteit kon houden: ‘Zou men zulke gevallen maar niet overlaten aan het gezond verstand van onderwijzers en leerlingen?’ Vermakelijk, inderdaad, dat beroep op het gezond verstand van jonge kinderen, wier hersens men eerst door de subtiliteiten der grammatica van streek heeft gebracht!

De diplomatieke manieren van den heer Hanotaux bestonden ook wel eens in een kleine poging om den Minister een zijner troeven uit de hand te slaan. Zoo, bijvoorbeeld, naar aanleiding van het geslacht van *amour, orgue, automne, oeuvre* en dergelijke, waaromtrent de minister tolerantie-voorschriften had gegeven die zelfs het verschil tusschen *la grande oeuvre* en *le grand oeuvre* hadden opgeheven. ‘De Commissie’, luidde het hooghartig advies, ‘geeft den raad zich hierbij liever naar de gewoonten der spreektaal te schikken.’ Maar was het niet juist op die spreek-

taal dat de minister zich herhaaldelijk had beroepen om zijn tolerantie-edict te rechtvaardigen? En moest hij hier een lesje ontvangen van de Academie?

Met een soortgelijke handbeweging werd de Minister terechtgewezen omtrent de zeer omvangrijke paragraaf die hij, in zijn edict, aan de spelling en de meervoud-vorming der 'noms composés' gewijd had. In tien nummers waren de verschillende gevallen opgenoemd die zich hierbij konden voordoen en de beginselen aangewezen waarnaar de syntaxis op die punten diende vereenvoudigd te worden. Die beginselen waren helder en logisch; bovendien had men nog tusschen twee schrijfwijzen de keuze. Maar, voor wie de 'noms composés' niet ontleden kon en ze oppervlakkig aanzag, kon het toch allicht wat vreemd schijnen dat men voortaan schrijven mocht *des chefs lieux* of *des cheflieux*, evenals *des choux fleurs* of *des choufleurs*, terwijl het meervoud van *chef d'oeuvre*, enkel van den trait d'union verlost, *chefs d'oeuvre* zou moeten blijven; dat *tête à tête* in het meervoud bleef *des tête à tête*, terwijl het meervoud van *en tête* zou mogen wezen *des en têtes* of *des entêtes*. En dan tien verschillende gevallen!

'Zou het niet e e n v o u d i g e r wezen', vroeg de heer Hanotaux met snijdende beleefdheid, 'zich aan het tegenwoordig gebruik te houden, dat tenminste het voordeel heeft van bekend te zijn?' - 'Eenvoudiger!' En het was immers juist om de syntaxis eenvoudiger te maken dat de tolerantie-voorschriften gegeven waren?

Maar hier heeft de diplomaat, meenende heel fijn te doen, toch een groote naïveteit gezegd. Wat bestaat heeft immers altijd boven wat nog komen moet 'het voordeel van bekend te zijn'. Het is maar de vraag of dat voordeel niet door nadeelen van beteekenis wordt opgewogen. Dat een historicus zulk een volzin heeft kunnen neerschrijven!

Eén quaestie was er toch die de fijne diplomaat niet zou aanraken zonder eerst zijn handschoenen uit te trekken. Hier moest met krachtig, ongeveinsd gebaar, het werk van den Minister en zijn Raad van Onderwijs worden aangewezen als uit den Booze.

Het was de beroemde quaestie van het 'accord du participe passé'. Het tolerantie-edict was op dit punt zoo radicaal mogelijk geweest. 'Pour le participe passé construit avec le verbe *avoir*

on tolérera qu'il reste invariable dans tous les cas où on prescrit aujourd'hui de le faire accorder avec le complément: *les livres que j'ai lu* of *lus, la peine que j'ai pris*, of *prise*.' Ook bij de wederkeerige werkwoorden dezelfde vrijheid. Geen verschil dus meer tusschen *ils se sont succédé* en *ils se soul remplacé*, al leert de grammatica dat, in het tweede geval, achter *remplacé* een *s* moet staan.

De redenen door den Minister en zijn Conseil Supérieur voor die tolerantie opgegeven, waren klaar en dringend. De geschiedenis van dit leerstuk toont aan dat er altijd, tot in de achttiende eeuw, ja, tot in onzen tijd, groot verschil van gevoelen bij de grammatici en een groote vrijheid bij de schrijvers bestaan heeft.[1)] De regels die dit onderdeel der grammatica betreffen zijn, sinds den tijd van Vaugelas, hoe langer hoe ingewikkelder geworden en bevatten, voor bijna elke bepaling, het noodig aantal uitzonderingen. In de spreektaal worden die regels, in zeer beschaafde, zelfs in Academische kringen, telkens zonder eenig bezwaar overtreden. Een Parijsche dame van goeden huize zegt, zonder het minste schuldgevoel tegenover haar grammaire: '*la robe que j'ai mis l'autre soir*' en '*la promenade que nous avons fait dimanche*', ja, zelfs, wanneer het haar eigen, vrouwelijke persoon betreft: '*je m'y suis mal pris*'. De conclusie, door den Conseil Supérieur uit de feiten getrokken en door den Minister overgenomen, lag dus voor de hand: 'Waartoe kunstmatig een regel gehandhaafd die bij het onderwijs veel moeite veroorzaakt, die volkomen nutteloos is voor de ontwikkeling van het verstand, en die de studie van het Fransch heel lastig maakt voor de vreemdelingen?'

Maar wat beteekende die gezonde redeneering voor den rapporteur der Académie française? Had hij niet in de allereerste plaats te waken voor de eer der 'illustres confrères', de groote dichters der klassieke perioden?

Indien het accord van het participe passé werd opgeheven of facultatief verklaard, dan zouden weldra, meende hij, alleen de ge-

1) Over dit ontwerp kan met vrucht geraadpleegd worden L. Clédat, *La question de l'accord du participe passé*, Paris, Emile Bouillon, en zou men de geschiedenis van het taalgebruik in dezen wil leeren kennen, J. Bastin, *Etudes des participes basés sur l'histoire de la langue*, 3e éd. St. Pétersbourg 1889.

leerden, zij die de geschiedenis der taal kenden, het rythmus van Corneille kunnen waardeeren in een vers als dit:

> Va, néglige mes pleurs, cours et te précipite
> Au-devant de la mort que les dieux m'ont *prédite*.

En er zou een heele toelichting noodig zijn om dit vers van Victor Hugo mooi te vinden:

> Près des meules qu'on eût *prises* pour des décombres.

'Ja, met één slag,' zoo heette het, 'zouden alle dichters die tot nu toe geschreven hadden naar de antiquiteitenkamer verwezen worden!... Tot zulke offers,' luidde het pathetisch slotwoord, 'heeft de commissie niet kunnen besluiten.'

Wat een geweldige overdrijving! Nu ja, een dichter die woorden of constructies heeft gebezigd welke uit de mode zijn geraakt, krijgt natuurlijk altijd eeen klein archaïstisch tintje. Dat is de onvermijdelijke wet der historie. Er zijn bij Corneille en Racine heel wat uitdrukkingen en taalvormen die voor den modernen lezer een kleine toelichting noodig hebben. Zelfs op het standpunt der officiëele, conservatieve grammatica, waarvoor de Academie, in naam der bedreigde letterkunde, het zoo warm meende te moeten opnemen, heeft de dichter van *Cinna* immers een fout gemaakt toen hij, het taalgebruik van zijn tijd volgend, schreef:

> Là, par un long tableau de toutes les misères
> Que durant notre enfance ont *enduré* nos pères.

Volgens de Académie française van onzen tijd had hij *endurées* moeten schrijven, waardoor het vers onmogelijk zou zijn geworden, want de uitgang-*ées* mag niet midden in een versregel staan.

Maar hieraan schijnt de historicus Hanotaux en schijnen zijn mede-commissarissen niet gedacht te hebben. Zij wilden zich niet herinneren dat Boileau wel heeft geschreven: 'La différence que j'ai toujours *fait*', La Fontaine: 'A peine Esope les eut *quitté*', Fénelon: 'Les maux que la fortune m'a *fait*' en Montesquieu: 'De tous les auteurs que nous avons *vu*'[1]. Noch om de geschiedenis van hun taal, noch om het spraakgebruik van hun omgeving schenen zij zich veel te bekreunen. Een rijm van Corneille, een caesuur van Victor Hugo waren in gevaar. Om aan deze de onsterfelijkheid te verzekeren, moest, op deze plek, de oude ring-

1) Deze voorbeelden, en nog veel meer, vindt men aangehaald bij Bastin t.a. p.

muur der grammatica onaangetast blijven. Geen enkele bres mocht gemaakt worden in de regels van het participe passé.

Ja toch, de commissie wilde grootmoedig zijn. Er waren een paar gevallen waarin ook zij niet ongeneigd was tolerantie toe te laten. Over het lastige voorbeeld 'la femme que j'ai *entendu* of *entendue* chanter' vond men goed dat de kinderen zich het hoofd niet langer zouden breken, en, wanneer een kameraadje hun een paar appels had ontstolen, zouden ze in hun beklagbrief mogen schrijven: 'les fruits que je me suis *laissé* of *laisses* prendre', naar verkiezing. Zoo waren er nog een paar lastige gevallen die in de tolerantie mochten worden opgenomen. En met een genadig 'dans tous ces cas (er waren er juist vijf!) votre commission est disposée à laisser toute liberté aux écrivains', werd het Rapport besloten.

Toen de Academie aan dit document hare hooge goedkeuring had gehecht - zij voegde er een beleefd bedankje aan toe voor den Minister, die haar had geraadpleegd, - bestond er een conflict van niet geringe beteekenis tusschen haar en den 'Conseil supérieur de l'Instruction publique,' die in haar December-vergadering kennis kreeg van het kostbare stuk[1)]. Bleef de Conseil de lijst der toleranties die hij had opgemaakt onveranderd handhaven, dan bracht hij het conflict over bij den Minister, die wel zijn besluit van 31 Juli had genomen geheel en al in overeenstemming met de voorstellen in die lijst vervat, maar die toch ook gemeend had, - ofschoon wel wat laat - de Académie française te moeten raadplegen.

Tot zulk een conflict is het niet gekomen. De Conseil heeft de wijsheid gehad den Minister te adviseeren: zijn eerste besluit terug te nemen en het te vervangen door een ander, waarin alleen die punten van tolerantie waren opgenomen waarover de beide geraadpleegde colleges het samen eens waren; maar dit besluit dan ook onverwijld uit te voeren. Aan dit advies voegde hij toe het verzoek, dat de Minister een gemengde commissie mocht benoemen,

1) De Academie heeft het Rapport van den heer Hanotaux lang geheim gehouden; een onbescheiden lid der Commissie heeft het het eerst door *l'Echo de Paris* laten publiceeren. De keus van dit nationalistische blad droeg niet weinig bij tot de bevestiging van het gerucht, dat al lang in Frankrijk de ronde had gedaan, dat de vereenvoudiging der syntaxis een nieuwe intrige was van de 'dreyfusards'!

bestaande uit leden van den Conseil en Académiciens, die de betwiste punten nader zou onderzoeken en tevens nog andere bijzonderheden, met name, de hervorming der spelling, aan een ernstig onderzoek zou onderwerpen.

De Minister heeft zich gehaast aan het eerste gedeelte van dit advies te voldoen. Het *Journal Officiel* van 11 Maart l.l. bevat den definitieven tekst van het tolerantie-edict, dat de dagteekening draagt van 26 Februari 1901. Een bij het besluit gevoegde circulaire, getiteld ‘circulaire relative à la simplification de la syntaxe’ en gericht tot de hoogste schoolautoriteiten, de zoogenaamde ‘recteurs d'académie’, geeft een uitvoerige toelichting van het ministeriëele besluit en stelt de bedoeling in het licht waarmêe het is genomen en uitgevaardigd. ‘Het geldt hier niet’, schrijft de Minister, ‘sommige grondregels onzer syntaxis buiten werking te stellen, maar alleen het elementair onderwijs in de Fransche taal eenvoudiger en helderder te maken voor de schoolkinderen en de vreemdelingen, door het van nuttelooze ingewikkelde voorschriften te bevrijden.’

Hiermêe is de zaak afgedaan. Ieder onderwijzer weet nu waaraan hij zich heeft te houden.

Het zal den Minister wel eenige moeite gekost hebben om, als tweede artikel van zijn besluit van 26 Februari, deze woorden neêr te schrijven: ‘het besluit van 31 Juli 1900 wordt teruggenomen’. In dat eerste, het meer radicale, had hij zijn denkbeeld veel beter belichaamd; het was een veel zuiverder en volledíger hervormingsprogramma geweest. Maar het nieuwe besluit, waartoe niet alleen de hoogste vertegenwoordigers van het onderwijs in Frankrijk, maar ook de voornaamste letterkundigen van dat land hebben medegewerkt, bezit ongetwijfeld grooter gezag en ook, als ik mij niet vergis, een meer universeel karakter.

Was het besluit van 31 Juli, onder protest van de Academie, onveranderd uitgevoerd, dan zou het cénacle der Onsterfelijken altijd het recht hebben behouden om in de oppositie te blijven. En bovendien zou de hervorming, krachtens haar oorsprong, al te uitsluitend het karakter hebben gekregen van een paedagogischen maatregel. Want, al heeft de Minister, in zijn circulaire, dat karakter heel sterk op den voorgrond gesteld, het valt toch niet te ontkennen dat, nu de Academie heeft meegedaan, de toegestane

toleranties niet enkel voor de schoolkinderen en de vreemdelingen, maar ook voor de letterkundigen en de schrijvers zullen gelden.[1)]

Bovendien zouden dan misschien, in het begeleidend rondschrijven, niet deze voortreffelijke woorden gestaan hebben, die bijna klinken als een ‘déclaration de principes,’ en die een hoogen dunk geven van de opvatting door dezen Minister van zijn ambt als hoofd van het Departement van Onderwijs gehuldigd: ‘De hervorming der syntaxis die wij tot stand brengen sluit volstrekt niet in dat men minder uren en minder zorg zou moeten besteden aan de studie der Fransche taal. Integendeel. De geest van een taal, haar lenigheid, haar sierlijkheid en haar klaarheid zijn niet te zoeken in orthografische vreemdigheden. Men leert ze kennen uit de werken der groote redenaars en der groote schrijvers.

De tijd die door deze vereenvoudiging der spraakkunst wordt gewonnen, zal nuttig besteed kunnen worden aan het lezen en verklaren van uitgezochte teksten en aan het maken van Fransche opstellen; alleen door deze oefeningen kan men de hulpbronnen der taal leeren kennen en haar als instrument leeren hanteeren.’

Wie met zulk een woord optreedt voor het publiek, behoeft er zich niet voor te schamen dat staatsmanswijsheid hem gebood een paar stappen terug te gaan, ten einde met te vaster tred en te zekerder verwachting zijn weg te kunnen vervolgen.

Zoo zullen dan voortaan tal van kleingeestigheden uit de spraakkunst der Fransche taal verdwenen zijn. Geen moeilijkheden meer omtrent het geslacht van *amour, orgue. Pâques*, en dergelijke woorden; alleen *aigle* en *oeuvre* heeft de Academie nog voor de ouderwetsche dubbelslachtigheid kunnen behouden. Geen getob meer over het onderscheid tusschen *des Virgile* en *des Virgiles*; die laatste vorm zal altijd correct wezen. De samengestelde naamwoorden en werkwoorden voor goed bevrijd van het lastige ‘trait d'union,’ waarop tot dusverre nog enkele een oud, versleten recht hadden behouden; dus *chef d'aeuvre*, als *pomme de terre* en *entrecroiser* als *entreprendre*. Dat grillige streepje ook overal elders uitgewischt: tusschen de deelen van een samengesteld getal, *dix sept*, tusschen het werkwoord en het voornaamwoord, *est il? venez vous*? zooals

1) Men lette op den zin hierboven aangehaald: ‘Dans tous ces cas votre commission est disposée à laisser toute liberté aux ú e r i v a i n s .’

que veut Pierre? tusschen het pronomen en *même, nous mêmes*. Geen verschil meer tusschen *nu-pieds* en *pieds nus; nus*, als men wil, in beide gevallen. Vergund wordt om te schrijven *cijoint la lettre* of *cijointe, elle a l'air doux* of *douce*, naar believen. Ook zal een vrouw mogen schrijven *je suis tout à vous* of *toute à vous*, zooals ze dat zelf voelt. Jammer dat de andere ongelukkige regel van *tout*(*des femmes toutes bonnes*, maar *tout heureuses*) behouden is gebleven; de Minister had overal *toutes* willen admitteeren; maar de Academie merkte op, dat op die manier, in een zin als *elles sont toutes heureuses*, verwarring kon ontstaan; wie zou uitmaken of *alle* dames gelukkig waren dan wèl of ze *heelemaal* gelukkig waren? Jammer voor de Academie dat in *elles sont toutes bonnes* die vreeselijke onzekerheid zal moeten voortbestaan!

Ik zal den ganschen Syllabus niet doorloopen die aan de ministeriëele enoycliek is vastgehecht. Elk leeraar of leerling voor Fransche taal geve zich het genoegen de lijst der vrijheden na te pluizen die hem worden toegestaan: vrijheid om te zeggen en te schrijven *je crains qu'il vienne, à moins qu'il résiste, c'est plus que je croyais*, met of zonder dat lastige *ne* dat vele hedendaagsche schrijvers sints lang weglaten en waarvan de spraakkunst te vergeefs beproeft rekenschap te geven aan een kind. Ook zal *des bons fruits* voortaan evengoed Fransch zijn als *de bons fruits*, en tusschen *un peu de connaissances suffit* en *un peu de connaissances suffisent* zal niet meer het verschil bestaan waarop het zoo heerlijk was de examen-candidatente dresseeren.

De strijd voor de onveranderlijkheid van het participe passé is, wij zagen het, door den Minister en de onderwijsmannen voor de helft verloren geworden. Men zal voortaan nog altijd moeten zeggen ‘la robe que j'ai *mise*’, ‘la porte qu'on m'a *ouverte*’, en moeten schrijven ‘les pages que j'ai *lues*’, ‘les femmes qu'il avait *aimées*’, ook al hoort geen mensch in de uitspraak dier beide laatste volzinnen iets anders dan *lu* en *aimé*.[1)] Ook zal het moeten blijven ‘ils se sont *battus*’ tegenover ‘ils se sont *pardonné*’,

1) Het is een illusie te meenen dat in de gewone spreektaal de *e* muet na een betoonde vocaal nog gehoord zou worden. Zelfs in verzen wordt ze sints lang niet meer uitgesproken. Duidelijk heb ik Sarah Bernhardt hooren reciteeren *sa quenouille filée* met scherpe afbijting van de laatste syllabe *lé*.

en ‘elles se sont *évanouies*’ zal nog altijd door een overwijzen schoolmeester ontleed kunnen worden als ‘elles ont évanoui elles’[1].

Op één punt heeft de spreektaal een zeer merkwaardige, ik zou haast zeggen, een schitterende overwinning behaald, de mooiste van alle misschien, nu het participe passé ongelukkig heeft moeten capituleeren. Het zal voortaan grammaticaal geoorloofd zijn te zeggen ‘je voudrais qu'il *vienne*’ naast *qu'il vînt*, en ‘il faudrait qu'on le *suive*’, ‘j'aurais besoin qu'on me le *dise*.’ Ik herinner mij nog zeer goed dat, een vijf-en-twintig jaren geleden, die manier van spreken te Parijs doorging voor incorrect, terwijl ze te Genève sints lang was toegelaten. Langzamerhand heeft zij ook te Parijs burgerrecht gekregen. En dat vast niet alleen omdat de Franschman de zware en vaak zonderlinge vormen van den Imparfait du subjonctif (de Conseil Supérieur noemde ze ‘lourds et disgracieux’) gaarne vermijdt (‘il faudrait que vous *m'aimassiez* davantage’), maar vooral omdat de zoogenaamde conditionnel dikwijls slechts een vorm is door de beleefdheid voor het praesens in de plaats gesteld, en die dus als een praesens gevoeld wordt. Intusschen, de stalen wet van de ‘concordance des temps’ eischte tot dusverre den imparfait, en de examinatoren die opstellen te verbeteren hadden, gaven een fout voor ‘je voudrais qu'il *arrive*’ even goed als voor ‘il avait désiré que son ami *arrive*’[2]. Nu is het anders geworden. De Academie en de Regeering hebben, in weerwil van de grammatica, een van de vrijheden der spreektaal als beschaafde schrijftaal gewettigd.

Zoo kunnen de Fransche taalhervormers dan toch, ten slotte, wel met eenige voldoening terugzien op het verkregen resultaat. Het tolerantie-edict van den Minister Leygues is een eerste stap, maar een stap van beteekenis, in de goede richting. Indien de Minister gehoor geeft aan het verzoek van den Conseil Supérieur om een

1) Het accord is hier zeer goed te rechtvaardigen volgens het oude taalgebruik, dat het deelwoord in harmonie bracht met het onderwerp. Maar nu het taalgevoel dat verband niet meer kent, ware het beter het deelwoord onveranderd te laten.

2) Die laatste constructie blijft foutief; alleen achter den conditionnel présent (dit was ook wat de Conseil supérieur gewild had) wordt de présent du subjonctif toegelaten.

gemengde Commissie te benoemen[1)], is er kans dat spoedig nieuwe stappen gedaan worden en dat ook de eigenlijke hervorming van de spelling, die er indertijd zoo treurig is afgekomen, weer eens flink worde opgevat. Ook heeft het besluit, door een Minister genomen na twee zeer verschillende colleges gehoord te hebben, het eene omdat taalhervorming een quaestie is van onderwijs, het andere omdat ook de zuiverheid en de vastheid van het taalgebruik er bij betrokken zijn, de competenties officiëel vastgesteld waarmêe de taalhervormers voortaan te rekenen zullen hebben. Voor een land als Frankrijk, waar het publiek op administratieve regeling gesteld is en graag weet tot wien het zich te wenden heeft, is die beslissing niet zonder voordeel.

Ook op het algemeen probleem dat in deze ‘simplification de la syntaxe’ aan de orde was gesteld, werpt deze Fransche behandeling van het vraagstuk een aardig licht.

Taalhervorming en taalvernieuwing is een zeer eenvoudige zaak zoolang de spreektaal zich in alle richtingen vrij kan bewegen. Zij volgt dan de wetten van haar eigen evolutie en ondergaat een zuiver natuurlijk proces. Naar de behoeften en de eigenaardigheden der sprekers, onder den invloed van hun onderling verkeer en van de aanraking met anders sprekende menschen wijzigt zij zich, onbewust, dag aan dag, in uitspraak, in taalvormen, ook, ofschoon minder sterk en minder snel, in constructie.

Twee factoren, beide onmisbaar in een beschaafde maatschappij, beide ook van hooge waarde, grijpen telkens, soms leidend, dikwijls storend, in dat natuurlijk proces in: de l e t t e r k u n d e en het o n d e r w i j s .

De l e t t e r k u n d e wil de taal gebruiken als instrument voor haar woordkunst: zij heeft belang bij een zuiverheid en fijnheid van uitdrukking hooger dan die waarmee het dagelijksch verkeer zich tevreden stelt. Het o n d e r w i j s kan niets uitrichten indien het taalgebruik niet een zekere vastheid en duurzaamheid heeft verkregen; het heeft behoefte aan taalregels. Zoo vertegenwoordigt de letterkunde het aristocratische, het onderwijs het burgerlijk-conservatieve element in de natuurlijke ontwikkeling ter taal.

1) Er is mij nog niet gebleken dat de benoeming van zulk een commissie heeft plaats gehad of wordt voorbereid.

De invloed der eerste, haar rechtstreeksche invloed althans, is niet zeer groot. Hij blijft nagenoeg beperkt tot die kringen waarin de letterkunde wordt beoefend of zeer hoog staat aangeschreven, tenzij, zooals in Frankrijk het geval is, die letterkunde meer of min officiëeel door een gezaghebbend lichaam, dat zich tevens met taalquaesties mag bemoeien, mocht zijn vertegenwoordigd.

Veel grooter is de invloed van het onderwijs. Aan de uitspraak moge het weinig kunnen veranderen, omdat de macht van het huisgezin en van de straat, te dien opzichte, verre tegen de zijne opweegt, - en ook omdat het zich daarmede weinig bemoeit, - des te sterker laat het zich gelden op het gebied der eigenlijke grammatica. Van het onderwijs ontvangt de mensch, - naast de spreektaal die het huisgezin en de vriendenkring hem verschaffen, - wat hij voor het gewone leven evenzeer behoeft, een schrijftaal. In spelling en syntaxis is hij, zelfs bij het stellen van het eenvoudigste briefje, van de school afhankelijk. Hij aanvaardt, ook al voor zijn gemak, haar voorschriften met groote volgzaamheid en komt er allicht toe tegenover haar taalregels den eerbied te gevoelen die het onveranderlijke, het eeuwigdurende weet in te boezemen. Dit alles zou betrekkelijk weinig schade doen, indien de mensch tegelijk maar sterk het gevoel had dat de eigenlijke taal, die van zijn volk evengoed als die van zijn persoon, niet in het woordenlijstje en niet in de spraakkunst ligt opgesloten. Maar hij helt er veeleer toe over om aan te nemen, dat de spreektaal een meer of min gebrekkige manier is van zich uit te drukken, terwijl de eigenlijke taal, de groote schat van zijn persoon en van zijn land, met de taal der school gegeven is.

Gelukkig is onze tijd flink op weg om aan dit bijgeloof een einde te maken. Onder den invloed der historische taalwetenschap, wier methoden haar werking ver buiten de muren der studeerkamer doen gevoelen, wint meer en meer de overtuiging veld dat ook op dit gebied de school aan het leven onderworpen blijft, dat de eereplaats behoort aan de spreektaal, de levende, de altijd wisselende en zich vernieuwende ‘sprake’ van het volk.

Maar tevens leert onze tijd, meer misschien dan eenige andere, de taal waardeeren als instrument van kunst. Het woord voelt zich verwant aan het muzicale accoord, aan de kleurengamma op het palet van den schilder. Zoo behoudt de taal een artistieke waarde,

die haar beletten zal, als spreektaal, onder te gaan in banaliteit en die haar het recht verleent om tegenover de taal der grammatica op te treden, niet alleen als de vrijere en de sterkere, maar ook, in den vollen zin, als de meerdere.

Wie aldus de taal gevoelt als leven en als kunst, die dwinge de school haar verouderde taalregels te laten varen, haar byzantijnsche ontledingen af te schaffen en voor de taal zelve, voor haar rijkdom en haar kracht, haar frischheid en haar adel het oor te openen en het hart te winnen.

Door zulk een hoog gevoel voor het wezen der taal en de roeping van het taalonderwijs werd de Fransche Minister van Onderwijs en Schoone Kunsten bezield, toen hij zijn tolerantie-edict uitvaardigde.

Een tolerantie-edict is nog maar een bescheiden gave. Maar welke hervorming, die later een volkomen triomf heeft kunnen vieren, is niet met een tolerantie-edict haar tocht begonnen? Het nieuwe wordt eerst geweerd, dan verdragen, eindelijk als het heil der toekomst begroet.

A.G. VAN HAMEL.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet.

IV.

Hamlet, te midden van zijn kampende overpeinzingen, als hij de opdracht van den geest heeft gehoord! - alleen gelaten na het afscheidswoord van zijn vader:

> Adieu, adieu, adieu, remember me!

Zou 't misschien toch niet de moeite waard zijn om hierop de uitlegging te vernemen van de menschen die Hamlet hebben verklaard?

Sommigen hebben, in dien monoloog van den melancolieken prins, levendig het contrast gevoeld tusschen de eerste stemming, waarin iedere gedachte, behalve die der wraak, uit de tafel zijner heugenis uitgewischt heet, en de onmiddellijk daarop volgende, die Hamlet naar zijn notitieboekje doet grijpen om er de euveldaad van zijn oom in op te teekenen. - 't Is alsof hij een knoop in zijn zakdoek legt! - heeft er een vroolijk opgemerkt. En men helpt zich heen over de tegenspraak tusschen de twee gedeelten der rede door de bekende toepassing van het middel der ironie: Hamlet was zoo ironisch!

Anderen zien de opschrijf-tabletten-episode als een soort bekroning aan van Hamlet's heftigen gemoedstoestand. Hoe zij dat er uit brengen is niet recht duidelijk; maar zij doen het. En wat wil men meer?

Loening b.v., prins der Hamlet-commentatoren, die zich heusch

houdt alsof hij uit den mond van den stervenden Koningszoon de woorden heeft opgevangen: '*Report me and my case aright*,' en die zich tot vermaking van het studeerende menschdom van zijn taak heeft gekweten, - Loening zegt:

> Eine Schreibtafel dient dazu, solche Dinge, die des Bemerkens wert sind, d.h. eben merkwürdige, ausserordentliche, von der gewöhnlichen Art oder dem üblichen Mass abweichende Erscheinungen für das Gedächtniss zu fixieren. Hamlet ist nun von der Furchtbarkeit des ihm enthüllten Verbrechens aufs Tiefste erregt, und voll heftigsten Abscheus sucht und ringt er nach Worten, um der sein Inneres durchzitternden Empörung einen entsprechenden Ausdruck zu geben:
>
> O höchst verderblich Weib!
> O Schurke! lächelnder, verdammter Schurke!
>
> Da stellen ihm eben diese Worte, gerade seine eigene Zusammenstellung 'lächelnder Schurke', erst recht lebhaft vor die Seele, welch ausserordentlicher Grad von Schlechtigkeit dazu gehörte, in solcher Weise, unter der Maske des freundlichen Lächelns, das abscheulichste Verbrechen zu verüben. Zur richtigen Bezeichnung dieses Uebermasses, 'dass einer lächeln kann und i m m e r lächeln, und doch ein Schurke sein,' reichen ihm die Worte nicht mehr aus, aber in rascher, leidenschaftlicher Gedankenassociation ruft die Vorstellung des Unerhörten und Ausserordentlichen die Vorstellung dessen hervor, was man sonst bei ausserordentlichen Erscheinungen zu thun pflegt: sie in die Schreibtafel zu notieren -....
> Man sieht also, dass das Herausziehen der Schreibtafel und das Aufnotieren nichts anderes vorstellt, als einen von heftigster Erregung eingegebenen, leidenschaftlich-ironischen, symbolischdrastischen Ausdruck für das Ungeheuerliche und Masslose des eben vernommenen Verbrechens....

Dat noemt men eerst mooi redeneeren!

En de passage is typisch, niet alleen voor Loenings manier van commenteeren, maar ook voor die van anderen met ruimer kunstgevoel. Het zou mij bv. gemakkelijk zijn om dergelijk geknutsel zelfs in Kuno Fischer's Hamlet-studie aan te wijzen.... De menschen begaan de fout te meenen dat Shakespeare zijn personen en zijn tooneelen construeerde.

Integendeel, de dichter demonstreert geen karakter, hij maakt geen psychologie, hij combineert niet, en laat niet nu eens de eene zijde van een persoonlijkheid, dan weer de andere voor den dag komen. Neen, Shakespeare is een theaterman, hij ziet een houding, een beweging, een effect, en hij wil dat weergeven, zoodat wij het mee kunnen zien.

Van Goethe is het woord dat Shakespeare's werk het best genoten wordt door lectuur, en niet op het tooneel. Wat Goethe zegt heeft veel kans waarheid te zijn. Maar dan ligt de schuld aan het tooneel, dat ons niet kan geven wat de Duitsche dichter zich voorstelde bij het lezen van zijn lieveling, zijn ster, zijn William.

Al is 't maar in verbeelding, - men moet Shakespeare geacteerd zien.

Wanneer Hamlet, als de geest hem vaarwel heeft gezegd, uitroept:

> Hold, hold, my heart;
> And you, my sinews, grow not instant old,
> But bear me stiffly up,

dan moet men daarbij niet aan een phrase denken, maar zich verbeelden iemand te zien op het punt van inzinken. Want de jonge Shakespeare laat de helden en heldinnen van zijn tragedies, in het barnen van hun smart, op de aarde zinken; zoo doen de vorstinnen in *Richard III* en *King John*, en zoo vindt Richard II op de aarde een rustpunt van zijn leed, waar hij de klacht uit die zoo'n indruk maakte op Shelley dat hij haar altoos citeerde en acteerde:

> For God's sake, let us sit upon the ground
> And tell sad stories of the death of Kings,
> How some have been deposed; some slain in war;
> Some haunted by the ghosts they have deposed;
> Some poison'd by their wives; some sleeping kill'd;
> All murder'd.

En Romeo, - Romeo in het paroxysme van zijn verdriet, werpt zich languit op den grond; - hij wil niet meer opstaan. Het ongeluk heeft hem overweldigd; de slag van zijn verbanning, juist op 't oogenblik dat hij zijn hoogsten

wensch bereikt zag, heeft hem neergeveld. Hij voelt zich al gestorven; en zegt tegen zijn raadsman:

> Wert thou as young as I, Juliet thy love,
> Doting like me, and like me banished,
> Then mightst thou tear thy hair
> And fall upon the ground as I do now,
> Taking the measure of an unmade grave.

Men ziet hoe die helden instorten, ook ziet men hoe nabij de dood altoos voor die jonge menschen staat, al leven ze in de volheid van hun passie.

Maar Hamlet, wanneer hij zijn pezen en spieren vraagt om hem te schragen, weet zich nog op te houden. Hij heeft zijn werk voor zich, en de ijver en gloed waarmee hij zich daaraan wil geven, steunt zijn geest.

'Das Theater war ihm Zweck, nicht Mittel,' zegt Alfred von Berger in de *Studien und Kritiken* waarin hij deze uitspraak over Shakespeare zoo treffend heeft geïllustreerd. Met dit gezegde keer ik tot mijn propos terug.

't Is hem om actie te doen, en Shakespeare had daartoe geen krachtiger en aangrijpender middel dan de contrastwerking.

Eerst gaat dat heel in 't ruwe: een klucht komt direct na een sterfbed, zooals in *Romeo and Juliet*, of grove moordenaarsgrappen gaan den doodstrijd vooraf, zooals in *Richard III*. En het is nog meer een naast elkaar plaatsen van schrille kleuren dan een werkelijke tegenstelling die toch ook een onderling verband van het voorgestelde vereischt. Maar dat zijn alleen beginners proeven, 't is niet dan een voorspel van het latere werk. Daar wordt ieder hoogtepunt van stemming en van gevoel door een val en een vernedering ondervangen; en de knoop tusschen het zijn en de tegenspraak van het zijn is er zeer subtiel gebonden.

Zoo geeft het contrast meestal de beteekenis en de teekening aan de gebeurtenissen die de dichter verhaalt.

Ook aan het innerlijk leven. Shakespeare toont ons geen zielsontleding, ik heb 't al opgemerkt, maar hij geeft de impressie van een zielsbeweging. Eerst alweer door een zeer eenvoudig mecanisme.

Mijn lezer vergunne mij een voorbeeld te kiezen om mijn meening geheel duidelijk te maken.

Wanneer Juliet den slaapdrank gekregen heeft die haar schijndood in de graftombe der Capulets zal brengen, om op die wijs het gehate huwelijk haar te doen ontgaan, toont de dichter ons haar aarzelend of zij het zal wagen weerloos te midden der verschrikking van de lijken in het gewelf te worden gevoerd. Zij kan toch het bevrijdende vocht niet drinken, want haar verbeelding toont haar de afzichtelijkheid van het doodenverblijf: zij mocht immers eens wakker worden uit haar slaap voordat Romeo kwam om haar te verlossen. En eenmaal op die gedachte gebracht, kan haar gevoel de schrikbeelden niet loslaten, het schildert ze met aldoor afgrijselijker trekken, en maakt haar bij voorbaat krankzinnig van angst. Tybalt, haar neef, onlangs door Romeo in het tweegevecht verslagen, ziet Juliet bebloed in zijn lijkwâ liggen....[1)] Ze vervolgt dan:

> O, if I wake, shall I not be distraught,
> Environed with all these hideous fears?
> And madly play with my forefathers joints?
> And pluck the mangled Tybalt from his shroud?
> And, in this rage, with some great kinsman's bone,
> As with a club, dash out my desperate brains?
> O, look! methinks I see my cousin's ghost
> Seeking out Romeo, that did spit his body
> Upon a rapiers point: stay, Tybalt, stay!
> Romeo, I come! this do I drink to thee.

Tegenover al die kerkhof-horreurs komt eerst op 't allerlaatst als een tegenwicht de naam van Romeo te staan, en plotseling leegt Juliet het fleschje met den drank. Ze heeft Tybalt voortdurend voor haar geheugen. Dan op eenmaal wanneer ze het spook van Tybalt, dien Romeo aan zijn rapier geregen heeft, ziet uitgaan om haar geliefde te zoeken, luidt het: ‘Terug, Tybalt, terug! Romeo, Romeo, Romeo, ik drink op je!’

1) Ik haal alleen de allerlaatste regels aan: om de juistheid van mijn bewijsvoering te gevoelen, bedenke men dat er twintig regels van gelijke kracht aan voorafgaan.

Want zoo staat er in den authentieken tekst in plaats van den laatsten regel:

> Romeo, Romeo, Romeo, [*here drinks*] I drink to thee.

Zij zegt niet eens: *I come*, zooals wij in de gewone uitgaven lezen; enkel roept ze driemaal Romeo bij zijn naam, en *hier drinkt ze* voegt de scenische aanwijzing, volgens de echte tekst-traditie, er aan toe.

Men heeft wondermooi over dezen laatsten regel gefantaseerd en gepsychologiseerd: zoolang Juliet aan zichzelf denkt, beweren de commentatoren, kan ze er niet toe komen om haar drank te nemen, maar nauwlijks ziet ze Romeo in gevaar of haar besluit is gevat, tarata, tarata, tarata...

Er zijn hierover pagina's druipend van aandoening geschreven; en wie zou de menschen willen hinderen hun best te doen! Maar het feit is dat de heele rede van Juliet als met een stormpas komt aanloopen om haar terug te doen deinzen: alles schrikt haar lippen weg van het vocht. En eensklaps de naam van den geliefde als een overmeesterend contrast dat de schaal doet overslaan! Wij mogen er het heerlijkste ons bij voorstellen dat een weelderig literatorengeheugen te berde kan brengen, maar alleen de aandrift, het vuur, de gloed van het herhaalde *Romeo*! doet het.

> Romeo, Romeo, Romeo, [*here drinks*] I drink to thee.

Daar is de omkeer, de tegenstelling! Wij hebben 't psychologische gebrodeer niet noodig. *Tout le reste* is literatuur. Geen tooneel. We kunnen het wat brutaal van Shakespeare vinden, maar zoo is hij in zijn jeugd, gewelddadig uit trotsche timiditeit.

Later wordt hij wereldkundiger, handiger en subtieler; maar psychologie moet men niet bij hem zoeken, alleen: theater, en anders verlangen we toch ook niet.

Ik moet nog voor een poos bij de beschouwing blijven van het contrast als theatraal middel.

In het tooneel van *Romeo and Juliet* is de tegenspraak van het hart een kracht die vooruitdrijft en, plotseling, het

doel laat bereiken. Maar er is even goed een tegenwerking denkbaar, geschikt om het élan op te doen houden, te stuiten, te vernietigen. Men denkt daarbij vooreerst aan Shakespeare's *Richard II* en aan zijn model, Marlowe's *Eduard II*.

Marlowe, de eerste onder de mannen die de taal der tragedie gevonden hebben, was ook de dichter die het heele taal- en toongebied van het tragische drama heeft doorloopen en wezenlijk gemaakt. Hij heeft het woord in zijn geheelen omvang van tragischen klank voor zijn opvolger gestemd. Toen hij in 1593 om 't leven kwam had hij aan het tooneel zijn *Tamerlan*, zijn *Doctor Faust*, zijn *Jood van Malta* en zijn *Eduard II* gegeven en nagelaten. *Tamerlan*, dat is, - als klank en woord, - de stormmarsch van den held (den *Uebermensch*) om het leven te veroveren, *Doctor Faust en de Jood* vertegenwoordigen den strijd van het geweten en het daemonisch geweld van het kwaad, *Eduard II*, dat is de persoonlijke onmacht met het gevoel dat er een persoonlijke overmacht behoorde te zijn.

Macht, strijd, onmacht, drie gedaanten, drie tonen van het menschelijk wezen!

Shakespeare heeft die geluiden en vormen van Marlowe's schepping opgevangen en aangenomen. Hij staat binnen zijn machtsbereik, - een tijd lang, - dan groeit hij boven hem uit, en hij doet hem vergeten, als de zon den bleeken morgennevel die in den ochtend heeft getriomfeerd.

In zijn *Richard II* wischte Shakespeare Marlowe's *Eduard II* uit, en met zijn drama heeft hij het drama van zijn voorganger onnoodig gemaakt. Een heel vreemd stuk, die Richard van Shakespeare, tegelijkertijd een oefening, een emancipatie en een zegepraal.

Zooals *al* de drama's van den dichter.

Maar dit wel het meest omverwerpend voor onze conventioneele ideeën van een dichter, omdat het in zijn opzet een braaf ridderspektakelstuk is en meteen de verfijndste, teederlijkst trillende muziek herbergt: het naamlooze verdriet van het leven.

Ik heb daarover al gesproken, en het spektakelstuk gaat ons in 't geheel niet aan; er blijft over, het drama te nemen als een studie van onmacht, let wel, van het theatereffect der onmacht.

Shakespeare werkte zijn *Richard* uit, nadat hij zijn (eersten) *Hamlet* had geschreven, en toen hij het gevoel had van in *Hamlet* zijn doel niet te hebben bereikt. Hij heeft in *Richard II* zijn actie van effecten beter gehanteerd dan het hem in *Hamlet* mogelijk was, en daarom is Richard bij uitstek geschikt voor een na-studie der oorspronkelijke gestalte van den Deenschen prins.

De dingen liggen daar eenvoudiger.

Hamlet is een rijker en dieper wezen dan de persoon van den ongelukkigen Engelschen koning. Zijn toonschaal is veel uitgebreider; maar hij heeft iets met Richard gemeen, of zou toch iets met hem gemeen kunnen hebben: zijn fantasie, zijn weemoed, zijn nerveuzen trots, zijn onrust en onmacht. Dat alles wist de dichter veel duidelijker in Richard dan in Hamlet te markeeren.

En hij markeerde het door de werking van contrasten.

Nergens heeft Shakespeare de stemming in een menschenhart zoo doen wisselen als hier in Richard's borst. Dat gaat op, dat gaat neer, en de onmacht desorganiseert door al sterker golfslag het persoonlijk gevoel van gezag in den geest van den koning, totdat het in een vernedering overgaat, waarachter fierheid nog maar alleen schuilt in den vorm van een fantastische gril.

Richard, als hij van het succes van Bolingbroke's rebellie hoort, wil eerst niet gelooven dat het met zijn geluk is gedaan. Moet de koning niet gelijk gesteld worden met de zon voor wier schijnsel de monsters in hun holen vluchten?

> Not all the water in the rough rude sea
> Can wash the balm off from an anointed king;
> The breath of worldly men cannot depose
> The deputy elected by the Lord:
> For every man that Bolingbroke has press'd
> To lift shrewd steel against our golden crown,
> God for his Richard has in heavenly pay
> A glorious angel....

Maar het bloed vloeit hem van de wangen weg, wanneer er tijding op tijding komt van verraad, van zwakheid, van verlies. In een moment rijst toch weer de trots:

.... am I not king?
Is not the king's name twenty thousand names?
.... Look not to the ground,
.... are we not high?
High be our thoughts....

De omkeer is bijna oogenblikkelijk:

Say, is my kingdom lost? why 't was my care,
And what loss is it to be rid of care?

Our lands, our lives and all are Bolingbroke's,
And nothing can we call our own but death....

Slag en tegenslag volgen elkander in één adem op, en verlammen de energie.

Hier vinden we dus het tegenspel van het versterkende contrast, en met een bijna pijnlijke duidelijkheid.

Psychologie? - Het verloop is te snel om het met het verstand te kunnen narekenen; het bloed stijgt en valt, jubileert en klaagt, dreigt en wijkt, en valt en valt, - het is een tooneeleffect....

Nu kunnen we ons een zuiveren indruk verschaffen van Hamlet's rede na de openbaring van den geest.

Want Hamlet, nadat de geest van zijn vader hem het afscheidswoord heeft toegeroepen, staat daar nog voor onze verbeelding met de rijzende stemming van haat en wraak in zijn borst, te midden van kampende gevoelens.

.... hold, hold, my heart.
And you my sinews, grow not instant old,
But bear me stiffly up.

Dat is de inleiding.

Laat mij, hoe kleingeestig 't ook moge schijnen, de rede in zuiver van elkaar gescheiden passages verdeelen.

Na de inleiding volgt dan de ontboezeming van absolute overgaaf aan den opgelegden plicht.

Yea, from the table of my memory
I'll wipe away all trivial fond *conceits*[1)]

tot aan de regels:

And thy commandment all alone shall live
Within the book and volume of my brain,
Unmix'd with baser matter: yes, by heaven!

De laatste daarvan getuigt van omwerking. Want hij heeft niet den ouden vorm van Shakespeare's gedachte en vers. Zijn regels in de drama's van zijn jeugd loopen niet op die wijs over in een aanhangsel als hier: *unmix'd with baser matter*, daar 't niets wezenlijks aan den zin toevoegt. Wanneer men in zijn vroege werk zulk een appendix aantreft mag het bijna zeker voor een later inschuifsel gelden, of voor een omwerking van de oude passage ter vermijding van den hinderlijken dreun der al te regelmatig stoppende verzen.

Ik waag het als de oorspronkelijke versregels te herstellen de volgende:

And thy *remembrance* all alone shall *sit*
Within the book and volume of my *wit*.[2)]

1) Want zoo had de oorspronkelijke Hamlet zeker, inplaats van wat we thans lezen: *records; conceits* is het modewoord van dien tijd voor gedachten en gevoelens. De gewone uitdrukking bij Sh. is: *book* of memory (1. Henry VI. II. 4. 101., 2 H. VI. I. 1. 95.), *table* of m. (of *tables*, zooals de quarto van 1603 heeft) is dus met opzet gebruikt.

2) *Remembrance* en *sit*, die de quarto editie van 1603 geeft, zijn hier de echte woorden, want *commandment* heeft *remembrance*, in deze passage, eerst vervangen, toen Shakespeare later den aanhef dezer rede versterkte door het herhaalde: *remember thee* en door *while memory holds a seat*....; en *sit* is de oud-Shakespeariaansche expressie, tot nog in *Sonnet* 103 toe: 'much more than in my verse can *sit*.' Twijfelachtiger is de verandering van *brain* in *wit*. In *Hamlet* gebruikt Shakespeare steeds *brain*, zooals de moderne Engelsche taal het ook zou gebruiken, en in een correspondeerend sonnet (no. 122, ook in no. 108) wordt van *brain* gesproken. Ik zou dit een voldingend bewijs achten tegen het gebruik van *wit*, wanneer niet sonnet 122 zeker van later datum was dan onze *Hamlet*-passage, ja wanneer onze Hamlet-passage niet daarnaar was omgewerkt (want vandaar is *record* gekomen in plaats van *conceit*); op die wijs vervalt de gevolgtrekkking. Voor het oud gebruik van *wit* voor *brain* zie *Two Gentlemen of Verona*: 'The hair that covers the wit is more than the wit.' (III. 1. 371), evenzoo *Comedy of Errors* (II. 2. 82), maar eerst recht bewijzend zijn zulke uitdrukkingen als *King John* (III. 4. 102): 'I will not keap this form upon my head, when there is such disorder in my wit.' (*King John* staat in taal heel dicht bij den primitieven *Hamlet*).
In *Romeo and Juliet* (I. 4. 47) komt de rijm voor:

Take our good meaning, for our judgment *sits*
Five times in that ere once in our five wits.

en daarmede uit. Zoo is de passage afgesloten.

Ze wordt vervangen door een uitbarsting van haat om aan de wilde opgestuwde gevoelens lucht te geven:

> O most pernicious woman!
> O villain, villain, smiling, damned villain!

Het is niet onmogelijk dat hier, voor de oude versie, de lezing van de quarto van 1603 te verkiezen is, waar ze heeft:

> Yes, yes, by heaven, a damn'd pernicious villain,
> (A) murderous, bawdy, smiling damned villain!

Want Shakespeare houdt van de repetitie van het woord *villain*,[1)] en het *murderous* kan niet goed worden gemist. Maar dit doet weinig ter zake. Men kan iemand vervloeken in een of twee regels, ad libitum. En Hamlet heeft al een paar tooneelen vroeger zijn opinie over zijn oom gezegd.

Ja, het is opvallend hoezeer de beide monologen (van het tweede en van het vijfde tooneel), in hnn primitieve gestalte, parallel loopen. Hier de smachtende tirade: O, that this too too sullied flesh would melt,.... daar het verlangen zijn geheele bestaan te wijden aan herinnering en wraak, en beide malen worden die opgevolgd door het tergende denken aan den oom: ‘That it should come to this!’ ‘a damned villain!’

Zoo hebben wij haar dan in deze zinnen al, de werking van het contrast; maar wij gevoelen nog niet in welke richting zij den held brengt. Dat toont ons nu deze tweede alleenspraak, en in zooverre is zij, wat zij ook moet zijn, intenser van beteekenis dan de eerste; want het contrast wordt thans verhoogd door de laatste regels. Na de ver-

1) Bv. *Romeo and Juliet* I. 5. 74-77; *Richard III*. V. 3, 191-195. (Ook in zijn veel latere stukken *Othello, Lear, Cymbeline*); het moet herhaald, wil 't zijn volle kracht krijgen.

wensching verschijnt op eens zonder overgang, de tabletten-episode:

> My tables, - meet it is I set it down,
> That one may smile, and smile, and be a villain;
> At least I am sure, it may be so in Denmark.
> So, uncle, there you are. Now to my word;
> It is ‘Adieu, adieu! remember me.’
> I have sworn't

Wanneer men deze regels copieert, zooals ik op 't oogenblik doe, of ze buiten hun verband opzegt, zooals misschien de een of andere lezer zal doen, hebben ze een heel nuchter voorkomen.

Beduiden ze niet meer dan het leggen van een knoop in den zakdoek? - Of ironisch! - Maar dan wordt het nog erger. - Symbolisch-drastisch, gelijk Loening wil! - Maar dan loop ik weg van de voorstelling.

Laat ons met het eenvoudigste beginnen....

(Het schijnt 't zwaarste te zijn, want niemand is er op gekomen) en eerst probeeren den zin der woorden volledig te vatten.

Hamlet haalt zijn ‘tables’ voor den dag, en noteert.

De commentatoren van Shakespeare vinden het noodzakelijk hier hun wijsheid aan den man te brengen. De een onderneemt een studie van het materiaal waaruit de tabletten vervaardigd werden, en kan verzekeren dat men ze in de middeneeuwen van ivoor maakte; een ander spreekt hem tegen, en houdt vol dat men tot in den tijd van Elisabeth toe nog wassen tafels gebruikte, en hij vertelt belangrijke dingen over de voorgangers der potlooden. Een derde oppert de vraag wat Hamlet wel in zijn notitieboek heeft geschreven; een vierde vraagt of hij wel geschreven heeft....

Zoo begint de rondedans om de woorden van den dichter heen, totdat het ons voor de oogen gaat draaien.

Wonder boven wonder dat zij allen niet begonnen zijn met de aanhaling van het sonnet (n°. 122) waarin Shakespeare zich tegenover zijn vriend verontschuldigt over het wegschenken van ‘tables’, een cadeau van den vriend zelf:

Thy gift, thy *tables*, are within my brain
Full charaeter'd with lasting memory...

Therefore to give them from me was I bold
To trust those tables (*mijn hart en verstand*) that
receive thee more,
To keep an adjunct to remember thee,
Were to import forgetfulness in me.

Het is een vriendelijk excuus, en misschien had de dichter zijn Hamletwoorden wel voor den geest toen hij het gedichtje pende; maar tot verklaring brengt het sonnet weinig bij, eerder leidt het van den weg af. Als inlichting geeft 't ons niets anders dan dat men portefeuilles bij zich droeg en ze elkander als souvenir cadeau deed.

Waarvoor gebruikte een jonge man als Hamlet, een prins, een edelman, zijn tabletten?

Om 'merkwürdige, ausserordentliche, von der gewöhnlichen Art oder dem üblichen Mass abweichende Erscheinungen für das Gedächtniss zu fixieren,' gelijk Loening buldert?

Maar Shakespeare zelf vertelt het ons, en wel in den *Hamlet* (de 4°. uitgaaf van 1603. Sc. IX 35, 36), waar hij, in 't onderhoud met de reizende acteurs, den prins laat spreken over de heeren die vooruit de grappen van den nar in hun 'tables' genoteerd hebben, en ze onder de voorstelling vergelijken met wat hun van het tooneel gedebiteerd wordt.[1)]

En een tijdgenoot van den dichter, John Marston,[2)] laat een gentleman als een echt theaterdilettant zeggen: 'I am one that has seen this play often, and can give them (nl. den acteurs, niemand minder dan Richard Burbadge en Henry Condell) intelligence for their action: I have most of the jests here in my table-book.'

Vraag nu nog wat Hamlet doet!

Het is de tijd (1588-1593) dat geen tragedie, die zichzelf en de menschen respecteerde, haar geestverschijning miste.

1) 'And then you have some again, that keep one suit of jests, as a man is known by one suit of apparel, and gentlemen quote his jests down in their *tables*, before they come to the play....'
2) Marston's Malcontent, ed. Bullen I. 200.

Ze komen op, de spoken, in een wit laken en roepen hun: *Vindicta, Revenge* in de ruimte; het zijn de noodzakelijke theateraccessoires, evenals de nar.

Een toeschouwer uit die dagen, bij de voorstelling van Hamlet, moest dadelijk begrijpen waar de gekke gril van den prins heenwilde.

Hij zag immers de ‘gentlemen’ op de geprivilegieerde plaatsen van het theater zitten, gelijkvloers met de acteurs, en hij had hen zeker dikwijls geobserveerd, hoe zij hun tabletten voor den dag haalden om het spel der acteurs te controleeren, of om hun mooie woorden en grappen op te teekenen.

Voor zulk een publiek was de geste van Hamlet duidelijk, men voelde dat het verstand bij hem oversloeg en dat hij, in een vlaag van waanzin, den geest voor een acteur ging houden, wiens gezegden het memoreeren waard waren. Ik denk zelfs dat men om hem heeft gelachen, zooals men om gekken lacht.

Ja, het is zoo, Shakespeare heeft ons hier de opkomende en voorbijtrekkende gekheid in Hamlet willen laten zien, dat, wat Baudelaire, toen hij het verschijnsel bij zichzelf waarnam, ‘het ruischen van den vleugel der krankzinnigheid’ noemde.

Heel moeilijk is het de opvolging van de stemmingen in den monoloog onder preciese woorden te brengen; maar Shakespeare denkt ook aan niets minder dan aan het overleveren in literaire taal van de ontwikkeling eener zielsgebeurtenis. Hij plaatst de zieletoetsen naast elkander zonder overgang, in onderling contrast, en het is aan ons ze als een zielehandeling te voelen.

Na de exaltatie, de haat als contrast; maar hij is niet een prikkel die voortdrijft, integendeel, hij doet in 't onwezenlijke belanden: de dingen krijgen een schijnaspeet, waar de werkelijkheid heel fantastisch doorheen schemert.

‘Goed gesproken, geest! ik moet mijn tabletten voor den dag halen en noteeren. Oom, daar staat ge zwart op wit!’ En het is alsof Hamlet, de zoon van den vermoorde, aan wien de moord zoo even geopenbaard is, eensklaps een acteur wordt, een acteur in een spectakelstuk, hij, de prins, de edele beleedigde. Zoozeer gaat hij op in 't tooneel dat

zijn verbeeldiug voor hem opvoert. ‘Mijn woord!’ en hij acteert het:

> ‘Adieu, adieu! remember me!’

Daarin toont zich zijn verwantschap met *Richard II*. Hamlet is hartstochtelijker en wilder, maar hij heeft dezelfde neiging tot uitleven in het fantastische. Het contrast in zijn aard beweegt hem alleen schijnbaar.

Het slot van het vijfde tooneel, de scène waarin Horatio en Marcellus Hamlet terugvinden en hem geheimhouding beloven, is zoo zeer omgewerkt dat het oorspronkelijke niet overal meer te herstellen is. Wij zouden willen weten wat de ‘wild and whirling words’ waren, waarmee de prins zijn vrienden begroette[1)], daardoor zou de stemming van den voorgaanden monoloog misschien nog klaarder voor ons zijn geworden. Maar als wij ons de latere bijvoegsels van het heele gesprek wegdenken, - de plagerij van het begin waar Horatio en Marcellus als voor Rosencrantz en Guildenstern dienst doen, de philosofische passages, en het eindrijm over ‘den tijd die uit het lid is gerukt’ - wanueer wij ons dat alles wegdenken, bemerken wij dat er toch nog genoeg overgebleven is om in den juisten toon het geheele tooneel van de geestverschijning uit te doen loopen.

De vlagen van waanzin keeren er telkens bij Hamlet terug: want hij denkt zich nog op het theater en dwingt zijn makkers het zich te verbeelden, wanneer hij den geest als ‘den kerel in het onderruim’ toespreekt (‘the fellow in the cellarage’) of een komischen schrik toont voor de ‘oude mol die onder den grond werkt.’ Maar hij hervindt toch den natuurlijken klank van zijn stem, en het is het ingezonken geluid van iemand die een groote spanning heeft doorleefd.

> And for my own poor part, I'll go pray.

en

> Grant me one poor request.

1) In onze uitgaven komt die qualificatie van *wild words* heel vreemd teslaan op het nederige woord: and for my own poor part, I will go pray.

De slotregels:

> With all my love I do commend me to you,
> And what so poor a man as Hamlet may
> To pleasure you, God willing, shall not want.
> Nay come let's go together.

Want zoo ongeveer moet oorspronkelijk het einde geklonken hebben van het geweldige tooneel der geestverschijning.

Hamlet gaat heen met het gebrokene in zijn stem dat aan de klacht van Richard II herinnert.

Heeft Shakespeare zijn *Hamlet* oorspronkelijk voor een bepaald acteur geschreven?

De rol van Hamlet had in aanleg zoo'n sterk sprekend karakter dat men nauwlijks anders denken kan of de dichter had den man op 't oog die haar vervullen kon, want zonder de juiste actie zou ze toch nooit tot haar recht komen.

Actie, dat zit er in 't oorspronkelijke drama.

Ik moet hier den nadruk op leggen, want door zijn latere omwerking heeft de dichter het karakter van den held zijner tragedie sterk gedempt; hij heeft door het inlasschen van wijsgeerige bespiegelingen hem minder gemaakt in primitieve kracht, en hij heeft hem het schilderachtig hartstochtelijke ontnomen door hem van zijn waanzin te berooven.

Wonderbaar, door een heel kleine wijziging, heeft de dichter dat laatste tot stand gebracht in het tooneel, waarop ik ditmaal de aandacht heb gevestigd.

Zooals wij het thans lezen, in de omwerking, wordt Hamlet in zijn overpeinzingen na het vertrek van den geest gestoord door het geschreeuw van zijn wachtgenooten. Want die uitroepen (‘My Lord, my Lord!’ ‘Lord Hamlet!’ ‘Heavens secure him!’), al worden ze ook in onze uitgaven gedrukt nà de alleenspraak, vallen natuurlijk samen met het laatste gedeelte daarvan.

Wat is het gevolg?

De prins gevoelt zich niet langer alleen, en het uithalen van zijn tabletten is thans een pose geworden. Hij speelt met bewustzijn zijn rol, alsof hij een theatervoorstelling heeft bijgewoond, alleen om zijn houding te bewaren, - omdat

hij niet wil dat iemand hem in de kaart kijkt. Hij is nerveus; maar zijn zenuwachtigheid uit zich niet in een waandenken, neen alleen in dien angst voor het bespieden.

Daarom houdt Hamlet ook zoo triomfant tergend aan Horatio en Marcellus zijn notitieboek voor waarin het bewijs is dat:

> There's never a villain dwelling in all Denmark
> But he's an arrant knave.

Ze zullen niets van hem weten.

Hij wil zich nog wel geven, zich en zijn geheimen, maar hij kan niet verdragen dat anderen ze zouden nemen.

Dat leven op den rand van den waanzin bij den oorspronkelijken Hamlet, die vrees voor de menschen in het omgewerkte stuk, dat zijn geen trekken aan wier overgang in elkander men twijfelen kan, als waren ze alleen een vrucht van zekere vage vermoedens. Neen, men vindt het bewijs voor de zuiverheid onzer waarneming in de overeenstemming tusschen de opvolgende monologen.

Men neme de alleenspraak ter hand aan het eind van het tweede bedrijf, wanneer de tooneelspelers Hamlet hebben verlaten en de prins zich verwijten doet over zijn gebrek aan energie. Vindt men er niet hetzelfde mouvement in als bij de voorgaande monologen? de opwinding veroorzaakt door een heftige beroering, daarna de vervloeking, het:

> bloody, bawdy villain!
> Remorseless, treacherous, lecherous, kindless villain!

en dan plotseling de overgang tot den waanzin:

> About my brain!

‘Mijn hoofd! mijn hoofd!’

Hier wordt nog de aanval gestuit, maar de neiging is er.

En lees nu de opening van de rede; het eenvoudige, grootsche:

Now I am alone.

Dat is een toevoeging voor den nieuwen Hamlet; dat woord heeft het oorspronkelijke stuk niet gekend.

Zoo heeft men overal de elementen van oorspronkelijke schepping en latere omwerking bijeen.

Maar de trekken van den primitieven Hamlet, de stemmingen in zijn persoonlijkheid zijn met deze beschouwing niet uitgeput. Integendeel. Ik heb zelfs niet eenmaal nog over zijn verhouding tot Ophelia en tot zijn moeder gesproken.

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

Verzen.

I Winter.

Bij losse vlokken valt de bleeke sneeuw,
Door grijze luchten zwerft een grijze meeuw.

Die kille winter maakt mij droeve en koud,
Die grijze winter maakt zoo vroeg mij oud.

Ik ben zoo koud als lag ik in de sneeuw,
Ik ben zoo oud als leefde ik al een eeuw.

O troost mij weêr, mijn gou'en haardevlam,
Altoos mij trouw, tot Mei op aarde kwam.

Nu warm dit hart, waaraan, wen 't bloeide jong,
Zoo menig lied van louter liefde ontsprong.

Geef me al de bloemen, die de sneeuw me onthoudt,
Klaprozen rood in vlammend tarwegoud,

Fochsiaklokjes, purp'r op purpersteel,
Satijnen tulpen karmozijn en geel.

Geranium vol zomervermiljoen
En roode rozen die zoo droomen doen.

Dan zal ik droomen van het Zomerland,
Waar blanke zaalgen wandlen hand in hand.

Wek niet mijn ziel dan, wandlende uur aan uur
In droomwaranden licht van droomazuur.

En blijf ik roerloos turen in de vlam,
Weet dat een geest, een lente-azuren, kwam,

Die van zijn land zóo zoet verleidlijk zong
Dat me uit de borst mijn ziel van heimwee sprong.

Het levensboek ontviel mijn loome hand....
Roep niet mijn ziel, - die vloog naar Zomerland.

II. IJs.

De vijver lag verstijfd, een bleekgroen blok
Van onyx. Vroolijk wijzende op een wak,
Stond, rankgeplant, zwartgroen, een sparretak,
Verguld van zon, bestrooid met sneeuwgevlok.

Voor 't blije glijen is die vloer te zwak,
Klein kindje! hoor 't verraderlijk geklok,
Waar 't langgevangen water zwol van wrok!
Wee, wen door 't ijs de waterwoede brak!

Maar 't kindje strekt begeerende armen uit
Naar 't mooi besuikerd boompje - in moeders krot
Kwam nooit zoo'n kerstboom! - en met juichgeluid
Valt ze in den dood, vertrouwend spel ten spot.

Doch aarde-ellende ontviel toekomst'ge buit,
Gelokt, verlost door d' ondoorgronden God.

III. Wilg en water.

De lucht is blank als wit van kinderoogen,
Zacht paerelblank met even zweem van blauw.

Een wilg, verliefde langgelokte vrouw,
Leunt over water, luisterend gebogen,
Met al haar groen najadehaar - en flauw,
In passiegolven, die 't niet rein vermogen,
Weerkaatst het water 't laatste liefdepogen
Der smartewilg, die wanhoopt aan zijn trouw.

O 't klaterwater! sprookjes wil 't vertellen
Van lenteleven op de heuvelhei,
Waar 't forsch ópborr'lende uit zijn bron kwam wellen.

En ál verlangen naar zijn bloemvallei,
Rukt droef de wilg, die 't water wil verzellen,
De wortels bloot waar 't Lot haar vast aan lei.

IV. Eikenloover.

Blij spreidt de Meiehemel, als een Gode-
Belofte van extase aan elk geloover,
Zijn goud-doorbeefden blauwen mantel over
Het golvend bosch, waar blaadren, blonde en roode,
Als bloemen, tooien mooi jong eikenloover;
En wervlend zwerft, gewiekte zonnebode,
Een geel kapelletje en zijn jubelode
Zingt luid de nachtegaal, die lentelover.

Hoog op den heuvel lig ik, koel bedolven
In blauwe schaûw van dennenbosch.... O weelde
Van lichtdoorvloten rood en goud! o golven
Van de eigen eikloofzee, waar droomde en speelde
Mijn jeugd! vervreemd, die me éenmaal waart zoo teeder,
Hervind ik u, neem' in genâ mij weder!

V. Bloeiende clivia.

Oranje brandende als een vreugdevuur,
Opengebroken als een vlambouquet,
Laait blij in bloei mijn clivia, die zet
Goudrooden troost in bleek van schemeruur.

In wild verzet al tegen winterwet,
Ontving mijn ziel zoo menige kwetsuur,
Iu nevelgrauw vertwijflende aan azuur.
Nu voelt mijn hoop zich door een bloem gered.

Oranje brandende als een dageraad,
O winterbloem, die milde' April voorspelt,
Hoe fel me uw gloed met vrome ontroering slaat!

Wen rond uw kroon het ijzig-grijze al smelt
Tot gloriegoud om serafijngelaat,
Hoe schoon zal gloren 't Eeuwig Rozenveld!

VI. Beuken.

O krachtig-kalme zegenende beuken!
O reuzehelden, pal-staande in gelederen!
Wilt niet te zwaar mijn zwakken wil vernederen,
Maar leert mij weerstand onder stormen-beuken!

Laat meiekoelten vleiende u verteederen,
Terwijl ze uw donzen lenteblaadjes kreuken,
Tot ruischgewuif vol koele woudereuken,
Mysterievol als wind van engelvederen.

Dan zal ik droomen onder uw bescherming,
In aandacht vroom en kinderlijk vertrouwen,
Tot zalig zwijmlend zwijgt mijn zielekerming.

Dan, weeldeweenend, zal ik handen-vouwen,
Wijl weer, als vroeger, 'k voel in 't groen ontferming
En Godeliefde, in licht en hemelblauwen.

VII. Levensweg.

Ik zie mijn leven als een rechte laan,
Waar, rijzig rank, twee rijen popels staan.

Geen andre klank dan vleugelklep-gerucht
Van grijze duiven in de grijze lucht
Of zacht geklapwiek van een zwellend zeil
En langgerekte galm in schemer-ijl,
Zangerig klagend, traag en lijze: - ‘Haal!’
Wen schepen varen over 't kalm kanaal,
Door lichtgroen land een diepgekorven streep
Van zilver, blinkend-blanke spiegelreep,
Zoo recht, zoo helder als een lieve plicht,
Weerkaatsend klaar het hemel-aangezicht.

En achter de elzen van de wegekant,
Ontwaar ik vaak een welig weideland,
Waar stoere koeien glanzen bruin en bont,
In klaverpurper en renonkelblond.

Maar heel aan 't einde van die lange laan,
Zie ik een tuin vol vredeboomen staan,
Cypres en taxis, die m' op graven plant
En teedre wilg, te zacht voor wederstand.

Ik kom al nader, 'k zie de kruizen al,
'k Ontwaar al 't plekje waar ik sluimren zal,
Ik ben al lang, o graf! uw eigendom.
Nog enkle schreden....
'k Voel uw vrede....
Ik kom.

VIII. Leliedroom.

Wen zacht der oogeleden voorhang schoof
Tusschen mijn oogen en het leven, zag
Ik rijzen, klaar gelijk een hemellach,
Op donkeren grond een blanke lelieschoof.

Geschenk van Englen, na een droeven dag,
Als witte vlammen in smaragden loof,
Rezen die leeljen, zeegnend met geloof
De vredepeluw waar ik nederlag.

O gij, die weet hoe al mijn zangen zijn
Gebeden, God, verwin mijn kinderschroom
Voor doodeslaap, zoo kalm na levenspijn.

O geef, zoo 'k leefde in reinheid stil en vroom,
Wen 'k de oogen dicht doe, moe van levensschijn,
Mijn doodenacht een blanken leliedroom!

IX. Waterlelie.

Mijn ziel lag open als een waterlelie
En wachtte vroom het zomer-evangelie.

Op hemelblauw weerkaatsend water veilig
Zich wanend, lag ze in aandacht blank en heilig.

Toen plofte plots een plompe steen - verraden,
Look droef de lelie de alabasten bladen.

Lang hield de kelk dien harden steen besloten,
Dien zwaren steen, het Leven ruw ontschoten.

Diep dook de lelie met dien steen beladen,
In donkren grond vol donkre worteldraden.

Tot ze, eindlijk vrij, haar kelk, de wreed verscheurde,
Naar d' ouden droom van louter blauwheid beurde.

Zij durft niet drijven op het klaar-azuren
Vlak van den vijver, ze is te vol kwetsuren,

Voor hellen morgen ál te fel gehavend....
O wieg haar teeder, zilvren schemeravond!

X. Caryatide.

Caryatide, ranke marmermaagd,
Die edel-fier gelijk een lelie wast
In woud van zuilen, dragend kalm uw last,
Gekroonde jonkvrouw, tot slavin verlaagd!

Zacht lacht uw kracht-in-schoonheid, licht en vast,
Om wat gij, teedere, onvernederd draagt,
In heldespel verheffend wat gij schraagt,
Het drukkend-zware, als hoon u opgetast.

Zoo zij mijn ziel, ondeelbaar-één met Al,
Gelijk dat duldend beeld van blanke steen,
Dat wankt nog wijkt, doch staat in stormen pal.

Zóo draag mijn ziel, te trotsch voor laf geween,
't Gebouw van stof, dat dondrend storten zal.
Dan breekt het beeld of... blijft het beeld, alleen.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Thuiskomst in Holland.

O land van bergen, in wat drang naar vreugde
Mijn wilde stroom door uw valleien snelde,
Een diepstil water dat in 't Noorden welde,
Wien maar vanver zijn sneeuwen oorsprong heugde.

Daar werd ik heel van de aard, en uit mezelven
Waakte ik als uit een droom, een veelvereeuwden,
Toen bruisend barstte en wit in schuim versneeuwde
Spiegel gewoon den hemel te weêrwelven.

Door 't koele dal onder den hemel boven,
Als klaarblauw moederoog in zijn gerustheid,
Danste een blij kind naar bruisende onbewustheid,
Tevreê God achter bergen te gelooven.

Groen leven uit vulkaangeploegde voren,
Vol bloemen nieuw, echo's triangeltingen,
Droeg hoog de onnaakbaarheid der bergeklingen
Waar sneeuwziel lag in middagzon te gloren.

En als met d' avond wonderdiep zich kolkte
In rust van 't bergmeer 't wild-ondiep gewemel,
En in de straling van den oopner hemel
De vaste bergen diafaan verwolkten,

Dan leefde op aard weêr de oude sprook van leven,
Van iedren aardedag op aard begonnen,
En bij de sterontstoken horizonnen
Avondlijk als gebed tot God geheven....

O, 't werd mij droef als dood toen zwenkend zakte
In neevlenkim der bergen steile wanding,
En blauw verkromp hun kamgegolfde branding
Ebbend van strand der eindelooze vlakte.

'k Groette: Gelukkig zij wier zonnedagen,
Gangen van eindig- naar oneindigheden,
Uit 't dal onmerkbaar doen ten hemel treden
En weêr gestaâg terug naar de aarde dragen....

Maar toen de stroom verbreed voorgoed bedaarde,
Onder de praling, Holland, uwer luchten
De laatste effnende wieling vergeruchtte, -
Wonderverdiepte vrede waar 'k toe klaarde!

'k Zag, Holland, u in inniger verwantschap
Met al de heemlen, die u alzijds dekken,
Uw wijde waatren die hen eeuwig trekken.
Op effen kim wordt heel de hemel landschap.

Mijn eigen groen dal waarom dagen bouwen
Hun eeuwig wisselende wolketoppen
Dauwbergen die vervlieten en verdroppen,
Tot zon en maan uit lichtspelonken schouwen.

Leven van schoonheid om nieuw schoon vergeten:
Licht schemer zaligend, schemer die licht wijdt,
Eén uur, - een eeuwigheid, - al levens lichttijd
In zuiver spieglen u zijn eigen weten!

Twee sonnetten.

I.

Geluk heeft ook zijn stormen: onder blauw
Der heemlen en strakopen zonoog gaat
De zee in hooger golven wilde maat,
De zeilen zwellen uit aan trillend touw.

'k Zie - blank vertrouwen in uw stuurmans trouw -
Zon spieglen in de rust van uw gelaat.
Koelzeker weet de hand de korte daad
Die veilig richt den levendbrozen bouw.

'k Hou van den tegenwind, dat lustig lied
Dat door de strafgetuigde masten giert,
De zilte vreugde van die in stormen viert
Zijn kennis van de zee, de deugdlijkheid
Van 't vaartuig vast geballast met verdriet, -
En al mijn dooden bij mij weggeleid.

II.

O ziel in zwijgen als een bloem in zon,
Zeg niet zoo zacht dat ik uw meerdre ben,
Omdat ik staamlend in menschtaal beken
De hemelblauwe vreugden die ik won

Uit aldoorzichte wolkbezonken bron, -
Arm lied maar huivertrillend dat het schenn'
Uw stille wonder waar ik nooit aan wen,
En dat zou zwijgen als het zwijgen kon....

Ik zie dat kleurloos licht al kleuren schept;
'k Hoor hoe windstille luidelooze lucht
Zachtst zingende tonen zuiverst vervlucht;
'k Weet dat als diep uit hart van Meinacht ebt
Al luide leven, op zijn stille rank
De nachtegaal moet uitslaan tegen dank.

P.C. BOUTENS.

Letterkundige kroniek.

Natuur en Leven. Verzen door Frans Bastiaanse. Amsterdam, S.L. van Looy. 1900.

Hoevelen er in ons gezegend vaderland zijn die hun gemoed, of wat daarvoor moet doorgaan, trachten uit te storten, in min of meer rythmisch ingedeelde regels, gewoonlijk paarsgewijze rijmend, voor negen tiende in den sonnetvorm, dat weten niet de boekverkoopers, die verzen verkoopen of er mee blijven zitten, niet de uitgevers die worden aangezocht om verzen in bundels vereenigd te publiceeren op eigen kosten of op kosten van de vervaardigers, dat weten alleen de redactiën van letterkundige tijdschriften, die overstroomd worden met de rijpe, half rijpe en onrijpe proeven van dichterlijke, half dichterlijke of ondichterlijke aandrift, waarmede het meer of min letterkundig nakroost van Kloos, Hélène Lapidoth-Swarth, Van Eeden, Gorter tegen den Nederlandschen zangberg tracht op te klouteren. En voor het meerendeel zijn het geen brekebeenen die beoefenaars van verskunst - het lijkt er niets naar! Zij smeden hun verzen met een handigheid, die u versteld doet staan. Nooit misschien is er in het verzenmaken zooveel talent vertoond, nooit was de kunst van een sonnet te vervaardigen zoo algemeen. Is het bewust naäpen van nauwkeurig afgekeken trucjes, woordverbindingen, constructies, beelden en symbolen, of onbewust nazingen van melodiën die in het oor zijn blijven hangen en die men, te goeder trouw, voor melodiën van eigen vinding houdt? Wie zal het zeggen!

Een twintig jaar geleden was er te Parijs een schilder, zekere

Pata, wiens werk zoo op dat van Courbet geleek, dat de kunstkoopers ze voor Courbets aan den man brachten. De schilderijen van den een vorig jaar overleden Trouillebert zijn een tijd lang van hand tot hand, van kunstkabinet tot kunstkabinet gegaan, terwijl de kunstkoopers en de kenners niet beter wisten of zij waren de gelukkige bezitters van heusche Corots. Zoo krijgt men bij ons, in druk en in handschrift, telkens gedichten onder de oogen, die door de manier sprekend gelijken op werk van Kloos, van Hélène Lapidoth-Swarth, van Gorter en waarmede een of andere Julia-dichter de niet ergdenkende critiek erin zou kunnen laten loopen.

Wat is het gevolg? Dat men gaat wantrouwen; wantrouwen zijn eigen ooren die gevaar loopen kunstig nagebootsten klank voor eigen klank te houden; wantrouwen zijne ontroering, gewekt door een teere stemming, die wel eens nagebootste stemming wezen kon.

Al die poëtasters van beiderlei geslacht, die het hartstochtelijk gebaar en den breeden zwaai van Willem Kloos, de weeke melodie van Van Eeden of den diepen weemoed van Hélène Lapidoth-Swarth bedriegelijk nabootsen, zou ik willen verwijzen naar het nieuwe boek, waarin Sully-Prudhomme zijn dichter-testament heeft neergelegd. Het heet *Testament poétique* en bevat eene verzameling grootere en kleinere opstellen over de essentiëele voorwaarden van de dichtkunst en eenige algemeene denkbeelden over de bronnen waaruit de dichter eene inspiratie heeft te putten, zijn kunst en haar sociale roeping waardig.

Al is er in dit boek het een en ander, voornamelijk wat de versificatie betreft, meer bijzonder voor Franschen geschreven, het bevat daarnaast veel dat van algemeene beteekenis en voor alle landen en alle tijden van belang is.

Ik doe hier en daar een greep uit de inleiding.

Wat den jongeren dichters ontbreekt - aldus ongeveer Sully-Prudhomme - is niet de stof voor hun gedichten, het is ‘le souffle’. Zij bepalen er zich toe in hun verzen vluchtige indrukken te fixeeren en daarbij spreken zij bij voorkeur enkel over zichzelven. De afkeer van groote composities, van het breed zich ontwikkelend gedicht verklaart de voorliefde voor het sonnet, dat het zeldzaam voordeel aanbiedt van zich te leenen tot elk eenvoudig onderwerp. Hoe moeielijk ook van vorm schrikt het sonnet den trage niet

af. Het eischt geen langdurige geestelijke inspanning; men kan er met tusschenpoozen aan werken en ook al lukt het niet dat fraai tapisseriewerk te voltooien, men kan er elk oogenblik een eind aan maken.

Met schrik bespeurt Sully-Prudhomme het zwakker, armer worden van de dichterlijke inspiratie. Het lijkt hem of de gezichteinder van den dichterlijken droom zich verengt, of de aandoening aan diepte verliest en tegelijkertijd de gedachte die haar voedt kleiner, van minder beteekenis wordt. In de gevoelens der jongere dichters ziet hij iets ziekelijks en geaffecteerds en in de wijze van uitdrukken zekere pretensieuse gezochtheid...

Op den leeftijd waarin de dichterlijke aandoeningen het zuiverst, het naïefst zijn is men in den regel de geheimen van de verskunst nog niet machtig, en later, wanneer me ze machtig is, mist men vaak de frischheid en oprechtheid van de inspiratie. Sully-Prudhomme echter heeft het voorrecht genoten van, toen hij nog pas zijn eerste verzen geschreven had, de lessen te ontvangen van een meester als Leconte de Lisle en op de bijeenkomsten waar de jongeren hunne nog onuitgegeven verzen voordroegen, te leeren, welke eischen men aan het vers heeft te stellen. In die school - zegt de dichter - leerde ik dat rijkdom en soberheid beide alleen verkregen worden door juistheid. Ik leerde de volle waarde van het juiste woord beseffen en ik besloot terstond te trachten uit mijne verzen al die vage, te algemeene qualificaties te bannen, die enkel stoplappen zijn, om alleen die te behouden, welke onafwijsbaar zijn, zich als 't ware opdringen, ‘qui s'imposent’. Dat streven naar juistheid, die afkeer van het vulgaire, banale epitheton, dat nooit volmaakt juist is, omdat het 't onderwerp niet karakteriseert, is, volgens Sully-Prudhomme, de groote verdienste geweest van de zoogenaamde Parnassiens, veel meer dan het zoeken naar de zuiver muzikale schoonheid van het vers en den wel wat overdreven eeredienst van den vorm.

De juiste, preciese uitdrukking is het moeielijkst te grijpen in de persoonlijke poëzie, waar het geldt de eigen aandoeningen weer te geven. Het voorwerp buiten u poseert voor u; het blijft voor uw oogen of voor uwe verbeelding zoolang staan als gij maar verkiest, en het gevoel dat het in u wekt duurt zoolang het daar staat; het is een voortdurend model: de boom dien ik beschrijven

wil ontloopt me niet, hij laat me den tijd om de meest eigenaardige epitheta te kiezen ten einde hem nauwkeurig te schilderen. Anders is het met een aandoening, een gemoedsbeweging, een zedelijke impressie, waarbij mijn eigen leed, mijn eigen vreugde mij tot model dienen. Hoe het aan te leggen om tegelijkertijd oprecht bewogen te zijn en te zinnen op de middelen om die emotie uit te drukken? Lijkt het niet afschuwelijk, dat men bij een waarachtig verdriet er aan denken moet hoe dat nu wel het mooist en het zuiverst in het gedicht weer te geven? De dichter moet er zich aan gewennen, zijne indrukken, ook de vluchtigste, zoo krachtig en zoolang vast te houden, dat hij ze, als 't ware, buiten zich en vóór zich plaatsen kan. Eerst wanneer hij ze zoo als modellen voor zich heeft kan hij op het palet van de taal rustig de juiste kleuren kiezen. Meent niet dat op die wijs de warmte, de geestdrift gevaar loopen te vervliegen. Wel verre van aan de levendigheid van den indruk te schaden geeft dat inkeeren in zichzelf den dichter veeleer een nog dieper, inniger besef van hetgeen zijn vreugd en zijn smart uitmaakt, het verheft zijne aandoening tot de sfeer der schoonheid, waarin het zich transfigureert. De dichter lenigt zijn smarten door ze in goed verzorgde verzen uit te drukken, *comme en les pleurant lentement*. ‘Le chagrin, le deuil, au lieu d'être profanés par l'élaboration artistique, en sortent au contraire sacrés’.

Deze laatste opmerkingen vult Sully-Prudhomme nog aan door te vertellen hoe zijn eigen overbekend gedicht *Le vase brisé* is tot stand gekomen. Een diepe smart ligt aan dit gedicht ten grondslag; maar juist de oprechtheid van zijn smart drong den dichter aan het vers zoolang te veranderen tot hij de juiste uitdrukking gevonden had. Dat zoeken naar het volstrekt juiste woord bracht hem er toe, de minste taalschakeeringen en tegelijk het innige van zijn smart dieper te gevoelen. ‘L'art qui le rendait plus sensible me consolait en même temps, comme pour me récompenser de mon respect pour lui’....

Ik zou aan het excerpeeren kunnen blijven. Zoo waar de dichter over de versificatie handelend o.a. van het rijm zegt: ‘het moet de verwachting bevredigen en tegelijk een verrassing zijn’, of waar hij spreekt van het geraamte (l'ossature) van het vers, maar dat leven krijgt: spieren, zenuwen, bloed, adem door het

mordante van de medeklinkers en de verschillende toonschakeeringen en het accent van de klinkers. Waar hij van de poëzie zegt dat zij de zielen tot elkander voert omdat zij de definities, die verdeelen opheft om enkel de intuïties te laten bestaan die vereenigen, daarbij het woord van Pascal over het hart op den dichterlijken zin toepassend, '*qui a ses raisons que la raison ne connaît pas*.' Elders schrijft hij in denzelfden geest: 'La matière propre de la poésie n'est pas l'irréel, mais l'indéfinissable'.

Niet het onwezenlijke maar het onbepaalbare, in de natuur buiten, en in het leven in ons. En dan doet het er weinig toe of het kleine gedichten zijn, van korten adem, waarin dat 'indéfinissable' wordt uitgesproken, wanneer er slechts een persoonlijkheid in te herkennen valt, een die niet napraat wat anderen zoo of zoo omtrent gezegd hebben, maar die zichzelf is en zichzelf uitzingt, zijn eigen geluk en zijn eigen leed, zijn eigen overwinningen en zijn eigen nederlagen, en dat doet in zijn eigen, in het zweet zijns aanschijns verwonnen, vorm.

Zulk eene persoonlijkheid spreekt uit de meeste gedichten, voorkomende in den bundel *Natuur en Leven* van Frans Bastiaanse. Veel beteekenend zijn de motto's op de eerste bladzijde, sprekende van de waarde der persoonlijkheid en der overwinning op zichzelf, waarvan een echo gevonden wordt in regels als:

> De menschen zijn maar menschen om u heen;
> Wat boeven lijken ze of wat heiligen
> Al naar zij 't noemen in hun vaag bepalen;
> Laat boeve' u loven, heiligen u smalen,
> Maar zorg uw diepste Binnenst te beveiligen
> Dat dàt blijve, ongeschonde' in u, alleen.

en in deze uit 'Levenszaad':

> Heb ik niet zelf den zwaarsten strijd volstrijdend
> Gewied het onkruid van mijn bitter kwaad?

Wel niet toevallig dus staat daar aan den ingang van dit kleine boek de naam van Goethe, van den man die het in zelf-overwinnig zoo heerlijk ver gebracht heeft en in wiens rustige, volmaakt heldere kunst de kunstenaar van alle tijden het onvolprezen voorbeeld vindt.

Na het vaag en onrustig in verzen spreken van anderen, na zooveel dilettantisch gecomponeer van sonnetten, welke in schrift en druk te moeten lezen ons tot een bezoeking dreigt te worden, doet het weldadig aan, zich in deze verzen te verdiepen, niet om ze als raadsels te ontcijferen, maar om achter het eenvoudige heldere woord dat de natuur en het leven schildert, het 'indéfinissable', het onuitsprekelijke te speuren, dat lied van zijn ziels-mysterie te hooren waarvan de dichter in 'Herrijzenis' spreekt, de dichterlijke atmosfeer te ademen, waarin het als gedrenkt is. Zichzelf heeft de dichter overwonnen; die overwinning en den daaraan vooraf geganen strijd heeft hij heerlijk uitgezongen in zijn gedichten; maar overwonnen heeft hij ook den vorm, de vers-techniek. Wanneer niet alles mij bedriegt, dan heeft deze dichter, die, daarin gelijk aan alle groote lyrische dichters en alweer voor alles aan Goethe, zoo rustig en zoo breed, zoo eenvoudig, soms haast kinderlijk, zijn lied zingt, de macht over die strakke lijnen waarbinnen het vers zich beweegt, den eenvoud en de helderheid in de uitdrukking niet verkregen dan na veel oefening in ernstigen arbeid.

Bij Bastiaanse voldoet het rijm aan den eisch, dien Sully-Prudhomme stelde: het bevredigt de verwachting en verrast tegelijk. Het banale rijm, dat de besten vaak niet ontwijken kunnen, vindt men bij hem niet.

Een enkele maal klinkt het eenvoudig woord haast te gemeenzaam. Bijvoorbeeld in

> Dit was de laatste harer dagen
> *Die zij nog voor mij over had*,

of in

> Zij hoeft zich met geen bloem te tooien,
> *Zij is nog schooner dan ik dacht*...

Maar het is slechts een enkele maal; straks herneemt de dichter zich, om ook het eenvoudigste zoo te zeggen, dat

> même quand l'oiseau marche, on sent qu'il a des ailes.

Dan bewondert men de harmonische evenredigheid van deze dichternatuur, de zelfbeheersching, de ingehouden kracht, ook waar het liefde is die hem het lied op de lippen brengt of waar herdenken oude wonden doet schrijnen.

Die voorname eigenschappen van Bastiaanse's werk openbaren zich o.a. in gedichten als ‘Verleden’ met dezen magistralen aanhef:

> Als gij wilt opendoen de sepulerale deuren
> Waarachter koud en bleek mijn schoon Verleden ligt...

in ‘Herrijzenis’, ‘Zegegekroond’, ‘Levenszaad’, Avondvrede, dat zoo teekenend begint:

> Vervloeiend onder 't zomerloof der boomen
> Daalt schemer op de vlakke oingelgracht,[1)]

in het haast enkel beschrijvend gedicht ‘Aan den heuvelrand’, zoo treffend van rustige zomermiddag-stemming, en in dien mooien zangerigen tweezang ‘Aan den Woudzoom’, dien ik hier afschrijf:

Waar aan den woudzoom
Tintelt een goudstroom
Van zonlicht-spranken
Door benkenblaân,
- Tonen-geperel
Rijgt er een merel
Tot een snoer klanken
Rein, diafaan, -
Zitten wij samen
Geve' elkaar namen
Zoetste, onder 't kussen;
Wang gloeit aan wang,
En of ons tweeën...
De uren ontgleeën...
't Zonnelicht blussche...
Zwijge 't gezang...
Wij aan den woudzoom,
Droomend een gouddroom
- Oogen in oogen, -
Fluisteren zacht,
Weten den tijd niet
Die snel voorbij vliet

1) Een vlek in dit overigens zoo zuiver gehouden gedicht dunkt mij het door mij onderstreepte in den regel:

En *waar 't niet dat daar* achter donk're wallen.

Zalig bewogen
Tot laat in den nacht.[1)]

Als bij verrassing, zonder eenig vertoon, is Frans Bastiaanse als lyrisch dichter voor ons komen staan, en de ernst, de kracht van zijn optreden, zijn rijpheid als kunstenaar hebben diepen indruk gemaakt. Zij geven ons het recht nog veel van hem te verwachten.

1) Door het rythmus, de geheele wijze van behandeling, de ritardando's in de regels 13 tot 16 en het weer opnemen, in regel 17, van het aanvangsthema lijkt mij dit gedicht ter muzikale compositie als aangewezen.

Muzikaal overzicht.

Wider die Musik! Die gegenwärtige Musiksucht und ihre unheilvollen Wirkungen, von Dr. med. Norbert Grabowsky (Leipzig, Max Spohr). Was muss man von der Musikgeschichte wissen? Von Max Steuer (Berlin, Verlag von Hugo Steinitz).

Wider die Musik!

Schrik niet, waarde lezer! De schrijver heeft het niet tegen de Muziek in het algemeen, maar tegen de zuiver instrumentale muziek.

Om te voorkomen, dat de titel tot misverstand aanleiding geve, haast de schrijver zich dan ook te zeggen, dat hij onder ‘Muziek’ in het algemeen de zelfstandige instrumentaalmuziek - d.i. zonder verbinding met het woord - verstaat.

Nu, wanneer iemand lust heeft in zulk een opvatting, dan kunnen wij die voor zijn rekening laten. Wanneer hij echter, zooals de schrijver, op zijn verklaring laat volgen: ‘wie dies ja auch sonst heute so verstanden wird’, dan behoeven wij ons dat niet te laten aanleunen. Ik weet wel, dat er zijn, die, van ‘muziek’ sprekende, daarmede de instrumentale muziek bedoelen (alsof *zang* geen muziek ware), doch dat zijn uitzonderingen, en zij mogen, daar zij op wanbegrip steunen, niet tot regel gemaakt worden, zooals Dr. Grabowsky doet.

Maar wie is Dr. Grabowsky? - za men vragen.

Een praktiseerend arts, die ook op het gebied der philosophie eenige geschriften gepubliceerd heeft. Misschien beweegt hij zich op dit gebied liever dan in het medische vak. Men zou dit althans kunnen opmaken uit een brochure van zijn hand, die tot

titel heeft: ‘Das Elend des ärztlichen Berufs. Zugleich eine Warnung für alle, die das medizinische Studium ergreifen wollen’, en die is opgenomen in de lange lijst van door hem geschreven philosophische en medische werken, aan het slot van zijn boek afgedrukt.

Dat daaronder veel bijzonders voorkomt, kan men van den schrijver zelf hooren in de oproeping, die hij aan die lijst doet voorafgaan.

Het is een oproeping aan allen, die in geestelijken zin tot volmaaktheid willen geraken, d.i. tot *Erkenntniss*.

‘Fünf Jahrtausende schon - zegt Dr. Grabowsky - erstrebt der Menschengeist die Lösung der grossen Daseinsprobleme, so der Frage nach dem Beweis für das Dasein eines persönlichen Gottes und unserer Fortdauer nach dem Tode, der Frage, warum das Elend in der Welt u.s.w. Sehnsüchtig hat die Menschheit bis jetzt gerungen, dieser Geheimnisse Herr zu werden. Die grössten Denker aller Zeiten haben sich fort und fort bemüht, jene Probleme zu enträtseln. Vergebens, immer vergebens! *Nun endlich, hundert Jahre nach Kant, ist die Lösung da*. Sie findet sich in meinen, der Unterzeichneten, Schriften enthalten.’

Ja, - zegt hij verder - het zijn trotsche woorden, die ik bezig, en aan menigeen zullen zij te hoog en te trotsch voorkomen. Reeds hoor ik stemmen, die fluisteren: ‘wat ook door u gedaan moge zijn, gij hadt moeten zwijgen, totdat de wereld uwe verdiensten erkende’. Met uw verlof, zoo denk ik niet. Het is hier te doen om een hervorming op geestelijk gebied van zooveel beteekenis als de menschheid nog nooit gezien heeft. Den grondvester van een dusdanige hervorming betaamt het niet, evenals een auteur van een boekje met minnedichten voor het publiek te treden met de woorden: weest zoo goed deze bescheiden proeven aan te nemen. Neen, hier is een ander optreden gewettigd. Hier geldt het, openlijk en mannelijk te verklaren: dàt heb ik verricht; komt nu en onderzoekt!

En zoo *moet* hij wel handelen, zegt Dr. Grabowsky, want deed hij het niet, dan zou de hervorming, waarvoor hij den weg baant, misschien nog een menschenleven lang teruggedrongen worden. Tegen de traagheid der menschen wil hij den strijd ondernemen. Hij wil, dat de zegen van de gewichtige ontdekkingen, die hij

gedaan heeft, niet eerst der nakomelingschap maar reeds zijnen tijdgenooten ten goede kome.

Zoo zorgt Dr. Grabowsky dus voor allen en voor alles. Deze praktiseerende philosoof is echter ook praktisch en toont in elk opzicht zijn tijd te kennen.

Hij vestigt de aandacht op twee zijner werken, namelijk 1° 'Fünf Jahrtausende Sehnsucht nach Erkenntniss und ihre endliche Erfüllung in der Gegenwart' en 2° 'Kant, Schopenhauer und Dr. Grabowsky, oder Wie das deutsche Volk dem Philosophen dankt, der vollendet hat, was Kant und Schopenhauer vergebens erstrebten', en vergeet niet, daarbij den prijs op te geven, waarvoor die werken te verkrijgen zijn. Het eerste kost 1 Mark, het tweede 40 Pfennige. In Duitschland verzendt hij ze tegen postquittantie; zij die buiten dat land wonen, worden beleefd verzocht het bedrag vooraf per postwissel over te maken. Men kan het geld ook op andere wijze zenden, maar voor betaling in postzegels bedankt hij.

Maar keeren wij tot het eigenlijke onderwerp van bespreking terug.

Van zijn boek over Muziek verwacht Dr. Grabowsky eveneens een groote uitwerking. Zooals gezegd is, heeft hij het alleen tegen de zuiver instrumentale muziek. Hij houdt die noch voor een kunst noch voor een beschavend element. Anders is het met de vocaalmuziek, waartoe overigens ook de instrumentaalmuziek, die de menschelijke stem begeleidt, behoort. 'Der Vokalmusik - zegt hij - gestehe ich einen gewissen begrenzten Werth zu, muss aber auch hier vor Uebertreibungen warnen.'

De zuiver instrumentale muziek dringt zich, volgens den schrijver, in onze dagen zoodanig op den voorgrond, dat er een reactie op volgen moet. Hij ziet de verschijnselen daarvan reeds opdagen. Muziekautoriteiten zijn reeds opgetreden tegen de insirumentaalmuziek en in het belang der vocaalmuziek, ofschoon zij de beteekenis der laatstbedoelde overschatten. Ook is hetgeen zij daarover geschreven hebben te weinig populair. Bovendien wordt door hen niet in het licht gesteld, welk nadeel de overmatige beoefening van de muziek aan onze beschaving toebrengt. Dat wordt in *zijn* boek wel gedaan; daarin wordt dit tot helder bewustzijn gebracht, en nu wacht hij vol vertrouwen de beweging af, die zich tegen hetgeen hij de *Musikduselei* belieft te noemen, zal doen gelden.

De schrijver beschouwt de zelfstandige instrumentaalmuziek daarom niet als kunst, omdat zij geen bepaalde gedachten kan weergeven, geen bepaald gevoel kan uitdrukken. Voor hem is dergelijke muziek, zonder verbinding met het woord, eenvoudig een spel, dat gelijk staat met het schaakspel, dominospel e.a.

Zeker, bij het aanhooren van een zuiver instrumentaal stuk kan men zonder programma, of zonder dat in den titel van dat stuk eenige aanduiding ligt, niet precies vertellen, wat de componist zich daarbij gedacht heeft. Zulk een stuk kan op verschillende gemoederen verschillende indrukken teweeg brengen. Ook wanneer het door een meester als Beethoven is voortgebracht, is het een *tonenspel*, zoo men wil, doch dan een spel van hoogen ernst, dat indruk maakt op het *gemoed* en dat men niet kan vergelijken bij een zoo uitsluitend aan het verstand appelleerend spel als het schaakspel, hoe hoog dit in zijn soort ook sta. Uit het onbestemde van een Beethovensche symphonie de gevolgtrekking te maken, dat zij geen kunst is, zal, naar ik meen, wel niemand anders in het hoofd komen dan den schrijver van het hier besproken boek.

Iets anders is het - en daarop had de schrijver behooren te wijzen, wanneer hij de zuiver instrumentale muziek werkelijk zoo schadelijk acht - of de onafzienbare vloed van stukken op zuiver instrumentaal gebied bevorderlijk kan zijn aan de ontwikkeling der toonkunst, en of niet veeleer daardoor tegen die ontwikkeling een dam wordt opgeworpen.

Reeds lang geleden is door een man van genie aangetoond, hoe de instrumentale kunst voor de bereiking van een hooger doel kan worden aangewend. Wagner heeft duidelijk in het licht gesteld, dat, hoe schoon ook de periode Haydn-Beethoven is geweest, op dien weg niet steeds kan worden voortgegaan. Met Beethoven heeft de absolute instrumentaalmuziek haar toppunt bereikt. Zijn negende symphonie vormt den onmiddellijken overgang tot een collectieve kunstsoort (het *muziekdrama*); zij is deverlossing der muziek uit haar eigen element en haar opgaan in een algemeene kunst.

Van die zijde beschouwd, zou men, zonder onbillijk te zijn, tegen het voortwoekeren der zuiver instrumentale muziek te velde kunnen trekken, maar het gaat niet aan, zooals Dr. Grabowsky doet, dit genre van muziek absoluut te verwerpen en er niets voor in de plaats te stellen.

Beziet men de zaak op de keper, dan bemerkt men, dat de philippica van den schrijver tegen de instrumentaalmuziek eigenlijk haar oorsprong heeft in een ontstemming. Het hindert hem, dat die muziek in onzen tijd tot een dusdanige hoogte is gestegen, dat er voor de andere kunsten, voor degelijke boeken, voor degelijke gesprekken bijna geen belangstelling meer heerscht.

Nu ja, er wordt in onze dagen heel wat aan de toonkunst gedaan, en vooral aan hetgeen men de instrumentale muziek noemt, maar dat het zoo erg zou zijn als Dr. Grabowsky het wil doen voorkomen, ligt, geloof ik, meer in de verbeelding van schrijvers, die er zich niet over heen kunnen zetten, dat er niet aanstonds notitie van hunne werken wordt genomen, of niet in die mate als zij het wel zouden wenschen.

De 'bête noire' van den Heer Grabowsky is vooral de *piano*. Hij wil de menschen niet het genot ontnemen om nu en dan wat muziek te maken, maar hij komt op tegen de brutale wijze, waarop dit geschiedt. Ware het nog een fluit, een viool, een gitaar, waarmede men zich amuseert, dan ware het nog te dragen, want de tonen dezer instrumenten dringen weinig of in het geheel niet buiten de kamer, waar de speler zich bevindt. Maar neen, het moet altijd dat klavier zijn, dat zijne tonen overal doet doordringen en met een volharding bespeeld wordt, die de medebewoners van het huis, en vooral hen, die aan geestelijken arbeid bezig zijn, tot vertwijfeling brengt. Woonde Dr. Grabowsky in Nederland, dan zou hij zeker ook tegen de straatorgels te keer gaan.

De schrijver vindt dan ook, dat het tijd wordt, tegen die rustverstoring in de woningen, die van jaar tot jaar toeneemt, nu eens flink front te maken. Een middel daartoe is, de verspreiding van zijn boek tegen de muziek te bevorderen; een ander middel zou bestaan in het stichten van vereenigingen tegen het misbruik van het muziek maken, evenals dit geschied is tegen het misbruik van den alcohol. Zulke vereenigingen zouden zich dan tevens tot taak kunnen stellen te bevorderen dat men zich op meer edele wijze aan de gezelligheid wijdt dan heden ten dage het geval is, daar die gezelligheid thans slechts onder den scepter der *narcotica* tabak, alcohol en muziek schijnt te kunnen bloeien. Verder geeft de schrijver nog in overweging, verordeningen in het leven te roepen, die het klavierspel in de woningen beperken en voor het

hebben van een klavier in een woning jaarlijks een hooge belasting te heffen.

Zoodanige maatregelen zouden althans iets kunnen bijdragen om hetgeen hij de ‘klavierpest’ noemt, tegen te gaan. Kan men die ziekte meester worden, dan zou ook het gezellige verkeer er beter op worden. Want daar mankeert nu nog veel aan, en dat is, volgens den schrijver, grootendeels de schuld der dames, die in ideaal opzicht niets anders weten te doen dan uren. ja halve dagen lang hun Beethoven, Chopin, Brahms op de piano af te rommelen en daardoor voor andere dingen op geestelijk gebied geen tijd en geen belangstelling hebben.

Wat daarvan het gevolg is? Dat wanneer er ergens een gezellige bijeenkomst plaats vindt, deze gewoonlijk het volgende verloop neemt. Na het diner laten de dochter des huizes en enkele andere dames - soms voor de afwisseling een heer - zich op de piano hooren; daarop trekken de heeren zich in de rookkamer terug, om kaart te spelen, en de dames blijven alleen bij de thee om over dienstboden en toiletten te babbelen. Is er genoeg gebabbeld, dan roepen de dames hunne mannen, en alles gaat slaperig naar huis. Van gesprekken, die den geest bezig houden, is natuurlijk geen sprake. En wie draagt hiervan de schuld?... De piano, die elken zin voor het ideale verstompt.

Daar in die zoogenaamde gezellige bijeenkomsten zoo weinig of niets tot verheffing van den geest kan worden geboden, doet men zijn best, ze met zooveel praal, als mogelijk is, te geven, als ware dat de hoofdzaak. Aan de huisvrouwen, die, wellicht door zijn boek daartoe opgewekt, aan zulke bijeenkomsten een cachet van meer edele gezelligheid willen trachten te geven, raadt de schrijver aan: op de uitnoodigingskaarten uitdrukkelijk aan te geven, dat er op de Soirée, of hoe men het noemen wil, slechts thee en boterhammetjes, en ten hoogste biscuit gepresenteerd zal worden. Wil iemand soupeeren, dan moet hij dat maar vooraf thuis doen. Twijfelachtige elementen, wien het alleen om lichamelijk genot te doen is, houdt men daardoor ook het best van die aesthetische bijeenkomsten verwijderd.

Waar die dokter al niet voor zorgt!

Een hoofdstuk van zijn boek handelt over het nadeel, dat door de moderne klavierpest aan de beschaving van den geest wordt toegebracht.

Neem bijv. onze tegenwoordige litteratuur - zegt hij. Betrekkelijk koopen de vrouwen meer boeken dan de mannen, want de opmerkzaamheid van den man wordt te veel gevorderd door den strijd om het bestaan. Daar echter de vrouw heden ten dage zoo goed als geen belang stelt in de beschaving van den geest, wat koopt zij? In de eerste plaats nieuwe muziekstukken, en dan - hoofdzakelijk voor geschenken - oppervlakkige novellen, gedichteu met banalen inhoud enz. In ernstige, diepdoordachte werken stelt zij geen belang, vandaar dat een auteur, die zulke werken schrijft, in onzen tijd met de grootste zwarigheden te kampen heeft.

Hier komt de schrijver weder op eigen terrein. Het is veelbeteekenend - zegt hij - dat van mijne geschriften, die van zooveel gewicht voor de toekomst zijn, en over het algemeen toch zoo populair zijn geschreven, juist door de vrouwen zoo goed als geen notitie is genomen. Dit is des te meer opmerkelijk, wijl in mijne werken meer dan in andere van mijn tijd naar de verheffing der vrouw wordt gestreefd. Wat is echter de oorzaak dezer onverschilligheid van onze vrouwen tegenover al die bemoeiingen in het belang der geestbeschaving? Voor verreweg het grootste deel hebben wij die in de klavierpest te zoeken.

En dan het materieele verlies! Welke onzinnige sommen worden er uitgegeven voor alles wat op muziek betrekking heeft! Wat kost niet het onderhoud eener Opera! Welke enorme sommen betaalt het publiek voor zijne uitvoeringen van kamermuziek en zijne virtuozen! En hoe behandelt het daarentegen degenen, die ware kunst komen aanbieden. ‘Ich mochte ernstlich die Leser dieses Buches bitten - zegt Dr. Grabowsky - sich mein Werk: Fünf Jahrtausende Sehnsucht nach Erkenntniss und ihre endliche Erfüllung in der Gegenwart (Leipzig, Spohr, Preis 1 Mark) an zu schaffen. Gegenüber den unerhörten Thatsachen des erwähnten Buches halte man die Notiz, die ich im Augenblick in der Zeitung lese: Ben Davies, der populärste Tenorist Englands, ist für 1900 zu einem Cyclus von 25 Konzerten nach Amerika engagiert, gegen ein Honorar von 50,000 Dollars = 200.000 Mark!!’

De schrijver geeft de moderne dagbladen en tijdschriften voor een goed deel de schuld van die verheerlijking der Muziek. Het is begrijpelijk, wanneer de rijke lui, die geld willen uitgeven, dit besteden aan het bezoeken van opera's, kamersoirées enz. Wordt

hun toch voortdurend door de Pers voorgepredikt, welk een hoog geestelijk genot het bezoek van zulke muziekuitvoeringen is. En al laat hun, wat meestal het geval is, de zaak zelve onverschillig, dan willen zij toch aan de *Mode* meedoen. Om dat te verhelpen is er van de periodieke Pers niets te verwachten. Zij wijdt lange kolommen aan de bespreking van verschijningen op muzikaal gebied. Daarbij komen dan uitvoerige uiteenzettingen over kunst te voorschijn, waarvan de oningewijde natuurlijk alles gelooft en die hem diepen eerbied doen opvatten voor de geheimzinnigheden, die in de muziek verborgen liggen. Het is immers gedrukt! Hij, de leek, begrijpt dat alles wel niet, doch dat ligt slechts aan hem zelven. Er moet toch waarheid in die uiteenzettingen liggen, anders zou het dagblad of het tijdschrift ze niet in zijn kolommen opnemen!

Van de dagbladpers is hier dus geen verbelering te verwachten, want zij ziet het publiek te veel naar de oogen. Neen - zegt Dr. Grabowsky -, alleen door de boekenlitteratuur kan het publiek onderricht worden. Het zou wezenlijk een schoone taak voor vrienden des volks zijn, het door mij geschreven boekje (namelijk dat hier besproken wordt) als tegenwicht tegen de opvattingen der dagbladpers in honderdduizenden van exemplaren onder het volk te verspreiden, opdat nu eens het wezen der muziek in het ware licht worde gesteld.

Zoo gaat de schrijver nog een eind voort met zijn *oratio pro domo*. Ik zal over zijn boek verder niets meer zeggen; uit het reeds vermelde kan men genoegzaam afleiden, wat de strekking daarvan is. Deze soort van boeken bevatten dikwijls, bij vele onjuistheden en overdrevenheden, toch enkele waarheden, en zoo is het ook hier. Van hetgeen de schrijver bijv. over de opera, over het wezen der muziek zonder verbinding met het woord, over het pianospel zegt, is menig gedeelte te beamen, maar men voelt te veel de drijfveer van al die uitlatingen en wordt ontstemd.

Van ander allooi, en ook aangenamer om te lezen is het aan het hoofd van dit overzicht in de tweede plaats vermelde boek.

Het is een muziekgeschiedenis, in beknopten, populairen vorm geschreven en zich voornamelijk bepalende tot de 19de eeuw.

De schrijver, Max Steuer, zegt in zijn voorwoord, dat hij zich

moeite heeft gegeven, eenerzijds een droge opsomming van namen te vermijden en den lezer niet onnoodig lastig te vallen met namen, titels en getallen en anderzijds toch van menigen musicus gewag te maken, die dit, wegens hetgeen hij gepresteerd heeft, verdient, al kan men hem ook niet onder de grooten rekenen. Voorts heeft hij zich bij het biographische gedeelte tot het allernoodigste beperkt. Hij, die dieper op de zaak wil ingaan, kan dit alles in de vak-lexica vinden en dus zulke werken raadplegen. Menigen naam, die thans in de muzikale wereld veel besproken wordt of in vroegeren tijd de belangstelling zeer gaande maakte, zal men òf missen, òf slechts terloops vermeld vinden. Om zijn desbetreffend standpunt aan te duiden, wijst de schrijver op Mascagni (dien hij in zijn geschiedenis maar even aanstipt). De *Cavalleria rusticana* en met haar de roem van Mascagni waren ten vorigen jare tien jaren oud. Wat beteekent Mascagni thans echter voor ons?

Het eerste hoofdstuk der hier besproken muziekgeschiedenis geeft een beknopt overzicht van hetgeen er op muzikaal gebied aan de 19de eeuw is voorafgegaan.

Er wordt in medegedeeld, welke factoren hebben samengewerkt om de ontwikkeling der toonkunst, die toch reeds uit de oudheid dagteekent, zoo laat te doen aanvangen, en hoe een kunst, die zich, tengevolge van de omstandigheden, meer bepaaldelijk tot een engen kring van vaklui (de contrapuntisten) beperkte, ten slotte in een gemaniereerde kunst ontaardde, totdat een reactie ontstond en een geniale persoonlijkheid de kunst weder op den rechten weg terugleidde. Deze meester was Palestrina, de *musicae princeps*, zooals men hem noemde.

Dan komt de tijd, dat de muziek, die tot dusver bijna uitsluitend in dienst der kerk gestaan had, op wereldsch gebied een groote rol begon te spelen. Het centrum werd verplaatst, en de in tegenstelling van de kerkmuziek door het woord ‘profaan’ aangeduide muziek werd thans het middenpunt van de verdere ontwikkeling der toonkunst. Dit was in den tijd der *renaissance*.

Het is natuurlijk, dat ook op dit gebied overgangen hebben plaats gegrepen en er behoeft wel niet op gewezen te worden, dat de lijdensgeschiedenis van Christus zelf den weg van de geestelijke naar de wereldlijke muziek gemaakt heeft. Het volk zelf nam meer en meer deel aan de door de geestelijkheid in scène gezette

drama's (de zoogenaamde *Mysteriën*), en zoo werden later dan ook andere episoden uit de bijbelsche geschiedenis in den kring der opvoeringen opgenomen.

Zulke voorstellingen van gedeelten uit het oude testament noemde men, wijl zij in de bidzaal plaats hadden, *oratoria* en die naam is voortdurend gebezigd voor een soort van muziek, die tot in de tweede helft der 19de eeuw gebloeid heeft doch thans in verval schijnt te geraken. Van de vroegere werken op dit gebied verdient vermelding die van den Italiaan Carissimi (1604-1674), wiens oratorium *Jephta* nog in onze dagen af en toe op concert-programma's voorkomt, en den Duitscher Heinrich Schütz, wiens vier Passiën de voorloopsters zijn van Bach's verheven passie-muziek.

Uit den renaissance-tijd dagteekent ook de *Opera*, die in de laatste jaren der 16de eeuw is ontstaan. De schrijver doet daarbij uitkomen, hoe die opera (in den eersten tijd heette het genre, in enge aansluiting met hetgeen de stichters zich hadden voorgesteld, *drama per musica*) langzamerhand van karakter veranderde, maar toch steeds echt Italiaansch is gebleven. Bewijs daarvan is, dat de Duitsche componisten, die later (in de 18de eeuw) opera's componeerden, in den regel Italiaansche texten op muziek zetten. De opera bleef langen tijd slechts een liefhebberij van de hoogere klassen des volks. Alles, wat Duitsche componisten der 18de eeuw - o.a. de Dresdener Kapelmeester Johan Adolf Hasse en Carl Heinrich Graun, Kapelmeester van Frederik den Groote - geschreven hebben, is zoo goed als geheel door den stroom des tijds voortgesleept. De bemoeiïngen van eenige Hamburger toonkunstenaars, in de eerste plaats Reinhard Keiser, om tegenover die Italiaansche opera een Duitsche te stellen, zijn voor hun tijd niet zonder beteekenis geweest, voor het heden beteekenen zij niets meer, en eerst toen de operadichters hunne stof uit het leven des volks namen, gelukte het een aantal talenten van den tweeden rang, zooals Ferdinand Kauer, de componist van het ‘Donauweibchen’, Wenzel Müller, en vooral Dittersdorf, de componist der operette ‘Doctor und Apotheker’, eenig succes in de Duitsche opera te behalen.

Het tweede hoofdstuk dezer muziekgeschiedenis heeft tot opschrift drie groote namen: Bach, Händel, Gluck. Ook hier wordt slechts een kort overzicht gegeven en aangetoond, hoe Bach en

Händel, ieder op zijne wijze, voor de ontwikkeling der toonkunst gewerkt hebben. Dan wordt over Gluck gesproken en er op gewezen, hoe deze met een lange rij thans geheel vergeten Italiaansche opera's is begonnen en eerst in 1672, dus op acht en veertigjarigen leeftijd, aan de dramatische muziek een ander karakter heeft gegeven, hetgeen voor de eerste maal blijkt uit zijn opera *Orpheus und Eurydice*.

Als componisten, die direkt of indirekt onder den invloed van Gluck stonden, worden dan Méhul en Cherubini genoemd (de schrijver had er Spontini nog bij kunnen voegen), en na het ter loops aanhalen van eenige Italiaansche en Fransche opera-componisten, die zich in den overgang van de 18de tot de 19de eeuw hebben doen gelden, gaat de schrijver over tot een bespreking van Haydn en Mozart.

Aan Beethoven wordt vervolgens een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Met hem begint de muziekgeschiedenis der 19de eeuw.

Treffen wij in Haydn en Mozart twee toonkunstenaars aan, die, ofschoon in hun wezen echt Duitsch, toch in hunne kunst als uitgangspunt de Italiaansche muziek genomen hebben, zoo vinden wij in Beethoven een toonkunstenaar, die volstrekt niet onder vreemde invloeden stond, doch die het beste wat zijn tijd gaf opnam en dat, op zijn eigen wijze verwerkt, in zijne composities teruggaf.

Op Beethoven volgt het romantische in de muziek. Het begint met Franz Schubert, Beethoven's tijdgenoot, en telt onder zijne volgelingen mannen als Weber, Spohr en Marschner.

De nieuwe romantische school wordt geopend met Mendelssohn en Schumann. Over deze meesters wordt in het boek een en ander gezegd. Met blijkbare voorliefde is daarbij Schumann behandeld, waarbij niet vergeten wordt te wijzen op de groote verdiensten van dezen meester als schrijver over allerlei onderwerpen, de muziek betreffende, en als mede-oprichter en gedurende langen tijd redacteur van het ‘Neue Zeitschrift für Musik’, dat zooveel heeft bijgedragen tot den vooruitgang in de toonkunst.

Achtereenvolgens worden dan verder hoofdstukken gewijd aan de Opera in de negentiende eeuw, waarbij de voornaamste opera-componisten van Italië (van Rossini tot Leoncavallo c.s.) van Frankrijk en van Duitschland de revue passeeren, en aan het

drama van Richard Wagner. Wat dit laatste betreft levert de schrijver alweder een bewijs, hoevelen er nog zijn onder de musici (want daarvoor zal men toch den schrijver wel moeten houden), bij wie het begrip van de leerstellingen en werken van Wagner niet bijster ontwikkeld is. Het is althans jammer, dat de schrijver in een werk als dit, dat voor populair moet doorgaan (‘Allgemein verständlich dargestellt’ heet het op het titelblad), bij de behandeling van Wagner en zijn drama maar niet objectief is gebleven. Zoo geeft het maar aanleiding tot misverstand.

Een afzonderlijk hoofdstuk wijdt de schrijver aan ‘het ontwaken van het nationale bewustzijn in de toonkunst’.

Terwijl de toonkunst der drie volken, welke tot nu toe op het gebied der muziek de eerste viool gespeeld hebben - Duitschland, Italië en Frankrijk - bij alle nationale karakteristiek toch van den anderen kant tot dusver een internationaal karakter droeg, met dien verstande dat, gelijk bekend is, opera's van Mozart op Italiaansche, opera's van Gluck en Meyerbeer op Fransche teksten gecomponeerd zijn, treedt in den loop der negentiende eeuw ook bij verscheidene andere volkstammen het streven te voorschijn, zich op het gebied der muziek een zelfstandige positie te veroveren en zich van de drie genoemde natiën te emancipeeren.

Een der eersten, die in dit opzicht verdient genoemd te worden, is Frédéric Chopin. De invloed, dien hij heeft uitgeoefend, strekt zich evenwel niet verder uit dan tot het klavier. Die invloed is echter groot geweest, en ook andere van zijne landgenooten, zooals later Moskkowski en Scharwenka, hebben het Poolsche element in hunne klaviercompositiën zeer sterk op den voorgrond gesteld. Poolsche opera's zijn er ook gecomponeerd, maar zij hebben de grenzen van het land niet of maar een enkele maal overschreden. Het zelfde is het geval met de Hongaarsche nationale opera.

Het meest zelfstandig zijn in de tweede helft der negentiende eeuw de Slavische en Noorsche volken opgetreden, en onder eerstgenoemde in de eerste plaats de Czechen en de Russen.

Dat in Bohemen de muziek van oudsher een groote rol heeft gespeeld, daaraan behoeft nauwelijks herinnerd te worden. De Bohemer is van huis uit muzikaal. De Duitsche opera in Praag heeft in de geschiedenis der Duitsche opera een groote beteekenis gehad. Men herinnere zich slechts, dat de eerste opvoering van

Mozart's *Don Juan* te Praag heeft plaats gehad en hoe opgetogen de meester er over was, dat zijn muziek daar niet alleen goed uitgevoerd, maar ook zoo goed begrepen werd.

Terwijl echter in de eerste helft der negentiende eeuw het Duitsche element bij de muziek der Czechen den boventoon voerde, trad in de tweede helft het nationale op den voorgrond, en werd nog krachtiger toen tusschen de jaren 1860 en 1870 een Boheemsch nationaaltheater gesticht werd. Van hetgeen in dat theater werd opgevoerd is echter weinig buiten Bohemen bekend geworden. Slechts aan één componist is het gelukt, zijn naam buiten die grenzen te doen doordringen, en dit is Friedrich Smetana, de componist van *Die verkaufte Braut*. In deze opera is hij nog niet van Duitsche invloeden vrij, doch in zijne latere opera's, vooral in de opera's *Der Kuss, Zwei Wittwen* en *Dalibor*, is het nationale - d.i. hier het Slavische - karakter duidelijk merkbaar.

Ook Anton Dooràk (geboren in Moravië) heeft in vele van zijne compositiën het weemoedige (dat zelfs in de vroolijke stukken doorschemert) hetwelk het eigenaardige der Slavische muziek uitmaakt. Toch heerscht in zijn muziek ook sterk het Duitsche element. Van zijne opera's is *Der Bauer als Schelm* ook op Duitsche tooneelen verscheidene malen opgevoerd, zonder evenwel duurzaam succes te behalen. Veel meer succes heeft hij gehad met zijn zuiver instrumentale muziek, met zijne slavische dansen, rhapsodiën, ouvertures, symphonieën enz., waaronder zeer belangrijke stukken zijn.

Evenals de Czechen hebben ook de Russen de opwekking tot ontwikkeling eener nationale kunst uit Duitschland ontvangen en zich betrekkelijk laat van den Duitschen invloed eenigermate bevrijd.

Een dergenen, die zijn geheele leven door zijn best heeft gedaan de muzikale elementen van beide natiën in zijne compositiën te vereenigen, was Anton Rubinstein (1830-1894). Toen hij later directeur van het Conservatorium te Petersburg was geworden, heeft hij moeite genoeg gedaan om de Russische muziek te releveeren, maar dat lukte hem niet al te best en het gevolg daarvan was, dat ten slotte noch de Russen noch de Duitschers hem eigenlijk recht tot de hunnen rekenden op muzikaal gebied. Zooveel roem hij als pianist heeft geoogst, zoo weinig voldoening heeft hij van zijne composities, vooral van zijne opera's gehad.

Ook de stichter der zoogenaamde Russische nationale opera, Michael Glinka, heeft sterk onder Duitschen invloed gestaan; zijn opera *Das Leben für den Czar* bevat anders elementen, die dit werk in vele opzichten tot een nationaal karakter stempelen.

De meest beteekenende toonkunstenaar, die Rusland sedert Glinka heeft voortgebracht, was ongetwijfeld Peter Tschaïkowsky. Volkomen zelfstandig was echter ook deze niet. In zijne symphonische werken neigt hij tamelijk sterk naar den Duitschen kant en in zijne opera's bemerkt men zoowel den Franschen als den Duitschen invloed. Een groot dramatisch talent was Tchaïkowsky niet. In zijn werken voor het tooneel zijn de lyrische gedeelten verreweg de beste, en waar hij imposant wil wezen stuit hij af door ruwheid van vormen.

In het Noorden hebben vooral de Noren zich in de tweede helft der negentiende eeuw op muzikaal gebied doen gelden. Ook hier echter kan men zeggen, dat wel het nationale bewustzijn ontwaakt is, doch meer goede wil dan kracht voorhanden is.

Wie de werken van Eduard Grieg hoort en zich afvraagt wat hier eigenlijk voor nationaals in gelegen is, zal, dunkt mij, moeten erkennen, dat alleen daar, waar nationale wijzen, hetzij dans of zang, bewerkt worden, van een nationale kleur sprake is. De schrijver is van een ander gevoelen. Hij vindt, dat ofschoon Grieg zijn muzikale opvoeding in het conservatorium te Leipzig heeft ontvangen, hij zich hoe langer hoe meer van Duitschen invloed heeft weten te bevrijden en sedert 1870 zich daarvan geheel losgemaakt heeft.

Zooals ik zeide, het nationaal bewustzijn is wel bij de Noren ontwaakt, waar het de muziek betreft, maar bijzondere kracht is er nog niet van hem uitgegaan. Wat door Noorsche, Zweedsche of Deensche musici gecomponeerd is, vindt meer dan vroeger zijn weg naar andere landen en wordt daar in vele gevallen gewaardeerd, maar in die Noorsche landen is evenmin als in Rusland tot dusver iets onstaan, wat recht zou geven, aan die landen een superioriteit toe te kennen.

Behalve Grieg zijn van Scandinavische kunstenaars nog te noemen Johann Svendsen en Christian Sinding, ook J.P. Hartmann en zijn zoon Emile behooren tot de voorname toonkunstenaars, die Scandinavië heeft opgeleverd.

De Engelsche toonkunst wordt in het boek van Max Steuer mede even aangeroerd, doch wordt - wat niet te verwonderen is - als niet veel beteekenend beschouwd. Gaat men de Engelsche kunstenaars na, die zich meer of min hebben onderscheiden, dan vindt men, dat van Sterndale Bennett af, wiens werken in den regel een getrouwe copie der Mendelssohnsche schrijfwijze zijn, tot op heden allen eigenlijk Duitsche of Fransche muziek gecomponeerd hebben. Verder zegt de schrijver nog iets over België en Spanje, dat echter niet veel om het lijf heeft.

De laatste hoofdstukken handelen voornamelijk over operette, ballet en dans en virtuozen.

Wat de operette betreft, betreurt de schrijver het, dat deze de vroegere ‘Opéra Comique’ en in Duitschland de ‘Spieloper’ reeds zoo veel verdrongen heeft. De schepper van deze kunstsoort is Jaques Offenbach. In zijne eerste, kleinere werken in dit genre, zooals *Le mariage aux lanternes*, la *Chanson de Fortunio, Monsieur et Madame Denis*, ontwikkelt Offenbach groot talent en levert hij bekoorlijke muziek, die het aanhooren zeer waard is. Met zijne grootere werken echter - *Orphée aux enfers, La belle Héléne* enz - heeft hij een verkeerden weg betreden. Talrijk waren en zijn nog zijne navolgers aan den Seine-oever, maar zij deden en doen niets om het genre beter te maken. Wellicht zon men Lecocq kunnen uitzonderen. De meest bekende operette-componisten zijn tegenwoordig in Frankrijk: Planquette, Lacome, Messager en Audran.

In de Duitsche landen heeft de operette zeer spoedig ingang gevonden en hebben verscheidene componisten zich daarop toegelegd. Voornamelijk is dit geschied in Weenen, waar de werken van Franz von Suppé, Johann Strauss, Carl Millöcker en Richard Genée gedurende vele jaren aan duizenden genoegen hebben verschaft. Operetten als *Zehn Mädchen und kein Mann, Die schöne Galathea, Die Fledermaus, Der Zigeunerbaron, Der Bettelstudent, Nanon*, hebben jaren lang het repertoire der operetten-theaters uitgemaakt en veel geld in de theaterkassen gebracht. Al die componisten zijn nu dood, en wel worden hunne werken nog nu en dan opgevoerd, maar het publiek is wispelturig en wil altijd wat nieuws hebben. Op dit gebied zijn er altijd nog componisten te vinden die hun best doen, die zucht naar verandering te bevredigen. Wat er dan te voorschijn komt, is evenwel over het geheel

genomen niet veel zaaks. Meestal zijn het vertaalde Fransche operetten, waarmede men het publiek tracht tevreden te stellen, maar gewoonlijk munten deze producten noch door geest noch door bekoorlijke of wegsleepende muziek uit.

Dat men het *ballet* van een muzikaal standpunt uit serieus moet nemen en dat het zelfs in zeker opzicht en onder bepaalde verhoudingen als een der voornaamste en fijnste factoren der muziek moet beschouwd worden, zal wel geen tegenspraak uitlokken. Jammer echter, dat het ballet ontaard is en aan zijn eigenlijk doel - namelijk om een handeling alleen door gebaren (zonder het gesproken of gezongen woord) voor te stellen weinig meer beantwoordt.

Reeds in de achttiende eeuw is men er aan begonnen, voor het ballet een bepaalden kunstvorm te zoeken, en daarbij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt de Parijsche balletmeester Noverre, wiens ‘Lettres sur la danse’ door Lessing in het Duitsch vertaald zijn. Zoo zien wij dan ook, dat reeds op het einde der achttiende en in het begin der negentiende eeuw componisten van den eersten rang zich ernstig met deze kunst bezig houden. Wij bezitten niet slechts een ballet *Don Juan* van Gluck, maar ook een ballet *Die Geschöpfe des Prometheus* van Beethoven, waarvan de muziek in onze dagen nog niet vergeten is, al heeft ook het werk zelf voor den tegenwoordigen tijd geen beteekenis meer. Over het algemeen kan men zeggen dat de pracht en de omvangrijkheid der balletten is toegenomen, maar dikwijls ten koste van het poëtische en zinrijke.

Er komt dus in het hier in het kort besproken boek van alles voor: van de kerkmuziek tot het ballet; zooals het ook in een algemeene muziekgeschiedenis behoort. Voor hem, die zich een gemakkelijk overzicht wil verschaffen van hetgeen er in de negentiende eeuw op muzikaal gebied is voorgevallen, kan dit boek van veel nut zijn. Alleen betreur ik het, dat de schrijver, die zijn boek toch klaarblijkelijk als een populair werk wil beschouwd zien, de zaak niet meer objectief behandeld heeft. Slechts op de feiten komt het in dusdanige werken aan, en de subjectieve meeningen, die daarbij omtrent componisten en hunne leerstellingen en toonscheppingen worden uitgesproken, kunnen er zeer licht toe leiden, dat de oningewijden, die zulke meeningen voor gezaghebbend aanzien, verkeerde begrippen ontvangen.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Maart.
Omkeer?

Wij leven zoo snel, tegenwoordig, en zoo in de ruimte met onze gedachten, dat het bijna onmogelijk is, zelfs voor een korten tijd, een leiddraad vast te houden waarnaar ons denken zich richten kan. Allerlei stroomingen, van alle kanten op eenmaal, komen onze voorstellingen en beelden op zij schuiven, verbreken, vervluchtigen....

Dat is de verzuchting van den man die geroepen is om telkens in een klein kader de beweging van den tijd met eenige trekken aan te duiden.

Die zucht, men zal 't wel gelooven, komt niet van erg diep, en klinkt niet erg zwaar, want de verantwoordelijkheid voor een man die ‘het buitenland overziet’ is licht te dragen. Maar ze bewijst toch... ik zal 't noemen, een zekere preoccupatie, want ik ken er geen sprekend Hollandsch woord voor, een kleine bezetting van den geest, waardoor de ademhaling, de geestelijke uitzetting, wordt belemmerd.

Anders, is er wel heerlijker oogenblikje denkbaar dan dat uur in gepeins doorgebracht, aan 't eind van de maand, waarin men voor zijn verbeelding de gebeurtenissen laat voorbijtrekken en waarin men nog eens mag overgenieten wat ze ons bij hun verschijning in de werkelijkheid gaven voor vreugd en spanning - en ook voor verdriet!

- En is er werkelijk zooveel voorgevallen in dat weinigje tijdsverloop? Zulke vraag rijst bij me altoos. - Ligt dàt niet al

verder in 't verleden? Het is onmogelijk dat het pas onlangs is gebeurd. Welke gedachten en verwachtingen heb ik niet aan die en die feiten vastgeknoopt! en hoe meedoogenloos is het web van mijn blijde of droevige verwachtingen door nieuwe feiten verstoord geworden.

Daar komt dan de zucht te pas.

Omkeer had ik willen schrijven als titel boven mijn overzicht van deze maand. Nu moet ik er toch een vraagteeken achter plaatsen; en dat vraagteeken stelt de zucht voor.

Daar is iets veranderd, dunkt me, - daar is een stemming omgeslagen. Wij, Hollanders, denken thans eerst aan Zuid-Afrika, en daarna aan Engeland, wanneer we over het buitenland spreken, - de rest van de landen en mogendheden verschijnt pas later.

Daar is iets veranderd in Engeland gedurende den jongst verloopen tijd. Het geweten begint wakker te worden, - misschien is dat een te groot woord, maar zeker is er toch een onrust in de publieke opinie merkbaar.

Ook de regeering in Engeland, om daarmee te beginnen, gevoelt zich niet op haar gemak. Uit haar hooge koelheid is ze in een staat van beroering gekomen. Kleine feiten bewijzen het al, en grootere nog meer.

In het Hoogerhuis heeft er een discussie plaats gehad tusschen den oud-minister van oorlog en den afgetreden opperbevelhebber van het Engelsche leger: Lord Lansdowne en Lord Wolseley hebben elkander bittere waarheden toegevoegd; en in het Lagerhuis zijn de zaken van het leger ter tafel gebracht bij gelegenheid van de interpellatie over het ontslag van generaal Colville. Partijkwesties waren dat in den grond van de zaak niet, al moesten ze 't ook worden; neen, inderdaad zijn het openbaringen van de leemten van een regeeringssysteem die niet langer overdekt hebben kunnen blijven.

Van meer belang, als een getuigenis van de omwending der gevoelens in de regeeringskringen, is de aanknooping van onderhandelingen met generaal Botha.

Men kan natuurlijk nu nog niet over de aanleiding en over de bedoelingen van dat vredesaanbod een oordeel uitspreken. Wie weet of de regeering in Engeland niet toegestaan heeft beraadslagingen over den vrede te beginnen, in de hoop daarmee ver-

deeldheid te brengen onder de verdedigers der Zuid-Afrikaansche Republieken? Wie kan zeggen wat een oneerlijkheid er achter haar eerlijkheid schuilt? Maar in allen geval, de stoot is gegeven. De toon van verwaanden trots is lager gestemd en gedaald tot een graad van erkenning; het ijs is gebroken en de eischen zijn niet zoo vast en hard gebleven als vroeger.

Dat die besprekingen over een vrede, - of laat mij ze liever noemen: over een voorwaardelijke onderwerping, - tot geen resultaat hebben geleid, dat lijkt me eerder voordeelig dan nadeelig voor den algemeenen toestand. De Boeren konden de voorwaarden niet aannemen, zonder het beste waarvoor ze strijden prijs te geven: hun vrijheid in zelfbestuur, en voor Engeland was inderdaad geen enkele zwarigheid opgelost.

'Het eind van den oorlog is het begin van de moeilijkheden voor de regeering,' zoo luidt een gevleugeld woord door een Engelschman, die zijn Zuid-Afrika kent, in de wandeling - pardon, aan 't vliegen gebracht. En een vrede als deze, door Kitchener aangeboden, door Milner gecontroleerd, en door Chamberlain besnoeid, had al heel weinig toekomst.

Maar de aandrang is gegeven. Het beginsel van onderhandelingen is voor de verbeelding der Engelschen geplaatst; niet de oorlog, maar de toestand na den oorlog is thans op 't tapijt der publieke meening. De oorlog! - dat is een ding geworden waarvan men af wil zijn, en waarvan men door oorlog alleen niet af kan komen.

Die overtuiging heeft zich baan gebroken tot volle bewustheid bij de tot nog toe verdeelde liberale partij. En hiermee ga ik van de regeering over tot de stemming onder de oppositie.

Er is ook beweging te bespeuren in de magere, merglooze massa der liberalen.

Op den laatsten of voorlaatsten dag van Februari is er een partijdag der liberalen gehouden te Rugby, en tot aller verwondering heeft men daar een gezamenlijk programma opgemaakt voor de oppositie. Het beginsel dat de stemmen heeft samengebracht was de bereidheid tot het invoeren van zelfbestuur in de onderworpen of te onderwerpen landen van Zuid-Afrika, zoodra - er mogelijkheid voor bestond? - neen, deze vage term werd niet gebruikt; zoodra de oorlog was geëindigd. Dat was de redactie

van het partijprogramma, waarover men het zonder veel spreken eens werd.

Het geeft nog wel niet veel, de partij blijft zwak, en persoonlijke veeten tusschen de hoofden der liberalen zijn niet in enkele dagen weg te nemen; maar er begint zich toch eenige kracht te toonen, en nieuwe krachten doen zich op om de oude, verbruikte leiders der partij te vervangen.

Dat alles gaat gepaard met een wijziging en hervorming der publieke opinie.

De *Daily News*, oudtijds het machtigste orgaan der liberale partij, maar in handen gevallen van een Engelsch-Amerikaansche kapitalisten-combinatie, en onder redactie van een persoonlijk vriend van Sir Alfred Milner, - is weer in 't oude spoor der Gladstoniaansche tradities teruggevoerd, en vat den strijd voor de echt Engelsche liberale ideeën flink op; de uitspraak in het proces van Arthur Chamberlain, broeder van den minister, tegen den *Morning Leader*, betrekkelijk gunstig voor de vijanden van den grooten Joseph, is ook een teeken van den tijd, - wat zal ik meer noemen?

Er is zooveel: de meer en meer veld winnende belangstelling bij het volk in de wijs waarop de krijg wordt gevoerd, de algemeene afkeuring der zorgeloosheid van het Gouvernement ten opzichte der verpleging van gewonden en zieken, - ja, ook de toenemende bewondering voor enkelen der Boerenhoofden, en het gevoel dat de oorlog Engelands krachten verlamt.

Maar die omkeer, zal ze stand houden? zal ze de dingen tot een goed einde brengen?

Wat voor stroomingen zijn niet te vreezen, die deze goede strooming van haar baan kunnen afdrijven?

Wanneer er in China een conflict uitbreekt met Rusland, - en hoe na is 't daar reeds in de laatste dagen aan toe geweest, bij gelegenheid van den twist over een spoordam te Tientsin? - dan zal dat misschien vooreerst lijken in 't voordeel te zijn van de Boeren in Zuid-Afrika, omdat Engelands handen nog meer worden gebonden; maar inderdaad zou een oorlog, of het begin van een oorlog met Rusland, in Azië de Engelschen tot een nauw verbond met Duitschland voeren en den oorlogsgeest aanwakkeren.

Zoo'n heel intieme verhouding tusschen Duitschland en Enge-

land bergt een gevaar. Ook voor ons. We kunnen nooit weten... Als die twee eens aan 't samen deelen gingen van wat hun niet toebehoorde!

Neen, de vreeze voor Rusland is een heel groot beginsel van wijsheid voor Engeland. Maar een oorlog! de poppen voor goed aan 't dansen! Het zou een catastrophe zijn voor de zwakken.

Laat ons dus hopen dat de strooming ten goede in Engeland, nu nog gering, in krachten moge winnen, en dat geen geweldige drift van golven haar moge verbreken.

Men staat voor alles. Een epilepticus of een zenuwkranke behoeft maar een stuk ijzer weg te slingeren en zuiverder te raken dan de epilepticus in Bremen het deed, en er kan een troons- en een politiekverandering zijn in Duitschland, met allerlei berekenbare en onberekenbare gevolgen voor de toekomst van Europa.

Wie weet het!

En wie kan zijn beschouwingen anders eindigen dan met een vraagteeken?

B*.

Bibliographie.

De Wijsgeer, door J. Eigenhuis. Haarlem. De Erven Loosjes. 1900.

Als de wijsgeer, naar wien deze uit zes novellen bestaande bundel zijn titel draagt, lijkt de heer Eigenhuis een vriend van denken en onderzoeken. Hij heeft in den kleinen Noord-Hollandschen kring, waarvan het dorp dat hij Waterkerk heet het middenpunt vormt, goed rondgekeken, de boeren en boerinnen terdege in de oogen gezien, gevorscht naar hetgeen er achter de oogen schuilt van mensch en dier, en de vrucht van zijn nadenken over hetgeen hij zag en hoorde reeds in meer dan een novelle neergelegd.

Spannend zijn de verhalen in dezen bundel over het geheel niet; zij zijn voor het meerendeel zwak van compositie. Vaak met horten en stooten, soms met vervaarlijke sprongen, gaat de schrijver te werk. Op dit punt zou hij met vrucht ter school kunnen gaan bij Styn Streuvels, die, dergelijke onderwerpen als Eigenhuis behandelend, zoo kalm voortschrijdt, alles rustig beschrijvend, geen bijzonderheid verwaarloozend, zoodat men er geheel *in* komt en het beeld van den mensch en zijne omgeving lang in de herinnering behoudt. Maar in die zwak gecomponeerde stukken, waarin de conventioneele taal soms al te welig tiert, en dan weer van tilbury-lantarens gezegd wordt dat zij ‘lichtsectoren’ over den weg werpen of gesproken wordt van ‘tandenklapperend kaaksmakken met ivoor-puntig tandengetik’, komen toch ook telkens brokken voor, waar de zoekende gevonden heeft het rechte hoekje natuur en de rechte woorden om het teekenachtig weer te geven. Dan geeft hij het levend tafereel van de koestal bij het dansende, bleekgele licht uit ouderwetsche tuit-lampjes, waar het geluid knarst van de malende kaken, het schuren van ijzeren ringen langs houten staken, het beuken van de harde koppen en weerbarstige horens tegen de staketsels, het dof kreunen van ingehouden welbehagelijk loeien of het zwaar snuiven van de volgevreten dommelende dieren. Of hij vertelt van het aardappelveld, waarover de wieders op een lange rij op hun knieën kruipen, met beide handen krauwelend naar het onkruid, dat ze in heele bossen uitrukken en met de glazig-witte worteltjes neer fleppen op den stuifdrogen veenbodem. Of hij teekent in ‘Tijme, de kroosvisscher’ een hoekje, dat zeker maar weinigen uit eigen aanschouwing zullen kennen; de kroozige sloot, waaruit de kroosvisscher zijn praam vult met wat, als het aardbeienplukken voorbij is, tot mest moet dienen voor de bedden van de kweekers. Nooit wellicht werd een kroossloot en wat er op, er onder en er langs leeft en bloeit met zooveel liefde geteekend als in deze schets, zeker niet de minste van het zestal waarin de heer Eigenhuis zich zulk een goed kenner toont van onze Noord-Hollandsche weiden en wateren.

De Prinses.

Aan weerszijden van den oprit, tot aan de marmeren treden der zuilengalerij toe, groeien boomen met vederachtig ijl gebladerte, en bloemen die op vlammen gelijken, op gele, oranje en scharlakenroode vlammen, aan de spits der donkere twijgen uitgebroken.

Op het voorplein staat een bronzen olifant, die den hangoorigen kop gebukt houdt, als in niet-uit-te-peinzen gepeinzen, terwijl de zon neervlamt op zijn glimmenden, groen bruinen rug.

En daar binnen in de wijde witte zalen, waar het altijd koel is en stil en schemerig, en waar de lucht zwaar is van een reuk van verduffende specerijen, daar liggen veel duizenden zonderlinge en prachtige dingen, die het volk van dit land met zijne gedachten vond en met zijne handen vormde voor zijn dagelijksch bestaan bij zonneschijn en starre-glans en weifelig licht van lampen.

In glazen kasten uitgespreid liggen pronkkleederen van rijken, gladde waden, met bloemen en pluim-vleugelige vogels beschilderd, en weefsels van purperen zij, doorschitterd van goud. Vreemdvormige kleinoodieën geven den blanken glans van in zilver gevatte diamanten daartusschen.

Aan de muren hangen grimmige wapens, krissen die als koude blauwe slangen te voorschijn kronkelen uit de rijkingelegde schee, werpspiezen als de bliksem doodelijk en snel, geduchte lansen en pijlen in gift gedoopt. In een hoek waar hun prachtig groen verwelkt tot het vaal en geel van afgevallen loover, leunen vaandels waar de halve maan wan den Profeet op blinkt naast zijn eenzame ster.

De weefstoel en het batik-raam waarover het afdak der dessawoning schaduw breidde, staan naast het gereedschap van den akkerman, de spade en het kapmes en de lichte houten ploeg, dien een grauw buffelpaar placht te trekken door het wolken-weerspiegelend moeras-veld.

In lange rijen, schouder aan vormloozen schouder, dij aan logge dij, zitten gedrochtelijke afgodjes neergehurkt langs de muren. En Boeddha-beelden, majestueus en zacht, wel-gerust in den lotos-kelk die hun gekruiste schenkels ombladert houden de vingertoppen saamgevoegd in gebaar van onderwijzing, voor zich uit ziende met al-aanschouwende oogen.

In een zijvertrek, waar door de latten van het nooit geopende luik een lichtstraal stoffig naar binnen kruipt, liggen tallooze muziek-instrumenten, in wier zonderlinge vormen de klanken slapen, die het oor van den Oosterling lief zijn. En te midden van die allen staat een prachtige gamelan, de erfschat in het aloude vorsten-geslacht van een als opstandeling ontzet en verbannen Regent. De instrumenten van het veelvoudig orkest zijn geschikt als zouden straks de speellieden er voor nederhurken, om de wijze te beginnen, die het feest inluidt. De stellen vaas-vormige bekkens in gebeeldhouwde en vergulde rekken, de manggong, de bonang, de kenong, staan in volgorde, van de zwaarste af, die rommelend grommen als opkomend onweer in 't gebergte, tot de lichtste, die lijken op kinderstemmetjes en vogelgekweel. De groote angkloeng staat op hare plaats, met haar rij bengelende bamboe-schalmen waar de klare klank zoo helder als water komt uitgeklokt. Tegen den muur leunt de Perzische viool; de ossenblaas zit straf gespannen over de holte van den half-bollen klankbodem, de beide koperen snaren glanzen langs den langen gebeeldhouwden hals. In den gendèr liggen de aaneengeregen bronzen toetsen zuiver op de rechtstaande bamboe-kokers daar de echo uit opklinkt van hun fijn geluid. Tusschen de vijftiensnarige harp en den grooten gong liggen de fluiten, de lange slanke, en de even gebogene, die zoo liefelijk neuriën door den nacht, op den adem van den speelman te wachten.

Gamelan, prachtige gewaden, gereedschap van den landbouwenden dessa-man, kleinoodiën uit donker-gouden schatkamers, godenbeelden uit de tempelburcht der duizend

Boeddha's, banieren waar de zwartige damp van het slagveld heeft doorgewaaid; wat door bergen en afgronden gescheiden was, en door onoverkomelijker dan hoogsten berg en duizeligste afgrond, door de gedachten der menschen en hun hartstocht, hier ligt het bijeen binnen de vier nauwe muren van het museum.

Het is zoo stil hier, zoo koel, zoo schemerig, en de lucht is zoo zwaar van dien reuk van verdorde specerijen, stof en zelden betreden marmer; wie hier lang stil zit, dien wordt het te moede als ware hij in een grafgewelf; en al die vreemde dingen om hem heen zijn de dooden.

Vroeger, toen de menschen met hen omgingen, de mannen en vrouwen van Java en Sumatra en Celebes en al de andere prachtige eilanden der Indische zee, toen leefden zij, leenden leven van de oogen die op hen neerglansden, de handen die hen hanteerden, de leden die zich in hun omplooing hulden, bij zonneschijn en starreglans en weifelig licht van lampen.

Maar nu zijn de muren van dit stille huis met den bronzen olifant voor den ingang en de vlammen-bloemige boomen, tusschen de menschen en hen, en wat van hen overgebleven is zijn niet dan wezenlooze hulsels, door specerijen-geur gebalsemd, onvergankelijk en dood....

En toch, misschien, misschien als er iemand kwam die het volk van dit land kende en liefhad - want wie kan ooit eenig ding kennen als hij het niet liefheeft? - als zoo iemand eens kwam, nú kwam op dit oogenblik, en hij zette de altijdgesloten deuren, en de latten-luiken van al de vensters wagewijd open, zóo dat van alle kanten, met groote zonnegele gulpen lucht, met de hitte van daar buiten, en het warrelende stof, met den reuk van het half-verzengde gras waar de koeien loopen te grazen en de vet-lucht uit de eetkraampjes onder de tamarinden, met het geknerp der logge buffelkarren en het zweepgeklap waarmee de dos à dos voerders hun magere hitjes aandrijven, en het joelen van de jonge mannen, die een vlieger-wedstrijd houden in den wind, zoodat met dat alles en alles het indische leven naar binnen kwam gudsen, misschien dat dan de doode dingen het toch voelen zouden, dat er voor zijn oogen een lichten en kleuren gaan zou door de doffe rijen, en even bewegen zou wat nu roerloos ligt.

Maar om alles te laten leven, een oogenblik lang in heerlijkheid, moest hij het geluid van den gamelan laten opklinken, met een enkelen slag tegen het brons den gamelan wekken, dat hij zong.

Want de gamelan, dat is niet een ding zooals al de andere dingen, die dood in het groote museumgraf liggen omdat zij gescheiden zijn van wat hun leven leende, de oogen der menschen en hun handen en leden, - de gamelan is een wezen, zijn alleredelst bestaan in zich zelven hebbende, een levende zingende ziel, en die aan menschenoogen en handen en leden een leven heeft geschonken zoo heerlijk anders dan hun eigen bestaan, als een vogel die de zon in vliegt anders en heerlijker is dan een hongerig kruipdier op zijn zode. Gebeurtenissen worden feesten als de gamelan er deel aan neemt, armen zijn rijk als koningen zoo lang ze hem vernemen, en de nacht heeft geen sterren noodig om heerlijk te zijn, wanneer zijn klare klanken opstijgen en verschieten over 't veld. Daarom zou méer dan zon en wind en gerucht van menschen de stem van den gamelan vermogen, als iemand, die van dit alles wist, maar een heel lichten slag wou geven tegen het wachtende brons, dat het riep door de doodsche nauwte.

Maar op 't oogenblik is er niemand hier dan een koloniaaltje dat geen raad geweten heeft met zijn Zondagochtend. De Zondag is voor hem nog een dag anders dan andere dagen, en dien men op een andere wijze door leven moet, een dag die er aangeklonken komt met gelui van kerkklokken en die blinkt van feestelijke helderheid in huis en vrij af hebben daar buiten, en ruikt naar een goeden maaltijd en naar kistekleeren, want hij is pas uit Holland gekomen, zoo kersversch van de hofstee. En daar slentert hij nu langs de godenbeelden en de gouden schatten, zooals hij bij den boer over de plaats placht te slenteren, de handen in de broekzakken, de muts in den nek, en een tamarindetwijgje bij wijze van stroohalm tusschen de tanden. Zijn blauwe jongens-oogen dwalen lusteloos naar links en rechts, langs al dat rare spul. Er is geen haar op zijn hooigelen bol dat aan den gamelan denkt.

Bij de deur neergehurkt op zijn matje zit de Javaansche jongen wien verboden is in het museum te rooken; hij zit

in een soes, half-slapend. Het koloniaaltje en de dommelige jongen, anders is er niemand.

Of toch, nog iemand. Die is er zoo onmerkbaar aangekomen, de suffende jongen heeft haar zelfs niet gezien terwijl ze vlak langs hem heen ging, dat de rand van haar sarong bijna over zijn naakte voeten streek.

Zij gaat door de zaal met een glijdende beweging, hierheen, daarheen, langs de schitterende schatten, zonder er naar te zien. Zoo zachtjes dwaalt ze daarheen, de kleine bruine voeten in de met goud geborduurde pantoffels schijnen bijna geen schreden te maken, en toch is die zwevende gang zoo ongestadig zoo rusteloos als het herwaarts en derwaarts fladderen van een afgerukt blad dat de wind niet met vrede kan laten, en telkens weer wegblaast, telkens weer een anderen kant uit. Maar nu blijft ze in eens stil staan, daar in den hoek waar een rij gele lichtjes hangt aan een zonnestraal. En onbewegelijk staart ze op den gamelan.

Zou zij het speeltuig willen wekken?

Zij staat tegen den muur geleund, en haar oogen zijn niet af van den gamelan. Elk instrument afzonderlijk beschouwt ze, of zij het betastte met den blik, of ze de huiverkoude ronding wou voelen van de bekkens, en de koelte en gladheid der hangende bamboeschalmen, of ze de spanning der vioolsnaren wou beproeven tegen den langen hals. Zij gaat de bochten van het beeldhouwerk na, en kijkt in den opgesperden muil der draken die aan de stijlen dreigen. En glijdend langs het beschilderde hout vinden haar oogen de plek, waar een schilfer afgesprongen is uit den kelk van een gouden bloem. Maar dan laat zij dat alles weer varen, en of zij er nooit haar genoegen aan zou kunnen zien, ziet ze weer naar de instrumenten, naar de trommen en de slanke fluiten en den gong waar de omwoelde knuppel naast ligt.

Als zij de hand er naar uitstrekte nu, als zij een lichten slag gaf tegen het brons, die jonge bevallige Javaansche vrouw, zou de zware lucht er niet licht en levend van worden? Zouden niet de muren van het groote graf den grond in slinken, het dak de hoogte in gaan, zou niet een groen en bloeiend land zich uitbreiden rondalom, en uit verte en vergetelheid er aankomen al de menigten die ooit zich gelukkig geluisterd hadden aan de klanken van den

gamelan? Zouden ze niet komen, de dessalieden in hun donkere kleedij, de rijke edelen die met afgemeten tred voortgaan in de schaduw van den bonten parasol door een deemoedigen dienaar hun boven 't hoofd gehouden, de danseressen met gouden kroon en kettingen en gewuif van bonte zijde langs haar uitgebreide armen, de vrouwen die in den verborgen dalem luisteren naar het feest, de gemalinnen van den vorst en zijn jonge dochters en zijn vele dienaressen, en hijzelf, de prachtige prins, te midden van zijn zonen en getrouwen?

Maar zij staat roerloos; haar handen hangen lijdelijk. De stoffige zonnestraal die tusschen de latten der jaloezie doorwringt heeft, voortglijdende, haar wang bereikt, en het koele geel der huid krijgt een gloed als goud. Dan begint de diamant te lichten in haar oor. En nu is de donkerroode oleanderbloesem dien zij in den wrong van heur haar gestoken heeft, vurig geworden als een vonk. Hij dooft. Het licht is van haar weggegleden, En nog altijd staat zij roerloos en haar gezicht is strak als steen.

In de deur van het vertrek heeft het koloniaaltje haar al eenige oogenblikken staan aankijken, met open mond en oogen. Nu kucht hij eens. Ze hoort het niet. Hij komt dichterbij, schuifelend over de steenen. Hij vindt haar mooi, veel mooier dan de vrouwen van zijn kameraads in de kazerne. Als hij maar wist hoe je het aanleggen moet met zoo eentje die geen Hollandsch verstaat!

Het koloniaaltje doet nog een stap op haar toe. Hij wil graag een beleefde kleine avance maken. Verlegen grinnekend met een steelschen blik naar de jonge vrouw, schopt hij even tegen den gong, zoo maar, voor de aardigheid, om te maken dat zij hem aankijkt.

Maar versteld blijft zij staan.

Met een klank die de lucht doet schudden, schreeuwt het brons.

En de Javaansche, jammerend neergezonken, ligt te snikken op den grond, haar gezicht tegen den voet van het speeltuig geprest, te snikken.

AUGUSTA DE WIT.

Monumentale kunst op Java.

E.A. von Saher. De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië. Eenige Hindoemonumenten op Midden-Java. Haarlem, Erven Bohn. 1900.

De Engelschen zijn gelukkig geweest in hun overzeesch verwerven. Voor hen was het weggelegd de hand te laten rusten op heel Voor-Indie, eigenlijk Indië, nadat twee andere zeevolken vóór hen min of meer de kustlanden hadden aangeraakt. Die anderen gingen heen; zij bleven. En dat in een tijd toen de ontvankelijkheid van het Westen voldoende was verruimd, om met oogen van blijde verrassing, niet meer alleen van verbaasde verwondering, waar te gaan nemen, na te gaan speuren de dingen die het Oosten bood.

Met al de frischheid van geest die het gevoel van een nieuwe mooie roeping schenkt, hebben reeds in het eind der 18^{e} eeuw eenige begaafde Engelschen in het toen wordend Britsch-Indië, Calcutta als centrum, hun volle energie gewijd aan dat te-weten-komen der geheimzinnigheden van het land, dat reeds Alexander geboeid had. Vooraan William Jones, de stichter in 1784 der Asiatick Society, tien jaar daarna reeds overleden, die toch in zoo korten tijd de reuzentaak had volbracht Indië voor Europa te ontsluiten. Het werkelijke weten, op grond van onderzoeken, was begonnen.

Welk een arbeidsveld! Aan alle kanten trok het onbekende, prikkelend tot inspanning. De belangwekkende verschijnsels krioelden dooreen, tartend om vastgehouden te worden. Zooals Indië zelf de speel- of kampplaats was ge-

weest van talrijke volken, talrijker hartstochten, zoo was deels in het verleden deels in de levende werkelijkheid de geschiedenis der heele menschheid hier vooral samengegroeid.

De gezichteinder in schier elke richting onbeperkt. Hier was de moeder der talen die het Westen thans sprak niet verdwenen of verstild tot schriften die dood waren, maar nog klankvol in den eerbiedigen mond van ernstige wijzen. Hier een wonderlijke maatschappij van rassen die sinds lang of kort dooreengevloeid waren, doch, naast de geschiedenis van het heele land die samen gevormd hadden, elk hun eigen meest eeuwenheugende historie bezaten, elk hun afzonderlijke scherp bewaarde karaktertrekken, die om strijd vroegen naar den geest die ze zou doorvorschen. Hier een wijsbegeerte, zoo al anders dan die welke het denken van Europa in vaste banen had geleid, toch even diep, even innig-echt ontsprongen uit de zielsbehoefte van groote peinzers om het wereldraadsel op te lossen. Hier die andere wijsbegeerte die godsdienst heet, gloeiender van gemoed, durvender van verbeelding, snakkender van dorst, maar vooral ook scheppender, grootscher dingen doende in zalige verrukking; en niet slechts ééne uiting hier van die poëzie der natuurlijke volken, maar minstens drie sterk verscheiden geloofsrichtingen die elk in dit ruime land tot volle ontwikkeling waren geraakt. Want ook was hier, en heerlijk in rijkdom en volheid, de bloem van het geloof, de godsdienstige kunst, ontsproten aan de beeldende kracht van Brahmaansche, en Boeddhistische, en Mohammedaansche belijders.

Nobel heeft Engeland deze groote taak op zich genomen, deels reeds volbracht. Met het koele, klare hoofd dat deze eilanders kenmerkt, gelukkig samengaande met sterken zin voor het bizondere, het dusgenaamd ‘excentrieke’, met den wil en het concentratie-vermogen die hun zoo vaak benijdenswaardig eigen zijn, hebben zij allengs dit reusachtig veld van weten verkend, in bezit genomen, ontgonnen, en kunnen ze nu, na iets meer dan een eeuw, met recht zich beroemen de Wonderen van het Oosten voor het Westen ontraadseld te hebben. En dat in de goede volgorde; eerst de talen, vóór alles de oudste, het Sanskriet - eere zij Jones -; toen de geschiedenis; daarna de wijsbegeerte; en eindelijk, sinds 1862, eere zij Cunningham en Fergusson, de kunst.

I.

Het gelukt niet op Java een dergelijke harmonische ontwikkeling aan te wijzen. De kiem was flauw aanwezig, doch de groote drang tot groei moest van elders komen.

Alle eerbied voor wat de oud-Hollanders gedaan hebben in het voormalige, zoo ontzaglijk wijder gebied van dat lichaam dat als de ‘Compagnie’ nog magisch voortleeft in den mond van inlandsche volken. Evenals hun zee-ontsluitende voorgangers, de Portugeezen, groots hadden verricht wat eens en voor al met eere genoemd zal blijven, zoo hebben de Nederlanders der 17^{e}, deels ook nog 18^{e} eeuw in de verwijderdste streken getoond, hoe, naast lust tot avontuur, de poëzie van het zwerven door landen en zeeën den geest verruimende prikkelt tot verwerken en vastleggen van het vele wat eerst slechts verbaasd had.

Opmerkelijk daarbij, dat meestal het oorspronkelijkste werd voortgebracht naarmate de auteurs verder verwijderd waren van het in Batavia zetelend centraal gezag, meer dus op eigen wieken mochten drijven. Caron met zijn beschrijving van Japan, Van Twist met die van het koninkrijk Guzerat, zetten vóór 1650 de rij der kranige landbeschrijvingen mooi in; volgen doet een heele reeks van onderzoekende geesten die in het zuiden van Voor-Indië, aan Oost- of Westkust door ambtsplicht gebonden, ingingen op de geheimen van de hen omringende natuur, op volksgewoonten, of godsdienstonderzoek.

Dominee Rogerius met zijn feitelijk baanbrekende studie over het Brahmanendom, na zijn dood in 1651 verschenen; Van Rheede van Drakestein, de hartstochtelijke plantenverzamelaar aan de Westkust; Baldaeus, de samenvattende beschrijver van Malabar en Koromandel, en onderzoeker van het Tamil; Van der Burg, de rustige waarnemer, man van stille originaliteit, die niets vertelt dan wat hij met heldere oogen zelf gezien heeft; dokter Havart, meer breedsprakig al, neigende tot den vervaltijd; - dit zijn namen die eervol bewijzen dat, naast koopmansgeest, ook zeldzamer eigenschappen in de dienaren der Compagnie leefden.

Doch hoe dichter bij Batavia, hoe minder frischheid.

Sumatra moet wachten tot in het laatst der 18e eeuw, aleer het een beschrijver vindt die het in zijn geheel aandurft en, de tijd in rekening gebracht, waardig ontsluiert; doch het is een Engelschman, Marsden. Hoe langdurig en veel we ook te doen hadden met dat interessante brok van Sumatra, Atjeh, zoo kan men geen oud-Hollandsche beschrijving noemen, ook niet die van den oorspronkelijken De Houtman, welke het wint van dat scherpzinnig reisverhaal van den Franschman De Beaulieu. Over Borneo valt in 't geheel niet te spreken; daargelaten eenige historietjes van avonturen aan de kust, bleef ‘het grootste eiland der wereld’ - op één na - het volstrekt donkerste van ons Aziatisch bezit tot op den allerjongsten tijd. Ook Celebes blijft in droevig duister.

De Groote Oost, dusgenoemd, tegenwoordig volledig Kleine Oost geworden, aanhangsel van het Westen, het land der gouden droomen van de oudste zeevaarders, en zoo tooneel van het meest buitengewone in Europeesche laagheid en hoogheid, hebzucht en heldhaftigheid, dit eilandenrijk der Molukken in den ruimsten zin, was alleen fel in het licht getreden; en dat, vóór de Hollanders er kwamen. Portugeezen en Spanjaarden hadden om strijd dit land van hun bloedig en vaak weerzinwekkend epos - maar tòch epos! - te beschrijven gehad in de histories van hun koloniale zeevaart.

Maar bij wijze van genoegdoening, als vredestichting na zooveel bloed en tranen, gelijk toen Coen's onmeedoogende vuist het laatst op Banda was neergedaald, had hier op Ambon, het nu middelpunt wordende deel dezer eilandenzee, geleefd en gestreefd de edelste figuur die wij misschien in onze geschiedenis van overzee kunnen aanwijzen: Rumphius, de dorstende lief-hebber der natuur, de ziener die blind was geworden, de innige Christen. Zoo het gevraagd wordt wien wij tegenwoordig, niet op het gebied der onmiddellijk praktische daden, maar op dat van den werkenden geest, het meest waarachtig kunnen bewonderen in onze koloniën als gansche verschijning, werkelijk kunnen lief hebben zooals hij de natuur en de menschen lief had, dan is dit de blinde ziener van Ambon.

Maar óók, - we kùnnen, we mògen niet vergeten dat deze voortreffelijke slechts ten halve de onze is, geboren en jonkman toch geworden in Hanau.

En eindelijk Java?

Het begin was veelbelovend; maar de bloesem kwam niet tot vrucht. Twee bizondere geesten zijn er geweest, die in de eerste bekoring van het nieuwe ook hier de raadselen van het land nog voelden als boeiende geheimen, niet ontluisterd door den verdoffenden invloed van het droeve gewennen; doch de een stierf jong, veel te jong; en de ander schijnt geheel ingenomen te zijn door latere aanzienlijke ambtelijke plichten. Bontius, of De Bondt, de medicus van Batavia, Leidsch geleerde naar de tropen verplaatst als ernstig weetgierige, vol vreugde tot waarnemen en teruggeven, is slachtoffer geworden van datzelfde fatale stadsklimaat dat een paar jaar te voren Coen had weggenomen, en waartegen geen geneeskunst nog baat wist. En Rijcklof van Goens, die tot vijf maal toe de interessante ‘hofreis’ had gemaakt door het hart van Midden-Java, als gezant der Compagnie naar den in 't zuiden, in Mataram, zetelenden Soesoehoenan, heeft als reisverhaal en beschrijving van dat mysterieuse gebied des grooten Konings van Java, twee geschriften gegeven die tot onze kostbaarste koloniale bronnen behooren, vol eigen, scherp zien, vol verrassende, nergens weer te vinden dingen; maar daarbij bleef het. De man die daarna als doorkneed politicus groote daden zou doen op Ceilon en aan de Klingaleesche kust, die Gouverneur-Generaal zou worden en met volle eere wezen, heeft de pen neergelegd bij zooveel zaken van staat.

Zoo kunnen we niet bogen op één Hollandsch geschrift uit de 17e of 18e eeuw wat, op grond van eigen onderzoek, hetzij het geheele eiland, hetzij de drie groote, vooral toen nog zooveel scherper gescheiden gedeelten van West, Midden en Oost, naar land en volk samenvattend beschreven heeft. De ambtenaarsgeest die van uit Batavia vooral hier neerdrukkend werkte, heeft verhinderd dat een of ander weetgierig en onafhankelijk man ons, in de lijst van zijn tijd, het boeiende beeld kon geven van Bantam en zijn ondergang tegen de Compagnie, van Mataram en zijn door de Hollanders gefnuikte heerschersdroomen, of van ‘den Oosthoek’, waar het Javaansch Hindoeïsme het nog lang niet tegen den Islam had opgegeven, en welks kennis vooral tegenwoordig zoo kostbaar zou zijn geweest tot goed verstand van het zoo interessante Bali, mooi overblijfsel der tijden van weleer.

Alleen op de ‘buitenposten’ heeft de vrijheid van geest kunnen bloeien, die eigen wegen wou gaan. Op Java liepmen, na korter of langer, in het gareel der koopmannij of der hooge politiek. Oorspronkelijkheid was hier onbruikbaarheid. Zoo wende men aan de wonderlijke dingen om zich heen; men zag ze niet meer als zoodanig; ze begonnen te vervelen, en men snakte er naar ‘verlost’ te worden. De ontvankelijkheid van geest was gesloten.

Zelfs de, zooal niet achtenswaardige, dan toch bewonderingswaardige polygraaf onzer koloniale litteratuur van weleer, dominee Valentijn, heeft over Java in zijn vijf zware folianten niets nieuws opgenomen. Toch was hij er zelf wel degelijk geweest, en had een belangrijken veldtocht als prediker meegemaakt; toch vooral had hij een fijnen neus, een waar speurtalent voor allerlei ongedrukte en gedrukte bronnen, die hij benaderde en uitzoog, en dan net deed alsof hij niet wist waar het vandaan kwam. Vooral zijn grove letterdieverij bij den blinden Rumphius stuit ons tegen de borst. Doch hoe dan ook, deels dank zij dit plunderen, heeft hij het verstaan omtrent 1725 een reusachtige encyclopaedie te laten drukken over Oud en Nieuw Oost-Indië, begrijpend het heele weidsche gebied der toenmalige Oost-Indische Compagnie, onschatbaar als verzamelwerk, als studiebron in eersten aanleg, en daarbij nog in dien heerlijk-nuchteren zegtrant der zeventiendeeuwers, waaraan niemand minder dan Busken Huet waardige hulde heeft gebracht.

Doch ook in deze veelomvattende afsluiting van onze geestelijke werkzaamheid uit den grooten kolonialen tijd staat niets, wat blijk geeft van dieper inzicht in Java en zijn merkwaardigheden.

Een vreemdeling moest komen, een versch man, die, evenals Marsden het reeds voor Sumatra gedaan had, er naar dorstte Java te omvademen in al zijn belangrijkheid, zijn land, zijn volk, zijn taal; vooral ook zijn geschiedenis; en dat mooiste deel er van: zijn kunsthistorie, zijn monumenten.

Raffles heeft het meesterstuk volbracht, uit een schier geheele leegte van voorafgaande gegevens, te voorschijn te komen met een standaardwerk. Laat het zijn dat, op den keper beschouwd, zijn manier van verzamelen der bouwstoffen vrij eigenaardig is geweest. Hij, in zijn kwaliteit van hoogste-

regeerder, kommandeerde maar, ontleende daarna vrijelijk uit de hem ambtshalve toegezonden geschriften en rapporten, doch verzweeg veelal in zijn ietwat later verschenen boek de namen van zijn vaak talentvolle berichtgevers. Vooral wanneer dit Hollanders waren, en dat waren de meesten. De Engelschen kregen wel hun pluimpje.

Met dat al was de geest die gebood zijn eigene. Als heerscher overzag hij het terrein, en liet de lieden werken voor zijn doel. Evenals Daendels Napoleontisch was geweest op alleen praktisch gebied, was Raffles het èn daar èn op het gebied van den geest. Met de stichting van Singapore heeft hij ons pijnlijk getoond hoe groote mannen invloed uitoefenen op den voor ieder tastbaren gang van zaken; met zijn in 1817 te Londen gedrukte History of Java hield hij ons even pijnlijk voor wat wij, Hollanders, sinds lang door dufheid en dofheid verzuimd hadden naar den geest.

Alles vond bij hem een plaats wat nieuw was op Java. Met het heerlijk gevoel van ontdekker grasduinde hij in al die groote of kleine merkwaardigheden die anderen doodgewoon waren gaan vinden, of heelemaal niet gezien hadden. Met superieuren speurzin en niet overmatige kieschheid beval hij de meesten ten onderzoek, zocht anderen vriendelijk aan om welwillende inlichting, en wist inlandsche aanzienlijken vleiend te brengen tot het óók mededeelen van hun argwanend teruggehouden kennis van zaken. Slechts één, die immers óók een boek in zijn hoofd had, is zijn tegenwerker, zijn stille vijand geweest; Crawfurd, het laatst resident van Jogjakarta, meer nog aangetrokken tot vergelijkend-Indische studiën, vooral op taalgebied. Die in 1820 zijn wel zeer bekwame, maar toch niet buitengemeene History of the Indian Archipelago zou doen verschijnen, breed van opzet, slapjes van uitvoering; en die eerst in 1856, lang na den dood van zijn ergernis Raffles, kwam met zijn respectabelste werk, de eerste Encyclopaedie in modernen stijl van onzen Nederlandsch-Indischen Archipel, óók breed van opzet, maar nu kranig van doen.

Zoo is Raffles het ook, wien wij de ontdekking voor grooter kring der dusgenoemde ‘Oudheden van Java’ moeten dank weten. Voor kleiner kring was het een Nederlander geweest, de ingenieur H.C. Cornelius; ‘Mr. Cornelis’ zooals Raffles

met allervriendelijkst radbraken tweemaal genadig in een noot hem noemt[1]; Mr. Nobody in de nieuwste Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, in den Haag verschenen, want daar wordt hij heelemaal niet vermeld! Cornelius, die als luitenant-ingenieur, 'geduurende den opbouw van het Nieuwe Fort op Klaten 1806,' met zijn begaafden adjunct, den vaandrig-ingenieur J.W.B. Wardenaar, in 1805 en 1806 opnemingen, teekeningen van beelden, opstanden en plannen van tempels, ja zoowaar reconstructie-teekeningen maakte van de vervallen gebouwen die hij in den omtrek van Prambanan als eerste explorator aanwezig vond[2]. Cornelius, wiens arbeid door Raffles zou toegeëigend worden; die daarna in 1814 door hem naar de nieuw verworven residentie Kedoe gezonden werd, om het wonderwerk van den Boroboedoer allereerst op te nemen; die in hetzelfde jaar, op zijn terugreis waarschijn-

1) History of Java, London 1817, II, p. 17 noot en p. 18 noot, in welke beide het jaar 1807 wordt genoemd als jaar waarin 'Mr. Cornelis' teekeningen maakte naar een kleinen en grooten tempel te Prambanan. Het onjuiste zeggen van prof. Veth in den 1en druk van zijn Java over Cornelius: 'Maar men zal zijn naam in het werk van Raffles vruchteloos zoeken' (II, 1878, p. 54 noot) is niet alleen ten onrechte herhaald in den nieuwen druk, ed. Snelleman en Niermeyer, I, 1896, p. 101 noot, doch vond ook zijn plaats in het opstel van Dr. Brandes over de verdiensten van Cornelius in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI, 1886, p. 597, en werd door mijzelven overgenomen in het artikel 'Kunst (Beeldende)' in de Encyclopaedia van Ned. Indië (Mei 1898).

2) Op gezag van Raffles neemt men steeds nog aan dat er ook vroeger reeds, in 1797, door Cornelius een eerste opneming der tempels van Prambanan had plaats gevonden. Raffles toch schreef (History of Java, 1817, II, p. 6): 'With respect to the ruins at *Brambánan*, we find, upon the authority of a Dutch engineer [versta: Cornelius], who in 1797 went to construct a fort at K l á t e n , on the highway between the two native capitals, and not far from the site of the temples, that no description of its antiquities existed at that period. He found great difficulty in clearing away the rubbish and plants, so as to obtain a view of the ruins and to be enabled to sketch them.' Maar dit is een misverstand. *De eerste steen van het fort te Klaten werd gelegd op* 25 *Juli* 1804, *en het was in* 1806 *voltooid*. Dit blijkt uit een gegeven in het Residentie-archief te Jogja, waar de commandant van het Fort te Klaten aan den 1en resident van Jogja, Matthijs Waterloo, schrijft in dato 3 April 1807: 'Het fort te Klatten, waarvan de Eerste Steen is gelegt den 25ste Julij 1804, is in anno Passato geheel volbouwd.' Voor 1797 moeten we bij Raffles zeker 1807 lezen, daar hij dit jaartal op p. 17 noot en p. 18 noot uitdrukkelijk in verband met 'Mr. Cornelis' tweemaal noemt, gelijk boven bleek, en Mackeuzie zoo dadelijk hetzelfde jaartal geeft. Terwijl de terreinteekeningen van Prambanan door Cornelius en Wardenaar dateeren van vooral 1805, em deels nog 1806, moet de begeleidende Memorie van 1807 zijn geweest.

lijk naar Semarang, op Raffles' last den weg nam over het ook nog geheel ondoorzochte Diëng-plateau, en daarvan, alweer als eerste explorator, een verslag uitbracht dat nog heden onuitgegeven sluimert in het archief van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden[1]. Poor Mr. Cornelis!

En de Engelschman die na dezen kwam, wiens beschrijving een machtige impulsie voor Raffles moet zijn geweest, kolonel Mackenzie, had ook slechts voor beperkt publiek gesproken. Het Journaal van zijn bezoek aan de tempels bij Prambanan, op 19-22 Januari 1812,[2] verscheen in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap in 1814, doch *zonder* de teekeningen en plattegronden die er bijhoorden. Juist dat wat het oog had moeten treffen, bleef achterwege. Toch was het oordeel van dezen man van bizonder belang, omdat hij óók Voor-Indië en zijn monumenten gezien had. Maar zijn groote aarzeling om te zeggen of het nu wel Boeddhisme, en niet veeleer Djainisme was, wat hij bij Prambanan deels vond, getuigt genoeg hoe de heerlijkheid der Boeddhistische kunst nog vergeten lag in het eigen Britsch-Indië. Hij gaf echter aan Cornelius de volle eer der prioriteit; niet in een noot, à la Raffles, maar in zijn hoofdtekst spreekt hij, na een vermelding van 't vinden der ‘names of some Engineers and Surveyors’ geschreven op eenige wanden der Tjandi Prambanan, bij zijn opvolgend bezoek aan Tjandi Sewoe van ‘the Chandi Sewo Temple, the same which Major Cornelius describes in a Memoir of 1807.’[3]

Wat Raffles deed, deed hij grootscheeps. Op eigen hand organiseerde hij een oudheidkundigen ontdekkingstocht naar

1) Een paar korte mededeelingen omtrent dit verslag-Cornelius over den Diëng van 1814 gaf Dr. C. Leemans, de toenmalige Directeur van 's Rijks Museum van Oudheden, in de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. v. Wetenschappen, afd. Letterkunde, 1e Reeks, VIII, 1865, p. 308-310. Raffles noemt noch in zake den Boroboedoer, noch in zake den Diëng den naam van Cornelius, zooals hij wèl deed bij Prambanan; bij den Diëng spreekt hij echter uitdrukkelijk in zijn hoofdtekst van ‘Captain Baker, who devoted three weeks’ aan het opnieuw opnemen der oudheden in 1815.

2) In Verhandelingen v.h. Bataviaasch Genootschap, VII, 1814, p. 17 staat door een drukfout ‘January 20, 1813’, lees 1812; zooals, behalve door ‘January 19, 1812’ op p. 1, volstrekt zeker wordt door de troebelen die op p. 17 vermeld staan als plaats gehad hebbende in Jogja ‘in December last’ wat de troebelen van Dec. 1811 zijn.

3) T.a.p., p. 6 en 9.

Midden- en Oost-Java; voor het een zich bedienend van den Engelschen kapitein Baker, voltooiend den arbeid van Cornelius, voor het ander van den Amerikaanschen natuuronderzoeker Horsfield, die op eigenaardige wijze reeds sinds Siberg, Wiese, en Daendels, van 1802 af, in Hollandschen dienst was geweest als botanist.

Dit laatste was gebeurd op aanzoek van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Het 'Batavias-Genoodschap,' op 24 April 1778 gesticht, als oudste der wetenschappelijke instellingen in het Oosten, ouder dan de Asiatick Society, had echter het geluk gemist een man aan het hoofd te hebben als Jones, die helder begreep wat allereerst onderzocht moest worden. Men liefhebberde naar vaderlandschen trant, zooals Teyler het bij ons zou doen in grooter stijl. Vooral natuurwetenschap was in trek. Maar Javaansche taal en letteren, om iets te noemen, bleven braak liggen; aan archaeologie dacht niemand. De eenige die, op zijne wijs, oudheden verzamelde, oudheden liefhad, was de wonderlijke Nicolaus Engelhard, deftig meneer, maar tevens een eigengereid zonderling, die gedurende de 7 jaar (1801-1808) dat hij Gouverneur van Java's Noordoostkust was, met Semarang als residentie, een heele beeldengalerij verzameld had in zijn lusttuin daar, Hindoe-Javaansche plastiek van heinde en ver er samengebracht. Ook schijnt hij het geweest te zijn die Cornelius en Wardenaar sterk gesteund heeft, misschien wel direct last heeft gegeven tot hun onderzoekingen bij Prambanan in 1805 en 1806; een interessante kwestie, die wel de aandacht verdient[1].

1) Aan het slot van zijn beschrijving der monumentale oudheden van Java, begint Raffles een nieuwe rubriek 'Collections of antiquities' aldus: 'The only collection which appears to have been made by Europeans of these interesting remains of antiquity, previously to the establishment of the British government in 1811, was by Mr. Engelhard, formerly governor of *Semárang*. In the garden of the residency at that station, several very beautiful subjects in stone were arranged, brought in from different parts of the country.' History of Java, 1817, II, p. 55. - Merkwaardig is dat Engelhard, als Gouverneur der Noordoostkust van Java, in zijn lijvig reisverslag van 17 Mei 1803 aan de Regeering te Batavia, aanwijst voor de uitvoering van het nu eindelijk te bouwen fort te 'Marbon' (d.i. Merboeng, of Klaten thans) 'seekere bij de Arthillerie zich bevindenden Bombardier, in naame Eerhard Holtzhaussen van Merklingen.' (De Jonge, Opkomst, XIII, p. 121); en dus *niet* den naam van Cornelius noemt. De desa Klaten, waar het fort ingevolge nader terreinonderzoek verrees, lag iets oostelijk van de eerst aangewezen desa Merboeng.

Maar voor Raffles opende zich alles. In 1815 hadden de grootste dingen plaats. Koortsachtig voortgedreven door de politieke katastrofe die hij wist dat komen moest, de teruggaaf van Java die het voorgaand jaar al in Europa beslist was, vervulde hij slapper de taak van hervormend regeerder, doch wierp al zijn energie op dat al wat hij redden zou van de vermaledijde terugkomst der Hollanders: zijn boek, zijn groot boek over Java. Wat men ook weer mocht gaan afbreken na zijn heengaan, dit werk, door Hollanders nog nooit geconcipieerd, zou voorgoed blijvende zijn.

Van allen kant stroomden hem de gegevens toe. En zoo gebeurde het dat ook van de monumenten op Java datgene werd ontdekt of voor het eerst publiek beschreven èn afgebeeld, wat ook nu nog door schoonheid of opmerkelijkheid tot het allerbelangrijkste behoort van deze antieke kunst. Baker, na opnieuw de tempels in den omtrek van Prambanan bestudeerd te hebben, vertrok over Boroboedoer naar den ook reeds door Cornelius opgenomen Diëng en werkte er drie weken. Horsfield ontdekte den Panataran-tempel in Kediri, het zeldzaamste bouwwerk van den heelen Oosthoek; hij bezocht Singosari en Malang in Pasoeroean, met hun merkwaardige resten van kunst; hij beeldde voor het eerst af de raadselachtige pyramiden en reliefs van Soekoeh in Soerakarta, kort te voren door den resident van Solo, Johnson, ontdekt. De resident van Kedoe, Lawrence, kwam als schenker van een zeldzame collectie bronzen beeldjes, in zijn gewest bijeengebracht. En Raffles-zelf bij zijn bezoek aan Soerabaja, bezocht de ruïnen van het laatste groote centrum der Hindoe-Javanen, Modjopahit bij Modjokerto; nu Wardenaar als teekenaar gebruikend.

Deze arbeid van velen vond plaats in zijn boek; sprekend in de Voorrede over den geringen tijd dien de politiek hem gelaten had voor dit werk toen hij nog in functie was op Java, voegt hij toe: ‘the most that I could do, was to encourage the exertions of others, and to collect in a crude state such new or interesting matter as fell under my personal observation.’ Van de 59 bladzijden tekst die hij in den aanhef van zijn tweede deel wijdt aan de Antiquities, zijn 24 aan het rapport van Baker ontleend, 19 aan dat van Horsfield. Alleen - kleine, Rafflesiaansche eigenaardigheid! - terwijl hun stukken worden

ingeleid met aanhalingsteekens, zal men die tevergeefs zoeken aan 't einde; ongemerkt schier gaat hun tekst in dien van Raffles over; men moet het bepaald willen weten waar zij nog aan 't woord zijn, of anders, zonder erg, ontgaat het den lezer.

Hoezeer Raffles geboeid was door de monumentale kunst op Java, blijkt het beste hieruit dat in diezelfde Voorrede beloofd werd ‘a future work, intended to exhibit, with greater minuteness, many of the more striking architectural and other remains of antiquity in the island of Java.’ Zoover kwam het niet. Nieuwe politieke bezigheid - Bengkoelen, Atjeh, Singapore! - en een vroegtijdige dood kwamen tusschen beide. Ook hiermee heeft Cornelius het niet getroffen. Baker toch, in zijn door Raffles opgenomen rapport, is bizonder sober over ‘Bóro Bódo.’ Terecht, want Cornelius was er druk bezig geweest, en Raffles, zonder 's mans naam te noemen, verzekert in een noot dat er dan ook ‘drawings of the present and former state of this edifice, and illustrative of the sculptural ornaments by which it is distinguished, have been made,’[1] maar niet gereed waren gekomen bij den graveur voor dit werk van 1817. Alleen in den platen-atlas, lang na den dood van Raffles, in 1844 verschenen als behoorende bij den herdruk van zijn werk uit 1830, kwam een elftal van dit nieuwe materiaal voor, doch zonder een letter tekst over de herkomst. Zoo wist niemand toentertijd, noch Fergusson in 1876, dat de door hen gepubliceerde plattegronden en doorsneden van den Boroboedoer terug gingen tot de opneming ‘van de ligging der Bramiensche oudheden bij den Inlander bekent onder de benaming van Tjandie Borro Boedoer gelegen in 't district de Cadoe opgenomen in de maand Julij 1814;’[2] werk toch was van Cornelius.

1) History of Java, 1817, II, p. 30, 1e noot.

2) Bijschrift bij een kaart van den omtrek van Boroboedoer, berustend in het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, zijnde no. 42 op p. 118 van den catalogus der Indische Oudheden aldaar, door Dr. Leemans in 1885 uitgegeven. Niet minder dan 15 teekeningen berusten daar van de opneming van den Diëng in 1814 door Cornelius (nos. 1-15), 39 van zijn opneming van Boroboedoer ook in 1814 (nos. 42-80), en 9 van het oudere onderzoek te Prambanan in 1805-1806 (nos. 84-91 en 99), welke alle in 1819 door den verdienstelijken Prof. C.G.C. Reinwardt, een geboren Duitscher in Ned. dienst, later hoogleeraar te Leiden, op Java gered werden en naar Nederland overgezonden.

De Boroboedoer, niet een ‘Bramiensche oudheid,’ maar het schitterendst monument van Boeddhistisch geloof dat men buiten Engelsch-Indië zou kunnen vinden; ja, waarschijnlijk in oorspronkelijkheid en plechtige grootheid het meesterwerk der Boeddhisten.

II.

Het buitengewone der Hindoe-kunst op Java, in haar oudere periode, is wel dat ze zoo prachtig klassiek is.

Nergens beter daarom dan in het hart van Midden-Java, Kedoe, Jogjakarta - het oude Mataram -, en het Diëng-plateau, waar deze vroegste periode van 700-930 n. Chr. gebloeid heeft, kunnen we de artistieke kracht, de geloofsbezieling vergelijken van die twee groote kerken der Hindoes, de Brahmaansche en de Boeddhistische.

De kracht en de zwakheid van beide zijn er, vlak naast elkaar, vereeuwigd in steen. De Brahmaansche Tjandi Prambanan, met zijn tempels aan de drie Hoofdgoden gewijd - maar Sjiwa, de levenwekker vóórop - ligt ingesloten tusschen Tjandi Sewoe en dat kleiner meesterwerk, Tjandi Kalasan, waar de leer van den Eenigen Boeddha, den Verlosser, de harten der menschen vervulde. Te voet kan men alle drie op eenzelfden dag gaan bezichtigen. En een goede dagreis van de oude tempelstad op den Diëng, waar tallooze kapellen gewijd zijn aan den dienst van Sjiwa weer, nu vooral ook voorgesteld door zijn plastisch maar stuitend symbool, den lingga, en vertegenwoordigd door zijn edeler trawant, den stier, ligt die ééne heuveltempel van den Boroboedoer, waar alle gedachte stijgende opgaat tot den Vorstenzoon die het diepe leed dezer wereld had beseft, en door zijn koninklijk voorbeeld de blijde boodschap zou brengen om in te gaan tot onstoffelijke zaligheid.

Wat ook de hooge vlucht van wijsgeerige gedachten in het Brahmanendom moge geweest zijn, ze was te zeer verloren in het najagen der begrippen-alléén, om behoefte te voelen tot uiting van bewondering door plastische daden. De vereering van Brahmâ, den Heiligen Geest zooals men hem zeer goed genoemd heeft, was te zeer als de Joodsche school der Wijsheid, te veel de leer van hen die het leven waren door-

gegaan en het hadden gekend in al zijn ijdelheid, om ruimte te laten voor gloed, voor geestdrift. De wijsbegeerte van hen die, na volbrachten maatschappelijken plicht, bij voorkeur zich terugtrokken als kluizenaars, met iets als de levenszatheid van den Prediker. Kaste-lieden daarbij, door geboorte, opvoeding en eigen vooroordeel streng gescheiden van de drie groote standen beneden hen.

En deze, onmiddellijker verbonden aan het meesleepende en dwingende leven, gevoed door al de wemeling van rasverschil en kastetrots, in de weelderigheid van hun Indische verbeelding zoekende naar Goden die hun behoefte konden bevredigen aan het ongelooflijk-wonderbaarlijke, een sprookjeswereld van wilde fantasie.

Zoo moest het komen dat naast het hooge geestesstreven der onzichtbare kerk van den waarachtiger Brahmâ, den heiligen kring waar alleen uitverkorenen mochten binnentreden, een reeks volksgodsdiensten ontstond met al het plastisch-zinnelijke, het ongebreideld overdadige van den Oosterschen natuuraard. En twee Kerken onder deze waren het, die, na langen onderlingen strijd, en niet zonder daarbij van elkander over te nemen, uit de branding der gedachten oppermachtig verrezen: het Wisjnoeïsme, en het Sjiwaïsme; samen ook nu nog de twee groote godsdienststichtingen van den pantheïstischen Hindoe.

Geen eenheid hier dus; integendeel, felle naijver zoowel tusschen beide volkskerken, als strenge afscheiding tusschen het hoogste godsdienstig denken en den eeredienst. In de gebouwen daardoor en de beelden, waarmee Wisjnoeïsme en Sjiwaïsme sprekende werd voor de groote schare, gemis aan het beheerschend meesterschap van tot rust en klaarheid gekomen symboliek; integendeel, overdadigheid. Een opeenstapeling van mysterieuse attributen bij de godenbeelden, en vermenigvuldiging van hun bovenmenschelijke ledematen; in het architektonische, een bezaaiing van den grond met tallooze kapellen en bedehuisjes. Maar de grootschheid der kunst ontbrak.

Aan het Boeddhisme was het voorbehouden ook dit op Indischen bodem te verwerkelijken. Zijn geloofseenheid vermocht, wat aan de verdeeldheid der Brahmaansch-Hindoeïstische diensten onmogelijk bleef.

Wonderlijk, die tegenstrijdigheden in het eerste ontstaan

en het dan tot volkomen realiteit geraken der Boeddhistische Kerk. Een ontwikkelings-geschiedenis, die op de levendigste wijze herinnert aan het latere opgroeien van het Katholicisme uit de Leer der Evangeliën. De noodzakelijke omvorming van grootsche gedachten, indien ze de heilleer willen worden van talloos velen.

En zooals ook de Rabbi van Nazareth oneindige verplichting had aan het innige godsdienstleven van Israël dat hem vooraf was gegaan - gereedgemaakte kostbare grond, waarin hij het zaad zou mogen strooien, - zoo is de Vorstenzoon uit den stam der Sjâkya's, die Boeddha zou worden, een echt kind van de wijsheid der Brahmanen, en eerst dan, door zijn persoonlijk voorgaan, een overwinnend verruimer dier leer.

Niemand dieper dan hij overtuigd van de bittere waarheid in dat machtigste, meest nationale gronddenkbeeld van alle Indiërs: het geloof aan den kringloop der wereld, de Sansâra, en het daaruit ook voor den mensch voortvloeiend gevolg der wedergeboorte of zielsverhuizing. Dit te weten, en dan telkens in het leven te zien hoe gering de blijdschap is naast het nooit ontbrekende leed! Als die andere goddelijke geest, moet ook hij, innerlijk bewogen door deernis, den weg hebben gezocht ter verlossing. Maar als Hindoe moest dat zijn: ontkoming aan dien noodlottigen sluitenden kring.

De goede werken! aldus het verlossende woord. Door hen zou men opstijgen, en allengs ontvluchten aan het gedwaerel dezer wereld. De groote wet van Oorzaak en Gevolg, neergelegd in het Boeddhistisch geloofsformulier, zou vooral dit behelzen dat de eigen levensdaden van den mensch beschikten over zijn toekomend voortbestaan in bewustheid en leed, of op konden leiden tot het naderen bij, het ingaan in zalige onbewustheid. Het zuiver ethisch beginsel, niet uit Liefde tot God - wie was Hij, waar was Hij? - maar uit Deernis met de troosteloosheid der menschen.

Bij zulk een vinder van een nieuwe levensrichting - godsdienststichter mogen we niet zeggen -, voor wien, uit kracht zijner nieuwe leer, geen kaste-voorrecht bestond maar de wil ten goede alleen afdoende was, moest gebeuren wat met Gautama gebeurd is. In de zielsbehoefte van den godsdienstigen mensch, om vurig, om ganschelijk lief te hebben, werd hij, de Koningszoon die den Weg had gewezen, het

einddoel van aller vereering; te meer, waar geen absoluut Godsbegrip hooger troonde dan hij. Wat de Hindoes nog nooit gehad hadden, een waarachtige heilleer gegrond op hun innigste levensbeschouwing, en een voorbeeldige incarnatie van dat verlossende woord in den vorstenzoon Siddhârtha die de wereld met bewustheid ontvlucht was, het moest samensmelten in de katholieke kerk van Boeddha, den Goddelijk Verlichte.

Aan hem alle eere; tot hem alle gebeden; zijn assche ook het voorwerp van het vurigst begeeren. En toen eenmaal door een Indischen Salomo het denkbeeld van verdeeling dier asch was toegepast en herhaald, toen werd ook de grond gelegd voor de verheerlijking van Boeddha in bouwkunst en plastiek, en kwam tot leven het edelste Indische beeldende kunnen.

Want edel is zij, de Boeddhistische kunst! Oneindig verheven in soberheid en strenge grootheid boven de wilde overdaad der Brahmanistische richtingen. Geen grof animisme meer van dieren die aangebeden worden als wezensgelijken van godheden; geen hinderlijke symbolen, die, hoezeer kiesch voorgesteld, in de verbeelding der menigte alleen leven als beelden van de wel mysterieuse, maar toch weerzinwekkende menschelijke procreatie; geen opsieren met attributen van godenbeelden, wien eigen zeggingskracht ontbreekt.

In Boeddha had men de eene groote centraal-idee gevonden, aan wien alles door de dichting der godsdienstige verbeelding kon worden toegebracht. Zijn overblijfselen moesten geheiligd; zijn beeld, diep aangrijpend door in zichzelf gekeerde goddelijkheid, moest overal zegenend neerzien op de geloovigen; zijn levensgeschiedenis, van zijn wondervolle geboorte af, de daden zijner jonkheid, zijn tot inzicht komen en het ommekeerend inslaan van den nieuwen weg der volmaakte deugd, het was alles heerlijke stof voor den kunstenaar om in tallooze reliefs gevoelvol uit te beitelen; niet minder dat vele wat, geheel in samenklank met het Indisch bewustzijn van 's werelds oneindigen loop, er allengs gefabeld werd over de daden van Boeddha in zijn vóórbestaan, zijn vroegere levens, daden van vèrziende wijsheid of van vaak stil-droefgeestigen menschenmin.

Hij die zelf geen God, maar wel het Leed had gekend,

werd het middelpunt van aller vergoddelijking. Wat men niet boven hem kon vinden, men vond het *in* hem, in Hèm. Hij was het Bráhman, de Heilige Geest die onder de menschen gewoond had, het vleeschgeworden Woord; en alles wat in de leer der anders-geloovigen, der Brahmaansche Hindoes, slechts voorstelling was geweest, hier was het tastbare waarheid geworden.

Ziedaar tevens hoe de uitgeworpen oudere Wijsheid van zelf weer binnen kwam, en eerst voerde tot innerlijke splitsing, dan zelfs tot verdwijning der nieuwe leer van den eigen geboortegrond. De oudgeloovige Boeddhisten, de volgers van den ‘smallen weg’, de Hinâjânisten, hadden in vele opzichten een juist voorgevoel; wilde de leer van hun Meester in zich zelf bestaan, dan mocht zij niet te veel opnemen van dat vooral in Indië's Noorden, in Hindostan, levende en door overoudheid afgesloten gedachtensysteem der Brahmanen. De nieuwgeloovigen, de stoute scheppers van den ‘breeden weg’, de Mahâjânisten, zouden te zijner tijd, na eenige eeuwen van triomfantelijke begoocheling, ervaren hoe dit ook de breede weg ten verderf was. Zij hebben, zeker, zij hèbben tijdelijk het Brahmaansche wereldstelsel in hun verruimde Boeddha-leer omvademd, het symboliseerend omgewerkt; maar Boeddha-zelf, de wezenlijk Verschenene, raakte zoek tegenover het veldwinnend dogma van Maitrêya, den Boeddha die nog komen moest, den ‘anderen Trooster’.

Zoo slokte eindelijk het Brahmanendom zijn eigen kind weer op. In Voor-Indië was reeds binnengekomen die nieuwe leer die, evenals het Boeddhisme, doch nadrukkelijker nog, de gelijkheid der menschen tegenover het kastenstelsel zou verkondigen. Een van de groote prikkels tot bekeering was daarmee in andere handen gelegd. Op het vasteland kwam het woord aan den Islam, den strijdlustige, en aan het verjongde Hindoeïsme der volksgodsdiensten. De stille kleine weg van Boeddha bleef alleen begaan op Ceilon, en in de zuidlanden van Achter-Indië; terwijl slechts in Tibet, gesteund door afgeslotenheid en een albeheerschend monnikdom, het Mahâjânisme glansrijk bleef bestaan, en, in verwrongen vorm, zijn invloed bleef uitoefenen op China en Japan.

Maar uit het tijdperk van hoogsten triomf, uit de glorieperiode van volkomen gedachtenbeheersching, kan de Groote

Leer van het Mahâjânistisch Boeddhisme geen schitterender overblijfsel tegenwoordig vertoonen dan den Boroboedoer op Java.

III.

Het zou onwaar zijn te beweren dat het werk van den heer Von Saher ons door zijn tekst veel nader brengt tot het zeldzame wat er in Midden-Java te zien is. Daarvoor is deze, eerlijk gezegd, te duf. En ook het begeleidend plaatwerk mist te zeer de heilige vonk, die Busken Huet terecht in de onovertroffen foto's van Van Kinsbergen gehuldigd heeft[1]. Al die reproducties naar reproducties in gips, hoe koud, hoe averechts gevoeld!

Niets zou dan ook gemakkelijker zijn dan door een opsomming van tekortkomingen het goed recht van den schrijver om deze feitelijk voor hem vreemde stof als onderwerp te kiezen, te doen betwijfelen. Al te veel voelen we een uittreksel voor ons te hebben van Fergusson's ‘History of Indian and Eastern Architecture’ (1876)[2], van IJzerman's verdienstelijke ‘Beschrijving der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djokjakarta’ (1891), en Grünwedel's ‘Buddhistische Kunst in Indien’ (1893)[3]. En voorzoover de tekst een eigen weg gaat, vermeit hij zich in onafzienbare architectonische beschrijvingen, met nauwkeurige opsomming van maten, doch geheel onvoldoenden steun in het materiaal der illustraties. Zoo krijgen we een gevoel van geestelijke vermoeidheid, van trekken door het zand eener woorden-woestijn. Zoeken we daarbij verfrissching in de platen, dan hindert ons weer al dat gipsen gedoe.

Verhaspeling van namen, vooral inlandsche, zooals ‘Paon’; of heel deftig ‘sanidiën’; of Wilson en Witzen naast Wilsen; we trekken er de schouders voor op. De voorstelling van

1) ‘De “Economist” over den Boroboeddhoer’, in Nationale Vertoogen, 1876, II, p. 20-22.
2) In 1891 letterlijk herdrukt; Fergusson was al den 9en Jan. 1886 gestorven. De uitgevers misten echter de piëteit, te waarschuwen dat men den tekst van 1876 onveranderd voor zich kreeg.
3) Een nieuwe, vrij sterk vermeerderde uitgaaf verscheen in Juni van het vorig jaar.

‘naga's’, gewone brilslangen, als ‘de bewoners der zee’ een paar maal, we lachen er om. Een totale afwezigheid van duidelijke oriënteering op de plattegronden verbaast, vooral bij iemand die nadruk legt op bouwkunst. Een geleerdheid over ‘tweemaal geborenen “Dvidja's” of leden der Boeddhistische gemeente die zich door groote dévotie hebben onderscheiden’ (p. 23), heeft de gelukkige uitwerking tusschen zooveel muffe zinnen heerlijk tot lachen te brengen. Over het geheel is hier alles wat niet bouwkunstig beschrijft, zoo schrikkelijk onoorspronkelijk, en zoo groen en rauw, zelfs zoo heelemaal mis. Het allerergste is wel dat op niet minder dan zes plaatsen ons wijs wordt gemaakt, en op de illustratie van een zevende ons ‘restaureerend’ voor oogen gevoerd, hoe de Boeddhistische dagob's, de bekronende ‘klokken’, symbolen van des Stichters grafheuvel en relikwiënschrijn, zelf weer bekroond zouden zijn geweest door den echt-Sjiwaïtischen lingga.[1)] Wat een verwarring! Boeddha moge hem de grove ketterij vergeven.

En toch vervult dit werk, vooral door zijn platen en zijn bescheiden gebleven prijs, een zekere verblijdende taak. Het geeft aan een vrij ruim publiek een eerste inzicht, een voorsmaak van het mooie dat nu al te bereiken is, en, naar te hopen valt, in komende jaren aanzienlijk vermeerderd zal worden. Een eerste besef aan velen dàt daar monumentale schoonheid, groote, verkwikkende schoonheid op Java te vinden is.

Zie plaat III. Hoe prachtig dat staroogend verschrikkingsgezicht, als ingang-beheerscher boven poort of tempeldeur. De ‘banaspati’ dusgenoemd, van nog onverklaarden oorsprong; een paar keer voorkomend aan Boeddhistische monumenten van Westelijk Voor-Indië, ook, en meer, te vinden aan de reuzenbouwwerken van Kambodja, maar nergens zoo alomtegenwoordig als op ons Java. Hier is het altijd de angstaanjagende bewaker van tempelingangen, de hoeder ongetwijfeld tegen booze geesten. Wat heeft Mackenzie, die Voor-Indië toch kende, er verbaasd over gestaan. Drie, vier keer heeft hij het over ‘the hideous Gaping mouth’, en ‘the

1) p. 15, 18, 21, 60, en 64 (2 maal), en op de afbeelding der restauratie van een bijtempeltje van Tjandi Sewoe op p. 65, welke restauratie in Parijs heeft geprijkt.

monstrous head with gaping mouth, tusks and staring eyes, which we find the constant ornament or rather symbol of these Temples'.[1] Het Javaansch-Hindoesche Gorgonen-hoofd, zooals Horsfield goed gezegd heeft[2].

En dan, liefelijke bijgedachte, deze schrikbarende kop geflankeerd door twee schuldelooze figuurtjes van huldigende aanbidders, en onder de zware boventanden een rij van ontloken lotusknoppen. Het idyllische als teeder sieraad bij het beeld der bedreiging. De milde anekdote tusschen den ernst van het spokengeloof.

Daaronder dan, op diezelfde plaat, een verrukkelijk staal van schitterende ornamentiek, schier rococo in zwellende weelderigheid, en tòch nog binnen de grenzen der klassiciteit, zooals bij ons de Renaissance in haar bloei die evenmaat wist van opperste welbehagen. Een fries van wonderlijke gevuldheid, een golvend bladfestoen, volkomen steen toch in plastische massiefheid, een vreugd voor het door harmonie betooverde oog.

Dit laatste aan een Sjiwa-tempel! Behoeft er gezegd hoe buitengewoon dat naast elkaar voorkomen is op Java van tempels uit denzelfden bloeitijd, wier bouwmeesters als Sjiwaïet of Boeddhist even sterk de eigen wezenstrekken van hun kerken moesten teruggeven, als dat zij, vreemde inkomers toch in dit verre land, een natuurlijken aandrang voelden zich onderling nauwer aaneen te sluiten? De neiging van het Boeddhisme om bij de Brahmanen in de leer der wijsheid te gaan, de neiging van het Sjiwaïsme om in de kunst het hoog ontwikkeld, gecentraliseerde Boeddhisme tot prikkelend voorbeeld te nemen, beide immers gezindheden al medegebracht van het Voor-Indische moederland, moesten te krachtiger hier op Java zich uiten.

Zoo is het dan ook dat de Sjiwaïetische Tjandi Prambanan, met zijn hoofdtempel aan Sjiwa en zijn twee groote neventempels aan Brahmâ en Wisjnoe gewijd, tegelijk een mooie hulde is aan den ongenoemden Boeddha. De prachtige rijen van vorstelijke beelden op de buitenwanden, waarvan Dr.

1) Verhandelingen v.h. Bataviaasch Genootschap, VII, 1814, p. 6 en 35. Verg. daar ook p. 13 en 42.
2) Horsfield over Tjandi Kidal in Pasoeroean, bij Raffles: 'Over the entrance is an immense gorgon head' (History of Java, 1817, II, p. 44).

Groneman in zijn niet onverdienstelijk plaatwerk ‘Tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving’ (1893) meer dan een leerzame reproductie doch een gewaagde verklaring gaf,[1] zijn, hoezeer Sjiwaïetisch bedoeld, onmiddellijk geïnspireerd op de edele Boeddhistische plastiek.

Een van die beelden, ook al voorkomend bij Groneman als n° 44, wordt door Saher teruggegeven in grooter stijl op plaat XIV. En terecht zijn hier alle zijpaneelen weggelaten, die door hun afleiding van de hoofdfiguur vaak zoo hinderlijk doen. Cephas, de Jogja'sche Javaan die de foto's voor Groneman maakte, heeft den goeden smaak gemist of zich den tijd niet gegund om sommige dingen van uitstekende schoonheid ook bizonder weer te geven. Juist dat, wat in Van Kinsbergen's fotografiën zoo onovertroffen meesterlijk van techniek en gevoelvol artistiek is, het stil afwachten, al moest het dagen duren, van het gunstigste moment waarin een beeld of relief met volle schoonheid van licht en schaduw zich openbaarde, ontbreekt aan den meesten arbeid van Cephas, en verlaagt het tot gewoon mechanisch handwerk. Hoe nobel zoo'n beeld alleen kan zijn, toont wel plaat XIV, al voelt men weer het bedrog van 't gips.

Maar 't mooiste van de heele rij heeft Von Saher vergeten, het meest leerzame tevens. Dan had hij moeten geven die figuur van Sjiwa als god des doods, met zijn kenmerkenden drietand aan de eene zijde, en een lotusstengel met bovenop een sprekend bekkeneel aan de andere; de middenfiguur van n°. 55 bij Groneman. Nergens sterker is het echt-Sjiwaïetisch karakter van den tempel ook aan deze beelden der buitenwanden gehandhaafd, en nergens opvallender treft ook het nadoen van 't Boeddhisme. Die stille figuur, recht naar voren gekeerd, met neergeslagen blik, en met dat zeker iets van onbeschrijfelijke mildheid op het meditatieve gelaat, is Boeddha-zelf, kwansuis tot Opperheer der Sjiwa-aanbidders gemaakt door hem in kinderlijken trant diens attributen toe te voegen.

1) ‘En zoo zouden dus deze sjiwaïtische monumenten toch boeddhistische tempels geweest zijn, op de graven van mahâyânistische Boeddhisten’, p. 29 van den begeleidenden tekst. De uitgaaf werd bezorgd door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, in den Haag. De meeste der 64 foto's van Cephas missen echter helderheid, karakter en kracht.

Waar echter het Hindoeïsme, hier op Java vooral als Sjiwaïsme, zijn eigen weg blijft gaan zonder het Boeddhisme te veel naar de oogen te kijken, treft het hoe zelfs in zijn onnatuurlijke plastiek het plechtige zich handhaven kan. Zie bij Saher dien kop van Brahmâ, den vierhoofdigen, op p. 55 naar een beste foto van Cephas gezincografeerd. Een monstrum zouden we zeggen, zoo'n veelkoppigheid. En toch, wat een godsdienstige verhevenheid! De verzonkenheid in verre gepeinzen op dit eenigszins Semitisch profiel kan nauwelijks betooverender worden uitgedrukt, en de ineensmelting der naar de vier zijden gerichte koppen met hun hooge tiaren, staart ons aan als een wonder. Dit is wel de Heilige Geest van het Brahmanendom, in sprookjesvorm tot wezen gebracht.

Te zeer missen we daarnaast, al was het maar één afzonderlijke afbeelding van Boeddha. Hoe aangrijpend gaf Van Kinsbergen hem weer in zijn prachtige serie van den Boroboedoer, die 40 groote foto's, waarvan wel de helft meesterstukken zijn. Zoo ooit het Godsbegrip naar ons gevoel zich aan de Hindoes heeft geopenbaard in taal van beeldhouwkunst, dan is het wel in die voorstellingen van den gezeten Boeddha, die in aangrijpende eentonigheid met slechts geringe variatie van de houding der handen, de vier zijden en het boventerras van den heuveltempel verheven beheerschen. Die beelden daarbij ietwat achterwaarts in rondgehouwen nissen, waar het felle tropische zonlicht het benedenlijf magisch-krachtig komt bestralen, doch den stil-sprekenden kop gehuld houdt in een mystiek schaduwduister. Zóó als Van Kinsbergen het prachtig heeft gezien, en prachtig heeft weergegeven op zijn derde karton. Te meer verbaast het daarvan niets bij Saher terug te vinden, omdat zijn tekst bij hooge uitzondering hier een tint van warmte krijgt uit artistiek meegevoel.[1)]

Hoe diep-godsdienstig ook die rhythmische opvolging van de vijf Boeddha-typen welke voor den geloovige het kort begrip verkondigden van de Nieuwe Wet; heerlijk na te

1) ‘De talrijke nissen met hunne op rechthoekige lotuskussens gezeten Dhyâni-Boeddha's maken door de sterke schaduwen, die hunne diepe openingen veroorzaken, eenen treffenden indruk, terwijl de beelden door voortdurende herhaling in het bijzonder de aandacht trekken. De borst en het benedengedeelte dezer figuren schitteren gewoonlijk in volle verlichting, terwijl het hoofd in een half duister gehuld is en sterke slagschaduwen het beeld omringen, waardoor het geheel iets mystieks verkrijgt.’ p. 76.

voelen in de vijf volgende kartons bij Van Kinsbergen, mits in goede volgorde gelegd[1]. Eerst de Boeddha van het Oosten, van den opgang der Zon, het begin van alle leven; stil rust zijn rechterhand naar binnen gekeerd op de rechterknie; de linkerhand ligt teruggehouden in den schoot; de Droomer droomt nog. Dan die van het Zuiden, verhevenst van al; zijn rechterhand heeft zich zegenend omgewend en doet met meesterlijk-eenvoudig gebaar ons voelen hoe de heilsleer van Dezen uit zal stroomen. In het Westen, de streek van zonsondergang, de Boeddha met beide handen stil terug in den schoot; in bespiegeling niet slechts; in gebed. Dan omgaand naar het Noorden, daar de Boeddha met beheerschend gebaar van de opgeheven en naar voren gekeerde rechterhand, zeggende: Vreest niet! Ik ben de Meester. En eindelijk boven op het Zenith, schouwend naar allen kant, anders en grootscher dan een vierhoofdige Brahmâ, Boeddha als de Schenker van de Nieuwe Bedeeling, ‘draaiend het rad der Wet,’ tellend schier op zijn voor de borst opgeheven en leerend saamgebrachte vingers de kardinale geloofspunten van zijn verlossend evangelie.

Of als volmakend slotwoord, als heerlijkste meesterstuk, dat Boeddha-profiel door Van Kinsbergen onuitsprekelijk schoon op zijn negende karton, als laatste dezer rij van typen, tot onvergankelijk levend genot gemaakt. De triomf der kunst, zooals fotografie kàn zijn! Die aangrijpend edele lijnen, die streng-kanonisch behandelde krullokjes, die verheerlijkende lichtglans over het in diep peinzen weggezonken gelaat, en tegelijk dat geheel-en-al Indische, het verhevenst Indische ‘von erstaunlicher Reinheit’,[2] is voor ons wel de apotheose van het Boeddhisme, zooals de Zeus van Otricoli de apotheose is van Griekschen godsdienstzin.

Niets van dit al bij Saher. Hij schijnt aan den Boroboedoer voorbijgeloopen. En waar hij wel iets anders op p. 81 in beeld geeft - verkleinde reproductie van Van Kinsbergen's elfde

1) Kartons 4-8 bij Van Kinsbergen; maar omdat hij, ‘tegen het heil in,’ van Oost naar Noord eerst ging en zoo verder, moet men voor de goede volgorde ze leggen: 4, 7, 6, 5 en 8.

2) Grünwedel, p. 127, of 2e uitgaaf p. 144. Niet genoeg kan dit voortreffelijke, goedkoope, rijkgeïllustreerde boekje over ‘Buddhistische Kunst in Indien,’ vooral in zijn nieuwen druk (1900), aanbevolen worden.

karton -, daar mist hij het artistiek bewustzijn om in zijn tekst ook maar één woord van gevoelde hulde te brengen aan wat in waarheid is een architektonische vondst van de hoogste orde.

Deze ‘opengewerkte Dagob's’,[1] deze klokken uit X-vormig behakte steenen opgebouwd, wier massief traliewerk door zijn ruitvormige tusschenruimten den daarbinnen zittenden Boeddha van het Zenith half doet zien, half slechts doet vermoeden, zijn een van die schitterende en geheel oorspronkelijke gedachten aan den Boroboedoer, die den onbekenden bouwmeester stempelen tot een der allergrootsten. Hoe diep gevoeld, eerst dat opgaan der geloovigen langs de verschillende stijgende terrassen, langs tallooze beelden van den Meester vrij in open nissen, maar mystisch verlicht, langs heele wanden van paneelen die zijn leven en voorgeschiedenissen en triomfen verhalen; en dan het boven uitkomen op de hoogste, naar alle windstreken vrij uitziende tinne, waar in drie cirkelkringen de half in zijn klokken verborgen Eerste Mijmer-Boeddha met symbolisch handgebaar de hoogste Wet ontsluiert, zelf haast ontgaan aan den aanblik der zijnen.

Van Aanschouwen tot Gelooven, van de onmiddellijke werkelijkheid tot het droom-vertrouwen in de Waarheid. Waar is dit bouwkunstig verrukkelijker uitgezegd dan aan den Boroboedoer? Wie kan een ouder, wie zelfs een ander voorbeeld noemen?

En dan dat tweede architektonische meesterding aan Boroboedoer! De vier reeksen van opstijgende poortgebouwen in het midden van elk der vier zijden, met hun van binnen onbehakte steenprofielen, zoodat in streng zigzag van forsche karbeel-constructie op de rond-gehouwen, nu verdwenen, buitenpoorten telkens bij ieder terras een trapgebouw volgde wat scherp zijn verhakte binnenlijn insneed. Zie plaat XVII bij Saher, en denk dan boven een gang van trappen een rijzende opeenvolging van vijf zulke gebroken poort-profileeringen, waarvan de bovenste tegen de blauwe lucht staat. Wie dit eens zag en genoot, zooals het nog in 1886 vooral aan de Noordzijde overeind stond, erkende ook hier de grootheid van den

1) Gelukkig spreekt Saher nu hier *niet* van bekroning dezer dagob's met Sjiwa-lingga's, tot schande van Boeddha. Hier *moest* het wel luiden ‘achthoekige kegel’ (p. 81).

bouwmeester die met volle bewustzijn de intreêpoort welvend had laten uithakken, maar de binnen-trapbekroningen liet in hun natuurlijke, schier nijdige, maar aangrijpend constructieve karbeel-lijnen.

Waar zoo aan Boroboedoer èn de hoogste beeldhouwkunst - het scheppen van volledige, vrijstaande gestalten - èn de bouwkunst in den vollen bloei van het Indische kunnen te bewonderen zijn, moest het wel dat ook de basrelief-plastiek, het houwen in evene vlakken, hier het beste vermogen der Hindoes zou toonen. Nergens zelfs had ze ruimer terrein tot ontplooiing, waar wand aan wand te bebeitelen viel aan binnen- en buitenzijde. De halfverheven steenpaneelen in hun overweldigenden rijkdom zijn almee een der grootste glories er van.

Treffend is daarbij het diepe verschil met de Grieksche kunst. Hier steeds de plechtige, in grooten stijl volgehouden rhythmiek, de éénheids-compositie die alle dingen ondergeschikt maakt aan den hoogsten eisch van samenwerking tot harmonie; vandaar in de reinste uitingen de aangrijpendheid van een tot onverbreekbare schoonheid gekomen gedicht; bij minder bezieling nog steeds het rustig voortschrijdende van een weloverwogen redevoering.

Maar in de Indische relief-plastiek heerscht oppermachtig de episode, het vertelsel, het tafereel. Doch dit dan ook schitterend, treffend door verrassende natuurwaarheid en bekoorlijke schalkschheid. Evenals de oud-Hollanders de echtheid van hun kunstzin hebben vereeuwigd in de door hem ontdekte poëzie van het binnenhuis, het landschap, het stil-leven, en dit in scherpe tegenstelling juist tot de door hooger rhythmiek gedragen composities der Italianen, zoo staat de Indische reliefkunst tot de oude Grieksche, - welke laatste ook wel degelijk door Alexander en sinds Alexander den stoot had gegeven tot het eigen leven dier Indische.

De meesters der vertelling in steen, dit zijn wel de Hindoesche beeldhouwers; beitelaars van fabel aan fabel op de door een Oostersch klimaat aangewezen buitenwanden aan een tempel van samenkomst. Zij, wier landslui immers hèt groote Fabelboek hadden uitgedacht, door Arabische en Westersche beschaving later duchtig naverteld, het Pantjatantra, die oudste bron van tallooze sproken!

Vandaar in het eerst voor ons een zekere teleurstelling, vergelijken als we onwillekeurig doen met de hoogste beeldende kunst, de Grieksche. Evenals we vinden dat de Indische scheppers der schoonste godenbeelden het zich vaak wèl gemakkelijk maakten, door de zittende houding te kiezen boven den vrijstaanden stand, al hun kunst alleen leggend in den kop, het bovenlijf, de armen en handen, zoo zijn ons de Indische reliefs vaak te druk, te vol, te weinig gecomponeerd. Overal de anecdote die het eigenlijk verhaal doorkruist. Voeg daarbij de verwijderdheid van den gedachtenkring dezer Hindoes, en het kan niet anders of veel moet onbegrepen aan ons voorbijgaan. De kleine geestige trekken kunnen we nog dankbaar waardeeren; het verband blijft duister.

Zoo zullen wij, Westerlingen, het meest innig worden aangegrepen door zulke paneelen waar de episodische vertelling tot haar hoogste volmaking kwam, of waar - met vol behoud van het Indisch karakter - een veredelende soberheid aan het godsdienstig verhaal de wijding gaf der versmolten eenheid. Onder de 26 kartons die bij Van Kinsbergen reliefs van Boroboedoer teruggeven, zijn er zoo enkele die geheel overweldigen; één daarvan vindt men ook bij Saher op plaat XVI onderaan, naar een gipsafgietsel nu in Amsterdam tentoongesteld.

Prachtig dat benedenpaneel van waterdragende vrouwen, Kinsbergen's n°. 18[1)], Grieksch van grooten rhythmus, heerlijk Indisch door de weelderigheid der gestalten, en de lenige, echt-Oostersche verbuiging der soepele lichamen. Mooi ook, hartstochtelijk en edel, die danser voor den vorst, Kinsbergen's n°. 20. Maar heerlijkst van al, die twee paneelen vlak boven elkaar, aan de Noordzijde van den Boroboedoer op den achterwand van den tweeden omgang; onvergetelijk voor wie ze met eigen oogen mocht zien, en onvergetelijk voor ieder vastgelegd in Van Kinsbergen's 29^{e} karton, n$^{os.}$ 45-46. Benedenaan een relief van het volmaakte verhaal, het schip van overzee wat in de branding in nood verkeert, terwijl een deel der opvarenden zich gered heeft aan het strand, waar ze gastvrij worden ontvangen en onthaald door de welgestelde lieden van een nabijgelegen Maleisch-Javaansche kustwoning.

1) Karton n°. 15. De kartons 13-37 geven telkens 2 reliefs boven elkaar terug, die in de bijbehoorende gedrukte lijst doorgenummerd zijn als 13-62.

Het goede, gulle land van Java, liefelijk voorgesteld aan den van verre overgekomen Hindoe als zijn tweede moederland.

En daarboven, gescheiden door een plint van tot ornament geworden banaspati-koppen, de verheerlijking van den Eenige, Boeddha aanbeden door alle wezen op aarde, in de zeeën, in de luchten, verrukkelijk sober gehouden in alles, slechts verzinnebeeld door enkele gestalten van den hoogsten adeldom in schoon evenwicht; en Hij daartusschen, ruim in 't midden, met een voelbaar gemaakte atmosfeer van stille heiligheid om hem heen, staande op een lotuskussen dat over de wateren drijft, Hij alleen het middelpunt van aller godsdienstige hulde, doch zelf met ootmoedig-liefelijk neergeslagen blik, elastischzachtkens staande, zooals Donatello in 't Westen zijn aangrijpendste heiligenfiguren schiep. Ook hier de apotheose van de Indische plastiek, onovertroffen vastgelegd door Van Kinsbergen's kunstenaarszin zooals hij het deed voor het profiel-type van den Boeddha; en dit nu gelukkig ook bij Saher, al is 't dan veel zwakker, afgebeeld.

Naast deze dingen van heerlijkheid, ook tallooze paneelen aan Boroboedoer waar het dogma van den Breeden Weg aan 't woord is, het voltooide Mahâjânisme, maar nog binnen de grenzen geheel van een oppermachtig en zuiver gehouden Boeddhisme. Veelhoofdige godengestalten, ook zij komen reeds herhaaldelijk op die reliefs voor, maar als Hindoe-goden slechts welke aan Boeddha hun hulde brengen; Indra, Wisjnoe, Sjiwa, ontelbare Brahmaansche kluizenaars, zij allen bevolken min of meer deze drukke verbeeldingen, doch opgaande, versmeltende in den triomf van het alomvattend Boeddhisme. En van de vrijstaande beelden, die in hun nissen en koepels den ganschen reuzenbouw beheerschen, is er niet één die niet is van volstrekte rechtzinnigheid, klassiek in kunst, klassiek als geloofsvoorstelling, beiderzijds van ‘ontzaglijke reinheid.’

Laat ons dankbaar zijn dat deze scheppingen van schoonheid ons te beurt vielen in ons overzeesch bezit; innig dankbaar. Het is zoo verheffend te weten dat niet alleen in ons moederland, maar ook daarginds, ruimte gegeven is aan hetgeen aan het leven wijding schenkt. Niet enkel de praktische kracht die zich een veld zoekt met voornamelijk eigen bedoeling, niet alleen de wetenschap die tracht bijeen te brengen

en te begrijpen, maar ook de dorstende geest die vraagt naar het weldadige van diepe bewondering, innigen eerbied, naar zelfontruktheid door aanschouwing van het hoogere, ook hij kan er volle bevrediging vinden in de monumentale kunst die daar eens wonderbaar gebloeid heeft.

Wat er is aan Oostersche beeldende kunst, is allerminst volledig. De Islam die in Britsch-Indië zoo stout scheppend optrad, heeft niets, in 't geheel niets voor onzen Archipel gewrocht; de geesten heeft hij kerkelijk bekeerd, maar zonder te brengen tot hooger bezieling. Wat er nog leeft, is een schaduw van langverdwenen Hindoesch kunnen; daarnaast een liefelijk poëtische nationale beschaving der Baliërs, sappige en levenskrachtige loot van een vroegeren stam; en dan het breede, nog vrijwel duistere gebied der oorspronkelijke sierkracht van de eiland-bevolkingen, een terrein waarop eigenlijk nog alles te doen valt vóór het, door het vinden van algemeene gezichtspunten, aan ons Europeanen nader zal zijn gebracht.

Doch wat ons onmiddellijk tot eerbied dwingt, dat is de monumentale Hindoe-kunst op Java. Het wordt dus waarlijk tijd dat we nu eindelijk systematisch en volgehouden gaan doen wat de Engelschen reeds sinds 1862 èn voor de Hindoesche èn voor de Mohammedaansche kunst met talent en wilskracht gedaan hebben in hùn bezit. Op één ding echter mogen we ons stout verhoovaardigen: Van Kinsbergen's fotografiën, een 370 samen in getal, maar waarvan wel honderd nergens en nooit overtroffen kunnen worden; het meesterwerk der reproductie die tot kunst werd.

Maar, helaas, zeldzaam te vinden en te bewonderen; op 't oogenblik zijn in ons land maar drie dezer collecties publiek toegankelijk.[1)] Als zoodanig vervult het plaatwerk van Von Saher een eigen verblijdende taak; prikkel weer, naar we hopen, voor anderen.

G.P. ROUFFAER.

1) In 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, in de Bibliotheek van het Koninklijk Instituut van Ned. Indië te den Hang, en in het Koloniaal Museum te Haarlem. Voorts bezit de Indische Instelling te Delft, thans in ontbinding, een ex. van de groote portefenille van Van Kinsbergen (‘Oudheden van Java’, 333 nummers); en uit de nalatenschap van prof. Veth kwam in 1899 een diergelijk ex. in veiling, doch werd opgehouden door de firma Brill. Eindelijk is nog een ex. in bezit van de Koningin. De cliché's berusten te Batavia bij het Bataviaasch Genootschap, grootendeels nog in goeden staat.

Nieuwe strafrechtspolitiek.

Eene belangrijke hervorming, welke een overwegenden invloed zal kunnen hebben op de geheele toekomst onzer strafrechtspleging, zal, indien niet alles bedriegt, binnen korten tijd in ons land haar beslag hebben gekregen en daarmede zijn voldaan aan den meest op den voorgrond geplaatsten eisch der nieuwere strafrechtspolitiek. Wie de ontwikkeling van den misdadigen aanleg in den misdadiger wil bestrijden moet aanvangen met het kind; al wat in die richting eerst later geschiedt schijnt daartegenover ijdelheid en kwelling des geestes. Die overtuiging won veld èn hier èn elders. Bij de Internationale Strafrechtsvereeniging, in hare algemeene bijeenkomsten en in de vergadering harer Duitsche Afdeeling, bij de penitentiaire en andere aanverwante congressen, te onzent in de vergadering der Juristen-Vereeniging, werd de aandacht van den wetgever meer in het bijzonder ingeroepen voor de wijze van berechting en bestraffing, van behandeling van den jeugdigen misdadiger. In ons land vond die luid vermanende roepstem gelukkig gehoor. Onze Minister van Justitie plaatste de allerwege bepleite hervorming bovenaan op zijn werkprogramma en zijne ontwerpen, welke aan de behandeling van jeugdige strafwetovertreders eene geheel andere richting bedoelen te geven dan onze geldende wetgeving voorschrijft, verwierven de goedkeuring der volksvertegenwoordiging en werden nu enkele weken geleden tot wet verheven.

De inwerkingtreding der nieuwe wettelijke regeling vereischt nog eene belangrijke voorbereiding en is afhankelijk van een nader Koninklijk Besluit maar de verwachting mag

worden gekoesterd dat onze Minister van Justitie de eer der voltooiing van den door hem verrichten arbeid niet aan een mogelijken opvolger zal willen laten, zoodat eene betrekkelijk spoedige inwerkingtreding mag worden verwacht. Daarmee zal dan de wetgever in menig opzicht hebben voldaan aan wat op dit gebied hier en elders werd verlangd. De knellende banden, welke tot dusver den strafrechter in zijn vrijen gang belemmerden, zullen zijn verbroken; hij zal zich niet meer hebben af te tobben met de toetsing van de aansprakelijkheid der jeugdige beklaagden aan een weinig tastbaar criterium als het al dan niet bestaan van het oordeel des onderscheids; hij zal zich na een onderzoek, omgeven met alle waarborgen om de kennis betreffende het kind, zijne ouders, zijn levenswijze en karakter zoo volledig en nauwkeurig mogelijk te maken, tegenover den beklaagde beneden de achttien jaar eenvoudig deze vraag hebben te stellen: welke maatregel biedt tegenover dit kind den meesten waarborg dat de opkomende kiem ten kwade in zijn verderen groei en ontwikkeling zal worden verstikt? Is het gepleegde misdrijf niet meer dan een op zichzelf staand feit, geen uitvloeisel van misdadigen aanleg, niet wijzend op een slechte, verdorven, althans verbeteringbehoevende natuur, de rechter zal elken maatregel kunnen terzijde laten en het kind aan ouders of voogden kunnen teruggeven. Schijnt eene ernstige waarschuwing, in een af anderen vorm, misschien een maatregel van tucht noodzakelijk, berisping, geldboete, plaatsing in een tuchtschool staan den rechter ten dienste. Vereischt daarentegen de individualiteit van den jeugdigen misdadiger een krachtiger ingrijpen, is zijne opvoeding verwaarloosd, is de toestand van het gezin en van de omgeving zoodanig dat verbetering dáár niet mag worden verwacht, dan zal de rechter, in het goedbegrepen belang van gemeenschap en individu beide, den beklaagde aan den kring, waarin hij leefde, ontrukken en hem ter beschikking stellen van de regeering, door wier zorg de veroordeelde òf zal worden geplaatst in een rijksopvoedingsgesticht, òf, belangrijke verbetering in verband met het geldende recht, zal worden toevertrouwd aan een particuliere vereeniging, stichting of instelling van weldadigheid ten einde te worden opgenomen in een bijzonder opvoedingsgesticht of in een gezin te wor-

den geplaatst. Bij deze regeling, welke ik hier slechts in enkele groote lijnen aangaf, zal dus voldaan zijn aan den allereersten eisch van iedere strafrechtshervorming: behandeling van den misdadiger naar zijne individualiteit.

Welke mogen de verwachtingen zijn, aan de in te voeren nieuwe wettelijke regeling te verbinden? Ondanks de ontwijfelbare juistheid der daarbij aangenomen hoofdbeginselen, is de prognose niet gemakkelijk. Immers van de wijze van toepassing zal veel, zoo niet alles afhangen. Zullen onze te hervormen rijksopvoedingsgestichten de taak kunnen vervullen die hun wacht en de verpleegden, die vaak verdorven en bedorven binnen hunne muren treden, aan de maatschappij teruggeven, physiek, intellectueel en moreel krachtig genoeg om in den strijd des levens op eerlijke wijze hunne plaats te veroveren en te behouden? Zal van de tuchtscholen èn opvoedende kracht èn tucht genoeg uitgaan om hun, die er in geplaatst zijn, de voor hen gevorderde scherpe vermaning te geven, hen te leeren dat zij zich hebben te voegen naar de regelen der maatschappelijke ordening, hun in te prenten gehoorzaamheid aan wet en gezag, eerlijkheid in handel en wandel? Wie voelt niet hoe oneindig veel hier zal komen voor rekening van hen, aan wie de Staat de leiding en opvoeding zijner verpleegden zal toevertrouwen, van hen, aan wie de ontzettend moeielijke en verantwoordelijke taak zal worden opgelegd om in de tuchtschool strenge tucht te verbinden met humane, oordeelkundige leiding en aldus een meer dan voorbijgaanden indruk vast te hechten in het voor indrukken zoo vatbare maar tevens zoo weinig vasthoudende gemoed van het kind? Indien de Minister, tot uitvoering der wetten geroepen, het benijdenswaardig talent zal toonen te bezitten bij zijn keuze de werkelijk geschikte personen aan de uitvoering der wet te verbinden, indien hem de gedachte vervult dat alleen uitnemende mannen met groote opvoedende bekwaamheid voor de taak berekend zijn, welke de wet oplegt, alleen dan zal van rijksopvoedingsgestichten en tuchtscholen de verwachting mogen worden gekoesterd dat zij krachtige middelen zullen blijken in den strijd tegen de misdadige en verwaarloosde jeugd.

Maar de Staat heeft terecht begrepen dat hem in dien strijd van en uit de maatschappij hulp zeer van noode is.

Bij het voorbereidend onderzoek, dat den rechter bij de eindbeslissing het materiaal moet brengen voor het vellen van zijn oordeel, zal de rechter-commissaris zooveel mogelijk inlichtingen moeten inwinnen omtrent de opvoeding, het karakter, de ontwikkeling en het doorgaand gedrag van den beklaagde maar met de werkzaamheid van dezen ambtenaar zal zich reeds bij den aanvang van het proces de arbeid verbinden van den aan den jeugdigen beklaagde toe te voegen raadsman, op wien de plicht zal rusten in vereeniging met den rechter licht te zoeken en te brengen omtrent alles, wat den persoon en de levensomstandigheden van den jeugdigen beklaagde betreft en aldus de grondslagen te leggen voor eene juiste beslissing. Niet gering is de taak, welke hiermede op de schouders onzer balie wordt gelegd. Het is bekend dat in verscheidene plaatsen die taak reeds vrijwillig is aanvaard en hare vervulling door de Vereenigingen Pro Juventute behoorlijk werd geregeld en verzekerd. Thans verkrijgt die arbeid, tot dusver meer steunend op welwillendheid van rechters en openbaar ministerie, wettelijken grondslag; de raadsman van den jeugdigen beklaagde vindt reeds bij den aanvang van het strafgeding zijne plaats aangewezen en tot het einde toe zal hij geroepen zijn den jongen misdadiger ter zijde te staan, hier meer zoekend naar wat met het belang van zijn beschermeling tevens vordert het belang der gemeenschap, dan wakend voor strenge inachtneming van de regelen des rechts.

Doch vooral buiten het proces ligt de hulp, welke van de verschillende maatschappelijke kringen zelf wordt verwacht. De Staat, erkennend dat de opvoeding van zijnentwege noodwendig moet blijven beneden het te stellen ideaal, verklaart zich bereid aan bijzondere personen over te laten wat hij zelf slechts noode op zich neemt. Ook thans reeds ziet de rechter in vele gevallen van staatsopvoeding af wanneer hij zich verzekerd heeft, dat particuliere vereenigingen de zorg voor het kind hebben aanvaard. Maar in de toekomst zal de taak dier vereenigingen wettelijken waarborg erlangen; hare werkzaamheid zal niet meer afhankelijk blijven van altijd in te trekken toestemming van ouders of voogden en dus, meerdere zekerheid biedend, ook meer dan nu worden ingeroepen. Verwacht mag worden dat velen bereid zullen zijn hunne

schouders te zetten onder den niet lichten arbeid, welke hier zal moeten worden verricht; niet onbelangrijke offers van tijd en geld, van persoonlijke toewijding en hartelijke belangstelling worden hier gevorderd, ook waar het zal gelden toezicht te oefenen over velen, die niet naar een opvoedingsgesticht zullen worden verwezen maar daarom juist aan ernstige en voortdurende leiding, aan een hen beschermend patronaat dringend behoefte zullen hebben. Alleen wanneer die verwachting wordt verwezenlijkt, kan van de nieuwe wetgeving eene groote kracht ten goede uitgaan. Niet slechts over het misdadige, ook over het verwaarloosde kind heeft de wetgever beproefd zijne beschermende maatregelen uit te strekken; misdaad en verwaarloozing grijpen zoo ontzettend nauw in elkander dat wie de laatste buiten zijn gezichtskring laat, den strijd tegen de eerste gerustelijk kan sparen. Niet het minst ten behoeve van het verwaarloosde kind is op maatschappelijken arbeid uit alle kringen en klassen gerekend; voor het mogelijk welslagen van dien arbeid heeft de wetgever de middelen gegeven en de waarborgen gesteld. Wie den strijd helpt voeren tegen verwaarloozing en misdadigheid der jeugd, verwezenlijkt een der onmisbare, der allernoodzakelijkste voorwaarden, zonder welker vervulling alle stelselmatige bestrijding van het ziekteverschijnsel der criminaliteit als een hopeloos pogen mag worden gekenmerkt.

Aldus zal met onze nieuwe wetgeving ten opzichte van de verwaarloosde en misdadige jeugd, voorloopig, in afwachting van de met haar te verkrijgen uitkomsten, aan een der voornaamste eischen der nieuwe strafrechtspolitiek zijn voldaan. Maar daarnaast verlangen andere, niet minder gewichtige, onze aandacht. Wel zal, worden de verwachtingen vervuld, de meer doelmatige behandeling der jeugdige misdadigers eene belangrijke uitwerking ten goede kunnen hebben op den aard en den omvang van de criminaliteit bij volwassenen en zullen daardoor verschillende thans dringende vragen vooral ten aanzien van de beroeps- en gewoontemisdadigers aan ernst en beteekenis verliezen, maar niemand zal in waarheid durven hopen op het in vervulling gaan der eenmaal uitgesproken profetie, dat er bij redding van het kind geen misdadigers meer zullen te straffen zijn. Van de ruim 5700 in 1898 veroordeelden, welke reeds vroeger met den strafrechter in aan-

raking kwamen, waren er nog geen 500 bij wie die aanraking reeds van voor den zestienjarigen leeftijd dagteekende. Waren die alle door eene goede en doelmatige behandeling voorgoed aan de misdaad onttrokken, er zouden toch nog genoeg overblijven, bij wie de aanvang der misdadige loopbaan eerst van later dagteekent en voor wie dus de werking der nieuwe wetgeving zonder beteekenis is. Het aantal volwassene misdadigers kan, laten wij hopen, zal verminderen, door de maatregelen ten opzichte van de misdadige en verwaarloosde jeugd maar ook bij de stoutste verwachtingen blijft de zekerheid dat er nog velen zullen zijn, ten wier aanzien de vraag zal moeten worden gesteld: in welke richting moet tegenover hen en hun misdrijf de repressie gevonden worden, waaraan de maatschappelijke ordening behoefte heeft?

Hoe thans te onzent die repressie is, mag als bekend worden ondersteld en behoeft slechts even te worden herinnerd. De bijzondere karaktertrekken, de, zoo men wil, nationale kenmerken van ons Wetboek van Strafrecht zijn de zelfbeperking van den wetgever bij de aanwijzing van de op te leggen straffen en de groote speelruimte aan den rechter gelaten bij de toemeting der straf. Vrijheidsstraf en geldboete en die vrijheidsstraf slechts onderscheiden in twee soorten, gevangenisstraf en hechtenis, ziedaar, wanneer men de met uitzondering van de plaatsing in een werkinrichting uit een repressief oogpunt slechts weinig beteekenende bijkomende straffen terzijde laat, het geheele arsenaal van wapenen, waarover onze wetgever den strafrechter de beschikking laat. Bij het hanteeren dier wapenen is hem in hooge mate de vrije hand gelaten. Hem bindt, bij de bepaling der strafmaat, slechts het algemeene minimum van *een* dag en daarnaast een bijzonder maximum voor ieder strafbaar feit. Tusschen die twee grenzen kan hij zich volkomen vrij bewegen. Moord kan hij straffen met levenslange gevangenisstraf, of met tijdelijke, welke kan gaan van een dag tot en met twintig jaar, en bij die straftoemeting kan hij, zooveel hij wil, rekening houden met alle omstandigheden van de daad en den dader, ook met diens persoonlijkheid en karakter. Daarentegen mist de rechter allen invloed op de wijze van toepassing der straf, waarbij de wetgever zelf zooveel mogelijk een ideaal van gelijk- en gelijkvormigheid heeft trachten te verwezenlijken.

Alle gevangenisstraf wordt in den regel tot vijf jaar in afzondering ondergaan; straffen voor langer dan vijf jaar worden na die eerste vijfjarige periode van afzondering tenuitvoer gelegd in gemeenschap. De hechtenisstraffen worden in den regel in gemeenschap ondergaan. Al die voorschriften gelden gelijkelijk voor alle soorten van misdadigers; de cel is het antwoord van de maatschappij op het misdrijf van den eersteling gelijk op dat van den aankomenden of hardnekkigen gewoontemisdadiger. En bij de regeling der tenuitvoerlegging van de in afzondering ondergane gevangenisstraf maakt onze wetgever geenerlei onderscheid tusschen de verschillende gevangenen; alle, die in de cel worden opgesloten, en dat waren er van de even twaalf duizend, die in 1898 in onze strafgevangenissen vertoefden, bijna elf duizend acht honderd, worden, behoudens enkele afwijkingen ten aanzien van hen, die tot minder dan drie maanden veroordeeld zijn, op volkomen gelijke wijze behandeld. Van een rekening houden met den aard van het gepleegde misdrijf, met het motief der handeling, met de individualiteit van den dader is geen sprake; al wat naar individualiseering zweemt ontbreekt; in onze celgevangenissen met eenige honderden gevangenen, wier misdaad, wier karakter, wier vroegere levensomstandigheden verschillen als diep donker zwart en helderglanzend wit, heerscht een ideaal van gelijkheid, zooals de stoutste dweper zich die slechts zou kunnen wenschen. Wie de celgevangenis als bewoner binnentreedt, legt zijne persoonlijkheid af en wordt een nummer, het nummer van zijn cel en van de op de borst gedragen koperen plaat; een nummer, dat op bepaalde tijden opstaat, eet, werkt, wandelt en ter ruste gaat en dat daarbij, behalve misschien in den aard van den te verrichten arbeid, in niets onderscheiden is van het nummer naast hem, al bevindt zich in de eene cel een man van beschaving en goeden maatschappelijken welstand, die in een ongelukkig oogenblik van drift of rampspoed zich zelf vergat, in de andere een gewoontemisdadiger, sinds zijn jeugd met het gevangenisleven bekend, van de misdaad levend en daarvan zijn gewoon beroep makend. Slechts de duur van de straf vormt het onderscheid tusschen al die zoo geheel verschillende menschen; voor den een duurt de vrijheidsberooving dagen, voor den ander misschien jaren, maar dagen of weken,

maanden of jaren, zij worden alle op dezelfde wijze doorgebracht. De gelijkheidsdroom is hier werkelijkheid geworden.

Welke waren nu de uitkomsten van dit stelsel? Heeft de aldus algemeen en op uniforme wijze toegepaste celstraf beantwoord aan de hooggespannen verwachtingen door velen van haar gekoesterd; heeft zij getoond eene voldoende afschrikkende kracht te bezitten en tegelijkertijd bewijzen geleverd van den haar in hooge mate toegeschreven verbeterenden invloed? Geeft zij, zooals volgens de opmerking bij de totstandkoming van ons wetboek gemaakt de voorstanders moeten aannemen, de gevangenen wel niet *geheel*, maar toch *gedeeltelijk* verbeterd terug en dus voorbereid tot den terugkeer in de vrije maatschappij? Reeds in het artikel van mijne hand, opgenomen in den vorigen jaargang van dit tijdschrift wees ik er op, dat terwijl bij ons het aantal der jaarlijks veroordeeld wordende personen langzaam daalt, telken jare het aantal van hen, die na vroegere veroordeeling op nieuw een strafbaar feit plegen en wederom worden veroordeeld, stijgende is. In 1898 waren er van de 15664 veroordeelden, 5729, die bij herhaling met den strafrechter in aanraking kwamen, alzoo 36.5 procent, eene vermeerdering van 3% vergeleken bij het vorige jaar. De statistiek over 1899 brengt ons dezelfde uitkomst. Op 15391 onherroepelijk veroordeelden in dat jaar, eene kleine vermindering dus vergeleken bij 1898, kwamen ditmaal 6052 vroeger veroordeelden d.w.z. een percentage van 39.3% of wederom bijna 3% meer dan in het voorafgaande jaar. Vergeleken bij het jaar 1896 is die vermeerdering bijna 8%. Alzoo blijft de karakteristiek van onze criminaliteit: tegenover langzame daling van het geheele aantal der veroordeelden vrij sterke stijging van het getal der recidivisten.

Er zijn criminalisten, die zich misschien niet ten onrechte over eene dergelijke uitkomst verheugen omdat zij, zooals de Belgische hoogleeraar Prins, daarin zien ‘un phenomène rassurant révélant la localisation et la spécialisation du crime’. Wat er van dit geruststellende in het waargenomen verschijnsel zijn moge, een ding is zeker dat met de zooeven geconstateerde uitkomsten van ons strafstelsel, over dat stelsel zelf de staf wordt gebroken. Uit het feit dat het aantal

der voor de eerste maal veroordeelden, zij het dan ook slechts langzaam, afneemt, mag de gevolgtrekking worden afgeleid, dat de maatschappelijke omstandigheden geen al te ongunstige werking oefenen op den loop der criminaliteit; dat de sociale en andere oorzaken, welke tot het plegen van misdrijven voeren, in kracht verminderen. Zij kunnen dus ook niet schuldig staan aan de toeneming der recidieve en dus, hoe hard het klinken moge, het kan niet ongerijmd geacht worden aan te nemen dat de ondergane gevangenisstraf zelf in hare gevolgen en nawerking een der voornaamste factoren vormt voor het tweede of derde misdrijf. Nu zou het zeker volkomen onbillijk zijn die ongunstige uitkomst meer bijzonder in verband te brengen met de celstraf als zoodanig maar wel mag er op worden gewezen dat die straf, althans in hare wijze van toepassing te onzent, getoond heeft te weinig afschrikkende kracht en te weinig verbeterenden invloed te hebben om de slechte gevolgen te neutraliseeren, welke voor den veroordeelde aan het ondergaan van eene vrijheidsstraf noodwendig verbonden zijn. Het is mogelijk, msschien zelfs waarschijnlijk te achten, dat werden onze gevangenisstraffen in plaats van in afzondering in gemeenschap ondergaan, de invloed op de recidieve tengevolge van den omgang tusschen elkander bedervende individuen een nog ongunstiger zou zijn geweest; men kan het recht behouden aan de in afzondering ondergane vrijheidsstraf de eer te geven van minder slecht te werken dan de gemeenschappelijke gevangenisstraf; men kan niet langer de illusie handhaven, welke de hoogleeraar Domela Nieuwenhuis nog in 1887 als de zijne uitsprak, dat de afzondering der misdadigers ook moet worden verlangd om het daarin gelegen positieve voordeel: dat zij heeft een niet te ontkennen afschrikkend vermogen en tevens tot verbetering kan medewerken. Tegenover de meening van hen, die de celstraf verdedigen om hare eigen deugden en niet slechts om het gemis aan gebreken, welke de gemeenschappelijke vrijheidsstraf aankleven, mag acte worden genomen van de verklaring, opgenomen in een merkwaardig rapport over de celstraf van la Direction générale des prisons de Belgique ‘La déduction (de veroordeeling van het cellulaire stelsel met het oog op de daarmeê verkregen uitkomsten) n'est juste que pour autant que le régime cellulaire ait été présenté

comme un moyen assuré de réaliser la réforme morale des coupables. S'il en est réellement ainsi, il faut convenir que le régime a failli à ses promesses. *Constater l'accroissement de la récidive, c'est enregistrer sa banqueroute*.'

Nog op eene andere omstandigheid dient de aandacht te worden gevestigd, wanneer wij de werking van ons geldend strafstelsel willen nagaan. Wij zagen reeds dat onze wetgever voor de op te leggen straffen een algemeen minimum heeft bepaald van één dag en daarnaast een speciaal maximum voor ieder misdrijf in het bijzonder, zoodat dus onze rechters eene groote mate van vrijheid hebben bij de toemeting der straf. Op welke wijze maken zij van die vrijheid gebruik; m.a.w., welke zijn de gevangenisstraffen gemiddeld door onze rechterlijke colleges opgelegd?

Raadplegen wij de statistiek, dan zien wij dat in 1898 8313 personen tot gevangenisstraf werden veroordeeld. Van deze werden verwezen 1 tot levenslange gevangenisstraf, 30 tot 5 jaar en langer, 490 tot eene straf tusschen 1 en 5 jaar, 695 van 6 maanden tot een jaar, 1039 van 3 tot 6 maanden, 2134 van 1 tot 3 maanden en eindelijk 3924 tot eene straf van minder dan eene maand, dat wil dus zeggen dat van die 8313, 7097 of niet minder dan ruim 85 % werden veroordeeld tot eene gevangenisstraf van minder dan 6 maanden.

Niet anders is de uitkomst over 1899. Van de in dat jaar tot gevangenisstraf veroordeelde 8272 personen ontvingen 7080 of wederom ruim 85 % eene gevangenisstraf van minder dan zes maanden. De gevangenisstatistiek over het jaar 1898 leert ons op haar beurt hetzelfde. Van de 11105 personen in dat jaar bij afwisseling in de gewone strafgevangenissen, de celgevangenissen opgenomen, waren 7912 veroordeeld tot eene gevangenisstraf van minder dan drie maanden en slechts 1063 tot eene straf van langer dan een jaar. Ook voor onze strafrechtspleging komen wij dus tot hetzelfde resultaat als in andere landen is vastgesteld; het geheele strafstelsel draait om de korte vrijheidsstraf, om de gevangenisstraf van minder dan zes maanden. Van het oordeel over die straf te vellen zal dus voor een groot deel de uitspraak afhankelijk moeten zijn, welke over het geheele stelsel zal kunnen worden gewezen. Moet aan die straf alle repressieve kracht worden ontzegd, moet wellicht worden aangenomen dat hare werking veeleer

eene ongunstige dan eene gunstige is, wij zouden inderdaad de sombere conclusie moeten aanvaarden, welke von Liszt ons voorhoudt: ‘Eine Strafe, die das Verbrechen fördert, das ist die letzte und reifste Frucht der vergeltenden Gerechtigkeit.’

Aan eene nadere bespreking van deze uitspraak, van onze geldende strafrechtspleging en van de eischen tot verandering gesteld dient nu allereerst vooraf te gaan eene korte herinnering aan de uitkomsten van het meer theoretische onderzoek, dat ik in mijn opstel van het vorig jaar instelde en waaraan de practische beschouwingen behooren te worden vastgehecht. Ik trachtte toen aan te toonen dat de functie der straf moet worden gezocht in bescherming en handhaving der ten behoeve der rechtsordening gestelde voorschriften en dat zij die taak slechts kan vervullen door hare werking èn op den persoon van den dader èn ten opzichte van den door het misdrijf getroffene èn op alle andere leden der rechtsgemeenschap. Speciale en generale preventie moeten beide in het oog worden gehouden. Bij de speciale preventie werd gewezen op de drie doeleinden, waarop de straftoepassing kan gericht zijn, afschrikking, verbetering en onschadelijkmaking; het beginsel van de individualiseering in de straf werd op den voorgrond geplaatst en in verband daarmeê gezocht naar eene onderscheiding, welke voor wetgever en rechter richtsnoer zou kunnen wezen bij de behandeling van de verschillende misdadigers. Eene primaire onderscheiding, die wij toen vonden, was die tusschen de gelegenheids- en de gewoontemisdadigers; tusschen hen, bij wie het gepleegde strafbare feit als een op zich zelf staand verschijnsel mag worden aangemerkt, meer een gevolg van de bijzondere omstandigheden, waarin de dader zich geplaatst vond, dan van zijn aanleg en karakter, en hen, bij wie het misdrijf juist wel een uitvloeisel is van hun karakter, in overeenstemming is met hun aanleg, althans eene aanwijzing voor eene verworven misdadige gewoonte. Bij laatstgenoemde categorie kon dan weer verschil worden gemaakt of van de op te leggen straf nog eene werking ten goede mag worden verwacht en dus aanpassing aan de regelen van het maatschappelijk leven nog als mogelijk mag worden aangenomen of dat eene dergelijke verwachting als eene illusie moet worden beschouwd. En vooral bij deze laatste groepeering moest

dan rekening worden gehouden met eene mogelijke verdeeling van de misdadigers in normale en naar het abnormale neigende individuen, met de vraag of het misdadige karakter meer een gevolg was van de levensomstandigheden, van een verworven gewoonte of van een abnormalen psychischen toestand, welke zonder nu bepaald onder den een of anderen vorm van krankzinnigheid te kunnen worden gebracht, toch op de wijze van behandeling van den persoon grooten invloed moet oefenen. Met deze beginselen en deze classificatie in onze herinnering hebben wij nu onze geldende strafrechtspleging te toetsen aan de critiek en aan de eischen der nieuwere strafrechtspolitiek.

In de eerste plaats ontmoeten wij dan de van verschillende zijden gerichte aanvallen tegen de korte vrijheidsstraffen, welke naar wij zagen ook in onze strafrechtspleging eene zoo overwegende plaats innemen en vooral tegen hen, die zich aan een gelegenheidsmisdrijf schuldig maken, toepassing vinden. Allereerst wordt haar juist om haar korten duur alle verbeterende invloed op den veroordeelde ontzegd; eene werking ten goede op het karakter en de geheele persoonlijkheid van den gevangene kan van haar niet uitgaan; derhalve mist zij tegenover den veroordeelde, die aan dien invloed behoefte heeft, als strafmiddel alle waarde. Veeleer zal zij, indien zij zooals in vele landen nog plaats heeft, in gemeenschap word ondergaan, een zeer verderfelijken invloed kunnen oefenen en den gevangene in stede van verbeterd, slechter aan de maatschappij terug geven dan toen hij de gevangenis betrad. Eindelijk is de korte vrijheidsstraf ook tegenover den gelegenheidsmisdadiger onbruikbaar omdat haar alle afschrikkende kracht blijkt te ontbreken en zij dus voor hem na zijn terugkeer tot de vrijheid geenerlei krachtig werkend tegenmotief zal zijn, dat hem van herhaling van misdrijf zal afhouden

Een straf dus zonder nut voor de maatschappelijke orde, te wier beveiliging zij wordt toegepast, zonder nut voor den persoon, die aan haar wordt onderworpen, veeleer met groot gevaar voor verslechtering in plaats van verbetering, is het wonder dat zij, die de strafoplegging verdedigen om haar doel, tegen eene zoodanige straf hunne wapenen richten? De Fransche hoogleeraar Saleilles concludeert: ‘Les courtes

peines sont suffisantes pour dégrader et corrompre, mais elles sont insuffisantes à réparer le mal moral qu'engendre la prison'; Prins, hoogleeraar te Brussel, betoogt dat de korte straffen kostbaar zijn, zonder nut, 'car un séjour rapide dans une prison quelle que soit la perfection du régime pénitentiaire ne sera jamais un moyen d'amendement ou de régénération'; zonder intimideerende werking op de verharde individuen, die zich in de gevangenis beter op hun gemak gevoelen dan thuis; eindelijk schadelijk voor de personen, wier eergevoel nog niet is verstompt, 'car elles dégradent, découragent le détenu, le rabaissent aux yeux de sa famille et de ses compagnons; elles affaiblissent en lui la notion de la dignité personnelle; dans bien des cas elles enlèvent au malheureux sa place ou ses clients et le poussent à l'ivrognerie ou au vagabondage'. En von Liszt velt in hetzelfde artikel, waaraan ik reeds hierboven zijne conclusie ontleende, na zijne bezwaren te hebben saamgevat, ten slotte deze zeker niet te zachtzinnig geformuleerde uitspraak: 'Die kurzzeitige Freiheitsstrafe ist nicht nur nutzlos; sie schädigt die Rechtsordnung schwerer als die völlige Straflosigkeit der Verbrecher zu thun im Stande wäre'.

Het kan niet worden ontkend dat deze meedoogenlooze kritiek over de korte vrijheidsstraffen lijdt aan overdrijving en eenzijdigheid. Alleerst toch mag er op worden gewezen dat die straffen in verband met de uit den aard der zaak minder ernstige feiten, waarvoor zij worden opgelegd, in voldoende mate voorzien in de belangrijke, naar veler opvatting de belangrijkste functie, welke de straf te vervullen heeft, die van generale preventie, eene werking door sommigen geidentificeerd met wat de straf naar het oordeel van zoovelen behoort te zijn en te blijven: eene rechtmatige vergelding voor het met de strafbare handeling gepleegde kwaad. Die werking komt nu ook aan de korte vrijheidsstraffen ongetwijfeld toe en verlangt men ook daarvoor een statistisch bewijs, men zou het kunnen vinden in de straks geconstateerde afneming van het aantal der voor de eerste maal veroordeelden. Zonder overschatting van de preventieve waarde van straf bedreiging en strafoplegging mag toch gerustelijk worden aangenomen dat bleven, naar von Liszt geneigd zou zijn boven de oplegging van

korte straffen te verkiezen, zij die thans tot eene zoodanige straf verwezen worden, van alle straf vrij, aan den preventief werkenden invloed der strafwet een groote slag zou zijn toegebracht en eene belangrijke stijging der eerste criminaliteit als zeer waarschijnlijk zou mogen worden aangenomen. Maar ook ten aanzien van den veroordeelde zelf gaat men te ver door aan de korte straffen alle beteekenis te ontzeggen. Voor velen zullen die enkele weken, in de cel doorgebracht, eene ernstige les wezen, welke hen tot bewustzijn brengt op welken gevaarlijken weg zij zich bevinden en hun eene aansporing zal zijn om in te keeren tot zich zelf. Lichtzinnigen kunnen door eene straffe waarschuwing tot meerdere bedachtzaamheid worden opgewekt en dus, wil men hier dat woord gebruiken, voor zoover zij daaraan behoefte hebben, *verbeterd*. Anderen zullen ongetwijfeld van hun ook maar kort verblijf in de gevangenis een blijvenden indruk meenemen en die indruk *kan* een afhoudend motief zijn in omstandigheden, waaronder zij anders tot misdrijf zouden vervallen. Voor dezulken zal die korte straf afschrikkende kracht niet geheel ontberen.

Ook hier zooals overal is generaliseeren uiterst bedenkelijk. Tegenover velen, voor wie enkele maanden gevangenisstraf als een volstrekt ongeschikt en doelloos strafmiddel mag worden aangemerkt, zijn er ongetwijfeld niet weinigen, voor wie dat middel volkomen aan zijn doel beantwoordt en zooals men het heeft genoemd, een ‘Denkzettel’ vormt van niet geringe beteekenis. Daarbij mag niet worden vergeten dat in ons land de korte gevangenisstraffen alle in afzondering worden ondergaan. Het groote gevaar, dat dus in andere landen met die straffen verbonden is en waarop met zooveel klem en kracht de aandacht wordt gevestigd, bestaat te onzent niet. Ook dan wanneer aan de korte vrijheidsstraf alle preventieve en repressieve waarde zou moeten worden ontzegd, zou alzoo op dien grond voor ons land het harde oordeel, door von Liszt en anderen over haar gesproken, niet gerechtvaardigd kunnen worden.

Doch ik zou, aldus voortgaande, bij mijne lezers de gedachte gaan wekken dat naar mijne meening dat oordeel niet slechts overdreven, maar ook onjuist moet worden genoemd. Geene opvatting staat mij verder dan deze. Want wanneer ik tot

dusver over de gevolgen sprak, die met de korte straffen verbonden zijn, dan bleven daarbij buiten beschouwing juist die, waarin naar mijne zienswijze hare bedenkelijkste zijde gelegen is, te weten de zoogenaamd indirecte gevolgen der straftoepassing, de nawerking, welke de ondergane vrijheidsstraf heeft voor hem, die uit de gevangenis wederom naar de maatschappij teruggekeerd is. Steeds zullen er velen zijn, voor wie ook een korte gevangenisstraf zal gelijk staan met verlies van achting, eer en maatschappelijke positie; die, in de vrijheid teruggekeerd, hunne plaats door anderen zullen zien ingenomen; wier economisch bestaan zal zijn ondermijnd, zoo niet vernietigd; die voortaan in den toch reeds zoo zwaren levensstrijd mede zullen te kampen hebben tegen den smet, welke het verblijf in de cel op hen heeft achtergelaten; wier vrouw en wier kinderen de boete zullen hebben te dragen voor een oogenblikkelijk vergrijp van man en vader. In hare nawerking zal de straf aldus eene zwaarte en intensiteit verkrijgen ver boven wat met hare oplegging beoogd werd en bovendien ook uit een criminologisch oogpunt bedenkelijke gevolgen kunnen hebben. Want menigeen, aan wien aldus zijn maatschappelijk evenwicht ontnomen is, zal tevergeefs beproeven staande te blijven; de herinnering aan het leed der straf zal niet opwegen tegen den sterker geworden drang der omstandigheden; veeleer zal de gedachte dat het ergste toch reeds geleden is en de smaad reeds gekomen is en niet meer uitwischbaar schijnt, een prikkel kunnen wezen om nu maar ‘va banque’ te spelen en tegenover eene harde, afwijzende maatschappij geen middel, ook het strafbare niet, te ontzien om zich zelf en vrouw en kinderen het meest noodige te verschaffen. Die werking maakt elke vrijheidsstraf tot een in zichzelf hoogst bedenkelijk middel en in dien zin drukken de woorden van een Duitsch schrijver ‘Es ist ein inhärenter Fluch der Freiheitsstrafe dass sie mit der einen Hand zerstört was sie mit der anderen vollbringt’, eene treffende waarheid uit. Bedenkt men nu dat de verbeterende en de afschrikkende kracht der korte vrijheidsstraf toch in vele gevallen slechts eene geringe zijn kan, plaatst men de wel niet geheel ontbrekende maar toch dikwerf weinig beteekenende voordeelen, tegenover de menigmaal zoo scherp in het oog springende nadeelen, en tracht men

tusschen die beide de verhouding te bepalen, dan zal men zonder onrechtvaardigheid in de eene of andere richting de conclusie mogen trekken, dat de korte vrijheidsstraf, d.w.z. de straf die ook onze strafreehtspleging beheerscht, in vele gevallen hare werking mist, in andere een hoogst bedenkelijken invloed heeft en dus een niet weg te cijferen factor kan zijn bij de toeneming der recidieve. Van de 4942 personen, die in 1898 na ondergane gevangenisstraf recidiveerden, waren er 3349 wier laatste straf minder dan 6 maanden had bedragen. Van deze kwamen 808 weer binnen de zes maanden met den strafrechter in aanraking. Ook dit cijfer is welsprekend.

De strafrechtswetenschap stelde zich dus zelf eene goede en schoone taak toen zij ging zoeken naar strafmiddelen, die de korte vrijheidsstraf zouden kunnen vervangen, althans hare toepassing zouden kunnen beperken. Aanbevolen werden verplichte arbeid zonder vrijheidsberooving; huisarrest en andere beperkingen in de persoonlijke vrijheid, b.v. het recht om op bepaalde plaatsen te wonen, om herbergen te bezoeken en dergelijke: vermaning of berisping, al dan niet verbonden met de verplichting tot het stellen van zekerheid dat men zich behoorlijk zal gedragen; wederinvoering der lijfstraffen. Ik zal mij van eene eenigszins uitvoerige bespreking dezer verschillende strafmiddelen onthouden omdat wat de eerste twee betreft hunne toepassing toch slechts in betrekkelijk weinige gevallen zou mogelijk zijn en zij dus niet meer dan eene zeer subsidiaire beteekenis kunnen hebben of slechts zooals de tweede als bijkomende straf in aanmerking kunnen komen; omdat de vermaning of berisping of tegenover hen, wier eergevoel weinig ontwikkeld is, alle werking mist of anders eene vrij ijdele vertooning wordt na de ernstige vermaning reeds in de openbare terechtstelling zelf gelegen en dus als strafmiddel tegen volwassenen nooit eene belangrijke plaats zal kunnen innemen; omdat eindelijk de toepassing van lijfstraffen, met hoe groote levendigheid ook weer in de laatste jaren door verschillenden verdedigd, toch zoozeer in botsing komt met de humane gevoelens der groote meerderheid dat reeds daarom, afgescheiden van alle andere overwegingen, aan hare wederinvoering wel niet zal kunnen worden gedacht. Belangrijker dan al deze dus practisch weinig in aanmerking

komende strafmiddelen, is ter vervanging van de korte vrijheidsstraf de geldboete, welke reeds thans in zeer vele gevallen b.v. bij de overgroote meerderheid van veroordeelingen wegens overtreding wordt opgelegd doch waarvoor zeker plaats zou zijn bij verschillende misdrijven, waartegen thans alleen vrijheidsstraf, geen vermogensstraf is bedreigd. Intusschen één bezwaar doet zich hier onmiddellijk gevoelen. De geldboete wordt in zeer vele gevallen niet voldaan, hetzij omdat de veroordeelde niet betalen wil hetzij omdat hij niet betalen kan en dan bestaat de noodzakelijkheid de vermogensstraf wederom in eene vrijheidsstraf om te zetten, eene vrijheidsstraf die, wordt zij volgens de voorschriften van onze wet als regel niet in afzondering maar in gemeenschap ondergaan, de aan de korte gevangenisstraf verbonden bezwaren in sterk verhoogde mate vertoont. Het is waar dat men die moeilijkheid heeft trachten te ontgaan door ook hier voor verplichten arbeid zonder opsluiting te pleiten maar het bezwaar blijft dat dit surrogaat lang niet voor alle niet betalende veroordeelden zal kunnen worden gebruikt. Èn elders èn hier heeft men nu ijverig gezocht naar middelen om de betaling der geldboete te bevorderen; verhooging der op te leggen vervangende hechtenis zal daartoe kunnen medewerken naast vergemakkelijking van de betaling door uitdrukkelijke toelating van termijnsbetalingen, twee middelen die ook onze wetgever blijkens de ingediende strafwetnovelle wil beproeven; maar toch zullen er altijd een aantal gevallen overblijven, waarin betaling niet kan of niet zal volgen. Bovendien zullen verschillende misdrijven met de oplegging eener geldboete, vooral wanneer deze om betaling mogelijk te laten niet te hoog mag zijn, niet voldoende zijn gestraft, maar een krachtiger strafmiddel vorderen, een strafmiddel dat men heeft gezocht, en ik voeg er dadelijk bij, naar mijne meening ook gevonden in de zoogenaamde voorwaardelijke veroordeeling.

De aard en de strekking van dit nieuwe instituut, in zeer bijzonderen vorm het eerst toegepast in Boston, de hoofdstad van den Staat Massachusetts en sinds 1891 in dien Staat algemeen in toepassing gebracht, in Engeland overgenomen in 1887 en in navolging van Belgie in 1888 sinds dien in verschillende wetgevingen en ontwerpen uitgewerkt, zijn ongetwijfeld hoogst eenvoudig. De rechter veroordeelt den beklaagde

tot de z.i. gevorderde straf maar stelt tevens vast dat de tenuitvoerlegging van die straf gedurende een bepaalden tijd zal worden opgeschort en binnen dien tijd afhankelijk zal zijn van het verder gedrag van den veroordeelde. Is dat gedrag gedurende die gansche proefperiode goed, dan zal de opgelegde straf niet behoeven te worde ondergaan; daarentegen zal aan het plegen van een nieuw misdrijf of aan een in het algemeen slecht gedrag het ondergaan der uitgesproken straf als gevolg zijn verbonden. Ik geef nu hier slechts den ruwen omtrek, bij de uitwerking van het beginsel vertoonen de verschillende wetten en ontwerpen hoogst belangrijke afwijkingen. Zoo bestaat vooral verschil over den duur der straffen waaraan de opschorting kan worden verbonden; het verst is men gegaan in Frankrijk bij de wet van 1891 (loi Bérenger) door ook bij eene veroordeeling tot eene gevangenisstraf van vijf jaar de opschorting toe te laten. De meeste wetgevingen houden echter meer rekening met het feit dat de voorwaardelijke veroordeeling ten doel heeft de korte vrijheidsstraffen te beperken; zoo wordt in het ontwerp van onzen Minister van Justitie, waarbij voor ons land de invoering van het nieuwe instituut wordt voorgesteld, de opschorting alleen mogelijk gemaakt bij eene vrijheidsstraf van zes maanden of minder.

De voorwaardelijke veroordeeling heeft tegenover vurige verdedigers ook krachtige en overtuigde bestrijders gevonden; in ons land vermocht zij in 1890 op de Juristen-Vereeniging geene meerderheid te verwerven en ook nu zijn er bij ons nog vele gezaghebbende juristen, die van dit nieuwe instituut niet willen weten. Alle bezwaren hier thans te gaan behandelen ligt buiten mijn bestek en zou een afzonderlijk opstel vorderen; slechts bij twee wensch ik even de aandacht te bepalen. Men heeft, al werd van Belgische zijde in de officieele regeerings-rapporten verklaard dat ‘le résultat a dépassé les espérances’ beproefd eene beweerde stijging der criminaliteit in Belgie toe te schrijven aan de verzwakking van de repressieve kracht der strafwet. In Belgie zelf is, bedrieg ik mij niet, die onderstelling niet gemaakt zoodat, al ware, wat ik voor de misdrijven niet geloof, de premisse inderdaad juist, zij zeer waarschijnlijk op eene verwarring berust tusschen het ‘post’ en het ‘propter’, en in Frankrijk heeft de Minister van Justitie de voorwaardelijke veroordeeling genoemd als eene der oorzaken, waaraan

de vermindering van het aantal strafbare feiten te danken is. Wanneer de opschorting der tenuitvoerlegging van de straf bij eene eerste veroordeeling niet tot regel wordt maar, zooals ons ontwerp het uitdrukt, beperkt tot die gevallen, waarin de rechter daartoe termen vindt in den persoon van den veroordeelde in verband met den aard van het feit en de omstandigheden, waaronder het werd gepleegd, kan op voorwaardelijke straffeloosheid niet worden gerekend en zal de preventieve werking der strafbedreiging niet belangrijk worden verzwakt.

Het tweede bezwaar lijkt mij in nog hoogere mate ongegrond en het gaat mij ter harte vooral de onjuistheid daarvan duidelijk in het licht te stellen. Men heeft beweerd dat de voorwaardelijke veroordeeling een middel zou kunnen worden, bij voorkeur gebruikt om veroordeelden uit de betere klassen van de maatschappij voor gevangenisstraf te bewaren. Zeker zou dat kunnen geschieden doch dan zou van het instituut een gebruik worden gemaakt, in strijd met het doel waarvoor het naar mijne meening meer bijzonder bestemd is. Voor hen, die eene min of meer finantieel onafhankelijke positie in de maatschappij innemen, voor de welgestelden zal eene zeer hooge boete dikwerf de gevangenisstraf kunnen vervangen en dus aan de voorwaardelijke veroordeeling minder behoefte bestaan; bovendien zal voor hen het ondergaan van gevangenisstraf wel op zich zelf een scherper, physiek en moreel aangrijpender leed vormen, maar het zal in den regel hun plaats in de maatschappij, althans hun economischen toestand onaangetast laten en dus niet die bedenkelijke gevolgen hebben, welke ik boven schetste. Deze zullen het sterkst intreden bij den kleinen burgerman, soms ook bij den werkman en het is vooral in het belang van de kleinere luiden, dat op de invoering der voorwaardelijke veroordeeling moet worden aangedrongen, al zal zij uit den aard der zaak bij personen uit alle klassen en standen toepassing moeten vinden. Thans - ik citeer één geval uit de vele - bevindt zich in de gevangenis te Utrecht een tot dusver onbesproken en oppassend werkman, die zich in een dronkemansroes aan een diefstal van lood ter waarde van enkele guldens schuldig maakte en nu eene gevangenisstraf van vijf maanden ondergaat. Gedurende dien tijd zijn vrouw en zes kinderen aan de diepste armoede ten prooi en indien de particuliere

weldadigheid zich hunner niet zou hebben aangetrokken - burgerlijk armbestuur en diaconieën hielden, althans aanvankelijk, om verschillende redenen de hand gesloten - dan huivert men alleen bij de gedachte aan wat er van dat gezin zou moeten geworden zijn. In dit immers slechts hoogst eenvoudig maar juist daarom zoo sterk sprekend geval ware de voorwaardelijke veroordeeling op hare plaats geweest; zij zou den man, die geen dronkaard is en die zich in de drie maanden, verloopende tusschen het plegen van het feit en het ondergaan der straf, onder den invloed van het gebeurde van alle drankgebruik onthield, eene ernstige waarschuwing hebben gegeven, die waarschijnlijk een even diepen indruk op hem zou hebben gemaakt als de nu ondergane gevangenisstraf; zij zou het hem minder moeilijk hebben gemaakt in de toekomst voor zichzelf, voor vrouw en kinderen het brood te verdienen en dus minder gevaar hebben gebracht voor herhaling van misdrijf; zij zou eindelijk die vrouw en kinderen een diep droevig lot hebben bespaard. Ik zou willen dat zij, die de voorwaardelijke veroordeeling blijven bestrijden, vooral aan dergelijke slachtoffers onzer strafrechtspleging hun aandacht schonken; ik houd mij overtuigd dat zij dan hare invoering als een weldaad zouden begroeten en met terzijdestelling van alle schoolsche en theoretische bedenkingen bij onzen wetgever er op zouden aandringen dat hij eindelijk, zonder langer dralen, het voorbeeld zou volgen in zoovele andere landen gegeven.

Nog langs een anderen weg heeft men willen beproeven aan de oplegging van korte vrijheidsstraffen te ontkomen en zoo mogelijk in het algemeen de toepassing van gevangenisstraffen te beperken. Men heeft daartoe de aandacht er op gevestigd dat bij onze strafrechtspleging de belangen van den door het misdrijf getroffene, den benadeelde, geheel uit het oog worden verloren. Het strafproces bekommert zich niet om de vergoeding van het materieele of moreele nadeel aan dengene toegebracht, tegen wien het misdrijf gericht was; het laat aan hem zelf de zorg over zich die vergoeding door instelling van eene burgerlijke actie, al dan niet met het strafgeding vereenigd, te verschaffen. Niet ten onrechte heeft men er nu opgewezen dat de verzekering dier vergoeding niet slechts is een persoonlijk belang van den betrokkene,

maar dat daarbij ook het belang der gemeenschap in het spel komt, vooral omdat de verplichte schadeloosstelling de werking der eigenlijke straf zeer zou versterken en in vele gevallen, omdat zij in werking gelijk zou staan, die straf zou kunnen vervangen. Vooral de bekende Italiaansche criminalist Garofalo heeft op de groote belangrijkheid van het vraagstuk met nadruk gewezen en het door hem met warmte en overtuiging verdedigde beginsel in een kunstig saamgesteld systeem uitgewerkt. De waarde van dit systeem mag niet worden onderschat en aan Garofalo's landgenoot Ferri mag worden toegegeven dat de zuivere gelegenheids-misdadiger, die bij een niet te ernstig misdrijf veroordeeld wordt om naast de te betalen boete den door zijne handeling getroffene volkomen schadeloos te stellen daarmeê, vooral wanneer zijn motief was het zich verschaffen van een onrechtmatig voordeel, voldoende zal zijn gestraft. Maar aan eene algemeene toepassing van Garofalo's denkbeeld zal moeilijk kunnen worden gedacht. Allereerst wel omdat er bij vele misdrijven b.v. die tegen het staatsgezag, van een te vergoeden nadeel geen sprake is, maar vooral ook om het door Prins terecht op den voorgrond gestelde bezwaar, dat zeer velen, juist onder hen, die zich aan eenig vermogensmisdrijf schuldig maken, tot vergoeding buiten staat zullen zijn.

Garofalo meent dat ook de daglooner nog wel iederen dag enkele, thans aan drank en uitspanning besteede stuivers tot schadeloosstelling aan zijn slachtoffer zal kunnen afzonderen. Deze meening schijnt mij bij den tegenwoordigen stand van vele loonen te optimistisch; van hetgeen menige werkman verdient kan geen noemenswaardig bedrag worden afgenomen, zonder dat vrouw en kinderen het hoogst noodige zullen moeten derven. Bovendien vergeet Garofalo dat niet weinigen, die een diefstal of ander misdrijf tegen het vermogen plegen, geen geregelden arbeid hebben, vaste verdiensten missen en slechts leven van den eenen dag op den anderen. Tegenover hen zal de uitvoering van het denkbeeld op overwegende practische bezwaren stuiten. Die bezwaren doen zich nog sterker ook uit andere hoofde gelden, wanneer men bedenkt dat Garofalo er niet tegen opziet de verplichte terugbetaling over tien tot vijftien jaar te doen loopen en bij onderstelde solvabiliteit, tegenover weigering tot betaling lijfsdwang toe

te passen voor onbepaalden tijd, zoo het moet zelfs voor het leven. Met den hoogleeraar Prins zou ik dus van oordeel zijn, dat in de meeste gevallen de vergoeding aan den benadeelde slechts zal kunnen worden gevorderd als eene voorwaarde voor de toepassing der voorwaardelijke veroordeeling, maar niet de beteekenis zal kunnen hebben van een zelfstandig strafmiddel. Ongetwijfeld verdient de regeling en verzekering dier vergoeding, ook uit een criminologisch oogpunt, de volle opmerkzaamheid van den wetgever en behooren burgerlijk en strafrecht meer dan tot dusver in vereeniging den strijd tegen het misdrijf te voeren, maar ik betwijfel de mogelijkheid om in zoo ruime mate als dit enkelen voor den geest zweeft, de civielrechtelijke schadeloosstelling in de plaats te doen treden van de thans toegepaste vrijheidsstraffen.

Aldus zullen de verplichte schadevergoeding en de voorwaardelijke veroordeeling, welke, gelijk gezegd, slechts in bijzondere, daartoe geeigende gevallen in aanmerking mag komen, evenmin als eene veelvuldiger oplegging van geldboete of eene toepassing van de andere strafmiddelen, waarvan ik boven gewaagde, de korte vrijheidsstraffen geheel uit onze strafrechtspleging kunnen doen verdwijnen en zoo blijft de vraag: op welke wijze deze zullen moeten worden ondergaan? Van verschillende zijden is aangedrongen om aan de tenuitvoerlegging van die straffen en van de vrijheidsstraffen in het algemeen verzwaringen of verscherpingen te verbinden, welke aan de straf een meer afschrikwekkend karakter zullen geven en tegelijk zullen toelaten de straf in duur te doen verliezen, wat zij aan intensiteit zal winnen. Men heeft die verscherpingen aanbevolen tegenover hen, die voor de eerste maal veroordeeld zijn teneinde hun eens en voor goed den schrik voor de gevangenis bij te brengen; men heeft de toepassing er van verdedigd ten aanzien van hen, die na eene vroegere veroordeeling opnieuw misdoen, omdat uit de herhaling van misdrijf gebleken is dat de eerste straf hare werking heeft gemist en het dus met een straffer middel moet worden beproefd. Men heeft die verscherping gezocht in veel en velerlei, in hongerkost en harde ligging, in onthouding van arbeid, in verzwaring van arbeid of in het geven van eentonigen, nutteloozen arbeid, in onthouding van loon of in belangrijke beperking daarvan, in ont-

zegging van bezoek en andere voordeelen, zelfs in periodieke opsluiting in een donkere cel en in toepassing van lijfstraffen. Men ziet het, de lijst is goed voorzien en de keuze ruim.

Die aldus gevorderde verscherping van de vrijheidsstraf maakt, vooral wanneer de toepassing ook wordt verlangd voor de in afzondering ondergane straf, voor de celstraf, een vreemden indruk, wanneer men zich voor den geest brengt het oordeel, in de laatste jaren hier in navolging van elders over die straf geveld. Aan het slot van een belangrijk opstel, voor eenige jaren door mr. Van der Elst, in de ‘Vragen des Tijds’, over de celstraf gepubliceerd, wordt de vraag gesteld of niet de tijd zal komen waarin de stoute uitspraak van Enrico Ferri ‘het cellulaire stelsel is een der afdwalingen der 19de eeuw’ algemeene erkenning zal vinden en de schrijver zelf schijnt wel geneigd met die uitspraak in te stemmen, gelijk dit zeer nadrukkelijk geschiedt in het te Amsterdam verdedigde proefschrift van mr. Roos. Mr. A. de Graaf verklaart dat naar zijne overtuiging ons nageslacht precies zoo ijzen zal van de ontzettende wreedheid van onze tegenwoordige straffen, als wij ons ergeren over pijnbanken, ketels met kokende olie enz. en schildert ons de goed verwarmde, geventileerde, zindelijke cel onzer gevangenissen als ‘een ideaal beestenhok’. De heer F. Domela Nieuwenhuis, gelijk bekend uit ervaring sprekend, vergelijkt de celstraf met de doodstraf en noemt de laatste eene foltering van enkele uren, de celstraf eene langdurige, voortdurende marteling, dag aan dag, uur aan uur. Enrico Ferri, wiens uitspraak ik reeds citeerde, kenschetst elders het cellulaire stelsel als ‘une forme larvée de peine de mort et un instrument de répression inhumaine et anti-humaine’. En deze aldus gekarakteriseerde straf wil men nog verscherpen door hongerkost en andere kwellingen, omdat van haar geen afschrikkende werking uitgaat. Immers, naar een schets van andere zijde gegeven, is de gevangenis voor velen, vooral voor hen die haar reeds meermalen bezochten,‘une hotellerie, un lieu de villégiature où les criminels vont se reposer de leurs labeurs aux frais des gouvernements qui les y entourent d'une paternelle sollicitude’.

Waarin ligt naast de wel te vermoeden overdrijving aan beide zijden, de verklaring van deze scherpe tegenstelling? Zij kan, dunkt mij, alleen daarin worden gevonden dat voor

den een de maatstaf van beoordeeling een geheel andere is dan voor den ander. Wie bij onze celgevangenissen klaagt over te weelderige inrichting en volhoudt dat de gevangene het daarin te goed heeft, om door een kort of zelfs langer verblijf een diepen indruk te verkrijgen van de op hem toegepaste straf, let uitsluitend op die klassen van gevangenen, welke in de vrije maatschappij hun bestaan op kommervolle wijze voortslepen, den eenen dag niet wetend hoe zij den anderen dag in het meest noodige zullen voorzien, aan armoede en ellende gewoon, zonder eenigszins voldoende ligging en met nog minder voldoende voeding. Voor dezulken is de geregelde levenswijze in de gevangenis, ondanks alle beperkingen die zij met zich brengt, eene betrekkelijke weldaad vergeleken met hetgeen hun buiten de gevangenis weer wacht en wilde men voor hen de vrijheidsbeneming inderdaad tot een afschrikwekkend strafmiddel maken, men zou met de aanbevolen strafverscherpingen ternauwernood kunnen volstaan. Zelfs wanneer men die alle in vereeniging ging toepassen om aldus de vrijheidsstraf weer gelijk vroeger te maken tot eene lichamelijke kwelling, zelfs dan zou het de vraag zijn of men tegenover dergelijke individuen het afschrikkingsdoel ooit zou kunnen bereiken. De geschiedenis van de strafrechtspleging doet het ernstig betwijfelen en leert ons tevens waartoe de zucht om door de strafoplegging af te schrikken de menschelijke justitie heeft geleid. Tegenover gevangenen, als ik zoo even schetste, zijn er intusschen ook andere, voor wie de celstraf vooral in den aanvang eene scherpe, misschien zelfs eene wreede straf mag worden genoemd; op wie reeds het enkele feit van de vrijheidsbeneming, met al zijn noodwendige gevolgen, loodzwaar drukt en voor wie het geheele gevangenisleven een bron is van voortdurende kwelling, van physiek lijden en psychische vernedering. Voor hen kan eerder aan verlichting dan aan verzwaring worden gedacht. Tusschen die beide uitersten vindt men wederom anderen, voor wie de straf, toegepast als thans geschiedt, juist voldoet aan wat van een redelijk strafmiddel wordt geeischt. Wie onze celgevangenissen kent, bespeurt daar geen zweem van weelde noch in voeding, noch in ligging; de spijzen zelf en de wijze van toediening voldoen aan niet meer dan minimale eischen; de inrichting van de cellen is uiterst sober

en eenvoudig en de geheele wijze van behandeling vertoont allerminst eenige sentimentaliteit tegenover hen, aan wie de Staat in het belang der gemeenschap een zoo kostbaar goed als de vrijheid is, heeft ontnomen. Naar mijne meening zou elke stelselmatige of regelmatige verscherping onzer gevangenisstraffen ons brengen over de grenzen, welke door gezonde begrippen van humaniteit worden gesteld.

Vooral tegenover de recidivisten heeft men intusschen die strafverscherpingen verdedigd, omdat immers het feit der herhaling zou hebben bewezen, dat de toegepaste straf hare werking heeft gemist en er nu aanleiding bestaat door verscherping van het strafmiddel naar bereiking van het gemiste doel te streven.

Ik kan ook bij die voorgestelde beperking den aangedrongen eisch niet billijken. De gewenschte strafverscherpingen zullen uit den aard der zaak slechts toepassing kunnen vinden bij betrekkelijk korte straffen; bij langere straffen zouden zij te gevaarlijk worden voor den physieken toestand van den gevangene en zelfs bij eene gevangenisstraf van maanden zou van verminderde voeding en hardere ligging slechts periodiek en niet gedurende den ganschen tijd van de straf sprake kunnen zijn. Zoo wil onze Minister bij zijn ingediende voorstellen tot wijziging van het strafwetboek aan den rechter de bevoegdheid geven in geval van herhaling te bepalen dat water en brood als eenige voeding zullen worden verstrekt tijdens twee opvolgende etmalen gedurende de eerste drie maanden van den straftijd telkens na zes dagen gewone voeding. Dergelijke periodieke terugkeerende strafverzwaringen kunnen niet anders dan tot verbittering leiden en zijn bovendien wreeder dan eene aanhoudend strengere behandeling; afwisseling van de betere en de mindere voeding maakt de laatste telkens tot eene opnieuw gevoelde kwelling. Maar bovendien, er bestaat met het oog op de werkelijke oorzaken der recidieve niet de minste verwachting dat die strafverscherping inderdaad de gewenschte uitwerking zal kunnen hebben. Ligt de verklaring van de herhaling van misdrijf in den misdadigen aanleg van het individu, dan kan toch waarlijk verandering van die misdadige natuur niet van eene, zij het ook verscherpte, gevangenschap van maanden worden verwacht, en

nog minder mag op eenigen invloed van zoodanige verscherping worden gehoopt, wanneer zij wordt toegepast gedurende de eerste maanden der gevangenisstraf terwijl de geheele straf misschien jaren duurt. Ik zie voor dat geval in de verscherping niet anders dan nuttelooze hardheid. Moet daarentegen de oorzaak der recidieve worden gezocht in de uiterlijke omstandigheden van den dader, dan bestaat er evenmin aanleiding om van die verscherpte vrijheidstraf eenigen invloed ten goede te verwachten. Ik heb èr gedurende mijn practijk als advocaat èn gedurende mijne werkzaamheid in het Genootschap tot zedelijke verbetering tal van recidivisten ontmoet, te wier aanzien ik de strafverzwaring moeielijk anders dan als eene wreedheid zou durven qualificeeren. Voor velen, die uit de gevangenis zijn ontslagen, is het vaak na harden strijd eene onmogelijkheid gebleken zich wederom eene plaats in de maatschappij te veroveren; hun eigen pogingen en die van anderen liepen op mislukking uit en een nieuw misdrijf scheen hun dan de eenige uitkomst om althans tijdelijk aan honger en ellende te ontkomen.

Er zijn er - en helaas niet weinigen - aan wie de straf voor een eerste misdaad hun bestaansmiddel heeft ontnomen; voor wie na de ondergane straf alle deuren gesloten blijven en die, zoo zij voor de werkinrichting terugschrikken, langzaam maar zeker tot een nieuw misdrijf gedreven worden. Zij, die voor het laatste penitentiaire congres te Brussel de strafverzwaring bij recidieve bepleitten, hebben de hier geschetste droevige waarheid niet kunnen ontkennen. Zoo schrijft de directeur van de gevangenis te Brugge, midden in zijn pleidooi voor de strafverscherpingen: ‘L'abîme appelle l'abîme; une première faute fatalement en entraîne une autre et combien peu souvent le délinquant peut-il être rendu responsable de sa faute.’ Er behoort moed toe ondanks die erkenning om hongerkost en misschien om de donkere cel te blijven roepen. In zoodanige gevallen om de recidieve de straf verscherpen is de onrechtvaardigheid verdubbelen, welke de maatschappij tegenover den eenmaal veroordeelde begaat, is de schuld der maatschappij wreken op haar slachtoffer. Ferri zegt het met onbetwistbare juistheid: ‘La société ne reconnaît par son tort à elle dans la fabrication des récidivistes et elle frappe en eux sa propre faute’ en zoo

is inderdaad de vraag gerechtvaardigd, door den Italiaanschen hoogleeraar Orano gesteld, of, wanneer men de moeielijkheid in het oog houdt, die voor den recidivist bestaat om werk te vinden, geringere bestraffing niet veeleer op hare plaats zou zijn dan grootere strengheid.

Zeker wat hier gezegd werd geldt allerminst van allen, die opnieuw een misdrijf plegen; bij velen moet de oorzaak gezocht worden in hunne persoonlijke geaardheid, aanleg en karakter, niet in de maatschappelijke omstandigheden, waaronder zij verkeeren en menigmaal leidt verleende hulp tot niets, omdat de schijnbaar naar werk zoekende ontslagene het inderdaad liever niet vindt dan wel, maar aan een lui en vadsig leven, aan drank en ontucht gewijd, de voorkeur geeft. Tegenover dezulken zou de poging kunnen worden gewaagd of een korte maar zeer scherp toegepaste straf nog eenige uitwerking op hen heeft en hun de lust om weer naar de gevangenis terug te keeren zoodanig kan benemen, dat zij zich dientengevolge van het verder plegen van misdrijven onthouden. Groot schijnt mij de kans van slagen niet, want de oorzaken van de recidieve liggen te diep dan dat zij door een grooteren schrik voor de gevangenis zouden worden getroffen. Zoo wel tegenover redicivisten van het laatst geschetste en meest gevaarlijke karakter als tegenover de zoodanigen, die tot de eerste categorie behooren, zullen, wil men inderdaad iets afdoende uitrichten, ter verzekering van de maatschappelijke orde en veiligheid geheel andere maatregelen moeten worden getroffen. Er bestaat dus naar mijne overtuiging alleen bij hooge uitzondering aanleiding om tot verscherping van de vrijheidsstraf over te gaan, omdat die verscherping voor de overgroote meerderheid der gevallen als doelloos en daarmeê tevens als onrechtvaardig mag worden beschouwd. Nog voor één geval zou er reden kunnen zijn zoodanige verscherping in overweging te nemen. Het is mogelijk dat de veroordeelde zelf er groot belang bij heeft en er dus de voorkeur aan zal geven in plaats van eene in de toepassing lichtere maar in den tijd zwaardere, eene kortere doch intensief scherpere straf te ondergaan. Het spoediger terugkeeren tot zijn arbeid en bedrijf kan opwegen tegen de grootere ontberingen van het gevangenisverblijf. Op die gedachte

rust de achttiende paragraaf van het Noorweegsche Ontwerp-Strafwetboek, waarbij wordt toegelaten de gewone gewone gevangenisstraf op verzoek van den veroordeelde of met diens toestemming om te zetten in gevangenisstraf met enkel water en brood tot een maximum van twintig dagen of met harde legerstede tot een maximum van dertig dagen. Een dag van de op eerstbedoelde wijze, twee dagen van de op laatstgenoemde wijze ondergane gevangenisstraf zullen dan gelijk staan met drie dagen gewone vrijheidsstraf. Aan een dergelijk voorschrift ligt inderdaad een goed denkbeeld ten grondslag.

Tot dusver spraken wij bij de toepassing der vrijheidsstraf hoofdzakelijk over die van korten duur. De mogelijkheid is echter niet uitgesloten dat ook aan hem, bij wien het gepleegde misdrijf als een op zichzelf staand en slechts onder den invloed van bijzondere omstandigheden begaan feit mag worden beschouwd, waarvan de herhaling uiterst onwaarschijnlijk is, aan den gelegenheidsmisdadiger dus, toch met het oog op den ernst en de maatschappelijke beteekenis van het misdrijf eene betrekkelijk langdurige straf zal moeten worden opgelegd. Al zou met het oog op de persoonlijkheid van den dader ook hier met eene ernstige waarschuwing kunnen worden volstaan, uit het oogpunt der algemeene preventie, der werking van de strafrechtspleging op de andere leden der gemeenschap, kan een ernstiger maatregel gebiedend noodzakelijk zijn. Deze zoo belangrijke functie der straf zal, tenzij in een uitzonderingsgeval, verbieden bij een doodslag ook al is die noch uit wreedheid, noch uit hebzucht, noch zelfs uit hartstocht begaan, met eene straf van weinige weken of maanden te volstaan. Wel blijft het de ook voor onze rechters ernstig te overwegen vraag, of indien werkelijk aan niets anders dan aan een gelegenheidsmisdrijf moet worden gedacht, ondanks de objectieve zwaarte van het feit, eene betrekkelijk lichte straf niet voldoende zal zijn maar de grenzen van wat wij onder eene bepaald korte straf hebben te verstaan, zal zij toch allicht moeten overschrijden. Ook die straffen van langeren duur zullen, met behoud dus van den grondslag van ons geldend stelsel, niet anders dan in afzondering mogen worden ondergaan. Wel doen vooral tegen langdurige celstraffen

de straks vermelde bedenkingen van velen zich gelden, maar zij zullen er niet toe mogen leiden het beginsel van afzondering prijs te geven. De uitkomsten hier en elders hebben ook blijkens onderscheidene rapporten, nu voor het laatstelijk te Brussel gehouden penitentiaire congres uitgebracht, de vrees niet bewaarheid dat eene eenigszins langdurige afzondering een onuitwischbaar nadeeligen invloed op het physiek en het verstand van den gevangene zal achter laten. Ikzelf heb verschillende personen leeren kennen, die na eene afzondering van twee jaar en langer bij hunne terugkeer in de maatschappij volkomen in staat bleken geregelden, geestelijke inspanning vorderenden arbeid te verrichten. Er bestaat dus in zoo verre geenerlei dwingende aanleiding op ons geldend strafstelsel terug te komen. Maar wel mag met ernst en aandrang op verandering in de toepassing van het stelsel worden aangedrongen. Meerdere individualiseering is hier een gebiedende eisch en de in den aanvang beschreven gelijkheid in de behandeling van alle strafgevangenen is eene velen zwaar treffende ongelijkheid. Van de invoering van ons Wetboek af is er door mijn ambtgenoot Domela Nieuwenhuis met nadruk op gewezen, dat men de goede werking van het celstelsel doodt door de gelijke behandeling van alle gevangenen. Ik betwijfel of men aan de celstraf eene zoodanige toepassing zal vermogen te geven dat hare positieve werking krachtig kan worden versterkt, maar zeker is het, dat bij ons alles is nagelaten om die werking te begunstigen, veeleer alles gedaan is om haar zoo zwak mogelijk te doen zijn. En in elk geval, wie ware gelijkheid wil ook in de gevangenis, moet wat ongelijk is, ongelijk behandelen. Al is het woord bekend en reeds meermalen geciteerd, het kan om zijne treffende juistheid niet genoeg worden herhaald: ‘Pour être égale pour tous la peine doit être différente pour chacun.’ Gelukkig dat blijkens de Memorie van Toelichting op de ingediende strafwetnovelle dit denkbeeld ook bij onzen Minister van Justitie instemming heeft ontmoet.

Voor hen dus, tegenover wie als speciaal doel der strafoplegging de afschrikkende werking der straf op den voorgrond staat kan de wijze van toepassing der vrijheidsstraf in hoofdzaak ongewijzigd blijven. Kan dit zelfde ook gezegd worden wanneer als bijzondere doeleinden van de straf in aanmerking komen

verbetering en onschadelijkmaking; wanneer wij in plaats van met gelegenheids-misdadigers te doen krijgen met personen, bij wie het begane misdrijf de openbaring is van een misdadigen aanleg, van een tot het plegen van misdrijven praedisponeerende natuur; met personen die in hunne handelingen en in hunne geheele persoonlijkheid eene mate van wreedheid of hebzucht, ongebondenheid of wellust aan den dag leggen, die nieuwe, waarschijnlijk steeds ernstiger feiten van hen doet vreezen; met personen, die door voortdurende herhaling van misdrijven toonen dat zij het verrichten van strafbare feiten tot hun levensberoep hebben gekozen en dat zij slechts in aanranding van anderer rechtsgoederen een bron van bestaan kunnen vinden; met personen eindelijk, die het type vertoonen van den misdadiger krachtens aangeboren aanleg of verworven gewoonte, van den verstokten, den ondanks alle straffen onverbeterden, den vermoedelijk onverbeterlijken recidivist? Verleent ons strafstelsel aan de maatschappij voldoende bescherming tegen zoodanige individuen? Zijn onze gevangenisstraffen in staat hen te verbeteren zoolang nog verbetering binnen de grenzen der mogelijkheid ligt; vervult onze strafrechtspleging hare taak, om indien verbetering als hoogst onwaarschijnlijk gebleken is, op afdoende wijze voor onschadelijkmaking te zorgen? Op al die vragen geeft de nieuwere strafrechtspolitiek een beslist ontkennend antwoord en zij zoekt naar de middelen, waardoor het strafrecht beter dan thans zijne functie ter bescherming van de rechtsorde zal kunnen vervullen. Het is vooral ééne grief die telkens en telkens tegen de geldende strafstelsels wordt gehoord; de bepaling der straf door den rechter eens en voorgoed wordt door zeer velen als een ernstig bezwaar tegen onze wijze van straffen aangevoerd. Wil men door de straf verbeteren, dan is het even ongerijmd den gevangene te ontslaan voordat die verbetering is verkregen als den verpleegde het ziekenhuis te doen verlaten voordat zijn herstel is verzekerd; moet de straf tot onschadelijkmaking dienen, dan stelt men de maatschappij aan nieuwe gevaren bloot door den gevangene wederom op haar los te laten voordat zijne onschadelijkheid voldoende is gewaarborgd. En daarom krachtiger en luider doet de eisch zich hooren: Niet de rechter moet bij zijn eerste vonnis den tijd bepalen, waarop de gevangene onvoorwaardelijk zal worden

ontslagen maar dat ontslag moet in verband met het doel der opsluiting afhankelijk zijn van de uitkomsten welke de straftoepassing geeft en de duur der straf moet dus niet bij zijn veroordeelend vonnis door den rechter worden vastgesteld. Wij staan hier voor het uiterst gewichtig en ingrijpend probleem van de zoogenaamde ‘onbepaalde vonnissen.’

Het probleem is niet nieuw. Reeds van de aanhangers der uitsluitende verbeteringstheorie kon men den eisch vernemen, dat wanneer de door den rechter bepaalde straf het doel niet had doen bereiken, verlenging van den straftijd moest mogelijk zijn en een dertigtal jaar geleden bepleitte de krankzinnigenarts Kräpelin in het geschrift, waarop ik in den aanvang van mijn vorig artikel de aandacht vestigde, de afschaffing van alle strafmaat. Toch heeft eerst in de latere jaren het vraagstuk meer algemeene belangstelling gevonden, ongetwijfeld niet het minst onder den invloed van de onvermoeide prediking van het nieuwe beginsel door onzen landgenoot, den Amsterdamschen hoogleeraar Van Hamel. Sinds het jaar 1885 werd hij niet moede bij congressen van onderscheiden aard belangstelling en instemming voor zijn lievelingsdenkbeeld te vragen; de geschiedenis van het vraagstuk vindt haar spiegelbeeld in de geschriften, door hem in den loop dier jaren er aan gewijd en al hebben zijne voorstellen in de bijzonderheden niet onbelangrijke wijzigingen ondergaan, het hoofdbeginsel heeft in hem een overtuigden voorstander behouden.

Naast die verdediging, welke het denkbeeld bij Van Hamel en o.a. ook bij von Liszt en bij Ferri heeft gevonden, is er echter nog een tweede aanleiding voor de aandacht, in den lateren tijd aan de onbepaalde vonnissen geschonken. Ook hier gelijk bij de voorwaardelijke veroordeeling is het de nieuwe wereld, welke aan Europa het voorbeeld is komen brengen van eene belangrijke hervorming op penitentiair gebied. Reeds bijna vijf en twintig jaren kent de Staat New-York een gesticht, waarin aan het stelsel der onbepaalde vonnissen eene merkwaardige toepassing is gegeven, het in den laatsten tijd ook in ons land druk besproken gesticht te Elmira, later door soortgelijke gestichten in andere Staten van Noord-Amerika gevolgd. Als van zelf richten zich dus de blikken van de voor- en tegenstanders van het nieuwe beginsel naar die in Amerika in het leven geroepen instellingen en eene

bespreking van de onbepaalde straffen is onmogelijk zonder dat aan het gesticht te Elmira eene aandacht wordt geschonken, die het ook om zijn bijzonder karakter ten volle verdient.

Van uit tweëerlei gezichtspunt kan het vraagstuk der onbepaalde vonnissen worden bezien. Allereerst kan men meer in het bijzonder het oog gericht houden op die veroordeelden, voor wie bij de inrichting der straf het verbeteringsdoel moet worden op den voorgrond gesteld; personen wier zwak karakter moet worden gesterkt, die krachtiger moeten worden gemaakt voor den levensstrijd, bij wie de sluimerende moreele gevoelens moeten worden gewekt, bij wie moet worden aangevuld wat bij de opvoeding is verzuimd. Voor de zoodanigen zijn de gestichten, welke in Amerika te Elmira en elders zijn opricht. In het gesticht te Elmira kunnen door den rechter worden geplaatst mannelijke veroordeelden tusschen 16 en 30 jaar, die tot dusver niet tot tuchthuisstraf veroordeeld werden. De rechter bepaalt niet den duur der straf, die echter beperkt wordt door het bij de wet voor het misdrijf, dat gepleegd is, gestelde maximum. In het gesticht zijn de veroordeelden verdeeld in drie klassen, onderscheiden naar de kleur der kleeding maar, wat natuurlijk meer beteekent, ook in de wijze waarop zij worden behandeld en in de voorrechten welke zij genieten. Bij de opneming komt de gevangene in de tweede klasse; zijne verplaatsing naar eene hoogere of lagere hangt af van gedrag, vlijt en vorderingen zoowel in de school, waar het algemeen onderwijs gegeven wordt, als in de ambachtsschool, die zich over niet minder dan 38 vakken uitstrekt. Groote zorg wordt besteed zoowel aan de lichamelijke als aan de verstandelijke ontwikkeling, welke laatste door degelijke lectuur en goed onderwijs wordt bevorderd. Tegenover eene groote mate van vrijheid, welke vooral de gevangenen van de hoogste klassen genieten, - de hoogste heeft hare debating-avonden met vrije discussie over onderwerpen van allerlei, ook vooral van zedelijken aard, de geheele inrichting heeft haar eigen courant, - heerscht in de inrichting eene zeer strenge militaire tucht, soms door harde disciplinaire straffen, zelfs door lijfstraffen gehandhaafd. Wanneer de gevangene zich gedurende twaalf maanden goed gedragen heeft, kan hij op voordracht van den Directeur der Inrichting door den

Raad van Bestuur voorwaardelijk ontslagen worden (ontslag on parole). Eene voorwaarde voor dat ontslag is ook dat den gevangene bij den terugkeer in de vrije maatschappij eene plaats en voor hem passende arbeid verzekerd zijn. Zoodra dan ook besloten is dat hij om zijn gedrag geschikt is om voorwaardelijk te worden ontslagen, verkrijgt de gevangene het recht met zijne familie in overleg te treden en dus zelf zijn best te doen om arbeid en eene betrekking te vinden. In de plaats, waarheen hij zich na zijne invrijheidstelling begeven moet, wordt hem een patroon aangewezen, bij wien hij zich onmiddellijk moet vervoegen en wiens aanbeveling hij behoeft om zijn voorwaardelijk ontslag in een definitief te zien veranderen. Voorwaarde voor dit definitieve ontslag is een goed gedrag gedurende ten minste zes maanden; in dat tijdvak moet hij elke maand een bericht over zichzelf aan het Bestuur der inrichting inzenden. Verzuimt hij dit of vervult hij in eenig ander opzicht de hem gestelde voorwaarden niet, dan kan de Raad van Bestuur bevelen dat hij naar de inrichting zal worden teruggebracht, waar hij dan als een nieuw aangekomene zal worden behandeld. Het geheele systeem van het Elmira-gesticht is het werk van zijn in menig opzicht eminenten Directeur, Mr. Brockway, van wiens initiatief ook de oprichting het gevolg is. Het hoofdbeginsel, dat aan de wijze van behandeling der verpleegden in de inrichting ten grondslag ligt, is dat de gevangene zich zelf door eigen krachtsinspanning en volharding de vrijheid moet heroveren, die hij door zijn misdadig gedrag verloren heeft. Een Duitsch schrijver, die de Elmira- en soortgelijke inrichtingen zelf heeft bezocht, alles nauwkeurig heeft bestudeerd en in zijn oordeel blijken geeft van volkomen onbevangenheid geeft ten slotte de volgende karakteristiek. ‘Het is, zooals uit de gegeven schets volgt, een fijn uitgewerkt en goed doordacht stelsel, waardoor de gevangene zich moet heenwerken. Door vrees en straf, door uitzicht op belooning, voor alles door het hem bij voortduring voorgehoudene en in zijn gedragboek afgedrukte, “Gij kunt hier gehouden worden tot aan het maximum van uw straftijd, wanneer gij u niet betert; gij kunt na werkelijke verbetering na een jaar voorwaardelijk ontslagen worden”, wordt de gevangene voortdurend aangespoord om in de richting van zijne bevrijding

werkzaam te zijn'. De gevangene moet zelf zijne invrijheidstelling verdienen.

Zooals het voorafgaande aantoont, staat het Amerikaansche stelsel van de onbepaalde straffen geheel in dienst van het verbeteringsdoel. Daarentegen staat het doel der onschadelijkmaking op den voorgrond bij de wijze, waarop het stelsel door Van Hamel in zijn verschillende adviezen is verdedigd, vooral in zijn belangrijk rapport voor de vierde algemeene vergadering van de Internationale Strafrechtsvereeniging. Daar bepleit hij de onbepaalde straffen tegen de gevaarlijke en onverbeterlijke misdadigers in het belang van de maatschappelijke veiligheid en verdedigt hij hare toepassing voor die misdadigers, die zoolang zij vrij in onze maatschappij verkeeren, voor deze door hunne misdadige neiging een voortdurend gevaar opleveren. Als regel zal die misdadige neiging eerst op grond van herhaling van misdrijven mogen worden aangenomen, maar het kan ook zijn dat meerdere misdrijven achtereenvolgens worden gepleegd, zonder dat een vonnis tusschen hen ligt en dat reeds daardoor het bewijs wordt geleverd dat men een beroepsmisdadiger voor zich heeft. Ja in sommige gevallen kan één enkel misdrijf door de omstandigheden waaronder en de wijze waarop het wordt gepleegd, den misdadiger in zoodanig licht vertoonen, dat er reeds nu aanleiding bestaat om een beveiligingsmaatregel tegen hem te nemen. In zoodanige gevallen, welke in de wet nader zullen moeten worden omschreven, zal de rechter bij zijn vonnis de vraag hebben te beslissen of de veroordeelde aan de voor onverbeterlijken vastgestelde behandeling zal moeten worden onderworpen. Luidt het antwoord bevestigend, dan zal na verloop van den bepaalden tijd een nader oordeel over den gevangene worden gewezen en daarbij rekening moeten worden gehouden met al hetgeen inmiddels over zijn karakter, zijn vroegere loopbaan, zijn levensomstandigheden is gebleken. Bevestigt dat oordeel de aanvankelijke opvatting, dan blijft de nu tot onverbeterlijk verklaarde veroordeelde in elk geval een zeer geruimen tijd, waarvan de duur afhankelijk moet zijn van het gevaar, dat in zijn persoonlijkheid voor de maatschappij gelegen is, in de strafinrichting opgesloten. Is die tijd voorbij, dan volgt echter niet, zooals nu na het ondergaan van de door den rechter bepaalde straf,

vanzelf de invrijheidstelling, maar dan moet opnieuw worden overwogen of de maatschappelijke veiligheid den terugkeer van den gevangene gedoogt. Moet die vraag ontkennend worden beantwoord, dan blijft de veroordeelde in de gevangenis en worden hare deuren eerst voor hem geopend, wanneer bij eene periodiek plaats te hebben nieuwe beslissing kan worden aangenomen dat zijn wederopneming in de vrije maatschappij zonder gevaar kan plaats hebben. Aan de definitieve invrijheidsstelling kan eene voorwaardelijke voorafgaan. Van Hamel legt er in dit rapport en ook in latere geschriften den nadruk op, dat in zijn stelsel de onbepaalde vrijheidsbeneming van den als onverbeterlijk beschouwde veroordeelde als een aanhangsel komt bij de eigenlijk gezegde straf, als een maatregel van maatschappelijke beveiliging nadat de straftijd voorbij is. Vandaar dat hij bijzondere aandacht vraagt voor eene bepaling, in die richting voorgesteld in het Noorweegsche Ontwerp-Wetboek van Strafrecht. Volgens § 65 van dit Ontwerp kan, wanneer iemand zich aan meerdere in de paragraaf opgenomen misdrijven heeft schuldig gemaakt, volgens besluit van het gerechtshof aan de jury de vraag worden voorgelegd of de dader met het oog op den aard der misdrijven, de motieven die daarbij hebben gegolden of zijn zich daarin openbarende geaardheid als bijzonder gevaarlijk moet worden beschouwd voor de menschelijke maatschappij of voor het leven, de gezondheid of het welzijn van enkele harer leden. Wordt op die vraag een bevestigend antwoord gegeven, dan kan in het vonnis worden bepaald dat de veroordeelde, zoolang als het noodig schijnt, in de gevangenis kan worden gehouden, echter na het ondergaan van de bepaalde straf niet langer dan driemaal de duur van die straf en in geen geval langer dan vijftien jaar boven dien straftijd.

Hoedanig moet nu het oordeel luiden over dit beginsel der onbepaaldheid van de straffen in de twee hier kortelings aangeduide richtingen? Onaannemelijk moet dit beginsel zijn voor hen, die in de straf niet anders willen zien dan eene daad van vergelding, afgemeten naar den omvang van het misdrijf en naar de zwaarte van de schuld; zij kunnen zich niet vereenigen met een stelsel, waarvan in een Amerikaansch rapport met groote openhartigheid wordt verklaard. ‘Ce n'est pas pour ce qu'il a fait que l'on met en prison un

coupable mais pour ce qu'il est.' Toch mag er op worden gewezen dat ook overtuigde aanhangers van de vergeldingsleer zich niet afkeerig hebben betoond van zeer bijzondere maatregelen tegen hardnekkige recidivisten, mits er slechts voor werd gezorgd dat die maatregelen naast de eigenlijke straffen als maatregelen van beveiliging werden toegepast en niet van het strafetiquet werden voorzien. Doch ook voor hen, die zonder het vergeldingsbeginsel als grondslag der strafrechtspleging te huldigen aan de algemeene preventie als doel der strafoplegging eene voorname plaats willen inruimen, ligt in de onbepaalde straffen, zooals zij in het Amerikaansche verbeteringsstelsel worden toegepast, een niet te miskennen bezwaar. Zeker mag aan mr. de Graaf, die in ons land voor het stelsel van het Elmira-gesticht met warmte en overtuiging heeft gepleit, worden toegegeven dat al wijkt de daar toegepaste methode in alle opzichten af van de behandeling van gevangenen, zooals wij die gewoon zijn, daarom een verblijf in die inrichting met den zoo aanhoudenden en ernstigen arbeid aan eigen opvoeding en ontwikkeling een niet minder ernstig leed is dan het opgesloten zijn in een cel van onze gevangenissen, maar het bezwaar tegen het Amerikaansche stelsel verliest daarmeê hare beteekenis niet. Ook de zwaarste misdadiger of beter de schuldige aan het zwaarste en ernstigste misdrijf kan na een betrekkelijk korten tijd als zoogenaamd verbeterd worden beschouwd en geschikt geacht om weer in de maatschappij terug te keeren; toch zou het de werking der strafwet ernstig kunnen verzwakken, wanneer een zoodanig persoon op grond van deze overweging reeds na een jaar of misschien nog spoediger de verbeteringsinrichting zou kunnen verlaten en de vrijheid zou herkrijgen. Om dit bezwaar te ondervangen, dat natuurlijk in het hierboven geschetste Noorweegsche stelsel niet bestaat, zou dus aan de onbepaalde strafperiode in elk geval een door den rechter te bepalen minimum-straftijd moeten voorafgaan, eene concessie door vele voorstanders van het nieuwe stelsel, o.a. door Van Hamel gedaan. Grooter moeilijkheid nog biedt de tegengestelde zijde van het vraagstuk, het ernstig gevaar voor de individueele vrijheid, gelegen in de mogelijkheid dat iemand op grond van zijn ondersteld niet verbeterd zijn of zijne onderstelde gevaarlijkheid voor zijn geheel leven van zijne

vrijheid zou kunnen worden beroofd gehouden. De voorstanders van het beginsel der onbepaaldheid hebben, om ook aan dit bezwaar tegemoet te komen, zich neergelegd - eerst gelijk Van Hamel zelf verklaart met tegenzin, later meer beslist - bij een voor elk misdrijf door de wet te bepalen maximum, zoodat hij, die slechts schuldig staat aan een betrekkelijk gering misdrijf, zekerheid zou hebben dat zijn verblijf in de gevangenis niet in het onbepaalde zou worden uitgerekt. Zij spreken nu van relatief onbepaald straffen en hebben door deze concessie ongetwijfeld een ernstig bezwaar van de tegenstanders aanmerkelijk verzwakt maar tevens van hun eigen stelsel de spits afgebroken. De Directeur van de Elmira-inrichting ziet juist in die wettelijke maxima een bezwaar tegen het welslagen van zijn systeem omdat de verpleegden daardoor de zekerheid hebben dat zij, hoe hun gedrag ook zij, in elk geval op den bij de wet bepaalden tijd zullen moeten worden ontslagen. Doch het zal hier moeten gaan als bij alle vragen van strafrechtspleging; eene redelijke oplossing zal slechts kunnen berusten op een compromis tusschen algemeen en bijzondere belang en zij, die terecht met beide rekening willen houden, zullen om het eene iets van het andere moeten ten offer brengen.

Een derde bezwaar tegen het systeem der onbepaalde straffen aangevoerd is, dat aan den beklaagde daardoor de waarborg zal worden ontnomen, dat niet alleen over zijne schuld, maar ook over den duur zijner straf wordt beslist door den onpartijdigen, onaf hankelijken rechter, na verhoor van beide partijen. na een openbaar mondeling onderzoek, met volledige erkenning en regeling van het recht van verdediging. Aanvankelijk wenschte Van Hamel, de beteekenis van dit bezwaar erkennend, er de kracht aan te ontnemen door de beslissing over de verlenging van den straftijd op te dragen aan een speciaal rechterlijk college en die beslissing te omgeven met alle mogelijke waarborgen in het belang van den veroordeelde. Hij stond met dit denkbeeld tegenover zijn geestverwant von Liszt, die de taak om over verlenging of ontslag te beslissen wilde toevertrouwd zien aan gemengde commissies, waarin het bestuur der gevangenis, de rechterlijke macht, de balie en andere met het gevangeniswezen vertrouwde categoriën van personen

zouden zijn vertegenwoordigd. Thans heeft Van Hamel zijn eigen denkbeeld laten varen en zich om practische overwegingen bij het voorstel van von Liszt aangesloten. Zelfs is hij in zijn offeren aan gronden van utiliteit nog eene groote schrede verder gegaan en wil hij nu voor ons land de beslissing overlaten aan den Minister van Justitie die - aldus de aangevoerde analogie - thans bij de voorwaardelijke invrijheidstelling over het ontslag beslist. Het voorstel verlokt zeker door zijn eenvoudigheid maar ik onderstel dat, kwam het op de invoering en toepassing aan, Van Hamel zich over zijn eigen voorstel nog wel eens ernstig zou bedenken en er ten slotte zelf zijn stem tegen zou verheffen. Mij althans schijnt het toe dat er een mijlenbreed onderscheid ligt tusschen de opdracht aan den Minister van de beslissing over de invrijheidstelling binnen den door den rechter bepaalden tijd en tusschen de toekenning der bevoegdheid om de gevangenhouding van den veroordeelde na dien tijd te bevelen. De mogelijkheid dat zoodanig bevel zou kunnen worden gegeven door het Hoofd van ons Departement van Justitie bij eenvoudigen administratieven maatregel is zoozeer in strijd met mijn gevoel voor recht en vrijheid van het individu dat ik, indien daarmee de invoerng der onbepaalde strafvonnissen moest gekocht worden, den nieuwen maatregel reeds op dien grond onvoorwaardelijk zou afwijzen.

De betaling van dien kostbaren prijs schijnt echter onnoodig. Hetzij men het oorspronkelijke denkbeeld van Van Hamel overneemt of zich aansluit bij het voorstel van von Liszt, in beide gevallen zal het mogelijk zijn aan den veroordeelde de zekerheid te geven, dat over zijn verder lot niet zal worden beslist dan nadat hem alle gelegenheid zal zijn geschonken zijn belangen te bepleiten en te doen bepleiten. Die waarborg kan en moet onder alle omstandigheden worden verzekerd. Voorts kan, zooals wij gezien hebben, bij bepaling van een minimum-straftijd door den rechter aan den allerdringendsten eisch der generale preventie worden voldaan en eindelijk kan tegen te groote inbreuk op de individueele vrijheid worden gewaakt door de beperking van de onbepaalde straf tot een bij de wet voor elk misdrijf te bepalen maximum.

Zullen wij nu het nieuwe instituut, aldus ontdaan van zijn gevaarlijkste eigenschappen, ter invoering voor ons land mogen

aanbevelen? Als maatregel van maatschappelijke beveiliging schijnt mij de noodzakelijkheid daartoe niet gebleken, omdat bij ernstige misdrijven de bij onze wet gestelde maxima aan den rechter voldoende ruimte laten om de misdadigers voor zeer langen tijd uit de maatschappij te verwijderen en het meer en meer blijkt dat onze rechter niet aarzelt van die bevoegdheid met gepaste strengheid gebruik te maken. De Amsterdamsche rechter heeft in den laatsten tijd aan oud-logés van de beruchte Lammertje Zondag, typen van den gevaarlijken gewoonte-misdadiger, voor ernstige diefstallen straffen opgelegd van 14, 12, 10 en 9 jaren en een groot aantal stamgasten van dit aan de misdaad gewijde Hotel zijn voor zeer langen tijd in een onzer strafgevangenissen onschadelijk gemaakt. Ook tegen hen, die er eene gewoonte van maken gestolen goed te koopen, de zoo gevaarlijke beroepshelers, is de strafwet meermalen in al hare strengheid toegepast. Het is mogelijk dat bij enkele misdrijven het thans in onze wet bepaalde maximum uit het oogpunt van onschadelijkmaking te laag is gesteld; dit bezwaar is gemakkelijk weg te nemen door bij voortdurende recidieve eene progressieve stijging toe te laten. Ook bij de relatief onbepaalde straffen zal rechter of bijzondere commissie aan een wettelijk maximum gebonden blijven en de oplossing der moeielijkheid is daar dus niet gemakkelijker dan bij handhaving van het thans geldend, in elk geval veel eenvoudiger systeem. Ter beveiliging van de maatschappelijke orde zijn hooge strafmaxima noodig maar ook voldoende, indien de rechter niet schroomt het hem door de wet gegeven middel te gebruiken, een middel dat waar de toepassing tot onnoodige hardheid en strengheid voert, moet worden verzacht door een doelmatig gebruik van de voorwaardelijke invrijheidstelling. Wel mag de vraag gesteld worden en ernstig overwogen of bij straffen van den straks genoemden duur en tegenover personen, bij wie onschadelijkmaking het hoofddoel der straf is, onze wijze van straftoepassing de juiste is, en meer in het bijzonder of eene afzondering gedurende de eerste vijf jaren ten hunnen aanzien doelmatig en noodig is. Naar veler oordeel moet hier in plaats van onze gevangenisstraf een aan strenge tucht onderworpen en met zwaren arbeid, zoo mogelijk in de open lucht, verbonden verblijf in een werkhuis komen. Ik

stip hier die vraag slechts aan welke eene opzettelijke behandeling zou verdienen; zij staat met de quaestie der onbepaalde straffen niet in noodzakelijk verband.

Moeielijker is de quaestie, wanneer men haar beschouwt in verband met het andere doel der straf, de verbetering van den misdadiger. Ook in ons land ontmoet men herhaaldelijk personen, die zich een groot aantal malen aan strafbare feiten van betrekkelijk geringe beteekenis hebben schuldig gemaakt en daarvoor achtereenvolgens tot straffen van maanden, soms van een of twee jaar zijn veroordeeld. Daaronder treft men zwakke individuen wat karakter en intellect betreft, personen zonder eenig weerstandsvermogen, zonder vakkennis en dus zonder geschiktheid om door geregelden arbeid in hun onderhoud te voorzien, bezwijkende voor de eerste verleiding, waaraan zij worden blootgesteld; geen ernstige gevaarlijke misdadigers en toch langzamerhand geregelde bezoekers van onze gevangenissen geworden.

Ten aanzien van zoodanige individuen schijnt mij de inrichting van het strafstelsel een nog onopgelost vraagstuk. Wenscht men ten opzichte van personen, die reeds bij een hunner eerste misdrijven het vermoeden wekken dat de gewone werking der straf bij hen geheel zal uitblijven, een proef te nemen met eene naar den tijd onbepaalde verbeteringsstraf, dan zal men die straf moeten doen ondergaan in inrichtingen, soortgelijk aan het straks beschreven Elmira-gesticht. Met ons systeem van afzonderlijke opsluiting is de onbepaalde verbeteringsstraf onvereenigbaar. Wel blijven nog altijd velen de illusie koesteren, dat de in afzondering toegepaste vrijheidsstraf reeds inzichzelf een gewichtige factor van verbetering draagt, maar ook zij, die dat gelooven, zullen moeten toegeven dat er geen enkele grond bestaat om aan te nemen waarom hij, die na een tweejarig verblijf niet is verbeterd, d.w.z. niet geschikt gemaakt is voor terugkeer in de maatschappij, de goede gevolgen der verbeteringskuur wel zal ondervinden, wanneer hij nog een jaar langer in afzondering blijft. Veelal zal hij door zijn langer verblijf in de cel nog iets moeilijker zijn weg terugvinden in de vrijheid en in de maatschappij. Daarbij zal zelfs aan den bekwaamsten psycholoog, aan den meest ervaren menschenkenner de maatstaf ontbreken om over het dan niet verbeterd zijn van een

in de cel levende gevangene een oordeel uit te spreken. Bij het behoud van ons tegenwoordig strafstelsel is de onbepaaldheid der straf eene ongerijmdheid; die onbepaaldheid kan slechts hare plaats innemen in een systeem, dat gebouwd is op de in eene inrichting als te Elmira geldende beginselen. De veroordeelden zullen dan in plaats van in eene gevangenis moeten gebracht worden in een opvoedings- of verbeteringsinstituut, waarin wel aan het verblijf het karakter van een ernstig leed kan worden gegeven maar alles er op gericht moet zijn den verpleegde weer voor zijn terugkeer in de maatschappij geschikt te maken. Ik betwijfel echter of reeds thans de raad tot de oprichting van een dergelijk gesticht zal mogen worden gegeven. De uitkomsten tot dusver met het stelsel in Amerika verkregen zijn nog zeer onzeker, en geen wonder. Opvoeding van kinderen is een zware taak, maar opvoeding van volwassenen een reuzenarbeid, waartegen niet vele personen zullen zijn opgewassen. Een gesticht als te Elmira vordert een leider van buitengewone talenten, iemand bij wien alle gaven van verstand en hart, van gemoed en beleid vereenigd zijn en stelt ook aan alle zijne medewerkers zeer hooge eischen. De kostbaarheid van het stelsel is groot en kan niet anders dan groot zijn want past men het eenmaal toe dan mag niets worden verzuimd om het te doen slagen. Eén bezwaar doet zich bovendien nog gelden. Het opvoedingssysteem te Elmira verlangt ook van den verpleegde aanhoudende inspanning; elke tekortkoming in vlijt en gehoorzaamheid verschuift den dag der invrijheidstelling; vandaar bij allen eene voortdurende spanning en overprikkeling, die voor het zenuwgestel van velen bedenkelijke gevolgen kan hebben. Zoo blijft eene zeer gereserveerde opinie ten aanzien van het systeem volkomen gerechtvaardigd en het mag zeer verklaarbaar heeten dat het jongste penitentiare-congres te Brussel, ondanks de warme verdediging van Amerikaansche zijde, noch aan het beginsel der onbepaalde straffen in het algemeen noch aan de zoogenaamde reformatories volgens Amerikaansch model zijn zegel heeft willen hechten.

Doch indien men het onvoldoende van het geldende stelsel erkent, zal men zich met dit negatieve resultaat onmogelijk tevreden kunnen stellen. Naar verbetering zal moeten worden

gestreefd. Op tweeërlei wensch ik hiertoe de aandacht te vestigen. Naar mijne meening zal er bij de inrichting der straf veelmeer dan thans op moeten worden gelet dat de gevangene bij zijn terugkeer in de maatschappij, zooveel mogelijk onttrokken aan vroegere verkeerde omgeving en verleidende invloeden, in staat zij op redelijke wijze in zijn behoeften te voorzien. Van zedelijke opvoeding in de gevangenis en dientengevolge van eigenlijk gezegde moreele verbetering verwacht ik voor de meesten weinig, en ook de invloed van den godsdienst mag bij de reclasseering der veroordeelden niet te hoog worden aangeslagen.

Karakterversterking behoort zeker niet tot het onmogelijke, maar ik betwijfel of de gevangenis in staat zal zijn die te brengen. Ook hier zal wel gelden dat een karakter in den stroom der wereld wordt gevormd en die stroom is juist voor de gevangenen afgesloten. Daarom - ik mag het, al klinkt het materialistisch, niet terughouden - verwacht ik voor mij meer van wat zou ik willen noemen, economische verbetering. Thans worden veroordeelden, die zonder eenige vakkennis de gevangenis ingaan, meerendeels bezig gehouden met arbeid, die voor hun later werkzaam zijn in de maatschappij voor hen zonder nut is. In dat opzicht zou veel kunnen worden verbeterd; eene goede oplossing van het moeilijke vraagstuk van den gevangenisarbeid moet veelmeer dan dit thans geschiedt rekening houden met de toekomst van den gevangene opdat deze, aan de vrijheid teruggegeven, beter dan toen hij haar verloor in staat zij voor zichzelf en de zijnen het brood te verdienen. En dan moet daaraan zich aansluiten een goed georganiseerd, krachtig ontwikkeld, zoo noodig van staatswege ondersteund patronage-systeem. Het is een gevaarlijke illusie, waaraan men zich overgeeft, wanneer men meent dat het moreel zwak gebleken individu, misschien lichamelijk nog zwakker geworden door zijn verblijf in de gevangenis, na zijne invrijheidstelling op eigen beenen zou kunnen staan en aan zichzelf overgelaten het pad der eerlijkheid wel zal blijven bewandelen, zelfs al grijnst hem de honger tegen, en al dreigt hem ontbering en ellende. Krachtige handen zullen noodig zijn om hem staande te houden; de weg zal hem moeten worden geëffend; met hem zal er naar moeten worden getracht het hem

overal wachtende vooroordeel te overwinnen en hem weer arbeid en positie te verzekeren; zoo dit vooralsnog onmogelijk blijkt, zal er gelegenheid moeten bestaan om hem tijdelijk in eene werkinrichting op te nemen, ten einde hem te bewaren voor de zoo snel optredende verleiding en hem in staat te stellen aldaar het oogenblik af te wachten, waarop hij in de vrije maatschappij weer zal kunnen worden geplaatst. Langs dien weg zal het mogelijk zijn velen, die door eigen schuld of door de omstandigheden, door zwakte van karakter, gemis aan behoorlijke opleiding of door welke andere oorzaak, na hun eersten val opnieuw dreigen te misdoen, voor herhaling te bewaren, en uit de rijen der aankomende gewoonte-misdadigers verwijderd te houden. Maar men make zijne illusies niet te stout; tegenover velen zal ook de anders ingerichte straf zonder uitwerking blijven en het werk der patronage afstuiten op de ondeugdelijkheid van het object. Zij zullen ten slotte, ondanks alle pogingen ten hunnen behoeve en in het belang der gemeenschap voor hunne reclasseering aangewend, onder de onverbeterlijken terecht komen, tegenover wie de maatschappij slechts door hunne afzondering kan worden beveiligd.

Want, en met deze opmerking wensch ik deze reeds te uitvoerige beschouwingen te besluiten, steeds meer en meer dringt de overtuiging door dat in den maatschappelijken strijd tegen de criminaliteit de straf wel een helaas onmisbaar wapen is, maar toch een wapen, dat *alleen* gebruikt, den strijder weinig kans geeft op de overwinning. De oorzaken van het misdrijf zijn zoo vele en velerlei dat tegen hen allen de straf, in welken vorm ook toegepast, niet is opgewassen maar maatregelen noodig zijn, welke meer onmiddelijk op die oorzaken inwerken en haar invloed verzwakken. Zoo zal geen strijd tegen de misdaad goede uitkomsten kunnen bieden, wanneer de verderfscheppende kracht van het alcoholverbruik niet wordt gebroken en die alles overheerschende factor der criminaliteit met zijn tot in volgende geslachten voortwoekerende werking voorgoed wordt machteloos gemaakt. Ook hier gaat gelijk in de geneeskunde de hygiene boven de therapie, en al is de waarheid oud, zij mag wel telkens en telkens worden herhaald, ‘voorkomen is beter dan straffen.’ Te meer moet daarop bij voortduring alle nadruk worden gelegd, omdat de strafrechtspleging zulke

diepe, vaak ongeneeselijke wonden slaat en de maatschappij, die door eigen tekortkomingen voorwaarden voor misdaad schept of laat voortbestaan, hare eigene medeschuld wreekt op hen, die ten deele althans het slachtoffer zijn van *haar* verzuim en gebrekkig inzicht. Vooral nu de nieuwere strafrechtspolitiek hare strengere eischen stelt ter maatschappelijke beveiliging, mag de voorwaarde wel vervuld worden dat de maatschappij harerzijds niets hebbe nagelaten wat binnen haar bereik lag om de misdaad in hare ontwikkeling tegen te gaan. Alleen dan zal ons rechtsbewustzijn zich met de inwilliging dier eischen kunnen verzoenen.

Zoo treedt dus, de criminalist mag niet aarzelen het uit te spreken, tegenover socialen arbeid in elke richting de beteekenis der strafrechtspleging terug. Maar daarom is de vraag hoe deze zal worden ingericht, niet zonder overwegend belang, al ware het slechts omdat geene maatschappelijke organisatie den menschelijken hartstocht zal bedwingen en dus het zoo vaak daaruit voortspruitende misdrijf zal kunnen doen verdwijnen, en het was het doel van dit opstel in wijder kring belangstelling te wekken voor de groote vragen, welke hierbij aan de orde komen. Evenmin als in mijn vorig artikel, waaraan in dit tijdschrift gastvrijheid werd verleend, was het mijn streven in de thans gegeven beschouwingen den nadruk te leggen op eigen meeningen en opvattingen; ook moest uit de rijke stof veel en veel belangrijks blijven liggen, wilde ik niet gevaar loopen de mij gestelde grenzen verre te overschrijden, een gevaar, waaraan ik toch reeds niet geheel ben ontkomen. Maar ik hoop er in te zijn geslaagd aan velen de overtuiging te schenken dat de strafrechtswetenschap onzer dagen met rusteloozen ijver arbeidt aan de oplossing van problemen, van een algemeen maatschappelijk gezichtspunt bezien van zoodanig diep ingrijpend belang, dat zij niet slechts de voortdurende aandacht verdienen der vakmannen maar ook de onverflauwde belangstelling van allen, aan wie het wel en wee van de maatschappij en van hare leden ter harte gaat.

D. SIMONS.

Inwijding.
(*Fragment*)

Nog nooit had Theodoor zo intens de gewaarwording gehad van heel, heel gelukkig te zijn. Een opwindende blijheid lag over zijn denken als kleurophelderend vernis over de verven van een schilderij en die blijheid doorzong zijn vertederd gevoelen als verre muziek het zachte suizen van een woud.

Het winnen van Tonia's liefde was een triomf voor hem geweest en zo machtig heerste in zijn gemoed het zaligend besef van dit triomferen, dat het al wat hij deed en ondervond doordrong. In de melancholicus wordt elke ervaring tot een leed, omdat hij zich er niet tegen opgewassen voelt; in Theodoor werden nu al de dingen van zijn leven tot genietingen, omdat hij zich steeds voelde zegevieren. In zijn dorste werkzaamheden had hij plezier; onder de hinderlikste wrijvingen van moeder en zuster kon hij blijmoedig blijven; opgeruimd voorkomend en zelfs deelnemend bewoog hij zich onder tijdgenoten op de soos of in deftiger gezelschap op viezietes, vergaderingen, dienees. Altoos en overal was 't hem, of hij een kostbaar kleinood met zich omdroeg, een kleinood, dat hij, onbespied en onvermoed door jaloers afkeurende blikken, in zich borg, een talisman, die hem onkwetsbaar zou maken voor de grievendste teleurstellingen van het leven en die elk maatschappelik sukses zou verhogen tot een dubbele zege.

En dit gevoel van gelukkig te zijn maakte hem gezond en krachtig tevens. Hij verbeeldde zich nu pas rustig aan zijn carrière te kunnen gaan arbeiden, wijl hij zich nu eerst niet

langer hoefde te bekreunen om kwellende behoeften van lichaam en gemoed. Soms vroeg hij zich af, hoe 't mogelik was, dat hij zulk een heerlikheid had gevonden: een vrouw, die van hem hield, die zo gans en al naar zijn smaak was, die in geen enkel opzicht zijn vrijheid belemmerde, die hem nooit in opspraak zou brengen, die naar geen verandering haakte. En als hij zich dan bekennen moest, dat het toeval hem gediend had en hij met recht een geluksvogel mocht heten, dacht hij toch ook altijd weer met pedanterie aan zijn takt; want zonder die takt - daar twijfelde hij geen sekonde aan - zou zij nooit zo smoor verliefd op hem zijn geworden. En daarbij geloofde hij - eveneens tot zijn voldoening - de vraag, of hij zelf verliefd was nog immer ontkennend te mogen beantwoorden. Al had hij gezegd, ik hou veel van je, al had hij die woorden eerlik gemeend en al zou hij haar in geen geval op eens in de steek laten.... indien zij hem eens een poets bakte, of indien hij voor zijn carrière de stad uit moest, dan vertrouwde hij wel, dat hartzeer om Tonia hem niet lang het leven zou vergallen. Neen, neen; une chaîne was 't niet en hij zou er ook wel voor zorgen, dat hun verhouding hem nimmer tot een chaîne werd.

De gedachte, dat hij op zijn ouwen dag nog met Tonia zou wezen, kwam niet eens bij hem op.

Eenmaal..... naderhand.... over tal van jaren zou hij willen trouwen, trouwen met een mooi, aardig meisje, een meisje van stand en fortuin, een meisje, waarvan hij anders zou houden dan van Tonia. Wie dan leefde, zou dan wel zorgen; maar waarschijnlik zou Tonia hem dan al lang niet meer hinderen dat plan te volvoeren.

Ja, het denkbeeld zich weer van haar te ontdoen, kwam zelfs al gauw eens bij hem op.

Dit gebeurde, toen hij op de Witte de zaak van van Doeveren nogmaals hoorde bespreken. Beide advokaten waren veroordeeld tot gevangenisstraf en zaten die straf uit. Het zaakje had heel wat opzien verwekt en hoe verschillend de mensen er over spraken, algemeen was men 't eens, dat de jongelui zich voor goed onmogelik hadden gemaakt.

Dit werd nu ook weer betoogd door een van Theodoors oudere confrères, dezelfde met wie hij na de begrafenis van de Voorzitter van het Hof naar de stad terug was gekeerd.

‘Die van Doeveren z'n carrière is glad naar de maan. Ik zou je nu al tal van lui kunnen opnoeme, bij wie die vroeger een of tweemaal per winter gevraagd werd en die 'm niet meer willen ontvange.’

‘Zeker in hun tijd zelf erge scharrelaars geweest,’ gromde een ander, die voor droog-komiek doorging. ‘'t Schijnt, dat je dan op je ouwen dag altijd biezonder zedelik wordt.’

‘Hoor 'ns, kerel, ik kan ze geen ongelijk geve. Je moet toch rekening houwe met je andere gaste. Kan je nu iemand als van Doeveren in aanraking brenge met jonge meisjes?’

De ander bleef droog.

‘Dat hangt van de aanraking af; maar..... 't is waar.... zo lang 't nog alleen vermoed wordt, dat 'n jongmens niet als monnik leeft.... en vermoed wordt 't van ons allemaal... zelfs van die twee maagdelike Jozefs tegenover me.... zo lang kan 't geen kwaad, als dat jonge mens op 'n dienee aan 'n meisje vraagt, of ze al dikwels in de opera is geweest; maar weet 'n derde zeker, dat ie 'n vrouw zonder permissie van de wethouwer heeft gezoend.... ja, dan krijgt die vraag 'n hoogst bedenkelik karakter.’

‘Och, jij steekt ook met alles de draak; maar....’

‘Weet je wat 't beste is,’ viel een klein schreeuwertje in, ‘doe als ik en strek je zorgen uit tot twee of drie vrouwe tegelijk. Dan hecht je je nooit genoeg aan één, om voor die ene in de kijker te lope.’

‘Nog beter is 't,’ merkte een der maagdelike Jozefs ernstig op, ‘alle omgang met vrouwen uit te stelle tot je huwelik.’

‘En 't allerbeste is,’ zei nummer vijf, ‘met goed gevolg het examen af te legge voor harem-bewaker van de Sultan. Of denk jij daar anders over, van Onderwaarden?’

Die avond sloop Theodoor naar Tonia toe: gestadig omkijkend, langs een wijde omweg, door tal van straatjes en steegjes.

Na zijn eerste schrik had hij zijn plan om met haar te breken fluks weer opgegeven; maar langer hield zijn voornemen stand haar nooit meer te bezoeken op klaarlichte dag. Toen hij eindelik ook aan dit besluit ontrouw werd, had zijn vrees zich in slaap laten wiegen door de zekerheid, dat niemand Tonia's naam ooit in zijn bijzijn had uitgesproken. -

Ondertussen was 't hem ingevallen, dat hij voor de veiligheid haar om de huissleutel moest vragen.

Tonia nam die vraag niet gunstig op.

Haar gelaat betrok. Het mondje, dat tegenwoordig doorgaans in beweging was, nu eens de lipjes fijn samenplooiend, als gaf ze ook in gedachten nog zoentjes, dan weer ze over de witte tandjes tot een lach oprondend, die kuiltjes in de wangen groefde, werd eensklaps tot een strakke, aan weerszijden neergebogen lijn. De lichtende oogen donkerden en er lag argwaan in haar toon, toen zij nadenkend, langzaam antwoordde:

'De sleutel....? Waarvoor....? 'k Heb nog nooit me sleutel afgegeve.'

'Wat zou dat, snoeslief? Dan doe je 't nu 'ns voor 't eerst. Je begrijpt toch, dat ik liever niet gesnapt word, niewaar? Als 'k lang voor de deur moet wachte, loop ik alle kans, dat er iemand, die me kent, uit 'n huis te voorschijn schiet, of onverwachts de hoek van de straat omkomt.'

Tonia scheen die mogelikheid niet aan te nemen.

'Ben je mal? Hier in de straat....? Zo lang late ze jou ook nie wachte. 'k Zal wel zorge, dat je gauw wordt binne gelate.'

Tans voelde Theodoor zich zelf achterdochtig worden. Wat beduidde die weigering? Kon ze er één reden voor hebben, als ze hem niet bedroog?

'Maar Tonie, wat kan 't je schele mij die sleutel te geve? 't Is veel gemakkeliker voor je bediening en als je toch geen andere man ontvangt....'

Beslist schudde zij het hoofd.

'Ik ontvang geen andere man; maar 'k geef ook me sleutel niet af. Je kan best belle.'

Nog een poosje hield hij aan; doch Tonia bleef onverzettelik en ontstemd moest hij heengaan. 't Was hem onmogelik geweest te bekennen, dat haar weigeren zijn wantrouwen gaande maakte. Daarvoor deed elk wantrouwen hem zelf al te beledigend aan. Ook wist zijn verstand genoeg redenen te vinden, waaronder dit wantrouwen had moeten smoren als: had zij hem-zelf niet afgewezen, toen zij nog met Jansen was.... kon hij er aan twijfelen, dat zij dol van hem hield... had zij zich niet met hand en tand tegen die liefde verzet?

En toch kon hij het onaangename gevoel niet met wortel

en tak rukken uit zijn gemoed. Telkens herleefde 't en bloesemde de giftige vraag er uit op: waarom wil ze me die sleutel niet geven? -

Hij kwam nu trouw elke dag. Het uur werd telkens vooraf bepaald; nooit verzuimde Tonia hem bij zijn heengaan te vragen:

'En wanneer zie 'k je morge?'

Niet zelden moest hij, zoowel 't huis van zijn moeder en Anna, als op straat of op de Witte van vrienden en kennissen, zich met allerlei leugentjes los maken, om op tijd in de Nieuwe Havenstraat te kunnen zijn. Van deze leugentjes had hij echter voor alle denkbare gevallen zulk een voorraad klaar, dat Tonia nooit op hem behoefde te wachten. Soms kwam hij zelfs een kwartier of een half-uur vóór de afgesproken tijd en dan verwonderde 't hem altoos, dat zij daar in 't geheel niet blijverrast mee scheen. Wees hij haar naar de klok zeggende:

'Kijk 'ns hoeveel te vroeg ik kom! Geef me nu 'ns 'n prijsje.'

.... dan antwoordde ze meestal met een vreemde twijfeling in haar stem:

'Zo.... waarom.... wat heb dat in?'

En dan meende hij in haar toon dezelfde achterdocht te horen, waarmee zij de huissleutel had geweigerd.

Waarom zou ze achterdochtig wezen, vroeg hij zich af, vindt ze misschien stiptheid veiliger voor.... zich zelf?

Het bleef hem een raadsel.

En als ze dan weer zo teer aanhalig werd, schaamde hij zich voor zijn lelik verdenken.

Was ze strak, zonderling, net als iemand, die aan wat anders denkt of die opwellingen heeft, waarvoor hij niet wil uitkomen, dan sprak ze met lage stem gewone taal en zei daarbij zo dikwels: 'wa' blief', dat hij niet na kon laten te vragen, of ze doof was geworden. Maar was zo'n bui voorbij, dan klonk haar geluid veel hoger, soms als een schel kinderstemmetje en gebruikte ze allerlei grappig onbeholpen uitdrukkingetjes. Dan praatte ze van: ik nis, ik heef, o, chom, dan verkortte ze misschien tot schien en maakte ze zulke allerliefst koddige gebaartjes, trok ze zulke aardige gemaaktnaïeve gezichten, dat Theodoor haar verrukt in zijn armen moest sluiten, half huilend, half lachend als een moeder om

het eerste gestamel van haar kind. Op zo'n ogenblik zou hij haar graag gered hebben uit een groot gevaar, of verdedigd tegen laaghartige aanranding en voelde hij 't als een zaligheid haar met zijn geld een zorgeloos bestaan te kunnen verzekeren.

Als Tonia een sluwe afzetster was geweest, had ze zeker geen beter middel kunnen aanwenden om Theodoor te plukken, dan juist dit zich-voor-doen-als-kinderlik-onnozel-zwak-hulpbehoevend-schepseltje. Niets bekoorde, vertederde, verleidde hem meer. Ze wendde het middel echter juist niet aan, wanneer ze iets van hem noodig had en hieruit had hij dadelik de overtuiging kunnen putten - waartoe hij pas later kwam - dat er voor wantrouwen van zijn kant hoegenaamd geen reden bestond.

Op een avond trof hij haar aan achter een tafel met speelkaarten overdekt.

Uit de verte meende hij te zien, dat zij een patience lei; naderbij gekomen bemerkte hij, dat de kaarten geen gewone waren. Op enkele slechts zag hij de bekende fieguurtjes van harten, ruiten, schoppen en klaveren; op de meeste prijkten vreemdsoortige afbeeldingen als een kat, een muis, een konijn, een leeuw, een eenhoorn, een krokodil, een kikvors, een man met een fluit, een man met een wijnglas.

Tonia's gezicht stond ongewoon ernstig. De neergetrokken wenkbrauwen plooiden de anders-zo-effen voorhoofdshuid in talloze rimpeltjes en de golvende mondlijn was recht geplet tussen de strak opeengeklemde lippen.

Met een schichtige beweging alle kaarten samen grijpend, vroeg ze:

‘Wil ik je's uitkruize?’

Nu eerst begreep hij, dat ze de kaart lei, een grappigheid, waarvan hij niets afwist; maar waarvoor hij toch de diepste minachting koesterde

‘Kind, ben je dwaas! Leg jij de kaart? Hoe is 't mogelik, dat je gelooft aan die malligheid!’

‘Malligheid.... de kaarte? 'k Wou, dat ik op jou half zooveel vertrouwe kon as op me kaarte. Die kaarte liege niet.... die kaarte benne m'n evangelie.’

Lachend ging hij naast haar zitten.

‘Ga dan je gang maar en kruis me uit; maar ik zeg je vooraf, dat ik er niet aan hecht.’

Ze gaf geen antwoord meer, likte even duim en wijsvinger, schudde de beduimelde kaarten met hun donkerbruine onderpatronen heftig dooreen, zocht Ruitenheer er uit en liet Theodoor afnemen.

De bovenste kaart omgekeerd op Ruitenheer neerleggend, sprak ze haast plechtig:

‘Die heer ben jij en dit dekt je.’

Nu lei ze vier kaarten er om heen met de fieguren naar boven in de vorm van een kruis, keerde de dekkende kaart - Hartenboer - om, dacht even na en begon:

‘De verliefde boer leit op je en Schoppevrouw bove je hoofd. - Je ben verliefd op 'n zwart wijf. - Ruitevrouw leit an je voete; da' ben ik. - Naas je leit 'n grote uitkomst op je huis en achter je 'n tegehouding van 'n bruine man. Zie je de vent?’

En door tussenvoeging van nieuwe kaarten het kruis onherkenbaar makend, voer ze voort:

‘De getrouwheid vertrap je.... in de avond ga je na 'n vreemd huis.... kleinhartigheid.... toorn en gramschap as je de weg op gaat.... wangunstig nieuws.... moeilikhede door 'n wijf.... 'n wijf, dat ontbering heb.... naast 't zwarte wijf leit drank.... zie je 'm met z'n glas.... en an d'andere kant rijkdom.... de eenhoorn.’

‘En wat beduidt dat nu?’ vroeg Theodoor.

‘Dat beduidt, dat je me bedriegt met 'n zwarte vrouw, die an de zuip is en die je veel geld kost.’

Ernstig had ze gesproken; Theodoor schaterde 't uit.

‘Tonia, kind, da's immers de grootste onzin van de wereld.’

‘Volstrekt geen onzin. Je krijgt vermeerdering van goedere.... binnekort. Maar dat wijf.... dat heb nog 'n andere vent, hoor.... hier is-t-ie.... in 'n vreemde stad.... Je ben bang voor 'm.’

Op de kaart een stomp gevend snauwde ze:

‘'t Kreng!’

Theodoor gaf haar een kus.

‘Kom, wees niet dwaas. Ik lag wat om je zwarte vrouw en je bruine man. Voor mijn part....’

‘Ik lach in 't minst niet.’ viel ze hem stroef in de rede en de kaarten weer opnemend, vervolgde ze:

‘Wil 'k ze 's anders legge? Dan zal je zien, dat 't weer net zo uitkomt. 'k Heb 't al zo dikwels gedaan en altoos leg jij met dat zwarte wijf. Hier, neem maar af.’

Schouderophalend, maar toch nieuwsgieriger dan hij zich zelf wilde bekennen, splitste Theodoor het pakje voor de tweede keer en nu lei Tonia acht kaarten omgekeerd in twee rijen neder, murmelend:

‘Dit is voor jou.
Je huis.
Je kruis.
Dit acht je niet.
Dit wacht je niet.
Dit ontgaat je niet.
Dit heb je zeker.
Dit is je verrassing.’

Op deze acht kaarten stapelde zij er nog twee maal acht, telkens dezelfde woorden prevelend, nam toen elk drietal achtereenvolgens op, bekeek 't en mompelde:

‘Dit is voor jou: 'n verblijde brief van 'n vrouw.... zie je wel, zie je wel! Daar heb ie ze weer! - Op je huis leit 'n vrouw uit 'n vreemde stad.... net as strakkies.... en 'n bruine man.... Aha, z'is met 'm getrouwd. - Je kruis is 'n sjagrijnige vraag.... trane. Van wie, hè, van wie? - Wat je niet acht.... is 'n zware ziekte. Kijk maar: drie zeves.... dat zal wel 'n ziekte voor mijn zijn... die de dood tengevolge kan hebbe.... de krokodil.’

‘Och maar, kind....’

‘Nee, nee! Stil!.... Dit wacht je niet: de kikvors.... praatjes.... intrieges van mense.... en de kat.... dat benne mense, die vals met je omgaan. - Dit en ontgaat je niet: bedrog in liefde. Natuurlik! Maar wie bedriegt, hè? - Wat je zeker hebt: 'n hooggeplaatst persoon onverwachs op je huis. - Je verrassing: vermeerdering van goedere.... al weer de eenhoorn.... da's rijkdomme! O, wat 'n rijkdomme, wat 'n rijkdomme.... en de leeuw.... da's overwinning!’

En hem streng aanziende:

‘Wat zeg ie daar nou van?.... De kaarte liege nooit.... de kaarte kanne nie liege. Je wil 't nie bekenne; maar.... Wacht! Nou zal 'k nog 's achter 't zevetje kijke, of wil 'k 's doen: voor jou; die heb jou lief; die heb jij lief; wat je

nooit verlaat; wat achter je praat en wat in je hart staat?’

Wederom wilde zij het spel opnemen; maar Theodoor hield haar hand terug en schoof de kaarten op een hoop.

‘Dankje wel! 'k Moet d'r niets meer van hebbe. Is dat 'n zotternij! Op die manier kan je overal wat achter zoeken en alles net zo uitleggen als je verkiest. Kom me nu met die dwaasheid nooit meer aan!’

Haast verheugd keek ze op.

‘A!.... Je ben bang! Dus je bekent?.... Beken!’

Theodoor voelde zich driftig worden.

‘Ben je gek? Ik beken niemendal! D'r valt niets te bekenne! Berg die beroerde kaarte maar bliksemsgauw weg! Met andere vrouwe dan jij.... blonde, zwarte, bruine of grijze.... hou 'k me niet op; maar één ding verzeker ik je, als je ooit weer met die nonsens aankomt, dan word ik boos, ernstig boos. Ik verkies d'r geen woord meer over te hore! Goed begrepe?’

De kaarten wegbergend knikte ze zwijgend van ja en zachter voer hij voort:

‘Vertel me nu liever 'ns, of je van morge prettig gewandeld hebt. 't Was lekker weer, hè?.... Waar ben je geweest?’

Theodoor beeldde zich in haar malle argwaan handig en voor goed de kop te hebben ingedrukt. Nadat ze echter al teedrinkend een half uurtje gemoedelik en rustig over koetjes en kalfjes gebabbeld hadden, sloeg Tonia eensklaps haar arm om zijn hals en vroeg ze haast smeekend:

‘Schat, zeg nou's eerlik: is 't nie waar van die andere vrouw?.... As 't wèl waar is, beken 't dan liever. Ik zou je zo graag voor me zelf alleen hebbe; maar 'k weet 't wel, dat ik d'r geen recht op heb. Ik ben ook niet voor 't geluk gebore. - Jij ben vrij. Jij mag doen wat je wil; maar zeg 't me.... zeg 't me eerlik.... Bedrieg me niet. As 'k 't maar weet, zie je, dan....’

Dadelik werd Theodoor weer wrevelig.

‘Hoe kom je toch aan die belachelike verdenkinge? 'k Heb je immers al gezegd, dat ik met geen andere vrouw iets te make heb!’

‘Is 't heus waar? Bedrieg ie me dus waarlik niet?’

‘Ach, wel nee!’

‘Zeg dan 's zelf, dat je van mijn alleen ben.’

‘Goed. Ik zal 't zegge; maar voor 't laatst.... Ik ben van jou.... alleen.’

Een schreeuw van uitschallende blijdschap ontschoot haar borst en met beide armen zijn schouders omsluitend, klemde zij Theodoor zo vast tegen zich aan, dat hem de adem schier benomen werd. Toen perste zij haar lippen nog op zijn mond tot een lange smorende kus en liet hem plotseling weer los, om met de uitbarstende verrukking van iemand, die zich een loodzware angst ontvallen voelt, het hoofd achterover werpend te galmen:

‘Daar! - Nou is alles weer goed! - O, schat, wat heb ie me bang gemaakt!’

Alsof hij zich werkelijk iets te verwijten had, kuste Theodoor haar terug, teder wangen en voorhoofd strelend; maar ondertussen moest hij beknorrend zeggen:

‘Snoesje, snoesje, wat vertel je toch? Ik heb niets gedaan.’

Nu sloeg zij haar hoge, kinderlike toon weer aan; nu kwamen weer de grappige, gemaakt-naïeve woordjes:

‘O, ja! O, ja! Schien weet mannetje 't zelf niet; maar hij heb me zo bang gemaakt, zo vreselik bang! O chom! Ik leefde al haast nie meer.’

Theodoor besloot er maar niet op door te gaan. 't Was wel dwaas en overdreven van haar; maar het verried toch zo onmiskenbaar duidelik, dat ze dol veel van hem hield. Geheel vertederd kuste hij haar nog maar eens op de lieve ogen, nog maar eens op het bekoorlike mondje, dat ze nuffigjes toekneep en vroeg:

‘Zijn al je malle gedachte nu verdwene? Ben j' alle angste kwijt?’

‘Ja, ja; nou nis vrouwtje weer zó gelukkig.... o, zo gelukkig!’

‘En zal je nooit weer nonsens in je kleine bol hale?’

‘'k Zal me best doen; maar....’

Haar wenkbrauwen hoog ophalend, zodat de kleine ogen zich ongewoon wijd moesten openen, vervolgde ze met zware nadruk op het eerste woord:

‘*Ik* heef 't d'r niet in gehaald. 't Is d'r van zelf in gekomme.’

Theodoor moest lachen.

‘Kindjelief, je behoorde je te schame voor zulke bespottelike verzinsels.’

‘O, chom, nee; ik schaam me in 't geheel niet. Denk ie, dat ik 't uit zou houwen als jij me bedroog? Geen dag! Geen uur! Op 'n goeie morge loop ik ie na, zonder dat jij 't weet en merk ik, dat je me bedriegt....’

Een afwerend gebaar voltooide de zin; maar nu werd Theodoor ernstig boos. Begon ze al weer?

‘Is 't nog niet uit? Wat moet dat?.... Heb ik je dan niet gezegd, dat....?’

Gauw legde ze haar hand op zijn mond.

‘Ja.... ja.... ja.... Ik weet 't al. Wor maar nie woedend. As 'k nie jaloers was, zou 'k ommers niks van je houwe. 'k Begrijp heel goed, dat 't niet altoos kan dure. Misschien niet eens 'n vol jaar. As 't nou die tijdlang maar echt, heel echt is.’

‘Maar....’

‘Ja.... ja....; ik weet 't. Vraag nou maar ekskuus.’

Dit klonk hem nu toch weer zo grappig in de oren.

‘Zeg 'ns.... ben je helemaal....? Ekskuus! Ik jou....? Jij moet mij ekskuus vrage.’

Ze trok een preuts mondje.

‘O, nee.... nooit niet. Al heb ie ook niks gedaan, mannetje mot altoos ekskuus vrage. En dan geef ik 'm vergiffenis. Zo hoort 't.’

Daar kon Theodoor onmogelik ernstig bij blijven. Lachend trok hij haar tot zich.

‘Nu... goed. Ik vraag ekskuus. Geef me maar 'n zoen.’

Ze zoende hem midden op den mond en fleemde:

‘Hou je dan heus van me? Toe, zeg 't nog eens, want ik kan 't haas nie gelove.’

‘Ja, snoes, ik hou heus van je.’

‘Veel?’

‘Veel!’

‘Zal je me dat voortaan elke dag zegge?’

‘Elke dag.’

Zoo vreëen ze voort, nu eens gekscherend de grieven openbarend, die uit de gloed van hun affeksie oprezen als kleine witte, schijnbaar-nog-geen-onheil-spellende wolkjes uit overhete lucht, dan weer babbelend over een huiselik kwestietje, waaraan de zorgeloze Tonia niet langer verzuimen mocht te denken. En telkens eindigden ze met hun liefde uit te

zeggen in zoetelik zingende woordjes van zachte zoentjes en zijïg handengestreel vergezeld.

Toen de teetijd voorbij en zij de omgewassen kopjes met een doekje had afgedroogd, waarvan ze deftig vertelde, dat ze er voor de chic het merk 12 op had laten werken, ofschoon de voorraad maar zes stuks groot was, vroeg ze:

‘Wat wil je nou drinke? Zalle we 's ies heel lekkers neme? Ik heef al wat je wilt in huis. Kies maar uit: Panje.... pons.... grok.... half en half Ale en Stout, bisschop....’

Theodoor nam - bij uitzondering - een grok; voor zich zelf schonk Tonia niets in; nu en dan zou zij nippen uit zijn glas.

Op eens kreeg zij een inval.

‘O, schatje, schatje, je mot me helpen om stalen uit te kieze. Ik heef 'n hele doos vol.... Leer me 's smaak krijge, wil je? As 'k wat van 'n ander ziet, dan weet ik altoos, of ik 't mooi of leelik vin; maar voor me zelf weet ik 't nooit. Hoe zou da' komme? Deze kamer vin 'k vreselik lelik.... eng.... en 'k heef toch gedocht, dat ie erg mooi zou worde. Hoe vin je dat nou? Gek, hè!’

Theodoor vond die hulpbehoevendheid weer even aardig als bekoorlik.

‘Als je denkt, dat *ik* verstand heb van vrouweklere!’

‘O, da' geloof 'k vast. Mannetje nis zo knap, zó knap... vooral in al, wat de vrouwen angaat.’

‘Al weer?’

Een zoen sloot zijn slippen.

‘Nee, nee, blijf maar bedaard en help me uitkieze.’

Uit de kleine zijkamer bracht ze nu een hoge, vierkante doos te voorschijn, boordevol met stalen.

‘Eerst mot ik 'n peignoir heve.... voor in huis, zie je... dan 'n costume-tailleur... dan 'n japonnetje voor d' opera,... en 'n zijdje as ik 's uit ete gaat.... dan....’

Theodoor schrok.

‘Hei, hei! Zoveel japonnen op eens! Wie moet dat betale? Is dat nu 'n manier van je geld te.... verkwiste! Zo maak je weer schulde.... dan ga je naar 'n Jood en dan hebbe we de poppe weer aan 't danse!’

Bijna ruw had hij haar vermaand; zij werd er op eens

helendal door ter neer geslagen en verlegen vóór zich kijkend gromde ze met een pruillip:

‘O, chom, o, chom, had ik maar nooit niks gevraagd.’

‘En toch al dat goed gekocht?’

‘Nou.... nou.... zoet maar. As 'k uit ete ga, zal 'k m'n ouwe blauwe nog wel's andoen. Dan heb ik d'r maar drie nodig. Dat is toch nie te veel.’

‘Me dunkt, dat drie japonne tegelijk....’

Weer smoorde een zoen zijn fraze en suste ze smekend:

‘Zoet nou maar. Ik heef toch ook graag 's 'n mooi japonnetje. Andere vrouwe nisse altoos veel mooier gekleed dan Tonia. Ik nis nooit niet na de laaste mode. Ik nis 'n antiekie. Al me hoedjes benne van verleje jaar.... En voor wie klee ik me....? Voor mannetje ommers.’

De kracht om zijn vermanende rol vol te houden begaf Theodoor. Tegen wil en dank moest hij lachen.

‘Geef je stale maar hier, koket gekkie.’

Nu lei Tonia het eerste stalenboek open op zijn kniën neer, knielde naast hem op de grond en begon de lapjes één voor één met allerlei hoofdwendinkjes te bekijken en met wrijvende vingers te bevoelen en te buigen in kronkels en plooien.

Ze vond ze haast alle erg lief en Theodoor krenkte zich de hersens om op te lossen: welke kleur haar 't best zou kleden en of dit streepje de voorkeur verdiende boven dat bloemetje. Eigenlik ging 't hem net als Tonia zelf: zag hij een vrouw iets dragen, dan wist hij best of 't haar goed stond; maar aangeven wat voor haar paste.... daar zag hij geen kans toe. Toch voelde hij zich veel te gevleid door haar vertrouwen in zijn smaak om voor zijn onkunde te willen uitkomen en bevreesd haar tot grote uitgaven te verleiden, koos hij maar, wat zij biezonder lief noemde en... wat hem het goedkoopst leek.

Toen eindelik ook dit werk was voltooid en het boek met drie omgevouwen staaltjes door haar weggelegd, kwam ze met een portefeuille aan en een pen vol inkt.

‘Schat, neem an.’

‘Om wat te doen?’

‘Nou mot je voor me intekene.’

Met een plechtig gebaartje de portefeuille openend, lei ze ook die op zijn kniën neer.

‘Zet nou: mejuffrouw Antonia, Amelia, Katerina Doorn... één gulde.... betaald.’

‘Zeg 's: ben jij dwaas? Moet jij op lijste tekene? Late ze liever voor jou kollektere.’

Schuchter lachend maar tegelijk spijtig keek ze hem aan.

‘Hè, schat.... 't is voor 'n ongelukkige man. Z'n schuit is gezonken en nou kan die niks verdiene. Ze komme de lijst morge hale. Je mot mekaar toch helpen in de wereld. Zet dan maar vijf en zeventig sente. Da's nie veel, is 't wel? Voor de blinde-inrichting geef ik ook alle jaar één gulde. En ik geef nog meer: voor de Luterse school één kwartje eens in de drie maande en voor.... 'k Weet niet eens wat 'n Luterse school is. Dat mot jij me 's vertelle. Ja, wat is 'n Luterse school? Maar ik vin 't zo prettig op 'n lijst te tekene. Dan doe ik ook 's net as 'n fesoendelike dame.’

Hoofdschuddend tekende Theodoor voor een gulden en haalde dan zijn beurs uit om haar het bedrag te geven. Ze lei echter haar hand op zijn arm.

‘Nee; dat betaal ik zelf.’

Hij voelde iets als schaamte; maar het slaan van de pendule leidde hem af.

Verschrikt sprong hij op.

‘Pristi, al zó laat? Ik poets 'm.’

‘Ga je nou al weg?’

‘Nu al....? Kindlief, kijk 'ns op de klok.’

‘Ja, 't is waar. Wat gaat die tijd gauw! O, chom, hoe eng.’

En met beide armen zijn hals omvangend, vleide ze weer angstig.

‘Schat, zeg nou nog eens.... nog één keertje, dat je alleen, heel alleen van mijn ben.’

‘O, jou dwaas kind. Nu.... ik ben alleen, heel alleen van mijn Tonia.’

‘Ja, ja....! Jou Tonia! O, wat is dat verrukkelik om te hore!’

En in vervoering zoentjes drukkend op zijn ogen, zijn neus, zijn mond, murmelde ze zacht:

‘Dat benne *mijn* vergeet-me-nietjes; dat is *mijn* tumpneusje; dat benne *mijn* kerselipjes.’

Doch op eens klonk 't harder, haast boos:

‘Maar je knevel.... die knevel kan 'k niet uitstaan; want dat is je sukses bij de wijve!’

‘Ach, loop toch met je sukses!’

‘Wees maar stil, wees maar stil! Laat ik je nou 's 'n zoen geve, waar nog niemand je heb gezoend. Wacht.... hier, midden in de palm van je hand. Daar heb zeker nog geen mens je gezoend. Is 't wel, schat?’

‘Natuurlik niet; maar kindlief, nu moet ik heus gaan. 't Wordt zo vreselik laat.’

‘Ja, ja, je mag gaan; maar beloof me nog één ding.’

‘Wat dan nog?’

‘Ik vin 't zo naar, da 'k niks van je in me huis heb. Wanneer je 's avonds weggaat, dan kijk ik altoos rond en dan.... dan is op eens zo alles weg. Koop nou ies.... 'n kleinigheid maar.... bijvoorbeeld 'n paar lieve pantoffeltjes en laat die hier brenge. Dan heb ik altoos wat van je bij me en as 't 's hard regent, trek ie gezellig je pantoffeltjes an. Wil je?’

‘Hoe kom j' op d' inval? Maar 't is goed. Je zal de pantoffeltjes hebbe.’

‘Van die mooie: rood van binnen en geel van buite?’

‘'k Zal ze zien te krijge.’

‘En wanneer kom ie terug?’

‘Morgen avond.’

‘Op de gewone tijd?’

‘Op de gewone tijd.’

‘Zal je me trouw zijn?’

‘Altijd.’

‘Beloof 't nou maar eerst tot morge. Dan geloof ik 't beter.’

‘Ik beloof 't tot morge.’

‘Zweer 't nog eens.’

‘Ik zweer 't je.’

‘Ga dan in Godsnaam maar heen.’

Nog een zoen zo lang en innig, alsof zij elkaar in vele jaren niet weer zouden zien en Theodoor holde het huis uit.

MARCELLUS EMANTS.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet.

V.

Over Ophelia wordt heel verschillend gesproken....

Maar is 't niet een wonder hoe al de poppen van Shakespeare's Hamlettragedie voor ons zijn blijven leven, omdat de dichter aan den eénen held van zijn spel de qualiteit van echt leven heeft weten mee te deelen! Zoo interesseert men zich - of geeft er zich ten minste den schijn van - voor een oude tante of een jonge kindermeid van een beroemd man, die toch heusch nooit meer geleefd hebben dan de rest der oude tantes. En er zijn menschen die zich warm maken voor Polonius, die u zouden aanvliegen wanneer men twijfelde aan zijn eerlijkheid en zijn staatsmansgenie. Raak ook niet aan de deugd van Ophelia! - de lansen van duizend ridders staan gereed tot treffen.

- Als mijn werk dit eéne maar uitricht, - steunt Loening, de meergemelde, onder den last der pagina's van zijn boek, - dat niemand in 't vervolg Ophelia anders noemt dan de teedere, de maagdelijke, de reine! -

Ik ben niet van plan een aasje kwaad van haar te zeggen. E l l e e x i s t e s i p e u . Wanneer ze ooit heeft bestaan, of nog bestaat, dan is 't onder den vorm van een actrice met blonde vlechten voor wie men een pathetische rol heeft gearrangeerd in het waanzintooneel. Overigens verschijnt ze alleen op de planken om zich te hooren bekapittelen, eerst door den broeder, dan door den vader, eindelijk door den minnaar zelf. En altoos komt ze weer even mak voor den

dag. Tegenover haar broeder heeft ze nog een grapje, en voor den prins, als hij vrijheden neemt, toont ze een klein schuchterheidje, maar tegen haar vader heet het: ‘I shall obey, my Lord.’

De vaders bij Shakespeare zijn vreeselijke menschen voor hun dochters. Hoe brutaal en beestig kunnen ze uitvaren wanneer ze ook maar een grein van verzet vermoeden tegen hun grillen! Hoe stelt de oude Capulet zich aan, als Juliet niet op stel en sprong toestemt in het voor haar beraamde huwelijk! En Koning Lear dan! Maar aan Polonius wordt alle gelegenheid tot razen ontnomen. Ophelia trippelt plichtmatig achter hem aan, zij houdt hem bij de slippen van zijn jas op al de kronkelpaden die hij belieft te gaan, met zedig neergeslagen oogen. ‘I shall obey, my Lord.’ Het ligt in haar mond bestorven.... Totdat zij de gehoorzaamheid volhoudt tegen haar eigen leven in, en haar vader volgt in den dood. Dat alles voor Polonius. Arme Ophelia!

Zij gaat zoowat slaapwandelend door de tragedie. Met gebonden handen, gebonden voeten, gebonden stem. Wanneer zij uitbarst in een klacht over het verlies van haar Hamlet, zoo kan zij niet anders zeggen dan het algemeene gemis van

> The courtier's, soldier's, scholar's eye, tongue, sword.

En over de diepte van haar leed heeft ze geen woorden dan deze:

> And I of Ladies most deject and wretched.

Waarlijk, het heeft er iets van alsof zij minder van den man houdt dan van *den prins*.

Toch is Ophelia in den opzet der tragedie door den jongen dichter niet als een episodisch personage gedacht.

Ik beredeneer dit zoo.

De aanhef van het drama, met zijn zes of zeven tooneelen, is een streng gesloten compositie. Men kan de bedoeling daar precies volgen.

Wanneer men het eerste tooneel der tragedie, de geestverschijning in de nachtwake, als een voorspel neemt, dan krijgt

men als opening van het drama twee groote tooneelen: Hamlet aan het hof[1)] en Hamlet tegenover den geest van, zijn vader. Wij noemen ze thans het tweede, en vierde en vijfde tooneel van het eerste bedrijf.

In den bouw en den gang dier twee tooneelen bestaat een familiegelijkenis: een alleenspraak is het middelpunt van beiden, - '*O that this too too sullied flesh would melt*', en '*Yea, from the table of my memory*'; daaromheen groepeert zich in klare ordonnantie het voorgaande en het volgende.

Maar het derde hoofdtooneel (het zevende in volgorde), dat wij het tweede tooneel van het tweede bedrijf noemen, maakt al een tegenstelling. Het is of de kunst van groepeeren den dichter na de inspanning van het eerste bedrijf heeft verlaten, met zoo'n lodderenden olifantenstap komt het aan. Want het is enorm, dat tweede tooneel van het tweede bedrijf, en in zijn wijden zak bergt het van alles.

Zelfs wanneer men tooneel 4 en 5 van de eerste acte, als het tweede hoofdtooneel, bij elkaar rekent komt men slechts tot 280 regels (waarvan er 'n groote twintig te schrappen zijn); dat is dus niet zoozeer ongelijk aan den inhoud van het eerste groote tooneel (I. 2) dat uit 260 regels bestaat. Maar het derde tooneel (II. 2) telt meer dan 600 regels; het is veel langer dan zijn beide voorgangers te zamen.

Ik begrijp dat men aanstoot nemen zal aan zoo'n mechanisch procédé als het tellen der regels waar 't geldt het onderzoek naar den bouw eener tragedie en naar de plaats van een der personen (Ophelia) in den aanleg van het stuk. Men moet dat getal ook niet anders aanzien dan als een aanwijzer van de massa feiten opgestapeld in dat gedeelte van het drama.

Wat krijgt men er te zien?

Eerst een kort onderhoud van koning en koningin met Rosencrantz en Guildenstern. Hun wordt opgedragen den jongen prins Hamlet te verstrooien en uit te hooren. Dit is een klein voorspel. Daarop volgt een verhandeling van staatszaken, zooals in de eerste groote scène: de afgezanten naar Noorwegen doen verslag van hun zending. Nu vindt

1) Behandeling van staatszaken, zending der gezanten naar Noorwegen enz., bericht over de geestverschijning door de wachthebbenden.

Polonius gelegenheid om voor den dag te komen met zijn oplossing van het probleem van Hamlet's gekheid; de arme prins heeft zich, naar zijn meening, de koelheid van Ophelia te sterk aangetrokken en is van liefde waanzinnig geworden. Hij zal er zijn dochter de proef van laten nemen, ten aanhoore van den koning. Maar Hamlet nadert. Polonius zelf gaat hem te lijf: laat de koning en koningin zich terugtrekken!

Hoe de arme, would-be schoonvader, Polonius, door den prins bedot wordt, zoodat hij blij mag zijn nu Rosencrantz en Guildenstern optreden om aan de beurt te komen, dat alles is onnoodig te vertellen, evenmin hoe de beide kameraden de tijding brengen van het verschijnen van een komediantentroep. De acteurs worden genood, zij moeten Hamlet de hoognoodige afleiding verschaffen. Maar het reciet van een der tooneelspelers brengt den prins tot de gedachte der opvoering van een theaterstuk om het geweten van den koning te treffen. En het tooneel eindigt met den beroemden Hecuba-monoloog:

> And all for nothing,
> For Hecuba.
> What's Hecuba to him, or he to her,
> That he should weep for her? what would he do,
> Had he the motive and the cue for passion
> That I have? He would drown the stage with tears...

om zijn besluit te vinden in:

> The play's the thing
> Wherein I'll catch the conscience of the King.

Welk een overvolte!

De gebeurtenissen dringen hier elkander op; het gaat met een vaart, en met stooten en rukken. Spreek nu nog van weifelen in den *Hamlet*! Rosencrantz en Guildenstern, nauwelijks geïntroduceerd, beslaan al dadelijk een heele ruimte, en worden dan weggedrongen door den acteur met zijn opzeggen van den val van Troje en van het leed van Hecuba. Waar blijft het overzicht over de gebeurtenissen: de afloop der ambassade naar Noorwegen, de liefde van Hamlet voor

Ophelia, de theorie van Polonius over de krankzinnigheid, Hamlet's *billets doux*, die op 't tooneel worden voorgelezen, de plaagscènes van Polonius, het schermen met Rosencrantz en Guildenstern, het opkomen van den tooneeltroep, het monsteren der comedianten, de schouwburgherinneringen van den Deenschen prins, de hartstochtelijke voordracht van het dramatische fragment, het op- en neergolven en het plotseling uitschieten van den monoloog: '*The play's the thing*'. Al die dingen horten voorbij in één adem.

Kijkt men nader toe, en gaat men rustig aan 't ontleden, dan blijkt het dat er twee tooneelen aan elkander zijn gesoldeerd.

Zoo ordent zich het laatste gedeelte, om daarmee te beginnen, heel klaar tot een afgerond tooneel. (*Tooneel* wordt hier gebruikt in den zin van het Shakespeariaansche theater als een afdeeling van het drama.) Het omvat dan Hamlet's gesprek met de beide hovelingen en met de acteurs, en zijn alleenspraak; en die episode maakt zich als een zelfstandig geheel flink los uit de omgeving.

Wat rest er op die manier echter voor het overblijvende vroegere tooneel?

Heeft het een voldoenden inhoud, een eigen corpus?

Laat ons zien.

Rosencrantz en Guildenstern worden er door koning en koningin ontvangen. Dat is maar een introductie. De ambassade, uit Noorwegen teruggekeerd, wordt aangehoord. Ook niet meer dan een introductie voor het tooneel. De hoofdinhoud wordt geraakt met de gretige zelfverontschuldiging van Polonius, als zou hij nooit zijn dochter een prins aan de hand willen doen, en met het aanbrengen van Hamlet's liefdesbrieven.... Geraakt wordt de hoofdinhoud daarmee, - zeg ik; want de inhoud zelf is 't nog niet.

Sinds *Richard III* - en *Richard III* is gelijktijdig gedicht met den oorspronkelijken *Hamlet* - heeft Shakespeare de kunst verstaan om de hoofdpersoon van zijn drama's, waar hij een karakterdrama geeft, voortdurend voor de oogen en de verbeelding der toeschouwers te houden. Inhoud krijgt dus ook dit tooneel van den *Hamlet* eerst door het optreden van den held.

But look where sadly the poor wretch comes reading.

Met die woorden, als Hamlet nadert, in zijn lectuur en zijn gepeins verdiept (sadly), begint eerst het tooneel zich te teekenen.

En wat volgt er?

Een schermutseling tusschen den prins en Polonius; een bitse aanval van Hamlet op den *fishmonger*[1], den maquereau, die bedekt en ter sluik met zijn dochter handelt als met een waar; Polonius, - niet eenmaal zoo *eerlijk* als de echte makereel en meisjesmakelaar die openlijk voor zijn bedrijf uitkomt.[2]

Maar deze materie, die korte komische woordenwisseling van Hamlet en Polonius kan men toch niet wichtig genoeg rekenen voor het vullen van een tooneel. Ik vraag nu niet eens of we ons kunnen voorstellen dat de dichter oorspronkelijk bedoeld heeft om Hamlet op zulk een wijs ons voor oogen te brengen, de eerste maal dat wij hem weerzien na het onderhoud met den geest van zijn vader. Dat is een persoonlijke sentimenteele overweging, en zij behoeft voor den dichter zelf geen waarde te hebben gehad. Neen, de opmerking die ik tegen dit tooneel aanvoer, zoodra men 't als een zelfstandig tooneel wil beschouwen, is veel zwaarder: er viel een scène te maken, en zij is door den dichter niet gemaakt.

Hoezoo?

Is het tooneel dan mislukt, of is het geknot? Zou er een gedeelte zijn uitgesneden?

Er kan geen twijfel aan zijn of dit laatste is het geval.

Laat mij nog een oogenblik aandacht van mijn lezer vergen. Het is hier te doen niet zoozeer om de eer van Ophelia als wel om de eer van Shakespeare, die wij tegen Shakespeare zelf te verdedigen hebben.

Tot nog toe heb ik gesproken over de drie groote tooneelen (Act I, Sc. 2 en 4, 5; Act II, Sc. 2), ik heb ze ook hoofdtooneelen

1) Men moet, als men zich een vroolijk oogenblik wil verschaffen den commentaar van Loening op deze passage lezen.

2) Een deel van Hamlet's woorden hier *kan* niet vóór 1594 geschreven zijn en heeft dus niet tot den oorspronkelijken Hamlet behoord, want er is daar een zinspeling op de schrijvers van satiren, een literarisch genre dat pas een paar jaar na 1594 in de mode kwam. De *fishmonger*-passage is zeker ook eerst hij de laatste redactie ingevoegd, maar dat bewijs is zoo eenvoudig niet te geven.

genoemd. Maar dat is natuurlijk niet om hun omvang; inderdaad zijn het de hoofdtooneelen omdat zij de hoofdintrigue van het stuk dienen.

Gemeenlijk is er in Shakespeare's drama een neven-handeling. Ik herinner als voorbeeld aan *the Merchaut of Venice*. Die bijintrigue hangt nauwer of losser samen met het voornaamste motief van het stuk, en wordt er krachtiger of minder krachtig in gewerkt. In *Hamlet* bestaat de neven-actie in de handelingen en het lot van de familie Polonius; maar zij mondt al spoedig uit in de hoofdactie en wordt er voor goed in opgenomen.

Om die bijtooneelen is 't thans te doen.

Twee kleine tooneelen (Act I, Sc. 3 en Act II, Sc. 1) maken een inleiding voor de historie van Polonius, Laertes en Ophelia; en hoe juist heeft de dichter een plaats voor hen gevonden tusschen de drie eerste hoofdtooneelen in!

Na het eerste hoofdtooneel, Hamlet aan 't hof, volgt in 't bijtooneeltje de preek van broeder en vader aan hun zuster en dochter Ophelia over haar omgang met Hamlet.

Men gaat nu den prins kennen, daar men hem met nog iets anders bezig ziet dan met zijn leed; men stelt hem zich voor zijn troost zoekend in telkens vernieuwd onderhoud met Ophelia; daardoor heeft hij den argwaan der familie opgewekt.

Maar er is nog wel meer in dat eerste bijtooneel.

Ook door Laertes hangt het samen met het voorgaande, - Laertes, die oorspronkelijk als tegenstelling tegen Hamlet is gedacht, hier de voortvarende, de man van de wereld, terwijl Hamlet de achterblijver is. Achterblijver om der wille van Ophelia?

> I shall in all my best obey you, Madam,

heeft Hamlet tot zijn moeder gezegd toen zij hem terughield van het vertrek naar Wittenberg, en dat is een voorklank van het '*I shall obey, my Lord*' van Ophelia.

Denkt ge dat hiermede de inhoud van dit kleine tooneeltje is uitgeput? O neen, voor den dichter, met zijn oog op het dramatische van het leven, had het nog een andere beteekenis, en het onderstreepte nog op veel krachtiger manier de bedoeling der voorafgaande scène. Ik hoop dit nog duidelijk

te maken opdat men de kunst van den jongen Shakspeare goed gevoele, - een kunst in aanleg, in schetsen en grondteekenen, erg onhandig en onvolledig nog in volvoeren.

Maar eerst dient in 't licht gesteld hoe het tooneeltje een voorlooper is van het volgende hoofdtooneel.

Hamlet is een jonge Romeo, hij heeft lief; - men moet zich dit zeggen en voorhouden om zijn verdriet te begrijpen over het haastige huwelijk van zijn moeder. Zijn moeder heeft voor hem de liefde bezoedeld. Daarom, als hij de opdracht van den geest krijgt, zal hij in zijn passie van gevoel de liefde kunnen afzweren om zich aan zijn ééne werk te wijden, hij zal de grillen en indrukken van zijn jeugd uit de tafel van zijn geheugen kunnen schrappen, hij zal willen vergeten.... Maar die liefde is er toch. Het bijtooneeltje slaat dien toon der blijvende liefde aan; discreet zeker, toch zoo dat we hem hooren doorklinken - doorklinken tot het tweede neventooneel (Act. II, Sc. 1).

Daar vernemen we uit den mond van Ophelia hoe Hamlet tot haar is gekomen, en haar heeft verschrikt door zijn wonderlijke houding. Zij weet niet af van de spookverschijning, zij vermoedt niet den omkeer in Hamlet's geest. Terwijl wij, die getuigen zijn geweest van het geheime voorval tusschen den prins en zijn vader, begrijpen dat Hamlet, als hij haar ontmoet, zijn afscheid van Ophelia heeft willen nemen, kan zij de zinsverandering van haar minnaar niet vatten, en zij wil de oplossing die haar vader vindt gelooven.

Het derde hoofdtooneel brengt de liefde van Ophelia, waar tot nu toe in de groote scènes geen sprake van is geweest, in het volle daglicht van het hof. Thans wordt dat, wat vroeger alleen vermeld werd op de zijpaden der tragedie, binnengevoerd in het groote leven van het drama.

Kunnen we dan gelooven dat de dichter zulk een tooneel mank heeft doen gaan door er alleen eenige boutades van Hamlet tegen den ouden Polonius in te plaatsen?

Neen, wat het tooneel eischt is een samenkomst tusschen Hamlet en Ophelia; maar zij moet thans voor onze oogen geschieden; wij zijn niet tevreden er van te hooren zooals wij al gehoord hebben van het stille verschijnen van den bedroefden prins aan de verschrikte Ophelia; wij moeten de dingen dramatisch zien.

Het tooneel tusschen Hamlet en Ophelia is *la scène à faire*. En dan en daar!

Iedere gebeurtenis in de openings-tooneelen van den *Hamlet* is zorgzaam voorbereid. Shakespeare werkt er niet door contrasten, maar door het toevoegen van toets aan toets. Voordat de geest aan Hamlet verschijnt, hebben wij hem al gezien, zwijgend gaande over het terras, waar de kameraden de wacht houden, en wij zijn er bij geweest toen aan den prins van het schriktooneel verslag werd gebracht; voordat het geheim van koning Claudius geopenbaard werd door de stem van den afgestorvene, hebben wij met Hamlet al een voorgevoel gehad van de gruweldaad, en met hem kunnen wij spreken van '*our profetic soul*.' Zoo weten wij ook dat waar Ophelia verteld heeft van Hamlet's bezoek, wij hen nu weldra te zamen zullen zien.

Wat weggevallen is uit het derde hoofdtooneel - en dit mag men voor vast aannemen - is dus het onderhoud van Hamlet en Ophelia. Daarmee pas krijgt die scène haar inhoud, wordt ze compleet.

Wij kennen dat gesprek wel, al is 't in eenigszins gewijzigden vorm, want wij vinden 't thans verderop in de tragedie, als 't eerste tooneel van het derde bedrijf. Naar zijn referein mag het wel de 'To a nunnery go!' dialoog genoemd worden. Het komt achter den monoloog aan: '*To be or not to be*.' Dat het daar niet op zijn oorspronkelijke plaats staat is duidelijk, maar wij weten 't ook zeker - en het is een welkome bevestiging - door de traditie van de eerste 4° uitgaaf van *Hamlet*. De quarto van 1603 heeft het derde hoofdtooneel wel niet in zijn primitieve gestalte voor ons bewaard, maar geeft ons toch hier en daar de oude theateroverlevering en zij plaatst het gesprek waar 't logisch oorspronkelijk behoort. En gelukkig kunnen wij daarenboven de wording en de geschiedenis van den '*to be or not to be*' monoloog volgen, die samenhangt met het '*To a nunnery go*!' gesprek. Op die wijs bemerken wij hoe Shakespeare geaarzeld en getast heeft, voordat hij de alleenspraak haar definitieve gedaante gaf, en voordat het tooneel tusschen Ophelia en Hamlet zijn vaste plaats kreeg.

En 't is heel ongelukkig uitgevallen voor Ophelia.

Op zich zelf genomen doet het er niet veel toe of het meisje haar verklaring met Hamlet een moment vroeger of later heeft. Maar in 't verband der tooneelen maakt het een hemelsbreed verschil. Nu, in de definitieve versie, zooals wij het drama kennen, komt Ophelia, met haar praatjes en haar kunstjes, nadat eerst Polonius en daarop Rosencrantz en Guildenstern hun best hebben gedaan om Hamlet uit te hooren. Zij laat zich gebruiken als een lokvink, en de hoofdzaak is niet wat zijzelf van Hamlet hoort, maar wat die twee vernemen die achter een gordijn of een deur staan te luisteren, Claudius en Polonius.

Op die manier is Ophelia niet meer dan een instrument en kan geen aanspraak maken op den rang van een hoofdpersoon in de tragedie.

Heel anders wordt het geval, wanneer men zich het gesprek denkt op de plaats waarvoor 't oorspronkelijk was bestemd.

Hier is 't geen verraad, zelfs geen overleg van Ophelia; en ook Polonius, al toont hij zich een geboren intrigant, kan geëxcuseerd worden.

Wat is de aanleiding?

Ophelia is geschrokken van het lamentabele gezicht van Hamlet toen hij plotseling voor haar verscheen, en zij zoekt troost bij haar vader. Hij neemt haar mee naar 't hof om de zaak den koning voor te leggen.

> Come, go with me, I will go seek the King,

zegt haar Polonius,

> Come, go we to the King.[1)]

Het gebeurt alles zonder voorbedachten rade, en wanneer Hamlet aankomt ‘in zijn gepeins en zijn lectuur verdiept,’ wat wonder dat Polonius zijn dochter vooruitschuift, en, met

1) Alleen deze regels reeds (uit de quarto van 1604 genomen) bewijzen dat Ophelia mee naar het hof gaat, en dat dus oorspronkelijk Hamlet met haar en niet met Polonius moest spreken.

den raad aan Ophelia om in haar getijboek te lezen, zich terugtrekt als een ongezien getuige van de ontmoeting!

De oude dialoog tusschen de twee gescheiden gelieven is misschien nog wel te herstellen. Hij heeft niet het persoonlijk bittere en treffende gehad dat wij nu in onzen *Hamlet* lezen, en was zeker grootendee!s een algemeene aanklacht tegen de vrouw, waaruit de gevolgtrekking werd gemaakt: '*To a nunnery go*!' Maar er was ook een toegift bij van leedgevoel, toorn en waanzin. Wij hooren nog in onzen tekst het stampen van den voet, wij zien den valsch schitterenden blik bij het woord van Hamlet: '*I'll no more of it, it has made me mad, I say we will have no more marriage.... to a nunnery go*!' Daarin ligt het karakter van het oorspronkelijke gesprek. Daarin, - en in de smart van Ophelia's uitroep, wanneer zij alleen gebleven is.

> O what a noble mind is here o'erthrown!
>
> And I of Ladies most deject and wretched,
> That suck'd the honey of his music vows,
> Now see that noble and most sovereign reason
> Like sweet bells jangled out of time and harsh...

Het is onpersoonlijke smart en banaal verdriet, maar er steekt geen zelfzucht in; zoo kan liefde ook spreken, wanneer ze zich nog niet goed kan uiten. Breng die woorden in verband met den nerveuzen, modernen Hamlet (die twee eeuwen vóór Joseph de Maistre het woord heeft gevonden: 'ik weet niet hoe een moordenaar is, maar ik weet aan mezelf wat een eerlijk man beteekent, en ik walg en schrik er voor,' met den Hamlet die zegt: 'I am myself indifferent honest, but yet I could accuse me of such things, that it were better my mother had not born me,' en Ophelia's taal klinkt leeg, en rammelt valsch. Maar zet haar woorden in hun oude omgeving, plaats tegenover de algemeenheden en dolheden van den ouden Hamlet de vooze sentimentaliteit van Ophelia, herstel haar optreden tot de oorspronkelijke plek in het drama waar het behoorde, en ge zult iets gaan voelen voor het onthutste meisje, - zoo ge voor een poppetje iets voelen kunt. Want Shakespeare's kunst ging in den tijd van den

primitieven *Hamlet* meestal nog niet ver genoeg om te *kunnen*.

Ik heb zoo een heelen omweg gemaakt om te beredeneeren en te toonen dat Ophelia door den dichter niet als een met Hamlet geheel ongelijkwaardig personage bedoeld is; misschien had ik met evenveel of even weinig succes een korteren gang kunnen gaan, maar dan had ik gemist wat voor mij ook een hoofdzaak is, nl. de aantooning der organische compositie van den primitieven *Hamlet*.

Moet dit vraagstuk ons niet altoos voor den geest staan: Hebben wij te doen met den *Hamlet* van Thomas Kyd of van William Shakespeare?

Maar neen, we behoeven niet te twijfelen. Uit de ordonnantie van het drama spreekt een groot artist.

Laat ons een oogenblik terugkeeren tot de twee bijtooneeltjes, ingeschoven tusschen de drie eerste hoofdtooneelen; misschien bemerken we ook daar door afscheiding van het later bijgewerkte dat de oorspronkelijke *Hamlet* een harmonischer gestalte bezeten heeft dan aan het drama is bijgebleven onder de latere transformatie.

Neem het begin van het eerste bijtooneeltje (Act I, Sc. 3), waar Laertes zijn zuster gaat vermanen!

> *Laer*. For Hamlet, and the trifling of his favour.
> Hold it a fashion, and a toy in blood,
>
> No more.
> *Ophe*. No more but so?
> *Laer*. Think it no more.
> For nature crescent does not grow alone
> In thews and bulk, but as this temple waxes,
> The inward service of the mind and soul
> Grows wide withal. Perhaps he loves you now....

Het zijn volle woorden, rijp van klank en van bedoeling. Hoe slinkt het figuurtje van Ophelia in hun tegenwoordigheid weg. Het arme meisje zal niet durven opzien tegen

dien groeienden tempel van den menschelijken geest en van het menschelijk lichaam.

Hebben ze daar echter reeds in de oorspronkelijke tragedie gestaan? Wie kan 't gelooven, die zulke zwaarwichtige versregels plotseling afgewisseld ziet door het lichte gedoente van zulke gezegden als dit, met hetzelfde *poids* door Laertes tegen zijn zuster gebruikt:

> The chariest maid is prodigal enough,
> If she unmask her beauty to the moon;
> Virtue itself 'scapes not calumnious strokes,
> The canker galls the infants of the spring;
>
> Be wary then; best safety lies in fear....

Dat is de toon van de oude broederlijke kapittelrede. En daar kan Ophelia tegen op. ‘Het karige en keurige meisje dat al scheutig genoeg is, wanneer ze haar schoonheid aan de maan laat kijken,’ behoort tot de beganen gronds moraliteit.

Maar zie tegelijk eens hoe die gemeenplaatsen voor ‘den omgang met menschen’ in aard overeenkomen met de leefregels die Hamlet worden voorgehouden door zijn vaderlijken oom, wanneer hij zijn zoon en neef bepreekt over de vergankelijkheid van het leven. ‘Niet toegeven aan het verdriet!’ heet het daar. ‘De wereld wil het niet, de hemelzelf verzet er zich tegen.’ ‘Niet toegeven aan de neiging van het hart!’ hooren we hier van Laertes' lippen. ‘De natuur en de handleidingen voor den beschaafden stand verklaren het gevaarlijk voor de rust van het gemoed.’

‘Niet te veel smart!’ - hier; ‘niet te veel liefde!’ - daar.

Ik heb gezegd dat ik den samenhang tusschen hoofd- en bij-tooneelen nog nader zou bewijzen. Mij dunkt de verbinding ligt sprekend voor oogen. En deze gelijke behandeling verbindt weder sterker Hamlet met zijn geliefde.

Ook voor het tweede bijtooneel, waar Ophelia van haar schrik vertelt, mag een dergelijke opmerking gelden.

Evenals in het derde tooneel van 't eerste bedrijf het zwaartepunt, door de latere bewerking, van Ophelia naar Hamlet werd verplaatst, zoo is in het eerste tooneel van 't tweede

bedrijf, dat ik het tweede bijtooneel genoemd heb, de toon door den dichter gewijzigd ten nadeele van den indruk dien Ophelia op ons moet maken.

(Wij kunnen hier, voor ons oordeel, nut trekken van een paar regels uit de oude versie van het drama, die bewaard zijn gebleven in de eerste 4° uitgaaf van 1603.)

Want als wij onzen gewonen tekst lezen, geeft hij een komische tint aan het verhaal van Ophelia: Hamlet is bij haar aangekomen ‘met loshangend buis, geen hoed op 't hoofd, zijn kousen bevuild en weggezakt tot aan de enkels, bleek als zijn hemd, de knieën knikkend tegen elkaâr, en met een blik zoo akelig alsof hij uit de hel was losgebroken om horreurs te komen vertellen.’ Hij vat haar bij den arm en

> He rais'd a sigh so piteous and profound
> As it did seem to shatter all his bulk
> And end his being.

Het is een zucht als een kanonschot.

Nu zijn wij door het voorafgaande gesprek van Polonius al in een vroolijke stemming gebracht, en wij weten dat wij in een eenigszins burleske familie zijn beland; het wordt ons dus onmogelijk die ontmoeting tusschen Ophelia en haar minnaar heel ernstig op te nemen.

Maar de oudere lezing leert ons iets anders.

De beschrijving van Hamlet's verschijning wordt daar ingeleid door een klacht van Ophelia, en het geheele verhaal (hoewel wat verkort overgeleverd, denkelijk) is strict sober gehouden.

> There comes he to me with a distract look,
> His garters lagging down, his shoes untied,
> And fix'd his eyes so steadfast on my face,
> As if they 'd vow'd, this is their latest object.
> Small while he stood, but gripes me by the wrist,
> And there he holds my pulse, till with a sigh
> He does unclasp his hold, and parts away
> Silent as is the midtime of the night.

Dit is de echte romanheld van den tijd, met zijn verwaar-

loosde kleeding, zijn blik waarin de aanstaande dood te lezen staat, zijn hartroerende zucht. Maar het zwijgen, het bovenaardsche stille heengaan van den minnaar is het bijzondere.

> Silent as is the midtime of the night.

Hamlet zal dat stilzwijgen breken wanneer hij zijn Ophelia terugziet en zijn woorden zullen haar verpletteren.

Ik vraag geen bewondering voor dit tooneeltje, want het verdient haar niet, en de omlijsting is heel gewoontjes; maar er zit toch iets in, alleen kan 't nog niet goed zeggen wat het wil.

Shakespeare heeft in zijn omwerking van het drama Polonius de rol van *bouffon* gegeven. Want helaas, het moet gezegd worden, hij heeft èn hier, in *Hamlet*, èn in *Romeo and Juliet*, en elders, en telkens, aan den smaak van het parterre geofferd, en toegegeven dat een geniale potsenmaker, een of andere Will Kempe, de rol van Polonius *en travestie* speelde, en de dichter heeft daarvoor zelfs aparte scènes bedacht. Maar het heeft niet te maken met de primitieve opvatting van het personage.

En 't komt alles op Ophelia neer, die decadentie van haar familie.

Hamlet is haar nog niet zoo zeer ontrouw geworden als wel Shakespeare zelf. Tot herstel van zijn eer moet echter gezegd worden dat de dichter 't oorspronkelijk niet zoo had bedoeld.

Wáarom heeft hij haar toch bij de omwerking van zijn tragedie zulk een poover deel gegeven?

Zij interesseerde hem toen niet meer, en hij had alleen oogen voor Hamlet.

Er lag wel wat in Ophelia; hij zou haar evengoed een heusch fijn menschenstemmetje hebben kunnen geven, als hij 't aan de koningin in *Richard II* heeft gedaan. Maar 't behaagde hem niet. En hij heeft haar voor bespotting rond doen loopen.

Waarvoor dient ze nu nog, Ophelia?

Om met blonde haarvlechten en een paar bloempjes in de hand over de planken rond te gaan in het krankzinnigheidstooneel, als een figuur die uit een onzinnig sentimenteel prentje is weggeloopen.

En dit, de fout van Shakespeare.

Want, vergis ik me niet, dan heeft de dichter eerst iets heel aandoenlijks voorgehad met die waanzinscène.

Ik zal 't probeeren uit te leggen.

De omstandigheden van dat toonel zijn aartsbekend, niet waar?

Hamlet, nadat hij bij vergissing Polonius als een kwade rat achter het behang heeft doodgepriemd, is overhaast naar Engeland geëxpedieerd, terwijl Laertes naar Denemarken is teruggekomen om den dood van zijn vader te wreken; hij vindt er zijn zuster in haar verstand getroffen. En het drama, op dat moment leêg van den hoofdpersoon, Hamlet, wordt gevuld door de actie van Laertes en het lot van Ophelia.

Het is Ophelia waar wij ons thans mee bezig hebben te houden. Zij komt tweemaal op (Act IV, Sc. 5) aan 't hof, een fantastische, vluchtige verschijning: eerst, als zoekt ze iemand, en liedjes zingend zonder samenhang onderling; dan voor de tweede maal, wanneer ze Laertes, haar broeder, in 't bijzijn van koning en koningin vindt, heeft ze bloemen meegebracht om uit te deelen, en zingt nieuwe liedjes, en verdwijnt grillig als een gestalte uit een droom.

De liedjes zijn van sterven en begraven, en van liefde en van verraad. Ook is er een liedje bij dat aanstoot geeft, - van het meisje dat op St. Valentijnsdag bij haar minnaar komt, en het huis niet verlaat zooals zij er gekomen is, waarop een koddige, vrije reflectie volgt minder passend voor den meisjesmond van Ophelia.

Men heeft naar de beteekenis gezocht van die liedjes en die bloemen, ja men heeft willen weten aan wie en waarom ze haar bloemen geeft. En natuurlijk heeft men ook 't antwoord gevonden op die vraag. Zoo kan men thans zien hoe de blondgelokte bij de *Hamlet*-opvoeringen de bloem die rouw en berouw beduidt overreikt aan de koningin, omdat men zich de koningin berouwvol denkt. De koning daarentegen krijgt de sleutelbloem, omdat ze bedrog en verleiding te kennen geeft; de rozemarijn wordt aan Laertes aangeboden, omdat hij aan den dood van zijn vader denkt. En aan wien komen de viooltjes toe, waarvan Ophelia zegt dat zij ze niet meer gevonden heeft? Natuurlijk aan Horatio omdat hij zoo trouw is als de viooltjes zijn.

Op die manier loopt Ophelia het rijtje al zingende en

bazelende af. Dan maakt ze een buiging, en de blonde vlechten zijn heen.

Onze gewone *Hamlet*-tekst geeft ook werkelijk geen aanleiding tot een betere verklaring. Maar hij is zeker in de war, omdat hij verkeerd gearrangeerd is, en in al heel vroegen tijd een verkeerde theatertraditie is opgekomen, en.... omdat Shakespeare zelf de zaak niet van belang gerekend heeft.

Want de oorspronkelijk orde is nog wel te herstellen met behulp van de oudste theatertraditie, zooals wij haar uit de 4° uitgaaf van 1603 kennen.

Ik geef hier kortweg het resultaat, en niet het onderzoek of de overwegingen die mij tot het resultaat hebben geleid.

Wanneer Ophelia de eerste maal opkomt, zoekt zij den afwezige aan 't hof. En wien zal zij zoeken dan Hamlet?

Dat duidt haar liedje aan:

> How should I your true love know
> From another man?

Dit is natuurlijk geen eerste couplet; wat Ophelia wil, blijkt alleen wanneer men zich een begin aan 't versje voorstelt, b.v.

> Met you not with my true love
> By the way as you come?[1)]

Maar dan gaat haar gedachte, door het vervolg van het liedje geleid, eensklaps naar haar andere liefde over, haar dooden vader.

> He is dead and gone, Lady,
> He is dead and gone.

Zoo luidt het antwoord dat zij krijgt op haar verlangensvraag naar het verblijven van haar ‘true love.’

En ze ziet haar vader naar het graf gedragen, en zichzelf alleen achtergebleven.

1) Correspondeerende regels van een gedicht aan Sir Walter Raleigh toegeschreven. De Shakespeare-commentatoren, zoover ik ze ken, vermelden het niet, evenmin Chappel, *Popular Music* I 236.

His beard was white as snow,
  All flaxen was his pall,
He is gone, he is gone.
  And we castaway moan.

Daarmee neemt Ophelia haar afscheid van de wereld waarin zij niet meer thuis hoort.

Als zij terugkeert vindt zij haar broeder aan 't hof, en 't is de opschudding van zijn komst die haar naar het paleis heeft teruggebracht, want zij denkt er Hamlet aan te treffen. Ook weet zij niet recht of zij Hamlet niet voor zich heeft, wanneer zij Laertes ziet.

Ophelia heeft bloemen meegebracht, en die bloemen deelt zij nu tusschen Hamlet-Laertes en zichzelf. Zij vertelt hem daarmee van haar liefde en haar verdriet, zij smeekt hem, zij troost hem, zij vermaant hem, zij verwijt hem.

Hier is de bloem van rouw voor u, op z'n Zondags moogt ge 't het liefdebloempje noemen! En voor mij zijn er ook een paar. Gij moet uw rouw verschillend dragen. Daar is een madeliefje, voor den schijn. En hier, mijn lief, is rozemarijn voor de herinnering; ik smeek je, liefste, vergeet toch niet; en daar is pensée voor denken... Daar is venkel voor u, om 't bedrog, ik zou u viooltjes gegeven hebben (voor trouwe liefde), maar ze zijn allemaal verdord toen mijn vader stierf. Zoo gaat het in de wereld; wie kan zeggen wat er met ons gebeuren zal.

For bonny sweet Robin is all my joy.

En wanneer Laertes dan uitbarst in een woesten uitroep van pijn, zegt Ophelia:

Neen, liefste, ge moet niet zoo uitvaren (zij denkt èn aan haar laatste gesprek met Laertes, waarin hij haar onderhouden heeft over haar liefde en raad heeft gegeven om zich niet door hartstocht te doen verleiden, èn ze denkt aan de harde woorden van Hamlet tegen de vrouwen), kom, zing met mij een deuntje meê, of, als iemand er naar vragen mocht, zeg dan dit:

To morrow is Saint Valentine's day....

Ze zingt hem 't liedje voor, het ondeugende liedje: denkt ge dat ik al dien raad en die wijsheid van u niet ken, hier komt de preek terug.

En half gekkend, half gepiqueerd, gaat ze heen. Ze zegt hem vaarwel, aan Hamlet-Laertes, op dezelfde manier als ze háár vroeger vaarwel hebben gezegd.

Dit is het ware verloop van het waanzin-tooneel.

Maar Shakespeare zelf heeft het al bij de opvoering in zijn tijd doen veranderen. Durfde hij 't tooneel niet met het ergerlijke Valentijns-liedje doen eindigen?

Of is 't de mode die sterker was dan hij, en die hem dwong om de scène te doen uitloopen in het populaire liedje:

And will he not come again?
No, no, he is dead, go to thy deathbed,
He never will come again.

Waar natuurlijk '*go to thy deathbed*'[1] een variant is door den acteur bij de opvoering aangebracht om te kennen te geven dat hij, Ophelia, (want in Shakespeare's rijk waren er geen actrices) den dood ging zoeken.

Helaas, want ik moet nog eens helaas! zeggen, Shakespeare heeft wel meer toegestemd dat het eind van zijn scènes tot een bevallig, sentimenteel sluitend slot werd gewijzigd.

Maar, mij dunkt, wij verkiezen den eersten aanleg van den dichter.

Waarlijk, er stak wat in de rol van Ophelia, - hier, in dit tooneel, waar Hamlet afwezig is, hoe is daar toch, ofschoon zijn naam niet genoemd is, de ruimte met zijn persoon gevuld door de herinnering van de verlaten geliefde! - maar de dichter heeft haar geheel in de schaduw gelaten voor zijn hoofdpersoon, hij dacht alleen aan Hamlet, en een Hamlet

1) Hoe vreemd dat Chappel en de rest dit niet hebben ingezien!

als minnaar; wat hij oorspronkelijk geweest is, boezemde hem later niet veel belang meer in.

Exit Ophelia naar het koele water van den dood.

En met haar sluit voorloopig deze Inleiding tot Hamlet onvoltooid, om, naar ik hoop, later weer te worden opgenomen.

BYVANCK.

Fransche spraakkunst.

II. De methode van dr. Hoogvliet.

Dat Nederlandsche kinderen heel vroeg beginnen met Fransch te leeren, is een oud en welgevestigd gebruik. Op de lagere school heerscht het Fransch op een veel wijder gebied dan het Duitsch en het Engelsch. Voor een Fransche taal-akte melden zich jaarlijks bij de achthonderd Nederlandsche onderwijzers en onderwijzeressen aan; voor elk der beide andere talen bedraagt dit aantal gewoonlijk nog geen driehonderd.

Nu kan men betoogen, dat die voorkeur eigenlijk niet te rechtvaardigen valt; dat ons vaderland veel dichter grenst aan Engeland en Duitschland dan aan Frankrijk; dat voor een handelsvolk de Engelsche markt meer waarde heeft dan de Parijsche boulevards; dat een Hollandsche familie gemakkelijker besluit tot een vacantiereisje naar den Rhijn of het Thüringer-woud dan tot een tochtje naar de Normandische kust of naar de bergen van het Dauphiné; dat Engelsche dames-romannetjes een voegzamer lectuur zijn voor Hollandsche meisjes dan de romans van Zola of de novellen van Guy de Maupassant; dat Hollandsche jongens meer hebben aan een uitvoering van *Wilhelm Tell* dan aan een opvoering van *Ruy Blas* en minder kwaad zullen leeren uit een Posse van Kadelburg dan uit een klucht van Bisson; dat.... Misschien zou het aantal argumenten nog met een half dozijn vermeerderd kunnen worden. Maar zelfs de beste zouden, meen ik, aan den stand van zaken niet veel veranderen.

En dit is niet onnatuurlijk. Niet alleen om de macht der traditie: men weet dat Nederland, van de middeleeuwen af, door de

klassieke perioden heen, altijd veel prijs heeft gesteld op de studie der Fransche letterkunde. Niet alleen ook omdat ons volk altijd bij instinct heeft gevoeld, en blijft voelen, dat het door de studie van het Fransch een artistiek element in zijn cultuurleven brengt dat het door Engelsch en Duitsch niet zoo gemakkelijk, niet in die mate, zou kunnen verwerven. Maar om een eenvoudiger reden.

Aangenomen eenmaal dat elk welopgevoed Nederlander in zijn eerste jeugd minstens drie vreemde talen heeft aan te leeren, dan verdient het wel eenige aanbeveling om met de moeilijkste van de drie te beginnen.

Het is waar, dat juist de stamverwantschap van het Nederlandsch met het Duitsch en het Engelsch eigenaardige moeielijkheden doet ontstaan, die eerst op den duur te overwinnen zijn. Maar zoolang het alleen nog maar om het verstaan der vreemde taal te doen is, doen die bezwaren van hooger en fijner orde zich nog niet gelden.

Het is ook waar, dat de Duitsche grammatica met allerlei subtiele onderscheidingen voor den dag komt die een vreemdeling, ja zelfs een landgenoot, alleen door het memoriseeren van zekere versjes onthouden kan; dat de puzzle's der Engelsche spelling en de kunstverrichtingen der Engelsche uitspraak een niet-ordinair beroep doen op de klaarheid onzer memorie en de lenigheid onzer spraakorganen. Maar beide die talen hebben, voor den jeugdigen Nederlander, toch ook een gemakkelijker, en meer abordabelen kant, de een door haar woordenschat en haar uitspraak, de ander door haar buigings-leer en haar syntaxis.

In het Fransch is alles moeielijk: zich in de uitspraak te oefenen staat bijna gelijk met het leeren bespelen van een muziekinstrument; de spelling is een probleem vol van de dolste inconsequenties; de woordenschat biedt maar zelden een of ander aanrakingspunt met die der moedertaal; de vervoeging der werkwoorden schijnt een kaleidoskoop; de geslachts-onderscheiding is om wanhopig te worden; de syntaxis heeft de reputatie van een bataljon van regels te zijn met een regiment van uitzonderingen.

En toch - of juist daarom, misschien, - toch behoudt het Fransch zijn groote aantrekkelijkheid, zelfs voor de jeugdige Nederlandertjes die er nog pas van droomen, zelfs voor de boeren-jongens en meisjes, die het wel nooit zullen leeren spreken. Het is, als gold het een prinses uit een sprookje.

Men wil haar veroveren. Maar hoe?

Er bestaan, op dit oogenblik, in Nederland, matig geteld, zoo wat negentig handboeken - de leesboeken en tijdschriften niet meegerekend - tot het aanleeren der Fransche taal, alle door Nederlandsche leeraren en onderwijzers geschreven of bewerkt, alle meer of minder geschikt, gebruikt, aanbevolen, alle voldoende verkocht, sommige zeer gunstig bekend door de bekwaamheid en het talent der grammatici die ze samenstelden[1] - eene heele vloot van transportschepen en prauwen, die jaarlijks een aanzienlijk contingent scholieren en akte-candidaten, door den maalstroom der examens heen, overbrengen naar de Franschen kust. Er valt wel menig man over boord, maar 't is toch nog een respectabel cijfer dat behouden aan wal komt.

Wat noopte toch wel dr. J.M. Hoogvliet, een klassiek philoloog en veelzijdig linguist, een man die, volgens het getuigenis van zijn lofredenaar,[2] 'met 'n verwonderlijk fijn taalgevoel vereenigt 'n even ongewone scherpzinnigheid en 'n zeldzaam talent om in abstrakties vast te leggen wat het onmiddellijk taalgevoel in elk konkreet geval toepast,' die boeken heeft geschreven over het Grieksche en het Latijnsche verbum en de Latijnsche declinatie, wat noopte dien man, om bij die vloot een nieuw vaartuig te voegen, om, behalve zijn klassieke sloepen, ook een Fransch scheepje in de vaart te brengen?

Wat hem daartoe noopte?

1) Ik ken die verschillende handboeken alle niet volledig genoeg om ze hier naar hun waarde te rangschikken. Maar ik mag hier toch wel den naam noemen van den zeer kundigen grammaticus C.M. Robert, van den betrouwbaren wegwijzer of het wijde gebied van Fransche taalkennis, den heer C.A. Hofman, een der uitgevers van het tijdschrift *De drie talen*, van beproefde practici als de heeren Valkhoff, De Bock en Leeman, van gezaghebbende vreemdelingen als de heeren Rode en Sunier. De grammaire van Dubois blijft altijd populair, doch mocht wel eens herzien en vereenvoudigd worden. Men mag zeker veel verwachten van de grammaire die door de bekende samenstellers van het *Précis de phonétique française*, de heeren Bourquin en Salverda de Grave, op touw is gezet.

2) Dr. J.A. Dèr Mouw *Dr. J.M. Hoogvliet's opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs*. Amsterdam S.L. van Looy, 1900, bl. 12. Men zie ook de noot aan den voet dezer bladzijde.

De vlag. Ik bedoel niet de Fransche, maar zijn eigen.

Dr. J.M. Hoogvliet heeft zijn m e t h o d e . Om die methode schreef hij zijn boek[2)].

Het is wel merkwaardig dat, bij het onderwijs in moderne talen, de quaestie van methode, die in Duitschland, sints den uitval, in 1882, van *Qousque tandem* een brandende quaestie is gebleven, en waarover onze oostelijke naburen niet ophouden met elkaar te redetwisten,[3)] in Nederland door de leeraren en de onderwijzers in die talen zoo weinig behandeld is. Eerst in de laatste jaren, sedert de zoogenaamd 'direkte methoden', waaraan de namen van Berlitz en Gouin verbonden zijn, ook hier te lande, niet zonder succes, zijn toegepast, is die vraag naar de methode van het onderwijs in vreemde talen, met name in het Fransch, ook bij ons zoo nu en dan ter sprake gebracht.[4)]. De bezoekers van het Amsterdamsche Philologencongres, in 1898, herinneren zich nog wel de praktische les in het Engelsch van den heer Eykman, waarnaar de grootste taalgeleerden met ingespannen aandacht zaten te luisteren... en te kijken. Misschien is sommigen bezoekers der Tentoonstelling van vrouwenarbeid de herinnering bijgebleven aan een vrij levendig debat over die vraag, waarbij ook Z.E. de Minister van Binnenlandsche Zaken tegenwoordig was. Maar op het Parijsche congres van Juli 1900, gewijd aan 'L'enseignement des langues vivantes', heeft, voor zoover ik weet, noch de Nederlandsche Regeering, noch eenige Nederlandsche onderwijzers-corporatie zich laten vertegenwoordigen.

Intusschen, de methode-quaestie is nu met kracht op den voorgrond geplaatst door een man die haar tot zijn specialiteit heeft

2) *De eerste maanden Fransch volgens de normale methode*, door Dr. J.M. Hoogvliet. Amsterdam S.L. van Looy, 1901.

3) Een voortreffelijk overzicht van de litteratuur dier methodologie van 1876-1899 gaf de Munchensche hoogleeraar Prof. Breymann in zijn lezenswaardige brochures, *Die neusprachliche Reform-Literatur* van 1876-1893 en van 1894-1899, Leipzig 1875 en 1900.

4) Ik mag hier in de eerste plaats den naam noemen van den heer Herckenrath, den bekenden schrijver der *Problêmes d'esthétique et de morale*, wiens onvermoeid initiatief zich ook op dit gebied heeft doen gelden. Van de Gouin-methode gaf de heer C.A. Hofman voor Nederland een zeer goede bewerking, terwijl leerboeken voor die methode geschreven werden of worden door de heeren Seket e.a.

gemaakt - of, wil men, met wien ze, als specialiteit, geboren is.

Dr. Hoogvliet is een apostel. Hij heeft er het ascetische van in zijn uiterlijk, het dwepende in zijn vreemd starenden blik en in het harde geluid van zijn stem.

Sommigen onzer hebben hem zien staan vóor een groep jongens of meisjes, aan wie hij, in een uur tijds, Latijn of Grieksch zou leeren, terwijl ze misschien nooit van Griekenland of Rome hadden hooren spreken. De les viel niet altijd heelemaal uit zooals men had verwacht. Maar het publiek had toch een duidelijken indruk gekregen van Dr. Hoogvliet's methode en het begreep dat kinderen, zij het dan ook dat een uur een wat al te krap toegemeten tijdruimte was, volgens die methode onderwezen, binnen niet al te langen tijd werkelijk eenig idee moesten krijgen van Latijn en Grieksch en het een en ander van die oude talen moesten leeren verstaan.

Thans heeft de jonge geleerde zijn methode toegepast op het Fransch, dus niet op een doode, maar op een levende vreemde taal.

Zijn kinderen moest hij dus veel jonger nemen.

Heeft hij ze niet al te jong genomen? Men zou het wel zeggen. Hij begint met zijn onderwijs vér aan deze zijde van het *a b c*, bijna bij de uiterste grens - ik bedoel het begin-uiterste - van het voorstellings-vermogen.

Dr. Hoogvliet brengt ons in een schoollokaal, waar we hem zien zitten met een groepje leerlingen. Lang blijft hij echter niet zitten. Zoodra hij gezegd heeft dat de school ligt in een straat, de straat in de stad, de stad in het land, staat hij op, draait zich met zijn gezicht naar een der ramen, strekt zijn arm en zijn hand uit naar dien kant, en zegt: ‘dat is het Noorden’. Hij voegt er nog bij, dat, wanneer hij nu in die richting de school uitging en voortliep, al-maar-door, tot in 't oneindige, hij nooit anders dan in noordelijke richting loopen zou. Evenzoo leeren de kinderen het Zuiden, het Oosten en het Westen.

Nu wordt hun de ‘platte grond’ van het schoolgebouw getoond en ze moeten hierop de vier windstreken herkennen. Daarop volgt een ‘platte grond’ van de straat, van de stad; dan de kaart van de provincie, de kaart van het land, de kaart van Europa, waarop Frankrijk wordt aangewezen: ‘hier ligt Frankrijk.’

Ik begrijp wel waar Dr. Hoogvliet met zijn topographische

inleiding heen wil. Hij wil de kinderen goed duidelijk maken dat wat op een kaart vlak geteekend is met lijnen en kleuren, slechts de afbeelding is van een wezenlijk land, Frankrijk, waar Fransche menschen en Fransche kinderen wonen, waar Fransch gesproken wordt, gelijk men Hollandsch praat in de school, die, immers, op de ‘platte grond’ ook niets is dan een stel lijnen. Hij wil van den aanvang af de idee wekken dat Fransch de natuurlijke spraak, de moedertaal is van sommige bewoners van Europa.

Maar de kinderen moeten toch, zou ik zeggen, al heel jong of heel onnoozel zijn als ze dien heelen omhaal noodig hebben om tot deze eenvoudige voorstelling te komen: Fransch is de natuurlijke taal der bewoners van Frankrijk, gelijk Hollandsch de natuurlijke taal is der bewoners van Nederland. En ik begrijp ten volle dat de schrijver behoefte heeft gevoeld om in een noot de opmerking te maken: ‘Dat de aardrijkskundige inleiding ook des noods.... geheel w e g g e l a t e n kan worden, spreekt wel van zelf.’ Dat zou ik ook meenen. Vermoedelijk zullen kinderen die, over een paar weken, hun leeraar zullen hooren spreken van ‘inkongruente werkwoorden’ en ‘negatieve ikheids-noemwoorden,’ die breede inleiding over Noord en Zuid en school en straat wel kunnen missen.

Maar nu zijn ze dan aangeland in Frankrijk, bij de Franschen, en krijgen ze de eerste les in 't Fransch.

Die eerste les is een verhaaltje, ‘een grappig verhaaltje,’ dat de heer Hoogvliet in een Fransch boekje heeft gelezen en dat hij aan zijn leerlingen oververtelt.... in het Hollandsch.

Zij die de proeflessen van dezen Doctor in Latijn en Grieksch hebben bijgewoond, weten dat hij ook deze begon met een verhaaltje, dat in het Hollandsch werd gedaan, en waarvan een gedeelte in de vreemde taal op het bord werd opgeschreven.

Dit idee lijkt me voortreffelijk. De inhoud van het met zorg gekozen, begrijpelijk verhaaltje boeit de aandacht, prikkelt de belangstelling, voor inhoud en vorm beide, en brengt de verbeelding over in het vreemde land, welks taal zal onderwezen worden: ‘In een dorpje van Bretagne woonde eens een brave visschersman met zijn vrouw en zijn zoon Edmond.’ Alles in het verhaal - woorden en zinbouw - is Hollandsch, behalve.... de naam van den jongen. Deze heet dadelijk Edmond, op zijn Fransch uitgesproken,

èdmòn. Het is het eerste Fransche woord dat de kinderen hooren, en de ter loops gemaakte opmerking: ‘als je zijn naam uitspreekt moet je op het laatste gedeelte drukken,’ geeft dadelijk een wenk omtrent de Fransche accentuatie. Ieder voelt aanstonds: we zijn wel op een Hollandsche school en er wordt nog Hollandsch gesproken, maar toch.... nous sommes en France.

We gaan er ten minste naar toe. Als het verhaaltje, heel prettig voorgedragen, uit is, worden er eenige korte gezegden uitgenomen, die de docent in het Fransch laat hooren en die de kinderen moeten probeeren na te zeggen en te onthouden. Het zijn, bij voorbeeld, deze: *Kijk! Hoor eens hier*. ‘T i e n s ! E c o u t e .’. *Het is heel pas geleden in deze zelfde plaats gebeurd*. ‘Ç a v i e n t d'a r r i v e r i ç i m ê m e .’ Wanneer de uitspraak dier zinnetjes uitvoerig, en over het geheel juist,[1)] is toegelicht, laat Dr. Hoogvliet ze nazeggen. Maar vooraf maakt hij een aardige opmerking: ‘Terwijl je zoo'n Fransch zinnetje zegt, moet je altijd goed blijven bedenken wat dat zinnetje beteekent. De toon van je stem, het gezicht dat je er bij zet en soms de beweging die je er bij maakt moeten ongeveer dezelfde zijn alsof je in het Hollandsch datzelfde zeî.’ Door die mimiek en die gesticulatie er bij te voegen, krijgt het vreemde klankcomplex, niet alleen in den kindermond, maar vooral ook in de kinderhersens, iets natuurlijks, iets dat de spontane uitdrukking is, althans spoedig worden kan, van een gedachte.

De Fransche volzinnetjes schreef ik over in de gewone gangbare spelling. Maar in het boekje van dr. Hoogvliet staan ze, met dikke letterteekens, weergegeven in een eigenaardig phonetisch schrift van zijn eigen bedenksel.

Gewone lezers, misschien ook wel onderwijzers die niet gewoon zijn met de uitspraak te beginnen of er heel veel werk van te maken, zullen allicht den spot drijven met de zonderlinge letterbeelden waarop hun oog hier valt: *aa see paarol', pjè:r' eemu zjuusk'*

1) Ik geloof dat Dr. H. zich vergist wanneer hij meent, dat in *ça vient d'arriver ici même*, de *i* van *arriver* meer gerekt is dan de eerste van *ici*. Ook kon de omschrijving van de *v* volleDiger en juister zijn; het ‘vuur-aanblazen... *vv*’ geschiedt met de beide lippen, terwijl het geblaas dat in de Fransche *v* gehoord wordt, ontstaat door het aanslaan, tegen de bovenlip, van den adem die tusschen de onderlip en de bovenste rij tanden wordt doorgelaten; de Fransche *v* is zeer bepaald labio-dentaal.

oo laarm (*e*), *oe:vr*(*e*) *sòn paanjee*[1], voor ‘à ces paroles, Pierre, ému jusqu'aux larmes, ouvre son panier!’ Maar wie over de waarde van phonetisch schrift voor het onderwijs in uitspraak heeft nagedacht en haar door ervaring heeft leeren kennen, oordeelt anders. Dr. Hoogvliet heeft, meen ik, te recht begrepen, dat wie met zooveel nieuwe klankindrukken bij zijn jonge hoorders aankomt, wèl doet met hun de gelegenheid te geven ze ook rustig, in een geschreven klankbeeld, vóór zich te zien. Al wat hij daarover in zijn Inleiding zegt[2] heeft mijn volle sympathie, ook waar hij de vrees tracht weg te nemen dat de leerlingen later, wanneer zij, voor het praktisch gebruik der taal, ook de gangbare spelling zullen moeten leeren, deze met de phonetische schrijfwijze zullen kunnen verwarren.[3]

Maar spoedig komt, in dr. Hoogvliet's leermethode, nog een andere, veel grootere, nieuwigheid den gewonen lezer verbazen... en vermaken. Wanneer de leerlingen, met behulp van een vijftal zinnetjes die uit het verhaal zijn genomen, nu al aardig goed begrepen hebben ‘dat de Fransche zinnen en de Fransche woorden *heel heel* anders klinken dan als je in 't Hollandsch precies hetzelfde vertelt,’ dan moet hun nog het verschil in constructie duidelijk gemaakt worden. Het middel dat hiertoe wordt gebezigd,

1) Blz. 147. Het schrift van Dr. H, is eenigszins anders. Mijne reproductie moest, door het gemis van de noodige letterteekens, onvolkomen zijn; voor de halfvocaal j gebruikt Dr. H. niet zonder reden een *i* met een half cirkeltje er onder, terwijl de neusvocalen door hem worden afgebeeld door achter de vocaal en *n* te schrijven waarboven een puntje staat. Men kan vragen of hierdoor niet allicht de onjuiste meening zal ontstaan dat in *an, en, on* de *n* zelf nog afzonderlijk gehoord wordt. Maar ik wil hierover niet twisten. Dr. H. heeft een vrij eenvoudig phonetisch schrift uitgedacht en, daar hij met Hollandsche kinderen te doen had, zich, terecht, zooveel mogelijk gericht naar de Hollandsche uitspraak van sommige letterteekens, zooals *oe* voor de Fransche *ou, zj* voor de Fransche *ge*, enz.

2) Blz. XII vlgg.

3) Vernuftig dunkt mij het middel door den schrijver aan de hand gedaan (blz. IX vlg) om de mogelijkheid van die verwarring tot een minimum te herleiden: 1°. Gebruik voor de phonetische spelmanier a l t i j d d r u k l e t t e r s en omgekeerd, s c h r i j f l e t t e r s voor de gangbare spelling. 2°. Spreek, voor de laatste, van l e t t e r s die worden g e s c h r e v e n , voor de eerste, van f i g u u r t j e s , die worden g e t e e k e n d . - Of het wel noodig was, aan het slot van zijn boek, een afzonderlijk hoofdstuk in te lasschen, *de Fransche spelling*, kan betwijfeld worden. Alleen de inleiding op dit hoofdstuk zou ik willen behouden; die is heel aardig en begrijpelijk. Verder niets dan het verhaaltje van Edmond, ‘afgeschreven volgens de gewone gebruikelijke schrijfwijze’, met een t*o*egelichte lectuur van dat stukje, en ten slotte enkel deze verstandige en praktische opmerking (blz. 172.): ‘De bijzonderheden van de spelling moeten langzamerhand door het gebruik worden geleerd.’ Zoo is het. Uitvoerig onderricht in spelling kan gerust overbodig geacht worden. Wie veel boeken leest krijgt van zelf een behoorlijke spelling, en wat hebben anderen er meê noodig?

is nog al radicaal.[1] Dr. Hoogvliet vertelt het heele verhaal van Edmond *in Fransche zinnen*, maar met *Hollandsche woorden*. Hij doet dit echter langzaam aan, telkens het verhaal afbrekend om de vreemde volgorde der woorden of de afwijkende woordenkeus nader toe te lichten; zoo is er een heel aardige bladzijde waarin het verschil tusschen de Fransche uitdrukking *mettre au courant* (‘op den stroomloop zetten’) en de Hollandsche *op de hoogte brengen*, door de ontleding der beide beelden, duidelijk wordt gemaakt. In dit ‘Fransch-achtig Hollandsch’ wordt het verhaaltje nu nog eens een tweede keer verteld, en dan nog eens weer, ‘telkens weer wat gauwer en met wat minder opmerkingen er tusschen’, en zoolang herhaald tot de kinderen het ‘ten naastebij even goed als in het gewone Hollandsch begrijpen.’

Nu moet de tweede stap gedaan worden. ‘Over een paar weken, heet het, moeten we zien dat we 't verhaaltje van Edmond heelemaal in 't goeje echte Fransch kunnen verstaan. Om zoo ver te komen moeten we natuurlijk een heele boel *woorden* leeren.’ De volgende lessen zijn dus gewijd aan het verwerven van een, reeds vrij uitgebreid, vocabulaire. Dat verwerven geschiedt langzaam en in een weloverdachte volgorde, groepsgewijze, zoodat eerst de eenvoudige ‘uitroepwoorden’[2] *tiens! fi donc*! dan de ‘zinbind-

1) Natuurlijk zijn de leerlingen, door het uitvoerig bespreken van eenige sprekende voorbeelden, langzamerhand op die vreemdigheid voorbereid. Onder die voorbeelden is ook: ‘In 't Fransch zegt men niet *hoe gaat het met je*? maar *hoe draag je je zelf*?’, wat mij herinnerde aan wat een Franschman die Nederland had bozocht op een Parijsch kinderfeest vertelde, tot groot vermaak van de jeugd: ‘Je viens d'un pays où les gens disent, en se rencontrant: Comment naviguez-vous?’

2) De eigenaardige, nieuwe terminologie van Dr. H., gegrond op de functies der woorden, is voorzeker een element van beteekenis in zijne opvatting van taal en taalonderwijs. Maar ik kan ze hier, waar het om Fransch-leeren te doen is, wel buiten bespreking en buiten discussie laten.

woorden', *et, mais, car, puisque, comme*, de 'betrekkingswoorden', *de, a, en, dans, pour*, enz. hun beurt krijgen en, als deze er in zitten, de andere woorden van het verhaaltje, zin voor zin. Met de plaatsing dier woorden in den Franschen volzin behoeft de leeraar zich nu niet meer bezig te houden. Die moeilijkheid is door de letterlijke vertaling voor goed afgedaan; alleen op hun beteekenis heeft hij de aandacht der kinderen te vestigen.

Het moet ieder die het boekje van dr. Hoogvliet doorbladert treffen dat deze, zoo dikwijls hij er maar eenige kans toe ziet, om een Fransch woord door zijn leerlingen te laten onthouden, er een Nederlandsch woord dat ze kennen bijhaalt. Soms berust het verband tusschen die twee, gelijk hij, de linguist, weten kan, op een wezenlijke, oude of jonge, verwantschap. Soms ook stelt hij zich met een toevallige klankovereenkomst tevreden.

Zoo heet het al dadelijk, bij *demeurait*: 'Denk maar aan *de-muren*, waarbinnen men zich ophoudt of men *woont*', bij *pêcheur*, van *pêch-*: 'een klein beetje lijkt het wel als het Hollandsche *visch-*'; bij *femme*: 'denk maar aan *familie, fam-ilie*, of huisgezin'. Later, bij *voulait: 'voul-* en *will* lijkt betrekkelijk nog al veel op elkaar'; bij *défaut*: 'de tweede helft van dat woord doet denken aan ons *fout*'; bij *jour*: 'denk aan *journaal*, dat *dagboek* beteekent', bij *bord*: 'dit kunnen we onthouden met *boord*,[1] dat in 't Hollandsch diezelfde beteekenis kan hebben'; bij *annoncer*: 'heel gemakkelijk te onthouden met... een *annonce* in de krant'. Zoo zou ik nog heel wat gevallen kunnen aanhalen, waarvan *mort* ('denk maar aan *mors*-dood') en *ferme*, hoeve ('waar *ferm* gewerkt wordt moet je maar denken', wel de vermakelijkste zijn.[2]

1) Heeft Dr. H. zich hier niet, tegen zijn beginsel in, meer door de spelling dan door de uitspraak van het Fransche woord laten leiden?

2) Slechts éénmaal is het mij opgevallen dat Dr. H. zich door de analogie van het Nederlandsche woord tot een verkeerde vertaling van het Fransche woord heeft laten verleiden. Blz. 120 wordt *tous les discours* vertaald met *al de gesprekken*. Het moet natuurlijk zijn *al de redevoeringen* of *toespraken*. In het Nederlandsch, niet in het Fransch, heeft *discours* den zin van *gesprek*.

Het lijkt mij, inderdaad, een van de meest sprekende eigenaardigheden van dr. Hoogvliet's leermethode, dat hij zoo telkens en telkens de moedertaal bij de vreemde taal te pas brengt en, wel verre van haar te weren of haar hulp te versmaden, ieder oogenblik op haar medewerking een allervriendelijkst beroep doet. Dit komt mij voor een der voornaamste verschilpunten te zijn tusschen zijn methode en die van Gouin en Berlitz, waarmeê hij zelf, zonder d i t onderscheid echter sterk op den voorgrond te plaatsen, in zijn Inleiding, de zijne vergelijkt.

Dat bij het aanleeren, en later, veel meer nog, bij het spreken van een vreemde taal, de moedertaal een geweldig struikelblok kan zijn, een voortdurende sta-in-den-weg, weet ieder van ons, en leert hij dagelijks, door eigen ervaring.[1)] Ik heb de hersens van een Nederlander, waarin drie of meer vreemde talen samenwonen, wel eens vergeleken bij de hooge Parijsche huizen waarin op elke verdieping een andere familie woont, maar waarvan de rez-de-chaussée wordt ingenomen door den onvermijdelijken concierge. Telkens als ge een der verdiepingen wilt opgaan, loopt ge de kans dat dit fac-totum u storend in den weg treedt. Het beste is hem te vriend te houden, zoodat hij u vreedzaam laat begaan.

Zoo doet dr. Hoogvliet, en niet alleen bij het aanleeren van woorden, ook, nu en dan, bij het bestudeeren der woordvormen, over het geheel met tact en oordeel. Eerst moet het groot verschil tusschen de vreemde taal en de moedertaal sterk in het oog springen; maar daarna worden de punten van overeenkomst tusschen die beide opgezocht en aangewezen. Zoo wordt de lieve vreemdelinge, die eerst als een onbekende met heel veel zorg en oplettendheid is ontvangen geworden, toch langzamerhand herkend als een verre bloedverwant, en die ontdekking draagt er toe bij om het haar spoedig gezellig en prettig te maken in het gastvrije kinderhoofd.

Het is me dan ook niet recht duidelijk hoe Dr. Hoogvliet, in een zijner vermaarde stellingen, de XVe, zeggen kan[2)]: Voor

1) Vreemdelingen doen vaak, ten opzichte van hun eigen taal, dezelfde ondervinding op. Een jonge Française, die een jaar in Nederland heeft gewoond en Hollandsch heeft leeren verstaan, werd, op den huwelijksdag der Koningin, betrapt op het volgende ‘batavisme’: ‘Nous avons attendu une heure *sur* la Reine’.

2) Zie blz. IX van zijn boekje.

het onderwijs in moderne talen is mijn ideaal als volgt: ‘Twee leeraren voor een en dezelfde taal, de eerste zuiver p r a c t i c u s , de tweede t h e o r e t i c u s , die elkander in dezelfde klasse afwisselen. De p r a c t i c u s , die liefst een inboorling moet zijn van het vreemde land, spreekt geregeld de vreemde taal. Hij kan b.v. de methode Gouin of de methode Berlitz volgen, maar hij volge die methode dan ook s t r e n g k o n s e k w e n t . De theoreticus spreekt de moedertaal.’

Zulk een inrichting kan voortreffelijk zijn, misschien nog praktischer en vlugger werken dan de methode van Dr. Hoogvliet. Maar hoe ze het ideaal kan wezen van den schrijver van ‘De eerste maanden Fransch volgens de normale methode,’ verklaar ik niet goed te begrijpen. Zoo de Gouin- of Berlitz-man gedurende die ‘eerste maanden’ de school wordt binnengelaten, blijft dr. Hoogvliet er natuurlijk de eerste helft van die ‘eerste maanden’ buiten. Het aardige verhaaltje van Edmond wordt dus vervangen door zinnetjes als: *J'ouvre la porte, Je tourne le bouton, Je me débarbouille, Il s'essuie les mains*. En wanneer Dr. Hoogvliet, de theoreticus, dan eindelijk het oogenblik gekozen acht om op te treden, ten einde grammatica te doceeren volgens de ‘normale methode,’ dan heeft hij als basis van operatie niet zijn zelfgekozen verhaaltje, maar de zinnetjes van Berlitz en Gouin. Zeker kan hij ook met die gegevens ‘spraakleer’ doceeren, maar of hij het zoo gezellig en ongezocht zal doen als nu, moet ik betwijfelen. En waar blijft nu zijn verwijzing naar de moedertaal, die door ‘den practicus’ opzettelijk wordt buitengesloten? Ik vrees dat, toen hij die XVe stelling opschreef, Dr. Hoogvliet in zich zelven uitsluitend den theoreticus zag die hij is, den ‘novateur’ op het gebied van taalstudie en grammatica, en den practicus voorbijzag dien jonge kinderen, en ook de ouders dier kinderen, zeker nog wel het allermeest in hem waardeeren.

Maar, het zij zoo. Dr. Hoogvliet is dan bovenal de nieuwe, de ‘normale’ grammaticus, en het is bovenal naar zijn ‘spraakleer’ dat hij zijn methode wil beoordeeld zien. Aan die ‘spraakleer’ zijn een vijftig bladzijden van zijn boekje gewijd. Het is waar dat de kinderen, bij de behandeling van het verhaaltje, zoo ter loops al vrij wat grammatica hebben opgedaan. Ze weten dat

in *était,...ait* de Fransche uitgang is voor het Hollandsche-*de* en het teeken van 't *verleden*; ze kennen het verschil in gebruik tusschen *le* en *lui*; ze hebben naar aanleiding van *fit* en *ajoula* al vernomen ‘dat de Fransche werkwoorden een eigenaardige vorm hebben, dien we den *oogenbliksvorm* zouden kunnen noemen, een vorm die uitdrukt dat er iets, wat dan ook, op een *bepaald oogenblik* of bij een *bepaalde gelegenheid* gebeurde’; ze hebben al kennis gemaakt met ‘de *twijfel-* of *onzekerheidsvorm*’ in *qui ait trouvé*, ‘die gevonden hebben-mag, d.w.z. misschien gevonden heeft,’ met de dubbele negatie (*ne... pas*) en zoo meer. Maar ‘het fijne van de zaak’ kon hun pas later worden uitgelegd, wanneer het eerste aanleeren en begrijpen van Fransche woorden en Fransche volzinnen voorbij zou zijn en het kind zonder bezwaar zou kunnen geplaatst worden voor de problemen der grammatica.

Na zeven of acht weken is dat oogenblik, het tijdstip van de systematische behandeling der ‘*spraakleer* voor de *Fransche taal*’, gekomen.

We beginnen - heel natuurlijk voor een leeraar van de nieuwe richting - met de *klankleer*. Volkomen consequent, en praktisch, behandelt dr. Hoogvliet eerst de klanken die in 't Hollandsch en in 't Fransch beide voorkomen, en daarna de Fransche klanken die het Hollandsch niet kent[1)]. Maar er zijn in dit hoofdstuk twee nieuwigheden.

De eerste maakt wel wat den indruk van enkel een aardigheid te zijn. Ik bedoel de vermakelijke namen waarmeê de taalgeluiden genoemd worden: de *aa* heet *schal-* of *galmklank*, de *oe toetklank*, de *ie piepklank*, de *oo galmtoet-* en de *ee galmpiepklank*, terwijl ook de medeklinkers in *ratel-, brom-, gewone sis-, spuitende sis-, blaas-* en *stoot-klanken* worden onderscheiden. Eerst meende ik dat het hier een beginsel-quaestie gold: de taalgeluideu te groepeeren naar het verschil van den indruk dien ze op het gehoor maken. Doch daar dr. Hoogvliet ook wel degelijk wijst op het verschil in mond-opening, in tong- en lippenstand, zoo is hij, blijkbaar, niet voornemens om de juiste articulatie bij zijn leerlingen te verwaarloozen.

1) Het is hier de plaats niet om op kleinigheden te letten. Ik heb toch wel even lust om te vragen waarom in 't woord *schrijftafel* de *ch* voor een afzonderlijk ‘geluidje’ geldt, en of 't waar is dat in 't Hollandsch de *ò* nooit lang kan zijn? Men denke eens aan onzen gewonen groet *morgen*!

Bij jeugdige Nederlanders zal men altijd wèl doen bovenal op deze te letten; de '*toetklank*' of de '*spuitende sisklank*' worden pas zuiver gehoord wanneer de toeter en de spuit in orde en goed gesteld zijn.

De tweede nieuwigheid is van meer belang. Wij vinden hier den man terug voor wien, zooals hij in zijn inleiding zegt, 'de voorstellingen der klanken meer zijn dan de klanken zelf.' Dr. Hoogvliet meent, namelijk, dat wanneer een Franschman, in een woord de zoogenaamde '*e* muet' laat vallen, of de slotconsonant van een woord niet uitspreekt (b.v. de *s* van *les* in *les livres*), dat hij die klanken dan toch wel degelijk uitspreekt 'in gedachte', zoodat, 'als we zeggen moeten hoe het woord wezenlijk is, we er altijd die letter moeten bijvoegen'. Zelf noemt hij die opvatting wel alleen maar 'een hypotheze in 't belang der logische helderheid aangenomen,' en hij handhaaft haar niet met volkomen consequentie, daar hij in vrouwelijke uitgangen als *ée, ie* (*armée, Marie*), de '*e* muet' in het geheel niet meer hoort 'ook niet in gedachte'.[1] Maar hij hecht toch aan zijn idee en komt er later, bij sommige vormen van het werkwoord (*ils parlent, ils rompent*) nog op terug.

Het is mij niet recht duidelijk geworden waarom dr. Hoogvliet deze quaestie ter sprake brengt in zijn onderwijs aau zeer jonge leerlingen. Zij is nog al delicaat en ingewikkeld, zooals blijken kan uit de proeven betreffende dit punt door l'Abbé Rousselot genomen en door hem uitvoerig beschreven in zijn tijdschrift *La Parole*.[2]

Ook acht ik het, in 't algemeen, onpraktisch, verkeerd zelfs, om jeugdige vreemdelingen reeds dadelijk in te wijden in de eigenaardigheden van het 'parler parisien' en ze te dresseeren op een familiare, vlugge manier van Fransch-praten waarmee ze nog geen weg weten, en waarmee de docent zelf, als hij geen Franschman is,

1) T.a. p. bl. 70.

2) Jaargang 1899 blz. 528 vlg. Het schijnt, inderdaad, wel dat de articulatie van de slotconsonant in *la malle, la pique*, iets sterker is dan in *le mal, le pic*. Zelf hoorde ik in den mond eener Parisienne, proefpersoon van l'Abbé Rousselot, een zeer duidelijk verschil in uitspraak tusschen *Job* en *robe*. Aan den anderen kant was in *son neveu* geen spoor meer van '*e* muet' overgebleven, hoe langzaam de volzin waarin het voorkwam ook werd uitgesproken.

zelf ook niet volkomen vertrouwd kan zijn.[1] Laat de uitspraak der kinderen in den aanvang wat al te 'correct' zijn, dat schaadt niet. Later, wanneer ze het Fransch in hun macht hebben, zullen ze zelve wel gevoelen hoever ze in het overnemen van die vrijheden gaan kunnen. Ik denk hierbij aan de aardige opmerking, mij onslangs door l'Abbé Rousselot gemaakt: 'Tant que les étrangers parlent péniblement le français, nous les jugeons, non pas d'après nos façons de parler, mais d'après la grammaire.'

De verdienste van dr. Hoogvliet's methode wordt er trouwens volstrekt niet door verminderd dat bij hem, die nog zoo weinig in de gelegenheid was Franschen te hooren spreken, op phonetisch gebied eenige opmerkingen voorkomen aan wier juistheid mag worden getwijfeld.

De kracht van dezen docent, en ook zijn oorspronkelijkheid liggen elders, en wel op het terrein der eigenlijke grammatica, meer bepaald op dat van de zoogenaamde vormleer. In de theorie der conjugatie, vooral, viert hij zijn grootsten triomf.

Het is voor iemand als de schrijver van dit artikel, wiens taak het bovenal is de Fransche taal historisch te bestudeeren, niet gemakkelijk om die theorie ten volle te begrijpen en haar in ieder opzicht recht te laten wedervaren. Dr. Hoogvliet - de heer Dèr Mouw heeft het nog uitdrukkelijk verzekerd,[2] - 'is met be-

1) Zoo legt dr. H. er, aan den eenen kant, den nadruk op dat *celui-ci* in de spreektaal gewoonlijk klinkt als *swiesie*, (wat zeer vulgair is) maar schijnt hij voorbij te zien (blz. 145 *te laissent aller = te lèss't alee*) dat, van de derde persoon meervoud, de uitgang- *et*, in geval van 'liaison', volkomen verdwijnt, zoodat *il parle encore* en *ils parlent encore* beide, in het gewone gesprek, klinken *ie parl'encor*. Ook is het vreemd dat hij (blz. 142) *elle ne se fie* phonetisch overschrijft alsof in *ne* en *se* beide de '*e* muet' gehoord wordt, terwijl die van *se* toch volkomen verdwijnt (*el nes fie*) en daarentegen (blz. 143) in *presque sûr* en in *quelque danger* die '*e* muet' laat wegvallen (*presk' suur, kelk' danzjee)*, ofschoon ze daar altijd wordt uitgesproken, niet wegvallen kan, vanwege de voorafgaande groep van medeklinkers. Zoo zouden er nog wel meer aanmerkingen op de phonetische transcriptie te maken zijn, bijv. dat in de eerste syllabe van *comment*, niet, zooals dr. H. schijnt te meenen (blz. 145 reg. 8 van den franschen tekst), een nasale vocaal gehoord wordt.

2) T.a. pl. blz. 12,

doeling, met volkomen bewustheid g e e n t a a l h i s t o r i c u s'. Hij bemoeit zich heelemaal niet met de geschiedenis der vreemde taal. Hij neemt haar niet als iets dat historisch zoo is geworden als het zich thans aan ons voordoet, maar uitsluitend als iets dat tegenwoordig, zooals het is, in den geest der menschen die haar spreken bestaat. En dat bestaande, niet het gewordene, wil hij, zooveel mogelijk gesystematiseerd, aan zijn leerlingen voordragen.

Nu is de Fransche conjugatie, historisch beschouwd, een prachtig ensemble, het hoogst merkwaardig product van de regelmatige werking der klankwetten, telkens en telkens doorkruist, belemmerd, uit hun baan gerukt door de verrassende werking van allerlei associatieve indrukken en gewoonten. Niets eenvoudiger, als men wil, dan van al haar wisselende en samenvallende vormen rekenschap te geven aan iemand die de geschiedenis der taal begrijpen kan. Maar niets lastiger dan een systeem te bedenken dat enkel uit de tegenwoordige taal is afgeleid en dat voor ongeleerden, bovenal voor kinderen, eenvoudig en bruikbaar is. De gewone grammatica kan een paar gelukkige grepen doen, verder eenige onzinnige maar praktische loopjes bedenken, om dan, ten slotte, nog heel wat onregelmatige vormen aan de vriendelijke memorie der kinderen over te laten.

Dr. Hoogvliet's eerzucht reikt verder. Hij wil in dit lastig hoofdstuk der grammatica e e n v o u d i g blijven, l o g i s c h en w a a r. Ik heb dan ook niet weinig bewondering voor de heldere en vernuftige wijze waarop hij dit gedeelte zijner taak heeft verricht, al krijgt mijn historisch gevoel wel eens een leelijke knauw.

Gelukkig kan de leeraar, om zijn leerlingen duidelijk te maken wát de s t a m van een w e r k w o o r d (of, zooals hij het noemt, een 'm e l d w o o r d') is, wáarin de verschillende vormen van dat werkwoord van elkaar verschillen, wát het eigenaardig kenmerk is van elk dier vormen en hóe door elk van die kleine kenmerken de hoofdbeteekenis, die in den stam ligt opgesloten, wordt gewijzigd, - met verwijzing naar analogiën in de moedertaal beginnen.

Wanneer hij nu nog op het bord een boom teekent, met vier hoofdtakken, elk met een bepaalden 'voltooiingsvorm' (bijv. *entend- entendra-, entendi-, entendu-*), dan is een kind - vooral wanneer het zich enkele vormen herinnert die bij het verhaaltje van Edmond al ter loops besproken zijn - al heel spoedig ingewijd in de

logica dezer constructie en wacht hij, met gepaste nieuwsgierigheid, dat zijn leermeester aan de hoofdtakken weer kleinere takken zal teekenen, aan deze nog kleinere, en aan de laatste twijgjes een heele bladerdos, rijk genoeg om aan elk der vele vormen van het Fransche werkwoord een afzonderlijk plaatsje in den weelderigen bloei te kunnen geven.

Het ligt geheel in de logica van een onderwijs dat op deze manier is begonnen om, telkens wanneer een nieuw werkwoord aan de kinderen wordt opgegeven, het hun niet te geven, zooals gewoonlijk geschiedt, in den vorm der onbepaalde wijs, maar uitsluitend in dien van den stam. De uitgangen worden hun dan verder voorgezet als 'woordstukjes', waarvan elk een bijzondere beteekenis heeft, zooals, bij de woordafleiding, met de achtervoegsels het geval is. Dr. Hoogvliet drukt dit, voor kinderen misschien begrijpelijker, uit door te zeggen, dat elk der 'woordstukjes' aan de hoofdgedachte, die in den stam ligt opgesloten, of zooals die reeds in een der hoofdtakken gewijzigd was, een bijgedachte toevoegt, bij voorbeeld die van iets verledens, van iets twijfelachtigs, van 'ik-heid' van 'veel-heid', enz.

Dit lijkt nu alles heel klaar en simpel. Maar aangezien die ideale 'woordstukjes' zich soms voordoen in verbasterden vorm of wel, in de uitspraak, heelemaal of voor de helft verdwenen zijn, en aangezien ook het aangeven van den stam niet altijd gemakkelijk is, - men denke maar eens aan de werkwoorden *avoir* en *être* met hun veelsoortige vormen - zoo wordt er van het vernuft van den leeraar, van het begrip der kinderen, en wel degelijk ook van hun memorie, aardig veel gevergd.

Ik kan hier niet in bijzonderheden nagaan langs welke wegen al die moeielijkheden door Dr. Hoogvliet worden bestreden, en zal de vraag niet stellen of ze heusch alle overwonnen zijn. Heel practisch lijkt me het denkbeeld der zoogenaamde *veelkleurige stammen*, d.i. van werkwoorden, die, in sommige vormen, een verandering toonen in den stam zelf, meestal in den klinker, zoodat, bij voorbeeld, het werkwoord *savoir* 'driekleurig' heet, omdat de stam *saav- see*(*v*), en *sàsj-* kan wezen. Historisch is dit natuurlijk onjuist; de stam is *sap*-(*sapere*) en uit de verbinding van de *p* met de volgende klinkers en medeklinkers kunnen alle wijzigingen voortreffelijk verklaard worden, *tu sais* evengoed als *su*

en *je sache*. Maar bruikbaar, en voor een logische behandeling van het onderwerp geschikt, is die terminologie van de verfdoos zeker. Dat die verschillende stammen nu ook werkelijk als zoodanig in de voorstelling der sprekende Franschen bestaan - het idee, naar ik meen, van Dr. Hoogvliet - zou ik niet zoo dadelijk willen toegeven. Ik betwijfel hard of de Franschman, als hij, het werkwoord *croire* gebruikend, zegt *j'ai cru*, daarbij denkt aan den stam *croy* en een vaag gevoel heeft dat *cru* 'uit *croyu* is ineengeschoven.'[1)]

Maar practischer nog, en paedagogisch goed gezien, zijn, naar mij voorkomt, allerlei opmerkingen die tusschen de morphologische lessen worden ingegooid, als: 'We komen er later wel eens op terug, want er is nog meer van te zeggen', of: 'De rest wordt jullie voorloopig nog geschonken', of: 'Later zal je dat van zelf wel leeren inzien; ook het onthouden zal je, als je zoover bent, niet de minste moeite kosten'. En prijzenswaardig acht ik ook nog dit: dat van het werkwoord eerst maar een gedeelte wordt behandeld, en dan, nadat de andere woordsoorten hun beurt gehad hebben, een tweede verhaaltje wordt gedaan, waaraan het vervolg der behandeling van het werkwoord zich vastknoopt, dan nog een derde, en eindelijk nog een vierde verhaaltje, terwijl eerst nadat dit laatste is behandeld en toegelicht, de leer van het v e r b u m volledig is meêgedeeld.

En leeren de kinderen nu zóó werkelijk Fransch, vlug en goed? Want daarop komt het toch, ten slotte, maar aan.

Ik zou het wel denken. Maar veel zegt dit natuurlijk niet. Want we hebben allen toch behoorlijk Fransch geleerd, ofschoon we niet door dr. Hoogvliet onderwezen zijn. Of zijn methode vlugger werkt dan andere, zou alleen bij concours zijn uit te maken. Ieder vervaardiger van een nieuw leerboek noemt natuurlijk zijn methode 'de vlugste en de beste in 't gebruik.' En ik zou,

1) In de kindertaal komen dergelijke vormen natuurlijk wel voor. Nog onlangs vond ik, onder de opgaven van een Fransch onderwijzer die de ontwikkeling der taal bij zijn kind had nagegaan (medegedeeld door het tijdschrift *La Parole*) den vorm *recevu*. Maar ik meen zeker te weten dat, wanneer een volwassen Franschman *cru* zegt en daarbij aan *croire* denkt, hij tusschen die beide vormen geen enkele stam-overeenkomst meer gevoelt.

bij voorbeeld, de Engelsche dame niet kunnen tegenspreken die ik, verleden jaar, op een Fransch congres, hoorde beweren, dat zij het Fransch doceerde volgens de etymologische methode - altijd maar woord-afleidingen makend, met Engelsch, Grieksch, Latijn en andere talen er bij - en dat zij, op die manier, haar leerlingen in staat stelde, om binnen een jaar, meen ik, de berichten uit een Engelsche courant, zoo maar dadelijk aan een Franschman in het Fransch voor te lezen.

Het zou misschien wel aardig zijn om zulk een wedstrijd eens uit te schrijven. Aan een Gouin-mensch, een Berlitz-man, een vriend van den trouwen Dubois, een ‘zelf-oefenaar’ en wie er zich nog meer mochten aanmelden, zou men een zeker aantal kinderen kunnen toevertronwen van ongeveer gelijken aanleg en gelijke ontwikkeling. Het aantal studie-weken en les-uren zou behoorlijk bepaald moeten worden en de noodige, betrouwbare, controleurs zouden op dit onderwijs toezicht moeten houden. Als de proeftijd was afgeloopen, zouden de proefdiertjes door een jury worden onderzocht en hun Fransch gewicht zou, naar vooraf vastgestelde weeg-regels, worden bepaald.

Natuurlijk zou de vraag niet alleen moeten luiden: welke leerlingen het gemakkelijkst Fransch konden lezen, spreken en verstaan; maar ook: welke het helderste inzicht zouden hebben verkregen in de vreemde taal en bij wie het taalgevoel zou blijken het meest ontwikkeld te zijn.

Ik durf vermoeden dat, zoo aan die laatste eischen groote beteekenis werd gehecht, Dr. Hoogvliet voor zich zelf vrij vast rekenen zou op de uitgeloofde medaille. En, wat meer zegt, ik ken ouders van zijn leerlingen, die, zoo de uitgeloofde medaille een zilveren mocht zijn, nu reeds het goud zouden durven bestellen waarmeê ze dat eeremetaal, ter zijner eere, zouden wenschen te vergulden.

Intusschen zou dr. Hoogvliet, onder de vele Nederlandsche leeraren in het Fransch, ook onder die welke er niet aan denken zullen zijn boekje te gebruiken, harde concurrenten hebben. Het is ongetwijfeld volkomen onwaar, - wat wel beweerd wordt - dat de heele oorspronkelijkheid van dr. Hoogvliet slechts zou bestaan in het uitdenken van nieuwe, zonderling klinkende namen, als ‘meldwoord’, ‘noemwoord’, ‘beschrijfwoord’, ‘plaatsingwoorden’, ‘zaaksoortige’ en ‘niet-zaaksoortige’ en ‘dingsoortige’ woord-

vormen, en dergelijke meer; dat, zooals de geijkte term luidt, ‘het goede niet nieuw en het nieuwe niet goed is’. Er zijn andere zeer lofwaardige nieuwigheden in zijn methode, - en we hebben er al op gewezen. Maar toch zal iedereen gaarne erkennen - gewis ook dr. Hoogvliet, indien het hem, ten minste, mogelijk is vèr genoeg buiten zich zelf te gaan staan om ook andere methoden dan de zijne grondig te bestudeeren, - dat het verstandig en practisch doceeren van vreemde talen, met name van Fransch, in Nederland niet meer behoefde te worden uitgevonden.

De persoon van den leeraar is, ook bij dit onderwijs, de belangrijkste factor, de drijvende en leidende kracht.

Daarom verdient het onderwijs van vele onzer leeraren geprezen. Maar daarom ook komt die lof rechtmatig toe aan dr. Hoogvliet. Taalstudie en taalonderwijs, ook, ja, liefst aan kinderen te geven, is zijn ideaal. En aan dat ideaal behoort zijn leven.

Dat zij die onderwijs van hem ontvangen met dat onderwijs zeer ingenomen zijn, er zelfs meê dwepen, is bekend. En men moet wel, als leeraar, echt een persoonlijkheid zijn, om over Fransche taal en Fransche grammatica een boekje te kunnen schrijven dat zoo door-en-door den stempel der persoonlijkheid draagt, dat niemand lezen kan zonder daarbij voortdurend de stem van Dr. Hoogvliet te hooren, zijn hooge, dringende, opgewonden stem, die het voorleest.

Taalkennis vlug bij te brengen, taal-oefening gemakkelijk te maken, helder taalbegrip te ontwikkelen, zuiver taalgevoel te kweeken, - en dat, ten opzichte van een taal lenig, klaar, harmonisch, artistiek, maar verre van eenvoudig, zooals de taal van Frankrijk! - het is een werk dat aan de besten, als een werk der eere, mag worden opgedragen.

A.G. VAN HAMEL.

Lente-uchtend.[1)]

O lente-uchtend, hoe moet ik Uw klare
lichtheid en zoelte⁀in dit vers bewaren?
O wijd-me-omvloeiende, vlied niet voort
uit me⁀U te omhelzen verlangend woord!
O licht-vloed-vervulde, on-tastbare
door woorden dor, wil luw-vol varen
ìn hen, tot rhythmen zoel ze bewegend,
- als dof-groen geblaârte, in de⁀avend door-regend
tot glanzende⁀en ruischende schemer-verrukking
wordt na zon-hettige dage-drukking -.
O wil hen door-luwen tot lévende⁀opvloeiing
nòg eens in dit vers van Uw lichtende bloeiing,
zóó vol wond're zoelheid, dat ik Uw wezen
met mensch'lijke stem te beroeren vreeze....

1) Uit het IIe Boek: ‘Levende Stilte’ van den verzen-kring ‘Stemmingen.’

Zoo streelend om-zonk nooit vloeiing van licht
tot luchte wuiving der dingen wicht...
zoo zuiver lag nooit 't blad-zilver gevlijd
der wilgen langs Uw lucht-helderheid...
En te⁀ontvangen mijn lijf tusschen zon-warme bermen
in trouw'lijk omvatte'⁀als van vrouwë-armen,
waren zóó schaduw-zoel wel wachtend wegen
nimmer nog, open liggend mij tegen -;
peppels, van dun-wolkig waas-groen geblaârt'
omdroomd, stonde'⁀in teedere rij geschaard
ter eener zijde - en sneeuwig in 't groen
bloesem-boom prijkte⁀in den Lente-noen
bij droom'rige rust van 'n stille land-hoeve
vroeg in den Zondag-morge',⁀o! na droeve
dóód-witte Winter dit zoel-wit gebloei!

In 't gestruikt' langs 'n zand-pad was rits'lend gestoei
van vogeltjens, tusschen het frisch-groen-ontspruitend
gebladerte⁀of zwel-knop'ge takjes op-fluitend
in wier'lende zwiering door 't morgen-zoel-ijle:
voor stille⁀ooge'⁀en ooren een blij verwijlen...

Dit wegje was 't zang'rig licht-loov'rig geleide
tot 't koelere dennen-bosch, waarin verspreid de
berk-boompjes stonde'⁀op een open woud-plein,
't éénig blond-bloeiende⁀in 't duister gedein
der wint'rige dennen, die schemer droegen
onder hun dof-naaldig takken-zwoegen -
maar mossige schaduw-vloer was met licht
besprenkeld van zon-plekken, die 't gewicht
der koele donkertë òp-bewogen
tot warmer schaûw-droom; en 't groen-overtogen
áanlichtend geboomt', waar 'n glinst'rende woud-beek
langs-vloot, toonde, dat schijn was wat koud leek:
wéél'ger de wit-zilv'ren berkjes dan ooit
met bleek-groen gesidder van loover getooid
ware'⁀en nooit ook was de woud-zoelte luwer,
die vloeide mij om en met teeder gestuw er
mij gansch door-gleed en teedere kracht
in mijn jonge lenige leden bracht,
dat ik voelde⁀als een hert, sterk en fijn,
dat de bosschen door-rént in luchtig hoog-zijn!

Was het water niet week en koel, en glooide
't niet rimpelend uit-een in geflikk'r-overstrooide
wijking om 't blank neer-glijden van mijn
jong-licht voelend lijf in den morgen-schijn -?

Wiegde⁀aan den oever in der bosch-beek deining
niet 't licht-blauw gebloemte, dat stillere lijning
van 't riet blij door-zingt, als voog'le'⁀een stil bosch?
O in luwte van lente werd 't lijf licht-los
van moeilijke zwaarte, en wicht-loos vervuld
van jeugdige sterkte⁀en van weeldë omhuld...
En was 't niet, of wat ik in zwaar-aardsche dagen
als bóven mij voel, als glanzend-te-dragen
een wolk om mijn hoofd: mijn omhóog-geheven
ziel, in doorschijnend mij lícht om-zweven, -
nu zinken voelde mijn lijf door, door-dringen
mijn leden gansch in huiveringen,
mijn lijf, nu rein van de wereld, bereid
ter ontvangenis mijner ziels-helderheid!

En wat in mijn ziel wel in zoet verlangen
er schreide, - als regen de gouden zangen
der zon door-ruischend, -: mijn Liefde, dat gleed
neêr in mij ook, een licht lícht leed,
in de luchtige blijheid der morgen-ure
lijfs-blankheid door-bevend... 't mooie pure
lijfs-verlangen, vreemd-teeder òp-dringend...
uit 't wondere leven van-zelve ontspringend...;
als broos-blaad'ge bloesem een vrucht-boom om-vracht.
met wazige witheid, zoo was het zacht
luidloos in luwtë over mij vloeiend...

het welde⁀in mij op, als een bloem die bloeiend
dë aardë ont-streeft tot stillen tooi
in der winde streeling -; zóó 't week geglooi
mijner leden door-zwol een zoekend schreien,
dat bijna blij was, een zoel neer-glijjen
van weemoed heldere door blankende leên...
een vage strekking van armen naar één
licht lijfje ver-weg, - nu ijl in het licht
en het licht om-vattend, zon-lucht, die zwicht
uit-een... een ademing diep, een in-drinking
diep in mijn oogen van hemel-blinking,
een heldere spanning in ránk stijgen
naar voll're vervulling in aâmloos zwijgen:
als teeder-sterke tulp op dun-krachtige
strekking van groen-zuil'gen stengel zijn prachtige
kelk heft, van purperen wijn vol-goten
in goudene licht-vloed, van zoeltë omvloten!
zóó strekte mijn innigste levens-kracht
zich òp tot die volste vol-schoone pracht,
en droeg die, een droom van diepe gouden
vervulling, van vochtige luwheid omdauwde...

O lente-uchtend, in teêr-kleur'ge⁀omschijning
van blaad're⁀en bloemen, stuwt ge verreining
sterk-helder en bevend, als vloeiendste diepheid
van Uw luw-licht zijn, door mijn leden, dat riep wijd
mijn stem nu dit lied over de⁀aarde,⁀opdat velen
't in zich voelen vloeie'⁀en mijn weelde deelen!
O mei-morgen, dat dit blij zingen zij de
lichte geleiding tot Uw zoel getijde!

Mei, 1900.

CAREL SCHARTEN.

Dramatisch overzicht.

Francisque Sarcey. *Quarante ans de théâtre*. 2e volume. Molière et la comédie classique. - 3e volume. Corneille. Racine, Shakespeare et la tragédie. - 4e volume. Auteurs contemporains (De Victor Hugo à Labiche). Paris. Bibliothèque des Anmales. 1900/1901.

Toen in het laatst van 1900 het derde deel van Sarceys verzamelde feuilletons was uitgekomen, kondigde de Nieuwe Rotterdamsche Courant dit aldus aan: ‘Weêr is er een deel van Sarceys *Quarante ans de théâtre* verschenen. Wil men even de ergernis meevoelen die de criticus zoo lange jaren bij menigeen heeft opgewekt, men leze hier dat *King Lear* een afschuwelijke nachtmerrie, *Hamlet* iets onbegrijpelijks is en *The Merchant of Venice* niet au sérieux moet worden genomen.’

Ergernis, dat zal dus de eind-indruk moeten zijn dien men ontvangt bij de herlezing van dezen arbeid van een onvermoeid werker, van een man van groote ervaring en buitengewone kennis van het tooneel, een man bovendien van beginselen en van eerlijke, oprechte overtuiging? Ergernis, omdat hij, niet voor Shakespeare kunnende voelen wat anderen voor hem voelen, dit zonder omwegen en zonder valsche schaamte heeft uitgesproken?

Wat is - om hierbij een oogenblik stil te staan - Sarceys houding geweest tegenover de stukken van Shakespeare, die hij in het Fransch heeft zien vertoonen?

Wat de criticus van *Le Temps* van deze vertooningen gezegd heeft beslaat in het derde deel van zijn *Quarante ans*, een boek

van 396 bladzijden, er niet meer dan vijftig. Jammer dat de bezorgers van deze verzameling uit het oorspronkelijke feuilleton het een en ander hebben weggelaten, wat van essentieel belang is. Aan het gedeelte van Sarceys beschouwing over *Hamlet*, hier opgenomen, gaat toch in het feuilleton van 4 October 1886 iets vooraf.

Sarcey erkent in Shakespeare ‘un des plus grands poètes et un des dramaturges les plus puissants qui aient existé’, maar hij gelooft niet aan een blijvend succes van Shakespeare op het Fransche tooneel. ‘Nous sommes en France réfractaires au génie de Shakespeare’, zegt Sarcey. Wij en de Engelschen, vervolgt hij, ‘n'avons pas le crâne fait de même’ en het bewijs meent hij te vinden in het feit, dat noch *Othello*, noch *A Summernights-dream*, noch *Hamlet* (Sarcey schreef dit in 1886) zich op het Fransche tooneel hebben kunnen staande houden, terwijl enkel *Macbeth*, als ‘la plus française des tragédies de Shakespeare’, een uitzondering heeft gemaakt. En van zichzelf sprekend: ‘Remarquez bien que je ne m'en prends pas à Shakespeare de n'avoir pas écrit pour le goût français. Je ne me donne pas le ridicule de dire une telle sottise. C'est nous évidemment qui sommes dans notre tort de ne pouvoir sortir de nous-mêmes et nous abstraire de nos habitudes d'esprit pour goûter pleinement un chef-d'oeuvre exotique. J'envie ceux qui ont cette faculté. Elle me manque, et loin d'en faire gloire, je le regrette. Je prends sur moi tant que je peux; mais, que voulez-vous! moi, je suis Français en cela, et il m'est impossible de m'amuser aux choses qui m'ennuient.’

Dat is Sarceys ronde, eerlijke, overtuigde opvatting, die hij dan verder bij de bespreking van verschillende Shakespeare-vertooningen nader verklaart en verdedigt. *King Lear* is hem niet enkel ‘een afschuwelijke nachtmerrie’, zooals men het voorstelt; ‘cette affreuse nuit du drame est traversé de scènes superbes qui luisent comme des coups d'épée dans l'ombre.’ *Hamlet*, het is waar, verklaart hij niet te begrijpen. Maar is dat zoo vreemd? Is niet voor velen dit drama nog steeds een puzzle en vernemen wij niet telkens weer, nu maand aan maand nog door hetgeen Dr. Byvanck voor ons ontdekt, dat er in den hemel die zich boven den *Hamlet* welft en in de aarde waarin hij wortelt meer dingen zijn dan waarvan alle Hamlet-wijsgeeren tot dusverre droomden? In *The merchant of Venice*, zooals die in de

vertaling van Haraucourt op het Fransche tooneel is gebracht, ziet Sarcey een ‘conte de fée’ met tot onderwerp: de zegepraal van de liefde over het geld. Met het gezond verstand en den dramatischen *flair*, hem eigen, speurt hij de zwakheden van het drama, het operettenachtige van de vertooning met de drie kistjes en van de vermomming van Portia als advocaat; maar het slotbedrijf met zijn verheerlijking van de liefde: *In such a night*.... vindt in hem een oprecht bewonderaar.

En zoo eerlijk als hij uitkomt voor zijne meening over Shakespeare, zoo eerlijk doet hij het ook waar het anderen geldt. Hoe groot bewonderaar van Molière hij voor het overige wezen moge, Sarcey verzwijgt niet dat *l'Avare* hem nooit heeft kunnen voldoen. Hij verwijt Molière al de verschillende karaktertrekken van een vrek in één persoon te hebben willen vereenigen, maar er niet in geslaagd te zijn uit al die trekken een logisch karakter te maken, een man uit één stuk, zooals bijvoorbeeld de père Grandet van Balzac er een is. Deze Harpagon die een groote ‘train de maison’ houdt, een kok, lakeien, een intendant, maar geen menschen ziet, die paarden heeft, maar altijd te voet gaat, die, in plaats van uit zuinigheid zijn stal op te ruimen en zijn kneehts gedaan te geven, de haver steelt die voor zijn paarden bestemd is, en zijn lakeien in havelooze plunje laat rondloopen, is geen man van wien men weet wat men aan hem heeft, en het vermoeden ligt voor de hand dat Molière hem in dit bonte lappenkleed gestoken heeft enkel om een komisch effect te bereiken.

Er zou tegen deze zoo stellige uitspraak, die Sarcey niet breed uitwerkt maar in niet meer dan twee of drie bladzijden formuleert, heel wat in te brengen zijn; in de eerste plaats dat hier geen rekening gehouden wordt met een van Harpagons karaktertrekken: zijn ijdelheid.... Ik vermeldde het hier alleen als staaltje van Sarceys onafhankelijk oordeel.

Belangrijker zijn de breedere studiën, die hij wijdt aan eenige van Molière's groote stukken, als *L'école des femmes, Le Misanthrope, Les femmes savantes, Tartuffe*. Daar hebt ge dat aardige feuilleton van 29 Januari 1872, waarin het karakter van Elmire uit *Tartuffe* ontleed wordt, de aard van haar coquetterie wordt gekarakteriseerd als een ‘coquetterie nonchalante’ in tegenstelling met de ‘coquetterie féroce’ van Célimène uit *Le Misanthrope* en uit dat karakter van ‘femme

honnête, spirituelle et froide', die, in zulke schermutselingen ervaren, zeker is dat zij geen gevaar loopt, hare houding tegenover Tartuffe wordt verklaard, een houding die niet mag zijn die van 'prude offensée', zooals de meeste actrices Elmire vertoonen. Men moet dat geheele feuilleton lezen, met die kostelijke opmerkingen over het karakter van Tartuffe, die wel in onze oogen, met hetgeen wij van hem weten, na 'deux siècles d'horreur et de haine', een monster is, maar dien Molière voorstelt als 'homme du monde et qui peut plaire.' In het stuk daaraan voorafgaande wordt op meesterlijke wijze aangetoond hoe Orgons ongemotiveerd dwepen met Tartuffe, dat twee bedrijven lang vóórdat wij den held van het stuk te zien krijgen, schering en inslag is van de gesprekken, de spil is waarom de geheele komedie draait, waardoor Tartuffe's overmoed begrijpelijk, en de oogenschijnlijk onmogelijkste toestanden aannemelijk gemaakt worden.

In het derde deel vinden wij Sarcey's feuilletons over de Fransche tragedie. Het eerst heb ik het stuk opgeslagen dat handelt over Corneilles *Polyeucte*, en onder het lezen heb ik dien avond van Februari 1884 weer doorleefd, toen Sarcey in het gezellig zaaltje van *Felix Meritis* te Amsterdam zijn eerste schitterende conférence hield. Zeventien jaar zijn sedert verstreken en misschien herinneren zich nog maar weinigen het verrassende van de stelling, die Sarcey in eene improvisatie vol geest en geestdrift voor ons ontwikkelde.

Die stelling, die hij het eerst in twee feuilletons van October 1869 had uiteengezet is, in het kort de volgende: *Polyeucte*, de 'tragédie chrétienne' van 1640, is, als men het goed beschouwt, een drama uit onze dagen, waarin men al de karakters en hartstochten van het moderne leven terugvindt. De geschiedenis van Pauline, de dochter van Félix, Romeinsch senator en gouverneur van Armenië, en de vrouw van Polyeucte, dien Corneille als 'seigneur arménien' betitelt, is, volgens Sarcey, de geschiedenis van alle vrouwen. Als jong meisje heeft zij den Romeinschen ridder Sévère lief gehad, den mooien jongen man op wien alle jonge meisjes verlieven en die zich van den indruk dien hij maakt vrijwel bewust is, een man niet zonder hart, niet zonder nobele gevoelens - zooals hij later, wanneer hij voor Polyeucte, den man die hem den voet lichtte, gratie vraagt, toonen zal - maar voor alles een beminnelijk scepticus, die de dingen pleegt te nemen

voor hetgeen zij zijn en wiens karakter onder meer uit dezen stelregel van wijsgeerige verdraagzaamheid spreekt:

> J'approuve cependant que chacun ait ses dieux.

Maar Sévère is op reis gegaan, en wanneer hij terugkomt heeft Pauline, niet zonder tegenstribbelen zeker, maar toch in het eind toegevend aan de uitdrukkelijken wensch van haar vader om dezen jongen man zonder fortuin te laten loopen en een betere ‘partij’ te doen, Polyeucte tot man genomen... ‘Precies zooals u gedaan zoudt hebben, lieve mevrouw!’ - zegt Sarcey - ‘en se disant: C'est mon mari! Dieu me fera la grâce de l'aimer.’ Die Polyeucte is van een geheel ander deeg dan Sévère: minder beminnelijk, minder galant, maar een man vol hartstocht, een man van overtuiging en van geloof, die bereid is voor de zaak, voor de persoon, waaraan hij zich heeft gegeven, alles op te offeren, zoo noodig zijn leven....

Hier maakte de conférencier van 1884 een uitweiding, die maar met enkele regels in het feulleton van 1867 teruggevonden wordt. Zulk een man van overtuiging als Polyeucte had Sarcey, zoo vertelde hij ons, meer dan eens in zijn leven ontmoet, maar nooit een van wien hij een sterkeren indruk had ontvangen dan van ‘le père Chevé’, den man die door zijn bergen-verzettend geloof in de voortreffelijkheid van de door Galin uitgevonden, door Pâris verbeterde methode van notenschrift, als Chevé-methode bekend, die methode ingang heeft doen vinden, dank zij zijne uitnemende wijze van doceeren en zijn groote overredingskracht. De beschrijving van dien ‘père Chevé’, den mageren man, met de lange haren, steeds gekleed in een te wijde jas met te korte mouwen, en van mevrouw Chevé, het droge, energieke vrouwtje, de zuster van Pâris, de twee die elkander lief hadden gekregen door, in en voor ‘de Methode’, was niet het minst vermakelijke gedeelte van de onvergetelijke conférence.

Wat wij hier wèl terugvinden is de karakteriseering van Félix, Paulines vader, den hooggeplaatsten staatsambtenaar, kruipend tegenover zijn meerderen, uit de hoogte tegen zijn ondergeschikten, wiens grootste zorg is, zijn hooge betrekking te behouden, al moet hij ook zijn eer en het geluk van zijn dochter eraan opofferen.

En nu is het aardig om te lezen hoe Sarcey, in 1867 - dus

in een tijd toen het tweede keizerrijk nog in bloei was - hier dit type van ambtenaren, dat destijds welig tierde en o.a. tot taak had de officieele candidaten te doen zegevieren, te lijf gaat. ‘(Félix) est gouverneur de sa province; en d'autres termes, c'est un préfet, un préfet de l'empire, et qui, comme beaucoup de préfets, ne voit dans les évènements qui surviennent que les chances qu'ils lui apportent de garder ou de perdre sa préfecture.’ En verder: ‘Ne reconnaissez-vous pas à tous ces traits le fonctionnaire de tous les despotismes?... Si les magistrats inamovibles du vieux temps faisaient ainsi, qu'ont pu être beaucoup de préfets de tous les temps? Corneille en a tracé l'immortel portrait dans Félix, et il est si ressemblant que tous les critiques l'avaient, jusqu' à ce jour, pris pour une caricature.’

Zoo zijn deze beschouwingen, en dat is hare groote aantrekkelijkheid, al handelen ze ook over de oude, in sommiger oogen doode, klassieke Fransche tragedie van voor twee en een halve eeuw, vol leven en vol actualiteit.

Met het vierde deel der *Quarante ans de théâtre* komen wij tot de negentiende eeuw. In het tweede deel behandelde Sarcey, na Molière, onder anderen ook nog Beaumarchais, en in het derde van de klassieke tragici ook nog Voltaire. Het laatst verschenen deel begint bij Victor Hugo en spreekt o.a. over den ouden Dumas, Scribe, Casimir Delavigne, de Musset, Ponsard, Labiche en enkele anderen die voornamelijk tot de eerste helft der eeuw behooren.

Deze reeks feuilletons verdient ook daarom de aandacht omdat men er eenige van Sarceys tooneeltheorieën, welke hem het meest aan het hart gaan, op zijne eigenaardige, duidelijke en pittige manier in ontwikkeld vindt.

Daar hebt ge allereerst de theorie van de beweging op het tooneel: le mouvement scénique. Sarcey verstaat er onder: de gaaf van den tooneelschrijver om zijn personen zoo te laten spreken en spelen dat hunne bewegingen, hun spel als vanzelf zijn aangewezen. Een schrijver die de gaaf heeft van ‘le mouvement scénique’ behoeft men maar te lezen om terzelfder tijd, ook waar het een eenvoudig gesprek is, de acteurs te zien opstaan, heen en weer loopen, weer gaan zitten. Die gaaf bezit in de hoogste mate Molière. Sarcey verhaalt hoe, toen men voor de viering van den Molière-dag *Psyché* weder eens zou gaan opvoeren, dat in ander-

halve eeuw niet vertoond was, de mise en scène, die niemand meer kende, niet het minste bezwaar opleverde, omdat de dialoog zoo tooneelmatig bleek dat de acteurs de beweging der verschillende personages, hun gaan en komen, zitten en opstaan van zelf vonden.

Die gaaf van ‘le mouvement scénique’ heeft ook de oude Dumas o.a. in *Mlle de Belle-Isle, Henri III et sa cour* en niet het minst ook in dat oude melodrama met zijn schelle kleuren en rhetorischen bombast, maar dat als een meesterstuk in zijn soort in Sarcey een bewonderaar vindt: *La tour de Nesle*. Wie de gaaf mist is Victor Hugo, die het met de groote dichterlijke tiraden en breed zich ontwikkelende perioden van schitterende poëzie, die hij zijn personen in den mond legt, te druk heeft om aan de scenische beweging te denken; en ook Ponsard, die in zijn goed gecomponeerde drama's zijn personen wel verstandige dingen en edele gevoelens in goed klinkende verzen laat uiten, maar ze niet laat spelen, kent ‘le mouvement scènique’ niet. De Musset daarentegen heeft de gaaf van nature. In *Un caprice, Fantasio, On ne badine pas avec l'amour*, alle stukken die niet rechtstreeks voor het tooneel geschreven werden, is de dialoog zoo scenisch mogelijk; elk woord is wat men noemt ‘en situation’, wijst vanzelf aan wat de acteur er bij te doen heeft, en elk tooneel wordt van het begin tot het eind gedragen door ‘un grand mouvement de scène.’

Wie niet in het bezit is van deze allereerste qualiteit, hij moge nog zooveel talent hebben, een eigenlijk dramatisch auteur wordt hij nooit, beweert Sarcey.

Een andere van Sarceys theorieën, herhaaldelijk in dezen bundel verdedigd, is die van de taak van den tooneelschrijver, het doel dat hij moet najagen. Hier geeft Sarcey veel vat op zich, en men is niet in gebreke gebleven zijn al te laag-bij-de-grondsche opvatting aan te vallen.

De waarheid op het tooneel - zoo is zijn stelling - is niet anders dan wat het publiek voor waar aanneemt; in een stuk dat zich richt tot een publiek, stel van twaalfhonderd menschen, moeten de dingen zoo voorgesteld worden dat die twaalfhonderd in één zaal vereenigd, erdoor getroffen worden. Maakt de werkelijkheid op dat publiek niet den indruk van waar te zijn, dan is die werkelijkheid in haar onrecht. Dus - zoo vraagt iemand - bestaat, volgens u, de kunst van den tooneelschrijver enkel daarin

de menschen beet te nemen (à mettre dedans son monde)? En Sarceys antwoord is: ge hebt het gezegd, ze beet te nemen; in dat opzicht heeft de tooneelschrijver hetzelfde te doen als de decorateur: ‘c'est du coeur de la foule qu'il tire sa ligne de perspective ne se souciant que de l'effet qu'elle produira par delà la rampe sur douze cents spectateurs assemblés.’ Met die opvattingen komt Sarcey er toe, Scribe te verdedigen, die met verwaarloozing van karakterteekening of ontwikkeling van hartstochten enkel in de handige combinatie van gebeurtenissen zijn effect zocht, te dwepen met melodrama's als *La tour de Nesle* en *Les deux orphelines*, en aan Labiches geestige en vermakelijke kluchten een veel hoogere waarde te hechten dan Labiche zelf eraan toekende.

Intusschen, wie hem hierover hard mocht willen vallen lette ook op het volgende. Toen in 1898 *La chapeau de paille d'Italie*, een van Labiches beroemdste kluchten, in de Variétés weer eens vertoond werd, trof het Sarcey dat het publiek - M. Tout le monde en hij zelf die zich met dat publiek pleegt te vereenzelvigen en in den schouwburg gaarne ook M. Tout le monde is - zich niet meer zoo dol vermaakte met de gulle, smakelijke vroolijkheid van Labiche. Reeds vroeger (in 1874) had hij erop gewezen, dat de middelen waarmede men er in slaagde het publiek van de achttiende eeuw te pakken (mettre dedans), dikwijls geen uitwerking meer hebben op het publiek van de negentiende eeuw: oude conventies zijn door andere vervangen, en het publiek, geen dupe meer van de begoocheling die de schrijver gehoopt had te bereiken, is ontevreden en verwijt hem aan de waarheid te kort te doen.

Sarcey voelde dus wel, dat het te verwachten was dat zijn voorliefden, zijne ‘engouements’ voor dezen of genen dramatischen schrijver - de meesters van alle tijden, als Molière, erbuiten gelaten - niet alle door wie na hem komen zouden gedeeld worden. Schreef hij niet in datzelfde feuilleton van 1874: ‘nos articles d'aujourdhui, si jamais nos petits-fils s'en occupent, leur paraîtront horriblement démodés’.... In verband daarmee staat zeker wel de opmerking, die Sarcey maakt in een feuilleton over *Le Barbier de Séville*, wanneer hij, verhalend hoe het blijspel van Beaumarchais aanvankelijk niet gewaardeerd en zelfs door Mme du Deffant in een brief aan Horace Walpole ‘une pièce détestable’ genoemd werd, uitroept: ‘Qui

sait si nous n'avons pas traité légèrement et du haut en bas quelqu'un des chefs-d'oeuvre de l'avenir.' En deze zelfde man, hoeveel autoriteit als tooneelbeoordeelaar hij in den loop der tijden ook verworven moge hebben, treedt nooit op als een die het alléén weet en steeds geweten heeft. Hij erkent - en dit zou ik wel ter overweging willen geven aan hen, die terstond gereed zijn te veroordeelen wanneer men eerst later is gaan waardeeren dat, wat men vroeger niet begreep of van welks schoonheden men zich vroeger niet voldoende rekenschap gaf - dat er letterkundige schoonheden zijn die men eerst langzamerhand op haar waarde leert schatten. Hem ging het zoo met meer dan één stuk uit Hugos *Légende des siècles*, en nog in 1877 - hij was toen 49 jaar oud - zijn er onder die *Légendes* enkele, die hij niet verstaat..... Wie weet? over drie, vier jaren stelt hij ze misschien boven alle overige. Want - laat hij er op volgen - het zou de moeite niet waard zijn, te studeeren en na te denken, wanneer men altijd op hetzelfde punt staan bleef. Het publiek, als geheel, profiteert van de inspanning die enkelen uit het publiek zich getroosten.....

In deze stukken, de vrucht niet van een diepzinnige studie in het studeervertrek, maar voor het meerendeel van een ervaring in tooneelzaken als waarop weinigen zich kunnen beroemen, heeft Sarcey ons een schat nagelaten, waarmede velen ook buiten Frankrijk hun voordeel kunnen doen.

Mij dunkt, onze hedendaagsche tooneelcritici, al mogen zij nog zoo ver staan van Sarcey in hunne opvattingen, en al hebben zij, inzonderheid waar het niet-Franschen geldt, ruimer blik en dieper inzicht dan hij, hebben het recht niet, uit de hoogte van hun wijsheid op dezen ouderen collega neer te zien; zij moeten ook nog iets anders dan 'ergernis' voelen bij het lezen van deze eenvoudige, heldere, verstandige beschouwingen, die, al lokken zij tot tegenspraak, zooveel te leeren geven.

Het is een tijd lang onder de jongeren mode geweest, met zekere voorname minachting over het werk van Sarcey te spreken, en ook in ons land hebben zij die voor geen geld den schijn op zich zouden willen laden van niet 'dans le train' te zijn, nu en dan mede aan die mode geofferd. Ik verbeeld mij echter dat, wanneer zij zich den tijd willen gunnen om, zonder wrok of partijdrift, dit

werk van veertig jaren, dat terecht een langer leven dan van een dagblad-feuilleton is waard gekeurd, aandachtig te lezen, zij tot het besef zullen komen dat deze oude heer ook hun nog iets te zeggen had, waarnaar het de moeite waard was te luisteren. Ik voor mij acht de bewering van Larroumet niet te gewaagd, dat deze feuilletons, die, zooals Sarcey zelf zeide 'sont écrits au jour le jour et dans le style de tous les jours', zullen worden het degelijkst, nuttigst en aantrekkelijkst monument van critiek dat de Fransche letterkunde van onzen tijd naast de *Lundis* van Sainte-Beuve heeft aan te wijzen.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Het *Theater an der Wien*. - Mozart en Schikaneder. - Beethoven's *Fidelio*.

Evenals vele andere instellingen op het gebied van kunst, hebben ook de theaters met den nood der tijden en de meer en meer toenemende concurrentie te kampen.

Een bewijs daarvan levert sedert meer dan een jaar de schouwburg te Weenen, die bekend is onder den naam van *Theater an der Wien*.

Op dit oogenblik verkeert men daar inderdaad in een tijd van nood. Nadat aan het einde van het vorige speelseizoen, bij het aftreden der toenmalige directie, reeds op goede gronden kon gezegd worden, dat de genoemde schouwburg veel van zijn aantrekkelijkheid voor het publiek verloren had, is de toestand onder de nieuwe directie er niet beter, ja nog slechter op geworden.

De nieuwe directeur, die als regisseur veel verdiensten bezat, bleek als hoofd eener schouwburgonderneming niet voor zijn taak berekend te zijn. Door allerlei middelen werd getracht, den boel nog zooveel mogelijk aan den gang te houden, doch ten laatste stond men voor een belangrijk deficit en moet thans de onderneming haar best doen tot aan het einde van dit speelseizoen haar leven te rekken. Daarna zal moeten worden overwogen, hoe men het theater tot zijn vroegeren luister terug zal kunnen brengen.

Deze toestand van het *Theater an der Wien* is des te meer te betreuren, omdat het anders gelegenheid zou gehad hebben een dubbel feest te vieren: namelijk zijn honderdjarig bestaan (13 Juni

1901) en den honderdvijftigsten herinneringsdag (9 April 1901) der geboorte van zijn stichter, Emanuel Schikaneder. De naam Schikaneder is in zooverre voor de geschiedenis der muziek van belang, doordien hij het was, die Mozart aanleiding gaf tot het componeeren zijner beroemde *Zauberflöte*. Maar ook het *Theater an der Wien* heeft in die geschiedenis beteekenis, omdat het daar was dat Beethoven's *Fidelio* het eerst werd opgevoerd.

Schikaneder heeft zich tegenover zijn vriend Mozart niet mooi gedragen. Om den tooneeldirecteur te helpen, die destijds in benarde omstandigheden verkeerde, stond Mozart hem gratis de twee bedrijven zijner opera af en behield zich slechts het recht voor, de partitie in het vervolg te verkoopen aan andere tooneelen die er om vragen mochten. Doch toen de *Zauberflöte* te Weenen met succes was gegeven, gaf Schikaneder, ondanks de overeenkomst, met Mozart getroffen, verscheidene afschriften van de partitie uit, waardoor alle schouwburgen in staat gesteld werden, het stuk te geven. Toen Mozart vernam, hoe hij door Schikaneder was beetgenomen, vergenoegde hij zich met te zeggen: ‘Der Lump!’

Maar al was er ook op het gebied der moraliteit op het gedrag van Schikaneder nog al iets af te dingen, als tooneeldirecteur en bevorderaar der kunst moet hij ontegenzeggelijk groote verdiensten gehad hebben. Merkwaardig is het in elk geval, hoe hij, niettegenstaande hij vreemdeling was, in Weenen vasten voet wist te vatten en reeds in zijn eersten tijd als tooneeldirecteur de kiem wist te leggen tot de groote populariteit, die hij later verkreeg.

Toen hij voor het eerst in Weenen optrad, waren aldaar, behalve de hoftheaters, nog slechts een paar vaste volkstheaters. De rondreizende comedianten-troepen hielden zich bij voorkeur op in de buurt, die thans ‘Leopoldstadt’ heet en waartoe ook het ‘Prater’ behoort. In 1776 liet een zekere Berner daar een houten gebouw voor zijne voorstellingen neerzetten, maar dit was tijdelijk. Later volgden anderen hem na, maar blijvend succes konden zij niet behalen.

Voordeeliger ging het Matthias Menninger, die in 1779 met een troep te Weenen kwam en in een reeds bestaand gebouw voorstellingen gaf, die langzamerhand door een vast publiek bezocht werden. Wegens ouderdom en ziekte droeg hij in 1780 de direktie

over aan den tooneelspeler Carl Marinelli, die met het oog op de toenemende belangstelling van het publiek, besloot, in diezelfde buurt een vast theater te stichten,

Marinelli kocht daartoe een huis in de tegenwoordige ‘Praterstrasse’, op de plek, waar thans het *Carltheater* staat. In verband daarmede verkreeg hij in 1781 een keizerlijk privilege voor alle soorten van tooneelspel en pantomime, met uitzondering van het ballet, en liet op de bedoelde plaats een theater bouwen, waarvan de eerste steen op 16 Maart 1781 gelegd werd en dat op 20 October van dat jaar werd geopend.

Op een ander, veel zuidelijker gedeelte van Weenen, in de buurt ‘Wieden’, in de nabijheid van het riviertje ‘die Wien’, waren intusschen ook van die volksschouwburgen verrezen, maar geen van die ondernemingen kon de concurrentie met het theater van Marinelli volhouden. Eindelijk in het jaar 1787 liet de tooneelspeler Christian Rosbach een houten Schouwburg in een der open ruimten van het zoogenaamde Starhemberg'sche *Freihaus*, thans het grootste particuliere huis in Weenen, dat, naar men zegt, meer dan 200 woningen bevat. Die schouwburg werd den 7^{den} October 1787 geopend met een zoogenoemd ‘tooverstuk’.

Rosbach, die in den eersten tijd zelf de directie voerde, had aan Marinelli een kwaden concurrent. Deze was bij het Weener publiek zeer gezien, daar hij in zijne stukken den volkstoon uitstekend wist te treffen, en daarin een komieke figuur, *Kasperl*, liet optreden, die den hansworst van vroeger verving.

Voor de Weeners was dit theater van Marinelli onontbeerlijk geworden, en wat zich op theatergebied daarnaast wilde doen gelden was reeds van te voren veroordeeld of kon het slechts kort uithouden. Rosbach moest voor Marinelli de vlag strijken, en hij gaf daarom reeds in 1788 de directie aan Eleonore Schikaneder over, die eerst met den tooneelspeler en dichter Johan Friedel en daarna in vereeniging met Anton von Bauernfeld de onderneming leidde. Het ging echter hoe langer hoe slechter, zoodat Eleonore Schikaneder haar man, die toenmaals theaterdirecteur in Regensburg was, verzocht naar Weenen te komen en de directie van haar over te nemen.

Emanuel Schikaneder gaf daaraan gehoor en voerde van 1 April 1719 af met Bauernfeld de leiding van het Wiedener theater.

Schikaneder werd 9 April 1751 in Regensburg geboren, wijdde zich aanvankelijk aan de muziek en verdiende den kost met viool-spelen. In Augsburg leerde hij den schouwburg-directeur Artim kennen en ging, nadat hij zich met diens dochter, de hierboven genoemde Eleonore, in het huwelijk had begeven, tot het tooneel over.

Nadat hij den tooneelspelerstroep van zijn schoonvader had overgenomen, trok hij daarmede door Duitschland en Oostenrijk, hield zich vooral lang op in Innsbrück, Salzburg, Budapest, Presburg en Weenen en deed zich gedurende dien tijd als een ijverig en veelzijdig ontwikkeld tooneelspeler en tooneelschrijver kennen. En vermits hij hierbij zijn best deed om te strijden tegen de nog altijd niet uitgeroeide gewoonte om in de theaterstukken den hansworst een rol te doen spelen, en met zijn gezelschap regelmatige en meestal door hem vervaardigde stukken opvoerde, mag Schikaneder gerekend worden tot de mannen, die zich ten opzichte van de verheffing van het theater verdienstelijk gemaakt hebben.

Te Weenen was Schikaneder voor korten tijd aan het *Hofburgtheater* verbonden en debuteerde aldaar met de rol van Essex in het tooneelstuk ‘Die Gunst der Fürsten’. Naar Regensburg teruggekeerd, ontving hij er het verzoek van zijn vrouw om de leiding van het Wiedener theater op zich te nemen en te trachten die onderneming te redden.

Het talent van Schikaneder zegevierde over de moeielijkheden waarmede men tot dusver had te kampen gehad. Hij werd nu een gevaarlijke concurrent voor Marinelli. Van jongs af aan gewoon, zich op de planken te bewegen, vol ondernemingslust en ijver, bezat hij tevens een rijke ervaring, die hij had opgedaan tijdens zijne reizen met den tooneelspelerstroep zijns schoonvaders. Daarbij was hij grondig bekend met den smaak van het Weener schouwburgpubliek, dien hij tijdens zijn verblijf te Weenen in 1785/86 bestudeerd had. Voegt men hierbij nu nog zijn groote dramatische en muzikale begaafdheden, een rijke fantasie en zin voor volkshumor, dan is het te begrijpen dat het Schikander betrekkelijk gemakkelijk viel, Marinelli de loef af te steken, en zijn eigen theater al spoedig tot een aantrekkingspunt van het levenslustige Weener publiek te maken en tevens tot een operatheater van den eersten rang.

Een van de eerste door Schikaneder opgevoerde stukken was een operette van eigen maaksel en heette ‘Anton, der dumme Gärtner, oder: Die beiden Antone,’ een Duitsch zangspel van eenvoudig karakter, waarvan de handeling eenigszins deed denken aan *Figaro* van Mozart, of liever van Beaumarchais.

Dit stuk beviel zeer, en vooral de domme Anton viel bijzonder in den smaak van het publiek. Schikaneder trok daarvan partij en maakte dien Anton tot een algemeen komisch type, zoodat hij in zekeren zin een tegenhanger vormde van Marinelli's *Kasperl*. Op alle mogelijke wijze werd van dien Anton partij getrokken. Zoo werd er vertoond: ‘Anton bei Hofe,’ ‘Anton in der Türkei,’ ‘Was macht der Anton im Winter?’ In één woord, het Wiedener theater had nu evengoed zijn type als dat in de Leopoldstadt en deed *Kasperl* groote concurrentie aan.

Nog meer voordeel echter gaven Schikaneder de met groote pracht opgevoerde spektakelstukken (ridderstukken, tooverstukken enz.), waarbij in groote massa's met paarden en wilde dieren gewerkt en al het mogelijke gedaan werd om het kijkgrage publiek te bevredigen.

Intusschen moet erkend worden, dat Schikaneder niet alleen op dit lage standpunt bleef staan, en dat hij zelfs als zijn hoofdtaak beschouwde de hoogere dramatische kunst te bevorderen, en meer in het bijzonder: de *Duitsche opera*.

Reeds in de eerste jaren zijner directie liet hij de opera *Una cosa rara* van Martin opvoeren en later *Figaro, Don Juan* en *Die Entführung aus dem Serail* van Mozart, *Ritter Roland* van Haydn, *Helena und Paris* van Winter, *Der Gutsherr* van Dittersdorf, e.m.a.

Bijzonder veel werk maakte Schikaneder van een soort dramatische kunst, die men destijds betitelde met den naam van *Zauberoper*. Zulke tooveropera's waren reeds vroeger door den kapelmeester Wenzel Müller voor het theater van Marinelli gecomponeerd en hadden daar steeds groot succes gehad. Ook op dit gebied ging Schikaneder nu den schouwburg in de Leopoldstadt concurrentie aandoen. In een oogwenk had hij uit een sprookje van Wieland, ‘Der Stein der Weisen’, een tooverstuk vol pracht en praal samengeflanst, en om niet te veel tijd te verliezen, verdeelde hij de compositie der twee bedrijven tusschen twee componisten. Zoo was het werk spoedig gereed en kon reeds den 11^{en} Sep-

tember van het jaar 1790 voor de eerste maal worden opgevoerd.

Kort daarop begon hij aan de voorbereidingen van een werk dat heel iets anders zou worden dan het zoo even genoemde, en bestemd was om er Marinelli geheel onder te brengen. Financiëele moeilijkheden maakten het bovendien voor Schikaneder noodzakelijk, een krachtige inspanning te doen.

Het tooneelstuk, dat hier werd voorbereid, was Mozart's *Zauberflöte*. In Maart 1791 (het sterfjaar van den grooten meester) had Schikaneder zijn plan voor het nieuwe stuk klaar, en kort daarna gelukte het hem, Mozart te bewegen, daarvoor de muziek te componeeren.

De *Zauberflöte* is het type van het Duitsche *Singspiel*, waarin al de zang- en *mise en scène*-elementen der groote opera werden overgeplant. Als zoodanig werd 30 September 1791 ook destijds in de voorstad Wieden voor de eerste maal opgevoerd. Door den grooten bijval, die aan deze opera van de zijde van het publiek ten deel viel (echter eerst nadat het stuk een paar maal herhaald was) werd Marinelli geheel verslagen. Hij moest het aanzien, hoe de Weeners jarenlang bij troepen naar het theater van Schikaneder stormden en diens roem en rijkdom toenamen, terwijl zijn eigen theater meer en meer tot een van den laagsten rang daalde. Hetgeen Schikaneder gewild had, was hem gelukt: in den strijd met zijn concurrent had hij de overwinning behaald en was overwinnaar gebleven.

Het Wiedener theater kwam met de jaren meer en meer tot bloei. In verband daarmede rijpte bij Schikaneder het verlangen, een beter gebouw te zijner beschikking te hebben. Tegen het einde der 18de eeuw wist hij een rijken koopman, Bartholomeus Zitterbarth, te bewegen, hem voor den bouw van een nieuwen schouwburg geld voor te schieten. De plek voor dit theater was spoedig gevonden; zij lag aan de andere zijde van het riviertje de Wien, schuin tegenover het Wiedener theater, in de tegenwoordige buurt ‘Mariahilf.’

Minder gemakkelijk was het, concessie voor dit nieuwe theater te verkrijgen. Het ging er mede als vroeger in Parijs met de kermistheaters tegenover de Groote Opera en de Comédie ‘française.’ De directeur der keizerlijke Hoftheaters in Weenen waren alles behalve gesticht over den toenemenden bloei van Schikaneder's

schouwburg en trachtten hem bij alle gelegenheden in zijne plannen te dwarsboomen. De toenmalige pachter der Hoftheaters, Baron Peter von Braun, intrigeerde voornamelijk tegen dit nieuwe plan van Schikaneder, en raadde zelfs den keizer aan het verzoek van den schouwburgdirecteur af te wijzen. Keizer Frans dacht er echter anders over. Bij keizerlijke beschikking van 19 April 1800 werd bepaald: ‘Dem Schikaneder will ich die Erbauung eines Theaters gestatten; die Vorstellung des Freiherrn von Braun ist aber ohne Ertheilung eines Bescheides *ad acta* zu legen.’

Nu werd onmiddellijk met den bouw begonnen, en den 13^{den} Juni 1801 opende Schikaneder het *Theater an der Wien*, nadat hij den vorigen avond voor de laatste maal in het Wiedener theater gespeeld had.

Men zal de keuze van het tijdstip der opening vreemd vinden, en zeggen dat de zomertijd het allerminst geschikt is om een theateronderneming te beginnen. Men moet dan echter in aanmerking nemen, dat de plek, waar de nieuwe schouwburg verrees, toenmaals buiten de stad lag. Langs de beide oevers der Wien bevonden zich schaduwrijke lanen en fraaie wandelwegen. Een wandeling naar Schikaneder's theater was reeds op zich zelf een aangenaam iets, en waar kon men beter uitrusten dan op een plaats, die in vele opzichten aan oor en oog een hoog genot schonk?

Het programma van den openingsavond - den feestavond - bestond in een opera ‘Alexander’, waarvan de directeur den tekst had vervaardigd, en een proloog met den titel ‘Thespis' Traum.’

Lang bleef Schikaneder niet in het rijk, dat hij voor zich zelven geschapen had. Een jaar na de opening van zijn nieuw theater droeg hij het privilege, om daarin voorstellingen te geven, voor de som van honderd duizend gulden aan den genoemden Litterbarth over, kocht buiten Weenen een villa en besloot stil te blijven leven. Die werkeloosheid verveelde hem echter spoedig. Hij liet zich bij het theater, waarvan hij vroeger directeur was, als tooneelspeler engageeren en was als komiek langen tijd de lieveling der Weener schouwburgbezoekers.

In 1804 kocht baron von Braun het *Theater an der Wien*, en het eerste wat hij deed, was: Schikaneder zijn ontslag te geven, ofschoon hij er spoedig berouw van had en den geliefden acteur weer wilde terug hebben. Deze echter was niet meer te krijgen.

Hij was naar Brünn, de hoofdstad van Moravië, gegaan en had daar gedurende vele jaren de leiding van het theater in handen. In het jaar 1809 wilde hij de directie van het ‘Josephstädter Theater’ in Weenen overnemen, doch de tweede inval der Franschen in Oostenrijk's hoofdstad was oorzaak dat de daaromtrent gevoerde onderhandelingen werden afgebroken. Van toen af ging het Schikaneder slecht. Hij leed financiëele verliezen, waardoor hij geestelijk en lichamelijk geknakt werd. Nog drie jaren sleepte hij een ellendig bestaan voort en stierf den 21sten September van het jaar 1812 in een der voorsteden van Weenen.

Sic transit gloria mundi. Van den roem heeft Schikaneder ook zijn deel gehad, al was het slechts een beperkte en locale roem. Voor ons heeft zijn naam alleen beteekenis, doordat hij met dien van Mozart verbonden is. Voor de Weeners echter is hij in de geschiedenis der muzikaal-dramatische kunst een belangrijke factor, in zooverre dat hij den grond legde tot dramatische opvoeringen in een genre dat bij de bewoners der keizerstad ten allen tijde geliefd is geweest, namelijk het *Singspiel* of de *Operette*.

Van den tijd van Schikaneder af tot in onze dagen is het *Theater an der Wien* de plaats geweest, waar het hierbedoelde genre zooal niet uitsluitend, dan toch bij voorkeur beoefend werd, en tot dat genre wil men nu terugkeeren, indien het althans mogelijk is de instelling in het leven te houden.

Het was intusschen niet altijd de lachende zijde der kunst, die in den genoemden schouwburg vertoond werd; ook voor het ernstige was dit theater toegankelijk.

Zoo weten we, dat daar de eerste opvoering van Beethoven's opera *Fidelio* plaats had.

Wij weten echter ook, welke zorgen en onaangenaamheden de opvoering zijner eenige opera den meester berokkende.

Reeds in den zomer van 1803 had Beethoven besloten een opera voor het *Theater an der Wien* te schrijven, maar eerst in het laatst van 1804 kwam het plan tot een begin van uitvoering. Toen werd op nieuw door de directie van genoemd theater het verzoek tot hem gericht, een opera te componeeren; behalve een honorarium werd hem vrije woning in het theater aangeboden (waarvan hij echter maar voor een korte poos gebruik maakte), en de schouwburg-secretaris Joseph Sonnleithner nam op zich, voor den tekst

te zorgen. Hij koos, met goedvinden van Beethoven, het libretto der Fransche opera van Bouilly en Gavaux: *Leonore ou l'amour conjugal* en vertaalde dit in het Duitsch.

Met lust ging Beethoven aan den arbeid. Vooral de hoofdpersoon trok hem aan. Voor hem was Leonore, de liefdevolle vrouw, die als Fidelio in dienst bij den cipier Rocco treedt om haar in den kerker versmachtenden man te redden, het middenpunt der opera; aan haar wijdde hij geheel zijn ziel. Dat wil echter niet zeggen, dat hij het overige *en bagatelle* behandelde; zoo heeft hij o.a. de kleine aria van Marcelline: 'O wär ich schon mit Dir vereint' driemaal omgewerkt.

Het werk (dat aanvankelijk een eenigszins anderen vorm had dan waarin wij het thans kennen) verscheen onder den titel *Fidelio, oder die eheliche Liebe* den 20sten November 1805 in bovengenoemden schouwburg ten tooneele.

Het waren geen gunstige omstandigheden, waaronder de opera werd vertoond. Oostenrijk was in vollen oorlog, het land dreunde onder den tred van Napoleon's troepen, de generaal Mack was te Ulm door den vijand ingesloten, en den 13^{den} November waren de Franschen onder aanvoering van Murat Weenen binnengetrokken. Het publiek der première van Fidelio bestond voor een groot deel uit Fransche officieren; duizenden uit de hoogere standen, waaronder Lichnowsky en andere vrienden van Beethoven, hadden de stad verlaten. De voorstelling liet veel te wenschen over; alleen de vrouwenrollen waren goed bezet, de mannen waren onvoldoende. Het orkest was tegen de opera ingenomen, ten eerste wegens de vele moeilijkheden, die de ouverture opleverde, maar wellicht ook wegens de eigenaardige ruwheid van den componistdirecteur. Het werk vond een ijskoude ontvangst, na drie voorstellingen nam Beethoven het terug.

Hij-zelf twijfelde niet, dat zijn werk als offer van de kabalen zijner vijanden gevallen was. Desniettemin liet hij zich door zijne vrienden overhalen, het nog eens door te zien. Zij waren doordrongen van de hooge waarde der compositie, maar zagen toch de noodzakelijkheid van eenige veranderingen en verkortingen in. Het eerst bespraken Beethoven's vriend Stephan Breuning en de tooneelschrijver Von Kollin - dichter van het drama Coriolan - de zaak met elkander; vervolgens werd ten huize van prins Lich-

nowsky een formeele zitting gehouden, die door het vorstelijk paar, de genoemde twee kunstvrienden, graaf Moritz Lichnowsky, den tenor Rockel, den bassist Mayer en Beethoven zelf werd bijgewoond. De meester zat aan het klavier, de opera werd nauwkeurig doorgegaan, de zitting duurde van 's avonds 7 tot 's nacht 2 uur. Aanvankelijk verdedigde hij elke maat; zijn toorn kende geen grenzen, toen de algemeene opinie luidde, dat geheele stukken moesten vervallen. Stap voor stap moest hij wijken! de meeste muziekstukken werden min of meer verkort, een trio en een duet in het eerste bedrijf vielen geheel weg, de opera (die aanvankelijk drie bedrijven had) werd tot 2 bedrijven herleid (zooals zij nu gegeven wordt), de aria van Pizarro werd op nieuw gecomponeerd en Marcelline's aria achter het duet geplaatst.

De aldus gewijzigde opera verscheen den 29sten Maari 1806 weder ten tooneele en werd tweemaal, het laatst den 10^{den} April, herhaald; maar ondanks de veranderingen pakte zij niet en verdween wederom van het repertoire.

Acht jaren waren verstreken, en de partituur van *Fidelio* was al dien tijd blijven rusten. Eindelijk, in het voorjaar van 1814, werd zij op nieuw voor den dag gehaald. Den inspiciënten der Weener hofopera werd toegestaan, een benefiet-voorstelling te geven mits zij een opera kozen, waaraan geene bijzondere kosten verbonden waren. Zij wendden zich nu tot Beethoven, en deze was bereid, hun zijn werk ter uitvoering af te staan. Doch eerst wilde hij het nog eens herzien. Op zijn verzoek onderwierp de letterkundige Treitschke, oom van den beroemden historicus, het tekstboek aan een revisie en bracht bepaaldelijk in de beide finales wijzigingen aan.

Beethoven componeerde nog een vierde ouverture (in *E*), het melodrama in de kerkerscène, het recitatief der aria van Leonore, het Allegro voor de aria van Florestan, en werkte de beide finales geheel om.

Over het ontstaan van het laatste gedeelte van Florestan's aria (‘Und spür ich nicht linde, sanft säuselnde Luft?’) bericht Treitschke het volgende:

‘Was ich nun erzähle, lebt ewig in meinem Gedächtnisse. Beethoven kam Abends gegen sieben Uhr zu mir. Nachdem wir Anderes besprochen hatten, erkundigte er sich, wie es mit der

Arie stehe? Sie war eben fertig, ich reichte sie ihm. Er las - lief im Zimmer auf und ab, murmelte, brummte, wie er gewöhnlich, statt zu singen, that, und riss das Fortepiano auf. Meine Frau hatte ihn oft vergeblich gebeten, zu spielen; - heute legte er den Text vor sich und begann wunderbare Phantasien, die leider kein Zaubermittel festhalten konnte. Aus ihnen schien er das Motiv der Arie zu beschwören. Die Stunden schwanden, aber Beethoven phantasirte fort, das Nachtessen, welches er mit uns theilen wollte, wurde aufgetragen, aber er liess sich nicht stören. Spät erst umarmte er mich, und auf das Mahl verzichtend, eilte er nach Hause. Tags darauf war das treffliche Musikstück fertig.'

De wijzigingen en aanvullingen van zijn opera gingen bij Beethoven niet snel vooruit. Er waren zoo vele jaren voorbijgegaan en de meester was als componist zooveel hooger gestegen, dat hij nu eenigszins vreemd tegenover zijn werk stond.

Zij, die de opera voor hunne benefietvoorstelling hadden gekozen begonnen ongeduldig te worden. Ook Treitschke drong bij Beethoven aan, het werk spoedig te voltooien, en ontving daarop van den meester het volgend antwoord: 'Die Geschichte mit der Oper ist die mühsamste von der Welt. Ich bin mit dem Meister unzufrieden, und es ist beinahe kein Stück, woran ich nicht hier und da meiner jetzigen Unzufriedenheit einige Zufriedenheit hätte anflicken mussen. Das ist aber ein grosser Unterschied zwischen dem Falle, sich dem freien Nachdenken oder der Begeisterung überlassen zu können.'

Omstreeks het midden van April 1814 begonnen de repetitiën, hoewel nog veel ontbrak. De voorstelling werd bepaald op 23 Mei. Daags te voren werd de generale repetitie gehouden, maar toen was de beloofde nieuwe ouverture nog niet gereed, zoodat men in de plaats daarvan de ballet-ouverture *Prometheus* koos.

Het werk was zeer goed ingestudeerd. Beethoven dirigeerde, maar tengevolge van zijn geestdrift geraakte hij vaak uit de maat - zoo althans verhaalt Treitschke - doch kapelmeester Umlauf bracht achters 's meesters rug alles door oog en hand in orde. Eindelijk hadden de Weeners het werk van hun grooten medeburger begrepen; de bijval was groot en steeg bij elke voorstelling. De zevende, den 18^{den} Juli, werd ten voordeele van Beethoven, die geen honorarium genoten had, gegeven. Lang had het

geduurd, eer de schouwburg-directie daartoe was overgegaan.

Den 20sten Augustus 1814 verscheen bij Artaria te Weenen het door Hummel vervaardigde klavieruittreksel van *Fidelio*. Het is opgedragen aan aartshertog Rudolf, en wel met het volgende gedicht:

Dem Eingeweihten
In dem Heiligthum der Kunst
Schliesst sich der Künstler gerne an,
Und bringet ihm, was er voll Liebe schuf.
Auf hoher Stufe steht der Kenner Geist;
Doch wenn sich solche hohe Geisterkraft
Mit lieblich sanfter Blüthe
Des edlen Herzens kränzt,
Dann wird das inn're Wesen selbst
Zur schönsten Harmonie,
Die heimathlich Fidelio's Flur begrüsst.

Hier eindigt de geschiedenis van het ontstaan der opera Fidelio Van de genoemde opvoeringen in 1814 af begon deze opera haar triomftocht door alle groote steden van Duitschland en andere landen van Europa en bleef, trots alle wisselingen in den smaak van het publiek, een standaardwerk van het Duitsche operarepertoire.

Fidelio is Beethoven's eenige opera gebleven. Desniettemin heeft hij nog dikwijls met plannen omgegaan om een nieuw werk van dien aard te componeeren en zijn hem deswege menigmaal voorstellen gedaan.

Zoo schijnt het, dat hij getracht heeft, zich met den jongen dichter Theodor Körner in verbinding te stellen voor het componeeren van een opera, en is er ook gesproken van een opera *Romulus*, waarover hij gedacht zou hebben; maar dat alles zijn slechts mededeelingen, waarvan de waarheid niet geconstateerd is kunnen worden.

Ook in zijn dagboek van het jaar 1816 spreekt hij met een enkel woord over het wenschelijke om een opera te schrijven.

Van meer beteekenis is het feit, dat hij in 1822 van de Schouwburgdirectie de opdracht ontving, een nieuwe opera te vervaardigen Graaf Moritz Dietrichstein, die destijds directeur der beide hofschouwburgen was, had den Oostenrijkschen dichter Grillparzer, die

reeds *Die Ahnfrau, Sappho, Medea* en *Ottokar* had geschreven, verzocht een operatekst voor Beethoven te dichten. Grillparzer koos de fabel *Melusine* tot onderwerp, werkte het tekstboek uit en zond het den meester.

Beethoven nam de opera aan. Einde October 1823 vroeg de zangeres Ungher hem: ‘Is er voor Melusine reeds wat klaar? Forti (baszanger) heeft het gedicht gelezen en is er zeer mede ingenomen; ik zou meenen, dat hij de meest geschikte persoon is om de rol van den ridder te vervullen.’ Grillparzer verklaarde zich tegenover Lichnowsky bereid, in den tekst de veranderingen te brengen, die Beethoven mocht wenschen.

Van verschillende zijden werd een soort van drang op Beethoven uitgeoefend. De schouwburgdirecteur Duport stelde zich van de opvoering eener opera van den grooten meester veel voor. Lichnowsky maande Beethoven aan, de compositie der opera aan te vangen, de zangers, zooals wij gezien hebben, drongen er op aan, en Beethoven's broeder Johann zeide tot hem: ‘die opera zal u alleen 12000 gulden opbrengen.’

Toch vorderde de zaak niet en in den herfst van het jaar 1825 blijkt, dat men nog even ver van de verwezenlijking van het plan is als vroeger.

Intusschen had Beethoven een bijzondere voorliefde opgevat voor de Italiaansche zangers (Lablache, Rubini e.a.), die de opera's van Rossini in Weenen opgang hadden doen maken en eigenlijk den zin der Weeners van Beethoven's muziek hadden doen afwenden. De meester beloofde, het volgende jaar (1822) voor hen een opera te schrijven. Volgens andere berichten ontving hij van den theaterondernemer Barbaja een verzoek om voor de Italianen een opera in drie bedrijven te componeeren, waarvan het libretto zou zijn een bewerking van Schiller's ballade *Die Burgschaft*. In de vraag, in hoeverre die berichten waarheid bevatten, behoeft men zich niet te verdiepen, want wanneer daaromtrent plannen mochten bestaan hebben, zijn zij toch niet verwezenlijkt geworden.

In 1825 kwam Ludwig Rellstab uit Berlijn te Weenen, met het doel Beethoven te bezoeken en, zoo mogelijk, een operatekst voor hem te vervaardigen. Hij bracht een aanbevelingsbrief van Karl Zelter, den stichter der Berlijner Liedertafel, mede en werd zeer welwillend ontvangen. ‘Dat is een schoone brief! - zeide Beet-

hoven, nadat hij de hem voorgelegde regelen gelezen had - Zelter is een waardig beschermer der ware kunst! Groet hem hartelijk van mij, wanneer gij terugkeert! - Gij wilt een opera voor mij schrijven, dat zou een groote vreugde voor mij zijn! Het is zoo moeilijk een goed gedicht te verkrijgen. Grillparzer heeft er mij een beloofd; hij heeft er reeds een gemaakt, maar wij verstaan elkander niet goed. Ik wil geheel anders dan hij. Gij zult last van mij hebben!'

Op de vraag van Rellstab, welk soort van gedicht hij wenschte, antwoordde Beethoven:

'De soort doet er weinig toe, wanneer de stof mij aantrekt. Doch ik moet er met liefde en innigheid aan kunnen werken. Opera's zooals *Don Juan* en *Figaro* zou ik niet kunnen componeeren. Daar heb ik een afkeer van. Ik had zulke stoffen niet kunnen kiezen, zij zijn mij te lichtvaardig.'

Rellstab noemde toen eenige stoffen: *Attila, Antigone, Belisarius Orestes* en andere. Beethoven las de namen, knikte bij elken met het hoofd, verzocht hem voort te schrijven, en zeide; 'Ik veroorzaak u veel moeite! Het zal u moeilijk vallen, met mij klaar te komen.'

Nog lezen wij, dat een paar jaren later, in Februari 1827 - eenige weken vóór 's meesters dood - de destijds beroemde zangeres Nanette Schechner, die als Leonore groote triomfen vierde, met hem de kwestie besprak, een nieuwe opera te componeeren. Zij beloofde hem, dat zij haar best zou doen, een goeden tekst te vinden. Het noodlot heeft echter niet gewild, dat aan dit voornemen gevolg werd gegeven. Beethoven stierf en liet de wereld zijn *Fidelio* als eenige opera achter.

Na de moeiten en zorgen, die de compositie dezer opera hem in het jaar 1806 verschaft hadden, schreef hij in zijn schetsboek: '*Nun nichts mehr von Opern und dergleichen, sondern für meine Weise*.'

En *seine Weisen* kennen wij. Het waren zijne goddelijke symphonieën, waarin hij de vleugelen van zijn genie met machtige slagen kon bewegen, hetgeen hem in de toenmalige opera, met hare aria's, duetten, koren en gesproken dialoog, niet mogelijk was.

Wij kunnen ons voorstellen, dat het den meester niet wel te moede was, toen hij in het jaar 1814, half gedrongen, aan een herziening zijner opera ging. Hoeveel heerlijks had hij op ander

gebied tusschen de jaren 1806 en 1814 gewrocht. Zijne vijf symphonieën (de 4e, 5e, 6e, 7e en 8e), de phantasie voor piano, koor en orkest, het vioolconcert, de eerste Mis, de ouverture *Coriolan*, de muziek voor *Egmont*, het piano-concert in Es, alsmede vele sonates en strijkkwartetten.

Een terugblik op den tijd van Haydn, Mozart en Beethoven - drie meesters, die in dezelfde stad gewoond en gewerkt hebben - geeft steeds een gevoel van groote verheffing.

Gaat men de ontwikkeling der toonkunst na uit het oogpunt der techniek, dan kan die tijd zich met dien van ons zeker niet meten. Alsof zij zich wilde spiegelen aan de reuzenschreden die op technisch gebied in het meer materieele leven gedaan werden, en daarmede gelijken tred wilde houden, heeft de toonkunst onzer dagen zich met alle kracht toegelegd op de techniek en de uitvoering, en daarmede ongetwijfeld resultaten verkregen, waarvan men in den tijd van Mozart en Beethoven zeker niet droomde. Houdt men echter rekening met het *innerlijke* wezen der kunst, dan kan onze tijd de vergelijking met dien der meesters niet doorstaan.

De ontwikkeling, die de muziek toen in een tijdvak van ongeveer 60 jaren op het punt van compositie heeft doorgemaakt, was enorm. Laten we echter niet ondankbaar zijn ten opzichte van hetgeen onze tijd oplevert, en erkennen, dat het rijke materieel, hetwelk thans bijeengebracht wordt, eenmaal ten goede zal komen aan hen, die de toonkunst op het gebied der compositie weder een grooten stap vooruit zullen brengen. Dat is in de geschiedenis der Muziek altijd zoo geweest.

Het is jammer, dat van hetgeen in het tijdvak, waarvan zoo even gesproken werd, is gewrocht, voor het nageslacht veel verloren gaat. Veelal ligt de schuld daarvan bij hen, die geroepen zijn, de liefhebbers van muziek in concert- of kamermuziek-uitvoeringen te laten hooren, wat de verschillende tijden met betrekking tot de toonkunst hebben opgeleverd.

Aan Beethoven wordt meestal volle eer bewezen. Ten minste door de uitvoering zijner symphonieën. Op het gebied der kamermuziek daarentegen is daarop nog wel wat af te dingen. Dikwijls moet de groote meester daar het veld ruimen voor hedendaagsche componisten, die wel talent bezitten doch in de verste verte niet in zijn schaduw kunnen staan. Het is zeker toe te juichen, dat

men het nieuwe, wanneer het blijk geeft van degelijkheid, helpt propageeren, maar men moet daardoor het oude en hooger staande niet veronachtzamen.

De vereering voor Beethoven blijkt gelukkig nog altijd te bestaan. Maar hoe staat het met Haydn en Mozart, deze corypheeën der zuivere instrumentale muziek?

Ik ben overtuigd, dat er onder het jonge geslacht velen zijn, die in concerten of kamermuziek-uitvoeringen nog nimmer met Haydn of Mozart kennis hebben gemaakt en daarnaar toch zeer verlangend zouden zijn.

Het is natuurlijk eene zaak van tact, aan de werken van die beide meesters een zoodanige plaats op het programma te geven, dat zij niet tusschen de moderne instrumentale werken met hunne massale verhoudingen verpletterd worden. En dit laatste gebeurt helaas vaak, wanneer het eens voorkomt, dat men op een concert bijv. een symphonie van Haydn of Mozart uitvoert. Hunne werken verdragen niet de onmiddellijke nabijheid van onze zwaar geïnstrumenteerde moderne orkestmuziek. Bovendien is bij de uitvoering eener symphonie van Haydn of Mozart de getalsterkte van het orkest meestal te groot.

Om de instrumentaalwerken van Haydn en Mozart goed tot hun recht te laten komen, zou men ze eigenlijk in zalen van kleinere afmetingen en door orkesten van geringere getalsterkte dan de thans gebruikelijke moeten doen uitvoeren.

Kan dit niet, dan moet men die stukken althans aan het begin van het programma plaatsen en ze streng afgescheiden houden (desnoods door een pauze) van onze hedendaagsche sterk gekleurde en door het massale werkende orkeststukken.

De noodzakelijkheid van een en ander wordt nog maar al te weinig ingezien. Trouwens, over het algemeen kan men niet zeggen, dat de orkestdirecteuren het in de kunst der samenstelling van een programma ver gebracht hebben.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 April.
Le quart d'heure de Rabelais.

Het booze kwartiertje is gekomen, de rekening wordt ingediend. Zoo heet het groote feit van de maand. Het grimmige gezicht van het duiveltje dat betaling eischt voor de profijtelijke glorie waarop het Engelsche Jingo-dom heeft gerekend, maakt de physionomie van deze afgeloopen dagen.

> We do'nt want to fight,
> But, by Jingo, if we do,
> We've got the men,
> We've got the ships,
> We've got the money too. -

Van dat soort van liedjes-patriotisme hebben de music-halls gedaverd, nu is 't de vraag hoe diep men in den zak moet tasten om zijn opgewondenheid te betalen.

De kanselier van de schatkist heeft na het Paasch-reces, in de hervatte zitting van het Parlement, een strikt verslag gegeven van de kosten van den krijg in Zuid-Afrika, en men hoorde hem ernstig aan met het gevoel van menschen die wel goed zijn voor hun gemaakte vertering, en die niet tegenstribbelen om hun schuld te voldoen, maar die toch ook erkennen dat zij duur zijn uitgeweest.

60 Millioen pond sterling moet er op nieuw aan de geconsolideerde schuld van het Koninkrijk worden toegevoegd, en de inkomsten-belasting zal met een half percent verhoogd dienen te

worden, terwijl daarbij wordt voorgesteld om de suiker-accijns te vermeerderen en een uitvoerrecht te heffen van de steenkool. Wat in 't leven zoet en verwarmend is, wordt getroffen, dit komt op de armere klassen neer, maar ook de rijken moeten hun schatting betalen.

Toen de oorlog werd aanvaard, rekende men in Engeland, als 't hoog liep, daarvoor 70 millioen pond te zullen uitgeven. Dat was de som waarvoor de groote financiers de kosten van den krijg wilden assureeren, en 't was nog geen twintigste of dertigste deel van de waarde der mijnen van Johannesburg. Nu bedragen de uitgaven al het dubbele, iedere week oorlog brengt een toevoeging van tusschen de anderhalf en twee millioen pond, en aan een geregelde exploitatie van de mijnen is in lang niet te denken. Het booze kwartiertje weegt dus heel zwaar, en werpt zijn schaduw over de aanstaande dingen, want er zijn nog meer dergelijke op komst.

Men houdt zich nog goed in Engeland, toch begint er onder de kalmte een ongerustheid op te komen. Door haar belastingvoorstellen heeft de regeering wapenen in de handen van haar tegenstanders gegeven, en het almachtige Tory-ministerie met zijn enorme meerderheid in het Parlement voelt al den grond onder zijn voeten verschuiven. Chamberlain begint zijn prestige te verliezen en Sir Alfred Milner komt voor zijn zenuwen uit Zuid-Afrika naar Engeland over. Men staat voor het onzekere en men vraagt zich: waarvoor?

Toen de oorlog tegen de twee zwakke republieken een ernstige wending nam, troostte John Bull zich met de herinnering aan den Krim-oorlog: dat was ook een dure en durige oorlog geweest,en was ten slotte gebleken niet meer dan een luxe-krijg te zijn, een verkeerde speculatie, een vergissing. Maar wat had hij beteekend in den voortgang van het leven der natie? Men was de moeite en de uitgaven immers spoedig te boven gekomen. Een groot volk kan groote fouten maken zonder erg daaronder te lijden.

Maar nu, nu men een jaar verder is, bij het optellen van deze zware kosten van den Zuid-Afrikaanschen oorlog, moet men in zijn herinnering al verder en verder teruggaan om een tegenhanger te vinden. De Krim-oorlog is te onbeduidend geworden; want het aandeel door Engeland daaraan genomen komt toch niet in ver-

gelijking met het onderhoud van een leger van een kwart-millioen menschen op een afstand van zooveel honderden mijlen van het moederland. Voor een parallel blijft er geen andere keus over dan de reuzenoorlog tegen Napoleon, de oorlog dien Engeland ten slotte geheel alleen tegenover Europa moest ophouden, terwille van zijn bestaan als onafhankelijke macht - de oorlog die aan Engeland de beteekenis van eerste Europeesche mogendheid heeft gegeven.

En wanneer de heugenis aan dat verleden, van het begin der 19de eeuw, voor de verbeelding opkomt, dan heeft het Engelsche volk wel degelijk reden om zich bezorgd te maken omdat het tegenover de rekening in geld geen zedelijke waarde als winst kan stellen.

Integendeel, het heeft een zware moreele beer.

Die music-hall opwinding, dat buigen voor een paar groot-kapitalisten, die overdrijving en perversie van gevoel in alle kringen, dat schreeuwen om het hardst tegen de zwakken, wien men kwalijk neemt dat zij niet dadelijk op puur geschreeuw 't hoofd in den schoot leggen, dat alles zijn dingen waarvoor Engeland nog veel zwaarder in 't krijt staat, dan door zijn onnoodige geldverspilling.

Het is nu vooreerst nog de vraag, hoe men het budget in equilibrium zal krijgen, maar toch ook komt er al hier en daar bezorgdheid of het volksbewustzijn zijn evenwicht zal terugvinden.

Zal er een man opstaan, iets meer nog dan een kanselier van de schatkist, die Engeland in het andere booze kwartiertje, dat voor de deur staat, zijn plicht voorhoudt om geen schuldvoldoening uit te stellen, maar dadelijk te betalen, en de heele som!

De moreele crisis, waarin de Angelsaksische stam, aan beide kanten van den Atlantischen Oceaan, verkeert, lijkt mij een belangrijker onderwerp van overdenking dan de quaestie van suikeraccijns en steenkolenrechten.

De dingen loopen vreemd in de wereld?

Herinnert men zich - want zij werden in den laatsten tijd nog al eens aangehaald - de hiervolgende regels uit ‘The soldier's pocketbook’, dat op gezag van Lord Wolseley aan de troepen is verstrekt?

‘Wij zijn opgevoed in het denkbeeld dat het een schande is

om door valschheid en bedrog te winnen, en het woord *spion* verwekt bij ons evenveel weerzin als *slaaf*. De spreekwijzen dat eerlijk het langst duurt en dat de waarheid de leugen steeds achterhaalt, zijn ons zoo dikwijls gezegd dat wij niet anders gelooven. En die zinnen kunnen ook heel goed dienen als schoolvoorschriften voor kinderen, maar de man die in den krijg daarnaar wou handelen, deed beter zijn zwaard voor goed op te steken.'

Kinderachtig mogen de spreuken zijn die ons van onze jeugd af worden ingeprent; maar hoe zal men de vaderlijke raadgevingen van Lord Wolseley aan het leger moeten noemen?

In allen geval hebben zij succes, die bedriegerswoorden, zoo niet op Zuid-Afrikaanschen grond dan toch elders waar de Angelsakser zijn best doet om het van de zwakken te winnen. Want dat verraad en die valschheid zijn nu onlangs het middel geweest voor de Amerikanen om het hoofd der verdedigers van de vrijheid der Philippijnsche eilanden, Don Aguinaldo, in handen te krijgen en daardoor den tegenstand der eilanders te breken.

Funston, de aanvoerder van een verkennerstroep die de gevangenneming van Aguinaldo volvoerde, is natuurlijk als belooning voor zijn stoute slinksche daad door Mac Kinley tot generaal benoemd; en de man van Kansas die den man van de Philippijnen zoo brutaal wist te bedotten, zal 't zeker nog veel verder brengen. Hij weet de ideeën van den tijd te realiseeren.

Wat de beginselen betreft, zij zijn een leenen en ontleenen over en weer van den eenen oever der Atlantische Zee aan den anderen. Maar om de waarheid hulde te doen, moet men erkennen dat in den laatsten tijd de Nieuwe Wereld het voorbeeld gegeven heeft, zoowel van Jingoïsme als van onbeschaamdheid tegen den machtelooze.

President Cleveland heeft in 1895 den oorlogsgeest in de Vereenigde Staten gewekt, toen hij verlangde dat Engeland zich niet eigenmachtig tegen Venezuela zou gedragen, maar het scheidsrechterschap der Vereenigde Staten zou erkennen, waar 't gold de belangen der landen van het nieuwe werelddeel. De krijgsdrift in Amerika, toen nog geluwd, heeft zich vervolgens tegen Spanje gewend, en de Vereenigde Staten wijdden daarmee een imperialistische politiek in.

Maar het werkelijk succes heeft niet beantwoord aan de inspan-

ning. Het overwicht der Yankees, verkregen op Cuba, Porto-Rico en de Philippijnen, staat in den grond der zaak gelijk met een moreele nederlaag. Zij hebben noch voorspoed, noch orde in de streken kunnen brengen die voor hun overmacht het hoofd moesten buigen. Ook daar staat een rekening open, en de beteren van het volk hebben 't voorgevoel dat Amerika haar zal hebben te betalen met een poging en een overwinning om eerlijkheid te brengen in zijn politiek, of met een zware schade aan zijn volksbestaan.

Evenals aan den anderen kant van ‘den vijver’. Maar daar staan de zaken wrakker, en het Engelsche volk heeft niet meer de kracht en het geluk van de jeugd, zooals broêr Jonathan.

Teekenen van den strijd.

De stembusstrijd, die over enkele weken beslecht zal zijn, wordt gekenmerkt door een tweetal verschijnselen, die beide reeds in 1897 zich vertoonden, maar thans met meer kracht, intensiver zich openbaren.

Het eerste is de coalitie, het zij dan op grond van los of vast accoord, laat het wezen zonder accoord, maar in ieder geval de samenwerking, het federatief optreden der kerkelijke partijen tot verovering der regeermacht. Gaf de stembus van 1897 reeds eene hartelijke samenwerking van antirevolutionnairen en katholieken te aanschouwen, waardoor het karakter der herstemmingen geheel werd bepaald, de verhouding tusschen beide partijen blijkt thans nog inniger te wezen, het federatief optreden met meer beleid nog en onder betere verstandhouding georganiseerd te worden. Districten als Beverwijk, Utrecht I en II, en meer andere leveren het bewijs. Reeds bij de stemming schijnt in alle niet geheel vaste districten gemeenschappelijk voor één candidaat te zullen worden opgekomen, ten einde niet opnieuw aan de herstemmingen de beslissende uitspraak te laten. Daar komt nog bij, dat ditmaal ook de vrij-antirevolutionnairen en gewestelijk en plaatselijk de christelijk-historischen het spel als goede makkers zullen meespelen. In Friesland althans ziet men hen, die aan het verzet tegen het bondgenootschap met Rome voor een goed deel hun reden van bestaan ontleenden, dit hun beginsel, waar-

voor zij in 1897 zoo warm opkwamen, geheel prijsgeven om met de anti-revolutionnairen stemmenhandel te drijven. Elders ook (in Leiden, in Kampen, in Zwolle enz.) trekken zij met anti-revolutionnairen en katholieken gezamenlijk op.

Deze gemeenschappelijke actie van katholieken, anti-revolutionnairen van alle gading en christelijk-historischen is een factor van groote beteekenis. Voor den uitslag der verkiezingen zal zij wellicht beslissend zijn. In de hooggestemde rede van den voorzitter der deputaten-vergadering, waarin die actie wordt bepleit en geheel het ‘Christelijk volksdeel’ ten strijde wordt opgeroepen tegen hen ‘die met Christus, in politieken zin, hebben gebroken’, wordt de overwinning reeds voorgevoeld.

In de eerste plaats zal dus de oude strijd tusschen clericalen en anti-clericalen opnieuw worden gestreden; een strijd, met welke fraaie woorden men het ook moge verbloemen, uitsluitend om de regeermacht, om de meerderheid in de Tweede Kamer, om de portefeuilles, met niet één enkel vraagstuk van practische politiek tot inzet, tenzij misschien de slooping der openbare lagere en hoogere school. Want al wordt, met name van anti-revolutionnaire zijde, vaak belangstelling betuigd voor de sociale nooden van het volk en liefde voor sociale wetgeving, de bondgenooten hebben hunne conservatieve neigingen nooit verheeld. Wie inderdaad uit wil gaan tot oplossing van sociale vraagstukken, kiest zich noch de katholieken, noch de vrij-antirevolutionnairen, noch de christelijk-historischen tot metgezellen. Van den triomf van ‘het Christelijk volksdeel’ is daarom weinig anders te wachten dan een vierjarige periode van stilstand op wetgevend gebied.

Het tweede feit, dat deze verkiezingen beheerscht, is de stichting van den vrijzinnig-democratischen bond. Naaste aanleiding tot deze nieuwe partij-formatie was de verwerping op 26 Januari door de algemeene vergadering van de Liberale Unie met 44 tegen 33 stemmen van het voorstel van het bestuur, om de urgentie te erkennen van wijziging der Grondwet in dien zin, dat invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen mogelijk wordt. Het bestuur zag zich door dit votum genoopt tot aftreden, een aantal aangesloten vereenigingen en buitengewone leden tot

uittreden. Met de vele voorstanders van Grondwetsherziening tot finale oplossing van het kiesrechtvraagstuk, die steeds buiten de Unie waren gebleven, vereenigden zij zich weldra tot den Vrijzinnig-Democratischen Bond, welke den 17den Maart te Utrecht werd gesticht.

Zij die uit de Unie zijn getreden, de stichters van den nieuwen bond, hebben daarvoor van de zijde der aan de Unie getrouw geblevenen veel smaad moeten verduren en veel harde woorden moeten hooren. Van handlangersdienst te bewijzen aan de sociaal-democratie, hare slippen te dragen, in hare kaarten te spelen, van dollemans-politiek, het najagen van onbereikbare idealen, het werpen van twistappels onder eigen troepen, van het brengen van stilstand in de sociale wetgeving, worden zij trouw beschuldigd. Daaruit blijkt, hoe spoedig men de zelf doorleefde geschiedenis vergeet en hoe gemakkelijk het velen afgaat hun verleden te verloochenen. Immers zoo de geschiedenis van de Liberale Unie iets leert, is het wel dit, dat het voorstel van het bestuur omtrent de urgentie-verklaring der Grondwetsherziening m o e s t komen en door trouw aan eigen herhaaldelijk uitgesproken beginselen werd geboden.

Een korte terugblik op de houding, door de Liberale Unie tegenover het kiesrechtvraagstuk van den aanvang ingenomen, moge dit aantoonen.

Door de algemeene vergadering der Unie, op 12 December 1885 gehouden, werd, met het oog op de toen aanhangige Grondwetsherziening, omtrent de regeling der kiesbevoegdheid voor de verkiezing van afgevaardigden ter Tweede Kamer der Staten-Generaal, naar aanleiding van door het bestuur geformuleerde vragen, o.a. deze principieele uitspraak gedaan, ‘dat voor de toekomst de *ruimste uitbreiding*[1)], geleidelijk en op den grondslag der geschiktheid, zou worden mogelijk gemaakt.’ Toen werd dus reeds aan de Grondwet de eisch gesteld, dat zij geen beletselen in den weg zou leggen aan de *ruimste uitbreiding* van het kiesrecht, m.a.w. aan de invoering van algemeen kiesrecht.

Nadat de herziening der Grondwet eindelijk tot stand was gekomen, gaf de daardoor noodig geworden samenstelling eener

1) Hier en elders cursiveeren wij.

nieuwe vertegenwoordiging het Bestuur der Unie aanleiding de vraag te overwegen, waarop bij de aanstaande verkiezingen het streven der liberale partij moest worden gericht. In eene circulaire van 19 December 1887 deelt het de slotsom dier overweging mede. Wij lezen daarin dat, ‘althans vóórdat de Tweede Kamer voor de eerste maal wordt vernieuwd, de gebrekkige *voorloopige* regeling van het kiesrecht, in de additioneele artikelen vervat, door eene *definitieve* behoort te worden vervangen.’ In 1891, tegen de nieuwe verkiezingen, werden in een manifest aan de kiezers, door de algemeene vergadering vastgesteld, de wenschen ten aanzien der definitieve regeling nader gepreciseerd en tevens uitgesproken: ‘de wetgever ga aanstonds *zoover* als een eerlijke uitlegging der Grondwet hem veroorlooft.’

Toen in September van het volgende jaar het ontwerp van een nieuwe kieswet door Minister Tak van Poortvliet bij de Staten-Generaal was aanhanging gemaakt, schonk weldra het bestuur der Unie in een uitvoerig en merkwaardig praeadvies aan dit ontwerp hare volledige adhaesie. Aan dit praeadvies ontleenen wij de volgende passages: ‘De kiesbevoegdheid is inderdaad een der belangrijkste rechten van den staatsburger: zij is het middel, waardoor hij op directe wijze deelneemt aan de samenstelling van het bestuur, dat ook hem regeeren moet. Wil men een waarborg, dat het bestuur niet slechts rechtvaardig zij, maar ook door de groote meerderheid des volks als rechtvaardig worde erkend, dan springt het in het oog, dat men zoo *weinig mogelijk* staatsburgers moet uitsluiten van de bevoegdheid om tot de verkiezing der Vertegenwoordiging mede te werken. Dit alles klemt dubbel in onze dagen, nu de wetgever meer en meer geroepen wordt, zich met een aantal maatschappelijke vraagstukken bezig te houden, waarbij de belangen van de thans nog niet tot het kiesrecht toegelatenen in zoo hooge mate betrokken zijn. Hunne *medewerking* is bij de oplossing van die vraagstukken *onontbeerlijk*, zal het zoo noodzakelijk vertrouwen in de rechtvaardigheid der wetgeving bewaard blijven, zoo mogelijk versterkt worden’. ‘De uitbreiding van de kiesbevoegdheid wordt door *onze beginselen geëischt*. Wij mogen ons niet tegen haar verzetten, willen wij getrouw blijven aan het verleden onzer partij. Reeds Thorbecke schreef, nu een halve eeuw geleden:

“Dat het beginsel van *algemeen stemrecht* in de staatgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezenlijken. Het is juist wat dezen tijd van den vorigen onderscheidt. Bijzondere personen zijn tevens en van zelfs publieke personen, regeerende tevens en geregeerd, onderdanen tevens en wetgevers, op grond niet van bijzondere hoedanigheden, maar van hunne algemeene betrekking tot het geheel.”’

‘Het is die betrekking van den burger tot den Staat, welke hier te lande voor zeer velen niet voldoende tot haar recht gekomen is. Te lang reeds zijn zeer velen uitgesloten van een bevoegdheid, welke de *rechtvaardigheid* en het *landsbelang* eischen, niet dan *in de hoogste noodzakelijkheid* aan den staatburger te *onthouden*.’

Voorgelicht door dit ondubbelzinnig advies, betuigde de algemeene vergadering der Unie den 26sten November 1892 met overgroote meerderheid hare instemming met den inhoud van de kieswet-ontwerpen der Regeering. Daarop steunende verklaarde het bestuur in een rondschrijven van 19 Maart 1894 hare ingenomenheid en dankbaarheid met het Besluit tot ontbinding der Tweede Kamer, ná de intrekking der kieswet-ontwerpen wegens aanneming van een met de strekking daarvan strijdig amendement. Het adviseerde de leden der Unie, ‘dat alleen die candidaten mogen worden gesteld, die met volle overtuiging aan de *finale kiesrecht-uitbreiding* verlangen mede te werken in den zin, waarin de regeering haar voorgesteld en de minister Tak van Poortvliet haar met kracht verdedigd heeft.’

De uitslag der verkiezingen beantwoordde niet aan de verwachting; de voorstanders van een bekrompen kiesrechttoedeeling zegevierden. In verband daarmede verklaarde de voorzitter van de algemeene vergadering van Juni 1894, dat naar des bestuurs oordeel het standpunt der Unie-leden moest wezen, ‘dat wij *onwrikbaar vasthouden* aan onze beginselen; dat wij blijven verlangen eene regeling van het kiesrecht, die niet wordt beheerscht door de vrees, enkele ongeschikten op te nemen, maar die uitgaat van de gedachte, dat geene geschikten mogen worden buitengesloten; - een kiesrecht, dat, op vertrouwen gegrond, vertrouwen wekt en bevrediging schenkt; - een kiesrecht dat is losgemaakt van

bezit of census, in welken vorm ook.' Het eenmaal ingenomen standpunt werd het volgende jaar gehandhaafd, toen den 22sten Juni 1895 door de algemeene vergadering het besluit werd genomen, aan het bestuur op te dragen een programma voor de Liberale Unie te ontwerpen, na overweging o.m., 'dat voor de gezonde ontwikkeling van ons staatkundig leven, en als grondslag voor een politiek van wenschelijke hervormingen, een *zoo ruim mogelijke* uitbreiding van het kiesrecht, gelijk zij steeds heeft voorgestaan, *dringend* noodzakelijk blijft.'

Dienovereenkomstig werd in 1896 in het toen vastgestelde Hervormingsprogramma aan het kiesrechtvraagstuk de eerste plaats aangewezen in deze bewoordingen: 'ten aanzien van het kiesrecht blijft de Liberale Unie, in overeenstemming met wat in 1891 en in 1894 door haar beleden werd, een zoo *ruim mogelijke* uitbreiding van het kiesrecht, los van elken band met belastingen, *noodzakelijk* achten.' Wel werd in het tevens vastgestelde programma van urgentie uitbreiding van het kiesrecht niet opgenomen, maar zoozeer werd gevoeld, dat het in de lijn van de Unie lag dit wèl te doen, dat die onthouding uitdrukkelijk werd gemotiveerd, door de overweging: 'dat de omstandigheden meebrengen, kiesrecht-hervorming onder de urgente maatregelen voor het oogenblik niet op te nemen, omdat, hoe onbevredigend de tot stand gekomen regeling van het kiesrecht ook moge wezen, het eisch van goede staatkunde is, niet op een nieuwe aan te dringen, zoolang de ervaring omtrent de uitkomsten der vastgestelde kieswet met betrekking tot het aantal kiezers nog geen uitspraak heeft gedaan'; eene overweging die niet beter is te kenschetsen dan als een *reculer pour mieux sauter*.

Zoo vatte ook het bestuur het op. In de algemeene vergadering van 1 Juli 1899 werd door den voorzitter in zijne openingsrede namens het bestuur in de volgende bewoordingen er aan herinnerd, dat de Unie zich omtrent het kiesrechtvraagstuk een nadere uitspraak had voorbehouden: 'In de naaste toekomst zult ge ook tegenover een ander niet minder gewichtig en ingrijpend vraagstuk Uwe houding hebben te bepalen..... De ervaring die toen (nml. in 1896) ontbrak, is sedert verkregen. Daardoor kan Uwe overtuiging van het onbevredigende der bestaande regeling van het kiesrecht

slechts versterkt zijn. Gij zult dus, daar van dit Kabinet eene bevredigende oplossing niet is te verwachten, vóór het verstrijken der loopende wetgevingsperiode hebben te beslissen, wat Uwerzijds behoort te worden gedaan om, in overeenstemming met de eerste paragraaf van Uw Hervormingsprogramma, eene behoorlijke regeling van het kiesrecht te verkrijgen, inzonderheid of ingrijpende wijziging der kieswet dan wel herziening van artikel 80 der Grondwet het naaste doel van Uw streven behoort te wezen. Uw bestuur heeft de voorbereiding van de behandeling van dit uit een politiek oogpunt *meest belangrijke* onderwerp reeds ter hand genomen,' enz.

De resultaten, waartoe het bestuur bij de voorbereiding kwam, zijn neergelegd in de bekende circulaire van Januari 1900, waarin wordt betoogd dat Grondwetsherziening ten aanzien der bepalingen betreffende het kiesrecht wenschelijk en noodig is. De geschiedenis van het wetsvoorstel-Tak had geleerd, dat een zoo ruim mogelijke uitbreiding van het kiesrecht, reeds in 1891 door de Unie verlangd en in 1895 door haar dringend noodzakelijk geacht, bij het bestaande verschil over de beteekenis van art. 80 al. 1 der Grondwet, zonder Grondwetsherziening niet was te bereiken. Bovendien kon alleen door Grondwetsherziening voor den wetgever de vrijheid worden verkregen, ook aan de vrouw het kiesrecht toe te kennen.

De algemeene vergadering van de Unie, 2 Juni 1900 gehouden, maakte deze zienswijze tot de hare door op voorstel van het bestuur § 1 van het hervormings-programma aldus te doen luiden: 'De Liberale Unie, handhavende haar herhaaldelijk uitgesproken meening ten gunste eener regeling van de kiesbevoegdheid, los van elken band met belastingen, is van oordeel, dat ter verkrijging daarvan wijziging der artikelen 80, 127 en 143 der Grondwet noodzakelijk gebleken is, en dat deze wijziging behoort te geschieden in dien zin, dat invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen mogelijk wordt.'

Ten slotte stelde het bestuur in December 1900 voor, dat de algemeene vergadering den wensch zou uitspreken, dat bij de algemeene verkiezingen van 1901 op den voorgrond trede de Grondwetsherziening, in § 1 van het hervormingsprogramma genoemd.

Wie deze geschiedenis onbevooroordeeld leest, zal toegeven, dat het bestuur, dit voorstel doende, geheel handelde in de lijn, sedert 1885 door de Unie in zake het kiesrecht gevolgd; zal beamen, dat dit voorstel *moest* gedaan worden, nu erkend was, dat wat de Unie zoo herhaaldelijk dringend noodzakelijk had genoemd, zonder Grondwetsherziening niet kon worden bereikt. Vroeg het bestuur wel iets anders dan consequentie, trouw aan herhaaldelijk beleden beginselen, omzetting in een daad van telkens opnieuw kond gedane voornemens? Mocht het 't opwerpen van een twistappel heeten, waar in 1901 werd voorgesteld de urgentie te erkennen van wat de partij reeds in 1885 had verlangd?

Het was de meerderheid, die ontrouw werd aan het verleden der Unie, toen zij, het bestuursvoorstel verwerpende, besliste dat Grondwetsherziening ter voorbereiding van een definitieve oplossing van het kiesrechtvraagstuk niet urgent is en dus weigerde tot verwezenlijking van het eerste en belangrijkste punt van het programma der partij mede te werken. Haar votum was niet alleen inconsequent, maar ook onpolitiek. Want dit is het eigenaardige van het kiesrechtvraagstuk, dat wanneer gij u eenmaal daarmede inlaat, het u niet loslaat, dat het, eenmaal als politiek vraagstuk mondig verklaard, zich niet met een bescheiden plaats op den achtergrond vergenoegt, maar uit eigen kracht naar voren dringt. En hoe kan het ook anders, waar het kiesrecht is het eerste en hoogste staatsburgerrecht, de eerste en hoogste staatsburgerplicht tevens. Alleen hij is ten volle en in waarheid staatsburger, die geroepen wordt door de aanwijzing van de vertegenwoordigers des volks mede te werken tot de wetgeving en het staatsbestuur. Zijn velen van de volheid van het staatsburgerschap uitgesloten zonder deugdelijke, afdoende reden, en daarvan had de Liberale Unie zich herhaaldelijk overtuigd verklaard, dan kan opheffing van dien misstand niet anders dan urgent wezen. Te erkennen, dat de grondslagen van het staatsgebouw in gebrekkigen toestand verkeeren, wil zeggen zich aangorden en niet rusten voordat zij verbeterd zijn.

Voor hen, die dit beamen, was na de ontkenning der urgentie geen plaats meer in de Liberale Unie, immers het geschilpunt was voor de samenwerking bij de ophanden verkiezingen van principieelen aard. Men heeft het genoemd

een geschil bloot over de taktiek, het zij zoo, maar ook over vragen van taktiek kan men principieel van gedachte verschillen. En stellig openbaarde er zich een ten gronde gaand verschil van gevoelen over de te volgen gedragslijn, toen eenerzijds de urgentie der Grondwetsherziening op het stuk van het kiesrecht werd ontkend, met de uitgesproken bedoeling, om de eenheid van de zoogenaamde liberale partij te bewaren en bij de verkiezingen samen te kunnen gaan ook met tegenstanders, zoo van Grondswetsherziening als van kiesrechtuitbreiding, terwijl anderzijds de urgentie werd aanvaard in volle bewustheid dat daaruit moest volgen, dat nu ook alleen voorstanders der Grondwetsherziening candidaat zouden kunnen worden gesteld.

Zoo is het dan geen wonder, dat de minderheid zich genoopt voelde het Unie-verband te verlaten. Een nieuw vereenigingspunt vonden de meesten der uitgetredenen in den Vrijzinnig-Democratischen Bond, die ten doel heeft de gemeenschappelijke actie te bevorderen van alle in den lande verspreide vrijzinnige en tevens democratische elementen, van de velen die geen heil verwachten van de toepassing der sociaal-democratische leerstellingen, maar evenmin van partijgenootschap met liberalen, die, zich voorstanders noemende van algemeen kiesrecht, niettemin toonen, dit in afzienbaren tijd slechts te begeeren in het afgetrokkene.

Als strijdleus bij de stembus is door den Bond aanvaard: ‘Grondwetsherziening in dien zin dat mogelijk worde, *a.* invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, met toepassing van het beginsel van evenredige vertegenwoordiging, *b.* eene samenstelling van de Eerste Kamer in democratischen zin.’

Tweeërlei verwijt hebben uit dien hoofde zijne leden moeten hooren. In de eerste plaats, dat deze leus hen noodzakelijk langs het hellend vlak der politiek doet afglijden naar de sociaal-democratie, omdat het vooropstellen der Grondwetsherziening van hen vordert, bij herstemming sociaal-democraten te steunen óók tegenover liberalen, die voorstanders zijn van sociale wetgeving. De juistheid dezer conclusie moet worden betwist. De erkenning van de urgentie der Grondwetsherziening sluit alleen in zich, dat de Bond van z i j n e candidaten de aanvaarding van deze leus vordert.

Omtrent de houding bij eventueele herstemmingen tegenover de candidaten van andere partijen wordt daardoor niets beslist. Slechts dit kan gezegd worden eruit voort te vloeien, dat wanneer ná de stemming de zaken zoo staan, dat er kans is door samenwerking met de sociaal-democraten in de Tweede Kamer aan de voorstanders van Grondwetsherziening eene besliste meerderheid te verzekeren, die samenwerking ligt in de lijn van den Bond. Bestaat daarentegen die kans niet, dan treedt op den voorgrond het belang, in de Tweede Kamer een meerderheid te brengen, genegen en in staat een krachtige sociale politiek te voeren in vrijzinnigen geest. Van voorkeur voor sociaal-democratische candidaten, in elk geval en wie ook de tegen-candidaat moge wezen, kan dan geen sprake zijn. Vrees dat de Vrijzinnig-Democratische-bond, indien de zaken aldus komen te staan, zijn zelfstandigheid niet zou weten te bewaren, wordt door niets gerechtvaardigd.

Zonderling is het andere verwijt, aan de leden van den Bond gedaan, dat zij de sociale wetgeving zouden belemmeren en tegenhouden. Immers aan Grondwetsherziening om te komen tot algemeen kiesrecht moet uit den aard der zaak de voorrang worden toegekend boven andere wetgevende maatregelen. De regeling toch van het kiesrecht is van fundamenteele beteekenis voor de geheele wetgeving.

Algemeen kiesrecht wil zeggen medewerking in beginsel van het geheele Nederlandsche volk tot de wetgeving en tot de regeering, wil zeggen dat niet een deel van het volk moet bepalen wat recht zal zijn voor allen; dat, en dit geldt in 't bijzonder van de Nederlandsche vrouwen, een einde moet komen aan het handelen over u, bij u, maar zonder u. Welnu, hoe kan, wie algemeen kiesrecht om deze zijne beteekenis voorstaat, verlangen voorshands toch maar het beperkte kiesrecht, het tegenwoordige kiesrecht met zijn willekeurige en gekunstelde grenzen, met zijn uitsluiting van alle Nederlandsche vrouwen, te bestendigen? toch maar voort te gaan met wetgeven op een grondslag dien men vicieus acht?

Voorrang voor de sociale wetgeving! terwijl juist de sociale wetgeving in het bijzonder gebaat zal worden door de medewerking van hen, die tot nog toe van medezeggenschap in 's lands zaken zijn verstoken, omdat hunne belangen ten

nauwste bij die wetgeving zijn betrokken. Voorrang voor de sociale wetgeving! terwijl juist de Grondwetsherziening ten doel heeft den weg tot eene krachtige sociale wetgeving te bereiden, althans te effenen en te verbeteren.

Voorrang voor de sociale wetgeving is niet anders dan een dilatoire exceptie die steeds van kracht blijft, die over vier, acht, twaalf jaren evenveel reden van bestaan zal hebben als thans, omdat sociale wetgeving steeds aan de orde zal blijven, wel nimmer het tijdstip zal aanbreken, waarop de wetgever te dezen de handen in den schoot zal kunnen leggen.

Mag de verkiezingsleus van de vrijzinnig-democraten dus volkomen rationeel heeten, de door hen aan de Grondwetsherziening toegekende voorrang sluit volstrekt niet in zich, dat door hunne geestverwanten in de Tweede Kamer, indien daar een meerderheid voor de Grondwetsherziening niet wordt gevonden, niet met andere voorstanders van sociale hervormingen zou kunnen worden medegewerkt om op dit gebied te verkrijgen, wat onder de bestaande omstandigheden verkregen kan worden. Het beginsel van den Bond, ‘dat door eene krachtige sociale wetgeving moet worden aangestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden’, zal ook dan het richtsnoer wezen van hun handelen.

Bij het streven naar het hier aangegeven ideaal stelt de Bond zich op v r i j z i n n i g standpunt, d.w.z. dat er niet bepaalde dogma's zijn, welke hij als de eenig juiste erkent. Van persoonlijken eigendom verwachten de vrijzinnigen evenmin alle heil als van gemeenschappelijken eigendom. Het privaat-initiatief is hun even weinig een voorwerp van vereering als de staatsbemoeiing. Erkennende de stalende kracht die uitgaat van individueele werkzaamheid, erkennende de hooge waarde van den persoonlijken eigendom, ontveinzen zij zich toch geenszins, dat het algemeen belang meer gediend kàn wezen door staatswerkzaamheid en door eigendomsrecht in handen van de gemeenschap. Al beschouwen zij de vrijheid als een der kostelijkste goederen, dit belet hun in geenen deele den staat bevoegd te achten, waar dit noodig is ter richtige vervulling van zijn opperste taak, de handhaving en verwezenlijking van het recht, in te grijpen in private

verhoudingen en deze onder regels te stellen. Dit standpunt moge hun, die den wetgever gaarne gewikkeld zouden houden in de dogmatische windselen eener vooropgezette staatsleer, weinig principieel toeschijnen, wij zijn overtuigd dat de juistheid ervan voor onze eeuw meer en meer zal worden erkend.

Terwijl zij staan op dit v r i j z i n n i g standpunt, trachten de vrijzinnig-democraten hun doel langs d e m o c r a t i s c h e n weg te bereiken, omdat zij vertrouwen stellen in het Nederlandsche volk en ook op staatsrechtelijk gebied rechtvaardigheid wenschen te oefenen. Het *suum cuique* is een ethisch beginsel, dat waarde heeft niet alleen voor het onderling verkeer der menschen, maar ook voor de inrichting van den staat, dat moet worden betracht niet enkel tegenover den privaten mensch maar ook tegenover den staatsburger.

Dát beginsel, ten grondslag liggende aan algemeen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging, zal vroeg of laat doorwerken met onweerstaanbare kracht; daarom, hoe de stembus thans ook moge beslissen, de toekomst zal niet zijn aan hen die het trachten te weren van ons staatserf.

Utrecht, 13 Mei 1901.
MOLENGRAAFF.

De rol van den Oranje-Vrijstaat in den oorlog in Zuid-Afrika.

Wanneer men het voorrecht heeft eens te mogen ‘gezelsen’ met een der oprechte Afrikaners, die zich op het oogenblik in ons land bevinden, dan kan 't niet anders, of men moet getroffen worden door de vaste overtuiging, die bij deze mannen levendig is, dat de huidige oorlog naast al zijne ellenden ten minste deze lichtzijde heeft, dat daardoor de Afrikaner natie gelouterd wordt en er een scheiding is gekomen tusschen hen, die de eigenlijke kern der Boeren vormen en de anderen, die op den duur voor het echte Afrikanerdom nog gevaarlijker vijanden zouden zijn gebleken dan de kanonnen der Engelschen. Onwrikbaar is hun geloof, dat de beproeving, die hun volk thans ondergaat, een noodzakelijkheid is om het te vormen voor de groote dingen, waartoe het voorbestemd is.

Het is zeer moeilijk om, zoo lang de Engelschen den strijd nog volhouden en de onafhankelijkheid der beide Boeren-republieken ernstig bedreigd blijft, die meening òf te beamen òf tegen te spreken. Het middel is zoo forsch, dat men zich met bezorgdheid afvraagt, of de patient innerlijke kracht genoeg bezit om zich tijdens de toepassing daarvan staande te houden.

Hoe echter de oorlog moge afloopen, nu reeds staat vast, dat de Burgers van den Oranje-Vrijstaat in de schatting van de beschaafde wereld voortaan de plaats zullen innemen, waarop zij reeds lang recht hadden, maar waarop zij nooit aanspraak hebben gemaakt, omdat zij sinds jaren gewoon

waren zich met een tweede-rangs-plaats te vergenoegen. De Vrijstaters hebben zich in den worstelstrijd geopenbaard als de meest onbedorven nakomelingen der oude voortrekkers, trouw aan het eenmaal gegeven woord, onversaagd tegen den zooveel sterkeren vijand, volhardend in het taaie verzet. De Zuid-Afrikaansche Republiek met haar aan schatten zoo rijken bodem was 't, die de begeerigheid van den Engelschman opwekte; de Oranje-Vrijstaat was in de laatste jaren met rust gelaten en materiëel zou hij er zich beter bij bevonden hebben, wanneer de ongelijke kamp niet ware aangebonden. Maar al deze en dergelijke overwegingen liet de groote meerderheid zijner bewoners niet gelden, toen de noordelijke broeders in gevaar verkeerden. Hun bloed zeide hun, dat zij aan de zijde der Transvalers behoorden te staan en zij hebben zich aan dien kant geschaard, hoeveel daarmee ook op het spel werd gezet.

Aan hun woord zijn zij getrouw gebleven, nu al bijkans twee jaar achtereen. De loop der gebeurtenissen is zelfs van dien aard geweest, dat 't hunne aanvoerders, de kloeke President Steyn en de merkwaardige hoofd-commandant Christiaan de Wet, zijn geweest, die de Boeren behoed hebben voor een capitulatie, zoo lang er nog kansen op redding zijn. Er zijn oogenblikken geweest, waarin de Transvalers geen uitweg meer zagen en, zij 't ook onder het knersen der tanden, zich overwonnen wilden verklaren, maar de Vrijstaters hebben hen daarvan teruggehouden: zij hebben niet geprofeteerd, dat de wereld verbaasd zou staan, wanneer de Engelschen Pretoria zouden bereiken, maar aan hen is 't wél voornamelijk te danken, dat deze profetie zich bewaarheid heeft.

Door zijn heldhaftig gedrag verdient dit volk dat zijn geschiedenis beter gekend worde, vooral ook in Nederland. Deze historie, voor zooverre zij niet in verband stond met die van het zustervolk, is hier te lande maar al te zeer veronachtzaamd. Over de Zuid-Afrikaansche Republiek is het eene boek na het andere verschenen; van alles wat vóór den oorlog door de regeering te Pretoria werd gedaan heeft men zich ijverig op de hoogte gehouden; de verrichtingen der Volksraden in de Transvaalsche hoofdstad zijn in den breede beschreven en elk blad van eenige beteekenis had daar een correspondent, die met elke mail bijdragen zond om land en

volk beter te doen kennen. Van die levendige belangstelling heeft men te Bloemfontein maar zelden iets gemerkt en er moest daar al heel wat bijzonders gebeuren als Reuter er aanleiding in kon vinden om daarover iets te seinen. 't Wordt tijd om dit verzuim in te halen. Het volgende is daartoe een bescheiden poging.

De komst van blanken in den Oranje-Vrijstaat dateert van vroeger dan die in de Zuid-Afrikaansche Republiek en Natal; reeds in 1780 hadden zich een aantal bewoners van de Kaapkolonie, hoezeer dan ook tegen den zin van de Hollandsche Oost-Indische Compagnie, aan de Oranje-rivier en op de plaats, waar thans Colesberg ligt, gevestigd. Hun aantal nam voortdurend toe en steeds gingen zij noordelijker. Met zekerheid weet men, dat in 1801 een zekere Jacob Kruger niet ver van de Oranje-rivier woonde en bij droogte sommige grensboeren daaroverheen trokken om op de landen aan den overkant hun vee te weiden.

De groote stroom van blanken daarheen ontstond echter eerst tengevolge van den Grooten Trek, waarvoor de redenen door Piet Retief in een geschrift, dat in Januari 1837 te Grahamstad verscheen, als volgt werden ontvouwd: 1°. Wij wanhopen eraan, de Kolonie te redden van de euvels, welke haar bedreigen door het oneerlijk en oproerig gedrag van landloopers, die toegelaten worden om elk deel ervan te verpesten, en ook zien wij geen vooruitzicht van vrede en geluk voor onze kinderen in een land, zoo geteisterd door binnenlandsche onlusten; 2°. Wij beklagen ons over de zware verliezen door de emancipatie der slaven en over de tergende wetten, ten opzichte van hen gemaakt; 3°. Wij klagen over het systematisch geplunder, dat wij hebben moeten lijden van de Kaffers en andere kleurlingen, vooral tengevolge van den laatsten inval in onze Kolonie, die onze grens-districten verwoest heeft en de meeste inwoners te gronde heeft gericht; 4°. Wij klagen over de onrechtvaardige beschuldigingen, op ons geworpen door belanghebbende en oneerlijke personen, onder den dekmantel van den godsdienst, wier getuigenis in Engeland geloofd wordt, met uitsluiting van alle getuigenis ten onzen gunste, en ten gevolge van dat vooroordeel zien wij den geheelen ondergang der Kolonie tegemoet.

Met de twee eerste groepen der Voortrekkers was 't slecht afgeloopen. De eerste, onder leiding van Louis Trichard, waarbij zich ook J. Pretorius met zijne vrouw bevond, bereikte Delagoabaai, maar de leider bezweek en in 1839 ging het overschot naar Natal terug; de tweede, onder leiding van van Rensburg, werd uitgemoord op 2 kinderen na.

Voorspoediger ging 't het troepje Boeren, die tegen het midden van 1836 de Kolonie verlieten en aangevoerd werden door Andries Hendrik Potgieter, een rijk, zeer bekwaam man uit het district Tarka. Van dezen Trek, die de grondslagen legde voor de beide Zuid-Afrikaansche Republieken, maakten deel uit: A.H. Potgieter met gezin; Sarel Cilliers met vrouw en 6 kinderen; Johannes du Toit en gezin; Johannes Botha en gezin; 3 families Kruger; 8 families Broekhuizen; 4 families Brits en 3 families van Rensburg. Men had een aantal wagens bij zich en veel vee, en bereikte na een tamelijk voorspoedigen tocht de Vet-rivier. Hier sloeg commandant Potgieter een lager op en hij slaagde erin een overeenkomst te sluiten met Makwana, het stamhoofd der Bataungs, omtrent het afstaan, behoudens een kleine streek, van het gebied tusschen de Vet-rivier en de Vaal aan de Emigranten. Makwana ging daartoe des te eer over, omdat hij zelf in strijd gewikkeld was met Moselikatse, een stamhoofd der Matabelen.

In plaats van nauw aaneengesloten te blijven door het vormen van vaste lagers gingen de Boeren zich wijd en zijd verspreiden. Hier stond een kamp, een paar uur verder weer een en zoo voorts[1]. Zelfs liet Potgieter zich tot een nog onvoorzichtiger daad verleiden tengevolge van zijn lievelingsdenkbeeld om eene verbinding met de zee te krijgen. Hij verliet de Zandrivier, waar zijn kamp stond, en ging met 11 anderen, waaronder zijn broeder Hermanus, een verkenningstocht maken naar het Noorden. Zij drongen door tot het lager van Louis Trichard in Zoutpansberg en vernamen, dat de Van Rensburgs reeds naar de Delagoabaai waren vertrokken. Na eenige dagen het land opgenomen te hebben, dat zij bewonderden om zijn pracht en vruchtbaarheid, aanvaardden zij

1) J.F. van Oordt, Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, Amsterdam-Kaapstad, pag. 25.

den terugweg. Op den 2^{en} September 1836 kwamen zij bij de voorste kampen aan; daar wachtte hen een verschrikkelijk tooneel van verwoesting. De Matabelen hadden het geheele kamp van de Liebenbergs uitgemoord en een ander troepje Boeren, dat zich echter nog bijtijds in een lager had weten te verschansen, overvallen. Goede raad was duur. Potgieter trok zoo spoedig mogelijk met de overgeblevenen de Vaal-rivier over en nam in het district Heilbron, op den tegenwoordigen Vechtkop, een versterkte stelling in, gevormd door een lager van omstreeks 50 wagens. Nog geen veertien dagen later vernam men, dat er een groot Matabele-impi in aantocht was. Een korte godsdienstoefening werd gehouden om Gods zegen af te smeeken en daarop trokken Potgieter met zijn handjevol menschen het lager uit om het impi, dat 5000 man sterk bleek te zijn, te ontmoeten. De Boeren joegen op hunne gewone wijze storm en trokken dan terug, doch zij konden den voortgang van het impi niet beletten, zoodat zij ten slotte in het lager moesten terugkeeren. De Matabelen meenden nu, dat zij de Boeren in een val hadden en in de eerste uren gaven zij zich niet de moeite het lager aan te vallen. De Boeren kregen aldus eenigen tijd, dien zij zich ten nutte maakten om zooveel mogelijk toebereidselen te treffen. Toen eindelijk de Kafferhorden met hun woest getier den aanval deden, kregen zij een ontvangst, waarop zij niet hadden gerekend; zij ondervonden, dat hunne onbesuisde doodsverachting niets vermocht tegen het juiste schot der Boeren. Keer op keer waagden zij den storm; keer op keer werden zij teruggeslagen. Eindelijk moesten de Matabelen afdeinzen, doch zij namen op den terugtocht al het vee der emigranten mede, bestaande uit meer dan 100 paarden, 4600 beesten en omstreeks 50.000 schapen. Potgieter en de zijnen achtervolgden de vluchtelingen, doch 't gelukte hun slechts een klein getal schapen terug te nemen. In den slag hadden de Matabelen bijna 150 man aan dooden verloren, behalve een groot aantal gewonden.

Na het gevecht was het droevig in het kamp te Vechtkop gesteld. Geen os was er om de wagens te trekken; geen koe om gemolken te worden; bijna geen schaap om te slachten; ieder man had slechts zijn eigen rijpaard. Er was dus geen gelegenheid om met het lager terug te trekken, en toch kon

men in deze gevaarlijke positie niet blijven, want niet alleen zouden de provisies opraken, maar men vreesde ook voor gebrek aan kruit en lood in geval van een herhaling van den aanval van Moselikatse's krijgers.[1)]

Als redder in den nood trad op Hermanus Potgieter, broeder van den commandant, een man, die geen gevaren duchtte. Edelmoedig bood hij aan, hulp te gaan zoeken en, door slechts twee kleurlingen vergezeld, reed hij naar Thaba' Nchu, de woonplaats van het opperhoofd Moroko, die den Emigranten goed gezind was. Het liep Potgieter mede. Te Thaba' Nchu was juist een groote Trek aangekomen met niet minder dan honderd wagens, afkomstig uit het district Graaff-Reinet en aangevoerd door Gerrit Maritz. Deze Emigranten waren aanstonds tot hulp bereid; ossen en provisiën werden afgestaan, zoodat Hendrik Potgieter met de zijnen in November 1836 veilig en wel naar Thabu' Nchu terug konden keeren.

Een dreigend gevaar was en bleef Moselikatse en zoo lang hij niet onschadelijk was gemaakt kon er geen sprake van zijn het land veilig te bewonen. Daarom besloten Potgieter en Maritz, aan het hoofd van 107 Emigranten en omstreeks 100 kleurlingen, den leeuw in zijn hol te gaan opzoeken. Zij trokken de Vaal-rivier over en kwamen op den 17^{en} Januari te Mosega, de hoofdkraal van de Matabelen, nabij het tegenwoordige Zeerust. 't Liep den Emigranten mede, dat Moselikatse niet in zijn stad was en ook Kalipi, zijn beste krijgsman, afwezig was. De aanval der Boeren slaagde volkomen; na een hevig gevecht sloegen de Kaffers op de vlucht en met bijna 7000 stuks groot vee keerden de Emigranten naar Thabu' Nchu terug.

Jammer genoeg deed zich hier weldra een eigenschap gelden, die zeer karakteristiek is voor de Boeren. Eensgezind zijn zij wanneer een vijand van buiten dreigt, maar zoodra is dit gevaar geweken, of onderlinge twisten, meerendeels uit jaloezie voortspruitende, ontstaan. Potgieter en Maritz werden geslagen vijanden, met dit gevolg, dat de eerste met zijn aanhangers een afzonderlijk kamp aan de Vet-rivier vormden, waaraan zij den naam gaven van Winburg. Dat erger werd voorkomen was te danken aan den invloed van Piet Retief,

1) Van Oordt, t.a. p., pag. 30.

den aanvoerder van een inmiddels aangekomen nieuwen Trek.

Piet Retief mocht 't gelukken een tijdelijke verzoening tot stand te brengen en hij was 't, die begreep, dat een wetgevende macht moest worden ingesteld om onder de Emigranten orde en regel te doen heerschen. Door zijn toedoen was 't, dat op den 6^{en} Juni 1837 de eerste algemeene Volks-vergadering van alle Emigranten te Winburg werd gehouden, waar de hoeksteen werd gelegd voor de toekomstige Hollandsche Republieken in Zuid-Afrika. Een soort constitutie werd aangenomen, bestaande uit 9 artikelen, waarvan de voornaamste op het volgende neerkwamen:

1°. Het hoogste gezag is de Volksraad, die door alle meerderjarige Emigranten zal gekozen worden.
2°. De Wet van de Maatschappij zal zijn het Romeinsch-Hollandsch Recht, zooals in 1795 in gebruik in de Kolonie.
3°. Slavernij zal niet in de Maatschappij worden geduld.
4°. Er zal een Hof van Landdrost en Heemraden bestaan om zaken te hooren, waarvan appel zal bestaan bij den Volksraad.
5°. Als het hoogste uitvoerende gezag zal er door het Volk een Kommandant-Generaal worden gekozen.
6°. Elk lid der Maatschappij zal zich onder eede verbinden geene correspondentie of connectie te hebben met het Londensche Zendelings-genootschap.

Vooral dit laatste artikel is wel zeer teekenend.

Een welkome hulp kreeg Retief, die met algemeene stemmen tot Kommandant-Generaal was gekozen, door de komst van een kleinen trek uit de Kaapkolonie onder de familie Uys, die bekend stond om haar moed en beleid in de Kaffer-oorlogen.[1)]

Nu kon hij vrijheid vinden om een bezoek aan Natal te brengen en bij Dingaan, het opperhoofd der Zoeloe's, te onderzoeken, of deze genegen was een strook lands nabij de zee aan de Emigranten af te staan.

1) In het museum te Bloemfontein werd in de Eerste Raadzaal, waar de onafhankelijkheid van den Oranje-Vrijstaat geteekend werd, een gedenksteen bewaard, de zoogenaamde Uys-klip. Hierin staan gekrast de namen K.S.P. Uys, F.J. Uys, J.J. Uys, Uysklip, J.F. Uys; daarboven staat: ‘Kerk 1837.’ Deze steen werd opgericht door deze mannen, nadat men de Oranje-rivier was overgetrokken en de vrije oever dus bereikt was; dáár werden weder de godsdienst-oefeningen gehouden, huwelijken ingezegend, enz. (Jhr. F.A.G. Beelaerts van Blokland, De Oranje-Vrijstaat, Amsterdam, pag. 16.)

Tijdens zijne afwezigheid ondernamen Hendrik Potgieter en Pieter Uys een tweeden tocht tegen Moselikatse en ditmaal met afdoend succes. Na verbitterde gevechten, waarbij den Matabelen zware verliezen werden toegebracht, vluchtte de gevreesde aanvoerder met al de zijnen over de Limpopo en zijn land werd tot eigendom der Emigranten geproclameerd.

Het lot, dat Piet Retief in Natal trof, is genoeg bekend; zijn vertrouwen in Dingaan moesten hij en 65 zijner makkers met den dood door sluipmoord bekoopen. En toen dit treurspel was afgeloopen overrompelden de Zulu-benden de kampen langs de Boesman- en Blauwkrans-rivieren, waar zij een ontzettend bloedbad aanrichtten: 41 mannen, 56 vrouwen, 185 kinderen en omstreeks 250 kleurling-dienstboden werden op onmenschelijke wijze door Dingaan's krijgers vermoord. De plaats, waar dit geschiedde, kreeg later den toepasselijken naam van Weenen.

Bij al dat onheil was nog één geluk, en wel, dat een jongeling had weten te ontsnappen, die de andere Emigranten kon waarschuwen. Met schier bovenmenschelijke krachten werden de wagens in lager getrokken en zoo was 't mogelijk, dat toen de Zulu's eenige uren later kwamen zij met groote verliezen werden teruggeslagen.

De moord door Dingaan is een der kritiekste oogenblikken geweest voor het Afrikanerdom.

Een algemeene vergadering van de overgeblevenen werd belegd om te beslissen, wat verder te doen stond. Eenige stemmen gingen daar op om Natal te verlaten, maar 't waren vooral de vrouwen, die daartegen opkwamen. Wanneer men Natal prijs gaf mocht dat alleen geschieden, wanneer eerst het bloed der vermoorden was gewroken. Ook hier deed de Afrikaner vrouw, als in de geheele verdere geschiedenis, zich kennen als de dapperste onder de dapperen.

Het verder verloop van den oorlog tegen Dingaan ligt buiten ons bestek. Volstaan wij derhalve met de herinnering, dat 200 Boeren onder Potgieter en Pieter Uys tegen hem uittrokken, doch met verlies werden teruggeslagen. Later kreeg de Zulu-hoofdman echter zijn welverdiende straf; aan de Bloed-rivier, op de grens van Zulu-land, werden op den 16^{en} December 1838 15000 Zulu's verslagen, welk feit in

de Z.A. Republiek steeds is herdacht op den Dingaansdag, een publieken feestdag.

De in den Vrijstaat gebleven Boeren genoten daar betrekkelijke welvaart. Zij vonden er wat zij wenschten: vrijheid, goed land zooveel zij maar behoefden, geene voortdurende moeilijkheden met de inboorlingen zooals in de Kaapkolonie, vrede en rust. Voortdurend kwamen Kaapsche Boeren zich bij hen voegen. Maar vooral werd hun aantal vergroot, toen Engeland den Boeren het met zooveel bloed gekochte terrein in Natal was gaan betwisten en na een reeks van gevechten, waarin eerst de Engelschen onder bevel van Harry Smith werden verslagen maar later de Boeren voor een overmacht het onderspit moesten delven, in 1843 dit gebied tot een Britsche kolonie had verklaard. Een uittocht uit Natal was daarvan het gevolg: sommigen sloten zich bij Hendrik Potgieter aan, anderen vestigden zich bij de Riet-, Modder- en Caledon-rivieren. Binnen eenige jaren was door hen het land bewoonbaar gemaakt voor blanken.

'Toen brak het tijdstip aan' - en hier geven wij een oogenblik Dr. Hendrik Muller[1)] het woord - 'dat de Britsche regeering zich toerustte om ook deze verdwaalde schapen weder bij hare kudde te voegen. Eensdeels lag aan dit plan de begeerte om machtsuitbreiding bij vele Britsche overheidspersonen ten grondslag. Gewoon als de Engelschen zijn hunne staatkundige beweegredenen te steken in de kleeding van recht, billijkheid en zelfs plicht, rechtvaardigden deze personen hun wensch door te wijzen op de noodzakelijkheid der inlijving met het oog op de belangen der inboorlingen en te herinneren aan het standpunt, reeds dadelijk bij den grooten trek door de Britsche regeering ingenomen, volgens hetwelk zij de Boeren als Britsche onderdanen beschouwde en het land, door de trekkers in bezit genomen, dientengevolge als Engelsch grondgebied. Anderdeels echter zag zich de Britsche regeering tot de inlijving genoopt, doordat de Boeren weigerden de heerschappij te erkennen van gekleurde hoofden, aan wie Engeland souvereiniteits-rechten had toegekend over een gedeelte van den Vrijstaat. Zooals altijd kozen de zendelingen,

1) Hendrik P.N. Muller, In den Oranje-Vrijstaat. (Nederland. Jaar gang 1889.)

die hier zoowel bij de inboorlingen als bij de Britsche regeering grooten invloed hadden verkregen, de zijde van de vijanden der Boeren. Zij deden wat zij konden om de regeering Harer Majesteit te bewegen tot opheffing der Boeren-heerschappij over den Vrijstaat.'

Den Engelschen werd inmenging gemakkelijk gemaakt, omdat ook nu weder de Boeren de eensgezindheid niet hadden kunnen bewaren. Onder hen, die zich in den omtrek van Philippolis hadden gevestigd, waren twee partijen ontstaan: de eene, onder het commando van Michiel Oberholster, was Engelsch-gezind en de andere, alle inmenging van Engeland weigerend, had zich geschaard onder het commando van Jan Mocke. Van deze oneenigheid werd gebruik gemaakt door een Engelschen rondgaanden rechter, genaamd Menzie, om bij gelegenheid dat hij deze streek bezocht haar bij Engeland in te lijven, een maatregel, die echter niet in den geest was van den Gouverneur der Kaapkolonie Sir George Napier en dan ook niet door hem bekrachtigd werd. Wel sloot hij in hetzelfde jaar 1843 tractaten met de hoofden der beide machtigste stammen, Moshesh, het hoofd der Basoetoe's, en Adam Kok, het hoofd der Griqua's, een bastaard volksstam, ontstaan uit de vermenging van Kaffers en Hottentotten, gevestigd in de landstreek om Philippolis. Het zijn deze tractaten, waarop Dr. Muller in zijn zooeven aangehaald stuk zinspeelt.

Het onmiddellijk gevolg was toenemende onbeschaamdheid bij de inboorlingen en het niet uitblijven van eene botsing. In Januari 1844 ontstond twist tusschen een Engelschman en een Boer, genaamd Van Staden. Toen de Engelschman kort daarop stierf, werd dit toegeschreven aan de gevolgen van dien twist en Adam Kok liet Van Staden gevangen nemen en naar Colesberg brengen om terecht te staan. Groote verontwaardiging verwekte onder de Boeren zulk een aanmatiging van een kleurling tegenover een blanke en Commandant Mocke schreef van zijn verblijfplaats aan de Modderrivier aan Adam Kok, daarbij eischende dat Van Staden aan de Boeren zou worden uitgeleverd om voor hen terecht te staan. Toen dit geweigerd werd, dreigde Mocke met oorlog. Gelukkig kwam het echter toen nog niet zoo ver en werd, na langdurige beraadslagingen, Van Staden losgelaten.

Nieuwe conflicten volgden echter weldra.

Tengevolge van een twist tusschen twee Kaffers in dienst van den Boer Krijnau en een bij dezen inwonenden Europeaan, waarbij de Kaffers met hunne assegaaien hadden gedreigd, had Krijnau hen gevangen genomen en gebracht voor Commandant Jan Kock. Deze, slechts korten tijd aan de Modderrivier gevestigd, was een man van meer ontwikkeling en kunde dan de meeste boeren, waarvan een gedeelte hem reeds spoedig tot leider gekozen had. Jan Kock veroordeelde de beide Kaffers tot geeseling. Het Griquahoofd Adam Kok achtte dit een aanslag op zijn door de Engelschen gewaarborgd gezag en, hoewel tegen den raad van den Engelschen resident, trok hij met honderd gewapende mannen op om Krijnau gevangen te nemen. Aan diens boerderij gekomen was hij-zelf afwezig, waarop de Kaffers de woning binnendrongen, Krijnau's vrouw mishandelden en verscheidene geweren en een groote hoeveelheid ammunitie stalen. Zulk een schanddaad kon door de Boeren niet geduld worden. Zij liepen te wapen en weldra stond een leger tegenover de Griqua's, die geholpen werden door de Engelsche troepen. In Mei 1845 ontstond een gevecht bij de Zwartkopjes, ongeveer vijf mijlen van Touwfontein, waarbij de Boeren, door overmacht gedwongen, zich overgaven. De commandanten Mocke, Jan Kock en Duplooy trokken zoo spoedig mogelijk met hun aanhangers naar Winburg; sommigen gingen zelfs over de Vaal. Het grootste gedeelte vestigde zich aan de Mooi-rivier, een streek, die door de volgelingen van Commandant Potgieter verlaten was. Oberholster en zijne partij legden daarentegen den eed van trouw aan de Koningin van Engeland af. Ten einde Adam Kok, die door het gebeurde in zijne aanmatigende houding niet weinig was versterkt en zelfs voor de Engelsche Regeering lastig dreigde te worden, weder in bedwang te houden, besloot de Gouverneur der Kaapkolonie, Sir Peregrine Maitland, de opvolger van den in het vorige jaar vertrokken Sir George Napier, een nieuw tractaat met dit Griquahoofd te sluiten. Tengevolge daarvan werd een vaste Engelsche resident te Philippolis gevestigd om toezicht te houden op de handelingen van Kok, wiens rechten op de hem in 1840 toegewezen landen erkend werden en wien tevens een jaar-

lijksch inkomen door Engeland uit de opbrengsten van het land zoude worden betaald. Alle personen van Europeesche geboorte of oorsprong in het land der Griqua's zouden als Engelsche onderdanen beschouwd worden. Andermaal werd dus over de onafhankelijkheid der emigranten gehandeld buiten hen om.

Inmiddels was te Kaapstad alweer een nieuwe Gouverneur gekomen, thans Sir Harry Smith. Deze had een geheel plan gereed voor een regeling ten noorden van de Oranje-rivier, een plan lijnrecht staande tegenover dat van de tractaten, door Sir George Napier gesloten. Hij keurde 't ten sterkste af, dat aan de Engelsche kolonie grenzende uitgestrekte landstreken geregeerd werden door kleurlingen, aan wie de daarop gevestigde blanke bevolking onderworpen was, en zijn plan was dus om deze landstreken tot een nieuwe Engelsche kolonie te vormen. Daartoe moesten echter de tractaten met Adam Kok en het Basoetoe-hoofd Moshesh vernietigd en door nieuwe vervangen worden. Tot dat doel begaf hij zich naar Bloemfontein, waar hij Adam Kok ontboden had. Deze toonde zich in den aanvang onwillig, maar ten slotte gelokt door de beloofde uitbetaling van een jaarlijksche som gelds werd den 25en Januari 1848 een verdrag gesloten, waarbij aan de Griqua's een landstreek werd toegewezen tusschen de Oranje-rivier, de Riet-rivier en de Kromme Elleboogspruit. Het overige land, dat hun bij vorige tractaten was toegewezen, moest worden ontruimd.

Van Bloemfontein trok de Gouverneur naar Winburg, waar 't hem gelukte een gelijksoortig tractaat met Moshesh te sluiten. Daarop werd de reis voortgezet naar Pietermaritzburg. Op weg daarheen ontmoette Sir Harry Smith een trek van Boeren uit Natal, die 't daar niet langer hadden kunnen uithouden tengevolge van allerlei draconische bepalingen, door de Engelschen gemaakt. Te vergeefs trachtte Sir Harry Smith den aanvoerder A.W.J. Pretorius te bewegen dit emigratie-plan te laten varen. De ondervinding, die de trekkers van Engelands bescherming hadden opgedaan, was zoodanig dat zij onverzettelijk in hun voornemen bleven. De Gouverneur deelde aan Pretorius toen mede, dat de meeste emigranten ten noorden van de Oranje-rivier de Engelsche regeering goedgezind waren en ingenomen

waren met het plan om van deze streek een Engelsche kolonie te maken. Toen de Boeren-aanvoerder daarop als zijn meening te kennen gaf, dat de Gouverneur zeer verkeerd op dit punt was ingelicht, werd overeengekomen, dat Pretorius op zijn tocht de blanke bevolking zou polsen en de door Sir Harry Smith reeds gereed gemaakte proclamatie niet zou worden uitgevaardigd, indien de meerderheid der Boeren zich daartegen verklaarde. Omtrent dit laatste punt schijnt echter een misverstand te hebben bestaan. Ten minste de Gouverneur deelt in zijne depêches en zijne memoranda mede, dat de overeenkomst bepaalde, dat de proclamatie in elk geval in het land tusschen Oranje- en Vaalrivier zoude worden uitgevaardigd en dat de gemaakte reserve alleen zou gelden voor het land ten noorden van de Vaal-rivier. Dit misverstand is nooit opgehelderd[1)].

Den 3en Februari 1848 werd een proclamatie uitgevaardigd, waarbij al het land tusschen de Oranje-rivier, de Vaal en de Drakensbergen bij het Britsche grondgebied werd ingelijfd. Winburg was hieronder begrepen en dit verloor nu voor het eerst zijne onafhankelijkheid. Dat Sir Harry Smith bij dezen maatregel volkomen te goeder trouw was, bewijst dat hij bij zijn vertrek een garnizoen van slechts 60 man achterliet. De nieuwe kolonie kreeg den naam van ‘Orange-river Sovereignty.’

Sommige Boeren, vooral zij, die den trek naar en uit Natal niet hadden meegemaakt evenmin als de gevechten tegen Moselikatse en die dus niet zooveel door hun vertrek uit de Kaapkolonie hadden te lijden gehad, waren met de inlijving niet ontevreden. Tot hen behoorden ook de Boeren, die de Kaapkolonie niet hadden verlaten wegens grieven tegen het Britsche bestuur, maar omdat de Vrijstaat hun beter, goedkooper en uitgestrekter land aanbood voor hun vee. De meerderheid was echter een andere meening toegedaan.

Vooral in het district Winburg had de inlijving groote opgewondenheid verwekt en verscheidene protesten werden tot den Gouverneur gericht, evenwel zonder resultaat. Dit bracht de Winburgsche Boeren er toe om aan A.J.W.

1) Dit gedeelte is grootendeels ontleend aan: Mr. W.A. Baron van Ittersum, De Vrijstaters en hun Geschiedenis, Leiden, 1900.

Pretorius, die zich in de Transvaal bevond, het bericht te zenden, dat zij besloten hadden gewapenderhand hunne vrijheid te herwinnen, mits hij over hen het commando wilde aanvaarden. Pretorius ging aanstonds, hoewel zijn vrouw op sterven lag, en den 12en Juni kwam hij te Winburg aan, waar hij de anti-Engelsch-gezinde Boeren om zich verzamelde. Met hen rukte hij op naar Bloemfontein, den zetel van den Britschen Resident Majoor Warden. Deze capituleerde en den 21en zond Pretorius een manifest aan Sir Harry Smith, waarin hij zich op de tusschen hen gesloten overeenkomst beriep. Het antwoord van den Gouverneur was het stellen van een prijs van £ 1000 op het hoofd van den Commandant.

Van Bloemfontein trok het burgercommando naar Middelvlei aan den noorderoever van de Oranje-rivier, niet ver van Colesberg. De Gouverneur van zijn kant trok onverwijld naar laatstgenoemde plaats om zelf het bevel op zich te nemen over de Engelsche troepen ten getale van 800 man. Bij dezen voegden zich, nadat de Engelschen de Oranje-rivier waren overgestoken, nog eenige Engelsch-gezinde Boeren en ongeveer 250 Griqua's onder Andries Waterboer en Adam Kok (van Ittersum).

Bij Boomplaats, in de nabijheid van Fauresmith, kwam 't den 28en Augustus tot een bloedig gevecht, waarin de overwinning aan den kant der Engelschen was. De zegevierende troepen trokken daarop naar Bloemfontein en van daar naar Winburg, waar andermaal de Britsche souvereiniteit afgekondigd werd. De goederen van allen, die de wapenen tegen Engeland hadden opgevat, werden verbeurd verklaard en zij zelf uit het district Winburg verbannen, terwijl voor de gevangenneming van Pretorius en de andere leiders, die naar de tegenwoordige Transvaal waren gevlucht, hooge prijzen werden uitgeloofd. Een gouvernement werd ingesteld en een fort te Bloemfontein zou de bevolking aldaar in bedwang moeten houden. Aan de gekleurde hoofden werd het recht van heerschappij over hunne stammen bij voortduring verzekerd; zij waren zoo goed als onafhankelijk.

Niet ongestoord konden echter de Engelschen zich in het moeilijk verkregen bezit van den Vrijstaat handhaven. Ook zij ondervonden allerlei moeilijkheden met de inboorlingen,

vooral met de Basoetoe's (bedelaars), een tak van de groote Bechuanen-familie, die aangevoerd werden door Moshesh. Aan hem was 't gelukt steeds meer groepen van naturellen en zelfs kleine stammen onder zijn heerschappij te brengen, meerendeels behoorende tot stammen die door Moselikatse waren uitgeplunderd en gedecimeerd. Van de zendelingen, wier invloed op de Britsche regeering hem niet was ontgaan en die hij uit staatkundige oogmerken met open armen ontving, had zijn volk veel geleerd, dat 't tot eenigen welstand had gebracht. Langzamerhand was aldus zijn staat groot en zijn macht geducht geworden. Ofschoon zijne hoofdplaats, Thaba Besigo, buiten de grenzen van de Sovereignty was gelegen, kwamen zijne lieden onophoudelijk het vee der Boeren wegstelen. Dezen beklaagden zich dan bij de overheid der Sovereignty; doch deze slaagde er slechts zelden in Moshesh tot teruggave van het gestolene te bewegen.

De Engelschen hadden zich hier in een wespen-nest gestoken. In 1850 en 1851 waren zij verplicht geworden een bloedigen Kafferoorlog te voeren wegens de rooftochten der Xosa's, die in den Kerstnacht van 1850 drie dorpen aan de grens uitgeplunderd en leeggemoord hadden; de kosten van dien oorlog waren zeer hoog geweest. En in 1852 zag de gouverneur Sir George Cathcart, de opvolger van Sir Harry Smith, zich genoodzaakt Moshesh te straffen, hetgeen hem slecht bekwam, want de Engelschen leden een gevoelige nederlaag en sloten haastig vrede. Natuurlijk hervatte Moshesh nu met nieuwen moed zijne veldtochten of wel strooperijen. Daarbij kwam nog, dat ook de Griqua's zich niet rustig hielden. De Boeren weigerden meerendeels om onder de Engelschen in het veld te dienen; want dezen hadden, zeiden zij, zichzelven die moeilijkheden te verwijten door de onverstandige wijze, waarop zij de inboorlingen behandelden (Muller).

Niet onbegrijpelijk was 't, dat men in het moederland ontevreden begon te worden over de menschenlevens en schatten, die aan de koloniale politiek in Afrika werden opgeofferd. Zoo schreef de Minister van Koloniën in 1851 uitdrukkelijk naar de Kaap, ‘dat aan de eer der Britsche wapens moest worden voldaan, doch dat overigens het Bestuur over de souvereiniteit zou worden ingetrokken, tenzij de be-

woners zelf bereid waren, dat bestuur krachtig te steunen.' Men begon in te zien, dat de Boeren de beste beschermers der grenzen waren tegen de invallen der wilde stammen en dacht er aan, vriendschap met de Boeren te sluiten. Vooral de Vrijstaat kon een wachtpost worden, een 'bufferstaat,' bestemd om de aanvallen der Basoetoe's te weerstaan. Onder die omstandigheden wist Pretorius in Januari 1852 het 'Verdrag van de Zandrivier' met Engeland tot stand te brengen, waarbij 'het Britsche Gouvernement aan de emigranten ten noorden der Vaalrivier volle onafhankelijkheid waarborgde met den besten wensch voor vrede en vriendschap,' welk verdrag den 16^{en} Maart 1852 op een groote bijeenkomst van emigranten te Rustenburg werd aangenomen.[1)]

Dit was een eerste stap, die weldra door een anderen gevolgd zou worden: het besluit om de blanke bevolking in de Orangeriver Sovereignty aan haar lot over te laten. Wel liep men daardoor het gevaar, deze menschen over te leveren aan de genade van een Kafferhoofd als Moshesh, tegen wien het machtige Engeland liever niet opnieuw het zwaard wilde trekken; wel kwam de meerderheid der blanke bevolking, wier anti-engelsch gezinde elementen in 1848 over de Vaal geweken waren, krachtig op tegen dit loslaten der souvereiniteit door Engeland; wel verklaarde de vertegenwoordigende vergadering te Bloemfontein dat Engeland's eer de onderwerping eischte van Moshesh, die zijne macht te danken had aan de bescherming en de bevoorrechting, hem door Engeland verleend, - maar niets mocht baten. De Engelsche commissaris sir George Clerk wist de loslating der souvereiniteit door te zetten. Hij gebruikte daarvoor een niet alledaagsch middel: uit alle macht bevorderde hij den terugkeer van de over de Vaal geweken bestrijders van de Engelsche annexatie[2)]. Door deze vijanden van Engeland gesteund gelukte 't hem om het Britsche gouvernement zich uit den Vrijstaat te doen terugtrekken. In 1853 bood een speciale commissaris met volmacht van Engeland den be-

1) Dr. H. Blink, De Britsche koloniale politiek in Zuid-Afrika en de vrijheidsstrijd der Boeren. (Vragen van den Dag, 14e jaargang, pag. 760.)
2) Dr. C.B. Spruyt, Engeland en Transvaal (Volksgeschrift der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), pag. 24.

woners van het land aan, op hen de regeering over te dragen. Dit aanbod werd aangenomen en het land werd overgegeven aan een comité, bestaande uit vertegenwoordigers der verschillende districten, die zich bereid verklaarden deze verantwoordelijkheid op zich te nemen. Den 23^{en} Februari 1854 werden de ‘Artikelen van verdrag of de Conventie van Bloemfontein’ wederzijds onderteekend. Art. 1 daarvan luidt: ‘Dat het gouvernement van 't Oranje-rivier-grond-gebied overgedragen wordt aan de gemachtigden des volks, wordende zij en de bewoners des lands vrijgesproken van onderdanigheid aan de Britsche kroon en in alle opzichten voor een vrij en onafhankelijk volk verklaard.’

Aldus werd de Britsche belastingschuldige van een lastpost bevrijd.

De grenzen van den Oranje-Vrijstaat zijn door verschillende verdragen vastgesteld. De grens met Basoetoeland werd bepaald bij de Conventie van Aliwal Noord (12 Februari 1869). Hierin werd overeengekomen, dat de grenslijn zou loopen van de samenvloeiing van de Kornetspruit met de Oranjerivier langs het midden van de spruit naar het punt naast aan Olifantsbeen, van Olifantsbeen naar de zuidpunt van Langenberg, langs den top van Langenberg naar het noordwestelijk einde daarvan, vandaar in dezelfde richting naar de Caledon-rivier en langs het midden van deze tot haar oorsprong in de Drakensbergen. Naar het Noordoosten heeft er een grensgeschil bestaan met de Transvaal. Door de Transvaal zoowel als door den Vrijstaat was de Vaal-rivier als de scheiding tusschen beide Republieken erkend. Doch de vraag was, welke der vele bijstroompjes als de eigenlijke oorsprong van de Vaal-rivier moest worden beschouwd. Daarvoor werd de beslissing van den Gouverneur Keate van Natal ingeroepen. Deze besliste (‘Keate Award,’ 19 Febr. 1870), ‘dat de grens zou loopen van den oorsprong der Gansvallei (spruit) en verder langs deze spruit en de Klip-rivier tot de plaats, waar deze laatste zich met de Vaal-rivier vereenigt’. Hierbij hield Keate ten onrechte de Klip-rivier voor de Vaal-rivier. De Vaal-rivier toch, zooals algemeen wordt aangenomen, ontspringt noordelijker bij Klipstapel op het Hoogeveld. Hierdoor werd dus eigenlijk de Vrijstaat benadeeld met het gebied tusschen

de werkelijke Vaal-rivier en de Klip-rivier. Doch de grens werd aldus vastgesteld en bleef sedert bestaan[1].

Na de onafhankelijkheidsverklaring verkeerde de Oranje-Vrijstaat in weinig benijdenswaardige omstandigheden. Het land was arm en de Basoetoe's en Griqua's staken het hoofd weder op. De Volksraad koos tot Staatspresident Josias Philip Hoffman (1854-1855) en onder zijn bestuur werd de republiek in districten verdeeld, de rechtspraak geregeld en menige belangrijke maatregel voor het inwendig beheer genomen. President Hoffmann verstond echter niet de kunst met de naturellen om te gaan. In 1855 zocht hij Moshesh in zijne hoofdplaats op met het doel van hem de belofte te verkrijgen, dat de rooftochten van zijne onderdanen zouden ophouden. Hij had daarbij de onvoorzichtigheid aan dit opperhoofd een hoeveelheid buskruit te beloven en deze na zijn terugkeer te zenden. De Volksraad was daarover zóó verontwaardigd, dat Hoffmann nog hetzelfde jaar zijn ontslag nam. Hij werd opgevolgd door Jacobus Nicolaas Boshof (1855-1859), die vele verbeteringen aanbracht in het openbaar bestuur. Zoowel de rechterlijke als de administratieve indeeling van het land verkregen meer vaste vormen en ook het onderwijs werd beter geregeld. Boshof had intusschen evenzeer te kampen met het feit, dat de zwakke republiek de middelen miste om de Basoetoe's in bedwang te houden.

In Transvaal was destijds een strooming ontstaan om een vereeniging der beide Republieken te verkrijgen. Om daarover te onderhandelen begaf Marthinus Wessels Pretorius, zoon van den bekenden Andries Pretorius, zich naar Bloemfontein. Hij trof 't daar slecht. De Volksraad was juist bezig met het beraadslagen over het aannemen van een vlag en wapen, welke haar door Koning Willem III, bij schrijven gedateerd van Het Loo den 14^{en} Juli 1855, geschonken waren, zoodat men naar samensmelting niet veel ooren had. Bovendien beging Pretorius de groote fout, dat hij kort na zijn aankomst te Bloemfontein een bode had gezonden naar Moshesh met verzoek bij hem te komen. De Vrijstaters beschouwden dit als landverraad en aan Pretorius werd gelast

1) Dr. H. Blink, Staatkundige grenzen en betrekkingen in Zuid-Afrika. (Vragen van den Dag, 5e jaargang, pag. 28.)

het land binnen 24 uur te verlaten. Hij ging, maar nu kwam uit Potchefstroom de bedreiging, dat, als de beschuldiging van landverraad niet werd ingetrokken, een Transvaalsch commando den Vrijstaat zou binnenrukken. Boshof verzamelde terstond een leger om de indringers terug te drijven; hij kreeg bovendien toezegging van hulp van Schoeman uit het oostelijk district Lijdenburg. Den 25^{en} Mei 1857 stonden de broeders van denzelfden stam dicht bij de Vaal aan de Rhenosterrivier tegenover elkander. Gelukkig kwam men nog bijtijds tot bezinning: Pretorius zond den commandant Paul Kruger, den lateren Staats-president der Z.A. Republiek, naar Boshof om een samenkomst voor te stellen en nadat van beide zijden 12 vertegenwoordigers waren aangewezen werd op 1 Juni 1857 een vergelijk getroffen, waarbij de Republieken elkanders onafhankelijkheid erkenden. Dat er van de oude veete niets overbleef bleek het volgende jaar, toen Boshof zijn ontslag nam en tot zijn opvolger de zooeven-genoemde Marthinus Wessels Pretorius (1859-1863) tot Staats-president werd gekozen. Deze aanvaardde dit ambt en legde daarvoor het Presidentschap van de Z.-A. Republiek neder.

In de eerste jaren van zijn bestuur was het land betrekkelijk rustig, zoodat de Republiek krachtig in welvaart toenam. Doch ook nu weer kwamen de Basoetoe's een spaak in het wiel steken: zij hervatten hunne rooftochten en veediefstallen. Pretorius, die naar rust verlangde en zwaar gebukt ging onder het verlies van zijne tien zonen, keerde in 1863 naar Transvaal terug, waar hij weder tot President werd gekozen. In zijn plaats kwam in den Vrijstaat een betrekkelijk nog jeugdig advocaat, mr. Johannes Hendricus Brand (1864 -1888), een man, wiens naam door elk Afrikaner met de grootste vereering wordt uitgesproken. ‘Bloemfontein heeft een standbeeld, en indien iemand in Oranje-Vrijstaat een standbeeld waardig is, dan is het de man voor wien dit opgericht werd: J.H. Brand. Het beeld is eenvoudig en te klein voor het groote voetstuk, dat het kalme opschrift draagt: Hij was de vader des lands’[1)].

1) J.A. Wormser, Van Amsterdam naar Pretoria. Amsterdam-Pretoria, pag. 90.
Een beschrijving van een bezoek aan President Brand vindt men hij Hendrik Muller, t.a. p. pag. 12-18.

Ook President Brand bleef niet gespaard voor moeilijkheden met de inboorlingen. Weder was 't Moshesh, die van zich spreken deed. Hij beweerde rechten te hebben op een landstreek, die zich ver uitstrekte buiten het hem bij verschillende tractaten toegekend grondgebied. De scheidsrechterlijke uitspraak werd ingeroepen van Sir Philip Wodehouse, den Hoogen Commissaris te Kaapstad, die het Basoetoehoofd volkomen in het ongelijk stelde. Moshesh liet zich daardoor niet weerhouden om zijne rooftochten andermaal te beginnen en thans met zulk een onbeschaamdheid, dat een neef van hem eenige Vrijstaatsche Boeren gevangen nam en met zich naar het gebergte voerde. Hierbij kon President Brand niet werkeloos blijven. Hij eischte het terugzenden van de gevangen Boeren en het straffen der schuldigen en toen Moshesh daaraan niet voldeed verklaarde hij hem (1865) den oorlog.

Deze oorlog, waarin de Vrijstaters krachtig door de Transvaalsche Boeren geholpen werden, eindigde met de onderwerping der Basoetoe's. Moshesh verloor daardoor een groot gedeelte van zijn land en moest een zijner zoons en een zijner aanvoerders als gijzelaars bij de Boeren laten. Bovendien werd hij vazal van den Oranje-Vrijstaat en moest hij een aanzienlijke oorlogsschatting betalen. Eene bepaling der vredesvoorwaarden, die vooral in Engeland veel kwaad bloed zette, was de beperking der zendelingen-missies in Basoetoeland.

Dat Moshesh, hoewel formeel zich onderwerpend, zich op den duur niet aan de vredesvoorwaarden zou houden, was te voorzien. Zoodra hij eenigszins de verliezen, hem door den oorlog toegebracht, meende te boven gekomen te zijn, begonnen de invallen weder en zelfs trachtte hij het verloren gebied te heroveren. Herhaalde invallen, waarbij zelfs Vrijstaatsche Boeren gedood werden, maakten het gebiedend hem andermaal den oorlog aan te doen. Ook thans zouden de Basoetoe's ongetwijfeld, te oordeelen naar het verloop van den oorlog, overwonnen zijn, ware niet de Engelsche Regeering tusschen beiden gekomen. Een Engelschman, genaamd Buchanan, die in Natal, als uitgever van een blad, niet genoeg voldoening voor zijn eerzucht gevonden had, meende zich bij de Engelsche Regeering te zullen onderscheiden door openlijk

de raadsman der Basoetoe's te worden. Daar hij reeds geruimen tijd in Natal had gewoond en daar gewichtige staatsbetrekkingen vervuld had, meende de Regeering te Londen hem ten volle te kunnen vertrouwen en schonk zij een gunstig oor aan zijne voorstellen. Toen nu de Basoetoe's een tweede en ditmaal waarschijnlijk definitieve nederlaag in het vooruitzicht zagen, raadde Buchanan hun hoofd aan zich onder de bescherming van Engeland te stellen. Deze stemde, hoewel ongaarne, daarin toe, geen anderen uitweg ziende, en verzoeken in dien geest werden aan Sir Philip Wodehouse gedaan. Zij strookten volkomen met de plannen van den Gouverneur, die zich haastte het verzoek naar Londen over te brengen met zulk een toelichting als men verwachten kon van iemand, die, als hij, sterk tegen de Boeren gekant was. Het antwoord was, zooals zich liet denken, gunstig en de Gouverneur werd gemachtigd om, zoodra hij zulks geschikt achtte, met den Oranje-Vrijstaat en met Moshesh te onderhandelen over de inlijving van Basoetoeland bij Natal en met laatstgenoemde bovendien over de inwilliging van zijn verzoek om Britsch onderdaan te worden.

Groot was de verontwaardiging van de Vrijstaatsche Regeering, toen de Gouverneur haar het voornemen der Engelsche Regeering mededeelde. President Brand wees in zijn antwoord op de onbillijkheid om, nu de Boeren nagenoeg overal de Basoetoe's verslagen hadden, hun de vruchten der overwinning te onthouden, terwijl hij tevens in herinnering bracht, dat art. 2 der Conventie van Bloemfontein van 23 Februari 1854 luidde: ‘Dat het Britsch Gouvernement geen bondgenootschap hebben zal met eenige der Naturellen-opperhoofden of stammen ten Noorden van de Oranje-rivier, uitgezonderd met den Griqua-kapitein Adam Kok.’

Alle protesten van President en Volksraad mochten echter niet baten. Sir Philip Wodehouse verklaarde (1868) Basoetoeland tot Engelsch grondgebied en Moshesh en zijn volk tot Britsche onderdanen.

De Volksraad, van meening dat de regeering in Londen tot het annexatie-besluit was gekomen op grond van onjuiste voorstellingen van zaken, haar uit Zuid-Afrika toegezonden, besloot daarop een deputatie naar Londen af te vaardigen. Deze werd door den toenmaligen Minister van Koloniën, den Hertog

van Buckingham, ontvangen. De gedelegeerden verzochten, dat de Proclamatie van Sir Ph. Wodehouse ongedaan gemaakt zoude worden. Dit weigerde de Minister, waarop zij voorstelden, dat de zaak door een onpartijdige commissie zou worden onderzocht. Ook dit werd geweigerd en den gedelegeerden bleef niets anders over dan onverrichter zake naar den Oranje-Vrijstaat terug te keeren. De annexatie bleef een voldongen feit en ofschoon het nog wel een paar jaar duurde voordat Engeland in het ongestoorde bezit van zijn nieuw terrein kwam, de Oranje-Vrijstaat moest, met het verlies van een gedeelte van zijn grondgebied, toezien, dat een ander de vruchten van zijn werken plukte.[1)]

Nog op een andere wijze zou de Vrijstaat kennis maken met hetgeen Britsche hebzucht vermocht. Wij bedoelen den roof der Diamantvelden, door den Engelschen geschiedschrijver Froude zoo juist gekarakteriseerd als ‘wellicht de meest onverantwoordelijke handeling in de jaarboeken van de geschiedenis der Engelsche koloniën.’ Het is wel eigenaardig om deze gebeurtenis hier te laten vertellen door een echten Afrikaner, den ouden heer C.N.J. du Plessis, wiens werk over de Emigranten-Boeren in Europa zeer weinig bekend is.[2)] Hij schrijft:

‘De Z.-A. Republiek en de Oranje-Vrijstaat bleven beide gespaard voor de aanvallen van den ouden vijand tot in het jaar 1870, toen de Diamantvelden ontdekt waren aan de Vaalrivier, juist gelegen op de grenzen van de Z.-A. Republiek, den Oranje-Vrijstaat en het land van Waterboer. Het Britsche Gouvernement begon nu alweer met zijn oude lastige inkruiperij om het lokaas (de diamanten) machtig te worden; want zonder dit zou men wellicht niet zoo spoedig door de Engelschen zijn lastig gevallen. Onder de Griqua's woonde een zekere David Arnot, een Basterd. Deze was vrijwel geleerd door de zendelingen en werd daarom eerste minister van den Griqua-kapitein Waterboer.

De Engelschman, die zich reeds achter het oor krabde van spijt over het erkennen van de vrijheid en onafhankelijkheid

1) Dit gedeelte is ontleend aan Mr. W.A. Baron van Ittersum, t.a. p., pag. 24-26.
2) Kommandant J.D. Weilbach en C.N.J. du Plessis, Geschiedenis van de Emigranten-Boeren en van den Vrijheidsoorlog, Kaapstad, 1882.

der twee Republieken, had spoedig Arnot tot handlanger om Waterboer te raadplegen en over te halen tot het inroepen van het Britsche Gouvernement en ook om zijn land over te nemen. Nauwelijks was dit gedaan, of John Bull zag dat de Diamantmijnen van den Oranje-Vrijstaat beter beantwoordden dan die van Waterboer, en het duurde niet lang, of de Engelschman betwistte de grenslijnen tusschen Waterboer en de Zuid-Afrikaansche Republiek en tusschen Waterboer en den Oranje-Vrijstaat. Dat geschil tusschen de Zuid-Afrikaansche Republiek en Waterboer werd door de welbekende uitspraak van Gouverneur Keate[1)] eigendunkelijk behandeld en toen dit voorbij was, kwam de beurt aan den Oranje-Vrijstaat om van zijne Diamantmijnen beroofd te worden; want met een ongelooflijke snelheid waren de mijnen van Bultfontein en Dutoitspan van aanbelang geworden, hetgeen de jaloezij meer en meer opwekte van het Britsche Gouvernement om die schatten te bezitten. Niettegenstaande al de plaatsen, waar de Diamantvelden gelegen zijn, en ook de Zendelingstatie van het Duitsch Genootschap gedurende jaren onder de bescherming van de Vrijstaatsche regeering geweest waren en van deze hunne eigendomsbrieven zonder stoornis of aanspraak van Waterboer verkregen hadden, kwam de Britsche Regeering onbeschaamd en beweerde, met hulp van David Arnot, dat de Diamantvelden Waterboer's grondgebied waren. Onmiddellijk werden de Velden gewelddadig in bezit genomen, het goed bestuur, dat de Vrijstaat daar reeds gevestigd had, werd verdreven en het Engelsch bestuur, zelfs tegen den wil der delvers, ingevoerd.

De Staatspresident Brand protesteerde dadelijk tegen deze willekeurige handeling van Engeland, en na veel briefwisseling over en weder, besloot men de lijnen op te meten, overeenkomstig vroegere besluiten tusschen den Vrijstaat en de Griqua's, in de verwachting dat Dutoitspan, Bultfontein en de Nieuwe Rush in Griqualand zouden vallen. Volgens de onbetwistbare bakens van Ramah met een rechte lijn naar Paardeberg aan Vaal-rivier is die grens door bekwame landmeters afgegaan; maar de Diamantvelden vielen nog niet in het door de Britsche regeering overgenomen Griqualand-West.

1) Enkele bladzijden te voren meer uitvoerig door ons omschreven.

De onbeschaamdheid der Engelschen om over een kleinen en zwakken Staat den baas te spelen ging ver en men wist te zeggen dat het middenbaken, juist nabij de mijn, niet het rechte zou zijn. De naam van Davidsgraf is oorspronkelijk daarvan afkomstig, dat in vroeger dagen aldaar een oude Hottentot zou begraven zijn, een weinig aan den bovenkant van de plek waar de Modder- en Riet-rivieren ineenloopen. De Engelsche regeering heeft toen overal met hulp van David Arnot rondgezonden om oude meiden en Hottentots bijeen te krijgen, die als getuigen moesten zeggen, dat het bekende Davidsgraf niet het rechte was, maar dat het een heel eind naar den bovenkant gelegen was. Nu geschiedde een tweede opmeting maar niets hielp: de mijnen bleven steeds in Vrijstaatsch grondgebied. Na een drie jaren langen pennestrijd te hebben gevoerd besloten ten laatste de regeering en de volksraad van den O.V. Staat, den Staatspresident naar Engeland te zenden om met het Engelsch ministerie te trachten een eind aan de kwestie te maken. Toen, door duidelijke bewijzen, de onrechtvaardige zaak niet langer kon volgehouden worden, bood de Engelsche regeering den Staatspresident £ 90.000 aan tot het afkoopen der kwestie, die hij aannam en daarmee was de zaak afgedaan; millioenen schats werden op die wijze aan den O.V. Staat ontnomen.’

President Brand en zijne Vrijstaters - 't is Prof. Spruijt, die de opmerking gemaakt heeft - zouden zeker een meer waardige houding hebben aangenomen, als zij de schadevergoeding geweigerd hadden. Maar hun land was door den Basoetoe-oorlog uitgeput en de Staatsschuld was, naar evenredigheid van de kleine bevolking, zeer groot. Zoo laat het zich begrijpen, dat zij bij deze gelegenheid het geld boven hunne waardigheid gesteld hebben.

Vermelding dient hier ook nog, dat door den Volksraad een vergeefsche poging was gedaan om het geschil aan een scheidsrechterlijke uitspraak te onderwerpen, waartoe de Engelsche regeering was uitgenoodigd een keuze te doen tusschen den Keizer van Duitschland, den Koning der Nederlanden en den President van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. De proclamatie, waarbij de landstreek van Waterboer werd verklaard Engelsch grondgebied te zijn en deel uit te maken van de Kaapkolonie, werd door den Hoo-

gen Commissaris den 21en October 1871 uitgevaardigd. Kort daarop verscheen te Kimberley een klein detachement Engelsche soldaten, wier aanvoerder de vlag van den Oranje-Vrijstaat neerhaalde en in de plaats daarvan de Engelsche standaard heesch.

Eindelijk brak nu voor den Vrijstaat een tijdperk van rust aan. President Brand streefde er vóór alles naar om zijne burgers in de gelegenheid te stellen zich ongestoord aan de ontwikkeling van hun land te wijden. Met zijne bekende leuze ‘alles sal rech kom’ wist hij zorgvuldig de moeilijkheden te vermijden, die tot den oorlog hadden kunnen leiden. De financiën van de republiek wist hij geheel te herstellen en bij zijn dood had het land geen schulden, maar bezat de schatkist een belangrijk batig saldo. Toch waren de belastingen in geenen deele overmatig. Niet vreemd aan dezen gunstigen staat van zaken was het feit, dat de landsverdediging kosteloos geschiedde door de burgers en de Staat slechts een vijftigtal vaste soldaten, artilleristen, had te bezoldigen.

De groote angst om in moeilijkheden met Engeland te geraken had tengevolge, dat Brand - om met Beelaerts te spreken - nooit een ware oom is geweest voor de zusterrepubliek. In December 1880 ging hij zelfs zoo ver te verklaren, dat in de buitengewone zitting van den Volksraad in Februari geene Transvaalsche zaken met zijne toestemming zouden worden besproken. Zijn volk dwong hem echter om van houding te veranderen. In 1881 mocht Brand eene onzijdigheids-proclamatie doen afkondigen en zijne burgers, die de Transvalers hielpen, met de wet dreigen; hij mocht met hetzelfde oogmerk telegrammen naar Generaal Colley of naar den Vrijstaatschen consul te Londen, den heer Blyth, zenden om van zijne onzijdigheid te getuigen, de Vrijstaatsche burgers stoorden zich weinig daaraan. Overal in den Staat hield men openbare vergaderingen, waarin besluiten ten gunste van de Transvaal werden genomen en waarop men aanzienlijke sommen inzamelde om aan de Transvaalsche broeders paarden, zadels, jassen, meel enz. te zenden of zelfs (als men den Landdrosten een oog kon laten toedoen) geweren en ammunitie. Doch zelfs daarmede waren velen niet tevreden. Geen uur te paard van het lager der Transvaal-

sche strijders onder Joubert lag de dappere Cornelis de Villiers Sr., vroeger kommandant van Harrysmith, met een commando Vrijstaatsche burgers, vrijwillig samengekomen en elken dag in getal toenemende. President Brand trachtte te vergeefs De Villiers te bewegen zijne positie te verlaten of de menschen naar huis te zenden; het antwoord van De Villiers was, dat Jan Brand hem dan zelf maar moest komen halen. De Vrijstaatsche President zag het gevaar, want hij bevond, dat hij op dit punt zelfs in zijn Uitvoerenden Raad heftigen tegenstand te verdragen had van mannen als de heeren O.J. Truter en M. Steyn. Reeds in het begin van Januari 1881 zond hij dus een kabel aan den Engelschen Secretaris van Staat voor Koloniën, de aanstelling van een specialen Commissaris voor de Transvaal aanbevelende, doch dit weigerde de Minister. Brand telegrafeerde later aan Sir Hercules Robinson, den pas opgetreden Hoogen Commissaris te Kaapstad, vragende, of het Engelsche gouvernement niet tot eene verstandhouding met de Boeren kon komen en nog later telegrafeerde Lord Kimberley direct aan den President, ‘dat Harer Majesteits Gouvernement bereid was allen mogelijken waarborg te geven met betrekking tot de behandeling der Boeren na hunne onderwerping, als zij eerst hun gewapend verzet staakten’[1].

Van den strijd bij den Spitskop, bij de Kaffers als Amajuba bekend, die weldra volgde, is weinig mee te deelen, dat onze lezers niet reeds zullen weten. Van 6 Maart 1881 tot middernacht van den 14en Maart d.a.v. werd een wapenstilstand gesloten. Op den 16en Maart kwam Sir Evelyn Wood en zijn staf samen met de afgevaardigden der Boeren in een tent, die opgeslagen was halverwege tusschen de vijandelijke liniën. Men kon niet tot overeenstemming komen en in de Boerenlagers begon men de maatregelen te bespreken, die genomen moesten worden om den krijg voort te zetten.

‘Wij zonden toen’ - hier geven wij enkele oogenblikken het woord aan Dr. E.J.P. Jorissen[2] - ‘een officieele

1) J.F. van Oordt, Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, pag. 326.
2) Dr. E.J.P. Jorissen, Transvaalsche Herinneringen, 1876-1896 Amsterdam-Pretoria, 1897, pag. 97.

uitnoodiging om op te komen naar onze vergaderzaal aan twee achtbare mannen uit den Vrijstaat, vertegenwoordigers niet slechts van het kleine commando hunner landslieden in ons lager, maar door hun naam en persoon ook van hun volk en hun land. Het waren de heeren C.J. de Villiers Jr., oud-Commandant van Harrysmith, en J. Rath, lid van den Volksraad. Als onzer één, nam elk hunner deel in de ernstige beraadslaging over den stand van zaken. Wij bleven, ook door hun raad ondersteund, even ver als den avond te voren; het volle licht des daags deed nog duidelijker de onmogelijkheid uitkomen om door die enge poort te gaan, die de Engelsche grootmoedigheid voor ons als den eenigen uitweg aanwees. Toen scheidden wij. De heer De Villiers ging terug naar den Vrijstaat. Met welk voornemen? Het kan nu geopenbaard worden. Wij kwamen met hem tot het volgend besluit: Als de vredesonderhandelingen, den volgenden Maandag 21 Maart te voeren, mislukten, zouden wij hem op een aangegeven plaats daarvan onmiddellijk bericht zenden. Hij van zijn kant gaf ons met een vasten handdruk de verzekering, dat het dan niet lang zou duren of een Vrijstaatsch commando, talrijk genoeg om een paar Engelschen regimenten den pas af te snijden, zou zich in Natal werpen, achter den rug van de Engelsche bezetting in New-Castle en in het front van de te Durban landende troepen.'

Zoo sprongen de Vrijstaters voor de Transvalers in de bres.

Men weet, dat destijds hun hulp niet noodig is geweest. Den 20en Maart kwam President Brand aan, die, getrouw aan zijn tot hiertoe gevolgd stelsel, aanneming der Engelsche voorwaarden aanbeval. Uren achtereen werd er gesproken. Wij wanhoopten er aan - schrijft Dr. Jorissen - onzen geëerden gast te overtuigen van den ernst van ons voornemen om den strijd vol te houden. Het was een dier zeldzame oogenblikken, waarin het moet uitgesproken worden, dat toegeven niet baat, dat men zóó en niet anders *wil*, omdat men niet anders *kan*. Toen las ik, op verzoek van den heer Kruger, de zoogen. Derde Proclamatie voor. De President zat links van mij, bij een dier hooge kisten waarop het licht was nedergezet; om en rondom ons de mannen, die grootendeels allen in den strijd hun leven hadden ge-

waagd; wij allen, sedert drie maanden getoond hebbende dat wij onze woorden konden waar maken. Ik geloof niet, dat daar iemand was, die niet begreep, dat wij over de toekomst niet alleen van ons zelven, maar van Zuid-Afrika beraadslaagden. Ik las met een zachte en diepe stem; ik wilde elk woord doen doordringen; was het niet als met ons hartebloed geschreven? Men kon een speld hooren vallen. Bij het eind beurde Brand het naar beneden gezonken hoofd op; de anders hem zoo eigen gejaagdheid was weg. Stil sprak hij meer voor zichzelf heen dan tot ons het woord richtende: ‘Daar beware ons God voor.’

Eindelijk was de President overtuigd. Den volgenden morgen begaf bij zich, zonder dat iemand 't wist, vroeg naar de plaats van O'Neil, waar de onderhandelingen zouden plaats hebben en daar had hij een lang gesprek met den Engelschen bevelhebber Sir Evelyn Wood. Aan zijn optreden was 't voor een groot deel te danken, dat de vrede werd gesloten.

De Engelsche Regeering was President Brand, wiens tegenwoordigheid generaal Wood ‘onwaardeerbaar’ had genoemd, zeer dankbaar en toonde dit door hem het grootkruis der orde van St. Michael en St. George te schenken. Aldus werd hij Sir John Brand en 't heeft wel eenige moeite gekost om den Vrijstaatschen Volksraad te bewegen aan ‘Ou-Brand’ verlof te geven tot het aannemen van deze onderscheiding.

Een nauwere aaneensluiting van de beide Republieken werd feitelijk eerst verkregen onder het bestuur van F.W. Reitz (1889-1895), die President Brand na diens plotseling overlijden opvolgde. Te voren had hij het ambt bekleed van hoofdrechter in de Republiek en daarin had hij zich doen kennen als een scherpzinnig jurist, die bekwaamheid aan rechtschapenheid paarde. President Kruger zag zeer goed in, dat met hem gemakkelijker over een Unie was te onderhandelen dan met Brand en hij stelde President Reitz voor te Potchefstroom saam te komen, hetgeen in het begin van Maart 1899 geschiedde. Het resultaat was zoo gunstig mogelijk. Drie gewichtige tractaten werden tusschen de Presidenten gesloten, welke later door de Volksraden der beide Republieken zijn bekrachtigd.

Het eerste tractaat betrof een Politiek verbond, waarbij de

twee Republieken zich wederzijds verbonden om ingeval de onafhankelijkheid van een harer van buiten af werd bedreigd, elkander met alle macht en middelen te hulp te komen, tenzij de Staat, die de hulp moest verleenen, kon aantoonen, dat de zaak waarvoor de andere streed een onrechtvaardige was. Het tweede tractaat was er een van handel en vriendschap; daarin werd bepaald dat de burgers van beide Staten wederkeerig gelijke rechten zouden hebben en de voortbrengselen van beide landen wederzijds gelijk zouden worden belast[1]. Eindelijk was er het derde tractaat, dat betrekking had op de spoor- en tramverbindingen. Daarin verbond de Zuid-Afrikaansche Republiek zich om geene spoorweg-connectiën met de landen ten Westen en ten Zuiden van haar te doen plaats vinden, tenzij met toestemming van den Oranje-Vrijstaat en aan den anderen kant verbond de Vrijstaat zich om geene andere spoorwegen te doen aanleggen, behalve de Colesberg-Bloemfontein-lijn (met eene verbinding met Burgersdorp via Bethulie), de Kimberley-Bloemfontein-lijn en de Ladysmith-Harrysmith-lijn, zonder de toestemming van de Zuid-Afrikaansche Republiek.

Deze tractaten waren ongetwijfeld een politieke overwinning voor President Kruger. Hij verzekerde zijn Delagoa-spoorweg en maakte het voor de Kaapkolonie of Natal onmogelijk om door beloften of gunsten het Vrijstaatsche Gouvernement zijne toestemming te doen geven tot het aanleggen van een spoorweg naar de oevers van de Vaal-rivier. In de tweede plaats kon hij thans, ingeval Engeland pressie op de Transvaal mocht willen uitoefenen, op een bondgenoot rekenen. Aan den anderen kant kreeg de Oranje-Vrijstaat een groot voordeel voor zijne Boeren, die thans een open markt te Johannesburg hadden, waar zij zonder eenige vrees met de bewoners der andere staten van Zuid-Afrika konden competeeren. Geen wonder dus, dat beide partijen ten hoogste met de resultaten waren ingenomen[2].

Op het initiatief van den heer Reitz werd nu in den Vrijstaat het spoorweg-vraagstuk met ernst ter hand geno-

1) In hetzelfde jaar 1889 werd door den Oranje-Vrijstaat ook een tolverbond gesloten met de Kaapkolonie tot regeling van een wederkeerig tarief van inkomende rechten.
2) Van Oordt, t.a. p., pag. 498.

men. Lang hadden de Boeren zich tegen den vuurwagen verzet en pas in 1888 kon in den Volksraad een motie, waarin de wenschelijkheid van een spoorweg werd uitgesproken, met één stem meerderheid worden aangenomen. Toch zou de aanleg daarvan zeker nog vooreerst niet zijn geschied, wanneer niet de Kaapkolonie aan de republiek had aangeboden om zonder dat daarmee eenig financiëel offer gepaard ging de koloniale lijn tot Bloemfontein te verlengen. Tengevolge van deze zoogenaamde eerste Bloemfonteinsche Conventie werden van Colesberg, het eindpunt van den Port Elisabeth-spoorweg, de rails gelegd naar Norval's Pont, waar een brug over de Oranje-rivier werd gebouwd. Langs Springfontein, Jagersfontein Weg en Edenberg werd over de Kaffer-rivier Bloemfontein bereikt en in December 1890 had de feestelijke opening dezer lijn plaats, waardoor de hoofdstad van den Vrijstaat met Kaapstad en Port Elisabeth werd verbonden.

Bij die gelegenheid vereenigde zich een breede rij van politieke grootheden van Zuid-Afrika in Bloemfontein. Merkwaardige redevoeringen werden gehouden na het luncheon in de fraai versierde markthal. Vooral naar den after-dinner-speech van Cecil Rhodes, die hier zijn rol van schijnheilige weer met het bekende meesterschap speelde, werd aandachtig geluisterd en luide toejuichingen vielen den Kaapschen Eersten Minister ten deel, toen hij eindigde met de Vrijstaters te feliciteeren met de bekwaamheid van hun Raad, die hun een spoorwegstelsel had bezorgd zonder een enkele sixpence daarvoor uit te geven.

Na afloop der feesten keerden de meeste hooge gasten naar huis terug; de Kaapsche Ministers bleven echter nog eenigen tijd om met President Reitz en een commissie uit den Volksraad te beraadslagen over de voortzetting van den spoorweg naar de Vaalrivier. De zoozeer veranderde tijdsomstandigheden wisten de Ministers zich ten nutte te maken, zoodat de tweede conventie van Bloemfontein, hoewel toch nog voordeelig voor de Republiek, niet zoo gunstig kon luiden als de eerste.[1)] Onder meer werd overeengekomen, dat met ‘de noordelijke extensie’ terstond een aanvang zou worden gemaakt om haar binnen twee jaren te voltooien.

1) Voor meerdere bijzonderheden zie men het artikel ‘De Oorlog’. (Het Afrikaansch Familieblad, Februari 1900, pag. 36.)

Bij overname door de Regeering van den Vrijstaat zou per mijl £ 5500 moeten worden betaald of zooveel meer als door de Regeering der Kaapkolonie bewezen werd, daaraan te zijn besteed, in geen geval echter een hooger bedrag dan £ 5750 per mijl. Op grond van een technisch onderzoek werd voor deze lijn de route via Kroonstad gekozen en met de Transvaalsche regeering werd overeengekomen, dat Viljoensdrift het meest geschikte punt voor overbrugging der Vaalrivier was. Ook nog tot het aanleggen van andere lijnen werd in deze Tweede Conventie besloten, zoodat de Vrijstaat binnen kort met alle voorname kustplaatsen en centra van verkeer in verbinding werd gebracht.

De meest vriendschappelijke betrekkingen bleven tusschen de beide gemeenebesten voortdurend gehandhaafd en herhaaldelijk werd van die gezindheid blijk gegeven. Zoo werd bij den beruchten roof van Tongaland[1)] in den Volksraad van den Oranje-Vrijstaat een motie aangenomen om deze annexatie af te keuren. En dat men 't niet bij woorden liet, zou weldra blijken.

Toen Reitz in 1895 wegens gezondheidsredenen ontslag als President had gevraagd en gekregen, werd zijn ambt eerst waargenomen door den Gouvernements-secretaris, den heer Blignaut. Onder diens bestuur werd de Zuid-Afrikaansche Republiek bedreigd door den inval van Jameson. Nauwelijks was het bericht daarvan tot Pretoria doorgedrongen, of er werd door President Kruger, ingevolge de Potchefstroom-conventie, naar Bloemfontein om hulp geseind. Eerst antwoordde de waarnemende Vrijstaatsche Staatspresident, dat men zich te Pretoria noodeloos ongerust maakte en hij wist, dat de ‘Mounted Police’ der Chartered Company langs een korten weg door de Transvaal naar Mashonaland terugging, doch zoodra men beter was ingelicht, vereenigden omstreeks 1500 Vrijstaatsche Burgers zich tot een commando, dat zich ten zuiden van de Vaal legerde en werden de heeren A. Fischer en H. Klijnveld naar Pretoria afgevaardigd om de Transvaalsche Regeering, waar noodig, bij te staan. Men weet, dat de Transvalers zich inmiddels reeds zelf geholpen hadden, maar toch gaven deze daden van de Vrijstaatsche

1) ‘De Oorlog’, t.a. p., 1900, afl. I, pag. 16.

Regeering het bewijs, dat de zuidelijke broeders aanstonds bereid waren om de verplichtingen, hun door het Politiek Verbond opgelegd, na te komen.

De inval van Jameson had voor den Oranje-Vrijstaat nog dit heilzame gevolg, dat tot opvolger van Reitz de bekwame Martinus Theunis Steyn werd gekozen. Aanvankelijk was er een vrij sterke neiging om den bekenden advocaat J.G. Fraser, voorzitter van den Volksraad, tot het hooge ambt van staatspresident te roepen en de Vrijstaters, die over het geheel niet zulk een anti-Engelsche gezindheid als de Transvalers koesterden, hadden 't geen bezwaar gevonden, dat deze candidaat van Engelsche afkomst was en in menig opzicht de Engelsche regeering goed gezind was. Maar door den inval van Jameson werden de oogen geopend: nu kreeg Steyn een overgroote meerderheid.

Bij de ontbinding van het Vrijstaatsche commando na de Jameson-affaire bracht de Regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek aan de zuidelijke broeders haar warmen dank en bij die gelegenheid sprak de heer Schalk Burger, L.U.R.: ‘Laat ons den band, die thans gelegd is, altijd nauwer toehalen’ - 't was deze wensch, die door Steyn volkomen werd beaamd. Alleen *verbonden* bestond er kans om den Engelschman te weerstaan.

Steyn werd den 2^{en} October 1857, drie jaar na de onafhankelijkheidsverklaring van den Vrijstaat, te Winburg geboren en hij was dus nog geen 40 jaar oud, toen hij den 19^{en} Januari 1896 tot President werd gekozen. Zijne opvoeding genoot hij op het Grey-college te Bloemfontein. Na het verlaten daarvan werkte hij op de hoeve van zijn vader, het lid van den Uitvoerenden Raad te Bloemfontein, een van de vertrouwde vrienden en raadslieden van President Brand. Hier leidde hij het gewone leven van elken jongen Boer in den Vrijstaat, reed veel paard, was een goed schutter, leerde den landbouw, moest veel en hard werken en werd intusschen zeer streng opgevoed, zeer kort gehouden door zijn vader; dit was van zijn 16e tot zijn 19e jaar, nadat hij van zijn 11e tot zijn 15e jaar bij zijne grootmoeder te Bloemfontein had gewoond.[1)] Het jaar 1876 bracht een

1) Deze levensbeschrijving is ontleend aan die van den Amerikaan Poultney Bigelow. Terecht merkt deze op, dat men in den Vrijstaat vergeefs zou zoeken naar geschreven bijzonderheden over het leven van den President; niemand heeft er blijkbaar aan gedacht en niemand heeft het noodig gevonden. Men zie voorts: Beelaerts van Blokland, t.a. p., pag. 24.

groote verandering in dit leven. Op een van zijn rondreizen kwam de heer Buchanan, rechter en lid van het Hooggerechtshof van den Oranje-Vrijstaat, ook in het huis van den ouden Steyn, terwijl deze te Bloemfontein was; hij werd ontvangen door den jongen Teunis. Het gevolg was dat Buchanan, toen hij, te Bloemfontein teruggekeerd zijnde, den vader van Teunis weer ontmoette, vol vuur over den jongen sprak en den raad gaf hem ter ontwikkeling van zijne talenten naar Europa te zenden en hem in de rechten te laten studeeren. Reeds datzelfde jaar vertrok hij en welk een gewichtige stap dit in die dagen was, wordt duidelijk, als men weet, dat de naastbijzijnde haven Durban ongeveer 300 mijlen ver was en de reis daarheen door een woeste en gevaarlijke streek ging, terwijl de reis naar Kaapstad tweemaal zoo lang en even gevaarlijk was. De jonge Steyn studeerde niet alleen in Engeland, maar ook in Nederland met ernst in de rechten en na zes jaar van veel opmerken en veel leeren keerde hij in 1882, dus op zijn 25e jaar, naar den Vrijstaat terug, ontwikkeld, met verruimden blik, maar overigens nog dezelfde onbedorven eenvoudige flinke Teunis Steyn van vroeger.

Na zes jaar advocaat aan het Hooggerechtshof geweest te zijn werd hij in het jaar 1889 benoemd tot Procureur-Generaal en even later tot rechter. Hij was toen pas 32 jaar en hoe hij zijn taak heeft opgevat blijkt wel uit de mededeeling, die Bigelow uit goede bron ontving, dat in de jaren, gelegen tusschen zijne benoeming tot rechter en zijne verkiezing tot President, geen enkel vonnis van hem nietig verklaard werd. Op zijne reizen krachtens zijn ambt wist hij zich zeer bemind te maken: 's avonds werd aan de een of andere hoeve aangeklopt, kennis gemaakt en wat het huis opleverde werd tot zijne beschikking gesteld; nooit ging hij heen zonder de bewoners tot vrienden te hebben gemaakt. Hoe groot zijne populariteit was, reeds vóór hij rechter was, blijkt wel hieruit, dat, toen hij in 1887 bewerkt had, dat President Brand, ondanks eenige geschillen met den Volks-

raad, zijne ontslag-aanvrage introk, de bewoners van Bloemfontein hem bijna eenparig verzochten burgemeester te worden; hij was toen lid van den gemeenteraad doch sloeg het voorstel af.

Steyn is getrouwd met de oudste dochter van Colin Fraser, den predikant van Philippolis. Zijn leven is altijd zeer eenvoudig geweest, zonder eenige praal. Een groot liefhebber is hij steeds van jagen geweest en een gelegenheid om met zijn geweer het veld in te gaan zou hij niet licht laten voorbijgaan. Weinig zal hij gedacht hebben, dat hij zich aldus hardde voor het zware leven, dat hij nu al maanden achtereen leidt.

Een staaltje van zijn rechtschapenheid is nog het volgende. In 1892 wilde de Hoofdrechter wegens een verschil met den Volksraad zijne betrekking neerleggen. Hoewel Steyn hem zou zijn opgevolgd en hij daardoor een aanzienlijk ambt zou hebben verkregen, was 't aan zijn invloed te danken, dat het geschil werd bijgelegd. Onder Afrikaners ziet men dat wel eens anders.

De Oranje-Vrijstaat beleefde in de eerste jaren van Steyn's bestuur een zeer gelukkigen tijd. De Republiek bleef wel-is-waar als tot hiertoe eenigszins op den achtergrond, maar juist in deze periode van rust ontwikkelde het land zich zeer voorspoedig.

Om dien voorspoed te verzekeren begreep Steyn, dat hij niet tot isolement zijn toevlucht mocht nemen. Vrede was zijn ideaal en dien te bewaren was zijn trouwe zorg. Ja, toen de Engelsche Regeering naar aanleiding van de driften-quaestie tot President Kruger een ultimatum richtte, was 't Steyn, die den Transvaalschen staatsman tot toegeven noopte. Maar aan den anderen kant zag Steyn zeer goed in, dat Engeland met andere eischen kon komen, waaraan alleen door vereeniging van de Republikeinen het hoofd kon worden geboden. Wil men een deel van zijn politieke geloofsbelijdenis hooren? Daartoe citeeren wij het volgende uit een rede, den 11^{en} Maart 1896 tot de leden van zijn Volksraad gericht:

‘Hier hebben wij den Vrijstaat, bewoond door een volk, dat getoond heeft opgewassen te zijn tegen alle eischen, die een onverwachte stand van zaken het stelde, een volk, waarin de kiem van een groote natie ligt. Kan er roemrijker arbeid

zijn dan al uw macht en kracht, alle middelen die gij tot uw beschikking hebt, aan te wenden om dat volk te helpen in den strijd tegen de moeilijkheden, die het dagelijks ontmoet, door godsdienst en ontwikkeling te bevorderen, ten einde dat volk hooger en hooger te verheffen en het zoo zijn roeping waardig te maken. Hier in den Vrijstaat, waar wij de banier der Republikeinsche beginselen hebben geheschen en zullen voortgaan die banier hoog te houden, waar van alle oorden vreemdelingen tot ons komen, is het hier niet een roemrijke taak deze vreemdelingen met ons te verbinden en saam te smelten tot één Republikeinsch volk? Ik weet, dat, wanneer wij stilstaan bij de gebeurtenissen van de laatste maanden en de geschiedenis van het Zuid-Afrikaansche volk, een gevoel van ongerustheid ons bekruipt en wij ons zelven afvragen, hoe lang moeten wij de hand van vriendschap uitstrekken om die telkens weer met minachting te zien terugstooten? Maar moeten wij dan, als verstandige mannen, toestaan dat een ellendige vrijbuiter rassenhaat in onze harten plant? Of zullen wij hun veroorloven ons een haarbreed te doen afwijken van het pad, dat onze vaderen ons hebben aangewezen en gevolgd, dat leidt tot vrede, vriendschap en verbroedering? Ter wille van hun nagedachtenis zullen wij dat pad blijven volgen en tot den vreemdeling zeggen: kom en sluit u bij ons aan, toon, dat gij het goed met ons meent, maar blijft niet ter zijde staan en verwacht niet, dat wij onze nationaliteit zullen prijs geven en toelaten, dat gij ons opslorpt. Op die wijze alleen kunnen wij zegen en voorspoed verwachten. Hier hebben wij den Vrijstaat, gelegen in het hart van Zuid-Afrika, omringd door Staten en Koloniën. Is het niet onze plicht bij hen een geest van vereeniging te wekken, en als er geschillen rijzen onze broederen te vergaderen, die geschillen uit den weg te ruimen, elkander de hand van vriendschap te reiken en aldus, hier in den Vrijstaat, den grondslag te leggen van een verbond, waarnaar ieder weldenkend Afrikaander vurig verlangt? Ja, het is een groote en roemrijke taak, waaraan een leven kan worden gewijd, en als het mij gegeven is, aan die taak mede te werken, zal ik mij gelukkig en dankbaar gevoelen!’

Het was in deze stemming, dat President Steyn zich bereid verklaarde met de Transvaalsche regeering te beraadslagen

over nauwere aaneensluiting. Tot dat doel kwam President Kruger, vergezeld door een aantal zijner voornaamste Raadslieden, den 10^{en} Maart 1897 te Bloemfontein, waar het gezelschap met uitbundige feestvreugde werd ontvangen. Oom Paul hield toen een redevoering, waarin hij het hartelijke welkom aanhaalde als een bewijs van de onverbreekbare banden tusschen de beide Republieken. Op een lunch, hem aangeboden, liet hij zich in denzelfden geest uit en daar was 't, dat hij de woorden bezigde:

'Gij weet, dat wij ons aan de Conventie moeten houden, en Koningin Victoria is een kwaaie vrouw. Daarom moeten wij deze quaestie van nauwere aaneensluiting met de grootste voorzichtigheid behandelen.'

Men zal zich herinneren, hoeveel er over dat kwaaie-vrouw-incident is te doen geweest.

Het practische resultaat van de Conferentie was, dat de beide Presidenten tot een compromis kwamen en een verdrag werd opgesteld, waarbij het Tractaat van Potchefstroom zoodanig werd gewijzigd, dat de burgers van beide Staten wederzijds op gelijken voet zouden worden behandeld, hetgeen echter geen gelijke rechten op politiek gebied in zich sloot. Voorts legde men in een Politieke Unie de grondslagen neder van een soort Federatie, bestaande uit een Raad van Afgevaardigden van beide Staten, die elk jaar zouden zitting houden en over punten van gemeenschappelijk belang beraadslagen. In de zittingen der Volksraden van beide Staten werd dit Tractaat later goedgekeurd, slechts in zooverre geamendeerd, dat ook de burgers van den Oranje-Vrijstaat burgerrechten in de Transvaal en omgekeerd zouden hebben.

Twee jaren later - van 31 Mei tot 6 Juni 1899 - was President Kruger weder te Bloemfontein, maar nu onder gansch andere omstandigheden. Hij was daar gekomen om, hoewel wetende dat geen schikking door de Engelschen werd gewild, met Sir Alfred Milner te beraadslagen over het stemrecht-geschil. Als altijd toonde de President zich zeer inschikkelijk, maar wat kon dat baten, waar Sir Alfred den oorlog wenschte. Ook nadat de hooge gasten waren vertrokken bleef President Steyn werkzaam om den vrede te bewaren. Hij wist de Transvaalsche regeering te bewegen om aan hen, die vóór 1890 en 1891 in de Republiek waren gekomen, het stemrecht

toe te staan en aan de anderen geleidelijk - als dat geschiedde, zoo hadden Harer Majesteits Ministers in de Kaapkolonie verklaard, zou aan de eischen der Uitlanders voldaan zijn. Nu was 't zoo ver, maar geen dank kreeg President Steyn voor zijne bemoeiingen: de Engelschen kwamen met nieuwe eischen. Nog gaf hij den moed niet op en ziet, wederom werd naar hem te Pretoria geluisterd en een kiesrecht-voorstel werd door den Volksraad goedgekeurd, dat zelfs de ‘Times’ een oogenblik deed duizelen, zoodat in haar kolommen werd gezegd, dat de crisis voorbij was.

Toen grepen de kapitalisten van de *Chartered Company* en Chamberlain opnieuw in; zij hadden 't er op gezet den oorlog onvermijdelijk te maken.

Op dat kritieke tijdstip - het was den 22^{en} September 1899 - riep President Steyn zijn Volksraad bijeen om de houding van den Oranje-Vrijstaat te bepalen. 't Was een merkwaardige rede, die hij bij de opening uitsprak.[1)] Als uitgangspunt nam hij de laatste Conferentie te Bloemfontein en zonneklaar toonde hij aan, hoe alles door hem was gedaan om den vrede te handhaven. Men had echter naar zijn stem niet willen luisteren. ‘Wij weten nu te duidelijk’, zoo ging de President daarop voort, ‘dat de uitlander-grieven slechts een dekmantel zijn, waaronder men de Republieken van hare onafhankelijkheid wil berooven. Om deze reden heb ik gemeend met den Uitvoerenden Raad U bij elkander te moeten roepen, omdat 't mij duidelijk geworden is, dat het nu niet meer een kwestie is, die de Zuid-Afrikaansche Republiek alleen raakt, maar dat het eene zaak is, die ook de onafhankelijkheid van dezen Staat zal vernietigen. Er zijn twee oogmerken met deze inmenging, die men zich ten doel stelt. In de eerste plaats hebben wij een groep van kapitalisten, die zijn invloed tot in zeer hooge rangen in Engeland doet gevoelen, die wil de rijkste goudmijnen in de wereld in handen krijgen zoowel als de regeling en administratie van het land. God beware ons land daarvoor. In de tweede plaats weten wij, dat de Hooge Commissaris beschouwt, dat het bestaan der twee Republieken oorzaak is, dat er een geest

1) Deze rede is in extenso opgenomen in de Vrijstaatsche Gouvernementscourant van 17 November 1899.

van afvalligheid in de Kaapkolonie, zooals hij vermeent, zich vertoont. De Republikeinsche kinderen moeten verjaagd worden, omdat de Koloniale kinderen naar zijne beschouwing stout zijn. Men wil dus de twee Republieken, waar de Afrikaander geest levend wordt gehouden, uitwisschen en zoodoende het Afrikaander volk vernietigen, en, indien mogelijk, uitroeien.'

De President toonde daarop in den breede aan, hoe ongemotiveerd alle opgesomde grieven waren om met verheffing van stem als volgt te eindigen:

'Wij staan voor de toekomst. Het is donker. De ure van beslissing is gekomen. Onze broeders aan de overzijde van de Vaal worden met oorlog bedreigd. Hebben zij een rechtvaardige zaak? Zoo ja, wat gaat gij doen? U neutraal verklaren, wanneer Uw broeders in een worstelstrijd zijn? Kan de eene Afrikaander neutraal blijven, wanneer de andere voor Afrika sterft? Gaat Gij uw plechtig verbond, dat reeds voor tien jaren heeft bestaan, op zijde zetten? Gaat gij ontrouw zijn aan Uw gegeven eerewoord?

Of gaat Gij aan de wereld zeggen, dat deze Staat, hoewel klein en zwak, sterk genoeg is om trouw te zijn aan zijn woord; dat gij beschouwt dat waar een Afrikaander in een goede zaak strijdt, daar is de neutraliteit van een ander Afrikaander een zonde tegen het Afrikaanderdom.

Ziet daar vragen, die Gij moet beantwoorden voor uw God en voor Uw Volk. Wat mij betreft, mijn besluit heeft dagen van nadenking en nachten van gebed gekost. Ik heb gedaan wat ik kon om den vrede met eer te handhaven en zal nog alles doen. Ik zeg echter nu met een vrij geweten en openlijk voor het volk: "Ik verlies liever de onafhankelijkheid van den Oranje-Vrijstaat met eer dan die te behouden door oneer of ontrouw."

Indien gij met mij verschilt, zegt het; God weet 't: in dezen hachelijken tijd wil ik niemand influenceeren. Gij hebt het volk kunnen raadplegen, ik niet: doet zijn wil.

Denkt niet, dat ik lichtvaardig over de zaak denk. Ik weet wat het is voor twee zwakke Republieken om te strijden tegen het machtigste rijk, dat de wereld ooit gekend heeft, maar ik weet ook dat, indien 't tot een oorlog moet komen, wij dan niet strijden voor het stemrecht, maar voor het bestaansrecht van het Afrikaander volk. Onze zaak is recht.

Ik heb het geloof, niets geschiedt zonder den wil van den Allerhoogste en dat Hij, die onze vaderen zoo wonderbaarlijk heeft geholpen, zich over ons zal ontfermen. Ieder geval, Zijn wil geschiede.'

Er heerschte na die woorden een indrukwekkende stilte in de zaal van den Volksraad. De voormannen van het volk gevoelden, wat er op het spel werd gezet; zij wisten, dat hun land in de eerste plaats zou hebben te lijden van het uitbreken der vijandelijkheden, omdat daarover een der wegen naar Pretoria voerde. Maar het geweten sprak zoo duidelijk: nu terug te deinzen zou zijn het verzaken van een duren plicht.

Zoo koos de Volksraad met algemeene stemmen, ook zelfs van den heer Fraser, de zijde van zijn President.

De Republieken konden niet langer wijken, omdat de terugweg er een was van schande: den 9^{en} October werd het bekende waardige ultimatum tot het Britsche Rijk gericht. En toen nog vóór het verstrijken van den gestelden termijn een hooghartige afwijzing was ingekomen, was het pleit beslist: eenige uren later stroomden de gewapende Boeren het land van den vijand binnen.

President Steyn is een der eersten geweest, die zich heeft aangegord voor den verdedigingskamp. Nu, na zooveel maanden, is hij nog steeds in het veld. Hij wist, dat hij zou moeten vechten tegen een overmacht, maar hij deinsde daarvoor niet terug, omdat het eenmaal gegeven woord 't hem gebood. Geen seconde in al die maanden heeft hem daaraan nog ontrouw zien worden; zijn land is verwoest, zijn hoofdstad is in handen van den vijand, van zijn trouwste burgers heeft hij er velen zien vallen, van den luister zijner waardigheid is niets meer overgebleven, maar ondanks dat alles versaagt hij niet. Hij is met zijn generaal De Wet de man, die de commando's door zijn zeldzaam voorbeeld met nieuwen moed weet te bezielen; hij is nog ongeschokt in zijn vertrouwen, dat de zaak der rechtvaardigheid niet in bloed kan worden gesmoord.

Dag en nacht vecht hij als de minste zijner burgers om den Engelschen bij elke gunstige gelegenheid voor hun wanbedrijf afbreuk te doen. De moordende kogels vliegen om hem heen, maar hij acht ze niet: geen vrees kent hij, waar

hij strijdt om het Afrikanerdom van den dreigenden ondergang te redden. En zijn manschappen beseffen, meer nog dan in vredestijd, de zeldzame ziele-grootheid van hun President.

Zou dan dat alles voor niets zijn? Zou dan de historicus eenmaal moeten melden, dat President Steyn gevallen is voor een wanhopige zaak? Zal de Vrijstaat niet zijn loon krijgen voor zijn voorbeeldige broedertrouw?

Wij moeten 't eerst zien om dàt te kunnen gelooven.

W.F. ANDRIESSEN.

Openbare boekerijen en leeszalen.

De openbare boekerijen en leeszalen, waarop ik hier de aandacht van het Nederlandsche volk wensch te vestigen, bestaan reeds bijna een halve eeuw. In Engeland en Amerika, waar de eerste ongeveer gelijktijdig zijn opgericht, hebben zij spoedig het burgerrecht verkregen. Men kan zich daar tegenwoordig geen plaats van eenige beteekenis meer denken zonder een openbare boekerij met leeszaal. Deze is er tot een volkszaak geworden, evenals het lager onderwijs. Om zich een denkbeeld te vormen van de waarde die het Engelsche publiek aan een boekerij toekent, vergelijke men b.v. eens het lange artikel *Libraries* in de Encyclopaedia Britannica met de enkele zinnetjes, waarmee Brockhaus en Meyer ons omtrent *Bibliotheken* inlichten. In vele Amerikaansche plaatsen is de bibliotheek het mooiste gebouw.

Het vasteland van Europa, vooral Frankrijk en Duitschland, begint het voorbeeld van Engeland en Amerika te volgen. Kleinere staten, b.v. Denemarken, blijven niet achter. En wat doet Nederland?

Wie zich de moeite wil geven om de volgende bladzijden te lezen zal daaruit de voor ons beschamende gevolgtrekking kunnen maken, dat wij in dit opzicht zeer ten achteren zijn. Wij zijn nog niet eens goed aan den gang. Men kan zeggen dat de openbare boekerij bij ons publiek zoo goed als onbekend is. Het kan daarom van nut zijn, te beginnen met een overzicht van wat er in het buitenland is verricht.[1)]

1) Over vrije openbare boekerijen of volksbibliotheken bestaat reeds een uitgebreide literatuur. In Amerika, Engeland en Duitschland verschijnen zelfs tijdschriften, die zich geheel daaraan wijden. Een eerste, historisch en statistisch, overzicht van het geheel heeft onlangs geleverd Dr. Ernst Schultze, *Freie öffentliche Bibliotheken. Volksbibliotheken und Lesehallen*. Stettin 1900. Aan dit met echt Duitschen ijver geschreven werk ontleen ik de meeste gegevens ten opzichte van het buitenland.

I.

Vroeger kwam alle licht uit het Oosten, maar een nieuwe eeuw zal er zich aan moeten gewennen, het oog naar het Westen te richten, naar Amerika. Wat daar ten minste voor openbare boekerijen en leeszalen is gedaan is als geheel zonder weerga, en wordt alleen hier en daar in Engeland geevenaard. Doch ook in Amerika zijn die inrichtingen niet gelijkelijk over de groote oppervlakte van het land verdeeld. De Noordoostelijke Staten zijn in dit opzicht die van het Westen, maar inzonderheid die van het Zuiden voor. En die van alle het verst is gevorderd, is de kleine staat Massachusetts met de hoofdplaats Boston. Daar is in 1852 de eerste vrije openbare boekerij, *free public library*, gesticht. Wel had men reeds sedert de vorige eeuw in Amerika inrichtingen, met onze Leesmuseums te vergelijken, die echter ook aan niet-leden vrijen toegang verschaften. Maar een omvangrijke boekerij met leeszaal, voor allen zonder betaling toegankelijk, en die aan iedereen kosteloos boeken uitleende, bestond er vóor dien tijd niet. En dit is het nieuwe beginsel van de *free public libraries*. Voor allen zijn ze, want ze zijn er ook door allen. Wel is het soms een enkele of een groep van mannen, die ze sticht, maar de gemeente zorgt in den regel voor het onderhoud.

De geschiedenis van de openbare boekerij te Boston is leerrijk. Zij diene hier, zooals zij dat in werkelijkheid ook is geweest, als voorbeeld van andere plaatsen. In October 1847 stelde de burgemeester, Mr. Josiah Quincy, den gemeenteraad voor, op gemeentekosten een vrije openbare boekerij in te richten. Hij begon met 12.000 gulden uit eigen middelen daarvoor aan te bieden, onder voorwaarde dat er door anderen 30.000 bijgevoegd werd. 't Geld kwam er, het voorstel werd aangenomen en door de staatsregeering goedgekeurd. Een bizondere belasting werd er nu ingevoerd, om voor de instandhouding van de boekerij te kunnen zor-

gen. Van vele zijden kwamen ook belangrijke boekgeschenken, en de gemeente wedijverde met particulieren om de openbare boekerij zoo goed mogelijk te voorzien. Tegenwoordig geeft de stad daarvoor jaarlijks ruim 600.000 gulden uit, en dat op een bevolking weinig grooter dan die van Amsterdam, dus meer dan een gulden per hoofd.[1)] Als de lezer nu weet, dat voor de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn de staat jaarlijks 300.000 gulden uitgeeft en dat onze Koninklijke Bibliotheek met de 4 Universiteitsbibliotheken saam per jaar ongeveer 112.000 gulden uit openbare middelen ontvangen, dan heeft hij een maatstaf om te beoordeelen, welk offer de burgerij van Boston zich voor haar openbare boekerij getroost. Het bibliotheeksgebouw is daar dan ook een paleis. Op tien plaatsen in de stad bestaan er filialen, wat bij den ruimen, Amerikaanschen aanleg van groot belang is. Het hoofdgebouw, de centrale bibliotheek, heeft een leeszaal met 275 zitplaatsen. De boekerij bestaat uit twee afdeelingen, een wetenschappelijke, die vele Universiteitsbibliotheken van Europa overtreft, en een meer populaire, die grootendeels met belletrie, lichte lektuur, kinderboeken enz. is gevuld. Van de laatste wordt het meest uitgeleend, de eerste veel ter plaatse gebruikt. Beide afdeelingen saam tellen nu ongeveer 700.000 deelen.

Op dezelfde wijze, hoewel op kleiner schaal, is het elders gegaan. Reusachtig is, vooral na 1875, de uitbreiding der openbare boekerijen in Amerika. In 1875 telde men er 282 met 1.818.978 deelen, waarvan alleen de staat Massachusetts 151 met 952.237 deelen bezat. Na dien tijd hebben de andere staten zeer groote vorderingen gemaakt, maar Massachusetts handhaaft zich nog op de eerste plaats. In 1891 waren in de Vereenigde Staten in het geheel 3.803 bibliotheken met meer dan 1000 deelen, te zamen 31.167.354 deelen bevattende. Men mag aannemen, dat minstens de helft daarvan vrije, openbare boekerijen waren. Ze zijn dan ook over 't geheele land verspreid. En zooals men in de voorsteden overal filialen opent, zoo zendt men naar de dor-

1) Men mag natuurlijk niet vergeten dat Boston rijker is dan Amsterdam en geen Universiteitsbibliotheek bezit. Maar met 1/10 van wat er te Boston voor de openbare boekerij wordt uitgegeven zou men te Amsterdam reeds veel kunnen doen.

pen zoogenaamde wandelboekerijen, berekend voor de behoeften der landbevolking.

Amerika is het land van vorstelijke stichtingen. Ook de openbare boekerijen hebben dit ondervonden. Vele zijn er door groote schenkingen ontstaan en verrijkt. Mannen als Vanderbilt en Carnegie hebben millioenen voor haar uitgegeven. In 1876, toen de beweging nog lang niet het hoogtepunt had bereikt, werden alle schenkingen ten voordeele van boekerijen in Amerika op ruim 70.000.000 gulden geraamd. Gewoonlijk verbinden de schenkers van een bibliotheek aan hun gift de voorwaarde, dat de gemeente voor het onderhoud zorge.

Evenals in Amerika is in Engeland van den aanvang af de vrije openbare boekerij een zaak van staats- en gemeentezorg geweest. Bijna aan het begin van de beweging staat een wet. Wel eigenaardig is dat in deze landen van krachtig particulier initiatief. Maar men vindt daar ook een sterk ontwikkeld gemeenschapsgevoel. 't Waren in Engeland voor een deel arbeidersorganizaties, die op het stichten van openbare boekerijen aandrongen. Spoedig erkende men in wetgevende kringen deze inrichtingen als een der belangrijkste middelen tot de algemeene ontwikkeling van het volk. Wel waren de vertegenwoordigers van de Universiteiten, bevreesd voor het popularizeeren der wetenschap, er in 't eerst heftig tegen. Doch ook dezen hebben aldra hun dwaling ingezien.

Op voorstel van Mr. William Ewart en Mr. Joseph Brotherton benoemde in 1849 het Engelsche Parlement een Commissie van onderzoek naar de werking van openbare boekerijen. Disraeli was er o.a. lid van. Nadat een gunstig luidend rapport verschenen was, stelde Mr. Ewart voor, aan de gemeentebesturen de bevoegdheid te verleenen, voor openbare boekerijen en museums een bizondere belasting in te voeren, of liever opcenten op de gemeentelijke belasting te heffen. Dit wetsvoorstel werd aangenomen en, 14 Augustus 1850, bekrachtigd. Volgens die wet, Ewart-bill genoemd, moest de burgemeester, zoodra het gemeentebestuur zulks verlangde, de belastingbetalende burgerij laten stemmen, of zij de bibliotheeksbelasting wilde betalen of niet. De belasting was bepaald op een half penny per pond, dus ongeveer

0.2 %. Een meerderheid van ⅔ was er noodig om haar aan te nemen.

Die wet bleef geen doode letter. In hetzelfde jaar nog, 1850, werd in Norwich de bibliotheeksbelasting ingevoerd en dat voorbeeld werd bijna elk jaar door andere gemeenten gevolgd. Op 2 September 1852 werd reeds de eerste vrije openbare boekerij te Manchester geopend, waarbij o.a. Dickens, Thackeray en Bulwer Lytton tegenwoordig waren en woorden van waardeering spraken. Wel een bewijs, hoezeer de besten van de natie begrepen, dat men hier met een volkszaak bij uitnemendheid te doen had. En zij hebben zich in de groote beteekenis van dien dag voor het Engelsche volk niet vergist. Manchester is in dit opzicht een goede school voor heel het land geweest. Zooals Boston in Amerika is het in Engeland steeds op de eerste plaats blijven staan. In 1895/6 telde de openbare boekerij van Manchester (met 505.000 inwoners) 266.514 deelen.

Andere steden volgden. Vooral sedert 1887 nam de beweging tot oprichting van openbare boekerijen groote afmetingen aan. Toen vierde namelijk koningin Victoria haar vijftigjarig jubilé, en in vele gemeenten of stadsdistrikten (vooral in Londen) vond men niets beters te doen, dan een *Queen's Jubilee Library* te stichten. De Duitsche geschiedschrijver meent, dat men in Duitsche steden bij zulk een gelegenheid een standbeeld voor de koningin zou hebben opgericht. En wat zou men in Nederland hebben gedaan? Wij zijn van ouds een liefdadig volk en zorgen voor zieken-, wees-, oude mannen- en vrouwenhuizen. Uitstekend! Maar zouden wij ook niet eens wat kunnen doen voor het gezonde, arbeidende volk? voor hen, die kunnen en willen werken, maar wien het vaak aan de noodige uitspanning en aan nuttige hulpmiddelen tot ontwikkeling ontbreekt? Een vrije openbare boekerij zou aan de ontluiking en ontwikkeling van vele talenten ten goed komen.

Dat heeft de Engelsche wetgever uitnemend begrepen. Men telt in Engeland meer dan dertig wetten en wetswijzigingen, die op de openbare boekerij betrekking hebben. Ik zal den lezer niet in den doolhof van die wetgeving voeren, maar alleen den tegenwoordigen toestand weergeven.

Op verlangen van ten minste tien belasting betalende bur-

gers moet thans de burgemeester laten stemmen, of de bibliotheeksbelasting zal worden ingevoerd, waartoe eenvoudige meerderheid van stemmen voldoende is. Die belasting mag nu een penny op het pond gemeentelasten, dus ± 0.4 % bedragen, en door een bizondere wet kan dit bedrag nog verhoogd worden. Dat men algemeen de openbare boekerijen noodig en nuttig vindt, blijkt wel daaruit, dat in 87.5 % van alle steden, waar de bibliotheeksbelasting is ingevoerd, het maximum van een penny wordt betaald. Enkele stellen zich nog met een half penny tevreden.

Voor het platteland is in Engeland minder goed gezorgd dan in Amerika, maar de Engelsche steden van eenig belang zijn bijna alle van openbare boekerijen met leeszalen voorzien. Van de steden boven 100.000 inwoners heeft men er nog slechts drie, Glasgow, Kingston upon Hull en Sunderland, die zulk een inrichting missen. Volgens den Engelschen bibliothecaris Mr. J.J. Ogle bestaan er thans ongeveer 600 à 700 openbare boekerijen in ongeveer 300 steden en plaatsen, te zamen met 5.000.000 boekdeelen, die jaarlijks 25-30.000.000 maal uitgeleend worden. De daarvoor betaalde bibliotheeksbelasting bedraagt 2.700.000 gulden. Bovendien bezitten de boekerijen land, huizen enz. ter waarde van bijna 10.000.000 gulden. Evenals in Amerika, hoewel op bescheidener schaal, is er veel door schenking ontvangen. Een goed voorbeeld is de geschiedenis van de openbare boekerij te Edinburgh. Tweemaal reeds had de burgerij met Schotsche koppigheid het in werking stellen van de Ewartbill verworpen. Toen kwam echter Andrew Carnegie, een geboren Schot en Amerikaansch millionair geworden, met een aanbod van 300.000 gulden. En op zijn brief, waarin hij dat aanbod deed, volgde een telegram, dat nog 300.000 beloofde. Dat kon de stad natuurlijk niet weigeren. Zij heeft nu de grootste en mooiste openbare boekerij van Schotland, die voor de Universiteitsbibliotheek niet onderdoet. En gewillig betalen de burgers hun opcenten op de belasting tot onderhoud van de boekerij.

In den beginne vreesde men in Engeland, dat gemeentelijke instellingen geen geschenken zouden ontvangen. Dit bleek echter anders. In de jaren 1854-1889 ontvingen de openbare boekerijen door schenking voor een waarde van

ongeveer 12.000.000 gulden, in de jaren 1888-1896 van 9.000.000, in geld, gebouwen en boeken. Het volk heeft er dus ingezien, dat men niet minder goed kan geven aan de gemeente die voor allen zorgt, dan aan liefdadige genootschappen die, hoe nuttig ook in hun kring werkende, toch altijd beperkt zijn en licht het algemeen belang uit het oog verliezen.

De inrichting van de grootste openbare boekerijen in Engeland en Amerika komt vrijwel met elkaar overeen. Gewoonlijk heeft men gescheiden leeszalen voor kranten en tijdschriften, soms liggen die ook in eene ruimte. In de zaal voor tijdschriften of in een eigen zaal vindt men een wetenschappelijke handboekerij, *reference library*, die niet uitgeleend wordt. Men kan daar ook alle boeken van de bibliotheek ter lezing krijgen. Hier en daar heeft men verder afzonderlijke vertrekken voor sommige clubs, zelfs voor kinderen.[1)]

Het gebruik van de openbare boekerij wordt aan het publiek zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt. Voor den bezoeker van de leeszaal gelden in Engeland drie geboden: ‘Clean hands, silence, and no dogs!’ waar in Amerika als vierde bijkomt, dat de mannen hun hoed moeten afnemen. In Engeland kent men die gewoonte niet; arbeiders met pet en heeren met cylinder zitten er naast elkaar. Van hen die boeken leenen verlangt men op sommige plaatsen nog een borgstelling, maar het wordt meer en meer gewoonte, ieder toe te laten, die op de een of andere wijze zijn identiteit kan aantoonen. Dit nu werkt uitstekend. Er gaat zeer weinig verloren. De boeken dragen spoedig de sporen van gebruik, maar daar zijn ze voor. En de armere klassen zorgen over 't algemeen beter voor het terugbrengen der boeken dan de meer bevoorrechte.

Een uitgebreid dienstpersoneel, tamelijk goed bezoldigd, zorgt er voor, dat van de boekerij het gebruik gemaakt wordt, dat er van gemaakt kan worden[2)]. Daarvoor wordt

1) Men vergelijke de belangwekkende schildering, die de heer R.P.J. Tutein Nolthenius uit eigen aanschouwing geeft in *Nieuwe Wereld*, blz. 179-186.

2) Volgens de laatste opgave had de bibliotheek van Boston met de filialen 269 beambten, waarvan ruim ¼ alleen voor avond- en Zondagsdienst Chicago had er in 1897 118 beambten, enz.

meer uitgegeven dan voor aankoop van boeken, soms 2-5 maal zooveel. Slechts hij die onder een boekerij verstaat een verzameling van boeken netjes in een kast geborgen, kan dat afkeuren. Maar in een openbare boekerij heeft het boek als zoodanig geen waarde; alles komt op het gebruik aan dat er van gemaakt wordt. Een voldoend aantal bedienden is daarom geen weelde, maar een eerste voorwaarde tot goed gebruik van een bibliotheek. Er is altijd werk. Luierende klerken, zooals op sommige bureau's, zal men in de openbare boekerij niet aantreffen. Allen die haar in werking hebben gezien zijn het daarover eens.

Het zal nog lang moeten duren, eer de openbare boekerijen van het vasteland van Europa op dezelfde hoogte staan als in Engeland en Amerika. In Frankrijk is er na 1870 reeds veel gedaan. In verband met een betere zorg voor het onderwijs zijn de schoolbibliotheken er goed voorzien. Ook hebben staat en gemeente volksbibliotheken ingericht, waarvan men, veelal tegen betaling van een klein leesgeld, gebruik kan maken.

Meer opgang schijnt de zaak der vrije openbare boekerij in Duitschland te maken, ten minste in de belangstelling van het ontwikkeld publiek. In de laatste tien jaren zijn er verscheiden openbare boekerijen geopend. De staatsregeeringen hebben tot nog toe weinig gedaan, ook de gemeenten niet veel. Zij geven wat subsidie. Als voorbeeld noem ik hier Berlijn. Sedert omstreeks 1850 bestaan er kleine volksbibliotheken, maar eerst in 1896 opende de stad 2 leeszalen, welk getal spoedig tot 10 zal klimmen, alle met bibliotheken verbonden. De zalen zijn des avonds van 6-9 en 's Zondagsmorgens van 10-12 uur geopend. Voor de volksbibliotheken, meest in schoollokalen geplaatst, en de 2 toen geopende leeszalen gaf de stad in 1898/9 nog geen 60.000 Mark uit. Een bescheiden begin, toch reeds het dubbele van vijf jaar te voren.

Op vele plaatsen zijn particulieren en vereenigingen met vrucht aan het werk getogen. Een vermelding verdienen vooral de *Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung*, de *Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur*, en de *Comenius-Gesellschaft*.

Men vindt de meeste openbare boekerijen in Saksen,

Würtemberg en de kleinere middenduitsche Staten, waar ze van regeeringswege gesteund worden. Pruisen geeft ook reeds subsidie. Treurig daarentegen ziet het er nog uit in Beieren, Elzas-Lotharingen en Mecklenburg, bijna even treurig als... in Nederland.

De Amerikaansche gemeenschapszin is ook in Duitschland ontwaakt. In Berlijn heeft de boekhandelaar Hugo Heiman uit eigen middelen een prachtige openbare boekerij met leeszaal gesticht. In Essen heeft Krupp hetzelfde gedaan; zijn inrichting is de beste van geheel Duitschland. En in Jena is Prof. Abbe begonnen met 100.000 Mark voor een bibliotheeksgebouw te geven. In 't geheel zijn er in Duitschland meer dan 2.000.000 Mark voor openbare boekerijen geschonken. Dat is een goed begin.

In de Oostenrijksche landen is weinig gedaan. Alleen in Weenen werkt sedert eenige jaren met grooten ijver en goed gevolg Dr. Ed. Reyer, professor in de geologie. Op een studiereis in Amerika leerde deze de *free public libraries* kennen, die hij, geholpen door een vereeniging, in Weenen navolgde. De gemeenteraad gaf een subsidie, dat echter door de tegenwoordig regeerende anti-semieten is ingetrokken. Desniettegenstaande gaan de openbare boekerijen flink vooruit.

Naar verhouding van de grootte bezit het Oostenrijksche stadje Zwittau (in 1890 had het 7778 inwoners) de beste vrije openbare boekerij van heel Midden-Europa. Daar is een bizondere reden voor. Een geboren Zwittauer, Oswald Ottendorfer, de rijke eigenaar van een te New-York verschijnend blad, heeft in 1892 voor ƒ 200.000 zijn vaderstad een bibliotheek laten bouwen en voor het onderhoud gezorgd. Tevens heeft hij op zijn kosten een jonge dame naar Amerika laten komen, om daar haar opleiding tot bibliothecaris te ontvangen. Van de boekerij wordt reeds een ruim gebruik gemaakt. In 1899 bestond ze uit 14.300 deelen, die aan 2598 lezers 54.545 maal werden uitgeleend. De leeszaal werd door 22.819 personen bezocht. Verder zijn er wandelbibliotheken voor de omliggende dorpen ingericht.

Van de kleinere landen die openbare boekerijen bezitten zij hier alleen Denemarken genoemd, een land dat in den laatsten tijd op elk gebied van volksontwikkeling veel tot stand heeft gebracht. Voor eenige jaren deed de heer An-

dries Sch. Steenberg, gesteund door de regeering, een studiereis naar Engeland, om zich daar met de vrije openbare boekerijen bekend te maken. In Deensche tijdschriften heeft hij de Engelsche inrichting ter navolging aanbevolen. Naar het schijnt met goed gevolg. Van de 25 openbare stedelijke boekerijen in Denemarken zijn er tien reeds geheel vrij, terwijl vijftien nog een gering leesgeld vragen. Zij worden alle door de gemeente gesteund en ontvangen bovendien subsidie van den staat.

II.

Na dit overzicht vragen we nog eens: wat doet Nederland?

Wij hebben in de eerste plaats onze Koninklijke Bibliotheek in den Haag. Langen tijd heeft zij onder de schrielheid van de regeering en de geleerde neigingen van Thorbecke te lijden gehad. In den laatsten tijd echter zijn haar middelen verruimd en is haar werkkring zeer uitgebreid. De tijd van opening (bij avond) is op een grooter publiek berekend en bij het aanschaffen van boeken wordt op de vragen van den dag gelet. Werken over literatuur, kunst en kunstnijverheid enz. vindt men er veel. Toch is ze nog geen openbare boekerij in den Engelsch-Amerikaanschen zin; daarvoor zijn meer lichte lektuur en leeszalen met kranten en tijdschriften noodig.

Verder hebben we onze Universiteitsbibliotheken. 't Zijn wetenschappelijke inrichtingen en dus, hoewel vrij en openbaar omdat zij uit de middelen van het Rijk (te Amsterdam de gemeente) onderhouden worden, tot een kleinen kring van gebruikers beperkt. Naar het akademisch publiek, de vacanties enz., regelen zich de uren van opening. Bij 't aanschaffen van boeken wordt in de eerste plaats op de eischen van dat publiek gelet. Wel worden er tegenwoordig werken van meer algemeen belang gevraagd en soms ook gevonden. Van meer dan éene zijde wenscht men zelfs, dat de wetenschappelijke bibliotheek de literatuur van den dag en populair-wetenschappelijke werken zal opnemen, werken over kunst, muziek enz. Tot ondersteuning van dien wensch wijst men op het streven van onzen tijd naar University extension. In zoover heeft men gelijk, dat er een groote

leemte bestaat in onze openbare boekerijen. Maar de Universiteitsbibliotheek is een akademische instelling. Professoren in kunstgeschiedenis, muziek, enz. hebben we aan onze Rijksuniversiteiten niet. De akademische wetenschap leeft niet met den dag mee en op de wetenschappelijke bibliotheek heeft de traditie haar merk gedrukt. Voor een uitbreiding in de aangeduide richting ontbreken ook de fondsen. De subsidies van Rijk en gemeente staan niet in verhouding tot de steeds aangroeiende wetenschappelijke produktie. Met de groote nationale boekerijen van Parijs, Londen, Berlijn, Weenen enz. zijn de onze natuurlijk niet te vergelijken. Maar ook de Koninklijke Bibliotheek van Brussel wordt alleen ruimer gesubsidieerd dan onze Koninklijke met de vier Universiteitsinrichtingen te zamen. Ruimer dan de onze zijn vele Duitsche Universiteitsbibliotheken bedeeld. Vooral voor personeel wordt daar beter gezorgd dan hier, en dit heeft een grooten invloed op het gebruik van de boekerij.[1)] Aan een uitbreiding van de werkzaamheid onzer wetenschappelijke bibliotheken valt, onder de tegenwoordige omstandigheden, niet te denken. En al werd, door grootere subsidies, zulk een uitbreiding mogelijk gemaakt, dan dient toch m.i. het karakter van wetenschappelijke bibliotheek te blijven bewaard. Veel gemakkelijker dan dit te veranderen, is het, afzonderlijke volksbibliotheken op te richten naast de wetenschappelijke instellingen. Ook in vele vrije openbare boekerijen scheidt men de wetenschappelijke afdeeling van de meer populaire. In Engeland gaat men hier en daar, in navolging van het *British Museum*, zoo ver, de werken van de eerste afdeeling niet uit te leenen. Dat verdient geen navolging. Maar wel, dunkt me, de verdeeling van den arbeid, omdat nu eenmaal aan een geleerde boekerij, haar samenstelling, haar beschrijving, haar gebruik enz. andere eischen zijn te stellen dan aan een inrichting, die voor de behoeften van het algemeen is berekend.

Zijn onze Universiteitsbibliotheken nog eenigszins bekend, van een ander soort van inrichtingen in ons goede land durf

1) Het is waar dat een klein personeel, dat met kennis en toewijding werkt, verre te verkiezen is boven een grooter aantal, waarvan het tegendeel geldt. Er dient dus vooral op het eerste te worden gelet.

ik dat niet zoo grif veronderstellen. Ik bedoel de stedelijke of provinciale boekerijen. Hier spant zeker Leeuwarden de kroon. Vooreerst is er de oude boekerij van de Franeker Hoogeschool, nu Provinciale Bibliotheek van Friesland, waarvan een betrekkelijk goed gebruik wordt gemaakt. Verder een stadsbibliotheek. Eindelijk is er, in 1876, door een legaat van 100.000 gulden een bibliotheek van Grieksche en Latijnsche schrijvers gesticht, de Buma-Bibliotheek. Jammer, dat de legataris er niet eenige tonnen bij kon doen, om alle Leeuwarder kindertjes Grieksch en Latijn te laten leeren. Maar dubbel jammer, dat onze wetgeving geen middel kent, om hier verandering te brengen. Hoe zou zulk een legaat aan een openbare boekerij of museum ten goede zijn gekomen!

Evenals te Leeuwarden is het elders. Onze stedelijke boekerijen, dateerend uit den tijd toen men Latijn sprak, hebben alle een min of meer wetenschappelijk karakter. Zoo is het te Deventer, Arnhem enz. Op vele plaatsen zijn ze museums voor de geschiedenis van de stad. Rotterdam b.v. heeft zijn verzameling over Erasmus, Haarlem veel werken over de uitvinding van de boekdrukkunst. Dergelijke verzamelingen hebben zeker groote waarde voor historisch onderzoek, maar beantwoorden niet aan de eischen van den levenden ontwikkelden burger en van den werkman. Voor hen zijn onze stedelijke boekerijen weinig waard. Op zijn best wordt er aangekocht wat op de stad zelf betrekking heeft, of worden enkele, toevallig aanwezige verzamelingen aangevuld. Maar ver reiken de middelen nooit. En de gelegenheid tot gebruik is doorgaans tot enkele uren in de week beperkt. De boeken die er zijn worden dus niet gebruikt. Bij een bezoek kan men, al naar men het neemt, vermakelijke of ergerlijke ervaringen opdoen: een gesloten deur op het officiëel uur van opening; een bibliothecaris, die te midden van zijn schatten een pijpje rookt, verwonderd dat ge hem in zijn rust komt storen; de weigering om een heel gewoon boek in uw eigen huis te gebruiken, enz. enz. Men kan zeggen dat onze stadsbibliotheken voor een groot deel dood kapitaal zijn. Een offer aan het verleden, dat zoo zwaar op ons, oude volken van Europa drukt, veel meer beteekenen ze niet. Zoo mogen ze blijven bestaan, wij willen

geen beeldenstormers zijn. Maar onze tijd vraagt wat anders voor het volk.

Bijna alles wat er in ons land in die richting gedaan wordt gaat uit van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1795 werd door haar de eerste volksbibliotheek te Haarlem gesticht, in 1796 kreeg Groningen er een. Men deed dat, zooals men zich toen uitdrukte, ‘ter verbetering van het hart en de verlichting van het verstand van den geringeren Burger.’ De burger heeft nu zijn hoofdletter verloren en het Nut zorgt thans ‘voor den gemeenen of minderen man.’ Dat is iets anders dan het Engelsch-Amerikaansche idee: voor en door de geheele burgerij. Wel maakt op het platteland, waar ten minste geen vooroordeel tegen de beginselen van het Nut bestaat, de geheele bevolking van de Nutsbibliotheek gebruik[1)], maar in de groote plaatsen beperkt zich dit tot de armere klasse. Hier en daar is men zelfs vreeselijk bang, om de bestaande huur- of leesbibliotheken concurrentie aan te doen. De Nutsboekerij is een instelling van liefdadigheid. En men sukkelt in de groote steden met kleine lokalen, kleine subsidies tot aankoop van boeken, weinige en vaak ongeschikte uren van opening en wat er meer bij een armeninstituut behoort.

Ik schrijf dit volstrekt niet om het werk van de Maatschappij te verkleinen. Zij heeft haar taak als nuttige vereeniging zeer ruim opgevat, in de laatste jaren met jeugdigen ijver steeds ruimer. Maar zij heeft tegenwoordig volop gelegenheid de ervaring te maken, die men ook in Duitschland en elders opdoet: een vereeniging is niet in staat aan de behoeften van een lezend stadspubliek te voldoen. Leeszalen heeft de maatschappij dan ook maar vijf ingericht, te Amsterdam (hier bestaat er ook een van de vereeniging ‘Ons Huis’), Assen, Gouda, Nijmegen en Werkendam. En juist aan leeszalen bestaat er in de groote steden behoefte. In enge woningen leven de menschen opeengehoopt en velen hebben niets dan een slaapstee, zoodat alleen een openbare leeszaal hun een rustig plekje kan verschaffen. In de landgemeenten zal de Maatschappij haar werk nog lang met goed gevolg kunnen of moeten doen,

1) Op het platteland wordt er ten onzent nog al veel gelezen, waarschijnlijk meer dan b.v. in Engeland.

maar in de groote steden wordt het, dunkt me, tijd, dat een grootere gemeenschap, d.i. de gemeente zelf, die zware taak van haar overneme. Dan kunnen die armenbibliotheken worden tot boekerijen voor het geheele volk, zooals ook op vele groote plaatsen de volksschool uit de armenschool is gegroeid. Voorzeker zal het Nut, zoodra het de toekomst van de volksbibliotheek op deze wijs verzekerd ziet, wel tot deze hervorming willen medewerken. Er wordt toch al geklaagd, dat de werkzaamheden van de Maatschappij in den laatsten tijd al te zeer zijn vermeerderd. Ze zijn niet meer te overzien. Als dan de volksbibliotheek eens door de gemeente werd overgenomen en werkelijk tot een vrije openbare boekerij gemaakt, dan kreeg de Maatschappij middelen beschikbaar voor andere belangen, die voorloopig beter aan het particulier initiatief blijven overgelaten.

Met groote dankbaarheid mag het in elk geval erkend worden wat de Maatschappij, door haar bibliotheken, voor de volksontwikkeling heeft gedaan. Zij heeft daarmee ook de proef geleverd, dat dergelijke inrichtingen reden van bestaan hebben. Op 31 Juli 1899 hadden, volgens het Jaarboekje voor 1900, de afdeelingen der Maatschappij 316 volksbibliotheken met vijf leeszalen. Over het afgeloopen jaar waren aan 39.198 lezers 606.339 boeken uitgeleend. Het aantal aanwezige boeken bedroeg 235.978, zoodat elk boek gemiddeld ruim 2½ maal werd uitgereikt. Dit is een zeer bevredigend resultaat, daar de bibliotheken maar enkele uren in de week geopend worden, op vele plaatsen alleen in het winterhalfjaar. In buitenlandsche vrije openbare boekerijen, die den geheelen dag openstaan, worden de boeken gemiddeld 5-10 maal per jaar uitgeleend. Wat dit cijfer beteekent kan men leeren door vergelijking met de wetenschappelijke bibliotheken. Bij een goed gebruik brengen deze het gewoonlijk niet verder dan het uitleenen van 1 of 2 per jaar op elke 10 deelen die er zijn. In omvang en gehalte mogen nog altijd de wetenschappelijke boekerijen de volksbibliotheken overtreffen, wat het gebruik aangaat winnen deze het ver. Dan is het ook niet rationeel de eerste door allen te laten betalen en de zorg voor de laatste aan particulieren of vereenigingen over te laten.

In sommige Nutsafdeelingen wordt er een bizonder druk

gebruik van de bibliotheek gemaakt. Van de groote steden staat Groningen bovenaan. Het telde in 't laatste jaar 1415 lezers en 5645 boeken, die 30.696 maal werden uitgeleend, gemiddeld dus elk boek ruim 5 maal. Haarlem daarentegen leende aan 1661 lezers 5525 boeken slechts 15.550 maal uit. Met Groningen stonden, wat het gebruik betreft, ongeveer gelijk Strijen, Tolen, Vlaardingen en Zierikzee, waar elk boek dus gemiddeld ruim 5 maal uitgeleend werd. Hooger cijfer bereikten nog Alblasserdam, Leeuwarden, Rotterdam, Steenwijk, die alle ruim 6 maal uitleenden, Ten Boer ruim 8 maal, Grouw en Zutphen ongeveer 9 maal, Deventer en Marum 10 maal, Dordrecht bijna 11 maal en den Helder ruim 17 maal. Nu zijn er voor dit ruim gebruik gedeeltelijk bizondere oorzaken aan te nemen: vernieuwing van de bibliotheek b.v., te klein getal boeken in verhouding tot de bevolking en haar behoefte aan lektuur, en andere toevalligheden. Maar over 't algemeen mag men toch wel aannemen, dat, waar elk boek gemiddeld 5 maal of nog meer per jaar wordt uitgeleend, de behoefte aan leesstof groot is. Zulke plaatsen bieden zeker een geschikt terrein voor uitbreiding van de werkzaamheid der volksbibliotheek.

Ook buiten 't Nut is er in 't klein allerlei gedaan, om aan het volk lektuur te verschaffen. Van de schoolbibliotheken wordt ook door ouderen geprofiteerd. Er is bijna geen vereeniging zonder een kleine boekerij. Ondernemers, als de heer van Marken te Delft, zorgen voor de leestafel van hun personeel. Maar 't blijft alles tot kleinen kring beperkt, en 't is hier de plaats niet, daar nader op in te gaan.

Enkele pogingen om een grooter publiek te bereiken zijn reeds ondernomen. De leeszaal van ‘Ons Huis’ te Amsterdam is boven (blz. 453) genoemd. Te Utrecht[1)] werd in 1892, op initiatief van de Afdeeling van den Volksbond en met medewerking van andere vereenigingen een ‘Openbare leeszaal’ gesticht, waar kosteloos kranten, tijdschrilten en boeken ter lezing liggen en voordrachten gehouden worden. De heer H.A. van Beuningen stelde een lokaal beschikbaar. Voor onderhoud enz. zorgen oprichters, leden en be-

1) Volgens vriendelijke mededeeling van Prof. Mr. W.L.P.A. Molengraaff te Utrecht.

gunstigers, waarbij sedert 1895 een gemeentelijk subsidie van ƒ 250 komt, dat in 1900 tot ƒ 400 verhoogd is. Hiermee bedragen nu de jaarlijksche inkomsten ruim ƒ 1000, voor een stad als Utrecht voorwaar geen groote som. De leeszaal is den geheelen dag van 10-10, 's Zondags van 2-10 uur geopend, maar de boeken worden niet uitgeleend. Het aantal bezoekers neemt voortdurend toe, in den laatsten winter gemiddeld 130 à 190, in den zomer 65 à 130 per dag. Om aan de toenemende vraag te kunnen voldoen, is verbetering van de finantiën dringend noodig. Voor aankoop van boeken is er maar een kleine som beschikbaar.

Ook te Dordrecht is men aan het werk getogen[1]. Daar is namelijk den 1 Mei 1899, op initiatief van den gemeentesecretaris (thans Burgemeester) Mr. A.R. Zimmerman, met den rector van het Gymnasium, Dr. A.W. van Geer, aan het hoofd van het bestuur en door algemeene medewerking een openbare leeszaal en bibliotheek opgericht. De plannen zijn goed, de uitkomsten van het eerste jaar zeer bevredigend, maar tegelijk verontrustend, omdat zij toonen, dat de middelen waarover het bestuur beschikt totaal onvoldoende zijn om in de behoeften te voorzien. De leeszaal werd flink gebruikt en met het uitleenen van boeken werd een begin gemaakt. Maar met wat jaarlijksche contributies komt men er niet. Mogen kapitalisten, moge de gemeente zich de goede zaak aantrekken.

III.

Wij hebben gezien, dat er in ons land uit algemeene middelen bijna alleen voor den kleinen kring van het akademisch publiek wordt gezorgd, terwijl aan een deel van de landelijke bevolking en aan de armere klasse in de steden voornamelijk de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen lektuur verschaft. Maar die Maatschappij is niet overal vertegenwoordigd. En de groote massa van het eenigermate gegoed en ontwikkeld publiek in de steden moet voor zich zelf zorgen door leesgezelschappen, leeskringen, het gebruik maken van leesbibliotheken enz. Alles is hier versnipperd.

1) Volgens het *Sociaal Weekblad* 1899, blz. 201 v. en berichten in dagbladen.

Men heeft weinig keus en dat weinige is naar verhouding duur. Leeszalen hebben alleen enkele Leesmuseums in de groote steden, waarvan men het lidmaatschap met 8, 10, 20 gulden of meer per jaar moet betalen. Dat valt niet onder ieders bereik. In hoofdzaak is het een akademisch publiek, dat op 't Leesmuseum een aanvulling vindt van de wetenschappelijke bibliotheek of, zooals te Rotterdam, bijna alles wat het krijgen kan. Amsterdam heeft ruim 1500 leden, Rotterdam 1600, de kleinere steden veel minder, maar nergens is het aantal van beteekenis in verhouding tot de geheele bevolking.

Het is daarom mijn vaste overtuiging dat er in ons land groote behoefte bestaat aan vrije openbare boekerijen met leeszalen. Aan de anarchie van het boekwezen kan dan een einde komen, als wij alles wat nu verspreid is concentreeren en zooveel mogelijk voor allen toegankelijk maken. Wij hebben een wet op de leerplicht gekregen, en ieder zal leeren lezen. Zeker niet om die kunst als sport te beoefenen, maar om een wapen te hebben in den strijd om het bestaan. Welnu, dan zorge de gemeenschap er voor dat dit wapen niet ongebruikt blijve. Het geheele volk dient in de gelegenheid te zijn, om de lagere school in het leven voort te zetten. Zooals op de school wat handenarbeid wel noodig is, zoo vereischt het daarop volgende werkleven wel eenige oefening van den geest. Het volk leest ook reeds, het leest gaarne, maar wat? kranten, colportageromans, alles wat de leesbibliotheek met voordeel kan geven, verder komt het niet. Prikkelende lektuur veelal, die den smaak bederft, de gezondheid van den geest verwoest. Daartegen kan de openbare boekerij veel doen. Niet door eenzijdig en al te streng in de keuze te zijn: dat zou het volk van 't lezen afschrikken of weer op 't oude pad brengen. Men zij zoo vrijgevig mogelijk. Onpartijdig worden boeken, tijdschriften, bladen van alle richtingen aangeschaft. Maar met zorg kan er op worden gelet dat men van alles zoo veel mogelijk het beste krijgt. Een groote plaats is er aan goede literatuur te geven. In de vrije openbare boekerijen van het buitenland bestaat meestal ongeveer de helft van den boekenschat uit belletrie, en deze maakt van de uitgeleende boeken ongeveer ¾ uit. Bedenkelijk, zooals sommige wijze of geleerde menschen meenen,

is dat volstrekt niet. Naar achttiend' eeuwsch-rationalistischen trant niets dan populair-wetenschappelijke werken aan het volk te willen geven, is een miskenning van de volksziel. Deze vraagt geen abstracties, maar het leven in beeld. Als dichterlijke gestalte spreekt de levenswijsheid het best tot haar. De opvoeders van het volk zijn de dichters. Men klaagt dat ons volk zijn schrijvers en dichters niet kent. Om daaraan een einde te maken, richte men openbare boekerijen op. Het is zeker beter de werken van onze letterkundigen onder het bereik van het algemeen te brengen, dan het Rijks Museum met hun bustes te vullen.

Behalve literatuur zijn voor een openbare boekerij vooral van belang werken over geschiedenis, levens- en reisbeschrijvingen, aardrijkskunde, natuurwetenschap en, naar de plaatselijke behoefte van landbouw of nijverheid of handel gewijzigd, technische literatuur. Inzonderheid aan werken over kunstnijverheid geve de openbare boekerij een groote plaats. Dit is in onzen tijd een algemeen belang van de eerste orde, zoowel voor den werkman die zich moet ontwikkelen, als voor den afnemer die het werk moet leeren kennen en waardeeren. Verder behooren in een goede boekerij werken over godsdienst, kunst en filosofie, recht en politiek.

Op een populairen vorm is in den regel te letten. Speciaal wetenschappelijke onderzoekingen vinden haar plaats in de Universiteitsbibliotheek.

Zal de openbare boekerij zijn wat ze wezen moet: een school voor heel het volk, dan behoort zij kosteloos voor allen toegankelijk te zijn. Niemand ontvangt een aalmoes, wanneer allen, door direkte of indirekte belasting, voor haar betalen. Onze museums staan voor iedereen open, waarom ook niet de openbare boekerijen, als ze er eenmaal zijn? Den geheelen dag te openen is het beste, maar zoolang dit ideaal niet bereikt is, komen in de eerste plaats de avonduren en de Zondag in aanmerking. De avonduren, dat spreekt van zelf. Tegen den Zondag zullen bij sommigen bezwaren bestaan. Maar dan vraag ik in allen ernst, of men de verantwoordelijkheid mee op zich wil nemen, wanneer een deel van het volk op straat en in de kroeg verwildert. Dat het volk naar de kerk moet gaan, blijkt in de groote steden al meer een machtspreuk die niets baat. Ook wie

dat betreurt zal moeten toestemmen, dat een openbare leeszaal die op Zondag geopend is, en een boekerij die dan uitleent, zeer te waardeeren middelen zijn tot verheffing van het zedelijk peil. In allerlei bedrijf zoekt men tegenwoordig den Zondagsarbeid te verkorten of geheel af te schaffen. Laten we nu zorgen dat die vrijheid niet in straat- en kroegjool ontaarde. Evenals de museums kunnen openbare boekerijen daartoe medewerken. In Amerika staan ze bijna alle des Zondags open en ook in Engeland hebben in de laatste jaren vele groote steden dat voorbeeld gevolgd.[1)]

Het is zeker niet toevallig dat de Engelsche wetgeving tot verkorting van den arbeidsduur van denzelfden tijd begint als de oprichting van openbare boekerijen. Verbeterde techniek maakt verkorting van den arbeidsdag mogelijk. En het loon is op vele plaatsen gestegen. Nu is het niet onverschillig, hoe die vrije tijd aangewend, dat meerdere loon besteed wordt. Andere uitzichten dan straat- en kroegleven zijn er te openen. Hier heeft de vrije openbare boekerij de taak, lees- en leerlust van het volk te wekken en zoo goed mogelijk te bevredigen. 't Is een zaak van algemeen belang. De beschaving toch, waarop onze tijd zoo trotsch is, zal zich alleen kunnen staande houden, wanneer zij op breeden grondslag, in de massa van het volk, rust. Anders wordt zij topzwaar. Gevaar bedreigt haar van de zijde van hen die haar niet kennen. Straatslijpers zien een arbeider met het hoofd voor een ledigganger aan. Dat bewijst, hoeveel er nog aan de opvoeding van het volk ontbreekt. Wij zijn anders al op weg. Volksconcerten worden gegeven. Onze museums beijveren zich, het oude karakter van pakhuizen en verzamelingen van rariteiten af te leggen, om zich meer en meer dienstbaar te maken aan de ontwikkeling van kunstsmaak en kunstvaardigheid bij het publiek. In voordrachten wordt de wetenschap gepopularizeerd. Maar al die middelen zijn aan plaats en tijd gebonden. Niets echter is gemakkelijker algemeen toegankelijk te maken dan het gedrukte woord en het verveelvoudigde beeld. Door een vrije openbare boekerij met leeszaal, die ieder toelaat, aan allen uitleent, is dat te bereiken.

1) Te Birmingham heeft men op echt Engelsche wijze een der bezwaren uit den weg geruimd, door des Zondags een aparte staf van joodsche ambtenaren te laten werken.

Ik weet wel dat er allerlei bezwaren bestaan, te veel om te noemen. Daar ik overtuigd ben, dat de openbare boekerij er binnen kort wel bij ons komt, lust het me niet, daarop in te gaan. Toch is het misschien niet overbodig, hier ten minste één dikwijls geuite tegenwerping te beantwoorden. Het geldt een bezwaar van den boekhandel. Men vreest, minder boeken aan particulieren te zullen verkoopen, als er overal openbare boekerijen zijn. Gesteld, dit ware werkelijk het geval, dan zou, dunkt me, het lezend publiek toch verstandig genoeg zijn, om het algemeen belang niet aan dat van enkele tusschenpersonen op te offeren. Maar de ervaring heeft juist het tegendeel geleerd. De boekhandelaar Hugo Heimann te Berlijn, die een volksbibliotheek heeft gesticht en onderhoudt, weet dat zij niet de ondergang zal zijn van zijn zaak en zijn stand. De openbare boekerij is de school, waar het volk leert lezen, en het koopen van boeken door particulieren neemt daardoor eer toe dan af. Men leert er boeken kennen en vindt sommige zóo mooi of zóo noodzakelijk, dat men ze zelf wil bezitten. Bovendien zijn de openbare boekerijen de beste afnemers van den boekhandel, waarop hij rekenen kan. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat de drankverkooper meer schade van de openbare boekerijen zal hebben dan de boekhandelaar. Menigeen die nu naar de kroeg gaat zal dan zijn krant of geïllustreerd tijdschrift in de leeszaal ter hand nemen.

Maar menig lezer heeft misschien al gevraagd: wat moet het kosten? Die vraag is in 't algemeen moeilijk te beantwoorden. Zeer veel hangt van verschillende plaatselijke omstandigheden af. Wat men in onze groote steden kan en wil doen weet ik niet. Nemen we Engeland eens tot voorbeeld. Daar wordt in den laatsten tijd, volgens een berekening over 160 gemeenten, jaarlijks ongeveer 24 ct. per hoofd van de bevolking voor de vrije openbare boekerij uitgegeven. Dat maakt voor één gemeente van 100.000 inwoners dus 24.000 gulden. Evenals Dnitschland zullen wij het voorloopig wel met minder moeten doen. En dat kan ook, daar alles hier goedkooper is en wij niet aan zulke hooge gemeentelijke uitgaven gewoon zijn als de Engelschen, zoodat wij met minder geld meer doen. Maar in elk geval dienen we, als er iets van beteekenis zal tot stand komen, niet met hon-

derden, maar met duizenden te beginnen. Dat is niet te veel voor een zaak, die het algemeen ten goede komt en, om hier van andere voordeelen niet te spreken, voor velen zelfs een besparing beteekent.

De moeilijkheid van het begin zijn de kosten van oprichting. Als die er zijn, dan zal het een groote gemeente niet zwaar vallen, voor het onderhoud te zorgen.

IV.

Het is dus maar de vraag: Hoe krijgen we de vrije openbare boekerij?

Op een Nederlandschen Vanderbilt of Carnegie, een van onze tabaks- of suikerlords, kunnen we hopen.

Maar we mogen daarop niet wachten.

In de eerste plaats moet er kennis omtrent de buitenlandsche instellingen van dezen aard en de behoefte daaraan ten onzent worden verspreid. Wij doen daartoe een beroep op de groote pers, den eersten en onmisbaren voorlichter van het publiek in onze dagen. In tijdschriften en brochures, misschien ook door lezingen, kan er propaganda worden gemaakt. Als maar eenmaal de algemeene belangstelling is gewekt, vindt het denkbeeld van zelf een vasteren vorm. Zoolang gemeente en staat er zich niet om bekommeren, kan particulier initiatief al vast een begin maken. Voorop staan moet echter m.i., dat de vrije openbare boekerij zoo spoedig mogelijk een gemeentelijke instelling worde. Eerst dan is zij werkelijk openbaar en kan ze, zonder groot bezwaar, vrij zijn. Dan is haar bestaan op den duur het best verzekerd. Dan biedt zij den meesten waarborg, dat zij zich niet eenzijdig ontwikkelt, maar met de belangen van het algemeen rekening houdt. Een vereeniging toch, al is zij nòg zoo vrijzinnig, komt er licht toe, propaganda voor het een of ander te maken.

Voorloopig echter zullen de belangstellenden zich wel moeten vereenigen, om de zaak tot stand te brengen. In Rotterdam is reeds op 24 Mei 1859 een vereeniging ‘tot daarstelling van eene algemeene openbare bibliotheek’ opgericht, waarbij waarschijnlijk aan Engelsche of Amerikaansche *free public libraries* is gedacht. Maar de Rotterdamsche instelling,

hoe voortreffelijk ook, is een gewoon Leesmuseum gebleven, met een jaarlijksche contributie van 10 gulden. Van Utrecht en Dordrecht is gesproken. Wij verlangen iets anders voor onze groote steden. Er moet geld zijn, om de boekerij kosteloos te kunnen openstellen. En het eerste, niet gemakkelijke, werk van een vereeniging zal moeten zijn geld bijeen te brengen. Door samenwerking met bestaande genootschappen, zooals b.v. de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en door een beroep op particulieren is er licht wat los te krijgen. Komt er veel geld, dan beginne men in de groote steden liefst te werken voor een flinke centrale bibliotheek, natuurlijk met een eigen gebouw. Zijn de beschikbare middelen gering, dan vrage men de gemeente om lokalen, die 's avonds en des Zondags niet gebruikt worden. Vooral schoollokalen komen daarvoor in aanmerking; ook als filialen van de centrale kunnen deze dienst doen.

En de boeken? Met eenigen goeden wil en wat offervaardigheid is er spoedig een begin. Wat her en der verspreid is wordt bijeenverzameld. Voorbeelden daarvan zijn er reeds in ons land. Geleerde genootschappen hebben hun boekerijen in onze Universiteitsbibliotheken geplaatst, om ze voor het wetenschappelijk publiek toegankelijk te maken. Zóo kan men ook doen met de vrije openbare boekerij. Hoeveel vereenigingen bestaan er niet, die een kleine verzameling boeken ergens in een kast ongebruikt hebben liggen! In de openbare boekerij zou ze haar bestemming, gelezen te worden, kunnen bereiken. En verder, wie opruimt, wie verhuist, vindt al licht iets, dat hij gaarne afstaat.[1)] Redacties van groote bladen en tijdschriften zullen wel genegen zijn, een en ander dat aan de bekende knipschaar is ontkomen, mee te deelen. En zoo zijn er honderd middelen, om op niet al te kostbare wijs heel wat lektuur, die nu verspreid en nutteloos ligt, bijeen te zamelen ten bate van een grooter publiek.

Het is van groot belang dat de mannen van het vak medewerken. Een bibliotheekvereeniging zonder een geschoold

1) Natuurlijk wordt niet alles aangenomen. Met alle kracht behoort de directie van een bibliotheek op haar recht van weigering te staan wat geen verstandig mensch kwalijk zal nemen,

bibliothecaris in het bestuur is niet compleet. En als men er toe komt, een flinke openbare boekerij voor een groote stad te stichten, dan is een ervaren man aan het hoofd een eerste vereischte. Kleinere boekerijen kunnen door een Commissie worden bestuurd, maar voor een groote is er een directeur noodig met uitgebreide bevoegdheid. Het kan ook een directrice zijn, in elk geval iemand van wetenschappelijke en technische vorming. Veel, zeer veel hangt er in een groote boekerij van den bibliothecaris af. Voor de volksbibliotheek verdient iemand die historisch en sociologisch of ook natuurwetenschappelijk en technisch ontwikkeld is de voorkeur boven een filoloog, al weet deze ook iets meer van literatuur af. Het komt hier veel meer op kennis van de behoeften van het volk en van de eischen van onzen tijd aan dan op schoolgeleerdheid.

Voor vrouwen biedt de bibliotheek een geschikt arbeidsveld. Zin voor orde, een oog voor duizend kleinigheden, welwillendheid, geduld en gemakkelijkheid in den omgang, eigenschappen die een bibliothecaris dient te bezitten, pleegt men vrouwen in hooger mate toe te schrijven dan mannen. In Amerika is minstens de helft van het bibliotheekpersoneel vrouwelijk. Dezelfde verhouding vindt men bij de leerlingen van de school voor bibliothecarissen te Albany (N.Y.). In Engeland, hoewel minder sterk, vertoont zich hetzelfde verschijnsel. En te Berlijn is, in Februari 1900, een school voor vrouwelijke bibliothecarissen geopend, vooral met het oog op de zich ontwikkelende volksbibliotheek.

Voor kleinere boekerijen en filialen, die alleen des avonds en op Zondag worden geopend, zijn de diensten te gebruiken van onderwijzers of anderen, die wat bijwerk zoeken. Maar nuttige arbeid moet betaald worden. Die Amerikaansche stelregel passe men op de openbare boekerij toe. Het zal het gebruik dat er van gemaakt wordt bevorderen.

Is men er in geslaagd, een vrije openbare boekerij in werking te brengen, dan zal wel spoedig blijken dat die inrichting in een werkelijke behoefte voorziet. Weldra zal de gemeente haar belangstelling toonen. Subsidie te vragen dunkt me, is, als 't anders kan, niet het meest raadzame middel tot bereiking van ons boven omschreven doel. Men meent daarmee van de zaak af te zijn. Ook leert de ge-

schiedenis van Weenen, dat de gunst van gemeenteraden wisselvallig is. Het beste is te trachten, een openbare boekerij zoo spoedig mogelijk aan de gemeente over te dragen[1]. Hoe beter de zaak aangevat en financieel bedacht wordt, des te gemakkelijker zal dat gaan.

Met bizonderheden van inrichting der openbare boekerijen wensch ik den lezer niet te vermoeien. Wat het technische betreft zijn er in Amerika, in Engeland, ook reeds in Duitschland wonderen gedaan. Wie hier een boekerij wil inrichten vindt over de grenzen, te Hamburg, Essen, Jena enz., de beste voorbeelden.

Wij moeten over de grenzen, want Nederland is zeer ten achteren. Wij hebben er allen belang bij dat het anders worde. Als de vrije openbare boekerij gemeentezaak wordt, betalen we saam en genieten er samen van. Of meent men dat ze niet noodig is? Staat het peil van algemeene ontwikkeling, ook onder de meer gegoeden, reeds hoog genoeg? Niemand zal het beweren. Zelden houdt iemand meer dan één krant, en dan natuurlijk van zijn eigen richting. In de openbare leeszaal zal hij ook eens iets van andere zijde onder de oogen krijgen. Dat leert den tegenstander kennen, waardeeren misschien. En met allerlei geschriften maakt men kennis, die men thuis nooit ziet.

Men zegge niet, dat boekenwijsheid het volk eer schade dan voordeel zal brengen. De praktische Amerikaan heeft het ten minste anders begrepen. Zeker, het leven is de beste school, maar ook de moeilijkste. En het leven is voor de meesten zoo leeg en arm. Misgun hun dan niet de weelde van een wereld die uit het boek zich voor hen opent. Alleen de meest beschaafden, en zij, die het het verst in hun kunst of wetenschap hebben gebracht, zijn boven het boek verheven. Zij wenschen alle dingen zelf, zuiver te zien. Zij gaan op reis en komen met schatten voor anderen beladen tehuis. Maar de groote massa kan dat niet. Zij moet haar talent met behulp van anderen ontwikkelen. Voor haar is

1) In Duitschland begint men daar reeds mede. Volgens *Soziale Praxis* van 19 Juli 1900 besloot b.v. Darmstadt de in 1897 door den Volksbildungsverein gestichte openbare leeszaal en boekerij met 1 April 1901 over te nemen in eigendom en beheer van de stad. De jaarlijksche uitgaaf bedraagt nu 7500 Mark.

wat anderen hebben gezien en doorleefd en toen in klank en beeld hebben gebracht.

De openbare boekerij zal ook verheffend werken op onzen gemeenschapszin. Het openbaar leven is hier veel te weinig ontwikkeld. Ieder op zijn kamer en in zijn kleine kringetje, dat schijnt Hollandsche aard te zijn. Maar er komt een stem van buiten, die tot de stille studeerkamer en tot het gezellige clubgebouw doordringt, een stem niet om brood, maar om voedsel voor den geest. Algemeener wordt de vraag en zij wacht het antwoord van de gemeenschap. Duizenden moeten geholpen worden in de opleiding tot hun beroep, gesterkt in den strijd om het bestaan, gewend aan de edeler genietingen van den geest. Een middel nu, om in veel maatschappelijken en geestelijken nood te voorzien, is de vrije openbare boekerij. Zij moge ons het ideaal nader brengen, dat ons voorzweeft, wanneer wij trachten iets van het beste dat de menschheid heeft gedaan en gedacht allen toegankelijk te maken.[1)]

T.J. DE BOER.

1) Nadat dit stuk geschreven werd (Nov. 1900), is in het Handelsblad, in het Weekblad De Amsterdammer en misschien ook elders de aandacht op het werk van Schultze en naar aanleiding daarvan op de volksbibliotheken gevestigd. Hopen we dat het hier behandelde onderwerp nu niet van de agenda verdwijnt vóordat het ook bij ons van woorden tot daden is gekomen.

Vaderlandsche-geschiedenisstudies. I.

Dorus' droefheid.

Hindert u soms dit combineeren van 't geval van Dorus met de studie der Vaderlandsche Geschiedenis, laat dan een klein voorwoord u geruststellen.

Zelfs de meest orthodoxe overtuiging in 't vak der historie zal er zich bij moeten neerleggen, en zal moeten erkennen dat Dorus (ik noem hem Dorus, omdat hij een gezellig dier was en zijn vrienden hem dien naam gaven), pardon - dat Theodorus van Kooten tot de personages der geschiedenis behoort, daar hij professor, minister en secretaris van ambassade is geweest, - en *geweest* is. Want: te leven is een inferioriteit, uit het oogpunt der historie, en dikwijls is het doodzijn alleen voldoende om een plaats te krijgen in de geschiedenis.

't Is me zelfs wel voorgekomen met menschen te spreken die zich een groot man niet anders dan gestorven konden voorstellen. Een groot man, - dat was iets om in de boeken tegen te komen, niet om te ontmoeten in het leven.

Ik herinner me - maar wat doet 't er toe? Dorus 'hoort niet tot de groote mannen. Hij mag nog juist even de historie binnensluipen, grootheid is bij hem een afwezige qualiteit.

En hier zit de kneep. Want laat men hem ook gelden als professor en staatsman (in miniatuur), men zal dan toch verlangen dat ik vertel van zijn geleerdheid, zijn beleid, zijn

ijver, zijn kunde. Maar - wat gaat ons zijn verdriet aan?

Theodoor van Kooten's leven valt in de vernederendste periode van ons volksbestaan. Hij is er tijdens de groote nationale ebbe, op den overgang van 18e tot 19e eeuw. Men zou verwachten, wanneer 'wij die bladzijde van onze geschiedenis opslaan,' dat de historiënschrijver ging zoeken naar een man die onze eer ophield en die ons hart onder den druk verhief. En dan, integendeel, iemand te kiezen waarvan men niet anders kan zeggen dan dat hij noch als professor noch als diplomaat (in miniatuur) heeft uitgeblonken! dan iemand uit te kippen wiens eenige reputatie - in een heel kleinen kring - bestond in zijn vaardigheid om Latijnsche verzen te dichten, wat toen onnoodig was! - dien man, daarenboven, te nemen in zijn periode van verval en van treurigheid! - waarlijk, dit verlangt wel een kleinen uitleg, zoo niet een verdediging.

Vooral, omdat ik een ambitie heb met deze 'Vaderlandsche Geschiedenisstudies.'

Ze willen er nl. toe bijdragen om de gewone notie van 'historie' om te keeren.

Niets minder.

Ik wou dat ze niet bleef een ding, éens voor goed gevangen in 'bladzijden' en jaartallen. Ze moet uit haar kader los komen en gaan wandelen onder de menschen.

Nu staat de historie nog voor ons op een afstand, stil.

Wanneer we aan vaderlandsche geschiedenis denken beginnen we met onzen opstand tegen Spanje, en de gouden 17e eeuw. Die tijd is onze spiegel en onze maatstaf, want daar heeft zich onze nationale energie opgezameld en getoond. Willem de Zwijger, Oldenbarneveldt, Maurits, Vondel, Rembrandt, de Witt, de Ruyter, Willem III, zooveel anderen nog, representeeren ons volksleven, en ze representeeren voor ons de geschiedenis.

Het zijn typische gestalten. De menschen zien in hen het echte leven van ons volk. Telkens, wanneer zich weer een 'sprank van de oude kracht openbaart,' heet het: 'de Trompen en de Ruyters zijn opgestaan.'[1] Het is alsof

1) De opmerking is verre van nieuw, al is ze niet zoo oud als de stichting van Rome. Zie, om bij den tijd te blijven waarover wij spreken, van Woensel's *Lantaarn voor* 1800, p. 79, vv.: 'Over het Getromp en Geruyter.'

we er voor hen waren, en buiten hen geen geschiedenis bestond.

Ze breekt daarom ook gewoonlijk af bij een bepaald punt: tot hiertoe reikt de historie. Zoòver is de grond bebouwd en bewoond, daarna moeten we ons met een vaag terrein tevreden stellen. Onze tijd staat buiten het boekje.

Als ik nu van een omkeer spreek, dan bedoel ik, ten eerste, dat het oogenblik gekomen is om in plaats van die typische beschouwing der geschiedenis een resoluut persoonlijke te stellen. Niet de Ruyter (om een naam te noemen) moet voor ons de middelaar zijn tot het begrip van onze historie, maar wij moeten met onze eigen oogen en met het begrip van onzen eigen tijd het leven zien dat wij historie noemen.

Wat hebben wij aan geschiedenis, - wij die ons willen vrij maken?

Is het een boek met pagina's om te lezen en - over te slaan? Ik dacht dat wij aan de heerschappij van het boek waren ontwassen. In ‘het boek’ staan de dingen die voor vaste modellen en regels dienen, - wat er buitensporigs onder doorloopt, daar leest men overheen.

Maar wij willen van het leven zelf leeren.

Ga naar de natuur, zegt de kunst; ga naar de natuur, zegt de wetenschap; kijk uit uw oogen, zeggen beiden.

Wat moet de historie ons geven?

Levensgevoel, als kennis.

Voor het instinctieve gevoel zorgt het leven zelf dadelijk. Maar eerst stelselmatige herinnering, en een voorstelling van eens andermans leven geeft ons het bewustzijn van samenhang met een grooter geheel, - van een ruimer leven dat wij, buiten het individueele bestaan, in het lot van ons volk zien afgebeeld.

En de historie brengt ons die bewustheid van het grootere als kennis, omdat zij het ons toont onder een gestalte en een vorm, - en in een opvolging van gestalten, uitvloeisel van een gestaltenvormend principe, de volksziel.

De geschiedenis sluit ons dus niet buiten onzen eigen tijd, ze doet ons niet het leven van ons land alleen bewust worden in weinige typische personen - op een afstand. Neen, ze schenkt ons het besef dat het eigen leven, in het tegenwoor-

dige oogenblik, ook zijn beteekenis en teekening heeft, even precies als dat van den voortijd.

Zonder dat is er geen werkelijk levensgevoel. Dit moet voorop staan.

Hier kom ik tot het tweede punt waarop een omkeer noodig is.

Evenals ik mijn eersten eisch geformuleerd heb in de stelling dat de historie, in plaats van een typische wereld of een typischen tijd te zoeken, moet uitgaan van het thans levende persoonlijke bewustzijn, zoo verlang ik ten tweede dat ze het staatsleven als achtergrond aanneemt, terwijl ze het tot nu toe voor hoofdzaak heeft aangezien, en dat zij tot middelpunt kiest het persoonlijke, wat ze als een bijzaak heeft verwaarloosd.

Een zware eisch; - misschien maak ik mijn meening het kortst op de volgende wijs duidelijk.

Indien het historische leven samenhangt tot en met den dag van heden dan is hoofdzaak de lijn langs welke de verbinding plaats heeft. Voor den staatsman mag dat de staat zijn, maar voor de meesten kan dat niet anders wezen dan de reeks der opvolgende geslachten, mits aan elkander verwant, aan elkander de hand reikend. Van den vader zal het naar den zoon toe gaan, van de eene groep tot de groep die haar in tijdsorde vervangt. Aan den staat, die voor mij een abstractie is, kan ik niet zuiver de wisselende gestalte van het leven vervolgen; alleen door het leven van een geslacht met zijn handelingen en indrukken mee te leven, verkrijgt men een klankbodem waar de resonans van het leven wordt gehoord.

Dat is het wat de officieele geschiedenis mist. Ze heeft noch het beeld van het leven, noch den toon. Daarvoor geeft ze regeeringsinrichting en welvaartstafereelen, oorlogen en buitenlandsche betrekkingen, heldendaden en machtsuitbreiding: in één woord de heele décoratie van het leven zonder het levensgevoel, in samenhang van tijd en van geslachten reikend tot mij.

En ze is uitgepraat zoodra de schittering van het décor der gebeurtenissen ophoudt. Als het verguldsel van de gouden eeuw gesleten is, spreekt ze uit haar *Finis historiae*. De geschiedenis is uit.

Neen, ze gaat voort te beginnen. Want het leven is altoos nieuw. Men moet gelooven in het leven.

Maar de menschen, om hun geloof in 't leven te betuigen, verwend als ze zijn door onze ouderwetsche geschiedschrijving, houden van helden, ze verlangen helden, ze kunnen 't niet doen zonder helden. 't Is ongelooflijk wat 'n verbruik van helden er altoos onder ons volk is geweest, zelfs ‘in de tijden onzer diepste vernedering’: heele Hollandsche-naties vol helden. Ik verwacht ook geen enkel oogenblik dat mijn gepreek zal helpen. Men zal Dorus niet aanzien, men zal een held willen.

Ik voor mij ben nu eigelijk blijde dat Theodorus van Kooten slechts een poovere sinjeur is; te midden van al die kartonnen helden zijner omgeving waaruit geen klank te kloppen valt, zal hij misschien iets zeggen wat waarde voor me heeft om het moment van scheiding tusschen twee eeuwen onzer geschiedenis te leeren kennen en gevoelen. Er kan niet veel bedrog in hem schuilen, en wat er voor bedrog in hem is, zooals er in ons allen moet zijn, laat zich zeker licht doorzien. Hadt ge liever gewild dat ik van der Palm koos - en u de phrases gaf die we zelf kunnen fabriceeren bij iederen overgang van iedere eeuw! Ik geloof dat ik Dorus in zijn decadentie expres heb uitgezocht om -

Maar neen, hij heeft zichzelf aangeboden.

Toen ik, van plan een geschiedenis onzer 19e eeuw te schrijven, naar de beginsels hiervoren ontwikkeld, de mannen monsterde die de dragers zouden zijn van mijn voorstelling van ons vaderlandsch leven, moest mijn keus natuurlijk vallen op Gijsbert Karel van Hogendorp en Willem Bilderdijk. Die beiden staan wel apart van elkaar, maar in hun kinderen (Da Costa als geestelijk kind van Bilderdijk genomen) vereenigt zich hun leven,[1)] terwijl toch èn van Hogendorp èn Bilderdijk nog een andere afzonderlijke lijn van successie openen. Bij hen is men dus aan de bron van een wijdvertakte beweging die bijzonder krachtig en precies de gestalte-

1) In *De Jeugd van Isaac Da Costa*, 2 dln., heb ik dat hoofdstuk van onze geschiedenis in de 19e eeuw beschreven; het is midden uit deze studiën gegrepen. De tweede *Vaderlandsche-Geschiedenisstudie* zal gewijd zijn aan de jeugd van Gijsbert Karel v. H. Van de jeugd van Bilderdijk gaf ik een studie in dit tijdschrift, betiteld: *Kumpel en Bilderdijk*.

verwisseling en gestalte-eenheid van het leven in opvolgende geslachten openbaart. Maar zij reiken ook terug naar het midden en begin van de 18e en tot in de 17e eeuw: Bilderdijk krachtens zijn talent, van Hogendorp krachtens talent en afstamming (de van Harens en van Hogendorpen). En zoo kan men zich met betrekking tot klank en samenhang van het vaderlandsch leven moeilijk vruchtbaarder studie denken dan van hun beider persoonlijkheid, - te midden van hun omgeving, van hun groep. Theodorus van Kooten nu behoort tot de groep van Bilderdijk. Dat is een der redenen waarom hij hier figureert, want het zijn nog meer de groepen dan de individuën elk apart die het onderwerp der historie zijn.

De groote dichter zelf heeft geen helderen gevoelsindruk gehad van den afloop der oude eeuw en de komst der nieuwe. Daarvoor zijn in zijn aard de elementen der beide tijden te nauw vereenigd; en hetzelfde is het geval met Gijsbert Karel. De gevoeligheid van Dorus, die een minderwaardig personage is, moet ons dus te stade komen waar, voor de energie van zijn twee tijdgenooten, het verschil niet merkbaar was.....

Laat ons dus de Muze der historie haar gang onder de menschen niet misgunnen; en als ze Dorus op haar weg ontmoet, waarom zou zij hem niet te woord staan? En blijft ge toch den titel van ‘Vaderlandsche-Geschiedenisstudies’ veel te grootsch vinden voor een reeks van opstellen die met zoo'n onbeduidend mannetje als van Kooten inzet, - bedenk dan dit:

Wij hebben in de historie van onzen eigen grond en van ons eigen huis wat intimiteit noodig. Dat is een noot die maar al te dikwijls in het register onzer geschiedenis ontbreekt. Pompeus en deftig is bij haar schering en inslag; hoe meer eenvoudigheid voor haar gepast zou wezen hoe saaier zij wordt. Wat weêrga! We leven in een klein land, en we zijn allen maar eenvoudige burgerlui; we behoeven heusch niet met ingehouden adem naar het verhaal van staatszaken te luisteren, waar onze Schimmelpennincks en Daendels deel aan hadden, flinke mannen, ieder in zijn soort, maar evenmin als wij voornaam. Het staat ons vrij over het leven van ons volk te spreken zonder onze aandoening of

onze vroolijkheid te verbergen. We mogen familiaar wezen en niet al te eerbiedig voor galon of toga. Onze eenige schroom - tegenover het echte geloof en den echten aard van den mensch. We zijn immers onder ons.

Weet ge waar ik dit verhaal van Dorus' droefheid voor me zelf heb opgezet, - en me daaraan heb verheugd? - Op een Juni-morgen-wandeling van Alkmaar uit over Bergen. In de lichte lucht de rustige zon, blij met de Zondagstilte van dorp en duin. De kleurige huisjes keken stil naar den hemel, midden uit de vredigheid van hun moestuinen en hun boomgaarden. En de duinhelling met haar struikgewas en haar grijsblonde plekken van zand lachte hun statigjes toe uit de breede plooien van haar duingezicht, als een bedaagde hoedster der tevredenheid van het landschap. Heel ver weg een flauw gerucht van rollende golven, en een ziltige geur opstijgend uit het water, - heel ver weg. Niets om de kalmte te storen. Het wittig reine licht bracht het beeld van de Hollandsche natuur tot zijn volle waarde, zonder het iets van zijn innigheid te ontnemen, maar ook zonder het uit zijn vlakke, vrome bezadigdheid op te wekken.

Hier, waar ik wandelde, was in oude tijden het grensland tegen de wilde Friezen, hier in de buurt lag de abdij van Egmond, hier is gewerkt en gestreden geworden, hier heeft zich de oorspronkelijke kracht van het ras getoond: deze duinrand was de wieg van Holland.

En het is als een wieg gebleven. Blond en groen en wit, - het landschapsbeeld zonder expressie. Geen herinneringen, noch uit de verte der tijden noch van dichterbij; geen ding om onder weg mee te spreken voor den voetganger dan alleen de opschriften op de hekken der woningen. En ze zeiden niets anders dan wat alles in zijn kneuterige zelfvergenoegdheid zeî: ‘Duinzicht’, ‘Welgelegen’, ‘Ons Genoegen’. Dan, als variatie, het volgende opschrift op een hek dat den voorbijgaande treft:

> Nooit gedacht, stil gezwegen,
> Lang gewacht, toch verkregen.

Men kan dit zooals alle woorden lezen en uitleggen naar zijn stemming: òf als een uitdrukking van voldaanheid, wan-

neer men den klemtoon laat vallen op het *toch* van *toch verkregen*, òf als een uiting van lange, stille verwachting. En wat hindert me, mij die het intiemste van deze Hollandsche natuurphysionomie zou willen kennen om er die verzuchting in te hooren, komend uit de diepten en de verten van het leven: het nooit gedachte, het stil verzwegene, waarop toch zoo lang, zoo lang is uitgekeken. Eindelijk werd het toch ‘verkregen’; nu ja, maar onder deze rust van het bezit ligt dan toch de lange, stille, zwijgende onrust van het altijddurend verlangen naar wat boven verwachting was en boven denken. Daar is misschien ook zoo'n ondergrond voor den stemmigen vrede van dit Zondagmorgenlandschap; hij is er zeker, die ondertoon van kwijnend, onuitgesproken heimwee naar het nooitgedachte, in den rustigen Hollandschen aard.

Wie anders kan dien zieleklank mee voelen trillen in het leven der menschen die hij voor zijn verbeelding oproept dan de landgenoot! En wanneer ik mezelf op den eenzamen weg het leven van Theodorus van Kooten voorvertel, en het bedenk en groepeer, - wanneer ik moet lachen over zijn tegenspoeden, en niet recht ernstig kan blijven bij zijn treurigheid, dan rijst toch op eens de gewaarwording bij me van een diepe strooming van onbevredigd verlangen die zijn geheele leven begeleidt, en Dorus' droefheid verliest voor een oogenblik zijn komische tint, zelfs op deze zonnige Juni-morgen-wandeling.

Behoort dit ook niet tot het intieme van onze historie? Hoe leerrijk voor ons het lot van een vreemd volk mag zijn, het treft toch nooit direct ons meegevoel. Maar met den landgenoot spreekt men van hart tot hart; hij is broeder, hij spreekt gelijk, uit één huis, uit één stam. De stem die uit onze historie klinkt antwoordt niet alleen op onze vragen, maar vraagt ook naar ons antwoord.

Wonderbare samenspraak met het verleden!

I.

Toen Theodoor van Kooten - een Leeuwarder burgerjongen, daar den 22^{en} October 1749 geboren - op zijn veertiende of vijftiende jaar aan de Academie te Franeker

aankwam[1)], hield Johannes Schrader er de eer op van de ouderwetsche vaderlandsche studie der klassieke letteren. Hij was professor in de poëzie en poëet. De lijn van de Latijnsche dichters liep voor hem nog door tot zijn eigen tijd, door de opvolgende geslachten heen van de vernuftige poëten die Italië, Frankrijk, Duitschland en vooral Holland, sinds het begin der nieuwe tijden, hadden voortgebracht. Hij vertegenwoordigde de traditie, en geloofde met een blakend welsprekende overtuiging aan de waardij van de poëzie (de Latijnsche) voor het leven.

Met zijn vriendelijk blozend en geestig gezicht is die Johannes Schrader rechtaf een vertegenwoordiger van de geleerdheid in het midden der 18^{e} eeuw. Want hij was een fijn kenner en proever van klassieke verzen, een van de laatsten, misschien wel de laatste, van de oude school, een beminnelijk leeraar, een tevreden en een braaf man, zonder overmatige ambitie van geleerdheid.

Was hij wat op zijn gemak gesteld? of voelde hij dat de tijd van de groote eruditie voorbij was?

Ik geloof: beide. - Een rijke weduwe, een weinig op jaren gekomen, had hem haar hart, haar hand en haar geld geschonken. Hij was in goeden doen, en kon het leven tevreden aanzien, maar hij wist ook dat de wereld zich niet meer als vroeger interesseerde voor de Latijnsche dichters.

De hoogeschool van Franeker had haar bloeitijd al achter den rug, en over het geheele gebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden ging de klassieke studie achteruit. Wanneer men de correspondenties inziet van de geleerden der tweede helft van de 18^{e} eeuw zoo bemerkt men dat wel de meesten, ieder voor zich, bezig zijn om noten en materiaal van studie op te zamelen; maar de opgewektheid om de stof te bewerken ontbreekt. Van hun studeerkamer kijken zij naar andere dingen uit, en ze weten toch niet goed waar ze hun hart en hun vlijt aan zullen geven.

Ik denk dat ze niet meer volkomen in hun vak geloofden. Want er voer langzamerhand een geest van twijfel aan eigen wijsheid in de hoofden der geleerde menschen.

Neemt men de dissertaties van die dagen ter hand, zoo

1) Hij werd eerst in 1767 als student daar ingeschreven.

treft men daar soms, te midden der obligate Latijnsche lofzangen op den jongen gepromoveerde, de grilligste komische verzen aan, alsof de jeugd haar lust tot spotten met de hoogdravende eruditie niet meer kon inhouden. In van Kooten's tijd waren 't, naar ik meen, de gedichten achter Jan van Nuys' proefschrift[1] die 't meest het lachen hebben gaande gemaakt. Daar kwam o.a. een zang in voor op de wijze van Dathenus' psalmen, en alleen dat feit, die toon van parodie, geeft ons al een denkbeeld van de stemming onder de jongelingschap te Franeker:

Gij jont mij dan, dat ik Uw naame,
Mijn Heer! mag prijzen, en mijn mond
Vervullen met Uw roem bequaame,
En Uwe schranderheid doen kond,... *enz.*

Van Kooten, - want ik geef hier niet meer dan een enkele aanduiding over den geest van den tijd, - van Kooten, schrander en vlug, gewillig en voor indrukken vatbaar, met een verwonderlijke gaaf om Latijnsche verzen te dichten, bijna van zijn kindsheid af, behoorde tot de geliefde leerlingen van Schrader; alleen hij heeft reeds toen, in zijn studietijd en kort na zijn student-zijn, toen hij met Schrader's voorspraak rector werd van het gymnasium te Kampen, niet goed geweten wat hij met zijn gaven moest uitvoeren.

Hij had een voorliefde voor jolig gezelschap, en verwaarloosde zijn ambt en zijn kostjongens. (Kumpel, eens de vriend van Bilderdijk, is bij hem in de kost geweest, en had over zijn verblijf in v. K.'s huis niet te roemen.) Het gerucht ging dat hij aan den drank was. Hij heeft zich daarover verdedigd, maar 't is een gevaarlijk teeken, wanneer men zich tegen dergelijke beschuldigingen te verdedigen heeft. Laat ons hopen dat zijn huwelijk en zijn kort daarop gevolgde verplaatsing, als rector, naar Middelburg (1779) hem op een beteren weg hebben gebracht!

Hoe jammer voor hem dat hij aan de uithoeken bleef van het territoor der Republiek!

1) Franeker, 1767.

Want er was toch wel nieuw leven in de letteren gekomen. Overal vindt men uitspruitsels van jongen groei in dien tijd, het begin van het laatste derde deel der 18e eeuw; overal zetten er bewegingen en beweginkjes in, die toonen dat de geest begon wakker te worden. Maar 't waren Holland en 't midden van het land die voorgingen. In Utrecht en Leiden zochten Rijklof van Goens en zijn kring naar een bevrijding uit de wereld van conventioneele gedachten, naar Utrecht kwam een tiental jaren later Bellamy en verzamelde er zijn vrienden om zich....

En ook de Latijnsche poëzie, waar ik hier over te spreken heb, had haar vleug van vernieuwing.

Wat Schrader was voor Franeker's academie, dat beteekende Pieter Burman, Petrus Burmannus Secundus, die vroeger professor aan Frieslands hoogeschool was geweest, voor de voornaamste stad van de Republiek, voor Amsterdam.

Maar er zat meer drijfkracht in hem dan in den Fries. Een strijdbaar man, vol zelfbewustheid, niet alleen professor, maar lid van een professorenfamilie, en van zich wetend dat hij een steun en stut was voor de echte beginsels van het Gemeenebest; - een ware bezieler van de jongelingschap.

Zij hingen aan Burman. Zijn liefste leerling, misschien, was Laurens van Santen, die tot de beste menschenexemplaren behoort van onze achttiende eeuw: de gevoelvolle man, maar altoos in evenwicht met zichzelf, trotsch, zedig door het leven gaand, het leven aannemend met zijn lief en zijn leed en zijn eischen, en daaraan teruggevend wat het verlangen mag, - een voornaam bescheiden man.

En een dichter, een dichter van Latijnsche verzen.

Potgieter, in zijn leven van Bakhuizen van den Brink, heeft Laurens van Santen voor ons willen afteekenen als persoon van onze letterkunde, maar hij heeft het niet verder gebracht dan tot het begin van een enkele lijn. Hij had altoos zooveel te zeggen, Potgieter, dat hij geen enkel ding uit kon zeggen; en Louw van Santen heeft 't bijzonder ongelukkig bij hem getroffen, daar hij hem op een bank van een buitentje aan de Vecht heeft geplaatst, en sinds dien tijd is de jongeling daar moeten blijven zitten, - want verder dan de bank en de buitenplaats aan de Vecht heeft Potgieter 't in tachtig pagina's niet kunnen brengen. En niemand is er na hem

gekomen om den jongen man van zijn gedwongen plaats te verlossen.

Met de vocht van ons klimaat, zoo dicht bij het water!

Ik gevoel er ook geen roeping toe, nu ik met van Kooten te maken heb. Want in het verband van mijn historie moet ik Laurens van Santen nog van iets jonger leeftijd nemen dan waarop Potgieter hem heeft voorgesteld.

Als jongen zie ik hem in Amsterdam voor een uitdragerswinkel op de markt staan, neuzend in oude boeken, waarvan het papier bij het pond werd verkocht. Op eens wordt hij geboeid door een gedicht.

Het was een onoogelijk boek met een smakeloozen titel, *De streeling van den tuin der liefde* (latijnsch), en 't had de bedoeling om een bloemlezing van erotische verzen te geven. Maar de jongen kwam onder de bekoring der pastorale zangen die zijn hart lokten:

> Jam fugat humentes formosus Lucifer umbras,
> Et dulci Auroram voce salutat avis.

De vochte schimmen wijken voor de komst des morgens, En 't vooglenkoor groet zacht den schoonen dageraad....

Misschien las hij verder en vond er 't beroemde:

> Fugit hiems, nitidis vestitur frondibus arbor,...
>
> De winter vliedt, en bladerdos 't geboomte siert,...

Hij moest den dichter kennen van die verzen, zoo zuiver van klank en van gestalte, zoo liefelijk grootsch in hun nuchter eenvoudig kleed. Het was voor hem een openbaring zooals 't er een voor ons zou zijn, wanneer Goethe's *Römische Elegien* ons plotseling toeblonken uit een bundel van laffe liefdesverzen; en van Santen rustte niet voordat hij het geheele werk van den dichter (Flaminius, een Italiaan van de zestiende eeuw) in zijn bezit had.

Flaminius' verzen hebben hem 't gevoel geopend voor een persoonlijker poëzie dan de weidsche modellen van zijn eigen eeuw hem gaven, en dat inniger leven vindt men al in de

jeugd-gedichten (Carmina juvenilia) die hij en zijn vrienden onder 't beschermend oog van Petrus Burman weldra in 't licht gaven.

Hij en zijn vrienden! - want het werd de tijd der vriendschappen; ook een teeken van vernieuwing, wanneer de menschen zich nauwer aaneen gaan sluiten.

Het is maar een vleug geweest, die ontbolstering der Latijnsche dichtkunst, een uitbotten van oud hout; toont het toch niet dat het levensbloed krachtiger rondliep door het lichaam der maatschappij?

Laurens van Santen was een paar jaar slechts ouder dan van Kooten, maar hij had een andere positie in de wereld. Hadden zij samen kunnen zijn, van Kooten, die zoo meegaand was, zou zijn leiding hebben aangenomen. Maar nu hebben zij elkander eerst laat leeren kennen; zoo ik mij niet vergis, kort vóór de aanvaarding door van Kooten van het professoraat in Franeker, in 1783; en die twee die zoo dicht bijeenbehooren, hoewel de een een *gentleman* was en de ander een *bohème*, hebben persoonlijk weinig van elkander afgeweten.

Toen hij 't bericht kreeg van van Santen's dood, begin 1798, schreef van Kooten (aan Wijbo Fynje)[1]: 'Weet ge dat de braave Louw van Santen overleden is.... Hoeveel uilskuikens zou men niet voor één zulken man willen geeven! Mogt men maar!'

De ruwe woorden duiden een andere periode aan dan waarheen we onzen Dorus tot nu toe gebracht hebben. Thans is hij nog in zijn klassieke schooltijdperk: rector, en hij heerscht over zijn klasse, of hij bedenkt deftige gedichten waarmede de groote dagen van de latijnsche school moeten opgeluisterd, of hij verzamelt noten voor zijn geleerde uitgaaf van een obscuur klassiek auteur, - want als de meeste van zijn collega's, is van Kooten aan 't voorbereiden van een geleerde editie, die nooit geheel zal afkomen en nooit zal worden gepubliceerd.

Uit het dommelende bestaan in Middelburg werd hij bij Schrader's dood naar Franeker beroepen om er zijn leermeester te vervangen (1784).

1) De brieven van v. Kooten aan Fynje vindt men, waar men ze misschien niet zoeken zou, in den *Bundel secrete stukken, behoorende bij de Memorie van* 1 *Aug.* 1798 (over) 12 *Juni* 1798. Rijks-archief.

In Franeker - daar vond hij zijn vriend en zijn lot.

De vriend was Johan Valckenaer, - een paar jaar vroeger aan de Academie tot hoogleeraar benoemd, - geboren en gemaakt voor politicus en drijver, en in de komende dagen van patriottische beroeringen door zijn aard tot leider en ophitser aangewezen. Zijn lot, - het leven en streven van zijn vriend te deelen.

Er waren redenen genoeg voor ontevredenheid in Friesland, en het verlangen naar hervormingen in de staatsinrichting was volkomen gewettigd. Want een machtige aristocratie heerschte in de provincie door middel van *rotten boroughs* en het stadhouderlijk bestuur had er op den duur zijn heil in gevonden om zich bij de aristocraten aan te sluiten.

Maar in den strijd tegen de misbruiken lag niet het karakteristieke van de beweging dier jaren. Die strijd zelf was oud als de misbruiken; het eigenaardige van dezen nieuwen tijd was de onrust die de heele samenleving had aangegrepen. De kleine bewegingen, in het geestelijk leven, die een voorbode waren van verandering, hadden op eenmaal, in de jaren tusschen 1783 en 1787, plaats gemaakt voor een algemeene beweging van de menschen. Niemand - om zoo te zeggen, - kon thuis aan zijn werk blijven; en de minsten wisten om welke preciese hervormingen 't te doen was. Maar iedereen moest als krijgsman in de vrijkorpsen paradeeren of in de burgersocieteiten verschijnen.

Toen Valckenaer beslag had gelegd op van Kooten moest hij meedoen aan de rondedans, en als radicaal patriot ging hij gelooven in ‘de helden die voor de vrijheid goed en bloed veil hadden’, en hij droeg toespraken in verzen voor wanneer aan het gewapende genootschap in Franeker epauletten en teekenen werden uitgedeeld:[1)]

> Gij braaven, die aan 't Vaderland,
> Ten schrik van Aartsgeweldenaren,
> Uw dienst en leven hebt verpand....

Wat 'n omkeer in vergelijking met de dagen van

1) 15 Juli 1787. Hij had toen zijn ontslag reeds gekregen als professor. *Post van den Neder-Rhijn*, N°. 591.

Schrader! Daartoe was 't dan gekomen in zoo'n korten afstand van tijd! Maar het duurde niet lang. Met het professoriaat was 't gauw uit, - van Kooten moest samen met Valckenaer en een paar andere collega's zijn ontslag nemen, en toen de contra-revolutie aankwam in 't gevolg van de Pruisen die het bedreigde stadhouderschap te hulp kwamen, toen de menschen weer oranje-cocardes gingen dragen en hun werk weer opvatten, ging hij over de grenzen, naar 't Noorden van Frankrijk, bij de andere ballingen, en bij Valckenaer.

Daar hielp hij zijn vriend in het redigeeren van stukken en brochures, hij bestuurde er samen met Wybo Fynje een drukkerij, hij schreef voor couranten, en hield zich in 't leven. De groote golf, die hem uit zijn professoraal bestaan had opgelicht, legde hem zoo neer te midden van het eentonig gekibbel der Bataafsche emigranten.

Ik geloof dat hij toch blij was bij Valckenaer te zijn.

En dit lijkt mij het mooie in het doellooze van zijn leven, het vasthouden aan de trouw jegens Valckenaer.

Eentonigheid en Valckenaer vloekten tegen elkaar. De energie van den man bracht hem naar Parijs, en daarheen volgde van Kooten. Het was de tijd van het schrikbewind, maar de ex-professor genoot van Parijs, en hij leerde van Parijs.

Totdat opnieuw de golf hem opnam.

Want nu kwam de dag dat de Franschen over het ijs der rivieren de Republiek binnentrokken (Januari 1795), en aan het oude bewind een einde maakten.

Dat was voor Valckenaer en van Kooten nog niet het teeken van terugkeer naar het vaderland; maar de weg stond hun toch open. Wanneer zij in Parijs bleven, dan was 't om de onderhandelingen over het verdrag tusschen de beide zusterrepublieken, de Fransche en de Bataafsche, te ondersteunen en gemakkelijk te maken door hun kennis van den toestand in de hoofdstad.

Ik zeg *hun* kennis, maar ik bedoel natuurlijk uitsluitend die van Valckenaer. Van Kooten zag toe, maar hij deelde toch in het enthousiasme en de spanning van den tijd.

Het valt zoo gemakkelijk om te zeggen: oprichting der Bataafsche republiek, en wij leggen vooral daarom niet veel

klemtoon op die woorden, omdat wij door 't vervolg weten, wat ten slotte de waarde bleek te zijn van dien naam.

Maar men mag niet vergeten dat het woord waarde heeft gehad, dat het als een signaal van bevrijding heeft geklonken, dat het een oproeping is geweest tot een ruimer leven.

De geweldige kracht van Frankrijk zou ons voortaan dragen en de deuren van de wereld weer voor ons openen. In het samenleven met Frankrijk lag wel een gevaar, maar ook een bron van grootheid.

Vandaar de spanning in die eerste tijden.

Valckenaer en van Kooten konden in Parijs de waarheid van de betrekkingen tusschen de bevrijders en het bevrijde land het best waarnemen. Zij zagen de afgezanten uit Holland aankomen, en zij hoorden van hun illusies en hun eerste teleurstellingen. Maar de overbruisende volheid van het vernieuwde leven van ons land deed hen ook weldadig aan. Die Jakob Blauw, die een tijd lang het voornaamste deel had aan de onderhandelingen in de hoofdstad gevoerd, was verre van een groot man, al deed hij soms heel gewichtig; toch heeft hij in deze dagen van het beginnende jaar 1795 een stralenkrans om zijn hoofd. Hij voelde dat de waardigheid van zijn land in zijn persoon vertegenwoordigd was, en dat hij ze tegenover de wereld had op te houden. En wanneer men hem chicaneert, wanneer de machthebbenden te Parijs het willen doen voorkomen, alsof de Nederlanden geheel van hun genade afhangen, wat een krachtige, wijdzwaaiende aandoening vervult dan zijn borst!

'Wij hebben tot heden,' schrijft hij naar Holland toe, 'alle égards en respect aan de leden van het Fransche Gouvernement bewezen, wij zullen daarmede continueeren tot dat wij ons genoodzaakt vinden openlijk het masque af te ligten, als wanneer wij ons environneeren zullen van alle brave Hollanders die zich hier (te Parijs) bevinden, en tot in de zaal der Representanten van het Fransche volk doordringen, om met luider stemme het aanstaande noodlot van Frankrijk dat zoo nauw met het onze verbonden is, openlijk den volke te verkondigen.'[1)]

1) Blauw en Meyer aan den burger Quarles, 30 April 1795. (*Secrete dépèches Maart* 1795-*Maart* 1796. Rijksarchief.) Vgl. Vreede. *Diplomatie B.R.* I. 174.

Het is een gebaar, - en een mooi gebaar dat willen heengaan om in de Fransche Vergadering te spreken; want er zat op dat oogenblik overtuiging achter. Blauw werd door zijn moed en zijn overmoed gedreven; hij meende uit het hart van zijn volk het woord te voeren, en voor zijn volk te handelen; en 't is altoos een verheffend moment in de geschiedenis van een natie, wanneer zulk een aansluiting van den enkele tot het geheel plaats heeft, en er een vereeniging tot stand komt tusschen de moederziel van het volk, en de leden, zijn kinderen.

Natuurlijk, 't is een gebaar, geen daad. Maar hebben wij veel anders dan den *wil* tot handelen te vermelden in onze geschiedenis van dezen tijd, zoodra het te doen is om in 't publiek voor den dag te komen op het wereldtooneel?

Wij mogen dien drang om in dit oogenblik op te gaan en te getuigen voor het volk niet vergeten, en wij moeten dien wil en die bedoeling vermelden aan 't begin der geschiedenis van de Bataafsche republiek, - het is de klank en de klemmende toon van deze historie. Telkens zal zich de behoefte herhalen, en er zal een weerklank zijn van dezen aandrang in de volgende jaren van dit tijdperk, totdat de klank vervangen wordt en opgaat in een ander willen en gevoelen.

Laat ons hier dus de handeling, het begin van handeling van Jakob Blauw noteeren, zooals Valckenaer en van Kooten ze als getuigen hebben meegeleefd.

Hun verblijf in Parijs duurde nog tot den zomer van 1795. Dan namen zij de reis naar het vaderland aan. Maar Valckenaer zou er niet lang blijven. Hij had wel gedacht aan de politiek deel te nemen, maar hij moest bemerken dat de gemiddelde stemming van zijn land tegen de radicale ideeën was die hij voorsprak. Met andere woorden, in een nationale vergadering waar een man als R.J. Schimmel-penninck, gematigd en verzoeningsgezind, den grooteren aanhang had, daar was voor een Valckenaer geen plaats, wilde hij niet voor 't vervolg onmogelijk worden. Ook rekende hij zich misschien beter geschikt voor een diplomatische betrekking; en zoo vertrok hij, reeds in de eerste helft van 1796, naar Spanje, waarheen hij een zending had aangenomen, -

geen slecht gekozen observatiepost voor de internationale verwikkelingen, maar toch van den tweeden rang, met betrekking tot Parijs.

Van Kooten bleef achter, hij was alleen, maar hij had een post gekregen. Met zijn vriend Fynje was hij in 't Oost-Indisch comité getreden ter besturing van de zaken der Oost-Indische Compagnie. Veel viel daar op 't oogenblik wel niet te beheeren, daar zorgden de Engelschen voor, die op zee meester waren; maar ik geloof niet dat Dorus daar rouwig over was: d.i. over het niet veel om handen hebben.

Het O.I. comité stond, te midden van de tallooze comités van dien tijd bekend voor zijn radicalisme en zijn vroolijkheid.

Men leert er de Bataafsche Republiek van haar gezellige zijde kennen.

Wat kostte het Smissaert, die op zijn beurt secretaris der commissie was, een moeite om de leden voor de vergaderingen bijeen te krijgen. Van Kooten excuseerde zich nog al eens wegens onpasselijkheid. Als zijn briefje bij de zitting werd voorgelezen, keken de leden van het comité elkander veelbeteekenend aan. Bij de maaltijden, daarentegen, werd hij zelden gemist, godenfestijnen, waarvoor Duirvelt, alias Duurtje, het menu opmaakte, en waarbij Liebeherr, in de wandeling *Liebergott* of *Leibje* genoemd, voorging met smullen. De wijn bracht gewoonlijk eensgezindheid onder de leden, maar de kosten van het diner gaven, na afloop, wel eens aanleiding tot verschil.

Over de voortreffelijkheid van den wijn was maar één roep. Men zorgde er jaloersch voor dien naam te bewaren, en als er een van de collega's stierf, was de eerste vraag van ware belangstelling der ‘broeders’: wat er met den wijnkelder van den overledene zou geschieden?

Er waren wel schaduwzijden aan het ambt verbonden, want men kon niet altoos te Amsterdam blijven. Van tijd tot tijd moest inspectie worden gehouden op andere plaatsen. Viel van Kooten het lot te beurt, dan was hij diep ongelukkig. Hoor zijn klacht aan collega Wiselius, wanneer hij op een tournée naar het Noorderkwartier is om een onderzoek in te stellen naar de oude kamers der Oost-Indische Compagnie.

‘Dat verdoemde waaien!’ heet het van Enkhuizen, ‘is dat een stad? op alle de hoeken der straten komen u verveling

en melancholie tegen - niets aangenaams, niets bevalligs! Zoo ik hier ééne zes weken gebannen ware, en al niet volslagen gek wierd, kreeg ik zeker visioenen, niet minder wonderbaarlijk dan die van den wonderbaarlijken ziener op Pathmos. Sacré nom de la Sainte Vierge!'

En Hoorn heeft 't niet minder te verantwoorden:

'Gij kunt u geen denkbeeld maken, hoe vervelend het hier is - ten minste voor mij, die voor dit klimaat en dit soort van menschen niet berekend ben. Buiten den *rooden wijn* zou het hier volstrekt ondraaglijk zijn, en nog hebben wij dien van Amsterdam laten komen.'

Na den staatsgreep van 22 Januari 1798, toen de radicalen aan 't roer kwamen van de Republiek, troonde Fynje, die lid van het Uitvoerend Bewind geworden was, onzen Dorus naar Den Haag en gaf hem het Agentschap van Nationale Opvoeding (het ministerie van onderwijs, kunsten en medisch staatstoezicht).

Of hij groote denkbeelden over zichzelf en zijn ambt gekoesterd heeft, ik durf het bijna niet, maar ik zou 't toch wel gelooven. Ja, het vermoeden is misschien niet eens ongepast dat hij gedacht heeft groote hervormingen tot stand te brengen, indien men hem maar vrije hand liet.

Maar als 't werkelijk zoo geweest is, dan rekende hij zich al gauw verontschuldigd toen hij zag dat de boel om hem heen in 't honderd liep, en hij vertroostte zijn luiheid met de waarneming dat zijn omgeving niet meewerkte. Sentimenteele droomen en pretjes van allerlei aard hielpen hem daarbij den tijd verdrijven: hij had een zielsvriendschap gesloten met Jansje Wattier (de beroemde actrice), en hij beleefde als intermezzo aangename, soms ook minder aangename avontuurtjes met zwartoogige schoonen, *e tribu Juda*, uit den stam Juda's, en van andere stammen; - 'gij weet dat verschil van godsdienstige gevoelens bij mij niets afdoet,' zeide hij tot de vrienden in dergelijke gevallen.

De wereld dacht daarom dat van Kooten, tot wiens ressort de nationale schouwburg behoorde, vooral belangstelde in het tooneel om der wille van de tooneelspeelsters. En ze had geen ongelijk.

Ook de wijn liet zijn aantrekkingskracht weer gevoelen.

Weinige dagen was hij eerst op zijn nieuwen post, toen hij aan de vrienden in Amsterdam berichtte, hoe hij ook in Den Haag bemerkt had dat:

> fraaye verzen en goede wijn
> dieven van de nachtrust zijn.[1)]

De wereld zeide.... ja, zij maakte hoe langer hoe scherper aanmerkingen, en al kwamen politieke redenen er bij, omdat de ultra's, de vrienden van van Kooten, het onderspit hadden moeten delven, 't was toch niet alleen de politiek die aanleiding gaf tot verwijten. ‘Lang slapen - lekker eten, - behoort dat tot de nationale opvoeding?’ vroeg de *Politieke Donderslag*[2)] (een van de bladen van den dag), en ook de streep tusschen het slapen en het eten had zijn beteekenis.

Van Kooten begreep wel dat hij niet voldeed, en hij was ook niet over zichzelf tevreden, maar hij verplaatste het zwaartepunt van de aanklacht, en zooals bij zwakke menschen gebeurt, hij kreeg grieven tegen de wereld, die tegen hem haar grieven had. Men vervolgde hem, zoo dacht hij; degenen op wie hij gerekend had, zochten zijn ondergang, ja, de wereld was slecht geworden, iedereen intrigeerde: de belangeloozen en die geest van intrigue haatten, moesten onderdoen. Hij werd zoo onrustig dat hij aan den d... ging denken.

‘Intusschen, mijn vriend,’ schreef hij naar Spanje aan Johan Valckenaer, wordt dit land voor mij onbewoonbaar, omdat ik er geen bestaaan meer vinde, en het door kruipen voor mijne bedervers, wien ik echter nimmer kwaad deed, te zoeken! neen - daarvan zal niets gebeuren - *plutôt la m*.... - Ik zal over mijn toekomend lot, zooverre het van mij alleen en *en dernier ressort* afhangt, evenwel niet besluiten, voor ik u nog eenmaal gesproken hebbe, mits dit niet te lang dure - koom dan haastig....

‘Ik meende u over honderd andere dingen te spreken

1) Uit de correspondentie van v. Kooten met Wiselius en Valekenaer (de speciale passage over het zwartkopjen *e tribu Juda* is van 1797, toen v. K. nog geen agent was, maar zij kan als representatief dienst doen) en andere briefverzamelingen van Wiselius.
2) No. van 20 Aug. 1798.

- ik meende met u te lachen over - ik weet niet wat - ik wilde u zeggen, dat ik onder vele onaangenaamheden, ook nog somtijds eenig genoegen had - maar - ik weet niet hoe - ik kan niet meer schrijven. Adieu, dan -'

(Let op den stijl van den brief. Van Kooten is toch voor alles stylist en literator; hij beheerscht zijn woorden zoo strict, dat hij er zich geheel mee weet te geven, zonder dat men al zijn gezegden, één voor één, pijnlijk moet wegen en afwegen.)

Mij dunkt, ik zie Valckenaer's gezicht, wanneer hij het epistel van zijn bedroefden vriend in handen krijgt. Zijn oogen gaan lachen. Hij herinnert zich hoe in ieder schrijven van den goeden Dorus de wensch staat om in zijn gezelschap te mogen leven. Misschien zoekt hij uit zijn bureau den eersten brief op dien hij van van Kooten in Spanje ontvangen heeft, en herleest hij de oolijke regels van den verweesden literator:

'Uwe beschrijving van Spanje is niet zeer bekoorlijk - en evenwel wenschte ik er bij u te zijn. Ik ben zeker dat ik er mij minder dan hier vervelen zou. - En men vindt er excellenten *wijn* - (dat is toch al iets) - en gij weet, als men daarvan behoorlijk gedronken heeft gaan de zorgen ter ruste - ook zal er, quoique le sexe n'y voit pas beau, toch wel hier of daar nog wel een aardig bekje te vinden zijn, dat den lastigen tijd kan verdrijven.' -

Valckenaer heeft den man die zich alleen niet redden kon, zijn vriendenhulp gegeven, en toen hij voor de tweede maal als gezant naar Spanje ging, in April 1799, nam hij den bedroefden dichter als secretaris van de zending mede. Voortaan was van Kooten bezorgd, hij behoorde voor goed tot de huis- en hofhouding van Valckenaer die, als *grand seigneur*, graag zijn eigen meubels om zich heen zag.

Wat er onderwijl met van Kooten's vrouw en kinderen gebeurd was, daarover verklaar ik maar zeer beperkte inlichtingen te hebben. De verwende literator had den slag zijn eigen meubels te verstoppen. Hij keek niet naar zulke kleinigheden om, wanneer zij hem hinderden. En zijn vrouw hinderde hem, en zijn kinderen, daar hield hij niet van.

Zoo hebben wij van Kooten uit zijn wereld van de Latijn-

sche poëzie en de Latijnsche school, door twee revoluties heen, een locale en een universeele, tot zijn opkomst gebracht; hij is administrateur van Oost-Indische zaken en minister geweest, thans is hij secretaris van ambassade geworden. Zijn wereldsche carrière is doorloopen, het tijdperk van zijn zelfkennis, van zijn droefheid, van zijn ondergang is begonnen. Alleen met algemeene trekken heb ik me een voorstelling gemaakt van de omstandigheden waaronder hij leefde, hier en daar een toets, een typisch verschijnsel, een kleur en klank aangebracht; maar ik maak me geen oogenblik illusie dat ik een beeld heb gegeven. Nu moet ik probeeren hem te zien, en van hem te hooren.

Het is April 1799 dat hij vertrokken is naar Spanje, - 1799, een van de kritische jaren van den kritischen tijd op den overgang van de twee eeuwen. Om te weten wat er toen waarlijk in ons land gebeurd is, dat zal moeite kosten; daar durf ik nog niet dadelijk aan, want er is van het gebeurde, dat heel iets anders was dan hetgeen aan de oppervlakte geschiedde, niet zoo maar eenvoudig een voorstelling te geven. Vooreerst moet ik wel mijn toevlucht nemen tot een verhaal van enkele voorvallen.

1799 is het jaar van de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland.

Het heeft er iets van, op dezen afstand van een eeuw, nu dat alles voor goed is voorbijgegaan, alsof we over een mythisch voorval spreken of een verzonnen sloteffect. Maar inderdaad was het een bedrijf in den aanval der verbonden Europeesche Mogendheden, Engeland, Rusland en Oostenrijk, tegen de veldwinnende en gehate Revolutie, de geweldigste aanval die de Omwenteling tot nu toe te verduren had gehad.

In April van het jaar moesten de Franschen over den Rijn terugtrekken, in Mei bijna geheel Italië opgeven, in Juni werden zij bij Zürich verslagen, en de rij van gevechten werd bekroond door de volslagen nederlaag van Joubert bij Novi, aan de Riviera, 15 Augustus. Was Pruisen tot de coalitie toegetreden, zoo zouden de legers van Noord-Duitschland over Nederlandsch gebied door België de hand hebben kunnen reiken aan den inval van den Oostkant op Fransch territoor.

Pruisen weifelde nog, trok zich terug, maar ook zonder directe hulp van Pruisen zou een aanval uit het Noorden van een groot corps landingstroepen waarschijnlijk kracht genoeg bezitten om de kleine macht der Franschen uit de Bataafsche Republiek te verdrijven en tot België door te dringen.

Wat had de Revolutie daartegenover te stellen? Onvoltallige legers en een verbruikt revolutionair enthousiasme, uitgeputte geldmiddelen en inwendige verdeeldheid. In Frankrijk telkens dreigende bewegingen van Royalisten, in de afhankelijke Republieken een aangroeienden invloed der aanhangers van het oude régime.

Hier in de Bataafsche Republiek voorzag men het gevaar wel, maar zonder toch recht er aan te gelooven.

Er liepen geruchten van toebereidsels; men hoorde van peilingen op onze kusten ten behoeve der Engelschen door Hollandsche handlangers verricht (in het notitieboekje van een dier agenten vindt men den naam van Bilderdijk als correspondent van zoo'n spion vermeld)[1]; men bemerkte bewegingen bij de Orangistische geëmigreerden op de Oostgrens. Maar niets zekers.

Onderwijl volgde men de berichten over de diplomatische onderhandelingen van het begin van het jaar: voor welken prijs zou Pruisen deelnemen aan het groote verbond? Was 't het plan van Engeland het bestuur van den Stadhouder hier te herstellen? Of zou het grondgebied bij Pruisen worden ingelijfd?

Iedereen had tijdingen, iedereen had plannen, iedereen had zijn geheime en geheimste bronnen.

Maar Engelschen noch Russen kwamen op den tijd dat men ze verwachtte en toen ze vruchtbaar hadden kunnen samenwerken met de Russisch-Oostenrijksche legers op de grenzen van Frankrijk. ‘*O Russe, quando ego te aspiciam*!’ *O Rus, wanneer zal ik u dan aanschouwen*! zoo parodieerden de Parijsche royalisten, die hun ongeduld niet konden bedwingen, den regel van Horatius waarin hij zijn verlangen naar het buitenleven lucht geeft. En in Holland slaakte zeker

1) Dépèche van Abbema uit Hamburg, 9 Nov. 1798. (Relatieven secrete notulen van den agent van policie 1798-'99. Rijksarchief.)

menig Oranje-klant de verzuchting: Als ze maar niet komen wanneer het te laat is!

Zoo schreef ten minste de oud-burgemeester van Gouda, aanhanger van het verdreven stadhouderlijk huis, aan zijn zoon Rutger Metelerkamp, die op reis was door Duitschland en Rusland om menschen en volken te leeren kennen, en een oog in 't zeil te houden voor de belangen der partij.

De oude heer vertrouwde niet veel op bijstand van vreemde vorsten, de jonge man was grootmoediger in zijn verwachtingen, en eindelijk in het begin van den zomer (29 Juni 1799) kon hij naar huis melden - Wat zal de grijsaard gepoperd hebben toen hij op den brief, uit Riga, het kruisje zag als teeken dat er een geheim in verborgen was. Het papier werd boven de vlam gehouden. Daar kwam het voor den dag: *twintig duizend*, en verder '*De schildpadden komen na de Argo*', wat overgezet luidt: De Russen, de langzamen, staan op komst naar Holland (het oude Argonautenschip op den zoek naar het gulden vlies van den rijkdom).

Ze komen, de schildpadden. Mij dunkt, ik lees het over z'n schouder met den ouden heer meê, en doorleef met hem den indruk.

De oranjeklanten in het centrum van het land houden zich nu stil, ze kijken uit naar den afloop; maar de regeerende partij, hoewel ze zich uiterlijk kalm weet te houden, slaat de vrees om 't hart. En als de Engelsche schepen werkelijk op 't eind van Augustus naderen, als de landing dreigt, dan vertrouwt niemand meer den ander. Men wantrouwt den generaal Brune, opperbevelhebber van het leger, men wantrouwt Daendels die de voornaamste Bataafsche afdeeling commandeert, ja, de ambtgenooten zien er elkander op aan. Wanneer dan de Engelsche vloot werkelijk de ontscheping van het leger heeft ten uitvoer gelegd, dan, bij het begin van September, beraamt en overlegt de overheid in 't binnenst van haar hart of zij zich, met of zonder den wil van Frankrijk, niet zou kunnen begeven in onderhandelingen met Pruisen en Engeland. Want Frankrijk wordt niet minder gewantrouwd dan de rest: ook Frankrijk zou ons aan Pruissen of Engeland kunnen verraden.

Zoo ligt de angst over 't land.

'Ik verlang na een actie,' schrijft een van de regeerings-

mannen, ‘om de onzekerheid te doen ophouden, of wel alles ernst is.’

Het kon de geheele ruïne van Holland en al zijn verwachtingen zijn, maar het kon ook afdrijven als een losse onweersbui. De actie volgde spoedig; en het was de overgaaf van de rest der Bataafsche vloot aan de Engelschen, het terugtrekken van Daendels, het voortdringen der Engelsch-Russische macht tot Alkmaar, de komst van Brune op het krijgstooneel, waar nog gedurende de heele Septembermaand, ja tot begin October de beslissing hangende blijft.... want lang bleef de wolk hangen.

Valckenaer en van Kooten rekten inmiddels hun reis; het liep tot eind Juli aan, eer zij de plaats van hun bestemming bereikten.

> De Spaansche herbergen! - schreef v. K. aan Wiselius over hun tocht door Spanje. - O! het hart zou u wegkrimpen, als gij ze zaagt. - In Biscaye waren ze draaglijk, maar in Castilië! Verbeeld u dat gij 's middags er niet vindt dan de putchero, een soort van soep, gekookt van ossenvleesch, dat zeer mager en dor is, een kip die aan de tering schijnt gestorven te zijn, een stuk spek, garbanzos (een soort van groote witte erwt) en eene prodigieuse menigte brood. (En deze is de schotel, die alle dagen van 't jaar op de tafel van al wat Spanjaard is paraisseert.) Vervolgens kiekens en eieren, en 's avonds, voor de verandering, eieren en kiekens.... De wijn zou op sommige plaatsen zeer drinkbaar zijn, maar doordat zij gewoon zijn denzelven in bokkenhuiden te bewaren, heeft hij daarvan zulk een sterken, bitteren smaak aangenomen dat hij... niet drinkbaar is...
>
> Gelukkig voor Valckenaer en mij, die er ons maar niet mede vereenigen konden, dat wij te Bordeaux en Bayonne eenige vlesjes gekocht, en in ons rijdtuig ingescheept hadden. Menigmalen heb ik bij zulke gelegenheden om ulieden, Amsterdamsche lekkerbekken, gedacht, en wel eens gewenscht U Meester Samuel, Leibje, Duurvelt, Smissaert en anderen van die trempe, al ware het

> maar voor eene reis, eens aan zulk eene Spaansche tafel te zien. Ik denk, dat er wat gevloekt zou worden. Nu, kijk, ik ware liever zes weken op het groot O. Indisch jacht, vooral onder directie van Duirtie en het pouvoir exécutif van den ouden kok, gelogeerd dan eenen dag in eene posada de Castilla.
> En de bedden!! - -
>
> Gij gelooft me wel, dat ons wegje niet altijd met roozen bezaaid was, maar dat er ook doornen onder liepen! Zeker, er behoort geen minder stoïcisme dan ik bezitte toe, om door dat alles met opgeheven hoofde heen te wandelen. God dank toch, dat het voorbij is...

Maar er komt een ernstiger toon in het schrijven als de berichten uit het vaderland over de vorderingen der Engelschen en Russen Spanje bereiken.

> Ik heb thans geen lust, - schrijft hij aan Wiselius, 12 September 1799, - om uw brieven te beantwoorden. Mijn ziel is veel te zeer gefolterd door de bekommerende omstandigheden van ons vaderland om zich met iets anders te kunnen ophouden. Ik ondervind hoe smartelijk het in zulke omstandigheden is, verre van zijn vaderland verwijderd te zijn...

En den 24^{en} September:

> Gij kunt u geen denkbeeld maken, mijn vriend, van de smertelijke situatie, waarin men zich bevindt, wanneer men verre verwijderd is van zijn vaderland, in 't oogenblik dat hetzelve aan het uiterste gevaar is blootgesteld, en van de martelende pijnigingen der onzekerheid van deszelfs lot door het gebrek van berichten....
> Het zou mogelijk kunnen zijn dat wij elkander op deze kloot niet meer rencontreerden. Dit zou mij smerten! Ik zou zoo gaarne nog eens met u praten! -

Ja, wel pijnlijke onzekerheid! Een man als Valckenaer heeft zijn uiterlijk in bedwang, hij kan vroolijk bij een diner aanzitten of zelf gasten ontvangen, op 't oogenblik dat hij

zijn plannen verijdeld ziet, want hij heeft de veerkracht van een man van actie, en als een generaal weet hij dat nog niets verloren is, zoolang men den moed behoudt. Maar Dorus is niet meer dan een poëet.

Hij bleef somber gestemd gedurende die herfstdagen.

Wat gaf hij om de menschen in 't vaderland! en zijn hart was toch verkleefd aan den ouden bodem.

De jongelui, die aan de ambassade of het consulaat verbonden waren, plaagden hem om zijn naargeestigheid. Maar Valckenaer schreef de verstoordheid van zijn vriend toe aan het feit, dat hij weldra de 50 jaren achter den rug zou hebben. De zondaar werd oud; dat benauwde hem. Welken dag in October was het ook weêr, dat hij verjaarde, en werd hij niet precies vijftig? Dat moest gevierd worden. Ja, stemden de anderen in, van Kooten moest den dag noemen. -

De zondaar, pauvre pécheur suranné! had geen schik in zijn leven; morgen was de dag, 22 October. En hij sloop weg van het gezelschap, bracht den avond alleen op zijn kamer door en verscheen niet aan 't souper. Een pruilbui!

De naam past niet recht bij de melancolie van een vijftigjarige; en toch had zijn droefheid iets van het leed van een verwend kind. Hij zag tegen zijn verjaardag op.

Herinnerde hij zich zijn jeugd, den tijd, dat hij de bezoekers van het ouderlijk huis in verwondering bracht over de vlugheid, waarmee hij het Nieuwe Testament, op welke plaats het ook openviel, uit het Grieksch kon vertalen en het geschenk van den prachtigen Herodotus, dat hij daarvoor van Ds. Hittrop ontving? Of misschien volgde zijn verbeelding hem op zijn loopbaan, hoe hij zijn eerste triomfen op grooter tooneel behaalde en door de gloed en hartstocht zijner verzen de beste modellen der oudheid had op zijde gestreefd. Dan was hij als martelaar der politieke vrijheid, na de overwinning van den Prins Stadhouder op de patriotten, zijn vriend Valckenaer naar Frankrijk gevolgd, en in den vreemde, bij de aanraking met echte wereldbeschaving uit de eerste hand, was zijn talent gerijpt. De weelderige uitspruitsels verdwenen, een geoefende smaak heerschte, en voortaan beschikte de dichter met volkomen meesterschap over zijn talent.

Laurens van Santen noemde hem toen:

Nulli, Koteni, jam lyrâ secunde,
Princeps, auguror, omnium future.

'bij niemand achterstaand, en bestemd om de eerste van allen te worden.'

De versregels stonden in het vriendenalbum, een onaanzienlijk leeren bandje, dat hem op zijn tochten vergezelde, even als het in perkament gebonden folio-deel, waarin hij het handschrift zijner gedichten bewaarde.

Wat hebben die beide bundels hem te zeggen in zijn eenzaamheid?

Moet hij aan Parny, den beroemden dichter der elegieën, denken, die hem in zijn *album amicorum* geluk wenschte met:

la lyre et le coeur d'un Romain.

Goddelijke dagen in Parijs doorgebracht. De Friesche burgerjongen met zijn rijken aanleg, wiens eerzucht het was geweest om aan een of andere plattelands hoogeschool den tijd te vinden tot het bezingen van vaderlandsche stroomgoden, - hij voelde zich mensch worden in Frankrijks hoofdstad.

Een balling was hij daar.

En in die ballingschap zou hij zich ontwikkelen om naderhand zijn gaven te gebruiken ten dienste van zijn geboorteland.

Le coeur d'un Romain!

Dat was toch te veel gezegd. Van Kooten wist beter. Zijn hart was heel zwak en heel gevoelig. Een onvergelijkelijke Amenaïde, die hem een Paradijs van genoegens had geopend (waarna hij nu nog watertandde), was in Parijs het middelpunt van zijn gedachten geweest.

Was het toch niet mogelijk tegelijk te genieten en goed te zijn?

Twee jaar geleden, toen hij op een van die vervelende inspectiereizen voor het O. Indisch comité een avond te Hoorn moest doorbrengen, had hij een bijschrift bij zijn portret gedicht. Het stond opgeteekend, in den perkamentband, onder de laatste van zijn verzen.

Hij sprak daarin van zijn teeder gemoed, zijn leven aan den dienst der Muzen gewijd, zijn naam die onder de geleerden geroemd werd. En bij het overschrijven van het ge-

dicht in den brief aan een vriend, kon hij niet nalaten de uitdrukkingen te parodieeren. In de plaats van het *teedere gemoed* kwam *een hartstochtelijke aard*; de *Muzen* ruimden hun zetel voor *Venus* en *Bacchus*, en het *geleerd gezelschap*, waaronder hij zich een naam had verworven, moest wijken voor een *vrouwenstoet van verdacht allooi*. ‘Ik was bang,’ schreef van Kooten, ‘dat ik den man te veel geflatteerd had, daarom heb ik de schaduwen wat sterker gemaakt, maar het eerste, dunkt mij, lijkt het meest.’

Wanneer nu op dezen avond zijn gedachten naar het verblijf in Frankrijk terug keeren, aarzelt zijn stemming eveneens. Op een Romeinsch hart met al de verplichtingen waar het zich aan onderwerpt, kon hij niet bogen, maar er klopte toch iets in zijn borst voor zijn vaderland, het hart van een student, van een fideelen broeder, die vertrouwt op den corpsgeest onder de makkers om iets groots tot stand te brengen. *Sero sapiunt Phryges*, de Friezen krijgen eerst laat hun wijsheidstand, zeide hij van zichzelf, wanneer hij weder eens een dolheid had begaan, en terwijl hij het kinderlijk slechte van zijn natuur niet durfde loochenen, vergat hij bij dat woord ook het kinderlijk goedige en vertrouwende van zijn inborst niet.

Toen de revolutie in de Vereenigde Nederlanden haar beslag kreeg en de Bataafsche Republiek in 1795 werd gevestigd, bezielde de krachtige adem, die hem van zijn geboortegrond tegemoet woei, zijn geest. Hij had zijn hoop op het jonge geslacht gesteld. Hoe zag hij hen als een drift vurige, blanke zwanen de toekomst te gemoet ijlen, Blauw, Eymar, Wiselius, George Falck, de mannen die hij in zijn verzen prees als den dageraad van een nieuw leven.

Hij verwachtte hun Mentor te zullen worden; zij zouden van hem den takt en de wijsheid leeren, welke het verkeer met de oudheid en de hoogste moderne beschaving medebrengt. Valckenaer met zijn ervaring en zijn Ulyssesaard zou hen tot mannen van actie maken, hij zelf, van Kooten, zou hun de wijding geven, die alleen met de hulp van Minerva de menschen toekomt. En wat had de werkelijkheid hem opgeleverd? Hij dacht liever niet aan de doellooze drie jaren op Hollandsch grondgebied doorgebracht; zij waren bekroond door de vlucht naar Spanje voor de laster en schimp van het ploertendom.

Thans stond het vaderland zelf voor den afgrond, waarin het naaste oogenblik het misschien storten zou. Welke vruchten had de opgewondenheid van 1795 gebracht! De onverschilligen zouden triomfeeren, die als redeloos vee de omwentelingen over hun hoofd heen lieten gaan, alleen bedacht op den dagelijkschen kost. Met de vrijheid was 't voor goed gedaan: voor den dichter geen plaats meer in de wereld.

Maar nog sterker verdriet dan door het verlies der vrijheid ondervond van Kooten door den ondergang van het land. In den vreemde was dat gevoel dubbel pijnigend. Daar vooral is men ontvankelijk voor de eer van zijn volk. Men mag een egoïst zijn, dien slag voelt ook een egoïst mee. Hoe duister het uitzicht!

Daarop waren dan Valckenaer's plannen en zijn eigen ideeën uitgeloopen!

Hij herinnerde zich hun stemming toen zij in Augustus van 1795 op het punt stonden Holland terug te zien. Zelfs Valckenaer, die anders nooit plechtig was, had den ernst van 't oogenblik, bij het afscheid aan Parijs, gevoeld, en den datum van hun vertrek had hij in het vrienden-album genoteerd, met zijn lijfspreuk uit Horatius.

Wat ook te gronde ging, zulk een gedachtenis niet. Het leven vermocht niets tegen den band der vriendschap. Aan geluk was wel niet langer te denken, nu met de vijftig jaren de ouderdom aanbrak die, in dit ongezonde land, welhaast den dood zou brengen. Maar er bestond één troost: een vriendenhand zou hem de oogen sluiten, een vriendenhart zou voor zijn graf zorgen.

Zoo ongeveer was de kring, waarin van Kooten's gedachten zich bewogen, toen hij zich in zijn kamer opsloot, den avond vóór zijn verjaardag. Wanneer een dichter der achttiende eenw - en mij dunkt dat van Kooten in zijn geestdrift en zijn tekortkomingen duidelijk het kenteeken van een dichter dier eeuw draagt, - in zijn overpeinzingen aanlandt bij de voorstelling van zijn dood en van zijn gevoel voor vriendschap, is het oogenblik zijner bezieling nabij; hij grijpt naar de lier.

Hoe kan Dorus den dag beter besluiten, dan door zijn gewaarwordingen in schoone verzen te vertolken!

Ja, zij vloeiden nog, de Latijnsche maten, uit zijn pen. En zij prezen den vriend, zij klaagden over het doorgestane leed, zij herinnerden ook aan de zonnige dagen, toen een zacht koeltje zijn levensbarkje stuwde; want de eeuwenoude muziek, opgewekt door zijn meesterhand, die zijn smart begeleidde, bracht leniging, bracht rust, bracht trots en waardigheid, omdat de dichter zich door haar in gemeenschap wist met een onvergankelijke wereld; en op het graf, dat hij in een nabijzijnde toekomst voor zich bereid zag, verlangde hij, in zijn zelfvertrouwen, genoemd te worden: de lieveling en de roem der Muzen:

Hic jacet, Aonidum gloria, Kotenius.

Wat te doen als men een gedicht gemaakt heeft, waarover men tevreden is?

Het gaan toonen aan den vriend voor wien het is gedicht.

Maar dat was onmogelijk; het grooter deel van den nacht was ongemerkt voorbijgegaan, en het was veel te laat geworden. Er zat niet anders op dan te gaan slapen. En zoo deed de dichter. Maar 't eerste waaraan hij den volgenden morgen dacht, was zijn vers.

Hij zond het Valckenaer op zijn kamer, en ontving, met zijn verjaarsfelicitaties, zijn dank bij het ontbijt.

Daar bracht de post goede tijdingen uit het vaderland; de overwinning was dan toch gebleven aan den kant van het Fransch-Bataafsche leger. Nog niets meer dan een particulier bericht, maar voldoende om de vrienden in een goed humeur te brengen. In lang hadden zij elkander niet zoo vroolijk aangezien.

Valckenaer zorgde ter eere van den dag voor een kleine verrassing. Toen van Kooten aan het diner kwam, vond hij een paar goede vrienden als genoodigden en, bij zijn plaats aan tafel, een bouquet van Valckenaer met een versje, een *extempore* in antwoord op zijn gedicht, ik behoef niet te zeggen in welke warme bewoordingen gesteld.

Een gedistingeerd glaasje verscheen op 't dessert en de tongen raakten los. Hoe gaarne zou ik het tooneeltje van het samenzijn dier vier of vijf *bon-vivants* in relief brengen, dat het in volle duidelijkheid en in zijn volle beteekenis aan den dag kwam, gelijk men het uit de fragmentarische over-

levering kan reconstrueeren. Men betrapt daar de 18de eeuw bij haar uiteinde op heeterdaad. Het is niet alleen de vrije toon van het verkeer waardoor ieders persoonlijkheid uitkomt, zonder die van anderen te kwetsen, niet alleen de gemeenschappelijke grondslag, waarop de *fine fleur* der beschaving rust, zoodat menschen van verschillend métier elkander heusch nog verstaan, die den tijd kenteekenen. Het is iets meer dan dat: zelfbewustheid, onbevangenheid, blik op het algemeene: aristocratische trekken, maar levendiger gegrift bij den overgang naar een nieuw tijdperk; en aan den anderen kant een zekere weekheid, een onvastheid en onklaarheid die aan regelmatige vormen behoefte heeft. En het is een vereeniging van energie en débauche, van droomerij en hardheid, van gezelligheid en individualiteit.

Daar zitten ze dan, de vroolijke oude heeren onder hun wijn aan het dessert.

Valckenaer is het hoofd van de tafel. De scherpe trekken van het gezicht, het oog dat onder bedekking van de zware bril afgetrokken schijnt te staren, doen aan den oud-professor denken; maar de bewegelijkheid en ongegêneerdheid van zijn persoon, en de heftigheid van zijn manieren nemen dien eersten indruk weg. Hij heeft niets imposants, maar alleen omdat hij niet poseert, men houdt hem toch liever tot vriend. Voor zijn kouden blik herleiden zich menschen en feiten tot cijfers, en hij staat klaar om het werk aan te grijpen, daar waar de cijfergroepeering de meeste kracht verraadt, om de middelen bekommert hij zich niet en hij bezit geen principes.

Van nature is hij radicaal, omdat hij hartstochtelijk is, en het geweld een beginsel van macht in zich sluit. Overal waar hij een natuurlijke uiting van kracht bespeurt, wordt zijn geest medegesleept; daarom is hij een patriot, omdat vaderlandsliefde een echt gevoel is, dat zich in daden laat omzetten. Persoonlijk komt hij echter niet voor den dag; hij houdt er niet van zich bloot te geven; hij laat de dingen gebeuren, hij wil ze niet dwingen. Vandaar zijn meesterschap in intrigues. Hij kent de geheime draden van de menschen, en maakt er van gebruik zonder de minste gewetenswroeging. Want heeft hij humeur en grillen, hij kent geen vooroordeelen, ook niet omtrent zichzelf.

In den grond van zijn hart lusteloos en verslaafd aan zinnelijk genot, vindt hij de parade van het gezag de kosten van vertoon niet waard. Hij wil meer het fijne weten van alles wat op de wereld voorvalt, omdat hij er eigenlijk belang in stelt.

Met zijn indolentie, zijn onverschilligheid, zijn verdorvenheid en zijne haarfijne energie van geest heeft hij alleen een evenbeeld in Talleyrand. Daarom haat hij dien man, *den manken bisschop*, zooals hij hem noemt, met een haat dien hij niemand anders waardig keurt. Want de Franschman heeft hem zijn rol voor den neus weggekaapt. Dat vergeeft Valckenaer hem niet, evenmin als Talleyrand van zijn kant hem vergeeft op bescheidener schaal een duivel van dezelfde soort te willen wezen.

Overigens is onze Spaansche gezant met de wereld op den besten voet. Men bewondert hem, men vreest hem, en men houdt van hem, want hij is de goedhartigste aller stervelingen en een onvergelijkelijk kameraad.

Hoe genoegelijk knijpt zijn mond zich tot een glimlach, wanneer hij in 't gezelschap dat hij op dien 22^{en} October 1799 bij zich ontvangt, het praatje ophaalt door de Fransche ambassade uitgestrooid alsof zijn gezicht al blijder was geworden. hoe verder de Russen en Engelschen in Holland binnendrongen.

‘Wie ons gisteren hier *intra muros* had gezien, zou niet zeggen dat wij toen zoo bijzonder blij waren, en ik heb u niet te zeggen wat de stemming van vandaag hier in huis is.

Wat zou ik er ook aan hebben van gevoelens te veranderen? Geven de omstandigheden mij niet gelijk? Zijn het niet de Jacobijnen en Terroristen waar nog de meeste kracht bij zit? Wie houdt de coalitie in Zwitserland tegen? Is het niet de groote terrorist, Massena? En 't is misschien heel ongelukkig maar alevel waar dat van Brune, den Jacobijn, het lot van Holland afhangt. Hoe jammer, dat de fatsoenlijke lui in Zwitserland en bij ons hun behoud te danken zullen hebben aan twee zulke onfatsoenlijke radicalen, terwijl de moderate en o zoo eerlijke menschen uit zichzelf niet anders doen kunnen dan hun land verraden en verkoopen.’

Van Kooten heeft natuurlijk bij de politieke ontboezemingen maar half geluisterd. Hij kent de theorieën en stokpaardjes

van zijn vriend, gisteren zou hij er misschien nog smaak in hebben gehad om die beschouwingen meê te herkauwen, maar vandaag is hij uit zijn nood bevrijd. Neen, de dichter is bij hem aan 't spoken; hij is vervuld van zijn vers, en hij schuift onrustig op zijn stoel.

Valckenaer vangt den vragenden blik uit de geestige blauwe oogen op, en hij wil zijn huisgenoot wel pleizier doen. De gasten hooren uit zijn mond het poëtische epistel van van Kooten.

Ze waren verrukt over het gave, volle Latijn, dat hun uit de versregels toevloeide, en zij verklaarden, onder aanhaling van Virgilius, Horatius, Propertius en Ovidius, dat de eeuw van Augustus herleefd was. Van Kooten betuigde daartegenover dat hij ook met *Tibullus* opperbest tevreden was, - en dat mocht hij ook inderdaad wel wezen. Op 't eind kon Valckenaer zijn ondeugendheid niet meer bedwingen, en toen men er op aandrong dat van Kooten het vers zou publiceeren, vroeg hij spottend of de teergevoelige dichter, wanneer hij zijn poëem naar de drukkerij der eerzame juffrouw Döll in Amsterdam zond, den laatsten regel onveranderd zou laten.

‘*Gloria Aonidum, de trots der Muzen*, is wat kras,’ merkte hij op, niet voor de menschen, die uwe *Deliciae poeticae* lezen, ik hoop dat het velen zijn, maar voor degenen die er alleen van hooren, en die over zoo'n uitdrukking zullen struikelen.

En van Kooten met zijn kleine neusje, zijn ronde kin, zijn kastanjebruin pruikje, trok zijn geestig gezicht bedenkelijk te zamen. ‘Hoevelen zijn het, die in ons land over mijn werk kunnen of willen oordeelen?’ zeide hij met een mengeling van radeloosheid en zelfbewustheid. ‘Ons geletterd publiek is zoo bl... pedant, dat het mijn prullen niet leest, gesteld dat het genoeg latijn verstond. Ik schrijf voor niet meer dan een half dozijn vrienden en voor mij zelf; voor mij zelf in de eerste plaats. Denkt ge niet dat het een pleizier is zijn eigen verzen in zijn eigen bijzijn en voor zijn eigen gehoor alleen te reciteeren? En willen de vrienden dan van opinie zijn dat ik de ijdelheid van de oude dichters overgenomen heb, zonder hun aanspraken te kunnen laten gelden; welnu, je me f - de leur jugement, s'il blesse mon amour propre poétique. Ik houd het met Burger Pilatus: quod scripsi, scripsi, -

't geen ik geschreven heb, zal blijven staan; 't geen niet verhinderd,' voegde hij er met vergoelijkender blik bij, 'dat ik mijn half dozijn vrienden hoogacht en liefheb en hun met dit glas gezondheid toedrink.'

Valekenaer liet nog niet los. 'Ik wist niet dat Pilatus voor zoo wonderbaarlijk karaktervast doorging; ik geloof dat hij toch ook zijn offer aan 't publiek gebracht heeft.'

''t Publiek!' bromde van Kooten, 'het beste wat men in zich heeft, moet men verzwijgen.'

'Men kan alles zeggen, wanneer men maar weet hoe 't te zeggen,' merkte Valckenaer op. Daarmee was men weder tot de diplomatie genaderd, en andere onderwerpen vulden het gesprek.

Tegen den avond bracht een courier van den Spaanschen ambassadeur de bevestiging van de goede tijdingen dien morgen ontvangen, en de dag, die met zooveel zorg tegemoet was gezien, eindigde voor den dichter genoegelijker, dan hij zich nog ooit herinnerde een verjaardag gevierd te hebben. Ja, hij was zoo opgewonden dat hij zich voornam een poëtisch epistel, maar aan zijn vrienden alleen - *ad sodales* - te richten, waarin hij roekeloos *le fond du sac* van zijn levensbeschouwing zou geven; het publiek mocht daarover zeggen wat het woû.

Hij was moedig dien avond, van Kooten; en de verzen, los, ondeugend, fier in hun gloed, klonken reeds door zijn brein. Maar ontnuchterd, den volgenden dag, ging hij aan 't bedenken van slotregels voor zijn epistel aan Valckenaer die bescheidener zin uitspraken, en het gedicht 'aan zijn vrienden' (ad sodales) verschoof hij tot een oogenblik van hernieuwde inspiratie.

Inmiddels maakten de Engelschen zich gereed om na hun nederlagen en hun capitulatie den grond der Bataafsche republiek voor goed te verlaten.

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

Aanteekeningen en opmerkingen.

NOG EENS CHATEAUBRIAND'S REIS NAAR AMERIKA. - In ‘de Gids’ van 1900, Deel II, blz. 357 vlg. gaf ik een kort overzicht van twee zeer merkwaardige artikelen van den heer Joseph Bédier betreffende de vraag, of Chateaubriand werkelijk, in het jaar 1791, de reis naar Amerika heeft gemaakt dien hij, in zijn romans en in andere geschriften van vroeger en later tijd, zoo uitvoerig en zoo poëtisch heeft beschreven.

Het resultaat van Bédier's onderzoekingen liep schitterend af voor Chateaubriand's verbeeldingskracht, maar heel ongelukkig voor de betrouwbaarheid zijner reisherinneringen. Het bleek feitelijk onmogelijk dat de groote Fransche schrijver, in de vijf maanden die hij in Amerika heeft doorgebracht, tijd heeft kunnen vinden voor dien langen tocht. Al neemt men de omstandigheden waaronder die tocht heeft plaats gegrepen ook op hun allergunstigst, al laat men den reiziger, vijftig dagen lang, tachtig kilometer per dag afleggen, dan hebben hem nog, krap berekend, drie-en-dertig dagen ontbroken om dien langen tocht te volbrengen. Ook zijn verhaal omtrent een bezoek te Philadelphia aan Washington gebracht, wemelt van verzinsels.

Daar de heer Bédier, zooals men zich herinnert, heeft kunnen aantoonen, uit welke bronnen, reisbeschrijvingen van anderen, Chateaubriand de gegevens heeft geput die zijne verbeelding heeft verwerkt en aangevuld, zoo ontbrak er niets aan zijn betoog. Niet alleen d a t , maar ook h o e de beroemde Franschman de bijzonderheden van zijn Amerikaansche reis heeft gefingeerd, is uit Bédier's artikelen duidelijk gebleken.

Het was te verwachten dat van den kant der Chateaubriand-vereerders een poging zou gedaan worden om de nagedachtenis van den ‘sublime voyageur’ tegen deze verrassende en meedoogenlooze kritiek in bescherming te nemen. L'abbé Georges Bertrin beproefde, in den *Correspondant* van 10 Juli 1900, Bédiers betoog te weerleggen. De *Revue d'Histoire littéraire* van Januari - Maart 1901 (blz. 80-109) geeft een overzicht van die poging en bevat een uitvoerige repliek van den jongen Franschen geleerde op het apologetisch stuk van den abbé. Dit antwoord, volledig, heel nauwgezet, en vol ironie, is een model van scherpe, logische kritiek. De heer Bédier, die, bij zijn eerste onderzoek, wel gezorgd had voor een nauwkeurige controle van al zijne bedenkingen, blijft den geestelijke die hem had tegengesproken geen enkel antwoord schuldig. En zoo men, met Bédier, kan zeggen: ‘Cette controverse est de celles qu'on peut vider en une fois, et pour toujours’, omdat het hier een quaestie geldt van ‘elementaire philologie’, - men kan er gerust bijvoegen dat, na deze krachtige en breede repliek, de zaak werkelijk voor goed is uitgemaakt. Chateaubriand is nooit verder geweest dan de watervallen van den Niagara, en zijn heele bezoek aan de Natchez, waar hij beweert *Atala* geschreven te hebben, is pure fictie.

De abbé Bertrin had moeten toegeven dat, i n d i e n Chateaubriand's reisroute zich werkelijk zoover had uitgestrekt als Bédier uit de mededeelingen van den schrijver gemeend had te mogen opmaken, d.i. tot beneden 32 graden, die reisroute een onmogelijkheid, dus een verzinsel heeten moest. Hij doet nu zijn best om de woorden van Chateaubriand zoo uit te leggen dat deze op een hoogte van 40 graden kan gebleven zijn. 't Lastigste was natuurlijk dit: Chateaubriand beweert den stam der Natchez in het dorp dat hun hoofdzetel was te hebben bezocht. En dit is gelegen beneden 32 graden. De abbé moest dus die Natchez een vier- of vijfhonderd kilometer naar boven halen. Hij doet dit door hen voor te stellen als een stam van nomaden, die, heel goed, op hun zwerftochten zooveel noordelijker kunnen gekomen zijn en op d i e hoogte door Chateaubriand kunnen zijn ontmoet. Maar de teksten zijn onverbiddelijk. Chateaubriand zegt niet, dat hij de Natchez op hun noordelijke zwerftochten heeft o n t m o e t , maar dat hij hen heeft o p g e z o c h t in hun eigen dorp en dat dit dorp gelegen

was op dezelfde plek waar later, toen hij in de *Mémoires d'Outretombe* op die reis terugkwam, een stad was verrezen. En die stad ligt even beneden 32 graden.

Nog een andere ‘truc’ was door den abbé uitgevonden om Bédier te weerleggen. De jonge geleerde had, op Chateaubriand's geschriften afgaande, dezen laten reizen in het binnenland van Florida en doen uitkomen dat ook deze reis, onder de door den schrijver opgegeven omstandigheden, onmogelijk had kunnen plaats vinden. De abbé Bertrin had er op gewezen dat de groote Franschman, wanneer hij dit ‘binnenland van Florida’ beschrijven gaat, er over klaagt dat zijn papieren in de war geraakt en grootendeels bedorven waren, zoodat hij uit de reisbeschrijving van een ander (Bartram) zijn mededeelingen had moeten aanvullen. Zoodra hij nu, in die beschrijvingen, een plaats aantrof te zuidelijk gelegen dan dat Chateaubriand er bij mogelijkheid kon geweest zijn, opperde de abbé Bertrin het denkbeeld, dat al wat over die plaats gezegd werd door Chateaubriand gegeven was, niet als iets dat hij met eigen oogen had gezien, maar als iets dat hij bij Bartram had gelezen en aan dezen had ontleend. 't Was alweer slim bedacht. Maar ongelukkig heeft Chateaubriand, waar hij van Bartram's reisbeschrijving melding maakt, er uitdrukkelijk bijgevoegd, dat hij door zijn persoonlijke herinneringen de mededeelingen van Bartram had aangevuld en verbeterd. Hij beweert dus wel degelijk in het binnenland van Florida te hebben gereisd.

De lezer herinnert zich, uit ons vorig artikel, het bezoek dat Chateaubriand voorgeeft aan Washington te hebben gebracht in Juli 1791, waarbij hij het deed voorkomen dat de President op reis was, zoodat hij veertien dagen op hem had moeten wachten. Bédier had aangetoond dat Washington al dien tijd (van 6 Juli tot 15 September) Philadelphia niet had verlaten.

Hierop heeft de abbé Bertrin geantwoord door het opwerpen en verdedigen der stelling, dat Washington in dien tijd allerlei kleine uitstapjes kan gemaakt hebben en, zoodoende, juist afwezig kan geweest zijn toen Chateaubriand, den 13^{den} Juli, te Philadelphia aankwam.

Nu heeft de heer Bédier door twee in Amerika gevestigde vrienden, een Amerikaan en een Franschman, de Amerikaansche dagbladen van dien tijd laten opzoeken en raadplegen. Uit

de navorschingen dier heeren is duidelijk gebleken dat van zulke reisjes geen spoor in die bladen is terug te vinden, terwijl zij toch al het mogelijke omtrent het leven van den President, zelfs onbeduidende kleinigheden, plegen te vermelden.

Zoo heeft Bédier dan zijn pleit, ook in tweeden termijn, schitterend en afdoende gewonnen.

Het belang van dezen twist schijnt mij toe vooral hierin te bestaan, dat hij het wetenschappelijk karakter der philologisch-kritische methode en haar zedelijke beteekenis heeft doen uitkomen waar zij wordt toegepast op historische en historisch-litterarische quaesties van zeer r e c e n t e n datum.

Het geding tusschen Bédier en den abbé Bertrin gevoerd is een klein symptoom van dienzelfden ‘état d'âme’ waarop de Dreyfuszaak zulk een schril en brandend licht heeft laten vallen: het ontbreken, in alle kringen van het Fransche volk, - en niet van dat volk alleen! - van scherpen waarheidszin en warme waarheidsliefde.

En tevens is er uit gebleken hoe de arbeid van de mannen der wetenschap een mooi werk van nationale en maatschappelijke opvoeding kan wezen.

Weinig middelen, toch, schijnen mij zoo geschikt om onder het groote publiek dien waarheidszin te bevorderen als wetenschappelijke onderzoekingen treffend, begrijpelijk, belangrijk als die waarmeê Bédier alle lezers en bewonderaars van Chateaubriand, d.i. alle geletterde Franschen, verleden jaar heeft verrast.

Zoolang de wetenschappelijke kritiek alleen opereert op oude, lang gestorven menschen en lang vervlogen tijden, zal zij slechts indruk maken in kleinen kring en slechts bij ingewijden eerbied wekken voor de scherpte van haar blik en de juistheid van haar methode. Hoe dichterbij het voorwerp ligt van haar ontleding, hoe grooter de kans dat dit werk in ruimen kring zal worden begrepen en gewaardeerd.

Zoo opgevat krijgt de wetenschappelijke arbeid van Joseph Bédier een zedelijk cachet. Zij blijkt te wezen een goed stuk ‘University Extension’.

A.G. v. H.

Verzen.

Vrouwen.

1.

De Man moet strijden en de Vrouw moet lijden:
't Is beider losgeld aan het Lot betaald.
Weleer was 't wet, doch heden, wil-omstaald,
Verzaakt de Vrouw het lijden voor het strijden.

In droomendoolhof rood van rozen dwaalt
De Maagd niet lang: den heilstaat der Bevrijden
Wil, offrend Zelf, haar heldenmoed bereiden.
Haar leven geeft ze en wee haar zoo zij faalt!

Het blanke pantser rood van bloed, gebroken
De weerbre speer, zal ze eenzaam dolen dan
Al rond haar rozendoolhof, zóo geloken
Dat zij haar Eden nooit betreden kan.

En weenen zal ze, als kindervingren stroken
't Vervreemd gelaat van d' ééns geliefden Man.

2.

Terwijl uw zuster, onder drukkend dwingen
Van slavenlot gebogen vóor den tijd,
- Gelijk in duin geen ranke boom gedijt,
Maar de eikespruit zich kromt in kruipend wringen
Voor stuivend zand en wind van zee, - benijdt
Uw vrijen trots, uw moedig voorwaarts dringen,
O gij die reet veel teedre erinneringen,
Om pal te staan in d' ongelijken strijd!

Zij laat gedwee haar bleeke dagen loomen
En klampt haar wortels in het zand van sleur.

En, durft haar dochter wat zij leerde schromen,
Zoo knot ze, uit wrok om eigen lotgebeur,
De jonge loot die zwol van meiedroomen.
Of, rukt zij los zich, snerpend schrijnt de scheur.

3.

Sta óp, o Gij dien droomen al voorspelden,
En sla der Vrouwen slavenkeetnen stuk!
Verlos haar teeder van der eeuwen druk,
O reine Ridder! heil'ge Held der helden!

O hef haar óp en duld geen slaafsch gebuk!
En grootscher glorie zal de oorkonde melden
Dan roem ontbloeid in bloed van oorlogsvelden,
Biedt gij haar beide: vrijheid én geluk.

Dan, voert ge alleen uit edel medelijden
Het lichte Land der Toekomst tegemoet
De trouwe zuster, die ge in eerbied leiden
Wel moogt, maar die geen heerscher dienen moet,
Loont liefde uw liefde en willig samen strijden
En 't heerlijk streven naar het Hoogste Goed.

II. Lenteweemoed.

1.

Als lammren wandlen, zacht en blank als room,
De meiewolken over 't hemelveld.
De lucht, ál weelde lijk een vrucht die smelt,
Waait vol bedwelmend hagebloei-aroom.

Waar warme wadem de aarde zwaar ontwelt,
Voel ik mijn voeten loopen zomerloom.
De lenteweemoed, als een droeve droom,
Komt over mij met schijnbaar-lief geweld.

O luwe luchten! blanke wolkenwol!
Wee-zoete geur van doorn en vogelkers!
Mijn Jeugd, van zang en vreugdverlangen vol,
Waart óm alom, dat zij me een traan ontpers'
Haar blik is blauw, haar adem zijezacht....
O Jeugd! kom tot mij in den meienacht!

2.

Wen kinderstemmen klinken overal,
Zoo meieblij om 't vrije lentespel,
Met lach en roep en kreten hoog en hel
En hoepelrinklen en gekaats van bal,

Zoo wordt me in d' aanvang eigen wonderwel,
Dan vreemd en wonderwee.... 'k vermij' 't geschal,
Maar 't volgt me alom door veld en wei en dal,
Tot, veilig t'huis, 'k mij grendel in mijn cel.

Door de open ramen dringt en zingt de lucht,
Vol zoel verleidlijk meiedoorn-gevlei
En verreweg verstervend stemgerucht.

O langverloren halfvergeten Mei!
O Levensmei, waarnaar mijn heimwee zucht,
Voor eeuwig droomende in uw doodsvallei!

III. Hoe zal ik slapen...?

Hoe zal ik slapen, wen ten lest de Dood
Mij grendelt streng in de enge cel van 't graf?
Verdien ik slaap wel, ik die 't Leven laf
In liefdesprookje en hemeldroom ontvlood?

Ik liet verwaaien 't waardloos dagenkaf,
Dat me al te schaarsch wat gouden korrlen bood,
Van schoonheidstarwe kneedde ik vreugdebrood,
Dat smaakte zoet, maar geen verzading gaf.

Zal ik dan eeuwig - wreede Levenswraak! -
In zwarten grafnacht staren slapeloos
Of droomen bang van onvervulde taak?

Veeleischend Leven, blijf op mij niet boos,
Die zingend vroom bij lieve dooden waak
En bij hun grafzerk plant een blanke roos!

IV. Blonde mei.

Ik loop in droomen over 't blijbezonde
Warmgele zand, in straat-in-aanbouw open-
Gelaten plek voor 't pooplend lentehopen
Van popels, heffend hoog belofteblonde
Slankronde koppen naar het zonnedoopen.
Zacht wandelt áan - 't is me of ik Mei zie loopen -
Een blond klein meisje, rein van leed en zonde.

Los vlot het vlosse goud der blonde haren,
Bloot, rozigbruin, gaan flink de ranke voetjes.
In de armen klemt ze, als wou ze een schat bewaren,
Een rond blond brood en, blij geplukt voor Moetjes
Genot, een gouden bloemenbos, waar waren
Goudvlinders om, uit koele wei vol koetjes.

V. Droom van dood.

Ik zag den Dood: het was een argloos kind,
In 't lelie-aanschijn de oogen blauw en groot.
Stil reikend de armen, klom hij me op den schoot,
Een teedre knaap, die Moeder wedervindt.

Warm wilde ik streelen, tot het bloeide rood,
Zijn wangenblank... toen voelde ik, schrik-ontzind,
Onthuivren adem kil als winterwind
Den marmermond, dien hij ten kus mij bood.

Daar wekte Lente me uit dat bang visioen,
Een blije merel zong in 't heesterhout,
Een vrool'ke haan liet schallen zijn klaroen.

Doch 'k wandel sedert bleek door knoppengoud
En tulpenrood en halme- en bladergroen,
Met tragen tred en lippen ijzigkoud.

VI. Godentolk.

Ziel, blijf alleen! - Ik weet een negervolk,
Dat priestren kiest, wanneer het zóo ontaardt,
Dat geen, in 't lied van naar de bloeiende aard
Keerende vogels uit de blauwe kolk
Der hooge heemlen, dieper zin ontwaart.
O vogel, eens den vrome een godentolk,
Hoe wroet in bloed en zoekt de priesterdolk
Wat zong uw ziel in vrije hemelvaart!

Mijn twijfel zocht in elk volks heilig boek
Het Eéne Noodige, eeuwig onverhoord
Bleef de Eéne Bede. En toch, o tart de vloek
Van de enge Kerk die 't vrij gelooven moordt,
Mijn ziel, vermoeid van eenzaam dwalen, zoek
In godgezonden zang uw godewoord!

VII. Levenstaak.

Hoe leek mij 't leven de ál te zware taak,
Die 't blonde sprokemaagdlijn, als een wraak,
Lei óp de zwarte Koningsvrouw!
Hoe streng
Klonk: - ‘Wasch mij blank die zwarte garenstreng
En zwart die blanke en zonder áf de gerst
Die 'k in die schepel tarwe meng!’ - Hoe perst
Dat wreed bevel tot meer dan menschenkracht
Vorderende' arbeid, heel dien bangen nacht,
Een stroom van tranen uit haar oogenblauw!
Hoe zit zij, bleek in vaal gewadegrauw
En wiegt haar wanhoop als een kindje-op-schoot
En wacht den morgen en den marteldood!
Dan, handenwringend, om een oogenblik
Vergetelheid te erlangen, reiend snik
Aan snik, hoe kweelt ze een bevend klachtelied,
Tot rollen rond haar - maar het troost haar niet -
Ovale paarlen, blinkend blank en broos
En roode rozen uit haar monderoos.
Die gave was het van een milde fee
Die over 't maagdlijn bracht zoo bitter wee,
Tot nijd verleidend 's Konings grimm'ge vrouw. -
Rood rijst de zon. Wat klopt daar in de schouw?
Kabouters komen, troosten 't Koningskind:
- ‘Uw werk is af: wij deden 't vroô gezind.’

Zoo voelt mijn ziel door vreemde machten vaak,
Terwijl ik zing, volbracht mijn levenstaak.

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Sonnetten.

Voor....

I.

Van breede steenen wil ik 't outer bouwen,
Waarop staag offrende͡ik mijn liefde brand;
Met zware slagen zal ik stukken houwen,
Geweldig-bruin uit ruigen rotsen-wand.

Ze zijn gewijd. Mijn kracht heeft ze gespouwen,
Omdat ik wilde͡en kon, en mijne hand
Is hard van haamren. Maar dit ding van trouwe
Zal eeuwig-een zijn in ons kalme land.

Want dìt moet zijn. Jou voegt een glorie Gods,
Omdat je meer-dan-God bent en een schoon-zijn
Van donkre droomen, mij, die je zoo liefde.

Ik sla een Schoone Glorie uit de rots,
Die 'k hoog op-juichend voor mijn liefste kliefde,
En meerder liefde zal mijn beste loon-zijn.

II.

O, die eerst schoonheid leerdë en toen mij
Een schoonheid-zelf werd in het donker leven,
Die God mij was, en heerlijk heeft geheven,
Dit wonder wezen God en Zich voorbij,

Maar mij toen dienen leerde, hoovaardij
In stukken weg-brak, die heeft nu gegeven
Een vreugde eindloos en een lichtend leven
Van blonde verzen en wat mijmerij.

Nu gaan wij altijd samen en mijn voet
Zal in de stappen van zijn groote zinken,
Zijn sterke hand zal om de mijne zijn.

Dan wordt de nacht een dag, en elke pijn
Een goede vreugde, en mijn verzen klinken:
Hoe is het leven en mijn liefste goed.

III.

Somber, somber, opsombrend leven.....
O, klinkende klokken, in donkeren nacht zich
Klinkende stuk-slaand, en dan klagelijk zacht zich
Wegzingend weer. In dit sombere leven

Een luidende glorie. Door dit hoofd gaan prachtig,
En statiglijk deinende⁀op wisslende maten
Der klinkende klokken, in doods-bleeke straten,
De klotsende golven, mat-matig en prachtig.

En rijpe lijven rijzen op den vloed,
Bloed op de handen, bloed op klevend bloed,
Bloed op des hoofds rijp-rijpe⁀en donkre zonde,

Bloed vult de nacht en mijne wondre ziel.....
En al mijn dagen hebben ééne wonde
Van Gods-vloek-zelf, die voor hun voeten viel.

Koningsverzen.

I.

Toen rees uit zee een groot en donker man,
De zwarte kleeren van geribd fluweel,
Zijn beide handen vouwend met gebaar
Van eindelooze goedheid en veel leed.
Ik zag hem komen en voor zijne voet
Liep 't blonde schuim in dubbelsnoeren neer,
Als 't rijke haar om een zacht-lief gelaat.

Toen ving hij aan te lachen..... o, altijd
Gaat blijer mijn geluid, als ik gedenk
Deez' goede vreugde, want meer dan een zon
Is deze lach een schoonheid van de stad,
Die menschen bouwen somber en zoo groot.
En voor mijn voeten stond de Koning stil
En lei zijn handen om mijn warmen kruin;
Het waren koele vaten, en mijn hoofd
Werd van verzen en goede droefheid vol.

Toen sloeg één woord, maar, o, het was een licht,
Door donk'ren avond vallend van de lucht, -
De dingen staan verwonderd en de molen
Draait even niet. Het ratelende rad
Van eenen laten wagen op een weg,
De snelle voeten van een dravend paard
Staan stil zoo lang dit licht is in de lucht....

Zoo sloeg dit woord door d'effen stilte heen,
Het roode volk van mijne grijze stad
Heeft dit goed licht in stilte niet gekend,
En dit geluid dat beter is dan rust.
Nu staat het dan verwonderd en bevreesd,
Zoolang dit licht is in de stille lucht.

II.

En nu ik dan mijn Konings-lief gedenk,
Nu gaan mijn woorden en een jong geluid
Van hooge stemmetjes slaat om hen heen
Als witte͡en roode vlagjes in de lucht,
Wanneer schoolkindren uitgaan. Zij zijn blij
Met lente en zon. Er is een nieuwe tijd
Voor alle dingen en de boomenrij
Aan 't grachtenwater steekt de vlaggen uit,
De middagstralen lachen in de zon.

Ik wist wel wat van woorden en geluid
En ook van verzen en van droefenis,
Maar dit is meer dan alles wat ik weet.
Mijn ooren loopen onder in een vloed
Van roode͡en witte klanken, en een licht
Verdrinkt mijn oogen. Roode zomerwijn
Spoelt in mijn mond.
  Een nieuw leger
Gaat luid trompettend door de stille straat
In een heel vreemdë en heel goede stad.

Dit heele huis wordt licht, mijn avondlamp,
De donkre muren, nu het blij geluid
Van deze woorden dan gekomen is....

Hoe heeft mijn lief mij wonderlijk verheugd!

ROB. ROBERTS.

Letterkundige kroniek.

Inwijding. Haags leven, door Marcellus Emants. 2 deelen. 's Gravenhage, Haagsche Boekhandel- en Uitgeversmaatschappij. 1901.

Aan Willem Royaards, die onlangs in Rotterdam en in Amsterdam voortreffelijke voordrachten gehouden heeft over gedichten van Vondel, Schiller en Goethe, dank ik, onder meer, de hernieuwde kennismaking met Goethes ballade naar een Indische legende: *Der Gott und die Bajadere*. Het verhaal van een ‘verlornes, schönes Kind’, dat, door echte liefde gered en met den geliefde in den dood vereenigd, door de vlammen gereinigd ‘zum Himmel empor schwebet’, is onder Goethes handen tot een klein drama van roerende schoonheid geworden. Heeft de dichter bij de Bajadere, die aan haar liefde het recht meent te mogen ontleenen, dat volgens de leer van Brama enkel aan de wettige echtgenoote toekomt, aan zijn ‘Mädchen’, zooals hij ze noemde, zijn latere vrouw Christiane Vulpius gedacht? Schlegel schreef hem, toen hij het gedicht gelezen had: ‘Mit der Bajadere haben Sie Ihr Geheimniss ein wenig verrathen; wir lassen es uns nicht ausreden das Sie der Gott Mahadöh selbst sind, der jetzt, ich weiss nicht in der wievielsten Verwandlung auf der Erde umhergeht.’

Merkwaardig dat het thema van dit gedicht, stammend uit het balladenjaar 1797, hetzelfde is dat later, vooral in de Fransche letterkunde van 1830 en daarna, op tallooze wijze zou worden gevariëerd en dat onder anderen ten grondslag ligt aan Victor Hugo's *Marion Delorme*, waar het heet:

Mon Didier! Près de toi rien de moi n'est resté,
Et ton amour me fait une virginité.

Men zou Marcellus Emants zeker niet weinig ergeren en inderdaad toonen hem niet te verstaan, wanneer men zijn nieuwen roman wilde rangschikken onder de romans die de rehabilitatie van de gevallen vrouw door de liefde prediken. Is niet juist hij meer dan eens te velde getrokken tegen 'het op-een-erkend-mooi-doel-toegespitste verhaal', tegen alle kunst met een politieke, zedelijke, godvruchtige bijbedoeling, met een strekking? Heeft hij niet steeds verdedigd de eerlijke, oprechte, vrije kunst, die er alleen is om haar zelfs wil?

Men heeft zich slechts de vertoogen *Pro Domo* en *Kunst en Toekomst* te herinneren, waarvan het eerste in 1889, het tweede in 1898 in dit tijdschrift verscheen. In *Pro Domo* toornt Emants tegen de weinige artisticiteit van de Nederlandsche lezers, in wier vonnissen over Nederlandsche schrijvers steeds leeringen, strekkingen, bedoelingen den doorslag geven. 'Een zuiver artistiek standpunt is voor hen *terra incognita* en met een auteur, die niets aantoonen, niets verkondigen wil, die niets laat zegepralen, niets getuchtigd worden, die noch op de lachspieren noch op de huilspieren werkt, weet de Hollander meestal geen raad.' En verder: 'De auteur, die niet alleen trouw weergeeft, maar bovendien oordeelvellingen over lief- en boosheid, uitroepen van bijval en deernis, betuigingen van goed- en afkeuring inlascht, of de aanschouwde waarheid verwringt om een meening uit te lokken, medelijden op te wekken, goedkeuring te verkrijgen, gebruikt onartistieke hulpmiddeltjes, welke eenmaal den indruk zullen maken, dat hij of zijn publiek zich nog op een laag, kinderachtig standpunt bevinden.' En eindelijk: 'Eerst wanneer het lezend publiek aan den artiest den zuiveren eisch stelt: geef mij een breederen, intenseren indruk van een brok leven dan ik zelf in staat ben te krijgen, wek door uw woorden scherp en krachtig al de kleuren, al de lijnen, al de geluiden, al de geuren, al de smarten, al de vreugden, al de driften, al de gedachten op, waaruit deze indruk is samengesteld; maar laat dan ook den dominee wat des dominee's, den schoolmeester wat des schoolmeesters is, verschoon mij dan ook van uw goed- of afkeuring, sym- of antipathie, lief- of boosvinderij, idealiseering of andere vervalsching.... eerst dan zal

de stroom der onbeduidende vertellingen schraler beginnen te vloeien.'

Dat is duidelijk, en van een man die door zulke kunstbeginselen geleid wordt kan men niet verwachten, dat hij de apologie zal schrijven van een of andere Nederlandsche 'dame aux camélias', of wel zich aan het werk zal zetten hetzij ter verdediging hetzij ter bestrijding van het recht der vrije liefde. De indruk dien zijn werk maakt moet op ongezochte, volkomen natuurlijke wijze door hem bereikt worden, door zonder vooroordeel waargenomen menschen en toestanden scherp en duidelijk te teekenen en zoodoende voor den lezer volkomen begrijpelijk te maken.

De advokaat Theodoor van Onderwaarden is een jong man als vele anderen; van gewoon verstand, met een voldoenden werklust, met een zekere dosis zelfingenomenheid, zonder eenig bijzonder talent of eigen kijk op de wereld. Aan de Akademie, waar hij hard gewerkt heeft, heeft hij het eigenlijke studentenleven kalm opgenomen, te huis bij zijn moeder en zusters heeft hij zich in de maatschappelijke conventies, die in mevrouw van Onderwaarden een warme verdedigster vinden, weten te schikken, en, nu hij gepromoveerd is, begrijpt hij dat het zijn streven moet zijn carrière te maken en daartoe al de middeltjes aan te wenden, die zijne ambitie hem aanwijst als: werken, zich vriendelijk voordoen tegenover allen met wie hij in aanraking zal komen, alle gelegenheden aangrijpen om zich verdienstelijk te maken in besturen en commissies van hoe weinig beteekenis ook, uitgaan en zich vertoonen, relaties aanknoopen en vooral - geen aanstoot geven. Op die wijs hoopt hij in de maatschappij, die hem wel niet volmaakt, maar zeer aannemelijk schijnt, gesteund door anderer protectie en eigen handigheid, langs de bekende ladder geleidelijk naar boven te klimmen.

Maar dan komt er, nog vóór dat hij in de gelegenheid is al die goede voornemens in praktijk te brengen, een vrouw in Theodoors leven. Ongezocht haast, knoopt hij de vroeger met een 'vriendin' van een zijner vrienden gemaakte kennis weer aan, en als de omstandigheden haar vrij gemaakt hebben van haren minnaar neemt hij diens plaats in.

Een banale geschiedenis, dit brok 'Haagsch leven,' zal men

zeggen. Maar niet banaal, niet gewoon is de kunst, waarmede Marcellus Emants deze ‘irrégulière’ teekent, deze Tonia voor ons doet leven, zoodat wij haar begrijpen, mèt haar voelen, innig medelijden met haar hebben, - de kunst, waardoor hij ons deze gansche episode uit het bestaan van Theodoor van Onderwaarden, dit gedeelte van zijne ‘inwijding’ in het maatschappelijk leven, mee doet doormaken als gold het ons zelf.

Wat daaromheen ons te zien gegeven wordt: Theodoors ervaring in zijn huis, waar de botsing van karakters en levensopvattingen tot weinig verkwikkelijke tooneelen leidt, zijn fiasco met een pleidooi, waarvan zijne ijdelheid zich veel had voorgesteld, de huwelijken van zijne zusters zonder liefde gesloten, het doet alles voornamelijk dienst als aanvulling, als soms te breed uitgewerkte aanvulling - gelijk de zaak van den socialist-fabrieksarbeider en alles wat daarmede in verband staat -, als aanleiding tot vergelijking - tusschen de zoogenaamde liefde in de regelmatige, en die andere liefde in de onregelmatige wereld -, maar wat de groote aantrekkelijkheid van deze twee deelen uitmaakt is het drama, waarvan Tonia de heldin en het slachtoffer is.

Zij, het burgerkind zonder opvoeding, maar met het mooie lichaam, de vorstelijke gestalte, den prachtigen hals die het hoofd zoo fier oprecht hield, de keurig geteekende wenkbrauwen en het allerliefst dun gelipt mondje - wat er conventioneels is in deze beschrijving van Tonia's uiterlijk mooi kome voor rekening van Marcellus Emants! - is tot het leven van ‘irrégulière’ gekomen als zoovele anderen. Maar zij is geen ‘Adèle Pluribus.’ Haar stille aard, haar huiselijkheid, haar aangeboren zin voor wat schoon is in natuur en kunst, - zij weet de schilderijen van onze beste meesters, die haar al te overladen kamers sieren, te waardeeren en kan in verrukking raken over een mooie tentoonstelling in Pulchri of over een zonsondergang in het Bosch - onderscheiden haar van vele anderen en maken haar voor een man als Theodoor van Onderwaarden, die tehuis weinig vindt wat hem boeit en in wiens levensplan voor een opzienbarende, aanstoot-gevende liaison geen plaats is, bijzonder aantrekkelijk.

Het leven en de ervaring die zij erin heeft kunnen opdoen, zijn niet langs Tonia heengegleden. Zij maakt zich geen illusies en hare verhouding tot Theodoors vriend Jansen wordt op een vraag van Theodoor, of zij van Jansen houdt, aldus geteekend: ‘Jansen is

heel goed voor me.... hij geeft me veel geld.... hij zeit dat ie me nie bedriegt en *ik* bedrieg *hem* niet.' Zij zegt dat met iets ongewoon hards en stug-afstootends in haar blik en in haar stem. Want Tonia voelt diep wat zij missen moet, een vrouw als zij, die de mannen, welke haar kennen, op straat 'niet eens g'n dag' zeggen en die bestemd is om 'als de aardigheid d'r af is, as oud vuil in een hoek gedoft' te worden. Maar in den regel houdt zij die gedachten voor zich, berustend in wat zij nu eens als onvermijdelijk heeft leeren beschouwen. Zoo, zonder élan, is ook haar overgaan van Jansen op Theodoor van Onderwaarden, wanneer zij de overtuiging meent te hebben dat Jansen haar bedriegt en van Theodoor aanneemt dat hij, althans een tijd lang, goed voor haar zijn zal. 'Beloof nou maar niks te veel. Zulke erg mooie dingen doe je toch niet. Ik zeg 't niet om je te beleedigen; maar... 't is ommers altijd zo. 'k Weet heel goed dat je eenmaal genog van me zel krijge. Zeg maar niks; wacht maar. 't Is zoas 't is; ik ken me voorland. As 't maar niet al te gauw gebeurt, zie je... en as je me dan maar niet ineens... helemaal laat stikke. Met stenen-bikke zou 'k me leve liever niet eindige.' Maar juist dat stil berustende, het gevoel dat die 'vrouw met de vorstelijke gestalte, die hem aanvankelijk geïmponeerd had, voor wie hij zich nog zoo even de mindere had gewaand van tallooze aanbidders', eigenlijk een beklagenswaardig slachtoffer is van wreede maatschappelijke toestanden, dat hij, Theodoor, door haar te beschermen en te verdedigen tegen de onverschillige, huichelachtige maatschappij, een edele daad zal doen, bevestigt hem in zijn voornemen.

Het fragment van *Inwijding*, in het vorig Gidsnummer opgenomen, vertelt van Theodoors triomfeerend geluk, dat al wat hij deed en ondervond doordrong en hem ook lichamelijk sterkte, maar geeft tegelijk een karakteristiek voorbeeld van den argwaan en de jaloezie, waaraan Tonia bij tusschenpoozen, men mag wel zeggen: lijdende is. Want die vlagen van jaloerschheid, à propos van een woord, van een blik, maar meestal van niets, in het tooneel van het fragment door bijgeloof aan de voorspellingen van kaarten gevoed, keeren als ziekteaanvallen chronisch weer en maken het samenleven van die beiden op den duur onmogelijk. Dat het iets anders is dan domme jaloezie, dat liefde voor Theodoor er aan ten grondslag ligt, zou een scherpzinniger, fijner voelend, minder

met zich zelf ingenomen man allicht hebben ontdekt, en hij zou daaruit aanleiding hebben kunnen nemen om, in plaats van er driftig tegen in te gaan, deze Tonia, die zooveel goeds heeft, te leiden en door verstandig optreden te beheerschen. Er is toch in deze vrouw, die zich door de fatsoenlijke wereld geminacht en verstooten weet, een wel fijn en diep gevoel van liefde en een innige behoefte om van den man, aan wien zij verbonden is, met zekerheid te weten dat hij van haar en van haar-alleen is. En wanneer in haar lang alleen-zijn de vraag: of het wel zoo wezen zou, tot twijfel, de twijfel tot argwaan, de argwaan tot dolle jaloezie aangroeit, dan is het toch ten slotte haar liefde, die haar zoo martelt. Later, na haar dood, voelt Theodoor het wel even, dat al werd zij feitelijk nooit door hem bedrogen, er toch wel eenige reden was voor haar twijfel, omdat zijn genegenheid voor haar nooit de groote en, zooals zij het noemde, ‘echte’ liefde geworden is, waarop zij gehoopt heeft als eenige vergoeding voor al de ellende van haar bestaan. En zoo, omdat zij liefde boven alles stelt, is zij in het eene oogenblik onverschillig genoeg voor geld om het met handen vol te kunnen weggeven, en op het andere oogenblik weer aan geld gehecht, ten einde, als de liefde haar verlaten heeft, die voor geen geld te koop is, er hare onafhankelijkheid voor te kunnen verzekeren. En zoo alweer is het te verklaren, dat wanneer Theodoor, na een laatste heftige scène door haar wantrouwen uitgelokt, haar verlaten heeft, het leven zonder liefde voor haar geen waarde meer heeft, en zij, door gewilde onvoorzichtigheid, den dood zoekt.

Ik weet wel dat Emants in dit boek veel meer gelegd heeft dan men uit het bovenstaande zou afleiden. Niet Tonia is de hoofdpersoon, maar Theodoor. De ‘inwijding’ tot het maatschappelijk leven ondergaat de advokaat Theodoor van Onderwaarden, die uit al het ervarene wel overhoudt een vergoelijkend oordeel over de fouten van anderen, maar daaruit toch ook deze slotsom trekt: dat die erg mooie gevoelens, dat durven en tegen de verkeerde dingen ingaan een ambitieus mensch niet verder brengt en dat het, voor wie een rol in de maatschappij wil spelen, het veiligst is, zich te houden aan wat nu eenmaal door de maatschappij, dat wil zeggen: de meerderheid van het oogen-

blik, wordt gedecreteerd als te zijn *de* waarheid, *de* zedelijkheid. Hetgeen niet wegneemt, dat deze zelfde Theodoor, na deze slotsom getrokken te hebben, met een knaging van berouw door zijn gansche wezen en den blik overfloerst door tranen, de begrafenis van Tonia bijwoont, en als de zwarte stoet, waarbij zich Tonia's vader bevindt, zich verwijdert, den ouden man snel achterop loopt, zijn hand grijpt en hem in het oor stottert: 'Ik zal voor je.... voor je zorge.... om haar.... altijd.'

Dat is dus de inwijding van Theodoor van Onderwaarden, die, nu verder door niets meer in zijn loopbaan gehinderd, zijn levensdoel: carrière maken, dat al spoedig met zijn benoeming tot Commies-griffier bij de Tweede Kamer begint, zeker zal bereiken.

Maar wanneer men het boek heeft dichtgeslagen en zijn indrukken laat bezinken, dan dringt zich, alle andere figuren in de schaduw stellende, het beeld naar voren, niet van den 'ingewijde' wien wij zonder geestdrift alle succes wenschen in zijn carrière, maar van Tonia, de arme Tonia.

Marcellus Emants moge van een strekking en een leering niet willen weten, hij moge zelfs niet zinspelen op eene rehabilitatie van de gevallen vrouw door 'echte' liefde, dit verhindert niet dat de begrippen over liefde van deze gevallene verre uitsteken boven de liefdesopvattingen in woord en daad verkondigd door de over-eind-staande dames Van Onderwaarden en hare uit adellijke familie gesproten mama. Terwijl wij deze 'regelmatigen' leeren verafschuwen, gaat onze sympathie regelrecht naar de, tot in haar eigenaardig taaltje, 'onregelmatige', die, door hare liefde, haar tranen, haar lichaams- en zielelijden zich rehabiliteerend, mag worden gerekend te behooren tot die 'verlorene Kinder', waarvan Goethe aan het slot van zijn ballade zegt dat 'Unsterbliche' hen 'mit feurigen Armen zum Himmel empor' heffen.

In *Inwijding* heb ik Emants teruggevonden met al zijn groote gaven van scherp, koel waarnemen, van geduldig, nuchter gevolgen-trekken, van met fijnen speurzin opsporen van de gedachten der menschen en de geheime roerselen hunner daden, van nauwkeurig noteeren van hun zeggen en doen.

Ditmaal echter voegt zich bij dat alles iets wat men in Emants' vroeger werk niet, of althans niet zoo, aantreft.

Of verbeeld ik het mij, wanneer ik in sommige gedeelten, vooral in het tweede deel van *Inwijding*, de stem van den anders zoo koelen en onaandoenlijken verteller hoor trillen van lichte aandoening, als leed hij mêe het lijden van de arme Tonia? ‘In 't systeem’ van den schrijver van *Pro Domo* zou zoo iets ‘volstrekt niet deugen.’ Maar wie durft hem hard vallen om zulk een voorbijgaande ontrouw aan eigen stelsel? Ik althans heb er dit merkwaardig boek slechts te liever om.

Muzikaal overzicht.

Een Jubilaeum (Haydn's *Jahreszeiten*). - De verdiensten van Haydn ten opzichte der Toonkunst.

Onlangs werden te Weenen de eerste uitvoeringen (24 en 27 April en 1 Mei 1801) van Haydn's *Jahreszeiten* herdacht.

Honderd jaren zijn sedert het ontstaan van dit werk verloopen, en nog heeft het niets van zijn frischheid verloren.

Men kan het zich thans moeilijk voorstellen, dat deze licht begrijpelijke en een frisschen geest ademende muziek nog eenige jaren noodig gehad heeft om algemeen waardeering te vinden.

Toch was dit zoo. In 1826, bij de herdenking van den geboortedag van Haydn, zeide Goethe: ‘Haydn's letzte Werk “Die vier Jahreszeiten” ist immer noch nicht genug anerkannt, aber es bleibt die Krone der musikalischen Werke seiner Zeit.’

Voegen wij er evenwel aanstonds bij, dat dit niet zoozeer op het publiek als wel op de vakcritiek - voornamelijk in Oostenrijk - betrekking had. Over de eerste uitvoering schreef Zelter, Goethe's vriend, in de ‘Leipziger muzikalische Zeitung’ van 1801: ‘Stumme Andacht, Staunen und lauter Enthusiasmus wechselten bei den Zuhörern ab, denn das mächtige Eindringen kolossalischer-Erscheinungen, die unermessliche Fülle glücklicher Ideen über raschte und überwaltigte die kühnste Einbildung.’

De meeningen der critiek waren echter verdeeld. Men had veel aan te merken op de muzikale schilderingen, die in het werk voorkwamen; men sprak over het gemis aan nieuwe ideeën en vooral was men van oordeel, dat dit oratorium een vergelijking met *De Schepping* niet kon doorstaan.

Dit laatste scheen ook het gevoelen van Haydn zelf te zijn. Ook hij gaf aan zijn *Schepping* de voorkeur en zeide hieromtrent aan keizer Frans: ‘In de *Schepping* spreken engelen en verhalen van God, maar in *De Jaargetijden* spreekt alleen de landman Simon.’ Met grooten lust werkte hij niet aan zijn oratorium. Het kostte hem moeite, en toen hij kort na de voltooiing daarvan aan hoofdpijnen begon te lijden, klaagde hij: ‘De jaargetijden hebben mij dat gedaan; ik had ze niet moeten componeeren, ik heb mij daarbij overwerkt.’

Reeds van den aanvang af had Haydn een tegenzin tegen den tekst, dien zijn vriend Van Swieten voor hem geschreven had. Deze was toenmaals de ziel der Weener muziekwereld, en het buitengewone succes, dat aan *Die Schöpfung* was ten deel gevallen, bracht hem er toe, zijn vriend aan te sporen, een tweede oratorium te componeeren, waarvoor hij hem den tekst (bewerking van een gedichte van Thompson) leverde.

Haydn liet zich met moeite overhalen, dien tekst op muziek te zetten. Hij vond de stof te weinig poëtisch voor muzikale reproductie; er was daarin te weinig aanleiding tot verheffing van hart en phantasie. In elk geval stelde hij eenige veranderingen voor, waarvan Van Swieten echter niets wilde weten. Zelfs wilde deze er niet op ingaan, de nabootsingen van natuur- en diergeluiden, die Haydn zoozeer ergerden, te laten vervallen. Wat Haydn alleen van hem gedaan kon krijgen, was het invoegen van een spinlied, ontleend aan de gedichten van Bürger, en een liedje van Hanne (‘Ein Mädchen, das auf Ehre hielt’) uit de fransche operette ‘Annette et Lubin,’ beide in het vierde deel (De Winter).

In het jaar 1799 begon Haydn aan de compositie van zijn tweede oratorium, dat, tengevolge van ziekte, eerst in den winter van 1800 voltooid werd en toen aan de zoogenaamde ‘aristocraten-vereeniging’ werd toevertrouwd, dezelfde vereeniging, die ook *Die Schöpfung* had doen uitvoeren en jaarlijks eenige concerten gaf. Zij telde onder hare leden vele vertegenwoordigers van aanzienlijke geslachten in Oostenrijk, zooals Liechtenstein, Schwarzenberg, Esterhazy, Auersperg, Lobkowitz, Lichnowsky, Apponyi, Kinsky, Erdödy, Harrach e.a.

Gelijk reeds vermeld is, hadden de eerste uitvoeringen den 24sten en 27sten April en den 1sten Mei van het jaar 1801 plaats,

en wel in een zaal van het paleis Schwarzenberg, dat toenmaals op de ‘Neuer Markt’ stond doch later afgebroken is. Deze uitvoeringen geschiedden in besloten kring. Volgens de couranten van dien tijd bestonden koor en orkest uit goed geoefende dilettanten en ofschoon men maar twee algemeene repetitiën had kunnen houden, liep alles goed van stapel.

Eerst den 29sten Mei van genoemd jaar had de eerste openbare uitvoering van het oratorium plaats. De aankondiging van dit concert in de ‘Wiener Zeitung’ luidde als volgt: ‘Den 29sten dieses laufenden Monats werden die von dem hochfürstlich Esterhazischen Kapellmeister Herrn Joseph Haydn in Musik gesetzten *Jahreszeiten*, zu dessen Vortheile, im grossen Redoutensaale aufgeführt werden. Der Eintrittspreis ist wie bei den Bällen.’ Of er nog meer openbare uitvoeringen van het werk in dat jaar plaats hadden, is niet bekend. In de maand December schonk Haydn de partituur, evenals hij dit vroeger met de *Schepping* gedaan had, aan de Toonkunstenaars-vereeniging, die er zeer bij profiteerde. De meester wilde zelf de moeite der uitgave van zijn oratorium niet op zich nemen en liet die daarom over aan de firma Breitkopf en Härtel te Leipzig, die er hem duizend dukaten voor gaf.

Zoo gingen de *Jahreszeiten* de wijde wereld in. Zij zijn sedert dat tijdstip in alle oorden der wereld, waar de toonkunst met ernst beoefend wordt, uitgevoerd, en hebben aan menigeen genotvolle oogenblikken verschaft. Dat ook nog in onze dagen, waarin men op muzikaal gebied aan zoo geheel andere dingen gewoon is geraakt, het werk met belangstelling en zelfs met warmte wordt ontvangen, pleit wel voor zijn deugdelijkheid en voor den frisschen geest waardoor het gekenmerkt wordt. Wij mogen, bij het aanhooren er van, over sommige naïeveteiten glimlachen; enkele natuurnabootsingen mogen ons eenigszins kinderachtig voorkomen (wij zagen hierboven, hoe Haydn niet zonder tegenstribbelen aannam, wat de tekstdichter hem voorlegde), het geheel pakt ook thans nog door zijn frischheid, ongekunsteldheid en innigheid.

Bij het aanhooren der *Jahreszeiten* denkt men aan Mozart's woord: ‘Keiner kan Alles, schäkern und erschüttern, Lachen erregen und tiefe Rührung und alles gleich gut, wie Joseph Haydn.’ Dit alles doorleeft men in het genoemde oratorium. De muziek voert ons niet naar de hoogste sferen, noch naar het gebied van

het demonische - hetgeen trouwens evenmin met het onderwerp als met den aard van Haydn in overeenstemming zou geweest zijn - maar zij treft hier door haar innigheid, daar door vromen ernst, op andere plaats weder door schalksch- en dartelheid.

Reeds het eerste koor in de ‘Lente’ (Komm, holder Lenz!) doet weldadig aan door zijn eenvoud en frischheid. Bij het koor (met soli) ‘Sei uns gnädig, milder Himmel,’ waarin de zegen des hemels wordt afgesmeekt op het door den landman met moeite en zorgen volbrachte werk, treft ons de muziek door den hoogen ernst doch tevens door de eenvoudigheid, die er in opgesloten liggen.

In den ‘Zomer,’ die het groote talent van Haydn voor muzikale schilderingen doet uitkomen, is het gedeelte, dat aan den zonsopgang gewijd is, van werkelijk verheffenden indruk. Zeer treffend uitgedrukt zijn in dit gedeelte ook het zwoele van een zomerdag, het daarop volgend onweder en het vreedzame huiswaarts keeren van het landvolk, dat zich in de opgefrischte natuur verlustigt.

Als het meest gelukte gedeelte van het werk kan zeker de ‘Herfst’ beschouwd worden. De daarin voorkomende tooneelen munten voor het meerendeel uit door humor, frischheid en levendigheid. Het koor, waarmede het feest van den wijnoogst gevierd wordt, doet denken aan schilderijen van oud-hollandsche meesters, als van Ostade e.a. Maar ook het vierde deel, de ‘Winter’, bevat veel schoons. De wijze, waarop Haydn den tocht van den verdwaalden reiziger op den barren winteravond muzikaal illustreert (aria voor tenor), doet zien, dat het hem aan dramatisch talent niet ontbrak, en met deze beschrijving vormen dan de scènes, die in de boerenwoning voorvallen (het Spinlied en het lied door Hanne gezongen) een aangenaam contrast.

Ook de instrumentale inleidingen - vooral die van den ‘Winter’ - dragen er toe bij, dit laatste groote werk van Haydn tot een meesterstuk te maken. Trots den gebrekkigen tekst, waarboven Haydn's muziek zich heeft weten te verheffen, is het werk nog niet verouderd, en dit zal het vooreerst ook wel niet worden; daarvoor is de kern te gezond en te degelijk. Het is ook niet te hopen dat het gebeurt, want, eerlijk gezegd, zijn er na den dood van vader Haydn al heel weinig werken op oratorium-gebied geschreven, die de *Jahreszeiten* ter zijde gesteld kunnen worden.

Haydn heeft zijn muzikaal talent het glansrijkst geopenbaard in

zijne beide oratoria *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten*. We weten echter, dat hij, behalve deze, nog tal van werken op het gebied der zuiver instrumentale muziek gecomponeerd heeft, symphonieën, sonaten, strijkkwartetten e.a.

Men heeft de tot deze rubriek behoorende werken van Haydn dikwerf eentonig van inhoud genoemd, en in zekeren zin uiet ten onrechte. De grondtoon van zijne 118 symphonieën bijv. (men zegt, dat hij er nog veel meer gecomponeerd heeft) is steeds dezelfde. Zij zijn doortrokken met een neiging tot levenslust, vroolijkheid, opgeruimdheid; door muziek aangenaam bezig te houden, is doorgaans de karaktertrek van deze symphonieën.

Dit laat zich verklaren uit de omstandigheden, waaronder de meeste daarvan zijn onstaan. Op zeven en twintig-jarigen leeftijd trad Haydn als kapelmeester in dienst van den ouden prins Anton Esterhazy. Evenals vele andere rijke leden van den Oostenrijkschen adel hielden ook de Esterhazy's in hunne residentie Eisenstad in Hongarije er een muziekkapel op na, die wel op bescheiden voet was ingericht doch zeer goed was samengesteld. Zij moest niet slechts spelen bij gelegenheid van feesten maar was ook verplicht zich te laten hooren, wanneer de familie of het hoofd van het gezin alleen was en dat wel bijna elken avond. De kapelmeester moest dan zorgen, dat men niet in herhalingen verviel, en telkens wat nieuws voor den dag weten te brengen. Dat heeft Haydn bij den opvolger van prins Anton, prins Nicolaas Esterhazy, gedurende bijkans 30 jaren moeten doen, en het is dus geen wonder, dat men onder hetgeen Haydn in den loop daarvan gecomponeerd heeft, en dat veelal bestemd was uitgevoerd te worden tijdens de vorst met zijne gasten aan tafel zat en het dikwijls luidruchtig toeging, het een en ander aantreft, dat nu niet bepaald van groote beteekenis is.

Maar Haydn wist altijd zijn beschermer en heer te bevredigen.

Op lateren leeftijd zeide hij tot een zijner vrienden: ‘Mijn vorst was met al mijne composities tevreden. Ik vond bijval, ik kon als leider van het orkest probeeren, verbeteren, schrappen, bijvoegen zooveel ik maar lust had. Ik was van de wereld afgezonderd, er was niemand in de nabijheid, die mij aan mijzelven kon doen twijfelen, en zoo moest ik wel een soort van oorspronkelijkheid verkrijgen’

Die oorspronkelijkheid, waarvan Haydn spreekt, is inderdaad in zijne werken voorhanden. Zijn stijl is over het algemeen de weerspiegeling van een kinderlijk gemoed, dat aan smart evengoed als aan vreugde onderhevig is. In latere jaren zeide hij aan een zijner vrienden, van zijne wijze van componeeren sprekende: ‘Ik zette mij vóór het klavier neder en ving aan te phantaseeren, al naar mate mijn gemoed treurig of vroolijk gestemd, tot ernst of tot scherts geneigd was.’

Wat hij componeerde, was - volgens zijn zeggen - nooit zoo, dat er niets van steken bleef in het hart van den toehoorder of den speler. Een tijdgenoot van Haydn, de toonkunstenaar Reichardt, zeide van hem: ‘Indien Haydn als componist tot de een of andere bepaalde klasse kan gerekend worden, dan zou het zijn tot die der humoristen’. Hij roemt Haydn's ‘originelle Laune’ en zegt met volle recht van hem, dat er geen componist geweest is, bij wien zooveel eenheid en veelzijdigheid met zooveel bevalligheid en populariteit gepaard gingen.

Inderdaad ligt hier het zwaartepunt: Haydn geeft ons een beeld van het leven, zooals hij het in zijn omgeving waarnam. Dat dit beeld nog zeer eenvoudig en men zou haast zeggen weinig beteekenend is, ligt aan zijn tijd, die zich althans wat Duitschland betreft. in de kunst nog eerst kort geleden op de wegen van het meer reëele had begeven. Het was nog slechts een begin. Men zocht nog naar de juiste uitdrukking van het op dit gebied waargenomene, en langzamerhaud werd die ook gevonden. Wat Haydn begonnen heeft, is door Mozart voortgezet en door Beethoven voleindigd.

Trouwens, Haydn zelf heeft in zijne latere werken veel aan uitdrukking gewonnen. Waren zijne eerste symphonieën niets meer dan eenvoudige divertissementen voor de dagelijksche concerten van vorst Esterhazy, in de latere werken van dien aard wordt de toon anders en stijgt dikwijls zelfs tot het verhevene. Bij Haydn werd - gelijk de genoemde Reichardt zegt - ‘die Laune männlicher, die Arbeit durchdachter, bis durch erhöhte und ernstere Gefühle auch ernsteres Studium und vor allem Effekt und dadurch der reife originelle Mann und bestimmte Künstler sich darstellte’.

Haydn kwam meer en meer tot de erkenning, wat de ware bron was, waaruit zijne compositiën moesten voortvloeien. De vrije

kunsten - zeide hij - moeten niet tot een handwerk gemaakt worden; de ziel moet zich vrij kunnen openbaren. - Dit was zijn antwoord in het jaar 1779 aan een muziekvereeniging, die hem als lid wilde opnemen alleen onder voorwaarde, dat hij telken jare iets voor haar componeerde. En elf jaren later, wanneer hij aan een van zijne bekenden, een zeer kunstlievende dame in Weenen, een door hem gecomponeerde sonate zendt, zegt hij van het daarin voorkomende *Adagio*: 'Es hat sehr vieles zu bedeuten und hat viel Empfindung.'

Later spreekt hij ook van 'ideeën, welke hem voorzweven en die hij door de taal der muziek tracht uit te drukken.' Zijne tijdgenooten verhalen ook, dat hij, volgens zijn eigen verklaring, in zijne symphonieën niet zelden moreele karakters heeft willen schilderen, en dat hem o.a. bij het schrijven van een zijner symphonieën de gedachte heeft voorgezweefd, hoe God tot een zondaar spreekt en hem aanmaant zich te bekeeren, de zondaar echter aan die vermaningen geen gehoor geeft.

Met recht mocht Haydn aan het einde zijner dagen zeggen: 'Ich glaube meine Schuldigkeit gethan und der Welt durch meine Arbeit genutzt zu haben.' Maar hij wist ook, hoe zijn kunst nog voor ontwikkeling vatbaar was. 'Mijn vak is grenzeloos - zeide hij vier jaren vóór zijn dood. - Wat in de muziek nog kan geschieden, is grooter dan wat daarin reeds gedaan is.'

Hij zag de sterren van Mozart en Beethoven opgaan en dankte zelfs aan eerstgenoemde zijn volmaking op het gebied der symphonie-compositie. De symphonieën van Haydn, die thans nog in het openbaar op concerten worden uitgevoerd, zijn de symphonieën welke Haydn voor Londen schreef, en deze zijn ten deele eerst na Mozart's dood gecomponeerd. Toen vorst Nicolaas Esterhazy gestorven was, gaf Haydn gehoor aan de herhaaldelijk tot hem gerichte voorstellen van den violist Salomon, ondernemer der concerten van het Hannover Square in Londen, om eenige symphonische werken voor die concerten te componeeren en tevens de uitvoeringen daarvan te leiden. Tweemaal bezocht Haydn met dat doel Londen; eens in 1791 en de tweede maal in 1793. Hij genoot er een schitterend onthaal en keerde met een groote som gelds en met het doctordiploma der universiteit te Oxford naar zijn vaderland terug.

Hoe men ook over de werken van Haydn oordeele, tweeërlei staat vast:

1°. wijzigde hij den vorm der instrumentaalmuziek (sonaten, symphonieën enz.) en bereidde den bodem, waarop zijne groote navolgers verder en hooger konden bouwen; en

2°. was hij de grondlegger van het hedendaagsch orkest.

Sonaten waren er reeds lang vóór Haydn, en ook het woord ‘symphonie’ was lang vóór hem in gebruik, maar telkens in verschillenden zin.

Het voornaamste ter ontwikkeling der instrumentale kunst is uitgegaan van het *Klavier*.

Het bijzondere type der instrumentaalmuziek van de tweede helft der zeventiende en het begin der achttiende eeuw was de *Suite*, d.i. een muziekstuk, hetwelk uit een rei van dansen bestond. Op dit gebied heeft, evenals later bij de sonate en de symphonie, Duitschland het meest beteekenende geleverd. Zulk een Suite begon gemeenlijk met een *Allemande* (die een ernstig karakter droeg), waaraan echter dikwijls nog een *ouverture* voorafging. Daarop volgden dan andere vreemde dansen (Toccata, Passacaglia, Chaconne enz.), waarbij meestal een bepaalde volgorde aangenomen werd.

Hier was weder Sebastiaan Bach de eerste. Evenwel is in zijne werken van dien aard de polyphone stijl, het gebruik der contra-puntische vormen nog overheerschend en slechts hier en daar komt een uiting van het individueele te voorschijn. Ook Sonaten heeft Bach geschreven, en hij gebruikt daarbij den driedeeligen vorm, doch ook hier is nog grootendeels de contrapuntist aan het woord.

Gewichtiger voor de geschiedenis der sonate is Domenico Scarlatti (1683-1757). Deze droeg den stijl der in Italië ontstane opera - d.i. de *monodie* - op de klaviercompositie over, en wel in muziekstukken, uit één deel bestaande, die hij *sonaten* noemde en waarvan hij er over de honderd geschreven heeft. Wel bestonden er reeds lang vóór hem klaviersonaten, doch van veel invloed op de ontwikkeling der instrumentale muziek waren zij niet geweest, daar zij voornamelijk passagewerk bevatten.

In de klaviersonaten van Scarlatti daarentegen is een veel natuurlijker strooming; zij zijn vrij van de contrapuntische schrijfwijze, hebben doorgaans den homophonen stijl en toonen reeds sporen

van den nieuwen sonate-vorm, in zooverre in het muziekstuk twee verschillende hoofdmelodieën tegenover elkander gesteld worden. Er ontbrak alleen nog maar aan, dat op deze sonaten in het genre van Scarlatti de driedeelige vorm der *Suite* werd toegepast en er een muziekstuk in drie gedeelten van gemaakt werd.

Hij, die dit deed en voor de eerste maal in de Sonate een beeld van werkelijk individueel leven gaf, was Philipp Emanuel Bach, een der zonen van den grooten cantor. Hij gaf daardoor aan de instrumentaalmuziek een nieuwen bodem, waarop zij zich nog meer ontwikkelen kon. Emanuel Bach had van zijn beroemden vader de technische zijde der kunst geleerd, en zijn levensloop, alsmede de tijd waarin hij leefde, gaven hem de richting aan, die hij in de toonkunst volgde. Hij zou eerst jurist zijn geworden, doch ging reeds op de universiteit te Frankfurt a/d Oder tot de muziek over, werd daarna klavierspeler bij den ouden Fritz, wiens fluitspel hij moest begeleiden en vestigde zich later te Hamburg, waar hij een vriend van Klopstock werd. Hij stierf in 1788. Zijn loopbaan viel in den tijd, toen Duitschland de ketenen van den Franschen invloed begon af te schudden en, gelijk op velerlei ander gebied, zoo ook op het gebied der kunst, zichzelf begon te worden. Hij leefde die omwenteling mede en bracht haar op zijn eigen kunst over. Zoo werd hij de vader der moderne klaviersonate, die later haar hoogste ontwikkeling vond in de orkestsymphonie.

Haydn koesterde een groote vereering voor zijn 25 jaar ouderen kunstbroeder. Op hoogen leeftijd dacht hij er nog met voldoening aan, welke vreugde de eerste sonaten van Emanuel Bach, die hem in handen kwamen, hem verschaft hadden. Hij speelde die sonaten ontelbare malen door, vooral wanneer hij zich door zorgen gedrukt voelde, en dan scheen het hem bij het verlaten van zijn instrument immer toe, alsof hij opgeruimder was geworden. Blijkbaar was het dus het poëtische en psychologische, wat hem in die sonaten van Bach trof.

En toch, wanneer wij die composities van Emanuel Bach, en zelfs die van Haydn vergelijken met de gelijksoortige van den grootmeester op dat gebied - met die van Beethoven, hoe weinig beteekenend van inhoud komen ze ons dan voor. Met dat al hebben Bach en Haydn aanspraak op onze dankbaarheid en vereering, omdat zij het waren, die voor Beethoven den vorm

schiepen, waarin hij ons zijne onsterfelijke werken zou nalaten.

Wat Emanuel Bach voor de sonate was, dat was Joseph Haydn voor de *symphonie*.

Deze benaming is in vroegere tijden voor zeer verschillende dingen aangewend. Oorspronkelijk beteekent zij *samenklank* en werd naar aanleiding daarvan meestal gebezigd voor vereenigingen van allerlei instrumenten (de menschelijke stem daaronder begrepen), maar ook in die gevallen, waarin een en hetzelfde instrument in verschillende stemmen verdeeld was (in het algemeen dus de meerstemmige muziek, onverschillig of zij vocaal dan wel instrumentaal was).

De eerste rationeele toepassing der benaming geschiedde in de *Opera* (namelijk in de eerste tijden der beoefening van dit kunst-genre), in zooverre zij daar de tegenstelling vormde met het eenstemmige gezang, dat de grondslag van die Opera vormde. De meerstemmige instrumentale stukken, die in die Opera tot inleiding of tusschenspel dienden, placht men *Sinfonia* te noemen.

Van de Opera ging deze gewoonte op *alle* instrumentale muziek over. Van de 17de eeuw af heette elk instrumentaalstuk *Sinfonie*; het componeeren van zelfstandige stukken voor instrumenten noemde men ‘symphonische stijl’, en al waren het maar enkele noten van een voor- of tusschenspel, gelijk de inleiding van zes maten voor de Johannespassie van Händel, zoo heetten zij toch *Sinfonia*. Evenwel kregen die instrumentale inleidingen, vooral in grootere vocale werken, hoe langer hoe meer omvang.

Deze stukken der honderdjarige periode van 1650-1750 lijken echter nog niets op het eerste allegro eener symphonie uit den tijd van het groote driemanschap. Eerst langzaam geschiedde hier de ontwikkeling, en Haydn was het, die daarin het grootste aandeel had.

Haydn schreef zijn eerste symphonie - nadat hij den vorm daarvoor aan de Sonate van Emanuel Bach ontleend had - in het jaar 1759, en wel voor strijkkwartet, 2 hobo's en 2 hoorns, zijnde de samenstelling van het orkest van graaf Morzin, waarvan hij directeur was geworden. Deze symphonie in *D* geschreven, bestaat uit drie deelen: *Presto, Andanté* en weder *Presto*. De daarop volgende, in E-dur, die hij enkele jaren later als kapelmeester in dienst van vorst Esterhazy componeerde, is reeds van

veel meer beteekenis; de vormen zijn meer ontwikkeld, het aantal afdeelingen is uitgebreider. Haydn keerde echter tot den drie-of vierdeeligen vorm (Allegro, Adagio, Finale, met of zonder Menuet) terug en ging voort op dit gebied den weg te wijzen, totdat hij in de voor Londen geschreven symphonieën het toppunt van zijn kunnen bereikte.

Hierboven is Haydn in de tweede plaats de grondlegger van het hedendaagsch orkest genoemd.

Al is het verschil tusschen het orkest van Haydn en dat van onze dagen ook zeer groot, toch is in al die jaren sedert hij zijn eerste symphonieën schreef, de basis van het toonlichaam, dat men orkest noemt, niet veranderd, en voor dat fundament heeft Haydn den eersten steen gelegd.

Hoeveel buitengewoons ook Sebastiaan Bach reeds in zijne werken voor orkest, wat den inhoud betreft, heeft geleverd, en hoe menig treffend instrumentaal effect in zijne werken en die van Gluck ook te vinden is, zoo kan men toeh zeggen, dat eerst bij Haydn sprake is van een systematische behandeling der orkeststemmen, van het gebruik maken van de verschillende karakters der instrumenten in het belang van een harmonisch geheel.

Datgene wat wij heden ‘orkest’ noemen, namelijk het uit verschillende instrumenten bestaande en volgens vaste wetten geregelde klanklichaam, was in oude tijden niet bekend.

Wel vindt men in beschrijvingen en afbeeldingen uit de middeleeuwen - om van de volken der oudheid niet te spreken - niet zelden tal van instrumenten, die, naar alle waarschijnlijkheid, bij muziekuitvoeringen samenwerkten, maar de massa was niet behoorlijk verdeeld en geregeld. Violen van allerlei grootte en vorm, hobo's, trompetten, draagbare orgels en meer andere instrumenten vinden wij in grooten getale vereenigd, zonder dat er het minste spoor te vinden is van wetten, volgens welke de verschillende klanken geregeld waren; de kunst van instrumentatie was nog niet bekend.

In het omstreeks 1581 vertoond *Ballet de la Reyne* bestond de instrumentale begeleiding uit hobo's, fluiten, cornetten, bazuinen, harpen, een pansfluitje en 10 violen, bespeeld door even zoo vele balletdansers in groot costuum. Deze instrumenten werkten echter nooit alle samen, maar waren verdeeld in tien groepen; in het

eene tooneel speelden de violen, in het andere de hobo's enz., en bij elk optreden van een nieuwen persoon hoorde men ‘nouveaux instruments et différents des précédents’. Van een vermenging der eigenaardige *timbres* der instrumenten schijnt geen sprake geweest te zijn.

De eerste sporen van een geregeld orkest vinden wij in de Italiaansche dramatische muziek. In Cavaliere's oratorium *La Rappresentazione dell' animo e del Corpo*, in 1600 te Rome uitgevoerd, bestond het orkest uit een lira doppia, een harpsichord of clavecymbaal, een chitarone en 2 fluiten. De instrumentisten waren onzichtbaar, en de zangers hadden instrumenten in de hand, zoodat zij schijnbaar zichzelven begeleidden.

In de *Eurydice* van Peri bestond het orkest uit een harpsichord, een groote guitaar, een groote lyra (of viola da gamba), een theorbe en een triflauto; allemaal instrumenten, die reeds lang uit het gebruik verdwenen zijn. Monteverde breidde het orkest uit. In zijn opera *Orfeo* (1608) bestaat het uit twee harpsichorden, twee basviolen (*contrabassi di viola*), tien altviolen (*viole da braccia*), een dubbele harp, tien kleine Fransche violen, twee theorben (*chitaroni*), twee hout- en stroo-instrumenten (*organi di legno*), twee *viole da gamba*, vier bazuinen, twee cornetten, een kleine en vier trompetten (namelijk 1 *clarino* en 3 *trombe sordine*).

De componist Landi verbande de houten en koperen blaasinstrumenten uit het orkest doch gebruikte een groot aantal strijkinstrumenten.

Gedurende de grootste helft der 17de eeuw was de ontwikkeling van het orkest nog zeer gering. De mechaniek der meeste instrumenten was nog zeer gebrekkig; van zelfstandige instrumentale muziek kon nog geen sprake zijn; de instrumenten speelden *unisono* de zangstemmen mede: de viool of de fluit gingen met den discant; de luit en de viola verdubbelden den tenor of den alt; de luit, de basviool, de basfluit en de bashobo, later de fagot, verdubbelden den bas. Eerst na de verheffing der viool tot hoofdinstrument van het orkest en na de vorming van het kwartet der strijkinstrumenten begon een nieuw tijdperk voor de instrumentatie.

De viool had onder de handen van Amati, Straduarius, Guarnerius, en andere beroemde instrumentmakers, een volmaaktheid van vorm en een schoonheid van toon verkregen, als geen ander

strijkinstrument. Geen wonder, dat de virtuozen zich met ijver op het bespelen er van toelegden, de viool tot koningin der instrumenten werd verheven en de componisten haar in hunne instrumentatie de eerste plaats toekenden. De virtuositeit der violisten wedijverde met de zucht der componisten om voor dit instrument schitterende passages te schrijven, en, volgens den muziekgeleerde Fétis, kwam in de opera *Laodicea e Berenice* van Allessandro Scarlatti een vioolsolo voor, die zóó moeilijk was, dat zelfs de beroemde Corelli ze op de repetitie niet zonder fouten kon spelen. Scarlatti schrijft voor de strijkinstrumenten reeds vierstemmig, op de wijze zooals latere componisten gedaan hebben; ook andere orkestinstrumenten wist hij met goed gevolg aan te wenden; zoo verhaalt Burney, de Engelschman die in de 18de eeuw geheel Europa rondreisde, om zich zelf te overtuigen van hetgeen er op muzikaal gebied in alle landen voorviel, dat hij te Rome een aria met obligate trompet van Scarlatti heeft gevonden, die blijk geeft, dat de meester de eigenaardigheden van dat instrument door en door kende.

Bij Scarlatti, dus op het einde der 17de eeuw, vinden wij voor het eerst den grondslag van het orkest, dat door latere meesters steeds rijker is opgebouwd: een kwartet van strijkinstrumenten, nu en dan door enkele blaasinstrumenten versterkt.

Op het einde der 17de eeuw begon ook in Frankrijk en Duitschland het orkest zich te ontwikkelen. De Italianen, door kardinaal Mazarin naar Parijs ontboden, maakten er hun instrumentale muziek bekend. Wel bestond in Frankrijk reeds een geregeld orkest, maar de behandeling der instrumentale massa was nog weinig zelfstandig. Eerst door Lully verkreeg het Fransche orkest wat men ‘koloriet’ pleegt te noemen. Ook bij hem, evenals bij zijne Italiaansche landgenooten, is het kwartet de basis van het orkest; zelden gebruikt hij alle instrumentale krachten te zamen; hij geeft de voorkeur aan dialogen tusschen de instrumenten onder elkaar, of tusschen de instrumenten en de zangstemmen. Nu eens antwoorden hobo's en musetten elkaar, dan eens worden de violen, trompetten en pauken afgewisseld door een levendig ritornel van den hobo; fluiten en hobo's spelen in zijne werken belangrijke rollen; de trompetten schrijft hij in drie partijen met bas. Al zijne partituren munten uit door een voor dien tijd belangrijke instrumentatie.

Rameau (1683-1764) maakte veel werk van de zoogenaamde beschrijvende muziek. In zijn ouverture *Naïs* trachtte hij den strijd der Titanen tegen het hoofd der goden voor te stellen. In de instrumentale inleiding van zijn *Acanthe et Cephise* wil de componist, dat men hooren zal: 1° *Voeu de la Nation* (smeekgebed, voorgedragen door violen, fluiten, hoorns en bassen); 2° *Canon et feu d'artifice*; 3° *Fanfare et Vive le Roi*. In de opera Zaïs moet zijn orkest het opgaan der zon, den slaap van Endymion en den storm weergeven. Deze en andere stukken in de werken van Rameau bewijzen duidelijk, hoe groote zelfstandigheid het orkest in die dagen in Frankrijk reeds verkregen had.

In Duitschland waren reeds in de 15de en 16de eeuw de instrumenten in groepen, *accoorden* of *stemwerken* genaamd, verdeeld. De musicoloog Praetorius leert ons, dat van alle instrumenten dergelijke 'accoorden' bestonden: van fluiten, van schalmeien, van trompetten, van bazuinen, en ook van strijkinstrumenten. Deze laatsten waren verdeeld in discant-, alt-, tenor- en basviolen, evenzoo de fluiten in discant-, alt-, tenor-, en basfluiten. Ten tijde van Praetorius, in het begin der 17de eeuw, bestond het fluitenkoor uit acht zoogenaamde *Plockflöten* (*flûtes à bec*), de bazninen waren verdeeld in vier soorten: de alt-discant-bazuin, de rechte bazuin, de quartbazuin en de octaafbazuin. Talrijk was de familie der *kromhoorns*, die met de *fagotten*, de *sordunen* en de *cornemusa* een accoord (d.i. groep) vormden. Van de meeste dier instrumenten zijn o.a. exemplaren in het Germaansche Museum te Neurenberg voorhanden.

In de tweede helft der 17de eeuw kwam men er ook toe, verschillende instrumenten-familiën met elkaar te vermengen. Men verdeelde de instrumenten volgens de stemmen van het koor, dat zij begeleidden; in een dubbel koor van acht stemmen bijv. speelden drie fluiten, of drie cornetten, of drie violen of ook wel één viool, een cornet en een fluit de bovenste noten van het koor mede, twee bazuinen ondersteunden den alt en den tenor; tot begeleiding van het tweede koor kon men dan bijv. de *viola da gamba*, de fluit, de fagot en de quartbazuin aanwenden.

Heinrich Schütz, die bij de Italianen ter schole ging en hun dramatische muziek in Duitschland invoerde, behield in zijn kerkmuziek het in zijn land gebruikelijke instrumentatiestelsel. Meer

dan de Italianen en Franschen hadden de Duitschers de instrumenten der 16de eeuw behouden; in de kerkmuziek maakten zij bij voorkeur gebruik van violen, cornetten, fagotten, trompetten en bazuinen, maar in de wereldlijke muziek behielden zij ook de luiten, theorbes, fluiten, hobo's en andere instrumenten, die tot na Händel en Bach in gebruik bleven. In het orkest van Händel komen een groote menigte instrumenten voor: violen (verdeeld in eerste, tweede en soms ook derde), altviolen, *violette marine, viole da gamba*, violoncellen, luit, theorbe, harpen, trompetten, hoorns, bazuinen, cornetten, groote en kleine harpen, hobo's, fagotten en contrafagotten, pauken, trommels, orgel en klavier. Van de bazuinen maakte hij minder werk dan Bach, en gebruikte ze niet, zooals deze, tot verdubbeling der stemmen in het koraal, maar als zelfstandig deel van het orkest. In enkele zijner werken wendde hij ook de hoorns aan, maar van veel meer belang zijn bij hem de trompetten, voor wie hij twee of drie verschillende partijen schreef, welke zeer groote moeilijkheden opleveren en op de hedendaagsche trompetten grootendeels onuitvoerbaar zijn. Een geliefkoosd instrument van Händel was de hobo, die in zijn orkest twee- en driedubbel, soms ook wel vierdubbel bezet, voorkomt; ook van de fluit heeft hij veel partij getrokken.

In de polyphone muziek van Bach vervult elk instrument van het orkest een zelfstandige partij. Ook hij gebruikt een groot aantal instrumenten. Als strijkinstrumenten komen bij hem voor: de viool, de *viola d'amore*, de *viola da gamba*, contrabassen, nu en dan ook *violino piccolo* en *violoncello piccolo*. Van de tokkelinstrumenten gebruikte hij alleen de luit. Evenals Händel, maakte ook Bach veel werk van de fluit en den hobo, die vooral in zijne cantaten groote rollen vervullen. Van alle soorten van den hobo (de gewone, de alt- en tenorhobo, de *oboe da caccia* en de *oboe d'amore*) maakte Bach gebruik, doch zelden van allen gelijk. De trompetten hebben bij hem evenveel te doen als in het orkest van Händel. Meer dan deze echter wendt hij de hoorns aan, die nu en dan een belangrijke partij te vervullen hebben.

Van den klank der orkesten van beide meesters kunnen wij ons slechts een flauw begrip maken, daar hunne werken heden niet meer met de door hen voorgeschreven instrumenten, maar met de meer moderne instrumenten van Mozart, Robert Franz en andere

bewerkers ten gehoore wordt gebracht. Het orkest van Händel en Bach behoort tot de geschiedenis.

Vele van de instrumenten, welke bij Händel en Bach in gebruik waren, schafte Haydn af, en het orkest werd door hem tot zijn eenvoudigsten vorm herleid. Luit, guitaar, theorbe en al die andere vreemde instrumenten, welke in de partituren zijner voorgangers voorkomen, zoekt men in zijn orkest te vergeefs; van de slaginstrumenten gebruikt hij alleen de pauken. Daarentegen vindt men bij hem nu en dan de clarinet, waarvan echter eerst Mozart partij wist te trekken.

Haydn's orkest is samengesteld uit eerste en tweede violen, alten, violoncellen, contrabassen, 1 fluit, 2 hobo's, nu en dan 1 of 2 clarinetten, 1 of 2 fagotten, twee hoorns, twee trompetten en pauken. In sommige zijner werken komen ook kleine fluit en contrafagot voor; in *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten* gebruikt hij drie bazuinen, in laatsgenoemd werk ook vier hoorns.

In de samenstelling en het koloriet van zijn orkest was Haydn niet geheel zonder voorbeeld. De zoogenaamde Mannheimer orkestschool is ongetwijfeld van veel invloed daarop geweest.

In het jaar 1777 schrijft Mozart aan zijn vader uit Mannheim: ‘Het orkest is hier zeer goed en sterk, aan elken kant 10 à 11 violen, 4 alten, 2 hobo's, 2 fluiten en 2 clarinetten, 2 hoorns, 4 violoncellen, 4 fagotten, 4 contrabassen en verder trompetten en pauken’. Nu had in het jaar, waarvan Mozart spreekt, Haydn reeds tal van symphonieën gecomponeerd en was het reeds lang geleden, dat hij in dienst van vorst Esterhazy (hij kwam er ongeveer in 1760) aan de ontwikkeling van het orkestwezen begon te arbeiden, maar reeds 20 jaren vóór genoemd jaar was de Mannheimer kapel reeds beroemd en stond haar stichter, Johann Stamitz, in hoog aanzien. Het kan dus zeer goed zijn, dat Haydn veel van die kapel gehoord en te zijnen nutte aangewend had, wat daarom nog niet aan zijne groote verdiensten op orkestraal gebied behoeft te kort te doen.

De reeds genoemde Pourney zegt van de Mannheimer kapel: ‘Hier is de geboorteplaats van het *crescendo* en het *diminuendo* en hier kan men waarnemen, dat het *piano*, hetwelk vroeger slechts als *echo* gebruikt werd, evenals het *forte* tot het muzikale koloriet behoort en dat die beide dynamische verschijnselen zijn, die evengoed

hun recht van bestaan hebben als de kleuren in de schilderkunst.'

En dat muzikale *crescendo* en *decrescendo* werd bij de Mannheimer kapel tot een stijl, die der instrumentale muziek groot voordeel aanbracht. Dat Haydn de groote verdiensten van de Mannheimer kapel kende, is meer dan waarschijnlijk, want de oude Mozart schreef in 1777 'dat van dit beroemde Hof (Mannheim) de stralen zich over geheel Duitschland, ja over geheel Europa verspreidden,' en zoo zullen zij ook wel tot Eisenstadt doorgedrongen zijn.

Dan echter verkleint dit de verdiensten van Haydn geenszins. Eenvoudig heeft hij dan zijn voordeel gedaan met hetgeen op technisch gebied door anderen verricht werd. Als componist van symphonische werken stond hij veel hooger dan zij, die voor de Mannheimer kapel schreven, en als zoodanig verdient hij de dankbaarheid en vereering van het nageslacht.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 Mei.
Milneriana.

Milner, de hooge commissaris en de hoog opgestapelde zondenbok van Zuid-Afrika, heeft bij gelegenheid van zijn receptie in Londen, nu een paar dagen geleden, zoo maar leukweg, in een gezelschap van politici, een hoog politieke waarheid gezegd, waarvoor we hem dankbaar moeten wezen.

- Het zou zooveel eenvoudiger geweest zijn, - zoo geef ik zijn woorden, aan den eerelunch van Chamberlain gesproken, in mijn taal weer, - wanneer ik van het station in een gewoon rijtuig naar mijn kamers was gereden om daar mijn rust te nemen; en ik schaam me er een beetje voor dat ik de reden was om u allen van buiten, waar 't tegenwoordig in de lente zoo goed is, naar de stad te doen komen, - waarom? - om mij een onthaal te bereiden. Ik had u die moeite graag bespaard, en gij zeker mij, om hier deftig te verschijnen. Maar de politiek wil 't zoo. De menschen zouden wonderwat vermoed en gedacht hebben, wanneer al die omhaal niet was geschied. Men had op zijn minst gezegd dat ik, die enkel voor mijn gezondheid vacantie ben komen nemen, in ongenade was gevallen, en dat de gedragslijn der regeering tegenover Zuid-Afrika een verandering had ondergaan. Zoo moeten we ter wille van de menschelijke dwaasheid onzen tijd verspillen, dien we nuttiger en aangenamer voor het welzijn van ons land hadden kunnen besteden, of voor ons zelf.

Een Franschman zou 't korter hebben gezegd, want hij had volstaan met: Mijnheeren, we weten deze lunch is *pour la galerie*, en zoo 't u embêteert, troost u, 't embêteert mij even sterk; - maar ik twijfel of de man voor wien 't feest was aangericht, in Frankrijk, zich zoo zou durven uitlaten. En 't doet weldadig aan zulke dingen te hooren uit den mond van den man die 't aan zich zelf kan weten en voelen.

Er is nog een tweede bekentenis, in de rede van Milner, die

wel verdient gereleveerd te worden. Ze komt voor als het kapitale stuk, het corpus van zijn speech, en 't is waar hij zich verdedigt tegen de menschen die hem staatsmanswijsheid en staatsmansgeduld ontzeggen bij de behandeling der zaken. - Ze hadden mij gewild een beetje meer toegevend, een beetje meer voorkomend en glad en zacht. Voorkomend jegens wat? toegevend voor wat? - En hier heeft Milner een hoog oratorisch mouvement. - Voorkomend tegenover haat in vollen wapendos, tegenover botte, waanzinnig grootsche, en onoverkomelijke onwetendheid.

Maar in dit geval mag ik wel de oorspronkelijke termen aanhalen. ‘To conciliate what? Panoplied hatred, insensate, ambitious, invincible ignorance.’

Mooi gezegd! - en Oxford zal zeker zijn alumnus hebben toegejuicht - *panoplied* is een vondst, en de heele zin kan als tegenhanger en tegenwicht dienen voor de gepassioneerde woorden, waarmee John Morley onlangs in het Parlement den gevloekten krijg heeft gemerkt. Herinnert ge u ze niet? Zoo zal ik ze hier plaatsen:

> ‘The expenditure of £ 150.000.000 has brought not what British statesmen wanted, but precisely what they did not want - material havoc and ruin unspeakable; unquenched, and for long unquenchable, social animosities; a task of political reconstruction of incomparable difficulty, and other consequences of a war wich I think a hateful war, a war *insensate* and infatuated, a war of uncompensated mischief and irreparable wrong.’

Nog eens: mooi en klassiek gezegd, de phrase van Milner, bestemd om in 't geheugen te blijven en als drastische formule te worden gebruikt ter bezwering van alle medelijden met het botterikenras. Maar wat beduidt ze? wat is haar inhoud? Teekent ze niet heel zuiver het gebrek aan begrip voor de echte volks-gevoelens, zooals men het verwacht bij een academisch opgevoeden bureaucraat, die halverwege in zijn groei tot staatsman is blijven steken en die het niet verder heeft gebracht dan tot administrateur?

Ja, achter die woorden: ‘insensate, ambitious, invincible ignorance’ steekt voor Milner (poor Alfred!) de herinnering aan Kruger, zooals hij hem heeft leeren kennen bij de conferenties te Bloemfontein, den proloog van den oorlog. Toen heeft de hooge commissaris zijn bataille geleverd en den ouden ‘botterik’ in vollen wapendos aangetroffen, waartegen zijn argumenten niets

vermochten. Hij had ze toch zoo net geordend bij elkander, en *pour la galerie* moesten ze heel indrukwekkend wezen; ze stuitten af omdat ze terecht kwamen niet in een galerij van poppen, maar tegen het gepantserde hart (*panoplied*) van den ouden Boer die precies de waarde van woorden wist - en de waarde van een onafhankelijk volksbestaan.

Zoo lijkt mij die lunchredevoering van Milner interessant genoeg voor een meditatie, - in haar oprechtheid waar 't te doen is om de wereld die de hooge commissaris kent, in haar onnoozelheid waar 't geldt de dingen die hij had moeten kennen, als hij voor zijn post berekend was geweest.

Pour la galerie! We zouden het als leus voor de gebeurtenissen van deze schoone Meimaand kunnen nemen. Want wat hebben we al niet gehad dat onder die rubriek thuis hoort, behalve de alledaagsche hypocrisiën van het staatsleven!

Een vorstelijke zwangerschap - pour la galerie - in Servië.

Gewoonlijk dienen de gebeurtenissen, door de couranten vermeld, ter verrijking van onze kennis in aardrijkskunde; - want dat is nog het meest tastbare resultaat, voor ons, van al de oorlogen en expedities. Nu, door het geval van koningin Draga van Servië, hebben we een tot in alle geheimenissen afdalenden cursus in gynaecologie gehad.

We worden toch wel wijs op den duur.

Arme, rijpe schoonheid, wier persoon voor ons in 't publiek op de chirurgentafel wordt tentoongesteld. En alles, pour la galerie, om te lachen en te smiespelen!

En - om tot een ander land en een andere omgeving over te gaan - die oude vos van een Dr. Miquel, minister van financiën van de Pruisische monarchie, is het slachtoffer geweest van - ja, waarvan?

Hij is en was een man die heel goed wist wat er voor werkelijks is op deze aarde, en wat schijn is.

Begonnen met de opwinding en den wind, toen hij student was en Marx aanbad, is hij langzamerhand door de praktijk van het leven en van de financie-zaken als burgemeester en als bestuurder van de *Disconto-Gesellschaft* gezakt op den vasten harden bodem van de feiten, totdat hij minister werd en ‘de man’ van den keizer (1890).

Toen heeft hij zijn qualiteiten getoond, harde, solide eigenschappen, zooals iemand ze noodig had om de geldmiddelen van Pruisen en het Rijk, die door elkaar lagen, op orde te brengen. Geen gekscheren met Dr. Miquel, een onaanzienlijk man, een arme burgerman van de grenzen aan den Hollandschen kant, maar met

een onverbiddelijken en onoverkomelijken kop, waar er sprake was van geld en van den fiscus! Het andere echter, het gewone leven van den Staat, als een affaire voor staatslieden, - dat zag hij aan voor wind. De meeste dingen waarvoor de wereld zich agiteert - pour la galerie! Misschien dacht hij in zijn hart wel van den keizer, van Wilhelm II zelf, - pour la galerie.

En hij had een voorliefde voor de menschen die direct om hun eigen belang zorgden en op een vasten grond stonden. Hoe dikwijls liet hij blijken aan den machtigen Pruisischen adel, - wanneer die menschen uit hun humeur waren over regeerings-plannen die zij strijdig meenden met wat hun toekwam, - dat zij zich niet ongerust moesten maken en rekening moesten houden met den bluf van de regeering, Hij vond 't niet kwaad dat de mannen die kracht hadden, de mannen van een geërfd bezit en een geërfde macht, zooals de feudale partij in Pruisen, - dat die zich weerden en de regeering dwarsboomden. Op den duur moest wat levensvatbaar was toch tot stand komen. De rest, de partij-opwinding, het politieke streven - pour la galerie!

Over die overtuiging is hij nu gestruikeld. De collega's in het ministerie, - de rijkskanselier voorop, omdat hij al moeite genoeg heeft bij de fantasievolle plannen van den keizer om het prestige van de regeering te bewaren, - hebben Miquel's positie ondermijnd, en Wilhelm heeft den minister van financiën ontslagen, toen de feudale agrariërs zich tegen de kanalenwet verklaarden, om hun en Dr. Miquel een les in den ernst van den staatswil te geven - een les *pour la galerie*; want of ze helpen zal? - dat is de vraag.

Zoo zou ik door kunnen filosofeeren, en naar aanleiding van Milner's lunchredevoering, die au fond een onbeduidend dingje is, al de ernstige voorvallen van de maand kunnen wikken, en ze toetsen om het mengsel van schijn te onderzoeken dat er mee is geamalgameerd.

Denk aan China, waar het besluit gevallen is tot terugtrekken der vreemde troepen, nadat die vreemde voorstrijders der beschaving tot stand gebracht hadden - wat? door afzichtelijke bloeden rooftooneelen heen, niets dan een schijn.

Denk aan de paniek op de beurs te New-York, in het midden der maand, toen ze zoovelen ruineerde omdat ze zich vergaapt hadden aan den schijn van rijkdom.

Denk - ja, aan wat niet al!

B*.

Bibliographie.

Pompeji in Leben und Kunst von August Mau. Mit 278 Abbildungen im Text, 12 Heliogravüren und Vollbildern und 6 Plänen. Leipzig. Verlag von Wilhelm Engelmann, 1900.

De beste kenner van Pompeji, August Mau, schreef voor een Amerikaansch uitgever een populair boek over die zoo merkwaardige oude stad, dat in het Engelsch vertaald werd uitgegeven. Thans wordt ons het duitsche handschrift van den geleerde, eenigszins omgewerkt en verbeterd, in druk aangeboden. Wat Pompeji voor onze kennis der oudheid is, wordt door Mau, in een slotwoord, uitnemend uiteengezet. In zekeren zin evenaart geen enkele nieuwe opgraving nog de oude van Pompeji. Het leven van een stedelijke bevolking uit de oudheid ziet men als in zijn geheel voor zich; Pompeji, als op de grens van de Grieksche en Romeinsche wereld gelegen, geeft ons een beeld van beider als het ware in één vloeiende beschaving. Hoeveel belangrijks werd hier niet voor de geschiedenis der kunst gevonden, van de beeldhouwkunst, veel meer nog van de bouwkunst, bovenal echter van de muurschilderkunst.

Een merkwaardige omstandigheid is oorzaak dat wij een Romeinsch luxe-stadje voor ons zien, zooals het in een zeer bepaald omschreven periode zijner geschiedenis was. Want reeds vóór de groote katastrophe van 79 werd Pompeji voor een groot gedeelte door een aardbeving, gepaard met een uitbarsting van den Vesuvius verwoest, op 5 Februari 63.

De stad zooals die opgegraven werd, is dus hoofdzakelijk die welke na 63 werd opgebouwd, een Romeinsche stad uit de dagen van Nero en Vespasianus. Gelukkig echter was die verwoesting van 63 weer niet zoo volledig of er bleef nog heel wat uit oudere perioden staan, zoodat men nevens den toestand, op één oogenblik, bijna nergens zoo duidelijk als hier, een gansche geschiedenis in de eigenaardige kunstproducten en vooral in de bouwwijzen van ieder tijdvak voor zich ziet.

Van 600 v. C. tot den ondergang toe kan men er zich een vrij duidelijk beeld van vormen, wat Pompeji in de verschillende tijdperken van zijn bestaan geweest is.

Natuurlijk echter heeft men voor dat alles een ervaren leidsman noodig, die ons nauwkeurig leert opmerken en kritisch leert onderscheiden, en een beter, ja even goede als Mau, bestaat er niet. Schrik nu ook niet terug voor al te groote geleerdheid. Mau is een Duitscher en ‘l'art de faire un livre’ is geen bizonder Duitsche kunst. Evenwel, ik aarzel geen oogenblik, dit boek ook een kunstwerk te noemen.

Het laat zich lezen als een roman, is nergens duister, het is een model van populair wetenschappelijke schrijfwijze. Nergens een vermoeiende geleerdheid, maar toch ook weêr geen bloot mededeelen van

waarheden ex cathedra; men krijgt onophoudelijk ook eenig inzicht in de gronden waarop de beweringen steunen. Uitnemend zijn ook de afbeeldingen, leerrijk de reconstructies; niets maakt voor ons de beteekenis eener ruïne dikwijls zoo op éénmaal duidelijk als eene reconstructie. Door dat alles wordt dit boek zoo'n uitstekende lectuur voor allen, die begrijpen dat er weinig zaken zoo vormend zijn voor den geest als het zich verdiepen in het verleden van ons geslacht, het weêr doorleven van gansche tijdvakken.

De vakman zal een boek als dit steeds gaarne ter hand nemen; studeerenden, zelfs gymnasiasten zullen er veel aan kunnen hebben, doch eigenlijk moet ieder beschaafde zich in de lectuur van zulke boeken kunnen verlustigen. Er gaat in den tegenwoordigen tijd van gemakkelijke reisgelegenheden menigeen eens een bezoek aan Pompeji brengen; leest men dit boek vooraf en leest men het dan nog eens daarna, dan zal men zich op de aangenaamste wijze een kennis verworven hebben van werkelijke beteekenis voor onze gansche geestelijke ontwikkeling.

A.E.J. HOLWERDA.

De bruidstijd van Annie De Boogh door Herman Robbers. Amsterdam, Jac. G. Robbers. 1901.

Herman Robbers maakte het zich zeker niet gemakkelijk door als onderwerp van zijn roman te kiezen de liefde, en niet de ongelukkige, maar de met succes bekroonde liefde tusschen een beroemd schilder en de bruid van zijn broer, een romantische geschiedenis, die niet in Italië noch in Nederlandsch Indië speelt, maar in het alles behalve romantische Rotterdam van onze dagen. Wèl gemakkelijk echter, al te gemakkelijk, heeft hij het zich gemaakt zoowel bij het teekenen van het ontstaan van die liefde - eerste *scène à faire* - als bij dat van de ontmoeting der beide broeders, wanneer de bruid naar den schilder in Brabant gevlucht is en deze het geval aan zijn broer, den koopman, komt mededeelen - laatste *scène à faire*.

Eerst heel op het laatst bekennen de beiden elkaar hun liefde, maar al in het begin van het boek leest men van den ‘coup de foudre’, die bij elk van beiden te gelijk inslaat. Dat geschiedt zoo. De schilder, die ergens in Brabant woont, komt naar Rotterdam voor het huwelijk van zijn broer met een meisje, waarvan hij wel gehoord heeft dat het zoo mooi is en zoo lief, maar dat hij nog nooit heeft ontmoet. Zij worden aan elkander voorgesteld en dan....

‘Ze zagen elkaar aan, Paul en zijn nieuwe zuster. Er verliep een seconde waarin ze bewegingloos elkaar bleven aankijken. Langzaam, ernstig glimlachend en hem aldoor aanziend, reikte Annie hem toen de hand. “Paul....”, zei ze enkel, met een stem waarin schuchtere bewondering trilde. Ze stond vlak onder 't licht, zoodat haar trekken met vage schaduwen waren bedekt, maar hij zag de oogen - groot, donker, één en al ziel - en hij voelde zich blozen, geheel bevangen van blijde verbazing.’ Dan volgt er nog zenuwachtig handen drukken, verwarring, beven van ontroering, en nog ‘een moment, waarin ze glimlachend, zonder spreken, elkaar in de vochtige oogen keken.’

De andere scène, waarop wij doelden, waarin hij, die den ander zijn bruid ontnam, zijn broer aanraadt: ‘Kom kerel, zet die kleine boosheid van je af, schik je in het onvermijdelijke’ is nog minder geslaagd.

Maar tusschen dat begin en dat eind is het lijden van die twee, die nooit tot een bekentenis komen en te midden van Rotterdamsch feestgewoel elkander telkens weer ontmoeten, hun inge-

gehouden passie, maar die het telkens zou willen uitschreeuwen van vlijmende smart, als zij op partijen en in den huiselijken kring gewone, blijde gezichten moeten zetten en onverschillige praatjes houden met onbeduidende menschen. En dan hun eindelijk-elkander-vinden, wanneer Annie, den dag vóór dien voor het huwelijk bestemd, in haar radeloosheid naar Brabant is gevlucht om bij Paul bescherming te zoeken. Dat is door den schrijver gedaan met die gemakkelijkheid, die zekerheid en lenigheid, zonder jacht op effect, die ons alles als volkomen natuurlijk doet aannemen en toch voortdurend in spanning houdt, welke wij reeds in *De roman van Bernard Bandt* hadden bewonderd.

Of Herman Robbers aan Rotterdam geen schromelijk onrecht heeft gedaan door het te beschrijven als een stad van ‘demoraliseerend handelsleven’, waar ‘fatale commis-voya-geurs-doortraptheid’ welig tiert, behoeft hier niet onderzocht, maar zeker is het dat hij, die menschen en die stad zóó ziende, het leven op straat en in de huizen met de hand van een kunstenaar heeft weergegeven.

Deemoed. Drie vertellingen door J. de Meester. Amsterdam, S.L. van Looy. 1901.

Een nieuw soort van romans of novellen, die de letterkunde van voor veertig jaar niet kende, vormen de pleegzusterromans of pleegzustersnovellen. Dat is begonnen met *Soeur Philomène* van de broeders Goncourt; in onze letterkunde heeft vooral *Zuster Bertha* van Dr. Aletrino de aandacht getrokken en sedert is in menig kleiner of grooter romantisch werk de pleegzuster hoofdfiguur. Het mag niet ontkend, dat in de op zich zelf belangrijke soort weinig varieteiten worden aangetroffen. De pleegzusters, voor wie onze belangstelling gevraagd wordt, zijn in den regel door droevige familie-omstandigheden er toe gekomen het vak te kiezen, voelen een innige genegenheid voor den jongen dokter van het ziekenhuis waaraan zij verbonden zijn, en moeten tot hare teleurstelling ervaren dat haar liefde niet wordt beantwoord.

Zoo ging het Soeur Philomène, zoo zuster Bertha, en zoo gaat het ook zuster Clémentine in de novelle *Deemoed*, de grootste der drie verhalen van den heer De Meester: de twee andere zijn schetsjes, waarvan de ‘Kerstvertelling’ niet meer dan een krabbeltje is en ‘Doodstrijd’ door breeder uitwerking van het motief zou hebben gewonnen. *Deemoed* speelt in eene inrichting van Fransche protestantsche wijkzusters te Parijs. Het specifiek Fransche en vooral het typisch protestantsche van deze stichting had sterker kunnen worden geaccentueerd. Maar diep weemoedig is het verhaal van het Creoolsche teringlijderesje, stervend ver van haar land, zonder den brief aan haar ouders te hebben kunnen voltooien, die zij in haar doodelijke zwakheid telkens weer moet afbreken. En hoe aantrekkelijk is de figuur van zuster Clémentine, de fijnvoelende, steeds zich effaceerende, tusschen haar grover voelende, kleiner doende collega's met hare vele ‘quaestietjes.’

Er is in de teekening van deze novelle wat aan Hooyer herinnert: het teergevoelige op het kantje van het sentimenteele, maar zonder den humor - den glimlach door tranen - dien onze vroeg gestorven vriend in zijn werk wist te leggen.

Een grootsch wijf.

I.

‘'n Dubbeltje van de zes!’

Aan een teekentafel in een hoek van den winkel trekt Willem Spijker nog even een laatste lijntje aan een bewerkelijke projectie, veegt zijn liniaal aan zijn luster huisjasje af, evenals zijn trekpen - staal roest zoo machies gauw! - en keert zich bedaard tot zijn klant, eerst, als hij achter de toonbank recht tegenover hem staat, groetend: ‘Môgen Janbuur. Van de zes? Moet j'er op uit?’

‘Ja, gemeenteraad! 't Komt me anders slecht uit, zoo in 't drukst van d'eerebaienplok. Zie je, en dan mag ik graag een sigaar in 't hoofd hewe.’

‘Zoo is 't, zoo is 't’, lacht Spijker, ‘zukke voorname heeren van den gemeenteraad kunnen toch niet een pruimpie uit 'er doos halen. Hè, hè hè! Rooken jullie maar, hoe meer hoe liever. Daar mot ik van bestaan!’

Het gemeenteraadslid, Jan Spaander, trekt den sigaar vervaarlijk aan, die tot de helft in den linkermondhoek wegmoffelend, en sabbelt door den rechterhoek: ‘Zoo, zoo, en weer zoo druk an 't werk?’

Spijker wijst met trots naar zijn teekenblad: ‘'n Karreweitje, da'k kreeg door wethouder Gerrit Wulp. Zie je, 'n boerderij voor zijn zwager, 'n Kapitale kast: woonkamer, mooie kamer, nog een paar andere kamers, keuken, melkhok, stal, schuur.’

Elk deel wees hij met zijn eeltvinger aan.

‘De kelder onder die opkamer. Hier he-je weer den plattegrond van de zolderbetimmering: de voorgevel opgetrokken voor twee bovenkamers....’

‘Jongen, jongen. 'n Compleet stadshuis.’

Spijker lacht alleen zelfbewust en wrijft zich de handen.

‘Hoe krijg je 't zoo bij mekaar’, verbaasde het gemeenteraadslid zich.

‘Allemaal eigen studie, man. Kijk; dit is 't voor-anzicht, de gevel, zie je: zes ramen beneden, vier boven. Daar he'k den zijmuur geteekend, schaal 1 op 20.’

‘'t Is knappies, hoor. 'k Zou 't je niet needoen.’

‘Ieder in zijn vak,’ hield Spijker zich schuchter.

‘Dat zel je ok gien windaiere legge, zoo'n bestekkie!’

‘De kunst mot betaald, buur,’ lachte Spijker.

‘Nou, Gerrit Wulp, de loco-burgemeester,’ - Jan Spaander drukte zelfbewust de vette kin dubbel op het tot boven dichtgeknoopte vest, bij het uitspreken van dat moeielijke woord, - ‘zai leest nog teuge me: dat gemeenteopzichtertjie is een kwiek ventjie. 't Is aigenlijk gien geld, ƒ 300, as je rekent, wat 't ventjie zoo al te loope het.’

‘Nou, 'k ben niet vies van een verhooginkie!’

‘Hou die maar te vrind, Wullum-buur; die deelt hier de lakens uit. En ik mot'm gelaik geve: vaif honderd bai-je wel weerd.’

‘Zoo, zoo! Nou dan zullen we 't er maar op hoüen,’ - en lachend stipt Spijker de trekpen in om zijn werk voort te zetten.

‘'t Zel an Wulp niet legge, en an main ok niet,’ - en dampend, dat de vuurvonken om zijn ooren knetteren, stapt Jan Spaander statig naar het raadhuis, waar hij op de stoep nog even beschermend rondziet en zijn sopperig geknauwde sigaar in zijn mooi doorgerookten hazesprong werkt.

***

Willem Spijker trippelt met de dunne beentjes de dorpsstraat af in een tempo, dat het den gemoedelijken Waterkerkers schemert voor de oogen. ‘Een permantig ventjie,’ noemden ze hem daardoor, en als hij Zondags met zijn vrouw naar de kerk ging, dan dribbelde hij altijd wat vooruit en de dikke, opgepronkte vrouw zweefde achter hem aan, vol statigheid genietend van den ‘stadschen’ gang van haar echtgenoot.

Het dikke hoofd met het breede, roode gelaat prijkte op den gespierden nek stijf rechtop en wendde zich slechts achtste cirkeltjes boven het stijve boord, bij links of rechts groeten, wat hem heelemaal een reuk van ‘permantigheid’ gaf. Het gestadig dragen van een hoed en het altijd rooken van een sigaar voltooiden zijn heerachtigheid.

‘Al weer arge héést?’ schreeuwt Jan van Nelemeut hem toe bij een luidruchtigen groet.

‘Ja-a!’ en Spijker beweegt het dikke hoofd even schuin op zij, de handen opheffend met een gebaar van ‘Wat-zalik-je-zeggen, man!’

Hij had Plasend bezocht, en de nieuwe rijweg zag er dan crimineel vervallen uit. In 't midden kuilen, dat al het regenwater bleef staan en heele gedeelten onbegaanbaar maakte. Het breiwerk langs de schoeiïngen maar op enkele plaatsen hersteld, dat de mulle veenaarde uitkalfde en de wegsloot ondiep maakte. 't Was eigenlijk niet te begrijpen.

De gemeente gaf toch zóóvéél duzend voor het onderhoud! Ja, Janus Huls had er een goeie an, al zou ie het zelfs excellent in orde houën. Maar zoo! 't Was toch meer dan dunnetjes! Hij zou 'm van middag eris gaan anporren.

Heel eventjes flikkerde in zijn geheugen op de verrassing, toen Janus zijn vrouw een blinkend nieuw, Amerikaansch orgel had thuis gestuurd en stalen voor een vast kleed. 't Was toch een fideele kerel! Huls had er de lucht van gekregen zeker, dat zijn vrouw er hem altijd zoo om aan de ooren maalde: ‘Janus zijn mooie kamer mot je eris zien. We moeten toch aan een kleed en een orgel gelooven, Spijker. Vrouw Huls zit altijd zoo op ons rooie karpet te mikken, as ze bij ons is. En dan hèt ze 't over zoo'n gezelligheid, die je zoo mist zonder orgel en dat 'er kinderen al zoo aardig alle psalmen spelen. Nou, onze Willem en Jaantje komen er ook heel wat aan te kort, dat ze 't nog niet leeren kunnen....’ Ja, ja, en nog meer getoeter aan zijn ooren, en hij er tegen in, dat het niet lijën kon, en waar ie 't van doen zou! En zij, dat het toch mòest en zòu en dat ze 't nog wel te borg konden krijgen: alle weken een gulden. En toen gesnauw van weerszijden en zij 't op 'er zenuwen en hij de deur uit met een dollen kop. - En den volgenden dag, - daar was alles al in orde, gestuurd van den aannemer.

Ja, die Huls zag wel naar je oogen, waarmee ie je plezieren kon. Nou, hij zou er niet krom om liggen, hij had ze genoeg!....

Of,.... van een nieuwe sintellaag was ook niet gekomen, en 't had toch in de voorwaarden gestaan bij de uitbesteding. Ja, ja, dat zou nog wel komen, van 't najaar was misschien wel zoo goed.

Zijn dunne beentjes trippelden onder zijn dunne lijf voorbij mekaar, dat een paar kwajongens naäpend eventjes achter hem aan drentelden, het hoofd stijf rechtop en als kwikstaarten dribbelend.

Nog even langs den Kloosterdijk: de glooiing langs den Waterkerkerplas had met de Pinksterstormen er van gelust! En Janus zou de kruin ook wel al aan 't ophoogen zijn: een voet klei, drie voet breed, op zij van het rijpad, had er in het bestek gestaan.

Juist, daar lagen Klaas en Piet Harting en nog een paar lui met baggerbokken aan den weg. Donderdags, 't was veenmolm. Wat geeft dat nou! En geen halven voet dik en geen twee breed!

‘Hé, Klaas, kom eris hier!’

't Popelde in hem om uit te varen tegen den kromsloverigen man in zijn besmoezeld pilow, de sliklaarzen tot de dijen om de krom-gezwikte beenen. Met zijn ballaster wandelend kwam de werkman naar hem toe, zich den druipneus met de harige, vuile hand afdrogend.

‘Meneer Spijker!’ groette hij, zich het kromgebeulde lijf uitrekkend, dat hij met zijn reuzengestalte een hoofd boven den opzichter uitstak.

't Mooie orgel en het vaste kleed schoten hem juist in de gedachte, en het lobbesachtige slavengezicht van den werkman stemde hem heelemaal zacht.

‘He-je de kruin wel hoog genoeg opgewerkt, Klaas?’

‘Jonge ja, meneer, raikelijk hoog nog veur 't inklinke.’

En weer in zijn werkhouding krom zinkend, sloeg de reus met den ballaster links en rechts rond tot een roodgeverfd paalkopje boven kwam.

‘Effetjies boven die pééltjies, het de baas ezaid!’

‘Zoo, zoo’, gromde de opzichter. ‘En wat is er aan de glooiing gedaan?’

Klaas bleef in zijn kromme houding stijvig staan met den ballaster in de verte wijzend: ‘Vol, zie-je meneer, alle gate vol mit klinkers.’

‘Donderdags’, viel Spijker uit - een vloek kon 'm nooit onverbasterd over de lippen!

Klaas leunde op zijn ballaster en grommelde: ‘Ja, de baas het 't zoo ezaid!’

‘Kom’, en Spijker, eigen humeur niet vertrouwend, draait op zijn hielen rond, ‘zeker verkeerd begrepen. Môgen’, en wegtrippelend keert hij naar Waterkerk terug, vloekend in zichzelf, dat het nou toch veel te erg wordt, en dat er de grootste onheilen van te wachten zijn voor den Kloosterpolder en dat zoo'n beroerd orgel en vast kleed van zijn part verbranden mochten!

In de kamer staat zijn vrouw statig van haar zetel voor het raam op en, zwaar zwellend in de pronkerige ochtendjapon met kant en grooten sleep, komt ze naar hem toe, de lippen plechtig geplooid tot een glimlachje: ‘goedendag, man!’

De gemelijkheid wordt er niet minder op en halfgrommend zich aan de koffietafel zettend, plaatst hij zich met opzet wat onverschillig op zijn stoel.

‘Hè, Willem, denk aan de kinderen’, fluistert zijn vrouw hem met gemaakt zuivere uitspraak toe, zelf zich oprichtend als een voorbeeld.

Spijker mort in zichzelf, denkend aan haar, toen hij ze vroeg. Hij zag ze nog in haar helder paars jakje en frieschbonten boezelaar, zelfs de Waterkersche mopmuts onberispelijk recht op het symmetrisch platgestreken haar. ‘'n Eppertjie’, werd ze genoemd, en dat had hem juist aangetrokken: frisch, blozend in haar boersche kleederdracht met werkelijken zwier gedragen. ‘Ze was niks beter dan 'er moeder!’ had haar vader altijd tot stelregel en ze hielp dan ook mee in het aardbeienland, bij den augurkenpluk.... En nou, 't was compleet de juffrouw van den dominee! Daar moest toch eris 'n end aan komen!

Met statigheid reikte ze naar de tafelschel en belde.

De meid verscheen.

‘Geertje, schenk je de koffie op?’

Het werd Willem te benauwd: nou was hij nog al een schoolmeesterszoon, maar zijn moeder had nooit van die

groote-lui's-manieren af geweten. 't Was toch belachelijk, de vrouw van een gemeente-opzichtertje, die zich gedroeg of ze uit de keuken de hulp maar voor het requireeren had!

De meid bracht de koffiekan binnen, zwarte potloodstreepen op de bloote armen.

‘Geertje, zoo kom je toch niet binnen, kind, als m'nheer en ik aan tafel zitten; even 'n ander boezelaar voor en je mouwen neer.’

De dienstbode kwakte de kan op het petroleumlichtje, dat een bruine streep uit de tuit liep.

‘Je ken me hier alles wel neeloope, en de vrouw de heele dag plat op 'r stoel!’

‘De jùffrouw, Geertje!’ verbeterde de echtgenoote van den gemeente-opzichter. ‘Dat moet je nu goed onthouden, hoor!’

‘Jawel, jawel’, snauwde de meid, de kamer uitklossend, ‘verbeelding genog en te kaal om 'n behoorlijk loon te gewe....’

Juffrouw Spijker zuchtte, dat de kanten van haar boezem hoog werden opgeheschen en weer treurig neervielen.

‘Brutaal, man, verschrikkelijk!’ en klagend sloeg ze de oogen ten hemel.

‘'t Loopt zoo'n meid ook wel eris het hoofd om’, vergoelijkte Spijker. ‘Je schelletje staat den heelen dag niet stil. 'k Zou dat ding maar te pronk zetten op 't kabinet...’

‘Den winkel naloopen, de kinderen netjes houden’, en de kanten gingen weer suizend omhoog, en zakten weer neer: ‘En wat zou je zeggen als juffrouw Huls of de vrouw van den wethouder of de juffrouw van den ontvanger hier kwamen, en me in 'n werkpakje vonden...’

‘Dan zou ik zeggen, dat je je beter anstelde dan nou!’

Zijn dikke hoofd schudde met heftige knikjes op en neer, om zijn meening klem bij te zetten en zijn platbreed gelaat werd donkerder rood en leek zoo nog veel breeder.

Langs haar vleezige wangen rolden een paar dikke tranen neer, wegschuilend in den plooi van de kwabbige onderkin.

Maar Spijker zette zich onverschillig kordaat op zijn stoel en sneed de boterhammen voor zijn kinderen in dobbelsteentjes, met luchtige praatjes of er geen lijdende egade aan zijn zijde zat.

Hij was nou meer dan vol, gromde het in hem. Haar pronkerij zou 'm nog eris een ongeluk brengen. Hij ploeterde van vroeg tot laat en verdiende voor zijn stand geld als water. En altijd op en te kort, dat die blikslagersche Huls nog moest bijspringen met cadeautjes of met geld. Meer dan vol was ie nou.

En om haar te plagen lachte hij tegen zijn kinderen en was luchthartig, terwijl de kanten op haar borst op en neer deinden...

Een krijschstem in de wieg deed zijn vrouw plechtig opstaan en zich den sleep met de hand achter den poot van haar stoel vandaan werkend, stapte ze tooneelmatig naar de zuigeling, die ze koude zoentjes op het gezichtje drukte.

‘Zoo'n schaap’, mokte ze, ‘allen dag mooi weer en ik kan er niet mee uit.’

‘Wat zanik je nou weer?’ sloeg Willem met de vuist op tafel.

‘Denk aan de kinderen’, vermaande ze statig, terwijl haar leed weer uiting zocht in twee tranen, die zich opnieuw verscholen in den plooi van haar onderkin. Zij legde de zuigeling weer in de wieg, en ruischend met haar sleep zette ze zich aan tafel.

‘Maar er moet toch raad geschaft worden’, zeurde ze opnieuw, zich troostend met haar vijfde boterham.

‘Wat raad?’ snauwde haar man.

‘Nou ja. Kan ik me met dat bakbeest van een mandewagen uitgaan? Juffrouw Huls zei...’

‘Dat duvelt mij niet. Is Keessie en Willem en Jaantje er minder om, dat z'er in gerejen hebben! Het geld groeit me ook niet op m'n rug...’

‘Op afbetaling anders bij Brinkman...’

‘Hè-je 't al eris opgeteld? Twee honderd vier en veertig en een halven gulden krijgt die beroerde vent al. En dat enkel van Januari af. 't Is of je compleet het goed opvreet...’

‘Opvreet!’ brieschte ze overeind, uit haar beklagelijke weekheid in woede vervallend. ‘En asse... asse... onze jongens er wat minder uitzien, dan zegt Keessie of Jaantje elken keer: Juffrouw Huls zeit dit... juffrouw Huls zeit dat... Ik bedankje om voor die poehaai van juffrouw Huls onder te doen. Je moest je schamen om zoo te durven praten

tegen me. Ik doe toch m'n best en weet niet, hoe ik den boel bij mekaar zal houën...'

Ze knikte weer, nu heftig met wild gedein van den heuvelachtigen boezem, terwijl de tranen bij stroomen haar het vleezige gelaat besmeurden.

Willem kende dat: een zacht gillen en armtrillen was er de voorbode van. De kinderen huilden allemaal te gelijk en zijn vrouw hing zich al achterover in haar stoel, om het 'op-er-zenuwen-hebben' voor te bereiden.

Spijker krabde zich in het haar en vloekte binnensmonds.

'Bedaar dan toch; moeten de meid en de buren er weer aan te pas komen!'

Dat deed haar stuiptrekkingen nog heftiger geworden, en de eau-de-cologne-flesch Jaantje uit de hand nemend goot hij het vette gelaat nat en de vette polsen, half-ongerust grommend: 'Stel je nou niet zoo an. Laten w'er liever bedaard over praten.'

En snel de kans berekenend, om van zijn weeke stemming te profiteeren, vond ze langzamerhand haar zelfbeheersching terug, de kanten op haar boezem nog met enkele, heftige snikken pardoes opsjorrend.

II.

'Zoo, Spijker; dat tref je: 'k ga strakkies naar stad met de nieuwkoopies', lacht Janus Huls, het opzichtertje ontvangend in zijn huiskamer met de jovialiteit, die dezen meestal in wat mildere stemming bracht.

'Geen tijd, geen tijd, dank je zeer', sloeg Spijker kordaat af, 'kwam hier om zaken.'

'Och gunst, wat 'n malligheid, hè, hè! Kom, wijf! Zoo'n juffertje-in-'t-groen!'

'Nee, nee, toch niet! Bepaald over zaken spreken!'

Maar Janus Huls, zich op zijn gemak in zijn leuningstoel vlijend, wrijft zich de handen, en steeds glimlachend vervolgt hij: 'Zoo! As nou m'n wijf zelf meedoet, kan je toch niet afslaan Spijker!' En amicaal de kelkjes met de groene strooperige likeur aantingelend, vervolgt hij, de kleverige lippen aflikkend: 'Zoo vóór elven mot je nooit te gehaast wezen. Dat is niet goed. As je nou wat gekalmeerd bent,

dan laat ik inspannen. Net gisteren twee zwarte bleskoppen in Haarlem gekocht. Spijker gaat mee, vrouw, je laat 't wel bij 'm thuis weten. In de Port van Cleve een biefstukje, hè, hè, hè, Spijker! We maken er ons 'n prettig daggie van.'

'Ja, jullie rijen en rossen maat', lacht zijn vrouw.

'Zaken, wijffie, zaken. En as je heel zoet ben, dan weet je nog niet, of ik geen welkomthuissie meebreng.'

Spijker protesteert nog wat, maar zijn kelkje met juffertje-in-'t-groen is altijd gevuld, en 't is toch 'n verduveld smakelijk slokkie! En zijn zaken, - nou op één dag zal 't ook niet zitten. Zoo straks in 't rijtuig, alle tijd voor opspelen!

Hij glimlacht wat aan de gedachte bij dat groote woord: die Janus was altijd even fideel, je kon 'm royaal geen standje maken.

En of het 't juffertje-in-'t-groen deed, maar hij vond nou al zijn bezwaren al heel belachelijk. Wie zegt, dat van den winter de Waterkerker Plas weer zóó rijzen zou, als het vorige jaar. Als Rijnland spuien kon, dan bleef 't zeker nog wel een paar voet beneden de kruin, al was 't een natte winter. Nou, en kon dat niet al was 't voor een heele week, daar zou nog geen ongeluk van gebeuren. Alles moest al zoo bij mekaar kommen: natte winters, dagen en dagen Zuid-Westen storm, niet kunnen spuien... Kom, kom! En die rijweg van Plasend, daar zou ie Klaas en Piet Harting wel eris voor achter de broek zitten: 'm goed rond leggen - was 't voornaamste, dat de regen er niet op bleef staan.

'Nou, juffrouw Huls, je laat mijn glaassie ook niet koud worden. Maar 't is verduveld smakelijk goedje!'

'M'n man het altijd zoo wat luchtigs om voor 't elfie te gebruiken. En omdat ik dan wel eris meedoe, moet 't een zoetigheidje wezen,' lijmert de vrouw, aan haar kelkje lepperend.

Spijker moppert een toestemming en de kamer rondziend, kan hij toch begrijpen, dat 't zijn vrouw moet steken bij Huls zooveel 'deftigheid' te zien. Dat was nou de huiskamer, maar het Deventer tapijt was zoo mollig as 'n grasveld in den Kloosterpolder. Tafels en stoelen van zwaar eikenhout, de rugleunings gebeeldhouwd; een buffet tot den zolder aan toe, ook zwaar gebeeldhouwd eikenhout; een ouderwetsch, notenhouten kabinet met hoog bovenop het fijnste Delftsch;

de heele kamer rond hoog tegen den muur een rij Delftsche borden en schotels'; op den schoorsteenmantel 'n blinkend vergulde pendule onder stolp met kandelabres onder stolpen; nog wel twee, drie tafeltjes met allerlei blinkends, vazen met kunstbloemen, zilverwerk.... hemel, hemel, wat 'n pronk! De huiskamer was groot; maar zoo leek ie toch nog te vol.

En aan zijn geest ging de salon voorbij, ‘royaal of je in 'n winkel van De Gruyter was,’ en de bibliotheek van Janus' zoon uit zijn vorig huwelijk - een eersten lezer -, en het kantoor. Goeie hemel, en allemaal zelf verdiend! Hij had zijn moeder wel hooren vertellen, dat Huls gewoon polderjongen was geweest, maar met de droogmaking van het Haarlemmermeer het ventje was geworden.

‘As de baas zinnighaid hèt’, noodigde de rijknecht in de deur. ‘De bleskoppen stèèn er veur en hewwe niet veul geduld 'an er laif.’

Janus knuffelde zijn dikke, jonge vrouw, die er nu verdacht hoog-blozend uitzag en lodderig achterover in haar stoel hing.

‘Kom, Spijker, nou zè-je eris loopen zien!’

Het is 't opzichtertje, of de kamer draaierig om hem heen wentelt, en de vette hand van de lodderige vrouw hartelijk drukkend onder een lange toespraak, waarin een herhaalde uitnoodiging om het ‘eris gauw met èr man bij hèm te verdoen,’ - den hoofdinhoud uitmaakt, trippelt hij manmoedig den jovialen Huls na.

***

Spijker staat bij zijn teekentafel, het groote hoofd voorover leunend op zijn beide ellebogen.

De warreling van lijntjes en arceeringen schemert hem voor de oogen en in zijn hersens is alles nog heel draaierig en vaag. Hij heeft alleen herinnering van een groote ontevredenheid in zich en een akelige minachting voor zichzelf. Gemelijk kringelen zijn gelaatspieren dat om zijn rood mopneusje en prevelen zijn lippen het zacht in een herhaald: ‘Vervloekte kerel, zoo'n vervloekte schobbejak van 'n Huls!’

Maar schuchter ziet hij om. Hij zou om den dood niet willen, dat het gehoord werd! Nou, daar was niet veel kans

op. De schel waarschuwde hard genoeg, als er een klant binnenkwam.

En een voor een kwamen de gebeurtenissen van den vorigen dag weer in hem op. Dab miserabele juffertje-in-het-groen had de schuld. Dat zulke zachte wijven-kost nog zoo koppig kon wezen. Want hij was al zoo draaierig, toen hij in de barouchet stapte.

Samen hadden ze binnen in gezeten en van de nieuwkoopies wist hij zich heel weinig te herinneren. Alleen van de praatjes met Huls! Heel, heel schuin waren ze, en zijn eigen praatjes even goed. Die ellendige groenc strooperigheid had 'm zoo mal in den mond gemaakt.

In de ‘Port von Cleve’ aangeland, - dat wist hij wel; maar hòe stond hem heel onduidelijk voor oogen. Daar was hij wel wat opgeknapt. Hoe die Janus er verstand van had, om zoo alles te bestellen! En de kellners allemaal even buigerig voor 'm! Maar de wijn had 'm weer heelemaal bedorven. Hij moet toen erg mal gedaan hebben, want in zijn verbeelding zag hij in de op en neer danserige zaal nog rondom zich heen die lach-gezichten hem nastaren en die kellner tot de deur hem aan den arm steunen, en Janus hoorde hij nog grinniken: ‘Gauw te pakken; niet veul gewend, 'n allemachies leuk ventje anders.’

Toen in een apie de stad door. Alles schemerde en danste, - Janus schaterlachend tegenover hem, de huizen en de boomen en de menschen rondom hem, - trillend en draaiend, dat hij er onpasselijk van werd.

En in een nieuwe buurt, waar hij nog nooit geweest was, waren ze voor een huis uitgestapt, waar een paar mooie dames in de gang hen al verwelkomden, met lieve naampjes.

Maar hij wou niet verder denken. Janus Huls had 'm nou in zijn macht, en zoo miserabel was hij niet in het hoofd na het ongewone gezwierbol van gisteren, of hij zag het heel klaar voor zich: 't was compleet overlegd werk! Trouwens, Janus had er 's avouds geen doekjes om gewonden ook. ‘Spijker,’ had ie heel onbeschoft hem toegeduwd, ‘je ben nou wel dronken; maar zoo onnoozel zal je niet wezen, of je weet heel goed, dat je 't niet moet probeeren om te klikken. Hè, hè, as jou wijffie eris alles wist! Maar ouwe jongen, ons ken ons. Zie je, en ik heb de laatste dagen nog een aardig

avontuurtje gehad met een karreweitje. Omdat je nou zoo 'n allemachies leuke kerel ben geweest van daag, kijk, - dat komt jou er van toe...'

't Was een bankje van driehonderd geweest, en door zijn warrelige hoofd had de rekening van Brinkman gespookt, en de kinderwagen, en de angst voor zijn vrouw.

'Die vervloekte aap van 'n vent!' prevelden zijn lippen stikem, terwijl hij tersluiks in zijn binnenzak van zijn lustertje gluurde, waar hij het papiertje zag kleuren in zijn portefeuille.

Heel zeker wist hij nu, dat hij bij Janus Huls alleen met zachte praatjes mocht aankomen!

En die Plasender weg was toch in zoo'n ellendigen staat, en àls nou alles eris tegenliep en de Waterkerker Poel zoo ging spoken als verleden Pinkster! -

Nou ja..... as..... as.....

Zie je, hij kon dien vervelenden Brinkman afbetalen, die 'm altijd zoo aanzag met een gezicht, of ie 'm de rekening voor z'n neus wou houden.

En de kinderwagen!

Wat zou zijn vrouw er blij mee wezen!

Zijn daden van gisteren spookten voor hem op, en het kneep in zijn borst zoo angstig alles bij mekaar, als hij aan haar dacht. En hij vond zich zelf zoo gemeen en valsch,... vooral als hij zijn aardige jongens voor zich zag, en Jaantje met 'er zacht gezichtje.

Straks zouën ze weer uit school komen en 'm een zoen geven. Harrejakkes, 'n zoen, waar gisteren.....

'Keessie, foei, dat 's jokken! En jokken is heel leelijk!'

'Willem, Willem, zoo'n leelijk woord moet ik niet meer hooren.'

'Jaantje, niks voor vader en moeder verzwijgen, meid! Oprecht kind, nooit valsch of draaierig!'

Hoor dien braven papa, dien reinen, openhartigen papa!

Als z'n vrouw hem in de oogen zag, dan wist ze ook zoo heelemaal, wie Willem Spijker was.....

Hij smeet zijn liniaal neer, verrommelde wat aan zijn uitstalling, en brak een paar kistjes aan.

Maar zijn verwijt wroette aldoor in hem en in zijn keel wrokte het op, terwijl waarachtig een traan in zijn snor rolde.

Kordaat snoot hij zich den neus en stapte naar binnen.

Zijn vrouw was aan een rose jurkje bezig voor Jaantje: ze was verschrikkelijk handig met die dingen. Wat 'r oogen zagen, konden 'r handen doen.

‘Kijk, Willem!’ en het jurkje omhoog heffend, zag ze er schuin naar, of ze er verliefd op was.

‘'n Best, handig wijf, hoor!’ en Willem omhelsde haar en zoende de vleezige wangen met een innigheid, die ze niet gewoon was.

Ze lachte hem vriendelijk toe en hij liet haar in zijn portefeuille gluren: ‘Driehonderd, Lijs, net voor Brinkman en een kinderwagen. 't Is anders beroerd, dat het van dien Huls komt’.....

‘Dat zou ook wat. As ie er z'n voordeel niet inzag, gaf ie 't niet.’

Willem trippelde weer naar zijn werk, maar hij kon zijn trekpen niet zien zoo vochtig z'n oogen schemerden. En of ie al snoot en veegde, er kwam geen bedaren. Zeker, Janus zou er z'n voordeel wel in zien! Dat beteekende zooveel als: dat Willem Spijker de gemeente bestal. En dat ie z'n mond mocht houën omdat Janus 'm stevig in z'n macht had.

De deur werd opengesmeten en een kleine jongen schreeuwde schel: ‘'n Flesch lewertraan en 'n pakkie tabak veur zeuwe stuiwers.’

Spijker snoot zich geweldig, met den rug naar den jongen gekeerd, en zocht toen, en zocht in zijn galerie-bak, juist op plaatsjes waar hij heel goed wist, dat het bestelde niet stond.

III.

‘Weet je wel, wat er Donderdag is, Willem?’

‘O, duventers ja, dan ben je jarig.’

En Spijker krabde zich in het haar, want dat beteekende weer groote uitgaven, en het extraatje van Janus Huls was al weg en van een paar bestekkies had hij nog wel te vorderen, maar daar kon je toch niet zoo voorbarig om aan komen tjengelen bij de menschen.

Er kwamen echter te gelijker tijd hem leelijke dingen door het hoofd spoken, en dat stemde hem heel mild.

‘Nou, je wou immers zoo graag een winterhoed en een lap voor een mooie, zondagsche jurk?’ informeerde hij, in een gulle, praktische bui.

‘Kom, je weet wel, Willem, dat juffrouw Huls om zulke dingen zou lachen en zeggen: Noem je dat nou cadeaux; jou man het een raar begrip van cadeautjes’.....

‘Juffrouw Huls, dat vervelende wijf kan van mijn part...’

‘Ja, zie je, op zoo'n manier is de pret al van den heelen dag af,’ pruilde ze. ‘Jij weet ook nooit, wat een vrouw toekomt. Kijk, juffrouw Huls het broches bij dozijnen; diamanten, gouden.... Ik een enkelen zilveren vlinder.... een gouën zou toch niet zoo heel kostbaar wezen’.....

‘Allemachies, wijf’..... maar met een statige verontwaardiging keerde ze hem den rug toe en mokte: ‘Nee, 'n passerdoos van vijftig gulden, die kan je wel betalen. Maar voor mijn.....’

De kanten op haar boezem deinen weer verdacht op en neer, en een stil, zwaarmoedig gesnuif brengt Spijker heelemaal in den war, terwijl hij denkt aan haar klein gebrekje van pronkerigheid en zijn eigen huichelachtige gemeenheid.

‘Kom, wijf! Malligheid, je houdt anders de dingen zoo knappies bij mekaar. Wacht maar eris, wat je verjaardag brengt’.....

Ze zag hem lachend aan, en de kanten waren gestild. Hij was tegenwoordig veel meer voor reden vatbaar, en in haar dankbaarheid knuffelde ze zijn breede roode gezicht tusschen de handen, er verrukt tegenstarend of het louter verguld was.

‘En ik zeg nou niet juist, dat ik op zoo'n broche sta. Maar je moet zelf eris zien, we zitten ook heel armoedig in onze serviezen. Een eigenlijk best heb ik niet. Dat was mooi, hè, dat Indische van juffrouw Wulp? - En wat had ze er een keurigen kristallen suiker- en melkvaasje bij. - Jij ben een beste vent, hoor Willem, en je moet zelf maar eris zien.’

Ze liet zijn hoofd los na een heel dikken zoen zoo recht op zijn mond gedrukt te hebben, erg verliefd. Hij had al met zijn oogen staan manoeuvreeren, omdat hij zich niet losrukken wou en haar niet in het gelaat zien dorst, maar nu zocht hij heel schuldig een goed heenkomen bij zijn teekentafel, stil zichzelf verwenschend om zijn gemeenheid.

***

Wat 'n weer, hè? M'n poessie dorst er haast niet door heen, grinnikt Janus Huls, zijn vrouw verliefd aankijkend

en haar de met bont gevoerde sortie zorgvuldig loshakend. De jarige juffrouw Spijker zei met gemaakte deftigheid, dat ze 't zoo aardig vond, maar gluurde onderwijl naar het stadsche ding - ‘duventers, die was uit gien leege buul te schudde’, dacht ze er in het Waterkerksch bij - met een afgunst in de oogen, die juffrouw Huls heel weldadig aandeed.

‘Pas uit Amsterdam, bij Greeve vandaan. Van de week samen met de barouchet wezen koopen,’ lijmerde ze op haar strooptoon, het kleedingstuk in het volle licht houdend. ‘Daar moet Spijker jou ook nog eris mee bedenken.’

‘Spijker is geen aannemer’, valt de persoon zelf in, ‘'n arm dorpstimmermannetje, juffrouw Huls.’

‘Nou, nou, uw bestekkies,..... die zou u er niet voor ruilen willen.’

‘Kom, hartje, kijk die bestekkies-man eris in de bus geblazen hebben’, fleemde de grijsachtige Huls verliefderig. Spijker walgde er van, zooals hij haar aanhaalde, die vooze, jonge vrouw, met woorden, welke hij misschien zooeven of gisteren nog ginder in de stad tegen anderen had gebezigd.

En wel wat houterig stond hij er naast, toen zijn vrouw met dezelfde voldoening de afgunst van juffrouw Huls opmerkte bij het zien van het dukatengouden broche, - drie met greintjes opgewerkte balletjes, waar onderdoor een klimoploovertje slingerde - en de twaalf teere, Indische theekopjes.

‘Kijk eris, Janus, zoo eenvoudig dat broche; daar moest je toch ook eris aan denken. En die kopjes bennen nog mooier....’

‘Ha, ha, ha’, lachte Huls met de handen de broekzakken op zij uitpuilend. ‘M'n poessie, wat ben je toch aardig!’ en hij schaterde zich in bochten, dat juffrouw Spijker hem lang niet liefelijk aanzag.

‘Mot je weten, ze kan wel een uitdragerijtje van die artikelen opzetten. Net as kinderen, Spijker, net as kinderen; overal met de handjes naar grijpen.’

En haar verliefd in de dikke armen knijpend, geleidde hij haar naar de tafel, waar ze zich naast de in zichzelf pruttelende gastvrouw zette.

‘Nou, ik kan het begrijpen; 't ziet er ook kostelijk uit, juffrouw Spijker, zoo'n mannetje hou je maar in eere.’

En Spijker op den schouder kloppend zag hij hem brutaalknipoogend aan, dat de goede ziel gauw naar den winkel moest, om sigaren te halen, en voor Janus zijn karmijnroode gezicht te verbergen.

‘Nee, guns maar, die is goed,’ gichelde de langdraderige stem van juffrouw Huls, ‘nou vergeten we voor de mooie cadeaux de jarige heelemaal. Wel gefeliciteerd, hoor juffrouw; en mijnheer Spijker, van hetzelfde, hoor.’

Spijker vond het roezemoezige handengedruk een heele afleiding; want hij voelde zich nog zoo kalkoensch in het gelaat.

‘En mijn poessie had dit voor u gekocht, bij Wamsteker. Maar ze was ook compleet in den war door dat mooie broche; anders had ze me wel helpen onthouën.’

Het gouden naaigarnituur deed een nieuwe uitbarsting van hartelijk handengedruk ontvlammen; maar Spijker kon zijn evenwicht moeilijk terugkrijgen en hij dorst Huls niet aanzien, en zijn vrouw niet, en daarom putte hij zijn vriendelijkheden uit tegen de mooie juffrouw Huls, die met een theestreepje aan de sappige lippen haar discours lijmerde, dat het hem naar om het hart werd. Vooral in zake de juffertje-in-'t-groen was haar stof onuitputtelijk, en hij verbeeldde zich het zoet-strooperige vocht nog te lepperen, dat het hem weer begon te duizelen.

‘Zouën ze niet komen, Willem?’ vroeg zijn vrouw hem al voor de derde maal, dat Huls spotte:

‘Nee maar, juffrouw Spijker, vertrouw 'm niet verder dan je 'm ziet. Zoo vol vuur in 't gesprek met m'n vrouw. Die twee bennen altijd zoo intiem. 'k Maak me wel eris ongerust.’

En hij schaterde het uit, zijn grijze hoofd als een hamer voorovertikkend wel tien keer achter mekaar.

Spijker kon zich maar eventjes goed houden en met een grimmig lachje antwoordde hij: ‘Och kom, Wulp is altijd wat laat.’

Daar was juist gestommel in het achterhuis en het welgedaan pruikentijds-gezicht van den dorps-potentaat vertoonde zich als een glanzende maan in de deur, waar achter zijn klein, zedig vrouwtje ootmoedig aanschoof als een goed gedresseerd hondje.

Een druk handengewarrel en gefeliciteer; het kleine, ootmoedige vrouwtje opkussend naar de vette wangen van

juffrouw Spijker en deze omgekeerd haar innigheid naar beneden zendend; nieuwe verbazing over de geschenken; deponeering van een nieuw cadeau in de kussentjes-handen van de jarige. Ditmaal was het een zilveren beugeltasch, en Spijker voelde zich hierdoor misschien nog meer vereerd dan zijn vrouw. Zoo intiem was hij niet met den waardigen wethouder! En de geschenken van Huls mochten een akelig luchtje van doe-je-oogen-dicht hebben, bij den wethouder was het een mooi bewijs van achting en waardeering voor zijn werk, dat geschenk aan zijn vrouw!

En hij kwispelstaartte, terwijl hij de beugel bezag en hing die zijn vrouw zelf aan de ceintuur en dankte juffrouw Wulp en haar man minstens wel drie keer in telkens andere woorden. Juffrouw Huls knipoogde tegen haar man, of ze zeggen wou: ‘Kijk die den strooppot eris hanteeren’; maar het opzichtertje was voor een heele poos verlost van zijn eigen gevoel van minachting.

De wethouder sprak ook al lijmerig, dat de driftige danswoordjes van Spijker en de grove gromwoorden van Huls moeite genoeg hadden, om in den droomerigen conversatietoon wat gang te brengen.

Jan Verspaan met een sigaar - nu van de vijf! - in het hoofd en zijn vrouw, - schuw in haar stemmig Waterkerksch jakje en met de gekeepte rouwmuts op, - kwamen later ook nog inloopen; en kort daarop de lange Vemel, klerk op het raadhuis, die altijd met de oogen kierde, of hij zoo uit zijn bed slaperig tegen het volle licht keek.

‘Hoe meer zielen, hoe meer vreugd’, rumoerde Huls, die zijn wijnglas niet lang leeg liet staan. ‘Ha, daar is Sijmen van Keeën ook. Dadelijk aan het orgel, man!’

Maar Sijmen Bij - zijn bijnaam verwees naar den naam zijner moeder, wat een Waterkerker hebbelijkheid was, - kwam niet zonder den noodigen zegen binnen en wist zoowaar zijn hartelijkheidjes zoo roerend voor te dragen, dat juffrouw Spijker een deserteerenden traan in den plooi van haar onderkin vervolgde, en haar man, - zijn ontrouw scherper voelend in de Christelijke veronderstelling van Sijmen, dat hij een toonbeeld van een echtgenoot en vader zou wezen, - zich geweldig had te snuiten. Huls trok een lip tegen den langen Vemel, die eventjes zijn oogen heelemaal dichtlachte.

Maar Jan Verspaan nam de uitnoodiging over en drong: ‘Kom, buur, dadelijk anvalle, jonge: het geboortelied.’

‘Der bennen hier nou zukke knappe bolle’, draalde Sijmen, die het streelend vond van alle kanten uitgenoodigd te worden. ‘Dat is meheer Vemel; nou of ie piano speult, elke eewend!’

‘Niemendal te beteekenen’, stotterde de klerk.

‘En Huls-baas. Ja, ja, ouwe, kruip nou maar niet achter je magere waiffie! - Och zie je’, verviel hij ineens van zijn grinnikstem in nederig bekennen, ‘een caiferbassie speul ik; want 't is allemaal aige studie, mensche.’

‘Da's zooveel te knapper, man’, viel Vemel in de reden, een fopgezicht zettend tegen juffrouw Huls, die gichelend, dat haar gezwollen boezem onrustbarend golfde, achter de kleine juffrouw Wulp te vergeefs trachtte weg te schuilen, wat deze en de even verlegen vrouw Verspaan onrustig deed rondkijken, of ze soms iets bespottelijks aan zich hadden.

De groote gebaren en luidruchtige vertel-stem van Sijmen overheerschten echter onbekommerd het heele gezelschap, terwijl hij van zijn succes vertelde met zijn cijferbassie bij een heer, daar ie een boogerd voor angelegd had, en die rondweg moest bekennen, dat hij met zijn cijferbassie op een concert geen mal figuur zou slaan.

‘Allemaal mooi praten’, drong Janus Huls weer knipoogend tegen den klerk, maar zoo ontsnap je den dans niet. Vooruit:

‘Wie in Januari geboren is....
en hoezee!....’

Dat was den man van het cijferbassie te machtig en alle registers en tremulantes en koppels zelfs openrukkend met pure begeestering, krolde hij met alle vingers over het uitbarstende orgel, zelf met zijn bazuinstem inzettend, dat de meid in de keuken niet beter meende of de oordeelsdag brak aan. Maar de gasten stemden mee, zelfs de twee schuchtere vrouwtjes van Wulp en Verspaan. En zoo ging het alle twaalf maanden langs, waarna Sijmen in kunstvervoering zijn Lachlied, dat zijn grootste triomf placht te wezen, aanhief en bij het oneindig herhaald: ‘hà-ha-hà-ha, hà-ha-hà-ha!’ gezichten zette, dat er van Vemels oogen niets

meer te zien bleef en in de wijnglaasjes menige lachuitbarsting zich moest smoren.

Aan fantasieën en daartusschen in gefantaseerd voorgedragen volksliederen - alles met een begeleiding, waarin septimen en nonen eeuwig het gehoor verscheurden al krijschend om de oplossingen, die nooit kwamen, - scheen geen eind te zullen komen, en onder het krollend geweld trachtte ieder met zijn naasten buur een àpartje te beginnen.

‘Kijk, nou dat achterhuis hier zoo aangetrokken, Spijker, met schuifdeuren- Dan had je een ruime suite. Een flinke loods op zij, waar je keuken, bergplaats en meer van dien aard kan hebben. Boven heb je toch zeker de slaapkamers. Dan was je huis 50 percent meer waard, man,’ opperde Huls.

‘Hoe kom je daar nou in eens aan’, lachte Spijker, verbluft naar hem opziend.

‘Och, ik dacht zoo: as je dat orgel nou in een andere kamer had staan, dan kwam ik ten minste straks niet doofstom thuis.’

Hij bulkte het uit en Spijker ook, maar de gastvrouw schreeuwde hem toe: ‘Net mijn idee, Huls. 'k Heb 't al zoo vaak gezegd tegen m'n man. Daar die door’ - dit woord vond ze deftiger dan deur - ‘weg en een dubbele porte-brisee-schuifdoor er voor in de plaats. Maar Willem wil er niet aan.’

‘Kom, da's een kleinigheid, geen vijfhonderd gulden.’

De cijferbas scheen uitgewoed en allen zagen elkaar aan, of er een doode binnengebracht werd.

Huls kwam het eerst tot zijn positieven en bulderde:

> ‘'t Is mooi geweest, 't is mooi geweest.
> 't Is duventers mooi geweest,’

waarna de componist grinnikend boog en nog harder bulkte, zijn wijnglas naar de jarige opheffend:

> ‘Lang zelle ze leve, lang zelle ze leve,
> Lang zelle ze leve inne gloria....’

Geertje in de keuken liet zelfs haar in den wijn gesopt taartje voor haar kelkje liggen en stond plechtig overeind in haar eentje, om luidkeels mee te galmen.

IV.

De Poel stond nog hoog, al was het water na vannacht zeker een halven voet gevallen.

Spijker zag, dat de westenwind het had opgejaagd zoowat tot de nieuwe ophooging. Kijk, dààr was het er zelfs overheen gespoeld! En nou kon je 't eris goed zien: die beduvelde veenmolm was schoon weggevreten, schoontjes, net als Keessie de suiker wel van zijn boterham likt. Waar moest dat van den winter heen! Ongelukken zouen er van komen. En doe er nou eris wat an!

Hoe kon ie bij den aannemer komen en zeggen: ‘Janus, jongen, nou moeter toch eris wat beters an gedaan worden.’

‘Zoo Willem, nou om die vijfhonderd gulden, daar je je huis nou voor verbouwt, hoef je je niet ongerust te maken. We zullen mekaar de das niet aandoen, mekáar, begrijp je? En als je geen rente kan betalen, nou afijn; hier na beter, zeit de almanak. - Hè, hè, hè, motten we nog eris een snoepreissie maken in de barouchet? Hè, hè, hè!’

O, hij zou dien gemeenen hond van een vent....! Hij zou 'm hier van de kruin kunnen aftrappen en 'm nog klinkers op z'n kop toesmijten!

Ja, ja, hij zou... hij zou... En morgen als ie 'm zag, zou ie 'm heel kwispelstaartend de hand drukken en vragen: ‘Zoo Huls, gaat het goed; vrouw goed, kinderen goed?’

En als Janus weer presenteerde 'm uit de verlegenheid te helpen, nou, dan zou hij allebei de handen uitsteken om zich uit de modder te laten trekken.

't Ging hoe langer hoe verder, zag hij nu duidelijk voor zich. Huls heelemaal baas, z'n eigen vrouw heelemaal baas. Deze altijd nieuwe wenschen; nou was 't weer malen om zoo'n ‘soortie’! Altijd dieper in de schuld en Janus meer schik. Eindelijk een ongeluk of de wegen zoo slecht, dat ieder er over riep. 't Opzichtertje de schuld, ontslagen met een rood paspoort.

Maar was er dan heelemaal niet tegen te vechten?

Kijk nou die klinkers! Allemaal weer weggespoeld of naar beneden gezeuld. De gaten nog erger dan voor den Pinksterstorm! Dat wist toch een kind wel, dat zulk puin heelemaal niks gaf. Maar keien waren wel tienmaal zoo duur!

De goeie keien stortten allemaal weg en de klei spoelde er onder vandaan als zeepwater.

Ja, dat was een goed idee. De wethouër!

Die zou Huls eris op z'n plaats kunnen zetten!

Natuurlijk, heelemaal dat de opzichter er buiten bleef!

Dat hij daar niet eerder aan had gedacht!

En met tevredenheid trippelde hij verder, met de dunne beentjes tippelend als een kwikstaartje.

Want de wethouder waardeerde zijn werk en die zou heel goed begrijpen, hoe lastig 't voor een eenvoudig opzichtertje was om zoo'n rijken aannemer te dwingen.

Hij vergat zijn schulden bij Huls en bij Mozes Trompetter, den juwelier-marskramer van het dorp, en de nieuwe schulden bij Brinkman. Er zou toch een eind aan zijn ongerustheid komen. En dan nog wat geluk met z'n bestekkies, om de schuld af te doen. En eris verstandig met z'n vrouw praten!

Vergenoegd dampte hij zijn sigaar weer wat aan en torste het groote hoofd in fier zelfverheffen rechtop.

Wie kwam daar aan, breed en groot, ietwat gebukt?

Ha, dat was Mozes Trompetter!

Dat moest er nou nog bijkomen. Net eventjes weer in zijn humeur, en dan stond weer zoo'n schuldeischer voor 'm.

‘Goeien dag, goeien dag, meheer Spijker’, en Mozes stak de groote handen allebei al vooruit, of ie z'n eigen vader te gemoet ging. ‘God zegen je, meheer Spijker. En weer zoo op de inspectie?’

De opzichter was zoo goed niet, of hij moest een praatje maken. Mozes gespte zijn kistje van den rug en er secuur den voet opzettend, met de beide handen op zijn staf geleund, maakte hij zich gereed om een heel lang discours aan te vangen.

‘'k Zeg zoo bij mezelf: as dat meheer Spijker niet is. Kasuweel, en ik was jnist van plan eris aan te komen: gisteren was het de 15e. Of wil ik het briefje u hier maar verpresenteeren? Zoo lang as breed, meheer, zoo lang as breed. Ziedaar: vier gulden vijf en twintig. Elke maand was 't immers zooveel. U zal er me veel te gauw afwezen, naar mijn zin. Maar zal ik 't moois eris laten zien? Een vrouw het altijd wat te wenschen, meheer Spijker.’

De sigaar lepperend aan een puntje tusschen de sapperig bruingeverfde lippen, tastend met de handen in de vervaar-

lijk ruime portemonaie telde Spijker zijn laatste geldje bij mekaar, een gebaar makend met het hoofd, dat Mozes er om lachen moest: ‘Nou, er zit geen duiveltje in m'n kissie, meheer.’

De opzichter maakte er maar gauw een eind aan: want zijn schuldeischers hadden altijd het vermogen, hem wat krieuwelig te maken.

En mopperend in zichzelf, dat hij nou zonder een rooien cent zat en veertien daag lang moest azen op de winkelontvangsten, vervolgde hij zijn wandeling.

***

Spijker trippelde de breede voordeur voorbij, waar een blinkende belknop het groote huis van Wulp een renomuée van deftigheid bezorgde. Alleen indertijd de burgemeester, en nu nog de dominee, kondigden hun bezoek aan op den breeden stoepzerk door het te wagen de schel over te halen.

De poort naast het huis door, gaat het opzichtertje naar de loodsdeur achteraan, waar hij ‘vollek!’ roept en zijn sigaar smakkend aantrekt, den mopneus in de lucht.

De grove, als in hout gekorven trekken van den wethouder verschijnen voor het raam, en zijn hoofd wenkt met een gebaar van ‘kom er maar in.’

Spijker veegt zorgvuldig de schoenen op elken juten zak en elke mat, die hem onderweg daarom aanzoeken.

‘Dag Wulp, juffrouw Wulp!’ Het kleine, bedeesde vrouwtje schuift te gelijkertijd een stoel achter hem aan, dat hij al haast zit, eer hij goed en wel zijn plichtplegingen heeft voltooid.

‘Mooi weertje,’ zemelt de stroopbloedige man, die in alles even zeker is, en zich de pijp stopt, dat Spijker naar de langzame vingers kijken moet en hem het werk uit de handen zou willen rukken.

Juffrouw Wulp, heelemaal in dofzwart, is druk aan het naaien van een zwart boezelaar en als ze haar neus snuit, verwondert het Spijker heelemaal niet, dat ze er een zwart gespikkelden zakdoek op na houdt.

Aan den wand hangt eene pastel van eenzelfde grofvleezig gelaat, het haar op dezelfde manier over de ooren

gekruld, het vest even stijf tot de keel dichtgeknoopt en alleen den grooten zijden das in wat meer windingen om den hals, dan van den zoon, die nu wethouder is. De vader was zelf schout van het dorp geweest, en diens voorvaderen eveneens van oudsher, een familie van dorpspatriciers.

Nadat het weer veelzijdig was behandeld, mitsgaders de kans op vorst, achtte Spijker zich verplicht met de reden van zijn komst voor den dag te treden. Onder al die gewichtige metereologische besprekingen was hij al voortdurend aan het overleggen geweest, hoe hij de zaak zou aanvatten, tot het hem plotseling in het brein flikkerde, dat tusschen het weer en de schade daardoor aan den Kloosterdijk aangericht een logisch verband bestond.

‘Ja, 'n stormachtig najaar hebben we gehad’, repeteerde hij dus. ‘De Kloosterdijk staat er zwakjes bij en kan niet veel lijen....’

‘Da's in goeie handen’, lijzerde de wethouder, den kop van zijn pijp op de leuning van zijn stoel in rust brengend. ‘Huls is een secure baas en jou is 't ook wel toevertrouwd. As je niet met zoo'n door en door solieden aannemer te doen had, kon je hier alles temet niet naloopen, in zoo'n uitgestrekte gemeente.’

Daar was een heele tijd mee gemoeid, eer een dergelijk betoog ten volle was uitgelijzerd.

Spijker voelde zich aan den grond zitten, en de wethouder hernam: ‘Maar eerstdaags met de begrooting zal de gemeente bepaald aan je denken....’

‘Heel graag,’ kwispelde de opzichter. ‘Heel dankbaar voor. 't Doet een ambtenaar goed, als z'n meerdere z'n werk waardeert....’

En in een weeke stemming greep hij den wethouder bij de hand, om die pathetisch te drukken.

‘Gekheid; de gemeente zal jou dankbaar dienen te wezen....’

Spijker mompelde nog wat, maar door zijn milde stemming spookte toch telkens weer zijn verplichting op, om zijn zaakje in orde te brengen.

Kordaat vroeg hij daarom ten slotte: ‘Maar 'k geloof toch, dat Huls in den war is. Moest de Kloosterdijk niet met een voet klei opgehoogd en de glooiing met keien hersteld worden?’

‘'k Zal de voorwaarden nog wel eris nalezen....’

‘Als u dat wil doen. En dan was 't wel goed, als u er Huls eris op wees. Een ongeluk leit op 'n klein plaassie. En uw woord helpt veel meer dan of ik hoog of laag spring....’

De wethouder stond op, en de pijp uit den mond nemend wees hij met het vochtige eind naar den verschrikten Spijker: ‘Wat denk je nou? 'k Ken 'm langer, jaren jaren langer dan jou. 't Is een door en door solied ventje. Nee, daar moet je niet mee aankomen....’

De opzichter praatte druk over ‘zoo niet bedoeld,’ en ‘'n verzuim misschien van Huls,’ en ‘as opzichtertje ben je van nature wat wantrouwig.’

Maar Wulp bleef zich beleedigd achten in zijn vriendschap voor Huls en betoogde, dat 't in elk geval wel wat royaler was, den aannemer ronduit zelf zijn kwade vermoedens te zeggen, dan 'm op die manier achter zijn rug te bekladden.

Toen Spijker naar huis trippelde, was zijn gezicht weer donker karmijn en woelde er een angst in hem, dat de wethouder wel gelijk had, maar dat hij toch niet anders kon. En de twee honderd gulden verhooging zag hij als de glans van een glimwormpje plotseling uitdooven, en het groote ongeluk van een doorbraak zou nu ook niet uitblijven.

Maar nog benauwder spookte hem de gedachte door het hoofd, eerst vaag en toen meer bewust, dat Gerrit Wulp met Huls onder één hoedje zou spelen. Waarom toch anders zoo opstuiven? Hij had toch niets miszeid.

‘Zoo, buur. Wîl-je me weer niet zien?’ lachte Jan Verspaan grof op. ‘Apperpo! 'k Kwam zoo net van m'n wai in de Klòòsterpolder. Jonge, jonge, de daik is op dat punt zoo minnetjies. 'k Zou Huls maar eris anporren; hij straikt er genog veur op.’

‘Ja, ja,’ stond Spijker beduusd te kijken. ‘Maar zeg, buur, as jij 't 'm eris zei, zoo met een malligheidje.’

‘Benne m'n zaken niet’, gromde de man, die graag iedereen te vriend hield. ‘Maar 'k heb er al meer gemeenteraadsleden over ehoord.’

Spijker kwam grommig thuis.

‘Zeur toch niet zoo, Keessie. 'k Heb op 't oogenblik genoeg an m'n hoofd.’

Maar 't ventje bleef hem vervolgen tot in den winkel bij zijn teekentafel: ‘Heusch, pa. Luister toch eris.’

‘Nou, koekoek. Wat is 't dan?’

‘Kleine Lucas Huls had een knikker van me afgegrepen en toen kregen we ruzie. Enne.... toene.... schold ie me voor kalen jakbals....’

‘Zeur toch niet langer, vent.’

En Spijker moest, ondanks zijn bedrukte stemming, toch lachen om den onzin.

‘Nee heusch, pa. Luister dan toch. En toen zeit ie: Jullie vreten van mijn pa. En 'k zal 't wel eris tegen mijn pa zeggen. Dan geeft ie jullie niks meer...’

De opzichter zette het ventje onzacht in de kamer, en vloekte nu een heuschen vloek, dat hij verschrikt rondzag, of niemand het leelijke woord kon gehoord hebben.

V.

Huls leek veel inschikkelijker.

Of wethouder Wulp er toch met hem over gesproken had...

De aannemer was ten minste kort daarop flink aan het werk geweest: de rijweg werd netjes rond gelegd, de kruin van den Kloosterdijk werd nog wat opgehoogd en stevig aangestampt, hier wat keien netjes in de glooiïng gevoegd, daar wat breiwerk langs de schoeiïng.

Spijker voelde zich weer geruster worden en gaf zijn plan op, om den jongsten wethouder zijn nood te klagen.

't Was anders allemaal schijn, dat werken van Huls. Als de opzichter de voorwaarden van aanbesteding hem wou voorleggen, dan moest hij aan den rijweg van Plasend nog wel twee, drie duzend gulden besteden en aan den Kloosterdijk ook minstens nog wel drie...

De ‘soortie’ was echter zijn dagelijksche verschrikking in huis.

‘Maar vrouw,’ was hij gemoedelijk aangekomen, heel zacht en heel inschikkelijk, want dat reisje met de barouchet rees hem altijd voor den geest als hij tegenover zijn vrouw stond, - ‘maar Lijssie, nou moet je toch eris luisteren. Kijk, dat is vijf honderd schuld bij Huls voor het verbouwen van ons huis...’

‘Nou ja, Huls zal je toch waarachtig de dampen niet andoen! Straks haalt ie er de pen door...’

‘Maar Lijssie’, en de man greep zich het dikke hoofd in zelfbeklag tusschen de handen, ‘begrijp je dan niet, dat ik heelemaal onder 'm zit. Z'n rekel van een jongen roept het op school onzen Kees na... Ik durf 'm niks meer te zeggen, al besteelt ie de gemeente nog zoo...’

‘Ja, allemaal praatjes, om me met 'n kluitje in het riet te sturen...’

‘Goeie hemel, mensch, luister dan toch naar reden... De wegen worden zoo slecht, dat 't mijn m'n baantje zou kosten...’

‘Nou, de gemeente het je veel te hard noodig. En wat krijg je voor al je naloopen? Nee, hoor, ik hield Huls en Wulp te vriend. Dat bennen beste lui en slim genoeg, slimmer dan jij.’

Verder was hij nooit gekomen: op dat punt was zijn vrouw dommer dan Geert in de keuken, die juist door 'er werd bebromd, omdat ze waarachtig soepbeenen in de braadslee had opgezet.

En de ‘soortie,’ al begreep hij niet, wat een vrouw er aan kon hebben, die tweemaal in een winter naar het ‘Nut’ en de ‘Rederijkers’ ging, - was allen dag de oorzaak van tjengelen en zeuren en verwijten, dat hij waarachtig in staat zou wezen, er bij Brinkman een op crediet te bestellen, natuurlijk tweemaal zoo duur als in de stad.

***

't Wou maar tot geen vorst komen. Alle dag stortregen!

De Vlaspolder mocht niet meer in de ringvaart uitslaan van Rijnland om den hoogen stand van het boezemwater. Spijker had dan ook gezien, dat langs den Kruisweg enkele lage stukken blank stonden. Het buitenwater was schrikkelijk hoog. Iedere teelder klaagde, dat zijn akkers wegsopten. En de Poel stond tot de laatste ophooging van den dijk aan toe!

Als de wind nou maar omsloeg, dat Rijnland zelf ook beter spuien kon!

Spijker voelde zijn onrust wroeten in zich, en terwijl hij kissebissend voor zijn teekentafel zat, spookten alle mogelijke

gebeurlijkheden voor hem op. Die warde hij door zijn troostgronden heen, dat de Kloosterdijk er toch goed uitzag, en dat het water bij het opzetten van den wind er over heen mocht slaan, maar dat er voor een doorbraak al heel weinig gevaar bestond. Nu, dan was de kaai van den Zwartenpolder, die door de ingelanden moest onderhouden worden, er heel wat slechter aan toe....

Maar hij praatte zijn angst niet van zich, en klaar kwam elk zwak plekje hem voor den geest: hier een kuil en daar een inschuring of een uitkalving, door Huls met wat sponzerige rietbonken en wat darie volgestopt, het rottig zootje verbergend achter de net neergevlijde keien, die hij weer had opgevischt en zuinig over de gelapte dijkglooiingen verdeelde. Als het water lang zoo hoog bleef, dan konden die brijerige gaten zelfs bij kalm weer opnieuw instorten en gevaar opleveren.

Huls wist dat evengoed, gromde het in hem, en die kon kalm zijn aanneemsom opstrijken, juffertje-in-het-groen drinken en nieuwkoopies aanschaffen voor zijn barouchet!

En als er een ongeluk gebeurde, dan moest Spijker getuigen, dat hij niet meer aan den dijk had kunnen doen, rapporten vol leugens indienen en onderteekend met zijn naam, omdat van de gestolen duizenden een paar honderd hem was toegesmeten.

O, die Huls, zoo'n gemeene ploert!

Maar 't was toch veel verstandiger te doen zooals die man. De menschen zand in de oogen strooien met vriendelijkheidjes en naar het rottige werk staan wijzen met de hand op de borst: ‘zie je wel, nog beter en nog meer doe ik er aan, dan mijn plicht is.’

Hij liep van zijn teekentafel weg, om wat te rommelen in zijn winkel. 't Bonkte zoo in zijn borst, dat hij niet langer over zijn werk zich heen dwingen kon. Over zijn pyramiden van theepakjes en sigarenkistjes heen zag hij op straat enkele lui hard den Kloosterpolder inhollen.

Wat riepen die menschen mekaar toe en waarom wezen ze zoo naar de verte, of er heel wat gebeurde?

Hij rukte de winkeldeur open: ‘Hé, Janbuur, wat is er an de hand?’

Verspaan haalde de schouders op.

‘Daik uitekalfd....!’ schreeuwde Sijmen van Keeën, ‘de

post van Klòòsterbuurt kwam met de taiding an... op slag van deurbreke...’

En met zijn drukke gebaren voortdravend, schreeuwde hij het nieuws al weer aan anderen toe.

Spijker trippelde hem achterna, het paarsroode gezicht nu en dan angstig omkeerend om een kort antwoord te schreeuwen op het gepraat van Janbuur, die eindelijk het opgaf de dunne beentjes bij te houden.

De koude wind fladderde zijn luster jasje open en wapperde met den gescheurden bodem van zijn zijën pet, die hij in den winkel altijd op had. Maar Spijker dribbelde, dat er geen oog op zijn zwavelstokbeenen te houden was en verviel telkens in een kippendrafje tot zijn hijgende longen hem weer tot stappen noodzaakten. Ieder, dien hij voorbijjoeg, riep hem een praatje toe, en dan antwoordde hij niet of met zooveel angst in zijn zagerige stem, dat er enkelen tegen mekaar mompelden: ‘Die is er ok niet arg gerust op’.

Door de krioelende menschjes heendringend, zag hij het gevaar voor zich. Juist, zooals 't komen moest! Een pas gekalefaterde plek uitgesabbeld door het water onder den hoogen keien muur, hol gevreten en toen plotseling weggekalfd in den diepen poel. 't Hart van den dijk zat stevig in mekaar gelukkig; want 't was op ééne plaats maar een schilfertje van een dikken voet breed, dat nog het water tegenhield. Kalm zeulden de golven op en neer langs den kleiwand, dien week en glibberig lekkend en in troebelig zeepsop oplossend.

Spijker veegde zich het gelaat af en lichtte de gescheurde pet even van het klamme hoofd. Zijn hijgende longen kwamen wat tot rust en de kans om het ongeluk te voorkomen leek hem nog al gunstig, wat het nare angstgevoel in hem ietwat stilde.

Eenige ingelanden van den Kloosterpolder staken al een karrevracht klei uit hun land en een kwam er al mee aanrijden.

Spijker stuurde een boodschap naar Huls, en eer het donker was, kon hij gerust naar huis gaan.

***

Angstig trad juffrouw Spijker dc huiskamer binnen. Haar man was den heelen nacht onrustig geweest, vechterige ruziegesprekken met Huls en met den wethouder voerend en op haar ongerust vragen wat er toch was snauwerig antwoordend: ‘Slaap jij maar...., ik vecht mij vrij van den duvel!’

Heel vroeg was hij opgestaan en ze had hem de kanten van haar ochtendjapon zien aftornen en haar linnenkast zien nasnuffelen.

‘God Willem, wat doe je?’ waagde ze te roepen, maar zijn oogen stonden zoo onwijs en hij balde de vuisten.

Ze was maar stil blijven liggen verder, bevend voor een uitbarsting als gisterenavond, toen hij haar na dat engeluk aan den Kloosterdijk zonder reden bij de keel gegrepen had, al brullend: ‘Jij, jij het me verkocht an Satan...’

Geert was er uit de keuken op afgekomen en toen was hij naar den winkel gegaan om te sluiten.

Maar dien nacht, God, God, dien nacht, wat een angsten had ze doorstaan!

En daardoor heen hem ziende, Willem, met een zoet lijntje in een rijtuig geholpen, zooals ze dat indertijd zijn broer Hero hadden gedaan, om 'm naar Meerenberg te brengen. En niets anders om van te leven dan den winkel... En zelf er hard bij moeten verdienen met bij vader in den tuin te helpen... En juffrouw Huls haar voorbijloopend zonder 'er te willen zien!...

Dat was nog schrikkelijker dan die oogen en die gebalde vuisten van Willem!

Heer in den hemel, wat zag er hier alles uit!

Geert, Geert!

Maar Geert was er niet, en toen ze in de buitendeur stond te schreeuwen aan de meid, kwam Janbuur er op af en riep door de bladerlooze iepenhaag: ‘Is ie arger, buurvrouw?’

‘Wat arger? 'k Weet 't niet. Maar waar is Geert?’

‘Die het me al een uur geleje geroepen, en zai, dat de baas zoo in de war was en dat ze zoo bang voor 'm wier, omdat ie alles vernielde. Ze is naar 'r vader gegaan...’

De vrouw luisterde niet meer en ging naar binnen.... Brokken van het vaste kleed opgerukt met spijkers en al; het orgel met een bijl op twee plaatsen letterlijk te barsten

gehakt; en daar lag al haar goud en zilver tot een vormeloos klompje op tafel, met een hamer in mekaar geslagen; de kinderwagen vernield en in drie stukken op den grond...

Ze zette zich in haar leuningstoel en snikte schokkend op: al haar mooie goedje verwoest, en zij de vrouw van een gek, die naar Meerenberg moest...

Wild sprong ze op en rende naar boven. Ze had op de trap iemand gehoord.

Haar kinderen, as ie die ook...!

En met tot krabben gekromde vingers plaatste ze zich op de slaapkamer tegenover hem, gehoor gevend aan het moederlijk instinct.

‘Gek, wou je de kinders ook soms vermoorden! Help, moord! - As je ze anrakt, krab ik je de oogen uit!’

‘De kinders? Jou moest ik 't doen! Gek hê-jij me gemaakt, jij en Satan! Maar 'k zal alles vergruzelementen, dat van dien schoelje komt....’

Zoo draafde hij de trap af, de straat op.

VI.

Nou zal je doen, waar de gemeente recht op het! krijschte Spijker met de vuist op de tafel slaande.

De sponzige vrouw, die erg roezemoezig zag van haar likeurtje, lachte sarrend: ‘Ventjie, ventjie, laat m'n man je niet je huis onder je vandaan verkoopen...’

‘Zwijg,’ stampvoette het opzichtertje, ‘'k heb 't tegen je man. En morgen an den dag gebeurt het. Den rijweg zal je ophoogen, den Kloosterdijk in orde maken, alles zal-je onmiddellijk doen. De duvel het me al zoo lang te pakken, maar ik heb den heelen nacht met 'm gevochten.’

‘Maar, mannetje, luister nou eris even...’ grinnikte Huls, ‘kijk, ik zal al je drukkies vergeten. Wijf, schenk 'm eerst maar eris in....’

‘Stikken jullie allemaal met je zuiperij! Dacht je, dat ik me weer dronken liet voeren en met geld paaien? Al jou vodden heb ik vernield, die je de gemeente ontstolen hebt en door Satan in mijn huis laten sleepen... Weg, Satan...’

Het mannetje rilde en zijn oogen puilden uit zijn hoofd, het bruis stond hem op de lippen: ‘Jij schurk, omkooper;

maar ik werk me liever dood aan de schaafbank, dan dat ik me voor de hel verkoop.’

Huls wenkte hem kalmeerend toe, maar Spijker beefde aan aan alle leden en krijschte: ‘As ze in den polder verzopen waren, hé, dan zou jou gestolen geld van mijn ziel geëischt worden... Was 't wegkalven in den nacht gebeurd, dan had je 's morgens kunnen visschen naar de lijken...’

Huls had zich ingetoomd en zijn vrouw met gebaren het zwijgen opgelegd. Want alles stond op het spel.

Hij kwam gemaakt grinnekend op hem toe en fluisterde hem in het oor: ‘Weet je niet meer, hè? In Amsterdam?’

Spijker sloeg zich met een woedenden mep op de borst en schreeuwde: ‘Ja, dat weet ik! - O God, o God, 'n verdoemelijk zondaar ben 'k....’

‘De vent is gek’, lachte de lijmerige stem van de vrouw.

‘Weg van me, booze. Mijn huis en mijn winkel en mijn vrouw en mijn kinderen, ik smijt alles van me af, om uit je macht te komen!’

‘Bedenk je goed’, waarschuwde Huls met een venijnigen blik....

En schuw terugkruipend, of hij een gruwelijke verschijning zag, knarste Spijker op de tanden: ‘Weg, Satan, weg! Je zal me niet langer hebben, 'k wil geen bloedgeld meer...’

‘Gek is de aap’, geeuwde het half-dronken wijf.

‘Daar dan’, stond Janus op en het mannetje een trap in de lenden gevend, krijschte hij: ‘En nou as de bl..... mijn huis uit’.....

***

De lange Vemel met zijn toegeknepen fop-oogjes en de huilerige blazen daaronder zat lodderig tegenover Jan Verspaan, malle gezichten trekkend en bij tusschenpoozen zijn brandewijntje met-suiker lepperend. Sijmen van Keeën oreerde, met groote armzwaaien en ijselijk verwringen van de perkamentige gelaatsplooien, voor een otter, dien Meerten Boon had geschoten.

‘Koman, Jaap-buur’, riep hij met zijn lawaaistem tegen den kastelein, ‘schenk 'm nog eris vol.’

En de beide stamgasten aanziende: ‘Der zel van eewend

gien mensch meer komme, zeker. Kom, oome-Vemel, wat zelle we?'

''n Kaartje', knipoogde de klerk, 'as Jaap-buur meedoet...'

De herbergier, met zijn kuiltjes-lachend kinnetje vriendelijk ontbloot tusschen de ruige bakkebaarden, streek zijn schoenborstel-snor op, zette het glaasje met een knipoogje voor Sijmen neer en nam aan het gezellige tafeltje plaats.

''n Kéértje?' En hij schudde de pandoerkaarten verbazend vlug door zijn stompe eeltvingers.

'Kom, ik zel maar gewe.'

'Doe zoo je zait', gromde Jan Verspaan, de op hem afgevlogen kaarten tegen de vingers uitspreidend. 'Poes poes, wat 'n katvisschies!'

'Sijmen moet zeggen', mummelde de met de onderlip vooruit sabbelende vischjesmond van den klerk.

'Nou, 'n honderdjie kai-je altaid wel....'

'Pandoer', schreeuwde Jaap-buur met den harden knuist op de tafel slaande, dat de glaasjes dansten en zijn opgeschoten oudste jongen uit de kamer slofte: 'Hè? Wat wou je, vader?'

'O, is Jantjie daar?' lachte Vemel, zijn roodgele bevertanden ontblootend. 'Schenk 'n Goeie volle in, bengel; dan kan je vaêr geld blijven verdienen met stilzitten...'

'Hè-hè-hè!' bulkte Sijmen, 'maen ook, Jantjie. 't Geet op kosten van ongelaik.... Buur, buur, wat hè-je ze uitgezocht....'

Jan Verspaan nam ook de gelegenheid waar, dat de jongen er was om zijn glaasje gevuld te krijgen, zonder dat de vierde man het spel hoefde te laten wachten.

'Klavere troef; harten-aas geet mee,' en in stil loeren op de neergesmeten kaarten, werden de slagen voor en na door Jaap-buur opgestreken, die alleen een knipoogje met Vemel wisselde, zijn maat, wat deze met een soeplipje beantwoordde.

'Hangen', schreeuwde Sijmen met een geschater of ie z'n ha-ha-ha-liedje voordroeg. 'Dat nessie doet 't 'm.'

De klerk haalde de schouders op en smeet 5 centen op tafel, evenals de herbergier, die ze tusschen de voering van zijn vestzakje opdiepte.

''t Zat leelijk teuge', bromde Vemel, de kaarten schuddend, 'alle overige troeffies in Sijmen z'n handen.... Je buurman al verhuisd, Verspaan?'

‘Die weunt al 'n paar dagen op de Helling,’ antwoordde deze, ‘ik zeg solo! - Zonde dat die vent gek eworden is.’

‘Allemachies wat 'n branie,’ fopte de klerk met een mal gezicht. Je doet niet minder. Laten we 'm hangen, jongens.... Ja, die Spijker zal wel gauw in Meerenberg zitten.

‘As jullie nooit gekker worden,’ rumoerde Sijmen, ‘dan zal 't wel gèèn. Z'n geweten is 't; niet Huls en Wulp...’ en hij maakt een beweging met beide armen, van naar zich toe schrapen.

‘Zoo, zoo, wat zit jij in de hartes,’ plaagde Vemel, die deed of hij daardoor zijn kaarten had kunnen zien.

‘Uit 't gemeentelaadje,’ grinnikte Sijmen, echter geen slag uit het oog verliezend. ‘Gròòte stelen en kleine stelen maar gròòte stelen 't meest....’

En met veel verhaal vertelde hij de geschiedenis van een boer, die op z'n speelwagen Goudsche pijpen had laten schilderen, met lange en korte stelen, maar met lange de meeste, om zich op een voornamen mijnheer te wreken, die hem bestolen had.

‘Ezel, had die vrouw nou niet wegësmete,’ pruttelde de waard, ‘daar zat 't nou net op vast. - Zie je wel, nou is ie er.’

Verspaan smeet de beide overige kaarten bloot en ieder schoof 'm zijn stuiver toe.

‘M'n aige eveliens in de vingers esneeje!’ troostte Sijmen den vergramden herbergier. ‘Geef me nog maar eris'n Bonekampie.... Dan hè-je je verlies terug....’

Jaapbuur sloeg met de knoken op tafel en Jan, zijn slungelige jongen, kousslofte uit de kamer om te bedienen.

‘Gek van fainigheid!’ lichte Verspaan het val toe. ‘Z'n waif het me wat 'er nood eklaagd... Alles vernield in huis, alles verkocht, z'n zakie, z'n huis... En altaid klepperen nee de faine kerk in Vlaspolder... Treurig, treurig, man. Je mot mit die kindertjes te doen hewwe... en mit dat waiffie...’

‘Nou, zeg maar waif! Ze kan er best wezen,’ lachte Sijmen. ‘Kom, wie zait er wat?’

‘Twee-honderd’, riep de klerk. ‘'n Vijfde in roem. Ruitenaas mee!’

‘Hai, hai!’ stopte Sijmen, ‘pandoer zeg ik! Maar je mag mee, oome Vemel, Schoppen-aas, weet je.’

‘Ha, de Poelbode’, en de klerk draafde naar de deur, om de krant van den jongen aan te nemen.

‘Steet de honderdduzend er in’, spotte de waard, ‘dat je zoo'n haast maakt?’

Maar Vemel grinnikte en wees een berichtje met den vinger triomfantelijk aan: ‘Ja, ja, meester Buizerd durft. Hij zou er wat over schrijven, want die arme Spijker krijgt alles op z'n dak...’

En de brandewijn-kleverige onderlip vooruitgeschoven, las hij:

‘Een treurig geval van waanzin houdt in onze gemeente alle gemoederen bezig. De algemeen geachte gemeenteopzichter S. heeft in een vlaag van verstandsverbijstering zijn kostbaarste huisraad vernield. Later heeft hij zijn ontslag uit zijn betrekking ingediend en al zijn bezittingen van de hand gedaan. Booze tongen fluisteren, dat aanzienlijke lieden in onze gemeente hem tot dien stap hebben gebracht door met geldelijken steun op zijn zwakheid te speculeeren, - dat, eenmaal op den verkeerden weg, zijn geweten is ontwaakt en hij met opoffering van alles eindelijk is teruggekeerd van de dwaling zijns weegs. “Liever droog brood met eere, dan overvloed met schande,” moet de man gezegd hebben. Is zoo iemand krankzinnig? We twijfelen niet, of zijn vlijt en bekwaamheid zullen er in slagen, het zijn gezin ook voortaan aan niets te laten ontbreken.’

Vemel zag triomfankelijk rond, de oogen met bovenmenschelijke inspanniug wat wijder kierend: ‘Die kan baassie Wulp in zijn zak steken.’

Hij wreef zich de handen en trok de gekste gezichten, want de wethouder maakte nog al dikwijls aanmerkingen op zijn werk.

‘Booze tongen beweren’, repeteerde Sijmen, ‘jongen, jongen, die is fijn! Nou het Huls zeker ofëdaan....’

‘Maar, wat wordt deer nou beweerd?’ vroeg Verspaan, kalm overleggend, of het wel verstandig was, den machtigen aanhang van Wulp te trotseeren.

‘'t Ventjie zal z'n kossie best opscharrele’, profeteerde Sijmen, nu totaal pro-Spijker door het courantenberichtje,

‘z'n oogen stèène ook heelemaal niet gok. Gisteren was ik nog bai de barbier....’

‘As het volgend jaar de nieuwe burgemeester komt, dan wordt Wulpie gewipt, en Huls gewipt’, grinnikte Vemel telkens met de hand een duikeling makend.

Jan Verspaan stak een sigaar van de vijf aan en presenteerde zoo waar het heele gezelschap; want je weet het nooit.... hou ze allemaal maar te vrind.... as Wulp eris opdoekt.... afijn, te dom om wethouër te wezen, was ie lang niet.

VII.

Spijker ziet met voldoening naar het kippenpaleis, dat Bas van 't Hof - een vermaard houder van rashoenders - hem besteld had: een achtkantigen koepel met sierlijke kroonlijsten en opengewerkte deuren. Trippelend om het gebouwtje heen neemt hij het op, het lang schuin op zij bekijkend, het vergelijkend met de teekening, die hij er van gemaakt had, of het nog grooter kunststuk was dan de boerderij van Gerrit Wulp's zwager. Dan haast hij zich bedrijvig naar het hoekje van het schuurtje, waar zijn teekentafel voor een der lage raampjes staat, met nog een paar lijnen het bestekje voltooiend voor een klein kweekershuisje met een oranjerie op zij.

Een stuk papier met in potlood gekrabbelde duiventil ligt op een hoek van zijn werk en het opnemend, legt hij het op de schaafbank, leest een paar maten er van af, rommelt wat eindjes plank achter uit het schuurtje bij mekaar, onrustig heen en weer dribbelend en de zaag voor beitel of haak en potlood verruilend, ziet hij telkens op zijn horloge, of hij niet weet, wat allemaal wel in de weinige minuten, die het nog voor etenstijd is, aan te pakken.

Maar het kissebissen verveelt hem, en hij kan toch niet iets ernstigs aanvatten. Kordaat stapt hij het achterhuis in, zijn sloof en pet aan een spijker hangend.

In de kamer zit zijn vrouw in haar nachtjak, lodderig op een stoel voor een tafel, waar nog de heele ontbijtrommel en al het waschgerij van de kinderen verward door mekaar rumoert.

‘Maar Lijssie, 't is al kwart over twaalven. 'k Moet na den eten nog een karweitje opknappen in Kloosterbuurt.’

‘Ja, jij denkt maar dat een vrouw tooveren kan’, snauwt ze lijmerig, ‘gien maid, alles allienig doen en dan twie kaiers om je heen de heele ochtend.’

Ze nam zelfs geen moeite haar dialekt te verloochenen.

Hij meende een kriegel antwoord te geven, maar ‘'t was toch al zoo hard voor Lijssie,’ bedacht hij zich. Geen wonder, dat er alle fut zoo in eens uit was. Onder de grofste verdachtmaking in de Poolbode en het lasterlijkst gewauwel van de dorpelingen om hem heen, had hij rust gevonden, alles aanmerkend als een straf voor zijn zonden. ‘Al zijn uw zonden als karmijn of rood als scharlaken, ik zal ze witter wasschen dan verschgevallen sneeuw,’ - daar had de dominee in Vlaspolder Zondag nog over gepreekt, en voorovergebogen op zijn armen, of hij half-duttend de rede gevolgd had, om geen opzien te wekken, waren de tranen over zijn handen gestroomd.

En nu wist hij, dat zijn misdaden waren vergeven, en in hem was alles stille vrede, die door geen aardsche verdrietelijkheden kon worden verstoord.

Hij zag zijn vrouw goedmoedig aan en stilzwijgend den boel van de tafel redderend, zag hij, hoe ze met een geeuw opstond en naar de loods slofte, om het vuur wat op te stoken.

De kleine Willem greep hem aan de broekspijp en sleepte zich overal mee. 't Ventje was waarachtig nog in zijn hansop! Maar Spijker schommelde zijn kleertjes bij mekaar en hem de groezelige handjes en het gore gezichtje wasschend, kleedde hij het kereltje aan, dat praats had voor de heele wereld uit blijdschap na den eten wat buiten te kunnen spelen.

‘'k Zal je maar wat helpen, as je geen raad weet alleen,’ troostte hij de dikke vrouw, die sloom de stafel dekte onder verschrikkelijke zuchten, terwijl ze de uit school binnengestoven kinderen afsnauwde om hun levenslust.

't Maal gaf nieuw gejeremieer, dat er ‘geen brokkie spek of vlaizighaid van of kon...’

‘Maar we hebben toch geen gebrek, Lijssie... En 't zal wel beter worden. Van 't najaar misschien een varken op 't hok...’

‘Zanik niet! Deer zelle we niet vet van soppe... Had de boel maar niet zoo van aiëre emaakt bai Huls....’

Zonder een woord te spreken, smeet hij zijn vork in zijn bord en rende de kamer uit, de tanden op mekaar klemmend om geen ruwe woorden te zeggen.

En zich zijn opknappertje aanschietend, trippelde hij driftig naar het karreweitje in Kloosterbuurt, de leelijke snauwen van zijn vrouw in zich repeteerend en er met bitse gedachten tegen invechtend, dat hij zijn hongerigheid nauwelijks voelde...

J. EIGENHUIS.

Oude brieven.
(Lady Mary Wortley Montagu.)

I.

‘Onlangs had ik het genoegen een bundel brieven van Madame de Sévigné te lezen. Wat zijn ze mooi! en toch, ik durf het zeggen zonder pedanterie, zullen de mijne over veertig jaar wel zoo belangrijk zijn. Ik raad u daarom aan, ze niet voor oud papier weg te doen.’

Die woorden schreef lady Mary Wortley Montagu in 1724 in een brief aan hare zuster, de gravin van Mar. Hare zuster heeft dien goeden raad opgevolgd en velen, die het genoegen hadden brieven van lady Mary te krijgen, hebben ze ook zonder die raadgeving bewaard, want verscheidene bundels brieven zijn na haar dood uitgegeven.

In 1747 verscheen eene uitgave van hare brieven en van eenige harer gedichten door Dodsley, terwijl in 1803 James Dollaway aan de reeds genoemde uitgave eenige nieuwe brieven en verzen toevoegde en ze te zamen herdrukte. In 1837 en in 1861 verschenen herdrukken, waaraan de brieven aan Mrs. Hewitt nog waren toegevoegd. En toch, hoe dikwijls ook op nieuw uitgegeven, zijn zij nooit zoo beroemd geworden als die van madame de Sévigné, ofschoon de inhoud zeker belangrijker, de stijl minstens even goed en de beschrijvingen veel levendiger en afwisselender zijn.

In het begin van de vorige eeuw werd in Europa, in ons land vooral, meer Fransch dan Engelsch gelezen. Op de schoolbanken lazen ook wij reeds een uittreksel uit de brieven van madame de Sévigné; wie onzer hoorde daar echter ooit over lady Wortley Montagu spreken, of las toen of later hare brieven of gedichten? Nu er echter de laatste jaren

veel meer aan Engelsch gedaan wordt in ons land, zullen zeker ook deze brievenbundels meer bekend en gelezen worden. Zij zijn dat niet alleen overwaard, maar het is bovendien een eigenaardig kalm genot, in een tijd, dat wij overstroomd worden met dagbladen en tijdschriften, zich te verdiepen in een bundel oude brieven en na het lezen er van het gevoel te hebben, of men ook *dien* tijd heeft medegeleefd, of men eene vriendin rijker is geworden.

Saint Evremond zegt van madame de Sévigné terecht: ‘Un de ses premiers mérites dans cet âge d'or de préciosité, où la ville aussi bien que la cour ne respirait que les jeux et l'amour, est la franchise et la simplicité de son style, le vrai bon goût et le vrai bon ton.’ Diezelfde eigenschappen, dienzelfden eenvoud en goeden smaak heeft lady Mary, maar zij is tevens de vrouw, die wat haar karakter, haar kennis en levensrichting betreft, haar tijd ver vooruit was.

Lady Mary Pierepont was de oudste dochter van Evelyn hertog van Kingston en van lady Mary Fielding. Zij werd 26 Mei 1689 te Thoresby in Nottinghamshire geboren en, toen haar moeder vijf jaar later stierf, bleef haar vader, totdat zijn zoon en drie dochters volwassen waren, ongetrouwd. Lord Kingston, die zich niet al te veel verdiept schijnt te hebben in de opvoeding van zijne kinderen, hield bijzonder veel van zijne dochter Mary, die een bijzonder mooi, levendig en verstandig kind was. Lady Mary sprak er later gaarne over en herinnerde het zich steeds als een van de heerlijkste dagen uit haar leven, dat haar vader, die tot de bekende Kit-Cat-club behoorde, haar eens op de club liet brengen, toen zij acht jaar oud waa, om haar te doen plaatsen op de lijst der ‘schoonen’, die de club jaarlijks opmaakte. Bij haar komst werd zij met gejuich begroet, werd haar gezondheid gedronken en aan het verlangen van haar vader voldaan. Tot de Kit-Cat-club behoorden eenige van de eminentste mannen uit Engeland en lady Mary herinnerde zich heel goed, hoe zij nu bij een dichter, dan bij een staatsman op schoot zat, hoeveel lekkers en liefkoozingen zij kreeg en hoe haar geest en schoonheid geprezen werden.

Mary toonde al vroeg een bijzonder vlug verstand en groote levendigheid van geest. Men heeft wel eens gemeend, dat zij met haar veel jonger broertje les kreeg in Latijn, Grieksch

en Fransch, maar meer waarschijnlijk is, hetgeen hare dochter lady Bute zegt, dat zij zich zelve Grieksch en Latijn leerde, vooral ook, omdat zij in een harer brieven, waarin zij sterk aandringt op het geven van eene geletterde opvoeding aan meisjes, haar eigen opvoeding eene ‘zeer slechte’ noemt. Misschien heeft haar vader haar opvoeding, evenals die harer zusters, toevertrouwd aan de zeer eenvoudige en weinig ontwikkelde gouvernante, waarvan zij in haar brieven wel spreekt.

In Mary's stil leven in Thoresby en Acton bij Londen, waar zij slechts weinig kennissen en vrienden had, bleef veel tijd tot lezen en studie over. Haar oom, William Fielding, die haar ijver, aanleg en verstand opmerkte, gaf haar schriftelijk menigen goeden raad, terwijl Bisschop Burnet haar door zijne belangstelling in haar studie aanmoedigde tot ijver en doorzetting. Haar vertaling van het Enchiridion van Epictetus is dan ook met emendaties van Burnet onder hare handschriften bewaard. Zij verdiepte zich echter niet alleen in oude schrijvers, maar las alles wat zij krijgen kon en vooral ook veel verzen.

Onder de weinige vrienden, waarmede Mary Pierepont toen veel omging, behoorde vooral Mary Astell, die in die dagen optrad als verdedigster der vrouwenrechten en in 1724 eene inleiding schreef bij brieven van lady Mary, die eerst in 1763 werden uitgegeven. Mary Astell was veel ouder dan Mary Pierepont, eene zeer leelijke vrouw, maar zeer geleerd en met eene enthousiaste, heftige natuur, die de talentvolle, jonge, schoone vrouw zeer bewonderde, en juist in de kennis en aanleg van de jonge Mary Pierepont het beste bewijs vond voor haar leer van de geestelijke gelijkheid van man en vrouw. Verder de schoone Dolly Walpole, tweede vrouw van Lord Townshend, en vooral Anne Wortley, dochter van Sidney Wortley Montagu, de lievelingszuster van Edward Wortley Montagu, die later huwde met Mary Pierepont.

Aan huis bij Anne Wortley ontmoette Mary Edward Wortley Montagu het eerst. Verscheidene brieven van lady Mary en Anne Wortley zijn bewaard gebleven en wij zien er uit, hoe zelfstandig en eigenaardig lady Mary, toen negentien jaar oud, dacht en schreef. Zij vertelt Anne Wortley, dat zij zulk een stil, eenzaam leven heeft, dat zij

den geheelen dag kan lezen en studeeren en dat zij geniet van eenzaamheid en studie beiden.

‘Ge ziet,’ zegt zij, ‘ik behoor niet tot degenen, die niet kunnen leven zonder de mode te volgen. Ik geloof, dat wij meer dwaasheden doen, als wij het de wereld naar den zin maken, dan wanneer wij onze eigene ingevingen volgen. De natuur heeft bijna altijd gelijk, de gewoonte nooit, en slechts noode volg ik de laatste in alles, wat de Kleeding betreft, maar het verbaast mij steeds, dat men in de meest belangrijke gebeurtenissen van het leven steeds de gewoonte raadpleegt, dat verstandige menschen hun geluk afhankelijk maken van het oordeel van anderen en ook alles dikwijls opofferen, alleen maar om in de mode te zijn. Alle menschen, die verliefd zijn op meubelen, kleeding of equipages, reken ik tot de onverstandigen en vind ze even achterlijk als kinderen van vijf jaar, die nog verzot zijn op schelpen en hobbelpaardjes.’

Alleraardigst zijn de brieven van Anne Wortley, waarin zij lady Mary vertelt, hoe verliefd haar broer is en hoe zij hem en allen, die Mary zien zullen op de Nothingham race, kan benijden. Zij hoopt, dat Mary haar spoedig zal schrijven na den wedstrijd en, zegt zij: ‘uw brief zal ik verstoppen, dat beloof ik, niet om de fouten, die gij zegt, dat er in zijn, maar om noch *hem*, noch iemand anders leed te veroorzaken met uwe vriendelijke verzekering, dat *ik* u dierbaarder ben dan iemand anders.’ In een lateren brief schrijft Anne spottend aan Mary: ‘Ik ben zoo even in het vaderland teruggekomen en zit hier in de kamer met een van uw nederige dienaren, die met zooveel vuur over het huwelijk spreekt, dat ik haast niet voort kan gaan met schrijven; kon ik u maar hierheen brengen, wij zouden zeker spoedig overtuigd zijn.’

Edward Wortley Montagu was omstreeks dertien jaren ouder dan Mary Pierepont. Behalve dat haar schoonheid hem zeer trof, was hij verbaasd en vol bewondering over haar kennis van Latijn en Grieksch. Hij zelf was een groot bewonderaar der oude schrijvers. Wortley Montagu had eene groote vastheid van karakter; het oordeel der wereld had weinig invloed op hem en als gevolg daarvan werd hij door onnadenkenden niet licht begrepen. Hij onderscheidde zich door een helder

verstand en een juist oordeel, was een groot geleerde en kende, doordat hij meer gereisd had dan de meesten, verscheidene moderne talen. Hij schreef veel, had eene hartstochtelijke vereering voor alles wat letterkunde betrof en, terwijl Addison zijn boezemvriend was, behoorden Swift, Steele, Congreve en Pope tot den kring zijner vrienden.

Niet lang bleef zijne zuster Anne bemiddelaarster; zij stierf kort nadat haar broeder Mary Pierepont had leeren kennen. Maar zij bleven elkander schrijven en de krachtige, zelfstandige man, die het zoolang zonder de liefde van eene vrouw had kunnen stellen, bekende Mary Pierepont na veel strijd zijne liefde. Doch toen was het ook zoo'n krachtig, alles overheerschend gevoel, dat haar verstandige uitingen vol zelfbeheersching hem bijna nooit bevredigden en hij een paar maal op het punt was hunne verbintenis af te breken. Verscheidene brieven uit dien tijd zijn bewaard gebleven; zij geven ons een goeden blik op hun karakter en wij zien er tevens uit, hoe zij beiden hun tijd vooruit waren.

Op een brief, waarin Edward Montagu geschreven heeft, dat hij gelooft, dat zij elkander niet gelukkig zullen maken, en waarin hij vraagt, of zij niet boos op hem is, antwoordt zij: ‘Ik heb u al eens gezegd, dat ik niet boos ben over uwe opmerking, maar dat is niet hetgeen gij werkelijk bedoelt; ge wilt dat ik zeg, dat ik smoorlijk verliefd ben op u; doch, als ik dat zei, zou ik u reden geven mij te verachten. Laat ik het maar eerlijk bekennen; ik zou het even dwaas vinden dat te zeggen als dat ik, wanneer gij verliefd waart op mijn gezicht, mij zoudt vragen het te mismaken, om u rust te geven, en ik uw wensch vervulde. Ik heb wel eens van nonnen gehoord, die zoo iets deden, maar onder al de katholieke heiligen en martelaren heb ik nooit van ééne gelezen, wier goedheid zoo ver ging, dat zij zich misvormde of belachelijk maakte, om aan haar minnaar rust en vrede te geven. In het kort, als niets u tevreden kan stellen dan mij te verachten, vrees ik, dat ik altijd zoo wreed zal blijven te wenschen, dat gij mij uw geheele leven zult liefhebben en achten.’

En later: ‘Gij denkt, dat als wij getrouwd zijn ik de eene maand doodelijk zou zijn van u en dan weer van een ander, maar ik verzeker u, dat geen van beiden gebeuren zal. Ik kan een goed kameraad, een vriend zijn, maar ik weet niet, of

ik hartstochtelijk kan liefhebben. Maar wat ge ook wilt of doet, laat mij uwe vriendschap behouden, waar ik trotsch op ben, en als ge mij ooit getrouwd ziet met een ander, dan hoop en denk ik, dat gij zoudt wenschen, dat uwe vrouw mij navolgde.' Toen hij daarna nog weer schreef, dat hij niet weet, wat hij doen moet, en daarbij waren geldzaken in het spel, want geen van beiden hadden zij fortuin, zegt zij: 'Laat mij voor u beslissen. Vaarwel voor altijd.' Later weer in een anderen brief: 'Ik kan het eene vrouw nooit vergeven, als zij ijdel en onrechtvaardig genoeg is, om het een genot te vinden iemand leed te doen; wat moet ik dan denken van een man, die het mij zóó moeielijk maakt? Werkelijk, de vriendelijke uitdrukking op het gelaat van een vriend, dien ik hoogacht, maakt mij gelukkiger dan de bewondering van een zaal vol menschen.

Gij kunt die vriend zijn en ik weet, dat ik in de eenvoudigste omgeving met u gelukkiger zou zijn dan met een ander in weelde en aanzien. Geluk is het doel, waar ieder naar jaagt in het leven. Ik verwacht dat geluk van vriendschap. Door vriendschap versta ik een volkomen trouw deelen in elkaars gedachten, wenschen, belangen en genoegens, eene wederzijdsche achting, waaruit van zelf voortkomt het verlangen om elkaâr gelukkig te maken, zonder behoefte te hebben aan bezoek, drukte en afwisseling, die een verstandig mensch meer in de war brengen dan hem gelukkig maken. Niet iedereen is in staat, om met zoo'n vriendschap tevreden te zijn. De meesten weten niet, waar zij over praten moeten samen, als men allerlei uitgangen, mode, enz. van hen wegneemt. Zij weten wel, wat het is bewonderd te worden, maar zij weten niet, wat liefhebben is.

'Ik gebruik liever het woord vriendschap dan het woord liefde, omdat liefde in het algemeen meer beschouwd wordt als een hartstocht der verbeelding dan als iets, dat door het verstand wordt ingegegeven, terwijl vriendschap eene achting in zich sluit, die eerder toe dan afneemt met de jaren. In hoeverre ik zulk eene vriendschap waard ben, kan ik niet beoordeelen, maar ik durf u verzekeren, dat gij nooit minder van mij zult gaan houden door mij meer te leeren kennen en dat ik nooit zal vergeten, dat gij meer verstand hebt dan ik. Als wij met elkaar trouwen, moeten wij elkaar liefhebben

en ons geluk in elkaar zoeken en ik verzeker u, dat ik aan niets meer zal denken dan aan hetgeen noodig is om die liefde eeuwig te doen zijn. Om altijd bemind te worden, moet men altijd beminnelijk zijn en men kan alleen beminnelijk zijn, als men een goed humeur, natuurlijke zachtheid en vroolijkheid heeft. Dan zult gij het in mij waardeeren, dat ik uwe vrouw, maar tevens uw kameraad, uw vriend kan zijn.'

En hoe langer hoe meer begreep en voelde Edward Montagu, dat hij niet gelukkig kon zijn zonder dat schoone, verstandige, gevoelvolle jonge meisje, zonder die kameraad, die vriend. En hij ging naar Lord Kingston en vroeg om de hand van zijne dochter Mary. Maar nieuwe moeielijkheden deden zich voor, toen Lord Kingston wilde, dat Montagu huwelijksvoorwaarden zou onderteekenen, waarbij hij o.a. beloofde, dat zijn oudste zoon alles zou erven. En Montagu weigerde, zeggende: 'Mijn oudste zoon kan wel een dwaas wezen en bovendien, al onze kinderen hebben volkomen gelijke rechten.' Geen wonder, dat de man die de hoofdpunten aangaf voor No. 223 van de *Tatler* van 12 September 1710, waarin zulke huwelijksvoorwaarden belachelijk werden gemaakt, niet tot onderteekenen was over te halen.

Toch toonde hij eenige maanden later, toen Mary hem schreef, dat haar vader haar wilde dwingen met een ander te trouwen, hoe oprecht hij haar lief had en hoe weinig hij zich stoorde aan het oordeel van de wereld, want hij schreef haar, dat hij haar weg wilde voeren uit het ouderlijk huis en dat zij in stilte zouden trouwen. Toen had Mary nog een oogenblik van angst, want zij schrijft: 'Ik beef, als ik er aan denk, wat wij gaan doen. Weet gij zeker, dat gij mij altijd lief zult hebben? Ik vrees en ik hoop, ik voorzie alles wat er gebeuren zal. Mijne familie zal woedend zijn, de wereld zal mijn gedrag laken, betrekkingen en vrienden zullen allerlei slechts van mij vertellen, en toch, het is mogelijk, dat gij mij dat alles vergoeden kunt. In uw laatsten brief, waar ik innig blijde mede ben, belooft gij mij alles wat ik wensch. Zoo even ontvang ik uw brief van Vrijdag. Ik wil alleen de uwe zijn en doen wat gij wilt.' In alle stilte huwden zij 'by special license' den 12^{den} Augustus 1712.

II.

Na hun huwelijk leefden zij eenige jaren teel eenvoudig in verschillende plaatsen, meestal in Yorkshire. Montagu vertegenwoordigde Huntingdon in het Lagerhuis, zoodat lady Mary dikwijls langen tijd alleen was en het zeer stil had. In een van haar brieven schrijft zij dan ook: ‘Sinds ik u goede reis heb gewenscht, heb ik nog geen gelegenheid gehad een woord te spreken. Er is niets te zien hier, maar ik denk aan alles en het meest van allen en alles denk ik aan u.’ Soms maakte de eenzaamheid haar somber en zenuwachtig en de korte brieven, die zij van tijd tot tijd van haar man krijgt, bevredigen haar niet, maar maken haar onrustig.

Een jaar na hun huwelijk werd hun een zoon geboren. Nog een jaar lang leefden Montagu en zijne vrouw voor een groot deel gescheiden, doordat de moeielijke reizen en de groote afstanden hem verhinderden telkens onder de zittingen van het Lagerhuis naar zijne vrouw en kind te gaan.

In het volgend jaar echter, toen koningin Anna stierf, kwam er eene groote verandering in hun leven, want Edward Montagu was een van degenen, die naar Hannover werden gezonden, om George, keurvorst van Hannover, de kroon van Engeland en de orde van den kouseband aan te bieden, daar hij aan het Engelsche hof een der weinigen was, die Fransch verstonden en dus met den aanstaanden koning konden spreken.

George had het goed in Hannover, hij was bemind door zijne onderhoorigen, ofschoon hij niet veel voor hen deed, zijn eigen belang bijzonder goed begreep en niet veel meer dan een voorzichtig, stil en zelfzuchtig potentaat was. George was vier en vijftig jaar, toen hem de kroon van Engeland werd aangeboden, en hij zag er tegen op Hannover te verlaten. Hij schreide, toen hij zijn land verliet; nooit voelde hij zich thuis in Engeland en zoo dikwijls mogelijk kwam hij op zijn geliefd Herrenhausen terug, waar hij een vrij ruw leven leidde. In zijne ‘Four Georges’ zegt Thackeray: ‘Stel u een Versailles voor met lompe standbeelden, leelijke waterwerken, speksoep en leverkoeken in plaats van de delicatessen der Fransche keuken; stel u voor, hoe de Fransche liederen daar gezongen werden met een afschuwelijk Duitsch

accent; denk u een ruw Versailles en gij hebt Hannover en Herrenhausen voor u.'

Naar dat hof werd Edward Wortley Montagu gezonden; geen wonder, dat zijn uitstekend Fransch en zijne zeer beschaafde vormen door George werden opgemerkt. Toen het eerste ministerie onder George I gevormd werd, kreeg Montagu dan ook eene hooge betrekking bij het ministerie van financiën, zoodat hij zich met zijne vrouw in Londen vestigde en beiden veel aan het hof kwamen, waar lady Mary's schoonheid en geest veel opgang maakten.

In één van haar brieven van 1716, waarin zij over de hoffeesten spreekt, zegt zij: 'Ik leef hier in "de sfeer der schoonheden." Alle vrouwen hebben hier rooskleurige wangen, sneeuwwitte voorhoofden, gitzwarte wenkbrauwen en meestal gitzwart haar. Die volmaaktheden behouden zij tot hun dood toe. Bij kaarslicht staat het heel goed; alleen zou ik graag willen, dat er wat meer afwisseling in hare schoonheid was, die groot gevaar loopt te smelten, als zij te dicht bij het vuur komen.' In haar journaal komt ook een grappig geval voor, dat met haar plaats had aan het hof.

De koning, en de kroonprins niet minder, bewonderde lady Mary's schoonheid, smaak en geest en de koning was vooral op zijne vrij vervelende, eentonige avondpartijen zeer op haar gezelschap gesteld. Eens op een avond wilde zij heel graag wat vroeg weggaan; zij sprak er over met de hertogin van Kendal en deze met den koning, die het goed scheen te vinden. Maar toen zij afscheid nam, begon de koning op nieuw tegenwerpingen te maken en zeide, dat het zeer onaangenaam was zoo door haar te worden behandeld; toch verdween lady Mary uit het vorstelijk gezelschap. Onder aan de trap kwam zij één van de weinige Engelschen, die op deze avondpartijen werden toegelaten, den staats-secretaris Craggs, tegen, die haar verbaasd vroeg, waarom het gezelschap zoo vroeg heenging. Zij vertelde hem, waarom zij naar huis wilde en tevens hoe dringend de koning haar gevraagd had langer te blijven. Toen Craggs alles gehoord had, tilde hij haar zonder iets te zeggen op, droeg haar vlug en alsof zij een kind was de trap op, zette haar neer in de antichambre, kuste haar eerbiedig de hand en verdween. De pages, die haar zoo onverwacht en spoedig terug zagen komen,

wierpen de deuren open en voor zij nog wist, wat er gebeurde, bevond zij zich weer in tegenwoordigheid van den koning, die zeer verheugd riep: ‘Ah, la revoilà’, en haar bedankte voor haar terugkomst. In plaats van verder niets te zeggen, was zij door het gebeurde zoo in de war, dat zij, vergetende dat zij aan het hof was, uitriep: ‘O Sire, ik ben zoo geschrikt’, en toen vertelde wat haar was overkomen. Voordat de koning en de andere Duitschers van hun verbazing bekomen waren, werd de secretaris Craggs aangekondigd, die met eene kalme uitdrukking op het gezicht deed alsof hij zoo even pas de trap was opgekomen en er niets gebeurd was. Maar de koning riep: ‘Mais comment donc, Monsieur Craggs, est ce que c'est l'usage de ce pays de porter les belles dames comme un sac de froment?’ Een oogenlijk verloor de secretaris zijne zelfbeheersching, maar toen zeide hij met eene diepe buiging: ‘Daar is niets, dat ik niet ter wille van uwe Majesteit zou willen doen.’ Alles liep goed af, ‘maar,’ zegt lady Mary, ‘toen de koning niet meer op ons lette, fluisterde Craggs mij verwijtende woorden toe en liet er een flinken vloek op volgen, dien ik dan ook wel verdiend had met mijne onvoorzichtigheid.’

In 1716 was de betrekking van gezant bij de Porte open. Aan Edward Montagu werd die betrekking aangeboden; hij nam haar aan en werd den 5^{den} Juni benoemd. In het begin van Augustus begon hij met zijne jonge vrouw en kind de zeer moeilijke en door den oorlog in vele opzichten gevaarlijke reis naar Turkije. Pope schrijft dan ook in een brief aan lady Mary, nadat zij Engeland hebben verlaten: ‘Moge hij, voor wien gij de geheele wereld verlaten hebt, u altijd verkiezen boven de geheele wereld.’

Op het oogenblik dat Edward Montagu als gezant naar Turkije ging, voelden de Turken zich zeer machtig. De Venetianen hadden zij uit Griekenland verdreven; Peter de Groote van Rusland was door het Turksche leger ingesloten en had het recht van vrijen doortocht moeten koopen; Karel XII, den held van Europa, hadden zij gevangen genomen. Aan geen enkel Europeesch hof wilden de Turken zich laten vertegenwoordigen en zij waren geneigd, de gezanten, die tot hen werden gezonden, te beschouwen als handelsagenten of als overbrengers van eerbewijzen, hun door

de vorsten aangeboden. Aan Edward Montagu was vooral opgedragen om, in vereeniging met de gezanten van andere mogendheden, alles te doen wat mogelijk was, om de Turken en de imperialisten met elkaâr te verzoenen. Daarom dan ook was het noodig, dat hij een persoonlijk onderhoud had met Sultan Achmed, die, bij de aankomst van Montagu in Turkije, zich in het kamp te Philippopoli bevond. Montagu ontving eene uitnoodiging van den groot-vizier en trok met een stoet van ruim honderdzestig personen naar het kamp, waar zijne tenten werden opgeslagen vlak naast die van den groot-vizier.

Alleraardigst is het de brieven te lezen, die lady Mary op haar reis naar Turkije schreef aan haar zuster, de gravin van Mar, en aan anderen. Reeds dadelijk bij hunne aankomst in Rotterdam schrijft zij lady Mar een langen brief, waarin zij o.a. zegt:

'Verbeeld u, wat een genot; er is een plaveisel van groote, breede steenen in de straten en zelfs voor de deuren der kleinste woningen vindt men zitbanken van verschillende soorten van marmer. Alles is zóó keurig netjes, dat ik gisteren (incognito natuurlijk) den geheelen dag op mijn pantoffels door de stad heb gewandeld zonder een enkel moddervlekje te krijgen. Gij moest eens zien, hoe de Hollandsche dienstmeisjes de straat schrobben; wezenlijk, zij hebben er meer zorg voor dan men bij ons voor de slaapkamers heeft. Het is hier alles leven en beweging; de menschen op straat zien er allen zóó bedrijvig uit, dat men zou denken, dat het kermis is, maar zoo is het hier alle dagen. Dat is zeker, men kan zich geen mooier ligging voorstellen voor eene handelsstad. Er zijn hier zeven breede grachten, waardoor de schepen tot vlak voor de woningen der kooplui kunnen komen. Winkels en pakhuizen zien er allemaal verbazend mooi en netjes uit en alles is hier zoo veel goedkooper dan bij ons, dat ik mij niet kan voorstellen, dat ik nog maar op zoo'n korten afstand van Londen ben. Er is hier geen vuilheid of bedelarij. De gewone dienstmeisjes en winkeljuffrouwen zien er hier veel netter uit dan bij ons de dames, en de groote afwisseling, die men ziet in al de keurige kleeding (iedere vrouw versiert haar hoofd op eigenaardige manier) maakt het zien van de stad nog aangenamer'.

Den 5^{den} Augustus schrijft lady Mary uit den Haag: ‘Ik kan mij niets prettigers voorstellen dan het reizen door Holland. Het heele land ziet er uit als een tuin; de wegen zijn bestraat, aan beide kanten beschaduwd door hooge boomen; overal breede kanalen, waarop tal van schuiten af en aan varen. Telkens ziet ge villa's en om de vier uren komt ge in eene groote stad, die er zoo verbazend netjes uitziet, dat het u in verrukking zou brengen. De plaats, waar wij nu zijn, is zeker een van de mooiste dorpen van Europa. Er zijn hier verscheidene sierlijke pleinen en, wat bijzonder mooi is, allemaal beplant met zware boomen. Het Voor-hout is wat bij ons Hyde-Park is.’

Uit Nijmegen schrijft zij 13 Aug.: ‘Als ge met mij waart in deze stad, zoudt ge zeker bezoeken van uwe Nottinghamsche vrienden verwachten, want ik kan mij geen twee plaatsen voorstellen, die meer op elkaar gelijken. Maar laat ik niet vergeten even te spreken over de brug, die mij zoo verbaasde. De brug is zóó breed, dat er honderd menschen met paarden en rijtuigen op kunnen staan; men betaalt ongeveer twee stuivers om er op te komen en dan, weg gaat men, met brug en al, naar de andere zijde van de rivier en zoo langzaam, dat men haast geen beweging voelt.’

Te Nijmegen huurde Montagu paarden waarmede zij naar Reinberg gingen. Den volgenden dag kwamen zij te Keulen en na vijf dagen reizen per post over Frankfort en Würzburg te Neurenberg, vanwaar lady Mary schrijft: ‘Iedereen moet het verschil tusschen de vrije steden en die, welke onder de heerschappij der vorsten zijn, in Duitschland opmerken. In de eersten ziet men handel in overvloed; de straten, waarin goed gebouwde huizen zijn, zijn vol menschen, die netjes en eenvoudig gekleed gaan, de winkels zijn vol koopwaren en alles ziet er vriendelijk en vroolijk uit. In de anderen veel kale opschik, vuile menschen, nauwe straten, die er vervallen uitzien, weinig inwoners en veel bedelarij.’

Den dertigsten Augustus schrijft zij uit Regensburg, waar zij een paar dagen stil zijn en veel bezoek ontvangen van al de gezanten der verschillende staten, die dáár in grooten getale wonen en, in plaats van elkaar het leven zoo aangenaam mogelijk te maken, opgaan in allerlei quaesties over

rang en aanzien, die zij weder aan hunne opvolgers overdoen.

Den achtsten September schrijft lady Mary uit Weenen, dat zij van Regensburg eene heerlijke reis hebben gehad, ‘vooral doordat wij,’ zegt zij, ‘den Donau zijn afgezakt in één van die kleine scheepjes, die houten huizen worden genoemd en al de gemakken bevatten van een paleis, kachels in de kamers en afzonderlijke keukens hebben. Elk van die scheepjes wordt geroeid door twaalf mannen en beweegt zich met zulk eene ongeloofelijke snelheid, dat ge in den tijd van een paar uren nu eens het genoegen hebt eene zeer bevolkte stad met prachtige paleizen, dan weder de meest romantische eenzame plekjes te zien; de oevers van de Donau geven de heerlijkste afwisseling van bosschen, rotsen, wijnbergen, korenvelden, groote steden en ruïnes van oude kasteelen. Ik zag de groote steden Passau en Lintz, waar het keizerlijk hof zich terugtrok, toen Weenen werd belegerd.’

Weenen viel haar tegen; de straten zijn zeer nauw, zoodat men de prachtige paleizen, gebouwd van witte steen, niet goed zien kan. De kamers zijn overal donker, maar prachtig; soms loopen acht kamers in elkaâr. De villa van graaf Schönbrunn roemt zij als één van de weelderigste en sierlijkst ingerichte woningen, en, schrijft zij: ‘Ik ben nog niet aan het hof geweest, ofschoon ik erg nieuwsgierig ben de keizerin te zien, wier schoonheid de bewondering van zooveel verschillende naties heeft gewekt, maar ik moet wachten tot mijn japon klaar is, waarmede ik aan het hof mag verschijnen.’ Uit Weenen schrijft zij 14 September aan Pope, die haar telkens zeer vleiende brieven schrijft, over eene opera, die zij gezien heeft:

‘Het tooneel was gebouwd over eene zeer breede gracht en was bij het begin der tweede acte in tweeën verdeeld. Aan de eene zijde zag men het water, waarop van verschillende kanten twee vloten van kleine, vergulde scheepjes kwamen aanvaren, die eene voorstelling van een zeeslag gaven. Men kan zich haast geen denkbeeld maken van de pracht van die voorstelling, maar al het andere was ook zeer mooi. Geen enkele schouwburg zou zulke groote decoraties kunnen bevatten, maar de dames zaten in de open lucht en den eersten avond, dat deze opera “de betoovering van Alcina” werd opgevoerd, begon het zoo te stortregenen, dat de voor-

stelling moest eindigen en er zoo'n verwarring ontstond, dat ik bijna werd doodgedrukt.'

Dien zelfden dag schrijft lady Mary een langen brief aan haar zuster over de receptie aan het hof van Karel VI, die gehuwd was met de schoone Elisabeth van Brunswijk en de vader was van Maria Theresia:

Voor de plechtigheid om aan het hof te verschijnen werd ik in een japon geperst, versierd met een halsdoek, enz. enz., een zeer ongemakkelijke japon, maar dat is zeker, één waardoor de vorm van den hals bijzonder goed uitkomt. Men bouwt hier een soort van toren van gaas op het hoofd, zoowat een el hoog, uit drie of vier verdiepingen bestaande, die stevig verbonden worden door een groote ellenmaat zwaar lint. Deze machine bedekken de dames met hun eigen haar en veel valsch er bij. Alles wordt gepoederd, opdat de afscheiding niet zoo duidelijk zichtbaar is, en daarna voorzien van drie of vier rijen groote haarnaalden, die een paar duim uit het kapsel steken en gemaakt zijn van diamanten, paarlen, roode en groene steenen. De rokken met baleinen zijn wel eenige ellen wijder dan de onze. Ge kunt begrijpen, hoe deze merkwaardige kleeding de natuurlijke leelijkheid, die het God behaagd heeft ons over het algemeen te geven, nog meer doet uitkomen. Volgens de etiquette was ik een half uur alleen met de keizerin en toen kwamen al de andere dames binnen. Ik ben verrukt over de keizerin. Toch kan ik niet zeggen, dat zij regelmatige trekken heeft. Zij heeft groote oogen met eene zeer levendige, zachte uitdrukking; haar teint is prachtig; ik zag het nooit zoo; zij heeft een goed voorhoofd en een goed gevormden neus, maar haar mond is het schoonste en liefelijkste, wat men zich denken kan. Zij heeft zeer zwaar en zeer mooi blond haar, en dan haar geheele persoonlijkheid!... alles, wat de dichters van Juno en Venus gezegd hebben, geeft u nauwelijks een denkbeeld van de werkelijkheid. Ik had nooit gedacht, dat iemand zoo volmaakt schoon kon wezen.

'Toen de dames binnen waren, werd er "Quinze" gespeeld en ik verwachtte ieder oogenblik, dat nu de heeren zouden binnenkomen. Maar geen man komt op deze avondpartijen; de opperceremoniemeester kondigt alleen de komst van den keizer aan. Zijne keizerlijke hoogheid deed mij de eer aan

zeer vriendelijk met mij te spreken, maar hij sprak met geen van de andere dames en alles gaat zoo stil en ernstig toe, dat het eene zeer vormelijke plechtigheid is. De keizerin wordt door geene enkele getrouwde vrouw bediend; twaalf jonge meisjes zijn steeds om en bij haar. Zij krijgen geen salaris, maar hebben alleen haar eigen kamer aan het hof, waar zij in een soort van afzondering leven, want zij mogen alleen in het publiek komen, wanneer één van haar trouwt, bij welke gelegenheid de keizerin altijd haar portret geeft met diamanten omzet.'

Na eene maand heeft lady Mary genoeg van het vrij eentonige en vormelijke leven in de hofkringen te Weenen, zoodat zij zelfs zegt, dat zij al besmet is door het flegma, dat dáár heerscht.

In één harer brieven doet zij nog een alleraardigst verhaal van een nonnenklooster, waar de nonnen geheel in het wit gekleed zijn, waar zij in hare cellen kaartspelen en bezoeken van vrouwen ontvangen. Hoe de abdis, eene krachtige vrouw van tachtig jaar, haar bij een bezoek aan het klooster liefkoost, alsof zij haar dochter was, hoe zij dáár tot haar groote verbazing een van de schoonste jonge meisjes uit Weenen op eens als non zag, hoe de jonge graaf van Salmes voor het traliewerk verscheen en de hand van de abdis kuste en hoe zij bemerkte, dat het traliewerk niet onbuigbaar was, zoodat men er gemakkelijk het hoofd door kon steken, en, zegt zij ondeugend: 'een man, die wat heel slank is, kan er, geloof ik, gemakkelijk heelemaal door[1)].'

Den 12 Februari schrijft zij een uitvoerigen brief aan Pope met allerlei bijzonderheden over hunne ontmoetingen op reis, waarbij eene zeer filosofische beschouwing over oorlogvoeren gevoegd is. Dien brief schrijft zij uit Belgrado, waar Montagu en lady Mary gelogeerd zijn bij Achmet Bey, een

1) Van Weenen gaan Montagu en zijne vrouw naar Praag, Dresden en Leipzig, om vandaar naar Brunswijk, Hannover en Blankenberg te reizen. Op den 1sten Januari 1717 zijn zij weder terug in Weenen, vanwaar zij na een verblijf van ruim veertien dagen afreizen naar Peterwaradin, waar zij 29 Januari aankomen. Daar blijven zij eenige dagen logeeren bij den gouverneur, tot alles geregeld, is en zij de Turksche grenzen kunnen overtrekken. Aan haar zuster schrijft lady Mary: 'Het was prachtig weder op reis, maar daar de sneeuw zeer hoog lag, werden onze reiswagens op sleden vastgemaakt, die zoo snel en zoo gemakkelijk gaan, dat het een heerlijke manier van reizen is.'

effendi en buitengewoon geleerd man, die het Arabisch en Perzisch volkomen meester is en tot de rijksten in het land behoort. Alle dagen gedurende drie weken spreken lady Mary en Achmet Bey veel met elkaâr en hij is een en al verbazing over haar kennis, zoowel als over de vrijheid, waarmede zij over alles met hem spreekt. Zij vergelijken niet alleen verschillende godsdiensten met elkaâr, maar hij verklaart haar ook verscheidene Arabische gedichten, waar zij zoo mede ingenomen is, dat zij begint Arabisch te leeren en alle dagen ijverig studeert. ‘Hij heeft een groote bibliotheek van allerlei soort van boeken’, schrijft lady Mary, ‘en het grootste gedeelte van den dag brengt hij studeerende door. Eerst dacht hij, dat ik Perzisch kende, omdat ik hem eenige van de Perzische verhalen (Arabische nachtvertellingen) deed. Heel dikwijls hebben wij ook al met elkaar gesproken over het verschillende leven van de vrouwen bij ons en in Turkije en - hij is geestiger en beleefder dan de meeste mannen, die ik leerde kennen. Hij heeft zich door één van onze bedienden een alphabet in Latijnsche letters laten maken en schrijft die letters al zeer goed. Maar toch maakt deze aangename afwisseling niet, dat wij minder verlangen om verder te reizen, en bovendien, het is hier zóó koud, dat de ramen steeds bevroren zijn, al staat de kachel in de kamer ook rood gloeiend.’

Op hun reis naar Belgrado maakt lady Mary gebruik van een rustdag te Sophia, om de bekende groote badinrichting (bagno) te bezoeken, die bestaat uit vijf koepelvormige gebouwen, waar het licht door een glazen dak naar binnen valt. Het eerste koepelvormige gebouw is de ingang, waar de portierster van ieder der aanzienlijke vrouwen, die binnen gaat, zes shilling ontvangt. De grond van het tweede gebouw is geheel van marmer; in het rond staan marmeren rustbanken; in het midden storten vier fonteinen van koud water zich uit in groote marmeren bekkens, vanwaar het water door kleine kanalen loopt naar den volgenden koepel, waar het door heete waterdampen zoo warm is, dat men het er gekleed niet uit kan houden.

‘Ik had mijne amazone aan en, ofschoon dit vreemd stond, toonde niemand verwondering of nieuwsgierigheid; zij waren beleefder dan de meeste vrouwen aan Europeesche hoven

geweest zouden zijn. Van de tweehonderd vrouwen, die er waren, zag ik niemand spotachtig fluisteren of minachtend glimlachen. Zij boden mij eene plaats aan op de rustbanken, die met prachtige kussens en kleeden bedekt waren. Zeer drongen zij er op aan, dat ik mij zou ontkleeden en een bad nemen, en ofschoon ik weigerde, bleven zij aanhouden, totdat ik eindelijk mijn japon losmaakte en hun mijn corset liet zien. Toen hielden zij op met vragen, want zij meenden, dat het eene machine was, die mijn man mij gedwongen had aan te doen en die ik niet zelf kon losmaken.'

III.

Toen lady Mary 1 April uit Adrianopel aan eene harer kennissen, de gravin van Bristol, schreef, had zij reeds genoeg gezien van de Turksche toestanden om te weten, dat het bestuur in handen was van het leger en de Sultan hoegenaamd geene macht had. Met de vrouw van den Franschen gezant ging lady Mary den tocht van den Sultan naar de moskee zien, die hij gewoon was iedere week te bezoeken.

'De jonge vrouw van den Franschen gezant zie en spreek ik dikwijls en toch zouden wij veel meer aan elkâar kunnen hebben, zoo ik haar kon overhalen, al die vormen en plechtigheden achterwege te laten, die het leven zoo vermoeiend en lastig maken, maar zij is zoo blij met haar gevolg van vier en twintig man en een rijtuig vol hofdames, dat zij alles liever zou doen dan mij zonder dat gevolg een bezoek brengen en, zoolang zij mij zoo bezoekt, moet ik het haar wel nadoen.'

Zeer belangrijk en waard in zijn geheel gelezen te worden is ook een brief van 1 April uit Adrianopel aan Pope, waarvan hier een kort uittreksel volgt:

In de tuinen rondom Adrianopel en onder de vruchtboomen, die langs den oever van de Hebro geplant zijn, ziet men alle avonden tal van aanzienlijke Turken, die daar niet wandelen, maar bij troepjes met elkaar een mooi groen plekje uitzoeken, waar veel schaduw is, er een kleed op den grond laten leggen en hun koffie drinken, terwijl zij meestal een slaaf medebrengen, die mooi zingt of het een of andere instrument goed bespeelt.

Ieder oogenblik ziet men zulke troepjes, zelfs van zeer eenvoudige, arme Turken, 's avonds aan de rivier zitten met hunne kinderen. Zij bespelen dan dikwijls een instrument, dat veel overeenkomst heeft met de oude fistula of herdersfluit. Ook hier zou Addison zien, hoe juist de opmerking is, die hij op zijne reizen maakte, dat er geen enkel muziekinstrument bij de Grieksche of Romeinsche standbeelden te vinden is, dat men ook niet hier in dit land in de handen van het volk ziet.

De jongens spelen, terwijl zij bij elkaar zitten, meestal met hun lievelingslam, waar zij bloemslingers voor maken en dat, zoo versierd, aan hunne voeten ligt, terwijl zij met elkaar zingen. Dit zijn hier de echte oude vermaken en zij passen even goed bij hen als bij onze jongens het voetbal spelen.

Uwe vertaling van Homerus heb ik hier met oneindig veel genoegen herlezen; heel veel uitdrukkingen begrijp ik nu veel beter dan ooit vroeger; er is hier zooveel onveranderd gebleven, want de Turken hebben lang zooveel moeite niet gedaan, om alleen hun eigen gewoonten te handhaven, als andere volken meestal doen. Ik kan niet te veel in bijzonderheden komen, maar ik kan u verzekeren, dat prinsessen en adellijke vrouwen nog steeds haar tijd doorbrengen met het borduren van sluiers, enz. omringd door hare slavinnen, evenals wij lezen van Andromache en Helena. De sneeuwwitte sluier, dien Helena over haar gelaat werpt, is nog altijd in gebruik en, als ik hier de oude bashaws met hunne eerwaardige baarden zich zie koesteren in de zon, denk ik onwillekeurig aan koning Priamus en zijn raad.

‘Zij dansen hier, zooals er van Diana wordt verteld dat zij danste aan de oevers van den Eurotas. Het gewone Turksch is geheel anders dan het Turksch, dat aan het hof of door de beschaafde Turken wordt gesproken; het volk toch gebruikt zooveel Arabische en Perzische woorden, dat het is of zij eene geheel andere taal spreken. Daarbij hebben de Turken nog wat zij noemen den verheven stijl, die zeer geschikt is voor poezie en die veel gelijkt op de taal der heilige schrift.’

Dan volgt er in dien brief een woordelijk in het Engelsch overgezet Turksch gedicht, dat door den jongen, geestigen en geleerden Ibrahim Pacha gemaakt werd op zijne bruid.

Lady Mary is zoo vervuld van den oosterschen gloed der verzen en van enkele zeer eigenaardige uitdrukkingen, dat zij er niet alleen zeer uitvoerig over schrijft aan Pope, maar het gedicht ten slotte ook overbrengt in Engelsche versmaat. Zij eindigt dezen belangrijken brief met te zeggen: ‘het Engelsch is niet geschikt om zulk een hartstocht te teekenen en wij missen ook de samengestelde woorden, die in het Turksch zooveel voorkomen.’

In één haren brieven, ook op 1 April 1717 geschreven, spreekt lady Mary het eerst over iets, dat haar later beroemd heeft gemaakt, en wel in de volgende woorden:

‘Nu zal ik u iets vertellen, waarom ge zoudt wenschen hier te zijn. De pokken, die bij ons zoo gevaarlijk zijn en zoo veel voorkomen, doen hier niets geen kwaad door de inenting, zooals men het hier noemt. Eenige oude vrouwen maken er haar werk van, om in de maand September, als de grootste hitte voorbij is, deze operatie te doen. Bij troepjes van vijftien of zestien melden de menschen zich aan en dan komt de oude vrouw met een notendop vol van de beste pokstof en vraagt u, welke ader ge wenscht geopend te hebben. Oogenblikkelijk opent zij de aangewezen plek met eene groote naald, hetgeen u niet meer pijn veroorzaakt dan een gewone krab, brengt in de ader zooveel pokstof als er op den kop van de naald liggen kan, verbindt daarop de wond met een klein stukje notendop en opent aldus vier of vijf aderen. De Grieken laten zich gewoonlijk op het voorhoofd, de beide armen en de borst inenten, om aldus het teeken des kruizes te maken, maar zij, die niet bijgeloovig zijn, laten zich liever op het been of op dat gedeelte van den arm inenten, dat bedekt is, want al die kleine wondjes laten litteekens na.

Kinderen en jonge menschen blijven meestal volkomen gezond na deze operatie tot den achtsten dag; dan krijgen zij koorts en moeten twee, soms drie dagen te bed blijven. Eene enkele maal krijgen zij twintig of dertig pokken op het gezicht, maar deze laten geen litteeken achter en binnen acht dagen zijn zij weer volkomen genezen. Terwijl zij de koorts hebben, loopen de wondjes, hetgeen zeker eene groote verlichting geeft. Duizenden ondergaan jaarlijks deze operatie en de Fransche gezant zegt lachend, dat de menschen hier

de pokken hebben voor hun plezier, zooals zij in andere landen de baden gebruiken. Niemand is ooit aan deze operatie gestorven en, om u te overtuigen, dat ik er volkomen vertrouwen in heb, zal ik spoedig mijn kleinen jongen laten inenten.

'Ik ben vaderlandslievend genoeg, om deze nuttige ontdekking in Engeland in de mode te brengen, en ik zou er zeker zeer uitvoerig aan doctoren over schrijven, als ik wist, dat enkelen onzelfzuchtig genoeg waren, om een groot gedeelte van hun inkomen op te offeren voor het welzijn der menschheid. Maar de ziekte brengt hun zooveel voordeel aan, dat zij zich met alle macht zullen verzetten tegen iets, dat er een einde aan kan maken. En toch, als ik in leven blijf en terugkom, zal ik misschien moed genoeg hebben, om hen te bestrijden.' En zij heeft gestreden bij haar terugkomst in Engeland met grooten ijver en moed, hoewel tal van doctoren en zeer vele predikanten haar tegenwerkten.

Den 20sten Mei schrijft lady Mary, dat zij te Constantinopel zijn aangekomen en met prachtig weder gereisd hebben:

Van al de kleine plaatsen, die wij doorkwamen, zal ik u niets vertellen, omdat er niets belangrijks was; alleen zag ik bij Tchiorlu een klein serail, dat slechts in gebruik is, als de sultan op reis is, en waar ik tot mijne verbazing de wanden bedekt vond met kleine stukken uit Turksche gedichten, waarvan sommige heel aardig waren. Ofschoon door vertaling veel van het eigenaardige verloren gaat, wil ik er toch één letterlijk overzetten in het Engelsch:

> 'We come into this world, we lodge and we depart;
> He never goes, that's lodged within my heart.'

'En dan zag ik nog iets grappigs te Kujuh Checkmedji, waar wij logeerden in een oud klooster van derwischen. Dat klooster en de tuinen er om heen hebben het prachtigste uitzicht, dat men zich denken kan, en bewijzen weer, dat monniken van alle orden hun verblijfplaats goed weten te kiezen. Nu behoort het klooster aan een schoolmeester, die jongens les geeft. Toen ik hem vroeg, mij zijne kamers eens te laten zien, wees hij mij tot mijne verbazing op eene hooge cypres in den tuin, op den top waarvan een bed was voor

hem zelf en iets lager voor zijne vrouw en twee kinderen, die daar alle nachten sliepen. Ik vond het allergrappigst en besloot dat nest eens wat dichter bij te gaan zien, maar toen ik vijftig treden geklommen was en zag, dat ik nog vijftig treden hooger moest en genoodzaakt was van den eenen tak op den anderen te springen, op gevaar af van mijn nek te breken, vond ik het verstandiger maar naar beneden te gaan.'

In Constantinopel, waar de verschillende gezanten dicht bij elkander wonen, heeft hun paleis, zooals lady Mary het noemt, een prachtig uitzicht. Aan de eene zijde ziet men de haven, aan de andere zijde de stad, het serail en de Aziatische bergen in de verte. Kort na hunne aankomst hebben Montagu en zijne vrouw weinig gelegenheid iets van de stad te zien, daar zij tal van bezoeken ontvangen. Maar, zegt lady Mary, 'die bezoeken zijn een feest voor de oogen, want de jonge vrouwen zijn allen schoonheden en zij kleeden zich met zeer veel smaak.'

Spoedig na hun aankomst doet lady Mary veel moeite, om hare verzameling van oude munten uit te breiden, en zij vertelt, hoe zij eenige bijzonder kostbare munten uit den tijd der Macedonische koningen heeft kunnen krijgen en hoe zij ook eene mummie heeft besteld.

In Juni, dus eene maand, nadat Montagu en zijne vrouw te Constantinopel zijn aangekomen, moeten zij zich om de vreeselijke warmte verplaatsen naar een dorpje, dat lady Mary doet denken aan de beschrijving der Elyseesche velden.

'Wij wonen midden in een bosch van vruchtboomen, waarin tal van fonteinen zijn met heerlijk water en schaduwrijke wandelingen, met een uitzicht op de Zwarte Zee, die ons zulk eene frissche koelte aanbrengt, dat wij niets van de hitte merken. Het dorp wordt alleen bewoond door rijke Christenen, die zich alle avonden vereenigen bij de fonteinen en dansen en zingen. De schoonheid der vrouwen en hare sierlijke kleeding doet u denken aan de nymfen, zooals de dichters ze ons beschrijven. En toch, hoe heerlijk ook, soms is het of ik werkelijk een van de afgestorvenen ben, die in de Elyseesche velden dwaalt, waar echter de Lethe niet gevonden wordt, want ik denk aan al mijne vrienden, heb meer dan genoeg soms van al het dansen en zingen en verlang naar den rook en de ruwheid, waar gij onder zucht.'

Veel Engelsche vriendinnen en kennissen doen lady Mary allerlei dwaze vragen. De eene vraagt haar om eene Grieksche slavin te zenden, anderen willen den wonderbalsem hebben, die uit Mecca komt. Terwijl lady Mary aan de eene uitlegt, dat er geene enkele Grieksche slavin is, vertelt zij aan de anderen, dat die balsem niet onschadelijk is en de huid er dagen lang ontstoken van kan zijn. ‘Als men de vrouwen hier wil gelooven, zijn er andere middelen om liefde te veroveren dan schoonheid en wel de samenstelling van enkele stoffen. Hoe gelukkig zou men staten en menschen kunnen, maken, als men eens eene scheepslading van die samenstelling kon overzenden.’

In een anderen brief weer vinden wij het plaatsje Calchedon vermeld, dat tegenover Constantinopel ligt, waar vele Turksche buitenverblijven zijn en waar zooveel schoons en liefelijks te zien en te hooren is, dat lady Mary aan een geestelijke schrijft, dat de Turken eerst recht weten te leven, ‘terwijl wij ons aftobben met politiek of met de beoefening van eene wetenschap, die wij toch nooit geheel kennen. Wij sterven en worden oud, voordat wij de vruchten van ons werk kunnen zien, en als men nagaat, wat voor kort levende, zwakke schepselen wij zijn, zou men zeggen, dat er niets beters voor ons is dan de studie van het genot. Ik durf dit wel zeggen tegen u, omdat gij weet, hoe ik het bedoel, en gerust moogt gij lachen om deze plechtige verzekering, dat ik liever een rijke effendi zou zijn met al zijne onwetendheid dan Isaac Newton met al zijne kennis.’

Aan denzelfden geestelijke schrijft lady Mary 31 Juli uit Tunis, dat zij 6 Juni Constantinopel, waar zij dus ruim een jaar geweest zijn, hebben verlaten, en zij is verrukt over alles, wat zij op reis genoten heeft, zoo zelfs, dat zij telkens haar gedachten in versmaat uit.

Zij vertelt van de schoone stad Gallipoli en, als zij stil liggen met het schip in den Hellespont, denkt zij aan Hero en Leander en aan de brug van schepen door Xerxes gebouwd, en bij den berg Ida fluistert zij:

> ‘Here Juno once caress'd her am'rous Jove,
> And the world's master lay subdued by love.’

Niet ver van dáár zien zij de plek, waar Hecuba begra-

ven werd, en kort daarop kaap Janizary en het beroemde voorgebergte van Sigeum, waarvan zij één der toppen met groote moeite bereiken om de plek te zien, waar Achilles begraven werd. Zelfs willen Wortley en zijne vrouw een grooten steen aan boord laten brengen, waar Grieksche woorden op te lezen zijn, maar als hun kort daarop veel vreemder steenen gewezen worden door een Griekschen priester, zien zij van dat plan af, te meer nog omdat de kapitein van het schip zegt, dat het onmogelijk voor hem zou zijn zulk een steen te vervoeren.

'Van Troje is niets meer over dan de grond, waarop het gestaan heeft, maar toch is het een genot de plek te zien, waar men zich voorstelt, dat Menelaus en Paris gevochten hebben en waar de grootste stad der wereld heeft gestaan.

Noordelijk van Sigeum zagen wij het voorgebergte van Rhoeteum, waar het graf van Ajax moet zijn, en toen ik al die beroemde plaatsen zag, bewonderde ik de groote geographische kennis van Homerus. Toen het schip 's nachts stil lag op de plaats, waar het oude Constantinopel, Eski Stamboul zeggen de Turken, te vinden is, stonden wij om twee uur op en gingen op een ezel een tocht maken om de muren. 's Nachts gingen wij voorbij het eiland Tenedos en dachten aan Apollo, voeren voorbij Lesbos, waar Sappho zong, Pittacus regeerde en waar Alcaeus, Theophrastus en Arion geboren werden, en het was een weemoedig gevoel, dat wij dat alles reeds achter ons hadden, dat wij het oude Chios voorbijvoeren en in de Aegeische zee kwamen.

Grooten lust gevoelde ik, om mij af te laten zetten in de Peloponnesus, al was het alleen om de oude mythologische Arcadische velden te zien en de rivier Eurotas. Wat een verrukkelijke reis moet dat drieduizend jaar geleden zijn geweest, als men, na eerst bij Sappho te hebben thee gedronken, op Chios den tempel van Homerus kon gaan zien, zich gedurende de reis bezighield met het teekenen van prachtige tempels, of het afbeelden van de wonderen der beeldhouwkunst en om te gaan met de beleefdste van alle menschenkinderen.'

Na een hevigen storm landen Wortley en zijne vrouw eindelijk in Porta Farina op de Afrikaansche kust. Vandaar gaan zij naar Genua, dat haar na Constantinopel niet zoo

bijzonder aantrekt, maar waar zij toch zeer geniet van de prachtige schilderijen. Vooral die van Guido en Correggio vindt zij zoo mooi, dat zij wel haar leven lang in Genua zou willen blijven, om ze altijd te kunnen zien.

Op de terugreis is lady Mary te Lyon eenige dagen ernstig ziek door gevatte koude bij hun tocht over de Alpen. De sombere stemming, waarin zij vandaar aan Pope schrijft, is dan ook zeker een gevolg van haar ongesteldheid. Zij ziet er tegen op weder in Engeland terug te komen, waar zij overstelpt zal worden met allerlei vragen en waar zij voor het geluk van haar landgenooten niet bepaald noodig is.

De overtocht naar Engeland is werkelijk gevaarlijk; zij treffen een zeer stormachtigen nacht, zoodat de passagiers in een visschersvaartuig aan land gebracht worden. Lady Mary geeft eene vrij uitvoerige beschrijving van al de ellende en angst van dien nacht, maar toch blijft zij ook dan de komische zijde duidelijk zien, hetgeen blijkt uit de grappige beschrijving van eene Engelsche vrouw, die midden in den storm het eene oogenbik bidt en het andere oogenblik aan niets anders denkt dan aan een kostbaar kanten mutsje, dat zij gekocht heeft en voor de douane wil verbergen. ‘Door den gemakkelijken overgang van haar ziel op haar hoofdtooisel en de angsten voor beiden heb ik nog steeds niet kunnen uitmaken, welke van die twee de meeste waarde voor haar had.’

Toch gaat, zooals trouwens meestal het geval is, de zin voor het komische ook bij lady Mary samen met eene zekere weemoedige opvatting van het leven; zij eindigt haar brief aldus: ‘Na veel gezien en veel gelezen te hebben, na mijne oogen te hebben bedorven door 's nachts te studeeren, kan ik de kalmte van de boerin benijden, die zonder twijfel in haar hart iederen Zondag nederig luistert naar de preek, omdat zij haar natuurlijk gevoel niet in de war heeft gebracht door al de vragen der verschillende sekten en scholen, die, hoe geleerd ook, toch ten slotte geen enkel vraagstuk kunnen oplossen. En, nu ik een groot gedeelte van Azie en Afrika en bijna geheel Europa gezien heb, kan ik den Engelschen edelman benijden, die werkelijk gelooft, dat Engelsch bier lekkerder is dan Grieksche wijnen, die in 't kort denkt: oost west, thuis best. De hemel geve, dat ook ik zoo nog eens zal denken en dat ik, nu ik eenmaal tevreden moet

zijn met zoo'n klein beetje daglicht, den levenwekkenden zonneschijn van Constantinopel mag vergeten'[1].

IV.

In het laatst van November 1718 zijn Wortley en zijne vrouw in Engeland terug en dikwijls zal haar toen in de gedachten zijn gekomen, wat zij reeds in het buitenland aan haar zuster schreef, dat, als men verre landen gezien heeft, men thuis komende ieder woord moet wikken en wegen, want: 'als wij bij onze terugkomst niets doen dan herhalen, wat anderen reeds gezegd hebben, zijn wij vervelend; als wij wat nieuws vertellen, lacht men en zegt, dat wij er maar wat van maken. Nooit neemt men in aanmerking, dat verschillende menschen verschillende dingen opmerken, dat de een meer belangstelling heeft dan de ander en dat in eenige jaren veel dingen kunnen veranderen. Maar de menschen oordeelen over reizigers met dezelfde vriendelijkheid, hartelijkheid en onpartijdigheid, waarmede zij gewoonlijk bij alle gelegenheden hunne naasten beoordeelen. Ik ken de zeden en gewoonten van mijne lieve kennissen zóó goed, dat ik hun niets vertellen zal, om te voorkomen, dat zij zoo vriendelijk zijn van te zeggen, dat ik te veel vertel.'

Zonder groote verwachtingen wat de menschen betreft gaat lady Mary dus terug en toch heeft zij meer moed en kracht, om voor haar medemenschen iets te doen, dan velen ooit hebben. Kort na haar terugkomst in Engeland gaat zij met groote energie en doorzetting aan het werk, om de inenting tegen de pokken, zooals zij die in Turkije heeft gezien, in te voeren en zoo mogelijk algemeen te maken, om daardoor duizende menschenlevens te redden.

Groot was het aantal menschen, die toen nog in het westelijk deel van Europa aan de pokken stierven. De inenting was nog onbekend en eerst in 1796 is het Jenner gelukt, haar door eene nieuwe methode meer algemeen te maken.

1) Een alleraardigste, levendig en oorspronkelijk in het Fransch geschreven brief, die vertaald in den bundel voorkomt, is waard in zijn geheel gelezen te worden. Lady Mary spreekt daarin over den Mahomedaanschen godsdienst, over tulpen, menschen en hondenrassen.

Lady Mary was de eerste, die de inenting tegen de pokken in Engeland bekend maakte, en door haar krachtig optreden heeft Dr. Maitland, die de reis naar Turkije mede had gemaakt, haar reeds in 1721 in Engeland op de Turksche manier toegepast. Geen wonder, dat lady Mary, die haar eenigen broeder aan die ziekte had verloren, zelf de pokken had gehad en al den angst kende van te herstellen, maar voor het leven misvormd te zijn, alles wilde doen om die ziekte te doen verdwijnen. Het eenige spoor, dat de ziekte bij haar had achtergelaten, was, dat zij er haar mooie lange oogharen door had verloren. De herinnering aan vroegere smart en de hoop menig menschenleven te redden gaf haar moed voor dit zware, ondankbare werk. Lady Mary zegt dan ook, dat er de eerste vijf jaren na hunne terugkomst zelden een dag voorbijging, dat zij geen spijt had er mede begonnen te zijn en, als zij al de teleurstelling, vervolging en tegenspraak had kunnen voorzien, zij er nooit mede zou zijn begonnen. De tegenstand van alle zijden en het schelden op lady Mary en de inenting was dan ook ongeloofelijk groot.

De medische faculteit stond als één man op, om niets dan mislukking of de allerellendigste gevolgen er van te voorspellen; de geestelijken ijverden in hunne prediking, om aan te toonen, hoe ongodsdienstig en slecht het was, aldus God te verzoeken; het volk jouwde haar uit en zei, dat zij eene slechte moeder was, omdat zij het leven van haar kinderen durfde wagen. En toch, niettegenstaande dat alles, bleef lady Mary volhouden en wist zij spoedig krachtigen steun te veroveren, vooral toen ook de prinses van Wales (koningin Carolina) haar moedig ter zijde stond en ook hare kinderen liet inenten.

Lady Mary vertelt o.a., dat, toen haar dochter ingeent was, zij het kind geen oogenblik verliet, omdat de vier doctoren, die door het gouvernement gezonden waren, om het verloop der inenting waar te nemen, zoo ongeloovig, onwelwillend en hatelijk waren, dat zij haar kind geen oogenblik aan hen durfde toevertrouwen.

Toen de inenting meer algemeen werd, wilde iedereen, die lady Mary maar eenigszins kende, haar raad en toezicht hebben en steeds nam zij haar dochtertje mede in het huis

en in de ziekenkamer, om te toonen, hoe volkomen zeker zij was, dat haar kind niet besmet kon worden. Een kind, en vooral een zeer intelligent kind, herinnert zich veel meer dan ouderen gewoonlijk denken en lady Bute heeft dan ook dikwijls gezegd, dat zij zich van haar zesde jaar af heel goed herinnert, hoe minachtend bakers, enz. de schouders ophaalden en naar haar moeder keken, en hoe bezorgde ouders in het oneindige dezelfde woorden en raadgevingen van dokters herhaalden. Geen wonder dus, dat lady Mary dikwijls wegens al het leed, dat zij door haar ijver en toewijding had, wenschte, dat zij er nooit mede begonnen was.

Haar kleinzoon, William Stuart, primaat van Ierland, heeft het voorbeeld van zijne grootmoeder moedig gevolgd. Toen hij hulpprediker te Luton in Bedfordshire was, brak er eene hevige pokkenepidemie uit en hij besloot op zijne kosten allen, die nog gezond waren, te laten inenten, waartoe zelfs zij, die gemoedsbezwaren hadden, zich lieten overhalen. Geheel alleen, zonder raadgever, op een grooten afstand van zijne familie, die niets van zijn krachtig optreden wist, slechts geholpen door een eenvoudig plattelands heelmeester en eenige eenvoudige vrouwelijke verpleegsters, terwijl natuurlijk de honderden lijders niet allen even goed geholpen en verzorgd konden worden en velen, die reeds te oud en te zwak waren, zich aan de inenting onderwierpen, slaagde hij toch volkomen. Slechts enkele moeielijke gevallen deden zich voor; er stierven maar drie menschen en jaren achtereen bleef het district verschoond van eene pokkenepidemie.

Deze wijze van inenting is in het midden der achttiende eeuw ook in Frankrijk en Nederland toegepast, zooals blijkt uit Florian's werkje ‘Mémoires d'un jeune Espagnol’ en uit een gedicht van Onno Zwier van Haren van 1777.

Met groote onderscheiding werden Wortley en zijne vrouw bij hunne terugkomst ontvangen aan het hof van George II, waar lady Mary's schoonheid en hare aangename, verstandige gesprekken zeer werden gewaardeerd.

Aan de groote Zuidzee-speculatie, die in 1720 zoo velen arm heeft gemaakt, nam lady Mary ook deel buiten weten van haar man en natuurlijk, het blijkt trouwens duidelijk uit de bezorgde stemming in hare brieven, gaven deze speculaties haar menig angstig oogenblik en verloor ook zij er veel geld mede.

Eén van de belangrijkste gebeurtenissen uit het leven van lady Mary in de eerste jaren na hunne terugkomst uit Turkije is zeker haar twist met Pope. Reeds voordat zij Engeland verliet, behoorde Pope tot haar hartstochtelijkste bewonderaars. De eerste brieven na haar vertrek bewijzen, dat hij lady Mary's gesprekken, haar geest en vroolijkheid zeer miste.

‘Hoe dikwijls heb ik al getracht de rust en tevredenheid in het buitenleven terug te vinden, maar één gesprek met u heeft mij ongeschikt gemaakt voor de eenzaamheid. Boeken hebben geen invloed meer op mij; er gaat geen dag voorbij, dat ik u niet voor mij zie, dat ik niet denk aan uwe gesprekken. Ik ben geen dichter meer; alle romantische denkbeelden zijn verdwenen, alleen leef ik in gedachten aan den Bosporus en Hellespont. Ik zou een zonaanbidder kunnen worden, alleen omdat gij zegt, dat hij u lichamelijk en geestelijk zoo veel goed doet; ik vind trouwens ook, dat de zon meer reden heeft u goed te doen dan alle planten en mineralen der aarde te ontwikkelen....’

Pope vraagt in één van zijne brieven, of Wortley en zijne vrouw bij hunne terugkomst nog naar Italië gaan, want dan reist hij hun tegemoet, om met hen terug te reizen.

‘Om u te zien op de plaats, waar Curtius zich opofferde voor zijn vaderland, om te zien, met welk eene verschillende uitdrukking in de oogen gij van het standbeeld van Julius Caesar naar dat van Marcus Aurelius kijkt. Laat de menschen maar denken, dat ik dat alles doe, om op classieken grond te staan; de andere reden zal ik u in het oor fluisteren. Het genot van u te volgen zou mij zoowel naar Mecca als naar Rome voeren.’

Hij schrijft haar, hoe hij hare sonnetten heeft weggeborgen als het kostbaarste kleinood, met hoeveel eerbied hij de bladzijden omslaat en hoe hij ze verborgen houdt voor aller blikken. ‘Er is zooveel in mijn hart, dat ik zou willen uitspreken, dat mijne brieven mij onbeduidend toeschijnen, en toch kan ik mij niet anders onderteekenen dan als uw vriend en bewonderaar Pope.’

Eenige dagen later schrijft hij: ‘Innig verlang ik naar uwe nieuwe sonnetten, naar uwe opmerkingen en uwe oostersche kennis, maar naar niets verlang ik meer dan naar u zelve.’

En op al die brieven vol hartstochtelijke uitingen antwoordde lady Mary eenvoudig. Zij schreef hem lange brieven terug, vertelde hem allerlei dingen, waar zij wist, dat hij belang in zou stellen, maar kwam nooit terug op zijne vleierijen. Steeds is zij tegenover Pope de verstandige, ontwikkelde, fijn beschaafde vrouw, die zij haar geheele leven gebleven is tegenover zoovele mannen, die haar geest en schoonheid bewonderden.

Toen Wortley en zijne vrouw in Engeland terugkwamen, drong Pope er zeer op aan, dat zij zich bij Twickenham, zijne geliefde woning dicht bij Londen, zouden vestigen, en werkelijk voldeden zij aan zijn verzoek en woonden er gedurende de zomermaanden. In den eersten tijd, toen Wortley en zijne vrouw en Pope elkaar zeer veel zagen, verzocht Pope lady Mary, om te poseeren voor sir Godfrey Kneller, die haar portret zou schilderen. Zij gaf haar toestemming en Pope was zoo gelukkig met haar portret, dat hij er haar telkens en telkens weer over schrijft in korte briefjes en eindelijk ook in het volgende gedicht, dat hij haar zond en dat onder hare papieren bewaard is gebleven.

> ‘The playful smiles around the dimpled mouth,
> That happy air of majesty and truth,
> So would I draw, (but oh! 't is vain to try,
> My narrow genius does the power deny,)
> The equal lustre of the heavenly mind
> Where every grace with every virtue is join'd,
> Learning not vain, and wisdom not severe,
> With greatness easy, and with wit sincere,
> With just description show the soul divine,
> And the whole princess in my work should shine’.

Een hevige twist maakte een einde aan de goede verstandhouding en Pope zelf was daar de schuld van. Hij was heftig en hartstochtelijk en was er aan gewoon geraakt, dat lady Mary hem in alles raadpleegde, dat hij haar verzen het eerst las, dat zij met hem alles besprak, waarmede haar geest zich bezig hield. Geen wonder dus, dat haar groote belangstelling voor Lord Hervey zijne jalouzie opwekte.

Lord John Hervey, die bij de troonsbestijging van George II grooten invloed aan het hof kreeg en een gunsteling was van koningin Carolina, heeft zich ook als schrijver naam gemaakt.

Nog in 1848 gaf John Wilson Croker een naar het handschrift bewerkte uitgave van Hervey's ‘Memoirs of the Reign of George II from his accession to the death of queen Caroline from 1727-1737’, eene zeer belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van dien tijd.

Pope begon met hatelijke kritieken te schrijven op verzen van lady Mary, die aan het hof werden toegejuicht, en duidelijk bleek hoe langer hoe meer, dat hij op politiek gebied een tegenstander van lady Mary en Hervey was, maar vóór Bolingbroke en Swift en dus tegen de Whigs.

Al vroeger had lady Mary zich dikwijls verzet tegen de zucht van Pope, om veranderingen te brengen in hare gedichten en gezegd: ‘Verander er niets in, Pope; wat er goeds in is, zegt de wereld, dat uw werk is; het slechte blijft toch voor mijne rekening’.

Allerlei geschrijf van Pope maakte eindelijk, dat lady Mary zich geheel uit zijn gezelschap terugtrok en zich ook wel eens eene enkele maal tot sarcastische opmerkingen over Pope liet verleiden, die hem altijd trouw werden overgebracht. En Pope met zijne neiging tot bitterheid, met zijn geest en talent, slingerde in gedichten de grofste hatelijkheden naar het hoofd van lady Mary en Lord Hervey.

Hervey, die de heftige uitvallen van Pope in verzen beantwoordde, was iemand, die zeer verfijnd was in zijne manieren, en schijnt tot die sekte van moderne filosofen te hebben behoord, die zich het eerst vrijdenkers noemden. Lord Hervey stierf eenige jaren, nadat lady Mary zich in het buitenland had gevestigd. Zijn oudste zoon zond haar de brieven, die zij aan zijn vader geschreven had, terug met de verzekering, dat geen van hare brieven gelezen of geopend was na zijns vaders dood. En zij bedankte den jongen Hervey, maar voegde er bij, dat zij het toch betreurde, dat hij de brieven niet eens had doorgebladerd, want dat hij er dan uit gezien zou hebben, wat hij als jonge man zeker nauwlijks gelooven kon, dat er eene lange trouwe vriendschap kan bestaan tusschen personen van verschillende sekse, zonder dat er ooit sprake van liefde was. Zeer ingenomen met haar schrijven bewaarde de jonge Hervey haar brief en, toen lady Mary vele jaren later in Engeland terugkwam, liet hij hem aan lady Bute lezen en verzocht om de eer, haar moeder een bezoek te mogen brengen.

Grooten invloed bleef lady Mary niettegenstaande haar twist met Pope uitoefenen op de letterkundige kringen van haar tijd. Tal van jonge schrijvers verlangden niet alleen haar bescherming, maar ook haar oordeel over hunne geschriften; zelfs op het werk van Henry Fielding heeft zij invloed gehad.

Zeer streng was lady Mary's oordeel over de schrijvers van haar tijd en, ofschoon zij schreide bij de verhalen van Richardson en den geheelen nacht opzat om een boek van hem uit te lezen, zei zij toch van hem en van Garrick, dat zij nooit genoeg in zeer beschaafde kringen geleefd hadden, om werkelijk een beschaafd man te kunnen teekenen. Dikwijls liet zij zich zoo meesleepen door haar gevoel als zij las, dat zij niet in staat was te genieten van Swift en Arbuthnot, alleen omdat zij Tory's waren. Lady Mary was eene groote bewonderaarster van het oude Engelsche drama; de stukken van Shirley, Ford, Marston, Heywood en Webster las zij veel, maar bovenal bewonderde zij Shakespeare.

V.

In 1739 ging lady Mary's gezondheid zoo achteruit, dat zij met goedvinden van haar man naar het vasteland reisde, om een zachter klimaat op te zoeken. Eerst had Wortley plan met zijne vrouw mede te gaan, maar ambtsbezigheden hielden hem telkens terug en ten slotte hebben zij elkaâr nooit teruggezien, ofschoon lady Mary nog twee en twintig jaar lang in Italië geleefd heeft. Waarom en hoe zij er toe kwamen, zoo gescheiden te leven, is dikwijls gevraagd en nooit heeft men eene verklaring kunnen vinden. In een brief van lady Mary aan lady Pomfret, geschreven in het eerste jaar, nadat zij Engeland had verlaten, lezen wij, dat zij er dikwijls met haar man over gesproken had, om buitenslands te gaan wonen, en ten slotte door haar slechte gezondheid zóó verdrietig werd over het gedurig uitstellen van de reis, dat zij alleen vertrokken was, terwijl Wortley beloofde haar spoedig te zullen volgen, hetgeen hij echter nog steeds niet had kunnen doen door allerlei drukte, maar zoolang zij nog niet zeker wist, wanneer zij hem verwachten kon, was het haar onmogelijk vast af te spreken met lady Pomfret, wanneer zij elkaâr in Rome zouden ontmoeten.

Lady Mary, die zoo waarheidlievend was, zou zoo niet geschreven hebben, als die afspraak tusschen haar en haar man niet werkelijk gemaakt was. Waarschijnlijk heeft Wortley, die een zeer werkzaam man en volijverig parlementslid was, zich niet kunnen onttrekken aan zijn werk en zijn beiden er langzamerhand aan gewoon geraakt gescheiden te leven. Toch is het mogelijk, dat zij beiden, steeds zoo verschillend van opvatting en zoo eigenaardig en zelfstandig van karakter, hebben gevoeld, dat met den ouderdom het groote verschil in beider karakter, in plaats van getemperd te worden, meer nog zou uitkomen, en het beter was vrienden te blijven op een afstand dan iederen dag te voelen, dat zij niet bij elkaar pasten, nu zij door de kwalen en moeielijkheden van den ouden dag nog meer op elkaars gezelschap waren aangewezen. Toch blijkt duidelijk uit hunne brieven, dat lady Mary niet overhaast Engeland heeft verlaten, maar eerst nadat de reis telkens en telkens weer eenige maanden was uitgesteld, en ook dat Wortley en zijne vrouw als beste vrienden gescheiden zijn, want geen spoor van twist of oneenigheid is te vinden in hunne brieven aan elkaâr.

Dadelijk bij haar aankomst in Dartfort schrijft zij aan haar man, uit Dover weer en daarna uit Calais. Wortley en zijne vrouw schrijven elkaâr veel en uitvoerig over alles en al die brieven en briefjes heeft hij tot zijn dood met de grootste zorg bewaard, wel een bewijs, dat hij niet onverschillig was voor zijne vrouw. Dat hun verhouding en het vertrouwen in elkaâr even groot was als vroeger, blijkt ook wel hieruit, dat Wortley zijne vrouw opdroeg, alle geldzaken te regelen met hun zoon[1)], met wie lady Mary nog eene samenkomst in het buitenland had, en aan haar overliet te beoordeelen, hoe zij tegenover hem moesten handelen en welk bedrag aan geld hem jaarlijks uitgekeerd moest worden.

Den 25 September schrijft Mary aan haar man, dat zij goed en wel in Venetië is aangekomen en dat de vermoeienis van de reis en vooral van den tocht over de Alpen haar goed heeft gedaan, want dat haar gezondheid al veel beter is.

‘Ik heb’, schrijft zij, ‘geene onaangename ontmoetingen gehad op reis, alleen maar te veel gezelschap. Ik wist

1) Van den zoon, waarover lady Mary in de eerste jaren van haar huwelijk dikwijls vol opgetogenheid schrijft, hebben de ouders niet anders dan verdriet gehad. Vóór hij meerderjarig was, huwde hij met eene vrouw uit de laagste volksklasse, die veel ouder was dan hij en die hem nooit gelegenheid heeft gegeven van haar te scheiden.

niet, dat ik zoo'n persoon van gewicht was; ik geloof dat, als een van de pyramiden van Egypte was gaan reizen, zij niet meer achtervolgd had kunnen worden. Als ik al de bezoeken had willen ontvangen, die men mij wilde brengen, zou ik in iedere stad wel twee jaar hebben kunnen blijven. In Milaan vond ik het zóó heerlijk, dat, als ik niet had gezegd, dat alle brieven naar Venetië opgezonden moesten worden, ik in de verzoeking zou zijn gekomen dáár te blijven. Een groot genot was voor mij de Borromeo-bibliotheek, waar alle vreemdelingen vrijen toegang hebben. Als ik zoo wel blijf, denk ik hier de carnavalfeesten bij te wonen. Hartelijk hoop ik, dat gij gezond zijt en ik spoedig weer iets van u zal hooren.'

Met groote, bijna vorstelijke eerbewijzen wordt lady Mary te Venetië entvangen en overal ziet men haar gaarne. Haar brieven aan Wortley zijn opgewekt en vroolijk geschreven, vol verhalen over Italiaansche toestanden en gewoonten.

Omstreeks 20 December 1743 schrijft Mary Wortley uit Avignon aan haar man, dat zij zich haast hem iets te vertellen, waar hij niets van zou begrijpen, als vreemden het hem mededeelden, nl. dat zij bouwde te Avignon.

'Van de oude vesting dezer stad is een gedeelte van een der torens blijven staan; de inwoners hebben er een molen van gemaakt, maar door de zeer hooge ligging was deze lastig in het gebruik. Den vorigen zomer op warme avonden wandelde ik er dikwijls heen en altijd was het er heerlijk koel en genoot ik van het prachtige uitzicht. Men ziet er de samenvloeiing van de Rhône en de Durance, overziet er de geheele landstreek en zelfs een gedeelte van Languedoc en Provence. Eens zei ik in gezelschap dat, als die oude molen van mij was, ik er een soort belvedère van zou maken; mijne woorden werden overgebracht en kort daarop maakten de twee burgemeesters hun opwachting bij mij, om mij uit naam van de bewoners der stad den molen en het omliggende land aan te bieden. En nu heb ik er voor 26 pond een kleine rotonde van laten maken.'

Daar leeft lady Mary rustig en eenvoudig, gaat van tijd

tot tijd naar de feesten, die dikwijls te Avignon gegeven worden, en waar zelfs oude menschen van tachtig jaar met groote opgewektheid aan deelnemen. Het volgende aardige verhaal doet zij in een brief van 22 Maart 1744:

'De hertogin van Crillon en eenige andere kennissen hadden mij met heel veel moeite overgehaald om deel te nemen aan de feesten, die de vrijmetselaars te Nimes gaven ter eere van den hertog de Richelieu, gouverneur van Languedoc. De meeste inwoners van Nimes zijn protestanten, die steeds nog streng worden gestraft, als zij openlijk hun godsdienst uitoefenen. Eenige dagen vóór onze aankomst hadden de protestanten eene bijeenkomst gehad en hun leider was met twaalf van zijne volgelingen gevangen genomen. Nauwelijks was ik twee uren in de stad, of een van de voornaamste Hugenoten bracht mij een bezoek en smeekte mij met tranen in de oogen, iets ten gunste der protestanten bij Richelieu te doen. Ik besloot hen te helpen, kleedde mij niet voor het souper, maar ging in een domino naar het bal; gemaskerd toch kon ik vrijer met Richelieu spreken. Hij was bijzonder innemend en zeide, dat hij zeer verlangde kennis met mij te maken. Toen ik eindelijk met mijn verzoek voor den dag kwam, zeide hij heel oprecht, dat hij ook innig medelijden met hen had, maar dat hij bevel had gekregen de gevangenen naar de galeien te zenden; hij beloofde echter ter wille van mij alles te doen, wat hij kon, en werkelijk zijn allen vrij gelaten.'

In Augustus 1746 verlaat zij Avignon en vestigt zich te Brescia.

'Ik denk hier eenigen tijd te blijven. De doge van Venetië is onze oude vriend Grimani. Toen ik Avignon verliet, had ik zoo'n hevige oogaandoening, dat ik vreesde blind te zullen worden; het is nu veel beter en ik ben ook gezonder dan in langen tijd het geval was.'

Twee dagen, nadat zij dezen brief schreef aan haar man, werd zij echter zeer ernstig ziek en moest twee maanden te bed blijven; 24 November is zij nog maar een paar uren per dag op. De gravin Palazzo heeft haar opgepast en verzorgd alsof zij eene zuster van haar was. 'Ik kan haar niet dankbaar genoeg zijn en zeer waardeer ik het, dat zij, die eene dévote is, nooit een priester bij mij heeft gebracht.'

VI.

Toen lady Mary genoeg hersteld was om te reizen, zonden de doctoren haar naar Lovere, een voor dien tijd groote badplaats, met tal van villa's, die tegen de rotsen aan gebouwd zijn. Aardige verhalen over de gewoonten der menschen in haar omgeving vinden wij in al hare brieven uit Lovere, zoowel in die aan haar man als in die aan haar dochter, lady Bute. In October '49 schrijft zij uit Salo aan het meer Gardia aan haar dochter, dat zij zich over haar reislust zal verbazen, maar dat het er heerlijk mooi is en de lucht haar goed doet. De eigenaar van het paleis, dat lady Mary bewoont, graaf Martinenghi, brengt haar met zijn zoon en beide dochters een bezoek en haalt haar over om met hem de omstreken te gaan zien.

Nu volgen verscheidene zeer belangrijke brieven aan haar dochter lady Bute, zoowel over de opvoeding van kinderen als over andere onderwerpen. Zeer eigenaardig en openhartig is bijv. de volgende mededeeling:

‘Nooit zal ik, wat toch zoo dikwijls eene gewoonte van ouders is, liefde of dankbaarheid van u eischen, omdat ik u ter wereld bracht, en bij mijn eerste liefde voor u was zooveel instinct, dat ik ook dat niet als een bewijs van liefde voor u kan aanvoeren. Maar ik erken dat, als ge mijn gedrag met dat van andere moeders vergelijkt, die altijd meenen, dat kinderen er alleen zijn om voor het genot der ouders te zorgen, ge dan recht hebt van mijne liefde voor u te spreken, want ik heb nooit als zoovele ouders gemeend, dat onze kinderen eerst speelgoed voor ons zijn en later bij uitnemendheid degenen, waar wij onze tyrannie en ons slecht humeur aan mogen botvieren.’ Later schrijft zij aan haar dochter, die vol zorg is over de opvoeding harer kinderen en vooral van haar meisjes: ‘ik ben vast overtuigd, dat kennis noodig is voor het geluk van de vrouw en dat alleen onwetendheid haar tot dwaling en dwaasheid brengt.’

In 1751 is lady Mary weder te Lovere, vanwaar zij onder anderen haar dochter vraagt eens op te geven, wie er van hunne kennissen in de laatste maanden overleden zijn. ‘Ge zult om mijne nieuwsgierigheid lachen; later zult gij

misschien ook ondervinden, dat voor hen, die eenmaal in de wereld geleefd hebben, nieuws uit die wereld steeds belangrijk is. De menschen, die ik hier ontmoet, maken weinig of geen indruk op mij; ik vraag mij zelve wel eens af, hoe ik zoo ondankbaar kan zijn, terwijl allen hier in dit kleine plaatsje zoo vriendelijk zijn en zich zoo vereerd voelen door mijn bijzijn, dat zij mij zelfs een standbeeld hadden willen oprichten op een van de grootste pleinen. Het stuk marmer was al uitgezocht en de beeldhouwer gekozen en het zou opgericht zijn, voordat ik er iets van wist, als de beeldhouwer mij niet vooraf had moeten zien, om het beeld gelijkend te maken. Ik had heel wat moeite, om hen van hun plan af te brengen, en moest eindelijk zeggen, dat het geheel in strijd was met mijn godsdienst. Verbeeld u eens, dat het gebeurd was! In Engeland zou men gezegd hebben, dat ik voor mij zelve een standbeeld had opgericht, en misschien zou ik hier later, als ik vergeten was, nog als eene heilige aangebeden zijn, want ik zou afgebeeld worden met een boek in de hand, wat als een bewijs van canonisatie zou gelden. Ik heb eenige overeenkomst met Ceres, tenminste als het waar is, dat deze godin de menschen leerde het graan te zaaien; ik leerde hen hier brood maken en ook taarten, pasteien en plumpudding, waar zij dol op zijn, en ik verwacht onsterfelijk te worden door hen de kunst van boter maken te leeren.’

Zeer belangrijk zijn de brieven, waarin lady Mary spreekt over haar godsdienstige opvattingen en over haar omgang en gesprekken met priesters, die veel bij haar komen praten of kaartspelen. Verder schrijft zij zeer uitvoerig over al de boeken, die haar dochter haar ter lezing zendt; aardig is het haar oordeel over de schrijvers van haar tijd te hooren en allerbelangrijkst is ook haar brief over de opvoeding van meisjes, waarvan hier een uittreksel volgt.

De grootste fout van ouders en van menschen, die bouwen, is, dat zij altijd een plan uitwerken, dat zij mooi vinden, zonder te bedenken, dat alles wat misplaatst is nooit mooi kan zijn. Iedere vrouw heeft de neiging, haar dochter op te voeden om te schitteren, terwijl zij haar daardoor juist ongeschikt maakt voor het stille leven, waarvoor zij bestemd is. Kennis, geleerdheid, als zij er werkelijk zin voor heeft, kan haar alleen meer tevreden, zelfs gelukkiger maken. Er

is geen goedkooper, blijvender genot dan lezen. Zij zal noch naar nieuwe modes, noch naar afwisseling van gezelschap of vermaken verlangen, als zij het genot kent van zich te verdiepen in een schrijver. Maar, wilt ge dat genot volkomen maken, stel haar dan in de gelegenheid talen te leeren. Laat zij echter nooit denken, dat zij een geleerde is, omdat zij Latijn en Grieksch kent, want die talen zijn slechts het voertuig tot geleerdheid. Laat uwe dochter met u spreken over alles, wat zij leest, en leer haar dwaasheid van geest en humor te onderscheiden, en rijmelarij van poezie. En de voornaamste raad, dien gij haar geven moet, is deze, dat zij al de kennis, die zij verovert, even zorgvuldig verstopt als zij het scheefheid of lamheid zou doen, want als zij met geleerdheid pronkt, bereikt zij er niets mede dan afgunst van al de manlijke en vrouwelijke dwazen, waaruit de grootste helft harer kennissen bestaat.

'Bij ons vrouwen moet kennis en eenzaamheid ons leeren, onze hartstochten te beheerschen en met weinig tevreden te zijn, en dat is te veroveren door een leven van studie. Als mijne kleindochter dezelfde neiging, laat mij liever zeggen, den zelfden hartstocht voor kennis heeft, waarmede ik geboren ben, dan zullen geschiedenis, aardrijkskunde en filosofie haar meer materiaal leveren, om gelukkig een lang leven te leven, dan aan de meeste stervelingen is toegestaan. Thucydides zegt naar waarheid, dat onwetendheid brutaal, kennis bescheiden maakt. Maar terwijl ik boeken en kennis aanbeveel, sluit ik handenarbeid en teekenen niet uit, want ik acht het eene schande voor eene vrouw, als zij de naald niet goed weet te gebruiken. Het doel van uwe opvoeding, mijne dochter, was, u tot een goede vrouw en echtgenoote te maken, maar uwe dochter is misschien als ongetrouwde vrouw gelukkiger. Ik zeg niet, dat het gelukkiger is ongetrouwd te zijn, maar het is zeker veiliger. In eene loterij, waar men tienduizend nieten tegen één prijs heeft, is het voorzichtiger geen lot te nemen. Ik ben hier altijd zoo van overtuigd geweest, dat ik u, niettegenstaande al de prachtige vooruitzichten, die wij voor u hadden, altijd op de slechte kans voor geluk wees, die het huwelijk geeft. Ge zult u herinneren, dat ik dat steeds herhaalde, en het eenige wat ik verder doen kon, was u thuis zoo gelukkig mogelijk te maken, zoodat ge geen haast hadt ons te verlaten.'

In een brief van 1752 schrijft lady Mary aan haar dochter: ‘Deze brief zal misschien niet heel opgewekt geschreven zijn, want ik ben op het punt vervreemd te worden van een mijner beste vrienden, den kardinaal Quirini. Gisteren zond hij zijn voornaamsten kapelaan tot mij met het verzoek, hem al mijne werken te zenden; hij wilde hun eene eerste plaats geven in de groote openbare bibliotheek, die hij onlangs heeft laten bouwen. Ik antwoordde, dat ik zeer vereerd was door het verzoek, maar dat ik nooit in mijn leven een regel had laten drukken. De kapelaan antwoordde zeer koel, dat de kardinaal mijne werken uit Engeland kon laten komen, dat daar echter veel tijd mede heenging en dat hij gehoopt had, dat ik aan zijn verzoek zou voldoen. Ik kon hem niet overtuigen en zeer beleedigd verliet hij mij. Dat is zeker, weinig menschen zullen er ooit zoo toe zijn uitgedaagd, om iets te laten drukken. Ik heb gedichten, die ik nooit gelezen had, gedrukt gezien met mijn naam er onder en andere, die ik alleen had *geschreven*, gedrukt onder den naam van een ander. Hier in Italië heeft men mij menigmaal een compliment gemaakt over mijn letterkundigen arbeid. Eerst ontkende ik het ten stelligste, maar toen ik zag, dat ik niemand kon overtuigen, ben ik er toe gekomen alleen te lachen, als de menschen er over spreken, te meer nu ik weet, dat men hier in Italië eene geleerde vrouw alles behalve belachelijk vindt. Eene Milaneesche vrouw, die op het oogenblik professor in de wiskunde is aan de universiteit te Bologna, kwam daarheen op vereerend verzoek van den paus, die haar verzocht den leerstoel in te nemen, niet alleen als belooning voor hare verdiensten, maar ook om de stad, die onder zijne bescherming staat, te vereeren met hare tegenwoordigheid. Trouwens, om de waarheid te zeggen, nergens worden vrouwen met zooveel minachting behandeld als in Engeland. Zeker zal ik er niet over klagen, dat mannen den staat besturen; door ons uit te sluiten van alles behoeden zij ons voor gevaren en - misdaden. Macht is altijd een last en nooit een genoegen, ten minste als men, zooals ik, uitgaat van de stelling, dat allen, over wie wij gesteld zijn, ook recht hebben op onze bescherming. Ik ben in heel veel opzichten dus blijde met onze vrouwelijke afhankelijkheid, maar ik beschouw het als de hoogste onrechtvaardigheid, als

men meent, dat studie, die het karakter van den man verheft, voor de vrouw slecht zou zijn.'

Den 2den Mei 1753 bedankt zij haar dochter voor haar langen brief over al de comedievoorstellingen, waar haar kring van kennissen mede vervuld is. 'Ook hier in Lovere hebben wij van iets dergelijks genoten eenige weken geleden. De tweeduizend inwoners van het plaatsje deden mij het verzoek, of zij een theater mochten oprichten in mijn huis. Het huis, waar ik woon, stond jaren lang leeg, voordat ik hier kwam, en de inwoners waren gewoon de stallen tegen den carnavaltijd in een schouwburg te veranderen. Ik voldeed aan hun verzoek, liet mijne paarden verplaatsen en was verwonderd over de mooie decoraties, die, hoewel geschilderd door een eenvoudig man uit het volk, beter van kleur en perspectief zijn dan die van een Londensch theater van den tweeden rang. En de opvoering wekte nog meer verbazing. De acteurs, allen boeren, speelden uitstekend en alsof zij er voor opgeleid waren, vooral als Arlequino.' En nu al die feesten weer voorbij zijn, nu zeg ik met het oude liedje:

All my whole care,
Is my farming affair,
To make my corn grow, and my appletrees bear.

'Al dat werk en de verbeteringen, die ik aanbreng, geven mij heel veel genot en zooveel voordeel, dat, als ik honderd jaar oud kon worden, ik al mijne kleinkinderen goed zou kunnen voorzien van alles, maar helaas! zooals de Italianen zeggen, ha sonato ventiquatro 'ora' ....

Eene maand later schrijft zij: 'Had ik het u niet gezegd, ik wist zeker, dat wij, als wij bij elkaâr waren, zouden twisten over de opvoeding van uwe kinderen, maar ieder heeft recht om zijne kinderen op zijne eigen manier groot te brengen; ik beloof u, ik zal niet meer over dat onderwerp spreken. Gedurende den winter, dien ik in Rome doorbracht, waren daar ook bijzonder veel rijke jonge Engelschen; sommigen waren reeds eigenaar van groote goederen. Daar zij geen toegang konden krijgen tot de voorname Italiaansche families en ook geen Italiaansch kenden, hadden

zij geene andere plaats om hunne avonden door te brengen dan bij mij. Hunne gouverneurs moedigden die bezoeken zeer aan, omdat zij vonden, dat ik een goeden invloed had op de jongelui. Ik moest recht spreken in al hunne twisten en altijd onderwierpen zij zich aan mijne uitspraak. Zoolang ik bij hen was, werd er noch gespeeld, noch getwist, noch gedronken. De abbé Grant, een eerlijk, goedhartig man, die vele jaren in Rome woonde, was zóó verbaasd over deze buitengewone kalmte en bezadigdheid, dat hij mij wilde doen gelooven, dat ik zedelijk verplicht was in Rome te blijven wonen ter wille van mijne landgenooten. Toch verzeker ik u, dat mijne ijdelheid volstrekt niet gestreeld werd door dien bijzonderen invloed, dien ik op de jongelui had; ieder ander zou hetzelfde hebben kunnen doen, ja, ik ben er zelfs van overtuigd dat, als een twaalftal jongelui een beer in hun midden hadden en geen ander schepsel zagen, zij zich gevleid zouden voelen door ieder bewijs van voorkeur, dat dat leelijke dier hun gaf. Gedurende de zeven jaren, die verloopen zijn sinds ik in Italië terugkwam, heb ik eenzamer geleefd dan Robinson Crusoë en behalve mijne kleine tochten naar Lovere leef ik steeds in mijn huis en tuin zonder ooit naar conversatie te verlangen; alleen verlang ik naar den omgang met mijne familie. Een groot genot vind ik in het bestudeeren van medicinale kruiden en ik correspondeer met niemand in Londen dan met u en uw vader.’

Weder eene maand later schrijft lady Mary, dat zij zeer ernstig ziek is geweest en haar kamer nog niet kan verlaten. Dat bericht werd uit Brescia verzonden; eene maand daarna schrijft zij weder uit Lovere, waar zij al zes weken achtereen is in de boerderij, die op eenigen afstand van het huis gelegen is.

‘Ik heb hier eene kamer voor mij zelf in orde gemaakt, dat wil zeggen, den grond heb ik bedekt met matten, den schoorsteen met mos en takken, en de kamer is versierd met bakken vol planten; er staan een paar matten stoelen en een veldbed en dat is het geheele ameublement. De plek, waar het huisje staat, is zoo heerlijk mooi, dat ik haar moeilijk zal kunnen beschrijven, zonder dat gij aan overdrijving denkt. Deze plek is een soort van schiereiland, zoowat 50 voet boven de rivier Oglio, die zoo breed is als de Theems

bij Richmond, met eene breede laan aan de eene zijde, waaraan een bosch grenst met rij- en wandelpaden, die er al waren, toen ik hier kwam. Op verschillende mooie punten heb ik nu zodenbanken laten maken, daar hout omheen laten plaatsen, terwijl wilde wingerd, die hier veel groeit, spoedig het geheel tot een heerlijk beschaduwde rustplaats zal maken, waar de zon zelfs midden op den dag niet hinderlijk is. Ik zit op dit oogenblik op een van die plekjes te schrijven, terwijl ik een ander, hier dicht bij, als veldkeuken heb ingericht. Dáár gebruik ik dikwijls mijn middagmaal, terwijl ik de schepen af en aan zie varen, die dagelijks van en naar Mantua, Guastalla en Ponte de Vie gaan. Wilde aardbeien en viooltjes groeien hier in grooten overvloed en honderden nachtegalen juichen in de boomen. Toen ik hier kwam, was de tuin een eenvoudige wijngaard; met zeer weinig kosten is deze plek veranderd in een tuin, die mooier is dan die van Kensington. Ik heb een eetzaal gemaakt in het groen, waar een tafel kan staan voor twintig personen. De geheele plek is maar driehonderd zeventien voet lang en tweehonderd voet breed, niet groot dus, maar zeer sierlijk en met heerlijke vruchtboomen er in. Ik leef hier een echt kloosterleven. Om zes uur sta ik op en, zoodra ik ontbeten heb, stel ik mij aan het hoofd van mijne naaisters en werk met haar tot negen uur. Dan ga ik naar het melkhuis, inspecteer mijne kippen, tweehonderd in getal, mijne kalkoenen, ganzen, eenden en fazanten. Alles gaat voorspoedig; mijne bijen en zijdewormen zijn in aantal verdubbeld en er is mij gezegd, dat, als er geene ongelukken gebeuren, mijn kapitaal in twee jaren ook verdubbeld zal zijn.

Om elf uur zoek ik mijne boeken op, maar langerdan een uur durf ik mij dat genot niet gunnen. Om twaalf uur eet ik en slaap dan tot drie uur. Dan stuur ik gewoonlijk om een paar van mijne oude vrienden, priesters, en speel met hen piket of whist, tot het koel genoeg is om uit te gaan. Den eenen avond wandel ik in het bosch, waar ik ook soupeer, of wel ik rijd paard of doe een tochtje op het water.

De visscherij op dit gedeelte van de rivier behoort mij en het kleine bootje van mijn visscher, waar ik een groene zijden tent op heb laten maken, dient mij als scheepje. De visscher en zijn zoon roeien mij kosteloos, daar hij voordeel

genoeg heeft van het recht om te visschen, dat ik hem heb gegeven op conditie, dat hij zorgt, dat ik iederen middag visch op tafel heb.'

In September van hetzelfde jaar schrijft lady Mary:

'Mijne gezondheid is zóó slecht, dat ik den moed begin te verliezen weer te herstellen. Het gaat er mede als met oude kant; als ze op de eene plaats gemaakt is, laat ze los op eene andere; ik kan niet anders verwachten op mijn leeftijd (zij was toen 64), maar ik zal er niet meer over schrijven of er u lastig mede vallen.'

In October van dat jaar schrijft zij aan haar man: 'Eindelijk weet ik, hoe het komt, dat er zooveel brieven van ons aan elkaâr niet terecht komen; ik weet de oorzaak, maar ik kan geen middel tot verbetering aangeven. Heden morgen, juist toen ik bezig was een pakje brieven aan onze dochter dicht te maken, kwam een oude priester mij een bezoek brengen. Toen hij het vrij groote pakje zag, zeide hij: Gij hebt heel wat werk afgedaan dezen morgen.' 'Ik heb niet gewerkt; ik schreef alleen over familiezaken aan mijne dochter,' zeide ik. Heel ernstig antwoordde hij daarop: 'menschen als uwe excellentie zijn niet gewoon onbeduidende brieven te schrijven.' Ik verzekerde hem, dat als hij Engelsch verstond, ik hem den brief zou laten lezen, maar hij zeide met een geheimzinnigen glimlach: 'Ook al verstond ik Engelsch, zou ik niet begrijpen, wat gij geschreven hebt, tenzij gij mij daartoe den sleutel zoudt willen geven.' 'Welken sleutel?' vroeg ik; 'er staat geen enkel cijfer in, behalve de datum.' 'O,' antwoordde hij, 'cijfers worden alleen gebruikt door nieuwelingen in de politiek; het is zeer gemakkelijk onder andere namen van personen of plaatsen te schrijven zonder dat de rechte zin begrepen wordt, mits de correspondent vooruit inlichtingen heeft gehad.'

'Ik veronderstel nu, dat al mijne onschuldige epistels zeer oplettend worden nagegaan en, als ik spreek van mijne kleinkinderen, veronderstelt men, dat ik het heb over al de Europeesche vorsten. Wat er aan te doen! Ik vind het alleen wel hard, dat ik niet door kan gaan voor zoo onbeduidend als ik werkelijk ben. Innig blijde ben ik, dat gij weer goed kunt zien; het is een zegen, grooter dan het leven zelf.'

In het volgend jaar spreekt lady Mary dikwijls over haar slechte gezondheid o.a. in deze woorden: Veel van mijn tijd wijd ik aan de zorgen van een in verval gerakend lichaam en daarbij tracht ik, zooals het oude liedje zegt,

> 'To grow wiser and better as my strength wears away'.

'Ik beschouw mij zelf al lang als een nutteloos wezen in deze wereld; ik heb reeds één geslacht zien voorbijgaan. Ge zult zeggen, welke sombere beschouwingen, maar somber zijn zij in werkelijkheid toch niet. Er is eene groote rust in dit alles, iets als de rust na een zeer drukken dag. Ik schrijf u dit, om u gerust te stellen. Vroeger kon het denkbeeld van eene oude vrouw te worden mij dikwijls beangstigen, en nu zie ik, dat de natuur genoegens heeft voor iederen leeftijd. Alleen zij zijn ongelukkig, die niet tevreden zijn met wat de natuur ons geeft, maar trachten hare wetten te verkrachten door te doen alsof zij eene eeuwige jeugd hebben. Maar mijn papier is vol en dat maakt een einde aan deze preek.'

In September 1757 ontvangt lady Mary te Padua een zeer uitvoerig schrijven van haar dochter over al hare kinderen, toen reeds een tiental. Zij antwoordt: 'Ik kan u niet zeggen, met hoeveel weemoedige vreugde ik uw brief van 4 Augustus las en hoe ik, oude, dwaze vrouw, schreide, want als de ouderdom het hart niet verhardt, wordt men weer even gevoelig als men als kind was. Ge zegt terecht, beste kind, dat men tegenwoordig geen gezin kan onderhouden van de opbrengst van eene kudde schapen, ofschoon de tegenwoordige schapen zeker evenveel melk en wol leveren als een van haar voorzaten; ook is het zeker, dat onze behoeften niet grooter in aantal zijn geworden, maar de wereld is den kinderleeftijd te boven en wil niet langer tevreden zijn met lepelkost. De tijd heeft veel verbeteringen gebracht, maar deze hebben een sleep van kunstmatige behoeften met zich gevoerd. Als ik denk aan de groote toename van praktische en wijsgeerige kennis in de laatste driehonderd jaar, nu de boeren in sommige opzichten meer comfort hebben dan de eerste Romeinsche keizers, zou ik zeggen, dat wij als volk nu gekomen zijn aan de periode, die overeenkomt met den vijftien-

jarigen leeftijd. Ik kan mij niet voorstellen, dat wij ouder zijn, als ik naga, in welke tastbare dwaasheden wij steeds volharden. Oorlogvoeren vind ik bijvoorbeeld even dwaas als het vechten van schooljongens, en over duizend jaar, als wij den manlijken leeftijd bereikt zullen hebben, zal, ik ben er zeker van, de belachelijkste titel die van *veroveraar* zijn. Vele ontdekkingen zullen dan gedaan zijn en vele waarheden duidelijk gemaakt, waarvan wij nu even weinig begrip hebben als de ouden van den bloedsomloop.'

Zeer karakteristiek zijn in een anderen brief aan haar dochter de volgende opmerkingen.

'Neen, beste kind, ge moet mij geen geschenken sturen. Ik zou u mijne juweelen en toiletten willen zenden, als ik maar wist hoe, ofschoon men ze tot op zekere hoogte wel noodig heeft in dit land, waar men, nu men ze eenmaal gezien heeft, zou zeggen, dat ik ze beleend had, als zij zich niet van tijd tot tijd eens vertoonden. Werkelijk, ik zou u geen opdracht kunnen geven, om dingen voor mij te koopen, die ik nooit gezien heb; niets kostbaars begeer ik meer, ik zou toch geen huis meubileeren, dat ik op het punt ben van te verlaten. Alleen heb ik soms een neiging om aan uw vader te vragen, mij de twee groote Japansche vazen te zenden, die in de vensterbanken van Cavendish square stonden en daar hij zeker niet bijzonder aan gehecht is. Ik kocht ze voor twee guinjes op eene verkooping even voordat de hertog van Argyle alles wat Japansch is in de mode had gebracht.

Ik heb nog iets op het hart, beste kind; gij moogt mijne genoegens niet belachelijk maken. Wij hebben allemaal ons speelgoed; gelukkig zijn zij, die tevreden zijn met wat zij krijgen; de uren, die de minst slechte gevolgen na zich sleepen en het best de treurige zijde van het leven doen vergeten, zijn het best doorgebracht. De tijd van groote werkzaamheid is voor mij voorbij en ik geef nu toe aan mijn grooten lust tot lezen. Wilde ik dien lust beperken door alleen werkelijk belangrijke boeken te lezen, die even zeldzaam zijn als belangrijke menschen, dan las ik niet veel; nu stel ik mij tevreden met wat ik krijgen kan. Uw jongste zoon rijdt misschien op dit oogenblik op een stokpaardje en wenscht evenmin, dat het van goud was, als dat het een

Arabische hengst was, dien hij niet zou kunnen regeeren, terwijl ik een eenvoudig verhaal lees, waarin ik noch geest, noch waarheid verwacht. Hij versterkt zijne gezondheid door beweging; ik breng mijne gedachten tot rust. Werkzame menschen mogen het eene dwaze methode vinden; ik zou zeggen, als uw jongen er sterker door wordt en ik er de kwalen van den ouden dag door vergeet, veroveren wij beiden iets goeds.

Ik hoop, dat uwe dochters in niets op mij zullen gelijken, behalve dat zij evenveel van lezen zullen houden als ik, omdat ik bij ondervinding weet, hoe daardoor de wreedste en moeielijkste oogenblikken van het leven kunnen worden verzacht, want zelfs de gelukkigste tijden brengen moeielijke uren met zich. Al brengen boeken ons niet altijd vroolijkheid, zij brengen rust en afleiding. De menschen, die òf door gezelschap òf door kaartspelen afleiding zoeken, merken meestal spoedig, dat zij de eene teleurstelling verdrijven voor eene andere.'

Over den laatsten tijd van lady Mary's leven vinden wij nog belangrijke mededeelingen en opmerkingen in eenige brieven aan sir James en lady Francis Stuart. Boven op het bijeen gebonden pakje brieven schreef lady Stuart: 'Brieven van lady Mary Wortley Montagu, die bewijzen, welk een korten tijd twee uitnemende geesten noodig hebben om elkaar te begrijpen. Lady Wortley Montagu had zulk een geest en de korte, zeer korte kennismaking met mijn dierbaren sir James was reeds in staat om dien tijd belangrijk voor haar te maken. Beiden genoten zij er van; beiden hielden dien tijd steeds in dankbare herinnering, evenals ik het steeds zal doen.'

Die brieven zijn bijzonder geestig, levendig geschreven en waard gelezen te worden en toch, hoewel de toon opgewekter en vroolijker is dan die in de brieven van haar laatste levensjaren, steeds is ook hier een sombere grondtoon, steeds spreekt zij over haar lichamelijke zwakte. Ten slotte zegt zij: 'Gij zult vragen, waarom ik u lastig val met al die klachten, met al die oude vrouwenpraatjes. Het is immers een van de voorrechten, die de vriendschap geeft, dat men ook eens mag spreken over zijne kwalen en dwaasheden.'

In 1761, toen lady Mary bericht kreeg van de ziekte van haar man, besloot zij naar Engeland terug te gaan, en zij bleef bij dat besluit, ook toen het doodbericht kwam.

Den 20sten November '61 schrijft zij uit Rotterdam aan sir James Stuart: ‘Gisteren kreeg ik uw brief, die mij zeer welkom was. Te vergeefs trachtte ik u te vinden in Amsterdam; het is alsof wij twee parallel loopende lijnen zijn, die dicht naast elkaâr loopen en elkaâr nooit kunnen ontmoeten. Ik sleep mijn vervallen lichaam naar Engeland; of ik nog lang de kracht zal hebben tegen wind en stroom op te gaan, wie zal het zeggen? Als ik alle moeielijkheden had kunnen voorzien, zeker zou ik dan den moed niet hebben gehad deze reis te ondernemen.’

Ziekte dwong lady Mary te Rotterdam te blijven; eerst 12 December schrijft zij aan sir James Stuart: ‘Ik ben op het punt over te steken naar Londen; ik twijfel, of ik er komen zal.’ Ook nu weder dwong plotseling invallende koude haar te Rotterdam te blijven en 2 Januari '62 schrijft zij, dat de kapitein door berghooge golven gedwongen wordt te wachten. In Maart schrijft zij nog eens weer aan sir James Stuart uit Londen, Great Georgestreet, Hannover-square, maar evenals in de twee volgende brieven van 23 April en 2 Juli zeer kort; het schrijven kost haar moeite. Op den brief van 2 Juli 1762 schreef lady Stuart dan ook ‘laatste brief van lady Mary.’

Haar dagen spoedden ten einde; dankbaar genoot zij nog van het gezelschap van haar dochter, maar langzaam namen haar krachten af en 21 Augustus 1762 stierf zij in den ouderdom van 73 jaar. In de kerk te Litchfield werd een gedenksteen opgericht met het volgende opschrift:

Gewijd aan de herinnering van
de hoogwelgeb. Vrouwe
LADY MARY WOKTLEY MONTAGU,
die gelukkig uit Turkije
naar haar eigen land
de kunst overbracht
van de inenting tegen de pokken.
Overtuigd van de deugdelijkheid
paste zij deze met uitstekenden uitslag
op haar eigen kinderen toe
en daarna beval zij het midde
haren tijdgenooten aan.
Door haar voorbeeld en raad

hebben wij de hevigheid kunnen verzachten
en kunnen wij ontsnappen aan deze kwaadaardige ziekte.
Om de herinnering aan zooveel goedheid te bestendigen
en onze dankbaarheid te toonen
voor den zegen, dien zij zelve ontving
door het verzachtende middel,
is dit monument opgericht door
HENRIETTE INGE,
nakomelinge van THEODOOR WILLIAM INGE, Esq.
en dochter van sir JOHN WROTTESLEY, Bart.
In het jaar onzes Heeren MDCCLXXXIX.

Eerst na haar dood, in 1763, toen hare brieven, uit het Oosten geschreven, werden uitgegeven, leerde men lady Mary als schrijfster waardeeren. Smollett schreef in de *Critical Review* van 1763:

‘De uitgave dezer brieven zal een onsterfelijk eerbewijs aan lady Mary Wortley Montagu zijn; zoolang de Engelsche taal zal bestaan, zullen deze brieven getuigen van haar schitterenden geest, de juistheid van haar oordeel, haar goeden smaak en de uitnemendheid van haar karakter. Hare brieven zijn zoo betooverend onderhoudend, dat wij durven wedden, dat zelfs de grootste phlegmaticus ze alle zal lezen, als hij er één gelezen heeft, en als hij één deel er van uit heeft, zal wenschen, dat er nog twintig zulke deelen volgden.’

C.A. WORP-ROLAND HOLST.

Verzen uit het gevangenkamp te Groenepunt.

I.

De Oorlog.

Oorlog, oorlog, wreede oorlog,
Die nu reeds een jaar lang woedt
En nog steeds door Jingobladen,
Zonder schromen wordt gevoed.

Ach hoe lang zal het nog duren,
Eer de dag van vrede naak'
En wij weer naar huis terugkeeren,
Om o'er vrouw en kind te waak.

Vaders voor hun huis onmisbaar,
Zijn er thans helaas niet meer,
Wijl er weduwen en weezen,
Hun vroegtijdig dood betreur.

Treuren, ja wie zou niet treuren,
Over Vader en man zoo trouw,
Nu reeds door een vijands kogel
Wreed ontrukt aan kind en vrouw.

Pas nog maar een zestal maanden,
Groet hij vrouw en kind vol moed,
Om te strijden voor de rechten,
Rechten reeds betaald door bloed.

Schoon bekommerd sprak hij moedig:
‘Treurt niet lieve vrouw en kleinen,
Denk maar steeds de Heer der Heeren,
Zorgt en waakt o'er al de zijnen.

Is 't zijn wil dat ik moet sterven,
Wijl ik op het strijdveld dien,
In 't Gewest van Rust en Vrede,
Is er hoop op wederzien.’

Alzoo nam hij zwijgend afscheid,
Van de zijnen lief en teer;
't Was alsof een stem er fluistert:
Op aard ziet gij elkaâr niet weêr.

Menig jongling fier in krachten,
Door vriend en ouders hoog geacht,
Wie, schoon nog jong, in latere jaren
Een helder schijnend' toekomst wacht,

Maar wie ook toen het uur hem riep
Te strijden voor geheiligd grond,
Blijmoedig naar het slagveld toog,
En 't recht verdedigd' die men schond.

Hij streed steeds voor ons land, ons volk
En deed wat plicht gebood,
Doch vond op 't vechtterrein,
Een dapper krijgsmansdood.

Verbroken is reeds menig band,
Van ware liefde en trouw,
Wraar eerst de bloem der vreugde heerscht,
Daar merkt men nu het floers der rouw.

Ons dierbaar land is diep verwoest,
Door 'n vijand die zoo gaarne roem
Op ‘Fairplay, discipline, polite’,
En ons nog steeds barbaren noem.

Geen vrouw, geen kindren word ontzien,
Geen grijsaards word gespaard
Er wordt verbrand, verwoest, vernield
Als heiden diep ontaard.

Maar Goddank terwijl wij treuren,
O'er wat ons dierb'ren lijden moet,
Toch klopt ons hart van ware trots,
O'er heldendaân en vrouwenmoed.

God zegene U, o brave dochters,
Heldinnen van Zuid-Afrika!
Met trotschheid op uw moed in lijden,
Roepen w' onz' wreeden vijand na:

'Verwoest maar vrij, o snoode Brit,
En pleegt steeds lage daden,
Eens worden wij een vrije volk,
Hoe gij ons ook mag smaden.

De God van onze vaderen,
Leeft nog en zal, hoe zwart
De donkere nacht ook schijnen moog,
Voorzeker troosten in ons smart.

Hoe wreed en onverbidbaar,
Uw hand ons hiei ook nêer mag slaan,
De hope voor een vrije volk
Blijft immer in ons hart bestaan.'

Wij roepen dus nog steeds vol moed:
'Nooit, Nooit, o snoode Brit,
Hoe lang wij ook mag lijden,
Krijgt gij ons erfdeel in bezit!'
11 Oct. 1900.

II.

Schieman.[1)]

Wat is het die de burgers toch,
Al morgens daar gaan krij?
Hul[2)] stap hier mos[3)] met emmers vol,
Net voor die 'tel'[4)] voorbij? - Schieman.

Wat wordt hier in die kamp geëet,
Door burgers van ons land
Maar ook door dokter, advocaat,
En menig predikant? - Schieman.

Wat wordt gebak van mieliemeel,[5)]
Met zemels door makaar,
Ik kan niet zweer maar zal wel wed,
Is ook niet altijd gaar? - Schieman.

Wat krij ons[6)] op die tafels daags,
Als Ponie[7)] ons laat weet,
Dit is nou alles kant en klaar,
Ons moet nou eerst kom eet? - Schieman.

Wat drijf ons een en acht[8)] per pond
Voor boter te betaal
En is dit op om gauw maar weer,
Een tweede pond te haal? - Schieman

Wat laat die burgers panpies[9)] eet
En pannekoeken bak,
Tot voordeel van die Engelsman,
Maar niet van Boer zijn zak? - Schieman.

1) Waarschijnlijk een soort van brood of koek, gemaakt van het grove meel, den krijgsgevangenen in rantsoenen toebedeeld. Deze en de volgende verklarende aanteekeningen danken wij aan Dr. N. Mansvelt (Pretoria).
2) Hullie, zij.
3) mos = immers, plat Holl. ommers.
4) = steeds elkaar opvolgende gelijk schapen, die men, als ze snel op elkander volgende uit de 'kraal' (kooi) komen, telt
5) maïsmeel.
6) krijgen wij.
7) waarschijnlijk de bijnaam van den makker, die 'de week' heeft.
8) een schilling en acht pence = ƒ 1.00.
9) pan-pies: eigengeraaakt Eng. woord = pan-pastei.

Wat laat die burgers in die kamp,
Zoo applicatie vraa[1)]
En als hul dan nie wil hoor,
Soos[2)] Ertvark[3)] tonnel graa[4)]? - Schieman.

Wat lijk soos schildpad als hij daar,
Nog op die plankvloer leg,
Maar smaak voor velen die hem ken,
Nou daarom[5)] nie meer sleg? - Schieman.

Wat word er soms wel uitgeleen,
Op geen geringe schaal,
Maar zelden aan den Eigenaar,
Ervan weer terug betaal? - Schieman.

Wat wordt veracht als daar een kist,
Met witbrood wordt gebracht,
Maar wie zoodra dit op weêr is,
Met eere wordt geslacht? - Schieman.

Wat voed tweeduizend Boeren hier,
En als gij goed oplet,
Dan ziet gij velen onder hen,
Is ongemakkelijk vet? - Schieman.

Wat het ons nou al lief gekrij,
Want ons is nie meer dom
En wek voorzeker in elk tent
Groot blijdschap als hij kom? - Schieman.

Wat zal ons harte treurig maak,
Als ons die dag moet trek[6)]
En zal ons wis niet gauw vergeet,
Want ons is na[7)] hem gek? - Schieman.

1) applicatie vragen = aanzoek doen om op parole uit te mogen gaan.
2) Soos = zooals.
3) aardvarken, een soort miereneter, die diepe gaten graaft om bij de mierennesten te komen.
4) tonnel graa = een tunnel graven, zooals de krijgsgevangenen herhaaldelijk gedaan hebben om te ontvluchten.
5) daarom = desniettemin, toch.
6) = als wij op den gewenschten dag het kamp mogen verlaten.
7) na = naar, of op.

Nou voor ik sluit, stel ik nog voor:
Ons denk zoolang ons kan
Met eere aan ons oude vriend,
Een echte groote Schieman.
5 Nov. 1900

III.

Dingaansdag.[1)]

Dingaansdag is weer aangebroken,
En brengt ons zulk een plechtig feest;
Dit is den dag die voor onz' ouders,
Een dag van redding is geweest.

Daar stonden zij omringd van Zulus,
Een handvol tegen overmacht;
Haast was de dag voorbijgevloden,
En voor hen lag een duistre nacht.

Zij spraken weinig o'er hun toestand,
Maar riepen smeekend: ‘lieve Heer
Wil ons toch uit ons angsten redden,
Zie op ons met ontferming neer.’

Vertrouwend op den Heer der Heeren,
Sluit men daar op deez plechtig stond
In 't midden van het kleine leger,
Een allerheiligst trouw verbond.

Celliers sprak: ‘Broeders, Landgenooten,
Hier staan wij voor een God die leef
Om met hem een verbond te sluiten,
Als hij ons d'overwinning geef.

Dat wij deez dag dan trouw zal vieren,
Ter eere van zijn groote macht
En dat wij 't aan ons kindren leeren,
Tot in het laatste nageslacht.’

1) Nationale kerkelijke feestdag ter dankbare gedachtenis van de groote overwinning door de Voortrekkers den 16en December 1838 bij Bloemrivier in Natal behaald op den machtigen Zoeloekoning Dingaan.

Met God voor oogen waakt Pretorius,
Met slechts vierhonderd zestig sterk,
Om twaalf-maal duizend wreede Zulu's
Te stuiten in hun moordend werk.

Op Zondag 16^{den} December
Kort voor 't breken[1)] van den dag,
Ontdekt men reeds de woeste benden,
Al naderend met een groote macht.

Daar liet een woest geschreeuw zich hooren,
Die berg en dal weêrklinken doet.
De trekkers grepen naar de wapens,
En streden als met leeuwenmoed.

Geholpen door hun brave vrouwen,
Die kogels goot en kruit aangaf,
Houdt men door braaf en moedig strijden,
Den vijand van het ‘lager’ af.

Aanhoudend knallen de geweren,
En ieder schot was wis en goed;
De wateren der Natals rivier,
Werd roodgekleurd door Zulubloed.

Herhaalde malen stormt de Zulus,
Met helsch geschreeuw en woest getier,
Doch telkens werden zij verslagen,
Daar langs de wal van Bloedrivier.

Dingaan met heel zijn woeste bende
Moest vluchten naar een ander oord,
Met volle maat werd wraak genomen
O'er menig reeds gepleegden moord.

Drie duizend van den wreeden vijand
Werd doodgeschoten in den slag,
Terwijl geen enkele Boerenstrijder,
Gedood werd op deez plechtig dag.

1) aanbreken.

Dus zien wij hoe de Heer der Heeren,
Een hoorder is van het gebed
En trouw ons vaders uit hun nooden,
Door zijn genade heeft gered.

Daarom, o broeders Afrikaners,
Allen die dit verhaal nu hoort,
Vergeet toch nooit uw voorgeslachten,
En zeg het aan uw kindren voort.

Dat z' steeds den Zestienden December,
Moet vieren met een blijden geest
Want het is door onze voorgeslachten
Reeds ingesteld als Dankdagsfeest.

Het is een troost om wis te weten,
Dat hetzelfde God van toen nog leef
En dat hij 't zwaarbeproefde volkje,
Zelfs nu ook nog kan uitkomst geef.

Dus hoe men ons ook mag verguizen,
Bespotten en voor slecht beschouwt,
Eens zullen wij een natie worden,
Zoolang wij maar op God betrouwt.

Hij die ons brave voorgeslachten,
Gered heeft van een Zulumacht
Kan ons ook redden uit ellende,
Doen lichten in deez duistren nacht.

Laat wij dus maar geduldig wachten,
En zeg zijn doel is Majesteit,
Eens zal hij ons ook uitkomst geven,
Hij is de Heer en kent zijn tijd.
15 Dec. 1900.

IV.

In de gevangenis.

Om in gevangnis te verkeer,
Is geen gemaklijk zaak,
En wil jul mij strak nie geloof,
Zal ik dit duidlijk maak.

Die ergste van die ongemak
Wat ons lij in die Kaap,
Is dat een mensch bij dag of nach
Geen uur kan lekker slaap.

Dit raas en gons die heele dag
En nach door in jou kop;
Zul zing en skree en gaat te keer,
En niemand durf hul stop.

Half acht begin die klaaggezang
Van sentries[1)] op de wacht,
Hul zing en skree zoo na makaar
Die heele lieve nacht.

Half een begin de kokken reeds
Hun ketels uit te spoel,
En twee uur is er in het kamp
Alreeds een groot gewoel.

Niet slechts van kokken maar soms ook
Van menig jonge man,
Wiens heupbeen op die harde plank
Toch niet meer houden kan.

Om nachten aldus door te breng,
Kan ieder wel verstaan,
Is voor een mensch erg ongezond,
En tast jou leelijk aan.

1) Eng. voor schildwachten.

Soms voel een mensch z'n kop zoo groot
Als heel ons aardbol is,
Jou maag voel naar, jou rug voel lam,
In 't kort jij voel niet frisch.

Jij vraag en krijg van alle kant
Gewillig goede raad,
Maar wat jij ook gebruik of doet,
Daar 's nie wat jou wil baat.

Jij hol nou naar die dokter toe
Om bij hem hulp te zoek;
'Ou Bietje Beter' is zijn naam,
Die vent kan leelijk vloek.

Hij sèh[1] dan net, haal uit jou tong,
En gee jou dan een drank,
Daaruit een emmer vol geschep,
Voor maagpijn, blind en mank.

Aldus gedokterd moet jij gauw
Mijnheers vertrek verlaat,
Al peinzend of die drankie jou
Nou wel zal schaad of baat.

Ons dokter is een mooie man,
Net effentjes vol sproeten,
Ook niet te veel, net van zijn kop
Tot onder aan zijn voeten.

Sproeten is voor mij niet leelijk
Ik zie het zelden raak,
Dit lijk maar net soos plekkies
Door vliegen daar gemaak.

Maar voor ik strak mijn mond verbrand,
Door dokter uit te leg[2],
Soos dit eigentlijk moes wees,
Zal ik liefs niets meer zeg.

1) Sèh = zegt.
2) Een nadere beschrijving van den dokter te geven.

Ik zal jul van gevangenis
En wat er meer voorval,
Maar liever beetje meer vertel,
Als jul nog luistren zal.

Al morgens net om half ach uur
Dit is mos Jiems zijn wet,
Al voel jij nog zoo ziek en naar,
Dan blaas daar een trompet.

Dan moet jij alles maar laat vaar,
Ofschoon dit jou erg kwel,
Er kom een heele zwetterjoel
Van Khaki's[1] om te tel.

De Boeren word dan aangekeer[2]
Soos ganse naar een hok,
Hul slaat jou wrintig[3] niemand o'er,
Ook zelfs niet eens ons kok.

Dan word die Boeren ingespan,
Zoo twaalf twaalf[4] voor 'n tent
En kom 'n Khaki met 'n boek
Ons allen reeds bekend.

Kort bij hem stap die beugelaar[5],
En ook nog een lakei,
Gekleed in Khahi net en glad,
Met sabel in zijn zij.

Zoo stap zul dan van tent tot tent
Om ieder Boer te tel,
En is die spul dan afgeloop,
Dan is het weer ‘All's well.’

Die Boeren zaai[6] dan uit elkaâr
Naar ieder kant en oord

1) Zwetterjoel van Khaki's = menigte Eng. soldaten.
2) Aangeteer = bijeengedreven.
3) Waarentig, waarachtig.
4) In groepen van twaalf.
5) Eng. bugler = hoornblazer.
6) Zaai, waarschijnlijk schrijffout voor *w*aai = verspreiden zich.

Een ieder zet zijn bezigheid
Naar hartelus weêr voort.

Om elf uur blaas daar weêr 'n beul,[1)]
Als teeken dat hul nou
In bijzijn van ons kommandant
Kom kampinspectie hou.

Ons dokter en die kolonel,
En nog een heele boel
Ziet jij dan net, hier in daar uit,
Die heele kamp deur woel.

Die Boere moet dan retireer
En net die Korporaal
Staat in genoemd capaciteit
Voor z'n tentdeur als 'n paal.

En krij hul soms bij ongeluk
Daar in die rij 'n tent
Die zich daar zonder korporaal,
En gansch alleen bevind,

Dan moet jij zien hoe dapper hul,
Nou met die tent daar veg,
Hul hou zoo wrintig maar nie op
Voor dat hij onder leg.

En het hul dan die slag gewin,
En tent dit geverloor[2)],
Dan is die heele stoeierij met
Die arme tent weêr o'er.

Hul bezoek dan kook en waschplaatsen,
En ook die andere plek,
Dan is inspectie afgeloop,
En stap zul door die hek.

1) beul = beugel, Eng. bugle = trompet.
2) ge-verloor = verloren; verled, deelw. van verloor = verliezen, evenals *dolle* of *dolwe* als onbepaalde wijs van delven gebruikt wordt.

De potte word dan aangebreng,
Daar van die kookplek af,
Een ieder doet dan trouw zijn plicht,
En loop die pot gauw 'kaf'.[1)]

Zoo gaat dit maar die heele week,
Er 's geen verwisseling
En mensch die hou mos in die reel,[2)]
Soms van verandering.

Ons staan dan Zondag bij die draad[3)]
Om beetje uit te kijk,
Maar 't duur niet lang of ons is zóó kwaad
Dat ons zoomaar kan bezwijk.

Daar 's Klierkop[4)], Kortoor, Hottentots,
Gemix[5)] met Mosambiek,
Daar 's Streepkop, Grikwa, Engelsman,
'N gansche Jingokliek.

Hul skree dan: 'Boer, waar is jou pas?
Wat kijk jij soo ver[6)] mij?
Waar 's nou die groot sjambok van jou?'
En vloek ons soms daarbij.

Dan zwel ons puur van gramschap op,
Want wie kan zooiets staan?
Maar ons moet die Satans maar laat loop
Deur[7)] ons nie uit mag gaan.

Maar als hul ons toch een dag weêr,
Mag stel op vrije been,
Dan hoor men in die gansche Kaap,
Geslaan, gekerm, geween.

1) 'kaf,' geen algemeen gebruikt Afr. woord, heeft hier waarschijnlijk den zin van *leeg*.
2) = een mensch houdt immers in den regel.
3) de omheining van prikkeldraad.
4) Met deze en de volgende benamingen worden allerlei soorten van inboorlingen en bastaarden bedoeld, die men in de Kaapstad aantreft.
5) gemengd, van Eng. to mix.
6) ver = eigenlijk voor, maar hier met den zin van *naar*.
7) = doordat, daar.

Dus vrienden staan maar goed jul man,
En hou een rukkie[1)] uit;
Ik wil jul nog net een ding sèh,
En dan mijn rijmpie sluit.

Dit is wel zwaar om zooveel smaad
En ongemak te lij,
Maar binnen kort gaan ons na huis,
En zijn dan altoos vrij.

Maar laat ons toch die Jingokliek,
Voor hoon ons aangedaan,
Die dag net gauw eers allen vang,
En vreeslijk stukkend slaan.

EEN KRIJGSGEVANGENE.

1) rukkie = rukje, poosje.

Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde.[1)]

Een historisch-letterkundig congres.

I.

Voor iedere ernstige beweging der geesten schijnt, in onze dagen, een c o n g r e s wel de hoogste sanctie te wezen.

Wat voor een of ander volksbelang een ‘meeting’ is in de open lucht, voor vrede en oorlog een ‘conferentie’, voor de schilderkunst en de nijverheid een tentoonstelling, voor natuurtafereelen of bouwvallen de reis eener ‘Cook-party’, - dat is voor de wetenschap een congres: het samenkomen van velen om over één zelfde groep van onderwerpen van gedachten en indrukken te wisselen, een wederkeerige begroeting, waarbij, in aller oogen, warme liefde schittert voor dat ééne.

Wat waard is op een congres te worden behandeld mag zich gerust laten doorgaan voor een probleem of een belang van beteekenis.

Zoo kon de wetenschap der v e r g e l i j k e n d e l i t t e r a t u u r g e s c h i e d e n i s - ‘littérature comparée’, zeggen de meeste Franschen, minder juist misschien, maar eenvoudiger, - zich in de officiëele erkenning van haar bestaan verheugen, toen, nu bijna een jaar geleden, ter gelegenheid der Parijsche wereld-tentoonstelling, ook voor haar een congres werd bijeengeroepen.

1) Zie *de Gids* van Februari 1901.

Het is waar dat zij nog slechts behandeld werd als de ‘annexe’ eener grootere wetenschap; in de zesde afdeeling van het ‘Congrès international d'histoire comparée’ was haar een bescheiden plaats aangewezen, achter de geschiedenis der diplomatie, de vergelijkende geschiedenis der staats- en rechtsinstellingen, van de sociale economie, van godsdienst en natuurwetenschap, en naast de vergelijkende geschiedenis van beeldende kunsten en muziek.

Maar zij had toch, voor haar congres, een afzonderlijken naam, een afzonderlijk locaal in het Paleis der Sorbonne - het ‘amphithéâtre Richelieu’ - en, om aan haar hoofd te staan en het werk harer beoefenaars te leiden, twee mannen van hooge positie en Europeesche vermaardheid: als eerevoorzitter, Gaston Paris, den aanvoerder der Romanisten, den genialen beoefenaar der middeleeuwsche letterkunde, als werkelijk voorzitter, Ferdinand Brunetière, redenaar en publicist van zeldzaam groote gaven, door weinigen geëvenaard als kenner, als geschiedschrijver en beoordeelaar der moderne letterkunde van Frankrijk.

En toch, schoon haar hooge eer was toebedacht en een rijk programma, als belofte, haar was voorgehouden, der ‘littérature comparée’ wachtte een niet geringe teleurstelling, toen voor haar het uur der samenkomsten geslagen had en zij voor het eerst in een congres haar blijde intocht zou houden. Voor de openingsrede van den welsprekenden voorzitter kon slechts een niet al te onwaardig aantal toehoorders worden gevonden door haar niet in de eerste samenkomst der afdeeling, maar in een der algemeene vergaderingen van het ‘Congrès d'histoire comparée’ te laten houden. En toen, den volgenden dag, de eerevoorzitter zelf, in haar eigen zaal, met een fijne wetenschappelijke toespraak en eenige hartelijke woorden der jonge wetenschap den ridderslag kwam geven, - toen waren er niet veel minuten noodig om de hoofden der deelnemers te tellen die, blazend nog van de geweldige hitte daar buiten, zich, hier en daar, - zeldzame stippen in de plechtige ruimte - op de hooge banken van het koele amphitheater hadden nedergezet.

De inhoud van sommige der aangekondigde ‘mededeelingen’ zou later wel in staat blijken dien ontmoedigenden indruk der eerste teleurstelling te doen vergeten. Maar één bericht

was er toch dat, reeds dadelijk, bij de opening van het congres, tot ons gekomen, meer dan teleurstelling en leedgevoel wekte, een aandoening van rouw en verslagenheid, door geen prikkelende quaesties en geen officiëele congresfeesten te verdrijven. Het was de tijding dat, juist een paar dagen te voren, J o s e p h T e x t e , de eerste titularis eener 'chaire de littérature comparée', nog heel jong en toch reeds onder alle vakgenooten met eere bekend, aan de slepende ziekte die hem ondermijnde bezweken was.

Joseph Texte stond op het officiëel programma als een der secretarissen van het congres vermeld. Hadden wij het voorrecht gehad hem daar jong en krachtig, - zooals ik hem in 1894 te Lyon ontmoette, - vóór ons te zien, geen twijfel of hij zou de ziel der samenkomsten geweest zijn. Want met zijn naam is de opleving der 'littérature comparée' als wetenschap en haar erkenning als afzonderlijk vak van universitaire studie en van hooger onderwijs in Frankrijk voor goed verbonden.

Toen Texte in zijn standaardwerk, een doctorale dissertatie over Jean Jacques Rousseau en diens invloed op de letterkunde van Europa,[1)] de eerste proeve gaf van zijn wetenschappelijke onderzoekingen op dit ruim en aantrekkelijk gebied, was hij reeds twee jaren vroeger als leeraar opgetreden aan de Universiteit van Lyon en had hij, in een 'Leçon d'ouverture', zijne beginselen, zijne methode en de beteekenis van het nieuwe studievak voortreffelijk ontvouwd[2)].

Reeds aanstonds had hij de rijke stof dier studie aangewezen. 'Onderlinge betrekkingen tusschen de letterkunde der verschillende volken, gelijktijdige of elkaar vervangende acties en reacties, maatschappelijke, esthetische of zedelijke invloeden, voortgekomen uit de kruising der rassen en het

1) *Jean Jacques Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire*, Paris 1895.

2) *Les Études de littérature comparée à l'étranger et en France*, eerst verschenen in de *Revue internationale de l'Enseignement*, 15 mars 1893, later opgenomen in de *Études de littérature européenne*, Paris 1898, waarin nog zes interessante 'Essays' over Duitsche, Italiaansche, Engelsche elementen in de letterkunde van Frankrijk voorkomen. Nog een paar andere soortgelijke studies zijn door den betreurden geleerde in verschillende tijdschriften geplaatst. Men vindt ze opgegeven in het straks nader te vermelden boek van Louis P. Betz.

vrije ruilverkeer der ideeën, dat alles vormt een bijna onuitputtelijke bron van studie, een stof waarvan het niet vermetel is te voorspellen dat zij in klimmende mate den geschiedschrijver zal bezighouden'.

Dit internationaal karakter der letterkundige studie - had hij verder opgemerkt - was meer dan een natuurlijke neiging, was een eisch door de werkelijkheid aan de geschiedenis gesteld zoodra het de letterkunde betrof der m o d e r n e perioden. Aan het einde der negentiende eeuw leeft geen enkel volk meer op zich zelf; zoodra een eigenaardige strooming der ideeën zeer sterk het karakter eener bepaalde letterkunde wijzigt, blijft zij niet lang een zuiver nationale, maar wordt zij, onvermijdelijk, zoo zij het niet reeds was, een algemeene, overal meer of min voelbare beweging. In de allernieuwste letterkunde kan het nationale op den duur nog enkel een nuance wezen; de grondkleur wordt teruggevonden in het gewijzigde denken en voelen der gansche beschaafde wereld.

Reeds in die 'leçon d'ouverture' had Texte het eerste ontstaan van vergelijkende studie der letterkunde trachten op te sporen. In de oudheid was zij een onmogelijkheid, omdat daar, in Griekenland en Rome, - naar de juiste opmerking van den Engelschman Posnett[1)] - de letterkunde de uitdrukking was geweest van de meest algemeene, de minst veranderlijke ideeën. Ook in de middeleeuwen, al kan de kiem van haar wording bij Dante worden aangewezen,[2)] werd zij buitengesloten door de algemeenheid, de katholiciteit, van het geestelijk leven der volken, belichaamd in de ééne kerk en onderhouden door de gemeenschappelijke taal der denkende geesten, het Latijn. Eerst na en door de Renaissance kreeg de letterkunde der verschillende volken haar eigen nationaal en persoonlijk karakter. Maar in den eersten tijd - het kon wel niet anders - moest dit nationale, bij hen die hun eigen letterkunde beoefenden, een zelfgenoegzaamheid in het leven roepen die, al kon zij vreemden invloed niet keeren, toch de kalme vergelijking met andere letterkunden hooghartig buitensloot. Die 'vergelijkende critiek', zooals Texte haar noemt, die het begin is geweest der 'histoire

1) *Comparative litteruture*, by Hutcheson Macauly Posnett, Londen 1886.
2) In zijn *De vulgari eloquentia*.

comparée', kon pas opkomen toen een volk met bewustheid in verzet kwam tegen den vreemden invloed dien zijn letterkunde te lang als een slavernij had verdragen. Want dit bewust verzet eischte kennis en juist begrip van het vreemde aan welks heerschappij men poogde te ontkomen.

Zulk een volk is, in het laatst der achttiende en het begin der vorige eeuw, het Duitsche volk geweest. En daarom begroet Texte in de groote Duitsche humanisten, met name in Lessing, meer nog in Herder, de scheppers, althans de eerste vertegenwoordigers der 'critique comparative'.

Wat destijds geboren is uit een soort van vijandig optreden tegenover het vreemde, heeft zich allengs ontwikkeld en vervormd tot een onpartijdig en belangstellend onderzoek: de studie der tallooze invloeden die het vreemde heeft uitgeoefend op het nationale. En die studie moest te aantrekkelijker worden naarmate de vreemde invloeden werden erkend, niet alleen in hun onafwendbaarheid, maar bovenal in hun onmisbaarheid en hun hooge waarde. Elke letterkunde bestaat uit tallooze elementen, - die op den duur misschien niet eens meer te schiften zullen zijn, zóó zelfs dat men, ten slotte, misschien alleen nog van 'europeesche letterkunde' zal kunnen spreken, - maar wier opsporing, wier ontleding en onderlinge vergelijking de aantrekkelijke taak is der moderne letterkundige wetenschap.

Wat van iedere nationale letterkunde geldt, dat geldt van elk der schrijvers die haar vertegenwoordigen. Niet één bijna, of in zijn opvoeding, in de lectuur waardoor hij gevormd is, liggen de meest verschillende, de meest vreemdsoortige elementen verscholen. Welk auteur kan behoorlijk gekend en begrepen worden, zoo een nauwgezet historisch onderzoek niet eerst over dien invloed het onmisbare licht heeft doen opgaan?

En wie een letterkundig verschijnsel van beperkten omvang tot voorwerp zijner studie mocht willen nemen, - al ware het enkel de dramatische klucht, bij voorbeeld, of het sonnet, - die kan er zich geen juist en helder beeld van vormen zoo hij onverschillig is voor hetgeen, in dit kleine kader, door verschillende volken in verschillende talen is voortgebracht.

Iedere ernstige studie der letterkunde, zij moge zich door de keuze van haar voorwerp - een volk, een persoon, een

genre, een kunstvorm - nog zoozeer willen beperken, wordt gedreven in de richting der vergelijkende literatuurgeschiedenis. Naast het ééne waarom het haar te doen is en waarop zij de volle aandacht zoekt te vestigen, staat het vele dat zich eveneens op het gezichtsveld van haar beoefenaar afteekent. Geen zuiver en helder licht kan over het gekozen onderwerp opgaan of het moet zijn saamgesteld uit den stralenbundel van een veelkleurig spectrum.

Deze en soortgelijke denkbeelden had Joseph Texte reeds uitgesproken en ontwikkeld in 1893, in een van de gehoorzalen der Lyonsche Universiteit. Zijne toehoorders, de Fransche bewoners eener groote industriëele provinciestad, waren te zeer ingenomen met hun eigen nationale productie, ook op letterkundig gebied, en te weinig bekend met vreemde talen, om niet met eenige verwondering en eenig wantrouwen naar hem te luisteren. Maar een werkzaamheid van zeven jaren heeft hem de gelegenheid gegeven om dat wantrouwen te overwinnen en bewondering voor zijn kennis en zijn talent, sympathie voor zijn denkbeelden en zijn streven te wekken.

Er spreekt dan ook al meer zekerheid uit het artikel dat hij in 1900 aan diezelfde algemeene beschouwingen wijdde en dat hij, als Inleiding, plaatste vóór de bibliographische bijdrage van een jong Zwitsersch geleerde, Louis Betz[1]. Men gevoelt dat de schrijver dier 'Introduction' niet alleen de door den heer Betz opgesomde boeken,[2] maar ook zijn dankbare toehoorders, zijn overtuigde studenten, en tal van jonge land- en vakgenooten achter zich heeft.

In een noot dier Inleiding kondigde hij het 'Congrès d'histoire comparée' aan als de vervulling van een zijner wenschen en als een officiëele sanctie van zijn werk.

Maar hij stierf nog voordat de eeuw was aangebroken waaraan hij de volledige vervulling zijner taak had willen opdragen. En als het laatste, beteekenisvolle woord van den

1) *La littérature comparée, Essai bibliographique*, par Louis-P. Betz, Strasbourg 1900.
2) De schrijver dezer bibliographie had soberder moeten zijn in zijn statistiek. Hij schrijft te veel titels af die met vergelijkende litteratuurgeschiedenis al heel weinig te maken hebben. Ook is er geen methode genoeg in de rangschikking der werken die hij aanhaalt. Maar, zooals ieder repertorium, kan ook dit zijn nut hebben.

te vroeg gestorvene herlees ik, aan het slot dier Inleiding, deze uitspraak: ‘Le dix-neuvième siècle aura vu se développer et se constituer l'histoire nationale des littératures; ce sera sans doute la tâche du vingtième siècle d'en écrire-l'histoire comparative.’

II.

Moest het Congres alzoo het onherstelbaar gemis van Joseph Texte betreuren,[1] het genoot de eer en het voorrecht een uitvoerige openingsrede te hooren van Ferdinand Brunetière, en een korte ‘Allocution’ van Gaston Paris. En al verdwenen nu ook de beide voorzitters al zeer spoedig van het tooneel, - zoodat de vergadering zich tevreden moest stellen met het geïmproviseerd praesidium waartoe een vreemdeling geroepen werd, - de klank en het gezag van hun woord hadden reeds dadelijk aan de samenkomsten het letterkundig en wetenschappelijk ‘cachet’ gegeven waarvan de volgende sprekers, hoe klein in aantal hun gehoor ook wezen mocht, tot het einde toe de waarde zijn blijven gevoelen.

Wel behooren ze b e i d e tot het litteraire keurvendel der ‘Onsterfelijken,’ wel zijn ze b e i d e lid der commissie van vijf die elken Donderdag bijeenkomt om het Dictionnaire-werk onder handen te nemen dat reeds door haar grooten stichter aan de ‘Académie française’ is opgedragen; maar wat gelijken ze weinig op elkaar, die Voorzitter en die Eere-Voorzitter van het Congres!

G a s t o n P a r i s trad op als de man der studeerkamer. Noode slechts, blijkbaar meer ter wille van de oud-leerlingen die er hem hoopten te ontmoeten, dan om de plechtigheid zelve, had hij zijn arbeid, of de rustige vrijheid der vacantie, verlaten, om heel even op het congres te verschijnen dat zich onder de hoede had willen plaatsen van zijn beroemden naam.

1) Alsof dit eene gemis niet reeds erg genoeg was, zag het Congres zich ook nog beroofd van de tegenwoordigheid van Joseph Bédier, die als tweedesecretaris had moeten fungeeren, doch die door ziekte daarin werd verhinderd. Van de drie jonge Fransche geleerden aan wie officiëel het secretariaat was opgedragen, was alleen de voortreffelijke schrijver eener geschiedenis der Fransche letterkunde, de heer Gustave Lanson, aanwezig.

En toen hij sprak, hoorden we enkel een kort college over middeleeuwsche letterkunde, vlug en zonder veel voorbereiding, in eenvoudige taal voorgedragen. Brunetière's denkbeelden aanvullend of corrigeerend, wees Gaston Paris er op dat de ‘littérature comparée’, zoo ze met recht belangstelling vraagt voor het esthetisch-litteraire dat bij verschillende volken en in verschillende tijden door kunstenaars is voortgebracht, ook een kant vertoont die haar doet grenzen aan folklore en vergelijkende mythographie. Tot haar domein behooren immers ook de volkssprookjes, en, met deze, de groote quaestie van hun afkomst - uit Indië misschien? - en van hun omzwerving, door alle eeuwen heen, langs onbekende paden, door alle landen der wereld. En niet alleen het probleem van hun oorsprong en hun wandeltochten, maar bovenal ook dat van hun veelsoortige metamorphosen: wat eerst een dood-simpel-verhaaltje was, kunsteloos aan den haard verteld, wordt soms, eeuwen later en mijlen ver, een mooi aangekleede en kunstig gedichte novelle; en wat grof en onzedelijk was in den aanvang, wordt later, tot een zedelijk verhaal vervormd, opgenomen in een bundel ‘exempelen’, en stoffeert zoo de deftige kaalheid van een middeleeuwsch sermoen.

De vernuftige ontleder van *Le lai de l'oiselet*[1] was dus even aan het woord geweest en had een korte nabetrachting gegeven op Bédier's bekend boek over de *Fabliaux*. Met die verwijzing der ‘littérature comparée’ naar het onafzienbaar veld der volkssprookjes had hij zijn eere-bijdrage tot de werkzaamheden van het congres geleverd. Veel meer had hij, op dat oogenblik althans, der nieuwe wetenschap niet te zeggen.

Geheel anders B r u n e t i è r e . Deze was, blijkbaar, gekomen om te oreeren. We hoorden weer die luidklinkende, op den toehoorder, als het ware, met wapengekletter aankomende stem. We hoorden dat hameren der woorden, dat forsch en kunstig smeden der volzinnen, - lastig vaak en bijna altijd verrassend van constructie. We hoorden dat luchtig hanteeren,

1) Op zijne aantrekkelijke studie over dit aardig verhaaltje heb ik, inderlijd, de aandacht der ‘Gids’lezers gevestigd in mijn opstel *Gaston Paris en zijn leerlingen*. (Jaarg. 1895 blz. 511 vlg.)

in het voorbijgaan, van opkomende gedachten, die in aangehechte nazinnen en ingevoegde tusschenzinnen worden neêrgelegd of neêrgeworpen. We herkenden weer dat scherp articuleeren der klanken, dat zorgvuldig punctuëeren der lange perioden, waardoor de nauwkeurig opgeschreven en sierlijk gestyleerde ‘conférence’ de lenigheid en de klaarheid scheen te bezitten der voor de vuist gesproken rede.

Van de Fransche letterkunde weet Brunetière vast wel alles, en van die der andere europeesche volken waarschijnlijk genoeg om van hun onderlinge verhouding zich rekenschap te geven en den invloed na te gaan dien ze op elkaar hebben uitgeoefend. Daarbij komt dat hij niet alleen een man is van ideeën, maar dat hij zijn denkbeelden, althans de l i t t e r a i r e , gaarne ordent tot een stelsel, of althans ze groepeert tot een schema. Brunetière is een geboren dogmaticus, al is het enkel - op letterkundig gebied, ten minste, - zijn eigen dogma waarbij hij zweert. Bekend is zijn leer van de ‘evolutie der letterkundige genres’, bekend zijn indeeling van de perioden der Fransche letterkunde naar gelang hunner bijzondere verhoudig tot ‘het klassieke ideaal’, bekend, waarschijnlijk ook, zijn karakteriseering van de verschillende litteraturen: de Fransche als sociaal, de Engelsche als individualistisch, de Duitsche als wijsgeerig, de Italiaansche als artistiek, de Spaansche als chevaleresk.[1)]

Zoo iemand, dan was de heer Brunetière dus wel de aangewezen man om in eenige lijnen het plan der ‘littérature comparée’ te teekenen en door een paar historische schetsen aan te toonen wat zij op het ruime gebied der Europeesche letterkunde zou kunnen zoeken en vinden.

Een van de eerste vragen die zich hier voordoen is die welke betreft het eigenaardig karakter der beweging waaraan gewoonlijk de naam wordt gegeven van ‘Renaissance’. Dit karakter wilde Brunetière trachten te bepalen door, binnen den kring van een bijzonder genre - hij nam daartoe, als buitengewoon geschikt, het dramatische, liever nog ‘het

1) Of hij voor de Russische en Noorsche litteratuur al een passende formule gevonden heeft, kan betwijfeld worden op grond van de meening door Brunetière in de hier besproken conférence uitsgesproken, dat hij ‘nog niet goed inziet wat er voor specifiek Russisch is in *Anna Karenine* of specifiek Noorsch in de *Wilde eend*.’

tragische genre', - de feiten zorgvuldig na te gaan en met die feiten, zooals hij het noemde, te 'experimenteeren'.

Punt van uitgang was het drama dat door de middeleeuwen aan de nieuwere tijden is achtergelaten: het breeduitgesponnen gewijde 'mysteriespel' en de zedekundige vertooning, het zoogenaamde 'sinnespel', de *Moralité*. Naarmate dit genre zijn populariteit verliest, ontstaat de moderne tragedie, waarvan Trissino's *Sophonisbe*, in 1516, het eerste specimen is. En zoo die tragedie met recht kan doorgaan voor een reactie tegen het middeleeuwsche drama, dan mocht daarbij toch niet uit het oog worden verloren dat die reactie niet zoozeer de stof van het drama geldt als wel zijn eigenaardige 'procédés', zijn ouderwetsche voorliefde voor het abstrakt-zedekundige, de aangekleede deugden en ondeugden, door de allegorie tot 'dramatis personae' gepromoveerd. In de wereld der Renaissance - en dit was, volgens Brunetière, hoofdzaak - vraagt men niet meer naar allegoriën, maar zoekt men de rechtstreeksche afbeelding der natuur.

Toch is het niet allereerst in zich zelve dat de mannen der Renaissance de natuur hebben gevonden. Langs een omweg hebben zij haar het eerst bereikt. In de werken der oudheid heeft zij tot hen gesproken; van de ouden hebben zij willen leeren 'de natuur te zien'. Ongelukkig hebben zij, nieuwelingen in de kunst, onhandig, de fouten hunner meesters even goed nagevolgd als hun deugden en zonder wezenlijke keuze hun modellen uitgezocht.

Zoo liep de vereering der oudheid, die tot natuurlijkheid had moeten leiden, gevaar om onder te gaan in doode en kwijnende navolging, toen d r i e invloeden er tijdig toe hebben bijgedragen om haar in het goede spoor te brengen: de *Levens* van Plutarchus, de dichtleer van Aristoteles, de treurspelen van Seneca. Plutarchus leerde de stof der tragedie zoeken in de waarachtige, de menschelijke catastrophen der historie; Aristoteles gaf de esthetische grondregels aan de hand waarnaar tusschen die verschillende 'menschelijke voorvallen' gekozen werd; Seneca de Tragicus leverde den vorm van het moderne treurspel. Wat aan Plutarchus en Seneca dien grooten invloed heeft verzekerd, - en nog hoor ik de verheffing van stem, den buitengewonen nadruk waarmee Brunetière deze bladzijde van zijn rede voordroeg, - het is geweest hun alge-

meen menschelijk, hun ‘cosmopolitisch’ karakter. Zij hebben niet geschreven voor Grieken of Romeinen, maar voor de bonte wereld van het ‘Imperium Romanum’. Zij plaatsten de mannen der Renaissance, Engelschen zoowel als Italianen, Duitschers zoowel als Franschen, tegenover een oudheid waartoe deze niet behoefden op te klimmen, die zij ‘de plain-pied’ konden binnengaan. Zij gaven hun een drama dat Europeesch is geweest alvorens bij ieder volk een eigen karakter aan te nemen en nationaal te worden. ‘Par la Renaissance, sous la discipline de l'humanisme, l'Europe entière a fait sa rhétorique’.

Zoo kan, volgens Brunetière, langs den weg der geschiedenis van één enkel genre, worden uitgemaakt wat de Renaissance gedaan heeft met het erfdeel dat zij van de middeleeuwen had ontvangen, en dus haar eigenaardig karakter worden beschreven. Dit resultaat moet nu echter nog getoetst worden aan de studie der andere genres, van het epos, bij voorbeeld, en van de lyriek en, naar de bij dit nieuwe onderzoek opgedane ervaring, worden gewijzigd en gecorrigeerd. Maar bij die voortgezette studie - die, om iets te noemen, de *Franciade* of de *Gerusalemme liberata* tot onderwerp zal nemen, - zal wel spoedig blijken dat, zoo de Renaissance ‘europeesch’ geweest is in haar eerste optreden en in haar eigenlijk wezen, zij toch in alle landen den stoot heeft gegeven tot een verschillend gekleurde, een eigen, een nationale letterkunde. Daarom, wie deze studie voortzet ziet zich van nu af aan geplaatst voor een nieuw vraagstuk: niet meer het zoeken naar het algemeene, maar het opsporen en verklaren van het bijzondere.

Bij het stellen van die quaestie verklaarde Brunetière zich getroffen door een verschijnsel dat ook - wij zagen het vroeger[1)] - Allard Pierson zoo getroffen had en dat zich bij dezen heeft omgezet in een theorie die hij in de metafer der ‘fuga’ poëtisch heeft saamgevat: de groote litteraturen van het moderne Europa hebben zich n i e t g e l i j k t i j d i g , maar a c h t e r e e n v o l g e n s ontwikkeld; sinds drie- of vierhonderd jaren heeft elk van haar, als ware het op haar beurt, het meest nationale en meest bijzondere dat in haar leefde tot ontwikkeling en openbaring gebracht. Zoo ziet, in deze

1) In *De Gids* van 1901, blz. 247 vlg.

nieuwe phase, de studie der ‘littérature comparée’ zich eenvoudig den weg gewezen door de chronologie.

Er behoort verbazend veel talent toe om in het kader en in den toon eener redevoering - en oratorisch bleef, in elken volzin, deze ‘conférence’ van Brunetière, - van elk der moderne litteraturen, gedurende de glansperiode van haar bestaan, die tevens de tijd is geweest van haar oppermacht over de andere, een kort overzicht te geven en den aard van haar invloed te schetsen. Brunetière deed dit met een zeldzame gemakkelijkheid. Eerst kwam Italië aan de beurt, welks bijna onbepaalde heerschappij zich uitstrekt van 1450 tot 1600. Toen volgde Spanje, dat van 1600 tot 1660 de ‘hegemonie der Europeesche litteratuur’ overnam[1)]. Daarna verscheen Frankrijk, welks invloed een weinig minder dan honderd jaren duren zou. Toen de Fransche letterkunde zelve, tegen het midden der achttiende eeuw, den invloed der Engelsche ideën begon te ondergaan, was voor Engeland de tijd gekomen om zich bewust te worden van zijn nationaal letterkundig leven. Dit ontwaken van eigen energie werd voor de Engelsche letterkunde ook het begin van haar grootste expansie. Tot 1830 heeft haar oppermacht geduurd. Het nobelste werk dat ze in dien tijd heeft helpen tot stand brengen was voorzeker het ontstaan der klassieke letterkunde van Duitschland. Niet enkel uit Lessing's wil en zijn verzet tegen Fransche overheersching, ook uit de werking van het Britsch ferment, ook uit den naijver door de Engelsche meesterstukken gewekt, is de

1) Het kader van mijn artikel laat niet toe, behalve op den algemeenen gang van zijn betoog, ook nog te wijzen op zoo menig treffende gedachte, hier en daar wel wat paradoxaal, waarmee Brunetière zijn vluchtige schets van de geschiedenis der Europeesche letterkunde stoffeerde. Een ‘nota bene’ zette ik o.a. bij deze opmerking, den invloed van Spanje betreffend: de eerste Europeesche creatie van Spanje is Don Quichote, tegelijk het ideaal en de caricatuur van den romanesken ridder; de tweede is de schelmenroman, die nauw samenhangt met den ridderroman en slechts een andere, averechtsche toepassing is van dezelfde Spaansche idee van het ‘point d'honneur’; als derde Spaansche creatie komt het drama, dat ook al weer samenhangt met dat zelfde ‘point d'honneur’, omdat eergevoel de plichten regelt van den mensch jegens zich zelven en de mooiste drama's der moderne letterkunde een gewetensquaestie tot middelpunt hebben: ‘*Le Cid* est un cas de conscience; *Hamlet* est un cas de conscience; *Hernani* est un cas de conscience’. Men moet erkennen dat *Hamlet*, historisch gesproken, hier een vreemd figuur maakt. Brunetière wist het wel en redde zich geestig uit de moeielijkheid. Maar hij vond blijkbaar zijn combinatie te aardig om haar niet te plaatsen.

Duitsche letterkunde geboren. Deze machtigste openbaring van hetgeen Madame de Staël voor het eerst genoemd heeft ‘le génie des races du Nord’, is, op haar beurt, de stralende, alles beheerschende zon der Europeesche letterkunde geworden. En zoo zij, sinds 1870, in Frankrijk aan invloed heeft verloren, in Italië en in Spanje, het laatst in Amerika, zet de Duitsche letterkunde haar geestelijke verovering voort.

Wij meenden, toen wij hem deze denkbeelden breed en kleurig hadden hooren ontwikkelen, dat de heer Brunetière zijn betoog had geleverd, dat het ‘Congres van vergelijkende litteratuurgeschiedenis’ voldoende was ingeluid. Maar deze historicus - of liever, deze redenaar - beziet de dingen niet gaarne op hun eenvoudigst. Al heeft hij zijn denkbeelden ook meer dan genoeg toegelicht om door zijn gehoor te worden begrepen en om dat gehoor te overtuigen, - een nieuw, verrassend gezichtspunt dat zich opdoet, laat hij niet gaarne rustig ter zijde.

En zoo kregen we nog, als nieuwe bijdrage ter kenschetsing van het program en de methode der ‘littérature comparée’, een korte geschiedenis van den modernen roman, maar nu - en dat was hier het verrassende - ons verteld in omgekeerde orde: van de achttiende eeuw terug tot de middeleeuwen.

Vóór ons stonden Engelands groote romanschrijvers: Daniël Defoe, Richardson, Fielding. Hun romans zijn een stuk nationale letterkunde; ze hebben een Engelsch karakter. Maar ontdoe ze van dat specifiek nationale, en ze gelijken op de Fransche romans van l'abbé Prévost, van Marivaux en Le Sage. In Frankrijk is de strooming te zoeken waaruit *Pamela* en *Clarisse Harlowe* zijn voortgekomen. In de romansvan l'abbé Prévost vindt die strooming haar zuiverste expressie; zij bestaat in het opzoeken en interessant-maken van tragische voorvallen uit het g e w o n e leven. Maar in dat werk had Prévost een voorgangster gehad, Madame Lafayette, de schrijfster der *Princesse de Clèves*. Doch deze roman is, op zijn beurt, slechts de reductie, de quintessens van de helden- en liefderomans eener vroegere periode, van *Clélie* en hare zusters. Deze, de romans van Mlle de Scudéry en de Gomberville, zijn op hun beurt afkomstig van d'Urfé's be-

roemder werk, *l'Astrée*. En wat is *l'Astrée* anders dan de Fransche omwerking der *Diana enamorada* van den Spanjaard George de Montemayor? Die Spaansche roman is een navolging der Italiaansche herderromans, maar het is een *Arcadia* waarin door den schrijver ook de ridderlijke stof der *Amadis*-romans is opgenomen. En is *Amadis* niet de laatste uitlooper der Fransche, beter gezegd, der Europeesche ridderromans van Arthur en de ronde tafel?

Zoo bestaat er geen klove tusschen *Clarisse Harlowe* en *Parzival*. De genealogie is in orde. Uit het oude mystieke verhaal van den graalridder is de burgerlijke roman van het Engelsche meisje in de rechte lijn geboren. ‘Niemand heeft niemand nagevolgd, en ieder heeft misschien gemeend, toen hij zich voegde naar den smaak zijner tijdgenooten, dat hij enkel zijn eigen smaak volgde. Maar, in den loop eener evolutie die drie of vier eeuwen omvat, is de stof van gedaante veranderd; de tijd, het ras, het talent hebben er hun stempel op gedrukt zonder dat zij heeft opgehouden zich zelve te blijven.’

Wie onder het gehoor zit van den heer Brunetière kan er niet aan denken hem op dat oogenblik van aandachtig luisteren na te rekenen en de waarde zijner conclusies te toetsen. Voort moet hij met den redenaar waarlangs het dezen lust hem te voeren. Er staat ook te veel in zoo'n rede, veel te veel om dadelijk te worden opgenomen en verduwd. Hoe scherp al de kleine lijntjes ook geteekend mogen zijn, ze worden door de groote op zij geschoven, en 't is al mooi zoo van deze laatste de indruk zich aanstonds helder afteekent in den geest van den hoorder. Eerst na de aandachtige herlezing van het stuk rijzen de vragen. - Is, in de geschiedenis van de tragedie der zestiende eeuw, niet verzuimd rekening te houden met de ‘tragi-comédie’, die nog zoo lang de traditie van het middeleeuwsche drama heeft voortgezet? - Is het, voor de geschiedenis van den achttiende-eeuwschen roman en voor een juiste localiseering van de strooming waaruit hij is voortgekomen, zoo onverschillig of Richardson, voordat hij zijn *Pamela* schreef, de *Marianne* van Marivaux gekend heeft of niet?[1] - Sluit *La Princesse de Clèves* zich zoo natuurlijk

1) La question de savoir si Richardson, en sa *Pamela*, ne s'est pas peutêtre inspiré de la *Marianne* de Marivaux a son intérêt, mais elle est secondaire; elle ne regarde que les biographes de Marivaux et de Richardson. Het blijft altijd zeer twijfelachtig of Richardson *Marianne* heeft kunnen kennen alvorens hij *Pamela* uitgaf. Men zie daarover Texte, *Jean Jacques Rousseau* etc. p. 191. Texte's conclusie luidt: ‘Dans l'histoire de la littérature européenne, Marivaux est le précurseur de Richardson; il ne semble pas qu'on puisse le considérer comme son maître,’ l.c. p. 192.

aan bij een reeks andere romans waarvan zij zich juist, door de sobere behandeling van een zuiver zielkundig onderwerp, zoo duidelijk onderscheidt? - En is het wel volkomen juist gezegd dat Madame de Staël, in het begin der vorige eeuw, de allereerste vertegenwoordigster van de studie der vergelijkende litteratuurgeschiedenis geweest is? Verdient boven Brunetière's formule niet deze van Joseph Texte de voorkeur: ‘La méthode a eu ses initiateurs en Allemagne, ... elle a été vulgarisée et consacrée en France, d'abord par Madame de Staël’?

Maar kleine bedenkingen wijken waar de juistheid der opvatting, als geheel, zoo helder in het oog springt en waar de genialiteit der idee zelve en van hare voorstelling zich zoo krachtig opdringt aan hoorder en lezer beide.

Bovendien, - het slot van Brunetière's rede klonk als een zweepslag; en met zulk een slag, beter dan met dien van hamer of bel, wordt een congres waardig geopend.

III.

De zweepslag klonk nà, wel wat hol, in de slecht gevulde ruimte van het lokaal waarin de letterkundige sectie, den volgenden dag, bijeenkwam, maar forsch en opwekkend. De frisch opgetuigde paardjes die zich voor den ren hadden laten inschrijven, stonden bijna alle gereed en wachtten met ongeduld op het oogenblik dat de beurt aan elk hunner komen zou om op het nieuwe terrein de stevigheid en de veerkracht van hun gang te beproeven.

Veelsoortig en veelkleurig, - zooals trouwens betaamde, - was het programma zeker.[1)] Zelfs kon men vragen, toen de oude professor G e o r g i o s M e s t r i o t i s van de Univer-

1) De op het congres voorgelezen bijdragen, en zelfs die welke waren ingezonden, omdat de stellers niet in persoon waren verschenen, vindt men bijeen in een zoo pas verschenen bundel, *Annales internationales d'histoire, Congrès de Paris* 1900, 6*e Section, Histoire comparée des Littératures*. Paris, Armand Colin.

siteit van Athene, in het Duitsch, een stuk kwam voordragen over de vraag: ‘Welches ist das älteste drama des Sophokles?’ en toen de heer Jules Keiffer optrad met een uitvoerige studie over de taal en de letterkunde van het Groothertogdom Luxemburg, - of deze onderwerpen nu wel thuis behoorden op een congres waarin op het vergelijkende in de litteratuurgeschiedenis de nadruk vallen moest.

Maar, zoo deze beide studiën misschien *hors d'oeuvre* moesten heeten, de andere pasten uitnemend in het kader en vertegenwoordigden met elkaar nagenoeg alle *species* die tot het *genus* ‘littérature comparée’ mogen gerekend worden.

Tot de geschiedenis der studie van de vergelijkende letterkunde leverde de jonge Amerikaansche geleerde J.E. Spingarn [1] een korte bijdrage, toen hij, in het Engelsch, onder den titel ‘American Scolarship’, het karakter van den Amerikaanschen geleerde, in tegenstelling met den Europeeschen, schetste en aanwees hoe niet in specialiseering, maar juist in studie van het geheel, dus, meer bijzonder, in vergelijkende litteratuurgeschiedenis, de eigenaardige roeping der Amerikaansche studie-mannen gelegen was. Tot dusverre hebben de Amerikanen, het initiatief van Georges Ticknor volgend, - dat destijds, in 1819, uitnemend gewerkt heeft, omdat het een einde heeft gemaakt aan kinderachtige, onwetenschappelijke manieren, - al te zeer hun universitaire studies en hun wetenschappelijken arbeid op Duitsche leest geschoeid, daarbij meer de gebreken dan de deugden hunner leermeesters overnemend. Tegenwoordig huldigen zij een ruimer opvatting en streven zij naar meer oorspronkelijkheid in hun werk. Die oorspronkelijkheid zal moeten bestaan in een innig verbond van Duitsche en Fransche vorming. ‘Ons land’, zei de jeugdige, sympathieke geleerde, ‘is ontdekt geworden door Germanen en Latijnen: wij wenschen ons aandeel te hebben in beider beschaving’. Zelf is de heer Spingarn ‘Tutor in comparative literature’ aan de Columbia-University van New-York.

Ook de algemeene overzichten van wederkeerigen invloed door de eene letterkunde op de andere uitgeoefend

1) Een zeer gunstig bekend werk van den heer Spingarn is zijne *History of litterary criticism in the Renaissance*, New-York, 1899.

ontbraken niet op het congres. De heer W r a n g e l , van de Universiteit van Lund, gaf een ‘Aperçu de l'influence française sur la littérature suédoise’ en de heer T c h o b a n i a n , oud-hoogleeraar in geschiedenis der letterkunde aan het Armenisch ‘collège central’ te Constantinopel, behandelde den invloed der Fransche letterkunde op de hedendaagsche litteratuur van Armenië.

Maar h e t b i j z o n d e r e behield de overhand. De heer K o n t las een fragment voor van een boek dat hij bezig is te schrijven over den invloed van de Fransche letterkunde, sedert de achttiende eeuw, op de letterkundige beweging in Hongarije en hield ons meer bijzonder bezig met den invloed van Voltaire[1)]. Ook bij Voltaire bepaalde de heer E u g è n e B o u v y , hoogleeraar te Bordeaux, onze aandacht door zijn korte mededeeling over de veertien Italiaansche vertalingen van Z a ï r e die, van 1743 tot 1885, in verschillende steden van Italië, vooral te Bologne en te Florence, verschenen zijn. Molière kreeg zijn aandeel aan de handelingen van het congres door de voordracht van den heer de S a r r a n d ' A l l a r d over een Portugeesche bewerking van *Tartufe*, waarvan het eigenaardigst wel deze bijzonderheid bleek te zijn, dat de rol van ‘L'exempt’, voor de ontknooping, gelijk men weet, zoo gewichtig, aan niemand minder dan aan zijne Excellentie den Markies de Pombal in eigen persoon is opgedragen. Een leeuwendeel bleek voor Shakespeare te zijn weggelegd, over wiens *As you like it*, zooals George Sand het in 1856 vertaald heeft, wij een interessante beschouwing kregen van den Lyonschen leeraar, den heer L a t r e i l l e , terwijl een Zwitser, Dr. E m i l e R e d a r d , hoogleeraar te Genève, een zeer uitvoerige, opgewonden voordracht hield over ‘Shakespeare dans les pays de langue française.’

De middeleeuwen werden niet verwaarloosd. Twee oudleerlingen van Gaston Paris, de heer J o h a n V i s i n g , Directeur der Zweedsche Hoogeschool te Göteborg, en W i l m o t t e , hoogleeraar te Luik, brachten ons op dit, hun zoo wel bekend, terrein, de eerste door een ‘Mémoire’ over het Fransch in Engeland en de Anglo-normandische letterkunde, waarbij ook

1) Van die voordracht geven de *Annales* slechts een heel kort overzicht; volledig zal het te lezen zijn in het aangekondigde en toegezegde werk.

de hangende en netelige quaestie van de Anglo-normandische modellen der Arthur-romans, wier bestaan door Gaston Paris wordt aangenomen, ter sprake kwam[1], - de tweede door een fijne studie over 'Den oorsprong van het komisch element in het godsdienstig theater der middeleeuwen.'

Iets geheel bijzonders, maar welkom als specimen van de psychologische studie die de vergelijkende geschiedenis der letterkunde, bij een diepe opvatting van haar taak, allerminst zal mogen verwaarloozen, was de Italiaansche voordracht van den Italiaan P u g l i s i P i c o over 'een wetenschappelijke behandeling van den oorsprong der elegie en van de poëzie der smart.'[2] En een critische bijdrage tot de kennis en de beoordeeling van den Franschen Plejade-dichter Joachim du Bellay gaf de heer J o s e p h V i a n e y, in zijn opstel 'Les sources italiennes de *l'Olive* de Du Bellay.'[3]

Op enkele dier voordrachten vestig ik nog wat nader de aandacht: op een der problemen die er in behandeld zijn, op enkele der resultaten waartoe sommigen dier geleerden zijn gekomen, op de letterkundige beweging waarvan een dier voordrachten een interressant symptoom mag genoemd worden.

De heer W i l m o t t e had een belangrijk probleem ter hand genomen. Het is bekend dat de groote 'mysterie-spelen' der veertiende en vijftiende eeuw, evenals de 'mirakel-spelen' van diezelfde en van een vroegere periode, naast de verheven dramatische en tragische scène's waartoe het onderwerp

1) Naar de vaste overtuiging van den Heer Vising is er alle kans dat een voortgezet onderzoek Gaston Paris in het gelijk zal stellen tegenover zijn Bonnschen ambtgenoot, Prof. Förster, die, zooals men weet, van geen Anglo-normandische Arthur-romans hooren wil en de poëtische behandeling der 'matière de Bretague' als het oorspronkelijk eigendom beschouwt der Noord-Fransche trouvères, met name van Chrétien de Troyes. 'D'oeuvres littéraires de la matière bretonne', zei de heer V., 'on n'en trouvera peut-être plus; mais la voie de l'induction nous réserve sans doute encore de la lumière'. De spreker wist toen nog niet, wat Gaston Paris zelf kort daarna zou uitmaken door een nauwkeurige vergelijking van de handschriften, dat een der jongste romans, *Amadas et Idoine*, het eerst in Engeland, in het Anglo-normandisch, geschreven is.
2) *Un' interpretazione scientifica delle fonti elegiache e della poesia del dolore*.
3) De heel Vianey heeft reeds vroeger, als thèse, een merkwaardig boek geschreven over Mathurin Regnier, wiens reputatie van oorspronkelijkheid niet bepaald verdiend schijnt te wezen.

aanleiding gaf, allerlei komische elementen bevatten, tooneelen van soldaten, gevangenbewaarders, kooplui, dieven, bedelaars, blinden, drinkebroers, die langzamerhand zoozeer de overhand hebben gekregen dat het genre er door is ten onder gegaan.

Vanwaar die komische elementen? Op die vraag is nooit een heel scherp antwoord gegeven. De meest gangbare opvatting, die ook in de jongste litteratuurgeschiedenissen wordt teruggevonden, is deze: ze zijn er opzettelijk tusschen gevoegd om de eentonigheid van de geestelijke vertooning te breken en den smaak van het publiek voor het grappige te bevredigen; ze zijn genomen, hetzij uit de naast het ernstig theater bestaande kluchten, hetzij uit de luimige verhalende poëzie, wier vertellingen en anecdoten voor dit doel werden gedramatiseerd.

Tegen die opvatting bestaan echter historische bezwaren van groot gewicht. Vooreerst worden d e z e l f d e soorten van luimige en realistische tooneelen in de mysterie- en passiespelen van alle landen, van Frankrijk en Italië evengoed als van Duitschland en Engeland, teruggevonden. Indien zij er overal opzettelijk zijn ingelascht, dan is het toch wel zonderling dat de keuze overal gelijkelijk is uitgevallen; men zou bijna aan een afspraak gaan gelooven. Ten andere zijn uit de dramatische letterkunde van het einde der twaalfde en van de dertiende eeuw geen kluchten bewaard gebleven en in de luimige verhalen van dien tijd geen onderwerpen aan te wijzen overeenkomende met de oudste komische tooneelen der geestelijke drama's: tooneeltjes gespeeld tusschen een dokter en zijn knecht, een blinde en zijn geleider, een koopman in reukwerk en zijn vrouw of zijn bediende.

Het valt, integendeel, niet moeilijk te bewijzen, vooreerst: dat de eenige komische thema's die, sinds het jaar 1200 en lang daarna, in de geestelijke vertooningen worden aangetroffen, zich meer of min rechtstreeks vastknoopen aan de onderwerpen die het wezen uitmaken van de geestelijke drama's; en, ten andere, dat de geestelijke drama's, in tal van bijzonderheden, aanleiding genoeg gaven tot het op-denvoorgrond-brengen van tooneelen die, uit hun aard wat realistisch getint, reeds dadelijk eenige afbreuk moesten doen aan den hoogen ernst waardoor die vertooningen in den allervroegsten tijd zich onderscheidden.

Met andere woorden: de komische elementen der mirakelen mysterie-spelen zijn langs natuurlijken, organischen weg uit het geestelijk drama zelf voortgekomen.

Die stelling werd door den heer Wilmotte uitvoerig toegelicht met verwijzing naar oudere en jongere vormen waarin het liturgische drama, of, beter gezegd, de gedramatiseerde liturgie, van Kerstmis en van Paschen zich vertoont.

Een ‘Kerstspel’, bijvoorbeeld, dat uit het midden der dertiende eeuw dagteekent, bevat de volgende aanwijzing omtrent het optreden van het hoofd der synagoge, in het bekende dispuut tusschen de schriftgeleerden en propheten over de wonderbare geboorte van Christus, dat reeds vroeg deel uitmaakte van de kerkelijke vertooning: ‘De aanvoerder van de mannen der synagoge moet veel geweld maken; hij moet het hoofd en het geheele lichaam heen en weer schudden, met zijn voet stampen en niet zijn stok op den grond slaan, en als hij spreekt, moet hij daarbij grijnslachen en druk, op zijn Joodsch, gesticuleeren.’

Eveneens wordt de persoon van Herodes al heel vroeg voorgesteld als een woestaard, die, ziedend van toorn, zijn zwaard opheft tegen de drie Wijzen uit het Oosten en hen aanspreekt in dreigende taal.

Ook de bode die aan Herodes komt vertellen dat de Wijzen langs een anderen weg vertrokken zijn, wordt al spoedig een komische persoon. In een oud Duitsch Passiespel klaagt hij over maagpijn en verzoekt dat men hem een worst en witte wijn zal voorzetten.

Zelfs de deftige Wijzen, al worden ze in het ‘Nativiteits-drama’ voortdurend met grooten ernst behandeld, krijgen soms een komisch tintje. Zoo wordt hun, in een der teksten van dit drama, - door een handschrift van Montpellier bewaard, - als ze tot Herodes het woord voeren, een onverstaanbaar Oostersch taaltje in den mond gelegd, dat vast niet minder grappig bedoeld is geweest dan het Turksch in Molière's *Bourgeois gentilhomme*, en dat zijn pendant vindt in latere mirakelspelen, als het *Jeu de Saint Nicolas* van Jean Bodel en den *Théophile* van Rustebeuf.

Misschien, oordeelde de heer Wilmotte, hebben ook de Herders, al wordt er met hen, de eenvoudigen, nooit gesold en al mag hun optreden, blijkbaar, nooit bepaald komisch

werken, toch ook wel al spoedig aanleiding gegeven tot eenig realisme in de gesprekken die ze met elkaar voerden voordat de engelen hun de blijde boodschap kwamen verkondigen. De spreker waagde zelfs, in het voorbijgaan, de gissing, dat de dramatische pastorale, met name het bekende spel van *Robin et Marion*, uit de herderstooneelen van het gewijde drama zou zijn voortgekomen.[1)]

Als ongetwijfeld realistisch, weldra als komisch bedoeld mogen de episodische figuren beschouwd worden die al vroeg in de vertooning van Paschen, naast de bekende bijbelsche personen, plaats nemen, zooals de dienstmeid van Kajafas, de door Jezus genezen blinde, van wien zijn knecht onafscheidelijk is, de koopman in specerijen, die met zijn vrouw en zijn dienaar optreedt om aan de drie Maria's balsem te verkoopen. Van al dergelijke personen, die in de groote ‘spelen’ der veertiende en vijftiende eeuw de komische intermezzo's leveren, zijn de eerste sporen al veel vroeger, in de liturgische drama's, te ontdekken.

Had Wilmotte ons beziggehouden met een vraagstuk van beteekenis, niet alleen voor den beoefenaar der middeleeuwsche letterkunde, maar voor ieder die belangstelt in de cultuurgeschiedenis van Europa, - met den volgenden spreker, den heer Vianey, hoogleeraar te Montpellier, kwamen we op een heel klein plekje te staan. Maar wat hij gaf, hoe klein ook van uiterlijk, was toch een echt stukje vergelijkende litteratuurgeschiedenis, fijn en degelijk, door studie en vernuft gevonden.

Het betrof, zooals ik reeds zeide, Joachim du Bellay en zijn eersten sonnettenbundel *L'Olive*. Aan de oorspronkelijkheid van de meeste dier honderdvijftien sonnetten is niet meer getwijfeld sedert Du Bellay zelf, in de voorrede der tweede uitgave, uitdrukkelijk had verzekerd dat - hij mocht hier en daar iets aan de Latijnsche dichters en Petrarca ontleend hebben, - hij toch eigenlijk niemand had nagevolgd. Het werk dat hij gaf was zijn eigen. Deze verklaring, blijkbaar een zelfverdediging tegen beschuldigingen die tegen de eerste uitgave, in 1549, waren ingebracht, is verder zonder twijfel of protest aangenomen. De litteratuurgeschiedenis

1) Volgens zijn inhoud (het tooneel met den ridder en dat met den wolf) schijnt het werk meer sam en te hangen met de zoogenaamde ‘pastourellles’.

heeft den jongen Franschen dichter op zijn woord geloofd. Maar nu heeft de heer Vianey bevonden, niet alleen dat acht sonnetten der *Olive* nagenoeg letterlijk vertaalde sonnetten zijn van Ariosto - dat had een ander reeds vóór hem gezien, - maar, vooreerst, dat de mooiste redevoeringen en verliefde declaraties van den *Orlando furioso* door Du Bellay in stukken zijn geknipt en in sonnetten zijn omgezet, en, verder, dat een Italiaansche versbundel uit dien tijd - in 1546 te Venetië verschenen - door hem met zooveel vrijmoedigheid is geplunderd, dat van de ongeveer honderd dichters met wier bijdragen die bundel gevuld is, dertig hem het een of ander voor zijn werk hebben geleverd. Twee derden van zijn honderdvijftien sonnetten zijn nagevolgd.

De heer Vianey, die alles in bijzonderheden heeft nagegaan,[1)] moet tot eer van Du Bellay getuigen, dat hij wel vrij wat middelmatige en onberoemd gebleven dichters heeft geplunderd, maar dat hij al wat slap of smakeloos was onaangeroerd heeft laten staan. Soms neemt hij alleen het idee of een mooi beeld, maar dikwijls ook de geheele structuur van het Italiaansche sonnet, tot zelfs de rijmen, over. Men heeft opgemerkt dat er zooveel synoniemen in de sonnetten van *L'Olive* voorkomen[2)]. De reden daarvan, zegt de heer Vianey; is eenvoudig deze, dat de Fransche versregel eerder gevuld was dan de correspondeerende Italiaansche en dat het vaak moeielijk was voor de vertaalde quatrijnen een passenden rijmklank te vinden.

In die plundering van den buurman op groote schaal, zoo luidde de conclusie van den spreker, is, - daargelaten de onoprechtheid van Du Bellay's verklaring, - lang niet alles te misprijzen. Aangezien hij in de keus zijner Italiaansche modellen nog al kieskeurig is te werk gegaan en heel dikwijls het origineel heeft verbeterd, daarbij een zeer fijn gevoel

1) In de uitgave der *Annales* wordt de voordracht gevolgd door een gedetailleerde vergelijking van Du Bellay's sonnetten met de nagevolgde Italiaansche versjes. Naar die van Ariosto wordt eenvoudig verwezen; die welke in den Venetiaanschen bundel van 1546 voorkomen worden in hun geheel in het oorspronkelijk, afgedrukt.

2) Een sterk voorbeeld is deze regel uit het 7e sonnet:

qui mon coeur *serre, enferme, estreinct* et *lie*,

of deze

Tout est *divin, céleste, incomparable*

.

ontwikkelend voor de eigenaardige schoonheden van het sonnet, zoo is dit werk uit zijn eerste jeugd voor hem een openbaring geworden van zijn eigen talent en een heilzame oefening in de techniek zijner kunst.

Weer geheel anders van aard en toon was de lange voordracht van den heer R e d a r d , die een breede jammerklacht aanhief over het verwaarloozen van Shakespeare in de landen wier letterkundige taal het Fransch is. Zijn klacht omvatte meer; zij gold het gemis aan broederschap, aan samenleven tusschen die landen. En nu werd, als middel om het kwaad te verhelpen, aangeprezen het samen-aanvaarden eener groote taak: het gemeenschappelijk bestudeeren, vertalen, vertoonen, verbreiden, populariseeren van Shakespeare.

Zij die enkel voor het aanhooren van wetenschappelijke voordrachten op het congres gekomen waren, zagen vreemd op, toen zij den geestdriftigen Zwitser zulk een letterkundige, - bijna schreef ik, zulk een dramatische - verbroedering der leden van een volkengroep in welsprekende taal hoorden prediken. Er was zelfs iets komisch in de tegenstelling tusschen dien klinkenden wapenkreet - of noem het een vredegeroep! - en dat zoo schaars gevulde amphithéâtre Richelieu. Een volksmeeting scheen veeleer een passende kring om dezen redenaar aan te hooren.

Maar de spreker achtte zijn denkbeeld volstrekt niet misplaatst in het milieu waar hij het was komen voordragen. Wat hij wilde was immers ook ‘littérature comparée,’ maar die studie opgevat van haar zedelijken kant, beschouwd in het licht der roeping die zij in het algemeen beschavingswerk van Europa te vervullen heeft. En, wel niet als een rechtvaardiging van zijn idee, maar toch als een verklaring van zijn optreden, gold de stelling waarmeê hij zijn betoog begon: ‘de wezenlijke roeping van de vergelijkende litteratuurgeschiedenis is deze: de cultuur van een volk, van het geheele volk, zoo breed en zoo algemeen mogelijk te maken; alleen door de artistieke productie van andere naties te eeren houdt een volk zich zelf in waarde en wordt het in zijn waarde door andere volken erkend.’

Er sprak, trouwens, nit die voordracht meer dan een genereuse gedachte en een idealistisch streven. Er sprak

studie uit, met warme sympathie, met hooge vereering begonnen en voortgezette studie, van Shakespeare's werk. Niet ten onrechte merkte de heer Redard op, dat men niet ernstig over letterkunde spreken kan, bovenal over vergelijkende letterkunde, zonder Shakespeare te noemen; het congres waar hij sprak en de rede waarmêe de voorzitter het geopend had, leverden hem reeds dadelijk een krachtig argument voor die meening.

Maar ook op enkele bijzondere punten zeide de heer Redard interessante dingen, vooral toen hij de quaestie aanroerde der v e r t a l i n g . Hij stelde voorop dat, daar men niet eischen kan dat ieder die tot de bewondering van Shakespeare gebracht wil worden, hem in het oorspronkelijk moet kunnen lezen, voor de populariseering van dien dichter goede vertalingen onmisbaar zijn. Verder, dat, voor den gewonen lezer, een vertaling in proza voldoende is en dat - hier gaf hij zijn eigen meening met nadruk - ‘van alle dichters Shakespeare het minst bij een vertaling verliest.’ In de volgende, zinsnede werd die meening aldus ontwikkeld: ‘De rijkdom van dezen dichter is zoo substantiëel, zijn beelden zijn zoo natuurlijk en zoo diep; - hoe gracieus en harmonisch de poëtische vorm moge wezen, is het wezen der gedachten zoo vol, hun aaneenschakeling zoo stevig, dat de lezer die geen Engelsch verstaat, onbewust van al wat hij aan uiterlijke en muzikale bekoring verliest, voldoende wordt geboeid en meegesleept door een vertaling in proza, zoo zij enkel maar nauwkeurig is’

Maar zoodra het er om te doen is een volle en waardige vertooning van Shakespeare's meesterwerken te geven, mag de poëtische vorm, het vers, niet ontbreken. En hier stuitte de spreker op een zeer moeilijke quaestie. Hij noemde de voornaamste Fransche vertalingen die van een twaalftal stukken verschenen zijn en vroeg toen, ‘bescheiden maar met nadruk’: ‘Is er waarlijk wel één enkele vertaling in verzen die, als men de illusie der vertooning en de betoovering der declamatie buiten rekening laat, de proef der lectuur en van de vergelijking met den oorspronkelijken tekst kan doorstaan?’[1)]

1) De spreker maakte een uitzondering voor de, mij onbekende, vertaling van de vier voornaamste treurspelen door Alcide Cayron (Plon 1876). Onder de versregels die hij aanhaalde zijn inderdaad enkele zeer mooie. Maar men zou het geheel moeten kennen. Het bevreemdde mij - en ik heb het in de discussie gezegd, - dat de heer Redard niet met grooter bewondering gesproken heeft van de vertaling van *Hamlet* in proza, door Sarah Bernhardt bij hare opvoering van dit treurspel gebruikt en waaraan vooral een der vertalers, Marcel Schwob, door een uitnemende, archaïstische woordenkeus, zulk een cachet van echtheid en voornaamheid heeft weten te geven.

De reden van die onvoldaanheid behoefde de spreker niet vèr te zoeken; zij ligt in de eigenaardige gewoonten van den Franschen versbouw, in het onnatuurlijke - voor een stuk van Shakespeare - van den onveranderlijk rijmenden alexandrijn, die, zelfs na de doortastende hervormingen van Victor Hugo en zijn school, toch niet in staat is de gedrongen constructie en het eigenaardig rythmus der Engelsche drama's terug te geven.

De heer Redard wilde dat men flinkweg met die litteraire gewoonten breken zou en in de Fransche verzen het rythmus van het origineel zou pogen na te volgen. Maar wie de eischen van den Franschen versbouw kent en terug denkt aan de vrijwel mislukte pogingen die reeds vroeger menigmaal gedaan zijn om rijmelooze, enkel rythmische Fransche verzen te schrijven, zal zeer skeptisch staan tegenover zulk een eisch. Hem zal het ‘accès de révolte et d'indignation’ van den heer Redard zeer nobel, maar zeer onpraktisch voorkomen, wanneer hij dezen hoogleeraar hoort uitroepen: ‘Met welk recht, om welke reden zal men voortgaan met Shakespeare een juk op te leggen dat niet alleen ondragelijk, maar belachelijk voor hem wezen moet, door zijn breede monologen, zijn geestige en pittige dialogen, zijn duizelingwekkende imprecaties te veroordeelen tot het eentonig gezwaai van den misselijk makenden schommel?’

Ik vrees dat de heer Redard het onmogelijke verlangt, al is er misschien eenige grond voor het verwijt, door hem aan de groote Fransche dichters gedaan, dat zij het beneden zich achten - wat Goethe niet gedaan heeft - om eens hun beste krachten en een goed stuk van hun talent en van hun leven te wijden aan het maken van een goede vertaling.[1)]

1) En toch, zou de dichter van *Le Roi s'amuse* werkelijk een goede vertaling hebben kunnen leveren van *King Lear*? Heeft Musset, door Shakespeare na te volgen in zijn *Proverbes*, niet meer gedaan voor de Fransche letterkunde en het Fransche tooneel, dan zoo hij een vertaling had gegeven van *Much ado about nothing*, die allicht niet heel veel mooier zou geweest zijn dan de zeer verdienstelijke van den heer Legendre? Misschien zou de jonge dichter van *Cyrano* en *Les Romanesques* nog het best in de bewerking van den *Merchant of Venice* kunnen slagen. Maar Rostand is Académicien geworden, en een Académicien vertaalt niet

Met opgewondenheid vertelde de heer Redard van zijn verblijf, als student, te Berlijn, toen hij, in het populaire Walhalla-theater, voor het eerst *Julius Caesar* had zien opvoeren en er ‘het monster had hooren brullen’. Toen heeft hij Shakespeare voor het eerst begrepen, en van dat oogenblik af heeft hij zich aan zijn dienst verbonden.

Die herinnering gaf hem, natuurlijk, een lofrede in den mond op de klassieke Shakespeare-vertaling waarin Duitschland zich verheugen mag, en die van zoo groote beteekenis is geworden voor het leven der Duitsche taal. En tevens stelde zij hem voor een nieuwe vraag, deze: ‘Moet het succès van Shakespeare in Duitschland niet voor een zeer groot deel verklaard worden uit de verwantschap van zijn genie en van zijn taal met die van het Germaansche ras? Is het dus niet een hopeloos pogen hem bij de Latijnsche volken even geliefd en even populair te willen maken?’

Het antwoord luidde, in een vorm dien de spreker zelf wel wat paradoxaal noemde: ‘Er is niets specifiek Duitsch in Shakespeare’. Uitvoeriger en duidelijker werd dit denkbeeld aldus door hem uitgedrukt: Shakespeare is een Engelschman, voorzeker, maar een Engelschman van zijn eigen tijd. En als zoodanig lijkt hij maar half op een Engelschman van tegenwoordig, nog veel minder op een Duitscher van 1600 of een Duitscher van thans, en staat hij, in het eigenaardig persoonlijke van zijn temperament, veel dichter bij een Kelt of een Brit, bij een Italiaan of een Franschman, - die immers ook een gelatiniseerde Kelt is. Hij is de man der Renaissance, van de ‘Renaissance italo-franco-anglaise, sans un atome de la Renaissance allemande.’

Er was waarlijk iets weldadigs in de geestdrift waarmee door den heer Redard, ten slotte, het plan werd ontwikkeld - dat reeds in een program van actie en een ontwerp van statuten door hem was belichaamd - van een groote Shakespeare-liga, een ‘association pour l'étude et la propagation de Shakespeare’, waaraan al de Fransch-sprekende landen hun hart en hun arbeid zouden geven en waarvan de zetel zou gevestigd zijn, misschien te Parijs, - maar och! zou de beweging daar niet in den grooten maalstroom ondergaan? - liever dus in een der Universiteitssteden van Fransch Zwitserland.

‘Is dit plan een utopie?’ vroeg de spreker ten slotte.

Het congres gaf geen antwoord. Er waren maar zoo heel weinig menschen; het was zoo ontzettend warm; en de hamerslag van den fungeerenden voorzitter gaf het woord aan een nieuwen spreker.

IV.

Het is een teeken des tijds dat het eerste ‘Congres d'histoire comparée des littératures’ er geweest is, en niet minder, dat het is bijeengekomen te Parijs, de hoofdstad van een land dat zoo lang onverschillig was gebleven voor de studie van andere letterkunden dan zijn eigene.

Ook de physionomie van het gehouden congres was sprekend, dunkt mij, voor den aard der studies die tot dit gebied der ‘vergelijkende letterkunde’ behooren. In al zijn bijzondere trekken is het beeld dier studie daar voor ons opgetreden: het woord ‘europeesche letterkunde’ is er uitgesproken en toegelicht; de litteratuur der middeleeuwen is binnen het gebied dier studie geplaatst; de Renaissance is aangewezen als het groote, gemeenschappelijke gebied waar de moderne letterkunde een aanvang neemt en vanwaar zij zich in nationale letterkunden vertakt; naast de studie der groote stroomingen heeft zich de détail-studie laten zien: de studie van den invloed van één enkelen auteur, van de imitatie en de poëtische vertaling; Shakespeare's naam is genoemd, deze bovenal, deze het meest; maar ook die van Petrarca, van Voltaire, van Lessing, Herder, Goethe; het drama heeft zijn deel gehad; maar ook de lyriek is aangeroerd, en zelfs één bijzonder genre van lyrische poëzie, het lied der smart, de elegie; ook aan de zedelijke roeping dier studie is hulde gebracht, aan haar beteekenis voor de beschaving, met name voor eene onderlinge toenadering van de moderne cultuurvolken.

Zoo is dit slecht bezocht congres, - aanhangsel van een groot congres, dat ook, als geheel, in die hondsdagen der Wereldtentoonstelling, maar een matig succès heeft gehad, - werkelijk toch iets geweest in de wereld der letterkundige studiën.

Maar juist omdat het zich waarlijk heeft doen gelden,

bovenal omdat het, in zijn kleinheid, reeds zoo velerlei stof heeft omvat, heeft het de groote veelzijdigheid en den verbazenden omvang dier vergelijkende studie sterk doen uitkomen.

En daar het toch zijn eigen werkzaamheden aan een goed omschreven program had onderworpen, zoo heeft het, tevens, aan de beoefenaars dier studies een nuttigen wenk achtergelaten, dezen: zelfbeperking en verdeeling van arbeid.

De ‘vergelijkende letterkunde’ wordt voor hem die op deze ruime zee zijn vaartuig laat drijven, zoo licht een eindeloos watervlak waarop hij doelloos ronddoolt of waarin hij reddeloos verzinkt. Voor deze studie, meer misschien dan voor eenige andere, geldt de in haar banaliteit zoo ware en nuttige sprenk: ‘qui trop embrasse mal étreint’[1].

In een vorig opstel schetste ik, in losse lijnen, wat die studie in Nederland worden en wezen kon, zoo, aan een onzer Universiteiten, - voor de hand lag het toen de Amsterdamsche te noemen, - eenige bijzondere leerstoelen voor de nationale letterkunde van verschillende landen zich konden groepeeren om een centralen katheder, ingenomen door een genialen geest van veelzijdige studie, van uitgebreide lectuur en strenge methode. Ik herdacht toen onzen éénigen Allard

1) In een artikel over vergelijkende litteratuurgeschiedenis, door hem geschreven in de Juli-aflevering van *De Tijdspiegel* van 1898, heeft de van ijver en leesdorst gloeiende Dr. H.C. Muller die Fransche spreuk aangehaald als een waarschuwing; maar, naar ik vrees, heeft hij, in dat stuk, die waarschuwing zelf te veel in den wind geslagen. Naav zijn meening omvat de ‘littérature comparée’ de gansche litteratuur der wereld, voert zij evenzeer naar Indië en Arabië, China en Japan als naar de oude overblijfselen van Mexicaansche kunst en oud-Amerikaansche religie. Ook het groote werk dat deze Nederlandsche geleerde op touw heeft gezet en waaraan hij zijn gansche leven heeft beloofd te wijden, misschien wel op te offeren, - een geschiedenis in drie deelen, waarin niet alleen die geschiedenis volledig zal worden behandeld, maar dat ook over de hulpwetenschappen dier studie lange bladzijden zal bevatten en dat besloten zal worden met een bloemlezing uit de meesterwerken der wereld-litteratuur, - komt mij voor, bij allen eerbied voor de verbazende lectuur van den schrijver en zijn ongemeene werkkracht, aan dat zelfde euvel te lijden. Het is niet onnatuurlijk dat wie een ruim, aantrekkelijk veld van kennis voor zich ziet, dat veld zich tot in 't oneindige ziet uitbreiden hoe meer hij de diepte met zijn oog tracht te peilen. Maar wie goed uit zijn oogen wil blijven zien moet het duizelingwekkende vermijden. Veel meer dan aan uitgebreide boeken over ‘wereld-litteratuur’ heeft, zie ik wel, de vergelijkende studie der letterkunde voorshands behoefte aan degelijke monographiën.

Pierson, die, zoo hij bij ons gebleven ware, bet levend en bezielend centrum van zulk een studie had kunnen worden.

Maar ook op andere wijze, op kleiner schaal, kan de vergelijkende litteratuurgeschiedenis in Nederland een wetenschappelijk steunpunt en een veld van actie vinden. Elke leerstoel voor Nederlandsche letterkunde wordt, uit den aard der zaak, tegelijk een leerstoel voor vergelijkende litteratuur. Want in elk der stadiën van hare ontwikkeling, van de middeleeuwen af tot nu toe, van Jacob van Maerlant tot Jacques Perk, heeft onze vaderlandsche letterkunde gestaan onder vreemden invloed. Het is onmogelijk haar wetenschappelijk te behandelen zonder telkens den voet te zetten buiten de grenzen.

Zoo behandelen haar dan ook de geleerden die, aan onze Nederlandsche Universiteiten, met het onderwijs in de vaderlandsche letterkunde zijn belast. Intusschen, aan drie dezer Universiteiten is het onderwijs in de geschiedenis der litteratuur met het onderwijs in de geschiedenis der taal innig verbonden. Den titularissen dier leerstoelen kan, daar de linguistiek en de grammatica een groot deel van hun krachten eischen, allicht geen tijd genoeg overblijven om aan het vergelijkend element van hun letterkundige studie zijn vollen eisch te geven.

De Leidsche Universiteit, echter, bevindt zich, wat deze aangelegenheid betreft, in een gunstiger toestand. Zij bezit een afzonderlijken leerstoel voor Nederlandsche letterkunde, zonder taalstudie, door een afzonderlijken hoogleeraar bezet. Jonckbloet is er de eerste titularis van geweest, en het lag in den aard der zaak en ook, zooals zijn werken uitwijzen, in de lijn zijner studies, om aan dien leerstoel het karakter van een ‘chaire de littérature comparée’ te geven. Maar Jonckbloet heeft dit, om welke redenen dan ook, naar ik meen, niet gedaan, althans niet methodisch. Zijn opvolger, de tegenwoordige titularis, prof. Jan ten Brink, heeft, reeds van den aanvang af, naast de Nederlandsche letterkunde de letterkunde van andere volken, voor zoover de vaderlandsche met haar in aanraking geweest is, in het kader van zijn onderwijs opgenomen. En blijkens sommige zijner geschriften, blijkens de ‘Series Lectionum’ en de Regeeringsverslagen, is hij dit gedurende al de zeventien jaren van zijn

ambt, een enkel jaar misschien uitgezonderd, blijven doen. Reeds in het eerste jaar van zijn professoraat behandelde ten Brink ‘de Renaissance in Italië en haar invloed op onze letterkunde in de zestiende eeuw’. Herhaaldelijk verschijnt ‘de geschiedenis van den roman en het herdersdicht’ op het programma zijner lessen. Beide onderwerpen brachten hem in aanraking met de Middel-Grieksche romans, met Honoré d'Urfé, zijn voorgangers en zijn navolgers. Eenmaal werd, in een ‘extra-college’, een ‘vergelijkende beschouwing’ gegeven ‘van de Italiaansche, Spaansche, Engelsche en Nederlandsche pastorale romans in de zeventiende eeuw’. Bij zijn behandeling van den Nederlandschen schelmenroman kwam de Spaansche ‘roman picaresque’, kwamen de realistische romans van de Franschen Sorel en Scarron ter sprake. Ook staat de ‘Geschiedenis der Europeesche romantiek in de negentiende eeuw’ onder de onderwerpen zijner colleges vermeld.

Het is niet te verwonderen dat een man wiens uitgebreide lectuur en wiens bekendheid met verscheiden vreemde talen hem daartoe van zelf aanleiding moesten geven, met ingenomenheid een richting is ingeslagen waarheen de wetenschappelijke opvatting van zijn vak hem bovendien van zelf moest drijven.

Dat zij als ‘hulpwetenschap’, om het zoo te noemen, van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde werd opgevat en behandeld, gaf aan de aldus onderwezen ‘Europeesche letterkunde’ van zelf een zekere beperking, waarborgde tegen een al te breede en onbepaalde behandeling van dit vak. Maar allicht werd daardoor ook de grens wat te eng getrokken en kreeg de ‘Europeesche letterkunde’ niet genoeg de hooge en breede plaats die haar, historisch gesproken, naast, of boven, de Nederlandsche letterkunde toekomt.

Een uitbreiding of een aanvulling van dien Leidschen leerstoel zou daarom, op den duur, wel in de richting liggen die de letterkundige studiën, en dus ook hun vertegenwoordiging aan de Universiteit, tegenwoordig hoe langer zoo meer worden ingedreven. Maar dan zou het toch overweging verdienen om ook enkele van de andere nationale letterkunden in zulk een meer uitgebreid leerplan op te nemen. Want het ideaal blijft toch: uitbreiding, - en, daarmeê gepaard gaande, specialiseering - in de richting die door het academisch

onderwijs van Allard Pierson in Nederland 200 waardig is ingewijd.

Er zijn nog andere middelen dan de hierboven aangegevene om aan die vergelijkende geschiedenis der moderne letterkunde de tucht op te leggen die haar voor buitensporigheid en versnippering van werkkrachten moet behoeden. Het Parijsche congres heeft, met een te waardeeren gevoel voor de eischen der praktijk, zulk een middel aan de hand gedaan. Of liever, de vergadering, dit doende, heeft eenvoudig haar instemming betuigd met een denkbeeld door den uitnemenden secretaris die haar gebleven was, den heer G u s t a v e L a n s o n, kort vóór de sluiting, in haar midden nedergelegd.

De heer Lanson stelde namelijk voor: te Parijs een centraal 'bureau de renseignements' te stichten voor de beoefenaars der 'littérature comparée'. Wie een of ander onderdeel, liefst een klein onderdeel, van die vergelijkende litteratuurgeschiedenis tot voorwerp van zijn onderzoekingen nemen wilde, zou, zoo meende hij, omtrent de hulpbronnen van dit onderzoek aan genoemd bureau volledige inlichtingen behooren te vinden. Juist omdat, voor zoover Frankrijk betreft, de geschiedenis der oude provinciën en van hun letterkundig leven voor die vergelijkende geschiedenis van zooveel belang kan wezen, zou zulk een centraal bureau, naast de bekende en voor ieder toegankelijke bibliographiën, uitnemende diensten kunnen bewijzen.

Deze 'v o e u' der litteraire afdeeling werd, in de Algemeene slot-vergadering, aan het historisch Congres overgebracht en aldaar met bijval overgenomen en als 'voeu du Congrès' geproclameerd.

Treedt die wensch in vervulling, dan zal een nieuwe stap gedaan zijn in de nieuwe richting en zal Parijs, dat zooveel schitterende en duurzame bijdragen levert tot de letterkunde van Europa, ook een bijdrage van beteekenis hebben geleverd tot de letterkundige wetenschap. Op die wetenschap zal dan officiëel de stempel gedrukt zijn dien zij noodzakelijk dragen moet, zal zij echte wetenschap blijven, die van c o l l e c t i e v e a r b e i d.

A.G. VAN HAMEL.

Roomsche woorden.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche taal. Vierde druk. Geheel opnieuw bewerkt door H. Kuyper Jr., Dr. A. Opprel en P.J. van Malssen Jr.

Men behoeft, in onze Woordenboeken en Woordenlijsten, niet veel verder dan eene kwarteeuw terug te gaan om de meening bevestigd te vinden, dat onze Nederlandsche taal onder den invloed van den godsdienst van het drievijfde deel van het Nederlandsche volk, halverwegen van hare opkomst en haar bloei, aan haar Roomschen woordenschat vijandig is geworden. Het is waar, dat de Protestantsche Nederlanders, ook na hun 16e eeuwsch ‘los-van-Rome’, het woord ‘biechten’ in figuurlijken zin zijn blijven gebruiken, ondervindende, dat zij, om gewetensvrijheid, bij vele Hervormers als ‘bij den droes te biecht’ kwamen; dat zij nog weten, wat iemand ‘kapittelen’ wil zeggen, zoo goed, als ‘eene stem in 't kapittel hebben,’ dat zij zonder vreeze voor den Paapschen oorsprong van 't woord, iemand durven ‘bijlichten’, als hij bv. hen mocht verdenken niet te weten, dat met *Vrouwendag* de landhuur ingaat, die op *Allerheiligen* moet betaald worden. Heusch, een beetje het-oude-bewarend is de Nederlandsche taal toch wel. ‘Ieder huisje heeft’, ook onder onze spraakmakende gemeente van thans, nog altijd ‘zijn kruisje’; en men behoeft volstrekt niet Roomsch te wezen om te weten, dat ‘iederen heilige zijn kaarsje toekomt.’ Maar anders, en over 't geheel genomen, staat onze taal, sedert anno 1600 ongeveer, aan de zijde van Huygens: ‘Kom, Tessel! uit de mis, en uit het misverstand!’ Zoo

deden ook de woordenboekschrijvers, en allen, die den woordenschat van 't Nederlandsch om de eene of andere reden hadden te inventariseeren: zij lieten de Roomsche woorden doodeenvoudig uit hunne verzamelingen weg, en van die ze opnamen, gaven ze, om 't zachtzinnig uit te drukken, de allerzonderlingste verklaringen en uitleggingen. Men behoeft niet eens tot den *Bijenkorf* van Marnix om raad te gaan ter humoristische uiteenzetting der Roomsche kerkgebruiken, en van de voor deze gebruiken gebezigde kerkelijke woorden; men kan evengoed in onze gewone woordenboeken het noodige van zijne gading vinden.

Voor eene halve eeuw ongeveer, toen ik nog in een Drentsch dorpje ter openbare school ging, en wij, jongens, ondanks onze opvoeding in ‘een Christendom boven geloofsverdeeldheid’, elkaar wel eens uitscholden, ik mijn besten schoolkameraad voor *Geus* en hij mij voor *Paap*; voor eene halve eeuw, wil ik zeggen, kreeg ik van dienzelfden besten kameraad - met wien ik nota bene wel eens in allen ernst over 't geloof twistte, ofschoon wij, hij en ik, ieder nog aan ons eerste tiental levensjaren bezig waren - bij gelegenheid een bijbeltje in handen, met zoo 't een en ander omtrent de verschilpunten van Roomsch en Onroomsch, op aparte blaadjes achter het Nieuwe Testament aangehecht. Ik vernam nu voor het eerst in mijn Christelijk leven, wat de Mis voor niet-Roomschen beduidde. ‘De mis’, heette het in 't bijbeltje van mijn vriend, ‘de mis is eene vervloekte Paapsche afgoderij!’... Daar had men 't nu... ‘eene vervloekte Paapsche afgoderij!’... Ik had het gevoel onder 't lezen, dat ik tot eene soort van Heidensche secte behoorde. Vervloekte afgoderij!... En ik had het nog den ochtend van den vorigen dag in ‘den catechismus’ of ‘Christelijke leering’ bij Pastoor Godelieve zooveel anders geleerd: ‘de Mis is eene onbloedige offerande der Nieuwe Wet, waarin het Lichaam en Bloed van Christus wordt opgeofferd aan God.’... *Op*geofferd?... Ja, zoo stond er!

Maar... vervloekte afgoderij?

Het heeft lang geduurd, voordat de woordenboekschrijvers tot het denkbeeld opklommen, dat de beteekenis der Roomsche woorden moet worden opgegeven niet naar den weerzin, dien ze bij de Hervormde Christenen der 17de eeuw gaande maak-

ten, maar naar den zin, dien de belijders der oude leer er mee verbinden.

Zoover zijn we zelfs beden ten dage nog niet geheel en al. Reeds veel echter is het, dat onze woordenboekschrijvers zoo volledig mogelijk alle uitdrukkingen, eigenaardige woorden en zegswijzen, die bij de Roomschen sedert eeuw en dag in gebruik waren en bleven, wenschen te kennen om ze als titelwoorden in hunne verzamelingen eene plaats te geven.

Gij kunt thans in uw *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* gerust eens rondkijken, en aan alle kanten, op alle bladzijden, komen u de Roomsche woorden van hunne beteekenis verhalen. De menschen kunnen nu vernemen, wat *biechtpenningen* zijn, en wat de oorsprong is van den *St. Pieterspenning*. Amsterdammers, die hun *Begijnhof* waardeeren, hooren thans de geschiedenis der *begijntjes*; ja zelfs den zin der eigenaardige benaming van *klopje* voor eene vrome juffer, die wel geen *begeven nonnekijn* werd, maar toch zekere *geloften* deed, en eene soort van *geestelijke zuster* is geworden, ofschoon ze *in de wereld bleef*. Wat is de bedoeling van *beloken Paschen*, en wat van een *besloten tijd*? Het Woordenboek zal uw wegwijzer zijn, als gij u vertrouwbaar wilt laten inlichten. *Allerheiligen*(dag) en *allerzielen*(dag) staan hier vermeld; *kruisvinding* en *kruisverheffing* van 't zelfde; zoomede de *kruisdagen* en de *kruisheeren*. Van een *kerkdag* en van een *octaafdag*, van den *aschdag* en den *Palmzondag* kan men nu al 't wetenswaardige nalezen. Wil men van de *Franciscanen* hooren of van de *Dominicanen*, van de *barrevoeters* of van de *trappisten*, zij zijn hier allen te zamen aanwezig, *novicen* en *geprofesten*, of *ingekleeden*, die hunne *geloften* deden en *in de orde* plechtig *werden opgenomen*. Heel het kloosterleven wordt u geopenbaard, en natuurlijk is ook de *gardiaan* niet vergeten. Wilt gij hooger op, langs *mijter* en *kromstaf* tot de *tiara*, of worden toegelaten tot den *Pauselijken voetkus*, het Woordenboek kan uw leidsman zijn. Het heeft zich door bevoegde Roomschen laten inlichten over de *Sacramenten* bij 't begin en bij 't eind der zelfbewuste levensbaan; het kent de *biecht* en bijna al hare *geheimen*, het is tegenwoordig geweest bij de *bediening* van den zieke, als deze het *H. Oliesel* ontvangt. Natuurlijk zijn het *H. Vormsel* en het *H. Altaargeheim* niet onvermeld gebleven; het

Allerheiligste of het *Hoogwaardige* is trouwens het hoogste en beste in de *Kerk Gods*, en de *godslamp* wordt brandende gehouden, zoolang de *H. Eucharistie* op het altaar *rust*. Weet ook wel, dat het op de *hoogdagen*, bij plechtige gelegenheden, 'ter *aanbidding* wordt *uitgesteld*', en bij *processiën* of plechtige *ommegangen* door het kerkgebouw word rondgedragen. Ook de *Maria-dagen* worden bijna alle vermeld, van *Maria-boodschap* af, tot *Maria-hemelvaart* toe! - Dan zijn het òf *Heiligedagen*, of *kerkdagen; devotiedagen* komen ook voor. De heiligedagen worden als zondagen gevierd; op de kerkdagen is er alleen maar 'verplichting om mis te hooren.'

In sommige kerken, met een *miraculeus beeld* of eenige *reliquie* van een of meer Heiligen, is er op dezer gedenkdagen *reliquie-vereering*, en dan worden de geloovigen tot voor de *communiebank* toegelaten om 'de reliquie te kussen.' De *Magnificat* is de beroemde zang ter eer der *Heilige Maagd*, en het *Stabat Mater* het niet minder beroemde treurlied, dat aan Maria's droefheid herinnert, toen ze onder 't Kruis stond; en dat in den *H. Vastentijd* herhaaldelijk gezongen wordt, evenals het *Miserere*, een andere welbekende kerkzang, die *de geloovigen* tot boete opwekt en aanmaant. Zoo gaat het voort, heel de kerkelijke wereld door. Van den *voet van 't altaar* tot aan het *sanctuarium*; van de *Paaschkaars* tot het *wijwatervat*; van de *offerblokken* tot de *doopvont*; van het *Credo* tot het *De Profundis*; van den *misdienaar* tot den *wijbisschop*, van den *Advent* tot *de Goede Week* toe! En eindelijk gaan we ter *uitvaart* en herdenken de zielen in 't *vagevuur* op het *jaartij* of *jaargetijde*, door *zielmissen* en *lijkdiensten*. Ja, de Woordenboeken der Nederlandsche taal zijn belangstelling gaan toonen voor de Roomsche benamingen, uitdrukkingen, gevoels- en begripsklanken. Maar natuurlijk, wat langen tijd door verzuimd werd, kan niet ineens hersteld. En zoo komt het dan ook, dat bij voorbeeld de nieuwste (vijfde) uitgave der Woordenlijst van M. de Vries en L.A. te Winkel, bewerkt door Dr. A. Kluyver, nog met eene zeer groote menigte Roomsche woorden onbekend bleef; althans na een poosje bladeren bleek mij het volgende 25tal afwezig:

Allerheiligste, biechtgeheim, biechtpenning, biecktpuntje, bidprentje, godslamp, hoogdienst, kruisdagen, kruisdood, kruisgebed,

kruisgang, kruisheeren, miskelk, litanie, misdienaar, missiekruis, nuttiging, onnoozele-kinderendag, priesterkoor, voorbiecht, vormeling, vastenbrief, vastenwet, wijwaterkwast, wees-gegroet!...

En natuurlijk, dit zijn niet de eenige, die de *Woordenlijst* tot heden heeft vergeten!

Wel opmerkelijk! Immers van den eersten tijd der hervorming in de Nederlanden afaan tot aan de emancipatie der Roomschen sedert de revolutie, in de eerste periode van ons vernieuwd volksbestaan, en nog later zelfs, verergerd sedert en door de Belgische omwenteling, is alles in diezelfde Nederlandsche taal, dat aan de Roomsche kerk en hare instellingen en plechtigheden herinnerde, met minachting teruggewezen of onbillijk toegepast, zoodat de Catholieken er van zwijgen leerden, als ze met andersdenkenden in aanraking kwamen; maar toch, in hunne kerk, in het huisgezin, en onder geloofsgenooten, bleven ze de Roomsch-getinte woorden en uitdrukkingen liefhebben, gebruiken, in omloop houden. En het is bijna zeker, dat zij het met temeer zelfbewuste liefde deden, naarmate hunne andersdenkende landgenooten onkundiger werden, of ook wel ironischer, omtrent den Roomschen woordenschat. Zoo kon het geschieden, dat een Catholiek Nederlander, b.v. over eenige honderden woorden en uitdrukkingen beschikt, die door zijn Hervormden buurman nooit gebruikt worden, en waarvan deze er zeker de helft niet of verkeerd verstaat.[1)]

Eén voorbeeld voor vele. Vraag den eersten den besten Roomsche onder uwe kennissen: wat is een *traktaatje*? en hij zal de beteekenis van dit bij uitstek Protestantsche papiertje voldoende kennen. En vraag nu ook in den ruimen kring van al uwe gereformeerde Christenen: wat noemen de Roomschen een *geheimpje*? en ik geef *vollen aflaat* van alle Protestantsche onwetendheid ten opzichte der Roomsche woorden, als er één niet-Catholiek is, die 't zeggen kan: wat ‘een geheimpje’ is...?

In geen der Hervormde Europeesche landen is dit misschien zoo sterk als ten onzent. Duitschland met zijne Lu-

1) Kerst*mis* is voor alle Christenen in gebruik gebleven, *Allerheiligen* (voor 1 Nov.) gebruikt Van Effen nog, en *Vrouwendag* (2 Feb.) is zelfs nog op de lippen van Barend den bloemist in de *Camera Obscura*.

thersche leer, die hare altaren en hare nachtmaalsviering ‘op de wijze der Roomschen’ ongeveer, aanhield, zou dit misschien kunnen bewijzen. Ook Engeland en Scandinavië, met hunne Bisschoppelijke kerk of hunne Hervormde bisschoppen, bleven in de kerkplechtigheden dichter bij Rome dan de Nederlandsche Calvinisten, en ik durf vermoeden, dat dit dichter te zamen blijven van Roomsche en Onroomsche leer, ook in de taal weer te vinden is. Zeker in elk geval is, dat, bij alle betrekkelijke verdraagzaamheid van regeeringswege ten onzent, de klove tusschen Roomsch en Onroomsch in Nederland, onder 't volk en de burgerij, dieper en breeder is, of was, dan elders. In Nederland alleen heeft het ‘liever Turksch dan Paapsch’ hartstochtelijke aanhangers gevonden. De Paapsche Mis heette er eene vervloekte afgoderij. De Paus was de Antichrist. De taalgeleerdheid werd vijandig aan de Roomsche woorden!

***

En thans doen onze woordenboek-schrijvers haast al het mogelijke om, wat vroeger verzuimd werd, zooveel mogelijk te herstellen, en van heel den Roomschen woordenschat kennis te nemen, en kennis te geven. Met name in Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche taal, 4e druk, bewerkt door H. Kuyper Jr., Dr. A. Opprel, en P.J. van Malssen Jr. blijkt dit op duidelijke wijze. Ik heb mij eens de moeite gegeven eenige honderden Roomsche of Roomschgetinte woorden op te schrijven, om die in 't genoemde Woordenboek na te slaan, en de daar aangegeven beteekenissen aan die onder Catholieken gangbaar zijn te toetsen. Het kost mij moeite het te zeggen, maar ik ben toch meer dankbaar dan voldaan. Het is waar, dat er vele woorden en uitdrukkingen, alleen onder de Roomschen van dagelijksch gebruik, werden opgenomen, en de meeste van de opgenomen titelwoorden zijn ook ten beste, of althans voldoende, verklaard. Van eenige waren de uitleggingen, en vooral de historische toelichtingen, zoo ruim en breed uitgewerkt, dat ik den indruk kreeg met den arbeid van misschien dezen of genen eerwaarde te doen te hebben; van een jong kape-

laan misschien, een vriend of kennis van een der redactieleden, die zijn talent als woordenverklaarder kan geoefend hebben aan tal van Roomsche titelwoorden. Is dit zoo, dan wordt het mij duidelijk, hoe bv. bij de woorden *kruisvinding* en *kruisverheffing* de oorsprong der benamingen mede werd opgegeven, met dag en datum van ontstaan er naast. Maar van den anderen kant toch ook weer is het voor mij niet twijfelachtig, dat de mogelijke geestelijke medewerker te zijner tijd beter kerkhistoricus dan woordenverklaarder zou kunnen worden. Wat er bv. van het woord *litanie* in 't Groot Woordenboek staat aangeteekend, is, bij al zijne chronologische wetenschap, voor 't goed begrip van de soort gebeden, die *litanieën* worden genoemd, vrijwel waardeloos. De billijkheid eischt echter van mij te zeggen, dat weer andere woorden heel goed en afdoende zijn vertolkt. Nochtans, het gebeurt ook, dat onkundige handen aan 't opschrijven zijn geweest, en dan ontstonden er caricaturen in plaats van vertrouwbare mededeelingen.

Vraag bv. eens aan den eersten den besten wel-onderwezen Catholiek, wat hij bedoelt, als hij het woord *Eucharistie* uitspreekt. Maar als gij hem ergernis besparen wilt, houd dan het Groot Woordenboek uit zijne handen. Verbeeld u, dat hij daar lezen moest: ‘Eucharistie is de monstrans met den ouwel!’ Tien tegen één, dat hij den woordverklaarder van dit moois zou verdenken van caricatuur-teekenaar te zijn uit den tijd, toen ‘met de Heilige Hostie naar een zieke gaan’ spottenderwijze genoemd werd ‘met Melis loopen.’ De Eucharistie = de monstrans met den ouwel! Het is voor een Catholiek zoo iets, alsof hij Marnix hoort: ‘bisschoppen, dat zijn bijtschapen!’

Doch dit is een op zich zelf staand geval, en dus spoedig vergeten, zegt gij. En de andere onnauwkeurigheden van het Groot Woordenboek zijn minder erg, misschien. Laat ons eens rondkijken. Ik blijf nog even toeven bij de Eucharistie, dat is de H. Hostie zelve, het ‘liefdegeschenk’ bij uitnemendheid; en bij alles, wat met het Allerheiligste in betrekking staat.

De *Eucharistie* is het *Sacrament des Altaars, de Heilige Communie*. Van het woord *sacrament* geeft het Groot Woordenboek eene ook voor Catholieken vrij goede verklaring,

en dan noemt het de zeven Roomsche sacramenten getrouwelijk op. Moet echter de definitie juist zijn, dan behooren de volgelingen van Van Dale het Roomsche vragenboekje op te slaan, en af te schrijven: ‘een Sacrament is een uitwendig teeken eener inwendige genade, en ingesteld door Christus’; dit laatste moet er noodzakelijk bij; want er zijn nog vele andere uitwendige teekenen, waaraan inwendige genaden zijn verbonden, zonder dat het reeds sacramenten zijn. En nu de H. Communie! ‘Ter communie gaan,’ ‘zijne (eerste) communie doen,’ worden door het Groot Woordenboek opgegeven, maar het spreekt van *communieeren, communiant*, terwijl de Roomschen *communiceeren, communicant* zeggen. Van een communiant, lees communicant, wordt gezegd, dat het iemand is, ‘die zijne communie doet.’ Dit is waar, maar niet juist, door onvolledigheid. Als een pastoor zegt in zijne parochie 1200 communicanten te hebben, dan bedoelt hij 1200 ‘gemeenteleden, die reeds aangenomen zijn, en dus verplicht met Paschen in de parochiekerk ten hoogtijd te komen.’ Biechten, met Paschen te biecht gaan, ook een eerste plicht voor onze Roomsche medechristenen, die met de Kerk in gemeenschap willen leven, mogen de gemeenteleden (in de beteekenis van communicanten) doen in welke parochie en bij welken priester ze willen. Zoodat *communicant* = *aannemeling*, 't meer gebruikelijke woord voor wie hunne *eerste communie* doen, slechts ééne der beteekenissen voorstelt. En het Groot Woordenboek behoort ook die andere beteekenis op te geven. Het kan dan tevens van de volgende, tot heden over 't hoofd geziene, samenstellingen melding maken: communie*boek* (boekje), communie*dag*, communie*doek* (doekje), communie*kleed*, communie*plaat* (dat is de gedachtenisplaat, die de kinderen ontvangen van den pastoor der parochie), communie*prent*.

Ter communie-gaan heet ook ‘*hoogtijd*’ houden, ‘ten *hoogtijd* gaan.’ De hoogtijden in de Kerk zijn Kerstmis, Paschen, Pinksteren, enz.; op die dagen gaan vele Roomschen ter communie, en zoo kreeg het woord hoogtijd houden voor ter communie gaan zijne tegenwoordige beteekenis.

Het zal niemand verwonderen, dat het Allerheiligste aangebeden wordt. Het is Christus zelf onder de gedaante van

brood, en dit in den vorm van een ouwel. Is het brood geconsacreerd, dat is geheiligd, van zelfstandigheid veranderd, dan knielen de geloovigen in aanbidding neer. Soms wordt het ‘ter aanbidding uitgesteld’, dat is in de kelk of in den monstrans, dien de gemeente dan zien kan, in het geopende tabernakel. Ook is er eene Vereeniging van ‘altijddurende aanbidding’, en waarschijnlijk is het jaar zoo verdeeld, dat altijd ergens op aarde ‘uitstelling van het H. Sacrament’ en dus ‘aanbidding’ is. In deze zelfde orde van denkbeelden behoort ook het *Veertiguur-gebed*, dat is: gedurende de 40 uren der uitstelling van het Hoogwaardige in vier achtereenvolgende dagen zijn er altijd menschen in de kerk om de H. Hostie te komen aanbidden. Aan 't einde van het Veertiguur-gebed wordt het *Tantum ergo*, het loflied aan het H. Sacrament, gezongen, en daarna de zegen met het Allerheiligste gegeven. Er is ook een *H. Sacramentsdag*, ‘te vieren als Zondag’, niet, zooals 't Groot Woordenboek zegt, ‘ter eere van Christus' lichaam’, maar ter gedachtenis der instelling van het Allerheiligste zelve, toen Jezus het laatste Avondmaal met zijne Apostelen vierde.

De woorden *aanbidding*, in den hier gegeven zin, ‘ter aanbidding *uitstellen’, Veertiguur-gebed* en *Tantum ergo* komen in het Groot Woordenboek nog niet voor.

En nu nog iets ten slotte.

Een zieke, die zich op de reize naar de eeuwigheid wenscht voor te bereiden, wordt, en terstond als de arts stervensgevaar ziet, bediend; *ten volle bediend*, als 't kan. Dat is: hij ontvangt niet alleen het H. Oliesel, maar spreekt ook zijne biecht, en de priester komt met de H. Hostie aan zijn ziekbed om hem deze heilige *teerspijze* te geven als een heilmiddel tegen de verschrikkingen des doods! Hij is door deze biecht, en door deze teerspijze, ‘ten volle’ bediend; hij ‘*ligt* nu *onder kerkerechten*’, gelijk men 't noemt, dat is: er worden in de kerk gebeden voor hem gedaan. Overvalt echter iemand de dood, eensklaps, en zóó, dat er haastig een priester moet komen, om ‘hem nog in den heiligen olie te leggen’, dan wordt hij bediend, zonder meer; hij heeft dan het H. Oliesel ontvangen.

‘*Ten volle bediend* zijn’ en ‘*teerspijze*’ bleven tot heden aan het Groot Woordenboek onbekend.

Wel spreekt liet van ‘een stervende (lees: een zieke) bedienen’,[1] en verklaart dit door: ‘het laatste vormsel toedienen.’ Dit is òf eene dwaze drukfout, of het bewijst, dat behalve eene behulpzame hand, die de Roomsche woorden wèl kent (want het H. Oliesel is in 't Groot Woordenboek goed verklaard), nog een ander aan 't uitleggen is gegaan zonder daartoe bevoegd te zijn. Van het H. Altaarsacrament tot de H. Mis is de stap niet groot. En het Groot Woordenboek is ten volle op de hoogte om ons naar behooren te onderrichten. Wat de Roomschen bedoelen, als zij het woord Mis, H. Mis uitspreken, is (bij Van Dale) letterlijk uit den Roomschen catechismus overgedrukt, met al het wetenswaardige, dat er onder de Catholieken over in omloop is: *hoogmis, plechtige, gezongen mis; gelezen, stille mis; de mis doen, opdragen, lezen, zingen*, van den priester; *de mis hooren, naar de mis, ter misse gaan* van de geloovigen; (fig.) *twee missen voor één geld doen*, ten behoeve van anderen tweemaal hetzelfde doen of zeggen.[2]

Zoo zijn we op den goeden weg. Volledigheidshalve voeg ik er daarom nog het volgende bij. De Catholieken spreken niet alleen van eene *gezongen*, maar ook van ‘eene *zingende* mis’, ‘een *zingenden* dienst’. *Dienst* voor *mis*, bv. ‘de H. diensten zijn morgenochtend om 7 en 8 uur’, is zeer gebruikelijk, maar bleef in deze beteekenis aan 't Groot Woordenboek onbekend. Dus ook *hoogdienst* voor *hoogmis*. En verder zegt men: *eene mis celebreeren, mis hooren mei goede manieren*, en *eene mis tot zekere intentie*. Geijkte uitdrukkingen zijn nog: ‘eene solemneele mis’; eene ‘mis met drie heeren’, als drie geestelijken samen die mis doen.

En nu zijn we aan de samenstellingen met *mis*, in de kerkelijke beteekenis. Het Groot Woordenboek heeft er vele opgenomen; maar de bijgevoegde verklaringen zijn niet altijd juist, en soms fout.

Voorbeelden: ‘*misbrood* = hostie, het brood voor de mis bestemd, en in de mis gebezigd vóór de consecratie.’ Deze

1) In kerkelijke taal: ‘de HH. Sacramenten der Stervenden worden toegediend aan de zieken, die in gevaar van sterven zijn.’

2) Volgens het Groot Woordenboek zeggen de Catholieken in Zuid-Nederland ook: eene mis *bedienen* voor ‘eene mis *opdragen* of *lezen*.’ 't Is mogelijk, maar het komt mij toch vreemd voor.

definitie, met den klemtoon op *voor*, moet op den oningewijde den indruk maken, dat er *na* de consecratie ander brood, wordt gebezigd. Voor misbrood alzoo is het beter te lezen: ‘ongeconsacreerd brood in de gedaante van een ouwel.’

‘*Misdienaar* = ondergeestelijke.’ Onjuist. Een misdienaar, of koorknaap, is een jongen, die bij 't opdragen der Mis den priester dient, dat is (in 't Latijn) antwoordt, in naam van de geloovigen, op de gebeden des priesters; het evangelieboek omdraagt, den wijn aangeeft en den wierook laat geuren. Wel opmerkelijk van 't Groot Woordenboek: het woord misdienaar, alleen genomen, heeft het fout verklaard; maar waar het woord dienst doet als toelichting van koorknaap, is het vrij goed vertolkt.

‘*Misgewaad* = kleeding van den priester, die de mis leest.’ Onjuist voor: zekere kleedingstukken, die de priester (over zijne gewone kleedij) aandoet, als hij de mis leest.

‘*Mishemd* = priesterkleed.’ Is dit genoeg gezegd? En kan *kazuifel* door *‘priesterkleed’, ‘tabbaard’* vertaald worden?

‘*Miskelk* = hostiekelk.’ Het Groot Woordenboek zegt hier de zaak maar half. De *miskelk* wordt inderdaad gebruikt om daarin de Hostiën te bewaren; maar dat er eene kelk noodig is, volgt uit de omstandigheid, dat in de mis ook de wijn geconsacreerd wordt, want de priester zelf ‘communiceert onder twee gedaanten,’ hij ontvangt èn het brood èn den wijn; (bij de Oud-Roomschen communiceeren ook de leeken onder twee gedaanten). Hoofddoel der miskelk is echter de consecratie van den wijn. Volledigheidshalve: *misloon*, in 't Groot Woordenboek wèl aangegeven, doet dienst naast *misgeld*, dat vergeten is, evenals *officiant* voor den ‘geestelijke, die de mis opdraagt’. Als er ‘eene mis met drie heeren’ is, b.v., dan is ‘de priester, die consacreert’, de *officiant*.

De mis heeft natuurlijk ook hare onderdeelen; de drie voornaamste zijn: de *offerande*, de *consecratie* en de *nuttiging*. De beide eerste heeft het G.W. wèl, het laatste niet opgenomen. ‘Gelijke monniken, gelijke kappen’, had de geestelijke medewerker van Van Dale moeten denken: ‘De *nuttiging* is dat gedeelte der mis, waarop de Priester communiceert.’ Wellicht zijn hem ook de Vondeliaansche woorden *offereere* en *offerspijze* niet onbekend, maar zijn ze dezen keer misschien vergeten; zij kunnen in dat geval wellicht in den 5^{den} druk van 't G.W. eene plaats vinden.

Er zijn nog andere onderdeelen van de mis, en die vooral tot hun recht komen bij een ‘solemneelen dienst.’ Zoodra de priester het *Confiteor* spreekt, nog staande aan den voet van 't altaar, begint het zangkoor reeds met het *Kyrie* (eleïson), en de laatste maten van dezen smeekzang zijn nog niet ten einde gehoord, of reeds stemt het orgel de wijze van het *Gloria* (in excelcis Deo); de priester zingt de eerste woorden, en het zangkoor herhaalt ze, en vervolgt het jubellied. Van 't *Amen* van dezen triumfklank tot het *Credo* duurt maar een oogenblik, en nu komen de geloovigen overeind, om staande het ‘*Evangelie* van den dag’ aan te hooren, dat op den *introïtus* volgt, die door den priester stil gezegd wordt. Welhaast weerklinkt het *Sanctus, Sanctus, Sanctus*, dat slechts even door de hoorbare stilte gedurende de *consecratie* wordt afgebroken, en daarna ten einde gezongen. Plechtig is ook het *Benedictus* (qui venit in nomine Domini!) en het, de *communie* of *nuttiging* begeleidende, *Agnus Dei* (qui tollis peccata mundi). Tegen het einde van den *hoogdienst* wordt nu nog het *Tantum ergo* gezongen, en de *benedictie* door den priester gegeven. Even voor deze zegening leest de priester het *Sint-Jans-Evangelie*; de geloovigen hooren het staande aan, en onder het noemen der woorden: ‘het *Woord* is Vleesch geworden, en het heeft onder ons gewoond’ knielen allen met den priester een oogenblik neder.

Tot zoover, wat de gezongen mis betreft, en voor zooveel het zangkoor er aan deelneemt, en den dienst volgt. De priester aan 't altaar echter heeft ook nog de *collecten*, het *epistel* en het *graduale*. Na het evangelie leest hij het *offertorium*, het *lavabo* en de *secreten*, den *canon* en het *memento*, en komt zoo tot de *elevatie* of *opheffing* (van de Hostie en de Kelk). Met het *Pater Noster* en het *Agnus Dei*, de *benedictie* en het *St.-Jans-evangelie* sluit hij de *offerande*.

Juist de helft dezer woorden is in Van Dale's verzameling reeds aanwezig; een grooter aantal, dan ik eigenlijk had verwacht. Nog niet door het Groot Woordenboek opgenomen zijn: het *Gloria*, het *Benedictus*, het *St.-Jans-evangelie*, het *Offertorium*, het *Lavabo*, de *Secreten* en de *Elevatie*. Ook het *Tantum ergo* ontbreekt, 't *Credo*, als misgezang, het *evangelie* als onderdeel der mis, staan niet vermeld, wel in hunne gewone beteekenis aangegeven. *Introïtus* is wèl genoemd bij

het kerkelijke woord *confiteor*, niet als titelwoord afzonderlijk. En eindelijk: op de eigenaardige en zeer bijzondere beteekenis van *Woord* in de uitdrukking ‘het Woord is vleesch geworden’ werd verzuimd de aandacht te vestigen.

Behalve de mis heeft de Roomsche kerk nog eenige andere godsdienstoefeningen: de *vesper*, het *lof*, de *kruisweg* (oefening), de ‘*plechtigheden*,’ de *congregatiën*, en, plaatselijk en onrechtstreeks, de *conferentiën*. Laat ons het Groot Woordenboek eens doorbladeren.

‘De Vesper,’ heet het daar, ‘is op vele plaatsen vervangen door het lof.’ Wel mogelijk, maar de *vesper*, de Zondagnamiddag godsdienst-oefening (van 3-4 uren), is geheel iets anders dan het *lof*. In de *vesper* worden de *vesperpsalmen* en het *Magnificat* gezongen; met of zonder de *benedictie* met Allerheiligste. Predicatiën komen in de vesper niet voor; wel, meermalen, na het lof, gedurende een ‘plechtig lof’ vooral.

De oorsprong van den naam *vesper*, aanvankelijk avonddienst, is algemeen bekend, en die van *lof* ligt bloot voor een ieder. Het was en is de oefening (dat het absoluut avondgodsdienst-oefening beduidt, is onjuist), waarin plechtige lofgezangen, het *Salve Regina*, het *Magnificat*, enz., elkaar afwisselen, en die gewoonlijk met het *Tantum Ergo* eindigen.

Het lof, omdat het *loven*, het uitjubelen van de eer van God, der Heilige Maagd en ‘alle Gods lieve heiligen’, het voornaamste der oefening is. Het Groot Woordenboek blijkt met het woord ten volle bekend. Zoo ook met *Kruisweg* (oefening) en hoe die geschiedt. Maar van ‘*plechtigheden*’ als Roomsch substantief, alleen in pluralis gebruikelijk, heeft het tot heden niet gehoord. Alzoo kan het deze inlichting bezigen: één dag in 't jaar slechts, op den Goeden Vrijdag, wordt er in de Roomsche kerken geen Mis opgedragen. In de plaats daarvan komen treurzangen en symbolische handelingen, op den lijdenstijd des Heeren toepasselijk. Het zijn ‘de plechtigheden.’

Nog dit: ook de wijding der paaschkaars, van het water, het vuur, enz., op den morgen van Paasch-Zaterdag wordt wel ‘de plechtigheden’ genoemd, maar die van den Goeden Vrijdag alleen beteekenen eene eigenaardige ochtend-godsdienstoefening, waaraan ook de gemeente deelneemt.

En eindelijk de *congregatiën* en *conferentiën*. Het zijn ver-

eenigingen, eene soort van ‘besloten gezelschappen’ van godsdienstigen aard, om het Catholieke levensvuur onder degeloovigen meer brandende te houden. Er zijn *vrouwen- en mannen-congregatiën*; ze worden in de kerk op bepaalde avonden, als er voor anderen geen dienst is, onder de leiding van een priester gehouden. Niemand is verplicht lid te worden, maar wie toetreedt, ontvangt een gewijd medaillon aan een blauw of een rood lint om den hals, al naar zijn of haren rang in de congregatie; en er zijn dagen, waarop de *congregationisten* een vollen of gedeeltelijken aflaat kunnen verdienen, voor hen alleen gegeven, ‘maar ook toepasselijk op de zielen in 't vagevuur.’ - De conferentiën zijn bijeenkomsten, zonder meer, waarin meestal godsdienstige lezingen worden gehouden, door Pater X. of Y., die geacht wordt meer dan gebruikelijk op de hoogte te zijn van de geloofsmoeilijkheden in dezen Julianus-tijd. Het heeft mij getroffen, dat het Groot Woordenboek met de zaak der congregaties ten zeerste op de hoogte is; de conferentiën komen dus later wel.

Ik heb daar aanstonds het woord *aflaat* genoemd, een lastig woord om het te verklaren zonder ergernis of aanstoot te geven. Maar ik moet zeggen, dat die verklaring toch aan de volgelingen van Van Dale gelukt is. Zij vermelden ook de uitdrukkingen ‘een *vollen aflaat,’ ‘aflaat geven, schenken, verzoeken*,’ maar de zeer gangbare ‘een *aflaat verdienen*’ is hun ontsnapt. Zoo ook de tegenstelling van een ‘vollen’ aflaat, die door een ‘gedeeltelijke’ dito is weer te geven. Want de Kerk verleent ook *Veertigdaagsche, Honderddaagsche* aflaten, aan welke woorden nog duidelijk te zien is, dat het kwijtscheldingen van tijdelijke straffen waren, die den zondaar nog te boeten overblijven na de vergiffenis in de biecht.

Maar de eigenlijke schuldvergiffenis moet door de *biecht*, het ‘Sacrament van Boetvaardigheid’ verkregen worden, de *oorbiecht*. Dit alles weet het Groot Woordenboek reeds naar behooren, maar van hetgeen hier volgen gaat, heeft het nog geene kennis genomen. Iemand ‘de biecht *afnemen*,’ dat zeggen de Roomschen niet, evenmin als ‘een kruis *slaan*.’ De Catholieken *slaan* geen kruis, maar *maken* er een, een *gewoon* of een *evangelie*-kruis. Dit laatste met den duim der rechterhand, op voorhoofd, mond en borst, als symbool van ‘niet-schamen, belijden, in 't hart dragen der blijde bood-

schap.' En zoo ook *neemt* een priester geen *biecht af*, maar hij *hoort* des zondaars *biecht*, en deze spreekt haar. En hij moet biechten 'met het getal en met de omstandigheden,' zooals 't genoemd wordt. Het is waar, dat hij in sommige biechtstoelen aan 't einde van de rouwmoedige handeling een *biechtpenning* in een daarvoor bestemd laatje mag laten glijden, maar een biechtpenning is daarom nog volstrekt niet 'hetgeen men den priester voor 't afnemen der biecht betaalt', zooals de volgelingen van Van Dale zeggen.

De biechtpenning is geen prijs, geen waarde in zilver, zelfs geen loon; het is eene geheel vrijwillige gift, groot of klein, na de biecht, en, hoe ook misschien tot foutieve dingen aanleiding gevende, in zich zelf de eerlijkste zaak van de wereld: 'wie 't altaar bedient, moet van 't altaar leven,' en een kapelaans-tractement is geen geldbelegging, zooals men weet. Wie 't anders zegt, spreekt opzettelijk kwaad, en ook het Groot Woordenboek moet te zijner tijd weten, dat kwaadspreken, en nog wel van kerkelijke instellingen, een ernstig *biechtpuntje* is. Alle kleinigheden behoeft men niet te zeggen in den biechtstoel; de '*dagelijksche zonden*' zijn geen *biechtpuntjes*, de *doodelijke* of *doodzonden*, die iemand den 'staat van genade' ontnemen, wèl. Ook met het woord *doodzonde* weten de volgelingen van Van Dale geen raad. Zij verwarren het met *hoofdzonde*, evenals de heer Hugenholtz indertijd, toen hij Hamerling's *Sieben Todtsünden* door *Zeven Doodzonden* vertaalde. Trouwens, het Groot Woordenboek moet over het artikel *zonde* een beetje uitvoeriger worden. Het heeft wel 'zondebewustzijn,' maar niet 'zondeschuld'; het mist de verdeeling in *erfz*onde en *dadelijke* zonde; in vreemde zonden (9), wraakroepende zonden (4) en zonden tegen den H. Geest (6). Moeten dan zulke onderverdeelingen inderdaad geboekt worden? Ik antwoord: een woordenboek, zoo breedvoerig, dat het b.v. het titelwoord 'evenredigheid' met een *tien-, twaalftal* adjectiva de wereld inzendt, opdat wij niet alleen 'harmonische,' maar zelfs 'contra-harmonische evenredigheden' zouden waardeeren, zulk een Groot Woordenboek behoort ook de beteekenis der 'negen vreemde' zonden te vermelden. Doch wij keeren tot de biecht terug. Want Van Dale's werk bevat nog meer onvolkomenheden op dit punt. Wat noemen de Roomschen de *voorbiecht*;

wat is de *nabiecht*? De voorbiecht is de algemeene schuldbelijdenis van den biechteling, de inleiding tot het rouwmoedig bekennen zijner gedane doodzonden. De nabiecht is het gebed, dat de *poenitent* uitspreekt, terwijl de priester hem de absolutie geeft; het is eene ‘akte van berouw.’ Aan de biecht gaat natuurlijk het *gewetens-onderzoek* vooraf, dat is: de voorbereiding des zondaars voor hij den ‘stoel van boetvaardigheid’ binnentreedt, opdat hij niets ‘door schuldige onwetendheid verzwijge.’ Nog zij gezegd, dat het *biechtsacrament* uit drie deelen bestaat: het *berouw*, de *belijdenis* (dat is het mededeelen der zonde aan den biechtvader) en de *voldoening*, dat is ‘het volbrengen der opgelegde *penitentie*, of *boete*.’ Van geen dezer woorden *belijdenis, voldoening, penitentie* draagt het Groot Woordenboek eenige kennis. Evenmin heeft het gehoord, wat het beteekent ‘eene generale biecht spreken.’ Wel heeft het herinnering aan ‘*het schuifje gekregen hebben*,’ fig. ‘*door den priester* - (zonder “geholpen te zijn”, dat is “vergiffenis van zonden” ontvangen te hebben) - *doorgezonden zijn*’. Laat mij, naar aanleiding van dit woord, eens een enkelen keer ‘uit de biecht klappen’. Het zal geen *heiligschennis* zijn, dat beloof ik. In den tusschenwand van den biechtstoel, die daardoor in twee helften is verdeeld, één voor den *biechtvader* en één voor het *biechtkind*, is ter hoogte van iemand's oor, als hij in zittende houding heeft plaats genomen, of ter hoogte van iemand's mond, als hij geknield ligt, eene getraliede opening van een decimeter middellijn ongeveer, om er van den eenen kant fluisterend door te spreken, en er van de andere zijde door aan te hooren. Ook kan de *biechteling* er duidelijk de opgeheven rechterhand door heen zien, als de priester den arm optilt om zijn biechteling ‘onder het maken van het *kruisteeken*’ de *absolutie* te geven. Maar neen, niet altijd verwerft de biechtende zondaar de gehoopte schuldvergiffenis. Soms is het, naar 't oordeel des priesters, noodig, hem die nog te weigeren, te onthouden. Hij krijgt dan de mededeeling, dat hij over eene week, of korter of langer, eens terug moet komen. Na deze mededeeling schuift de priester een plankje (een ‘schuifje’) als afsluiting voor de getraliede opening, en de *poenitent* behoort ‘*ongeholpen*’ huiswaarts te gaan: hij heeft ‘het schuifje’ gekregen. En ziedaar den zin voor galgenhumor, die den Nederlander

in 't bloed zit, doorgedrongen tot in den ‘stoel der boetvaardigheid’ toe!

Straks is gesproken van ‘de penitentie volbrengen.’ Dat is soms moeilijk genoeg. Maar als ze te moeilijk is, mag men het den biechtvader zeggen, en erlangt men eene lichtere of andere. Soms kan daar echter wel eens een extra vastendag onder genoemd worden. Want, gelijk men weet, hoe ook verzwakt of verslapt, de Kerk heeft het beginsel van vasten als middel tot levensverbetering en kerkelijke tucht gehandhaafd. Het Groot Woordenboek schijnt echter te meenen, dat het met de vasten-leer op een einde loopt, zoo onnauwkeurig is alles bewerkt, dat met het titelwoord *vasten* in betrekking staat. Al dadelijk moet het in 't oog vallen, dat de volgelingen van Van Dale geen onderscheid kennen tusschen *vasten-* en *onthoudingsdagen*. En dit bestaat toch wel degelijk: *onthoudingsdagen* eischen alleen, dat men geen vleeschspijzen zal gebruiken; *vastendagen* vragen tevens onthouding van alle voedsel tot 's middags 12 uren. Ook is de definitie van 't Groot Woordenboek: ‘vasten is de tijd, waarin men geen vleesch- of vleeschspijzen mag nuttigen; de zes weken voor Paschen,’ niet juist. In de zes weken voor Paschen, dat is in de *Groote Vasten*, mag men - maar dit geldt niet voor de Zondagen - vóór 12 uren geen voedsel nemen; maar het onthouden van vleeschspijzen kan men beperken tot de Woensdagen, Vrijdagen en Zaterdagen; en tot zelfs in de *Goede Week* (dat is niet de week *van* Paschen, zooals het G.W. zegt, maar de week *vóór* Paschen) is 't mogelijk op Maandag nog vleesch te eten. Alleen dit: wie op de aangegeven dagen vleesch eet, moet zekere gebeden doen, of met Paschen een geldelijk offer in de bus ‘*vasten-dispensatie*’ brengen. Intusschen schijnt dit alles aan de aandacht van het Groot Woordenboek ontsnapt. Het heeft zich zóó tegoedgedaan aan het titelwoord ‘vastenavond’ en de vroolijke samenstellingen er van, dat het ten opzichte der samenstellingen met vasten zelf in zijn plicht tekort geschoten is. Dat de samenstelling *vastenpreek* niet vermeld werd, verwondert mij nog het meest, want dit idee is ook in de Hervormde Kerk gebruikelijk, schoon onder den naam ‘lijdenspreek,’ terwijl de Roomschen daarnaast veelal ‘vastenpreek’ of *meditatie* bezigen, een woord dat bij Van Dale goed vertolkt is, terwijl

echter *mediteeren*, dat is *eene vastenpreek houden*, ontbreekt. *Aschdag* is genoemd, maar niet *asschewoensdag*, als de geloovigen ‘een kruisje gaan halen’ met vochtige asch op hunne voorhoofden. Geheel afwezig bleven ook *vastenwet* en *vastenbrief*; het eerste beteekent de ‘*som der bisschoppelijke voorschriften* omtrent alles wat de onthoudings-instelling en de gegeven dispensatiën in zijn *diocese* betreft,’ het tweede beduidt ‘het *bisschoppelijk* of *herderlijk schrijven*, dat op den eersten Zondag der vasten in alle kerken wordt voorgelezen, en waarin gemeenlijk gehandeld wordt over de quaestiën van godsdienstig en zedelijk belang, die in het gegeven *kerkelijk jaar* meer op den voorgrond komen.’

En nu nog eene enkele kleinigheid. Het Groot Woordenboek, dat anders ook aan de spreekwoorden eene plaats geeft, liet de eigenaardige contradictionale spreekwijze ‘lang vasten is geen brood sparen’ onvermeld. Was het, omdat Van Dale niet op de gedachte is gekomen, dat iemand, die des middags geen vleesch gebruikt, des avonds misschien eene boterham meer eet?

Ook dit mag ik niet onvermeld laten. Aan den *Zwarten Zondag* heeft het Groot Woordenboek eene plaats gegeven; maar waarom dan niet aan den *zwartdag* bij uitnemendheid, den Goeden Vrijdag? Vroeger waren er vier zwarte dagen of zwartdagen - en er zijn nog huisgezinnen, meer Roomsch dan de Roomsche bisschoppen zelf, die op deze vier zwartdagen blijven boetedoen - maar thans is alleen nog op Goeden Vrijdag, behalve het vasten tot 12 uren, de onthouding voorgeschreven van ‘melk, zuivel en eieren.’ Het is de dag, dat niet alleen de beelden in den rouw zijn, maar dat ook, legendarisch, ‘de klok naar Rome is,’ zoodat er niet geluid kan worden en de *ratel* dienst doet in de kerk, op de oogenblikken dat anders schelleklank wordt gehoord.

Op eene vorige bladzijde is meegedeeld, dat de biechteling in de nabiecht eene *akte van berouw verwekt* of *bidt*. Het woord *akte* in dezen zin, analoog met *akte van hoop, akte van liefde, akte van geloof* is Roomsch getint; het zweemt naar de beteekenis van *akte* in: ‘de akte van eerbied’ is noodig, als iemand zonder toestemming zijner ouders huwen wil, en beduidt: ‘de door de kerk geformuleerde droefheidsformule, geloofs-, hoop-, liefde-formule,’ des biddenden;

formule in den zin van vaststaande omschrijving genomen.

En thans naar het titelwoord *bidden*. Het Groot Woordenis in dezen over velerlei behoorlijk ingelicht, maar heeft omtrent allerlei nog inlichting noodig. ‘Als ik bid,’ zei Saartje Burgerhart, - in antwoord aan haar voogd Abraham Blankaart, die haar vroeg: Kind, lees je 's avonds wel je gebed uit Mell? - ‘als ik bid, bid ik uit mijn eigen hart, en niet uit Mell. Hoe kon Mell voor 50 jaren weten, wat ik nu noodig heb?’ En Betje Wolff was het daarmee eens, ofschoon zij haar eerbied voor het *Onze Vader* meer dan eens heeft geuit, zij het dan ook wel een enkelen keer met een tintje spotternij, b.v. waar ze Pieternelletje Degelijk laat vertellen, dat het ‘Onze Vader van Onze Lieve Heer zelf gemaakt is, zooals Naatje de Kindermeid zegt’. Het Groot Woordenboek is een beetje van juffrouw Wolff's meening: ‘*bidden*, R.C., *den rozenkrans bidden, zooveel gebeden zeggen*,’ enz. waarin ‘bidden = zeggen,’ zonder meer, naar Roomsche opvatting. Maar, nog eens ‘het Onze Vader bidden’ = ‘zeggen’ is ook bij niet-Catholieke christenen gebruikelijk. Waarheid is, dat bij de Roomschen 't woord *bidden* dikwijls meer beteekent: ‘*naspreken*,’ wat anderen van de behoefte aan gemeenschap met God in hunne woorden hebben uitgedrukt, dan ‘*zelf woorden vinden*’ om van die behoefte te getuigen. Maar ‘bidden’ mag ook bij hen niet simpel ‘zeggen’ zijn, al erkennen zij b.v., dat het heiligste gebed, het *Onze Vader*, en Thomas a Kempis *Imitatio* ééne smeekbede is, om na te spreken door millioenen! Waarheid is ook, dat de Roomschen ‘niet-bidden’ eene ‘zonde’ achten; maar dat lang bidden voor een mensch met drukke bezigheden niet behoeft! ‘Voor een *wees-gegroet-je*, een enkel *Ave* (Maria), of een *onze-vader-tje*, een *vader-ons-je* of *paternostertje* is er echter altijd wel een oogenblik te vinden,’ zegt de pastoor. Wanneer velen zich in eene *broederschap* der ‘*gedurige, altijddurende* of zelfs *eeuwigdurende*’ *aanbidding* vereenigen, ontbreekt het nooit aan biddenden, b.v. voor het Allerheiligste! Een gebed, dat alle Roomschen moeten kennen, en dikwijls bidden, is het ‘*geloof-in-God-den-Vader*,’ het *Credo*, de *Apostolische geloofsbelijdenis, de Twaalf artikelen des geloofs*, met en benevens de *Tien Geboden* (Gods), en de *Vijf Geboden* (der H. Kerk). *Bidden* en *gebed* staat hier in de beteekenis

van ‘eerbiedig uitspreken, opzeggen.’ Heilzaam acht de Kerk het herhalen derzelfde gebeden, derzelfde gebedsoefeningen. Zoo ontstond ook de *novene*, eene *negendaagsche gebedsoefening*, die men b.v. aanwendt om bijzondere genade te verwerven. Daar is verder de *Rozenkrans*, de *volledige* rozenkrans, die behalve 15 Onze Vaders en de andere tusschengebeden, 15 *tientjes* bevat, dat zijn 15 maal ‘tien weesgegroetjes.’ Dat is veel, zal men zeggen; maar daarom wordt de rozenkrans in deze beteekenis dan ook verdeeld, b.v. onder 3 leden der ‘Broederschap van den H. Rozenkrans’, die dan ieder slechts *vijf tientjes*, één *rozenhoedje* te bidden hebben, met bijbehoorend *geheimpje*, dat is het blaadje papier, waarop vermeld staat, welk *bijgebed* en welke *intentie* voor de gegeven maand (of de gegeven 15 dagen) is voorgesteld. De woorden *novene, rozenhoedje, tientje* en *geheimpje* komen in 't Groot Woordenboek niet voor. Wel het woord *geheim* als *mysterie*, maar weer niet: de *blijde, droeve*, en *glorierijke geheimen* der H. Maagd. Ter herhaling derzelfde smeekwoorden dienen o.a. ook de *litanieën*. Er zou, dunkt me, eene prijsvraag noodig zijn om eene goede definitie van dit titelwoord te geven. Wat het Groot Woordenboek er van zegt: ‘Smeekgebed, in 't jaar 446 te Konstantinopel in de R.C. Kerken het eerst als gebed ingevoerd’, is misschien tijdelijk en plaatselijk heel juist, maar zakelijk zeer onvoldoende. Haast zou men denken, dat de Roomschen maar van ééne litanie spreken. Er zijn er echter veel meer, zeker voor iederen dag der week eene, maar de meest gebruikelijke is die van den Zaterdag, of de litanie van de H. Maagd. Het eigenaardige van eene litanie is ‘het telkens onder andere eerenamen aanroepen’ (der Heilige Maagd) ‘met het dan volgend smeekgebed’; b.v. *Sancta Maria, ora pro nobis; Sancta Mater Dei, ora pro nobis; Sancta Virgo Virginum, ora pro nobis; Mater Christi, ora pro nobis*, enz. enz., te veel om te noemen. Een vreemd geluid voor een niet-Catholiek, die het bijwoont, als er eene litanie wordt gelezen, dat is gebeden; want lezen is hier bidden.

Vermelding verdient ook het *angelus*. Het gebed niet alleen, waartoe het *bedeklokje* driemaal daags (te zes uur 's morgens en 's avonds en te 12 uur 's middags) de geloovigen opwekt; maar ook dat *bedeklokje* zelve heet zoo, al bleef

dit alles in het Groot Woordenboek onvermeld! Dit mag verwonderen, omdat *het angelus* door het schilderij van Millet aan niemand meer onbekend behoort te blijven. En zeker, als taalbijzonderheid moest ook het straks genoemde *weesgegroetje, onzevadertje*, aangeteekend zijn. Want deze woorden zijn geen diminutieven in den gewonen zin; een weesgegroetje is niet het bekende Ave Maria in verkleinden vorm; maar het Ave Maria is maar een klein gebed, en dus mocht men ook weesgegroet*je* vertalen. Het is analoog met een dagje uitgaan: niet dit individu is klein onder de groote van gelijke soort, maar alle individuën van die soort zijn klein.[1)]

Om der wille der volledigheid: *bidcel*, en *bidkapel*, als samenstellingen, zijn door Van Dale vergeten; *kruisgebed* is genoemd, maar *kniegebed* is onvermeld gebleven. Ook wordt er wel van gesproken, dat ‘men in zijne gebeden iemand (of iets) indachtig kan wezen’, maar niet, dat men heeft: ‘gebeden tot zekere intentie’. En eindelijk: een *bidprentje* is niet ‘een prentje in 't gebedenboek ter herdenking van afgestorvenen’, maar ‘een prentje apart met toepasselijke herinnering aan, gebedje vóór den overledene’; welk prentje men natuurlijk nogal eens licht in zijn kerkboek bewaart. Maar een deel van 't gebedenboek uitmaken, doet het niet.

Met dat al zijn we nu met het woord *bidprentje* in eene andere rubriek van Roomsche woorden gekomen; en wel tot die aan dood en *uitvaart* herinneren.

Bij *uitvaart* geeft weer de galgenhumor een schreeuw: ‘*uitvaart, zuipvaart*’, gelijk het Groot Woordenboek herinnert. Het is niet gelasterd, als we zeggen, dat na de kerkelijke begrafenis, de genoodigden niet zelden met de familieleden van den doode mee ter herberg gingen om zich, soms wat te veel, te goed te doen aan spijs en drank. Maar de kerkelijke begrafenis eischt ernst en waardigheid, want de overledene werd in de kerk ter ruste gelegd. In later tijd, toen 't begraven in de kerk ophield, en de doode ter aarde werd besteld, werd het kerkhof gewijd. Nog later, toen op

1) Ik mag van het *Ave Maria* met afstappen zonder nog eene taalkundige bijzonderheid te noemen Ik bedoel de vertaling *Engelsche groetenis* (door 't G.W. niet vermeld), waarin *Engelsche* in 17de eeuwsche beteekenis voorkomt, gelijk Vondel ze kende, en die in 't Duitsch nog bestaat.

de meeste plaatsen de Roomschen geene eigen kerkhoven meer hadden, maar hunne dooden op de algemeene begraafplaatsen werden bijgezet, werd de overledene toch met lijkdienst en plechtigheden grafwaarts geleid: hij kreeg dan gewijde aarde in de kist mede, en de handeling des priesters van het 'bestrooien van het lichaam des dooden in zijne kist met gewijde aarde' noemde men *beaarden*. Volgens Van Dale, die het woord in deze beteekenis niet kent, is beaarden een Zuidnederlandsch woord en gelijkbeduidend met begraven zelf. Naar 't Groot Woordenboek verder leert, beteekent *jaardienst* hetzelfde als 'zielmissen gedurende een jaar'; dit moet veranderd worden in 'mis, die voor den overledene wordt opgedragen, als het den jaardag van zijn sterven is.'

Men moet nl. weten, dat het gebruikelijk is: 1°. ééne maand na het overlijden van een familielid een dienst voor hem of haar te laten doen; deze dienst, tot bijwoning waarvan de familieleden ter kerk komen, heet de *maandstond*; 2°. als een jaar verstreken is, opnieuw een dienst op te dragen, dat is het *jaargetijde*. Beide woorden ontbreken bij Van Dale. Eveneens bleef hem de samenstelling *uitvaartdiensten* voor 'missen voor een overledene, zoo mogelijk op den dag der begrafenis' onbekend.

Na den dood volgt het oordeel; 'de dood, het oordeel, de hel, en de hemelsche glorie', ziedaar 'de vier *uitersten*' van den mensch. Het Groot Woordenboek heeft deze benaming niet gekend. Wèl het woord *vagevuur*, waarvan het zegt, dat het de *zuiveringstoestand* der zielen is, die nog niet ten hemel kunnen gaan. Voor zuiverings*toestand* moet men echter lezen zuiverings*plaats*!

Op het vagevuur volgt de hemel, de verblijfplaats der gelukzaligen. Van sommige afgestorvenen, die 'in den geur van heiligheid geleefd hebben, en gestorven zijn' verklaart de Paus, dat ze *zalig* en zelfs wel, dat ze *heilig* zijn, *gecanoniseerd*. Aan de artikelen *heiligverklaring* en *zaligspreking* in 't G.W. kan men zien, dat deze titelwoorden door een deskundige zijn bewerkt. Toch is het wezenlijke verschil tusschen 'zalig' verklaard en 'heilig' verklaard zijn, aan de volgelingen van Van Dale ontgaan, althans ze gebruiken 't één voor 't ander. Is iemand 'heilig verklaard', dan mogen hem of haar kerken toegewijd worden; zij kunnen

schutspatroon of *schutsheilige* wezen; anders niet, ook niet bij *zaligverklaring*. Van een heilige worden ook de *reliquieën* vereerd, van niemand anders. En de reliquieën bewaart men o.a. in een *reliquieënschrijn*, een woord, door 't Groot Woordenboek nog niet opgenomen, evenmin als het straks genoemde *schutsheilige*.

Eene eigenaardigheid voor de kerktaal is ook de feestdag der *H.H. Onnoozele Kinderen* (28 December), waarin onnoozele = onschuldige wordt genomen. Het is de herinneringsdag aan den Bethlehemschen kindermoord, en een *feest*dag, omdat dan in de Roomsche gezinnen, van 't opstaan tot aan 't slapen-gaan, de beide jongste kinderen het gezag der ouders overnemen, natuurlijk om van hunne macht een feestelijk gebruik te maken.

Onnoozele-kinderen; onnoozele-kinderdag ontbreekt bij Van Dale.

Een wezenlijk bestanddeel van den Roomschen godsdienst is zeker ook de instelling van het *kloosterleven*, en het Groot Woordenboek heeft de namen van allerlei *kloosterorden* zorgvuldig geboekt. Het maakt melding van de *Franciscanen* met het stichtingsjaar der orde er bij, maar de *Clarissen* (of Franciscanessen), uit Vondel's Gijsbrecht zoo bekend, vergeet het. Van de *Dominicanen* wordt gesproken, en er bij verhaald, dat ze ook *preek*-, of *predikheeren* heeten, maar de eigenaardige volksnaam *Witheeren*, naar de pij van wit laken, hun *ordekleed*, bleef achterwege. De *Carmelieten* of *Karmelieten*, de *Redemptoristen* en de *Trappisten* staan op de hun toekomende plaats, en zelfs aan het *trappistenbier* werd de welverdiende aandacht geschonken, maar daarentegen werden weer de *Norbertijnen* over 't hoofd gezien. Kortom, het Groot Woordenboek is op' den weg der volledigheid halverwegen blijven staan. Om der eigenaardigheidswil nog dit: wie op den 2^{den} Augustus de kloosterkerk der Franciscanen (te Megen b.v.) bezoekt, staat verbaasd over 't aantal aankomende *bedevaartgangers* uit het Land van Maas en Waal o.a., die den ‘aflaat willen verdienen’ op dezen *pasjonkeldag. Pasjonkel* is de verminking van *portiuncula*, de kleine kerk van Assisi, waarin de H. Franciscus rust. *Pasjonkel* voor *portiuncula*, is analoog met *kasjetor*, het Zuidnederlandsche woord voor *coadjutor*, den naam van een *hulppriester* onder een *pastoor*. Portiuncula (pasjonkel), en coadjutor (kasjetor) in de Vlaamsche beteekenis, kent

het Groot Woordenboek niet, wel echter het woord *Coadjutor* als ambtswaarnemer van een bisschop. Verdere opmerkingen zijn: de woorden *wereldheeren* en *wereldgeestelijken*, als tegenstelling met *ordesgeestelijken*, die trouwens bij 't woord *regulieren* vermeld worden, kent Van Dale niet, en de benaming *seculieren* heeft bij niet opgenomen. *Novice* voor iemand, die in zijn *proeftijd* als *kloosterling* is, natuurlijk wel, maar de bijvoeging ‘die een *proefjaar* in een klooster doorbrengt’ is niet juist. De *proeftijd* duurt dikwijls veel langer, gelijk trouwens bij 't woord *noviciaat* door 't Groot Woordenboek zelf wordt vermeld. Dat bet woord *refter* voor ‘eetzaal in een klooster’ eene plaats kreeg, is goed; maar waarom niet de *dormter* of ‘slaapzaal’? Goed is ook, dat *moederkerk* als *hoofdkerk* in tegenstelling met eene *filiaalkerk* werd opgenomen; maar waarom niet *moederklooster, moederhuis? Moederoverste*, de ‘eerwaarde moeder’, *broederoverste* en *zusteroverste*, als vertaling van *soeur supérieure*? Of de woorden *werkzuster* en *schoolzuster*? Of het woord *liefdezuster* in 't algemeen? *Kloosterbroeder* en *kloosterzuster*, die eene plaats verwierven, brengt ons tot de woorden *broeders* en *zusters* in eene, bij wijze van spreken, meer wereldsche, beteekenis. Zeg ik b.v. ‘mijne jongens gaan bij de *broeders*, mijne meisjes bij de *zusters* ter school’, dan bezig ik *broeder* en *zuster* in de eigenaardige beteekenis van ‘onderwijzer, onderwijzeres, die bovendien de drie geloften hebben gedaan.’

Deze beteekenis is aan 't Groot Woordenboek ontsnapt. En er is nog wel 't een en ander meer vergeten. Bij meer dan eene kerk van kloosterheeren in ons land, bijvoorbeeld in de Dominicanen-kerk te Nijmegen, is nog een *priesterkoor*, dat is het gedeelte in de kerk, dat de paters zelf voor hunne gemeenschappelijke gebeden gebruiken. Dit woord *priesterkoor* had aangeteekend kunnen worden. Evenzoo het substantief *kruisgang*, het veelal onderaardsche gewelf, in den vorm van een kruis bij vele kerken gebouwd ter wille der *kruiswegoefeningen* van de geloovigen. Er is verder door Van Dale niet genoeg aan gedacht, dat sommige paters, of liever de paters van sommige geestelijke orden, ‘*missiën* geven’, dat is in die gemeenten, waar de pastoor hen roept, een dag of tien dagelijksche godsdienstoefeningen met boetepreeken komen houden om de geloovigen tot een hernieuwd godsdienstig leven op

te wekken. Meermalen gebeurt het, dat zulke *missiën* een verbazenden toeloop hebben, en zelfs menschen, die hunne godsdienstplichten jaren lang verwaarloosden, daarbij opnieuw ter kerk en ter biecht komen. Uit dankbaarheid voor den *genadetijd* wordt dan niet zelden een levensgroot *crucifix* aangekocht, en achter in de kerk ter herinnering opgehangen; dat is het *missiekruis*! Een stiller en kalmer leven dan deze boetepreekers heeft natuurlijk een *pater-rector*, dat is de pater, die van eene of andere stichting ten geestelijken leidsman gesteld worden. *Missie, missiekruis, genadetijd* en *pater-rector* zijn bij Van Dale onbekende woorden. Omtrent *kapittel, kapittelen*, en alle desbetreffende samenstellingen is het Groot Woordenboek echter ten beste ingelicht. Opmerkelijk daarom, dat het woord *kapittelbank, bankje* niet aanwezig is. Want immers wie bij 't openbare gewetensonderzoek onder de kloosterheeren aan de beurt van opbiechten was, moest in 't midden der *kapittelkamer*, op het *kapittelbankje* geknield, plaats nemen en zoo aan de belijdenis zijner zonden beginnen. En van daar de spreekwoordelijke uitdrukking ‘op het kapittelbankje moeten gaan zitten’ voor: ‘eene plaats moeten kiezen, die een ieder doet bespeuren, dat er wat met ons af te rekenen valt.’ -

Nog een ander moeilijk punt voor de woordenboek-schrijvers zijn de feestdagen der Roomsche Kerk. Wie ook maar op behoorlijke volledigheid aanstuurt, moet met groote nauwkeurigheid den heiligen-kalender nalezen. Het Groot Woordenboek is vrij goed op de hoogte. Het heeft de woorden *kerkdag, octaafdag, heiligendag*; schoon niet het veel gebruikelijke *devotiedag*! De *Mariadagen* - dit woord ontbreekt bij Van Dale - zijn bijna alle vermeld; alleen *Mariageboorte* (8 Sept.) ontbreekt, en ook de naam *Mariamaand* voor ‘Meimaand’ wordt gemist. Van de andere feestdagen zijn alleen H. Drievuldigheidsdag (2 Juni) en Petrus-en-Paulusdag (29 Juni) onvermeld gebleven. Mededeeling had misschien ook verdiend *Paaschavond*, dat is in de taal der kerk, die oude woorden bewaart, de *Zaterdag vóór Paschen*, bestemd voor de wijding van de paaschkaars, het water en het vuur!

Dat er in diezelfde taal der kerk een groot aantal titelwoorden te vinden zijn voor gebeden en liederen, is bekend; en het Groot Woordenboek heeft zich in dezen niet onbetuigd gelaten. Het *Ave Maria, Stabat Mater, Miserere, Agnus*

Dei, De Profundis en andere worden opgegeven; het *Salve Regina*, en de aan allen bekende *Veni Creator* en *Magnificat* heb ik echter niet gevonden. -

Ten slotte wil ik nog eene alphabetische reis door het Groot Woordenboek doen om mededeeling te geven van enkele op zich zelf staande aanteekeningen, die ik al bladerende heb opgeschreven. Zij betreffen de ontbrekende woorden: *belijder, beloken* (Paschen), *benedictie, broederschap, bruidje, dekanaat, engelbewaarder, godslamp, Hubertusdag, huisprelaat, kerkbaljuw, leise, Lourdeswater, offerblaker, offerkaars, schismatieken, scholastiek, scrutinium, suffragaan, vormer, zelatrice*.

Belijder heeft in de Roomsche kerk nog de beteekenis van verkondiger van 't geloof. De helden der kerk, die aldus geschitterd hebben, staan met dien titel afzonderlijk vermeld; b.v. op 14 Januari: H. Hilarius, bisschop, belijder en leeraar. Er is verder een spreekwoord: ‘er moeten niet alleen martelaren, maar ook belijders zijn’; dat is: ‘ook de mindere strijders voor 't goede tellen mee.’ Zij worden steeds *na* de martelaren genoemd.

Beloken in ‘beloken Paschen’ is wel in 't Groot Woordenboek vermeld, maar niet als de dag, waarmee de Paaschtijd sluit.

Benedictie staat wel als zegening aangeteekend, maar niet als de ‘zegen met het H. Sacrament.’ -

Broederschap. Als men dit woord in Roomschen zin, dat is in den zin van ‘kerkelijk goedgekeurde godsdienstige vereeniging’ opneemt, is men er nog niet van af. Men is dan verplicht eens om verdere inlichting uit te gaan; want er zijn vele broederschappen, b.v. de Broederschap van het H. Hart, van het H. Kruis, van den Heiligen Geest, enz.; er is nog geen einde aan. -

Bruidje is de naam van de meisjes, die aangenomen worden. Ook de nonnen worden wel *bruiden* genoemd, bruiden des Heilands. En de Kerk is de *Bruid van Christus* bij uitnemendheid.

Dekanaat wordt in 't Groot Woordenboek niet vermeld; wel de naam *deken*, wiens kerkelijk gebied wordt bedoeld.

Engelbewaarder. Om dit woord is indertijd heel wat te doen geweest, in den *Spectator* meen ik. ‘En of het geen tijd werd de engelbewaarders af te schaffen, om er desnoods bewaarengelen voor in de plaats te nemen,’ merkte men geestiglijk op. Analoog met gevangen-bewaarder levert engel-

bewaarder geen redelijken zin op, en zou dus bewaarengel, analoog met bewaarschoolhouderes, de voorkeur verdienen. Het Groot Woordenboek houdt zich in dezen buiten schot door beide woorden te verzwijgen, terwijl de Roomsche almanak, b.v. die van Thijm, van de H.H. Engelbewaarders blijft spreken, alsof er nooit critiek op 't woord geweest was. Taalgebruik gaat vóór! Met dat al zou 't aanbeveling verdienen te schrijven ‘engel-bewaarder,’ analoog b.v. met baaskleermaker aan boord van een schip, leeraar-opvoeder, enz. enz.

Godslamp; dit is niet ‘de altijdbrandende lamp, die voor het altaar brandt,’ maar ‘de hanglamp voor 't altaar, die altijd brandt, als het Allerheiligste in de kerk aanwezig is.’

Hubertusdag, Sint Hubertus, op den 3^{den} Nov., wordt in 't Groot Woordenboek niet vermeld; wel: Hubertussleutel om den dollehondsbeet uit te branden.

Huisprelaat; deze eeretitel, die onlangs ook aan Dr. Schaepman is gegund, wordt door den Paus verleend.

Kerkbaljuw is eigenlijk Vlaamsch; het is de naam van den kerkbewaarder gedurende den dienst; de naam van den man, die met sjerp en staf, als teekenen zijner waardigheid en gezag, door de kerk wandelt om alle ongerechtigheid in het godshuis te voorkomen. De meesten mijner lezers zullen hem wel in den Keulschen dom hebben zien rondwandelen. Ten onzent wordt hij gemeenlijk *suisse* genoemd.

Leise, van Kyrie eleison, is van overoud gebruik, voor kerkelijk lied.

Lourdeswater is betrekkelijk nieuw, maar toch reeds algemeen bekend; het wordt beschouwd als van eene heilzame wonderdadige kracht.

Offerblaker en *offerkaars*. Het verwondert mij, dat het Groot Woordenboek deze beide mist. Eene *offerkaars* wordt ontstoken ter eere van dezen of dien heilige; de offerblaker is bestemd om er de offerkaarsen op te plaatsen, die b.v. voor het *Maria-beeld* worden ontstoken.

Schismatieken komt ook niet voor in 't G.W.; wel *schisma*, en zelfs het *groote schisma* van 1378-1417. *Schismatieken* is bijna altijd de naam voor de Grieksch-Roomschen, soms ook wel voor allen, die zich van Rome afscheidden.

Scholastiek. Van dit woord, dat heden ten dage weer in drukker gebruik is gekomen, terwijl ook ten onzent de wijs-

begeerte van den H. Thomas van Aquino ter Amsterdamsche hoogeschool wordt geleeraard, is wel in 't G.W. eene uitlegging opgenomen, eene breedvoerige omschrijving, maar toch is het eigenaardige dezer philosophie niet genoemd.

Scrutinium, dat is de Paus-keuze door middel van gesloten stembriefjes, is door Van Dale niet genoteerd; wel scrutineeren voor ‘stemmen inzamelen’ in 't algemeen.

Suffragaan, of wijbisschop. Dat is een *Onderbisschop*, zegt het G.W., ‘de aan een aartsbisschop onderworpen (sic) bisschop.’ Niet veel zaaks, is men geneigd te zeggen, als men dezen onbeholpen uitleg leest. Gelukkig echter is bij 't woord wijbisschop eene bevoegde hand te herkennen. Trouwens het is eene ernstige fout in Van Dale's Groot Woordenboek, dat men herhaaldelijk eene zelfde zaak op de ééne bladzijde totaal fout, op de andere heel goed uitgelegd vindt, al naar het titelwoord door eene onkundige of door eene bevoegde redactie is behandeld.

Vormer, zegt het G.W., beteekent bij de Roomschen ‘bedienaar der sacramenten.’ 't Is mogelijk, maar ik heb 't woord in die beteekenis nooit gehoord. Vormer zou de bisschop kunnen zijn, op het oogenblik, dat hij het H. Vormsel toedient; maar ook zóó wordt het woord niet gebruikt. Bij *vormen* behoort intusschen ook *vormeling* (door Van Dale vergeten), analoog met doopeling (dat wel in 't G.W. staat).

Zelateur, zelatrice. Deze naam is in gebruik gekomen voor hem of haar, die, als lid van eenige broederschap, de taak op zich neemt om aan de medeleden der vereeniging de *geheimpjes* rond te brengen en de geldelijke bijdragen in te zamelen. Het is een der goede werken, die verdiensten geven voor den hemel!

En hiermede heb ik de taak afgemaakt, die ik mij heb voorgesteld; de taak om, geheel objectief, maar naar den zin des geloofs, de Roomsche woorden onzer taal, voorzoover die in het beste onzer volledige woordenboeken òf over 't hoofd gezien, òf gebrekkig worden behandeld, te bespreken. Op volledigheid maakt dit opstel geen aanspraak: wie iets beters gereed heeft, deele het welwillend mede; zoo niet, hij behelpe zich met hetgeen hier wordt gegeven.

A.W. STELLWAGEN.

Phoebus Apollo.

Gelukkig hij, die zóo de zonne zag!
- De God des lichts, uit duist'ren nacht geboren -
Nog beeft in 't Oost' het schuchter ochtendgloren,
Als reeds hijzelf verschijnt, de jonge dag.

- Een glans, een gloed, dan - vonk op vonk; als rag
Scheurt wolk op wolk en blijde vogelkoren
Begroeten luid, die stralend buigt naar voren,
Turend vooruit, zoover het oog vermag...

De ëther trilt, als hij tot sneller vaart
Zijn rossen aandrijft, 'dat zij slaan en stijg'ren,
Hoog zich verheffend in het goud gareel.

- Dán schiet vooruit de zonnekar en heel
Het Oosten schitterschalt, of duizend krijg'ren
Slaan op de schilden met het blinkend zwaard.

Bacchus.

Mij baat geen roes, mij, dien de vreugde ontvlood,
Die jong al wist, dat ook *wij* sterflijk zijn....
Ik kan zúlk leed niet smoren toch in wijn,
'k Zie immers, door zijn gloed, alleen mijn dood.

- En toch, schenk mij een beker vol - de nood
Van 't morgen moet niet troeblen ons den schijn
Van 't zonnig oogenblik; - de winst zij klein,
Doch zij is zeker. - Wijn dus! fonk'lend, rood!

- Silenus drink! - Hij kan niet, de oude guit!
Bacchanten, danst dan; slaat de maat door 't wuiven
Van uwe lokken; heft den reizang aan!....

- Neen, dronken schelm! gij moet nog verder gaan;
Wij moeten voort; ook elders rijpen druiven;
Straks daalt de nacht, dán slaapt zijn roes men uit.

J.H. DE VEER.

Klooster-tuin.

In ouden klooster-tuin,
waarin ik telken dage
warende ga, en trage
treed grauwer paden puin,

waar 't gras, bestoven, staat
hóóg wel, maar zonder vlamming
van kleuren, met verlamming
mijn dralende⁀oogen slaat, -

in doodschen klooster-tuin
waarin mijn ziel begraven
ligt - 'k weet niet waar - de graven
zijn véle, vocht'g arduin

snikt dof tusschen het gras
veel malen, en mijn lijf
gaat om, - en doel-loos drijf
'k als op een blakken plas, -

in deze'⁀ommuurden hof,
waar groen en grijs verbleekt
in vaalte,⁀en neere-leekt
de tijd in droppen dof,

waar àl gerucht verkrimpt
in stilte, zwaarlijk wegend,
geen regen neder-zegent
uit luchte, die aan kim 't

lichte⁀uchtend-gloren dempt
in grauwe wolken-wal,
en alle winden-val
onder z'n drukking stremt, -

in domp'ge klooster-gaard',
waarin met blindë oogen,
van scheem're waas betogen
mijn lichaam ommewaart,

waar, dood-bevangen, vagen
al leven gaat, - gazonnen,
dorrend (als bloed, geronnen,
verdoft) lijk-kleure dragen, -

op deez' verlaten erve
in druilerige dagen,
bleek, zonder lust en plagen
toef 'k in langzaam versterven -:

Zoo was lood-zwaar bezonken
in dit lichaam, dat wankel
al ging - de láátste sprankel
van licht was lang verblonken -,

de sombere beklemming,
die om mij drong en doodde
't al in verworging - zoo de
klopping mijns harts in stremming

àl zwakker werd, - tót daar
in plóts-aan-schuivende stonde...
rood-gloênde⁀ik heb gevonden,
een bloeme, vol en klaar!

een bloeme, uit de rulle
gruis-aarde opgesproten,
die ging - o heil! met rood en
lichting mijn oogen vullen!

Nu zal wel elken morgen
die bloem mij bij zich vinden,
mijn oogen te ont-winden
van waze, ⁀in teed're zorge -

Haar aanschijn is zoo zacht,
geure wijlt om haar, weeke,
zoodat ik nu de bleeke
dag door-ga zonder klacht!

In d'ouden klooster-tuin
bloeit nu een bloeme blij-rood ...
... Ligt niet mijn ziel, waar zíj sproot
begraven onder 't puin?

CAREL SCHARTEN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

DE GÉNESTET DOOR DE GIDS VERWAARLOOSD? - In den bnndel *Stille toernooien*[1], waarin Albert Verwey zijn prozastukken uit de laatste jaren verzameld heeft, komt, in het opstel 'Op de grenzen', de bewering voor, dat toen Potgieter en Huet *De Gids* verlaten hadden, 'de frisschere klank van toekomstige (meeningen) er niet in door klonk.' En tot bewijs daarvan wordt dan o.a. vermeld, dat 'de eerste dichter die, van zulk een levensbeschouwing uit, verzen schreef, De Génestet door *De Gids* (werd) verwaarloosd.'

Het zij mij vergund, het stukje letterkundige geschiedenis, dat hier door den heer Verwey onnadenkend wordt omver gegooid, even overeind te zetten.

Toen Potgieter en Huet *De Gids* in 1865 verlieten, was De Génestet al drie en een half jaar dood. Van een verwaarloozen van den jongen dichter door hen die nà Potgieter en Huet dit tijdschrift bestuurden, kan dus geen sprake zijn. En dat de levensbeschouwing van De Génestet en de dichterlijke vorm waarin hij ze uitsprak, tijdens het leven van den dichter door de redactie werden gewaardeerd, kan niet duidelijker blijken dan uit het feit dat een groot aantal - vier en dertig - van de *Leekedichtjes*, waarin die levensbeschouwing zeker wel op de pittigste en oorspronkelijkste manier zich uitte, het eerst in *De Gids* werden opgenomen.[2] Toen het lid der redactie Joh. C. Zimmerman in 1861 den pas gestorven dichter herdacht, kon hij dan ook met het volste recht zijn opstel betitelen: '*Onze* jong gestorven vriend.'

J.N.v.H.

1) Amsterdam, W. Versluys, 1901.
2) De Gids Sept. 1859, Nor. 1859, Jan 1860.

Letterkundige kroniek.

Les quatre Evangiles. - Travail par Emile Zola. Paris. Eugène Fasquelle. 1901.

Emile Zola gaat met de volharding van den onvermoeiden werker voort met te getuigen, aan te klagen, te prediken en te profeteeren. Zijn laatste boek voert ons verder dan een van de voorgaande. Zola mocht al, in zijn vorige werken, met zijn breede, meer dan levensgroote schilderingen, door zijn personen tot symbolen en de levenlooze dingen tot levende wezens te maken, telkens weer het gebied van den experimenteel en roman, waarvan hij de vertegenwoordiger heette, overschrijden, de gebeurtenissen, waarvan hij ons te lezen gaf, hadden toch plaats in de tegenwoordige wereld, met menschen nit onzen tijd.

In *Travail* echter gaat de schrijver over onzen tijd heen.

Het leven van de mijnwerkers had bij ons reeds geschilderd in een van de aangrijpendste van zijn boeken, in *Germinal*. Daar vonden wij in tafereel na tafereel de ellende van het mijnwerkersbestaan: de lijdende, morrende, in opstand komende menigte, in bloedige botsing met de gewapende macht, en niemand die het boek las heeft die treffende tooneelen vergeten, en allerminst dat geweldigste van alle: den tocht der drie duizend, de vrouwen voorop met loshangende haren, in lompen, vermagerd, sommige met haar kind op den arm, dat zij in de hoogte tilden en, als een vaandel dat van rouw sprak en tot wraak aanspoorde, boven zich uit droegen, de jongere ‘avec des gorges gonflées de guerrières’ met stokken zwaaiend, terwijl de oude vrouwen zoo hard krijschten

dat de pezen van haar magere halzen schenen te zullen barsten; en dan de twee duizend mannen, met oogen brandend van honger en van woede, wier eertijds kalme gezichten nu veranderd waren in muilen als van wilde beesten, allen de *Marseillaise* brullend, begeleid door het geklots van hun klompen op den harden grond ....

Maar schilderde Zola in *Germinal* den mijnwerker en zijn jammerlijk bestaan, zooals hij dat gezien had of had meenen te zien, in *Travail* geeft hij het beeld van dat leven zooals het wezen zal wanneer het verlangen van socialisten en communisten verwezenlijkt en de heilstaat, dien Fourier zich dacht, tot stand gekomen zal zijn.

Etienne Lantier, de socialist-werkman uit *Germinal*, heeft den heilstaat in zijn droomen gezien, den tijd waarin alle ellende weggevaagd en de gerechtigheid op aarde zal zijn neergedaald: de nieuwe maatschappij, de reuzenstad, waarin elk burger zijn taak heeft en zijn deel aan de algemeene vreugde. Dien opbouw van de nieuwe maatschappij en van de ‘ville immense d'une splendeur de mirage’ tracht Zola in *Travail* te schilderen.

Eerst is het de ellende van de duizenden mijnwerkers, die na een staking van twee maanden, na twee maanden van honger, uitgeput en ontzenuwd, het geest- en lichaam-doodend werk hervat hebben, schijnbaar berustend, maar met wrok in het hart en gereed om bij de eerste gelegenheid weer op te staan, al zouden zij ook onder de raderen van de logge, krakende machine, die hen exploiteert, vermorzeld worden. Naast de geexploiteerden de exploitanten: de rijke heeren en dames die van de opbrengst der mijnen een weeldeleven - een leven van *luxe* en *luxure* - leiden, en de werkers, de directeuren, die het tot hun plicht rekenen en er een eer in stellen om uit de mijn zooveel mogelijk te halen tot vulling van de zakken van hen, die hun het bestuur hebben toevertrouwd.

Tusschen die beide categoriën staat Luc Froment, de man met het teedere gemoed, die zich aangetrokken voelt tot de zwakken en verdrukten, die, diep geroerd door al die ellende, door den lichamelijken en zedelijken ondergang van die duizenden, waarvan hij getuige is, als Etienne uit *Germinal* droomt van een nieuwe menschheid, in een staat waarin geen armoede meer wezen zal, geen verdrukkers en verdrukten, maar allen gelijk zullen genieten van de vruchten van hunnen arbeid.

In den opzet van het verhaal, al mist het 't grootsche, over-

weldigende dat ons in *Germinal* heeft getroffen, vinden wij telkens de groote qualiteiten van den epischen kunstenaar, dien wij in vorige romans hebben bewonderd, naast al de gebreken, de naar een vast patroon ontworpen ellenlange beschrijvingen, de *truo's* en de *tic's*, van vroeger bekend, en die wij, zonder ons al te zeer te ergeren, hier als oude kennissen begroeten.

Maar nu de eigenlijke geschiedenis.

Luc Froment, de ingenieur met het teer gemoed, laat het niet bij het jammeren over de ellende die hij om zich heen ziet, en die zich voor hem belichaamt in Josine, de bekoorlijke door haren man mishandelde arbeidster, die hij aan haar ondragelijk lot wil onttrekken. Hij overdenkt wat er gedaan kan worden om den droom van den heilstaat te verwezenlijken; hij bestudeert Fourier en ontwerpt, op diens voorbeeld, plannen voor vernieuwing der kleine maatschappij die hem omringt, en wanneer hij Josine gered heeft, dan voelt hij in de beantwoorde liefde voor die jonge vrouw zijn krachten verdubbelen. Geholpen door het geld van zijn vriend, den chemicus Jordan, den stillen geleerde, die in zijn laboratorium zint op nieuwe ontdekkingen op het gebied der electriciteitj komt hij in het bezit van een vervallen fabriek, waar hij, aanvankelijk in het klein, een reorganisatie van den arbeid wil beginnen, op coöperatieven grondslag: de arbeid door allen en voor allen, in tegenstelling van die andere fabriek, waar het salarisstelsel heerscht, het *bagno* waar de werkman-slaaf wordt gemarteld en vernederd.

Dan komen de moeielijkheden: eerst de ontevredenheid van de arbeiders, die zich in de nieuwe fabriek, waar orde heerscht, stipte plichtsbetrachting geëischt en dronkenschap, die vloek van de mijnwerkers, niet geduld wordt, niet op hun gemak voelen, te minder nu het hoogere loon, waarop zij rekenden, zich in den aanvaug nog laat wachten; dan de woede van de winkeliers, die vroeger woekerwinsten behaalden op hetgeen de arbeiders bij hen kochten, en die nu van de nieuw opgerichte coöperatieve winkels groote schade lijden. Een proces om vergoeding voor beweerde schade, geleden, naar het heeten moest, doordat Luc een stinkend water heeft drooggelegd, wordt wel glansrijk door hem gewonnen, maar brengt den haat tegen den man der nieuwe denkbeelden niet tot zwijgen.

Een oogenblik dreigt het werk te mislukken. Mismoedig onder den tegenstand, ondervonden ook van hen wier geluk hij tracht

te verzekeren, is Luc op het punt zijn taak neer te leggen. Hij zelf had het geloof en den moed en de kracht, omdat hij lief had, maar de anderen, wier medewerking hij noodig heeft, die weigeren hem te volgen, die zijn poging dwarsboomen, onderling twisten, en zoo de komst van den dag der gerechtigheid vertragen, zoo niet onmogelijk maken, ‘als zij maar lief hadden! - klaagt hij - als zij maar lief hadden! hoe zon alles vrucht dragen en gelukken! maar zij hebben niet lief! zij hebben niet lief!’

Maar dan, wanneer zijn moedeloosheid het hoogst gestegen is, komt Luc bij Jordan en zijn zuster Soeurette, zoo niet het oorspronkelijkst, dan toch het beminnelijkst paar menschen uit den geheelen roman: hij, het type van den onbaatzuchtigen denker en vorscher, zij, een toonbeeld van echt vrouwelijke teederheid en abnegatie.

Ook Jordan heeft op dat oogenblik tegenspoed. Hij meende het gevonden te hebben, het geheim van de overbrenging van electrische kracht tegen geringen prijs op grooten afstand en zonder eenig verlies, en dienzelfden morgen, waarop Luc hem deelgenoot komt maken van zijn teleurstellingen, heeft hij zelf bij een contrôle-proef ontdekt dat hij zich vergist heeft en dat al zijn werken vergeefsch is geweest. Wanneer Luc hem vraagt wat hij nu gaat doen, is het antwoord: ‘Wat ik nu doen ga? Wel, mij weer aan het werk zetten, weer van voren af beginnen’. En dan - het is een van de welsprekendste bladzijden uit het boek en die elk werker, elk kunstenaar, een ieder die eenig groot plan heeft ontworpen, waarbij teleurstelling, tegenspoed te duchten valt, moge lezen en herlezen - dan zegt hij de hymne op den arbeid, die troost en steunt en geneest, op den heiligen, scheppenden, reddenden arbeid, op het werk dat men niet mag prijsgeven, omdat het ons bloed is, het kind dat wij met ons dragen totdat het voldragen is en dat recht heeft op al onze kracht, al zou het ons ook het leven kosten. En kost het ons het leven niet, welnu, dan wanneer het voltooid is, levend en krachtig, dan hebben wij slechts één ding te doen: een ander werk te beginnen, het een na het ander, zoolang ons het leven draagt...

Dat woord van den lichamelijk zwakken Jordan, bij wien zich Soeurette voegt met al haar opofferende, zelfverloochenende liefde, die geen wederliefde vraagt, geeft Luc zijn geestkracht en zijn

moed terug, en hij ziet, in het verschiet, den wordenden Staat van gerechtigheid en geluk.

Tot zoover is er in *Travail*, wanneer men de bekende Zola'sche langdradige uitweidingen en herhalingen, zijn soms wat kinderachtig symboliseeren voor lief wil nemen, veel boeiends en belangwekkends. Dat taai en volhardend willen, dat slechten van hinderpalen en verzetten van bergen enkel door vast te houden aan het geloof in de eindelijke zegepraal, dat doorgaande loflied op den arbeid als den grooten instandhouder van het leven, den grooten rechtsbedeeler, den grooten vredestichter, is opwekkend in hooge mate.

Van een brutale zinnelijkheid in de wijze van voorstellen is de ontmoeting van Ragu, den halfdronken mijnwerker, met de mooie Fernande, de vrouw van zijn directeur, en niet minder smakeloos van grove melodramatiek is, aan het slot van het tweede boek, het tooneel waar de directeur van L'Abîme zijn woning in brand steekt, waardoor de geheele fabriek in de asch wordt gelegd en hijzelf met zijn vrouw den dood in de vlammen vindt.

Dergelijke tooneelen intusschen zijn bij Zola niet ongewoon en ook daarin nog valt het talent van den realistischen romanschrijver te waardeeren. Maar waar hij beneden zijn talent blijft, en den indruk, dien het boek op menige bladzijde maakt, jammerlijk verzwakt, het is wanneer de schrijver den maatschappelijken hervormer zijn doel laat bereiken en ons den heilstaat schildert als niet langer in wording, maar tot stand gekomen, den Staat waarin allen in broederlijke en zusterlijke samenwerking één groot gezin vormen, allen voor één en één voor allen.

Eerst hebben wij eene herhaling van het thema van *Fécondité*. Want een van de hoofdvoorwaarden tot verwezenlijking van den heilstaat is het voortdurend trouwen, zonder onderscheid van stand, en het zich tot in het oneindige vermenigvuldigen. Altijd weer tijgen nieuwe paren op weg naar den toekomststaat ‘rapprochés par l'éternel désir’, altijd weer stroomt ‘le torrent d'amour’, die den oogst vertiendubbelt en steeds weer nieuwe menschen doet ontspruiten, tot meerder waarheid en meerder gerechtigheid.

Die allen komen te wonen in nieuwe, kleine witte woningen, gelegen aan ruime straten. Het stadhuis, de ‘Mairie’, is verdwenen, want voor het sluiten van de huwelijken zijn geen for-

maliteiten noodig: met muziek en zang worden zij gesloten en men danst er bij ‘sur les ruines de l'autorité.’ En met elke nieuwe generatie komt er altijd weer meer waarheid, meer gerechtigheid, meer vrede in de nieuwe wereld. Het is de ideale opvoeding die hen tot ideaal-menschen gevormd heeft, de ideale opvoeding uitgaande van het beginsel dat er in het menschelijk wezen geen slechte hartstochten huizen, maar enkel energiën, wonderbare krachten, die men slechts heeft ten nutte te maken voor het geluk van den individu en van de gemeenschap. Hoe de schrijver zich dit voorstelt, verdient in het oorspronkelijke te worden aangehaald.

‘Il n'y a pas de concupiscents, il n'y a que des coeurs de flamme qui rêvent d'infini dans la joie d'amour. Il n'y a pas d'homme colère, d'homme avare, d'homme menteur, gourmand, paresseux, envieux, orgueilleux, il n'y a que des hommes dont on n'a pas su diriger les forces intérieures, les énergies déréglées, les besoins d'action, de lutte et de victoire. Avec un avare on fait un prudent, un économe. Avec un emporté, un envieux, un orgueilleux on fait un héros, se donnant tout entier pour un peu de gloire. Mutiler l'homme d'une passion, c'est comme si on lui coupait un membre.... Dans les écoles, dans les ateliers d'apprentissage, et même dès les premiers pas, dès les jeux puérils des crèches, on utilisait donc les passions naissantes des enfants, au lieu de les réprimer’....

Zoo krijgt men een maatschappij van enkel brave menschen, met niets dan edele hartstochten.

Vreemd dat, bij zulk een opvatting van het leven, de minnenden, die nooit door zinnelijken hartstocht gedreven worden - er zijn immers geen ‘concupiscents’ meer, maar enkel ‘coeurs de flamme qui rêvent d'infini dans la joie d'amour’? - voor de uitingen van hunne liefde toch nog, even als in de oude wereld, bij voorkeur de duisternis opzoeken: ‘Personne ne s'y inquiétait des - couples errants, des ombres enlacées, peu à peu fondues, disparues au milieu des verdures.... Et déjà, par les avenues obscures, par les pelouses envahies d'ombre, des couples erraient, peuplant d'apparitions lentes le mystère accru des ténèbres....’

Maar het wonderlijkst is wel, hoe dit boek, dat het loflied van den Arbeid (met kapitale A) heet te zingen, eindigt met de schil-

dering van een staat, waarin haast niemand meer werk van beteekenis te verrichten heeft. Dank zij de ontdekking van Jordan, wordt de arbeid, die vroeger verricht moest worden door menschen in het zweet huns aanschijns, in de fabriek en voor de gloeiende smeltovens, thans door electriciteit verricht. Men heeft slechts aan een knop te draaien en de erts wordt in den oven geladen, aan een tweeden knop en een stroom, tot een temperatuur van tweeduizend graden, doet tweehonderd kilogram metaal in vijf minuten smelten; draait men aan een derden knop, dan wordt het gesmolten metaal, naar buiten gebracht in de koude lucht. Al dat werk zou door drie kinderen verricht kunnen worden. Dat en de coöperatie van voortbrenging en consumptie, die in alle ambachten is doorgevoerd, maken het mogelijk dat in dezen staat, waar de arbeid als de eenige levenswet heet te gelden, niemand meer dan vier uur daags werkt en elk burger op zijn veertigste jaar geacht wordt zijn schuld als werker aan den staat voldaan te hebben, zoodat hij nu verder voor zijn plezier mag arbeiden of niets doen.

Waarmee de menschen, die elkander in den weg moeten loopen of met hunne tallooze electische motorwagentjes elkander in de wielen moeten rijden, hun verderen tijd doorbrengen, is niet duidelijk. Wel wordt gesproken van museums, bibliotheken, schouwburgen die voor allen openstaan en waar allen een vrij, broederlijk leven leiden, wel lezen wij van een ‘floraison renaissante de la beauté, populaire’ en van de verwachting dat het volksgenie zich ontplooien zal ‘en moisson de chefs d'oeuvre’, maar hoe die meesterwerken, die boeken, die tooneelstukken, welke voor dit heel bijzonder soort menschen dienen moeten, tot stand komen, wat er gezaaid wordt om die meesterwerken te kunnen oogsten, waar de schilders, beeldhouwers, componisten, schrijvers, tooneelspelers gevormd worden, wordt ons niet verteld. Het is zelfs de vraag, of er in deze maatschappij, waar alles gelijk gemaakt is, waar geen mensch boven den ander uitsteekt, wel plaats behoort te zijn voor bijzondere talenten, voor superieure menschen, in staat om meesterwerken voort te brengen.

Wij krijgen den indruk dat dit leven voor een goed deel uit gezellige bijeenkomsten en feesten bestaat, en dat voor deze menschen, die geen lichamelijke inspanning meer kennen - ‘l'antique bête humaine était peu à peu soustraite à 1'effort physique’ -,

tusschen wie geen wedijver meer bestaat, die allen even rijk, even gelukkig zijn, gelijk onderwezen, gelijk opgevoed, zonder eenig onderscheid noch in kleedij, noch in huisvesting, noch in zeden, wel eens het woord van den fabeldichter Lamotte bewaarheid kon worden:

> L'Ennui naquit un jour de l'Uniformití.

En wee het oogenblik, waarop de Verveling, die nu al op wie de beschrijving van dit alles leest haai ontzenuwenden invloed oefent, de Verveling met heel haar noodlottigen nasleep hare intrede in den heilstaat doen zal! Dan zullen de broederzin, de hartstochteloosheid op een harde proef worden gesteld, en wie verzekert ons: dat zij die proef zullen kunnen doorstaan?

Want dit is wel merkwaardig, dat, terwijl Zola ons de schepping zijner verbeelding tracht voor te stellen als een Staat van voortdurend, onverstoorbaar geluk, aan welks duurzaamheid geen twijfel kan bestaan, hij niettemin zijn held, Luc Froment, den man die met zulk een onwrikbaar vertrouwen in de toekomst zijn idealen staat steen voor steen opbouwde, bij zijn sterven de verzuchting laat slaken: ‘O, voordat ik mijn arbeid verlaat, zou ik willen weten in hoever nu reeds het groote werk voltooid is.. Je dormirais mieux, j'emporterais encore plus de certitude et d'espérance....’

‘Encore plus de certitude’, daarnaar zullen zeker ook de meeste lezers van *Travail* verlangen, eer zij de profetieën van Zola aannemen voor datgene waarvoor hij ze wil laten doorgaan: voor Evangelie.

Muzikaal overzicht.

Bayreuth. 1876-1901.

In de aanstaande maand Augustus zal het 25 jaar geleden zijn, dat in het door Richard Wagner gestichte theater te Bayreuth de eerste dramatische voorstellingen werden gegeven.

Dat was toenmaals een bijzondere en veelbesproken gebeurtenis, veel besproken vooral van de zijde van hen, die reeds gedurende vele jaren van te voren hun best hadden gedaan, de grootsche onderneming te verkleinen of belachelijk te maken. En thans, - de tegenstanders, indien zij er nog mochten, zijn, komen volstrekt niet meer in aanmerking. Dagbladen en tijdschriften slaan een geheel anderen toon aan dan destijds, en wanneer zij kritiek uitoefenen, dan geldt dit alleen de opvoeringen zelf; aan het wezen der zaak wordt niet meer getornd, en dat Bayreuth bestaat, en reeds zoolang bestaat, wordt beschouwd als iets wat niet anders zijn kon.

Het Bayreuther theater (als ik hiervan spreek, bedoel ik natuurlijk altijd het door Wagner gestichte theater) heeft verschillende toestanden zien ontstaan en weder verdwijnen.

De eerste voorstellingen, en ook gedeeltelijk die van het jaar 1882, hadden een minder openbaar karakter dan tegenwoordig.

Telkenmale teleurgesteld in zijn verwachting, dat Duitschland de zaak, die hij voorstond, als een nationale zaak ter hand zou nemen of hem daarin steunen, kwam Wagner meer en meer tot de overtuiging, dat de verwezenlijking zijner ideale plannen alleen door hem en de vrienden zijner kunst mogelijk was.

In het voorjaar van 1871 wendde hij zich tot die vrienden met een mededeeling en opwekking, waarin hij nogmaals zijne plannen en het karakter der onderneming uiteenzette, en noodigde hen verder uit, door opgaaf van hunne namen blijk te geven, dat zij met hem wilden samenwerken. Mocht het resultaat van dien aard zijn, dat hij er verwachtingen op kon bouwen voor het welslagen zijner onderneming, dan zon hij hun aanwijzen, hoe zij zich tot eene vereeniging van beschermers der door hem voor te bereiden uitvoeringen zouden kunnen vormen.

De oproeping had ten gevolge, dat Wagner vrienden vond, die zich de materieele zijde der zaak aantrokken en de middelen beraamden om het benoodigd aantal beschermers der onderneming te werven.

In aansluiting aan het hiervoor vastgestelde en door Wagner goedgekeurde plan maakte de meester den 12^{den} Mei 1871 bekend, dat het 'Bühnenfestspiel' *Der Ring des Nibelungen* op drie achtereenvolgende avonden en een vooravond onder zijne opperleiding zou opgevoerd worden en in de twee daarop volgende weken tweemaal zou worden herhaald. Als plaats van opvoering werd *Bayreuth* aangewezen, waar een afzonderlijk theater zou worden opgericht.

Men hoopte met den bouw daarvan in 1873 gereed te zijn, en dan in een der zomermaanden van dat jaar tot de repetitiën en uitvoeringen over te gaan. De 1500 zitplaatsen in dat theater werden ter beschikking gesteld van hen, *die door toetreding tot een vereeniging van vrienden, in wier handen Wagner dit deel der bemoeiingen uitsluitend had gelegd, de noodige geldmiddelen voor het tot stand komen der uitvoeringen bijeengebracht zouden hebben*. De kosten van voorbereiding en uitvoering, geraamd op 300,000 Thaler, zouden gedekt worden door verkoop van 1000 'Patronatscheine,' elk van 300 Thaler. Voor zulk een Patronaatbewijs had men dan één plaats voor de drie uitvoeringen, evenwel konden ook drie personen samen één zoodanig bewijs nemen, waardoor zij dan ieder recht verkregen op het bijwonen van één voorstelling,

Van die plannen voor 1873 kwam niets. De medewerking die Wagner bij zijne landgenooten vond, was zoo gering, dat in het begin van 1874 nog niet eens het noodige bijeengebracht was om den bouw van het theater te voltooien. Wel deden de vrienden pogingen om een voldoenden waarborg voor dekking der verdere

kosten van bouw en inrichting van theater en tooneel te vinden, maar deze pogingen faalden, en ware ten slotte koning Lodewijk van Beieren niet te hulp gekomen, die een crediet verleende, waardoor het mogelijk werd, de kosten van inrichting van het tooneel, van decoratief en van verlichting te bestrijden, dan zou het waarschijnlijk nog zeer lang geduurd hebben, voordat er van voorstellingen in het Bayreuther theater sprake had kunnen zijn. Thans kon dit twee jaren later geschieden.

De opvoering van den *Ring des Nibelungen* in 1876 was een groote en gewichtige gebeurtenis op het gebied der dramatisch muzikale kunst, maar Wagner's doel was er nog niet mede bereikt. Dat zou eerst dan het geval zijn, wanneer de jaarlijksche herhaling van dergelijke voorstellingen verzekerd was.

Daarvan was men toenmaals echter nog ver verwijderd. De voorstellingen hadden een *deficit* opgeleverd, en om te trachten dit te dekken, moest Wagner naar Londen gaan en daar concerten dirigeeren, waar fragmenten uit zijne werken ten gehoore werden gebracht. Dit leverde echter niets op, want de opbrengst dezer concerten werd door de groote kosten geheel verzwolgen.

In een aanspraak bij gelegenheid der voorstellingen van 1876 had Wagner er op gewezen, dat deze niets anders dan een voorbeeld, een proefneming waren, en dat wanneer men de jaarlijksche herhaling van dergelijke uitvoeringen der Duitsche dramatische muziek werkelijk *wilde*, men dit toonen moest door hem daarin te steunen.

Die woorden vonden slechts bij weinigen weerklank, maar die weinigen verbonden zich tot een vereeniging onder den naam van *Bayreuther Patronatverein*, welke zich ten doel stelde, de herhaling der Bayreuther voorstellingen mogelijk te maken.

Deze Patronaatvereeniging heeft er zeer veel toe bijgedragen, dat in 1882 de opvoeringen van *Parsifal* konden plaats hebhen. Nog meer dan die van 1876 droegen de eerste voorstellingen van 1882 het karakter van een vriendenfeest, want deze werden nog niet voor het publiek maar voor de leden eener Patronaatvereeniging gegeven, die gedurende vijf jaren der zaak trouw gebleven waren, en door het offeren van een kleine jaarlijksche bijdrage het den meester hadden helpen mogelijk maken, de Bayreuther feestspelen voort te zetten.

Den grooten steun ontving echter Wagner ook thans weder van Koning Lodewijk, die het beschermheerschap over de Bayreuther voorstellingen op zich nam en koor en orkest van zijn hofschouwburg telken jare gedurende twee maanden ter beschikking van Wagner stelde. Nauwelijks was dit ter kennis van den meester gekomen, of hij bepaalde de uitvoering van zijn *Parsifal* op 1882, en den 30sten September van het jaar 1880 werd dit in de 'Bayreuther Blätter' aangekondigd. Daarbij was vastgesteld, dat twee voorstellingen voor de leden der Patronaatvereeniging zouden gegeven worden, doch de volgende, veertien in getal, ook voor het publiek toegankelijk zouden worden gesteld.

Aldus geschiedde, en in den herfst van 1882, na afloop der voorstellingen van *Parcifal*, kon reeds aangekondigd worden, dat de herhaling van dit werk in 1883 en volgende jaren verzekerd was.

Van toen af was de belangstelling in de 'Bayreuther Festspiele' steeds klimmende; een bijzondere vereeniging tot instandhouding dier feestvoorstellingen was niet meer noodig en de fondsen, der Patronaatvereeniging konden besteed worden om minvermogende Duitschers, die gaarne de opvoeringen zouden willen bijwonen, doch voor wie de reis- en verblijfkosten te hoog waren, daarin te gemoet te komen.

Van 1883 af heeft Bayreuth een hooge vlucht genomen, en zij, die bij Wagner'a dood uitriepen: 'nu is het met Bayreuth gedaan', werden in het ongelijk gesteld. Ofschoon de tusschenpoozen niet zoo lang waren als tusschen 1876 en 1882, zoo zijn er toch ook na Wagner's dood enkele jaren geweest, waarin geene voorstellingen plaats hadden. Dit is o.a. het geval geweest in 1885, in 1887, in 1890 en onlangs nog in 1900. Meestal werden zulke jaren besteed aan de voorbereiding, van een werk van Wagner, dat nog niet te Bayreuth was opgevoerd, maar de redenen, waarom de voorstellingen niet geregeld herhaald werden, waren wel hoofdzakelijk van financieelen aard. Het moet erkend worden, dat, uit dit oogpunt bezien, de onderneming van het Bayreuther theater steeds met groot beleid en omzichtigheid is beheerd geworden.

Tusschen de eerste voorstelling van den *Ring* en die van *Parsifal* lag een tijdruimte van zes jaar, hetgeen zijn oorzaak hierin vond, dat het eerste 'Bühnenfestspiel' een te groot deficit had opgeleverd, dan dat een herhaling binnen weinige jaren mogelijk ware geweest.

Parsifal was eerst in 1882 gereed, en aan een uitvoering zijner vroegere werken te Bayreuth dacht Wagner destijds nog niet.

Eerst in het December-bericht der 'Bayreuther Blätter' van 1880, waarin hij de eerste uitvoering van *Parsifal* voor den zomer van 1882 belooft, spreekt hij ook van een eventueele uitvoering zijner overige werken en zegt o.a. 'Von dem weiteren Erfolge der vorläfig auf dieses Werk beschränkte Festspiele möge dann der Gewinn der Mittel zur allmähligen Vorführung aller meiner Werke abhängig gemacht sein, und würde endlich einem treuen Patronate dieser Bühnenfestspiele es übergeben bleiben, *auch* über mein Leben hinaus den richtigen Geist der Aufführungen meiner Werke in dem Sinne ihres Autors den Freunden seiner Kunst zu erhalten.'

In dien zin heeft het bestuur der Bayreuther voorstellingen gehandeld, door achtereenvolgens *Tristan und Isolde, Die Meistersinger von Nürnberg, Tannhäuser* en *Lohengrin* ten tooneele te brengen, en in dit jaar op deze werken. *Der fliegende Holländer* te laten volgen.

De eerste opvoering van *Tristan und Isolde* te Bayreuth had in het jaar 1886 plaats. Dit werk behoort zonder eenigen twijfel tot de moeilijkst uit te voeren scheppingen van Wagner. Het stelt betrekkelijk weinig eischen aan de kunst van den regisseur en een groot personeeel heeft men er niet voor noodig, doch de weinigen die vereischt worden, moeten groote kunstenaars zijn. Vooral op de beide hoofdpersonen komt het aan. Zij zijn karakters, die alleen waardig vertolkt kunnen worden door kunstenaars van groot dramatisch talent. Waar deze aanwezig zijn, is men van een machtigen indruk zeker, en zoo was het ook destijds, in 1886 te Bayreuth. Het moet echter erkend worden, dat hoe voortreffelijk ook Vogl toenmaals nog was, waar het op dictie, accent en dramatische voorstelling aankwam, de vertolking der Isolde-partij door Rosa Sucher veel hooger stond; omdat zij ook in vocaal opzicht aan strenge eischen en aan de hoog gespannen verwachtingen voldeed.

Sucher was toen in het bezit eener schoone stem en beheerschte die ten volle, maar bovendien ging zij zoo geheel in hare rol op, dat men volstrekt niet meer aan het technische der voordracht dacht en het geheele lijden en strijden der hartstochtelijke vrouw medeleefde. Van haar kon men zeggen, dat zij de ware Isolde was,

en toen de schoonheid van haar stem langzamerhand ging afnemen, betreurde men dit ook daarom, wijl men de overtuiging had, dat men niet spoedig iemand zou vinden, die haar in deze rol waardig kon vervangen.

Met de opvoering der *Meistersinger* (de eerste was in 1888) had het bestuur der Bayreuther voorstellingen een vrij wat moeilijker taak op zich genomen. Niet als zouden voor de vertolking van dit werk geen uitnemende zangers vereischt worden, maar er zijn hier nog zooveel andere factoren, die tot het welslagen kunnen bijdragen of den algemeenen indruk kunnen bederven. Hier was ook voor de eerste maal in ruime mate de gelegenheid om een goed voorbeeld te geven en in het licht te stellen, hoe dit werk tot dusver door kapelmeesters, regisseurs en theaterdirecteuren verknoeid was.

En van die gelegenheid heeft men goed gebruikt gemaakt. Voor de eerste maal hoorde men het werk, zooals Wagner het geschreven had. Geen ongerijmde coupures, geen vluchtig heengaan over dingen, waarvan men meent ‘dat zij er niet veel op aankomen.’ Alleen het kunstwerk werd in het oog gehouden, en daardoor kwam men tot resultaten die menigeen deed uitroepen: ‘dat is toch wat anders dan hetgeen ik tot nu toe op andere theaters te hooren en te zien heb gekregen.’

De *Tannhäuser*-opvoering (voor de eerste maal in 1891) was haast nog een moeilijker taak voor Bayreuth. Ik bedoel niet de technische zijde, maar dit werk was zoogenaamd *populair*; men had het in verschillende steden van Europa en daarbuiten gehoord, waar ieder theaterdirecteur het op zijn eigen manier en gewoonlijk met zeer weinig piëteit voor den auteur liet opvoeren.

Er waren er zelfs, die, toen het plan ruchtbaar werd, dat ook *Tannhäuser* in Bayreuth opgevoerd zou worden, het hoofd schudden en zeiden: ‘dat moesten ze niet doen, dat is waaghalzerij! Want wanneer zij in Bayreuth niet met den allerbesten tenor in de titelrol, met de uitmuntendste sopraan als Elisabeth, met den voortreffelijksten baryton als Wolfram voor den dag komen, brengen zij het tot niets anders dan tot middelmatige uitvoeringen, en dan is het met de “Festspiele” voor goed uit’.

Ja, wanneer men van *dat* standpunt uitgaat, zou men recht gehad hebben te vragen, of het van het bestuur der Bayreuther voorstellingen wel goed gezien was, een opera, die reeds zoo bekend

was, ter opvoering te kiezen, maar de medewerking van eenige ‘sterren’ was niet het doel waarnaar men streefde, al spreekt het van zelf, dat men voor het vervullen der verschillende rollen naar de beste krachten omzag. Het doel was: het *drama* Tannhäuser in het licht te stellen, dat het publiek, ten gevolge van de ongerechtigheden, die aan het werk gepleegd werden, eigenlijk nog niet kende, en waarvoor men niet bepaald zang-celebriteiten noodig had, maar in de eerste plaats: *kennis van hetgeen de dichter-componist door zijn drama beoogd had, en vooral.... piëteit*.

Aan dit laatste ontbrak het zeker te Bayreuth niet. Al wat Wagner over de vereischten voor een goede uitvoering van dit werk gezegd en geschreven heeft, werd opgespoord en nagevolgd. Als basis diende het plan voor de *Tannhäuser-voorstellingen* te Parijs, de eerste stad waar het werk (in 1861) in denzelfden vorm als te Bayreuth ten tooneele is verschenen. Vervolgens had men Wagner's brochure *Ueber die Aufführung des Tannhäuser* (*Gesammelte Schriften* deel V) en zijne *Erinnerungen an Schnorr von Carolsfeld* (Ibid. deel VIII), alsmede de op bedoeldwerk betrekking hebbende passages in zijn briefwisseling met Liszt, Uhlig en Fischer geraadpleegd, en eindelijk had Cosima Wagner uit eigen herinnering aangevuld, welke op- en aanmerkingen de meester bij gelegenheid der in zijn tegenwoordigheid gehouden repetitiën voor de *Tannhäuser*-opvoering te Weenen (in 1875) persoonlijk gemaakt had.

Men had zoodoende een schoon stel gegevens bijeen. Blijft over de vraag, of men de kunst verstaan heeft, daarvan met voordeel gebruik te maken.

Er hebben zich destijds drie verschillende meeningen over de *Tannhäuser*-opvoeringen te Bayreuth doen hooren. Volgens de eene heeft men *Tannhäuser* door de uitvoeringen te Bayreuth eerst recht leeren kennen; volgens de andere verdiende het werk, zooals het elders gegeven werd, de voorkeur. De derde meening eindelijk kwam hierop neer, dat men wel is waar op de bedoelde uitvoering niets aan te merken had, doch dat het desniettemin der directie niet gelukt was, het werk tot dezelfde hoogte als de drie andere (*Parsifal, Tristan* en *Die Meistersinger*) te brengen, en wel om de eenvoudige reden, dat het uit een vroegere periode afkomstig is en lang niet den rijkdom bezit van een der drie zoo even genoemde.

Wat de laatstgenoemde meening betreft, zou men in de aller-

eerste plaats moeten vragen, in welk opzicht *Tannhäuser* minder rijk wordt geacht dan de overige te Bayreuth vertoonde werken. Wordt de tekst bedoeld? Of de muziek? In het eerste geval spreken wij den beoordeelaar bepaald tegen; want al had Wagner het niet gezegd, dan zou toch al wie eenig gevoel voor dramatische poëzie bezit, het met ons eens zijn, dat *Tannhäuser* wellicht Wagner's meest dramatische werk is, en reeds daarom te Bayreuth, waar in de eerste plaats naar de dramatische intentie gevraagd wordt, verdiende gegeven te worden. En wat de muziek aangaat - ja, het is zeker, dat zij, wanneer Wagner zijn *Tannhäuser* twintig jaar later gecomponeerd had, anders uitgevallen zou zijn. (Men heeft daartoe slechts de later gecomponeerde muziek voor de scène in den Venusberg met de overige gedeelten der opera te vergelijken.) De muzikale vormen van vele gedeelten zijn nog die van de opera van 1845, en het is geen wonder, dat juist *die* gedeelten (o.a. de marsch, het septet, het lied aan den ‘Abendstern’) destijds den meesten bijval vonden bij het publiek, dat voor de schoonheden van *Tannhäuser* als ‘muziekdrama’ geen gevoel had. Nu moge men het betreuren, dat Wagner, toen hij in 1860 de Venusbergscène hervormde, de geheele opera niet nog eens opnieuw, in zijn muzikalen stijl van die dagen, gecomponeerd heeft, doch mijns inziens behoeft men daarom de deuren van het ‘Festspielhaus’ niet voor *Tannhäuser* gesloten te houden.

Dat het werk, zooals het elders gegeven werd, de voorkeur verdiende, was, althans tien jaren geleden, een meening, waarop nogal zoo iets te zeggen viel en die blijk gaf, dat men geen begrip had van het onderscheid tusschen een opera en de wijze, waarop Wagner de muziek op het drama toepaste. *Tannhäuser* werd toen op de tooneelen der hof- en stadsschouwburgen nog bepaald slecht gegeven, d.w.z. wat de opvoeringen in hun geheel betrof. Eerst toen Bayreuth als het ware het model voor de uitvoering van het werk had aangegeven, kwam er verandering en kon men langzamerhand zien, dat vele intendanten en schouwburg-direkteuren hun voordeel deden met de lessen die te Bayreuth in dit opzicht waren gegeven.

Zeer zeker heeft men *Tannhäuser* eerst te Bayreuth in zijn ware gedaante leeren kennen, maar daarom wil ik nog niet beweren, dat bij die opvoeringen aan de door Wagner gestelde eischen

geheel werd voldaan. De leidende kracht bij dramatisch-muzikale uitvoeringen kan zoo goed zijn als men maar wenscht, toch kan zij geen bezieling aanbrengen bij elementen, die daarvoor weinig of in het geheel niet vatbaar zijn.

De *conditio sine qua non* voor een goede uitvoering van Tannhäuser is... een in alle opzichten uitmuntend vertolker van de titelrol. Wagner heeft zich te dien opzichte zoowel schriftelijk als mondeling zoo duidelijk mogelijk uitgelaten. Toen in het jaar 1870 de toenmalige kapelmeester van de Weener opera, Herbeck, hem gevraagd had, *Tannhäser* in de nieuwe bewerking te mogen opvoeren, antwoordde hij: ‘Uw vraag betreffende de nieuwe scènes van *Tannhäser* brengt mij met het oog op den mijns inziens ellendigen toestand der Duitsche opera in groote verlegenheid. Zeer zeker zijn Weenen en Berlijn de eenige plaatsen, waar voornamelijk de balletscène goed uitgevoerd zou kunnen worden. Om *Tannhäuser* vóór mijn dood nog eens geheel naar mijn wensch te kunnen hooren uitvoeren, heb ik mij derhalve voorgenomen te wachten, totdat een dezer beide theaters op de gedachte komt, mij uit te noodigen, tot een *korrekte* uitvoering van *Tannhäuser* mede te werken. Daartoe behoort nu zonder twijfel niet alleen de voortreffelijkheid van het ballet, maar voornamelijk een vertolker voor de zoo excentrieke rol van Tannhäuser, zooals ik er helaas thans, na Schnorr's dood, in Duitschland geen ken. Of er bij mijn leven nog een gevonden wordt, moet ik rustig afwachten. Zonder *hem* echter onderneem *ik* geen *Tannhäuser* uitvoering’.

De Tannhäuser-rol is een van de moeilijkste rollen in Wagner's werken. De meester verlangt van den vertolker de uiting van ‘höchste Energie des Entzückens’ en ‘tiefste Zerknirschung’, en dit ‘ohne jede eigentliche gemüthliche Zwischenstufe, sondern jäh und bestimmt im Wechsel’. Om daaraan te voldoen moet de zanger vooral veel temperament bezitten. Heeft hij dat niet van nature, dan is er niemand die hem daaraan helpen kan, en wanneer dus die schaduwzijde ook nu en dan te Bayreuth voorkwam, dan kan men er der directie geenerlei verwijt van maken. *A l'impossible nul n'est tenu*. Het behoeft echter wel geen betoog, dat bedoeld gebrek bij een zoo overwegende rol als Tannhäuser van veel invloed is op den indruk, dien men van de voorstellingen mede naar huis neemt.

In het jaar 1894 kwam te Bayreuth voor de eerste maal *Lohengrin* aan de beurt. In dit werk worden aan den vertolker van den titelrol geen zoo groote eischen gesteld als aan hem, die Tannhäuser dramatisch moet weergeven, Voor den zwaanridder wordt voornamelijk een persoonlijkheid vereischt, die door uiterlijke verschijning en door schoonheid van stem en zang boeit en in wie waardigheid en plechtigheid vereenigd zijn. Hij moet iet beeld geven van een bovenaardsch wezen, dat der lijdende menschheid hulp wil brengen. Hij, de Graalridder, komt niet uit ‘nacht en lijden’ maar uit ‘glans en luister’; hij verkiest uit liefde tot de menschen, hunne woonplaats boven de heerlijkheden van zijn rijk en begeeft zich. tot hen, om hun de zegeningen zijner wonderbare natuur mede te deelen. Aan een dusdanig geäard wezen moeten alle heftige accenten vreemd zijn; hier kan alleen sprake zijn van licht, niet van schaduw.

Was de taat van hen, die de leiding der voorstellingen in Bayreuth in handen hadden, in dit opzicht dus minder zwaar dan bij *Tannhäuser*, zoo was er evenwel toch nog genoeg te doen om ook *Lohengrin* zoo op te voeren, als met de bedoeling van den meester, die dit werk schreef, overeenkwam en daardoor in het licht te stellen, hoe schandelijk ook met dit werk elders werd omgesprongen. Tooneelen, die het publiek anders met onverschilligheid aanziet en aanhoort, boeiden nu in hooge mate, en ook hier had men gelegenheid zich af te vragen, of dit nu dezelfde *Lohengrin* was, die men zoo menigmaal in hof- en stedelijke schouwburgen had hooren uitvoeren.

In dit jaar zal men in Bayreuth voor de eerste maal met *Der fliegende Holländer* voor den dag komen, en ik twijfel niet, of men zal aan dit werk evenveel recht laten wedervaren als aan *Tannhäuser* en *Lohengrin*.

Der fliegende Holländer, waarvan de vormen nog eenigermate aan die der opera doen denken, werd door Wagner in 1841 te Meudon bij Parijs gecomponeerd.

Met de *Sage* van den Vliegenden Hollander had hij reeds kennis gemaakt tijdens zijn verblijf te Riga (1827-39). Hij had haar gelezen in de *Memoiren des Herrn, von Schnabelewopski* van Heinrich Heine. Toen hij voor de eerste maal in Parijs was, in 1840, vervaardigde hij daarvan, met toestemming van den dichter, het

plan voor een opera en stelde dit aan den toenmaligen direoteur der Groote Opera, Léon Pillet, ter hand, met het verzoek, er een Fransch libretto van te laten maken. Daar Meyerbeer bij Pillet ten gunste van Wagner had gesproken, gaf de operadirecteur aan diens wensch, om den jongen Duitschen componist voort te helpen, gehoor, doch nauwelijks was de schepper van *Les Huguenots* uit Parijs vertrokken, of Pillet veranderde van gedachten. Hij deelde Wagner mede, dat het wel vier jaren zou duren, eer hij hem eene opdracht kon geven om een werk voor de Groote Opera te maken, want dat er nog vele candidaten vóór hem waren. Hij voegde er evenwel bij, dat de door Wagner ontworpen schets van *Der fliegende Holländer* hem zeer goed beviel, en daar hij aan den componist Dietsch, koordirecteur aan de opera, reeds lang een tekst ter compositie had beloofd, stelde hij Wagner voor, hem de schets over te doen.

Wagner, die op Meyerbeer's terugkomst hoopte, wilde de zaak in beraad nemen, doch daar hij te Parijs meer en meer in benarde omstandigheden geraakte, zóó zelfs dat hij, om aan den kost te komen, verplicht was arrangementen van muziekstukken voor allerlei instrumenten te schrijven, gaf hij eindelijk zijne toestemming en stond zijn ontwerp af tegen betaling van vijfhonderd franken. Te meer ging hij hiertoe over, omdat hij vernomen had, dat Pillet zijn plan reeds aan een tooneeldichter, Paul Fouché, ter uitwerking had gegeven, en begreep, dat, zoo hij de schets niet afstond, men er zich onder het een of ander voorwendsel toch meester van zou maken. Pillet gaf het door Fouché uitgewerkte en verknoeide stuk aan Dietsch ter compositie, en het prulwerk verscheen onder den naam van *Le Vaisseau fantóme* ten tooneele.

Dit belette Wagner niet, nu ook zelf het plan van *Der fliegende Holländer* in Duitsche verzen uit te voeren. Hij begon daaraan in het voorjaar van 1841 te Meudon, waarheen hij het gewoel der wereldstad ontvlucht was. Daarna componeerde hij de muziek voor dit drama en was daarmede in zeven weken gereed. Hij zond toen de opera naar München en vervolgens naar Leipzig, doch ontving uitbeide steden een afwijzend antwoord; men meende, dat de opera niet geschikt was voor Duitschland. ‘Ich Thor hatte geglaubt - zegt Wagner -, sie eigne sich *nur* für Deutschland, da sie Saiten berührt, die nur bei dem Deutschen zu erklingen im Stande sind’.

Opnieuw zond hij echter zijn opera naar Duitschland, en ditmaal naar Meijerbeer, die zich op dat oogenblik te Berlijn bevond. Deze was zijn voorspraak bij de directie van den hofschouwburg aldaar en *Der fliegende Holländer* werd aangenomen.

Van aannemen kwam het echter nog zoo spoedig niet tot uitvoeren, en daar Wagner inmiddels tot hofkapelmeester aan de Opera te Dresden was benoemd, zijn *Rienzi* daar grooten bijval had gevonden en de intendant hem voorstelde, er ook zijn tweede opera ten tooneele te brengen, vond Wagner geen reden om aan Berlijn den *primeur* te laten en greep hij integendeel met beide handen de gelegenheid aan om zijn te Parijs ontworpen en binnen weinige weken voltooide opera door het uitmuntende gezelschap van Dresden te laten opvoeren.

Die eerste voorstelling had plaats den 2den Januari 1843, dat is 58 jaar geleden. De hoofdrol werd vervuld door den baryton Wächter, de partij van Senta werd gezongen door de beroemde Wilhelmine Schröder-Devrient. De baryton had te weinig dramatisch talent om den Vliegenden Hollander naar eisch te vertolken; de voortreffelijke Schröder-Devrient daarentegen oogstte nieuwe lauweren. De ouverture werd daverend toegejuicht, evenzoo de ballade van Senta, het spinlied en het matrozenkoor.

Toch maakte het werk *in zijn geheel* lang niet zulk een diepen indruk als *Rienzi*. De afstand tusschen dit werk en *Der fliegende Holländer* was te groot, dan dat het publiek laatstgenoemde opera terstond had kunnen vatten.

Het groote verschil, dat tusschen den aanleg van beide opera's bestaat, bewijst duidelijk, dat Wagner een nieuwe periode van ontwikkeling was ingetreden, toen hij *Der fliegende Holländer* ontwierp. Had hij *Rienzi* nog, zooals hij het noemt, door den ‘operabril’ beschouwd en met het oog op de bestaande vormen: introductie, aria, duet, finale enz. geschreven, de stof van *Der fliegende Holländer* had hij met de oogen eens *dichters* beschouwd; zijn voornaamste doel was, de poëtische gedachte van den Vliegenden Hollander, wiens lotgevallen hij uit de vertelling van Heine en op zijn zeereis van Riga naar Londen had leeren kennen, in den schoonsten vorm weer te geven.

De legende van den Vliegenden Hollander is vermoedelijk ontstaan in de 14e of 15e eeuw, in de tijden van gevaarlijke onder-

nemingen op den oceaan en van wanhopigen strijd met de elementen.

Maar dienzelfden Vliegenden Hollander herkennen wij onder een andere gedaante in de oude sagen. Het is het beeld van den man, die in de stormen des levens naar rust verlangt. In den heldentijd van Griekenland vinden wij dat beeld terug in Odysseus, den zwerver, die jaren lang de zeeën doorkruist, alvorens hij zijn Ithaka, zijn huis en zijn trouwe Penelope wedervindt. In Hellas ging het verlangen van den mensch nog niet verder dan de grenzen van zijn vaderland. Met het Christendom breidden zich die grenzen uit, en de menschheid vertoont zich onder de gedaante van den Wandelenden Jood. Voor hem geen rust, geen vrede! Voortgezweept van land tot land, van zee tot zee, verlangt hij te vergeefs naar den dood.

In den aanvang van den nieuwen tijd eindelijk, toen de zucht naar ontdekkingen ontwaakte en men de schepen besteeg om nieuwe landen te ontdekken, ontstond de sage van den Vliegenden Hollander, den Ahasverus der zee, den ‘grauenhaften Mijnheer’ - zooals Heinrich Heine hem met toespeling op zijne nationaliteit noemt - die eens bij alle duivels gezworen had, dat hij ten spijt van den hevigsten storm zekere kaap zou omzeilen, al moest hij ook tot den jongsten dag blijven varen. De duivel houdt hem bij zijn woord, en nu moet hij tot den jongsten dag op den oceaan rondzwalken, tenzij hij een vrouw mocht vinden, die hem trouw zou blijven tot in den dood. Om haar te zoeken, mag hij elke zeven jaar aan land gaan:

> Vor Anker alle sieben Jahr',
> ein Weib zu frei'n geht er an's Land -
> er freite alle sieben Jahr,'
> noch nie ein treues Weib fand.

Wederom zijn zeven jaren verstreken, en het schip van den Vliegenden Hollander - zoo zien wij in Wagner's opera - loopt een Noorsche haven binnen. Hij gaat aan land, ontmoet een schipper, Daland, die wegens stormweer dezelfde haven is binnen- geloopen, wint zijn vriendschap, biedt hem kostbare edelgesteenten aan en verlangt daarvoor niets in ruil dan dat Daland hem met zich mede naar huis nemen en hem voor één nacht huisvesting verleenen zal. Als hij hoort, dat de schipper een dochter heeft,

verlangt hij haar tot vrouw, en Daland, die opgetogen is over de schatten, welke de vreemde kapitein aan boord heeft, geeft zijn toestemming.

Intusschen wacht Senta, Daland's dochter, met hare vriendinnen aan het spinnewiel gezeten, den terugkeer van het schip af. Allen zijn vroolijk en zingen, onder het snorren van het wiel, van de afwezige vrienden, die een gunstige wind spoedig huiswaarts moge drijven. Senta alleen stemt niet in met die zangen. In gepeins verzonken, staart zij onophoudelijk het portret van den Vliegenden Hollander aan, dat aan den muur hangt. Het verhaal van dien bleeken, onzaligen zwerver, dien niets redden kan dan trouwe liefde, heeft zij zoo vaak uit haars vaders mond vernomen en in hare gedachten ziet zij hem voor zich staan. Zij stoort zich niet aan den spot der andere meisjes, die haar verwijten, dat zij verliefd is op een portret, en dat haar werkelijke vrijer, de jager Erik, wel eens in een vlaag van ijverzucht zijn medeminnaar van den muur zou kunnen schieten.

Toch geeft zij gehoor aan het verzoek om de ballade van den Vliegenden Hollander voor te dragen, maar als zij gekomen is aan het derde couplet, en de meisjes de vraag herhalen, wie de vrouw moge zijn, die den armen zwerver redden zal, roept zij in geestvervoering uit: ‘*Ich sei's der dich durch ihre Treue erlöse*!’ tot niet geringe ontsteltenis van de meisjes en van Erik, die juist binnentreedt. Erik, die tot nu toe vruchteloos op hare liefde heeft gehoopt, smeekt haar af te laten van de dweperij met het portret van den Vliegenden Hollander, en verhaalt haar verschrikt, hoe hij in den droom haar vader heeft zien terugkomen, vergezeld van den man, wiens portret hier aan den muur hangt; hoe zij den vreemdeling te voet viel; hoe hij haar in zijne armen sloot en met haar op zee ontvluchtte. Op het vernemen van die woorden, roept Senta uit:

> Er sucht mich auf! Ich muss ihn seh'n!
> Mit ihm muss ich zu Grande geh'n!

En als Erik verschrikt weggeijld is, plaatst zij zich weder voor het portret en zegt medelijdend:

Ach! Wann wirst du, bleicher Seemann, sie finden?
Betet zum Himmel, dass bald
ein Weib Treue ihn halt'!

De deur gaat open. Daland en de Hollander treden binnen. Senta's blik daalt van het portret naar den vreemdeling af; zij geeft een geweldigen gil, doch blijft als aan den grond vastgenageld staan, zonder het oog van den Hollander af te wenden. Ook hij blijft haar onbewegelijk aanstaren. En als Daland, verbaasd over dit tooneel, vertrokken is, nadat hij zijn dochter heeft medegedeeld, dat de vreemdeling hare hand verlangt, blijven zij nog langen tijd in dezelfde houding staan. Thans ziet de Hollander den engel voor zich, die hem zoo vaak in donkere nachten op den oceaan verschenen was. Zal dit de vrouw zijn, die hem redden zal? Weder komt de twijfel bij hem op. Zoo vaak heeft hij zich in dezelfde omstandigheden bevonden. Zoo vaak, ach, is hij bedrogen! Maar als hij hare van liefde stralende oogen aanschouwt, en zij hem zonder dat hij het gezegd heeft, wie en wat hij is, trouw tot in den dood zweert, wijkt de wanhoop uit zijne ziel, en hij vergeet zijn bitter lijden.

Het huwelijk zal gesloten worden. Aan boord van Dalands schip vieren de matrozen feest. Hunne vroolijkheid steekt scherp af bij de doodsche spookachtige stilte op het schip van den Hollander, dat naast het hunne ligt. Nog wil Erik, die een voorgevoel heeft, dat Senta haar ondergang tegemoet gaat, een poging doen om haar te redden. Hij achtervolgt haar, houdt haar staande en hernieuwt zijne liefdesbetuigingen. De Hollander, die hen samen ziet, meent, dat Senta hem ontrouw is geworden; de wanhoop vat hem aan; hij geeft aan zijn manschap bevel, het anker te lichten, en wil zich weder aan boord begeven. Te vergeefs betuigt Senta hem, dat zij hem trouw is gebleven. Hij gelooft haar niet. Zij kent hem niet, zegt hij; zij weet niet, dat wie met hem in den echt verbonden wordt en haar woord breekt, eeuwig verdoemd is. Nog is zij vrij; hij wil haar niet ten verderve voeren, en daarom verlaat hij haar, voordat het huwelijk gesloten is. Thans moet hij weder de wilde baren doorklieven, tot schrik van allen, die den oceaan bevaren; zij allen kennen zijn schip met de bloedroode zeilen; want weet - zegt hij - ik ben de Vliegende Hollander! IJlings begeeft hij zich aan boord, het anker wordt gelicht, en het schip zeilt weg

onder het spookachtig gezang der matrozen. Senta echter heeft zich van Daland en Erik, die haar trachten te weerhouden, losgerukt, beklimt een rots en stort zich in zee onder den uitroep:

> Preis' deinen Engel und sein Gebot!
> Hier sieh' mich tren dir bis znm Tod!

De vloek is gebroken. Het schip verzinkt. In de verte stijgen de gedaanten van Senta en den Hollander, die elkaar omvattten, door hemelsch licht beschenen, uit de golven op.

Op die wijze heeft Wagner de legende in den tekst uitgewerkt. Wat nu de muziek betreft, zoo is deze op een eigenaardige manier ontstaan. Het geheele stuk - waarvan de vorm zeer eenvoudig is - vindt men afgespiegeld in de ballade van Senta. Deze bevat de opera in het klein: men hoort er het huilen van den storm, het signaal van het spookschip, de kreten der matrozen, het verhaal van den Hollander en het liefdelied van Senta in. Wagner schreef dan ook den tekst en de muziek dezer ballade, voordat hij tot het uitwerken zijner opera overging. Door nu de verschillende bedrijven van het werk in verband met de ballade te ontwikkelen, was het hem mogelijk, de grootste eenheid, zoowel in den tekst als in de muziek te verkrijgen. Er komen in *Der fliegende Holländer* nog wel koren en aria's voor, maar zij staan in zeer nauw verband met elkaar.

In de genoemde opera begroeten wij voor het eerst niet alleen den opera-componist, maar den *dichter* Wagner, zij het ook den dichter in zijne wording. De poëtische gedachte dat de hevigste smart en het bitterste lijden der wereld overwonnen worden door trouwe, onbaatzuchtige, zich zelve opofferende liefde - welke gedachte Wagner in zijne latere werken steeds duidelijker en schooner heeft uitgedrukt - treffen wij bij hem het eerst in *Der fliegende Holländer* aan.

Door dit eerste van de reeks werken, die de *dichter-componist* Wagner der kunstwereld geschonken heeft, is een groote stap voorwaarts gedaan op den weg, die naar den nieuwen vorm van het drama leidde. Maar het evenwicht tusschen dichter en componist is nog lang niet bereikt; de vorm is nog niet geheel in overeenstemming met den inhoud. Het is wederom Wagner zelf, - ook in

het oordeel over zichzelven steeds helder en rechtvaardig, - die dit het eerst heeft erkend. In zijne *Mittheilung an meine Freunde* (4de deel zijner geschriften, blz. 329) zegt hij: ‘Stelle ich mich hiermit meinen Freunden als Dichter vor, so sollte ioh fast Bedenken tragen, schon mit einer Dichtung, wie der meines fliegenden Holländers, es zu thun. In ihr ist so Vieles noch unentschieden, das Gefüge der Situationen meist noch so verschwimmend, die dichterische Sprache und der Vers oft noch des individuellen Gepräges so bar, dass namentlich unseve modernen Theaterstückdichter, die Alles nach einer abgesehenen Form konstruiren, und von dem eitlen Wissen ihrer angelernten formellen Fähigkeit aus, auf das Auflinden beliebiger stoffe zur Behandlung in dieser Form ausgehen, die Bezeichnung dieser Dichtung als solcher mir für eine hart zu züchtigende Frechheit anrechnen werden.’

Als componist is Wagner in *Der fliegende Holländer* reeds veel zelfstandiger dan in *Rienzi*. De invloed van Fransche en Italiaansche meesters is in dat werk veel minder te bespeuren; slechts een enkele maal komen er nog herinneringen aan de Italiaansche opera in voor. Meer en meer sluit de componist zich bij de Duitsche meesters, in het bijzonder bij Weber, aan, en zijn muziek kenmerkt zich door frischheid, oorspronkelijkheid en innigheid.

Zoo zal dan ook *dit* werk van Wagner binnenkort op het tooneel te Bayreuth verschijnen. Dat met de noodige piëteit te werk zal worden gegaan lijdt geen twijfel, en wanneer dan ook de uitvoerenden op de hoogte hunner taak blijken te zijn, zal men evenals vroeger van *Tannhäuser* en *Lohengrin*, ook van *Der fliegende Holländer* kunnen zeggen, dat men het werk eigenlijk eerst thans gehoord heeft zooals het is.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Een arbeider afgevaardigde in het Engelsche Parlement.

'Van steenhouwersbank tot ministersbank' heet de autobiographie van het Engelsch Parlementslid Henry Broadhurst.[1)] Het is een van die levensbeschrijvingen waaraan de literatuur van Engeland zoo rijk is, en waarom andere landen alle reden hebben de Engelsche natie te benijden, daar zij getuigenis afleggen van den krachtigen levensgeest van een volk, dat niet alleen flinke mannen voortbrengt, maar ook niet rust eer het zich die mannen, als in een galerij van typische exemplaren, met hun karaktertrekken voor oogen heeft gesteld.

Broadhurst is ook niet de eerste steenhouwer-metselaar die het ver heeft gebracht en die zijn levensgeschiedenis verteld heeft. Maar wij willen zijn boek niet vergelijken met het meesterstuk van autobiographie: Hug Miller's *My schools and schoolmasters*, wij moeten zelfs niet eens daar te veel aan denken. Dit boek van Broadhurst gaat van steenhonwersbank tot Ministersbank; dat andere spreekt van den armen Schotschen zeemansjongen die het gebracht heeft tot mensch, om den vollen rijkdom van het natuurlijk begaafde menschenleven te kunnen waardeeren, - een metselaar, zeker, ja, een die, ook als metselaar, zich eenvoudig den gelijke voelde van de besten van zijn land.

Sinds ik Hugh Miller gelezen heb, voel ik een zwak voor metselaars, en heb eerbied voor het vak, - ik wil er ten allen tijde voor uitkomen.

Maar Broadhurst heeft op de ministersbank gezeten, hij is subminister geweest onder het gouvernement van Gladstone. Dat wil

1) Henry Broadhurst M.P., The story of his life from a stonemasons bench to the Treasury bench, told by himself. London, 1901.

ook heel wat zeggen. Alleen laat ons dan Hugh Miller in onze geheugenkast op zijde schuiven. De eene tijd is anders dan de andere; soms komt het er op aan wat iemand is, en dan weer wat hij d o e t .

Broadhurst behoort tot de doeners.

Ongetwijfeld een flinke en een goede kerel.

Hij komt van Littlemore, een plaatsje bij Oxford, de zoon van een metselaar met een groot gezin (geboren in 1840). Zijn eerste emplooi was bij een hoefsmid.

Hij vertelt het heel aardig, hoe'n belangrijk personage hij zichzelf vond, toen hij met de blaasbalg omging en den hamer leerde hanteeren en de paarden wegbracht als zij beslagen waren. De smid was zijn ideaal. Want de man was een dorpspotentaat. Zijn opinie gold als wet, en bij de dorpsfestiviteiten droeg hjj, versierd met witte en blauwe linten, gewoonlijk een van de mooiste banieren. Broadhurst's vader was een methodist, en daarom hield hij niet van al die snuisterijen en ijdelheden; maar de jongen, de zoon, vond ze in zijn hart toch wel heel mooi.

En dat is, om het groote met het kleine te vergelijken, de houding van Broadhurst, het parlementslid, tegenover het leven altoos geweest. Van nature is hij methodist en hij durft niet anders zijn: de linten en flodderijen van de samenleving verlangt hij voor zichzelf niet; maar hij vindt ze toch wel mooi, en is blij 't zoover gebracht te hebben dat hij ze in zijn nabijheid kan zien. Hij heeft bij den Prins gelogeerd, bij den Prins van Wales op Sandringham!

Maar zoover zijn we nog niet. Hij moest de harde, nijpende opvoeding van het leven door maken. Een metselaar, een steenhouwer, soms zonder werk, zonder eten, zonder schoeisel, alleen door ingeboren heldhaftigheid den krijg met het leven volhoudend, zwaar en bitter werk uitvoerend op torens en daken in de ijzige kou; - moètend - omdat het anders was: verhongering.

Eens zou hij stoepsteenen bewerken met den beitel, een zware arbeid, in den ruwen steen met zijn scherpe schelpdeelen. Zijn handen, ontwend voor het oogenblik aan dit soort van werk, kwamen vol blaren. Hij kon 't niet volhouden, maar er was niet anders. Daarom stak hij de blaren door en hield zijn handen voortdurend in warm water waarin hij veel zout had opgelost. Na twee dagen waren ze hard als hoorn.

Hij spreekt niet van de pijn; misschien wil hij er niet aan denken.

Op zijn negentiende jaar was hij getrouwd - ja, ik kan niet zijn levenskroniek navertellen. Om kort te gaan, hij nam deel aan

de werklieden-organisatie, liet zich kennen als een geschikt man bij de onderhandelingen met de werkgevers, en kreeg in 1873 de betrekking van secretaris der liga voor arbeidsvertegenwoordiging in het Parlement, later gevolgd door het secretariaat van het congres der Trades Unions.

Hij legde zijn werk als werkman sinds dien tijd neer, en werd, 1880, in het Parlement gekozen, het liberale Parlement dat bij het bedaren der opwinding over Disraëli's Oostersche politiek bijeenkwam, en onder Gladstone's leiding voor 't eerst resoluut sociale politiek aanvatte.

Een verkiezingsanecdote mag hier niet ontbreken.

Broadhurst vertelt hoe hij tijdens zijn verkiezings-campagne een speech stond te houden over de voordeelen der opvoeding voor de misdeelde klasse der maatschappij, toen zijn oog viel op een prachtexemplaar van een moeder met een reusachtigen zuigeling: van enkele maanden aan haar borst. Hij begreep dat hij van de aanwezigheid van dat mensch gebruik moest maken, en nam haar persoonlijk als voorbeeld, tot demonstratie van zijn leer. De zuigeling werd geprezen en geloofd, de harmonische afmetingen van zijn lichaam en het intellectueele van zijn oog werd den toehoorders levendig voorgevoerd. Iedereen keek naar de gelukkige moeder, trotsch als een koningin.

‘Laat hem de middelen worden gegeven om zijn vermogen te ontwikkelen,’ zeide de redenaar, ‘en wie weet wat er van dat kind niet nog komen zal. Misschien wordt hij een krijgsheld, een vermaard zeeman, een groot dichter of een staatsman.’

Bij die opsomming drukte de moeder haar kind al steviger aan 't hart, gelukkig om zijn gedroomd geluk; en toen de speech uit was gaf zij Broadhurst een goedigen klap op zijn rug - het deed hem bijna omtuimelen. - ‘G ...’ sprak zij hem toe, ‘als mijn man jou niet stemt, dan krijgt hij met mij te doen!’

Die weinige woorden verwekten een donderend applaudissement, en Broadhurst begreep aan de pijn in zijn rug, dat er geen enthousiaster verdediger van zijn candidatuur zou zijn dan ‘mijn man.’

Maar Braodhurst's eerste redevoering in het Parlement was ook een succes. Gladstone kwam op hem toe om te feliciteeren, andere g r o s b o n n e t s van de liberale partij volgden. Hij had zijn sporen verdiend; men werd vriendelijk tegen hem. Als lid eener parlementaire commissie tot woningonderzoek werd hij door den Prins van Wales op Sandringham genoodigd, en hij bracht daar drie opgewekte dagen door. Totale absentie van stijfheid bij den Prins. Z.H. toonde zelf hem zijn logeerkamer, en verzekerde zich

dat er alles voor zijn gast in orde was. Wat de woningen op het goed van den Prins betrof, was ook alles in orde.

Was Broadhurst niet rijp voor 't ministerschap? Bij de verkiezingen van 1885 herkozen, werd hem door Gladstone, toen hij zijn ministerie vormde, het onder-secretarisschap van Binnenlandsche zaken aangeboden.

Daar was een oogenblik van aarzeling bij hem. Den grondslag van een geregelde opvoeding missend - kon hij den post vervullen, te midden van al die menschen van beschaving en geleerdheid?

‘De vier-en-twintig uren die op de ontvangst van den brief volgden,’ zegt hij, ‘werden in een martelend heen en weer van verlangen en afkeer doorgebracht: van verlangen om de moeilijk-heden der positie onder de oogen te zien en ze door wilskracht te overwinnen; van afkeer om mijn gewone plaats in het Parlement te verlaten, waar ik voor de zaak van den Arbeid had gevochten, ongehinderd door ambtelijke banden en door de betrekkingen van het ministeriëele leven.’

Maar Gladstone had beslag op hem gelegd, en hij volgde den wensch van den man dien hij vereerde. Hij heeft heel veel gevoel voor Gladstone gehad. Uit Broadhurst's levensbeschrijving merkt men wat de Grand Old Man voor de burgerklasse van Engeland, met haar sterke bijmenging van methodistische beginsels, altijd en altijd is geweest. Zijn verhaal krijgt iets heel ernstigs waar hij van de groote momenten in Gladstone's leven spreekt, die hij heeft bijgewoond.

‘Meer dan tranen waard,’ zegt de historicus der oudheid van een gebeurtenis roerend boven al, zoo spreekt Broadhurst ook van emotie te kostbaar om door een gebaar of een woord geuit te worden, wanneer hij aan sommige gebeurtenissen denkt, die in Gladstone hun middelpunt hadden, en waarvan hij getuige was.

Laat ons ook niet overslaan wat hij van zijn collega Chamberlain, - den Chamberlain, die in het ministerie Gladstone zat, - ons heeft meê te deelen.

De breuk met Chamberlain heeft Broadhurst niet koel gelaten; ja 't lijkt wel alsof hij, overtuigd Pro-Boer als hij is, op die plek nog pijn voelt.

‘Ik hield bijzonder veel van den man,’ zegt hij. ‘Wie intiem met hem omgaat, staat onder zijn bekoring, - en voor zijn vrienden heeft hij in 't geheel geen airs. Hij is er altoos op uit om hen te helpen, en verlaat hen nooit in 't kritieke moment. Wat hij als vijand is - maar dat weet de wereld.’

Chamberlain is gemaakt voor een samenleving met heftige contrasten. Hij is een man voor de moderne maatschappij, laatste vinding.

De toon is er langzamerhand geheel veranderd. Zelfs Broadhurst, dien men toch onder de modernen rekenen mag, moest het ondervinden. Want als ministeriëel arbeider-afgevaardigde kreeg hij verklaarde tegenstanders in de leden der onafhankelijke arbeiderspartij. En hij heeft zijn tijd doorleefd dat hij 't zwaar te verduren had....

Maar het is voor ons tijd om te eindigen, en om te eindigen met het slot van het boek: Broadhurst's deelneming aan de begrafenis van Gladstone. Men leert ook daaruit den man kennen.

In de processie ging ik even vóór de lijkkist.... Toen wij uit de groote deuren van Westminster Hall in de scherpe winterlucht kwamen, zocht mijn oog onwillekeurig naar den klokketoren, waaraan ik, verkleumd tot op mijn beenderstel, dertig jaar te voren had gewerkt; en mijn herinnering ging terug naar een bitter kouden, natten dag in den winter van 1858 op '59, toen ik op schoenen, waardoor mijn bloote voeten uitstaken, over het plein ging, om naar het gilde-club-huis te komen. Het contrast was overweldigend: toen, onbekend, zonder een stuiver op zak; en nu op een plaats van eere, de leeddragende collega van den grootsten Engelschman der eeuw. Zoo passeerden wij tusschen de twee opeengepakte muren van menschen, die blootshoofds in volstrekte stilte geschaard stonden.

B*.

Verzen.

I.

Ballade.

In den bloeienden boomgaard vol wuivenden wind,
Liep de moeder te loven haar zuiverlijk kind.

‘Wel blank is de bloesem die wiegt in den wind,
Maar geen is zoo blank als de ziel van mijn kind.

Die sneeuwige blaadjes, verschrompeld en bruin,
Bestrooien ze al morgen den zonnigen tuin.

Mijn kindeke is rein als 't kapelleken wit,
Dat op lelie-van-dale haar belleken zit.

Wel is 't vlindertje blank, maar 't is morgen al dood
En haar reinheid die blijft, al kwam zorg ook en nood.

O de lelie vergeelt en de sneeuwvlok versmelt,
Maar mijn kindje is een lelie van 't hemelenveld.’

- ‘Ei! wat prijst er die moeder zoo ijdel haar kind!’
Zei de Bloesem gefnuikt tot den vleienden wind.

- ‘Ei! wat praalt met haar wicht die verwatene wel!’
Zei tot Lelie-van-dale, heel kwaad, de Kapel.

- ‘Ei! wat bouwt er die vrouw op een kindje als op rots!’
Zei beleedigd de Lelie, op witheid zoo trotsch.

En de vleiende wind reet de bladertjes af,
Tot zij dwarrelend dwaalden als waardeloos kaf.

En de Vlinder, al dronken van honigzoet,
Die trilwiekte lichtjes den dood tegemoet.

En de Lelie vol hoogmoed, die boog op haar steel
En haar bladerenblank werd zoo droog en zoo geel.

Toen daalde uit der hemelen zilveren pracht,
Een Duif, die een bloemkrans aan 't kindeken bracht,

- ‘Brengt gij dien krans onverwelkt weerom,
Zoo heeten u de Engelen wellekom.’

In Blondekens haren de moeder stak
Met bevende vingren dien bloesemtak.

En bang voor den wuivenden stuivenden wind,
Vlood ze, 't kindje aan de hand, in haar kluisje gezwind.

O die bloemekens bloeiden zoo teer, zoo fijn,
Zij konden wel engelenveertjes zijn.

- ‘Kom, rust nu van 't spelen, klein meisje moe!
Doe zoet, op je peluw, je kijkers toe!’

Handenvouwend in vroom ontzag,
Stond de moeder bij 't bed, waar gekroond zij lag.

- ‘Hoe houd ik mijn kleine, mijn reine beschut,
Dat haar krans niet verwelke, in mijn veilige hut?

Dat geen bloesem verkwijne en geen loovertje ontbreek?’
En het kindeken sliep, als een doode zoo bleek.

In haar kleedje zoo wit, met haar kransje zoo teer,
Werd de kleine, de reine niet wakker meer.

II.

Als een vogel.

Nu wilde ik wel met lichte vogelstapjes,
Tevreden wandlen over 't aardeleven,
Mij kalm bewust dat 'k áltijd óp kan zweven
In 't vrij azuur, door kracht van vleugelklapjes.

Ik liep in lommer koel van beukendreven
Of in een bloemtnin at ik blanke hapjes
Verkruimeld brood - en 'k vluchtte in 't ruim wel rapjes
Wen, ruw, een hand zich naar mij uitstrekte even.

Of op miijn schoudren grijnzend woog de grijze,
Die Sindbad licht leek, doch zich dra verzwaarde
Tot looden last, bedrukt mijn levensreize
De Wereldsmart, die 'k eens te drage' aanvaardde.
Ik kán niet gaan op luchte vogelwijze:
Haar wicht perst, diep als 't graf, mijn stap in de aarde.

III.

Regen op de landen.

De landen bloeien, groene-en-blonde waaier,
Wijd breidend bladen over 't heuvelglooien.
Laag drijft de lucht vol paerelgrijze plooien,
Zacht waait de regenwind, die weenende aaier.

Kom, zomerzon, die kleuren kil ontdooien!
Kom, schoonheidskoning, gouden liefdelaaier
In blij azuur! kom, licht- en vreugdezaaier,
Op groen-en-blond uw tintelvonken strooien!

Zoo liggen, moe, in zwakgeglooide lijnen,
Dofgroen, bleekblond, mijn stille zielelanden,
In drupplend grijs van weemoed te verkwijnen.

Verslagen halmen vouwen zich tot handen:
-'Verloren Zielzon, God-in-Al, kom schijnen
En weemoed-grauw tot vreugde-azuur verbranden!'

IV.

Gevelde boomen.

De boomen bloeden, zwaar-verslagen helden,
In sterven nog geweldig. Waar zij vielen,
Recht rijzen op hun wreedverdreven zielen
Naar waar hun kruinen wuivend samenhelden.

Blij spreiden wijd de azuren hemelvelden.
Safierblauw blinkt, in spoor van wagen wielen,
Het spiegelwater; bloemblauw zijn de kielen
Der stoere beulen, die de boomen velden.

Doch bronzedonker fronsen de oude boomen
Hun ruige rimpels, voelende al hun sappen
Uit doodlijk-diepe wondebronnen stroomen.

Als waard'loos water laten zij ontsnappen
Het kleurloos-klare bloed vol zomerdroomen,
Terwijl de bijlen loov'r en twijgen kappen.

V.

Lentekamer.

Zoo teêr van kleur als avondheemle' en duiven,
In glazen vazen bloeien mijn seringen.
De luwe zeewind, die door 't raam komt dringen,
Doet zachtjes-lief hun struizepluimen wuiven.

Warmblank als room, met roode stippelingen,
Laat meidoorn licht de aromenvlokken stuiven
Op 't zwaarfluweelen tafelkleed - hoe kruiven
Ze als op een baarkleed, witte kransenringen!

Het zondoorgloeide purper der gordijnen
Zwelt bol als zeilen vol van vrijheidszuchten
En óp dat rood, breed-laaiend schitterschijnen,
Als vlammen, goud op bloedende avondluchten,
Zongele tulpen. - Kalm, tot dagekwijnen,
Luister ik hier naar verre stadsgeruchten.

VI.

Droom van seringen.

Ik liep door bosch, in lila lentekleed,
Barhoofds, met waaiend haar, tot plots een kring
Van droomeboomen vreemd me in de armen ving,
En 'k wachtte een wonder... Windewuiven gleed
Rondom mijn leden, boomenzegening.
En uit mijn hoofd waar, bloem van liefde en leed,
Zoo menig lied het leven bloeien deed,
Ontsprong een kroon van blauwe mei-sering.

O welken zin verbergt die bloemendroom?
Bekroont, tot loon van mijner lente lied,
Seringenbloei d'October dien ik schroom? -

Tweeduidig zijn de oraaklen Gods. - Vervliet
Wellicht weldra mijn stof in bloem en boom?
God, spreek nog éénmaal, ik begreep U niet.

VII.

Etsen.

Op 't gladde muurvlak van mijn Heden schetsen
Mijn Dagen beelden in onvaste lijnen,
Matbleeke beelden, vaag al aan 't verdwijnen,
Wen lek van regen laat hun kleur verfletsen.

Maar diep verborgen in reliekenschrijnen,
Bewaar ik tragisch-donkre zielë-ëtsen,
Waar de etsnaald van het leed mij wreed kwam kwetsen,
't Sterkwater van mijn tranen, brandend schrijnen.

Hoe wordt die muur, waar Dagen niet vermogen
Uit lichte lijnen gloed van kleur te ontboeien,
Een grootsche troost van schoonheid voor mijn oogen?

Die frescobeelden, laat ze welke' of bloeien....
Achter die wanden kniel ik zielsbewogen,
Terwijl mijn tranen over de etsen vloeien.

VIII.

Schaal.

Gelijk een schaal van tintelklaar kristal,
Gevormd voor roze of' roode zomervrucht,
Haar ledig vult met kleurlooze ijle lucht,
Al smachtend wachten op den zachten val
Van koele hloem of donzig ooft; - dan vlucht
Naar 't ruim azuur, waar 't in versmelten zal,
Die bleeke lucht; - zoo vult mijn ziel, voor 't Al
Gevormd, haar ledig met haar weemoedzucht.

Op vrome handen draag ik, hef ik hoog
Omhoog mijn zware leege zuchtenziel,
Of milde wind geen bloemtros tót mij boog,
Of in mijn schaal geen vrucht van wijsheid viel
En 't ijl verlangen vrij ten hemel vloog,
Blauwgouden vonk van 't wentlend zonnewiel.

IX.

Over-leven.

Gelijk we, in droom, ons dagwerk óverdoen
En zwoegend zoeken op de legerstêe
Vergetelheid en koele hemelvrêe,
Waarmee ze vleide in 't zwoele van den noen; -

Zal zoo de dood, door de eeuwen heen, instêe
Van droomloos slapen, mij beloofd ten zoen
Van levens lijden, voort mij drijven koen
Ten strijde weer tege' onvergeten wee?

O lieve lief, die ál mijn vreugde zijt,
Wiens liefde rein met veiligheid me omving!
Moogt gij dan nooit vermoeden hoe ik lijd,
Maar zalig wandlen in een zilverkring
Van lentelicht en hemel-heerlijkheid
En voelen zacht mijn liefde-zegening!

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Laboremus.

Björnstjerne Björnson, Laboremus. Kjöbenhavn. Gyldendalske Boghandels Forlag. 1901.

Toen ik de vereerende opdracht van de Redactie ontving en aannam, om eene studie aan Björnson's jongste drama te wijden, had ik het stuk nog niet gelezen. Ware dit *wel* het geval geweest, misschien zou mijn antwoord anders zijn uitgevallen. Want het is mij eenigszins moeilijk geworden, over het werk van een gevierd dichter, in wien ik zelf bijzondere gaven huldig, een oordeel uit te spreken als dat, hetwelk, hier volgt. Ook kwam mij bij kennismaking het tooneelstuk op zich zelf aanvankelijk nauwelijks voor, eene breede bespreking waard te zijn. Wanneer ik er dan toch toe overga, ‘Laboremus’ aan eene in bijzonderheden afdalende kritiek te onderwerpen, dan hebben tot dat besluit naast het gegeven woord vooral twee overwegingen meegewerkt. Vooreerst deze, dat, moge het stuk ook naar mijn oordeel geen kunstwerk zijn van hooge beteekenis, het toch aan den beroemden naam van zijn schrijver een zekere algemeene bekendheid ontleent, welke een onderzoek van zijne letterkundige waarde gewenscht maakt. Maar vooral deze andere, dat niet alleen *die* kunstwerken, welke onze bewondering wekken, onze aandacht verdienen. Waar deze door de betoovering, die van hen uitgaat, zelfs de onbevangenheid van ons oordeel niet zelden in gevaar brengen, prikkelen werken, die ons met minder eerbied vervullen, tot tegenspraak en dwingen ons zoodoende, ons door nauwkeurige analyse reken-

schap te geven van de gronden, waarop het minder gunstige oordeel steunt, dat zich reeds bij de eerste kennismaking aan ons opdrong. De vruchten van zulk eene analyse bied ik in de volgende bladzijden den lezer aan. Mij is het niet onbelangrijk voorgekomen, een beroemd man eens na te gaan, waar hij mij toeschijnt dwaalwegen te bewandelen; ik moet zelfs erkennen, dat de stof gedurende de bewerking voor mij belangwekkender is geworden. Niet, dat ik aan het eind dezer studie gekomen het drama hooger stel dan bij den aanvang daarvan. Eer is het tegendeel het geval. Maar de nadere kennismaking heeft mij aanleiding gegeven, om mijne opinie omtrent de grenzen van Björnson's talent, die ik bij eene vroegere gelegenheid[1)] in dit tijdschrift heb blootgelegd, nog eens nauwkeurig te toetsen, en zoodoende bijgedragen, tot mijn kennis van den dichter.[2)]

I

Mevrouw Wisby is gestorven aan eene besmettelijke ziekte. Toen zij nog in leven was, heeft de dokter - men zal het niet raden - muziek als geneesmiddel voorgeschreven, en op de advertentie, die toen door de muziekbureau's verspreid werd, heeft zich ten langen leste inderdaad eene pianiste aangemeld, die voor gewin bereid was de besmetting te trotseeren, welke de dochter des huizes tot een overhaaste vlucht genoopt heeft. Niet slechts overhaast, maar ook betreurenswaardig, want Borgny's afwezigheid deed de kwaal toenemen. Lydia's pianospel echter weid in den aanvang met den gewenschten uitslag bekroond; de ziekte begon te wijken. Doch de dankbaarheid, die den echtgenoot nu vervulde, is maar al te zeer verwant geweest met teederder sentimenten, en toen Lydia dat bemerkte, maakte zij van hare machtstelling een minder gewenscht gebruik: door haar blikken, door haar wenschen en door haar pianospel heeft zij de nauwelijks her-

1) In het Novembernummer van 1899.
2) Eene Nederlandsche vertaling van de hand der dames Angusta de Wit en Else Otten durf ik diegenen, die net drama niet in het oorspronkelijk lezen, aan te bevelen. Overigens staat genoemde bewerking te ver af van let eigenlijk onderwerp dezer studie, om mij aanleiding te geven tot opmerkingen.

stellende gedood, en zij heeft er Wisby toe weten te brengen, dat hij even haastig met haar in het huwelijksschuitje stapte als Borgny haar biezen pakte, zoodra het bleek, dat de ziekte harer moeder van aanstekelijken aard was.

Dit alles is geschied, vóór wij in het begin van het tooneelstuk Wisby in een Duitsch hotel aantreffen op den morgen na den bruidsnacht. Deze heeft den jongen echtgenoot geen onvermengd genot opgeleverd. Want nadat hij in het gezelschap van Lydia eenige onbezorgde uren doorgebracht en zich daarop in zijn eigen vertrek teruggetrokken heeft, met het doel den slaap der onschuld te slapen, is hem zijn eerste vrouw verschenen. Het is klaarblijkelijk, dat deze met den loop der gebeurtenissen volstrekt geen vrede neemt: het minste, dat zij als rechtgeaard slachtoffer van een boosaardigen aanslag wenschen moet, is, dat Wisby althans weten zal, wat er geschied is. Zij heeft dan ook met ronde woorden tot hem gezegd, terwijl zij in haar zwarte japon met kanten kraag vóór hem stond: ‘zij, van wie je komt, heeft mij het leven benomen.’ Na deze verklaring is het volkomen te begrijpen, dat Wisby eenigszins neerslachtig is, dat zelfs Lydia's binnentreden door hem niet opgemerkt wordt, ja dat hij op een zeer gerekte toespraak waarin zij hem vertelt, hoe gelukkig en hoe zelfstandig hij haar gemaakt heeft, maar weinig weet te antwoorden. Meer kan het ons bevreemden, dat hij Lydia nog ontvangt met kussen en uitingen van verrukking over haar schoonheid en den frisschen geur dien zij medebrengt, - zij het ook om onmiddellijk daarop weer in gepeins te verzinken en slechts door replieken als ‘ja’, ‘natuurlijk’, ‘kan iemand daaraan twijfelen’ blijk te geven van zijn aanwezigheid, - maar deze innigheid tegenover Lydia schijnt in verband te staan met een tijdelijk ongeloof aan de realiteit der spookverschijning, gelijk Wisby dan ook aan 't eind van het onderhoud, dat bet geheele eerste bedrijf inneemt, een manhaftige poging waagt, om de herinnering van zich af te schuiven, ‘zóó -’ zegt hij, terwijl hij bij herhaling de eene vlakke hand over de andere strijkt. Men krijgt hier een oogenblik den indruk, dat de dichter poogt de gebeurtenissen van den nanacht tot een psychologisch proces te maken en de geestverschijning als een projectie van Wisby's verbeelding te verklaren, waar

deze bv. inderdaad niet alleen wijs maar ook in volstrekte overeenstemming met een bekende waarheid op de vraag, wat de doode gesproken heeft, ten antwoord geeft: 'wordt het herhaald.... dan moet je begrijpen, dat *wij*[1)] het leven geven.' Maar bedenkelijk is al aanstonds, dat Lydia, zoodra de opgewondenheid over haar onaf hankelijke positie haar even den tijd laat om te bemerken, dat Wisby niet monter is, onmiddellijk begrijpt, wat de oorzaak is. Zij geeft te kennen, dat Wisby bezoek van zijn eerste vrouw gehad heeft, en dat deze van haar, Lydia, kwaad gesproken heeft. En daar Wisby maar matige geneigdheid toont om zich op nadere bijzonderheden in te laten, laat zij hem verstaan, dat zijn bijzijn voor haar wel eenige aantrekkelijkheid verloren heeft, nu zij steeds verwachten kan, hem niet alleen te zullen zien komen. Wisby vindt er dezen uitweg op, dat men vertrekken zal, en nog denzelfden avond. Dat is de oorzaak, dat hij aan het begin van het tweede bedrijf den binnentredenden hotelbediende vraagt: 'Madame, est-elle levée?', en niet: 'Ist die gnädige Frau ausgegangen?', zooals in de openingsscène van het eerste bedrijf. Overigens biedt het tweede bedrijf *dit* nieuwe, dat Wisby, als hem een bezoek wordt aangekondigd, de deur van een prachtige ouderwetsche kast opent, alwaar hij snel uit een karaf een paar glaasjes inschenkt en beide leeg drinkt. Onder de onthullingen, die volgen, is hij nog eens op het punt hetzelfde te doen, maar als hij de kast reeds geopend heeft, schiet hem eensklaps te binnen, dat er behalve hem nog iemand in het vertrek is, en hij gaat weer zitten. De bezoeker is Dr. Kann, en de bedoeling van het bezoek geen andere, dan Wisby in te lichten omtrent verleden en karakter zijner gade. Zij is eens in een Noorweegsche badplaats van hand tot hand gegaan. Dat ging als volgt in zijn werk. De elegante, mooie, beroemde pianiste was door een of ander toeval lam geworden en moest naar en van tafel, naar en van haar rolstoel gedragen worden Om haar dezen dienst te bewijzen, beijverde zich al wat mannelijk was; het gevolg was schandaal; zelfs getrouwde lieden wilden zich om wille, dezer ongelukkige laten scheiden. Maar des nachts was zij gezond; een jong dokter betrapte

1) *Ik* cursiveer.

haar op het feit dat zij door haar kamer wandelde, ja danste. Voorts ontvangt Lydia een lijfrente uit de nalatenschap van een rijk oud heer, dien het haar gelukt is nog op zijn zeventigste jaar in liefde te doen ontvlammen. De cronique scandaleuse wordt besloten door een ‘men zegt!’ Een paar jaar geleden heeft een jong Engelsch officier - vermoedelijk zonder vermogen, merkt de verhaler grappig op - in een hotel in Amsterdam zich zelf dood geschoten, en dat wel buiten de deur van een kunstenares. Dr. Kann vindt, dat er geen enkele reden is, om niet de identiteit dier kunstenares met Lydia aan te nemen, en Wisby's eenige troost is, dat genoemde officier althans *buiten*, niet *binnen* genoemde deur zijn krijgsmansloopbaan sloot. Intusschen zijn al deze gegevens, verbonden met de omstandigheid, dat Lydia zich het hof laat maken door een jeugdig componist, en met deze andere, dat volgens Dr. Kann's volmondige verzekering niemand anders dan Wisby's nieuwe echtgenoot de schuld draagt van den dood der eerste, - een verzekering, die elken nog mogelijken twijfel aan de realiteit der geestverschijning in het eerste bedrijf voor goed doet verdwijnen, - deze gegevens, zeg ik, zijn voldoende om te bewerken, dat in Wisby de wensch wakker wordt, zich van zijn nieuwe wederhelft te ontslaan en tot zijn dochter terug te keeren, welke naar hij zich overtuigd houdt in de thans niet meer besmette ouderlijke woning zijn komst met verlangen tegemoet ziet. Tot het rijpen van een overeenkomstig besluit werkt in niet geringe mate mede het bericht, dat de bediende, die in Noorwegen Wisby's belangen behartigt, zijn jachthond en zijn paarden vet laat worden. Het is de eenige uitbarsting van hartstocht, die wij bij den man opmerken: ‘Die luiaard van een Ole, - bruist hij op; - die godgeklaagde luibuis! Heb ik het hem niet gezegd: laat de honden niet vet worden! Ik heb het telkens weer geschreven, dat hij de paarden elken dag moet afrijden.’ De uitval eindigt in de klacht: ‘ik heb niemand om op te vertrouwen.’

Men mag het nauwelijks een wonder noemen, dat Lydia van Wisby genoeg krijgt, en dat zij niet nalaten kan, in de nu volgende min vriendschappelijke samenspraak haar echtgenoot zijn: ik zeg je, ik zeg je...., - niettegenstaande die woorden volgens de tooneelaanwijzing met waar-

digheid geuit worden, - na te bouwen. Beter bespraakt dan haar gemaal, weet zij het door hem op goed geluk aangeslagen accoord in de bovendominant tot oplossing te brengen, door op het door haar een quint hooger gerepeteerde ‘ik zeg je, ik zeg je -’ te laten volgen: ‘dat je een ellendeling bent.’ Daarna heeft zij, en evenzoo de dichter, met Wisby afgedaan, en zij kan nu al haar tijd en krachten besteden, om den jongen componist Langfred, die weinig routine en minder ervaring bezit, te verleiden. Dat gelukt haar pas na een zeer lang gesprek, waarin Langfred haar aan het verstand tracht te brengen, dat het eigenlijk alleen haar muziek is, die hij liefheeft, terwijl zij het standpunt verdedigt, dat een mensch meer is dan zijn muziek, en dat het belangrijkste element van iedere kunst gelegen is in een garderobe. Voorts vernemen wij hier voor het eerst, dat Langfred, bezield door Lydia, bezig is eene opera te componeeren, die den titel ‘Undine’ voeren zal, en wier heldin, het streven van de *ur*-natuur naar hooger levensvormen verbeeldend, met de heldin van ons drama steeds meer samenvalt. De Undine-conceptie van Langfred wordt echter in het derde bedrijf op onbarmhartige wijze gestoord door de tusschenkomst van Borgny, Wisby's dochter, die, zoools wij thans bemerken, door Dr. Kann uit Noorwegen is meegebracht. Mocht iemand op grond van de snelheid, waarmee zij het ouderlijk huis verliet, toen aldaar de epidemie haar intrede deed, vermoeden, dat Borgny een bevreesd meisje is, dan blijkt dat vermoeden een vooroordeel te zijn; althans de wijze, waarop zij Langfred doet verstaan, dat de Undine, die naar hooger levensvormen streeft, misdadig is en door de maatschappij teruggestooten verdient te worden, toont, dat Dr. Kann gelijk heeft, wanneer hij uit de omstandigheid, dat zij Amerikaansche[1)] en Noorweegsche tegelijkertijd is, afleidt, dat zij voor geen kleintje vervaard is. Zij zal haar thesis adstrueeren door het verhaal eener historische gebeurtenis, en nu krijgen wij opnieuw te hooren, hoe eene pianiste, die gehuurd was om eene zieke vrouw gezond te spelen, in volslagen strijd met de taak, die zij op zich nam, de patiënte

1) Van Borgny's reis naar Amerika is overigens niets bekend; wij moeten aannemen, dat zij gedurende de zieKte harer moeder en daarna een pleizierreisje naar dat werelddeel gemaakt heeft.

dood gespeeld en den weduwnaar gehuwd heeft. Langfred is getroffen door zóóveel wijsheid, en hij vraagt, hoe oud Borgny is. Zeventien jaar luidt het antwoord. - Neen, dat is toch onmogelijk! - Inderdaad, Langfred ziet juist; zij is zeventien jaar en drie maanden. Maar nieuwe wijsheid ontvloeit haar lippen, en de vraag dringt zich op, of dat meisje niet meer dan zeventien jaar en drie maanden telt. Ja, het blijkt dat er vijf dagen bij komen. - Weer nieuwe wijsheid, en nieuwe informatie, of zij niet ouder is. Ja, zij zal eens gaan narekenen, of er niet nog eenige uren bij moeten geteld worden. Daarmee laat zij Langfred zitten.

Na dit omgekeerde ‘uren, dagen, maanden, jaren’ annonceert de hotelbediende madame Wisby. Langfred aan het vertellen. De geconcipieerde Undine deugt volstrekt niet. De man dien zij liefheeft moet een getrouwd man zijn. En gelijk de herkouwers doen, zóó werkt ook deze componist de geheele pas ingenomen geschiedenis van de pianiste en de zieke vrouw en den echtgenoot van de zieke vrouw weer omhoog. Maar Lydia wil van verandering in den text der opera niets hooren. Met name heeft zij ernstig bezwaar tegen het koor van de moreele wereld, dat tegenover het koor der Undine geplaatst moet worden. Zij verdedigt het recht van den sterkste. Waarom de partij kiezen van eene bleekzuchtige vrouw, die niet leven en niet sterven kan, tegenover eene die jong en sterk is? Neen, de pianiste, waarvan Langfred vertelt, had gelijk, en de Undine heeft ook gelijk, en als Langfred, in plaats van aan groote gevoelens plaats te geven, zich tot sentimentaliteit laat overhalen, dan brengt hij nooit wat groots tot stand. Maar Langfred is onverbiddelijk. Hij zal nog minder tot stand brengen, als hij zijn gevoel verzaakt. Die woorden brengen Lydia tot het uiterste. Gelijk reuzen en ander duivels-gespuis hun heidensche gezindheid en afkomst toonen door, wanneer zij des avonds thuiskomen al snuivende de opmerking te maken, dat het naar Christenvleesch riekt, zoo weet ook Lydia haar afkeer van Langfreds nieuwver- worven levensbeschouwing niet beter te kennen te geven dan door ze als christelijk te brandmerken. Met dat woord vliegt ze razend op en naar de deur. Maar daar wordt zij een schouwspel gewaar, dat haar geheel van streek brengt. De gestorven mevrouw Wisby heeft zij aan het einde van

het tweede bedrijf nog heel flink te woord gestaan; maar als nu Borgny voor haar staat, insgelijks in een zwarte japon met kanten kraag, dan wordt de materialisatie haar toch wat al te vleeschelijk, en zij laat een gil hooren, die Langfred door merg en been gaat. Toch vemant zij zich, de verschijning toe te spreken en ze naar haar naam te vragen. Maar wanneer daarop Borgny, Amerikaansch-Noorweegsch als altijd, ten antwoord geeft: ‘de dochter van mijn moeder’, dan schiet er voor Lydia niets anders over dan af te druipen Intusschen is Dr. Kann binnengekomen, en terwijl Borgny zich opmaakt om haar vader te gaan troosten, vervult hij bij zijn neef denzelfden plicht. De laatstgenoemde is nog zeer sterk onder den indruk van Lydia's hartverscheurende gil; maar Dr. Kann ziet daarin geen bezwaar: die gil zal den jongen kunstenaar bijblijven, tot hij hem in muziek omzet. Want *nu* zal hij kunnen werken.

II.

Ik heb mijn hoofd gebroken met de vraag, waarom toch het drama, waarvan ik den inhoud hierboven zoo goed ik kon heb medegedeeld, den titel ‘Laboremus’ draagt. Toen ik het stuk nog niet gelezen had, verwachtte ik een pleidooi voor den arbeid. Ik wist, dat Björnson een idealist was, en een edel denkend man; ik kende zijn lyrisch en verhalend talent en zijn gebreken als tooneeldichter. Ik had mij dus voorbereid op de lezing van een stuk, waarop als kunstwerk misschien aanmerkingen zouden zijn te maken, maar dat toch meesterlijke bladzijden zou bevatten, en wat meer zegt, waarvan de strekking in allen deele de sympathie zou verdienen van ieder ernstig lezer. De volksleider en agitator, die tegelijk van algemeene menschenliefde bezield is, die zoo dikwijls een lans gebroken heeft voor het gebruik van eerlijke wapeuen in den strijd der partijen, voor zachtheid in het oordeel over andersdenkenden, voor uitbreiding van cultuur onder menschen van alle soorten, voor het geloof in de menschheid, - die dichter schrijft een stuk dat ‘Laboremus’ heet. Zou de bedoeling niet wezen, op arbeid te wijzen, als op het toovermiddel, dat bijeenbrengt, wat elkander

vreemd was, dat eensgezind maakt, wie elkander niet verstonden, dat troost, wie alleen op de wereld is? - Wie met mij deze verwachting koesterden, hebben zich bitter teleurgesteld gezien. Ik kan niet anders zien, dan dat het tooneelsfruk ‘Laboremus’ heet, omdat dat woord op het cachet staat, dat Dr. Kann in het begin van het derde en laatste bedrijf voor neeflief meebrengt. Naar mijn gevoelen kon het stuk met evenveel recht ‘Amsterdam’ heeten, omdat er ergens van een Engelsch officier verteld wordt, die zich in een Amsterdamsch hotel van het leven berooft, of ‘Amalia’, omdat Wisby's eerste vrouw zoo geheeten heeft, of ook ‘Diana’ naar 's mans jachthond. Wèl uit Langfred bij de ontvangst van het cachet den wensch, dat dat woord der familie in het bloed moge zitten; maar evenmin deze phrase als de voorspelling aan het einde van het drama, dat Langfred *nu* zal kunnen werken, wettigt den veelbelovenden titel. Wáár blijkt in dit stuk de beteekenis van den arbeid? Blijkt niet veeleer, dat het tot redding van een in strikken der zinnelijkheid verward jongmensch nuttig is, wanneer een welwillende oom en een niet verlegen meisje van 17 jaar, 3 maanden en 5 dagen op verstandige wijze weten in te grijpen? Of moet de titel zijn verklaring vinden in het lot van Wisby, die zich beklaagt, dat hij nooit iets ernstigs heeft uitgevoerd, en dat nu als gevolg daarvan zijn instinct op een dwaalweg gebracht is? Dan zon het opschrift beteekenen: ‘zie hier, hoe het iemand gaat, die *niet* werkt; daarom laat ons werken’. Of is de labor, waarop gezinspeeld wordt, de moeite die Dr. Kann en Borgny zich getroosten in het belang van neef en vader? Maar zou dan een titel, die zeggen wilde: ‘laat ons onzen naaste niet in den steek laten’, niet meer gepast zijn?

Intusschen de titel op zich zelf kan ons kond laten, indien overigens de bedoeling van den dichter maar duidelijk wordt. Aan de vraag, wat de titel beteekent knoopt zich onmiddellijk die, wie eigenlijk de hoofdpersoon is. Het opschrift nu zou ons beurtelings Langfred, Wisby, Dr. Kann, Borgny doen gissen, het naast nog Langfred. Maar Lydia is de eenige, die de bedrijven bijeenhoudt. Vat men Langfred en *zijn* verhouding tot Lydia als hoofdzaak op, dan is Lydia's

samenleven met Wisby inleiding. Maar eene inleiding die de helft van het stuk inneemt, is lang genoeg; en hoe verklaart men dan, dat Lydia's misdrijf tegenover Wisby's vrouw ook in de tweede helft van het stuk het aanhoudend, ja eenig onderwerp van aller discours is? Zonder dat misdrijf heeft zelfs alles wat volgt geen zin. Dus staat niet Langfred in het middelpunt der handeling. Maar Wisby, die op de ontwikkeling der gebeurtenissen hoegenaamd geen invloed heeft, toch zeker nog minder. Dus is in weerwil van den titel Lydia de hoofdpersoon, en het zieleprobleem van Lydia is het probleem van het drama. Laat ons daarom in de eerste plaats deze persoon wat nader bezien.

III.

Wie is Lydia, en wat wil Lydia? In het kort luidt het antwoord: zij is eene pianiste, en zij wil vooruit. Maar daarmee is zij voor ons nog niet begrijpelijk geworden. Door welk middel wil zij vooruit? Het antwoord moet luiden: door de liefde van - ja, van een man of van mannen? Het enkelvoud en het meervoud verschillen hier veel, en het is inderdaad niet gemakkelijk te zeggen, welk numerus het juiste is. Ja, als de bedoeling der vraag is, te weten, tot hoevele mannen Lydia woorden van liefde gesproken heeft, of zelfs, met hoevele zij in de meest intieme verhouding heeft geleefd, dan is er maar één antwoord, want de dichter zelf voert ons hare vertrouwelijke verstandhouding met twee mannen voor oogen, en wij worden ingelicht omtrent dingen van denzelfden aard, die vooraf zijn gegaan. Maar de vraag, waarop wij een antwoord wenschen, is deze, of men zich Lydia heeft voor te stellen als zuivere intrigante, voor wie de man, tot wien zij in betrekking staat, alléén de broodheer of op andere wijze het instrument is, dat dient om carrière te maken, òf als eene, in wier liefde, hoe tijdelijk ook, toch waarheid is, en die zich van andere leden harer sexe slechts hierdoor onderscheidt, dat hare genegenheid niet constant, maar wisselend is. Mij komt het voor, dat de dichter zich van deze vraag niet voldoende rekenschap heeft gegeven, en dat hij

zijne heldin beurtelings op de eene en op de andere wijze voorstelt, ofschoon de eerstgenoemde opvatting de overwegende is. Moeten wij denken, dat alles wat Lydia zegt, weloverwogen valschheid is, dan is de hartstochtelijkheid, waarmee zij aan Langfred hangt, tamelijk onverklaarbaar; dan begrijpen wij ook niet, waarom zij de naïveteit heeft, tegenover Wisby te erkennen, dat vooral de maatschappelijke positie, die zij aan hem ontleent, haar zoo gelukkig maakt; eindelijk, indien zij eene bloote dame van avontuur is, dan moet ons de wijze taal, die zij met name over kunst voert, eenigszins verbazen. Zonder een ontwikkeld gemoedsleven geen inzicht in de kunst. Van den anderen kant, indien er waarheid is in haar verhouding tot de beide heeren, indien de *Seelenverwantschaft* met Langfred iets meer is dan een woord, dan is het onbegrijpelijk, hoe zij, terwijl haar kunstenaar in één verrukking is van de hooge denkbeelden, die zijn ziel vervullen, uitsluitend bezig kan zijn met de gedachte, hoe hem tot lichamelijk samenzijn te verleiden; dan is het vooral onbegrijpelijk, hoe zij zoo van hand tot hand kan gaan, zonder daaronder ook maar het minst te lijden; Björnson opent ons het retrospect van een rij gewezen minnaars, en wij gevoelen ons alleszins gerechtigd de lijn prospectief te verlengen. Laat een liefde niets achter, dan is zij ook niets geweest, en Lydia kan met volkomen kalmte uitzien naar een plaatsvervanger voor Langfred. Doch ook déze mogelijkheid moet overwogen worden, dat de dichter zich Lydia voorgesteld heeft als eene dame, die wel zonder medewerking van het gemoed de reeks harer liefdesavonturen aanvaardt, maar die toch het laatste avontuur, waarvan wij tevens getuige zijn, niet heelshuids te boven komt. Afgezien hiervan, dat in dat geval de vergelijking met de Undine, die geen ziel heeft, vervalt, had het ook, indien de dichter iets dergelijks beoogde, op zijn weg gelegen, de verandering, die met haar plaats had, duidelijker te doen uitkomen, en Lydia niet te laten scheiden, zonder althans een poging gedaan te hebben om ons meegevoel te wekken met bet leed, dat het thans *haar* beurt is te dragen. De ‘hartverscheurende’ gil bij het zien van Borgny moge Langfred zenuwachtig maken, den lezer laat hij koud; hij neemt afscheid van Lydia in de vaste overtuiging, dat zij zich spoedig troosten zal

Ik noemde daar de vergelijking met de Undine. Deze wordt door Björnson zóó op den voorgrond gesteld, dat de kritiek wel genoodzaakt is, haar wat nader te bezien. De Undine heeft een hartstochtelijk verlangen omhoog. De Undine klampt zich aan den eersten man, die binnen haar bereik komt, orn door hem haar doel te naderen. De Undine breekt de wetten eener haar vreemde wereldorde, die ver boven hare bevatting gaat. De Undine wordt teruggestooten in haar element. - Nu is het duidelijk, dat eene pianiste geen Undine is in den letterlijken zin van het woord. Eene pianiste behoort tot de menschenwereld, en de tegenstelling ‘Undine - menschheid’ moet dus, waar in de plaats der Undine eene pianiste treedt, in eene andere tegenstelling worden omgezet. En wel moet in de plaats der menschheid eene bepaalde klasse van menschen treden, die klasse, waarin de pianiste wenscht te worden opgenomen. Wij vragen dus: Welke is die klasse van menschen, waarin Lydia een plaats zocht door misdaad, en die uit hooge moraliteit haar terugstoot? Is het de klasse der kunstenaars? Eilieve, hiertoe behoort zij zelf; en indien dit al niet het geval ware, om in dezen kring te worden toegelaten, ware het toch zeker geen conditio sine qua non geweest, dat zij begon met Mevrouw Wisby uit den: weg te ruimen; de weg van Lydia's element tot dat van Langfred voerde zeker niet over Wisby. - Is het dan de klasse der moralisten en idealisten? Ongetwijfeld worden er onder dezen sommigen gevonden, die gereed staan tot uitwerpen, maar als geheel vormen zij toch minder een kaste dan een soort vrije gemeente, tot welke de toegang ieder open staat, en het zou laster zijn te beweren, dat ook voor den minst ontwikkelden of den met het geringste moreele instinct begaafden mensch de weg tot deze gemeente over misdaad voert. Vragen wij liever: wat beoogde Lydia, toen zij op even onvergeeflijke als onverklaarbare wijze de oorzaak werd van mevrouw Wisby's dood? Zij beoogde de echtgenoote van Wisby te worden. Wat was er dan in Wisby, dat haar zoo aantrok? Jong was hij niet, geestig was hij niet, - sentimenteel was hij en vadzig; maar wij behoeven het antwoord niet ver te zoeken, want zij vertelt immers zelf, dat Wisby's rijkdom en de daarmee samengaande positie in de wereld haar zou gelukkig maken. Maar ziet nu eens tot welk een resultaat de verge-

lijking van Lydia met de Undine ons voert. De pianiste breekt, om in de wereld van den rijkdom te worden toegelaten, de moreele wet, die aldaar heerscht, maar van diepe zedelijke verontwaardiging vervuld, stoot de rijkdom haar terug - in haar kunstenaars- en vagebondenelement! - Ziehier eene gedachte, die misschien aan dezen en genen onder mijne lezers plausiebel zal voorkomen, maar ik twijfel er toch aan, of Björnson dàt wel heeft willen zeggen. Indien hij het echter zoo bedoeld had, dan zouden wij voor eene nieuwe moeilijkheid staan. Want omdat Lydia op eene misdadige wijze zich van Wisby heeft meester gemaakt, wordt zij - niet door Wisby - maar door Wisby's opvolger verstooten, en het is niet de rijkdom, maar de moraliteit, die haar in de persoon van Langfred komt straffen voor een vergrijp tegen den rijkdom. Wij komen er niet uit; de oorzaak is, behalve in Lydia's dubbele verhouding tot die twee mannen gelegen in de onhelderheid der conceptie. De bedoeling van Björnson is wel ongeveer deze: de mensch, die zonder zijn geweten te raadplegen, van alle hem ten dienste staande middelen gebruik maakt, om carrière te maken, die mensch is een atavisme; hij kan in de moderne wereld niet op succes rekenen. De waarheid in het midden gelaten van die stelling, die misschien minder als positieve bewering dan als ideale wensch bedoeld is, en als zoodanig ook alle sympathie verdient, blijft toch, ook indien men Langfred als vertegenwoordiger der geheele moderne maatschappij, Lydia als een atavisme opvat, deze fout in het door den dichter gekozen beeld bestaan, dat Lydia, atavisme of niet, toch doordat zij in den modernen tijd leeft, tot de moderne maatschappij behoort. Haar binnentreden in die maatschappij kan haar dus nooit als misdaad worden aangerekend, maar alleen de onwettige middelen, die zij aanwendt om in de maatschappij, waartoe zij door hare geboorte behoort, vooruit te komen. Wordt dus Lydia door Langfred verstooten, dan is het bij *deze* opvatting der partijen de maatschappij, die de straf voltrekt aan een harer leden, omdat zij de wet geschonden heeft, waaraan zij als lid dier maatschappij onderworpen is en blijft. De Undine daarentegen wordt volgens Björnson's verklaring door eene haar vreemde maatschappij, wier wetten zij reeds door ze binnen te treden breekt omdat zij ze *niet* kent, en omdat zij voor haar *niet*

gelden, teruggeworpen in haar natuurlijken staat, een leven buiten de menschenwereld. Nu kan men, om de tegenstelling tusschen Lydia en de geheele menschheid te redden, zijn toevlucht nemen tot de stelling, dat een gewetenloos mensch geen mensch is en als Paria buiten het maatschappelijk verband behoort te staan. Maar bij de groote verschillen die er bestaan tusschen de gewetens der menschen, niet alleen in teerheid, maar ook in het oordeel over goed en kwaad, komt mij dàt voor een gevaarlijke leer te zijn. En nog gevaarlijker schijnt mij de stelling, dat iedere poging van zulke gewetenlooze Paria's, om in gemeenschap te treden met de rechtvaardige moderne menschenwereld, als misdaad gebrandmerkt en met nieuwe uitwerping gestraft verdient te worden.

IV.

Slechts weinig helderder dan Lydia zijn de overige personen. In de eerste plaats treedt onder hen Langfred op den voorgrond. Zijn naam is symbolisch, maar op eene eigenaardige wijze. Lydia zegt ergens tot hem: ‘o! Langfred! Dien naam heb je om mijnentwille gekregen. Je moet mij den langen vrede geven.’ Ik vind dat eene goedkoope wijze om diepzinnig te zijn. Een woordenboek vol namen staat ter dispositie van den dichter, en alleen om deze phrase, die niet eens karakteristiek is, te kunnen aanbrengen, moet de man nu Langfred heeten. Maar alle gezochtheid straft zich zelf. Want het symbool wordt tot ironie. Langfred heeft niet alleen geen vrede te geven, - hij moet zelfs zijn eigen vrede, dien hij broodnoodig heeft, door bemiddeling van oom Kann ontvangen. Het gebruik van een naam als symbool is, als zoovele andere dingen, een quaestie van tact. Onwillekeurig denkt men bij Langfred aan Irene in Ibsen's jongste drama. Ook die naam beteekent vrede, en zijn draagster draagt hem niet voor niet. Maar geenszins om iemand de gelegenheid te geven plotseling uit te roepen: ‘wat is het toch eene eigenaardige coincidentie, dat jij juist Irene heet, terwijl ik naar vrede zoekende ben,’ - neen de naam wordt nergens vertaald noch uitgelegd, maar de lezer voelt uit de gesprekken, die Irene met Rubek voert., dat voor den

beeldhouwer dààr vrede te vinden was geweest. Men kan dit kunstmiddel hoog of laag aanslaan, maai dat hij er op smakelooze wijze gebruik van zou hebben gemaakt, kan den dichter van ‘Als wij Dooden ontwaken’ niet worden verweten. Gansch anders hier. Een minder zelfstandig man dan Langfred bestaat niet. Als wij hem leeren kennen, is hij nog in volslagen verrukking van Lydia. Hij mint haar geestelijk en laat zich door haar zijne Undine-conceptie suggereeren. Als zij echter heel duidelijk te kennen geeft, dat het ware tehuis der kunst de kleedkamer is, welke zij daarop binnenglijdt, terwijl zij de deur laat openstaan, kan hij niet nalaten haar na te glijden. De dichter vestigt daarop in het byzonder de aandacht, door deze bewegingen bij wijze van replieken met afzonderlijk opschrift - niet als tooneelaanwijzingen - mee te deelen en door er een bedrijf mee te sluiten. Wij zouden nu wachten, dat Lydia Langfred althans kon boeien, tot zijn opera af was. Aan hèm dan de beslissing, of hij daarna door Borgny zich tot een nieuw werk. wenschte te laten inspireeren. Maar neen. Oom heeft sedert lang bemerkt, wat er gaande was, en komt dan ook uit Noorwegen naar Parijs met geen ander doel dan de gelieven, te scheiden. Lydia, die voor zulke dingen een fijn gevoel heeft, en die bovendien pas een weinig goeds voorspellend: gesprek tusschen Dr. Kann en haar gemaal heeft afgeluisterd, - Lydia waarschuwt; natuurlijk te vergeefs. - Langfred weet beter. Op zijn eerewoord verzekert hij het; hij weet, dat oom met Lydia ingenomen is. Oom heeft zelf gezegd, dat hij zoo goed begrijpen kon, ‘dat wij tweeën van elkaar hielden’ (sic!) - En oom kent zijn Pappenheimers. Hij zal niet Langfred den raad geven, zijn geliefde in den steek te laten. O foei! dat ware tegen eer en geweten. Maar oom heeft meegebracht een meisje, een meisje van 17 jaar, 3 maanden en 5 dagen, en dat meisje stelt zoo'n belang in de kunst, en in de kunstenaars, en dàt meisje wenscht met Langfred te spreken. En zie! Zóó heeft dat meisje hem niet verteld, dat zijn opera glad mis is en geheel anders moet worden opgevat en uitgewerkt, of hij is volkomen overtuigd, en als een man zegt hij het Lydia in het gezicht. - Goed zoo, Langfred! - Wel doet haar sinartkreet hem op niet uitsluitend aesthetische wijze aan; hij vraagt in angstige

spanning, hoe dat moet. Maar als oom hem verzekert, dat het hem over eenigen tijd lukken zal, er muziek van te maken, en als dan, juist op het oogenblik, waarop hij een malles behalve zachtzinnig antwoord denkt te geven, zijn blik op Borgny valt, dan doet hij er het zwijgen toe en werpt zich oom om den hals. Het zal lang duren, zegt hij, voor hij kan werken. Maar als hij weer begint, merkt Dr. Kann op, dàn des te beter.

Ik kan het niet helpen, maar de dichter brengt mij in de verzoeking nog een blik in de toekomst te slaan. Ik stel mij voor, dat Langfred niet veel zijwegen meer in zal slaan maar een braaf huisvader wordt. In huis heeft hij niet veel te vertellen, maar Borgny, daarin gesteund door oom, geeft den kinderen een deugdzame opvoeding. In de wereld brengt hij het niet ver, maar de huisgenooten blijven bij voortduring groote dingen van hem verwachten. Af en toe legt hij een hand aan zijne onvoltooide opera. Ik durf echter de verzekering te geven, dat als deze eenmaal de voltooiing zal bereikt hebben en haar zegetocht onderneemt over de Europeesche theaters, - dat dan de schrijver dezer bladzijden tot de thuiszitters zal behooren.

Ons resten Borgny, Wisby en Dr. Kann. De eerste kennen wij reeds voldoende; vrijmoedigheid is haar eerste, haar eenige karaktertrek. Wat Wisby eigenlijk voor een man is, is moeilijk te zeggen. Hij is oud, of althans ouwelijk; hij houdt van muziek, en heel veel van honden en paarden; hij laat zich gemakkelijk door vrouwelijk schoon bekoren; hij draagt binnenshuis een sjamberloek. Dat hij geestenziener is, kan men hem niet ten laste leggen, want de verschijningen van Amalia zijn zóó manifest, dat ook Lydia, ja dat de toeschouwer ze waarneemt. Dat hij van zijn eerste vrouw gehouden heeft, blijkt uit het feit, dat hij voor haar portret dn tranen uitbarst. Maar omtrent zijn karakter, omtrent de diepere drijfveeren van zijn doen en laten blijkt ons hoegenaamd niets. Hij zegt ja en neen, in den regel ja, en geeft teekenen van aandoening, als hij treffende dingen hoort. Hij verdwijnt dan ook, geheel in overeenstemming met zijn onbeduidendheid, met de reeds geciteerde woorden ‘ik zeg je, ik zeg je....’ - zonder iets te zeggen. Ware ‘Laboremus’

een blijspel en ware Wisby's laatste repliek door den dichter bedoeld als ironische karakteriseering, hij had nauwelijks een beter uitdrukking voor 's mans karakterloosheid kunnen vinden. Thans, nu zij ernstig bedoeld zijn, maken deze woorden zonder zin denzelfden indruk als de geheele persoon, dien van matheid en weekheid.

Anders Dr. Kann. Hij is drijfkracht en niets dan drijfkracht. Wat hem zelf beweegt, verstaan wij niet recht, maar het moet wel belangstelling in het lot zijner medemenschen zijn. Als echte deus ex machina is hij al door in de weer. Hij bezoekt Wisby's landgoed en brengt voor hem een herinnering van daar mee, het portret van zijn overleden vrouw; voor zijn neef brengt hij een cachet mee met een toepasselijk opschrift; voor beide neemt hij Borgny op sleeptouw. Mondig is hij in de hoogste mate, en geen kwaad wordt in het land gesproken, dat hem onbekend blijft. Hij treedt herhaaldelijk te laat op, om onheil te voorkomen, maar steeds herstelt hij het met wijsheid en macht. Toen Lydia bezig was, mevrouw Wisby om te brengen, was de dokter van huis, overtuigd dat zijn hulp hier verder gemist kon worden. Maar naar huis teruggekeerd, verneemt hij niet, wat er gebeurd is, of hij jaagt de misdadige vrouw, zelfs zonder toestemming of voorkennis van den heer des huizes, Wisby's deur uit. Verhinderen kan hij niet, dat Wisby Lydia nareist en met haar trouwt, - immers hoe kon iemand vermoeden, dat de stakker zóó iets van zins was, - maar hij zorgt er voor, het paar weer gescheiden te krijgen. Evenmin belet hij, dat zijn neef met Lydia een liefdesbetrekking aanknoopt, maar terstond heeft hij Borgny bij de hand, om ook deze genegenheid een kort einde te bereiden. In één woord, wat Wisby te weinig heeft, heeft hij te veel, lust om zich met een andermans zaken te bemoeien. Och, of er ook over deze persoonlijkheid een enkel straaltje van de zon der ironie scheen, zoodat wij zijn wijze van handelen in een ietwat breeder licht vermochten te zien. Maar de tendenz, die als een zuurdeesem het heele stuk doortrekt, en die wil, dat wij alles wat hij doet onbepaald zullen bewonderen, maakt hem hem voor ons zoo innig vervelend.

V.

Op de inkleeding van ‘Laboremus’ heb ik deze aanmerking te maken, dat het meeste mij gemaakt en gewild voorkomt, het minste natuurlijk en eenvoudig. Ik spreek nu niet van de wijze, waarop de personen met elkaar omgaan, maar bepaal mij tot enkele uiterlijkheden.

Wisby heeft thuis geen vrede. Daarom moet hij op reis zijn. Maar op één plaats vindt hij de rust óók niet. Daarom moet hij telkens in een ander land verkeeren. Om ons dat te doen begrijpen, zijn eenige scènes met kellners ingelascht, in vreemde talen. Eerst in het Duitsch, dan in het Fransch. Om nu goed den indruk te geven van een internationaal centrum, treden op een van die plaatsen een heer en eene eenigszins oude dame op (let wel: de dame moet juist *eenigszins oud* zijn), die roepen: ‘Not too far, please!’ resp. ‘On the sunny side, please!’ Meen niet, dat wij van dien heer of die dame verder *iets* bemerken, noch dat hun opmerking over de door hen gewenschte kamer voor de ontwikkeling der gebeurtenissen of de karakteristiek de personen van de geringste beteekenis is. Neen wij moeten hieruit leeren, dat wij in een hotel zijn, waar ook Engelschen komen. Meer niet. Is het dan van eenig belang, dat de schouwplaats der handeling een hotel is? Ook al niet, of het moest deze beteekenis hebben, dat de optredenden met minder plichtplegingen bij elkander uit en in kunnen loopen; maar ook dàt doel wordt niet bereikt, want telkens moeten zij de wacht van die kellners passeeren. Die kellners, ja, die zijn ook van de eentonige soort. De eerste wordt opgeroepen, om in uit het Noorweegsch vertaald Duitsch te getuigen, dat mevrouw een uur geleden is uitgegaan, - een bijzonderheid, die de toeschouwer onmiddellijk daarop toch tamelijk zeker zou kunnen opmaken uit het feit, dat Lydia in een wandelcostuum binnenkomt en bovendien, - opdat de duidelijkheid niets te wenschen overlate, - vertelt, dat zij uit geweest is. Moet de vraag dan Wisby's ongeduld schilderen? Ook niet, want hij gaat heel rustig ‘in gedachten’ de thuiskomst van zijn vrouw zitten afwachten. - De tweede kellner komt het bezoek van Dr. Kann aankondigen en hoort zich vragen, of mevrouw Wisby al op is, - een vraag, waarop ieder zou

verwachten, dat Wisby zelf beter antwoord zon kunnen geven dan de knecht; de laatstgenoemde blijft dan ook het antwoord schuldig, maar hij zal het gaan onderzoeken; intusschen verzuimt hij nader uitsluitsel te brengen. - De derde komt Langfred uit naam van mevrouw Wisby uitnoodigen tot een wandeling - ‘pour faire des emplettes’ voegt hij er welingelicht bij -; hij krijgt tot antwoord, dat Langfred met mevrouw wenscht te spreken, en annonceert op hetzelfde oogenblik het bezoek van madame. De eerste knecht is zoo overbodig als de tweede en de derde; maar zoo iets verbeeldt locale kleur. Onwillekeurig doet dit talenspel mij denken aan Ballested's ‘Sehen Sie, meine Herrschaften, - dort borte liegt eine andere höide. Das willen wir også besteigen und so herunter - .’ Ook hier verwarring van, als men wil spel met talen; maar welk een karakteristiek van den heelen man met zijn vijf en twintig ambachten ligt er in dien enkelen volzin, waarmee hij zich ten zes en twintigste als gids voor vreemdelingen ontpopt.

Gewild is ook Wisby's beginnende drankzucht. Zeer zeker, in een ongelukkig huwelijk bestaat gevaar van de flesch; maar de roeping van den tooneeldichter is allerminst ons dat zonder meer ontweeduidig te laten zien, door voor onze oogen een man te laten optreden, die voor de halfgeopende kastdeur een paar glaasjes ledigt. De roeping van den tooneeldichter is, ons zoo iets te laten *begrijpen*. Vertoont hij het zonder dieper motiveering, dan zinkt hij tot den rang van achterbuurt-poëet. Ook hier is een enkel voorbeeld voldoende, om het verschil tusschen ‘vertoonen’ en ‘doen begrijpen’ duidelijk te maken. Ik ontleen het aan hetzelfde stuk, waaruit hierboven de zoo karakteristieke phrase van Ballested aangehaald werd. Let eens op de wijze, hoe in ‘Fruen fra Havet’ een zich in haar eerste ontwikkeling bevindende neiging tot het gebruik van een hartversterking bij Dr. Wangel is aangeduid en aangewend. Half onbewust treedt de neiging op; zóó weinig staat zij onder contrôle, dat zij zich mengt in handelingen van den edelsten aard. Zij hangt samen met Wangel's goedhartigheid. Zij uit zich bijna alleen hierdoor, dat Wangel wat al te dikwijls de gelegenheid aangrijpt om gastvrij te zijn, en dan bv. cognac laat binnenbrengen, ‘voor het geval dat iemand wat

wil hebben'. Er is besloten, dat Ellida het gezin zal verlaten; Wangel is bedroefd maar wil het niet toonen; men gaat aan tafel, Wangel wil een hartelijk woord zeggen, en onwillekeurig luidt het: 'Nu zullen wij naar binnen gaan en een afscheidsbokaal ledigen met - met "de vrouw van de zee"'. De woorden, die Wangel spreekt, geven volkomen uitdrukking aan de ingehoudenheid van het oogenblik, en toch, wie Wangel kent, weet, welk gevaar hem bedreigt maar hier slechts even om een hoekje komt kijken. En hoe veelbeteekenend is niet deze trek, dat Ellida van het gevaar niets bemerkt, maar Bolette ziet het, en zij is er altijd op uit, om haar vader de aanleiding te ontnemen, eene restauratie binnen te treden. Wij gevoelen hier hoe het komt, en wij zien hoe anderen er op reageeren; die kleine trek, die nergens in zijn ruwheid op den voorgrond treedt, karakteriseert *drie* menschen. Maar ja, er is een publiek dat een toespeling niet begrijpt, dat het glas moet zien, dat weten moet, of het jenever is dan wel brandewijn, waaraan de delinquent zich te buiten gaat, en of hij er dronken van wordt of niet, gelijk het voor dat publiek noodig is, dat een onoprecht mensch bij zijn eerste optreden een voor allen duidelijk verstaanbare valsche grijns vertoone: pas op! de verrader staat achter de deur. Zulk publiek is, helaas! nog het talrijkste en het vult de schouwburgen het best, maar of het het aan inzicht rijkste is, mag met recht betwijfeld worden. Zulk publiek zal het begin van het tweede bedrijf van 'Laboremus' toejuichen.

Gewild is de mededeeling, dat het portret van wijlen mevrouw Wisby eene in het oog loopende gelijkenis vertoont met een portret van Van Dijck. Waarom juist van Van Dijck? Niets is er, noch in den gang der zaken, noch in het karakter der overledene - waaromtrent wij, in 't voorbijgaan gezegd, niets anders vernemen dan dat zij 'een van de edelstevrouwen was die geleefd hebben' - noch in dat van Borgny, dat tot deze geheel uit de lucht gegrepen gelijkenis aanleiding geeft. Het is mogelijk, dat de dichter een voorliefde voor Van Dijck heeft, maar wat behoeft hij ons daarmee lastig te vallen midden in een tooneelstuk, dat niet over de schilderkunst maar over een gewetenlooze pianiste loopt? Ziehier een schijn-nauwkeurigheid, die would-be is, evenals

de ‘prachtige ouderwetsche kast’ die de bergplaats is der hierboven genoemde glaasjes, maar niet eens getuigenis aflegt van Wisby's smaak, want zij staat in een hotelsalon. Inderdaad, wat minder belangstelling in dergelijke nietigheden en wat meer in de diepten van het zieleleven zon ‘Laboremus’ niet geschaad hebben.

Tot de kategorie der gewildheden behoort ook het spelen met den naam Langfred, waarop ik reeds de aandacht vestigde; eindelijk - want ik moet mij beperken - de hokuspokus met het spook van mevrouw Wisby. Laat gaan, dat Björnson zulke dingen voor reëel houdt; dàt is een quaestie van geloof, waarover ik met hem niet wil twisten; maar *waarschijnlijk* heeft hij het ook voor onze fantasie niet weten te maken; en dat de dramatis personae er met elkaar over praten als ware het de gewoonste zaak der wereld, - Wisby noemt tegenover Dr. Kann de geestverschijning als een der bronnen zijner kennis van historische feiten, en deze vindt dat volkomen in orde, - dat wekt toch wel eenige verbazing bij den lezer, die zich herinnert, hoe vol de dichter den mond altijd heeft van de moderne levensbeschouwing. Hoe in een drama het mystieke, waar het voorzichtig behandeld wordt, de meest aangrijpende uitwerking kan hebben, ook dàt had Björnson wel van tijdgenooten kunnen leeren. Hij geeft er de voorkeur aan, een element van onklaarheid in het wonderbaarlijke te mengen, waardoor het volstrekt niet op een afstand geplaatst en daardoor te aangrijpender wordt, maar zich met heterogene nuchterheid verbindt en daardoor in het brein van den lezer verwarring veroorzaakt. Er is in het stuk sprake van *drie* schrikwekkende verschijningen. De eerste is de doode vrouw; daar is geen twijfel aan. Zij staat midden in den nacht bij gesloten deuren voor Wisby's bed en vertelt hem, dat Lydia haar vermoord heeft. De laatste is de dochter; ook dat is zeker. Zij legt tegenover Lydia de eigenaardige verklaring af, dat zij de dochter van haar moeder is. Maar opdat de noodige schrik van haar uitga als van een geestverschijning, komt zij voor den dag in de zwarte japon met kanten kraag, die wij reeds kennen als de dracht der moeder. Maar nu de tweede in het midden van het tweede bedrijf? Wie is dat? Eene vrouw, volkomen gekleed als de vrouw op het portret. Zij staat

voor de open deur, maakt mines om binnen te komen, doch gaat verder. Wisby en Lydia gedragen zich, alsof zij een spook gezien hebben. Wisby durft de deur niet te sluiten; Lydia doet het en zegt, dat er niemand in de gang is. Maar Wisby noch Lydia weet, wat wij nu weten, dat Borgny reeds in huis is, en dat zij zich aanstonds vertoonen zal in dezelfde kleeren, die op dit oogenblik de gesupponeerde geestverschijning draagt. Wat moeten wij nu gelooven? Hier is de dichter ons een antwoord schuldig. Waarom worden het spook der moeder en de levende verschijning der dochter zóó dooreengeward, dat er geen uitkomen aan is? Wil hij alleen zeggen, dat de gestorvene in de op haar gelijkende dochter weer zoo griezelig levend is geworden, waartoe dan die scène voor Wisby's bed? Is het echter inderdaad het spook, dat Lydia verjaagt, waarom moet dan Borgny de kleeren van haar moeder aantrekken, alvorens de geestverschijning zich in eenig succes mag verheugen? Of is de spookverschijning geschreven voor degenen die daaraan gelooven, en dient de sprekend gelijkende dochter voor den smaak van dezulken, wien een rationalistische verklaring aangenamer is? Dan moet ik toch zeggen, dat de dichter vergeten, heeft rekening te houden met nog een derde groep litteratuur-vrienden, zulken wien het onverschillig is, of Björnson aan spoken gelooft of niet, mits er samenhang in een kunstwerk zij.

VI.

Er bestaan, in de moderne Noorweegsche letterkunde twee werken, waarmee ‘Laboremus’ eene treffende overeenstemming vertoont. Ik noem in de eerste plaats het minst belangrijke van beide. In het jaar 1893 gaf Jonas Lie zijn tweeden bundel Trold-sprookjes uit. Onder deze vertellingen is er een, die den titel ‘Lindelin’ draagt. Lindelin is Trold van afkomst, maar zij bekleedt achtereenvolgens de waardigheden van schippersvrouw, koopmansvrouw, kapteinsvrouw, domineesvrouw, echtgenoote van een circus-rijder, van een staatsraad; - eindelijk huwt zij een zwarten prins. Zij heerscht door middel van kuren en nukken en heeft onbe-

perkte macht over ieder harer echtheeren. Maar een ring bedekt de plek van haar oor, die het zichtbare teeken van haar duivelscke afkomst draagt, en telkens wanneer de echtgenoot van het oogenblik door een toevallige omstandigheid dàt teeken te zien krijgt, is zijn liefde terstond gebluscht en maakt hij zich haastig uit de voeten, zijne beminde vrouw overlatend aan den opvolger, die al verlangend staat te wachten. Het stuk is, zooals opgemerkt werd, een sprookje, en sprookjes vergeeft men wat, zoowel aan onwaarschijnlijkheid als aan oppervlakkigheid. Meer dan 'Lindelin' biedt, wordt van een verhaal van die soort niet geëischt.

Maar, o jammer! het sprookje had te veel succes, en dat succes schijnt den auteur verleid te hebben, het om te werken tot een tooneelstuk. In 1897 verscheen 'Lindelin, Eventyrspil i fire Akter av Jonas Lie.' Ik weet niet, hoe dit 'Eventyrspil' op het tooneel ontvangen is; maar wèl durf ik verzekeren, dat er geduld toe behoort het te lezen. Lindelin gedurende vier lange bedrijven een reeks echtgenooten beurtelings te zien aanhalen en maltraiteeren, en er getuige van te zijn, hoe ieder dier heeren met geringe variatie van dezelfde list gebruik maakt, om zich van haar te ontdoen, - het is meer dan men van een doorsnee-lezer verlangen kan.

Maar zou in Lindelin niet de prototype schuilen van Lydia? Lindelin Trold, - Lydia Undine, beide een opeenvolgende reeks mannen aan zich bindend; beide door allen verlaten of verstooten. Ook in de wijze, waarop zij regeeren, en de redenen, waarom zij verlaten worden, bestaat een niet geringe graad van overeenstemming. Indien Björnson hier onder invloed van Lie staat, dan heeft hij gezien, dat Lindelin, zooals Lie ze geeft, voor het tooneel onbruikbaar is. Hij heeft dat uitsluitend toegeschreven aan de eentonigheid, die ontstaat door de voortdurende herhaling van hetzelfde motief, en hij heeft gemeend, dit gebrek te kunnen verhelpen door niet al die huwelijken voor onze oogen over het tooneel te trekken, maar ons Lydia in haar verhouding tot slechts een tweetal mannen te laten zien en Dr. Kann van hare overige avonturen te laten vertellen. Zóó bleef het type bewaard, terwijl toch de eentonigheid - althans *die* eentonigheid, die bij Lie heerscht - verdreven werd. Dat het gebrek

nog dieper zit, dat Lindelin voor een ontwikkeld schouwburgpubliek gelijk voor een ontwikkeld lezer ongenietbaar is, omdat zij geen inhoud heeft, dàt heeft hij niet gezien.

Een ander verschilpunt bestaat hierin, dat hetgeen Lie luchtig tracht te behandelen, bij Björnson bloedige ernst is. Maar dit hangt samen met andere relaties van Björnson's drama, waaraan ik een afzonderlijk hoofdstuk wijd.

VII.

Wie ‘Laboremus’ opmerkzaam leest, kan de gedachte niet weren, dat het drama in veel hooger mate dan van ‘Lindelin’ afhankelijk is van een ander tooneelstuk. Ik zal dat stuk noemen, op gevaar af van door den lezer voor een monomaan gehouden te worden, die alle dingen meet aan de maat van één dichter. Het stuk, dat ik bedoel, is ‘Rosmersholm’. Dat wij hier met eene allertreffendste analogie te doen hebben, valt niet te ontkennen; en bij de domineerende plaats, die Ibsen in de moderne Noorweegsche letterkunde inneemt, is de mogelijkheid buitengesloten, dat Björnson aan ‘Rosmersholm’ niet zou gedacht hebben. Wanneer hij dan toch een gedeelte daarvan niet uit de verte navolgt maar in alle wezenlijke punten onveranderd overneemt, dan moet hij daarmee een bedoeling gehad hebben, en het ligt op den weg der kritiek te onderzoeken, welke die bedoeling kan geweest zijn. Laat ik beginnen met in herinnering te brengen, waarin de overeenstemming bestaat. Ik behoef slechts de vóórgeschiedenis van ‘Rosinersholm’ te verhalen. Rebekka West is in huis gekomen bij Johannes Rosmer om aan het hoofd der huishouding te staan in plaats van Rosmer's ziekelijke vrouw Beate. Zij heeft echter van haar positie misbruik gemaakt, om het hart van Rosmer van zijne vrouw af en zich zelf toe te keeren, en zij heeft door hare houding en hare gesprekken Beate er toe gebracht, zelfmoord te plegen, opdat Rosmer, wat naar Beate zich had laten diets maken dringend noodzakelijk was, de gelegenheid zou hebben, met Rebekka in het huwelijk te treden. Hier houdt de gelijkheid der beide drama's op. Bij Ibsen volgt geen huwelijk, maar een rein, poëtisch samenleven van Rosmer en Rebekka, dat

gestoord wordt door de onthulling der dingen, die vroeger geschied zijn, en deze onthulling heeft beider ondergang ten gevolge. Ik wil mij niet begeven in eene vergelijking der bijzonderheden, die toch wel tot belangrijke opmerkingen aanleiding kon geven, maar ik stel de vraag: wat kan Björnson bewogen hebben, de voorgeschiedenis van zijn stuk volkomen aan Ibsen's drama te ontleenen en daarop een geheel andere ontknooping te laten volgen? Het vermoeden ligt voor de hand, dat de ontknooping van ‘Rosmersholm’ hem niet behaagde, dat hij meende aan de voorgeschiedenis een beter slot te kunnen en te moeten geven. En wie Björnson kent, kan dat ook best begrijpen. Het heeft hem geërgerd, dat Rebekka met sympathie behandeld is. Nog meer moet het hem geërgerd hebben, dat het type Rebekka later wordt voortgezet in Hilde Wangel, die evenals zij op roof uitgaat en Solness aan een ook al ziekelijke vrouw ontrukt. Het ergerlijkste is wel, dat Hilde niet eens omkomt maar nog staat te juichen als Solness van een toren valt, die hij uitsluitend op haar instigatie bestegen heeft. Roofdieren, zoo heeft Björnson gedacht, kunnen op geen meegevoel aanspraak maken: roofdieren moeten buitengeworpen worden, uitgestooten gelijk de Undine in Langfreds opera.

Ik kan mij dien gedachtengang begrijpen. Wezens als Rebekka en Lydia zijn gevaarlijk, en een poëtische voorstelling van het zieleleven van zulke wezens kan insgelijks gevaar opleveren. Stellen wij ze voor in poëzie, dan hebben wij er dus in de allereerste plaats zorg voor te dragen, dat zij niemand kunnen verleiden, hun verderfelijk voorbeeld te volgen. Schilder ze daarom met zwarte kleuren. Zeker, dat is een welgemeende gedachte, maar bevat zij niet eenig gevaar voor de kunst? Moeten wij soms terug tot die litteratuur, waarin de ondeugd gestraft, de deugd beloond wordt? Doch daarvan nog afgezien, zou men ook kunnen vragen, of er inderdaad wel zulk een groot gevaar bestaat, dat het voorbeeld van Rebekka West vele jonge dames tol navolging zal verlokken. Ik denk, ook onder hen, voor wie Björnson hoofdzakelijk schrijft, zullen er nog wel gevonden worden, die er tegen opzien, een overwinning op een ziekelijke mededingster te betalen met een einde in de molensloot. Vragen wij dus niet alleen, waar geprezen en waar gelaakt wordt, maar ook in welk beeld

de meeste waarheid is, want ook de waarheid is een moreele macht. Op de scheefheid der vergelijking met de Undine heb ik reeds gewezen: de voorstelling van een mensen zonder ziel is een onmogelijkheid; zij sluit ook alle ontwikkeling buiten, en zoo komt het dan ook, dat Lydia aan het eind dezelfde is, die zij aan het begin was, en dat niets haar belet, zoodra de gelegenheid zich zal voordoen, in volkomen overeenstemming met Lindelin een nieuwen minnaar te omhelzen. Wie 'Rosmersholm' gelezen heeft, zal zich en, wel voor wachten, te beweren, dat Rebekka geen ziel heeft, noch dat zij geen geweten heeft. Zij heeft een sterke ziel, en, wat de dichter ergens anders een robust geweten noemt, een geweten, dat iets op zich durft te nemen, om een doel te bereiken. Maar juist, omdat zij geene Undine is maar een mensch, is zij in staat indrukken van buiten op te nemen en te verwerken, en even zeker als zij in het leven van anderen ingrijpt, even zeker is het, dat hare omgeving op háár zieleleven een onweerstaanbaren invloed oefent, zoodat zij, als zij haar doel bereikt heeft, eene andere is dan zij was, toen zij zich datzelfde doel voor oogen stelde. Daarom is Rebekka tragisch en verdient onze volle sympathie, waar zij voor ons staat met gelouterd gemoed maar met gebroken wilskracht, zoodat het geluk, dat zij thans voor het grijpen heeft, voor haar zijn bekoring mist en de molensloot de eenige weg is, die haar overblijft. Ook den zielestrijd van de misdadige geeft de dichter van 'Rosmersholm' ons te verstaan: 'En dan is er wel tweeërlei wil in een mensch, zou ik zeggen! Ik wilde Beate weg hebben. Op de eene manier of op de andere. Maar toch geloofde ik nooit, dat het zou gebeuren. Bij iederen stap voorwaarts, was het alsof er iets binnen in mij riep: Nu niet verder! Geen stap verder! - En dan *kon* ik het toch niet laten. Ik *moest* nog een heel klein beetje verder probeeren. Maar één klein, klein eindje. En dan nog een - en altijd nog een. - En zoo kwam het. - Op die manier is het, dat zulke dingen gebeuren.' - Ik denk tegenover ieder individu, dat door Rebekka tot misdaad verleid wordt, zullen wij er twee kunnen plaatsen, die bij het lezen van dergelijke bladzijden een angstige verwantschap met Rebekka gevoelende, voor de misdaad zijn teruggeschrikt, al hebben zij ook de misdadige vrouw zacht beoordeeld.

Aan de eene zijde dus veroordeeling zonder genade, aan de andere begrip en meegevoel; waar zou de ware moraliteit zijn?

Ik roerde in een vroeger deel van mijn opstel reeds even de strekking van ‘Laboremus’ aan en gaf te kennen, dat ik met deze niet in allen deele ingenomen ben. Thans blijkt de reden. Er is in het stuk een moraal, zelfs een onbescheiden op den voorgrond tredende; maar het is eene platte moraal. Dìt mag, dàt mag niet; dèze mensch is goed en ‘edel’; gène mensch is slecht. Wie dàt prediken wil, behoeft niet de muze ter hulp te roepen. Laat deze goddelijke de draagater zijn eener meer verheven levensopvatting. Aan de koffiekamer de haastige beoordeeling van der menschen daden; aan de poëzie de liefderijke omvatting van hun geestesleven.

Even oppervlakkig als over schuld oordeelt de dichter van ‘Laboremus’ over onschuld. Ook hier is de vergelijking met ‘Rosmersholm’ leerzaam. ‘Zoo waar er een god is, - verzekert Wisby, - met geen enkel woord, niet met zooveel als het geringste teeken heb ik mijn arme vrouw verraden.’ En daar blijft het bij. Later zegt hij wel: ‘Maar ben ik haar medeschuldige, - nu ja, dan, dan - - -’; maar Dr. Kann verzekert, dat Borgny vergeving te schenken heeft, en die vergeving - voorzoover dat noodig is, dient men er bij te denken, - staat natuurlijk gereed voor Wisby, die het immers zoo kwaad niet bedoeld heeft, en daarmee is alles weer bij het oude, behalve dat Amalia, stakker, niet meer onder de levenden is. - Wie een goed geweten heeft kan rustig slapen.

Stel daartegenover de zienswijze, die in ‘Rosmersholm’ aan het woord komt. Heeft Rosmer zijn vrouw verraden? Heeft hij niet gedaan, wat hij kon, om haar lijden te verzachten, haar blijken van teerheid te geven? Heeft hij niet de verandering, die er in zijn politieke en godsdienstige denkwijze plaats had, zorgvuldig voor haar verborgen, wetende, dat deze dingen haar met de hevigste onrust zouden vervullen? En toch, hoe vat hij het op, als hij verneemt, dat Beate in den dood is gegaan in de vaste overtuiging, dat zij plaats moest maken voor Rebekka? Hij verwijt zich, dat hij niet begrepen heeft, wat er in Beate omging. Hij vraagt zich af, of er in zijn eerste gevoelens voor Rebekka niet reeds

iets was, dat liefde verdiende te heeten, iets, dat de zieke bemerkt en misverstaan heeft. En, ja, is zijn besluit, reeds tijdens Beates leven gaf hij Rebekka zijne vertrouwelijkste gedachten; in *haar* tegenwoordigheid gevoelde hij die tevreden rust, die, zooals hem nu duidelijk wordt, de nabijheid van een geliefd wezen geeft. Met *haar* sprak hij gaarne, omdat zij zijn gedachten begreep, en dàt heeft Beate bemerkt en op haar wijze uitgelegd. Zelfs wanneer het ten slotte blijkt, dat deze zelfaanklacht volstrekt ongegrond is, dat Rebekka geheel alleen de bewuste opzettelijke schuld draagt aan Beates dood, dan blijft Rosmer zich schuldig gevoelen, als onbewuste deelgenoot van Rebekka, als degene die niet gezien heeft, wat het op zijn weg lag te zien, als degene die door en trots alles Rebekka liefheeft, en hij is zich volkomen bewust, dat zijn lot en dat van Rebekka van nu af onafscheidelijk met elkander verbonden zijn, al is hun gemeenschappelijke weg dan ook een weg des doods.

De moralisten van Björnson's slag vinden dat onbillijk. En voor den strafrechter krijgen zij gelijk. Ik geef ook toe, dat er in Ibsen's opvatting iets fatalistisch is. Maar een fatalisme, angstverwekkend door zijn waarheid. Het is verwant met het antieke fatalisme, dat de schuld opvat als een ramp, als een noodlot, dat men niet ontgaan kan, omdat het een uitvloeisel is van iemands diepste natuur. Uit de duistere diepte van het gemoed komt het op, en gekend wordt het pas, als het daar is. Wie uit eigen ervaring weet, dat schuld en onschuld meer zijn dan het bewuste willekeurige besluit van een oogenblik, hij zal Rosmer beter verstaan dan Wisby. En hij zal ook meer sympathie gevoelen voor de mannelijke resignatie, waarmee de eerste afstand doet van het leven, dan voor de weekheid van zin, waarmee Wisby zich vergiffenis laat geven door zijn dochter.

> Das Leben ist der Güter höchstes nicht;
> der Übel grösstes aber ist die Schuld.

In het licht dezer waarheid staat ‘Laboremus’ voor mijn geestesoog als ‘Rosmersholm’ op een draaiorgel.

Wie het stuk ten einde gelezen heeft en van het boet afscheid wil nemen auf nimmerwidersehn, hem raad ik, vóór hij het een plaats in zijn boekenkast geeft, de eerste bladzijde nog eens op te slaan. Dáár staan zes regeltjes, die ik meer waard vind dan al wat er volgt. Een opdracht aan zijn vrouw. Fijne lyriek, mooi van taal, eenvoudig van gedachte. Niet would-be, maar echt. Ik kan niet nalaten, ze hier over te drukken. Zij luiden:

‘Hvert ord, jeg sendte i verden vide,
det skrev du efter med sagte vink.
Vi snart må slutte, vi alt er hvide,
vi faller sammen for ljºens blink.
Å gid, å gid, at av det, som höstes,
må mange styrkes og somme tröstes.’[1)]

Deze verzen, zij vervullen met weemoed. Weemoed om hun inhoud, en weemoed door de gedachte, die zij wekken, welk een dichter hier in den tooneelpredikant ondergaat. *Å gid, å gid*, dat Björnson, vóór de zeis hem velt, nog eens terug moge komen van de tooneelschrijverij, waarvoor hij geen aanleg heeft, en die hem geen blijvende lauweren maar slechts voorbijgaande volksgunst inbrengt, en ons nog eenmaal gelukkig moge maken door een product van zijn wonderlijke gave der vertelling, zijn heerlijke naïveteit, zijn éénig lyrisch talent.

R.C. BOER.

1) Ieder woord, dat ik de wijde wereld ingezonden heb, dat schreef je na, vriendelijk wenkend; wij moeten spoedig afscheid nemen, wij zijn al wit, wij zinken ineen bij het blinken van de zeis. Och gave God, dat door den oogst (van ons leven) velen gesterkt en sommigen getroost mochten worden.

Over Borneo

Borneo Expeditie. Geologische verkenningstochten in Centraal-Borneo, door Dr. G.A.F. Molengraaff, oud-Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam, staats-geoloog der Zuid-Afrikaansche Republiek. Met Atlas. Leiden-Amsterdam, 1900.

‘Het moet een heerlijk werk zijn,’ zei een mijner vrienden, die over Molengraaff's reis had gelezen; ‘zoo'n mooi, onbekend eiland in te gaan om in die groote bosschen steenen te zoeken.’ De reiziger is dat blijkbaar volkomen met hem eens. Hij schijnt tot die gelukkige geleerden te behooren, die geheel tevreden zijn met het vak hunner keuze en wier boeken zijn als levende dingen, doordat het enthoesiasme van den onderzoeker uit elken regel spreekt. Nu is er zeker geen wetenschap die voor een jong en krachtig man zoo aantrekkelijken arbeid biedt als de geologie. Zich op te sluiten in studeerkamer of laboratorium moet een normaal gestel zekere resignatie kosten; althans in den aanvang, eer men zooveel ‘bloed geproefd’ heeft als Von Jhering placht te zeggen, dat men er niet meer buiten kan. Men benijdt dan den plant- of dierkundige, wien zijne studie de natuur invoert; maar met meer recht wellicht den geoloog. Zoo althans zal wel de meening van Molengraaff zelven geweest zijn, toen hij tusschen de werkzaamheid dezer drie een vergelijking maakte op den avond van 19 April 1895, in het Gebouw voor den Werkenden Stand te Amsterdam, waar het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres een vergadering hield, die terecht in de Handelingen van dat lichaam als ‘buitengewoon’ vermeld staat. Buitengewoon was het

uur der samenkomst: des avonds half tien; buitengewoon het aantal dames-belangstellenden; en gansche kudden plattelandici, apothekers, leeraren en hoogleeraren spoedden zich naar het Gebouw waar zij, werkers met het hoofd, behoorden te zijn. Ze vonden een donkere zaal, ingericht voor de toenmaals op deze congressen nog ongewone vertooning van lichtbeelden; Molengraaff, pas uit Borneo teruggekeerd, zou de vertooning leiden. Hij deed het onverbeterlijk. Hij was geestig en sprak opgewekt, met dat vuur, dat van hem uit pleegt te gaan en waarmee hij spoedig de geheele vergadering had aangestoken; en de plaatjes waren mooi. De stemming steeg voortdurend, ontlastte zich in steeds heftiger toejuichingen en vond haar climax na den prachtigen inval van den voorzitter, ook een enthoesiast-geleerde, die, zonder veel met zijn medebestuurders te kunnen raadplegen, maar zeker van hun instemming, begreep dat zooveel buitengewoons een buitengewone belooning behoefde. Hij stelde voor den spreker te beloonen door een medaille te laten slaan, een Borneo-medaille! Gejuich zonder einde. ‘Daar moet je Van 't Hoff voor wezen, om dat te bedenken en maar dadelijk te zeggen ook’, zei iemand naast me. En Molengraaff dankte geroerd, maar wou alleen een medaille hebben als ieder der leden van de expeditie die ontvangen kon; wat Van 't Hoff, die nu toch eenmaal royaal was, gaarne beloofde. Zelden wel zijn medailles beter verdiend geworden.

In zijn inleiding had Molengraaff het ontstaan en verloop der expeditie verhaald. De Borneo-expeditie, zoo begon hij, is van goeden huize; zij is het geesteskind van niemand minder dan den kundigen en energieken resident van Borneo's Wester-afdeeling, S.W. Tromp. Reeds in 1891 had deze het plan gevormd voor een wetenschappelijk onderzoek van Centraal-Borneo, zoo mogelijk verbonden met een tocht dwars door het eiland. In hetzelfde jaar kreeg hij te Pontianak bezoek van Prof. Hubrecht, den voorzitter der wetenschappelijke commissie, die het adviseerend lichaam is van de te Amsterdam gevestigde Maatschappij tot bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën, waarvan toen de oud-minister Van Goltstein voorzitter was, die na zijn vertrek als Nederlandsch gezant naar Londen

door den oud-gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk werd opgevolgd[1]. Door dat bezoek werden de aard en de beteekenis van Tromp's plannen nauwkeurig in Nederland bekend en het gevolg was dat de Borneo-expeditie tot stand kwam onder leiding van genoemde Maatschappij. De deelnemers werden, behalve Molengraaff, Büttikofer voor zoölogie, Hallier voor botanie, Nieuwenhuis voor anthropologie en ethnografie.

Waarin onderscheidde zich deze expeditie van nagenoeg alle andere wetenschappelijke onderzoekingstochten, die op groote schaal, met een uitgebreiden staf van medewerkers, werden ondernomen? Daarin, dat niet één onderzoekingsreis plaats had, maar een aantal verschillende; dat ieder der wetenschappelijke deelnemers nagenoeg volkomen vrijheid van handelen kreeg, althans volkomen vrijheid in de keus van zijn arbeidsterrein. De leden behoefden dus niet bijeen te blijven en van deze vergunning, elkaar te mijden, hebben ze gebruik gemaakt met een ijver en volharding als waren ze allen negatief electrisch geladen. Om deze uit een zelfde beweegreden geboren afstootingsneigingen tijdelijk op te heffen was een bijzonder positieve kracht noodig, die vooral geoefend werd door het Centraal-station te Semitau, dat Tromp, die de motor van het geheel bleef, had doen bouwen en inrichten als werkplaats en als bergplaats, voor het binnenbrengen der collecties en het uitzenden van den geweldigen voorraad blikjes van Tieleman en Dros.

Welke waren dan de bijzondere voordeelen die deze nieuwe vorm van onderzoekingsreis bood boven wat Molengraaff noemt ‘den echten, officiëelen vorm’, één grooten gemeenschappelijken tocht, een vorm die ‘niet deugt en zelfs de beste natuuronderzoekers belet tot hun recht te komen en hun volle werkkracht te ontwikkelen’? Ze zijn niet beter dan in zijn eigen woorden weer te geven. De zoöloog, zeide hij, wenscht een goed verblijf op een afgelegen plaats, gunstig gelegen in bosch of op een berg, waar hij in alle richtingen zijn jagers kan uitzenden en eenige maanden kan blijven om al het verzamelde behoorlijk te praepareeren en te conser-

1) De man die het meest tot de oprichting dezer Maatschappij bijbracht en jaren lang haar ziel en secretaris was, is de pas ontslapen Mr. L. Serrurier.

veeren. Iedere overhaaste verplaatsing van zijn station bedreigt zijne collectie met bederf en stelt zijn resultaat in de waagschaal. Ook de botanicus heeft gaarne een goed verblijf, waar hij eenigen tijd kan vertoeven, om de verzamelde planten behoorlijk te drogen en te verpakken; drie weken zijn hem echter op één plaats in den regel voldoende en in dien tijd laat hij zooveel mogelijk groote boomen omhakken, waardoor wijd en zijd al wat leeft de vlucht neemt en daarom de zoöloog hem liefst ver van zich wenscht. In scherp contrast zijn hiermede de begeerten van den geoloog; deze wenscht zich snel te bewegen en vóór alles veel terrein onder de oogen te krijgen, *vooruit* is zijn leus en ieder toeven op dezelfde plaats is voor hem in den regel verloren tijd. De anthropoloog en ethnoloog neemt kwartier in de Dajaksche huizen en daar zou de zoöloog zijn studiën tot de parasieten moeten beperken, terwijl de botanicus hoogstens zijn speciaalherbarium van nuttige en schadelijke gewassen zou kunnen verrijken.

Hoort men uit deze woorden niet het genot, waarmee de explorator zijn lijfspreuk uitriep? Waarlijk, de geoloog is eigenlijk de geleerde, die het best past in onzen tijd. Want mogen de mannen der natuurwetenschappen zich in 't algemeen de moderne onderzoekers noemen (al zijn er aanwijzingen dat hunne alleenheerschappij tot de 19e eeuw beperkt zal blijven en de 20e in het teeken der sociologie zal staan), de meesten missen toch één streven van deze dagen: de zucht tot snelle en voortdurende locomotie. De ware geoloog is de automobilist in de wetenschap. Thuis gekomen zint hij reeds weer op nieuwe reisplannen, zendt fluks zijn fossielen aan de bijbehoorende specialiteiten, liefst ook zijn steenen naar zijn neef den petrograaf, dien hij gaarne met een tikje medelijden als ‘een laboratorium-plant’ betitelt, schrijft zijn boek, dat voor hem het noodzakelijk kwaad is van elke reis; en trekt naar een ander werelddeel.

In ernst nu, Molengraaff's tocht door Borneo is een geweldige *Leistung*. Niet minder dan 3430 kilometers lengte heeft het tracé, dat hij geologisch heeft opgenomen en in kaart gebracht; een afstand als van Amsterdam niet tot in de Kaspische Zee, zooals de reiziger zelf bescheidenlijk zeide, maar tot juist er over; althans indien men mag

'starten' bij de Muider Poort. En deze afstand is afgelegd in minder dan tien maanden; van 8 Februari tot 30 October 1894 hield de reiziger in Borneo's Westerafdeeling verblijf; en daarvan den grootsten tijd in het moeilijk bereisbare bergland, dat alleen is door te trekken langs de slecht bevaarbare rivieren en de onmogelijke boschpaden der Dajaks. De volharding en voortvarendheid, bij deze bergreizen door hem getoond, zijn onovertroffen en kunnen slechts ten volle beseft worden door wie het reizen in ontoegankelijke, met dicht tropisch woud bedekte bergstreken heeft meegemaakt. Borneo's bergland is één reusachtig woud, met uitzondering van strooken *ladangs*[1] in een aantal breedere rivierdalen en van enkele wat dichter bevolkte streken, waar het oerwoud voor een groot deel ten behoeve van den primitieven landbouw gekapt is en verbrand. Telken jare worden nieuwe terreinen tot ladangs gemaakt en de verlatene zijn spoedig met een zeer dicht struikgewas bedekt, dat na enkele jaren reeds tot hoog bosch is opgeschoten en na verloop van tijd geheel het uiterlijk van oerwoud draagt. Nieuwenhuis deelt mede[2], hoe de Dajaks bij het kappen der dichtste wouden telkens overblijfselen vinden van vroegere bewoners. De sterke neiging om zich te verplaatsen die aan alle Dajaksche stammen eigen is en hun voortdurend aanleggen van nieuwe ladangs brengen hem zelfs tot de meening, dat waarschijnlijk weinig streken van Borneo, en wel alleen de hoogste deelen der bergen, nooit van bosch beroofd zijn geweest, ook waar thans boven den grond geen enkel spoor van vroegere cultuur te vinden is.

De rivieren vormen nog de beste, meestal ook de eenige wegen in dit bergland; en hen moet de geoloog reeds daarom volgen, omdat alleen aan hunne oevers door uitschuring de rotsgesteenten ontbloot worden, die bijna overal elders door een dikke laag van humus en verweeringsproducten zijn bedekt. Om de ontblootingen te kunnen zien, mag de waterstand niet te hoog zijn; gelukkig loopen de banjirs in de kleine bergstroomen spoedig af, zonder dat deze daarna, als

1) Velden, meest met rijst beplant, ruw aangelegd door het woud in den drogen tijd ten deele te kappen en in den brand te steken.
2) In Centraal-Borneo, Reis van Pontianak naar Samarinda, Leiden 1900; II, bl. 78.

in vele minder regenrijke streken der tropen, geheel uitdrogen. De met water verzadigde bodem voedt hen voortdurend uit tal van bronnen; alleen in tijden van geringen regenval moeten de kleine schuitjes, uitgeholde boomstammen (*boengs*), over de rolsteenen der bedding getrokken worden en slijten dan spoedig, zoodat ze alle kans hebben voorgoed onbruikbaar te worden bij de eerstvolgende stroomversnelling. Aan deze, de *riams*, als ze wat steiler zijn en op kleine watervallen gaan lijken *goeroengs* geheeten, zijn Borneo's stroomen buitengewoon rijk en onberekenbaar is het oponthoud waartoe ze den reiziger noodzaken. Bij de langere of hoogere moeten alle booten, hetzij dan boengs of grootere vaartuigjes, *sampans* en *bidars*[1)] worden ontladen en langs den oever opgetrokken of afgelaten, terwijl de lasten over land, of als dit niet mogelijk is door het water vlak langs den wal, door de mannen worden overgebracht. Men ziet dan tooneelen van de meest schilderachtige en rumoerige verwarring. Het water maakt een geweldig leven en de Dajaks niet minder. De Europeaan zegt niet veel, liefst zelfs niet als hij meent dat iets verkeerd gaat, want bevelen maken hen maar erger in de war. Hij bewondert maar hun dikwijls prachtige gestalten, met die mooie, glanzige roodbruine kleur, die bij het Maleische ras zoo veelvuldig is, en de lenigheid hunner forsche lichamen; ze verrichten wonderen van behendigheid en spierkracht. Sterk dat ze meestal zijn en gewillig! Wangsa Pati, het hoofd dat bij den tocht over het Madi-plateau als gids diende, koos dadelijk het zwaarste stuk der bagage voor zich uit, een met ijzer beslagen kistje, waarin het zilvergeld en de photographische benoodigdheden geborgen waren; en toen Molengraaff onderweg een schildpad wenschte mee te nemen, die 25 kilogram woog, bond hij dien zonder spreken er boven op, terwijl hij tevoren dikwijls nog een deel van den last van een zijner mannen gedragen had, die hoestte en er slecht uitzag.

Allerfraaiste tafereelen bieden die stroomversnellingen. Zoo de riam Pelai in de Tebaoeng, de rivier die van de noordzijde naar het genoemde plateau moest voeren. De stroom verbreedt

1) Het eerste is een algemeene naam, bidars zijn de overdekte schuiten, waarin Europeanen en gegoede inlanders zich gewoonlijk laten vervoeren.

zich boven den val komvormig en vernauwt zich dan plotseling tot enkele meters, waardoor zelfs bij den lagen waterstand dien de reiziger trof, de golven zich met onstuimig geweld en met zoo donderend geraas door de stroomengte stuwden dat de menschelijke stem geheel werd gesmoord. ‘In de rotsen, zoo vervolgt Molengraaff zijn beschrijving, zijn op verschillende hoogten door het water tot twee meter diepe kolkgaten gegraven, die ook nu nog grootendeels met water waren gevuld en tal van miniatuur-vijvertjes op de rotsgroepen vormden. Het woud op de oevers is zwaar en toen het volle maanlicht het tooneel bescheen, bleek het mij, dat ik voor heden een bivouac van aangrijpende schoonheid had getroffen en eerst laat in den nacht kon ik besluiten, mij van dit heerlijke tafereel los te rukken.’

Hoe lastig voor den reiziger, hoogst belangrijk waren de riams voor den geoloog. Steeds kon hun ontstaan verklaard, worden uit de aanwezigheid van hardere lagen in het stroombed, gangen van het oude eruptief-gesteente diabaas te midden van zandsteenlagen, of de buitengewoon harde hoornrots, die op de grens van diabaas en kleilei pleegt op tetreden, doordat de laatste bij het indringen der eerste onder de werking van hitte en water tot een dicht gesteente is geworden, matglanzend als hoorn.

Zijn de rivierdalen geen kolfbanen, de ware beproevingen beginnen pas als de reiziger ze verlaten en over land verder trekken moet. Hij maakt dan kennis met de meest primitieve verkeerswegen der aarde, de Dajaksche paden, in bijna gansch Borneo de eenige landwegen. Een Dajaksch voetpad, zoo verhaalt Molengraaff, is steeds zoo smal dat geen twee personen er naast elkander kunnen loopen. Het wordt aangelegd door in het woud alle kleine hindernissen weg te kappen en de groote te ontwijken. Boomstammen die niet snel met een paar slagen van den *parang* (kapmes) zijn te vellen, blijven staan. Het Dajaksche pad gaat in den regel vrij recht op zijn doel af en stoort zich weinig aan heuvels of bergen, nog veel minder aan beken, moerassen of kleine rivieren. Moerassen worden alleen vermeden als ze te diep zijn om doorwaad te kunnen worden; veelal liggen over zeer moerassige plaatsen in elkaars verlengde opeenvolgende boomstammetjes, die als brug dienst

doen. Riviertjes en beken worden doorwaad; zoo zij te diep zijn ligt er in den regel een boomstam als brug dwars overheen. Bij het overschrijden van hoogten blijft het Dajaksche pad in hoofdzaak de lijnrechte richting behouden en is daar-door gewoonlijk zeer steil. Yan zigzagpaden maakt de Dajak bij het beklimmen van steile bergen nooit gebruik. Het begaan van zulk een pad eischt voor een Europeaan voortdurend onverdeelde oplettendheid, daar zoowel bij zijn voeten als bij zijn hoofd steeds gevaren dreigen. Daar de bosch-bodem in Borneo voor een groot deel uit een vette klei bestaat, zijn de paden dikwijls zeer glibberig, wat vooral het beklimmen van berghellingen bijzonder inspannend maakt. Indien men zich niet aan boomstammetjes en takken weet op te trekken of met kracht op een langen wandelstok (model Alpenstok) steunt, is dit voor een geschoeid Europeaan bijna niet mogelijk. Inlanders ondervinden, zelfs zoo zij lasten dragen, weinig bezwaren, daar zij de teenen in den bodem drukken, waardoor zij voor uitglijden gevrijwaard worden.

Men ziet, ook de Dajaks huldigen de leus der geologen: vooruit! Het pad naar een hunner bergen, den Boekit Lempai, loopt dwars door een huis. Toch blijkt later dikwijls dat ze niet de kortste of doelmatigste weg hebben gekozen, maar dan wordt wijziging verhinderd door hun sterk conservatisme en hun grooten eerbied voor het werk van ouderen van dagen en van de voorvaders. Zoo volgde Molengraaff een slecht gekozen pad om van de Wester-afdeeling naar de zuidkust te komen; deze verkeersweg moet telkens bij gebruik opnieuw gebaand worden daar wellicht niet meer dan een honderdtal personen per jaar er langs gaan; toch was de richting volmaakt dezelfde als ten tijde van Schwaner, die hier meer dan een halve eeuw vroeger reisde.

Het slechtst is de Europeaan er aan toe wanneer het pad een tijdlang de bedding eener beek gelieft te volgen; de Dajaks daarentegen vinden zulk een *djalan ajer* (waterweg) hoogst aangenaam. Nog sterker loopen beider gevoelens uiteen omtrent de voortreffelijkheid van een weg, zooals men dien in het groote meren-gebied van de Kapoeas vindt, bestaande uit aaneengeschakelde boomstammen van allerlei afmetingen en allerlei graden van gladheid, die hier en daar

op wiegelende steunsels in het moeras liggen. De inlanders noemen dat speciaal een *djalan ènak*, een lekkeren weg, en bewegen zich met hun lasten even snel er op als op een fraai geplaveiden chaussee. Molengraaff viel van een boomstam in een gat en verstuikte zijn voet, een der weinige omgevallen waarvan hij melding maakt; deze weg droeg den naam van ‘militaire weg’, omdat zij naar een *koeboe*, een met inlandsche politiesoldaten (*pradjoerits*) bezette versterking, voerde. Wie den ‘militairen weg’ van Buitenzorg naar Soekaboemi kent, zal zeggen dat ook hier *modus in rebus* is.

Ondanks alle moeilijkheden is de reiziger telkens verrukt als hij de vlakten kan verlaten en het bergland ingaan en dit zal ieder met hem meevoelen die in onze oost geweest is, al was 't alleen maar om de warmte en de muggen. Is op Java al dadelijk de koelte merkbaar zoodra men de strandvlakten verlaat en de heuvels opgaat, in het dicht begroeide Borneo is het contrast nog sterker. En dan de muskieten, die gruwelijke plaag op alle riviertochten in de lage streken. Wel is ook Borneo's bergland niet vrij van insecten; als men er overdag op een rolsteenbank in een rivier vertoeft, dan zijn gelaat en handen al spoedig met op zweet azende, dieren bedekt, en aan wespensteken moet men er gewennen; maar dat doet men gaarne wanneer men de totale afwezigheid der muskieten bedenkt. Molengraaff is anders nog al gelaten onder die heidensche plaag. Als hij de Samba door de heuvels afvaart, wordt hij aangevallen door milliarden kleine mugjes; gelaat en handen zijn steeds met honderden ervan bedekt; ze zijn veel kleiner dan de gewone muskietsoorten en de reiziger vindt het ‘inderdaad zeer verwonderlijk’, dat deze kleine mugjes in een oogenblik door de menschelijke huid kunnen steken, wat een brandende jeuk ten gevolge heeft. De vaart door dit inderdaad bekoorlijke landschap vervolgt hij, wordt hierdoor ‘eenigermate vergald’. Pas als hij niets moois meer te zien heeft, als op de Katingan, brengen de milliarden hem uit zijn humeur. En zoodra hij de bergen in 't zicht heeft, is alles vergeten. ‘Nog eenmaal - zoo lezen we, als hij het heerlijke Boven-Kapoeas-keten-gebergte zal binnentrekken, - moest ik overnachten in het lage land, in het struikgewas aan den linkeroever der Emba-

loeh. Heden verdroeg ik de kwelling der myriaden muskieten, die de oevers van alle rivieren in het lage land van Borneo verpesten, met meer dan gewone gelijkmoedigheid. Immers de dag van morgen zou mij in het bergland brengen en ik zou den helschen bloedzuiger ver achter mij laten; met de bergen zou het majestueuse oerwoud koelte brengen en zouden heerlijke watervallen en stroomversnellingen van helder koud water, rotsprofielen en gesteenten komen, daarmede spannende momenten en interessant wetenschappelijk werk, kortom alles wat mij de herinnering aan mijn reizen in Borneo nu nog dierbaar doet zijn.'

Ja, het is heerlijk, het reizen in het tropische bergland, en men bejammert slechts de eigenschap van den menschelijken geest om ook voor het schoonste te verstompen, wanneer het al te lang genoten wordt. Hoe treffend juist wordt dat door Molengraaff uitgedrukt als hij de eerste maal een ongerept tropisch oerwoud betreedt: 'Ik genoot van het heerlijke schouwspel van deze woudreuzen, wier stammen als reuzenzuilen het bladerengewelf schenen te torsen, en die door allerlei klim- en woekerplanten werden omhelsd, terwijl elk onderdeel met zoo talrijke planten en bloemen was bedekt, dat iedere stam op zich zelf een soort van tuin geleek. En ik genoot, zooals men alleen bij een eersten indruk kan genieten. Meermalen werd ik later teleurgesteld door het feit, dat men zoo snel aan deze nieuwe natuurtooneelen gewent en nimmer weder dat gevoel van opgetogenheid voelt terugkeeren, dat de eerste dag van kennismaking oplevert; ja, geërgerd heb ik er mij bijna aan, dat ik later, toen ik maanden in de heerlijkste oerwouden had rondgezworven en nu ook al de bezwaren en moeilijkheden, die zij den reiziger in den weg leggen, had ondervonden, somtijds ditzelfde onvergelijkelijk schoone, doch eindelooze hooge woud begon te verfoeien en snakte naar ruimte, beweging, lucht en zon.'

Gelukkig dan dat de studie van den bouw der berglanden hem herhaaldelijk noopte de hoogste toppen te bestijgen, zich daar desnoods ruimte en licht te verschaffen door de boomen te doen kappen en zoo de panorama's te genieten waarvan de beschrijving en afbeelding een der vele sieraden van dit boek vormt. Gemakkelijk waren die bestijgingen niet. In tegenstelling met Java, waar de hooge bergen meerendeels vulkanen

zijn, die geen steile hellingen bezitten, is Borneo aan steile bergtoppen bijzonder rijk, maar Molengraaff is een uitstekend bergbeklimmer. Als hij de spits van den Boekit Semberoewang bereikt heeft, acht hij het noodig het benedengedeelte van een vijftig meter hoogen, loodrechten rotswand te onderzoeken. ‘Het afdalen en weder opklimmen van dezen rotswand, die voor een groot deel met orchideeën met fraaie, groote, gele bloemen is bezaaid, vereischte eenige oefening in het rotsklimmen.’

Kloven zijn soms alleen te passeeren over de toppen der daarin groeiende boomen, waarbij men over groote afstanden geen vasten grond onder de voeten krijgt. De meest curieuze, hoewel niet de lastigste bestijging is wel die van de Boekit Kelam, een reusachtigen, alleenstaanden steenklomp, geheel uit een helderwit eruptiefgesteente, een eigenaardige variëteit van kwartsporfier, bestaande. Deze 900 meter hooge berg maakt een overweldigenden indruk; hij heeft den vorm van een *tea-cosy* en bezit buitengewoon steile wanden, vooral te halver hoogte, waar hij geheel omringd is door een naakten rotswand van gemiddeld 350 meter hoogte, met een dunne verweeringskorst in grijze en bruine kleuren, te dun om eenigen plantengroei te dragen. Vreet de verweering verder in, dan laat de steen in platen los, zoodat de berg afschilfert als een reusachtige ui; dit geschiedt des morgens en des avonds, als de geweldige verhitting door de zon aanvangt of eindigt; tal van witte plekken zijn sporen van dezen eigenaardigen verweeringsvorm, die onlangs ook door Van Cappelle en Van Drimmelen uit Suriname is beschreven, waar graniet op deze wijze uiteenspringt. Door talrijke, diepe, loodrechte voren stroomen fijne waterstralen, schitterend in de zon, afkomstig uit het bosch dat den zwak gewelfden toprug bedekt. Slechts aan de westzijde is de rotswand iets minder steil dan elders, met uitzondering van een bijna vijftig meter hoogen gordel, waartegen de inlanders een rotanladder hebben aangebracht. Ze bezoeken den top om een lianensoort te halen, waarvan mooie, welriekende wandelstokken worden gemaakt. Die ladder is slechts van boven, in 't midden en beneden vastgebonden; in het onderste deel, waar de rots het minst steil is, hangt ze zoo dicht ertegen, dat de sporten alleen voor de uiterste voetspitsen eenigen steun bieden - men heeft

ze daarom zeker maar tot een meter uit elkaar gemaakt! - en men nauwelijks de stijlen met de vingers omklemmen kan; maar hoogerop zijn gedeelten waar de wand loodrecht is of overhangt, en dan draait de ladder bij het beklimmen zoo om hare lengteas been en weer, dat menschen die wel eens duizelig worden, erdoor in de war raken. Hallier, die deze ladder vijfmaal beklom om de rijke plantenschatten van dentop machtig te worden vertelt dat een der officieren, die den tocht met Molengraaff meemaakten, door duizeligheid bevangen werd en slechts door Molengraaff's aanmaning, vooral niet meer naar beneden te zien, voor vallen werd behoed.[1)]

Niet alle loodrechte wanden zijn in Borneo van ladders voorzien. Zoo geviel het dat de reiziger nog op het laatst van zijn tocht bij de beklimming van een der talrijke kleine, spitse andesietkegels, zooals er ook op Java zoovele gevonden worden, aan een bijna loodrechten rotswand kwam. Dan verhaalt hij: ‘Dicht langs den rotswand hangen eenige sterke luchtwortels van hooger groeiende boomen en aan deze moet men zich over een afstand van bijna dertig meter omhoog trekken zonder ook zelfs een oogenblik een goed steunpunt voor de voeten te kunnen vinden. Het uitzicht van den top naar alle zijden is verrassend en veel omvattend.’

Hoe weldadig doet deze eenvoudige wijze van vertellen aan, vergeleken bij verhalen als van een populair auteurtoerist die ook een ladder beschrijft en wel de tegen den Bromo gelegde, gemakkelijker klim dan menige Hollandsche pakhuistrap.

Er is in dit geheele boek iets eenvoudigs, niet alleen in wat gezegd, nog meer in wat verzwegen wordt. Bij de bestijging van een der beide toppen van den Boekit Raja, den hoogsten, boven 2000 meter reikenden berg van Nederlandsch Borneo, had de reiziger, als de koelies, zeer van de doordringende, vochtige koude te lijden; toch had hij de energie vierenveertig uur op den top te blijven, waar hij een onafgebroken reeks van barometerwaarnemingen gedurende zesentwintig uren verrichtte. Men moet de eerste reisbrieven van den onderzoeker opslaan om van deze moeilijkheden

1) Hallier's belangwekkend verslag verscheen in het Nutuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, Deel LIV.

eenig denkbeeld te krijgen. Terecht werd in dit tijdschrift gezegd, dat het toonen der geestkracht benoodigd om ondanks koude en vermoeienis een arbeid te vervullen, waarbij van verkwikkeuden slaap geen sprake mocht zijn, Molengraaff tot den waren naturalist-reiziger stempelt, zooals Nederland er in zijne schoone koloniën van eigen landaard nog maar zeer weinigen gehad heeft[1)].

Over de talrijke barometer- en kookthermometer-waane-mingen vermeldt dit reisverhaal nagenoeg niets en nu moge dit overbodig zijn omdat inmiddels de topografische kaart der Westerafdeeling is verschenen, zeker zal men in de wetenschappelijke reislitteratuur zelden een voorbeeld van een auteur ontmoeten die de bescheidenheid zoover drijft, een arbeid te verzwijgen, zoo vervelend en vermoeiend en toch met zooveel volharding verricht. Dat de schrijver deze waarnemingen nog afzonderlijk publiceere, is gewenscht, omdat daarin een belangrijke bijdrage kan liggen tot de kennis der betrouwbaarheid van hoogtemetingen met barometer en kook-thermometer in de tropen; de talrijke waarnemingen van Junghuhn, die veelal voor zijn tijd merkwaardig groote nauwkeurigheid vertoonen, zouden tot belangwekkende vergelijkingen kunnen leiden. Bij Molengraaff blijkt die nauwkeurigheid, somtijds onovertref baar geweest te zijn; voor den Boekit Boenjau, een bijna 600 M. hooge waterscheidingsrug tusschen West- en Zuid-Borneo, bedroeg het verschil met de topografische opneming slechts vier meter.

Deze controle is een eereprijs voor den moeilijken en hoogst belangrijken arbeid, door den topografischen dienst van ons Indisch leger in West Borneo verricht en waarover thans iets gezegd dient. Van 1886 tot 1894 heeft eene opnemings-brigade onder leiding van H.D.H. Bosboom en J.J.K. Enthoven de opneming der Wester-afdeeling voltooid, waardoor het terrein van dit uitgestrekt gewest plotseling zoo volledig bekend werd, dat de tevoren daarvan verkregen kennis er bij afsteekt als de nacht bij den dag. In nog sterker mate dan bij de topografische karteering van Sumatra het geval is, zijn de opnemingen op Borneo in vele streken ware ontdekkingsreizen geweest; van de kenmerken

1) H(ubreeht), jaargang 1895, II, bl. 375.

van het bodemrelief hadden vorige reizen niet het minste begrip kunnen geven en zoo maakte onze aardrijkskundige kennis hier een sprong, niet minder groot dan de geologische door Molengraaff's reis. Een voortreffelijke kaart in zesentwintig bladen op de schaal 1: 200000 geeft een beeld van deze landstreek zoo helder en duidelijk als men verlangen kan. Afzonderlijke kaarten der rivieren en der wegen op de schaal 1: 50000 brengen meerdere details.

Tot een groot stuk dezer kaart nu, en juist het minst bekende deel met het ingewikkeldst terrein, de hoogste berglanden grootendeels omvattend, geeft Molengraaff's boek den onontbeerlijken tekst. Dat is het wat dit boek zoo aantrekkelijk maakt. Het is niet als zooveel andere geschriften van geologen, een dorre opsomming van gesteenten en profielen, liefst naar formaties gerangschikt, het wenscht, zooals de schrijver in de inleiding vooropstelt, ‘een getrouw en levendig beeld te geven van de bereisde landstreek’, zoowel van het karakter van het landschap als van den algemeen geologischen bouw. Wij aarzelen niet te zeggen dat de reiziger dit doel zoo dicht genaderd heeft als hij een eersten verkenningstocht mogelijk was; en dat hij in den kijk op de kenmerkende trekken van het uiterlijk der Indische berglanden voor den grooten meester Junghuhn in het minst niet onderdoet; terwijl de andere taak, waarnaar ook Junghuhn streefde, het aantoonen van het verband tusschen dat uiterlijk en het innerlijk, tusschen den bouw en het ontstaan der gebergten, door Molengraaff veel beter kon volvoerd worden, omdat in een halve eeuw tijds in geologische vraagstukken zooveel licht is gekomen.

Scherp is tengevolge der topografische opneming thans het contrast tusschen onze kennis der Wester-afdeeling en die der aangrenzende gebieden, de Zuider- en Ooster-afdeeling en Serawak. Bij gene vergeleken weten we van deze nagenoeg niets, althans wat het bodemrelief betreft; met uitzondering van een deel van het stroomgebied der boven-Mahakkam, dat eerst na Molengraaff's reizen door Nieuwenhuis bezocht en door de hem vergezellende topografen Demmeni en Bier werd opgenomen; de resultaten dier tochten zijn nog niet op kaarten van voldoende schaal publiek gemaakt om er het bergterrein goed uit te leeren kennen.

Zoo was dus ook Molengraaff's onderzoek hoofdzakelijk beperkt tot het stuk der Wester-afdeeling, dat wigvormig tusschen de beide andere genoemde gebieden indringt; want in een goed gekarteerd gebied kan een geoloog in denzelfden tijd tienvoudig belangrijker arbeid volbrengen dan in een waar hij zelf eerst vluchtige opnemingen doen moet; en dat vooral bij de uitstekende opvatting, die deze geoloog van het karakter eener verkenningsreis bezit. Al gaat de tocht vlug, al verkent zij slechts enkele lijnen, haar uitkomst behoeft slechts quantitatief van die eener complete opneming te verschillen, niet qualitatief, wanneer een goede kaart tot grondslag dient. Als het belangrijkst deel van den atlas, die bij zijn boek behoort, beschouwt Molengraaff de geologische uitgaaf der genoemde stroomkaarten. Daarop zijn met de grootst mogelijke nauwkeurigheid de lokaliteiten der verzamelde gesteenten aangegeven, met bijvoeging van de nummers der collectie, die in het museum der universiteit van Utrecht geplaatst is. Volgende onderzoekers zullen zoodoende in staat zijn alle opgaven met zekerheid te controleeran, zoodat hunne bevindingen onmiddellijk daarbij kunnen aansluiten. Een voortreffelijke wijze van werken voorzeker, tot dusver nieuw voor onzen Archipel, en die stellig door elk volgend geoloog zal worden overgenomen.

Behalve deze detailbladen bevat de atlas orografische en geologische overzichtskaarten, eenige profielen, alles door den lithograaf De Geest voortreffelijk op steen gebracht; en verder een aantal der hoogst leerzame en belangwekkende panorama's, waarvan andere in het boek zijn opgenomen. Ook in dit laatste opzicht heeft Molengraaff uitstekend werk geleverd; een goede aanvulling van de voorstelling der kaart door deze verticale projecties der hoogte-dimensie is zoo gewenscht. Deze reiziger houdt van panorama's, ja men kan zeggen hij is er op verzot; telkens opnieuw beklimt hij een bergtop om een inzicht in het karakter van het bergland te verkrijgen en tegelijk is steeds zijn artistieke natuur verrukt door het genot dat deze vergezichten hem geven, en waarvan de weerklank in zijne woorden trilt, al kiest hij die zooveel soberder dan die andere landschaps-enthoesiast Junghuhn, die een Duitscher was. Wij vermeldden met hoeveel koude en ongemak de bestijging van den Boekit Raja gepaard

ging; maar ‘toen de zon was opgegaan, zegt Molengraaff, genoot ik er een boven beschrijving heerlijk en imposant uitzicht, dat mij alle bezwaren en ontberingen aan dezen tocht verbonden, veelmaals vergoedde. Half Nederlandsch Borneo lag aan mijne voeten, ver beneden mij vulden de wolken alle dalen als met een zee van schuim; daar staken alle bergen, die hooger dan vijf honderd meter waren, helder en scherp boven uit’. Een uitzichtspunt ‘van den eersten rang’ was ook de Loeboek, die een panorama gaf vol boeiende contrasten, een der rijkst geschakeerde en leerrijkste van alle. Noord- en noordwestwaarts verdwijnt de breede Kapoeas-vlakte in de heiïge lucht aan den horizont, westen zuidwestwaarts heerschenen kegel- en koepelvormige ande-sietbergen; oostwaarts en noordoostwaarts op den voorgrond enkel kegelvormige bergen, waar achter aan gene zijde van het Soeroekdal de scherp en grillig omlijnde vormen der vulkanische tufgebergten volgen, zuidwaarts enkele koepelvormige heuvels op den voorgrond en daar achter louter langgerekte bergvormen, zooals de Goenoeng Madi, die zich, zoover het oog reikt, met nagenoeg volkomen gelijkblijvende kamhoogte van west naar oost voortzetten. - Ook de nacht brengt op een bergtop geen rust. Zoo op den Boekit Sasak: ‘Midden in den nacht ontwaakte ik door een dof gerommel; ik sloeg het voorzeil van mijn tent op en stond toen op eens voor een heerlijk en geheimzinnig tafereel. Diep beneden mij woedde in de Kapoewas-vlakte een zwaar onweer en het licht der bliksemstralen deed mij nu en dan de geweldige afmetingen raden van de wolkgevaarten, die op eenige kilometers afstand voor mij hingen. Vlak voor mij stonden een paar half vergane boomstruiken, die geheel en al met een intens blauwachtig-wit walmend licht waren bedekt van phosphorosceerende zwammen. Dit licht was zoo sterk dat ik er op een paar meters afstand bij kon lezen en ik zelfs in de gesloten tent de geheimzinnige, blauwachtige schemering kon waarnemen. Ik zag dit verschijnsel nog tallooze malen in de bosschen van Borneo, doch geen enkele maal zoo sterk als dezen nacht.’ - Is het niet de moeite waard zoo in den slaap gestoord te worden?

Wel is Borneo voor den geoloog een land om mee voor

den dag te komen. Welk een verscheidenheid van gesteenten en van bergvormen; welk een sterke storingen in deligging der lagen, zoo sterk dat men bijna zou gaan meenen dat op zijn kop te staan voor een geologische laag hier de normale stand en de horizontale positie een vreemd gedrag is. In deze afwisseling overtreft Borneo ver Sumatra; en wat een verschil met Java, waar de tergende eentonigheid van andesiet en bazalt der moderne vulkanen zich in de tertiaire gebergten meestal herhaalt in den vorm van aaneengebakken brokstukken van bazalt en andesiet, deftiglijk conglomeraten en brecciën geheeten, of waar het gruis van beide met kalk tot mergels is aangelengd.

Moge een niet-geoloog bij de eerste opsomming der vreemd-klinkende namen, waarmede de gesteenten door de vakmannen worden aangeduid, de vrees voelen opkomen dat dit boek toch geen boek voor hem zal blijken, hij zette zich gerust daarover heen en weldra zal hij behagen scheppen in deze mooi gevormde en welluidende woorden, die trouwens alleen wanneer de reiziger op een rolsteenbank is gezeten, waar de oogst van een gansch stroomgebied wordt binnengehaald, tot dichte drommen aanzwellen. Is het niet curieus te lezen van melaphyr-amandelsteen en serpentijn, van radiolariën-jaspis en amphibool-andesiet, van toermalijn-graniet en tonaliet-porfier, van kwartsporfieriet met buitengewoon fraaie micropegmatietstructuur? Men gaat lust gevoelen de gesteenten te leeren kennen die zoo mooi benoemd zijn en met zooveel liefde en kunstgevoel beschreven worden; zooals het nieuw ontdekte Poelau-Melajoe-gesteente, genaamd naar een klein eilandje in een groot meer, dat er geheel uit is opgebouwd; ‘deze steen is groen-grijs van kleur, taai doch splinterig en onduidelijk gelaagd; door lichter grijze plekken ziet ze er gevlamd uit en veelal is ze door talrijke witte kwartsaderen doorzet; meestal is serpentijn in de kliefvlakken opgehoopt, zoodat men zelden een stuk zal kunnen doorslaan, zonder hier of daar den karakteristieken breuk van serpentijn-gesteenten te zien verschijnen.’ Wie weet of dit boek niet bestemd is den lust tot het aanleggen van mineralogische kabinetten te doen herleven, die met de achttiende eeuw verdwenen is; er zijn toch gevoelige naturen die ongaarne vlinders opprikken. Welk een fraaie batik-motieven zouden aan de gemengd

kristallijne steensoorten te ontleenen zijn. Vooral wanneer men ze in uiterst dun geslepen, doorzichtige plaatjes bekijkt onder het microscoop, zooals Molengraaff met Schroeder van der Kolk doen moest om te kijken hoe ze alle heeten; want dat kan men er zoo maar niet aan zien. Waarlijk, Indië zou ons bijna gaan vervelen, als we alleen maar blijven hooren van de quaesties der decentralisatie en der kollie-ordonantiën; opdat wij die met meer genoegen bespreken dan tot dusver, is het noodig dat we van tijd tot tijd de menschen vergeten en wat vernemen van hun land.

Het stroomgebied van de Kapoeas, dat het grootste deel der Wester-afdeeling inneemt, is in 't noordoosten afgesloten door het reeds genoemde Boven-Kapoeas-ketengebergte, waar-over de grens met Serawak loopt. Het westelijk deel rijst plotseling, als een muur uit de horizontale vlakte der rivier omhoog en hier, langs den zijtak Embaloeh, werd het door den reiziger betreden. Het bestaat er uit een menigte evenwijdig loopende, van west naar oost gerichte, zeer scherpe ruggen bezittende bergkammen, waarvan er bij de vaart stroomopwaarts steeds nieuwe als coulissen achter de vorige te zien komen. West- en oostwaarts blijft dit karakter behouden. Het wordt door de profielen, die de Embaloeh blootgeschuurd heeft, duidelijk verklaard: het gebergte bestaat uit leisteenlagen, sterk gevouwen, geplooid en verschoven en zoo meestal met zeer steile standen; vandaar de smalheid der kammen, nadat zij lang door het afstroomend regenwater aan weerszijden zijn afgeknaagd; horizontale of weinig hellende lagen zouden die scherpe vormen niet vertoonen, zouden tafelachtige verheffingen zijn geworden. En zooals uit de helling der lagen het dwarsprofiel der ketenen te verklaren is, zoo de richting uit de strekking ten opzichte van den horizon. Want bij alleafwijkingen, die de plooiende bergdruk veroorzaakte, is de strekking der lagen in hoofdzaak toch west-oost, en valt dus met de richting der bergruggen samen.

Vertoont het gebergte aldus een sterke eenheid van bouw, voor verscheidenheid zorgen de rivieren. Nu eens doorstroomen zij een lengtedal tusschen twee ketenen om dan plotseling hun kans waar te nemen en zich in een dwarsdal een smallen weg te banen, totdat het volgende lengtedal ze weer een eindweegs opneemt. Deze telkens herhaalde afwisseling wordt door de

verschillen in strekking, helling en hardheid der rotslagen nog meer ingewikkeld en zoo zijn een aantal daltypen ontstaan, die Molengraaff, ten deele in aansluiting bij Powell's onderzoekingen in het Colorado-gebied van het Rotsgebergte, op meesterlijke wijze geanalyseerd heeft. Het goed geluk, dat den reiziger zelden in den steek liet, gaf hem bij het opvaren een lagen waterstand in de Embaloeh, zoodat de ontblootingen goed zichtbaar waren en de stroomversnellingen weinig moeite brachten. Het deed zijne fotografiën zoo uitnemend slagen, dat hij van een aantal daltypen werkelijk prachtige afbeeldingen maken kon. Het schonk hem een plotselinge was der rivier bij de terugreis, die daardoor werd afgelegd in snelle vaart, soms van niet minder dan 11 K.M. per uur. ‘Pijlsnel vlogen we de rivier af, met omzichtigheid de kolossale boomstammen, die het water met zich voerde, vermijdend. Het was alsof de hand van een toovenaar twee eindeloos lange, met een boschlandschap beschilderde gordijnen langs ons afrolde; zóó zacht en onhoorbaar gleden wij langs het water, dat ik haast twijfelde of wij het inderdaad wel waren die met het water in toomlooze vaart voortschoten.’

Bij fotografeeren als bij reizen is geluk maar de eene helft; de andere helft is handigheid en zorg. Zorg ook nog na de verkrijging van een goed cliché, dat dikwijls zoo onvriendelijk is een middelmatig plaatje te worden. Niet voor elk boek heeft men de zorg genomen de afwerking der photo's zoo noodig aan een teekenaar op te dragen. Hier is dat geschied door G.B. Hooyer, die zoo goed het tropische landschap kent, en die ook Molengraaff's teekeningen van panorama's en landschappen voor het boek heeft gereed gemaakt.

De Boven-Kapoeas-vlakte, waaraan de westvleugel van het beschreven gebergte zuidwaarts paalt, vormt in haar westelijk deel het bekende merengebied. Uitgestrekte, grillig gevormde plassen, onderling en met de Kapoeas door tal van aderen verbonden, met water van bruingele kleur, alle omringd en gescheiden door een armelijk waterwoud, herinneren niet in 't minst aan eenig tropisch landschap, maar sprekend aan de vaderlandsche veenplassen. Zij vormen de regelaars van den waterstand in den grooten stroom die, opgestuwd door de heuvels waar zij beneden Semitau doorheen moet breken, in regentijden de gansche Boven-Kapoeas-vlakte onder water

zet, een terrein zoo groot als Noordbrabant en Zeeland samen. Bij zeer lagen rivierstand loopen de meren bijna geheel droog; er worden dan geweldige hoeveelheden visch gevangen en de feestvuren der Dajaks doen menigmaal een boschbrand ontstaan; zoo is het wonder van het verkoolde waterwoud te verklaren, dat een groot deel der merenstreek inneemt en voor vele vorige reizigers een *puzzle* was, waarvan zij de zonderlingste oplossingen voorsloegen.

Hoe wenschelijk deze regeling van den waterstand voor de lager gelegen streken is, zij is nog geheel onvoldoende: het verschil der uiterste standen bedraagt te Semitau des ondanks zeventien meter!

De heuvelrijen die het merengehied in 't noorden afsluiten en ten deele de grens met Serawak vormen, hebben Molengraaff het eerst in kennis gebracht met fossielen, de merkwaardigste ontdekking op palaeontologisch gebied vormend, die deze reis heeft opgeleverd: gesteenten, die voor een groot deel bestaan nit de kiezelpantsers van radiolariën, zeer kleine straalrhizopoen, die aan de oppervlakte der oceanen leven en wier sierlijke, regelmatige huisjes, in tal van vormen voorkomend, den bodem van eenige zeer diepe zeegedeelten bedekken waar de niet uit kiezel, maar uit kalk bestaande pantsers van verwante diervormen, die in wat minder diepe wateren de meerderheid vormen, niet konden blijven bestaan. Jennings Hinde, die in een uitvoerig Appendix de talrijke soorten dezer organismen, door Molengraaff aangetroffen, behandelt, meent hun leven met groote waarschijnlijkheid in den jura-tijd te moeten stellen. De belangrijke gevolgtrekking is, dat Borneo toen dus voor een aanzienlijk deel den bodem eener zeer diepe zee moet hebben gevormd; voor een aanzienlijk deel, want ook ver oostelijk aan den bergloop der Kapoeas vond Molengraaff dezelfde gesteenten, waarom hij het heuvelland, dat daar aan het Boven-Kapoeas-ketengebergte ten zuiden aansluit, tot dezelfde formatie rekent als de heuvels der merenstreek; en ook veel zuidelijker werden, oostwaarts van Semitau, dezelfde organismen aangetroffen, hier niet alleen in jaspis en hoornsteen als in 't noorden, maar ook in tuffen van eruptief-gesteente, van diabaas, die dus op onderzeesche erupties schijnen te wijzen. Belangrijk is deze ontdekking vooral, omdat te voren nog slechts van wei-

nige deelen der aarde radiolariën-rots over groote uitgestrektheid bekend was; en ook omdat daardoor opnieuw wordt bewezen dat de meening van Neumayr als zou de Indische Archipel in den jura-tijd deel van een vasteland hebben uitgemaakt, met de feiten in strijd is.

Ten zuiden van het radiolariën-heuvelland der boven-Kapoeas, - waarin aan de Boengan bovendien een merkwaardige kalkformatie werd aangetroffen, uit een vijftal afzonderlijke pieken met schier overal loodrechte wanden bestaande, - zouden den ontdekker opnieuw groote verrassingen wachten. Het was voor hem weggelegd op Borneo de aanwezigheid aan te toonen van uitgestrekte vulkaangebieden, wel reeds lang zonder werking, en zóó door de kracht van het water aangetast, dat kraters er niet of moeilijk meer in zijn te herkennen, maar belangwekkend omdat men te voren wel gemeend had dat op Borneo van vulkanische werkzaamheid ook in den tertiairen tijd niet veel sprake meer geweest was.

Een genot is het, de spanning van den schrijver te volgen, als hij voor het eerst de uit vulkanische tuffen opgebouwde tafelbergen nadert, waarvan hij den verst zichtbaren, om zijn treffende overeenkomst in gedaante met den Tafelberg bij Kaapstad, voor een zandsteenvorming had gehouden. De rolsteenen in de rivier brengen den eersten twijfel en weldra blijkt de ware aard dezer bergen; opgebouwd uit geweldige stroomen van vulkanische tuffen; elke stroom heeft een nieuw terras gevormd, waardoor de trapsgewijze bouw der bergwanden verklaard wordt. Uiterst schilderachtig is deze bergwereld in het stroomgebied der Mandai, een grooten zuidelijken Kapoeas-tak; de bleekgekleurde loodrechte tufwanden geven een eigenaardige variatie in het anders eeuwig groene landschap en bevatten tal van grotten, die de zwervende Poenans, de laagst staande, slechts van jacht en vruchten levende Dajaks, uit menschenvrees verlieten bij de nadering van een lid der Borneo-expeditie en waarin Molengraaff een tijdelijk verblijf vond dat hij *roemah batoe* (het steenen huis), Hallier een dat hij *roemah koetoe*[1] doopte.

1) ‘Nauwelijks was ik, op de aankomst der achtergebleven koelies wachtende, eenige minuten op een rotsblok voor de grot gezeten, of ik was overdekt met een insectensoort, die ik te voren nooit in zulk een menigte bij elkaar had gezien en die Prof. Molengraaff later met den naam van *Pulex vagabunda* begiftigde. Toen ik later na de aankomst der koelies niet meer alleen het mikpunt der omzwervende insectenschaar was en ieder der koelies zijn deel in ontvangst genomen had, werd het na eenige dagen zeer dragelijk en, toen ik mij geheel ingericht had, zelfs gezellig in het hol’ (Hallier). - Dat zijn zoo kleine misères van het reizen. (*Koetoe* = vloo.)

Oostelijker draagt het vulkanenland een gansch ander karakter. Het bestaat hier niet nit tafelbergen, maar uit tal van spitse en grillige, afzonderlijk staande toppen, voor een groot deel niet uit tuffen, maar uit vaste lava opgebouwd; nu eens gelijkend op geknotte kegels, dan weer op half in puin gevallen reuzenburchten, maar alle ook met vroolijk tusschen 't groen schitterende, witte of roode rotswanden. Het eerste gezicht erop had Molengraaff met Nieuwenhuis van den top Liang Tibab, die tweemalen bestegen moest worden, omdat de regen de eerste maal alle uitzicht belette. ‘Zoo'n bergbestijging in den regen is iets geheel bijzonders; de weg, als altijd zeer steil, is zoo glad als spek, al spoedig is men doornat en een mengsel van water en zweet gutst langs het lichaam. De bloedzuigers (patjats) vieren, wanneer alles druipt, ware bacchanaliën en bloedvlekken beginnen het grijze fond der beslijkte kleederen hier en daar te verlevendigen. Eindelijk bereikt men den top, alles grijs en nat; steeds harder stroomt de regen en men krijgt niet anders te zien dan nat groen en grijze wolken. Eindelijk na een half uur wachtens besluit men verkleumd en rillend terug te keeren en dan volgt een glijden en glibberen en vallen en weder opstaan en een oprijten van gezicht en handen aan valsche rottanslingers, totdat men in de knieën knikkend, kil en doorweekt, met half bedorven instrumenten het bivouac beneden weer bereikt. Een mislukte tocht.’

Dit geheele vulkanische bergland is door Molengraaff het Müller-gebergte genoemd, naar den verdienstelijken assistent-resident Georg Müller, die van de oostkust langs de Mahakkam reeds de waterscheiding met de Kapoeas had overschreden en zoo het eerst de doorkruising van Borneo van oost naar west zou hebhen volbracht, ware hij niet bij een zeer gevaarlijke stroomversnelling door de Pnihing-Dajaks - die minder betrouwbaar schijnen dan de meeste andere stammen - verraderlijk vermoord (1825).

Zich westwaarts en zuidwaarts wendende, nam de reiziger thans het onderzoek der heuvellanden ten oosten en ten

zuiden van Semitau onderhanden. Terwijl hij hier op palaeontologisch gebied de interessante diabaastuffen met radiolariën-vond, is uit een geographisch oogpunt vooral merkwaardig de beschrijving der zeldzaam regelmatige bergruggen, die van den zuidelijken oever der Kapoeas ver oostzuidoostwaarts loopen. Als alle bergketenen zoo gevormd waren als deze, zegt Molengraaff, dan zou men de rupsvormige teekenmanier der oude kaarten weer kunnen invoeren. De langste, de Seraboen-reeks, gelijkt, van 't noorden gezien, sprekend op den zooveel genoemden Megalies-berg benoorden Pretoria; ze lijkt een reuzenmuur, met haar steeds bijna gelijkblijvende kamhoogte van vier à vijfhonderd meter honderd kilometer ver voortloopend. Ze is minder dan een kilometer breed en verheft zich aan de zuidzijde even steil. Wat korter en smaller, maar even verwonderlijk regelmatig en steil ligt ten zuiden daarvan de Penai-rug. Ook de openingen in de muren, in de Transvaal zoo karakteristiek ‘poorten’ genoemd, ontbreken niet; rivieren stroomen erdoor. Waarschijnlijk zijn deze ruggen geheel uit zandsteen samengesteld.

Meer oostwaarts heeft zandsteen tot een gansch andere vorming aanleiding gegeven, het Madi-plateau, waarover Molengraaff het laatste deel zijner reis begon, dat hem over de waterscheiding naar de zuidkust zou voeren. Dit hoogland, zwak hellend naar 't noorden, door eenige rivierdalen in stukken gesneden, daalt met zeer steilen rand naar 't zuiden af. Het zou vooral voor de botanie tot merkwaardige ontdekkingen leiden, zoo merkwaardig dat wij het deel van het reisverhaal, dat daarop betrekking heeft, laten volgen.

Ik had mij heden (18 September) ten doel gesteld den Babas Hantoe, een der voornaamste verhevenheden van het Madi-gebergte te bereiken en zoo waren wij dan te 7 a.m. reeds op marsch, zuidwaarts tegen een flauw hellende glooiïng opstijgend, die een honderdtal meters hooger zich meer en meer verbreedde en een deel bleek uit te maken van een uitgestrekt, zwak noordwaarts hellend plateau. Hoe hooger wij stegen, des te talrijker werden de Coniferen in het woud; op ongeveer 700 Meter hoogte beginnen deze geheel de heerschappij te voeren. Het bosch is ijl en schraal en, wanneer een windstoot er af en toe door de kruinen joeg, deed deze een eigenaardig steunend, knar-

send geluid ontstaan, mij uit de Europeesche dennenbosschen zoo wel bekend. Langzamerhand begint het karakter van moerasbosch op te treden, de bodem wordt week, en de zoom der mosvegetatie wordt bereikt. Het onderste deel der boomtronken is ten slotte door een dikke, naar beneden kegelvormig zich verbreedende mosbekldeeding omgeven, waarop zich de stammen als op voetstukken verheffen. Diep ingetreden bevindt zich het smalle pad tusschen deze spons-natte moskussens. Slechts door Wangsa Patti en mijn Chinees vergezeld, klom ik steeds langzaam stijgend hooger; op 1000 meter hoogte bedekt een moeras den bodem, zoodat men alleen vooruit kan komen door van den eenen boomwortel op den anderen te springen. Het terrein wordt daarna langzamerhand vlakker, het bosch begint zich hier en daar te openen en te vier uur lag, na een lastige klouterpartij door een chaos van rotsblokken, plotseling de Babas Hantoe voor mij. De Babas Hantoe is een uitgestrekte, eenigszins golvende vlakte, die uit rullen, helderwitten zandsteen bestaat, waarvan de banken nauw merkbaar naar het Noorden hellen. Deels is de bodem ook hier met moeras bedekt, waarop niet meer dan 1 meter hooge struiken staan, voornamelijk op heide gelijkende Mytraceeën, die voor het meerendeel tot het genus Astartea behooren, terwijl de drogere plekken door kleine boschjes en hooger struikgewas worden aangewezen; deels komt in strooken daartusschen het naakte gesteente te voorschijn. Aardig en juist gekozen is de Dajaksche naam. Babas hantoe, geesten-ladang of geesten-tuin, want inderdaad meent men, vooral bij maanlicht, een uitgestrekt sierlijk en los aangelegd park voor zich te zien, waarin helderwitte paden tusschen de boschages slingeren. Bij vol daglicht herinnerde mij dit landschap levendig aan de moerassige gedeelten der Hollandsche heidevelden en meer nog deed het mij aan de Hornischgrinde in het Schwarzwald denken. De heerlijk koele temperatuur, de heideaehtige vegetatie, niet het minst de geurige dennenlucht geven trouwens hier zoo sterk den indruk van een Europeesch landschap, dat inderdaad de miniatuur-Nepenthes (met pijpesteel-dikke bekers), de zwavelgele Orchideeën, die hier en daar tusschen de struiken schitteren en de wagenrad-groote webben van bontgekleurde reuzenspinnen noodig waren, om er mij aan te

herinneren, dat ik onder den evenaar en niet in het vaderland was. Van het hoogste punt van het plateau heeft men een imponeerend vergezicht over een groot gedeelte van het bergland van West-Borneo; vooral naar het Noorden en Noordoosten is het uitzicht bijzonder mooi.

'Den volgenden morgen ging de zon met bijzonderen luister op, en nadat zij de enkele losse nevelwolken, die op en om den Babas Hantoe stoeiden, in damp had doen opgaan, ontrolde zich in de fijne, zuivere ochtendlucht het bergpanorama weder met onbeschrijfelijken luister, en zoo heerlijk was het gezicht zoowel hierop als over het geheel met dauw bedekte Babas Hantoe-plateau, dat ik, na de schetsen, die ik den vorigen avond hier gemaakt had, te hebben geverifieerd, mij zelf twee volle uren gaf om naar hartelust hiervan te genieten. Ik volgde alle natuurlijke zandsteenpaden in dezen toovertuin en bezocht alle uitzichtspunten in mijn bereik en genoot als een schooljongen op zijn eersten vacantiedag. Te acht uur moesten wij echter weder verder, want Wangsa Patti had mij reeds gewaarschuwd, dat de weg naar den kam van het eigenlijke Madi-gebergte, hoe kort en gemakkelijk die van hier gezien ook scheen, inderdaad nogal bezwaarlijk was. Langs natuurlijke reuzentrappen en helderwitten zandsteen daalden wij zonder veel moeite in de vallei tusschen den Madi tentoe en den Babas Hantoe af. Het terrein is aanvankelijk juist hetzelfde als op den Babas Hantoe, nu eens vaste rots, dan weder onmiddellijk daaraan grenzend moerasbosch en hoogveen; naarmate men den kam der vallei nadert, worden de veenplekken meer samenhangend en het bleek mij al spoedig, dat de geheele vallei en stellig wel het geheele Madi-hoogplateau met een moerasbosch is bedekt, dat in een dikke laag veen staat, ontstaan uit de halfvergane overblijfsels van allerlei boomen, struiken en mossen; een echt tropisch hoogveen. In tegenstelling met de hooge veenen in gematigde luchtstreken, die in hoofdzaak uit een beperkt aantal soorten van struiken en uit veenmos zijn ontstaan, zijn het in dit tropische hooge veen voornamelijk boomen, die de bouwstoffen voor het veen hebben geleverd.'

Zoo is dan thans het eerste groote tropische hoogveen in onzen Archipel ontdekt en kan de meening der handboeken, dat veenvorming in de tropen niet op groote schaal zou

voorkomen, geschrapt worden. Niet minder nieuw is het voorkomen van een gansch woud van coniferen reeds op 700 meter hoogte. Wel had Hallier ze reeds in grooten getale op den Boekit Kelam aangetroffen, maar deze is althans ruim 200 meter hooger en ze voeren er niet de alleenheerschappij. Hoe sterk wijken deze berglanden, vlak onder den evenaar gelegen, in plantengroei van het naburig Java af, waar pas op ongeveer 2000 meter coniferen (podocarpus-soorten) te midden van het woud in grooten getale worden aangetroffen.

De mosvegetatie, hier slechts terloops genoemd, wordt later uitvoeriger van de toppen van den Boekit Raja, dus op veel grooter hoogte (ongeveer 2000 meter), beschreven. De boomen, hoofdzakelijk coniferen en boomvarens, zijn er laag en dun, maar alle stammen en takjes zijn met een mostapijt omkleed, dat veelal bijna twee voet dik is. Zelfs de bladen zijn gedeeltelijk met mossoorten begroeid en lange pruiken van rijk vertakte korstmossen hangen van alle dwarstakken naar omlaag. Hoe zonderling het klinke, ook deze echte hooggebergte-vegetatie, die pas op zeer groote hoogte op Java voorkomt, en dan nog niet in zoo enorme ontwikkeling, zou Nieuwenhuis aan den Mahakkam reeds op minder dan 1000 meter hoogte aantreffen. Hij vond er wouden, uit dunne stammetjes bestaande, ver uiteen geplaatst en slechts door enkele slingerplanten verbonden. Maar de stammen waren door het moskleed tot vier à vijf maal hunne dikte uitgezet en aan de slingerplanten hingen ware wanden van mos, zoodat men in de ruimten daartusschen alle geluiden even gedempt hoorde als in een met dikke tapijten behangen kamer.

Een der factoren die later tot verklaring dezer merkwaardige verschijnselen zullen worden aangehaald, zal stellig de geweldige neerslag zijn, gepaard aan groote vochtigheid der lucht, en de daardoor veroorzaakte sterke temperatuurverlaging; benevens het ontbreken van een droger jaargetijde, dat op Java in de meeste bergstreken voorkomt. Maar eerst waarnemingen zullen uitmaken hoever men met dezen factor komt en of er nog andere in het spel zijn; en op die waarnemingen zullen wij nog wel lang moeten wachten.

Het was op het Madi-plateau dat Molengraaff, of liever zijn Dajaksche gids, verdwaalde. Aangenaam was dat niet.

Op het kompas gaande moest men een terrein oversteken, deels bestaande uit losliggende zandsteenblokken, deels uit vasten zandsteen, die zeer sterk gekliefd en daardoor in reusachtige rotsklompen verdeeld was, door smalle, diepe spleter gescheiden. Die spleten waren met diep veen gevuld, waar eenigen uit den stoet tot den hals inzakten, zoodat het noodig bleek boven op de blokken te blijven en te trachten van het eene op het andere te komen. Dit was het moeilijkste terrein, dat Molengraaff in Borneo aantrof; ik ben, schrijft hij, nog vol bewondering over mijn dragers, die mijn bagage door dezen onbeschrijfelijk wilden chaos hebben getransporteerd.

Na de lastige afdaling van den steilen zuidwand van het plateau bereikte men het dal der Keremoei, een dier heerlijk grootsche rivierberceau's, die in Borneo's bergen zooveel voorkomen; men was nu in het stroomgebied van de Melawi, den grootsten nevenstroom van de Kapoeas, vanwaar men het grensgebergte met de Zuider- en Ooster-afdeeling moest gaan bestijgen. Ook dit bergland helt langzaam naar 't noorden en breekt naar 't zuiden plotseling af met steilen wand. Molengraaff heeft 't benoemd naar den eenigen geoloog die hem voorging in deze streek, den bekwamen, jong gestorven Schwaner, schrijver van het belangrijkst boek over Borneo's geologie buiten het thans besprokene. In bouw onderscheidt het Schwaner-gebergte zich vooral daarin van het Madi-plateau dat de zandsteen er op graniet ligt; deze vormt bovendien de hoogere deelen, maar is daar door porfieriet doorbroken waaruit o.a. de hoogste toppen van den Boekit Raja bestaan.

Molengraaff volbracht de reeds vermelde bestijging van dezen hoogen berg, wendde zich daarna oostwaarts, overschreed op een lager punt de waterscheiding en bereikte het stroomgebied van de Katingan, welker zijtak de Samba hij bevoer en, bewijzend dat zijn veerkracht aan het eind der reis nog niet was uitgeput, geheel in kaart bracht; hij ontdekte er een tweede uitgebreid vulkanisch gebied, dat zich ver naar het oosten uitstrekken moet. Snel passeerde hij het mondingsdorp aan de Katingan, waar de beri-beri heftigwoedde, scheepte zich in naar Banjermasin - en werd door een hevigen storm overvallen, die zijn klein vaartuig zoo in gevaar bracht dat het scheen alsof op het allerlaatst

de reiziger door zijn goed gesternte verlaten zou worden. Maar ook ditmaal liep 't goed af.

Tot het succes der reis is, naar de auteur herhaaldelijk betuigt, veel door de Dajaks bijgedragen. Het moge waar zijn wat de Kajans van Nieuwenhuis zeggen, als hij hunne bergen opkloutert: dat de Bladda, de Hollanders heel wat meer in hun land volbrengen kunnen dan zij, - zonder hunne uitstekende hulp zouden ze er niet ver komen. Men begint sympathie te gevoelen voor deze flinke kerels, die met uitzondering van de zwervende Poenans en Boekats het koppensnellen vrijwel hebben afgeschaft; die voortdurend worstelen met rijstgebrek door den slechten aanleg hunner ladangs; die schrikbarend worden afgezet door handeldrijvende Chineezen en Maleiers, gebukt gaan onder de naarste ziekten en het grofste bijgeloof, maar die zoo volkomen betrouwbaar blijken en pas van karakter bederven als ze Mohammedaan worden, of, zooals de term luidt ‘de Maleische wereld ingaan’, *massok melajoe*. Men gevoelt lust, meer van hen te weten te komen en kan dien bevredigen met het boven aangehaalde boek van Nieuwenhuis[1)], wien zij als een weldoener vereeren, niet alleen om het behandelen hunner kwalen, maar omdat het door zijn tact en bekwaamheid gelukt is, hen in aanraking te brengen met de Nederlandsche regeering, waardoor zij gevoelen ‘hun bestaan te verbeteren.’ Mogen zij altijd reden hebben, in die goede meening te blijven.

***

De geologie is niet alleen een beschrijvende, maar ook een historische wetenschap; en zij wil, na den bouw en de bestanddeelen van den bodem te hebben uitgevorscht, niet alleen de werkingen naspeuren, waardoor de huidige toestand is geworden, maar ook de volgorde vaststellen, waarin deze werkingen optraden. Zij heeft hare chronologie en het is haar ideaal ons stap voor stap te doen zien hoe een land zich heeft gevormd; wanneer het boven en wanneer het onder water was; wanneer graniet (op Borneo zeer veelvuldig) en andere dieptegesteenten zich omhoog werkten; wanneer de bergdruk er de lagen heeft geplooid, wanneer

1) De verslagen van diens latere reizen verschijnen in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap.

de branding ze heeft afgespoeld of de rivieren ze hebben weggeschuurd en wanneer er nieuwe overheen zijn gelegd, door de zee of door stroomend water. Verder moeten er groote verschuivingen van lagen hebben plaats gehad en liefst moeten de uitbarstingen der vulkanen daarmee in verband worden gebracht. Deze taak zal altijd moeilijk blijven en zij is het dubbel, nu nog zoo weinig streken der aarde voldoende zijn onderzocht. Nu is het in de natuurwetenschappen algemeen geoorloofd, wat men niet weet of niet weten kan te vervangen door hypothesen. Geoorloofd niet alleen, maar het stellen van aannemelijke hypothesen wordt zelfs als een zeer verdienstelijk werk beschouwd, in de overweging dat wanneer ze niet juist zijn, ze toch allicht een volgend onderzoeker langs den weg der kritiek op een beter spoor brengen. Deze weg volgt ook de geologie, maar zij heeft bij de groote onzekerheid omtrent het grijs verleden der aarde en omtrent haar huidigen toestand, van twee kilometers beneden het oppervlak af gerekend, en hij de geringe rol die het experiment op haar gebied, als geheel genomen, vervullen kan, wel eens tot wat al te gewaagde onderstellingen en phantastische reconstructies haar toevlucht genomen, wat haar zoowel van eigen jongeren als vooral van physici menige vermaning, en van Herbert Spencer de qualificatie ‘illogical geology’ op den hals heeft gehaald.

Molengraaff is een verstandig man. Bedenkend dat ook na zijn onderzoek het grootste deel van Borneo geologisch onbekend is gebleven, verzuimt hij, zoodra hij op zijn beurt aan de moreele verplichting tot het stellen van eenige hypothesen gaat voldoen, geen gelegenheid om ons nadrukkelijk te herinneren op wat onzekere paden hij zich gaat wagen. Ja, hij heeft grootendeels zijne waarnemingen van zijne onderstellingen gescheiden en de laatste in twee hoofdstukken ‘de tektoniek’ en ‘de historische geologie van Borneo’ bijeengebracht, voor welker afwijkend karakter hij in de inleiding min of meer verschooning vraagt. Maar al deze voorzorgen genomen, kan het er dan ook ongestoord op los gaan. Vooruit! is ook nu de leus en onder die leus moest aan de thans heerschende opvattingen der geologie de tol worden betaald. Vooral de noodige ‘verschuivingen’ mochten niet ontbreken, de beroemde ‘Verwerfungen’ waarmede

de groote theoretici zoo handig werken; al is het zelden mogelijk de b e i d e vleugels dezer ‘tektonische lijnen’ aan te toonen - en aan één ervan heeft men toch eigenlijk niet veel - al worden sommige alleen ‘aangenomen’, omdat de fossielen het zoo verlangen, om weer te verdwijnen als deze tij nader inzien min juist gedetermineerd blijken. Aan den anderen kant moet erkend dat de schrijver altijd nuchter blijft, geen dingen zegt die al te onwaarschijnlijk klinken en vele andere, die alle kans hebben door nader onderzoek te worden bevestigd.

Toch zijn we verheugd weer op vasteren bodem te komen, wanneer we de geotektonische onderstellingen verlaten om ons tot de orografische te wenden. Hier treedt Molengraaff op als de kaatijder der onzekere hypothesen, waarvan de meest bekende een overblijfsel was uit den ouden tijd der aardrijkskunde, toen men alle hooge gebergten liefst voor waterscheidingen en alle waterscheidingen liefst voor hooge ketenen hield. Men teekende in Borneo een centraal bergland, met straalvormig daarvan uitgaande ketens, waartusschen de rivieren stroomden, en had zoo tegelijk gelegenheid diepere studiën te maken over het verband tusschen dezen natuurvorm en die van de naburige viervoetige lichamen Celebes en Halmaheira. Waren deze geweest als Borneo en sedert een eind in zee gezonken, of was Borneo geweest als zij en is het sedert gerezen, of zijn de voormalige baaien er door rivierafzettingen opgevuld? Hierover waren Peschel en Wallace het niet eens. Men kan den strijd staken, nu eerst door Wichmann is aangetoond dat Celebes niet op Borneo, en thans door Molengraaff dat Borneo niet op Celebes gelijkt. Naar Molengraaff's meening kan van een centraalgebergte in Boineo geen sprake zijn. Het Boven-Kapoeas-ketengebergte zet zich oostwaarts in de Zuider- en Ooster-afdeeling voort, wat sedert door Nieuwenhuis is bevestigd, hoewel hij 't in 't noorden al spoedig door een vulkanisch bergland onderbroken vond, dat de hooge Batoe Tibang beheerscht; ook voor de zuidelijker gebergten is een oostwaartsche verlenging aannemelijk en zoo komt Molengraaff tot de zeer waarschijnlijk lijkende slotsom dat vooral oost-west gaande verheffingen de configuratie des eilands beheerschen. Maar wanneer hij in verband daarmede de waterscheiding tusschen

Kapoeas en Mahakkam, zoowel als tusschen Melawi en Barito een toevallige noemt, dan zal men toch voorloopig nog in 't midden moeten laten of deze term niet alleen in geologischen, maar ook in orografischen zin op deze stroomgebieden in hun vollen omvang kan worden toegepast. Of is het ook toevallig dat zich op die waterscheiding hoogere toppen verheffen dan elders in Nederlandsch-Borneo, met uitzondering van den Boekit Raja, bekend zijn?

Er zijn natuurlijk nog tal van andere vragen te stellen, voor de geologie en orografie van Borneo in hoofdzaak bekend zullen zijn. Aan Molengraaff de eer, de belangrijkste bijdrage tot die kennis te hebben gegeven. Waar is de jeugdige, krachtige Nederlander, die hem navolgen wil en kan? Als hij zich opdoet, wellicht zullen onze wetenschappelijke lichamen dan overwegen willen, of het niet wenschelijk is het onderzoek van Borneo op gelijke wijze te voltooien, alvorens andere eilanden een fragmentarische beurt te geven. En als hij niet te voorschijn komt, zullen wij ons dan weer, als vroeger, tot vreemde onderzoekers moeten wenden om te voltooien wat deze landsman verrichtte? Onafgedaan mag het werk toch in geen geval blijven; men zal Molengraaff's inspanning, nòg beter dan met een medaille, beloonen kunnen door hem de voldoening te schenken dat hij tot een gansch nieuwe, onafgebroken periode van verbetering onzer kennis van den bodem van Insulinde den stoot heeft gegeven.

J.F. NIERMEYER.

Instantanés uit den Zuid-Afrikaanschen oorlog.

Brandwacht[1] I.

In doodsche stilte staan, de posten ‘brandwachten’, ver buiten 't kamp bij Zandspruit uitgezet.

Een eenzame voetganger komt van Volksrust en wil naar zijn lager terug gaan.

‘Wie is daar?’ klinkt het plotseling door 't donker den rustiggemoedelijk aankomende toe.

‘Das ek!’

‘Wie is jij? Gee die woord!’[2]

‘Kanon.’

‘Nee kerel, das nie kanon nie, das m's[3] maxim. Maar das[4] nou niks, jij kan maar angaan, maar as jij een volgende keer weer die woord nie behoorlijk gee nie, stop ik jou en laat ik je nie deur. Want das mijn orders man.’

‘Ja vriend, dankie dan ook. Goe'n avend!’

‘Goe'n avond.’

1) Brandwacht noemt de Boer een schildwacht, een vooruitgeschoven post, alsmede de tiralleurs die yoor en aan weerszijden van een commando op marsch geplaatst zijn.
2) ‘gee die woord’ d.i. ‘geef het wachtwoord’.
3) m's = immers.
4) das = dat is.

Brandwacht II.

Bij de water-reservoirs aan het station New-Castle zijn schildwachten geplaatst, daar men voor kwaadwilligen gewaarschuwd is.

Een der spoorwegambtenaren heeft rijn woonwagen vlak bij een dezer tanks,[1] en op reis geweest zijnde, weet hij bij zijn terugkomst niets van de pas sinds kort genomen maatregelen.

't Is laat en donker: slechts de hoognoodige lichten branden op het station. Hij wil naar zijn verblijfplaats en is daar reeds dicht bij, als een geheel onverwacht: 'Wie is daar?' hem ter plaatse vastwortelt.

'Hé, dat lijkt of daar een wacht staat!'

'Ja, en wie is jij?'

'Ik ben de man van de spoor, en ik woon dáár in dien wagen.'

'Gee die woord dan!'

'Het wachtwoord! - maar kerel, dat spijt me, ik weet het niet.'

'Dan kan ek jon nie laat passeer nie.'

'Maar man, ik woon dáar in dien wagen, waar dat licht brandt; ik moet toch naar mijn huis!'

'Kom een bietje nader, dat ek jou sien kan.'

De ander gehoorzaamt.

'Ja jij lijk daarom allright; en is jij die man van die spoor?'

'Ja ou-vriend, ken jij mij dan niet?'

'Nee, maar jij lijk daarom allright en ek sal jou daarom die woord maar sé, dat je hom weet voor een andere keer. Maar 't is een groot geheim, hoor! - Kijk, as ek jou nou sie, roep ek: Koël[2], en dan antwoor jij: halt, en dan weet ek, dat 't reeh is.'

Maar neen, ou vriend, nu geloof ik, dat je verkeerd bent; ik denk, jij moet h a l t ! roepen en dan moet ik k o g e l zeggen.

'Nee maat, jij is fout, ek roep k o ë l en dan roep jij h a l t !'

'Maar luister nou: als ik aankom, dan moet jij mij toch stoppen, niet waar, en daarom roep jij: halt! Dan sta ik stil en om nu te weten of ik geen vijand ben, vraag je mij 't wachtwoord en dan zeg ik:. kogel.'

Na een oogenblik nadenken:

Ja ou-neef, ik geloof dáárom[3] dat jij recht is. Ek siet, jij is alweer een van die geleerde Hollanders, nè? Goe'n avend.

1) Waterreservoir
2) Koël spreckuit koo èl samentrekking van kogel.
3) toch.

Niet militair-juist uitgedrukt.

Bij een terugtrekkende beweging is een arm Boertje, met een krom, stijf been niet zoo snel mede kunnen komen. Juist wil hij zich uit zijn positie achter een groot rotsblok terugtrekken, als hij een Engelsch officier en twee man recht op zijn ‘klip’ ziet aankomen. Snel werpt hij er zich weer achter, en als zij vlak bij zijn, schreeuwt hij plotseling: Hands op!

De Engelschen overbluft, steken de handen op, werpen de wapens weg. Hij gebiedt hen, zelve steeds onder dekking blijvende, hun weg te vervolgen. Op een pas of tien afstands achter hen volgt hij, totdat hij bij zijn paard gekomen is, en klautert daar met eenige moeite op.

Den officier, nu bemerkende dat zij zich aan een half lammen vijand hebben over gegeven, ontsnapt de verzuchting: ‘Good Gracious! to be made prisoner by such a thing!’

Ons Boertje brengt zijn ‘buit’ big den Generaal met de woorden:

‘Generaal, ek het drie prisoniers gemaak; hullie staat hier buitekant Generaal sen tent.’

‘Wat! drie prisoniers? en hoeveel was jullie dan?’

‘Net ek alleen Generaal.’

‘Maar kerel, hoe het jij dat dan rech gekrij, want jij is m's gebrekkelijk ook?’

‘Ja Generaal ek is; maar ek het hullie eers omsingel, Generaal, en toe gevat.’

‘Pen kop seuns.’

Boven in een boom in een der tuinen van het dorpje Colenso, aan den overkant der rivier Tugèla, zit een jongen van een jaar of 15 - 16 perziken te eten. Hij is de rivier overgezwommen, en heeft niets aan dan een hemd. Zijn geladen geweer en volle bandelier liggen onder aan den voet van den boom.

Al etende zit hij te turen naar een stofwolk héél in de verte; die komt al nader en blijkt weldra te worden veroorzaakt door een ruiter in vliegenden galop.

Het dier loopt prachtig; 't is een groot bruin paard.... de

staart is kort en recht afgesneden.... maar de ruiter heeft toch een slap vilten hoed op.... recht reut hij nu op zijn boom aan.

Plotseling is de knaap uit den boom en op den grond; de bandelier heeft hij omgeslingerd; 't geweer overgehaald, en gericht.

Omtrent vijftig pas voor hem brengt hij den ruiter in zijn dolle vaart plotseling tot staan, door een krachtig, schel ‘Hands-up.’

Verbluft staart de Engelschman hem aan, nog steeds op zijn paard.

‘I wonder what the Devil a regiment you belong to’, ontsnapt hem eindelijk.

De ‘seun’ ontwapent hem, doet hem afstijgen, springt zelf in 't zadel en laat hem voor zich uit loopen naar een doorwaadbare plaats van de rivier.

Daar staan aan de overzij een paar ouderen, die den jongen en zijn gevangene hebben zien aankomen, hen op te wachten, en voordat de Engelschman 't water in is, roepen deze den jongen toe:

‘Seun, laat die arme kerel toch die paard rij; jij is m's uitgetrek en waarvoor sal je hom non soo deur die water stuur!’

‘Ach nee wat, oompies, ek het vanmorre reeds lekker geswem. Geef Jack nou ook 'n kans, daar is m's nie water waar hullie kamp is nie.’

Een mal-à-propos.

Het was op onzen tocht om Estcourt, en wij bevonden ons op de plaats, waar het Natalsche Gouvernement zijn in Afrika beroemde stoeterij had, die het door ons plotseling verschijnen niet tijdig genoeg in veiligheid had kunnen brengen. Twee boeren, jonge mannen, rijden sjokkend op langstaartige, lang-manige Boeren-paarden; aan de hand voeren ze beide een mooi, welgebouwd, appelrond paard met recht afgeknipten staart en korte manen mede.

Het buitmaken nu was door Generaal Joubert streng verboden.

De Generaal, met slechts enkelen uit zijn omgeving, allen bereden, en hij zonder eenige uiterlijke teekenen zijner waardigheid, komt lun tegen, houdt zijn paard in en roept hen met een hooge doordringende stem, kwaad toe:

Wat is dat? Waar liet jullie die peer weg! Julle het hullie zeker weer gebuit!

En zonder een oogeblik op te houden, doorsjokkend, kalm in 't voorbijgaan den hen geheel onbekenden, opgewonden spreker, half verwonderd, half schalks over den rechter schouder aankijkend: ‘Och wat jij ou-knop-gat; jij raas voor niet zoo banje. Waar ons die peêre weg het, daar is nog genog voor jou om te buit’.

Nachtelijke heliografie.

De vijand zendt de stralen-bundel van zijn zoeklicht hoog op, ver in den donkeren nacht; stelselmatig rukkend breekt hij dien telkens even af. Hij seint naar Ladysmith.

Generaal, Generaal, kom kijk toch een bietje[1)] wat die Engelschman nou weer maak. Hij is die ongedurigste natie waar ek ooit van gehoor het. Das nie genog nie dat hij bij dags die heele lieve dag deur met zijn spieëls[2)] werk, nou mot hij 'snachts ook nog bodder[3)] om te heliografeer.

Internationaal oorlogsrecht.

Spring-loopend, - langbeenend, gaat telkens een Boer voorbij; wedloopend, wanneer bij tweeën en drieën; allen in één richting.

Uitroepen van: ‘Waar het jullie die Jacks dan gebuit?’ ‘Maar hoor! hullie lijk leelijk’, worden weldra verstaanbaar.

De Generaal op zijn stoel, tegenover de tentopening gezeten, breekt zijn dictaat af, en kijkt op; twee Boeren komen achter elkaar de tent binnen.

Beleefd word de slap-vilten, breedgerande hoed afgenomen; het geweer omlaag in de linkerhand, staan zij, na hun: ‘Middag Generaal’, en zijn: ‘Middag vrinden’, kalm te wachten, tot de Generaal het woord tot hen zal richten.

1) bietje = beetje, eventjes.
2) Spie-ëls = spiegels (samentrekking).
3) bodder = zeuren; 't zichzelf en anderen lastig maken.

‘Zit maar vrinden; stoelen het ons niet; maar zoek voor jullie maar 'n droge plekkie op de grond uit!’

De eene knie op den grond, de voet vertikaal onder het lichaam; de andere knie gebogen, de voet plat op den grond, 't geweer tusschen de beenen, hoog aan den loop met de linkerhand vastgehouden; de rechterarm rustend op de eene knie, hoed in rechterhand, zitten zij na een: ‘Ja dankie Generaal’.

Voor de opening van de tent, aan beide zijden, reikhalzende, nieuwsgierige koppen.

‘Wel vrinde, wat kan ek voor jullie doen?’

‘Néé.... Generaal, ons het twee Engelschen gefang, (“gebuit”, roept een grappemaker) twee van hullie spioenen.’

‘Waar het je hullie gekrij?’

‘Net hier ander kant Colenso, Generaal; mijn maat en ek, ons het vanmǫre uitgerij om 'n bietje te spioen, Generaal; eer het ons Colenso deurgezoek of daar niet altemet partij van hullie daar weggesteek het.

Ons rij toe die dorp uit langes die spoorweg naar Chieveley s'n kant, en niet te lang nie, soo kom daar twee andere kerels van die o'erkant van die spoor; hullie rij ook Chieveley s'n kant toe. Ons het eintlijk niet braaf op hullie gelet nie, want ons dog, 't was van onse eië mense.

Want hullie is maar net zoo's ons angetrek, slap hoede en langsteert peere.

En Generaal weet, daar anderkant die statie waar die draadheining geknip is?

Daar kom één van hullie o'er die spoor; ons het soo 'n goejerukkie te voren al langes mekaar gerij. En soo 's hij die spoorweg o'er is, kom hij bij mij maat en sè toe opeens: “Fine morning, is n't it?”

Maar net zoo 's hij praat was mijn maat klaar. Hij gooi zijn. roer an s'n skouwer en roep; “Hands up!”

Die Engelsman, skrik zoo groot dat hij hom soo maar o'er gee, maar die ander een, sijn maat, druk zijn spoore in die peerd, en ik meen, hij *bère* die rieme.

Ek is toe ook soo maar van mijn peerd en ek was klaar om hom te skiet.

En ek kon dat makkelijk gedoen het, Generaal, want ek meen ek is een ou jagder; maar ek denk toe, nee wat, waarom sal ek

nou die arme kerel skiet! Hij is toch ook 'n mens, al is hij nou een Engelsman, en hij vlug nou m's voor sijn leve, en hij kan hom nie verdedig nie.

Ek druk toe af, Generaal, en ek skiet s'n peerd mooi kort achter die blad, hiér in, en anderkant uit. Ek siet net een bol stof en rij toe soo 'n toe; daar leg die peerd op die plek dood, maar hij mankeer niks, en toe ik bij hom kom, gee hij hom ook soo maar o'er.

Generaal moet mij excuseer als ik altemet fout gemaak het, maar ek het soo gedenk, hij is daarom ook een skepping van die Heere en daarom het ik maar lieverste zijn peerd doodgeskiet.'

Familiariteit.

Colenso; achter het met struik en aloë begroeide rotsheuveltje, juist aan den voet, nabij de rivier Tugela, een groene, ronde tent, Belltent, met een oranje geverfden paal in 't midden, de tent ophoudend. Voor de tent in de kleine vlakte tal van knot-wilg-hooge mimosaas, doornboomen genaamd.

In de tent aan den paal een wit houten kist, 't onderst boven, dienstdoend als schrijftafel, en een roodgeschilderde kist, ook 't onderst boven, met pooten, van de in vier stukken verdeelde deksel; daarop de veldtelefoon; daaronder, op 't gras, 't archief. Op de telefoonkist 'Reinbende en Zoon'; op 't archief 'Old Scotch Whisky.'

Over den grond heen een dikke laag gesneden gras, langs de wanden opgerolde dekens met kussens daarin; vlak tegenover den ingang achter den paal, een opvouwbare, ijzeren stoel: overdag toegeslagen, de zetel van Gen. Louis Botha, 's nachts opengeslagen, zijn veldbed.

Plat zittend en liggend, de tent geheel vullend, ruwbaardige, zonverbrande Commandanten, Veldcornetten en assistent-Veld-cornetten, Mauser in de hand, patroonband om, over linkerschouder.

Er wordt krijgsraad gehouden.

Het licht in de tent wordt verduisterd. Over de in de opening zittende krijgsofficieren heen, licht voorover gebogen, met elke hand een kant van de tentopening bovenaan vasthoudend, staat een kalm jongman, omtrent zestien jaar, geheel baardeloos. En na even

rondgekeken te hebben, klinkt het bedaard en langzaam uit zijn mond

‘Môrre’ (goeden morgen)!

Men kijkt op.

‘Is dit Generaal Botha s'en tent?’ klinkt het verder.

‘Ja seun’ (zoon).

‘En is Generaal Botha hier?’

‘Ja seun’, van een der aanwezigen.

‘Waar is hij?’

‘Hier, ek is Generaal Botha’.

‘O!’.... na eenig wachten en na den Generaal eens goed opgenomen te hebben....

‘Generaal.... Het Generaal niet al te met een vospeerd met twee wit voorpooten gesien nie? Ek soek al voor twee dagen die heèle wèreld deur, maar kan sijn spoor maar niet krij nie.’

Een hartelijk, goedig gelach der aanwezigen, een kalm, vriendelijk: ‘Nee ou-seun, ek is jammer, maar het jou peerd nie gesien nie,’ van den Generaal.

‘Ja!.... Dankie Generaal. Môrre al die Vrinden’.

‘Môrre, môrre, môrre.’

En de jongeling stapt weg; de krijgsraad gaat voort.

Versterking.

Onze posities lagen in een grooten halven cirkel op en om de heuvels. Om zich zoo snel mogelijk van den uitersten linkervleugel naar den uitersten rechter te begeven rijdt de generaal dwars door de vlakte achter onze posities. Er wordt reeds sinds den vroegen morgen hevig gevochten.

Op een punt in de vlakte omtrent het middelpunt van den halven cirkel, ziet de Generaal een der onzen, lang grijs gebaard, achter een groot rotsblok, leunend zitten, de beenen languitgestrekt, 't geweer daar dwars over, rustig zijn pijpje rookend.

Zoodra hij zich ontdekt ziet begint onze oude ijverig aan zijn geweer te poetsen.

‘Ou-vriend’, roept nu de Generaal, ‘van wat 'r Commando is jij? Hoe kom is jij niet bij jou mense daar vóór; hoor jij dan niet hoe hard hullie vech? Wat maak jij dan hier?’

‘Nee, Generaal, ek is versterking’.

Kamppraatjes.

‘Kijk, ou-maat, 'n mensch krij daarom bitter swaar op commando; das waar!’

‘Ja, dat is maar swaar zoo 's 'n mens hier moet leef; partij keer glad geen kos nie, al te met net soo'n klein stukkie beesvlees, bitter koffie en nooit een behoorlijke bed om in nie te slaap nie.’

‘Weet jij wat voor mij nou 's nachts die swaarste is, jong, dasmijn kop; ek weet nooit hoe om die behoorlijk neer te lè en 'n klip is daarom al te hard, ik kan hom maar niet gewoon raak nie.’

‘Maar Broer, dan moet jij maar net soo maak soo 's die Hollandertje, je weet oërleden oom David s'n schoolmeester; hij is m's ook op commando; ek vra hom die andere dag:

“Maar meester, sè mij nou, hoe maak jij nou voor een kopkusseng; want das nou voor mij ook die swaarste en ik kan 's nachts nie braaf slaap nie, ô'er ek geen kopkusseng het.”

“Oom Jan, sèh hij toe, ek maak maar nes soo's jij, ek vat 'n klip, maar ek soek voor mij al me leve 'n safte klip uit.”

“Een safte klip sè ek, maar kijk, soo'n klip het ek van s'n leve nog nooit gesien nie. Kom wijs mij eene.”

En raai nou oom Isaak waarmee die kerel kom andra. Hij breng mij daar soo'n lei-klip wat beetje glad geslijp is, en dat noem hij nou 'n safte klip. Ons het gelach dat 't soo bars.’

‘Die Hollanders is daarom 'n snaaksche natie!’

Gedurende den slag van spioenkop.

I.

Een versterking komt ter plaatse waar onze burgers reeds sinds den vroegen morgen aan 't vechten zijn. 't Is een uur of 3 's middags.

De ‘Rooies’ liggen zoo achter hun dekkingen dat men hen, hoewel zij slechts op een paar honderd pas afstands zijn, geheel niet zien kan.

‘Waar is die Khakies dan ou-maat? Ek kan glad geen een van hullie sien nie,’ zegt een der nieuw aangekomenen tegen zijn daar reeds sinds den morgen liggenden strijdmakker.

‘Jong, hier rech voor jou; hullie lè daar dik; kijk sie jij daar die klip waar die klein goen bossie so rechts van staan?’

‘Ja.’

‘Nou, hou hom goed dop, net nou sal jij Khakie sijn kop daar sien uitsteek. Maar pas op want hij is banje vinnig en hij skiet net knap. Ek lè hier al 'n goeie ruk, maar das net voor niet dat ik hom kan raak skiet. Hij het mij tevoren leelijk gepeper, toe ik daar ander kant gelè het, en net soo 's ek mijn kop uit steek dan *is* die koëltje daar; en al me leve vlak langes mij. Ik het nou mijn positie daar opgegé en ik het hier kom lè om hom te piets.’

‘Wach kerel, pas op daar siet ek eene, daar heeltemaal links van die klip, bij die groot graspol daar; ik zal hom skiet.’

‘Nee kerel, nee, moe nie daar die arme kerel skiet nie. Hij lè al daar van vanmore en hij het een banje sware skoot weg lijk mij. Sè jou-voor-maat ook hij moet nie soo n-toe skiet nie; die ouwe is gedaan, gee hom 'n kans.’

II.

Op omtrent een honderdvijftig pas van elkaar verwijderd, in hetzelfde rotsachtige en ruig begroeide kopje bij Colesberg, liggen Boer en Brit op elkaar te vuren. Wee hem die zich in de vlakte waagt!

Een dag of twee voordat de vijand er zich had genesteld, waren in die vlakte twee hunner verkenners, nabij den voet van den kop, doodgeschoten. Hunne lijken lagen daar nog onbegraven.

‘Maar das daarom 'n skande dat die Engelsman z'n dooie niet begrave. Kijk hoe lè die stomme goed daar en verrot. Kom kerels wie van jullie gaat saam, twee man is genog; dan gaat ons die arme goed op die plek begrave.’

De luitenant van de Johannesburgsche politie had geen moeite twee zijner manschappen mede te krijgen, geïndigneerd als allen waren dat deze arme kerels niet eens een behoorlijk graf hadden gekregen.

En onder het vuur van den vijand gingen zij naar de plek waar hun vijanden lagen, dolven hun graf, plaatsten hen daar eerbiedig in en overdekten de groeve weder behoorlijk.

Galgen-humor.

Een ware paniek had zich van onze menschen meester gemaakt, na de overgave van Generaal Cronjé en het snelle oprukken der vijandelijke machten onder Lord Roberts. Overal vluchtte men, zinneloos, radeloos.

Op zijn kleine ongesoigneevde pony voortsjokkend galmt een dezer vluchtenden echter vroolijk het volgende lied uit:

Lord Roberts van Kandelaar[1)]
Die maak d't voor ons al te swaar.
Hij skiet ons met die skeepsgeweer,
Dan hoor jij net, laat ons retireer
Saal op burgers fluks, en rij
Ta-ra-ra Boom-die-ai.

Boeren-flegma.

Sprakeloos heeft een te Pretoria achtergebleven burger het overweldigende défilé van het reusachtige Engelsche leger bij zijn doortocht door Pretoria aanschouwd.

Zijn vrouw staat naast hem; beiden zijn reeds op vergevorderden leeftijd. Vier volle uren heeft het defileeren der steeds aankomende troepen geduurd. Onze oudjes hebben geen woord gezegd, en hunne blikken niet afgewend. Toen alles voorbij was, keert de man zich langzaam tot zijn vrouw met de woorden:

'Kom vrouw, ons gaat huis-toe; ons kans lijk gering.'[2)]

1) Roberts van Kandelaar, eene sarcastische verbastering van Lord Roberts of Kandahar. Onze menschen zijn sterk in dergelijke benamingen, zoo werd indertijd de lange, magere Sir Owen Lanion, welbekend als gouverneur van Transvaal, gedurende de annexatie die aan den Vrijheidsoorlog van 1881 voorafging, door ons niet anders genoemd dan Ou Lang-Jan.

Sir Theophilus Shepstone is Sir Stoffel-Slijpsteen.
Redvers Buller heet Rooi-vaers-bul.

2) Spreek uit geringch (met scherpen klank achter als van ch).

Gastronomen.

Drie Boeren brengen een lady-da, dandy officier, monocle in rechteroog, als krijgsgevangene naar Pretoria, in een eerste klasse spoorwegrijtuig.

Een blikje sardines en een blik g o l d e n s y r u p (kandijstroop) hebben zij met hunne pennemessen geopend en den inhoud goed door elkaar gemengd. Met hun gewone gastvrijheid bieden zij den officier het gerecht eerst aan alvorens het aan te raken. Deze weigert beleefd doch beslist, en de Boertjes peuzelen nu, met behulp hunner pennemessen, smakelijk het mengsel op.

In stomme verbazing ziet de gevangene dit aan. Eindelijk richt hij ziel tot dengene uit 't drietal die Engelsch spreekt met de woorden:

‘Would yon mind asking them, whether they don't think, the syrup rather spoils the flavor of the fish and the sardine-oil?’

De man vertaalt en krijgt ten antwoord: ‘Sè voor die Engelschman hij weet nie wat lekker is nie.’

JHR. C.G.S. SANDBERG.

Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde[1].

Methodes en problemen.

I.

Ik treed niet buiten de sfeer van het letterkundig congres waar ik, een maand geleden, mijne lezers binnenleidde, wanneer ik aan het hoofd der beschouwingen die ik thans wensch voor te dragen een woord plaats van Joseph Texte.

Het is ontleend aan de laatste bladzijde der voordracht waarmeê de reeks zijner *Études de littérature européenne* wordt geopend[2]. Het staat er op een bescheiden plaats; in een soort van tusschenzin, waarover de stem van den lezer zonder bezwaar vlug zou kunnen heenglijden, schuilt het weg. Maar een noot aan den voet der bladzijde haalt het weer even naar voren en geeft een nadere toelichting, die tegelijk een voorzichtige beperking wil wezen, van de gedachte die er in wordt uitgesproken.

Die gedachte betreft de groote vraag, in hoeverre, en in welken zin, aan de geschiedenis der letterkunde het, karakter van w e t e n s c h a p mag worden toegekend.

'..... Indien de *histoire littéraire*', heet het daar, 'niet haar doel zoekt in zich zelf, indien zij, e v e n a l s e l k o n d e r z o e k d a t d e n n a a m v a n w e t e n s c h a p v e r-

1) Men zie *de Gids* van Februari en van Juli 1901.
2) In mijn vorig artikel is die rede, tot opening zijner colleges, te Lyon, gehouden, herhaaldelijk aangehaald en grootendeels ontleed.

dient te dragen, zich uitstrekt naar eenige uitkomsten die verder reiken dan zij zelve, indien, zij, per slot van rekening, een vorm wil wezen van de zielkunde der rassen en der menschen, dan.....' Hoe de volzin verder afloopt, kan ons onverschillig zijn. Het eerste gedeelte bevat de gedachte waarop het aankomt.

Onnatuurlijk is het zeker niet, dat wie deze gedachte in het voorbijgaan heeft uitgesproken, wanneer hij later zijne rede in gedrukten vorm de wereld inzendt, behoefte gevoelt om nog wat breeder en scherper de overwegingen te formuleeren die zich achter de verschillende onderdeelen van zulk een 'hypothetischen zin' verbergen.

En zoo zal dan ook geen der lezers de noot overslaan waarnaar door den schrijver, achter de woorden 'comme tonte recherche digne du nom de science', verwezen wordt. Volledig, en vertaald, luidt die aanteekening aldus:

'Ik beweer volstrekt niet dat de letterkundige geschiedenis gelijk moet gesteld worden met de experimenteele wetenschappen; evenmin als iedere andere vorm van historie is de geschiedenis der letterkunde een wetenschap in den eigenlijken zin van het woord. Maar, evenals elke vorm van geschiedenis, kan zij met het volste recht wetenschappelijk genoemd worden zoodra zij deze twee voorwaarden vervult: vooreerst, zich een doel voor te stellen hooger dan het eenvoudig genoegen van den historieschrijver of van zijn lezer; ten andere, alle middelen uit te putten die kunnen leiden tot de kennis van die bepaalde soort van waarheid die haar eigenaardig objekt uitmaakt.'

Aangezien deze aanteekening niet voorkomt in de eerste redactie van Texte's 'leçon d'ouverture'[1] en zij er eerst vijf jaren later, bij een nieuwe uitgave, door den schrijver aan is toegevoegd, zou het mij niet verwonderen zoo wij er een toespeling, en tegelijk een repliek, in moesten lezen op het hooghartige, woord van Joseph Bertrand, den onlangs overleden mathematicus, door dezen uitgesproken bij gelegenheid der receptie van Gaston Paris, als lid der Fransche Academie, in Februari 1897: 'Renan noemde de methode uwer studiën wetenschappelijk', zeî de heer Bertrand

1) In de *Revue internationale de l'Enseignement* van 15 Maart 1893.

tot den nieuwen confrère, ‘ze is enkel maar geleerd’[1)].

Dat woord maakte destijds den pijnlijken indruk eener onwellevende en ongegronde miskenning van de streng wetenschappelijke werkzaamheid van Frankrijk's eersten Romanist. Als zoodanig kon het gemakkelijk, als de lichtvaardige uitspraak van een oningewijde, die het banale publiek der Academische recepties op een pittig woordje onthalen wilde, woeden vergeten en vergeven. Maar allicht is het toch in de memorie van sommigen blijven hangen, als een oordeel door een vertegenwoordiger der exacte wetenschappen over den aard der letterkundige studiën geveld. En zoo kan de herinnering aan die uitspraak van een Académicien ook voor Texte een aanleiding geweest zijn om, nu hij in zijn eigen rede het woord ‘wetenschap’ vond staan, nauw verbonden met dat van ‘geschiedenis der letterkunde’, zoo nauwkeurig, mogelijk te zeggen in welken zin, naar zijn oordeel, die beide uitdrukkingen in dat eng verband mochten worden gebezigd.

Indien het ‘congrès d'histoire comparée’ de vraag naar het wetenschappelijk karakter van de geschiedenis der letterkunde op zijn programma had geschreven, mij dunkt, de vergadering zou er hoogen prijs op hebben gesteld aan de met zorg gekozen, wel doordachte woorden van haren betreurden secretaris te worden herinnerd. De aanteekening van Texte zou haar tot punt van uitgang hebben kunnen dienen om die quaestie grondig te behandelen. Want, zoo zij al niet voor een oplossing van het vraagstuk gelden wil, zij wijst toch uitnemend de richting aan waarin die oplossing behoort te worden gezocht.

Intusschen, die vraag kwam niet op het programma voor, en niemand dacht er aan Texte's woorden te voorschijn te halen uit de bladzijde waaraan hij ze, als een later bij hem opgekomen gedachte, maar eene waaraan hij waarde hechtte, had toegevoegd.

II.

Werd de vergadering voor het ontbreken van die herinnering schadeloos gesteld? Menig congreslid heeft het

1) ‘Renan appelait votre méthodw scientifique; elle n'est que savante’.

kunnen meenen, toen de heer Lanson, aan het slot van dien laatsten zittingsdag, namens den afwezigen auteur, den heer G e o r g e s R e n a r d , een zeer lijvig boekdeel ter tafel bracht, welks klinkende titel[1)], niet zonder eenigen ophef, scheen aan te kondigen dat door dezen hoogleeraar het antwoord op de groote vraag was gevonden.

Het scheen, inderdaad, dat men enkel naar den heer Georges Renard zou hebben te luisteren, om te weten op welke wijze de geschiedenis der letterkunde moet worden behandeld, zal zij aanspraak kunnen, maken op den naam van wetenschap. De vergadering had echter voor zulk een arbeid geen tijd meer beschikbaar; en nadat zij even haar aandacht had geschonken aan de vriendelijke woorden waarmeê de heer Lanson, de ‘Inleiding’ van het werk resumeerend, de bedoeling van den schrijver had toegelicht, ging zij voor goed uiteen en liet het boek dat haar ‘gepresenteerd’ was geworden, onopengesneden op de bureau-tafel liggen.

Was er reden voor het congres om te betreuren dat het zich tot die beleefde buiging had moeten bepalen? Of reden misschien voor elk der eongresleden om er zich in te verheugen dat hij, thuisgekomen, het boek van den heer Georges Renard zou kunnen ter hand nemen en zóó in de koele stilte der studeerkamer zou kannen verrichten wat hem, allicht, in een vermoeiende congreszitting te zwaar zou gevallen zijn?

Noch het een, noch het ander, zou ik vreezen. Het is zeker niet gemakkelijk om aandachtig te luisteren naar een auteur die u vijfhonderd compres-gedrukte bladzijden ter voorlezing aanbiedt, en die daarbij den indruk maakt alsof hij, om goed begrepen te worden, u geen van die vijfhonderd bladzijden schenken kan. En die taak wordt nog lastiger wanneer zulk een auteur zich in de ‘inhoudsopgave’ van zijn werk bepaalt tot de titels der hoofdstukken waarin hij het heeft verdeeld en niet tevens, door een korte resumtie der verschillende paragrafen, den ‘welwillenden lezer’ in staat stelt om, aan de hand van zulk een schema, den alge-

1) *La méthode scientifique l'histoire littéraire*, par G. Renard, ancien élève de l'École Normale supérieure, professeur au Conservatoire des Arts et Métiers. Paris, Félix Alcan 1900. 500 blz.

meenen gang van zijn betoog gemakkelijk te volgen en te verstaan.

Maar de voornaamste moeielijkheid schuilt in het boek zelf, in het standpunt waarop de schrijver zich plaatst, en in de wijze waarop hij dit standpunt toelicht en het toepast op de vraagstukken waaraan hij de kracht en de waarde zijner methode beproeft.

Tegen den eersten eisch, reeds in de Inleiding gesteld, den eisch van objectiviteit, kan niemand bezwaar hebben. Het zoeken naar waarheid, naar feiten van onverdachte, zoo mogelijk onweersprekelijke, realiteit, is, op ieder gebied, het streven der wetenschap. Het is dan ook niet vreemd dat de heer Renard begint met streng te onderscheiden tusschen letterkundige k r i t i e k e n g e s c h i e d e n i s der letterkunde. Tegen de verwarring tusschen die beide moet, van den aanvang af, meent hij, worden gewaakt. Kritiek is een kunst, geschiedenis een wetenschap. De eerste oordeelt, prijst, keurt af; zij ziet in het litteraire het kunstwerk. De andere zoekt het te begrijpen in zijn oorsprong, in de omstandigheden waaronder het ontstaan is, in de werking die het heeft uitgeoefend.

Dit alles klinkt, inderdaad, zeer fraai en zeer wetenschappelijk. Die scherpe onderscheiding zou een daad van beteekenis geweest zijn, zoo zij consequent ware volgehouden, zoo de kritiek kortweg veroordeeld ware geworden om zuiver impressionistisch te blijven, om nooit te treden buiten het gebied der persoonlijke indrukken en zich van elke poging om in ‘de wetenschap’ meê te praten zorgvuldig had onthouden.

Maar op twee manieren is de schrijver al spoedig in tegenspraak gekomen met het devies dat hij in den aanvang zoo hooghartig had laten klinken.

Vooreerst, toch, heeft hij later moeten verklaren zelf de ‘kritiek’ niet te kunnen missen voor een juiste toepassing zijner methode.[1)] Het gold het onderzoek naar het karakter van een auteur. Mocht hij, om den persoon van een schrijver te leereu kennen, al het door dezen geschrevene zonder on-

1) In hoofdstuk VIII van het tweede deel, getiteld *La question du goút. Ce qui reste en dehors de la science*.

derscheid raadplegen? Of moest hij beginnen met onder die werken een schifting te maken en alleen het beste en meest karakteristieke af te zonderen voor zijn doel? Dit laatste scheen den heer Renard de aangewezen weg. Maar hoe zou hij dan tot die schifting geraken? Allerlei methoden worden door hem aan de hand gedaan, waaronder misschien het laadplegen der opinie van vroegere, betrouwbare bewonderaars nog de meest bruikbare is. Maar, ten slotte, moet, de schrijver erkennen dat hij zijn eigen smaak, zijn persoonlijk oordeel niet buiten rekening mag laten. Hij moet dus, alvorens zijn taak als 'historicus' te kunnen voortzetten, een oogenblik het simpel oog van den 'criticus' laten heengaan over het materiaal dat vóór hem ligt.[1)]

Heeft hij in dit hoofdstuk de versmade kritiek toegelaten op het gebied der wetenschap, op een andere plaats, reeds op een der bladzijden van zijn. Inleiding, krijgt 'de wetenschap' recht van meepraten op het terrein der 'kritiek.'

Dit volgt duidelijk uit een voorstelling als deze: het is de taak der wetenschap algemeene 'conclusies' te trekken uit de bijzondere feiten, de 'wetten' te ontdekken die gangbaar zijn op het gebied der letterkundige verschijnselen. Naar die 'conclusies' zal de kritiek zich hebben te richten, op die 'wetten' zullen 'hare oordeelvellingen en hare raadgevingen' behooren te steunen.

Waar blijft hier het zuiver subjectieve van de werkzaamheid der kritiek? Gaapt hier nog een klove tusschen den zin voor onpartijdig onderzoek waardoor de man der 'histoire littéraire', en de persoonlijke gevoeligheid waardoor de man der 'critique littéraire' zich zal hebben te onderscheiden? Voor wie nog aarzelen mocht omtrent den eigenlijken zin zijner meening geeft de heer Renard een vergelijking die aan elke onzekerheid een einde maakt. Heette het op de eerste bladzijde: 'letterkundige historie en letterkundige kritiek staan tot elkaar als wetenschap en kunst,' op de tweede staat duidelijk te lezen: 'de verhouding van die beide is

1) Dit heet, in een volzin die van den omslachtigen stijl des schrijvers een sprekend staaltje is (blz. 101): 'La part faite à la science dans la détermination des signes qui dénotent la supériorité d'une oeuvre n'empêche pa celle de l'art de rester encore très grande.'

gelijk aan die welke bestaat tusschen sociologie en politiek of tusschen physiologie en geneeskunde.' Nu zal het wel waar zijn dat voor politiek en geneeskunde tact en talent vereischt worden die de socioloog en de physioloog zullen kunnen missen. Maar eigenlijke 'kunst' zijn die beide toch niet; ze worden, vooral de geneeskunde, beter omschreven als toegepaste wetenschap.

Ik beoordeel de juistheid dier opvatting thans niet. Ik constateer alleen dat wie over de verhouding tusschen 'letterkundige geschiedenis' en 'letterkundige kritiek' zich uitlaat zooals de heer Georges Renard, wel wat zonderling, laat ik gerust zeggen nog al onlogisch, handelde toen hij tegen de verwarring en vermenging van die beide zijn wetenschappelijken vinger, met zooveel nadruk, waarschuwend verhief.

Ik meen zelfs dat er voor den heer Renard volstrekt geen bezwaar had behoeven te bestaan om van 'critique scientifique' te spreken, een naam die, een jaar of twaalf geleden, door E m i l e H e n n e q u i n gebezigd werd als eenvoudiger dan die van 'estho-psychologie', waarmee hij het eigenaardig karakter van zijn onderzoekingen nader aanduidde. Menigeen zal het interessante boekje nog wel niet vergeten zijn dat door den zeer jongen schrijver, destijds, onder dien titel werd uitgegeven,[1)] en waarin hij, zich aansluitend aan de bekende opvattingen van Taine, maar deze, naar alle zijden, met groote oorspronkelijkheid corrigeerend, een methode van onderzoek en waardeering der letterkundige verschijnselen aanbeval die, hoofdzakelijk, bestond in: 'aesthetische ontleding' van het kunstwerk, 'zielkundige ontleding' van den maker en 'sociologische ontleding' van de menschen-groepen binnen wier kring het kunstwerk wordt toegejuicht en bewonderd. Als proeve van zijn methode gaf Hennequin het schema eener wetenschappelijke behandeling van het werk van Victor Hugo, waarvan men betreuren kan dat de talentvolle denker en schrijver de gelegenheid heeft gemist om het in bijzonderheden uit te werken,[2)] Het ziet er nu, in zijn schematisohen vorm, wel wat zonderling uit en is voor rechtstreeksche toepassing door een ander weinig geschikt.

1) *La critique scientifique*, par Emile Hennequin. Paris, Perriu & Co. 1888.
2) Nog voordat hij dertig jaren oud was, verdronk de begaafde jonge man allernoodlottigst in de Seine, te Samois, in de omstreken van Parijs, waar hij bij Odilon Redon, den teekenaar, eenige dagen was gaan doorbrengen. Hij werd reeds toen, als een veelbelovende, oorspronkelijke geest door de letterkundigen van die dagen, met name door Octave Mirbeau, in den *Figaro*, diep betreurd en warm gehuldigd.

Tegen het gebruik van dien naam ‘critique scientifique’ heeft bij den heer Georges Renard misschien geen ander bezwaar bestaan dan een hooghartig gevoel dat hem, blijkbaar, bezielt tegenover het werk van zijn voorganger. Een enkele maal citeert hij Hennequin, maar dan met iets voornaams en vergoelijkends, hem hestempelend met den naam van ‘observateur à déductions précipitées’. En toch zal men moeten erkennen - Auguste Vermeylen heeft er, in zijne beoordeeling van Renard, terecht op gewezen[2] - dat het dikke boek van den één waarschijnlijk niet zou geschreven zijn zoo het bescheidener boekje van den ander niet, twaalf jaar geleden, was voorafgegaan, en dat Hennequin boven zijn opvolger, onder meer, ook dit voorhad dat hij zelf een artistieke natuur bezat. ‘Soyez bien sûrs,’ zegt Vermeylen, ‘qu'avant de disséquer un roman de Flaubert on un poème d'Hugo, il en portait en lui, claire ou non, la vivante synthèse.’

Doch staan wij nog een poosje stil bij den heer Georges Renard en de door hem aanbevolen ‘Wetenschappelijke methode.’

Hij noemt haar de ‘inductieve’, omdat ze wil uitgaan van een reeks bijzondere verschijnselen, deze verder wil groepeeren en ordenen, om ze, ten slotte, tot grondslag te nemen voor algemeene feiten, ‘des faits généralisés’, waaraan de naam mag gegeven worden van ‘wetten’. Geheel en al dus het standpunt der natuurwetenschappen.

Dit alles is gemakkelijker gezegd dan gedaan. De diepste rgrond der letterkundige verschijnselen schuilt dikwijls zoozeer weg in het verborgen wezen der persoonlijkheid van den kunstenaar, dat de knapste toepasser der ‘inductieve methode’ verlegen zal staan tegenover de feiten die hij poogt te ontleden en te verklaren. Geen wonder dus ook dat de

2) *La méthode scientifique de l'histoire littéraire* par Auguste Vermeylen, Docteur spécial de l'Université de Bruxelles. Extrait de la ‘Revue de l'Université de Bruxelles,’ t. VI - 1900-1901 - décembre.

schrijver ieder oogenblik de vrees uitspreekt dat hij op veel van zijn vragen geen antwoord krijgen zal. Hoeveel vraagteekens stelt hij niet in zijn boek waarvan hij voorziet dat ze, in weerwil van zijn met zooveel zelfvertrouwen aanbevolen methode, nog wel lang vraagteekens zullen blijven! ‘Er is altijd nog zoo heel veel,’ heet het reeds in den aanvang, ‘dat de meest verfijnde wetenschap niet zal kunnen uitvinden.’ En op een andere bladzijde: ‘Het staat vast dat er op het gebied van de geschiedenis der letterkunde, evenals op ieder ander gebied, ondoordringbare duisterheden zullen overblijven.’ En aan het einde van zijn boek gekomen, noemt hij een kleine reeks problemen op die, ook voor hem, hun oplossing nog wachten, en waarvan hij erkent dat de lijst ‘eindeloos zou kunnen worden verlengd en aangevuld.’

Toch zijn er, onder de door den schrijver aldaar genoemde vraagstukken, die het juist op zijn weg gelegen had, - daar hij zich immers tot de Fransche letterkunde bepalen wilde en de eigenaardige karaktertrekken eener letterkundige periode wilde leeren vinden, - eens flink onder handen te nemen. Zoo, bijvoorbeeld, deze, die toch waarlijk niet zoo heel ingewikkeld kunnen zijn: ‘Waarom heeft de negentiende eeuw de tragedie zien ten onder gaan, en waarom heeft, in dienzelfden tijd, de roman zulk een breede vlucht genomen?’ Misschien zal de zoo verachte ‘letterkundige kritiek’ het antwoord op die beide vragen gegeven hebben lang voordat de ‘wetenschap’ van den heer Georges Renard de elementen heeft bijeengezocht waaruit de oplossing dier quaesties ‘inductief’ kan worden afgeleid.[1)]

Maar al die vraagteekens en al die ondoordringbare duisterheden doen den heer Renard geen oogenblik twijfelen aan de deugdelijkheid zijner methode. Hij vindt er een, men

1) De geschiedenis van het drama sints 1830 geeft vrij wel het antwoord op de eerste vraag; en het feit dat de roman de meest plooibare en de ruimste van alle letterkundige vormen is zal wel niet vreemd zijn aan den bloei van dit genre, een bloei die nauw verbonden is met zijn groote verscheidenheid. Bovendien is de tragedie niet geheel ten onder gegaan, maar leeft zij, in modernen vorm, weer op in comedies als die van Paul Hervieu. (Men zie daarover mijne beschrijving van Hervieu's receptie in de Académie française, *de Gids* 1900, deel III, blz. 525 vlg.)

zou bijna zeggen, kinderlijk genoegen in telkens te doem uitkomen dat zij met de methode der natuurwetenschappen op ééne lijn staat, van denzelfden aard is als deze. Hij vergelijkt zijn ontledingswerk met dat van den chemicus; evenals deze spreekt hij van qualitatieve en quantitatieve analyse. Zijne classificatie der letterkundige verschijnselen acht hij gelijkwaardig met die van den naturalist; zijne studie van het literaire leven met de biologische studie van den physioloog. De woorden ‘organisme,’ ‘corps social,’ ‘evolutie’ zijn voor hem geen metafers, maar wetenschappelijke termen, waarmeê hij gaat opereeren. Wanneer hij, bijvoorbeeld, in de sterrekunde, de nevelvlekken ontmoet, die zich tot ‘systèmes stellaires’ verdichten, dan ziet hij in dat verschijnsel de werking eener natuurwet, die hij in de letterkunde wil terugvinden en die, in zijn boek, aldus geformuleerd wordt: ‘Tout ensemble qui évolue part d'une forme moins cohérente pour arriver à une forme plus cohérente.’ Het voorbeeld dat daarbij wordt aangehaald is echter niet heel gelukkig gekozen. Het betreft de wording der middeleeuwsche ‘chansons de geste,’ die, volgens den heer Renard, ontstaan zijn uit onsamenhangende deeltjes, uit wier samenvoeging langzamerhand een georganiseerd geheel is tot stand gekomen. Nu heeft de voortgezette studie van dit onderwerp aangetoond, dat de oude theorie der zoogenaamde ‘chapelets de cantilènes’ niet houdbaar is en dat de ‘chansons de geste,’ in hun ouderen zoowel als in hun jongeren vorm, veel meer dan men vroeger meende, de persoonlijke, zelfbewuste compositie verraden, hetzij van eigenlijke dichters, hetzij van jongleurs.

Terecht noemt Auguste Vermeylen dit ondoordacht en stelselmatig overbrengen van de theoriën en de operaties der natuurwetenschappen op het gebied der historische letterkunde een gevaarlijk spel, waarvan het onschuldigst effect bestaat in het kweeken van misverstand en het trekken van overijlde conclusies.

Overigens ziet de methode van den heer Renard, zoolang zij alleen met haar hoofdlijnen voor den dag komt, er nog al eenvoudig uit. Gegeven is een of ander ‘oeuvre littéraire.’ Van dit werk zullen eerst ‘de meest eigenaardige *karaktertrekken*’ (waarom niet alle, daar men toch ‘natuurwetenschappelijk’ wil zijn?) moeten worden opgezocht en om-

schreven. Daarna zullen ‘eenige der *oorzaken*’ (al weer maar *eenige*!) moeten worden opgespoord waaruit het ontstaan is; als hoofdoorzaak treedt hierbij op (geen kleinigheid!) de persoon van den schrijver. Ten derde zal een onderzoek moeten worden ingesteld naar de *uitwerking* (‘quelques-uns des effets’) die het kunstwerk gehad heeft, hetzij op de tijdgenooten van den schrijver, hetzij op de nakomelingschap.

Klinken deze eerste formules vrij eenvoudig, de operaties die er zich achter verbergen, blijken toch nog al ingewikkeld te zijn. Zoo bestaat dat zoeken naar de eigenaardigheden van een letterkundig product in een ‘analyse interne’ en een ‘analyse externe,’ die beide zoowel ‘qualitatief’ als ‘quantitatief,’ d.i. ter opsporing van hun wezen en van hun intensiteit, moeten worden ingericht.

Zulk eene ‘analyse interne’ omvat niet minder dan vijf speciale onderzoekingen, elk ter opsporing van een bepaalde soort van eigenschappen, die aldus worden geëtiketeerd: ‘qualités sensorielles, sentimentales, intellectuelles, tendencieuses, idéales ou supra-sensibles.’

De ‘analyse externe’ omvat niet alleen het onderzoek naar de compositie en de manier van den schijver (‘procédés de description, de narration, de démonstration, de dialogue’), maar ook - niets is te gering - zijn eigenaardige spelling, het gebruik dat hij maakt van hoofdletters, zijn punctuatie, en meer dergelijke zaken.

Ik zal niet beweren dat zich achter die groote woorden en die kleine zaken niet wel eens waarnemingen van eenige beteekenis kunnen verbergen. Dat Racine, in een brief, van zijn zoon sprekend, ‘mon Fils’ met een hoofdletter schreef, kan karakteristiek zijn voor zijn vaderlijke ijdelheid, evenals, vóór een twintig jaren, misschien ook nu nog, het gebruik van hoofdletters in uitdrukkingen als ‘het Goede’, ‘het Heelal’ ‘het Ideaal’ bepaalde opvattingen en stemmingen, men zou kunnen zeggen een zekere philosofie, verraden. Maar men mag zich toch nog wel eens tweemaal bedenken voordat men deze en dergelijke vragen als stereotype ‘punten van onderzoek’ opneemt op de vragenlijst die voor ieder soort van litteraire enquête dienst moet doen.

En dit zijn nog maar de eerste vragen die door den heer Georges Renard, krachtens de eischen zijner methode, gesteld

worden. Zij betreffen nog maar het eerste onderdeel van zijn onderzoek. Wilde ik al de door hem gestelde vraagpunten, meêdeelen, de lezer zou een kunstig netwerk van lijnen en lijntjes vóór zijn oogen zien uitgespreid waarbij hij allicht een gewaarwording zou krijgen als die van het bekende molenrad, dat de ‘Schüler’ uit Faust in zijn armen kop voelde ronddraaien.

Schijnt dit lijvige boek, als methodologische handleiding voor letterkundige studie beschouwd, mij dus evenmin praktisch als betrouwbaar, het bevat, natuurlijk, voor wie zich de moeite wil geven het met de noodige aandacht te doorbladeren, tal van bijzonderheden die het opmerken en het overwegen waard zijn. Zoo wijst de schrijver, terecht, op het belang der anecdoten die een auteur van zich zelven meedeelt, of die door betrouwbare getuigen van hem verteld worden, voor de ware kennis van zijn persoon en van zijn werk. De verhaaltjes die hij doet van Rousseau, van Voltaire, van de Musset, zijn geen ‘quantités négligeables.’ Dat eene ‘histoire anecdotique’ soms een belangrijke bijdrage kan leveren tot onze kennis van sommige litteraire kringen, had ik onlangs de gelegenheid te ervaren. De heer Herman Heyermans deed, eenige maanden geleden, in een Groningschen studentenkring, een allervermakelijkst verhaal van het lot dat zijn arm drama *Ghetto* had getroffen en meedoogeloos had vervolgd toen het op een Londensch tooneel zou worden opgevoerd. Ik geloof niet dat het mogelijk zou geweest zijn door eenige andere documenteering ons een juistere en volledige voorstelling te geven van het onartistiek gehalte der Londensche tooneelkunst en van haar beschermers dan door deze koddige aaneenschakeling van *Ghetto's* avonturen geschiedde.

Nog al curieus vond ik, op een andere bladzijde van Renard's boek, ‘de harmonie’, door den schrijver als een merkwaardig feit gesignaleerd, tusschen den bloei van het burleske genre in het Frankrijk der zeventiende eeuw en het groteske, bijna wanstaltige, uiterlijk van vele voorname personnages uit dien tijd. De groote Condé zag er uit als een roofvogel; de Retz was een klein, donker, kippig mannetje; de prins de Conti had het uiterlijk van een aap; de groote Arnauld was kort van stuk, droog, pieterig; Pellison was zoo leelijk dat hij, volgens Madame de Sévigné, misbruik had gemaakt

van de permissie om leelijk te zijn; de huid van Mademoiselle de Scudéry was zoo zwart van kleur dat zij, volgens een van haar ‘bonnes amies’, enkel had te transpireeren om al de inkt te verzamelen die zij noodig had voor het schrijven van haar romans. Verder wemelde het in dien tijd van groote en verdraaide neuzen. Beroemd zijn, behalve den haviksneus van Condé, de lange neuzen van Fouquet, van l'abbé d'Aubignac, van Vincent de Paul en, alle andere overvleugelend, die van Cyrano de Bergerac. Scarron, de grootmeester van het buleske genre, was een volmaakte caricatuur.

Dit is, zeker, een vermakelijke opsomming en ‘groepeering’ van feiten. Maar waar blijft de ‘loi générale’ die er, volgens de methode van den heer Renard, uit moet worden afgeleid? Op de lijst der onopgeloste en moeilijk op te lossen problemen waarmeê de schrijver zijn boek besluit, vind ik ook deze vraag: ‘Wat is de oorzaak dat, onder het tweede keizerrijk, het burleske genre zoo krachtig is opgebloeid?’ Hoe nu? Die quaestie is voor den heer Renard een onopgelost probleem gebleven? Was de neus van Napoleon III niet groot, de gestalte van Thiers niet klein genoeg om onder de oorzaken van het verschijnsel meê te tellen?

Het is vreemd dat de beteekenis van de fiets en de ‘kwast’ voor de letterkunde van onzen tijd niet vermeld worden door een schrijver die er met nadruk - en met ernst! - op wijst, dat de tegenwoordige Franschen smaak vinden in Shakespeare en Dickens, omdat zij, in tegenstelling met een vroegere generatie, zich gewend hebben aan het drinken van thee en whiskey-soda, aan het eten van pudding en rauwe biefstuk!

Nog één verschijnsel wil ik niet voorbijgaan, al ware het alleen omdat de heer Renard, blijkbaar, heel veel gewicht hecht aan zijne onderzoekingen en overdenkingen op dit punt. Het geldt de verandering in letterkundigen smaak bij het publiek. Hoe komt het dat, binnen een langer of korter tijdsverloop, de belangstelling der lezers niet meer wordt gewekt door een litteratuur die, een eeuw, een halve eeuw, soms slechts vijftien jaren, vroeger, iedereen verrukte en bekoorde? Wie er lust in heeft kan een geheel hoofdstuk over die quaestie lezen. Het draagt den weidschen titel: ‘Cause et loi essentielles des variations du goût littéraire.’

Intusschen wil ik hem wel meêdeelen dat het antwoord door den heer Renard op die vraag gegeven, wel beschouwd, hierop neerkomt: altijd hetzelfde verveelt op den duur, zelfs, zooals de Franschen zeggen, gebraden patrijzen; iedere actie roept, als zij een poos geduurd heeft, reactie in het leven; die reactie vertoont zich echter niet in alle kringen even sterk en niet overal even vlug, zoodat, indien men het rythmus der smaakverandering wilde voorstellen door een golvende lijn, men toch verplicht zou wezen meer dan één lijn te teekenen en die lijnen elkaar op allerlei punten te laten kruisen.

Misschien is de lezer met mij van oordeel dat de zoo gesmade ‘critique littéraire’ diezelfde, nogal eenvoudige, gedachte meer dan eens heeft uitgesproken, zij het ook met minder ophef en in minder ‘wetenschappelijken’ vorm.

Zoo kom ik tot de slotsom, dat uit dit lijvige boek wel het een en ander te leeren valt, dat het aardige bijzonderheden bevat, stof tot nadere overweging voor ieder die belang stelt in de letterkunde en haar geschiedenis; maar dat het toch, in weerwil van zijn gewichtig-doen en zijn aanspraak op echte wetenschappelijkheid, niet gelden kan voor wat het wezen wil: *de* handleiding bij uitnemendheid voor het aanleeren van *de* wetenschappelijke methode ter beoefening van de geschiedenis der letterkunde.

Mogelijk is het voor den schrijver niet zoo heel ongelukkig geweest dat het Parijsche congres alleen kennis heeft kunnen nemen van den titel van zijn werk.

III.

Het is wel vreemd dat in het boek van den heer Renard, ofschoon de titel aangeeft dat er zal gehandeld worden over g e s c h i e d e n i s der letterkunde, - terwijl het terrein bovendien nog beperkt wordt tot de letterkunde van Frankrijk,[1)] - zoo heelemaal geen sprake is van h i s t o r i s c h onderzoek en

1) Gegrond lijkt mij de opmerking van Auguste Vermeylen (t.a.p.blz. 11 vlg.), dat eene indeeling der letterkunde naar de nationaliteiten voor de ‘philosophie de l'histoire littéraire’ een methodische fout is; dat, waar het veld tot één volk of één taal beperkt blijft, het terrein niet breed geneeg is voor algemeene conclusies.

historische problemen. Met dezen schrijver moeten we maar dadelijk den weg der natuurwetenschappen op, zoo we voor onzen arbeid den naam ‘wetenschappelijk’ willen handhaven of verwerven.

Toch was het waarlijk niet overbodig geweest om bij de geschiedenis zelve eens even te blijven stilstaan en de vraag te stellen of, met name op het gebied der moderne letterkunde van Frankrijk, zich niet ook zuiver historische problemen voordoen aan wier oplossing de wetenschappelijke beoefenaar der letterkunde in de eerste plaats zijn krachten zal hebben te wijden.

Verwonderen zou het mij niet zoo deze vraag sommigen wat wonderlijk in de ooren klonk. Men is, in zekere kringen, geleerde en ongeleerde, er zoo aan gewend geraakt de moderne letterkunde enkel te beschouwen als een voorwerp van ‘aesthetische kritiek,’ - waarbij, hoogstens, een weinig elementaire philologie te pas kan komen, - dat velen op dit gebied geen historische problemen van beteekenis vermoeden. Met kennis, oordeel en smaak kan men het hier, naar zij meenen, ver genoeg brengen. Wil iemand over deze dingen schrijven, dan zal hij, bovendien, over eenig talent moeten beschikken; behoort hij tot de categorie van hen die ex in geëxamineerd moeten worden en er les in moeten geven, dan kan hij met de noodige (of ook onnoodige!) lectuur, met een behoorlijk overzicht van den gang der historie, en met, als toegift, eenig persoonlijk ‘oordeel over het gelezene’, ruimschoots volstaan. Wel is men bereid - en, na al wat op dit speciale gebied gewerkt is, kan het ook moeielijk anders, - de letterkunde der middeleeuwen tot het gebied der wetenschappelijke philologie te rekenen. Maar zijn de middeleeuwen eenmaal achter den rug, is men bij de moderne wereld aangekomen, dan staat men op het ruime, niet meer tot graven dwingende, enkel tot rondwandelen uitlokkende veld der ‘litteratuur’.

Deze opvatting kan niet beter bestreden worden dan door een overzicht te geven van de manier waarop dit veld in de laatste jaren wordt bearbeid en door te wijzen op de geschiedkundige problemen die hier nog een oplossing wachten. Dit deed, voor zoover Frankrijk betreft, de heer Gustave Lanson, in een artikel opgenomen in de pas

gestichte *Revue de synthèse historique*.[1] Op deze interessante, uitnemend geschreven bladzijden van den 'maître de conférences' der Sorbonne vestig ik, ter verdere ontwikkeling mijner denkbeelden over de 'wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde', een oogenblik de aandacht mijner lezers.

Het is, inderdaad, een merkwaardig verschijnsel dat, in den laatsten tijd, zooveel zuiver wetenschappelijke studiën zich bij voorkeur richten op onderwerpen aan de m o d e r n e letterkunde van Frankrijk ontleend; niet alleen in Duitschland, het klassieke land der eruditie, maar meer nog in de universitaire kringen van Noord-Amerika, en, niet het minst, in Frankrijk zelf, het paradijs, zoo het scheen, der 'letterkundige kritiek'. TeTwijl mannen als Emile Faguet en Jules Lemaître - beide met groot talent, de tweede bovendien met veel geest, de eerste met een merkwaardige intellectueele kracht - de schitterende tradities van Cousin, Villemain, Saint-Beuve en anderen voortzetten; terwijl Brunetière op de grenzen van litteraire kritiek en historie zijn schitterende gaven breed ontplooit, - komen uit de hervormde letterkundige Faculteiten van Frankrijk, bovenal uit de Parijsche, bij voortduring jonge geleerden voort die de letterkundige g e s c h i e d e n i s van Frankrijk - het woord in een zeer bepaalden zin genomen, - met monografiën van beteekenis verrijken[2]. Het bekende boek van Eugène Rigal over het Fransche tooneel vóór Corneille heeft over het theater der zestiende en van het begin der zeventiende eeuw een geheel nieuw licht doen opgaan[3].

1) Het artikel is opgenomen in net allereerste nummer (T. I n°. 1) der genoemde *Revue* en draagt tot titel *Histoire littéraire; littêrature française (époque moderne); rêsultats récents et problêmes actuels*.

2) Het is een voordeel, zou ik meenen, dat in Frankrijk de doctorale dissertaties niet geschreven worden door jongelieden die ter nauwernood hun academische studiën hebben voltooid, maar door mannen die reeds vele jaren van eigen stndie achter zich hebben en die zich reeds in het middelbaar, of zelfs in het hooger, onderwijs naam en gezag hebben verworven. Aan die eigenaardige inrichting van het Fransche doctoraat in de letteren is het te danken dat de halfrijpe vruchten, die aan de Duitsche universiteiten niet zeldzaam zijn, in Frankrijk nagenoeg geheel ontbreken en dat bijna alle Fransche dissertaties groote waarde hebben voor de litteraire wetenschap.

3) Deze 'thèse', in 1889 verdedigd, toen de schrijver reeds eenige jaren hoogleeraar te Montpellier was, is onlangs in eene nieuwe bewerking verschenen, onder den titel *Le théâtre français avant la période classique*, Paris, Hachette 1901.

Over Tristan L'Hermite, een voorlooper van Racine, schreef Bernardin, over Thomas Corneille, Reynier, over Crébillon, Dutrait, over het theater van Voltaire schreven de heeren Lion en Olivier boekdeelen die de rijpe vruchten zijn van nauwgezet historisch onderzoek. Voegt men hierbij nog werken van niet minder waarde over Houdart de la Motte en Nivelle de la Chaussée, over Marivaux en Beaumarchais, over het romantische drama en de historische drama's van Alexandre Dumas, over het 'théâtre de la foire' en over het neo-classieke tooneel van Ponsard, dan moet men erkennen dat, in de laatste tien jaren alléén, bouwstoffen van groote waarde zijn bijeengebracht voor de lange en interessante geschiedenis van de dramatische letterkunde en van het tooneel in Frankrijk sints het einde der Renaissance tot aan het opkomen der moderne comedie[1].

Toch blijven er nog, zelfs op dit bijzondere gebied, historische problemen van beteekenis over. En hoe zouden ze den heer Lanson ontgaan zijn, die reeds door zijne dissertatie over de 'comédie larmoyante' en door zijne voortreffelijke monografie over Corneille[2] een persoonlijk aandeel van beteekenis aan het schrijven dier geschiedenis heeft genomen? Dat hij, gelijk een ernstig historicus voegt, niet spoedig bereid is zich bij de verkregen resultaten neêr te leggen, blijkt wel uit zijne opmerking[3], dat ook na de studiën van Nebout, Parigot en Latreille er 'een boek zou te schrijden zijn waarin de aard der romantische revolutie op tooneelgebied, haar oorsprong, het wezen en de waarde van het romantisch drama, de oorzaak van zijn verdwijnen en van het succès van Ponsard, verklaard werden.' Ook zijn, volgens dien geleerde, dramatische schrijvers van den tweeden rang, zooals Du Ryer, Campistron, Lagrange-Chancel, nog niet genoeg bestudeerd. Eveneens acht hij het eerste ontstaan der klassieke tragedie in de zestiende eeuw nog niet vol-

1) Voor de namen der schrijvers en de volledige titels hunner werken verwijs ik naar het artikel van den heer Lanson, waarin ze, grootendeels althans, zijn opgenomen. Tengevolge eener ruiling van dissertaties, zijn onze Nederlandsche Universiteitsbibliotheken in het bezit van al deze geleerde en wetenschappelijke monografiën.
2) In de bekende colleetie der *Grands Écrivains*, 1899.
3) In het aangehaalde artikel der *Revue de synthèse historique*.

doende toegelicht[1] en meent hij dat de geschiedenis der comedie nog in het geheel niet geschreven is. Voor beide deze vraagstukken leverde de heer Lanson zelf onlangs eene belangrijke bijdrage, wat het eerste betreft, door zijne scherpe onderscheiding tusschen het systeem van de treurspelen der zestiende en het systeem van die der zeventiende eeuw[2], wat het tweede aangaat door zijn hoogst lezenswaardige studie in de *Revue de Paris*[3] over *Molière et la Farce*.

Het is niet te verwonderen dat, bij een dergelijke wetenschappelijke opvatting van de studie der moderne letterkunde en hare geschiedenis, zeer groote waarde wordt gehecht, niet alleen aan het samenstellen van betrouwbare biografiën der verschillende schrijvers, maar vooral ook aan het leveren van beproefde, echt kritische uitgaven hunner werken, en niet minder aan het ontwerpen van uitvoerige, oordeelkundig toegelichte bibliografiën.

Aan zulke tekst-uitgaven en uitgewerkte bibliografiën hebben niet alleen vele schrijvers der oudere perioden behoefte - van sommige, zooals van Pascal en Bossuet[4], bestaan, gedeeltelijk althans, sints kort, wetenschappelijke edities; van andere, zooals Rousseau, zelfs Montaigne, moeten ze nog gegeven worden, - maar ook die van den laatsten

1) Zelf heb ik de quaestie van het onstaan der Fransche tragedie behandeld, hij het licht dat destijds door Fransche en Duitsche geleerden ontstoken was, in een *Gids*-artikel van December 1893, later, meer uitgebreid, opgenomen in *Het Letterkundig leven van Frankrijk*.

2) Men zie Lanson's *Corneille* blz 39 vlgg. In het systeem der zeventiende eeuw staat het tragische feit aan het einde van het drama en bestaat de dramatische handeling in het spel der drijfveeren die het voortbrengen; het interessante personnage is de persoon die dat feit in het leven roept; zoo, bijvoorbeeld Phèdre in de geschiedenis van Hippolyte's dood. Maar het tragische feit kan ook in het midden van het drama geplaatst worden, zoodat de hoofdinhoud van het treurspel bestaat in het schilderen der gevolgen van dat feit en de hoofdpersoon niet de dader is, maar het slachtoffer. Dit is het systeem der zestiende eeuw. De heer Lanson heeft wel beloofd deze, in menig opzicht oorspronkelijke, opvatting wetenschappelijk nader toe te lichten, maar nog geen gelegenheid gevonden die belofte gestand te doen.

3) In het nummer van 15 Mei 1901.

4) De uitgave der *Pensées*, naar het antographisch handschrift, kritisch bewerkt door l'Abbé Michaut van de Universiteit van het Zwitsersche Fribourg, die der *OEuvres oratoires* van Bossuet door l'Abbé Lebarq, in zes deelen, 1890-97.

tijd. ‘Wij lezen schrijvers van den eersten rang’, zegt de heer Lanson, ‘de Vigny, bijvoorbeeld, in schandelijke uitgaven. Niets is minder definitief dan de zoogenaamde *édition définitive* van Victor Hugo..... De noodzakelijkheid eener waarlijk kritische uitgave van Chateaubriand is door zekere discussies van den laatsten tijd duidelijk gebleken.... Van al de teksten der negentiende eeuw bezitten wij alleen *éditions de commerce*; de tijd der *éditions savantes* is gekomen.’

Teekenend voor den wetenschappelijken aard dezer studies is ook de, in den laatsten tijd zoo toenemende, belangstelling in de uitgave van Mémoires en brieven, onschatbare documenten voor onze kennis van een auteur en van zijn omgeving, de stichting van speciale tijdschriften, zooals de *Revue Bossuet*, door den heer Lévesque, een periodiek in den trant van den sinds lang bekenden *Moliériste*, en het ondernemen van bibliografische monografieën waarin zelfs de werken der schrijvers van den allerlaatsten tijd zijn opgenomen.[1)]

Het meest interessante in deze studiën, waarvan de heer Lanson in bovengenoemd artikel een uitgebreide statistiek heeft opgemaakt, is toch zeker nog wel dit, dat er zooveel en zooveel wezenlijk moois, te doen overblijft. Want het zijn geen kleinigheden die deze hoogleeraar op het métier zijner leerlingen en vakgenooten leggen wil. Met hem is er geen gevaar dat men zal vervallen in de ‘faits, textes, bibliographies d'une fastidieuse insignifiance’, waarmeê sommige ‘normaliens’, door reactie tegen de vroegere oratorische manier hunner school, zoo menigmaal hun werk noodeloos belasten. Niets kleingeestigs in een opmerking als deze: ‘La recherche méthodique des sources n'a été faite encore que pour une partie infiniment petite des oeavres littéraires. Elle

1) De heer Lanson noemt de reeks der *Bibliographies critiques* die door den boekhandelaar Fontemoing op touw is gezet en waarin, naast ouderen, als Bossuet, Diderot, Beaumarchais, ook latere schrijvers als de Vigny, Mérimée, Flaubert, plaats zullen vinden. Terecht prijst hij, als zeer bruikbaar, ofschoon ze nog niet volmaakt is, het boekje van een kweekeling der Amerikaansche John Hopkins-universiteit, den heer Thieme, *La litterature française au XIXe siècle, bibliographie des principaux prosateurs, poètes, auteurs dramatiques et critiques*, 1897. Het was ook een goed denkbeeld der uitgevers van de *Poëtes d'aujourd'hui* (Mercure de France) een *Essai bibliographique* aan hun bloemlezing toe te voegen.

peut occuper encore des centaines d'érudits pendant un siècle'. Zullen niet veeleer leeraren en studenten, en, met deze, de ernstige beoefenaars der moderne litteratuur uit de klingen der 'amateurs', zich opgewekt gevoelen tot persoonlijken en collectieven arbeid, wanneer zij vernemen: dat een nauwkeurig werk over de bronuen die La Fontaine voor zijn fabels heeft gebezigd, nog altijd ontbreekt;[1] dat men voor al de drama's van Victor Hugo de bronnen nog heeft op te sporen, zooals Morel-Fatio het gedaan heeft voor *Ruy Blas*;[2] dat er 'een boek zou te schrijven zijn over Fontenelle', dat er een quaestie hangende is over Fénelon, die vroeger, in de achttiende eeuw, gold voor een apostel der verdraagzaamheid, en dien latere onderzoekingen voorstellen als een mystieken 'dévot'[3]; dat de wezenlijke oorsprong der romantiek in Frankrijk nog gezocht moet worden - is zij een innerlijke vervorming van den Franschen geest? is zij van buitenaf ingevoerd? of is zij een algemeen europeesch verschijnsel, dat in Frankrijk op een bijzonder tijdstip en in een bijzonderen vorm zich vertoond heeft? -; dat het nog noodig zal zijn de denkers en schrijvers der achttiende eeuw, vroeger algemeen vergood, thans vrij algemeen gekleinacht, in hun wezenlijke beteekenis onpartijdig te bestudeeren;[4] dat een der voornaamste bezigheden van de wetenschap der twintigste eeuw behoort te bestaan in het schrijven van de letterkundige geschiedenis der negentiende.

Deze laatste taak kan niet zuiver historisch zijn. Zij omvat, onder anderen, ook deze vraag - en de heer Lanson was er de man niet naar om haar van zijn interessant studie-program

1) 'On ne connait pas les sources de La Fontaine, quand on n'a pas rigoureusement déterminé le récit ou le livre que La Fontaine a connu.' Een algemeene iuleiding tot zulk een werk gaf, bij ons, de heer Sunier, in zijn bekende mededeeling op het Tweede Philologen-congres.
2) Op dit artikel der *Études sur l'Espagne* heb ik, ter loops, de aandacht gevestigd in mijn artikel over 'Professor Allard Pierson.'
3) 'L'image que s'en est faite le XVIIIe siècle est-elle entièrement fausse? Et cette image, même fausse ou incomplète, n'-a-t-elle pas exercé uue influence sur les esprits et les idées?'
4) 'La reaction est faite contre l'engouement excessif; il n'y a plus de raison d'appuyer sur le mal et le faux: il faut montrer le bien et le mal tout le vrai, et les proportions qui sont une partie essentielle du vrai.'

te schrappen -: ‘Wat zal, in deze geschiedenis der jongste letterkunde, gerekend worden tot die letterkunde te behooren? Wat zal blijken hoog genoeg te staan om onder de litteraire monumenten dier periode te worden opgenomen? Vooral zoodra men treedt buiten het eigenlijk gebied der litteraire kunst en gaat zoeken onder de politieke redenaars, de geschiedschrijvers, de wijsgeeren, de journalisten, is die vraag uiterst lastig te beantwoorden. Zij wordt een vraag naar de mate van talent die noodig is om iemand die schrijft tot een schrijver, un écrivain, te maken.’[1)]

Het stellen alleen van die laatste vraag bewijst genoeg dat de heer Lanson, hoe streng historisch en philologisch de methode moge wezen die hij voor een wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde aanbeveelt, de ‘letterkundige kritiek’ niet wil uitsluiten van den arbeid waarvoor hij de liefde zijner leerlingen en zijner lezers poogt te winnen.

Hij had het ook reeds in den aanvang zijner studie duidelijk gezegd: ‘De critiek, die natuurlijk de macht in handen heeft waar het de studie geldt van het letterkundig werk onzer tijdgenooten, waarvoor het historisch materiaal nog niet gereed ligt, is overal elders aangewezen op haar bescheiden deel. Men kan zelfs van oordeel zijn dat velen haar de plaats niet inruimen die zij zou moeten behouden. Zij vergeten dat de intuitie, het gevoel, het aesthetische *flair*, het persoonlijk oordeel, dat in het werk doordringt en het, als het ware, van binnen beziet, door niets te vervangen zijn. De geleerde die, bang om in zijn studie een subjectief element te leggen, zich van een kritischen kijk op de dingen nauwgezet wil onthouden, is verplicht de echo te worden van een ander. Wat hij niet in zijn eigen geest durft zoeken, dat ontleent hij aan Faguet of aan Demogeot, of aan iedereen; hij slaagt er slechts in onoprecht en banaal te wezen; hij wordt volstrekt niet subjectiever dan hij anders zou geweest zijn; maar hij stelt de subjectiviteit van anderen

1) ‘Laisserra-t-on le public et le hasard faire un choix? Et le corps de la littérature du XIXe siècle se constituera-t-il de tout ce qui se lira en 1950, le reste étant abandonné à l'oubli où il semblera s'enfoncer lui-même? Mais il dépendra des critiques et des historiens de la littérature qu'on lise on qu'on ne lise pas certaines oeuvres.’

voor de zijne in de plaats.' Iets verder nog dit: 'Men bedenke toch, dat de feiten die de geschiedenis der letterkunde zoekt op te sporen, ten slotte innerlijke feiten zijn, stemmingen en cultuurtoestanden, die men met uiterlijke hulpmiddelen slechts van ter zijde bereiken kan; de geschiedenis der kunst behandelt werken die onmiddellijk te genaken zijn en die den geest treffen door een rechtstreeksch contact.'

Het lag niet op den weg van den heer Lanson om de hier uitgesproken denkbeelden nader uit te werken en toe te lichten Misschien zou hij zich dan de vraag hebben gesteld: of dit i n n e r l i j k gedeelte der letterkundige studie wel zoo subjectief en impressionistisch behoeft te blijven als hij het in deze zinsnede voorstelt? Terecht wordt door hem erkend, dat de beoefenaar der moderne letterkunde, wanneer hij zijn historischen en philologischen arbeid naar eisch heeft verricht, met het voorwerp zijner studie nog lang niet heeft afgedaan, dat het fijnste en meest delicate gedeelte van zijn taak, - ten slotte ook het meest interessante, - hem nog wacht. In hoeverre de heer Lanson aanneemt dat, ook voor dit werk, van w e t e n s c h a p sprake kan zijn, moge blijken uit dezen volzin: 'tegenover een gedicht, evenals tegenover een schilderij, kan onze kennis nooit absoluut wetenschappelijk wezen, maar wel kan de intellectueele houding van den waarnemer wetenschappelijk zijn.'[1)] Zulk een erkentenis doet de vraag rijzen: of dit werk van artistieke waardeering, al houdt de wetenschap zich hier, ten slotte, buiten stemming, toch niet in de wetenschap een leiding kan vinden die het onredelijk en ondankbaar zou zijn te verwaarloozen of te versmaden?

Al hebben wij in den heer Georges Renard geen zeer aanbevelingswaardigen gids kunnen begroeten, het is mogelijk dat wij meer baat vinden bij de leiding van een ander.

IV.

Is elke studie van letterkunde in haar diepste wezen een

1) Dit onderscheid tusschen 'wetenschappelijke resultaten' en 'de wetenschappelijke houding' vond de heer Lanson in het werk Rauh, *De la méthode dans la psychologie des sentiments*, 1899.

stuk psychologie[1], dan zal hij die de moderne litteratuur wetenschappelijk wil behandelen, zich, bij zijne onderzoekingen, gaarne laten voorlichten door de moderne z i e l k u n d e , die zich, immers, in de laatste jaren, bovenal door toepassing van het experiment, steeds meer tot een zuivere en zelfstandige wetenschap ontwikkelt. Hij zal dit doen waar het de karakterbeschrijving betreft van dichters en dichterlijke werken; door de analyse der psychologie zal hij zich gaarne laten leiden bij het opsporen der verschillende trekken die, te zamen, vooral door de verhouding waarin zij voorkomen, dat karakter bepalen. En waar het hem enkel te doen is om het schatten hunner aesthetische waarde, om het controleeren van de indrukken door een litterair kunstwerk voortgebracht, daar zal hij niet willen voorbijzien dat de moderne zielkunde het ontleden en groepeeren der aesthetische aandoeningen binnen den kring van haren arbeid heeft getrokken.[2]

Een aangenamen en betrouwbaren gids zal hij, meen ik, bij dien arbeid vinden in den Leipziger hoogleernar E r n s t E l s t e r[3] wiens letterkundige 'Prinzipien-lehre' zich met bewustheid en in bijzonderheden aansluit bij de methode en de resultaten der moderne psychologie. 'Op elk gebied der geestelijke wetenschappen,' schrijft deze geleerde, in de Inleiding van zijn werk, 'kan de psychologie een nuttige hulp-wetenschap zijn; maar dit geldt toch in bijzonder hooge mate van de wetenschap der letterkunde; want hier moeten wij in staat zijn vele ingewikkelde, fijne, problematische en schijnbaar raadselachtige verschijnselen van het zieleleven te analyseeren,

1) Ik heb dit uitvoerig aangewezen in mijn rede: *Het zoeken van 'l'Âme française' in de taal en in de letterkunde van Frankrijk*, Groningen 1897.
2) Ten opzichte van het komische heb ik dit trachten te doen voor het lachwekkende in de manier van Rabelais. Men zie *De lach van Rabelais* in *De Gids* van April 1900.
3) *Prinzipien der Litteraturwissenschaft* von Ernst Elster. Erster Band, Halle a.S. 1897. Het tweede deel, waarin de zeer opmerkelijke en uitvoerige beschouwingen over den stijl zullen worden voortgezet, waarin verder de 'neuhochdeutsche Metrik' zal worden behandeld, waarin aan de verschillende soorten van poëzie een afzonderlijk hoofdstuk zal gewijd zijn, waarin verder het nauw verband tusschen letterkundige geschiedenis en beschavingsgeschiedenis zal worden aangewezen, en waarin verder ook over vergelijkende litteratuurgeschiedenis zal gehandeld worden, is tot dusverre nog niet verschenen, doch tegen den a.s. winter beloofd.

die andere onderzoekers als voor hen zonder belang, kunnen voorbijgaan.'

Wie dichterlijke kunstwerken tot voorwerp van onderzoek en studie heeft gekozen, dient voor zichzelf te hebben uitgemaakt waarin het eigenaardige van de poëtische opvatting der dingen bestaat, dient ook de bijzondere levensvoorwaarden te kennen die voor de verschillende soorten van poëtische expressie en voor de middelen dier expressie zijn aangewezen.

Alleen door aandachtige en sympathieke ontleding, zoowel van den inhoud als van den vorm der poëtische werken, kan een vaste grondslag worden gevonden voor een kritische waardeering die meer is dan vluchtig impressionisme. Voor een behoorlijke analyse van den vorm, met name van taal en versbouw, is nog al het een en ander gedaan. Maar voor de ontleding van den inhoud heeft men zich meestal, in de beste gevallen, beholpen met gezonden takt, met een zekere levensopvatting en een natuurlijke gave van meêgevoelen en zich-in-leven in het voorwerp der studie. Op dit gebied kan de moderne psychologie, die geleerd heeft den gang van denken en voelen beide in bijzonderheden na te gaan, die elke uiting van het geestelijk leven psychologisch interpreteert, hulpmiddelen aangeven die het inzicht klaarder, scherper, veelzijdiger maken. Het poëtische denken en voelen heeft zijn wetten, zijn typische scheppings-manieren. Wie zich inzicht hierin weet te verwerven zal meer wezenlijke kennis erlangen omtrent den aard, het ontstaan, de waarde van een poëtisch kunstwerk, dan iemand wien deze wetenschappelijke grondslag ontbreekt. De beteekenis van dat werk, ook als historisch verschijnsel, zal hij beter verstaan, en zijn aesthetische waardebepaling zal er door winnen aan zuiverheid, aan innigheid, aan - voor zoover het woord hier gelden mag - aan objectiviteit.

Met deze korte paraphrase der Inleiding van prof. Elster's boeiende studie is nog maar alleen de wetenschappelijke overtuiging van den schrijver aangegeven en het beginsel waarvan zijne methode uitgaat. Het ligt natuurlijk niet in het bestek van mijn opstel om die methode in bijzonderheden te beschrijven. Het zou daartoe noodig zijn de eerste vier hoofdstukken, - waarin achtereenvolgens gehandeld wordt over 'de poëtische levensopvatting', 'de werkzaamheid

van verbeelding en verstand bij den dichter', 'het gevoel en de levensbeschouwingen der dichters' en 'de aesthetische begrippen' - uitvoerig te ontleden. Dat prof. Elster daarbij zijn stof ontleent aan de werken zijner groote landgenooten, hoofdzakelijk aan Goethe, Schiller, Lessing, geeft natuurlijk aan zijne beschouwingen een groote mate van klaarheid en realiteit, maar brengt ons toch op een terrein waarop het mij minder zou voegen, den schrijver volgend, mijn lezers voor te gaan.

Slechts op eenige denkbeelden van den hoogleeraar vestig ik daarom nog slechts de aandacht, het verder aan mijne lezers overlatend den klaren inhoud en den rustigen gang van het betoog door eigen lectuur te genieten.

De poëzie is het gebied der g e m o e d s b e w e g i n g e n ; die eigenschap van het-gemoed-te-roeren geeft aan de poëtische levensopvatting haar bijzonderen stempel, gelijk de logische levensopvatting gericht is op het verstand, de ethische op den wil.[1)] Van gemoedsbewegingen is de dichter vervuld, en om op zijn beurt bewogen te worden zoekt de lezer, of de hoorder, het werk, het woord van den dichter. Maar zoo wij zeggen dat de dichter op de gevoelswaarde van het leven den nadruk legt, dan bedoelen wij de gevoelswaarde van dat leven dat hij zelf meê doorleeft. 'Dit leven vat de dichter met fijneren, dieperen zin dan anderen, en door zijn artistieke uitbeelding verleent hij het een duurzaam, ideaal bestaan; hij rust het uit met den ganschen rijkdom van zijn geest en met den tooi van vormen die gevoelens wekken welke parallel loopen aan die welke door den inhoud in het leven

1) Over het verband tusschen die drie bevat het boek van prof. Elster zeer mooie bladzijden. Tusschen de logische en de poëtische, of aesthetische, levensopvatting scheidt hij zeer scherp. Tusschen de laatste en de ethische bestaat nauwer aanraking, omdat het zedelijk bewustzijn ook tot sterke gemoedsbewegingen prikkelen kan. Toch bestaat er tusschen die beide groot verschil. Een aardig voorbeeld is 'het geval van Gretchen.' Wat iemand wien het enkel om waarheid te doen is, bijvoorbeeld een rechter van instructie, daarin zou zoeken, of wat een zedeleeraar daarin treft, zijn geheel audere dingen dan die waarop de dichter het volle licht heeft laten vallen. In dit verband komt ook de zoogenaamde 'poëtische gerechtigheid' ter sprake, die door den schrijver een van de meest ingewortelde aesthetische vooroordeelen genoemd wordt, een begrip waarom de beste dichters zich niet bekommeren, en dat alleen in de 'grane Theorie' der aesthetici kommerlijk voortleeft.

zijn geroepen..... Alles wat zich niet laat aanpassen aan onze aanschouwing der dingen en wat dus ons gevoel niet in beweging zet, is poëtisch dood en waardeloos.'[1)]

Maar welke zijn dan nu de voorwaarden waaronder een door den dichter ontvangen 'levensindruk' aandoeningen van beteekenis in ons zal wakker roepen? Het is goed deze te kennen, opdat de dichter hun vervulling als onmisbaar leere beschouwen voor de artistieke waarde van zijn werk, en opdat de wetenschappelijke beoefenaar der letterkunde wete naar welke geestelijke elementen hij zal hebben te zoeken in de vele werken waarmeê de litteratuurgeschiedeuis hem in aanraking brengt.

De studie dier levensvoorwaarden brengt er den schrijver toe om eenige 'Normen' aan te geven die de poëtische werking beheerschen, waarnaar de kunstenaar zich dus zal hebben te richten en waarnaar de waarde van zijn werk mag worden beoordeeld.

De eerste is de 'Norm der poëtischen Bedeutsamkeit', waardoor onze aandacht gevestigd wordt, zoowel op de 'poëtiseering' van het stuk leven dat ons wordt geboden als op de waarde van zijn inhoud. - De tweede is de 'Norm der Neuheit des Gefühlsgehaltes': het is de eisch van frischheid en oorspronkelijkheid, waaraan de echte kunstenaar uit eigen aandrift voldoet. Meer dan eenige andere wijst deze op de noodzakelijkheid om de litteratuurstudie historisch te behandelen; want nieuwheid is een relatief begrip. - De derde is de 'Norm der Abwechselung und der Kontraststeigerung': het wekken van tegenstrijdige gevoelens is een van de machtigste factoren der artistieke werking, van groote waarde bovenal voor de intensiteit der aandoening die de kunstenaar zoekt te wekken. - Naast deze, niet met haar in tegenspraak, maar haar aanvullend, en onmisbaar om het contrastgevoel binnen zekere grenzen te houden, om te beletten dat het,

1) Naar aanleiding van Kant's bekende woord, dat het schoone 'interesseloses Wohlgefallen' wekken moet, roert prof. E. ook de quaestie aan der 'tendenz' in de litteratuur. Van beteekenis is daarbij deze uitspraak: 'Die Tendenz stört den poëtischen Eindruck.' Maar niet minder deze: 'Vor allem kommt es auch darauf an, in welchen Grade die Tendenz selbst von Gefühl und Affect durchdrungen ist', waarbij zich ook nog deze aansluit: 'Die Tendenz hat das Gute, dass sie im geistigen Leben der Gegenwart wurzelt, dass sie anknüpft an das was die Zeit bewegt.'

door overdrijving, ophoudt artistiek te wezen, is de vierde, de ‘Norm, der Harmonie des Gefühlsgehaltes.’ - .De vijfde, eindelijk, is de ‘Norm der poetischen Abtönung der Gefühle’; deze verzachting van het gevoel, waardoor, bijvoorbeeld ook bij de schildering van vreeselijke tooneelen, het gevoel van onlust dragelijk blijft, is bovenal de taak van den poëtischen vorm.[1)]

Hoe dor ook in de schematische voorstelling die ik van deze ‘Normen’ gaf, zoo geven zij toch een zeer klaren indruk van het p s y c h o l o g i s c h karakter der methode door prof. Elster gevolgd. Zijn punt van uitgang is niet het kunstwerk zelf, maar de aard der aandoeningen door een dichterlijke creatie gewekt. Door het karakteriseeren dier aandoeningen tracht hij het wezen van het litteraire kunstwerk te omschrijven.

Psychologisch blijft zijne methode, wanneer hij nu verder het wezen van den dichter zelven poogt te ontleden: eerst zijn verbeelding en zijn verstand, daarna zijn temperament, zijn stemming, zijn hartstochten, zijn zelfgevoel, zijn medegevoel, zijn gemeenschapsgevoel, zijn religieuse aandoeningen, en, ten slotte, zijn geheele levensbeschouwing. Historisch is die studie tevens, doordien telkens eene, in bijzonderheden afdalende, vergelijking wordt gemaakt tusschen Goethe en Schiller, Goethe en Lessing of andere dichters. De mooie bladzijden gewijd aan eene karakterizeering van ‘de liefde’ bij Goethe en bij Schiller[2)] in verband met andere eigenaardigheden van hun karakter, werpen een treffend en helder licht op het verschil in het ‘künstlerisches Schaffen’ van die beide[3)].

Ook de hoogstbelangrijke onderzoekingen die het vierde hoofdstuk, dat der ‘aesthetische begrippen’, vullen, blijven van de psychologie, als van de ‘massgebende Beraterin’, afhankelijk, ofschoon zij zich ook uitstrekken tot het karakter

1) Merkwaardig is een fragment uit een brief van Schiller, door den schrijver, naar aanleiding dezer gedachte aangehaald, waarin de dichter meedeelt, dat hij enkele tragische tooneelen oorspronkelijk in proza had geschreven, maar ze nu in rijm tracht weer te geven, teneinde de onmiddellijke werking der geweldige stof te ‘dempen.’
2) Blz. 176 vlgg.
3) Van Schiller heet het: ‘Gross ist sein allgemeines Liebesbedürfniss, aber gering seine Fähigkeit durch ganz individuelle Züge eines weiblichen Wesens, aber nur durch diese, gefesselt zu werden’. Van Goethe: ‘Es war nicht das Weib als solches, was ihn anzog, nein, es waren diese in ihrer individuellen Eigenart tief begriffenen besonderen Naturen, an die er mit dämonischer Gewalt gefesselt wurde.’

der voorwerpen welke de aesthetische aandoeningen wekken. In dit hoofdstuk vinden de ideën van ‘het schoone’, ‘het verhevene’, ‘het tragische’, ‘het komische’, en verder de konkrete vormen waarin de dichter gaarne zijne aandoeningen uitspreekt, de personificatie, de metafer, de tegenstelling, het symbool, een uitvoerige behandeling.

Met zijne, nog niet voltooide, studie over den poëtischen stijl, die niet schroomt bij de klankleer te beginnen en de geheele. spraakkunst te doorloopen, verlaat de schrijver slechts schijnbaar het terrein van het psychologisch onderzoek. Het is hem, bij die studie over klankschikking, woordenkeus en zinbouw, niet te doen om het zuiver grammaticale, maar om ‘den gevoelstoon’ die zich in die taalverschijnselen doet hooren. Al bepaalt hij zich tot den kring van het nieuw Hoogduitsch, toch is de geheele behandeling dezer stof in hooge mate suggereerend voor ieder die, in welk modern idioom bij een dichter hoort spreken, door diens eigenaardige taal zich getroffen voelt. En nu moge prof. Elster gelijk hebben met te zeggen, dat het talent om den inhoud én den vorm van letterkundige werken ‘erschöpfend’ te begrijpen, slechts zelden in één en dezelfden geest vereenigd wordt aangetroffen, de lezer dezer meesterlijke studie komt in verzoeking om voor haren auteur eene eervolle uitzondering te maken.

Reeds uit het kort overzicht dat ik van den inhoud gaf - hoeveel te meer uit het boek zelf! - blijkt, dunkt mij, duidelijk, dat voor de studie der nieuwere letterkunde ook de moderne psychologie methodes aangewezen en problemen te voorschijn gebracht heeft die aan deze studie een. wetenschappelijk karakter kunnen geven. Zij bevestigt dus wat door het historisch onderzoek en de philologische behandeling der schrijvers begonnen is. Niet minder, meer nog misschien, dan historie en philologie, zal zij de belangstelling van den ‘litterator’ weten te wekken, hem dringend tot eigen nasporing, hem uitlokkend tot overdenking.

En zoo wij dan, ten slotte, vragen, waarom, en in welken zin, de beoefening der moderne letterkunde een wetenschappelijke arbeid kan wezen, dan moet het antwoord luiden: omdat zij, ernstig opgevat, het karakter behoort te dragen van een h i s t o r i s c h e , een p h i l o l o g i s c h e en een z i e l k u n d i g e studie.

V.

Het komt mij voor dat wij, bovenstaande denkbeelden ontwikkelend, onwillekeurig een paraphrase hebben geleverd op de aanteekening van Joseph Texte, aan welke in den aanvang van dit stuk werd herinnerd.

Geen historische wetenschap is met de natuurwetenschappen gelijk te stellen, en is dus, in den eigenlijken zin van het woord, een w e t e n s c h a p [1]. Inderdaad, het voortdurend waarnemen en controleeren van bijzondere feiten, het opsporen der voorwaarden onder welke die verschijnselen constant zich voordoen, het opklimmen, op grond dier standvastigheid, tot het begrip van oorzaak en wet, het aanwenden van het experiment, ter bevestiging van het waargenomene, ter rechtvaardiging der uit de feiten getrokken conclusiën, ter uitbreiding van den kring van het onderzoek en ter voorbereiding van nieuwe hypothesen, - dit alles behoort niet tot het gebied van het historisch onderzoek, allerminst waar het geestelijke verschijnselen geldt in wier artistieke natuur ligt opgesloten dat zij een zeer persoonlijk karakter dragen en dus tot generalisatie zich weinig leenen.

Maar, evenals elke vorm van historie, voegde Texte er aan toe, zoo heeft ook de geschiedenis der letterkunde rechtmatige aanspraak op den naam w e t e n s c h a p p e l i j k , zoodra zij twee voorwaarden vervult: ‘vooreerst, zich een doel te stellen dat hooger staat dan het enkel genoegen van den geschiedschrijver of van zijn lezer; ten andere, a l l e middelen uit te putten die kunnen leiden tot de kennis der bijzondere soort van waarheid die haar eigenaardig objekt uitmaakt.’

Het ‘hooger doel’ ligt hier voor de hand; het is met de studie der letterkunde zelve gegeven. Wie hier enkel kleine probleempjes zoekt van biografie of tekstkritiek, meer nog uitgedacht tot eigen geestesoefening dan uit het groote onderwerp voortvloeiend, of wie, aan den anderen kant, zich spitst op het geven van oorspronkelijke kijkjes of zijn pen

1) De uitdrukking klemt nog meer in het Fransch, waar, zooals men weet ‘les sciences’, zonder nadere bepaling, zooals in ‘Faculté des sciences’, uitsluitend de natuurwetenschappen beteekent. De *Dictionnaire général* geeft van net woord *science* deze definitie: ‘Système de connaissances où un ordre de faits déterminé est coordonné et ramené à des lois’.

oefent in het verbergen van banale opmerkingen achter een netwerk van ongewone woorden en zonderlinge constructies, - die staat, bij zijn werk, te laag om het hooge probleem te zien dat zich hier voordoet aan den onderzoekenden geest. Het geldt immers litteraire kunst, d.i. de openbaring van de meest fijne sensaties, de meest geweldige beroeringen van het dichterlijk gemoed, weergegeven met de meest uitgezochte middelen die den kunstenaar in zijn taalschat ter beschikking staan.

Wie wil weten en nasporen wat de hoogste geesten werkelijk hebben gevoeld en gedacht, hoe zij het hebben uitgesproken, eensdeels om het zelve beter te voelen, maar ook om door den klank der expressie voor hun gevoel ruimen en reinen weerklank te wekken, - wie door den kunstenaar diens omgeving wil leeren kennen en door die omgeving den kunstenaar beter poogt te verstaan, - wie zijn vorschen, met innige liefde, richt op de litteraire stroomingen welke zijn kring, zijn land, zijn tijd bewegen of op die welke het geestelijk leven van vroeger eeuwen hebben doordrongen en beheerscht, - die kan gerust verklaren dat hij van het allerhoogste iets wezenlijks tracht te w e t e n .

Ontleent hij hierbij aan de philologie haar beproefde hulpmiddelen om het kunstwerk dat hij zoekt te doorgronden in zijn ontwijfelbaar echten vorm te bezitten en het in zijn taalexpressie historisch te verstaan, - omringt hij zich van al wat de methode der geschiedvorsching hem kan leveren als waarborg tegen onjuiste voorstellingen en onware combinaties, - ontleent hij haar het kostbaar instrument van onpartijdige groepeering van feiten en zorgvuldige vergelijking van gelijksoortige verschijnselen, - dan heeft hij aan zijn arbeid den ernst en de waardigheid verzekerd waardoor wetenschap zich overal en ten allen tijde van ijdel fantaiseeren of doelloos ‘grübeln’ onderscheidt.

En gaat hij ook, met sympathieke nieuwsgierigheid, de studeerkamer of de werkplaats binnen van den modernen psycholoog, luistert hij naar diens ontleding van het geestelijk wezen der menschen, van de eigenschappen die den kunstenaar onderscheiden, van de stemmingen die het kunstwerk in het leven roept, van de vele variëteiten der artistieke creatie en van het artistiek genieten, - dan zou ik niet weten welke

middelen hij nog ongebruikt zou hebben gelaten om tot de eigenaardige kennis te geraken die hij, als beoefenaar van de geschiedenis der moderne letterkunde, bereiken wil en bereiken kan.

Zelfs de hulp van het experiment behoeft hij zich niet geheel en al te ontzeggen. Hij kan, meer of min methodisch, in zijn eigen kring experimenteel onderzoeken, welke stemmingen door bepaalde soorten van litteraire kunstwerken worden voortgebracht, misschien ook, door wél overdachte vragen aan sommige kunstenaars te stellen, geestelijke verschijnselen opsporen die tot de door hem gezochte kennis interessante bijdragen leveren. En zoo men mocht oordeelen, dat de aandoeningen en de stemmingen waarmede hij te doen heeft, te speciaal, te persoonlijk van aard zijn om zich tot psychologische onderzoekingen te leenen, dan mag daartegen worden opgemerkt, dat de moderne zielkunde er, juist in den laatsten tijd, meer en meer toe komt om, bij het instellen van haar proefnemingen, het individueele op den voorgrond te brengen[1)].

Voorzeker, geen kennis, hoe ernstig en hoe omzichtig ook gezocht, kan, voor het innerlijk begrijpen en meêgevoelen van een letterkundig kunstwerk, den indruk vervangen die alleen door rechtstreeksche aanraking gegeven wordt. En voor dit doel werkt een enkele aanwijzing, gedaan door een geniaal criticus, meer onmiddellijk en beter dan een lange lijst van historische, gegevens werken kan.

Maar, vooreerst, is het bevredigen van het historisch gevoel, het zich-in-leven in voorbijgegane tijden, met hun eigen wijze van denken, voelen, zeggen, reeds op zich zelf een geestelijk genot van hooge waarde. Bovendien staat een mensch, in veel gevallen, te vreemd tegenover oudere of andere kunst dan die zijner eigen omgeving om niet gaarne, langs den weg van historische aanpassing, het te genieten kunstwerk nader te brengen tot zich zelf en, door nauwkeurige kennis van het verleden, de kloven te dempen die onmiddellijke aanraking in den weg staan. Van litteraire kunst geldt dit meer dan van eenige andere, omdat haar instrument van expressie, de taal, voortdurend wisselt en in hetgeen ze

1) Zie, bijvoorbeeld, William Stern in zijn aardig werkje: *Die Psychologie der individuellen Differenzen*. Leipzig 1900.

vroeger was en beduidde niet anders dan door studie tem volle kan begrepen worden.

Voor het gansche complex van studiën dat, blijkens bovenstaande beschouwingen, in het woord ‘wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde’ ligt opgesloten, zal het Hooger Onderwijs, uit zijn aard, het voornaamste centrum vormen, zal de Universiteit de eigenlijke kweekplaats zijn. Van haar, toch, leert men het best de gewoonte om, bij een onderzoek, tot de bronnen op te klimmen; van haar leert men de waarde der verschillende methoden bepalen, problemen oplossen en nieuwe problemen stellen. Ook zijn hier de verschillende wetenschappen wier hulp voor die studie gewenscht wordt alle aanwezig; hier kunnen ze hun krachten tot éénzelfden arbeid samenvoegen, ze doen samenvloeien in een hoogere synthese.

Maar niet alleen de leiders dier studiën, ook hun beoefenaars, zullen, zoodra de eerste leerjaren achter den rug zijn, door onderlinge samenwerking hun kracht kunnen versterken en de waarde van hun arbeid verhoogen.

Reeds tweemalen leidden onze beschouwingen over dit onderwerp tot het aanbevelen van c o l l e c t i e v e s t u d i e. Wij noemden toen, als wenschelijk apparaat een groep van leerstoelen, om één centrum methodisch en sympathetisch gerangschikt. Thans wijs ik, vooral met het oog op de jeugdige beoefenaars van dit vak, op een anderen vorm van collaboratie: het stichten van zoogenaamde ‘seminaries’. En ik bedoel nu niet zoozeer bijzondere seminaries voor Romaansche, Germaansche, Slavische philologie, al acht ik deze, voor speciale vakstudie, van hooge waarde, - maar een algemeen ‘s e m i n a r i e v o o r l e t t e r k u n d i g e s t u d i ë n’, zooals er, een jaar of wat geleden, te Brussel, onder de hoede der ‘Université libre’, een is tot stand gekomen[1]. Niet alleen de eigenlijke kweekelingen der Universiteit, maar ook zij die het geweest zijn en met haar in contact zijn gebleven of gaarne blijven willen, zouden, in zulk een kring, voor hun werkkracht en hun studiën een plaats kunnen vinden. De jongelieden die voor een der ‘moderne talen’

1) Beschreven in *Les littératures considérées au point de vue historique et critique. Bulletin du Séminaire d'histoire des littératures de l'Université libre*. I, 1 Janvier 1895.

gestudeerd hebben en die voor hun examen een zoo groote mate van litteraire kennis hebben moeten verwerven, zouden hier, - meer dan in hun onderwijs, waar aan de letterkunde een zeer bescheiden plaats is aangewezen, - het begonnen werk en de aangevangen studie kunnen voortzetten.

Natuurlijk zal zulk een letterkundig seminarie in aanraking moeten blijven met de historische taalstudie, met de algemeene beschavingsgeschiedenis, en met de moderne zielkunde. Bovendien zal het, om het volle leven in zich op te nemen en het oude door het nieuwe te leeren begrijpen, het levend contact met de kunstenaars zèlve gaarne zoeken.

Een inrichting die alzoo, door intelligenten en liefdevollen arbeid, in de veelheid de éénheid tracht te realiseeren, zal, dit doende, ten slotte ook zelve een aesthetisch karakter aannemen en aldus in elk opzicht een waardige kweekplaats worden voor de wetenschap der litteraire kunst.

A.G. VAN HAMEL.

Nationaal landbouwbelang en klein-bedrijf.

Er zijn idealisten, die de arbeidende klasse willen verheffen tot voortbrengers van hunne eigene dagelijksche behoeften, m.a.w. die alle arbeiders tot landbouwers zouden willen maken; immers brood, aardappelen, vleesch en vruchten zijn voortbrengselen van den landbouw.

Ruskin, Oppenheimer, Van Eeden.....

Er is een zekere ‘Ericus’, die jarenlang in het Nieuws van den Dag zijne idealen van landleven, van bloeienden kleinen landbouw trachtte in te geeselen bij zijne lezertjes, en in 1897 zelfs zijne courantenartikeltjes verzamelde in een boekje ‘Landontginning’; een boekje vol illusiën, die van 221 millioen Amsterdamsch kapitaal reeds 1500 groote dorpen gesticht hadden met ongeveer 150000 boerderijtjes, waarvan de gelukkige bezitters druiven, perziken en abrikozen aten, en een mooien bloementuin bezaten, vrouw en kinderen in blakenden welstand zagen, en aan het eind van het jaar ƒ 650.- besomden aan zuivere winst.....

In een beknopt overzicht van de ‘Economische beteekenis der afsluiting en drooglegging van de Zuiderzee’ door wijlen den secretaris dier Vereeniging den heer Van der Houven van Oordt, komt op bladzijde 62 de volgende zinsnede voor:

‘De gronden zullen dus in zoodanigen toestand en op zoodanige voorwaarden moeten worden beschikbaar gesteld, dat zij in de meeste handen passen, ook in die van den eerlijken en goeden arbeider’.....

Alles wijst op eene beweging, die wil tegemoetkomen aan utopi-

sche denkbeelden omtrent verbouw van eigen levensbehoeften, ieder voor zich.....

Reeds lang had ik stof verzameld tot kennis in deze richting, namelijk in de richting van eigen verbouw, toen het artikel van Mr. Van Assendelft de Coningh in *De Gids* van December 1900 mij den vorm aangaf, waarin ik mijne gedachten gieten kon. De heer De Coningh geeft een overzicht van wat er op het gebied van stichting van klein-bedrijf in het buitenland door wetten bevorderd wordt, en bespreekt uitvoerig de Deensche wetgeving. Van resultaten wordt weinig gewag gemaakt, omdat alles op dat gebied nog zoo nieuw is, en nog niets op rijpe ervaring kan roemen.

Alleen maakt de schrijver melding van het succes van de Engelsche Allotments-act; een wet, die echter niet bepaald de stichting van onafhankelijk bedrijf raakt.....

Is klein-bedrijf wenschelijk voor Neerland's welzijn?

Deze vraag te behandelen is het doel van de navolgende beschouwingen.

Hier zij voorop gesteld, dat met klein-bedrijf door mij bedoeld wordt bedrijf op eene uitgestrektheid land kleiner dan 7½ Hectare, en dat ik niet spreken zal over het verschaffen van een plekje bouwland, of wel van eene halve hectare, aan arbeiders ter verbouwing van eigen groenten en vruchten, zooals de Engelsche Allotments-act beoogt. Immers ieder, die het leven der arbeiders kent, weet dat voor hen een plekje grond onmisbaar is; er valt over die onmisbaarheid niet veel te redekavelen.

Het stellen van het minimum 7½ Hectare als grens tusschen klein- en groot-bedrijf is eenigszins willekeurig; ik weet echter dat 5 hectaren niet altijd een onafhankelijk bestaan kunnen verschaffen.

Mr. Sickesz zeide in eene vergadering van het Landbouw-Comité in 1896: ‘het is niet voldoende eenen arbeider een huis en 3 of 4 hectaren grond te geven, maar men moet hem buitendien loonarbeid verschaffen.’

Dat in het oog houdend, lijkt mij het stellen van 7½ Hectare als grens vrij wel gerechtvaardigd.

Overigens doet de al of niet juistheid ervan niet zoo veel ter zake.

De Nederlandsche Landbouw als nationale tak van bedrijf heeft met eigenaardige moeilijkheden te kampen.

In Amerika, Rusland en Indië worden jaarlijks groote massa's granen voortgebracht, in meestal aan het Nederlandsch graan supérieure qualiteit en afgezet tegen concurreerende prijzen.

In Nederland is ± ⅛ deel der bevolking landbouwend

en ± ⅞ deel verbruiker van het geproduceerde.

⅛ deel der bevolking heeft belang bij winstgeving op het verbouwen

⅞ deel heeft belang bij goedkoope afzet van het verbouwde.

De wetgever wacht zich om den toevoer van het voordeelig buitenlandsch product te bemoeielijken, ter wille van het belang van het ⅞ deel, of wel ter wille van het maatschappelijk belang.

De wetgever past een volkomen ‘laisser faire’ toe en, nog meer, hij bevordert den toevoer door het graven van kanalen en leggen van verkeerswegen, ter wille van het koopmansbedrijf.

Zoo is de Nederlandsche Landbouw geroepen om de concurrentie van het in 't buitenland in 't groot geproduceerde in haar volle maat te dulden.... ter wille van het maatschappelijk belang.

De prijs van opbrengst is door de concurrentie tot een minimum teruggebracht.

De winst van het landbouwbedrijf ligt tusschen deze twee: prijs van opbrengst en kosten, van voortbrenging.

Voortbrengingskosten + Winst = Prijs van opbrengst.

De laatste is onderhevig aan de concurrentie van 't buitenlandsch product; iedere vermeerdering van winst moet dus voortkomen uit vermindering van voortbrengingskosten.

En daar rijst een tweede maatschappelijk belang op: het belang van de arbeidende klasse, die haar arbeid zoo duur mogelijk wil betaald zien, en aldus de voortbrengingskosten wil vergrooten.

Ik meen, dat juist stichting van klein-bedrijf de meest onnaspeurbare weg is om de arbeidskosten zoo duur mogelijk te maken, ten nadeele van den factor ‘winst’, m.a.w. om te verkrijgen wat Utopisten-Socialisten wenschen: ‘Voortbrengingskosten = Prijs van opbrengst.’

In mijne studie omtrent de winstgeving bij den akkerbouw (Landbouwkundig Tijdschrift VIII) kom ik tot de becijfering, dat

de arbeidskosten in het tijdvak 1890-1897 bedroegen 31 % (en nog iets meer) van de opbrengst, de winst slechts 14 %.

Zijn deze cijfers juist, dan is het duidelijk, dat er niet veel vermeerdering van arbeidskosten noodig is om de winst tot 0 terug te brengen; wat wil zeggen: den ondergang van den geheelen tak van bedrijf in staathuishoudkundige beteekenis te bewerken.

Ter nadere beschouwing is het wenschelijk eerst te onderzoeken, wie klein-bedrijver zal kunnen worden.

Wie kan klein-bedrijver worden?

Bij het beantwoorden van deze vraag, wil ik geene rekening houden met geruïneerde groot-bedrijvers, die opnieuw aanvangen, omdat deze achteruitgang in 's lands belang altijd ongewenscht zal blijven.

De klein-bedrijver moet allereerst kunnen arbeiden. Nu weet ieder boer, dat er voor een' onbekwamen arbeider eenige jaren noodig zijn om zoogenaamd een vaste hand in 't werk te verkrijgen. Ploegen, zaaien, maaien, dorschen, koeien melken, met paarden omgaan, ... deze hoofdwerkzaamheden vereischen voor een' oppassenden arbeider eenige jaren leertijd.

Een niet-oppassende leert ze namelijk nooit goed; deze loopt alleen op 't ruwe werk.

Na de kunde van arbeiden, komt de kennis van bedrijfsleer, bemestingsleer en plantenkennis.

Zonder deze kan géén boer bedrijven.

Zal de klein-bedrijver het wèl kunnen?

Immers neen! Kennis *moet* hij bezitten, al is het maar de kennis van de sleur, waarop die zaken behandeld worden.

Geen stadsman zal ooit klein-bedrijver kunnen worden, zonder voorafgeganen arbeid bij den groot-bedrijver, - arbeid en leertijd.

De Deensche wetgeving stelt - gelijk het Mr. de Coningh ons meedeelt - ook als vereischte voor Staatshulp vijf jaren arbeid bij den landbouw.

Een groote fout van utopische denkbeelden omtrent landnationalisatie, is dat zij veronderstellen dat iedereen den bodem kan exploiteeren. Niets is minder waar.

Het antwoord op de vraag wie klein-bedrijver worden kan, kan niet anders zijn dan: Alleen zij, die bedreven zijn in den arbeid en in de kennis van het bedrijf.

En daaruit volgt deze conclusie: Stichting van klein-bedrijf beteekent zooveel als ontrukking van de arbeid-leverende krachten aan den groot-bedrijver. Uit welke conclusie wêer geleidelijk volgt deze stelling: klein-bedrijf en groot-bedrijf gaan niet *samen* in den zwaren strijd tegen de buitenlandsche concurrentie, maar staan in zuiver economische beteekenis *tegenover* elkaar.

Stichting van klein-bedrijf in beginsel brengt met zich mede ondergang van het groot-bedrijf.

Dit lijkt eene stoute bewering, maar is toch waar. Hoe vaak komt het niet voor, dat een landbouwer zijn arbeider, die goed kan ploegen, zaaien en met vee omgaan, met leede oogen ziet vertrekken naar beter oorden. Wanneer die bekwame, werk-vaste arbeiders nu nog in de gelegenheid zullen komen zelf te bedrijven, dan zal de groot-bedrijver nog veel meer hunnen arbeid moeten missen; juist de beste arbeidskrachten zullen wel degelijk ontrukt worden aan den groot-bedrijver.

En dan rijst de vraag: Wie zal moeten overwinnen ter wille van het Nationaal Landbouw-belang? want dit belang is eene bebestaansquaestie geworden; het geldt niet meer eene quaestie tusschen wat meer of minder winst, maar het geldt de quaestie = winst of verlies.

Het antwoord op die vraag is: Diegene, die het goedkoopst produceert.

Kan klein-bedrijf even goedkoop produceeren als groot-bedrijf?

Ter beantwoording van deze vraag, diene de volgende becijfering.

1e. In de officieele statistiekboeken vind ik genoteerd, dat er in 't geheel 84582 akkerbouwers zijn die trekvee bezitten (ik neem hier de cijfers van het jaar 1897), en dat er in 't geheel 169011 landbouwers zijn; dat er dus 84429 landbouwers zijn, die geen trekvee bezitten.

Nu zijn er 78621 bedrijvers van 5 Hectaren en minder. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat deze klein-bedrijvers juist het gedeelte uitmaken, van hen die *geen* trekvee bezitten, welke veronderstelling ook geheel overeenkomt met wat men in de praktijk ziet.

Er zijn er wel, van die klein-bedrijvers, die toevallig eens een

paard en ploeg kunnen huren, maar verreweg de meesten moeten zelf het land met de spade bewerken of laten bewerken.

In Overijsel telt 1 hectare 12 schepel.

Het spitten van een' schepel land kost zes dagen arbeid. Een arbeider vraagt in den goedkoopen tijd, wanneer er geen geld kan verdiend worden met het veengraven, minstens 60 cents per dag, hoogstens 75 cents.

De gemiddelde prijs van het spitten van één' schepel land bedraagt dus ƒ 4.05; per hectare bedragen deze kosten dus ƒ 48.60, en dit nog wel in de meest gunstige conditie.

Moeielijk te bewerken land kost *meer* aan arbeidsloon.

In het Landbouwkundig Tijdschrift (Januari aflevering, 1901) heb ik aangetoond dat de bewerking ‘stoppelploegen, onkruideggen en diepploegen’, alles met paard en werktuig, per hectare kost ƒ 14.-.

We mogen wel aannemen dat het spitten met de hand bijna gelijk staat met deze drie bewerkingen met het paard; het verschil van prijs is echter ontzaglijk. Het bedraagt ruim ƒ 34.- per hectare.

Het bovenstaande is een voorbeeld, gegrepen uit de werkelijkheid, zooals die plaats vindt op gemengden zand- en veengrond; het zou nog gevolgd moeten worden door een voorbeeld op den kleigrond.

2e. Het laat zich verstaan, dat het houden van een paard, ploeg en egge bij een bedrijf op een groot aantal hectaren goedkooper is dan bij een bedrijf op een klein aantal hectaren. Slaat men de kosten van die dingen om per hectare, dan wegen zij bij klein-bedrijf altijd zwaar. Dit is eene zaak, welke door de uitéénloopendheid der bedrijven niet voor becijfering vatbaar is, maar daarom toch zeer natuurlijk.

3e. Dr. Staring's Huishoudboek en de welbetrouwbare Staring's Almanak deelen ons mede, dat handdorschen van tarwe en rogge ongeveer 60 cents per H.L. kost, en machinedorschen van tarwe en rogge ongeveer 20 cents per H.L. De opbrengst van die twee is meestal ongeveer 25 H.L. per hectare. De machinearbeid geeft hier dus een voordeel van ƒ 10. - per hectare.

4e. Diezelfde bronnen toonen aan dat handdorschen van haver

kost 40 cents per H.L. en machinedorschen van haver kost 16 cents per H.L.

Bij eene opbrengst van ongeveer 40 H.L. per hectare, beloopt het verschil van de bewerking ongeveer ƒ 9.60.

Ook deze cijfers toonen, dat er bij klein-bedrijf veel arbeidsvermogen verloren gaat, en dat meestal ongemerkt, omdat men den handarbeid zelf verricht. In staatkundig-economischen zin is dat echter zuiver verlies vau arbeidsvermogen.

5e. De groot-bedrijver zaait meestal zijne gewassen met een zaaiwerktuig op regels, waardoor hij het voordeel verkrijgt, dat zijn oogst meer zeker is, en dat de qualiteit van zijn graan beter is.

De klein-bedrijver blijft verstoken van deze voordeelen.

6e. In het tijdschrift Landbouwbelang, eerste jaargang, pag. 86, vind ik: Het oogsten van een graangewas kost ongeveer ƒ 9 per hectare. Het oogsten met een maaiwerktuig kost ongeveer ƒ 4 per hectare. De klein-bedrijver kan uit den aard van de zaak niet met een maaiwerktuig oogsten.

7e. In het tijdschrift De Grond, 2de jaargang, red. D.R. Mansholt, vind ik: Suikerbieten rooien met de machine kost ƒ 22,92 per hectare. Suikerbieten rooien uit de hand kost ƒ 40,80 per hectare.

Alleen de grootbedrijver kan zich zulk een werktuig aanschaffen.

Bovenstaande cijfers pleiten duidelijk voor het feit, dat groot-bedrijf goedkooper produceeren kan dan klein-bedrijf.

‘Het mocht wat!’ - zegt de klein-bedrijver - ‘*ik* breng goedkooper voort! want ik heb geene werktuigen noodig. Ik verricht dien arbeid zelf. De groot-bedrijver moet 's Zaterdags item zooveel loon uitbetalen, en item zooveel uitgeven voor werktuigen.’

En juist hier ligt het onzichtbare bedrog. Voor den groot-bedrijver moet er winst liggen tusschen zijne voortbrengingskosten en de prijs van opbrengst, opdat hij bestaan kan. Voor den klein-bedrijver niet. Deze leeft van zijn arbeid en niet van zijne winst. Bij hem is voortbrengingskosten = prijs van opbrengst. Bij hem is het ideaal van socialistische theoriën reeds verwezenlijkt op eene economisch-slechte wijze. Hij heeft aan arbeidsvermogen verloren, en hij laat den prijs van zijn eigen inférieuren arbeid afhangen van den prijs van opbrengst. Hij dagdieft bij zich zelve ten koste van

spierkracht-ontwikkeling, ten koste van herseninspanning, juist twee zaken die energie en moed schenken, die net peil van kennis en beschaving van den arbeider verheffen boven het peil van dezen klein-bedrijver.

Ik heb gezegd dat er iets onnaspeurbaars ligt in het klein-bedrijf. Dit is het onnaspeurbare: er gaat arbeidsvermogen verloren, er gaat qualiteit van arbeid verloren, er gaat winst verloren. Wie zal deze maatschappelijke gevaren onder cijfers kunnen brengen?

Zeker is het, dat de groot-bedrijver méér energie moet ontwikkelen, omdat hij boven zijn arbeidsloon, nog winst moet maken, om te kunnen bestaan.

Voortbrengingskosten + Winst = Prijs van opbrengst. Tot hiertoe heb ik gesproken alsof voortbrengingskosten hetzelfde is als arbeidskosten. Dit is niet volkomen juist.

Voortbrengingskosten = landpacht + bemesting + zaaizaad + arbeid. Ik heb eigenlijk verondersteld dat landpacht-, bemesting- en zaaizaadkosten voor het klein-bedrijf even goedkoop te verkrijgen zijn als voor groot-bedrijf, en arbeidskosten alleen de veranderlijke factor is. Dit is niet geheel waar, zou echter waar kunnen worden bij uitbreiding van coöperatie. Meststoffen en zaaizaad kunnen en worden reeds coöperatief ingekocht, en in veel gevallen *ver*koopt men het product ook reeds op coöperatieve wijze.

Op ‘Arbeidskosten’ kan echter door coöperatie niet of zeer weinig bezuinigd worden.

De leden der samenwerking hebben de werktuigen en het werkvee en de gereedschappen altijd tegelijkertijd noodig; niet gebruik maken van het juiste tijdstip, waarop de bewerking moet plaats hebben, kan nadeel veroorzaken, vooral bij oogsten.

Ook is het gebruik van werkkrachten, die men van verre moet halen en brengen, meestal kostbaar.

Het tot hiertoe geschrevene betreft haast uitsluitend den akkerbouw.

Er is echter ook klein-bedrijf bij de veeteelt.

Het economisch verschil tusschen kleine en groote veehouderij is niet zoo gemakkelijk te bepalen. Hiervoor zijn nergens cijfers te vinden noch te maken.

Te oordeelen naar wat ik ervan met eigen oogen gezien heb, zou ik zeggen:

de groote veehouder heeft best vee, reine stallen en geeft eene regelmatige voedering;

de kleine veehouder heeft armoedig vee, een viezig-uitziend boerderijtje en is nonchalant in de behandeling van het vee.

Ik meen dat om deze redenen de groot-bedrijver meer product van zijn vee krijgt, en dat daarom de groot-bedrijver mij altijd toegeschenen heeft te zijn een welvarend bedrijver, en de klein-bedrijver een armoedig, niet vooruitkomend, boertje.

Meer nog! Ik weet, van groot-bedrijver-veehouders, dat hunne meeste verdiensten liggen in den handel, in den inkoop van jong vee en ook wel van armoedig vee, en na een zekeren tijd verkoop van dat vee, met al of niet gebruik maken van het product ‘melk.’

Het kapitaal bij den grooten veehouder rolt voortdurend; bij den kleinen niet zoozeer.

Al moeten wij (wat lang nog niet waar is) bij den klein-bedrijver kennis en geld in voldoende mate aanwezig veronderstellen, de tijd om te handelen of wel te sjacheren ontbreekt hem. Hij moet den arbeid te huis alle dagen verrichten, alle dagen weer aan; en, let wel, verzorging van vee eischt veel arbeid: melken, voederen, mest vervoeren (de klein-bedrijver moet buitendien veelal met de melk venten) nemen veel, heel veel tijd in beslag.

De klein-bedrijver mag ook hier weer het voordeel kunnen genieten van afzet op coöperatieve wijze (co-operatieve zuivelfabrieken), hij staat m.i. economisch ver ten achter bij den groot-bedrijver. De tijd ontbreekt hem om handel te drijven.

Het is mij niet mogelijk mij verder in te denken in de economische toestanden; ik kan niet anders dan deze conclusie trekken:

Klein-bedrijf kan nooit even goedkoop produceeren, en ook niet evenredig met evenveel winst bedrijven, als groot-bedrijf.

Thans moet ik mijzelf nog deze vraag stellen. Moet de arbeider, uit een zedelijk oogpunt, wenschen onafhankelijk bedrijver te worden?

Ieder degelijk arbeider voedt in zich een streven om onafhankelijk

mensch te worden. Dit is een bewijs dat er energie in hem schuilt, hoe weinig dan ook:

Laten wij eerst eens zien, wat voor menschen onafhankelijke klein-bedrijvers zijn.

De statistieken wijzen aan dat er in Nederland ongeveer 80000 bedrijvers zijn van 5 Hectaren en minder. Die tachtig duizend (zij vormen om en nabij de helft van het geheele aantal bedrijvers) zijn de zoogenaamde ‘keuterboertjes’.

Ik heb er velen gezien, op de Veluwe en in de Veenstreken en op het zand in Overijsel en Drente.

Ze zien er vies uit, hunne woningen zijn armoedig en getuigen van luiheid en verwaarloozing; ik vind er veel mismaakte menschen onder; hun gang is loom, ze hebben een rustig leven van stilstand, een leven zonder vonkjes van opwellende energie. Niemand drijft hen, ze kunnen doen wat ze willen, ze gaan niet gauw failliet, en komen nooit vooruit.

Hun peil van beschaving en kennis staat laag.

En de arbeider van den groot-bedrijver?

Hij wordt als 't ware voortgezweept, hij moet hard werken en daardoor is hij veel moediger, veel levendiger.

Telkens en telkens voelt hij zich opgetrokken tot meer kennis, meer beschaving, hij is nooit tevreden; in één woord er is leven in hem, en dan vind ik dat hij, zijn vrouw en zijn kinderen en zijn kleine huisje er altijd reiner, gezonder, bloeiender uitzien dan bij het tevreden keuterboertje het geval is. Inderdaad het peil van beschaving van dezen laatste schijnt mij toe te staan beneden dat van den vasten arbeider.

Het artikel van den heer Van Assendelft de Coningh spreekt van de schijnbaar goede uitkomsten van de verstrekking van klein-bedrijf door den heer Janssen te Amsterdam. Veertig gezinnen zijn er van armoede tot welstand en geluk gebracht. Deze stichting is echter nog nieuw. De nieuwe bedrijvers hebben hun schuld nog niet afgelost; hun stuk grond van 4 hectaren is nog niet klaar, er zijn nog drijfveeren voor hen: die veertig gezinnen zijn nog niet gekomen tot het punt van stilstand. Daarom mag zulk eene uitkomst nog niet gelden voor een doorslaand bewijs, dat klein-bedrijf in beginsel bevorderlijk is aan vooruitgang en beschaving.

En dan wensch ik nog dit op te merken.

Verschaffing van staatswege van goedkoop geld, goed land en een goed spul tegen voordeelige condities aan den arbeider, moet ongetwijfeld aangenaam zijn voor dezen, maar tevens leiden tot verval van energie. Immers alles is dan zonder moeite en zonder kosten te verkrijgen. Waartoe zal hij zich ‘druk maken’?

En juist dat ‘druk maken’ of wel het aanpakken van de zaak maakt een slagen mogelijk. Ieder ervaren koopman, tuinbouwer en landbouwer weet, dat gemakkelijk verkregen goed ook juist weer zeer gemakkelijk verloren gaat.

Het ware beter indien cijfers of statistieken mijne beweringen konden staven, maar zulke cijfers ontbreken ten eenenmale..... Weder moet ik zeggen; Mijne conclusie is niet anders dan deze.

Stichting van klein-bedrijf is niet noodzakelijk voor verbetering van het peil van beschaving, kennis en welvaart.

Zoo kom ik tot het antwoord op de vraag: Wie zal het goedkoopst voortbrengen? De grootbedrijver.

Wie zal moeten overwinnen bij strijd tusschen klein- en groot-bedrijf? Het groot-bedrijf.

Klein-bedrijf is niet wenschelijk voor Neerlands welzijn.

Het nationaal belang van den landbouw brengt mede hoog-houding van het groot-bedrijf.

Alleen groot-bedrijf zal kunnen voortbrengen met een minimum van arbeidskosten, alleen groot-bedrijf zal den strijd tegen buitenlandsche mededinging kunnen aanvaarden, misschien volhouden.

Zoo moet het tweede maatschappelijk verlangen om van den arbeider eigen-bedrijver te maken zwichten voor de bestaans-quaestie van den landbouw als nationalen tak van bedrijf.

Voor hem, die door de voorafgaande beschouwing niet overtuigd is, moge het geschrevene eene aansporing zijn om te trachten cijfers en gegevens te vinden, die nog duidelijker spreken, want helaas! cijfers moeten in de staathuishoudkunde in 's lands belang meer wegen dan idealen omtrent landleven en omtrent het bewuste ‘hutje op de heide.’

Het zoeken naar cijfers zal in geen geval de zaak schaden.

Ondersteuning van het groot-bedrijf van staatswege schijnt mij onontbeerlijk tot instandhouding van den Nationalen Landbouw en tot verbetering van het lot van den arbeider.

Nederland staat op het punt van de Zuiderzee te gaan droogleggen; duizenden hectaren land zullen gewonnen worden. Is het voor die groote oppervlakte niet van groot belang, dat de omstandigheden dusdanig zijn, dat het groot-bedrijf kan bloeien? Naar mijne overtuiging is de drooglegging van die zee, gepaard met een zoogenaamd sociaal verlangen om kleine bedrijfjes te scheppen, dat wil zeggen n i e t gepaard met een verlangen om de arbeidskosten tot een minimum te brengen, een groote fout.

In economischen zin kan men dan zeggen, dat die landaanwinst zou moeten vervullen de plaats van een groote put, waarin men al de overvloedige arbeidskrachten zal trachten te doen verzinken zonder verkrijging van meer product, en dat terwijl arbeidsbesparing het eenige middel zal blijken te zijn om het verschil tusschen voorbrengingskosten en prijs van opbrengst zoo groot mogelijk te maken.

Vooral dient nog in aanmerking te komen het feit dat klein-bedrijf altijd met zich brengt verbouw van tuinbouwgewassen en aardappelen, en dat juist de nieuwe zeeklei niet gunstig is voor de ontwikkeling van deze producten.

Moge iedere inmenging van den Staat ten doel hebben vermindering der voortbrengingskosten, dan zal zeker het beginsel ‘stichting van klein-bedrijf’ moeten zwichten, ter wille van de levensquaestie van den Nationalen Landbouw.

G.H. VAN WAVEREN JR.

Vaderlandsche-geschiedenisstudies. II.

Dorus' droefheid.

Zoo zat daar, bij onzen gezant in Spanje, het heerengezelschap om den welbereiden disch; en Dorus, opgewonden, dacht aan zijn aanstaand meesterwerk (in Latijnsche verzen), dacht aan zijn levenswijsheid en aan zijn grieven, die zijn meesterwerk in een perfecte gestalte moest belichamen.....

Maar over dat gedicht mag ik nog niet spreken, er ligt een lange weg voor me, eer ik die verzen in 't gezicht kan krijgen.

Wat was er toch gebeurd in dat jaar 1799, Engelsch-Russischer gedachtenisse?
Een landing van den vijand; een paar slagen verloren, een ander paar slagen gewonnen; een capitulatie en een terugtocht van de invallers, - een beetje schrik hier in ons land, een beetje opluchting ten slotte.
Daarmee uit?

Woorden zijn erg armoedige dingen. Ze heeten iets te zeggen en te toonen. Doen ze dat? neen; het zijn versleten symbolen, en waar ze geen herinnering wakker maken, kunnen zij alleen den versleten schijn van een denkbeeld oproepen, heel even.
Hoe zullen ze dan het gevoel van een tijd weergeven, voor ons die niet eenmaal weten of die lang heengegane, doode,

aartsdoode tijd ooit gevoel heeft gehad! In ònze geschiedenis, - in dàt tijdperk van onze geschiedenis waar ze bijna ieder steunpunt en ieder houvast voor ons geheugen mist!

Andere historiën zijn gelukkiger. Daar spreken de feiten; ze behoeven nauwlijks genoemd te worden of ze weerklinken dadelijk in ons brein. Neem de geschiedenis van Frankrijk. Terstond komen de gebeurtenissen in een rij voor onzen geest: Revolutie, Napoleon, Restauratie, Juli-monarchie, Februari-omwenteling, Tweede Keizerrijk, Duitsche oorlog, Republiek. Ieder tijdvak heeft zijn leven en zijn karakter; het staat met nagels vastgeklonken. En ieder weer heeft zijn eigen leven, wisselend met het jaar, of met de maand, soms als in de Groote Revolutie met den dag.

De feiten marcheeren daar, in den Revolutietijd, zoo secuur dat alleen hun klare opvolging reeds onze verbeelding in beslag neemt en meevoert. Geeft niet elke datum zijn indruk? 5 Mei, en het is de opening der Staten-Generaal in Versailles, met de immense verwachting van den komenden nieuwen tijd; 20 Juni, en het is de eed in de Kaatsbaan, de geëxalteerde voorbereiding voor den strijd; 23 Juni, en het is de Koninklijke zitting, met den trots van Mirabeau's woord; 14 Juli, en het is de val der Bastille, de Julizon der vrijheid.... Dat alles spreekt van opwinding en vreugd, van stoutheid en krijgslust, van bloed en verschrikking, van verslagenheid en herleving, van vernedering en toomeloozen moed; het doorloopt alle emoties en slaat de tonen krachtig aan.

Een woord is voldoende, en de snaar gaat aan 't trillen; maar 't ligt niet aan 't woord; 't is de opgezamelde herinnering, gevoed door lessen, verhalen, beelden en theater, die maar een wenk, een aanmaning noodig heeft om los te komen.

Bij ons, thuis, is er niet die klinkende uiting van de naar buiten in 't heldere licht verschijnende levensenergie. De gebeurtenissen van nog geen eeuw geleden drijven als schimmen of staan weggemoffeld in een hoek.

Waarlijk, men zou soms gaan verlangen naar aparte woorden met sombere reflexen en gedempte lichttinten, om daarmee, sprekend zooveel als ze kon, de stemming op te gaan halen uit den vaal-grijzen nevelmuur van ons naaste verleden ....

En er is toch wel degelijk vroolijkheid geweest in ons land

(ik spreek hier niet van straatopwinding), gedurende het tijdperk der Bataafsche Republiek.

De twintig of vijf en twintig jaren van de Fransche Revolutie waren een groote tijd voor Europa. Wie die jaren beleefd heeft, zegt de graaf van der Duyn van Maasdam in zijn Herinneringen, wie het oude régime heeft zien te gronde gaan, wie 't door het nieuwe heeft vervangen gezien, die heeft een heel aantal jaren meer geleefd dan zijn physieke ouderdom zou doen vermoeden. Hij is dubbel zoo oud als hij schijnt.[1)]

Krachtig leven is gelukkig leven, en men had bij de opening der Nederlandsche revolutiejaren en bij hun verloop telkens het gevoel en het voorgevoel van een opschietenden groei der samenleving, - dat wil zeggen: er was vreugd. Het uitte zich in den opgewekten toon van het maatschappelijk leven, in de verbroedering en toenadering tusschen de menschen, en in dat vertrouwen op de toekomst dat de grondslag is voor vernieuwing en hervorming.

Maar het gevoel van blijdschap over het komende stokte ook telkenmaal, en werd ondervangen door een besef van onmacht. En dit is het karakteristieke van ons bestaan gedurende deze jaren. Staat en maatschappij hadden voldoende levenskracht om het werk van vernieuwing aan te vatten, maar dan was 't niet begonnen, of dadelijk overheerschte hen het onvermogen. De behoefte om vrij en ruim te leven bestond in volle mate, en tegelijkertijd de overtuiging van de onmogelijkheid om dat leven uit te leven. Naast iederen triomf kwam een verzwakking.

Toen de Revolutie in den winter van 1795 over het ijs uit Frankrijk ons bereikte, was ze al op leeftijd gekomen; zij had haar zes wilde jonge jaren achter den rug. Wij kregen haar uit de tweede hand. Maar daarenboven hadden wij al een voorproef van de omwenteling gehad, in den patriottentijd. ‘Tout ce qui se passe en France, s'est passé en Hollande en miniature. *C'est là que le diable a fait son apprentissage*,’ zeide over de gebeurtenissen van 1783-1787 een Nederlandsch, anti-revolutionair filosoof, die de dingen

1) De Grovestins. *Souvenirs biographiques du c.d. Duyn*, p. 65 (de zin weergegeven, niet de woorden).

van nabij en uit de verte gezien had, op 't eind van het jaar 1793, in een onderhoud met den niet minder wijsgeerigen markgraaf van Baden.[1] 'De duivel is bij ons in de leer gegaan.'

De nieuwe ideeën hadden dus een ouden bijsmaak, en voor een gedeelte liep de nieuwe beweging in het spoor van oude partijen. Al dadelijk hokte de ijver der revolutiemannen door het tegenwicht der gematigden die van geen ingrijpende nivelleerende politiek wilden weten, noch tegen personen, noch tegen den geest der oude instellingen.

'La Révolution de 1795 fut manquée et faussée dans sa direction,'[2] zoo was het oordeel van van der Duyn van Maasdam die buiten de partijen stond. Van den beginne af werd ze genoemd 'een revolutie van fluweel' en de mannen die haar leiding in den eersten tijd bemachtigden heetten in den mond van een handig Franschman, intiem met ons land bekend: 'Messieurs les pardonneurs' omdat zij vol vergevensgezindheid waren voor de onderliggende partij, - die niet vergaf.[3]

Gematigdheid was de lens, en de gematigdheid won het in de directie der Bataafsche Republiek, totdat in de tweede helft van het jaar 1797 die eerste phase van onze revolutie eindigde, en de periode aanbrak van de revolutionaire schokken.

September '97 is een van de beslissende datums in de Europeesche geschiedenis. Toen was het de vraag of de groote omwentelingsbeweging in een geregelde bedding zou uitloopen. Frankrijk had in 1795 al met Pruisen en Spanje vrede gesloten, met Engeland waren onderhandelingen aan den gang. Zou het revolutionaire land in de gewone verhoudingen der Europeesche staten worden opgenomen?

De dag van den 18 Fructidor (4 September 1797) te Parijs gaf de overwinning aan de omwentelingsgezinden. Het stond nu vast: de strooming week nièt; en het is ook eerst

1) R.M. van Goens, *Journal* 20 Nov. 1793. Mst. Kon. Biblioth.
2) S. de Grovestins. 1.1. p. 9. Vgl. ook Mr. J.A. Sillem, *Leven van J. Valckenaer* I p. 336 vv.
3) Uit de papieren van Dumont Pigalle, R.A. '*révolution de velours*' Brief van v. Hoorn (vriend van J. Blauw) aan D.P. 21 *Fevr.* 1795. Zie van der D.P. aan J. Blauw, 23 *Juillet*, 1 *Aoút* 1795.

't nieuwe revolutionaire geweld van 1797 geweest dat de teekening van den toestand in Europa tegenover de omwenteling krachtig heeft doen uitkomen. Het revolutionaire beest toonde zijn aard, en de onverbiddelijke strijd, in plaats van te eindigen, begon pas.

Bij ons heeft de beweging die in 1797 haar oorsprong nam de vormen van het oude staatstelsel voor goed opgeruimd, en aan het volk de uiterlijke nationale eenheid gegeven in plaats van de provinciale verdeeldheid van vroeger. 1797 is dus van niet minder belang voor onze geschiedenis dan 1795, en wij vinden daarom overal de sporen van vernieuwde opwinding als 't tegen het eind van 't jaar gaat loopen.

'Wat heeft zich die zaak in Frankrijk weder schoon gered!' schreef Wiselius, over den coup d'état van 4 Fructidor, aan Johan Valckenaer naar Spanje.[1)]

Maar de slag die alle pleizier wegnam volgde spoedig. Den 11^{en} October 1797 leed de Hollandsche vloot onder De Winter de nederlaag bij Kamperduin tegenover de Engelsche. Daarmee was onze marine geknakt en onze reden van bestaan als zelfstandige mogendheid te loor. Want wij hadden met onze vloot naast Frankrijk nog eenig figuur kunnen maken. En nu?[2)]

Valckenaer moest antwoorden (op een lateren brief) aan Wiselius:[3)] Heb dank, mijn vriend, voor uwe treurige nouvelles.. Ik heb er trouwens altijd een zwaar hoofd over gehad. Ik wantrouwde de persoonlijke braafheid niet van De Winter, maar eensdeels zijn kunde, daar hij nooit een bricq, nooit een fregat, laat staan een oorlogschip, een divisie, een escader, een vloot had gecommandeerd, en daar ik anderdeels de jaloezy der oudere zeeofficieren kende... En nu zie ik dat tien schoone schepen weg zijn. Dit is onherstelbaar....

'Ik ben zeer bedroefd en misnoegd dat onze schoone vloot zoo verdelgd is.... men zal vrees ik blijven slapen, blijven harrewarren....'

Zoo dicht lag aldoor in die historie der Bataafsche Repu-

1) 17 Sept. 1797. (Collectie Valckenaer.) Univers. bibl. Leiden. 1037.
2) Over de beteekenis van den slag bij Kamperduin heb ik naar aanleiding der gedenkschriften van Wolfe Tone gehandeld in *De Gids* van Juni 1895.
3) Wiselius 16 Octob. 1797. De brief v. Valckenaer v. 31 Octob. 1797 (Brieven aan Wiselius), R.A.

bliek de tegenslag der teleurstelling naast het uitzicht op een vernieuwd krachtig leven.

‘Ik ben bedroefd’ .... en 't is bedroevend, zelfs thans in zijn herinnering den loop der gebeurtenissen nog eenmaal te doorleven. Ons volk, in zijn zwakheid, werd nog wel geëlectriseerd door een staatsgreep (coup d'état van Daendels 22 Januari 1798), die het een grondwet en een gloor van vrijheid en kracht gaf; maar in werkelijkheid bracht hij de anarchie, de verdeeldheid, de afhankelijkheid van Frankrijk.

Men hoopte toen, men verlangde, men wist dat de machtige nabuur, nu we eenmaal de goede revolutionaire principes beleden, wel zorgen zou dat onze staat weer groot zou worden... O illusie!

‘Le gouvernement Batave,’ staat er in 't exposé van onzen gezant te Parijs aan den Franschen Minister van Buitenlandsche zaken[1] (26 Maart 1798), ‘ne peut reprendre son rang parmi les puissances; il ne peut devenir un allié vraiment utile pour la France, un Ennemi vraiment redoutable pour les Anglais, *qu'après avoir jetté sur le Continent de l'Europe des racines plus vastes et plus profondes*...’

‘Zijn wortels verder en dieper uit te strekken in het vasteland van Europa!’

Men verwachtte dus dat Frankrijk, de bekwame, edelmoedige tuinman, ons nieuwe aarde zou geven, en ons in den grond zou planten, steviger.

Wankele wensch van een wankel voelende plant!

Maar toch een hopen, een uitzien naar verruiming en grootheid, een voorgevoel van vreugd.

En daar naast te moeten bemerken dat het lichaam van het land zich hoe langer hoe meer uitputte: de middelen schaarsch, de handel verloopend, de industrie gebroken, en

1) In verschillende verzamelingen vindt men copiën van dit stuk. Reeds op 't eind van 1797 waren de onderhandelingen over gebiedsvergrooting serieus begonnen; maar de hoop op realisatie der Fransche beloften rustte toch voornamelijk op het uitzicht dat de revolutionaire partij in de Bataafsche republiek zou bovendrijven en - het geld tot omkooping in Frankrijk zou verschaffen Na Meyer vatte Schimmelpenninck, als gezant te Parijs, op 't eind van 1798 de voorstellen van grensuitbreiding weer op. (*Secreete dépèches* aan den secretaris van het comité voor B.Z. en aan den agent van B.Z.R.A.)

de vloot, de zichtbare grootschheid der Republiek, op weg naar haar geheelen ondergang![1)]

Wil men dus het leven van die jaren meeleven, zoo moet men zijn stemming naar die grondstemming accordeeren, en den indruk hebben tegelijk van vernedering en opwinding, van blijdschap en angst. Het is de gemoedstoestand van den man die met een te klein fortuin waagt en speculeert. En zoo was het voor ons in die omstandigheden: het nationaal vermogen bleek te gering van kracht voor de avonturen van den grooten tijd.

In 1799, toen daar de Engelsch-Russische expeditie de Republiek overviel, voelde men zich voor goed aan den grond vastzitten. De Nederlanden, het terrein van een hardnekkigen oorlog! maar dat was de ruïne van het laatste restje van onzen handel en van ons crediet. De erfprins van Oranje aan de zijde der Engelschen in Holland! dat beduidde den burgerkrijg van de onderliggende partij tegen de heerschende partij in den staat.

In 1787 hadden wij de voorproef gehad van zulk een invasie, toen de Pruisen den stadhouder in zijn rechten kwamen herstellen tegenover de patriotten. Akelig genoeg was toen het lot van de vrije Nederlanden geweest, maar het bestaan van het land zelf had die familie-affaire van den Prins niet geraakt: de eenen waren binnengetrokken en de anderen waren uitgeweken. Nu, in 1799, zagen de verhoudingen er veel geweldiger uit. Men stond tusschen twee machten in: de Revolutie, vertegenwoordigd door Frankrijk, en het oude Régime gesteund door Engeland. En die beiden leken hun twist uit te willen vechten op ons grondgebied. Onder dien schok kon het land niet anders dan vernietigd worden. Wie zich illusies had gemaakt zag ze verdwijnen. Men keek op den bodem.

Het is een fataal moment in het bestaan van een mensch, wanneer hij er door de omstandigheden toe wordt gebracht dat hij zijn verderf en zijn nietigheid onder de oogen moet zien, dat hij het leven niet langer mag kennen als een

1) Zie *Rapport* van de Winter aan Uitvoerend Bewind van 15 Oct. 1798. (*Buitengew. secreete stukken*. Oct. 1798-1800 R.A.)

helpende macht, maar moet leeren nemen als een kwaadaardigen, verdelgenden daemon: het is het moment van den gang door de smalle, zwarte poort.

Zulke oogenblikken komen ook in het leven der volken.

Voor ons, toen.

En het was een doodsch zwijgend oogenblik.

Ieder volk bijna heeft in dien tijd van groote avonturen zijn dagen van angst gekend, dat het scheen alsof het voor-ouderlijk geërfd bezit van den staat uit zijn voegen ging, alsof het intiemste leven zelf bedreigd werd. Spanje, Pruisen, Denemarken, waar men ook gaat, ze hebben hun zwarte uur gehad.

Maar dat is voor hen niet voorbijgegaan, zonder een indruk na te laten. Want ze hebben niet alleen de ontsteltenis ervaren, maar ook gevoeld dat er iets gebeurde, heel diep in het volksbewustzijn.

Er werd leven vernietigd, en tegelijk werd er ook leven wedergeboren. Die oogenblikken zijn de datums geweest in de geschiedenis van het volk. Men kan er den vinger bij plaatsen en zeggen: *van dàt moment af*. Van *den tweeden Mei* 1808 in Madrid af, van den slag bij Jena af, van de verschijning der Engelsche vloot op de reede van Kopenhagen af.

Daar begint iets nieuws.

Een verandering komt over de menschen.

Dat heeft het volk gevoeld, dat hebben de enkelen gevoeld[1)].

In ons volksleven heeft in 1799 iets dergelijks plaats gehad; maar het heeft zich in 't geheel niet geuit. Zelfs kost het al moeite om te ontdekken dat men bang is geweest, in dien zomer en herfst van 1799. Zoo koel hield men zich officieel, en de intieme documenten van die dagen zijn grootendeels vernietigd[2)]. Gaat men de weekbladen van het

1) De geschiedenis van Spanje en Pruisen is misschien beter bekend dan die van Denemarken, welke eenige analogie met onze historie vertoont. Ik verwijs daarvoor naar L. Schröder. *Adam Oehlenschüger og den romantiske skole*. 1888. p. 35 vv. J.G. Rist's *Lebenserinnerungen*, hoofdstuk III, en het eerste deel van A. Oehlenschläger's *Erindringer*.

2) Zie voor de stemming van die dagen o.o. *Journal rédigé par D. Delprat. Bijdragen, en Med. Histor. Genootschap te Utrecht. XII*) p. 186. *Ontcijferde brieven van Duitsche agenten*. 26 Aug. 1799. (R.A.) Een brief van Gogel aan Wiselius (Aug. 1799) (*Belangrijke brieven* van Wiselius. 1795-1815. R.A.) geeft goed weer het mengsel van officiëele gerustheid en van persoonlijken angst.

jaar door, dan treft men er snorkende verzen aan en plechtige preeken, de gewone literarische bagage van den tijd, maar niets dat dieper dan de conventioneele oppervlakte gaat. Alleen vindt men er het bewijs hoe spoedig de indruk van den Engelsch-Russischen inval was vervlogen[1]. Veel zeep en water, zoo hoopte men, zoo zei men, goed boenen en schoonmaken, - en alle sporen van den inval der Engelschen en Russen zouden verdwenen zijn[2]. Het Noord-Hollandsche landschap zou weer in zijn glans van nette tevredenheid prijken, en niemand zou meer merken dat wanorde had geheerscht.

Toch was er een omkeer.

De revolutionaire beweging had halt gemaakt, en daarvoor was in de plaats getreden een andere, innerlijke beweging. Van dien tijd af raken de partijnamen nog wel niet buiten gebruik, maar zij verliezen toch hun scherpte; en de natie die door de Revolutie uit de afzonderlijke gewesten tot een eenheid was gemaakt, kreeg een eenheid en een consistentie van binnen.

Het woord nationaal nam een andere beteekenis aan, het begon meer het karakter en het ideaal van het volk aan te duiden dan de uiterlijke eenheid van het volk. Zoo kwamen ook andere woorden tot een nieuwe waarde. Het leven, na de uitbundigheid der revolutie, verinnerlijkte.

Er staan ons wel enkele feiten ten dienst, als bewijs voor dien omkeer, maar een volledig bewijs is niet te geven, omdat het bij ons is: zwijgen. Waren niet de twee of drie jaren om het jaar 1800 de tijd van een omkeer over geheel Europa, van een hernieuwing van godsdienstig en poëtisch gevoel, van politieke gedachten,[3] en van taal-expressie, men zou de enkele teekenen die in de geschiedenis van ons land voorkomen niet juist kunnen vertolken, omdat zij, voor de mogelijkheid van een verklaring, te veel op zichzelf staan.

1) *De Arke Noach's.* N°. 45. Iets over den volksgeest.

2) *Ibid.* N°. 43. p. 346.

3) Over den omkeer van de publieke opinie in Pruisen vgl. P. Baillieu, *Preuszen und Frankreich* 1795-1806. II p. XXXVII.

Bij ons geen Coleridge en Wordsworth, geen Chateaubriand, de Staël en de Maistre, geen Schleiermacher en Novalis. Het nieuwe leven dringt in Holland eerst heel langzaam en fragmentarisch naar de oppervlakte. Daarvoor heeft het tien, ja twintig jaar van noode, en dan komt het ook niet meer tot een perfect opbloeien. Er is geen sprake van uitleven. De echte emotie is stom bij ons, onder het leuke uiterlijk.

En het maakt een pijnlijken indruk nergens een helder geluid van stem te hooren, in dat jaar 1799. De erfprins van Oranje, wanneer hij met de Engelschen op den vaderlandschen grond is, houdt zich benepen[1)], de hoofden der Oranjepartij, voor zoover het geen rammelende heethoofden zijn, toonen weinig kracht van zelfopofferende overtuiging[2)], de heerschende staatspartij duikt weg achter zijn goeden wil en laat het energieke handelen over aan den Franschen bevelvoerder. Men zou bijna zeggen dat er geen oprechtheid meer was in ons land. En toch -

Ik hoor nu maar één flinke stem. Van een jongen, van een bengel van 13 jaar. Wij mogen hem niet voorbijgaan, want hij staat daar, in het jaar 1799, op zijn plaats in onze historie, ondeugend en brutaal; en hij houdt, voor zijn doen, de eer van onze oprechtheid op.

Hij heette Jan Selderbeek, en was de zoon van een voortvluchtigen oranjeklant uit Medemblik, die aan de woelingen bij de komst der Engelschen had deelgenomen. Jan Selderbeek zelf was gevat, gegrepen door de overheid, omdat hij oproer en wanordelijkheid in Medemblik had bedreven. Het document dat van hem spreekt is daarom de Schoutsrol. En niets meer dan dat verhoor door den Schout kan ik geven, maar dat is genoeg; de deugniet zegt de dingen die hij te zeggen heeft, verstaanbaar en vrij.[3)]

1) Houding Tan den erfprins, vgl. Lord Dumferline, *Sir Ralph Abercromby, a memoir*. Edinburgh, 1861. p. 203. Abercromby aan Dandas, 26 Octob. 1799: 'The hereditary Prince of Orange is the most ungracious weak prince in Europe....'
2) Hoe weinig enthousiasme bv. in het gedrag van Mr. H. van Stralen gedurende het jaar 1799. Vgl. zijn biographie door Mr. van Akerlaken. Den Haag, 1878. p. 49 v.v.
3) Procedures voor het hof van Holland, 1800. Stukken op Medemblik betrekking hebbende. Schoutsrol 24 October 1799. R.A.

Zoo wordt hem gevraagd:
‘Of hij gisteren met een geweer geschoten heeft, en waar?’
- ‘Ja mijnheer in onzen grooten tuin.’ -
‘Was het ook met scherp geladen?’
- ‘Neen met kruit en een papiertje er voor.’ -
‘Waar is uw vader?’
- ‘Dat weet ik niet, zoo min als jij.’ -
‘Waarom hij geschoten heeft?’
- ‘Dat heb ik stil gedaan, zonder weten van mijn moeder, die lag ziek te bed.’
‘Hoe hij aan dat geweer gekomen is?’
- ‘Dat heb ik stil uit mijn huis genomen, het was van Pieter Buysman.’ -
‘Waarom hij geschoten heeft?’
- ‘Dat weet ik niet, ik wou graag eens schieten.’ -
‘Of hij niet wist dat het schieten in de stad verboden is.’
- ‘Neen, dat wist ik niet.’ -
‘Waarom hij toen de Engelschen voor de eerste reis op 't stadhuis waren, zich om uw hoofd van een Oranjedoek versiert heeft? (sic.)’
- ‘Ze waren alle blij die daar bij waren, en ik was ook blij.’ -
‘Wie hem die doek had gegeven?’
- ‘Die had ik stil genomen uit mijn huis.’ -
‘Of zijn vader bij zijn vertrek niet gezeid heeft waarheen hij ging?’
- ‘Neen, hij heeft niets gesproken.’ -
‘Met wie hij op de straat Oranjeliedjes gezongen heeft?’
- ‘Met zooveel jongens die kan ik allegaar niet.’ - (Oranje boven heb ik geroepen, dat kwam omdat mijn vader zoo dacht. -)
‘Zeg eens welke soort van liedjes en noem de woorden.’

- ‘Al buigt de stam, al kraakt het riet,
Evenwel treurt Oranje niet...

en

Waar blijven die Uitersche schreeuwers nou?
Hoezee!
En waar blijven die municipalen nou
Die tegen den Engelsman vechten zou.’ -

‘Of zijn vader bij zijn afscheid niet gezegd heeft, wanneer hij terugkwam?’
- ‘Neen, hij heeft ook niet eens gezeid dat hij voort ging.’ -
‘Of hij geen berouw heeft van zijn gepleegde wandaden?’
- ‘Neen, ik heb er geen berouw van, want ik heb geen mensen kwaad gedaan.’ -

Wat zoudt ge doen met zoo'n jongen die voor schout en schepenen durft te gaan zingen:

> Waar blijven die Uitersche schreeuwers nou?
> Hoezee!

De hoofdschout wil hem aan 't blok hebben, acht dagen op water en brood.

Maar de schepenen besluiten de moeder te onderhouden over de slechte educatie en directie van haar kinderen, en na een strikte aanmaning aan den jongen laten zij hem los ‘en condemneeren dezelve in de kosten.’

‘De geapprehendeerde verklaart niets te hebben om de kosten te kunnen voldoen.’

Geen spaarpot.

En daarmede verdwijnt Jan Selderbeek, berouwvol ‘over zijn gepleegde wandaden’? neen, met zijn liedje op de lippen:

> En waar blijven die municipalen nou,
> Die tegen den Engelsman vechten zou?

De jongen zingt toekomstmuziek. Hij is de voorlooper van de Amsterdamsche straatjongens die in 1813, eer iemand het nog waagt, luidkeels Oranje boven roepen. Hoe zouden wij hem hier kunnen missen? Wij hebben hem noodig te midden der hypocriete bangheid van het jaar 1799; wij hebben zijn blijdschap noodig, zijn gezicht, zijn stem. Want hij spreekt iets uit wat den menschen op 't hart ligt, onder hun stomme emotie:

> Al buigt de stam, al kraakt het riet,
> Evenwel treurt Oranje niet.

Onder de boenende en schrobbende menschen om Holland weer zindelijk te krijgen, zoodat het is alsof er niets geschied is, - het ideaal van ons volk en van de historici van ons volk, - klinkt dat lied, het liedje van verlangen:

> Lang gewacht, stil gezwegen!

Ik zal ten minste een enkel bewijs geven hoe de stemming in 1799 was omgeslagen.

Daartoe - maar ik verlies Dorus niet uit het oog - moeten we van Jan Selderbeek, die niet meer is dan een type, hooger opgaan: tot Maarten van der Goes die jaren achtereen de buitenlandsche zaken van ons land heeft bestierd, en tot Rutger Jan Schimmelpenninck, die ambassadeur is geweest te Parijs en regent van onzen staat.

Twee namen, onder de tallooze voorbijgaande beroemdheden van onze Bataafsche Republiek, komen er blijvend voor: die van Rutger Jan Schimmelpenninck en van Maarten van der Goes. Zij vertoonen, bij den dwaalsterren- en kometenaard der anderen vergeleken, een gesuiveerde werkzaamheid.

Schimmelpenninck vult met zijn persoonlijkheid bijna het geheele tijdvak der Republiek. Alleen in den tijd der revolutionaire schokken, bij den overgang van het jaar 1797 op 1798, hield hij zich als een deftig en gematigd man op den achtergrond.

Zijn ronde, massieve, breed-sprekende individualiteit legde op den duur aan de mededingers het stilzwijgen op.

Maar men mag van der Goes, die onder verschillende titels gedurende een achttal jaren de leiding van de Buitenlandsche Zaken onzer Republiek in handen heeft gehad, daarom nog niet in 't vergeetboek plaatsen.

Juist op 't tijdstip dat Schimmelpenninck het geraden vond zich aan zijn eigen zaken te wijden en de staatszaken voor een oogenblik te laten gaan, - toen een omwenteling begon te dreigen, op het eind van 1797, is van der Goes met het bestuur der buitenlandsche betrekkingen belast geworden.

Tegen zijn zin.

De post waartoe de Nationale Vergadering hem verkoos, hem die een verleden als gezant der oude Republiek en der Bataafsche achter den rug had - de post van secretaris van de Commissie der Buitenlandsche Betrekkingen - was een gevaarvol ambt, want de Commissie diende tot mikpunt der omwentelingsgezinden. Maar hij moest hooren, van zijn vrienden, dat het zijn plicht was, den post aan te nemen, en voor die pressie bezweek hij. Met een onderbreking van een half jaar, - het eerste halfjaar van 1798 in den blakerenden revolutietijd - is hij daarop aan 't hoofd der buitenlandsche zaken gebleven tot 1808.

Het was vooral zijn plicht die hem dreef, zoowel bij de aanneming, als bij het blijven bezetten. Hij had dat gevoel van plicht, eenvoudig en eerlijk, - een man nog van het oude régime, een diplomaat uit de school van den Raadpensionaris van de Spiegel, heusch, handig en bescheiden.

Ik denk niet dat hij vast bouwde op den toestand zooals hij door de Revolutie was geschapen. In zijn hart zag hij de dingen van Europa zeker onder den vorm waarin van de Spiegel, zijn leermeester, ze had gezien: Nederland als een schakel in het verbond tusschen Engeland en Pruisen; en van der Goes' ideaal was het herstel, in een of anderen vorm, van dien bond der Noord-Westelijke mogendheden. Niet dat hij van de Engelschen hield, - hij had, gedurende zijn zending aan het hof te Kopenhagen in den tijd der oude Republiek, daarvoor te zeer den onverdragelijken trots van zijn Britschen collega moeten ondervinden. Niet dat hij de Pruisen zoo hoog stelde, - hij keek met de echte zelfbewustheid van een ‘Mijnheer’ op hen neder. Maar in de geheele afhankelijkheid van Frankrijk lag voor hem de grootste onnatuur, terwijl men met de anderen, Pruisen en Engeland, ten minste kon leven als onder buren, vooral wanneer Frankrijk een tegenwicht tegen hun overmacht vormde.

En nu, tijdens den inval der Engelschen en Russen in 1799, gaf hij een begin van uitvoering aan zijn denkbeeld om gedaan te krijgen dat ons land binnen de neutraliteitslijn van Noord-Duitschland zou komen te vallen en onder de bescherming zou staan van de Pruisische monarchie.

Het maakte noodig - want hoe was anders op de samen-

werking van Pruisen te rekenen? - dat er een verzoening plaats had in de Republiek met de anti-revolutionaire Oranjegezinden en met Oranje zelf. Heel geschikt wist daartoe van der Goes een moment van zwakheid van het Uitvoerend Bewind te gebruiken, en met voorkennis van leden van het Uitvoerend Bewind knoopte hij de betrekking tot de Oranjes aan, en liet Oranjegezinde mannen diensten doen voor het Gouvernement der Bataafsche Republiek,[1)]

Het plan zelf, toen ter dage, had veel van een chimère. Wat doet het er toe? Alleen door het op te werpen, bracht hij den toestand van zijn land vooruit.

Want in dien donkeren tijd van den inval der Engelschen werkte hij zoo voor de toekomst; en het was niet een geest van intrigue die hem bezielde, neen het was 't gevoel dat het vaderland ging boven de partijen.

Hier vinden wij dus een teeken, een tastbaar bewijs, van den omkeer der meening; en het is een stemming die van

1) Hiermee wordt bedoeld in de eerste plaats de zending van de Vos van Steenwijk en Mollerus naar Berlijn en den Erfprins, waarover Vreede in zijn *Geschiedenis der Ned. Diplomatie* (Bat. Republ.) II. 1. 84 v.v. naar de papieren van van der Goes een authentiek verhaal heeft gegeven. Het is alleen niet volledig omdat hem de preciese aanleiding voor van der Goes om op te treden, is ontgaan. (Men vindt die in het deel van *Wiselius' correspondentie* R.A. dat de brieven van A.G. Besier bevat en van J. Esménard (een handlanger van Talleyrand), en in de *Buitengew. secreete stukken* Oct. 1798-1800. (N°. 5 exhibit. 12 Sept. 1799) R.A.) Vervolgens heeft Prof. Vreede een eenvoudig *Pro Memoria* van van der Goes (Bijlage X) ten behoeve van den Minister van Policie voor Mallerus opgesteld voor een afdoende memorie gehouden (Men vergel. daarmee het *Pro Memoria* gepubliceerd door F. de Bas uit het archief van Prins Frederik in zijn *Prins Frederik der Nederlanden* Dl II. 704/5.) Ook hadden voor de politiek van van der Goes in de eerste plaats geconsulteerd moeten worden de *Ontcijferde Brieven der Duitsche Agenten* 1799/1800 op het R.A. bewaard. Wat D. Delprat meedeelt over de zaak in zijn *Journaal* heeft daarom weinig waarde omdat zijn dagboek pas met 1800 begint; het vorige zijn reminiscenties, niet zuiver in 't geheugen bewaard.
De hooggewaardeerde welwillendheid van Mevrouw de Douairière Baronesse van der Goes van Dirxlandt stelde het particulier archief van haar schoonvader Mr. M. van der Goes volledig te mijner beschikking. Daaruit kon ik eenige trekken ontleenen voor mijn schets. O.a. is er de correspondentie met van de Spiegel bewaard tijdens de missie naar Denemarken.
Begin 1796 van zijn zending in Spanje teruggekeerd, werd van der Goes 2 Oct. 1797 door de Nationale Conventie tot Secretaris der Commissie v.B.Z. gekozen, een betrekking die hij in het begin van November pas aanvaardde.

den Staatsman doorliep tot den straatjongen in het andere kamp.

Iets moet er dan toch getrild hebben in die harten van toenmaals, zwijgend onder den last der gebeurtenissen: het was 't nieuwe nationale bewustzijn.

Bij een ander man dan van der Goes zou men, als hij zoo gehandeld had, aan een soort van verraad kunnen denken tegenover de opdracht ontvangen als minister van den staat. Want het heulen met den landsvijand was hoogverraad. Maar valsch intrigeeren lag niet in zijn aard. Het was bij hem gevoel. Men kon hem vertrouwen. Men *vertrouwde* hem, omdat men hem als een loyaal gentleman kende, en men hield van hem omdat hij een hart had. De omgang met de groote wereld had hem voorname manieren gegeven, maar zijn koelheid en gemakkelijkheid van vormen deed geen afbreuk aan het menschelijke in zijn natuur.

Een heel sterk man, - neen, dat kan men, geloof ik, hem niet noemen; daarvoor was hij te meegaand en niet genoeg zelfzuchtig. Maar juist die lichtgevoeligheid toont ons waarheen de stemming van den tijd wees.

Geen heel sterk man, van der Goes, hij was zelfs niet ijdel en niet eerzuchtig; heel tevreden met wat aanzien onder de menschen, tevreden met zijn thuis, zijn tuin en zijn bollen.

Schimmelpenninck maakt een ander figuur dan de bleeke tengere, hoffelijke van der Goes. Het is bij hen de tegenstelling tusschen den krachtig gebouwden, ronden en gul doenden Overijselaar en den bedaarden Hollander. Hij neemt plaats in, in onze geschiedenis, Schimmelpenninck, - en hij heeft altoos gevoeld dat hij er op zijn plaats was.

Het zelfbewustzijn is het geheim van zijn succès.

Maar hij had het ook te danken aan de omstandigheden die hem als advocaat zich deden neerzetten in Amsterdam. Hij kreeg er de praktijk van de zaken der groote kooplui en van de Joden. De geldmenschen kwamen bij hem om raad en schonken hem hun vertrouwen.

En Schimmelpenninck had alle qualiteiten van uiterlijk en van geest om den ‘handel’ te imponeeren. Hij was vlug in 't spreken en stellen, en vatte dadelijk de middelmaat

der opinies. Daarbij had hij, waar 't te pas kwam, een vroolijke streek bij de hand.

‘De handel’ is niet geestig uit zichzelf, maar houdt van grappen, en Schimmelpenninck kon zijn menschen daarmee dienen.

(Zou men 't gelooven dat zonder Schimmelpenninck de heele geschiedenis van onze Bataafsche Republiek misschien geen anecdotes zou bezitten!)

Gewichtig, gewoon en gevat, zoo was Schimmelpenninck, de advocaat. En gematigd. Wanneer het woord van den ‘gemadigden vooruitgang’ niet al bestaan had, zou hij 't zeker hebben gevonden. ‘Vooruitgang!’ dat sprak het energiek, joviaal optreden van zijn persoon; ‘gematigd!’ dat spelde de kalme ernst van zijn blik. ‘De handel’ kon gerust zijn. Van hem had men geen maatregelen tegen het bezit te duchten. Het vermogen en het leven van zijn medemenschen waren bij hem veilig. Hij behoorde tot ‘les pardonneurs’ van de Revolutie, zooals de Franschman (Dumont-Pigalle) hen noemde. Aan het crediet een schok toe te brengen, hij dacht er niet aan.

Daarmee had hij Amsterdam voor zich - en achter zich.

De groote handelshuizen waren een macht in den staat, en Amsterdam heeft niet het minst tijdens de Bataafsche Republiek zijn invloed doen gelden. Hoe zou men ook 't er hebben afgebracht, bij de telkens toenemende eischen van Frankrijk, wanneer men niet op de voorschotten der kooplieden had kunnen rekenen!

Toen na de revolutionaire staatsgrepen van het begin van 1798 de toestand der Republiek zich begon te consolideeren, kreeg Schimmelpenninck den belangrijksten post, de missie te Parijs. Hij kwam daar als representant van ‘den handel,’ en van ‘den handel’ ontving hij ook dadelijk een schadeloosstelling voor het opgeven van zijn advocatenpraktijk.[1)]

In Parijs wist hij den juisten toon te treffen. Hij deed alsof hij er zich thuis gevoelde, en had den slag zich vrienden te maken en zijn rol op te houden. De menschen en hun maskers nam hij voor wat ze waard waren; zelfs met

1) Rotterdam volgde iets later. Het was een som van 75000 gulden.

Talleyrand kon hij omgaan zonder zijn dupe te wezen, en Bonaparte, - men zegt dat ook Bonaparte onder den indruk geweest is van Schimmelpenninck's deftigheid.

Maar hoe gemakkelijk hij zich in de hoofdstad van Frankrijk bewoog, met zijn hart bleef Schimmelpenninck aan zijn vaderland hechten. Het was liefde, plichtsgevoel en egoïsme, - maar die gezonde zelfzucht, die tot activiteit in 't belang van 't algemeen aanspoort. Schimmelpenninck was zich bewust de representeerende grootheid van zijn land te zijn, en hij had behoefte de menschen om zich te scharen en te verzamelen, - maar hij gaf daarvoor ook zijn moeite, zijn tijd, zijn energie.

Toen de nood aan den man kwam in 1799, was hij het, die uit Parijs, en later in Holland, aan iedereen verzoening en samenwerking preekte. Zijn zendbrieven tot opwekking der eensgezindheid gingen naar alle hoofden der facties. Hij overlegde niet alleen met Van der Goes over de neutraliteit, maar hij schreef aan Wiselius, die een macht was in Amsterdam, aan Valckenaer, aan Daendels, en zooveel anderen; hij noodigde hen tot correspondentie en gedachtenwisseling. Onvermoeid gaf hij zijn welsprekendheid ten beste. Zijn ze misschien wat zoet voor onzen smaak, die epistels, ze getuigen toch van een opofferende werkzaamheid en belangstelling. Er is iets in van den nieuwen geest, - dien de tijd geboren deed worden.

‘Duld,’ schreef hij b.v. aan Wiselius, in 't begin van Juli 1799, ‘dat ik uw ijver en vaderlandsliefde opwekke, om het uwe toe te brengen om in dit tijdstip met een vaderlandsche rondheid en grootmoedigheid de gronden voor eene algemeene broederlijke vereeniging te helpen leggen.’

En in een tweede uitvoerig schrijven van dezelfde maand herhaalde Schimmelpenninck zijn aandrang bij Wiselius: ‘De tegenwoordige orde van zaken zooveel mogelijk nationaal te maken, ziedaar de groote zaak.’

Opnieuw kwam er een lange brief aan Wiselius, nog voor het eind van de maand Juli 1799. En altijd werd op hetzelfde aambeeld geklopt. ‘Welke is de wijze om de Republiek met haar democratischen vorm en beginselen te consolideeren? Het algemeene antwoord, hetwelk ik mijzelve op die vraag gaf, was altoos dit: er is daartoe geen ander middel dan om de zaak natio-

naal te maken, en het denkbeeld van partijschap, van factie zoo spoedig mogelijk geheel te verbannen....'

Men ziet het, er ging iets om in Schimmelpenninck gedurende die gevaarvolle zomermaanden van 1799. Misschien is 't nog een weinig vaag en conventioneel, maar het was er toch bij hem, het nieuwe gevoel voor 't nationale.

Nu wordt het waarlijk tijd om naar Spanje te vertrekken, en er onze vrienden, Dorus en zijn patroon Johan Valckenaer, te gaan opzoeken.

De winter van 1799 vond hen in Madrid omdat het hof er dan zijn verblijf hield, en het was een akelig koude winter, vol van sneeuwvlagen, die onzen poëet op zijn kamer bij zijn kachel hield, met een boek voor zich, of hem noopte zijn verzet in een gesprek met den ambassadeur te zoeken. Wat altoos hielp.

Maar zijn groote gedicht vorderde niet. Het had nog geen lijf en geen ledematen, alleen de ziel fladderde schimmig door zijn brein als het prospectus van een ongeboren kindje.

Hij was er wel wat verdrietig over dat hij van zijn voornemen had verteld en daar naar Holland van geschreven had aan Wiselius. Want men begon hem er mee lastig te vallen. Wiselius zei hem dat hij 't verplicht was aan zijn naam bij het nageslacht om het poëem op 't papier te brengen.

'K... (fopt) de kerel me!' dacht Van Kooten. 'Gloria post cineres,' zegt Ovidius, 'roem, wanneer je in je kist ligt!' Het is hem gegund, den burger Ovidius; maar ik geloof dat ik er verbazend weinig pleizier van zal hebben, als men na mijn dood al eens van me zegt: Hij deed de Republiek weergalmen van zijn liederen en de groote stad Amsterdam van zijn maatgezangen. Die roem is mij geen maravedis waard. Ik zing voor mijn pleizier of displeizier. Omdat ik niets beters te doen heb.

'O Samuel Wiselius, je hebt goed spreken voor anderen over hun verplichting jegens 't nageslacht, terwijl je 't in Amsterdam naar je zin er van neemt. En je hebt gelijk. Ik zal 't je nooit tegenspreken. Het leven is er om het te gebruiken. Geniet, geniet, geniet!

Le plaisir est l'objet, le devoir et le but
De tous les êtres raisonnables,

zeggen Voltaire en de wijze Salomo. Het is de beste, de eenige les...'

Zoo pruttelde Dorus bij het vuur, en zei dwaze versjes op, en dacht aan dwaze dingen, de onverbeterlijke zondaar.

Dan ging hij naar Valckenaer voor een praatje.

Hij vond er op tafel het album met etsen van Goya, *Los caprichos*, en bladerde in die satyrieke voorstelling van het menschelijk leven. Valckenaer die over zijn schouder keek wees hem op een plaat met het onderschrift: *Ze komen allen voor de val*. Twee meisjes van verdacht allooi plukten op de prent een kuiken met een manskop, terwijl een vrouw als lokvink of als uithangbord in een boom zat en een menigte vogeltjes, gecostumeerd als menschen van allerlei rang en stand kwamen aangevlogen. Op hen was het gezegde van toepassing dat ze allen naar den grond zouden neerkomen, geruïneerd en verslagen.

- 'Weet ge wat, naar men vertelt, de bedoeling is van het prentje?' vroeg Valckenaer. 'Het voorspelt het lot van alle minnaars van de Koningin, van Pignatelli af tot den Vredevorst toe: hoe hoog ze een tijdlang vliegen, en hoe vroolijk hun vleugels klepperen, ze moeten er allen aan gelooven, en komen ten val.' -

'Ik zou denken,' zei Dorus, 'dat het eenvoudig een allegorie was, en een waarschuwing tegen de vrouwtjes die ons willen plukken, en in wier handen wij moeten vallen. Een raad waardoor ongelukkig - of gelukkig - niemand wijzer wordt.'

- 'Kunt ge het beeld niet in uw gedicht gebruiken, Dorus?' -

'O, dat prul smoort nog in zijn geboorte, wanneer iedereen er zoo naar informeert, voor het ter wereld is gekomen,' ergerde zich de dichter in stilte.

'Ik kan geen smaak krijgen in de prentjes,' en Dorus legde het album uit handen. 'Ze doen me denken aan die dingen van eeuwen geleden waar onze voorvaderen van het begin van den 80-jarigen oorlog pleizier in hadden, de burleske teekeningen en helsche grappen van Jeronimus Bosch en Breughel. Wij hebhen een te groot stuk klassieke be-

schaving verorberd om ons met die groteske symbolen te amuseeren. Voor mijn gevoel ligt er ook iets wreeds in dat pleizier hebben met het ongeluk en de slechtigheid van de menschen. Onze, tijd is daarvoor te zachtaardig, en er spreekt een hardheid uit zulke voorstellingen!... Misschien is 't Spaansch.'

- 'Hebt ge nu eindelijk het boek van Bourgoing doorgelezen, luiaard, dat ik u gegeven heb om u in de Spaansche wereld te orienteeren?' -

'Ja, ten slotte heb ik dien slappen kost naar binnen gekregen', antwoordde Van Kooten, 'en ik zou ondankbaar zijn, wanneer ik niet verklaarde dat ik er toch hier en daar mijn profijt van getrokken heb. Die geschiedenis van "le baiser furtif" is onbetaalbaar.'

- 'Wat is dat?' vroeg Valckenaer. 'Ik herinner het me niet meer; ik dacht dat gestolen kusjes geen rol spelden in de Spaansche liefdesavonturen. Ze laten hier zulke préludes liefst gauw afloopen.'

'Daar lag ook juist, zooals Bourgoing uitlegt, de moeilijkheid voor den man die de opérette *Le Tonnelier* voor het Spaansche tooneel moest klaar maken,' zeide Van Kooten. 'In het laatste bedrijf merkt daar de jaloersche oude man de betrekking tusschen de twee jongelui, wanneer hij hen betrapt op 't oogenblik dat de jongeling een kusje snoept van 't meisje. Maar een Spaansch gehoor of een Spaansche overheid zou dien kus hoogst onzedelijk vinden.'

- 'Ik ben nieuwsgierig hoe hij zich heeft gered,' zei Valckenaer. 'De anecdote is me ontgaan.' -

'Weet je nog wel hoe 't me scandaliseerde, toen ik eerst hier kwam en de menschen op straat hun toilet zag maken, en zorgen voor de zuivering van hun coiffure; en hoe je toen, om me nog dieper te ergeren, vertelde van de gewoonte der Spaansche meisjes die wanneer ze een vrijer geaccepteerd hebben, als eerste publiek bewijs hunner genegenheid de zorg voor den haardos van hun geliefde op zich nemen?.. Enfin, die mode heeft de vertaler van *Le Tonnelier* zich ten nutte gemaakt, en als nu de oude man op 't tooneel komt om de gelieven te bespieden vindt hij den jongen man met het hoofd op den schoot van het meisje, en het meisje bezig..'

- 'Ik had het moeten raden,' lachte Valckenaer, en 's lands

wijs, 's lands eer: dat spreekwoord houdt zijn reeht. Die deftige Spanjaards! waar ze aan den eenen kant hun streng van eer en decorum zoo krachtig mogelijk vast houden, daar vieren ze hem aan den anderen kant des te losser. Heb ik je de laatste al verteld van Manuel Godoy den Vredevorst, toen de onnoozele koning onlangs bij hem informeerde hoe een jonge fat van 't hof (van wien iedereen, behalve de koning, weet dat hij de minnaar van den dag der koningin is) toch aan al zijn geld kwam. - ‘Manuel,’ vroeg hem de koning, ‘wat is dat voor een jongmeusch? Ik zie hem iederen dag met nieuwe paarden en rijtuigen. Waar haalt hij 't van daan?’ - ‘Sire, hij bezit niets ter wereld, maar iedereen weet dat hij onderhouden wordt door een leelijke oude vrouw, die haar man besteelt om haar minnaar te kunnen betalen.’

‘En de koningin was daarbij! Ja, de koning die om het verhaal lachte, vroeg haar: Louise, wat zeg je wel van zulke dingen?’ - ‘Charles, weet je niet dat Manuel altoos op grappen uit is?’ was haar eenig antwoord.

‘Een mooie boel!’ -.

‘Die openbare reiniging op straat is dus nog 't ergste niet’ merkte Theodorus van Kooten philosofisch op. ‘En toch heb je hinder genoeg van die dingen. Het is me hier het rechte land van ongedierte, van vliegen, vlooyen, luizen, en van luizen in soorten, weegluizen...’

- ‘En monniken!’ viel Valckenaer hem in de rede.

Spanje leverde in dien tijd een heel vreemd schouwspel. Het was 't wonderlijkst mengsel denkbaar van heen en weer, van vooruit en achteruit, van beschaving en ruwheid, van enthousiasme en loomheid, van uiterst verval en oorspronkelijke kracht.

Laat mij een enkelen trek aangeven.

Denkt men zich van de scheidingslijn tusschen 18^{e} en 19^{e} eeuw 'n twintig, ja maar 'n vijftien jaren terug, zoo is Spanje in 't jaar 1785 een verlicht, progressief land onder een werkzamen vorst, bijgestaan door knappe ministers. Het rijk was zijn jarenlangen nood allengs te boven gekomen....

Een verandering van regeering, de opvolging van Karel IV aan Karel III (1788), van den onschuldigen en onnoozelen lobbes van een zoon aan zijn verstandigen, eenvoudigen vader, - een enkele verwisseling van bestuur bracht Spanje terug tot het vorig peil, stootte het dieper nog naar beneden.

Het was de schuld van de nieuwe koningin, Maria Louisa van Parma, en van haar minnaar, Manuel Godoy, die zich later in den weidschen titel van ‘den Vredevorst’ verheugde. Zij hebben afgebroken en ontdaan wat met geduld en kracht door de voorgaande regeering was opgebouwd.

En dat viel voor in den tijd der crisis van het Europeesche leven, die men de Revolutie noemt.

Want Spanje kon zich niet buiten de groote beweging houden. Eerst heeft het, evenals Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, aan Frankrijk den oorlog verklaard, en het heeft dien oorlog in een vlaag van geestdrift, als wreker van het goddelijk recht begonnen. Dan, nadat het land een paar jaar ongelukkig had gevochten, sloot het vrede, kwam het in verbond, hoe langer hoe intiemer met de groote revolutionaire mogendheid, en kreeg tot vijand wie de vijand van Frankrijk was. Een bigot Spanje ging hand in hand met de revolutie, een paleisregeering stond de zaak der vrijheid voor.

De verbeelding en het inzicht van den lezer mogen hier nog andere trekken bijvoegen ....

Maar springt ons niet een zekere overeenkomst met onze eigen geschiedenis in 't oog? Het is van belang dit op te merken. Onze republiek was ook in 1795 de geallieerde van Frankrijk geworden, nadat ze eerst de wapenen tegen de revolutie had gevoerd. En evenals de Engelschen na de volteface van het gemeenebest onze kolonies aanvielen en onze vloot teisterden (slag bij Kamperduin, 1797), zoo bedreigden zij, na 1795, de Spaansche kolonies in Amerika en vernielden de Spaansche schepen in den slag bij St. Vincent, 1797.

Er was natuurlijk genoeg verschil. Om één punt te noemen: bij ons hadden de Oranje's, die bijna souvereine macht uitoefenden, zich in 1795 door de vlucht aan het gevaar onttrokken, terwijl de heel andere omstandigheden van Spanje hadden gemaakt dat dezelfde Karel IV, die als een Bourbon den heiligen strijd gevoerd had tegen de Fransche Republiek,

na twee en een half jaar de vriend en bondgenoot van de koningsmoorders werd....

Maar de positie in Europa van de Bataafsche Republiek en van de Spaansche monarchie was, in 't groot, gelijk: - tusschen Engeland en Frankrijk in, Engeland, den vijand die op een gegeven oogenblik een beschermer kon worden, Frankrijk, den beschermer, dien men als hartevijand van de nationaliteit duchtte.

Valckenaer, zooals we hem daar aantreffen op den overgang van 1799 tot 1800, had die gelijkheid tusschen de belangen der twee landen tot grondslag gemaakt van zijn diplomatieke desseinen.

Hoe vol was niet zijn kop van plannen en dingsigheden, en hoe moest Spanje met zijn verdorven hof en zijn gunstelingenrégime hem de rechte plaats voor zijn intrigues zijn! Hij kon immers die menschen wel door zijn verstand beheerschen, en door hem diensten te bewijzen, den een of anderen minister tot zijn werktuig maken.

Al dadelijk, toen hij in 1799 den voet op Spaanschen grond zette, had hij een proef van zijn handigheid en van zijn macht gegeven. (Maar men bedenke dat het zijn tweede zending was, en dat hij het terrein al lang had verkend.)

De Spaansche Ambassadeur te Parijs, Azara, was de vriend van Talleyrand, en de gematigdheid in hoog heilige persoon.

Valckenaer kon hem niet uitstaan, en hij wist zijn ontslag en zijn vervanging bij de regeering in Spanje door te zetten. Het beteekende heel wat, want Don Azara was de fine fleur der deftigheid van het Parijsche diplomatencorps, en Schimmelpenninck b.v., die edele manieren bewonderde, spreidde den grootsten eerbied voor hem en zijn zilveren ouderdom ten toon.

Maar ik geloof dat het een reden te meer voor Valckenaer was om hem te doen buitelen.

Hij schreef naar Parijs aan Schimmelpenninck op den vriendelijken toon van den vos wien de druiven eindelijk in den bek terecht zijn gekomen (19 Aug. 1799):

> ‘Veel geluk, mon cher collègue, van ontsnapt te zijn aan een zoo groot gevaar op den 10^{en} Augustus bij het nationaal feest, waarvan de jongste expresse van den

> Ridder Azara ons de tijding gebracht heeft, ik bedoel de musketkogel die hij meldt dat langs uwe ooren en zijn eerwaardig hoofd is henengesneld, en die voorzeker door den een of anderen Jacobijn moet zijn afgeschoten. Ik wensch van harte, dat dit het laatste gevaar moge zijn waaraan zijn diplomatische carrière moge zijn blootgesteld, hetgeen hem des te meer reden zal geven om den koning, zijnen meester, dank te zeggen dat hij hem op zijn iteratieve instantiën zijn retraite geschonken heeft, om in rust en onder de schaduw van zijn vijgenboom het overschot zijner dagen door te brengen.'

Valckenaer hield er van den Ambassadeur der Bataafsche Republiek te plagen; hij kon féroce zijn, en hij dwong hem zijn masker van gulronde opgeruimdheid af te leggen: ja, hij kon Schimmelpenninck uit zijn humeur krijgen. En meer, hij waagde zich aan Talleyrand; - hij deinsde zelfs niet voor den Eersten Consul, voor Bonaparte, terug.

Het was een comedie.

Bonaparte, weinig tijd na den 18 Brumaire, had zich over den koning van Spanje beklaagd: - het Spaansche ministerie van buitenlandsche zaken werd in den laatsten tijd door een vreemdeling geïnspireerd. Dit sloeg op Valckenaer.

En door wien werd de nota opgemaakt om, uit naam van den koning van Spanje, onder de oogen van den Eersten Consul gebracht te worden? -

Door niemand anders dan Valckenaer zelf; en het is een staaltje van de uitgelezenste bouffonnerie, de ernstige preek die hij den bedaagden koning tegen den jeugdigen militair laat houden!

> Il a paru évident à S.M., - laat hij den Minister van Buitenlandsche Zaken aan den Spaanschen gezant te Parijs schrijven, - après la lecture des détails de vos conversations avec le Citoyen Bonaparte que ce Magistrat dans les premiers moments de ses fonctions importantes n'a pas pu fixer son opinion au sujet du Gouvernement Espagnol d'après un examen à loisir fait par lui-même....
> S.M. a repoussé par un sentiment intime de conviction, l'idée que Son Ministère aurait été ou serait

> encore influencé par aucun esprit de parti, ou par l'opinion d'aucun Ministre étranger.
> Il n'entre nullement dans la façon de penser du Roi, ni de son Ministère de communiquer à aucun Ministre d'aucune Puissance les affaires politiques de l'Etat...[1)]

Een snakerij (een waardig tegenhanger voor Godoy's antwoord aan Karel IV als deze hem naar de middelen van bestaan vroeg van den jongen fat, den minnaar van zijn gemalin)! - en toch tegelijk een handeling met het ernstige doel om de betrekkingen van Frankrijk en zijn bondgenooten meer oprechtheid en waardigheid te geven. Het belang van de Bataafsche Republiek viel daarbij samen met het belang van Spanje.

Want aan dat beginsel hield Valckenaer zich. Daarin zag hij nog het eenig mogelijk redmiddel voor den gevaarlijken toestand der minder machtige staten, en hij zon op verschillende combinaties om de overgebleven schepen van de vloot van Spanje met de Hollandsche te vereenigen: ook gaf hij een begin van uitvoering aan het plan om uit Spaansche havens de correspondentie te herstellen tusschen de Bataafsche Republiek en haar overzeesche kolonies....

Wat bedacht hij niet al? Desnoods, zoo het tot 't uiterste kwam, meende hij Frankrijk te kunnen dwingen door een verzoening van Spanje met Engeland.

Geen wonder dat onze dichter zich niet verveelde, zoolang hij met Valckenaer samen was. Die winter en dat voorjaar zag plan op plan uit Valckenaers brein te voorschijn komen. En 't was alles geestig werk.

Schreef Dorus aan zijn vriend in Amsterdam over Valckenaer (6 April 1800):

> Ik meende reeds lang den man te kennen - maar ik bedroog mij. - Ik had mij nooit een denkbeeld gemaakt van het beleid waarmede hij de zaken dirigeert, van de activiteit waarmede hij ze voorziet, en den onvermoeiden ijver en door geen hinderpalen terneergesla-

1) L.M. de Urquijo à Mazaredo, 11 Janv. 1800. Bijlage van de hand van Van Kooten bij Valckenaers eonfid. schrijven aan Van der Goes van 21 Jan. 1800. (Archief v.d. Goes.)

> gen standvastigheid, waarmede hij over alle beletselen heen naar zijn doel voortstreeft en hetzelve eindelijk bereikt....

Het was niet alleen de intieme vriend en vertrouweling die zoo dacht en sprak. Ook in den Haag liet men zijn terughoudendheid tegenover den talentvollen Ambassadeur varen.

Men zag in hem niet langer uitsluitend den intrigant, maar den man van wien kracht uitging; men bewonderde hem, men vertrouwde op zijn geluk, men hoopte hem te kunnen navolgen.

'Gij behoort tot het klein getal uitverkorenen qui ont de l'avenir dans la tête,' schreef aan Valckenaer de secretaris-generaal van buitenlandsche zaken.[1)]

Van der Goes was hem al genaderd.

Op een der dagen van den genoemden winter liet Valckenaer aan zijn huisgenoot een brief zien, zoo pas uit de Bataafsche Republiek aangebracht.

- 'De Hceren in den Haag,' zei hij tot den secretaris van zijn ambassade, 'houden zich niet meer zoo stijf toegeknoopt als vroeger. Daar komt Meester Maarten toch eindelijk met zijn lang gekoesterd denkbeeld over onze neutraliteit voor den dag, die hij door Pruisen wil laten garandeeren. En hij vraagt me zoo langs zijn neus weg, wat er mij van dunkt.' -

'Ze kunnen op den duur niet buiten je,' merkte Dorus op.

- 'De quaestie is of ik het op den duur bij hen uit zou houden,' antwoordde Valckenaer. 'Ik zal onzen vriend, die een charmant man is, graag mijn opinie zeggen. Maar eerst moet hij wat van mij hooren over zijn mysterieus gekonkel met Berlijn en met de Oranje-mannen. Heeft hij gedacht dat we daar hier niets van te weten zouden komen? En denkt hij dat aan 't hoofdkantoor zulke dingen verborgen blijven? Neutraliteit! Maar dat is tegen onze alliantie met Frankrijk. Frankrijk kan ze niet toestaan, want het zou een zuiver voordeel voor Engeland zijn. Iedereen zou wel neutraal willen zijn, en op zijns buurmans erf den bliksem zien inslaan. Heb ik je al verteld wat de koning hier zeide, toen hij uit Berlijn hoorde over zoo'n voorstel van Pruisen omtrent onze neutraliteit en van de smorfioenen die het ons

1) Bosscha aan Valckenaer, 22 Mei 1800 (Papieren v. Valckenaer).

kostenzou?“Wel zoo, dan wil ik meedoen, en ik wil ook neutraal zijn. Ik heb hetzelfde recht als Holland.”’

‘Een echt mannelijk verlangen, die behoefte aan neutraliteit!’ lachte Van Kooten.

- ‘We varen nu eenmaal in 't schuitje, of liever we varen achter de groote schuit aan, en er staat niet anders op dan mee te varen.’ -

Cymba velut fluitat majori nexa carinae,

reciteerde de poëet; ‘en gelukkig voor het achteraan dobberend bootje, wanneer het groote schip maar wel gestuurd wordt.’

- ‘Ik geloof,’ zei Valckenaer, ‘dat we gauw genoeg zullen voelen wat Frankrijk en de revolutie waard is. Nu Brune de Engelschen uit Holland schoon heeft weggeveegd, en Bonaparte uit Egypte terug is, wacht ik met het voorjaar een geduchte campagne in Italië. De coalitie der mogendheden kan daar niet veel tegen; want de menschen krakeelen al, en ik voorzie de expulsie van de Oostenrijkers en de daarstelling van een *République Italique*. Als namelijk...’ -

‘Je vertrouwt de zaken bij onzen buurman toch ook niet heelemaal,’ viel Dorus hem in de rede.

- ‘De boel is onberekenbaar,’ zei Valckenaer die in zijn hart als alle Hollanders een anti-militarist was, en van het doorzicht van een officier niet veel idee had. ‘Sinds de nieuwe constitutie in Frankrijk met zijn drie Burgemeesters, die er eigenlijk maar één zijn, en die éene een Generaal, zie ik den toestand een beetje donkerder in. De nieuwe kaserne schijnt me wat licht getimmerd; en het huwelijk van den officier (Bonaparte) met den dominé (Sieyès), ingezegend door den manken Bisschop (Talleyrand), lijkt me een broze affaire. Alles komt aan op de stemming van Parijs en van het leger. Ik heb u 't bericht nog niet getoond dat ik uit Frankrijk kreeg. In het leger van Italië waar de soldaten onder andere generaals hebben gediend en Bonaparte niet kennen, moet ontevredenheid heerschen omdat thans alle bevordering af gaat hangen van één generaal. ... Wanneer er ten minste niet meer generaals zijn voorbeeld gaan volgen. Wat eerst recht de poppen aan 't dansen zou brengen. Het

oppergezag mag toch niet in handen van het militair zijn.' -

'We moeten afwachten,' zuchtte Dorus.

- 'Ook al neutraal!' plaagde hem Valckenaer. 'Neen, kerel, niet bij de pakken neerzitten. Ik wou dat ik hun thuis wat meer courage kon geven. Waarachtig, ze honden daar de gezegende revolutie voor een voorbijtrekkend onweer, en als ze 't maar uit kunnen houden zoolang 't slechte weer duurt, rekenen ze zich voor gered. In plaats van gebruik te maken van den wind die er waait om den vermuften en rotten inboedel bij ons op te ruimen! Maar neen, ze denken er alleen aan hoe de zaken weer op den ouden voet voort te zetten, wanneer de storm over is. De eene voor, de andere na, verslapt. Als ik zie wat Van der Goes me schrijft, dan moet ik daaruit wel opmaken dat de advocaat (Schimmelpenninck als ambassadeur te Parijs) in den laatsten tijd ook niet is meegevallen.' -

'Ik had 't nooit op dien Joden- en Mennisten-patroon begrepen,' zei van Kooten. 'Wat beteekent hij?'

- 'O, hij beteekent meer dan je denkt; en hij zal't nog verder brengen dan de menschen voorzien, want hij houdt voor evangelie wat hij zegt en gelooft in zijn profetendom. Hij is zelf van Mennistenaf komst.' -

'Wat schrijft Maarten?'

- 'Hij maakt me een compliment over de documenten die ik hem gestuurd heb, als proefjes van mijn diplomatie (den brief van Urquijo aan Mazaredo o.a.), en zegt: Ik heb met alle attentie en admiratie uw stukken gelezen. Deze manier van handelen is in mijn geest.... Het tijdstip is geboren om de waarheid (aan Frankrijk) in haar kracht te doen gevoelen.... Ik wenschte wel met een verstandig man als gij over al die dingen een half uurtje te praten.' -

'Dat is een invitatie om naar den Haag over te komen.'

- 'Ze zitten daar zeker in den knoei. De verandering in Frankrijk en de nieuwe eischen van Bonaparte maken den toestand niet gemakkelijker. Ik zou er toch nog wel een gat in zien.... Wilt gij niet eens naar Holland reizen om voor mij poolshoogte te nemen en mijn bedoelingen uit te leggen?' -

'Ze zouden me zien aankomen,' zei Dorus die schrikte voor de moeite van de reis. 'De menschen hebben iets

tegen me, de Hemel weet wat; laatst kreeg ik daarover nog een epistel van Wiselius.'

- 'Dat's gekheid,' merkte Valkckenaer op. 'De vrienden moesten ons op zoo'n afstand niet met dergelijke prullerijen bezig houden. Maar laat dan Bosscha (de secretaris generaal van het agentschap van buitenlandsche zaken) je halverwege te Parijs ontmoeten. Dan kunnen jullie twee liefhebbers er meteen een pretje van maken. Of zal ik zelf gaan naar Holland, en je hier als chargé d'affaires achterlaten? Verbeeld je, eerst chargé, daarna ambassadeur, wanneer ik agent van buitenlandsche betrekkingen of Directeur word! Wat zal dat dan een luisterrijke terugtocht voor je naar het vaderland zijn, en hoe zal de laster zijn kop in 't zand bergen! Wil je, chargé?' -

'Ik hier alleen achterblijven, zonder jou!' sprong Dorus op; 'dat was mijn dood.'

-'De dood voor 't vaderland is zoet. Wat weergâ, Dorus, ken je je Horatius niet meer? Maar we moeten gauw beslissen, want de tijden zijn veranderlijk. Vandaag heb ik hier in Spanje nog invloed. Wie weet wat er morgen gebeurt, wat er op 't oogenblik al in Frankrijk is geschied? De een of andere constellatie kan een vijandelijke macht tegen me in 't gelid brengen. Voor alle zekerheid wil ik, nù, op 't moment dat ik 't met fatsoen kan doen, omdat de zaken me meeloopen, mijn demissie insturen aan het Uitvoerend Bewind. Ze kunnen me dan mijn ontslag geven, wanneer ze willen, en mijn vijanden zullen er nooit plezier van hebben dat ze mij gedwongen hebben om me terug te trekken.' -

'En wanneer ze nu eens dadelijk je dat ontslag gaven, zonder 't in de geheime portefeuille te houden!'

- 'Dan zou ik hen feliciteeren over hun besluit,' grinnikte Valckenaer, 'en hun in gemoede aanraden om den post verder niet te bezetten, en meteen al de andere buitenposten in Weenen, Stockholm, Kopenhagen, in te trekken. Want ze dienen toch nergens voor, en verslinden maar hoopen geld. Alleen Parijs moet blijven, natuurlijk, voor den advocaat. En dan, Dorus, kerel, zoodra het vrede wordt, reizen we samen naar Italië, en zullen we Rome zien en wat er van de oudheid is overgebleven, zonder daarom het jongere ge slacht te verwaarloozen. Wat zeg je, Dorus? Zetten we den boel aan kant, en ga je mee?' -

De glinsterende oogen van Van Kooten gaven het gretig antwoord.

- ‘Nu, zoover zijn we nog niet,’ lachte Valckenaer. ‘Droom er van nacht eens van.’

-

Het was juist op dat moment, geloof ik, dat Schimmelpenninck Valckenaer au sérieux ging nemen.

Hij had wel geleden onder de aanvallen van dien harden, fijnen kop, maar het bewustzijn van zijn zedelijke meerderheid, van de gaafheid en zuiverheid zijner principes, gaf Schimmelpennick de kracht om het spel der prikkelende talenten van zijn mededinger uit een hooger standpunt te beschouwen, van waaruit het zich verloor en te niet ging te midden der andere dwaasheden van de wereld. Hoe langer hoe meer moest hij thans echter de macht voelen van den man dien hij in zijn binnenste niet telde; hij zag hoe anderen hem waardeerden, en hij begreep dat men rekening met hem had te houden. En terwijl hij vroeger, in zijn gewoonte om de menschen rond zich te willen verzamelen, alleen enkele avances gedaan had, en op zijn manier had geprobeerd den man in 't goede spoor te brengen, - deed hij nu, in dat begin van 1800, toen zich een toekomst voor Valckenaer scheen te openen, een krachtige poging tot bekeering en sloeg het beleg voor zijn hart met een welgemeende predikatie in folio.

Die correspondentie tusschen de beide grootheden lijkt mij het belangrijkste document van de geschiedenis onzer Bataafsche Republiek.

Es kann ja nicht alles so bleiben... Er moet een tijd komen dat de massa bedrukt en beschreven papier, zich aldoor opstapelend op de aarde, door eigen zwaarte, in den grond zal gaan wegzinken, zelfs gesteld dat een invasie van barbaren of Marsbewoners onze steden niet aan de vlammen ten prooi geeft. Eens zal de wereld ze moeten missen, die Jaarboeken en Dagverhalen, die leerboeken en geschiedenissen en levensbeschrijvingen, waarin we nu grasduinen als we ons de historie van onze Bataafsche Republiek willen voorstellen. Eens zal dat alles, dat alles! verstoft zijn en vergaan, en geen letter meer zal onze nazaat er van kunnen lezen. Maar dan hoop ik dat ten minste de twee of

drie brieven tusschen Schimmelpenninck en Valckenaer op 't einde van den winter van '99/1800 gewisseld - ergens in een tempel der historie op metalen platen gegrift - voor den nakomeling bewaard zullen zijn gebleven. Ik geef daarvoor alle leerredenen van Van der Palm en alle grappen van Fokke Simonsz, tien, ja twintig bundels gedichten van Bilderdijk en de complete werken van Adriaan Loosjes present. Niet omdat die brieven, noch die van Schimmelpenninck, noch die van Valckenaer, een ding van schoonheid of van geest zijn; maar omdat ze, met al hun draderigheid en hun nonchalance, een stuk vaderlandsch leven vertegenwoordigen, typen van menschen ons voor de verbeelding brengen, en de beweging van de gebeurtenissen ons uitleggen.

Wat hebben we meèr noodig, dan de gebaren van zoo'n paar acteurs in hun natuurlijke hypocrisie te aanschouwen, om de roerselen van een heele nationale historie te kunnen raden.

Maar ik verhinder Schimmelpenninck niet langer de oratie te honden waarmee hij Valckenaer toetst of hij tot samenwerking geneigd is.

Hij spreekt hem eenvoudig aan, uit de hoogte waarop hij staat:

> ‘Als ik het wel heb, ontspruit de verscheidenheid van onze denkbeelden voornamelijk daaruit, dat gij meerderen prijs stelt *op de uiterlijk glinsterende gedaante* van den staat, en minder op het *inwendige*, stille, zachte genot van eene geruste maatschappij, misschien minder rijk in uiterlijken roem dan wel in de uitwerksels der individueele vrijheid en huisselijke zekerheid.
> De laatste is, naar mijn wijze van zien, het eigenlijke doel; en de kracht en de glorie van den staat stel ik in zoo ver, en niet verder, op zeer grooten prijs, als dezelve onontbeerlijk zijn, om dat ware, dat zachte, geruste genot der menschelijke samenleving te bereiken.’

Wat heerlijke inzet!

Het is het burgerlijk ideaal, de vredigheid der kruideniers. Maar er steekt meer achter dan op 't eerste gezicht schijnt,

want men zou 't ook kunnen noemen: kracht door zelfbeheersching getemperd.

> ‘Zoo deze wijze van zien en gevoelen minder *energiek* moge schijnen, zoo is het waarachtig bij mij het bloot gevolg van onderzoek en overweging, en niet van zwak gestel of van zwakke zenuwen.
> Van mijne eerste jeugd af tot alle oefeningen welke het lichaam versterken geneigd, aan het landleven bovenal gehecht, aan ommegang met edelen en boeren gewoon, heb ik al vroeg geleerd, om niemand boven of beneden mij te achten dan voor zooverre eigene verdiensten, en geene toevallige herschenschimmige of onwettige vooroordeelen, zulks billijkten. Met deze gevoelens bezield, meende ik aan mijn hart te gevoelen dat ik Republikein was.’

Hier komt de beschrijving van het eigen karakter het beeld van den tevreden burger relief en toon geven. Schimmelpenninck voert zich zelf op als het type van den ‘goeden man’ en braven republikein. Zijn leus: gematigdheid. Zijn doel: zekerheid.

> ‘Men heeft mij dikwijls zoeken te beduiden, dat ik niet op de hoogte was. Ik zag inderdaad velen zeer stoutelijk oneindig hooger klimmen, maar allengskens zie ik hen terug afzakken, en velen zelfs, tot een ander uiterste overslaande, verre beneden mijn punt van verblijf nederdalen.’

M e d i o t u t i s s i m u s i b i s. Men moet zichzelf op de rechte lijn in toom houden.
Waarom zou Valckenaer niet meewerken dien geest van rustigheid in het lieve vaderland op te bouwen? Aan het talent alle eer, mits in de goede richting ontwikkeld!

Valckenaer krijgt het woord.

> ‘Ik weet niet, mijn vriend! van waar u in het hoofd ligt, dat ik meerderen prijs stellen zou op de uiterlijk

glinsterende gedaante van den Staat, dan op het inwendige, stille, zachte genot van eene geruste maatschappij. Ik stel dit laatste, even als gij, als het hoofdpunt;....
Het is dus niet daarin dat wij verschillen. Maar gij wilt eensklaps uit eenen monarchalen Staat het volk doen treden in een nieuw veld. Ik wil dat een zuivering der atmosphere voorafga.
Ik oordeel, dat eerst alle ressorts van het geabrogeerd Bestuur moeten zijn verbrijzeld, door diezelfde mookhamers die de revolutie heeft daargesteld. Ik begeer ook, dat de volken die eeuwen lang in den k.. (inder)stoel (sit venia verbo!) zijn opgesloten geweest, eerst aan leibanden loopen, eer dat men hen vrij laat uitspanseeren.
Wie zal zijn grond met best graan bezaaijen, zonder alvorens dien wel bereid te hebben en alle distelen en doornen te hebben uitgeroeid? De aanhangers van het oude Bestuur zijn de distelen van den vaderlandschen grond.'

Er is een oude rekening tusschen ons te vereffenen, collega!

'Gij hebt in Februari 1795, toen Amsterdam van uwe welsprekende taal afhing, *broederschap, broederkus, verbroedering, vergeving* en *vergetenis* gepredikt.
Ik heb in Februari 1795 vernedering van alle Oranjeregenten, hunne bloeding uit de goudaderen, hunne verpligting tot restitutie,... hunne verlamming, onmagtigmaking, en zoo gij wilt, verbrijzeling der Oranje ressorts gewild.
Gij hebt hen als v e r w o n n e n beschouwd.
Ik heb hen als momentaneel bukkende voor overmagt, maar met harten brandende van wraak en met oogen opgeheven en van woede glinsterende, gezien, gekend en uitgeteekend...
Ik zeide u in Februari 1795, dat de oorlogswoede verre was van te bedaren, dat dezelve heftiger dan ooit zoude ontbranden; dat Oranje veelligt, met magtige hulpbenden, door Engeland betaald, eerlang op onze grenzen den oorlog zou hervatten...
En weinig kon ik denken dat even diezelfde Oranje-

vrienden ons den inval der Engelschen en Russen zouden berokkenen...

Waar blijft gij nu met uwe verbroedering en uwen broederkus?'

Wat hadden wij dan bij het uitbreken der Revolutie moeten doen?

'1°. Eenige hoofden ophangen in de eerste zes weken.

2°. Een aantal in verzekerde bewaring houden.

3°. Een ander aantal deporteeren.

4°. Eindelijk de honderd millioen guldens voor de Franschen omslaan op de Oranje-hoofden, regenten....
Hierdoor waren zij lam geslagen: *ils n'auraient gardé que leurs yeux pour pleurer*....
(Die aanhangers van het voorbijgegane régime) te willen verzoenen of bevredigen met de Republiek, en daarop te zeggen, *de Revolutie is geëindigd*, is de quadrature van den cirkel te zoeken en op eenen zandgrond te bouwen.
De Revolutie te eindigen eer de oorlog, om die Revolutie doorgezet, geëindigd is, is water en vuur te vereenigen.'

Zoo scherp kiest Valckenaer zijn partij. Hij spreekt van niets dan galg en verbeurdverklaring; en men ziet den toorn hem onder 't spreken in 't gezicht stijgen. Wanneer hij imponeert, dan is 't door zijn hartstocht, niet door het vertrouwenwekkende van zijn persoon.

O, het doet goed in hem ons volkskarakter van zijn puntige, spitse zij te leeren kennen; maar politiek gesproken is de looden Schimmelpenninck Valckenaer de baas. Die vermenging van terrorisme en vrijheid, die behoefte om met wanorde orde te scheppen, dat idee van een *table rase* te maken waarop van zelf de perfecte staat zich zal vestigen, - dat alles zijn gedachten en stemmingen van een voorbijgeganen tijd.

Want Valckenaer die door zijn levendigheid een man is van alle tijden, is in zijn ideeën geen man van de toekomst; neen, zijn geest is klassiek gevormd, vol abstracties. Hoe

krachtig hij zelf leven moge, staat en maatschappij gelijk hij ze zich verbeeldt zijn voor hem schema's waarmee men haspelen kan. Schimmelpenninck daarentegen ziet ze als een geheel, en heeft zich hoe langer hoe meer in zijn bewustzijn met hen veerenzelvigd. De een is een individualist, - met wat voor ondeugend entrain weet hij ‘den advocaat’ te beduiden dat hij vrij man wil blijven en zijn eigen route houdt! - de ander is een burger van de nieuwe orde van zaken.

Hoor hoe Schimmelpenninck, in zijn antwoord aan Valckenaer, zijn superioriteit herneemt.[1)]

> ‘Na al hetgeen ik in deze laatste jaren van verre en van nabij heb kunnen zien en opmerken, ben ik meer en meer overtuigd, dat niets meer geschikt is om een nieuw ingevoerde order van zaaken vast en onwrikbaar te maken, dan het deployeeren van de grootste edelmoedigheid omtrent het voorledene.... Ik zag hierin de demonstratie van een volk hetwelk zich sterk genoeg voelde om rechtvaardig te kunnen zijn. Ik zag juist in het overgesteld systhema de zaden van eene contra-revolutie, de leere van immoraliteit, haat en wraak, wederhaat en wederwraak in 't oneindige.
> ...Juist het gebeurde bij en na de landing der Anglo-Russen bevestigde mij in mijn gevoelen.... En zou de Brit die landing minder ondernomen hebben, indien, gelijk gij het noemt, in 't begin der revolutie eenige voorname koppen geknot waren? Welk een verbijstering, mijn vriend! Niets zou aangenamer geweest zijn voor den Brit -....
> Hoe verschillend derhalve is onze wijze van beschouwing! Gij wilt door schrik en angst alle oppositie comprimeeren.... Ik wil algemeene wetten voor alle voorschrijven, en gestrengelijk den eersten overtreder straffen. En geloof mij, hoezeer ik met tegenzin zie straffen, zoo ben ik toch niet zoo week van hart, of dat hart kan gerust blijven kloppen, indien het een schuldig hoofd ziet

1) Terwijl het voorafgaande reeds voolkomt in het leven van Schimmelpenninck (I. 50 vv.) is deze laatste brief, zoo ik wel heb, niet gepubliceerd,

vallen. Ik ben misschien meer als gij in 't geval geweest om een vonnis des doods te moeten onderschrijven.'

En op die manier zijn zij gescheiden - en gescheiden gebleven.

Schimmelpenninck wijdt de nieuwe burgerlijke samenleving in; dat hij den opposant, den Valckenaer, niet heeft kunnen bekeeren, is een gemis en een zwakheid voor de aanstaande maatschappij. Maar ook een geluk voor het leven. Want het is goed dat de oppositie haar zuiverheid en haar prikkel bewaart. Wanneer het zout flauw wordt....

Maar wat houden wij ons bij die politieke praatjes op! Dorus heeft zijn vers afgekregen.

Na het eind van den winter met zijn kille aanhoudende regens, zette het voorjaar verkwikkelijk in. Het hof vertrok naar Aranjuez. Daar is het groote gedicht van den poëet eindelijk tot stand gekomen.

De lente van 1800 heeft het voortgebracht.

De lente van 1800! - dat is Bonaparte die zich voor zijn grootere taak gereed maakt; dat is de onpersoonlijke vernielende geest van de Revolutie die zich belichaamt in de energie van een held; dat is de toekomst, heel weidsch en grootsch die, in 't denkbeeld van den machtige, voor Europa aanbreekt.

Dorus heeft aan dat alles niet gedacht. Hij was blij dat zijn verzen er eindelijk waren gekomen, hij zei ze voor zich zelf op, hij schikte en veranderde er aan, hij bracht de motieven klaarder in 't gelid, en dan liet hij weer 't geheel voor zijn brein passeeren om zijn poëtische troepen te monsteren.

Het gebeurde op zijn morgenwandelingen.

De eerste Aprilmaand die onze dichter in Spanje doorbracht was voor hem, daar in Aranjuez, een heerlijke, vaderlandsche Juni. Hij voelde zich thuis in het koninklijk park, omdat er een gedeelte op hollandsche manier met boomen en weiden was aangelegd. Die partijen koos hij uit bij zijn wandelingen, - niet het schilderachtige eilandpark met zijn marmeren beelden en grotten tusschen overhangend groen, - daar zette hij zich op een bank bij de rivier in het lommer neer.

En mijmerde er ongestoord. Want de gewone menschen - diplomaten zijn een apart ras - hadden 's ochtens geen toegang.

Zijn gedachten gingen naar Holland, naar Amsterdam en Wiselius. Hij was wel wat jaloersch van zijn vriend om zijn succes bij het vrouwelijk geslacht in de hoofdstad der Bataafsche Republiek, maar hij hing met zoo'n teedere genegenheid aan hem dat hij bijna deelde in zijn liefdesgeluk. Een romaneske vriendschap. Van Kooten had nooit verwacht, op zijn leeftijd, nog intiem te worden met iemand dien hij niet van vroeger had gekend. Maar van 't eerste oogenblik dat hij Wiselius ontmoette, had hij iets voor hem gevoeld dat hij bij de kennismaking met geen ander had ondervonden; en naarmate hij meer met hem omging werd het gevoel sterker ‘Toen ik u leerde kennen,’ zoo drukte de dichter zich uit, ‘kleefde mijn hart aan het uwe, uwe vriendschap werd mij dierbaar, werd een behoefte voor mijn ziel, en zal zulks zijn, zoolang ik ademe.’

Hij had zijn gedicht voor Wiselius gemaakt. A d a m i c o s , a d s o d a l e s , voor de vrienden, de kameraden, had hij 't gedoopt, maar hij bedoelde: voor den éénen vriend. Tot wien anders was hij geneigd een woord in vertrouwen te zeggen? Tot Valckenaer? Maar zij verstonden elkander met een half woord, en hadden niet noodig de een den ander zijn levensfilosofie meê te deelen. Tot zijn oud-collega's? Maar zij zouden de Latijnsche regels critiseeren, wanneer zij 't ten minste de moeite waard vonden, en ze zouden niet begrijpen dat hij direct van 't hart sprak. En dit gedicht was een confidentie: een bekentenis en - een verdediging.

Oorspronkelijk had Van Kooten het voor een verdediging bestemd. Dan richtte 't zich natuurlijk tot het publiek. Maar zijn apologie kon hij niet geven zonder aan 't intiemste van zijn aard te raken, zonder zich zoo te geven als hij alleen onder de oogen van den vriend wilde komen...

Die tweeslachtigheid had hem zoo lang bij de voltooiing doen aarzelen.

Laat het ons precies zeggen: tegenover het gerucht van zijn losbandig leven wou Dorus zijn ideaal stellen van den onafhankelijken braven man, die de huichelarij verfoeit en daardoor aanstoot geeft aan de geniepig oordeelende wereld, hij wilde het type van den ‘vrijen, goeden man’ (het type dat ten grondslag ligt aan de geheele achttiendeeeuwsche

letterkunde) in zijn gedicht realiseeren, - en tegelijk, ja tegelijk, wou hij bekennen dat zijn hart aan de prettige zonde hing.

'Wat is zonde? Zonde is wat men niet laten kan.' Ik geloof dat de dichter die definitie met volle instemming zou onderschreven hebben. Waar bleef dan echter de vrije man?

De dichter begreep het zelf zeker niet; hij kon alleen gevoelen dat zijn talent en zijn aard samenhingen, en dat het beste wat hij kon geven de vrucht was van zijn prettigslechte ziel. Alleen in dat verband was hij gerechtvaardigd; en wie anders zou dat verband, ik zeg niet: inzien, maar aannemen, dan wie van hem hield en wie hem wìlde rechtvaardigen.

A d a m i c o s , a d s o d a l e s , aan de vrienden voor wie hij niet noodig had zich te verdedigen, moest hij dus zijn bekentenis richten.

En zoo was het gedicht, uit de intieme tegenspraak van zijn bedoeling - de voorwaarde van alle individueel leven, want het individueele is juist dat onuitspreekbare, - langzamerhand in zijn ziel gegroeid tot een schepping waarvan hij zichzelf, onder het werken aan de versregels, geen rekenschap had kunnen geven.

Eerst nu het voltooid voor hem stond, kon hij zich spiegelen in het voortbrengsel van zijn brein en zijn bedoeling voor zich ontraadselen.

Op zijn bank onder de schaduw der boomen peinzend en voor zich kijkend in de lichte gouden lentelucht, zag hij zijn gedicht oprijzen uit twee motieven, het eerste van scheiding en het tweede daartegenover, van vereeniging.

Afscheiding van het vulgus, terugwijzing van het oordeel der wereld.

Hij had onder dat oordeel gebukt gegaan; - hij, die toch in gevaarvolletijden, door het wakker vervullen van zijn plicht, zijn moed als burger had getoond, had beschaamd gezwegen tegenover den laster.

Wat had hij dan tegen de wereld gedaan?

Hij had gewaagd vrij, naar eigen inzicht te leven, en niet door vleierij de menschen te winnen. Dat zette hem de huichelachtige wereld betaald. Zij die tevreden is wanneer men goede zeden veinst, had hem zijn vroolijkheid als losban-

digheid aangerekend, zij die geen ooren heeft voor poëzie had zijn kunst als een bron van ondeugden gescholden.

Thans brak hij zijn betrekking met die wereld af, en hij maakte zich vrij van haar oordeel. Wat was er tusschen hem en de menschen die zijn richting en zijn leven niet begrepen?

Maar het tweede motief was dat van de vereeniging der kunst en der liefde.

Hij had zijn vrijbrief in zijn dichtertalent. Daartegenover was hij verantwoordelijk. Een god had hem de poëzie gegeven, en wanneer hij veel had lief gehad, was 't omdat liefde de bezieling is van de dichtkunst.

Liefdegenot en poëzie, het devies van het kunstenaarsleven!

Ja, hij ging rustig, zonder zich om het gepeupel te bekreunen, het deel dat hem nog overschoot van zijn baan. Ver van het gewoel van menschen en dingen. O, tusschen liefde en wijn de jaren door te mogen brengen, en langzaam den ouderdom te zien naderen, in de armen der geliefde! Haar die hem tot dichter maakte, zon zijn poëzie eeren. Wanneer zijn verzen de goedkeuring der geliefde hadden, wat beduidde dan al het overige! Wat had hij met roem onder de menschen van noode.

Mi liceat placidis Epicuri ludere in hortis,
Mulcet ubi aeternas mollior aura rosas!
Mi vulgi procul a strepitu, rerumque tumultu,
Delicias vitae et gaudia blanda sequi....

Mi liceat multo perpendere tempora Baccho,
Ferreque odorata serta rosasque coma!
Mi Dominae teneris curarum fallere in ulnis
Taedia, et in caro consenuisse sinu!
Mollia mi Latii modulari carmina nervis,
Quae placeant sociis, quaeque Puella probet!
Ut nostris celebrata superbiat illa libellis,
Ingenium vati quae facit una suo.
Hoc mihi contingat: valeant praeconia famae!
Si Dominae poteris, Musa, placere, sat est.

Hooren wij den dichter ze niet zeggen, de verzen van zijn

verlangen, in de koesterende lentelucht van het koninklijk park te Aranjuez, - verzen, die uit den rijkdom van het groote verleden, hier en daar nog den wonderbaren violoncelklank van het teedere en voldreunende latijn hebben bewaard, en die de levenswijsheid van zijn hart voortdragen op hun vleugelenparen!

Voor zijn verbeelding daalde uit den hemel de tempel gewijd aan poëzie en liefde op een gouden eiland van geluk.

Daar zou hij met zijn fantasie leven, de vrije, goede man, verheven boven de vooroordeelen van het gemeen, leven - het zinnelijk teedere ideale leven van de voorbijgegane eeuw, voor wie de wereld een park was, de lucht vol liefdegoodjes, en het water vol barkjes met minnende groepen....

En er was toch een nieuw leven in de wereld gekomen, een dieper verlangen was ontwaakt, een voorgevoel van grooter dingen was opgebloeid, een wijder, ruimer streven liet zich gelden, een behoefte aan onmetelijkheid.

Geen geluid van dat komende in den zoelen tuin van Dorus' poëzie ! Daar betreft alles hem alleen, de rest zijn schema's. Het is er als in de wereld van Valckenaers ideeën. Het gevoel, de stemming is levend, maar de voorstelling is van het verleden.

De geruchten uit de verte worden op het domein van zijn dichtkunst geweerd, opdat het al genot zou zijn, - getemperd alleen door de schaduw van het genot, de smart... den dood.

> Mox rapido veniet pede Mors, nec ludere longum,
> Nec dabitur vita deliciisque frui.

Maar een dichter is zulk een vreemd wezen. Zijn gevoeligheid reikt verder dan zijn woorden. Ja, wanneer hij in zijn woorden een wereld heeft uitgedrukt, ziet hij op de grens van die wereld reeds naar een nieuwe uit. Als Dorus zich heeft gekoesterd aan zijn verzen en zij hem alles hebben gezegd, geeft hij zich over aan zijn melancolie, en een dieper wond van begeerte opent zich in zijn hart dan hij met zijn bewustzijn peilen kan.

Zijn oogen valden zich met tranen. Hij zag het zonlicht door een floers. Een gemis pijnigde hem. Hij kon niet verder

doordringen dan tot het genot, en hij vermoedde, hij besefte een sfeer daarachter, daarboven.

Maar de vlucht van zijn talent lag vastgeklonken in den kleinen kring van zijn zinnelijken aard; het zou zich willen losrukken om, de vleugels wijdgespreid, de ziel van het genot voort te dragen hooger en hooger... En hij gevoelde niets anders nog dan alleen het branden van de verlangenswonde, een machtelooze marteling.

De zon en het wuivende groen en het luisterend ondeugend luchtjen lachten hem uit.

En hij vermande zich. -

In 't gezelschap van Valckenaer teruggekeerd, zou hij zich wel wachten een woord over zijn geleden angst los te laten. Alleen aan den vriend in Amsterdam, aan Wiselius, en een enkele maal slechts, waagde hij 't van dat verborgen leven de klacht te uiten: ‘Mijn ziel lijdt en verteert zich van smart.’

En het zijn ook maar voorbijtrekkende vlagen van leed. Gewoonlijk, als er schaduwen vallen over zijn leven, is het van een aanval van podagra.

> ‘Daar komt die bliksemsche, oude, leelijke h.. (dame),’ schrijft Van Kooten (Juli 1800) aan zijn vriend, ‘pardon dat ik zoo spreek van eene femme comme il faut; zij is toch, zegt men, de dochter van jonkheer Bachus en Mevrouw Venus! Maar waarom laat zij mij ook niet met rust.... Ik heb geen etenslust, en verdraag het eten bezwaarlijk - sinds twee dagen (mijn lieve Sam, breekt u het hart niet?) eet ik niet dan *gort* in *schoon water* gekookt, en daarover voor de hartelijkheid, een sausje van wat *schrale melk* en *suiker*. En ik drink - GEEN WATER - neen, zoo verre is het, den Hemel zij dank, nog niet gekomen - Xeres, Madera, daar behelp ik mij mede. - ’

Onderwijl ging sinds den zomer van het jaar 1800 de kleine officier, wien Valckenaer maar een kort gezag had voorspeld, beschikken over den toestand van Europa. Hij was het

die voortaan alles regelde, zoowel het lot van de staten als van de bijzondere personen, -

hij permitteerde Valckenaer zoolang nog in Spanje te blijven, totdat hij in zijn eigen land onschadelijk was geworden - '*Il vaut mieux que le citoyen Volckenaer soit amdassadeur à Madrid que directeur à la Haye. D'ailleurs une trop grande importance envers ce particulier serait ridicule*,' -

hij maakte een eind aan de plannen van Van der Goes voor een nationaal bestuur der Bataafsche Republiek met den Erfprins aan 't hoofd, door zijn verbod te plaatsen tusschen Oranje en Nederland, -

en hij gaf, ja, Schimmelpenninck gelegenheid om de volle, breede waarde van zijn persoonlijkheid te ontplooien, maar dan, als 'de advocaat' juist zijn droombeeld in zichzelf verwezenlijkt ziet van den 'Washington'burgerbestuurder van zijn land, liet hij hem tuimelen, oogenblikkelijk, op een wenk.

> En waar blijven die municipalen nou?

De echo van het jongenslied klinkt als een bespotting jegens al de machten die achtereenvolgens groot gedaan hebben in onze Republiek en ten val zijn gekomen...

Nu versmalt het leven er..
Maar groeit in de diepte.

Thans ga ik u de laatste episode van Dorus' droefheid vertellen.

BYVANCK.

Verzen.

I.

Het nieuwe leven.

Eens heb 'k uw groote stem zwaar-dreunend hooren klinken
Boven dit wild gevoel, waar ratelt, raast en gromt
De donkre stad en 't volk dof-gonzend langs mij dromt,
Haastend, met ruw gebaar: hun oogen zie ik blinken.

Uw stem was me als een storm die over 't slagveld komt:
Donder rolde aan, ik voelde een nacht mij overzinken;
Roofvogels vlogen laag, de dooden te verminken.
Mijn Booze! ik vond dit schoon? 'k zag 't rustig, streng-verstomd.

Nu wil ik henen gaan waar 'k schooner vreê mocht vinden;
Naar dennenbosch en hei, waar wijd de hemel blauwt.
Stil is mijn ziel, nooit was mij stilte zóo vertrouwd.

Hoe is mijn ziel verzacht! weer noem ik menschen vrinden.
Mijn Lieve! die zoo teer-vertrouwlijk naast mij gaat
Hoe hoor 'k uw stem zoo klaar! hoe licht me uw lief gelaat!

II.

Er stoeien kind'ren in 't licht-glanzend bosch:
Door 't reeg'nend goud der zon-bestroomde struiken
Breken zij stormend heen en onderduiken
't Laag reikend rijs; er joelt hoog-luidend los

War-praten en gelach; hoe trippen 't mos
Hun voetjes tot de heg der bramenstruiken!
Hun vingers woelen voòr hen waar zij kruipen,
Hun oogjes blinken naar den volsten tros.

Diè smult gulzig maar toe, diè vult zijn mandje;
Maar eén plukt stilkens door, 't blauw-druipend handje
Vol bramen, brengt hij 't haar, en 't meisje lacht.

Zoo wilde ik naar u gaan, mijn Lief! en dragen
't Schoonst wat ik vond, 't diepst wat mijn ziel ooit dacht,
Tot uw vertrouwlijkheid, en niets meér vragen.

III.

Het was een droom: wij beiden hand in hand
Gingen vereend door mijn rijk tooverland;
Daar rezen hoog wijd-welvige paleizen,
Ver bloeiden onze wilde paradijzen.

Wij gingen stil en rond ons dreef blank licht,
Licht was uw haar, licht uw lief aangezicht.
Gezegend zij mijn droom, gezegend zij
Mijn Lief, mijn Lief, die leidde en lichtte mij.

Ben ik nu gansch alleen? O mijn verlangen!
O mijn lief licht! hoe zal ik nu dan gaan?
't Is donker en 'k ben bang, er lichten maan

Noch sterren... 'k weèt geen weg... O mijn verlangen!
O mijn lief licht! Is voor altoos voorbij
Die droom?... Mijn Lief, gezegend zijt ge mij!

IV.

Stil is 't rond mij waar hoog-reikend het statig
Sparbosch oprijst, niets hoor ik dan den schal
Van mijne bijl en de echo als een knal
Helder en ver bij 't heffen regelmatig

Der armen; dan den dof-ruischenden val...
Even is 't rust en 'k luister naar het pratig
Gegons der hoeve, en wéer keert regelmatig
Der armen heffing en 't heldre geschal.

Stom-rustend staar 'k over 't zonlichte land
Waar takkenstapels zoomen, vale dammen,
't Dofbruin smaragd der witgeknotte stammen.

Tot 'k plots'ling door de leeg-gerooide laan
Zie Haar, lief-groetend langs mij henen gaan...
Flikkrend zwaait weer de bijl mijn woeste hand.

V.

Een nacht-geboren bloem, nauw uitgebroken;
- En de ochtend kwam, toen steeg de zuiv're zon
En blad na blad is trillende ontloken -
Reikend naar 't licht dat géen bereiken kon;

Zoo is mijn ziel, waar nu is uitgebroken
Een blijheid groot om uwer liefde zon,
Die heeft zóo schoon mijn diepste zijn ontloken,
En droefnis dat 'k u niet bereiken kon.

Maar zoo als 's werelds licht rijst eiken dag
Opnieuw en vloeit nieuw leven en verlangen
In iedre bloem die 's nachts het hoofd liet hangen;

O Lief mijn Lief! geen dag dat 'k u niet zag,
O mijner ziele zon! zoo rijst gestadig
Uw licht en loutert mijn droefnis genadig.

VI.

Dit leven is een schijn van zwakte en leed;
Omdat ik maar een mensch ben moet ik 't lijden;
En willoos nemen wat de dracht der tijden
Mij geeft; omdat ik mensch ben en ik weet

Niets in mij dan verlangen naar de wijde
Vloeden van liefde en blijheid, honger heet
Naar glorie en geweld, en rustloos wreed
Begeeren van verdelging en wild strijden.

Maar dit is schijn van leven dien ik wil
Verachten, als een sterk man ondergaat
Wendlooze pijn rustig, met trotsch gelaat

En hoonlacht om zijn smart. Zoo is 't mijn wil:
'k Zal om mijn menschlijkheid langer niet klagen,
Maar sterk en trots dit doemlijk leven dragen.

VII.

Ik zing mijn liefs hooglied in klinkende sonnetten,
En statig stijgt omhoog hun breed-gewiekt geluid.
Zie, zie! 'k zink neer, en 'k strek mijn wijde armen uit
En lang naar u; ik wil op 't aardsch doen niet meer letten.

En als bazuingeschal en triomfant trompetten,
Als forsche harpeslag, als 't zuivere gefluit
Van eng'lenlippen rijst mijn rythmen sterk geluid;
Ik zing mijn Liefs hooglied in klinkende sonnetten.

Geen vrouwenmin kan zóo mijn ziel in vlammen zetten;
O mijn onnoembaar Lief! wier klare zuiverheid
Gods helderst licht om mijn verdonkerd wezen breidt!

Wiekt op en draagt mijn ziel, ruischvleug'lige sonnetten!
O schoonheid, hemelsch Lief! wier glorie me eens verscheen,
Tot úw ondooflijk licht ruischt nu mijn liefde heen.

VIII.

O vrouw! die hebt zoo droeviglijk gedragen
Om mijner liefde blindheid pijnen groot,
O mijn zacht Lief, en toch mijn ziel ontsloot
Dit paradijs van licht, die al mijn dagen

Bevloeit met louter licht! hoe kon ik klagen
Om uw wreedheid? O mijn Lief! die mij brood
En wijn gaaft van uw ziel, o wonder groot
Van deernis en genâ, die tot zoo lagen

Staat mijner slechtheid hebt teêrlijk gebogen
Uw zonden-zuivre ziel, O die verstilt
Mijn rustloos leed en de verwarring wild

Van driften, o mijn Lief, mijn Lief! wel logen
Mijn smarten blind... maar nu is 't licht en 'k wil
Gaan in uw zuiv're klaarheid sterk en stil.

Voor C.

Drie dingen zijn mijn ziele goed:
De lente, 't licht en bloemen;
En wat mij 't mooist en 't liefste is
Dat wil ik naar hen noemen.

Jij bent mijn lente, een lente luw,
Die teer-sterk hebt gedragen
In mijn droeve verlatenheid
Een wonne-vol behagen.

Jij bent mijn licht, mijn vaste ster,
Die laat zijn stille stralen
In mijner ziele donkerten
Klarelijk nederdalen.

Jij bent mijn bloemen, geuren-zwaar,
Mijn kleuren-teere kelken,
Die ranken om mijn donker huis
En nimmermeer verwelken.

Ik heb je lief als 't allerschoonst,
Als lente en licht en bloemen;
Jij bent zoo sterk zoo klaar zoo zacht,
Als lente en licht en bloemen.

Nu is me uit pijnen veel en groot
Een wondre vreugd geboren
Die zal mij waàr 'k ook henen ga
Standvastig toebebooren.

Dat ik mijn ziel zoo veiliglijk
Heb in jouw ziel geborgen,
Dat is mijn rust en vreugde en kracht,
Nu heb ik vrees noch zorgen.

Dat zal ik peinzen te allen tijd,
In smarten zwakte en zonden,
Dat ik zoo groote veiligheid
En vrede heb gevonden.

Dit is een weten inniglijk,
Dit wordt mij nooit genomen,
Van jouw diepste beminlijkheid
In mijn leeg hart gekomen,

En wàt mijn leeg hart nog ontvalt
In dit zwak wereld-leven;
Dit eéne zal bestendig zijn
En nimmer mij begeven.

FRANK VAN MAERLE.

Letterkundige kroniek.

Camille Lemonnier. *Le vent dans les moulins*. Roman. Paris, Paul Ollendorf. 1901.

In zijn opstel ‘Het Socialisme en de Vlaamsche landlieden’, in *De Gids* van Februari 1895, heeft Cyriel Buysse, ter verklaring van het groote verschil van inzicht dat er in Vlaanderen heerscht tusschen de proletariërs der steden en die van het platteland, welke laatste stelselmatige vijanden blijven van het gemeenschappelijk eigendom, het volgende geschreven:

‘De boer, de landbouwwerkman voeden een innige liefde voor den grond welken zij beploegen, voor den grond waarvan zij leven en waarop zij zich afbeulen. Er is in den aard van den landbouwer, die rechtstreeks van de opbrengselen der aarde leeft, iets idyllisch, een gansche erfelijke en hardnekkig ingewortelde poëzie, welke de arbeider der steden nooit zal kunnen voelen noch bevatten. De landelijke werkman, in tegenstelling met den stadsarbeider, ziet en wil rechtstreeks de gansche uitkomst van zijn arbeid zien. Hij ziet het graan dat hij gezaaid heeft wassen en rijpen; hij ziet zijn vee er zich mee vetmesten; hij ziet en voelt er zichzelven en zijn gezin van leven. En al zijn smart en bitterheid, bijna de gansche opbrengst van zijn zwoegen aan zijn eigenaar te moeten uitkeeren, is ontoereikend om hem den grond in afkeer te doen nemen. Hij voelt de aarde goed en mild, hij bemint ze voor hetgeen zij hem zou *kunnen* geven, hij droomt van het geluk dat hem te beurt zou vallen, indien maar de verdeeling harer opbrengsten op een rechtvaardiger schaal geschiedde, indien hij zelf maar eens kon eigenaar worden

van het hoekje gronds dat hij zoo hardnekkig en met zooveel liefde beploegt.'

Deze gansche passus zou als motto kunnen dienen voor het boek van Camille Lemonnier. Want in hetgeen de Belgische romanschrijver ons vertelt van het leven der Vlaamsche plattelanders, ambachtslieden en kleine boertjes, van de kunstenaars onder hen: Maris, de componist van liederen die leven op de lippen van al de bewoners van de streek, Piet Baesen, de bakker-prozaschrijver, een andere Stijn Streuvels, met zijn droevige vertelsels uit het tobben en zwoegen van het Vlaamsche volk, en vooral in het leven van den hoofdpersoon uit dezen roman, Dries Abeels, die leeft met zijn volk en zijn Vlaanderland onder het hart draagt, is inderdaad 'iets idyllisch, een gansche erfelijke en hardnekkig ingewortelde poëzie.'

Die het ons vertelt, Camille Lemonnier, bekleedt in de Belgische letterkunde 'd'expression française' een eerste plaats. Francis Nautet, in zijn 'Histoire des lettres belges d'expression française' noemt hem 'le chef avant-garde, l'éclaireur irréductible de la jeune littérature de Belgique' en de nu 56-jarige schrijver heeft zich dien naam en dien invloed veroverd door een groot aantal werken, vertellingen, (ook voor kinderen), kunstkritieken, grootere romans, onder welke laatste, in de volgorde van hun verschijning, vooral *Un Mâle, Le mort, Happe-Chair, La fin des bourgeois* genoemd moeten worden. Zijn lang verblijf in Parijs, zijne betrekkingen met Fransche kunstenaars, hebben Lemonnier zeker ook in Frankrijk bekend gemaakt; maar toch, hoe ondankbaar is de positie van de Belgische Fransch schrijvende kunstenaars in de wereldletterkunde! In Frankrijk worden ook de besten onder hen ter nauwernood voor vol aangezien; zij blijven er altijd min of meer geïsoleerd staan; de Fransche letterkundigen beschouwen hen, een enkelen wellicht uitgezonderd, niet als hunne gelijken; in de geschiedenissen der Fransche letterkunde - ik denk hier aan de 'Histoire de la littérature française' van Gustave Lanson waarin men zelfs Rodenbach en Maeterlinck niet vermeld vindt - plegen hunne namen niet genoemd te worden. In België zelf, het land met de twee talen, worden zij door hunne landgenooten die Vlaamsch spreken en schrijven, door destrijders voor de Vlaamsche zaak, schuins aangezien. En toch - A.G. van Hamel heeft het in zijn zoo onrechtvaardig aangevochten rede in de

vergadering der ‘Association flamande pour la vulgarisation de la langue française’ van 10 Maart 1901 doen uitkomen - zijn er velen onder hen, en niet van de minsten, die Vlamingen zijn in hun gedachten en gevoelens: zoo Emile Verhaeren, Maurice Maeterlinck, Georges Rodenbach, mannen die, al schrijven zij Fransch omdat zij met die taal zijn opgevoed, hun Vlaamsche afkomst hoog houden en niet verdienen als vijanden van den Vlaamschen stam te worden beschouwd.

Had Van Hamel toen reeds *Le vent dans les moulins* gekend, dan zou hij zeker ook Camille Lemonnier genoemd hebben. Want er klopt in dat boek van de eerste bladzijde tot de laatste een warm hart voor Vlaanderen. ‘Mère Flandre, douce mère Flandre,’ fluistert de geniale, eens door duizenden toegejuichte Vlaamsche toondichter Maris stil voor zich heen, als hij droomend door zijn boomgaard dwaalt. ‘Terre de Flandre, douce terre de Flandre, on voudrait mourir pour toi!’ zucht Flanders, de voorman bij alle volksbewegingen, als hij, door een steen in den hals getroffen, gewond neerligt. ‘Het is de ziel van Vlaanderen’, zegt Dries Abeels, ‘die bromt en lacht in zijn beiaards.’

En zoo is ook deze geheele roman door en door Vlaamsch, zóó zelfs dat het volle genot ervan alleen gesmaakt kan worden door de Belgen die Vlaanderen kennen en door ons Hollanders, die behalve de taal, zoovele gebruiken, spelen, volksliederen met de Vlamingen gemeen hebben. Wat spreekt het niet tot ons, wanneer wij al in het eerste hoofdstuk van die meisjes lezen die, naar school gaande, ‘Hei! c'était dans le mai si gai!’ zingen en wij daarin ons ‘Hei 't was in de Mei zoo blij!’ herkennen, en elders het ‘Mocht ik zijn de maneschijn’ en nog zoo vele anderen. En waar anders dan in Vlaanderen en bij ons zal men Lemonnier begrijpen als hij spreekt van ‘le baes’ en ‘la baesine,’ van ‘koekebakken’ van ‘les lucarnes du roef,’ van ‘une partie de smoosejas’ en als hij de kinderen met hun Meikevers spelend ‘vliege, vliege meuleke’ laat roepen en ‘spikelaus’ laat eten.

In dat kader, dat voor ons zooveel aantrekkelijks heeft, plaatste Lemonnier minder een‘roman’, zooals hij zijn boek noemt, dan wel een reeks tafereelen uit het Vlaamsche volksleven ten plattelande, eene heele rij Vlaamsche landschappen, het een al bekoorlijker dan het andere, elk op zich zelf vaak een met zorg en liefde afgewerkt meesterstuk. Men heeft ze maar voor het grijpen. Van den nachtelijken

tocht op het water wanneer Dolf zijn bijenkorven gaat uitzetten, en van dien anderen, minder vreedzamen watertocht, waarbij Flanders gewond wordt en Dries Abeels, met den met Flanders' bloed gedrenkten zakdoek zwaaiend, zijn eerste en eenige redevoering houdt. Van de echt Vlaamsche smulpartij op Allerheiligen, van het oude palingvisschertje die van de wereld niets dan de palingen kent, en, in concurrentie met den reiger, dag aan dag in een schuit zoo oud als hij zelf zijn geduldwerk uitoefent. Van den pastoor, die op een zomerdag, ‘une main dans la ceinture, s'épongeant de l'autre la naque avee un mouchoir où saint Pierre reniait le Christ’, de vrome moeder van Dries, Josine Abeels, in haar moestuin komt opzoeken en onder het plukken van aardbeien die hij over zijn tong laat rollen ‘avec une succion légère de sa grosse bouche gourmande,’ zich beklaagt over den oproerigen geest die Dries in den laatsten tijd bezielt. Wanneer Dries thuiskomend de beschuldiging verneemt, dan heeft hij geen moeite om moeder te verzekeren dat zij niet ongerust behoeft te zijn ‘Votre enfant n'a pas changé,’ zegt hij teeder met haar handen in de zijne.... En dan dit mooie trekje: ‘Josine Abeels au matin allait au jardin et avec le râteau grattait la trace des pas du curé sur le chemin.’

En door al die tafereelen en landschappen loopt, als een *roode* draad, dat waarop Buysse doelde, toen hij van den Vlaamschen boer schreef: ‘Hij voelt de aarde goed en mild, hij bemint ze voor hetgeen zij hem zou *kunnen* geven, hij droomt van het geluk dat hem zou te beurt vallen, indien maar de verdeeling harer opbrengsten op een rechtvaardiger schaal geschiedde, indien hij zelf maar eens kon eigenaar worden van het hoekje gronds, dat hij zoo hardnekkig en met zooveel liefde beploegt.’ Flanders, de democraat, predikt het in het open veld: ‘La terre libre! La terre au paysan!’ en op die andere bijeenkomst, als hij, om aan de autoriteiten te ontkomen, die hem van het open veld verjagen, een boot gehuurd heeft en daarmee de Lys afvaart, terwijl de oevers zwart zien van het volk dat naar hem komt luisteren, weidt hij breeder uit over de lage loonen, over de verdrukking van den arbeider, wien niet eens een zorgelooze oude dag verzekerd wordt. En telkens weer hoort men over de velden het lied van den opstand, waarvan Maris de muziek gemaakt heeft; het lied met zijn snijdend refrein, waarvan het laatste couplet luidt:

J'ai pris la claire faux de vie
Je l'ai mise dans les poings de la mort.
Kling klang!
Nous sommes descendus dans les villages,
Toute la terre était rouge de saug.
Klang kling! kling klang!

Dries Abeels heeft het ook meegezongen en hij heeft in gedachten dien dag gezien, waarop de mannen van het dorp met hun zeisen zich op de markt zouden verzamelen, en als zij dan dit lied zouden aanheffen, zou er geen enkel kasteel meer overeind blijven staan. Maar dat was in den tijd toen hij, de bemiddelde zoon van den handelaar in vlas, nog de nietsdoener was, die in de herbergen zijn dagen sleet en langs de wegen slenterde, onzeker welken kant hij uit zou gaan, wachtend op den wind die den molen zal doen draaien. Langzaam echter is hij tot het besef gekomen van de tegenspraak tusschen het plattelands-renteniers-leven en zijne ideeën van solidariteit, van gelijkheid van stand en van de waarde van den arbeid. Maar Vlaanderen is zoo mooi, en de vrienden zijn er zoo gezellig en het bier smaakt er zoo goed, en als hij, thuiskomend, zijn pantoffels onder de kachel ziet staan en op tafel den schotel met dampende aardappelen - en, o, met Allerheiligen, die pannekoeken, wier geur het heele huis vult! - dan denkt hij telkens weer dat er geen haast bij is. Tot eindelijk op een winterdag, als buiten het leven schijnt stil te staan en alle werk in de open lucht heeft opgehouden, Dries Abeels een kloek besluit neemt. Hij wil in de leer bij den schrijnwerker van het dorp. Hij, die nooit iets uitvoerde, zet zich met ijver aan het werk, waarvoor hij een bijzonderen aanleg schijnt te hebben. Met het werk groeit de lust in arbeiden. De wind is in den molen gekomen.

En nu, sedert hij een werker is als zoovele anderen, begint hij de dingen anders in te zien. Wel blijft hij doordrongen van de noodzakelijkheid dat er een ommekeer kome: dat de Vlaamsche arbeider niet langer gebukt ga onder de vereende kracht van het kasteel en de pastorie, maar ieder kan op zijn manier medewerken tot de verandering van zaken, Zaag en hamer, al doen zij niet aan politiek, kunnen medewerken tot het welzijn van het volk, en hij, Dries, doet meer goed door zijn handen uit de mouwen te

steken, dan wanneer hij anderen dwong hun werk te laten liggen om naar zijn politieke herbergpraat te komen luisteren. Op een stillen Zondag, wanneer daar een dertigtal kleine ambachtslui en boeren bij elkaar zitten rond den haard, leest hij hun de krant voor, waarin over de nooden en wenschen van het kleine volk gesproken wordt, en wanneer men hem dan vraagt of dat wat zij verlangen ooit zal worden verwezenlijkt, dan neemt Dries een van de vragers bij de hand, kijkt hem diep in de oogen en vraagt hem of hij aan een God gelooft. En dan zegt hij: ‘Welnu zoo waar als er een God is, zal er een tijd komen, waarin alles wat daar geschreven staat ook gebeuren zal, waarin er ééne rechtvaardigheid zal zijn voor alle menschen. Daarom is Christus aan het kruis gestorven. Wacht maar tot het zaad is opgeschoten. Om het graan in brood te veranderen, moet de winter erover heen zijn gegaan en na den winter de lente en dan nog de zomer. Alles komt niet te gelijk...’

Maar er is nog iets dat Dries vervult. Mamie, de dochter van Maris den Vlaamschen toondichter, ligt hem na aan het hart. Ook voor haar wil hij werken en de eerste schrijnwerkersarbeid die uit zijn handen komt zal voor haar zjjn. Het is een kistje met kleine vakjes voor haar scharen, haar klosjes en haar naalden, en als het gereed is, op een mooien Paaschdag, doet Dries zijn beste plunje aan en vertrekt met het kistje onder den arm. Dan als hij bij Mamie gekomen is en zij, ontroerd, het geschenk heeft aangenomen, loopen zij langzaam samen op. Dries heeft nog veel te zeggen: ‘Les petits pieds de Mamie curieusement avançaient sous le bas de la robe pour savoir ce que Dries voulait dire encore.’ En dan eindelijk spreekt hij zich uit. Zij wist het al lang wat hij te zeggen had, maar kan zij haar zieken vader verlaten, en haar broertjes en zusjes? Welnu, Dries zal wachten: er zal een dag komen waarop de kinderen groot zijn en waarop zij misschien iemand noodig zal hebben. ‘Alors, si vous voulez, ce sera comme si je n'étais pas encore venu. Je viendrai un matin et nous croirons parler de cela pour la première fois.’ Langzaam richt zij het hoofd op, ziet hem recht in de oogen en zegt dan, eenvoudig weg: ‘Cela, oui, Dries Abeels, je le veux.’

Van zulke eenvoudig-mooie dingen is het vol, dit boek, dat men niet als een roman moet verslinden, maar langzaam moet savoureeren, op de manier als de pastoor in den tuin van moeder

Abeels het de malsche aardbeien deed... Van deze en zoovele andere tafereelen kan men zeggen wat Lemonnier zegt van dien Paaschmorgen toen Dries op weg ging naar Mande met zijn kistje onder den arm: ‘C'était doux comme des choses qui ne seraient pas tout à fait réelles, doux comme des paraboles.’

En al die heel of half reëele dingen maken *Le vent dans les moulins* tot een reëel mooi boek.

Muzikaal overzicht.

Alfred Bruneau. La Musique française. (Paris, Bibliothèque Charpentier 1901.)

Van oordeel zijnde, dat op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 ook de *Toonkunst* behoorde vertegenwoordigd te zijn, droeg de Fransche Regeering aan een Commissie van voorname musici de taak op, om door het organiseeren van groote muziekuitvoeringen in het *Trocadéro* tegenover den vreemdeling getuigenis af te leggen van hetgeen Frankrijk in den loop der tijden ook op het gebied der Muziek geleverd heeft.

In een rapport aan den Minister van openbaar onderwijs en schoone kunsten heeft de heer Alfred Bruneau namens die commissie verslag uitgebracht over de wijze, waarop zij aan de haar van regeeringswege gegeven opdracht had voldaan.

Het eigenaardige van dit rapport is, dat het door den vorm, waarin de heer Bruneau het kleedde, een korte geschiedenis der Fransche muziek is geworden. Hun, die zich niet bepaald in deze materie wenschen te verdiepen maar eerder een degelijk doch beknopt overzicht verlangen, zal het wellicht niet onwelkom zijn.

De rapporteur begint met er op te wijzen, dat er bij gelegenheid van de vier groote tentoonstellingen, welke aan die van 1900 voorafgingen, niets of weinig met betrekking tot de Muziek gedaan werd.

In 1855 deed men niets. Eerst in 1867 werd de Muziek waardig gekeurd, een woord mede te spreken. Een prijsvraag werd uitgeschreven voor een cantate en een hymne. In deze hymne had

niemand lust; de cantate echter vond meer genade in de oogen der jeugdige musici. Prijswinner was Camille Saint-Saëns (president der hiervoren genoemde commissie) met zijn *Noces de Prométhee*. Dat was toen alles. Wel bestond er ook een plan om concerten te geven, waarop fragmenten van Fransche en buitenlandsche werken uit het tijdvak der 15de tot de 18de eeuw zouden uitgevoerd worden, maar wegens gebrek aan geld werd dit deel van het programma geschrapt.

In 1878 bestond bij de Commissie, met het organiseeren van muziekuitvoeringen belast, het plan, om in tien van die uitvoeringen een overzicht te geven van hetgeen de Fransche school op het gebied van muziek verricht had, en aan dat voornemen werd, ofschoon op bescheiden schaal, ook gevolg gegeven.

Bij gelegenheid der tentoonstelling van 1889 werden wederom twee prijsvragen uitgeschreven: een voor de compositie van een cantate voor soli, koor en orkest, die bij de plechtigheid van de uitreiking der bekroningen zou uitgevoerd worden, en een voor de compositie van een militairen marsch. Voorts waren nog, wat de muziek betreft, in het programma der tentoonstelling opgenomen uitvoeringen door orkesten van verschillende nationaliteit, en verder concerten van kamermuziek, orgelconcerten enz.

Bij al die gelegenheden werd blijkbaar niet volgens een bepaald systeem gehandeld. Ditmaal echter was het anders. Volgens uitdrukkelijken wil van den Minister van openbaar onderwijs en der schoone kunsten, moest thans een overzicht gegeven worden van de Fransche toonkunst in al hare vormen en openbaringen, opdat de millioenen menschen, die uit alle deelen der wereld naar Frankrijk's hoofdstad zouden toestroomen, zich zouden kunnen overtuigen van de vorderingen, die de Muziek gedurende verscheidene eeuwen in Frankrijk gemaakt had.

Dat de Commissie die taak niet heeft kunnen uitvoeren op zoodanige wijze als zij zelf gewenscht had, wordt door den heer Bruneau in zijn rapport uiteengezet. Door muziekuitvoeringen een in allen deele getrouw en volledig beeld te geven van de ontwikkeling der muziek in Frankrijk gedurende verscheidene eeuwen, was niet denkbaar. Door een paar concerten in de zaal van het Trocadéro was dit niet te bereiken. De heer Bruneau wijst er op, dat men in een zaal geen honderden muziekstukken kan laten

uitvoeren, evenals men er honderden van schilderijen in ophangt of in een tuin honderden van beeldhouwwerken ten toon stelt. ‘L'oeil - zegt hij - embrasse d'un coup un nombre indéterminé de toiles et de marbres et favorise le jugement d'ensemble. L'oreille, qui perçoit les sons autrement, limite la faculté d'audition. Eussions nous réuni tous les jours un orchestre, des choeurs et des solistes, que nous ne serions pas arrivés à donner une idée précise du mouvement général de la musique française à nos visiteurs, ces visiteurs fussent ils restés les mêmes durant les six mois, qui viennent de s'écouler.’

Dat is wel waar, doch daaruit volgt dan ook, dat, om door muziekuitvoeringen een beeld te geven van de ontwikkeling der muziek in eenig land, een wereldtentoonstelling, of welke andere, tentoonstelling ook, stellig wel niet de geschikte gelegenheid is. Evenwel betwijfel ik, of het noodig zou zijn, aan een dusdanige historische uiteenzetting zulk een uitbreiding te geven, als de heer Bruneau bedoelt.

In zijn rapport zegt hij dan verder, dat vermits het aantal groote concerten tot *tien* beperkt was, de commissie uit een tijdvak van ongeveer vier eeuwen 60 werken of fragmenten van werken uitkoos. De namen der gestorven componisten van deze werken vormen evenzooveel mijlpalen op den weg der ontwikkeling van de muziek in Frankrijk, doch aan die ontwikkeling hebben ook de nog levende componisten, van wie bij deze gelegenheid muziekstukken zijn uitgevoerd, deelgenomen.

In de concerten zijn die werken niet in chronologische volgorde ten gehoore gebracht. Men vreesde, dat bij uitvoering van composities uit een zeer verwijderd tijdperk, op die wijze de concerten te monotoon zouden worden, vooral met het oog op het primitieve der instrumentatie van die oude werken. Men gaf er daarom de voorkeur aan, uit de rei der bedoelde componisten een vrije keuze te doen en daardoor aan de programma's een afwisseling te geven, die het publiek niet anders dan welkom kon zijn.

Uit dat oogpunt bezien, was er voor de handelwijze der Commissie zeker iets te zeggen, maar of daardoor een juist inzicht werd gegeven in de ontwikkeling van een kunst als de Muziek, mag betwijfeld worden.

De Commissie begreep intusschen, dat in het rapport aan den

Minister een andere gedragslijn moest worden gevolgd en daar bij het geven van een overzicht omtrent de ontwikkeling der toon kunst in Frankrijk de chronologische volgorde stipt in acht genomen moest worden.

Gaarne zou de Commissie haar uitgangspunt genomen hebben bij Adam de la Hale, die in de tweede helft der 13de eeuw niet alleen door zijn zangspel *Le Jeu de Robin et de Marion* de stichter werd van het bij uitstek Fransche genre, dat men later 'opéra comique' noemde, maar, volgens het oordeel der Commissie, ook den grond legde voor het karakter der Fransche muziek in het algemeen. Zij was echter beperkt in haar keuze en meende niet verder terug te kunnen gaan dan tot den overgang van de 15de tot de 16de eeuw.

Uit dit tijdperk koos zij Clément Jannequin. Deze componist uit de school der contrapuntisten was begonnen met missen en motetten te componeeren, waarbij - gelijk bij die school toen gebruikelijk was - populaire 'chansons' de basis der meerstemmige religieuse muziek vormden. Maar spoedig had hij er genoeg van en legde er zich op toe, in tonen (zangstemmen) weer te geven, wat hij in het werkelijke leven waarnam. Hij werd een soort componist van programmamuziek en daarbij trok hem het reëele aan. Zoo maakte hij een muziekstuk, waarin de 'cris de Paris' onder koning Frans I werden nagebootst. Ook aan de natuur ontleende hij zijne meerstemmige zangstukken. Ben daarvan (dat op de hierbedoelde concerten werd uitgevoerd) stelt voor het ontwaken der vogelen, waarbij het koor de stemmen van nachtegaal, koekoek, leeuwerik enz. nabootst. Maar ook minder liefelijke onderwerpen koos Jannequin voor zijne composities: o.a. den *oorlog*, dien hij bezingt in zijn zeer bekend geworden *Bataille de Marignan*.

Thans neemt bet rapport in eens een sprong van een eeuw en brengt ons tot Lully.

Ik kan niet zeggen, dat het exposé tot dusver gelukkig is.

Die twee in losse trekken geschetste figuren van Adam de la Hale en Clément Jannequin beduiden zoo niet veel. Laatstgenoemde had men wel weg kunnen laten, en wat de la Hale betreft, zou men m.i. een uiteenzetting mogen verwacht hebben

van de wijze, waarop het door hem aangegeven genre, dat men ‘eminemment français’ noemt, zich tot op den huidigen dag ontwikkeld heeft. In stede daarvan gaat het rapport plotseling over op Jean Baptiste Lully, die in Frankrijk de eerste vertegenwoordiger van een geheel ander genre (de ‘Groote Opera’) was en met de vooraf genoemde componisten in geenerlei verband staat.

‘Na lange aarzeling - wordt er gezegd - besloten wij, dat een tweede phase van de ontwikkeling der muziek in Frankrijk zou aangeduid worden door Lully, en dat, na Rameau, ook Gluck op de programma's onzer concerten zou prijken. Die aarzeling was, dunkt ons, nogal gewettigd, daar de namen Lully en Gluck geen Fransche namen zijn.’

Wat deed dan de aarzeling opheffen? - Dat wordt door den rapporteur gezegd in de volgende bewoordingen: ‘Lorsqu'un étranger vient dans un pays faire oeuvre créatrice, selon l'esprit même de ce pays, il acquiert, par cela seul, ses lettres de naturalisation. Lully, ayant établi chez nous l'opéra, Gluck, ayant fondé ici la tragédie lyrique, devaient donc figurer à notre Exposition.’

Men zou haast zeggen, dat men hier slechts schoorvoetend de superioriteit van twee vreemdelingen erkent. Te meer springt dit in het oog, wanneer men er op let, hoeveel bladzijden er aan Jean Philippe Rameau gewijd worden, die, wat de lyrische tragedie betreft, toch zeker geen overwegenden invloed op de ontwikkeling der muziek in Frankrijk heeft uitgeoefend. De groote beweging op dat gebied - ik heb er reeds meermalen hier ter plaatse op gewezen - is telkens van vreemdelingen uitgegaan.

Van Gluck werd op de concerten in het Trocadéro een gedeelte zijner opera *Alceste* uitgevoerd. Bij haar eerste verschijnen op het Parijsche tooneel leed deze opera fiasco. Had de Duitsche componist reeds bij zijne opera's *Iphigénie en Aulide* en *Orphée* te kampen gehad tegen den invloed der Italiaansche muziek, die sedert de tweede helft der 18de eeuw te Parijs zeer was toegenomen, bij de eerste opvoering van *Alceste* was die zoo sterk geworden, dat hij over het lot dezer opera bij haar eerste opvoering besliste. Maar evenals Gluck met de twee eerstgenoemde opera's over de kabalen getriomfeerd had, zou ook in het vervolg ten slotte de zege aan hem blijven. Met zijn opera *Iphigénie en Tauride*

behaalde hij een schitterende overwinning op Piccini, dien de voorstanders der Italiaansche muziek naar Parijs hadden geroepen, om hem tegenover Gluck te stellen, en met den overwegenden, invloed van die muziek was het toen voor een tijd in Frankrijk gedaan.

Onder de volgelingen van Gluck, van wie composities op de programma's der concerten gebracht werden, behoorden Grétry en Méhul.

Grétry en Méhul sloten zich beide aan bij de theorieën van Gluck. Eerstgenoemde echter paste ze voornamelijk toe op het genre, dat het meest met zijn temperament overeenkwam, d.w.z. op de ‘opéra comique’, waaraan hij een gansch ander karakter gaf, in zooverre hij namelijk het pathetische met het komieke vermengde. En wat Méhul betreft, deze deed zich hoofdzakelijk als volgeling van Gluck kennen in de typische nationale zangen, die hij ter eere der Fransche Revolutie schreef. Wel blijkt dit ook uit zijn opera *Joseph*, maar met dit werk kan hij niet geacht worden, de dramatisch-muzikale kunst in Frankrijk een stap verder te hebben gebracht.

Cherubini (van wien de commissie voor de concerten een *Sanctus* uit een zijner missen ter uitvoering gekozen had) heeft, volgens den heer Bruneau, geen bijzonder grooten invloed op de Fransche toonkunst uitgeoefend. Aanvankelijk componeerde hij zijne opera's en kerkmuziek geheel in den Italiaanschen stijl, doch zoodra hij, reeds beroemd zijnde, te Parijs kwam en Franschman werd, offerde hij zijne manier aan de Fransche op en sloot zich aan bij de denkbeelden, die ten opzichte der muziek in dat land de heerschende waren.

Men heeft van Fransche zijde het recht, dit als een schoone overwinning te beschouwen, maar moet daarbij niet vergeten, dat de jongere Fransche componisten van Cherubini's bijzonder groot talent en degelijkheid - eigenschappen die hij vele jaren ook als directeur van het Conservatoire heeft getoond te bezitten - zeer veel hebben geleerd.

Alvorens tot de romantische periode over te gaan, laat de rapporteur eenige componisten de revue passeeren, die zich in den aanvang der 19de eeuw ten opzichte der ‘opéra comique’ verdienstelijk hebben gemaakt, doch wier namen, wegens hun groot

aantal, niet alle op de programma's konden worden gebracht.

Van Boïeldieu werd uitgevoerd de ouverture zijner ‘opéra comique’ *La fête du village voisin*. Dat men niets uit zijn *Dame blanche* koos, lag daarin, dat men als stelregel had aangenomen de zeer bekende werken van beroemde meesters zooveel mogelijk te laten rusten.

Wie anders van Boïeldieu spreekt, noemt *La dame blanche*. Het karakter, door hem in deze opera aan de muziek gegeven, kwam volmaakt overeen met de denkbeelden van het publiek van dien tijd. Ontegenzeggelijk uit zucht om de woelige tijden te vergeten, die men doorleefd had, verlangde men naar het liefelijke en gracieuse. Aan dat verlangen voldoet *La dame blanche* in hooge mate, en niet minder de *Pré aux Clercs* van Hérold, waarvan op de concerten in het Trocadéro de ouverture werd uitgevoerd.

Dit verlangen naar al wat een kalm genot schenkt, was ook de oorzaak, dat de muziek van Rossini in alle landen zooveel opgang maakte. Hier geen emoties maar alleen oorstreeling.

Natuurlijk konden ook de Franschen zich niet onttrekken aan de bekoring, die van deze muziek uitging. De Italiaansche muziek deed nogmaals haar invloed gelden. De heer Bruneau zegt het in het rapport der Commissie, maar hij wijst daarbij tevens op de gevolgen, die dit voor de Fransche toonkunstenaars had. Hij zegt: ‘Aidé de Donizetti et de Bellini, Rossini sema chez nous une graine détestable, qui, hélas! germa. Livré à ses pires instincts, le public se plongea avec une extraordinaire joie dans la volupté nouvelle des mauvaises musiques. Bientôt il exigea de nos compositeurs la soumission à ses goûts de sensualité et de frivolité, et quelques-uns de ceux-ci eurent la faiblesse de consentir à déchoir de la sorte.’

Evenals onder den invloed van Rossini hebben de Franschen eenigen tijd later ook onder dien van Meyerbeer gestaan. Het enorme succes, dat aan zijne opera's ten deel viel, verleidde sommige Fransche componisten, zijn manier te volgen, zonder voordeel voor hen zelven, want zij misten het inderdaad groote talent van Meyerbeer. De eenige, die tegen al die vreemde invloeden was opgewasseen en buiten het terrein der ‘opéra comique’ (die steeds een echt Fransch karakter is blijven dragen) in de eerste helft der negentiende eeuw de eer der Fransche toonkunst heeft opgehouden, was Hector Berlioz.

Terwijl sedert de 17de eeuw opera en opéra-comique zich steeds meer en meer ontwikkelden, was er voor de kunst die men de ‘symphonische’ noemt nauwelijks plaats geweest. In het begin der 19de eeuw werd dit anders. Onder den invloed van Haydn, Mozart en Beethoven begon de absolute muziek (d.i. die zonder verbinding met het drama) in Frankrijk een grootere rol dan tot dusver te spelen.

Toen na de eerste uitvoeringen der symphonieën van de genoemde Duitsche meesters in de concerten van het Conservatoire, en na de enkele opvoeringen van een Duitsch operagezezelschap te Parijs (1824), de Fransche musici begonnen te begrijpen, welke nieuwe en onmetelijke bronnen de harmonie en de instrumentatie voor de muziek openden, wendden zij zich tot de *Symphonie*. Het was echter niet zoozeer de ‘klassieke’ symphonie, die veel aanhangers onder de Fransche toonkunstenaars vond. Zij hadden, zooal niet woorden, dan tenminste toch een *onderwerp* noodig, en dat onderwerp werkten zij uit in symphonischen vorm.

De poëzie, die in de symphonieën van Beethoven ligt, stemde wonderlijk overeen met de romantische tendentiën, die zich in het toenmalige Frankrijk, zoowel in de litteratuur als in de schilderkunst, begonnen te openbaren. En de toonkunst kon daarbij niet achterblijven.

Hugo, Delacroix, Berlioz, zij vormden het driemanschap van dit romantische tijdperk. Laatstgenoemde was als voorbestemd voor de roemrijke rol die hij in de romantiek gespeeld heeft. Son enfance sentimentale, sa jeunesse ardente, ce qu'il appelait lui-même-son tempérament volcanique, ses beaux enthousiasmes et ses nobles aversions, ses colères et ses tendresses, sa fantaisie épique, sa colossale imagination, son amour également passionné de la réalité et de l'au delà, de la vie et du rêve - dit alles zegt Bruneau, werkte mede om van hem te maken wat hij geworden is.

De eerste vrucht der nieuwe ideeën was zijn *Symphonie fantastique*, die in December 1830 voor het eerst werd uitgevoerd en waarin al de elementen der romantiek en de genoemde eigenschappen van Berlioz in ruime mate vertegenwoordigd zijn. Daarop volgden - in andere genres - *La Damnation de Faust, Roméo et Juliette, L'Enfance du Christ* en het *Requiem*. Van het in de tweede plaats genoemde werk werd op de door de Commissie georganiseerde concerten ‘La fête chez Capulet’ uitgevoerd.

In al deze werken was Berlioz revolutionnair. Minder was hij dit op het gebied der dramatische muziek. Misschien ligt de oorzaak hiervan in zijn groote bewondering van Gluck. Hij hield *Orphée, Alceste* en de beide *Iphigénie's* voor zulke toonaangevende werken, dat hij met den vorm daarvan niet al te duidelijk durfde breken, toen hij zijn opera *Les Troyens* componeerde.

Maar in zijne overige werken was Berlioz wel de oorspronkelijkste componist, dien de Franschen hebben aan te wijzen. Eigenlijk kan men wel zeggen, dat de Franschen buiten het gebied der 'opéra comique', waarop zij tot dusver niet zijn geëvenaard, veel minder overtroffen, niet bijzonder veel oorspronkelijkheid hebben ten toon gespreid. Veelal was het bij hen een verwerking van het voorbeeld, door vreemdelingen gegeven.

Dit staat natuurlijk niet in het besproken rapport. Het laat verder nog verscheidene componisten de revue passeeren, die der Fransche toonkunst tot sieraad hebben gestrekt. Gelijk begrijpelijk is, komen Charles Gounod en Ambroise Thomas daarbij niet te kort.

Daarna wordt meer in het bijzonder de aandacht gevestigd op een keerpunt in de geschiedenis der Fransche toonkunst, of liever op een moment, waarop deze kunst een nieuwe vlucht nam. Na den voor Frankrijk rampspoedigen oorlog van 1870/71 was het, alsof onder de componisten van dat land een nieuwe generatie ontstond. De jonge componisten begonnen voor zichzelven te zorgen. Tot omstreeks 1861 was er voor hen, die symphonische werken schiepen, al even weinig kans die te laten hooren als in het dramatische vak. Het Conservatoire ontfermde zich bijkans niet over hen en de *Société de concerts symphoniques*, die daaraan te gemoet trachtte te komen en den naam 'Sainte Cécile' droeg, moest na eenige jaren weder ontbonden worden.

Toch had deze vereeniging het terrein bereid, zoodat de orkestdirecteur Pasdeloup bij zijn optreden in 1861 een publiek vond dat de werken der jongere componisten niet alleen aanhoorde maar ook toejuichte.

De groote verdienste van Pasdeloup was echter, dat bij in zijne 'Concerts populaires', waarvan de concerten van Colonne en Lamoureux een voortzetting zijn, het publiek kennis deed maken, niet alleen met de meesterwerken van het verleden, maar in het algemeen met de voortbrengselen van het heden, onverschillig uit

welk land zij afkomstig waren. ‘Is het noodig - zegt Bruneau - te herinneren aan die schoone dagen, toen de werken van Richard Wagner en Hector Berlioz zoo dapper werden uitgevoerd, te midden van de heftigste teekenen van afkeuring en de meest stormachtige toejuichingen? Is het nog noodig te spreken van het feit, dat in elk van die concerten een nieuw stuk van een of anderen jongen Franschen componist werd gespeeld? Pasdeloup wendde een eenvoudig en tevens rechtvaardig middel aan om de onuitgegeven composities, die men hem aanbood, te beoordeelen. Daaraan was één dag zijner repetitiën geheel gewijd. Al was de jonge componist nog zoo onbekend, hij plaatste hem vóór het orkest gaf hem den dirigeerstok in de hand en ging zelf achter in de zaal zitten om het werk aan te hooren.

Dat Pasdeloup ruw en weinig welwillend voor de jonge componisten was, beschouwt Bruneau als een legende. Wel is het waar dat zijne uitvoeringen niet bijzonder correct waren en dat er dikwerf geestdrift aan ontbrak. Maar het was slechts een aanvang. De opvolgers van Pasdeloup hebben de verdienste gehad, in de orkestuitvoeringen nauwkeurigheid en groote nuanceering te brengen. Edouard Colonne heeft bewerkt, dat Berlioz eindelijk in Parijs naar verdienste gewaardeerd werd, en Charles Lamoureux heeft de werken van Wagner bij de Parijzenaars ingang doen vinden.

Daarom moet men echter niet ondankbaar zijn jegens Pasdeloup. Van hem is de beweging uitgegaan, die voor de Fransche muziek zulke gunstige resultaten heeft opgeleverd. Onder de reeds gestorven of nog levende componisten van beteekenis, die aan deze beweging hebben deelgenomen, zijn er weinigen, die niet in de “Concerts populaires” gedebuteerd hebben, hetzij door een ouverture, hetzij door een orkest-suite, een symphonie of eenig ander instrumentaal werk. De Commissie der tentoonstelling-concerten heeft gewild, dat op de programma's daarvan de namen van die componisten zouden prijken naast die van de jongeren, op wie de hoop van het land gevestigd is.

Het rapport spreekt in verband hiermede van George Bizet, den componist van *Carmen* en *L'Arlésienne*; van Ernest Guiraud, van Léo Délibes en zijne bekoorlijke baletten, van Lalo, van Emanuel Chabrier, van Benjamin Godard, César Franck en Ernest Chausson.

Dit zijn de dooden. Dan volgen de levenden, en onder dezen. Ernest Reyer, Camille Saint-Saëns (president der Commissie), Massenet, Théodore Dubois, Paladilhe, Lenepveu, Victorin Joncières, Gabriel Fauré, Widor, Guilmant, Gigout, Raoul Pugno, Duvernoy, Mlle. Augusta Holmès, Bourgault-Ducoudray, André Messager, Vincent d'Indy, Paul Puget enz. enz.

Het is begrijpelijk, dat niet aan alle jongere Fransche componisten een plaats op het programma der concerten is kunnen gegeven worden. Daarvoor worden echter in het rapport aan den Minister velen hunner genoemd. Van de uitvoering der zestig werken of fragmenten van werken wordt gezegd, dat zij door de élite der Fransche toonkunstenaars zijn vertolkt. De meeste beroemde zangers, zangeressen en virtuosen hebben er prijs op gesteld, bij de “festivals” mede te werken. Orkest en koren waren die van de “Société des concerts du Conservatoire,” versterkt door eenige uitstekende krachten. Orkestdirecteuren waren de heeren Taffanel en Rousseau, die zich met groote toewijding kweten van de zware taak, die hun door de Commissie was toevertrouwd.

In het verslag aan den Minister wordt, wat de Fransche muziek betreft, eindelijk ook nog melding gemaakt van de uitvoeringen van orgel- en kamermuziek, die alle in het Trocadéro plaats hadden.

In vorige eeuwen was in Frankrijk ook wel iets gedaan aan de soort van muziek, die men in het algemeen met den naam van “kamermuziek” bestempelt, maar ook hier bracht de ontwikkeling der symphonische kunst een renovatie teweeg. Zonder twjjfel - zegt Bruneau in het rapport - blijven Bach, Haydn, Mozart en Beethoven de eerste plaats innemen in het rijk der instrumentale polyphonie, maar Frankrijk heeft toch ook mannen opgeleverd, die deze soort van kunst, zij het ook op andere wijze, verrijkt hebben. Daarom hebben wij gewild, dat ook aan hen een hunner waardige plaats op onze Tentoonstelling verzekerd zou worden. En daar er ook op vocaal gebied een kamermuziek bestaat, hebben wij ook het *lied* in onze programma's opgenomen, waardoor deze een groote verscheidenheid verkregen. Daartoe werd een keuze gedaan uit het heden en het verleden, maar dit laatste werd slechts even aangeroerd (Rameau, Dandieu, Daquin, Couperin); de componisten der laatste vijftig jaren vormde hier den groote meerderheid.’

Bij gelegenheid der Tentoonstelling hadden ook verschillende

muziekuitvoeringen door vreemde gezelschappen plaats, die mede door de hierbedoelde commissie georganiseerd waren.

Deze orkesten en koren kwamen meestal uit het Noorden. Eerst kwam Conrad Nordqvist, orkestdirecteur van het koninklijke theater te Stockholm, met zijn schare musici, die op uitstekende wijze de compositiën van Zweedsche toonkunstenaars ten gehoore brachten. Uitgevoerd werden o.a. een symphonie van Franz Berwald, een praeludium, koraal en fuga van Hugo Alfven en balladen van Stenhammar, Andreas Hallèn en August Sóderman.

Op Nordqvist volgde Gustav Mahler met het philharmonisch orkest uit Weenen alsmede de ‘Wiener Männergesangverein’. Op het programma van Mahler was de jonge Duitsche school niet vertegenwoordigd, alleen de meer klassieke school. Van de interpretatie zegt Bruneau: ‘L'interprétation, qu'il (Mahler) nous a donnée est toute personelle. Il découvre dans ces symphonies et dans ces ouvertures des choses, dont nul - pas même l'auteur je pense - ne se doutait avant lui. (!) Il en tire des effets singulièrement curieux, qui nous déconcertent un peu, nous autres Français, habitués à moins de recherches, à moins de subtilités, mais qui cependant sont bien frappants’.

Overigens erkent Bruneau, dat bedoeld orkest uitstekend gedisciplineerd is, en die verdienste kent hij ook toe aan den ‘Wiener Männergesangverein’, die onder directie van Eduard Kremser en Richard von Perger stond. Verder spreekt hij ook nog met grooten lof over de voordrachten van de Keulsche Mannenzangvereeniging en vooral over die van de ‘Studentenvereeniging van Upsala’, zoowel wegens de schoonheid der uitgevoerde werken als wegens de interpretatie daarvan.

‘Deze werken - zegt hij - heeft de vereeniging ten gehoore gebracht met een volmaaktheid van techniek, een schoonheid van zang, een juistheid van intonatie, een flinkheid van rhythmus, een verwerping van alle geäffecteerdheid, die de hoogste geestdrift bij de toehoorders opwekte. Zonder een papier in de hand, vol aandacht, in goede orde opgesteld, schenen zij de liederen die zij voordroegen te improviseeren. Dat was werkelijk in hooge mate treffend en zal ons nog lang in geheugen blijven.’

Met gelijke waardeering maar minder geestdriftig spreekt de heer Bruneau dan nog van de voordrachten der koorveree-

niging ‘Sainte Cécile’ te Kopenhagen, van den Weener ‘Schubertbund’ en van de philharmonische vereeniging te Helsingfors.

Op de Finlanders volgden de Noren en daarop een Russisch orkest onder leiding van Alexander Winogradsky, directeur der Keizerlijke vereeniging te Kiew.

De uitvoeringen der Noren waren zoowel voor koor als voor orkest. Directeur was Johann Svendsen. Onder zijn leiding werden ten gehoore gebracht zijn derde rhapsodie en een melodie van den eertijds beroemden violist Ole Bull, door Svendsen voor orkest gearrangeerd. Verder, wat het vocale gedeelte betreft, composities van Grieg, Selmer en Elling en op het gebied der virtuositeit een concert voor piano en orkest, voorgedragen door Martin Knudsen.

Het Russische gezelschap heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitvoering van nationale muziek, ofschoon Bruneau het betreurt, dat de heer Winogradsky geen enkel van de Petersburger componisten, die den roem der moderne Russische school uitmaken, op zijn programma had gebracht. Noch van Rimsky-Korsakoff, noch van Balakireff, noch van Glazounoff kwam iets op dat programma voor.

Van Alexander Winogradsky sprekend, herinnert Bruneau in zijn rapport aan een vroeger optreden van dien orkestdirecteur te Parijs en aan de eigenaardigheid van zijn persoon als van zijn opvatting bij het dirigeeren van sommige composities zijner landgenooten. ‘Imaginez, Monsieur le Ministre, - zegt hij, - un clown génial mimant, avec une adresse prodigieuse, une agilité fantastique, la partition que vous écoutez; déchaînant avec la majesté d'un dieu le tonnerre des timbales; allumant d'un geste d'incendiaire, le feu des trombones; cueillant des deux mains, ainsi qu'un bon jardinier qui récolte des fruits mûrs, les pizzicati du quatuor, obtenant, soit par la violence, soit par la douceur, d'extraordinaires mariages de timbres, d'étonnantes colorations, de surprenants effets de rhythmes; arrachant en fin de compte, d'enthousiastes applaudissements de ceux, qui seraient tentés de sourire et qui sont bien obligés d'admirer.’

Als slotsom zijner beschouwingen over de voordrachten van al die vereenigingen en gezelschappen, welke op uitnoodiging der Commissie naar Parijs zijn gekomen om zich te doen hooren, wijst de heer Bruneau op het nationaal karakter van de muziek, die

deze vreemdelingen ten gehoore brachten, en knoopt daaraan beschouwingen vast over het wezen der Fransche muziek.

Dat nationale karakter heeft, volgens hem, nooit opgehouden en zal nimmer ophouden de kracht der Fransche muziek uit te maken. Volgt men die kunst in haar tocht naar den roem, in de veldslagen, die zij gewonnen heeft, in de gevaren, die zij geloopen heeft, dan zal men zien, dat zij zich bij de nieuwere denkbeelden aansluitende en jonger wordende, toch telkens getrouw is gebleven aan de traditie. Het nationale karakter - zegt Bruneau - hebben wij dus bewaard en, naar mijne overtuiging, zullen wij het blijven bewaren.

En dan wordt de invloed, dien Wagner op de Fransche componisten heeft uitgeoefend, weder te pas gebracht. Bruneau noemt dat: ‘la tourmente wagnérienne’ maar is van oordeel, dat de Franschen daaruit niet alleen heelhuids, maar, beter nog, met nieuw leven en gewapend voor de toekomst te voorschijn zullen komen.

De invloed van dien Duitschen meester - een invloed, die trouwens overal merkbaar is geweest - heeft op geen enkel volk zoo gedrukt als op het Fransche. Bruneau is van oordeel, dat de oorzaak daarvan gelegen is in de soort van misdaad, die men jaren geleden tegen de opera *Tannhäuser* gepleegd heeft, en dat die invloed belangrijk is toegenomen door de vervolgingen, die als het ware een voortzetting van die misdaad zijn geweest. Zij die, meenende hun land of hunne eigen belangen te dienen, gedurende het vierde eener eeuw de opvoering van Wagner's werken te Parijs getracht hebben te beletten, hebben gehandeld als onhandige patriotten of als menschen die voor eigen belang slecht zorgen, want de groote bijval, die aan deze werken ten deel viel, versperde den Franschen componisten voor een oogenblik den weg en plaatste hen tegenover de wereld in een positie van schijnbare minderheid, die voor hen niet eervol was en evenmin voor Frankrijk, dat desniettemin zijn voorname plaats in de rei der muzikale volken had weten te handhaven. De misdaad, de vervolgingen hebben dus tot niets anders geleid dan weder voor de zooveelste maal aan te toonen, dat aanslagen tegen het genie ijdel zijn, en bovendien den Wagnerschen invloed voor het oogenblik min of meer gevaarlijk te maken.

Die redeneering is mij niet duidelijk. Wanneer de bedoelde mis-

daad tegen de opera *Tannhäuser* niet gepleegd ware en Wagner aanstonds door de Franschen algemeen gewaardeerd ware geworden, zou dan zijn invloed op de Fransche musici niet mogelijk of zeer gering geweest zijn? Het is toch niet uit medelijden, of om een begaan onrecht te herstellen, dat men later de werken van den meester is gaan waardeeren, maar men is langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat men gedwaald had, en dat wilde men nu voor zichzelven goed maken.

In het rapport wordt iets verder gezegd, dat bedoeld gevaar meer lag in de omstandigheid, dat enkele onder de jongere Fransche componisten zich gemeenzaam trachtten te maken met uit sage en legende getrokken en op philosophische grondslagen rustende onderwerpen, daarin, evenals in de litteraire en muzikale bewerking, Wagner tot voorbeeld nemende.

Zeer zeker zijn dergelijke nabootsingen niet aan te bevelen, en de Fransche componisten, die dit in praktijk hebben gebracht, zullen er geen eer mede behaald hebben. Dat de Fransche componist in het drama een andere richting uit moet dan de Duitsche, staat vast. Het wordt verklaard door het verschil in wezen der beide volken. De vraag is alleen maar in welke richting de oplossing ligt.

Bruneau ziet voor de Fransche componisten heil in de terugkeer tot Gluck, met gebruikmaking altijd van de middelen, waardoor Wagner het drama tot hooger orde heeft opgevoerd. Hij stelt zich reeds voor, dat zijne componeerende landgenooten zich gedeeltelijk weder in de armen van Gluck geworpen hebben, en zegt: ‘De tout ce que le Wagnérisme nous a apporté de beau et de bon: indépendance complète des formes scéniques, union parfaite de la mélodie et du texte, fusion absolue de l'orchestre et des voix, noblesse, ampleur, éloquence; de tout ce que le Gluckisme nous a légué d'admirable et de vénérable: pureté, simplicité des lignes architecturales, vérité de l'expression, netteté de la déclamation, gravité, puissance, émotion, naîtra sûrement la symphonie moderne fortifiant ainsi le théâtre ancien, le drame lyrique de demain.’

Een huwelijk tusschen het heden en verleden dus; een terugkeer naar den klassieken meester, zonder den meester der romantiek ontrouw te worden.

Maar waarom die gedeeltelijke reactie? Is bij Wagner geen

waarheid van uitdrukking, geen klaarheid in de declamatie, geen emotie enz. aanwezig?

Het rapport eindigt met een tirade op het jongere geslacht onder de Fransche componisten, waarbij een groot vertrouwen in de toekomst wordt uitgesproken, iets wat de Minister ongetwijfeld met groote voldoening zal hebben gelezen. Wat die toekomst voor de Fransche toonkunst zal geven, zullen wij geduldig moeten afwachten.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Twee vrouwenportretten.

Ge moet er aan gelooven, gij die gewoonlijk onder deze rubriek, de geheimen der Europeesche cabinetten ‘gedurende de afgeloopen maand’ zoekt en vindt, en gij die gewoon zijt u hier te oriënteeren omtrent de politieke bewegingen der volkeren, en den stand der zaken op het oorlogsveld, ge zult u eveneens aan een teleurstelling moeten onderwerpen.

Als iemand die van een tentoonstelling komt en zoó onder den indruk is gebracht van een der geëxponeerde schilderijen dat hij er iedereen over onderhouden moet, zoo voel ik mij geïmpressioneerd door de lectuur van twee Engelsche vrouwenbiographiën. En, wanneer de een of ander mij staande houdt en begint te spreken over den dood van Vorst Hohenlohe, dan zeg ik: ja, maar Mevrouw Meuricoffre was een engel! - en vraagt hij mijn opinie over de bisbilles tusschen de liberalen in Engeland en over de houding van Lord Rosebery, dan ga ik den lof zingen van Mevrouw Lynn Linton. Wat 'n pit in die vrouw!

Daarom houd ik 't ook maar voor het beste, hier mijn mond geen dwang op te leggen en van hen te gaan vertellen.

Het is een mooie trek van het Engelsche karakter, die behoefte aan levensbeschrijvingen. De dichter, de generaal, de staatsman heeft, voor hen, niet alleen verzen gemaakt of slagen geleverd, of het land bestuurd, maar hij heeft, voor hen, ook geleefd. Zij begrijpen het best, dunkt me, het woord van Montaigne die, als hij Keizer Titus, bij het voorbijgaan van een dag zonder goede handeling, hoort klagen: ‘*J'ai perdu ma journée*!’ hem vermanend, in zijn verbeelding, toeroept: ‘*Eh, n'as tu, pas vécu*?’ En daarom kunnen zij zich ook voorstellen dat iemand heeft geleefd en een levensbeschrijving waard is, zonder gedicht of gevochten of in 't Parlement gesproken te hebben.

Dat laatste is het geval van Mrs. Meuricoffre.

Haar zuster, de bekende Mrs. Josephine Butler, de voorstrijdster der gevallen vrouwen, heeft haar brieven aan de familie verzameld en met een kleine voorrede en inleidingen uitgegeven.[1)] Was zij zelve ook bekend buiten haar kleinen kring? ik geloof het niet. Zij heeft haar geluk en haar verdriet gehad, zij was vroom en goed en deed wel waar ze kon, maar dat is alles.

Neen, er is toch nog iets meer. Ze had een speciale kracht. Harriet Meuricoffre heeft het leven liefgehad, zooals ze van al wat levend was hield. Dat toont ze door haar slag van vertellen; ze heeft de gaaf van te beschrijven als iemand alleen heeft die, niet tevreden de dingen te doen, ze nog eens wil overproeven in haar herinnering. En zoo ze voor ons leeft, dan is het grootendeels haar eigen schuld. Haar gestalte met het opgewekte engelengezicht komt ons tegemoet uit haar eigen brieven.

Een Tennysoniaansch ideaal.

Zij hoort tot dien tijd en tot die groep van menschen.

Ze was de dochter van een geestelijke, en op het land opgevoed; natuurlijk, dat is nu eenmaal het type; een ernstige vriendelijke vader, en een lieve nauwlettende moeder zijn de passende accessoires.

Mrs. Butler vertelt een paar voorvallen uit de kinderjaren van haar zuster.

Ze hield oneindig veel van hun hond, Pincher, en was altijd bij hem te vinden. Soms zat ze met hem in zijn hok te praten. Maar Pincher had schapen gebeten, of ging ten minste voor den schuldige door, en Pincher werd gestraft en gedood. Ondanks haar tranen, ondanks haar gevoel dat de grootste onrechtvaardigheid ter wereld werd begaan!

Eenige dagen na de executie kwam daar plotseling in het lesuur - en de meisjes hadden een stricte gouvernante, - de hartstochtelijk ernstige vraag van Harriet's lippen: ‘Miss, had Pincher een ziel?’ - ‘Stilte’, was het antwoord, ‘let op het werk, en doe geen dwaze vragen!’

Het was voor haar een hartevraag.

De zusters hadden hun bedjes naast elkaar staan, - dit is het

1) In Memoriam Harriet Meuricoffre bij her sister Josephine Butler, London (1901).

tweede verhaal, - en op een plank boven hun bedden had Harriet een verzameling van glazen potten en flesschen waarin zij kikvorschen en andere amphibiën en waterdieren bewaarde. Opeen nacht tuimelden de plank en de flesschen met hun inhoud kwamen op de bedden neer. Maar Harriet was niet gerust voor zij al haar creaturen weer bijeen had, ze van versch water had voorzien en zich had overtuigd dat ze er allemaal goed waren afgekomen.

De jeugd van Mrs. Lynn Linton[1)] - ik kan met het noemen van dien naam volstaan, omdat iedereen haar kent als de schrijfster van *Joshua Davidson* - verliep onder geheel verschillende omstandigheden, ofschoon Eliza Lynn ook tot het huisgezin van een geestelijke behoorde. Maar zij was in Cumberland geboren, zij is dus uit het Noorden van Engeland waar de lucht scherp kan bijten, en zij had haar moeder vroeg verloren, en was overgelaten aan zichzelf te midden van oudere broers en zusters, die zonder veel toezicht opgroeiden.

En haar plaagden.

Eliza Lynn had een trotschen, gevoeligen, gepassioneerden aard. Het was een lust haar te plagen, zooals ze op kon vliegen en uit kon vallen. Het midden houden kon zij niet. Zij was zalig in extase of dood ongelukkig. Heel sterk had ze daarbij het idee van haar persoonlijkheid: zij moest het middelpunt zijn, zij moest liefhebben, en men moest van haar houden. Zij wilde haar eigen wereld maken. Ook geestelijk. En doorleefde nog jong haar crisis van ongeloof.

Dat was een heel ding in dien tijd, 1840.

Zoo staat ze voor ons, een echt, onbedwongen natuurkind, vol capaciteit voor ingespannen leven, met pretensies op genie en op een volledige vervulling van haar hartsverlangen.

Een crisis in haar gevoelsleven maakte dan dat ze het niet langer in huis kon uithouden. Met toestemming van haar vader ging zij op haar drie-en-twintigste jaar naar Londen (1845), onder de voorwaarde, dat zij daar binnen 't jaar zou toonen wat in haar stak.

1) G.S. Layard. Mrs. Lynn Linton, her life, letters and opinions. London, 1901.

Alles kwam bij haar tot stand met schokken en rukken. Haar leven was een opeenvolgende reeks van hartstochtelijke explosies.

Zoo geleidelijk greep daarentegen de ontwikkeling plaats in het huisgezin van Harriet en haar zuster. Er was ook wel een scheiding, maar het was een scheiding door het huwelijk. Harriet trouwde met een Zwitser, in Napels gevestigd.

Zij leefde daar gedurende de laatste jaren van de dynastie der Bourbons en zag in 1860 Garibaldi zijn intocht houden in de hoofdstad, en de schepping van het koninkrijk Italië mogelijk maken.

Garibaldi was haar held, zooals de Bourbons haar verfoeiing waren.

'Van daag,' schreef zij in Augustus 1860 aan haar vader, heb ik het gezicht van Garibaldi gezien, en nu wordt de toewijding zijner vrienden zoo klaar voor me als de dag. Je hebt hem alleen aan te zien, en je voelt dat daar, misschien, de eenige man in de wereld voor je staat dien je, met je hart in je handen, blindelings tot in den dood zou volgen. Ik had dat gevoel nooit begrepen eer ik hem zag. Het is zijn persoon en zijn persoonlijke invloed die zoo sterk zijn, maar die beiden worden geheiligd door het geloof van den man in zijn heilige zaak. En dat is 't wat men in zijn gezicht leest, en wat je gedachten omhoog voert, van den man, persoonlijk, tot den vertegenwoordiger van zijn zaak.

Die expressie van zijn gezicht is natuurlijk niet te beschrijven; - ik kan alleen zeggen dat ze verklaart het geloof waarmee zijn aanhangers om zijnentwil doen wat de wijze wereld een onmogelijkheid noemt; en dat geloof schijnt hun het eenvoudigste en natuurlijkste ding ter wereld.

'Zijn wondere eenvoudigheid en zelfvergetelheid moeten ieders liefde winnen. En het heele karakter staat op zijn gezicht geschreven: eenvoud, grootheid, liefde.' -

Het is een dwepende beschrijving, en het is een vereering als van een dienende voor haar heer en redder. Maar daarin toont zij juist het heel mooie van haar karakter: zij voelt zichzelf altoos in dienst. Het gaat haar natuurlijk af.

Of zij de gewonden bezoekt en verpleegt, of zij in den choleratijd te Napels haar dagen doorbrengt in de hospitalen, dan wel of zij een vriendin verzorgt, ze doet het met een blijde offervaardigheid, alsof ze een wensch van haar hart vervulde. En dat licht van haar

ziel straalt met een vroolijken glans in haar brieven, ondanks alle verdriet, alle somberheid, en allen angst. Die brieven, lachend of ernstig, zijn een innige groet aan het leven, en men leest er, men ziet er de bekoring uit van haar lieve gelaat.

Die andere, Eliza Lynn, kwam midden in het armoedige literatorenleven van Londen terecht, tusschen mannen in die niet erg teergevoelig of scrupuleus waren moest zij haar weg zoeken.

Wilt ge een tooneel als tegenhanger voor de ontmoeting met Garibaldi, neem dan haar bezoek aan den hoofdredacteur van *the Morning Chronicle*, wien zij haar diensten komt aanbieden tot de samenstelling van sociale en literarische artikelen voor zijn courant.

'Het was een zwaar gebouwde man met een gladden kop dun rood haar; een bewegelijk gezicht vol passie; roodbrandige lichtbruine oogen; een bevelenden blik; een uitdrukking van aldoor trillend ongeduld en toorn, en bruske maar niet harde manieren.

"Zoo, ben jij dat meisje dat dat gekke boek heeft geschreven; en wou je voor de pers gaan slaven?" zei hij half lachend.

Ik lachte ook maar om hem pleizier te doen.

"Ja," zei ik, "ik ben die vrouw."

"Vrouw, zeg je? Ik noem je een onderkruipsel," antwoordde hij goedgehumeurd.... En daarop liet hij me schrikken, alsof hij aan mijn oor een pistool had afgeschoten, eerst door zijn ruwen lach, en dan door de laag van vloeken die hij afdonderde - vloeken met de vreemdste woordenkoppeling en de dwaaste beteekenis die men ergens zou kunnen hooren, - vloeken die het oogenblik zelf bij hem voortbracht onovertroffen en onnavolgbaar. Maar daar hij bleef lachen onder zijn godslasteringen, en me aldoor "mijn goede kind" noemde terwijl hij die wonderlijke knoopen in zijn woorden draaide, begreep ik dat hij geen boos opzet had.' -

- En zij begon onder dien redacteur haar literarisch werk.

Niet dat ze geen hooger soort menschen leerde kennen, zeker ze heeft met de grootheden van den tijd, met Dickens en Thackeray en anderen, omgegaan, ze heeft zelfs haar liefde en toewijding kunnen geven aan een held der letteren, aan Walter Savage Landor, den tijdgenoot van Lord Byron, en ze heeft dus de grootheid en het genie van nabij gezien; maar 't was toch voor haar een leven midden in het stof en de hitte van het leven.

Geen wensch van hart of van geest, van liefde of intellectuele grootheid, werd geheel of zelfs half vervuld. Het was teleurstelling en verdriet en vernedering. Maar zij zette er zich tegen in zij leerde de tucht, zij overwon door harde, ingespannen werkzaamheid, en won, zoo niet de warme blijdschap van het leven, dan toch de opgewekte tevredenheid met het bestaan.

Laat mij van ieder van beiden tot besluit een woord geven dat iets van hun ziel zegt.

Aan een vriendin die gewetensbezwaren had en zich angstig maakte, schreef Mrs. Meuricoffre:

‘Ik werd vroeger ook gehinderd door mijn al te groote behoefte aan berouw. Ik ben bang dat op die manier te zeggen, omdat diepe naturen noodig hebben diep in zich af te dalen, en ik gelooif dat enkelen van die veel op deze wijs geleden hebben uitverkoren worden tot bijzonder werk; maar ik houd 'ter vast voor dat wij somtijds in de diepten langer blijven vertoeven dan noodig is omdat wij niet bemerken hoezeer Christus er naar verlangt en er toe bereid is om ons op te nemen.’

Die halve aarzeling in 't begin, dat in allen deele sparen van het gevoel der vriendin, en dan - die teedere handwijzing naar Christus, hoe eenvoudig liefelijk!

Is niet dat gezicht bestraald met licht van hooger?

Maar het gelaat var Mrs. Lynn Linton staat aardsch en duister, toch heeft het zijn grootheid en zijn luister.

Zij zegt:

‘Het leven heeft me getoond dat geluk alleen in volle mate tot ons komt wanneer we zooveel mogelijk geven en zoo weinig mogelijk vragen. De pijn van het opofferen en zich ontzeggen is een bron van kracht.

En geen leeftijd is te oud om liefde te geven en te bewijzen.

Als de zon is ondergegaan, straalt de lichtlooze aarde haar opgezamelde energie van warmte in den nacht uit.

Och, het register van mijn goederen houdt maar weinig in, waaruit ik nog vreugde opzamelen of tevredenheid op bouwen kan. En toch bezit ik beide.’

B*.

Bibliografie.

Babel door Louis Couperus. L.J. Veen, Amsterdam.

Nog is de indruk, gemaakt door de twee groote romans waarmede Couperus ons een vorig jaar verraste, niet verdwenen, nog wordt er gesproken en gedebatteerd over het slot van *Langs lijnen van geleidelijhieid*, over de beteekenis en realiteit van hetgeen in *De stille kracht* geschilderd wordt - de brutaal-oppervlakkige afmaking van dit laatste boek door Lodewijk van Deyssel heeft nog kort geleden in 'De Locomotief' een krachtig protest uitgelokt van Dr. Ch.M. van Deventer - of de onuitputtelijke verteller heeft weder een nieuwe sproke gereed, thans echter niet uit het leven van onzen tijd, maar uit de mythische oudheid, toen da zonen van Sem, naar wij in het elfde hoofdstuk van *Genesis* lezen, naar het Oosten trekkend en zich in het land van Sinear vestigend, tot elkander zeiden: 'Laat ons voor ons een stad bouwen en een toren, welks opperste in den hemel zij.'

Weer geeft Couperus ons in dit nieuwe boek mooi, oorspronkelijk werk, in zijn rjjke taal, vol kleur en zwier en schittering

Van den herderszoon van koninklijke afkomst vernemen wij, van Cyrus, die niet langer de kudden zijns vaders wil weiden, maar meê wil bouwen met hen die den bouw van Babel hervat hebben, meê bouwen tot het allerhoogste, tot waar Baäl troont. Wij zien in de in aanbouw zijnde reuzenstad de menigte zich naar boven dringen, bestormen de trappen en terrassen en kanteelen, en, boven allen uit, de bouwmeesters met het gebaar als van veldheeren en koningen, gebiedende de slaven en hen ten bloede geeselend opdat zij de reuzensteenen omhoog trekken, die Babel moeten bouwen tot in den hemel En tusschen dat gejoel en geschreeuw hooren wij voortdurend een vreemde klacht, nu stil kreunend, dan wanhopig opbruisend: een vloedgolf van klagen, want de stad en haar toren waarlangs Cyrus omhoog stijgt om Baäl te naderen, den God die met geen torens te bereiken is, rijst uit het bloed dat als een zee er omheen spoelt, rijst uit de ellende van millioenen en milliarden.

Der zichzelf zoekende hoogmoed deert dat alles niet: de bouwmeesters, al dreigt zondvloed en vuur uit den hemel Babel te vernielen, gaan voort met bouwen, om niet hun macht te verliezen tegenover de domme menigte, die hun slaaf is. Cyrus echter, van verre gekomen 'als een arend met het hart van een duif', wanneer hij, staande op de luchtbrug die zich als een groote regenboog over de stad welft, de handen, de milliarden handen, ziet rijzen naar boven, smeekend om genade en medelijden, voelt eindelijk dat de godheid niet te genaken is langs torens die uit het bloed van slaven omhoog rijzen. En wanneer hy daalt, terug gaat tot de milliarden daar beneden, en zijn ziel zich opent om hen allen te ontvangen, dan ontspruit op het

harde graniet van Babels hoogmoedige treden een nieuwe menechelijkheid, als een purperen anemoon, en bloeit er het Medelijden....

Zooals een geniaal toondichter, oorspronkelijk in de schepping van zijn motieven, zijn phantasie den teugel viert in de uitwerking dier motieven, de instrumenten combineert in de stoutste, verrassendste verbindingen om kleur en glans te geven aan het muzikaal kunstwerk, maar tegelijk met rustige zelfbeheersching, naar een deugdelijk bezonnen plan, zijn werk opbouwt, ontwikkelt en afsluit, zoo doet Couperus in *Babel*.

Stormen laat hij zijn phantasie, schitteren zijn kleuren en klateren zijn woorden, maar als de storm heeft uitgewoed en wij het geheel overzien, blijkt het een kunstwerk, zoo stout van conceptie als bezonnen van houw.

Doodendans door Stijn Streuvels. L.J. Veen, Amsterdam.

Wie was er ook weer hang dat Stijn Streuvels, schrijvende voor Nederlanders in Nederlandsche tijdschriften, zijn novellenbundels uitgevende bij Nederlandsche uitgevers, zign taal zou gaan vernederlandschen en niet langer meer de oude, eenige Stijn Streuvels blijven?

Er is vooreerst nog geen gevaar. Hier in dezen nieuwen bundel schetsen is hij althans de echte Streuvels nog, die grijpt in het eigen leven om hem heen op de Westvlaamsche dorpen en het weergeeft in zijn eigen, rijke taal. Over dorpsjongens die hun hoogste genot vinden in vogelnesten uithalen, over arme kermisreizigers, over een oude vrouw die verlaten sterft tusschen haar zwarten kater en haar blinde vink, over vechtende honden handelen deze schetsen; maar al dat gewone en eenvoudige is gezien en weergegeven door een, wien geen karakteristieke bijzonderheid, geen trek, geen gebaar van zijn modellen ontgaat, en die wat hij ziet weet vast te houden en weet vast te leggen in zijn oorspronkelijke, kernige, sappige taal.

Alleen de eerste schets, die haar naam aan den bundel geeft, lijkt wab gezocht en phantastisch; de volgende zijn alle van een echte, frissche natuur, zoo rechtstreeks uit de bron. En nu kennen wij ze, de Westvlaamsche jongens: Doorke - wiens versleten broek, ‘een stuk afgesleten verdrietigheid’, een poëem is, waarbij de verstelde broek van Hildebrands Hollandschen jongen met haar rijken inhoud het moet afleggen - en Maarten die zijn lust om nesten uit te halen met den dood moet boeten, en Pierke Vincke, die de gelukkige bezitter wordt van den steenen nachtegaal van Arie den koeienwachter. En wij kennen de straat met de boomen waarin de vogelnesten schuilen, en de school waar de jongens hun lessen opdreunen en hun cathechismusvragen nabauwen - een prachtstuk, die beschrijving van de school in ‘Een speeldag’ - en de wei waar zij roud het vuurtje dansen. En dan die tien of twaalf bladzijden met tot décor een nauwe steeg tusschen twee hooge muren en als handeling twee waakhonden en het bloedig gevecht van een dier twee met een grooten wolfshond - een meesterstuk. Neen, waarlijk, men kan gerust zijn: Stijn Streuvels is nog altijd de oude, dat wil zeggen: de jonge, krachtige, Westvlaamsche prozadichter, naar wien we steeds weer met nieuw genot luisteren.

Na scheiding en dood, door M. Antink. Haarlem. De erven F. Bohn. 1901.

Toen voor twee jaar de groote novelle *Catherine* van deze schrijfster verschenen was, sprak o.a. Van Deijssel van de auteur als van een, die de natuurdingen, de brem, de bosch bessen,waarover *hij* schrijft, ‘zélf wáárlijk gezien (heeft), met *zijn* eigen verbeelding. Daaruit blijkt dat *hij* een kunstenaar is.’ Niemand die in *Catherine* het werk

van een vrouw vermoedde. En een zelfde vergissing zon men, enkel afgaande op den aard van het werk, de wijze van voorstellen, weer kunnen begaan bij de beoordeeling van dezen bundel schetsen.

Daar is in het werk van Mej. Antink meer dan één mannelijke trek. Men vindt die in de keuze van haar motieven, in haar kijk op de menschen en de dingen, in het buiten haar onderwerp gaan staan, zich nooit door haar gevoel laten beheerschen, de dingen zeggen net zooals zij ze ziet en hoort, als het kan nog wat scherper en hoekiger dan zij ze hoorde en zag.

Dat alles treft ook in deze schetsen, die alle, de eene in meerdere mate dan de andere, zich onderscheiden door een interessant onderwerp op interessante wijze behandeld.

Wie weten wil wat een kunstenares maken kan van een paar handen, leze in ‘Het geld van den dooden man’ de bladzaijde over de afzichtelijke behaarde roode handen van den zieken schooier, de loerende, valsch-gluipende handen, de vloekende en scheldende handen, en dan weer in ‘Een eenzame’ van de bleeke, lijdende handen, de weenende en klagende handen van een anderen stervende. En telkens ontmoet men van die met een eigen kijk geziene dingen: zoo in ‘Afvaart’ de kade met de booten, het inladen van de vaten, de haastende passagiers, en in (het wel wat gerekte) ‘Holland’ de teekening van het schoon van een Hollandsche lente en van Hollandsche stadsgezichten zooals het zich, tot haar eigen verrassing, ontdekt aan ‘het Sydneysche vrouwtje.’

Maar diezelfde juffrouw Antink, die zoo goed ziet en voelt en die weet te zeggen wat zij gezien en gevoeld heeft, niet in banale conventietaal maar in een eigen taal die zij beheerscht, doet ons nu en dan opschrikken wanneer zij spreekt van een weg, ‘zwaar lang massaënd tegen de maanlucht’, of van huizen ‘die, al naderend, zich ontmasaaden’, of van iemand die ‘hoofd-beduidt’. De schrijfster van *Na scheiding en dood* kan het, dunkt ons, zonder zulke opzienbarende en leelijk-klinkende woorden en woordverbindingen best stellen. Haar talent en onze Hollandsche taal zijn er te goed voor.

Van de prinses met de blauwe haren.

Zij was eene koningsdochter en het vreemde van de schoonheid der prinses Yweine waren haar lange haren, zoo lang, dat zij' over haar feestkleedij nooit een statie-mantel droeg, maar alleen hare haren uitspreidde, die golfden van haar ronden schedel af, over hare teedere schouders en tengeren rug, en sleepten haar achterna, gedragen door tien kleine jongentjes, die ieder in de knuistjes hielden een lok. Maar het allervreemdste van de mantelende haren der prinses Yweine was, dat zij niet blond waren of bruin of zwart: korenkleur of zonnekleur, raafkleur of kastanjekleur of welke andere tinten ook dichters zien in mooie vrouwenharen; vlasblond of zilverblond of rosgoud - maar blauw; het allervreemdste van hare mantelende haren was, dat zij donker azuurblauw golfden, zooals een werkelijke mantel zoû doen, die de koningsdochter zoû hebben gesleept van af het hoofd, bevestigd onder den kroonband. Zoo lange en zoo blauwe haren waren nu der prinses levensbelang geworden: om altijd hare blauwe haren te zien, leefde zij in een spiegelzaal, waar de glazen elkaâr duizelingwekkend vele malen weêrkaatsten, zoodat de prinses elk oogenblik de golving van hare azuren haren kon volgen, als zij een oogenblik ze, trots, los liet hangen en slepen als een werkelijke sleep over de marmeren steenen. Tusschen vier spiegels dan zat zij neêr op een lage schabel en tien vrouwen borstelden heure haren uit, of kamden ze, en de zeer groote ivoren kammen waren als stevens van schepen, die kliefden een azuren vloed. Maar nooit was de prinses tevreden over wat hare vrouwen deden, en als zij dan boos was, schudde zij met een hoog nijdigen

lach even het hoofd, zoodat de zorgvuldig glad geborstelde haren weêr als een booze zee hoog golfden over elkander. En zij beval de vrouwen op nieuw te borstelen en de vrouwen borstelden en de vrouwen kamden, en hadden gaarne de blauwe haren willen vlechten tot tien vlechten, voor ieder jongentje één vlecht, maar de prinses wilde alleen de blauwe haren laten scheiden in tien losse zware golvende lokken, en ieder jongentje droeg dan één lok. Was de prinses heel ijdel op heure haren, tusschen hare tallooze spiegels, zij dacht overigens er niet aan zich met rijke stoffen of steenen te tooien; neen, zij droeg een envoudig wit soupel kleed, met een gouden band om het middel, en zij droeg een gouden band om het haar, om het weg van haar voorhoofd te houden, en al hare ijdelheid, al haar trots, al haar hoogheid was enkel om hare blauwe haren.

De prinses leefde voor heure haren en zij stelde ze boven alles. Toen eens de keizer van een naburig rijk haar ten huwelijk vroeg aan den koning, haar vader, en de voorwaarde stelde, dat de prinses keizerin zoû worden zoo ze zich drie lokken afsneed en die onder den volte verdeelde, had de prinses Yweine minachtend en toornig geweigerd. Toch was wat die keizer als voorwaarde stelde nu niet zulk een buitensporig verzoek, want de vader der prinses zelve verscheurde eens in het jaar zijn purperen mantel tot heele kleine snippertjes purperstof en strooide die, in ceremonie, uit onder het volk, en omdat zijn mantel een toovermantel was, groeide het purper weêr aan tot een langen mantel en de blauwe lokken van Yweine, die haàr azuren mantel waren, zeker waren ze ook weêr aangegroeid, hadde zij ze geknipt en onder den volke haars bruigoms verdeeld. Maar de prinses, ijdel, sleepte liever de lange haren over de mozaïekvloeren heen en zij lachte met hare vrouwen den goedigen koning uit, wanneer hij na de plechtigheid van het purperstrooien liep met een heel kort manteltje; niets dan een gescheurde kraag van purperrafels, maar rafels, die weêr aangroeiden tot overheerlijk koningspurper. Neen, zij zoû nooit heure haren, als de koning zijn mantel, verdeelen onder het volk; soms, als zeer groote gunst, vertoonde zij ze den volke in volle glorie en statie, ze sleepende over den met geur besprenkelden en met rozen bestrooiden weg, zonderdat de page-tjes, de

tien, de uiterste lokken beurden. Dan sleepte zij ze en groette links en rechts, maar het volk was bang voor dien golvenden azuren lokkenvloed, terwijl het nooit bang was voor den purpermantel des konings, als hij dien sleepte voor hij ze verdeelde onder zijn volk. Dat zag de prinses Yweine dan wel en onvoldaan en gramstorig kwam zij weêr thuis tusschen haar spiegels en beval hare vrouwen met minachting voor het straatstof heure haren goed te baden en te balsemen met tal van geuren, uit onyxen flesschen, opdat niets van het vieze stof van de straten der menigte aan hare azuren lokken zoû kleven. En zij lachte schamper, omdat zij zichzelve wèl goed vond de blauwe haren nog zoo te slieren over de wegen, die de voeten des volks betraden, en als zij haar dan toch niet toejuichten en bewonderden de azuren haren, dan zoû zij ze nóoit meer vertoonen, aan het vieze en gemeene volk.

Dikwijls zeide de koning tot haar, bedroefd omdat zij zoo ijdel was:

- Yweine, héél mooie haren - zoo blauw als de lucht en de zee - zijn door de feeën je gegeven bij je geboorte, mijn kind... Maar het was niet de wensch van de feeën, dat je ze alleen maar zoû borstelen laten en balsemen, - hoewel veel zorg zeer zeker zoo lange en zware haren vereischen. En beter ware het, mijn kind, zoo je nog voor mijn dood, die ik al naderen voel, eens in het jaar, als ik mijn mantel verscheur, je haren met scherpe scharen liet knippen, en met eigen handen, Yweine, ze verdeelde onder den begeerigen volke. Want een enkel blauw lokje zal, als een enkel vodje purper, gezondheid, geluk, welvaart, liefde onder ons goede volk brengen.

- Vader, antwoordde laatdunkend Yweine. Belachelijk zoû ik vinden mijzelve, zoo ik mij tusschen mijne spiegels zag met een lokkenlooze kortharige kruin - even belachelijk als mij treft de gescheurde mantelkraag om uw hals, en ge kunt niet eischen, dat ik, eene vrouw en een prinses, belachelijk zit, tusschen mijn spiegels.

De goede koning werd ernstig en fronste boos de brauwen.

- Yweine, zeide hij; moge nooit ziekte, smart, gebrek en oorlog woeden onder je volk, wanneer je vader er niet meer zal zijn, om zijn purperen mantel te scheuren.

Het was niet lang na deze woorden van den goeden, ouden koning, dat de prinses Yweine ziek werd en hoewel zij iederen dag de blauwe haren toch nog borstelen liet en balsemen, en ze sleepte over het mozaïek of dragen liet door de tien jongentjes - ieder in een knuistje een lok - vermoeiden haar zeer de diensten van hare vrouwen en pages en zuchtte zij en kreunde zij, en liet de tien hofartsen komen. Maar deze, hoewel ze fluisterden onder elkaâr, wisten geen raad, of dorsten zich niet uitspreken. De koning, die trots hare ijdelheid, zijn eenige dochter en troonprinses zeer lief had, was diep bedroefd, omdat de tien hofartsen zoo fluisterden en niet zich dorsten uitspreken.

De prinses Yweine, iederen dag, werd bleeker en magerder, en het was treurig haar te zien, doorschijnend wit als albast, in haar witte kleed, in den azuren vloed van heur haar. Want dieper en glansrijker dan levend blauw water, golfden en vonkelden de azuren haren kronkelende rondom haar heen en deden haar bleeker nog schijnen dan zij al om hare ziekte was, geheel doorschijnend wit als ware zij een albasten lamp, waarin zoû gloeien een licht. En dat licht scheen in die lamp te tanen iederen dag, zoo dof, moê, loom, ziek was Yweine, terwijl de blauwe haren, als niet meer te temmen in gouden haarband of onder borstels en kammen der vrouwen, warrelden als levend azuren slangen, en rondom haar heen kroesden als tot een blauwe verschrikking.... De geleerden des lands herinnerden zich uit de oirkonden der heel oude tijden vrouwen, wier haren slangen waren geweest en wier aanblik den onvoorzichtige had versteend, en eene ontzetting, langzamerhand, begon stil te huiveren om de zieke prinses. Hare vrouwen konden zelfs niet meer de zieke prinses Yweine opvroolijken door stilletjes te spotten met den mantel des konings, aan wiens mantelkraag alweêr het purper begon aan te groeien, maar die nog een heel zonderling schoudermanteltje rondplooide om den gebogen rug van den goedigen koning. En omdat hare vrouwen en pages stil waren en niets meer wisten te zeggen, was het heel treurig in de spiegelzaal van de prinses Yweine, een treurigheid, die, duizende malen, de tallooze spiegels weêrkaatsten, als in het prisma van een kristal. De prinses zuchtte, kwijnde, werd witter en witter, zwakker en zwakker, - maar zij bewonderde toch nog heure

haren en liet ze als azuren serpenten kronkelen tusschen hare magere vingers.

Nu dacht men algemeen, dat de prinses Yweine wel sterven zoû spoedig, maar het toeval wilde, dat er een jeugdige toovenaar reisde in het rijk, omdat hij gehoord had van den mantel des konings en van de haren der prinses, en omdat hij gaarne, ter vermeerdering zijner magische wetenschap, zoû willen doorgronden de eigenschappen van zoo bizondere mantel en haren. De koning was den jeugdigen toovenaar goedgunstig gestemd en toonde hem met blijkbaar welgevallen en goedigen glimlach het schoudermanteltje op zijn ouden rug, en de jeugdige toovenaar luisterde er aan, of hij het purper ook zoû hooren groeien. De koning, om hem gemakkelijk te maken zijn magische studiën, scheurde gaarne een stukje purper af en bood het den jeugdigen toovenaar, die, verrukt met het geschenk, het staaltje bezag door zijn veel mysterie ontdekkend smaragden vergrootglas. En na enkele dagen van onverdroten studie, zeide de jeugdige toovenaar:

- Edele koning, zelden nog bezag ik zulk wonderpurper door mijn tooversmaragd heen, hoewel ik het weefsel veler mantels veler keizers en koningen ook al doorgrond heb in nauwkeurige analyze. Maar dit schijnt mij toe de waarheid te zijn: Zoo al niet van het eerste jaar uwer regeering uw goed hart, o koning, u voorgeschreven had eens in het jaar tot kleine stukjes te verscheuren uw purperen mantel en ze te verdeelen onder den begeerigen volke, - niet alleen ziekte en smart, gebrek en oorlog hadden geteisterd uw geheele gebied, maar uzelven ook, o edele koning, hadden ziekte en smart gebogen, en gijzelve hadt in gebrek uw armzaligen ouderdom geëindigd, en in oorlog ware uw rijk door geweldenaren geheel overmeesterd. Maar het edele van uzelven, o koning, heeft van uw volk en van uw land afgeweerd zoo vreeselijk noodlot en zoo uwe regeering tot een gouden eeuw gemaakt.

Toen de koning dit hoorde uit den mond des jeugdigen toovenaars, wiens heldere oogen van louter magisch verstand schitterden als twee tooversaffieren, was hij niet blijde, maar werd heel droevig, omdat hij dacht aan zijne dochter, de prinses Yweine, die met de blauwe haren - en hij zeide:

- Mijn van wonderverstand blinkende zoon, hoor mij aan

en zeg mij, als gij zoo zuiver hebt doorzien het vreemde wezen mijns koningsmantels, zoudt gij dan ook niet kunnen doorgronden - ook al zijt ge geen arts - het wezen van de vreemde ziekte, aan welke mijne geliefde dochter Yweine, de prinses met de blauwe haren, nu reeds sedert maanden verkwijnt. Mocht gij dit kunnen, o mijn glanzende zoon, dan zal ik gaarne, hoort ge, aan al uwe wenschen gevolg geven en u rijk en machtig maken boven alle de toovenaars van mijn rijk, die, vergeleken bij u, niets dan domme magisters zijn.

De jonge toovenaar beloofde niets, want hij was een toovenaar en geen arts, en hoewel hij al een orchidee in een nachtegaal kon veranderen, kon hij nog geen goud maken en had hij nog geen macht over vuur, water en lucht, en was, hoe ijverig hij ook studeerde, zijn wetenschap nog gering en zijn have weinig, en zijn smaragd zijn eenige weelde. Maar hij wilde toch wel de prinses Yweine zien, omdat hij zeer nieuwsgierig was naar haar blauwe haren en omdat - zoo hij kon - hij ze gaarne genezen hadde van hare ziekte, den goeden koning ter wille. Op verzoek dus van haar vader ontving de prinses Yweine, in tegenwoordigheid van den koning, den jeugdigen toovenaar in hare spiegelkamer, in vol haren-ornaat, want zij had alle hare krachten verzameld en zich de slangige lokken borstelen laten en balsemen tot ze als een golvende sleep van zuiver azuren brokaat neêrvielen van haar kruin, in de knuistjes van hare page-tjes. Maar ach, wat wankelde de prinses Yweine, en wat bleek was zij, alsof zij reeds stierf, en het licht, dat als door haar, albast, scheen, straks zoû dooven voor altijd... Zij zag den jeugdigen toovenaar aan, en plotseling scheen zij een nieuwe hoop te koesteren - alsof zij zoû kunnen genezen... Want zij strekte de trillende, magere handen naar hem uit en hem aanziende in de van magisch verstand flonkerende wonderoogen riep zij uit, met een stem van hoop vervuld:

- Genees mij... genees mij!

Maar de jeugdige toovenaar was als verstomd door de pracht van het weêrgâloos rijke azuren haar, dat de statiemantel was van de prinses Yweine.

- Genees mij... o, genees mij! kreet toen nog eens de zieke prinses Yweine, en zij viel als gebroken en zwij-

mend in de armen van hare vrouwen, maar hare oogen bleven open, als geboeid door den blik van de heure haren bewonderende wondersaffieren des jeugdigen toovenaars... Diep zag de prinses Yweine hem aan in die heerlijke oogen; toen sloeg zij de magere handen voor het witte gezicht en snikte luid op, want zij had gedacht, dat des toovenaars oogen veel mooier waren dan heure haren, en tot nog toe had zij altijd geloofd, dat die het schoonste der wereld waren.

- Gaarne, o prinses Yweine, zeide de jeugdige toovenaar, zoû ik u willen genezen, maar dan is het mij zeer zeker noodig, dat ik een lok van uw haar ontvang om ze te bezien door mijn smaragden vergrootglas...

Maar nu verschrikte de zieke prinses, en zij schudde treurig het hoofd, en zeide:

- Neen... een lok kan ik u niet geven... Maar - zeide zij, in eene ingeving van hoop - bezie mijne haren door uw tooversmaragd heen, hier in mijn spiegelkamer, en in de tallooze weêrschijningen van mijn spiegels zult ge in helderder licht nog de waarheid zien.

Maar zacht lachend schudde nu de toovenaar zijn hoofd, en hij zeide:

- Neen prinses, want juist in een donker vertrek, zonder venster, of spiegel, of lamp, zie ik het helderst door mijn smaragd heen, en dan nog zoû ik zoo lang door mijn smaragd op uw haar moeten turen en zoo lang dus toeven moeten hier in uw kemenade, als alleen een gemaal zoû mogen.

De prinses Yweine zag steeds in de saffieren wonderoogen van den toovenaar en zij vond ze zoo schoon, dat zij zich in zijn blik had willen verdrinken als in een toovermeer, en dat zij het op de lippen had te zeggen, dat - zoo hij wilde, de toovenaar - zij, de prinses Yweine, die met de blauwe haren, zijne gemalin wilde zijn, al ware het slechts voor heden, en al zoû zij sterven moeten morgen, maar, kuische jonkvrouw, bedacht zij zich, en eensklaps hare haren niet meer zoo veel waard vindende nu ze in zijne oogen gezien had, zeide zij, wel heel moê en heel ziek, maar met heel veel hoop en verlangen te genezen en te genezen door hèm:

- Goed dan, edele toovenaar, ik zal - wat Yweine nog nooit deed - een lokje van dit haar laten knippen en het

u schenken, opdat gij het in een kamer zonder venster of spiegel of lamp, beziet door uw tooversmaragd, en, wetende, mij genezen kunt.

Nu waren zeer verbaasd hare vrouwen en pages, en eigenlijk vond de grootmeesteres, dat wat de prinses Yweine deed, niet voegzaam was, ook al verscheurde de koning zijn mantel eens in het jaar - maar de koning zelve was zoo verheugd, dat hijzelve, nemende een groote gouden schaar, knielde op zijn oude knieën bij zijn zieke dochter neêr, en het lokje afsneed, dat zij hem aanwees.

Een lieflijk lachje, zoo lieflijk als zij nooit lachte, trok even om de bleeke trotsche lippen van de prinses Yweine - die met de blauwe haren - en met een zacht gebaar van toegeven bood zij den toovenaar het kleine, blauwe vlokje haar - terwijl de tien page-tjes den ouden koning pijnlijkjes hielpen opstaan.

Het hof trok zich terug en de prinses Yweine bleef alleen, zeer moê liggende op haar rustbed, in den mantel van hare blauwe haren en daar er spiegels onder en boven en ter zijde waren, scheen het als sliep zij in een kristallen doodeschrijn, nu zij de oogen look en het licht scheen te zwijmen in haar albast. Maar een nieuw licht speelde als straal van zon om hare bleeke lippen, en terwijl zij insliep, murmelde zij:

- O, zoo dan uw oogen, uw wonderoogen van verstandig saffier, mooier zijn dan mijn blauwe haren, - toef dan zoolang in mijn spiegelkamer als een gemaal alleen mag in zijner gemalin kemenade - of laat mij sterven in uw blik, alsof ik verdrinken zoû in een blauw meer...

De prinses Yweine sliep zeer lang en toen zij wakker werd, verzekerde zij, dat zij zich sterker voelde. De jeugdige toovenaar, dien dag, kondigde aan, dat hij nog een vlok haar van de prinses voor een zorgvuldige analyze noodig had en de prinses scheen zoo onverschillig omtrent heure haren geworden, dat de koning heel gemakkelijk - hij stond er op zelve dat te doen, trots de booze grootmeesteres - een tweede lok azuur knipte af: dat vlokje, dat Yweine hem aanwees, met haar zoo nieuwen en zachten glimlach.

En vreemd was het, maar de prinses sliep weêr, heel lang, en heel rustig, en toen zij ontwaakte scheen een gloed van roze bloed hare albasten wangen te blozen, Nog vele vlokjes

knipte de koning af voor de analyze des toovenaars, en Yweine wees ze allen aan, en de koning knielde zoo dikwijls en rees weêr op, dat hij er vlug van werd in de jichtige beenen, tot verbazing van de tien kleine page-tjes.

En dagen lang tuurde de jeugdige toovenaar in een kamer zonder spiegel of venster of lamp op de vlokjes azuren lokken, heen door zijn tooversmaragd, tot hij verscheen voor den koning, de prinses Yweine - die met de blauwe haren - en geheel het hof, en zeide, terwijl helder zijn stem weêrklonk tusschen de spiegels en zijn oogen straalden als twee klare sterren:

> - Zoo niet ten allerspoedigste de prinses Yweine, die met de blauwe haren, alle haar heerlijk azuren blauwe haren af laat knippen en eigenhandig verdeelt onder den begeerigen volke, zal zij niet alleen sterven, omdat er geen nieuw bloed maar louter azuur vloeit door hare prinsesse-aderen - maar zal ook na den dood van haar vader en edelen vorst, dit rijk ten prooi vallen aan ziekte, smart en gebrek, tot geweldenaren het in oorlog zullen overmeesteren. Dat is de waarheid, die ik zag, in lok bij lok, door mijn tooversmaragdvergrootglas heen.

Toen zeide de prinses Yweine, terwijl heel het hof huiverde en de oude koning weende:

- En.... zoo ik laat knippen met gouden scharen alle mijne blauwe haren, zal ik dan genezen, o, toovenaar met de heerlijke oogen?

- Niet alleen, o prinses Yweine, zult gij genezen van ziekte en zal bloed in plaats van azuur vloeien door uwe weêr kloppende aderen, maar uwe haren zullen aangroeien in heerlijk azuren golvingen, opdat gij ze ieder jaar zult kunnen knippen laten en ze onder uw begeerigen volke verdeelen, weldaden spreidende door heel uw rijk.

Toen haalde heel diep adem de troonprinses Yweine en zij zeide, oplichtende haar vermagerden arm, maar al glanzend van een nieuwen blos:

- Haalt dan gij allen scharen.... en gij vader.... laat aan uw hand mij gaan op het stadsplein, waarop gij gewoon

zijt uw mantel in purperstukjes te scheuren en ze te verdeelen den begeerigen volke, en, vader - zoo het u niet vermoeie - knip gijzelve dan alle mijn haren af, opdat ik ze kunne verdeelen....

Nu omhelsde de koning, nog weenende, maar van vreugde, zijne dochter, en de plechtigheid van het knippen der blauwe haren van de troonprinses Yweine werd op alle wegen des rijks door schetterende herauten verkondigd. De tien vrouwen borstelden en balsemden voor de laatste maal deze azuren prinsesse-haren, de page-tjes beurden ze in hun knuistjes, ieder een lok voor de laatste maal, en het was een heerlijke optocht, door volksgejubel heen, naar het wijde stadsplein, waar de koning zelve knipte de blauwe haren - trotsch, dat hij zoo vlug kon knielen en opstaan - de blauwe haren, die de prinses Yweine uitdeelde aan alle begeerige mannen, vrouwen en kinderen....

Toen leefde zij op, de prinses Yweine, zij met de heel korte blauwe haren, en zij werd schooner dan zij ooit was geweest, omdat het licht getaand was in haar albast, maar omdat er bloed in hare aderen vloeide in plaats van azuur, en toen zij, zich dompelende in de blikken des jeugdigen toovenaars, hem met haar zachten glimlach vroeg haar gemaal te zijn, was er vreugde door heel het rijk, voor heel lange, lange tijden.

Alleen, de grootmeesteres vroeg haar ontslag.

LOUIS COUPERUS

Berthemont. 25 VII. I.

Uit Multatuli's dienstjaren.

Officiëele bescheiden betreffende den dienst van Multatuli als Oost-Indisch ambtenaar, uitgegeven door P.M.L. de Bruyn Prince, Jogjakarta, Firma H. Buning, 1900.
Multatuli en officiëele bescheiden door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, Amsterdam, W. Versluys, 1901.

I.

Er moet iets haperen aan de organisatie van den indischen boekhandel. Anders is het niet te verklaren, hoe een alleen reeds om den persoon dien zij betreft belangrijke verzameling als die van den heer de Bruyn Prinee, in den loop van het vorige jaar in Indië verschenen, tot nog toe in Nederland bijkans onopgemerkt kon blijven. Zelfs Mevrouw Douwes Dekker zou, naar het schijnt, van het bestaan dezer verzameling onkundig zijn gebleven, zoo die haar niet ‘door bevriende hand’, uit Batavia (dus niet eens door den vorstenlandschen uitgever) was toegezonden. Allen die belang stellen in Multatuli's indischen loopbaan, van zoo overwegenden invloed op de vorming van zijn levensbeschouwing en zijn schrijfwijze, zijn den ongenoemden bataviaschen vriend dank schuldig, want zijn daad bracht Mevrouw Dekker aan het spreken en haar woord zal niet alleen menigeen opwekken tot kennismaking met de Officieele Bescheiden, maar ook tot hernieuwde lectuur van den Max Havelaar, in het bijzonder van die hoofdstukken, waarin van zijn controleur-

schap te Natal, zijn kastekort, zijn suspensie en zijn.... kalkoenendiefstal verhaald wordt.[1)]

Want meer dan de helft der bladzijden, waaruit de verzameling van den heer de Bruyn Prince bestaat, is bedrukt met documenten, die rechtstreeks of zijdelings op die pikante sumatraansche geschiedenissen betrekking hebben en Mevrouw Douwes Dekker heeft nagenoeg uitsluitend aan die documenten haar aandacht geschonken. Haar geschrift heeft de bepaalde strekking, aan te toonen, dat de voorstelling door Havelaar aan zijn gasten Verbrugge en Duclari gegeven van de feiten die, toen al ruim twaalf jaren geleden, geleid hadden tot zijn suspensie, in hoofdzaak op de waarheid gegrond was; met andere woorden, dat de jonge Dekker zich tegenover den gouverneur Michiels misschien even onbezonnen maar dan ook niet minder cordaat gedroeg als de jonge Havelaar tegenover den generaal Vandamme en dat in elk geval Dekker zich als eerlijk man evenmin iets te verwijten had als Havelaar.

Zeker is het, dat de thans bekend geworden bescheiden aan de geloofwaardigheid van Havelaars voorstelling geen afbreuk doen. Zij geven, dunkt mij, het recht aan te nemen dat de zaak zich ongeveer aldus zal hebben toegedragen:

Toen Dekker, nog geen vier jaren nadat hij door zijn vader, den scheepskapitein, in Indië gebracht en op goed geluk, zonder ‘radicaal’, in 'slands dienst getreden was, op 1 November 1842 de betrekking van controleur 2^{e} klasse te Natal aanvaardde, was hij nog geen 23 jaar. Jong en onervaren in dienstzaken, zag hij zich geplaatst voor een taak, die ook minder jeugdigen schouders zwaar zou zijn gevallen. Behalve tal van bemoeienissen van administratieven en politieken aard met de inlandsche bevolking, waren hem het toezicht op de in zijn afdeeling ingevoerde staatscultuur, de zorg voor afscheep van producten en, *last not least*, een over vele duizenden loopend kasbehee; toevertrouwd. Zeker zou hij verstandig gehandeld hebben zich, althans in den aanvang, meer met zijn kas dan met de

1) De bedoelde hoofdstukken zijn het twaalfde, dertiende en veertiende, blz. 129 en volgende van den *negenden* druk (1900).

politiek te bemoeien, maar Dekker was nu eenmaal Multatuli-in-den-dop en reeds toen ging bij hem een gloeiende belangstelling in inlandsche aangelegenheden gepaard met een hartgrondigen afkeer van geldzaken. Het natuurlijk gevolg van een en ander was, dat hij zijn kas verwaarloosde en in een netelige inlandsche *perkara* te staan kwam tegenover den civielen en militairen gouverneur der pas veroverde landstreek, den kolonel, weldra generaal, Michiels. Deze ontsloeg hem uit zijn betrekking, riep hem ter verantwoording, klaagde hem aan, suspendeerde hem ‘in alle werk en inkomsten’ en bezorgde hem, zoodoende, hoogst pijnlijke maanden. Maar te Batavia nam men de zaak minder hoog op dan te Padang. Het naar aanleiding van Michiels' herhaalde klachten ingestelde onderzoek leverde wel het bewijs van Dekkers slordigheid, maar deed geen verdenking wegens ontrouw beheer tegen hem rijzen. De zaak liep dan ook met een sisser af. Dekker werd belast met het tekort van zijn natalsche administratie en herplaatst in 's lands dienst, maar nu bij het binnenlandsch bestuur op Java.

Dat Dekkers gedrag ter Westkust van Sumatra in het oog van de machthebbenden dier dagen niet tot een voor zijn karakter ongunstige beoordeeling aanleiding gaf moet zonder twijfel uit de Officieele Bescheiden worden opgemaakt. De Directeur-Generaal van Financiën J.P.C. Ruloffs was van meening dat ‘hoezeer Dekker wat zijne administratie te Natal betreft, welligt niet geheel van verzuim of achteloosheid (was) vrij te pleiten.... zulks alleen aan jeugdige overijling en aan onbekendheid met al het gewigt van het voeren eener geldelijke administratie, doch geenszins aan andere voor hem vernederende redenen (moest) worden toegeschreven’[1] en de Gouverneur-Generaal, die na ingewonnen advies van den Raad van Indië zich met de conciliante voorstellen van den Directeur vereenigde, nam de beteekenisvolle woorden van dien hoofdambtenaar in zijn besluit over[2]. Maar wat vooral opmerking verdient is dat, zooals uit de Officieele Bescheiden moet worden opgemaakt, in later jaren nimmer op die sumatraansche geschiedenissen werd terugge

1) Missive van 10 December 1844 no. 29. O.B. blz. 49.
2) Besluit van 10 September 1845 no. 16. O.B. blz. 77.

komen. In Mei 1846, een jaar ongeveer nadat ook de Raad van Indië de tegen Dekker ingebrachte bezwaren had onderzocht, verzette een der leden van dat college, de heer H.J. Hoogeveen, zich tegen Dekkers benoeming tot commies op het residentiekantoor te Poerworedjo op een tractement van ƒ 200 's maands, niet, zooals men allicht denken zou, omdat hij aan het jonge mensch een steekje los achtte, neen, integendeel omdat hij Dekker voor die betrekking 'te knap' oordeelde en overtuigd was dat beter partij van hem kon worden getrokken[1]. Niettegenstaande dit protest werd Dekker toch tot commies te Poerworedjo benoemd, maar de uitkomst stelde den heer Hoogeveen volkomen in het gelijk. Want ook de resident van Bagelen, Von Schmidt auf Altenstadt, was van oordeel, dat Dekker 'te veel kunde en algemeene geschiktheid (had) om zijnen tijd als commies op een residentiekantoor te moeten slijten.'[2] En de zelfde resident Von Schmidt was later zóo tevreden over de wijze waarop de jonge commies het secretariaat der residentie tijdelijk vervuld had, dat hij hem voor een gratificatie in aanmerking bracht,[3] Zeker zal deze gunstige beoordeeling door zijn bagelenschen chef, die hem inmiddels krachtig gesteund had ter verkrijging van het groot-ambtenaars-'radicaal',[4] hebben bijgedragen tot Dekkers benoeming, in October 1848, tot secretaris en vendumeester te Menado, welke gewichtige, tevens comptabele betrekking, hij gedurende bijna drie jaren tot groote tevredenheid van zijn chef, den resident B. Scherius, vervulde. Het uit een ambtelijk oogpunt belangrijkste stuk der Officieele Bescheiden is zeker de missive van Scherius aan den Gouverneur-Generaal, waarin de op vertrek naar Europa staande resident den 31-jarigen Douwes Dekker met den meesten klem als zijn opvolger aanbeval,[5] Hooger lof, welsprekender brevet van buitengewone bekwaam- en geschiktheid kon aan een jong ambtenaar niet geschonken worden. Jammer genoeg voor Dekker - gelukkig waarschijnlijk voor de nederlandsche letteren! - vereenigde de regeering zieh niet

1) O.B. blz. 96.
2) O.B. blz. 97.
3) Missive van 25 November 1847 no. 120. O.B. blz. 99.
4) O.B. blz. 161-162.
5) Missive van 6 Augustus 1851 no. 476 O.B. blz. 103-106.

met het advies van Scherius, maar zij gaf den bekwamen secretaris van Menado toch een blijk van waardeering door hem te bevorderen tot assistent-resident, tevens magistraat en commandant der schutterij te Ambon, een in die dagen zeer gewichtige, bijkans aan den residentsrang gelijke betrekking. Te Ambon bleef Dekker niet lang; hij werd er ziek en vertrok naar Nederland met een tweejarig verlof. In het laatst van 1855 in Indië terug, behoefde hij niet lang op een nieuwe betrekking te wachten; den 22en Januari 1856 aanvaardde hij het bestuur over de afdeeling Lebak. Zijn optreden aldaar, dat hem reeds binnen vijf weken in botsing bracht met zijn onmiddellijken chef, den resident Brest van Kempen, en tot het bekende tragische eind van zijn ambtenaarsloopbaan leidde, moet de regeering in hooge mate verbaasd en teleurgesteld hebben. Van iemand over wien verschillende hoofdambtenaren zoo vaak de gunstigste getuigenissen hadden gegeven, mocht, meende zij, meer bedachtzaamheid en vooral een beter begrip van zijn ambtelijke positie tegenover het hoofd van gewestelijk bestuur verwacht worden, dan Dekker te Lebak aan den dag legde. Men zocht, in de vergaderzaal van den Raad van Indië, aan welken de Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist de tusschen Dekker en Brest van Kempen gevoerde briefwisseling overlegde (met kleine afwijkingen slechts in spelling en titulatuur worden in de Officieele Bescheiden de Havelaar-brieven terug gevonden), men zocht naar een verklaring voor een zoo ernstig gebrek aan ‘het gevoel van ondergeschiktheid’ dat den subalternen bestuurs-ambtenaar behoort te bezielen en meende, naar het schijnt, de verklaring ten slotte hierin te vinden, dat Dekker ‘voor het binnenlandsch bestuur niet werd opgeleid.’ Maar wat dan ook de reden mocht zijn van zijn verbijsterende houding, naar het oordeel van den Raad van Indië, was Dekker als ambtenaar onbruikbaar gebleken. ‘De edele aandrift’, zoo overwoog het hooge college, ‘de edele aandrift, om misbruik van gezag en knevelarij van de zijde van (inlandsche) hoofden aan het licht te brengen kan dit gemis aan geschiktheid, dit gebrek aan onderwerping aan de bevelen van het over hem gesteld hoofd van gewestelijk bestuur niet vergoeden en men mag niet dulden, dat het gezag van de hoofden van inlandsch en gewestelijk bestuur

door het eigenzinnig opvolgen van dusdanige zelfs edele aandrift worde in gevaar gebracht, ten nadeele van het algemeen.' Verder gaande dan de resident van Bantam, die alleen, had voorgesteld den assistent-resident van Lebak te gelasten, zijn chef 'volle opening te geven van al hetgeen hem ter zake van de handelingen van het inlandsche bestuur (zijner) afdeeling mogt zijn ter oore gekomen,'[1] gaf derhalve de Raad van Indië den Landvoogd in overweging, 'E. Douwes Dekker, assistent-resident van I ebak in de residentie Bantam, als ongeschikt voor die betrekking, van derzelver verdere vervulling eervol te ontheffen.'[2] Duymaer van Twist vereenigde zich in hoofdzaak met dit advies, maar voegde aan Dekkers ontslag als assistent-resident van Lebak de bepaling toe, dat hij voorloopig belast werd met het bestuur over de afdeeling Ngawi. Feitelijk kreeg daardoor de tegen Dekker genomen maatregel het karakter van een overplaatsing met behoud van rang. Blijkens een door Duymaer van Twist eigenhandig onder het advies van den Raad van Indië geplaatste aanteekening, werd hij tot het nemen van deze beslissing onder andere geleid door deze overwegingen, dat, al werden dan in Dekkers gedrag bezadigd overleg, beleid en voorzichtigheid gemist, toch erkend noest worden 'dat hij (had) gehandeld met goede bedoeliugen; dat hij bekend (stond) als een bekwaam en ijverig ambtenaar; (en) dat hij ook vroeger, dienende bij het binnenlandsch bestuur op Sumatra en als assistent-resident te Ambon, gunstig stond aangeteekend.'[3]

Den 18^{en} Maart 1856 schreef Van Twist deze woorden, nadat de bantamsche correspondentie reeds in het begin der maand bij hem was ingekomen en hij dus meer dan veertien dagen lang in de gelegenheid geweest was, zich omtrent Dekkers ambtelijk verleden te doen inlichten. Ook al neemt men aan, dat Van Twist zich vergiste met die gunstige aanteekening omtrent Dekkers dienst op Sutmatra en dat deze wel op zijn werkzaamheid te Menado zal hebben geslagen,

1) Missive van 29 Februari 1856 *geheim*, O.B. blz. 128 er v.
2) Consideratiën en advys van den Raad van Nederlandsch-Indië in de vergadering van 11 Maart 1856. O.B. blz. 138 en v.
3) O.B. blz. 146. Naast de herinnering aan Dekkers vroegere betrekkingen schreef Van Twist nog: 'dat is immers zoo? nazien!'

het staat vast, dat geen enkel *on*gunstig oordeel over Dekkers verleden, dus ook niet over diens gedrag te Natal, tot Van Twist was doorgedrongen. In het geheime advies van den Raad van Indië, hier boven reeds vermeld, was dan ook van de natalsche historie met geen enkel woord gewag gemaakt, wat te opmerkelijker is, omdat de vice-president van den Raad, die het advies onderteekende, dezelfde J.P.C. Ruloffs was, die elf jaar geleden Dekkers kaszonden onderzocht en daarover gerapporteerd had. Ware destijds over Dekkers karakter een ongunstig licht opgegaan, Ruloffs zou zich dat in 1856 herinnerd hebben; hij zou verplicht geweest zijn, daarvan aan zijn ambtgenooten mededeeling te doen en die herinnering zou noodzakelijk twijfel hebben doen rijzen aan Dekkers betrouwbaarheid en aan de zuiverheid van zijn motieven. In plaats daarvan schreef de Raad van Indië, op het voetspoor trouwens van Brest van Kempen[1], Dekkers optreden aan een 'edele aandrift' toe! Niet aan zijn karakter, aan zijn goede trouw heeft de regeering in 1856 getwijfeld, maar uitsluitend aan zijn geschiktheid om als bestuursambtenaar het land naar behooren te dienen. De veronderstelling, in 1893 door den heer Kielstra uitgesproken[2], dat 'de gebeurtenissen van 1844' (lees: 1843) de houding, die de regeering in 1856 tegenover Dekker aannam, voor een goed deel zouden hebben bepaald, vindt dus in de Officieele Bescheiden hoegenaamd geen steun. Veeleer moet uit die Bescheiden worden afgeleid, dat de gebeurtenissen van 1843 *geen* vermoeden in het nadeel van Dekker hadden achtergelaten.

De te voren nog niet gepubliceerde stukken welke tot deze conclusie voeren, lijken mij, met de missive van Scherius, het belangrijkste, dat de verzameling van den heer de Bruyn Prinee den toekomstigen biograaf van Multatuli biedt. Zij geven den geest aan, waarin men in 1856 te Batavia en te Buitenzorg over Dekkers ambtelijk verleden, met inbegrip van zijn controleurschap te Natal, dacht en met dien geest behoort de nakomeling rekening te houden. De geschiedschrijver, die den jongen Multatuli strenger wilde beoordeelen dan zijn verbolgen rechters van 1856 het deden, zou onver-

1) O.B. blz. 132.
2) 'Bantam en de Max Havelaar', Tijdspiegel, jaargang 1893, blz. 377 en v.

mijdelijk gevaar loopen, aan de edelmoedigheid en de waarheid beide te kort te doen.

II.

Tot schade aan haar betoog, geloof ik, heeft Mevrouw Douwes Dekker gemeend, de bescheiden die ons Dekker als ambtenaar te Poerworedjo, Menado, Ambon en Rangkas Betoeng doen kennen, met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan. Het zijn de stukken die rechtstreeks betrekking hebben op het natalsche tekort, en deze alleen, aan welke zij, met een ijver en een scherpzinnigheid, die ons een waardige zuster van Portia in haar doen begroeten, al haar argumenten in zake *Dekker contra Michiels* ontleent. Wat haar, bij het doorlezen en vergelijken der stukken van haar *dossier* (de Max Havelaar en de Officieele Bescheiden), aanstonds trof was een tegenstrijdigheid die zij tusschen de Officieele Bescheiden en de voorstelling van feiten zooals Havelaar die gaf meende op te merken. Als een goed advocaat, begreep zij dat het belang van haar client voór alles het slechten dier tegenstrijdigheid gebood.

Het geval komt in het kort hierop neder: volgens Havelaar zou men hem, toen hij nog controleur te Natal was, *niet* opmerkzaam hebben gemaakt op het aanzienlijke tekort in zijn kas, waarvoor hij later, te Padang vertoevende, ter verantwoording werd geroepen, terwijl de Officieele Bescheiden het zeer waarschijnlijk maken dat Dekker als controleur bij herhaling gewezen werd op onnauwkeurigheden in zijn beheer en op het verwaarloozen van zijn plicht tot het tijdig indienen zijner kasverantwoordingen. Mevrouw Douwes Dekker tracht nu deze ‘tegenstrijdige voorstelling’ te verklaren, door aan te nemen, dat de bezwaren tegen Dekkers kasbeheer te Natal, waarvan de Officieele Bescheiden gewagen, zonder evenwel het positieve bewijs te brengen dat zij reeds te Natal ter kennisse van Dekker werden gebracht, wel door den waarnemenden assistent-resident van Ajer Bangis, Van der Ven (Dekkers onmiddellijken chef), aan Michiels gerapporteerd, maar niet, of althans niet met den noodigen klem, onder het oog van Dekker gebracht werden.

Ik erken, dat geen enkel der in de Officieele Bescheiden

voorkomende stutten deze verklaring geheel *onmogelijk* maakt, maar meen niettemin te moeten vragen, of zij niet in hooge mate *onwaarschijnlijk* is. In den aanhef van Michiels' missive aan den Gouverneur-Generaal van 25 September 1843[1] wordt verwezen naar een op 15 Juli te voren aan den Landvoogd gezonden rapport 'nopens de mindere geschiktheid van den controleur der tweede klasse E. Douwes Dekker, vooral in de administratie.' In dezelfde missive van 25 September 1843 deelt Michiels aan den Gouverneur-Generaal mede. Dekker reeds op den 2^{en} Juli 1843 ernstig te hebben aangeschreven 'dat hij te Natal zonde vervangen worden, wanneer hij nog langer achterlijk bleef in het afleggen zijner geldelijke en materiële verantwoordig.' Mag worden aangenomen, dat Michiels dit alles zou hebben gefingeerd, metinbegrip van den datum zijner aan Dekker gezonden waarschuwing? Dit lijkt mij de twijfelzucht al te ver gedreven! Een voorzichtiger en waarschijnlijker veronderstelling dunkt mij deze, dat Dekker wel degelijk gewaarschuwd is, maar dat hij den brandbrief van den gouverneur, als in zijn oog van geringe beteekenis, onder het loodje heeft gelegd. Niet voor niet zullen zijn collega's ter Westkust van Sumatra hem den bijnaam hebben gegeven van 'excentrieke lord!'[2]

Ik geloof dat de tegenstrijdigheid, die Mevrouw Douwes Dekker meende op te merken, met behulp van de Officieele Bescheiden en zonder dat daarbij een onwaarschijnlijke fictie te baat behoeft te worden genomen, kan worden opgehelderd. De bezwaren tegen Dekkers natalsche administratie, waarvan in die Bescheiden gesproken wordt, zijn tot twee categoriën terug te brengen. De *eerste* omvat de bedenkingen die, blijkens Michiels' schrijven van 25 September 1843, aanleiding gaven tot Dekkers ontslag uit zijn betrekking te Natal. Uit de rapporten van Van der Ven, door Michiels overgelegd, blijkt de aard dier bedenkingen volkomen; het zijn zonder uitzondering administratieve fonten en verzuimen door den jongen ambtenaar begaan: niet-tijdige indiening van kasverantwoordingen, waardoor boete beloopen werd, en het doen van 'uitgaven buiten den regel', die 'belasting'

1) O.B. blz. 11 en v.
2) Blijkens de mededeeling van een tijdgenoot, bij G. Jonckbloet: Multatuli Amsterdam 1894, blz. 61.

van den onvoorzichtigen kashouder tengevolge hadden. Van eenigszins anderen aard was. alleen de grief, dat een door Dekker, als ambtenaar, aan Dekker, in privé, afgegeven venduacceptatie-terzake van den vóor zijn vertrek te Natal gehouden openbaren verkoop van zijn meubilair - uit 's lands kas werd betaald, terwijl een belangrijk bedrag van de door de koopers verschuldigde penningen nog onvoldaan was. Maar ook deze grief kon geen ernstige verdenking van kwade trouw doen rijzen, omdat uit Van der Ven's brief van 15 September 1843[1)], in verband met diens vorige missives moet worden afgeleid, dat Dekker het grootste deel van de opbrengst der vendu-acceptatie weder in 's lands kas gestort had ter aanzui-vering van zijn ‘debet.’ De *tweede* categorie bevat slechts één feit, doch van aanmerkelijk ernstiger aard dan de reeds vermelde. Op den 3^{en} Mei 1843 gaf Dekker als beheerder van 's lands kas te Natal een ‘gouvernements-wissel’ groot ƒ 8931.92, koper, betaalbaar bij 's lands kas te Ajer Bangis, af aan den vertegenwoordiger der Handelmaatschappij te Natal. Natuurlijk had deze wissel, waarop te Ajer Bangis ƒ 8931.92, koper, aan de Handelmaatschappij werd uitbetaald, niet mogen zijn afgegeven dan na ontvangst van een gelijk bedrag in 's lands kas te Natal. Niettemin bleek, bij het nazien der natalsche kasrekening, dat daar slechts ontvangen werd ƒ 6825.92, koper, een verschil dus van ƒ 2106, koper, ten nadeele van het land meer betaald dan ontvangen.

Moet nu, naar ik meen, redelijker wijs worden aangenomen, dat Dekker, toen hij, na op 31 Augustus 1843 's lands kas aan zijn opvolger te hebben overgegeven[2)], Natal verliet, met de bezwaren der *eerste* categorie bekend was, ten aanzien van het bezwaar der *tweede* categorie bestaat geen grond voor een gelijke veronderstelling, doch moet het omgekeerde als zeker worden aangenomen.

Op 31 Augustus 1843 toch was de ten aanzien van dien gouvernements-wissel gepleegde font, die eerst bij de vergelijking der kasrekeningen van Natal en Ajer Bangis aan het licht zou komen, nog niet ontdekt. Eerst in het laatst van 1843, terwijl Dekker, in afwachting van de dingen die komen

1) O.B. blz. 24 en v.
2) O.B. blz. 25.

zouden, maar nog niet ‘gesuspendeerd,’ te Padang ‘ter beschikking’ was, schijnt de bom te zijn gesprongen. In Januari 1844 kwam de famense suspensie, die, zooals uit een gouvernements-besluit van 23 October 1844[1] blijkt, op twee ‘hoofdpunten van bezwaar’ berustte: 1° het gebeurde met de vendu-acceptatie, 2° het gebeurde met den gouvernements-wissel. Op de vermelding van het eerste hoofdpunt volgde echter in het besluit van 23 October 1844 onmiddellijk de mededeeling, dat dit was komen te vervallen, daar, blijkens een later bericht van den resident van Tapanoeli, ‘deze aangelegenheid tot effenheid (was) gebracht.’[2] Hierdoor was dus de geheele *eerste* categorie uit het zondenregister van Dekker verdwenen en bleef alleen het gebeurde met den gouvernements-wissel, het nadeelig verschil van ƒ 2106, koper, als bezwaar tegen zijn administratie bestaan. Dit feit was ook het eenige, waarin de Algemeene Rekenkamer bezwaar scheen te kunnen ontdekken. Als slotsom van zijn onderzoek der natalsche administratie, belastte dit college van rekenmeesters Dekker met de som van ƒ 2106, koper,[3] en het is *dit* bedrag dat daarna, uitsluitend en onveranderlijk, terug komt in alle stukken, die op het ‘natalsche tekort’ betrekking hebben.

Toen Multatuli, zestien jaar na zijn verblijf te Natal, den Havelaar schreef en daarin een plaats gaf aan zijn sumatraansche herinneringen, moet hij, melding makende van zijn kastekort, gedoeld hebben op dat nadeelig verschil van ƒ 2106, koper. Dáarvoor toch was hij gesuspendeerd, dáarvoor was hij gerechtelijk vervolgd, dáarover had het onderzoek van de Rekenkamer en van den Directeur-generaal van Financiën geloopen; het was dàt te kort, waarmede hij belast was en dat hij, na, ter beeindiging der zaak, zijn schuldplichtigheid

1) O.B. blz. 30 enz.

2) Missive van dien resident van 12 April 1844 n°. 432/18, aangehaald in O.B. blz. 32. Tapanoeli was het gewest, waartoe Ajer Bangis en Natal behoorden. De ‘effenstelling’ dezer ‘aangelegenheid’ zal wel hierin bestaan hebben, dat de koopers ter vendutie van Dekker hun debet behoorlijk voldaan hadden.

3) Besluit der Algemeene Rekenkamer van 29 October 1844 n°. 44, aangehaald in O.B. blz. 46.

formeel te hebben erkend,[1] in December 1845 te Poerwakarta in 's lands kas gestort had.[2]

'Toen ik een paar jaren daarna wat geld had - beste Tine, *jij* hadt het me gegeven! - betaalde ik eenige duizenden guldens om de natalsche kasrekeningen van 1842 en 1843 effen te maken'.... lezen wij in den Havelaar.[3] Uit niets blijkt zoo duidelijk dat Multatuli, over de 'natalsche kasrekeningen' sprekend, enkel het oog had op het verschil van ƒ 2106, koper, want dit waren de 'eenige duizenden guldens' in 1845 met Tine's geld aan den lande vergoed. Waar dit vast staat, vervalt alle grond om Havelaars voorstelling der natalsche kashistorie als een afwijking van de waarheid te beschouwen.

'*Let wel dat men mij, zoolang ik te Natal was, daarop niet had opmerkzaam gemaakt.*'[4] Indien slechts in aanmerking wordt genomen, dat deze door den lebakschen gastheer gesproken woorden, die zelfs het vertrouwen van Mevrouw Douwes Dekker in de absolute anthenticiteit van Havelaars voorstelling een oogenblik schijnen geschokt te hebben, op niets anders konden slaan dan op het tekort van ƒ 2106, koper, dan is daarmede tevens alle schijn van tegenstrijdigheid tusschen Max Havelaar en de Officieele Bescheiden in zake het natalsche tekort opgeheven.

III.

Nu vast staat wat eigenlijk onder 'het kastekort van Dekker' te verstaan is, wil ik de voorstelling die Havelaar gaf van de natalsche geschiedenis en haar padangschen nasleep verder aan de gepubliceerde stukken toetsen. Vooraf een kort overzicht van zijn voorstelling:

Verdacht van ontrouw, kreeg Havelaar, van Natal naar Padang gekomen, last om zich op aanmerkingen die op zijn beheer gevallen waren, te verantwoorden. Ten deele kon hij aan dien last gevolg geven; ten deele niet zonder een

1) Request aan den Gouverneur-Generaal van 9 November 1844, O.B. blz. 54 en v.
2) O.B. blz. 79, noot.
3) Max Havelaar blz. 142.
4) id. blz. 138.

voorafgaand onderzoek te Natal. Hij verzocht dus den. gouverneur om hem voor eenigen tijd naar Natal te doen terug keeren. Maar de gouverneur wilde dit niet en beantwoordde dus Havelaars verzoek met een pertinente weigering. Havelaar kon nu niet anders dan een onvolledige verantwoording indienen, maar om goed te doen uitkomen dat hij alle verdenking van kwade trouw met de meeste beslistheid van de hand wees, besloot hij zijn verweerschrift met deze woorden:

> 'Ik heb de op mijn administratie gevallen aanmerkingen, zoo goed het mij zonder archief of locale nasporing mogelijk was, beantwoord. Ik verzoek Uhoogedelgestrenge mij van alle welwillende konsideratiën te verschoonen. Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking met de. macht der heerschende begrippen waartegen mijn principes me noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijn zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijn eer.'

'Den volgenden dag' - zoo eindigt Havelaar zijn relaas - 'was ik gesuspendeerd wegens "ontrouwe administratie". Den Officier van Justitie - we zeiden nog *fiskaal* in dien tijd - werd gelast omtrent mij "ambt en plicht" te betrachten.'[1)]

Wat in deze voorstelling allereerst treft is de beschuldiging aan het adres van den gouverneur van door zijn weigering om Havelaar naar Natal te laten vertrekken, dezen opzettelijk in zijn verdedigingsrecht te hebben verkort. Heeft Dekker een dergelijk redelijk verzoek tot Michiels gericht en is deze waarlijk zoo onredelijk geweest het te weigeren?

Directe bewijzen voor de gegrondheid der beschuldiging worden in de Officieele Bescheiden niet aangetroffen. Wel echter zijn er indirecte bewijzen, af te leiden uit verklaringen van Dekker-zelven. Met volkomen recht, naar ik meen, wijst Mevrouw Douwes Dekker er op[2)], hoe Dekker reeds in zijn request van 9 November 1844 aan den waarnemenden Gouverneur-Generaal Reynst zich beklaagde, dat Michiels hem niet had toegestaan 'zich naar Natal te hegeven, ten einde (de zaak) in loco te onderzoeken'[3)], en hoe hij den 2^{den} Februari 1846, toenn hij den inmiddels opgetreden Gouver-

1) Max Havelaar, blz. 141.
2) Blz. 28 en v.
3) O.B. blz. 55.

neur-Generaal Rochussen een levendig gekleurd relaas van zijn lijden toezond, daarin dezelfde klacht met nog luider stem herhaalde,[1] Ik acht het, met Mevrouw Douwes Dekker, volstrekt onaannemelijk, dat een jong, in zeer moeilijke omstandigheden verkeerend ambtenaar het gewaagd zou hebben, in tot twee verschillende Gouverneurs-Generaal gerichte stukken een dergelijk den gouverneur van Sumatra's Westkust bezwarend feit mede te deelen, indien de waarheid daarvan niet boven allen twijfel verheven was. Ook hier vindt dus het Havelaar-verhaal, zij het langs den omweg eener redeneering, bevestiging in de Officieele Bescheiden.

Niet aldus is het gesteld met het fraaie knaleffect, waarmede Havelaar zijn verhaal deed eindigen. Van een hooghartig-gesteld verweerschrift, daags vóor de suspensie bij Michiels ingekomen, valt in de Officieele Bescheiden geen spoor te ontdekken. Geen wonder intusschen, want de Bescheiden zijn lang niet compleet. Tusschen 24 October 1843 toen het ontslag van Dekker als controleur te Natal bij gouvernementsbesluit werd goedgekeurd[2], en 23 October 1844 toen een voorloopige beschikking werd genomen omtrent het verschil van ƒ 2106, koper[3], gaapt in de Officieele Bescheiden een bedenkelijke leegte. Wel deelt de heer de Bruyn Prince ons mede, dat Dekker bij besluit van Michiels van 8 Januari 1844 n°. 27 werd gesuspendeerd in de verdere uitoefening van zijn ambt en dat de gouverneur bij missive van 20 Januari 1844 n°. 129 goedkeuring zijner handeling verzocht[4], maar noch deze missive, noch het suspensiebesluit, noch de bewijsstukken, waarvan dit besluit ongetwijfeld vergezeld ging, schijnen meer in het archief te Buitenzorg te berusten, want dan zou de uitgever der Officieele Bescheiden ons zeker déze juist zoo belangrijke stukken niet onthouden hebben.

Laat mij echter den minnaar van documenteele geschiedenis gerust stellen. De ontbrekende stukken moeten te vinden zijn, zoo niet in Indië, dan in Nederland en er is

1) O.B. blz. 85.
2) O.B. blz. 27.
3) O.B. blz. 30 en v.
4) O.B. blz. 29.

óok iemand, die weet wáar die stukken te vinden zijn: de heer E.B. Kielstra. In zijn reeds aangehaald Tijdspiegelartikel van 1893 deelde deze kenner van Indië's geschiedenis mede, inzage te hebben gehad van een aantal stukken, rechtstreeks of zijdelings met den Max Havelaar samenhangende en hetgeen hij daarbij verhaalde van den inhoud dier stukken, van de datums en nummers der missives, toont, bij vergelijking met de Officieele Bescheiden, duidelijk aan, dat hij juist die stukken gezien heeft, die in de verzameling van den heer de Bruyn Prince zoo noode gemist worden. Jammer genoeg, schijnt de heer Kielstra destijds geen vrijheid te hebben kunnen krijgen, om de geraadpleegde stukken *in extenso* te publiceeren of om die stukken op andere wijze algemeen toegankelijk te maken. Wij moeten ons dus voorshands vergenoegen met de partieele onthullingen van den heer Kielstra, waarbij echter niet uit het oog mag worden verloren, dat hij een bepaald doel nastreefde en wel om de mededeelingen van Multatuli over Michiels te reetificeeren. Noemde ik Mevrouw Douwes Dekker een advocaat in zake Dekker contra Michiels, de heer Kielstra trad zeer nadrukkelijk op als advocaat in zake Michiels contra Dekker!

Een der belangrijkste stukken, door den heer Kielstra geraadpleegd, is Dekkers *verantwoording* van 3 October 1843, ingediend naar aanleiding van den kort na zijn komst te Padang van den gouverneur bekomen last, om de redenen van zijn gebrekkig kasbeheer te Natal toe te lichten, en waarvan de heer Kielstra, behalve één paragraaf, het slot, als van bijzonder belang, aanhaalt. Het luidt aldus:

> ‘Ik voorzie ten volle den ernstigen uitslag, welken deze zaak *bij de bestaande begrippen* voor mij hebben kan, doch neem niettemin eerbiedig de vrijheid, UHEd.G. ten overvloede te verzoeken mij van alle welwillende consideratiën, indien dezelve mochten kunnen bestaan, te willen verschoonen. Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking met de macht der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer.’

Hier vinden wij dus het uitdagende slot van Havelaars

verweerschrift terug maar met één, niet onbelangrijke, afwijking. Er wordt niet, zooals in den Max Havelaar, herinnerd, dat de verantwoording moest worden opgesteld ‘zonder archief of locale nasporing.’ De reden dier afwijking is duidelijk: Multatuli heeft van het slot der verantwoording van 3 October 1843 gebruik willen maken ter karakteriseering van den jongen Havelaar-Dekker. Daar hij echter, om niet al te wijdloopig te worden, Havelaars verhaal van zijn wedervaren ter Westkust van Sumatra zooveel mogelijk wilde beperken tot de hoofdzaak, waarvoor hij gesuspendeerd werd (het verschil van ƒ 2106, koper!), moest hij ook het slot van Havelaars verweerschrift op die hoofdzaak doen slaan en voegde hij er daarom een herinnering aan toe aan de weigering van Michiels om Dekker die hoofdzaak *in loco* te laten onderzoeken.

Hoe verschoonbaar deze dichterlijke vrijheid wezen moge, dat zij het Havelaar-verhaal deed afwijken van de absolute waarheid moest zelfs Mevrouw Douwes-Dekker toegeven,[1)] De verantwoording met het uitdagende slot was van 3 October 1843 en de suspensie, eerst bij besluit van 8 Januari 1844 over Dekker uitgesproken, was derhalve niet het reeds ‘den volgenden dag’ op die uitdaging gegeven antwoord.

Op welken brief van Dekker aan Michiels het suspensiebesluit naar alle waarschijnlijkheid wèl een antwoord was, valt uit de onthullingen van den heer Kielstra op te maken. Nadat, in het laatst van December 1843, hel verschil van ƒ 2106, koper, te Padang, bekend was geworden en door Michiels alle stukken, die daarop betrekking hadden, onverwijld waren overgegeven aan den *fiscaal*, tevens lands-advocaat, tot het instellen van een *civiele* vordering, werd reeds den 6^{en} Januari 1844 een sommatie tot betaling van ƒ 2106, koper, tegen Dekker uitgebracht. Naar aanleiding hiervan schreef Dekker, denzelfden dag, aan Michiels een brief, waarin hij, onder meer, verklaarde:

> ‘Ik moet volmondig bekennen de zaak in quaestie niet te mijnen voordeele te kunnen opheldеren; het komt mij immer onbegrijpelijk voor, hoe zulk een abuis

1) t.a.p. blz. 61-62.

> aan de voorloopige verificateurs te Ajer Bangis[1] zoude zijn in het oog gevallen, en ik hoop dat deze of gene onvoorziene omstandigheid in den vervolge de zaak tot klaarheid brengen zal.'

en verder:

> 'Voorloopig vergenoeg ik mij met de mededeeling dat particuliere omstandigheden van ernstigen aard het mij onmogelijk maken, mij de bijzonderheden die de afgave van den wissel hebben vergezeld, te herinneren.'

eindelijk:

> 'In afwachting van eene justiflcatie verzoek ik de te mijnen laste loopende ƒ 2106, koper, te mogen voldoen door eene passende inhouding op mijne inkomsten, daar de parate executie, waarvan in de ontvangen dagvaarding wordt melding gemaakt, aangezien ik niets bezit, van geen effect zijn zoude.'

Er is in dezen brief, door den heer Kielstra naar ik aanneem in zijn geheel medegedeeld, iets vreemds. De fiere toon, die ons uit de verantwoording van 3 October 1843 tegemoet klonk, is verstomd en de stijl der missive is zóo gebrekkig, dat men in de verzoeking komt, dien liever aan een indischen deurwaarder dan aan den toekomstigen auteur van Max Havelaar toe te schrijven[2]. Zou de veronderstelling te gewaagd zijn, dat de impressionabele Dekker zich door de bedreigingen van den deurwaarder die hem sommeeren kwam heeft laten bang maken en onder den invloed dier viees, misschien wel onder leiding van den deurwaarder, zijn compromettante missive aan Michiels schreef? Zoo ja, dan is de vrees ook toen een slechte raadgeefster geweest, want Michiels beschouwde dien brief als een begin van bewijs tegen Dekker en suspendeerde hem, twee dagen na de ontvangst, wegens *ontrouwe administratie*!

Hoe rijmt nu echter met dezen brief Dekkers klacht van 9 November 1844 en van 2 Februari 1846, dat Michiels geweigerd had, hem naar Natal te laten gaan, om een plaatselijk onderzoek in te stellen naar de reden van het gevonden

1) Blijkbaar is hier liet woord 'niet' uitgevallen; vergelijk O.B. blz. 85, tweede zinsnede.
2) Wat bijv. te denken van dezen aanhef der missive: 'Ik neem beleefdelijk de vrijheid, U H.Ed.G. ter kennisse te brengen'....?

verschil? Waarom, als Dekker, toen hij eenige dagen tevoren door den gouverneur ter verantwoording geroepen, tevergeefs een zoo redelijk verzoek gedaan had, daaraan den 6^{en} Januari 1844 niet herinnerd? Want dát hij tevoren reeds door den gouverneur was aangeschreven om zich op dat verschil van ƒ 2106, koper, te verantwoorden, kan niet betwijfeld worden. Den 30^{en} December 1843 beklaagde Michiels, blijkens een door den heer Kielstra in uittreksel medegedeeld rapport, zich bij den Gouverneur-Generaal over Dekker, die op Michiels' aanschrijving, om zich op dat punt te verantwoorden, geen acht had geslagen!

Het is inderdaad een zonderling geval, waarvoor in de gepubliceerde stukken geen verklaring te vinden is. Daar echter, zooals ik reeds deed opmerken, moet worden aangenomen dat Dekker inderdaad aan Michiels verzocht, de zaak te Natal te mogen onderzoeken en dat dit hem werd geweigerd, dienen wij ons te vergenoegen met de veronderstelling dat het verzoek en de weigering *mondeling* gedaan zijn, dat Dekker na die weigering, uit baloorigheid wellicht, verzuimd heeft een schriftelijke verantwoording in te dienen en dat hij, op 6 Januari 1844 door den deurwaarder geintimideerd en in een betalingsbelofte het eenige redmiddel ziende, over het gevraagde en geweigerde verlof maar gezwegen heeft, om zijn kansen op een minnelijke schikking der zaak niet onnoodig te verminderen.

Wat hiervan zij, op grond der mededeelingen van den heer Kielstra moet worden aangenomen dat, ten aanzien van het voornaamste punt der tegen hem gerichte beschuldiging, Dekkers houding niet zóo krachtig geweest is als het verhaal van Havelaar zou doen vermoeden. Daaruit af te leiden, dat hij zich ten aanzien van dat ‘verschil van ƒ 2106, koper’, iets ergers dan onachtzaamheid te verwijten zal hebben gehad, komt mij evenwel niet geoorloofd voor. Ware hier inderdaad *ontrouw* gepleegd, de fiscaal zou zich niet vergenoegd hebben met het instellen van een *civiele* vordering (waarmede hij bovendien door den Raad van Justitie niet-ontvankelijk werd verklaard!)[1].

1) Vonnis van 6 Juni 1844, aangehaald in het gouvernementsbesluit van 23 October 1844, O.B. blz. 33.

De heer Kielstra is een andere meening toegedaan. Hij is van oordeel dat Dekker ‘door een toevalligen samenloop van omstandigheden.... den dans gelukkig ontsprong’, met andere woorden, eigenlijk strafrechtelijk vervolgd en gevonnist had behooren te worden. Deze strenge opvatting is, meer nog dan op Dekkers houding tegenover de sommatie, gegrond op sommige feiten, die, naar luid van door Van der Yen bij Miohiels ingediende rapporten, door Dekker te Natal werden gepleegd. In zijn door den heer Kielstra geraadpleegde missive van 14 October 1843 berichtte Van der Yen den gouverneur van Sumatra's Westkust, dat Dekker in den loop van Augustus 1843, 4 à 5000 gulden ter leen vroeg aan een chineeschen pachter te Natal; bij weigering van den Chinees om aan dit verzoek te voldoen, hem zonder geldige redenen twee dagen gevangen hield; voorts nog bij andere personen: den fuselier Spies en eenige inlandsche hoofden te Natal, op de verstrekking van ƒ 5000, koper, aandrong; en eindelijk hij een inlandsen hoofd ƒ 500, koper, ìn leen opnam. Wat ons echter verbiedt, om aan deze krasse beschuldigingen - met uitzondering van het laatste feit dat door een schuldbewijs van Dekkers hand bevestigd werd -[1] geloof te hechten is, dat uit niets blijkt, dat Dekker er op gehoord werd, maar veeleer uit de mededeelingen van den heer Kielstra moet worden afgeleid, dat men hem ter zake van die in hooge mate ergerlijke feiten *niet* ter verantwoording riep. Van der Ven, vernemen wij, strekte zijn onderzoek niet verder uit ‘om de waardigheid van het gouvernement ten overstaan van de bevolking niet meer te compromiteeren’ - een motief dat sprekend lijkt op een uitvlucht - en Michiels, die den 26^{en} October 1843 de genoemde feiten ter kennis van de regeering bracht, ten bewijze ‘welke roekelooze stappen Dekker te Natal gedaan had om geld te bekomen’, gaf aan de zaak ook al geen gevolg. De heer Kielstra meent dat dit stilzitten van Michiels ‘wel voor zijn goedhartigheid pleit’, mij dunkt echter

1) Zie ook O.B. blz. 69. Dat Dekker, als ambtenaar, geld leende van een inlandsch hoofd, waa af te keuren. Maar de zaak wordt verzacht door de omstandigheid dat de geldleening gesloten werd op 27 Augustus 1843, dus enkele dagen vóor zijn vertrek van Natal.

dat, zooals ook door Mevrouw Donwes Dekker betoogd wordt,[1] voor deze meening geen voldoende grond bestaat. Of Michiels goedhartig was of niet kan in het midden worden gelaten, wijl het hier feiten betreft, waarover niet het hart maar de plicht het laatste woord had te spreken. Indien werkelijk tegen Dekker ernstige verdenking was gerezen, dat hij zich aan misbruik van gezag en aan onwettige gevangenhouding had schuldig gemaakt, dan *moest* hij te dier zake vervolgd of voor het minst ter verantwoording geroepen worden. Waar dit niet geschied is; waar, integendeel, de na zijn vertrek van Natal aldaar opgevangen praatjes achter hem om aan Michiels en door dezen weder achter hem om aan de regeering werden overgebriefd, daar bestaat alle reden, den ernst der tegen Dekker ingebrachte verdenkingen in twijfel te trekken en aan te nemen, dat Van der Ven en Michiels het inderdaad niet beneden zich geacht hebben, den lastigen, pas meerderjarig geworden controleur met behulp van echtbinnenlandsche *commérages* bij de regeering zwart te maken. De gretigheid waarmede Michiels van de door Van der Ven gerapporteerde feiten gebruik maakte om den jongen Dekker als een schurftig schaap in de ambtelijke kudde te denuntieeren; doet, veeleer dan tot bewijs te strekken voor Michiels' goedhartigheid, een sterk vermoeden rijzen, dat die geheime wrok tegen Dekker, waarvan in den Havelaar gewag wordt gemaakt, werkelijk bij hem bestaan heeft.

Opmerkelijk is het ook, dat Michiels' klacht over Dekkers ‘roekelooze stappen om geld te bekomen’ te Batavia en te Buitenzorg hoegenaamd geen indruk schijnt te hebhen gemaakt. Men beschouwde den brief van 26 October 1843 blijkbaar als het begin van een ambtelijke instructie, bestemd om door nadere bewijsstukken te worden aangevuld. Eerst den 23^{en} Octoher 1844 achtte de regeering de zaak rijp voor een toen ook nog maar voorloopige beschikking. In den aanhef van het dien dag gearresteerde en reeds meermalen aangehaalde besluit[2], werden de door Michiels over Dekker ingezonden rapporten vermeld, in de eerste plaats de missive van 26 October 1843, daarna de missives van 30 December 1843,

1) Blz. 62 en v.
2) O.B. blz. 30 en v.

20 Januari 1844 en 19 Juni 1844, alle ook vermeld door den heet Kielstra. Bij de resumtie van den inhoud dier rapporten bleef echter, zooals ik reeds deed opmerken, slechts één punt van bezwaar (ƒ 2106, koper!) over als de aandacht der regeering waardig. Al het andere, dus ook de ergerlijke feiten in Michiels' brief van 26 October 1843 vermeld, wordt met stilzwijgen voorbijgegaan. Behalve ‘het verschil van ƒ 2106, koper’ bevat de geheele bundel brieven en rapporten, door Michiels over Dekker naar Buitenzorg gezonden, volgens de meening van den Gouverneur-Generaal dus geen enkel punt van bezwaar tegen Dekker. Daarentegen schijnt het doorlezen van dien bundel den Landvoogd geen onverdeeld gunstigen dunk gegeven te hebben van het optreden van Michiels tegen zijn ambtenaren in het algemeen en tegen Dekker in het bijzonder. De Vice-President van den Raad van Indië, waarnemend Gouverneur-Generaal, Reynst, vatte zijn eindindruk aldus samen:

> ‘Douwes Dekker werd gesteld op half tractement ter beschikking van den Resident den Padangsche Bovenlanden. Die dispositie is goedgekeurd bij besluit van 24 October 1843 n°. 4. Deze dispositie heeft echter geen betaling tengevolge gehad, omdat D.D. door den Fiskaal is aangehouden en omdat hij vervolgens door den Gouverneur gesuspendeerd is (in alle werk en inkomsten). *De Fiskaal schijnt geen ontrouw in Dekker te vinden*. Hoe dit ook zij - het getal ambtenaren dat onder den Gouverneur ongelukkig is geworden is weder met een vermeerderd.’[1)]

Het is begrijpelijk dat Mevrouw Douwes Dekker zich haastte, van deze uitlating van Reynst acte te nemen. Zij vond er het bewijs in, dat Dekker niet de eenige was die zich over den Gouverneur over Sumatra's Westkust te beklagen had en dat de manier, waarop ‘Jan Schors-al’ vele van zijn ambte-

1) O.B. blz. 29. Jammer dut-niet blijkt, aan welk stuk de woorden van Reynst ontleend zijn en hoe de andere leden van den Raad over de zaak dachten, vooral omdat volgens den heer Kielstra alleen Reynst ‘in tegenstelling met de andere leden van den Raad van Indië, Dekker bijzonder genegen aaneen.’ De door mij geeursiveerde zin mag doen aannemen dat het Openbaar Ministerie, ter zake gehoord, *geen* termen voor een strafrechterlijke vervolging vond.

naren plicht te bejegenen ook in regeeringskringen het tegenovergestelde van bewondering wekte.

IV.

Over het algemeen mag dus gezegd worden, dat de Officieele Bescheiden beslist gunstig zijn voor de reputatie van Multatuli als indisch ambtenaar en dat de onthullingen van den heer Kielstra aan die reputatie niet ernstig afbreuk doen. Maar het zou voorbarig zijn, dit gunstig oordeel te beschouwen als definitief. Hoe dankbaar ook voor het ontstoken licht, wij moeten erkennen, dat sommige punten nog in het duister of half-duister bleven en dat niet zelden het '*in dubiis pro reo*' ons voornaamste argument zijn moest. Het is jammer dat Mevrouw Douwes Dekker aan het tweede gedeelte van haar jongste geschrift - het gedeelte gewijd aan de onthullingen van den heer Kielstra - een zoo uitsluitend polemisch karakter gegeven heeft en zij zich in de hitte van den strijd wel eens heeft laten vervoeren tot verdachtmakingen, waartegen zij met het volste recht zou zijn opgekomen, indien anderen zich veroorloofd hadden, Multatuli's verleden daarmede te belasten. Bij haar tot den heer Kielstra gerichte verwijten heeft zij uit het oog verloren, dat dezen in 1893 de gegevens niet ten dienste stonden, die wij thans aan de goede zorgen van den heer de Bruyn Prince verschuldigd zijn. Er was geen reden, te twijfelen aan de oprechtheid van 's heeren Kielstra's meening, dat de stukken door hem ingezien inderdaad het *geheel* der retroacten van het schorsingsbesluit vormden. Men kan meenen, dat de heer Kielstra te haastig is geweest in zijn op de stukken van het geraadpleegd dossier gegronde conclusies; niet sceptisch genoeg tegenover eenzijdige verklaringen; te veel beheerscht door zijn persoonlijke sympathie voor de figuur van Michiels; te weinig ontvankelijk voor de kritiek, die ook door derden wel eens op het karakter van Michiels werd uitgeoefend, - men mag bij dat alles niet vergeten, dat de in 1893 geraadpleegde stukken de eenige waren, die te zijner beschikking stonden en dat die stukken inderdaad veel ongunstigs voor Multatuli schenen te bevatten. Maar juist omdat ten dezen maar van *schijn* kan worden gesproken, dunkt het mij van

zoo groot belang dat ook liet Kielstra-dossier ten spoedigste worde gepubliceerd zonder terughouding van iets dat op Multatuli betrekking heeft en zonder subjectieve commentaren; een publicatie, om kort te gaan, naar de zelfde methode als door den heer de Bruyn Prince gevolgd werd. Tevens behoort daarbij te worden opgehelderd, wanneer en hoe men er toe gekomen is, uit de indische archiefstukken over Dekkers controleurschap te Natal bij voorkeur die bescheiden te lichten, die Dekker in een ongunstig daglicht moesten stellen en alleen deze naar Nederland te zenden. De omstandigheid toch, dat van al de door den heer Kielstra met vermelding der datums aangehaalde stukken niets in de verzameling van den heer de Bruyn Prince wordt gevonden, doet aannemen dat die stukken reeds vóor 1893 uit het archief der Algemeene Secretarie in Indië naar Nederland werden overgebracht.[1)]

Wordt aldus aan alle stukken, door den heer Kielstra vermeld, gelijke publiciteit gegeven als de heer de Bruyn Prince voor de indische archiefstukken wist te erlangen, dan zal daarmede voor de beoordeeling der nu nog niet geheel opgehelderde sumatraansche episode uit Multatuli's ambtelijk leven een vrij stevige historische grondslag gelegd zijn. Geheel volledig zal het dossier echter dán ook nog niet zijn. Van de stukken die er, zoo zij nog bestaan, aan zullen moeten worden toegevoegd noem ik in de eerste plaats de adviezen van den Raad van Indië van 20 Februari, 15 Maart, 20 Juli en 16 October 1844, alle vermeld in het regeeringsbesluit van 23 October 1844.[2)] De publicatie dezer adviezen is van gewicht omdat naar alle waarschijnlijkheid daarin de door Michiels tegen Dekker ingebrachte bezwaren met grooter uitvoerigheid dan in het regeeringsbesluit zullen zijn behan-

1) Ik vermoed dat kort na het verschijnen van den Max Havelaar, (Mei 1860) in Indië en van vegeeringswege een onderzoek is ingesteld naar Dekkers verleden. De grond voor dit vermoeden is de vermelding aan den voet van blz. 79 der Officieele Bescheiden van een missive, op 10 December 1860 door de Algemeene Rekenkamer gericht aan den Algemeenen Secretaris en handelende over Dekkers storting der ƒ 2106, koper, in 's lands kas te Poerwakarta op 31 Decemher 1845. Misschien had de in 1860 door de regeering betoonde belangstelling in die oude geschiedenis wel de opzending der hier bedoelde stukken naar Nederland tengevolge.

2) O.B. blz. 38.

deld en de gronden zullen zijn aangegeven die de regeering noopten alle bezwaren, met uitzondering van dat betreffende het verschil van ƒ 2106, koper, te laten vervallen. Voorts zal Michiels' missive van 15 Juli 1843 no. 1420, waarin hij den Gouverneur-Generaal voorloopig rapport deed van Dekkers ‘mindere geschiktheid’,[1] moeten worden opgespoord en bovenal ook Michiels' missive van 3 Juli 1843 aan Dekker zelven, waarvan, zooals ik reeds mededeelde, in de Oficieele Bescheiden in het voorbijgaan melding wordt gemaakt. Een copie dier vermoedelijk nog al scherpe aanschrijving aan Dekkers adres werd door Michiels blijkbaar niet aan de Regeering gezonden en zal dus in het archief der Algemeene Secretarie zeker niet te vinden zijn, maar in het archief te Padang moet, behoudens het geval van verwoesting door brand of witte mieren, de minuut dier aanschrijving toch nog berusten, ja, mogelijk is zelfs te Natal nog wel na te gaan, of de controleur Dekker dien brandbrief ontvangen heeft en hoe daarmede door hem gehandeld is. Uit de ten vorigen jare door den oud-resident P.J. Kooreman in De Indische Gids gegeven artikelen over de gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust is gebleken, dat in de afdeelingsarchieven aldaar nog heel wat voor een juiste beoordeeling van Michiels' bestuur gewichtige stukken sluimeren. De indische regeering die in 1892 den letterlievenden pastoor Jonckbloet en nu weder den heer de Bruyn Prince vrijheid schonk om hun vondsten openbaar te maken, kan niet weigeren, dat al wat in de plaatselijke archieven ter Sumatra's Westkust en elders over Multatuli te vinden is, eveneens binnen het bereid van belangstellenden worde gebracht. Aan personen, bereid en begeerig om het goede voorbeeld hun door den heer de Bruyn Prince gegeven te volgen, zal het onder de bestuurs-ambtenaren werkzaam op plaatsen waar, tusschen 1839 en 1856, Eduard Douwes Dekker hun doorluchtige voorganger was, zeker niet ontbreken en zoo zouden wij dan binnen korten tijd over *alle* nog aanwezige ‘officieele bescheiden, betreffende den dienst van Multatuli als oost-indisch ambtenaar’ kunnen beschikken, niet alleen voor zoover zij handelen over zijn gedragingen in Natal of Lebak,

1) O.B. blz. 12.

maar ook die welke een beeld geven van zijn werkzaamheid in Krawang en in Bagelen, in de Minahassa en in de Molukken. Beeds gaf de lieer de Bruyn Prince (als resident van Kedoe sedert April 1900 óok belast met het bestuur over de residentie Bagelen) ons zijn woord om, in een tweeden druk der Officieele Bescheiden, ook de stukken betreffende den dienst van Multatuli als commies op het residentie-kantoor te Poerworedjo te publiceeren, ‘indien nl. deze stukken nog gevonden kunnen worden, want bijna het geheele archief tot 1860 is verbrand geworden, omdat het zoodanig door de witte mieren was aangetast dat de stukken onleesbaar waren geworden.’[1)]

Levert deze zeer redelijke, maar tevens zeer verontrustende voorwaarde die de heer de Bruyn Prince aan zijn belofte moest verbinden, een sprekend voorbeeld van de moeilijkheden waarmede indische snuffelaars somwijlen te kampen hebben, zij moet tevens als prikkel werken om alles wat in Indië nog omtrent Multatuli te vinden is zoo spoedig mogelijk voor ondergang te vrijwaren. Eerst indien deze arbeid voltooid is en alle in Indië en in Nederland gevonden bescheiden binnen ieders bereik zijn gebracht, zal het den geschiedschrijver mogelijk zijn een voor controle vatbaar beeld te teekenen van Multatuli als ambtenaar en zal het kunnen blijken, welke van de tot dusver over het ambtelijk leven van den dichter uitgesproken gissingen der waarheid, of althans der waarschijnlijkheid, het meest nabij komen.

C. TH. VAN DEVENTER.

1) O.B. blz. 161.

Ons vestingstelsel.

I.

Zoowel ten aanzien van de taak, welke voor het Nederlandsche leger in oorlogstijd is weggelegd, als over de meerdere of mindere uitgebreidheid van ons vestingstelsel heeft het in de laatste tijden aan wisseling van gedachten niet ontbroken.

Wat de bestemming van het leger aangaat, mag men zeggen dat zich daaromtrent vrij wel eenstemmigheid van zienswijze heeft gevestigd. Immers wordt thans genoegzaam algemeen als de taak van het leger - waarbij men uit den aard der zaak meer bepaald aan het mobiele gedeelte, het veldleger, te denken heeft - beschouwd het naar behooren handhaven van onze onzijdigheid, gepaard met den eisch om, bijaldien onze onafhankelijkheid mocht worden bedreigd, de dekking van de mobilisatie en concentratie onzer strijdkrachten op zich te nemen en voorts tot de verdediging des lands krachtdadig te kunnen bijdragen. En wanneer in deze omschrijving van de taak van het leger wordt gezegd dat het krachtdadig behoort te kunnen ‘bijdragen’ tot de verdediging des lands, dan moet zulks in dien zin verstaan worden dat die verdediging de gezamenlijke taak is van het mobiele leger, de marine en het vestingstelsel met zijne bezettingstroepen, waaruit volgt dat tusschen deze drie deelen een onafscheidelijk verband behoort te bestaan.

Ten opzichte van de inrichting van ons vestingstelsel heeft de openbare meening zich vooralsnog niet even eenparig

uitgesproken als met betrekking tot de taak van liet leger iet geval is. Toch moet erkend worden datj vooral in het laatste tiental jaren, al meer en meer stemmen opgaan, welke, in strijd met de zienswijze van hen die voor de landsverdediging bovenal heil verwachten van versterkte liniën en vestingen, de meening zijn toegedaan dat ons vestingstelsel te uitgebreid is en dat, bij het brengen van vereenvoudiging in dat stelsel en het dientengevolge verminderen van het aantal vestingwerken, het voor ons met minder bezwaren zal verbonden zijn, zoowel om onze internationale verplichtingen na te komen, als om onze onafhankelijkheid, zoo die mocht worden bedreigd, met kracht te handhaven.

Er bestaat, ten aanzien van ons vestingstelsel, een zekere overeenkomst tusschen den toestand van het oogenblik en dien van omstreeks het jaar 1865. JDe wensch naar beperking van het destijds, nog meer dan thans, uitgebreide vestingstelsel trad toen sterk op den voorgrond en, zooals bekend is, zijn in de jaren, die volgden, in den zin van meerdere concentratie belangrijke wijzigingen - die als zoovele vereenvoudigingen en verbeteringen zijn te beschouwen - in ons vestingstelsel gebracht. Ook thans wordt het van meer dan één zijde wenschelijk geacht dat eerlang een nieuwe belangrijke stap op den weg van meerdere concentratie onzer passieve weermiddelen zal worden gezet, en het oogenblik om daartoe te geraken ligt wellicht in een niet verre toekomst.

Onder die omstandigheden kan eene bijdrage tot de beantwoording der vraag, hoedanig ons vestingstelsel op het tijdstip dat wij beleven, alzoo *heden ten dage*, behoort te zijn ingericht, als de slotsom van veeljarige studie en overweging, niet te onpas worden geacht. Eenige beschouwingen over ons stelsel van verdediging in vroegeren en lateren tijd mogen voorafgaan.

II.

Wanneer men met betrekking tot de defensie een terugblik werpt op ons verleden als zelfstandige staat, blijkt het dat de vroegere toestanden als het meest waarschijnlijke geval van oorlog een inval op het grondgebied van den Staat deden aannemen, waarbij uitgebreide liniën van defensie of ook

wel een cordon van vestingen nabij de grens - een en ander als steun voor eene lijdelijke verdediging - noodig werden, geacht. Ongetwijfeld droeg daartoe veel bij het karakter der toenmalige oorlogen, bij welke het belegeren van vestingen en de aanval op versterkte liniën dikwijls hoofdzaken waren, tengevolge waarvan de opmarsch van het aanvallende leger niet zelden vertraagd werd, terwijl de oorlogsoperatiën over het algemeen niet het snelle verloop hadden als in latere tijdperken.

Intusschen verdient het opmerking dat al veranderde, vooral tijdens en na het Napoleontische tijdvak, het oorlogvoeren in menig opzicht van aard, het cordonstelsel nog geruimen tijd in zwang bleef. Wat ons land betreft, weet men dat na de vestiging van het Koningrijk der Nederlanden, opgericht om als voormuur tegen Frankrijk te dienen, aan het nieuwe Koningrijk de verplichting werd opgelegd om op zijn zuidelijke grens een dubbele rij vestingen te bouwen, naar het heette zoowel tot eigen verdediging als in het belang van het staatkundig evenwicht en de rust in Europa. Deze reeks vestingen kwam betrekkelijk spoedig tot stand en aangezien voorts op de oostelijke grens, langs de Maas, de Waal en den IJsel, en verder noordelijk op, een aanzienlijk getal vestingen werd aangetroffen, kan men zeggen dat op het tijdstip, hetwelk de scheiding van Noord-Nederland en België onmiddellijk voorafgaat, de geheele landgrens als 't ware door vestingen was afgesloten.

Na de scheiding van België werd de aandacht geheel gevestigd op den nieuwen toestand, voor Noord-Nederland ontstaan door de afscheuring van de zuidelijke provinciën, en werd naar middelen uitgezien om het grondgebied van den Staat tegen vijandelijke invallen te kunnen verdedigen. Hoewel nu het eigenlijke cordonstelsel werd losgelaten, kan toch niet ontkend worden dat het beginsel, dat bij zoodanig stelsel op den voorgrond staat, om namelijk een zoo groot mogelijk gedeelte des lands met behulp van versterkingen te verdedigen, werd gehandhaafd. Immers hoewel na 1840 aan de Nieuwe Hollandsche waterlinie veel werd ten koste gelegd, behield men de vestingen op de grensfrontieren en ging nog geruimen tijd voort met het verbeteren van vestingwerken en het bouwen van nieuwe forten in de buitenpositiën en zelfs

nabij onze oostelijke grenzen. Omstreeks het jaar 1866 bestond ons vestingstelsel dan ook nog uit de navolgende liniën en stellingen:

de stelling Groningen-Delfzijl,
de IJsel-linie,
de stelling van de Over-Betuwe met die van Nijmegen,
de Noord-Brabantsche linie,
de Grebbe-linie met de stelling in de Neder-Betuwe,
de Nieuwe Hollandsche waterlinie,
de stelling van Amsterdam[1)],
de positie van den Helder,
de stelling Brielle-Hellevoetsluis en
de positie van Willemstad; voorts
de werken aan de Wester-Schelde en
de afzonderlijk gelegen vestingen in Limburg en Noord-Brabant.

Wanneer men het slechten van eenige vestingen (Maastricht, Venlo, Bergen-op-Zoom, Breda), waartoe omstreeks 1866 was besloten, buiten beschouwing laat, werd eerst door de Wet van 1874 eenige beperking gebracht in het zoo uitgebreide vestingstelsel. In die wet kwamen toch de stelling Groningen-Delfzijl, de IJsel-linie en de positie van Nijmegen niet meer voor; daarbij werd de vesting Grave opgeheven en de Noord-Brabantsche linie, in verband met het opheffen van 's-Hertogenbosch, teruggebracht tot de Zuider-waterlinie van de Maas tot den Amer (St.-Andries-Geertruidenberg). Tevens kwamen de vestingwerken van Breskens te vervallen. Niettemin stond, ook bij deze regeling, blijkbaar hetzelfde beginsel op den voorgrond, dat hierboven werd vermeld, al is het niet te ontkennen dat de bepaling - mede in de wet opgenomen - dat er zouden zijn werken ‘tot dekking van rivierovergangen en opname van troepen’ aan IJsel, Waal en Maas, bezwaarlijk anders kan worden verklaard dan als een uitvloeisel van den wensch om niet angstvallig achter onze groote rivieien en inundatiën te blijven staan, maar ook, naar omstandigheden, daarbuiten en wel op de beide oevers der ge-

1) Deze bestond, ook toen nog, meer in naam dan in werkelijkheid. Enkele kleinere werken daargelaten, dagteekenden de batterijen - eigenlijk niet meer dan aardhoopen van beperkte afmetingen - op de voornaamste toegangswegen aangelegd, meest van 1799.

noemde rivieren op te treden. Intusschen werd later dit beginsel niet vastgehouden, immers voor zoover zulks is af te leiden uit het feit, dat nà, 1874 geen verdere werken ‘tot dekking van rivierovergangen en opname van troepen’ aan de hierboven genoemde groote rivieren werden gemaakt. Op grond van een en ander moet aan de vestingwet van 1874 en aan de wijze, waarop de uitvoering plaats had, bovenal de beteekenis worden gehecht van afsluiting van een aanzienlijk gedeelte des lands door middel van permanente versterkingen tegen een overmachtigen aanval, al is daarbij van een eigenlijk cordonstelsel, zooals vroeger, geen sprake meer.

Wanneer men nochtans vraagt, òf in het jaar 1874, toen de vestingwet tot stand kwam, de politieke toestand van Europa inderdaad van dien aard was om *als grondbeginsel* voorop te stellen de verdediging à. outrance van een afgesloten gedeelte van het grondgebied tegen een overmachtigen vijand, waarbij stilzwijgend wordt aangenomen dat onze strijdkrachten al spoedig achter de liniën teruggaan, dan kan daarop moeilijk bevestigend geantwoord worden. Doch hoe dit zij en daargelaten op welk standpunt men zich in 1874 had behooren te plaatsen, *thans* mag men wel als genoegzaam zeker aannemen dat de algemeene politieke toestand van ons werelddeel een andere opvatting meer op den voorgrond brengt met betrekking tot de hoofdgedachte, welke bij het beramen van de maatregelen tot handhaving van onze onafhankelijkheid moet voorzitten.

Wat die algemeene politieke toestand betreft, kan het geheel overbodig geacht worden te doen uitkomen dat de voortdurende vermeerdering van strijdkrachten, zoowel ter zee als te land, en de rustelooze voorbereiding tot den strijd bij de groote mogenheden, zeker wel niet moeten beschouwd worden als het gevolg van voornemens tot annexatie van een kleinen staat. Maar ook voor het geval dat dergelijke voornemens ooit mochten bestaan en tot uitvoering komen, mag gerust worden aangenomen dat elke poging van een der groote mogendheden tot het veroveren van ons grondgebied, door een of door meer dan een der andere groote mogendheden als een casus belli zou worden aangemerkt en den oorlog vermoedelijk buiten onze landpalen zou verwijderd houden.

Wij kunnen derhalve de vroeger bestaande beduchtheid,

dat een groote mogendheid zich met aanzienlijke overmacht op ons zal werpen, gerust laten varen, al spreekt het van zelf dat, aangezien een aanval op ons land - b.v. als gevolg van latere complicatiën bij een algemeenen oorlog - altijd mogelijk blijft, met die mogelijkheid ook rekening moet worden gehouden.

Behoeven wij, in het tijdperk dat wij beleven, niet bovenal beducht te zijn voor een overmachtigen inval, tot doel hebbende de verovering van het land, zooveel te meer moeten wij daarentegen er op rekenen dat van ons zal worden gevergd het naar de mate van onze krachten vervullen van den internationalen plicht, welke op ons rust om bij een Europeesch conflict de onzijdigheid van ons grondgebied ongeschonden te handhaven. Die onzijdigheid kan op verschillende wijzen bedreigd worden. Dit kan geschieden zoowel aan een onzer riviermonden of zeehavens of wel aan de Hollandsche kust als op eenig punt aan de landzijde. Door welke mogendheid die bedreiging zal kunnen geschieden en welk punt of welke punten als het meest bedreigd zijn te beschouwen, daaromtrent zouden voor het oogenblik alle gissingen elken degelijken grond missen. Zeker is de bewering niet gewaagd dat, voor het geval van een oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, de kansen dat pogingen tot schending van ons grondgebied zullen voorkomen, door de versterking van de Fransche, Duitsche en Belgische grenzen, in belangrijke mate zijn toegenomen, maar ook vele andere onderstellingen, wat betreft eene mogelijke schending onzer onzijdigheid, zijn niet uitgesloten.

Zoo derhalve het tekeergaan van opzettelijke pogingen tot het veroveren van onze gewesten, in het tijdperk dat wij beleven, niet het hoofddenkbeeld is, waarvan bij de regeling van onze strijdmiddelen behoort te worden uitgegaan, valt het niet te onkennen dat de kansen, dat onze onzijdigheid gevaar loopt te worden geschonden, in de laatste jaren zijn toegenomen. Immers hoe bezwaarlijker het voor de oorlogvoerende partijen is om langs den kortsten of wel langs den meest gewenschten weg het vijandelijk grondgebied binnen te dringen, des te grooter zijn de kansen dat naar andere toegangswegen zal worden uitgezien om in het vijandelijk land te komen. Ook springt het groote belang, dat voor eene oorlogvoerende mogendheid

in sommige gevallen aan het bezit van een of meer onzer zeehavens kan verbonden zijn, duidelijk in het oog. Het is op deze gronden dat wij, *in het belang van ons onafhankelijk volksbestaan*, meer dan vroeger en in de eerste plaats moeten bedacht zijn op maatregelen om onze onzijdigheid ongeschonden te kunnen bewaren, gedachtig aan de waarheid dat in het tekeergaan van een schending van de neutraliteit, of zelfs maar in ernstig gemeende pogingen daartoe, als doel ligt opgesloten te voorkomen van in den oorlog te worden betrokken.

Het behoeft wel geen nadere uiteenzetting dat, onder de middelen daartoe, het samentrekken van strijdkrachten ter plaatse waar de schending van de onzijdigheid moet wolden verwacht, het aangewezen middel is en dat alzoo het bezit van een mobiel leger van een voldoende getalsterkte, dat, waar noodig, door de Marine wordt gesteund, een *eerste* vereischte is. Wanneer men voorts bedenkt dat het bezit van zulk een mobiel leger tevens onmisbaar is tegen pogingen tot het bezetten en veroveren van ons land, dan mag gesteld worden dat zoodanig bezit, op het hedendaagsche standpunt, als de hoofdvoorwaarde van ons onafhankelijk volksbestaan moet worden beschouwd.

Na het voorafgaande ligt de gevolgtrekking voor de hand dat het mobiele leger in hoofdzaak zal moeten optreden in het open veld, en zulks zoowel tot handhaving der neutraliteit als bij de verdediging van het Vaderland. Ingeval van tegenspoed, of wel wanneer de Opperbevelhebber zulks om andere redenen gewenscht acht, moet het kunnen teruggaan op een centrale stelling, ten einde dáár en van dáár uit voortdurend mede te werken tot de verdediging des lands.

III.

Het handhaven van de neutraliteit sluit, evenzeer als het tegenhouden van den vijand bij een aanval op ons land, in zich, dat zich gevallen kunnen voordoen, waarin het gewenscht, zoo niet noodzakelijk, is dat wij meester blijven van de overgangen van de groote rivieren nabij de grenzen of wel bij machte zijn om de bruggen te vernielen. De vraag doet zich hierbij voor in hoever bij die overgangen versterkingen worden vereischt.

Zoo als in herinnering is gebracht, moeten er, krachtens de vestingwet van 1874, zijn werken, ‘tot dekking van rivierovergangen en opname van troepen aan IJsel, Waal en Maas’; maar de omstandigheid, dat in de sedert verloopen jaren geen nieuwe werken tot dit doel zijn gemaakt, duidt genoegzaam aan dat er overwegende bezwaren tegen het maken van deze versterkingen bestaan, bezwaren welke, uit den aard der zaak, met het vermeerderen van het aantal rivierovergangen evenredig zijn toegenomen. Inderdaad zou het niet aangaan heden ten dage nabij al de hier bedoelde bruggen vestingwerken aan te leggen, al ware het alleen uithoofde van het groote aantal dier overgangen, welk aantal wellicht nog zal toenemen; en volkomen instemming verdienen dan ook m.i. de gronden, door de Ministers van Oorlog en van Marine in 1882 bijgebracht in hun voorstel tot wijziging der vestingwet van 1874 (Memorie van Toelichting en Memorie van Beantwoording), om de boven bedoelde in die wet voorkomende werken te doen vervallen. Hierbij mag in herinnering gebracht worden het karakteristiek, destijds, uitgesproken oordeel over sperforten, dat zij namelijk een terugkeer zijn tot een meer uitgebreid vestingstelsel, consequent toegepast zelfs tot het oude barrièrestelsel[1)].

Nochtans moet erkend worden dat er, met het oog zoowel op de handhaving van onze neutraliteit als op het tegenhouden van een vijandelijke strijdmacht, wel wat zou zijn aan te voeren voor het bezit van werken nabij sommige onzer overgangen, omdat de taak van het mobiele leger, in beide gevallen, een uiterst moeilijke zal zijn bijaldien het den vijand mocht gelukken zich van de bedoelde rivierovergangen meester te maken. Leerrijk in hooge mate is zeker het voorgevallene met de brug bij Barboche in den Russisch-Turkschen oorlog van 1877. Op den 23sten April van genoemd jaar overhandigde de Russische gezant te Constantinopel aan den eersten Minister Safvet-Pacha de oorlogsverklaring. Nu zal de lezer, die van den daarop gevolgden veldtocht een studie gemaakt heeft, zich herinneren welk een overwegend belang er voor het Russische leger in gelegen was om, bij

1) In de Vereening ter beoefening van de Krijgswetenschap van 23 April 1884. Zie Verslag, bladz. 476.

den opmarsch door Wallachije, in het bezit te zijn van de brug over de Sereth bij Barboche vóórdat de Turken dit punt bezetten of de brug deden springen. Van hunne zijde hadden de Turken hier dan ook een monitor gestationneerd, met opdracht om de brug tijdig te doen springen. Doch wat gebeurde? Een detachement Donsche kozakken bezette, tengevolge van een geforceerden marsch, reeds op den 24sten April de brug, *toen de bemanning van den Turkschen monitor van de oorlogsverklaring nog geen kennis droeg*. Hierdoor kon de Generaal Schachhovskoï met het XIe korps den marsch naar Galatz ongehinderd volbrengen, 't geen voor den opmarsch van het Russische leger van zeer groot belang was.

Zulk een voorbeeld stemt tot nadenken en leert dat de bewaking der bruggen de grootste omzichtigheid eischt. Gaat het nu niet aan nabij alle rivierovergangen verdedigingswerken aan te leggen, in den geest van hetgeen door België is gedaan, dan moet ons streven er te meer op gericht zijn om te voorkomen dat de overgangen in handen van een naburige mogendheid kunnen vallen bij een poging om de onzijdigheid van ons grondgebied te schenden of wel om in ons land te vallen, wel te verstaan wanneer in bedoelde gevallen het vernielen van die overgangen *in ons belang* wordt geacht. Want het is zeer goed denkbaar dat er onzerzijds redenen bestaan om, b.v. wanneer het geen aanval op ons land maar alleen een doortrekken van ons grondgebied betreft, niet de groote bruggen, maar daarentegen wel kunstwerken van mindere beteekenis, zoomede gedeelten spoorbaan, te vernielen, waardoor mede een gewichtig oponthoud kan worden veroorzaakt, doch zonder de groote nadeelen voor handel en verkeer teweeg te brengen, welke een gevolg zouden zijn van het vernielen van de spoorwegbruggen.

Voorts mag niet uit het oog verloren worden dat in den tegenwoordigen tijd de hulpmiddelen en de vaardigheid van de technische troepen bij de groote legers zoodanig zijn, dat het maken van rivierovergangen op plaatsen, buiten de werkingssfeer van versterkingen, lang niet meer zooveel moeite en tijd vordert als in 1874 het geval was. In betrekkelijk zeer korten tijd maakt men tegenwoordig, bijv. in het Duitsche leger, hulpsporen en noodbruggen, waarover de zwaarste treinen vervoerd worden. Het vernielen van spoorwegbruggen

heeft dan ook tegenwoordig m.i. niet meer de overwegende beteekenis van voorheen, en is die meening juist dan volgt daaruit dat het verdedigen van zulke bruggen door versterkingen almede niet meer het belang heeft van vroeger.

Alles wel overwogen, en daarbij aannemende dat wij de middelen bezitten om de spoorwegbruggen te *kunnen* vernielen, en zulks *op het door ons gewenschte tijdstip*, en voorts dat wij er op voorbereid zijn om ook andere kunstwerken te vernielen, waardoor voor de mogendheid, die onze onzijdigheid mocht schenden of wel ons den oorlog aandoen, belangrijke bezwaren worden in het leven geroepen, moet men, naar mijne overtuiging, tot de gevolgtrekking komen dat het aanleggen van verdedigingswerken bij de rivierovergangen niet door het landsbelang gevorderd wordt.

IV.

Hiervoren werd opgemerkt dat het mobiele leger, ingeval van tegenspoed of wel wanneer de Opperbevelhebber zulks om andere redenen gewenscht acht, moet kunnen teruggaan op een centrale stelling, alwaar het voor het oogenblik veilig is doch waarbuiten het, zoodra de omstandigheden zulks gewenscht doen zijn, op nieuw handelend moet kunnen optreden. Zoowel buiten als in die centrale stelling moet het mobiele leger alzoo medewerken tot de verdediging des lands en de handhaving van onze onafhankelijkheid.

Uit den aard der zaak moet het als een gunstige omstandigheid beschouwd worden bijaldien dit centrum de hoofdstad des Rijks bevat en de Regeering aldaar gevestigd is of in oorlogstijd aldaar kan gevestigd worden. Voorts is het zeer gewenscht dat de centrale stelling de gemeenschap behoudt met de buitenwereld of met het eigen land. Hoe groot het strategisch centrum kan zijn, hangt voor een goed deel af van de configuratie van het land. In den regel omvat het slechts een zeer klein gedeelte des lands.

Wat ons betreft, bestond niet zoo heel lang geleden, gelijk reeds werd vermeld, het beginsel om een zeer groot gedeelte des lands ‘rechtstreeks’ te verdedigen - waaronder verstaan wordt het verdedigen met behulp van permanente defensieliniën van dat gedeelte des lands, dat overigens begrensd

wordt door breede stroomen en de zee - t.w. het land ten westen van den IJsel en ten noorden van de positiën bij de groote rivieren, van af de stelling van Mastenbroek aan de Zuiderzee tot de positie de Ruijter-Prins Frederik aan het Volkerak. Bovendien was een aanzienlijk gedeelte der provincie Groningen bestemd om rechtstreeks verdedigd te worden.

In 1874 heeft men dit stelsel laten varen. Bij het streven naar meerdere concentratie is men toen gekomen tot het thans nog van kracht zijnde stelsel, waarbij in de rechtstreeksche verdediging is begrepen het gedeelte des lands, ingesloten door de Nieuwe Hollandsche waterlinie van omstreeks Muiden aan de Zuiderzee tot de Biesbosch en verder langs de Nieuwe Merwede, het Hollands diep en het Volkerak als boven.

Hierbij is het afgesloten gedeelte nog tamelijk groot. Het omvat toch de provinciën Noord- en Zuid-Holland, zoomede een gedeelte van Utrecht en Noord-Brabant, ruim een zesde van de totale oppervlakte des lands. Het gevolg daarvan is dat de verdedigingslijn, alleen aan de landzijde, de zeer aanzienlijke lengte heeft van omstreeks 200 Kilometer, waarbij dan nog gevoegd moet worden de kust van den Helder tot Hellevoetsluis, ter lengte van omstreeks 140 Kilometer. Het natuurlijk gevolg van zulk een lange lijn van verdediging is dan ook dat het aantal vestingen en forten, tot dit stelsel behoorende - de stelling van Amsterdam buiten beschouwing gelaten - zeer aanzienlijk is.

Het ligt niet in de bedoeling om hier ter plaatse de bekende gebreken, welke de Nieuwe Hollandsche waterlinie aankleven, in herinnering te brengen of breeder uit te meten dan voor het betoog, betreffende de àl of niet wenschelijkheid van het behoud dier linie, noodig is. Wat evenwel eene opzettelijke bespreking vereischt is het bezwaar dat er in gelegen is om de talrijke vestingen en forten, tot genoemde verdedigingsstelling behoorende, althans die in eerste linie, een inrichting en, wat meer in het bijzonder de kustbatterijen betreft, een bewapening te geven als tegenover de middelen van aanval, welke heden ten dage kunnen worden verwacht, noodzakelijk zijn te achten.

Toen weinige jaren geleden de geduchte uitwerking bekend

werd van de projectielen, gevuld met brisante springmiddelen, werd in tal van geschriften de aandacht gevestigd op de omstandigheid, dat de bestaande bomvrije dekkingen in de vestingen en forten ongenoegzame bescherming verleenen tegen deze nieuwe vernielingsmiddelen en tevens het onhoudbare aangetoond voor den verdediger om zich in de toekomst onder het vijandelijk vuur op te houden op den walgang en in de open ruimten der verdedigingswerken. Hoewel, naar mijne overtuiging, een zekere mate van overdrijving in de destijds in dit opzicht uitgesproken oordeelvellingen niet valt te miskennen, wordt niettemin thans, zoo als men weet, aangenomen dat de gewone uit metselwerk bestaande gewelven ongenoegzaam zijn tegen de zware projectielen met brisante springlading en dat daartegen een dekking van cement-beton, waarop een laag zand, noodzakelijk is te achten. Ook heeft de vrees omtrent de volstrekte onveiligheid onder het vijandelijk vuur, buiten de gedekte ruimten in de verdedigingswerken, aanleiding gegeven tot het erkennen van de noodzakelijkheid van wijzigingen, zoowel in den aanleg der verdedigingswerken als met opzicht tot het gebruik van het vestinggeschut bij de verdediging, en de opstelling daarvan *in* de werken, voor zoover dit laatste nog raadzaam wordt geacht. Het vorenstaande mag aangenomen worden algemeen bekend te zijn, en de meening, dat de werken in eerste linie niet meer de waarde hebben, daaraan bij het vaststellen der vestingwet toegekend, werd dan ook uitgesproken in het Voorloopig verslag der Tweede Kamer betreffende de vestingbegrooting voor 1896.

In onze omstandigheden mogen wij dit betreuren, maar het betreft hier eene waarheid, waarvoor men de oogen niet mag gesloten houden. Hoe meer vestingwerken een land heeft, hoe grooter de uitgaven zijn, welke dat land zich noodwendig zal moeten getroosten om die vestingwerken op de hoogte te houden van den tijd. Het valt dan ook niet te ontkennen dat Nederland, bij het voortdurend behoud van het groot aantal vestingen en forten in de liniën en stellingen, hiervoren vermeld, voor bovengenoemd doel tot aanzienlijke uitgaven zal verplicht zijn. En dan mag hierbij niet over het hoofd worden gezien dat, bij het behoud van

de Nieuwe Hollandsche waterlinie, een vermeerdering van het nu reeds groot aantal verdedigingswerken geenszins als zoo geheel onwaarschijnlijk moet worden beschouwd en vooral niet wanneer de voorstanders van vestingen en forten het beslissend woord hebben uit te spreken. Immers is het een bekende zaak dat niet zoo heel lang geleden[1)] ernstig sprake is geweest om een nieuwe stelling te maken aan den Moerdijk als voortzetting van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, in aansluiting met de stellingen aan de zuidelijke rivieren, waarvan de kosten geraamd werden op drie millioen gulden. Voor het tegenwoordige is wel van deze voornemens afgezien, doch wie waarborgt ons dat, wanneer wierd overgegaan tot het inrichten overeenkomstig de eischen van den dag van de vestingwerken van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, daarin door de voorstanders dier linie niet op nieuw aanleiding zou worden gevonden om haar tevens eene uitbreiding te geven, welke nog betrekkelijk kort geleden noodig geacht werd en, het moet gereedelijk erkend worden, ook geheel past in het stelsel van de ‘vesting Holland,’ welke op het aangeduide punt werkelijk voorziening eischt?

De noodzakelijkheid van verbeteringen in de bewapening van meerdere onzer kustbatterijen is mede van algemeene bekendheid. Ook hier hebben de vorderingen van de techniek, met name de verbetering van het scheepspantser en van het scheepsgeschut, eischen in het leven geroepen, welke belangrijke kosten medebrengen, zullen bedoelde kustbatterijen hare beteekenis blijven behouden.

Wij moeten natuurlijk, wanneer het geldt uitgaven van den aard en den omvang als de hier bedoelde, in het bijzonder rekening houden met onzen finantiëelen toestand. Gingen wij echter, zoodra die toestand het toelaat, bij het behoud van onze talrijke vestingen en forten en van onze kustbatterijen, er niet toe over deze, wat inrichting en bewapening aangaat, in een toestand te brengen als de tijd medebrengt, dan zouden wij ongetwijfeld een zelfbedrog plegen dat op ons nadeel zou kunnen uitloopen.

Een niet minder groot bezwaar betreft de taak van het

1) Bij de door de Regeering in 1882 voorgestelde herziening der vestingwet.

leger bijaldien het door permanente liniën afgesloten grondgebied eene uitgestrektheid en de verdedigingslijn eene lengte heeft als volgens de vestingwet van 1874 het geval is. Bij de verdediging van het gedeelte des lands, begrensd door de Nieuwe Hollandsche waterlinie, de Nieuwe Merwede, het Hollands diep, het Volkerak, het Haringvliet en de Noordzee, kan men het natuurlijk, wat genoemde linie aangaat, onder alle omstandigheden niet laten aankomen op de bezettingen van de vestingen en forten - in hoofdzaak niet meer dan de steunpunten der verdediging - en op de bewakingstroepen, welke tusschen de forten zijn opgesteld. Voor de mobiele strijdmacht is de hoogst belangrijke taak weggelegd om, mocht de vijand eenig punt der linie ernstig bedreigen of mocht het hem gelukt zijn op eenig punt der linie door te breken, tijdig ter plaatse te zijn om hem tegen te houden, zoo mogelijk terug te werpen en anders een nieuwe lijn van verdediging te vormen. Is die taak, gelet op de uitgestrektheid der verdedigingslijn, op zich zelve reeds moeilijk, bij het hier ter sprake zijnde stelsel van landsverdediging kan het mobiele leger bovendien elk oogenblik geroepen worden om zijn medewerking aan de Marine te verleenen tot het tekeergaan van pogingen des vijands om de stroomen, welke in het zuiden het afgesloten grondgebied begrenzen, over te gaan of wel, tot het, mede in samenwerking met de zeemacht, beletten van een landing op de zoo uitgestrekte kust van Holland. Ook voor deze dubbele taak moet het mobiele leger, wanneer de omstandigheden het vergen, gereedstaan en mogen observatie en bewaking der groote rivieren en der kust niet achterwege blijven, vermits de vijand, na het overgaan van de groote rivieren of na een gelukte landing op de kust van Holland, metterdaad in het afgesloten gedeelte des lands zou zijn doorgedrongen en in den rug staan van de Nieuwe Hollandsche waterlinie. En dat in onze dagen voor een mogendheid, die onze onafhankelijkheid mocht bedreigen, een poging om op de kust van Holland een troepenmacht aan wal te zetten, gelijktijdig met een aanval te land, geen overwegende bezwaren oplevert, mag, gelet op de ontzaglijke hulpmiddelen welke daartoe heden ten dienste staan, gereedelijk worden aangenomen.

Hieruit blijkt genoegzaam dat het mobiele leger, nadat

het, in verband met den opmarsch van een vijand tegen de Nieuwe Hollandsche waterlinie, achter die linie, in het afgesloten gedeelte des lands is moeten teruggaan, bij de noodzakelijkheid om op alle eventualiteiten, zoowel aan de landals aan de zeezijde, voorbereid te zijn, tot een krachtige verdediging van de Nieuwe Hollandsche waterlinie en van het grondgebied ter grootte als vroeger vermeld, in den regel wel verplicht zal zijn zijne strijdkrachten verdeeld te houden, terwijl bovendien, aangezien de Nieuwe Hollandsche waterlinie alleen geschikt is voor een zuiver lijdelijke verdediging, reeds uitdienhoofde offensieve handelingen zoo goed als uitgesloten moeten beschouwd worden[1)].

In den laatsten tijd heeft men de meening kunnen vernemen dat de Nieuwe Hollandsche waterlinie in sommige gevallen ‘niet krachtig’ zou moeten worden verdedigd. Welke de leidende gedachte bij die uitspraak is geweest, is niet recht duidelijk. Is het wellicht de bedoeling geweest dat die verdedigingslinie, ook zonder dat de vestingen en forten op de hoogte van den tijd gebracht worden, dus in den tegenwoordigen toestand, zou kunnen dienen om een vijand, die onze onafhankelijkheid mocht bedreigen, bij zijn opmarsch alleen eenigen tijd op te houden, zonder dat daarbij aan een ernstigen, langdurigen weerstand zou gedacht worden? Het ligt voor de hand dat aan zulk eene handelwijze groote nadeelen verbonden zijn. Immers zou het opgeven van de verdediging der Nieuwe Hollandsche waterlinie, nadat die verdediging een begin van uitvoering had gekregen, zacht uitgedrukt, een

1) In dit laatste opzicht mogen hier enkele regelen aangehaald worden uit een opstel, getiteld: ‘Een pleidooi ten gunste eener actieve landsverdediging’ van de hand van wijlen den Generaal-Majoor Plantenga - een voorstander van het behoud van de Nieuwe Hollandsche waterlinie - voorkomende op bladz. 435 van den *Militairen Spectator*, 1883. De schrijver zegt daarin o.a.: ‘Het vraagstuk, hoe onze hoofdverdedigingslijn tot actieve verdediging geschikt zou te maken zijn, blijft nog steeds oplossing eischen. Zoolang die oplossing niet is verkregen, blijft der Nieuwe Hollandsche waterlinie, hoe hoog hare sterkte in technisch opzicht ook moge worden opgevoerd, naar onze overtuiging een groot gebrek aankleven. Een passieve verdediging van Holland kan nooit in het belang zijn der landsverdediging, want door een lijdelijke houding onzerzijds in de Nieuwe Hollandsche waterlinie wordt de vijand in de gelegen heid gesteld, die linie met een minimum van krachten af te sluiten en op elk tijdstip aanzienlijke krachten naar elders te detacheeren, zonder dat daaruit voor hem op het beslissende punt gevaren voorspruiten.’

hoogst ontmoedigenden indruk teweegbrengen en zeer schadelijk op den gang van zaken werken. Men mag toch het gevaar niet over het hoofd te zien, waaraan de bezettingstroepen kunnen zijn blootgesteld bij het opgeven van de verdediging der linie en het, als gevolg daarvan, doordringen van den vijand binnen het afgesloten grondgebied, omdat aangenomen moet worden dat het dán mede niet in de plannen zou liggen den aanvaller ook verder krachtig tegen te houden, want anders zou men ook de linie krachtig verdedigd hebben. En is die onderstelling juist, dan bedenke men wel dat, bij zulk een opgeven der linie, het gevaar groot is dat de bezettingen van een aantal vestingen en forten van Amsterdam worden afgesneden.

Naar mijne opvatting mag er maar één wijze van verdediging zijn van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, wanneer men die linie in ons vestingstelsel behoudt, t.w. een krachtige verdediging en om die te kunnen voeren behooren de vestingwerken geheel naar de eischen des tijds te zijn ingericht. Door een linie van zulk een uitgestrektheid en met zoo talrijke vestingwerken te behouden met de bedoeling om haar ‘niet krachtig’ te verdedigen, zou men van haar een *schadelijke* linie maken, daar zulk eene verdediging de schromelijkste gevolgen zou kunnen hebben.

De nadeelen resumeerende van het behoud *als vesting* van het uitgestrekte, door permanente liniën afgesloten grondgebied, blijkt alzoo de noodzakelijkheid om een groot deel der bij dit stelsel behoorende vestingen en forten bestand te maken tegen de hedendaagsche middelen van aanval en ook verder op de hoogte van den tijd te houden, met een alsdan waarschijnlijk op nieuw noodig geachte belangrijke uitbreiding van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, en tevens om de bewapening van sommige kustbatterijen volgens de eischen des tijds te verbeteren. Voorts eischt het behoud van de talrijke vestingen en forten, tot het uitgebreide afgesloten grondgebied behoorende, een aanzienlijk getal bezettingstroepen - troepen, zoo als de benaming aanduidt, aan de vestingen en forten gebonden - terwijl het mobiele leger, verplicht zich tot een lijdelijke verdediging van het afgesloten grondgebied ter grootte van een zesde der oppervlakte des lands - de ‘vesting Holland’ - te bepalen daarbij voor een veelzijdige en in meer dan

één denkbaar geval voor een uiterst moeilijke taak kan te staan komen.

En met dat al mag niet over het hoofd gezien worden dat er omstandigheden kunnen zijn, waarin de Nieuwe Hollandsche waterlinie weinig of geen nut voor de defensie heeft. Dit zou b.v. het geval zijn bijaldien een aanval op ons land niet tegen die linie gericht was, waarvan de geschiedenis meerdere voorbeelden oplevert. Wáár blijft in dit geval het voordeel van het bezit der linie met hare talrijke vestingwerken en bezettingen?

V.

De onmiddellijk voorafgaande beschouwingen leiden als van zelf tot de vraag, òf, in plaats van het dáár besproken, bij de wet van. 1874 vastgestelde vestingstelsel, volgens hetwelk een zoo aanzienlijk gedeelte van de oppervlakte des lands als vesting verdedigd wordt, niet een ander stelsel de voorkeur verdient, waarbij, nu wij een stelling van Amsterdam van zulk een groote beteekenis bezitten of eerlang zullen bezitten en de voornaamste militaire inrichtingen reeds derwaarts zijn overgebracht, die stelling als het groot strategisch centrum wordt aangenomen en het door permanente liniën afgesloten grondgebied zich bepaalt tot den kring, door dat centrum aangegeven. Hierbij wordt op den voorgrond gesteld dat de stelling van Amsterdam zich tot de Noordzee uitstrekt, en dat de aansluiting plaats heeft op eene wijze, welke de mogelijkheid van eene landing des vijands op het gebied der stelling geheel wegneemt, zoodat het tekeergaan eener landing geen volstrekt vereischte is voor de verdediging der stelling zelve.

Het gedeelte des lands, dat alsdan door liniën van defensie wordt beschermd, is weliswaar kleiner dan thans het geval is, maar, voor het oogenblik in het midden latende of dit een nadeel moet genoemd worden, staat daartegenover dat de landsverdediging over het geheel daarbij zal winnen.

In de eerste plaats toch zal, uithoofde van het geringer aantal vestingen en forten, minder bezwaar bestaan om de permanente verdedigingswerken, die behouden blijven, voor zooveel noodig geheel naar de eischen van den tijd in te richten, terwijl voor de uitbreiding der stelling van Amsterdam

naar zee het vereischte eerder zal kunnen worden beschikbaar gesteld en onze hoofdverdedigingsstelling, ook overigens, zoo sterk gemaakt zal kunnen worden dat zij, onder een bekwaam en energiek bevelhebber, in waarheid onneembaar mag worden geacht.

Een zeer gewichtig voordeel mag verder genoemd worden het minder vereischte aantal bezettingstroepen, welke vermindering alsdan, hetzij geheel hetzij voor een deel, ten bate kan komen van het mobiele leger, zoo als wij gezien hebben de hoofdfactor bij de landsverdediging. Dat leger zal zich voorts in veel gunstiger omstandigheden geplaatst vinden dan bij de vervulling van zijne taak bij de verdediging van het meer uitgestrekt afgesloten grondgebied. Terwijl toch het mobiele leger, bij de verdediging van de vesting Holland, zooals is gebleken, vooral ook tengevolge van de noodzakelijkheid om de strijdkrachten meer te verdeelen, een zeer moeielijke taak kan hebben te verrichten en bovendien aan het afgesloten grondgebied, d.i. aan de liniën en vestingen, zal gebonden zijn, behoudt, bij de verdediging van de provinciën Holland, zonder dat de ‘vesting Holland’ behoeft verdedigd te worden, de Opperbevelhebber meer de vrije hand om zijne strijdkrachten, naarmate van de omstandigheden, bijeen te houden of wel ze te gebruiken waar zulks het meest noodig is bij de verdediging van het Hollandsche polderland.

Het is hier de plaats om het gewone argument te bespreken voor het behoud van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, dat namelijk die linie noodzakelijk is om den vijand op te houden totdat de stelling van Amsterdam geheel in staat van verdediging is gebracht.

Het is duidelijk dat deze betooggrond meer betrekking heeft op vroegere toestanden, toen er eigenlijk geen stelling van Amsterdam was doch grootendeels in oorlogstijd moest gemaakt worden. Bovendien bestaan geen redenen om er aan te twijfelen dat het mobiele leger, mits van voldoende sterkte en organisatie, los van de liniën en forten, in ons polderland den opmarsch van een overmachtig vijandelijk leger niet zou kunnen tegenhouden of althans aanmerkelijk vertragen. Hoezeer dit tegenhouden van den vijand in meer dan één opzicht voor ons van groot belang is, schijnt het toch niet geheel

zonder bedenking het daarop te laten aankomen bij het in staat van tegenweer brengen der stelling van Amsterdam. Veel rationeeler is het onze maatregelen zóó te nemen dat die stelling in een minimum van tijd geheel ter verdediging gereed zij, ook wat het approvisionnement betreft. Dit laatste zal, bij opkomend oorlogsgevaar, voor zooveel alsdan nog noodig, uit de provinciën Noord- en Zuid-Holland zeer spoedig kunnen geschieden, wanneer de daartoe strekkende maatregelen behoorlijk zijn voorbereid. In elk geval, dus zoowel bij het behoud van de Nieuwe Hollandsche waterlinie in ons vestingstelsel als bij het opgeven dier linie, moeten wij uitgaan van het beginsel dat de stelling van Amsterdam in zeer korten tijd gereed kan zijn om een aanvaller te weerstaan en tevens dat die weerstand niet afhankelijk is van den korteren of langeren tegenstand, welke door de Nieuwe Hollandsche waterlinie of wel door het leger wordt geboden, hetgeen intusschen niet wegneemt dat men groote waarde moet hechten aan het zoolang mogelijk tegenhouden van den vijand bij zijn opmarsch naar de stelling van Amsterdam, maar *daartoe* is, naar mijne zienswijze, de Nieuwe Hollandsche waterlinie geen vereischte.

Door voorstanders van het behoud der Nieuwe Hollandsche waterlinie is, om de noodzakelijkheid van dat behoud te doen uitkomen, aldus geredeneerd: Ten einde, bij het gemis van genoemde linie den noodigen tijd te krijgen om de stelling van Amsterdam in behoorlijken staat van tegenweer te brengen, zal men genoodzaakt zijn met het veldleger tot het ophouden van den vijand ergens stelling te nemen. Waar zal dit geschieden? Waarschijnlijk dáár waar de hooge, voor den vijand overal toegankelijke terreinen eindigen, en het lage, met slooten doorsneden en van weinige smalle wegen voorziene terrein begint, dus ongeveer terzelfder plaatse waar thans onze Nieuwe Hollandsche waterlinie is aangelegd. Zou het nu wel van veel beleid getuigen, zoo werd dan verder gevraagd, wanneer men de voortreffelijke permanente werken, die men thans bezit, ging slechten, om later ingeval van oorlog in misschien weinige uren vluchtige werken van zeer luttele waarde op dezelfde plaats te maken?

Zoo oppervlakkig beschouwd, zou men allicht geneigd zijn de voorstanders van het behoud der Nieuwe Hollandsche

waterlinie, die hier aan het woord waren, een ontkennend antwoord op de gestelde vraag te geven. Niet alzoo evenwel wanneer men eenigszins dieper op de zaak ingaat. Vooreerst zal het ophouden van den vijand in elk geval behooren te geschieden, dus ook afgescheiden van het àl of niet gereed zijn der stelling van Amsterdam. Het ophouden van den vijand geschiedt immers niet met het uitsluitend doel de gelegenheid te verkrijgen om de stelling van Amsterdam geheel in verdedigbaren staat te brengen, maar, en niet het minst, om meester te blijven van een zoo groot mogelijk deel des lands. Of dat ophouden nu zal geschieden dáár waar het hooge terrein eindigt en het polderland begint of wel elders, zal in hooge mate afhangen van de omstandigheden en met name van de kracht van den aanval. Geschiedt de aanval niet met groote overmacht, draagt zij b.v. het kenmerk van een detacheering, waarbij slechts een beperkte strijdmacht tegen ons oprukt, zoodat wij in getalsterkte niet of slechts weinig voor den vijand onderdoen, waarom zouden wij dan aanstonds naar het polderland terugtrekken en de voordeelen prijs geven, welke een actieve verdediging ons kan schenken?

En mocht de inval met overmacht geschieden, zoodat een wijs beleid er ons toe moet brengen om van de voordeelen, welke de verdediging van het polderland ons biedt, gebruik te maken en daarheen terug te gaan, dan wordt niet ingezien waarom juist stelling zou moeten worden genomen ter plaatse waar thans onze Nieuwe Hollandsche waterlinie is aangelegd. Bij het kiezen eener stelling zal het toch onzerzijds een zaak van veel gewicht zijn daarbij zoo mogelijk zorg te dragen dat een offensief optreden langs een of langs de beide vleugels mogelijk is, ten einde de operatielijnen des vijands te kunnen bedreigen. Maar nu heeft, zoo als men weet en een blik op de kaart overigens duidelijk maakt, de Nieuwe Hollandsche waterlinie voor offensieve handelingen als hierbedoeld niet de meest gewenschte richting, daar toch de vleugels, front naar het oosten makende, terug springen in plaats van vooruit, zoo als voor het omvatten van den aanvaller en voor offensieve handelingen tegen zijne gemeenschapslijnen zeker het meest gewenscht zou zijn. Gelet nu op de doorgaande sterkte van het polderland voor de ver-

dediging, zal het in vele gevallen voor het veldleger de voorkeur kunnen verdienen *niet* juist stelling te nemen ter plaatse waar thans de Nieuwe Hollandsche waterlinie zich bevindt, maar veeleer op zoodanige wijze dat daardoor, in verband met de richting van den aanval, in de eischen eener actieve verdediging zooveel mogelijk worde tegemoet gekomen en wij daarbij tevens verzekerd zijn geen of althans zoo min mogelijk gevaar te loopen voor afsnijding van onze verbinding met het achtergelegen land. Er zijn inderdaad, buiten de lijn waar thans de Nieuwe Hollandsche waterlinie wordt aangetroffen, stellingen genoeg te vinden, minstens even geschikt als deze om den vijand op te houden en tot het voeren eener offensieve verdediging beter geschikt. Het wil dan ook voorkomen dat de vraag veeleer geoorloofd is, òf het wel van veel beleid zou getuigen bijaldien, bij het opheffen der Nieuwe Hollandsche waterlinie, door het veldleger tot het ophouden van den vijand onvoorwaardelijk stelling wierd genomen terzelfder plaatse waar thans onze Nieuwe Hollandsche waterlinie is aangelegd?

Bij het opheffen van de Nieuwe Hollandsche waterlinie wordt het gedeelte des lands, door permanente liniën afgesloten, in oppervlakte verminderd. Dat hierin door sommigen een bezwaar wordt gezien, vloeit daaruit voort dat men geen rekening houdt met het feit, dat al wordt het gedeelte des lands, door forten en liniën beschermd, kleiner, de verdediging van het Hollandsche polderland daarom in geenen deele behoeft achterwege te blijven. Men zou inderdaad zeer verkeerd doen met zich voor te stellen dat het in de bedoeling kon liggen om, bij het vervallen van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, de provinciën Holland zoo maar voetstoots aan den vijand prijs te geven. En toch stellen sommigen zich de zaak aldus voor. Hoe vaak wordt niet door voorstanders van het behoud der Nieuwe Hollandsche waterlinie als een axioma gesteld dat, bij het gemis dier linie, een vijand, die uit het oosten ons land binnenrukt, zoo maar na enkele dagen vóór Amsterdam zal staan; ja zelfs heb ik de meening aangetroffen dat de tijd der approviandeering van Amsterdam niet gevonden kan worden als men *geen andere linie* heeft, welke den vijand in zijne nadering tot de

hoofdstad geruimen tijd ophoudt. Zou de zegsman van deze zienswijze zich dan werkelijk voorstellen dat, bij ontstentenis van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, het veldleger, na zijne taak aan de grenzen volbracht te hebben, met versnelde marschen op Amsterdam zal terugtrekken, zonder zich aan de verdediging van het tusschen liggend terrein te laten gelegen liggen? Het tegendeel toch is het geval. Wij moeten een zoo groot mogelijk gedeelte van ons grondgebied verdedigen en in elk geval het tot eene verdediging voet voor voet meer in het bijzonder geëigende Holland; en de vraag is dan ook minder, *wat* wij zullen verdedigen dan wel *hoe* wij ons grondgebied zullen verdedigen, met andere woorden: moeten wij ons grondgebied afsluiten door een lange linie van vestingen en forten en ons achter die linie opstellen om haar lijdelijk te verdedigen of moeten wij een zoo groot mogelijk gedeelte des lands, en in elk geval Holland als polderland, verdedigen en daarbij zooveel mogelijk offensief optreden?

En mocht men overigens willen beweren dat, na het altijd mogelijke teruggaan van het leger naar de centrale stelling van Amsterdam, met het bezit dier stelling het zelfstandig bestaan van Nederland minder verzekerd zou zijn dan bij het meesterschap onzerzijds over het grondgebied, ingesloten door de Nieuwe Hollandsche waterlinie, de groote rivieren en de zee, dan wordt opgemerkt dat bijaldien, ingeval van eene bedreiging onzer onafhankelijkheid, zoowel ons Vorstenhuis als de Regeering binnen Amsterdam hun zetel hebben gevestigd, ons bestaan in staatkundigen zin toch wel geen andere beteekenis zal hebben dan wanneer wij achter de Nieuwe Hollandsche waterlinie zouden staan. Trouwens wordt, bij het tegenwoordige vestingstelsel, na het verloren gaan der Nieuwe Hollandsche waterlinie, de verdediging evenzeer van uit de stelling van Amsterdam gevoerd. Zoolang Amsterdam niet is gevallen - en dit zal niet licht gebeuren bijaldien de gemeenschap met de zee verzekerd blijft - is Nederland niet ten onder gebracht. Voorzeker is de uitspraak van den grooten veldheer en staatsman der 19e eeuw: ‘Pour s'emparer de la Hollande, il faut s'emparer d'Amsterdam’, ook thans nog van kracht. Inderdaad de stelling van Amsterdam, zooals die thans wordt voltooid, behoort niet

langer het reduit te zijn van het samenstel van vestingen en liniën, genaamd de ‘vesting Holland’; zij behoort te zijn ons groot strategisch centrum bij de landsverdediging.

VI.

Wordt met het denkbeeld ingestemd om de stelling van Amsterdam als het groot strategisch centrum bij de landsverdediging te beschouwen en het met behulp van liniën en versterkingen te verdedigen grondgebied te beperken tot het gedeelte des lands, door die stelling, met uitbreiding tot de Noordzee, ingesloten, dan bestaat de mogelijkheid om in ons vestingstelsel een groote en zeer gewenschte vereenvoudiging aan te brengen.

In dat geval toch behoeven van de bestaande versterkingen, welke thans moeten dienen voor de verdediging van het afgesloten grondgebied van af Muiden aan de Zuiderzee, langs de Nieuwe Hollandsche waterlinie tot de Biesbosch, alleen die behouden te worden waaromtrent de plaatselijke omstandigheden het bestaan in elk bijzonder geval wettigen, in verband met de voor de landsverdediging aan te nemen beginselen, en hetzelfde geldt evenzeer voor de werken, behoorende tot de Zuider-waterlinie.

Het is een ontegenzeggelijke waarheid dat het opheffen van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, eene linie waaraan zoovele jaren gewerkt is en waaraan groote sommen zijn ten koste gelegd, een aangelegenheid moet genoemd worden van het grootste gewicht. Mogen wij daartegen evenwel opzien wanneer de omstandigheden den maatregel niet alleen wettigen maar zelfs er toe dringen? Immers is de toestand heden niet meer die van vijf-en-twintig jaar geleden. Wij hebben toch thans de stelling van Amsterdam, of zullen die weldra hebben, welk bezit zóólang tot de vrome wenschen heeft behoord. En dit niet alleen, maar de tijdsomstandigheden zijn geheel veranderd en maken het plan tot verdediging als vesting van een gedeelte des lands, dat meerdere provinciën omvat, niet langer raadzaam. Men kan vertrouwen hebben in de passieve weerkracht der Nieuwe Hollandsche waterlinie en niettemin in de veranderde omstandigheden aanleiding vinden om haar op te geven als permanente linie

van verdediging. Daarbij verlieze men niet uit het oog dat de weerkracht van Holland meer schuilt in de groote sterkte van het polderland voor de verdediging dan wel in de defensieliniën, welke het aan één zijde begrenzen. Wel zijn deze, ook in dat polderland, noodig waar het geldt een centrale stelling, wier blijvend bezit verzekerd moet zijn tegen een geregeld beleg, maar de verdediging van het Hollandsche polderland kan, zelfs tegen een machtigen vijand, zeer goed gevoerd worden zonder permanente werken. De geschiedenis heeft het bewezen.

Overigens mag worden aangenomen dat men in 1874, bij het totstandkomen der vestingwet, ten aanzien van het behoud van de Nieuwe Hollandsche waterlinie, en daarmede van de 'vesting Holland', een andere zienswijze zou hebben gehad, ware aan die linie niet reeds zooveel gedaan. Zeer merkwaardig is in dit opzicht de verklaring, in het jaar 1881, door de Regeering afgelegd, dat het buiten twijfel was 'dat indien in 1874 de toestand zoodanig ware geweest dat de werken der Nieuwe Hollandsche waterlinie niet reeds voor een gedeelte waren uitgevoerd, en alle liniën van verdediging dus op gelijke hoogte waren geweest, men dan zeker zou begonnen zijn met de bevestiging van Amsterdam'. En onder opmerking dat men voor de Nieuwe Hollandsche waterlinie bepaalde plannen had en met de werken daarvoor onmiddellijk kon voortgaan, werd aan het boven vermelde nog toegevoegd: 'Daaraan alleen is het toe te schrijven dat men niet in de allereerste plaats de bevestiging van Amsterdam heeft aangevangen, maar eerst de Nieuwe Hollandsche waterlinie heeft afgewerkt'.[1)] Waren dus de werken der Nieuwe Hollandsche waterlinie niet reeds zoo vér gevorderd geweest en had men, in dat geval, de stelling van Amsterdam in de eerste plaats voltooid, dan zou het te bezien zijn geweest of men *daarna* zooveel aan de Nieuwe Hollandsche waterlinie zou hebben gedaan als werkelijk is geschied en of men niet veeleer tot het besluit zou gekomen

1) Deze verklaring werd afgelegd door den Minister Reuther, in de avondzitting der Tweede Kamer van 21 December 1881 bij de vaststelling der begrooting van uitgaven ten behoeve van de voltooiing van het vestingstelsel. Redevoeringen, bladz. 719 en 720.

zijn om haar reeds toen uit ons vestingstelsel te doen verdwijnen.

Het kan hier de plaats niet geacht worden in het breede na te gaan welke werken der Nieuwe Hollandsche waterlinie, ingeval van eene opheffing dier linie, behouden moeten blijven en welke geslecht dienen te worden. Ten aanzien van de vesting Naarden, welke in zulk een nauw verband met Amsterdam staat, moge hierop eene uitzondering gemaakt en de vraag besproken worden in hoever door het behoud van die vesting gunstige kansen worden verkregen om verzekerd te blijven van het terugtrekken van ons leger naar Amsterdam langs Naarden en voorts om dáár buiten de centrale stelling op te treden, met andere woorden uit de stelling uit te breken en den vijand afbreuk te doen. Het betreft hier eene vraag, waarover meermalen van gedachten is gewisseld. Mij komt het voor dat, uit bovenbedoeld oogpunt, bij het opgeven der Nieuwe Hollandsche waterlinie vóór het behoud van Naarden veel te zeggen is. Wel is waar is het dan een bepaald vereischte dat de positie van Naarden aangesloten zij bij de stelling van Amsterdam, maar die aansluiting kan, gelet op den korten afstand van de buitenwerken van Naarden tot de alsdan mede te behouden forten Hinderdam en Uitermeer, thans tot de Nieuwe Hollandsche waterlinie behoorende, en de daarvóór te stellen inundatie, des vereischt, zeer gemakkelijk, b.v. door een post aan de Ankeveensche brug, worden verkregen.

Op die wijze aangesloten bij Amsterdam, kan aan de positie van Naarden een groote defensieve kracht niet ontzegd worden. De vijand kan de stelling alleen aanvallen uit het oosten en zuid-oosten, voortdurend in zijn linkerflank bedreigd, terwijl de verdediger, steeds in gemeenschap met Amsterdam, ten allen tijde bij machte is nieuwe troepen en verdedigingsmiddelen aan te voeren. Het is waar dat de vesting Naarden door de ten oosten daarvan liggende hoogten beheerscht wordt; maar vooreerst kunnen wij beginnen met die hoogten zelven te bezetten, terwijl wanneer wij ze moeten verlaten en de vijand er zijn geschut opstelt, hij wel de huizen van Naarden zal kunnen vernielen en geschut, dat op den walgang mocht staan, demonteeren - hetgeen hem evenzeer mogelijk zou zijn bijaldien hij zijn geschut niet op

de hoogten, maar op hetzelfde peil waarop Naarden ligt, zou moeten opstellen - maar zal hij bezwaarlijk de vuurmonden, welke volgens de goede regels buiten de vesting behooren in batterij te zijn gebracht, buiten werking kunnen brengen.

Is het uit een defensief oogpunt geen volstrekt vereischte de hoogten ten oosten van Naarden te bezetten, daarentegen zou het, ten einde de gelegenheid voor een legermacht om op de positie terug te trekken of om uit de stelling uit te breken, beter te verzekeren, zeer gewenscht, zoo niet noodzakelijk zijn die hoogten tot Huizen en Laren te versterken.

Wil men derhalve de positie van Naarden behouden met het doel haar geschikt te maken tot opname- en uitvalsstelling, dan moet men er op rekenen dat dit den aanleg voor eenige werken op de hoogten oostelijk van Naarden zal medebrengen.

Eene opzettelijke overweging verdient de vraag, welke riviermonden en zeegaten, bij het geconcentreerd stelsel in de voorafgaande bladzijden voorgestaan, door vaste werken moeten worden beschermd.

Als regel zou kunnen gelden dat wij meester moeten blijven van den Waterweg naar Rotterdam en van de havens in Holland benoorden die rivier, niet alleen in het belang van de verdediging der provinciën Holland, maar ook opdat de vijand van die toegangen te water geen gebruik zou kunnen maken tot het ontschepen van troepen en oorlogsmaterieel voor een aanval op de stelling van Amsterdam, en tevens om onze eventueele bondgenooten of eene mogendheid, die ons over zee te hulp zou willen komen, daartoe de gelegenheid te geven.

Dat de pantserforten op de Harssens, bij IJmuiden en aan den Hoek van Holland moeten behouden worden, ligt alzoo voor de hand. Dat bij IJmuiden vooral ook in verband met de uitbreiding der stelling van Amsterdam tot aan zee, en het pantserfort aan den Hoek van Holland ook nog omdat dit fort de vrije vaart van uit zee naar Rotterdam belet en alzoo de tweede koopstad des Rijks tegen een coup-de-main langs den Nieuwen Waterweg beschermt. En nu van onze pantserforten sprake is, mag een woord van waardeering ten opzichte van hen, die deze schepping -

het fort Pampus niet te vergeten - in het leven riepen of daartoe bijdroegen, hier voorzeker niet misplaatst geacht worden.

De overige vaarwaters, welke toegang naar Holland geven, zijn het Haringvliet en het Volkerak, om van de zeer weinig diepgang hebbende Maas langs Brielle niet te gewagen. Het behoort tot de taak der zeemacht om op deze breede en diepe wateren, en evenzeer op het Hollands diep, op te treden. Krachtige, weinig dieptredende schepen, die overal kunnen komen zonder door de zwaardere vijandelijke schepen gevolgd te kunnen worden, en torpedobooten zijn hier op hunne plaats.

Met opzicht tot de vesting Hellevoetsluis aan eerstvermeld vaarwater, komt het mij voor dat, zoo al de werf van uitrusting en herstelling aldaar de Marine van veel nut is, toch niet kan beweerd worden dat de vesting Hellevoetsluis, noch de stelling op Voorne, bij het meer geconcentreerd stelsel, voor de landsverdediging noodig zijn. Het tegendeel moet veeleer aangenomen worden. Laat men toch de Nieuwe Hollandsche waterlinie als permanente verdedigingslinie los, dan verliest de evengenoemde stelling met de vesting Hellevoetsluis nagenoeg geheel hare waarde. Overigens is er reeds meermalen op gewezen dat de marinewerf van uit zee kan worden in brand geschoten en de verdediging der vesting alsdan ten eenenmale zou belet worden.

Evenmin moet het behoud van de stelling van het Hollands diep en het Volkerak, waarvan de positie de Ruijter-Prins Frederik aan het Volkerak deel uitmaakt, bij een meer geconcentreerd vestingstelsel, wenschelijk geacht worden. Vermoedelijk zal echter het fort bij Numansdorp op den noordelijken oever van het Hollands diep nog goede diensten kunnen bewijzen als steun voor de Marine op evengenoemd vaarwater.

Voor het behoud der stelling van den Helder zijn geldige redenen aan te voeren. Uit den aard der zaak is het bezit der haven en der maritieme etablissementen te Willemsoord voor onze defensie van het grootste gewicht. Daarbij komt dat het bezit der haven ons voor de nadeelen behoedt, en ons de voordeelen kan schenken, welke hierboven zijn vermeld. Bij het behoud van den Helder is bovendien de kans grooter dat Noord-Holland in ons bezit zal blijven, hetwelk

in meer dan één opzicht een groot voordeel voor Amsterdam moet geacht worden. Het is evenwel de vraag of men daarom aan de positie van den Helder de groote kosten behoort te besteden, welke noodig zouden zijn bijaldien men de stelling geheel naar de hedendaagsche eischen zou wenschen in te richten. Naar mijne meening zou het strategisch gewicht der stelling zulks niet rechtvaardigen. Zij sluit toch evenmin den toegang af naar de Zuiderzee als zij het aan wal zetten van een vijandelijk leger op de kust van Noord-Holland belet. Een geregelde aanval op de werken aan de landzijde is dan ook niet te verwachten, maar die werken zijn noodig om de kustbatterijen, de haven en de maritieme etablissementen tegen overvalling door gelande vijandelijke afdeelingen te beschermen.

Het komt mij derhalve voor dat wij, wat de kustverdediging betreft, moeten behouden de stelling van den Helder en de pantserforten bij IJmuiden en aan den Hoek van Holland. Voorts het fort bij Numansdorp, zoomede de werken aan de Wester-Schelde.

VII.

Eene beknopte beschouwing moge thans volgen over de inrichting der stelling van Amsterdam. Men kan aannemen dat, met opzicht tot onze hoofdverdedigingsstelling, na jarenlange gedachtenwisselingen, thans in zóóver eenstemmigheid is verkregen dat, ten aanzien van de ligging der verdedigingswerken van den gesloten kring geen belangrijk verschil van zienswijze meer bestaat. Ook mag als vaststaande worden aangenomen, dat, voor het geval de aansluiting aan zee mocht worden opgelost in dien zien dat daarbij een open kustfront wordt verkregen, niettemin de kring van werken om de hoofdstad ook op dat kustfront moet worden gesloten. Het mag dus geheel overbodig geacht worden de ligging der werken, tot den gesloten kring behoorende, nader te bespreken, en dit geldt evenzeer voor de inrichting, welke aan die werken wordt gegeven. De groote meerderheid toch van hen, die met een onbevangen blik de tamelijk wijdloopige litteratuur gevolgd hebben, welke zich ten aanzien van enkele punten, zoo als de koepels in de forten, den aard van het te maken bomvrij logies, de noodzakelijkheid van onderling flankement

der forten enz., niet lang geleden ontsponnen heeft, zal zich gereedelijk kunnen nederleggen bij de plannen, welke thans in uitvoering zijn.

Voorts bestaat er eenstemmigheid ten aanzien van de noodzakelijkheid dat de stelling aangesloten moet zijn aan de Noordzee. Maar ten aanzien van de wijze, waarop dit behoort te geschieden, zijn vermoedelijk de meeningen nog verdeeld, hetgeen is af te leiden uit een kort overzicht van hetgeen in de laatste jaren met betrekking tot deze aangelegenheid is voorgevallen.

Zoo als door den Minister van Oorlog in 1891 in de Eerste Kamer werd medegedeeld[1)], dagteekent het denkbeeld om een open front aan zee te hebben, van 1876 tijdens het bestuur van den Minister Klerck. Volgens het ontwerp, onder dien bewindsman opgemaakt, zou de zuidelijke kring van werken gaan van Nieuwersluis over Uithoorn tot Leimuiden, van dáár langs de zuidelijke ringvaart van de Haarlemmermeer tot de Koog en verder zuidwaarts tot aan Katwijk-aan-Zee; terwijl de noordelijke lijn van af IJmuiden den noordelijken oever van het Kanaal zou volgen tot Velzen om langs den St. Aagtendijk en over Knollendam, Spijkerboor, de Rijp en Avenhorn bij Schardam aan te sluiten aan de Zuiderzee. Voor het geval van een landing tusschen Katwijk en het Noordzeekanaal werden repli-stellingen noodig geacht in het zuid-westelijk deel der stelling. Dit plan is niet tot stand gekomen omdat het veel te ruim en te breed opgevat werd geacht voor onze krachten.

Hetzelfde lot trof het plan, door den Commandant der Stelling in December 1889 ingediend, waarbij werd voorgesteld om het westelijke front uit te breiden tot aan de Noordzee en wel door aan de zuidzijde der stelling, van af Kudelstaart, de richting te nemen zuidwaarts van de Haarlemmermeer over Noordwijk en Voorhout naar mijlpaal 83, en in het noorden te gaan van Marken-binnen over Uitgeest en Bakkum naar mijlpaal 43.[2)] Volgens de Regeering had de Stellingcommandant, bij zijn voorstel tot het doortrekken van de stelling naar zee, niet de bedoeling daaraan eenige

1) Handelingen Eerste Kamer 1890-1891, bladz. 189.
2) Als boven, bladz. 190.

versterking aan de westzijde toe te voegen.[1] Volgens den voorsteller is de gevolgtrekking als zoude hij gewild hebben een aan zee opene stelling in eerste linie, zonder achterliggende werken, zoodat Amsterdam bij een gelukte landing verloren zou zijn, niet juist en werden wel degelijk door hem werken in tweede linie verlangd.[2]

Een derde plan is dat van de Commissie, welke in 1893 is benoemd met opdracht een onderzoek in te stellen omtrent de vraag, òf op de eene of andere wijze eene uitbreiding der Stelling van Amsterdam naar zee zou kunnen worden verkregen, welke - zoowel finantieel als ten opzichte van onze beschikbare troepenmacht - binnen het bereik van onze krachten zou liggen en waarvan het totstandbrengen, in zoodanig geval, door de daardoor te verkrijgen voordeelen zou worden gewettigd. Volgens dit plan zou de uitbreiding der stelling naar zee moeten geschieden door den aanleg van een vleugel in de lijn Bennebroek-strandpaal 72, terwijl voorts het Noordzeekanaal de uitbreiding aan de noordzijde zou begrenzen, met dien verstande dat een fort zou worden gebouwd aan den noordelijken oever van het Noordzeekanaal nabij het oostelijk uiteinde van het toeleidingskanaal naar de nieuwe zeesluizen, zoomede een tweede verdedigingswerk aan de zuidzijde der haven van IJmuiden tegenover het bestaande kustfort.[3]

Ik zeide hierboven dat de stelling van Amsterdam moet zijn aangesloten aan de Noordzee, waarmede bedoeld wordt dat wij voortdurend meester moeten zijn van het Noordzeekanaal en de haven en van de vrije vaart op dat Kanaal. Wij moeten meester zijn van het Kanaal om den vijand, bijaldien hij de stelling ten Zuiden of wel ten noorden van het Kanaal aanvalt, te beletten van den eenen oever op den anderen over te gaan of bijaldien hij zoowel ten noorden als ten zuiden aanvalt - wat niet *denkbaar*, maar *mogelijk*

1) Handelingen Eerste Kamer 1891-1892 blz. 191-192 en Memorie van Beantwoording betreffende de Verhooging van uitgaven ten behoeve van het Vestingstelsel 1892.
2) Het Westelijk front der Stelling van Amsterdam. Openbare brief aan Z.E. den Minister van Oorlog door den Generaal-Majoor den Beer Poortugael, voormalig Commandant der Stelling.
3) Memorie van toelichting betreffende de Begrooting van uitgaven ten behoeve van het Vestingstelsel 1894.

is - de beide deelen van zijne macht gescheiden te houden; en wij moeten meester zijn van de haven en de vrije vaart op het Kanaal om daarlangs de gemeenschap met de zee te behouden en voortdurend levensmiddelen en andere behoeften naar Amsterdam aan te voeren.

Uit dit oogpunt beschouwd is het behoud van het Noordzeekanaal voor de verdediging van Amsterdam niet slechts van groot gewicht, het is daarvoor *noodzakelijk* te achten. Nu is wel in 1892 van de zijde der Begeering de meening uitgesproken dat wanneer wij het zeegat van IJmuiden niet kunnen openhouden de vrije toegang uit zee niet verzekerd is, en dat alleen het bezit van een bondgenoot of van genoegzame maritieme strijdmiddelen, waardoor een permanente blokkeering voorkomen wordt, zekerheid in dit opzicht kunnen geven[1)]; maar is die voorstelling wel juist? Wanneer wij een bondgenoot hebben, die de blokkade kan verhinderen, zooveel te beter, en het is alles behalve onwaarschijnlijk dat zulks bij een Europeesch conflict het geval zal zijn; maar het is toch altijd voorzichtiger op dien bondgenoot niet te stellig te rekenen en zich te plaatsen op het standpunt dat de bondgenooten niet komen opdagen en wij op eigen krachten moeten vertrouwen. ‘Genoegzame maritieme middelen’ komen in dat geval in de eerste plaats in aanmerking en het moet erkend worden dat bij het thans vigeerende uitgebreide vestingstelsel die eisch wellicht niet altijd in voldoende mate zal kunnen bevredigd worden. Wanneer evenwel er toe mocht worden overgegaan om ons vestingstelsel in te krimpen in den zin als in de voorafgaande beschouwingen wordt voorgestaan, dan kan er in redelijkheid geen bezwaar bestaan om die maritieme middelen ten behoeve van de stelling van Amsterdam beschikbaar te stellen. Mocht evenwel op een gegeven oogenblik daaraan iets te kort komen, ook dan nog behoeven wij niet bevreesd te zijn dat de toevoer naar de stelling geheel zal worden afgesneden. Immers heeft de ondervinding geleerd dat een scheepsmacht, in getal en gehalte der schepen onderdoende voor de blokkeerende scheepsmacht, aan deze zoodanige schade kan toebrengen dat de blokkade kan worden geacht,

1) Memorie van beantwoording betreffende het Wetsontwerp tot verhooging der uitgaven ten behoeve van het Vestingstelsel, dienst 1892.

zij het dan ook tijdelijk, te zijn verbroken. Het is overbekend met hoeveel bezwaren het handhaven van een blokkade van een of meer onzer zeegaten voor een vijand is verbonden, als een gevolg niet alleen van de gesteldheid van onze kust, maar ook van de niet zelden plaats hebbende snelle wisseling van weer en wind, bezwaren welke in zeer belangrijke mate toenemen wanneer alle merken en lichten zijn verwijderd en onze maritieme middelen de vijandelijke scheepsmacht niet alleen beletten het kustwater af te bakenen, maar deze bovendien elk oogenblik kunnen bedreigen en nadeel berokkenen. Aldus handelende zal het, bij groote waakzaamheid en een beleidvol optreden onzerzijds, mogelijk zijn bevriende schepen de gelegenheid te verschaffen om de haven van IJmuiden binnen te vallen. Een blokkade, zóó volkomen dat geen schip bij dag of nacht in of uit kan gaan, zal wel nimmer bestaan hebben; zooveel te minder behoeven wij bevreesd te zijn dat dit zal plaats vinden voor het zeegat van IJmuiden onder de omstandigheden, zoo als die zich ter plaatse voordoen en hier met een enkel woord werden vermeld. Met genoegzame zekerheid mogen wij daarom, naar mijne overtuiging, aannemen dat het beletten van toevoer over zee naar Amsterdam niet te vreezen is, wanneer althans de vrije vaart op het Noordzee-Kanaal tevens verzekerd is.

Is het nu voor het behoud van die vrije vaart noodig dat daartoe de stelling van Amsterdam aan de westzijde begrensd wordt door een open kustfront, zoo als bij de drie ontwerpen, hiervoren aangehaald, het geval is? Deze vraag moet stellig ontkennend beantwoord worden. Het open kustfront moet integendeel in dit opzicht als een nadeelige omstandigheid worden beschouwd, omdat zoodra het kustfront geforceerd, met andere woorden de vijand geland is, wij niet meer kunnen geacht worden meester te zijn van de vrije vaart op het Kanaal. Het zal toch den gelanden vijand, bij zijn opmarsch door de breede duinstrook, niet moeilijk vallen, zoo al niet zich van het Kanaal meester te maken, dan toch in elk geval de vrije vaart daarop te beletten.

Nu is er in de drie ontwerpen een groot onderscheid met opzicht tot den aard van het open kustfront. Vooreerst wat de uitgestrektheid betreft; want terwijl in het eerste project

- dat van 1876 - de te verdedigen kuststrook een lengte heeft van 31 Kilometer, is het kustfront bij het ontwerp van 1889 niet minder dan 40 Kilometer lang en bedraagt de lengte der kustlijn volgens het verslag, in 1893 uitgebracht, 17 Kilometer. Voorts verdient het opmerking dat, volgens het eerste en het laatste ontwerp, de noordelijke afsluitlijn door het Kanaal zelf wordt gevormd, doch het tweede ontwerp een eigen noordelijke afsluitlinie heeft.

Zonder de bekende voordeelen over het hoofd te zien, welke alle drie de ontwerpen aanbieden, als het opnemen binnen de stelling van de drinkwaterleiding van Vogelenzang, van de stad Haarlem en van het hooge terrein, hebben toch allen, naar mijne meening, het nadeel gemeen dat de uitbreiding te veel troepen vraagt, terwijl dit bezwaar en dat waarop hierboven werd gewezen, dat nl. de vrije vaart op het zeekanaal bij het bezit van een open kustfront en een of twee op grooten afstand van elkander gelegen vleugels, niet voldoende verzekerd is, niet opwegen tegen de opgenoemde voordeelen. Al zijn die voordeelen niet te miskennen, men kan toch niet zeggen dat hun bezit noodzakelijk is voor de verdediging der stelling, en het minst dat betreffende de drinkwaterleiding, welke quaestie thans een geheel nieuwe phase is ingetreden.

Wat de lengte van de te verdedigen kuststrook aangaat, wordt erkend dat het laatste ontwerp zich gunstig van de beide anderen onderscheidt, maar toch zou ook hierbij steeds een legermacht aanwezig moeten zijn om de kust te bewaken en pogingen tot landen tegen te gaan. Want al is de lengte der kuststrook slechts 17 Kilometer met een kustfort aan de noordzijde en een aan de zuidzijde, toch zal door die beide forten alleen een landing niet kunnen worden belet. Immers moet men aaunemen dat bij een voorgenomen landing de twee kustforten door scheepsgeschut van het zwaarste kaliber onder vuur zullen worden genomen en het is zeker eene gunstige onderstelling dat, *onder die omstandigheden*, het werkzame vuur van de forten langs de kust zich tot 3 à 4 Kilometer afstand zal uitstrekken. Er blijft dan nog een strook van 10 Kilometer over om te landen, een ruimte des noods voldoende om een legerkorps te doen ontschepen.

Uit het onmiddellijk voorafgaande moet gebleken zijn dat

van de drie ontwerpen dat van 1893 de meeste aanbeveling verdient, met dien verstande dat met de zienswijze van het eene lid der Commissie, dat de kosten van den vleugel Bennebroek-strandpaal 72 niet geëvenredigd zouden zijn aan de daarvoor te verkrijgen voordeelen, wordt ingestemd, en zelfs de nadeelen grooter worden geacht dan de voordeelen. Wat echter de meening van bedoeld lid betreft, dat het gebruik en het behoud van het Noordzeekanaal voldoende zullen zijn gewaarborgd door den aanleg van de beide voorgestelde forten ter betere verdediging van de haven van IJmuiden en van het Noordzeekanaal, moet ik doen opmerken dat, al is de zienswijze te verdedigen dat het *behoud* van het kanaal door de beide voorgestelde forten wordt gewaarborgd, het niet duidelijk is hoe daardoor het *gebruik* van meerbedoeld kanaal zou verzekerd zijn. Mij althans komen voor dit laatste doel de beide nieuwe forten niet voldoende voor, doch zou ik het gebruik van het Kanaal, d.i. de vrije vaart daarlangs, wenschen te verzekeren door, zoowel ten noorden als ten zuiden van het Kanaal en op korten afstand daarvan verwijderd, eenige werken aan te leggen, aan de zeezijde aansluitende bij het fort IJmuiden en het daartegenover te maken kustfort. Bij den belangrijken steun, welke deze werken van het fort bij Velzen en de beide forten aan den mond van het Kanaal zullen ontvangen, is de meening gewettigd dat de werken ten noorden en ten zuiden van het Kanaal geen permanent karakter behoeven te dragen. Men heeft dan geen open kustfront, terwijl niettemin het bezit van het Kanaal en de vrije vaart daarop verzekerd zijn.

Wordt bij de voltooiing der stelling van Amsterdam, op de wijze zooals dit thans geschiedt, tevens een verzekerde gemeenschap met de Noordzee verkregen, zonder dat wij in de fout vervallen daartoe een open kustfront te maken, alzoo niet meer dan het verzekeren van het voortdurend bezit van het Kanaal en van de vrije vaart daarop, dan zullen daarmede hoogst belangrijke voordeelen zijn verkregen. Tot die voordeelen mag in de eerste plaats gerekend worden de onvolkomen insluiting van de stelling met al de nadeelen en bezwaren daarin voor den vijand gelegen, want, het werd reeds opgemerkt, het is niet waarschijnlijk dat de vijand zoowel ten

noorden als ten zuiden van het Noordzeekanaal een geregelden aanval tegen de stelling zal ondernemen, bijaldien dat Kanaal in ons bezit is. Een toegang hebbende tot de Zuiderzee of, wellicht in de toekomst, tot het IJselmeer, langs het Kanaal in gemeenschap met de Noordzee en de buitenwereld, en daarbij naar alle waarschijnlijkheid aan één zijde voeling houdende met het eigen land, zullen wij ten allen tijde in staat zijn datgene te verkrijgen wat voor het onderhoud van de bevolking en van het leger wordt vereischt en zal de stelling, mede gelet op de uitgebreidheid welke zij ten slotte heeft gekregen, niet, als Parijs in 1871, door den honger behoeven te vallen. Het niet aanwezig zijn van een open kustfront maakt voorts dat wij binnen de stelling geen legermacht behoeven te hebben, steeds gereed om pogingen te helpen afweren tot landing op de kust, en dat derhalve de legermacht, noodig bij de verdediging van ons strategisch centrum, minder talrijk kan zijn dan voor het geval de stelling met een open kuststrook aansloot aan zee. Het mobiele leger kan alsdan gebezigd worden tot doeleinden, welke aan de verdediging der stelling ten goede komen, tot het voeren namelijk van een meer offensieve verdediging, wellicht tot het verrichten van aanvallen tegen de flanken van den vijand of, in bijzondere gevallen, tot het optreden in een meer verwijderd deel des lands. Het ligt in den aard der zaak dat de stelling van Naarden, de te maken positie aan het Noordzeekanaal en voorts de Zuiderzee en de Noordzee ons daartoe in de gelegenheid moeten stellen.

Vrij om ten aanzien van de bewaking en verdediging van onze uitgestrekte kusten naar omstandigheden te handelen, welke bewaking en verdediging onvermijdelijk zijn te achten bij het behoud van het uitgestrekte afgesloten grondgebied of bij het maken van een stelling van Amsterdam met een open front aan zee, zullen wij, bij het aannemen van het meer geconcenteerd vestingstelsel met de stelling van Amsterdam zonder open kustfront, in een minder moeilijken toestand verkeeren. Vergt de verdediging als vesting van het gedeelte van het land, ingesloten door de Nieuwe Hollandsche waterlinie, de groote rivieren en de zee, inderdaad zeer veel van onze krachten, en verkeert men met een stelling van Amsterdam met een open kuststrook tot zekere hoogte in hetzelfde geval,

bij het loslaten van het plan tot rechtstreeksche verdediging van een zoo groot gedeelte des lands als hierboven vermeld is en het bezit van een stelling van Amsterdam als strategisch centrum met verzekerde aansluiting door het Kanaal aan de Noordzee, zal ons onafhankelijk volksbestaan krachtiger kunnen worden gehandhaafd, aangenomen, wat steeds is voorop gesteld, dat zoolang Amsterdam niet is gevallen, Nederland niet is ten onder gebracht.

VIII.

In de voorafgaande bladzijden werd in het licht gesteld dat vereenvoudiging van ons vestingstelsel in het welbegrepen belang van het land zeer gewenscht moet worden geacht, vermits een meer geconcentreerd vestingstelsel aanzienlijke voordeelen voor de landsdefensie zal opleveren. Niet langer mag het zeer groot aantal vaste sterkten, dat wij bezitten, een bezwaar zijn voor onze defensie, zoo als thans het geval is, omdat die talrijke vestingwerken niet alleen het leger binden in oorlogstijd, maar bovendien oorzaak kunnen zijn dat in vredestijd aan de levende strijdkrachten niet altijd gegeven wordt wat noodig is voor doeltreffende vorming en oefening.

Het moet tevens gebleken zijn dat er een nauw verband bestaat tusschen de inrichting van het vestingstelsel eenerzijds en de sterkte en organisatie van het leger zoomede de vaststelling der maritieme middelen anderzijds, voor zoover deze laatsten de bestemming hebben deel te nemen aan de eigenlijke landsverdediging. Daarom is het zeker gewenscht dat de herziening van het vestingstelsel en het aanwijzen der maritieme middelen gelijktijdig plaats vinden met de voorgenomen regeling van de organisatie der landmacht. Het is hierbij geenszins de bedoeling dat het vestingstelsel eerst moet geregeld worden, evenmin dat de legerorganisatie eerst zou moeten vastgesteld worden. Beiden moeten *gelijktijdig* behandeld en daarbij het aandeel vastgesteld worden van de Marine bij de landsverdediging. Men zal dan het geheel kunnen overzien en voor de bewering, die geuit is, dat elke redelijke grondslag voor de legerwetten ontbrak, zal dan geen grond meer bestaan.

Reeds uitdienhoofde moet men het oogenblik gekomen achten voor eene herziening der vestingwet, maar ook afge-

scheiden hiervan zijn er afdoende redenen om die herziening niet langer te verschuiven. Vroeger kon men de meening zijn toegedaan dat het tijdstip daarvoor gekomen zou zijn wanneer de stelling van Amsterdam geheel of zoo goed als geheel voltooid zou zijn. Maar het schijnt wel dat, nadat in het jaar 1896, bij de behandeling der begrooting voor het volgende jaar, was besloten tot het maken der definitieve stelling van Amsterdam en de voltooiing der stelling in 6 jaar werd in uitzicht gesteld, in de laatstverloopen jaren verschillende omstandigheden op den voortgang van het zoo belangrijke werk een vertragenden invloed hebben uitgeoefend. Wanneer wordt voortgegaan met het werken aan de stelling van Amsterdam, op de wijze zoo als thans plaats heeft, dan kan de voltooiing nog zeer lang op zich laten wachten. Op dien grond mag men aannemen dat het oogenblik tot meer doortastend handelen is aangebroken.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de meening, dat het maken eener stelling van den eersten rang om de hoofdstad des Rijks, de aanleiding zou kunnen zijn voor een aanmerkelijke vereenvoudiging in ons overig vestingstelsel, op den bodem der gedachte heeft gelegen bij sommigen onder hen, die dit groote werk weinige jaren geleden in beginsel hebben helpen totstandbrengen. Mocht overigens in het jaar 1896 de herziening der vestingwet wel wenschelijk doch niet noodzakelijk zijn geacht, op het tegenwoordige tijdstip mag dit niet langer gezegd worden. Bij den tragen gang der werkzaamheden aan onze hoofdverdedigingsstelling zou het verkeerd gezien zijn met de herziening der vestingwet nog langer op de voltooiing der stelling van Amsterdam te wachten en behoort het herzien der vestingwet integendeel een drang te zijn om die stelling thans met spoed te voltooien. Een ernstig financieel bezwaar kan daartegen niet bestaan, aangezien voor een landsbelang van zóó overwegenden aard als het onderwerpelijke het aangaan eener leening op korten termijn zeker wel geoorloofd is. Gewenscht mag het dan ook geacht worden dat de verwachte nieuwe regeling der legerorganisatie gepaard ga met eene voordracht tot wijziging der vestingwet, waarbij eene belangrijke vereenvoudiging van ons vestingstelsel op den voorgrond staat.

C.D.H. SCHNEIDER.

Hervormde woorden.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vierde druk. Geheel opnieuw bewerkt door H. Kuyper Jr., Dr. A. Opprel en P.J. van Malssen Jr.

De taal is de spiegel van 't stoffelijk en geestelijk leven der volken. Hare woorden en uitdrukkingen, hare beeldspraak, haar rijkdom en gehalte beantwoorden aan 't denken en gevoelen en begeeren der menschen, die haar bezigen. Het stoffelijk bestaan en de geestelijke behoeften van sprekenden en schrijvenden staat afgebeeld in den schat van hare woorden en wendingen. In eene landbouwende streek, die min of meer buiten aanraking met de beschaafde wereld blijft, voor zoover dit heden ten dage nog mogelijk is, behelpt men zich met eenige honderden woorden minder dan 't de menschen doen in een fabrieksstadje, die toch ook wel zooveel van den akkerbouw vernemen, dat ze daarvan het grootste deel der namen van dingen en eigenschappen en werkingen, met al de toepassingen door beeldspraak en spreekwoorden, mede verstaan. Waar de levenskring der menschen ruimer wordt, in onze grootere en groote steden, met haar leven van nijverheid en handel, blijkt ook weer dadelijk, dat het vocabularium er rijker is, en de omgangsspraak aan verscheidenheid van uitdrukkingen wint. Het is wel waar, dat voor honderden menschen uit den minderen stand, voor hen vooral, die in eene groote stad onder den rook der schoorsteenen hunner fabriek leven en sterven, de woordenschat van het landbouwbedrijf een onbekend goed blijft; maar toch nooit zóó, dat hun tekort in dit opzicht de overwinst van al het andere te niet doet. Gaat men bovendien een eindje hooger de maatschappelijke

ladder op, dan is, en meer naarmate men in welvarender levenskringen aankomt, de aanraking der stedelingen met het leven buiten de stad veelvuldig genoeg om te verwachten, dat maar weinig van de taal van 't leven ten platten lande aan den stadsbewoner vreemd blijft. En nu is in deze redeneering de geschreven taal nog geheel buiten rekening gelaten. Maar dat mag slechts voor een oogenblik. Want terstond moet nu ook in aanslag gebracht worden welk eene macht de drukpers is in dienst van ons aller taalrijkdom. Het eerst is daar de school met haar lees- en aanschouwingsonderwijs, dat den begripskring der jonge knapen en meisjes uitzet, en hun woorden geeft voor de nieuwe begrippen. Weldra volgt de eigen lectuur der scholieren, en van hen, die de school reeds voorgoed verlieten. Naast boeken en tijdschriften komt ook de courant het onderwijs aan volwassenen vervolgen en de taal tot een gemeengoed voor allen maken. Maar ‘de mensch leeft niet bij brood alleen’, is het woord der Kerk, en naast het stoffelijke en verstandelijke, het gevoels- en geestesleven in den gewonen zin, komt nu het geestelijke leven in de godsdienstige beteekenis van het woord. Van den dag af, sedert het Christendom de heidensche wereld bekeerde in de Germaansche landen, en ten onzent, ontstaat er in de taal der nieuw-bekeerden[1)] dezelfde omwenteling als in hun geest en gemoed. Hun woordenschat wordt voor een groot gedeelte Christelijk, Roomsch-Catholiek, als ik 't zoo noemen mag. Zeven eeuwen lang heeft de Roomsche godsdienst onbeperkt geheerscht, en tot

1) Welk een machtigen invloed de invoering van 't Christendom heeft gehad op de talen der volken, die de leer van den Nazarener aanvaardden, is dadelijk te zien, als men zich eenige woorden te binnen brengt, welke door 't Latijn, de taal der Kerk tot ons kwamen, zelfs al is hunne beteekenis door 't overbrengen van 't woord uit de Kerk in 't leven verzwakt of gewijzigd, gelijk b.v. met de woorden pijn (poena), plaag (plaga), zonde (sons, gen. sontis), klerk (clericus), enz. 't geval is. Wij hebben verder de woorden verdoemen (damnare). offeren (offerre), preeken (praedicare). Kerkelijke bedieningen zijn: priester (presbyter), proost (propositus), abt (abbas, acc. abbatem), monnik (monachus), deken (decanus), dominee (dominus); en van de kerkelijke gebruiken gewagen mis (missa), metten (matutina), feest (festa, pluralis van festum), vesper (vesper), zegen (signum). Niet te vergeten de namen van gebouwen en kerkelijke voorwerpen: dom (domum), Munster (monasterium), klooster (claustrum), kluis, kluizenaar (clausa), tempel (templum), orgel (organum), altaar (altare), kansel (cancelli), kruis (crux), en nog vele andere.

op den dag der Hervorming toe het leven der menschen in hoogeren en lageren kring geleid, gemerkt, gestempeld. Van dit onbeperkte gezag der Roomsche kerk draagt de taal nog heden de overvloedige bewijzen. Het is waar, dat het Nederlandsche volk voor ruim het beste drie-vijfde deel hervormd werd; maar eene meetellende minderheid bleef catholiek, en bewaarde alzoo de Roomsche woorden en uitdrukkingen. Maar ook de omstandigheid, dat vele aan de moederkerk ontleende zegswijzen en woorden reeds gemeengoed der omgangstaal geworden waren, en ondanks den nieuwen godsdienst onuitroeibaar, of althans onmisbaar bleken te zijn, maakte, dat het Nederlandsch, zelfs in den mond der Protestantsche spraakmakende gemeente, vele Roomsche eigenaardigheden behield. Het is te begrijpen, dat er brave menschen van de nieuwe leer zijn geweest, zóó afkeerig van alle Roomsche ‘afgoderij’, dat zelfs het woord Kerst*mis* hun niet meer van de lippen wilde, en zij altijd van Kerst*feest* spraken; maar het moederkerksche woord heeft zich toch gehandhaafd! Wijden, iets of iemand, met wierook en wijwater, werd eene handeling van diabolische geheimzinnigheid geacht, maar ‘inwijden’ was gemunt Hollandsch geworden voor een ieder, en ook een Protestantsch bedehuis werd ingewijd, gelijk alles en allerlei, wat voor 't eerst in gebruik genomen werd. Dat de monniken in minachting kwamen, omdat ze volstrekt niet meer ‘in den geur van heiligheid’ leefden, is geen laster; de luiheid o.a. der kloosterlingen werd spreekwoordelijk, en het is dus natuurlijk, dat het woord ‘monnikenwerk’ in den zin van ‘eene geduldsbezigheid zonder veel waarde’ vooral in de beeldspraak eener Hervormd geworden taal kon dienst doen. Plechtigheid bij deftigen ernst, ook in kleedij, is te allen tijde van onze Nederlandsche sympathie verzekerd, en daar is menige Protestantsche Nederlander geweest, die zich nogal heel voelde, indien hij ‘in 't pontificaal’ was, maar er niet aan dacht, dat zijn deftig woord aan 't pauselijk staatsiekleed ontleend is. De paus en wat des pausen is, diende slechts tot ergernis, en zoo kon 't gebeuren, dat menig volbloed Hervormde als heftig anti-papist geëerd werd, ofschoon men het bij de waardeering van zijn persoon in mindering bracht, als hij b.v. in zijn gezin en naaste omgeving ‘een echte paus’ was. Verdraagzaamheid is, zegt men, eene oud-Hollandsche

deugd, en ik geloof 't, want de beeldspraak ‘eene vrouw naar 't altaar geleiden’ voor ‘haar huwen’, bleef goed Nederlandsch, ofschoon het strenge Calvinisme ten onzent geen altaar wilde, en het in de Lutherschen niet minder dan in de Papisten afkeurde, dat ze de altaren in hunne kerken nog noodig hadden. Tot zelfs de kruisen op de graven en in de kerken waren den Calvinist tegen den zin, en toch, de Roomsche beeldspraak: ‘kruisen en zegenen’ zou men zich, als voorbehoedmiddel tegen 't kwade, handhaafde zich tot op de lippen van Martha de Harde, Betje Wolff's creatie, toe. Is dat geen ware taal-verdraagzaamheid? En ‘wie het Kruis neemt, zegent zich,’ dat is ‘wie de gelegenheid ziet om zich te bevoordeelen, maakt er gebruik van’, dat zeggen Onroomsche en Roomsche lieden. Beluister ook de taal des volks in minderen stand; onder menschen, die, als ze uit de stad gaan, een onderdak zoeken bij familie en kennissen, omdat het hun niet schikt veel geld in dure hôtels uit te geven. Wat doen deze menschen? Ze ‘reizen op de kloosters,’ dan kost het zooveel niet. Het reizen op de kloosters hangt echter op deze wijze niet af van iemands godsdienst, maar van zijne beurs. En weet gij, wat het uitgaan voor sommige menschen zoo duur maakt, heet het nogmaals in de taal van het volk, het is dit, dat er lui zijn, die geen pleizier hebben, of ze moeten bij ‘alle kapelletjes aanleggen’ en ‘alle heilige huisjes’ binnengaan. Deze ‘kapelletjes’ en ‘heilige huisjes’ zijn natuurlijk niet ‘de bidplaatsen met een heiligenbeeld en een brandend kaarsje’ aan den weg, maar de herbergen en kroegen. Zeg niet, dat dit Hollandsche beeldspraak is, die het beschaafde Nederlandsch verwerpt, anders noem ik u andere, ergere nog; want het is immers waar, dat ‘lichtmisserij’ een woord is, dat met heel zijne familie tot in den hoogsten stand toe kan voorkomen? Dit Roomsche woord is helaas gebleven in het Protestantsche Nederland.

Zoo en in honderd andere gevallen hebben vele woorden en uitdrukkingen der Roomsche kerkgebruiken in de Nederlandsche taal het bestaan behouden, tegen den stroom der Hervorming in. Natuurlijk zijn de Protestanten van allerlei belijdenis er dadelijk op bedacht geweest, zich een eigen woordenschat te verwerven, voor dadelijk gebruik in de kerk en velerlei kerkelijk belang, voor godsdienstige handelingen

in en buiten de gemeenschap der geloovigen; en, bij overdracht, voor de dingen van het gewone dagelijksche leven. Van het oogenblik af, dat de Protestantsche leer in de Nederlanden de Roomsche overwon, en de heele *santenkraam* van papistische kerkplechtigheden als bijgeloovigheden aan kant zette, kreeg het Nederlandsch de kleur van den nieuwen godsdienst. Er was zeker al spoedig groote verscheidenheid van Protestantsche sekten, maar deze alle waren het eens in haar afkeer van Rome's ‘superstitiën’, en in haar beroep op den Bijbel. Allen wilden zich, ook in hunne taal, onderscheiden van de moederkerksche spraak. Zoo is ons Nederlandsch verrijkt met een Protestantschen, vooral bijbelschen, woordenschat.

Maar daarnaast staat de gemeenschappelijke woordenschat, dien alle Christenen bezigen; want ook in de taal is ‘een christendom boven geloofsverdeeldheid,’ een gemeengoed voor Roomsch en Onroomsch.

Allen hebben hunne ‘kerken’ en ‘kerkleeraren’, hunne ‘kerkvaders’ en ‘kerkgeschiedenis’, nog een groot aantal begrippen meer, en woorden voor deze begrippen, die als gemeengoed zijn te beschouwen. In de kerken en ‘bedehuizen’ is een ‘preekstoel’ en eene ‘doopvont’, en gedurende den dienst gaan de ‘collectanten’ met het ‘kerkezakje’ rond om de ‘kerkcenten’ der gemeentenaren in te zamelen. Het collecteeren geschiedt natuurlijk ook in de ‘vroegkerk’ of ‘vroegpreek,’ terwijl de ‘geestelijke’ nog op den ‘kansel’ staat somtijds, en eene enkele maal zelfs storend onder 't ‘kerkgezang’. De kinderen krijgen een ‘vragenboekje’[1)] en te zijner tijd worden ze ‘aangenomen’; van dien dag af rekenen ze mee onder de ‘gemeenteleden’ of ‘parochianen’, zooals de Roomschen bij voorkeur zeggen. Een zeker aantal woorden, in het ‘Oude Testament’ hun oorsprong nemende, zijn bij alle ‘christen-belijdenissen’ in gebruik. De ‘psalmist’, de ‘koninklijke profeet,’ heeft voor allen gedicht, hetzij ze ‘Davids liederen in Dathenus' rijmen’ zongen, of de ‘harpzangen’ in Latijnsche vertaling op muziek zetten. De

1) Tegen 't einde der 17de eeuw, toen men nogal van beeldspraak uit de keuken hield, hadden drie Hervormde vragenboekjes van Ds. Balthasar Bekker, den schrijver van ‘De betoverde Weereld’, eenig gezag: 1°. Waarheidsmelk voor zuigelingen; 2°. Gesneden Brood; 3°. Vaste spijze. En daaruit leerden de beginnenden, de meer gevorderden en de candidaat-lidmaten!

‘boetpsalmen’ en ‘klaagliederen’ vindt men overgenomen door Catholieken en Hervormden, evenals de ‘Twaalf artikelen des geloofs’ en de ‘Twaalf Apostelen’ en de ‘Vier Evangelisten,’ die ons in 't ‘Nieuwe Testament’ inleiden; misschien hebben sommige Christenen niet onthouden, wat ‘de Jacobsladder’ beduidt, maar er is zeker niemand onder hen, die niet weet, wat ‘Jobstijdingen’ zijn, terwijl De Génestet er wel voor heeft gezorgd, dat het ‘jerimieeren’ genoegzaam gekastijd is geworden. Het is immers waar, dat alle Christenen het met den poëet der ‘modernen’, van omstreeks 1850, eens zijn in het ongunstig oordeel van dezen dichter over ‘die kennissen van Job’; eens ook in het vulgariseeren der jéremiaden, en die desniettemin hun ontstaan aan een ‘profetenmond’ danken? Verre van iedere vulgaire gedachte bleef en blijft echter het woord, waarmede alle Christenen, in navolging der Israëlieten natuurlijk, het hoogste wezen, den Eeuwige en Onveranderlijke aanduiden. Jehovah of Jahve is de naam der godheid voor deze allen! Doch wij keeren tot de volgelingen van het ‘Nieuwe Testament’ terug.

Zoovelen als er Christenen zijn, die zich alzoo naar Christus noemen, zijn er ook, die recht hebben op de eer van het ‘Christendom’, al hebben alle sekten hunne ‘schijnchristenen,’ die de ‘Christenheid’ niet verbeteren. Maar ja, naar Christus willen allen heeten, niet echter met de ‘Jezuieten’ naar Jezus. Want wat bij de Roomschen een eernaam is, werd voor vele Hervormden een smaadwoord, en: ‘een Protestantsche Jezuiet’ is al 't ergste verwijt, dat men iemand kan nahouden. Godlof, de ware ‘vroomheid’ eeren alle Christenen, en jammer genoeg, wekt de ‘fijnheid’ met al de ‘fijnen’ de achterdocht der ‘schare’[1)], die in de meening verkeert, dat zij zijn, gelijk het heet in aller ‘Bijbel’ of ‘Heilige Schrift’, als de ‘Pharizeeën’, dat is als wit gepleisterde graven, van binnen vol rottende doodsbeenderen: ‘vol rottinghs binnen en van buiten schoon bestreken’, gelijk

1) Jammer genoeg, want het woord ‘fijn’ is van goede afkomst; het beteekent eigenlijk ‘aan zijne bestemming beantwoordend en dus voortreffelijk in zijne soort,’ en in 't Middelnederlandsch sprak men van ‘Gods sone fijn’ en ‘die Maghet fijn,’ als men Jezus en Maria bedoelde. Trouwens in uitdrukkingen als ‘fijn goud’, ‘een fijne schotel’, enz. is de oude, goede beteekenis nog ten volle aanwezig.

Vondel in zijn Roskam 't noemt. Ja, die fijnen! Zelfs een ‘fijn zusje’ is niet te vertrouwen, en zoo'n ‘fijn-man’, als in Asselijn's blijspel Jan Klaassen voorkomt, zou eerst van allen in staat zijn iemand een ‘Judaskus’ te geven. Maar laat ons niet te haastig zijn in 't ‘verketteren’, van wien of wie ook. Vooral ook niet in geloofszaken. Niet met hen, die roepen: ‘zet ze uit de Kerk,’ maar met hen, die waarschuwen: ‘zet liever gij uw Kerk wat uit,’ houden 't vele jongeren, althans in de onderscheiden Protestantsche ‘kerkgenootschappen’, al gaan niet allen in hunne ruimte van opvattingen zoover om met Jan Rap ‘de dogmatiek present’ aan te bieden. Want nog steeds hebben alle ‘christen-gemeenten’ zekere ‘dogma's’ gemeen, en, met deze, de daarvoor gebruikelijke woorden: het ‘doopen’ is zulk eene algemeen christelijke instelling, dat men het vroeger ‘kerstenen’ noemde; kerstenen, tot Christen maken, in tegenwoordigheid der ‘doopgetuigen’, dat zijn ‘peter en meter.’ Eigenaardig wel, dat de spreekwijze ‘iemands doopceêl lichten’, voor ‘al 't mogelijke kwaad van iemand meedeelen’, gangbaar Hollandsch bleef tot heden, ofschoon de taak der kerkelijke ‘doopboeken’ als bevolkings-contrôle reeds lang door de registers van den burgerlijken stand is overgenomen. Voor 't burgerlijk leven is een ‘kerstenbrief’, eene ‘doopcedel’, eene ‘doopakte’, waardeloos papier; maar eene geboorte-akte, dat is een officieel stuk. Toch blijft de oude zegswijze in stand, en wordt nog van menigeen ‘zijn doopceêl gelicht,’ d.i. men memoreert zijne levenshistorie van den ‘doop’ afaan, om al zijne ondeugden op te sommen en ruchtbaar te maken. - De Doop en 't ‘Avondmaal’ zijn algemeen Christelijke ‘sacramenten’; en ook het H. Avondmaal bleef in hooge eer bij iedere sekte, bij geestelijken en leeken, bij den ‘herder’ gelijk bij de ‘kudde’, tot welken ‘schaapstal’ zij ook mag behooren. Het is een oud gebruik en klimt op tot in den tijd der ‘Apostelen’; het is een sacrament voor millioenen; en voor millioenen is de ‘Paaschtijd’ de beste tijd om het te ontvangen, al is't waar, dat de Hervormden op den Goeden Vrijdag en de Roomschen liefst op Paaschzondag ‘aan (de) tafel (des Heeren) gaan’. Trouwens zijn de Paaschdagen met Pinksteren, Kerstmis en Hemelvaartsdag, althans in ons Nederland, de ‘erkende Christelijke feestdagen.’ En ook de ‘Zondagviering’ is alge-

meen Christelijk, al is voor alle sekten, - immers in één der ‘Tien Geboden,’ en die van Israël zijn overgenomen, - duidelijk uitgedrukt: ‘Weest gedachtig, dat gij den Sabbathdag heiligt!’ De Sabbathdag is echter de Zaterdag en niet de Zondag. Maar wat er aan te doen? Die van het ‘Nieuwe Verbond’ van vóór de Hervorming, en die van het Nieuwe Verbond na de ‘Reformatie’, ze hebben allen den Zondag tot rustdag verkoren en niet den Zaterdag, omdat ze niet gelijk wilden zijn met die van het ‘Oude Verbond’, en omdat de meeste ‘Christenhoogdagen’ op Zondag vallen. Hierin bleven dus de Christenen van alle sekten vereenigd, dat er een druppeltje Jodenhaat aan den oorsprong hunner zondagviering te bespeuren valt. Gelukkig zijn er ook ernstiger en beter dingen, en zaken van liefde, die hen verbroederen. Zoo b.v. de ‘huwelijkszegen’, die tot zelfs door de Kerk van Rome niet wordt geweigerd aan bruid en bruidegom van een ‘gemengd huwelijk’, indien deze nl. aan den priester beloven, dat al hunne mogelijke kinderen Roomsch zullen gedoopt worden. ‘Huwelijkszegen’, in de beteekenis der kinderen zelve, is echter weer meer oud-testamentisch dan Christelijk, zooals we weten. Vele kinderen zijn een zegen des Heeren! -

Straks is van de dogmatiek gesproken. Laat ons echter voorzichtig zijn met het dogmatische der Christengemeenten. Want in dit opzicht is de kerk ook al weer heel wat verruimd, sedert de Hervormers optraden, of, om in eigen land te blijven, sedert de ‘Dordtsche Synode’ haar ‘papieren paus’ opstelde. De woorden ‘hel’ en ‘hemel’ hielden zich bijna op prijs, vooral door hun veelvuldig figuurlijk gebruik, maar vele andere dogmatische woorden verloren hunne kracht. Is het geloof aan goede en kwade geesten, aan ‘engelen’ en ‘duivels’ onder de Christenen gebleven? Zeggen alle schriftverklaarders nog heden, dat de mensch ‘in zonden ontvangen en geboren’ is, en hij door het reinigende water der doopvont van de ‘erfzonde’ of ‘erfsmet’ moet gezuiverd worden? Zeker heeft wel geen Christen er tegen, het ‘Evangelie’ als eene ‘blijde boodschap’ aan te zien, of het ‘Onze Vader’ als het ‘Gebed des Heeren’ te erkennen. Maar de leer der ‘Triniteit of Drieëenheid,’ en zelfs die van ‘den zoendood op Golgotha,’ is niet meer een verplicht leerstuk voor de ‘aannemelingen’ en ‘lidmaten’ aller Protestantsche Christenen in de

Nederlanden. Er zijn hier te lande ernstige Christenen van. onderscheiden gezindten, buiten Rome, die beide leerstukken verwerpen. Ook wordt over ‘de opstanding,’ of ‘verrijzenis des Heeren,’ door menigeen zeer onrechtzinnig gedacht. Nochtans, rechtzinnig of niet, daar zijn toch ook nog tal van andere woorden, die voor allen gelden. Wat al namen zijn er niet onder de Christenen in gebruik om ‘den Heer’ te noemen. Hij is de ‘Zoon van David,’ de ‘Zaligmaker en Heiland,’ ‘de Immanuel’, de ‘Goël’; hij is de ‘Nazarener,’ ‘de Man der smarten’, ‘de Zoon Gods’, ‘de Gekruiste,’ van wien de Profeten hebben gesproken, op wien het Oude Testament heeft geduid, het Nieuwe Testament is gegrondvest. Door hem is het ‘kruis’ een overwinningsteeken geworden, en zijn ‘kruisdood’ op den Goeden Vrijdag wordt door allen herdacht. Het ‘kruishout’ is niet alleen in de middeleeuwsche legende ‘dboeck van den houte’ tot ons gekomen, en door de vertaling van het ‘Stabat Mater’ ook in de volkstaal verheerlijkt, maar het prijkt bovendien op vele kerktorens in stad en dorp. En het is op vele kerkhoven aanwezig, waar Christenen rusten, ‘onder de schaduw van het kruis.’ Aan het kruis is het ‘zoenoffer’ gebracht, heeft het ‘zoenbloed’ gevloeid; het ‘kruisoffer’ heeft het menschdom gered. Dit is wellicht voor vele Protestanten - niet voor ‘de Gereformeerden onder 't Kruis’ - een weinig te leerstellig, maar er is toch niemand onder de Christenen, die den weemoed van De Génestet niet gevoelt, als de dichter klaagt ‘mijn liefste plek •werd mijn olijvenhof.’ Want Jezus' smart in den ‘hof van Gethsemané’, zijn lijden ‘op den weg naar den Calvarieberg’, zijn ‘sterven op Golgotha’, is te zeer door de Christelijke kunst vereeuwigd, en te diep in de beschavingsgeschiedenis ingegaan, dan dat dit alles te vergeten, ooit mogelijk zijn zou. En behalve dat: voor allen, die hoogheid vinden in het sterven voor eene heilige overtuiging, is het woord der ‘Emmausgangers’ gezegd: ‘was ons hart niet brandende in ons, als Hij met ons sprak op den weg en ons de schriften opende?’ Hij, ‘de Zoon des Menschen!’ Hij heeft ons geleerd niet terug te gaan, als 'tgeen we voor waar houden ons noopt, den weg der conventioneele gebruiken en leerstellingen te verlaten; en niemand onder de Christenen kan ‘zijne handen in onschuld wasschen’, die zich Jezus' voor-

beeld herinnert, en toch, door menschelijk opzicht beangst, de waarheid, immers wat naar zijne innigste overtuiging voor waarheid geldt, verloochent. De ‘martelaren’ onder de eerste Christenen, de martelaren onder de Onroomschen en Roomschen in de 16de eeuw, de ‘bloedgetuigen’ voor hun godsdienstig geloof, hebben het begrepen, wat het zegt, de ‘jongeren’ te zijn ‘van den eenigen Meester.’ Wat mag ons beletten te beweren, dat ‘wedergeboren te worden’ door overtuigingstrouw, een ‘dogma’ is, waarvoor geen ‘Christenbelijder’, geen ‘Evangelie-dienaar’, zich ooit heeft geschaamd? De geest der waarheid lijdt geen ‘Nicodemus-angst’ voor de opinie van ‘andersdenkenden!’

Zoo is er dus veel in de taal, aan woorden en uitdrukkingen beide, voor Roomsch en Onroomsch gebruik. Soms echter blijken dezelfde woorden andere begrippen af te beelden, naarmate ze tot de kerkelijke woorden van Protestanten of Catholieken gerekend moeten worden. Beiden, Roomschen en Hervormden, hebben b.v. het woord ‘sacrament’, maar zeer verschillend zijn de begrippen, die ze met dit woord verbinden. In het opstel *Roomsche Woorden* heeft de lezer de heilige waarde er van leeren kennen, in de volle beteekenis, die door de Catholieke kerk wordt aangenomen. Slechts is door mij verzuimd op te merken, dat de Roomschen van ‘Sacramenten der levenden’ en ‘Sacramenten der dooden’, spreken, al naar ze ‘in staat van genade’ moeten, of ‘in staat van doodzonde’ kunnen ontvangen worden. Biechten kan de grootste zondaar: biechten is een sacrament der dooden, dat is der menschen, die door hunne zonde ‘dood zijn voor God’; ten huwelijk gaan echter mag men alleen, als men in staat van genade is, en ‘in vriendschap met God,’ want het huwelijk is een sacrament der levenden. Plaats naast deze beteekenis van sacrament die, welke de Hervormde leer er mee verbindt, en het verschil is behoorlijk merkbaar.

Beide godsdiensten hebben ook 't woord predikant; maar de Protestanten verbinden er dezelfde gedachte mee ongeveer als de Roomschen met pastoor; hij is de voorganger der gemeente. Een predikant bij de Boomschen echter is, overeenkomstig den letterlijken zin van 't woord, een preeker; een, die van den

kansel spreekt tot de geloovigen over de dingen des eeuwigen levens. Bij de Roomschen is de Mis het voornaamste, en niet de preek. En ‘een goed predikant’ bij hen is eenvoudig ‘een goed kanselredenaar’, niet zooals bij den Hervormden Huygens b.v.: ‘een maeckelaer in ongesiene waeren’, ‘een kock van Hemel-kost’, ‘een Christelick Levijt’, ‘een Afgezant van boven’, ‘een wachter op de poort’,

> Een tafel-waerd in 't Kruys; een' Fackel uyt de wolcken;
> Een Engel in gebeent; een Voor-hoofd aller Tolcken.

Met het woord ‘evangelist’ is het ongeveer van 'tzelfde: de Roomschen kennen het alleen als den naam der vier ‘evangelie-schrijvers’: Matheus, Marcus, Lukas en Johannes; de Hervormden hebben het, behalve voor dezen zelfden zin, ook nog in gebruik genomen voor iemand, die in minderen rang dan een dominee toch als theologisch voorganger optreden kan, al mag hij de sacramenten niet toedienen.

Zeer uiteenloopend zijn b.v. ook de woordbeteekenissen van ‘diaken’ en ‘broederschap.’ Een diaken, naar Roomsche opvatting, is een voor priester studeerend jongmensch, die reeds ‘de tweede wijding’ heeft gehad; bij de Hervormden is een diaken een leek, maar die door den kerkeraad werd benoemd als armverzorger in de gemeente, en wiens raad en hulp bij 't innen en besteden der giften en gaven van de gemeenteleden van nut is. Het woord zelf is van Griekschen oorsprong en beduidt eigenlijk niets meer dan dienaar, zoodat alzoo, wat ook te wachten was, de Hervormden zijne beteekenis verder gewijzigd hebben dan hunne Roomsche mede-christenen. Met broederschap is het eenigszins anders. Dit woord was en is in de Roomsche kerk bepaalder van inhoud geworden dan de letterlijke beteekenis meebrengt; daar is broederschap eene godsdienstige vereeniging in de kerk; van geloovigen, die, behalve hunne gewone godsdienstplichten, ook nog op zich nemen zekere gebeden en andere plechtige handelingen op bepaalde tijden te doen. Daar is b.v. de Broederschap van den H. Rozenkrans, waarvan misschien meer zusters dan broeders lid zijn, en die zich ten doel stelt de Mariavereering ten hoogste te bevorderen. Bij de Hervormden is het woord broederschap als kerkelijk

woord echter alleen in gebruik voor eene gansche afdeeling Protestantsche Christenen, als daar is b.v. ‘de Remonstrantsche Broederschap.’ Synoniem daarmee is, bij de Herrnhutters, de naam ‘Moravische Broederschap.’ Herrnhut is, gelijk ieder weet, het stadje in Moravië, waar de sekte ontstond.

Voor 't overige zijn de uitdrukkingen ‘de broederschap der Notarissen’ en het bekende ‘broederschap drinken’ weer gemeengoed voor allen. Van kerkelijke synoniemen gesproken, ook daarover kan de woordenschat der Nederlandsche taal ons hier en daar iets eigenaardigs vertellen. Een missionaris is een zendeling; jawel, maar het gebeurt nooit, dat een Hervormd Christen dezen laatsten naam bezigt, en haast even zelden gebruikt een Roomschgezinde het eerste woord; en wanneer de Roomschen 't gebruiken, dan is 't nog door den invloed van 't Protestantsche. Zoo hebben de Gereformeerden hun ‘Statenbijbel’, de Catholieken hunne ‘Vulgata’. Zoo ook ‘gaan’ de Protestanten ‘aan tafel’, de Roomschen ‘naderen tot de tafel des Heeren’, als ze het Avondmaal vieren. Zeer eigenaardig is verder de wijze, waarop door Roomsch en Onroomsch eene uitdrukking werd gevonden om aan te duiden, dat een der hunnen de kerk verlaat, en zijn heil buiten de gemeenschap gaat zoeken. Zegt men van iemand, dat hij, ‘den kap op den tuin heeft gehangen’, dan voert ons deze vluchtende afvallige naar den tuin, dat is de omheining, de muur om het klooster, en we zien hem zijn of haar kloosterkleed, den kap in de eerste plaats, uittrekken en afzetten, en ophangen ter plaatse, waar men 't kleedingstuk dadelijk ziet hangen, den volgenden morgen, als de vluchteling gemist wordt en men hem misschien zoeken gaat. Wie den kap op den tuin hangt is een ontrouwe, die zijne kloostergeloften schendt; en zijne handeling kon tot spreekwijze worden voor een ieder, die de kerk verlaat, of aan zijne overtuiging ontrouw wordt. Zoo bij de Roomschen. Anders natuurlijk bij de Heivormden, die het kloosterleven verwerpen. Het is waar, dat zij kap en boetekleed niet meer begeerden, maar zij hielden toch vast aan de noodwendigheid eener afzonderlijke kleedij voor hunne geestelijke leidslieden, althans als dezen in bediening zijn. Een dominee droeg steek en korte broek op straat, mantel en bef, als hij ter preekstoel ging, en na de preek, en aan 't einde van den kerkdienst, hing hij mantel en bef weer aan

den kapstok. Helaas, daar waren er ook, die ontrouw werden aan de nieuwe kerk en de nieuwe leer; die voorgoed ‘mantel en bef aan den kapstok hingen’, als Prof. Lipsius b.v., die op een goeden morgen zijn hoogleeraarschap te Leiden in den steek liet om zich naar Antwerpen, van waar hij gekomen was, te begeven, en er in deemoedig berouw tot de moederkerk weer te keeren, die den afgedwaalden zoon in genade aannam en tot boetedoening voor zijn gegeven ergernis in staat stelde.

Wel heeft de Hervorming in de Nederlanden spoedig terrein verkregen. Ik maak dit o.a. op uit het feit, dat Anna Bijns' eerste bundel Refereinen, waarin al het onheil dezer wereld aan ‘Luther's doctrijne’ wordt toegeschreven, reeds in 1529 te Antwerpen gedrukt werd. Ruim tien jaren dus, nadat Luther zijne scheurmakende stellingen verkondigde door ze aan de kerkdeur te Wittenberg aan te slaan, ter wederlegging voor wie er lust toe gevoelde, ja toen reeds waren zijne getrouwen, ook in Vlaanderen en Brabant, al zoo talrijk, dat de Antwerpsche verdedigster der moederkerk de geheelheid van haar talent der verontwaardiging over de nieuwste ‘ketterij’ niet genoeg acht in den strijd, maar het zwaard des beuls te hulp roept om de ‘afvalligen’ tot rede te brengen. En juist in dezen tijd der godsdienst-hervorming valt ook de periode van taalzuivering en verbetering van ons, sedert het begin der 15de eeuw verbasterd en bedorven, Hollandsch. Zoo geschiedt het, dat de vele Hervormde woorden, die in dezen tijd geboren werden, een krachtig leven te gemoet gingen in de Nederlandsche taal. Het is waar, dat weldra niet Luther's leer, maar de dogmatiek van Calvijn in de Nederlanden overwon, en met haar de Hervorming in hare meest van Rome afwijkende, maar om 't gemeenschappelijk geloof in den ‘Godmensch’ ook weer meest overeenkomende, gedaante. Maar daarom niet minder kreeg de Nederlandsche taal de kleur der nieuwe beginselen, werd haar woordenschat met honderden eigenaardige Hervormde woorden en uitdrukkingen verrijkt. Er kwam nog bij, dat een der vurigste voorstanders van Calvijn's leer, de veelgelezen auteur van den Bijenkorf, een betrekkelijk doortastend taalzuiveraar was, die 't voorbeeld gaf Hollandsche

woorden te schrijven, en de bastaardspraak der vorige periode den strijd aan te doen. Zeker is, dat de Hervorming in Noord-Nederland met de Gereformeerde leer de overwinning behaalde, en terstond bij hare heerschappij aan alle andere anti-papisten, zoogoed als aan de Roomschen zelve, het zwijgen oplegde. Maar de Lutherschen lieten zich met al, wat Luthersch dacht, en 't Evangelische liefhad, niet maar geheel verdringen, zooals de Wederdoopers. En hoe jammer zou 't geweest zijn, indien aan zoo verdraagzame Protestanten als de Mennonieten of Doopsgezinden steeds geweest zijn, geen plaatsje gegund ware om er hunne kerken te bouwen. Zij en de Remonstranten hebben 't eerst een ‘Christendom boven geloofsverdeeldheid’ gepredikt, en het ‘Christelijk gevecht’ van een hunner geestverwanten, den nobelen Dirk Camphuysen, is 't mooiste ‘formulier van eenigheid’, dat in de eerste helft der 17de eeuw geschreven is. Of het moest de ‘Vreedzame Christen’ zijn van Gerardt Brandt:

> Laat hen uw broeders zyn, die Godt omhelst als zonen,
> Die zyn menschlieventheit met eeuwig heil wil kronen.
> Dan houdt het schelden op, dan sterven al de namen.
> Die met de scheuringen weleer ter werelt quamen,
> Die scheuring tekens, die baniere van den twist;
> De namen van Papist, van Luthers, Kalvinist,
> Arminiaans, Mennist, en feller lasterwoorden,
> Die yder sekte sprak, die alle sekten hoorden,
> Vergeet men in de kerk, daar elk zyn broeders vindt.

In theorie moge nu de Republiek deze soort van verdraagzaamheid niet aangedurfd hebben, in de practijk vond ze althans zooveel toepassing, dat, nergens zoozeer als in Nederland, het woord Protestant eene ruime beteekenis verwierf. Bij de genoemde sekten kwamen nog de Arminianen en de Gomaristen, de Coxianen en Voetianen, de Labbadisten en, volgens Betje Wolff, de Lams-mennisten. Sommigen vonden geen aanhang genoeg en stierven uit; maar er kwamen nieuwe voor in de plaats. Afgescheidenen, Nieuwlichters en Doleerenden, van eigen bodem, naast Herrnhutters of Moravische broeders, Irvingianen, Anglikanen en Presbyterianen uit den vreemde. En deze allen zijn Protestanten, zoogoed als de Kuyperianen en wie der anderen, die zich bij voorkeur Cal-

vinisten noemen. In de Nederlandsche taal is voor hen allen eene plaats.

En die plaats hebben zij verdiend, want allen hebben zij medegewerkt om den woordenschat der taal te vermeerderen. Van Dale's Groot Woordenboek zou zoo'n omvang niet hebben, indien er de Hervormde woorden, uitdrukkingen en spreekwijzen uit verwijderd moesten worden. Inderdaad behoeft men maar een poosje in den overvloed van deze verzameling rond te bladeren om te zien, wat de groote meerderheid der spraakmakende gemeente aan haar Protestantschen godsdienst te danken heeft. En uit den aard der zaak is het Groot Woordenboek ook veel beter ingelicht omtrent de Hervormde woorden dan omtrent de Roomsche. Niet alleen wijlen Van Dale zelf, de oorspronkelijke auteur, was een deugdelijk Protestant, die zijn godsdienst kende en liefhad, maar ook zijne opvolgers bij 't woorden-verzamelen en woorden-verklaren kennen uit ondervinding de Nederlandsche Hervormde Kerk, meen ik; en het is dus te verwachten, dat hun arbeid ten opzichte der Hervormde Woorden als model kan dienen. En inderdaad, indien een woord van lof uit mijne pen te dezer zake eenige waarde had, dan zou ik wel willen zeggen, dat het Groot Woordenboek, behoudens enkele onnauwkeurigheden en onvolledigheden, de volmaaktheid in dezen nabijkomt. De '*Woordenlijst* van de Vries en Te Winkel' echter heeft, als ik 't zeggen mag, ten opzichte der Hervormde woorden eenige meerdere onvolledigheid, dan ik verwacht had. Al bladerend, miste ik o.a. de volgende Protestantsche substantieven, die toch om de eene of andere eigenaardigheid wellicht eene plaats hadden verdiend:

belijdenisschriften; bidstond; broedergemeente; cathechisant; cathechiseerjuffrouw; chiliasme; doopgetuigen; doleerenden; emeritaat; foliobijbel; gezangbord; gasthuisprediker; huisbezoek; huisbijbel; hulpprediker; handoplegging; hervormingsdag; kinderkerk; kerkeraadsbank; kerkeraadskamer; kerkbriefje; kerkbeurt; liefdebeurt; liefdemaaltijden; menisten-zusje; moderamen; nagebed; oefeninghouden; psalmbord; ringbroeder; reveil; telkamer; vrije-gemeente; wijkdominee; wijkvereeniging; zendelingshuis.

Dat de hier medegedeelde, door de Woordenlijst vergeten, substantieven, niet alle in 't Groot Woordenboek eene plaats verwierven, is mij bij onderzoek ook gebleken, maar de meeste er van zijn toch aanwezig. En nog zooveel honderden andere meer. Ten laatste bevreemdde het mij zelfs, dat er nog een en ander te wenschen overblijft, tegen den tijd, dat een 5de druk van 't Groot Woordenboek in 't licht wordt gegeven. Hier volgen eenige opmerkingen, die ik onder 't doorbladeren gemaakt heb.

Het woord ‘academie-prediker’ ontbreekt. Is dit misschien omdat men het een verouderd woord acht? Maar men behoeft toch niet verder terug te gaan dan tot den laatsten beroemden kweekeling uit het ‘Staten-college’, tot Van der Palm, welsprekender gedachtenis, - en bij wien Nicolaas Beets nog wel ter kerke gegaan mag zijn, - om, met het ambt, den naam er van terug te vinden. Van der Palm's naam te noemen is te herinneren aan den auteur van den ‘Bijbel voor de Jeugd’, en van eene geheel nieuwe bijbelvertaling, die de hoogleeraar en academie-prediker nog ondernam, toen hij reeds als rustend professor een buitentje in de buurt van Leiden had betrokken, en er zijne grondige bijbelkennis dienstbaar maakte aan dezen omvangrijken arbeid. Is het dan niet opmerkelijk, dat zoo'n echt hervormd woord als *bijbelkennis* bij Van Dale ontbreekt?

Onder de letter *c* werden niet vermeld: *catechisant, catechiseerjuffrouw* en *chiliast, chiliasme*. Heeft eene catechiseerjuffrouw minder rechten op eene plaats in 't Groot Woordenboek dan een cathechiseermeester? En zijn de Chiliasten of aanhangers van ‘het duizendjarige rijk’ ten onzent uitgestorven? De catechisanten toch zeker niet!

De naam *evangelist*, die bij alle Christenen dient, is bij Van Dale natuurlijk niet vergeten, maar van het woord evangelist in die andere, hierboven reeds vermelde beteekenis ‘maakt’ het Groot Woordenboek ‘zich met een Jantje van Leiden af’ door te zeggen: ‘evangelie-verkondiger’, zonder meer.

Onbekende zaken voor 't Groot Woordenboek schijnen verder te zijn: *gezangbord* en *psalmbord*. Wel spreekt Van Dale van een ‘kerkbord’, dat is het bekende bord (borden) in de kerk, waarop staat aangegeven welke psalmen en gezangen gedurende de godsdienstoefening zullen gezongen

worden; maar de juistere woorden gezang- en psalmbord bleven onvermeld. En is 't woord ‘kerkbord’ wel inderdaad algemeen gebruikelijk? Niet genoemd werden verder *kerkeraadsbank* en *kerkeraadskamer* (synoniem van kerkekamer), en evenmin *kerkbeurt*. Beteekent dit laatste niet ‘de beurt om ter kerk te gaan’ van ouderlingen en diakenen, die op deze wijze hunne taak om de godsdienstoefeningen bij te wonen onder de leden van den kerkeraad verdeelen?

Wat is een *menisten-zusje*? De eerste de beste, die Nederlandsch verstaat, zal u zeggen: dat is eene soort van godsdienstig deerntje met een uitgestreken gezicht, maar die 't katje in 't donker knijpt. Welnu, Van Dale's Groot Woordenboek wil niets van haar weten; dat kent alleen menistenzusjes, zelfstandig naamwoord meervoud, als naam eener bloem. Waar Van Dale dan weer wèl van spreekt is van een ‘menistenstreek’ en eene ‘menistenbruiloft’. Hoe ter wereld zijn deze twee woorden toch ontstaan? Het antwoord op deze vraag geeft Dr. F.A. Stoett in zijne *Nederlandsche Spreekwoorden*, bladzijde 387 en vervolg, waar b.v. staat aangeteekend, dat het ontstaan der benaming ‘een menistenstreek’ voornamelijk moet worden toegeschreven aan 't schrander beleid en de behendigheid, waarmede in de 16de eeuw vele Anabaptisten de vragen der inquisiteurs wisten te ontwijken, om zelve de vervolging te ontgaan en hunne geloofsgenooten niet te verraden en aan een wissen dood over te leveren. Een voorbeeld: ‘Vraeght men tot een huys, nae een persoon, die zy niet willen bekennen, dat hy in dat huys is, so sullen sy haer handt inden wanbays, diefsack, mouwe, ofte op een ander plaetse steken, ende seggen: hij is hier niet, ofte sy sullen haer hant aenden hals, onder den schorteldoeck, ofte anders elders aent lijf legghen, ende segghen dan, hij is hier niet. T' is wel waer, daerse met den handt tasten, daar is hy niet, want sy seggen niet, dat hy in dat huys niet en is: ende alsoo bedrieghen sy die luyden.’[1)]

En nu ten slotte het volgende zestal: *nagebed, reveil, telkamer, voorstel* (in de uitdrukking: ‘zijn voorstel doen’); *vrije gemeente, wijkdominee*; alle zeer gebruikelijke woorden.

1) Over ‘Menistenbruiloft’ kan men al 't wetenswaardige vinden bij Dr F.A. S t o e t t , *Nederlandsche Spreekwoorden*, enz. blz. 388.

Een ‘nagebed’, als deel der godsdienstoefening, is zeker algemeen bekend. En de naam ‘vrije-gemeente’ heeft immers goed recht van bestaan, sedert deze godsdienstige vereeniging haar eigen kerkgebouw bezit? Dat *reveil* een vreemd woord is, kon voor 't Groot Woordenboek geen bezwaar zijn, want het heeft aan honderden andere bastaardwoorden terecht eene plaats gegeven; maar waarom dan niet aan het woord voor de godsdienstige beweging onder de Protestanten uit de dagen van Willem de Clercq en Da Costa? ‘Telkamer’ en ‘wijkdominee’ zijn weer echte Hervormde woorden; het eerste wordt gebruikt voor de kamer, waar diakenen na afloop van den dienst den inhoud van 't kerkezakje gaan tellen, tot de centen en halve centen toe der ‘kleine luiden’, die niet meer missen kunnen. Wat een ‘wijkdominee’ is zal het Groot Woordenboek, dat o.a. het Hervormde woord ‘wijkvereeniging’ eene plaats gaf, ook wel weten. Dat het niet vermeld is, zal een klein verzuim wezen. Maar zoo'n voor ‘andersdenkenden’ haast onverstaanbare uitdrukking als ‘zijn voorstel doen’ moesten Protestantsche woordenaars niet vergeten hebben. Want het beteekent, dat een jong proponent voor 't eerst eene predikatie houdt, ter bijwoning en eere van welke plechtigheid gewoonlijk de bloedverwanten en kennissen van den jubilaris worden uitgenoodigd. Men zou het eene soort van priesterwijding in de Hervormde Kerk willen noemen, als niet de candidaat na afloop der plechtigheid opnieuw aan de studie moest voor zijn laatste examen.

Maar reeds ben ik aan 't einde mijner aan- en opmerkingen, en rest mij nog alleen de aangename taak eenig verslag te doen van den overvloed aan Hervormde woorden en uitdrukkingen, die Van Dale en zijne jongeren geïnventariseerd hebben. Laat ons met het bijbelsch element beginnen, want de Statenbijbel[1)], als ‘foliobijbel’ vooral van hooge waarde, is althans eenige eeuwen de hoeksteen van het Nederlandsch Hervormde geloof geweest. En gaarne hebben de Nederlandsche Protestanten hunne bijdragen over voor het ‘Bijbelgenootschap’. Ten onzent zijn nog altijd vele menschen

1) Kan het zijn, dat Van Dale het woord Staten-overzetting niet heeft, omdat het Groot Woordenboek het voor een germanisme houdt? Zoo ja, dan is 't overdrijving, vind ik.

‘bijbelvast’, en ‘bijbelkennis’ is zelfs in den minderen stand niet vreemd, al bestaat die kennis vaak in niets dan in het vrijmoedig citeeren van ‘bijbelteksten’. ‘Bijbellezingen’ houden echter alleen zij, die meer kunnen dan citeeren; en om een ‘bijbelzoon’ te heeten, of eene ‘bijbeldochter’ te zijn, moet men de godsvrucht vereenigen met de studie van ‘het Woord’. Helaas, zei Freêrik de Harde, daar zijn er velen, die liever ‘den bijbel van 52 bladen’ bestudeeren dan dat ze, naar de wijze van ‘Trommius concordantie’, de ‘bijbelplaatsen’ uit elkaar houden; eene eigenaardigheid anders, die een Hervormd Christen onderscheidt van een Catholiek; want een Roomsche weet nooit te zeggen, ‘waar iets staat’. Daar ‘moet je dominee voor zijn’, zeggen die, om zoo ‘tekst en uitleg’ te kunnen geven. *Dominee*? Dat's nu eens een echt Nederlandsch-Hervormd woord geworden! En bij alle Hervormden in gebruik. Waarom erkennen de woordenboekschrijvers dan zijne echtgenoote, ‘de domineesche’ niet? Is die niet meer dan een ‘domineesbriefje’, of een ‘domineesklontje’. In elk geval is een ‘domineesbef’ onbestaanbaar zonder haar. En weet men niet, dat Betje Wolff haar onsterfelijk gemaakt heeft als Juffrouw Heftig, geboren Rammel? Waar juffrouw Heftig aan 't gesprek deelnam, behoefde men immers ook nooit te vreezen, ‘dat er een dominee voorbijging’. Is er iemand in de gemeente, die haar eene eereplaats in de kerk misgunt? of ‘het jaar van gratie’, als haar echtgenoot vóór haar komt te overlijden, en zij althans nog één jaar in de ‘pastorie’ mag blijven wonen? Maar laat ons hopen, dat de dominee een lang leven heeft, en eerst laat emeritus wordt.[1)] Hij is er zoo noodig, in onze dagen, vooral nu er allerwegen een tekort aan ‘proponenten’ wordt

1) Een eigenaardig woord, bij Van Dale niet vermeld, is nog de samenstelling ‘octaaf-dominee’. In het achtste artikel van de kerkenorde staat: ‘Men zal geen schoolmeesters, handwerkslieden of anderen, die niet gestudeerd hebben, tot het predikambt toelaten, tenzij dat men verzekerd zij van hun singuliere gaven, godzaligheid, ootmoedigheid, zedigheid, goed verstand en discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid. Zoo wanneer dan zoodanige personen zich tot den dienst presenteeren, zal de klasse, indien de synode het goedvindt, eerst examineeren en naar dat zij hen in het examen bevindt, hen een tijd lang in het privé laten proponeeren en dan voorts met hen handelen, zooals zij oordeelen zal stichtelijk te wezen.’ Naar dit *achtste* of *octaaf*-artikel heette dus zulk een niet gestudeerd persoon, die toch door de gemeente tot den heiligen dienst geroepen werd: ‘octaaf-dominee’.

waargenomen. De tijd van ‘grostallen’, ja zelfs van 12- en 6-tallen, als er eene vacature is, behoort voor de kleinere gemeenten reeds lang tot de vrome wenschen, en nauwelijks is een theologisch student ‘tot den heiligen dienst toegelaten,’ en dus ‘beroepbaar,’ of hij komt in't moeilijke geval, voor drie, vier plaatsen tegelijk beroepen te worden, zoodat hij, na ‘inberaadneming’, ter eener gemeente voor 't beroep bedanken moet, om het ter andere te kunnen aanvaarden. ‘Op beroep gaan preeken’ is onder deze omstandigheden haast niet meer noodig, zoodat de ‘intreepreek,’ na de ‘bevestiging,’ eigenlijk tegelijk ‘proefpreek’ wordt. Na ‘handoplegging’ en ‘inzegening’ is de nieuwe predikant geïnstalleerd, en weldra zullen hem de ‘ringbroeders’ in hunne ‘ringvergaderingen’, daarna in de ‘classis’, mede welkom heeten. In den kleineren of grooteren kring van zijne ‘evangeliebediening’ kan hij thans met al zijne kracht en ijver zijn ‘dienstwerk’ aanvaarden. De ‘catechisatiën’ vragen reeds zijn tijd en geduld; en in hoedanige mate het catechiseeren ten platten lande een geduldswerk is, heeft wijlen Ds. Van Koetsveld in zijne *Pastorie van Mastland* ons naar behooren verteld. Dan volgt het ‘huisbezoek,’ ook om de ‘lidmaten’ uit te noodigen aan 't ‘nachtmaal’ te komen, met en benevens de armenzorg, en allerlei kerkelijke aangelegenheden in de ‘consistoriekamer.’ Is er een medebroeder in den ‘ring’ overleden, dan komen daar nog de ‘liefdebeurten’ in de herderlooze gemeente bij, en wordt dominee als ‘consulent’ geroepen om er op alles orde te stellen. Middelerwijl heeft hij de elke week terugkeerende zorg voor ééne of twee ‘preekbeurten’ van de ‘opbouwende’ kracht waarvan het dikwijls in zoo hooge mate afhangt, of hij spoedig b.v. van Maasdam naar Berkel en Rodenrijs, naar Schoonhoven, en eindelijk naar Den Haag een ‘beroep’ zal ontvangen. Daar is misschien nog de hoogste onderscheiding voor hem weggelegd, en zal hij als ‘hofprediker’ stichten, tot de ure komt, waarop hij ‘de beurte zijner dagordening’ in andere handen moet stellen en zelf als ‘emeritus-predikant,’ als ‘rustend dominee,’ ergens zijn einde afwachten, tenzij een krachtige ouderdom hem in staat stelt zijne bediening trouw te blijven tot den leeftijd van 75, 80 jaar, om dan in vrede te scheiden. Maar ‘zoolang het dag is, arbeidt hij,’ want in eene groote stad is de som der

bezigheden van een ‘wijkdominee’ bijna allesomvattend.

Volgens Van Dale zijn er echter ook ‘hulppredikers,’ die den predikant eener groote gemeente ter zijde staan, evenals de kapelaans het de pastoors doen. Het woord schijnt dus eenigermate synoniem, althans analoog te zijn, met den naam ‘hulppriester,’ een door de Indische regeering aan de kapelaans gegeven titel.[1)] Van Indië te spreken en het zendingswerk niet te gedenken, waartegen volgens De Génestet alleen Jan Rap zijne geestigheden richt, ware onbillijk. Want hoe men ook moge denken over de ‘Zendingsfeesten’ in 't moederland, en hun wel wat luidruchtig doen gedurende de godsdienstoefeningen in de open lucht, in den trant der ‘hagepreeken,’ maar niet met dezer noodzaak en gevaar; hoe men ook moge denken, zeg ik, over de Middachter- en andere openbare ‘bidstonden,’ dit schijnt zeker, dat de stille kracht van het ‘Zendelinggenootschap,’ dat, heel den Molukschen Archipel door, zijne getrouwen zond ter bekeering der Alfoersche bevolking, wonderen gewerkt heeft. In een tijd, toen alleen winstbejag het evangelie der Compagnie en harer dienaren was, stond daar de zendeling als de verpersoonlijking van 't ideaal der betere blijde boodschap, ‘vrede op aarde, in menschen een welbehagen!’ Waarom zou men dan aan het ‘zendelingenhuis’ de bijdragen misgunnen ter opvoeding der ‘zendeling-kweekelingen?’ Maar daarom is het nog niet zeker, dat gij tevens lust hebt lid te worden van ‘het Genootschap van In- en Uitwendige Zending!’ Of dat gij in onze dagen nog groot heil verwacht van de honderden ‘traktaatjes,’ die het ‘Traktaatgenootschap’ onder de menschen wil brengen, zelfs door ze op kermisdagen hier en daar bij den weg te strooien! Het is echter waar, dat er onder deze ‘Stichtelijke Blaadjes’ vele mooie zijn, en die zich vrij wisten te houden van ‘de Tale Kanaäns.’ Dit is eene verdienste apart, naar 't oordeel der spraakmakende gemeente, die anders al heel spotziek is uitgevallen, als de stichtelijkheid wat

1) Dat de Indische regeering den titel ‘kapelaan’ niet kent, heeft zijne reden. *Alle* Roomsche priesters in Indië zijn Jezuieten. Bij de Jezuieten nu is 't woord kapelaan niet gebruikelijk. Is er eene parochie dezer paters in uwe stad, dan is één hunner de pastoor, de anderen heeten allen pater, zonder meer. Toen nu de Jezuieten in Indië kwamen, en er hunne parochiën stichtten, werden de titels ‘pastoor’ en ‘hulppriester’ de officieele benamingen.

femelachtig wordt. Soms heel onbillijk, moet ik aannemen. Want dat de ‘afgescheidenen’ ten opzichte der stichtelijkheid in kwaden reuk staan, is wellicht onverdiend. Waarom moet hun predikant nu juist ‘de fijne dominee’ heeten, als spotnaam, en met de bijgedachte, dat zijne vroomheid meer uiterlijk dan innerlijk is? Dat het ‘oefeninghouden’ en de ‘oefeninghouders’, of ‘oefenaars’ der vorige eeuw, door Betje Wolff in haar roman Sara Burgerhart in opspraak zijn gebracht, kan ook al geen reden zijn om de ‘fijnen’ nog heden voor huichelaars aan te zien! Maar anders, wat zou de ondeugende schrijfster haar vernuft hebben laten fonkelen, indien ze had kunnen weten, dat er eene eeuw na haren dood brave mede-Christenen onder ons zouden opstaan, wier vroomheid o.a. van alle geneeskundige behandeling der zieken onkundig wil blijven om alleen van ‘geloofsgenezing’ heil te verwachten. Ik vrees, ik vrees, dat Martha de Harde opnieuw de handen zou ineenslaan over zooveel ‘gelooven,’ als er op aarde bestaan, nu daar o.a. ook weer de ‘Heilsoldaten’ van het ‘Heilsleger’ zijn bijgekomen, onder welke sommigen nog op het ‘zondaarsbankje’ zitten, voor ze worden ingelijfd. Wat al afdwalingen van ‘de Groote Kerk’ zou ze zeggen. Was het niet genoeg, dat er naast de ware gereformeerde religie nog eene Waalsche of Fransche gemeente ontstond, en eene Doopsgezinde dito; moest daar nog eene Episcopaalsche kerk bijkomen in ons goede Amsterdam, dat op deze wijze ‘de Arke Noach's’ gaat gelijken als bergplaats van al die ‘gelooven.’ En hebben de ‘modernen’ niet haast heel het ‘psalmzingen’ afgeschaft om slechts de ‘Evangelische gezangen’, die immers meer van menschelijke vinding zijn, te zingen, onder orgelbegeleiding nog wel? Eerst verliest men de psalmen van Datheen, dan de psalmen zelf! Wat heeft ‘de leer der Vaderen’ met deze Evangelische gezangen en den ‘vervolgbundel’ van doen? En moest er ook al een ‘kinderbijbel’ komen? Laten de menschen wat meer gebruik maken van hun ‘huisbijbel,’ dat is veiliger ‘weg ter zaligheid,’ dan al die ‘huispostillen’.[1)] Al wie ‘zijne belijdenis gedaan heeft’, moest ten minste iederen ochtend een half uurtje in 't ‘Boek

1) Postillen, huispostillen, waren preekboeken naar aanleiding van gegeven bijbelteksten; *post illa* (verba), *naar* of *volgens die* (woorden des bijbels werd de preek gemaakt).

der boeken' lezen. Waarom ook ontvangen de gehuwden, die nog hechten aan 't zeldzamer wordend gebruik om 'in de kerk te trouwen,' van den 'voorganger der gemeente' een bijbel ten geschenke, tenzij om er 'de leer der godzaligheid' uit te vernemen? Wie te dezen opzichte nalatig is, en de 'bijbelboeken' en 'belijdenisschriften' vergeet, hem of haar moest men een 'attestatie' weigeren. Doch wat is het, 'de kerkelijke tucht' ook verslapt, zoogoed als het gezag, en wanneer hoort men er in de gereformeerde kerk nog ooit van, dat iemand 'onder censuur gelegd wordt' om zijne afdwalingen, gelijk het eenmaal aan Rembrandt van Rhijn gebeurde, toen hij als weduwnaar het 7de gebod overtreden had, en hij voor den Kerkeraad werd gedaagd, die hem voor eenigen tijd verbood 'aan 't nachtmaal te komen'? Kom daar nu eens om. Zelfs de dank- en biddagen raken in 't vergeetboek. In mijne jeugd was er voor de Hervormden in de provincie Drente een biddag in 't voorjaar, een dankdag in November, beide 'te vieren als Zondag,' zooals de Roomschen dat noemen; maar elders heb ik van een en ander niets gemerkt. De biddagen zijn van den voortijd. Zoo de biddag van den 17en April 1619, door de Staten-Generaal uitgeschreven o.a. om God te danken voor de 'Nationale Synode', en te bidden, dat 'Hij der vijanden raadslagen en beleidingen tegen deeze Landen geliefde te verbreeken.'[1] Zoo de biddag in Augustus 1665 ten behoud van 's lands vloot, door Jan de Witt naar zee geleid, en welke biddag zekere beruchtheid verwierf, o.a. door de preeken van Ds. Sceperus te Gouda, en Ds. Ridderus te Rotterdam, die van de gelegenheid gebruik maakten om de Regeering te smalen en voor 't Huis van Oranje te getuigen.[2] Vooral ook in de *Plakkaatboeken* der Oostindische Compagnie leest men veel van de biddagen. Want telkens als de 'retourvloot' naar Holland vertrok, was er een 'biddag,' en bij hare terugkomst op de reede te Batavia een 'dankdag'; en allen, tot den rang van onderkoopman toe, moesten ter kerk. Zelfs had de Compagnie hare buitengewone 'vasten- en bededagen,' maar die werden door den Gouverneur-Generaal en den Raad

1) Wagenaar, X, 356.
2) Wagenaar, XIII, 155.

van India uitgeschreven, b.v. na den moord op de Chineezen in 1740. Een vasten- en biddag om den hemel te verzoenen met het gebeurde! Daar zou zelfs een vergoelijkende Francois Valentijn, eerst ‘ziekentrooster’ en daarna predikant in dienst der Compagnie, om uit de plooi kunnen komen! Van alle deze gebruiken is heden ten dage in Indië niets meer over. En immers is nu ook de tijd voorbij, dat aan eene rouwmoedige zondares eene plaats werd aangewezen ‘binnen het doophek,’ dat is binnen de door een hek afgesloten ruimte rondom den preekstoel, tot tijd en wijl haar boetetijd verstreken was? Het zij zoo; oude gebruiken verdwijnen, nieuwe zaken komen er voor in de plaats! Is niet de ‘middernachtzending’ met dito-zendelingen eene instelling van onzen tijd? Is er geen ‘ethisch-irenisch beginsel’ gekomen, dat vrede sticht en vrede brengt? De Moravische ‘broedergemeente’ hield weleer, en nog, hare ‘liefdemaaltijden’, door de gegoeden betaald, en door de armen medegenoten; maar het ‘Leger des Heils’ heeft haast in alle groote steden gebouwen gesticht, waar ‘dakloozen’ een onderkomen vinden en alle voedsel voor lichaam en ziel, dat een ‘heilsoldaat’ behoeft.

De ‘diaconieën’ zijn in 't Hervormde Nederland te allen tijde door bemiddelden en kleine burgers naar behooren gesteund, en 't Haarlemsche diaconiehuismannetje had 't goed in 't Huis; maar de ‘diaconessenhuizen’ met hare ‘Protestantsche liefdezusters’ zijn eerst van onzen tijd. En hoe kort zal het misschien nog duren, of wij hebben onze ‘doctoranda’ in de Heilige ‘Godkunde,’ zooals men in de 18de eeuw voor Theologie wel zeide. Een ‘kinderbijbel’ is uit het eerste vierdedeel der 19de eeuw, en een geschenk van Van der Palm, maar eene ‘kinderkerk’ is iets nieuws van eene halve eeuw later. Dat aan sommige heerlijkheden in vroeger tijd het beroepen van een predikant was toevertrouwd, klinkt reeds als eene stem uit den voortijd, want nu is het velen nog niet democratisch genoeg, indien de Kerkeraad den ‘beroepsbrief’ uitzendt. En van daar de ‘kiescolleges’, door de ‘kiesgerechtigden der gemeente’ gekozen; deze kiescolleges helpen den kerkeraad bij de predikantskeuze, en stemmen tevens mede bij 't benoemen van ‘ouderlingen’ en ‘diakenen’. Een eigenaardig woord... ‘ouderling’ voor ‘opziener der gemeente.’ Het is eene niet geheel gelukkige vertaling van

't Grieksche presbyteros, d.i. de oudere, en werd de naam van een oudste, een kerkelijk hoofd in de gemeente. En het is een naam, die niet veroudert, maar telkens jonger wordt. De letterlijke zin van ouderling is ‘een oude’, man of vrouw,[1] dat is hetzelfde; ouderling is analoog met kloosterling b.v., dat is een monnik of eene non. Maar natuurlijk werden de ouderlingen in de eerste Protestantsche gemeenten alleen uit de ‘mannelijke lidmaten van leeftijd’ gekozen, en dus werd de beteekenis van 't woord een weinig beperkt. Maar niet altijd kon men een voldoend aantal ouderlingen onder de mannelijke lidmaten van leeftijd vinden, en vestigde men dus ook het oog op de jongere gemeenteleden. En thans is hoogere leeftijd volstrekt geen vereischte meer. Zal er nog eens een tijd komen, dat ook dames tot ouderlingen worden benoemd, zoodat het woord ouderling kan terugkeeren tot zijne gemeenslachtige beteekenis van vroeger dagen? Wel mogelijk, al had men ter ‘Dordtsche synode’ met zoo feministisch idee niet moeten aankomen!

***

En hiermede is mijn overzicht der Hervormde Woorden in de Nederlandsche taal ten einde. Natuurlijk is de voorraad bij lange na niet uitgeput; maar dat behoeft ook niet, want ik acht mijn doel bereikt, indien deze studie, der levende taal slechts den indruk wekt, dat heel de verscheidenheid en 't rijke leven der Protestantsche leer en kerkgebruiken aan onzen woordenschat ten goede is gekomen. Naast de Roomsche hebben de Protestantsche woorden en uitdrukkingen de taal verrijkt en gekleurd.

A.W. STELLWAGEN.

1) Ook het woord jongeling was vroeger zoowel vrouwelijk als mannelijk; maar misschien maakte de gedachte aan jongen, door 't eerste lid van de samenstelling opgewekt, het uitsluitend mannelijk. Zoo wordt nu weer 't gemeenslachtige zendeling, missionaris, mannelijk, omdat alleen mannelijke personen op 't bekeeringswerk uitgaan. Bij V e r d a m , *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, 1060, vindt men de bewijsplaatsen, dat *jongeling* vroeger ook voor *meisje* werd gebruikt.

De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika, van 1874 tot october 1899.[1)]

Toen ik in September 1874 mijne werkzaamheden als ‘leeraar in de moderne talen’ aan het ‘gymnasium’ te Stellenbosch in de Kaap-kolonie begon, bevond ik weldra, dat het onderwijs in de Hollandsche taal daar tot op dien tijd met al heel weinig ernst behandeld was geworden. Zoover ik weet, was ik dan ook de eerste leeraar, die daartoe opzettelijk uit Nederland ontboden werd.

Het onderwijs in de Hollandsche taal had tot op dien tijd bestaan in het overhooren van de werktuigelijk van buiten geleerde taalregels, verbuigingen en vervoegingen uit de Beknopte Spraakkunst van Hagoort en in het vertalen van het Engelsch in 't Hollandsch en omgekeerd uit het Engelsch of Hollandsch leesboek der klasse. Het eenige Hollandsche leesboek, dat ik in het Stellenbossche ‘gymnasium’ vond, was een allegaartje onder den titel van ‘Europa’, in vrij gebrekkig Hollandsch uit het Engelsch overgezet.

Eigenlijk waren de jongelui over 't algemeen niet eens gewend, zich zelfs over dat van buiten leeren van Hagoort's Beknopte Spraakkunst erg druk te maken en deed een enkel exemplaar of een stuk ervan gewoonlijk als gemeengoed dienst voor de geheele klasse, doordat het van hand tot hand werd rondgegeven en dan achter den rug van den voorman

1) Dit artikel werd oorspronkelijk geschreven om als voordracht te dienen in een besloten kring, het Paedagogisch Seminarium van Dr. J.H. Gunning Wz. te Utrecht

geplaatst om den ondervraagden leerling gelegenheid te geven, de vraag zoo goed mogelijk ‘ad aperturam’ te beantwoorden. Zoo weinig waarde hechtte men over 't algemeen aan de studie van het Hollandsch, dat op een der eerste lessen eén der oudste leerlingen, nog al een zoon van een Hollandsch-Afrikaanschen predikant, een opstel, dat ik zorgvuldig gecorrigeerd en met aan- en opmerkingen voorzien had, onnagezien voor mijn oogen stuk scheurde, terwijl ik nog bezig was, den anderen leerlingen hun opstellen te overhandigen.

Door mijn onderwijs zoo bezielend en belangrijk mogelijk te maken, mocht ik er echter langzamerhand in slagen, bij mijn leerlingen meer belangstelling te wekken voor een vak, waaraan vroeger noch door hen, noch door de leeraren, noch door de autoriteiten bij de openbare examens veel waarde gehecht was.

Die openbare examens, uitgaande van de Kaapsche universiteit, evenals de Londensche slechts een examineerend doch geen doceerend lichaam, en van het Kaapsche Departement van Onderwijs, voorzoover het de onderwijzersexamens betrof, waren steeds mijn ‘bête noire’, omdat door hen de betrekkelijke waarde der verschillende leervakken in punten was vastgesteld en daarbij aan het Hollandsch slechts het minimum aantal punten was toegewezen. Zelfs was het Hollandsch bij geen enkel examen verplicht en werd het met andere moderne talen en zelfs het Kaffersch gelijk gesteld. Dat dit het prestige van het mij toebetrouwde onderwijs in onze schoone moedertaal niet verhoogde, behoeft nauwelijks gezegd, en ik durf dan ook wel zonder ophef verklaren, dat het hoofdzakelijk aan mijn persoonlijke bemoeiïngen met, en invloed op de leerlingen te danken was, dat de kandidaten van het Stellenbossche ‘gymnasium’ (later het Victoria-College) gewoonlijk bij de examens in het Hollandsch uitblonken en Stellenbosch den naam kreeg van ‘good Dutch scholars’ te kweeken.

Later, toen ik het ambt van Superintendent van Onderwijs in de Z.A. Republiek had aanvaard, is mij deze reputatie van het Stellenbossche College dikwijls een bron van ergernis en moeilijkheden geweest. Bij de vele aanvallen, die ik in die betrekking van verschillende zijden te verduren had, werd mij o.a. ook verweten, dat ik vroegere leerlingen van mij, aan wie ik zelf, N.B.! getuigschriften voor het Hollandsch

had verstrekt, niet gereedelijk als onderwijzers aan onze gesubsidiëerde of staatsscholen wilde erkennen.

Men vergat echter, dat die personen hun geheele opleiding door middel van het Engelsch hadden ontvangen - het maximum aantal lesuren, per week aan het Hollandsch gewijd, had ik in de Kaap-kolonie nooit hooger dan tot drie kunnen opvoeren -; dat de certificaten, door mij voor bekwaamheid in het Hollandsch afgegeven, slechts een betrekkelijke waarde hadden, en vooral ook, dat die oud-leerlingen te Stellenbosch wel een algemeenen cursus doorloopen hadden, maar allerminst een bijzondere opleiding tot onderwijzer hadden ontvangen. Trouwens - in 't voorbijgaan zij dit hier opgemerkt - voor den Afrikaner in 't algemeen is het nog een geheel nieuw begrip, dat iemand een bijzondere opleiding behoeft om met goed gevolg onderwijs te kunnen geven - de uitzonderingen natuurlijk daargelaten.

Iemand, die, zooals men het daar noemt, ‘geleerd’ is (d.i. onderwijs genoten heeft, opgevoed, ontwikkeld is), moet *ipso facto* ook kunnen onderwijzen, en vooral voor het onderwijs in de lagere klassen wordt iedereen bevoegd geacht, die zelf maar ordentelijk lezen, rekenen en schrijven kan.

Dit wanbegrip begon in de Z.A. Republiek gedurende de laatste jaren gelukkig langzamerhand, of liever vrij snel, voor een beter inzicht plaats te maken, en vooral de echte Transvaalsche Boeren waren er meer bepaald op gesteld, een onderwijzer van beroep te hebben. In de dorpen, waar het Kaapsch-Hollandsch element en de Engelsche geest het sterkst waren, ondervond ik in dezen den meesten tegenstand, doch een voorname oorzaak van dien tegenstand was ook wel, dat men daar liever personen had met meer of min grondige kennis van het Engelsch en de Engelsche leermethoden dan Hollandsche onderwijzers met Hollandsche ideeën en methoden, al waren dezen nog zoo knap en voor hun vak opgeleid.

Doch keeren wij nog even tot de Kaap-kolonie terug.

Mocht het mij allengskens gelukken, het vertrouwen, de liefde en tevens de belangstelling der leerlingen voor het Hollandsch te winnen, voor een deel had ik dit ook aan mijn meer degelijke en alzijdige Hollandsche opleiding te danken, die mij in staat stelde, den weetlust der leerlingen in verschillende richtingen te wekken en te voldoen, zoodat voor hen de

Hollandsche les meer aantrekkelijkheid kreeg dan de meeste Engelsche lessen bezaten. Zooals bekend, is het Engelsche onderwijs over 't algemeen zeer werktuigelijk en vervult daarbij de onderwijzer vaak de rol van een pomp, welker functie zich beperkt tot het uitpompen van zooveel, meest onverduwde, kennis als de leerlingen zich gedurende den vorigen avond uit het voorgeschrevene, doch zelden vooraf behandelde gedeelte van het leerboek in het geheugen geprent hebhen. Zóó zeer scheen mijn manier van onderwijzen - d.i. dus de Hollandsche methode - zich van de algemeen gevolgde methode te onderscheiden, dat de Deputy-Inspector of Colleges and Schools, de Heer J.H. Brady, het noodig vond, in zijn speciaal rapport over 't eerste kwartaal 1884 daarop bijzonder de aandacht te vestigen en daarover zijn voldoening uit te spreken.

Wat echter wel het meest den studiezin voor het Hollandsch aanwakkerde, was zeker de eerste Transvaalsche Vrijheidsoorlog, gevolg van dien, van een Engelsch standpunt beschouwd, onvergeeflijken flater der Engelsche regeering, de annexatie der Z.A. Republiek, die voor het eerst een algemeene trilling in het Afrikaner hart te weeg bracht en den Afrikaner aan zich zelf ontdekte. Niet ten onrechte heeft dan ook Dr. Jorissen dien eersten vrijheidsoorlog *de geboorte der Afrikaansche natie* genoemd.

Met die gebeurtenis had Sir Henry de Villiers, de wel bekende en geachte Hoofdrechter der Kaap-kolonie, geen rekening gehouden, toen hij bij een lezing, in Mei 1876 te Kaapstad gehouden, profeteerde, dat het Hollandsch het nog wel niet zoo spoedig, maar toch eenmaal zeker voor zijn mededinger zou moeten afleggen en de taal van Groot-Brittanje ook die van Zuid-Afrika zou wezen. Hoe behoedzaam deze kalme jurist anders ook zij, heeft hij zich bij die gelegenheid toch blijkbaar vergaloppeerd en het bekend advies van Punch: ‘Never prophesy unless you know’ geheel uit het oog verloren.

Zeker was op die vroeger ongekende belangstelling in de beoefening van het Hollandsch ook niet weinig van invloed geweest de stichting van den Afrikaner Bond, door welks bemoeiïngen in 1882 het gebruik van de Hollandsche taal in het Kaapsche parlement werd toegelaten en in hetzelfde

jaar door dat parlement een besluit werd genomen, waarbij aan schoolbesturen de vrijheid verleend werd, desverkiezende de Hollandsche taal in plaats van de Engelsche als medium van onderwijs te doen bezigen; maar geen gebeurtenis had zoo zeer het jonge Afrikaansche gemoed ontvankelijk gemaakt voor nationale invloeden of den lust tot beoefening der Hollandsche taal aangewakkerd als de Transvaalsche Vrijheidskrijg van 1880-81.

Wel bleven de openbare examens met hunne achterstelling van het Hollandsch nog steeds de vrije en onbelemmerde beoefening dier taal hinderen, maar de algemeene belangstelling nam steeds toe en de hoogere cijfers in het Hollandsch bij de examens behaald, niet alleen door de kandidaten van Stellenbosch, maar ook door die van andere scholen over geheel Zuid-Afrika, gaven het doorslaand bewijs, dat er allerwegen met de beoefening der Hollandsche Taal meer ernst gemaakt werd.

Een verblijdend teeken was ook, dat aan verschillende meisjesscholen Hollandsche onderwijzeressen werden aangesteld, waarvan gelukkig de meesten met grooten ijver en toewijding bezield waren en daardoor, trots de haar zoo karig toebedeelde lesuren voor 't Hollandsch, er in slaagden, ook bij de toekomstige Afrikaansche moeders eenige kennis en daarbij ook liefde voor de Hollandsche taal aan te kweeken. Wat vermochten echter enkele Hollandsche onderwijzeressen tegenover honderden Engelsche, Amerikaansche, of althans Engelsch opgevoede en Engelsch denkende, onderwijzeressen, aan wie niet alleen het leeuwendeel van den schooltijd (minsten 22 van de 25 of meer lesuren per week!) was toegewezen; maar die bovendien op de meeste kostscholen nog gesteund werden door zooveel positieve en negatieve hulpmiddelen en maatregelen om den Engelschen zuurdeesem in de Afrikaansche vrouw te doen doorwerken!

Bedenkt men dan nog, dat het Engelsch als de officiëele en de ‘fashionable’ conversatie-taal niet alleen een geweldig voordeel boven het Hollandsch bezat, maar ook door zijn rijke en goedkoope letterkunde de overhand over zijn tegenstander, het Hollandsch, had, dan begrijpt men, hoe moeilijk het voor den Hollandschen onderwijzer was, de belangstelling zijner leerlingen voor 't Hollandsch te wekken, te behouden en te versterken.

En, alsof al die voordeelen nog niet voldoende waren om den strijd van het geminachte ‘Dutch’ tegen zijn machtigen tegenstander bijna hopeloos te maken, moesten zijn kampioenen telkens de verwijtende klacht hooren, en, helaas! tot hun eigen ontmoediging beamen: ‘Di Hollanse “grammar” is toch al te swaar!’

Wat die Hollandsche *grammar* voor Afrikaansche leerlingen vooral zoo zwaar maakt, is in de eerste plaats die hopelooze willekeur in de regelen voor het taalkundig geslacht, duizendvoudig verergerd door de volmaakte onverschilligheid, waarmeê zelfs de meest beschaafde Nederlander bij het spreken die zoo zorgvuldig opgestelde en van buiten geleerde geslachtsregelen veronachtzaamt, ja, met voeten vertreedt. Is er te dien opzichte voor den Afrikaanschen leerling, die noch een taalkundig noch zelfs een onzijdig geslacht kent, iets meer ontmoedigends te denken, dan dat hij zijn eigen Hollandschen onderwijzer, die hem zoo even in al de geheimenissen der geslachtsregelen heeft ingewijd, bij dezelfde les, waarin hem b.v. duidelijk gemaakt werd, dat *zon* en *maan* als de licht voortbrengenden vrouwelijk zijn en *moeten* zijn, van diezelfde lichtbarende vrouwelijke wezens hoort spreken als *hij* en *hem*? Ik spreek nu nog niet eens van de totale verwaarloozing der buigingsvormen in de spreektaal, van de voor niet ingewijden volslagen willekeurige spelling der enkele en dubbele *e* en *o*, der *ei* en *ij*, van de moeite, die het een Afrikaner kost om het plusquamperfectum juist te leeren gebruiken of te weten, welke werkwoorden sterk en welke onregelmatig zijn. Ik meen genoeg gezegd te hebben om u te overtuigen, dat de onderwijzer der Hollandsche taal in Zuid-Afrika met heel wat meer dan de gewone paedagogische en technische moeilijkheden te kampen heeft en dat er beide bij hem en zijn leerlingen heel wat vaderlandsliefde vereischt wordt om niet de studie van het Engelsch boven die van zijn eigen moedertaal te verkiezen.

Toch bleef niettegenstaande al die moeilijkheden en hindernissen de beoefening van het Hollandsch geregeld toenemen en onder veel betuiging van geestdrift kwam zelfs in 1890 een Zuid-Afrikaansche Taalbond tot stand, waaraan ondanks den tegenstand, de verdachtmaking en bespotting van vele ontaarde Afrikaners, zelfs onder de predikanten, toch sommigen

der begaafdste predikanten en andere voormannen deelnamen en waarvan zelfs een theologisch professor, de heer P.J.G. de Vos, de onvermoeide kampvechter en voorzitter werd.

Zelfs mocht ik - doordrongen als ik was van den invloed der vrouw, en niet het minst van de Afrikaansche, op de karaktervorming des menschen - de voldoening smaken, een vrijwillige Hollandsche leesklasse voor jonge dames te zien bijwonen door jonge dames van geheel Engelsche opvoeding en uit Engelsche familiën, en uit den mond van een harer vernam ik zelfs na beëindiging van de lezing van een onzer dichters de streelende bekentenis: ‘I never knew Dutch poetry was so beautiful!’

Ofschoon anders vereenigingen en genootschappen van verschillenden aard in Zuid-Afrika gemeenlijk slechts kort van duur zijn, bleef de Z.-A. Taalbond niet alleen bestaan, maar mocht zich zelfs in toenemende belangstelling en invloed verheugen. Aan de door den Taalbond ingestelde examens in de Hollandsche taal en de geschiedenis van Zuid-Afrika namen elk jaar meer kandidaten deel - wel een bewijs, dat jong Zuid-Afrika meer en meer zich zelf bewust begon te worden.

Bemoedigend was het ook, dat de eenzijdige richting van de zoogenaamde Patriot-partij, dagteekenende van de stichting van ‘Di Genootskap van regte Afrikaners’ in Augustus 1875 en ten doel hebbende de zelfstandige ontwikkeling van een Afrikaner nationaliteit met een eigen Afrikaansche taal gaandeweg voor een beter inzicht plaats maakte en dat men begon in te zien, dat eene uitsluitende beoefening van het Afrikaansch niet tot het gewenschte doel - de zelfstandige ontwikkeling eener Zuid-Afrikaansche natie - zou leiden. Het orgaan dier partij, Di Patriot, dat in de eerste jaren overal verspreid werd, verloor steeds meer lezers en invloed; tot een bijbelvertaling in 't Afrikaansch, waartoe vroeger formeel besloten werd, kon het niet komen, daar verreweg de meeste Afrikaners, zelfs onder de minst ontwikkelden, het iets stuitends en een soort van heiligschennis vonden, den Bijbel in zulk een ‘Hotnot’taal - zooals zij zelve het plat-Afrikaansch dikwijls noemen - te zien overzetten.

Meer en meer begon men te begrijpen, dat, hoezeer ook het Hollandsch - en vooral de schrijftaal - van het Afrikaansch-Hollandsch afwijkt, toch het Hoog-Hollandsch (d.i. het

Nederlandsch) als officiëele en kanseltaal dient gehandhaafd en dus ook door het opkomend geslacht beoefend te worden. Men begon in, te zien, dat een zich los maken van de Nederlandsche taal ook de Nederlandsche letterkunde tot een gesloten boek voor den Afrikaner zou maken en dus den jongen Afrikaner zou dwingen, zich geheel en onvoorwaardelijk op de beoefening van het Engelsch toe te leggen en al zijn kennis uit die ééne bron te putten.

Dat er de laatste jaren heel wat meer Hollandsch gelezen werd dan vroeger, bewijzen alleen reeds de verschillende boekhandels, die in verschillende steden van Zuid-Afrika hun filialen (*takken* zeggen wij) opgericht hadden en goede zaken begonnen te doen.

Toen ik pas in Zuid-Afrika was, vond men, zoover ik weet, in heel Zuid-Afrika slechts twee Hollandsche boekhandelaars, die nog zóó slecht van Hollandsche boeken voorzien waren, dat men, wilde men te weten komen, wat er zelfs bij den grootsten van de twee al dan niet verkrijgbaar was, zelf op een trapladder moest klimmen om van enkele der bovenste planken zijn gading uit te zoeken.

Ik kan hier echter niet verder over de toestanden in de Kaap-kolonie uitweiden en haast mij daarom om nog een kort overzicht te geven van den toestand van het onderwijs in de Z.-A. Republiek gedurende de laatste acht jaren, voorafgaande aan den thans woedenden oorlog.

Toen ik in October 1891 het ambt van Superintendent van Onderwijs in de Republiek aanvaardde, bevond ik, dat het daar met het onderwijs in het Hollandsch al heel zwak geschapen stond. Op een inspectiereis door verschillende distrikten bleek mij, dat, ofschoon volgens de bestaande onderwijswet van 1882 het Hollandsch het uitsluitend medium van onderwijs was, of althans moest zijn, de praktijk in de meeste scholen, vooral op de dorpen[1)] daar weinig rekening mee hield. In alle dorpsscholen vond ik bijna uitsluitend Kaapsch-Hollandsche onderwijzers en onderwijzeressen, waarvan de meesten zelfs niet eens een onderwijzersdiploma bezaten en voor wie krachtens hun eigen opleiding het Engelsch de eigenlijke schooltaal was.

1) De Boeren onderscheiden niet tusschen dorpen en steden en noemen ook Pretoria nog een *dorp*.

Tot mijn verbazing ontdekte ik, dat zelfs te Pretoria binnen vijf à tien minuten van het Kantoor van Onderwijs scholen waren, die in lijnrechten strijd met de Schoolwet Engelsch voor de helft of meer als medium van onderwijs gebruikten en desniettegenstaande toch staatssubsidie ontvingen.

Op de eerste onderwijzersconferentie, te Pretoria gehouden, had het Hoofd eener school, waaraan door mijn voorganger subsidie was verleend, den treurigen moed, in mijn tegenwoordigheid den voorzitter der vergadering te vragen, het gesprokene in 't Engelsch te doen vertolken, daar hij en anderen geen ‘Dutch’ verstonden.

In het inspectierapport van 9 December 1891 over de school te Barberton (nog al in het kerkgebouw der Ned. Hervormde of Gereformeerde kerk gehouden en N.B. in de wandeling de *Hollandsche* school genoemd!) zegt de Inspecteur Nieuwenhuize o.a.: ‘Onder dezen (d.i. de 34 ingeschreven leerlingen) zijn 8 kinderen, die slechts Engelsch leeren. Slechts 10 of 11 kinderen kunnen wat Hollandsch spreken, en Aardrijkskunde, Geschiedenis (van Engeland, N.B.!), Rekenen en Bijbelsche geschiedenis worden in 't Engelsch onderwezen. Zij zingen Ps. 84 bij het orgel, maar verstaan niets van de noten en de meesten volstrekt niets van de woorden, enz. enz.... De onderwijzeressen doen voorzeker op hun wijze hun best; maar het gaat geheel en al boven hun krachten om een zoodanige dorpsschool te bestieren en om daarin het onderwijs te geven volgens onze schoolwet: daartoe zijn zij geheel onbekwaam, omdat zij de Hollandsche taal niet kennen. Slechts de hoofdonderwijzeres kan een weinig Hollandsch spreken en verstaan; maar volstrekt niet voldoende om er onderwijs in te geven. Zij zegt mij, onbekend te zijn met de voorschriften onzer schoolwet.’

Van een school te Vlakfontein in het distrikt Lijdenburg, dus een echte Boerenschool, heet het o.a.: - ‘Engelsche taal: tot nu toe hieraan te veel tijd besteed. Op de tijdtafel (Rooster van Werkzaamheden) komt voor 10 uur per week Engelsch.’

Van de school te Zonderfout, wijk Bronkhorstspruit, distrikt Pretoria, dus ook een echte Boerenschool, met een Afrikaner als Hoofd, heet het: ‘Tijdtafel geeft evenveel Engelsch als Hollandsch onderwijs aan. Op het onwettige hiervan is gewezen. Standaard I: 1 leerling: leest in *Step by Step*,

voldoende. 't Hollandsch niet begonnen. Dit streng afgekeurd als zijnde niet volgens wet.'

Doch genoeg voorbeelden, meen ik, om te bewijzen, in welken toestand het door den Staat gesubsidiëerd onderwijs in de Z.-A. Republiek nog vóór tien jaren verkeerde en hoe zwak het daar zelfs nog met het onderricht in 't Hollandsch stond.

Nu wil ik gaarne bekennen, dat ik hier al heel erge staaltjes van wetsovertreding heb aangehaald; maar uit het feit, dat zulke overtredingen niet ter sluiks geschiedden, doch openlijk op den rooster van werkzaamheden stonden aangegeven, en dat de Inspecteur, ofschoon heel wel wetende, hoe zijn Chef de wet en zijn ambtsplicht opvatte, wel op het onwettige dezer handelingen wees, doch er niet aan gedacht scheen te hebben, zulke scholen als geheel buiten de wet staande te beschouwen, kan men toch gemakkelijk afleiden, hoe het onder het vorig régime was toegegaan, 't Is dan ook geen wonder, dat de nieuwe Superintendent van Onderwijs op een destijds verschenen spotprent van 'The Press' werd voorgesteld met een grooten bezem in de hand aankloppende aan het kantoor van onderwijs te Pretoria. Dat die bezem duchtig moest gebruikt worden en dat hij zich daardoor de vijandschap berokkende van zoovelen, die belang hadden bij de bestendiging der bestaande ongezonde en onwettige toestanden, laat zich gemakkelijk denken. Bovendien had ik rekening te houden met de bijzondere wenschen en vooroordeelen van de verschillende partijen op staatkundig, kerkelijk en nationaal gebied, zoodat er heel wat stuurmanskunst gevorderd werd om het nationale onderwijsscheepje tusschen de vele groote en kleine klippen door te sturen, waarbij enkele aanvaringen bezwaarlijk geheel konden vermeden worden.

Toch mocht het mij, gesteund door de meerderheid van den Eersten Volksraad en der Regeering, door trouwe ambtenaren en een steeds toenemend corps van bekwame nationaalgezinde onderwijzers gelukken, gaandeweg meer en meer het algemeen vertrouwen te winnen en een eigen stelsel van nationaal onderwijs op te bouwen, berekend naar de behoeften van onzen jongen, krachtigen, snel vooruitschrijdenden Staat.

Dat stelsel berustte op het door de Regeering gehuldigd

beginsel, dat het de taak der ouders is, te zorgen voor de opvoeding en het onderwijs hunner kinderen, dus op *particulier initiatief*, zooals het in onze wet luidt. Dat particulier initiatief echter werd zooveel mogelijk aangemoedigd en mildelijk ondersteund, zoodat zelfs de armste burgers en inwoners der Republiek hunne kinderen het beste onderwijs konden laten genieten, dat er in de Republiek te bekomen was.

Zelfs de vreemdelingen, met name de Engelschen, waren daarvan niet uitgesloten en vooral te hunnen gerieve week de Regeering zelfs van haar beginsel af en stichtte zij Staatsscholen, waarin de kinderen van vreemdelingen en arme blanken op de Goudvelden tegen betaling van een gering schoolgeld, of zelfs ook gratis, onderwijs door en in hun eigen taal ontvingen en eerst gaandeweg door middel van de natuurlijke methode in de officiëele taal werden onderwezen.

Niettegenstaande deze politieke en financiëele mildheid der Regeering wilden toch de meeste Uitlanders, met name de Engelschen, niet van deze scholen gediend zijn, daar het hun, d.i. den politieken stokebranden, allerminst er om te doen was, de kinderen der vreemdelingen tot Transvaalsche burgers te doen opleiden. Die kinderen moesten Engelschen blijven of worden in hun denken, spreken en doen om, zoo mogelijk, door hen een vreedzame annexatie van de Z.A. Republiek tot stand te brengen.

Die stokebranden, de kapitalisten en hun handlangers, hadden zelfs de onbeschaamdheid, een eigen ‘Education Council’ (Opvoedingsraad) te vormen met een nominaal kapitaal van £ 100,000 en een eigen Directeur, wiens werkkring zich niet enkel tot de Goudstad en naaste omgeving beperkte, maar zich over de geheele Republiek moest uitstrekken. Deze Education Council vormde dus met zijn Directeur en zijn onderhoorige scholen een *imperium in imperio*, doch de Regeering liet ze ongemoeid hun gang gaan, evenzeer als diezelfde ‘arme verdrukte’ Uitlanders door hun veile en vuile persorganen dagelijks ongestraft de Regeering mochten belasteren en beleedigen en oproer prediken.

Buiten deze bijzondere soort van Staatsscholen hadden wij nog enkele *Staats*scholen, alleen *te*, doch niet uitsluitelijk *voor* Pretoria.

Dit waren de Staatsmodelschool met de daaraan verbonden

Normaalklassen voor jongens, de Staats-meisjesschool met de daaraan verbonden Normaalklassen voor meisjes en Hoogere Meisjesschool, en eindelijk het Staatsgymnasium, bestaande uit de Afdeelingen *A* (het eigenlijk Gymnasium) en *B* (de Hoogere Burgerschool), terwijl ook de pas gestichte Staatsmijnschool in hetzelfde gebouw gehuisvest was.

Waarom beide de Volksraad en de Regeering ter wille van deze scholen van het beginsel der Wet afweken, laat zich met enkele woorden gemakkelijk aantoonen.

De Staatsmodelschool moest, zooals haar naam aanduidt, dienen als *model* voor de andere scholen, zoowel wat de inrichting en uitrusting van het gebouw als de organisatie der klassen en de daarin gevolgde methoden betreft. De leerlingen der Normaalklassen, onze aanstaande onderwijzers uit 's lands zonen gekweekt, hadden dus in de Staatsmodelschool een oefenschool zoo goed als er nergens beter in Zuid-Afrika gevonden werd. Hetzelfde geldt van de Staats-meisjesschool, waar eveneens uit de dochteren des lands aanstaande onderwijzeressen gevormd werden. De Hoogere Meisjesschool moest dienen om aan de dochters van meer gegoede burgers, die zulks verlangden, een hoogere opleiding te geven dan een gewone gesubsidiëerde school met beperkte middelen dit mogelijkerwijze had kunnen doen. Deze van uitstekende leerkrachten voorziene en op breeden grondslag gevestigde inrichting - zelfs wat het onderwijs in 't Engelsch betreft - moest tevens dienen om alle redenen en voorwendselen weg te nemen, waarom en waaronder velen, die zelf nog te veel van den ouden zuurdeesem doortrokken waren, hun dochters naar de aangrenzende staten zonden, waar zij aan Engelsche en verengelschende invloeden waren blootgesteld.

In een land als de Z.A. Republiek, waar buiten die ‘verdrukte’ Uitlanders slechts weinig mannen van geld gevonden werden en die weinigen geworden waren wat zij waren zonder gymnasiale of academische opleiding, bestond natuurlijk weinig kans op schenkingen of erfiatingen, waarmee inrichtingen voor Hooger Onderwijs konden worden tot stand gebracht. Waar het dus de plicht en het streven van de Regeering was, te zorgen dat de verschillende hoogere ambten en betrekkingen in den Staat langzamerhand door de landszonen zonden kunnen bekleed worden en dus de Staat niet op

den duur afhankelijk zou behoeven te blijven van den toevoer van verstandelijke krachten van buiten, was het tevens haar plicht te doen wat het particulier initiatief niet vermocht of noodig achtte, d.i. op staatskosten scholen voor Hooger Onderwijs te stichten, al moesten dan ook de onderwijskrachten daartoe benoodigd vooreerst nog uit het buitenland betrokken worden. Aan die Hoogere inrichtingen waren dan ook alle leerkrachten uit Holland afkomstig met uitzondering van een paar Afrikaners uit de Kaap-kolonie en enkele vreemdelingen voor de nieuwe talen.

Die Hoogere Scholen te Pretoria wonnen steeds meer en meer het vertrouwen der Burgers, en hun leerlingental steeg met ieder jaar aanzienlijk, zoodat het Gymnasium met de Hoogere Burgerschool, ofschoon eerst in 1893 gesticht, vóór den oorlog reeds ver over de 100 leerlingen telde. En zoo was het met de andere staatsscholen, die, hoe ruim ook gebouwd, vaak niet in staat waren, aan alle aanvragen om plaatsing te voldoen.

Ook de Staats-tehuizen, waarvan wij er drie voor jongens en één voor meisjes hadden en die gezamenlijk ongeveer 250 kostleerlingen konden bevatten, waren bijna altijd overvol, een bewijs, dat wij er in geslaagd waren, den hoofdstroom, die zich vroeger door een Engelsch kanaal bewoog, in eigen nationale bedding te leiden.

Het totaal aantal leerlingen in al onze scholen, dat in 1891 bij mijne ambtsaanvaarding slechts gemiddeld 8170 bedroeg - daaronder begrepen de honderden, die op bedriegelijke wijze van de Staatssubsidie profiteerden - en welk getal in 1893 na de zuivering tot beneden 6000 gedaald was, was in het laatste kwartaal van 1898 - het laatste schooljaar, waarover een verslag kon worden uitgebracht - tot 15512 gestegen, en verreweg de meesten dier leerlingen genoten toen goed, degelijk nationaal onderricht.

Overal, waar het land maar eenigszins bevolkt en bewerkt was, strekte zich - zooals een der voor de Parijsche tentoonstelling vervaardigde kaarten zoo treffend aantoont - een breede gordel van scholen over de Republiek uit, gelijk een sterk cordon van jeugdige krijgers, opgesteld om het voorvaderlijk erf tegen den aartsvijand te verdedigen. Want voor wie eenigszins bekend is met den invloed, die van den

bezielden onderwijzer op zijne leerlingen uitgaat, behoeft het geen nader betoog, dat vooral in een land als de Transvaal, waar het onderwijs zóó gewaardeerd werd, de invloed der nationale school zich krachtig deed gevoelen en dat het tevens voor het helder inzicht en den praktischen zin van de kapitalisten getuigde, dat hun scherpste aanvallen steeds op het Departement van onderwijs gericht waren en door hen geen middel ontzien werd om mij en mijn medearbeiders op het gebied van onderwijs verdacht te maken en tegen te werken.

Zeker was het dan ook niet toevallig, dat ik en een mijner inspecteurs de eerste ambtenaren van den Staat waren, die na de bezetting van Pretoria door de Engelsche militaire machthebbers als ‘gevaarlijk’ over de grenzen werden gezet.

Ook Elandslaagte, Spioenkop en andere plaatsen, waar in dezen gruwelijken, wederrechtelijken oorlog de eerste groote veldslagen tusschen onze burgers en hun belagers plaats vonden, gaven getuigenis van den invloed, dien ons nationaal onderwijs had uitgeoefend. Terwijl ouderen vaak den strijd vermeden of er zich aan onttrokken, stonden onze jongelingen, waarvan de meesten pas de schoolbanken verlaten hadden, onverschrokken pal en toonden den vijand van ons geslacht, wat hij van jong Afrika te wachten heeft.

Hoezeer dan ook het land verwoest, de schoolgebouwen vernield, de leerlingen en onderwijzers gedood of verdreven zijn, twijfel ik er niet aan dat, als het den ‘Lenker der Schlachten’ behagen mag, ons eindelijk de overwinning te schenken, het nationaal onderwijs in betrekkelijk korten tijd zich zal herstellen van de toegebrachte slagen en verliezen en ook bij de burgers en inwoners des lands nog heel wat meer sympathie en medewerking zal vinden dan, helaas! vóór den oorlog bij een zeker deel der bevolking het geval was. Uit den mond van meer dan één gewonden burger heb ik het mogen vernemen: ‘Ons het nou uitgevind, wie ons ware vrinde is.’ Het ‘Carthago delenda est’ over de Hollandsch-Afrikaner natie uitgesproken, zal niet verwezenlijkt worden, hoe groot ook het aantal Afrikaansche mannen, vrouwen en kinderen moge zijn, door dezen misdadigen oorlog aan den Engelschen mammon ten offer gebracht.

N. MANSVELT.

School en spel.

Jong Holland staat ongetwijfeld intellectueel hoog. De standaard van de eindexamens onzer middelbare scholen kan den toets van vergelijking doorstaan met dien van Realscholen en Lycées. Gunstig is het oordeel van den buitenlander over de kennis van onze jongelui, die zijn technicum of hoogeschool komen bezoeken. De Duitsche officier, het model van Europa, erkent minder gestudeerd te hebben dan onze pas aangestelde 2de luitenant. En toch kan men de vraag stellen: Doet de School al het mogelijke voor de vorming van den jeugdigen *mensch*? Kweekt zij die eigenschap van zelf-vertrouwen, die wedijver en ‘self-help’, in een handelsland als het onze terecht op zoo hoogen prijs gesteld? Geeft het naast elkaar op de banken zitten die ruime gelegenheid voor kameraadschappelijken omgang, waardoor de leiders en organiseerders van nature tot hun recht komen? Prent de school, als deel der opvoeding, zorg in voor elkanders belangen en gemeenschappelijk bezit, - dien ‘esprit de corps’, waardoor de Engelsche Public Schools bijzonder uitmunten en waaraan het Angel-Saxische ras voor een groot deel zijn bekwaamheid tot zelf-bestuur dankt? In het kort: is de richting der school en de ontwikkeling die zij geeft, niet eenzijdig, overwegend intellectueel; geeft ze naast kennis, *karakter*?

Het behoeft zeker geen betoog, dat lichaam en ziel in nauw verband tot elkaar staan, en dat een gezond lichaam een groote steun is voor de ontwikkeling zoowel van moreel als van intellect. Het is duidelijk, dat gezondheid een eerste vereischte is voor een energiek, vol leven en dat een krachtig

gestel een grooten voorsprong heeft op den man met louter geestesgaven; - ook dat een goede gezondheid veel bijdraagt tot opgeruimdheid en een billijke beoordeeling van mensch en werk, en een waarborg is tegen die nerveuse prikkelbaarheid, die de onredelijkste handelingen doet begaan; - en verder, dat lichaamsoefeningen in de open lucht sterkere bondgenooten in den strijd zijn aan de zijde van zedelijkheid in engeren zin, dan een kemelsharen hemd of andere pijnigingsmiddelen. De laatste argumenten voor gezonde lichaamsbeweging zijn door hun moreele waarde sterker dan die der Grieken, die als een der kenmerken van den volmaakten mensch eischten, dat hij prompt en energiek alle lichaamsdeelen kon gebruiken, wat hun wel ‘twee jaar uitsluitend gymnastiek’ waard scheen.

Om genoemde redenen zou, ter verbetering van onze opvoeding in de school, een wijziging aanbeveling verdienen, waarin aan het physieke gedeelte meer aandacht werd geschonken, door het invoeren en regelen der lichaamsbeweging in de open lacht.

Dit behoeft niet als een nieuwigheid beschouwd te worden. De richting, waarin ons onderwijs allengs gestuurd wordt, tracht allerlei kracht en aanleg vroeg te ontwikkelen, geeft meer technische vaardigheid, bevordert de belangstelling in den arbeid van het l e v e n . De handarbeid voor de jongens is slechts een vervolg van het teekenonderwijs, dat zich met het vlak bezighoudt; het onderwijs voor meisjes in koken en huishouden een uitbreiding van het vrouwelijke handwerken. (Geen meisjesschool zonder keuken, is de Engelsche leus.) De invoering van het spel in de open lucht is evenzoo een noodzakelijk gevolg van de gymnastiek; en zeker niets nieuws. Bij Jahn waren spel en turnen nauw verbonden. Op de Hasenheide bij Berlijn werd vaak het grootste gedeelte van den middag aan spelen gewijd. Werktuigen en methodes mogen volmaaktheid hebben bereikt, zeker ook eenzijdigheid. Het plaatsen van de gymnastiek op onze roosters van werkzaamheden was een eerste stap; de tweede moet volgen: de invoering van het vrije spel.

Beginnen wij met te erkennen, dat er gevaar schuilt in overdrijving; doch daar zijn wij, Nederlanders, nog lang niet aan toe. Integendeel, wij breken zoo moeilijk met onze oude

gewoonten, dat het lang zal duren, voor wij tot het andere uiterste zooals wij dit bij de Engelschen zien, zullen overslaan. Wij hebben nog niet hun onbeperkt vertrouwen in lichaamsoefening. Het kost ons moeite te gelooven, dat het goede, dat wij aan de verzorging van het lichaam ontleenen, in bevredigende verhouding staat tot den tijd er aan besteed. Een terugblik op eenige jaren doet ons echter dadelijk zien, dat - al mocht elk uur aan ontspanning gegeven, nadeelig werken op de hoeveelheid arbeid binnen een zeker tijdsverloop geleverd, - dit in het algemeen onze gezondheid ten goede kwam, en dat een dusdanige tijdsbelegging wel degelijk voordeel bracht.

Regelmatige afwisseling door ontspanning in de open lucht heeft, afgescheiden van de directe spierontwikkeling, een heilzamen invloed op lichaam en geest. De naam van menig groot Engelschman is nauw verbonden met eene of andere sport: Byron met zwemmen, Wordsworth met wandelen, Shelley met zeilen, Tyndall met bergklimmen, Gladstone met houthakken, Bright met zalmvisschen, Fawcet, de minister die het L.O. organiseerde, met paard- en schaatsenrijden, zelfs nadat hij blind was geworden.... de lijst is gemakkelijk te verlengen. Valsche begrippen omtrent onze persoonlijke waardigheid houden velen van sport terug. Hoeveel geestelijken durven niet of mogen niet wielrijden? Wat zouden wij wel zeggen van een cricket-wedstrijd tusschen Eerste en Tweede Kamer? Wij zijn ook in dit opzicht slaven der gewoonte; wij stellen het spel niet op juiste waarde. Laten wij toch bedenken, dat het veel bijdraagt tot verbetering dier slechte toestanden, waarop wij nu herhaaldelijk gewezen worden door dokters-raadgevingen en waarschuwingen met betrekking tot ventilatie, dieet en alkohol.

‘Games’ in de open lucht (jongens en volksspelen is misschien de beste vertaling er voor) zijn meer dan louter lichaamsbeweging. Zij zijn het georganiseerde spel. Zij laten de individueele handeling binnen duidelijk omschreven grenzen vrij, beperken die vrijheid niet meer dan noodig is om eene gezamenlijke handeling te verkrijgen. Zij worden volgens een erkend plan met strenge regels gespeeld. Zij leeren eerbied voor eerlijkheid en een zekere gevoeligheid voor openbare afkeuring van wat niet ‘fair’ is: het begin van een publieke

opinie. Zij kweeken gemeenschapszin. Immers, terwijl de pas beginnenden behooren te worden ingewijd door iemand met het toezicht belast, wordt naar mate zij aanleeren, de dwang of drang alleen door de spelers onderling uitgeoefend.

Orde-oefeningen en gymnastiek staan in dit opzicht achter bij het Engelsche spel. Bij de eerste zijn de bewegingen strikt voorgeschreven en laten weinig speling voor individueele uiting; bij het laatste rust een zekere verantwoordelijkheid op elk speler, en hangt veel van zijn initiatief af; terwijl bovendien *alle* spieren geoefend worden *in de open lucht*. Er is geen medicinaal tintje aan 'voor zijn bestwil.' Het spelen, eerlijk en ferm meespelen, is het eenige motief; het winnen, zonder bijgedachten, is hoofddoel. Van hoeveel belang ook gymnastiek zij, moreel is haar waarde minder. Op een woord van commando te gehoorzamen is nuttig; een weinig drillen is goed voor een ieder; maar onder toezicht zich te bewegen is geen v r i j s p e l, hier is het handelen o p e i g e n g e l e g e n h e i d de hoofdzaak. Juist die onregelmatigheid, zoo opvallend voor vreemdelingen, die voor het eerst een Engelsch spel zien, is nuttig; ze is slechts schijnbaar; ze gewent aan snelle concentratie, aan samenwerken van bewegingen. Het is gelegenheid voor den speler om 'durf' te toonen; te leeren wagen en winnen. Hoe wetenschappelijk de gymnastiek ook moge beoefend worden, dit vergoedt hare mindere ethische waarde niet.

De jongensspelen hebben moreel minstens even groote beteekenis voor de opgroeiende jeugd, als physiek. Zij bevorderen vastberadenheid en tegenwoordigheid van geest, omdat zonder aarzelen dient gehandeld, en leeren veel onaangenaams verdragen. Zij voeden op tot regeeren en gehoorzamen, die vrijwillige gehoorzaamheid zonder zwakheid of mopperen, die de taak van den Engelschen politie-agent schijnbaar zoo gemakkelijk maakt. Het spel eischt onderwerping aan zorgvuldig in acht te nemen regels, het vaak bereidwillig op zich nemen van ondergeschikte en ondankbare rollen; kortom: zelf-beheersching, den grond van alle zedelijkheid. Het kweekt taaiheid, volharding en vastheid van karakter. Op de speelplaats ijvert de jongen voor zijn *partij*, het individu voor het geheel, om door kameraadschappelijke behulpzaamheid een gemeenschappelijk doel te bereiken. Hier worden de ge-

dachten van de leerlingen in hun vrijen tijd afgehouden van bedenkelijke onderwerpen.

Wie de meening van den Vicar van Wakefield deelt, dat een vroolijk gezicht een van de heerlijkste dingen is, die men kan zien, kan zich gemakkelijk dit genoegen bereiden door jongens in beweging te brengen, en hun zuivere vreugd en gezond genot op de speelplaats te bezorgen in hun vrijen tijd, - een genieten, dat aan allerlei verzoekingen, waartoe drang naar gezelligheid en zucht naar omgang soms leiden, den kop indrukt. Op de speelplaats worden hand en oog van den jongen geoefend om zijn man te kunnen staan. Heeft hij door spel en houding blijk gegeven van zijn degelijkheid, dan wordt hij in het kleine groepje opgenomen, dat zijn klas vertegenwoordigt, om later een hoogeren post te kunnen krijgen, als medespeler in de groep, die zijn school; of universiteit afvaardigt om tegen een andere te kampen. Bij dit samenspel komt het coöperatieve element op den voorgrond, in tegenstelling met andere gezonde lichaamsbewegingen en spelen in de open lucht: wandelen, wielrijden, knikkeren, hoepelen. Iedere jongen heeft een vaste plaats ôp het veld, een vasten naam er voor; en als hij een belangrijke plaats heeft in het spel, komt het duidelijk uit, dat hij moet spelen voor zijn p a r t i j , niet voor eigen roem. Hij moet dien voetbal niet altijd naar het doel trappen, maar naar een ander speler, die volgens de tradities van het spel een betere kans heeft dit te doen. Geduld, goed humeur, zelfbeheersching en durf zijn noodig om een spel, waarvan de kansen ongunstig beginnen te staan, ferm door te spelen. Al deze bewegingen zijn meestal een plotselinge w i l s uiting. - En dit 5 tot 6 jaar lang! Elke jongen verschijnt eenige malen per week op zijn tijd, daar alleen een bewijs van den dokter een excuus voor afwezigheid geeft.

'Instruction is weak, education is strong here', zegt de Engelsche schoolmeester. Hoewel deze uitspraak veel te absoluut is, dient te worden toegegeven, dat dit spelen meer is dan louter lichaamsoefening. Inspanning van lichaamskracht gaat hier samen met inspanning van geestkracht. Spelen volgens een kalm verzonnen plan, snelle uitvoering gepaard aan bedachtzaamheid op onverwachte omstandigheden, scherpt denken oordeelvermogen, bevordert zin voor orde en regelmaat,

geeft een goeden grondslag voor samenwerken. Lichaamsoefeningen kunnen het geestesleven een grootere energie geven. En zou speelmoraal geen levensmoraal worden, waar een kind het spel zoo ernstig opneemt?

De erkenning van de groote opvoedkundige waarde van het spel zal de geheele jeugd, het geheele volk ten goede komen. Hoeveel teekenen van verbetering er op dit gebied in ons land ook mogen zijn, nog altijd wordt de waarde van het spel als opvoedingsmiddel onderschat. Eerst in het laatste tiental jaren is de speellust begonnen te herleven; hij is niet geheel verstikt; er zit nog leven in de plant. De rustelooze energie en bewegelijkheid der jeugd zal zich òf gezond uiten, òf in nutteloos gedoe en balddadigheid overgaan. Het rondslenteren stelt onze kinderen aan de eerste de beste verzoeking bloot; de leeftijd is er om ze in de open lucht te laten gaan: noopt ze om aan het gezamenlijk spel deel te nemen, met uitzondering nu en dan van hen, die een andere manier hebben van hersenen en lichaam te verfrisschen; b.v. de beoefenaars van de natuurlijke historie. Liefde voor de natuur, vroeg opgewekt, geeft bij stedelingen een gezonde richting aan de genoegens en uitspanning van lateren leeftijd, anticafé en huislucht. Moderne invloeden en gewoonten raken ten nauwste de lichamelijke gezondheid van het geheele volk, en zijn door hun invloed op zenuwen en bloed, de oorzaak van veel mismoedigheid en ontevredenheid. Doktoren constateeren het bestaan van een nieuw type in het Fransche ras, scherp en sarcastisch van geest, merkbaar physiek inferieur, het speciale produkt van Parijs. - Spel en beweging in de open lucht is een van de beste middelen tegen verslapping en het gevaar, dat de gezondheid bedreigt door de intellectueele eischen van de ontwikkeling van onzen tijd. - Wij moeten de open lucht in!

Wanneer de goede resultaten van samenwerken en samenspelen alleen door het kostschool-systeem te bereiken waren, zouden wij wel mogen overdenken of die voordeelen opwegen tegen de nadeelen, die kleven aan soortgelijke inrichtingen en ‘Public Schools’ als Eton, Harrow, enz.; de goede, zooals de R.C. Scholen Stonyhurst, Oscott, enz. niet te na gesproken. Doch sedert 15 jaren werkt er een groote middelbare dagschool

voor 500 leerlingen te Londen, de St. Paul's School, met zooveel succes, dat zij een nadere beschouwing wel waard is.

Oorspronkelijk was het een kostschool, in 1509 door John Colet, Deken van de St. Paul's Kathedraal, gesticht. Deze rijke koopmanszoon, de vriend van Thomas More en Erasmus, besteedde zijn vermogen aan den bouw van een school voor kosteloos onderwijs aan 153 leerlingen (het getal visschen door Petrus gevangen, Joh. XXI: II), en plaatste haar onder het beheer van het gilde van zijdehandelaars. De geest van den stichter spreekt uit de statuten van de school, waarin hij bevordering van goede zeden en kennis op den voorgrond stelt; o.a. Het Hoofd moet een gezond, respectabel man zijn, een goed onderwijzer van Latijn en - voor de eerste maal aan een Engelsche school - van Grieksch. De lektuur, niet de grammatica, - voorbeelden, niet regels zijn de beste middelen om een taal te leeren. Op boete van 40 shillings mag het hoofd geen extra vacantie-dagen (remedies) geven, tenzij de aanvraag geschiedde door een Koning of Bisschop in eigen persoon.[1)] De school is open voor kinderen van onverschillig welk land of nationaliteit. Geen hanengevechten werden geduld; geen vetkaarsen, alleen waskaarsen mochten gebruikt worden.

Gebrek aan ruimte in de City deed het bestuur in 1884 besluiten naar het westen van Londen te verhuizen. De nieuwe St. Paul's School, eene monumentale groep gebouwen, staat daar als een model-inrichting, wat niet het minst blijkt uit het i n w e n d i g e . Vrienden van de school en oud-leerlingen hebben gaandeweg de wanden met schilderijen bedekt, beelden en bustes in de gangen geplaatst, en de vensters gevuld met zulk een rijkdom van kleur, dat een vreemdeling, die de groote vestibule inkomt, een oogenblik in de meening verkeert, dat hij een kunstmuseum moet zijn binnengegaan. De omgeving stemt, de traditie spreekt hier. Hij gevoelt dat hier niet alleen de intellectueele zijde van den mensch verzorgd wordt. Langs natuur- en scheikundelokalen bereikt hij de Bibliotheek en Leeszaal met dat aangename, getemperde licht door ramen van gebrand glas,

1) Karel V bezocht de St. Paul's School in 1522. Wat angstige spanning, wat al heftige discussies onder do jongens, voordat de beslissing van het Hoofd omtrent de positie van een *Keizer* bekend werd!

voorstellende o.a. Colet, die zijn statuten aan het eerste Hoofd der School overhandigt; Erasmus, zijn werk aan Colet en More voorlezende. Naast kostbare boekwerken van den nienweren tijd staan eerste uitgaven van Milton en Swift; op de leestafel liggen Nineteenth Century en Revue des deux Mondes naast het schooltijdschrift: Pauline. Een ‘Lecture- theatre’, amphiteaterswijze gebouwd, verschaft een leeraar, die voor eenige hoogere klassen een voordracht wil houden, het tijdbesparend middel ze te combineeren. Daar weer is een lokaal, waar de Nat. Historie Vereeniging vergadert, en verslag uitbrengt over gemaakte tochtjes, en waar, in de Debating-Club, de jonge staatsburger disputeert over politiek, luistert naar de wekelijksche letterkundige of geschiedkundige voordrachten, of de openbare zaken van den gemeenteraad behandelt. In een vleugel van het gebouw kunnen in de eetzaal een paar honderd jongens lunchen, 's winters warm; daar is de practisch ingerichte keuken voor. Zij vermijden zoo het dubbel heen en weer loopen en kunnen dien tijd voor werk en spel benutten. Ouders en leeraren hebben bij den bouw van de school krachtig aangedrongen op het maken van dit gedeelte der inrichting.

Vóór de leerlingen 's morgens naar hun lokalen gaan, (maximum 22 per klasse) komen zij, zooals in alle scholen gebruikelijk is, voor ‘prayers’ bijeen in de grootsche Hall, het centrum van het leven der school. - Aan weerszijden van het orgel prijken de figuren van Colet en Paulus, van heerlijk Italiaansch mozaïek. In de heraldieke wapens der gekleurde ramen, en de schilderijen en portretten langs de wanden, alle geschenken van oud-directeuren, leeraren en leerlingen, staat de geschiedenis der school. Hier worden voortdurend nieuwe en achterlijke jongens ‘bijgewerkt’ en extra lessen gegeven aan leerlingen, die voor speciale examens werken, en dus van enkele vakken worden vrijgesteld. Hier geeft de muziek-vereeniging haar uitvoeringen en heeft, volgens aloud gebruik, vóór de zomer-vacantie de Prijsuitdeeling plaats op den ‘Speech-day’. Samuel Pepys vertelt reeds 200 jaar geleden in zijn dagboek, hoe hij, zelf oud-leerling, deze belangrijke gebeurtenis in zijn school ging bijwonen. Ouders en oud-leerlingen geven door hun tegenwoordigheid blijk van belangstelling. De directeur houdt een toespraak, waarin hij

een overzicht geeft over het afgeloopen jaar, en bespreekt in tegenwoordigheid der ouders vele punten van organisatie en tucht, die hem op het hart liggen. Een der oud-leerlingen die eenigen naam heeft gemaakt, treedt op, en vertelt gewoonlijk hoe dit of dat vak, op de school geleerd, hem heeft geholpen in het leven. Dan volgen muziek- en tooneeluitvoeringen en voordrachten van de jongens. Dubbel loont het den tijd en de moeite te gaan zien, hoe zij voorstellingen geven van hun geliefde schrijvers, Shakespeare en Sheridan, - te gaan hooren met welk een overtuiging zij de historisch geworden redevoeringen van een Peel, Pitt of Gladstone uitspreken. En dan die muziek, die liederen en beurtzangen, nu komisch, dan ernstig, en tot afwisseling in koor uit honderde kelen de kostelijkste nonsense à la Mikado.

Spreken en disputeeren in het openbaar is een van de punten van de opvoeding van den Engelschman, die wij hem mogen benijden. Het stelt hem in staat zich te uiten in zijn sterk ontwikkeld vereenigingsleven, en draagt niet weinig bij tot de vruchtbaarheid van zijn politieke en vak-vergaderingen.

In de Bestuurskamer staat het eenige overblijfsel der oude school uit den Grooten Brand van 1665 gered, Colet's bronzen buste, getuige niet alleen van het maken van reglementen en verordeningen, maar ook, ofschoon bij uitzondering, van de lichaamsverzorging die te beurt kan vallen aan hem, die ze schendt. In Engeland toch, bestaan de lichamelijke straffen even als in die modellanden op het gebied van schoolonderwijs: Duitschland en Zwitserland.

Breede gangen, waarin 500 genummerde kastjes met verschillende sleutels den leerlingen berging van boeken en kleeren aanbieden, voeren eindelijk naar het speelterrein, 6 H.A. groot, die nauwlijks voldoende worden geacht. Behalve de ruimte voor cricket, voethal, tennis en negen ‘courts’, waaronder enkele overdekte voor ‘fives’ (een goedkoop, gemakkelijk intevoeren spel), bevat het terrein een gymnastiek-lokaal, tevens voor boksen en exerceeren, een zweminrichting, ook voor lauwe voetbaden na voetbal ingericht, een schietbaan en werkplaatsen voor timmeren en metaalbewerking.

De rooster der lesuren, waarvan het aantal ongeveer gelijk is aan dat van onze hoogere burgerscholen, geeft den leerlingen

elken dag minstens één uur gelegenheid in de open lucht te spelen: 3½ uur les met ¼ uur pauze des morgen tot 12.30; twee lessen des middags na 3 uur; van 1.45 - 2.45 spel. Gedurende één middag der eerste vijf werkdagen heeft elke klas met al haar parallel-afdeelingen vrij. Zoo kunnen de jongens van een zelfde jaar met elkaar in aanraking komen, en wordt het speelterrein bij afwisselend gebruik, zoo productief mogelijk gemaakt. De aanwezigheid van een van de leeraren in de omgeving is een waarborg voor orde en regelmaat, en voor het tegenwoordig zijn van alle leerlingen. Ieder mag kiezen wat hem aanstaat, van een lijst zóó ruim genomen, dat zelfs wielrijden onder zekere voorwaarden toegestaan is; maar geen leerling mag n i e t s doen. Een niet gering te achten voordeel is het, dat het spel hierdoor officieel als een noodwendig onderdeel van de opvoeding wordt erkend. Het programma der school rekent dan ook het spelen onder den schooltijd, die duurt van 9 tot 5 uur op de eerste vijf dagen der week. (Des Zaterdags wordt geen school gehouden, zooals trouwens nergens in Engeland.) Met betrekking tot den Zaterdag luidt het: 'Day-boys are not forced to take part in the School Games out of School Hours; but those who fail to do so, lose a great part of the advantages of schoollife.'

Verder zijn de meeste leerlingen vrijwillig lid van een der gymnastiek-clubs, van 70 tot 80 leden, bestuurd door commissies bestaande uit een leeraar als president, en drie jongens, waarvan één kaptein en één secretaris is. De club, die gedurende den loop van het jaar het beste record maakt in alle soorten van athletische oefeningen, krijgt den titel van Kampioen-club. Zoowel de jongere als de oudere afdeelingen kunnen door een oordeelkundig stelsel van berekening der punten voor deze onderscheiding in aanmerking komen. Elke klasse moet zich door ten minste één leerling laten vertegenwoordigen in de wedstrijden in het ver- en hardloopen. De jongens regelen zelf welke klasse-elftallen zich op het eind van den cursus met oudere jaren of onderling zullen meten.

In dit *zelf*-regelen zit het geheim van het succes van de school-clubs, die de Brit als jongen, van de politieke- en vakvereenigingen, die hij als man op touw zet. 'Grandmotherly' voorschriften zijn hem van jongs af een gruwel. Geen details

worden den leerling van hoogerhand opgedwongen; in club-noch in middagspelen is eenige direkte inmenging van autoriteiten. Vandaar dat het vertrek van een van de leeraren, hoezeer het de opgeruimdheid zou verstoren, die zijn actief deelnemen aan het spel zoo bevordert, geen spel tot stilstand, geen club tot zwijgen brengt. De hoofdeigenschap van het Angel-Saksische ras vertoont zich in de school: zelf-bestuur is hier een traditie geworden.[1)] Alleen het oprichten van een club gebeurt door een van de leeraren, die zich daartoe geroepen gevoelt. Doch zoodra heeft die oprichting niet plaats gehad, of hij stelt zich tevreden met slechts eere-voorzitter te zijn.

Gevoelt zich altijd daartoe eenig leeraar geroepen?

De praktische vraag aan eiken sollicitant gesteld: Door welke liefhebberij, door welke sport, op welke wijze denkt u bijtedragen tot het gemeenschapsleven van de school?

1) Zelfs het beleende oude ‘fag’ systeem dat bijna uitsluitend op de oudere, aristocratische kostscholen werd gevonden, werkte in deze richting. Aan elken leerling uit de VI klasse werden één of meer nieuwe jongens toegewezen. Hun verhouding was een zeer gecompliceerde: als tusschen meester en knecht, ouderen en jongeren broer, leenheer en vazal. In ruil voor de meest vreemdsoortige diensten werden de nieuwelingen door hun ouderen vriend beschermd tegen de ruwheden vooral van de jongens uit de IV en V klassen. Hij hielp hen bij hun lessen en werk, en maakte hen bekend met de vele en strenge school-tradities en vormen, die zij in eere dienden te houden, wilden zij in den broederkring worden opgenomen. Nieuwe jongens mochten over het algemeen alleen gezien, niet gehoord worden. In Eton mogen zij nu nog geen staande boord dragen of met opgerolde parapluie loopen (onopgerold kan er mee door). De jongens onderwierpen zich gewillig aan dit stelsel; het werd zonder aanzien des persoons toegepast; het gaf iederen nieuweling het voorrecht van een ‘ouderen broer’ te hebben. Thans is er niet veel meer van overgebleven dan de verplichting van de jongeren om bij het oefenen de cricketballen nateloopen, papier te scheuren voor de snipperjachten, het gras op de speelplaats te rollen, enz. Dit ‘fag’ systeem berust, evenals het ‘prefecten’ of ‘monitors’ stelsel op het denkbeeld, dat de school een organisch geheel vormt, een vrije maatschappij in het klein, zich evenzeer onderscheidend van het gezin, waarop het hoofd zijn stempel drukt, als van de kazerne, waar alles ‘militairement’ toegaat. Toezicht, zooals dit in onze scholen wordt uitgeoefend, bestaat in Engeland niet; toch is er goede orde, want de leerlingen zorgen er zelf voor, en wel hoofdzakelijk de jongens van het oudste jaar. Niet uit bemoei- of heerschzucht alleen laten hier de ouderen zich met de jongeren in; maar met een door de school verstandig aangekweekt gevoel van meerderheid, leeren de prefecten hen zich te gedragen naar de regels der inrichting. Zij krijgen besef van de verantwoordelijkheid hun opgelegd voor hun eigen gedrag en dat der jongeren, en meestal toonen zij zich het vertrouwen, dat in hen gesteld wordt, waardig. Wie zich alleen op kennis laat voorstaan, heet ‘prig’, wie alleen door lichaamskracht uitmunt ‘bully’; het ideaal van de jongens is hij, die kennis aan kracht paart, de primus, die op zijn tijd ook op de speelplaats verschijnt. Opvallend is de verandering die de jongen ondergaat wanneer hij prefect, kaptein of president wordt. De onderen zijn in Juli verdwenen, en in September wordt hij een van de leiders van de school. Hij heeft zijn voetbal-elftal aantevoeren, voorzitter te zijn van de debating-club, enz. Zoo heeft hij tallooze probleemen op te lossen, die hem in het klein leeren, hoe anderen te regeeren. Takt moet hij toonen, alleen leeren staan en toch j o n g e n blijven. ‘M a n n e r s m a k y t h m a n ,’ was het devies van den ontwerper van dit systeem, den Bisschop van Wykeham, 14de eeuw.

verklaart, waarom er altijd iemand gereed is zich met de organisatie van een club te belasten, en waarom er zooveel uiteenloopende tijdverdrijven worden gevonden. Behalve de reeds genoemde debat- en nat. historie-clubs, zijn er wielrijders, photographie, muziek en schaakvereenigingen. De leden van de ‘reserve-kader’ afdeeling toonen elk jaar in het ‘Public School’ kamp, dat zij in gymnastiek, schieten en boksen niet behoeven onder te doen voor de corpsen, die van de groote kostscholen daarheen trekken. Bij de roeiwedstrijden te Henley maken de 8, die tegen de 8 van Eton uitkomen, allerminst een slecht figuur. Meer dan één jongen bezit de medaille door de Maatschappij tot redding van drenkelingen jaarlijks voor den besten zwemmer van elke groote school uitgeloofd. Er is een schooltijdschrift, dat een kroniek van de school geeft, want er is altijd wel wat wetenswaardigs te vertellen in een inrichting met esprit de corps; verder een liefhebberij tooneelkring, enz. Vakmannen geven onderricht in spel en in werk. Als van zelf vormt zich om elk van de leeraren een kring, die zich tot hem aangetrokken voelt.

De onderlinge wedijver wordt in de hand gewerkt door wedstrijden en allerlei prijzen (hetgeen in Engeland ook bij studie-vakken gewoonte is). In de meeste lokalen, van het gymnastiek-lokaal tot dat voor boetseeren en houtsnijden toe, prijken dan ook de namen der winners, en soms groep-photographieën. Wel hebben die wedstrijden hun schaduwzijde, waar echter tegenover staat, dat zij vaak de leerlingen er toe brengen zich, zij het tijdelijk, van het een of ander genot te onthouden; b.v. bier of tabak. En in de meeste gaat het

om de eer; het zijn ‘races’ zonder prijs, alleen om het record te slaan.

In Rugby is nà voetbal, hardloopen de meer geliefde sport. Vooral de snipperjachten over heggen en slooten geven elk deelnemer een kans zijn energie en volharding te toonen. De namen van aartsbisschoppen, opperrechters, ook van generaals, komen op de oude winners-lijsten van de beste hardloopers voor.

In Eton hebben de leerlingen een heerlijk stuk rivier tot hun beschikking. Bij tientallen melden zij zich aan voor de zwemproef, die zij moeten afleggen, vóór zij verlof krijgen om te gaan roeien.[1)]

In Clifton waren kortgeleden eenige jonge roeiers, die wat handigheid in het timmeren en smeden hadden gekregen, bezig hun boot te repareeren onder toezicht van een scheepsbouwmeester uit Londen van ‘Thorneycroft's Work.’ Zelfs zou ik H o l l a n d s c h e jongens op een Engelsche school kunnen noemen, die thuis in hun vacantie hun eigen boot bouwden.

De meening, die in Nederland heerscht, als zouden lichaamsbeweging en spel in de open lucht iets speciaal Engelsch zijn, is verkeerd en berust op onbekendheid met ons verleden. Het voetbal-spel der Grieken en Romeinen bloeide, eenigszins gewijzigd, in de 16de eeuw in Italië en Zuid-Duitschland, getuige het bestaande handboek uit dien tijd. De Germanen, ook onze voorouders, speelden lustig, oud en jong. Waar zijn, helaas, onze oud-hollandsche spelen gebleven? Langzamerhand verloren gegaan, en daarmede de lust tot spelen. Maar hij kan en zal herleven; getuige Engeland en sedert een vijftiental jaren ook Duitschland. Vijftig jaar geleden wijdden de couranten in Engeland nauwlijks eenige regels aan b.v. de Oxford en Cambridge roeiwedstrijd. De hedendaagsche toestand is het gevolg van jaren lang trainen,

1) ‘Bump-racing’, juist een sport voor onze slooten en smalle kanalen, schijnt nog niet zijn weg naar Holland gevonden te hebben, - Booten met platten achtersteven worden op gelijken afstand van elkander geplaatst; de roeiers van de boot, die door de volgende wordt ingehaald en aangestooten (bumped) moeten in de volgende ‘heat’ hun plaats afstaan aan de bemanning van de snellere schuit.

waardoor een revolutie ontstaan is in de volkszeden. Geen land, waar de tweelingdeugden: lichaamsoefening en lichamelijke zindelijkheid zoo ontwikkeld zijn.

De beweging ten gunste der lichaamsverzorging ontstond tegen het midden der 19de eeuw aan de Public Schools en Universiteiten. Ruskin verzekert ons, dat zij in 1840 de drinkgelagen onder de studenten had doen verdwijnen. Spoedig bereikte zij de middelklasse, juist ten tijde dat vrees voor een Franschen inval de Volunteer-corpsen, als paddestoelen, uit den grond deed rijzen. Waar hooger en middelbaar onderwijs voorgingen, volgde de volksschool van zelf. Tijd en geld heeft de Engelschman, die geen van beide vermorst, voor het spel en voor de speelplaats over. Londen bezit ongeveer 8000 plaatsen, waar cricket en voetbal gespeeld worden. Wat kunnen de steden in Nederland hier tegenover plaatsen? De tegenstelling is te groot, te beschamend. Liever dus een blik geworpen op onze oostelijke buren; zij hebben ons ook op dit gebied een goed voorbeeld gegeven. Hun sterk ontwikkeld nationaliteitsgevoel heeft hen niet verhinderd het voorbeeld van de Engelschen te volgen en groote aandacht te wijden aan de lichamelijke ontwikkeling van de jeugd. Ook zij toonen te begrijpen, dat de kracht en ondernemingsgeest van een volk in hooge mate afhangen van de gezondheid, van de physieke training van jongens en meisjes in hun groei; - dat er weinig belangrijker zaken zijn, dan de opvoeding en de gezondheid van onze kinderen. Rijks- en gemeentebesturen en raden beseffen van hoeveel belang het is voor land en volk, in vrede en in oorlog, de bevolking vooral van groote steden op een hoog peil te houden van kracht en lenigheid. De beide soorten van lichaamsbeweging, turnen en games, hebben hun eigenaardige waarde, en behooren, volgens Duitsche begrippen, naast elkaar beoefend te worden.

Jahn reeds verlangde een groote speelplaats om den gemeenzamen omgang te bevorderen. En in zijn tijd was in de school het bewustzijn van samengaan nog niet zoo volkomen verdwenen als thans, tengevolge onder meer van splitsing (versplintering) in tallooze parallel-klassen.

In 1882 gaf de kultusminister Von Goszler de volgende aanschrijving: ‘Oefter und in freierer Weise als es beim Schulturnen in geschlossenen Räumen möglich ist, musz der

Jugend Gelegenheit gegeben werden Kraft und Geschicklichkeit zu bethätigen und sich des Kampfes zu freuen, der mit jedem rechten Spiel verbunden ist. Die Schule musz das Spiel als eine fur Körper und Geist, für Herz und Gemuth gleich heilsame Lebensäuszerung der Jugend mit dem Zuwachs an leiblicher Kraft und Gewandtheit und mit den ethischen Wirkungen, die es in seinem Gefolge hat, in ihre Pflege nehmen, und zwar nicht blosz gelegentlich, sondern grundsätzlich und in geordneter Weise...' Daarna, volgt een beroep op de offervaardigheid der gemeenten en de belangstelling der onderwijzers, eindigende met: 'Leider ist die Einsicht noch nicht allegemein geworden, dasz mit der leiblichen Ertüchtigung und Erfrischung auch die Kraft und Freudigkeit zu geistiger Arbeit wächst. Manche Klage wegen Ueberbürdung und Ueberanstrengung der Jugend würde nicht laut werden, wenn diese Wahrheit mehr erlebt und erfahren würde. Darum müssen Schule und Haus und wer immer ander Jugendbildung mitzuarbeiten Beruf und Pflicht hat, Raum schaffen und Raum lassen fur jene Uebungen, in welcher Körper und Geist Kräftigung und Erholung finden. Der Gewinn davon kommt nicht der Jugend allein zu gute, sondern unserm ganzen Volk und Vaterland.' Geen gymnastiek-lokaal dus zonder speelplaats.

Toen hij in 1891 aftrad kon hij in antwoord op een afscheidsadres hem aangeboden, constateeren, dat de bereidwilligheid der steden toenam, al ontbrak er nog veel aan.

In 1895 sprak de Pruisische Landdag de verwachting uit, dat lichaamsbeweging, meer bepaaldelijk het spel der jeugd een voortdurende zorg der Regeering zouden zijn.

Wat door die bereidwilligheid der steden reeds bereikt is, blijkt hieruit, dat b.v. München, Leipzig, Dresden, Hannover en Hamburg-Altona gemiddeld 1,5 M^2 speelruimte per inwoner bezitten. (Heeft Amsterdam hare 80 H.A.?) Breslau bezit nu 25 terreinen. In Mannheim en Elberfeld, o.a. dragen de ouders aanmerkelijk bij voor het aanleggen van groote speelplaatsen; maar ruim 80 pCt. van de terreinen in het Duitsche Rijk zijn op koste der gemeenten aangelegd; 10 pCt. door den Staat; de andere 10 pCt. zijn door particulier initiatief tot stand gekomen. In Königsberg en Krakau toonden rijke particulieren een juist besef van hun groote plichten en voorrechten!

De militaire autoriteiten stellen hun exercitie-terreinen beschikbaar om de schoolgaande jeugd der middel- en lagere klassen meer in de open lucht te brengen, overtuigd dat haar krachtige ontwikkeling het volksleger en het 'Vaterland' ten goede moeten komen. Op een vergadering van schoolartsen (M.O.) werd, naast 2 uur turnen in de week, een minimum van 1 uur per dag lichaamsbeweging in de open lucht geëischt. Commissies van toezicht, gemeente- en schoolbesturen werken samen met de onderwijzers om voor de gepaste, in groote steden zoo moeilijk verkrijgbare afwisseling tusschen lichamelijken en geestelijken arbeid te zorgen, in het vertrouwen dat de klachten omtrent overspanning en overlading zullen verminderen, wanneer aan den onafwijsbaren eisch van: 'Meer open lucht!' voldaan zal zijn. In 1898; legde de Beiersche Minister van Binnenlandsche Zaken aan het gemeentebestuur van München de verplichting op bij het maken van een plan tot uitbreiding der stad maatregelen te nemen voor het aanleggen van voldoende en ruime speelplaatsen.

Von Gotzler's opvolger, Dr. Bosse, werkte met niet minder krachtige overtuiging in deze richting, getuige zijn rondschrijven kort na zijn aanstelling:

'Die Förderung des körperlichen Wohlbefindens, die körperliche Frische, die Stählung des Leibes reicht weit hinaus über das blosz leibliche Gebiet. Sie reicht tief hinein in das Gebiet der Erziehung, ja auch darüber hinaus in das Gebiet der Sittlichheit....'

Onze geestelijke en technische ontwikkeling en de levenswijze, die hiervan het gevolg is, moeten gecompenseerd worden door meer dan 2 uur gymnastiek per week; - door alle vormen en middelen om kracht en behendigheid te krijgen en het lichaam te stalen. Naast het weten vorme men ook den wil; naast het verstand ook het karakter.

De Duitsche onderwijzers toonen den weg uit te willen in Engeland gevolgd, waar een hoofdtrek der pedagogie is: de leeraar niet alleen onderwijzer, ook opvoeder, die een deel van den buiten de eigenlijke schooluren vallenden tijd aan zijn leerlingen wil wijden. Meer dan 5000 onderwijzers volgden onderricht in allerlei spelen in de 150 cursussen gedurende de laatste 10 jaren gehouden door de bemoeiingen

van den ‘Zentral Ausschusz zur Förderung der Volks- und Jugendspiele in Deutschland.’ Talloos zijn de scholen, waar door den invloed van dit comitee het spelen in de open lucht is ingevoerd. Hoewel het de beweging om tot een meer harmonische ontwikkeling der schooljeugd te komen op allerlei wijzen steunt, is deze beweging niet een gevolg der oprichting van dit comitee. Het ontstond, omdat de tijd er rijp voor was. Reeds jaren te voren voerde Dr. Koch aan het gymnasium te Braunschweig cricket en voetbal in. De Regeering maakte het door een verordening mogelijk de lessen zoo te schikken, dat één vrije middag meer ter beschikking kwam voor het spel. De oudere leerlingen hielden zich eerst op een deftigen (?) afstand; doch het heeft niet lang geduurd, voor zij zich aansloten (zoo ook te Wiesbaden, Maagdenburg, enz.). De gunstige ondervinding in de volgende jaren opgedaan, bracht het plaatselijk bestuur er toe de deelname aan het spel verplicht te stellen, evenals aan de gymnastiek. Dus ‘games’ naast ‘turnen’. Aan het gymnasium te Bingen spelen leeraren en leerlingen samen, elken dag een halfuur na de derde ochtendles. Dit verplichte spel bracht spoedig de leerlingen op de speelplaats in hun vrije middaguren.

V e r p l i c h t ! Dit woord klinkt zeer bedenkelijk van de zijde der voorstanders van het vrije spel. Zij schijnen zeker geen vertrouwen in de aantrekkelijkheid van hun s p e l te hebben, als zij den leerling willen dwingen mee te spelen. Toch is dit zoo niet. Jongens en meisjes spelen graag, maar juist degenen, die het 't meest noodig hebben, houden zich vaak op een afstand. Voorloopig echter legge men geen dwang op, maar beginne geleidelijk. Later dwinge men die enkelen. Een zekere mate van inmenging van den kant van ouderen is niet alleen gewenscht, maar noodzakelijk, willen wij enkele verkeerde uitingen van het spel van den beginne af beletten. Bedenkelijke vormen, inderdaad vreemd aan het w e z e n l i j k r i d d e r l i j k karakter van het spel, zooals die somwijlen in Engeland voorkomen, kunnen verre van de speelplaats gehouden worden, wanneer leeraren en onderwijzers, die begrijpen dat zij ook opvoeders zijn, hun passieve rol willen laten varen. De ondervinding leert, dat wie zijn tijd geeft, een rijk loon wacht.

De openhartige omgang tusschen ‘master’ en ‘boy’ ont-

staat uit het ongedwongen verkeer buiten de schoollokalen, in de vrije lucht, op wandeltochten, op de speelplaats; die vertrouwelijke omgang, die toch nooit de grenzen van het respekt overschrijdt, door allen die de Engelsche opvoeding kennen, als een zegenrijke factor van dat schoolleven beschouwd. Zelden of nooit hoort men in Nederland leerlingen over hun oude school en leeraren op zulk een hartelijken toon spreken, als men het in Engeland herhaaldelijk kan hooren. Vooral de jongere leeraren hebben daar niets pedants, onderofficiersachtigs, gebouw en leerlingen zoo snel mogelijk verlatend. Bij hen geen berekenende teruggehoudenheid, alsof zij bang waren zich te compromiteeren. Zij leggen zich er op toe vrienden van de jongens te worden, hun naderbij te komen en hun vertrouwen te winnen in de eerste plaats, en de jongens op hun beurt zijn des te eerder geneigd tot openhartigheid en waarheid. Eén dag samen in de natuur brengt hen beiden dichter tot elkander dan maanden van omgang in de klas.

Of het de discipline schaadt? Men vrage het aan den spreekwoordelijk beklagenswaardigen ‘French master’ op de Engelsche school, die zulk een vrijen omgang met verbazing aanstaart. Niemand wordt zoo meedoogenloos behandeld als de ‘Mossoo.’ Dat dit niet het gevolg is van zijn nationaliteit kunnen de enkelen getuigen, die zich van hun vooroordeelen hebben losgemaakt en zich aan het schoolleven hebben aangesloten. De leeraren geven den leerlingen te verstaan, dat zij hen voor gentlemen houden, en de ervaring leert dat de jongelui zich als zoodanig gedragen. Zoo leert hun de speelplaats, naast samenwerking, zelfstandigheid. Geef vertrouwen, dan kunt ge openhartigheid verwachten. Waar deze geest in de school heerscht, is onderwijs het middel, opvoeding het doel, - een doel, dat alleen te bereiken is door die werkelijk intiemen omgang, zonder welken geen karaktervorming mogelijk is. Hij, die het intellekt leidt, behoort ook het karakter te leiden. De inrichting van een St. Paul's school toont op hoe velerlei gebied deze omgang mogelijk is, tot hoeveel gezonde bezigheid de school haar leerlingen kan brengen. Slaafsche navolging van een buitenlandsch systeem is nooit aanbevelenswaardig en zou waarschijnlijk tot teleurstelling leiden. Wel verdient het beginsel, dat ten gronde

ligt aan dit gedeelte van de Engelsche pedagogie aandachtig door ons bestudeerd te worden.

Ook de verhouding van de jongens onderlingwordt hartelijker, wanneer zij elkaar niet alleen in de klas zien, maar jaren lang samen hebben gewerkt en gespeeld, dus geleefd. 's Winters geregeld de debat-avonden van de oudere leerlingen, hun muziek maken, voordrachten, lief hebberij-komedie; 's zomers hun uitstapjes en wandeltochten, hun zwemmen en roeien, en niet het minst: elken dag hun spelen in de open lucht met kleiner en grooter wedstrijden. Hier is gelegenheid om vriendschap voor het leven te sluiten. Ziet thans een Nederlandsche oud-leerling van het middelbaar-onderwijs op zijn schooljaren terug met iets, dat gelijkt op de gevoelens van een student, die van zijn academie-tijd spreekt? Waarom zou onze Middelbare school niet eenigszins voor haar leerlingen zijn, wat de Hoogere voor de haren is?

Het moge niet redelijk in ons zijn, noch getuigen van diep gevoel, maar een feit is het, dat zelfs een sport of geliefkoosd tijdverdrijf ons somwijlen aan zorg en leed onttrok, waar andere troost faalde. Laat ons het schoolleven omringen en aanvullen, met elke mogelijke aanmoediging tot gezonde bezigheid, waaruit de leerling een keus kan doen om zich met hart en ziel aan te wijden. Het karakter ontwikkelt zich het best, wanneer het *die* omgeving kan kiezen, die het gunstigst werkt op den groei van wat het beste er in is. Het zijn niet de ‘nuttige kundigheden’ alleen, die ons arbeidsveld ruimer, ons leven rijker en frisscher maken. Dat van de besten onder ons loopt voortdurend gevaar eenzijdig te worden door specialiseering. Bij Darwin, die in zijn jeugd Byron en Shelley kon genieten, verdween de smaak voor poëzie langzamerhand. Op lateren leeftijd betreurde hij dit ten zeerste. ‘Mijn geest schijnt een machine geworden te zijn om algemeene wetten uit een groote verzameling feiten te maken. Als ik mijn leven nog eens kon beginnen, zou ik tot regel aannemen ten minste eenmaal per week gedichten te lezen en naar muziek te luisteren; zóo waren, misschien die deelen van mijn hersenen, die nu verkwijnd zijn, door gebruik krachtig gebleven. Dit verlies van smaak voor beiden is een verlies aan geluk misschien nadeelig

voor het v e r s t a n d , meer waarschijnlijk nog, ook voor het z e d e l i j k k a r a k t e r , door de verzwakking van de g e v o e l s zijde van onze natuur.'

Wijziging in de verdeeling der lesuren is zeker gewenscht; zelfs een ingrijpende verandering in de inrichting van het onderwijs is te verdedigen, wanneer daardoor in de opvoeding der jeugd het evenwicht hersteld kan worden tusschen lichamelijken en geestelijken arbeid. De intellectueele ontwikkeling der vakmannen is zoo sterk vooruit gegaan in de laatste 25 jaar, dat lessen van ¾ uur niet tot het onmogelijke behooren (getuige Amersfoort); anders is er groot gevaar, dat jongens op groote dagscholen opgevoed, waar het moeilijk is goede speelterreinen te vinden, het geheel en al zonder physieke training zullen moeten stellen. Maar een wijziging in den rooster van werkzaamheden alleen kan niet leiden tot verbetering in de o p v o e d i n g , de opbouwing in den hoogsten zin; de o m g e v i n g moet prikkelen tot handelen, opwekken tot gevoelsleven. De wenschelijkheid van het verminderen van het aantal verplichte, en het invoeren daarnaast van facultatieve vakken, waarvoor wetswijziging noodig is, blijve hier buiten beschouwing, al kan niet verheeld worden dat waar het herhalings-onderwijs den L.O. leerling op 13 jarigen leeftijd een gelegenheid geeft om te kiezen, zulks voor den 16-jarige bij het M.O. niet minder wenschelijk is.

De School dient de Staat het best, wanneer zij streeft naar de harmonische ontwikkeling van alle krachten en bekwaamheden der leerlingen, - naar het verkrijgen niet alleen van positieve, van feiten-kennis, maar naar practische degelijkheid. De School geeft de meest 'practische' opvoeding door bij de leerlingen den grond te leggen van een krachtig karakter, - door er menschen van te maken, recht van lijf en recht van ziel, die na het verlaten der schoolbanken, met de noodige keunis toegerust, energiek handelend kunnen optreden, - aan de wetten der samenleving gehoorzaam, tot zelf-bestuur in staat zullen zijn, - die zich willen wijden aan de belangen der gemeentschap tot verhooging van aller geluk en tot bestrijding van die dorheid, die ontmoedigende onverschilligheid omtrent alle streven, dat niet direkt nuttig en voordeelig is, - menschen van karakter, die Emerson het geweten van de maatschappij noemt.

Bij het onderwijs moet den nadruk gelegd worden op die studievakken, welke het besef opwekken van mensch te zijn en het verlangen met den mensch mee te leven, zooals geschiedenis en letterkunde, vakken, die de leerlingen de hoogste idealen van ons ras doen aanschouwen, waardoor zij leeren begrijpen, dat: 'Conduct is three quarters of life.' Buiten de school ligge het zwaartepunt in het vrije spel en in het omgaan met elkander, waardoor onze frissche, bewegelijke jongens een levendig aandeel leeren te nemen in het openbaar leven. Dan zal ons ook niet langer het verwijt treffen, dat een onzer staatslieden zich geroepen voelde ons in een buitenlandsch tijdschrift naar het hoofd te werpen: 'De Nederlander is langzaam in het uitvoeren van zijn plannen.'

Moeilijk is de taak der school zeker, te meer waar de leerling dagelijks bemerkt, dat de geldigheid van de wetten der moraal openlijk in de politiek worden ontkend. Het succes van de goede zaak hangt af van de wijze, waarop de onderwijzer die taak opvat, of hij zich op zijn tijd n a a s t zijn leerlingen weet te plaatsen; - het hangt af van het meerdere of mindere contact tusschen beider innerlijk leven. Door zijn toedoen moet het moeilijk probleem worden opgelost, hoe, als gevolg 'van een oordeelkundige oefening van het lichaam, zelfvertrouwen en vastberadenheid bij hen aan te kweeken zijn,' en een beter evenwicht tusschen den verstands- en den gemoedsmensch te verkrijgen is. Wordt die oplossing eenmaal gevonden, dan zal het woord b e s c h a v i n g een andere beteekenis verkrijgen, dan het nu nog heeft, - zullen sympathiek medeleven en krachtig samenwerken er de hoofdkaraktertrekken van zijn.

J.C.G. GRASÉ.

In Memoriam.
(Mr. L. Serrurier, 1846-1901.)

't Was in de leeszaal van het Hotel du Louvre, in de Rue de Rivoli te Parijs, dat ik in October 1877, dus bijna 25 jaar geleden, voor het eerst kennis maakte met Lindor Serrurier. Hij was kort te voren gehuwd en bevond zich nog in de wittebroodsweken. Zijn schoonvader, de oude Heer Smits (Dr. M.P. Lindo), en Goudsmit, de bekende vertegenwoordiger van het romeinsche recht aan de Leidsche Hoogeschool, hadden beiden met scherpen blik opgemerkt dat er iets buitengewoons in dien jongen man stak, die als candidaatnotaris zijn weg door de wereld trachtte te maken. Dat zij juist gezien hadden, toen zij hem aanraadden te trachten een akademischen titel te verkrijgen, bewijst het feit dat hij na zijn toelatings-examen tot de Universiteit in 1874, zijn rechtsgeleerde studies dermate ter harte nam, dat hij reeds in 1877 tot de promotie werd toegelaten. Doch in hem leefde de wensch nog wat meer van de wereld te zien dan den vaderlandschen bodem. China en Japan lachten hem toe; ook daar zou voor een Nederlandsch jurist wel carrière te maken zijn.

In Leiden was hij in aanraking gekomen met dien eigenaardigen geleerde J.J. Hoffmann, die als voortreffelijk kenner van de Chineesche en Japansche beschaving en beoefenaar van de Japansche taal aldaar vertoefde en in opdracht der Nederlandsche Regeering een Japansch-Nederlandsch woordenboek vervaardigde. Het eerst kort te voren tot de westersche beschaving ontwaakte Japan had van oudsher de Nederlandsche taal beschouwd als het voertuig waarmede haar de. Europeesche wetenschap zou worden geopenbaard; wat wonder

dat de Nederlandsche Regeering, die door hare vestiging in Decima op de oudste vriendschapsbetrekkingen tot het rijk van de Rijzende Zon kon bogen, de verwachting koesterde dat dit woordenboek aan zoodanig geestelijk verkeer ten goede zou komen? Noch Japan noch Nederland hadden daarbij echter rekening gehouden met de Angelsaksische voortvarendheid en met het zooveel grooter aantal zwervende elementen van dien stam: nog eer het Nederlandsch idioom zich de plaats veroverd had, waarop de traditie het recht scheen te geven, zag het zich in Japan verdrongen door het Engelsche.

Hoffmann, die vlijtig aan zijn woordenboek arbeidde, leefde nog in illusies dienaangaande; Serrurier, die door zijn vlugheid en door zijne ware werkwoede spoedig in bijzondere gunst bij den anders zoo moeilijk te bevredigen en zelfs te naderen Hoffmann stond, heeft spoediger ingezien dat de Japansche natie ook zonder het woordenboek haren weg zou vinden.

Uit die betrekking tot Hoffmann is echter nog iets anders voortgekomen. Na zijn dood bleek het dat hij Serrurier als den leerling had aangewezen, die waardig was deze taak van hem over te nemen. Zoo werd Serrurier de tweede bewerker van het Japansch woordenboek, dat op last en voor rekening van het Nederlandsche gouvernement ondernomen, maar nog altijd niet voltooid is. Ook onlans nog werkte Serrurier er aan voort en had het plan opgevat, om, nadat hij in 1902 den Indischen dienst met wachtgeld zou hebben verlaten, naar Japan te reizen en daar aan de voltooiing te arbeiden.

Wij zagen den candidaat-notaris door vlugge rechtsgeleerde studiën aan de verbetering zijner vooruitzichten werken; wij zagen hem in betrekking treden tot den geleerden Sinoloog, die zijne hulp aanvaardde bij de voorbereidingen voor het Japansche woordenboek; wat is natuurlijker dan dat deze jonge man, die van het Japansch eene grondige studie maakte en daarbij in een stad werkte waar de toen nog zoo veel zeldzamere Sieboldsche verzameling als het zoogenaamde Japansche Museum gehuisvest was, tot deze verzameling in nadere betrekking gebracht werd en zich als conservator (1877) met het inventariseeren en catalogiseeren van gedeelten daarvan belast zag? Aldus geschiedde. Lee-

mans, de directeur van het Museum van Oudheden was tevens met het beheer van het Japansch Museum belast. Diens groote Verdiensten lagen echter op Egyptologisch gebied; het was begrijpelijk dat de conservator in dit geval spoedig in het Japansch Museum beter den weg kende en beter met de voorwerpen vertrouwd was dan de directeur, wien het als aanhangsel aan zijne zooveel omvangrijker verzameling was toevertrouwd. Kleinere en grootere wrijvingen bleven niet achterwege; Serrurier wist echter door zijn werk te toonen dat de zorg voor het Japansch Museum bij hem in goede handen was en ten slotte - gaat niet elke partus met weeën gepaard? - werd een onafhankelijk Museum naast het Museum van Oudheden geboren, en Serrurier in 1881 tot directeur daarvan benoemd.

Maar reeds van den aanvang stond het bij hem vast dat dit Museum voortaan de wieken wijder zou moeten uitslaan; dat niet uitsluitend de Japansche verzamelingen den hoofdschotel behoorden te vormen, maar dat Nederland als koloniale mogendheid een eigen Ethnographisch Museum behoorde te bezitten, waarin alles wat betrekking had op de beschavingsgeschiedenis der verschillende volkstammen - in de eerste plaats van die welke de Nederlandsche Koloniën bewonen - bestudeerd zou kunnen worden. Dat Serrurier daarbij eigen kracht niet overschatte bewijst een winter te Parijs door hem doorgebracht in de gehoorzalen en laboratoria van beroemde anthropologen en anatomen.

Straks vinden wij hem in zijn Museum terug; nog even keeren wij naar zijn jeugd en jongensjaren weder. Hij was de zoon (geb. 1846) van een Waalsch predikant te Dordrecht, die overleed toen zijn beide kinderen nog in hun prilste jeugd waren. Hunne opvoeding werd nu geheel de taak der moeder; aan deze - eene vrouw van ongewone geestkracht - bleef de zoon haar leven lang op 't innigst gehecht gelijk zij aan hem. Waaruit niet mag worden afgeleid dat hij een gemakkelijke, gezeggelijke knaap was. Integendeel. Het eene kostschool volgde op het andere en de verwisseling was allerminst het gevolg van wispelturigheid der moeder, veeleer van de ontembaarheid van den zoon.

Van de gelijkmatige rails, die ten slotte tot een der gewone examens voeren, was het karretje zoodoende reeds vroeg afge-

weken. De zeedienst, waartoe de jonge man sterke aantrekking gevoelde, bleek ontoegankelijk toen hij voor het toelatingsexamen gereed was: hij werd afgekeurd wegens zwakheid der oogen. Afwisselend werden nu beproefd het landbouwbedrijf, de tuinbouw en het notariaat. De Veluwe en de Achterhoek (Putten, Borculo enz.) waren het tooneel van deze lotswisselingen en de hevige, opbruisende natuur van den jongen man, die hem dikwijls in conflict bracht met zijne medemenschen, bewerkte daarnevens dat hij in al die verschillende betrekkingen zich hartstochtelijk op een of ander onderdeel wierp, hetgeen later tot zijn groote veelzijdigheid heeft bijgedragen.

Werkzaam was hij steeds; wisselvallig dikwijls; frivool, lauw of half nooit.

In zijn geest kwamen autoritaire en anarchistische neigingen gedurig met elkaar in conflict. Ook zijne wereldbeschouwing doorliep reeds in die dagen alle streken van het kompas, en de vrijmetselaarsloge te Deventer weigerde hem onder hare leden te tellen vanwege àl te vooruitstrevende denkbeelden!

Eindelijk kwam hij als candidaat-notaris te Wijk-bij-Duurstede, later te Haarlem op een kantoor en leverde hier een bewijs van de merkwaardige wils- en werkkracht die hij kon ontwikkelen door den notaris zijne hulp te verleenen in een geval waar goede raad duur en uitkomst onmogelijk scheen. Er was een fout gemaakt waardoor eene zeer omvangrijke akte, die twee dagen later moest verleden worden, geheel waardeloos werd. Alles moest worden omgerekend en overgeschreven en meerderen tegelijk konden aan deze rekenopgave onmogelijk samenwerken.

Ziende dat er voor zijn patroon zooveel van afhing en dat deze geen uitkomst meer zag, bood Surrurier zich aan, Hij liet zich opsluiten in een kamer, waar hem, wanneer hij daarvoor schelde het verlangde voedsel gebracht werd en waar hij in volkomen afzondering de geheele berekening van voren af overmaakte.
Vier-en-twintig uren achtereen was hij hiermede bezig, zonder een oog te sluiten. Naarmate hij vorderde werden de stukken door hem afgeleverd en door klerken overgeschreven. Toen het uur sloeg waarop de stukken moesten gereed zijn, was alles verbeterd en gereed.

Zoodanige trekjes kenschetsen den man.

Toen eenmaal zijn definitieve werkkring voor hem open lag, heeft hij als directeur van het Ethnographisch Museum zijne verantwoordelijkheid voor den bloei en de uitbreiding daarvan zeer ernstig opgevat. Reeds dadelijk trachtte hij de jonge instelling in onze overzeesche bezittingen en elders bekend te maken en verzamelaars of bezitters van ethnographische voorwerpen tot schenking of bruikleen uit te lokken. Talrijke circulaires werden aan verschillende categoriën van mogelijke belangstellenden in de koloniën verspreid; eene uitgebreide correspondentie werd gevoerd zoowel met directeuren van verwante instellingen als met reizigers in overzeesche gewesten; met zendelingen, handelaren, enz. Serrurier begreep maar al te goed dat de snelheid, waarmede in alle werelddeelen door Europeesche mogendheden gekoloniseerd wordt en de allerwege toenemende handelsbetrekkingen er zeer veel toe bijdragen om de beschavingstoestanden der oorspronkelijke bewoners ten eenenmale te veranderen. De kleeding wijzigt zich, de eigen kunstvlijt wordt verdrongen, huisraad en wapenen worden door Europeesche producten vervangen en tal van bijzonderheden uit het volksleven zullen over weinige jaren zijn uitgewischt, voorwerpen daarop betrekking hebbende, zullen dan niet meer te verkrijgen zijn. Voeg daarbij dat vele van die primitieve bevolkingen snel uitsterven en van den aardbodem verdwijnen zullen, dan wordt het begrijpelijk dat de directiën der verschillende ethnografische Musea - en Serrurier behoorde hier tot de actiefsten - inzien dat juist in deze jaren eene veelmaals verhoogde activiteit noodig is om nog voor het nageslacht te redden wat er te redden valt en bijeen te brengen wat heden nog kan verkregen worden, maar misschien over weinige jaren - of maanden zelfs - tot het verledene zal behooren. De groote werkzaamheid van den Leidschen directeur heeft volle vruchten gedragen. Met ongewone snelheid breidden zich de verzamelingen uit. Meer en meer werden Nederlandsch-Indische ethnografische collecties naar Leiden, liever dan naar buitenlandsche Musea gezonden, zij het ook dat een desbetreffende circulaire van den Minister Keuchenius, door Serrurier uitgelokt, in vele kringen tot vertoornde uitroepen aanleiding gaf. Toch had hij gelijk toen hij eenerzijds Nederlanders in Indië beschul-

digde wel eens uit het oog te verliezen, dat de vaderlandsche collecties op hun krachtigste en eerste hulp recht hebben en andererzijds de Regeering opwekte om met eervolle onderscheidingen niet achter te blijven bij buitenlandsche mogendheden, wanneer het er op aankomt de verdiensten te erkennen van landgenooten, die zich belangeloos ten bate van de Rijksverzamelingen moeite en kosten getroosten.

Zoo breidde zich, dank zijne ontembare voortvarendheid, het Ethnografisch Museum met reuzenschreden uit. Het lokaal op de Hoogewoerd kon het niet meer in zijn geheel bevatten; een pand op het Rapenburg werd daarvoor mede aangewezen; eindelijk ook nog een huis op de Heerengracht als voorloopige bergplaats gehuurd en eene ruimte nabij het observatorium voor het tentoonstellen van Indische woningen bestemd.

Maar ook dit alles leverde niet genoeg bergruimte en meer dan eens - wanneer nieuwe bezendingen waren aangekomen - hebben curatoren van de Leidsche Universiteit, onder wie het Ethnographische Museum ressorteert, den toegang tot hun vergaderlokaal gedeeltelijk versperd gevonden door in vestibules en trappen opgestapelde kisten, die hun bewijzen moesten hoe hoog de behoefte aan bergruimte gestegen was, maar die niet altijd tot een zegenspreuk over het hoofd van den ijverigen directeur, soms misschien zelfs wel eens tot eene verwensching - zij het dan binnensmonds - hebben aanleiding gegeven.

Inderdaad werd de vreugde over de uitbreiding van zijn snel opbloeiend en van zoo groote beteekenis geworden Museum bij Serrurier in toenemende mate getemperd door de ten eenenmale onvoldoende huisvesting van die aan zoo velerlei oorzaken van bederf blootstaande verzamelingen. Zijnerzijds liet hij het niet aan noodkreten ontbreken om op den onhoudbaren toestand te wijzen, ook al trachtte hij te woekeren met de beschikbare ruimte en in de beide voor het publiek opengestelde huizen een smaakvolle en leerzame tentoonstellingswijze te verwezenlijken.

De noodzakelijkheid van betere en nieuwe lokalen voor de Leidsche verzamelingen werd intusschen ook door Regeering en Volksvertegenwoordiging erkend. Sedert 1876 stond jaarlijks een memoriepost op de begrooting voor

Museumgebouwen te Leiden. In de eerste plaats het Museum van Natuurlijke-Historie, waarbinnen zich door een zelfstandig kristallisatieproces het geologisch Museum begon af te scheiden en vervolgens de Oudheidkundige en Ethnographische Musea. Eigenaardig genoeg is met de geologie - waarvan de studievoorwerpen toch zeker in veel mindere mate aan bederf blootstaan - reeds voor jaren een begin gemaakt. De natuurlijke historie wordt gedeeltelijk van nieuwe lokalen voorzien. Maar de ethnografie, die het misschien het meest noodig had, waar zij over zoo velerlei lokalen verspreid lag, verkeert nog steeds in denzelfden toestand als toen Serrurier in eene brochure de vraag stelde: M u s e u m o f P a k h u i s?

Met de hem eigen hevigheid was het moeilijk in dezen staat van zaken te berusten, ja zelfs ontspon zich in zijn geest een samenweefsel van voorstellingen, die alles beter achtten dan het voortduren van den onhoudbaren toestand, waarbij een in waarde en omvang zoo snel toenemend Museum door onvoldoende berging aan allerlei nadeelige invloeden bleef blootgesteld. Behalve te Leiden zag hij ook om naar bergruimte elders: daartoe boden een leegkomend panoramagebouw in den Haag en later toezeggingen uit Amsterdam herhaaldelijk gelegenheid, maar telkens traden bezwaren van zeer wisselenden aard tusschenbeiden en verlamden de energie waarmede hij op zijn einddoel: een ons vaderland waardig Ethnographisch Museum, aanstevende.

Als laatst hevig pleidooi zag zijne brochure M u s e u m o f M e s t h o o p het licht, een titel die aan de oude anarchistische neigingen herinnerde. Maar ook deze woeste noodkreet zou niet verhoord worden en met een fiere geestkracht die alweder van zijn ernstige levensopvatting getuigde legde hij het Directeurschap van het Ethnografisch Museum - *zijn* Museum mocht hij het met goed recht noemen - neder en dong hij naar eene leeraarsbetrekking aan het Gymnasium Willem III te Batavia, welke hij verkreeg en in welke hij gelegenheid vond ook nog als secretaris van het Bataviaasch genootschap en als directeur van het Museum van die instelling op velerlei wijze ten bate der ethnografie werkzaam te zijn.

Een eigen gebouw is voor het Ethnografisch Museum,

sedert het beheer daarvan aan den genialen blik van Serrurier onttrokken en aan de vlijtige hand van zijn opvolger Schmeltz is toevertrouwd, nog altijd niet verrezen.

Serrurier's verdiensten voor zijn vaderland blijven echter niet tot het Museum beperkt. Hij was, zooals wij zagen, minder man van de pen en van de afgetrokken studie, dan van de daad. Wel heeft hij het groote werk over de Wajang Poerwo in het licht gegeven en is de uitgave van het Internationale Archiv für Ethnografie aan zijn oorspronkelijk initiatief te danken, maar de aanstekelijke kracht die van hem uitging was er een die meer door woord en door voorbeeld dan door geschrift werkte.

Een reuzentaak heeft hij nog volbracht in den winter 1889/90. Wij, zijne vrienden, hadden het plan daartoe bij hem zien rijpen en er hem, toen hij het ons ernstig uitlegde, botweg om uitgelachen en luide ons volstrekt ongeloof in de verwezenlijking daarvan uitgesproken.

Eene Maatschappij te vestigen die zich ten doel zou stellen zonder eenige nevenbedoeling het natuurkundig onderzoek onzer Koloniën te bevorderen en waartoe minstens een zestigtal Nederlanders jaarlijks *à fonds perdu* vijftig gulden zouden bijdragen - het leek ons een droombeeld, niet eene mogelijke werkelijkheid!

En toen wij op dien grond van bereidwilligheid tot medewerking niet veel blijk gaven, trok Serrurier er alleen op uit en reisde door Nederland, zijne plannen aan velen uiteenzettend, bij de meesten geen gehoor vindend, maar toch eindelijk zijn doel bereikend.

In Mei 1890 kon de constitueerende vergadering der Maatschappij gehouden worden. Serrurier was haar stichter, hij werd haar secretaris en dank zij de even belangelooze medewerking van vele hooggeplaatste deskundigen, zoowel hier te lande als in Indië, kan die Maatschappij heden wijzen op de Borneo- en op de Siboga-expeditie, die beiden - zij het ook indirect - aan het groote organiseerende talent en de doorzettingskracht van Serrurier haar ontstaan te danken hebben.

Een geleerde is Serrurier nooit geweest en wispelturigheid is hem - meestal zeer ten onrechte - wel eens verweten, maar ik mag de vraag stellen of het onafgewerkte Japansche

woordenboek, waardoor zijn loopbaan, zooals wij hierboven zagen, een definitieven keer kreeg, niet als historisch curiosum in het Departement van Koloniën eene eereplaats zal erlangen, als de onverwachte bron waaruit het Rijks-Ethnographisch Museum en de zooeven genoemde Maatschappij, dank zij het krachtig initiatief van Serrurier, ontsproten zijn?

Zelfs zijn overgang tot de Katholieke kerk, waaruit dit steeds hevig bewogen gemoed in zijne laatste levensjaren kracht en berusting geput heeft, paste in het kader van zijne geheele persoonlijkheid. Het was hem met alles wat hij deed 'deadearnest', zelfs toen hij, de man met het zoo autoritaire karakter, voor deze hoogere autoriteit het hoofd wilde buigen. En terwijl anderen zeker langer geweifeld en meer getobd zouden hebben, bleek hij ook hier weder: man van de daad.

Hij ruste in vrede!

A.A.W. HUBRECHT.

Laatste verzen.

I.

Platanus orientalis.

Alhier, aldaar, wijd uit, wijd om,
wijd afgevallen blaren
bezabberen mij 't wandelpad,
alsof het vagen waren
van ververs handen, geelwe of groen,
die 't grauw der aarde blinken doen.

Een zure wind is opgestaan,
die 't schoone der platanen,
zijns ondanks, al te langen tijd
zag schaduwen de banen
van 't zomerhof. 't Is winter haast
en 't oud, afgunstig noorden blaast.

Die zatgezopen, zooveel tijd,
aan 't zalig zonneleven,
daar stonden, ei! zoo roekeloos
en 't hoofd omhooggeheven,
gevallen zie 'k nu, los en loom,
beneden den platanenboom.

Zoo valt, die op de winden schreed,
ééns bliksemens, doorschoten,

de vogel, bei zijn slagers af
en langzaam neêrgevloten,
in 't zand des wegs: met borst en klauw
vergeefs gewend naar 't hemelsblauw.

Plataneboomen, 't deert mij, dat
ik, wandelende, 't zoete
geweefsel van uw schaduwkleed,
in 't stof betreden moete;
dat eens zijn bergzaam looverdak
mij bood, wanneer de zonne stak.

Dat eens mij zoete zangen zong,
wanneer, te lossen toome,
de bolle wind zijn sprongen sprong
en liep van boom te boome;
al zuchtende... o, zoo schoon en kweelt
geen vinder, die de harpe speelt.

Dat eens!.... Maar nu is 't veeg en 't valt
in 't graf: de winden loeien
zijn lijkgezang! Platanenloof
te zomer zal 't hergroeien
en wederom den zonneschijn
mij zichtend voor de voeten zijn.

Kortrijk 20/11/'98.

II.

Bladerval.

De boomen strooien weêr den weg
met wakke winterblaren,
die, vol gevangen morgendauw,
te gronde nedervaren.

Ze wentlen zoo de wouters doen,
die weg en weder draaien,
van de eene blomme op de andere, in
het heetste zonnelaaien.

Geen zonne nu, geen vlindervlucht,
geen blommen meer, die blinken;
maar blâren, die, verwelkerd, uit
de hooge boomen zinken.

Maar blâren die, al stemmeloos,
in 't gers en in de biezen,
in 't diepe van den wagenslag,
hun stille grafstêe kiezen.

De locht is heel doorwaaid ervan:
de wegen en de weiden,
de voren in den akkergrond
en kan ik onderscheiden.

Zóó dapper, in de velden, zijn
des zomers oude paden
met allerhande verwen van
gestrooisel overladen.

Komt, koning Winter, komt nu maar:
bij honderduizendtallen,
van blommen en van blâren is
al 't zomervolk gevallen.

Sente 27/10/'98.
GUIDO GEZELLE.

Verzen.

I.

Die u wel van den hemel weet,
Maar grondloozer dan heemlen vondt
Hemel weêrkaatst in aardegrond,
Al was de spiegel duister, leed,...

Nu klaar en zoo veel dieper won
Blijdschap en daarin weggeleid
In inn'ger tegenwoordigheid
Dan schijn van ster en maan en zon

Hemel en aard geluk-doorweld, -
Wat avond lang schemer-voorsprak
Rimplend langs aandachts zilvren vlak
Lichthuivring bevend God gespeld, -

Zal hier, Ziel, zijn uw slaap en rust
In koelen dauw van bloem en gras,
Een stille vogel aan zijn plas
In vleugelen bezit gerust,...

Tot als nieuw zangtij dageraadt,
Met nachtegaal en leeuwerik
Uw schoone droom in lichten schrik
Van zang de laaie wolken slaat

En juicht in eindeloos begin
Boven der menschen hoofden uit
Met wondervreemd, herkend geluid
De vreugd der aard den hemel in?

II.

Uit diepen maandenstillen droom van u
Rees ik wakker één korte huivering,
En met slaapwarme voeten op den killen vloer
Keek ik uit vensteren en zag de maan
En de aard daaronder als een vreemdschoon land
Van bloeien en van zingen in den Meienacht. -
Ik wist u niet. Der nachtegalen schelle vreugd
Voelde ik wel echo van 't verstild geluk
Waarvan hart nog zijn roode-bloedlied joeg,
Spraaklooze wel van blijdschapsdrang om u,
Den droom waarop ik mij vergeefs bezon.
En ik was vol van u en wist het niet. -
Als een die vindt in diepste kaamren van den Slaap
De blinde deur die leidt uit 't droompaleis
Door echolooze gang naar 't huis des Doods,
En waagt geen stap vooruit in die vreemdkille woon,
En zint vergeefs terug naar d' afgebroken droom,
Zijn leven zoet waarvan hij niet bewust
De laatste lange teugen heeft geproefd, -
Zoo stond ik zinverdwaasd tusschen maannacht en u,
Als een slankijle schaduw die verkrimpt
Tusschen twee vlammen. Doodkoel was mijn hoofd,
En wonderwichtloos droeg 'k mijn ziel zoo zaligleêg
Als fijnkristallen vaas vol puur wit water:
Zoo licht waart gij in mij.... Toen sloeg de Tijd,
Een heesche wachthond op een ver erf, een
Der lange uurnamen van den voornacht aan.
En van den hoogen hemel viel een vuren ster
Als donderlooze stralen bliksem in mij neêr,
En doofde niet, daalde tot om die helle kern
Plotsling in heldre leêgt' verkristallijnd
Diep in mij stondt gijzelf ten voeten uit.

En uit mijn oogevenstren brak uw felle schijn
Zoo diamanten, dat het nachtlicht vlood
Schuw voor u uit, en aan ontsterde lucht
De maan zelf hing een doffe roode lamp.
Als luidelooze lichtstorm bliest gij van mij uit.
En in dien, witten herfst viel blad en bloem
Met doode vooglen op den glasdoorgloeiden grond...
Toen heb 'k mijn oogen om u dichtgeklemd
En heb mij ruggelings met u gestort
In donkren tegenstroom van diepen slaap
En meengen ongezienen dag en nacht
Dreef ik, een donker beeld om al uw licht,
En vind ons beiden nu hierheen gered
In 't eigen rijk van Droom, ons eerste thuis,
Dat zooveel dichter bij het land der goden is,
Dat ik in vreeslooze vertrouwlijkheid
U zien mag buiten mij en in mij weten
En - 't eenge wat ik ooit begeer - mijn eigen zijn
Aanschouwen in uw leven-eenend licht
Eén klaar geheel: een diepe zuivre roos.

III.

Hoe zullen ooit mijn oogen boeten
Zonde van tranen vóor u geschreid
Al hoorde ik al dien tijd
Den zilverregen uwer naderende voeten?

'k Heb niets dan tranen. Kunnen nieuwe
tranen heilgen
Dit huis door oude lang ontwijd?
Wat bant de donkerwijlge
Weêuwen Wanhoop en Hartespijt?...

Ik zag de zon door tranen,
En de maan is een maan van weenen,
En moede sterren glans-verschenen
Zwermen haar blinde banen...

Zeg wat ik diep hoor als Gods stem
Met uw stem, dat ik 't mag gelooven:
Dat God nog licht heeft boven
Den dag die daalt en keert tot Hem.

IV.

De nacht is bloemestil uit dag gegroeid
Als hadt gij nu ge sliept,
Mijn licht aldagedenken dat me nooit vermoeit,
Heel tot de sterren u verdiept.

Daar zal geen maan zijn in juweelen nacht,
Daar zal geen slaap zijn in mijn oog...
Tusschen gespannen boog en boog
Gaat durend aan de kalme wacht.

'k Heb sterren nooit zoo als geluk gevoeld,
Zoo dicht nabij, zoo veilig ver,
Zoo waar en klaar bedoeld
Om u, mijn eigen witste ster...

Ik heb alleen mijn hand te strekken
Naar de allerschoonste;... 't zachtste zielewoord
Zou veilig over blauwe stiltevloeren trekken
Te kloppen aan Gods hooge poort...

Zoo zeker, zoo onnoodig
Als voor gelukkig kind
Zeggen is overbodig,
Dat hem zijn moeder mint.

P.C. BOUTENS.

Letterkundige kroniek.

Een weg van verzen, door C.S. Adama van Scheltema. Amsterdam, A.B. Soep, 1900.
Uit den dool, door C.S. Adama van Scheltema. Amsterdam, J.A. Fortuyn, 1901.

In het Hooge Huis der Poëzie zijn vele en velerlei woningen.

Hooggelegen woningen, waar het rumoer van de straat niet gehoord wordt, waar de dichter zijn lied zingt, zijn innigst gevoelen in beeld brengt, als bestond er geen wereld buiten hem, omdat hij zich-zelf een wereld is. En daarnevens andere, wier vensters wel uitzien op de wereld, waar van hetgeen daarbuiten voorvalt kennis wordt genomen, met belangstelling, met meegevoel zelfs, maar zonder dat dit leven den dichter doordringt, hem vervult en, anders dan sporadisch, een directen weerslag vindt in zijn verzen. En dan zijn er in dat Huis der Poëzie woningen, wier openslaande deuren rechtstreeks uitkomen op de wereld van dezen tijd, waar de frissche luchtstroomingen, en ook de minder frissche, ongehinderd binnendringen, de ruimten vullen, en waar zoo het leven van den tijd wordt meegeleefd, elken dag weêr. Daar wordt de eisch vervuld, dien velen den dichter stellen en dien Gorter in zijn ‘Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland’ aldus heeft uitgedrukt:

‘De dichter moet zich begeven te midden van de wereld die nu is, hij moet haar leeren, haar bewegingen zien, hij moet zien hoe zij vroeger was, om te begrijpen hoe zij nu zoo komt. Hij moet haar begrijpen. Hij moet zich als het ware naakt te midden

van haar begeven en al hare krachten op zich laten inwerken. Hij moet haar stroom over zijn rug en schouders voelen, hij moet haar licht in zijn oogen zien. Hij moet haar menschen aanzien en het leven dat in hùn oogen speelt in zijn zien vangen'.[1)]

Zulke dichters zijn er in alle tijden geweest. Politieke poëzie heeft men hun werk genoemd. En van het politiek gedicht zeide Goethe tot Eckermann[2)]: 'Ein politisches Gedicht ist überhaupt im glücklichsten Falle immer nur als Organ einer einzeln Nation, und in den meisten Fällen, nur als Organ einer gewissen Partei zu betrachten; aber von dieser Nation und dieser Partei wird es auch, wenn es gut ist, mit Enthusiasmus ergriffen werden. Auch ist ein politisches Gedicht immer nur als Product eines gewissen Zeitzustandes anzusehen, der aber freilich vorübergeht und dem Gedicht für die Folge denjenigen Werth nimmt, den es vom Gegenstande hat.' Het was naar aanleiding van Béranger dat Goethe zoo sprak, maar hij voegde er bij dat diezelfde Béranger in de meeste van zijn politieke gedichten volstrekt niet als louter orgaan van een enkele partij te beschouwen is, maar dat de dingen waar hij tegen ingaat, voor het grootste deel van zoo algemeen nationaal belang zijn, dat de dichter zich nagenoeg steeds als groote volksstem hooren laat.

Béranger is het, die, in zijn gedicht 'Les fous', Saint Simon, Fourier, Enfantin herdenkt, al die 'gekken' die men vervolgt, die men doodt en voor wie het nageslacht standbeelden opricht. En diezelfde dichter laat in 'Le vieux vagabond' den ouden landlooper, dien men twintig maal achter slot en grendel gezet en van het eenige wat hem behoort, het zonlicht, beroofd heeft, het verwijt tot de menschen richten, dat zij in plaats van hem te verjagen en op te sluiten, hem hadden moeten leeren werken voor het welzijn van allen:

Mis à l'abri du vent contraire,
Le ver fût devenu fourmi;
Je vous aurais chéris en frère:
Vieux vagabond, je meurs votre ennemi.

Politieke tijdzangen geeft Victor Hugo vooral in den tegen het tweede keizerrijk gerichten bundel *Châtiments*, Richepin in zijn

1) De Nieuwe Tijd. Juni, 1898.
2) Gespräche mit Goethe. III. 14 März 1830.

Chanson des gueux, met dat prachtig gedicht, ‘Les noctambules,’ de nachtelijke zwervers, droomers die men dronken scheldt, maar die geen anderen alcohol gedronken hebben, dan dien eenen die hun koortsen geneest: ‘l'assurance d'être vainqueurs’. Pierre Dupont is de dichter van ‘Le Chant des ouvriers’, het lied van de mannen van het ‘salaire incertain’, van de arme schapen van wier wol anderen hun mantels weven, de bijen die honig maken voor anderen, de slecht gekleeden, slecht behuisden, die met de nachtuilen en de menschelijke nachtvogels wonen en toch even goed recht hebben op de groote zon en de schaduwen der groene eiken.

En na Dupont komt J.B. Clément, komt Pottier en zijn ‘Jean Misère’ met het troosteloos refrein:

Ah! mais....
Ça ne finira done jamais?....

En Jouy die in zijn ‘Noël des petits sans-souliers’, ‘Le 14 Juillet du Vagabond’ een stem geeft aan het volk dat blootsvoets gaat en honger lijdt, en, den vuist ballend tegen de ‘burgers’, in ‘La Carmagnole des meurt-de-faim’ hun te kiezen gevend tusschen ‘brood en lood’, uitroept:

Bourgeois, quand le blé des revanches
Au cimetière sera mûr,
On fauchera vos faces blanches
Au mur!

Dat waren in Frankrijk eenige van de mannen, die een vorm wisten te geven van wat er omgaat in een geheele klasse van de maatschappij.

In Duitschland werden in de negentiende eeuw niet minder krachtige stemmen vernomen. Heine zong in 1844 het revolutionnaire lied van de wevers met dezen treffenden aanhef:

Im düstern Auge keine Thräne,
Sie sitzen am Webstuhl und fletschen die Zähne:
‘Deutschland, wir weben dein Leichentuch,
Wir weben hinein den dreifachen Fluch, -
Wir weben, wir weben!’

En de duitsche Michel, en Duitschland, de kinderkamer waar de gemoedelijke en brave Germanen hun plantenslaap sliepen, hebben, heel wat van hem moeten hooren. Dan weer riep hij de Duitsche

zangers op, om aan het Duitsche volk te zeggen wat de klok geslagen had:

> Das idyllische Gemüth -
> Sei des Vaterlands Posaune,
> Sei Kanone, sei Karthaune,
> Blase, schmettre, donnre, tödte!

Er waren er reeds onder Duitschlands dichters, die de vermaning niet meer noodig hadden. De ‘eiserne Lerche’, zooals Heine hem noemde, Georg Herwegh, had reeds in 1839 in zijne *Gedichte eines Lebendigen* het revolutionnaire lied aangeheven o.a. in ‘Das Lied vom Hasse’ met het norsche refrein:

> Wir haben lang genug geliebt,
> Und wollen endlich hassen!

en woester had het geklonken:

> Reisst die Kreuze aus der Erden!
> Alle sollen Schwerter werden,
> Gott im Himmel wirds verzeihn.
> Lasst, o lasst das Verseschweissen!
> Anf dem Ambos legt das Eisen!
> Heiland soll das Eisen sein.

Maar toch was het met het ‘Verseschweissen’ niet gedaan, allerminst met de politieke poëzie. Rückert schreef zijn *Geharnischte Sonette*; Freiligrath, die door Hoffman von Fallersleben, in een nachtelijk gesprek in het hotel ‘zum Riesen’ te Koblenz, zich had laten overhalen politiek dichter te worden[1)], dichtte *Politische und sociale Gedichte*, waarin o.a. het vermaarde gedicht ‘Von unten auf’ voorkomt: ‘Ein Dampfer kam von Biberich’ en op die stoomboot varen de Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV en zijn vrouw; dan hoort men ‘von unten auf’ de stem van den proletarier-machinist, die den koning herinnert dat hij het is die dit koninklijk leven in de hand heeft:

> Wir sind die Kraft! Wir hämmern jung das alte morsche Ding, den Staat,
> Die wir von Gottes Zorne sind bis jetzt das Proletariat!

1) Het geval wordt breedvoerig verteld in Freiligraths gedicht: ‘An Hoffmann van Fallersleben’.

En wanneer het koninklijk paar te Capellen aan land gaat om te stijgen naar het slot Stolzenfels, dan kijkt de stoker omhoog naar de burcht en zegt lachend:

> ....Ei, wie man immer noch für künftige Ruïnen sorgt.

Zoo zijn er in Duitschland politieke gedichten geschreven, waarbij zeker niet het dichterwoord in het oog werd gehouden, - het woord van dienzelfden Freiligrath vóór het souper ‘im Riesen’-:

> Der Dichter steht auf einer höhern Warte
> Als auf den Zinnen der Partei,

maar toch gedichten van mannen, die voor het meerendeel midden in den stroom staande, ‘den stroom over hun rug en schouders voelden gaan’, en wat zij te zeggen hadden, zeiden als kunstenaars. ‘Er leefde - naar Ovidius' woord - een godheid in hen, wier aandrift hen in gloed zette.’

Wat hebben in het Nederland van onzen tijd onze mannen van actie, onze voormannen, wat hebben de strijders tegen de bestaande maatschappij daar naast te stellen?

Politieke poëzie schreef tegen het midden der vorige eeuw Isaac da Costa, en met welk een overtuiging en welk een dichterlijken aandrift, weten wij. Maar het was poëzie van een man die vol was van ‘bezwaren tegen den geest der eeuw’, en de machtige dichter heeft noch bij zijn geestverwanten, noch bij hen die hij het zich tot plicht achtte te bestrijden, navolging gevonden. Politieke poëzie van eenige beteekenis hebben wij sedert Da Costa niet meer te lezen gekregen.

Een oogenblik kon men verwachten, dat een nieuw, oorspronkelijk lied, ‘een nieuw geluid’, uiting zou geven aan wat in onze dagen zoo velen vervult, aan de wenschen en verwachtingen van hen die hopen op een vernieuwing der maatschappij. Herman Gorter, zoo vernam men, had zich aangesloten bij de sociaal-democratische partij en van hem, den begaafden dichter, zouden wij het lied vernemen dat, zijn eigen gedachteleven vertolkend, tevens als een klaroen de partijgenooten zou opwekken en sterken in hun strijd. Maar toen hij in het orgaan zijner partij zijn eerste nieuwe verzen liet afdrukken, toen bleek dat een dichter die

socialist wordt, nog niet altijd een socialistisch dichter is; men vroeg zich af wat de partijgenooten wel aan die rijmelarijen mochten hebben, en groot was de teleurstelling.

En nu komt daar een ander jong lid van de partij, de heer C.S. Adama van Scheltema, zich als socialistisch dichter aanmelden. En zoo groot is zijn behoefte om de wereld deelgenoot te maken van de verzen die hij, zooals het in de voorrede voor *Een weg van verzen* heet, 'uit den oorlog van zijn binnenste heeft opgeschreven', dat hij binnen het tijdsverloop van één jaar twee bundels gedichten het licht laat zien.

Men zou verwachten dat een jong man die (in diezelfde voorrede) zegt te behooren tot hen 'die vechten voor wie na ons zullen komen, die met hun stormende harten de eeuw inluiden, waaruit de steunsels zullen rijzen voor een nieuwe wereld en den nieuwen mensch', in zijn gedichten zou vechten en stormen, tot ergernis desnoods van den 'bourgeois', maar tot stichting of althans tot opwekking van den partijgenoot. Mocht het in deze eerstelingen van een nieuw-bekeerde al wat dol toegaan, wie zou het wraken? Wie zou geen sympathie voelen voor zulk een jong, oprecht enthousiasme?

Al dadelijk moet het vreemd opvallen, dat deze verzenbundel van een jong strijder bestaat uit 94 sonnetten, niets dan sonnetten. Nadere kennismaking leert dat dit geen sonnetten zijn in een harnas, zooals van een kampioen verwacht mochten worden, maar sonnetten in een slobberjasje, slungelig fladderend om een mager lichaam. Verwonderlijk is het hoe weinig de heer Adama van Scheltema in dezen *Weg van verzen* te zeggen heeft, hoe weinig verscheidenheid er in al deze sonnetten gevonden wordt. Het zijn meest stemmingsgedichten, soms verlicht door een gelukkig beeld, een mooien regel, een dichterlijken aanhef. Ik citeer, als stemming, uit 'Voorjaarsregen.'

> De hemel hangt zijn lijkwâ allerende
> Om lauwe stad en sloome menschen heen,
> Daar in den stillen tuin druilt het geween
> Van drup op drup, elk ding drenst zijn ellende.

In den regel echter zijn deze gedichten te mat van toon, de beelden met te onvaste hand geteekend. Men begrijpt niet hoe

deze verzen, zooals hun doel is, wankelen tot steun, strijdenden tot een opwekking kunnen zijn.

In zijn tweeden bundel, *Uit den dool*, zien wij den jongen held nog wel niet geharnast voor ons, maar er is toch vooruitgang. Het slecht gesneden sonnettenpak heeft hij in verreweg de meeste van deze verzen uitgegooid; de liedjes die hij zingt zijn in vorm en inhoud van minder pretentie. De dichter zoekt niet, als in het vorige boek, naar een beeld dat hij dan met veel moeite in den versvorm wringt, maar ten slotte toch niet vermag vast te houden. Wel is er nog smakeloosheid en grofheid in het werk van den dichter, zoo in dezen aanhef van ‘In den Avond’:

> Zie! hoe de lucht haar grijze pels laat glijden
> In de armen van haar kamenier, de maan....

zoo ook in de goedkoope kwâjongens-vuiligheden uit ‘De beestenboel’, maar bij meer verscheidenheid van vorm en van inhoud klinkt alles frisscher, ongezochter, opwekkender.

Hoor dezen aanhef van ‘Socialisten-marsch’:

> Maats! laat je borrel en pint er eens staan,
> Wij moeten wat zieltjes gaan winnen,
> Hier valt nog iets meer dan uit vrijen te gaan. -
> Heil daar zal een liedje beginnen!
>
> En ons hart houdt de maat -
> Hoor! de trommel die slaat:
>
> Kom op! kom op! recht op je kop!
> Kruip daar uit je donkere holen,
> Haal op! haal op! uit keet en slop
> En slijt aan de keien je zolen!
>
> Heisa! joeeh heisa! komt allemaal mee!
> Holdrio! holdrio heel! -

En uit ‘De dag des oordeels’:

> De dag des oordeels komt
> Murmelende profeten!
> Maar nooit de dag waarop 't alarm verstomt
> Van die niet anders mochten eten
> Van 's levens zout dan 't zout van de eigen smart

Zij staan gebogen onze schouders,
Maar wachten niet uw geeselslag -
Wij zijn de waag- en fakkelhouders
Die opgaan tot den nieuwen dag;

Wij buigen al de starre rompen,
Maar voor geen spotkroon van ons leed -
Wij staan het booze leeg te pompen
Tot 't goede welt uit elke spleet;

Naakt staan wij, door geen schijn gemarteld,
Tot de oordeelsdag ons oordeel ziet -
Wij werken tot de wereld kantelt
En uit de trage modder schiet!

Dat is nog wel geen socialistische poëzie waarmee men muren sloopt, poorten openrameit en eerzamen ‘bourgeois’ schrik aanjaagt, maar des heeren Scheltema's partijgenooten, die aan den eersten bundel weinig houvast hadden, vinden hier allicht iets van hun gading.

Het lied dat een dichterlijken vorm geeft aan de overtuiging, den hartstocht, de droomen, de eischen van honderdduizenden die hunkeren naar een nieuwe maatschappij, en dit zóó doet dat het tegelijk een openbaring van schoonheid is ook voor anderen, kome later.

Muzikaal overzicht.

Deutsche Dichter in ihren Beziehungen zur Musik. Von Alfred Bock (Giessen, J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1900.)

In bovengenoemd boek tracht de schrijver een algemeen overzicht te geven van de verhouding, waarin de meest bekende onder de reeds gestorven Duitsche dichters tot de Muziek gestaan hebben.

Het is een dankbaar onderwerp, dat reeds meermalen behandeld doch nog lang niet uitgeput is.

De schrijver, die er den nadruk op legt, dat hij zijn werk slechts wil beschouwd zien als een proeve, als een aanwijzing, een opwekking voor den vakman om op dezen weg nog verder voort te gaan, neemt als uitgangspunt het moment (ongeveer het midden der 18e eeuw), toen Duitschland zich bevrijdde van de vreemde boeien, waaraan het lang geklonken was geweest, en zoowel op litterair als op muzikaal gebied een nieuw leven ontwaakte.

Zin en begrip voor de vaderlandsche muziek waren verloren gegaan. Eerst door de verheven werken van Bach en Händel werd Duitschland tot inkeer gebracht en gevoelde het weder de kracht in zich om een eigen muzikale kunst te hebben. Door innige verbinding van dichtkunst en toonkunst kwam het Duitsche lied tot nieuw leven en op het gebied der muzikaal-dramatische kunst deden zich voor het eerst stemmen hooren, welke op een betere en nauwere aansluiting van dichtkunst en toonkunst in de Opera aandrongen. Een eeuw zou echter nog voorbijgaan voor en aleer het operaideaal dat Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Schiller en Goethe

had voorgezweefd, in het drama van Richard Wagner verwezenlijkt werd.

De eerste dichter dien wij in het hier besproken boek aantreffen is Klopstock.

De auteur van den *Messias* was in jongere jaren volstrekt niet wat men ‘een muzikaal man’ noemt. De eenzijdigheid, die tijdgenooten in hem laakten en waarvan hij inderdaad ook niet geheel vrij te spreken was, kan er de oorzaak van geweest zijn. Door hen, die er over oordeelen konden, werd Klopstock anders beschouwd als iemand, die een zeer fijn muzikaal gevoel bezat. Tot aan zijn veertigste jaar stelde hij niet het minste belang in de toonkunst, en van de meesterwerken zijner beroemde tijdgenooten, Händel en Bach, kende hij zoo goed als niets. Eerst door den dichter Gerstenberg, die in 1763 in Kopenhagen - Klopstock's toenmalige woonplaats - gekomen was en in wiens huis veel muziek werd gemaakt, was Klopstock voor de toonkunst gewonnen.

Gerstenberg leerde hem de meest beteekenende componisten van dien tijd en van vroeger kennen en haalde hem er toe over, naar een muzikaal talent om te zien, die fragmenten van zijn *Messias* op muziek zou kunnen zetten. Klopstock meende zoo iemand te vinden in den bekenden componist en kapelmeester Hasse, den man der beroemde zangeres Faustina Hasse, doch deze sloeg het aanbod af, voorgevende dat de staat zijner gezondheid en zijne vele bezigheden hem den lust tot componeeren hadden benomen. Men mag aannemen dat Hasse, die geheel in den Italiaanschen stijl opgegroeid was en daarin ook componeerde, zich tot den dichtstijl van Klopstock niet bijzonder aangetrokken voelde.

Beter pasten Klopstock en Gluck bij elkander. Door bemiddeling van een derde leerden zij elkander kennen. Gluck componeerde enkele gedeelten uit het dramatisch gedicht ‘Hermannsschlacht’ van Klopstock en eenige Oden. Van het eerstbedoelde is niets tot ons gekomen, van de Oden echter zijn later eenige in druk verschenen. Zoo ongelijk de ontwikkelingsgang van deze beide mannen was, zoo nauw verbonden gevoelden zij zich in hun streven om de Duitsche Kunst van vreemden dwang te bevrijden en haar de achting en bewondering der beschaafde wereld te verschaffen. De werken van Klopstock zijn thans nog slechts van historisch belang; die van Gluck echter (d.w.z. de meesterwerken uit zijn laatste

periode) bezitten nog leven en hebben zich tot nu toe op het repertoire der groote theaters weten te handhaven.

Klopstock's tijdgenoot Wieland gevoelde reeds vroeg zeer veel voor de muziek en was er ook beoefenaar van. Hij genoot zeer goed onderricht en gaf zich over aan een grondige studie zoowel van de Duitsche als van de Italiaansche meesters. Zijn zielvol en ongekunsteld klavierspel werd geroemd en zijn vriend en biograaf Gruber zegt van hem: ‘Wieland speelde vaardig en met uitdrukking klavier en kon ongetwijfeld onder de kenners van muziek gerekend worden.’ In elk geval was hij als klavierspeler meer dan dilettant. Op het kasteel Warthausen, een bezitting van graaf Stadion, organiseerde hij concerten en trad daarin dikwerf als solist op.

Aan het hof te Weimar, waarheen hij in 1772 door hertogin Amalia beroepen was, kwam hij in andere verhouding tot de muziek te staan, namelijk als *dichter*. Hij was bezig aan een operatekst *Alceste* en zocht een componist van talent, die in staat zou zijn, daarvan een waardig muziekdrama te maken. Hij meende dien in den dirigent der hofkapel Anton Schweitzer gevonden te hebben. ‘Wat zult ge zeggen - scheeef hij aan een zijner vrienden, den hofraad Ring in Karlsruhe -, wanneer gij mij binnenkort in een kleinen duitschen Metastasio zult veranderd zien. Mijn veeljarige wensch, een componist van genie en warm gevoel, een echten nakomeling van Pergolese en Galuppi, mij ter zijde te zien staan, is door mijne aanstelling in Weimar onverwacht vervuld. Anton Schweitzer heet de man, die in de kunst der Amphionen op zijn minst dat is, wat uw gehoorzame dienaar in de dichtkunst zijn moet of wenschte te zijn. Hierbij komen nog een paar voortreffelijke zangeressen van wie ééne (Mme Koch) verschillende natuurgaven en talenten in zich vereenigt: een sterke, aangename en hartroerende stem, een voortreffelijke manier om de recitatieven voor te dragen, een levendige actie, en daarbij de figuur van een Grieksche Diana en het aangenaamste theatergezicht dat men zich denken kan. Wanneer gij daarbij dan nog in aanmerking neemt mijn bijzondere voorliefde voor het zangspel en de omstandigheid “que je ne saurais mieux faire ma cour qu'en contribuant de ce côté-là aux amusements de ma nouvelle Souveraine” - zoo zult gij u kunnen voorstellen, of ik met geestdrift op dit nieuwe veld zal werkzaam zijn.’

Den 29sten Mei 1773 werd de opera in het hertogelijk slot te Weimar opgevoerd en vond grooten bijval. Van bijzondere beteekenis voor de kunst is die gebeurtenis alleen in zooverre, dat er een ernstige poging uit spreekt om ook op dramatisch gebied een echt Duitsche kunst te scheppen, die met alles, wat Italiaansch was, niet alleen in concurrentie kon treden maar dit ook wist te overtreffen.

Met Gluck had ook Wieland kennismaking aangeknoopt. Diens opera's kende hij door en door en sprak daarover steeds vol lof. Toen Gluck's nicht Marianne, een voortreffelijke zangeres, in April 1776 op nog jeugdigen leeftijd gestorven was en Gluck hem geschreven had, in de hoop dat hij een treurdicht op de afgestorvene zou maken, antwoordde Wieland eerst een paar maanden later en gaf toen als verontschuldiging op dat hij niet bij machte was geweest een gedicht te schrijven, dat der afgestorvene en den genius van den meester der tonen waardig zou zijn. Met uitzondering van Klopstock was alleen Goethe daartoe in staat en daarom had hij tot dezen zijn toevlucht genomen. Hij geloofde echter niet, dat Goethe, die door den hertog pas tot geheimraad benoemd was, te midden zijner bezigheden tijd en gelegenheid zou kunnen vinden om aan zijn wensch te voldoen.

Ook klaagt Wieland aan Gluck zijn nood, dat hij zoo gaarne een operatekst voor hem zou willen vervaardigen, maar dat hij er niet toe komen kon, vooral omdat hij geen goede onderwerpen vinden kon. ‘De drie grootste onderwerpen - zegt hij -, Orpheus, Alceste en Iphigenie, hebt ge reeds gecomponeerd - en wat blijft er dan nog over, dat u waardig zou zijn? - Ja, wanneer ik *met* u, onder uwe oogen en opgewekt door uw groote macht over de muziek, kon arbeiden! Maar hier in Weimar!’

Ongetwijfeld is het ook Gluck geweest, die invloed heeft gehad op het artikel ‘Versuch über das teutsche Singspiel’ dat Wieland in de ‘Teutsche Merkur’ van het jaar 1775 publiceerde. In dit stuk breekt hij een lans voor de nationale opera. Hij zegt, dat wanneer het zoo moeilijk bleek te zijn zulk een opera te bezitten, dit niet lag aan gebrek aan muzikaal genie bij de Duitsche natie noch aan het onzingbare der Duitsche taal, maar aan de bijna algemeen heerschende meening, dat de zoogenaamde *opera seria* een kunstgenre vol pracht en praal moest zijn, waarbij op de

meest kostbare wijze allerlei middelen worden aangewend om oog en oor te verlustigen.

Zoolang men *dat* onder het woord ‘opera’ verstaat, zullen er onder de vorsten van Europa maar weinige gevonden worden, die rijk genoeg zijn om er een zoo kostbaar iets op na te houden, en het zal wel niemand invallen te gelooven, dat bij die weinigen de Duitsche taal de Italiaansche vervangen zal.

Wij Duitschers - zegt Wieland verder - willen een zangspel in het leven roepen dat alleen door de vereeniging van dichtkunst, muziek en actie op de gemoederen werkt. Hij trekt te velde tegen de Italiaansche opera en het onware karakter daarvan. Daarin is de dichter niets anders dan de onderdanige dienaar van den componist, van den decorateur, van de zangers en dansers. De ouvertures houden met het stuk volstrekt geen verband. Over de recitatieven gaan componist en zangers vluchtig heen. Worden zij voorgedragen, dan blijft het publiek er onverschillig onder, of slaapt, totdat het door den aanhef van een ritornel op de komst van een aria wordt voorbereid, die ten minste wegens de fraaie trillers en andere versieringen van den zanger eenige aandacht verdient. De aria's worden dan ook als hoofdzaak in de operamuziek behandeld.

‘Endlich - zegt Wieland ten slotte - haben wir die Epoche erlebt, wo das mächtige Genie eines Gluck das grosse Werk (einer Reform der Oper) unternommen hat, das - wofern es jemals zu Stande kommen kann - durch einen Feuergeist wie der seinige gewirkt werden müsste. Der grosse Success seines Orpheus und Eurydice, seiner Alceste, seiner Iphigenie würden alles hoffen lassen, wenn sich nicht unüberwindliche sittliche Ursachen, gerade in jenen Hauptstädten Europas, wo die schönen Künste ihre vornehmsten Tempel haben, seinem Unternehmen entgegensetzten!’

Wieland acht het een koen waagstuk, een kunst, die zoo ontaard is en slechts strekt om de zinnelijkheid van een hoor- en kijklustige menigte te bevredigen, weder tot haar oorspronkelijke waardigheid terug te brengen. Een rei van mannen als Gluck zou noodig zijn om de onverdorven natuur weder de overhand te doen krijgen over de mode en den bedorven smaak. Gluck zelf - bij al zijn geestdrift - kent de menschen en den loop der dingen op dit ondermaansche te goed om nog op zoo iets te hopen. Maar

het is reeds genoeg, dat hij ons getoond heeft, *waartoe* de muziek in staat zou kunnen zijn, wanneer in onze dagen ergens in Europa een Athene ware, en in dit Athene, een Perikles gevonden werd, die voor het zangspel doen wilde, wat de ander voor de treurspelen van Sophokles en Euripides deed.

Aldus Wieland. - Een eeuw later is tot stand gekomen, wat hem nog maar flauw en zonder eenige hoop op verwezenlijking voorzweefde. De weg was lang, en de muzikaal-dramatische kunst heeft nog heel wat ontwikkeling moeten ondergaan voor en aleer het ideaal van Wieland verwezenlijking vond. Gluck, Mozart en Weber hebben het meest tot die ontwikkeling bijgedragen en in vereeniging met de symphonische kunst van een Beethoven het pad bereid, dat door den grooten hervormer van het muziekdrama, Richard Wagner, met vasten voet is betreden en dat tot eindpaal heeft het Bayreuth, dat het symbool is van het door Wieland gedachte Athene.

Onder de dichters, die, in den tijd van de wedergeboorte der Duitsche kunst, zich aan de Muziek lieten gelegen liggen, behoort ook Gotthold Ephraïm Lessing.

Niet alleen heeft Lessing omgang gehad met de voortreffelijkste onder de musici van zijn tijd maar hij heeft ook diep doordachte en treffende uitspraken over het wezen en de beteekenis der muziek gedaan.

De vader van Lessing, die *pastor primarius* te Kamenz in Saksen was, leefde in kommervolle omstandigheden en bezat de middelen niet om zijne tien zonen (waarvan Gotthold de oudste was) muziekonderricht te doen geven. Ook later, toen hij aan de universiteiten van Leipzig en Wittenberg als student was ingeschreven, schijnt hij zich weinig met de toonkunst te hebben bezig gehouden. Eerst toen hij voor de tweede maal in Berlijn was, begon zijne belangstelling voor deze kunst te ontwaken.

Hij leerde daar vooreerst twee beroemde musici kennen: Johann Philipp Kirnberg en Johann Joachim Quanz. Eerstgenoemde, een leerling van den grooten Bach, was na een veelbewogen kunstenaarsleven in Polen, Oostenrijk en Saksen, als hofmusicus naar Berlijn beroepen, waar zijn meesterlijk vioolspel groot opzien baarde, en ook zijn contrapuntische kennis zeer gewaardeerd werd. De ander was de beroemde fluitist Quanz, de leermeester van

Frederik den Groote, die destijds op het toppunt van aanzien stond en een groot aantal composities voor fluit uitgaf, die hij voor zijn koninklijken leerling geschreven had.

Eens per week, Vrijdagsavonds, kwamen Lessing en zijne vrienden in een der wijnlocalen van Berlijn bijeen en weldra voegden zich bij hun kring ook andere mannen van beteekenis op het gebied van litteratuur en kunst, o.a. de beroemde aestheticus Mozes Mendelssohn. Quanz componeerde bij die gelegenheden Lessing's drinkliederen, die dan gezongen werden en niet weinig de stemming van den vriendenkring verhoogden. Met weemoed dacht Lessing in latere jaren aan dien gezelligen tijd terug.

Gedurende den tijd, dat Lessing als dramaturg aan het nationaaltheater te Hamburg werkzaam was, had hij gelegenheid critiek uit te oefenen ten opzichte der verrichtingen van het theaterorkest. De zeer artistieke ondernemer van genoemd theater, Johann Friedrich Loewen, had een talrijk bezet orkest samengesteld, dat vóór het begin der voorstellingen en tusschen de bedrijven moest spelen, maar hij scheen er geen begrip van te hebben, dat de voorgedragen muziek in overeenstemming behoorde te zijn met het karakter der opgevoerde stukken. Treurspelen werden begeleid door vroolijke muziek, blijspelen door ernstige, waardoor het publiek geheel en al uit den koers geraakte.

De opvoering van *Semiramis* van Voltaire, waarvoor Agricola, een leerling van Sebastiaan Bach, de muziek geschreven had, schonk Lessing een welkome gelegenheid om in het aan de dramaturgie gewijde tijdschrift het een en ander te zeggen over de beteekenis der muziek en hare verhouding tot de poëzie, en meer in het bijzonder te doen uitkomen, aan welke fout de directie van het Hamburger theater zich in dit opzicht schuldig maakte, daarbij de muziek van Agricola, die hij ‘voortreffelijk’ noemde, tot basis zijner beschouwingen nemende.

Van meer beteekenis dan deze opmerkingen (welke in no. 26 en 27 der ‘Hamburgische Dramaturgie’ voorkomen) is een stuk dat in de litteraire nalatenschap van Lessing gevonden is. Uit een brief, dien hij den 26sten Mei 1769 aan een zijner vrienden schreef, blijkt duidelijk, dat hij plan had, bij het voortzetten van zijn werk *Laokoon*, critische beschouwingen te leveren over de dramatische kunst.

In een fragment, dat in zijn nalatenschap gevonden is en tot opschrift heeft: ‘Zum Laokoon’, wordt gezegd: ‘Die Vereinigung willkürlicher, aufeinander folgender hörbaren Zeichen mit natürlichen, aufeinander folgenden hörbaren Zeichen ist unstreitig unter allen möglichen die vollkommenste, besonders wenn noch dieses hinzukommt, dass beiderlei Zeichen nicht allein für einerlei Sinn sind, sondern auch von ebendemselben Organe in gleicher Zeit gefasst und hervorgebracht werden können’.

Van dezen aard - zegt Lessing verder - is de verbinding van dichtkunst en muziek, zoodat de natuur zelf ze niet zoozeer tot verbinding als wel tot een en dezelfde kunst schijnt bestemd te hebben.

Werkelijk is er dan ook een tijd geweest (in het oude Griekenland) waarin dichtkunst en toonkunst slechts één kunst vormden. Het is echter niet te loochenen, dat de scheiding niet natuurlijk tot stand is gekomen. Lessing wil het niet als een fout aanmerken, dat de eene kunst zonder de ander beoefend wordt, maar hij betreurt het toch, dat men, tengevolge van die scheiding, aan een verbinding volstrekt niet meer denkt, of wanneer men er nog aan denkt, de eene kunst steeds tot dienares van de andere maakt en van een uitwerking door *samenwerking* van beide deelen in het geheel geen sprake meer is.

Hij wijst er vervolgens op, dat er nog slechts één van die verbindingen bestaat, namelijk in de opera, waarbij de dichtkunst de dienares is. Of zal men zeggen, dat men in de Opera aan een verbinding der beide kunsten gedacht heeft, in zooverre dat in de aria de poëzie de helpende kunst is en in het recitatief de muziek? Het schijnt zoo. Evenwel zou het dan de vraag zijn, of deze gemengde verbinding, waarbij om beurten de eene kunst aan de andere dienstbaar is, natuurlijk mag genoemd worden, en of niet de verbinding, die het meest tot de zinnen spreekt, d.i. de *aria* (waarin de dichtkunst aan de muziek onderworpen is) de andere (het *recitatief*) zal benadeelen. De fout is, dat telkens een der beide kunsten tot hoofddoel gemaakt wordt, inplaats dat een innige samensmelting plaats heeft.

Men ziet.... van een innige vereeniging van dichtkunst en muziek verwachtte Lessing een hervorming der Opera. Voor de ontwikkelingsgeschiedenis der Opera, in het bijzonder voor die

van het muzikale drama, zijn zijne woorden van buitengewone beteekenis, want er blijkt uit, dat de beginselen, waaruit het drama van Richard Wagner is voortgekomen, reeds lang vóór hem door een man als Lessing beleden werden.

Het beroemde dichterpaar uit Weimar behoort ontegenzeggelijk gerekend te worden tot de poëten, die de toonkunst niet alleen liefhadden, maar zich ook over haar wezen hebben uitgelaten en, voor zoover hun aanleg en de omstandigheden dit toelieten, zich ook met haar hebben bezig gehouden.

Wil men weten, hoe Schiller over de muziek dacht, dan heeft men zich slechts de regelen te binnen te brengen, die hij haar in zijn ‘Huldigung der Kunst’ wijdde:

> Der Töne Macht, die aus den Saiten quillet,
> Du kennst sie wohl, du übst sie mächtig aus.
> Was ahnungsvoll den tiefen Busen füllet,
> Es spricht sich nur in meinen Tönen aus;
> Ein holder Zanber spielt um deine Sinnen,
> Ergiess' ich meinen Strom von Harmonien,
> In süsser Wehmuth will das Herz zerrinnen,
> Und von den Lippen will die Seele fliehn,
> Und setz' ich meine Leiter an von Tönen,
> Ich trage dich hinauf zum höchsten Schönen.

Op de militaire academie van den kunstlievenden hertog Karel van Wurtemberg sloot Schiller zich aan bij verscheidene van zijne collega's, die daar de muziek beoefenden, o.a. bij Zumsteeg en Wilhelm von Hoven. Verder was onder zijne vertrouwden een jong musicus, Andreas Streicher, die later Schiller naar Mannheim hielp ontvluchten en korten tijd met hem samenwoonde. Niet lang daarna scheidden de beide vrienden voor altijd. Streicher ging naar München en daarna naar Weenen, waar hij zich als piano- onderwijzer vestigde en de stichter eener gunstig bekende piano- fabriek werd; Schiller betrad andere wegen en werd langzamerhand de beroemde dichter, wiens werken overal gelezen werden, waar zin voor degelijke poëzie voorhanden is.

Zijn geheele leven lang werd Schiller bezield door den wensch, zijne gedichten door beroemde toonkunstenaars gecomponeerd te zien. Die wensch is weinig bevredigd geworden. In vergelijking

met andere dichters schijnen de gedichten van Schiller weinig aantrekkelijkheid voor de componisten gehad te hebben. Dit mag voor een groot deel daaraan toegeschreven worden, dat de taal in Schiller's poëzie te rijk is, de denkbeelden daarin te menigvuldig, zoodat er voor de muziek eigenlijk niets meer te vertellen valt. En wat de kleinere gedichten betreft, zoo ontbreekt daaraan de rhythmische kracht en het populaire karakter, die de toonkunstenaars in de eerste plaats tot componeeren uitlokken.

In zijne brieven aan Goethe, in de ‘Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen’, in zijne recensie over de gedichten van Matthison en op nog vele andere plaatsen in zijne geschriften, ontwikkelt Schiller zijne denkbeelden over het wezen der Muziek. Ook de muzikaal-dramatische kunst komt daarbij te pas. ‘Ik had steeds een zeker vertrouwen in de *Opera* - schreef hij den 29en December 1797 aan Goethe - namelijk in zooverre ik meende, dat zich uit haar, evenals uit de koren vau het oude Bacchusfeest, het treurspel in meer edele gedaante zou ontwikkelen.’ Schiller verwachtte van de Opera het drama der toekomst, maar hoe dit daaruit zou geboren worden, daaromtrent kon hij zich geen begrip vormen.

Goethe deed hem in zijn antwoord geen solutie van het probleem aan de hand en was integendeel nogal pessimistisch ten opzichte van die toekomst. Hij schreef: ‘De hoop, die gij omtrent de Opera koestert, zoudt ge onlangs in *Don Juan* in hoogen graad vervuld hebben kunnen zien. Maar dat stuk staat geheel op zichzelf, en door Mozart's dood is alle kans op iets dergelijks verijdeld.’

In andere omstandigheden opgevoed dan Schiller, leerde Goethe de muziek eerder en grondiger kennen. In het huis zijner ouders werd veel muziek gemaakt, en de beide kinderen - hij en zijn zuster Cornelia - ontvingen reeds vroegtijdig onderricht op het klavier. Toen hij later te Leipzig aan de hoogeschool studeerde, verzuimde hij nooit goede muziek te gaan hooren. De opera's en oratoria van Hasse en Adam Hiller waren toen in de mode en gaven aan twee beroemde zangeressen, Gertrud Schmehling en Corona Schröter gelegenheid hunne groote talenten te toonen. ‘Beide zangeressen- verhaalt Goethe - heb ik dikwerf in oratoria van Hasse naast elkander hooren zingen, en de weegschalen van den bijval waren steeds voor beiden gelijk, daar bij de eene de kunstvaardigheid, bij de andere het gemoed in aanmerking kwam.’

Zijn studietijd in Straatsburg bracht hem weinig in aanraking met de muziek. Hij maakte muziek met Friederike Brion in Sesenheim en leerde later ook den violoncel bespelen. Het schijnt echter, dat hij daarin al even weinig vorderingen maakte als vroeger op de piano.

Toen hij weder in de ouderlijke woning terug was, schreef hij het zangspel *Erwin und Elmire*, dat later door Johann André werd gecomponeerd, als ook *Claudine von Villa Bella*.

De Italiaansche muziek beheerschte toenmaals de mode en de jonge dichter stond geheel onder haar invloed. Niettemin ging hij om met het plan eener reorganisatie der Opera, en toen hij later, kort na zijn aankomst in Weimar (1776), in betrekking kwam te staan tot het Hoftheater aldaar, scheen er uitzicht te zijn tot verwezenlijking van dat plan. Dat er ten slotte niets van kwam, lag daaraan, dat Goethe nooit een componist van beteekenis heeft kunnen vinden, die in staat zou geweest zijn, den gang zijner ideëen te volgen

In Frankfort had Goethe den componist Philipp Christoph Kaiser leeren kennen. Deze zou de operette *Jery und Bätely* componeeren. Karakteristiek is de wijze, waarop Goethe hem daarbij instrueert. ‘Ich erinnere Sie nochmals, - schrijft hij, - machen Sie sich mit dem Stücke recht bekannt, ehe Sie es zu componiren anfangen, disponiren Sie Ihre Melodien, Ihre Accompagnements u.s.w., dass alles aus dem Ganzen in das Ganze hineinarbeitet. Das Accompagnement rathe ich Ihnen sehr mässig zu halten, nur in der Mässigkeit ist der Reichthum; wer seine Sache versteht, thut mit zwei Violinen, Viola und Bass mehr als andere mit der ganzen Instrumentenkammer. Bedienen Sie sich der blasenden Instrumente als eines Gewürzes und einzeln; bei *der* Stelle die Flöte, bei einer die Fagot, dort Hautboe, das bestimmt den Ausdruck, und man weiss, was man geniesst, anstatt dass die meisten neueren Componisten wie die Köche bei den Speisen einen Ragôut von allerlei bringen, darüber Fisch wie Fleisch und das Gesottene wie das Gebratene schmeckt.’

De componist Kaiser bleek niet in staat te zijn van *Jery und Bätely* een goede operette te maken. Niettemin vertrouwde Goethe hem ook nog de compositie der door hem vervaardigde zangspelen *Scherz, List und Rache, Erwin und Elmire, Der Gross-*

kophta en *Claudine von Villa bella* toe en op zijne reis door Italië riep hij hem zelfs als muzikalen Mentor bij zich. Opmerkelijk is het daarom, dat Goethe kort na zijn terugkeer uit dat land, zijn omgang met Kaiser volkomen afbrak. Waarschijnlijk is hij eindelijk tot inzicht gekomen, dat de composities van zijn vriend al heel weinig te beduiden hadden.

Kort daarop leerde hij een componist van veel beter gehalte kennen, namelijk Johann Friedrich Reichardt. Deze had zich door zijne talenten en door zijne manieren, die hem als man van de wereld deden kennen, een voorname plaats weten te veroveren. Zijne opera's werden in geheel Duitschland met grooten bijval opgevoerd, en bij den Koning van Pruisen, wiens hofkapelmeester hij was, stond hij zeer in gunst. Evenals ieder ander, was ook Goethe zeer met zijne composities ingenomen. Reichardt componeerde *Claudine von Villa bella, Jery und Bätely*, gedeelten uit *Egmont* en de liederen uit *Wilhelm Meister*.

De sympathieën voor de Fransche revolutie, die Reichardt openlijk aan den dag legde, gaven echter Goethe aanleiding, hem de vriendschap op te zeggen. Goethe zegt later van hem: ‘Met Kapelmeester Reichardt stond ik, niettegenstaande zijn indringerigen aard, wegens zijn groot talent op goeden voet. Hij was de eerste, die op degelijke wijze de verspreiding mijner gedichten door middel der muziek bevorderde, en bovendien was het mijne gewoonte, uit dankbaarheid ook lastige menschen te blijven dulden, wanneer zij het mij niet al te bont maakten, in welk laatste geval ik echter, meestal kortaf, den omgang afbrak.’

Toen Goethe, volgens den wensch des hertogs, de leiding van het hoftheater te Weimar op zich genomen had, kwam hij in nauwere aanraking met de Opera. Vele Italiaansche en Fransche opera's werden met Duitschen tekst opgevoerd, daarnaast evenwel ook de opera's van Mozart, voor welken meester Goethe groote bewondering koesterde. ‘Eine Erscheinung wie Mozart - roept hij eenmaal uit - bleibt immer ein Wunder, das nicht weiter zu erklären ist. Doch wie wollte die Gottheit überall Wunder zu thun Gelegenheit finden, wenn sie es nicht zuweilen in ausserordentlichen Individuen versuchte die wir anstaunen und nicht begreifen, woher sie kommen.’

Goethe en de Muziek hebben nog een punt van aanraking

door de vriendschap, die bijna dertig jaren lang tusschen den beroemden dichter en den directeur der Berlijnsche ‘Singakademie’, professor Carl Friedrich Zelter bestaan heeft. Ook Zelter heeft verscheidene liederen van Goethe op muziek gezet maar de beteekenis van die composities is gering. Goethe wilde of kon dat niet inzien, gelijk blijkt uit een gesprek, dat hij in het jaar 1820 met den toonkunstenaar J.C. Lobe had, die hem trachtte te overtuigen, dat men sedert Haydn en Mozart een andere muziektaal was gaan spreken dan die Zelter ter beschikking had.

Intusschen was Zelter een man, die - zijne soms wonderlijke opvattingen over de muziek daargelaten - de vriendschap van een Goethe wel waard was. Dit blijkt uit de uitgegeven briefwisseling der beide vrienden.

Opmerkingen over muziek treft men op tal van plaatsen in Goethe's werken aan. Het begint reeds met ‘Wilhelm Meisters Wanderjahre’ en loopt tot in zijne laatste werken door.

Een groote vriend der toonkunst waa Goethe's tijdgenoot Herder. Maar ook *kenner*. In jongere jaren legde hij zich ijverig op de muziek toe, en wat hij daardoor geleerd had, werd later voor hem een bron van groote voldoening en van troost in leed.

Een onuitputtelijke rijkdom van denkbeelden en beschouwingen over muziek heeft Herder in zijne geschriften gelegd. In 1785 reeds publiceerde hij een boek, waarin de vraag behandeld werd: ‘Ob Malerei oder Tonkunst eine grössere Wirkung gewähre?’ In het ‘Musikalische Magazin’ verscheen een gedicht van Herder, getiteld: *Die Tonkunst, eine Rhapsodie*. In 1793 schrijft hij onder den titel ‘Cäcilia’ een stuk, waarin hij zijne denkbeelden over de kerkelijke muziek uiteen zet. Verder iets over ‘het oratorium en de cantate’ met een korte levensbeschrijving van Händel, waarin hij van den ‘*Messias*’ zegt: ‘dieses grosse Stück, auf einfachen biblischen Worten beruhend, ist werth zu dauern, so lang eine Saite gerührt, so lang ein Instrument angehaucht wird.’

Reeds tijdens zijn verblijf te Parijs had Herder zich geërgerd aan de Fransche opera, maar veeleer nog verbitterden hem de toestanden, die hij op het operatooneel in zijn vaderland aantrof. De groote beteekenis van Gluck werd door hem volkomen erkend. Evenals hij met groote waardeering sprak over de hooge kunst, welke in diens opera's te genieten werd gegeven, ijverde hij onop-

houdelijk tegen den slechten smaak, die in het algemeen op het Duitsche operatooneel heerschappij voerde.

‘Hoe ver het met de opera thans gekomen is - zegt hij - weten wij. Zij gaat geheel op in de muziek en het decoratief, bijna met veronachtzaming van den dichterlijken inhoud. De operadichter wordt thans nauwelijks genoemd; zijne woorden, die men ook maar zelden verstaat, en die het ook maar zelden waard zijn verstaan te worden, geven den toonkunstenaar slechts aanleiding tot zijne (gelijk hij het noemt) muzikale gedachten, de decorateur tot zijn decoratief. Muzikale gedachten zonder woorden, decoratief, zonder dat daarin eenig motief te gronde ligt, zijn zeker zonderlinge dingen. Maar we denken bij een opera nu eenmaal zuiver muzikaal!

Heeft nu de toonkunstenaar door deze achterstelling van den poëtischen stof gewonnen of verloren? Voor zijne kunst gelooft hij gewonnen te hebben; hij kan met zijne aria's naar hartelust doen wat hij wil. Als toon*dichter* echter heeft hij verloren.’

Herder gaat hierop dan nog verder door, om te eindigen met de bekende profetische woorden: ‘Der Fortgang des Jahrhunderts wird uns auf einen Mann führen, der, diesen Trödelkram wortloser Töne verachtend, die Nothwendigkeit einer innigen Verknüpfung reinmenschlicher Empfindung und der Fabel selbst mit seinen Tönen einsah. Er wird die ganze Bude des zerschnittenen und zerfetzten Opern-klingklange umreissen und ein Odeum aufrichten, ein zusammenhängend lyrisches Gebäude, in welchem Poesie, Musik, Action, Decoration eins sind.’

Bij de volgende bladzijden in het boek van den heer Alfred Bock treden wij in het romantisme. Jean Paul opent de rij en daarop volgt Theodor Hoffmann: twee geestverwanten, beide vol geestdrift voor de toonkunst maar toch in zooverre verschillend, dat in Hoffmann de dichter met den musicus vereenigd was.

Ook aan Heinrich Heine wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Dat de dichter van het ‘Buch der Lieder’ gevoel voor muziek had, behoeft wel niet eerst bewezen te worden. Zijn bijzondere neiging had echter de Italiaansche muziek, aan wie hij den prijs toekende ‘De verachters van Italiaansche muziek - placht hij te zeggen - die over deze soort van muziek den staf breken, zullen eenmaal in de hel hun welverdiende straf niet

ontgaan, en zijn misschien gedoemd om in alle eeuwigheid niets anders te hooren dan fuga's van Sebastiaan Bach.' En dan put hij zich uit in lofredenen op Rossini, den *divino maëstro*, dien hij de zon van Italië noemt. Van spot is hier geen sprake. Zijn geheele leven door was hij met bewondering voor Rossini vervuld.

Toen Heine in 1831 te Parijs kwam trof hij in de salons van den muziekuitgever Schlesinger en van baron Rothschild de elite der muziekwereld aan, daaronder Cherubini, Berlioz, Chopin, Meijerbeer, Liszt, Dreijschock, Kalkbrenner, Thalberg en Hiller. De toonkunst speelde in die dagen een groote rol in de Seinestad; Parijs stond toenmaals aan het hoofd der muziekwereld, het eene muzikale genie volgde er op het andere, elke dag bracht een nieuwe verrassing en de muziek was van evenveel gewicht als de politiek.

Heine hield zich aanvankelijk op een afstand van dien muzikalen stroom, maar eindelijk werd ook hij er door meegesleept en begon hij zich met die muzikale toestanden te bemoeien en er zijn oordeel over uit te spreken. Hij deed dit in de brieven, die hij uit Parijs naar Duitschland schreef.

Rossini en Meijerbeer waren toen de helden van den dag. Van zijn bewondering voor eerstgenoemde is reeds gesproken. Meijerbeer echter plaatste hij op denzelfden rang. 'Gij zult van mij geene vergelijkende beoordeelingen van deze beide meesters hooren - zegt hij. - Ik bepaal er mij toe, beiden te vereeren en geen van beiden vereer ik ten koste van den anderen.' Zijn beoordeeling van de eerste voorstelling der *Hugenoten* in de 'Allgemeine Zeitung' van 1836 heeft er niet weinig toe bijgedragen de aandacht van Duitschland op deze opera te vestigen.

Eerst later, kort vóór zijn dood, kwam er in de verhouding van den dichter tot Meijerbeer verandering. Een bericht uit het jaar 1854 zegt daaromtrent: 'Op Meijerbeer was Heine zeer verbitterd. De oorzaak daarvan is niet geheel opgehelderd, doch de zaak schijnt aldus te zijn: Heine had een paar jaren te voren een "Tanzpoem" geschreven, dat *Faust* genaamd was, en het Berlijnsche theater (waarbij Meijerbeer toen directeur-generaal was) had het als "Satanella" doen opvoeren. Heine bemerkte, dat hem het "tantième", waarop hij als dichter aanspraak kon maken, ontging, en schreef aan Meijerbeer. Deze echter kon of wilde niet antwoorden.

Daarop putte Heine zich uit in spottende opmerkingen over Meijerbeer, welke eindigden met de verklaring: “Niettegenstaande dat alles is Meijerbeer onsterfelijk - namelijk zoolang hij leeft, of misschien nog een paar jaren meer - voor dezen heeft hij vooruit betaald.”

Ook over Thalberg, Liszt en Chopin laat hij zich uit, van wie hij vooral den laatste roemt. Van weinig begrip getuigt zijn opmerking: dat Chopin de groote geniale toondichter is, dien men eigenlijk alleen maar moest noemen in gezelschap van Mozart of Beethoven of Rossini.’

Nu, een competent criticus, waar het muziek betrof, was Heine niet. Daarentegen heeft hij de muziek een grooten dienst bewezen door zijne liederen voor compositie zoo geschikt te maken. Met voorliefde hebben de grootste Duitsche componisten de liederen van Heine op muziek gezet en ook thans nog zijn zij voor de toondichters een bron, waaruit tal van muzikale ideeën te putten zijn.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Augustus.

Francesco Crispi.

Het leven van Francesco Crispi is zoo nauw verbonden met de geschiedenis van Italië gedurende meer dan een halve eeuw, dat het niet mogelijk is in een kort bestek er ook maar een flauw beeld van te geven.

Zie eens wat het al inhoudt.

Hij werd geboren in 1819, en kort na zijn twintigste jaa rreeds gemengd in de samenzweringen en revolutionaire bewegingen van Sicilië (zijn geboorteland) en Napels (waar hij zich als advocaat vestigde) tegen het despotisch régime van Ferdinand II, koning der beide Siciliën. Dan komen tien jaren van ballingschap, als de revolutie na '48 moest onderdoen, - en het zwervend bestaan in Noord Italië, in Frankrijk en Engeland.

Het jonge, vooruitstrevende Italië leefde toen buiten Italië onder de inspiratie van Mazzini, den idealen en idealistischen samenzweerder.

Maar de herlevingsjaren volgden, 1859, 1860; en Crispi heeft zijn ruim aandeel gehad in het werk der wedergeboorte en vereeniging van Italië. De dertigjarige man behoorde tot ‘de duizend’ die onder Garibaldi het eiland Sicilië van de soldaten der Bourbons bevrijdden, en daarna hun taak in Napels voortzetten; hij, de vertrouwde raadgever van Garibaldi, belastte zich met de organisatie van het bestuur der bevrijde landstreken, zonder daarom nog zijn portie te missen van de gevaren in den wapenstrijd.

Dit is het heroïeke voorspel; de heele rest van het leven van den man werd in beslag genomen door een bijna onafgebroken parlementaire en regeeringswerkzaamheid. Hij was 76 jaar toen hij in 1895 tengevolge der nederlaag van het Italiaansche leger in Afrika het premierschap van het ministerie moest neerleggen; en zoo'n kracht zat er toen nog in den man dat het denkbeeld van zijn weder optreden in 't geheel niet buitengesloten was. Maar al rekent men zijn actieve rol afgespeeld met het jaar 1895, wat niet geheel het geval was, de 35 voorgaande jaren zijn zoo belangrijk geweest dat

zij bijna allen mogen meetellen in het publieke leven van den staatsman.

Eerst moest het koninkrijk Italië geconstitueerd, het moest al zijn provincies tot zich trekken, en zijn hoofdstad verwerven. Dat hield tot 1870 aan. Daarna kwam de vraag van de innerlijke vereeniging op den voorgrond: onder welke voorwaarden zou uit de samenvoeging van de verschillende Italiaansche vorstendommen en landstreken één staat geschapen kunnen worden? En was die vraag opgelost, dan de andere: wat zou de beteekenis wezen van het definitief geconstitueerde Italië in de statenmaatschappij van Europa?

Met andere woorden: toen eenmaal Italië er was, moest het een binnen- en een buitenlandsche politiek hebben.

Crispi heeft de geheele ontwikkeling van het nieuwe koninkrijk meegemaakt, en men kan zeggen dat zijn heengaan van staats- en levenstooneel de periode afsluit waarin de groote beslissing voor Italië en zijn toekomst is gevallen.

Wat schenen de condities gunstig bij de geboorte van het koninkrijk!

Waar het zoolang naar had uitgezien door de eeuwen heen, naar de éenheid, dat verkreeg het op eens van zelf. Frankrijk hielp het aan Lombardije, en het wonder van Garibaldi aan Napels en Sicilië; de Pruisische politiek verschafte het Venetië, en de wereldgebeurtenis van 1870 gaf het Rome.

Nog een geluk kwam daarbij.

Men kon met recht de vrees hebben dat de plotselinge vereeniging van de ongelijksoortige streken, van het deftige on-Italiaansche Piemont met het hyper-Italiaansche Napels, zou leiden tot conflicten en tot een afscheiding! - Maar neen, de ineensmelting van de verscheiden, zoozeer contrasteerende, elementen liep met groote gemakkelijkheid af. Het koningschap van Victor Emmanuel, de populariteit van den vorst, hield de provinciën bijeen; toen hij stierf in Januari 1878 was de innerlijke vereeniging tot stand gekomen. Van een opbreken in een Noord- en Zuid-Italië kon toen geen sprake meer zijn.

Maar op dit tijdpunt hield Italië's geluk op.

De dingen die men zoo gemakkelijk krijgt zijn gewoonlijk niet de meest vruchtdragende en de rijkste van inhoud.

De vereeniging, innerlijk en uiterlijk, was er, maar een karakteristiek partijleven waar opvolgende parlementaire regeeringen zich bij konden aansluiten of uit konden voortvloeien, is daardoor niet geboren geworden. Noch het afzonderlijke der provinciën, noch

het onderscheid van standen en belangen, heeft in Italië staatkundige groepen voortgebracht die de volksstem in haar schakeeringen uitdrukten en het parlementair bestuur maakten tot een mogelijkheid en een noodzakelijkheid.

En ook de buitenlandsche politiek! - door het verloop der jaren is zij hoe langer hoe minder krachtig en oprecht geworden; en het streven naar uitbreiding door koloniën over zee heeft tot een fiasco geleid.

Wat beteekent Italië als groote mogendheid thans? In het drievoudig verbond met Duitschland en Oostenrijk neemt het een heel bescheiden plaats in door de intrinsieke zwakheid van zijn armee en door zijn aarzelende houding tegenover Frankrijk. Het zou buiten het verbond kunnen staan, en dit zou er niet veel zwakker door worden, want het geeft geen actief nut.

Een politiek vervallen land; met dat paspoort gaat Italië de twintigste eeuw in.

Crispi's leven is gemengd geweest in alle beslissende tijdsgewrichten der Italiaansche historie.

Bij de geboorte van Italië heeft hij, die oorspronkelijk, met Mazzini, republikeinsch gezind was, als leus voor het nieuwe Italië het woord uitgesproken: ‘Het koningschap vereenigt ons, maar de republiek verdeelt.’ En dat woord, dat overtuigde, was een gewichtige contributie voor de eenheid.

Later heeft Crispi, de Siciliaan, door zijn houding in de parlementen te Turijn, Florence en Rome, bevorderd de verplaatsing van het politieke centrum uit het Noorden naar het Zuiden.

Toen Victor Emmanuel stierf en kort daarop de dood van Paus Pius IX voorviel, was Crispi het hoofd van het ministerie, en aan zijn voorzorg en cordaatheid is de gemakkelijkheid van den overgang te danken van het eene tot het andere régime.

In aansluiting aan Bismarck, in goede verstandhouding met Engeland, was het zijn plan om aan Italië een vastberaden houding tegenover het buitenland te geven, en hij heeft eveneens de laatste krachtige administratie geleid (die van 1893-1895); en de heilzame gevolgen van dat bestuur op de binnenlandsche politiek zouden misschien niet zijn uitgebleven, wanneer daar niet de catastrophe van Adowah, de nederlaag der Italianen door Menelik, had plaatsgegrepen, die hemzelf ten val bracht, en zoowel de binnen- als de buitenlandsche politiek verhaspelde.

Van Marsala tot Adowah, van de plaats waar Garibaldi in 1860 voet aan den Siciliaanschen wal zette en de verwachtingen

zijner heldenmakkers uitvlogen, tot de plaats in Afrika waar de Italiaansche bataillons werden neergemaaid en de hoop op een Grooter-Italië werd geknot en vernietigd, - zoo zou men den levensgang van Crispi kunnen betitelen.

Hij is niet de voornaamste held geweest van den tocht der ‘duizend’ naar Sicilië, maar hij droeg ook niet de voornaamste schuld van Adowah, en toch teekenen die beide namen hem; want hij behoort tot de makers van Italië, en tot degenen die den achteruitgang van het koninkrijk niet hebben kunnen ophouden.

Was hij een groot man? - neen, en dat was zijn fout; maar hij was de eenige onder de nieuwe staatslieden van Italië, na Cavour, die elementen van grootheid in zich had. Hij had een wil, een ijver en een werkkracht die tegen niets opzagen, en hij had uitgebreide kennis en geduld, - dikwijls, hij was eerlijk en rechtvaardig, hij was goed - misschien. Maar hij stond alleen, en hield de menschen op een afstand. Een leider was hij niet, kon hij niet wezen door zijn toornenden, bitteren aard.

Het was zoo bepaald van zijn geboorte af. Hij kon niet eigenlijk een Italiaan genoemd worden, want zijn afkomst ontleende hij aan een Albaneesche kolonie op Sicilië, en hij vertoont de trekken van den echten Skipetar: de hardheid, de list, de toomlooze passie en het koele terughouden. Er was een kring om hem heen getrokken, dien kwam men niet over. Hij leefde geïsoleerd met zijn plannen en zijn werk.

Altoos heeft hij tegenstand moeten ondervinden, altoos moest hij heftig wezen. Nergens een steun; hij had creaturen onder zich die hem meer compromitteerden dan hielpen, maar geen of bijna geen vrienden. Altijd belaagd door intrigues en intriganten die op zijn val uit waren.

Van het oogenblik af dat hij in Sicilië en Napels het bestuur organiseerde (1860) heeft hij intieme vijanden gehad om hem te dwarsboomen, en die hij 't moest betaald zetten; en op het toppunt van zijn macht, tijdens zijn twee laatste ministeries, moest hij er op bedacht zijn dat hij gedurende den overgang van den eenen dag op den anderen zijn macht geheel kon verliezen. En 't is telkens zoo gebeurd.

Sulla rekende de fortuin, de kans, het geluk, een eigenschap en een deugd van den mensch. Om groot te zijn moet men geluk hebben.

Crispi was niet gelukkig, en met al zijn talenten en zijn ijver heeft hij Italië geen geluk aangebracht.

B*.

Vaderlandsche-geschiedenisstudies.

Dorus' droefheid.
III.[1)]

In Februari 1801 kreeg de agent van buitenlandsche zaken, Mr. M. van der Goes, door den Spaanschen gezant in den Haag, de officieele kennisgeving dat de persoon van den Bataafschen ambassadeur Valckenaer niet gevallig was aan den Koning, met het verzoek aan het Bewind om hem uit Spanje, van het hof, terug te roepen.[2)]

De lakonieke boodschap beduidde het einde van het verblijf onzer twee vrienden in den vreemde.

'Ik ben in 't zekere onderricht,' schreef Van Kooten aan Wiselius (19 Februari 1801), 'dat *die twee jongelieden*, u bekend, die eenigen tijd geleden hunne familie verlaten en zich buitenslands begeven hadden, op hun schrijven van hunne voogden verlof bekomen hebben om t'huis te komen... Zoo dra de omstandigheden het permitteeren, zullen zij de reis aannemen.'

Het liep tot het eind van Juni eer de Bataafsche gezant met zijn ambassade-secretaris en het heele gezelschap hun tocht naar het vaderland zoude aanvaarden, en die tocht zelf duurde nog wel twee maanden.

1) Zie *De Gids* van Juni en Augustus 1901.
2) 'No siendo agradable al Rey Nro Señor la Persona del Embaxador Batavo Valckenaer, encargo a V.E. de orden de S.M. que solicite de ese Gubierno que le retire de esta Corte. -' Cevallos aan Andagua, 8 Februari 1801.

De reisindrukken van Dorus? -

Hij gebruikte zijn ondeugden van oogen om, in de landstreken waar men doorkwam, de trekken van de schoone sekse op te nemen; ja, het landschap genoot hij op zijn manier als het beeld van een vrouw.

- ‘Bordeaux bevalt mij wel,’ heet het in zijn aanteekeningen, ‘en de environs zijn verrukkend - bonne chère, bon vin. - Nergens heb ik de vrouwen over 't algemeen zoo wel geboezemd gezien... -’ Ik sla de uitweiding op dit chapitre over. - En dan ‘de rijke wijn- en korenlanden langs de gelukkige boorden der Loire! - Nooit hebt ge iets schooner gezien! - Wij goede slokkers praten van onze buitenplaatsen aan de Vecht. - Dat komt zooveel bij de boorden der Loire, als een mooi opgeschikte pop die altijd stijf en zonder leven is, en eeuwig een pop blijft, bij eene mooie, levendige meid van 18 jaren die vol bloed en leven is, waaraan alles leeft en - waarnaar zelfs een heilige zou watertanden.’ -

Van Kooten mocht wel een kleine voldoening - voor zijn oogen - hebben, want de laatste maanden in Spanje hadden allerlei onaangenaams gebracht, en het vaderland wachtte hem ook met min pleizierige dingen op.

De boorden der Loire, in die Julimaand van 1801, waren een klein gulden intermezzo tusschen twee grijze groepen van dagen, verleden en toekomende.

Want hij moest welstaanshalve, na zijn tehuiskomst, een bezoek brengen aan zijn vrouw en huisgezin in Kampen, en hij moest voor een betrekking, een ambt zorgen: hij zou gaan solliciteeren!...

Zijn gang naar Kampen, naar Mevrouw van Kooten, heroiek ondernomen dadelijk bij zijn terugkeer in Holland, heeft hij terstond uit zijn geheugen gewischt - hij dacht niet graag lang aan horreurs; de sollicitatie, daarentegen, in den Haag bij de machthebbenden, gaf aan zijn geest een langen nasleep van bepeinzingen.

Wanneer hij zijn wensch had gehad, en nog iets meer of iets minder dan hij eigenlijk wenschte, zoo had men hem op nieuw een plaats gegeven in het bestuur der Oost-Indische bezittingen. Want hij verlangde naar Amsterdam en de nabijheid van Wiselius. Maar er was geen sprake van. Hij vond

in den Haag de deuren toe. Wiselius had hem gerecommandeerd aan zijn groote vrienden in de regeering; maar ze waren nooit thuis als Van Kooten kwam. Hij ging er eens en twee- en drie- en viermaal naar toe, zonder zelfs ooit het gezicht van een machtige der aarde te zien te hebben gekregen.

Er was een leegte om hem heen. Hij die nog zoo pas geleden, in Spanje, op den eersten rang de wereldgebeurtenissen had mee aanschouwd, voelde zich in zijn eigen land tegen den muur aangedrukt, in den hoek gestopt, onwaardig gekeurd om mee te kijken, niet waard om aangekeken te worden.

Maar hij kon er zich over heen zetten - voor 't oogenblik. De filosoof in Dorus had zijn troostmiddelen, en de rakker in Dorus had zijn troostmiddelen ook. Hoe hij zijn leed vertroetelde in 't Haagje tijdens de dagen van zijn ongelukkige sollicitatie, - ik weet het wel en heel precies, maar ik wil 't liever niet vertellen.

Zijn groote troost en zijn *refugium peccatoris* was Dijkenburg, het landgoed van Valckenaer in de nabijheid van Noordwijk. Daarheen ging toch ook inderdaad zijn hartsverlangen, om onder de vleugels van zijn vriend te schuilen: dat was zijn wensch, de grond van zijn wenschen.

Op het eind van het jaar 1801, dat hen in 't vaderland had zien terugkeeren, kon Van Kooten zeggen:

> ‘Nu ben ik weder op Dijkenburg, en hoop daar den winter in stilte, en vrai philosophe, loin des hommes que je méprise, door te brengen. Eerlang hoop ik mijn kleine ambulante bibliotheek hier te krijgen, en met die mijn oude vrienden, wier gezelschap altijd aangemaam is en die ons nooit te ligt vallen. En dan zeg ik:
>
> Grandeurs, trésors que l'on envie,
> Pour moi vous n'avez point d'attraits.
> Hélas, que faut il à ma vie?
> La vertu, l'amour et la paix.
>
> (Vertel aan wie mij hier vandaan wil halen) dat ik te zeer geoccupeerd ben door eene charmante lieve meid

> om mij van hier naar elders te begeven; 't wicht is niet zeer voor de groote steden, noch derzelver conversatie, maar houdt zich liever op het land. Ik koester haar hier in eene gemakkelijke en warme kamer, en tracteer haar somtijds eens op een lekker glaasje Franschen of Spaanschen of ook wel eens Rijnwijn, en dit schijnt het lieve meisje goed te doen. Zij diverteert zich veelal met papier te bekladden; mais pourvu que cela l'amuse, il n'y a pas de mal à cela.'

Zoo dacht Dorus dan in rust en eenzaamheid, met zijn Muze in de armen, de rest van zijn leven op Valckenaer's landgoed te kunnen bedriegen. En het was er gezellig. Men had damesgezelschap. De ex-ambassadeur huisde op Dijkenburg een paar Fransche logées en beschermelingen. Dit mag verdacht klinken, en was zeker ook niet geheel in den haak, maar er heerschte toch decorum in het verblijf van den afgetreden gezant. (Wanneer zij eens uit wilden spatten gingen Valckenaer en Van Kooten naar Amsterdam of Den Haag.) Alleen de grappen en dolligheden waren daarom niet geheel buitengesloten.

> Les sots sont ici bas pour nos menus plaisirs.

Dat was het devies van Dijkenburg, wanneer een kwast zich daarheen waagde.

> 'Bij mijn terugkomst alhier', schreef Van Kooten, 5 Maart 1802, aan Wiselius, 'vond ik er den grooten Van der Hoeven, dien gij weinige jaren geleden te Parijs gezien hebt, als een andere Atlas de gewichtige belangen onzer Republiek op zijn schouders torschende. Wilden wij nu niet geétourdisseerd zijn door eeuwigdurende dissertatiën over de politiek van Europa, dan begrijpt gij, dat er niets beters te doen ware dan alle onze lullificatoire vermogens in het werk te stellen om den man denkens- en disserteerens- en ons lachensstof te verschaffen. Dit is dan ook uitnemend welgeslaagd; onder anderen zijn twee welgecombineerde mystificaties zoo gelukkig uitgevallen, dat wij er sedert vier dagen ge-

durig over lachen... van den morgen tot den avond. Je n'ai jamais vu personne qui y donne si bêtement als de groote Van der Hoeven. Hij is door het gedurig k.llen zoo kopschuw geworden, dat hij ons ernstig sprekend zelfs niet vertrouwt, en dus, suo more, altijd op zijn hoede is, maar juist daardoor valt hij elk oogenblik opnieuw in den een of anderen strik, die op alle zijne schreden gespannen liggen. C'est pour crever de rire.'

Maar gedurig, te midden van die vroolijkheid, rijst in zijn hart de bitterheid en de menschenhaat en de zelfverachting.

Dorus moet bekennen:

'Ik ben niet vroolijk, en doe evenwel, om niet anderen den bek, zooals men zegt, open te doen, mijn best om het te schijnen, maar

La bouche sourit mal quand le coeur est en pleurs.

Ik heb nu al mijn philosofie noodig om bedaard te zijn. Waarom is er niet een hoekje in de wereld daar men met drie of vier vrienden en vriendinnen leven kan zonder zich met het overig canaille te bemoeien?'

En een paar jaar later komt de klacht (18 April 1805):

'Ik ben ziek naar lichaam en geest. Ik begin hoe langer hoe meer de zaken en menschen met een zwart oog aan te zien, en zoo ik nog langen tijd te leven hebbe, waarnaar ik niet verlang, vrees ik dat ik nog een volslagen Timon zal worden. En dit was toch, geloof ik, mijn aanleg niet.'

Het leven scheen zich terug te trekken uit zijn greep.

Maar niet alleen van hem. Dorus was niet de eenige lijder. In de eerste jaren van de 19^{e} eeuw werd de kring waarin Nederland adem haalde al enger. Wat bleef er onder de opvolgende constitutiën van het Staatsbewind (1801) en van het Raadpensionarisschap (1805) van de republiekeinsche beginselen nog over? De basis van het volksgezag in de Bataafsche Republiek versmalde, tot ze bijna onzichtbaar werd, en de

regeering werd uitgeoefend door een hoe langer hoe meer beperkt aantal personen. En het waren de oude namen, van de mannen door de revolutie van 1795 verwijderd, die weer opkwamen. De republiek behoorde niet meer aan de republiekeinen, maar aan de gerallieerden.

Valckenaer werd buiten alle posten gehouden. Hij had zich in 1803 aangeboden voor de missie te Constantinopel, en daarbij voor Van Kooten om het secretarisschap der ambassade verzocht. Maar men wilde hem noch daar, noch elders. De gezagvoerenden spanden hun uiterste vermogen in om hem geen emplooi te behoeven te geven.[1)]

Wiselius werd door een intrigue, toen er een herkiezing moest plaats hebben, uit het bestuur der Aziatische Bezittingen verwijderd, en zijn politieke vijanden deden hun best om hem door valsche beschuldiging van knoeierij moreel te vernietigen.

Het werd een tijd van stille verraderlijke intrigues en persoonlijke vijandschappen, terwijl de schaduw van Frankrijks macht al dreigender viel over het gebied van de kleine Bataafsche Republiek.

Hoe lang zou Schimmelpenninck, die tot verwondering zijner landgenooten, op het woord van den keizer der Franschen, aan het hoofd van den Staat was geplaatst, - hoe lang zou Schimmelpenninck nog den schijn van zelfstandigheid der Republiek kunnen bewaren!

Valckenaer, van alle markten thuis, altoos op den uitkijk of er niet iets voorviel, waarin hij zich kon mengen, bleef zijn animo behouden[2)]. Wiselius had zijn handelszaken voor een afleiding, maar Van Kooten, te midden van de uittering van het land, verviel in volslagen lusteloosheid.

'Waarom ik niets heb uitgevoerd?' Die vraag stelt hij zich in een brief aan Wiselius (25 April 1806).

> 'Tijdgebrek? Neen: en nu de laatste vijf dagen was ik, zoo te zeggen, geheel alleen, dus zonder afgetrokken

1) Wiselius aan Van Kooten, 24 Nov. 1801 en passim.
2) Valckenaer bleef op de hoogte van de samenspanningen van Daendels tegen het Staatsbewind (Papieren v. Wiselius. R.A.); en hij heeft onder Schimmelpenninck en bij S.'s aftreden nog een, weinig bekende, rol gespeeld. Vgl. Delprat. Journaal p. 338 etc.

> te worden. Wat dan? Ziek? - Physiquement ten minste niet, immers niet van belang - maar lusteloos, geheel lusteloos, en maar niets kunnende doen, waarbij eenige inspanning van het denkvermogen vereischt wordt; en dus den tijd maar zoekende te dooden met het lezen van prullen. - Nauwelijks kon ik eenige oogenblikken tusschen beiden in mijnen Horatius of Tibullus met genoegen doorbrengen. - Even weinig kan ik eten - het smaakt mij niet en ik heb er geen trek toe.
> “Weet gij niet wat u scheelt?” Ja, maar ik kan het niet zeggen, en doe mij zelfs geweld aan om in bijzijn van anderen eenige opgeruimdheid te vertoonen, en niets te laten blijken. “Weet gij dan geen hulpmiddel?” Ja, maar ik heb het niet in mijne macht,... en zoolang die toestand niet betert, hebt gij weinig van mij te verwachten. -’

Wat is het geheim van zijn verdriet? Hoe zat hij daar zoo hulpeloos? O, hij had genoeg van zijn onnutte eenzaamheid, hij verteerde zich in zijn verveling, hij riep een god aan, een ‘deus ex machina’ om zijn looden banden te verbreken en hem, den machtelooze, macht en levensopgewektheid in te blazen...

Maar hij ziet geen heil naderen, hij legt de handen in den schoot, en niets van het leven smaakt hem meer.

In dienzelfden tijd, - om heel precies te gaan: een week voor den datum van Van Kooten's brief, 18 April 1806, - waren in den Moniteur van het Keizerrijk de omineuze woorden verschenen: *Il paraît que Monsieur S.* ‘Het blijkt dat Mijnheer Schimmelpenninck, Raadpensionaris van Holland, voor goed zijn gezicht heeft verloren,’ - de woorden die op snijdenden toon aankondigden den ondergang der macht van den modernen Bataafschen Washington.

Hoe snel toch marcheerden toen de wereldsche zaken!

Van Marengo tot Austerlitz, van Juni 1800 tot December 1805, het zijn vijf en een half jaar, en die twee namen van veldslagen duiden den voortgang aan van een Frankrijk dat tegen Europa op kon, - dat zich in evenwicht kon

houden tegen de verbonden machten der beschaafde wereld, - tot een Frankrijk dat zijn roeping deed gelden om het geheele vastland van Europa te domineeren, dat zich gereed maakte tot een nieuwe distributie van de macht in de wereld onder de schuts en de bescherming van het keizerschap.

Wie dacht er meer aan de oude voorstelling van het Europeesch evenwicht, een balans tusschen onafhankelijke staten? Ze was caduuk geworden. De band tusschen de volken, de rijken, zou voortaan een federatie wezen, dat was Napoleons denkbeeld. Maar wilde zoo'n verbond hecht zijn, zoo moest er een kern voorhanden zijn van nauwer verbonden rijken van waar de centrale macht van Frankrijk in het overig Europa uitstraalde. En evenals hijzelf zich de ziel van Frankrijk gevoelde, zoo ging zijn plan om de naaste bondgenooten van het Fransche Keizerrijk onder het gezag van zijn broeders en verwanten te stellen.

De zon van Austerlitz was over die plannen opgegaan. Napoleon stond nu voor zijn grootere taak. Zij lag niet langer in een fantastisch verschiet; neen, de keizer moest thans toegrijpen en Europa sturen. Europa, zoo heette zijn gebied. De beschikking over het lot der Bataafsche Republiek was voor hem een enkele zet.

Schimmelpenninck werd blind, hij moest vervangen worden; in het federatief Europa was geen plaats voor hem. Wanneer de oude ideeën door den impuls van nieuwe feiten ten val zijn gebracht, wie zou zich dan nog aan hetgeen vergaan is vastklampen? Maar Schimmelpenninck kon niet meer zien, 't werd tijd dat hij den zetel ruimde voor een die met de oogen van den Keizer de eischen van het oogenblik en van de toekomst kon waarnemen....

Wat zal ik van de ontwikkeling der gebeurtenissen zeggen die uitliepen op Schimmelpennincks terugtreden uit zijn hoogen post? Zij behooren niet tot mijn bestek: de eerste vage geruchten, voorboden van het besluit gevallen in den geest van den Keizer; de eerste onbestemde kennisgeving in een dépèche van Talleyrand aan den Raadpensionaris; de eerste voorteekens dat Schimmelpenninck had afgedaan (‘sinds 10 dagen,’ schrijft de Bataafsche ambassadeur te Parijs, 6 Maart 1806[1)], ‘rept

1) Brantsen aan Van der Goes. (Archief v.d. Goes.)

niemand van die gewoon waren bij iedere ontmoeting zich bij mij te informeeren naar den staat van zijn gezondheid, daar meer een woord van'); de eerste ontsteltenis, gevolgd dadelijk door de berusting in het onvermijdelijk 'fiat voluntas tua'; de haast waarmee achtereenvolgens allen, afgezanten, ambassadeurs, ministers, hoogmogenden, commissiën, bij Schimmelpenninck aandrongen om zijn waardigheid neer te leggen, en de plaats te ruimen;... de illusies van den blinden man die, zich van allen verlaten gevoelend, toch niet besluiten kon om heen te gaan; en ten slotte het onvermijdelijke, het koningschap van Louis Napoleon als een verrassing voor Holland, en laat mij er bijvoegen, als een opluchting.

In April werd de val van het gemeenebest beslist, in Mei was de constitutie van het koninkrijk Holland gereed, en in Juni 1806 had Holland zijn koning.

Het einde van de Bataafsche Republiek.

Ik weet niet of in een der algemeen bekende geschiedboeken van ons vaderland de geste genoteerd is, waarmeedie ondergang werd begeleid. Want evenals bij de wordingder republiek een drang bestond naar Frankrijk, om daar, ten aanschouwe van het volk en zijn vertegenwoordigers, getuigenis af te leggen van de waarde en zelfstandigheid der Bataafsche natie - herinner u het gebaar van Jacob Blauw als hij van plan is om aan het hoofd der Hollanders te Parijs de zaak van de Bataafsche Republiek voor de vergadering te bepleiten en Frankrijk voor zijn lot te waarschuwen[1] - zoo is daar ook een handeling, neen, het begin, de wil tot een handeling, bij den hoofdpersoon van het drama van den val, die wel een historisch symbool verdient genoemd te worden.

Mr. Hendrik van Stralen zegt in zijn opteekeningen[2] dat hij een morgen van April 1806 naar den Raadpensionaris op het huis ten Bosch gegaan was om hem alleen te spreken.

- Ik verkeerde in een aandoening, vertelt hij ongeveer, zooals nooit in mijn leven, en stortte mijn bange hart voor hem uit. De eenige man die het vaderland nog kon redden, zoo bezwoer ik den Raadpensionaris, was hijzelf, wanneer hij

1) Zie *De Gids* van Juni 1901 p. 481.
2) D. van Akerlaken. *Mr. Hendrik van Stralen* p. 194, 195.

in persoon naar Parijs wilde trekken om tot den Keizer te spreken.

Schimmelpennincks antwoord toonde dat hij daaraan al gedacht had. Maar de zwarigheden waren te groot. Hoe zou hij, half blind, naar den Keizer kunnen gaan, wiens onverzettelijkheid hij kende, terwijl de flauwheid van de toongevende mannen in het land hem zonder steun liet! Het zou den schijn hebben alsof hij 't er om deed om in de regeering te blijven.

Maar, wie U verlaten moge, zeide Van Stralen, ik bied mij aan om U naar Parijs te brengen, en zal U aan mijn arm bij Napoleon geleiden. Niet iedereen is zwak, er zijn nog cordate mannen.

- Het zou schijnen of ik in de regeering wou blijven. -

En het had den schijn wel....[1)]

Mr. Hendrik van Stralen is een type van deftigheid in onze vaderlandsche historie; vroom en vormelijk, maar volslagen egoïst en met zichzelf ingenomen.[2)]

Men verwacht hem daar eigenlijk niet, dien Aprilmorgen gedurende den tijd van spanning, op het huis ten Bosch, vol van aandoening. Maar zoo is het. Die houten man voerde daar het woord voor Nederland tegenover zijn Washington, hij bood zijn arm aan om den blinde als een voorwerp van tragisch medelijden voor volken en regeerders maar het hof van den machtigen Keizer te brengen. En ik weet niet wat voor roerends en burlesks tegelijk dat slot-tooneel in zich houdt, bewijs als het is hoe het leven der republiek op het eind is samengeschrompeld tot het lot van een hulpeloos man met zwakke oogen:

Het zou schijnen of ik in de regeering wou blijven. -[3)]

Plaats voor den Koning!

1) Brantsen, ambasadeur te Parijs, aan Van der Goes (‘pour vous seul’) (April 1806): ‘Ik ben nooit dupe geweest (van Schimmelpenninck) en van den geâffecteerden dwang om zoo een brillanten post aan te nemen, et l'appétit a augmenté en mangeant. Nu zou men 't gaarne houden.’

2) Akerlaken l.l. p. 298; vgl. (Strick van Linschoten) Vertraute Briefe 1818. Dl III. 231.

3) Als komische epiloog op het onderhoud Van Stralen - Schimmelpenninck moge hier de anecdote een plaats vinden die ik in de (fragmentarische) aanteekeningen van den hoogleeraar Van Assen, als afkomstig van Prins Frederik vermeld vond. In 1814 begeleidde Van Stralen den blinden Schimmelpenninck op een diner bij den Souvereinen Vorst, en hielp hem aan de gerechten. Willem I had opgemerkt dat bij fijnere spijzen de heer Van Stralen zichzelven altijd het eerst bedacht. Z.K.H. vroeg eens spotachtig: ‘Lust Mijnheer Schimmelpenninck geen morellen, Mijnheer Van Stralen?’ (familiearchief v. Assen.)

Het koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon was iets nieuws in ons volksbestaan, - ik kan er hier op 't oogenblik niet veel meer van zeggen, maar ik moet er op drukken en ik zal 't herhalen, 't is IETS NIEUWS en geen voortzetting van het oude onder een pompeuzen titel.

Daartoe werkten veel omstandigheden samen. De oude prins Willem V was in 't begin van 1806 gestorven, en de erfprins van Oranje had een vorstelijk etablissement in Duitschland gekregen; de aanhangers van het oude régime konden zich dus van harte met de orde van zaken verzoenen, en zelfs den ijverigsten Oranje-mannen was 't niet verboden om zich in den toestand te schikken, evenals de oude adel in Frankrijk zich bij Napoleon aansloot. Maar ook de radicalen, de mannen van de Fransche partij, om hen zoo te noemen, mannen als Valckenaer en Daendels, zagen een toekomst voor zich in het koninkrijk.

Het belangrijkste element van den nieuwen toestand, evenwel, was de persoon van den Koning.

Met Koning Lodewijk kwam er een straal van de energie van Napoleon over Holland.

Hij was meer dan de broêr van zijn grooten broeder geweest, bijna het kind. In de dagen van zijn arm eenzaam garnizoensleven te Auxonne had Napoleon Bonaparte, met zijn luitenantstractement, de opvoeding van Louis geleid en bekostigd. Hij had hem gevormd.

‘Savez vous comment j'y parvenais? C'était en ne mettant jamais les pieds, ni au café, ni dans le monde; c'était en mangeant du pain sec, en brossant mes habits moi-même, afin qu'ils durassent plus longtemps propres. Pour ne pas faire tache parmi mes camarades, je vivais comme un ours, toujours seul dans ma petite chambre, avec mes livres, mes seuls amis.’ Zoo waren de herinneringen van den Keizer aan dien tijd. Hij had aan den jongen van twaalf jaar, hij de twee-en-twintigjarige, zijn liefde en zijn waakzame zorg gegeven. Nu, in 1806, gaf hij hem een kroon.

Maar die Louis, dien hij weleer voor zijn erfgenaam had

bestemd, was niet de man geworden dien zijn jeugd had beloofd. Hij kon niet doorgaan voor een opvolger van Napoleon, wel voor zijn decadent. De groote eigenschappen van een Bonaparte waren er zeker ook bij hem, maar gemengd met een zenuwachtigheid die de consequentie van zijn handelingen verbrak. Dat nerveuze bracht iets menschelijkers en ontvankelijkers in zijn karakter, en tegelijk iets grilligs en verraderlijks. Hij was een dweper met vriendschapsbanden en een slecht gehumeurd misanthroop.

Met hem kregen wij op den troon van het koninkrijk Holland een heerscher van ras en traditie, die een modern mensch was, subtiel en wankel. En hij wist de personen naar hun waarde te schatten. Van Gijsbert Karel van Hogendorp, - ik noem alleen de grootsten en moeilijkst te kennen, - zeide hij: 'C'est un homme que je pourrais aimer';[1] en Bilderdijk trok hem dadelijk aan. Hij kon door den sluier heen zien waarachter de menschen zich gewoonlijk verbergen.

De eerste kennismaking tusschen vorst en volk beviel van beide kanten. Men voelde dat een nieuwe tijd was aangebroken.

Het karakter van dien tijd.

De handelingen en de stemming van Louis Napoleon spreken het al uit.

Men neemt nergens zoo eigenaardig de kracht van het zich samenpakkende nationale leven waar in het kleine Holland, als bij de regeeringsdaden van den vreemden vorst uit Frankrijk. Want hij drong er op aan dat de nationale taal geëerd zou worden, hij verlangde geen Hollanders die Fransch spraken of schreven[2] (de beschaafde klassen in de 18e eeuw, bij ons, drukten zich uit in het Fransch en Latijn); hij wilde nationale werken, een nationale politiek, nationale cordaatheid, en nationalen tegenstand, zoo mogelijk, tegen den Keizer, zijn grooten broeder.

Maar meteen is de koning een Bonaparte, en hij leeft met de oogen gericht op Napoleon. Hij wilde rivaliseeren in

1) G.K. v. Hogendorp. *Brieven en gedenkschriften*. III p. 259.
2) Belangrijke, groote, geheel eigenhandige brief van L.N. daarover aan J. Meerman, den directeur van Kunsten en Wetenschappen, van 1 Juli 1807. Archief Mus. Meermanno W. den Haag.

wijdvliegende energie van gedachten, in stramheid van persoonlijk régime....

En zoo was ook de tijd: nationaal, - de revolutionaire, naar 't algemeene strevende, geest van de 18e eeuw ging sinds 1800 terug, - en Napoleontisch, - want hij leefde onder den persoonsdwang van het machtige genie dat naar ongemeten banen heenvoerde.

Die beide richtingen, nationaal en Napoleontisch, spreken elkander tegen, ik weet het wel. Maar een energieke tijd leeft altijd onder contrasten: dat maakt den chaos waaruit het groote leven van den tijd geboren wordt, als het tenminste de ruimte vindt om zich te ontwikkelen.[1)] De menschen van die periode verkeeren onder het teeken van Napoleon.

Gelukkig dat wij hier, bij het zoeken naar hun intieme stemming, niet in 't duister behoeven te tasten, zooals op andere tijden onzer historie. Het schijnt wel dat de genius van ons volksleven in dit belangrijk moment van Lodewijks koningschap, daar er iets nieuws wou beginnen, de twee voornaamste getuigen heeft geciteerd. Heeft hij niet gemaakt dat toen Bilderdijk uit zijn ballingschap op vaderlandschen bodem was teruggekeerd, en dat Gijsbert Karel van Hogendorp het harde stilzwijgen tegenover zichzelf verbrak en zich in zijn dagboek rekenschap ging geven van zijn gevoelens?[2)] Daardoor hooren wij wederom den resonans van de dingen in een menschenhart.

Gijsbert Karel van Hogendorp had zich sinds de vestiging der Bataafsche Republiek uit het staatkundig leven teruggetrokken. Slechts eenmaal, in de elf of twaalf jaren sinds verloopen, was hij voor den dag gekomen om zijn aanhankelijkheid aan het oude Oranjehuis te verklaren. Maar in den

1) Zooals 't helaas, bij ons niet gevonden heeft.

2) Fragmenten van het journal van G.K. van Hogendorp dat met 27 Aug. 1806 opent, zijn opgenomen in het derde deel van v. H's *Brieven en gedenkschriften* p. 257 vv. Ik geloof niet dat het de aandacht heeft getrokken, die het verdient. R. Fruin haalt er een passage van aan in zijn bespreking der *Mémoires* van D. van Hogendorp (Ned. Spectator 1887, p. 364), maar door de willekeurige verandering welke hij de passage stilzwijgend doet ondergaan, toont hij hoezeer de macht en de diepte van v. H's persoonlijkheid hem ontging. (Dezelfde fout beging J.A. Sillem in zijn *Dirk van Hogendorp*, p. 140, met opgaaf van reden.)

zomer van 1806 moest hij zichzelf bekennen de zoo lang en zoo hardnekkig vastgehouden principes te hebben opgegeven. De ‘nieuwe feiten’ vorderden ‘nieuwe ideeën’. Hij besloot zich beschikbaar te stellen voor den dienst der nieuwe Hollandsche dynastie, en gaf de verandering van zijn meening te kennen aan de mannen van gezag die hem den toegang tot den Staatsdienst zouden vergemakkelijken. Dat alles toch vol terughouding.

Ik beschrijf die gevallen beslissing in een paar koude regels, en hijzelf noteerde in het journaal dat hij van zijn wereldschen en zijn zielen-kamp ging aanleggen de étapes van zijn geestesweg als een redeneerend historicus. Want hij ging aldoor op een afstand van zichzelf staan om zich te overzien. Maar voor wie de pagina's van het dagboek weet te lezen in de rechte stemming, dien geven ze een levend beeld van den chaos der gedachten en voornemens waarin een hoogstrevende, diep en zwaar gaande geest door de verdeeldheid zijner beginsels werd rondgeslingerd.

En het was de strijd tusschen de behoefte om zijn nationale stugheid in haar gaafheid te behouden en de ambitie die het volle besef van zijn talenten hem schonk.

De Keizer wordt niet of nauwelijks in het journaal genoemd. Toch is hij er, naamloos: als vredegever en ordenaar, bij wiens werk het plicht is zich aan te sluiten[1]; als oorlogsheld door wiens zwaard ‘een nieuwe aera, voorspeld van de heilige profeten, wordt geopenbaard’.[2]

Het zijn termen die men van een dichter verwacht, van Bilderdijk; en men vindt ook dergelijke bij hem, van Napoleon gebruikt.[3] Want er bestaat bij den dichter, met veel meer praal van woord en gevoel, eveneens een drang naar overgaaf, en ook is er bij hem de terughouding.

1) Opteekening van 13 Sept. 1806 over de afgeloopen maand Augustus, ongedrukt (origin. Archief v. Hogendorp). Bij Goethe valt de omkeer tot Napoleon ook in Augustus 1806. A. Fischer. *Goethe und Napoleon*. 2e Aufl. p. 80, 81.

2) 25 Nov. 1806 (*Brieven en Gedenkschr*. III 259); 2 Dec. 1806 (ongedrukt): ‘le monde qui paraît approcher de sa fin.’

3) Bilderdijk. *Napoleon* (October/November 1806): - ‘Is 't waar, herrijst na zooveel eeuwen - het eeuwig godsrijk der Hebreeuwen? - Spoedt aan, o heuchelijke dagen, - Ten koste van wat bloed het zij!’ -

Bilderdijk was in het begin van 1806 uit den vreemde naar Holland gekomen.

Hij kon 't in het land zijner ballingschap, in Brunswijk, niet langer uithouden. Niet dat hij 't er slechter had dan in de vorige jaren van zijn verblijf, maar de groote angst overviel hem, en hij wou heen. De geweldige toorn en degeest van vervloeking bezielden hem, wanneer hij aan het kleine moffenland dacht, en hij zag zich in verbeelding verplaatst aan een hoogeschool in Kasan, in Siberië, in 't hart van Azië, - of in Holland. En ziek, op een bed vervoerd, liet hij zich naar Hamburg brengen. ‘In een vliegenden storm’ - waar Bilderdijk gaat warrelen de orkanen om hem heen, - volvoerde hij zijn passage.

> 'k Heb dan met mijn strammen voet,
> Eindelijk uit d'onstuimen vloed,
> Hollands vasten wal betreden!

In het leven van een groot man mag geen toevalligheid wezen; en in Bilderdijks leven is zijn ballingschap, zijn omzwerven, gedurende meer dan tien jaren, in de vreemdelingschap, een noodzakelijkheid. Hij moest om zijn zelfstandigheid te kunnen winnen, tegenover de kleinburgerlijke samenleving van zijn land, voor een poos veraf zijn; ook moest hij den slag van het leed hard gevoelen om zijn genie tot die innerlijke gedegenheid te kunnen brengen waardoor het een hefboom kon worden voor de beschaving van zijn land: hij moest op zijn eigen wijze, alleen staand, gehalte kunnen geven aan zijn natuur, zich verinnerlijken.

Maar al zijn zoo enkele lijnen van des dichters leven streng door het lot geteekend, er blijft veel te veel toevalligheid en onnoodigheid in Bilderdijks leven, veel te veel improvisatie in zijn talent.

Daar is een daemon in zijn omstandigheden, misschien ook in zijn bloed, die de lijnen telkens in de war stuurt.

Wanneer hij in Holland aankomt, in de lente van 1806, heeft zijn leven er geen roer en geen anker. Want zijn vrienden hadden niet afdoende voor hem gezorgd, en 't was hem onmogelijk gemaakt om voor zichzelf te zorgen.

Hij zocht zijn steunpunt in Leiden, en hij bleef langen

tijd in de stad en haar omtrek zwerven of zweven, gelijk men wil; maar men kon hem er geen vast emplooi geven, zijner waardig.

Het zou een redding geweest zijn voor hem en voor ons, want het arme Holland had niets van de kracht van zijn zoon te missen, en de vermogens van den ongelijkbaren man waren nog intact. Hoe oud toch was hij? Nauwelijks vijftig jaar, en hij heeft jeugd gehouden tot zijn zeventigste. Nu schoot er geen ander redmiddel voor den dichter over dan de vriendschap van Koning Lodewijk.

De vriendelijke goedheid van den vorst werd den dichter in volle mate gegeven, en het strekt den Koning tot eeuwige eer. Maar voor Bilderdijk stond de vorstelijke gunst gelijk met een vermindering van persoonlijke kracht. Zijn positie werd er valsch door, en zijn leven werd geschoven in de richting van het uiterlijke en het officiëele. De dichter heeft oneindig veel gedaan, en aan Nederland, hij alleen, heeft hij in den loop van een paar jaren een geheele letterkunde gegeven door alle genres heen, van de epische tot de didactische poëzie toe. En het leek wel of hij een Napoleon was die het geheele gebied der letteren doormat. Maar 't is geïmproviseerd werk, - van een meester, zeker, en 't blijft toch improvisatie. Wij hadden iets echters noodig, en niet dat goed dat thans grootendeels aan flarden hangt en waar de wind doorblaast, - hol.

Zoo is Bilderdijk de tegenvoeter van Gijsbert Karel van Hogendorp, in dit tijdperk. De een ramasseert zich aan zijn haardstee, dringt zich in, zamelt zijn krachten, en wanneer niet het dagboek zijn zelfgesprekken had bewaard, zou niemand weten wat een passie van eerzucht hem naar buiten had gedrongen en geslagen. Daarentegen, de ander geeft zich naar buiten, hij schittert met zijn gaven en kleuren als een kameleon, hij is trotsch op zijn Napoleontisch talent van universaliteit, en - wanneer men hem niet kende, zou men vergeten wat 'n samengepakte kracht in den man huisde, wat 'n behoefte aan eenzaamheid en eenheid daar in hem school, om zijn zielewereld geheel te kunnen doordringen en voeden met zijn persoonlijkheid... Ook daar, bij Bilderdijk dus, de verdeeldheid, de chaos...

Maar wij zùllen hem nog verder te zien krijgen; wij

hebben den dichter in onze historie binnengehaald, nu laten wij hem niet meer los.

Valckenaer, die met Bilderdijk in zijn academietijd had omgegaan, heeft zich al dadelijk bij de aankomst van den dichter in het land, veel moeite voor hem gegeven. In de duistere Aprilmaand van 1806, toen hij bij Schimmelpenninck in den Haag was, onderhield hij den Raadpensionaris over zijn lot en zocht een praktische oplossing voor zijn moeilijkheden.

Hij had veel met dichters te stellen dat jaar, de goede vriend! Van Kooten kwijnend, wij herinneren 't ons, - Bilderdijk hulpeloos en ongelukkig! - daar was veel vroolijkheid van geest toe noodig om zijn humeur te behouden, en tot overmaat van verdriet was Valckenaer zelf aan 't sukkelen geraakt in dien tijd. Toch wist hij raad te schaffen: hij stuurde den ridder Theodoor op reis naar Frankrijk in gezelschap van de familie Wils, van Drakenburg, - want hij wist dat Dorus een zwak had voor Mevrouw Wils, en dat hij de Heeren Wils in Parijs tot nut zou kunnen zijn door zijn kennis van de taal en van de menschen, en hij verschafte werk aan Bilderdijk en liet op alle mogelijke wijs van zijn zorg en hartelijkheid blijken.

Bilderdijk moest op Meer-en-Bosch komen, het buiten bij Heemstede waarheen Valckenaer van Dijkenburg verhuisd was, toen hij 't voor een goede som had kunnen verkoopen. Want nu Van Kooten ver weg was, moest er toch een andere dichter in Valckenaer's gezelschap zijn, al was 't dan maar voor weinig dagen. Maar Bilderdijk, de eeuwig onrustige, was heel lastig om zich door anderen te laten bewegen; er lag ook altoos iemand ziek bij hem.

'Ik hoopte dat Bilderdijk hier deze week zou komen,' schreef Valckenaer, 8 Octob. 1806, aan Wiselius[1], 'en dan was ik voornemens U, van Hall, en Ockerse te noodigen een dag hier te komen. Dan ziet, na zijn jongste kind

1) Zoo weinig heeft het gescheeld of, gelijk de legende zegt (v.d. Aa en J.A. Sillem. *J. Valckenaer* II 317), de Ode aan Napoleon was op Meer-en-Bosch door Bilderdijk gedicht. Maar het verhaal is tastbaar onmogelijk, want eerst op 't eind van November is Bilderdijk bij Valckenaer komen logeeren, toen de Ode al lang voltooid was, en Van Kooten, die een rol speelt in 't verhaal, was sinds den herfst afwezig. Zie overigens Kollewijn. *Bilderdijk* I 379, en H. de Jager. *Navorscher* 1900 I 127.

verloren te hebben, waarvan hij zeer geäffecteerd is, meldt hij mij heden dat zijn nog overig eenig zoontje (ex secundis nuptiis) ziek geworden is, en hij daardoor buiten staat derwaarts te komen.'

Toch hield Valckenaer niet op aan te dringen. 'Kom eens met mij overleggen uwe zaken,' meldde hij den dichter in November van het jaar. 'Gij zult een warmen haard, en wat beter is, een warm hart vinden.'[1)]

Ondertusschen was Van Kooten te Parijs, genietende van al de schatten die Napoleon als buit van Europa er bijeen had gebracht.

'De Laocoön! de goddelijke Apollo!' zoo roept hij in een brief naar het vaderland uit. 'Uren lang zou ik er bij kunnen stilstaan! En de Venus! beschrijven kan ik ze u niet. Gij moet ze komen zien. En hoeveel andere meesterstukken!'

'Denk echter niet,' voegt de schalk er bij, en dat stelt ons gerust omtrent zijn staat van droefgeestigheid, 'dat deze mijne drift voor antiquités mij *zoo* geheel heeft ingenomen, dat ik ook niet eens eenige nouveautés zou gaan zien: geenszins, ik heb er reeds gezien...'

Maar laat ons ook een enkelen anderen trek van de indrukken zijner reis aanteekenen. Het was een tour door geheel Frankrijk en een deel van Zwitserland.

'Gij zult bij onze terugkomst genoeg over onze excursiën in de Pyreneeën hooren spreken,' schrijft Van Kooten, 'maar denk dan aan het oud gezegde: a beau mentir qui vient de loin. Niet dat ik ontken dat derzelver aspect majestueus en verwonderenswaardig is - maar alle menschen zien niet dezelfde zaken met dezelfde oogen - et quelquefois on s'extasie sans savoir de quoi.'

Onze Dorus, die het liefelijke bovenaan stelde in de rij der schoonheden, had zich dus door de geestdrift van het overige gezelschap voor de ruige verhevenheid van het Pyreneeërgebergte niet laten meêsleepen. Zwitserland daarentegen met zijn bergen, weerspiegeld in zijn meeren, verrukte hem: het was 'tooverachtig schoon...'

Hij kwam geheel opgefrischt in het vaderland weer. 'Oh!

1) De brief van Valckenaer aan B. is gepubliceerd in den *Navorscher* 1877, p. 558.

qu'il me tarde de vous voir,' heet het in een van de laatste reisbrieven aan Wiselius (Juni 1807), 'et de causer quelques instants avec vous. J'ai tant de choses à vous raconter qui, je crois, nous feront encore rire tous deux.'

In dien zomer van 1807 leerde Van Kooten eerst voor goed den man en den dichter Bilderdijk kennen, want deze kwam in Augustus met zijn vrouw een paar dagen op Meer-en-Bosch doorbrengen.

Het was een mooie zomer, en er was een rustige stemming in de wereld. Napoleon had pas den vrede van Tilsit gesloten. Zijn eerzucht kon bevredigd zijn. Pruisen was gedaald tot een vasalstaat, en Rusland was getemd tot vriendschap. Hoe zou op het vasteland van Europa nog een verbond van staten durven weerstand bieden aan de monarchie van Napoleon! Het keizerrijk had den vrede gebracht.

Alleen Engeland zette den oorlog voort. Maar het had zijn Pitt niet meer, de ziel van den oorlog. 'Quelle veine!' had Talleyrand gezegd, toen in 't begin van 1806 de tijding van het overlijden van Pitt te Parijs aankwam. Die veine zou Napoleon zeker ook niet in 't vervolg van zijn strijd met Engeland verlaten.

- Hebt ge uw ode al gereed op den overwinnaar? plaagde Valckenaer zijn grooten vriend. Want ge zult ons nu toch zeker een 'tegenhanger', zooals ze dat tegenwoordig noemen, voor uw 'Napoleon' geven. -

Met mijn verzwakte geestvermogens! knorde Bilderdijk. Laat een ander in 't krijt treden. Hebben ze daar in Parijs niet Marron, den dichter van de Ode aller Oden?[1)]

- Van aller armzaligheden armzaligheid - viel Van Kooten hem in de rede.

Deze jammerlijke menschen, zuchtte Bilderdijk, hebben de echte beginselen der poëzie verzaakt. Het ontbreekt hun aan poëtisch coup d'oeil, poëtische marche, poëtische wijze vau voorstelling. Alles is bij hen conventie. Als ze wat woorden bij elkander hebben zijn ze tevreden; komt er ook nog een gedachte bij dan rekenen ze zich hoogst gelukkig; maar wat ze voor goed moeten missen, dat is het gevoel.

1) Allusie op de Ode van P.H. Marron (Waalsch predikant): *Napoleonti Primo Gallorum Imperatori* (1804), die Van Kooten luchten noch zien kon.

En het gevoel is toch het begin en de grondslag. Wanneer ik niet in staat ben in mijn gevoel me te verheffen tot Napoleon, zoodat ik zijn gelijke ben, hoe zal ik van den held zingen? De dichter is de gelijke van den held.

Hier hield Bilderdijk zich in en brak het onderwerp af, omdat hij van de guitige oogen van Valckenaer het plan aflas om hem te laten doordraven. Hij vroeg dus op eens koeltjes aan Van Kooten of hij in Parijs Fransche dichters had gesproken, en wien hij onder hen den eersten rang gaf.

- Is dat nu een vraag? - zei Valckenaer. - Alsof onze vriend in Parijs iemand anders zou willen kennen en zien dan den man dien Voltaire noemde: mon cher Tibulle! -

Van Kooten vatte vuur en geraakte een beetje in opwinding. Hij vertelde van zijn omgang met Parny, den Franschen Tibullus, den dichter der *Elegiën* en van - *la Guerre des Dieux*. Niemand had hij ooit aangetroffen wiens levenswijze in de werkelijkheid zoo zeer overeenkwam met de gevoelens die zijn poëzie uitdrukte.

- Het is een charmante man, riep hij uit, en hij geeft zoo juist de impressie dat hij niet anders zijn kan. Ik was heusch grootsch toen ik bemerkte hoeveel sympathie er tusschen ons bestond. De philosophie van de oude meesters, de rustige prettige levensmanier ver van alle beslommering en zucht naar hoogheid, dat is zijn smaak en ook mijn smaak.

En hoe sober is zijn poëzie! ging Van Kooten voort. Het is bij hem waarlijk als bij Tibullus. Men krijgt van zijn verzen den indruk dat men in proza de dingen niet eenvoudiger kan zeggen, en daar is toch het ik en weet niet wat dat zijn versregels tot poëzie stempelt. -

Het is niet de eenvoud op zichzelf die het woord dichterlijk maakt, zei Bilderdijk met fonkelende oogen. De kunst van den dichter is het individualiseeren van zijn gevoel. Kenmerken zijn gevoelens zich door naïveteit, zoo zal zijn taal eenvoudig wezen. Anders niet. Het scheppen van den dichter, zooals alle scheppen, is individualiseeren. Hij brengt iets tot stand, zijn woord heeft een levende kracht, het weegt op tegen de werkelijkheid en kan de dingen uit den bajert van het niet te voorschijn roepen. De dichter is een profeet, een verkondiger.

- Ge doet me denken - zeide Valckenaer - aan den

dichter Lebrun, Lebrun - Pindare, bedoel ik, die met een lauwerkrans op 't hoofd en een lier in zijn hand bij een altaar voor een verrukt gehoor zijn verzen declameerde. Die noemde zich ook profeet. -

De opmerking van den huisheer deed de temperatuur in de kamer eenige graden dalen.

Van Kooten maakte van het oponthoud in het gesprek gebruik om zijn ideeën aan den man te brengen.

- Ik heb altoos gemeend, - zeide hij, - dat de poëzie de gevoelens nabeeldde en afschaduwde. *Ut pictura poësis*. Dichten is nabootsen. Natuurlijk moeten wij eerst gevoel en gevoeligheid hebben; dat gevoel leidt dan onze kennis daarheen waar wij de middelen zullen vinden tot de uitdrukking van het gevoel. En dat kan niet geheel in een poëtische verrukking geschieden, maar moet met zekere bewustheid gebeuren.

Er is een poëtische wereld; en het is een beschaafde wereld. Ik moet er gerust mijn toevlucht kunnen zoeken. Als ik bedenk wat ik aan mijn dichters heb, mijn Horatius, mijn Propertius, mijn Tibullus, dan is het mijn hoogste eerzucht dat iemand, mijn verzen ter hand nemend, zich, al is 't ook maar voor een oogenblik, verplaatst mag vinden in die groote wereld der dichtkunst waarvan de ouden ons de eeuwige modellen hebben gegeven, en die het onze taak is levend te bewaren en op onze beurt over te leveren aan het nageslacht. Dichtkunst is een zaak van gevoel, maar ook van kennis en van metier; van beschaving, van manieren en van eerbied. -

Dorus kuchte even toen hij ophield, hij had in lang niet zoo'n uitvoerige dissertatie uitgesproken. Maar hij nam ook het woord voor zijn huisgoden.

Bilderdijk onderwijl monsterde zijn menschen, als riep hij zijn gehoor voor zich in 't gelid, en hen bedwingend door den machtigen dwang van zijn voorhoofd, zeide hij:

Poëzie is uitstorting van gevoel, is onwillekeurigheid, is onbewustheid. Het is de drift die de vermogens van den dichter bemeestert en ze heenvoert naar één doel. Kunst en wetenschap zijn haar organen. En ze is een natuurlijke gaaf van verrukking. Dweperij en andere kwakzalverij zijn de tegenbeelden van de ware poëzie. Waarom? Omdat dweperij en toovenarij door kunstmiddelen worden opgewekt, en slechts een gedeelte van de menschelijke vermogens in

beslag nemen. Maar poëzie is, bij den dichter, een uiting van den geheelen mensch, een aandrift tot de hoogste handeling van den mensch, het geestelijk scheppen. Daarom schikken zich der menschen wetenschap en kunst van zelf in den dienst der poëzie.

Poëzie is uitstorting van het wezen van den mensch; en zij profeteert omdat zij de wezenlijkheid van de menschen en de dingen kent, al wat niet aan den tijd gebonden is. Wanneer mijn lied wil spreken van den machtigsten man der aarde, dan moet het de kern van zijn persoonlijkheid hebben gegrepen, datgene waaruit zijn lot zich ontwikkelt. Zoo is mijn lied machtiger dan de machtigste, want het kent zijn weg. Maar de poëzie die de wereld stuurt is opgesloten in het gevoel van den enkelen mensch. Zij is geen zaak van overlevering, zij spruit voort uit den diepsten grond van 's dichters individualiteit. Kunst en wetenschap laten zich leeren, poëzie is de onbewuste, onwillekeurige, loutere uitstorting van het gevoel der persoonlijkheid van den dichter..... Maar dit laffe geslacht van prulpoëten offert de gedachte op aan het woord, en het gevoel aan de gedachte....

Daar stonden ze dus tegenover elkander, de dichter uit de klassieke school der 18e eeuw, en de romanticus die de energie der scheppende verbeelding openbaarde.

- Gij brengt me in de war, - zei Van Kooten, - ik kan u niet volgen....

- Hij blijft bij Parny en zijn amonreuse elegiën; gij zult hem niet bekeeren, amicissime, - schertste Valckenaer, - en daar we onder ons zijn en we hier allemaal toch weten waarom? zal ik het u ook maar zeggen: Dorus is verliefd. -

Bilderdijk kon den slaap niet vatten, hij stapte door zijn kamer om zich afleiding te geven van zijn hoofdpijn, en dacht aan zijn Ode op den Vrede en den Wereldbevrediger. Nog levend in het gesprek daareven gehouden, probeerde hij den Keizer te zien in zijn wezenstrekken, of het woord te vernemen dat zijn ziel doorklonk als de uiting van zijn persoonlijkheid. En hij hoorde

't enk'le woord: Ik wil.

Dat was het thema van het eerste deel van zijn lied, van de Ode wier schepping hem op 't hart lag: en het was de kern der macht van Napoleon, en het lot van den krijgsheld, doorschouwd in het ééne woord: I k w i l, doorschouwd niet in dweperij of zinsverrukking, maar door de natuurlijk scheppende gaaf van den dichter, die de dingen ziend, ze door gevoel en verbeelding omvormde tot geestelijk leven.

Het thema van het tweede gedeelte was de orde uit den strijd geboren:

De zegevaan draagt bloemfestoenen!

en de verbinding van die beide motieven zag de dichter in het beeld van de zon die, door regenwolken omhuld, door onweer bedreigd, haar macht toont als nevelverspreider en onweerbedwinger. Zij doet haar licht schijnen, zij strooit den glans van haar aangezicht over de wijde aarde, en doet de dampen die haar bedreigden tot heil van de aarde strekken. Zoo brengt door strijd de w i l van den machtige den vrede op aarde, en laat wat hem vijandig was deelen in zijn glorie.

Den volgenden morgen liet Bilderdijk zich wegens den slapeloos doorgebrachten nacht verontschuldigen om aan het ontbijt te verschijnen. Hij werkte aan zijn Ode, en toen het vers voltooid was, ging ook zijn hoofdpijn over.

Het gezelschap wachtte hem, en hij verscheen er stralend met zijn geïmproviseerd vers. Natuurlijk, dat het Z e g e f e e s t, - want zoo had de dichter zijn uitstorting genoemd, een grooten bijval vond....

Toen Bilderdijk zijn afscheid had genomen van Meer-en-Bosch was Valckenaer nieuwsgierig het oordeel van Van Kooten over den dichter te hooren.

- Wat zeg je nu van Bilderdijk? - vroeg hem de vriend.

Hij heeft er den slag van zijn verzen op te snijden, - zeide Van Kooten, wat spijtig, want een dichter houdt er nooit van, als dichter voor een ander in de oogen der menschen te moeten onderdoen.

- Waarachtig, Dorus, ik geloof dat je jaloersch van hem bent, - zeide Valckenaer.

Was Dorus waarlijk verliefd?

Hij wou 't aan zichzelf niet bekennen, toch valt het niet tegen te spreken dat een teederheid, uit liefde en vereering gemengd, midden tusschen al zijn ondeugd en zijn onverschilligheid voor vrouw en kinderen, op stille voetjes in zijn ziel was binnengeslopen.

Werd hij er wel niet mee geplaagd, waarom hij zoo graag op Drakenburg bij de familie Wils kwam? Ongetwijfeld om de lekkere diners! Of was het om de zachte oogen van de huisvrouw? Men plaagde hem toch niet te erg, zoo gevoelig was hij op dat punt. Onbetamelijk en belachelijk zou 't geweest zijn!

Hij verviel in een zachte melancolie, maar ze was hem een geluk. Vreemd, Dorus zocht de droefheid.

En het leed kwam bij hem, heel dichtbij.

Hij verloor zijn zoon.

Zijn gezin was ongeregeld opgegroeid; niemand deugde er; de zoon was een losbol en een luiaard, en de dochter had onafhankelijke ideeën. Hij verweet zijn kinderen liefdeloosheid, en hij zelf was, bij uitzondering van wat hij voor anderen was, heel hard voor hen.

De jonge man kreeg de tering.

Van Kooten bracht hem op raad van den dokter naar Loosduinen, om hem gezonde lucht te doen inademen. Daar zocht hij hem enkele malen op, sprak met hem, troostte hem en keek bedroefd in de toekomst.

Er kwam een toenadering tusschen vader en kind. Maar daarachter was de ongemerkte invloed der vriendelijke dame van Drakenburg.

Gelijk 't gaat: er was beterschap... en toen bereikte den vader plotseling de tijding van het naderend einde.

Hij kwam te laat, de zorgelooze.

> ‘Tusschen 6 en 7 uren 's avonds hier komende,’ schrijft hij aan Wiselius, vond ik hem schijnbaar slapende, doch welhaast omstreeks 9 uren bleek het maar al te klaar dat het sterven was. Met eene aandoening die beter gevoeld dan beschreven wordt, heb ik zijne oogen geloken, en den laatsten kus op zijne uitgeteerde wangen gedrukt.

> ‘Ik meende tegen dezen slag gehard te zijn. Ik had dien lang vooruit gezien; ik was, uithoofde van zijne en mijne omstandigheden, overtuigd, dat zijn dood, voor beiden, gelukkiger en verkieselijker ware dan een ellendig slepend leven; ik had mij, meende ik, met dat denkbeeld genoeg gemeenzaam gemaakt, om zijn verlies gelaten te kunnen verdragen. Maar, ik weet het, de Natuur staat niet zoo gemakkelijk van hare rechten af!’

De smart ging dieper dan zijn filosofie hem toestond.

‘Gelijk de bloem in 't voorbijgaan door den kouter geraakt, - of de roos door den ijlenden stormwind geknakt en gebroken, zoo ligt gij daar, - toch wel te benijden om uw dood, voor ons, die zoo vele rampen nog wachtende zijn. - Neem mijn tranen en mijn laatste gift - en rust, mijn lieve kind, de rust van den dood. Vaarwel!’ Zoo luidden de regels van zijn gedicht.

Het was Van Kootens ‘Vale’ voor zijn zoon. Het marmeren latijn heeft er sporen van tranen.

Maar hij vond troost op Drakenburg.

‘Ik bevind mij sinds omtrent 14 dagen alhier’, meldde Van Kooten aan zijn vriend, ‘en breng een groot deel van den tijd met lezen door; 't zij alleen met een Oude, 't zij met aan Mevrouw Wils eenen draaglijken moderne voor te lezen.’

En het waren niet alleen de Ouden onder de Latijnsche dichters, die hem afleiding verschaften, hij zocht naderbij teerder en nienwer klanken.

> ‘Ik weet niet,’ vroeg hij aan Wiselius, ‘of gij Naugerius en Flaminius kent, twee der uitmuntendste onder de Italianen, die, na het herleven der letteren, zoo gelukkig de Latijnsche letteren beoefend hebben. Bijzonder hebben deze twee uitgemunt door het maken van eenige losse en zeer bevallige stukjes welke men met den naam van *lusus pastorales* bestempeld heeft, en die zich voornamelijk door hunne natuurlijke naïveteit en bijna onnavolgbare simpliciteit aanbevelen. De stof is meestal een trek van waar, zacht gevoel, ontleend van eene beschrijving, vergelijking, tegenstel-

ling van een landgezicht of eenigen trek uit het landleven.'

Is 't niet wonderlijk? aan 't begin van het nieuwe opbloeien der Latijnsche poëzie in ons land, staat het verwijl van den jongen Laurens van Santen voor den winkel waar een bloemlezing van Flaminius' gedichten zijn oog en zijn verrukte aandacht trekt[1]; en nu aan 't slot, waar de laatste ruiker van Latijnsche verzen gebonden wordt om aan de voeten van de Nederlandsche Muze te worden neergelegd, daar is 't eveneens Flaminius die den Latijn dichtende bezielt.

Want Van Kooten zette zich weder aan den poëtischen arbeid.

De motieven van Flaminius' elegiën lieten hem niet los; zijn '*Fugit hiems*', '*De winter is gevloden*', bleef hem in 't oor hangen.

Was ook niet een lente van vreugdevolle droefheid, zijn oudendag-lente, aangebroken? De starre winter was heen; een lieflijke blik had hem verjaagd. Wat deed het er toe of het nare jaargetijde in die December-maand hem omringde, of het geboomte bladerloos en het bosch zonder zangers was! Wanneer hij maar tot de geliefde vrouw met zacht vertrouwen kon opzien! Lachte niet alles vroolijk om hem heen, in haar nabijheid? Zij was zijn lente, zij maakte zijn zomer, en zij alleen.

Omnia mî tecum rident, formosa Lycori,
Tu ver, aestatem tu facis una mihi.

Het jaar 1809 brak aan, en 't was voor de wereld een belofte, en niet meer dan een spoedig vervlogen, belofte van een volkerenlente. In Spanje had de volksopstand tegen Napoleon zijn begin gekregen, de Duitsch sprekende stammeu namen de beweging over, en het waren de voorboden van een strijd tusschen de Europeesche monarchie en de nationale beweging. Ook in ons land kon die strijd niet uitblijven; Engeland, doodsvijand van den Keizer, probeerde hem in Holland aan te wakkeren, en Lodewijk Napoleon voelde zich tusschen twee machten ingeklemd: de eischen van zijn broeder en de eischen van zijn koninkrijk.

1) Zie het eerste hoofdstuk dezer studie: Juni-nummer van *De Gids* p. 477.

Maar Dorus, ofschoon hij zich veel onheilen van de toekomst voorspelde, dacht vooreerst aan zijn versjens.

Wat moest hij er mee doen?

Zou hij ze als een bouquet aan zijn Lycoris kunnen en durven presenteeren? Dat zou men toch niet als een declaratie kunnen aanzien? Het was zijn bedoeling niet, en het was, op zijn jaren, ridicuul.

Maar gesteld dat het mogelijk was, hij kon aan Mevrouw Wils toch nooit zijn gedichten in het Latijn geven. Het zou al te professoraal wezen, en zij verstond de taal ook niet. Een vertaling dan in Nederlandsch proza naast het origineel? Dat was recht smakeloos. En Hollandsche verzen kon Van Kooten niet maken. Zou hij ze leenen van Wiselius?

Zulke gewichtige probleemen hielden het brein van den dichter bezig? En het was de vorm waarin de vraag naar het nationale voor zijn gedachte kwam te staan!!

Het had Dorus vroeger nooit gedeerd of zijn Amenaïssen en Lycorissen de Latijnsche keurdichten, op haar schoonheden gemaakt, wel begrepen. Hij sprak met haar een andere taal dan poëzie. Maar nu was 't een teêrder verhouding. Hij wilde dat zijn Muze tot de aangebedene het woord voerde; hij wilde dat Zij haar in de eenzaamheid, om haar zelfswil, in haar eigen taal sprak; want alleen de Muze kon zijn geheimen zeggen.

Zijn geheimen. -

Het geheim van den dichter wiens liefde, in haar hoogsten vorm, een bewondering is, een overgaaf aan het ideaal.

Hij ging dat gevoelen, de verteederde en verouderde zondaar...

Wien kon hij zijn moeilijkheden toevertrouwen?

Maar Dorus was ook veel te blij met zijn eigen moois om de gedichtjes onder zich te kunnen houden. Wiselius werd door hem in den arm genomen, en Wiselius vertaalde snel in Hollandsche regels het winterversje; Bilderdijk en Van Hall werden met het geval bekend gesteld, en ook zij beiden leverden hun contingent.

Zoo kwam een album tot stand van Latijnsche verzen, met vertaling in 't Nederlandsch door een vriendenkring, Lycoris aangeboden. En dat moest ongeveer voldoen aan de oorspronkelijke bedoeling van Van Kooten!

Men leest er Bilderdijks overzetting van ‘den naren winter’:

Het barre Noorden stroopte en bosschen en valleien
Hun lommerrijk verdek, gewaad en hulsel af;
Het veld weergalmt niet meer van zangerige reien,
En 't aardrijk vond in 't ijs zijn aaklig wintergraf.
Met u, met u nogthands, verkies ik 't buitenleven,
Lycoris; aan uw zijde is mij de landvorst zacht.
Gij, schoone, weet aan 't veld zijn' luister weer te geven;
't Is zomer waar gij lonkt, en lente waar gij lacht.

Traditore! Want de Hollandsche dichter heeft van het Latijn dat klinkt als een fluitgalm in 't woud, maar een gewoon prentenversje gemaakt. De voornaamheid en zachte gloed van de klassiek gemoduleerde taal is vervangen door een opgeschikt rijmpje!

En ik geloof toch dat Van Kooten de vertaling goedkeurde.[1]

Hij was tot Bilderdijk meer en meer genaderd.

In 't eerst had de Latijner gemeend dat hij aan den Hollandsche-taalman niet veel zou hebben, en de groote dichter had op den Franeker professor die Latijnsche versjes fabriceerde wel wat uit de hoogte gezien. Toen hadden zij elkander als van zelf gevonden. Bilderdijk zag de echte dichtader in Van Kooten, en begreep dat hij te doen had met iemand die daarenboven zijn vak van dichter geheel verstond; Van Kooten, op zijn beurt, die het kamp der poëzie voor een gesloten terrein had aangezien, leerde van Bilderdijk het direct levende van de levende taal; hij begon ook iets van zijn grootheid boven elk ander te beseffen, en was onder de bekoring van het medium waardoor Bilderdijk zich het treffendst kon meedeelen: het gesproken woord.

Laat mij ook zeggen dat de nood hen samenbracht.

Als het onheil losbarst zoeken de menschen elkander, en wat bijeen behoort, schuilt bij elkaar.

Het Koninkrijk Holland had zijn ondergang gevonden; de bloem van het nieuwe was spoedig verdwenen en de persoonlijk-

1 heeft Bilderdijk als vertaler van zijn verzen met een Latijnsch gecht.

heid van den Koning, van Lodewijk Napoleon, was niet krachtvol genoeg gebleken om het tot een vrucht te doen rijpen. Nu, in 1810, lag het koninkrijk voor den grond; Holland maakte een deel uit van het Fransche Keizerrijk. De Keizer wilde en kon geen speelruimte laten aan den groei der nationaliteit; ze was zijn tegenstander, ze diende opgeheven, en de victorie was aan Napoleon.

Voor 't oogenblik en voor den schijn.

Want het nationale gevoel werd zoo diep teruggedrongen in de volksziel dat het er voor goed en onuitroeibaar in wortelde. Onder den druk plantte het zich vast.

De twee mannen van het tijdperk getuigen er van. Hebben zij hun stem al doen hooren, Hogendorp en Bilderdijk, in het voorgaande, thans gaan zij luid verneembaar spreken. Gijsbert Karel van Hogendorp staat aan 't eind van het tijdvak der verdrukking, de man van de daad, die sluit en opent; Bilderdijk, de dichter, de trooster, de profeet, staat aan het begin.

Zie Bilderdijk!

Donderdag, 10 Januari 1811, zou hij een voordracht houden in de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en Kunsten te Amsterdam. Hij noodigde zijn kunstbroeders en vrienden, ook Valckenaer en Van Kooten, tot de bijeenkomst; want hij zou er zijn afscheid van hen nemen. De tijd drukte zwaar op hem, en zou nog zwaarder op hem gaan drukken, dat voorzag hij, omdat zijn middelen van bestaan bij de inlijving van Holland te loor wareu gegaan. Er wachtte hem miserie en de dadelijk nabij zijnde dood, daarvan was hij overtuigd; en hij wilde aan zijn medebroeders een laatste woord richten.

Bilderdijk, een vorstelijk man, stoffeerde het tooneel van zijn verscheiden met ernstigen praal. Wie anders dan hij zou 't gedurfd hebben zijn testament, het getuigenis van zijn leven, in persoon aan zijn tijdgenooten te overhandigen, onder de fictie van den afgestorvene die uit het licht van hiernamaals tot de aarde spreekt; maar wie anders ook dan hij zou 't er zoo koninklijk hebben afgebracht!

Wat had hij van zichzelf te zeggen?

Zijn weg was altoos tusschen contrasten doorgegaan; ieder oogenblik van zijn bestaan was ingeklemd tusschen twee

tegenstrijdigheden, ja tusschen de allergrootste der contrasten: Dood en Leven. Van zijn wieg af had hij den dood naast zich gezien en lief gehad:

In 't leven, hoe 't ook zij, was leven zelf mij 't hardst.

Dat sprak zijn dichterlijke *Afscheid*-voordracht in iederen toonval uit.

Was ze dan een boodschap van Dood? Neen, ze was er een van Leven.

Tegenover de ellende van zijn bestaan had de dichter om een wapen gegrepen naar het licht omhoog, en de straal der Poëzie had door gevoel en verbeelding zijn leven verhemeld. De dichter had uit de hooge, loutere bron van het leven geput om het jammerlijke aardsche leven te drenken; en hij verschoof daardoor de wereld in een anderen stand, zoodat zij zich bevond onder het teeken van het Eeuwige.

Krachtens zijn gaaf van poëzie..

Hij, de dichter, de profeet, oordeelde over het bestaande. Midden uit den dood van het heden bracht hij het leven van de toekomst. Hij wist. Hij zag. Het Holland dat ter neer lag, had een onvergankelijke kern van leven; het zou opstaan, het zou groot worden, het zou weer ons oude Holland zijn.

Van Kooten was onder de toehoorders; hij luisterde naar de voordracht van de verzen: die verzen eerst grommig en knorrig marcheerend als kostte het hun moeite den pas te houden, dan in al breeder maten, majestueus en toch gevarieerd, voortgaand; plotseling een halt; een wonder adagio; en uit dat adagio opschietend de teedere hooge straal van licht, zich uitstortend in de hoogte als wou ze in de hoogste hemelen de bron van licht bereiken waaruit ze ontsproot: de verzen, in één woord, van het A f s c h e i d :

Holland groeit weêr!
Holland bloeit weêr!
Hollands naam is weêr hersteld!
Holland uit zijn stof verrezen,
Zal opnieuw ons Holland wezen;
Stervend heb ik 't u gemeld!

Onder de vernedering en den druk, de heilspreuk, krachtig overtuigend, onweersprekelijk.

Of bij Dorus toen de herinnering opkwam van zijn eigen afscheidsgroet aan zijn kunstbroeders, a d s o d a l e s , a d a m i c o s ; of hij dacht aan de dagen van Aranjuez, als hij zijn levenstestament opmaakte, en niet vermocht te komen buiten den kring van zijn gemoedelijk prettig slecht gestemde persoonlijkheid?

De wereld was dieper, hooger, wijder geworden, en het porceleingeluid van zijn verzen kon niet op tegen de dreunende klankgolf. Hij merkte het wel, ofschoon hij in dat nieuwe gevoel zich niet goed kon inleven. Maar er tintelde toch iets in zijn hart; had niet zijn liefde hem reeds even op de grens van die wereld gevoerd? ‘Ik wenschte,’ schreef hij aan Wiselius, kort na Bilderdijks voordracht, ‘dat gij zijn A f s c h e i d gehoord hadt en thans bij mij zat, om het te lezen; want ik heb het ter lecture gekregen en reeds driemalen, telkens met het grootste genoegen gelezen.... Dat is poëzy! poëzy van het begin tot het einde!’ -

En toch de nieuwe wereld en de nieuwe poëzie waren vreemden voor hem, hij kon ze niet volgen; hij was machteloos en overwonnen; hij zeide zijn Muze vaarwel.

Eén, twee stille jaren gingen voorbij - stil voor Dorus. Toen kwam de groote stille droefheid over hem.

Het leven ebde. In zijn stoel gedoken zat hij te peinzen en liet de beelden voor zijn geest opschommelen als zwakke golven die even hun kop naar boven staken uit de vage zee van zijn herinneringen. Het oppervlak van zijn gedachten bewoog kabbelend voor zijn blik, en hij had geen behoefte er eene van te koesteren, er eene zelfs op te nemen. Alleen zijn teedere bewondering, zijn laatste liefde, vervulde zijn ziel, en die liefde scheidde hem van veel uit zijn eigen verleden, en liet dat verleden ver wegwazen in veege schemering. Geen rustpunt voor het denken. Zelfs de vriendschap was nauwelijks een opwekking. Neen, alleen die zacht brandende, die verteederende pijn van binnen, - een droefheid, starend, zonder tranen....

Brieven gingen er niet meer naar de vrienden toe. ‘Valckenaer zei mij wel, dat gij niets deedt dan stil in een hoek van den haard te zitten, en voor alles geheel onverschillig scheent te zijn’, klaagde Wiselius in een brief van Januari 1813, ‘maar zijt gij dan ook omtrent mij onverschillig geworden? Of gelooft ge dat ook ik onverschillig omtrent u geworden ben?... Alles immers, wat ik in het vak van letteren en ware wijsheid geworden ben, moet ik u dank weten’...

Geen antwoord kwam.

Veertien dagen later (1 Februari 1813) de brief van Valckenaer: ‘Onze Van Kooten is niet meer!’

De trouwe vriend had aan zijn sterfbed gezeten. Mevrouw Wils bezocht hem nog den dag voor zijn dood. Toen had hij gevraagd naar Wiselius. Hij was zonder lijden gestorven.

De vrienden begroeven hem op het kerkhof te Bennebroek.

Stil heengegaan, Dorus! in den tijd van verdriet en verdrukking voor Nederland, het stille Nederland dat wachtte. En wachtte, als het de lente zag aanbreken, en den zomer voorbijgaan. En wachtte totdat de herfst kwam opdagen -

Die de bevrijding bracht.

Allen hebben ze den dag der vrijheid weergezien, allen hebben ze gedeeld in zijn opwinding en zijn aandoening: Valckenaer zoo goed als Bilderdijk en Wiselius en de anderen. Slechts Dorus ontbrak op het feest. Zijn veldfluit zweeg. Hij had afgedaan. De nieuwe tijd verlangde andere muziek. Niets weerhield hem, en hij was stil heengegaan met zijn lichtgeroerde hart en zijn teedere droefheid naar Elysium, naar de goede rust.

Vale!

BYVANCK.

Na den slag.

Zoo hebben dan de algemeene verkiezingen voor de Tweede Kamer de mannen van de linkerzijde in de minderheid gebracht en de kerkelijke partijen over de geheele linie doen zegevieren. Op volkomen constitutioneele wijze is die uitslag bezegeld door het aftreden van het ministerie-Pierson en het optreden van den man, die algemeen als de leider van de oppositie in het afgeloopen parlementair tijdvak werd aangewezen.

Beschouwingen over deze regeeringswisseling gaf de pers te kust en te keur. Hier het dankbare loflied van den overwinnaar, wel is waar als vroom geloovige in ootmoed zich buigend, en dus dat lied niet al te hoog gestemd; daar de klaagtoon van den overwonnene. Maar ook die klaagtoon klinkt niet scherp; geen vervloeking, geen van haat nog trillend gebaar van den machtelooze naar den sterker gebleken vijand; neen, de klachte draagt de berusting in zich zelf, en door de tranen van den verslagene heen ziet men op het gelaat den kalmen trek van het: ‘fiat voluntas’.

Toch staat het te bezien, of de vrijzinnige partijen sinds 1848, in ieder geval sinds de ministeriën van der Brugghen en van Hall, ooit zóo in de minderheid zijn geweest, als waarin de laatste verkiezingscampagne hen heeft gebracht. Een meerderheid in de Tweede Kamer van zestien stemmen behoort hier te lande tot de zeldzaamheden; ter linkerzijde was zij alleen in de dagen van Kappeyne grooter. En al is op dit oogenblik de Eerste Kamer in haar meerderheid nog niet homogeen aan de Tweede, *potentieel* is ook zij in handen van den kerkelijken leider. De Kroon heeft op

zijn advies slechts even de ontbindings-machine te hanteeren - en erkend moet worden, dat bij een eventueel conflict tusschen het Ministerie en den Senaat het gebruik maken van het ontbindingsrecht in geenen deele inconstitutioneel zou zijn -, en de Eerste Kamer vertoont dezelfde kleur, al zijn de tinten ook eenigszins anders, als haar zuster aan de overzijde van het Binnenhof.

Wat verklaart dan de berustende gelatenheid van de overwonnen linkerzijde? Is het dat vaste besef, waaraan de uitnemende publicist, die met zijn fijne pen den lezers van *De Gids* zoo menig genotrijk uur heeft bezorgd, uiting gaf, toen hij de balans opmaakte van het Ministerie-Mackay? Het besef, dat Nederland niet anders is te regeeren dan naar de groote beginselen van 1848 en dat ook een kerkelijk ministerie die waarheid gevoelt, zoodra het de regeertaak torst? Is het de erkenning, dat het hoog tijd wordt, dat de liberale partij, die in al haar nuances weder tien jaar aan het roer is geweest, een tijdvak doormake als oppositie, ten einde daaruit gelouterd te voorschijn te komen? Of wel, is het dat rustgevend gevoel, dat de kerkelijke meerderheid door haar heterogene bestanddeelen in zich zelf reeds de kiem draagt van ontbinding, en de geniale leider tevergeefs dat onmachtige lichaam tot daden zal trachten te sporen?

Men mag aannemen, dat van al deze onderstellingen een kleine factor bijdraagt tot de resultante van gelatenheid, waarmede het Ministerie-Kuyper is ontvangen. Zooveel is zeker, het Kabinet-Mackay heeft bewezen, dat men wel doet zich niet te laten leiden door overdreven clericalen-vrees. Het is waar, het Ministerie-Kuyper mag niet met het vorig kerkelijk kabinet worden vergeleken, wijl het op veel sterker meerderheid steunt, maar wanneer dit ministerie het administreeren van 's lands zaken zou willen gaan volvoeren met uitsluiting van andersdenkenden, het zou zijn dagen spoedig geteld zien.

Hoe berustend de overwonnenen ook hun nederlaag hebben gedragen, toch hebben zij de kracht gehad de vraag onder de oogen te zien, waaraan die nederlaag nu eigenlijk was te wijten. Dat het Ministerie-Pierson niet had gewerkt, kon zijn ergste vijand niet beweren; dat het de wenschen van de kerkelijke oppositie eenvoudig voor kennisgeving had

aangenomen zonder ook maar met die wenschen rekening te houden, wie die het durfde neerschrijven? Dat het de oppositie niet had doen deelen in de te vervullen vacatures bij 's lands administratie en justitie, was nooit gehoord, wèl integendeel, dat die oppositie op dit stuk zelden een zoo goed ministerie had aan het werk gezien.

Den kerkelijken dus had het ministerie, dat uit de verkiezingen van 1897 was voortgekomen, geen reden gegeven om met buitengewone kracht te trachten het juk af te schudden, want waarlijk dat juk was wel te dragen geweest, en juist *omdat* dat zoo was, behoefde - het ligt in de natuur - de kracht van de kerkelijken bij den verkiezingsveldtocht niet tot het uiterste te worden gespannen. Wel daarentegen had de Regeering den linkervleugel van haar eigen vrienden reden tot misnoegen gegeven, maar zouden zij, die tot dien linkervleugel behoorden, daarom hun stem hebben gegeven aan katholieken en anti-revolutionairen? Dat was niet denkbaar.

Men heeft als redenen voor den triumf van de coalitie van de kerkelijke partijen opgegeven de ontevredenheid, die de Leerplicht op het platteland heeft gewekt, en de vrees, die een groot gedeelte van het kiezersvolk koesterde, dat de sociale hervormingen, die een liberaal ministerie in steeds ruimere mate zou brengen, straks nog verder de belastingschuldigen in de beurs zouden aantasten. Als derde reden werd de houding van de christelijk-historischen genoemd; dezen hadden al het gewicht van hun stemmen verplaatst van links, waar dat gewicht in 1897 was neergekomen, naar rechts, hetgeen in sommige districten, met name in Friesland, reeds voldoende was om de linkerzijde in de minderheid te brengen.

Dat bovengenoemde feiten inderdaad tot de nederlaag van de vrijzinnigen hebben meegewerkt, en dat voornamelijk de christelijk-historischen tot die nederlaag hebben bijgedragen, behoeft niet te worden ontkend, al zoekt men nog diepere gronden voor de uitspraak van de stembus. Genoemde factoren mogen inderdaad meetellen in een land, waar bij de algemeene verkiezingen rechter- en linkerzijde in de laatste jaren slechts enkele duizendtallen stemmen met elkander verschillen; waar in 1894 eenige honderden stemmen over ver-

schillende districten verspreid, den minister Tak van Poortvliet voor zijn kieswet een voldoende meerderheid hadden kunnen bezorgen. Stellig, in een klein land als het onze, waar noch het aantal kiezers noch het aantal kamerzetels te vergelijken is met dat van een van de groote naburige rijken, tellen zulke factoren mede. Maar men overschatte ze niet. Ook met inachtneming daarvan blijft de vraag open: waarom stemden ditmaal op de candidaten van de kerkelijken, of - want dit is niet te vergeten - van de sociaal-democraten velen, die vroeger optrokken onder de vanen van het liberalisme?

Vooreerst - zoo zou ik willen antwoorden - doordien de voormalige liberale partij sinds 1891 meerderheid was geweest. Want het is een vast verschijnsel, dat een politieke partij, wanneer zij een tijd lang het roer van den Staat heeft in handen gehad, langzamerhand tal van ontevredenen ziet overloopen naar het kamp van haar tegenstanders. En die ontevredenen wilden den erkenden leider van de anti-revolutionaire partij gaarne eens aan het werk zien. Onder de stemmen ter rechterzijde uitgebracht schuilen heel wat stemmen van democraten, die thans door den uitslag van de verkiezingen gebracht zijn aan de grenzen van het beloofde land.

Toch ligt hier niet de hoofdoorzaak van het onheil, dat de vrijzinnigen heeft getroffen. Die hoofdoorzaak zoek ik veeleer hierin, dat de voormalige liberale partij bij velen het vertrouwen heeft verloren door de houding, die zij ten aanzien van het kiesrecht heeft aangenomen.

De lijdensgeschiedenis van het kiesrecht! Zij begint bij Kappeyne's ontslag in 1879 en nog is haar einde niet te zien. Het electorale vraagstuk is voor de liberalen een langdurige patient geweest. Ja, er waren oogenblikken, waarin het scheen of de patient volkomen gezond was; hij veroorloofde zich zelfs zich buiten te vertoonen op alle publieke plaatsen; dat was in die dagen van 1891, toen de Liberale Unie de hervorming van het kiesrecht als eersten eisch stelde aan de komende Regeering. Maar herinnert ge u, hoe de patient na dat schijnbaar herstel weer instortte? En hoe zelfs de artsen, die de kwaal hadden te genezen, juist ter zake van die genezing in de hevigste twisten zijn geraakt? Het jaar 1894 drukt loodzwaar op de voormalige liberale partij; het is haar vloek, dat de strijd om Tak's kieswet niet was een strijd tusschen

hen, die in het Parlement de rechter- en linkerzijde vormden, doch een strijd waarbij de liberale partij zelf in twee vijandelijke kampen was verdeeld. Laat het diengenen, die bij de ontbindingsverkiezingen van 1894 - waarom dan ook - hun stem uitbrachten op tegenstanders van Tak's ontwerp, maar die tegelijkertijd verklaarden te blaken van democratischen gloed, toch gezegd zijn, dat de komende geschiedschrijver zal hebben te boekstaven: op 10 en 24 April 1894 heeft in Nederland de *democratie* de nederlaag geleden tegen het *behoud*.

Het is de houding van de liberale partij in zake het kiesrecht, die zoovelen heeft gedreven in de armen van de sociaal-democratie en van de gauche der anti-revolutionairen. Met den burgeroorlog onder de liberalen van 1894 was het nog niet uit. ‘Das eben ist der Fluch der bösen That, dass sie, fortzeugend, immer Böses muss gebären.’ De scheiding in de liberale partij bleef bestaan, neen werd nog grooter. Hoe het proces verliep, is nog kort geleden in dit tijdschrift beschreven[1)]. Toen het Bestuur van de Liberale Unie voor de verkiezingen van dezen zomer de kiesrechthervorming met grondwetsherziening als een *urgenten* maatregel op den voorgrond stelde, weigerde de vergadering, met een kleine meerderheid, dien weg te betreden. Men weet wat er volgde: zij, die zich thans vrijzinnig-democraten noemen, verlieten de liberale partij.

Dat die partij gevormd werd zoo kort vóór de ophanden zijnde algemeene verkiezingen, - al was die partijvorming in het land niets dan een terugslag op hetgeen reeds gebeurd was in de Kamer, - had noodzakelijk ten gevolge, dat van haar nog geen groote kracht kon uitgaan bij de verkiezingscampagne. De breede groep van kiezers, die van de politiek niet hun dagelijksch werk maken, zullen op zijn best geweten hebben, welke de juiste beteekenis was van het optreden van de vrijzinnig-democraten. Gewoon als zij zijn vóór den gang naar het stembureau een blik te werpen in de groote liberale bladen, zullen zij daarin nu niet het meest gewenschte licht omtrent de nieuwe partij hebben gevonden. Want aan scheeve voorstellingen van de

1) Mr. Molengraaff in *De Gids* van Juni.

zijde van de pers is geen gebrek geweest. Het heette, dat de vrijzinnig-democraten niet anders waren dan de slippendragers der sociaal-democratie. Steun voor die stoute bewering moest gevonden worden in het feit, dat bij de herstemming in April te Amsterdam (ter voorziening in de vacature ontstaan door het overlijden van Mr. Hartogh) de vrijzinnig-democraten aldaar den sociaal-democraat Polak tegenover den liberaal Den Hertog hadden gesteund. Dat feit bestond, maar al is dit wapen tegen de vrijzinnig-democraten gehanteerd met meer talent en grooter felheid dan het verdiende, bewijst het, dat de jonge partij eigenlijk een gemaskerde sociaal-democratie is? De pers is door haar werk van dag tot dag zoo licht vergeetachtig. Was het haar ontgaan, dat de vier socialistische kamerleden, die de stervende Kamer telde, voor een goed deel hun zetels te danken hadden aan den steun van de liberalen? Of was het voor haar onaannemelijk, dat de jonge partij voor de Kamer de persoonlijke waarde van den sociaal-democraat in dit speciale geval stelde boven die van zijn liberalen tegenstander?

Intusschen, het wapen was te doelmatig om er de vrijzinnig-democraten niet geducht mee te havenen. Het was een argument, dat bij den eerzamen burger insloeg. Voor het spook van de sociaal-democratie rijzen nog velen de haren te berge. Hoe zouden die allen vertrouwen kunnen schenken aan een partij, die bij een herstemming tusschen een sociaal-democraat en een liberaal aan den eerste haar voorkeur had geschonken?

Te meer scheen het geraden, dezen dolk te hanteeren tegen de nieuwe partij, die kersversch van onder het liberale vaandel was weggeloopen, omdat het andere wapen, waarmee men haar wilde bestrijden, toch wel wat al te stomp was. Door hun eisch van grondwetsherziening vóór alles, zouden - zoo werd er gewaarschuwd - de vrijzinnig-democraten een spaak in het wiel steken, zoo dikwijls een volijverige altruïstische Regeering de sociale nooden zou willen lenigen met behulp van de wet. Inderdaad, ook voor den in politiek niet ingewijden kiezer was dit toch wat kras. Zooveel wist hij toch wel, dat Kerdijk en Veegens hun leven hadden dienstbaar gemaakt aan den strijd voor sociale wetgeving, ja dat alle hoofdmannen van de vrijzinnig-democratische partij

juist diegenen waren, die aan den linkervleugel van de liberalen het warmst voor sociale wetgeving hadden gestreden. Het zou dus dien eenvoudigen kiezer niet aan het verstand zijn te brengen, dat juist die mannen hetzij de sociale politiek zouden tegenwerken, omdat zij geen grondwetsherziening konden verkrijgen, hetzij met het doen van voorstellen tot grondwetsherziening zooveel tijd zouden zoek brengen, dat er in een vierjarige parlementsperiode geen tijd voor sociaal werk overbleef.

Intusschen, de kiezers waren bij het wegen van deze argumenten vrij wel aangewezen op eigen kracht; wat de jonge partij miste was een eigen orgaan, waarin dagelijks den fellen tegenstander behoorlijk bescheid zou worden gegeven. Zoo werden de slagen, die den vrijzinnig-democraten werden toegebracht niet behoorlijk gepareerd en moesten zij doel treffen. Nog om een andere reden ware het bezit van een bekend dagblad der vrijzinnige democratie ten goede gekomen. Ook politiek is in ons land een zaak van ‘ton.’ Het scheen nu, waar de liberale organen vrij wel alle aan het oude vaandel waren trouw gebleven, alsof die vrijzinnig-democraten toch eigenlijk hetzelfde handjevol waren, dat vroeger als radicalen gebleken was zeer weinig kracht te bezitten. En de liberale pers kweekte die meening gedurig. Voor de talrijke ‘middenstof’ van de tot dusver liberaal stemmende kiezers lag het dus te zeer buiten hun gewone sfeer van handelen om, tegen de door de groote bladen aanbevolen candidaten in, andere te stemmen. De vrijzinnig-democraten waren voor die middenstof nog niet genoeg een ‘gewone’ partij, zooals liberalen, katholieken, conservatieven. Haast schreef ik: het was nog niet deftig vrijzinnig-democraat te zijn. Vandaar het verschijnsel dat, waar de vrijzinnig-democraten eigen candidaten stelden *tegenover* de liberalen, zij zeer weinig stemmen verkregen.

Maar laat dit toch geen reden zijn voor de liberale bladen om den draak te steken met het geringe succes, dat de jonge partij bij de stembus heeft behaald! Men heeft zich wel gewacht dit andere bij de verkiezingen gebleken verschijnsel op den voorgrond te plaatsen: omgekeerd is het nergens den liberalen gelukt een aftredend vrijzinnig-democraat door een liberaal te vervangen, zelfs niet

in het conservatieve Rotterdam. Heldt en Veegens zijn niet gevallen, omdat zij vrijzinnig-democraat waren; zij zouden evenmin herkozen zijn, zoo zij den kiezers als liberaal waren aanbevolen. Heldt viel, omdat op den clericalen, Veegens omdat op den sociaal-democratischen candidaat meer stemmen werden uitgebracht. Noch Drucker of Marchant, noch Fokker, Ketelaar of Nolting, noch zelfs Pijnacker Hordijk of Van Raalte heeft men van hun zetel kunnen verdrijven. Het beste bewijs dat er ook in de politiek 'ton' is. Het waren hier de *personen*, wien de kiezers hun stem gaven, en die zij niet wilden loslaten, omdat zij, vrijzinnig-democraat of niet, wel wisten, dat deze mannen de aan hen toevertrouwde belangen zouden behartigen in den geest van hen, die hen afvaardigden. De middenstof van het vrijzinnige kiezerscorps moge de vrijzinnige-democratie nog niet in alle opzichten hebben begrepen, het was niet tegen den 'ton,' er lag niets compromitteerends in die mannen te herkiezen, die zich nooit in de politiek waren te buiten gegaan aan 'dolle streken' en van wie men ook zeker was die nooit te zullen zien.

Ten einde het discrediet van de vrijzinnig-democratische partij te vergrooten, is haar door sommigen nog een zonde aangewreven, die de vermelding wel waard is. *Zij* zou mede oorzaak zijn van de overwinning der kerkelijke partijen. Hadde zij - zoo luidt de beschuldiging - geen verdeeldheid en dus stemmenversnippering teweeggebracht, de uitslag had anders kunnen wezen. Wel is waar werd de beschuldiging niet met concrete voorbeelden of cijfers gestaafd; dat was niet noodig; haar te uiten scheen voldoende. Lang echter zou deze zonde, zoo men zich een oogenblik tot onderzoek wilde zetten, niet op het hoofd der jonggeborene kunnen blijven rusten. Dat onderzoek toch zou leeren, dat in geen enkel district door de schuld van de vrijzinnig-democraten een zetel ter linkerzijde is verloren gegaan. Integendeel, zij hebben door met eigen candidaten op te treden de belangstelling en den ijver van de kiezers geprikkeld en het stemmencijfer, dat voor een volstrekte meerderheid noodig was, opgedreven.

De felheid, waarmee de uittreding van de vrijzinnig-democraten uit de groote liberale partij door haar hoofdorganen is begroet, bewijst hoezeer van die zijde prijs werd gesteld

op hetgeen ik zou willen noemen de liberale concentratie. Het was bij de verkiezingen van 1897 nog gelukt die concentratie te bewaren en op te trekken tegen den gezamenlijken vijand, het clericalisme. Toen nog werd door die liberale eenheid de overwinning behaald, en het Ministerie-Pierson, dat daarna optrad, doet levendig denken aan de concentratie-Ministeries van onze Fransche naburen. Maar het was voor het laatst! Nog eer de vierjarige parlementaire periode ten einde was, had reeds het laatste uur van de liberale eenheid geslagen. Tegen den twistappel van het kiesrecht was zij niet bestand.

'Is dan die urgentie van grondwetsherziening ter wille van het kiesrecht' - zoo riepen de achterblijvenden in de Liberale Unie ons toe - 'van zooveel belang, dat ge daarvoor de gelederen der liberale partij verlaat? Ge kunt toch immers uw grondwetsherziening niet volvoeren, zoolang ge er geen meerderheid voor hebt. Ook wij willen wat gij wenscht, maar niet zoo gehaast als gij!' Op die vraag zou het antwoord een wedervraag kunnen zijn. De vrijzinnig-democraten zouden de vraag kunnen stellen: 'Indien gij zelf zegt hetzelfde te willen als wij, doch slechts te wachten tot er een meerderheid voor grondwetsherziening is aan te wijzen, waarom dan niet de urgentie van grondwetsherziening in uw vaandel geschreven? Die herziening kan toch niet worden volvoerd, voordat daarvoor een meerderheid is te vinden. Indien het verschil dat ons verdeelt een zoo geringe nuance betreft, waarom wendt ge u dan af van uw Bestuur, dat bijna eenparig u de urgentie voorlegt en dat bestaat uit mannen, die jarenlang zich uw vertrouwen waardig hebben gemaakt? Indien gij hetzelfde wilt, doch slechts wacht op de meerderheid, dan kunt gij toch wel déze concessie doen, dat ook gij metterdaad *toont* het te willen en uw candidaten aan dien wensch ter toetse brengt.'

Waarlijk slechts één oplossing is hier mogelijk: het verschil tusschen de meerderheid en de minderheid ter gedenkwaardige vergadering van de Liberale Unie van 26 Januari 1901 zit dieper. Het is de tot dusver kunstmatig bedekte klove, die zichtbaar wordt. Zoolang het anti-clericalisme strijdleus is, gaapt er geen afgrond, want die is met het zachte mos der liberale concentratie bedekt. Maar laat die strijdleus ver-

stommen, en het is, of de gemeenschappelijke bodem wijkt; ge ziet den gapenden afgrond tusschen de fracties der linker-zijde. Men behoeft dan ook het oog slechts een weinig te oefenen om te ontwaren, hoe ontevreden de linkervleugel van de vrienden van het Ministerie-Pierson waren over sommige handelingen van het kabinet; hoe de houding van de Regeering na de verwerping van het eerste ontwerp-Ongevallenwet door de Eerste Kamer, bij die fractie luide afkeuring vond; hoe diezelfde fractie het der Regeering euvel duidde, dat zij het kiesrechtvraagstuk buiten haar werkplan hield; hoe men de Regeering niet vergaf de wijze, waarop zij aan de Legerwet een meerderheid had weten te bezorgen. Inderdaad *in* de Kamer was een scheiding ontstaan, die daarbuiten in de stichting van den vrijzinnig-democratischen bond een echo vond.

Dat de scheiding heeft plaats gehad, zal in de toekomst heilzaam werken voor het politieke leven in Nederland. Zij kwam te laat; ware zij eerder gekomen, tal van arbeiders hadden zich niet aangesloten bij de sociaal-democratie; toch komt zij nog vroeg genoeg om invloed te kunnen hebben op de partijen-groepeering in ons vaderland.

De vrijzinnig-democraten hebben dien naam aangenomen, omdat zij, zich afscheidende van de Liberale Unie, een *naam* moesten aannemen. En zij konden bezwaarlijk hun tegenstanders berooven van het epitheton, waarmede dezen zich tooien. Zoo bleven dus de overgeblevenen liberalen. Maar dat neemt niet weg, dat ieder vrijzinnig-democraat er van doordrongen is, dat *zijn* partij niet anders doet dan de tradities van de liberale partij voortzetten. *Wij* zijn de eigenlijke liberalen, die slechts volhardend voortgaan in de richting, waarin de vrijzinnigen zich altijd hebben bewogen. Of verschilt de vrijzinnige-democratie misschien principieel van het liberalisme, waar het geldt de grenzen vast te stellen van de staatsmacht? Treub heeft voor iedereen daghelder gemaakt, hoe geen bepaald economisch standpunt is aantegeven, waarop de liberale partij zich als partij heeft gesteld. Maar *dit* mag men toch wel zeggen: het standpunt van Thorbecke's Narede, het onthoudingsstandpunt, is niet meer het credo van de liberalen, al verheffen zij volkomen terecht de staatsalmacht evenmin tot

alleen zaligmakend beginsel. Toch mag het den liberalen wel eens worden herinnerd, dat zij het standpunt van Thorbecke's Narede reeds meer dan vijf en twintig jaar achter zich hebben liggen.

Het was op den 24sten November 1874, dat de miskende liberale staatsman Kappeyne in de Tweede Kamer zijn bekende redevoering uitsprak, waarin hij zijn 'moderne levensbeschouwing' uiteenzette. Welnu, die redevoering kan beschouwd worden als de grondslag, waarop Kappeyne het leiderschap van de liberalen op zich nam. En die leiding, - het is bekend - volgden toen alle liberalen in de Tweede Kamer met uitzondering van zeer enkelen.

Hooren wij den redenaar van 1874: 'Als wij vijf-en-twintig jaren terugblikken, dan zien wij, dat de algemeene opvatting deze was, dat de Staat niets anders is dan eene groote politiemacht, die slechts te zorgen had voor de veiligheid van de personen en goederen der tijdelijk onder zijne hoede te zamenlevende ingezetenen en dat ieder van dezen een deel van zijne vrijheid en van zijne bezittingen moet opofferen, om zich daarvoor die bescherming van den Staat te koopen. Maar die redeneering gaat niet meer op. Onze moderne levensbeschouwing leert ons inzien, dat die opvatting der natuurlijke vrijheid een klank zonder inhoud is en de mensch slechts tot zijne aardsche bestemming kan komen als lid der maatschappij. Zij leert ons tevens beseffen, dat geen handeling, geen nalatigheid van het individu zonder terugwerking blijft op het geheel, dat allen zijn solidair en dat dáárom - men moge het duidelijk uitspreken of het onbewust doen - de Staat van zijne ingezetenen kan vergen al wat tot zelfbehoud der vereeniging noodzakelijk is, maar dat hij ook aan hen alles moet verschaffen wat vereischt wordt om hun het volle genot der beschaving te verzekeren.... Dus van den Staat moet en kan alleen uitgaan datgene, wat onontbeerlijk is, zal het volk voortdurend toenemen in kennis, in zedelijkheid en in rijkdom. Het gevolg daarvan is, dat de invloed, de taak van den Staat zich voortdurend hoe langer hoe meer uitbreidt.'....

Een eigenaardig en eenigszins komisch effect maakt het, wanneer men nu zeven en twintig jaar later den Hoogleeraar Van der Vlugt[1)] juist ten aanzien van de grenzen der staatsmacht een scherpe demarcatie-lijn ziet trekken tusschen 'vrij-

1) In 'Onze Eeuw' van Mei 1901.

zinnigen' en 'democraten', ja zelfs hoort verkondigen, dat in deze twee begrippen een tegenstelling ligt. Menigeen zal dit te voren niet zoo grif hebben begrepen. Menig oud-liberaal noemt zich zelf en is ook waarlijk democraat, en ontwaakt nu plotseling op een morgen met de aanzegging, dat hij voortaan alleen 'vrijzinnig' zich mag noemen. Talrijke 'democraten' gevoelen zich volkomen vrijzinnig, doch moeten nu ontwaren, dat zij zich dat eerste epitheton niet mogen laten aanleunen op straffe van een kameleontisch wezen te worden gescholden. De Heer Van der Vlugt doet het voorkomen, alsof tusschen *vrijzinnigen* (waarmee hij dan blijkbaar de oud-liberalen bedoelt) en *democraten* een principieel verschil bestaat omtrent de wijsgeerige opvatting van den Staat. Hij schijnt van meening, dat de 'strikte onpartijdigheid van het staatsgezag',[1)] die zich uit in het handelen 'zonder aanzien des persoons' een kenmerkende eigenschap is, waarop alleen de 'vrijzinnigen' mogen bogen, terwijl de 'democraten' die kwaliteit schijnen te missen. Eilieve vraag eens den Liberale-Unieman, of hij ooit een oogenblik die diepte heeft gepeild, die hem in philosophisch-staatsrechtelijken zin heet te scheiden van zijn vrijzinnig-democratischen medemensch, wien hij tot voor enkele maanden trouw de broederhand reikte. Trouwens, herinnert zich de hooggeleerde schrijver nog dat hij in 1894[2)] de democratie zelf wel wilde inhalen, maar Tak's snood bedrijf hem alleen in verzet deed komen tegen de *wijze* waarop men - (volgens Mr. Van der Vlugt - de democratie wilde brengen?

Al is echter staatsonthouding niet meer het credo van de liberale partij, zij had ook bij dit vraagstuk reeds lang haar gauche en haar droite. Haar rechterzijde ging het pad der staatsbemoeiing op met loomen tred, een aansporing was nu en dan niet overbodig, ja zelfs noodig. Haar linkerzijde daarentegen wenschte den invloed van de wetgeving op de verdeeling van den rijkdom liever vandaag dan morgen te gevoelen. Het is ook op dit punt, dat de afscheiding van de vrijzinnig-democraten, die vroegere linkerzijde van de liberalen, is toe te juichen. Bij een zoogenaamde liberale eenheid is een Regeering genoodzaakt haar sociale ontwerpen te doen aan-

1) ibid. bl. 38.
2) In de *Nieuwe Rotterd. Court.* van 7 April 1894.

nemen door de geheele partij; die ontwerpen moeten zoowel links als rechts bijval vinden, en het is een eigenaardig verschijnsel, dat dan de rechterzijde de magneet is, die het sterkst aantrekt. De ontwerpen verlaten dan het Parlement in den vorm, welken die rechterfractie er aan heeft gegeven. Langs empirischen weg zou men - het beeld herinnert mij de leer van Ricardo - deze stelling kunnen formuleeren: bij een liberale concentratie hebben de sociale wetten de gedaante, waarin de minst liberale volksvertegenwoordiger er zich nog vóór kan verklaren.

Aan dezen toestand kan het optreden van de vrijzinnig-democraten een einde maken. Misschien heeft men in het afgeloopen parlementaire tijdvak het bovengeschetste bezwaar nog niet in vollen omvang gevoeld, omdat dat tijdperk slechts de aera van de sociale wetten opende. Maar waar de komende periode, ik zeg nu niet de eerste vier jaren, maar de toekomst, het tijdvak zal worden van sociale wetgeving bij uitnemendheid, waar die wetgeving de geheele politiek zal beheerschen, daar kan het de zuiverheid der atmosfeer niet anders dan bevorderen, dat die nominale liberale eenheid zelfs in naam niet meer bestaat. Vergeten zal men daarbij niet mogen, dat die hooggeroemde liberale eenheid tal van jaren ondanks haar meerderheid in de beide Kamers niet in staat was de regeering uit te oefenen. Want men zal toch niet de jaren van de Ministeriën-Van Lynden van Sandenburg en Heemskerk, al spreekt men er liefst niet over, uit het geheugen willen wisschen?

Wie over het eindigen van de groote liberale partij als één groep, haar plaats hebbende in de vertegenwoordiging tegenover één andere groep, en met haar beurtelings de regeering wisselende, moge klagen, niet hij, die zich de lessen van de geschiedenis ten nutte maakt. Het blijkt, dat de tijd van de twee groote tegenover elkander staande staatspartijen voorbij is. Waar ge het oog wendt, naar België, Frankrijk of Duitschland, ge vindt in de volksvertegenwoordiging van die landen vijf ja zes politieke groepen. Zelfs in het land, waar het parlementaire stelsel het meest tot volkomenheid heet te zijn gebracht, in Engeland, is het met de beroemde en een tijdlang voor het politieke leven weldadige tegenstelling van Whigs en Tories reeds lang gedaan.

Het is dus begrijpelijk, ja natuurlijk, dat de ministeriën, die men ziet optreden, coalitie-ministeriën zijn, gevormd uit verschillende groepen, die elkander hetzij in grondbeginselen, hetzij door een tijdelijk na te jagen doel, het naaste staan. Het nu opgetreden Ministerie-Kuyper is zulk een coalitie-kabinet. De verschillende groepen waaruit het is voortgekomen hebben één zelfde grondbeginsel, dat hen vereenigt: het supra-naturalistisch staatsrecht. Maar of de praktische doeleinden, die zij gezamenlijk najagen, werk geven voor een tijdvak van vier jaar, zal de toekomst moeten leeren. Of zal ook deze coalitie getroffen worden door het euvel, dat hierin bestaat, dat nauwelijks na de verovering van het gezag, de verschilpunten tusschen de bondgenooten de eenheid overschaduwen?

Ik waag mij thans niet aan eenige voorspelling, maar mag toch niet verzuimen te wijzen op een verschijnsel, dat voor de toekomst van groote beteekenis zal blijken. Na de katholieken is de sterkste groep van de coalitie, die de zegepraal op de vrijzinnigen heeft bevochten, de Kuyper-fractie der anti-revolutionairen. Sinds jaar en dag levert deze partij een eigenaardige bijdrage tot de studie van de politiek in Nederland. Als partij in de Kamer voerde zij bij voortduring een conservatieve politiek. Zij stemde in 1887 tegen de amendementen waardoor in het voorloopig kiesreglement het aantal kiezers kon worden vermeerderd. Zij verwierp in 1889 de belastingvoorstellen van de Heeren Borgesius c.s.; zij deed haar invloed in het Ministerie-Mackay weinig of niet gevoelen; zij stemde tegen de belastingwetten van den minister Pierson, eindelijk, ook de leerplichtwet vond in haar oogen geen genade. Maar de kiezers, die deze partij hun zetels in de Kamer doen innemen, zijn voor een groot deel democraten. Het verschijnsel bestaat dus sinds jaar en dag, dat de committenten voor een goed deel democraten zijn, de gecommitteerden echter stemmen met het behoud.

Er is één oogenblik geweest, waarop de Kuyper-groep in de Kamer werkelijk naderde aan de gezindheid van hen, die aan die groep het aanzijn hadden gegeven. Het was bij de behandeling van het ontwerp-kieswet van den minister Tak van Poortvliet. Het scheen toen alsof een

andere, meer rationeele, partijgroepeering haar intrede zou doen in ons politieke leven, en indien de steun, dien de minister Tak bij de ontbindingsverkiezingen van 10 April 1894 van Dr. Kuyper en de zijnen heeft genoten, in de verschillende kiesdistricten systematischer en beter georganiseerd ware geweest, het lijdt geen twijfel of het kiesrechtvraagstuk zou met behulp van de anti-revolutionaire gauche zijn opgelost. Het aftreden van den minister Tak bracht echter het einde mede van de tijdelijke democratie der groep-Kuyper. De anti-revolutionaire linkerzijde, door christelijke democraten in de Kamer gebracht, stemde van toen af weder trouw met de in ons land conservatieve staatspartij der katholieken en met den even behoudenden anti-revolutionairen rechtervleugel.

Het spreekt van zelf, dat een zoo bekwaam staatsman als Dr. Kuyper voor die houding zijn reden zal hebben gehad, en dat hij ondanks die houding nog alle stemmen, waarover hij ook vroeger beschikte, op zijn partijgenooten heeft weten te doen uitbrengen, bewijst, dat hij het geduld van zijn kiezers op sterke proef vermag te stellen. Rechtvaardiging kan die houding altijd daarin vinden, dat het staatsrechtelijk *grondbeginsel* van de anti-revolutionaire linkerzijde overeenkomt met dat van diegenen, met wie zij broederlijk in de Kamer plachten mee te stemmen, terwijl dat grondbeginsel lijnrecht staat tegenover de staatsrechtelijke opvatting van de vrijzinnige partijen. Dat christelijk beginsel moet eerst - zoo zal het heeten - in ons staatsrecht zijn ingedrongen, het land moet eerst naar *dat* beginsel zijn geregeerd, willen de practische verschilpunten, die de bondgenooten van elkander scheiden, op den voorgrond treden.

Eerst derhalve de zegepraal van het christelijk beginsel in ons staatsrecht! Waar zal ons dit practisch heenvoeren? Ik spreek nu niet van het administreeren, maar van het regeeren van het land; ik spreek ook niet van het bezetten van alle ambten met personen, die der kerkelijke coalitie naar het hart zijn; een stelsel dat, in strijd met de constitutie, in Nederland door geen regeering ongestraft is toe te passen, en dat - ik ben er van overtuigd - de besten onder de nieuwe meerderheid ook niet zouden willen volgen. Alleen toch om eenige jaren de benoemingen in handen te hebben, aanvaardt

geen ernstige partij de Regeering. Zij wil haar grondbeginsels neerleggen in de wetgeving. Maar hoe dit te doen? Geeft het feit, dat men in het staatsrecht de goddelijke openbaring ziet, een bepaalde oplossing voor het kiesrechtvraagstuk? Zoo ja, waarom verklaarde zich dan de fractie-Kuyper vóór, de fractie-Lohman evenals de katholieken tegen het ontwerp-Tak? Doet het grondbeginsel van de kerkelijke partijen dan soms een bepaalde regeling aan de hand voor het probleem der pensioenverzekering of voor de onteigening, voor onze handelspolitiek of voor het vraagstuk van de concessiën, of eindelijk voor het arbeidscontract? Wie het wete, zegge het, maar hij zegge het dan liefst zoo duidelijk, dat iedereen het voor goed heeft begrepen.

Waar het grondbeginsel van de kerkelijke partijen wèl een stempel drukken kan op de wetgeving, het is bij het onderwijs. Aan dit vraagstuk is het, dat in Nederland de katholieken en antirevolutionairen als clericale staatspartijen hun aanzijn hebben te danken. Mocht de geschiedschrijver van de toekomst ook kunnen vermelden, dat het de oplossing van ditzelfde vraagstuk was, die beide als kerkelijke partijen niet hebben overleefd!

De grieven van de kerkelijken tegen de schoolwet-Kappeyne - de ‘scherpe resolutie’ - waren door de wet-Mackay weggenomen. Zoo dacht men, en men kon zich zoodoende troosten over het feit, dat die wet was tot stand gekomen met medewerking van een deel der vrijzinnigen. Of die liberalen daarmee goed hebben gehandeld, valt thans na twaalf jaar niet meer te onderzoeken. Het beginsel van het subsidieeren van bijzonder onderwijs heeft sinds die twaalf jaren in onze wetgeving post gevat, en wie op dien weg verder gaat, volgt niet anders dan de zuivere konsekwenties van het toen uitgebrachte votum. Subsidieering van bijzonder middelbaar en hooger onderwijs, het geven van het jus promovendi aan bijzondere universiteiten en gymnasia, ziedaar hetgeen op het gebied van wetgeving ligt in de lijn van de grondbeginselen van het thans opgetreden coalitie-ministerie. Ook subsidieering van het bijzonder onderwijs *allèen*, ontneming van het geld der openbare kassen aan het *openbaar* onderwijs? Ook dit ligt in die lijn, maar durft men die lijn zoover trekken, dat zij een streep haalt door de Nederlandsche

grondwet? Durven de nazaten van Groen vergeten, dat de vrijheid van onderwijs in ruil is gegeven voor de zekerheid, dat ‘overal voldoend openbaar onderwijs’ zou zijn? Zal men zoover durven gaan, dat men de zinsnede in de constitutie, dat het *openbaar* onderwijs een voorwerp is van de aanhoudende zorg der Regeering, zal durven uitleggen als luidde zij, dat de Regeering dat openbaar onderwijs aan zijn lot zal hebben over te laten? Zoolang de grondbeginselen van de constitutie heilig zijn voor wie ze heeft uit te voeren, is voor een dergelijke handelwijze geen vrees. En de grondwet is op dit punt zoo duidelijk, dat men evengoed de drukpersvrijheid of de vrijheid van godsdienst zou kunnen schrappen als de kosten voor het openbaar onderwijs. Misschien zou zelfs dit liggen in de lijn van de beginselen der kerkelijke meerderheid, maar zij zal het niet licht wagen die beginselen hieromtrent te verwezenlijken. Zij zou, wat de godsdienstvrijheid betreft, haar eigen kinderen verslinden, want - herinnerd behoeft slechts te worden aan het manifest van de Friesche christelijk-historischen - de eene helft van de bondgenooten zou de andere helft haar vrijen cultus willen ontnemen.

Behalve op het terrein van het onderwijs is geen enkel onderdeel van staatsbeleid te noemen, waar de supra-naturalistische grondgedachte, die het Ministerie-Kuyper leidt, een merkteeken kan worden voor de wetgeving. Ja zelfs dat onderwijs is het eenige vraagstuk, waaromheen de kerkelijke meerderheid zich als een eenheid weet te groepeeren.

Indien nu binnen de grenzen van de grondwet voor de onderwijs-vraag een regeling is te vinden, waardoor de kerkelijke partijen zijn tevreden gesteld - en die regeling kunnen zij hun tegenpartij ter linkerzijde thans krachtens haar meerderheid opleggen -, dan *moet* met rassche schreden het tijdstip naderen, waarop de kerkelijke coalitie haar ontbinding tegemoet gaat. Dan moet het tijdstip komen, dat de christelijk-democratische kiezers, die ter wille van het eerste gedeelte van dit epitheton jarenlang de mandaten van Dr. Kuyper en de zijnen hebben vernieuwd, eindelijk van den leider eischen, dat hij zijn democratie evenzeer toone als hij zijn christelijk grondbeginsel heeft toegepast op den modernen staat. Dan slaat het scheidens-

uur voor de bondgenooten. Het klokje klept; het klokje van de veranderingen van economische toestanden door de wet; bovenal het klokje van de oplossing van het electorale vraagstuk. De katholieken en vrij-antirevolutionairen nemen de plaatsen weer in, die hun van huis uit toekomen als de banierdragers van het behoud. Zeker, in het vóor de verkiezingen ontrolde vaandel stonden ook bij hen de sociale hervormingen geschreven. Maar zal de wijze, waarop zij die hervormingen in het Staatsblad willen brengen, overeenkomstig zijn aan de wenschen van hun broeders ter linkerzijde? Dat zou men moeten zien om het te gelooven. Zeker kan nu reeds worden voorspeld, dat de rechterzijde der kerkelijken tot een nieuwe uitbreiding van het kiesrecht niet zal zijn te bewegen.

Zou dan het oogenblik gekomen zijn voor samengaan van de anti-revolutionaire democratie met de democraten ter linkerzijde van het Parlement? Zouden dan de vrijzinnig-democraten, versterkt met die liberalen, die tot nog toe in het gezicht van de verkiezingen tot hun gelederen niet toetraden, maar die op den langen duur zullen beseffen, dat hun plaats in de politiek eerder is bij Kerdijk dan bij Mees, den christelijken democraten de hand kunnen reiken? Wie zal het zeggen? Zoo het ooit geschiedt, zal het politieke leven in Nederland in andere, zuiverder bedding zijn geleid. Dan zal een sterke partij van hervorming staan tegenover een sterke partij van behoud; dan zal het clericalisme in de politiek slechts meespreken, in zooverre en zoolang als de katholieken een staatspartij blijven vormen.

Voorloopig echter zal men het morgenrood van die nieuwe aera nog niet zien gloren. Bedriegen de voorteekenen niet, - en zoolang niet het Hoofd van den Staat door de Troonrede de plannen van de verantwoordelijke ministers heeft openbaar gemaakt, valt hieromtrent geen zekerheid te geven,[1] -

1) Terwijl dit artikel ter perse is, heeft de Troonrede juist het programma van het Ministerie openbaar gemaakt. De zinsnede, die daarin aan het Onderwijs is gewijd, gaf mij geen aanleiding den tekst van mijn opstel te veranderen. De regeering zegt te zullen voortschrijden op den weg van vrij making van het onderwijs. Maar *wanneer* zij daartoe voorstellen zal doen, zegt zij niet en valt ook niet af te leiden uit de plaats, die de onderwijs-paragraaf in het staatsstuk inneemt. Wel staat deze vooraan, maar de indeeling van de Troonrede, die eerst het ‘geestelijk’ daarna het ‘stoffelijk gebied’ van den volkstoestand behandelt, bracht deze volgorde mede.

dan zal het kabinet-Kuyper het onderwijs-vraagstuk eerst in de laatste periode van zijn bestaan ter hand nemen. Hoe langer het daarmede wacht, des te langer houdt het de coalitie, die de geestelijke moeder is van het kabinet, bijeen. Intusschen zal het kabinet sociale politiek drijven, ook om den steun niet te verliezen van de duizenden kiezers, die van dit ministerie sociale hervormingen liever wenschten dan van de vrijzinnigen, maar die dan ook nu reikhalzend daarnaar uitzien. Maar dat ook bij de dan te verwachten wetsvoorstellen het democratisch element niet overheerschend zal zijn, kan nu reeds eenvoudig uit de samenstelling van het ministerie worden afgeleid. Toch zal de premier, als zijn taktische gaven als regeerder die als partijleider evenaren, zijn kamermeerderheid lang achter zich kunnen houden. Het feit, dat de onderwijs-kwestie onafgedaan ligt en op afwikkeling wacht, zal menig wetsvoorstel veilig door de discussie heendrijven. Het zou niet de eerste maal zijn, dat het onderwerp, waarover de meeningen het scherpst tegenover elkander staan, en dat de pièce de résistance van het regeeringsbeleid moet zijn, tot het laatst wordt bewaard. Pierson's belastinghervorming verwierf een meerderheid, omdat Tak's kiesrecht lag te wachten. Zoo zal het ook gaan met den maaltijd, dien dit kerkelijk Kabinet zijn meerderheid voorzet. Eenmaal echter moet men tot het gerecht komen, dat tot het laatst is bewaard. Is ook dit genuttigd, tien tegen een, dat de gastheer niet voor een tweede maal diezelfde gasten aan zijn disch terugziet.

Het is dus te voorzien, dat de komende wetsvoorstellen, - want dat het Ministerie werkeloos zal zijn mag niet worden aangenomen -, zullen beantwoorden aan de wenschen van de conservatieve meerderheid in de Kamer. Steun van sociaal-democratische zijde schijnt Dr. Kuyper niet te begeeren. Immers bij de herstemmingen heeft hij overal den tegenstanders van de sociaal-democratie hulp verleend. De sociaal-democraten werden in vergelijking van liberalen en vrijzinnig-democraten als het grootere euvel beschouwd. De sociaal-democraten zal men dus vinden in de oppositie tegen het kabinet en dat *mèt* de liberalen en de vrijzinnig-democraten.

Samenwerking van vrijzinnig-democraten met de gauche van de anti-revolutionairen - gesteld, dat een dergelijke samenwerking ooit mogelijk zou zijn, - ligt dus nog in het

verre verschiet, omdat die anti-revolutionaire linkerzijde zich vooreerst trouw zal toonen als onderdeel van de groote kerkelijke meerderheid.

Maar ook nog om een andere reden. Allen, die als tegenstanders van de kerkelijken zijn gekozen, zullen als oppositie de beginselen van ons grondwettig staatsrecht hebben te verdedigen, zoo die mochten worden bedreigd. Zij zullen tegenover een behoudzieke of werkelooze meerderheid hun democratische opvattingen trachten neer te leggen in de komende wetgeving. Bij het vervullen van die taak staat het te wachten, dat het verschil tusschen vrijzinnig-democraten en liberalen zal verbleeken. Want het is een eigenaardige karaktertrek van de liberale partij, dat zij nooit vooruitstrevender en democratischer is dan wanneer zij in de minderheid de rol van oppositie speelt. En men kan er zeker van zijn, dat de hoogst bekwame tactici, die in de nieuwe kamer de leiding der liberale partij in handen zullen nemen, een buitengewone kracht in democratische richting zullen ontwikkelen. Naast die liberale partij, die in de oppositie als een tweede Janusanceps de meest democratische zijde van haar gelaat toont, staan nu de vrijzinnig-democraten in de kamer van een paar hunner beste en meest militante krachten beroofd. Zij zullen schouder aan schouder met de liberalen strijden tegen de kerkelijke coalitie waar plicht dit gebiedt; maar zij zullen geen oogenblik vergeten, dat, naarmate het uur nadert, waarop de kerkelijke meerderheid uiteenspat, ook de andere zijde van het gelaat van den anceps-medestander in helderder licht verschijnt.

Dan zal het den vrijzinnig-democraten blijken van hoe groot nut het is, dat zij een zelfstandige partij vormen. Dan is de tijd daar om alle democraten, mits zij tevens (want ik zie in die woorden *geen* tegenstelling) vrijzinnig zijn in hun beginselen, te vereenigen. Of ooit de geniale kerkelijke leider van heden dat bondgenootschap de hand zal reiken?

Behalve de liberale partij vinden de vrijzinnig-democraten ter linkerzijde de aanhangers van de sociaal-democratie. Deze hebben in den verkiezingsstrijd zich doen kennen door hun uitnemende organisatie, hun met noesten ijver doorgezette propaganda. Zij streden principieel, overal met eigen candi-

daten optredende. Den vrijzinnig-democraten en den liberalen betwistten zij gelijkelijk het terrein. Bij de voorbereiding tot den strijd was geen moeite hun te veel; avond aan avond traden hun kampioenen voor de kiezers op, altijd debat toelatende of zelfs uitlokkende. Nooit geweest zijnde een gouvernementeele partij en in afzienbare toekomst ook niet kunnende verwachten het te worden, drukte hen niet de verantwoordelijkheid, die bij het doen van beloften zoowel als bij het oefenen van kritiek andere staatspartijen steeds binnen zekere perken houdt. Aan hun krachtige propaganda, aan de stoute, voor de groote massa pakkende en aantrekkelijke konsekwenties van hun leer, gepaard aan de ontevredenheid van velen, aan wie de regeering der liberalen teleurstelling had gebracht, danken zij het succès, dat zij bij de verkiezingen hebben behaald. Zij zijn sinds 1897 belangrijk in stemmenaantal vooruitgegaan. Zij bezetten in de nieuwe kamer zeven zetels, zoodat zij van nu af in het Parlement een partij zijn geworden, waarmee rekening dient te worden gehouden.

Zal van de zijde der vrijzinnig-democraten samenwerking met hen mogelijk zijn? Ook voor hen is evenals voor de vrijzinnig-democraten oplossing van het kiesrechtvraagstuk een eerste eisch. Juist om dien eisch heeft de nieuwe partij bij de herstemmingen de sociaal-democraten gesteund tegen de liberalen, met wie zij in herstemming waren. Immers het toeval wilde, dat in die herstemming slechts begrepen waren liberalen, die zich beslist tegen de urgentie van grondwetsherziening hadden verklaard. In hoeverre echter bij het ter hand nemen van sociale hervormingen samenwerking met de sociaal-democraten mogelijk is, moet de toekomst nog leeren. Het is bekend, dat zij soms het mindere verwerpen, omdat zij het in hun oog betere niet kunnen verkrijgen. Zoo brachten zij het onvoorzichtige votum uit tegen de leerplichtwet, die daardoor, ware de Kamer voltallig geweest, zou zijn verworpen. Het volgen van een dergelijke onpraktische politiek ook in de Kamer zou de sociaal-democraten van de vrijzinnigen slechts kunnen vervreemden.

Wat hiervan zij, men mag het vertrouwen uitspreken, dat de vrijzinnig-democratische partij zich in elk geval tegenover de nieuwe regeering zal onthouden van kleingeestige oppositie.

Zij zal in stede van een tegenstand quand même te bieden, medewerken tot datgene, wat medewerking verdient. Maar zij kan in het komende tijdvak zich zelf zijn en blijven; zij vormt geen eenheid meer met de liberalen. Aan oude liefde, die niet roest, behoeft geen tol te worden betaald, sinds de beide partijen over en weer elkander bij de stembus hebben bestreden. De jonge partij zal haar beginselen in de eerstvolgende vier jaar verspreiden en post doen vatten in steeds ruimeren kring. Zoo gaat zij de toekomst in, vol vertrouwen dat zij het vaderland nuttig zal zijn.

J. LIMBURG.
Augustus 1901.

Gijsbert Karel van Hogendorp.[1)]

In het huis op den Kneuterdijk te 's-Gravenhage, thans gemerkt n°. 8, neemt een man van vijftigjarigen leeftijd plaats aan de schrijftafel. Een hoog, eenigszins naar achteren loopend voorhoofd, een fijne, rechte neus, scherpe, maar toch peinzende oogen, en vaste, gesloten lippen wijzen op een helder verstand, een ontwikkeld denkvermogen, een juisten blik en een groote wilskracht. Voor zich op de tafel heeft hij liggen een schijnbaar onaanzienlijk handschrift op quarto papier, den titel voerende ‘Grondwet voor het Koninkrijk Holland, 1806.’ Hij heeft het toch eerst onlangs geschreven, en wij bevinden ons in het jaar 1812; vanwaar dan dat ‘Koningrijk Holland’ en dat jaartal 1806? Gijsbert Karel van Hogendorp dacht aan de toekomst en dat wist men; daarom moest hij zich kunnen dekken, en hij nam den schijn aan zich met het verleden bezig te houden voor het geval de Fransche politie een huiszoeking bij hem mocht ondernemen. Hij was ‘een verdachte.’

Had hij dat te danken aan een bepaalde daad?

Neen, maar aan een geheel leven van toewijding aan Nederland en aan het Huis van Oranje.

Uit een oud geslacht gesproten, dat in de 18e eeuw tot de Regentenfamiliën van Rotterdam behoorde, was zijn vader

1) Weldra zullen de beide slotdeelen der ‘Brieven en Gedenkschriften’ van G.K. van Hogendorp in druk verschijnen.
De uitgever van het werk, kleinzoon van den Staatsman, heeft als inleiding daarvoor een beschouwing gegeven van zijn grootvader, en *De Gids* heeft het voorrecht die aan zijn lezers mede te deelen.
D e R e d a c t i e .

in moeielijkheden geraakt en had door aanbeveling van den Stadhouder Prins Willem V een voordeelige betrekking op Java bekomen; zijn moeder stond in hooge gunst bij de Prinses van Oranje; hij zelf had zeer vroeg de aandacht der Hooge Vrouwe getrokken; Hare genegenheid mocht hij in latere jaren behouden, totdat leeftijd en omstandigheden die van weerszijde veranderden in vriendschap en hoogachting, gepaard met dankbaarheid.

Door haar voorspraak werd hij op 10-jarigen leeftijd aan de cadettenschool te Berlijn geplaatst. Later bevorderd tot vaandrig en page van Prins Hendrik van Pruisen, ontwikkelde hij reeds vroeg uitnemende eigenschappen, waarbij zelfonderzoek en zelfkennis geen geringe rol vervulden. Zijn groote lust tot studie bracht hem in aanraking met een zoo voortreffelijk man als Biester, den vriend van Lessing en Nicolaï, en diens omgang gaf hem leiding en aanmoediging voor zijn streven. De eerzucht een groot man te worden ontwaakte en deed hem alles met volharding aangrijpen, wat voor het bereiken van zulk een hoog doel nuttig kon zijn.

Hij wist echter nog niet wat hij worden zoude; zijn opleiding wees de militaire loopbaan aan; zijn neiging tot geschiedenis en staatsrecht deed hem onbestemd gevoelen, dat zijn toekomst ook elders kon liggen. Daar riep zijn moeder hem naar het vaderland terug.

Negen jaren had hij in den vreemde verkeerd zonder ooit zijne familie te zien, en was van knaap jongman geworden. Opmerkelijk genoeg was zijn hart Nederlandsch gebleven niettegenstaande de langdurige verwijdering, en een drukke correspondentie met de moeder had de familiebanden bestendigd en nauwer aangehaald. Toch kostte het eerste bericht van zijn aanstaanden terugkeer hem tranen; maar spoedig erkende hij hoe wenschelijk het was voor hem, den Hollander, nog een deel van zijn vorming in het eigen land te ontvangen, ten einde niet een vreemdeling in den kring der zijnen te blijven. Hoe hij het Vaderland dienen zoude was hem nog niet duidelijk; aanvankelijk vervulde hij de plaats van vaandrig met rang van luitenant bij de garde van den Stadhouder in de compagnie van den Erfprins.

Zoo kwam hij in de groote wereld der kleine residentie. Hij voelde er zich niet gelukkig; voor salonheld bezat hij

geen gaven, en de garnizoensdienst kon hem niet bekoren. Hij keerde dus tot de boeken terug en verdiepte zich in de ingewikkelde staatsinrichting dier dagen; hem ontbrak echter de opwekking die men door omgang met gelijkgezinden verkrijgt, want men keurde die studiën beneden de waardigheid van een gardeofficier. Een beroemd generaal te worden, een Turenne, een Marlborough, vroeger zijn ambitie, hij zag wel in, dat daarvoor geen gelegenheid bestond; de groote dagen der Republiek waren voorbij; haar leger kon thans slechts dienen om de grenzen te bewaken en te verdedigen. Maar in den burgerlijken staatsdienst kon een betere toekomst voor hem liggen.

Anderhalf jaar sleepte hij zich onbevredigd door het leven voort. De zorgvolle moeder bemerkte dien toestand; er moest een afleiding gevonden worden; zij sloeg een reis naar Amerika voor: Amerika, het land waar zoovelen toen den blik henen richtten, dat onlangs zich losgemaakt had van het moederland, dat als nieuwe staat zich vormde naar de nieuwe begrippen, die in Europa slechts als theoriën door de lucht fladderden, maar daar in praktijk konden beoordeeld worden, een jong land, waar alles van meet af aan werd opgebouwd, zoodat het mechanisme van staat en maatschappij in zijn eerste beginselen kon gezien en beter begrepen worden. In velerlei opzicht was de reis nuttig voor hem, al ware het alleen wegens de les, die hij er uit putte, dat hetgeen goed is voor het ééne land, daarom nog niet geschikt is voor het andere.

Op zijn terugreis kwam hij door Londen en zag daar den 25-jarigen William Pitt als Lord Chancellor in het Parlement; een schok ging door zijn ziel: als zoo iets ook voor hem weggelegd was! Zijn neiging om den militairen dienst te verlaten was steeds grooter geworden; maar krijgsmanseer verbood hem er dadelijk gevolg aan te geven. Jozef II bedreigde de Zuidelijke grenzen om de vrije vaart op de Schelde te verkrijgen. Het leger der Republiek lag in Brabant. Wij vinden dus den inmiddels tot kapitein bevorderden jongeling te Breda terug... maar gebogen over het Corpus Juris. Want van jongs af is hij gewoon geweest zich zijn weg af te bakenen, en dien stelselmatig te bewandelen: hij wil te Leiden in de rechten gaan studeeren. En hij doet het, toen

het krijgsgevaar voorbij was. Onder leiding van Prof. Pestel volbracht hij zijne studiën binnen den tijd van een jaar en promoveerde 30 September 1786. Zijn dissertatie droeg hij op aan den Erfprins: een stout stuk voor die tijden.

De volkspartij, die in de Republiek steeds bestaan heeft naast de Prinsen- en Statenpartij, maar weinig gelegenheid heeft gehad zich te doen gelden, was door den loop der tijden tot grooter macht gekomen. De drang naar meerderen invloed der geregeerden op den loop der zaken, vooral in Frankrijk gevoeld, kwam ook hier aan 't licht, en vond een vruchtbaren bodem in de misbruiken der oligarchie en in de zwakke houding van den Stadhouder. Hoewel kundig en ontwikkeld miste deze de noodige veerkracht om het schip van Staat door bewogen wateren te sturen. Bij dezen geen heil ziende had de partij van het volk zich gevoegd bij die der Staten. Met kracht werd nu beider doel nagestreefd om de macht van den Stadhouder te fnuiken. Reeds in 1785 had Willem V den Haag verlaten en zich te Nijmegen gevestigd; zijn invloed verminderde met den dag; de stroom was tegen hem en zijn Huis. In die omstandigheden durfde een jong man, die nog carrière moest maken, zich openlijk voor het Huis van Oranje te verklaren! Hij deed het, gedreven niet alleen door de erkentelijkheid voor ondervonden weldaden, maar ook door de overtuiging geput uit zijne historische studiën, die hem hadden doen inzien dat het welzijn van Nederland gelegen was in de vereeniging met dat Doorluchte Huis.

Weldra zoude hij dit ook op andere wijze toonen. Het droeve jaar 1787 was aangebroken. In de woelingen en wrijvingen der partijen nam hij een werkzaam deel. Hij vroeg zijn ontslag uit den dienst, daar hij door zijn beginselen in een scheeve positie tegenover zijn superieuren dreigde te geraken, en vestigde zich als advokaat.

De zaken vloeiden niet naar hem toe; hij had dus veel vrijen tijd; en werkzaam van aard als altoos, was hij weldra druk in de weer in belang van het land. Thans liepen de omstandigheden hem mede. Men kon best gebruiken iemand bekend bij den Stadhouder en diens geheele omgeving, op de hoogte van de staatsinstellingen en voorzien van militaire kennis. Zoo werd hij de tusschenpersoon tusschen de Prins-

gezinden in den Haag en den Stadhouder en diens Gemalin te Nijmegen en te Amersfoort, later de raadgever van den Hertog van Brunswijk bij diens tocht in de Republiek. Hij had daardoor alle draden in handen, kende alle personen, wist alle bijzonderheden en vormde daarnaar zijn oordeel aangaande hetgeen gedaan moest worden. Als hij dan zijn meening nederschreef in nota's voor vorstelijke oogen bestemd, geleken die stukken, naar zijn eigen bekentenis, soms meer op instructiën dan op bescheiden en nederige raadgevingen.

Kwam de herinnering aan Pitt soms bij hem op?

De ontgoocheling met haar heilzame maar moeielijke lessen kon niet uitblijven. Toen de zaken weder in het spoor waren gekomen werd hij behandeld als het werktuig, dat zijn dienst heeft gedaan en nu niet meer noodig is. Blijkbaar had hij zich voorgesteld eenig hoog staatsambt te kunnen verkrijgen, en hij moest zich tevreden stellen met de betrekking van Pensionaris van Rotterdam, eervol genoeg voor iemand van zijn jaren, maar nu met zekeren weerzin en spijt aanvaard. Het was nuttig voor hem in het gareel te leeren loopen, zijn hooge vlucht te bedwingen, zijn aspiraties te ordenen, onder anderen te staan. Hij zoude immers nog genoeg gelegenheid vinden met de zaken in het groot bekend te worden door den omgang met den Raadpensionaris van de Spiegel en in de vergaderingen der Staten van Holland.

De gebeurtenissen van 1795 sneden zijn loopbaan af; de Oranjeklant werd ambteloos burger. Hij moest het leven van eene andere zijde leeren kennen en lange jaren van teleurstelling, van smart, van onvoldaanheid doormaken, doch altijd met het oog op de toekomst, met de zekerheid in het hart, dat een blijde morgen eens weder dagen zoude.

Als hoofd van het Amsterdamsche handelshuis zijner schoonmoeder werd hij koopman en leerde zoo den handel van nabij kennen; hij vatte den arbeid met ijver aan; maar zijn geest wederstreefde; de kantoorstoel met de dagelijksche kleine beslommeringen kwam niet met zijn aanleg overeen; zijn ‘cher commerce’ kon hem niet bevredigen, vooral niet in zoo ongunstige tijden, die alle aangewende moeite verijdelden en den met inspanning verkregen vooruitgang vernietigden.

Hij vatte een groot plan op: aan de Kaap de Goede Hoop

zoude hij een volkplanting stichten, aan duizenden behoeftigen arbeid en levensonderhoud bezorgen, en een geregelde vaart op het moederland openen. Ook dat mislukte buiten zijn schuld en bezorgde hem slechts een groot financieel verlies. Strijdensmoede trok hij zich op zijn buitenplaats Adrichem bij de Beverwijk terug om betere dagen af te wachten en zich intusschen aan de opvoeding zijner kinderen te wijden.

Het waren benauwde jaren voor hem; zijn tijdgenooten kwamen vooruit, geraakten in hooge ambten en eereposten, en zelf bleef hij buiten alles. Getrouw aan zijn beginselen stond hij die voor waar de gelegenheid zich aanbood. Zoo had hij dat in 1801 gedaan.

Het verdrag van Luneville had den vrede op het vaste land hersteld in het begin van 1801; de onderhandelingen, die tot den vrede van Amiens zouden leiden, waren aan den gang; de preliminaires waren geteekend in September 1801. Te gelijkertijd vond in de Bataafsche Republiek eene verandering in de regeering plaats, waardoor het Staatsbewind aan het roer kwam, onder toelating, zoo niet met goedkeuring, van den Eersten Consul Bonaparte. Hogendorp was van oordeel, dat alle Mogendheden het herstel van onzen ouden regeeringsvorm op de bouwvallen der democratie, maar in verbeterden vorm, gaarne zouden zien, en dat Bonaparte een eenhoofdige regeering zoude wenschen; indien dus eene groote meerderheid der natie zich voor Oranje uitsprak, dan kon deze zaak op het Congres te Amiens worden geregeld. Een inwendige aandrang, waaraan hij geen tegenstand kon bieden, dreef hem tot eene Verklaring aan het Staatsbewind, gedagteekend 27 October 1801 (zijn 39ste verjaardag), inhoudende, dat hij tot een groote meerderheid behoorde, die alle Constitutiën afkeurde, waarbij het Huis van Oranje niet met de erflijke waardigheid van hoofd van den Staat werd bekleed. Doch de meerderheid, waarop hij zich beriep, bestond uit de stillen in den lande, die huiverig waren zich uit te spreken; want eerst zes jaren waren voorbijgegaan sedert den hevigen storm, die al wat Oranje was en heette had weggevaagd.

Hij bleef alleen staan, blootgesteld aan de gevaren, die hem van de zijde eener vinnige partij bedreigden. Maar vertrouwende op zijn goed recht liet hij zich niet beangsti-

gen; hij toonde geen zwakheid en bleef ook ongemoeid. De herinnering aan deze daad heeft in latere dagen steeds gewaarwordingen van reine vreugde bij hem opgewekt.

De drie jaren op zijn buitenplaats doorgebracht gingen niet voor hem verloren, al scheen oppervlakkig zijn leven zonder doel te zijn. Onder de mannen in eer en aanzien waren ook eenige zijner vrienden, die hem gaarne raadpleegden over de onderwerpen in behandeling; menig stuk door hen ingediend is aan Hogendorp's pen ontvloeid. Het was ook een tijd van zelfonderzoek en van rustige studie, twee zaken, die nooit zonder nut zijn. De eischen van de opvoeding zijner kinderen maakten echter aan dat verblijf een einde. Hij moest zich in een stad gaan vestigen; voor hem zelven was het onverschillig waar. De keus viel op 's-Gravenhage, door het vertrek van Koning Lodewijk naar Amsterdam en Utrecht een provinciestad geworden, en in het najaar van 1809 werd het huis op den Kneuterdijk betrokken, dat getuige zoude zijn van verschillende gewichtige gebeurtenissen in Nederlands geschiedenis. Doch niets scheen toen zulk een toekomst te voorspellen. Wel hield hij zich nog altijd bezig met studien over de Vaderlandsche geschiedenis en de toen nog jonge wetenschap der staathuishoudkunde, maar als bezigheid, niet als middel om tot eenig doel te geraken; thans 47 jaren oud zoude hij wel niet meer eenige rol in de wereld vervullen, zou zijn naam in de geschiedenis niet voortleven. Zoo meende hij althans. Was de veer dan werkelijk gebroken? Hij ging de moeielijke oefenschool van het leven door; hij had leeren werken; nu leerde hij ook wachten. Hoe feller de loutering, hoe edeler het metaal.

Zoo was de man gerijpt, dien wij aan de schrijftafel hebben aangetroffen, een machtige persoonlijkheid, veelzijdig ontwikkeld door aanhoudende wisseling zijner levensomstandigheden, en gestaald door de smart; maar steeds Nederlander, ook als er geen Nederland bestond.

Van 1795 af heeft hij uitgezien naar den dag der verlossing; herhaaldelijk heeft hij gemeend dat die zoude aanbreken; telkenmale moest hij ervaren, dat de tijd nog niet rijp was. Nu echter, in 1812, zeide zijn staatsmansinstinct hem dat de bevrijding niet lang meer kon uitblijven. Veel onreins en onheiligs was in den smeltkroes van ellende en onderdrukking

vernietigd; wie vroeger in heftigen strijd tegenover elkander stonden, waren tot elkander gebracht; de eenheid van den Staat, die in het Gemeenebest zoozeer ontbroken had, was tot stand gekomen. Het verzet *tegen* Oranje had de natie tot rijpheid gebracht om *met* Oranje een nieuwen regeeringsvorm aan te nemen. Hij had dit reeds in 1795 voorzien. Nu was die tijd gekomen; er ontstond gisting en beroering in de diepte al bleef de oppervlakte nog kalm; als dat gisten tot koken en bruisen zoude overslaan, dan moesten er leiders gereed zijn om verwarring te voorkomen en recht en orde te handhaven, opdat de uitbarsting ook vruchtbaar zoude zijn. Hij wilde zich daartoe voorbereiden. Wie wist, wat de omstandigheden mede zouden brengen?

Een eerste vereischte was eene duidelijke omschrijving van de rechten en verplichtingen der verschillende staatsmachten. In 1787 reeds had hij zijn wensch gebracht onder de woorden: grooter macht voor den Prins van Oranje, maar geregeld en gewaarborgd door de wetten. Die gedachte was de korte inhoud van eene ‘Memorie in den zomer van 1795’; zij was het hoofdthema eener studie in 1799: ‘de Unie van Utrecht herzien.’ Bij zijne Verklaring aan het Staatsbewind in 1801 kwam hij openlijk uit voor ‘eene Grondwet met eene gelijke verbindende kracht voor Prins, Regenten en volk.’

Ten deele onbewust ging Hogendorp met zijn tijd mede. De hiërarchische regeeringsvorm der oude geschiedenis had met de komst van het Chistendom plaats gemaakt voor de voogdij van de kerk en van de alleenheerschers; maar daarom was de ontwikkeling der menschheid niet stil blijven staan. Na kindsheid en jongelingsjaren te hebben doorgemaakt, was zij tot meer volledigen wasdom gekomen, tot zelfbewustheid van haar kracht en haar bevoegdheid, niet om zelf te regeeren, maar om invloed uit te oefenen op den gang van zaken. De regeerende machten hebben dit niet begrepen. De banden, die de ontwikkeling tegenhielden, zijn toen niet losgemaakt maar verscheurd, en veel schoons en reins is door ruw geweld bezoedeld en tijdelijk onkenbaar gemaakt. Hogendorp heeft in latere jaren erkend, dat hij te dicht bij de gruwelen der Fransche Revolutie gestaan had en te veel geleden had onder de daarop gevolgde dwingelandij om toen ter tijd de ware beteekenis van het gebeurde te vatten. Maar dit heeft

hij toch wel gevoeld, dat een nieuwe tijd was geboren, die nieuwe vormen eischte; dat nieuwe begrippen zich baan hadden gebroken, die niet meer ter zijde gesteld konden worden. Daarom wilde hij echter het oude gebouw niet omverwerpen; hij wenschte alleen het verouderde af te breken en die deelen naar eisch van den tijd te herstellen. Vóór alles hield hij de historische lijn vast om het nieuwe uit het oude te doen voortkomen.

In dien geest had hij een Ontwerp-Grondwet gereed gemaakt in 1812, maar er boven geschreven ‘voor het Koninkrijk Holland’, en het jaartal 1806. De Fransche politie had het oog op hem, den bekenden Oranjeman; als zij soms een huiszoeking bij hem mocht ondernemen, dan kon hij dit gevaarlijk stuk doen voorkomen als vrucht eener onschuldige bezigheid op zijn studeerkamer tijdens de komst van Koning Lodewijk. Dit ontwerp deelde hij aan eenige vertrouwde vrienden mede; en naar aanleiding van de daarop ontvangen aanmerkingen werkte hij het geheel om. Toen bergde hij beide stukken weg, totdat de tijd gekomen zoude zijn om er gebruik van te maken.

Doch niet alleen in het studeervertrek, ook daarbuiten trof hij maatregelen van voorbereiding. Het was geen samenzwering, die hij op touw zette; hij stelde zich alleen in betrekking met vele gelijkgezinden in en buiten de stad zijner inwoning. Veel moet er in die dagen zijn verhandeld en besproken, en slechts weinig er van is tot ons gekomen. Het was geen tijd om iets aan het papier toe te vertrouwen, en toen eenmaal de verandering was tot stand gebracht, hielden andere onderwerpen de aandacht bezig. Hogendorp zelf maakt van die voorbereidingen slechts melding in eenige algemeene bewoordingen.

Onwillekeurig richtten zich de oogen op hem als den man, die bij eene omwenteling leiding aan de zaken moest geven; op den 17 November 1813 werd zijn huis de plaats der vereeniging. Van hem ging de kracht uit, die alles moest bezielen en leiden; hij was het middenpunt waarom alles zich bewoog.

Men heeft geroemd den moed in die dagen door hem ten toon gespreid, en zeker was die niet gering; maar toch wil de vraag zich opdringen, wanneer die moed grooter geweest

is, vóór of nà den 17 November? Want toen de voorbereidingen rijpten moesten hoe langer hoe meer personen er bij betrokken worden, en natuurlijk was de geheele toeleg toen spoedig bij de politie bekend met de namen der leiders. Meer dan veertien dagen lang ging Hogendorp voort in het aangezicht van een Fransch Prefect, een Fransche politie, een Fransch garnizoen, en alsof de dag der verlossing reeds daar was vertrouwde hij den 10 November zijne overleggingen aan het papier, waarbij hij tot de slotsom komt, dat alleen heil te wachten is van krachtig doorzetten; een stuk, dat slechts aan den rechter behoefde voorgelegd te worden om een vonnis uit te lokken. Hij was er ten volle van overtuigd, er zat voor hem geen vergiffenis op.

De opstand is spoedig en voorspoedig afgeloopen; toch stonden de zaken soms zeer hachelijk. Maar hij wist van geen wijken; steeds toonde hij dezelfde kalmte, nuchterheid en moed, dezelfde onverdroten werkkracht. Terwijl zijn zoons onder de eersten waren om met Oranje getooid op straat te verschijnen en zich dus bloot stelden om als oproermakers gevat en gestraft te worden, ontving hij zijn vrienden bij zich aan huis en begon hij reeds handelend op te treden. Gedwee en volgzaam waren die vrienden echter niet, althans niet allen. Hij wilde een Staten-Generaal samenstellen uit de oud-regenten van vóór 1795; maar zij waren een twintig jaar ouder geworden en hadden de voortvarendheid wel wat verloren, zoo zij die ooit bezeten hadden. Een andere vergadering, twee dagen later gehouden, liet mede de zaak zoo als die was. Op verschillende plaatsen werd goed voor orde en rust gezorgd, maar er moest meer wezen, er moest een Algemeen Bestuur tot stand komen, zoude de opstand aan de bedoeling beantwoorden.

Kon de historische lijn niet streng worden doorgetrokken, dan moest van den nood een deugd worden gemaakt en op onhistorische wijze in de leemte worden voorzien. Hogendorp aanvaardde met van der Duijn het Algemeen Bestuur op uitnoodiging van de officieren der schutterij. Verscheidene zijner vrienden, die in het eerst zich mede op den voorgrond hadden gesteld, vluchtten naar Engeland; laat ik liever zeggen, zij gingen naar Engeland om te zien hoe het stond met de toezending van troepen en wapenen; maar Hogendorp

wist van geen wijken; hij bleef op de bres, vast besloten, die tot het laatste toe te verdedigen. Dit was genoeg bekend; vandaar, dat er onder de burgerij een afspraak bestond om, mocht het misloopen, hem op te lichten en in veiligheid te brengen, daar hij voor zich zelf naar die veiligheid toch niet zou omzien. Moeielijk was de taak, die hij aanvaardde; maar hij vatte die op met beslistheid en vertrouwen; waar zwarigheden werden geopperd, daar ruimde hij die uit den weg; waar de moed dreigde te zinken, daar trachtte hij dien te doen herleven; waar gehandeld moest worden, daar gaf hij de richting aan. Dubbel moeielijk was de taak, omdat hij niet op eigen verantwoordelijkheid handelde, maar in naam van den uitgeroepen Souvereinen Vorst.

Met smachtend verlangen werd naar diens komst uitgezien. Eindelijk verspreidde zich den 30 November het gerucht, dat de Prins voor den wal was. Stirum ging naar Scheveningen; Hogendorp's tweede zoon, de oudste tehuis, spoedde er zich te paard heen.

Wie kent niet de beschrijving van 's Prinsen intocht te 's Gravenhage. Dat blijde gejubel, Hogendorp kon het vernemen, waar de tocht niet ver van zijn huis voorbijkwam, maar het was hem ontzegd er bij te zijn; een aanval van podagra, gevolg van de inspanning der laatste weken, hield hem aan zijn stoel gekluisterd. De Prins ging naar het huis van Stirum, gebruikte daar het middagmaal, hield er open hof voor wie hem wilde verwelkomen; eindelijk op herhaalde wenken van Van der Duyn ging hij naar Hogendorp.

‘Ik wachtte lang en had niemand bij mij,’ zoo schrijft deze. Welk een wereld in die korte woorden; welk een teleurstelling! Doch daar treedt de Prins dan toch binnen, en Gijsbert Karel begroet hem, steekt de hand uit ‘in verwachting van de zijne; die hand kwam ook, maar niet ongevraagd, en het is bij die reis gebleven.’ Zonderling die eerste ontmoeting tusschen Vorst en Dienaar na al wat in de laatste jaren, vooral in de laatste weken was voorgevallen. Van waar die terughoudendheid, om niet te zeggen stugheid, van de zijde van den Prins? Wie geeft daarop een afdoend antwoord? Zij waren geen onbekenden voor elkaar; van 1781 tot 1795 hadden er dikwerf ontmoetingen tusschen hen plaats gehad; in 1794, toen de Prins opperbevelhebber was van het leger, dat onze

grenzen tegen de Franschen verdedigde, hadden zij een geregelde correspondentie gevoerd. Waren er bij den Prins minder aangename herinneringen aan die jaren? Hogendorp was een vurig bewonderaar van Prinses Wilhelmina; heeft dit bij de bekende partijschap ten Hove den Erfprins indertijd gehinderd? Een aangename, eenigermate vertrouwelijke, verhouding had er in die dagen niet bestaan tusschen die twee. Nu, na bijna 20 jaren, was de tijd van het wederzien gekomen; daar stonden zij tegenover elkander.

Wie was de Prins voor Gijsbert Karel? De wettige vertegenwoordiger van het Huis van Oranje, dat blijkens de geschiedenis zoo nauw met het welzijn van Nederland verbonden was; de Vorst, in wiens naam hij den opstand had verwekt en geleid, en dien hij nu begroette als deelgenoot van de gevaren, waarin de jonge Staat nog verkeerde; de man in wiens handen hij de teugels van het bewind zoude nederleggen.

Wie was Gijsbert Karel voor den Prins? De man, die in 1787 zich zeer verdienstelijk had gemaakt en ijverig had gewerkt, maar met zijn wijsheid en voortvarendheid voor den Stadhouder en diens omgeving wel wat zwaar op de hand was geweest, meer dan met zijn jonge jaren overeenkwam; die als Pensionaris van Rotterdam zich voelde, en een deftigheid aannam, waarover Prinses ‘Willemijntje’ hem in vertrouwelijke brieven onderhield, en waarmede zij hem in gezelschap wel eens plaagde; die in 1799 tijdens den Engelsch-Russischen inval in Noord-Holland stil op zijn buitenplaats aan de Beverwijk was gebleven en zich niet te Alkmaar bij de redders van het Vaderland had gevoegd; die nu wel bewijzen gegeven had van zijn vroegere kracht en voortvarendheid, maar ook van den machtigen invloed, welke van zijn persoonlijkheid uitging.

Wie was de Prins voor zichzelf? De zoon van den Erfstad-houder Willem V, die gaarne vorstelijke praal ten toon spreidde, volgens de meening van sommige vreemdelingen wel wat meer, dan met zijne positie in de Republiek overeenkwam, en van Prinses Wilhelmina, die, bij al haar beminnelijkheid en kloek verstand, van het Pruisische hof de daar geldende begrippen had medegebracht; - opgevoed derhalve in de opvatting dier dagen, dat een Vorst een

verheven standpunt inneemt bijna boven het bereik van het verdere menschdom. Hij kwam nu in het Vaderland terug, niet in de eenigszins onbestemde waardigheid van Stadhouder, maar als Souverein.

Doch met welken regeeringsvorm?

De Prins herinnerde zich nog zeer goed de Republiek der Vereenigde Nederlanden; maar was er niet na 1787 reeds veel te doen geweest over een blijvende regeling van wetgevende en uitvoerende macht? zoude nu zijn gezag als Vorst, als alleen-heerscher aan banden worden gelegd door zulk een democratisch ding, dat men een Grondwet noemde? In plaats van verwelkomd te worden door den man, die hier alles bij zijne afwezigheid had geregeld, die dus de teugels van het bewind in zijne handen had te leggen, moest hij nu naar hem toegaan? Speelden hem wellicht herinneringen aan vroegere gebeurtenissen voor den geest? Hoe het zij; die eerste ontmoeting was kenschetsend voor het vervolg. Vorst en Dienaar verdroegen zich nog eenige jaren; zij arbeidden te zamen aan de weder-oprichting van het Staatsgebouw; maar van eenige hartelijkheid in de onderlinge verhouding was geen sprake, geen verhouding als tusschen de Prinses-Moeder en Gijsbert Karel.

Intusschen was de Prins verstandig genoeg om te begrijpen, dat hij niet beter kon doen dan Hogendorp als zijn rechterhand te gebruiken, daar deze personen en toestanden, waaraan hij vreemd was geraakt, ter dege kende. Zoo ontstond er een dagelijksche omgang, hetzij door mondelinge bespreking aan het Hof en, bij ongesteldheid van Gijsbert Karel, in diens woning op den Kneuterdijk, hetzij door een wisseling van brieven en briefjes, soms vier van weerszijde op één dag. Deze geheele correspondentie is bewaard gebleven en bevat tal van bijzonderheden betreffende de geschiedenis dier tijden.

Een groot deel er van heeft betrekking op het ontstaan der Grondwet van 1814 en de herziening van 1815.

Dadelijk na diens komst had Hogendorp aan den Prins overhandigd het ontwerp eener Grondwet door hem in gereedheid gebracht. De Staatsregeling spoedig vast te stellen was naar zijn meening van het uiterste belang, daar niets blijvenden vorm kon erlangen tenzij de grond gelegd was.

Hij ontstelde dus niet weinig toen hem uit goede bron werd medegedeeld, dat de Prins voornemens was voor alsnog geen vaste regeling in te voeren en de zaken gaande te houden tot op het sluiten van den vrede. Het kostte hem echter weinig moeite den Vorst te overtuigen, dat zijn belang medebracht gebruik te maken van de heerschende geestdrift. Dus werd het ontwerp door dezen ter hand genomen; hij deelde zijn aanmerkingen mede, verzocht eenige andere deskundigen hunne gedachten er over ten beste te geven, en teekende den 21 December 1813 een Besluit, houdende benoeming eener Commissie voor het ontwerpen eener Grondwet, waarbij de Schets van Gijsbert Karel als leiddraad zoude genomen worden. Daarbij was de bepaling gevoegd, dat deze Commissie den 27ste haar werkzaamheden zoude aanvangen.

Deze Schets was echter niet het ontwerp door Hogendorp den Souvereinen Vorst overhandigd, maar een stuk geheel omgewerkt naar aanleiding der ontvangen opmerkingen.

Dat alles geschiedde in twaalf dagen van 15 tot 27 December. Op laatstgenoemden datum hadden de Commissieleden de Schets gedrukt in handen, nog wel voorzien van wat wij zouden noemen eene uitvoerige memorie van toelichting. Bij velen zoude zulk een arbeid alle andere bezigheid uitsluiten; bij Hogendorp ging het tusschen de bedrijven door. Hij had de leiding van de Buitenlandsche aangelegenheden en was tevens de raadsman voor den algemeenen gang van zaken in een ontredderden boedel, die tot orde moest worden gebracht. En bovendien werd hij nog steeds door podagra geplaagd. Zooveel werkzaamheid en werkkracht dwingt eerbied af.

In de zittingen der Commissie heeft Hogendorp niet veel gesproken; hij hield de leiding in handen en liet het woord aan anderen; slechts als het er op aankwam gaf hij zijn zienswijze te kennen en verdedigde zijn stelsel.

Bij de herziening in 1815 had hij het niet zoo gemakkelijk; de Zuidelijke broeders waren, na eene twintigjarige vereeniging met Frankrijk meer met de nieuwe begrippen doortrokken; met hun beweeglijk temperament, vreemd aan de oude toestanden der Noordelijke Provinciën, aan welke zij waren toegevoegd, wilden zij geheel nieuwe dingen invoeren, en theoriën in de wet nederleggen, die minder met

de historische lijn overeenkwamen. Er was heel wat geduld en handigheid noodig om tot een gewenschten uitslag te komen; en verscheidene zaken werden wegens groot verschil van meening onbeslist gelaten en tot later verschoven. Want de Grondwet moest spoedig gereed zijn uit hoofde van de vereeniging van alle Nederlanden tot één Koninkrijk, en dat in een tijd die werkelijk niet gunstig was voor lange en rustige beraadslagingen, en waarin het geschutvuur van Waterloo de gemoederen niet tot kalmte stemde.

Bij al die werkzaamheden was Gijsbert Karel intusschen in zijn element; behandeling van Staatszaken, toepassing van beginselen, ontwikkeling van breede lijnen, hooge politiek, hij groeide er in; alle wenschen zijner jeugd waren dan eindelijk vervuld na eindeloos wachten, na grievende teleurstellingen, na smartelijke ervaringen; hij mocht zijn Vaderland dienen; hij zag het beminde Huis van Oranje op den troon; hij kon in velerlei opzicht leiding aan de zaken geven, hij, van wien de Mey van Streefkerk aan den Koning gegetuigde, dat Z.M. nooit een dienaar als dezen zoude vinden, die bij een breede opvatting der hoofdlijnen tevens zoo vertrouwd was met de bijzonderheden.

Men heeft het aan Hogendorp dikwijls tot grief gemaakt, dat hij bij het behandelen van zaken zoo stijfhoofdig vasthield aan eigen meening. Toch erkent hij zelf in menige vergadering tot andere zienswijze te zijn gekomen door het licht, dat uit de beraadslagingen voortkwam; hij rekent het zich tot plicht nooit met een vooraf genomen besluit ter vergadering te verschijnen, maar steeds het gemoed open en vrij te houden voor het oordeel van anderen. Vergist men zich misschien, waar men spreekt van ‘eigen meening’? Er zijn zaken, waarover men slechts een meening, een subjectieve opinie, hebben kan, welke even veel waarde heeft als die van een ander. Maar er zijn ook onderwerpen, die men met een helderen blik, gesteund door nauwgezette studie, doorgronden kan; is men zoover gekomen, dan bestaat er niet meer een meening, maar de erkenning van een feit, waarvoor alle meening wijken moet. De groote menigte laat zich niet in met langdurige onderzoekingen en overwegingen, zij neemt als waarheid aan wat door zoogenaamde deskundigen soms met groote oppervlakkigheid wordt vastgesteld, en vindt

de menschen lastig en stijfhoofdig, die de algemeene opinie onjuist achten en strijdig met de feiten. De macht der waarheid is intusschen zoo groot, dat het licht toch eenmaal doorbreekt en het bewijs geleverd wordt, dat die lastige en stijfhoofdige menschen niet aan een ‘eigen meening’ vasthielden, maar aan de waarheid hulde brachten. Was dat ook niet het geval met Hogendorp? De vrije handel, de openbaarheid der financiën tot verhoeding van het dreigend staatsbankroet, de vrije arbeid op Java, om slechts enkele onderwerpen te noemen, zijn door zijn tijdgenooten niet begrepen, maar door hem voorgestaan.

Reeds vroeger hebben wij kunnen opmerken, dat zijn blik ver vooruit reikte. Tot in hoogen ouderdom is die eigenschap hem bijgebleven. De eenheid van Duitschland, hoewel eerst in 1870 tot stand gekomen, werd door hem voorzegd. In 1821 zag hij in verbeelding de steden aan den Rijn versierd met kaden langs den stroom, waar de bewoners de frissche lucht en het schoone uitzicht konden genieten; in de tweede helft der eeuw zijn die tot stand gekomen. Toen in 1834, kort voor zijn dood, de eerste spoorwegen werden aangelegd, noemde hij op 71-jarigen leeftijd die uitvinding ‘une révolution auprès de tant d'autres que nous avons vues’, hoewel staatslieden en staathuishoudkundigen in dien tijd er weinig waarde aan hechtten; en toch kan er moeielijk een grooter omwenteling in het verkeer en daardoor in de maatschappelijke toestanden worden aangewezen, dan die, welke door de locomotief is veroorzaakt.

Zoo zag hij ook duidelijk, dat de nieuwe toestanden eischten een invloed van de geregeerden op het bestuur; en hij verlangde een openbare en openhartige behandeling van regeeringszaken in de Staten-Generaal, daar hij, wel verre van een democraat of demagoog te zijn, toch zeker een tegenstander was van de alleenheerschappij van den Vorst. Hierin verschilde hij ten eenenmale van den Koning. Deze, eveneens kind der 18de eeuw, hield zijnerzijds vast aan het goddelijk recht van den Vorst, zooals dit toen werd opgevat; hij had daarvan een bewijs gegeven toen hij in 1814 talmde met het aannemen van de Koninklijke waardigheid, omdat hij dan volgens zijn eigen verklaring zoo verre boven zijn omgeving zoude komen te staan, dat een aangename omgang er door

afgesneden zoude worden; hij achtte het zijn plicht die waardigheid hoog te houden door zelf en alleen te regeeren; niemand mocht aan die macht raken; regeeringszaken gingen hem alleen aan; hij trok daarom alles zooveel mogelijk naar zich toe en was afkeerig van wat naar openbaarheid in staatszaken zweemde. Waar de zienswijze zoo uiteenloopend was kon een botsing niet uitblijven.

Gedurende den voorloopigen toestand na November 1813 had Hogendorp de leiding der Buitenlandsche aangelegenheden gehad; maar zijn wankele gezondheid maakte hem daarvoor ongeschikt; daarenboven strookten weinig met zijn aanleg de dagelijksche kleine beslommeringen van administratie en expeditie, toen wellicht meer dan nu de werkkring van het hoofd van een ministerieel Departement. Toen de Grondwet van 1814 was tot stand gekomen en den 6den April van dat jaar de tijdelijke inrichting door een bestendige werd vervangen, ontving Hogendorp den post van Vice-President van den Raad van State en kreeg hij zitting in de Staten-Generaal, in dien tijd nog uit één Kamer bestaande. Hij kwam er weinig, daar gezondheid en drukke bezigheden hem terughielden. De werkzaamheden waren ook niet zeer belangrijk; men was nog niet vertrouwd met het werktuig, dat in de handen was gegeven, en men wist het dus nog niet te gebruiken. Vroeger was de regeering en de Souvereiniteit bij de Staten Generaal en bij de Provinciale Staten geweest; nu was de Souvereiniteit bij den Vorst; wat had men dan eigenlijk te doen?

Na 1815 zouden de Zuidelijke broeders daar verandering in brengen met hun levendigheid, hun woordenrijkdom, hun min of meer liberale, zelfs revolutionaire begrippen; er kwam meer kleur en teekening in de vergaderingen; er ontstond eene oppositie. Het was noodig dat de gedachten duidelijk werden uitgesproken, zoude de strijd vruchtbaar zijn; het gold hier de grondslagen, waarop het Staatsgebouw zou worden opgetrokken. Eens vooral wilde Hogendorp uiteenzetten, welke zijne beginselen waren, ten einde bij de beraadslagingen kort en toch duidelijk te kunnen zijn en herhalingen zooveel mogelijk te vermijden

Met dit doel stelde hij op zijn Advies van 17 April 1816, bestemd voor zijne medeleden van de Staten-Generaal, doch

voor verdere belangstellenden geen geheim. Maar dit advies was niet in den geest des Konings.

De groote Mogendheden hadden in 1815 de Zuidelijke Nederlanden met de Noordelijke Provinciën vereenigd om redenen van Europeesche staatkunde; naar den wensch der bevolking werd niet gevraagd. Het was nog de tijd, waarin Vorsten meenden blinde gehoorzaamheid van hunne onderdanen te mogen eischen; maar dat lag niet in den aard van de Zuidelijke Nederlanden. In 1789 waren zij reeds in vollen opstand tegen hun landheer Jozef II geweest en hadden overwogen of zij een zelfstandigen staat zouden vormen, dan wel zich vereenigen met de Republiek der Zeven Gewesten. Korten tijd daarna waren zij bij Frankrijk ingelijfd en hadden twintig jaren lang al de lotgevallen van dat land medegemaakt; zij waren daardoor van den Franschen geest doortrokken, maar hadden zich dien eigen gemaakt in den minder verfijnden Waalschen vorm. Het was niet in alle opzicht hun wensch afgescheiden te worden van het groote Frankrijk om deel uit te maken van het kleine Nederland, waarvan zij zooveel verschilden door afkomst, overlevering, geschiedenis en ontwikkeling. De aanzienlijke geslachten voelden zich gekrenkt het hoofd te moeten buigen voor een Prins van Oranje, die toch niets meer in afkomst was dan zij zelf; de industrieelen vreesden voor het verloopen hunner ondernemingen, wanneer de geest des koophandels den boventoon ging voeren en lage invoerrechten zoude medebrengen, terwijl zij gaarne hooge invoerrechten zagen; de roomsche geestelijkheid wilde meer macht hebben in den staat en vreesde de maatregelen van een Protestantschen Koning. Veel tegenstand, veel wantrouwen, veel afkeer viel dus te overwinnen. De Koning wilde zich de genegenheid zijner nieuwe onderdanen verzekeren door hun zooveel mogelijk in het gevlei te komen, zelfs al noemden de Noordelijke Provinciën dit verwaarloozing hunner belangen. Die taak was niet gemakkelijk.

En nu kwam dit Advies, dat zoo weinig met zijn zienswijze strookte en voor de Zuidelijke broeders niet bijzonder aangenaam kon zijn. Hij verzocht dus, dat er nog een weinig gewacht zoude worden met het ronddeelen van dit stuk. Hogendorp gaf daarin toe, maar toen er eenige weken voorbijgegaan waren en de tijd der discussies in de Staten-Gene-

raal naderde achtte hij zich niet meer gebonden; zijn geheele arbeid zoude te vergeefs zijn geweest als zijn medeleden het stuk nu niet in handen kregen. Een vrij scherp schrijven van den Koning volgde onmiddellijk, waarin hem onder het oog werd gebracht, dat een dienaar zijn Vorst behoorde te steunen in diens arbeid en hem geen moeielijkheden in den weg mocht leggen; stelde hij eenigen prijs op de leiding van den Raad van State, dan zoude hij verstandig handelen met het advies niet verder rond te zenden. Ook hieraan gaf Hogendorp gehoor; de exemplaren, die nog niet waren uitgereikt, bleven in berusting. Na rijp beraad echter verzond hij zijn verzoek om ontslag als Vice-President van den Raad van State, daarbij opgevende redenen van gezondheid.

Het was niet de eerste maal, dat Gijsbert Karel zulk een schrijven gereed had gemaakt. Reeds in April of Mei 1814 was een dergelijke aanvraag neergeschreven maar niet verzonden. Toen schijnt de aanleiding meer van persoonlijken aard geweest te zijn, en kon het geschrevene weder in de portefeuille worden geborgen. Nu echter gold het een beginsel. Zooals de zaken onder Willem I begrepen werden was het moeielijk te gelijker tijd lid der Staten-Generaal en dienaar der Kroon te zijn. De volksvertegenwoordiger had tot plicht in 's Lands belang voor zijn gevoelen uit te komen; de dienaar der Kroon behoorde geen andere zienswijze te hebben dan die van zijn Meester. In het gevoel van de heiligheid zijner overtuiging, van zijn eigen kracht, van de intrinsieke waarheid zijner beginselen had Hogendorp daar geen acht op geslagen. Maar nu gingen zijne oogen open; het was hem duidelijk, dat hij moest kiezen: dienaar der Kroon te blijven, maar dan ook afstand te doen van zijn zelfstandigheid; of zijne eervolle staatsbetrekking neder te leggen, en zich te vergenoegen met de geringere positie van lid der Staten-Generaal; maar dan ook volkomen vrij te zijn om voor zijn beginselen te strijden. Hoe gehecht ook aan het Huis van Oranje en daardoor aan den persoon des Konings, stond toch het belang van het Land bij hem bovenaan. Daarenboven, al mocht de oneenigheid thans worden vereffend, hij voelde wel, dat op den duur eene goede verhouding niet bewaard kon blijven; daarvoor waren beider persoonlijkheden te uiteenloopend of hadden wellicht hun karakters te veel overeenkomst.

Er waren ook andere machten in het spel om Vorst en Dienaar van elkander te verwijderen. Wie uitsteekt boven de massa wekt nijd en tegenzin. Hogendorp had les défauts de ses qualités; wij hebben gezien hoe hij als jong Pensionaris van Rotterdam reeds ‘deftig’ was; en die deftigheid is hem in latere jaren bijgebleven; die er zich aan stootten waren geneigd er een anderen naam aan te geven. Zij meenden ook ongunstige beschouwingen te mogen maken als Hogendorp uit hoofde zijner kwaal het voorrecht verkreeg om ten Hove van een zetel gebruik te maken, zelfs al stond de Koning; of in de Staten-Generaal zijn adviezen in zittende houding uit te brengen, adviezen, die sterk indruischten tegen hetgeen door alle fatsoenlijke lieden als echte munt werd aangenonomen, - tegen hetgeen de Koning verlangde! Daar kwam nog bij, dat eenige aanzienlijken in November 1813 tegen de Omwenteling hadden geprotesteerd; maar zij was gelukt en hunne voorzichtigheid was beschaamd geworden; wat is er meer noodig om tot heimelijken nijd en wrok te stemmen!

Het was den Koning niet aangenaam in het laatst der maand Augustus 1816 dit verzoek om ontslag te ontvangen; het schijnt hem eenigszins te hebben verrast; herhaaldelijk deelde hij den wensch mede, dat het in nadere overweging genomen zoude worden; want het lag voor de hand dat hij weinig eer zoude inleggen met het te verleenen. De zaak werd twee maanden lang slepende gehouden, totdat Hogendorp den 27 October nogmaals sterk aandrong op de inwilliging van zijn verzoek, om redenen van gezondheid. Onder dagteekening van 7 November 1816 werd het verleend in de meest vleiende bewoordingen met toekenning van een ruim pensioen en met behoud van den titel en rang van Staats-Minister. Dit laatste was toen iets nieuws; de beteekenis scheen te zijn, dat de persoon in quaestie gelijken rang met hooge functionarissen in actieven dienst zoude hebben en zitting zoude kunnen nemen in den Kabinetsraad, wanneer zijn advies gewenscht werd.

Iemand schreef in dien tijd hoe jammer het was, dat dit ontslag niet tien dagen later was verleend, op den 17^{den} November; dan zoude het een nog schooner effect gemaakt hebben.

Gijsbert Karel trad dus terug tot den kring van ambtelooze burgers. Een Zuidelijk lid der Tweede Kamer omschreef eenige jaren later die daad: ‘Vous qui avez sacrifié les honneurs à l'honneur.’ Zich zelf te blijven was zijn doel geweest; zich zelf te blijven bij den arbeid, die nog steeds onder handen was: de voltooiing van het Staatsgebouw; hij had er de grondslagen van gelegd; hij meende als vrij man in de Staten-Generaal de beste gelegenheid te vinden om aan den verderen bouw mede te werken. Doch ook in de Tweede Kamer ontbraken noch de moeielijkheden, noch de grievende bejegeningen. Partijman was hij niet, en oppositie voeren om de oppositie lag niet in zijn aard; hij toetste alle voorstellen aan zijne beginselen en beoordeelde ze naar hun eigen waarde; en als hij meende, dat de regeering een verkeerden weg insloeg, dan verhief hij een waarschuwende stem.

Hij bewoog zich voornamelijk op het gebied der Staathuishoudkunde, al schonk hij zijn aandacht ook aan andere onderwerpen; en het waren in de eerste plaats de financiën, die hem bezig hielden en wier bestuur zijn goedkeuring niet kon wegdragen. Hij kwam vaak in botsing met regeerings-voorstellen en deed daarbij de minder aangename ervaring op, dat zijn afkeurende adviezen door andere tegenstanders der regeering werden misbruikt tot doeleinden, waarvoor hij ze niet had bestemd. Dit plaatste zijn houding in een nog onaangenamer daglicht; zij werd op zeer duidelijke wijze van Hoogerhand afgekeurd. Al het mogelijke werd gedaan om zijn stem te smoren.

Reeds in 1816 bij gelegenheid van het ontslag uit den staatsdienst had de Koning aan Hogendorp aangeboden een plaats in de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Schijnbaar was deze positie eervoller; want de Eerste Kamer werd door den Koning benoemd en heette aanzienlijker te zijn dan de Tweede. Maar juist door die Koninklijke benoeming bestond zij geheel uit nederige volgelingen, onder wie een andersdenkende zijn stem te vergeefs zoude verheffen, een stem, die daarbuiten toch niet gehoord werd, want de zittingen waren niet openbaar. Hogendorp bedankte derhalve voor de toegedachte eer en gaf als reden op, dat hij met het lidmaatschap der Tweede Kamer te vreden was; daar kon hij

nog het meeste nut stichten, want wat hij sprak werd het geheele land door vernomen.

Maar daaraan juist moest een einde komen.

Toen in den zomer van 1817 de Staten der Provincie Holland te Haarlem vergaderd waren, o.a. voor de verkiezing van leden van de Tweede Kamer, verscheen er een Koninklijk Besluit, dat Hogendorp benoemde tot lid der Eerste Kamer. Bij de mededeeling hiervan aan Provinciale Staten werden deze tevens uitgenoodigd in de ontstane vacature te voorzien. Gijsbert Karel doorzag het spel; te gelijkertijd met een brief aan den Koning, waarin hij, hoewel met dankbetuiging voor de bedoeling, dit eerbewijs niet aannam, deelde hij aan den Gouverneur der Provincie mede, dat zijn zetel in de Tweede Kamer volgens rooster van aftreding eerst in 1819 vacant werd. Deze kennisgeving kwam nog tijdig aan.

Was het nu niet gelukt, dan zou in 1819 een derde poging in het werk gesteld worden. Van der Duijn, toen Gouverneur van Zuid-Holland, ontving den wenk, dat het den Koning aangenaam zou wezen indien Hogendorp niet herkozen werd; zulke wenken werden toen ter tijd meer gegeven en niet zonder vrucht; maar in dit geval was het te vergeefs, want van der Duijn weigerde er zich naar te gedragen, en het mandaat werd hernieuwd. De juiste datum van van der Duijn's weigering is niet gebleken; er bestaat echter wel reden eenigen samenhang te vermoeden tusschen deze voorvallen en het Koninklijk Besluit van 22 Mei 1819, waarbij aan Hogendorp rang en titel van Staats-Minister ontnomen werd, daar de Koning de vruchten van zijn ondervinding en beproefde kunde niet langer noodig had.

Onder zulke omstandigheden was de arbeid in de Tweede Kamer nu juist niet aangenaam. Toch zoude Hogendorp er een keer voldoening van hebben. Het was in 1821. Na verschillende proefnemingen droeg de regeering een financieel stelsel voor, dat geheel was in den geest van Gijsbert Karel. Deze tijding bereikte hem te Parijs; de voorgenomen badkuur te Wiesbaden werd uitgesteld en de terugreis naar Brussel aanvaard. Hij ondersteunde de Regeering in de verdediging van haar plan en droeg dus het zijne er toe bij, dat het aangenomen werd. Ten Hove werd hij met onderscheiding ontvangen; maar de ondervonden grievende beje-

gening werd niet goedgemaakt. De hoop, dat zijne beginselen nu in praktijk zouden worden gebracht, bleek alras ijdel te zijn; het stelsel werd wel aangenomen, maar bij de uitvoering van alle beteekenis beroofd.

Zoo gleden de jaren voort. Door tal van wetten en maatregelen naderde het Staatsgebouw de voltooiing; maar het was niet zoo als Hogendorp het gewenscht had. Hij was nu de 60 jaren voorbij; zijn zwak lichaam kon niet meer tegen ingespannen arbeid; de strijd door hem gestreden was voor het toen levend geslacht vruchteloos geweest; strijdensmoede legde hij in 1824 de werkzaamheden in de Staten-Generaal ter zijde en gaf in 1825 zijn wensch te kennen niet herkozen te worden.

De ouderdom kwam met zijn gebreken; de hand weigerde van lieverlede de pen te voeren; de beenen werden te zwak om het lichaam te dragen. Maar de geest bleef helder tot het laatste toe. Mannen van wetenschap zag hij gaarne om zich heen, en zijn briefwisseling getuigt van de menigvuldige onderwerpen, die hem belang inboezemden.

Staatszaken hielden hem bezig alleen voorzoover die algemeene beginselen betroffen. Eenmaal echter zoude hij zijn stem nog doen hooren. Het was in 1830, toen de Zuidelijke Provinciën, te kwader ure met ons vereenigd, in opstand kwamen. Hij zag zijn landgenooten op verkeerde wegen geraken, ten prooi aan onjuiste voorstellingen. In een aantal brochures, zeer kort op elkander gevolgd, wees hij de richting aan, die zijns inziens moest worden vastgehouden. Maar men luisterde niet, of als men later deed waar hij op gewezen had, dan was het gunstig oogenblik voorbij. Op nieuw teleurgesteld trok hij zich nu voor goed terug.

Om zijn tijd aangenaam door te brengen en zijn nog altijd werkzamen geest bezigheid te verschaffen ondernam hij een groot werk over de Maatschappelijke Orde en al het goede, dat het menschdom daardoor genieten kan, terwijl hij uit de geschiedenis wilde nagaan, wat van dit goede genoten is of nog genoten wordt. Hij stelde zich niet voor, dat hij dezen arbeid ten einde zoude brengen. Het is hem dan ook niet gegund geweest. Den 5 Augustus 1834 blies hij na een kort lijden den laatsten adem uit.

Zoo eindigde een leven rijk aan groote gedachten, aan nooit rustenden arbeid, aan tegenspoeden zonder tal. Gijsbert Karel van Hogendorp is een tragische figuur. Toegerust met groote gaven van verstand en hart heeft hij met die gaven gewoekerd; altijd zich zelf meester, altijd den blik op de toekomst gericht, wist hij waar hij heen wilde en langs welken weg hij zijn doel wilde bereiken. Telkens scheen het aanvankelijk te gelukken; maar altijd ontmoette hij een hoogere macht, die hem toeriep: tot hiertoe en niet verder! De hinderpalen waren te machtig, zij sloten den weg af, zij waren onoverkomelijk. Dan, het was om op nieuw te beginnen. Slechts tweemalen werd het hem gegund volkomen in zijn element te zijn en de vleugels uit te slaan. In 1787, toen hij als jong mensch deel nam in den strijd door de patriotsche beweging verwekt, en hij, hoewel in ondergeschikte sfeer, zijn volle werkzaamheid in gedachte, woord en daad kon ontplooien. In 1813, toen hij, maar nu aan het hoofd der zaken, de drijfkracht was, die het geheele mechanisme in geordende beweging bracht. Telkenmale scheen hij op weg te zijn de groote carrière te maken, die hij zich had voorgespiegeld, telkenmale werd zijn hoop verijdeld door de omstandigheden.

Machtige persoonlijkheden komen zelden tot hun recht, tenzij de omstandigheden bijzonder medeloopen; zij zijn de zaaiers van den oogst, die eerst na jaren, dus gewoonlijk op hun graf, zal rijpen; hun lot is dat des zaaiers, ‘gaande al weenende.’ Door zijn tijdgenooten miskend, omdat hij boven hen uitstak en dus zag wat zij niet zagen, is hij door een later geslacht beter begrepen geworden, toen de tijd zijn pogen ontdaan had van het gebrekkige en zwakke, dat al onze daden aankleeft, en dat zoo dikwijls het edelste en schoonste en reinste, waarnaar wij trachten, in den weg staat.

H. VAN HOGENDORP.

Uit de ‘Geheime Aanteekeningen’ van G.K. van Hogendorp.

‘Voor de wereld schrijf ik dit niet, maar voor mij alleen, opdat ik mijn gehouden gedrag te allen tijde aan mijzelven moge verantwoorden.’ - Die woorden besluiten de inleiding voor de ‘geheime aanteekeningen’ door van Hogendorp opgesteld over zijn verblijf in den staatsdienst (1813-1816). Ze dagteekenen grootendeels van het voorjaar van 1817 en zijn nog geheel onder den indruk der onlangs verleden gebeurtenissen geschreven. Men bemerkt het er wel aan. Zijn teleurstelling is hem nog meester, en Hogendorp laat zijn pen ongedwongen gaan, nu hij voor zichzelf alleen schrijft.

Het lijvige cahier in 4°. dat de ‘Aanteekeningen’ bevat, hoort tot het kostbaarste van zijn nalatenschap. Wij krijgen er een beeld van voorvallen in het pas bevrijde Nederland, en vooral van hemzelf; want hij geeft zich zooals hij is in de intimiteit. Met volle recht mogen deze aanteekeningen zijn mémoires genoemd worden.

Het volgende is een fragment van het 2e hoofdstuk dat in 't oorspronkelijke den titel voert van ‘Het Ministery van Buitenlandsche Zaken’, en het behandelt dus de dingen van December 1813 tot het begin van 1814, niet zonder telkens een uitweiding over voorafgaande of volgende omstandigheden.

(G.K. van Hogendorp was Secretaris van Staat voor Buitenlandsche Zaken van 7 December 1813 tot 6 April 1814.)

Een paar woorden mogen dienen ter oriënteering.

Den 2^{en} December 1813 was de Prins van Oranje te Amsterdam tot souverein uitgeroepen, maar het land was nog in 't geheel niet van de Franschen verlost (het hield tot 28 Mei 1814 aan

voordat de laatste vesting door hen was verlaten) en het bestuur moest nieuw ingericht worden. De staat verkeerde in wording; hij had noch zijn grenzen. noch zijn koloniën.

Welk karakter en welke beteekenis hij zou krijgen hing af van de gezindheid der groote mogendheden, vooral van Engeland, - van zijn eersten minister Lord Castlereagh, en van den Engelschen gezant, dadelijk den Prins van Oranje als berader toegevoegd, Lord Clancarty.

Evenzoo was het lot van Europa, ook na den slag van Leipzig, nog onbeslist. 1 December 1813 werd wel door de verbonden mogendheden besloten tot het krachtig voortzetten van den oorlog tegen het overwicht van Napoleon; maar wat er van Frankrijk en van den keizer worden zou lag in het onzekere. In Februari 1814 hadden te Châtillon de laatste ernstige onderhandelingen plaats tusschen Napoleon en de in Frankrijk voortdringende mogendheden; toen ze vruchteloos schenen te zijn kwam een nieuwe overeenkomst tot stand tusschen de geallieerde souvereinen te Chaumont, Maart 1814.

Den 31^{en} van die maand hielden de oversten dan hun intocht in Parijs en dwongen den Keizer af te danken.

Het hoofdkwartier der verbonden legers was gedurende dit laatste gedeelte van den oorlog de zetel der internationale Europeesche politiek. Metternich vertegenwoordigde er den Keizer van Oostenrijk, die in Januari vertrokken was; maar Czar Alexander I en Frederik Willem III van Pruisen waren in persoon aanwezig en volgden de legers op hun route, - Alexander bijgestaan door zijn bekwaamste diplomaten, een Nesselrode, een Pozzo di Borgo, den Corsikaan, den persoonlijken vijand van Napoleon Bonaparte, Frederik Willem III geleid door Hardenberg, zijn eersten minister, en Wilhelm von Humboldt, den Pruissischen gezant aan het hof van Oostenrijk. Te Basel kwam in Januari 1814 Lord Castlereagh bij het hoofdkwartier als representant van Engeland, en hij liet dadelijk in de verschillende onderhandelingen het gewicht voelen van de mogendheid, wier woord hij voerde.

Belangrijk waren de debatten over het aanstaande lot van Frankrijk. Czar Alexander had als zijn protégé en candidaat voor den Franschen troon, den Zweedschen kroonprins, opperbevelhebber van een der armeeën, Charles Jean Bernadotte, Castlereagh daarentegen

had een voorliefde. (gedeeld door Lord Clancarty, den Engelschen gezant bij den Prins van Oranje) voor de Bourbons.

Als gemachtigde der Bourbons verscheen de graaf van Artois, broeder van den aanstaanden koning Lodewijk XVIII, op de grenzen van Frankrijk - hij was niet lang na Castlereagh uit Engeland vertrokken en over Holland naar Bourgogne en Lotharingen gereisd....

Maar deze zaken van vreemden boezemen ons op 't oogenblik minder belang in dan onze eigene. Wij mogen niet vergeten dat ook Holland ten zeerste was geinteresseerd bij de conferenties der mogendheden in het hoofdkwartier. De Engelsche regeering opende groote vooruitzichten aan ons land en aan zijn nieuw vorstenhuis, want de erfprins van Oranje werd gekozen als toekomstig echtgenoot voor de vermoedelijke erfgename der Engelsche Kroon, prinses Charlotte, en het plan werd gemaakt de Belgische provincies aan het gebied van Nederland toetevoegen. Dat kon niet geschieden zonder den goeden wil van Oostenrijk, met zijn rechten op België. Maar Oostenrijk was ons eveneens welgezind - Metternich ging samen met Castlereagh - omdat het een tegenwicht tegen Pruisen wenschte te maken in het Noorden, en men dacht zelf aan een verder uitbreiden van het Nederlandsch territoor over een deel der Rijnprovincie - het is bij de conferenties te Chaumont (1-10 Maart 1814) over het viervoudig verbond der mogendheden dat deze laatste zaken ter sprake zijn gebracht. Ook omtrent ons koloniaal bezit - en den afstand van de Kaap de Goede Hoop (hoewel reeds vroeger bepaald) - zijn de besprekingen en onderhandelingen, gedurende het begin van 1814 in het hoofdkwartier gevoerd, niet zonder invloed geweest. Maar genoeg, wij kunnen alleen enkele hoofdpunten aanstippen, waarvan men de reflexen vindt in het tweede hoofdstuk der ‘Geheime Aanteekeningen’ van G.K. van Hogendorp.

Als minister van buitenlandsche zaken is Hogendorp maar weinig in de buitenlandsche aangelegenheden gemengd geweest. Zijn ministerie heeft te kort geduurd en zijn beteekenis als staatsman ligt elders. Noch over het koloniaal bezit, noch over de grensuitbreiding heeft hij de onderhandelingen gevoerd, en voor de poging om in België buiten de goedkeuring van Engeland een nationalen opstand te verwekken heeft hij een terechtwijzing

van den Engelschen gezant ontvangen, en moeten inbinden - er blijft dus waarlijk niet veel over.

Wat heeft hij dan als secretaris van Staat voor de buitenlandsche aangelegenheden gedaan?

Hij heeft den nieuwen souvereinen Vorst kunnen observeeren, hoe deze de zaken naar zich toe wist te trekken, en geen *Raadpensionaris* naast zich duldde.

Het was een kritieke tijd voor den Prins. Teruggekeerd in een land, waaraan hij door bijna twintigjarige afwezigheid vreemd was geworden, zag hij zich omringd door mannen van de meest verschillende afkomst en inzichten, en door omstandigheden die alle mogelijke uitkomst toelieten. Hij heeft zich door de moeilijkheden heen weten te redden, en het kwam door de eerlijke medewerking, van alle kanten ondervonden, waarop hij kon rekenen. Maar het was een mede*werking*, men voelde zich, men gaf zich niet, evenmin als hij zich gaf. Hollander stond tegenover Hollander; zij hielpen elkaar, zij bukten niet.

Vooral in dit opzicht zijn de ‘Aanteekeningen,’ die hier volgen, merkwaardig; zij vertellen nog meer van het vaderlandsche karakter, en doen het kennen in een van zijn edelste vertegenwoordigers, dan dat zij spreken van vaderlandsche geschiedenisfeiten.

Ik had eenige dagen het bed gehouden met podagra en lag nog pijnlijk op een kanapee, toen de Heer van der Duijn mij kwam aankondigen, dat de Prins mij het portefeuille van Buitenlandsche Zaken gegeven had, zoo evenwel, dat ik er niets tegen had. Ik nam het aan met een lachje, en zeide, dat iemand met mijn lichaamsgestel daar niet op den duur voor berekend was.

Toen ik het hardst ziek was, kwam de heer Delprat[1)] eens bij mij. Ik zeide hem, dat ik af was, en dat de natuur volstrekt rust vereischte. Hij heeft mij naderhand meermalen

1) Daniel Delprat, predikant bij de Waalsche gemeente te 's Gravenhage, stond sinds 1799 geregeld in betrekking tot het Ministerie van B.Z., omdat men dikwijls van zijn pen gebruik maakte tot het opstellen der Fransche dépêches. Op verzoek van G.K. van Hogendorp nam hij de betrekking aan van Geheim-Secretaris aan het Ministerie van B.Z.

betuigd, dat hij niet begrijpen kon, hoe een man, die zooveel energie betoond had, zo flaauw kon geworden zijn. Het een was juist de oorzaak van het ander.

Al ziek en bedlegerig had ik mij met alles bemoeid, alzo de Prins eerst op den 6^{den} December de Regering had willen aanvaarden, niettegenstaande hij op den 2^{en} in persoon te Amsterdam als Souverein was uitgeroepen geworden.

Deze uitroeping geschiedde in een groote geestdrift en alles ademde Nederland en Oranje; dog het volk wist eigenlijk niet, of het de Prins of de Erfprins was. Onder fatsoenlijke lieden, op het Stadhuis vergaderd, terwijl de Prins naderde, werd zelfs de vraag gehoord, wien hebben wij nu, Willem den Zesden of den Zevenden? Op deze omstandigheid zag, geloof ik, hetgeen van den Erfprins gemeld wordt in de Publicatie.[1)]

Naar mijn oordeel heeft de heer Kemper zig op dien tijd allerverdienstelijkst gemaakt bij het Vaderland, door de stellige verzekering van eene Constitutie aan de Natie bij monde van den Prins gegeven, en waarvan ik de bewoordingen aan hem toeschrijf.

Na zijn terugkomst uit Amsterdam bleef de Prins eenigen tijd zeer twijfelachtig en onbeslist in al zijn doen. Hij klaagde telkens tegen den heer van der Duijn, dat er zo weinig gedaan was, en scheen ontevreden over zig zelven. Zijne eerste Besluiten liet hij tekenen door den heer van der Duijn, en vond den naam van Falck te gemeen. Hij had het oog op den heer J. Fagel voor Secretaris van Staat, dog deze vertoefde in Engeland, en was bij zijne terugkomst niet greetig naar een zo moeilijken post. De heer van der Duijn pleitte met mij voor Falck, en deze werd eerst bij voorraad en naderhand voor goed aangesteld.

Ik had veel met Falck op, uit hoofde van zijn gedrag in

1) In de Proclamatie van 30 November 1813 komt de volgende zinsnede voor: ‘Mijn oudste zoon, die, onder den onsterfelijken Lord Wellington, zich de roem zijner voorouders niet onwaardig getoond heeft, staat mij binnenkort te volgen;’ - maar in de daarop gevolgde proclamatie van 2 December en verdere publicaties wordt de erfprins niet speciaal genoemd; en inderdaad was de aanleiding tot een quiproquo verdwenen ten gevolge der proclamatie van Commissarissen van het Algemeen Bestuur te Amsterdam op 1 December 1813: ‘Het is geen Willem *de Zesde*, welken het Nederlandsche volk heeft terug gevraagd.... Het is Willem *de Eerste*....’

den Opstand, ik had zijne vlugheid ondervonden als Secretaris van het Algemeen Bestuur, en ik oordeelde, dat de Prins geen beter kiezen kon. Evenwel toen hij van Amsterdam was gekomen om zijn post bij het Algemeen Bestuur te aanvaarden,[1] en ik hem om den hals vloog, was ik getroffen geweest over zijn gebrek aan hartelijkheid. Naderhand heb ik klaar gezien, dat bij hem het hoofd de groote en schier eenige rol speelt. Hij schijnt zelfs met opzet het hart te onderdrukken en zoekt overal aanleiding tot spot. Van zijn denkwijze omtrent Godsdienst had ik niet den minsten argwaan, en was verwonderd toen ik hem vrijgeest hoorde noemen.

De Prins, die talenten hoog schatte, en knap bediend wilde zijn, kreeg allengs zin in Falck, en zijn aanvankelijk wantrouwen verdween. De heer van der Duijn zeide mij naderhand: de tegenzin voor Falck is geheel verdweenen. Naarmate de invloed van Falck toegenomen is, en ik dit meer uit de openbare meening dan uit eigen waarnemingen bemerkte, heb ik mij wel gevraagd, of ik wel gedaan heb, hem zo sterk voor te staan. Dit weet ik, dat ik het uit bloote overtuiging van het algemeen nut gedaan heb, en even zeker ben ik, dat het vertrouwen van den Prins minder was, dan men dagt, en dat Falck lang niet op alles werd geraadpleegd, noch zelfs van alles onderrigt. Op dien tijd vooral, toen de Prins nog zoo weinig vast stond, en mijne ziekelijkheid eer verergerde, kon ik Hem geen betere *manus ministra* geven, om de zaken aan den gang te houden.

Zijn titel was eerst Algemeen Secretaris, hij werd later Secretaris van Staat en is nog niet Minister.[2]. Aan hem heb ik duidelijk waargenomen, dat het vertrouwen van Willem I zekere palen heeft, bij tijden meerder of minder kan zijn, dog op den duur nooit volkomen is. In den begin kon ik daaromtrent aan mijzelven geen waarnemingen doen, omdat het vertrouwen in mij onbepaald scheen; dog het duurde niet lang of de Prins sprak mij van iets, dat ik niet thuis kon brengen, waarop hij zeide: ik heb verzuimd U daarmede bekend te maken, ik doe de zaken af en denk er

1) 22 November 1813.
2) Bij K.B. van 19 Maart 1818 werd Falck als *Secretaris van Staat* ontslagen en tot *Minister* van onderwijs, nationale nijverheid en koloniën benoemd.

dan niet meer om. Wat later bleek mij dat hij rapporten van buiten 's lands ontving, daar hij mij niets van mededeelde. Bij die gelegenheid herinnerde ik mij, dat Hij alreeds in de eerste dagen tot mij gezegd had: ik neem Lord Clancarty mede naar Amsterdam, ten einde hem onder het oog te houden[1]. Met dit al schrijf ik zijn vroegere besluiteloosheid en aanhoudend wantrouwen gedeeltelijk toe aan zijn zenuwgestel.

In den Kabinetsraad van den Souvereinen Vorst waren Geldmiddelen en Oorlog al wederom[2] het eerst aan de beurt.

In beide deze vakken, van Oorlog en Financien, waren er nogal ampten te begeven. Voor de armee kwamen er vele officieren op van den ouden en nieuwen tijd, en er werden twee partijen geboren, die hoe langer hoe meer tegen elkander opstonden. Exercitie, administratie, toon en houding verschillen hemelsbreedte. De Prins had grooter gedagte van de nieuwe, in de wandeling fransche partij. De Heer *van Brockhausen*[3] keurde het niet goed, en oordeelde, dat het veiliger ware meer op getrouwheid, dan op bekwaamheid te zien. De prins schijnt geen vreze voor ontrouwe te koesteren.

In de Financien waren de meeste posten bij de Konvooijen en Licentien te begeven, en de Heer Canneman[4] werd beschuldigd van niet dan gewezen patriotten te plaatsen. De Prins deed lijsten opmaken van in 1795 afgezette amptenaren, en er werden Besluiten genomen dat en hoe deze zouden invallen bij openingen, niet alleen in 's Lands ampten, maar ook in Steden en dorpen[5]. De uitvoering is egter moeielijk geweest, en ik heb vele klagten zien inkomen en nieuwe Besluiten nemen om aan de oude kragt bij te zetten. Daar was onder de amptenaren der Revolutie, vooral in de Bureaux, een *esprit de corps*, een partijgeest, strekkende om al wat niet van hunne kleur was uit te sluiten. Ik hoor daar nog dagelijks klagten over. Mijn eerste plicht was, naar mijn oordeel, om diegenen te helpen bevorderen, die vrijwillig

1) Bij den intocht op 2 December 1813. Chad. *Narrative*, p. 148.
2) *Wederom*. Evenals tijdens het Algemeen Bestuur in November waargenomen door Hogendorp en van der Duyn van Maasdam.
3) De Pruisische gezant.
4) Secretaris van Staat voor Financiën.
5) Circulaire van 14 Maart 1814. Zie Ten Zeldam Ganswijk. Bijdragen I. 315, De Bosch Kemper. *Staatkundige Geschiedenis*. p. 401.

opgekomen waren in den Opstand, en ik heb ze geholpen zonder ooit te vragen, of zij voordezen Prinslieden of Patriotten geweest waren. Daarna heb ik gezorgd voor de afgezette Prinslieden, voor de Uitgewekenen om wille van het Huis van Oranje en de goede zaak. Maar de tegenpartij is talrijk, zit er meestal vast in, weet den loop van zaken te wel, en is halstarrig.

De Prins had veel op met de bekwaamheid van die lieden, en degene, die negentien jaren stil gezeten hadden, werden als onbekwaam veragt. Iemand, die in 1795 uit een postje gegaan was, verhaalt, dat de Prins hem gezegd heeft, dat hij beter gedaan had, niet daar uit te gaan. Nogthans moest men toen haat aan het Stadhouderschap zweeren. Heden hoor ik menigmaal aan sollicitanten zeggen: wij weten wel, dat men niet verre komt met bewijzen van vroegere getrouwheid over te leggen. Een Hollander in Engeland kreeg in de eerste maanden van den Opstand deze tijding uit Holland: het gaat hier vrij wel, maar de Prins is Patriotsch geworden.

Indien wij niet allen ouder wierden, en gedurig plaats maakten voor een volgend geslagt, zo geloof ik, dat de ontevredenheid vele vijanden aan het Huis van Oranje zou verwekken; maar nu zal deze reden van ongenoegen uitsterven, en het geheugen daarvan zal alleen overgaan tot volgende geslagten.

Meer zoude ik van het bestuur van zaken in den beginne kunnen zeggen, indien ik niet genoegzaam de geheele maand van December ziek ware geweest. De Prins kwam dikwijls bij mij, met papieren in den zak. Eens op weg naar mijn huis zijnde, ontmoette hij mijn neef van Hogendorp, en zeide hem, dat hij naar mij toeging. Hij bragt mij zijn beide zonen, naar mate zij aankwamen. Het is meestal uit deze bezoeken, dat ik een oordeel op kon maken.

Toen ik beter werd bezwoer Bentinck[1)] mij om tog in den Kabinetsraad te komen. Er werd een ogenblik in bedenking genomen, om den Raad in mijn huis te houden; dog een briefje van Falck onderrigtte mij, dat de Prins het om de gevolgen naliet; of Falck hieronder gewerkt heeft,

1) Baron Bentinck tot Buckhorst, Secretaris van staat voor oorlog, aanhanger van het strict Oranjerégime: zie *Brieven en Gedenkschriften van G.K. v. H.* IV 389.

komt mij thans voor eene vraag te zijn; maar toen agtte ik hem volkomen opregt en mij toegenegen. Bentinck drong nu nog meer bij mij aan, klagende dat van der Duijn zig niet liet horen, en dat alle de andere Patriotten waren. Zo kwam de oude Partijgeest wederom voor den dag, en zo is hij nog aanwezig, ofschoon wij altijd opgaven, dat hij voor eeuwig vergeten was. Dat hij niet kon ophouden te bestaan, ligt in het menschelijk hart; dat hij zooveel van zijn kragten verloren heeft, is te verwonderen en doet eer aan onze natie.

Ik bemoeide mij zoveel ik kon met mijn buitenlandsch ministery, en dicteerde de brieven, zoals ik maar eenigzins weder tot kragten gekomen was. Lord Castlereagh kwam over om zig naar het Hoofdquartier in Frankrijk te begeven, waardoor de geheele politiek van Europa zig op een enkel punt vestigde.[1)] Wij hadden er den heer van Spaen van Voorstoude, die egter niet in de geheime samenkomsten toegelaten werd. Daar zaten slegts de Ministers van de vier groote Mogendheden, Oostenrijk, Engeland, Rusland en Pruisen, aan de eene, Frankrijk aan de andere zijde.[2)] Maar de Pruissische gezant Baron van Humbold, was teffens geäccrediteerd voor onzen Prins als Vorst van Nassau, welke uitvinding van den Baron van Gagern hier zeer te pas kwam, alzo Z.H. zeer belangrijke brieven van den Heer van Humbold over de handelingen met Frankrijk ontving[3)].

In andere omstandigheden zoude ons eerste oogmerk geweest zijn om algemeen erkend te worden; dog dit oogmerk

1) 6 Januari 1814 kwam Lord Castlereagh in den Haag aan, en vertrok van daar naar het hoofdkwartier te Bazel (18 Januari). Baron van Spaen volgde het hoofdkwartier van Freiburg naar Bazel van daar naar Langres, in Frankrijk.
2) Dit heeft in de eerste plaats betrekking op het congres van Châtillon (Februari/Maart 1814) waar Caulaincourt afgezant van Keizer Napoleon was.
3) Nadere inlichtingen hierover zijn zeker te verwachten in het nog niet verschenen Tweede deel van Gebhart: *Wilhelm von Humboldt als Staatsmann*. In de oudere biographiën van H. von Schlesier en R. Haym vindt men hieromtrent geen informaties.
Hans von Gagern had op 't einde van 1813 van den Prins van Oranje de opdracht gekregen om zijn Nassausche erflanden in bezit te nemen; hij werd daar eerste minister, en was van Dillenburg uit raadgever van den Prins. Over de bedoeling van den Souvereinen Vorst om Nassau met de Nederlanden te vereenigen door verkrijging van het tusschen liggende gebied en de aangeknoopte verbinding met Wilhelm von Humboldt, zie H. von Gagern: *Das Leben des Generals Friedrich von Gagern* I. 136-141.

was geheel bereikt door onzen Opstand. Wij hadden den wensch van de Mogendheden vervuld, wij hadden den Prins uitgeroepen, Engeland had hem aanstonds eenen ambassadeur herwaarts medegegeven, en zijne Gezanten werden nu overal wel onthaald, zonder eenige voorafgaande handeling; waar onze Gezanten niet verschenen, namen de brieven van den Prins de plaats in, en alle de antwoorden waren even hartelijk.

Ons tweede oogmerk, namelijk om ons vorig grondgebied weder te krijgen, ontmoette evenmin zwarigheid in zover het recht betrof, dat door alle de Mogendheden erkend werd, en toen bij de overeenkomst van 23 April alle de fransche garnisoenen ingetrokken werden, viel Maastricht in onze handen even als Naarden en de Helder. Omtrent de kolonien zelve gaf Lord Castlereagh alle verzekering aan den Prins. Ik had deze snaar niet met hem geroerd, omdat ik al vroeger en in de eerste dagen daarover geschreven had aan den ambassadeur Fagel en tot antwoord gekregen, dat wij onze kolonien nog niet konden bewaren, dog dat wij zo verre zijnde, dezelve met vrugt zouden kunnen wedereischen. Van dat ogenblik agtte ik het beter, om zo lang geheel te zwijgen. Maar het schijnt, dat Lord Castlereagh deze verzekering ongevraagd gegeven heeft. Althans hij had twee uren bij mij gezeten, om over alle onze zaken te handelen, en was opgestaan met de woorden: ‘nu zijn wij, geloof ik, den kring rondgelopen, en ik moet mij nog kleeden voor het middagmaal bij den Prins.’ Ik kwam aan het Hof vóór hem en Z.H. zeide mij: ‘het is mij lief, dat hij zo lang bij U gebleven is, hoe langer hoe beter.’ Na den eten verhaalde Z.H. mij de verzekering omtrent de Kolonien, er bij voegende, dat Engeland denkelijk voor de Kaap geld bieden zou[1)].

Een derde oogmerk was een goed einde aan den oorlog te helpen maken, waarbij het ons sprekend belang was, dat Buonaparte viel en de Bourbons hunne oude plaats hernamen. Ik vond den Prins zeer genegen om zijne herstelling aan Lodewijk XVIII te melden als aan den Koning van Frankrijk. Ik onthaalde zeer wel eenen Heer de Serres,

1) ‘Ik beken dat de verkoop van de Kaap voordeelig was,’ zegt van Hogendorp in 't vervolg dezer ‘Aanteekeningen.’

die van wege Lodewijk hier gekomen en mij door Robert Fagel voorgesteld was. Toen de Graaf d'Artois[1)] naar het groote hoofdquartier reisde, en ik weder door het podagra thuis gehouden werd, zond ik hem den Heer van Zuylen van Nijevelt, Secretaris van mijn Departement, om hem welkom te heeten. Hij wilde aanstonds bij mij geleid zijn. Hij kwam des avonds, de Heer van Zuylen ging met twee kaarsen vooruit de trap op; ik had er nog vier opgestoken in mijne kamer, en deze geringe vertoning maakte eenen aangenamen indruk op den vermoedelijken erfgenaam der fransche kroon, zodat hij mij nog 's anderen daags voor het goed onthaal liet bedanken. Diep waren die Prinsen gevallen, en niemand dagt nog, dat zij zo nabij weder aan den troon waren.

De Graaf d'Artois bleef een half uur bij mij met den Graaf d'Escars en den Heer de Serres. Deze hoorde mij met genoegen uitweiden over de vereeniging van alle de partijen en de vergetelheid van oude twisten. Hij vroeg ‘et vous vous en trouvez bien?’ De Graaf d'Escars leide mij uit, dat de meeste (Fransche) uitgewekenen thuis gekomen en zig met de bezitters hunner goederen verstaan hadden, dat weinigen buiten 's lands gebleven waren en met eenige millioenen konden schadeloos gesteld worden, dat men de constitutie genoegzaam bewaren en alle amptenaren behouden kon. Op dezen voet waren ook de manifesten ingerigt. De graaf d'Artois sprak met veragting van het zedelijk karakter van Talleyrand, en verklaarde, dat een man, die zig als bisschop zo gedragen had, daardoor alleen alle agting en vertrouwen voor het vervolg verbeurd had. Henengaande stond hij voor mij en zeide: ‘je me flatte que nous serons toujours bon amis.’ Ik antwoordde ‘et bons voisins, Monseigneur.’ Waarop hij hernam: ‘et bons voisins.’

Als een blijk van zijne deftigheid en goede houding kan ik de woorden van den Heer Perponcher aanhalen: ‘de engelsche prinsen,’ zeide hij, ‘schudden u de hand, dat er de elboog zeer van doet, maar deze geeft de hand op eene vriendelijke wijze, waarin teffens doorstraalt, dat hij u eer

1) 25 Januari 1814 was de graaf van Artois uit Engeland vertrokken (Mémoires du Baron de Varolles I 59), maar hij hield zich op een afstand van het hoofdkwartier.

aandoet.' Niet lang na hem kwam de Douairière Katharina van Oldenburg, zuster van Keizer Alexander, hier door. Aan tafel bij de Prinses Moeder ijverde Lady Mary van Reede luide voor de Bourbons, en ik moedigde haar zoo veel aan als mijne betrekking toeliet. Des anderen daags hoorde de Prins het mij met genoegen verhalen.

Mijne uitdrukking van 'bons voisins' zag op een ander oogmerk, dat wij nog hadden, op de vereeniging van alle de Nederlanden, waardoor wij buren van Frankrijk stonden te worden. Bij zijn tweede bezoek had de Prins mij reeds medegedeeld, dat de Oostenrijksche gezant te Londen, Baron van Wessenberg, hem de gereedheid van zijn hof betuigd had om van zijne Nederlanden af te zien, en dezelve onder het Huis van Oranje te brengen. Vervolgens onderhield hij mij meermalen over de middelen, die men nu reeds kon aanwenden om de Belgen te winnen. Ik zeide hem, dat men naar mijn oordeel de Geestelijkheid diende gerust te stellen en de genegenheid van de groote heeren te winnen. Van de gezindheid van Engeland op dit stuk, zeide Z.H. niets, en Lord Clancarty sprak er mij ook niet over.

Onverwagts kwamen er twee Gentenaren in den Haag, de Heeren Bouwens en Huytten, katoenfabriekanten, zo het mij voorkwam. Zij spraken van een Committee van opstand, zij verlangden eene verklaring van de hulp, die men hun bewijzen zou, en van de rechten, die men hun land in zou ruimen. De Heer Falck schijnt dit het eerst aangeknoopt te hebben en Z.H. scheen mij toe te verlangen, dat ik er op gehoord werd. Ik schikte alles zo, dat de Prins er slegts in voorkwam als naburig Vorst, betrokken in den oorlog tegen Frankrijk, en belang stellende in de vrijheid van dat Land, met één woord als Beschermer, niet als Souverein. De zendelingen kregen de begeerde verklaring, en de Heer H. van Zuylen van Nyevelt werd als Commissaris Politiek naar het hoofdquartier van den Generaal Bulow gezonden om eenen opstand in te rigten en uit te spreiden in overeenstemming met de krijgsbedrijven. In Brussel was een Graaf A.B.C. van Byland, die er sedert eenige jaren woonde, bezig om de gemoederen voor te bereiden, waartoe hij zig met veel ijver had aangeboden. Deze werd ontdekt en gevangen gezet, hetwelk de zaak rugtbaar maakte.

De Ambassadeur Fagel, juist uit Londen overgekomen en zeer gemeenzaam met Lord Clancarty, hoorde deze klagen over gebrek aan verstandhouding, en verkreeg verlof van den Prins, om de laatste brieven van H. van Zuylen aan den Lord te wijzen. Nu was alles bekend, en nu werd ik gewaar, dat de Engelschen andere inzigten hadden. De Prins schreef mij, dat hij bij mij komen zou met Lord Clancarty en den Ambassadeur Fagel. Deze verscheen het eerst en betuigde mij zijn leedwezen, dat er zoo vroeg al oneenigheid ontstaan was. Ik antwoordde, dat ik er schijn nog schaduw van ontdekt had, en dat ik met Lord Clancarty als met eenen broeder omging.

Nu werd ik verwittigd; Lord Clancarty kwam en bragt brieven van Lord Aberdeen mede, die als Ambassadeur den Keizer van Oostenrijk volgde, en ontevreden was over onze gezanten. De Prins van de Nederlanden, schreef hij, heeft hier al die onderhandelaars, die geen van allen weten, wat zij willen. In den grond wilden de Engelschen alles voor ons doen, en leiden den last van onze gezanten, om alles met de hunnen te overleggen, zo uit, dat zij alleen het woord ook voor ons zouden voeren. De Prins kwam het laatst en was zeer nederig, latende zelfs den armstoel naast mij aan Lord Clancarty, die er beschaamd over scheen, en dien niet aannam. Lord Clancarty zeide, dat hij altijd gedagt had, dat van Zuylen Commissaris voor de levensmiddelen was. Hij drong aan en verkreeg, dat hij herroepen zoude worden. Wij bedierven alles, zeide hij, bij den Keizer van Oostenrijk, die de Nederlanden vrijwillig moest afstaan.

De Prins ging het eerst weg, ik bragt hem aan de trap, en daar zeide hij tot mij: er zat immers niets anders op. Lord Clancarty afscheid nemende, zeide: ik hoop dat wij voortaan altijd gezamenderhand zullen werkzaam zijn. Ik was geraakt en verborg het niet. Des anderen daags kwam Fagel weder en ik verweet hem met drift, dat hij ons aan vernedering bloot gesteld had, alzo wij Zuijlen uit eigen beweging hadden kunnen terugroepen. Fagel werd boos en antwoordde, dat ik die taal tegen den Prins kon voeren. Wij werden egter schielijk wederom goede vrienden, omdat hij zag dat ik alles in opregtheid meende; ook wees hij mij kort daarna een eigenhandigen brief van Lord Bathurst, houdende, uw

vriend Hogendorp is *a warm hearted man*, die in deze zaak wat te verre gegaan was, dog met de beste inzigten. De Prins, op de eerste conferentie, zooals ik er twee in de week bij hem had, was zeer ingetogen, en zijn gezicht was geheel vertrokken, als ik Lord Clancarty noemde. Toen, meen ik, heb ik voor de eerste reis dat gevoel van schrik voor hem gehad, dat hij opzettelijk verwekt, zooals hij mij te voren wel toevertrouwd had, wanneer hij van iets af wil zijn, een gevoel dat in het vervolg nog levendiger bij mij is geworden, naarmate hij het meer verwekte, en dat ik eindelijk niet langer heb kunnen nog willen verdragen.

Mijne houding (en ik alleen had houding bewaard) maakte geen kwaden indruk op Lord Clancarty. Hij verzocht mij ten eten bij hem met Lady Castlereagh, die er logeerde, en allen waren zij er bij uitnemendheid beleefd. Toen Zuylen terug kwam, bragt ik hem bij Lord Clancarty, die hem vraagde, of hij nu een eind aan alle briefwisseling had gemaakt, doch geen woord over die zaak met mij wisselde, en mij uitmuntend wel behandelde. Toen berigtte ik het aan den Prins, en zeide hem dat Zuylen hem alles nader uitleggen zou. Daarmede was Zuijlen bewaard en dit heeft hij ook bij alle gelegenheden erkend[1)].

Inmiddels was de kans voor België verloren om zig zelf vrij te maken, en ook wij hebben, helaas, die vrijheid van dat land ten duurste mede betaald. Wij moesten uitscheiden met deze Belgische omwenteling op het oogenblik, dat de Pruissen op Brussel marcheerden en zij zig niet genoeg

1) Men zal ook Lord Clancarty over deze zaak willen hooren. Aan Lord Castlereagh schrijft hij over den Souvereinen Vorst en zijn Minister, 8 Februari, ‘There is an unfortunate *besoin de faire* in his Royal Highness which is to be compared to nothing I have ever seen, except the same disposition in his Minister, M. de Hogendorp....’ en 11 Februari, ‘The manner in which his Royal Higness had been advised to act.. the effct to those steps in such parts of the Austrian Netherlands in which they had been taken, and the want of frankness whith wich all this had been conducted, with an effort of cautions concealment from my Government induced me very strongly to remonstrate with his Royal Highness and his minister (who, by the by, has been the mover in this instance). I am most happy now to inform you, that on an interview yesterday with the Prince, (who at bottom is really a very amiable person).... we parted with the most cordial, and, I firmly believe, sincere. expressions of *private* as well as *public* and reciprocal friendship.’ Correspondence of Viscount Castlereagh IX 249, 255-257.

konden verwonderen over de geestdrift van het volk voor Prins Frederik en over het algemeen dragen van Oranje in alle de steden en dorpen waar zij doorkwamen. De hertog van Clarence plaatste Prins Frederik voor hem in de schouwburg te Brussel, opdat hij de toejuiching van het parterre ontvangen zou. Ik verhaalde dit aan Lord Clancarty om hem te polsen en hij antwoordde: *the Duke of Clarence has sometimes very odd manners*[1]. De Graaf van Nesselrode of een ander russisch minister, moet diezelfde zaak een *scandale* genoemd hebben. Kortom Belgie moest zig niet vrij maken, maar vrij gemaakt worden.

Ik had deze zaak met ijver begonnen, omdat ik het mooi vond, eerst de Noordelijke, dan de Zuidelijke Nederlanden door eenen opstand te bevrijden, maar bij de uitkomst kreeg ik den aanvankelijken afkeer voor het ministerieel bedrijf.

Behalve deze onderscheiden oogmerken, die uit de omstandigheden geboren waren, dagt ik ook om een vast stelsel van politiek, dat wij dienden aan te nemen en sprak er altemets met den Prins over. Ik had mijne memorie van 1812 door den ambassadeur Fagel aan Lord Castlereagh gezonden, nadat de Prins ze goedgekeurd had, hetwelk nogthans flauwelijk geschied was, en alsof hij niet veel er van onthouden had. Lord Castlereagh daartegen, die ze niet bij de hand had, vraagde mij om nog een afschrift er van. De Prins scheen ongenegen tot het aannemen van een vast stelsel, en te oordeelen dat de omstandigheden te veranderlijk zijn. Hij stelde in mijne handen eenige gedachten van den Baron von Gagern, om te dienen van advies. Ik besloot daaruit ten voordeele van vriendschap met Pruissen, en de Prins had het denkelijk juist andersom verwagt. Mijn grondslag was altijd: Frankrijk de natuurlijke vijand, de stoorder van het evenwigt van Europa, en dit evenwigt ons behoud. Ik heb dit volgehouden tot het laatste oogenblik toe, zo als nader blijken zal.

De tijdingen uit Frankrijk waren in het midden van den winter zeer vreedzaam, en het scheen, dat Buonaparte zig schikken wilde, als hij eensklaps de onderhandelingen afbrak op de voordeelen, die hij op Blucher behaald had. Ingevolge

1) De excentriciteiten en incohaerencies van den hertog van Clarence, later Willem IV, hadden hem den bijnaam verschaft van ‘Silly Billy.’

van het geleden verlies door dezen besloot men in het groote hoofdquartier om alle de agtergelegen troepen onder hem te vereenigen, en agter hem een nieuw leger bijeen te trekken onder den Kroonprins van Zweden, welke eindelijk te Luik aangekomen was. De Kroonprins had in November de verzekering aan den Heer van der Hoeven gegeven, dat hij binnen zes weken in Brabant zoude zijn, en aangeraden om er inmiddels onze zendelingen te verspreiden; maar hij vergat zijne belofte in den winterveldtogt tegen de Deenen ter verovering van Noorwegen. Nu moest onze Erfprins aan het hoofd van onze troepen tot hem stoten, om in de eerste plaats Antwerpen in te nemen.

De Prins had daar geen zin in, en de erfprins nog minder. Lord Clancarty sprak er mij uitvoerig over, en Bentinck bad mij dringend, om het den Prins aan te raden. Ik begreep, dat het lot van den oorlog aan deze ontwerpen hing, dat de Kroonprins uit hoofde van de subsidiën onder de Engelschen stond, en dat deze het opregt met ons meenden, al wilden zij te veel den meester spelen. In eene conferentie met den Prins en Bentinck advyseerde ik uitvoerig om er in te komen, Bentinck hoorde met ongemeen genoegen toe, en de Prins willigde in. Des anderen daags onderhield ik den Erfprins, die tot mij zeide: ik heb al eens, toen ik in Spanje was, onder den Kroonprins moeten dienen, maar heb het geweigerd; nu zal ik het doen, en (opstaande) het aanstonds aan mijnen vader gaan zeggen. Lord Clancarty kwam bij mij en betuigde mij zijne verwondering over de schielijke verandering. Dan de gelukkige keer der zaken in Frankrijk deed het er niet toe komen.[1)]

Deze keer heeft de Generaal Janssens mij aldus uitgelegd: Buonaparte marcheerde in den rug van de Bondgenooten, hij riep het volk in massa op, hij stond de garnisoenen der grensvestingen aan zig te trekken, als de keizer van Rusland, die anders geen veldheer is, het denkbeeld opperde om op het blootgegeven Parijs te trekken. Een vertrouwd corps Russische cavallerie van vijftienduizend man werd als een scherm geposteerd, om de beweging van het leger te maskeeren en het

1) Vgl. hieromtrent de briefwisseling van Lord Castlereagh met Lord Clancarty van einde Februari en begin Maart 1814. *Correspondence of C.* 1X p. 292 v.v.

is opmerkelijk, dat er ook niet een enkel man gedeserteerd is, die het plan had kunnen verraden. Nu moest Marmont op Montmartre voor de overmagt bukken; Parijs werd veroverd en Buonaparte afgezet.

Is dit het opgevatte denkbeeld van een zo gewichtige gebeurtenis, als de verovering van Parijs, aan de fransche zijde,[1] het volgende heb ik er van gehoord aan de zijde der Bondgenooten. De Hofmaarschalk, Graaf van Tolstoï, zeide mij op het Paviljoen van Haarlem, na het middagmaal bij de Prinses Moeder, zittende te samen in een vensterbank in het gezigt van Keizer Alexander, dat het vrugteloos zijn zou groote ontwerpen in dien veldtogt op te zoeken, dat de Voorzienigheid alles gedaan had, dat Buonaparte was verblind geworden, dat Caulaincourt, met wien hij te Petersburg vertrouwelijk kennis gemaakt had, hem dit in eigen woorden geschreven had bij het afbreken der onderhandelingen te Châtillon-sur-Seine.

De Generaal Knesebeck, eerste Adjudant van den Koning van Pruissen, die met den Kroonprins en de Prinsen Willem en Frederik hier was, zeide mij na den eten bij den Prins: het is Gods hand geweest; wie dien veldtogt begonnen had als een Saulus, zou er uit gescheiden zijn als een Paulus. De Pruissische gezant von Brockhausen zeide mij bij herhaling: wie deze gebeurtenissen beschrijven wil, moet zig uit het hoofd zetten, dat er groote mannen aan het werk zijn geweest, er waren niet dan gewone menschen, ja, een uitmuntend man zou de overeenstemming gestoord hebben, waardoor alleen de zaak gelukken kon. Keizer Alexander met mijne oudste dogter dansende, antwoordde op een compliment, dat hij niets en de Voorzienigheid alles gedaan had.

Wat den raad van Alexander betreft, naar het verhaal van den Generaal Janssens, zo lees ik nu in het *Manuscrit de St. Hélène*, dat Pozzo di Borgo het zou aangeraden hebben.[2]

1) Janssens, na zijn ontslag uit den Franschen dienst genomen te hebben, was in April 1814 naar Nederland teruggekeerd. In het vervolg dezer ‘Aanteekeningen’ spreekt H. uitvoeriger over hem.

2) *Manuscrit venu de Sainte Hélène*. London, 12 April 1817 p. 95: ‘un Corse (Pozzo di Borgo), qui se trouvait dans leur conseil (des alliés), leur apprit que la prudence était plus dangereuse que l'audace. Ils prirent le seul parti que je n'avais pas prévu, parce que c'était le seul bon. Ils gagnèrent l'avance et marchèrent sur Paris.’ Zoo staat er in deze postiche mémoires van Napoleon.

Wat er van zij, die groote strijd werd beslist zonder dat het nieuwe leger onder den Kroonprins van Zweden bijeen kwam, en wij spaarden onze troepen. Onze Erfprins had niet nodig tegen zijnen zin te dienen. Of dit een gunstige uitkomst was, trek ik in twijfel, omdat de krijgsroem een vereischte was, ten einde onze plaats in te nemen onder de Mogendheden. Wij hadden door onzen Opstand den overtogt van den Rhijn niet alleen bevorderd, maar noodzakelijk gemaakt, om het groote voordeel van onze bevrijding voor de gemeene zaak te verzekeren. Wij waren nationaal in de bres gesprongen en hadden onze banier op den wal geplant. Zo dienden wij te zijn voortgegaan. Nu namen wij nog den Briel en Helvoetsluijs met eigen kragten in, maar voor het beleg van Gorcum hadden wij reeds Pruissische hulp noodig, en al de andere vestingen hielden wij slegts met den landstorm geblokkeerd. De Fransche commandant van Deventer wilde zig aan denzelven niet overgeven, dog wel aan linietroepen. Dit meldde mij Falck, en voegde er bij: de Prins is koppig en wil er geene zenden. Tot mij zeide de Prins eens: ‘als dit boeltje op is, waar krijgen wij er een ander van daan?’ Zulk een voorzigtigheid komt mij niet voor de ware te zijn. Men dient het gevaar met zijne Bondgenooten te deelen, en te helpen om wederom geholpen te worden. Gelukkig is de gelegenheid wedergekomen en hebben wij alles goedgemaakt in den veldtogt van Waterloo.

Het einde van den oorlog vestigde alle de gedagten op de voorwaarden van den vrede, en voor ons was het eene zaak van het uiterste belang hoeverre zig onze grenzen zouden uitstrekken. Het eerste ontwerp mij door Lord Clancarty medegedeeld was de oude grenzen van de Nederlanden, van de Noordzee af tot aan de Maas, verder de Maas af tot Maastrigt, van Maastrigt eene regte lijn over Aken en Keulen, brengende deze steden onder ons, en van Keulen den linker Rhijnoever tot in Gelderland[1]. Dit maakte ons gehegter, meer meester van den Rhijn en rijker aan protestantsche ingezetenen. Ik kan de verandering, volgens welke wij alle de Nederlanden met Luxemburg en Luik kregen, zonder de Rhijnlanden, aan niets anders toeschrijven, dan

1) Denkelijk midden Februari 1814. Zie *Correspondence of C.* IX p. 274.

aan de verkiezing van den Prins, die in Mei zelf naar Parijs ging met Falck, en daar, naar het mij is voorgekomen, met geringe medewerking van Falck, alles met de Bondgenooten verhandeld heeft.

Wij hebben er weinig van vernomen, buiten de agt artikelen[1)], die nog langen tijd een geheim voor het publiek zijn, en ook geene betrekking tot de grenzen hadden. Toen de Prins van Parijs tehuis kwam, was ik al twee maanden uit het Buitenlandsche Ministery; hij had mij in den Kabinetsraad, waarin hij zijn vertrek aankondigde, het openen van alle brieven opgedragen; wat wij in zijnen naam doen mogten had hij zeer onduidelijk te kennen gegeven.

Zo als ik zijne terugkomst vernam, des avonds, ging ik naar het Hof. De portier, die ze mij had doen weten, bad mij zeer angstig om het niet te zeggen. De Heer van Nagell, mijn opvolger, die met mij afgesproken was om er te komen, verscheen er niet. Ik liet mij aandienen bij den Kamerheer; deze, de Heer van Kell, haalde mij aanstonds, met verwondering, dat ik mij in de voorkamer opgehouden had. In den zaal vond ik de Hofheeren en Prins Frederik; de Prins was in de binnenkamer met de Prinses en de Prinsessen-Moeder en Zuster. Hij bescheide mij boven in zijn kabinet; hij had weinig te zeggen, wist van niets, moest brieven lezen en ik vertrok weinig onderrigt. Ik kan dus van deze groote zaak met geringe kennis spreken, en slegts naar de ware toedragt gissen. Een zekere afkeer van Pruissen lag er dunkt mij op den grond.

De Prins was langen tijd te Berlijn geweest en in en uit den Pruissischen dienst. Hij had er deel genomen in de politieke partijen. Hij had weinig agting voor de werkeloosheid van den Koning. De Koning was op hem gebeten geweest, toen hij met eene maitres leefde. Robert Fagel verhaalde mij al in 1808, dat hij den koning, sedert dezelve aan de regeering gekomen was, niet meer als zijn zwager behandelde, maar met den hoed in hand. De Prinses-Moeder heeft mij verhaald, dat de Prins zig op het slagveld van Jena aanbood, om de plaats van den gekwetsten Hertog van Brunswijk in te nemen; dog dat de koning het weigerde.

1) Bedoeld is het tractaat van 30 Mei 1814, tusschen Frankrijk en de verbonden mogendheden. De 8 geheime artikelen bij Zagemans. Recueil I. p. 15, 16.

De Prins klaagde mij eens, dat Pruissen ons Land had willen meester worden; dog bemerkende, dat ik er niets van wist, gaf hij mij geene uitsluiting. Zijne Duitsche schadevergoedingen wilde hij behouden, en Hij zeide mij eens aan tafel: dat en dat hebben de Pruissen van mij gestolen. Den afstand van zijne Nassausche Erflanden aan Pruissen deed Hij natuurlijk ongaarn. Uit alle deze omstandigheden gis ik, dat Hij geen Kleef noch Gulik, noch iets Pruissisch hebben wilde, maar liefst de Nederlanden, waarvan Oostenrijk gaaf afgezien had, en waarover in het vervolg geen twist te vrezen was. Inmiddels werd daardoor het Koninkrijk der Nederlanden onmatig in de lengte gerekt, een voortdurend frontier, steunende op Luxemburg, een Bondsvesting in vreemde handen, met drie vierden van de bevolking roomschgezind.

Het heeft mij bedroefd en doet dit nog, dat zo groote vaderlandsche belangen behandeld zijn zonder eenige nationale medewerking, noch van den Kabinetsraad, noch van den Raad van State, die in April ingesteld zijn, noch zooveel ik weet, van den Minister van Buitenlandsche Zaken. De groote Mogendheden hebben wel de vereeniging van de Nederlanden vastgesteld als een Europeesch belang, om het evenwicht tegen Frankrijk te verzekeren, en in zo verre moesten wij het ons laten welgevallen; maar dit kon op meer dan eene wijze geschieden, en wij hadden een woord in te brengen in de regeling der grenzen. Dit woord nu heeft de Prins alleen gevoerd, en Hij heeft het eerste ontwerp, naar mijn inzien, niet verbeterd. In den zin van Europa zelfs, vind ik het niet verbeterd, omdat de aanraking van Frankrijk en Duitschland, namentlijk door Pruissen tusschen de Maas en de Moezel, mij verkieslijk voorkomt boven de afscheiding door een langen strook van de Nederlanden, die op zig zelven nooit in staat zijn om er den vijand buiten te houden, en altijd Duitschland tegen Frankrijk of Frankrijk tegen Duitschland zullen noodig hebben.[1)]

Daar was toen nog kans dat Prins Frederik zijn vader in

1) De Prins zeide mij eens, dat Luxemburg noodig is voor de defensie van de Maas, en dit zou als zijn beweegreden kunnen gelden; dog ik ben verre van die stelling toe te staan; en al ware ze gegrond, zo hebben wij geen militair bezit van de stad en vestingwerken. (Noot van G.K. v. H.)

de Nederlanden zou opvolgen, uit hoofde van het besloten huwelijk van den Erfprins met de Prinses Charlotte van Engeland.

Zoolang als deze zaak vooruit ging, vertrouwde de Prins mij alles. Ik droeg den Heer van der Duijn voor, om het verdrag te gaan tekenen, en aan deze omstandigheid verdank ik eenige narigten, die ik anders zeker niet bekomen zoude hebben. Zo als er moeielijkheden kwamen, hield het vertrouwen op; en deze begonnen al vroeg. Toen ik er van verwittigd was, kon ik de verlegenheid begrijpen, die Prins en Prinses getoond hadden, als ik er met hen over sprak. Zo verre was het egter op het einde van Maart gebragt, dat Lord Clancarty, bij het aannemen der Grondwet te Amsterdam, den Prins verzocht het den Notabelen aan te kondigen.

Ik leide de volmagt op den Heer van der Duijn den Prins ter tekening voor, dog moest ze doen overschrijven, omdat hij oordeelde, alleen te moeten tekenen, zonder mij. Naderhand kwam het stuk uit Engeland terug om er mijne tekening bij te hebben. De Prins had dus ongelijk gehad omtrent de zaak, maar nog meer had ik te klagen omtrent zijne wijze van doen. Men zou gezegd hebben, dat het iets groots was, daar ik in gefeild had. Nogthans zou Hij al knorrende getekend hebben, indien de Erfprins het gedaan had. Nadat de Heer van der Duijn eenigen tijd te Londen geweest was, ging er de Erfprins ook naar toe, en kwam eindelijk met een blaauwtje t'huis.[1)] Hij wilde niet beloven, dat de Princes altijd in Engeland zou blijven, eene voorwaarde, uitgevonden om het huwelijk af te maken.

Mevrouw van Esdorff heeft mij onbewimpeld verzekerd, dat de Prins Regent zijne dogter op het vaste land wilde hebben, om dan vrij te hertrouwen en haar van de kroon te versteken. De Raadslieden van de Prinses van Wallis schijnen toen iets daartegen verzonnen te hebben; zo als ook de Heer Brougham in een P.S. aan den Heer van IJzendoorn[2)] de eerste narigt van de gemaakte zwarigheid gegeven heeft. Lord Clancarty zeide mij, dat eene hofdame van Prinses Charlotte veel op haren geest vermogt had, doch

1) In Juni 1814.
2) De vrieud en raadsman der familie van Hogendorp, uit de *Brieven en Gedenkschriften* wel bekend.

dat zij verwijderd was, en dat hij nog de hoop niet opgaf. De Heer van der Duijn heeft mij de Prinses beschreven als eene virago, met vrije manieren, daar men zig hier te lande geen denkbeeld van maakt.

Toen de zaak geheel af was, verzogt de Regent den Prins nog, dat men zig van wederzijde zes maanden vrij houden zou, of het ook wederom kon aangeknoopt worden. Men heeft gedacht, dat de Hertogin Weduwe van Oldenburg, die toen te Londen was, er onder geroeid kan hebben, ten einde het huwelijk met Rusland in de plaats te stellen, en eenen van hare broeders aan Prinses Charlotte uit te huwen. Keizer Alexander bezogt Engeland kort daarna, kwam van daar herwaards, ging zeer vertrouwelijk om met den Erfprins, spotte met hem te Rotterdam over de Engelsche manieren. De Engelsche meester van mijn zoons zeide hun toen, dat de Erfprins met de zuster van den Keizer trouwen zou; en dit zeggen, toen geene de minste aandagt waardig, bewaarheidde zig het volgend jaar. Toen de Graaf van Heert de Keizerin Moeder om hare toestemming verzogt, antwoordde zij, dat zij den jongen Prins in het oog had gehouden van den tijd af, dat hij in Spanje was geweest. Hierop doelde de Vader, als ik hem met de toestemming geluk wenschte, en Hij er ontevreden uitzag, in deze woorden: wij kunnen maar zeggen, *que nous avons été joués*.

Ik ben verre vooruit gelopen met dit verhaal, dog houde mij liever aan de zaken dan aan den tijd. Heden is de afstand groot tusschen 1814 en 1816, en in het vervolg is dezelve nietig. Uit dit verhaal blijkt klaar, hoe weinig de geheele Familie genegen is tot vertrouwen en dat alle de leden prijs schijnen te stellen op den naam van zwijger, door den tweeden Willem den eersten van den ouden ontleend. Somwijlen gaat het hart open, maar het sluit zig schielijk. De oudste zoon heeft reeds veel van de ingetogenheid van den Vader, en de jongste neemt ze ook aan.

Ik heb dikwerf getwijfeld of de Moeder gelukkig was, of in gestadige vreeze leefde; maar zij heeft ook dit voor mij weten te verbergen. Zij neemt altijd de grootste ongedwongenheid met Haren man aan; dog eens, dat de Heeren van Nagell, van Manen en ik, na den eten, over politiek met Haar begonnen te spreken, kon zij hare groote verlegenheid

niet verbergen, en zag met de zigtbaarste verlegenheid naar Hem om, of Hij het ook bemerkte; Prins Frederik toonde mij meer dan eens zijne beschroomdheid om de minste vrijheid te nemen. Van hem zeide zijn Vader mij, geen jaar geleden, dat Hij alles van hem verkrijgen kon, en dat hij geheel anders was dan Willem. Deze heeft een kop, en er bestaat een ontzag over en weder.

Als ik begon te bemerken, dat de Prins alles alleen besliste, zeide ik tot Falck, dat hij naar mijn oordeel er niet toe gewassen was, en dat Hij ten minsten het groote werk met twee of drie vertrouwelingen overleggen moest. Maar, voer ik voort, de hand op mijn hart leggende, hier ontbreekt het Hem; ik weet wel dat men door te veel vertrouwen bedrogen worden kan, dog daar loopt Hij geen gevaar van. De Prinses Moeder heeft vertrouwen, en op Haar maak ik staat en op Haar alleen. Dit vertrouwen gaat gepaard met een groot karakter en vloeit er uit voort. Zij gevoelt zigzelve en is daardoor onbeschroomd. Dan des te meer wordt zij door Haren zoon gevreesd, en de bekommering van door Haar beheerscht te worden, of slegts aanleiding te geven, dat men het vermoede, maakt, dat Hij haar buiten alles houdt.[1)] Zij daarentegen heeft aanstonds Hare partij daaromtrent genomen, zij heeft zich met niets bemoeid; zij heeft desniettemin Haar geheel gedrag naar zijne wijze van doen ingerigt; zij heeft nooit over Hem bij mij geklaagd, en het sterkste, dat zij gezegd heeft, is geweest bij gelegenheid, dat de Hertog van Wellington zig in 1815 weinig tegen Hem uitliet, en Hij dit niet aardig vond: *nous voulons tout savoir et nous ne disons jamais rien*. Zo lang als de Prins mij nog vertrouwen toonde, was ik verlegen in mijnen omgang met de Prinses Moeder; dog deze verlegenheid nam af met het vertrouwen van den Prins, en is thans

1) Prof. van Assen teekent hieromtrent op: Z.K.H. noemde het hotel, waar de beide Prinsessen woonden, het oude-Dameshuis, als Hij er zijne bezoeken moest afleggen. De oude Prinses schijnt steeds zekere ongerustheid gegeven te hebben aan Z.K.H., dat zij zich weder met de landzaken wilde bemoeijen. Ik vermoed dit door vrees indruk gemaakt heeft tegen v. Hogendorp.
H. van Stralen sprak eens aan tafel (in 1814) met grooten ophef van de gebeurtenissen van 1787 en later, en wat de oude Prinses deed en welke order de Prinses hem gaf. Z.K.H. had altijd gezwegen, doch vroeg op eens: waar was mijn Vader toen, Mijnheer van Stralen?

geheel over. Wanneer ik mij op vaste en onverbloemde wijze tegen den Prins heb uitgelaten heb ik soms den besten indruk gemaakt; maar als ik Hem met beschroomdheid aangesproken heb, of mij door zijne opzettelijke houding beschroomd heb laten maken, zo is het altijd anders uitgevallen. Ook hierin kan veel physieks zijn, en ik heb dit meer opgemerkt met zwakke zenuwgestellen. Inmiddels hetzij dan physiek of moreel is het humeur van den Vorst ongemeen veranderd door de omstandigheden. Dit is bemerkt geworden door allen, die Hem te voren gekend hadden en ook door die Hem nu eerst hadden leeren kennen. Men hoorde gedurig de vraag hoe zijn humeur was; men schrikte voor eene deliberatie in de Staten Generaal, die niet naar zijnen zin was, omdat hij dan van kwaad humeur werd.

Mij is meermalen gezegd, dat ik alleen Hem nog de waarheid dorst te zeggen. Ik voelde egter wel, dat dit niet altijd duren zou, en dat ik een zeker ascendent door den tijd zou kwijt raken. Het denkbeeld van uit zijnen dienst te gaan is al vroeg bij mij opgekomen, en aan mijne kinderen heb ik van de eerste dagen van zijne komst af gezegd, dat ik nooit zeker van mijn ampt was.

Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland.

I.

Het jaar 1897 was voor het hooger onderwijs in de geneeskunde in ons vaderland belangrijk geweest. Het was in dit jaar min of meer rumoerig toegegaan, en in medische kringen was men meer dan gewoonlijk opgewonden geweest.

Achtereenvolgens waren meerdere leerstoelen in de geneeskunde door buitenlanders, d.w.z. door duitsche geneesheeren vervuld geworden. Achtereenvolgens waren de hoogleeraren Salzer, von Eiselsberg, Narath, allen leerlingen van Billroth, als vertegenwoordigers der Weener school, aan de Universiteit te Utrecht belast geworden met het geven van onderwijs in de chirurgie; achtereenvolgens was de leerstoel in obstetrie en gynaecologie in Leiden door den hoogleeraar Veit, in Groningen ephemeer door den hoogleeraar Döderlein bezet geworden.

Op 15 Maart had de hoogleeraar Treub zijn lessen geopend met een scherp protest tegen de benoeming van buitenlanders aan de Nederlandsche Universiteiten. Er had zich naar aanleiding van deze rede een scherpe en niet altijd even verkwikkelijke polemiek ontwikkeld, die in Treub's brochure ‘Universität und Vaterland’ culmineerde.

Intusschen, terwijl de gemoederen zich, al naar den aanleg der dragers, meer of minder warm maakten over het niet te betwisten feit, dat er in de laatste jaren hier te lande meer dan vroeger, buitenlanders waren belast geworden met wetenschappelijke betrekkingen bij het hooger onderwijs in de geneeskunde, - waren er niet weinigen, die de oorzaak van

dit verschijnsel zochten in een ander niet minder vaststaand feit. Er waren, dit viel niet te ontkennen, zeer weinig Nederlandsche geneeskundigen die zich door hun wetenschappelijken arbeid hadden gesignaleerd, als zoozeer uitstekend te zijn boven hun commilitones, dat zij ‘par droit de conquête’ aanspraken konden doen gelden, wanneer een hoogleeraarsplaats open kwam. Het moest erkend worden en het werd erkend, dat, zoodra een vacature ontstond, er geen krachten in Nederland beschikbaar waren, voldoende in staat om te beantwoorden aan de vele en hooge eischen, die men aan den persoon meende te mogen en te moeten stellen, dien men riep tot den verantwoordelijken werkkring om hoogleeraar in eenig onderdeel der geneeskunde te zijn.

Nauwelijks was er dan ook een vacature, of zij die daarin hadden te voorzien, zagen zich geplaatst voor een moeilijke keuze. Zij konden een jong Nederlander benoemen, van wien men wist dat hij groote gaven van verstand en hart bezat, maar van wien men slechts kon vermoeden, - want hij had dit niet of nauwlijks getoond - dat hij wel in staat zou zijn, om wetenschappelijken arbeid te verrichten. Of wel zij konden een jong buitenlander benoemen, van wien men gewoonlijk het omgekeerde wist. Gewoonlijk had hij getoond een wetenschappelijk vraagstuk methodisch te kunnen oplossen en ijverig te zijn, maar omtrent zijn gaven van verstand en hart bezat men in den regel slechts onvoldoende en niet te beoordeelen gegevens.

In beide gevallen stond men dan voor de zoogenaamde credietbenoeming, die al mag zij op enkele voordeelen bogen, veelal een benoeming met bezwaren zal zijn.

Steeds zeldzamer werden de benoemingen, die unaniem gewild waren. Ver boven de anderen uitstekende Nederlanders waren er in den regel niet. Om een geleerde van den eersten rang uit het buitenland te roepen, omdat men de door hem voorgestane wetenschappelijke richting in 't Vaderland wenschte te importeeren, ontbraken in den regel de hulpmiddelen. Want wilde men dien geleerde nopen, om de gunstige positie die hij in zijn Vaderland innam te verlaten, dan eischte dit vrij hooge finantiëele offers.

Kortom, verreweg de meeste vacaturen voor hoogleeraar in de geneeskunde hadden in de laatste jaren tot credietbenoemingen geleid, waaronder er waren, die voortreffelijke

uitkomsten hadden gegeven. Toch waren er niet weinigen die de oogen geopend hielden voor het gevaar, dat aan crediet-benoemingen verbonden was.

Ten deele door deze argumenten, ten deele door andere overwegingen bepaald, werd op initiatief der afdeeling 's Gravenhage, door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst een commissie benoemd, die een rapport zou uitbrengen over de vraag: ‘in hoeverre aan onze medici hier te lande genoeg gelegenheid gegeven is, zich ook na den studietijd in wetenschappelijke richting verder te ontwikkelen en welke maatregelen dienen getroffen te worden om het jongen mannen van talent gemakkelijker te maken, zich meer dan tot nu toe voor een eventueele benoeming tot hoogleeraar te kunnen voorbereiden.’

Deze commissie bestaande uit de heeren Prof. Dr. I.A. Korteweg, Dr. K. Kooy, Dr. C.L. Rümke, Dr. A. Sikkel Azn., Prof. Dr. H. Zwaardemaker volbracht haar taak. Reeds in 1899 deed zij een door haar ontworpen rapport toekomen aan verschillende personen, die zij mocht onderstellen, in de toekomst van het hooger onderwijs in Nederland belang te stellen. De verschillende meeningen waarvan zij op die wijze kennis kreeg, resumeerde zij, en de enkele uitvoerig gemotiveerde meeningen, die niet voor resumtie geschikt waren, liet zij op verantwoording der schrijvers naast haar rapport afdrukken. Aldus bereikte den 9^{dn} Maart 1901 een stel rapporten het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, waarin, behalve de meening der commissie, ook die der hoogleeraren Rosenstein, Rotgans, Veit en Winkler waren neêrgelegd.

II.

Indien het waar is, wat de straks genoemde commissie reeds in den aanvang van haar rapport toegeeft, dat het ‘een toeval is, dat men in Nederland iemand vindt, op het oogenblik (eener vacature voor een leerstoel) reeds en nog voldoende voorbereid’, dan geeft dit veel te denken. Toch is het niet alleen de commissie die zoo spreekt. Gedurende een reeds vrij langdurige periode was het aantal Nederlanders, geschikt en bevoegd om een universitairen leerstoel in de geneeskunde te aanvaarden, niet voldoende. Daarover schijnt een communis opinio te bestaan.

Naar mijn oordeel is daarmede uitgesproken: de achteruitgang der geneeskundige wetenschap in Nederland. Daar het mij bovendien toeschijnt, dat die achteruitgang ook is afteleiden uit andere verschijnselen, ja begrijpelijk en verklaarbaar wordt uit de omstandigheden, waarin ons hooger onderwijs in de geneeskunde verkeert, acht ik het vraagstuk waarvan de oplossing aan de zorgen der commissie was toevertrouwd, zeer gewichtig. Ik meen zelfs dat het vrij diep ingrijpt in het algemeen belang.

Ik meen ook dat wijder kring dan die der geneeskundigen alléén, recht heeft om de bange vreezen te kennen die bij meerdere geneeskundigen zijn gerezen, als zij naar de toekomst zien van het hooger onderwijs in de geneeskunde.

Dit is een der redenen, die mij hebben genoopt om daarover in *De Gids* te schrijven.

Maar daarbij kwam nog iets. De straks genoemde commissie heeft een arbeid geleverd, die hoezeer door mij persoonlijk hoog gewaardeerd, toch naar ik, en met mij vele anderen vreezen, geen vruchten zal afwerpen.

Niet door haar schuld. Zij deed, naar mijn meening, wat zij in de gegeven omstandigheden doen kon, maar deze commissie was, zoo wil 't mij voorkomen, ontijdig geboren. Zij was in het leven geroepen op een oogenblik waarop men wel vermoeden kon, dat de meest hopelooze verdeeldheid van meeningen over dit onderwerp onder geneeskundigen zou bestaan, maar bovendien op een oogenblik, toen de verschillende meeningen over de oorzaak van het haar voorgelegde vraagstuk onvolledig bekend waren, of ten minste in het publiek slechts zelden, uitzonderingsgewijze waren geformuleerd.

De Maatschappij tot bevordering der geneeskunst had wellicht beter gedaan, eerst praeadviseurs te benoemen, om voeling te krijgen met de verschillende meeningen, die te dezen opzichte bestonden.

Nu kon de commissie daarmêe beginnen en bij verschillende geneeskundigen een praeadvies vragen. De praeadviezen verkreeg zij; meestal waren zij sober toegelicht, soms aphoristisch neêrgeworpen. De arbeid der commissie bevat dus behalve enkele meeningen uit eigen boezem, door haar tot grondslag genomen, een staalkaart van meestal vaag aangeduide oorzaken, waardoor men het te kort aan

wetenschappelijke geneeskundigen bepaald acht. Zelf heb ik mijn meening in een paar pagina's druks aan haar kenbaar gemaakt. Zij wijkt in menig opzicht van de hare af. Ik zocht een gelegenheid om mijn meening nader uittewerken, en dit was de andere reden, dat ik tot het schrijven van dit opstel besloot.

III.

Volgen wij het oordeel der commissie. Zij stelt voorop, dat de geneeskundigen in Nederland geenszins staan op lager peil van ontwikkeling dan in het buitenland, met name dan in Duitschland; zij stelt verder voorop, dat de wetenschappelijke zin in Nederland, blijkens de hooge beteekenis, die de natuurwetenschappelijke school hier te lande voor de wetenschap heeft verkregen, mag ondersteld worden groot te zijn.

Beide deze onderstellingen onderschrijf ik volkomen. De geneeskundige in Nederland is in den regel een ijverig, breed ontwikkeld man, die al beweegt hij zich gewoonlijk niet op wetenschappelijk gebied, best de vergelijking met die uit het buitenland kan doorstaan.

Het stelsel der credietbenoemingen heeft, aldus schijnt het oordeel der commissie verder te luiden, ook al moet men beginnen met onvoldoend voorbereide geleerden, geen onheil gekweekt. Ja, zoo gaat zij voort, het zou de vraag zijn, of al te groote schoolschheid in de opleiding onzer'studenten gebracht niet tot éénzijdigheid zou leiden, en of niet juist in de breede, veelzijdige opleiding de Nederlandsche geneeskundige den waarborg vindt voor de bekende en geroemde Nederlandsche originaliteit (die helaas, door het niet minder bekende en geroemde gemis aan schoolschheid en tucht in deze natie dikwijls niet tot zijn recht komt).

De commissie zoekt dus niet in de hedendaagsche opleiding der geneeskundigen de oorzaak van het te kort aan wetenschappelijke leerkrachten, maar ‘in gebrek aan toewijding van de zijde der jongeren en aan aanmoediging van de zijde der ouderen’, terwijl zij de vragen of ‘overlading bij de voorbereiding’ of wel het groot aantal studenten, waardoor het medisch hooger onderwijs niet meer kan zijn een

‘onafgebroken colloquium’; een noodlottigen invloed op het wetenschappelijk gehalte uitoefenen, wel stelt, maar niet beantwoordt.

Zij verlangt voorts als middelen ter verbetering:

1e Uitbreiding van personeel en materieel, vooral in de wetenschappelijke laboratoria.

2e Betere regeling der assistents-betrekkingen aan de klinieken, zoowel aan die der groote Ziekenhuizen, als aan die der Universiteiten.

3e Verbetering der stedelijke Ziekenhuizen, vooral door de toevoeging van laboratoria.

4e Aanmoediging tot langer verblijf der assistenten aan de klinieken, waarbij het overweging zou verdienen om de faculteiten het recht te geven hen tot tijdelijk hoogleeraar voor te dragen. Na zes jaren echter is hun vertrek als assistent gebiedend, waarbij het titulaire professoraat hun loon, indien verdiend, kan blijven.

5e De Maatschappij geve als twee-jaarlijksch stipendium ƒ 1500 's jaars, om eenig talentvol arts gelegenheid te geven zich aan de wetenschap te wijden.

Tot zoover het eigen oordeel der commissie en de voorgestelde maatregelen ter verbetering. Ofschoon ook ik van meening ben, dat de voorgeslagen maatregelen verbeteringen zullen blijken te zijn; ofschoon niemand meer dan ik overtuigd is van den achterstand in de organisatie onzer geneeskundige en bepaaldelijk onzer klinische laboratoria; ofschoon niemand meer dan ik open oog heeft voor het te kort aan assistenten, die lust, roeping en gelegenheid hebben om zich langdurig aan de wetenschap te wijden; ofschoon ik de gedachte om in de ziekenhuizen der groote steden brandpunten voor geneeskundige wetenschap te maken uitnemend acht, en in de schepping der titulaire hoogleeraren, hoewel zij is een concessie aan de ijdelheid en een schrede op den weg der titelbegeerigheid onzer duitsche naburen, - ondanks deze bezwaren, - een greep meen te zien, die te verdedigen is; ofschoon ik dus allerminst wil aangemerkt worden als een bestrijder der door de commissie voorgeslagen maatregelen - vermoed ik toch, dat in het rapport der commissie het hart der quaestie niet is geraakt.

Ik ben van meening dat, indien de klinische hoogleeraren

er ernstig naar gestreeft hadden, zij hun laboratoria zouden hebben verkregen, dat, indien er gewicht aan gehecht was om de wetenschappelijke vorming der assistenten te eischen, men meerdere volwaardige assistenten zou hebben verkregen. Ik ben van meening, dat in een veel dieper liggende oorzaak de gevolgen voorbereid waren, die thans de commissie wenscht ongedaan te maken, en dat, zoolang die oorzaak niet weggenomen wordt, - al geeft men nog eenige millioenen voor laboratoria, die m.i. noodig zullen blijken, uit, al wijst men de meest verdienstelijke geneeskundigen aan het publiek aan door een hoogleeraarstitel, en al verzekert men daardoor aan de langer blijvende assistenten later een practisch bestaan - men zijn doel niet bereikt. Want naar mijn meening ligt de diepe oorzaak van het verval der geneeskundige wetenschap in de wetgeving, die hier te lande de practische uitoefening der geneeskunst regelt.

Dit aan te toonen is het doel van dit opstel.

IV.

'De geneeskundige hulp, vooral die ten plattenlande, was slecht in Nederland', - aldus het eensluidend oordeel der meest bevoegden, geneeskundigen of regeeringspersonen, vóórdat in het jaar 1865 door het maken van wetten gestreefd werd naar verbetering van dien toestand.

De beoefenaren der geneeskunst werden vóór 1865 langs verschillende wegen gevormd, ten deele kwamen zij voort uit hen, die langs den universitairen weg tot doctores medicinae, chirurgiae of obstetricae artis waren bevorderd. Deze doktoren waren bevoegd tot uitoefening van het gedeelte der geneeskunst dat geacht werd te steunen op het deel der geneeskunde waarin zij gepromoveerd waren en bezaten dus slechts gedeeltelijke bevoegdheid tot uitoefening der kunst.

Ten deele echter werden de geneeskundigen op de zoogenaamde klinische scholen opgeleid. Na geslaagd te zijn voor examens door 'provinciale commissies' afgenomen, werden zij versierd met de titels van plattelands-of stedelijk heelmeester, of ook wel heel- en vroedmeester, en erlangden plaatselijk beperkte en ook daar slechts gedeeltelijke bevoegdheid.

Er bestond dus groot verschil in opleiding der practische

artsen en dientengevolge meerdere ‘standen’, terwijl binnen den kring van iederen stand groot verschil van ‘bevoegdheid tot uitoefening der kunst’ aan de geneesheeren was toegekend.

Het spreekt wel bijna van zelf, dat tegen deze min of meer omslachtige regeling bezwaren waren gerezen. Zij werden vooral belichaamd in de door niemand ooit weêrsproken stelling, dat het platteland met evenveel recht als de steden op goede geneeskundige hulp mocht aanspraak maken, en dat daarom plaatselijke beperking der bevoegdheid geen zin had.

Het is dus niet onbegrijpelijk, dat men naar andere regeling der bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst zocht.

Toch was de hoofdvraag, die zich in 1865 voordeed, naar mijn meening, niet die der regeling der bevoegdheid, maar een geheel andere. Toegegeven, dat inderdaad de geneeskundige hulp ten platten lande in 1865 zoo slecht was geworden dat de staat ingrijpen moest, dan lag het op den weg van den wetgever om naar wettelijke waarborgen te zoeken, waardoor bereikt zou worden dat de toekomstige beoefenaar der geneeskunst ten platten lande beter voor zijn taak berekend zou wezen, dan hij gebleken was te zijn. Alles draaide dus op de vindingrijkheid van den wetgever bij het zoeken naar die waarborgen. Leuzen, daarentegen, als: er behoort te zijn eenheid van stand of eenheid van bevoegdheid, hadden niets daarmede uit te staan, ja, waren in den mond van regeeringspersonen misplaatst. Omslachtige regelingen eenvoudiger maken is binnen zekere grenzen verbeteren, maar hier behoefde men niet in de eerste plaats verbeterde regeling der geneeskundige bevoegdheid, maar wel verbeterde geneeskundige hulp ten plattenlande.

Toch, zoo wil het mij toeschijnen, hebben die leuzen niet weinig meêgewerkt, toen, vooruitloopend op een in de lucht hangende wijziging van de wet op het Hooger Onderwijs (die tot 1876 zou blijven hangen), de wet ‘regelende de bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst’ in 1865 tot stand kwam.

Daarbij zocht en vond de wetgever de straks genoemde waarborgen. De toekomstige arts zou beter zijn, dan die van vóór 1865. Hij zou dat worden door het afleggen van twee nieuw ingevoerde staatsexamens, afgenomen door commissies, die *buiten de medische faculteiten der universiteiten om* zich zouden

verzekeren van de bekwaamheid der aanstaande geneeskunstbeoefenaren. De titel van genees-, heel- en verloskundige werd aan hem, die deze twee examens had afgelegd, geschonken, en uitsluitend aan dezen titel was verbonden de bevoegdheid tot uitoefening der praktijk in haren geheelen omvang. De doctorstitel verleende die bevoegdheid niet langer.

In afwachting van betere regeling van het hooger onderwijs, werden evenwel voorloopig van het eerste (het z.g. natuurkundig) staatsexamen vrijgesteld zij, die 't candidaatsexamen in de geneeskunde hadden afgelegd. De doctorandi in de geneeskunde verkregen, eveneens voorloopig, vrijstelling van het eerste gedeelte (het z.g. theoretisch geneeskundig) van het tweede staatsexamen, terwijl het tweede gedeelte van dit examen (het z.g. practisch geneeskundig staatsexamen) door ieder moest worden afgelegd, die de bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst begeerde.

De wetgever regelde dus eenerzijds de ‘eenheid der bevoegdheid’ en zocht andererzijds wettelijke waarborgen voor goede artsen in staatsexamens. Hij achtte de faculteits-examens niet langer voldoenden waarborg voor de practische bekwaamheden der geslaagden, evenmin achtte hij het raadzaam om in de verbetering van de bestaande extra-universitaire opleidingsinrichtingen een waarborg voor die bekwaamheid te zoeken. Neen, staatsexamens, controleerend de faculteitsexamens, en wel staatsexamens, die het laatste woord spraken, zouden die waarborgen brengen.

Het ontbrak niet aan verder zienden, die het beginsel dat ingevoerd werd in hooge mate bedenkelijk achten. In het verslag der Commissie van Rapporteurs in de Eerste Kamer der Staten Generaal dier dagen, kan men hun vrees lezen: ‘Men zag in deze Wet een slooping van het universitaire onderwijs in de geneeskundige wetenschappen’ etc. en ‘wil men volstrekt eenheid van stand invoeren, dan zou het radicaal daartoe het best door het universitair onderwijs verkregen worden.’

Hadden de Rapporteurs van toen kunnen vermoeden, dat er na veertig jaren tal van geneeskundigen zouden zijn, die meenen dat deze profetie volkomen bewaarheid is, en dat het hooger onderwijs in de geneeskunde inderdaad door de wet van 1865 ondermijnd is, hun houding ware misschien krachtiger geweest.

Hoe het zij, de Minister antwoordde dat de eischen der nieuwe staatsexamens zeer hoog gesteld waren, zoodat zij alleen zouden kunnen worden afgelegd door hen, die de universitaire hulpmiddelen zouden benut hebben.

Dit was ook zoo. De afschaffing der klinische scholen, natuurlijk gevolg der wet, dwong den toekomstigen arts het universitaire onderwijs te volgen, want hetzij hij voortaan langs den universitairen weg (door faculteitsexamens met gedeeltelijke vrijstelling der staatsexamens), hetzij hij langs den extra-universitairen weg (uitsluitend door staatsexamens) zijn radicaal verkreeg, een verblijf aan de universiteit was noodzakelijk. De laatste weg was zelfs niet gemakkelijker dan de eerste te noemen, in zooverre als de toekomstige arts, hoewel hij de lessen der universiteit volgde, niet door de faculteit maar door een staatscommissie, dus niet door eigen leermeesters werd geëxamineerd, een voorrecht dat hij die den universitairen weg volgde door de vrijstellingen wèl bezat.

Eenheid van bevoegdheid bracht dus deze wet. Eenheid van stand, reeds in 1865 werd het door prof. Simon Thomas uitgesproken, kon zij uit den aard der zaak niet brengen, zoolang de opleiding langs twee wegen, tweeërlei in levensrichting en denkwijze, verschillende categoriën der toekomstige medici onderstelde, en in leven hield.

De staatscommissiën werden benoemd. Volgens den geest der wet, die in de faculteitsexamens geen voldoenden waarborg zag, werden zij aanvankelijk slechts voor een klein deel uit universitaire docenten gekozen.

Bekwame practische artsen, ziekenhuisdirecteuren en soortgelijke personen werden met het afnemen der geneeskundige staatsexamens belast. Intusschen, de begaafde practicus, de ziekenhuisdirecteur was ongetwijfeld een bekwaam man, maar uit den aard der zaak een slecht examinator. Examineeren is ontzaglijk moeilijk, moet als elk ander werk geleerd worden en kan slechts geleerd worden onder bepaalde omstandigheden, waartoe in de eerste plaats zelf doceeren behoort.

De universitaire docent weet al te goed, dat hij den studenten, wil hij ze opleiden, - niet africhten, slechts weinig meer kan leeren, dan de grondslagen, waarop zij steunen kunnen, als de practische levenservaring, in lateren werkkring verkregen, hen langzamerhand tot geneesheeren maken zal. Hij

deinst terug voor het onderwijzen van levenservaring zelf, omdat die slechts in de school van het leven geleerd kan worden, en onderricht in de resultaten der practische ervaring, dat zonder steunpunt op de grondslagen der geneeskundige wetenschap gegeven wordt, allicht onverstandige artsen kweekt.

De practische arts, ook dan als hij zijn vak bijhoudt, voelt uit den aard der zaak veel warmer belangstelling voor de verbetering der practische hulpmiddelen, die hij dagelijks behoeft, dan voor de langzame uitbreiding en wijzigingen der grondslagen van de geneeskundige wetenschap, waarvan de beteekenis hem dikwijls ontgaat.

Deze langzame wijziging hangt toch gewoonlijk te zamen met de vorderingen van de hulpwetenschappen der geneeskunde. Zij gaat geleidelijk; van verschil tegenover vroeger is eerst in tientallen jaren sprake.

De aan de universiteiten opgeleide studenten hoorden daar dus onderwijs, dat aanvankelijk geenszins in overeenstemming was met de eischen door de nieuwbenoemde staatscommissies gesteld. Zij kwamen nu bijv. te staan voor verouderde methoden, die in de bekwame handen van den examinator, lid der staatscommissie, stellig nog zeer bruikbaar waren, ja, bruikbaarder wellicht dan de nieuwe, betere aan de universiteit gedoceerde. Zij zagen daarin botsingen met hetgeen zij zorgvuldig hadden hooren en zien uiteenzetten.

Op de examens bereikte men de vaststelling van bekende feiten: 1e. dat de studenten veel, vooral in de historie der geneeskunde van voor 25 jaren, niet wisten, en 2e. dat menschen, die het niet dagelijks doen en tevens daarbij doceeren, niet examineeren kunnen, en deze waarheden hadden volstrekt niet nogmaals de vaststelling door deze staatscommissies noodig. Kortom, de staatsexamens bleken al spoedig in dezen vorm een volslagen fiasco, en in de beroemde openingsrede der algemeene vergadering der maatschappij tot bevordering der geneeskunst in 1875 nam Donders hen afdoende onder handen.

De eerste en reeds zeer vroegtijdige wijziging, al kwam zij zonder officiëele wetswijziging tot stand, was dan ook die, welke in de samenstelling der staatscommissie werd gebracht. Zij moest noodzakelijker wijze meer en meer uit universitaire docenten gekozen worden, en aldus bleef

deze toestand voortbestaan, totdat de wijziging der wet op het Hooger Onderwijs verbetering brengen zou. Daarop was de hoop gevestigd. Toen echter deze in 1876 werkelijk kwam, bleek het zonneklaar, dat indien in 1865 het denkbeeld aan den wetgever had voorgezweefd - en dit scheen het geval geweest te zijn - om een regeling van het Hooger Onderwijs te treffen, werkelijk zelfstandig en afgescheiden van de regeling der practische bevoegdheid, dit juist wegens de voorafgegane regeling der bevoegdheid niet wel meer mogelijk was. Niet langer zou de regeling van het Hooger Onderwijs ingrijpen op de regeling der bevoegdheid, maar de getroffen regeling der bevoegdheid zou geheel en al de regeling van het Hooger Onderwijs bepalen.

Eenheid van bevoegdheid was verkregen, eenheid van stand werd verlangd. Waarom dan afzonderlijke doctoraten in geneeskunde, in chirurgie, in obstetrie. Hier kon één titel, één doctoraat in de geneeskunde evenzeer volstaan. De doctorstitel gaf toch geen bevoegdheid, waarom dan verdere standsverschillen aangemoedigd? Het nieuwe wat die wet bracht was, behalve een nieuwe universiteit, de afschaffing der afzonderlijke doctoraten. Het meest belangrijke wat zij uitwerkte, was de wijziging der wet van 1865 in den zin, zooals zij in 1878 tot stand kwam. De voorloopige vrijstellingen aan candidaten en doctorandi gegeven, werden niet alleen niet ingetrokken, maar definitief vastgelegd, terwijl de afneming der staatsexamens, waarvoor die vrijstellingen werden verleend, werd opgedragen aan de faculteiten der betrokken universiteiten.

Voor zoover de medische faculteiten er bij betrokken waren, namen zij dus voortaan tweeërlei soort examens af; de universitaire examens en de staatsexamens. Wie het universitaire candidaats- of doctoraalexamen had afgelegd, was vrijgesteld van het 2e natuurkundig of het theoretisch geneeskundig staatsexamen, en betoog behoeft het niet, dat verschil in eischen tusschen die beide examens, die den toegang tot het artsexamen ontsloten, al spoedig niet meer bestond.

Daarnevens bleef één enkele staatscommissie behouden, belast met het afnemen van het practisch geneeskundig staatsexamen, of van het practisch artsexamen, zooals het nu heette. Het moest door ieder die de bevoegdheid tot uit-

oefening der praktijk begeerde, worden afgelegd, en gaf na gunstigen uitslag den titel van arts.

Die commissie werd voor één jaar benoemd, had beurtelings te Amsterdam, Leiden of Utrecht zitting, en haar leden werden uit de docenten aan de verschillende universiteiten gerecruteerd.

Ook deze commissie was echter ten doode opgeschreven, zoo goed als al de vroegere staatscommissies. Er rezen spoedig ook tegen haar ernstige bezwaren.

De rivaliteit der Universiteiten sprak. Had de staatscommissie haar zitting bijv. te Leiden en dus een groot aantal Leidsche hoogleeraren tot leden, dan was slagen voor de studenten uit Utrecht of Amsterdam zeer moeilijk, moeilijkheden die voor den Leidschen student weêrkeerden, zoodra zij in Utrecht of Amsterdam zitting hield en vice versa. De studenten klaagden.

De hoogleeraren achtten het zeer tegen het belang van het onderwijs, om week in week uit, soms op andere plaatsen dan waar zij hun werkkring hadden, uit examineeren te gaan, om alle studenten uit Nederland, die in het zittingsjaar den artstitel begeerden, te helpen. Zij weigerden meer en meer lid dier commissie te worden.

De toevloed der studenten, kunstmatig gekweekt, werd grooter.[1)] In één zitting examineerde de commissie, meêgerekend 17 die wegens tijdgebrek in de vorige zitting moesten worden uitgesteld, niet minder dan 225 candidaten.

Geen wonder dat het verzoek om de commissie over de 4 Universiteiten te verdeelen van de staatcommissie zelf uitging. Wel werd nog een noodschot gedaan door de voorstanders van het stelsel, om door deze examens de faculteiten te controleeren. In een adres der Maatschappij tot bevordering der geneeskunst werd aan den Minister verzocht, om toch *niet* door eigen leermeesters te laten examineeren.

Maar bij hetgeen aan dit noodschot volgde en voorafging was het eenigszins zonderling toegegaan. Er bleek zooveel misverstand te heerschen tusschen de heeren Snellen, Van Iterson en Pel, die er over hadden gerapporteerd, en den hoofdbestuurder-secretaris, die het adres aan den Minister had gesteld, dat het zonder uitwerking blijven moest.

En zoo zag het jaar 1885 de eenige echte staatscommissie

1) Van hoe groot belang ook, heb ik de regeling der voorbereidende studiën met voordacht buiten het bestek van mijn opstel gehouden.

opheffen en vervangen worden door vier nieuwe staatscommissies, aan iedere universiteit één. Hun constructie was echter geheel anders geworden. Deze is sedert gebleven, gelijk zij hier volgt.

De faculteit wijst den minister den voorzitter aan. De regeering benoemt hem met de opdracht een voordracht voor een staatscommissie te doen. Hij kiest de klinische leden zijner faculteit uit, vult, voor zoover er dan nog een tekort mocht wezen[1)], dit tekort met universitaire docenten aan, en draagt hen voor aan de regeering. Deze benoemt de aldus uit de faculteit gevormde staatscommissie, die daarmeê feitelijk geworden is tot een faculteits-commissie.

Zoo stierf, na 20 jaren te hebben bestaan, de laatste der instellingen weg, die onder den naam van staatsexamens tegenover de faculteits-examens waarborgen zouden geven voor de vorming der toekomstige artsen, en werden deze staatscommissies door de eischen der praktijk teruggebracht tot commissiën uit de faculteiten. De examens werden dus weder door de faculteiten en door eigen leermeesters afgenomen. Zij waren hervormd tot examens, die nog wel den naam van staats-examens dragen, maar feitelijk weder faculteits-examens waren. Was dan, dank zij de wetgeving van 1865, de toestand onzer medische faculteiten aan de universiteiten zoozeer verbeterd, dat men in 1885 de in 1865 verlangde controle niet meer behoefde, en veilig aan de faculteiten het afnemen der staats-examens kon opdragen?

V.

Wanneer men oudere geneesheeren een vergelijking hoort maken over den toestand der faculteits-examens van toen en nu, dan is gewoonlijk het slot hunner beschouwing, dat de wetten op de bevoegdheid groot nut hebben gedaan. Zij zouden de studie der geneeskunde verzwaard hebben, den studietijd verlengd, de faculteits-examens op hooger peil hebben gebracht, en een keurbende van bekwame jonge artsen over het land hebben verspreid.

Ik deel dit optimisme niet.

1) Voor Amsterdam met een zeer groot aantal te examineeren candidaten is zelfs die commissie een dubbele en bestaat daar uit 8 faculteitsleden en 6 niet of niet meer in de faculteit zittende leden.

Ik heb niet de overtuiging, dat het Hooger Onderwijs in de geneeskunde er sedert 1865 degelijker op is geworden, al geef ik volmondig toe, dat het veel omvangrijker en vooral veel omslachtiger werd. Wel denk ik er niet aan om te betwisten, dat de grondslag waarop het onderwijs in de geneeskunde thans rust beter is dan voor 1865, maar dit wijzigt niet mijn overtuiging, dat dit een noodzakelijk gevolg is geweest van den ontwikkelingsgang der natuurwetenschappen in de eerste helft der 19de eeuw, en dat zij, die deze verbetering aan de invoering van staats-examens toeschrijven, vergeten rekening te houden met de ontwikkeling der natuurwetenschappen hier te lande. Immers de geweldige invloed door deze op de grondslagen der geneeskunde uitgeoefend had daarin een volkomen revolutie teweeggebracht. Waar vroeger philosophie en psychologie gestaan hadden, daar waren de physica, de chemie, de biologische wetenschappen gekomen. Zij waren de blijvende hulpwetenschappen geworden, zij torsten op hun schouders de geneeskunde. Aan zulk een ontwikkelingsgang verandert geen wetgeving iets.

Maar er was iets anders.

De vloedgolf dier ontwikkeling was langzaam gekomen, zoo geleidelijk, dat zij misschien daarom geheel onopgemerkt was door het voorbereidingsonderwijs tot de Universiteit. Wel had die vloedgolf ook het dagelijksch leven langzamerhand van aangezicht doen veranderen, ja zelfs ten onderste boven gekeerd, maar het voorbereidend onderwijs voor de Universiteiten deed alsof er geen natuurwetenschap bestond, en hield streng aan een zeer éénzijdige voorbereiding, welke het ‘klassiek’ noemde, vast.

Voorts was het niet te ontkennen, dat het leven van de intellectueele arbeiders in de maatschappij niet weinig toepassing der natuurwetenschap eischte, en dat men aan de Universiteiten, althans te dier tijde, meende, dat men niet in de eerste plaats, zoomin voor geneeskunde als voor natuurwetenschap, de toepassing der wetenschap doceeren moest. Dat, wat men wetenschap noemde, behoorde er thuis, zoo dacht men.

Daarmeê begon de strijd, dien men, als men wil, dien tusschen praktijk en theorie mag noemen. Zij, die met een blinde vlek op hun intelligentie voor alles wat natuurwetenschap betrof naar de Universiteiten waren gekomen, en daar

geneeskunde of natuurwetenschap met aanvankelijk groote inspanning hadden gestudeerd, stonden, later, in het dagelijksch leven, ondanks uitstekende studiën, vooral in den aanvang van hun werkkring, dikwijls met de handen verkeerd. De techniek was verwaarloosd geworden. Juist zij waren het, die nadat zij zich tot technici ontwikkeld hadden, spraken. De technici, die als dagelijksche beoefenaars der practisch toegepaste natuurwetenschap de behoeften der techniek hadden leeren kennen, vroegen dus met klem om betere technische opleiding vóór en òp de Universiteiten, en deden met nadruk en met recht gelden, dat men aan de Universiteiten, zooals zij waren, voldoende technische ontwikkeling niet opdeed.

Uit deze, aanvankelijk stellig, extra-universitaire beweging, ontwikkelde zich nu een resultaat, dat voor de natuurwetenschap zelf geheel anders uitviel dan voor haar dochter, de geneeskunde.

Voor de natuurwetenschap bracht die botsing hier te lande het middelbaar onderwijs en het ontstaan der technische scholen, en het schijnt mij toe, dat een voorloopige scheiding tusschen technisch en theoretisch onderwijs ook de eenige mogelijke oplossing geweest is, welke in de gegeven omstandigheden te bereiken was.

Men versta mij wel. Theorie zonder techniek en techniek zonder theorie voeren, ook naar mijne meening, geen van beiden tot iets, en de wetenschap in haren vollen omvang heeft evenveel aan technici als aan theoretici te danken gehad. Ik acht dus in beginsel zulk een scheiding verkeerd, en ik geloof zelfs, dat de pogingen heden ten dage aangewend om bijv. de technische school te Delft weder tot een inrichting voor Hooger Onderwijs te maken, evenals het streven der Universiteiten om technische scholen aan zich te trekken en dus versnippering van krachten tegen te gaan, slechts voorloopers zijn van een geleidelijken overgang in elkander, van de uit die botsing geboren inrichtingen.

Maar, zooals de toestand geworden was, was die scheiding een eisch des tijds. Omdat zij in den ontwikkelingsgang der dingen lag, deden de technische instellingen met de hoogere burgerscholen tot voorbereiding veel goed aan de universitaire scholen voor de natuurwetenschap. Zij riepen een alleszins gerechtvaardigde rivaliteit tusschen technische en universitaire

school in 't leven, die niet weinig de universiteiten ten goede kwam, al ware het slechts daarom, dat zij in de leeraren der technische scholen de reserve-troepen vonden, waaruit zij in de behoeften aan toekomstige hoogleeraren konden voorzien, zooals zij dikwijls deden.

Geheel anders was echter het resultaat der botsing tusschen theorie en praktijk voor de geneeskunde. Ook hier klonk de stem der practici, die zeer terecht de vorming van artsen op de provinciale klinische scholen als in alle opzichten onvoldoende verwierp, en ook niet zonder reden de universitaire scholen verweet, niet genoegzaam rekening met de technische behoeften der artsen te houden.

Wat in 1865 met de geneeskunde geschiedde, was van nabij met hetgeen voor de natuurwetenschap gebeurd was verwant.

Mij althans komt het waarschijnlijk voor, dat de wetgever van toenmaals eveneens technische scholen naast universitaire scholen voor den geest zweefden, maar dat hem technische scholen verbonden aan en uitloopers van de universiteiten gelukkiger denkbeeld voorkwam, dan het denkbeeld van scheiding tusschen die twee. Dit beginsel schijnt mij de sleutel tot de wet van 1865.

Om die reden wilde hij de klinische scholen, - caricaturen wel is waar van de technische scholen, die zij hadden kunnen zijn - maar toch technische scholen, niet verbeteren naar den eisch van den tijd, hoewel dit zeer wel mogelijk geweest zou zijn. Zoolang er een aantal stedelijke ziekenhuizen, soms van grooten omvang, waren, zou het betrekkelijk weinig moeite hebben gekost, om er technische scholen aan te verbinden, wier toegang eerst door het eindexamen der middelbare scholen geopend en waarvan het leerplan op den grondslag gebouwd had kunnen zijn, waarop de wetgever van 1865 de eischen gesteld had, die hij voor den beoefenaar van de geneeskunst in haar vollen omvang wilde vergen. Maar de wetgever verlangde goede artsenscholen aan de universiteiten verbonden, om later goede universitaire scholen daarnevens te stellen. Vandaar de *voorloopige* vrijstellingen enz.

Maar de uitkomst was anders, in 1876 reeds, dan de wetgever gemeend had, want het opheffen der technische scholen

was m.i. een misgreep. Terwijl het doel was om reeds nu te geraken tot het brengen der technische school aan de universiteit voerde de wet van 1865 tot de hervorming van de universitaire school, tot de practische artsenschool, die zij geworden is. De sprong was te groot. Het kind, de universitaire school, verdween tevens, toen men het al te vuile badwater - de klinische scholen - uitgoot. In het nieuwe schoone badwater - vier vakscholen in geneeskunst, vier artsenscholen - was het kind, dat men toch ook verzorgen wilde - de universitaire school - verloren geraakt.

Nu zegge men niet: ‘Dit kon niet anders, want de universitaire scholen waren te ver achtergebleven, en hadden met al hun tradities en hun hoog houden der ideale wetenschap de ontwikkeling der natuurwetenschap en den invloed er van niet eenmaal zien aankomen, laat staan dien gevolgd.’

Want dan vergeet men, dat een schare van toen jonge en krachtige mannen, als G.J. Mulder, Schroeder van der Kolk, Donders, van Deen, Schneevoogt, om anderen niet te noemen, bereid stond om de rechten der natuurwetenschap als grondslag voor de geneeskunde te laten gelden, en het met vrucht hebben gedaan, onafhankelijk van elke artsenwet.

Het resultaat dezer wet voor de geneeskunde was echter wel merkbaar.

In den eigen ontwikkelingsgang van de universitaire school, die misschien niet voldoende snel den hervormenden invloed der natuurwetenschap gevolgd was, greep de wetgever m.i. niet genoegzaam gemotiveerd, abrupt in met aan de schrijftafel geconstrueerde en misschien principieel juiste plannen, die voor den tijd, waarin zij kwamen, veel te ver reikten.

Technische scholen verbonden aan en in innigen samenhang met de universitaire scholen werden beoogd. Opdat zij heilzaam op de universitaire scholen zouden inwerken, werden tegelijkertijd tot rechters over de technische waarde der universitaire school, de technici, de practische artsen, verheven. Zij zouden het slotexamen van technischen aard, controleerend het wetenschappelijk examen der faculteiten, afnemen.

Maar hoe fraai dit alles klinken mocht, voor hem die zich rekenschap gaf van den stand van zaken, was het niet verwonderlijk, dat ten gevolge van dien ingreep binnen 10 jaren tijds de universitaire scholen tot artsenscholen waren omgezet.

De wetgever, die in 1876 het Hooger onderwijs in de geneeskunde moest regelen, behoefde dan ook niets meer te regelen, want het bestond niet meer. Hij kon volstaan met de voorloopige regelingen, oorspronkelijk als aansluiting der universitaire school aan de technische school bedoeld, de vrijstellingen, blijvend te maken. Het eenige wat nog de universitaire school van de technische school onderscheidde: het bezit eener 'école de perfectionnement', kenbaar uit de speciale doctoraten, kon hij veilig afschaffen. De tot artsenschool hervormde universitaire school behoefde die immers niet.

VII.

Toch hoor ik mij vragen. Is dit geen overdrijving, geen spelen met woorden? Was er dan zoo weinig innerlijke kracht in de universitaire school, dat de hoog gehouden ideale wetenschap de botsing met de praktijk niet kon weerstaan, zonder zelf technische school te worden? Immers reeds binnen 10 jaren waren de staatsexamens weder nagenoeg, en in 1885 geheel in handen der faculteiten.

Waarom hebben dan de faculteiten, profiteerend van het goeds dat de aandrang van buiten hen bracht, hun technische vorming niet verbeterd, terwijl zij toch de theoretische vorming niet verwaarloosden? Is het dan niet eer hun schuld, dat de wetenschappelijke vorming van den geneeskundige op zijde is gesteld voor de africhting tot technische bekwaamheid van den aanstaanden arts?

Is het niet te wijten aan den weinig energischen tegenstand der universiteiten, dat de specieele doctoraten, hun schoonste tooi, hun, 'école de perfectionnement' verdwenen zijn?

Pleit het niet veeleer voor een practisch beleid der wetgeving, dat ten minste een der beginselen daarin neergelegd, het brengen der artsenscholen aan de universiteit, binnen 10 jaren doordrong, en doet het er eigenlijk iets toe, of men van universitaire of van artsen-scholen spreekt, als maar de medici die aan de maatschappij gegeven worden voortreffelijk zijn?

Herhaaldelijk hoort men deze redeneering, die ik onjuist acht, omdat ik de voortreffelijkheid der jonge artsen van heden nog niet boven alle bedenking verheven acht.

Want de practische gevolgen der wet van 1865 laten een eenigszins andere lezing toe.

De plattelandsheelmeesters e tutti quanti werden dus afgeschaft. Gelukkig, mag men zeggen. Maar op de volgens de beproefde beginselen der universitaire scholen van toen opgeleide doctorandi was de eerste inwerking der staatsexamens een bizondere. Die eerste generatie, als ik ze zoo noemen mag, kwam inderdaad technische vaardigheid te kort, ging zich, om aan het staatsexamen te kunnen voldoen, oefenen aan het ziekbed. Hun studietijd werd een half tot een jaar verlengd. Schade deed dit niet, al was de ervaring, die zij in voortdurende voeling met hun leermeesters verkregen, niet te vergelijken met de ervaring die werken op eigen verantwoording in 't leven brengt. Zij wonnen aan techniek, en de practische levenservaring kwam later toch, terwijl de grondslagen goed gelegd waren. Maar tegenover deze winst aan technische bekwaamheid stond reeds dadelijk eenig verlies.

De toetssteen van hetgeen iemand later zal geven aan de maatschappij blijft nog altijd, naar mijn meening, te vinden in hetgeen hij vermag als hij voor zelfstandig werk wordt gezet. Of iemand daarbij iets kan is, als bijna alles, een quaestie van aanleg, die ontwikkeld kan worden, en voor den doctorandus was er wel weinig zoo leerzaam, als het jaar dat te voren op het doctoraal-examen volgde en besteed werd aan de dissertatie. In kliniek of in laboratorium werd dan gewoonlijk aan de natuur een vraag gesteld, en in dagelijkschen omgang met den hoogleeraar zijner keuze en met andere commilitones, die in hetzelfde geval verkeerden, werd die vraag van alle kanten bezien en bediscussieerd. Men trachtte haar op te lossen, waarin men dikwerf, en dat was heel leerzaam, niet slaagde. Dáár, bij het zelfstandig gebruik van onderzoekingsmethoden en van hulpmiddelen, zag de hoogleeraar zich dikwijls uitermate teleurgesteld in zoogenaamde knappe studenten. Omgekeerd spraken herhaaldelijk zeer verrassende eigenschappen bij menschen van wie men dit in 't geheel niet verwachtte, die, naar 't scheen, voor examenwerk ongeschikt waren en die als 't ware den spoorslag noodig hadden van er zelf eens voor te staan.

Kortom, bij de eerste generatie ging de winst aan technische vaardigheid reeds gepaard met eenig verlies, omdat voor de

meerderheid niet nogmaals een studiejaar voor de dissertatie beschikbaar was.

Dan al spoedig ging deze eerste generatie voorbij en kwam de tweede generatie, nu samengesteld deels uit de aan gymnasia opgeleiden, deels uit hen die de hoogere burgerscholen hadden gevolgd. Uit den aard der zaak overheerschte weldra het aantal der laatsgenoemden. Zij konden volgens de wet niet promoveeren, verlangden ook slechts arts of technicus te worden, en met uitzondering van enkele zeer begaafden, legden zij daarop nadruk. Bovendien was het niet te ontkennen, dat de leerlingen der hoogere burgerschool, omdat nu eenmaal de gymnasia geen spoor belangstelling bleven gevoelen voor de natuurwetenschappen, beter voor medische studiën voorbereid aan de universiteit kwamen dan de gymnasiasten, die waarlijk in de twee jaren voor hun propaedeusis de handen vol hadden.

Hiermede was bij beide categoriën na de voorbereiding reeds een studietijd van 4 jaren noodig (voor den hoogeren burger die in een jaar dikwijls propaedeusis doen kon, soms 3) eer het candidaatsexamen volbracht was. De gymnasiasten waren dus eerst na 6 jaren aan het doctoraal toe, na 6½ of 7 hadden zij het practisch staatsexamen gedaan, en de wellicht een jaar vroeger arts geworden hoogere burger verlangde niet te promoveeren. De promotie werd voor de tweede generatie reeds bijzaak. De lange duur der studie schrikte ook wel wat af. Het aantal afgeleverde artsen verminderde. Bovendien ging de wetgever er toen toe over om de geneeskunde in haar meest kwetsbare plek te treffen, in haar opleiding voor de universiteit. De hand werd gelicht met de opleiding. Naast den hoogeren burger en den gymnasiast zou de derde generatie nog een derde soort aanstaande artsen bevatten, namelijk hen die noch eindexamen aan de hoogere burgerschool noch eindexamen aan een gymnasium hadden gedaan, maar door een litterarisch-mathematisch examen, dat gemakkelijk van de 4de en zelfs van de 3de klasse der H.B.S. uit gedaan werd, met aanvulling van een paar vakken der humaniora, tot de universiteit werden toegelaten.

Zoo verscheen er op de colleges een derde generatie, die een allergrappigst ratjetoe van personen vormde, die zeker niet bij elkander op dezelfde colleges behoorden. Omdat het

onderwijs zich altijd zal richten naar het gemiddelde gehalte der leerlingen, die het zullen hebben te verstaan, ligt het ook voor de hand, dat het peil van het onderwijs daalde. Opheffing van dit peil werd niet meer door het steeds afnemend aantal der promovendi in de hand gewerkt.

Daarmeê was tevens het streng-wetenschappelijk onderwijs zoetjes-aan ten doode gedoemd. Bij de aan gymnasia opgeleiden ontbrak de van jongs af aan noodzakelijke kennismaking en daarmeê de belangstelling in physica, chemie, biologische wetenschappen, op hun beurt noodzakelijke voorwaarden voor hun latere belangstelling in physiologie en anatomie; bij de aan de hoogere burgerscholen gevormden ontbrak elke voeling met de philosophie, die ondanks hun betere bekendheid met de natuurwetenschappen toch noodig was om hun de rechte plaats aan te wijzen, waar deze hulpwetenschappen ophielden verklarende wetenschappen te zijn. Deze defecten wreekten zich, zoodra zij later voor het leven zouden komen te staan. Bij hen die langs de mathematisch-litterarische examens er waren gekomen ontbrak in den regel alle voorstudie. Jongens te dom om eindexamen aan gymnasium of aan burgerschool te doen, haalden allicht nog dit examen, en waren zij eenmaal langs dien weg op de medische studie-banken, dan kwamen zij, al was 't ook niet zonder herhaalde afwijzingen, als zij maar volhielden, wel verder en brachten het tot arts. Door dit alles moest verval van 't wetenschappelijk onderwijs komen.

Maar naast het verval van 't wetenschappelijk onderwijs lag het tevens in den aard der omstandigheden, dat de school voor techniek zich steeds moest uitbreiden. Immers de speciale doctoraten waren afgeschaft, en aangezien de aanstaande arts voor alles kon komen te staan in zijn, in vollen omvang, uitgeoefende praktijk, moest het practische staatsexamen een deel van al die specieele vakken overnemen, en de ontbrekende ‘école de perfectionnement’, zij 't ook op hoogst onvolledige wijze, aanvullen.

Die arts immers kon zich, zoodra hij het radicaal bezat, uitgeven voor specialiteit in welk vak hij maar wilde. Niemand, die het hem beletten kon. Wilde hij den dag na zijn staatsexamen zware chirurgische of oogheelkundige of gynaecologische operaties beproeven, wilde hij zich opwerpen tot

specialiteit in zenuwziekten of tot krankzinnigenarts, het stond hem alles vrij.

Terwijl nu aan de ééne zijde de geneeskunde steeds omvangrijker werd, en de onderdeelen meer en meer moesten gedoceerd worden door den in het onderdeel meest ervaren leeraar, kan men het begrijpelijk noemen, dat aan de andere zijde de docent, wiens wetenschappelijk onderwijs (als hij het ondanks het niet verstaan worden door zijn gehoor bleef hoog houden) slechts door enkelen gewaardeerd werd, zich voornam: practisch zullen mijn leerlingen ten minste bruikbaar zijn en voor het artsexamen zullen zij slagen.

Dit hervormde nog meer de colleges.

Zoo begon langzamerhand de africhting. Of al bij monde van meerderen gewaarschuwd werd, of al uit den mond van mijn ambtgenoot Kuhn klonk: ‘Maar de hand die gewoon is de forceps te omklemmen, zal toch niet leeren het staarmesje te voeren,’ het was om 't even. Het artsexamen werd een examen, waarbij weldra onredelijke eischen gesteld zouden worden.

Zonder behoorlijke voorkennis van physiologie en anatomie, welke vakken de studenten met het candidaatsexamen plechtig begroeven, om ze zoo spoedig mogelijk te vergeten, bestonden voor hen de klinische lessen weldra in snel en handig een practisch gemotiveerde diagnose maken, en dan de daarbij behoorende behandeling goed beheerschen.

Voortdurende voeling met de anatomie en physiologie was zeer spoedig uit de kliniek verdwenen. Die zou niet begrepen geworden zijn. De klinische laboratoria werden zelfs door de docenten niet meer verlangd. Waartoe waren zij ook noodig? ‘Mijn kliniek is mijn werkplaats,’ klonk het trotsch, ‘wat heb ik een extra laboratorium daarbij noodig.’ ‘Ik kweek den “general practitioner” en ik leid geen geleerden op, die moeten zich zelf vormen.’ Aldus luidde een stelling, die min of meer over 't hoofd zag, dat men aan de universiteit slechts de grondslagen eener wetenschap en der technische methoden kan leeren, maar dat zoowel de general practitioner als de geleerde in en door het leven worden gevormd.

Het goede begrip, dat ziekten geen booze wezens zijn maar reacties, physiologisch bepaald, op bizondere omstandig-

heden door een gedeeltelijk vernield, maar toch nog altijd physiologisch functioneerend, levend geheel, ging bij de studenten te niet. Voor den student werd geneeskunde een chaos. Er bestond geen samenhang voor hem tusschen ziek en gezond. In verband daarmeê werd het gewoonte, om op het laboratorium-gepeuter neêr te zien. Met de domheid eigen aan hen, die iets wat zij slechts van hooren zeggen kennen, altijd uitermate gemakkelijk vinden, werd over uiterst moeilijk en allerminst vastgestelde waarnemingen gesproken, alsof dat alles van zelf sprak. Bovendien, wat deed dat alles er toe? In de praktijk had men er, zoo meende men, toch niets aan. Al dat geëxperimenteer, gemicroscopiseer, al dat geleuter over physiologisch of anatomisch noodzakelijke verhoudingen, genas men daarmee ooit een mensch? Alsof niet de medicus, de ‘minister non magister naturae’, niet zijn geheele leven dóór de experimentator aan het ziekbed is geweest; alsof hij nooit iets anders deed dan afkijken en volgen. Grooter en grooter werd de zelfverblinding der artsen en het zich zelve diets maken dat het medisch therapeutisch vermogen weinig te maken had met wetenschappelijk werk, omdat dit uit den aard der zaak tot scepticisme leidt. Alsof niet scepticisme een eisch voor den geneesheer is.

Daarbij kwam nog iets. Het afleveren van uitsluitend technici voor het dagelijksch leven heeft in sommige opzichten bepaald gevaarlijke keerzijden. De geneeskunde, en vooral de chirurgie, was snel van gedaante veranderd, sedert men met eenvoudige hulpmiddelen (die den leerlingen der artsenschool in de eerste plaats waren toegankelijk geworden) het wondverloop volkomen onschadelijk had weten te maken. Dit is stellig een trotsch monument voor de geneeskundige wetenschap der vorige eeuw, maar daaronder wordt aan de andere zijde veel verborgen, wat het daglicht beter niet ziet. De patient wordt geopereerd en geneest snel van de gemaakte wonde. Of geopereerd moest worden, en hoe geopereerd werd, daaromtrent doet de snel genezen wonde maar hoogst zelden uitspraak.

Welnu, ik aarzel niet te verklaren, dat mij bij ervaring, en ik sta niet alleen, jonge artsen bekend zijn, die operaties deden, welke de betere ziekenhuischirurg, hoewel hij over een staf goed geschoolde assistenten en verpleegsters beschikt,

hoewel hij alle hulpmiddelen om gevaren onder de oogen te zien binnen zijn bereik heeft, aarzelt te ondernemen. Niet zoozeer uit onwetendheid, zelfs zeer goeden onder hen deden het. Zij meenden, geheel te goeder trouw, er even goed toe in staat te zijn als hij die ze in den ziekenhuistijd in hun bijzijn deed. Zij hadden het immers geleerd. Maar wat zij vergaten was, dat naast dien operateur de geheele ziekenhuis-organisatie, op den grondslag van langdurige wetenschappelijke ervaring gebouwd, stond. Naast hen daarentegen stond niets. Voorts mochten die jonge artsen, die immers ten volle voor alles bevoegd zijn, soms na een drie maanden verblijf in 't buitenland, soms ook zonder dat, optreden om als specialiteit in oogziekten, oorziekten, zenuwziekten etc. etc. het goede publiek te onthalen op het kleine beetje technische kennis bij de africhting tot de staatsexamens verkregen. Men begrijpt dan ook eenigszins dat een practisch belang door de afschaffing der specieele doctoraten geschaad is. Niet al te snel prijze men het voortreffelijk gehalte der jonge artsen na 1865.

Men versta mij wel.

De Nederlander is van een kalme en bezadigde natuur, verstandig en wel ontwikkeld. Ook de jonge arts leert geleidelijk, evenals de jonge doctor van voor 1865, door de levenservaring van zijn werk datgene waarop het aankomt. Evenals te zijner tijd uit de slecht opgeleide plattelandsheelmeesters hoogst ervaren artsen, in 't bizonder hoogstaande obstetricatoren zijn voortgekomen, zoo sleet ook bij de jonge artsen van thans, al doende, de jeugdige overmoed tegenover de levenservaring wel uit. Zoo wordt ook, al doende, de specialist die in den aanvang van het engere vak dat hij beoefende weinig afwist, te zijner tijd wel bruikbaar, soms zelfs bekwaam. Maar men kome mij niet aan met het betoog, dat de jonge arts van heden zooveel beter opgeleid de maatschappij binnentreedt en er reeds dadelijk zooveel beter op zijn plaats is dan de vroegere dokter. Hij is technisch afgericht, in meerdere mate en op zeer verschillende gebieden, weet van alles en nog wat, maar hij staat in één ding verre bij den vroegeren doctor achter. Wat ik voor een geneesheer als eersten eisch stel, dat hij is een kalm en rustig denker, die vóór alles het verband der dingen zoekt en eerst daarna, dit wetend, handelt, dat leert de jonge arts

van heden niet meer op de artsenschool. De opleiding van den jongen arts is er veeleer op uit om dit uit te roeien. Want één ding besprak ik nog niet. Al dat africhten is natuurlijk dan alleen bereikbaar, als men voor elk onderdeel waartoe men africht een bepaalden tijd stelt, en toestaat dat de overige gedeelten, waarvoor reeds afgericht was, vergeten mogen worden.

Zoo gaat het dan ook feitelijk. Eenige maanden wordt de student afgericht voor geneeskunde. Juist als hij zoover is dat hij belangstellen gaat in vragen die zich in de kliniek dagelijks voordoen, moet hij examen doen en slagen. Dan komt iets anders aan 't bod; bijv. afgericht worden voor heelkunde, twee maanden. Juist als hij daarvan iets ging weten, moet hij verder. Twee maanden voor de gynaecologie, zes weken voor de oogheelkunde, enz. Dat alles liefst zoo snel mogelijk en achtereenvolgens. Nauwelijks is met het eene onderwerp kennisgemaakt of reeds wordt een ander in bewerking genomen. Springen van 't een naar 't ander, jagen van de eene kliniek naar de andere. Wie meent, dat zulk een rennen modern is en thuis behoort in onze maatschappij, die nu eenmaal van alles wat en alleen oppervlakkig weten eischt, wie dat veelzijdige ontwikkeling gelieft te noemen en het daarom noodzakelijk acht, die vrage dan ook geen goede geneeskundigen. Deze vormt men op die wijze niet. Helaas, bij ervaring weet ik hoeveel overreding het gekost heeft, om enkelen, meer begaafden, er toe te krijgen om eens rustig aan één onderwerp door te werken, en niet meê te doen aan deze van den hak op den tak springende, haast zou ik zeggen maniakale beoefening der geneeskundige wetenschap, die het bezit der hedendaagsche artsenscholen is. Onrust en gejaagdheid wordt gekweekt, kalm doordenken tegengegaan. Maar veelzijdig, het dient erkend, zijn de gestelde eischen.

Dit alles zou ten slotte nog gerechtvaardigd zijn, als het waar was, dat de maatschappij, en vooral dat de behoefte ten platten lande, soortgelijke ontwikkeling van artsen eischte. Doch dit is volkomen onjuist.

De zieken eischen niet, dat de medicus van 't dorp allerlei zware operaties zal verrichten, omdat hij ze, als hij ze doet, slechter doet dan zij, die de groote ziekenhuis-organisaties achter zich hebben, en er 25 doen, tegen de dorpsgeneesheer

één. Het is beter, dat hij ze niet doet. De zieken eischen niet, dat hij zij ervaren oog-keel-neus-arts, dat hij de allermoeilijkste psychiatrische en neurologische vragen oplosse, dat hij ervaren microscopist, bacterioloog en chemisch physioloog zij, dat hij van allerlei détails van electrodiagnostiek, van bloedonderzoek, van percussie of van auscultatie de doorknede kenner zij.

De zieken eischen, dat hij zijn methoden van onderzoek zoover beheersche, dat hij de grenzen hunner fouten ongeveer weet, dat hij in gevallen, die directe hulp vereischen, die weet te geven, dat hij bij acute ziekten of verwondingen niet verlegen sta, en dat hij volleerd zij in alles wat de ziekenverpleging betreft. Maar dit laatste wordt, vreemd genoeg, niet bij het practisch staatsexamen gevorderd. Daarvoor wordt het als afzonderlijk vak met heel veel omslag aan ziekenverpleegsters geleerd, terwijl de artsen zelf in den regel zoo weinig weten wat ziekenverpleging is, dat zij bij ernstiger gevallen, althans in den aanvang hunner praktijk, vrij wel afhankelijk zijn van de verpleegster. Ook dit leeren zij eerst in het leven en langzaam. Maar het is toch duidelijk dat bij onze verkeersmiddelen de zieke oneindig beter af is, als hij een arts treft, die weet waar hij zijn handen thuis houden moet, en genoegzaam de eigen onbevoegdheid kent om te durven raad vragen aan een op dit gebied wel bevoegde, dan wanneer hij is in handen van den naar eigen meening albevoegden arts, die zelf handelt.

Trouwens, en dit is niet minder een der practische bezwaarlijke gevolgen der artsenwet: ‘het publiek weet dit alles.’ Het heeft op eigen initiatief de beteekenis van het consulteeren met specialisten tot een groot gevaar voor zich zelf gemaakt en moeten maken. De huisarts, de rustige kalme persoonlijkheid, aan wien men volstrekt niet den eisch stelde, dat hij alles zou weten, maar van wien men vertrouwde dat hij zou waarschuwen als hij raad van meer bevoegden wenschte, die genoegzaam hoog ontwikkeld was om eigen tekortkomingen te durven en te mogen erkennen, de huisarts heeft plaats gemaakt voor den allesdoener, die de wetenschappelijke vorming mist, om het leven door de school van het leven te leeren begrijpen.

De arts werd de man die meent en zegt dat hij genezen

kan, al twijfelen er nog altijd velen of hij dit wel werkelijk is. Daarentegen ging de raadsman der familles, vooral ten platten lande, verloren. Het consulteeren van specialiteiten, voor wier bevoegdheid geen enkele waarborg bestaat, op eigen hand, zonder dat er een raadsman was die de leidende gedachte aangeeft voor den zieke, welke toch nooit zonder meer de drager van een ziek orgaan is, nam daarom toe.

Maar genoeg.

De studietijd is verlengd door de wet van 1865. Het is zoo. Maar zij is dit alleen, omdat de techniek inderdaad grooter werd, omdat de speciale doctoraten voor een deel en hoogst onvolledig bij de staats-examens zijn ingevlochten, en omdat men beproeft, zonder succès naar ik meen, om reeds een deel levenservaring aan de universiteit te doceeren.

De artsen van heden zijn niet beter maar slechter voorbereid dan de doctoren van vroeger. Wel winnen zij het in voorbereiding boven de plattelandsheelmeesters van vroeger. Zoowel voor de doctoren als voor de artsen ging het strenger wetenschappelijke werk te niet voor de africhting. Daarom waren er geen klinische laboratoria noodig, daarom vroegen de klinici ze niet en kregen ze niet. Daarom konden geen wetenschappelijke assistenten gevormd worden, want zij pasten niet in het systeem. Daarom kweekte men uit den aard der zaak geen toekomstige beoefenaars van wetenschap, al vormden zich natuurlijk de allerbesten ondanks alles. Deze teekenen zich en komen ter plaatse waar zij behooren. Maar de tweede rij, die alleen door regelmatig en schoolsche opleiding kan worden verkregen, kon ter plaatse, waar wetenschappelijke opleiding in het jagen naar africhting was te niet gegaan, niet worden gevormd.

Te verwonderen is het waarlijk niet, dat er bij zulke omstandigheden geen of niet genoeg toekomstige hoogleeraren te vinden waren. Ja, het pleit voor de natuurlijke intellectueele kracht van het Nederlandsche volk, dat er onder die omstandigheden nog zoo veel is terecht gekomen als er terecht gekomen is.

IX.

Hiermede ben ik weder teruggekomen tot mijn uitgangs-

punt, het rapport van de commissie der Maatschappij tot bevordering der geneeskunst.

Niet aan het gemis aan toewijding der jongeren is het gebrek der wetenschappelijke medische krachten toe te schrijven.

Uit ervaring durf ik verzekeren, dat er aan de universiteiten waar ik werkzaam was hard en met volkomen toewijding gewerkt wordt, maar gewerkt wordt, deels in verkeerde richting, deels door personen die niet geschikt zijn om werkelijk wetenschappelijk werkzaam te zijn.

Evenmin ligt de oorzaak van dit gebrek in het gemis aan aanmoediging door de ouderen gegeven. Wellicht was zij nooit grooter dan in onzen tijd, maar alweêr, tijd noch moeite wordt gespaard, ieder op zijn gebied - en het aantal gebieden is groot - om in den kortst mogelijken tijd veel studenten zooveel bij te brengen, dat zij staats-examens kunnen doen. Loopt er tusschen die velen af en toe een enkele, die (na gewaarschuwd te zijn, dat zijn kansen om op een of ander gebied van het technisch examen te worden afgewezen groot zijn) toch zich met een enkel onderwerp wil bezig houden, dan wordt er, naar mijn ervaring, met de grootste vrijgevigheid alles wat er is te zijner beschikking gesteld, somwijlen zelfs tot in 't overdrevene toe.

Maar de diepe oorzaak, die de Nederlandsche medische wetenschap hielp te gronde richten, ligt in de wetgeving die het onderwijs aan de bevoegdheid voor de praktijk, en niet de bevoegdheid aan het onderwijs ondergeschikt maakte. Om de utopie na te streven, dat men aan de universiteit zal vormen menschen die, als zij er vandaan komen, waarlijk ervaren artsen zullen zijn en geen levenservaring van noode hebben, transigeerde men. Het eenige wat het onderwijs doen kan, methodiek en grondslagen leeren, moest vervangen door gedétailleerd onderwijs in techniek. Men vormt echter zoomin den general practitioner als den geleerde. Men legt slechts grondslagen, opdat zij zich zelf kunnen vormen.

Al wat de commissie thans als oorzaken aanziet: geen of slechte klinische laboratoria, ziekenhuizen die niet van zelf zijn geworden brandpunten van medische wetenschap, assistenten die slechts bij uitzondering lust tot wetenschappelijken arbeid bezitten enz., dat alles is gevolg van de veel dieper

gelegen oorzaak. En zoo men daaraan twijfelt, voorbeelden die het toelichten zijn voor het grijpen.

Wij hebben allerlei beproefd om het beter te maken.

Wij zijn uitgegaan van de onderstelling, dat de schuld van dit verval bij de Nederlandsche wetenschappelijke school zou liggen, hoe voortreffelijk zij in haar physische en chemische afdeeling ook was. Wij zijn naar Weenen gegaan en Weenen heeft ons gegeven de beste dragers van de beroemde chirurgische school van Billroth die zij bezat. Achtereenvolgens waren hier sedert 12 jaren mannen als Salzer, von Eiselsberg, Narath in Utrecht werkzaam, en hoe zij zich aan hun werk gewijd hebben, daarvan was ik met eigen oogen getuige. De geimporteerde school was en is nog best, maar ondanks haar 12-jarig bestaan hier te lande zijn wij precies waar wij vroeger waren. Onder de omstandigheden, waar al het onderwijs uitsluitend voor de bevoegdheid en voor niets anders bestaat, kan zij geen leerlingen kweeken en doet het ook niet.

Aan de aanmoediging van de zijde der leeraren ontbrak niets, de toewijding van de studenten liet evenmin te wenschen, - zelden is een school hier te lande zoozeer gewaardeerd, - maar wee den student, die er werkelijk school zou willen maken; hij moest de africhting voor obstetrie, ophthalmologie enz. enz. staken; dan was afwijzing op het staats-examen zijn loon. Een doctorstitel en bekwaamheid was voor hem bereikbaar, maar geen bevoegdheid. Aan de school ligt het niet.

Neen, de Rapporteurs voor de Eerste Kamer hadden volkomen gelijk. Het Hooger Onderwijs in geneeskunde is uit zijn voegen gerukt, toen het ondergeschikt werd gemaakt aan het leveren van practische artsen met volle bevoegdheid. Wil men verbeteren, dan zal in de eerste plaats de verbetering bij een herziening van de wet op het Hooger Onderwijs ter sprake komen. Ofschoon ik dit thans buiten mijn bestek reken, zal ik de richting aanduiden. Men staat voor den feitelijken toestand, dat wij hebben vier artsenscholen die goed zijn voor de behoeften. Een universitaire school heeft men niet.

Aansluiten aan bestaande toestanden zal noodig zijn, en er zal dus uit een dier artsenscholen één universitaire school moeten gevormd worden, die naar mijn meening hier te lande voldoende is. Allereerst zal dan gevraagd moeten

worden een groote vereenvoudiging van het practisch staatsexamen, in dien zin, dat het datgene, wat van technisch kunnen streng noodzakelijk is voor den jongen arts, omvat, maar niet al den ballast van détails, die het thans in zich sluit.

Dit kan zeer goed, zonder dat de arts minder wordt, maar dit uit te werken, al schijnt het mij zeer mogelijk en zelfs betrekkelijk gemakkelijk, ligt thans niet op mijn weg.

Toegang tot die artsenschool geve zoowel het eindexamen van de burgerschool als dat van het gymnasium B. Zij vorme in 5 jaren, bij anders dan thans geregelde staatsexamens, door commissies uit de faculteiten der artsenscholen afgenomen, den toekomstigen arts met bevoegdheid om praktijk te beoefenen, niet om specialiteit te worden.

Mijnentwege blijve men de artsenscholen, al zijn zij technische scholen, hoogescholen noemen en late men den leeraren de titels van hoogleeraren. Mijnentwege make men er zelfs nog een te Rotterdam bij, omdat vier artsenscholen reeds te gering blijken te zijn voor de behoeften. Immers dit jaar examineerde de staatscommissie in Amsterdam 243 candidaten voor het practisch staatsexamen.

Maar men vorme uit één dier thans bestaande artsenscholen een werkelijke Universitaire school. Uit welke? Uit den aard der zaak schijnt het mij toe, dat daarheen de Amsterdamsche universiteit zich het gemakkelijkst zal ontwikkelen. Maar dat is bijzaak. Een noodelooze twistappel over plaatselijke rivaliteit wensch ik niet op te werpen. Hoofdzaak is, dat de toegang geopend worde tot die school door het eindexamen der hoogere burgerschool met een aanvullings-examen in het Latijn of door het eindexamen B. van het gymnasium. Voorts moet de toekomstige doctor medicinae, chirurgiae of obstetricae artis candidaatsexamen in philosophie hebben gedaan, wil hij tot de engere medische universitaire studiën worden toegelaten. Dat kan in 5 halve jaren. Daarna komen 4 halve jaren voor studiën der anatomie, physiologie, histologie, algemeene pathologie en pathologische anatomie, die reeds vóór het candidaats-examen begint. Daarna weder vier halve jaren, voor studies in pathologische anatomie, hygiene en in die der verschillende klinieken. Na het doctoraal examen mogen de speciale doctoraten wederkeeren, die verkregen worden door het schrijven eener dissertatie en het verdedigen

van stellingen. Het recht om speciale praktijk uit te oefenen valt uitsluitend aan hen ten deel, die den specialen doctorstitel hebben.

Ik zou twee Doctoraten tot grondslag wenschen:

1°. Een doctoraat in de geneeskunde.

2°. Een doctoraat in de heelkunde.

Zij die het doctoraat in de geneeskunde hebben afgelegd, en zij alleen, kunnen als aanhangend een doctoraat afleggen:

a. in neurologie en psychiatrie.
b. in oogheelkunde.

Eerst zij die dezen dubbelen doctorstitel bezitten, mogen zich als specialist in een dier genoemde vakken vestigen. Voor hen die het doctoraat in chirurgie hebben afgelegd staat de weg open naar een doctoraat:

a. in de obstetrie en gynaecologie.
b. in de oorheelkunde en de kennis van neus- en keelziekten.
c. in de orthopaedie.
d. in huid- en geslachtsziekten.
e. in de tandheelkunde.

Terwijl men wat mij betreft daarnevens de technische scholen voor tandheelkundigen behouden mag.

Het practisch examen aan het ziekbed keere dan weer bij het doctoraal examen, in alle vakken die er geëxamineerd dienen te worden, en het stelle dan ook vrij van het door den doctorandus stellig gemakkelijk af te leggen, veel lichtere practisch arts-examen. Zulk een proeve eener universitaire school zou uit den aard der zaak uitvoerige uitwerking behoeven, die echter thans buiten mijn bestek ligt.

Mij was het in dit opstel alleen te doen, om duidelijk uiteentezetten, dat alles geleidelijk zich ontwikkelt, en dat men thans voor de vruchten staat die een slechte wetgeving afwierp, niettegenstaande de praktijk een deel van dit slechte corrigeerde. Van de twee beginselen der wet van 1865 was het ééne, controle der technische waarde van faculteitsexamens door technici, onuitvoerbaar en ging te niet; het tweede, het hooger onderwijs dwingen om op te geven het ideëele onderwijs van wetenschap, zonder te zien naar hetgeen het practische leven eischte, daarentegen slaagde, omdat het werd ingevoerd in een tijd waarin universitaire wetenschap en extra-universitaire eischen in botsing waren. Het slaagde te eer, omdat de

eischen voor de technische school hoog waren opgevoerd, en omdat de grondslag, ook technisch onderwijs behoort aan de universiteit, juist was. Maar omdat het uitsluitend de bevoegdheid gaf aan de geslaagde leerlingen der technische scholen, was dit beginsel tevens in staat, om de universitaire scholen te dooden, gelijk het altijd gemakkelijker is het hoogere te doen opgaan in het goed georganiseerde middelmatige. De vraag die de wetgever bij een herziening der Hooger Onderwijswetten voor zich zal vinden, zal wel degelijk zijn, op welke wijze aan de geneeskunde weer haar universitaire school terug te geven.

Slaagt hij daarin niet, dan loopt men, omdat inderdaad voldoende universitaire leerkrachten ontbreken, gevaar om onze hedendaagsche artsenscholen, die als artsenscholen niet slecht zijn, meer en meer in handen van vreemdelingen te zien overgaan. Voor onze taal, voor onze zelfstandigheid en voor onze beteekenis als wetenschappelijke school is dit geenszins geheel onverschillig. Maar de omstandigheden maken het voor de eerste tien jaren onafwijsbaar.

C. WINKLER.

Het dagboek van Van Hardenbroek.

Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787), uitgegeven en toegelicht door Dr. F.J.L. Krämer. - Deel I, 1747-1780. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Derde Serie, No. 14.)

De jongste uitgave van het Historisch Genootschap heeft met gedenkschriften geen flauwe gelijkenis: het is een dagboek. Gedenkschriften hebben een kop, een romp, een staart; zij geven een doorloopend verhaal; zij halen het een naar voren en wijzen het ander naar de tweede plaats. Kortom, men weet wat mémoires zijn: het woord heeft een gevestigde beteekenis. De heer Krämer is zich deze zoo goed bewust, dat hij, in zijn aanteekeningen, den tekst dien hij uitgeeft aanhaalt als ‘het Dagboek.’ Waartoe dan van buiten dat bedriegelijk etiket? Een dagboek willen wij ook wel lezen, als er iets belangrijks in staat.

Om te weten of de inhoud van Hardenbroeks dagboek meetelt, moeten wij eerst nagaan wat ons van het tijdvak 1747-1787 bekend is, en dan, wat wij uit den aangeboden tekst nieuws leeren kunnen. Een taak die de uitgever, zijn plicht ontrouw, aan den lezer overliet.

De eerste bladzijde zet ons midden in de omwenteling van 1747 neer. Omtrent de aanleiding tot die gebeurtenis bestaat geen verschil van meening. De staatsgezinde partij had, ten tweeden male in 's lands geschiedenis, fiasco gemaakt. Men verlangde, onder den aangewezen vorm van de verheffing van Willem IV tot de waardigheden zijner voorouders, inderdaad het eenhoofdig opperste gezag over de gansche Republiek. Een man van de taille der oude Oranje's had in 1748 aan het aristocratisch-federalistisch

principe een slag kunnen toebrengen waarvan het niet meer ware opgekomen. Het aangeboden bondgenootschap van het verdrukte populair element had daartoe moeten worden aanvaard. Willem IV heeft niet gedurfd. Het beslissend oogenblik was de reis naar Amsterdam. Toen hij terugkwam, was de zaak beslist en de Hollandsche aristocratie weder voor onbepaalden tijd ingehuurd. De erfelijkheid van het stadhouderschap was verzekerd, maar met welke middelen zou de opvolger hebben te regeeren? Hij zou niet als souverein boven de provinciën zijn geplaatst; hij bleef eerste dienaar van elk der zeven. Maar over de zwakste gebood hij door de regeeringsreglementen toch willekeurig. Hierin lag een beginsel van verdeeldheid. Zoolang de vrees heerschte, de herinnering aan het volksoproer levendig was, gold zijn gezag inderdaad het meest, ook in provinciën zonder reglement. Maar een centrale landsregeering in wettige vormen kon zich niet ontwikkelen, nu het stelsel zelf der oude Republiek in 1748 onaangetast was gelaten. Was er een centraal gezag, het kon geen ander dan dat eener camarilla zijn.

De nadeelen hiervan kwamen onder de Gouvernante scherp uit. In plaats van welingerichte departementen van algemeen bestuur, een lichtschuwe kuipraad[1]; de eigenwaan en omkoopbaarheid der burgemeesters verruild voor den eigenwaan en omkoopbaarheid der heeren Grovestins en Bigot. Had niet één bekwaam man al deze dwergen op zijde gedrongen, zich van hun bekuipten invloed meester gemaakt, en daarmede handiger gemanoeuvreerd dan zij het deden, de bom ware lang vóór den engelschen oorlog gebarsten. Feitelijk en, door zijn waarneming van het kapitein-generaalschap, gedeeltelijk ook naar den vorm, is de Gouvernante door Brunswijk opgevolgd. Van den stadhouder was en bleef hij meester. Met Amsterdam, en dit is zijn meesterstuk, heeft hij zich jaren lang weten te verstaan. Het was al een wonderlijke positie die Brunswijk na 1766 innam. Met al de benepen middelen die onder zijn bereik vielen, moest hij woekeren, dag aan dag, tot bevestiging van zijn onwettig en daardoor in menig opzicht verderfelijk gezag.

1) Prof. Krämer maakt er een *knijpraad* van. Er zal stellig in het hs. wel een *u* staan. Onze eeuw kent knijpdokters, maar de achttiende geen knijpraden.

Het is gemakkelijk, hem en zijn werk der duisternis te verfoeien; moeilijker, te erkennen, dat niettemin al dit gekonkel het eenige is geweest waardoor toen het beginsel van een centrale regeering, het eenige dat een toekomst had, ik zeg niet hoog gehouden, maar tenminste vertegenwoordigd is geworden. Wat er voor de anarchie van het tweede stadhouderloos tijdperk in de plaats was gekomen, was jammerlijk slecht, maar het was althans gezag.

Wij leiden voor het oogenblik den lezer niet verder in, want van Hardenbroek's journaal is nog maar een eerste stuk uitgegeven, dat van 1747 tot 1780 loopt. Wij kunnen nu den man zelf binnenlaten.

Hij heet Gijsbert Jan van Hardenbroek, heer van Bergestein en vier andere heerlijkheden, en is voor een politiek man al een zeer middelmatig persoon. Hij zou totaal vergeten zijn gebleven als hij niet veertig jaar lang de moeite genomen had de Utrechtsche (later ook Haagsche) societeitspraatjes over politieke zaken en personen op te teekenen. Societeit worde hier genomen in de achttiend'eeuwsche beteekenis van modieus gezelschap. De dagboekschrijver maakte daar deel van uit: hij was in zijn provincie in de ridderschap beschreven, werd daar mettertijd zelfs president van, en kwam dus ook in den Haag en aan het hof. Hij was aanzienlijk vermaagschapt en de beste kringen stonden hem steeds open. Al zat hij dan ook nog zoo dikwijls in de Staten-Generaal, wezenlijk aandeel aan het beleid van 's lands zaken heeft hij niet genomen: hij hoort tot de beschroomde, oplettende luisteraars. Dat hij zoo aan zijn dagboekmanie toe heeft kunnen geven, komt wel mee doordat hij vrijgezel is gebleven en van huiselijke beslommeringen bevrijd, evenals zijn gildebroeders Constantijn Huygens de jonge en Coenraet Droste. Eigen meening geeft hij hoogst zelden: hij is daar blijkbaar arm aan geweest. Die zelf wat te zeggen heeft, ambieert niet in die mate het fonograafschap. Zijn zegslui noemt hij overal, en hij vertelt slecht en recht wat hij gehoord heeft, zonder opsiersels van zijn smaak. Wij hebben dus telkens maar te vragen, of zijn zegsman het weten kon en geen reden had de zaak scheef voor te stellen, en of het medegedeelde voor ons van belang is.

Eerlijk gezegd is mij dit laatste, na den ophef der inleiding, waarin de uitgever van een bron van den eersten rang spreekt, hard

tegengevallen. Prosopographie, binnen- en buitenlandsche staatkunde, zedengeschiedenis, voor alles (zegt de heer Krämer) is er te kust en te keur (blz. XXVI der inleiding). Waarom, in een zakelijke inleiding en in zakelijke aanteekeningen, de schoonste steenen dan maar niet meteen gekast? Zoo iets liet Fruin zich niet ontgaan, als hij een tekst uitgaf. Of wordt dit alles voor een naschrift bewaard?

Wat zal toch door de ‘gedenkschriften’ worden toegelicht? Met algemeenheden, als ‘de ijverzucht, de kuiperijen, de intrigues’ (blz. XXV) komen wij niet verder. Bij name noemt de inleider slechts drie onderwerpen: de verhouding tusschen Brunswijk en den prins; het karakter van den prins; het karakter van prinses Willemijn. Laten wij hier al dadelijk een vierde en vijfde bij nemen: de houding van Willem IV in 1748, en de omgeving der Gouvernante, en dan deze punten in samenhang behandelen.

Van Willem IV bevat het dagboek een kostelijke karakteristiek, blijkbaar uit den koker van den ouden Verelst die hem waarlijk van nabij gekend had: ‘De prins was schrikkelijk bagatellier en hielt altoos de menschen op met spreukjes en badinages, als men over saken dikwils kwam spreeken. Sliep meest 's avonts als men dagt dat hij werkte. 's Morgens lagte en badineerde met sijn kamerdienaars, liet oneyndig veel ongeteykent leggen, en dikwils brieven van aengelegentheydt, soodat luy scheen en geensints bequaem tot soo grote post. - Goedhartig van aert en goed van humeur, maer soo blij met sijne charge, dat hij alles haest beloofde sonder nadenken, en van ƒ 10.000 van 't land disponeerde als van een dubbeltje’ (blz. 133).

Blij met zijn charge! Dit is het hem geweest. Hij had zijn leven lang naar de verheffing uitgezien[1]. Zij was voor hem een eindpunt, waar zij een begin had moeten zijn. Anderen zagen dat wel in, maar niet hij zelf. ‘Hij sal koning daervandaen komen, of niet met al reusseeren’, is er bij zijn reis naar Amsterdam gezegd (blz. 233). Inderdaad, hij begreep de kans niet; als het volk 's nachts aan zijn bed was geweest, had hij den anderen dag nog ‘tranen in d'ogen’ (blz. 14). Bij zijn vertrek zeiden de meesten:

1) Ranke, Briefwechsel Friedrich des Grossen mit dem Prinzen Wilhelm IV von Oraniën.

‘hij heeft de regeering naar zijn zin verandert, en niets voor ons gedaan’ (blz. 14). Hoe snel de stemming omsloeg is bekend. ‘In zeker koffiehuis (te Amsterdam, in December 1750) krijgt een man bijkans een affront, omdat hij een oranjelintje aan zijn rotting hadt’ (blz. 71). Een jaur later ‘sterft Sijn Hoogheydt. Geen consternatie ter werelt’ (blz. 75).

Bij zijn leven was de camarilla, die tijdens de laatste jaren der Gouvernante haar hoogtij vierde, al gevormd; zij vergeven de ambten ‘bij rooster of beurten’ (blz. 64), juist als de stadsdespoten voorheen. ‘Veel werd gesproken dat met geld verscheyde zaken te krijgen zijn aen 't hof. Sijn Hoogheydt self sou sig hebben laten ontvallen dat Grovestins een hups man was, maar dat hem geen gelt vertrouwen kost’ (October 1750; blz. 68). ‘Alles segt men van 't hof voor gelt te krijgen’ (September 1751, blz. 76). Wil men in de provinciën met reglement tot de regeering gerecommandeerd worden, men offreert den secretaris der Prinses ‘een stuivertje’ (Mei 1752; blz. 34). Is het te verwonderen dat na zulk een offerte de gelukkige kooper de leer voorstond, dat de regentenposten ‘*bona adventitia* waren, die geen vader zijn kinderen kost afnemen, ten minste aan kinderen raden moest geven’? (blz. 45). Solliciteert gij op het Huis ten Bosch naar een commissie in de Oost-Indische Compagnie, de kamerheer Bigot komt, met oogluiking der Prinses, zich bij u beklagen ‘over de slegte gesteltheyt van sijne finantiën en groote familie, kostelijkheydt om aen 't hof te leven etc.’; laat gij hem ‘onbegrepen’, zoo bekomt gij de commissie niet (blz. 85). Tot Indië toe werd op schatting gezet. De gouverneur van Ceilon zou zijn ambt, dat 50 à 60.000 rijksdaalders 's jaars heette op te brengen, voor ƒ 70.000 gekocht hebben van Grovestins. Van der Mieden kreeg voor zijn goede diensten bij de Prinses zooveel presentjes uit de Oost, ‘dat men in geen winkel beter goed nog beter koop terecht konde komen dan daer’ (blz. 181).

De leden der camarilla, hoe zou het anders? gunden elkander het licht niet in de oogen. In September 1758 krijgt de Back door toedoen van Grovestins en van der Mieden de schop (blz. 137, 293). In Juli 1759 moet Grovestins, die het al te bont heeft gemaakt, uit vrees voor een strafproces naar Brussel wijken (hij had onder meer de soldaten van de lijfwacht bestolen), en

die hem op de vlucht jaagt en uit zijn schande munt weet te slaan is Brunswijk. Over deze zaak bevat het dagboek een rijkdom van betrouwbaar schijnende mededeelingen; zij is de aandacht waard als tegenhanger van Brunswijk's houding in zake het schandaal-Onno Zwier in het volgende jaar. In 1760 is de hertog al zoo ver, ‘dat elke president van H.H.M. hem dagelijks rapport komt doen van al wat voorvalt’ (blz. 164). Ook hij maakt zijn beurs, maar zoo dat men er niet op zeggen kan (blz. 164 en elders). Met Rhoon weet hij het gaande te houden tot na de Acte van Consulentschap, die Rhoon buiten zich zelven brengt (blz. 309, 435). Reeds in 1766 is hij ‘verbaast gehaat onder de gemeente’ (blz. 310), maar hij heeft zich overal in gewerkt en is jaren lang de onmisbare man. Ten slotte wordt zijn gewezen secondant van Bleiswijk, die door hem Raadpensionaris geworden is, zijn mededinger.

De Prins vreest hem, als de hond zijn meester. Als knaap ‘houd hij sig in presentie van den hertog zeer gecacheert, andersints nog al vrolijk zijnde’ (blz. 173). ‘De hertog laat niemant als de pages savonts of op den dag bij de jonge prins komen, waardoor hij stijf blijft en niets gemeenzaams of minnelijks krijgt’ (1761, blz. 195). ‘Sijn hoogheydt schijnt tot nog toe of seer gereserveert te zijn of niet ongemeen veel geest te hebben’ (1763, blz. 263). Mevrouw van Spaen - Nassau la Lecq woont bij, dat den hertog in groten angst is wanneer de jongen prins werdt aangesproken over 't een of ander, want dat hij veeltijts zeer kinderagtige antwoorden geeft. Door haar gevraegt zijnde of 't hem prins, niet fatigueerde alle die commotie en fêtes bij 't arrivement van den erfprins van Brunswik, antwoordede met een verrukking: ‘ik blijf jegenswoordig dikwils tot elf uren 's avonds op.’ (Maart 1765, blz. 273.) Na zijn meerderjarigheit neemt Reigersman waar ‘dat Sijn Hoogheydt wel voelt de subjectie, waaronder legt met opzigt tot den heer hertog, dat hem zulks dikwils genoeg verveelt, dog dat door de groote influentie en menigte middelen, die daartegens werden ingerigt, die onderwerping niet ligt te boven kan komen’ (1769, blz. 320).

Als de deur voor de jonge Prinses opengaat, stroomt er in dit dompige hof een weinig frissche lucht naar binnen. ‘Met veel delicatesse’ krijgt zij van hem gedaan dat hij door eigen oogen

zien, dagelijks arbeiden zal. Hij beproeft het, en leest, ten blijk van goeden wil, ‘een geheel voldongen proces uit, dat voor de domainkamer was geventileert geworden.’ Na zooveel inspanning gunt hij zich uitspanning, gaat de slaapkamers van de pages rond, en trekt allen de dekens af (mededeeling van den gezant Verelst, 1769, blz. 323). Tien jaar later is nog altijd de klacht van wie het hof ‘wat meerder hadden leeren kennen’, ‘dat de prins wel veel geheugen hadde, nog al belezen was, dan, dat hij daardoor in de verbeelding bleef van genoeg te weten en sig middelerwijle met veels te veel beuselingen ophield, te kinderagtig was, niet veel wesentlijks uitvoerde, met sprenkjes, commedien en pagnotteries sig ophield; de gaauwste of bekwaemste jongelieden, die hem 't meest verselden, waren ook al in de smaak van frivoliteiten.... Niemant was er als den hertog, die hem in 't groote werk veel te gemoet kwam, en ofschoon het die juist niet altoos evenwel raadde, soo sou de prins nogtans veel aan hem verliezen’ (oordeel van den luikschen minister Magis, die het hof naar Luik en Spa vergezeld had, Juli 1779, blz. 513).

De Prins is een goede sukkel geweest. Lang stond dit wel reeds vast, door het dagboek wordt het temeer bevestigd. Men kent (of kende, want waarvoor zouden wij de prullen in het geheugen houden), het gedrocht der vuile patriotsche prenten, met zijn attributen van bourgonje en freule. Wat er van de beschuldiging van habitueele dronkenschap te houden zij, heb ik elders aangetoond; wat van zijn minnarij? Daarover heeft de Prinses het eenige verstandige woord gezegd: ‘Cela est trop ridicule pour en parler’ (blz. 515). Willem V en een minnarij in prinselijken stijl!

Oordeelt men nu dat er in het dagboek dan toch nog al opmerkelijke bizonderheden staan? Er staan er nog wel meer in: een kabinetstukje van de ontduiking der convooien en licenten (blz. 431); een penseelstreek tot het portret van van Bleiswijk (‘de raidpensionaris, *de ogen als naer gewoonte neerslaende*’, blz. 364; vgl. een nog ongedrukte dépêche van Harris: ‘I never conversed with a man in office who can so little stand being steadfastly looked at’); een bewijs dat de Gimnich van 1748 nog in 1776 onderstand uit 's Prinsen thesaurie ontving (blz. 396); een schatting van den raadpensionaris, dat de smokkelhandel over St.

Eustatius een winst gaf van 100 procent[1]. Maar naar deze bloemlezing kan het geheel niet beoordeeld worden. Een beter maatstaf biedt de omstandigheid, dat ik de voorstelling die ik voor eenige jaren van het tijdvak gaf, na nauwkeurige lezing van het dagboek op geen enkel punt van aanbelang zou weten teherzien[2]. Een dagboek van vijfhonderdveertig bladzijden druks, dat onze kennis, ik zeg niet van bizonderheden, maar van den algemeenen loop der dingen, zoo weinig verrijkt als dit, is geen bron van den eersten rang. Mag ik mijne meening zeggen, dan geloof ik dat de tekst vrij wat geeft voor de prosopographie. Voor de binnenlandsche staatkunde in het algemeen geeft hij al zeer weinig; wel voor bizondere Utrechtsche zaken, die ik hier buiten beschouwing liet. Voor de zedengeschiedenis is er niet veel, en voor de buitenlandsche staatkunde niets. Ik meen met dit laatste niet, dat er geen aanmerkelijk aantal bladzijden met mededeelingen uit en over den convooistrijd bedrukt staan; ik wil te kennen geven dat het geen mededeelingen zijn waaruit wij iets wezenlijk nieuws leeren.

Meer nog dan de tekst, stelt de wijze van uitgeven te leur. De heer Krämer heeft, met behulp van naamregisters, officiersboekjes en dergelijke, de in het dagboek genoemde personen terechtgebracht. Verder geeft hij in de inleiding een overzicht van de carrière van den dagboekschrijver, met een uitweiding over de regeeringsgebruiken van het Sticht. Maar overal waar hij op overeenstemming of verschil met berichten van elders had moeten wijzen, overal waar in den tekst dien hij uitgaf (en volgens zijn eigen zeggen ‘toelichtte’) een prikkel voor hem had moeten liggen tot nader onderzoek van een of ander punt, overal waar aan zijn werk eer te behalen was in één woord, laat hij ons droevig in den steek, en op een aantal plaatsen waar het moeilijk was een dwaasheid te schrijven, komt hem die niettemin uit de pen. Wil men, na de bloemlezing van zooeven, ook een distellezing, even kort? Het is mijn schuld niet, zoo zij niettemin afdoende zal voorkomen.

1) Vgl. mijn Patriottentijd, I, 115.
2) Dat de Acte van Consulentschap niet door den hertog zelf aan Rhoon werd medegedeeld, zou ik thans niet meer staande houden.

Op blz. 11 (wij zijn in 1748) wordt in het dagboek voor de eerste maal de secretaris de Back genoemd. Zoo iemand, dan mag deze toch wel behoorlijk worden ingeleid. Hoe maakt de heer Krämer zich er af? ‘Mr. Johan de Back,’ zegt hij, ‘sedert Juni 1747 secretaris en rekestmeester van den stadhouder en weldra een man van grooten invloed aan 's prinsen hof.’ Geeft dit nu in de verte eenig denkbeeld van 's mans positie? Hij werd niet na Juni 1747 weldra een man van grooten invloed; hij was het sinds jaren. Reeds in Mei 1747 eischte de Prins dat Bentinck zich op een goeden voet stellen zou met de Back ‘dont il (le Prince) avait besoin, qui lui était affectionné, et qui étoit plus au fait que personne de ses affaires.’ Op blz. 144 van het dagboek zelf dat hij uitgeeft beroept de Back zich (in het jaar 1758) op zijn dertigjarigen dienst van 't huis. Dit komt uit, want de Back was secretaris en griffier van 's Prinsen raad sedert 1729. In 1747 kreeg hij alleen een nieuwe aanstelling als geheim secretaris bij de reorganisatie van 's Prinsen secretarie na de omwenteling.

‘Gronsveld werd drost van Muiden, dat meest op praeadvies van Amsterdam vergeven was om de nabuurschap, dog laten nu sakken’ (blz. 64). Natuurlijk beteekent dit, dat Amsterdam, in de gewijzigde omstandigheden (wij zijn in 1750), van de vroeger gebruikelijke aanbeveling afziet. Volgens den uitgever echter kan het ook wel beteekenen, dat het hof en de staten de Amsterdamsche aanbeveling nu ter zijde legden. Welk Hollander zou dit nu of ooit zoo hebben uitgedrukt?

Op het jaar 1751 vermeldt de tekst (blz. 78): ‘De Princes soude kwalijk tevreden sijn geweest, dat de prins, in Zeeland zijnde, te veel gerelacheert hadde welke regenten aldaer haer sentimenten susteneerden.’ - ‘Natuurlijk wordt nog Willlem IV bedoeld,’ teekent de uitgever op het woord ‘prins’ aan. Men had eens mogen denken dat het de drie jaar oude Willem V was!

In 1756 vroeg de Gouvernante aan Mevrouw d'Ablaing, ‘of wel wist dat haar man nog een moeder in Indiën had? waarop antwoordt van neen, ook dat dat niet geloven kost, want dat soo agterhoudent niet was, ook ridicul soude wesen dat te willen verswijgen’ (blz. 134). - ‘Omtrent het vreemde gezegde rakende eene moeder in Indië is uit den aard der zaak geene opheldering

te geven,' teekent de heer Krämer aan. Het gezegde is heelemaal niet vreemd, en de heer Krämer heeft naar de oplossing eenvoudig niet gezocht. Anders had hij gevonden dat Johan Daniel d'Ablaing, de voorname Utrechtsche heer waarvan hier sprake is, de zoon was van Jan Cornelis d'Ablaing, Oost-Indisch ambtenaar, een tijdlang opperhoofd van Palembang en in 1721 als Raad van Indië overleden. Deze Jan Cornelis was in 1699, toen hij nog maar koopman was, getrouwd met Adriana Wilhelmina Burlamacchi, die hem overleefd heeft en 7 Juli 1760 te Batavia is gestorven. Het paar bracht na 1700 een jaar of wat in Nederland door, zoodat Johan Daniel daar geboren werd. In 1748 huwde hij in tweeden echt Miss Cottrell, een Engelsche staatsdame van de Gouvernante. Begint het tooneeltje nu niet te leven, en ziet men niet dat het vrij aardig is? De eerste persoon uit de provincie Utrecht, aanstaand president der Staten, die de Indische kliek (hij had er ook nog een zuster getrouwd) niet meer kennen wil, zijn tweede vrouw, een vreemdelinge die van niets afweet, jaren lang onkundig laat van het bestaan zijner eigen moeder. Maar wat heeft de heer Krämer er van terecht gebracht? En zoo iets laat hij niet ééns, maar twintigmaal zich ontgaan.

Daarentegen stelt hij onderzoekingen in het werk, waar niets te onderzoeken valt. In 1758 zei Charles Bentinck aan Hardenbroek, dat hij Klaas Pesters, welbekend, 'in vorige tijdt gekent hadde als den intendant van 't logement van Amsterdam en van Dordt' (blz. 140). Later vroeg ook de Prins eens aan Hardenbroek: 'Was Pesters voor 't jaar 1747 niet veeltijts in 't Dortsche logement en stont hij niet bijsonder wel ook in de stadt van Amsterdam?' (blz. 402). Deze plaatsen hebben nauwelijks opheldering noodig: zij beduiden dat Pesters, na de omwenteling zulk een nalooper van Oranje en in het oog loopend door het hof begunstigd, vóór 1747, toen hij diende bij de Hollandsche Gardes in den Haag, van de hand van de regenten der twee bij uitstek staatsgezinde steden vloog, en deze heeren zelfs placht op te wachten in hun logementen. Echter teekent Prof. Krämer op de eerstgenoemde plaats het volgende aan: 'Logementen. Men noemde zoo de huizen, die de stemhebbende steden in eigendom hadden in den Haag, ten behoeve van hunne afgevaardigden ter staten-vergadering. (Totaal overbodige mededeeling.) *Van een intendant, d.i. waarschijnlijk kaste-*

lein, Pesters is noch op het Amsterdamsche noch op het Dordtsche archief iets te vinden.' Gij ziet van hier de heeren Veder en Overvoorde zich blind zoeken en den brief uit Utrecht verwenschen die hun een kostelijken werkdag ontstal. 'Zooals vroeger reeds is gezegd, is op het Dordrechtsche archief hieromtrent geene inlichting te vinden,' vernemen wij nog eens op blz. 402. En dit alles terwijl de oplossing van dit raadsel (dat voor iemand die lezen kan geen raadsel behoefde te zijn) professor liefderijk werd aangeboden door den ouden heer van Rechteren van Gramsbergen, die (op blz. 526), van den tweeden stadhouderloozen tijd ophalende, vertelt hoe hij bijgewoond heeft dat Klaas Pesters, 'gewese collonel van de guardes te voet, nagt en dag in 't logement van Dordt en Amsterdam kwam om te seggen al wat hij in kroegen, winkels en op straat vernomen hadde, en alsdan overley hoe men de saken soude bestellen om voor te komen of te verminderen den aanhang van den prins van Oranje.' De voor den heer Krämer vleiendste veronderstelling is, dat hij blz. 140 heeft afgedrukt gehad, eer hij blz. 526 las.

Op blz. 200 wordt medegedeeld, dat Verelst de Londensche missie weigert om reden van Zeeuwsche betaling. 'Gebrekkige, ongeregelde betaling,' teekent de uitgever aan. Zoo in het algemeen gaat dit niet op. Het bijzondere van het geval is, dat de Londensche gezantschapspost op de repartitie van Zeeland stond, en Zeeland zijn bijdragen aan de generaliteit zeer ongeregeld betaalde. Dat het zijn eigen, provinciale ambtenaren slecht voldeed, daarvan heeft niemand ooit gehoord. De tekst zelf van het dagboek geeft op blz. 328 de opheldering, die wij nu uitschreven, aan de hand. Waarvoor dient een uitgever, als hij zulke dingen niet op doet merken? Ik moet echter bekennen, dat wij tot driemaal toe met de mededeeling worden verrast, dat Choiseul een bekend minister was van Lodewijk XV.

Op blz. 217 bericht de financier Boas, dat Engeland van zijn staatsschuld jaarlijks 33 millioen guldens interest betaalt, en dat ¼ dier staatsschuld in de Republiek geplaatst is. De schulden der Engelsche Oost-Indische Compagnie, der Zuidzee-maatschappij. enz., bedragen ongeveer evenveel als de staatsschuld, en ook deze fondsen zijn voor een gelijk deel in Hollandsche handen. De gezamenlijke interessen, die uit Engeland jaarlijks aan

Hollanders voldaan worden, bedragen dus wel 15 millioen gulden[1]. Zóó Boas. Hardenbroek echter verschrijft zich en in zijn handschrift staat 15 millioen ponden sterlings. Een knaap zou het verbeterd hebben, maar de heer Krämer laat het staan.

Op blz. 276 wordt verhaald, dat in 1764 tijdens de aanwezigheid van den erfprins van Brunswijk in den Haag, Mevrouw Pater zich daar mede ophield, incognito; ook voerde de prins ‘seker Brussels meisje’ met zich. De erfprins van Brunswijk is, uit Mirabeau[2] en Malmesbury, als groot vrouwejager bekend. ‘In welke betrekking Mevrouw Pater zich tot den prins bevond - als minnares? - blijkt niet’, zegt de heer Krämer. Hij had ons juist moeten doen voelen van wèl. Reeds het Brusselsch meisje zegt het, maar bovendien, mevrouw Pater, de latere markiezin de Champcenetz, is bekend genoeg. De heer Krämer weet van haar, ‘dat zij leefde in de gemeente Eck en Wiel in Gelderland.’ Ja, van daar uit had Gerrit Pater haar in 1760 naar Parijs geschaakt, en wat voor beroemdheid het weelderig kind daar geworden was, had de heer Krämer bij Edmond en Jules de Goncourt moeten nalezen[3]. Die heele geschiedenis van de Nijvenheims en hun betrekkingen in Frankrijk is overbelangrijk: niets minder dan de eigen positie van Capellen van de Marsch en de Geldersche edelen van zijn partij tegenover de Hollandsche matadors in den patriottentijd zit er aan vast. Uit Kleefsland gekomen, had de vader van mevrouw Pater de erfdochter van Eck en Wiel getrouwd. Twee van zijn zoons (het wegloopen schijnt bij die familie in het bloed gezeten te hebben) hadden in Indië snel fortuin gemaakt en kwamen, gerepatrieerd en in de ridderschap van het kwartier van Nijmegen beschreven, door hun zuster, de beroemde schoonheid, bij welke zij te Parijs dikwijls logeerden, in betrekking tot Calonne en Breteuil. De heer Krämer sprak daareven van zedengeschiedenis; hier had hij nu de gegevens in handen voor een opbouw als Fruin's

1) Dat wij voor ¼ bij de Engelsche staatsschuld geïnteresseerd waren bericht ook Thulnmeyer: maar het bedrag dier schuld was in 1762 veel hooger dan Boas aangaf; het was bij de 148 millioen pond. (Mijn Patriottentijd, I, 87.)
2) Mirabeau, Hist. secr. I, 21; Malmesbury III, 191.
3) La Femme au dix-huitième siècle, p. 73.

beroemde geschiedenis der familie Caron in de aanteekeningen op Droste. Hij heeft er niets van opgemerkt; hij begrijpt niet, welken weg een tekst met hem uit wil.

Op blz. 375 (wij zijn in Augustus 1775) wordt gezegd, dat de raadpensionaris veel op den prins schijnt te vermogen, 'bijsonder nu, sedert die zaak van Amsterdam zoo wel is afgeloopen, "want," zegt de prins, "nu ziet men wat de fermeteit doet."' 'Er is hier sprake', aldus de heer Krämer, 'van de moeilijkheden over de uitbreiding van de land- en de zeemacht, waarbij vooral Amsterdam bezwaar maakte. Zie vervolg op Wagenaar a^{o} 1774, p. 315 vlgg.' De meest elementaire studie van het onderwerp had hem moeten leeren, dat er van de leger- en vlootvermeerdering, toen aanhangig, hoegenaamd niets terecht is gekomen. Hij kan de plaats, die hij aanhaalt, niet gelezen hebben. De zaak die zoo wel afliep is die betreffende de betaling van het regiment Fourgeoud, waartoe Amsterdam zich in Juni 1775 op zekere voorwaarden had bereid verklaard, na zich eerst onwillig te hebben gehouden[1)]. Altemaal bekende, ja overbekende zaken: zij staan in de vervolgen op Wagenaar en overal. De heer Krämer licht niet toe, maar doet het licht uit.

Ieder scholier weet van het fransche strafedict van 1779, dat op schepen, van Amsterdam, en op goederen, van Haarlem afkomstig, niet toepasselijk zijn zou, om het door die steden betoonde 'patriotisme.' Om hun grooten uitvoer van fijn linnen naar Frankrijk was deze uitzondering den Haarlemmers lang niet onverschillig. De heer Krämer echter (blz. 490) maakt van Haarlemsche goederen, Haarlemsche schepen. Welk schipper heeft die ooit op den Oceaan gepraaid?

Beteekenen de woorden: 'idem et ultro Brantsen', voorafgaande aan een mededeeling van iemand van wien juist te voren een andere mededeeling geboekt is, 'hetzelfde en uit zichzelven Brantsen'? (blz. 534). Wel neen, immers: 'al verder Brantsen voornoemd.' Kleinigheden? Neen, ongepermitteerde slordigheden.

1) Op de fermeteit van den raadpensionaris in deze aangelegenheid valt veel af te dingen; het was maar een gedeeltelijk succes dat hij op Amsterdam behaalde (zie mijn Patriottentijd, I, 105). Maar dit doet tot de fout van den heer Krämer niets af.

Of de eerste mededeeling niet ‘uit Brantsen zelven’ was! Zoo is er op blz. 375 sprake van ‘de 3 Bunden.’ ‘Namelijk de Zwitsersche,’ teekent de uitgever aan. Moet de lezer nu niet denken dat Zwitserland een soort ‘Dreibund’ was? Bedoeld zijn natuurlijk de Grauwbunden.

Tot besluit nog iets ongehoords. Op blz. 539 teekent de dagboekschrijver aan, welke steden gestemd hebben tegen de resolutie van Holland van 17 November 1779 tot gebruik van geweld tegen Paul Jones. Het zijn er zes geweest, maar één is den schrijver ontgaan en hij laat daarom plaats voor één naam open. Nu heeft men tusschen twee de keus: de omissie te bestendigen, of haar te niet te doen. Er bestaat zoo iets als een resolutieboek van Holland; niets gemakkelijker dan het op te slaan. De vergeten stad is Brielle. Wat doet echter de heer Krämer? Hij onderstelt, waar geen ruimte is voor een onderstelling, en schrijft: ‘niet ingevuld; misschien Gouda.’ Van een dergelijke manier van werken kan ik mij geen voorstelling maken. Was den uitgever het opzoeken te veel, hij had ten minste kunnen weten, dat Gouda, als ‘groote stad,’ nooit *na* Rotterdam in de rij komt.

De lijst behoeft niet langer. Ware het ooit vereischt, ik kan den heer Krämer anders dienen; mijn zak is niet leeggeschud.

De heer Krämer had kunnen kiezen tusschen twee voorbeelden, die Fruin hem had gesteld, en die ik noemen zal het procédé-Dusseldorp en het procédé-Droste. Het eerste wordt toegepast op teksten, wier onverkorte mededeeling het doel voorbij zou schieten. Het tweede gebruikt den tekst als legger, en wil er een rijken voorraad wetenswaardige bijzonderheden op aanteekenen. Met name als men een tekst in de hand heeft die (zooals hier het geval is) voornamelijk gebruikt wil wezen om de prosopographie van een tijdvak verder te brengen, volgt men het tweede procédé. Maar men komt er niet zonder dubbel zooveel accuratesse als de heer Krämer besteed heeft, en tienmaal zooveel vlijt.

Dat een hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis met zulk werk voor den dag durft komen bewijst dat hier te lande aan een arbeid, als hij ondernam, veel te lage eischen worden gesteld. Het Historisch Genootschap heeft hier schuld. Het bemoeit zich met

punt en dubbele punt, met ij of y, en laat voor de rest violen zorgen. Men geeft aan onze historiografie teksten in handen, waarop zij nog een behoorlijk apparaat maken moet voor zij er iets mee uit kan richten. Niet slechts voor een nauwkeurigen afdruk, maar ook voor een in hoogeren zin goede uitgaaf stelle men den uitgever aansprakelijk[1)].

H.T. COLENBRANDER.

1) In de Gids van 1895 heeft W.G.C.B. de door Prof. Krämer bezorgde uitgaaf der brieven van Pieter de Groot besproken en er eenige fouten in doen opmerken, die met de door mij in 's hoogleeraars jonger werk aangewezene afkomst en trekken gemeeen hebben. De gegrondheid der terechtwijzingen van B. ter zake van het ongeoorloofd inlasschen van *argent* op blz. 8 en van *son vin* op blz. 47, van de averechtsche vervanging van *que* door *qui* op blz. 22, van het onverbeterd laten van *Monsieurs* op blz. 111 (om geen andere te noemen) kan niet met reden worden weersproken. Ik zou er niet aan gedacht hebben dit op te rakelen, had niet de heer Krämer, tot mijn innig leedwezen, op blz. XXXI van zijn inleiding op Hardenbroek neergeschreven: 'Aan waanwijze aanmerkingen, zonder kennis van zaken [een van deze bijvoeglijke bepalingen is geheel overbodig, C.], zooals men ze voor eenige jaren in "De Gids" kon lezen naar aanleiding van Pieter de Groot's brieven aan Wicquefort, wordt natuurlijk door niemand aandacht geschonken.' Brengt des hoogleeraars *natuur* waarlijk mede, gegronde aanmerkingen in den wind te slaan, dan zal niemand hem zijn geschapenheid benijden.

Verzen.

I.
Levenswil.

Gelijk een jonkvrouw louter weelde wacht
Van liefde en blij haar blanke schoonheid geeft,
Wijl toekomstdronken wreed naar leven streeft
Een kind, welks doel door háar moet zijn volbracht;

Haar liefde is lijden, maar wen 't kindje leeft,
Trotsch triomfeert zij met haar liefdevracht.
En teeder lacht zij, wen haar kindje lacht,
Den minnaar toe, wien ze ál haar pijn vergeeft; -

Zoo gaf mijn ziel, ontvlamd in passiegloed,
Zich weg aan 't Leven, hopend louter lust.

En 't Leven heeft mijn ziel een heelen stoet
Van blonde verze' en donkre liedre' ontkust.
Die willen zijn, hoezeer ik lijden moet.
Hun stillen wil volbreng ik, welbewust.

II.
Wee wie aan flarden....

Wee wie aan flarden al de rozen reet
Van blij gelooven, in mijn zielwarand
Door hemelheimwee meelijvol geplant!
Wee wie de sneeuw van godsvertrouwen wreed
Vertrad, bezoedlend heel mijn blanke land!
Wee wie den tempel, waar ik God beleed,
In brand stak! Wee wie 't leemen huis van leed
Mij bouwde, in hoon, met zwartgeschroeide hand!

Nu dool ik droef door mijn verwoesten tuin,
Nu dooit tot slijk mijn lelieblanke sneeuw,
Nu zit ik neer bij 't veil-omslingerd puin,
Omzwermd van klagende' uil en schrille meeuw.
Nu vliedt mijn ziel, bij schemeravond-bruin,
De leemen stulp waar 'k leef wat leek een eeuw.

III.
Heilig lijden.

Haar pijn geloovend straf voor andrer zonden,
De ziel verheerlijkt, 't lijf van kwaal beladen,
Lijdt blij de heil'ge, aanvaardende als genaden
De duivelwreede godgeslagen wonden.

Met hemelrozen troosten en verzaden
Met hemelhostie komen godgezonden
Blankstralende Englen, die hun reien ronden
Om Godes troon, in Godes glorie baden.

Doch wee wie, krank in ongeloov'ge tijden,
Zoekt heul in smart! Zij kan haar God niet loven.
Zij weet: haar leed bespaart haar lief geen lijden.

O lichte ladder Jacobs, die Daarboven
Verbond met Hierbeneên! laat tót mij glijden
Eén enkele' Engel uit de Sterrenhoven!

IV.
Levensreize.
1.

Mijn waan verblindde me als een kindje op reis,
Dat zacht den wand met zwakke handjes duwt,
In 't blij geloof dat hij den wagen stuwt
Naar 't blauwe en gouden weeldeparadijs,
Waar 't blanke lam den blonden leeuw niet schuwt,
Waar vreemde rozen kweelen vogelwijs,
Waar de Englen spelen, elk naar eigen eisch,
In gloriekleed en eeuw'ge meieluwt.

Zoo meende ik eens te sturen wat mij draagt,
Het Leven zelf. Mijn Vader brak mijn trots.
Toen wachtte ik stil, door Wijsheid kil verlaagd,
Waar 't snelle raderwentelen des Lots
Mij heenbrengt..... velen heb ik 't al gevraagd,
Elk antwoordde anders - en 't geheim bleef Gods.

2.

Zacht lacht de Moeder, zij die 't kindje zong
In slaap met zang van paradijzedroom,
Om Vaders koel verklaren hoe de stoom
't Vervaarlijk zwaar gevaarte al voorwaarts drong
Naar 't mooi Beloofde Land vol hoon'g en room.
Hij troost het kind met ooft, dat hij zich dong
In 't marktgewoel, doch Moeder zingt: ‘Blijf jong!’
En sterren vonklen, zilv'r in d' avonddoom.

Ik eet gedwee het vleesch der vrucht, bewaard
Heb ik de kernen, werp ze 't venster uit,
Vertrouw ze toe de milde moederaard.

Zoo zaai ik boomen, rood van purperfruit
Wanneer ik weerkeer... Hol in dolle vaart
Maar voort, o spoor! straks bloeit de baan als bruid.

3.

Nooit keer ik weder langs dezelfde baan.
Nooit zal ik zien, verrezen uit een pit,
Die 'k achtloos strooide, een boom belofte-wit.
En Vaders woorden laten me onvoldaan.

'k Geloof niet meer aan Moeders sprookje.... is dit
De ware weg naar de eeuw'ge lelielaan? -
O de engelharpe' in 't suizelen der blaân!
O 't heeml-aroom rondom een ziel die bidt!

Nu toef ik stil, te groot voor kinderspel,
Te moe voor werk, te droef voor zegening,
Die Vader eischt: hij brak mijn vrees voor hel
En vagevuur, die booze tooverkring.
De raadren rollen, Vader! 'k nader snel
De Doode Zee van ziel-vernietiging.

V.
Vlammen.

Ik droomde: ik stond bij 't veilgend vensterraam,
En zag een blank paleis in vlammen rood
Opgaan. Voor 't hellespel der vlammen sloot
Ik de oogen. - Roepen hoorde ik luid mijn naam,
Of sterker wil mij streng te zien gebood.
En 'k zag een man die, staande in vlammen, saam
Met vlammen kneedde meel. - ‘Na lang beraam
Stichtte ik dien brand, om 't kneden van dit brood.

Nu deel ik uit aan allen levens recht.
Gepleisterd graf vol doodebeendren voos
Was 't blank paleis door mij in asch gelegd.

Zie uit die vlammen, purp'r als tulp en roos,
Verrijzen 't nieuw paleis van marmer echt,
Waar liefde en schoonheid wonen voor altoos.’

VI.
Koe en Leeuwrik.

In lage wei herkauwt de loome koe,
Zoo deemoedvol, zoo log aan 't lot gedwee.
In hoog azuur doorjubelt de aetherzee
De leeuwrik licht en streeft de lichtwel toe.

O ware ik maar als één van deze twee!
Ik ben als beiden: aardezwaar en moe,
Herkauwt mijn hart en vraagt waarom en hoe,
Terwijl mijn zangziel opwiekt hemelrêe.

O vleugelkleppende eeuwigjonge ziel!
Stijg óp, voer mee mijn hart omhoog! of is 't
Zóo jarenzwaar dat, zoo ge 't waagde, 't viel?

Dan, daal mij nader waar, in blanken mist,
Ik droomende oog naar 't vonklend zonnewiel
En zing me als waar al wat mijn hart maar gist.

VII.
Extase.

In 't oude woud liep jong een stedekind.
In de avondboomen zong de vredewind.
En boschluchtdronken, als een wonder zag
Ik zwijmen heen den blauwen zonnedag.

En waasgoud daalde uit weste' en wemelkruin.
De heuvel bloeide - o 't leek een hemeltuin!
Blank aureool om ronde kern van goud,
Elk bloempje een ster - o 't leek een sterrenwoud

'k Was rein een kindeke in dat blanke bad
Van bloemen koel en zonder klanken bad
Ik, zonder knielen, 't blij gezichtje omhoog,
Terwijl de wind de bloemen licht bewoog.

Ik wachtte in zoet vertrouwen, vol ontzag,
De handen vroom gevouwen - en ik zag
En voelde God, in even beven maar,
Een zaalgende adem in mijn zwevend haar.

O vond nu weder 't oude stedekind
Dien bloemenheuvel en dien vredewind,
Dien zomeravond van mijn zeven jaar!
Geef die extase, o God! mij éven maar!

VIII.
Maangezicht.

Als zondezielen in den hellenpoel,
Bang beefden weerschijnvlammen troebelrood
In pekzwart nachtewater. Als een dood
Geelbleek gelaat, rees boven dakgewoel
De volle maan - neen, Hij die 't levensbrood
Verdeelde en wees de hemelpoort als doel
Den moeden pelgrim door woestijnen zwoel,
Die rees nu plechtig uit den wolkenschoot.

Twee vingren streng geheven tot vermaan
En de oogen hol van smart en afkeer dicht...

O doode Heiland! leer me uw wil verstaan!
Beschijn mijn twijfel met uw aangezicht
En wenk waarheen mijn zang moet brengen gaan
Het evangelie van uw liefdelicht.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

E.J. Potgieter: *Brieven aan Cd. Busken Huet*. Uitgegeven door G. Busken Huet, met een portret in heliogravure naar de schilderij van H.A. van Trigt. Eerste deel 1861-1868. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon. 1901.

Van deze 143 brieven zijn, op ééne van minder beteekenis na, de oudste, twaalf in getal, in *De Gids* van Februari van dit jaar openbaar gemaakt. Het waren de brieven die Potgieter schreef van zijn eerste kennismaking met Huet af, omstreeks 1861, tot Januari 1864, één jaar voor beider uittreden uit de Gidsredactie. Onze lezers zijn door deze publicatie reeds eenigszins ingewijd, en wat zij daar lazen moet hen hebben doen verlangen naar de verdere brieven.

Men kan hier weer de gewone aanmerking maken op de onbescheidenheid die openbaarheid geeft aan wat niet voor openbaarheid bestemd was; maar op deze gewone aanmerking kan ook het gewone antwoord volgen: alles hangt af van den inhoud der brieven die men aldus in het licht geeft en van het tijdstip waarop dit geschiedt. Van menige briefwisseling is de openbaarmaking een openbaring geweest, omdat zij van den briefschrijver karaktertrekken te voorschijn bracht, die de openbare persoon, de schrijver, de staatsman, niet naar voren placht te keeren.

Zoo is het ook met deze Brieven. Mij, die het voorrecht hem persoonlijk te leeren kennen heb moeten missen, is, onderwijl ik dit boek las, Potgieter veel nader getreden en veel liever geworden.

Zijn vrienden hadden het ons wel verteld - ik herinner aan de bladzijden die Zimmerman hem wijdde kort na zijn dood[1] en aan het mooie boekje van Huet[2] - welk een schat van eerlijkheid, edelmoedigheid, hartelijkheid er in dezen man huisde; Huet noemde Potgieter ‘een der zonnestralen van (zijn) leven’ en toen hij bij zijne terugkomst uit Indië den vriend niet meer onder de levenden vond, scheen het land hem uitgestorven. Maar al mochten intieme vrienden zoo over den vriend spreken, zij die verder stonden moesten van den man, dien zij in de eerste plaats uit zijne openbare geschriften hadden leeren kennen, zich een ander beeld vormen. Al behoefden zij zich hem niet voor te stellen als den ‘grimmigen blauwbaard, gelijk men zich onwillekeurig den stichter van een tijdschrift denkt, dat naar de scherpte van zijn kritiek en de aanvankelijke kleur van zijn omslag de Blauwe Beul genoemd werd’[3], dat een man zoo hoog en streng, zoo onverzettelijk in zijn oordeel, de ‘moeielijke’ dichter en prozaschrijver, de met bijna dictatoriale macht bekleede leider van *De Gids*, in hunne verbeelding, als mensch, eerder dan iets aantrekkelijks, iets hebben moest dat op een afstand hield, was begrijpelijk.

Van de vrienden moesten wij het op hun gezag aannemen dat Potgieter beminnelijker, toeschietelijker, edelmoediger was dan de lezers van zijn boeken en opstellen zich dit konden denken. Hier echter, in het eerste deel van zijn brieven aan Huet - waar reeds het portret voor den titel een zeer innemend beeld geeft van den ouden man - hebben wij hem zelf levend voor ons, hooren wij hem spreken, legt hij zijn hart voor ons open.

‘In brieven’ - zegt Huet[4] - ‘heb ik hem nooit “Amice”, altijd “Waarde vriend”, in gesprekken nooit “Potgieter”, altijd “meneer” genoemd, en hij mij wederkeerig. Jonge tijdgenooten tutoyeren elkander; leermeesters tutoyeren hunne discipelen; discipelen doen het hunne leermeesters niet terug. Ik was noch Potgieter's leerling, noch zijn tijdgenoot. Zich als mijn meerdere voor te doen,

1) *De Gids*. Maart 1875.
2) Potgieter 1860-1875. Persoonlijke herinneringen. Amsterdam 1877.
3) Persoonlijke herinneringen, blz. 12.
4) t.a.p. blz. 5.

streed met zijne beleefdheid. In mij kwam het niet op, mij als zijn gelijke te beschouwen. En zoo zijn wij vijftien jaren lang intieme vrienden geweest, zonder ooit tot die zekere gemeenzaamheid te vervallen, welke aan de hoogere vriendschap dikwijls afbreuk doet. De ongewone verhouding was zoo natuurlijk, dat hare ongewoonheid eerst nu mij treft.'

Hoe men over deze ongewone verhouding ook denken moge, bij de lezing van de eerste brieven, in ons Februari-nummer, hebben ons al aanstonds de hartelijkheid, de vertrouwelijkheid getroffen, die uit Potgieters brieven aan Huet spreken, de wijze waarop de achttien jaren oudere den jongen vriend om raad vraagt bij den herdruk van zijn proza-opstellen, zijn literaire fouten aan hem biecht. En hoeveler hart heeft Potgieter niet gestolen door dien brief van 5 December 1863, begeleidende een Engelsche blokkendoos voor den kleinen Gideon. Wat een enthousiasme in den vijf-en-vijftig-jarigen vrijgezel, die van de oude licht breekbare legkaarten die men niet door de kamer gooien kan, niets wil weten: 'Zie eens, Gideon, daar kunnen deze tegen! Eerst bouwen we er een toren van Babel van. Om valt hij. En nu kegelen wij er mee. Daar gaan zij over de tafel! Dan dòor de kamer. Zit ze na, jongen'...

Potgieter leefde met die Bloemendaalsche vrienden mee en het kind ging hem aan het hart als was het zijn eigen. Thans is den man het voorrecht gegund, den vaderlijken vriend, die in het voorjaar van 1868, bij het vertrek van de Huets naar Indië, het toen zeven- of achtjarig knaapje voor het laatst zag, maar blijkens zijn brieven voortdurend aan hem bleef denken, door de uitgaaf van deze Brieven zijn eerbiedvollen dank te brengen.

Merkwaardig zijn vooral in de brieven vóór Huets vertrek naar Indië, Potgieters vertrouwen in Huets letterkundigen smaak en de invloed dien hij, op zijn beurt, op Huets letterkundige werkzaamheid oefende.

Huet las, Huet koos, Huet verbeterde zijne opstellen uit de jaren 1837 tot 1845, waarvan Kruseman de uitgaaf op zich had genomen, en wanneer Potgieter op dat werk eene aanmerking heeft dan is het dat zijn vriend 'te karig (is) met aanmerkingen, met schrappen'. Wanneer Huet het plan maakt om in zijn 'Kronyk

en kritiek' van April 1864 Visserings *Herinneringen* en Potgieters *Proza* te behandelen dan heet het: 'ga uw gang, spaar geen onzer gekheden. Vissering heeft er minder dan ik, maar hij heeft ook niet, als ik, zoovelen hard gevallen'. Maar in een volgenden brief zal hij den 'Kronyk en kritiek'-schrijver toch niet zijn gang laten gaan zonder hem eenige wenken te geven: Huet moet, over Potgieter sprekende, Bakhuizen van den Brink recht doen, aan wiens omgang hij zooveel heeft dank te weten en wiens verwijdering hij nog betreurt. 'Een ding hoop ik van uw opstel, een ding vlei ik mij dat gij bereiken zult, namelijk hem [Bakhuizen] te prikkelen dat hij eindelijk Geel regt doe. Hij [Geel] was het die ons beide aanmoedigde.'... Huet liet het zich gezeggen. In zijn opstel over Vissering en Potgieter schrijft hij: 'Indien het waar is dat na '48 de "Gids" niet krachtig zou zijn blijven voortleven zonder den heer Vissering, het is niet minder waar, dat zijn eerste dappere schreden, evenzeer als door den heer Potgieter, geleid geworden zijn door den heer Bakhuizen van den Brink.' Een eind verder noemt hij Geels naam en zijn leuze 'Onderzoek en Phantasie' de leuze van *De Gids*, en dan - zich Potgieters wenk herinnerend - 'doch zoolang Dr. Bakhuizen van den Brink uit de volheid van hart en hoofd te zamen ons niet verhaald heeft hetgeen de drager van dat devies geweest is voor het wordend maandwerk' enz. Enkele maanden later vergenoegt Potgieter zich niet met Huet wenken te geven, maar geeft hij hem, in Mei, een volledige taak op voor de nog volgende Gids-afleveringen. 'Als de gast beschikken mogt over de schotels die de gastheer voor zou zetten, dan verwachtte ik na de *pièce de résistance* Nicolaas Beets, in Juli de *hors d'oeuvres* Withuys en Bogaers, in Augustus weer een stevige schotel Alberdingk Thijm, in September de zoetjes Helvet. v.d. Bergh en J. Kneppelhout, en in Oct. Nov. en Dec. het afwisselendst dessert ter wereld J. van Lennep, H.J. Schimmel en *pour la bonne bouche* Mevr. Bosb. Toussaint te zien verschijnen.' En nu heeft men *De Gids* van 1864 maar op te slaan, om te zien hoe gezeggelijk Huet zich tegenover Potgieter gedroeg. Het voorgeschreven programma is maand voor maand opgevolgd: al de genoemde schrijvers zijn behandeld, alleen met een kleine wijziging van de volgorde in het laatste kwartaal.

Maar het duidelijkst valt Potgieters invloed met de stukken in

de hand aan te wijzen in de beide opstellen, die in in het begin van 1865 aanleiding gaven tot de noodlottige breuk in de redactie van *De Gids*, tot het uittreden van Potgieter en Huet: ‘De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting van 1865 door een geabonneerde op het Bijblad,’ en ‘Een avond aan het Hof.’

Voor de buitenwereld was het groote schandaal van het Gids-nummer van 1865 niet het politieke opstel, maar de door Huet onderteekende kritiek op het jaarboekje ‘Aurora’ getiteld: ‘Een avond aan het hof.’ De idee om die kritiek te leggen in den mond van koningin Sophie, de begaafde kunstlievende Vorstin, en van hare adellijke hofdames was oorspronkelijk en vernuftig. Potgieter had het stuk, in eerste ontwerp, gelezen en hij schreef ervan (9 Dec. 1864):

‘“Openhartig mijne meening over uw opstel?” Gij kunt het gerust doen. Ge behoeft er mij niet bij te verzekeren *que ce n'est pas écrit au courant de la plume*, als onze briefjes. Of de Redactie het goed zal keuren? Het is moeielijk voor zoo heterogene elementen in te staan, maar van ergeren kan dunkt mij geen sprake zijn. Sprake! Ieder zal moeten erkennen dat Uw doel goed is, en Uw greep niet enkel vast, maar ook in vele opzichten nieuw. De Koningin geeft menig koninklijke les over kunst. Om intusschen nog eens op Vast terug te komen, is de greep soms, voor vrouwen, niet te vast? Vergiffenis, Mevrouw Huet! maar bij dames is de gedachte inderdaad de roode draad, die zich zoo bevallig door het geheel slingert en hen toch zamen houdt. Hier wordt de gedachte bijna betoog.’

En dan geeft Potgieter den schrijver allerlei wenken; hij moet niet enkel spreken van fraaie bronzen groepen die in de vertrekken der koningin te bewonderen zijn, hij moet die luxe ook doen zien. ‘In ieder harer vertrekken is buiten een buste van Eugénie, een portret van 't jong gestorven Mauritsje - viel er geen *mot du coeur* aan te brengen?’ En in den volgenden brief: Wat dunkt U om de greep te wettigen en de situatie te releveeren van het volgende motto:

> Mich dünkt, hier ist die Hoheit erst an ihrem Platz,
> Der Seele Hoheit!

Huet luisterde alweder naar den goeden raadgever; de beschrij-

ving van den salon der koningin werd herzien. Hij spreekt er o.a. in van ‘de beeltenis van een knaapje, door twee slechts al te welsprekende cijfers in den rand - een geboorte- en een sterfjaar - de gedachte wekkend aan een beroofde wieg en aan een ongenezen wonde eener moeder.’ En wat Potgieter hem als motto aan de hand gaf weet hij der koningin in den mond te leggen.

Maar noch *le mot du coeur*, noch het releveerend citaat vermochten het stuk te redden: Er stak een storm van verontwaardiging tegen op. De meest verontwaardigden spraken van majesteitschennis, noemden de beschrijving er een van het Hof van... Jan Vlegel, de zachtmoedigsten beschuldigden Huet van onbedachtzaamheid. Een bedachtzaam lid der redactie achtte zich, in zijne hoedanigheid van lid der Tweede Kamer, door het stuk ‘in een stelling gebracht tegenover het Koninklijk Huis, die voor (hem) min aangenaam (mocht) heeten’, en bedankte voor zijn redacteurschap.

Erger nog: er was uit den Haag een brief gekomen, bevattende aan het adres van de redactie een ‘remontrance’, zooals Potgieter het noemt, onderteekend door den Grootmeester van 's Konings Huis, dienstdoende bij H.M. de Koningin, Van Randwijck.

Was dit werkelijk een spontane lastgeving van de Koningin, of had de Grootmeester, die de beteekenisvolle namen van Lodewijk Napoleon droeg, ten einde het genoegen te smaken een *Quos ego*! te mogen laten hooren, zichzelve den last laten geven? Er is reden om het laatste aan te nemen. Maar Potgieter schrikte er van. ‘Que le proverbe a raison!’ schrijft hij aan Huet. ‘Ne touchez pas à la Reine!’ En in een lateren brief nog weer: ‘...ik (voor mijzelven) zweer ten minste *de ne jamais plus toucher à la Reine*’.

Maar bij de meerderheid der redactie werd de ontstemming vooral teweeggebracht door de andere, niet geteekende bijdrage van Huet: ‘De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting voor 1865.’ Omtrent het aandeel dat Potgieter in dat stuk gehad heeft, geeft een brief van 19 December 1864 merkwaardige onthullingen.

Potgieter had Huets denkbeeld toegejuicht om eens een overzicht te geven van de parlementaire welsprekendheid(?) - het vraagteeken is van Potgieter - in onze Tweede Kamer. Huet had

het stukje geschreven, waarin o.a. Thorbecke als parlementair redenaar gewogen en te licht bevonden werd en zelfs zijn karakter als staatsman niet onaangetast werd gelaten, en Potgieter had het naar de drukkerij gezonden. Maar nu begon het werk van den opper-redacteur. Huet teekende het stuk als ‘Adriaan Brouwer,’ Potgieter maakte ervan ‘Een geabonneerde op het Bijblad.’ Kleine opmerkingen geeft hij nog ten beste, maar dan komt hij met een groot citaat van Goethe aandragen, en geeft den schrijver in overweging dat citaat te gebruiken om er tegen te protesteeren en wel op deze wijze: ‘*Glad* erkennende dat in de stelling onschatbaar veel waars lag en haar toch *glad* bestrijdende.’ Huet neemt het gebodene dankbaar aan: op de bladzijde 51 en 52 van zijn opstel, in het Januarinummer van 1865, vindt men brokken van het Goethesche citaat - waar het voorkomt had Potgieter niet vermeld en ook Huet zegt het niet -, en dan daartusschen: ‘Göthe had ongelijk, hoe veel waars er ook in zijn hoofdgedachte ligt’. Die opmerking werkt hij dan verder uit.

Potgieter kon tevreden zijn.

Wie niet tevreden waren, dat waren de andere leden van de Gidsredactie.

Uit een brief van 24 December 1864 blijkt dat Potgieter niet zonder vrees was, dat het mis zou loopen. Daar was hem dien ochtend een stuk van Buys ter hand gesteld: ‘Donkere dagen voor Kerstmis’, over de discussie der Begrooting, of ‘eigenlijk over Liberalisme en Conservatisme’. ‘Dus’ - zoo schrijft hij verder, doelend op Huets bijdrage - geen volkomen *double emploi, mais le frisant*. Dat komt er van als men weinig *zamen* werkt en dat dan nog *plan*loos doet. Wat zullen wij besluiten? Opnemen? Maar dan dient *Donkere dagen voor Kerstmis* het eerste opstel te zijn... Het zou kunnen gaan, maar liever zag ik, onder een anderen titel, de bijdrage van Buys in 't Febr. Nr. De Uwe heeft meer voor dan de prioriteit, - zij behandelt het onderwerp van het standpunt van *De Gids*. De *Donkere dagen* kunnen in elk journaal worden geplaatst.

‘Gij zijt *handig, glad*, red er ons uit.’

Die klacht over de weinige samenwerking, de vraag aan Huet ten opzichte van een stuk van Buys: ‘Wat zullen wij besluiten? Opnemen?’ en dan de verklaring dat Huets aanval op onze par-

lementaire welsprekendheid en in het bijzonder op die van Thorbecke ‘het onderwerp van het standpunt van *De Gids* behandelt,’ terwijl zoo'n opstel van Buys overal op zijn plaats is - het geeft een verrassend kijkje in het bureau van de Gidsredactie uit den laatsten tijd van Potgieters bewind.

‘Wat zullen wij besluiten?’ Wij: Potgieter en Huet. Ook uit andere plaatsen van deze Brieven is het duidelijk, dat de eigenlijke redactie van *De Gids* in de laatste maanden berustte in de handen van die beiden. Huet had o.a. tot taak de stukken uit een oogpunt van stijl te corrigeeren, en dat niet enkel stukken van geleerden, die meer geleerd dan stilist waren, maar ook het werk van Mevr. Bosboom. Potgieter verzocht hem in het eerste blad der *Verrassing van Hoei*, ‘hier en daar een toetsjen aan (te) brengen, een redeke (te) schrappen, een lichtje (te) sparen of (te) hoogen.’ De vrijwillige medewerking van de overige leden der redactie was niet groot, en Potgieter moest ze tot werken aanzetten, wanneer er, wat vaak gebeurde, geen dragelijke kopij was. Van twee leden der redactie heet het: ‘zij moesten deze maand in het gareel’; van een ander: ‘ik heb hem geen rust gelaten’. Elders leest men: ‘X en Y blijven onwillig ijverig mee te werken. En toch wil ik tot het vroeger stelsel, boeken te zenden *quand même* aan onbeduidendheden en stukken te plaatsen om te vullen, niet terugkeeren. Het heeft mij lang genoeg verdroten.’ En dan: ‘Nu ik U tot bontgenoot heb, transigeer ik niet meer.’ In een brief van 1 December 1864 wordt gesproken van stukken die Potgieter hem ter lezing zendt ‘om alles Zondag, vóór de vergadering begint, te bepraten.’ Dat ‘vóór de vergadering begint’ zegt veel.

De Brieven bevestigen op dit punt volkomen de voorstelling die Quack in zijne herinneringen aan Busken Huet, in *De Gids* van Juni 1886, van den toestand gaf. Men was van weerszijden volkomen eerlijk en te goeder trouw. Het tweemanschap was van meening dat zij, door aldus de teugels in de hand te nemen en het tijdschrift te sturen in de richting die zij het best achtten, handelden in het werkelijk belang van land en letteren. Dat blijkt telkens uit deze Brieven van Potgieter en dat kunnen wij vernemen, zoo niet uit die van Huet aan zijn ouderen vriend, welke nog tot 1925 achter slot moeten blijven, althans uit Huets open

brief ‘Aan Mevrouw Bosboom Toussaint’[1], waarin hij met zijn beste pen te boek stelt, wat hem bewoog te schrijven zooals hij schreef en wat hem thans genoopt heeft, tegelijk met Potgieter, uit de Gids-redactie te treden. Maar het was begrijpelijk dat de andere redacteurs, hoe vol eerbied ook voor beider talent, met de wijze waarop de zaken van *De Gids* door hen bedisseld werden op den duur geen vrede konden hebben en verstoord waren over het feit dat Huet met medewerking van Potgieter, zonder zijn medeleden te waarschuwen en zonder zelfs Buys, den politieken mede-redacteur, erin te kennen, een anoniem stuk had geschreven, dat de politieke sympathieën van de meerderheid kwetsen moest.

Het moest tot scheiden komen. Een bijeenkomst door Potgieter met Vissering, Veth en Buys te Leiden gehouden, waarvan Potgieter schrijft: ‘men was, zooals ik het van vrienden en mannen verwachten mogt, bij verschil van gevoelen heusch en humaan’, leidde tot zoo weinig resultaat dat Potgieter drie dagen later, onder dagteekening van 15 Januari 1865, den volgenden brief tot de leden van de meerderheid richtte:[2]

> Mijne Heeren!
> Ik heb de eer U kennis te geven dat ik mijzelven verpligt acht op te houden mede-redacteur van de Gids te zijn. U zult van den Heer Busken Huet eene dergelijke verklaring ontvangen; overblijvende meerderheid zij U het lot van het tijdschrift aanbevolen.
> Mag ik U verzoeken mij te doen weten aan wien uwer ik de boeken en bescheiden tot de Gids betrekkelijk heb te zenden?
> Ten einde het Febr. nummer onder uwe directie in tijds kunne verschijnen, deel ik U mede dat de voorhanden kopy bestaat uit:
> [Volgen de titels van eenige stukken.]
> Het verschil van inzigt dat mij tot dezen stap leidt, ontneemt niets aan de achting waarmede ik mij noeme
> Uw dw. dr.
> E.J. POTGIETER.

Zooals hij aan Vissering schreef: alleen bij dit besluit had hij rust; hij kon niet anders.

Desniettemin achtten de overblijvenden zich verplicht, in het belang van het tijdschrift, nog een poging te doen Potgieter en

1) Haarlem. E.E. von München. 1865.
2) Het origineel berust in het archief van de Gidsredactie.

Huet ervoor te behouden. Zij stelden een brief op waarbij zij Potgieter in deze termen de redactie van *De Gids* aanboden:

> Met innig leedwezen ontvingen wij den brief, waarin gij kennis geeft, dat gij het aan u zelven verpligt rekent op te houden mede-redacteur van ‘de Gids’ te zijn.
> Wij eerbiedigen onzerzijds de motieven die 't U onmogelijk blijken te maken op den bestaanden voet mede-redacteur te blijven.
> Wij kunnen toegeven dat ‘de Gids’ langzamerhand welligt eene andere strekking heeft gekregen dan die door u in den aanvang werd bedoeld.
> Toch zijn wij tezeer overtuigd, dat het tijdschrift zóó naauw met uw naam is verbonden en zijn bestaan zoo innig met het uwe is zaamgeweven, dan dat wij niet oneindig liever zijne verdere leiding en zorg aan u zouden opdragen, met al degenen, die gij daartoe nevens u wenscht te roepen, in plaats van die aan ons zelven te houden.
> Wij bieden u daarom de redactie geheel en onverdeeld aan als uw eigendom

Dat was, blijkbaar, eerlijk en oprecht gemeend. Potgieter echter werd er door ontstemd: zijn indignatie loste zich in ironie op, zooals hij het uitdrukt in een briefje aan Schneevoogt, waarin hij het doet voorkomen alsof het aanbod niet ernstig gemeend kon zijn en hij een dwaasheid begaan zou met het aan te nemen.

In de volgende brieven aan Huet wordt aanvankelijk weinig meer over de groote gebeurtenis gesproken. Dan komt beider reis naar Florence in het voorjaar van 1865, waarover in de ‘Persoonlijke herinneringen’ het een en ander te lezen valt. Maar later blijkt toch telkens weer hoe het oude tijdschrift hem nog ter harte gaat. Zoo in een brief van 2 Juni 1865: ‘Welk een vers in *De Gids* van Junij 1865!! En om dat te beleven heb ik vijf-en-twintig jaar aan *De Gids* gewerkt!’

Wie nu meenen mocht dat Potgieter, na het gebeurde, verder met zijn ‘bontgenoot’ en lotgenoot in alles mee zou gaan, in ééne bewondering voor zijn werk en zonder kwaad te willen hooren van den man, op wien het Nederland dier dagen zooveel had aan te merken, vergist zich schromelijk.

Het merkwaardigste in de verdere brieven uit dezen bundel, waaruit een sprokkelaar nog vele andere belangrijke en pikante dingen zal weten te halen, is voor mij, te zien hoe Potgieter, de goedhartige, edelmoedige Potgieter, waar hij het noodig achtte ook tegenover zijn vriend Huet als de strenge criticus optrad en hem de roede niet spaarde. Dat blijkt allereerst uit zijne beoordeeling

van *Lidewyde* en later uit zijne veroordeeling van de voorwaarden waaronder Huet, toen hij besloten was naar Indië te gaan, van het ministerie Heemskerk zekere opdracht aannam.

'De geboorte van zuivere phantasie-gewrochten' - schreef Huet den 24^{en} October 1869 uit Indië aan zijn zwager Van Deventer - 'gaat bij mij langzaam in het werk.' Hij had dat bij *Lidewyde* ondervonden en Potgieter had hem over den langzamen voortgang van het werk gekapitteld. 'Geloof mij' - schreef hij hem 31 October 1867 - maak toch eindelijk een einde aan dat doorhalen en inkrimpen van *Lidewyde*, zij en Gij zullen beide het slachtoffer worden van Uwen kritischen geest. De beste bladzijde, met waarachtige warmte geschreven, wordt fletsch en flaauw als men haar zes, zevenmalen overleest. Génestet zondigde aan de andere zijde en toch lag er zin in zijn motto:

> Es ist nie mein Brauch gewesen
> Abgethanes neu zu thun!

En toen hij, kort voor Huets vertrek naar Indië, het werk in proef gelezen had, waarschuwde Potgieter den schrijver, dat hij met de enormiteiten en cruditeiten van Dr. Ruardi zijn vijanden nieuwe wapenen tegen zich in handen speelde. 'Het is nu of Ge, heengaande, er genoegen in vindt ons nog even in het gezigt te slaan. Dat kan uw doel niet zijn - en is ook geen kunst.'

Toen *Lidewyde* uitkwam, was Huet met vrouw en kind reeds op weg naar Indië.

Potgieter gaf hem, in een brief van 2 Juli 1868, eenige staaltjes van de oordeelvellingen, die hij hier en daar had opgevangen. Een man van smaak, van tact, van letteren 'vindt den stijl kritisch betoogend, maar volstrekt geen novellen-stijl'; een fatsoenlijke vrouw moeder van zes kinderen, acht het boek 'immoreel, zeer immoreel, mijnheer! en ik zal mij wel wachten het mijne dochters in handen te geven'.... 'voor zij zes kinderen zullen hebben, Mevrouw!' laat Potgieter erop volgen. 'Schadd gaf blijk van oordeel toen hij opmerkte dat de auteur zijne personen te veel toelichtend voorstelt.' In een lateren brief vertelt Potgieter wat Thym hem van *Lidewyde* zei: 'Drie vierde van het boek bewees, dat Gij nog altijd onze eerste schrijver zijt, maar het laatste vierde *fi, l'horreur*!' Potgieter laat er op volgen: 'Zijn overige opmerkingen kon ik moeijelijk weerleggen - het verzuimde gesprek Stephenson-Ruardi

.... idem Ruardi-André, - de afwezigheid van eenige releveerende figuren.' Zoo vindt men nog hier en daar, tusschen anderer critiek, de meening van Potgieter zelf. Vroeger al had hij geschreven - nadat hij Huet had opgewekt, op zijn reis naar Indië 'een nieuwen mensch aan te doen, dat is, een praatje te maken met den eerste den beste, overtuigd dat Gij een nieuw boek inziet, waarbij het slechts aan U staat, al snuffelende de belangrijkste bladzijde te vinden en *to catch the manners as they fly*': 'Een volgende *Lidewyde* zal dan de eerste overtreffen, liever nog, zij zal buiten het voordeel van een zeer goed verklarende methode te bezitten, de gave hebben zich zelve door hare handelingen aan te kondigen. Loopt de draad wel door een kluitje kandij?'

Die, hier gecritiseerde, weinige meegaandheid, die geslotenheid, waaronder zij die ermeê behept zijn vaak zelf het meest lijden, schijnt bij Huet tegenover Potgieter in iets ergers ontaard, waar hij hem onkundig laat van hetgeen er tusschen hem en het ministerie is overeengekomen ten aanzien van zijn reis naar Indië.

Dat Huet, door tusschenkomst van den begaafden 'brasseur d'affaires politiques', Mr. Daniel Koorders, van een ministerie-Heemskerk vrijen overtocht naar Indië had aangenomen, tegelijk met de opdracht, wel niet, zooals men toen beweerde, 'om de Indische pers te breidelen', maar dan toch om over die pers, waarvan hijzelf deel ging uitmaken, een rapport samen te stellen - een daad die Huet zelf in een brief aan zijn zwager Dr. J.C. van Deventer, van 20 October 1869, 'niet bewonderenswaardig' heeft genoemd,[1] - moest Potgieter eerst, na Huets vertrek, van de buitenwacht vernemen. Het moet hem bitter gegriefd hebben en in zijn brieven laat hij er zich herhaaldelijk over uit.

In een brief van 7 Sept. '68 schrijft hij hem niet met een verhaal van de praatjes die er over hem gaan te willen kwellen 'nu (hij) voor *le coup de téte* - Koorders - en de schromelijke onvoorzigtigheid - de passage - reeds met allerlei *déboires* (heeft) geboet.' Later: 'Hoe wenschtte ik dat ge al het onvoorzigtige van den gedanen stap inzaagt.' Nog later: 'Voor dertig jaren vond ik het vreemd van den goeden Drost, dat hij onder de door hem opgeschreven Gulden Spreuken een plaats had gegeven aan de

1) Brieven van Cd. Busken Huet. I blz. 227.

woorden van Radja Sing, geloof ik, luidende: *les bienfaits nous font esclaves*. De waarheid scheen mij nieuw noch vreemd. Helaas, Gij moest haar in het Westen vergeten om er in het Oosten aan te worden herinnerd.' En in dienzelfden brief: 'Ik neem het u niet kwalijk, dat Ge voor mij een geheim hebt gemaakt Uwer onderhandelingen met Hasselman,[1] - school echter in de behoefte die Gij gevoeldet dat te verheelen niet een wenk dat de zaak au fond minder pluis was?' Bladzijden lang gaat de strafpredicatie voort: 'Maak u zelven eindelijk los uit de strikken der dialectiek, waarin Gij u tot mijne smart in de laatste twee jaren al meer en meer hebt verward; de twijfel, of er eigenlijk goed of kwaad is, de minachting voor de stem die in ons binnenste *blijft* spreken, al heeft het verstand triomfantelijk betoogd, dat deze eigenlijk geen regt heeft een woord in het midden te brengen, de versmading der menschheid, als school bij al haar ziekelijks en zwaks niets goeds of groots in haar. Die aanklagt, Amice! is niet nieuw; menige toespeling mijnerzijds werd in dit opzigt door U verstaan, maar niet beantwoord, menige kantteekening op Lidewyde *fut passée en silence*'...

Het zou nu dubbel belangrijk zijn, de brieven van Huet te kunnen lezen, waarin hij zich tegenover deze vermaningen en beschuldigingen verdedigt. Dat dit alles ten slotte in Potgieters vriendschappelijke verhouding tot zijn vroegeren 'bontgenoot' geen verandering heeft gebracht, bewijzen de verdere brieven, waarin telkens de oude toon weerklinkt, waarin Potgieter prettige beschrijvingen geeft van zijn wedervaren, o.a. in die kostelijke teekening van de vertooning waarmede de plechtigheid van Quacks intree als professor te Utrecht vergezeld ging.

'Ze hebben mijn vriend begraven in zijn eigen *Verspreide en Nagelaten Werken*,' klaagde Huet in den aanhef van zijn *Persoonlijke Herinneringen*. Het was Huets eigen wensch dat de brieven van zijn vriend en raadsman aan hem zouden worden uitgegeven en hijzelf bereidde - zooals de heer Gideon Huet het ons in een kort voorbericht meldt - deze uitgaaf voor door een zeker aantal brieven af te schrijven of aan zijne vrouw te dikteeren en voor

1) Minister van Koloniën in het Ministerie Heemskerk.

de pers gereed te maken. Want hij wist wel dat dit ‘nagelaten werk’ ons den levenden Potgieter zou vertoonen, en van zijn beminnelijkste zijde, als oprecht en edelmoedig vriend. Waarschijnlijk zou het zijn wensch geweest zijn, en zeker is 't het voornemen van Mevrouw Huet geweest tegelijker tijd zijn brieven aan Potgieter het licht te doen zien.

Dit ‘couple intellectuel’, in 1868 gescheiden door Huets vertrek naar Indië, had door de gelijktijdige uitgaaf van beider brieven weer in den geest vereenigd voor ons kunnen staan. Het heeft niet zoo mogen zijn en wij hebben ons te schikken in het onvermijdelijke.

Maar laat dan althans de belangstelling waarmede deze eerste bundel brieven van Potgieter ontvangen zal worden bewijzen, dat dit geslacht de besten onder de Nederlandsche letterkundigen der negentiende eeuw in eere houdt, en als een kostelijk geschenk aanvaardt al wat strekken kan om hen beter te leeren kennen.

Potgieter en Huet beiden hebben het aan hunne landgenooten verdiend.

Muzikaal overzicht.

Gedenkteeken voor Robert Schumann. - Schumann en de dichters der Romantiek.

Den 8sten Juni van dit jaar werd in de Saksische stad Zwickau een gedenkteeken ter eere van Robert Schumann onthuld.

'Het werd tijd' - zou men kunnen zeggen. Terwijl men in Hamburg reeds voorbereidingen treft voor het oprichten van een Brahms-monument, heeft Zwickau, de geboortestad van Robert Schumann, er gedurende veertig jaren na diens dood over moeten nadenken, of zij haar beroemden zoon de eer zou waardig keuren, zijn aandenken ook door een openbaar zichtbaar teeken levendig te houden.

Vijf en veertig jaren scheiden ons van het tijdstip, waarop Robert Schumann stierf. Veel is er sedert dien tijd in de muziek voorgevallen, en wij zijn gewoon geraakt aan andere klanken dan die ons uit de muziek van Schumann tegenklinken. En toch, wanneer wij naar zijne muziek luisteren, voornamelijk op het gebied waarop de meester zijn oorspronkelijkheid en genialiteit het meest overtuigend heeft doen uitkomen, dan geven wij voor die muziek, zoo oud als zij betrekkelijk reeds is, gaarne menige hedendaagsche nieuwigheid in ruil.

Het genre, waarin Schumann onovertroffen blijft en dat hij met recht *het zijne* had kunnen noemen, heeft men dikwerf getracht na te bootsen, maar hoe ver staan die nabootsingen van het origineel!

Schumann's Muze is evenmin geschikt voor de groote menigte als die van Chopin; de taal, die zij spreekt, is daartoe van te intiemen aard. Om hem een hulde te brengen, die volkomen voor hem past, zou men zich derhalve moeten bepalen tot de uitvoering

zijner ‘kamermuziek.’ Bij de feestviering ter gelegenheid der bovengenoemde onthulling in Zwickau heeft men dit niet gedaan, doch het moet erkend worden, dat er twee omstandigheden waren die dit rechtvaardigden. In de eerste plaats was te voorzien - en de uitkomst heeft dit bevestigd -, dat het aantal van hen, die de feestuitvoeringen wenschten bij te wonen, zeer groot zou zijn, waardoor van zelf het intieme karakter reeds verloren ging; en ten andere begreep men te recht, dat men bij een hulde als deze niet zoo exclusief mocht te werk gaan en den componist ook eer behoorde te bewijzen door de uitvoering van dat gedeelte zijner werken, dat niet tot het gebied der zoogenaamde kamermuziek te rekenen is.

Zoo werd te Zwickau op den eersten concertavond *Das Paradies und die Peri* uitgevoerd en werden op den tweeden het piano-concert, de *Genoveva*-ouverture en de C dur-symphonie ten gehoore gebracht. Op het programma kwamen overigens nog voor het A moll-kwartet, het klavierkwintet, liederen voor één stem en enkele der meest bekende mannenkoren.

Laat zich dus een handelwijze, als die te Zwickau gevolgd is, zeer goed verklaren, zoo blijft het m.i. toch waar, dat wie het wezen en de eigenaardigheid der muziek van Schumann goed wil leeren kennen en genieten, hem moet nagaan in zijne composities op het gebied der kamermuziek, en vooral... in zijne *liederen* en in de menigvuldige muziek, die hij voor klavier alleen heeft geschreven.

Schumann heeft het zelf gezegd: ‘Ich getraue mich nicht, Besseres zu leisten, als was ich auf dem Gebiete des *Liedes* geschaffen habe’, en inderdaad ligt op *dat* gebied de groote kracht zijner individualiteit. Maar dan neme men hier het woord ‘lied’ in zijn ruimsten zin en beschouwe ook zijn muziek voor klavier als liederen... ‘ohne Worte’.

Wat Schumann in 1834 bij de oprichting van het *Neue Zeitschrift für Musik* omtrent de strekking van dit blad schreef, namelijk dat het o.a. wilde medewerken om ‘eine neue poetische Zeit vorzubereiten, beschleunigen zu helfen’, dat toont aan, hoezeer het er hem om te doen was, de muziek niet als een louter tonenspel te beschouwen, doch haar in innige verbinding met de poëzie te brengen.

In dit opzicht stond hij zeer onder den invloed der werken van Jean Paul Friedrich Richter, een der eerste vertegenwoordigers of liever een der voorloopers van de Duitsche romantische school op litterair gebied.

Jean Paul was zelf een groot vriend van de muziek en ook een beoefenaar van deze kunst. Van zijn vader, die componist en klavierspeler was, had hij een groot muzikaal talent geërfd. In Schwarzenbach, een klein dorp in het Fichtelgebergte, waar zijn vader een betrekking bekleedde, ontving hij voor het eerst onderricht in het klavierspel en ook in de harmonieleer. En zoodra hij zich daarin maar eenigszins thuis gevoelde, verschafte hij zich een aantal composities voor piano, die met zijne eigen phantasiën een repertoire vormden, waarmede hij den kleinen doch gezelligen kring van vrienden, dien hij in het Beiersche stadje Hof om zich heen verzameld had, genotvolle oogenblikken verschafte. Meestal echter - zoo verhaalt een zijner tijdgenooten - droeg hij geen stukken van anderen of composities van zichzelven in vasten vorm voor, doch was het meer een phantaseeren op het klavier, waarin hij in tonen trachtte weer te geven, wat zijn geest in die oogenblikken vervulde.

Dat phantaseeren op de piano was een der grootste genoegens van Jean Paul. Hij zegt ergens: ‘Wenn mich eine Empfindung ergreift, dass ich sie darstellen will, so ringt sie nicht nach Worten, sondern nach Tönen, und ich will auf dem Klavier sie aussprechen. Einen ganzen Tag könnt' ich fort phantasiren, sowohl poetisch als musikalisch, und gerade in diesem langen Phantasiren hör' ich erst jeden Ton recht rein. Nichts erschöpft, nichts rührt mich mehr als das Phantasiren auf dem Klavier. Ich könnte mich todt phantasiren.’

Jean Paul was verscheidene malen in de gelegenheid, proeven af te leggen van zijn talent in de vrije phantasie. Toen hij na den opgang, dien zijne beide werken *Die unsichtbare Loge* en *Hesperus* gemaakt hadden, Weimar bezocht en in voorname kringen aldaar verkeerde, liet hij zich dikwerf in vrije phantasiën op het klavier hooren, en onder zijne vrienden en vereerders ontstond menigmaal strijd over de vraag, wat men in hem meer moest bewonderen: zijn dichterlijk of wel zijn muzikaal talent.

Zooals gezegd is, maakten de werken van Jean Paul op Schumann, die er op nog jeugdigen leeftijd mede bekend raakte, een

levendigen indruk en hebben zij op zijne composities, althans op die zijner eerste periode, een grooten invloed uitgeoefend.

Niet minder invloed echter had op hem Theodor Hoffmann, die in het begin der 19de eeuw in zijn hoedanigheid van dichter en toonkunstenaar in Duitschland een tijdlang grooten opgang heeft gemaakt.

In de wereld van het demonische en phantastische, die Hoffmann gevangen hield, trad zijn groot talent misschien nog duidelijker te voorschijn in de muziek dan op litterair gebied. Met Jean Paul had hij veel overeenkomst, doch als musicus was hij zoowel practisch als theoretisch veel meer ontwikkeld dan deze en ten onrechte zijn zijne muzikale composities, op wier beteekenis zelfs een Carl Maria von Weber de aandacht vestigde, geheel aan de vergetelheid prijsgegeven.

Het leven van den auteur der *Phantasiestücke in Collots Manier* en *Kreisleriana* en van de opera *Undine* was er een vol afwisseling maar ook vol zorg en ontbering. Reeds vroeg werd hem muziek geleerd en oefende hij zich ook in de compositie. Als student vormde hij te Koningsbergen een kleinen muzikalen kring voor wien hij zijne composities voordroeg. O.a. componeerde hij toen de Dom-scène uit Goethe's *Faust*, welk stuk echter met vele andere muzikale werken van Hoffmann verloren is gegaan.

Ongelukkige familieomstandigheden verlamden echter al spoedig zijn scheppingskracht en brachten hem in een stemming, die hem ongeschikt maakte, op den ingeslagen weg voort te gaan. ‘Alle meine Lieblingsarbeiten - zoo klaagt hij - liegen unvollendet, ich habe nicht den Muth, die Stimmung sie fort zu setzen. Meine Phantasie ist erschlafft und mein Geist erliegt unter dem Drucke der niedrigsten Verhältnisse.’

In den zomer van 1796 nam Hoffmann afscheid van Koningsbergen. Als jurist was hij achtereenvolgens werkzaam in Glogau, Berlijn en Posen (in welke laatste stad hij de operette *Scherz, List und Rache* van Goethe componeerde en deed opvoeren) en kreeg toen een betrekking als regeeringsraad in Plozk, een nest in Oost-Pruisen. Hoewel de toestanden aldaar, volgens zijn zeggen, erbarmelijk waren, kreeg hij evenwel weder lust in de compositie en begon aan twee operetten, waarvan de eene *Der Renegat* heette en de andere, *Faustine* genaamd, de eertijds beroemde zangeres Faustina Hasse tot middenpunt had.

In Warschau, waar hij eenigen tijd later een ambtelijke betrekking kreeg, had hij gelegenheid te toonen, wat hij als practisch musicus vermocht te doen. Daar was een muziekvereeniging opgericht, die in Augustus 1806 haar eerste uitvoering gaf. Hier zag het publiek - schrijft een zijner vrienden - Hoffmann voor de eerste maal dirigeeren en bewonderde, met hoeveel kalmte en bedaardheid de anders zeer bewegelijke man het geheel leidde. Zijne tempi waren vurig en snel, maar zonder overdrijving, en naderhand zeide men van hem dat niet licht een dirigent hem in het interpreteeren der composities van Mozart zou hebben overtroffen, indien hij maar met een goed orkest had kunnen optreden.

Mozart was zijn lievelingscomponist en naast deze waren het vooral Gluck, Cherubini en Haydn en in de kerkelijke muziek de oude Italianen, die het meest bij hem in aanzien stonden. Ook van Beethoven, dien hij zeer bewonderde, liet hij toen reeds een symphonie uitvoeren.

Hoffmann scheen te Warschau zeer in zijn element te wezen. Hij componeerde een operette in één bedrijf: *Der Kanonikus von Mailand*, een romantische opera *Schärpe und Blume*, naar Calderon, waarvan hij zelf het libretto geschreven of bewerkt had, verder de muziek voor het treurspel *Das Kreuz an der Ostsee* van Werner en eindelijk *Die lustigen Musikanten* van Brentano. Omtrent laatstbedoelde opera schreef hij: ‘In December van het vorige jaar componeerde ik een zeer geniale operatekst van Clemens Brentano, die in April van dit jaar (1806) hier in den schouwburg ten tooneele gevoerd werd. De tekst beviel niet; het was kaviaar voor het volk, gelijk Hamlet zegt. Over de muziek werd gunstiger geoordeeld.’

In het laatst van 1806 kwam er echter voor Hoffmann een groote verandering. De slag bij Jena had plaats gehad. De Franschen rukten Warschau binnen en drongen de Polen, het juk der heerschappij van Pruisen af te schudden. Warschau werd het middenpunt van den Poolschen opstand en met de Pruisische regeering aldaar was het gedaan. Alle Pruisische ambtenaren verloren hun plaats en onder hen ook Hoffmann.

Hij voltooide zijn opera *Die Schärpe und die Blume* en nam daarop het besluit, naar Weenen te gaan en daar alleen voor de kunst te leven. Maar toen het op de uitvoering van zijn besluit aankwam, ontbrak het hem aan de noodige geldmiddelen voor de

reis, en daar zijne pogingen, om van de regeering in Berlijn weder een aanstelling te erlangen, schipbreuk leden, bleef hem niets anders over dan naar een plaats als muziekdirecteur om te zien.

In den ‘Reichsanzeiger’ plaatste hij de volgende advertentie: ‘Iemand, die volkomen vertrouwd is met het theoretische en praktische deel der Muziek, zelf voor het theater composities van beteekenis heeft geleverd en met succes aan het hoofd heeft gestaan van een belangrijke muziekinstelling, wenscht als muziekdirecteur aangesteld te worden, zoo mogelijk bij een theater. Behalve zijne reeds genoemde capaciteiten, is hij ook met het theaterwezen en zijne eischen geheel vertrouwd, is thuis in alles wat decoratief en costuums betreft en is buiten de Duitsche ook de Fransche en de Italiaansche taal machtig.’

Het antwoord op deze advertentie in het toen tamelijk veel gelezen blad liet niet lang op zich wachten. De Rijksgraaf von Soden, onder wiens toezicht de stedelijke schouwburg in Bamberg stond, bood Hoffmann de plaats van muziekdirecteur aan, en deze aarzelde niet, dit aanbod aan te nemen. Als om te bewijzen, dat hij in zijn annonce niet te veel gezegd had, componeerde hij in weinige weken een opera genaamd *Der Trank der Unsterblichkeit*, waarvan genoemde graaf het libretto vervaardigd had, en kwam in den zomer van 1808 in Bamberg. Hij werd echter al heel spoedig in zijne verwachtingen teleurgesteld. Graaf von Soden, op wiens steun hij gehoopt had, verliet Bamberg en gaf de leiding van het theater over aan den directeur Enno. Met Enno samenwerken ging niet en Hoffman was nog geen twee maanden aan den Schouwburg verbonden, of het was uit met de kapelmeester-heerlijkheid.

Hoffmann nam nu nog slechts de verplichting op zich om tegen 30 gulden per maand gelegenheidsstukken, marschen en koren voor het theater te componeeren, doch daaraan kwam ook al gauw een einde, daar Enno zijn personeel niet betaalde en natuurlijk ook Hoffman in die schade liet deelen.

Deze moest nu voorshands zijn brood trachten te verdienen met onderricht geven en componeeren. Veel verdiende hij er niet mede. Het meeste moest van het les geven komen, maar de talentlooze leerlingen brachten hem tot vertwijfeling. In *Kater Murr* heeft hij zijn lijdensgeschiedenis als muziekonderwijzer met groote waarheid beschreven.

Eindelijk wendde hij zich tot den toonkunstenaar Rochlitz in Leipzig, die een muzikaal blad uitgaf, en bood hem zijn medewerking aan. Rochlitz ging terstond op het aanbod in en gaf hem voor de te verwachten bijdragen reeds geld vooruit. Niet lang duurde het, of de *Phantasiestücke in Collots Manier* verschenen, waarmede Hoffman zijn roem op letterkundig gebied vestigde. In zijn dagboek schreef hij: ‘Mijn litteraire loopbaan schijnt te willen beginnen.’

Niettemin verwaarloosde hij de compositie nìet. Voor den Groothertog van Würzburg componeerde hij een *Miserere*, voor het theater in Bamberg een opera *Das Gespenst*, op tekst van Kotzebue, een melodrama *Dirna* van graaf Soden en een trio in E-dur. De opera werd bijna uitgefloten, maar het melodrama maakte veel opgang en bij de eerste voorstelling (11 October 1809) werd de componist aan het slot voorgeroepen.

Hoffmann kwam daarna opnieuw aan het theater te Bamberg. In 1810 nam de dichter Holbein, met wien Hoffmann jaren geleden in Glogau vriendschap gesloten had, de directie van het theater op zich en onder zijn verstandige en energieke leiding ging de onderneming zeer vooruit. Ongelukkigerwijs trad Holbein reeds een jaar later weder af, en zoo stond Hoffmann, die als kapelmeester 50 gulden per maand verdiende, weder op straat. De nood steeg hoog bij hem en in zijn dagboek leest men: ‘Mijn oude jas verkocht om te kunnen eten.’

Hij zag in, dat hij moest trachten, zich door een schitterende daad er boven op te werken. ‘Nur der mir inwohnende Genius der Musik - zoo liet hij zich uit - kann mich aus meiner Misère reissen, es muss jetzt etwas geschehen, etwas Grosses muss geschaffen werden im Geiste der Händel, Bach, Mozart, Beethoven.’

Tot de hoogte dier sterren reikte het talent van Hoffmann niet, maar wat in zijne macht stond, dat deed hij. Toen men hem het romantisch verhaal *Undine* van De la Motte Fouqué had voorgelezen, rijpte het plan in hem om daarvan een groote opera te maken. Een zijner vrienden te Berlijn, wien hij zijn plan toevertrouwde, wist Fouqué te bewegen zelf het libretto te vervaardigen. Hoffman was daarmede zeer ingenomen. ‘Ihre Nachrichten - - schrijft hij aan dien vriend - haben mir eine wahrhaft kindische Freude verursacht. Mach' ich keine gescheite Composition, so bin ich ein Esel und es soll forthin nicht mehr von mir die Rede sein unter gemüthlichen Menschen and Freunden. Ich fühle

es ganz, welch' seltenes Glück mir dadurch beschieden, dass ein Dichter wie Fouqée für meine Noten arbeitet.'

Maar dan laat hij toch niet na, aan zijn vriend te verzoeken den dichter er vooral op attent te maken, dat bij opera-onderwerpen vooral beknoptheid noodzakelijk is. Overigens zijn de verzen van Fouqué zoo muzikaal, dat hij zich omtrent het componeeren niet de minste zorg maakt. Is de dichter eenigszins in twijfel omtrent den vorm van terzetten, kwartetten en andere ensemblestukken, laat hij dan het eerste het beste opera-libretto raadplegen, daar deze *homuncio* het best den vorm wist te vinden, die voor den componist de meest passende is.

Den 14^{den} November vinden wij hem aan de opera bezig. Hij noemt het libretto een meesterstuk en verklaart in de beste stemming te zijn om aan het componeeren te gaan.

Te midden van dien arbeid ontvangt hij onverwacht uit Koningsbergen een erfenis, die hem voor langen tijd van zijne zorgen bevrijdt. In April 1813 neemt hij den post van kapelmeester bij het tooneelgezelschap van Joseph Seconda te Dresden aan, welke aanstelling hem evenzeer met vreugde vervult.

Op dat oogenblik was het dus alles *couleur de rose*. Het zou echter spoedig weer veranderen. Nadat hij met groote verwachtingen naar Dresden was gegaan, vond hij die stad door de Franschen bezet. Seconda was toen in Leipzig en daarheen moest zijn kapelmeester hem volgen. Het opera-gezelschap gaf toen afwisselend voorstellingen in beide steden en dat vermoeiende heen en weer trekken, gepaard met veel theaterarbeid, had de krachten van Hoffman al spoedig uitgeput. Hij werd ziek en kon aan zijn opera *Undine* maar weinig doen. Slechts twee bedrijven waren er van gereed.

Napoleon had Dresden tot middenpunt zijner militaire operatiën gemaakt en er een voornaam gezelschap heengelokt. Een Italiaansch operagezelschap trad met dat van Joseph Seconda in concurrentie, maar het laatstgenoemde scheen toch goede zaken te maken, want uit Hoffmann's brieven van dien veelbewogen tijd blijkt, dat hij steeds met groot succes en bij uitverkocht theater dirigeerde.

Niettemin was hij te wispelturig en te lastig van aard om lang op dezelfde plaats te blijven. Hij kreeg ongenoegen met zijn chef, wierp hem den dirigeerstok voor de voeten en vertrok zonder af te wachten, dat hij voor de betrekking, die hij opgaf, iets anders had gevonden.

Gelukkig kwamen anderen hem weder te hulp. Men bezorgde

hem een aanstelling bij het Pruisische ministerie van Justitie. En zoo trad Hoffman, na zes jaren lang in de kunstwereld verkeerd te hebben, in September 1814 weder in den Staatsdienst.

In de eerstvolgende jaren zien wij Hoffmann op het toppunt van zijn roem als dichter en componist. De opera *Undine* werd den 3^{den} Augustus van het jaar 1816 met groote pracht en met zeer veel bijval voor de eerste maal te Berlijn opgevoerd. Carl Maria von Weber sprak er met grooten lof over en noemde de opera, van muzikale zijde beschouwd: ‘das schöne Resultat der vollkommensten Vertrautheit und Erfassung des Gegenstandes, vollbracht durch tief überlegten Ideengang und Berechnung der Wirkungen alles Kunstmaterials, zum Werke der schönen Kunst gsstempelt durch schöne und innig gedachte Melodien.’

Zondag 8 Maart 1818 werd de opera te Berlijn voor de 23ste maal gegeven en den daaropvolgenden Dinsdag brandde de schouwburg af met al het materiaal - decoratief, costumes, muziekwerken enz. - dat daartoe behoorde.

Met Hoffmann ging het niet beter. Van de groote hoogte, tot waar hij geklommen was, dank zijn geschriften en niet het minste door zijn opera *Undine*, stortte hij plotseling naar beneden. Langdurige ziekte en een noodlottige neiging voor nachtelijke braspartijen hadden zijn gezondheid totaal vernietigd. Den 25sten Juni 1822 maakte de dood een einde aan zijn lijden.

Wat Hoffmann op letterkundig gebied heeft voortgebracht, is voor een groot deel een openbaring van zijn eigen levens- en lijdensgeschiedenis. De ‘Phantasiestücke’, de ‘Serapionsbrüder’, de ‘Lebens-Ansichten des Kater Murr’ en de fragmentarisch geschreven biographie van den kapelmeester Johannes Kriegler zijn eigenlijk niets anders dan zijn autobiographie. In de vertellingen ‘Die Fermate’, ‘Ritter Gluck’, ‘Kreisleriana’, ‘Don Juan’ treedt wel hetphantastische element het sterkst te voorschijn, doch daar doorheen schemert de grootste geestdrift voor muziek en tevens een groot begrip van deze kunst.

De instrumentaalmuziek is, volgens hem, de meest romantieke van alle kunsten, omdat alleen het oneindige het onderwerp daarvan is. Beethoven beschouwt hij als een zuiver romantischen componist, en is dat niet de reden - zoo vraagt hij -, dat deze meester in de vocaalmuziek, die het onbestemde van het oneindige niet toelaat, minder groot is?

Zijne meeningen over de ‘Opera’, en in het bijzonder over de verhouding van den dichter tot den componist, heeft hij in het tweede deel der *Kreisleriana* en in de novelle *Dichter und Componist* verkondigd. De meeste zoogenaamde opera's - zegt hij - zijn slechts onbeduidende schouwspelen met gezang. Van dramatisch effect is geen sprake. Zij bestaan slechts uit losse scènes, die niet het minste poëtisch verband met elkander hebben. Dikwijls heeft de componist onwillekeurig slechts alleen voor zich gewerkt en het armzalige gedicht loopt er dan eenvoudig naast, zonder in de muziek te kunnen opgaan. Onder die omstandigheden kan de muziek in zekeren zin wel goed zijn, d.i. zij kan, zonder met magische kracht den toehoorder te treffen, een zeker welbehagen opwekken, maar dan is de Opera niets meer dan een concert, dat op het theater met decoratief en costumes gegeven wordt.

Zeer treffend zegt Hoffmann: ‘Eine wahrhafte Oper scheint mir nur die zu sein, in welcher die Musik unmittelbar aus der Dichtung als nothwendiges Erzeugniss derselben entspringt. In jenem fernen Reiche, das uns oft mit seltsamen Ahnungen umfängt und aus dem wunderbare Stimmen zu uns herabtönen und alle die Laute wecken, die in der beengten Brust schliefen und die nun erwacht wie in feurigen Strahlen freudig und froh heraufschiessen, so dass wir die Seligkeit jenes Paradieses theilhaftig werden - da sind Dichter und Musiker die innigst verwandten Glieder einer Kirche: denn das Geheimniss des Wortes und des Tons ist ein und dasselbe, das ihnen die höchste Weihe erschlossen.’

De Duitsche dichters - ik had reeds een vorige maal gelegenheid daarop te wijzen - hebben voor het meerendeel steeds in een innige verhouding tot de toonkunst gestaan, en vooral was dit het geval bij hen die leefden en werkten in het tijdperk der zoogenaamde ‘romantiek’. Wij zagen het nu weder aan Jean Paul en Theodor Hoffmann.

Een geestdriftig aanhanger der toonkunst was ook de Hongaarsche dichter Nicolaus Lenau. En geen wonder: in zijn geboorteland Hongarije had hij reeds op jeugdigen leeftijd de gelegenheid gehad de beste muzikale indrukken te ontvangen. In Pesth kreeg hij voor het eerst vioolonderricht, doch eerst de toenmaals vermaarde vioolvirtuoos Joseph von Blumenthal, wiens leerling hij in 1802 te Weenen geworden was, wist zijne muzikale begaafdheden te ontwikkelen en maakte van hem een degelijken violist. Blumenthal

leerde hem den flinken kernachtigen streek, die zooveel glans aan zijn voordracht gaf.

Op een reis naar Stuttgart in het jaar 1830 hoorde hij in Karlsruhe Beethoven's *Fidelio*. Ik was weer voor een paar uren de gelukkigste man van de wereld - schrijft hij. Nog doortrilt die heerlijke muziek mijn geheele wezen. In Stuttgart werd hij met open armen ontvangen. Cotta ondernam de uitgave zijner gedichten en zijne vrienden wekten hem op, aan de wereld nieuwe gedichten te schenken. Zijn viool had hij meegebracht en zoowel in de woning van graaf Alexander van Wurtemberg als in die van den dichter Justinus Kerner te Weinsberg werd zijn geniaal vioolspel in hooge mate bewonderd.

In de daarop volgende jaren is hij nu eens te Weenen, dan weder bij zijne vrienden in Stuttgart. Uit Weenen schrijft hij in 1834: ‘Als ik dezen winter hier blijf, wacht mij een heerlijk genot. Alle kleinere composities van Beethoven zullen hier uitgevoerd worden. Daarvan wil ik geen enkele missen. Beethoven werkt op mij als geen andere geest op aarde, de groote Brit (Shakespeare) niet uitgezonderd’.

Later meldt hij, dat hij eenige van de zoogenaamde ‘verrückte’ kwartetten van Beethoven heeft gehoord en gaat daarbij te keer tegen de ‘Philister.’ Een van die kwartetten noemen zij het ‘duivelskwartet’. Wanneer de duivel dat gemaakt heeft - zegt hij -, dan ben ik voor eeuwig de zijne. Er komen gedeelten in voor, waarbij mij het hart bijkans vaneengereten werd.

In het begrijpen der werken van Beethoven was hij de meeste zijner tijdgenooten ver vooruit. Met geestdrift spreekt hij van de eerste door hem bijgewoonde uitvoering der negende symphonie. Hij was ook bij de repetities daarvan tegenwoordig geweest en verklaart, reeds bij de eerste daarvan den draad der gedachten te hebben kunnen volgen. Men verneemt ook van hem, dat de genoemde symphonie ook toen nog in het geheel geen onverdeelden bijval in Weenen vond. Zoo zeide de Oostenrijksche dichter Grillparzer, die zeer muzikaal was, na afloop der uitvoering tot hem: ‘Es ist confuses Zeug.’

‘Was das Verstehen Beethovens erschwert - zegt Lenau ergens -, ist dass man zu grosse Massen umfassen muss um seinen Ideen zu folgen. Sie haben so grosse Umrisse und nicht alle Menschen können so viel aufnehmen im Speckkammerl ihrer Phantasie.’ Deze voor meer dan zestig jaren uitgesproken waarheid heeft met

betrekking tot Beethoven nog niets van haar gewicht verloren.

Opmerkelijk en ook voor onzen tijd nog behartigenswaardig is hetgeen Lenau over een optreden van den beroemden vioolvirtuoos Artôt zegt. Lenau hoorde Artôt in 1835 te Salzburg. Het spel van dezen kunstenaar vond hij meesterlijk en vooral in het Adagio betooverend, maar des te meer hinderde hem de houding van het grootste deel van het publiek, dat opstond en heenging tijdens Artôt nog speelde. Zeer ergerlijk vond hij die bezorgdheid van het publiek voor zijne mantels, in stede van zich in een wereld te verplaatsen, waar men geen mantels meer noodig heeft. De kunstenaar had goed gehandeld, wanneer hij zich over zulk een handeling beleedigd had getoond en zijn spel had afgebroken. Maar neen! Artôt wierp maar één blik op hen, die hem stoorden, een blik van toorn en verachting, en ging voort te spelen. Van dat oogenblik af klonk zijn Adagio nog veel schooner dan anders. Artôt zal leven! - roept Lenau uit. - Hij is een waar kunstenaar. Een onechte zou, wanneer men hem aldus beleedigd had, slechter gespeeld hebben; Artôt speelde beter.

Kort daarop leerde Lenau de beroemde zangeres Karoline Unger kennen, die na een kunstreis door Italië en Frankrijk aan de Italiaansche Opera in Weenen groote triomfen vierde. Lenau schrijft: ‘Ik gebruikte het middagmaal met Karoline Unger en graaf H..., den dramatischen dichter. Karoline zong, voordat wij aan tafel gingen “Der Wanderer” en “Gretchen” van Schubert wegsleepend schoon. Er vloeit werkelijk tragisch bloed in de aderen dezer vrouw. In haar zang ligt hartstocht. Terstond werd ik gewaar, dat ik in een storm geraakte; ik streed met al mijn vermogen tegen de macht van haar gezang, daar ik in tegenwoordigheid van vreemden niet gaarne laat blijken, dat ik getroffen ben. Maar te vergeefs: ik was geheel ontdaan en kon het niet verbergen.

Niet lang daarna hoorde de dichter Karoline Unger in de opera “Belisario” en werd nog in hoogere mate getroffen door het groote talent der zangeres. Zij hield hem door hare kunst zoo gevangen dat hij in allen ernst aan een verbintenis met haar dacht. Evenwel ontstond er reeds een paar maanden na de kennismaking een verkoeling, die tot het afbreken van alle betrekkingen leidde. “Daar zij een groote tooneelspeelster was - zeide Lenau - en ik daarvan meer en meer overtuigd werd, kreeg ik meer en meer angst voor een verbintenis met haar. Ik wist niet meer, wat echt,

wat valsch aan haar was.” Karoline Unger huwde in 1840 den Franschen aestheticus Sabatier en verliet voor goed het tooneel.

Kort daarop knoopte Lenau vriendschap aan met twee musici, Karl Gross en Karl Evers. Lenau zegt: er wordt weder vlijtig gedicht maar nog ijveriger viool gespeeld. Mijn hartstocht voor het vioolspel is reeds berucht. Zelfs heb ik weder een leermeester genomen. De voortreffelijke man heet Karl Gross en bevalt mij uitstekend: een groot Beethovenspeler.

De andere vriend was een nog jeugdige pianist en componist: Karl Evers (geboren 1816 in Hamburg). Evers heeft over zijn omgang met den beroemden dichter belangrijke aanteekeningen nagelaten, welke voor diens verhouding tot de muziek van bijzondere beteekenis zijn.

Lenau - zeide hij - hield hartstochtelijk veel van muziek en speelde toenmaals veel viool. Zijn spel was wild, onregelmatig, doch dikwijls aangrijpend en in de hoogste mate geniaal. Hij was schuchter van aard en speelde bijna nooit met vreemden, met mij echter dikwijls. Zijn lievelingsstuk was de zoogenaamde Kreutzersonate van Beethoven. De daarin voorkomende variatiën speelde hij soms zeer schoon. De accoorden in het begin der sonate leverden voor hem groote moeilijkheden op. Hij studeerde daarop menigmaal 8 uur per dag, met zooveel ijver dat zijn gezondheid er onder leed en ik hem dikwerf moest vermanen, het niet te doen. Eindelijk speelde hij die accoorden tamelijk vlot doch in het laatste deel der sonate, dat zeer meesleepend is, nam zijn phantasie een loop met hem. Hij bekommerde zich volstrekt niet meer om mij, die de pianopartij voordroeg, maar ging hoe langer hoe sneller, zoodat het mij onmogelijk was hem te volgen. Hij zag zijn fout wel in, maar er was niets aan te doen. Eenmaal in vuur geraakt, was hij niet meer tegen te houden.

Daarentegen speelde hij de Steiersche en opperoostenrijksche “Ländler” niet alleen voortreffelijk maar ook strikt in het tempo en rustig. Ook bij de Hongaarsche muziek bleef hij in het tempo, ofschoon daarbij zijn gezicht een somberder uitdrukking aannam.

Lenau's oordeel over muziek was, volgens Evers, zeer eenzijdig. Voor hem bestond er slechts één componist: Beethoven. Alle anderen waren voor hem van geen beteekenis; ja, het ging zelfs zoo ver, dat hij met Mozart den draak stak. Bij gelegenheid van een strijd, die over Mozart en Beethoven ontstond, vergeleek hij

laatstgenoemde bij den Chimborazzo en eerstgenoemde bij den Bobzerberg (een kleine berg bij Stuttgart).

Ofschoon er geen reden is om aan de volle geloofwaardigheid van den musicus Evers te twijfelen, zoo mag toch niet onvermeld blijven, dat Lenau ook voor Frans Schubert een onbegrensde vereering aan den dag legde. “Gelijk Alexander zich beklaagde, dat hij geen Homerus had - riep hij eenmaal uit - evenzoo smart het mij, dat Schubert vóór het verschijnen mijner gedichten gestorven is.”

In 1831 nam hij de liederen van Schubert mede naar Schwaben om de heerlijke composities, die aldaar nog zoo goed als onbekend waren, in den kring zijner vrienden binnen te leiden. Vroolijke, eenvoudige muziek was hem onsympathiek, dit laat zich uit zijn temperament verklaren, dat reeds in zijn jeugd tot een sombere levensopvatting neigde. De opera “Das Nachtlager” van Conradin Kreutzer, waarvan hij de eerste opvoering beleefde en die tot in onze dagen steeds in de gunst van het publiek gestaan heeft, vond hij triviaal en zelfs onnoozel. Beethoven daarentegen, wiens verheven kunst de diepste snaren van zijn gemoed deed trillen, was voor hem het ideaal van een componist. Wie zou hem daarin ongelijk geven? -

In Stuttgart wierp een hevige koorts hem in 1841 op het ziekbed. Zoodra de eerste ziekteaanval afgeweerd was, verlangde hij naar muziek. Vrienden en vriendinnen vereenigden zich om aan dit verlangen te voldoen en in de kamer naast die waar hij te bed lag, werd muziek (zang en piano) gemaakt, indiervoege dat hij elken toon duidelijk kon hooren.

Toen hij beter werd vertrok hij naar Ischl en na een kort verblijf aldaar keerde hij naar Stuttgart terug. Op die terugreis bleef hij eenige dagen in München en bezocht daar ook een zijner vriendinnen, mevrouw von Suckow. Na den maaltijd werd muziek gemaakt en op verzoek van de gastvrouw zong een der dames, een uitstekende zangeres, eenige liederen op gedichten van Lenau.

Das Lied “Scheideblick” - zoo verhaalt mevrouw von Suckow - dessen Melodie der Dichter heute zum ersten Mal vernahm, rührte ihn tief. Auf seine Bitte musste die Sängerin es immer und immer wiederholen. Besonders die Stelle “Scheiden musst' ich ohne Wiederkehr”, die er wundervoll gesetzt fand. Eine Thräne rollte aus seinem Auge, wie er so regungslos da sass am Piano

neben Sängerin und Spieler. Ich hätte ihn malen mögen: Der bleiche Kopf, an den gelben Vorhang gelehnt, mit dem Rücken gegen das weite Rundfenster von EPHEU-RANKEN.'

Bij die gelegenheid kwam ook Mendelssohn ter sprake. Lenau vertelde dat hij hem in 1832 voor de eerste maal gezien had; hij liet zich echter over dezen toenmaals zeer gevierden man niet bijzonder uit.

Een paar jaren later bracht Lenau een kort bezoek aan Weenen. Een toonkunstenaar van die dagen zocht hem daar op en speelde hem op de viool eenige Hongaarsche nationale melodieën voor. Lenau zette zich in zijn stoel neder, liet het hoofd in de hand zinken en luisterde aandachtig naar de tonen, die de ander aan de viool uitlokte. Reeds lang had deze gespeeld en stond op het punt, het instrument uit de hand te leggen, toen Lenau op hem toetrad, de viool van hem overnam en begon te spelen.

'Ik zal dit oogenblik nooit vergeten - zegt de verhaler. - Neergezeten luisterde ik naar de magische tonen, die in het duister (want het was inmiddels donker in de kamer geworden) mijn oor troffen en die zoo tooverachtig, maar tevens zoo weemoedig en aangrijpend klonken. Een profetische geest was over den speler gekomen en bezielde zijn spel. Het was alsof hij zijn lot en dat van zijn volk, dat toen nog diep in de toekomst verborgen lag, in tonen schilderde Mij trof deze voordracht diep in het gemoed. In elken toon lag een uitdrukking van smart, die nu eens weemoedig klonk in het *lassan* = (langzaam), dan weder woest in het snelle *frisko* (= flink)'.

Misschien was het een voorgevoel van het noodlottig uiteinde dat aan den dichter Lenau beschoren was. Op het laatst van het jaar 1844 vertoonden zich na lang lijden bij hem de eerste sporen van waanzin, en hoewel nu en dan zijn toestand weder iets verbeterde, drong de verschrikkelijke ziekte toch allengs dieper door en overschaduwde zijn geest geheel en al. De dood alleen kon hem uit zijn ellendigen toestand verlossen.

HENRI VIOTTA.

Bibliographie.

Catalogus van de Vondel-Verzameling, bijeengebracht door den heer A.Th. Hartkamp. Amsterdam, R.W.P. de Vries. 1901.

Wanneer men een hartstochtelijk verzamelaar is en het voorwerp der verzameling er een is van grooten rijkdom, dan komt er een oogenblik waarop het verzamelde den verzamelaar, financiëel en materiëel, over het hoofd wast en waarop Staat of Stad, een maatschappij of een vereeniging van vermogende belangstellenden te hulp moeten worden geroepen om hem den al te kostbaren schat uit de handen te nemen, dien hij zelf niet langer vermag bijeen te houden en te beheeren.

Dat oogenblik schijnt gekomen voor den heer Hartkamp en zijn uitgebreide, buitengewoon belangrijke Vondel-verzameling.

Elk Nederlander, elk Amsterdammer voor wien Vondel iets meer is dan een naam, heeft bij verschillende gelegenheden, het laatst in 1900, de collectie kunnen zien en zich kunnen overtuigen van haren aan overdaad grenzenden rijkdom. De catalogus, door de firma R.W.P. de Vries uitgegeven voor de veiling van 11 November en volgende dagen, bevat 835 nummers, waarvan ons in een voorrede de belangrijkheid wordt uiteengezet.

Geen rechtgeaard verzamelaar die in zijn verzamelzucht maat weet te houden, en zoo is er ook in deze collectie menig stukje papier, dat met Vondel en zijn roem slechts in zeer los verband staat en waarover een goedlachsche zich vroolijk zal kunnen maken. Maar dit schaadt niet aan het geheel, en niemand zal het der directie van de bibliotheek, den bestuurder van het museum, waar deze verzameling terecht zal komen, kwalijk nemen, wanneer hij dit minder waardige den weg der minderwaardigheden laat gaan.

Maar zal inderdaad de verzameling in een Nederlandsch museum of een Nederlandsche bibliotheek een veilige schuilplaats vinden? Is het oogenblik waarop Staat en Stad zitten te peinzen, hoe zij hunne begrootingen sluitende zullen maken, bijzonder geschikt om een zoo kostbaar pand aan de markt te brengen? Hadden wij maar voor letterkundige schatten een vereeniging gelijk de vereeniging ‘Rembrandt’ er een is voor de schatten van beeldende kunst, dan ware het gevaar, dat de verzameling uiteenspat of naar het buitenland verhuist, te keeren. Maar nu?

Van de kristallen torens.

I.

- Ze is mijn dochter, had Merlijn gezegd, - en ik zal zeer zeker haar geven alles wat mijn tooverkunst geven kan, maar ik sluit haar achter slot en grendel en nooit zal zij buiten komen!

Hij was heel toornig, dat de booze fee Morgueine, zij, bij wie hij dit kind verwekt had, het achterliet, hulpeloos wichtje, tusschen de groote varenbladeren, - en met een snerpenden lach was verdwenen.

- Zij is een ontaarde moeder! gromde Merlijn nog na, terwijl de trillach van de fee klonk uit de verte... - en ik wil geen ontaarde vader wezen, maar toch... ben ik bang voor de spruit van Morgueine en van Merlijn!

Door het woud, heel ver, trillerde weg Morgueine's lachen, en een echo spotte:

- De spruit van Morgueine en van Merlijn...!

Tusschen de varens begon het wichtje te schreien en bewoog hulpeloos met de handjes, als zocht het de moederborst. En Merlijn, met zijn staf, tikte de varens aan, tusschen wier groene waaiers, langzaam op, witte leliën schoten, zoodat het kindje tusschen witte leliën lag... Schreiende taste het naar de bloemen, en op buigzame stengelen bogen zich de kelken en druppelden melk uit.

- Irene! doopte verteederd Merlijn haar, en tikkelde lelie-melk op haar neêr met zijn staf.

En de kleine Irene voedde zich met leliënmelk, maar nog eens herhaalde Merlijn:

- Ik sluit haar achter slot en grendel en nooit zal zij buiten komen!

En zijn staf beschreef een cirkel, zoo wijd mogelijk, door de lucht.

Plotseling begonnen te bruisen de bladeren der boomen, begon te aardbeven de grond, en muren vakten breed uit, torens verrezen, mozaïkvloeren strekten zich uit en arcaden rondden zich luchtig; frissche fonteinen spoten....

Tusschen de leliën bleef Irene, maar om haar heen waren - park en paleis - toovermuren opgeschoten en hielden haar van de wereld verre.

Nog eens, maar o zoo ver, trillerde de parellach van Morgueine en de schaterlach van Merlijn antwoordde haar nu, terwijl hij voor de kleine Irene woest begon rond te dansen. Hij danste in zijn vuurkleurig gewaad als een duivel, de haren wijd uit, de oogen bliksemend, de armen uit wijde mouwen bewegende als bezeten, en hij danste om Irene toch lachen te doen, maar het wichtje verschrikte van zoo dollen dans, en begon luidkeels te schreien.

- Op mijn zenuwen werkt me schreien van vrouwen! riep Merlijn en verdween in een gele vlam.

Tusschen de leliën groeide Irene op, en, klein meisje, dwaalde zij rond. Zij dwaalde door de schaduwrijke parken, omringd door driedubbele kolonnaden van zuilen van kristalfacet, en zij was altijd heel eenzaam. Wel om haar heen waren beesten: hinden en hazewinden, kapellen en duiven, zelfs panthers en leeuwen, alle beesten tam onder elkaâr, maar zij spraken niet en ook Irene sprak niet - sprak nooit... Wel zongen in de boomen de vogels en had Irene tal van snaarinstrument, maar zijzelve zong niet, omdat zij niet sprak en zelfs niet wist, dat zij een menschelijke stem had, en zelfs niets wist van menschelijken klank. Eenzaam leefde zij en dwaalde zij rond, zonder te weten van andere menschen. Zij meende, dat zij niet meer was dan een leeuw of een hazewinde, zonder spraak... Tusschen de dieren door, dwaalde zij, een zacht glimlachende jonkvrouw, blank als hare zoogsters, de leliën, en even onschuldig als zij... Maar omdat zij alle dieren gekleed vond, dacht zij zichzelve naakt en had zij van heel groote leliën zich een kleed gemaakt, dat nu bloembladerde om haar heen. Hare oogen waren heel

licht groen, als van beekwater, dat vloeit over mos; hare haren waren heel licht blond, als van maanlicht, dat vloeit over water en haar glimlach was heel weemoedig, als een wolkje over de maan.

Zij was eenzaam en heel rijk. Zij had alles: de leliën kleedden haar en de bijen voedden haar met honig, dien zij brachten aan hare zwijgende lippen, en geheel de tooverpracht van haar verblijf was voor haar alleen, voor haar alleen. Zoo wijd had Merlijn den cirkel van zijn staf beschreven, dat Irene, jonkvrouw van zestien jaren, nog niet kende alle prachtgeheim van haar verblijf. Door de parken, de kolonnaden door, dwaalde zij door marmeren hoven, vluchten van trappen op en trad zij heel lange zalen binnen, wier perspectieven zich in het verschiet der bogen verloren. Tot heel kleine bogen toe schenen de groote te verschieten naar achteren, alsof in iederen grooten boog paste een kleinere, en in dien kleinere weêr een kleinere, maar naarmate Irene verder trad, werden de kleinere bogen even groot rond als de eerste groote ronde boog en Irene meende, dat zij zich bedroog.... Maar liever dan het bogenpaleis zocht Irene de groene parken op, en droomde zich weg in het geklater van de fonteinen, want zij beminde alle geluid. Het ruischen van water en het tjilpen van vogels, soms het kirren van duiven, of een blaf van een hazewinde of de onderdrukte brul der leeuwin - dat waren de geluiden, die de jonkvrouw Irene hoorde, en die haar droomen deden en glimlachen.

Reeds jaren hingen lieren en luiten aan den wand van de kristallen kamer, waar zij sliep op een bed van iederen nacht herbloeiende rozen, en in een hoek stond hare harp - maar dien naam kende Irene niet. En jaren lang al was zij gegaan langs lier en luiten en langs de goudene harp, en - omdat zij niet wist van andere muziek dan van water en geluid van dieren - had zij nooit hare vingers over de snaren laten glijden.... Tot, op een avond van heel veel sterren, haar leliekleed zacht sleepte tegen de harp aan, en drie tonen klonken, vreemd en mysterie-vol - ting, tang, tàng.... heel helder.... zoo helder en mooi, dat Irene schrikte en slaakte een kreet. Dat was haar eerste kreet, en haar kreet klonk, heel kort en heel zuiver, en dat bekoorde haar als een lied, en daarom sleepte zij weêr haar kleed opzettelijk

aan tegen de snaren, die nu zongen: - rleng... leng... tèng... en opzettelijk nu herhaalde Irene haar kreet en zong nu: aha... ah... ha... ha...

Nieuwsgierig nu gingen hare vingers uit naar de harp en voelden ze er aan en met haar wijsvinger streek zij over alle de snaren heen en nu plotseling was het als de tjilp van een vogel, en omdat Irene hare stem had ontdekt, poogde zij nu te zingen dien trillenden vogeltjilp.... Dat lukte haar wel, en nu, heel blijde, wist zij al heel gauw te zingen en te spelen: zij zong het water na der fonteinen en zij speelde na de duiven, die kirden, en zelfs den blaf van de hazewinde en den geeuwbrul van de leeuwin wist zij na te tikken op hare snaren. Maar van woorden wist zij niets: zij zong alleen maar klanken, maar zoo mooi, zoo heerlijk mooi langzamerhand, dat de nachtegalen - vogels, die anders niet van paleizen en menschen houden - bij duizenden kwamen aangevlogen, bekoord door dit paleis en deze vrouw, dit paleis van muziek, deze maagd van muziek, zoodat in de nachten met de zeer vele sterren het in Irene's paleis louter één muziek was. Jubelend orgelden de nachtegalen, de fonteinen zongen hare parelende vallen, en alle dieren luisterden toe, zelfs de hazewinde en de leeuwin: jubelend orgelde Irene's keel na, parelde nu haar goudene harp en aan hare voeten zag de hazewinde naar haar op, en de leeuwin, zacht, onderdrukte haar brulgeeuw, omdat zij zelve dien niet melodisch vond. En de ridders van avonturen, die dwaalden door de nachtelijke wouden en elkander van verre toonden het betooverde paleis, dat als één kristal zacht glinsterde in den sterrenglans, luisterden naar de vreemde muziek, die zwol en opsteeg als een wolk van extaze, maar waagden het niet te naderen en reden hun muziekschichtige rossen heel verre wegen om, ver uit den toover van het muziekpaleis.

O, het gejuich van muziek uit Irene's starlichte parken!

II.

O, het gejuich van muziek uit Irene's maanlichte parken!

Scheen de maan, dan was alles wit. Een sneeuw van glans scheen te dalen over de kolonnaden en het blanke paleis; de vlakken water lagen als zilveren spiegels neêr,

doodstil weêrkaatsend de maanluchten; de fonteinen spoten vloeiïngen van zilver; het was of alle bloemen wit waren, en vooral de leliën, voedsters van Irene, bloeiden alomme rondom; blank waren de duiven, en, nauwlijks roomkleur, doolden de damhertjes om, vlak waar de leeuwin lag te sluimeren, te midden van hare welpen, wier speelschheid alleen in de witte stilte wisselende schaduwen dansen deden. Maar vooral heel blank waren tal van witte pauwen, die opvlogen aan de kolonnaden, en sleepten de waaiersleepen, of ze als een blank wiel opzetten tegen de maanlucht alsof zijzelve poogden als manen te stralen, de fiertrotsche witte vogels. En alle dieren waren stil, omdat de duizende nachtegalen orgelden en omdat Irene met ze zong en speelde haar harp, Irene, wit in haar leliekleed, terwijl hare stem als zilverklank opsteeg, onschuldig als de ziel der maagd zelve. Zoo was de nacht als een blanke extaze, maar de vele dieren, die paarden en die elkaâr in liefde naderden, waren, als zij naar Irene blikten, weemoedig om haar.

Omdat zij heel alleen was.

III.

Want zij was alleen, geheel alleen.

Zij was zoo alleen, dat zij soms legde haar hoofd op den ruigen kop van de leeuwin, om haar moederlijken troost aan te voelen.

Zij was zoo alleen, dat zij soms de hazewinde of de hinde omhelsde en zacht schreide, hare wang op dier kop.

Zij was zoo alleen, dat zij de duiven tot zich riep en ze verzamelde om haar hoofd als een wolk, of dat zij ging langs de beek in een vlucht van kapellen, of dat zij zich uitstrekte tusschen hare voedsters de leliën, of de bijen noodde haar toch honig te brengen.

Zij was zoo alleen, dat zij liere en harpe en luite verzamelde om zich heen en hartstochtelijk in al dier snaren de vingers sloeg, als wilde zij uitklagen verlangen en weemoed.

Zij was zoo alleen, dat zij dikwijls weende, eenzaam, op haar bed van bloeiende rozen, de armen slap hangende neêr tot den grond.

Toen, plotseling, kwam een bewustzijn tot haar, dat zij,

door wie en waarom wist zij niet, was opgesloten, voor eeuwig. Want de leeuwin beminde den leeuw; in de zwoele nachten klonk van hert en van hinde de liefdekreet; en duiven en vlinders zochten fladderend vlinders en duiven, in een wolk van vleugels en wieken en stuivende pluimen en schitterstof en zelfs de bloemen konden niet eenzaam zijn: de nachtegalen kusten de leliën. Maar zij, Irene - naam dien zij niet kende, zooals zij niet kende haar ouders en dier verschrikkelijke namen, namen van tooververschrikking - zij, Irene, had noch leeuw, noch duif, noch hert, noch vlinder, noch nachtegaal.. zij, Irene, had niet een als zij, die haar beminnen zoû met een liefde van klappende vleugels of van klagende kreten... En zij droomde, dat zij, plotseling, langs de beek zoû tegenkomen ÉEN ALS ZIJ, loopende als zij recht op, hooger het hoofd dan de dieren en die op haar zoû gelijken en die haar in liefde zoû nemen als leeuw leeuwin, hert hinde...

Maar zij kwam nooit tegen zoo één, en zij alleen liep rechtop te midden der viervoetige dieren of vogels.... En in de nachten, als met de muziekwolk van opstijgende extaze der dieren liefdekreten snerpten door de parken, die trilden van paringshartstocht, verbleekte Irene en viel zij flauw tusschen hare voedsters, de leliën, of op haar iederen nacht herbloeiende rozensponde.

Nu werd zich bewust Irene van hare volslagene eenzaamheid, van hare eenzaamheid en hare opsluiting, opsluiting des te wreeder omdat zij eenzaam was, altijd. Want de zoo vele dieren, die samen paarden met wie zij liefden, tot welpen de leeuwen omringden en de vlinders in tallooze zwermen fladderden om Irene's voedsters heen, - zij voelden, de dieren, nooit, dat zij leefden binnen hooge muren. Irene, zij voelde ze nu, hare muren. Want zij doolde nu om met dat doel, een uitgang te vinden en zij vond dien niet. 's Nachts, moê op de bloeiende rozensponde, droomde zij van poorten, die openden; van muren, die weken; van wolken zelfs, die wegdreven en haar een blik in den hemel gunden... Maar kuste de dageraad haar wakker, dan wist zij weêr, dat zij gedroomd had, en van aarde noch paradijs, die zij raadde, iets zag, dan wat de snaren harer luit en harp Irene vertelden van paradijs en van aarde.

IV.

Zij werd heel droef, de teedere jonkvrouw Irene, en hare harp en hare luit weêrtrilden in droeven klank, tot zij eindelijk zwegen en geen wolk van muziek-extaze meer de witte pauwen op de kolonnade verzamelde. In de zachte starrenbleekte schaduwden de parken weg, waar stil de dieren scholen, treurende omdat treurde Irene. De jonkvrouw Irene, bij een der fonteinen, weende en hare hand nette zich met het schuim het brandende voorhoofd koel. Plotseling, in dien bleeken schemer der starren, zag zij een bleeke rei van witte schimmen naderen, en zij glimlachte - droomende, wakende - omdat de bleeke schimmen waren gelijk van gedaante aan haar - zooals zij zich in het water gezien had.

- Irene, zeide zacht eene der schimmen en trad vooruit...

Het was geen naam en geen woord, dat de doorzichtige jonkvrouw, aan Irene gelijk, haar zeide: het was louter een klank, want Irene kende geen taal en geen woorden en namen: Irene kende alleen klank.

- Irene.... herhaalde de doorzichtige jonkvrouw glimlachend; en sprekende alleen met klanken in plaats van met menschenwoorden, zeide zij - zooals de harp spreekt: eenige taal, die Irene verstond:

- Irene... zie ons aan! Wij zijn uwe voedsters, Irene, wij zijn de elven uwer leliën... Overdag, Irene, zijn wij in de leliën zelve, en wij zijn altijd uw voedsters geweest, en nog drinkt ge, Irene, de melk van onze blanke bekers... Wij hebben een koning, Irene, die in een lelie woont als wij en onze koning is ons aller gemaal... Irene, hoor ons aan... Gij zijt onze voedsterling, o jonkvrouw Irene, en wij beklagen u omdat gij eenzaam zijt... Irene, onze koning heeft ons geboden u te ontdekken, wie gij zijt, Irene, spruit van Merlijn en van Morgueine... Hoor, Irene, zooals uw vader u omringd heeft in park en paleis voor heel uw leven, zoo heeft uw moeder, Morgueine, uw broeder omringd in paleis en park, voor heel zijn leven, Irene... - Irene, hij is uw broêr, maar hij zal ook zijn uw gemaal. Zoek hem, Irene... Gij kunt hem vinden... Gij zult hem zien... Gij zult hem zien, van verre... Gij zult hem beminnen van verre... En hij u van verre, Irene... Maar treffen zult

ge nooit elkaâr, Irene, treffen nooit, in aardsch paradijs... Neem nu uw harp, en speel, speel u in slaap...

Toen namen vier, vijf der lelie-elven de harp en stelden ze voor Irene, en zij glimlachte, streelde de snaren, die lachten en weenden beurtelings... En om Irene heen dansten licht de lelie-elven, dansten licht de melkblanke voedsters, licht van lelie-tred, lucht van lelie-kleed - tot den dageraad toe - tot haar koning, de lelie-elf, zijne bruiden van verre wenkte... En in den rozigen morgen kwamen de beesten te voorschijn, en terwijl Irene nog sliep, haar hoofd in de gouden harpsnaren geleund, legde de leeuw zich aan hare voeten, lekte de hazewinde haar de hand, en vlogen duiven en vlinders rond....

Nu ontwaakte Irene en zij zag de dieren blijde, omdat zij zelve lachte... Gij kunt hem vinden, gij zult hem zien, zoo herhaalde Irene in klank hare voedsters... En zij dwaalde, zoekende haar broeder, hem, die haar gemaal zoû zijn.

Zij dwaalde de parken door en de hazewinde, trouw, volgde haar. Zij dwaalde langs de muren, maar zij vond geen poort, geen uitgang. Zij kwam terug bij haar paleis met de kristallen kolonnaden en zij liep het door... Zij lachte, zij zocht nu overal... Zij zocht tusschen de rozen van hare sponde.

- Mijn broeder, mijn broeder, juichte het in klank van hare lippen, klankgejubel, dat parelde en kaatste tegen de kristallen wanden; mijn broeder, en mijn gemaal; gij, door Morgueine opgesloten, als ikzelve door Merlijn... Mijn broeder en mijn gemaal... O, waar zijt gij...? O, laat mij hooren, laat mij hooren den klank van uw stem... O, laat mij u zien en u hooren... Hebben mijn voedsters u mij niet beloofd? O, mijne teedere, blanke zoogmoeders, zegt mij, o zegt mij: waar vind ik mijn broeder en mijn gemaal....?

Maar zij gaf niet op, en daar zij heel het park had doorzocht, dwaalde zij nu af het verschiet der tallooze bogen, welke zij nooit, allen, doorloopen had, omdat zij meende, dat zij zinbegoochelden.... Nu liep zij ze door, denkende aan wat de lelievoedsters haar hadden beloofd.... Zij liep ze door - liep zij uren of dagen? - en eindelijk, aan het einde, zag zij stralen, blauw, geel, roze, als een zonneprisma van kristal.... Mijn broeder, mijn broeder, juichte zij, want haar

hart zeide haar, dat zij naderde. Had zij niet altijd van verre dat prisma onbewust als één hel punt gezien aan het heel verre verschiet der bogen....? Het prisma was een zon, blauw, geel, roze, en zij naderde het: mijn broeder, o, mijn gemaal! Plotseling - had zij bereikt. Zij stond in het prisma en zij zag, dat het hoog opstak als een kristallen bloemestengel, als een toren.... Een gouden trap, als een kronkelende meeldraad, krinkelde naar boven, en Irene, licht, liep ze op. Hoog en slank was de kristallen toren, en plotseling... zag zij uit, staande op het hoogste der gouden trap - zag zij uit door een rond venster, zonder glas.

Zij zag, in den avond, die viel, eerst niets dan een verre vlakte, als een eindelooze, purperen heide, gloeiende.... Zij beschreef zich een cirkelblik en zij zag, beneden, haar paleis, de dieren dwalen in hare parken - zij zag de muren, die haar hielden gevangen. Nooit, nergens, had zij zoo ver kunnen zien, zoo wijd-uit, dan nu uit haar ronde torenvenster, haar torenvenster zonder glas.... Zij boog zich voorover, zij spiedde in de verte; haar blik verslond geheel de purperen heide.... En toen zag de jonkvrouw Irene, héel in de verte, een tweede kristallen toren, gelijk aan de hare en met een rond torenvenster, en zij zag,

EEN ALS ZIJ, maar die op haar geleek, als de koning der leliën geleek op zijn lelie-bruiden.

- Mijn broeder, mijn broeder en mijn gemaal....juichte Irene in klank, en haar klank klonk over de purperen heide...

Bereikte de klank haars broeders toren, zoo ver?

Zij meende van ja.

- Mijn zuster, mijn zuster, mijn bruid! zoo meende zij dan toch te hooren.

Zij herhaalde haar jubel.

En, van verre, antwoordde een jubel haar.

De maan scheen over de purperen heide, die weêrklonk van tweevoudig gejubel.

- O, ik zie hem, mijn broeder en mijn gemaal! jubelden luid Irene's klanken van juichende liefde. Ik heb hem gevonden, ik zie hem, van verre! Ik bemin hem, ik bemin hem van verre.... O, van zoo verre zie ik hem, o van zoo verre bemin ik hem.... O, zeg mij, mijn broeder en mijn gemaal, ziet gij mij ook van verre?

- Ja, ik heb u gevonden, ik zie u.

- Bemint gij mij ook van verre?

- Ja, ik bemin u van verre.... O, mijn zuster en mijn bruid, mijn moeder Morgueine heeft mij achtergelaten, hulpeloos wichtje, en de rozen zijn mijne voedsters geweest, en paleis en park zijn om mij opgeschoten en houden mij ver af van de wereld.... O, mijn zuster en mijne bruid, verlangd heb ik u te vinden, en de voedsters, mijne rozen, zijn in rozedans om mij verschenen, en zij hebben mij, goede feeën, voorspeld, dat ik u zien zoû uit mijn kristallen torenraam.... O, mijn bruid en mijne zuster, ik zie u, en ik groet u, van verre, van verre.... O, ik heb u lief, van verre, van verre... Nooit zal ik u kunnen naderen, maar gevonden heb ik u: ik zie u, ik hoor u, o mijn zuster, o mijne bruid....

- O, hoe verlang ik u, mijn broeder, te naderen....! De leeuw nadert de leeuwin, de vlinder de vlinder, mijn hert naakt zijne hinde, en verre.... verre blijft ge van mij! Kan ik dan nooit, mijn gemaal, u naderen, nooit u naderen, terwijl ik u zie, en u hoor, en u gevonden heb! O, mijn handen strek ik uit naar u, maar nooit over de purperen heide, o mijn broeder, zullen ze u bereiken...

- O, mijn armen strek ik uit naar u, maar nooit over de purperen heide, o mijn zuster, zullen ze u bereiken.

- Mijn kussen zend ik u toe, mijn gemaal, maar ik zie ze vallen op de purperen heide, neêrvallen als stervende vlinders...

- O, mijn zuster, ik zend u mijn kussen toe, maar ik zie ze vallen op de purperen heide, neêrvallen als stervende vlinders....

- Kan dan niets van mij u ooit bereiken....!

- Nooit kan van mij u iets bereiken....

Nu voelde Irene plotseling klapwieken om haar hoofd.... Het waren drie duiven, die haar waren gevolgd, trouw, met de trouwe hazewinde, die vroolijk blafte.

- Duiven! riep de jonkvrouw Irene.

Zij nestelden aan haar borst.

- Duif! riep zij, en zij nam in hare handen éene; vlieg tot hem, en breng hem mijn kus!

Zij kuste de duif, liet ze los en de vogel vloog over de purperen heide.

- O! hoorde zij juichen van verre. Ik wacht uw duif, o, Irene, zoete brengster van uw kus!

Maar zoo eindeloos ver was de heide, dat de duif neêrviel in het midden, dood....

- Duif! riep de jonkvrouw Irene, en drukte de tweede zacht tegen zich vast. Klapwiek uit en breng hem mijn hart!

En weg liet zij fladderen den witten vogel, ver weg over de purperen heide....

- O, mijn zuster, o mijne bruid! juichte het van verre over de purperen heide; ik wacht uw duif, zoete brengster van uw hart: ik wacht ze: sterk zijn heur edele schachten, en ze klapwiekt.... zie, ze nadert mijn toren.... ze nadert mijn venster.... Helaas.... moê is ze, o mijn zuster, mijn bruid, o Irene, moê is ze.... ze sterft en valt dood in de purperen heide, ach, vlak aan den voet van mijn toren....

- Duif!! riep de jonkvrouw Irene, en zij juichte en zij klaagde, terwijl zij de derde duif met hartstocht drukte aan haar maagdeboezem. Zoete duif, gevonden heb ik mijn broeder en mijn gemaal....! Zoete duif, wees sterk, o, heb krachtige wieken: vlieg tot hem, vlieg tot hem over de purperen heide, en breng hem, o sterke duif... mijn ziel!

Wegvliegen liet de jonkvrouw Irene haar laatste, haar derde duif... Als een snellende pijl schoot-weg het edele dier, recht af op de verre kristallen toren... Bleek, maar met oogen van vuur volgde de jonkvrouw Irene den vogel... Zij kromde zich aan het venster rond, beurtelings vol hoop en vol vrees, want de vogel steeg, daalde, steeg, daalde, moê. Maar plotseling hoorde zij van heel ver klinken haar broeders gejuich...

- O, mijn zuster, o mijn bruid, o Irene, o mijn lang verwachte, innig beminde Irene, uw duif... ze bereikt me... hare laatste moede vleugelslag voel ik al waaien, naar mij toe, en uw duif... o Irene, uw duif... o Irene... ze brengt mij... ze brengt mij uw ziel!!

Toen slaakte zij, de jonkvrouw Irene, een kreet, die als een blijdschap klonk over de heide...

- Dan, broeder, bereik ik u!!

- Ja, zuster, dan bereikt ge mij, als ik u bereik, want zie, over de purperen heide zend ik mijn eigen drie duiven

toe, sterker van wiek dan de uwe, en ze brengen u mijn kus en mijn hart... en mijn ziel!

Nu strekte de jonkvrouw Irene verlangende de beide armen uit, en tot haar vlogen drie krachtige duiven. Ze bereikten het ronde venster en zij borg ze aan hare borst met een kreet.

- O mijn broeder, o mijn gemaal, ik ontvang uw kus, uw hart... en uw ziel!
- Mijn zuster en mijn bruid, als ik ontvangen heb de uwe, uw reine lelie-ziel!

Maar Irene schrikte en spreidde open de armen.

- Uw duiven zijn dood, mijn broeder!
- Uw duive is dood, o mijn bruid!
- En ik... o mijn gemaal... ik voel als uw duiven mij sterven, omdat ik u mijn ziele zond...
- Zoo als ik sterf, mijn zuster, omdat ik u zond mijn ziel!
- Sterft alles dan, mijn broeder?
- Neen, mijn bruid, wij sterven, onze duiven sterven... maar nooit onze liefde...

De zwarte nacht wolkte over de heide en alle purper verzwond.

In den zwarten nacht wankelde aan het ronde raam van kristal de tengere jonkvrouw Irene.

- Mijn broeder, o mijn gemaal!

Zij zonk neêr, stierf...

- Mijn zuster, o mijn bruid!!

Hij, daarginds, zonk, stierf als zij.

In den zwarten nacht, als een spottende donder, rommelde de lach van Morgueine, klaterde verder, trillerde weg...

En te aardbeven begon de grond: de torens, de tuinen verdwenen, alsof een afgrond ze verzwolg...

Maar uit de wolken klaarde een Star op,

Als een zon van kristallen licht en Merlijn, die dwaalde, zag op in den nacht,

Terwijl hij de laatste parelen van Morgueine's spotlach hoorde vallen...

- Lach, ontaarde moeder! riep Merlijn, en zwaaide zijn staf, toornige duivel in vuurkleurig gewaad... Lach! Bevrijd zijn mijn kinderen en ginds... kan uw moederhaat ze niet volgen!

Hij strekte zijn staf naar de ster, de zon van kristallen licht, en, als een bezetene,
uit wijde mouwen de armen bewegend, bliksemend de oogen, de haren wijd uit,
danste hij in zijn vuurkleurig gewaad,
Tot hij in een gele vlam verdween...

Berthemont, 16 VIII. I.
LOUIS COUPERUS.

Het palladium.

Een koloniaal-historische dwaling.

Het vaststellen van de beginselen volgens welke een nieuw verworven koloniaal gebied bestuurd zal moeten worden, levert voor hen, die tot het aangeven van die beginselen geroepen zijn, naast een groote moeilijkheid, een niet minder groot gevaar op.

De moeilijkheid is, dat men omtrent de beginselen althans in hoofdzaak te beslissen heeft op een tijdstip dat van de begrippen, instellingen en gewoonten van het te besturen volk nog slechts weinig bekend is; het gevaar, dat onbekendheid met genoemde factoren, gepaard aan het verlangen om de primitieve inlandsche maatschappij op te voeren tot een hooger standpunt van beschaving, allicht leidt tot het toepassen van westersche begrippen op nog onvoorbereide oostersche toestanden.

Het bestaan van dit gevaar is aan de koloniale politici niet ontgaan en terecht heeft men een correctief gezocht in het stellen van den eisch, dat de oorspronkelijke volksinstellingen en bestuursorganismen zooveel mogelijk in stand gehouden behooren te worden, een beginsel dat vooral in de nederlandsche koloniale politiek ten allen tijde met nadruk is vooropgesteld en dat nog onlangs bij de beraadslagingen van het *Congrès International de Sociologie Coloniale* te

Parijs[1)] aangenomen werd als basis van een gezonde koloniale politiek.

Geen beter middel ongetwijfeld om het hart van een overwonnen volk te winnen, dat volk te verzoenen met den nieuwen stand van zaken, dan het eerbiedigen en zooveel mogelijk instandhouden der aloude volksinstellingen.

Maar twee zaken behooren hierbij in het oog gehouden te worden en wel, ten eerste, dat wil men de aloude instellingen handhaven, men beginnen moet met ze grondig te kennen en ten tweede dat, indien na verloop van tijd de aloude instellingen in den weg blijken te staan aan het invoeren van hervormingen, die in het belang van de bevolking-zelve dringend noodig zijn en niet strijden met haar allengs gewijzigde inzichten of opvattingen, men tegen afwijking van die oude instellingen niet behoort op te zien.

De geschiedenis onzer koloniale politiek leert dan ook dat in Nederlandsch-Indië, zoo vaak het belang van de inlandsche bevolking het eischte, tegen een inbreuk op aloude instellingen niet werd opgezien. Men zou verder kunnen gaan en zeggen dat die inbreuken vooral op Java zoo veelvuldig zijn geweest, dat het beeld dat dit eiland thans te aanschouwen geeft hemelsbreed verschilt van het beeld, dat men voor zich zou zien indien de aloude instellingen steeds ongeschonden gehandhaafd waren gebleven. Wie zich hiervan wil overtuigen, vergelijke slechts de toestanden in de onder ons direct bestuur staande gewesten met die in de Vorstenlanden, waar de aloude instellingen - althans zooals die bestonden bij onze komst op Java - nagenoeg ongewijzigd in stand zijn gebleven. Niemand en voorzeker allerminst de inlandsche bevolking zelve, zal ooit den wensch voelen opkomen dat ook in het z.g. gouvernements-gebied nimmer met de aloude volksinstellingen ware gebroken!

Terecht en bij herhaling heeft onze regeering gemeend die instellingen te moeten prijs geven ten einde betere toestanden te kunnen voorbereiden en invoeren. Nog in de

1) Rapport van den Heer Van Kol over de vraag: ‘In welke mate en onder welke voorwaarden behooren inlandsche bestuursinrichtingen te worden gehandhaafd?’ vertaald door v. B. Amsterdam. J. Fortuin. Zie ook: De nieuwe Tijd. 6de Jaargang No. 4. Ontwerpprogram voor de nederlandsche koloniale politiek.

19de eeuw werd de oude bestuursinrichting achtereenvolgens afgeschaft in de Sultanslanden Bantam en Cheribon, in de z.g. Montjonegorosche landen (de residentiën Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Madioen en Kediri) en op het eiland Madoera; in diezelfde eeuw werd over geheel Java achtereenvolgens gebroken met de aloude instelling van het ambtelijk landbezit der inlandsche hoofden (1867), met het Preangerstelsel (1876), met de sinds onheugelijke tijden door de inlandsche hoofden gerequireerde en als een onderdeel hunner staatsie door hen zeer op prijs gestelde diensten der z.g. pantjens of inlandsche volgelingen (1882) en met verschillende andere tot de aloude volksinstellingen behoorende persoonlijke dienstprestaties en leveranties van den kleinen man voor zijn hoofden terwijl, ook op het gebied van rechtspraak, onderwijs, heeren- en -dessadiensten enz. herhaaldelijk gebroken werd met aloude tradities en zulks in het belang van de invoering van een meer geregelden stand van zaken.

Het is geenszins onwaarschijnlijk dat in al deze gevallen de inlandsche hoofden zich weinig ingenomen betoonden, althans weinig ingenomen waren, met de loslating der aloude instellingen en dat ook de inlandsche bevolking niet geprotesteerd zou hebben indien die instellingen ongeschonden in stand waren gebleven.

Maar terecht meende het Opperbestuur verder te moeten zien dan de betrokkenen en in hun eigen belang maatregelen te moeten nemen die ten slotte door de toekomst ten volle gerechtvaardigd zijn geworden.

Het hoogerbedoeld beginsel van goed koloniaal beleid kan in de praktijk derhalve slechts in dezen zin aanvaard worden, dat de aloude instellingen gehandhaafd behooren te worden *voorzoover zulks met het welbegrepen belang der bevolking zelve overeen te brengen is*.

Loslating of afwijking van de aloude instellingen kan dus in bepaalde gevallen niet alleen zonder gevaar plaats hebben, maar zelfs bevorderlijk zijn aan een vooruitstrevende staatkunde. Die loslating wordt eehter een gebiedende eisch wanneer blijkt dat de oude instellingen niet voldoende begrepen of bekend waren en de handhaving van die gewaande of slecht begrepen volksinstellingen, toestanden in 't leven heeft ge-

roepen, die aan het welbegrepen belang van de bevolking evenmin bevorderlijk zijn als aan 's lands belang.

In de volgende bladzijden zal een poging gewaagd worden om aan te toonen dat ook dit geval zich in onze koloniale politiek voorgedaan heeft en dat urgentie bestaat tot het terugkeeren van een bij vergissing ingeslagen weg.

I.

Hoewel voldoende zekerheid ontbreekt kan aangenomen worden dat ettelijke eeuwen geleden d.w.z. vóórdat de Islam op Java ingevoerd werd, aldaar dorpsinstellingen bestonden welke in menig opzicht overeenkwamen met de aloude arische dorpsinrichting, die in Britsch-Indië tot op den huidigen dag in vele streken nog wordt aangetroffen[1].

Het kenmerkende van deze dorpsinrichting was een zekere mate van zelfstandigheid der inlandsche gemeenten, zich uitende in de bevoegdheid om sommige gemeentebelangen naar eigen goedvinden te regelen en onder de belangen die hiervoor in aanmerking kwamen, schijnt ook behoord te hebben het aanwijzen van het hoofd der gemeenschap door de leden daarvan.

Vooropgesteld moge worden dat omtrent den aard van dit oud-arisch recht en de wijze waarop het uitgeoefend werd, zeer uiteenloopende berichten aangetroffen worden en dat men zich vooral hier te hoeden heeft van de bedenkelijke fout van generaliseeren.

In een uitvoerige beschrijving van het aloude dorpsbestuur in een deel van Voor-Indië[2] leest men dat destijds in sommige streken het ambt van dorpshoofd op drieërlei wijze verkregen kon worden: door erfopvolging, door aankoop en door verkiezing of aanstelling. Men onderscheidde dus Village Heads by Hereditary Succesion, Village Heads by Purchase

1) Zie hierover: Mr. L.W.C. van den Berg. Het inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera, in de bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Zesde Volgreeks, 8ste deel. afl. 1 en 2. Voorts de Historische Nota over de dessabesturen op Java, bijlage N van het Kol. verslag van 1877; ook opgenomen als bijlage P van het 3e deel van het Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera.

2) Orissa by W. Hunter. London 1872. Dl. II, blz. 249/253.

en Village Heads by Election and Appointment. De eerste waren het talrijkst. Verkiezing had alleen plaats als de betrekking van dorpshoofd openkwam en geen opvolger aanwezig was; in den regel stelde de grondeigenaar (landholder) dan een dorpshoofd aan maar dikwijls nam de bevolking het initiatief en koos zij een hoofd, wiens keuze door den grondeigenaar bekrachtigd werd. Maar, zoo leest men verder: ‘nothing like a popular election by balloting or voting was known’; de ouderen beraadslaagden en de keuze geschiedde ‘rather by acknowledgement than by election.’

Blijkt hieruit reeds hoe in een zelfde landstreek de gebruiken konden verschillen, het ligt voor de hand dat ook elders afwijkende gewoonten werden aangetroffen en dat een uniformbeeld van de wijze van aanstelling der dorpshoofden in de oud-hindoesche dorpsgemeenschap onmogelijk geleverd zou kunnen worden.

Dat ligt voor het oogenblik dan ook niet in de bedoeling; geconstateerd kan alleen worden dat in de oude Hindoemaatschappij aan de inlandsche gemeenten een zekere mate van zelfstandigheid toegekend was en dat deze zich hier en daar o.a. uitte door een min of meer vrije verkiezing der dorpshoofden door de bevolking.

En waar nu vooropgesteld is dat de oud-javaansche dessa in menig opzicht overeengekomen moet, althans kan hebben met die in Britsch-Indië, daar is het niet onmogelijk dat laatstgenoemd gebruik in overoude tijden ook op Java hier en daar bestaan zal hebben.

Die overoude tijden worden echter afgesloten met de komst der Mohammedanen op Java en met de invoering van den Islam (15de eeuw). Hiermede breekt eene nieuwe periode aan; eene periode van overheersching door vreemden, van langdurige en bloedige oorlogen, gevolgd door onderwerping of door volksverloop. Dat de oude volksinstellingen hieronder lijden moesten, ligt voor de hand en toen zich langzamerhand verschillende groote inlandsche islamitische rijken vormden, waarin alles onderworpen was aan den wil van den vorst, die naar welgevallen beschikte over leven, have en goed van zijn onderhoorigen en van wien alle gezag uitging, moest de zelfstandigheid der gemeenten onvermijdelijk een gevoeligen knak krijgen.

Hoe het in dit tijdvak gesteld was met de uitoefening van het kiesrecht door de inlandsche gemeentenaren, is moeilijk na te gaan, doch dit recht vormde een zoo schril contrast met de geheele inrichting van het inlandsch vorstenbestuur in het mohammedaansch tijdvak, dat niet betwijfeld behoeft te worden of het werd alleen daar in stand gehouden, waar het eigenbelang van den inlandschen vorst niet meebracht het te vernietigen.

Deze periode, het tijdvak dus waarin een vrij kiesrecht onmogelijk algemeen bestaan *kan* hebben, duurde voort tot het begin van de 19de eeuw. Wel begonnen reeds in de 15de en 16de eeuw de aanrakingen der Javanen met de Portugeezen, Engelschen en Hollanders, maar deze bepaalden zich in hoofdzaak tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen en de nederlandsche Oost-Indische Compagnie liet zich gedurende haar bestaan (17de en 18de eeuw) niet in met de eigenlijke dorpsinstellingen.

Deze instellingen bleven dus ook na de komst der Hollanders op Java in den toestand waarin zij, na de eeuwenlange onderdrukking door oostersche overheerschers, gekomen waren en in dezen toestand werden zij aangetroffen door den Britschen Luitenant-Gouverneur Lord Stamford Raffles toen deze in 1813 het bestuur over Java aanvaardde.

Raffles, bezield met de beste bedoelingen om op Java een verlicht bestuur in te voeren, begreep dat bekendheid met de maatschappelijke instellingen des volks hiertoe in de eerste plaats vereischt was en ongetwijfeld komt hem de eer toe, in de enkele jaren van zijn bestuur in dit opzicht meer gedaan te hebben dan de Hollanders in de voorafgaande drie eeuwen van hun verblijf op Java.

Hij begon met een commissie in te stellen bestaande uit den luitenant-kolonel Mackenzie en de voormalige hollandsche ambtenaren Knops, van Lawick van Pabst en Rothenbühler, ten einde over geheel Java plaatselijke onderzoekingen in te stellen naar alles wat de kennis van den maatschappelijken toestand en de geschiedenis van de javaansche bevolking kon vermeerderen.

Met betrekking tot de aloude dorpsinrichting en het recht der dorpelingen om hun hoofden te verkiezen bleek uit de door deze commissie verzamelde gegevens, dat werkelijk in

sommige gewesten nog overblijfselen van een en ander te herkennen waren. Maar tegelijk bleek dat voor verreweg het grootste deel van Java deze aloude instelling niet meer bestond. Slechts van een viertal residenties vindt men het sporadisch bestaan van een kiesrecht geconstateerd[1]. In de Vorstenlanden, die destijds de geheele Zuidkust tusschen de Preanger en Pasoeroean of ongeveer een derde gedeelte van het geheele eiland Java besloegen, vond men van deze instellingen geen spoor meer terug[2], en noch omtrent de Soendalanden, noch omtrent de noordelijke strand-residenties (behalve Semarang) treft men berichten aan, die op het toenmalig bestaan van deze instelling wijzen. Neemt men hierbij in aanmerking, dat uit latere onderzoekingen met stelligheid gebleken is dat ook in Bantam, de Preanger-Regentschappen en in Madoera de dorpsverkiezingen destijds geheel onbekend waren[3], dan komt men tot de conclusie dat bij de komst van Raffles op Java wel-is-waar hier en daar sporen werden aangetroffen van een soort kiesrecht der dessabewoners, maar dat zoodanig recht in verreweg het grootste deel van Java en Madoera destijds geheel onbekend was.

Uit de verklaringen van Raffles zelf blijkt afdoende dat deze feitelijke toestand hem niet onbekend was. ‘Het is moeilijk na te gaan,’ zoo merkte hij op, ‘hoever Westwaarts van Soerabaja dit gebruik nog geëerbiedigd wordt.’[4] Oost-

1) N.l. de residenties Probolinggo, Besoeki, Soerabaja en Japara, zie Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel, dl. I., blz. 197, en Raffles, History of Java, 1ste uitgaaf, blz. 283, 286, 287.

2) Zie ook de verklaring van den lateren Directeur van Kultures Kollmann in het Tijdschrift voor N.-I., dl. XIV, blz. 352:
‘De bekel (dorpshoofd) was hoofd van de dessa en werd als zoodanig door den demang geplaatst en benoemd, zoodat eene verkiezing van bekels in vroegere jaren nooit heeft plaats gehad.
Dit punt is door mij met de meest mogelijke nauwkeurigheid bij alle hoofden onderzocht, wier eenparig antwoord was dat in vroegere tijden geene verkiezing van dessahoofden door de belanghebbende bevolking ooit heeft bestaan. Houdt men ook den vroegeren toestand in het oog, dan is het klaar dat eene verkiezing, zonder hët geheele stelsel om te keeren, onmogelijk heeft kunnen bestaan.’

3) Zie ook blz. 218-220 hierna.

4) Van Deventer t.a.p. blz. 197.

waarts van Soerabaja ligt alleen de z.g. Oosthoek (de tegenwoordige residenties Pasoeroean en Besoeki) en uit deze mededeeling valt dus af te leiden dat, behalve in deze gewesten, het kiesrecht over het grootste deel van Java nagenoeg in onbruik was geraakt.

Raffles kon dit niet ontkennen. 'Het is waar,' zoo schreef hij,[1] 'dat door verwoestende oorlogen, feodale tirannie en europeesche nieuwigheden in vele gedeelten van het land nauwelijks een spoor overblijft van deze constitutie (de dorpsinrichting), maar het wordt algemeen erkend dat zoodanig eenmaal haar zuivere vorm was over geheel het eiland en dat die nog zoo bestaat op vele plaatsen.' Bij de komst van Raffles bestond dus het kiesrecht over het grootste gedeelte van Java niet en was dit sinds eeuwen uit de volksinstellingen nagenoeg geheel verdwenen. En waar het nog bestond had men niet te doen met een werkelijk vrije volksverkiezing in de beteekenis die wij westerlingen daaraan hechten, doch alleen met een bijeenkomst van dessalieden, waarin bij onderling goedvinden en zonder verkiezingsstrijd, het nieuwe dessahoofd, gewoonlijk een nakomeling of bloedverwant van het afgetreden hoofd, aangewezen werd. Bij het grondonderzoek van 1867 verklaarde een honderdjarig dessahoofd dat in vroegere tijden in Soerabaja bij de dessaverkiezingen *nimmer meer candidaten waren dan één*[2]. Eerst na 1820 kreeg men verkiezingen met meer candidaten, maar zelfs toen werd niet gestemd, doch wees het districtshoofd den candidaat aan die als dessahoofd zou optreden.

Men vindt hier dus een treffende overeenkomst met hetgeen uit de oude toestanden in Voor-Indië wordt vermeld: 'Nothing like a popular election bij voting or balloting was known,' de aanstelling geschiedde meer bij onderling goedvinden dan bij stemming of verkiezing.

Had Raffles zich nu gehouden aan het beginsel om de bestaande volksinstellingen z.v.m. in stand te houden dan had met de invoering van dit kiesrecht mitsdien de uiterste omzichtigheid betracht moeten worden en had het alleen dáár

1) Van Deventer t.a.p., blz. 104.
2) Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond. Deel III, blz. 273.

aan de bevolking moeten worden toegekend waar het bestaan er van met zekerheid vaststond, waar men voldoende op de hoogte was van de wijze van uitoefening en waar de bevolking op het behoud daarvan prijs bleek te stellen.

In zijn hervormingsijver ging Raffles echter verder. Als Engelschman en als baanbreker van nieuwe begrippen was hij een vurig bewonderaar van een vrij kiesrecht voor de inlandsche dorpelingen. *S'il n'existe pas, il faudra l'inventer*, moet hij gedacht hebben en toen hij nu hier en daar sporen van eene volkskeuze aantrof, was zijn besluit spoedig genomen.

'Dit recht', zoo schreef hij[1)], 'stemt zoo geheel overeen met den geest en de beginselen van het britsch gouvernement dat het niet met genoeg klem kan worden gehandhaafd.' En in zijn ijver om het nieuw verworven gebied te begiftigen met de weldaden der britsche bestuursinrichtingen werd voor *geheel Java* (natuurlijk steeds met uitzondering der Vorstenlanden) al dadelijk gedecreteerd[2)] dat *in elk dorp* zou zijn een hoofdman 'vrijelijk door de dorpsbewoners zelven uit hun midden te verkiezen, zijnde de eenige vereischten die het Gouvernement stelt dat hij werkelijk in het dorp wone en er land bezitte.'

Aldus ontstond de fictie van een op geheel Java uitgeoefend vrij kiesrecht en werd de eerste stap gedaan in een richting die veel verder ging dan met de werkelijk bestaande toestanden was overeen te brengen.

Een regeeringsbevel blijft, volgens een bekende spreekwijze, in Indië slechts 24 uren van kracht. Met het door Raffles uitgevaardigd bevel om voortaan in elke dessa het hoofd te doen kiezen door de bevolking was zulks echter niet het geval. Het bestuur van Raffles was wel is waar van korten duur maar het toeval wilde dat de nederlandsche staatslieden die hem vervingen eveneens bezield waren met een vurig verlangen om een nieuwen stand van zaken in te voeren en in bewondering voor het aloude kiesrecht voor Raffles niet wilden onderdoen.

1) Van Deventer t.a.p. blz. 202.
2) Reglement voor het beleid der Justitie voor de provinciale geregtshoven op Java, Van Deventer t.a.p. blz. 124.

Mr. Muntinghe als president van den Raad van Financiën door de nieuw opgetreden nederlandsch-indische regeering aangezocht advies uit te brengen over de bijzonderheden van het door Raffles ingevoerd landelijk stelsel, schreef in zijn rapport aan Commissarissen-Generaal van 14 Juli 1817[1] dat, na de bevestiging van de europeesche macht en de vernedering der Vorstenlanden, de tweede groote dienst door Raffles aan elk opvolgend gouvernement bewezen, bestond ‘in de navorsching en ontdekking van die aloude instellingen der javaansche bevolking, welke tot dien tijd toe onder het duistere en niets bepaaldelijk aanduidende woord van adat ondoorzocht en onbekend waren gebleven.’ De pas ‘ontdekte’ aloude dorpsinstellingen en de wijze van verkiezing der dessahoofden beschrijvende vervolgde Mr. Muntinghe aldus:

‘Deze instelling is het ook alleen welke de verklaring oplevert van het in zijn soort eenig verschijnsel, dat de vreedzame landman hier zoowel als in Hindostan, vanwaar de instelling haren oorsprong genomen heeft, rustig zijne akkers heeft blijven bewerken, terwijl strijdende legers als het ware onder zijn oog het lot der heerschappij over zijn land beslisten. Hij die aan de aziatische bevolking haar dorpsbestuur verzekert, is haar vriend en gunsteling, hij zij Christen, Brit of Nederlander, die het verkracht is haar vijand, hij zij Mohammedaan of Mongoler. Die met het dorpsbestuur bekend is en dat in zijne bescherming neemt, voert uit in driemaal vier en twintig uren, onder het gejuich der menigte, hetgeen hij, die zich verbeeldt dat volstrekt gezag en volstrekte onderwerping het geheim is der aziatische instellingen, niet kan gelooven dat zonder het vergieten van stroomen bloeds zoude worden verkregen.’

Wie het aan volslagen onverschilligheid grenzende lakonisme van de javaansche bevolking heeft kunnen waarnemen bij de mededeeling van de meest gewichtige, in het moederland na heftigen partijstrijd tot stand gekomen koloniale bestuursmaatregelen en wie zich rekenschap geeft van de zucht naar berusting, het fataliteitsgeloof dat die bevolking in zoo hooge mate kenmerkt, zal de lyrische ontboezeming van Muntinghe en het gejuich der javaansche bevolking bij gelegenheid van

1) Van Deventer t.a.p. blz. 330.

de invoering van het vrije kiesrecht door Raffles, op hun juiste waarde kunnen schatten. Maar in een periode toen men zoowel omtrent het jl. javaansche volkskarakter als omtrent de gewezen of bestaande Javaansche volksinstellingen nog slechts vage en dikwerf onjuiste begrippen had, miste deze ontboezeming haar uitwerking niet. De Commissarissen-Generaal die door de nederlandsche regeering waren uitgezonden om den nieuwen stand van zaken in te voeren, hielden vast aan de fictie van een sints lang uitgeoefend en door de bevolking op hoogen prijs gesteld kiesrecht en decreteerden bij hun publicatie van 8 Juni 1819:[1)]

'De oude gewoonte, volgens welke de dessavolkeren hunne hoofden uit hun midden verkiezen en verwisselen blijft stand houden en wordt aan genoemde volkeren verzekerd'.

De eenige voorwaarde van verkiesbaarheid tot dessahoofd die gesteld werd, was dat de candidaat tot de dessa moest behooren en daarin woonachtig zijn. De onaantastbaarheid van het kiesrecht voor inbreuken van buitenaf werd gewaarborgd door de bepaling dat de resident alleen om dringende redenen zijne goedkeuring van de gedane keuze mocht weigeren en dat hij van elke weigering moest kennis geven aan den Gouverneur-Generaal.

De door Raffles opgebouwde theorie van een overoud kiesrecht der javaansche bevolking was door den hier geschetsten loop van zaken geproclameerd tot een bestuursbeginsel der nederlandsche regeering en eenmaal opgenomen zijnde als onderdeel van het nieuwe bestuurstelsel bleef het ook door de opvolgende regeeringen, als zoodanig gehandhaafd. En toen de tijd gekomen was om dit bestuurstelsel vast te leggen in een grondwet voor Indië, een voor alle opvolgende regeeringen bindend reglement, bleek dat het vertrouwen in de hierbedoelde theorie nog steeds onverzwakt stand had gehouden.

In artikel 71 van het Indisch Regeeringsreglement van 1854 werd de bepaling opgenomen dat de inlandsche gemeente haar hoofden en bestuurders kiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag en werd den Gouverneur-Generaal nadrukkelijk de plicht opgelegd dit recht tegen alle inbreuken te handhaven.

1) Indisch Staatsblad No. 13.

De over dit artikel in het Moederland gevoerde debatten[1)] toonen aan hoezeer men overtuigd was te doen te hebben met een overoud, door de bevolking hooggewaardeerd recht.

De regeering achtte het wenschelijk een zoo gewichtig recht als waarvan hier sprake was ‘op de meest plechtige wijze te erkennen’ en ‘als middel van ontwikkeling’ te beschermen. Onder de kamerleden waren er die de overtuiging uitspraken dat het hier gold een voortreffelijk erfdeel dat voor elke schennis moest worden behoed. Zij achtten het met deze opvatting niet in overeenstemming dat aan de vrije verkiezing het voorbehoud was vastgeknoopt van de goedkeuring door den resident; door die goedkeuring te weigeren zou de resident de deur openen voor misbruik; de regeering kon dit echter niet beamen, evenmin als de door sommigen betoogde wenschelijkheid van het vaststellen van eene algemeene verordening, regelende de wijze van verkiezing der dessahoofden. Het veto der residenten, mits niet ontaardende in ongeoorloofde bemoeiïng kon, naar het oordeel der regeering, nuttig zijn en ten slotte werd in art. 71 van het Indisch Regeeringsreglement het hierbesproken aloud dessagebruik gesanctionneerd in deze bewoordingen:

> *De Inlandsche gemeenten verkiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag, hare hoofden en bestuurders. De Gouverneur-Generaal handhaaft dat recht tegen alle inbreuken.*
> *Aan die gemeenten wordt de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten, met inachtneming der van den Gouverneur-Generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen.*
> *Waar het bepaalde bij de alinea's* 1 *en* 2 *van dit artikel niet overeenkomt met de instellingen des volks, wordt de invoering daarvan achterwege gelaten*.

Hiermede was het vrije kiesrecht der Javaansche bevolking erkend als een der grondbeginselen van het nederlandsch gezag in Indië. Zoozeer was men overtuigd dat het heil van de kolonie voor een groot deel van de instandhouding van dit recht afhing, dat men het noodig vond dienaangaande uitdrukkelijk te verklaren wat voor de overige aan inlandsche

1) Keuchenius, Handelingen betreffende het Reglement op het beleid der Regeering in N.I. Deel II blz. 125, 266, 427, 522. Deel III blz. 670.

of europeesche ingezetenen toegekende rechten als vanzelf sprekend werd aangenomen n.l. dat de Gouverneur-Generaal bedoeld recht zou hebben te handhaven tegen alle inbreuken.

De verdere geschiedenis van de theorie van het kiesrecht was met deze opvatting geheel in overeenstemming.

In 1860 besliste de Gouverneur-Generaal Pahud,[1] dat zelfs de kennis van lezen en schrijven niet als voorwaarde voor de verkiesbaarheid van dorpshoofden zou mogen worden gesteld, wijl dit een inbreuk zijn zou op het beginsel van art. 71 Regeeringsreglement[2].

Ook de Ministers Baud en Fransen van de Putte gaven hun veelvermogenden steun aan de hierbesproken instelling, noemden haar 'het Palladium der rust op Java'[3] en eischten eene nauwgezette handhaving van dit privilegie 'door alle vroegere inlandsche heerschers geëerbiedigd den zelfs door den Islam ontzien'[4].

Kon aldus omtrent de groote beteekenis en de onaantastbaarheid van het vrije kiesrecht geen twijfel meer bestaan, de eenige vraag die nog te beantwoorden viel was, of geen regelen moesten vastgesteld worden betreffende de in het Regeerings-Reglement genoemde 'goedkeuring door het gewestelijk gezag' m.a.w. regelen betreffende de gevallen, waarin de Resident zijn goedkeuring zou kunnen weigeren en in het algemeen betreffende de wijze waarop de verkiezing zoude worden gehouden.

Nadat pogingen in deze richting eenige malen afgestuit waren op het argument dat de vrijheid van kiezen door zoodanige regeling beperkt zou worden[5] ging de indische

1) Indisch Bijblad No. 855.
2) Blijkens een statistiek van den Heer K.F. Holle in het Tijdschrijft voor het Binnenlandsch Bestuur (Deel VI blz. 284) zijn er van de 32.257 dessahoofden slechts 18.345 die kunnen lezen en slechts 13.470 die kunnen lezen en schrijven; meer dan de helft van het totaal aantal dessahoofden kan dus lezen nòch schrijven. Dit geldt het javaansch schrift. Slechts 8% van het totaal-aantal dessahoofden is in staat hollandsch schrift te lezen. En wat wel het meest merkwaardige is, van de 31.377 dessa*schrijvers* zijn er nog ruim 2000 die niet kunnen *schrijven*!
3) De Minister Baud in een particulieren brief aan den Gouv. Gen. de Eerens, Zie Historische Nota a.b. blz. 6.
4) De Minister Fransen van de Putte aan de Indische Regeering, Historische Nota blz. 11.
5) Mr. C.W. Margadant, Het Regeeringsreglement van N.I. Deel III blz. 42

regeering ten slotte in 1878 over tot het vaststellen van bepalingen die naast art. 71 R.R. ook thans nog gelden.

Voor het doel dat met deze regelen beoogd wordt, kan volstaan worden met de mededeeling dat, krachtens deze bepalingen, de verkiezingen worden gehouden ten overstaan van een commissie, bestaande uit controleur of aspirant-controleur en districtshoofd of onderdistrictshoofd; dat gekozen wordt bij meerderheid van stemmen (eerst bij volstrekte daarna bij eenvoudige meerderheid); dat de resident zijn goedkeuring kan weigeren *a.* indien de bepalingen niet behoorlijk nageleefd zijn *b.* als de gekozene bekend staat als te zijn verslaafd aan opium, dan wel wegens gedrag, ziels- of lichaamsgebreken ongeschikt is voor het ambt, *c.* wanneer hij vroeger wegens wangedrag is ontslagen of veroordeeld is geweest tot een vrijheidsstraf. Bij niet-goedkeuring van de verkiezing volgt binnen 14 dagen een nieuwe verkiezing. Wie kiesgerechtigden zijn is niet aangegeven doch wordt beslist overeenkomstig plaatselijke gebruiken.

II.

Uit het voorafgaande is gebleken dat de koloniale staats-lieden in het moederland, op instigatie van Raffles en onder krachtige bescherming van alle opvolgende regeeringen, geleidelijk zijn gekomen tot de theorie dat aan de javaansche bevolking, krachtens haar aloude volksinstellingen, toekomt een vrij en onaantastbaar kiesrecht, dat niet alleen door de bevolking nuttig gebruikt en op hoogen prijs gesteld wordt maar dat zelfs geacht wordt zoodanig in de volksbegrippen te zijn ingeweven, dat elke inbreuk op dat recht aan de bevolking ten zeerste ongevallig zou zijn, ja tot bedenkelijke gevolgen zou kunnen leiden.

Is een en ander inderdaad het geval, dan mag verwacht worden, dat de praktijk van het aloude en veelgeliefde recht steun geeft aan deze theorie; dat feiten zijn waargenomen, die wijzen op ingenomenheid van de bevolking met dit overblijfsel harer vroegere instellingen, op het nuttig gebruik dat zij er van maakt en op het gretig aangrijpen harerzijds van de door het Opperbestuur geboden gelegenheid om het in te voeren daar waar het wel bestaan had maar in onbruik was geraakt.

Wat leert hieromtrent een praktijk van bijna honderd jaren?

Hierboven bleek reeds dat omtrent die praktijk in de eerste jaren (onder en na Raffles) weinig te vermelden valt daar blijkens een verklaring van Raffles zelf, tengevolge van langdurige onderdrukking en feodale tirannie, toenmaals in vele streken geen spoor meer overgebleven was van het oude kiesrecht. Ook bleek dat althans in dat gedeelte van Java dat onder den directen invloed der inlandsche vorsten stond, het kiesrecht, zoo het daar al eenmaal bestaan had, destijds geheel uit de rij der volksinstellingen was verdwenen.

Deze feiten verdienen vooral opmerking in verband met de latere verklaring van den Minister Fransen van de Putte (zie boven) als zoude het kiesrecht, ‘door alle vroegere inlandsche alleenheerschers geëerbiedigd en zelfs door den Islam ontzien’ zijn.

Onder de auspiciën van Raffles en van Commissarissen-Generaal werd het kiesrecht op geheel Java ingevoerd en kon het zich dus geheel herstellen, ook daar waar de feodale tirannie het gevoelig geknakt of geheel vernietigd had. Men zou dus kunnen verwachten, eenige jaren na die invoering en na de warme lofrede van Muntinghe, het aloude recht op Java alom weder in eere hersteld te vinden.

De praktijk stelt deze verwachtingen geheel teleur. In Bantam was in 1821 nog geen sprake van dessaverkiezingen en was de betrekking van mandoer of dorpshoofd alom erfelijk; in de Montjonegorosche landen (de residenties Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri) bleef men, ook nadat die landen in 1830 onder ons rechtstreeksch bestuur waren gekomen, vasthouden aan de aldaar gebruikelijke wijze van aanstelling der dessahoofden door de districtshoofden en bevestiging door den resident. In Soerabaja werden nog vele jaren na 1819 de dorpshoofden benoemd door de regenten, in Patjitan en Madioen kende men in 1838 nog geen dessaverkiezingen en zelfs in die gewesten waar Raffles beweerde het aloude recht ontdekt te hebben nl. Cheribon, Japara, Rembang, Pasoeroean en Besoeki moest *vijftig jaren na* die ontdekking geconstateerd worden dat in verschillende streken de bevolking van dat recht geen gebruik maakte[1)].

1) Mr. L.W.C. van den Berg. t.a.p. 34/35.

De tegenwerping zou gemaakt kunnen worden dat de bevolking misschien wel ingenomenheid met het kiesrecht zou hebben betoond, maar dat de inlandsche en europeesche bestuursambtenaren zich met die instelling niet konden vereenigen en de verbreiding er van dus tegengehouden hebben.

Het is mogelijk dat tijdens en kort na de invoering van het cultuurstelsel de toestanden niet bevorderlijk waren aan de vrije ontwikkeling van het kiesrecht,[1] maar bij de vaststelling van het regeeringsreglement behoorde deze periode tot het verledene en woei de wind uit een gansch anderen hoek. Een nieuwe periode van kiesrecht-bescherming en uitbreiding brak aan met de tot stand koming van het regeeringsreglement en wel verre dat de bestuursambtenaren zich aan die uitbreiding vijandig gezind betoonden, gingen zij in hun hervormingsijver zoover, dat zij het kiesrecht invoerden zelfs daar waar de letter van het regeeringsreglement zulks verbood.

Dit reglement toch bepaalde in de derde alinea van het hooger aangehaald artikel 71 dat, waar het kiesrecht niet overeenkwam met de instellingen des volks, de invoering daarvan achterwege gelaten moest worden.

Nu staat het met de meeste zekerheid vast dat, toen dit voorschrift uitgevaardigd werd, in verschillende streken van Java en in 't bijzonder in de montjonegorosche landen het kiesrecht niet overeenkwam met de instellingen des volks. Zoo daar vroeger al ooit sprake was geweest van dessa-verkiezingen, in 1854 behoorde dit gebruik al sinds meer dan drie eeuwen tot het verledene en in geen dier gewesten was de herinnering aan het kiesrecht levendig gebleven.

Niettemin werd, blijkbaar zonder voorafgaande gedachten-wisseling[2] en in strijd met de bewoordingen van het regeeringsreglement, in al deze gewesten het kiesrecht ingevoerd. Gemis aan medewerking kan aan de indische bestuursambtenaren ten deze dan ook zeker niet ten laste gelegd worden en men kan aannemen dat overal, waar men daartoe maar eenigszins de kans schoon zag, alle moeite is gedaan om de bevolking tot invoering van het kiesrecht over te halen.

1) Mr. C.W. Margadant t.a.p. blz. 58; Mr. N.G. Pierson, Koloniale Politiek blz. 141; Van Deventer, t.a. pl. Dl. III blz. 327; de Louter, Handleiding blz. 47.
2) Mr. L.W.C. van den Berg t.a.p. blz. 34.

En wat leert nu de praktijk *na* de invoering van het Regeeringsreglement?

Dat niettemin in verschillende streken het kiesrecht geen ingang heeft kunnen vinden en dat het nog ettelijke tientallen van jaren heeft geduurd, alvorens men er in geslaagd was het op Java algemeen te doen uitoefenen.

In een deel van Banjoemas werd het kiesrecht eerst algemeen in 1862, in Tjilatjap en in de Preanger in 1865, in Salatiga (Semarang) in 1878 en in Madoera in 1882 en 1885[1]; ook in al deze streken was het kiesrecht destijds niet inheemsch en geschiedde de invoering derhalve in strijd met de duidelijke bewoordingen van het regeeringsreglement.

Genoeg om aan te toonen dat de theorie als zoude het vrije kiesrecht een in de traditie of in de oude volksinstellingen wortelend gebruik zijn, niet houdbaar is[2]. Ware zij juist geweest, het zou niet zooveel moeite en tijd gekost hebben de instelling der dessahoofdverkiezingen bij de bevolking van Java weder ingang te doen vinden. De conclusie is derhalve gerechtvaardigd dat, indien het voorschrift van de indische grondwet, dat het kiesrecht niet mag ingevoerd worden daar waar het niet overeenstemt met de volksinstellingen, naar de letter ware opgevolgd, in het grootste gedeelte van Java thans géén kiesrecht zou bestaan.

Nu zou men kunnen aanvoeren dat, blijkens de debatten over het regeerings-reglement, de derde alinea van art. 71 speciaal slaat op de Buitenbezittingen en de particuliere landerijen en dat de regeering destijds verklaard heeft uitbreiding van het kiesrecht ook daar waar het niet inheemsch was, te willen bevorderen als middel van ontwikkeling[3]. Maar hiermede ontvalt dan toch voor het grootste deel van Java aan het kiesrecht de aureool van een aloud en veel-

1) Mr. L.W.C. van den Berg t.a.p. blz. 36/37.

2) Leerzaam is in dit opzicht ook de studie van de toestanden op Bali en Lombok waar, zooals bekend is, de oude Hindoe-toestanden beter bewaard zijn gebleven dan op Java. Blijkens de mededeelingen van den tegenwoordigen Resident van Bali en Lombok F.A. Liefrinck (in het Tijdschrift voor Indische Taal- en Land- en Volkenkunde Dl. XXXIII blz. 304) is op Bali ook thans geen sprake van dessaverkiezing zooals wij die op Java kennen en ditzelfde kan volgens een mondelinge mededeeling van den controleur Engelenberg geconstateerd worden van het eiland Lombok.

3) Keuchenius, Handelingen II blz. 226.

geliefd privilegie en dus het belangrijkste motief van de lofzangen op ‘het palladium der vrijheid,’ zooals, met een variant op Baud's gevleugeld woord, het kiesrecht der inlandsche gemeentenaren gewoonlijk wordt betiteld.

Daarentegen zou, bij behoorlijke opvolging van het beginsel dat werkelijk in eere zijnde en nuttig werkende instellingen z.v.m. in stand gehouden moeten worden, ongetwijfeld meer recht wedervaren zijn aan een instelling, die door de bevolking in vele streken op prijs gesteld werd, die bijdroeg tot èen goed gehalte van dessahoofden en die, niettegenstaande men verzuimde daarmede rekening te houden, ook thans nog niet uit de herinnering van de javaansche bevolking is verdwenen.

Bedoeld wordt de erfelijkheid van de betrekking van dessahoofd. Niet alleen dat het erfelijk dessahoofd aangetroffen werd in de oude Hindoe-dessa in Voor-Indie waarop men zich in deze materie zoo gaarne beroept[1)], maar talrijk zijn de aanwijzingen, waaruit blijkt dat in vele streken, ook lang na de komst van Raffles, de gewoonte meebracht dat de vader opgevolgd werd door den zoon of door een anderen bloedverwant mits deze van goed gedrag en voor de betrekking geschikt was.

Blijkens de mededeelingen van Mr. L.W.C. van den Berg werd in Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri onder het vorstenbestuur bij de aanstelling van een dessahoofd gelet op bloedverwantschap met den vorigen titularis. Ditzelfde wordt gemeld van Bantam, waar bovendien bij de Badoejs die de oude instellingen ongeschonden in stand hielden, nog op dit oogenblik de betrekking van dessahoofd erfelijk is. In de Preanger werd nog na 1840 bij aanstelling van dessahoofden zeer sterk op het erfrecht gelet. In Cheribon, Japara, Rembang, Pasoeroean en Besoeki eindelijk vond men in 1868 nog verschillende gemeenten waar het ambt van dessahoofd erfelijk was of bij de verkiezing z.v.m. de erfelijkheid werd betracht.[2)]

1) Zie hiervoor blz. 208 en voorts Baden Powell, the Indian Village Community blz. 13: ‘The hereditary headman is a distinctly original feature and is traceable to old tribal times.’ - Zie ook blz. 15 noot: ‘If deserted villages had to be re-established, strenuous efforts were made to discover some descendant of the original headman.’

2) Het Inlandsch Gemeentewezen op Java t.a.p. blz. 34, 35, 36. Zie ook Indische Gids 1891 Dl. II blz. 1908; 3de Deel Eindresumé blz. 271-274 Historische Nota over de Dessabesturen t.a.p. blz. 10 en C.A. Rosemeier in Tijdschrift Binn. Best. Deel V blz. 179.

Ziehier dus een instelling die, geheel strookende met de inrichting der javaansche maatschappij, ongetwijfeld in de volksbegrippen had postgevat. Maar zij was bezwaarlijk overeen te brengen met de fictie van een geheel *vrij* kiesrecht en zoo werd daarmede noch in 1854 bij de vaststelling van het Reg. Regl., noch in 1878 bij de opmaking van het kiesreglement rekening gehouden. Aldus werd ter wille van die fictie, aan de bevolking een aloud voorrecht ontnomen dat zij ongetwijfeld op hoogen prijs stelde, dat haar krachtens eene goede traditie toekwam en dat onder behoorlijk toezicht een nuttig effect had kunnen hebben.[1)]

III.

Uit het corps der binnenlandsch-bestuur-ambtenaren, die het best in de gelegenheid waren de praktijk van het kiesrecht gade te slaan, zijn meermalen stemmen opgegaan om op de onjuistheden van de hierbedoelde theorie te wijzen.[2)] Maar die stemmen hadden in den regel niet meer effect dan die van roependen in de woestijn; het woord van één bekend staatsman of geleerde heeft gewoonlijk meer gezag dan de betoogen van tien in de praktijk doorknede maar overigens onbekende ambtenaren.

Doch in de laatste jaren valt in dit opzicht een kentering waar te nemen, ook bij de gezaghebbende geleerden en theoretici. Prof. de Louter constateerde in zijn bekend werk over het indisch staats- en administratief recht dat velen in de javaansche dessa-inrichting geenszins een overoud bolwerk tegen vorstelijk despotisme erkennen maar er veeleer een schepping in zien van het britsche tusschenbestuur dat

1) Nog op dit oogenblik is het begrip van erfelijkheid van het ambt van dessahoofd niet uitgewischt in de volksbegrippen. In midden-Java komt het meer dan eens voor dat de weduwe van een pas overleden dessahoofd deze betrekking reclameert voor haar soms nog onmondigen zoon, of wel dat iemand vraagt om de betrekking van dessahoofd, omdat zijn vader die bekleed heeft. Zie Tijdschr. Binn. Bestuur Dl. V blz. 105. Eindresumé 3de Deel blz. 271-274.

2) Ind. Gids 1891 Dl. II blz. 1321 en 1905; id. 1900 Dl. II blz. 998. Tijdschrift Binn. Best. Deel V blz. 89.

in den ijver voor eenmaal opgevatte denkbeelden de werkelijkheid wel eens meer uit het oog verloor[1]. En in zijn jongste, in deze bladzijden vaak aangehaalde studie gaat Prof. L.W.C. van den Berg nog verder en verklaart rondweg dat de verkiezing der dorpshoofden niet overal op Java en Madoera eene oude instelling is[2]. Hij voegt daaraan echter toe dat, moge die verkiezing al oorspronkelijk weinig met het plaatselijk inlandsch gewoonterecht in harmonie zijn geweest, zij toch ook daar waar zij vroeger niet bestond thans gewoonterecht is geworden of althans op weg is te worden.

Dit laatste kan zeker niet tegengesproken worden. De Gouverneur-Generaal Van den Bosch vergeleek reeds de adat met een klomp was die men naar verkiezing kneden en van vorm veranderen kan[3] en men behoeft niet lang in Java's binnenlanden geleefd te hebben om te weten dat het even weinig moeite kost een oude adat af te schaffen als een nieuwe te scheppen[4]. De geschiedenis van het kiesrecht leert dat men zelfs kans heeft gezien om tegen den uitdrukkelijken wil van het regeeringsreglement in, een adat in 't leven te roepen die niet in de volksinstellingen wortelde. Toegegeven moet echter worden dat die adat thans bestaat.

Maar mag dit feit alleen een motief opleveren om die adat te handhaven? Er zijn goede en slechte adats. En handhaving van een adat schijnt alleen te motiveeren indien blijkt dat de adat gunstig werkt, indien de bevolking toont haar op prijs te stellen en zij er een goed en nuttig gebruik van maakt.

1) De Louter Handleiding tot de kennis van het Staats- en Administratief recht van Ned. Indië 4de uitg. blz. 215.
2) t.a.p. blz. 34.
3) Van Deventer t.a.p. Dl. II blz. 259.
4) Over de vermakelijke wijze waarop de adat soms ontstaat deed de G.G. Sloet v.d. Beele indertijd het volgende verhaal: ‘In het Bantamsche reizende, verwonderde het mij, dat in eenige kampongs al de vrouwen en meisjes voor hare huizen zaten. Ik vroeg naar de reden; het antwoord was: “het is *hadat*, dat wanneer aanzienlijke personen reizen, de mooie vrouwen en meisjes zich ten toon stellen.” Het is een feit! Ik heb daarnaar onderzoek gedaan, en wie had die hadat gemaakt? Een vroegere Resident van Bantam. De G.G. heeft onmiddellijk die *hadat* afgeschaft.’ Zie Mr. N.G. Pierson Kol. politiek blz. 147, noot.

Voldoet de kiesrecht-adat aan deze eischen?

Ook op deze vraag geeft de praktijk een weinig bevredigend antwoord.

Van het oogenblik af, dat de vrije verkiezingen tot adat geproclameerd werden, bleek dat de bevolking van die vrijheid niet het gebruik maakte dat men verwachtte en dat de resultaten niet beantwoordden aan de hooggespannen verwachtingen. Reeds in 1834 vernam Baud op een reis over Java van een regent dat deze 'als een ongunstige omstandigheid beschouwde de hier tijdens het britsche bestuur ingevoerde vrije verkiezingen der dessahoofden, welke tot resultaat hebben, dat er thans een stel mindere hoofden bestaat, dat over het algemeen zich meer van de bevolking dan van het Gouvernement afhankelijk acht en flauw medewerkt tot handhaving eener goede politie[1)]'.

Ook in volgende jaren en vooral in den bloeitijd van het cultuurstelsel hoort men klachten over de weinige moeite, die de bevolking zich geeft om geschikte hoofden te kiezen en over het gehalte der dorpsbesturen waarin dientengevolge de slechtste sujetten zitting nemen[2)]. Maar volgens sommige schrijvers waren de vrije verkiezingen in dit tijdperk ontaard tengevolge van de groote bestuursinmenging[3)], zoodat een beroep op deze periode met recht betwist zou kunnen worden.

Na de invoering van het regeeringsreglement echter, dat elke inbreuk op de vrijheid van kiezen ten strengste verbood, en na de herhaalde aanschrijvingen strekkende ter bescherming van dit privilege zou men een meer nuttig gebruik van het kiesrecht door de bevolking kunnen verwachten.

Niettemin vindt men in 1859 door een inspecteur der cultures geconstateerd, dat bij de dessaverkiezingen 'een ten allen tijde opgemerkt karakteristiek verschijnsel' is: 'de zucht des volks om uit dat ambt zooveel mogelijk te weren personen, die hetzij in kunde of in geestkracht boven anderen uitblinken[4)]'.

En dit zelfde verschijnsel: de geneigdheid der bevolking om ongeschikte sujetten tot dessahoofd te kiezen vindt men in latere jaren en zelfs na de vaststelling van het kiesreglement

1) Historische Nota over de Dessabesturen t.a.p., blz. 9.
2) Als voren blz. 10.
3) Zie hierboven blz. 219 noot.
4) Historische Nota blz. 15.

van 1878 herhaaldelijk geconstateerd[1]. Van recenten datum is b.v. de volgende mededeeling van een inlandsch hoofd, thans regent, die door zijn jarenlange ondervinding ongetwijfeld recht van meespreken heeft[2]:

'In welvarende dessa's zijn gewoonlijk veel personen die zich goed gedragen, en wordt bij dessaverkiezingen dikwerf een goed dessahoofd verkozen.

Maar in arme dessa's waar veel leegloopers, opiumschuivers of boosdoeners wonen gaat het bij de verkiezingen anders toe.

Daar kiest men iemand die aan deze slechte gewoonten meedoet (die leegloopt, schuift of kwaad sticht) of men kiest een dom persoon opdat deze de slechte lieden niet narijdt en hen niet aan 't werk zet; een lui en dom dessahoofd toch weet het werk niet goed te regelen. Maar zij bedenken niet, dat op die wijze de dessa langzamerhand ten onder gaat en dat het aantal luie en arme menschen aldus steeds toeneemt.

Het Gouvernement verlangt ongetwijfeld, dat de kleine man een goed voorbeeld krijgt en dat men hen leert wat goed en nuttig is.

Maar hoe kan dit doel bereikt worden als men tot dessahoofd aanstelt een koelie die de adat van zijn dessa aangenomen heeft; is die adat goed dan kan dit geen kwaad maar velen volgen een slechte adat zooals hierboven bleek en leeren niets beters.'

Een ander schrijver van den laatsten tijd[3] deelt mede dat men dikwerf tot dessahoofd kiest iemand, 'die als een sukkel bekend staat, van wien hij zeker is, dat hij het den dessalieden niet lastig zal maken en waarmede het bestuur het dan maar doen moet.'

Deze schrijver concludeert dat de bevolking 'verregaand misbruik maakt van het kiesrecht en dat dit misbruik er zelfs toe zou kunnen leiden onze overheersching in gevaar te brengen.'

En deze bewering vindt helaas steun in een officieel rapport eveneens van recenten datum, opgemaakt door den Directeur

1) Mr. L.W.C. van den Berg, t.a.p., blz. 46 noot.
2) Raden Partowidjojo, Regent van Probolinggo in het Tijdschrift B.B. Deel IV, blz, 403.
3) Proeve van beschreven desa-adats, Ind. Gids 1891 Deel II blz. 1908.

van Binnenlandsch Bestuur Mr. Kuneman in 1890 nadat een opzettelijk onderzoek was ingesteld naar de werking van het kiesreglement van 1878 en daaromtrent het advies was gevraagd van alle ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur zoo europeesche als inlandsche.

Met betrekking tot laatstbedoelde categorie van ambtenaren bleek uit die rapporten, dat nagenoeg alle inlandsche ambtenaren zich verklaarde tegenstanders van het vrije kiesrecht betoonden en meermalen treft men in die adviezen de verklaring aan dat het gehalte der dessahoofden tengevolge van de volkskeuze belangrijk is achteruitgegaan.

Ook vele europeesche ambtenaren verklaarden zich weinig ingenomen met het vrije kiesrecht en genoemde Directeur van Binnenlandsch Bestuur gaf zijn eindindruk van de ontvangen rapporten weer in de volgende ondubbelzinnige woorden: 'Vele europeesche en de inlandsche ambtenaren die geraadpleegd werden gaven bijna unaniem de meening te kennen dat aan de uitoefening van dit recht door de gemeenten groote bezwaren verbonden zijn, *dat het aanleiding geeft tot tal van misbruiken en dat het een verderfelijken invloed uitoefent op den gang der bestuurszaken*[1].'

Men kan de verklaringen der europeesche ambtenaren overdreven achten, die der inlandsche ambtenaren wantrouwen, den Directeur Kuneman verwijten dat hij de gebreken van het kiesrecht door een vergrootglas heeft bekeken en hem de verantwoordelijkheid laten voor zijne onrustbarende conclusie. Maar men zal moeten erkennen dat het in theorie zoo schoone palladium van de rust en vrijheid op Java er bij het licht der praktijk niet schooner op wordt. Van hooge waardeering door de bevolking blijkt niets, van een nuttig gebruik en heilzaam effect even weinig en wel verre van er een waarborg in te zien voor rust en tevredenheid, vreest men den verderfelijken invloed en acht men den goeden gang van zaken er ernstig door bedreigd. Met volle recht kon een bestuursambtenaar in 1891 schrijven dat de bewondering voor het kiesrecht afneemt met den afstand waarop zich de

1) Deze aanhaling is, evenals de mededeelingen op blz. 235 hierachter, ontleend aan officieele rapporten en wordt gepubliceerd na bekomen vergunning van de Indische Regeering. De cursiveering is van schrijver dezes.

waarnemers bevinden van het terrein der verkiezing, dat de gevoelens van de indische regeering reeds minder hoog gestemd zijn dan die van het opperbestuur en dat de depreciatie toeneemt bij de gewestelijke en plaatselijke bestuurders om haar toppunt te bereiken bij de controleurs die zich op het eigenlijke werkterrein bevinden[1].

En inderdaad wie van nabij gezien heeft hoe de bevolking met haar kiesrecht omspringt, welk een zonderling gebruik zij er dikwerf van maakt en hoe de uitslag gewoonlijk beheerscht wordt door omkooperij, intrige en toeval, zal zich omtrent de waarde, die het aloude voorrecht in de oogen der bevolking heeft, geen illusies maken.

Sprekend is in dit opzicht het javaansche woord, waarmede in sommige streken van Midden-Java de dessaverkiezing aangeduid wordt: het woord '*lotterie*,' afgeleid van ons loterij. Men moet de naieveteit en tegelijk den practischen zin van den Javaan bewonderen die, in zijn eigen rijke taal geen woord kunnende vinden ter aanduiding van het overoude en veel geliefde voorrecht, aan de taal zijner overheerschers een woord ontleende, dat bedoeld voorrecht maar al te juist karakteriseert.

IV.

Van de zijde van hen, die het vrije kiesrecht in bescherming nemen, is aangevoerd dat de hoogerbedoelde klachten over de schandelijke werking van het kiesrecht en het slechte gehalte der dessahoofden overdreven moeten zijn aangezien het anders onmogelijk zou zijn dat op Java zulk een ordelijke toestand heerscht[2].

Aangenomen dat die ordelijke toestand werkelijk bestaat, moet ten zeerste betwijfeld worden of zulks te danken is aan de zegenrijke werking van het kiesrecht.

Men komt hier op het terrein van de toepassing van het kiesreglement in de praktijk door de bestuursambtenaren.

Ook hieromtrent stelle men zijne verwachtingen niet al te hoog. Het is bekend dat deze ambtenaren, willen zij mis-

1) J.M. Esche. De positie der dessahoofden. Ind. Gids 1891, Deel II blz. 1321.
2) Mr. L.W.C. van den Berg t.a.p. blz. 46.

standen voorkomen, meermalen genoodzaakt zijn min of meer de hand te lichten met sommige in theorie fraai klinkende voorschriften en het vermoeden is gewettigd dat ook in zake de dessaverkiezingen zulks nu en dan het geval zal zijn, al wordt dit in den regel natuurlijk niet officieel bekend.

Indien werkelijk het gehalte der dessahoofden over het algemeen niet zoo slecht is als velen het doen voorkomen dan is dit ongetwijfeld hieraan toe te schrijven dat bij de toepassing van het kiesrecht in de praktijk aan de bevolking, *in haar eigen belang*, niet die vrijheid gelaten wordt die de theoretische voorstanders van dit recht beschouwen als het essentieele kenmerk van het alond en veelgeliefd voorrecht.

Trouwens, de bepalingen op het kiesrecht zelven toonen aan dat men een beperking van die vrijheid onvermijdelijk heeft geacht. In theorie is de bevolking geheel vrij om te kiezen wie zij wil en de onaantastbaarheid van dit privilege vindt men gekristalliseerd in de woorden van artikel 71 R.R.: ‘de Gouverneur-Generaal handhaaft het recht tegen alle inbreuken’. Maar men verbeelde zich niet dat - evenals bij Gemeenteraads-, Staten- en Kamerverkiezingen in Nederland - de betrokkene, alleen door het feit dat hij door den volkswil gekozen is, nu ook zijn zetel kan gaan innemen. Tusschen lippen en bekerrand ligt hier het veto van den resident, een instelling die in het belang van een goeden gang van zaken noodig werd geacht maar niettemin belangrijk inbreuk maakt op de algeheele vrijheid van kiezen, het recht dat de Gouverneur-Generaal tegen alle inbreuken heeft te beschermen.

Niet ten onrechte werd dan ook bij de debatten van art. 71 de vraag gesteld of deze bevoegdheid der residenten om een gedane keuze te vernietigen wel in overeenstemming is te brengen met de algeheele vrijheid van keuze door de bevolking. Doch de regeering, hoewel de vrijheidstheorie hoog houdende, begreep ditmaal de eischen van de praktijk niet ten eenenmale te mogen verwaarloozen en bleef het veto der residenten handhaven.

Dezen hebben dus in bepaalde gevallen de bevoegdheid om de uiting van den volkswil van nul en geener waarde te verklaren en blijkens de in 1878 vastgestelde bepalingen op

de dessaverkiezingen[1] is die bevoegdheid van zeer uitgebreiden aard. Niet alleen toch dat de resident, zooals boven bleek, een gedane volkskeuze kan vernietigen indien de gekozene wegens zijn gedrag, ziels- of lichaamsgebreken ongeschikt wordt geacht voor dessahoofd, maar hij *moet* daartoe o.a. ook overgaan, indien de gekozene reeds vroeger veroordeeld is geweest tot een vrijheidsstraf.

Men had even goed kunnen bepalen dat de volkskeuze vernietigd moet worden indien de gekozene wel eens verkouden is geweest. Vrijheidstraffen toch worden opgelegd[2] voor de eenvoudigste overtredingen als: het 's avonds loopen zonder licht, het verwaarloozen van erf of tuin, het afschieten van vuurwerk zonder permissie enz. en het ondergaan van dergelijke straffen, dat een of andere candidaat voor het ambt van dessahoofd wel eens straf heeft gehad, in de meeste gevallen gegrond blijkt. En hoewel dit het aanzien van zoodanigen candidaat bij zijne dessagenooten in geen enkel opzicht vermindert[3] en allerminst een bewijs is dat de man geen goed dessahoofd kan zijn, zoo is hij toch door die onbeduidende straf alleen levenslang van het ambt van dessahoofd uitgesloten.

Zeer geschikte candidaten zijn op grond van deze door de indische regeering zelve vastgestelde bepaling afgewezen moeten worden; de vrijheid van kiezen wordt daardoor in de praktijk zeer belangrijk beperkt; maar, hoewel van de zijde der theoretici elke beperking van het kiesrecht steeds als heiligschennis is uitgekreten, nimmer heeft men van die zijde een protest vernomen tegen deze zeer belangrijke inbreuk op de kiesvrijheid. Indien de theorie slechts hooggehouden werd dan bleef men omtrent de praktijk tamelijk onverschillig.

1) Indisch Staatsblad 1878 No. 87.
2) D.w.z. er wordt een boete opgelegd die bij niet-betaling vervangen wordt door een vrijheidsstraf. Daar verreweg de meesten de boete niet kunnen betalen en bovendien geenerlei schande zien in de vrijheidsstraf wordt in den regel de laatste verkozen.
   De bestaande bepalingen leiden in verband hiermede tot een zonderlinge consequentie. Gesteld dat twee inlanders voor hetzelfde feit veroordeeld zijn tot een geldboete, en dat de een die betaalt doch de ander de vrijheidsstraf verkiest. Dan zal de laatste levenslang uitgesloten zijn van het ambt van dessahoofd doch de eerste niet.
3) Zie hierover G.J.P. Valette, Vrijheidsstraffen voor Inlanders, in Tijd schrift B.B. Deel XXI afl. 2.

En hoe weinig de koloniale praktijk geraadpleegd is, zelfs bij het ontwerpen van het koloniaal-grondwettig voorschrift dat deze geheele materie beheerscht, kan ten slotte blijken uit de bepaling in art. 71 van het regeeringsreglement dat niet alleen de hoofden, maar ook *de bestuurders* der dessa (dus de leden van het dessabestuur) door de bevolking gekozen moeten worden. Het verkiezen van dessabestuursleden door de bevolking nu is van oudsher nimmer gebruikelijk geweest en dit voorschrift van de indische grondwet is dan ook nergens toegepast geworden. Maar er is meer gebeurd dan niet-toepassen. In de jaren 1888-1890 werden, op instigatie van de regeering, door de residenten op Java eenige dessa-aangelegenheden bij besluit geregeld en daaronder de wijze van aanstelling der dessabestuurders. En nu vindt men in de betrekkelijke residentsbesluiten kalmweg de bepaling opgenomen dat de leden van het dessabestuur benoemd en ontslagen worden door het dorpshoofd, na overleg met de bevolking, welke benoeming of ontslag door het districtshoofd wordt bekrachtigd[1)].

Men onderschatte de portée van dit voorschrift niet.

Terwijl de in het moederland vastgestelde indische grondwet voorschrijft dat de dessabestuurders evenals de hoofden vrijelijk *door de bevolking* gekozen moeten worden, *behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag* en dat de Gouverneur-Generaal dat recht tegen alle inbreuken behoort te handhaven, bepaalt het gewestelijk bestuur *à la barbe* van, ja gesteund door den genoemden Opperlandvoogd, dat de dessabestuurders gekozen worden *door het dorpshoofd* na overleg met de bevolking en *behoudens goedkeuring van het districtshoofd*. Zoowel de vrije volkskeuze als de goedkeuring door het gewestelijk gezag, beide door het regeeringsreglement voorgeschreven, zijn door het gewestelijk gezag zonder vorm van proces op zij gezet.

Ongetwijfeld is de opvatting der residenten practisch en in overeenstemming met den sinds lang bestaanden toestand. Maar welke waarde heeft men aan de palladium-theorie te hechten, indien men door den werkelijk bestaanden toestand

1) Koloniaal verslag 1891 Bijl. O, 1892 Bijl. Q, 1893 Bijl. O Mr. L.W.C. van den Berg blz. 14 noot en blz. 60-68.

gedwongen wordt ze op deze wijze practisch uitvoerbaar te maken?

Men zou kunnen zeggen (zie Mr. L.W.C. van den Berg t.a.p. blz. 68) dat de residenten tot het maken van deze bepaling bevoegd waren omdat de keuze der dessabestuurders door de bevolking niet overeenstemt met de volksinstellingen en dus krachtens de laatste alinea van art. 71 niet ingevoerd behoefde te worden. Maar vooreerst heeft, zooals wij reeds zagen, die laatste alinea geen betrekking op de dessabestuurders op Java en bovendien had, in bedoelden gedachtengang, ook de invoering der verkiezingen van dessahoofd in het grootste deel van Java dan achterwege moeten blijven als komende niet overeen met de volksinstellingen. Door de *dessahoofdverkiezingen* ook dáár in te voeren handelde men dus in strijd met een voorschrift dat ten aanzien der *dessabestuurdersverkiezingen* wel opgevolgd werd.

Geschiedenis en werking van het kiesrecht beide toonen dus aan, dat de theorie, die aan het vrije kiesrecht der inlandsche bevolking ten grondslag ligt, slechts weinig strookt zoo met de historie als met de eischen der praktijk en dat men dientengevolge thans als eindresultaat voor zich heeft een regeling van nevelachtigen aard; een regeling die niet wortelt in historische toestanden of bestaande volksbegrippen en evenmin geprezen kan worden uit hoofde van haar gunstige resultaten.

V.

Op welke wijze kan aan den onzuiveren, tweeslachtigen en vicieusen toestand in zake het kiesrecht der inlandsche gemeenten verbetering gebracht worden?

Er zijn stemmen opgegaan om niet alleen de vrijheid van kiezen te beperken maar zelfs om de geheele keuze der dessahoofden door de bevolking af te schaffen en de aanstelling dezer hoofden eenvoudig aan het bestuur over te laten[1)].

Dat de bevolking zich hieraan gewillig zou onderwerpen,

1) Van den Broek ‘Is de dessaverkiezing eene javaansche instelling?’ Indische Gids 1900 Deel II blz. 988.

zooals door een der schrijvers opgemerkt wordt[1], mag aangenomen worden. Daarmede is echter de zaak nog niet beslist: ook de consequenties van een geheele afschaffing van het kiesrecht behoort men te overzien. Al heeft men thans weinig waarborgen dat steeds geschikte personen gekozen zullen worden, die waarborgen zullen in nog meerdere mate ontbreken indien men het heft in handen geeft aan de inlandsche hoofden, die uit den aard der zaak al te zeer geneigd zullen zijn, eigen creaturen te doen aanstellen en die, gesteld dat zij aan die neiging toegaven, in samenwerking met hun creaturen veel ongerechtigheid aan het oog der controleerende europeesche ambtenaren zouden kunnen onttrekken[2]. Ook zou in dit geval de verantwoordelijkheid geheel voor rekening komen van de europeesche en inlandsche bestuursambtenaren en het valt zeer te betwijfelen of zij die verantwoordelijkheid zouden willen en kunnen dragen.

Finale afschaffing van het kiesrecht, een denkbeeld waartegen door den heer Fransen van de Putte nog kort geleden krachtig en met recht geprotesteerd werd, en waaraan de Minister Cremer verklaarde niet te denken[3], moet dus ongetwijfeld ontraden worden.

Maar dit wordt dan ook door het meerendeel van hen, die met den bestaanden toestand niet tevreden zijn, niet gewenscht. Zij verlangen geen afschaffing maar beperking van het kiesrecht of liever van de verkiesbaarheid.

Kan hiertegen principieel of practisch bezwaar bestaan?

De overweging van deze vraag voert ons terug naar het uitgangspunt van dit betoog: de stelling dat handhaving van

1) ‘Nu nog kan de verkiezing van het dessahoofd niet gerekend worden tot de adat te behooren; de bevolking zou er zich gewillig aan onderwerpen indien de regeering haar afschafte’. Ind. Gids. 1891 Deel II blz. 1908.

2) In het hierboven aangehaald artikel in de Ind. Gids van 1900 (Deel II blz. 988) wordt het denkbeeld aanbevolen om de dessahoofden te recruteeren uit den verarmden javaanschen adel en zulks niet zoozeer ter behartiging van de belangen der bevolking als wel ter bevordering van aan lager wal geraakte afstammelingen van de oude inlandsche geslachten. Wie zich indenkt in de dessatoestanden en de inlandsche begrippen zal gereedelijk toegeven dat van de opvolging van dit denkbeeld, waarbij de kleine man vermoedelijk het kind van de rekening zou zijn, weinig heil is te verwachten.

3) Eerste Kamer der St. Generaal. Zitting 28 Dec. 1900 Handelingen blz. 154.

aloude instellingen of van hetgeen men daarvoor aangezien heeft, alleen aan te bevelen is indien het welbegrepen belang van de bevolking zelve daarmede gebaat is.

Dat wij op koloniaal gebied deze stelling meermalen in praktijk brachten, is boven reeds aangetoond. Vraagt men zich nu af, waarom diezelfde praktijk niet gevolgd zou mogen worden ten aanzien van het hierbesproken beginsel: de zelfstandigheid der inlandsche gemeenten en het daarmede samenhangend recht dier gemeenten om haar hoofden en bestuurders te kiezen, dan komt men tot de overtuiging dat men hier te strijden heeft tegen een invloed die overal ter wereld krachtig maar die vooral op koloniaal gebied veelal onweerstaanbaar is gebleken: den invloed van machtwoorden.

De *autonomie* der gemeenten en het *palladium* der vrijheid, de grondbeginselen van art. 71 R.R., ziedaar de woorden die ten allen tijde belemmerend hebben gewerkt op het aanbrengen van verbeteringen, de pantserschilden waarop zoomenige aanval op de bestaande regeling moest afstuiten.

Het is de tooverkracht van deze machtwoorden die gebroken zal moeten worden, bovenal de tooverkracht die van het *palladium* uitgaat. De *autonomie* schijnt althans een niet zóo overdreven eerbied te wekken. Meer dan eens hebben de Gouverneur-Generaal of de gewestelijke bestuurders gebruik gemaakt[1)] van de hun bij het Regeeringsreglement toegekende bevoegdheid om voorschriften te geven, die ook de huishoudelijke dorpsbelangen raken en terecht is daarbij steeds de opvatting gehuldigd dat vrijheid en zelfstandigheid nuttige instellingen zijn, maar dat de zelfstandigheid niet mag ontaarden in misbruik, de vrijheid niet in losbandigheid.

Maar wat met de zelfstandigheid der gemeenten, de autonomie in het algemeen, nog oogluikend kon worden toegelaten, bleek voor het zelfstandig kiesrecht, het palladium in engeren zin, niet mogelijk. Dit laatste stond in de bescherming der theoretici ten allen tijde veel hooger dan de autonomie der gemeenten en welk een buitengewoon gewicht

1) Laatstelijk bij de gewestelijke regelingen bedoeld op blz. 230 hiervoren, waarbij verschillende dessaaangelegenheden geregeld en binnen bepaalde grenzen afgebakend werden.

men aan het palladium toekent, blijkt vooral hieruit, dat het voorschrift dat den Gouverneur-Generaal de verplichting oplegt tegen inbreuken van wie dan ook te waken, *wel* geldt van het kiesrecht in engeren zin (al. 1 van art. 71) maar *niet* van de autonomie der gemeenten in 't algemeen (al. 2).

Duidelijk blijkt hieruit dat aan het vrije kiesrecht een hooger beteekenis is toegekend dan aan de zelfstandigheid der gemeenten, dat inbreuken op de zelfstandigheid in sommige gevallen verschoonbaar, inbreuken op de vrijheid van kiezen onder alle omstandigheden ongeoorloofd worden geacht.

Toen in 1858, na het tot standkomen van het Regeeringsreglement, de vraag rees of geen bepalingen moesten worden gemaakt op de dessaverkiezingen bedoeld in art. 71, overwoog de Gouverneur-Generaal dat, blijkens de beraadslagingen over dit artikel, de van ouds bestaan hebbende rechten der inlandsche gemeenten tot het kiezen van haar hoofden ‘ongeschonden’ gehandhaafd moesten blijven en dat nieuwe verordeningen niet alleen niet werden vereischt maar zelfs onraadzaam moesten worden geacht aangezien de hier bedoelde rechten der bevolking daardoor zouden kunnen worden verkort[1]. Terwijl men dus eenerzijds aan de bevolking een aloud recht verzekerde dat geen aloud recht was, in vele streken zelfs in 't geheel niet bestond en nagenoeg nergens tot de essentieele volksgebruiken behoorde, weigerde men anderzijds op grond van de palladium-legende dat recht aan zoodanige regels te binden dat er althans een nuttig effect van verwacht kon worden!

In 1866 kwamen de voorstanders van een beperkt kiesrecht andermaal op de zaak terug en brachten het toen zoover dat zij den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele tot hun meening overhaalden. Maar wederom sprak de Minister van Koloniën (Trakranen) het gevreesde machtwoord uit, de indische voorstellen zouden verder gaan dan art. 71 van het R.R. toeliet en konden mitsdien niet geaccepteerd worden[2].

In 1875 werd, op instigatie van den Minister van Koloniën

1) Historische Nota t.a.p. blz. 11.
2) Historische Nota t.a.p. blz. 13/14.

Van Bosse, aan de directeuren van Binnenlandsch Bestuur en Justitie opgedragen een verordening samen te stellen op het inlandsche gemeenterecht[1]. De hoofdinspecteur Zoetelief, die de gegevens hiervoor zou verzamelen, verklaarde al spoedig dat een behoorlijke regeling van het gemeenterecht niet mogelijk was wanneer aan het europeesch bestuur geen meerdere invloed op de verkiezing der dessahoofden werd toegekend. Wijziging van art. 71 R.R. achtte de heer Zoetelief daartoe een allereerst vereischte. De beide genoemde directeuren vereenigden zich geheel met de denkbeelden van den hoofdinspecteur en stelden met aandrang voor, art. 71 in dier voege te wijzigen dat rechtstreeksche of zijdelingsche inmenging van het europeesch bestuur bij dessaverkiezingen mogelijk werd.

Ditmaal was het de indische regeering, die zich, op grond van de palladium-theorie, niet met deze voorstellen kon vereenigen. ‘Vernietiging der aloude gewoonte’, zoo schreef zij ‘volgens welke de dessalieden de dorpshoofden uit hun midden verkiezen, welk recht hen bij de publicatie van 8 Januari 1819 door Commissarissen-Generaal uitdrukkelijk is verzekerd, zou, naar de regeering vreest, aanleiding geven tot groote ontevredenheid, zoo niet erger. Zij is dan ook in geen geval genegen daartoe mede te werken zoolang de onvermijdelijke noodzakelijkheid niet overtuigend is gebleken.’

En toen in 1876 door den directeur van Binnenlandsch Bestuur een ontwerp op de dessaverkiezingen werd overgelegd maar de Raad van Indië dit afkeurde en een nieuw ontwerp opmaakte daar dat van den directeur, naar 's Raads inzien, niet overeen te brengen was met art. 71 R.R., meende de Gouverneur-Generaal van Lansberge dat ook het ontwerp van den Raad van Indië nog te ver ging ‘omdat daardoor het aan de bevolking gewaarborgde vrije kiesrecht beperkt of althans aan banden gelegd zou worden en als gevolg daarvan zijn groote waarde voor den Inlander, het algemeen erkende nut dat het voor de rust en tevredenheid des lands oplevert, beduidend zoude afnemen.’

Hierboven bleek wat wij te denken hebben van den historischen oorsprong van het kiesrecht, van de waarde die het

1) Over de hiervolgende mededeelingen zie de noot op blz. 226.

voor den Inlander heeft, van het ‘algemeen erkende’ nut dat het zou hebben voor de rust en tevredenheid des lands. Hiernaar werd echter niet gevraagd, de theorie zegevierde en het oordeel van de praktijk mocht geen gewicht in de schaal leggen.

Het duurde tot 1878 voordat men, zoowel in Indië als in Nederland, de noodzakelijkheid inzag van het stellen van regelen op de dessaverkiezingen; de praktijk noodzaakte ten slotte tot een gedeeltelijk loslaten van de theorie en een regeling werd tot stand gebracht, die te beschouwen is als het resultaat van de begeerte om de dessaverkiezingen in de goede richting te leiden en van de vrees om daarbij in conflict te komen met de spookbeelden autonomie en palladium. Hoe deze regeling, die tot den huidigen dag van kracht is en in naam wordt opgevolgd, werkt, is hierboven reeds beschreven. Aan de gebreken, waarop toen gewezen werd, behoort nog dit te worden toegevoegd, dat niet bepaald is wat gebeuren moet indien de bevolking, eenige malen achtereen, een keuze doet die door den resident op grond der bepalingen vernietigd moet worden, een leemte die in de praktijk tot groote moeilijkheden aanleiding geeft. Men voorziet hierin wel is waar, òf door op de eene of andere wijze op de verkiezing te influenceeren, òf door tijdelijk iemand met de waarneming van het ambt van dessahoofd te belasten, doch handelt zoodoende stellig in strijd met de bepalingen die het eerste streng verbieden en het tweede niet veroorloven.

Wijziging en aanvulling van de regeling van 1878 is dus ongetwijfeld noodig[1)]. Maar zoolang vastgehouden wordt aan de theorie van een geheel vrij kiesrecht zal elke poging om de gewenschte verbetering aan te brengen op die theorie kunnen afstuiten. Welke wijziging men ook voorstaat in de regeling van 1878, van de zijde der theoretici zal steeds

1) Dit is ook betoogd in de uitvoerige commentaar van Mr. Margadant in Deel III van zijn werk: het Regeeringsreglement van Ned. Indië (blz. 55-73) waarin ook verschillende beschouwingen te vinden zijn over de vroeger gerezen kwestie of de dessaverkiezingen al dan niet periodiek behooren plaats te hebben. De heer Margadant schaart zich - evenals Mr. N.G. Pierson in zijn Koloniale Politiek blz. 337 - in dezen aan de zijde van den Minister Fransen van de Putte die een warm voorstander was van periodieke verkiezingen, in tegenstelling met de indische autoriteiten die deze soort verkiezingen bestempelden als ‘een nieuwigheid die de dorpsbesturen van ons vervreemden en hun gehechtheid aan ons gezag schokken zou.’

aangevoerd kunnen worden dat art. 71 R.R. elke inbreuk op de vrijheid van kiezen nadrukkelijk verbiedt en waar zelfs aangenomen is dat het ontslaan van dessahoofden door den resident zou kunnen worden aangemerkt als een inbreuk op art. 71 daar behoeft men met het stellen van regelen op de dessaverkiezingen niet ver te gaan om met evenveel recht beschuldigd te kunnen worden van inbreuk op dat artikel en de daarin neergelegde palladium-fictie.

Dat men hier met een fictie, een historische dwaling te doen heeft, zal door hen die de javaansche bevolking kennen en haar het kiesrecht zagen uitoefenen, wel niet betwijfeld worden. Een nauwgezet onderzoek naar de werkelijke gezindheid van de bevolking in dit opzicht, naar haar intieme opinie over het kiesrecht, is, voor zoover bekend, nimmer ingesteld. Ook hier was de leuze: *nous traiterons de vous, chez vous, sans vous*. En dit moet te meer betreurd worden daar een goede gelegenheid om zoodanig onderzoek in te stellen zich voordeed toen aan de bevolking tal van vragen gesteld werden omtrent hare intieme dessaaangelegenheden, welke vragen met de daarop gegeven antwoorden gepubliceerd zijn in het bekende Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond.

Wilde men alsnog een kiesrecht-enquête doen instellen dan zou dit natuurlijk met groote omzichtigheid moeten plaats hebben, daar de bevolking niet gewend is in dergelijke haar eigen huishouding betreffende aangelegenheden gekend te worden[1)] en niets gemakkelijker is dan haar het antwoord in den mond te geven dat men verlangt. Maar de resultaten van een ernstig, onbevooroordeeld, eerlijk onderzoek zouden vermoedelijk verrassend zijn.

In ieder geval zou daaruit blijken dat het onderstelde

1) Bij het onderzoek naar de rechten van den inlander op zijn grond verklaarde de controleur, later hoofdinspecteur Dr. Sollewijn Gelpe dat het hem in vele dessa's uren lang uitlegging had gekost voordat hij er in slaagde om de ondervraagden bij het onderzoek te doen begrijpen wat men bedoelde met de vraag: zijt gij-lieden gesteld op het behoud van uw gemeentelijke bezitrechten? Die vraag kwam zoo vreemd voor aan een bevolking, van ouds gewoon dat men in den toestand van haar grondbezit verandering bracht zonder er haar in te kennen, dat het '*soemonggo kersaning negoro*' = de wil der overheid geschiede, den ondervraagde dikwerf van de lippen kwam nog voordat hij in staat was geweest, de bedoeling der vraag behoorlijk te vatten. Eindresumé Deel II blz. 354.

verband tusschen de rust op Java en het vrije kiesrecht der bevolking niets anders is dan een spel der verbeelding, dat geenerlei vrees behoeft te bestaan voor rustverstoring of stilzwijgende ontstemming als gevolg van een beperking van het kiesrecht en dat de aan de bestaande regeling ten grondslag liggende theorie van een aloud, hooggewaardeerd privilegie niet alleen op practische en historische gronden onhoudbaar is maar in het belang van een goeden gang van zaken onvermijdelijk losgelaten zal moeten worden. Die loslating, op openlijke en ondubbelzinnige wijze, zal vooraf moeten gaan aan een herziening van het kiesreglement van 1878 want, alvorens beslist kan worden in hoever beperking van het kiesrecht wenschelijk is, behoort vast te staan dat tegen beperking in beginsel geen bezwaar bestaat.

Openlijk en ondubbelzinnig nu zal de hierbedoelde theorie alleen losgelaten kunnen worden door eene herziening van art. 71 van het regeeringsreglement. Slechts op deze wijze zal men het kwaad in den wortel kunnen aantasten.

Die herziening zal geenzins ten doel moeten hebben de dessaverkiezingen geheel af te schaffen, aan de bevolking elk aandeel in de keuze harer hoofden te ontnemen[1)]. Het doel van de herziening behoort alleen te zijn, het beginsel dat aan het kiesrecht ten grondslag ligt te ontdoen van onware, overtollige en overdreven appreciatie en terug te brengen tot de juiste en natuurlijke verhoudingen.

Het overtollige en onware nu van die appreciatie ligt opgesloten in de woorden: ‘de Gouverneur-Generaal handhaaft dat recht tegen alle inbreuken’ en het schijnt allereerst

1) Evenmin mag natuurlijk het streven zijn, het zwaartepunt bij de verkiezingen geheel over te brengen bij de bestuursambtenaren; deze toch zouden niet in staat zijn *bij elke verkiezing* steeds den meest geschikten candidaat aan te wijzen. Maar dit behoeft geen reden te zijn, hun allen invloed op de verkiezingen te ontzeggen, van het streven naar meerdere waarborgen voor een goede keuze geheel af te zien. Veel zou reeds gewonnen zijn indien in bepaalde gevallen b.v. bij herhaalde keuze van ongeschikte personen door de bevolking of bij al te groote en voortdurende versnippering van stemmen het bestuur een geschikt persoon tijdelijk of definitief tot dessahoofd kon aanwijzen, terwijl ook de wederinvoering - volgens nader te stellen regelen - van het erfelijkheidsbeginsel een stap vooruit zou zijn. Dit alles is echter van later zorg. Begonnen moet worden met *in beginsel* aan te nemen dat beperking van de kiesvrijheid in bepaalde gevallen nuttig en noodig kan zijn. En om dit beginsel te kunnen aannemen, is wijziging van art. 71 R.R. onvermijdelijk.

wenschelijk dat deze woorden uit genoemd artikel verdwijnen.

Die woorden zijn niet alleen overbodig, zooals door Mr. C.Th. van Deventer terecht is opgemerkt[1)], daar het immers van zelf spreekt dat de Gouverneur-Generaal de aan de bevolking gegeven rechten tegen elke ongeoorloofde inbreuk handhaaft, maar ze zijn in dit geval zelfs schadelijk daar zij aan het kiesrecht een relief geven, waarvoor, aard en oorsprong van het recht in aanmerking genomen, geen reden bestaat. De drieledige onderstelling toch, als zoude het kiesrecht wortelen in de aloude volksinstellingen, als zoodanig door de bevolking op prijs gesteld worden en voor de rust en tevredenheid op Java van beteekenis zijn, is in elk opzicht onjuist.

De aangehaalde woorden, hierop moge vooral de aandacht gevestigd worden, kwamen in het eerste regeerings-ontwerp van art. 71 RR. niet voor. Zij zijn ingevoegd op grond van de palladium-fictie. Verwerpt men deze fictie, dan hebben ook de aangehaalde woorden geen reden van bestaan meer.

Die woorden berusten bovendien op een onjuiste opvatting want men heeft daarbij alleen gedacht aan de mogelijkheid van inbreuken van de zijde van de bestuursambtenaren ten nadeele van de bevolking doch niet aan misbruik van de zijde van de bevolking zelve ten nadeele van het algemeen belang[2)]. Hierdoor is aan het hierbesproken recht zonder voldoenden grond een plaats gegeven *boven* verschillende andere rechten en is de voor al die andere rechten toegelaten beperking binnen bepaalde en door het welbegrepen eigenbelang der bevolking aangegeven grenzen, voor dit recht uitgesloten.

De weglating van deze woorden is dus allereerst wenschelijk. Daardoor zal aan het kiesrecht de plaats worden toegekend die het onder de aan de javaansche bevolking gewaarborgde voorrechten behoort in te nemen en op gelijke lijn

1) Indische decentralisatie-plannen. Gids 1901 No 2, blz. 298.

2) Ook de Heer Margadant in zijn bekende commentaar op het Regeerings-Reglement (Deel III blz. 67) en de heer Pierson in zijn Koloniale Politiek (blz. 337) gaan m.i. ten onrechte uit van de onderstelling dat de bevolking een nuttig gebruik maakt van dit recht en dat zij steeds ernstig streeft naar het kiezen van goede dessahoofden.

komen te staan met tal van andere rechten, waarvan zoowel de handhaving als de beperking binnen bepaalde grenzen den Gouverneur-Generaal is opgedragen.

Eerst wanneer die beperking in beginsel zal zijn toegelaten, zal het oogenblik aangebroken zijn om te overwegen op welke wijze en tot op welke hoogte de beperking zal moeten tot stand komen.

Ook de bepaling dat de inlandsche gemeente haar bestuurders kiezen, welke bepaling nimmer is opgevolgd omdat het daarmede aangeduid gebruik nergens in zwang is geweest, zal uit art. 71 moeten verdwijnen.

Eindelijk zouden het tweede en het derde lid bekort en met het eerste lid tot een nieuw artikel vereenigd kunnen worden, hetwelk alsdan zou kunnen luiden:

De inlandsche gemeenten verkiezen, waar zulks gebruikelijk is of door de bevolking gewenscht wordt, haar hoofden, en regelen haar huishoudelijke belangen, een en ander met inachtneming der door den Gouverneur-Generaal of door het gewestelijk gezag vast te stellen verordeningen.

VI.

Toen de heer Fransen van de Putte, in de zitting van de Eerste Kamer van 28 December 1900 over de hier besproken aangelegenheid het woord voerend[1)], den wensch uitsprak dat de dessaverkiezingen niet zullen worden afgeschaft en dat aan het trouwe javaansche volk een woord van geruststelling daarover zal worden kenbaar gemaakt, voegde deze staatsman daaraan eenige beschouwingen toe over de wenschelijkheid om in kwesties als deze te kunnen beschikken over ‘specifiek indische voorlichting’.

Ditzelfde verlangen werd uitgesproken in een kort daarop verschenen artikel van het Algemeen Handelsblad, waarin aangedrongen werd op publiceering van de door de indische plaatselijke ambtenaren ter zake uitgebrachte adviezen.

Het streven van den heer Fransen van de Putte en van genoemd dagblad om vooral rekening te houden met de voorlichting uit Indie kan niet genoeg geprezen worden.

1) Handelingen Eerste Kamer, zitting 28 December 1900, blz. 154/155.

Wil onze koloniale staatkunde een vruchtbare staatkunde zijn dan zal men moeten beginnen met haar te zuiveren van schoonklinkende maar onjuiste theorieën; dan zal men bij de toepassing van westersche denkbeelden allereerst moeten trachten die aan te passen aan bestaande volksbegrippen en volksgebruiken. Om deze te leeren kennen vrage men de door den heer Fransen van de Putte bedoelde specifiek indische voorlichting van degenen die de bevolking in haar dagelijksch leven hebben gadegeslagen, die hebben geleerd zich in de begrippen van die bevolking in te denken, dat zijn in de eerste plaats de indische bestuursambtenaren, inlandsche zoowel als europeesche, en dringe er op aan dat gebroken worde met het stelsel van geheimhouding van indische adviezen[1)].

En al mocht het zijn dat, evenals de nauwgezette studie der geschiedenis er dikwerf toe leidt, lang vereerde karakters van hun voetstuk te doen nederdalen, zoo ook de voortgezette studie der koloniale geschiedenis met behulp van *op het terrein zelf* verkregen gegevens menigmaal illusies ontnemen zal omtrent lang gekoesterde en hooggeprezen opvattingen, ter wille van *de waarheid* zal men zich over het verlies dier illusies eer hebben te verheugen dan te bedroeven. Want is men tot de kennis dier waarheid doorgedrongen, dan is ook de weg aangewezen dien men te bewandelen heeft voor een nauwgezette en plichtmatige behartiging van de welbegrepen belangen van ‘het trouwe javaansche volk.’

C.J. HASSELMAN.
Buitenzorg, Juli 1901.

1) In dit opzicht kunnen wij met vrucht in de leer gaan bij onze engelsche naburen. De openbaarheid die aldaar gegeven wordt aan de adviezen der britsch-indische ambtenaren over nagenoeg elk denkbaar onderdeel van het staatsbestuur, is benijdenswaardig. Er kan geen kwestie van eenig belang, op welk gebied dan ook, aan de orde komen of de daarover uitgebrachte adviezen worden in een Blue-book verzameld en tegen uiterst lagen prijs voor het publiek verkrijgbaar gesteld. Hierdoor wordt tegelijkertijd de rechtmatige nieuwsgierigheid van het publiek bevredigd en de lust der ambtenaren om goede rapporten uit te brengen, geprikkeld. Openbaarmaking der indische archieven op ruime schaal had het laatst plaats door de uitgave, op last van den Minister Fransen van de Putte, van het bekende werk van S. van Deventer, Bijdragen tot het kennis van het landelijk stelsel op Java.

Stambelangen en volksteelt.

Opmerkingen naar aanleiding van het Nijmeegsch Congres.
I.

Toen, aan het eind van den derden dag van het in Augustus j.l. te Nijmegen gehouden Taal- en Letterkundig Congres, het voorstel van de Regelingscommissie tot het ontwerpen van een nieuw reglement te berde kwam, dreef dit den heer Minnaert naar de verhooging, om daar uit te spreken, dat het overdragen van de Congres-zorg aan het Hoofdbestuur van het Algemeen Nederlandsch Verbond toch niet mocht leiden tot een afschaffing der Congressen, waaraan hij gehecht was.

Deze verklaring kon met zeker meegevoel worden aangehoord. De heer Minnaert is, naar ik meen te mogen zeggen, nooit op deze Congressen op den voorgrond gedrongen. Het is zijn bescheiden beminnelijkheid evenmin ingevallen, uit deze samenkomsten voldoening voor ijdelheid te peuren. Hij behoort tot de stillen in den lande in Vlaanderen, maar tot de stillen aan wie we meer hebben dan aan veel luidruchtigen. Want hij zelf niet alleen spreekt goed Nederlandsch, ook zijn vrouw en dochter doen het. Deze samenkomsten der taal- en letterkundigen van Noord en Zuid Nederland vertegenwoordigden aldus in zijn leven de intieme aantrekkelijkheid van een uitgebreiden familiedag. Het was een gezellig samenzijn in het groot met een aantal mannen, en soms vrouwen, die zijn liefste beschaving vertegenwoordigden. In het eigen land mocht zijn Vlaamschgezindheid en zijn hollandsch-spreken hem misschien van de toonaangevende beschavingskringen vreemd gehouden hebben; deze familiedagen met de Noord-Nederlanders maakten veel goed.

De Congressen, die hem en zijn geestverwanten in het Zuiden deze aangename dagen bezorgden, beantwoordden daardoor alleen al, en afgescheiden van al het andere, aan hun oorspronkelijke bestemming. De mannen, die dadelijk na de afscheiding van Noord-Nederland in Vlaanderen voor de volkstaal ijverden, hadden heel natuurlijk steun te zoeken bij ditzelfde Noorden, van welks overheersching men zich had helpen vrijvechten. Hun taalbeweging was begonnen met de literatuur; en zoo sprak het alweer van zelf dat de voormannen der beweging aansluiting zochten bij de Noord-Nederlandsche taal- en letterkundigen. In dienzelfden tijd was trouwens bij ons de historische studie van taal en letterkunde in haar eerste vleug. En zoo kreeg die gezochte gelegenheid van eene ontmoeting tusschen Noord en Zuid weer heel natuurlijk het karakter eener vakbespreking van taal- en letterkundigen. Er waren allerlei vragen te behandelen, er was veel gemeenschappelijk werk te verrichten. - En zoo vinden we onzerzijds de Vries en Jonckbloet, Eelcoo Verwijs, Te Winkel, Van Lennep, Beets, Douwes Dekker, Ten Brink, Van Vloten onder de grage ontmoeters van Snellaert, Willems, Ledeganck, Jan van Beers, Vuylsteke, David, Heremans enz.

Familiedagen evenwel, welk vat ze mogen gekregen hebben op onze intiemste hartelijkheid, en hoe warmlokkend ze mogen vleien in verkillende vèrheid, zijn, als heel ons menschelijk bestaan, onderhevig aan de wet der veranderlijkheid. Straks nog levenden vallen àf, en de omstandigheden wijzigen zich.

Een der jongere Vlaamsche sprekers, die op dit Nijmeegsch Congres zich door frissche openhartigheid en sterk-gezonde drijfkracht deed kennen, de heer Jan Wannijn, heeft de Vlaamsche beweging in drie historische tijdperken verdeeld. Er was eerst het literarische, toen het politieke; nù het maatschappelijke. Het letterkundige was dood in 1880, toen ook bij ons de voorgangers der beweging sints 1830 gevallen of stervende waren. Het politieke - ik wees er in 1891 op - stelde ons Noord-Nederlanders voor de twijfelvraag: ons te mengen in de politiek van een vreemd land, waarvan we weinig wisten en die voor ons verboden terrein was, - òf, thuis te blijven. En de Congressen kwijnden. De nàkomers der

groote beweging van 1830-1880 hielden ze aan, uit gewoonte, uit gezelligheid; uit gehechtheid, maar ook uit persoonlijke ijdelheid en als hulpmiddel van verweer en verzet tegen de alles revolutionneerende jongeren, onze dusgenoemde Nieuwe-Gidsers. Maar van het oogenblik waarop dezen, na het Amsterdamsch Congres van '89, de poging opgaven om deze samenkomsten aan hùn beweging dienstbaar te maken, hadden ze a l l e beteekenis voor onze hedendaagsche letterkunde verloren. - Waren de nàkomers der mannen van vóór-tachtig zoo wijs geweest om zich tegenover de letterkundig-revolutionnairen van hun tijd even verdraagzaam te toonen als de Noord-Nederlanders van anno '50 tegenover de afgescheiden Vlaamsch-Belgen, de Congressen zouden het begrip onzer nieuwe litteratuur hebben kunnen helpen verspreiden onder de vele belangstellenden die deze samenkomsten plachten bij te wonen, en er zou kans zijn geweest op het verwezenlijken van 's heeren Minnaert's wensch. Maar zij gaven er de voorkeur aan, over eigen machteloosheid zich te wreken met schimpscheuten tegen, en verschrikkelijke wijsneuzigheden, banvloeken en domheden over een letterkundige beweging, waarvan de ziel hun ontging, omdat in hun eigen werk geen ziel tot uiting kwam, zoodat zij alleen zich belachelijk maakten met het bepeuteren van uiterlijkheden, die als onvermijdelijke groeivormen van zelf verdwijnen zouden. De groote waarheid: dat men geen kunstwerk beoordeelen kan, eer men er gansch in is doorgedrongen, het heeft mee-doorleefd en doorvoeld, omdat men eerst dàn de echtheid van uitdrukking fijnstzinnig heeft kunnen toetsen, en het tijdelijke, dat het aan zijn strijdbeweging danken mag, kan afroomen van het blijvende, - die waarheid schijnt voor publiek en beoordeelaars wel het moeilijkst te beseffen. - Elke nieuwe poging om tot klaarder en zuiverder uitdrukking in eenige kunst te komen dan de voorgangers bereikten, ondervindt het: onze jongere bouwkunst van heden zoo goed als de letterkundigen sints 1880. Het gevolg is alleen dat de ouderen zich belachelijk maken, en de zoekers verleid worden tot een sterker onderschrappen van hunne afwijkingen van het vroegere dan zij, rustig overgelaten aan hun eigen zoeken van nieuwen vorm voor een nieuwen drang, zouden doen.

De l e t t e r k u n d i g e Congressen, die de heer Minnaert toch vooral niet wou doen verdwijnen, zijn te Nijmegen inderdaad dooder gebleken dan dood.

De letterkunde toch is in onze Geldersche samenkomsten heel en al niet op het appèl geweest.

Ik zeg dit met alle respect voor den grijzen ds. Laurillard, die, na eenige Dorbeensche geestigheden gedebiteerd te hebben, ons wat rijmregels voordroeg, die men mogelijk omstreeks 1830 onder Bilderdijks invloed voor letterkundig gehouden mocht hebben, doch die Huet zeker niet meer zou hebben laten passeeren. En ik zeg dit zonder eenig aarzelen met het oog op eene rammelende voordracht van den heer Taco H. de Beer, die, zonder ooit bewezen te hebben onze jongere literatuur te kunnen meêvoelen, zich evenwel geroepen gevoelde op dit Congres te komen uiteenzetten wat ‘de modernen’ willen. Een gevaarlijke taak voor iemand die, ondanks veel onderstreepingen, er toch nooit in slaagt puntjes op de i's te zetten, en die door het gebruiken van een vreeselijk glad ‘mode’woord als ‘m o d e r n e n ’, zich zelf tot uitglijden vóorbestemde. Wilde dit Congres nog iets l i t e r a r i s c h hebben, men had ten minste moeten zorgen l i t e r a t u u r te geven, en wilde men de belangstellende niet-letterkundige toehoorderessen in onze nieuwere (alias ‘moderne’) letterkunde inwijden, men had de taak, te verklaren ‘wat de ‚m o d e r n e n willen,’ moeten opdragen aan iemand, die er voor voelt. Daar mej. Dr. A. Nyland in dezelfde afdeeling als spreekster optrad, en de New-Yorksche dr. Van Noppen (die over onze Nieuwe Gids Engelsche voordrachten in Amerika houdt) op het Congres aanwezig was, verviel het uitvluchtje, dat niemand te vinden zou zijn geweest. Natuurlijk kon, in een volgend debat, de oud-leeraar dr. C.H. Nyhoff niet belemmerd zijn geworden, voor te stellen de jongere schrijvers onder controle van het Congres te brengen, noch dr. Laurillard belet, op zijn Dorbeensch te verklaren, ‘dat de jongeren schijnen te meenen dat op het gebied der f r a a i e letteren de v u i l s t e onderwerpen het meest welkom zijn.’ Men mag op zoo'n Congres wel iets amusants te hooren krijgen, en men moet de oude heeren niet beletten nog eens op hun manier een grapje te verkoopen. Maar een *voordracht* over literatuur had op

dit letterkundig Congres niet anders dan aan iemand mogen toevertrouwd worden, die literarisch v o e l e n kan. Dat was, wilde men het fatsoen der ‘letterkundigheid’ ten minste nog ophouden, eenvoudig verstandig geweest.

Er is in nóg een afdeeling, de derde, eenige stoethaspelderij gebeurd, die duidelijk maakte, hoe het meer dan tijd werd, deze doode l e t t e r k u n d i g e Congressen ook stevig te begraven.

In deze derde afdeeling, die feitelijk aan de bespreking van practische belangen gewijd is, en waar dus boekhandelskwesties, auteursrecht en dergelijke best te pas komen, is als sints jaren het Tooneel geschoven. Vermoedelijk omdat men verwacht dat men het op deze Congressen over practische zaken niet lang zal maken, en mogelijk omdat men den wenk wou geven, over ons beroepstooneel, dat een z a a k is, ook enkel zakelijk te praten. Maar jawel. - In plaats daarvan kregen we een voordracht te hooren over de moraliteit en de artisticiteit van oudere en jongere tooneelspelers, die me geheel verzoende met de wonderlijkheden, in de eerste Afdeeling over onze jongere letterkunde ten gehoore gebracht. - Dat zeer onartistieke menschen kunst critiseeren is tot daar-aan-toe; dat valsch-artistieken dweperig en hysterisch, op zijn weeïgst Borèlsch, over serene artisticiteit gaan spreken, is eenvoudig fataal. Over de eersten haalt men de schouders op.... kwaad doen kunnen zij nooit. Maar de laatsten vergiftigen de heerlijk frissche natuur met luchtjes uit den parfumerie-winkel, en zoo aanstekelijk-bedervend bleek dan ook de mallige opgeschroefdheid van juffr. Eva Westenberg, over de serene artistieke aspiraties (dit is in goed Hollandsch niet te zegggen) van een groepje tooneel-artiesten uit den beschaafden stand (wier ‘artisticiteit’ van het ‘binnen-vetjes’ gehalte schijnt, want ik heb er nog niets van geopenbaard gezien), dat een Amsterdamsche ± veertigjarige juffrouw onder haar gehoor verleid werd om met hoog-uitgestrekte armen in heilige extase alle aanwezigen te verzekeren dat, zoo hun kunstgevoel ze aar het tooneel dreef, ze 't om de immoraliteit niet meer behoefden te laten!! - 't Kan een mensch t e kras worden, en omdat ik bij toeval aanwezig was, in de hoop dr. Mansveldt uit Zuid-Afrika nog over een den vorigen dag besproken

practische uitgeversvraag in het vuur te kunnen brengen, zette ik op al dit valsch-schijnerig tooneelgevlam even den domper der koel-nuchterheid. Maar het makkelijk warmloopend publiek had ook het valsche vuur al te pakken, en ik vrees dat het jongste Congres, door deze kunst-aanstellerigheden onder zijn vlag te nemen, nog eene leelijke rekening van onzen geestelijken gezondheidsdienst thuis zal krijgen. Kunnen de menschen dan de Kunst-met-de-groote-K niet met rust laten?!

II.

Zeer vermoedelijk zou de afstervende 19e eeuw ook den doodsnik van deze samenkomsten mee in haar veeg genomen hebben, als niet in 1896 dr. Jameson zijn dommen en ergerlijken inval in de Zuid-Afrikaansche Republiek gedaan had.

Door deze gebeurtenis toch werd ons Nederlandsch stambewustzijn met een geweldigen windzucht aangeblazen tot een felgloeiende vlam. En zoo was het Dordtsch Congres van 1897 rijp, om de bescheiden stichting van den enthousiasten heer Meert[1)] uit haar Zuid-Nederlandsche vergetelheid te rukken en er inderdaad zekere stevigheid van Algemeen-Nederlandschheid aan te geven.

Ook al was op vroegere Congressen Zuid-Afrika niet vergeten (ik herinner me in 1891 Prof. Spruyt er over te hebben hooren spreken), eerst de bedreiging van de positie onzer stamverwanten door Engeland onder Chamberlain maakte het tot het belangrijkste deel van ons stamgeheel.

En zoo kan met reden worden vastgesteld, dat aldus vier jaar geleden het bewustzijn van eene algemeene saambehoorendheid der verspreide deelen van onzen stam tot iets levends werd, en de gedachte het stambelang te moeten bevorderen een nieuw doel aan de verkwijnende Congressen gaf.

Nieuwe gedachten evenwel worden al evenmin voldragen en volwassen geboren als levende wezens. Zij groeien en ontwikkelen zich, en veelvuldig worden zij in dien groei tot iets gansch anders dan zij aanvankelijk hun eigen ouders deden verwachten.

1) Het Algemeen Nederlandsch Verbond.

Het bevorderen der stambelangen werd op deze Taalcongressen aanvankelijk vóór alles beschouwd in verband met de taal. Onze taal te verbreiden en te handhaven over heel de wereld - of liever juister: te luisteren naar mededeelingen over die verbreiding en handhaving onzer taal, scheen den Congressisten geheel voldoende. Het zelf doen, het zelf handelend ingrijpen lag zoozeer op hun weg niet. Applaudisseeren was gemakkelijker - en zelfs minder kostbaar dan eene jaarlijksche bijdrage tot het Algemeen Nederlandsch Verbond.

Ook op het jongste Congres zijn voordrachten gehoord over die verbreiding en handhaving onzer taal - in Zuid-Afrika, in Amerika, in onzen Oost en West. En wèl kenschetsend was het, dat deze voordrachten zich òf bepaalden tot algemeenheden, òf dat, waar de middelen ter bevordering besproken werden, we van zelf buiten - het eigenlijke taalboekje raakten.

De heer Haamstra, die het over de verbreiding en handhaving onzer taal onder de Indo-Europeanen in onzen Oost had, stelde tot eisch: Fröbelscholen met deugdelijke onderwijzeressen; goed ingericht herhalingsonderwijs; industrie- en ambachtscholen voor de Indo's; Volksbibliotheken.

De heer Hamelberg bracht ten aanzien van onzen West een grief van rechtskrenking te berde. Het gebruik van het Engelsch als rechtstaal op de Bovenwindsche eilanden legt zelfs Nederlanders onder de verplichting, zich eerst in onze eigen kolonies in eene vreemde taal te doen berechten en later, willen zij in hooger beroep komen, de stukken uit het eerste geding op hun eigen kosten in onze taal te doen overbrengen. Een toestand uit topsy-turvydom!

En de heer Tutein Nolthenius verbaasde de Congressisten, die toch al met die andere adviezen geen raad wisten, nog meer, door hun in antwoord op de vraag: ‘hoe behouden we het best de sympathie voor Nederland in Noord-Amerika?’ het advies voor te leggen: ‘ver-americaniseer u zelf!’

Neem dezen raad letterlijk op, en ge hebt recht er eerst groote oogen om op te zetten en hem daarna te verwerpen. Nooit heeft eenig volk, zoomin als eenig mensch, de aanhankelijkheid van anderen gewonnen met op te houden zich zelf

te zijn. Als eenmaal alle dusgenoemde ‘beschaafde’ volken in onderlinge na-aperij allen eigenaard verloren zullen hebben, zal niet één meer eenig belang voor een ander bezitten, en zal reizen tot een gruwel worden. Wat de Amerikanen in Europa komen zoeken; wat de Vlaamsche Belgen in hun hartstochtelijke vereering van Breidel en de Conink en in hun aansluiting bij ons, Noord-Nederlanders, najagen, is wat hun eigen volk hun nog niet geven kan: een belangwekkend verleden, vervuld met ander karakter dan 't heden, en tegelijk verklaring en aansporing van dat heden. Amerika begint te ontdekken, dat het 't beste wat het aan instellingen bezit aan Oud-Holland, niet aan Engeland te danken heeft. En als zij jaar in jaar uit tot ons komen, de Amerikaansche toeristen, het is omdat zij in ons Holland dat leeft, het doode Holland hunner vereering hopen terug te vinden.

Maar dat doode Holland heeft - zijn grootste Engelsche vereerder Prof. Thorold Rogers liet het ons voelen[1] - heel de wereld aan zich cijnsplichtig gemaakt door zijn initiatief en zijn arbeid, geestelijk en stoffelijk. En als we de gehechtheid der nakomelingen van wie Nieuw-Amsterdam stichtten, willen behouden; als het Nederlander-van-afkomst-zijn in Amerika en over gansch de wereld eere-titel en niet bescha-

1) Story of the nations - Fisher Unwin - Holland: -
‘De schuld van modern Europa aan Holland is allerminst beperkt tot de lessen die het geleerd heeft omtrent 't geen 't waarachtig oogmerk van burgerlijk bestuur dient te wezen. Het heeft Europa bijna al het verdere geleerd. Het onderwees het in deskundigen en rationeelen landbouw. Het was de pionier in scheepvaart en ontdekkingsreizen, en werd, naar de eischen en begrippen van den tijd, de grondlegger van den intelligenten handel. In de kunsten des vredes stond het vooraan. De persen van Holland brachten meer boeken voort dan heel de rest van Europa. Holland voorzag de wereld van de bekwaamste juristen, de nauwgezetste historici, de behendigste ledezetters; en de meest oorspronkelijke wetenschappelijke denkers. De kennis der Oostersche talen dankt de wereld aan de Hollanders. De Leidsche Hoogeschool was in de 17e eeuw veel beroemder dan die van Oxford, Cambridge of Parijs, en studenten van alle landen vulden deze jongste van de groote universiteiten. Holland was de oorsprong van het nieuwere Internationale Recht en de nieuwere physica. Het was het land vanwaar de beste mathematische, astronomische en nautische instrumenten kwamen. Geen gebied van geleerdheid of vaardigheid was er waarop de Hollanders niet uitmuntten. Er bestond een bloeiende en vruchtbare schilderschool in Holland, een allerbekwaamste groep graveurs, lang vóór eenig Engelschman iets in beide kunsten beproefd had. En er wordt verzekerd dat Milton's genie zich niet ontzag voordeel te trekken van de verzen van Vondel en enkele zijner beste na te volgen.’

mings-naam zal blijven, dan moet dit oude initiatief door ons heilig worden gehouden.

Onze taal alleen te doen voortleven in het buitenland zou, al kón het gebeuren buiten de gehechtheid aan ons volkswezen òm, ijdel ijdelheidsbedrog blijven. Kracht, om de veelheid der wortels door ons in den wereldbodem geslagen, kon dit onzen stam niet geven. Want zij zouden niet inderdaad in den bodem gegraven blijken, enkel in de lucht hangen. 't Is de gehechtheid aan ons *Volkswezen*, waar het om gaat. En die, de heer Tutein Nolthenius gaf het juist te kennen in zijn paradoxe, houdt op, als we ons kleingeestig en kleinzielig binnen den engen gezichtseinder van ons landje blijven bepalen. Als we niets meer durven, niets meer wagen, niets meer beteekenen, en de menschheid haar voortgang kon nemen, al zetten wij niet één schouder achter haar zwaren wagen. Die gehechtheid zou van zelf ophouden wanneer, in den drang van den wereldstrijd, wij zelf tot nietigheid werden saamgeperst: politiek en economisch. Om naar buiten te groeien in beteekenis, dient men tenminste te zorgen, zelf te blijven bestaan. En dan in dat bestaan ook veel te beteekenen.

Wees een klein en een oud volk in een wereld van jonge en groote. In West en Oost, ver en dichtbij beginnen gansch nieuwe volken te komen tot bewustheid van zelfheid, en gaan hard werken aan hun ontwikkeling daarvan: Duitschland, Amerika, Japan zetten deze nieuwe eeuw in met een onuitputtelijkheid van ongebruikte en nog pas half gekende krachten. Hoe zullen wij, klein en oud, die al zooveel gegeven hebben, nog het onze blijven geven? - Hoe zullen wij, die zoo'n zware lading van overleveringen achter onze hielen hebben mee te sleepen, de vlugheid herkrijgen om mee te komen?

Ons zelf ver-americaniseeren?

Wat is het, dat het Boerenvolk van een paar honderd duizend mannen, vrouwen en kinderen, in staat heeft gesteld een strijd vol te houden tegen een natie van veertig millioen zielen, nog geholpen door koloniale verwanten? - Hardnekkige volharding; taaie weerstandskracht; onuitroeibaar vertrouwen. Zeker. Maar toch ook dit: de inlijving in zijn

strijdleger van *allen* die wat konden, oud en jong, zonder verschil van stand of levensgesteldheid, en het vernuftig gebruiken van alle hulpmiddelen van hun eigenaardig terrein. Niets onbenut te laten, en geen kleine overwinning te versmaden: America's industrieele methode.

Als een klein volk als het onze zijn positie in de wereld wil handhaven: voorzien in eigen levensonderhoud en de algemeene achting blijvend verdienen om wat het bijbrengt tot het beschavingswerk, het kan dit alleen bereiken door de hoogste inspanning van *alle* krachten, in hardnekkige volharding, taai weerstandsvermogen, sterk zelfgeloof.

Zuid-Nederland in de Middel-eeuwen en Noord-Nederland in de 16^{e} en 17^{e} eeuw hebben zich kunnen òpwerken tot hun hoogte, omdat alle leden der volksgemeenschap naar hun krachten tot mee-arbeiden werden uitgelokt. Niet de hoogere klassen vooral, betuigde Hooft, maar de gemeene man heeft den strijd tegen Spanje tot zulk een zegenrijk einde helpen voeren.

Holland raakte in verval, toen de rijkgewordenen aan het luieren sloegen en heel het bestuur en de leef kracht des lands tot zich trokken. Het is, in deze eeuw, weer eerst langzaam ouden voorspoed en oude zelf kracht terug gaan winnen, toen gaandeweg uit andere maatschappelijke klassen de mannen van geestvermogens en energie, wat zij in zich hadden, tot ontwikkeling en toepassing mochten brengen.

Onze moderne levensinrichting en onze moderne groote steden verbruiken de menschenkrachten geweldig snel. Na twee geslachten is de stadsbevolking meestal opgebruikt en behoeft zij vernieuwing van buiten af. En ofschoon de invoering van Staatsschuldenpapieren en van maatschappijen op aandeelen het rendabel maken van een vermogen bij eenige voorzichtigheid tot een soort kinderspel laat, dat noch kennis, noch geestkracht, noch inspanning vordert, leert de ervaring toch hoe zonder bizondere bekwaamheid erfelijke vermogens in twee, drie geslachten plegen weg te smelten tot het bijna onbeteekenende.

Het vooropstellen van deze waarnemingen heeft ten doel, de straks betoogde noodzakelijkheid eener *algemeene* toelating tot den beschavingsarbeid ook als persoonlijk aannemelijk te

doen inzien. Het egoïstisch verzet der heerschende en toonaangevende klassen tegen wie zij als ‘opkomelingen’ beschouwen, zal moeten vervallen, zoodra de fysieke onhoudbaarheid van de eigen stelling voor eigen nakomelingen en eigen klasse-genooten duidelijk onderkend is. En uit algemeen oogpunt zal een erfelijk aristocratisme alleen nog eenigszins houdbaar zijn, waar de aristocratie zoo talrijk is als in Engeland en door zeer bizondere erfrechtswetten beschermd wordt, hoewel men ook daar de fictie ervan alleen kan volhouden door gestaâge vernieuwing met versch bloed en met versch kapitaal aan den vrouwelijken kant, en de inlijving van allen, die zich bizonder verdienstelijk gemaakt hebben jegens land en volk. Bij een klein volk als het onze, democratisch van oorsprong en van aanleg, kan het trekken van een scheidingslijn tusschen patriciër en plebejer - ook al plaatst men die lijn om de tien jaar een paar graden lager - alleen uitloopen op verarming. Waar we alle hoofden en handen aan het werk te stellen hebben, om het kleine scheepje boven water te houden, wordt het tot dwangplicht alle mogelijke krachten op te zoeken en ze op te drijven tot hun machtigste potentie ten algemeenen nutte. Onder beding, dat ze inderdaad iets waard blijken, en zich de inspanning om hun waarde te toonen, willen getroosten.

Staat het dus wel vast, dat alleen te spreken over onze taal en haar verbreiding anders niet is dan het oplaten van een luchtballon, die noodwendig, als haar (rethorisch) gas vervluchtigd is, plat moet neerkomen; dat de gehechtheid aan onze taal niet kan blijven zonder gehechtheid aan ons volkswezen (wel het omgekeerde) en het een noch het ander iets vermag zonder verzekering van ons bestaan en verhooging onzer waarde, dan volgt daaruit van zelf dat gansch nutteloos werk verricht wie alleen let op de taalverbreiding. Nog daargelaten, dat enkel het *spreken* daarover waarlijk niets baten zal, en ook voor die taalverbreiding alleen, indien men zich daartoe zou willen bepalen, *gewerkt* moet worden. Door het stichten van allerlei scholen (gelijk de heer Haarsma voor den Indo in Indië bepleitte) - door het verkrijgbaar stellen van onze beste, oudere en nieuwere literatuur, in behoorlijk verzorgde en goedkoope uitgaaf, waartoe ik in de derde afdeeling, te

vergeefs, het initiatief onzer uitgevers poogde op te warmen. En zoo meer.

En ook - niet in geringe mate - door het leeren w a a r d e e r e n van wat in de jongste twintig jaar door de jongeren, ‘onze beste levende schrijvers’ (de uitdrukking is van het G e n t s c h e V o l k s b e l a n g) ons in e c h t e literatuur geschonken is! - Het was grappig te bemerken hoe op hetzelfde Congres, waar men over onze taal, en dus onze literatuur, buiten onze grenzen, zoo druk sprak, men tegelijk niets beters wist te doen dan dat deel onzer literatuur, 't welk nu juist buiten de grenzen vertaald en bewonderd wordt, als nietswaardig voor te stellen! - De heer Van Noppen vertaalt in het Engelsch het werk van de Nieuwe Gidsers, nà dat van Vondel, en de Duitscher Otto Hauser in zijn ‘Niederländische Lyrik 1875-1900’ beweert zelfs (al te parmantig!) dat wij vóor dien tijd heel en al geen lyriek hebben gehad! - Zouden deze twee heeren niet ook onder de controle van onze Congressen moeten gesteld worden?

En bij dit alles dringt de vraag zich dan al dadelijk op: of we in eigen kring voor dit alles wel al genoeg gedaan hebben, en niet het eerst hier er mee zouden moeten beginnen?

III.

Toen ik in de Algemeene Vergadering, met de onderstaande stellingen[1)] de wenschelijkheid en noodzakelijkheid eener alge-

1) 1. De behartiging van stambelangen is niet eenzijdig te beperken tot verbreiding van eigen taal- en letterkunde.
2. Het stambelang bevorderen omvat zorg voor het lichamelijk, maatschappelijk, geestelijk en zedelijk welzijn van alle stamgenooten.
3. Het kweeken van een kloekmoedig, gezond-veerkrachtig, zelfstandig en verstandig, tuchtig en edel beschavingsras is niet mogelijk onder het voortduren van maatschappelijke misstanden, die een groot deel des volks doemen tot slaven en sloven zonder uitzichten op iets hoogers, in ongezonde, en dikwijls onreine woningen, bij slechte voeding en opvoeding van het komend geslacht, en in werkverhoudingen, die het zelfstandig denken, voelen en handelen van den werknemer bij voorbaat aan banden leggen.
4. Bevordering van stambelangen, gelijk die als doel onzer Congressen voorop moet staan, is dus niet af te scheiden van deelneming in den grooten maatschappelijken hervormingsarbeid van onzen tijd.
5. Zij eischt kloek optreden ter bevrijding uit den druk van alle stamgenooten van beiderlei kunne, wier ontwikkeling tot een vrij en hoog beschavingsleven door buitenliggende omstandigheden belemmerd wordt.
6. Zij eischt bovendien bemoeiing met lichaams-, geestes- en karaktervorming van het ras, d.i. met voeding en opvoeding, met vraagstukken als handelseerlijkheid, volksweerbaarheid, volksreinheid (baden), werk- en rusttijden, arbeids-overeenkomsten, volksboekerijen, volkskunst enz. enz.
7. Waar velerlei Vereenigingen en Maatschappijen reeds in gelijke richting werkzaam zijn, zoeke het Algemeen Nederlandsch Congres en het reeds uit zijn midden voortgekomen Alg. Ned. Verbond samenwerking met deze; trachte, als instelling van de wijdste strekking, haar aller arbeid te omvangen, tot eenheid te leiden, te steunen en uit te breiden - en zijn twee- of driejaarlijksche samenkomsten te maken tot besprekingen en bevorderingen van onze hoogste en diepste stambelangen, in de boven-aangeduide richting.

heele vervorming dezer Nederlandsche congressen verdedigd had, werd door dr. Schaepman de volkomen verwachte tegenwerping gemaakt, dat ik dit Congres op een al te breeden weg, buiten alle zelfbeperking, dreef, en het werk wilde opdragen, dat al reeds door allerlei arbeiders- en andere vereenigingen zeer goed werd gedaan.

Mag en moet het antwoord niet luiden dat indien arbeidsverdeeling onverbiddelijke eisch is, om bepaalde dingen tot stand te doen brengen, evenwel het stellen der groote beginselen als algemeene drijfkracht nòg noodzakelijker is?

Het verschijnsel in onze gansche arbeidsbeweging der afzonderlijke vereenigingen van katholieke, anti-revolutionnaire en socialistische arbeiders, die elk voor zich de maatschappelijke misstanden en hun verbetering bespreken en bestudeeren, is hier als bewijskracht afdoend. Niet om de louter practische uitkomst alleen is het hun te doen, maar om het verspreiden van het licht hunner algemeene beginselen en opvattingen op de vragen en hun antwoorden. Zij willen, als het om het verkrijgen eener practische uitkomst gaat, best met anderen, die hetzelfde willen, samenwerken voor zooveel dit kan. Maar de behoefte om te zoeken naar een oplossing in verband met hun levensbeginselen dwingt hen tot een eigen bespreking van verschijnselen en verbeteringsmiddelen, ook al raken zij en hun raadgevers daarbij dikwijls aardig van de wijs, in de onmogelijkheid om moderne staathuishoudkunde af te leiden uit de Schrift, en al ontbreekt het hun veel te veel aan den wijden blik op de algemeene levensverschijnselen.

Er worden, ook in ons land, zeker in heel wat vakvereenigingen van allerlei aard, eindeloos vele ‘vak’-kwesties besproken. Wij hebben vergaderingen en congressen te over

zelfs. Doch juist de daarbij toegepaste ‘arbeidsverdeeling’ is oorzaak, dat al die beschouwingen er uitgaan van de groepen de vakbelangen; dat elk er louter voor zijn eigen parochie preekt en uit zijn eigen vaatje tapt. De alles-omvattende vraag naar de bevordering van ons volks- en stambelang, naar de wetenschappelijke beginselen die ons te leiden hebben in het kweeken van een weerstandskrachtig, gezond, tuchtig en voor heel de overige menschheid mede-beteekenisvol beschavingsvolk, welke vraag eigenlijk al die andere omvat, blijft achterwege. In hoofdzaak doen we in al die besprekingen niets dan napraten. Programma's worden opgesteld, die meest samenvatsels zijn van de nu zoo wat algemeen gangbare en modieuse eischen en leuzen, en of ze tot het beloofde doel zullen kunnen leiden wordt nauwelijks meer oorspronkelijk onderzocht. Er heerscht een algemeene denkanarchie, en een grijpen naar lichtnevelingen is aan de orde van den dag. Een practisch arbeidsprogram, dat gegrond is op een onbevangen studie van de geweldige levensvragen van den tijd en dat berust op eene zeer duidelijke voorstelling van wat we als volk hebben na te streven, willen we niet òndergaan, laat nog altijd op zich wachten. Of een vraagstuk in de politiek aan de orde komt, wordt zelden beslist door zijn nationale belangrijkheid, meest door het toeval en de energie zijner aanhangers. En middelerwijl blijft het luk-raak, of we niet door doen en laten ons scheepje onbemerkt naar den kelder helpen.

De opmerking van internationalisten, dat door de tegenwoordige levensvraagstukken aldus in hun beperktheid van nationaal belang te willen afhandelen, wij tegen de groote levensstrooming van dezen tijd zoeken in te gaan en ons laten verblinden door achterhoekschen *esprit de clocher*, moet hier even ondervangen worden. De 19e eeuw is zeker geeindigd in het teeken van het internationalisme - van het kapitaal zoowel als van den arbeid; van de wetenschap als van de menscheid. Op het oogenblik waarop twee werelddeelen, Amerika en Azie (Japan), tegen het oude Europa den economischen strijd beginnen, en de meest internationale aller bewegingen: het socialisme, in alle landen in macht toeneemt, schijnt het allerbelachelijkst op den toren van Utrecht te

gaan staan, en de algemeene maatschappelijke verschijnselen te willen beredderen binnen de enge grenzen van ons kleine landje. Maar wie aldus redeneeren zien allereerst over het hoofd, hoe als tegenstelling tot het aangroeiend internationalisme ook overal het stambewustzijn is komen opleven; hoe de menschen, bevreesd hun zelfheid in de eindelooze, grenzenlooze menigte ganschelijk te zullen gaan verliezen, zich met hardnekkigheid aan hun afkomst en stamverwanten zijn gaan vastklampen; hoe juist het einde der vorige eeuw een der spannendste en heerlijkste worstelingen van een klein volk om zijn nationale zelfstandigheid gebracht heeft, en deze verdedigd onder de toejuichingen van heel de wereld - niet het minst van de Socialistische. - Zij vergeten dat nog overal de sociale en politieke vragen worden afgehandeld binnen de eigen landsgrenzen, voor het eigen volk, naar de eigen historisch geworden behoeften en inzichten, en hoe juist weer als in de 17 eeuw de dusgenoemde buitenlandsche politiek geheel door e c o n o m i s c h e eischen van het eigen volk beheerscht wordt. Meer dan ooit is alle ‘wereld’-politiek zuiver ‘nationaal’-politiek; al is het dan een verkeerd begrepene.

Nationalisme kàn zijn de bekrompenste verheffing van het eigen volkswezen tegenover alle andere. Een agressief willen neerhalen, verwerpen, onderwerpen van wat niet tot het onze behoort. Het nationale ploertendom; de strijd om het bestaan in barbaarsch egoisme.

Maar het kan óok wezen: dit besef en gevoel onderworpen aan onze hoogere beschavings-opvattingen en rede.

De vooruitgang der menschheid eindigt met de nivelleering van alle individuen. Het persoonlijk karakteristieke, den zelfbesloten eigenaard te kweeken, is daarentegen de menschheid opdrijven tot haar hoogste macht. Uit die zelfkantigheid van den enkeling volgt geen egoisme - behoeft noch behoort die te volgen. Wie zeker op eigen beenen staat, heeft niet zich op te sluiten, van anderen weg. Hij kan te vrijer samenwerken met anderen, tot een hoog gemeenschappelijk doel. Wie in zelfontwikkeling zichzelf het beste dient, dient a l l e n het beste.

Aldus ook met volken en stammen.

Toen ons Hollandsche volk in zijn bloeitijd het hoogst stond, heeft het de algemeene mensch beschaving het best gediend.

Daarom mogen we, bij het vooropstellen van het nationale, alle beschuldigingen van bekrompenheidskweeking gerustelijk wegschuiven.

Want het nationalisme, dat we hier bedoelen, is niet een werken naar buiten, tegen anderen, maar binnen in voor alle anderen.

Een volk dat zichzelf hardt in den levensstrijd, dat zich veerkrachtig maakt zooals wij dat willen, dat zelfstandig naar een oplossing onzer moeilijkste problemen zoekt, dient wel in waarheid de menschheid meer, dan een dat zich weerstandsloos laat uitwisschen, zijn antwoord vraagt van uitheemsche leiders.

En zooals het individu heeft te zorgen voor zijn gezin en zijn familie, de beroepsmensch voor zijn gilde, het lid van een volk voor zijn volk, heeft de rasgenoot tot wijdere levenstaak het verzorgen van de toekomst van zijn stam en ras.

IV.

Een ras of volk, dat in aantal vermindert, sterft noodzakelijk uit.

Een ras of volk, dat in gehalte vermindert, gaat denzelfden weg der vernietiging op.

Een ras of volk, waarvan het weerstandsvermogen, de gezondheid, de verstandelijke begaafdheid, de arbeids-deugdelijkheid en de krachtsinspanning verzwakken, moet in den bestaansstrijd ondergaan.

Een volk dat in den bestaansstrijd zich niet de noodige en onontbeerlijke bestaans-m i d d e l e n weet te verzekeren, kan zich zelf onmogelijk handhaven.

Daarom dient v o l k s t e e l t het begin en het einde van onze zorgen te hebben, en is v o l k s w e t e n s c h a p de eerste en de meest omvattende van alle studies; de belangrijkste voor een ieder wien de toekomst van zijn volk en stam ter harte gaat.

Deze wetenschap zou tot devies kunnen hebben het woord van den ouden wijsgeer: ‘Niets menschelijks is mij vreemd!’

Zij houdt zich bezig met alle vraagstukken, die den groei en bloei der volkeren raken. Met den aangroei der bevolking; met de stoffelijke omstandigheden en de zedelijke opvattingen die de volksgeboorten doen toe- en afnemen; met den leeftijd

en de levensomstandigheden waarop en waaronder huwelijken gesloten worden; met de kindersterfte en haar beteekenis (in 't goede en kwade) voor de volkskracht: economisch en stampolitiek; met de verspreiding der bevolking over 't platteland en de steden; met de levenswijs en de voeding en den invloed daarvan op heel het volksleven, het vermeerderen of verminderen der stamkracht, intellectueel en hygiënisch. Zij bestudeert de beteekenis van het vrouwelijk element in de bevolking en van de dusgenoemde emancipatie-beweging; van den invloed van zeden en gewoonten, van erfrecht en rijkdomsverdeeling, van opvoeding en onderwijs, van geestesvorming, kunstverspreiding en lichaamsoefening, van ziekte en gezondheid op het wezen, den groei en het voortbestaan van volk en stam.

En gelijk iedere empirische wetenschap, die zich met den socialen mensch bezighoudt, behoort te doen, houdt zij ook rekening met den lichtval uit de theoretische bespiegelingen van wijsgeeren, psychologen en naturalisten. Met Darwin's ontwikkelingsleer, met de toepassing van deze leer op het menschelijk geslacht.

Zooals uit deze opsomming blijkt, staan hier onderwerpen van studie en bemoeiing vermeld, die allerminst alle nieuw zijn. Maar de nadruk ook bij deze dient te vallen op de bedoeling waarmee ze aangevat worden.

De mechanica, de scheikunde en de natuurkunde zoeken natuurwetten te ontdekken en na te speuren, maar de technische wetenschappen, die op de toepassing dezer zelfde wetten gebouwd zijn, zijn oneindig veelvuldig en verscheiden, ondanks deze gemeenschappelijkheid van hun wetenschappelijken grondslag. De waterbouwkundige en de werktuigkundige bestudeeren de natuurwetten elk op hun eigen wijs, uit hun eigen bijzonder oogpunt, met geheel verschillend doel. Zoo gaat het eveneens met de wetten onzer samenleving, en de levenswetten van den natuurmensch. De ouderwetsche oeconoom, wien het allereerst om den rijkdom te doen is, de werkman en de geëmancipeerde vrouw in hun vakvereenigingen, wien het om vermeerdering van eigen welvaart gaat, de socialist, die ‘het geluk en het recht voor allen’ zoekt, de moralist, die alleen voor zijne opvatting der zedelijkheid en haar bevordering strijden wil, de taal- en letterkundige,

die het voor wetenschap of kunst of ‘eigen ijdelheid’ opneemt, de hygiënist, die alleen ‘medisch’ denkt en dus bovenal zijn zorgen tot de zwakken en ongezonden uitstrekt - deze allen moeten onvermijdelijk de straks genoemde vragen enger, eenzijdiger en anders bestudeeren dan wie ze alle samenvat en behandelt om hun beteekenis voor de v o l k s t e e l t en als onderdeel der v o l k s w e t e n s c h a p.

Neem het vraagstuk van den ‘aangroei der bevolking, de stoffelijke omstandigheden en de zedelijke opvattingen, die de volksgeboorten doen toe- en afnemen; met den leeftijd en levensomstandigheden waarop en waaronder huwelijken gesloten worden; met de kindersterfte en haar beteekenis (in 't goede en het kwade) voor de volkskracht: economisch en stampolitiek.’ - We raken hier het staathuishoudkundig probleem van Malthus, het neo-Malthusianisme en zijn theorie van de redding onzer maatschappij door beperking van de kindergeboorte; het anti-Malthusianisme, dat uit overgeleverde zedelijkheidsopvattingen zoowel als om gezondheidsredenen die beweging bestrijdt. We komen aan het prostitutie-vraagstuk. En voorts de gewichtige beschouwingen, eerst in de latere jaren met nadruk voorgedragen, over de noodzakelijkheid om de lijders aan overerfelijke ziekten, zoowel van geestelijken als van lichamelijken aard, het zich voortplanten wettelijk te verbieden.[1)]

Het onderwerp is - de aanstipping volstaat - heel omvangrijk: een prisma met veel facetten. Doch moet niet de kern ervan de vraag blijven: hoe verzekeren we ons volk en onzen stam de beste voorwaarden voor een gezond en krachtig voortbestaan? Stel de vraag eenmaal zoo, en de gansche ‘zedelijkheids’-beschouwing, die tot pijnlijk antagonisme en heftige eenzijdigheid leidt zonder, bij miskenning van het natuurleven, practische uitkomsten te beloven, kan al dadelijk geëlimineerd worden. Een juiste beschouwing der oud-Joodsche voorschriften omtrent het: ‘Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u’, toont toch al dadelijk hoe, wat nu als zedelijkheid ons wordt opgedrongen, in waarheid niets was

1) Dr. Wijnaents Francken: Wenschelijk Huwelijksverbod. - Haarlem, Tjeenk Willink.

dan het uitvloeisel van een zeer helder begrip omtrent het stambelang van het Joodsche volk. Wat we ‘zedelijkheid’ noemen, is trouwens anders niet dan het in wetten neerleggen van wat we in het menschbelang - het individueele, het maatschappelijke of dat van den stam - meenen te moeten voorschrijven. En omdat de inzichten daaromtrent onvermijdelijk moesten verschillen, veranderden en wijzigden zich de ‘zedelijkheids’-opvattingen eveneens onophoudelijk. - Al die voorschriften omtrent het Joodsche leven: omtrent Sabbaths-rust, kleeding en voeding, omtrent het sexueele leven en de kinderteelt, zijn, ontdaan van hun omgrenzingen en verwerkingen tot onderdeelen van een ingrijpend godsdienstig formalisme, in den grond niets dan de uitingen eener bewonderenswaardige helderziendheid omtrent de voorwaarden, waaronder het uitverkoren volk kon gedijen en groeien. En inderdaad eeuwen getrotseerd heeft. Het Oude Testament is een voorbeeld van een antiek wetboek voor V o l k s t e e l t in onze zeer ruime strekking van dat begrip. Wie er voor onze dagen nog voorschriften tot hetzelfde doel aan ontleenen wil, doe het met de noodige onbevangenheid van inzicht, welke de betrekkelijke van de absolute waarde te onderscheiden weet, en vermijde ons hedendaagschen die voorschriften van een eeuwenoud doorzicht op te dringen als het absolute van eene onwrikbare zedelijkheid. In deze opvatting wordt het mogelijk, dit uiterst gewichtige vraagstuk door neo-malthusianisten en hun tegenstanders gemeenschappelijk en vriendschappelijk te doen bespreken, nu het blijkt dat beiden in den grond hetzelfde zoeken: de beste voorwaarden te scheppen voor den gezonden groei van volk en ras. Het is waarschijnlijk, dat de neo-malthusianen daarbij een gedeeltelijke nederlaag zullen lijden: het voorbeeld van Frankrijk, dat hun leerstellingen het sterkst in toepassing bracht, is afschrikkend genoeg. En een beschouwing uit het oogpunt van Darwin's theoriën zou daarbij kunnen leeren, hoe veel beter het is, aan de n a t u u r de verwijdering der te zwakke levenskiemen onder de te veel geborenen over te laten, daar de beperking van het aantal, door kunstmatige middelen, allerminst zekerheid verschaft dat wie ten leven geroepen worden, uit de levensk r a c h t i g s t e kiemen ontstonden; en dat niet de overbezorgdheid der maatschappelijk bestgestelden aan de onbe-

zorgdheid der maatschappelijk-allerzwaksten de plaats laat, welke het menschbelang eischt dat de besten innemen. Ten andere weêr zouden beschouwingen als Dr. Wijnaents Francken onder onze aandacht brengt, de felstgebetenen onder de antineo-malthusianen kunnen doen inzien, hoe de noodzakelijkheid om de geboorte van tot overgeërfde ziekten voorbestemden tegen te gaan, het aanwenden van de middelen der Neo-Malthusianen in bepaalde gevallen niet alleen als een concessie onvermijdelijk, maar zelfs als een voorschrift noodzakelijk zou kunnen maken. Mag het dan overbodig heeten, dat onze N e d e r l a n d s c h e Congressen een ontmoetingspunt voor de strijdenden over deze gewichtige aangelegenheid worden, en voelt men niet hoe, wie stambelangen voorstaan, vragen als deze aan het veelzijdigst en meest onbevangen onderzoek te onderwerpen hebben?

Willen we een ander onderwerp ter hand nemen - dadelijk daaruit volgend?

De voeding en opvoeding van ons volk?

Er komt in de jongste troonrede een belofte voor, dat de vervalsching van levensmiddelen straffer wettelijk zal worden tegengegaan. Er is, indertijd, in Amsterdam en later in Den Haag een voedingstentoonstelling met een Congres gehouden. Er zijn enkele pogingen gedaan om ons volk de waarde van enkele binnen zijn bereik vallende voedingsmiddelen te doen beseffen. Er bestaan enkele volksgeschriften over het onderwerp. Doch is daarmee aan het vraagstuk de aandacht gegeven, die het absoluut verdient? Onze landbouwvereenigingen en landbouwcongressen hebben het vraagstuk der beste voeding voor de dieren onophoudelijk voor zich en het is een ernstig onderwerp van streng wetenschappelijk onderzoek. Is het overbodig, dat wij eindelijk voor ons ras en volk gaan doen, wat we gelukkig niet langer verzuimen voor ons vee? Neem den meest practischen kant van het vraagstuk: onze werkkracht, onze ondernemingsdurf, onze denkkracht, ons volhardingsvermogen; - wie aan ‘volksteelt’ doen wil, komt altijd tot deze kern van het probleem terug. Elk onbevangen Nederlander, die in de gelegenheid was andere volkeren waar te nemen, moet getroffen zijn geworden door zekere laksche loomheid in heel

ons Hollandsche wezen. We loopen abominabel slecht, met slappe schouders, afhangende armen, doorzakkende knieën. Onze zwaarwichtige langzaamheid hangt aan al ons doen en ondernemen. We doen onze dingen wel goed, met angstvallige óverzorgvuldigheid soms; maar het vlug en blijmoedig aanpakken, het opgewekt aan den slag gaan, het flink ineens àfhandelen - de levensgereedheid, de handigheid, de toegespitste àfwerkkunst ontbreken ons heel-en-al. Is dit het ons allen-ingeborene, de aard van ons ras? - Is het de invloed van onzen weeken bodem en ons vochtig klimaat? - Of de invloed van onze voeding, en onze opvoeding, die dit alles bepaalt? - Als het onze aard is, kunnen we hem door voeding en opvoeding, door wijziging in onze levensgewoonten, niet gaandeweg veranderen? - De hoedanigheid van ons brood is in het algemeen slecht - de meest geliefkoosde vorm van dit voedsel zet het ons voòr in weeke slappigheid en zoo slecht doorbakken, dat het niet alleen moeilijk verteerbaar wordt maar ook, eenmaal oubakken, gansch ongenietbaar is - met het bijgevolg dat van de voor een deel onzes volks zoo hoogst noodzakelijke nachtrust in de bakkerijen niets komen kan. Het éene hangt altijd aan het andere. Er zijn andere kanten aan hetzelfde vraagstuk: te meer reden om er blijvende aandacht aan te geven! En is de vraag der Kindervoeding, op de scholen, tot heden toe al te eenzijdig behandeld door de gemoedsmenschen, die uit meêlij en sociale rechtvaardigheid het voorzien in een te kort aan den kant der ouders bepleitten, en door de ‘zelfhelpers’, die vreezen dat te veel hulp ouders en kinderen in zelfverantwoordelijkheid verzwakken zal. Maar dat nog veel te weinig bekeken is met den algemeener en onbevangener blik van wie allereerst aan de V o l k s t e e l t denkt en te dezen aanzien alweer nauwgezet zal hebben te bestudeeren, of het gevaar een fysiek en dus ook daardòor licht moreel en geestelijk zwak geslacht door onvoldoende voeding te kweeken, grooter of kleiner is dan het gevaar, de geholpenen zedelijk te verzwakken; en, anders, door verstandige tegenmiddelen het laatste te keeren. - Er is de vraag van de opvoedingsmethoden voor onze jeugd: tot nu al te zeer overgelaten aan den strijd der voorstanders van scherp tegengestelde levensbeschouwingen, of aan de specialiteiten met hun metho-

detjes, die al te bizonderlijk op de vakken, en heel weinig op de te vormen menschen letten. Onze jongens en meisjes worden niet gevormd tot menschen die weten te voorzien en te overzien, te denken en te handelen; kloek van lijf, kloek van aanpakken, onbevangen in oordeelen, frisch en gezond van geest, met liefde en moed tot het leven ook in zijn ideëelen kant. Daar is een omvorming van onze onderwijsmethoden en toetsingsmanier te ondernemen, wel allerminst langer over het hoofd gezien, en nu als dringende eisch gevoeld[1)], doch niet door de onderwijs-specialiteiten alleen op te lossen en dus terecht tot onderwerp te maken van beraadslaging onder a l l e n , wien onze volkstoekomst ter harte gaat, door de mannen van v o l k s w e e r b a a r h e i d zoowel als door geneeskundigen, opvoedkundigen, door vaders en moeders, criminalisten en idealisten.

Kom nog nader tot al die ‘vragen’, die we onder dien algemeenen naam van ‘d e sociale vraag’ met een ruimen cirkel plegen te omschrijven. - De grond-eigendom; hoogte van loon en arbeidsduur; samenwerkers voortbrenging (coöperatieve productie); woningen voor arbeiders en proletariaat; bescherming van jeugdige en volwassen, mannelijke en vrouwelijke arbeiders; verhoudingen tusschen arbeider en werkgever; de vrouw in de moderne maatschappij; verzekeringen tegen werkeloosheid, ziekte, ouderdom. - Stel u voor een oogenblik tegenover al deze vragen met het in u levend geworden besef, dat we tot plicht hebben onze opvattingen te regelen in overeenstemming met de v o l k s t e e l t -leer en met het doel: de kweeking van een tuchtig en edel, zelfstandig en verstandig beschavingsras. - En zie eens, hoe anders, hoe veel frisscher en hoeveel zekerder, hoe onbevangener en geruster ge over dit alles kunt oordeelen dan te voren. Wel niet met die zekerheid van den stokpaardberijder, die voor alles met zijn eenig en zaligmakend recept gereed staat: integendeel, uw voordeel is, dat ge weet met menschen en niet met machines te doen te hebben, dat ge

1) Zie het vlugschrift: *Volksopvoeding en Volkskracht* door Dr. P.M. Heringa (Leeraar bij het M.O.), dr. M. Meijers (Geneeskundige) en Luitenant G. Polvliet (Leider der voorbereidende militaire oefeningen te Amsterdam) - Amsterdam I.W. Becht.

bewust blijft van de betrekkelijke waarde uwer geneesmiddelen, die niet op alle menschen gelijkelijk werken; dat ge helder blijft inzien, hoe een middel dat één kwaad geneest, licht een ander kan doen ontstaan, en ge dus, uw middelen toedienend, voorzichtig hun werking blijft naspeuren, nooit vergetend dat ge aan het proefnemen zijt. Maar uw zekerheid is die van den mensch met het wèlbewuste doel; bovenal met de onbetwijfelbaarheid, dat dit doel bereikbaar moet blijken binnen de grenzen van de menschelijk-mogelijke volmaaktheid, en dat ge, het aldus tastend en proefnemend, maar tegelijk doortastend en helderziend benaderend, het gevaar ontkomt van de hervormers, die het eigenlijk wezen der menschen en der natuur miskennen en, door hun vervormen in eenzijdigheid, zekerder omslagen tot erger miserabelheid verwekken moeten. Er is geen miskenning van de wetten van natuur of maatschappij, maar een gebruik maken ervan, een onderwerpen ervan door de schadelijke te overwinnen met de nuttige. - Welke vorm van grondeigendom, onderzoeken we, is voor de instandhouding en groei van ons ras de beste - en we kunnen bij ons onderzoek al dadelijk den grondspeculant als gevaarlijk beteekenen, omdat geen individu verbetert door winsten, waarvoor hij geen inspanning gaf; omdat kapitaal, in grondspeculatie gestoken, beteekent kapitaal aan nuttige voortbrenging onttrokken. We gevoelen, dat al die pogingen van anderen ten behoeve der kinderen onzer misdeelden, de natuurlijke verhouding van ouder tot kind verbreekt, en daarom alleen reeds besluiten we, dat alle pogingen onzer arbeiders om hun loonen te verhoogen en hun arbeidsduur te verkorten, hun de taak als gezinshoofden vergemakkelijken moet en anderer liefdadigheid overbodig maken. We zien in, dat wie om het te verkrijgen brood eens anders woord moet gaan spreken, zijn karakter blijvend bederft; en dat er geen beter tuchtschool en karaktervorming voor den arbeider denkbaar is, dan het in vrije vereeniging samenwerken met andere arbeiders. Elk lid van onzen stam en volk is voor ons deel van ons gemeenschappelijk beschavingskapitaal. Niet allen gelijkwaardig - maar van een waarde die we afmeten naar de hem of haar geschonken vermogens van geest en karakter, van lijf en ziel. Dat ongeacht deze waarde onze sociale verhoudingen telkens talloozen

doen verworden: door overwerk, door overspanning, ongelukken bij den arbeid, slechte woningen, - en allerlei waardeloozen integendeel hun leven gerekt en gestrekt zien, gaan we nu voelen als een voortdurend nadeel toegebracht aan dit ons gemeenschappelijk stamkapitaal, lijnrecht in botsing met wijze natuurwet. Omdat we weten hoe vooral de gesteldheid der moeder het opkomend geslacht bepaalt, willen we ons onze toekomstige moeders niet laten verknoeien. En omdat we òok weten, dat niet alle vrouwen moeders worden of zijn, en een belangstelling in de algemeene zaak ook de opvoedster ten goede komt, gaan we het kapitaal aan toewijding en begaafdheid, dat onze vrouwen in de algemeene zaak kunnen steken, niet weigeren uit oud vooroordeel. - Al te veelvuldig, weten we, komen ziekte en werkeloosheid de beste inspanning van eigen krachten weer vernietigen; werken de vrees ervoor zenuwstorend op de besten onzer arbeiders. Dat jarenlang gesloof geen zekerheid voor den ouden dag belooft, moet (begrijpen we) dit eeuwig zwoegen tot een wanhoop maken, die met de altijd nijpende zorg den arbeider zijn beste kracht ontneemt. Het geneesmiddel, zoolang we de kwalen zelf nog niet in den grond kunnen aantasten, moet de zelfzorg van den enkeling onaangeroerd laten, want we willen een zelf-standig volk, geen afhankelijken kweeken. Maar - een v o l k , dus een g e m e e n s c h a p tegelijk, waarin lasten samen behooren te worden gedragen, ieder naar zijn krachten. - En zoo vinden we uit deze samenvoeging het stelsel eener algemeene nationale verzekering, waartoe ieder bijdraagt, weinig de een, veel een ander, waarvan niemand misbruik maken kan om te luieren, en die ieders persoonlijke spaarzaamheid zal verhoogen, omdat hij, van een levenhoudend minimum zeker, dat kan aanvullen tot het levensgenoegelijke. - En zoo niet ieder de hem aldus geopende gelegenheden tot zelfverbetering gebruikt, en anderen ze zeker zullen misbruiken, we kunnen, als we den achterblijvers het menschelijk-onontbeerlijkste verzekerd hebben, ons troosten met de wetenschap dat volk en stam en dus de menschheid best gebaat zijn, zoolang tenminste de waarlijk besten van ons allen best geholpen zijn.

Grijp elders in ons samengestelde leven: Moeten we het

erfrecht niet eens onder d'oogen nemen? - Onze regeling van heden vragen, of zij beantwoordt aan onze nooden en behoeften, indien al aan onze vooroordeelen en sentimenten? We kennen allen de twee uitersten: de fetisch-dienaars van den eigendom, en de verwerpers van allen eigendom. We kennen ook onze bestaande regeling, die de rechtvaardigheid onder de nakomelingen zoekt te betrachten door de toepassing eener elders in onze maatschappelijke regeling zoo fel bestreden ‘gelijkheid,’ en die de verdeeling van den verworven rijkdom ook bij niet directe nakomelingschap bindt aan een sentimenteelen familieband (overlevering uit de dagen toen de menschen van èen afkomst werkelijk samenhokten); ze allerminst toetst aan de vraag, welken invloed deze rijkdomsverdeeling op ons maatschappelijk samenstel en onze stamkracht hebben kan. Het wonderlijke van onze op eeuwenheugende overleveringen gebouwde menschenwereld is, voor wie dóorziet, altijd de grillige veronachtzaming van de elders weer met zooveel hardnekkigheid voorgestane consequentie van zekere opvattingen en beginselen! - We ontkennen de gelijkheid der menschen: maar stellen vast dat bij de rijkdomsverdeeling uit nalatenschap de graad van bloedverwantschap - niet de nooddruft of de vermoedelijke wijze van kapitaalbesteding - het erfdeel van elk bepaalt. We willen de menschheid bovenal zelfstandig maken, en laten toe, dat de grillige fortuin der bloedverwantschap h e t hulpmiddel verdeelt, dat in de hand van den een hem dubbel waard zou maken en in de hand van den ander alle geestkracht doodt en de meest ònsociale en menschelijk ongewenschte eigenschappen: luiheid, weelde, ontucht, uit den òverbemesten grond doet opschieten. - We begrijpen, dat de bekwamen voortgestuwd en de onbekwamen achteraf moeten gehouden worden, maar durven er niet aan denken bij het begin van den wedstrijd den beiden ten minste gelijke plaatsen te verzekeren! - We kunnen aan het Engelsche volk waarnemen, hoe een gansch van de onze afwijkende vermogensverdeeling bij nalatenschappen een uitnemend gunstigen invloed op den volksstand geoefend heeft - in dien zin, dat het overgrootste deel der kinderen van gegoeden, die bij onze gelijke verdeeling der erfenissen tot kleine renteniertjes gemaakt worden, daar gedreven worden om hun fortuin te zoeken: Engelands wereld-

positie dankt het voor geen gering deel aan zijn eigenaardig erfrecht. Het voorbeeld wordt aangehaald, niet tot directe navolging; alleen om te doen gevoelen, welke kanten er aan al deze over het hoofd geziene vraagstukken voor het volkswezen te vinden zijn. En hoe voor het sociale vraagstuk - waarvan de kern immers in ons erfrecht ligt - mits benaderd uit het hooger standpunt van onze volksteelt, zich oplossingen voordoen, die de eenzijdigheid der gewoonlijk door de twee belanghebbende groepen: de hebbers en de niet-hebbers voorgedragene, ontberen. En die juist omdat ze zijn voortgekomen uit een onbevangen beschouwing van den mensch en zijn natuur-ontwikkeling, het gevaar ontgaan van, als die andere, die natuur-ontwikkeling te miskennen. Men heeft het ideaal voor deze ontwikkeling heel hoog te stellen, heeft op de stoffelijke levensvoorwaarden alleen te letten voor zoover zij de onontbeerlijke hulpmiddelen zijn voor het aankweeken van een ‘kloekmoedig, gezond-veerkrachtig, zelfstandig en verstandig, tuchtig en edel beschavingsras.’ Maar men heeft, ten anderen, die stoffelijke levensvoorwaarden zelve te regelen naar dezen zelfden eisch - en men kan dat doen omdat hoe dichter we dat doel benaderen, we ook de stoffelijke volksomstandigheden helpen verbeteren.

Men heeft, wat we het sociale vraagstuk plegen te benoemen, benaderd met scherpe logica, met begeerenden hartstocht, met edelmoedigen drang tot rechtvaardigheid. Maar de theorie der meerwaarde, al stond zij onaantastbaar, kan desnoods onze bestaande maatschappelijke inrichting als in hooge mate onrechtvaardig en dus onduldbaar doen erkennen, zij levert geen bewijs voor de bestaanbaarheid eener nieuwe regeling, die den handarbeid alléen als waarde-voortbrengster erkent, en een gelijk recht voor allen proclameert. De hartstocht tot zelfopheffing uit druk en ellende is bij uitnemendheid dienstig tot het kweeken van zelfwillende, krachtige mannen en vrouwen, en als zoodanig dankbaar te aanvaarden hulpmiddel tot onze doelbereiking; - maar in dienst dezer zelfde theorieën kan hij ons niet aan de toekomst-oplossing helpen En de edelmoedigheid kan wel dienen om egoistischen tegenstand neder te leggen, maar zij vraagt zoo licht van de natuur, wat deze moet weigeren; en de rechtvaardigheidszin kan eveneens steun worden bij het omvèrhalen, doch - geleid door het medelijden

in plaats van door het onderscheidend verstand - al te licht een gelijkheid eischen die de natuur heel spoedig zou wreken. Sterk in het vernietigen als in het opbouwen staat evenwel wie in deze menschenmaatschappij den mensch zoekt, en aan zijn ontwikkeling tot een hooger levensvorm arbeidt met staâg nederig afvragen aan de natuur van haar wetten, aan de levensverschijnselen naar hun beduidenis; aan het bestaande naar zijn goed recht, aan het wordende naar zijn waarde voor de gedroomde toekomst. Daar is geen bangheid voor eene algeheele omvorming, geen terugdeinzen voor kloeke wijziging - geen bevangenheid in vooroordeelen, allerminst van klasse of stand. Daar is een groote levensarbeid te verrichten voor tal van komende geslachten, daar is een taak te voltooien, die heel ons volksverleden tot steun achter zich heeft, onze volksliefde tot praktijk maakt, onzen volkstrots tot het *noblesse oblige* roept; die niets van wat onze liefde waarlijk verdient, gering schat: geen arbeid van verbeelding of wetenschappelijk onderzoek niet het deel verzekert in de algemeene taak, wèlbewust wat onze kunstenaars en onze denkers voor onze volksbeduidenis beteekenen; die de anarchie van ons hedendaagsch wurmen in een hooge eenheid van levensdoel omschept; onzen staatkundigen arbeid, onzen maatschappelijken arbeid, onzen wetenschappelijken arbeid, onzen geestelijken arbeid, onzen kunstarbeid, onzen industrieelen en commercieelen arbeid samensmelt tot één volvoering van één taak: onze v o l k s t e e l t . -

Voor de éenen, onder mijn lezers, ben ik zeker àl te ver afgedwaald van mijn eerste onderwerp, en ben ik grasduinen gegaan in te uitvoerige bespiegelingen; van de anderen, die wèl begrepen dat het Congres voor mij aanloopje, en de v o l k s t e e l t hèt onderwerp was, zal ik, indien ik nu remmen ga, moeten vernemen, dat ik over deze hoofdzaak alleen verre vergezichten geopend, en veel te weinig details dicht bij hun kijker heb gehaald. Maar de onbevredigdheid van beide beantwoordt volkomen aan mijn doel. Immers het Congres behoefde een vèrperspectief tot achtergrond, en van v o l k s t e e l t had ik alleen de wijdte van den gezichtseinder en de groote verscheidenheid van haar onderdeelen te toonen. Er was vast te stellen, wat het Congres had kunnen geven en

tegelijk wat v o l k s t e e l t al voor vragen opwerpt en op te lossen zal hebben. Niet dat oplossen zelf had ik, als inleider, te beproeven. Wat ik als een levenstaak voor gansch ons volk teekende, kan geen gauwigheidswerk van een artikelschrijver wezen.

Maar indien zoo omvangrijk en zoo langdurig de taak wordt, hoe dan zal een Congres van enkele dagen, dat nog bovendien eenige beperkter nationaliteitsbelangen te behartigen heeft, haar beheerschen? - Is er onder bezwijken geen waarschijnlijker kans? - Het antwoord ligt in de ervaring van andere gelijksoortige samenkomsten, die op hun wijs niet minder omvangrijk materiaal te bearbeiden hebben: zij behandelen elk jaar wàt; het een na het ander. De hoofdzaak ligt toch hierin, dat de vragen aan de orde worden gesteld en uit dit zeer bepaalde oogpunt ernstig bestudeerd, zoowel om door gemeenschappelijk en veelzijdig overleg nader tot hun oplossing te worden gebracht, als om de publieke meening te helpen vormen en haar te leiden - tòt, wat in den aanvang nog maar een zaak van weinigen is, meer en meer de zaak van allen geworden zal zijn. - Daar moeten, als voor de juristenvereeniging en de vereeniging voor de statistiek, ook voor deze Congressen ernstig overwogen referaten worden opgesteld en vooraf gedrukt - en tot de besprekingen niet alleen de vakmannen, doch zooveel mogelijk alle belanghebbenden en belangstellenden uitgenoodigd. Het burger-klasse-onderonsje moet verdwijnen. En de v o l k s z a a k als zaak van hèel het volk worden behandeld.

Maar daarmee zijn de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen dood en begraven?!

Dood zijn ze al. - Ze hebben hun tijd gehad in de vorige eeuw.

Hun nakomeling heet: Het Algemeen Nederlandsch Congres - Het taal- en letterkundige gaat op in het hooger en omvattender: nationale.

L. SIMONS.

De staatkundige toekomst van Rusland.

Questions religieuses, sociales et politiques. Pensées d'un homme d'état, traduit du Russe. Paris 1897.

De schrijver van dit boek behoort tot het kleine getal onzer tijdgenooten wier namen in de gansche beschaafde wereld bekend zijn. Iedereen toch die met eenige belangstelling, hoe gering ook, de lotgevallen van het Russische volk nagaat, kent den naam van Pobedonostzeff, den Procureur-Generaal bij de Heilige Synode. Met geestdrift en ingenomenheid wordt die naam in den regel niet begroet, hij doet te veel herinneringen en vermoedens opdagen die minder aangenaam stemmen. In elken terugtred, in elke willekeurige machtsuiting der Russische regeering, heeft men gemeend de hand te moeten zien van dezen leermeester van Keizer Alexander III en invloedrijken raadsman van diens opvolger. In hoever men juist ziet waag ik niet te beoordeelen; maar de lezing van het hierboven aangehaalde boek zal wel den indruk versterken dat Pobedonostzeff niet de man is die Rusland zal voeren in de banen waarop de meeste Europeesche staten zich thans bewegen.

Toch zal men uit die lezing weldra opmaken dat de Procureur-Generaal der Heilige Synode niet behoort tot dat slag van staatslieden, die de eerste helft der vorige eeuw bijna in alle landen van Europa heeft zien optreden, voor wie teruggang of althans strak behoud van het bestaande de alles beheerschende staatkundige stelregel was. Voor die man nen golden louter stoffelijke overwegingen; geloof aan het

onstoffelijke had voor hen alleen de waarde van een hulpmiddel bij het bereiken van stoffelijke doeleinden. Zij eerden de kerk als rustbewaarder in de maatschappij, mogelijk ook als verzekeringsmaatschappij voor zich zelve, maar allerminst als een macht tot opwekking van het gemoedsleven. Indien Metternich een katholieke staatkunde volgde, dan deed hij dit - volgens zijne eigen bekentenis - alleen omdat hij het gelooven op gezag, dat de kerk zoo uitnemend leerde, onontbeerlijk achtte voor den onderdaan van een onbeperkt vorst.

Pobedonostzeff staat op een geheel ander standpunt. Bij hem vindt men de mystieke aandoenlijkheid die een der trekken is van het Russische volkskarakter en die zich zelfs van tijd tot tijd afspiegelt in de Russische-staatkunde. De *Temps* heeft hem niet ten onrechte een ‘autoritaire sentimental’ genoemd. Zijne groote grief tegen de hedendaagsche maatschappij is dan ook dat zij in den mensch het verstand boven het gemoed stelt. Dientengevolge - zoo luidt zijne klacht - bekommert zij zich veel te weinig om den invloed van de godsdienst en verkondigt zij de heillooze leer van scheiding tusschen kerk en staat.

Aan deze laatste gevolgtrekking herkent men den ouderwetschen Rus die de godsdienst geheel vereenzelvigt met zijne kerk: de Grieksch-orthodoxe. In alle landen waar verscheidenheid van geloof heerscht, zijn de gemoedelijk godsdienstigen in den regel voorstanders van volkomen vrijheid der kerk: zij zijn voor niets meer bezorgd dan dat hunne overtuigingen en hun eeredienst op eenigerlei wijze onderworpen worden aan het altijd naar machtsuitbreiding hakende staatsgezag. Maar deze beduchtheid is aan den Procureur-Generaal der Heilige Synode vreemd. De vrije kerk in den vrijen staat is naar zijn begrip een onmogelijkheid. De Staat kan wel aan de kerk volkomen vrijheid geven en zichzelf geheel onafhankelijk van haar verklaren, maar een kerk, die waarlijk in het geloof geworteld is, mag die stelling nimmer aanvaarden. Zij kan zich niet onttrekken aan het staatkundig en maatschappelijk leven, zij moet ook daar haren vollen invloed doen gevoelen. De kerkelijke gemeenschap is voor den mensch van veel hoogere beteekenis dan de staatkundige; dus is ook de Kerk een veel gewichtiger lichaam dan de Staat. Het is de kerk die den burger bezielt met eerbied voor

de wet en het gezag, en die de overheid eerbied voor de vrijheid van den burger moet inboezemen. De kerk moet derhalve staatskerk zijn, zij moet - al wordt dit niet met zooveel woorden gezegd - boven den Staat staan en de Staat moet hare leiding dankbaar aanvaarden.

Buiten Rusland zal dergelijke beschouwing omtrent de verhouding tusschen kerk en staat wel door geen staatsman meer worden gedeeld. In protestantsche landen natuurlijk niet, zij is daar onmogelijk, reeds omdat het kerkelijk leven er zich in tal van genootschappen heeft gesplitst; in katholieke landen evenmin, omdat zelfs de meest kerksche staatsman zich buiten de kerk niet door de van den Paus afhankelijke geestelijkheid wil laten leiden. De Katholieke kerk toch is een wereldkerk met een hoofd die buiten elk staatsverband is geplaatst. De Grieksche kerk daarentegen, schoon niet tot Rusland beperkt, heeft in dat land geheel het karakter van een landskerk. De nationale band die de onderdanen van den Czaar verbindt, wordt eigenlijk door hen in de kerk alleen recht gevoeld. De Franschman, de Duitscher, de Nederlander wordt dagelijks aan dien nationalen band herinnerd wanneer hij aan staatkundige verrichtingen deelneemt of staatkundige plichten vervult. In zijn bedehuis daarentegen voelt hij zich niet Franschman, Duitscher of Nederlander, maar Katholiek, Protestant of Israeliet. Maar de Rus, die van alle werkzame deelneming aan de staatkunde is uitgesloten, kan slechts in zijne kerk het bewustzijn vinden van de gemeenschap met zijne landgenooten. Pobedonostzeff blijft niet in gebreke om op dit eigenaardig verschijnsel te wijzen. Hij maakt in zijn boek een zeer opmerkelijke tegenstelling tusschen Engelsche en Russische kerken. In Engeland, zegt hij, zitten de heeren en dames op afgezonderde betaalde plaatsen, de arme wordt in de kerk toegelaten zoo hij er een plaats kan vinden, maar hij blijft er op een eerbiedigen afstand van de rijken. In de Russische kerken zijn armen en rijken, door elkander gemengd, bijeen vergaderd. De Russische bedelaar voelt er zich even goed te huis als de aanzienlijkste heer. In de kerk zijn alle Russen gelijk, ook de afstand die hen van den geestelijke scheidt is gering, hij behoeft niet boven zijn gehoor uit te munten door kennis en welsprekendheid, want hij heeft slechts de meest

eenvoudige plechtigheden te verrichten, en is in den regel uit de volksklasse gesproten. De kerk is het gemeenschappelijk eigendom van allen, zij is gesticht, wordt onderhouden en versierd door de roebels van den rijke en de kopecken van den arme. Beiden hebben er in de gewichtigste omstandigheden van hun leven dezelfde troost en wijding ontvangen.

Zal dit zoo blijven? Zal bij voortduring de Rus in de kerk het middelpunt van zijn bestaan vinden? Pobedonostzeff is blijkbaar op dat punt niet geheel gerust, er zijn bedenkelijke verschijnselen, reeds in de kerk zelve. In afgelegen streken wordt de kerk veronachtzaamd, men laat haar onder de leiding van ongeschikte of onverschillige geestelijken verloopen, in de meer beschaafde deelen van het Russische rijk daarentegen is het vaak nog alleen de vrouw die in het gezin aan de kerkelijke overlevering vasthoudt, de man acht zich aan de kerk ontgroeid; want van buiten wordt de Russische maatschappij besmet door den invloed der begrippen van het overige Europa. Daar heeft de staat de kerk meer en meer uit hare eereplaats verdrongen. Hij dwingt den staatsburger tot het vervullen der plichten die het staatsverband hem oplegt, maar hij laat hem volkomen vrij in het al of niet vervullen zijner kerkelijke plichten. Vandaar dat de verderfelijke overtuiging algemeen wordt dat de staat een veel hooger macht is dan de kerk.

Tegen het verder binnendringen dezer westersche begrippen moet Rusland met alle krachten verdedigd worden. De Procureur-Generaal der Synode is dan ook een beslist tegenstander van elk regeeringstelsel waarbij invloed aan het volk wordt toegekend, omdat dit onvermijdelijk tot openlijke verkondiging en verbreiding van deze schadelijke denkbeelden leidt. Om diezelfde reden zijn ook het onderwijs en de dagbladpers bij hem verdacht, alles waar de hedendaagsche maatschappij in westelijk Europa roem op draagt, is in zijne oogen een voorwerp van argwaan of afkeer.

Het is niet onmogelijk dat deze bestrijding bij de meer vrijzinnige Russen in dezelfde mate verontwaardiging en ergernis zal hebben opgewekt, als gelijksoortige beschouwingen van Bilderdijk en Da Costa dat in de eerste helft der vorige eeuw bij ons deden. Thans zullen wij echter in het betoog van den Russischen behoudsman wel geen gevaar meer zien voor

onzen vooruitgang en met een zijner Fransche beoordeelaars liever geneigd zijn er een les van ingetogenheid uit te trekken, om ons te wachten voor den waan dat onze maatschappelijke en staatkundige instellingen als de hoogste volmaaktheid te prijzen zijn. Wanneer wij iemand de stelling hooren verkondigen dat de snelle en goedkoope middelen van vervoer van onzen tijd de menschen uithuizig en wispelturig maken en hen tot onnoodige vertering prikkelen, dat telegraaf en telephoon dikwijls aanleiding geven tot een ondoordachte en onnauwkeurige behandeling van de gewichtigste zaken, dat de verzekering tegen alle denkbare verliezen de zorgeloosheid aanmoedigt, dan zullen wij de juistheid van dit alles niet geheel ontkennen. Trekt hij echter uit deze stelling de slotsom dat de spoorwegen afgebroken, de telegraaf- en telefoontoestellen vernietigd en de verzekeringsmaatschappijen verboden moeten worden, dan lachen wij hem hartelijk uit. Een soortgelijken indruk zullen de beschouwingen van den Procureur-Generaal der Heilige Synode wel bij de meesten zijner niet-Russische lezers achterlaten. Wanneer hij de doopceel licht van het parlementaire stelsel en van de dagbladpers, dan zullen zij hem antwoorden dat zij even goed, misschien nog beter dan hij, de zwakke zijde dezer instellingen kennen, maar dat zij die, met al hunne gebreken, toch als de meest onmisbare bestanddeelen van hun staatkundig en maatschappelijk leven zullen blijven waardeeren.

Zoo als te verwachten was, speelt de ervaring door andere volken opgedaan, niet zonder eenzijdigheid toegelicht, een belangrijke rol in het rekwisitoor van den Procureur-Generaal. Wanneer hij echter in het algemeen zijne bezwaren oppert, zweven hem natuurlijkerwijs de toestanden in zijn vaderland en de geaardheid van zijn volk het meest voor den geest. Zijn hoofdbezwaar tegen de parlementaire instellingen is dit, dat zij aan de welbespraakten den grootsten invloed verzekeren, terwijl de ondervinding leert dat de gave van het woord in den regel niet gevonden wordt bij die mannen die een bijzonderen aanleg voor regelen en besturen bezitten. De groote menigte komt spoedig onder den indruk van het met talent en vuur gesproken woord. Zij is gemakkelijk mede te sleepen door eenige oppervlakkige uitspraken en algemeene machtspreuken. Zij is niet toegerust met het weerstandsver-

mogen dat kennis en ontwikkeling aanbrengen. Op haar hebben allereerst eerzuchtigen vat, die de gave der welsprekendheid bezitten, want de radde tong van een oppervlakkig man heeft bij haar oneindig meer invloed dan het gerijpte verstand dat minder welbespraakt is. Op die wijze worden ernstige en bekwame mannen verdrongen, en zij laten zich gemakkelijk verdringen, want in den regel schrikt hen het vooruitzicht eener groote verantwoordelijkheid af. Zij gevoelen er den zwaren druk van, terwijl de lichtzinnige praters zich door dien druk in het minst niet bezwaard vinden, maar slechts denken aan het eigen ik en, geheel vervuld van de groote rol die zij willen spelen, alles aandurven zonder zich af te vragen of hunne schouders wel krachtig genoeg zijn voor den last dien zij opnemen.

Reeds nu, voordat in Rusland nog iets bestaat dat op een volksregeering gelijkt, doet dit euvel er zich reeds gevoelen. Vastheid van wil, kracht van overtuiging en kloekheid in handeling zijn in het staatkundig Rusland niet meer in eer. Pobedonostzeff schetst ons onder den naam van Nicander het beeld van den staatsman zooals hij dien niet verlangt. Nicander onderscheidde zich reeds in zijne studiejaren boven zijne makkers door den vorm waarin hij zijne gedachten kleedde en hij heeft die gave op voortreffelijke wijze ontwikkeld. Daarbij is hij in den omgang beminnelijk, meegaande en toeschietelijk. Hij ontwijkt elken strijd over beginselen, treedt steeds verzoenend op en is zoodra een ernstig meeningsverschil zich voordoet, dadelijk gereed om door een bemiddelend voorstel de tegenstanders te verzoenen. Hij redeneert nooit uit vaste algemeene stelregels maar liefst met een beroep op machtspreuken. Uitdrukkingen als: het wordt thans door allen erkend; dit beginsel wordt algemeen in Europa gehuldigd; de wetenschap heeft hieromtrent volledig uitspraak gedaan, zijn in zijnen mond bestorven.

Pobedonostzeff erkent zelf dat hij in deze karakterschets een type van den Russischen hoogen ambtenaarsstand heeft willen schilderen. Zij is vooral opmerkelijk omdat zij een teekenende trek is in de onmiskenbare gelijkenis die de hedendaagsche Russische maatschappij vertoont met de Fransche maatschappij vóór de groote omwenteling. Ook bij de fransche staatslieden uit dat tijdperk vindt men dezelfde weekheid die

noch medewerkend noch tegenstrevend, door ingenomenheid in woorden en toegefelijkheid in daden den naderenden storm trachtte te bezweren met de stille hoop in het hart dat de dreigende uitbarsting wel tot een volgend geslacht zoude verschoven worden. Het is ook thans geen ongewoon verschijnsel, wanneer men aan Russen vraagt, of naar hunne meening de bestaande staatkundige toestand in hun land zal kunnen gehandhaafd worden, het antwoord te vernemen dat alles hunnen tijd nog wel zal uithouden.

Er zijn nog meerdere trekken.

Bij vele aanzienlijke Russen heerscht ook de overtuiging die door dezelfde langdurige overlevering bij den franschen adel der achttiende eeuw leefde, dat de geheele maatschappij eigenlijk alleen ten hunnen bate bestaat. Men zal hen de stelling wel hooren verdedigen, dat het een zeer verkeerd begrip is om belastingen op de hoogere standen te laten drukken, daar van hunne verteringen alleen, de lagere standen moeten bestaan. Pobedonostzeff acht het ook een zeer onrustbarend verschijnsel dat terwijl voorheen het volk de pracht en den luister der aanzienlijken gade sloeg met de opmerking: dit alles is niet voor ons, thans begeerlijkheid en afgunst vaak tot geheel andere uitspraken dringen. Als streng zedemeester gispt hij evenwel de dartele en gansch niet onberispelijke levenswijze der Russische groote wereld. In eenige treffende bladzijden stelt hij tegenover de Petersburgsche lichtekooi het beeld eener vrouw uit den aanzienlijksten stand wier leven niet minder lichtzinnig is. Voor de eerste heeft hij een gevoel van medelijden voor de tweede slechts minachting. Onder den weinig vleienden naam van Messalina schetst hij haar in haar bestaan en levenswijze. Zij heeft een gemaal wiens naam zij draagt, maar in de wereld wordt zij steeds met anderen gezien; zij heeft kinderen die zij te nauwernood kent en waarvoor zij de zorg aan anderen overlaat; haar eenige bezigheid is zich kleeden en verkleeden, de schandalen der groote wereld uitvorschen en bepraten, danspartijen en schouwburgen bezoeken en somtijds in een weldadigheidsbazaar, prachtig uitgedost, hare koopwaar aanbieden. Zorgen kent zij niet, alleen van tijd tot tijd maken de schuldeischers het haar wat benauwd, maar ook deze moeielijkheden komt zij wel weer te boven zonder dat de wereld er

ooit achter komt, op welke wijze dit geschiedt. Wordt bij de lezing dezer beschrijving niet wederom de herinnering levendig aan Taine's Ancien Régime of aan de Mémoires van Madame d'Oberkirch en soortgelijke gedenkschriften van het leven der groote wereld in Frankrijk in de achttiende eeuw? -

Of uit deze overeenkomst met de fransche maatschappij vóór de groote omwenteling nu ook de verdere gevolgtrekking moet worden afgeleid dat een staatkundige omkeering in Rusland met rasse schreden nadert, is een vraag, die alle lezers van Pobedonostzeff's boek zich ongetwijfeld wel stellen zullen. Het is trouwens de gewichtigste vraag van onzen tijd, want de aanstaande loop der wereldgebeurtenissen hangt voor het grootste deel af van de staatkundige toekomst van Rusland. Op dit oogenblik is Rusland het machtigste rijk van het vasteland der Oude Wereld. Het dankt die macht niet alleen aan den reusachtigen omvang der middelen waarover het kan beschikken, maar ook aan de volkomen onafhankelijkheid van den alleenheerscher, ter wiens beschikking zij staan. De Czaar heeft voor zijne handelingen niemands toestemming of medewerking noodig en is evenmin aan iemand rekenschap of verantwoording schuldig. Hij kan in het geheim arbeiden en rustig de goede gelegenheden afwachten zonder vrees voor belemmering door een nieuwsgierige of ongeduldige openbare meening, en hij weet dat de op zijne macht naijverige regeeringen van andere Staten dit niet kunnen. Deze bevoorrechte stelling raakt onvermijdelijk aan het wankelen van het oogenblik dat de Russische staatsregeling haar zuiver autocratisch karakter verliest. Zoodra een volksvertegenwoordiging in Rusland aan de macht van den Keizer slechts iets van hare volkomen vrijheid ontneemt, gaat een goed deel van Ruslands overwicht op de het omringende landen verloren. - Zal dit oogenblik spoedig aanbreken? Het is een ijdel werk om zich met toekomstvragen bezig te houden, en de oplossing te beproeven van een vraagstuk waarvoor slechts de helft der vereischte gegevens aanwezig is; het gissen naar die onbekende helft, den onvoorzienen loop der omstandigheden, kan voor een ernstig man niet veel aantrekkelijkheid hebben. Hij zal zich moeten bepalen tot datgene waarop de bekende gegevens duiden, het verder aan de toe-

komst overlatende, in hoeverre de gebeurtenissen hunnen invloed zullen doen gelden.

Wanneer wij aan staatkundige veranderingen in Rusland denken, dan zal de gedachte aan een gewelddadige staatsomwenteling wel zijn buitengesloten. De militaire inrichting der groote Europeesche staten, de geest die de legers bezielt en het ontzaglijk vermogen der hedendaagsche krijgswapenen hebben in het algemeen een gewapend verzet van de burgers tegen de overheid bijna tot een onmogelijkheid gemaakt. De verovering van de met troepen bemande en versterkte Bastille te Parijs, op klaarlichten dag door een met pieken en oude geweren gewapende burgerij in 1789, de overwinning der burgerwacht op het leger in 1830 en het wijken der troepen zonder slag of stoot voor een oproerig volk in 1848, zijn gebeurtenissen die thans wel in geen groot Europeesch land, en zeer zeker niet in Rusland zouden voorvallen. Alleen militaire opstanden zijn gevaarlijk, maar er moet zich al een zeer bijzondere zamenloop van omstandigheden voordocn eer in onzen tijd een leger in openlijken opstand komt wegens het onthouden van staatkundige rechten aan het volk.

Het is evenmin waarschijnlijk dat een Keizer van Rusland geheel vrijwillig en uit eigen beweging een grondwet met parlementaire instellingen aan zijn rijk zal schenken. Hier valt niet alleen te denken aan de allen menschen ingeboren begeerte om de rechten die zij bezitten in handen te houden, maar ook aan de mystieke overtuiging allen vorsten en den Russischen Czaren meer in het bijzonder eigen, dat hunne macht hun van God is gegeven en dat zij zich aan die hun opgelegde verantwoordelijkheid niet mogen onttrekken door die weg te schenken. Men kent het woord van Keizer Alexander I op den noodlottigen dag van Austerlitz, toen zijne adjudanten hem wilden terughouden van een poging om door persoonlijk optreden zijne vluchtende troepen tot staan te brengen en voor verdere verliezen te behoeden: Gij beseft niet dat ik eens aan God rekenschap zal moeten geven van het leven van elk mijner soldaten. Wanneer men zoo sterk zijne verantwoordelijkheid gevoelt, wil men die ook niet deelen met anderen, van welke het te verwachten is dat zij haar minder ernstig zullen opnemen.

Een verandering in den staatkundigen toestand van Rusland zoude het gevolg moeten zijn van den onweerstaanbaren dwang der openbare meening op de regeering. Tegen dergelijken dwang die van alle standen der maatschappij uitgaat en bij niemand openbare tegenspraak ontmoet, is zelfs de krachtigste vorst zelden bestand.

Is echter een dergelijke algemeene beweging in Rusland waarschijnlijk, een beweging gelijk aan die van vóór 1789, die in Frankrijk de maatschappij in al hare lagen beroerde? Er zijn voorzeker treffende teekenen van overeenkomst, maar dezelfde verschijnselen hebben niet altijd en overal dezelfde uitwerking, en hoe sterk ook de trekken van gelijkenis zijn die het hedendaagsch Rusland met het achttiendeeuwsch Frankrijk vertoont, toch blijft nog het zeer groote verschil bestaan tusschen onzen tijd en de achttiende eeuw en tusschen een Rus en een Franschman. - De Franschen zijn ontvlambaar, voor onderlinge opwinding zeer toegankelijk, spoedig tot handelen gereed. De Russen daarentegen zijn eer traag en kalm, als halve Aziaten geneigd om een opwelling van toorn en verontwaardiging in hun binnenste opgesloten te houden, liever dan die tegenover de buitenwereld te doen uitbarsten, zij zijn voorts met een zekere lijdelijkheid aangedaan die voor daden schroom gevoelt. Naast dit verschil in landaard komt evenzeer in aanmerking het verschil in tijd. In de eeuw die ons van de fransche omwenteling scheidt is de staatkundige gedaante der gansche wereld veranderd. De leerstellingen van Rousseau, die zoo grooten invloed hebben uitgeoefend op de denkwijze zijner tijdgenooten, vielen in de maatschappij als het zaad in een maagdelijken akker, die geen enkel bestanddeel bevat dat er den groei van tegenhoudt. De Franschen der achttiende eeuw hadden nog nergens de verwezenlijking dier denkbeelden kunnen waarnemen. Zij kenden een door de aristocratie beperkte monarchie in Groot Brittannie, zij kenden oligarchische republieken als Nederland, Venetië en de Zwitsersche kantons, maar een zuivere democratie kenden zij alleen uit de Grieksche en Romeinsche geschiedenis en zij zagen die slechts van verre in hare allereeste ontwikkeling in Noord-America. Zij had voor hen de aantrekkelijkheid van het nieuwe, de geheimzinnige bekoring van het nooit geziene. Niets behoefde hun

den waan te ontrooven dat deze volksregeering inderdaad het paradijs op aarde zoude brengen.

Hoe geheel anders staat de hedendaagsche maatschappij tegenover dit vraagstuk. De democratie - zoo schreef onlangs een schrander Americaan[1] - heeft zeer veel tot stand gebracht wat hare eerste voorstanders nooit zouden gedacht hebben, en zeer veel ongedaan gelaten wat diezelfde voorstanders voor zeker hielden dat zij zoude doen. Met het opdoen dezer ervaring zijn de droomen van het einde der achttiende eeuw allengskens vervlogen. Men kan trouwens aan de verbeelding geen vrij spel meer laten, want de praktische waarde van elk regeeringsstelsel ligt thans ter beoordeeling van iedereen die zich de moeite wil getroosten om zijne werking gade te slaan. De wereld vertoont toch tegenwoordig een volledige staalkaart van staatsregelingen, waarop van de eenhoofdige monarchie der Oostersche rijken tot de zuivere democratie in America en Australië, bijna alle schakeeringen zijn vertegenwoordigd. Al deze regeeringsvormen vertoonen hunne eigenaardige kennelijke gebreken. Het is niet te verwonderen, dat hierdoor de geestdrift die tot stoute omwentelingsdaden prikkelt wel eenigszins bekoelt, men wil zich wel groote opofferingen getroosten voor het onbekende ideaal, maar deinst er voor terug die te brengen voor het verkrijgen van datgene, waarvan men de onvolkomenheid bij voorbaat kent.

Nu komt zich bij deze overweging nog een andere voegen, die misschien nog meer gewicht in de schaal legt. In Frankrijk waren alle voorstanders van een staatsomwenteling bezield met harstochtelijke liefde voor de staatkundige gelijkheid, en was hun gemeenschappelijk streven er op gericht om die voor alle burgers te verwerven. Indien thans echter, hetzij in Rusland, hetzij in andere landen waar de staatkundige gelijkheid nog niet of nog niet volkomen bestaat, een beweging wordt opgezet om haar van de regeering af te dwingen, dan weet iedereen dat voor de roerigste en ijverigste medewerkers aan zulk een beweging de staatkundige gelijkheid geen doel is maar alleen het middel om te komen tot maatschappelijke gelijkheid. Ik kan mij voorstellen dat vele Russen die het betreuren dat hun land de staatkundige

1) E.L. Godkin. Unforeseen tendencies of Democracy.

instellingen mist, die bijna alle andere Europeesche landen bezitten, maar die aan de andere zijde van de onbereikbaarheid van maatschappelijke gelijkheid ernstig overtuigd, het streven daarnaar ijdel en gevaarlijk achten, zich liever in stille gelatenheid het gemis van grondwet en volksvertegenwoordiging getroosten, dan dat zij den stoot geven tot een beweging, die verder zoude kunnen gaan dan zij wenschen en hun wel iets zoude geven waarop zij prijsstellen, maar misschien veel ontnemen, wat zij nog oneindig hooger waardeeren. Een krachtige staatkundige beweging kan niet slagen zoo zij alleen van de lagere standen uitgaat, vooral niet in landen waar de stoffelijke en verstandelijke ontwikkeling dier standen nog achterlijk is. Er moeten niet alleen leiders zijn uit de hoogere standen, maar ook een zekere mate van ingenomenheid onder de meer ontwikkelden en vermogenden wordt vereischt, die, zoo zij al niet tot rechstreeksche medewerking aanzet, toch een krachtigen tegenstand van het regeeringsgezag verlamt. Zoolang dan ook het meerendeel der beschaafde Russen een verandering van den regeeringsvorm als een bedenkelijk waagstuk blijft beschouwen, zijn de kansen voor hare totstandkoming nog niet groot.

Maar om de Russische maatschappij in deze berustende stemming te houden is nog iets noodig en wel dit, dat men haar den druk der alleenheerschappij zoo weinig mogelijk laat gevoelen. In een land zonder grondwettige instellingen kunnen rechtspraak en bestuur voortreffelijk zijn, maar de waarborgen daarvoor zijn zwak. Bij het ontbreken van toezicht en beoordeeling van wege het volk zijn het alleen de vorst en zijne raadslieden die voor de eerbiediging der persoonlijke vrijheid en de handhaving van het recht kunnen zorgen. Toen Mevrouw de Stael aan Alexander I verzekerde dat Rusland geen grondwet behoefde, omdat hij zelf de levende grondwet was, antwoordde de Keizer: dan ben ik een gelukkig toeval. Rusland kan er zich in verheugen, dat het sedert Alexander I geen ongelukkige toevallen heeft gehad. Onder zijne opvolgers is er geen enkele geweest van wien men kan zeggen, dat hij een slecht, gewetenloos vorst was en ook de tegenwoordige Keizer wordt door allen, die met hem in persoonlijke aanraking zijn geweest, geprezen als een vorst van edele denkwijze.

De Keizer evenwel is wel oppermachtig maar niet almachtig. In een zoo uitgestrekt rijk als Rusland ligt het bestuur voor het grootste deel in de handen van de ambtenaren, gezamenlijk een macht vormend, die geen Keizer volkomen kan beheerschen. Dat ook Pobedonostzeff dit uitnemend goed beseft, blijkt uit dat deel van zijn boek, waarin hij over de ambtenaarswereld handelt. Niemand zal deze bladzijden lezen zonder getroffen te worden door het juiste inzicht van den schrijver. Hier spreekt een man die blijkbaar het ambtelijk raderwerk grondig kent, en die diep overtuigd is van het groote belang voor de toekomst van zijn land, dat zorgeloosheid, oneerlijkheid en onrechtvaardigheid ten strengste uit de ambtenaarswereld worden geweerd. Wat niet met zooveel woorden wordt uitgesproken, maar toch tusschen de regels gemakkelijk kan worden gelezen, is dat Pobedonostzeff hier de hand legt op de meest wonde plek van zijn vaderland. ‘Recht en billijkheid,’ zoo zegt hij, ‘moeten de leidslieden zijn van ieder die geroepen is tot uitoefening van gezag. Wie uit luiheid of onverschilligheid die leidslieden verlaat, vergeet dat hij een taak veronachtzaamt, hem van God opgelegd.’

Uit den ernst waarmede deze les aan de Russische ambtenaren wordt voorgehouden kan men opmaken hoe sterk Pobedonostzeff aan hare behartiging hecht. De verwezenlijking van zijnen vurigsten wensch, dat de staatkundige toestand van Rusland onveranderd blijve, hangt daarvan grootendeels af. Het zoude mij echter zeer verwonderen indien de door hem zoo scherp gelaakte meegaandheid der Nicanders niet ongeveer hetzelfde beoogde. Hunne liefde voor de uitspraken der wetenschap en der openbare meening van het overige Europa zullen ook wel van min of meer platonischen aard zijn, en - mochten hunne uitingen ook iets anders doen vermoeden - een sterke aandrang tot ingrijpende staatkundige hervormingen zal van hen wel niet te wachten zijn.

Het streven naar gebiedsvergrooting en tevens naar eenheid van bestuur, dat tegenwoordig het doelwit der Russische staatkunde schijnt te zijn, stelt intusschen aan de ambtenaren steeds hooger eischen van kennis, ijver en plichtsbesef. Of Rusland er in zal slagen om aan de oostelijke zijde van den aardbol een onmetelijk rijk in stand te houden slechts door

ambtenaars bestuurd, onder een zuiver eenhoofdig bestuur, is een der merkwaardigste vragen, waarvan onze tijd de oplossing zal geven, niet minder belangwekkend dan die andere, of aan de westelijke zijde dit den Vereenigden Staten van America zal gelukken onder het stelsel eener volstrekte volksregeering.

W.H. DE BEAUFORT.

Intermezzo.

Toen hij bij haar kwam, gehaald door zijn overbuur, een oude wasch- en mangelvrouw bij wie ze logeerde, vond hij haar voorover liggen op het kussen, in een muffe, klein-open bedstee; de donkere, warre haar-massa los, de handen gebald boven het hoofd, in de rondte een slordige roezemoes lakens en dekens, waaruit blanker en fijner dan de rest haar helder nachtkleed opbloeide.

Terwijl de buitendeur nog tusschen hem en haar dicht was, had hij haar hooren gillen; nu lag ze stil, met kleine rillingen, in 't vormelooze wit dat haar omhulde.

- Nou is ze bedaard, zei koel-meewarig de vrouw die hem haalde; maar de heele dag en nacht leit ze al te huile. 't Is niet om àn te hoore! 'En mensch doet geen oog toe op die manier!.... 't Is 'en nichie van me man zaleger, mot u wete. Ze is mediest in De Haag. Meheer-dokter heit ze licht al gezien.... Ze is hier al 'en poosie voor der gezondheid.... De zenewes ware niet als te best.

De jonge dokter zei: ‘hm’; bleef besluiteloos staan.

Er was iets in 't gedwongen stil-liggen van die meisjesfiguur dat hem schuchter maakte, zooals een fijn-voelend mensch is tegenover smart die zich niet uit eigen wil aan hem openbaart.

- Ze was dus ziek toen ze hier kwam?.... vroeg hij eindelijk, na een poos zwijgen, om iets te zeggen.

- Nou.... rechtaf ziek!.... Ze was wat overwerkt docht ze. 'En zware betrekking nogal. Gisteren avond is 't opeens zoo slim met 'r geworde.... maar denk-ie dat ze-n-en dokter wou?.... Van avond zeg ik teuge me meissies:

nòù!.... ik gaan em op m'n eige hale.... 'En mensch mot teminste fesoendeluk z'n nachtrust hebbe.... en as dat schreeuwe weer de heele nacht duurt.... Wat zeit-u?

De dokter zei niets; keek alleen, aarzelend, naar de nog altijd stille figuur van 't meisje. De vrouw draalde nog even, kwam toen, wat aan de dof-rood lichtende hanglamp draaiende:

- Nou.... ik ga maar. As ze wat heit, zeit ze 't u allicht eerder as mijn. Ik ken der geen ja of nee uit krijge.... en de meissies ook niet....

Even danste, door 't wiegelen van de aangeraakte lamp, haar lange, magere, voorovergebogen figuur nog over de witgekalkte muur van 't schraal-gemeubelde kamertje; toen draaide ze de deur-kruk om, opende langzaam de deur en verdween dof slof-kletsend in den met steenen bevloerden gang.

Toen de dokter de deur dicht hoorde gaan achter de vrouw, nam hij een der matten stoelen en ging, nog altijd besluiteloos, bij de bedstee zitten.

Zijn optreden was niet erg doktoraal, dat voelde en wist hij; maar een jonge schroom, eerbied bijna, hield hem gevangen.

Hij had het meisje dat hier lag dikwijls gezien, áángezien en mooi-gevonden in de laatste dagen.

Ze was hem toen niet ziek voorgekomen. Wanneer hij voorbij kwam had ze voor 't raam gezeten, in de deur gestaan, op den weg geloopen, en telkens weer was haar bijzondere mooiheid hem opgevallen.

Er was in haar verschijnen op 't stille boerendorp iets vreemds, iets opmerkelijks geweest, dat hem, vóór hij wist ooit als medicus gehaald te zullen worden, had doen informeeren: wie ze was, waar ze vandaan kwam. Men had hem gezegd: familie van de vrouw die zooeven heenging; een ouderloos meisje; modiste in Den Haag; en zoo-voor-zich had hij een romannetje vastgeknoopt aan haar tijdelijk komen op 't afgelegen plaatsje waar hij dokter was....

Ze leek hem.... een herinnering uit zijn studenten-tijd, toen hij.... zùlke meisjes op straat vroolijk aansprak als 't donkerde.... Alleen was ze mooier dan de meesten, en keek wat erg ernstig uit haar groote, blauwe oogen.... die niet hóórden bij 't losse vlokken-kapsel, 't coquette witte voiletje.

Hij keek het ongezellige, met grove, gekleurde bijbelsche

prenten versierde kamertje even rond; vond een stoel met heldere onderkleeren er over heen geworpen, bovenop een rose rokje met dunne, witte kant. Onder den stoel stonden kleine, spitse schoentjes met vergulde gespen.

Op het rood-en-zwarte kleedje van de tafel lag een matelootje met wit, gewerkt tulle voiletje er om heen, naast een klein gouden remontoir aan fantasie-kettinkje.

Tegen den muur, vlak onder een helder blauw en rose gekleurde Madonna, die achter haar over de borst gekruiste armen een tak lelies hield, hing een lange, rechte mantel.

In een hoek stond een net, zwart parapluietje met imitatiezilveren knopje, bij een even-gapend koffertje van glimmend bruin zeildoek.

De rood-lichtende hanglamp knetterde iets hooger op.... De meisjes-figuur in de bedstee bewoog wat.... Een vreemd-bekende geur zweefde fijn langs den jongen man.... die 't niet heel erg náár begon te vinden dat hij hier zat.... daarnaast, even, met scherpe wroeging van eerlijkheid denkende aan zijn eenvoudig, blond vrouwtje, nu thuis vóór 't theeblad, gebogen over een klein, wit kinderjurkje dat ze festonneerde.... toch weer met een prettige kitteling van nieuwsgierigheid terugvallend in verlangen naar een klein emotietje, brekend de groote eentonigheid van braaf-dorpsdokters-leven.... en door dat alles been eerbied voelend voor 't stilzijn van 't meisje, uit wier houding smart sprak.

Eindelijk, misschien had de jonge dokter zóó stil gezeten dat 't meisje meende dat hij er niet meer was, hief ze zich met een ruk op.... zag hem toen verschrikt aan.

- 'k Heb u niet geroepe! hortte ze snel, haar losgolvend haar wat terug-strijkend.

Haar gezicht was vreemd van huilen: de oogleden dik gezwollen, de lippen trillend omgeworpen.

- Uw tante riep me.... wilde de jonge man beginnen.

- Tante heeft niks over me te zegge! hortte ze weer. 'k Heb u niet geroepe.... 'k Ben hier niet voor niet.... en als ik tante betaal.... mag ik....

- Dan mag u haar nòg niet de heele nacht wakker huile....

- Nee.... dat mag ook niet.... Dàt mag ik óók niet.... Wàt mag ik dan wel?

Zenuwachtig-overspannen lachte ze, trachtend hem uitdagend aan te zien.

Weer werd de jonge dokter sterk getroffen door haar schoonheid; door 't lief-ernstige van haar blauwe oogen ondanks 't brutaal-willen-doen, door 't sterk fatsoenlijke van haar trekken ondanks 't van voren op effect kort-geknipte, breed-uitstaande donkere krulvlokken-haar.

- U bent hier voor uw gezondheid buite, niet waar? vroeg hij met een weifelen in zich tusschen gewoon-mannelijk mooi-vinden van een jonge vrouw, dokters-waardigheid, en schroom tegenover leed.

- Ja; maar ik heb u niet geroepe! hield ze vol.

- 'k Mag u toch zeker wel iets geven om.... om wat rustiger te worde?

- 'En slaapmiddel?

- Ja; 'en slaapmiddel.

- Dat is goed.... dat wil ik wel hebbe....

't Meisje was gaan zitten, nerveus-rillend de strooken van haar in wanorde geraakt nacht-toilet ordenend, voortdurend het haar achterover strijkend. Haar oogen schitterden vreemd; zagen den jongen dokter niet aan; staarden strak naar den bedstee-wand.

Opeens, weer met een ruk, draaide ze zich om, en grabbelde, met grooten schrik over haar gezicht, onder haar hoofdkussen.

- Zoekt u iets? vroeg de jonge man.

Ze antwoordde niet; de ontsteltenis in haar heele doen groeide. Ruw smeet ze de kussens opzij, tastte tusschen de kanten van 't bed, hief zich half op en duwde de dekens weg.

- Goeie God! hoorde de dokter haar voor zich heen zeggen, terwijl ze strak starend even op haar knieën stil zat in 't ontredderd bed. Goeie God! kan ik het gedróómd hebbe? Toen, hem aanziende: kàn dat dokter.... kan-je zooiets dróóme....

Haar blik, gespannen, hechtte zich aan zijn lippen.

- 'k Weet niet wat u bedoelt.... aarzelde de jonge man. Vertèlt u 't me es.... misschien....

- Kan-je droome dat je n-en brief krijgt.... en dat je n-em leest.... en.... àlles.... net zoo duideluk of 't gebeurt?.... dat je dènkt dat 't gebeurt?....

- Dat kàn natuurluk wel.... maar....

Vóór de bedstee, door 't wild zoeken er uitgeworpen, lag een verfrommeld briefje. De jonge dokter bukte zich.

- Zoekt u dit?.... vroeg hij.

Met een snijdenden gil rukte het meisje 't opgevouwen stukje papier uit zijn handen, en begon, voorover vallend, zich aan de haren rukkend, weer 't gillen dat hij zooeven buiten had gehoord.

't Klonk leelijk en angst-wekkend, akelig-wanhopig alsof een tegen haar wil opgesloten waanzinnige om hulp schreeuwde.

De tante kwam weer binnen. Om den kant van de deur gluurden een paar verschrikte meisjes-gezichten, die toen de dokter 't hoofd wendde, verdwenen.

- 't Is toch Gòdgekláágd! zoo schreeuwt ze nou al 'en dag en 'n nacht! zei de vrouw, hulpvragend naar den dokter ziende. Zeit ze ù niks?

De dokter schudde 't hoofd.

- U kunt volstrekt niet nagaan wat er gebeurd is? vroeg hij.

- Nee.... kwam de vrouw, hard pratend om 't gillen te overschreeuwen. 'En dag of acht geleeë schrijft ze dat ze wat hier komt, omdat ze zich overwerkt heit.... Ze komt.... en alles best.... We hebbe niks met mekander gehad.... en de meissies ook niet....

- Heeft ze geen brief ontvange?

- Laat zien.... ja!.... Héére ja!.... Dat heit ze.... Gisteren avond.... U denkt misschien van verkeering?.... Nee, die heit ze niet.... En ze is dóódfesoendeluk hoor! D'r vader en moeder benne wèl allebei dood.... en ze heit 'en broer die niet als-te-best oppast.... maar ze woont bij èrge nette menschen in, ziet u.... Heere ja!.... Die brief....! Zou die misschien van der broer kenne weze?

De dokter had niet naar haar geluisterd. Hij hoorde niets dan 't gillen dat àl maar aanhield.... voelde een malle hulpeloosheid.... 't Was toch te gèk!.... Hij moest toch iets dóen....

- Och, gaat u nog eve heen.... zei hij.... misschien zal ze mij liever alleen spreke.... als ze bedaard wordt....

Met verstandhoudings-blik knikte de vrouw; draaide weer wat aan de zinkende lamp.

- 't Is me toch wat!.... mompelde ze heengaande.

Toegevend aan een verweekend medelijden boog de jonge dokter zich over het meisje, en lei zijn eene hand op haar hoofd, trachtend met de andere een van haar omhoog geheven polsen te grijpen.

Harder uitzettend haar gillen rukte ze zich los, wild om zich heen slaande, bonzend haar hoofd tegen den bedstee-muur.

Toen hield hij zich boos.

- Hoor es! zei hij barsch, 't rauw gillen overstemmend, dat moet nou ùit zijn!

Meteen klemde hij haar polsen in zijn handen.

- Je mòet stil zijn, hoor je!.... ging hij voort. Stilzijn!.... Stìl!.... zeg ik je!....

Dat hielp. 't Gillen verflauwde.... hield geheel op.... Moe-hijgend bleef 't meisje liggen; klemde, toen hij haar polsen losliet, zelf haar vingers om zijn handen.

- Kom, wees nou stil.... zei hij, zachter zijn stem; werkelijk aangedaan. Ik zal je wat geven om te slape.... Slaap eerst maar es.... dan zullen we daarna same prate.... Misschien kan ik wat voor je doen....

Stijver knepen de vingers van 't meisje om zijn handen. Wijd haar blauwe oogen vol smart kwam ze, met een snikschok die haar heele lijf deed trillen:

- U.... ú.... O, nee.... ú niet.... Toen, schreiend zacht: Maar gaat u niet weg.... Och, God!.... gaat u niet weg.... Blijf bij me.... 'k Weet geen ráád zoo alleen.... Zoo héélemaal alleen....

De jonge dokter, in zijn goedheid van zacht mensch, sterk geroerd van medelijden met de droefheid van een mooie vrouw, begon haar over 't háár te streelen.

- Arm kind!.... Arm kind!.... zei hij week; zijn goed gezicht dicht bij 't hare. Vertèl me maar es.... Vertèl me maar es.... Misschien hèlpt dat wat.... Arm, arm schepseltje!....

Hij begon zich nu werkelijk alleen goed te voelen; wist niet meer prikkelend haar bijzondere mooiheid, rook niet meer bewust het bekend parfum, dat uit haar kleeren naar hem op-zweefde.... Met een hopen op mee-gevoel dacht hij aan 't blonde vrouwtje thuis.... zoo goed.... zoo zacht altijd... wat bleekjes in 't verwachten van een eerste kindje nu.... een ijverig, lief vrouwtje, vol meelij met armoe en droefheid...

aan 't blonde vrouwtje, dat hij lief had, wáárlijk lief had....

- Beloof me nou eve rustig te zijn.... dan zal ik je 'en drankje geven om te kalmeere. 't Helpt immers niet al huil je zoo.... En morge zal mijn vrouw bij je kome.... Misschien vertel je diè liever.... Misschien kan diè je beter rade.... en helpe dan ik....

- Uw vroúw!.... kwam 't meisje, schel haar stem met een zenuwlach er in. Uw vroúw!... Nee, diè doet 't niet!... Diè komt niet!.... Toe, gaat u nou niet heen.... Blijf ú bij me.... Och-god, och-god, maak me dóód.... Zelf durf ik 't niet.... Nee, dàt durf ik niet!

- Dat moèt je ook niet doen.... Is 't zóó onherstelbaar erg?.... Moet je misschien....?

't Meisje schudde 't hoofd.

- Nee.... wàs 't dat maar... Dan had ik dàt teminste... 'En kind!.... Och, hàd ik maar 'en kind.... 'k Zou der gráág voor werke.... gráág... Dàt is 't niet....! Maar hij schrijft me... och-god!.... inééns schrijft-ie me.... inééns ben ik alleen.... heelemaal alleen.... Och-god, en 'k vroeg toch niks.... 'k Heb em nóóit gevraagd om te trouwe.... 'k Was tevreeë.... En nou!.... Dáárom moest 'k zeker hier na toe.... Dáárom! Nou kan 'k niet ééns naar em toe gaan.... Maar lieve God! ik kàn niet verder leve... Ik kàn et niet!....

Weer begon ze schokkend te schreien, haar hoofd op zijn eene hand, die nat werd van tranen.

- Arm kind.... arm kind.... mompelde hij weer, streelend haar over 't losse, bruine haar.

Ze begon nu zachter te huilen; te kreunen als een kind, dat moe is van pijn.

Voorzichtig maakte hij zijn eene hand los.

- Ik kom zóó terug, zei hij, snel zijn hoed nemend; door vlugheid oppositie vermijdend.

Zijn huis was vlak bij. Snelle schreden over de steenen, handig den sleutel in 't slot, gauw licht aan in de apotheek, de stopflesch met sulfonaal uit de kast gekregen, een paar poeders gevouwen....

- Bèn-je daar? klonk een blij-lichte vrouwestem uit de huiskamer.

- Ja kindje. 'k Moet nog even weg! 'k Kòm zoo!

- Hè.... je ben al zoo lang weg gebleve. Je thee wordt heelemaal slecht!
- Ja, ik kòm zoo.
- Ernstige patiënt?
- Nee.... dat niet.... maar.... 'k Zal 't zóó zegge!

Vlug weer terug naar 't meisje....

Ze lag tamelijk rustig; met de oogen dicht. De magere vrouw was bij haar; vroeg haar iets, een onverschillig ding, waarop ze antwoordde.

- 'k Wou haar zelf even ingeve.... zei de jonge man. Geeft u me 'n lepel en 'n glas water.

't Meisje bleef haar oogen dicht houden; doodmoe haar jong gezichtje. Haar halsboord was losgegaan. Ze rees overend, maakte stelselmatig haar nachtjapon toe, bleef toen zitten wachten, aldoor nog haar gezwollen oogleden opeen.

De vrouw kwam met 't gevraagde binnen. Zwijgend goot de jonge dokter den poeder op het water.

- Hier, drinkt u es.... zei hij.

't Meisje, gedwee, dronk; ging toen weer liggen.

- Zoo, kwam de jonge man tevreden. - Als ze nou nog niet slape kan, geef haar dan 'en tweede poeder, vervolgde hij tot de oude vrouw, die in verstandhouding, even de oogen dicht, de lippen stijf opeen, knikte. - Morge kom ik weer. Als ze geslape heeft zal ze veel beter zijn.

Even, met een blauwen smart-blik deed 't meisje de oogen open.... zag hem aan.... sloot ze toen.

De jonge man nam haar pols, hield die een poosje vast, drukte met een goedkeurend knikje haar hand weer neer waar die gelegen had.

- Nou, zei hij, tot morge dan....

Na een groet voor de magere vrouw, en een onbewusten blik naar de hel-blauwe Madonna ging hij heen.

Zijn vrouw hoorde hem thuis komen. Noodend opende ze de deur van de huiskamer, opdat hij niet weer eerst door zou loopen naar de apotheek, zonder haar even aan te zien, zonder zijn warm kopje thee, dat al zoo lang wachtte.

- Hier ben ik, kindje, zei hij, den arm om haar heen, een zoen op haar lief-bleek, hem aanziend gezichtje.

- Wat wàs er mannie? vroeg ze.

- Ambts-geheimen, schertste hij, zich behaaglijk drukkend in zijn leunstoel.

't Vrouwtje schonk thee in.

- Hè.... zóó erg! zei ze.

- Nee.... dat is maar gekheid. Je mag 't gerust wete. 't Was voor dat meisje.... Je weet wel.... hierover... Dat hier logeert....

- O.... dat móóie meisje....

- Ja.

't Vrouwtje had hem zijn thee gereikt, die hij nu met langzaam teugen dronk. De handen in den schoot gevouwen keek ze naar hem; in ernst opmerkzaam....

't Meisje had haar al een poosje flauwtjes gehinderd, zooals meisjes die mannen-aandacht vragen, vrouwen als haar wel móéten hinderen; vooral op een stil dorp, waar zooiets vreemds zoo opvalt....

- Was ze zóó erg ziek? vroeg ze, 't opeens wat overdreven vindend, dat hij dáár zoo hard voor gehold had daarnet....

- Ze was ontzettend nerveus.... bijna krankzinnig van verdriet, kindje....

- De meid zegt, dat 't niet veel bizonders is.... kwam 't vrouwtje, met een scherp trekje om haar neus....

De jonge dokter, even, voelde wat pijn. Wanneer men voor zichzelf een eerlijk man wil blijven, is men zich verplicht als kampvechter op te treden van een soort vrouwen tot wier gelijke men zich vaak maakte....

- Dat is wat èrg gezegd kindje: niet veel bizonders. Er zijn zooveel nuances en variaties, dat de grens niet wel te bepalen is, zei hij met een klein lachje.

- Je kun 't 'r anders wel aanzien.

- Ze was bijna krankzinnig van verdriet, kindje... 'k Had èrg meelij met 'r.

- O.... jullie manne hebbe altijd meedelij met dat-soort vrouwe.... schampte 't vrouwtje, van binnen zenuwachtig wordend.

- Ik wou je juist vragen er morgen es heen te gaan, ging de jonge man onhandig voort; niet opmerkend 't zielsproces, dat zich in háár ontwikkelde. Je zou der 'n goeie daad mee doen.... Ze was zóó wanhopig.... 't Arme schepsel

schijnt zoowat alleen op de wereld te zijn.... Ze had 'en brief gekrege.... van.... 'k denk van iemand waar ze veel van houdt.... die der afschreef. Ze leek me heel na der aan toe om zelfmoord te doen....

- Dat zou nogal niet erg zijn, dunkt me. Dan kon ze teminste niet nog méér kwaad doen! sneed de stem van 't vrouwtje pijnlijk in zijn gemeend medelijden.

't Bloed steeg hem naar 't hoofd. Streng keken zijn eerlijke; jonge oogen haar aan.

- Ja.... of je nou al zóó kijkt.... Je wéét hoe 'n afschuw ik van dat-soort meide heb.

Dun kwam haar stem naar hem toe: een pijn-snijdend geluid. Ze was heel bleek geworden; wrong zenuwachtig haar klein zakdoekje in haar vingers.

- Je weet niks van der.... verweet hij, leed voelend om haar hardheid.

- 'k Hòèef niks te wete. Je kunt zóó wel zien.... wat voor een 't er is....

Haar lippen trilden. Haar heele houding teekende hevig verzet. Hij zag haar aan; zei toen bedroefd, terwijl zijn gezicht van boos-worden zich ontspande...

- Kindje, kindje, hoe is 't om gòdswil mogeluk!.... Jij, die anders de góédheid in persoon ben.... hoe kan jij nu zoo leelijk-hard prate.... Dat kun-je toch niet meene.... Kom es bij me.

Uitnoodigend strekte hij de rechterhand, 't Vrouwtje stond op.... kwam aarzelend, ontdaan van kleine boosheid haar lief gezichtje, een tranen-waas in haar oogen.

Hij trok haar op zijn knieën, lei den arm om haar heen, en nam haar handen, die klam waren, in de zijne.

- Zeg es kindje, dat kun-je toch niet meene.... Al wàs 't er nu.... zóó-een.... zou je dan tòch geen meelij hebben als ze erg ongelukkig was?.... Zèg!....

- Nee; dan was 't 'r eigen schuld.... hield't vrouwtje koppig vol.

- Maar hoe wéét-je dat nou in godsnaam.... Denk nou es aan.... dat ik jou had afgeschreve toen we geëngageerd ware....

- O.... maar, dat doèt 'n man niet in onze stand.

- Zooveel te erger.... tegenover dàt meisje doet 'n man

dat wel.... En jij zou nog zooveel óver hebbe gehad: je moeder, je broers, je positie in de maatschappij.... Zoo'n meisje, àls ze zich aan iemand hecht, heeft behalve hem niks meer....

- 't Is dan natuurluk 'n héér; bove der stand. Wat doet ze zich met hem te bemoeie! Laat ze zich minder opdirke... en met en jongen uit háár stand trouwe....

- Om armoe te lijë.... Bovendien.... kìndje, kìndje, hoe is 't toch mogeluk.... Als ik nou 's 'n prins was geweest.... en ik had joù 't hof gemaakt... dat was 't zelfde geval.... En als je dan van me was gaan houë....?

- Dan zou 'k tòch nooit iets gedaan hebbe, dat mama niet wist....

- k Weet toevallig dat dit meisje geen moeder heeft.... en als ze er een had, was 't nog de vraag hoe die haar zou hebbe gerade.... Dus.... als jouw moeder gezegd had: je moet niet naar die prins kijke.... zou jij....

- 'k Zou 't uit mezelf niet gedaan hebbe....

- Dus je houdt alleen van me, omdat ik toevallig je gelijke in stand ben?

- Nee.... dat niet....

- Dat zèg-je toch, met andere woorde....

- Nou ja.... maar.... Je kòmt nooit in die omstandighede....

- Juist: je kòmt nooit in die omstandighede... Meisjes als jij, kome niet in aanraking met prinse, zooals meisjes als zij heere leere kenne.... Wie weet hoe jij anders zou hebbe gedaan.... Ik zou teminste, prins of niet, even smoorlijk op je zijn geworden als nu.... en jij?....

- Ik zou jou.... joù.... jòù.... óók hebbe liefgehad...

- Nou.... kijk nou 's an.... schertste de jonge dokter, blij weer te kùnnen schertsen. Dat was dan 'n morganatiesch huwelijk geworde. Dat is óók raar!.... Héél raar hoor!... Dat is eigenlijk heelemaal niet wettig; net iets als vrije liefde... En stel je nou 's voor dat ik je dan alleen gelate had.... en met 'n prinses was getrouwd....

- Dat zoù-je niet.... zei 't vrouwtje, hem kussend.

- Nee.... maar stel-je 's vóór....

- Ja.... dan had ik óók geen raad gewete.... Behalve als ik kindere had gehad.... dat was teminste iets.... kwam 't vrouwtje nadenkend.

- O.... lièfje.... lièfje.... dat zei zij ook....
- Wie?
- Dat meisje....
- Zei ze dàt.... Zei zìj dat!
- Ja kindje.... dàt zei ze....

Stijf de armen om den hals van haar man, 't hoofd leunend tegen zijn borst, zat de jonge vrouw een poos doodstil....

Toen kwam ze, zonder van houding te veranderen, heel zacht:

- 't Is nù al te laat hè?
- Waarvoor liefje?
- Om na dat meisje toe te gaan.....

MARIE MARX-KONING.

Het algemeen verband tusschen hersenen en zieleleven.

I.

Tegenwoordig achten wij het bijna van zelf sprekend, wanneer we de hersenen in nauw verband brengen met onze zielsverrichtingen. Dikwijls meenen we de inspanning van het denken, het knagen der zorgen bepaaldelijk in ons hoofd te voelen. Niet overal en altijd is dit zoo geweest. De psychologie der volken leert ons dit op zeer ondubbelzinnige wijze. Op lage trappen van beschaving vinden we bijna nooit een flauw vermoeden van de betrekking tusschen het zieleleven en de hersenen of tusschen zieleleven en hoofd. De ziel wordt nu eens als een ‘ademtocht’ of ‘gas’, dan eens als een ‘vuur’ of eene ‘warmte’, dan weer als een ‘vloed’ of eene ‘beweging’ opgevat. Dikwijls vloeit het begrip van ziel nog geheel met het begrip van leven samen. De bewoners der Fidsjieilanden schrijven zelfs aan de kokosnoot eene ziel toe. De geschiedenis geeft ons nog veel treffender voorbeelden. Onze overtuiging van den samenhang tusschen de hersenen en het zieleleven heeft zich eerst langzaam in den loop der eeuwen en aarzelend ontwikkeld, en pas in de laatste eeuwen heeft deze overtuiging bij den beschaafden mensch dusdanig wortel geschoten, dat hij meent te voelen, wat toch niet anders dan eene welgemotiveerde denkgewoonte is. Deze historische ontwikkeling na te gaan, is onze eerste taak. Niet alleen is zij uit een geschiedkundig oogpunt van beschaving en wetenschap interessant, maar ook onmisbaar, om de tegenwoordig nog strijdige meeningen te begrijpen.

Bij de Indiërs treffen we reeds merkwaardig vroeg kennis

van het verband tusschen de hersenen en het zieleleven aan. Er zijn ten minste in de oude Indische Epen eenige plaatsen, waar het hoofd als de zetel der wijsheid wordt aangehaald. Veel vaker echter worden de zielsverrichtingen, en wel niet *alleen* de gemoedsbewegingen aan het hart toegeschreven. In een Indisch geneeskundig leerboek wordt uitdrukkelijk het hart als de zetel van het denken aangewezen.

In de oudste tijden der Grieksche beschaving is daarentegen het verband tusschen de hersenen en het zieleleven nog volkomen onbekend. In de Epen van Homerus wordt aan de ziel in het middenrif (*φρ□νες*) en in het hart (*ἦτορ, κραδ□η*), maar nooit in het hoofd, laat staan dan in de hersenen eene plaats gegeven. In de geheime leeren der Orphici wordt alleen het lichaam in zijn geheel als zetel, of eigenlijk als ‘graf’ der ziel beschreven; het *σωμα* was, zooals men het met eene woordspeling uitdrukte, het *σημα* der ziel. De ziel werd als ‘ademtocht’ opgevat, wiens dragers de ‘Tritopatores’ waren, de bestuurders der stormwinden.

De oudste Grieksche natuurphilosophen poogden nog niet de zielsprocessen te lokaliseeren. Eerst bij Empedokles van Agrigente (± 480 v. Chr.) vinden we daarover iets gezegd. Hij wijt nadrukkelijk de individueele psychische eigenaardigheden aan de ongelijksoortige samenstelling van het bloed. Demokritos daarentegen liet weer elke meer speciale lokalisatie varen. Hij stelde zich voor, dat overal in het lichaam tusschen elke twee lichaamsatomen één zielsatoom was ingevoerd, aan welk laatste hij eene bijzondere gladheid, fijnheid en afronding toekende. Het meerendeel der overige oudere Grieksche philosophen (Anaximenes, Anaxagoras en voornamelijk Diogenes van Apollonia) beschouwden de ziel als iets ‘vluchtigs’, dat bij de geboorte met de buitenlucht in de longen dringt en zich in het geheele lichaam verspreidt. Diogenes van Apollonia gewaagt in dezen samenhang reeds beslist van de hersenen. Bovendien worden er betrekkingen tusschen ziel en vuur aangenomen, b.v. bij Heraklitos en wel eveneens zonder eene poging tot bepaalde lokalisatie.

De geneesheer Alkmaeon van Croton, een jongere tijdgenoot van Pythagoras, heeft waarschijnlijk het eerst met nadruk verkondigd, dat onze hersenen de zetel van de voornaamste zielsprocessen zijn. Hij beweerde reeds, dat zinsverbijsteringen

en andere ziekelijke toestanden van den geest ontstaan, wanneer de hersenen te warm of te koud, te vochtig of te droog zijn. Pythagoras zelf nam waarschijnlijk aan, dat het denkende deel der ziel in de hersenen, het voelende deel in het hart huisde. Eene dergelijke verdeeling schijnt ook reeds Demokritos voor den geest gezweefd te hebben.

In de boeken die aan Hippokrates worden toegeschreven, wordt met duidelijke woorden het eenige verband van de hersenen met de zielsverrichting geleerd. Zoo staat er in het boek over Epilepsie: De menschen moeten inzien, dat onze vreugde en onze lust, ons lachen en ons schertsen, onze droefheid, onze toorn, onze ontstemdheid en ons weenen alleen uit de hersenen voorkomt; door de hersenen denken en begrijpen, zien, hooren en onderscheiden wij. Hippokrates en zijne leerlingen wisten reeds zeer goed, dat alle ziekten van den geest hersenziekten waren.

Zeer spoedig moet deze nieuwe leer zich ook onder het volk verspreid hebben. Want ongeveer 423 v. Chr. legt de blijspeldichter Aristophanes in ‘de Wolken’ iemand de woorden in den mond: ‘Het schijnt, dat ge in de hersenen gekrenkt zijt’. Vooral echter heeft Plato onder den invloed van deze leer gestaan. Hij heeft wel niet elke zielsverrichting in de hersenen gezocht, maar aan de denkende ziel, het *λογιστικον*, wees hij zijne plaats in de hersenen aan.

De terugslag van dit juiste inzicht ging van Aristoteles uit. Aristoteles verplaatste weer alle zielsverichtingen met inbegrip van het denken in het hart. De hersenen beschouwde hij als een afkoelingsorgaan. Waarschijnlijk kwam hij tot die beschouwing tengevolge van de verkeerde opvatting, dat de hersenen geen bloedvaten en daardoor ook geen bloed zouden bevatten. Hij stelde zich voor, dat de hersenen voornamelijk de taak hadden, de overmatige warmte van het hart tegen te werken. Hij wist reeds zeer goed, dat het hersengewicht van den mensch, in verhouding tot zijne lichaamsgrootte, dat van alle dieren overtreft. Terwijl wij dit feit met het grootere intellect van den mensch in verband brengen, neemt Aristoteles aan, dat het hart als zetel der zielsverrichting bij den mensch bijzonder warm is, en dat daarom een krachtiger afkoelingsmiddel noodzakelijk is.

De vorderingen, die de studie der anatomie maakte,

leverden zeer spoedig voldoende stof om de dwaling van Aristoteles te weerleggen.

Herophilus was de eerste, die omstreeks 300 v. Chr. de zenuwen, die Aristoteles zelfs nog niet van de pezen wist te onderscheiden, ontdekte. Hij maakte reeds onderscheid tusschen sensibele en motorische, voelende en bewegende zenuwen en vervolgde ze tot aan de hersenen. De zetel der ziel verplaatste hij in de holten van de hersenen en wel speciaal in de zoogenaamde vierde ventrikel, eene holte, die onder de kleine hersenen gelegen is.

Nog nader tot de waarheid kwam Erasistratus, een jongere tijdgenoot van Herophilus. Hij schreef het hoogere denkvermogen van den mensch reeds aan de sterkere ontwikkeling van de hersenoppervlakte, aan de zoogenaamde groeven en windingen van de hersenen toe. Meer dan 2000 jaar moesten voorbijgaan, voordat deze waarheid opnieuw ontdekt en nu streng wetenschappelijk bewezen werd. Wel is waar verkeerde ook Erasistratus, tenminste tijdelijk in eene dwaling, in zooverre, dat hij de hoofdfunktie niet aan de oppervlakkige laag van de groote hersenen, de zoogenaamde grauwe hersenschors toeschreef, doch aan het vlies, dat de oppervlakte der hersenen bekleedt, n.l. het weeke hersenvlies, of ook aan de kleine hersenen.

Terwijl Herophilus en Erasistratus op de algemeene beschouwingen geen gewichtigen invloed uitoefenden, schijnt de leer der Stoïcijnen naast die van Aristoteles de meeste aanhangers gevonden te hebben. Zij keerden tot de oudste beschouwingen van Diogenes van Apollonia, van Anaximenes, van de Orphici en voornamelijk van Heraklitos terug, die de ziel als vuurachtige lucht had opgevat. Zij beschouwden de ingeademde, verwarmde lucht, het pneuma (*πνεύμα*) niet alleen als beginsel van het leven, maar ook als beginsel van de zielsverrichting. Daar zij echter het pneuma in het algemeen als het essentiëele ook van het lichamelijke aanzagen, werd de ziel als een bijzonder fijn pneuma, als een geestelijk pneuma (*πνεύμα ψυχιχον*) opgevat, en haar zetel in de linker hartkamer gebracht. Men beriep zich op het feit, dat de spraak, het voornaamste middel om uiting aan zijne ziel te geven, met den adem de borst verlaat. Ook eene anatomisch-physiologische dwaling werd ten gunste van deze hypothese aangehaald. In de oudheid wist

men niet, dat de slagaderen bloed geleiden, maar men nam algemeen aan, dat zij lucht bevatten. Dat rijmde natuurlijk uitstekend met de pneuma-leer der Stoïcijnen en voornamelijk ook met de lokalisatie van het zielspneuma in het hart.

Aan de pneuma-leer der Stoïcijnen sluit zich niet alleen de laatste groote anatoom en physioloog der oudheid, Galenus, maar ook het Christendom en eindelijk de nieuwere philosophie aan. Galenus wist op geniale wijze met de Stoïcijnsche pneuma-leer de toen bekende anatomische en physiologische feiten te verbinden. Hij had zelf proeven op dieren genomen en ook wel als geneesheer aan eene gladiatorenschool herhaaldelijk gelegenheid gehad den invloed van hersenverwondingen gade te slaan. Bovendien was hij door zijne talrijke secties in de beginselen der anatomie volkomen thuis. De fout van Aristoteles en van de oudere Stoïcijnen, die den zetel der ziel in het hart aannamen, werd door hem gecorrigeerd. Hij stelde zich den samenhang ongeveer als volgt voor. Door de longen bij het ademen en door de huid nemen we lucht op. Deze lucht wordt door de slagaderen in het lichaam verspreid en vooral naar de hersenen gevoerd. Gedurende dezen langen weg, in de longen, in 't hart en in de slagaderen, wordt de lucht steeds fijner en zoodoende ten slotte in het zielspneuma veranderd. Dit zielspneuma verzamelt zich in de holten van de hersenen. In deze is dus volgens Galenus de eigenlijke zetel der ziel te zoeken. Met nadruk zegt Galenus echter, dat hij niet beslissen wil, of dit pneuma der hersenventrikels de ziel zelf is of het orgaan, waarmee zij in de eerste plaats en onmiddellijk in verband staat.

Naast de leer van Aristoteles heeft deze leer van Galenus tijdens de middeleeuwen den grootsten invloed gehad. Zij staat, wat de opvatting over het verband tusschen de hersenen en het zieleleven betreft, ver boven die van Aristoteles, - maar aan het hart schreef ook Galenus nog eene verkeerde rol toe. Pas de ontdekking van het bloedgehalte der slagaderen en boven alles van den bloedsomloop deed de dwaling van Galenus aan het licht komen.

Indirekt sloot zich aan de Stoïcijnsche pneuma-leer ook de oudere christelijke theologie aan. In het oude testament wordt als zetel der ziel meestal het hart of het bloed aangegeven. Zeer dikwijls treffen we ook als beginsel der ziels-

verrichting den adem aan. Blijkbaar waren deze beschouwingen in vele opzichten aan die der Stoïcijnen verwant. Het is daarom begrijpelijk dat latere Joodsche schrijvers zich direkt aan de leer der Stoa aansloten. Zeer duidelijk blijkt deze invloed b.v. in de wijsheid van Salomo. Nog duidelijker vertoont hij zich in de geschriften van Philo, die ongeveer in 25 v. Chr. geboren is en op de wording der philosophische leerstellingen in het nieuwe testament, zooals bekend is, een en belangrijken invloed gehad heeft. Een fijn onderscheid bestaat er echter in zooverre, dat voor de oudere Grieksche Stoïcijnen in den regel ook het geestelijk pneuma altijd nog eene, zij 't ook nog zoo verfijnde, materie bleef. Het geestelijke en het materiëele waren nog niet door eene breede kloof gescheiden. In het oude testament daarentegen en nog meer bij Philo komt het pneuma voor als iets eigenaardigs, dat meer en meer van de materie onderscheiden en gaarne in rechtstreeksch verband met God gebracht wordt. Deze gewichtige scheiding tusschen het geestelijke en het materiëele, die een groote stap voorwaarts was op het gebied van philosophisch inzicht is door het Christendom consequent doorgevoerd. Onder den invloed van het Christendom wordt het pneuma ‘geest’ en tegenover ‘materie’ gesteld.[1)] Het is begrijpelijk, dat door deze opvatting de lokalisatievraag, d.i. de vraag naar den zetel der ziel, aan belangrijkheid moest verliezen. De oudere christelijke theologie was geneigd in hare beschouwing, waarbij zij de tegenstelling van het materiëele

1) Eene meer nauwkeurige geschiedkundige nasporing leert, dat deze leer van het absolute onderscheid van het materiëele en het psychische of van de onstoffelijkheid van het psychische niet zonder strijd in de oudere christelijke dogmatiek de heerschappij heeft verkregen. De semipelagianisten (b.v. bisschop Faustus van Rhegium) verdedigden grootendeels de stoffelijkheid der ziel. Faustus poogde direkt te bewijzen dat zij eene begrensde ruimte in het lichaam moest innemen. Claudianus schreef een bijzonder geschrift ‘De Statu animae’, waarin hij deze semipelagiaansche leer, die ook in Tertullianus eenen voorstander vond, zocht te weerleggen. Anderen, zooals Lactantius, poogden eenen middelweg te vinden. De krachtigste voorstander van de onstoffelijkheid der ziel in oudere tijden waren Augustinus en Nemesius. Gene leerde, dat de ziel specifiek verschillend van het lichaam en overal in het lichaam tegenwoordig was, gaf daarbij echter aan den anderen kant toe, dat het voorste gedeelte der hersenen voor de waarneming en het achterste gedeelte voor de beweging diende (De genesi ad literam VII, 13). - Tegen het einde der middeleeuwen droeg vooral Marsilius Ficinus er toe bij deze tegenstelling te verscherpen. Verg. ook Ritter, Christliche Philosophie, Göttingen 1858, 1ste deel blz. 451. Met nadruk zij er op gewezen, dat ook reeds in de Grieksche oudheid overal ideeën, die aan de leer van de absolute onstoffelijkheid der ziel doen denken, worden aangetroffen, zoo b.v. reeds bij Anaxagoras (verg. Heinze, Ber. über d. Verh. der K.S. Gesellsch. d. Wiss. 1890. blz. 1).

en het geestelijke voortdurend handhaaft, het verband tusschen het materiëele en het geestelijke te ignoreeren of kortweg te loochenen. Daarbij kwam de bijna absolute stilstand der anatomische en physiologische studie gedurende de middeleeuwen, - 1500 jaar na de geboorte van Christus wist men nauwelijks meer van de anatomie en physiologie der hersenen, dan in den tijd van Galenus, 150 jaar na de geboorte van Christus. Zoo komt het, dat in de talrijke geschriften der scholastieken betrekkelijk zelden van den zetel der ziel sprake is, en dat, wanneer die vraag aangeroerd wordt, zij meestal eenvoudig door een beroep op de autoriteit van Aristoteles ten gunste van het hart, of door een beroep op de autoriteit van Galenus ten gunste van de hersenen beslist wordt. Ik wil maar een paar voorbeelden aanhalen. Nemesius, een kerkvader uit de 4de eeuw, en eveneens Theophilus in de 7de eeuw lokaliseerde het waarnemingsvermogen in het pneuma van de voorste hersenkamer, het denkvermogen in het pneuma van de middelste hersenkamer, het geheugen in het pneuma van de achterste hersenkamer. Eene dergelijke opvatting vinden we bij den veelzijdig ontwikkelden Hugo van St. Victor in de 12de eeuw, terwijl b.v. bij Albertus de Groote in de 13de eeuw, Alfred even beslist het hart als den eenigen zetel van de ongedeelde ziel beschouwde[1)].

1) Thomas van Aquino stond, wat de verhouding van lichaam en ziel betreft, op het standpunt van Aristoteles. Opmerkelijk is het, hoe hij ronduit erkent, dat de ziel ook voor de hoogste intellectuëele verrichtingen het lichaam noodig heeft. Zoo zegt hij (Summa philos. 989): ‘Ad hoc ergo quod perfectam et propriam cognitionem de rebus habere possunt, naturaliter sunt instituae animae, ut corporibus uniantur.’ - Van Hugo van St. Victor is mij alleen het werk ‘De anima’ bekend (in het 2de deel van de Parijsche uitgave van 't jaar 1526). Daarin wordt nadrukkelijk gezegd (II, 13), dat de ziel in het lichaam, bijzonder intensief echter in het hart en de hersenen is (‘intensius tamen in corde et cerebro’). Aan de vis animalis phantastica wordt in het eerste, aan de vis anim. rationalis in het tweede en aan de vis anim. memorialis in het laatste gedeelte van de hersenen eene plaats gegeven, eene lokalisatie, die tot Constantinus Africanus (+ 1087) en nog verder tot Poseidonius (in de 4de eeuw) teruggaat. Reeds door Galenus was eene indeeling der zielsverrichtingen aangegeven, doch zonder nadere localisatie. Overigens variëerde deze localisatie veelvuldig (b.v. onder den invloed van Avicenna).

Veel moeilijker is de vraag te beantwoorden, hoe het volk in de middeleeuwen over de lokalisatie der zielsverrichtingen heeft gedacht. Waarschijnlijk hebben de menschen der middeleeuwen zoo ongeveer hetzelfde onderscheid gemaakt als de onbeschaafde menschen van tegenwoordig: het gevoelsleven wezen zij in het hart, het denkvermogen in het hoofd eene plaats aan. Wij moeten hier voornamelijk uit de poëtische litteratuur putten. Interessant is in dit opzicht eene plaats in het zoogenaamde 'Buoch der Veter', waar sprake is van een 'so wîse hirn'. Ook bij den dichter Frauenlob vinden we eene dergelijke plaats. Echter getuigen andere plaatsen dat daarnaast ook het hart dikwijls genoeg als de zetel van het denken, voornamelijk van het door gevoel beheerschte denken gold. Zoo staat b.v. in Parcival: 'Orgeluse kom aldar in Gâwâns herzen gedanc'. Tegen den tijd der hervorming vindt men steeds vaker de hersenen genoemd. Luther spreekt dikwijls over de hersenen als van den zetel van het denken. Zoo staat er b.v.: 'ein so tolles Gehirn, das gefegt werden musz', en dergelijke meer.

II.

Met de nieuwere philosophie brak ook voor dit probleem een nieuw tijdperk aan. De autoriteit van Aristoteles verminderde. In plaats van zijne werken te raadplegen begon men zelf weder waar te nemen. Vooral onder den invloed van Vesalius en Falloppius in de 16de eeuw maakte de anatomie der hersenen groote vorderingen. De eerste, die op de basis van de nieuwe philosophische stroomingen en de meer grondige kennis der anatomie de lokalisatievraag weer uitvoerig behandelde, was Descartes. In zijn 'Traité des passions de l'âme', dat in 1649 verscheen, sluit hij zich onmiddellijk bij de oude leer van het zielspneuma aan. Men meent Galenus te hooren, wanneer Descartes b.v. woordelijk zegt: 'toutes les plus vives et les plus subtiles parties du sang, que la chaleur a raréfiées dans le coeur, entrent sans cesse en grande quantité dans les cavités du cerveau.... ces parties du sang très subtiles composent les esprits animaux.' Deze 'esprits animaux' of 'levensgeesten' namen nu de plaats in van het zielspneuma en hebben bijna 150 jaar de hersen-

physiologie beheerscht. Descartes stelt ze zich beslist materiëel, voor. Hij zegt met nadruk: ‘ce que je nomme ici des esprits, ne sont que des corps, et ils n'ont point d'autre propriété sinon que ce sont des corps très petits et qui se meuvent très vite.’

Den bepaalden zetel der ziel zoekt Descartes in de hersenen, en meende hem in de epiphysis (of pijnappelklier) te vinden. Dit is een klein roodachtig-grijs lichaam te midden der hersenen. De vorm is met die van een pijnappel te vergelijken. De langste doorsnede ervan is hoogstens 1¼ c.M. Omdat dit lichaampje bij oppervlakkige beschouwing aan een steel schijnbaar vrijelijk te bewegen is, en bovendien in de nabijheid der voornaamste hersenkamers ligt, was het zeer verleidelijk, daarin het centrum voor de ‘esprits animaux’ aan te nemen. Tot staving zijner hypothese werd verder door Descartes als voorbeeld aangehaald, dat we met onze beide oogen, aan weerszijden één, de voorwerpen slechts enkelvoudig zien. Dus moet er, redeneerde hij, in de hersenen een in het midden gelegen enkelvoudig orgaan voorhanden zijn, dat de van beide oogen komende prikkels opneemt en vereenigt. Door de eenvoudigheid en eenheid der ziel wordt zulk een orgaan vereischt. Nu zijn echter de hersenen voor het grootste gedeelte symmetrisch gebouwd. Zij bestaan uit de twee hemispheren, de zoogenaamde groote hersenen. Daarin kon dus de ziel niet zetelen. De tusschen de hemispheren gelegen epiphysis bood zich toen van zelf als orgaan voor de ziel aan. *Zien* we een voorwerp, leert Descartes, dan worden de beelden door de beweging der vezelen van de gezichtszenuw en door de beweging der ‘esprits animaux’ tot aan de epiphysis voortgeplant, en dáár door de ziel opgenomen. *Bewegen* we onze hand, dan werkt de ziel op de epiphysis in, en door de beweging der esprits animaux en de beweging van de vezelen der spierzenuwen, wordt de werking op de handspieren overgebracht, en de hand bewogen. Wil de ziel zich een voorwerp, dat men vroeger gezien heeft, herinneren, of zooals we ook kunnen zeggen, zich dit voorwerp voorstellen, dan beweegt zij de epiphysis achtereenvolgens in verschillende richtingen en brengt daardoor de ‘esprits animaux’ zoolang in beweging, totdat deze aan de plaats komen, waar vroeger zien van het voorwerp sporen nagelaten heeft.

Hebben zij deze plaats bereikt, dan ontstaat er in de epiphysis eene eigenaardige beweging, tengevolge waarvan het gezochte herinneringsbeeld opduikt, tegelijkertijd met het bewustzijn, dat dit het gezochte herinneringsbeeld is.

We weten tegenwoordig met volkomen zekerheid, dat de epiphysis niets met de functies der ziel te maken heeft. We weten zelfs, dat dit aanhangsel een verworden derde oog, een zoogenaamd kruinoog is. 250 jaar geleden vond de hypothese van Descartes grooten bijval. Zijne talrijke leerlingen spraken haar zonder eigen onderzoek na, en zij schijnt zelfs gedurende eenigen tijd in volkskringen ingang te hebben gevonden.

In tegenstelling met Descartes en zijne school hebben Leibnitz en Spinoza zich met de lokalisatie der zielsverrichtingen weinig bezig gehouden. Voor Leibnitz is het lichaam een agregaat van monaden en met deze monaden is de ziel als eene duidelijker waarnemende monade verbonden. De ziel is de ‘Entelechie’ d.w.z. verwezenlijking van het geheele lichaam. Met nadruk ontkent Leibnitz, dat zij aan welk *bepaald* gedeelte van het lichaam ook gebonden zou zijn. Spinoza heeft zich eigenlijk nergens in zijne werken uitvoeriger over de lokalisatievraag uitgelaten.

Slechts de groote psychologen der associatieleer uit de 18de eeuw streefden er naar aan de hand van de anatomie en de physiologie uit hunnen tijd het vraagstuk verder op te lossen.

Vooral Bonnet heeft in zijn ‘Essai analytique sur les facultés de l'âme,’ dat in 1760 in Kopenhagen het licht zag, de idée van Descartes verder uitgewerkt. Hij vervangt reeds de beweging der esprits animaux door trillingen van zenuwvezelen. Over den centralen zetel der ziel zegt hij slechts, dat deze in elk geval in dat gedeelte der hersenen gezocht moet worden, waar de van de verschillende zintuigen komende zenuwvezelen zoo dicht bij elkaar liggen, dat zij door ‘chaînons,’ d.z. verbindende schakels, hare trillingen aan elkaar kunnen meedeelen. Hij wordt niet moede te herhalen, dat van de gesteldheid der hersenen de gesteldheid der ziel afhangt. ‘Indien men,’ zegt hij, ‘de ziel van Montesquieu in de hersenen van een Huronen-indiaan kon overbrengen, zou men niet Montesquieu, doch een Huronen-indiaan voor zich hebben.’ In dien zelfden geest leerden en schreven ook Hartley en Priestley.

Talrijk zijn de pogingen van anatomen en physiologen uit

de 17de en 18de eeuw, om het zielsorgaan in de hersenen te ontdekken. Er is nauwelijks een deel in de hersenen, dat niet door den één of anderen anatoom als centrale zetel der ziel is beschouwd. Ik wil hier geen opsomming geven van deze waardelooze hypothesen, die toch niet op exacte waarnemingen berustten, maar wil alleen laten uitkomen, dat meestal het inwendige gedeelte van de hersenen, dat zich door zijne witte kleur onderscheidt, de zoogenaamde witte hersenmassa of een gedeelte daarvan, als zielsorgaan gold. De schors der groote hersenen, d.i. de grijze laag, die de oppervlakte der hersenen vormt, waarop reeds Erasistratos de aandacht gevestigd had, bleef meestal buiten beschouwing: zij gold voor een klierachtig afscheidingsorgaan.

De laatste van deze geheel uit de lucht gegrepen onderstellingen over den zetel der ziel is van Sömmering, den grooten Duitschen hersenanatoom uit het einde der 18de eeuw. Zij verdient onze belangstelling voornamelijk ook, omdat Kant zich over deze hypothese tamelijk uitvoerig uitliet. Sömmering keerde weer tot de hersenkamers terug en beschouwde het vocht, dat zich in deze ruimten bevindt, als den zetel der zielsfunctie. Op verzoek om een oordeel, antwoordde Kant hem in 1796 zeer vriendelijk, maar verwierp zijne hypothese. Kant was natuurlijk overtuigd, dat de hersenen als zetel der zielsverrichtingen beschouwd moesten worden. Hij noemt ze ‘den zetel van het verstand.’ Ziektetoestanden van den geest zijn voor hem reeds, evenals tegenwoordig voor ons, hersenziekten. Echter laat hij daarbij, met het oog op zijnen tijd zeker terecht uitkomen, dat de ervaring nog geen gegevens omtrent de plaats der zielsprocessen in de hersenen opgeleverd heeft. Hij gelooft, dat het vraagstuk over den zetel der ziel niet op te lossen is. En inderdaad was er reeds vóór dit oordeel van Kant hier en daar twijfel gerezen, of eene lokalisatie van de zielsverrichtingen mogelijk zou zijn. Zoo schreef Platner in 1794 eene uitvoerige verhandeling onder den titel: ‘An ridiculum sit animi sedem inquirere’ (Of het belachelijk is naar den zetel der ziel te vragen).

Zoo was ongeveer de toestand in het begin van de 19de eeuw. Toen trad Grall op, wiens groote verdiensten, wat de anatomie der hersenen betreft, ook tegenwoordig nog te dikwijls door zijne onhoudbare phrenologische bespiegelingen

vergeten worden. Gall was het, die het eerst, behalve het experiment, de pathologische waarnemingen en de vergelijkende anatomie op groote schaal op de hersenphysiologie toepaste. Vroeger had men op grond van metaphysische hypothesen den zetel der ziel trachten te bepalen. Gall deed aan de waarneming haar recht wedervaren. De geest van eenen nieuwen tijd ademt uit zijne werken. ‘Nous avons,’ staat ergens in het helaas weinig bekend geworden rapport, dat Gall en zijn medewerker Spurzheim tot de academie der wetenschappen richtte, ‘prouvé que l'auteur de la nature a suivi un tout autre plan dans la création. En général rien ne nous paraît plus ridicule pour le naturaliste à qui toute la nature s'offre á découvert, que de diriger ses recherches et ses inductions sur des spéculations aussi vaines et aussi frivoles. Si le métaphysicien voulait rester, comme nous, attaché aux faits et borner ses recherches à la connaissance des conditions dont ils dépendent, ses idées ne heurteraient plus de front la réalité, et une science ne s'arrogerait plus le droit de prescrire des bornes à l'autre. C'est un fait et une vérité imprescriptibles, qu'une seule origine et un seul centre ne sont ni réels ni possibles pour tous les nerfs.’

Gall hield in 1806 en 1807 publieke lezingen en demonstraties over de hersenanatomie in de grootste steden van Europa, o.a. ook in Leiden en Amsterdam. De psychologen, anatomen en physiologen der 18de eeuw hadden de schors der groote hersenen, de grijze laag aan de oppervlakte, bijna geheel buiten beschouwing gelaten. Slechts zeer zelden was hier en daar eene waarschuwende stem opgegaan.

Zoo legde Hippman in zijne ‘physiologische Versuche’ er reeds den nadruk op, dat, hoe dommer een dier is, hoe minder kronkelende groeven en windingen op zijne hersenoppervlakte gevonden worden. Gall en Spurzheim toonden op goede gronden aan, dat de schors der groote hersenen met hare groeven en windingen in zeer nauw verband tot alle zielsverrichtingen staat. ‘Les circonvolutions,’ zegt Gall, ‘doivent être reconnues pour les parties où s'exercent les instincts, les sentiments, les penchants, les talents, les qualités affectives en général, les forces morales et intellectuelles.’

De leer van Gall vond zeer grooten tegenstand. De academie der wetenschappen te Parijs, aan welke Gall en

Spurzheim den 14^{den} Mei 1808 een uitvoerig rapport ter beoordeeling gaven, benoemde eene commissie, waartoe o.a. de groote anatoom Cuvier en de groote psychiater Pinel, de man, die de krankzinnigen van hunne ketenen verloste, behoorden. Zulke ‘commissies’ hebben aan de wetenschap zelden goede diensten bewezen. De vragen der wetenschap worden niet in commissies opgelost, maar in laboratoria, waar men genomen proeven controleert. Ook de commissie, die over Gall moest beslissen, heeft met haar oordeel, dat in alle cardinale punten zijne leer verwierp, de wetenschappelijke ontwikkeling beslist tegengehouden. Zij stelde vast, dat de hersenschors een klierachtig orgaan was, en verlengde daardoor het bestaan van deze grove anatomische fout nog met eenige decenniën. Maar ook politieke motieven bezorgden Gall vijanden. Napoléon I kreeg de lucht van ‘materialisme’ en van ‘germaansche droomerijen’ (‘des rêveries germaniques’). In zijn ‘Mémorial de Sainte Hélène’ beroemt hij er zich op: ‘J'ai beaucoup contribué à perdre Gall.’

Ook in Weenen werd de leer van Gall als materialistisch verboden.

Nauwelijks twaalf jaar na deze wetenschappelijke en politieke vogelvrijverklaring van Gall's leer werden hare hoofdstellingen streng wetenschappelijk bewezen.

Flourens toonde door proefnemingen aan, dat bij het dier na de vernieling van de hersenschors al de verschijnselen vervallen, die men gewoon is met zielsverrichtingen in verband te brengen. ‘Les animaux privés de leurs lobes cérébaux ont réellement perdu toutes leurs perceptions, tous leurs instincts, toutes leurs facultés intellectuelles; toutes ces facultés, tous ces instincts, toutes ces perceptions résident donc exclusivement dans ces lobes.’

Tot eenzelfde resultaat kwamen Foville en Delaye door onderzoekingen aan het ziekbed en uitkomsten van secties. Zij gaven eenvoudig deze stelling: ‘la substance corticale du cerveau doit être considérée comme le siège de l'intelligence.’

In den beginne meenden zij de bewuste en willekeurige bewegingen te moeten uitsluiten, maar in 1840 overtuigde zich Foville, dat ook zij haren oorsprong in de hersenschors vinden.

Sinds dien tijd staat het vast, dat er een ver-

band tusschen de hersenschors en de psychische processen bestaat. Alleen de onwetendheid heeft het na dien tijd nog geloochend.

Maar toch moest deze leer nog eenen moeilijken tijd van dwalingen doormaken en wel juist door dengene, die haar ten triomf gevoerd had. Flourens verbond aan zijne leer eene noodlottige dwaling. Hij meende waargenomen te hebben, dat het volkomen onverschillig was, of men bij een dier de hersenschors op deze of gene plaats, geheel of gedeeltelijk vernielde; steeds zouden *alle* psychische hoedanigheden daaronder in denzelfden graad lijden. 'Il n'y a donc,' zoo luidde zijne gevolgtrekking, 'de sièges divers ni pour les diverses facultés ni pour les diverses perceptions.' Dit hield wederom den vooruitgang tegen. Wanneer de schors der groote hersenen, wier oppervlakte bij den mensch b.v. circa 2000 cM^2 bedraagt, werkelijk in alle deelen van gelijke waarde was, dan zou het natuurlijk niet de moeite waard zijn, de enkele deelen van de hersenschors elk afzonderlijk te onderzoeken. Elk kleinste deeltje van de hersenschors stelde dan in zekeren zin eene ziel en miniature, met al hare oneindig verschillende hoedanigheden, voor. Het onderzoek van één willekeurig klein deeltje was voldoende voor alle andere deelen.

Daarmede scheen de jonge wetenschap van het verband tusschen de zielsprocessen en de hersenen, de physiologische psychologie tot eene voortdurende onvruchtbaarheid veroordeeld.

Toen kwam de nieuwe leer, die een breed veld voor onderzoekingen geopend heeft, de zoogenaamde *lokalisatieleer*. In lijnrechte tegenstelling met Flourens toont zij aan, dat niet alle deelen van de hersenschors van gelijke waarde zijn, maar dat elk deel van de hersenschors in betrekking tot bepaalde psychische processen staat. Reeds in de eerste helft van de 19de eeuw was het Franschen geleerden, zooals Desmoulins, Dax, Bouillard e.a. opgevallen, - overigens gedeeltelijk in overeenstemming met eene voorstelling van Gall, - dat bij menschen, die door eene beroerte het willekeurige spraakvermogen verloren hadden, de sectie geregeld een ziektehaard in de voorste deelen van de hersenen als uitkomst gaf. Bouillard noemde daarom de voorste

kwab van de hersenen reeds beslist het ‘organe législateur de la parole.’

Het onomstootelijke bewijs voor deze lokalisatie werd pas door Paul Broca in 1861 geleverd. Tegelijkertijd bewees hij, dat het bewuste spreken eigenlijk niet aan de geheele voorste kwab, maar aan een bepaald gedeelte van de schors der linker voorste kwab, niet grooter dan 2 cM. in doorsnede, gebonden is.

Daarmede was de dwaaltheorie van Flourens uit den weg geruimd. Broca zei zeer juist: ‘l'existence d'une première localisation une fois admise, le principe des localisations par circonvolution serait établie.’

Reeds in de volgende jaren bleek het, dat Broca gelijk had. In 1870 bewezen Fritsch en Hitzig, dat men bij het dier door electrische prikkeling van bepaalde punten van de hersenoppervlakte, dus aan de hersenschors, bepaalde bewegingen in 't leven kan roepen. Prikkeling van het ééne punt doet eene beweging van de voorpoot, prikkeling van een ander punt eene beweging van de achterpoot ontstaan, enz. Vernieling van de hersenschors op eene bepaalde plaats geeft aanleiding tot bewegingstoornis in de extremiteit, die met deze plaats in betrekking staat. Sinds deze ontdekkingen van Broca aan den éénen en van Fritsch en Hitzig aan den anderen kant, heeft de lokalisatieleer reusachtige vorderingen gemaakt. Daar hier alleen het *algemeen* verband van hersenschors en zielsverrichtingeu behandeld wordt, is het hier de plaats niet de talrijke speciale betrekkingen te bespreken tusschen bepaalde gedeelten van de schors der groote hersenen en bepaalde psychische processen, die door proefnemingen en waarnemingen aan het ziekbed in de laatste tientallen van jaren bekend geworden zijn. Het is voldoende, hier te constateeren, dat voor psychische processen zonder uitzondering eene dergelijke betrekking gebleken is. Aan de absolute en algemeene geldigheid van het beginsel der lokalisatie valt tegenwoordig niet meer te twijfelen.

Wij hooren niet meer, wanneer de slaapkwab vernield is, we zien niet meer, wanneer de schors van de achterhoofdskwab vernield is, enz. Dit bepaalde, plaatselijke verband geldt niet alleen voor de ‘*gewaarwordingen*’ d.z. de psychi-

sche processen, die onmiddellijk onder den invloed van het aanwezige voorwerp ontstaan, maar ook voor de *herinneringen* aan de gewaarwordingen. Wanneer ik nu b.v. eene kachel aanzie, dan heb ik de gezichts*gewaarwording* van die kachel. Na een kwartier kan ik me, zonder de kachel nog of weêr te zien, herinneren, hoe deze er uitzag, ik kan me haren vorm of kleur voorstellen. Ook deze herinneringsbeelden of voorstellingen zijn aan bepaalde gedeelten van de hersenschors gebonden[1)], de gezichtsvoorstellingen of optische herinneringsbeelden aan het ééne, de gehoorvoorstellingen of acustische herinneringsbeelden aan een ander gedeelte, enz. Maar ook daarmee is niet alles over de lokalisatie gezegd; ook de zoogenaamde algemeene begrippen, zooals boom, plant, dier, kleur, enz. zijn aan de hersenschors gebonden. Dat wij in staat zijn, algemeene begrippen te vormen, kwam Plato zoo wonderbaarlijk en onbegrijpelijk voor, dat hij het opgaf, ze uit onze voorstellingen af te leiden. Hij nam daarom aan, dat onze ziel reeds vóór dit leven bestaan had en in dit vóórbestaan de ideeën, dat zijn algemeene begrippen, zou hebben aanschouwd. Onze vorming van algemeene begrippen zou slechts eene nieuwe herinnering aan deze vroeger aanschouwde ideeën zijn. Plato's wereld was in zekeren zin in drie verdiepingen opgebouwd, n.l. uit de ideeën, uit de materieele dingen en uit de individueele gewaarwordingen en voorstellingen. Zelfs bij Leibnitz en zijne leerlingen doen deze beschouwingen van Plato nog ontegenzeggelijk hunnen invloed gelden. De aangeboren ideeën der Scholastieken en zelfs de aprioristische kategorieën der nieuwere philosophie zijn historisch op zeer verwikkelde, maar nog wel te herkennen wegen uit de leer van Plato voortgekomen. Voor ons is het hier voldoende te constateeren, dat al onze voorstellingen uit gewaarwordingen ontstaan en ook de meest algemeene begrippen ten laatste uit individueele voorstellingen en dus uit gewaarwordingen geboren zijn. Hieruit blijkt reeds van zelf, dat ook deze

1) Merkwaardigerwijze zijn onverstandige menschen geneigd, achter deze leer materialisme, en derg. te zoeken; voor hen diene de opmerking, dat de meest orthodoxe kerkvaders, zooals de boven genoemde, in zulk een verband van de hoogste uiting van het denken met bepaalde deelen van de hersenen hoegenaamd niets aanstootelijks zagen, doch zelf het bestaan van zulk een verband opperden.

algemeene begrippen evenals de bijzondere voorstellingen aan de hersenschors gebonden moeten zijn. De wonderbare poëzie van de leer van Plato mag ons niet misleiden. De waarneming aan het ziekbed leert ons met zekerheid, dat met de vernieling van de hersenschors ook de algemeene begrippen verloren gaan. Eene van de meest voorkomende zielsziekten is ‘dementia paralytica’, de zoogenaamde hersenverweeking. Hier is het verlies der algemeene begrippen maand voor maand zeer duidelijk na te gaan en altijd is het resultaat van de secties en het mikroskopisch onderzoek zware verwoesting in de hersenschors. Het verlies der algemeene begrippen zonder zulke verwoestingen komt niet voor.

Evenals de *algemeene begrippen* is ook al ons *voelen* in de hersensschors gelokaliseerd. Ook hiervoor levert b.v. de zooeven genoemde dementia paralytica de ondubbelzinnigste bewijzen. Met den ondergang van de cellen en vezelen der hersenschors dooft ook het gevoelsleven zonder uitzondering langzamerhand uit. In het laatste stadium der ziekte doet zich daardoor eene volkomen apathie voor: de zieken hebben niet alleen alle voorstellingen, maar ook elk gevoel verloren. Met nadruk moet erop gewezen worden, dat niet alleen het grove, zooals men ook wel zegt het zuiver lichamelijke voelen verloren gaat, maar ook evenzeer de hoogste aesthetische en ethische gevoelens. Meestal gaan zelfs de laatste het eerst te gronde.

Eindelijk is met volkomen zekerheid bewezen, dat ook alle *verbindingen* van onze voorstellingen, van de eenvoudigste associatie van ideeën tot de meest ingewikkelde, samengestelde *oordeelvellingen*, aan de functie der hersenschors gebonden zijn.

Wanneer we de voorstelling van den geur der roos en de optische voorstelling harer vormen en kleur met het algemeene begrip roos, - wanneer we de optische voorstelling van den bliksem en de acustische voorstelling van den donder en het regengekletter met het algemeen begrip onweer verbinden, dan is het noodig, dat de bepaalde vezelen, die de verspreide elementen van de hersenschors onderling verbinden, ongeschonden zijn. Men heeft daarom dezen vezelen den naam associatievezelen gegeven. Oudere psychologen, zooals Bonnet en andere, vermoedden reeds zulke vezelen en hare beteekenis. Maar het juiste anatomische bewijs van het

bestaan dier vezelen, die bij myriaden de hersensschorselementen verbinden, hebben we aan de onderzoekingen van Meynert te danken. Ook hier levert weer de pathologie het beslissend bewijs.

Niet alleen het te gronde gaan van de gangliëncellen der hersenschors, maar ook het te gronde gaan van de zooeven genoemde associatievezelen is karakteristiek voor defectpsychosen, dat wil zeggen zielsziekten, die met een defect van intellect, vermindering van geheugen en van oordeelsvermogen, verloopen.

Tot de associatie-processen behooren ten slotte ook onze handelingen of wilsuitingen. Al te dikwijls is men tegenwoordig nog geneigd ons handelen of willen als eene bijzondere uiting van een oorspronkelijk wilsvermogen op te vatten. Reeds Herbart heeft op overtuigende wijze aangetoond, ‘dat er geen zelfstandige wil bestaat,’ doch dat onze handelingen een noodzakelijk gevolg zijn van onze waarnemingen, voorstellingen en gevoelens. Dat de uitingen van onzen wil aan de werking der hersenschors gebonden zijn, staat echter in de eerste plaats boven allen twijfel. Vernietiging van een bepaald gedeelte van de hersenschors ontrooft den patient het vermogen zijne hand willekeurig te bewegen, terwijl onwillekeurige bewegingen nog mogelijk zijn. Bij vernietiging van een ander even nauwkeurig bepaald gedeelte der schors in de nabijheid van het vorige gelegen, treedt verlamming van een been op, enz.

III.

We mogen dus gerust zeggen, dat al onze zielsverrichtingen in betrekking tot de schors der groote hersenen staan. En hiermede schijnt eindelijk de vraag, die ons thans bezighoudt, na eenen moeilijken strijd van vele eeuwen, definitief opgelost te zijn. Maar het gaat hier, zooals dit bij zoo menig vraagstuk het geval pleegt te zijn: met de oplossing, ja juist door de oplossing wordt een nieuw probleem geschapen. Anatomie, physiologie en pathologie hebben het feit geconstateerd, dat tusschen de materiëele processen in de hersenschors en onze zielsverrichtingen altijd een vast verband bestaat. Men heeft dit vaste verband den naam van psychophysisch parallelisme gegeven. Dit psychophysisch parallelisme

in de beteekenis, hierboven beschreven, is een empirisch feit, waaraan niet getwijfeld kan worden. Doch met het vaststellen van dit feit, rijst onmiddelijk de vraag: w a t b e t e e k e n t d i t p a r a l l e l i s m e tusschen de processen der hersenschors en de zielsverrichtingen?

We zullen trachten ook dit tweede veel moeilijker en veel moderner vraagstuk nader tot zijne oplossing te brengen.

In de oudheid bestond dit tweede probleem nog niet zoo scherp begrensd, als we het tegenwoordig opstellen. Voor de philosophie en het volksgeloof uit de oudheid gold de tegenstelling ‘materiëel’ en ‘psychisch’ nog niet zooals dit tegenwoordig voor ons het geval is. Ik zei reeds, dat Demokritus er niets in vond, zich tusschen elke twee lichaamsatomen één zielsatoom voor te stellen. Wanneer Plato aan den éénen kant soms de ziel bijna identiek met ‘de idee’ van het leven neemt, en aan den anderen kant de ware realiteit der dingen in de ideeën ziet, dan wordt ook deze opvatting begrijpelijk, wanneer men in 't oog houdt, dat in de oudheid de scherpe grenslijn tusschen materie en psyche nog niet getrokken was. Het duidelijkst vertoont zich dit naïvere standpunt der ouden in de opvatting van de waarnemingen door de zintuigen. Wij zeggen: het materiëele voorwerp, b.v. het blad, roept de daarmeê geheel verschillende gezichtsgewaarwording van het blad in het leven. Het blad zelf, leert de moderne natuurkunde, is niet groen, maar heeft alleen de eigenschap, de bewegingen van aetherdeeltjes, die b.v. onder den invloed van zonlicht op de oppervlakte van het blad ontstaan, met eene bepaalde snelheid terug en in ons oog te werpen. Eerst in onze hersenschors wordt daaruit de gewaarwording van groen. Dit verschil bestond nog niet in dien graad voor de ouden. Slechts nu en dan vermoedde men, dat hier een diepzinnig vraagstuk, dat voor de geheele philosophie beslissend zou zijn, verborgen was. Meestal wordt de groene kleur al aan het blad zelf toegeschreven; de hersenen of de ziel, om het kort uit te drukken, dragen daar niets toe bij. Zelfs bij Aristoteles schijnt het zien voldoende verklaard, zoodra hij aangetoond heeft, hoe de kleuren van het voorwerp zich op bepaalde wegen tot aan het zielsorgaan kunnen voortplanten. Aan de ziel komt alleen het vermogen toe, deze kleur nu ook gewaar te worden, of, zooals Aristoteles het uitdrukt, ‘de mogelijkheid

in werkelijkheid te veranderen.' Zonder voldoende redenen hebben Kirchmann e.a. in de leer van Aristoleles moderne beschouwingen willen leggen. De oude opvatting van Demokritos, dat zich bij het zien werkelijke beelden van de voorwerpen losmaken en in het oog vliegen, werd - ofschoon wel bestreden - in de oudheid nooit geheel opgegeven. De boven behandelde theorieën van Galenus en anderen, volgens welke het zielspneuma door eene soort van destillatie uit de ingeademde lucht ontstaat, bewijzen ons eveneens, dat voor het antieke begrip de tegenstelling tusschen materiëel en psychisch niet zoo groot scheen, als voor ons tegenwoordig. Eerst het Christendom heeft deze tegenstelling uit godsdienstige en ethische beginselen meer en meer verscherpt, maar deze verscherping trad nog geheel dogmatisch zonder empirische motiveering op. Thomas van Aquino verwerpt wel is waar met nadruk het bestaan van een pneuma of van andere schakels tusschen materie en ziel, maar zijn leer van het ontstaan der gewaarwordingen als zoodanig, wijkt nog weinig van die van Aristoteles af. Zoo wordt het dan begrijpelijk, dat ook de nieuwe philosophie in hare ontwikkelingsperiode de tegenstelling tusschen materiëel en psychisch nog niet zoo scherp voelde als tegenwoordig. In de leer van de 'esprits animaux' hoort men nog de oude idee van Galenus, de langzame wording van materie tot geest, naklinken. De beroemde leer van Locke van de primaire en secundaire qualiteiten[1)] is niet alleen in zooverre voor de geschiedenis der philosophie van beteekenis, dat Locke qualiteiten, zooals kleur, smaak enz., die vroeger zonder aarzelen steeds aan de voorwerpen zelf toegeschreven werden, als subjektief bewees, maar ook van bijna even groot belang, omdat juist deze onderscheiding van primaire en secundaire qualiteiten de kloof tusschen materiëel en psychisch zoozeer verwijdde, dat zij bijna niet meer te overbruggen was. Volgens Locke is het materiëele door zijne primaire qualiteiten: massa, uitgestrektheid, vorm en bewegelijkheid gekarakteriseerd; de secundaire qualiteiten, die vroeger het materiëele en het psychische

1) Ook deze leer van Locke heeft hare voorloopers in de oudheid. Demokritos heeft haar reeds op bewonderingswaardige wijze vooruit gevoeld, zooals blijkt uit de opgaven van Theophrastus (*περὶ αἰσθησεως καὶ περὶ αἰσθητῶν*, 60 ff. Ausgabe von Schneider, Lipsiae 1818, 1ste deel, blz. 671).

gemeen hadden, vallen nu alleen aan het laatstgenoemde ten deel. De brug is daarmee ten minste schijnbaar volkomen afgebroken. Nu zou wel is waar de stem van Locke zonder invloed weggestorven zijn in de tegenstrijdigheden en wisselvalligheid der philosophische systemen, wanneer de moderne natuurwetenschap en vooral de physiologie der zintuigen in hare geweldige ontwikkeling, de stellingen van Locke niet juist bewezen hadden. Met het physische bewijs, dat het blad zelf slechts eene verzameling van moleculen is, die op eene bepaalde wijze zijn gerangschikt en de aetherdeeltjes op eene bepaalde wijze terugkaatsen; dat de beweging dezer aetherdeeltjes zich tot aan het netvlies in ons oog voortplant en hier scheikundige veranderingen tot stand brengt; dat deze laatste zich op hare beurt voortplanten tot in de hersenschors, waar eerst de bewuste gewaarwording ontstaat, - met dit bewijs was de grenslijn van Locke bevestigd. Aan den éénen kant materie, - het blad, het oog, de hersenen -, aan den anderen kant de gewaarwording, de voorstelling, enz. De leer van Kant zou misschien deze grens en deze tegenstelling hebben kunnen verzachten. Met zijne leer, dat ook aan de ruimte-afmetingen der materie *a priori* eene ruimte-aanschouwing als aangeboren waarnemingsvorm in ons zelf beantwoordt, voerde hij de materie, ten minste gedeeltelijk, weer tot het rijk der psyche terug. Deze grensvervluchtiging spreekt het duidelijkst in de ‘Erscheinungen’ die Kant tegenover het ‘Ding an sich’ stelt. Toch heeft deze leer van Kant de grens, die door de natuurwetenschappen in overeenstemming met Locke was getrokken, en het geloof aan deze grens niet kunnen uitwisschen. Juist op deze grensbepaling berust het moderne probleem: welk verband bestaat er tusschen materiëel en psychisch? Hierbij wordt reeds dadelijk de mogelijkheid toegegeven, dat de oplossing van dit probleem de bepaalde grens misschien veranderen, ja zelfs opheffen zal. Het vraagstuk zelf wordt door de feiten van onze natuurwetenschappelijke kennis noodzakelijk en dringend gesteld. Elke leer van het wezen der kennis en daarmee elke philosophie is verplicht, met dit probleem tot een vergelijk te komen.

Op grond van onze natuurwetenschappelijke kennis en in 't bijzonder op grond van de hersenphysiologie, kunnen wij

ons probleem al dadelijk nog nauwkeuriger opstellen. Het zwaartepunt van de questie ligt in het *bijzondere* verband van de psychische processen met de materiëele processen der hersenen. Het algemeene parallelisme tusschen materie en zielsprocessen, zooals het zich b.v. in Spinoza's twee attributen ‘denken’ en ‘uitgebreidheid’ voordoet, komt niet meer in aanmerking. Verder staat tegenwoordig vast, dat het genoemde verband primair d.i. het eerst tusschen de materiëele hersenprocessen en de *gewaarwordingen* bestaat, en dat pas secundair uit de laatstgenoemde parallel met andere materiëele hersenschorsprocessen de *voorstellingen* ontstaan. Daarmee vervallen al die speculatieve pogingen, om deze voorstellingen naar het voorbeeld van Plato in het een of ander *direkt* geheimzinnig verband met de materiëele dingen te brengen. We kunnen dan ons vraagstuk nog beknopter als volgt stellen: welk verband bestaat er tusschen de materiëele processen van onze hersenen en onze gewaarwordingen? Van de oplossing van dit grondprobleem is de oplossing van alle verdere vragen over het verband van onze voorstellingen met de materie enz. afhankelijk.

IV.

Wanneer we om ons zien, valt ons in de eerste plaats de schaar van hen op, die de boven behandelde natuurwetenschappelijke feiten eenvoudig *loochenen*. Deze schaar wordt met de steeds toenemende verspreiding der gewichtigste natuurwetenschappelijke kennis, elk decennium kleiner. Zij sterven door eene soort selectie uit. De voornaamste oorzaak van dit loochenen is meestal de onwetendheid. Het komt dan ook alleen voor bij menschen, die nooit in de gelegenheid waren, zelf hersenen te onderzoeken, een physiologische proef op de hersenen te zien, laat staan te doen, eene persoon met hersenziekte gade te slaan, kortom, aan wie in alle opzichten de noodzakelijkste kennis van de natuurkunde of van de physiologie der zintuigen ontbreekt. Bovendien worden feiten geloochend, omdat men vreest speculatieve systemen, waaraan men gewend is geraakt, en die men lief heeft gekregen, te moeten prijsgeven. En om dan de feiten in discrediet te brengen schermt men met nietszeggende phrasen.

Men maakt b.v. de tegenwerping - ik denk aan een boek van Hauptmann - dat al deze feiten alleen op dierproeven berusten, dat het dier geen inlichtingen over zijne zielsprocessen kan geven, dat dus het onderstelde verband tusschen herschenschors en psychische processen onzeker is. Dat is echter niets anders - zacht uitgedrukt - dan een listige zet. Waar is het, dat ten deele die proeven onze aandacht het eerst in bepaalde richtingen hebben geleid, maar de beslissende waarnemingen over de betrekking van de zielsprocessen tot de hersenschors en de lokalisatie van eerstgenoemde in de hersenschors zijn slechts bij *menschen* opgedaan, berusten op het getuigenis van menschen en zijn dus voor deze tegenwerping volkomen zeker. Even onjuist is eene andere tegenwerping. Men tracht het n.l. zoo voor te stellen, alsof deze waarnemingen alle nog zeer onzeker, alsof de natuuronderzoekers en geneesheeren het zelf nog niet eens zijn over dit onderstelde verband. Daarbij doet men zich dan nog gaarne als een deskundige voor en herinnert b.v. aan het meeningsverschil tusschen Goltz en Munk over de functies van de hersenschors. Ook deze bedenking berust op onwetendheid of op eene opzettelijk verdraaide voorstelling. Aan de betrekking van de hersenschors tot de psychische processen en aan eene lokalisatie van laatstgenoemde in de hersenschors twijfelt tegenwoordig geen toerekenbaar natuuronderzoeker of arts meer. Alle geschilpunten handelen tegenwoordig slechts over de grensbepaling der verschillende hersenafdeelingen, komen slechts hierop neer, tot welke grenzen elke hersenafdeeling aan een bepaald psychisch proces gebonden is. Deze meent tusschen de regiones, d.w.z. afdeelingen met bepaalde psychische functies, zeer scherpe grenzen te kunnen trekken, gene neemt een min of meer sterk in en over elkaar liggen der enkele regiones aan. Deze meent, dat gezichtsgewaarwordingen en gezichtsvoorstellingen aan dezelfde regio gebonden zijn, gene scheidt beide en waarschijnlijk meer terecht. De ligging en grenzen der enkele regiones zijn ons verder slechts ten deele bekend. Hier is nog oneindig veel te onderzoeken. Het *principiëele* feit blijft echter door dit verschil onzer meeningen en de leemte in onze kennis volkomen onaangetast.

Aan deze groep van loochenaars zijn die philosophen ver

want, die in hunne speculatieve constructies verder leven, alsof de natuurwetenschappelijke en vooral physiologische ontdekkingen der laatste twee eeuwen niet bestonden. Ik ken philosophische tijdschriften, die zich in zulk eenen voortdurenden bespiegelenden afzonderingstoestand bevinden. Het woord hersenen mag nauwelijks in het heiligdom der bespiegeling binnendringen. Deze philosophen doen als de struisvogels, zij gelooven dat, wanneer zij den kop onder de vleugels steken, hunne vijanden, de natuurwetenschappelijke feiten der hersen-physiologie, ophouden te bestaan. Het zou tijdverkwisting zijn, over deze richting te spreken. Hier past maar een: ‘guarda e passa’.

Van eene derde groep wil ik nog even melding maken, voor ik tot de ernstig op te vatten pogingen tot oplossing van ons probleem overga. Dat zijn de philosophen, die nog tegenwoordig over absolutisme phantaseeren en door logisch woordenspel uit hun absolutisme de wereld en wat niet al afleiden. Zij zijn de waardige volgelingen van Hegel, die met zijne bespiegelingen wist te verklaren, dat de sterren geen hemellichamen, maar abstrakte lichtpunten, een ‘Lichtausschlag’ waren; dat de lintworm door zwakte van het organisme ontstond, waarin zich één gedeelte tot eigen leven afzonderde; dat de bloedlichaampjes maar een verdichtsel van de physiologen waren; dat de sensibiliteit niets anders dan het trillen van het leven in zichzelf was; dat de reproductie de negativiteit als eenvoudig moment der sensibiliteit was, enz. Ook tegenover deze richting is eene wetenschappelijke discussie geheel overbodig. Zij moet met de verspreiding der natuurwetenschappelijke kennis uitsterven. In de geschiedenis der philosophie brengt men deze bespiegelingen nu en dan nog ten onrechte in verband met Kant. Zij hebben echter met Kant absoluut niets te maken. Daarvan geeft de oude kopergravure eene eenig mooie voorstelling: Kant is gestorven en stijgt in een ballon hemelwaarts, Hegel en consorten zien den opstijgenden ballon na en heffen smeekend hunne handen omhoog. Kant werpt hun echter niets anders dan zijn pruik, zijn stok, enz. toe. Meer hebben zij inderdaad niet van Kant opgevangen.

Voor ons grondprobleem komen ook deze phantasieën niet in aanmerking. Zonder bekendheid met en achting voor de natuurwetenschappelijke feiten is tegenwoordig geen philosophie meer mogelijk. Alleen op grond van deze bekendheid en

achting is eene wetenschappelijke deelneming aan de pogingen tot verklaring der natuurwetenschappelijke en psychologische feiten denkbaar.

Nu echter de ernstige pogingen tot oplossing zelf! Wij vragen nog eens: Hoe heeft men zich het verband der materiëele herschenschorsprikkelingen met de gewaarwordingen voor te stellen?

De e e r s t e poging tot oplossing kan de d u a l i s t i s c h e genoemd worden. Zij laat het dualisme, de dubbele rij van de materiëele en psychische processen bestaan, en tracht alleen het storende en raadselachtige van dit dualisme door de één of andere hypothese te verzachten. Hare wegen loopen daardoor onderling ver uit elkaar. Het duidelijkst vinden we dit dualisme bij Leibnitz.

Lichaam en ziel werken niet op elkaar in, noch houden zij op welke wijze ook verband met elkaar; maar er bestaat juist alleen dat parallelisme, zooals we het boven beschreven hebben, en zooals Leibnitz het in veel onbepaalder en algemeener vorm onder den naam ‘accord’, ‘concomitance’ of ‘harmonie préétablie’ (prästabilierte Harmonie) leerde. De raadselachtigheid van dit parallelisme wordt slechts schijnbaar uit den weg geruimd, doordat Leibnitz deze harmonie tot den wil van God terugvoert. Nog heden telt de dualistische beschouwing van Leibnitz niet weinig aanhangers, en wel voornamelijk onder de psychologen. Men heeft haar daarbij natuurlijk uit haar verband met de monadenleer van Leibnitz moeten losmaken en ook meestal van de voorbestemming der harmonie door God afgezien; verder heeft men, rekening houdend met de geconstateerde feiten der hersenanatomie de harmonie resp. het parallelisme tot de hersenschors en de psychische processen beperkt, terwijl Leibnitz haar over het heelal uitbreidde. Dit *Neo-Leibnitzianisme* of zooals we het ook kunnen noemen *de zuivere leer van het parallelisme* heeft in elk geval dit voor, dat zij zich van overhaaste bespiegelende uitleggingen verre houdt. Zij laat het vraagstuk bestaan, omdat zij er geen oplossing voor weet, en ontkent ten slotte zelfs, dat we met een probleem te doen hebben. Doch hierin dwaalt ze. Het menschelijk verstand zal zich moeilijk met welk dualisme ook ooit tevreden stellen. Daarbij komt nog de asymmetrie der beide rijen, van de materiëele en de psychische. Deze ongelijkheid bestond wel is

waar voor Leibnitz, in wiens tijd de belangrijke physiologische feiten der hersenen onbekend waren, nog niet. Tegenwoordig voor ons echter wel. Wij hebben leeren inzien, dat onze psychische processen alleen met de materiëele processen van onze herschenschors parallel loopen. Daarmee is echter de asymmetrie aangetoond. Wij kunnen toch terecht vragen hoe het komt, dat onder al de talrijke materiëele processen slechts de materiëele processen in de hersenschors van psychische processen vergezeld gaan? Waarom is de rij der psychische processen zoo kort? Zulk een gebrek aan symmetrie, in het eindbeeld van onze wereldbeschouwing gebracht, moet ons uitermate vreemd voorkomen, en reeds daarop lijdt de zuivere leer van het parallelisme schipbreuk. Men heeft getracht het bovenbeschreven gebrek der theorie te verhelpen, door de psychische rij hypothetisch te verlengen. Met Pflüger verleende men aan het ruggemerg eene ziel. De onbewuste reflexbeweging, b.v. de kromming der teenen, die na een steek in de voetzool voorkomt, moest, hoewel zij onbewust plaats heeft, van een psychisch proces vergezeld gaan. Men beriep zich daarbij op de altijd aanwezige wonderbaarlijke doelmatigheid der reflexbewegingen, die zich zoo noodig ook naar de omstandigheden kunnen wijzigen. Doch met deze onderstelling was de asymmetrie der beide rijen nog niet opgeheven. Men voelde zich verplicht verder te gaan. Men schreef toen niet alleen aan de materiëele processen, die in het *zenuwstelsel* plaats hebben, maar aan alle *organische* processen, d.w.z. aan alle materiëele processen, die in het lichaam van plaat of dier tot stand komen, onbewuste psychische parallelprocessen toe. Hierdoor kwam men de oude beschouwing zeer nabij, die leven en bezieling voor hetzelfde hielden. Maar ook hiermede was nog geen symmetrie bereikt. Er bleef nog eene wereld van anorganische verrichtingen over. Menig onderzoeker trok eene laatste conclusie uit deze bezielingshypothese, zooals ik deze bespiegelingen beknopt zou willen noemen, en schreef ook aan den vallenden steen onbewuste psychische processen toe.

De zwakheid van al deze hypothesen ligt voor de hand. Het psychische kennen we slechts als het bewuste. Het eenige kenmerk van het psychische is, dat het ons bewust is. Het begrip psychisch valt samen met het begrip bewust. Onbewust psychisch is nog gekker dan houten ijzer, het is een ijzer, dat

geen ijzer is. Het is, zuiver logisch opgevat, onmogelijk het eenige kenmerk, dat een begrip karakteriseert, weg te nemen. Heeft een begrip alleen het kenmerk *a* en neem ik *a* weg, dan blijft er niets over, of hoogstens een niets zeggend woord, waarmee men - juist door zijn gemis aan beteekenis - onaangename leemten in een philosophisch systeem kan aanvullen, maar waarmee men geen werkelijk begrijpen kan bevorderen.

De asymmetrie bij de hypothese van het zuivere parallelisme blijft dus bestaan. Op de vraag tot de aanhangers dezer leer gericht: 'Hoe komt het, dat slechts de materiëele processen in de herschenschors van psychische processen vergezeld gaan?' krijgen we geen antwoord. Deze psychische processen, die de verrichtingen van de hersenschors vergezellen, schijnen eene overvloedige toegift, een luxeartikel te zijn. Men heeft hun dan ook zeer karakteristiek den naam 'epiphaenomena' gegeven. Waartoe dienen deze epiphaenomena? De doelmatigheid van de corticale processen, speciaal die van onze handelingen wordt uit selectie en oefening verklaard, evenals de doelmatigheid der reflex-bewegingen of de doelmatigheid van de structuur van ons beenstelsel. Deze 'epiphaenomena' dragen tot de verklaring der doelmatigheid van ons denken en handelen niets bij. Zij blijven eenvoudig zonderling en onverstaanbaar.

Eene andere variant op het dualisme zoekt deze klip te vermijden. Zij stelt in plaats van het zuivere parallelisme eene onderlinge inwerking, de zoogenaamde *psychophysische causaliteit*. De aanhangers van deze beschouwing nemen in den regel aan, dat naast materiëele dingen ook zielen bestaan en dat de materiëele dingen door de hersenen op de ziel werken en de ziel door de hersenen op de materiëele dingen, vooral op het eigen lichaam terugwerkt. Eigenlijk is deze beschouwing al zeer oud. Zij heeft zich uit de pneuma-leer ontwikkeld. Galenus was haar reeds dikwijls zeer nabij. Descartes kan haar eerste philosophische voorstander genoemd worden. In haren modernen vorm wordt zij b.v. door Rehmke zeer handig verdedigd. Vroeger laschte deze leer tusschen het materiëele en de ziel nog eene schakel in, het 'pneuma,' of zooals men later zeide, de 'esprits animaux.' Sinds we hebben opgehouden, de gassen als minder materiëel of als verwant met de ziel te beschouwen, sinds we de physiologie van het zenuw-

en vaatstelsel nauwkeuriger hebben leeren kennen, sinds eindelijk godsdienst en philosophie om strijd eene diepe kloof tusschen het materiëele en het psychische hebben gegraven, is deze schakel weg gevallen. Een aanhanger van de psychophysische causaliteits-leer moet eene onmiddelijke inwerking van de hersenen op de ziel bij de gewaarwordingen (zien, hooren, enz.) en van de ziel op de hersenen bij de bewuste bewegingen aannemen.

Deze opvatting stuitte reeds vroeg op tegenstand. Descartes moest reeds van zijne eigen leerlingen hooren, dat zijne psychophysische causaliteit tegen twee natuurwetten zondigde, n.l. tegen de wet, dat geene beweging geheel nieuw ontstaat, en verder tegen de wet, dat elke beweging in hare richting volhardt; hoe - vroeg men - kan de ziel handelend optreden en b.v. de epiphysis in beweging brengen en de levensgeesten nu in deze, dan in gene richting leiden? Deze ongerijmdheid zocht het occasionalisme te verwijderen. Een voorstander van het occasionalisme was o.a. Geulincx, die wegens zijne philosophische beschouwingen in 1658 van Leuven naar Leiden moest vluchten en die bekend is geworden door zijne vergelijking van het materiëele en het psychische met twee gelijkloopende uurwerken. De occasionalisten leerden, dat de psychophysische causaliteit, n.l. de inwerking van de hersenen op de ziel en van de ziel op de hersenen, als een wonder was te beschouwen en in elk speciaal geval slechts door den invloed van God mogelijk werd gemaakt. Dus zou b.v. bij elke ‘gelegenheid’ dat ik mijne hand wil bewegen, God de uitvoering van deze beweging bewerkstelligen. Het behoeft geen betoog, dat de aanneming van eene dergelijke goddelijke tusschenkomst geheel uit de lucht is gegrepen.

De moderne physica schijnt eerst voor de psychophysische causaliteitsleer zeer gevaarlijk te worden, opent haar dan echter den weg tot uitvluchten tegenover de tegenwerpingen, die, zooals boven vermeld is, reeds tegen Descartes waren gemaakt. De moderne physica toch leert, dat het arbeidsvermogen dat in de wereld voorhanden is, welke verandering het ook ondergaat, constant blijft. Arbeidsvermogen kan dus noch opgewekt, noch vernietigd worden. Nu schijnt echter de ziel toch bij iedere willekeurige beweging arbeidsvermogen op te

wekken. Daarmee schijnt de psychophysische causaliteitsleer werkelijk met het beginsel van behoud van arbeidsvermogen, eene anders algemeen erkende natuurwet, in tegenspraak te zijn. Deze tegenspraak is echter wel op te lossen. Op goede gronden hebben de aanhangers der psychophysische causaliteitsleer er op gewezen, dat juist de moderne physica twee vormen van arbeidsvermogen onderscheidt: de actuëele energie of arbeidsvermogen van beweging, en de potentiëele energie of arbeidsvermogen van plaats. Het beginsel van het behoud van arbeidsvermogen is van toepassing op de *som* van potentiëele en actuëele energie. Nu zou men zich kunnen voorstellen, zeggen de voorstanders der moderne psychophysische causaliteitsleer, dat de arbeid der ziel slechts hierin bestaat, de ééne vorm van energie in de andere om te zetten. Wanneer ik, om een voorbeeld te noemen, mijn hand beweeg, verandert de ziel de in mijne hersenschors aanwezige potentiëele energie in actuëele. Daardoor wordt de mogelijkheid van het ingrijpen der ziel in materiëele processen gewaarborgd, zonder tegen de wet van het behoud van arbeidsvermogen te zondigen.

De dualistische zienswijze verschijnt ons in dezen laatsten vorm zonder twijfel in haar meest volkomen gestalte, en toch kleven haar ook in dezen vorm twee zware gebreken aan. We gaan van gewaarwordingen tot voorstellingen en van voorstellingen tot handelingen over. Bijvoorbeeld: ik zie de kers, waarneming van gezicht -, ik herinner mij haar vroeger dikwijls waargenomen smaak, of anders gezegd, ik stel mij den smaak voor, - voorstelling van smaak -, ik pluk de kers, - handeling. Het dualisme, ook in zijne meest volkomen zooeven besproken gedaante, neemt hier *geen gesloten* keten van materiëele processen in de hersenschors aan, doch meent, dat er op eene bepaalde plaats eene leemte bestaat en dat op die plaats de ziel handelend tusschen beide komt. Verschillende aanhangers van het dualisme hebben zich die leemte verschillend groot gedacht. Steunende op de resultaten van de moderne hersen-physiologie heeft men haar meestal in de verbinding van de voorstellingen met de gewaarwordingen, van de voorstellingen onderling, en ook in de verbinding van de handelingen met de voorstellingen aangenomen. Men zei: de gewaarwordingen, voorstellingen

en bewegings-impulsie zelf kunnen wel van bepaalde materiëele veranderingen van de hersenschors afhankelijk zijn, maar wanneer ik voorstellingen en gewaarwordingen met elkaar verbind, b.v. bij het terugherkennen, vergelijken, opmerken; wanneer ik voorstellingen met voorstellingen verbind, b.v. bij het oordeelen, en vooral, wanneer ik aan mijne voorstellingen bewegingen verbind, zooals bij het zoogenaamde willekeurige handelen, moet de ziel steeds optreden. De hersenschors alleen is tot deze verbindingen niet in staat. Maar juist daardoor is de dualistische hypothese met de meest zekere feiten in tegenspraak. De uitkomst van talrijke secties leert ons namelijk, dat de verbinding van de gewaarwordingen met de voorstellingen, van de voorstellingen onderling en van de voorstellingen met de bewegings-impulsies op de associatie-vezelen berust, die de afzonderlijke afdeelingen der hersenen met elkaar verbinden. Met het te gronde gaan dezer associatie-vezelen, b.v. bij de 'dementia paralytica' houden, hebben we boven gezegd, al deze verbindingen of associaties op. Er bestaat dus volstrekt geen 'leemte', die met verrichting van de ziel zou kunnen worden aangevuld. De keten van de materiëele processen is gesloten. Het dualisme wordt, ondanks alle spitsvondige pogingen tot ontsnapping, weer in den ouden vorm van de zuivere leer van het parallelisme, wier feilen we boven hebben aangetoond, teruggedrongen[1)].

Van evenveel gewicht is eene tegenwerping, waaraan het dualisme in *elken* vorm blootgesteld is: het houdt geen rekening met een fundamenteel empirisch feit, het fundamenteele feit uit de leer van het wezen der kennis, zooals we het zullen noemen. Maar de behandeling van dit feit zullen we liever nog uitstellen, omdat zij niet alleen de dualistische theorieën, maar ook vele monistische theorieën weerlegt en tegelijk als zelfstandige oplossing van ons probleem ten slotte onze volle aandacht verdient.

1) Ook hier zou men nog aan één uitweg kunnen denken. Men zou van net standpunt van het dualisme kunnen aannemen, dat wel is waar de keten der materiëele processen gesloten is, dat echter door al deze processen slechts potentiëele energie in de hersenschors-bestanddeelen ontstaat en dat de ziel pas de omzetting in actuëele energie doet plaats hebben. Maar ook deze uitweg voert tot de moeilijkste verwikkelingen en staat met zekere feiten in tegenspraak.

V.

Schenken wij daarom eerst aan de m o n i s t i s c h e pogingen tot oplossing onze aandacht en leeren wij onder deze eerst eene reeks s c h i j n - m o n i s t i s c h e bespiegelingen kennen! Als een treffend voorbeeld van een ouder vóórnatuurwetenschappelijk *schijnmonisme* kunnen we de leer van *Spinoza* beschouwen. De tweeledigheid, het materiëele of ruimlijke (res extensa) en het psychische (res cogitans) wordt schijnbaar uit den weg geruimd, doordat beide als 'attributen' van één en dezelfde zelfstandigheid, die Spinoza God of natuur (deus sive natura) noemt, beschouwd worden. Zulk eene zuiver logische ondergeschiktheid van het psychische en het materiëele aan een derde begrip, dat niet anders dan een klank is, geeft ons ook niet het minste licht. Zelfs tegen het woord attribuut rijzen in dezen samenhang bezwaren. Bij begrippen heeft het beteekenis; maar wat voor beteekenis moeten wij er aan geven, wanneer het volgens Spinoza in verband gebracht wordt met iets, dat èn materie èn psyche in zich sluit?[1)]

Een tweede variant van een dergelijk schijnmonisme geeft ons de '*Wissenschaftslehre*' van Fichte vooral in hare latere gedaante, en het '*Identitätssystem*' van Schelling. Beide kunnen tegenwoordig nog maar als *metaphysische* mythen gelden. Het *ik* van Fichte, dat zich zelf barrièren bouwt en een 'niet-ik' doet ontstaan, en het 'subjekt-objekt' van Schelling, 'het verstand', het nog 'totale ongesplitst zijn van het subjektieve en objektieve', dat zich door eene merkwaardige verdeelingswoede tot subjektieve en objectieve identiteit uiteensplitst, behooren tot de geschiedenis der

1) Natuurlijk is mij bekend, dat men de niet slechts voor ééne uitlegging vatbare verklaringen van Spinoza over de 'attributa' dikwijls ook anders heeft opgevat, dan ik in den text in aansluiting aan Kuno Fischer, Thomas, Böhmer, P. Schmidt e.a. heb gedaan.
Men heeft ook dikwijls (Hegel, Werke, 15de deel blz. 380; I.E. Erdmann) beweerd, dat Spinoza aan de absolute substantie (natura s. deus) als zoodanig volstrekt niet de attributen extensio en cogitatio heeft toegekend, maar bedoeld heeft, dat pas ons intellect de substantie van deze beide zijden opvat, dat dus eerst in de opvatting van ons intellect de substantie deze beide attributen krijgt. Voor de laatste opvatting getuigt inderdaad zeer beslissend eene plaats in een brief van Spinoza aan Simon de Vries. Neemt men deze uitlegging van Spinoza's leer aan, dan nadert deze nog meer de moderne identiteitshypothesen, die later besproken worden.

philosophie. Eene poging van Münsterberg de bespiegelingen van Fichte in een modern gewaad tot nieuw leven op te wekken, is geheel mislukt. Vraagt de hedendaagsche leer van het wezen der kennis deze ‘hyperindividuëele *ik's*’ en ‘absolutismen’ naar hun paspoort, vooral naar hunne herkomst, dan ontvangt zij gewoonlijk ten antwoord: ja, om deze mooie dingen te begrijpen, heeft men een bijzonder aangeboren talent, eene ‘innere Anschauung’ noodig. Ik behoef niet te zeggen, waarheen zulk eene ‘innere Anschauung’ leidt; daarmee zou aan de meest uit de lucht gegrepen bespiegelingen een vrij-geleide worden verleend.

Meer aanlokkelijk schijnen bij oppervlakkige beschouwing de schijnmonismen of identiteitshypothesen, die men onder den invloed van de natuurwetenschap in de tweede helft der 19de eeuw opgesteld heeft. Voor zooverre ik kan nagaan, wordt de eerste van deze moderne identiteitshypothesen bij Spencer aangetroffen, in een artikel van de Westminster Review van October 1853. Twee jaar later gaf hij haar iets uitvoeriger in zijn beroemd werk: ‘Principles of psychology.’ Zij bereikt haar hoogtepunt in de stelling, dat de gewaarwording (feeling), de hoofdvertegenwoordiger van de psychische processen, en de materiëele bewegings-toestanden van het centrale zenuwstelsel, de binnen- en de buitenzijde van dezelfde verandering (the inner and outer faces of the same change) zijn.

Geheel op dezelfde manier uit zich Fechner in 1860 in het eerste deel van zijne ‘Elemente der Psychophysik.’ Hij vergelijkt de geestelijke en de lichamelijke zijde van den mensch met eene cirkellijn, die nu eens van binnen, dus van de concave zijde, en dan weer van buiten, dus van de convexe zijde wordt beschouwd. Het psychische en het materiëele zijn ook voor Fechner slechts twee verschillende gedaanten van *dezelfde* zaak, van een verschillend standpunt bezien. Woordelijk zegt hij: ‘Wat u, die zelf die ziel zijt, van uw inwendig standpunt als uwe ziel voorkomt, doet zich daarentegen van de buitenzijde gezien als haar lichamelijke grondslag voor.’ Of denkende aan de vergelijking met de twee uurwerken van Leibnitz - eigenlijk van Geulincx -, verwijt hij Leibnitz de eenvoudige oplossing te hebben vergeten, dat het ‘volstrekt geen twee verschillende uurwerken’ zijn.

In dezen modernen vorm telt de identiteitshypothese juist in de kringen der beoefenaars van de wetenschappelijke physiologische psychologie tot op heden vele aanhangers. Door nieuwe gelijkenissen, gedeeltelijk ook door argumenten heeft men getracht haar meer aanschouwelijk voor te stellen en duidelijker te maken, men is er echter niet in geslaagd het verder te brengen, dan de ‘insides’ en ‘outsides’ van Spencer.

Bijzonder aantrekkelijk is eene vergelijking van Ebbinghaus. In plaats van den convexen en concaven cirkelomtrek van Fechner neemt hij kogelschalen. Voor de bijzonderheden van zijne vergelijking wil ik zijne eigen woorden gebruiken: ‘Stel u voor’, zegt Ebbinghaus, ‘een zeker aantal kogelschalen of schalen van ellipsoïden in wiskunstige beteekenis. Als lichamen, die ruimte innemen, hebben zij waarneembare deelen; men moet zich echter verder voorstellen, dat zij die deelen niet alleen objektief en indifferent naast elkaar hebben, maar dat zij ze tegelijk *voor elkaar* hebben, dat zij de eigenschap bezitten, zich in hunne deelen op de één of andere wijze aan elkaar te openbaren en aan elkaar te verschijnen. Dan zal blijkbaar het volgende het geval zijn: De verschillende deelen van één van die kogelschalen zullen elkaar, inzooverre zij voor elkaar bestaan en beiderzijds van elkaar weten, als iets concaafs voorkomen, als verschillende vormen van concaviteit. Diezelfde gedeelten echter, inzooverre zij daarbij ook van de zijde der omgevende deelen beschouwd worden, zullen tegelijk als iets geheel anders, n. l, als convexe vormen verschijnen. De aanwezige werkelijkheid is voor den buiten staande, zooals voor den mensch één en dezelfde. Maar binnen in de wereld van deze lichamen geeft zij zich dubbel verschillend, en hoogstens indirekt zouden zulke wezens er achter kunnen komen, dat de verschillende indrukken, die elk van zich zelf en die de andere van hem ontvangen, juist, op de beschreveu wijze, als indruk van binnen en indruk van buiten bij elkaar behooren. Gebeurt er iets aan de kogelschalen, verschuiven zij of veranderen zij van grootte, dan wordt dit waargenomen als eene dubbele rij van processen. Beide hangen zeer nauw met elkaar samen - elke verandering van den concaven vorm vereischt onvermijdelijk eene verandering van den convexen. De oorzaak hiervan is echter niet, dat de ééne rij

de andere bewerkt, voortbrengt, zich in haar omzet of omgekeerd door omzetting uit haar ontstaat. Maar als een reëel proces is de concave verandering volkomen identiek met de convexe; alleen kan zich deze enkele handeling in de onderstelde veelheid van deze lichamen niet anders dan op twee wijzen, die altijd van elkaar gescheiden blijven, openbaren.'

Ik heb met opzet deze jongste en scherpzinnigste formuleering van de moderne identiteitshypothese uitvoerig weergegeven. Men kan dan zelf het best zien, dat zij op aantrekkelijke vergelijkingen berust, maar dat van bewijzen geen sprake is. Spencer heeft dan ook zelf nadrukkelijk erkend, dat voor deze identiteit geen bewijs te leveren was. Hebben nu echter deze vergelijkingen bij nauwkeuriger ontleding eenige kracht van overtuiging? Bij nadere beschouwing blijkt, dat zij ten slotte alle op den volgenden gedachtengang neerkomen. Er bestaat iets onbekends, werkelijks: X, dit X wordt nu eens van buiten, dan weer van binnen beschouwd of openbaart zich nu eens naar buiten, dan weer naar binnen en verschijnt daardoor in het ééne geval als het materiëele (hersenschors), in het andere als het psychische (gewaarwording, enz.). Hiermede wordt tegelijkertijd de zwakke zijde van deze vergelijking aangetoond. Welke wetenschappelijke beteekenis kunnen we hier aan de woorden 'buiten' en 'binnen' verbinden, waar zij niet op ruimteverhoudingen betrekking hebben? En verder, wie is het van wiens 'standpunt' beschouwd, het reëele nu eens als psychisch, dan weder als materiëel verschijnt? Wij moeten er ons eenvoudig nog een derde wezen bij denken, of aan de kogelschalen de merkwaardige eigenschap: aan elkaar te verschijnen, zich aan elkaar te openbaren, voor elkaar te zijn, toeschrijven, om deze identiteits-theorie te kunnen doorvoeren. Dit hulpmiddel schijnt me nog veel bedenkelijker toe, dan b.v. de één of andere occasionalistische hypothese. Dat eindelijk ook de moderne identiteits-hypothese het fundamenteele feit uit de leer van het wezen der kennis, waarvan wij de bespreking nog uitgesteld hebben, ignoreert, zal hieronder blijken. Om al deze redenen moet men mijns inziens ook de identiteits-hypothese in haar modernen vorm verwerpen en tot het schijnmonisme rekenen.

Tegenover deze schijnmonismen staan de werkelijk-monistische *leeringen*. Laatstgenoemde nu vervallen in twee groepen, al

naardat zij aan het materiëele of het psychische den voorrang geven. De eerste groep is die der m a t e r i a l i s t i s c h e , de tweede die der s p i r i t u a l i s t i s c h e theorieën.

De *materialistische theoriëen* zijn in natuurwetenschappelijke en geneeskundige kringen tengevolge van de onbekendheid met de fundamenteele hoofdfeiten uit de leer van het wezen der kennis nog algemeen verspreid. Het eerst zijn ze duidelijk uitgesproken door de la Mettrie, een leerling van Boerhave, in zijne ‘Histoire naturelle de l'âme’ van 't jaar 1745. Drie jaar later gaf hij dezelfde beschouwingen iets korter in het werk ‘L'homme machine.’ Wegens dit werk moest hij uit Leiden, waar hij na zijne verbanning uit Frankrijk een onderkomen had gevonden, vluchten. Hij leerde met sobere woorden, dat de psychische processen evengoed een produkt van de hersenen waren, als de beweging een produkt van de spieren der lichaamsdeelen. Het eenige onderscheid bestaat hierin, dat de hersenen door een fijnere samenstelling ook iets fijners voortbrengen. Sinds dien tijd is het materialisme in talrijke vormen opgetreden. Alle vorderingen der natuurwetenschappelijke kennis heeft het zich ten nutte gemaakt en zich daarmee dikwijls eenvoudig gelijkgesteld; ja soms waren zijne tegenstanders zelfs onverstandig genoeg, zekere nieuwe natuurwetenschappelijke ontdekkingen, - ik herinner alleen maar aan den strijd tegen Darwin, - met de materialistische hypothese *één* te noemen.

Volgens de leer van het wezen der kennis is het materialisme volkomen onhoudbaar. Geulincx, dien ik vroeger reeds aanhaalde, heeft reeds vóór het eerste besliste optreden van het materialisme zijne wederlegging en grafrede geschreven. Wil men zich van de onjuistheid der materialistische hypothese overtuigen, dan behoeft men alleen maar het volgende te overdenken. Gesteld, dat een voorwerp zijne stralen in onze oogen werpt en de trillingen van de vezelen der gezichtzenuw de schors der groote hersenen bereiken. Wanneer ik mij nu ook voorstel, dat in laatstgenoemde de prikkel de meest ingewikkelde chemische omzettingen, de meest ingewikkelde atoom-, moleculaire- en massabewegingen doet onststaan, dan blijven dit toch altijd bewegingen, dus materiëele processen. Nu blijft het eenvoudig onbegrijpelijk, hoe uit deze materieele bewegingsprocessen psychische processen moeten ontstaan. Carl Vogt

zegt, de hersenen scheiden de gedachten af, zooals de lever de gal afscheidt. Dat is echter niet zoo. Bij de afscheiding van de gal hebben we een gesloten keten van uitsluitend lichamelijke processen, die we schei- en natuurkundig, plaatselijk en tijdelijk vervolgen kunnen; bij de keten der materiëele processen in de hersenen komen de psychische processen er plotseling als iets geheel nieuws bij. Wanneer men de vergelijking tusschen hersenen en lever doorvoeren wilde, dan kon men wel zeggen, dat gene de motorische innervatieën d.w.z. de bewegingen op analoge wijze doen ontstaan, als deze de gal voortbrengt. Zonder twijfel speelt zich eene onafgebroken reeks van mechanische processen bij ons gewaarworden, denken en onze zoogenaamde bewuste bewegingen in de schors der groote hersenen af, maar het probleem ligt juist hierin: hoe komt het, dat deze mechanische processen niet zooals overal elders mechanische processen blijven, maar van geheel ongelijkwaardige processen, n.l. psychische gepaard gaan? Het materialisme heeft dit probleem niet eens begrepen, laat staan opgelost.

Ik wil nog eene niet geheel zuivere variant van het materialisme aanhalen, alleen, omdat zij zich in vele wetenschappelijke kringen nog in eene groote populariteit mag verheugen. Men kan haar naar haren voornaamsten voorstander de variant van Haeckel noemen. Haeckel neemt als het eigenlijke reëele atomen aan en kent aan deze atomen zoowel uitgebreidheid als geheugen toe. Nu schijnt het, alsof uitgebreidheid en geheugen, dus materiëel en psychisch, door Haeckel als gelijkwaardig beschouwd worden en alsof we dus met eene vervorming van Spinoza's leer te doen hebben, die met het standpunt der moderne natuurwetenschap rekening houdt. Men zou dan echter aan deze hypothese van Haeckel eene verkeerde plaats toekennen. De vraag toch is billijk, waarom, indien beide eigenschappen, uitgebreidheid en geheugen, gecöordineerd zijn, de naam van den drager dezer eigenschappen, alleen op grond van de materiëele eigenschap, uitgebreidheid, is gegeven; want de benaming ‘atoom’ is toch zonder twijfel aan het materiëele ontleend. Zoo vereenigt de hypothese van Haeckel het schijnmonisme van Spinoza met het materialisme, of liever zij dobbert tamelijk onbepaald tusschen beide heen en weer. Alle tegenwerpingen, die tegen het ééne en tegen het andere

gemaakt moesten worden, treffen daarom ook de hypothese van Haeckel. Bovendien laat zij aan het probleem geen recht wedervaren, omdat zij zich alleen tot het geheugen bepaalt, en de overige psychische processen buiten beschouwing laat. Ten slotte zou tegen haar alles aan te voeren zijn, wat we vroeger op de verlenging van de psychische rij hadden aan te merken.

Tegenover de materialistische theorieën staan de *spiritualistische* theorieën. Het woord *spiritualisme* is in de geschiedenis der philosophie niet altijd in dezelfde beteekenis gebruikt. We zullen het hier in tegenstelling van het materialisme, als die theorie definiëeren, die de materiëele processen als functie van de psychische beschouwd en dus gene ondergeschikt aan deze maakt. Meestal werden dan tegelijk de psychische als ziel, nu eens als individuëele ziel, dan als wereldziel samengevat, en dus de materiëele processen als een produkt van die ziel opgevat. Een voorstander van beteekenis heeft deze zuiver spiritualistische theorie in de geschiedenis der philosophie niet gevonden. De oudere werken van Fichte geven wel nog het beste voorbeeld van een poging zulk eene theorie wetenschappelijk door te voeren. Over de nuttelоosheid van zulk eene poging behoeven we geen woorden te verliezen. Alleen door drogredenen kan ons zulk een ontstaan van het materiëele uit het psychische voorgespiegeld worden.

VI.

Tegenover de beide monistische richtingen, die we tot nu hebben leeren kennen, de materialistische en de spiritualistische, staat eene derde en laatste wereldbeschouwing, die men het best den naam '*idealistisch*' geeft, ofschoon men moet toegeven, dat deze naam, zooals menig andere, in de geschiedenis der philosophie dikwijls in verschillende beteekenis gebruikt is en door dit onbestemde gebruik aan kracht verloren heeft. Deze wereldbeschouwing heeft haren eersten grooten voorstander in Berkeley gevonden, den grooten Engelschen philosoof, die reeds eenen machtigen invloed op Kant gehad heeft, en wiens invloed op de wetenschappelijke philosophie nog lang niet uitgewerkt heeft. De idealistische theorie neemt de

tegenstelling materiëel en psychisch, zooals wij haar hier in haar ontstaan historisch nagegaan hebben, niet zonder voorbehoud aan, maar laat de critische vraag voorafgaan, of ons dan werkelijk beide rijen, de materiëele en de psychische naast elkaar en even oorspronkelijk gegeven zijn. Daarop antwoordt zij met ‘neen’ en in elk geval terecht. Zij stelt het fundamenteele feit uit de leer van het wezen der kennis, waarop we reeds meermalen gewezen hebben, vast, dat ons alleen maar de *psychische* processen gegeven zijn. Hoe vreemd u ook op het eerste gezicht deze stelling moge lijken, zij is zonder twijfel juist. Bij het zien eener lichtgevende gasvlam, zult ge mij zeggen, dat hier toch de materiëele processen in de eerste plaats gegeven zijn. Maar denk er, bid ik u, een oogenblik over na, wat u eigenlijk juist in dit voorbeeld gegeven is! Toch niet de vlam zelf, maar alleen de gezichts-*gewaarwording* van de vlam, dus een *psychisch* proces, en gij verbindt hieraan de *voorstelling*, dat deze gewaarwording door een materiëel voorwerp, n.l. de vlam, de lichtgevende gasdeeltjes, enz. veroorzaakt wordt. Gegeven is u dus de gewaarwording en de voorstelling van een materiëel objekt of proces, dat haar veroorzaakt, anders niets. Ge zoudt u misschien van het werkelijk bestaan der gasvlam willen overtuigen en uwe hand in de vlam steken: maar ook daardoor zoudt ge niet uit het gebied van het psychische kunnen vluchten, ge zoudt slechts bij de gezichts-*gewaarwording* de pijnlijke tast-*gewaarwoording* van de vlam, van het verbranden voegen, dus toch weer eene *gewaarwording*.

Hierover kan dus geen twijfel bestaan: g e g e v e n z i j n o n s s l e c h t s g e w a a r w o r d i n g e n e n u i t d e z e g e w a a r w o r d i n g e n a f g e l e i d e v o o r s t e l l i n g e n . D a t i s h e t f u n d a m e n t e e l e f e i t u i t d e l e e r v a n h e t w e z e n d e r k e n n i s , de groote stelling van Berkeley, die alle andere hierboven behandelde theoriëen, deels niet begrepen, deels geignoreerd hebben, deels door sophismen poogden weg te redeneeren. Elke wetenschappelijke theorie omtrent het wezen der kennis moet van dit zuiver empirische hoofdfeit uitgaan.

Nu staat echter de idealistische theorie verder voor de vraag: wanneer het ook juist is, dat ons alleen de psychische processen gegeven zijn, dan schijnt het toch aan den anderen

kant een feit, dat wij aan onze gewaarwordingen de voorstelling verbinden, dat zij, n.l. onze gewaarwordingen, door iets van anderen aard, n.l. door materiëele voorwerpen veroorzaakt worden; heeft deze voorstelling nu niet toch recht van bestaan, keeren we dus toch weer niet tot het oude dualisme terug? Ook op deze vraag heeft Berkeley het juiste antwoord gegeven en bestreden, dat de voorstelling van zulke materiëele voorwerpen juist gevormd is. Kant nam de leer van Berkeley slechts gedeeltelijk aan; hij erkende wel, dat ons slechts de 'Erscheinungen' gegeven waren, zocht echter te bewijzen, dat tot grondslag van deze 'Erscheinungen' toch de 'dingen zelf' dienden, wier absolute nietwaarneembaarheid hij echter zelf moest toegeven. Ik kan hier niet de bewijzen van Kant tegen Berkeley behandelen, ik moet me tot de opmerking bepalen, dat zij mislukt zijn. Om tot de 'dingen zelf' te komen moest Kant eene hoofdstelling van zijn eigen groote leer ontrouw worden. Hij had nadrukkelijk en terecht de waarneming van de oorzakelijke betrekkingen tot de 'Erscheinungen' beperkt; nu zondigde hij zelf tegen deze stelling en meende als *oorzaak* der 'Erscheinungen,' iets dat *buiten deze* lag n.l. 'de dingen zelf' (die Dinge an sich) te kunnen aannemen.

Ook na Kant is de stelling van Berkeley nog dikwijls bestreden, veel vaker wel-is-waar eenvoudig buiten beschouwing gelaten. Ook deze pogingen tot bestrijding hebben schipbreuk geleden. Het is ook inderdaad onverklaarbaar, hoe wij ons, wanneer ons slechts het psychische gegeven is, eene voorstelling van geheel anderen aard, zooals toch de materie, zouden kunnen vormen. We zijn in het rijk van het psychische en we komen er niet uit. Indien wij ons voor al het psychische een oorzaak wilden denken, dan kunnen wij ons als oorzaak slechts weer iets psychisch voorstellen. We zijn dus gedwongen IN het psychische te BLIJVEN en daarom heeft men deze idealistische theorie ook de 'IMMANENTE' philosophie genoemd. Aan deze immanente philosophie, die de laatste vijftien jaar weer is opgebloeid, komt de verdienste toe, het probleem, dat ons thans bezighoudt, werkelijk nader tot zijne oplossing gebracht te hebben.

Wij moeten echter, om deze oplossing beter te begrijpen, de immanente philosophie nog eenige schreden begeleiden. Dan

zien wij ons dadelijk genoodzaakt, een oud vooroordeel te laten varen, dat philosophie en natuurwetenschap in ons gekweekt hebben. We zijn steeds geneigd aan te nemen, dat onze gewaarwordingen *in* onze hersenen zetelen; wij verleggen onze gewaarwordingen *in* onze hersenen. Men noemt deze opvatting ook wel de *introjectie*-hypothese, een naam, die van Avenarius, den grooten onlangs overleden Zwitser, afkomstig is. Tegenover deze introjectie-hypothese beweren Avenarius, Schuppe, ik o.a., dat wel is waar de gewaarwordingen, voorstellingen, enz. al naar hunne *gesteldheid* van de afzonderlijke afdeelingen der hersenschors in den zin der lokalisatie-leer afhankelijk zijn, maar toch in geen geval *plaatselijk* haren *zetel* werkelijk in de hersenschors hebben. Het lijkt me ongerijmd en verbijsterend, zoo als de laatste opvatting wil, de gewaarwordingen nogmaals te gaan lokaliseeren. De eenige plaats van onze gewaarwordingen is de buitenwereld. Bij het zien van den boom vóór me, heeft de gewaarwording van den boom hare bepaalde plaats slechts dáár, waar ik juist den boom zie, onder de gezichtsgewaarwording van den hemel, boven de gewaarwording van den grond. Pas uit de verkeerde opvatting, dat onze gewaarwordingen niet alleen van de afdeelingen onzer hersenschors afhankelijk zijn, maar ook in de gangliencellen een geheimzinnig bestaan voeren, zijn talrijke moeilijkheden en dwalingen ontstaan. Van het standpunt der introjectie-hypothese zou men een ware hokuspokus van geheimzinnige processen moeten aannemen. De gewaarwordingen, die men ten onrechte in de hersenschors verlegd had, moesten weer naar buiten verlegd of geprojecteerd worden. Deze projectie was echter eenvoudig niet te begrijpen. Helmholtz moest de hulp inroepen van ‘onbewuste gevolgtrekkingen’, om haar te verklaren. Hering schreef aan het netvlies geheimzinnige ‘aangeboren ruimtewaarden’ toe. Schopenhauer - om ook een voorbeeld uit de rij der philosophen te nemen - zag in de projectie eene daad van ons causaaldenkend verstand, enz. Al deze moeilijkheden vallen weg, zoodra men zich van de introjectie-hypothese, die zich op geen een argument te harer gunste kan beroepen, losmaakt.

VII.

Wij leven dus in eene wereld van gewaarwordingen en voorstellingen, wier qualiteit van onze zintuigen of liever van onze hersenschors afhankelijk is. Zet ik een blauwen bril voor mijn oog, dan veranderen zich de processen in mijne hersenschors en volgens de juist geconstateerde afhankelijkheid moeten ook al mijne gezichtsgewaarwordingen veranderen. Men kan deze afhankelijkheid ook eene terugwerking van de hersenschors op onze wereld van gewaarwordingen noemen. Deze terugwerking volgt bepaalde wetten, die even algemeen van kracht zijn, als de natuurwetten. In aansluiting aan eene bekende uitdrukking uit de physiologie der zintuigen, zou men ook deze wetten de wetten van het specifieke arbeidsvermogen kunnen noemen, mits men slechts uit laatstgenoemd begrip de verklaringen van de introjectie-hypothese afzondert. Dat een licht van deze golflengte ons als blauw, een licht van gene golflengte ons als geel verschijnt, is een voorbeeld van deze wetten van terugwerking. Zij onderscheiden zich van de natuurkundige wetten, doordat zij niet in betrekking tot tijd en ruimte gemeten kunnen worden en in zooverre verdienen deze wetten der terugwerking ook den naam *parallelwetten*.

Deze terugwerkingen van onze hersenschors zijn natuurlijk individuëel verschillend. Kleurenblinden en wij allen b.v. na overmatig gebruik van santonine zien de kleuren abnormaal, voor den bijziende lijkt de wereld anders dan voor den verziende, enz. Wij kunnen nu deze terugwerkingen afscheiden of, zooals men ook zeggen kan, elimineeren en door deze eliminatie en reductie een algemeener beeld van onze wereld van gewaarwordingen vormen, dat niet slechts voor één menschelijk individu in een bepaald oogenblik geldt. Dan komen we eindelijk tot de voorstelling eener wereld, die zelfs niet groen of blauw, niet warm of koud is, maar slechts eene som van krachten vertegenwoordigt. De natuurwetenschap is voordurend met deze eliminaties en reducties bezig, onophoudelijk modeleert zij aan het beeld van onze gewaarwordingswereld. Haar werk is nog verre van voltooid. Heden is de natuurwetenschap met hare reducties zoover gekomen, dat zij onze wereld van gewaarwordingen tot de be-

wegingen van twee stoffen, van de massa en van een aether zonder gewicht terugbrengt en de bewegingen van laatstgenoemde speciaal tot de elektrische, magnetische en optische verschijnselen beperkt. Niet lang geleden bleef de reductie nog bij de massa, de warmtestof, den lichtaether, het magnetische en elektrische fluidum staan; nu is het getal dezer stoffen tot twee teruggebracht en reeds gaan er juist in de moderne natuurkunde stemmen op, die beweren dat ook de aether in de toekomst zich onder soorten van gewone massa zal laten rangschikken. Ik herinner slechts aan de Elektron-theorieën, welke bij de moderne theoretische physici in de laatste jaren ingang gevonden hebben.

Komen wij nu door deze reducties tot eene ‘materie,’ die van onze psychische verschijnselen verschilt? Zeker niet. Al onze overwegingen hebben aangetoond, dat wij aan het gebied van het psychische gebonden zijn; de mogelijkheid dat wij de voorstelling van een niet-psychisch iets zouden kunnen vormen is ons door de leer van het wezen der kennis ontzegd. Nu zult ge mij misschien juist bij dit punt aan het begrip van massa herinneren en mij voorhouden, dat daarmee het begrip van een niet psychische materie gegeven is. Doch dit argument is niet van kracht. Juist de moderne natuurkunde heeft aangetoond, dat het begrip massa gemist kan worden en ten slotte terug te brengen is tot de eigenschap van iedere ruimte-eenheid, om kracht in wisselende hoeveelheid in zich op te nemen (kracht-capaciteit). De ondoordringbaarheid en het gewicht, die naar de populaire opvatting in de eerste plaats de materie kenmerken, zijn niets anders dan zeer algemeene eigenschappen van onze gewaarwordingen. Ook verzoek ik u wel te overwegen, wat we bij deze reducties doen; wij elimineeren niet het psychische, maar alleen de individueele terugwerkingen en komen daardoor tot algemeene voorstellingen van onze gewaarwordingen. Het doel is dus *algemeenere* voorstellingen, niet voorstellingen van een *nieuw* iets, geheel zonder inhoud, dat wij materie zouden kunnen noemen.

Geen natuurwet, van de eenvoudigste valwet af tot de lokalisatieleeren en de evolutieleer van Darwin wordt door deze opvattingen van de immanente philosophie op welke wijze ook aangetast. De parallelwet is geen nieuwe hypothese, maar een feit, dat onder dezen of genen naam door iederen

denker is herkend. Alleen niet steekhoudende hypothesen, zooals de introjectie-hypothese en de hypothese van eene materie, die qualitatief tegenover het psychische staat, worden onschadelijk gemaakt. De populaire opvatting, die onder den boom, het vuur, enz. eigenlijk altijd datgene verstaat, wat zij ziet en voelt, dus hare gewaarwordingen, heeft in veel grootere mate gelijk, dan de metaphysica ooit wilde toegeven.

Ik moet in gebreke blijven de opvattingen hier grondiger te bespreken, die de voorstanders der immanente philosophie, wat den samenhang der hersenen met de psychische processen en bijzonderheden betreft, verdedigd hebben. Vele geschillen en twijfelachtigheden zijn nog op te lossen. Hier was het voor mij hoofdzaak, u de grondgedachte duidelijk te maken, die al deze immanente theorieën van het wezen der kennis, in betrekking tot de questie van den samenhang van het psychische met het materiëele, met de hersenen in 't bijzonder, vereenigt. Misschien kan ik u deze hoofdbeschouwingen nog door eene aan de zoogenaamde materiëele wereld ontleende vergelijking, die natuurlijk niet in alle bijzonderheden steekhoudend zal zijn, ophelderen.

Stel u voor een lichtkroon, waarvan het midden gedeelte een veelvormig gasreservoir is, dat in zijne omgeving talrijke branders draagt, welke door het gasreservoir gevoed worden. Het hoofdgedeelte van de lichtkroon, het veelvormige gasreservoir, beantwoordt aan de wereld buiten ons zooals wij haar zien, voelen, enz. De ontelbare waarnemende menschenhersenen, in ons beeld de branders, zijn verschillend van grootte, verschillend van vorm, en bevatten nog deze of gene chemische stoffen. Naar gelang van deze zijn de vlammen verschillend van lichtsterkte, verschillend van vorm en verschillend van kleur. Het toestroomen van het gas uit het reservoir naar iederen brander beantwoordt aan de prikkeling van het individueele zenuwstelsel door de buitenwereld. Al deze vlammen werpen haar licht op het hoofdgedeelte van de lichtkroon, het gasreservoir. Dit verschijnt daardoor in den meest verschillenden graad belicht en in de meest verschillende kleuren. Aan den éénen kant hebben we dus de werking van de lichtkroon op de branders, doordat het reservoir van de lichtkroon de branders voedt, en aan den anderen kant de terugwerking van de branders, die hun licht op de lichtkroon

werpen. Om de vergelijking nog volledіger te maken, zouden wij er nog aan toe kunnen voegen, dat het hoofdbestanddeel van de lichtkroon zelf aan menige verandering onderworpen is, dat het de enkele branders niet alle en niet altijd gelijkmatig voedt en dat ook de branders zelf niet altijd gelijk blijven, maar b.v. van plaats veranderen, oud worden, verstopt raken en ophouden te branden. Het belangrijkste punt van de vergelijking blijft altijd: werkingen en terugwerkingen zonder totaal verschil van deze deelen, die onder elkaars invloed staan. Vooral vermijdt deze vergelijking de op een dwaalspoor voerende introjectie-hypothese, die zoo velen anderen vergelijkingen (met spiegels, beelden) aankleeft.

Daarmee is de lange rij der belangrijke beschouwingen over het wezen van den samenhang der hersenen met de psychische processen afgedaan. Uit deze voorstelling ziet men dat ook tegenwoordig over de oplossing geen overeenstemming heerscht; men moet dus zelf kiezen of, nog beter, zelf aan de ontwikkeling der oplossing deelnemen. Misschien gedenkt men daarbij dan ook wel de jongste poging tot oplossing der nieuwe leer van het wezen der kennis, die ik hier in de laatste plaats heb getracht duidelijk te maken.

TH. ZIEHEN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een verzuim hersteld. Julius Vuylsteke.

- In de Letterkundige kroniek van September heb ik, over politieke, en meer bijzonder over socialistische poëzie sprekende, verzuimd Julius Vuylsteke te noemen. 't Was niet uit onbekendheid met het werk van den Vlaamschen strijder dat ik dit verzuim beging. In 1887, toen Vuylsteke's *Verzamelde Gedichten* in nieuwe uitgaaf het licht zagen, heb ik in mijn kroniek de aandacht er op gevestigd en, tot ergernis van Willem Kloos[1)], gewaagd van 's dichters vlammende vloekzangen, van zijn krachtige taal, zijn scherp, soms overmoedig, maar frisch en ongekunsteld woord. Thans, na veertien jaar, heb ik den bundel nog eens ter hand genomen, en mijn oordeel over 's dichters werk is nog hetzelfde als toen. Vooral trof het mij, bij de herlezing, hoe hier in de verzen van een student van twintig tot vierentwintig jaar - Vuylsteke werd den 10^{en} November 1836 geboren en de verzen, waarop ik doel, dagteekenen van 1856 en 1860 - tonen werden aangeslagen, die toen zeker in onze taal nieuw mochten heeten, revolutionnair, één bittere klacht over de ellende van het tobbende volk, en in een vorm die ook nu nog de aandacht verdient. Dat geldt vooral voor het gedicht in rijmlooze jamben ‘Weer iets voor den Almanak’, waar hij den optocht teekent van de Gentsche fabriekarbeiders zooals die den 31^{en} Augustus 1856 op de Vrijdagmarkt te Gent Leopold I voorbij trok. Dat geldt ook voor het, in kleiner bestek, niet minder treffend drietal verzen: ‘Fabriekgalmen.’

1) Zie *De Nieuwe Gids* van Augustus 1887 en *Veertien jaar Literatuur-Geschiedenis* 2e deel blz. 54.

De vrouw van een fabriekarbeider gaat op weg met het middagmaal van man en zoon: een kan met soep; maar, eer zij de fabriek bereikt, breekt het oor van de oude kan en de soep vloeit over den grond; de vrouw staat te schreien; een hond komt aangeloopen:

> Hij rook aan het noenmaal van man en zoon,
> en hij ging zijnen weg: hij was beters gewoon!

En dan deze ‘fabriekgalm’:

> De jongen is op zijn tiende jaar;
> noch lezen noch schrijven kan hij voorwaar.
>
> Maar vader wint weinig, en moeder is ziek;
> het kind moet mede naar de fabriek.
>
> Als draadjesmaker wordt het geplaatst
> te midden van 't werktuig, dat ronkt en raast.
>
> ‘Ach vader, 't is hier zoo benauwd...’ - Let op,
> of anders grijpen de riemen uw' kop.
>
> ‘Mijn oog is zoo moede, mijn hoofd is zoo zwaar.’ -
> Let op, of de tanden grijpen uw haar.
>
> ‘Ach vader, ik voel mijne armen verlammen..’ -
> Let op, of ze raken tusschen de krammen.
>
> De vader gebiedt, het kind zwijgt stil;
> welhaast weerklinkt een snerpende gil.
>
> Bloed verft de riemen en draden rood.
> Het kind heeft geleden, het kind is dood.

In Noord-Nederland kent het tegenwoordig geslacht Julius Vuylsteke niet. Kloos heeft in 1887 de politieke en sociale verzen van den dichter van ‘Clauwaart en Geus’ voor ‘koude declamaties’ uitgemaakt, en velen hebben dat op goed geloof aangenomen. Wie zich de moeite geven wil in de *Verzamelde Gedichten* ‘Weer iets voor den Almanak’ op te slaan en, zonder vóóroordeel, van dit en van enkele andere sociale en politieke gedichten kennis te nemen, zal, vertrouw ik, een anderen indruk ontvangen.

J.N. v. H.

Verzen.

I.

Ze glijden stil met zacht geschuifel heen,
De bleeke schimmen der gestorven dagen;
Ik zie in nevel zich hun vorm vervagen,
Hen zwijmen één voor één, en lach noch ween.

En nader stuwt de dicht-gedrongen rij
Der dagen, die in wording zullen treden;
'k Weet: zal hun heimniswaâ zijn afgegleden,
Gebaarloos gaan ze⁀en zwijgend mij voorbij.

Maar ééns zal vallen als een donderslag
De dag, dien 'k niet verachten zal maar prijzen,
Die rank en recht zal uit mijn leven rijzen,
De dag, de stoere, stoute, staande dag!

Hij komt met gloed van laaiend karmozijn,
Dat zal wel hel door alle nevels boren,
En met gezang van duizend, duizend koren,
Dat zal muziek voor heel mijn leven zijn!

Als een rijk man in praal van edelsteen,
Zoo komt hij voor mij staan en heft de hand
En strooit mijn kleurloos kleed vol diamant
Van fonkelvreugd en paarlen van geween. -

Dan, in mijn ziel zal vol het leven glijden
En dragen zal ik 't kloek en hoeden 't vroom,
En daarom duldzaam beid ik, dat hij koom,
Mijn dag, en lach noch ween en wacht de tijden.

II.

Zwaar gaat met matten gang, met loome schreden
Der werkers heir; hun lijven, moe-gebogen,
Gaan willoos voort, hun blik staart onbewogen,
Want somber dreigt de toekomst als het heden.

Doch enklen zien, de reuzen uit den stoet,
De verre kim van lichtglans overtogen,
'Dáár, dáár moet redding zijn!' hoop scherpt hun
de⁀oogen,
Die vonke'⁀in weerschijn van den vlammengloed.

En fierheid richt hun hoofden hoog en doet
De strak-gespannen rompen hevig trillen,
Om slappe monden keert de trek van moed
En in hun handen woelt de kramp van 't willen;
Vèr werpen zij hun last van klachtloos lijden,
Zij zien 't beloofde land: Zij zullen strijden.

III.
Lente.

Weer staan belooverd, bloesemblank de boomen,
Weer zijn de landen ruig van warrig kruid,
Dat kringlend zich om stronk en bermen sluit,
De weien groen en goud met blauwe zoomen;

En vooglenlied en zang van wind en stroomen
Vloeien weer samen tot één blij geluid,
Dat breekt in jubelgolven daavrend uit,
Een drift van levensvreugde niet te toomen.

Voor zóó sterk leven, voor zóó klaren dag
Moet wijken al wat ziek en kwijnend lag;
Waar heel een schepping juicht in zelf-bevrijden,
Gaan stil mijn smartgedachten henen glijden;
Ik zie ze na - en hef het hoofd, en lach -
't Is al zóó licht! ik kàn niet langer lijden.

IV.
Reuzenvolk.

Ik zoek het volk van reuzen, 't moet er zijn,
Het heerlijk volk! elk mensch een stuk sterk leven,
Een vorst door eigen kracht ten troon geheven
En heerschend zonder staf of hermelijn.

'k Zoek menschen, die hun volle, ware zijn,
Hun voelen, denken ganschlijk durven geven,
Willend één weg, zich richtend naar één streven,
Menschen, te duiden door één forsche lijn.

Ik zoek die sterken, niet door 't lot te keeren,
Die - nu eens God - mij kunn' aanbidden leeren,
- Dan Duivel weer - tot bevend toornen tergen,
Maar steeds een macht van liefde of haat mij vergen;
'k Laat liever mij door reuzenvuist verslaan,
Dan veilig tusschen dwergenvolk te gaan.

CATEAU DAMME.

Volste lente.[1)]

Gansch de Dag is klare kracht,
late lente - zware vracht
  groen de boomen dragen -
klaar de blauwe lucht op 't sterk
daken-rood, geducht bolwerk,
  blaak'rend in den Dage!

Weeke jeugd van tastend stréven
fijner twijgen, blader-beven
  trillend op de teed're lucht,
is vol-groeid tot sterke jeugd-kracht,
die Verlangens volste vreugd bracht,
  vréemde weemoed glóed-bevrucht!

1) Uit een dezer dagen bij de Erven F. Bohn te Haarlem te verschijnen bundel: ‘Voorhal.’

Gloed niet, al te loom vol-goten
van een hitte, die den dood en
   kilheid van den Herfst weer-brengt,
niet de Zómer nog, die wreed-heet
schroeiend 't kwijnend leven leed deed
   scherp en 't al in 't zieden zengt, -

Maar de éérste Gloed, die klaarlijk
't leven dóór-gloeit wonderbaarlijk
   en 't tot hoogsten bloei vol-stijgt!
Rijpe jonkheid, die der schoonheid
volte omspant, de klare woon zijt
   dezes Gloeds, die stijgt noch neigt....

Dit is 't hoogste: gouden zwijgen,
't eind des stijgens, en niet neigen
   neer nog als een bloem die hangt
óver, - maar een kelk, die in den
zon-gloed ganschlijk te verzwinden
   voelt, niet meer wéet of verlángt....

Gouden Rust, 's levens fonteinen
hoogst om-buige', één fonkel-schijnen
   wichtloos wégend op de lucht!
Wee, dat 't op-zich-spuitend schaat'ren
Wéet niet: ná díen Gloed.... der waat'ren
   droevig neder-ruisch-gerucht -

Wee, de zomer zal doen zinken
zwaar-dof 't hel-groen blader-blinken
   dor en waai-heet overstuifd -
en licht-groene schemer-zalen
zullen duistere portalen
   zijn, van doode wande' omhuifd -

't Helle dak-rood zal verbleeken,
wijl den hemel zal door-leken
   geel, met àl te hett'gen walm
't zonne-laaien, dat in 't loover
't voog'len-zwier'len, zal verdoove'er
   in d'àl-luid-démpenden galm!

Tot een ruischen zal verlossen
van den bangen ban de rosse
   aarde, in regen schreiende,
maar schreiend ten stérven toe,
wee, den droeven herfst-dood moe
   weenend begeleiende....

* * *

Sterke klaarheid, helder gloeien,
'k weet mij-zelf in U vervloeien,
   Ik ben U, en Gij zijt mij!
Maar ééns, bij der tijd voort-glijden
zult gij - wee! - onwetend schrijden
   als een vreemde mij voorbij....

CAREL SCHARTEN.

Dramatisch overzicht.

Vreemde gasten: Réjane, Adèle Sandrock, Mounet-Sully, Coquelin Cadet.

Een zwerm van vreemde ‘gasten’ is bij den aanvang van het tooneelseizoen op ons land neergestreken.

Wij, Hollanders, mogen geen kwaad spreken van de reizende tooneelspelers. Zonder hun ‘Wanderlust’ zouden wij van menig groot dramatisch kunstgenot verstoken zijn geweest. In mijne, helaas reeds ver reikende, herinnering nemen artisten als Adelaide Ristori, Marie Niemann-Seebach, Rossi, Salvini, Possart, Mad. Agar, Sarah Bernhardt, Mounet-Sully, la Duse en nog zoovele anderen een lichtende plaats in, en dat groote dramatische scheppingen van alle tijden en landen reeds voor jaren leven en gestalte voor mij verkregen op het tooneel, dank ik aan die uitheemsche reizende kunstenaars.

Onze Hollandsche tooneelspelers zijn met de vertolking van de meeste der dramatische heldenfiguren eerst later begonnen en aan sommige ervan - ik denk aan Phèdre, aan Gretchen - hebben zij zich, misschien wijselijk, nog in het geheel niet gewaagd.

Intusschen was het, vooral in de latere jaren, niet altijd zuivere kunst die ook de besten onder de vreemden ons brachten. Velen kwamen met stukken speciaal op hun talentmaat vervaardigd, met fabriekswerk voor de export bestemd, of althans met kunst van lager gehalte, met het oog op persoonlijk succes door hen gekozen.

Zoo kregen wij dikwijls wel groot tooneelspel, geen groote tooneelspelen te zien.

Her ergste maakte het wel Réjane, de Parijsche tooneelspeelster,

die voor haar debuut in Holland een van de gebrekkigste stukken had gekozen, welke uit het land der tooneelschrijfkunst bij uitnemendheid, het land van de ‘pièces bien faites’, ooit tot ons gekomen zijn: *Sapho*, het drama van Daudet en Belot.

Het stuk, getrokken uit Daudets roman van dien naam, dagteekent van December 1885. Toen had de eerste voorstelling plaats in den Gymnase-Schouwburg met Jane Hading in de titelrol. Sedert is het stuk verhuisd naar den Vaudeville-Schouwburg waar de reprise plaats had in December 1897, kort na Daudets overlijden. Voor de eer van het Parijsche publiek dient gezegd, dat het drama te Parijs noch in 1885, noch in 1897 ‘gepakt’ heeft. Had men in den roman de ontleding van hetgeen, als een meer bijzonderen Franschen vorm van de ‘liaison’, den beteekenisvollen naam van ‘collage’ draagt, waar en belangwekkend gevonden, op het tooneel was daarvan nagenoeg niets overgebleven. Dat voortdurend elkander nemen en elkander weer verlaten, die twisten en die verzoeningen, zonder dat een werkelijke hartstocht ook maar één oogenblik het drama doortrilt en den toeschouwer doet meeleven met wat daar op de planken voorvalt, maakt het stuk van een schromelijke eentonigheid en een doodelijke verveling.

‘A mes fils quand ils auront vingt ans’, schreef Daudet vóór in den roman, daarbij zijn boek stempelend tot een waarschuwend tendenz-boek. Of het middel bij de jongeheeren Daudet gewerkt heeft, vermeldt de geschiedenis niet. Maar had Daudet eerst zijn drama gemaakt en dit zijn zoons te zien gegeven, dan zou de verveling die er van uitgaat hun allicht een heilzamen afschrik hebben gegeven van eene verhouding als die tusschen Fanny Legrand en Jean Gaussin.

De onbeholpenheid waarmee de schrijvers het drama in elkander hebben gezet, is dikwijls kinderachtig, maar bereikt haar toppunt aan het slot, waar Sapho, wanneer haar ‘amant’ op een rustbed is in slaap gevallen, al schrijvende, op het gevaar af van hem te wekken, hardop den brief leest, waarin zij hem vertelt voor goed van hem te scheiden en terug te keeren tot een van hare vroegere minnaars, die om harentwil valschheid pleegde en dit misdrijf met eenige jaren gevangenisstraf boette. Deze ‘tranche de vie,’ aldus toegediend, is moeielijk te verorberen.

Was het stuk een teleurstelling, de vertooning was het niet

minder. Réjane wist er weinig of niets van te redden. Men vroeg zich af wat de arme Gaussin voor aantrekkelijks had kunnen vinden in deze vervallen vrouw met haar vulgaire manieren. Al viel natuurlijk in sommige gedeelten de intelligente, geroutineerde tooneelspeelster te waardeeren - zoo in het tooneel waar zij Jean, die naar zijn land terugkeerde, daar komt opzoeken en hem smeekt weer met haar te leven - over het geheel ging geen kracht, geen bekoring van Réjane uit. De rol scheen haar te drukken, in-steê dat zij die beheerschte. ‘Was dat nu de beroemde Réjane?’

Wie Réjane is en wat zij vermag, zou men weinige dagen later ervaren.

Het gelijktijdig optreden van de Weener tooneelspeelster Adèle Sandrock in *Francillon*, heeft mij verhinderd Réjanes triomf in *Zaza* bij te wonen. Hier zou ik - naar het oordeel van allen die tot oordeelen bevoegd zijn - Réjanes beperkt, maar zeer oorspronkelijk talent in zijn volle kracht hebben kunnen zien: het talent van een Parijsche van Belleville, bestaande uit *gaminerie, rouerie*, gekruid met een zeker soort perversen geest, verfijnde zinnelijkheid en nog een aantal gepeperde ingrediënten, nu en dan gereleveerd en bijna geadeld door een verrassend teer gevoel, waarmee zij het hoogste in dit, zeker niet hoogste, genre schijnt te bereiken.

Ik zag haar nu nog in *Madame Sans-Gêne*. Het stuk, vol levendige tooneeltjes en aardige invallen, maar als gedramatiseerde geschiedkundige anecdote vrij banaal en onbelangrijk, is door de vertooningen van ‘Het Nederlandsche Tooneel’, met Mevr. Mann-Bouwmeester in de titelrol, Bouwmeester als Napoleon en Royaards als de Neipperg, in ons land overbekend. Vergelijkingen zijn te maken en zijn gemaakt tusschen de Fransche voorstelling en de Nederlandsche, die voor de onze niet ongunstig behoefden uit te vallen.

Réjane heeft hier gelegenheid, al haar ondeugend-geestige manier van zeggen, haar gamineries in spreektoon en gebaren, haar apengrijnsjes (als het woord niet te scherp klinkt) te vertoonen, en zij maakt er volop gebruik van. Réjane is zoo onweerstaanbaar koddig, zoo gracieus tot in haar ongracieusheid, dat men, vooral als het blijkt dat zij ook voor teere gevoelens den rechten overgang en den juisten toon weet te vinden, op het oogenblik zelf zich laat inpakken, zooals in het stuk een elk die met Madame Sans-Gêne

in aanraking komt, Napoleon het laatst maar niet het minst, zich inpakken laat. Eerst later gaat men zich rekenschap geven, dat de waschvrouw van den proloog met haar fijn geestige manier om de dingen te zeggen een wel wat al te tenger poppetje is, en dat de tot Maréchale gepromoveerde wat te veel de gewezen waschvrouw *speelt*, boerscher bewegingen maakt, meer onbeholpen manieren vertoont dan haar in de waschvrouw-periode eigen waren, om straks weer te vergeten dat zij de gewezen waschvrouw moet voorstellen en een gesprek te voeren dat in gratie en distinctie van toon zijn wedergade zoekt.

Van distinctie ook in haar smaak voor toilet gaf de Maréchale bovendien de verrassendste blijken en Réjane, voor zoover zij als leidster en toongeefster van den haar verzellenden troep mag beschouwd worden, niet minder. De costumes toch waren van een rijkdom die overal door goeden smaak geleid bleek, en wat niet minder zegt, zij werden alle goed gedragen. In dat opzicht was hier voor onze tooneelleiders en tooneelspeelsters heel wat te leeren, indien althans zulke dingen zich leeren laten, en indien een professeur de maintien en een tailleur van smaak aan die linksche houdingen en slecht gefatsoeneerde gestalten, die wij op ons tooneel nog zoo vaak aantreffen, hnn kunst niet *per se* verspillen moeten.

Of is en blijft het alleen den Franschen voorbehouden zich goed en smaakvol te kleeden? Men zou het gaan gelooven, wanneer men ziet wat Adèle Sandrock, voor wie, blijkens de reclame die haar voorafging, het toilet geen onverschillige zaak is, ons op het punt van kleeding te zien gaf. Dat was eenvoudig ontzettend van smakeloosheid. Jammer en onbegrijpelijk van een vrouw die in haar spel zooveel smaak weet te leggen.

Het was, na alles wat ons in Germaansche gezwollenheid over deze tooneelspeelster was meegedeeld, een verrassing, een vrouw niet alleen van groote gaven, maar ook van zuivere kunstopvatting te zien in deze Magda uit Sudermanns *Heimath*.

Een banaal en conventioneel tooneelstuk is *Heimath*, met een tooneelvader, met twee tooneelminnaars, een dito ‘komische Alte’ wier komiek onuitstaanbaar is, en daartusschen Magda, de persoon voor wie het stuk gemaakt is, in hare verschillende schakeeringen van zelfgenoegzamen trots, onafhankelijkheidszin, beleedigde eer, kinderliefde en moederliefde.

Onder de vele malligheden die de Duitschers over Adèle Sandrock hebben uitgekraamd, behoort ook dat, terwijl andere tooneelspeelsters Magda spelen zooals Sudermann zich de persoon dacht, zij meer is dan de Magda van Sudermann; dat achter de gestalte door den dichter geschapen hare schepping staat ‘wie een riesenhafter und beinahe erschreckender Schatten, die Heroïne, die Tragödin’; en later: ‘Ihre Magda ist’ - schrikt niet! - ‘ein Ueberweib.’

De waarheid is dat Adèle Sandrock, zooals ook Eleonore Duse deed, de rol aanpast aan haar physiek. Reeds de groote, plompe figuur sluit alle gratie van beweging buiten; meer zooals zij zich in hare bewegingen weet te beheerschen, doet zij dit ook in haar spreken, haar kracht leggend in intelligent, natuurlijk, geestig zeggen, met nauw merkbare overgangen in de verschillende stemmingen. Het mooiste gaf zij wel in de beide tooneelen met haren vroegeren minnaar, waarbij zij aan het slot van het tweede, als zij kokend van verontwaardiging hem de deur uitjaagt, zich in haar volle kracht toont, maar steeds in stem en gebaar maat houdend, nooit een ‘Ueberweib.’ Soms zou wat meer innigheid niet schaden.

Niet kan ik meegaan met J.T. Grein die in een bespreking van eenige Magdavertolksters[1)] schrijft: ‘Above all the strongest feeling which rules Magda is maternity’, en die, op grond daarvan, aan Duse, Sarah Bernhardt, Mrs. Patrick Campbell verwijt, dat zij dit moederschap niet genoeg doen uitkomen. Ik merk op, dat in het geheele stuk eerst aan het eind van het derde der vier bedrijven van een kind gesproken wordt, en dat er vroeger ook zelfs niet op werd gezinspeeld, zoodat de mededeeling de toeschouwers evenzeer verrast als zij het Regierungsrat von Keller blijkbaar doet. Hoe nu de vertolkster van Magda heeft te toonen, dat het moederlijk gevoel alle andere gevoelens overheerscht, is mij niet duidelijk. Toch zou ik, in de enkele keeren waarin Magda van haar kind spreekt, bij Adèle Sandrock wat meer innige ontroering verwacht hebben. Het treffend moment aan het slot van haar laatste tooneel met von Keller, als zij, aan haar kind denkend, stamelt: ‘Mein süsses! Mein kleines! *Mio bambino! Mio pove-robum*...’ maakte door te groote soberheid weinig indruk.

1) J.T. Grein. Premières of the year. London 1900 p. 169.

Kon ik Adèle Sandrock's opzichtige kleedij - die den strengen Papa Schwartze en de heele familie moet hebben geergerd - niet rijmen met den smaak en de soberheid van haar spel, ook in de keuze van hare *partners* viel haar smaak niet te loven. Wat dat voor stijve klazen, droge zeggers en conventioneele declamators waren, hoe weinig die mannen zich in den gekleeden rok op hun gemak gevoelden, kwam vooral uit bij de vertooning van *Francillon*.

Ook over deze ‘Leistung’ van Adèle Sandrock hadden de Duitsche bladen weer niet kunnen nalaten dwaasheden te zeggen. Een Duitsch blad uit Riga, welks tooneelbeoordeelaar blijkbaar in Parijsche salons zijn ‘grandes et petites entrées’ heeft, wist te vertellen dat zij ‘den leichten Conversationston der Pariser Salons met Grazie und Geschmeidigkeit’ weet te treffen. Het Berliner Tageblatt zag in de manier, waarop zij in *Francillon* zich wreekt op haren ontrouwen man, door hem te doen gelooven dat zij hem op hare beurt ontrouw is geweest, ‘eine Art seelischer Blutgier, die sich an den Qualen ihres Opfers weiden will.’ Noch Adèle Sandrock zelf, noch de Duitsche beoordeelaars, in het vliegend reclame-blaadje geciteerd, schijnen gevoeld te hebben, dat voor de vertooning van dit stukje Parijsch mondain leven, een andere toon, andere bewegingen, een andere kleeding geeischt worden, dan de begaafde tooneelspeelster ten dienste blijken te staan. De ‘gratie’ die bestaat in haar man duwen in den rug en stompen in de zij te geven, als hij en zijn vrienden aan het uitpakken zijn over hunne vrouwelijke Parijsche kennissen van verdachte reputatie, lijkt mij niet de gratie die men van eene Marquise de Riverolles heeft te verwachten. Toch moet erkend worden dat hare intelligentie ook in deze rol Adèle Sandrock niet in den steek liet. Ik noem in het bijzonder het tooneel waarin Francillon haar man verhaalt, hoe zij hem naar het bal masqué gevolgd is, hem daar in het gezelschap van de beruchte Rose Michon heeft gezien en hoe zij zich toen ook de luxe van een cavalier betaald heeft, met wien zij in het Maison d'Or heeft gesoupeerd in een cabinet naast het zijne en naar hetzelfde menu als door hem gekozen was. Dat was werkelijk een mooi stukje vertelkunst, geestig, vol kleine trekjes van ingehouden toorn - ‘Blutgier’! - sober en van goeden smaak.

Maar hoe jammer dat een vrouw van zooveel gaven, en van gaven die om hare zeldzaamheid dubbel gewaardeerd mogen

worden, - werden niet ook in hare *Dame aux Camélias* de soberheid van hare opvatting en de kunst van de rol aan haar physiek te adapteeren geroemd? - een stel zoo middelmatige medespelers naast zich duldt als haar gezelschap uitmaken, en zoo weinig zorg besteedt aan de keus van haar repertoire. Is zij niet voor haar vierde voorstelling op het oude paradepaard *Deborah* van von Mosenthal komen aandraven?

Sophocles en Molière moesten goed maken wat wij op deze wijze aan hoogere dramatische tooneelkunst te kort gekomen waren.

De voorstelling van *OEdipe Roi* gaf ons het meesterlijk drama met de meesterlijke vertolking vereenigd, en overweldigend was de indruk. Op enkele oogenblikken geeft Mounet-Sully, naar mijn zin, te veel: te groote uitzetting, uitgalming, van stem - zoo bij zijn heengaan aan het eind van het 4e bedrijf -, te lang uitgesponnen stil spel bij het afscheid nemen van zijn kinderen. Maar welk een aangrijpend, diep gevoeld, fijn zielkundig gedetailleerd beeld van den rampzaligen koning vertoont ons zijn OEdipe! Wie beweerde daar, dat hier het mooie zeggen, de pose, domineerde en dat het leven ontbrak? Mij trof juist, dat de kunstenaar heel het drama in al zijn phases doorleeft. Bij elke schrede op den weg waarop hij de vreeselijke ontdekking nadert, zelf met meesterhand de instructie leidend in het proces dat met zijn veroordeeling eindigt, teekent elke bijzonderheid zich op zijn gelaat, in zijn gebaar, in zijn stem met een waarheid, een spontaneiteit als doorleefde hij alles op het oogenblik zelf voor het eerst. En wanneer men denkt dat Mounet-Sully deze rol reeds twintig jaar lang, in en buiten Parijs, telkens en telkens weer gespeeld heeft, dan waardeert men eerst recht den echten kunstenaar, die, in zijn kunst opgaande, geen routinewerk leveren kan, maar elken avond opnieuw het kunstwerk schept in heel zijn grootsche tragiek.

En na Sophocles Molière: *Tartuffe* en *Les précieuses ridicules*.

Tartuffe is voor intelligente en ervaren tooneelspelers een gemakkelijk speelbare rol. Molière heeft zijn hoofdpersoon, eer dat hij hem te zien geeft, twee bedrijven lang zóó duidelijk geteekend, dat wij den man met het vrome masker al kennen vóór dat hij nog een woord heeft gesproken. Wat Molière hem in het 3e en 4e bedrijf te spreken geeft, vervolledigt enkel het beeld dat wij ons van den zinnelijken huichelaar gevormd hebben. De kunstenaar,

die de rol vertolkt, kan, al naarmate van zijn temperament en zijn natuurlijke gaven, op het zinnelijke of het zalvende iets meer of minder licht laten vallen, maar voor het overige heeft hij zich slechts te laten gaan. Hij hoeft niets er bij te doen, niets er op te leggen, niets te onderstrepen.

Coquelin Cadet heeft dat bij zijne vertolking van Tartuffe geheel uit het oog verloren. Het zalvende verwaarloozende, en dat vervangende door dwaze extatische gebaren en oogverdraaiingen, zoodra er maar van ‘l'intérêt du ciel’ of ‘la gloire du ciel’ sprake is, smeert hij de zinnelijkheid er zoo dik op dat het stuitend wordt en men zich afvraagt hoe een vrouw als Elmire, zelfs waar het haar te doen is om Tartuffe in tegenwoordigheid van haar man te ontmaskeren, het twee minuten met zoo'n *brute* uithoudt. Hij gaat haar formeel te lijf en uit daarbij zulke dierlijke geluiden, dat het alweer onverklaarbaar wordt dat Orgon niet al veel eerder uit zijn schuilplaats onder de tafel te voorschijn springt.

Op één oogenblik slechts geeft Coquelin iets, zooal niet oorspronkelijks - zijn broer had in een in 1884 geschreven boekje over Tartuffe reeds iets dergelijks aan de hand gedaan - dan toch iets nieuws en aannemelijks te zien. Het is waar hij, nadat Orgon hem de deur heeft gewezen, *volte face* maakt met het beroemde:

C'est à vous d'en sortir, vous qui parlez en maïtre!

Gewoonlijk wordt deze tirade van het begin af met groote verhefflng van stem, vergezeld van een gebiedend gebaar, uitgesproken. Coquelin echter keert zich in gebogen houding naar de deur, neemt hoed en mantel en zegt, als was hij nog geheel onthutst over het gebeurde, met gedempte stem:

C'est à vous d'en sortir, vous qui parlez en maître!

om dan, al sprekende, langzamerhand zijn zekerheid en zelfvertrouwen te herwinnen en, onder het uiten van de bekende bedreigingen, het huis met éclat te verlaten.

In zijn element, het bas-comique, vond men Cadet eerst in enkele, meer koddige dan geestige, monologen, waarin hij zich de uitnemende *diseur* toonde, maar vooral in de *Précieuses ridicules*, als Mascarille, een van zijn vermaardste rollen. Hier kan Coquelin

zijn virtuositeit in het chargeeren vrij ontplooien, en hij laat zich niet onbetuigd; maar de gebaren en grimassen en intonatiën zijn toch alle echt, en hij doet alles op een wijs, als heeft hij zelf, voor de honderd en zooveelste maal, er nog echt plezier in.

En nog meer vreemde gasten zijn in aantocht. Ik heb er niets tegen; mits zij, die gewillig buitengewoon hooge toegangsprijzen betalen voor die buitengewone vertooningen, niet vergeten, dat er binnen de landspalen ook nog tooneelspelers wonen, die het aanhooren waard zijn; en dat - om iets te noemen - voorstellingen van *Op Hoop van Zegen* met kunstenaressen als Mevrouw Van der Horst en Mevrouw De Boer, van *Julius Caesar* met Willem Royaards en Bouwmeester hunne belangstelling niet minder verdienen.

Wie van een buitenlandsche reis terugkeert, wordt vaak verrast, tot ontroerens toe, door het eigen mooi van den vaderlandschen grond. Zoo vindt men, na eenigen tijd achtereen vreemde tooneelspelers te hebben genoten, allicht bij onze inheemsche kunstenaars een eigen mooi, dat de vreemde ons zóó niet geven konden. Men neme er de proef eens van.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Over het moderne in de Muziek. - Het eeuwfeest van Vincenzo Bellini.

Wat is modern?

Deze vraag, die vooral in onze dagen op allerlei gebied aan de orde is, wordt natuurlijk ook dikwerf gedaan waar het de Muziek betreft.

Nog kort geleden hebben twee Duitsche schrijvers over muziek zich met die vraag bezig gehouden.

Een hunner treedt daarbij in beschouwingen over de bijzonderheden der moderne muzikale techniek en bespreekt de groote verandering, die in de muzikale hulpmiddelen (harmonie, rhythmiek, stemvoering, figuratie, enz.) sedert het jaar 1850 heeft plaats gehad.

De ander heeft zich tot taak gesteld, den geest der moderne toonkunst te doorgronden, en komt daarbij tot de conclusie, dat Richard Wagner reeds verouderd is.

Beiden echter komen daarin overeen, dat zij aan het nieuwe onvoorwaardelijken lof toezwaaien.

Zij, die zich tot de bekenners van die ‘moderne’ richting rekenen, trachten te betoogen, dat in de daartoe behoorende muziek meer uitdrukking ligt dan in de vroegere, en spreken, waar zij de muziek van vroegere tijden stellen tegenover de moderne, van een ‘architectonisch-plastische’ en een ‘psychologisch-declamatorische’ melodie.

Het is eenvoudig een schermen met woorden. Nemen wij bijv. de zuiver instrumentale muziek. Welke groote vorderingen zijn er op dit gebied, van de technische zijde bezien, sedert Beethoven gemaakt en welke rijke hulpmiddelen hebben zich daar voor de

componisten geopend! Doch waar zijn de componisten, die met al het rijke materiaal, dat hun ten dienste staat, het van Beethoven in uitdrukking winnen of zelfs maar hem nabij komen? Van de vermeerdering en verbetering der technische hulpmiddelen der zuiver instrumentale mnziek wordt steeds ruimschoots gebruik gemaakt, maar de man, die op dat gebied een Beethoven in uitdrukking overtreft, moet nog komen. Onderscheidingen in architectonisch-plastische en psychologisch-declamatorische melodieën kunnen niets daaraan veranderen.

De man der bekenners van de moderne, of laten wij liever zeggen ‘allermodernste’ richting, is Richard Strauss. Het schijnt zoo, dat zij hem als den schepper van een nieuw kunstwerk der toekomst beschouwen. Wagner's genie sluit een groot verleden af. Met hem is afgerekend. Thans slaat men een zijweg in en hoopt aan het einde daarvan een nieuw beloofd land te bereiken.

Wat zal dit beloofde land zijn? Een ideale programma-muziek? Of wil men door de programma-muziek tot een nieuw dramatisch kunstwerk komen, hetwelk dat van Richard Wagner vervangt? Men zou zoo meenen dat dit een lange, zeer lange weg moet zijn, die op niets zoo uitloopen, en dat het dan eenvoudiger ware den weg te bewandelen, dien Wagner heeft aangewezen. ‘In de richting, die ik heb aangegeven - heeft de groote meester gezegd - is nog oneindig veel te doen.’ Waarom volgt men die richting niet en legt men zich liever toe op het componeeren van zuiver instrumentale programmamuziek, waarbij men allerlei spitsvondigheden te hulp roept, om zoo goed doenlijk uit te drukken wat men door de muziek alleen toch niet uitdrukken kan, en zijn best doet om ‘zoo dramatisch mogelijk’ te zijn?

Men zoekt dat dramatische overal aan te brengen, behalve in het drama. De grondbeginselen, die Wagner heeft geleerd, en die alleen betrekking hebben op het drama, wil men daar toepassen waar zij niet thuis behooren, en zelfs op het eenvoudige ‘lied’ past men ze toe. Zelfs de ijverigste voorstanders en verdedigers van Richard Strauss en zijne volgelingen keuren dit af.

De moderne componisten, die op het gebied der zuiver instrumentale muziek eene voorname rol spelen, schijnen er nog niet van overtuigd te zijn, dat de beginselen, die voor het ware dramatische kunstwerk als noodzakelijk erkend zijn, zoo maar niet

op een ander gebied kunnen worden overgeplant. Wagner zelf heeft er in zijne geschriften meer dan eens op gewezen en met voorbeelden uit zijne eigen werken betoogd, hoe onzinnig hij zou gehandeld hebben, indien hij in een symphonie op dezelfde wijze ware te werk gegaan als met de muziek in zijne drama's. Dit echter schijnen de belijders van den voortgang der symphonische muziek (Symphonie en Symphonische Dichtung) niet te gevoelen.

Er ligt meer dan de afstand van het genie tot het talent in dit onderscheid tusschen den grooten hervormer van het toondrama en hen, die zich van de voortzetting der programma-muziek een gouden toekomst voorspiegelen. Laatstgenoemden werken voort ‘in 's Blaue hinein.’ Wagner daarentegen wist van den aanvang af, wat zijn streven was en waarheen zijne pogingen moesten voeren. Het denkbeeld, waarvan hij uitging en waarvoor hij geleden en gestreden heeft, was het idealiseeren van het drama door middel van de muziek. Voor dat drama vond hij een vorm in de plaats van den wanstaltigen vorm waarin het ons in de *Opera* tegemoet treedt.

Wagner heeft daarbij in het bijzonder voor het muziekdrama gedaan wat Goethe en Schiller in het algemeen voor de Duitsche dramaturgie hadden gedaan of liever getracht te doen.

Toen Goethe en Schiller hunne pogingen vereenigden om het tooneel te Weimar tot de hoogte eener wezenlijke kunstinstelling op te voeren en daardoor aan geheel Duitschland een voorbeeld te geven, had de Duitsche dramatische kunst zich in den loop van bijna een eeuw langzamerhand uit zijn ruwen toestand weten op te heffen. Daartoe had o.a. bijgedragen het meer en meer vervangen der rondreizende tooneelspelerstroepen door vaste gezelschappen die in vaste theaters spelen. Verder de bemoeiïngen van Lessing ten aanzien van het tooneel, het meer en meer bekend worden met de werken van Shakespeare, de dramatische werken van Lessing, Goethe en Schiller, het oprichten van nationale theaters in Weenen (door Keizer Jozef II), Mannheim en Berlijn en het optreden van groote tooneelspelers, als Eckhof, Schröder en Iffland.

Opmerkelijk is echter, dat het Duitsche tooneelspel - d.i. het ernstige drama - en de Duitsche tooneelspelkunst in den loop van die ontwikkeling voortdurend waren blijven zweven tusschen natuurlijke en formeele kunst (namelijk tusschen het realisme en het idealisme) en dat nimmer getracht werd een verzoening dier

beiden tot stand te brengen. De bedoelde ontwikkeling was daarom ook geen geleidelijke geweest.

Nog tegen het einde der 17de eeuw verkeerde het Duitsche tooneel in een toestand van verwildering. Maar er waren ook geene dichters die, gelijk in Frankrijk, Engeland en Spanje, aan de dramatische kunst den weg wezen om zich in nationale richting op gezonde wijze te ontwikkelen. Van een nationale litteratuur was zoo goed als geen spoor te vinden. Voorliefde voor alles, wat uit den vreemde kwam, bestond er reeds vóór den dertigjarigen oorlog onder de aanzienlijke kringen en gedurende dien krijg nam zij nog voortdurend toe. Voor de vaderlandsche kunst was er geen plaats en enkele vaderlandslievende pogingen ter bevordering van die kunst vermochten niets uit te richten. Trouwens, het vermogen om hierin iets tot stand te brengen was niet groot. Zelfs werkelijk Duitschgezinde poëten en litteratoren, zooals de in zijn tijd zeer gevierde Martin Opitz, waren al tevreden, wanneer zij in betreklijk zuiver Duitsch vreemde modellen wisten na te bootsen.

Vooral was tijdens voornoemden oorlog de *Gallomanie* sterk toegenomen. Fransch was de mode van den tijd en bleef het tot over de helft der 18de eeuw. Nog in het jaar 1750 kon Voltaire uit Berlijn naar Frankrijk schrijven: ‘Ik leef hier als in Frankrijk; men kent hier slechts onze taal. Duitsch is slechts voor de paarden en de soldaten.’ Inderdaad was Duitschland zijn taal kwijt geraakt. Latijn was de taal der geleerden, Italiaansch die der zangers en andere musici, en hof en adel en al wat zich tot den beschaafden stand rekende sprak Fransch en zag verachtelijk neer op datgene wat op het gebied van poëzie en letterkunde in de landtaal geschreven werd. Op het tooneel duldde men alleen de Italiaansche opera-aria en de Alexandrijnsche verzen van het Fransche treurspel.

In het begin der 18de eeuw trachtte Johann Christoph Gottsched, dichter en professor aan de Hoogeschool te Leipzig, die mode dienstbaar te maken aan de verheffing van het nationale tooneel. Hem trok vooral het Fransche treurspel aan en op dat gebied wilde hij het Duitsche tooneel naar het model van het Fransche hervormen. M.a.w. zijn streven was, het bij de Franschen heerschende formalisme op het Duitsche tooneel over te planten en het spektakel makende naturalisme te verdringen.

Toen in 1725 de destijds beroemde actrice Frederike Karoline

Neuber met een tooneelgezelschap in Leipzig kwam, wist Gottsched haar over te halen, in plaats van de niets beteekenende Duitsche stukken goed vertaalde Fransche of door hem en zijne volgelingen naar het Fransche model gefabriceerde tooneelstukken te doen opvoeren, en dit in de hoop dat zoodoende langzamerhand het *regelmatige drama* ingang zou vinden, d.i. het drama dat niet door allerlei daartusschen gevoegde vertooningen en grappen uit zijn verband werd gerukt.

Er kwam inderdaad met de voorstellingen van dezen troep in dit opzicht verbetering in het Duitsche tooneelspel, ofschoon het nog lang duurde voordat de oude gewoonte geheel uitgeroeid werd en bij sommige tooneelgezelschappen de kluchten en hansworstgrappen tusschen de bedrijven der ernstige tooneelstukken nog tot ver in de tweede helft der 18de eeuw in de mode bleven. Veertig jaren na dit optreden van Neuber in Leipzig, schreef Lessing nog in zijne Hamburgsche Dramaturgie: ‘Vermuthlich zum ewigen Denkmale der Geschichte unserer Voreltern scheint der edle Hanswurst sich auf dem Theater der Hauptstadt des Deutschen Reichs erhalten zu wollen.’

Ongetwijfeld heeft Gottsched groote verdiensten ten opzichte van het Duitsche tooneel gehad. De aansluiting van dit tooneel aan het Fransche is voor het eerstgenoemde een tijdlang heilzaam en uit het oogpunt van goede zeden zelfs noodzakelijk geweest. Maar ongelukkigerwijze vervielen hij en zijn school in bombast en pedanterie, en waar zij oorspronkelijke drama's leverden, waren dit meestal vermomde copieën van Fransche stukken, waarin de zooeven genoemde eigenschappen in sterke mate voor den dag kwamen.

Gelukkig begonnen zich in Duitschland aldra teekenen te vertoonen, die er op wezen, dat men, zich aansluitende aan de nieuwe ideeën in andere landen, een betere richting uit wilde. Er openbaarde zich een sterk verlangen om zich los te maken van de stijve academische vormen, waarin dicht- en letterkunde zich bewogen, en terug te keeren tot de natuur.

Uit Duitsch-Zwitserland werd een flinke stoot aan de *Gallomanie* toegebracht. In Zurich begonnen de geleerden Bodmer en Breidner een strijd tegen de volgelingen van Gottsched en verdedigden, op de Engelsche litteratuur wijzende, de stelling, dat het wezen der poëzie niet bestond in de correctheid van den vorm maar in

levendige phantasie en warm gevoel, die bij den mensch alleen opgewekt kunnen worden door zin voor de natuur. In Duitschland dichtte Klopstock, door denzelfden geest bezield, zijne *Oden*.

De groote veldtocht tegen de Fransch-gezindheid op kunstgebied werd evenwel door Lessing gevoerd. Hij deed dit in critischen zin door zijne geschriften, in praktischen zin door zijne tooneelstukken. Niet tegen de Fransche dramatische kunst in het algemeen had hij het in zijne geschriften. Voor het *blijspel* had hij niets dan lof, en met vereering sprak hij van Molière. Maar tegen het Fransche *treurspel* was zijn strijd gericht, en dit op het Duitsche tooneel te hebben willen overplanten, laakte hij in Gottsched en de zijnen. Voor natuur en leven trad hij in het strijdperk en wees daarbij op Shakespeare, die als genie voor de Duitschers andere genieën zou wekken dan Corneille en Racine.

De denkbeelden omtrent het wezen der dramatische kunst, door Lessing in zijne geschriften ontwikkeld, heeft hij in zijne tooneelstukken in praktijk gebracht en daardoor een nog veel machtigere oppositie tegen de beginselen der school van Gottsched gevoerd. Zoo hij zich in zijne eerste proeven als dramatisch dichter (1747-1750) nog eenigszins afhankelijk toont van de Spaansche, Italiaansche en Fransche comediestukken, ofschoon er reeds een echt oorspronkelijk talent uit te herkennen is, in zijn treurspel *Miss Sara Sampson* (1755) stelt hij tegenover de opgeschroefde declamatie van het Fransche en van de Franschen nagebootste drama een groote natuurlijkheid en waarheid.

De opvoering van dit burgerlijk drama was de eerste groote daad op dit gebied; een ware oorlogsverklaring aan de Gottschedianen. Reeds dat dit stuk, in plaats van in verzen, in proza geschreven was, moest een groote stap vooruit genoemd worden, want doordat de dichter den tooneelspeler niet meer noodzaakte in gebonden rede te spreken, maakte hij het hem gemakkelijk te doen, wat hij in de eerste plaats van den acteur verlangde, d.i. eenvoudig en natuurlijk te spelen, of m.a.w. het werkelijke leven tot voorbeeld te nemen en met het zoo geliefde pathos te breken. En in zekeren zin dwong hij hem ook daartoe, doordien hij de stof voor dit drama uit de gewone kringen der maatschappij nam, en dus de acteur den weg van het pathos wel moest verlaten, wilde hij niet door het publiek uitgelachen worden.

Verbetering van de Duitsche theaterdichtkunst en tooneelspelkunst in de richting van natuurwaarheid bleef steeds het ijverig streven van Lessing en gretig greep hij elke gelegenheid aan om voor dit doel zelf te arbeiden. Zoo zien wij hem dan ook in het laatst van 1766 de uitnoodiging aannemen om bij het vaste theater, dat kort te voren in Hamburg was opgericht, als dramaturg en consulent op te treden.

Toen het treurspel *Sara Sampson* voor het eerst werd opgevoerd, was de nieuwe geest van den tijd, namelijk de zin voor natuurwaarheid, reeds eenige jaren in het spel van sommige tooneelspelers merkbaar. Wat men de Hamburger school noemde, met acteurs als Eckhof, Ackermann en Schröder aan de spits, heeft niet weinig bijgedragen om dien geest in het tooneelspel aan te wakkeren.

Ongelukkigerwijze werd de weg, die door de Hamburgsche school was aangewezen, ten laatste een dwaalweg. Natuurlijk spel, doch met behoud der schoonheid van vorm, was het beginsel van die school. Van lieverlede echter maakte men de schoonheid aan de waarheid ondergeschikt. En door het te veel ijveren tegen de formalistische manier van tooneelspelen der Franschen kwam men langzamerhand tot de mode van oppervlakkige en weinig zeggende tooneelstukken en tot een oppervlakkige natuurlijkheid in het spel. Terwijl acteurs als Ackermann, Eckhoff en Schröder zich vormden en schoolden door aanschouwing van de natuur zelve en ook door het bestudeeren der werken van een Molière, Lessing en Shakespeare, zagen zij, die tot den achteruitgang der tooneelspelkunst medewerkten, hun ideaal in Iffland en Kotzebue, die op de werkingen der zoogenaamde natuurlijkheid speculeerden en haar derhalve meer en meer overdreven.

Vandaar dat de latere acteurs in de zoogenaamde burgerlijke drama's, die aan het alledaagsche levan ontleend waren, dikwijls zeer veel verdienstelijks leverden, terwijl zij zelden in staat waren zich te verheffen tot den stijl van het hoogere, ideale drama.

Het is niet te verwonderen, dat in die tijden Iffland en Kotzebue de theaterhelden waren. Zij zijn de meest begunstigden en vormen bijna overal de kern van het repertoire.

Zóó was de toestand van het Duitsche theater, toen Goethe en Schiller gezamenlijk pogingen aanwendden om de dramatische kunst tot een populair-ideale kunst te verheffen. Er waren teekenen, dat

men iets anders wilde. Een reactie tegen de steeds oppervlakkiger wordende natuurlijkheidsrichting deed zich in de laatste jaren der 18de eeuw op verschillende plaatsen gevoelen, hoewel bescheiden. Er ontstond een verlangen naar een meer ideale wijze van tooneelspelen. In Hamburg, Mannheim, Berlijn, Weimar had de tooneelspelkunst reeds een hooge vlucht genomen of nam zij die. In een brief van 31 Augustus 1798 schreef Schiller aan Goethe, in een tijdschrift of nieuwsblad te hebben gelezen dat in Hamburg het publiek volop genoeg had van de stukken van Iffland en consorten, en zich beklaagde over de vele herhalingen daarvan. Kan men daaruit afleiden - zegt hij -, dat dit ook in andere steden de meening is, dan zou mijn *Wallenstein* op een gunstig moment komen.

De taak, die Goethe en Schiller vrijwillig op zich namen (namelijk een idealen stijl en taal te vinden voor de dramatische kunst in Duitschland), was in dubbel opzicht moeilijk, want zij hadden bij elk nieuw werk, voor het beoogde doel geschreven, eensdeels met een naar verstrooiing verlangend publiek te doen, dat slechts geamuseerd en geroerd wilde worden, en anderdeels met een realistischen tooneelspelerstroep, die over het algemeen den smaak van dat publiek huldigde.

Als dramatisch dichter heeft Schiller veel meer voor dat doel gedaan dan Goethe. Laatstgenoemde wekte zijn vriend op tot het scheppen van werken, om die dan zelf als leider van het theater te Weimar op de best mogelijke wijze te doen opvoeren en zoo als voorbeeld in de wereld te zenden.

Schiller deed met ieder nieuw werk een poging om het tooneel te verheffen, te idealiseeren. Daarom kon ook Wagner te recht zeggen: ‘Nie hat ein Menschenfreund für ein verwahrlostes Volksleben gethan was Schiller für das Deutsche Theater that.’

Het is voorzeker te betreuren, dat de Weimarsche hervorming der tooneelspelkunst langzamerhand zelf weder in een eenzijdige richting verviel. De beste tooneelspelscholen, die zich in Duitschland gevormd hadden: de oudere Hamburger School, die de natuurwaarheid tot uitgangspunt nam, en de jongere Weimarsche school, die in de meer idealistische richting streefde, zouden aanvankelijk gemakkelijk aanknoopings- en vereenigingspunten hebben kunnen vinden, doch in plaats van naar verzoening te trachten,

vervielen zij beide van lieverlede in eenzijdigheid en tevens meer en meer in het oppervlakkige. Eerstgenoemde school had zich voornamelijk op het conversatiestuk, op het roerende burgerlijke drama in proza toegelegd, laatstgenoemde op het versdrama en op de werken van een zoogenaamd hoogeren stijl.

Het Duitsche publiek, dat aanvankelijk zoo heftig bewogen werd door de elementaire kracht, die in werken als *Götz von Berlichingen* en *Die Räuber* te voorschijn trad, bleek over het algemeen geen begrip te hebben van den lateren eigenlijk klassieken arbeid der groote dichters, die voor het idealiseeren van het Duitsche theater ijverden, en scheen er ook niets voor te gevoelen.

Wat de werken van Schiller alleen te weeg brachten, was dat zij de kiem legden tot de nationale geestdrift (vooral door *Wilhelm Tell*) bij de Duitsche jeugd, de toekomstige strijders in den vrijheidsoorlog, maar dat ideale verdween na dien oorlog alweer spoedig en daarmede de snel opgevlamde uitwerking van Schiller's drama's. Aan de eigenlijke taak - namelijk om ook de Duitsche tooneelspelkunst aan een idealen stijl te helpen en vóór alles aan een ideale taal - leden de pogingen der beide dichters schipbreuk.

Op al dien arbeid later terugziende, moest Goethe op den avond van zijn leven dan ook bekennen: ‘Ich hatte wirklich einmal den Wahn, als sei es möglich ein deutsches Theater zu bilden. Ja, ich hatte den Wahn, als könne ich selber dazu beitragen und als könne ich zu einem solchen Bau einige Grundsteine legen. Ich schrieb meine *Iphigenia* und meinen *Tasso* und dachte in kindischer Hoffnung, es würde so gehen. Allein es regte sich nicht und rührte sich nicht und blieb Alles wie zuvor.’

Zal het ook zoo wezen met de werken van hem, die aan de muzikaal-dramatische kunst nieuw leven gaf, d.w.z. zal het voorbeeld, door hem gegeven, ook blijken van slechts korte uitwerking te zijn?

Wanneer wij nagaan, wat er sedert den dood van Richard Wagner in Duitschland op muzikaal-dramatisch gebied is verricht, dan kan dit ons nog niet veel verwachting geven van de toekomst. De muziekdrama's, of opera's, of welken naam men daarvoor bezige, vertoonen maar zelden het bewijs, dat de componist volkomen doordrongen is van de beginselen, die in dit kunstgenre, sedert zijn hervorming door een groot meester, behooren te worden toe-

gepast. De voortbrengselen op dit gebied zijn òf te veelslachtig, zoodat men eigenlijk niet weet, van welk systeem de componist is uitgegaan, òf zij breken bijna geheel met de bedoelde beginselen en keeren naar de oude Opera terug. En wat de slaafsche navolgers van Wagner betreft, dezen missen doorgaans het noodige talent om hunne scheppingen genietbaar te maken.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de meest talentvolle onder de Duitsche componisten van onzen tijd zich van het muziekdrama afwenden en liever het gebied van zuiver instrumentale muziek betreden. Is het omdat zij gevoelen, dat zij in het dramatisch-muzikale op te grooten afstand zouden blijven van hun voorbeeld en daarom vergelijkingen vreezen?

Dat is zeer goed mogelijk, en in dat geval is het begrijpelijk dat zij er de voorkeur aan geven zich op het gebied van de symphonie en de symphonische Dichtung te bewegen, waar zij geen concurrentie te duchten hebben, die hen zoo onmiddellijk en zoo geweldig drukt.

Maar dan ook mag men van hen eischen, dat zij hun gebied streng van het andere afscheiden en van de muziek niet iets verlangen wat zij niet geven *kan*.

Maar de componisten willen nu eenmaal ‘modern’ zijn en omdat zij wel weten dat zij, om succes te hebben, in de kunst die zij zich uitgekozen hebben het oude voetspoor moeten verlaten en nieuwe wegen moeten inslaan, trachten zij deze kunst, die een zoo schoon verleden heeft, door allerlei spitsvondigheden te moderniseeren.

Modern is alles wat van het vorige afwijkt. In dien zin was ook de componist, die dezer dagen in Italië op bijzondere wijze herdacht wordt, modern te noemen.

De componist, van wien hier sprake is, heet Vincenzo Bellini. Zijn geboortejaar wordt in verscheidene Lexica op 1802 gesteld, doch daar, volgens de berichten, de honderdste verjaardag der geboorte van den Italiaanschen meester op 1 November 1901 in zijn geboorteplaats Catanea op Sicilië feestelijk zal gevierd worden, mogen wij wel aannemen, dat dit laatste jaartal het juiste is en geloof ik, dat wij gerust kunnen medevieren, wanneer wij er lust toe gevoelen.

In de algemeene geschiedenis der muziek heeft Bellini geen bijzondere beteekenis, maar Italië heeft het recht hem te vieren, want hij heeft de eer van zijn land ook in den vreemde waardig opgehouden. En ook de muziekliefhebbers van andere landen dan Italië hebben reden tot dankbaarheid jegens Bellini, want hij heeft hun door zijne opera's de gelegenheid geschonken, zich in den zang der beroemdste kunstenaressen te verlustigen. Geen van de beroemde zangeressen heeft nagelaten de opera's *Norma, La Sonnambula, I Puritani* op haar repertoire te brengen en met de rol, die zij er in vervulden, hebben zij de schitterendste triomfen behaald.

Bellini behoorde tot een toonkunstenaarsfamilie; ook zijn vader en zijn grootvader waren toonkunstenaars van eenigen naam geweest.

Hij toonde reeds vroeg zeer veel aanleg voor muziek en dat talent werd door zijne ouders dermate aangekweekt, dat hij op 18-jarigen leeftijd werd opgenomen onder de leerlingen van het Conservatorium te Napels, waar hij het onderricht van Tritto en Zingarelli genoot en zich voornamelijk toelegde op zang, compositieleer en contrapunt.

Niet lang duurde het, of hij trad op met verschillende compositiën, eerst met kleinere, daarna met grootere. Er bleek uit, dat hij een natuurlijk en oorspronkelijk talent bezat, maar dat zijne harmonische kennis gebrekkig en onbeholpen gebleven was. Dit zelfde viel op te merken bij de eerste opera's, die hij schreef. Zij heetten *Adelson e Salvina* en *Bianca e Fernando*. Laatstgenoemde opera werd den 30sten Juni 1826 met buitengewonen bijval in het theater *San Carlo* te Napels opgevoerd. Men begon Rossini eenigszins moede te worden en schonk daarom des te meer bijval aan dezen jongen man, die, naar men meende, nieuwe wegen insloeg en wiens zangmuziek een eigenaardige bekoorlijkheid had.

Een grooteren triomf nog vierde Vincenzo Bellini met zijn opera *Il Pirate* (opgevoerd in het *Scala*-theater te Milaan in den winter van 1827), omdat daardoor zijn naam zich buiten de grenzen van Italië verbreidde. Op verschillende buitenlandsche tooneelen werd deze opera opgevoerd.

Op haar volgde *La Straniera*, die in 1828 mede te Milaan en met denzelfden bijval ten gehoore werd gebracht.

Tot op dezen tijd was Bellini steeds gelukkig geweest in zijn dramatische loopbaan. Minder gelukkig was hij met *Zaïra*, een

opera, die in 1829 te Parma gespeeld werd voor de inwijding van den nieuwen schouwburg. De dichter Felice Romani had de heldin van zijn dichtstuk aan Voltaire ontleend en vleide zich, dat de muziek van Bellini de droefgeestige zachtzinnigheid der jonkvrouw uitstekend zou weergeven. De rol echter van Sultan Orosman vereischte een kracht van toon, welke Bellini niet tot zijn beschikking had. Misschien ook kon deze, die niet gemakkelijk werkte, er geen tijd genoeg aan besteden. Hoe dit zij, de opera had geen succes.

Op *Zaïra* volgde in 1830 (voor de eerste maal te Venetië) de opera *I Capuleti ed i Montecchi*. Ook hiervan was het succes zeer groot. Toch was het onderwerp voor het talent van Bellini te machtig. De aaneenschakeling van teedere, pathetische en verschrikkelijke tooneelen, die Shakespeare voor ons in *Romeo en Julia* ontvouwt, in muziek uit te drukken, vordert grooter kracht dan waarover Bellini beschikken kon. Hem gelukte in hoofdzaak alleen de uitdrukking van teederheid en weemoed. Toch is dit werk van den Italiaanschen componist zeer lang op het repertoire der opera-theaters gebleven, hetgeen voornamelijk daaraan is toe te schrijven dat de rol van Romeo een parade-rol voor alle altzangeressen werd.

Hoezeer de hier genoemde opera's Bellini een grooten naam in zijn land en daarbuiten deden verwerven en hem overal grooten bijval bezorgden, was het toch eerst met *La Sonnambula* en vooral met *Norma* dat hij groote beroemdheid verkreeg.

De titelrol in *La Sonnambula* werd voor de beroemde zangeres Pasta geschreven, die er groote geestdrift mede opwekte. Nog meer bijval echter viel aan *Norma* ten deel. Het tekstboek, door den dichter Romani vervaardigd, is een waar meesterstuk en Bellini heeft in de beide heldinnen Norma en Adalgisa zoowel wat het dramatische als wat het lyrische betreft, het beste geleverd waartoe zijn genius in staat was.

De rol van Norma is steeds een der geliefkoosde rollen der groote zangeressen geweest. De meeste beroemde zangeressen, zooals Pasta, Grisi, Malibran hebben er in trachten uit te munten en elkander te overtreffen. Om die rol goed weer te geven, moet men niet slechts zuiver en onberispelijk kunnen zingen, maar ook alle gaven eener tragédienne en veel hartstocht bezitten.

Het oordeel van hen, die de *Norma* als het meesterstuk van

Bellini beschouwen, wordt door het getuigenis van den componist zelven bevestigd. Op zekeren dag werd hem te Parijs door een dame gevraagd, welke van zijne opera's hij voor de beste hield. De vraag bracht hem eenigszins in verlegenheid en hij gaf een ontwijkend antwoord. Doch de vraagster hield aan en vroeg: ‘Maar als gij nu eens met al deze partitiën op zee waart en gij leedt schipbreuk?’ - ‘O!’ riep hij uit, zonder haar te laten uitspreken, ‘dan zou ik alles opofferen en de *Norma* redden.’

Het buitengewoon succes van *Norma* kon Bellini troosten met het fiasco van zijne opera *Beatrice di Tenda*, die voor de eerste maal in Venetië tijdens het carnaval van 1833 gegeven werd. Met deze opera nam hij afscheid van zijn vaderland, om er nimmermeer terug te keeren. Ingevolge uitnoodigingen ging hij in dat zelfde jaar naar Parijs en daarna in gezelschap der zangeres Pasta naar Londen, waar *Norma* en *Beatrice di Tenda* met grooten bijval ten tooneele werden gevoerd.

In het jaar 1834 naar Parijs teruggekeerd zijnde, legde hij zich met ijver toe op de studie der Fransche muziek en schreef, als vrucht daarvan, de opera *I Puritani*, die nog in hetzelfde jaar daar werd opgevoerd en met buitengewonen bijval ontvangen. In dit werk was, uit het oogpunt van compositie, een merkbare vooruitgang te zien bij vroegere werken. De harmonie is fijner bewerkt, de instrumentatie heeft meer afwisseling en is krachtiger geworden. Het is ontegenzeggelijk de degelijkste opera van Bellini.

Na het schitterend succes met *I Puritani* behaald, had Bellini de keuze om twee opera's voor den schouwburg *San Carlo* in Napels te componeeren, waarvoor men 15.000 gulden bood, en eén opera voor Parijs. Hij koos het laatste, en het was zijn innigste wensch, met zijn nieuwe werk op het groote nationale tooneel in Frankrijks hoofdstad succes te behalen. Met het oog hierop bestudeerde hij behalve de Fransche muziek ook nog met grooten lust en ijver den rhythmus der Fransche taal en den Franschen versbouw.

De componist was toen nog jong - eerst 32 jaar. Hij had nog tijd genoeg om veel te leeren en welke toekomst kon men niet voorspellen aan een kunstenaar, die, zoo jong nog, zijne werken op de eerste Fransche en Italiaansche tooneelen zag opvoeren.

Het noodlot wilde het echter anders. Om zich te beter aan de nieuwe opera te kunnen wijden, had Bellini zich op een landgoed in Puteaux bij Parijs teruggetrokken. Daar wachtte hem de dood. Hij werd plotseling aangetast door een ingewandsziekte, die hem den 24sten September 1835 aan de wereld ontrukte.

Zijn vroegtijdige dood verwekte overal deelneming en rouw. Zijn begrafenis te Parijs was indrukwekkend en in zijn vaderland hadden schitterende rouwplechtigheden plaats en werd in zijn geboorteplaats een monument voor hem opgericht.

Bellini vormde met Rossini en Donizetti het driemanschap, wier werken gedurende vele jaren op muzikaal-dramatisch gebied de heerschappij hebben uitgeoefend, en dit niet alleen in Italië maar ook overal elders.

Van deze drie was Rossini de geniaalste, maar ook Bellini en Donizetti hebben door hun wezenlijk groot talent de beminnaars van muziek, en vooral van schoonen zang, zeer aan zich weten te verplichten.

Beschouwt men Bellini van het Italiaansche standpunt, dan moet men erkennen, dat hij voor den gang van de ontwikkeling der moderne Italiaansche muziek van groote beteekenis is geweest.

Onder alle navolgers van Rossini is hij de meest zelfstandige en de oorspronkelijkste. Hij bezat niet de groote genialiteit van Rossini, doch daarentegen verviel hij ook nimmer, als deze, in nonchalance en zorgelooze schrijverij.

Bellini kan geen dramatisch componist in den strengen zin van het woord genoemd worden, daar geen zijner opera's een dramatisch geheel vormt.

In den zang echter treedt niet zelden het dramatisch element op den voorgrond. Bovendien leeft er in dien zang een diep doordringend gevoel. Bellini gebruikte, in tegenstelling met Rossini, korte melodische phrases, waarin hij de dramatische uitdrukking van elken toestand samendrong. Die overigens goed gerhythmeerde phrases heeft het publiek aanstonds gevat, wijl zij bevallig en vol uitdrukking zijn.

Bellini streefde er naar het wezenlijk dramatische in den zang te leggen en dezen te ontdoen van alle Rossiniaansche phrases en coloraturen. De schaduwzijde daarvan was, dat hij zich om het orkest al zeer weinig bekommerde; zijne instrumentatie was zeer

onbeduidend. Ook als harmonist was hij gebrekkig en in de behandeling van groote scènes zeer onhandig. Zijne finales en ensemblestukken zijn luidruchtig zonder dramatisch te zijn en maken weinig anderen indruk dan op het gehoor. De hoofdverdienste in de dramatische werken van Bellini is - om dit nog eens te doen uitkomen - de behandeling van den zang. Daarop heeft hij al zijn kunnen aangewend. De opera van dezen maestro is eigenlijk de melodie der zangstemmen. Daarin concentreert zich alles, het overige is van weinig of geen beteekenis. En deze melodie onderscheidt zich door liefelijkheid, maar ook door.... sentimentaliteit, die op den duur verslappend werkt en naar krachtiger kost doet verlangen, waaraan de componist ons echter niet helpen kan.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

October.
Moderne Psyche.

De herfst brengt een neiging mee tot beschouwen en overpeinzing.

Waarom er niet aan toe te geven! Het staatkundige leven van den tijd is tegelijk zoo verward en zoo eentonig, zoo weinig beteekenend en zoo stuitend dat het dikwijls de moeite van een verhaal niet loont. Hoe weinig drukt de politiek de gevoelens uit die de menschheid waarlijk in beweging brengen! Als kleed past zij niet meer. Men kan dat kleed gebruiken om er een groteske rol in te spelen; maar voor de ware gestalte van de menschenziel deugt het niet.

De moderne Psyche - de nieuwste, gaafste menschenziel, ongerept zooals de morgen van den komenden werelddag haar deed geboren worden, - dat is eerst een voorwerp van beschouwing!

Wie zal daarbij onze leider wezen?

Want de wil om te zien en de ernst van het pogen zijn niet voldoende. Men moet buiten de beperking van zijn eigen engen kring kunnen komen, men moet door zijn kennis een uitgestrekt terrein beheerschen, - en dan nog! Met kennis die louter uit kennis bestaat komt men niet heel ver in het onderscheiden van de intieme dingen der menschelijke ziel; - men moet onder de contrasten van de opvolgende en gelijktijdige toestanden der menschheidsziel *geleefd* en geleden hebben om den blik te kunnen krijgen en zich een oordeel te vormen. Dan eerst, - door zijn capaciteit voor verdriet en vreugd aan de dingen, door zijn ervaring en door zijn weetlust, door zijn talent om indrukken steeds frisch te houden, - eerst dan verwerft men zich het vermogen om dat heel vage verschijnsel dat men de psyche van de menschheid noemt onder een bepaalden vorm in het vizier te krijgen.

Voor ons, gewone menschen, is een gids noodig.

Maar wij hebben hem.

Karl Lamprecht, de Leipziger professor, heeft een boek in 't licht gegeven met den titel: *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*[1]. Dat werk lijkt mij nog iets meer te zijn dan enkel een boek: het is een daad.

De naam van Karl Lamprecht is in den laatsten tijd genoeg bekend geworden. Hij is een geschiedenis van Duitschland begonnen te schrijven die hem de vijandschap van de meesten zijner collega's professoren heeft op den hals gehaald.

Waarom?

Omdat het boek met de pretentie aankwam van een nieuw geheel te zijn en te zullen zijn, een aanspraak, waaraan niemand vond dat het inderdaad voldeed. Er volgde een jarenlang twistgeschrijf, en het was daarbij niet alleen te doen om kritiek en verdediging van Lamprechts Duitsche historie, maar ook om richting en opvatting van geschiedenis en geschiedschrijving.[2] Gelukkig kan men den Leipziger professor in dien strijd niet noemen; hij bleek noch geheel opgewassen tegen het exacte weten van zijn verschillende tegenstanders, noch in staat zijn eigen denkbeelden tot klaarheid voor zich zelf te brengen. En zijn boek bleef voorloopig liggen.

Het scheen dat Lamprecht, een man van groote beloften, en zeker nog van meer dan beloften, had afgedaan.

Maar hij heeft zich gewroken op het lot.

Hij is op nieuw in de leer gegaan. De degelijke man in hem begreep dat hij met zijn Duitsche historie op een verkeerd spoor was gekomen. Lamprecht had gedacht dat hij uit de middeneeuwen, waarvan hij een gedeelte goed kende, zoo maar rustig kon voortgaan met nieuwe Duitsche geschiedenis te beschrijven totdat hij aan 't slot kwam. Maar de pauze in zijn werk, de strijd, de teleurstelling en het verdriet, ook het vertrouwen op zijn krachten en de trots om iets nieuws te doen, brachten hem tot het inzicht dat men ware geschiedenis - historie die iets beteekent voor de menschen - niet schrijven kan, wanneer men niet tot steunpunt en tot basis van vergelijking de kennis heeft van het heden, het eenige leven dat men direct in zijn volheid en samenhang kan kennen. En hij heeft zijn Duitsche historie

1) Berlin, R. Gaertner, 1902.

2) Ik heb hierover vroeger gehandeld in *De Gids*, October 1896: *Karl Lamprechts ideeën*.

vervolgd door van de 17e eeuw over te springen tot de laatste jaren van de 19e eeuw, en de studie te maken, die geleid heeft tot dit boek: *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*.

Het is een daad. Dit boek is geleefd, zegt de schrijver van zijn werk. Ik geloof het graag. Lamprecht heeft niet maar eenvoudig de bewegingen van zijn tijd en zijn tijdgenooten geöbserveerd, hij heeft niet wat prentjes en boeken op zijn studeerkamer bekeken en gelezen, maar hij is midden in de strooming gegaan en heeft de wateren tegen zijn borst voelen aankloppen.

Dat is de groote beteekenis van het boek. Een geleerd man, een man, aan methodischen, nauwkeurigen arbeid gewoon, heeft van het leven om hem heen willen leeren. En leeren kan men niet, of men moet gelooven. Lamprecht heeft geloofd aan de ideeën, de gevoelens en de voorgevoelens die hij om zich heen zag geboren worden, - geloofd, zonder toch zijn bezinning te verliezen. Dan heeft hij ze beschreven, midden uit het leven grijpend, met zijn ziel en zijn bezinning. Waarlijk een wonder, want het is niet een boek dat ons het leven van gisteren geeft, maar het brengt ons leven van heden, - bijna had ik gezegd van van morgen en van morgen.

Het karakteristieke leven van onzen tijd toont hij ons in het aesthetisch gevoel van de kunstenaars; de twintig jaren voorafgaand aan het eind der 19e eeuw hebben een geheele verandering gebracht, niet in politiek of vormen van samenleving, niet op godsdienstig en zedelijk gebied, maar in de opvatting van de kunst. Zoo gaat het aesthetisch gevoel voorop, en wijst den omkeer aan die zich langzamerhand voorbereidt op het overig terrein van de menschelijke werkzaamheid.

Welk is het nieuwe beginsel van de kunst?

Het is een dieper teruggrijpen in het gevoel der menschheid, een tot bewustzijn brengen van sensaties en prikkels die tot het onbewuste leven behoorden, een breuk met de historische vormen van gedachten en gevoelens.

De muziek, de schilderkunst, de poëzie gaan terug tot den klank van den toon, van de kleur, van het woord, tot de directe oogenblikkelijke impressie van het muzikale geluid, van het gekleurde licht, van het gesprokene. Daaruit bouwen zij hun wereld op. Eerst naturalistisch: het nieuwe element zoekt nieuwe onderwerpen in de werkelijke wereld, waaraan het zijn kracht kan toonen; - maar dan trekt het zich in zich zelf terug en geeft

uitsluitend stemmingen; totdat het versterkt en verrijkt, van zichzelf voldaan, een nieuwe wereld uit zichzelf projecteert van klanken, kleuren en woorden, een symbolische wereld; om, als laatste transformatie, misschien, een herschepping te beproeven der sociale en godsdienstige symbolen van de bestaande samenleving.

In dat opzicht vraagt de aandacht het werk van Nietzsche, waarin wijsbegeerte en godsdienst een aanloop tot hervorming hebben genomen....

Nietzsche en Wagner zijn de twee helden van de geestelijke beweging in Duitschland; de een als de voorbereider die de innerlijke kracht van de aesthetische hervorming heeft bewezen door haar als een wedergeboorte van den maatschappelijken mensch te beschouwen, en een vereeniging der Kunsten tot doelwit te nemen; de ander, omdat hij van het kunstgevoel uitgaand aan de behoefte naar wedergeboorte haar hoogsten mystischen vorm heeft gegeven.

Het is mijn bedoeling niet, hier een denkbeeld te geven van Lamprechts werk, ik wil alleen opwekken het te lezen, en te overpeinzen in deze dagen van het eindigende jaar. Ook maar een schema te schetsen van zijn inhoud is een ongedane en niet te doene zaak.

Het boek is geleefd - en leeft en is levendig. Het verbindt met redeneering en historisch betoog beschrijving van personen, portretten en biographiën, en het is maar hier en daar pedant. Ik zal niet zeggen dat het geen zwakke partijen heeft, maar op 't oogenblik wil ik ze niet aanwijzen, wil ik geen aanmerkingen maken.

Waarom niet?

Omdat die fouten vervallen bij de éene groote verdienste: het krachtige en overtuigende relief dat het boek geeft aan het leven van heden, aan de moderne psyche.

Het is noodig dat wij weten hoe rijk en veelvuldig het nieuwe leven is, om lust te hebben in den dageraad en niet terug te zeuren naar het afgedane.

B*.

De zelfkant der samenleving.

De man uit de slop.
I.

Op de kermis, in den tuin van 't Volkspaleis, lawaaide hij bij 't Hooft van Jut.

Met de groote, grove voeten diep gezakt en geplakt in den weeken, natten grond, nog dras en rul van vorige dagen, toen 't zoo regende, stond hij onwrikbaar-vast tegen al 't aanklotsend, zwellend gewoel, schonkte en wrong hij in die dringende volte, die hem bijna verdrong, hij de man uit de slop, de lange Pier, niet voor een beetje drukte bang, nu-eerst recht in zijn kracht - en hij riep: sla d'er op, sla d'er op! Wie hêt er nog kracht, sla d'er op!

De menschen weken, de menschen keken, onthutst en vol ontzag voor den hompigen hamer, die zwaaide en hen wel eens kon raken.

Met elken slag schichtte het wijzerplaatje flikker-tikkelend omhoog.

Na elken bons rakkelde het rikkelend-snel omlaag, met maar even tusschen ophouw-en-neerval het spetterend knalletje van 't vuurdopje, als teeken van hoogste bereiken. Zoo vaak als hij maar wilde, sloeg hij het cijfer in top. 't Leek kracht en 't was handigheid, niet meer dan het raak-juiste treffen.

‘Zoo gaat 'et, zoo gaat 'et, schreeuwde hij, al weer heffend zijn hamer. Ga je gang, gang je gang! Vier keer voor een dubbeltje, twee maal voor 'n stuiver. Wie hêt er nou kracht? Sla d'er op, sla d'er op!’

En enkelen lieten zich verlokken.

Een zware schipperskerel sloeg mis, keek vreemd op toen 'n bleekzuchtige stadsslungel, aan krachtoefenen gewo on, raak sloeg, het cijfer wel haalde.

Wie veel schampers maakte, keek sip of lachte dom, betaalde zwijgend, en ging maar heen. Deftig volk schouwde spottend, tastte heel voornaam buiten den zak, voor zulke ontspanning te fatsoenlijk, ook te lammenadig.

En al-maar-door lawaaide hij, met heesche stem en met hamerslag, met wiekenden zwaai en schaterlach, zich cirkelend een ruime plaats, een eigen ruimte, luid rèllend om klanten. Hij pofte en sloeg maar door, wel bewust, dat, als-ie ophield de hossende drommen hem zouden overstormen.

't Had de geheele week geregend, geregend in allerlei variaties. Begonnen was het met zachtjes te siepelen, drie dagen achtereen, 'n motregen heel fijntjes, maar die alles doordrong, z'n kleeren doorweekend. Toen kwamen wilde buien, slaande en striemende in wilde vaart door den tuin, die vermodderd en versopperd hol en leeg spookte met geen menschen bijna erin; - in dagen soms geen handgeld.

Maar gister, tegen den avond klaarde 't weer op, en vandaag Zondag, broeide het zelfs warm, met flakkers van 'n gele zon, die schel vlamden in de lucht, wel erg vreemd voor October. De kermis propte zich vol, zoo vol als een eitje. Hij zou zien zijn schâ in te halen, en lawaaide en ham erde in 't rond.

Maar het volk in den vollen tuin bleef dringen en wringen, drong hem haast weg van zijn plaats, duwde hem plat tegen zijn eigen paal, tegen z'n hoofd van Jut, en 't scheelde maar weinig of ze namen en voerden hem mede in 't bolderhollend hossen.

Zijn groevig-verweerde kop, kop van ergernis en verbeten woede op een lammig lijf, door zuipen verzwakt, met drank weer recht-op gehouden, vertrok zich tot een sarrenden grijns - en zijn kop zettend tegen den paal, den rug krom tegen de volte in, trapte hij als 'n hengstig paard, stompte en duwde tegelijk, hield daarmeê wel wat ruimte.

In stuwend en stampend geweld joegen en joelden nu de kermisdrommen langs zijn rug heen, hem voorbij.

Als een stier bleef hij staan, het hoofd tegen den paal, 't lijf achteruit gekromd, en weerstond elken drang.

Toen, met een ruk, nu de volte even dunde, de grootste troep net voorbij, keerde hij zich om, greep z'n hamer, voor dien hamer maar weinig schot, en sloeg en cirkelde ermeê in 't ronde, zich opnieuw meerdere ruimte makend.

Hij plette en plofte neer op zijn hoofd van Jut, schreeuwde en schalde luid: ‘ga je gang, ga je gang! Sla d'er op, sla d'er op!’ niet van plan zich door 't hossend gedrang te laten weerhouden.

Zijn heesch geluid en de ploffende hamerslagen rumoerden dooreen - en hij cirkelde, zwaaide al maar door, ruimte houdend voor zijn nering, nu te midden van 't stuwende, hossende volk, een kracht-patser, 'n kracht-koning, vol geweld.

Hij stond ganschelijk vrij in den wijkenden, zwarten kijkkring van menschen - een ieder vol respekt voor den hamer. Zijn groezelige kop, fel beflambouwd door het vlammend, walmend olie-licht van den Amerikaanschen luchtschommel aan den overkant, leek in dat vlagend vlammelicht, en ook zijn heele gestalte, een schonkig-wilde helleverschijning, waar ieder wel naar moest kijken.

Onophoudelijk flitste het rakklend cijferding langs den paal, pats omhoog, rets omlaag, en 't bleef maar gaan, met het vuurspetterend knalletje, alles tegelijk in een houw.

De menschen, voor een oogenblik tot staan, bleven wel staren naar den man zoo groezelig en fel in den flakker van 't laaiende licht, vonden het fantastisch. Maar na een wijle kenden ze 't wel, kledderden ze weer voort, moeizaam in den drassen grond, opgeduwd door anderen, die ook wel even keken. Nieuwe drommen joelden, hotsten aan, wierpen hem weer bijna omver.

Hij hield stand, houwde en sloeg, schorde en schalde:

‘Hier kun-je slaan op 't hoofd van Jut. Hier kun-je meten je kracht! Sla d'er op, sla d'er op!’

Zwaar dreunden zijn slagen, die aankwamen als driften van mokers - en al scherper uit schalde zijn schorheid van stem.

De rammelkist met zijn kop van Jut piepte, kermde en kreunde onder de zwaarte van den fellen slag, als een gemarteld dier, waaruit met pijn-blikseming opstootte het rikkelding, met een scherpen gil omhoog.

Hij plofte en bonsde èn zwaaide al-maar-neer, een geweld alsof de lucht telkens moest scheuren - en schreeuwde van nieuws:

‘Kijk maar, zoo gaat'et, zoo gaat'et, sla d'er op, sla d'er op. Hier kun je slaan op 't hoofd van Jut! Vier keer voor een dubbeltje, twee maal voor 'n stuiver. Wie heeft er nog kracht!’

Hij plofte de hamer, bonsde die neer op de rammelende kast, en weer rikkerflikte het wijzertje omhoog. Zie-je, zoo gaat het - en weer zwaaide de arm, kwam z'n hamerslag op de kist, die al-maar kreunde.

Maar de kermisdrommen hotsten, drongen door, aanzwalpend als een klotsende zee, die bleef zwellen, zwellen in al maar wild opvolgende golven. Ze stormden, bonkten tegen hem òp.

Een enkel oogenblik van aarzeling om den hamer te heffen èn ze joelden hem hossend voorbij, hij opnieuw platgedrukt tegen zijn eigen paal, de armen niet te bewegen, onmachtig zich te verroeren in de wringende, dringende volte, die hem nu toch verdrong.

De geheele tuin om hem heen werd één rage van koppen, van wringende armen, van hossende, stampende voeten, een laaiend gestorm van stemmen.

Vedomd, nou benne er toch te veul! riep hij schor-driftig.

Zijn opwinding, zijn kracht was geknakt, tegelijk weggeflapt. De fut zonk er uit en lammig schoorde hij zich tegen zijn paal, liet ze voorbijrennen. In 't begin van de week geen kip, nou op Zondag, veul te veul. Ve-domd, zoo gaat èt altijd, altijd. Hij schoorde en kneep zich vaster tegen den paal. Maar wacht maar es even, eerst een taaie pakke,... dan sulle we sien!...

Hij wrong zijn beide ellebogen, wat maar moeieiijk in de volte ging, als een kruis voor de borst, duwde met nijdige stooten en rukken voor zich uit, dwars door de dringende menschen heen.

Hij bleef even uitblazen, keek in den tuin. Wat is dat? Hij voelde wat vochtigs, bracht de hand naar zijn voorhoofd. Wat is dat? Ja wel, nou nog regen ook! Hij voelde weer een droppel. Nou, mij een biet. In zoo'n volte is toch niets te doen!

De tuin schalde rauw in de joelende geluiden. Hij keek opnieuw met een soort van leedvermaak in dien gloed van licht, een rosse walm van olie-dwalmende flambouwen, rood kaatsend tegen de donker-zware lucht - en hij herhaalde, kleineerend: Nou mij ook al goed as' èt gaat giete!

Hij liep naar den uitgang, wilde dadelijk oversteken naar den overkant, bleef toch nog kijken, aangetrokken door dien warrelklomp. Ja daar was niets aan te doen, eerst maar éentje pakke!

Hij onverschilligde schouderophalend voort, trok de kroeg in, bestelde een taaie, liet een tweede volgen, snel en begeerig opslurpend het vocht, wat hij dadelijk met zelf-suggestie in zich voelde aangloeien, 'm aansterken.

II.

In de zondagsche kroeg bleef hij niet te lang plakken, kwam weer spoedig naar buiten, geheel nog in de drift van zijn werk, wel van plan, nu door den borrel opgemonterd, zijn bedrijf te hervatten, ruimte te maken tegen al het gedrang in. Maar, met zijn voeten nog niet op straat, sloegen de zwalpende regenvlagen striemend tegen zijn neus en oogen op. Wel, grrootemaria, wat zeg je me daarvan, god-dome?

De kermisdrommen stoven uiteen, in wilde vlucht, met veel gekwek, als bange musschen voor een sperwer, zochten schuil onder tenten, kramen, in koffiehuizen; naar de Galerij drongen de meesten.

Een vleugje van twijfel, de lust om weer terug te gaan, de kroeg in, joeg in hem op, nu hij klets-nat zag den kermistuin, die verre lag vermodderd en leeggeregend. Maar, hij bezon zich, bedacht dat hij maar zoo was weggeloopen, dat hij zijn spullen bij elkaar moest zoeken, de hamers opbergen, en afsluiten de kast, het hoofd van Jut.

De regenstralen pletterden, striemden neêr, en àl feller joegen aan de regenvlagen uit de donkere lucht, die hing als een roodig druipende, weenende wade, 't rood opgeschemerd door 't rosse licht der flambouwen in 't vele vocht van de lucht. De vlagen sloegen over de kaalstammige boomen, en zwerkten neêr over den rommeltuin, nu wel een

klammen, killen October-avond met veel geraas en gehijg van wind. De zwiepregen joeg onbarmhartig over de kermis, joeg alles uiteen, flodderde bij stralen neêr op de zeilen, rukte aan de stangen en orkaande voort over den natten grond in woest-felle jaging.

Hij zette zijn kraag op, het hoofd dwars tegen den striemende regen in, liep door de Galerij, - waar de menschen, zoo vlug geborgen, nu lawaaiïg rondjoelden - en kwam in den tuin terug. Zijn zware, niet al te zool-dichte schoenen bleven in den modder steken. Hij kreeg weer lust den rommel er maar bij te laten. Toch liep hij door, butterde in den drassen bodem voort en 't water siepte hem in de schoenen. Snel gooide hij de hamerstelen, die modder-klefferig aanvoelden, bij elkaâr, wierp de ketting op den bak - en in den zwaren plasregen ging hij weer heen.

De wind zweepte nu eerst geducht onder de kramen, stormde over de zeilen. Van de tenten gleed het water in groote tuiten, vergaarde zich soms op 't zeildoek, dat inboog tot een diepen zak en doorlekte. Een rukkige windstoot kwam 't dan weer opspatten. Hij keek of-ie ergens kon schuilen. Maar de koekkramen hadden hun zeilen al neergelaten, alles druipe-nat. De houten tenten, de wafelekramen, waren vol en het andere, waar hij onder kon, droop. Daar wer-je nog natter! Hij butterde nu maar weer door den drassen grond, die overstroomd lag in plassen, met diepe voren volgeregend. In de Galerij, met al het tumult, schudde hij zich af als een hond, die komt uit het water, grabbelde met zijn nattige handen in z'n zak, telde, telde. Z'n geheele ontvangst bleek acht-en-twintig cent te zijn, niet eens genoeg om de staanplaats te betalen.

Wel vervloekt, mopperde hij, Wat nou te doen?

Waar naar toe? Een borrel pakken, terug naar de kroeg?

Heel goed, maar daar mot' ik betale....

Bij dikke Dirk?

Nou liever niet. Gisteren daar nog ruzie, nog mot gehad. Vervloekt dat het ook zoo blijft regenen!

Maar hij moest toch beslissen. Van zijn acht-en-twintig cent dorst hij niet af te nemen. Hij trok dus maar naar Dirk! Als-ie beter in zijn centjes zat, ging hij er zéker niet

heen, maar zooals nu, niet eens genoeg voor de staanplaats, viel er niet-veel te deliebereeren. Hij had daar tenminste pof. Dat wil zeggen: 't hangt nog. Affijn, voor een paar toch wel!

Er stond nu al een heele brom, zeker wel een gulden of vijf, zes, maar 'n paar borrels die kunnen er wel bij! Anders op de lat drinken heeft ook z'n tegen, is ook niet dàt. 't Gaat gemakkelijk, maar 't loopt op zonder dat je 't merkt. 't Is alles goed en wel maar je komt er niet uit. Als je de stoep op gaat, heb je 'n gevoel of ze je d'er al uitkijken, en als je drinkt lijkt het of ze aan je hart een looie gewicht hange. Je hebt eigelijk zoo goed as niks in te brenge, je mot je koest houe; àl heb je 't grootste gelijk! Wie centjes in de zak heeft, gaat voor!

Natuurlik!

De regen pletterde nog aldoor neer, wel niet meer zoo venijnig-striemend opgejaagd door den snerp-wind, die in heftigheid afnam, wat meer gelijkmatig nu, maar toch nog neerstroomend met volle plassen, alsof daarboven de bakken maar ineens werden omgekeerd.

Van de dakgoten, die overliepen, tuitte en plaste het in dikke stralen. De donkere huizenwanden glommen van al 't water.

Met zijn niet-al-te-dichte schoenen baggerde hij over 't plein, het hoofd bijna in zijn jaskraag weggetrokken, de handen kil-nat, te nat om in den zak te steken - en de wind, die weer even op-zette, zwiepte hem 't water, dat uit de goten overliep, vinnig in 't gezicht.

Het café lag gelukkig niet ver-af, op den hoek van z'n straat en den Amstel! Hij was er dus gauw, zag het toch niet door den regen, vóór 't zwak en spaarzaam licht, dringend uit onregelmatig-neergelaten jaloezien, òpglom tegen zijn nat-doffe oogen.

Uit het oud, bouwvallig huis, met 'n ronde stoep van hardsteenen treden, de meesten met stukken eruit en gebersten, waarboven dadelijk opbronsde de ronde verfdroge, bijna verflooze deur, ouderwetsch van een zaak, eens in goeden doen, nu door de tijden verminderd tot een kroeg van gezichten uit sloppen langs den Amstel, laag van

verdieping, gonsden en roddelden de stemmen tegen de oude zoldering, langs de nog lang bewaard gebleven toonbank, oud-oud, maar degelijk, met vaatjes in de tapkast, en weer grootere vaten op 'n stelling tegen den muur, waar sedert tijden niets meer in was, alleen daar gehouden als 'n pronk van de nering.

Hij kledderde, zijn voeten zwaar-nat, de ronde, gebersten hardsteenen treden op, viel tegen de deur aan, er wel meê binnen.

‘Goei n'avond!’

't Licht knapperde hem in zijn natte oogen.

‘Goeie n'avond,’ echode de kastelein op hem af.

‘Sakkerju wat een weer!’

Hij stond even verbluft, het water nog in zijn oogen. Het droop hem van z'n pet, langs z'n neus, van z'n kin. ‘Wat een pestweer!’ vloekte hij.

‘Zeker niks te doen in de tuin?’ vraag-schetterde de kastelein, die zich in de huiswarmte lekker voelde.

‘Geen kraai! Alles leeg, alles weg... in een paar tellen... Je kunt er met een kogel doorschieten. Pst!... in eens gedaan.... Af!’

‘Zoo? - Ja, dat ken je zoo denke.... wat zal uwes gebruike?’

‘'t Gewone receppie, hè.’

‘Asjeblieft,’ klakte de kastelein, die met een vasten greep naar de flesschen, een Catz inschonk.

Hij sloeg nu het water wat van zijn jas af, waaierde de kletsnatte pet een beetje droog.

Rondom, aan de tafeltjes en langs de kanten, verder-af ook in de lage gelagkamer, hielden ze met raddelen en praten op, toen hij binnen viel. Ze kenden Pier, wisten welk een gebakkie hij was, luisterden toe, in een stemming niet geheel vrij van vijandigheid, met gezichten sneu, half-onwillig, de hoofden smoezend, konkelend tot elkaar gebogen.

Ze dampten aan hun goedkoope sigaren, trokken heele wolken eruit, als wilden ze zichzelf omhullen, iets brengen tusschen hen en Pier. Door die blauwe tabaksrook heen keken ze naar hem, gemaakt-onverschillig, 't liefst buiten hem blijvend, met toch iets uitdagends, iets smalends in dat vriendschap-ontwijken.

Maar zachtjes-aan verminderde, vervaagde die vreemdheid - en nu hij 't glas, wat de kastelein hem nader toeschoof, tusschen zijn van kou-en-vocht bibberende vingers kneep, lieten ze hun mokkende, stil-starende bemoeiing varen, kwam ieder gereedelijk tot z'n eigen bereddering terug. Door de lage gelagkamer heen zoemde en raddelde het weer druk en ruchtig.

‘Smaakt'et?’ vroeg de kastelein.

‘Of het!’

‘Ze make geen zake daar’, praatte de kastelein opnieuw, die wel voelde naar een bekende waarheid te vragen, maar toch iets moest zeggen.

‘'t Ging goed van avond, stik-vol’, rumoerde hij terug, ‘gott zoo vol, je kon gewoon je poote niet verzette. Te vol! Ik denk bij me zellef, 'k ga er effen van tusschen, om een happie te nemen - en jawel, nog niet buiten het hek, daar begon het te sauzen van wat wil-je-me - en als een sch... alles leeg!’

‘Ja, dat laat zich begrijpe... we hebbe 't hier ook gemorke! Gelekt van belang. Ik liep onder! En buiten, daar kon je niet doorkomme, daar liep het riool over!’

Nou dáár is 't net een sloot. Je kunt er wel met een bootje rondvaren. Dàt gaat de heele week al zoo. Betaal daar maar' es van. Ze komme elke dag of je hep of niet om je plaas'geld, die lievelingen.

‘'t Ging zoo goed, van avond, vol, vol, èn daar kwam die pestregen alles bederven. Dat had nu net een daggie kunnen worden om alle schâ in te halen. Morgen brenge!’

‘Je hebt pech, Pier!’ zei de kastelein.

‘Zeg dat wel.... ze motte mij altijd altijd hebbe!’

III.

Den volgenden dag regende het weer. 't Was nu geen motregen en geen slagregen, maar een sarrend neersijpelen, gestadig aan, zonder einde.

Toch bleef hij bij zijn paal en hamerde en schreeuwde er op los.

Bezoekers onder druip-paraplu's, kraag-omhoog, de vrouwen hoog opgenomen de rokken, butterden en papperden rond, keken 't even aan, met weinig lust, zelfs niet tot kijken, laat staan om te gaan slaan op den kop van Jut.

De geheele tuin druilde van nattigheid en koû. De boomen kripten nattig-zwart, stakestijf uit den moddergrond omhoog, de takke-armen naakt en kaal, knoestig opgewrongen, in de regensluiering.

In die gestadige waterloozing leek 'et of zelfs zijn oliepitje weende. Geen cent kon-ie halen!

Tegen tien uur, druip-druipe nat, huiverig en griezelig van koû en geen centen-ontvangen, smeet hij de rommel erbij neêr, trok àf, weer naar Dirk, niet wetend waarvan z'n onkosten te betalen.

Grauwend en grommend, met trillingen als van een aangeschoten beest, dat door de woede heen z'n zwakte voelt, kwam hij binnen. Hij liet zich op 't bankje naast de schenkkast neerzakken, stompte van kwaadheid tegen het bruine, lang stevig gebleven hout van de toonbank, werk van vorige geslachten, nu aan 't verslobberen onder de ruwe straatvoeten van sjouwerklanten. Hij bestelde, lurkte aan zijn glas, tuurde, oogde rond om wat op verhaal te komen. Maar de oude vaatjes in de tapkast, de grootere tegen den wand, de lage zoldering van het achtervertrek, het bracht hem niet tot bedaren. Want daarachter, aan de tafeltjes, gokten ze, speelden ze pandoer, deden ze maar net alsof hij er niet zat. Nou ja, hij had dan ook gisteren ruzie met ze gehad.

De kastelein gedienstigde in 't rond, liep hier, schonk daar, droeg weer aan, veegde het nat van de tafeltjes af, nam gebruikte glazen meê, deed erg druk, hield zich ook al of hij er niet zat; die vent maakte met ieder een praatje, maar had voor hem al weinig aandacht. Op de smalle, hardhouten bank bij de schenkkast geheel alleen, voelde hij zich vereenzamen. Er was niemand, die op hem lette. Hij zat daar maar als een aap te kijken, en wilde z'n drift uitrauwen, uitzwetsen.

Maar hij voelde, hij merkte het wel, dat er iets tegen hem broeide; de stemmen hadden toch ineens bij zijn binnenkomen opgehouden, als iets verdachts en vijandigs, en dat maakte hem weer wat teruggehouden.

‘A bah, wat kon 'et hem schele! Ook 'n zorg!’

Hij kletste met zijn handen, die nog altijd klefferig kleefden op de glim-natte broek, bestelde nog een glas.

Met onverschillige, leege, toch loensche blikken keek hij, terwijl hij omzichtig aan zijn glas slurpte om 't niet zoo gauw leeg te hebben, naar de anderen in het achtervertrek. Hij voelde zich opnieuw nijdig worden, kreeg brutalen lust eens danig ruzie te maken. Gisteren hadden ze hem gesard, hem toegeduwd, dat-ie van zijn vrouw leefde, van haar geld zoop. Heelemaal ongelijk, nòu dat hadden ze niet, maar om den donder, ze hoefden het toch niet te zeggen. Kon hij 't soms hellepe, dat het zoo beroerd ging, geen cent te verdiene kwam; was-ie te lui of te lam om te werke, welnee toch! Alleen, 't ging niet!

De nijd sloeg in hem op. Dat komt ervan, heftigde het in hem voort, als je brood-nuchter bent zooals gisteren. Dan laat je je alles zeggen. Je schreeuwt een beetje hard, slaat er niet op. Maar nou moesten ze komen, nèt in de rechte bui. Ze konden ervan lusten, als ze wouen.

De kleeren, door-en-door nat, begonnen op zijn lichaam, door de kroeg-warmte, wat te drogen en het vettige goed stijfde aan, als een rechte plank om zijn beenen. En met al 't drogen voelde hij die kleeren kil en klam - en dat verbeterde zijn stemming niet.

Hij bestelde nog een Catz. Maar de kastelein, die eraan dacht dat de kermis slecht ging, en ook dat er van Pier breed op de lat stond, deed of-ie niet hoorde.

Hij moest een tweeden keer, nu luider, bestellen, en slechts traag, het gezicht afgemeten schonk de kastelein hem in.

Het geval was voor hem dan ook lastig, lang niet eenvoudig. Wat moest hij doen? Borgen is verkeerd, maar iemand voor 't hoofd stooten evenmin verstandig. Lange Pier was geen slechte klant. Alle dag vast. Voor den middag, zoo één, twee keer, eventjes inslippen, 's avonds om te plakken. Had-ie geld dan betaalde-ie - en zelfs geregeld. Anders ging het op de lat. Nou ja, daar moet-je tusschen door zeilen. Er stond een heele boom - en nu de kermis misliep, kwam er niet veel kans van afrekenen. Maar weigeren kon hij zoo dadelijk niet. Alleen laten darren, tot hij 't zelf voelt. Dat was het eenige!

Pier zat hem aan te kijken, scheen zijn gedachten wel zoo wat te raden en dat treuzelen ergerde hem, kropte kwaad-

aardig in hem op. Hij zag zich, voelde zich hoe langer hoe afgeslotener worden, heel alleen op het schutterig bankje bij de tapkast, met zijn droog-geworden, plankerige kleeren aan.

De kastelein draafde in zijn dikte heen en weer, bleef met opzet overal een praatje maken om niet bij Pier te komen, want praten, dat wist hij, werd ook borgen.

In het rook-dwalme vertrek, met de oud-deftige tinten van houtwerk erg aan het verslonzen en de glazen op ordinaire voeten, zwatelden de geluiden maar dooreen. Niemand scheen op Pier te letten.

Maar, dat ergerde hem 't meest - en hij voelde, dat de eenige manier om uit die afgeslotenheid te raken was bij de een of bij den ander een praatje te maken. Met rooie Jan en Kees had-ie gisteravond mot gehad. Dat ging dus niet. Maar Klaas en Jaap, daar kon-ie toch meê preuvelen. Net dacht-ie op te staan, naar hun tafeltje te gaan waar ze zaten te pandoeren, toen ze de kaarten neergooiden, opstonden, het lage vertrek tot aan den toonbank toe, ineens brengend vol rumoer en bewegen. Verrast bleef hij nu maar zitten koekeloeren.

Een van hen, rooie Jan Verdam, liep dadelijk naar buiten, om naar 't weer te kijken, kwam weerom.

‘Regent het nog?’

‘Nee! niet-te-zeggen...., druppelt alleen!’

Over de houten toonbank glinsterde, glisterde nu het geld, wat uit alle zakken kwam.

Van mij drie. Vier krijg je van mij. Asjeblief, drie en zeven maakt tien! Net gepast, dankje wel! - en achter elkander trokken ze af, de gelagkamer snel als een lekke emmer leeggeloopen. De kastelein kreeg het druk met allen ge'avend na te zeggen.

Bij 't gedurig klepperen van de deur, zoog er telkens vocht en koude tocht mede, de nagebleven klamheid van den regenavond - en dat deed hem bijna rillen op zijn smalhouten bankje.

‘Hè, hè, als het maar 'es uit is, wat een zog’, riep hij grammig. Maar ze lachten schamper, liepen lallend heen.

Het was nu heel stil in 't leege zaaltje. De kastelein, in gedachten nog aan 't narekenen of niemand te weinig had gegeven, haalde vlot en vlug de leege glazen bijeen, ging

de natte tafels afwrijven. Bij al zijn bewegingen, puften in zwarte petrool-afdampingen zwakjes mede de groote lampen. Jeneverlucht, sigarenrook zweemde zwaar in 't leege vertrek, dat nu iets kreeg van een kombof, van een verlaten schip - en hij zoo alleen, voelde zichzelf eenzaam, zichzelf vervelen.

Hij bestelde er nog maar eentje - en de kastelein, die van gisteren, van eergisteren, en van de vorige week in 't krijt had staan, keek niet zoo heel vriendelijk, schonk toch in. Hij kon hem niet laten darren, moest hem dan vlak-uit weigeren - en dat deed hij liever niet. Het eenige wat hij zei was: ‘Er staat nog heel wat!’

‘Ja-ja, dat weet ik wel, word maar niet benauwd!’

‘Neen, dat nou niet, maar....’

‘Kan ik 't dan hellepe, dat het alle dag giet.’

‘Zeg ik toch niet, maar dat geeft me niks in de lâ.’

‘Wij-je me soms niet meer tappe,’ stoof hij ineens op.

‘Hoor je dát van mijn'? Maak je maar niet dik! Ik mag toch wel herinnere.’

‘O, d'as wat anders.’

‘Anders, anders? Ik zal zegge wat ik wil en tappe en weigere ook, versta-je,’ duwde de kastelein terug die kribbig werd. ‘Anders?... wel ja... als je 't niet aanstaat ga je maar naar een ander, dat kun-je doen hoor!’

‘Hè, wat een drukkie, nou,’ flapte Pier d'eruit, die al inbond.

Er kwam een lang moment van stilte.

De kastelein spoelde de glaasjes met druk beweeg. Pier zat toe te kijken, dorst nauwelijks aan zijn restantje te tippen. De kastelein die dit aan-zag, zei:

‘Drink maar 'es leeg, dan geef ik er een voor tjomme. Dat kan me niet schele, maar zake blijven zake!’ Hij schonk meteen al in.

‘Nou, santjes. Daar gaat-ie!’

De deur floepte open: er kwamen een paar bezoekers, een weinig later nog een - en hij zag zich weer alleen gelaten, want ze bemoeiden zich niet met hem. De kastelein kreeg het op nieuw druk, babbelde heen en weer. Hij meende dat ze over hem smoesden - en hij kon zich niet vergissen, want om den ander keken ze naar hem.

Het geval van gisteravond voelde hij weer voor zijn maag; 't kropte hem op in de keel. Hij wilde er wel tusschenuit. Maar, waarheen? - Naar huis, dat was veel te vroeg. Pas elf uur! Zijn vrouw, die lag toch half smoor. Dat kon-ie zoo denken - en zoo niet, dan niet veel beter! Aan ruzie geen gebrek. Vooral nou hij zoo weinig inbeurde. 't Ging nog al prachtig in de laatste dagen.

Voor zijn neteligen blik relde nu op al 't rumoer en al 't gedrang van de kermis. Hij voelde de menschen weer op hem aanklotsen, zag weer de volte, die rond hem aandrong, zag zijn eigen machteloos verweer. De nijd over de leeg geregende kermis sloeg in hem op, zoodat zijn keel er droog van werd, van dorheid schroeide - en in één hap slokte hij uit. Hij zat nu met een leeg glas voor zich. Verdikke, dat had hij weer mooi gedaan, een leege schelp! - en de kastelein die tapte natuurlijk niet meer!

Wat nou?

Hij bestelde op goed geluk. De kastelein wilde het gesprek van straks niet meer beginnen, gaf hem er een. Hij zoog er nu langzaam-aan, om heel lang te rekken.

De anderen waren aan 't kaarten gegaan, deden of hij niet bestond. Verdomme, mompelde hij, als ze me ook wat dwars leggen, dan zal ik ze wel! - Zijn oogleden en zijn grauwe brauwen krompen ineen, staken recht-op als borstels, knepen te zamen met zijn neus, kort en stomp als van een dog. Hij keek met die saamgetrokken oogen giftig-zwart naar de kaarters, dan weer voor zich naar den grond, waar op 't blanke zand kwabbels spuugsel plekten als drabbige meertjes in een vlak land.

Hij voelde zijn woede stijgen. Zijn lang en slap lichaam, loom en lam van drinken en veel slenteren kromp en zette tegelijk uit. Zijn armen rekten en zijne vuisten spierden zich. De drank begon te werken. Maar a-bah, mompelde hij. Wat geeft'et? De smakkers weten het wel. Ze houen zich koest!

Hij dronk weer, en zonder bedenken, zijn glas leeg. Nu moest-ie wel weg! De kastelein tapte natuurlijk niet meer. Ruzie-maken, heel best, maar dan raakte-ie d'er ook ineens uit, hoefde-ie er niet op te rekenen morgen nog te kunnen beeren. Als dat lamme wijf nou maar centen had gegeven,

dan kon hij ten minste blijven. Maar ze zoop zelf wel en gaf hem niet. Natuurlijk, zij verdiende, maar ze verdiende het dan ook makkelijk genoeg. Affijn, er zit nou niks anders op dan maar af te zakken. Ze houen hun snuit, zegge toch niks, - en als ik begin ga ik d'er uit! Allà, dan maar 'es thuis zien!

‘Nou ajuu,’ grinnikte hij, trok recht op de deur af.

IV.

Buiten zoefde de avond stil en zacht. De straten lagen vochtig stroef, een weinig klam nog van den regen, als gewasschen - en in de donkere lucht, nu opgeklaard, spikkelende sterren, ontelbaar en helder, alsof het in geen tijden had geregend.

‘Kijk nou dat weer 'es an. 't Is goed om je 't land op te jage!’ schorde hij.

Zijn krachtsopwinding was gezakt, maar 't venijn werkte na en drank gifte in hem. De eene heesche vloek rolde na de andere. Ze scheurden de vocht-ijle lucht en zijn ruwe vloekgeluiden botsten tegen de huizen op.

Hij hoorde ze binnen lachen - en balde zijn vuist, wilde er weer heen, maar bedacht zich toch. Toen, langzaam, met logge, zware voeten schoof hij over het klinkerpad, naar huis-toe. Om de dertig pas bleef hij staan, wilde weer terug, vloekte wat, maar deed het toch niet. De vrees om met den kastelein daardoor kwade vrienden te worden, hield hem tegen. Het venijn vlamde en woedde in hem op. Vroeger konden ze hem zoo iets niet bakken! Toen verdiende hij geld en nu niet. Dat was een andere tijd. Nou moest het van haar komen, hing hij ook van haar af. Onder kaartleggen ging veel door. Ze hadden wel gelijk die schoremers, maar hij wou 'et zich niet laten zeggen. Hij wist, om den bliksem wel, wat zijn wijf uitvoerde. Dat is te zeggen, hij wist het niet, maar kon het wel denken. Ze speelde resenabel de beest. Dat ging allemaal onder haar mooi smoesie door. En wat kon hij daar tegen doen? Hij vrat d'r toch van mee. Het was om met je kop tegen den muur op te loopen, om een moord te beginnen! Hij lei voor een oortje in 't hok. Als er slampampers kwamen om de kaart te laten

leggen, moest hij de deur uit. Ze wilde er hem niet bij hebben. Wat kon-ie daar tegen zeggen? Niks, natuurlijk! En wat gebeurde er? Zijn wijf was nog knap, wel de zonde waard! Samen leefden ze niet meer, wel als kat en hond. Maar v'rdomme, v'rdomme, was het dan zijn schuld alleen? - en hij smeet de eene vloek na de andere er weer uit, zoodat het geraas zijn eigen ooren doof maakte. Was het zijn schuld als hij geen werk kon krijgen? Hij wilde wel, maar de anderen die smakten hem d'er altijd uit. Pier is lastig, zeien ze. Nee, gemakkelijk was-ie niet - en hij zoop. Nou ja, zuip maar-es niet, als je wijf zuipt en er nog bij zwijnt.

Hij raakte in schuimende drift, bleef opnieuw weer staan, wilde terug, bakkeleien, 'n paar op 'r gezicht slaan. Zijn ingehouden woede, de tegenslag van den avond, dien hij op niemand wreken kon, maar toch in hem woelde, moest eens uitrazen. Maar een paar stap terug, bleef hij weer staan. Hij voelde zijn hoofd wat draaierig worden, net alsof-ie veel gedronken had. Hoogstens vijf, zes. Maar er zat misschien wat oud dik in, van gisteren en van 's middags!

Wat ging-ie doen? Ze smijten met hun allen me d'eruit, ratelde het door zijn hoofd, nu voor een oogenblik helder. Verdorie, zooveel had-ie toch niet gezope! Nee, liever maar doorgaan! Wat had-ie ook eigenlijk met hen te maken. 't Was zijn wijf, dat helsche wijf, zij had de schuld! Hij waggelde voort, zich zooveel mogelijk stijf houdend, toch telkens uitschuivend, weer terug op huis aan.

De smakpassen klotsten tegen de huize-wanden op.

Al z'n jeneverwoede trok zich nu samen op z'n wijf, dat natuurlijk thuis weer dronken zou liggen, terwijl hij geen druppel kon krijgen. Maar o, als dat waar was, een moord beging hij... er kon van komen wat woû. De woede vloog hem naar den narrigen kop; hij moest moeite doen zich op de been te houden.

Zoo kwam hij aan de slop, waar hij woonde.

De donkerte droop er klam en kil.

Hij kende dàt; acht jaar lang kroop hij dien gang al door, den gang die aan straat, door het overbouwen der huizen, op een gat, een koker leek, maar nu griezelde hij, zoo donker was het.

Hij schoffelde behoedzaam, eerst de eene dan de andere voet over den drempel, tastte naar den muur, die glibberig aanvoelde. Hij wist dat de muur doorzweette, maar het kleverige er van maakte hem nog kribbiger. Een weinig het hoofd gekromd ging hij verder - en bang zich te stooten bukte hij nog meer het hoofd. Het leek wel of de donkerte en de lage balken hem tegenhielden, zoo langzaam kwam hij maar vooruit. Midden in den gang stootte hij met zijn groote schoenen tegen iets aan. Het pijnde op zijn voeten in. O, tegen het puntig brok ijzer! Hij wist anders precies waar het lag, wist het wel te mijden. Een vloek siste opnieuw tusschen zijn tanden over die lompheid. Zijn hand raakte weer den killen, natten muur en hij trok die hand terug als beet hem daar een beest. Toen schoof en schoffelde hij weer verder.

Hij raakte nu den koker uit, weer in het opene, niet overbouwde gedeelte van den gang, en hij zag gelukkig, weer een streep blauw van de lucht, met wat sterren doorspikkeld.

Aan 't eind van den gang stond zijn huisje en er brandde licht. Hij wist wat dat beteekende. Zijn wijf was natuurlijk weer dronken, want dan liet ze de lamp maar stoomen. Zeker weer in slaap, ingemafd! Zijn zware brauwen trokken zich op tot borstels, zonken bijna op zijn breeden, korten dogneus. De tanden knarsten hem over elkaar. Verdomme! Razend liep hij op het licht aan; er moest wat gebeuren. Met een enkelen duw stootte hij de deur open, stond tegelijk midden in 't vertrek.

Het was wel zoo hij dacht.

Vlak voor het bed lag zijn vrouw, als een zak in elkaar, de kleeren gekreukeld, oude vodden om het slappe weeke lijf, bewegingloos.

Hoog stoomde de lamp en in 't lage vertrek hing dik de walm. Het lichaam in de verfonfaaide kleeren rilde even bij zijn binnenkomen, probeerden nog het zware hoofd op te richten.

Hij smakte de deur toe. Meteen viel ook het lichaam terug, van wil wel niet onbewust, maar onmachtig zich rechtop te houden. Langs de gele wangen biggelden dranktranen. Haar oogen keken wezenloos, strakke oogen van niet anders kunnen, het licht weggespoeld, elke scherpte van begrip ver-

lodderd in de bedwelming. Tòch zweefde nog in haar een vaag besef, dat hij daar stond, haar treiter, die geld wou hebben.

Al de verbeten woede van straks, al het gif van den geheelen avond joeg en sloeg in hem op tot één schuimende drift. Het vloog als een vurende straal naar zijn bezopen brein, dat nevelig-wild werd, alsof het uit elkaar zou spatten. Hij moest iets geweldigs doen. Hij had 'et zichzelf al zoolang gezworen.

‘Slet!’ schreeuwde en woedde, hij. ‘Slet, driedubbele sloerie, mij geef je geen cent, zelf zuip je je voor merakel!!’

Zij beurde even haar groot lodderhoofd op, brabbelde onsamenhangende woorden, plofte weer neer.

‘Geef op, zeg ik je. Geef op je geld, kreng!’

Zij beurde opnieuw haar vleezig dronken hoofd op, siste:

‘Stik!.... je krijgt niks. Niks!’

De schuim-woede, het dronken gift doorziedde, doorvuurde hem. Hij greep naar een stoel, schorde:

Geef op!....

‘Nee.... niks!’

‘Niet?’

‘Nee.... stik!’

‘Daar dan!’

De stoel kwam met een fellen slag, alsof hij op de kermis sloeg, neer op het hoofd van de vrouw. Het krakte.

‘Niet?.... daar dan!’

En weer krakte de stoel, door zijn peeshand neergeploft op haar hoofd.

De vlammen van drift sprankelden, vuurden hem voor de oogen. Hij zag niets meer, sloeg nog eens - en met elken slag stoof de lampevlam op, als een hellestraal.

Hij viel met den derden slag zelf meê, bleef liggen, ineens weg in dronkenschap, die opgewekt door drift en woede, hem beduizelde, zoodat alles voor hem draaide en het in zijn ooren suisde.

Van de vrouw steeg op een gorgelend gereutel, toen een enkele rilling, een stuiptrekking, niet meer....

Hij merkte het in zijn dronkenschap flauw, maar heel vaag, wilde toch opkrabbelen, zich met zijn zwaarte op haar laten vallen, haar nog doen stikken, of vermorzelen.

Maar zijn hoofd was te zwaar - en hij plofte weer neer.

Voor hem, om hem draaide de enge kamer met al wat er in stond, en hij draaide meê. De spiegel danste tegen den wand. De tafel wiebelde. De kaarten, waarmee zij de menschen h'n toekomst vóórspelde, vlogen, krasten, spetterden rond. De latafel ging als een zaag, waggelde langzaam aan, uit den hoek, en ook 't licht met vele vurige sterren en kransen danste, draaide, zigzagde mede. 't Ging al in 't rond, op en neer, als een rood rad met spiralende slingers, groote, kleine, alles door elkaar draaiend voor zijn oogen rond, met vreemde strepen, die zich weer uitwischten in felle vonken en spatten. In zijn ooren suisde het wild, als sloeg er 'n geheel orkest de fluit en de trom, en zijn hoofd wiekte van de suisel, wild als met bliksemende duizel. In nog woedender vaart ging alles voor hem in de hoogte, naar de laagte, sneller, sneller, draaide dan weer in 't rond, wiekte nog sneller, zoo snel, dat hij niets meer zag, niets meer hoorde, nu geheel-en-al weg in zijn drankverdooving, zonder bewustzijn, met alleen nog maar dat vaag-voelende, door de verdooving heenflitsende op-en-neergaan, dat draaien en draaien van een bliksemende suisel-duizeling die hem onophoudelijk als doorkliefde.

Hij ronkte, sliep den ganschen nacht door, zonder van iets te weten....

V.

's Morgens, niet meer zoo vroeg, al over tienen, hield zijn verdooving op, werd hij wakker, heel langzaam, heel vaag en vreemd, met nog aldoor wat van die draaiïing voor zijn oogen, van die suizeling in zijn ooren.

Zijn lippen kleefden droog, als lappen leer op elkaar, en de rauwe keel schroeide hem, alsof alles daarbinnen aan 't branden was. Zijn hoofd, nu hij zich op-beurde, werd weer zwaar, knakte door die zwaarte en lodderigheid terug op de borst. Al zijn leden pijnden, stramden moe en lam van 't liggen op den steenen grond.

Hij huiverde van de koude.

De zon schoot juist glimpen van licht in de slop, kleurde

zwakjes het half-duistere vertrek, wat grauwig aanzag door den walm.

Hij wreef zich den slaap uit de oogen, star-oogde in 't rond. 't Werd hem langzaam duidelijk, dat hij gisteravond erop geslagen had. De krakslag van den stoel die neerplofte op haar beenen, op haar hoofd, stak hem nog in de ooren. Toch wist hij niet precies wat er gebeurd was, want de duizel wroette hem nog in 't hoofd, en 't schemer-vaakte nog voor zijn oogen.

'Hè, wor' es wakker,' riep hij schor.

Hij kreeg geen antwoord.

Hij riep nog eens, nu meer treiterend, al meer bewust de omstandigheden voelend.

Hij kreeg geen antwoord.

De zon boorde langs de gordijnenreten gniepig eenige valsche glimpen licht naar binnen. Het maakte de halve duisternis spokig.

Er viel in 't steegje iets van 't dak, en er kraste het geluid van een vogel. Toen werd het weer rondom stil, doodsch-stil in de half-duistere kamer, stil in de steeg.

Hij kreeg voor zichzelf nu wel zoowat zekerheid, richtte het wakke, zware hoofd driester op, krabbelde zich op de been, rekte zich eens uit.

'Hè, wor' es wakker,' riep hij nog eens, stompte tot overmaat met zijn straatvoeten tegen haar verstijfd lichaam, riep weer: 'geef er 'es asem!'

Hij trok nu 't gordijn omhoog - en in 't volle licht van den dag, dat schamperig binnenviel, zag hij haar lichaam in elkaar liggen. Hij schopte nog eens tegen haar aan, tilde een arm op, liet die weer vallen, zei, zijn brauwen borstelig samentrekkend:

'Dood hoor, zóó dood als een pier!'

Het beving hem even, rauwerig kil-verschrikt, omdat er iets gebeurd was waaraan niet meer te veranderen viel, en dit onherroepelijke grauwde hem voor zijn zatte oogen als een vage zwerm van koude, misselijke narigheid. Als hij van 'n huis gevallen was, zou hij net 't zelfde gevoel ondergaan hebben. Hij ging er bijzitten, tuurde, het hoofd tusschen zijn handen, op 't doode lichaam, zonder veel na te denken, wat toch wel werd een langzaam in-zich-zelf rijpen

en helder worden. Hij begreep, dat het nu toch werkelijk wel gebeurd was, en hij er eindelijk op los geslagen had.

Het rilde en schudde en sidderde even in hem.

Toen snauwde hij zich zelf toe: ‘Och kom! d'r verdiende loon!’

Hij bleef zitten staren met het dronken-zwaar hoofd tusschen de grauwe gore handen, alsof hij pleizier kreeg in dat treiterend overpeinzen, het hoofd nog te moe en te zwaar, te lodderig om veel te kunnen overwegen. Acht jaar had-ie met haar saamgewoond, acht jaar 'et volgehouden - en nou eindelijk gebeurd. 't Was goed, dat er een eind aan kwam, want eens had het toch moeten komen, vroeg of laat. Al jaren wist-ie dat hij zijn vrouw eens zou doodslaan. 't Lag als een klem op hem, een klem met ijzeren nagels, die hem al maanden en jaren in zijn vleesch, in zijn pezen drongen, hem telkens opdreven, hem zeiën dat het gebeuren moest: zich met eigen hand van haar verlossen, haar met een enkelen slag vermorselen, d'r geven wat er toekwam!

Berouw dat-ie den moord pleegde, kon hij ook niet voelen; wel een stille voldoening, een grauwe bevrediging van z'n wraakhitte te hebben gekoeld, en dàt, zonder het bijna te weten, want geheel-nuchter en in koelen bloede had hij 't nooit kunnen doen. 't Moest gebeuren, zoo 't gebeurd was, zonder 't eigenlijk zelf te weten, ineens, als een laatste oordeelsdag, een satanische vergelding. Zij had zich aan hem vergrepen, niet een enkelen keer met een stomp of een slag, ook niet met een vloek of een knauw, maar hem gemarteld en gepijnigd elken dag, elk uur, door hem te behandelen als een die niks te zeggen heeft, als een hond die in 't hok bij mag kruipen. O, hij was een ellendeling, een gemeene kerel, een zuiplap, een lor, dat wist-ie, maar als gift had het in hem gebeten, dat hij tegenover haar onmachtig stond, zooals een roofdier onmachtig is tegenover den tammen vogel, die hem uit een boom befloddert. Van haar houen deed hij al lang niet meer, maar hij zat aan haar vast, hoe dat wist hij zelf niet, maar toch vast aan haar, door zijn machteloosheid, zijn ontreddering, het weten van niet alleen door de wereld te kunnen, omdat hij geen vast werk meer kreeg, verliederlijkt, verzopen in zijn samenhokken en samenleven met haar. Voor acht jaar had-ie haar getrouwd! waarom dat wist-ie ook

niet goed, maar hij trouwde, omdat hij haar voelde als een deel van hem, hij het andere deel van haar, samen aan elkaar geklampt door hun eigen ontredderd leven: twee woeste dieren, menschen buiten de gewone menschen om.

Met pleizier zou hij dief en inbreker zijn geworden, gegapt en geroofd hebben, als zij 't maar wilde. Maar zij speelde al gauw de onschuldige vogel in den boom en beklodderde hem. Ze legde de kaarten voor twee kwartjes, en hoereerde erbij, wat wel gemakkelijk ging, omdat ze nu eenmaal een vrouwelijf had, en hij niet. Hij wist zeker, dat, als-ie zich ook maar aan iets vergreep, zij hem bij de politie zou aangeven, omdat in haar schurftig leven de angst voor de politie wel ingeboren lag. En waar hij ten deele van haar moest leven, bleef hij onmachtig. Zij vergreep zich omdat ze een jongen kerel liever had dan hem, ook omdat het gemakkelijk geld in bracht en hij er toch niets aan kon veranderen. Anders hadden ze immers niet te eten! Ze klauwde en knauwde hem vaster - en daaraan had hij een eind gemaakt, met een enkelen slag, dat dronken wijf neergetrapt, gedaan wat hij moest doen!

Hij richtte zich uit zijn gebogen houding op, trachtte zijn hoofd wat op te helderen door met de hand over de slapen te wrijven.

Hè, 't bleek toch griezelig, net een kerkhof-stilte. Hij snakte naar lucht, begon een soort angst-wroeging te gevoelen over zijn daad. Het half-belichte vertrek beklemde, benauwde hem.

Met moeite stond hij op, trok zijn kleeren wat recht, frischte zich het hoofd met water, zocht zijn pet en zette den stoel aan kant.

Hij merkte ook, dat het licht nog brandde, draaide de dwalmende lamp uit. O, nu wist hij waarom 't zoo benauwd was.

Even stootte hij nog-eens onverschillig tegen 't stijve lichaam, dat niet meer toegaf, als om zich te overtuigen, dat zij wel werkelijk dood was, trok toen de klink over, ging naar buiten.

De lucht klaarde zijn hoofd 'n weinig op - en hij begon

te denken: Wat zou hij doen? Naar de politie gaan, of wachten dat ze hem zelf haalden?

Deze vragen dreven door zijn hoofd heen, bleven er zeulen zonder beslissing. Maar nu zag hij in de wrakke donkerte van de overbouwde steeg iemand aankomen, vreemd, behoedzaam, handtastend langs de glimmend-natte wanden: een verdachte verschijning.

'Hei, een stille? Wat komt die hier doen?..... toch niet om mij!? Ook goed!'

De deur van zijn huisje stond nog open. Hij zag het, maar bleef gewoon kijken, alsof hem dit niet aanging.

Hij begon een deuntje te fluiten, keek onverschillig naar de lucht.

De 'stille' kwam nader, bleef staan aan de trap, schreeuwde luid een naam, de naam van een der bewoners van boven, die nog wat op zijn kerfstokje had staan, en nu moest komen uitzitten.

'Die zul-je niet vinden, man,' zei hij treiterig.

De politie-man keek eens grimmig, antwoordde niet, schreeuwde opnieuw.

Er volgde een gestommel van boven, geschreeuw uit het raam, dat rammlend opgeschoven werd - en een schrille vrouwenstem riep:

'Ik zal 't em segge, hoor! Hij is d'er niet!'

'Nou, wat heb ik je gepreuveld, een misse hoor!' zei hij koud sarrend. 'Ja ze wachtte op jou... ze hebben je noodig!' Hij ging treiterend vlak voor hem staan, trok zijn riem nog eens nauwer toe, keek hem brutaal-gemeen aan, zei: 'Weet je wat, neem mij meê, dan heb je een veel betere vangst!'

De agent, die meende dat met hem gesold werd, keek hem nijdig-scherp aan, snerpte:

Pas maar op, je krijgt ook je beurt!....

'Wat zeg-je van zoo'n gladdekker! Nou neem me dan meê,' sarde hij weer.

'Als ik maar opdracht er voor had, wat graag hoor!'

'Nou, zie je no'-wel... wat heb ik je gezeid? Of-ie ook graag wil, òf ik 'et ook weet,' smaalde en treiterde hij door, terwijl hij met zijn beide handen grimassen, sar-bewegingen maakte.

De agent keek koud, majesteitelijk, en hij sarde door:

‘Opdracht of geen opdracht, je neemt mij maar meê.’ Hij snauwde nu overheerschend, tegelijk gemeen-geniepend, groot in 't gevoel de politie te kunnen bevelen.

De agent wist niet hoe hij 't had, schokte eens met z'n schouders.

‘Geloof je 't niet? Nou, kom maar hier, dan kun-je 't zellef met je bakkes zien, en kun-je je overtuigen. 'k Heb er een end aangemaakt, hoor! Voor goed!’

De agent, die nog niet goed begreep, kwam nader - en de andere in brutale sarring duwde de deur nog wijder open, duwde den agent naar binnen, schreeuwde: ‘Daar, zie maar, daar ligt ze. Kijk maar zellef, morsdood. Kapot! Geloof je 't nou nog niet?’

Hij schopte minachtend en treitrend tegen het doode lichaam, keek den ander uitdagend aan.

Er viel niet te twijfelen. Dàt zag de agent nu wel. 't Liefst deed hij hem dadelijk de handmanchetjes aan, maar hier in de nauwe slop, waar hij op niemands hulp kon rekenen, durfde hij daarmeê niet beginnen. Lange Pier, die was niet voor de poes, een gevaarlijke, gemeene kerel. Iemand, die zijn vrouw zoo maar koelbloedig vermoordt, zou hem ook wel 'n por kunnen geven. Met geweld was hier niets te beginnen.

Hij keek dus maar gemaakt-onverschillig rond, alsof hij het niet van belang achtte, een gewone zaak, hief den arm eens op van de doode vrouw, half voor de aardigheid, maar in hoofdzaak om zich te overtuigen dat hij niet voor den mal werd gehouden, liet den arm terugvallen, en zei, zoo onverschillig-strak mogelijk, toch al met zorgzamen angst voor ontglipping in zijn stem:

‘Ja, ze is er geweest, zoo dood als je maar wilt!’

‘Wat wou-je dan?’ ruwde de andere nog eens treiterend.

De hardheid en brutaalheid van den kerel hinderden den agent, maar hij dorst 't niet te laten blijken, zei kalmpjes, bijna gemoedelijk:

‘Vooruit dan maar, als 't zoo ermeê staat, ga dan even meê..., we zullen 't wel in orde brengen...’

‘All reitt!’

Ze gingen achter elkaar het huisje uit. Zonder te sluiten

trok hij zelf de deur met een ruk in 't slot, bazelde en slobberde nog wat grove woorden over 't geval, volgde den agent.

In de overdekte nauwe slop, waar ze 't hoofd gebogen door moesten, zag hij 't stuk ijzer, waaraan hij zich gisteravond zoo stootte, en zijn breed-kakig gezicht vertrok zich tot een grijns, alsof hij zich herinnerde, dat die onverwachte pijn en de neteligheid over die klamme, kille wanden van de donkere ‘scheur’ hem had aangedreven tot de moedwilligheid van zijn daad.

‘Wille we niet eerst 'n prop neme?’ zei hij in zijn gemeene vreugd tegen den agent.

‘Dat gaat niet jonge..., je begrijpt, ik zou een douw krijgen!’

Zoo.... hum! ze gunne jullie smerissen ook al niet veel! treiterde hij voort.

De andere gaf geen antwoord, liep door, dacht als ik je maar eerst in mijn kluiven heb, vrindje.

Buiten, langs den Amstel, woei een frissche wind, die zijn jenever-loom gezicht wat op-koelde. Die frissche wind, nu hij de duffe, gore slop ontkwam, uit de benauwenis in 't volle heldere licht, luchtte hem op. 't Was of er iets blanks en breeds op hem aan kwam waaien. Maar hij zei niets, gaf er zich weinig rekenschap van, volgde den agent; hij liep gemoedelijk meê, naar 't politie-bureel, om den hoek, waar geen commissaris aanwezig, hij in de wachtkamer kwam te zitten. Dat wachten in het donkere vertrek beklemde hem weer. Sjongens dat had-ie mooi opgeknapt, nou zat-ie in de nor! Hij geeuwde en keek eens minachtend rond, in zich zelf teruggetrokken, alsof al die agenten te min voor hem waren om er mee te praten. Hij rekte zich nu en dan uit, en wachtte maar geduldig.

Een wreed genoegen beving hem bij 't rondkijken in 't wachtvertrek. Die kale, witte wanden kende hij wel - en ook het hok, waarin ze hem straks zouden stoppen. Voorloopig kreeg hij den kost voor 't kauwen... wat nood... voor eenige jaartjes brood op de plank!

Hij voelde nog aldoor die sarrende, treiterige beredeneering van straks, en hij verlustigde zich in het onderling

smoezen der agenten. Dat had-ie toch ès netjes opgeknapt, om zich zelf maar aan te geven; die kopere bouten zouen aan z'n boddie zoo min mogelijk verdienen!

Hij begon zich hier al thuis te gevoelen, liep schouderschurkend rond om de dingen, die hij toch wel kende nog eens goed op te nemen. Voorloopig hielden ze hem hier wel - en dat bevredigde zijn sarrigen aard. 't Leek hem of hij de plaats hier zelf veroverde, of hem het hok toekwam, waarin ze hem straks zouen opsluiten.

De commissaris verscheen, en met de lichte bereddering die zenuwend door de agenten liep, week ook wat weg van zijn overmoed.

Mijnheertje, zooals hij hem familjaar aansprak, keek streng, afgepast, geheel man van de wet, schreef op wat de andere zeide, was nochtans niet onvriendelijk, elk hakkelig woord vermijdend, het verhoor zoo stipt mogelijk volbrengend. Hij ondervroeg ook den agent, vroeg beiden of 't lijk geschouwd was, hoe het geval zich toedroeg, en nu ook de sleutel van 't huisje in zijn bezit, zei hij op den gewoonsten toon, alsof 't heelemaal niets beteekende:

‘Breng Wouters naar de arrestantenkamer!’

De deur van 't zwarte hok, met de houten brits als slaapplaats ineens zichtbaar, opende zich voor hem, en nog geen pas er in getreden viel de zware deur al knarsend achter hem dicht.

‘Ziezoo, die zit er in,’ zei de agent in zichzelf, opgelucht, dat de boef opgeborgen, nu niet meer ontsnappen kon.

VI.

Hij zat nu op den kant van de brits, tuurde eens rond.

Door de tralies boven de deur drongen flauwgrauwe lichtstralen, die over de goor-grijze muren met enkele vage strepen heengeelden. Zijn oogen, aan 't duister al wat gewoon, zagen de kaalheid en naaktheid der muren, zagen de kiepelton in den hoek, en de brits naast hem, waarop hij kon gaan liggen.

Geheel-en-al vreemd was hem dit hok niet. Al meer dan eens had hij er kennis mee gemaakt, maar nu kwam hem de ruimte toch wel wat eng en benauwd voor. 't Leek of ook de

cel kleiner was geworden. Gekheid, Natuurlijk! maar 't leek hem toch zoo.

Hij ging wat meer rechtop zitten, keek in 't donkere, kille vertrek opnieuw rond.

Zijn roes raakte uit, en zijn gedachten helderden op. Laat ès zien, praatte hij in zichzelf: waarvoor ben ik vroeger hier geweest? Voor vechten, ruziemaken, bakkeleien, anders niet. Gestolen, nee, dat niet!

Hij vond het prettig, dat hij daarvoor nog niet gezeten had. Vechten.... o, ja! Hij stond zijn mannetje! Wie met hem begon kon hem krijgen!

En wat zouen de lui ervan ophooren!

Ophooren, waarvoor? 't Moest toch eens gebeuren. Lang genoeg was-ie gepest. Zoo'n helleveeg van 'n wijf! Ze had ook wel haar goeie kant. Zeker, vooral als-ie ziek lag, lammenadig of katterig. Dan frischte ze hem altijd op met een of ander, met pekelharing, met zuur of harde eieren, dan waschte ze'em met oo-de-kolonje. Dat kwam misschien wel daarvan, dat ze hem niet graag thuis hield, maar ze deed 't dan toch! Gek dat hij nou aan die goeie kant dacht! Ja, dat gaat altijd zoo!

Hij lachte schamper. Die lach klauwde hoonend langs de steile, gore muren, viel weer op hem terug. Hij werd bang, kromp ineen voor z'n eigen lach. Vervloekt, het is hier toch benauwd!

Hij wilde opstaan, zich eens uitrekken, maar z'n rug deed hem pijn, zeker van het liggen op de steenen, zei hij zich, en hij zonk op den kant van de brits terug.

De duffe lucht der cel walgde tegen hem in. Toch eigenlijk een lamme boel! niks lollig hier, klaagde hij. En wat zou er met 'em gebeuren? God weet èt! 't Kon hem ook niks schelen, geen sners. Weg met de heele rommel! Nou kwam-ie toch ineens er af, van alles af! Maar weer drong de weeë, vunze sfeer van 't hok op hem aan. Hij voelde wel, dat hij nog niet geheel nuchter en klaar was, snakte naar buitenlucht.

't Schoot hem nu vreemd te binnen het weldadig-aanfrisschende moment, toen hij met den agent de nauwe slop uitkwam, den koelen adem van den Amstel voelde. Bliksems, 't is daar toch beter dan hier in 't stinkhok. Wel stom zich-zelf te hebben aangegeven! Vervloekt stom! Nou kwam

hij voor dat wijf nog achter de tralies! Voor haar, voor haar!

Hij herhaalde dat woord eenige malen, werd er sentimenteel-gevoelerig van, herhaalde het weer, snikte bijna van aandoening, begon te huilen van weekheid, een-en-al zelfmedelijden. Een slecht wijf brengt je maar ver, brengt je in de gevangenis, lamenteerde hij.

Hij liet zich terzijde op de brits neersullen, snikte uit zijn gevoelerigheid in brakke naweeën van dronkenschap, wel wat bevangen door die benauwde lucht. Tusschen al dat zelfbeklag en eigen-medelijden vol tranerige woorden, dook plots voor hem op 't beeld van zijn vrouw, zooals hij haar gisteren mors doodsloeg, zooals-ie zichzelf wel dacht, dat ze 't met jonge kerels hield, zooals ze hem afjakkerde en afsnauwde, en daar weer achter een afschijning van haar, zooals hij haar leerde kennen tusschen de tenten in al 't lawaai van de kermis. God, dat was toch een mooie tijd geweest! Zoo echt vrij en ongesjeneerd, aan elkaar hangend, aan elkaar klevend, met wel eens een enkelen keer ruzie, afsnauwende woorden, maar wat toch ook weer gauw werd bijgelegd.

Dat wilde, dat stronkerige van 't leven buiten op de kermis liet langdurig pruttelen en mokken gewoon niet toe. Je hebt elkaar teveel noodig! Maar de groote kermissen, waar je nog eens geld maakt, die schaffen ze af, en de kleine, dat is ploeteren voor 'n nefiege. Vaak meer onkosten dan winst! En ze wilde zelf dan toch ook niet. Dat was eigenlijk wel de hoofdzaak. Ze verdiende 'et in de stad veel te gemakkelijk, met kaartleggen en de beest-spelen, 'n gedachte, die hem weer de drift naar 't hoofd joeg.

Wat kon hij daar aan veranderen, zij bracht in, en hij niet. Hij deed ook wel zijn werk, kramde borden, vazen, leidekker van z'n vak, maar dàt gaf niet veel. De deftige lui vertrouwden hem niet eens de porceleine schalen, en 't gewone gerei werd veel te goedkoop om nog te laten krammen. Voor sjouwwerk, wat hij ook deed, moest je gewoon in de wieg zijn gelegd, want je maats, dat zijn me lieve jongens. Als die je een loer kunnen draaien laten ze het niet, èn treiteren en pesten geen gebrek.

Maar, 't liep en 't draaide in 't begin toch-wel - en 't zou nog-wel rondgedraaid hebben, als ze toen maar niet aan de

lik ging. Tegen een dronken vrouw kon hij niet. Nee, daar kon-ie niet tegen! Hij zoop zelf ook wel, maar niet zoo liederlijk, zoo elken dag op nieuw, zoo stiekem-gemeen in 't donker als zij, die, al lag ze smoordronken, hem nog wel wilde wijsmaken dat ze geen druppel had gezien.

O, dat was om uit je vel te springen van venijn en van woede! En dan, als je met een sjagrijnig gezicht op je sjouwwerk komt, dat schimpen en steken-geven onder water door van je lieve maats die 't nog twintig maal erger maken dan het al is. Hij voor zich had liever zweepslagen om zijn hoofd dan dàt.

En 't ging elken dag zoo.

's Morgens ruzie met je vrouw.

's Middags schelden, pesten van je maats, of omgekeerd.

Hij moest zich maar aldoor in-houden: thuis voor zijn dronken wijf, buiten voor die pestbuilen van kerels. Hij moest maar al-door doen alsof-ie niets begreep, van niets af-wist. Maar altijd ging dat niet. Soms waren de schimp-scheuten wel al te raak, al te doorzichtig. En dan, natuurlijk, sprong hij er op los, rabauwde d'erop, onverschillig wie 't was, wie hem onder handen kwam. Zoo moest-ie er wel tegen aanloopen. Ze hadden er hun ‘gein’ in hem te treiteren. Niet woedender konden ze hem maken dan als ze zeien: ‘Je hoeft toch niet te werreke, je wijf verdient genog!’

En omdat hij zich dat niet wilde laten zeggen, gingen ze hem pesten, en omdat hij er op troefde, sloten ze hem, als 't even kon, buiten 't werk. In maanden kon hij soms geen enkel sjouwpartijtje machtig worden.

Heel zijn rumoerig, ongestadig leven, leven van ontreddering, van wanhoop en aldoor dieper zinken, zonder kans zich omhoog te halen, vasten grond onder zijn nijdige voeten te krijgen, sloeg in een warrel op voor zijn nog half-dronken oogen, deed hem krimpen van verbijstering. Zijn roes was nog niet geheel uit, en de bedwelming joeg hem telkens vreemde verschijningen voor oogen. 't Was altijd zijn vrouw, die onder verschillende gestalten van meegeleefde momenten voor hem opdoemde, klauw-momenten, die zich in zijn hersens nagelden met de scherpte van striemende doornslagen. Wat had het toch anders kunnen loopen, indien zij maar had gewild, wat meer recht-uit was geweest! In 't begin

zoop hij nog niet zooveel - en op den duur zou hij 't wel hebben gelaten - maar toen ze zelf ging pimpelen werd het voor goed mis. Dat was geweest de nijping van zijn onmacht, zijn reddeloosheid, de neerzakking in 't slobberige drab, waaruit geen mogelijkheid van optrekken meer kwam, omdat hij zoop en zij zoop - en ze 't beiden van elkaar niet konden zien, het verwijt niet wilden verdragen. Als zij maar uit dat steegje, de slop, had willen wegtrekken, ergens anders heen, dan zou 't volgens hem, nog wel terecht zijn gekomen. Maar ze zat daar vastgeplakt, vastgemoerd, omdat niemand haar daar stoorde, noch kon genaken; dáár toch mocht zij doen en laten wat ze wou: kaartleggen en 't andere er bij!

Elken dag bijna, als hij door die nauwe, gore slop, in het dompig, benauwd vertrek kroop, voelde hij in zich opweeën een walging en een afschuw voor dien misthoop, dat dronken wijf met haar slinksche streken, die hem bedroog waar hij bij stond, en waartegen hij niets vermocht. Er drifte dan in hem op die prikkeling van woede, om met één slag uit elkaar te doen vliegen dat gansche vuile nest.

Hij had geen ziel voor konkelarijen, voor vies bedrog. Al was-ie ook half weggevreten van den drank, hij vertrouwde nog altijd zijn pezen, zijn opschuimende kracht, geschikt om torens te slopen, huizen af te breken, op iets in te stormen, de dingen te slaan tot stukken. Hoe dikwijls had hij op het punt gestaan naar zee te gaan, te worden tremmer of stoker, òf matroos, met de vlammende vuren of de wilde golven voor zich, om 't even. Maar altijd had hij zich weer laten weerhouden door haar klauwstrikken, waarin hij zat, omdat hij haar als zijn wettig-getrouwde vrouw geen gelegenheid wilde geven nog ongesjeneerder de beest te spelen. Dat was om helsch te worden.

Hij had ruimte noodig en woonde in een slop. Hij wou werken, maar kon niet. Zijn loeiende ziel wilde heftig minnen, maar de vrouw walgde hem, evenals hij van zichzelf walgde. Dan zoop hij zich weer tot een drift.

Gisteren gebeurde weer zoo iets. 's Morgens al vroeg liep hij uit, kwam 's middags even terug - en jawel, daar zaten weer bij z'n wijf twee jonge klanten, zoogenaamd om zich de kaarten te laten leggen. Ze schonk hem met haar zoet-

zat gezicht in, 't laatste druppeltje uit de flesch, wilde hebben dat hij wat zou gaan halen. Maar o! daar was-ie afgebleven, het glas verachtelijk laten staan, gewoon weggegaan, de deur rammelend toegeslagen. In langen tijd verdiende hij niets, en nu 't op de kermis zoo beroerd ging, wilde hij haar om wat geld voor de staanplaats vragen. En godbeter, daar was ze weer dronken met die vreemde snuiters bij haar. Blijf daar eens bedaard bij, als je kunt! Als je van ijzer bent lap je 't-'em niet!

Hij liep in zijn woede opgestriemd, als een getergd beest, van muur tot muur, in de donkere, schemere ruimte, heen en weer.

Geheel de kalmte van straks, de bevrediging over het eindelijk nu toch gebeuren van die daad, waarvan de klauw als een beklemming zoo lang op hem had gelegen, heel de starheid en strakheid, die zich uitvierde in bewust sarren en treiteren, was geslonken en geweken - en in zijn woede machteloos zag hij niets waarop hij zich zou kunnen wreken. Hij voelde lust de deur in te trappen, de ijzeren staven er uit te rammeien en al wat hem voorkwam omver te bonsjoeren. Hij had weer diezelfde aandrift, gelijk van nacht, om zonder veel spreken, alles om hem heen te verpletteren. De duffe en benauwde lucht van 't gevangenhok, de stank van de kiepelton, zijn eigen drankasem, de donkere, gore ruimte, alles deinsde en kriebelde op hem aan. 't Leek hem, terwijl hij dol heen en weer liep, alsof die wanden hoe langer hoe nauwer werden, hem wilden samenknijpen, of de zoldering op hem neerkwam. Hij knipte de oogen even dicht, ging weer op den rand der brits zitten, hijgend van prangende benauwdheid. En de enkele kreet die uit hem opsteeg was een woest-klagend: Martha, Martha!

Maar weer balde hij zijn peesvuist, klakte rond als een bezetene, tusschen de nauwe muurruimte, joeg zijn woede op, zonder eigenlijk zelf te weten op wien en waarom. Van nijd sloeg hij met de gesloten vuisten tegen den muur.

Plots hoorde hij stappen in de gang. Hij hoorde een sleutel in 't slot steken. De deur knarste open, en een agent riep zijn naam: ‘Wouters, kom 'er-uit!’

Hij liep in eens gekalmeerd met een zetje op 't licht, op de vrije lucht toe, stond tegenover den agent.

‘Je wordt overgebracht....’

‘Zoo, waarheen.... naar 't Leidscheplein soms?’

‘Nee, naar de Prinsengracht, naar de Officier!’ hoorde hij weer tegen hem zeggen, en zonder dat hij ernog aan dacht, lagen de boeien, de lieve, aardige ijzeren manchetten al om zijn handen. De frissche lucht, het witte licht beet zoo op hem in, dat hij aan geen verzet dacht, goedwillig meeging, den wagen in, die al gereed stond.

‘O’, zei hij, de toestand ineens begrijpend, ‘we gaan een beetje uit rijen.’

De ijzeren wagendeur klapte al achter hem toe. Hij hoorde den rijksveldwachter plaatsnemen - en de gevangenkar rolde met hem voort, hortend en stootend over de stadskeien, naar 't Huis van Justitie. Hij werd uit den wagen gelaten, vóórgebracht, moest wachten, onderging bij den Officier een gelijksoortig verhoor als voor den commissaris, werd toen naar den gevangenwagen teruggevoerd, die tergend zich om hem sloot. Hij begreep, dat hij naar 't Rooie Dorp ging, om daar voorloopig te worden opgeborgen.

Een kwartier later zat hij in een andere cel, een weinig beter, nog wat kleiner van ruimte misschien, maar in elk geval frisscher.

Zijn wildheid van denken, door dit onverwacht, vlugge vervoeren ineens afgebroken, uit elkaar geslagen, stolde in de cel tot ijzige strakheid, tot een onverschilligheid aan starheid gelijk. Wat kon hem de heele rommel, de heele flikkersche boel schelen! Ze konden met hem doen wat ze wouën, tien, twintig jaar geven, levenslang, hij gaf er niet om!

In die onverschilligheid bekeek hij wreed-nijdig, koud den kalen romp, bekeek sarrend de witte schilverplekken op de muren, zocht de minste harde plank uit van de brits - en hij herhaalde, wat hij zich vanochtend al gezegd had: In elk geval, eenige jaren brood op de plank, vooruit maar jongens! Hij trachtte zich met den toestand te vereenzelvigen, zou nou maar gaan maffen, en niet meer denken.

VII.

Hij schrikte op. O, hij werd zeker weer eens gehaald. Natuurlijk bij een anderen rechter!

De sleutel knerpte grof en stekelig in 't harde slot. Jawel, het was zoo!

Hij stond vlot op van de brits, hoorde àl zijn naam snauwen. Vlug-toegeschoten kwam hij nu naar voren, trok zijn broek op.

Toch riep de bewaker:

'Kom, gauw wat!'

In 't felle licht, nu hij uit de donkerte kwam, knipperden hem even de oogen - en als nog in slaap, vroeg hij:

'Waar mot ik nou heen?'

'Dat zul je wel zien.... bij den rechter van instruktie.'

'Mooi zoo,' zei hij inzichzelf. 'Mij ook goed!' Hij wist dat hij nog vele verhooren zou ondergaan, dat hij nog pas was aan 't begin.

Hij werd dadelijk binnengeleid - en de instruktie begon breed-uit met een griffier-klerk erbij, die alles opschreef. Hij herhaalde stroef en onverschillig, wat hij op 't politiebureel had bekend - en terwijl hij dat deed, kreeg hij ineens den inval om zoo min mogelijk te zeggen. Ze mochten 't anders 'es te gemakkelijk krijgen, dacht hij ironisch. O nee, een beetje werk, dat hoort erbij!

Hij zou vervolgens met het lijk worden gekonfronteerd.

Op de vraag van den rechter of hij dit als 't lijk van zijn vrouw herkende, berstte hij bruusk uit, ziedend van drift: 'Of ik haar ken, schreeuwde hij, òf ik haar ken, dat zou ik denken!'

Hij schopte brutaal tegen 't lijk, zei hoonend:

'Daar! je hebt je verdiende loon, vuil kreng!'

De rechter, in zijn deftigheid van wetstoepasser niet weinig geërgerd, duwde hem verontwaardigd-driftig toe:

'Schaam je wat, kanalje, gemeene vent, die je bent!'

Hij haalde de schouders minachtend op, schampte: 'Wat weet jij daarvan! Dat moet-je maar eerst zelf ondervinden!'

'Zwijg', gispte de rechter hoog, 'in mijn tegenwoordigheid zal dat niet gebeuren, versta-je!' Hij drukte op 't elektrisch knopje, zei tegen een bewaarder, die binnen kwam: 'Breng dien man weg!'

De andere haalde nog even de schouders minachtend op, gaf geen antwoord meer, volgde gedwee, kwam in zijn cel terug.

Maar nu botste, vlaagde in-eens in hem los al de woede en de heftigheid, die hij straks terug had moeten dringen. Wat dacht die aap, die menheer wel! Welzeker! Hij zou daar nog als een boetvaardige zondaar moeten staan, met krokedilletranen in de oogen, of zeggen dat het een ongeluk was geweest. Hij zou berouw moeten veinzen, klementie inroepen, allerlei zoete broodjes bakken. Dat nooit!

Hij had het gedaan, omdat 't gebeuren moest, omdàt er geen andere weg of uitkomst overbleef, omdat zij hem kneep venijnig, en om daar uit te komen geen ander middel overbleef. En zoo'n rechter zou hem willen dwingen ootmoedig 't hoofd te buigen. Hij kon voor zijn part de moord stikke, die mijnheer!

Zelf had-ie zich aangegeven, en daarmeê uit! Eigenlijk stom, vervloekt stom, dat hij dat deed! Of eigenlijk toch niet, want om nagezeten te worden als een wild dier en dan toch opgepakt te worden, dat voelde om de weerga ook niet zoo lekker aan.

Nu hij 't zelf gedaan had, behoefde hij dàt alles niet te ondergaan, kon hij ze recht-uit in d' oogen kijken. Maar, dáárom wilde hij zich dan ook niets laten zeggen. Wat dacht die mijnheer de rechter wel!

Hij wond zich hoe langer hoe meer op, liep in groote passen door de donkere ruimte, en de opgeprikkelde woede van 't geval bruiste ziedend in hem op, sloeg tot raaskracht uit. Hij bedaarde even toen zijn brood en zijn water werd gebracht, afgeleid door dat gerucht. Smalend keek hij er op, schopte in nieuwen aanval van nijd de nappen omver. Ze konden nog pleizier van hem hebben. Wacht maar 'es, mooie oomes!

De bekrompenheid van de gevangenisruimte, de schaarschte van licht en lucht, maakte hem nog wreveliger, riep star verzet in hem op. G'lijk een bliksemschicht een troebel zwerk scheurend, vlijm-hel doorklieft, flitste ineens in z'n troebel brein òp 'n begrip van treiterend verweer. Hij herinnerde zich het oogenblik, toen hij met de ‘stille’ uit de nauwe slop in 't volle licht kwam, en de frissche wind hem tegenwaaide; wat hij toen voelde, eigenlijk maar half voelde, dat werd hem nu helder. Gevoeld had-ie 't wel, maar niet begrepen. Hoe stom, hoe godvergeten stom van

hem zichzelf aan te geven! Wat was makkelijker geweest dan haar in de plomp te laten zakken? Er zou dan een ongeluk zijn gebeurd: zichzelf verdronken, of erin gevallen. Wie zou het tegendeel zeggen, 't bewijzen. Wel, er viel niets te bewijzen; niemand was er toch bij geweest! Hij had rustig kunnen blijven, van nieuws beginnen. De wereld is zoo groot, zóó groot! Het leven, het breede leven met de zucht daartoe, borrelde, wrong zich weer in hem op.

Maar, nu had-ie zich aangegeven, alles bekend. Daaraan kon-ie niet meer veranderen; hij zat in de fuik. Hoe stomonnoozel van hem, hij, die anders meende nog al geslepen te zijn, niet van gisteren, voor geen beetje vervaard! Hij had daar toch eigenlijk aan moeten denken! Natuurlijk! Waar zaten wel zijn hersens? Nou ja, de drank, en dan weet je niet wat je doet. Het ging vanzelf, de oplazer eerst en toen 't aangeven ook! O, o, wat 'n ezel, wat 'n ezel ben ik! riep hij luid; hij schonkte ruw heen en weer in zijn cel, ging weer zitten op den kant.

Nògh, er is niks an te verandere. 'k Heb bekend en daarmeê uit!

Dat zit nog, riep hij ineens uit. Dat zit nog! Er zijnne geen bewijze, geen enkel aasje bewijs zelfs! Zooveel heb ik er wel van begrepen, wel gemorreke uit het verhoor, dat ze niks weten. Hij had nou-wel gezegd dat-ie de dader was, maar 't kon ook best anders zijn. Waarom niet? Ze kon al wel dood zijn geweest, gestikt in de jenever, voor-ie sloeg. Een leugen? Natuurlijk! Zooveel herinnerde-ie zich nog wel, dat het anders was... in eens gepiept, u-i-t-uit! Ze had hem met haar zatte oogen lodder-gemeen aangekeken toen hij binnenkwam, toen-ie sloeg, maar dat was ook alles... en wie zou 't bewijzen? Bewijzen, daar kwam 't op aan!

Hij had bekend. Goed. Dan zou-ie nou ontkennen. 't Een of het ander, 't komt op 't zelfde neer. Je hebt er niet eens meer durf, meer lef voor noodig! Wat zou die meneer de rechter opkijken! O, nee-maar, dat werd heerlijk, om je buik vast te houden van de grap! Maar, nou dan ook overleggen wat-ie zou zeggen. Ogh, gewoon ontkennen, zeggen, dat-ie dronke was geweest, niet meer wist wat-ie gezegd of gedaan had, in elk geval, en hoe ook, niet die moord begaan. Dat

konden evengoed die twee kerels, die er 's middags waren, gelapt hebben!

Hij bralde in zichzelf al van gemeene pret, de verwarring en de woede van de rechters, die uit zijn ontkenning zou voortkomen, en heel zijn treiterige aard verlustigde zich er al bij voorbaat in. Vooral die rechter van instruktie zou op zijn leelijke neus kijken, onmachtig schimpen, schelden, hem strikvragen stellen, waarop hij natuurlijk niet zou antwoorden. Hij zou alleen zeggen, dat hij 't niet gedaan had en onschuldig was. Vrij-komen zou-ie toch niet, dat wist hij al voor-af, maar hij kon ze er mee treiteren, sarren, nijdassen, zoolang en zooveel hij maar wou - en wie weet? Maar 't bleef toch stom, dat-ie zichzelf aangaf!

Het wijde water, de Amstel, waarin hij haar zoo gemakkelijk had kunnen neerplompen, dienzelfden nacht nog, zóó dat 't niemand 't zag, kwam weer voor zijn geest op - en 't oogenblik toen hij met den politieman uit de slop kwam die Amstel voor hèm, doorzoog hem nu scherper en wreeder, als aan een aanklacht tegen z'n eigen domheid.

Het leven, het breede, frissche leven, met de zucht van weer vrij te zijn, brokte nog aanlokkender voor hem op, prikkelde hem, stijvend zijn treiterenden geest van verzet. Hij zou toch leidekker kunnen worden, als vroeger, want dat kwam opnieuw in de mode; daar was weer meê te verdienen. Eigenlijk had-ie 't er nooit aan moeten geven. God, als-ie dacht hoe hoog en vrij hij op de daken van kerken en torens zat en hoe vies en slobberig hier nu in dat donkere hok! Dat was allemaal haar schuld! Toen-ie met haar aan 't scharrelen raakte, na afloop van een kermisnacht, wilde ze hebben, dat hij mee zou gaan. Vooruit maar, zei-ie. Ik hou van jou! Bom! Sjouwerman was-ie toen geworden aan de tent, bordenkrammer er tusschen door, 't kon hem allemaal niks schelen - en zij, waarzegster, dat leek ook best! Eigenlijk had-ie 't niet moeten doen, als-ie zich an z'n stiek had gehouden, dan was-ie 'n kerel gebleven, inplaats van 'n oor aan 'n pan. Maar jawel dacht-ie veel! Hij was gewoon gek, deed wat zij zei. En daarop een hoofd van Jut gekocht, en de boel voorgoed bij elkaar. Maar o, o! wat 'n leven later. Toen het op de kermissen niet meer ging, ze naar de stad trokken, had-ie haar getrouwd, in een vlaag van eerlijk en fatsoenlijk-

zijn. O, ja, omdat er 'n kind most komme, het kind dat nou bij d'er zuster was. Denk eens aan, wettig getrouwd, en haar eigen vader en moeder waren dat nog niet eens, leefden nog als hoer en pol! Hij had daarvoor eenige dankbaarheid verwacht, maar o, dankbaarheid en vrouwen, dat zijn twee verschillende dingen. In een vrouw zit iets van een kat, die je kopjes geeft en tegelijk krabt - en zoo'n kat had-ie zichzelf om den hals gebonden. Ze vond èt maar wat goed, dat-ie h'r trouwde, maar ze stoorde er zich niet aan. Eerst nog in 't geniep, later vrij-uit, deed ze wat ze wou. Als-ie leidekker, zichzelf was gebleven, zou dat zoo niet geloopen zijn! Mogelijk-niet, mogelijk-wel! Wie kan 't zeggen? Ze zei toch dat het zijn schuld was, want hij bracht niet in. Hoe kan 't anders loopen, als je geen sners verdient, voor broekie thuis ligt.

En daarom was 't maar goed, dat er nu een einde aan was gekomen!

In zijn beperkte hersens, zich hebbend verslingerd aan een vrouw, er zich door latend meetrekken zonder tegenkracht, zonder macht zich ervan te doen, en weer te gaan werken, verslapt en ontredderd, bruut geworden van 't erge zuipen, zag hij de uitkomst niet anders, meende hij nu nog, dat een uitredding niet mogelijk was geweest - en zoo 't nu liep, scheen het hem dan ook goed. Het bevredigde hem en hij begreep ten volle, dat hij er eenige jaren voor zou moeten brommen.

Eigen schuld?

Zijn wijf's schuld?

Larie?

't Kon hem ook niet schelen!

Alleen hij zou ontkennen, al was 't maar om dien rechter van instruktie eens in te peperen.

Den geheelen nacht bleef hij peinzen, peinzen, kon door dat overdenken den slaap niet vatten - en in zijn helder bewustzijn verwonderde hij er zich over, dat zijn vrouw niet bij hem kwam spoken. Nee maar! alleen dàt mankeerde er nog maar aan!

VIII.

Bij 't eerstvolgend verhoor deed hij, gelijk hij zich al tevoren inpompte.

De rechter keek eerst wat verbluft, dacht: brutale rakker, ik zal je krijgen, je wel mores leeren - en hij scherpte zich-zelf in: hou je nou taai, ouwe jongen. Hij ontkende grof-weg, finaal.

De rechter ongeloovig, nam het niet dadelijk ernstig op, van zich-zelf zeker, dat blijven ontkennen hem niet lukken zou. Hij stelde hem voor de leus, meer uit gewoonte, eenige strikvragen, duwde hem de door hemzelf onderteekende verklaringen onder de oogen.

Hij neusde er even over heen, zei kalm:

‘Dat kan wel! Ik weet niet altijd wat ik doe.’

‘Maar 't staat er toch...’

‘Jawel, dat zie ik... maar ik was zeker dronken toen ik dat zei!’

‘Och kom,’ lachte de rechter spottend. ‘'t Zal je toch niets helpen, mannetje. Als je denkt daarmeê vrij te komen, heb je de plank mis.’

‘Ik ben onschuldig’, antwoordde hij gemaakt-fier, al heelemaal in zijn rol.

‘Jawel, hou-je mond maar.’

Hij werd weggeleid, stapte strak en stijf heen. In zijn cel terug, proeste hij het uit van de grap. Nee maar, dat lapte hij heel aardig, lang niet slecht uitgevonden. Daar kon-ie ze nog last genoeg meê bezorgen. En misschien... wie weet...? Maar die verwachting liet hij gauw varen; hij begreep wel dat-ie niet vrij kwam, misschien nog wel een paar jaar erbij zou krijgen. Maar dat kon hem niet bommen.

Hij wilde dit spelletje spelen, al zou 't alleen maar zijn om de anderen te pesten, ze veel moeite en last te bezorgen. Hij wist wel, dat, als er geen overtuigend bewijs bestond, zijn eerste bekentenis niet veel beteekende. Ah, hij zou ze helpen, die rechters en die advokaten! Hij kreeg weer 't gevoel alsof hij stond op de kermis te wringen tegen de volte in, hij alléén tegen allen. Maar hier hoefde-ie zich niet in te spannen, zich niet af te tobben; hij had alleen maar te zorgen, dat hij zich niet versprak.

Het kwam aan op het aldoor zeggen van 't zelfde: het oude, bekende kunstje.

In 't begin liep hij nog door de cel, zichzelf te verwijten, dat-ie zoo stom, zoo ezelsstom had gedaan om zich maar

zoo pardoes aan te geven, maar hij werd bang, dat ze hem zouen beluisteren - en zweeg.

Geheel in zichzelf teruggetrokken, altijd op den kant der brits, bepeinsde hij 't geval, bepeinsde ook als-ie ereens mocht uitkomen wat dan wel te doen.

Hij hield de ontkenning vol, ten einde toe.

Ook op de openbare terechtzitting bleef hij alles herroepen en ontkennen.

Hij vertrok geen spier op zijn doggegezicht bij het uitspreken van het rekwisitoor, het met veel kwistigheid en omhaal van woorden in elkaar gezette verhaal van wrekende gerechtigheid. Hij had dien advokaat-generaal wel kunnen aanvliegen, hem toesnauwen: je liegt het, je liegt het, zij is de schuld, en niet ik! Maar hij hield zich in, wetend, dat 't misliep als hij begon uit te flappen. Een flauwe glimlach, een glim van een grijns kwam even op zijn gezicht toen in 't rekwisitoor genoemd werd het slechte leven van zijn vrouw, zooal niet als een verzachtende omstandigheid, dan toch als een oorzaak van 't diep verval. Dus, hij wist het toch, die mijnheer de advokaat-generaal! - en hij nikte al van instemming. Maar die zweem van verheuging stierf op zijn grof gezicht weg, toen hij merkte dat dit gemeene leven van zijn wijf slechts werd opgerakeld, niet om hem te verlichten, maar om meer het felle licht op de zwartheid van zijn daad, op hun geheele verhouding te laten vallen, hem nog meer naar beneden te trappen.

Hij hoorde alles ijs-koud aan, inwendig kokend van woede, niet begrijpend, dat ook de rechters slechts hun taak, hun plicht doen - en hij verstarde zich nog meer, zijn best doend om zelfs zijn lippen niet te klemmen, gewoon, heel gewoon te schijnen.

Het verhoor begon nu opnieuw.

De president hield hem voor, dat hij zelfs tegen 't lijk schopte in tegenwoordigheid van den rechter van instruktie. Dat kon hij toch niet tegenspreken; 't gold mede als een bewijs van zijn haat tegenover de vrouw. De president in gerechte verontwaardiging laakte fel zoo'n daad van barbaarsche woede, dacht hem daarmede klein te krijgen.

Maar hij zei brutaal: ‘Mijnheer de Rechter, ik behoef geen

zedelesjes. Uw taak is, volgens de wet en naar recht te oordeelen. Ik ben onschuldig!' Hij had genoeg openbare rechtzittingen bijgewoond, om te weten wat hij zich mocht veroorlooven - en hij drukte dan ook op 't woord: volgens de wet.

De vele getuigen tegen hem opgeroepen, brachten allen verzwarende verklaringen in, maar ze konden niets van den moord zelf zeggen. Zij spraken allen van zijn slecht leven met zijn vrouw, over zijn zuipen, en 't kookte in hem, dat niemand repte van haar gemeenheid. Maar eenmaal tot stelsel genomen, zoo min-mogelijk te zeggen, verweerde hij zich daarop niet.

't Kind, wat bij haar zuster was, en waarvoor hij haar trouwde, werd ook binnengebracht, getuigde tegen hem en vóór zijn moeder.

Door de gordijnen had-ie wel gezien hoe zijn vader z'n moeder sloeg, piepte zijn stemmetje.

't Bracht een heel gestommel en geschreeuw op de publieke banken, zóó, dat de president stilte moest hameren.

Hij vergat zich een oogenblik.

Voor dat kind had-ie die vrouw getrouwd, en dat getuigde nu tegen z'n vader. Hij maakte een theatrale gemoedsvertooning, alsof het er overheen liep, 't was ongehoord!

't Gaf weer een heel gerucht in de publieke rijen.

Al de kermisklanten, zuster, nichten, neven van zijn vrouw waren daar, en ook 'n aantal dieven en inbrekers, die kwamen om te leeren.

Hun innerlijke, ontroerende meeleving, voor of tegen, brandde op hun gezichten.

Een mijnheer, koel, scherp waarnemer, mompelde tegen z'n buurman, een advokaat op nominatie voor rechter, die uit vak-belangstelling het proces volgde, zei tegen hem: 'die kerel op 'n schip, of in Indië, daar doe je wat mee!'

De advokaat-bijna-rechter nikte, instemmend, vroeg toen spitsgevonden: 'Zou jij met zoo'n moordenaar....?'

'Och kom, in den oorlog doen we toch ook niet anders...'

'En je discipline?'

'Jawel, je hebt er last meê, maar als 't erop aankomt, geef mij er honderd, je doet er wonderen meê. Die kerel hadden ze als jongen naar zee moeten sturen.'

‘Welnee,’ zei de meester in de rechten, ‘ze deugen nergens voor.’

Het verhoor ging weer door.

Na de getuigen kwamen de getuigen à décharge, die hem wat kwamen ontlasten, opgeroepen door den van ambtswege hem toegevoegden verdediger, die, al was hij voor zichzelf overtuigd, dat hij den moord beging, toch het rechtstreeksch bewijs van dading bestreed, tot vrijspraak konkludeerde.

Maar de vele bewijzen, tegen hem ingebracht, hoewel niet rechtstreeksch-overtuigend, en zijn eigen bekentenis, al was die juridisch van weinig waarde, brachten tot een andere uitkomst.

Hij werd veroordeeld tot tien jaar.

Zijn laatste woord bleef: ik ben onschuldig!

Tien jaar!

't Leek hem volkomen in orde, al liet hij er niets van merken.

't Was wat hij verdiende. Maar meer dan ook niet!

De vele maanden van voor-arrest hadden in zijn ontredderden geest dit wel tot klaarheid gebracht. Hij wist te voren, dat hij zonder brommen er niet afkwam, vooral niet, omdat hij tot de zoogenaamde beruchte lui hoorde. En dat hij ervoor zou moeten zitten, vond hij inzichzelf rechtmatig. Maar teveel jaren achter de tralies door te brengen lachte hem niet bizonder aan - en eenmaal met ontkennen begonnen, begreep hij hiermede te moeten voortgaan.

Het volstrekte bewijs van zijn daad ontbrak toch.

Als hij over tien jaar d'eruit kwam, zou hij altijd kunnen zeggen, dat hij onschuldig werd veroordeeld - en dat zou hij zeker doen.

Dat leek hem een steunsel, iets om vast te houden voor geheel zijn leven. Hij voedde nu al de heimelijke gedachte allen die tegen hem getuigden dit ter gelegener tijd eens geducht betaald te zetten.

Door de maanden van rust en geregeld eten voelde hij zich verstevigd, brutaal verstevigd. Hij zou zich niet meer laten koejeneeren, niet naar beneden trappen door een vrouw, of door wie ook, maar munt met munt betalen.

Hij wist nu al, dat hij, als-ie terugkwam, voor moordenaar te

boek zou staan. Maar ze zouden ook bang voor hem zijn, rekening met hem hebben te houden, in hun schulp voor hem kruipen.

De oogen brutaal, de borst vooruit, de borstelige brauwen opgezet, gelijk een everzwijn dat zich verdedigen moet, keek hij onbeschaamd de zaal in, de menschen vrank in 't gezicht, zich voelend even onbezwaard als dien avond in den Volkstuin toen hij zich ruimte moest verschaffen.

Tartend, treiterend schreed hij, geboeid tusschen twee rijksveldwachters heen, en dacht:

'Jullie krijge me toch niet klein... as je dat soms denkt, heb je 't mis! Glad mis, hoor!!'

G. VAN HULZEN.

Middeleeuwsche liefdadigheid.

Hoe moeilijk, hoe vol bezwaren is toch het werk van den samensteller van een woordenboek, en welke vreemde verrassingen kan hij soms op zijnen weg ontmoeten! Stel u voor een debat tusschen een geboren Amsterdammer, een Nijmegenaar en een Nederlander-geworden Duitscher over de beteekenis van het woord *gasthuis*. De Amsterdammer zal stijf en strak beweren, dat het een ziekenhuis is, - de Nijmegenaar met niet minder stelligheid volhouden, dat het een oudemannenhuis is. En als de Duitscher meent een einde aan het geschil te maken door te verklaren, dat een gasthaus een logement is, weet ik zeker, dat de andere twee tegen hem partij zullen kiezen en hem helder zullen uitlachen. Ik twijfel dan ook niet, dat ik iederen volbloed-Nederlander zal doen verbaasd staan, als ik verzeker, dat de Duitscher volkomen gelijk heeft. Inderdaad, een gasthuis is een logement. En als een wijze medeburger mij bijvalt door te zeggen, dat een ziekenhuis dan ook van ouds *hospitaal* heette, dan zal ik dien bijval afwijzen met een ‘non tali auxilio.’ Want ook een hospitaal is een logement: de etymologie van het Latijnsche woord wijst het even duidelijk aan, als de afleiding van het Hollandsche woord *gasthuis*. En zelfs met het Grieksche woord (*xenodochion*) is het niet anders gelegen.

Hoe ter wereld is het dan gekomen, dat het woord *gasthuis*, dat eenvoudig een huis aanduidt ter opneming van

gasten (of, in de taal van onzen tijd, vreemdelingen), zóo zonderling van beteekenis veranderd is? Ik wil u dit duidelijk maken door een overzicht te geven van de zeer verschillende inrichtingen, die zich in de middeleeuwen tooiden met den naam van *gasthuis* en die allen vertegenwoordigd waren in de goede stad Utrecht[1]. Ik doe het te liever, omdat ik hoop zoodoende eene niet onbelangrijke bijdrage te kunnen leveren tot de kennis der middeleeuwsche liefdadigheid.

I.

Het leven in de middeleeuwen was rijk aan tegenstellingen. Vrij wat meer feesten en opzienbarende vertooningen van allerlei aard dan thans. Maar daarentegen een dagelijksch leven, dat tusschen deze geruchtmakende episodes zijn gang ging met waarlijk ontzettende eentonigheid. Gelegenheid om zich te ontspannen ontbrak volkomen: geene schouwburgen of concerten, geene wandelwegen, geene boeken en geen bodem voor gesprekken, belangrijker dan huiselijke burenpraatjes. En zoo moeten wij dus wel oordeelen, dat althans het volk zich, met uitzondering van de feestdagen, hopeloos verveeld heeft. Maar de gewoonte verzacht veel, en het is dan ook niet aan te nemen, dat de middeleeuwsche menschen over het algemeen zich minder gelukkig gevoeld hebben dan onze tijdgenooten. Hoe velen onzer medeburgers hebben nog heden hunne stad nooit verlaten en kennen zelfs de afgelegene gedeelten daarvan niet! En toch, de beperktheid van hunnen gezichtskring kwelt hen niet.

Maar niet alle middeleeuwers waren toch tevreden met hun lot. Betrekkelijk zeer velen ontmoeten wij in deze lang vervlogen tijden, gedreven door een onbedwingbare onrust, een zucht naar afwisseling, een dorst naar avonturen, - wereldontdekkers, rebelleerende tegen het ‘ewige Einerlei’, tegen het gebonden zijn aan den grond, die hen had zien geboren

1) Het materiaal voor deze studie is vervat in de fundatiebrieven en broederschapsbrieven van negen Utrechtsche gasthuizen, door mij onlangs uitgegeven in mijne *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen*. De fundatie- en broederschapsbrieven der dertien overige gasthuizen zullen eerlang het licht zien in het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*.

worden, - onrustige geesten, wier ontembare reislust zich niet liet ontmoedigen door de tallooze bezwaren, die de geringe ontwikkeling van het verkeer hun in den weg legde. Wij vinden ze in elken stand. De handwerksgezel reisde op zijn ambacht. De klerk toog ter studie naar eene vreemde universiteit. De karavanen der kooplieden trokken naar de groote markten, die hen lokten. Wij kennen de tochten der dolende ridders, die uitbarsten in de kruistochten. De tallooze pelgrimstochten zijn symptomen van denzelfden geest. En de vorsten zelven werden door de omstandigheden genoodzaakt voortdurend te reizen en te trekken; want de gebrekkige middelen van vervoer drongen hen met hun gevolg te verblijven daar, waar een uitgebreid complex van landerijen hun tijdelijk voedsel verschaffen kon.

Hoe vonden al deze reizigers een onderkomen? De wereld was er nog niet op ingericht, om behoorlijk te voldoen aan dezen hartstocht. Denkelijk achtte zij het niet noodig aan zulke avontuurlijke neigingen toe te geven; stellig zag zij er geen voordeel in, om den altijd toch nog sporadischen reizigers behulpzaam te zijn. Voor den bezoeker van vreemde landen waren dus alle deuren gesloten: de *uitlandige* (het woord wijst het aan) was in de middeleeuwen *ellendig*.

Op hunne eigene hulpmiddelen aangewezen, moesten dus de reizigers zich zelven helpen. En zij deden het. De edellieden en de kloosteroversten bedongen bij het uitgeven van landerijen aan hunne mannen, dat dezen hen zouden herbergen, als de zorgen hunner administratie hen noodzaakten zich in de buurt op te houden. Soms kocht een geestelijk gesticht ook wel in eene stad, waar belangen der stichting geregeld behartiging eischten, een huis en verhuurde het weder onder den last van herberging van des eigenaars zaakgelastigden. Nog anders hielp men zich: wij bezitten een contract, door graaf Willem III van Holland in 1324 gesloten met een huiseigenaar te Bergen op Zoom, waarbij de vorst in alle bijzonderheden bedingt, dat, telkens als hij met zijn gezin de stad zal bezoeken op zijne tochten van zijn stamland Henegouwen naar Holland, de eigenaar zijn huis zal ‘bereden ende houden, des heren open herberghe te wesen’; hij zal gereed houden 30 bedden, ‘ghestoffiert met slaepelaken ende deken’, ‘stallinghe ende litier’ voor 30

paarden, verder vaten, potten en ketels in de keuken, tafellakens, dwalen, nappen en kannen, ‘als der herberghe toebehoeren’; maar den kost zal de graaf zich zelven verschaffen. Anders handelde natuurlijk de koopman, die minder vermogend was. Op hoofdplaatsen, waar hij geregeld vertoefde, vond hij de gezamenlijke herberg zijner standgenooten; elders had hij zijne gastvrienden, bij wie hij geregeld logeerde.

Zoo kwam de bemiddelde, die geregeld op reis was, op de eene of andere wijze onder dak. Maar zij, die zich niet aldus konden helpen, stonden verlegen. Er waren nog geene logementen; zelfs met geld en goede woorden konden zij zich dus bezwaarlijk redden, en zij waren geheel afhankelijk van de publieke liefdadigheid. Erger nog was het met hen, die zonder middelen van bestaan zich in eene vreemde omgeving bewogen. En dezulken waren juist in de middeleeuwen bijzonder talrijk. Groot, zéér groot was het getal van hen, die, zonder middelen om te voldoen aan hunne ‘Wanderlust’, toch, door de omstandigheden gedwongen, voortdurend reisden en trokken. De middeleeuwen kenden maar al te goed de scharen van zoogenaamde ‘fahrende Leute’, - menschen zonder tehuis en zonder dak (zelfs zonder den kermiswagen, die hunnen nakomelingen tegenwoordig eene beschutting biedt), die in groote troepen het land doortrokken. Handwerkslieden, die geene plaats konden vinden in een gild, - weggeloopene lijfeigenen, - verbannenen, - landlieden, door den oorlog van hun goed beroofd, - veroordeelde misdadigers, aan hunne straf ontloopen, - zij allen vormden eene bende van behoeftigen, soms te lui om te werken, maar in geen geval daartoe in staat. In troepen vereenigd, trokken deze ellendigen van stad tot stad, levende van de aalmoezen, die hun aan de kloosterpoorten gaarne uitgereikt werden, niet zelden ook van roof en doodslag. Natuurlijk waren zulke benden de schrik van den reiziger op het platteland en de plaag van de steden, waar zij zich tijdelijk ophielden. De stedelijke besturen, haar weinig goedgezind, trachtten zich op allerlei wijzen van haar te ontslaan. Maar de christelijke liefdadigheid dacht anders en verijdelde deze pogingen. Bedelen was, wij zullen het zien, in de middeleeuwen geene schande, en aalmoezen behoorden tot de meest geliefde goede werken. De bedelmonnik, die zich tegelijk

met een lid der bende aanmeldde aan eene burgerwoning, moge dan ook gewoonlijk de voorkeur verkregen hebben, er was alle kans, dat de meeste huismoeders meenen zouden den hemel te verdienen, indien zij ook voor de vagebonden eene kleine gift afzonderden. Zoo haalde de beroepsbedelaar elken dag gemakkelijk zijn kost op en bleven de steden voor hem hare aantrekkingskracht behouden. Doch als de dag ten einde spoedde, waar zou dan de bende heen, vooral bij wintertijd? Geen nood: ook dan zorgde de openbare liefdadigheid, die ‘doer medelyden der armer menschen, die opter straeten buyten huysen blyven leggen,’ hare gasthuizen gesticht had, om aan deze landloopers des nachts een onderkomen te verschaffen. En zij liet het daarbij niet: zij zorgde ook voor hunne eeuwige rust door de stichting der zoogenaamde ‘ellendige kapellen,’ die met de haar omringende kerkhoven eene rustplaats boden aan hen, die in den vreemde kwamen te overlijden, ver van hunne parochiekerken, in wier gewijde hallen zij gehoopt hadden eenmaal eene eeuwige rustplaats te zullen vinden.

Zoo zorgde dus de middeleeuwsche liefdadigheid voor alle behoeften, die het weinig ontwikkelde vreemdelingenverkeer in de steden deed ontstaan. Wij bepalen ons tot eene nadere beschouwing van de inrichting der gasthuizen. Geen vriendelijk beeld is het, dat die beschouwing ons levert. Het doel, waarmede gasthuizen gesticht werden, wordt in den fundatiebrief van een Utrechtsch gesticht, dat aan een wonderdadig kruisbeeld veel toeloop en vele goederen dankte, duidelijk omschreven. Men stelde zich voor, ‘de arme ellendighen daerin te herberghen, nachtrust daerin te hebben, ende zonderlinghe pillegrims of ander arme luden, die te laet oft te spade comen, binnen der stadt herberghe te hebben ofte verkrighen, of die uter stadt comen ende op reyze ziin.’ ‘Arme passanten’ dus waren het, die hier een onderkomen vonden; de stichting maakte geen bezwaar te erkennen, dat zij bestemd was ‘voor alle gaende ende comende lantlopers,’ die daar gedurende een paar nachten vonden wat zij behoefden: een bed met vuur en licht, anders niet. Geen wonder dan ook, dat men deze inrichtingen dikwijls vond buiten de poorten aan de groote toegangswegen naar de steden, opdat ook de reiziger, die na poortsluiting aankwam, er een onderkomen zou kunnen vinden

in den ‘beyert’[1]: eene groote, met bedsteden voorziene zaal, waar de bode der beheerende broederschap het opzicht voerde, zorgde (zoo goed het ging) voor de reinheid der inrichting, en met zijn stok orde hield onder de ongure gasten, die het zijn plicht was te herbergen ‘zonder yemant uyt te houden.’

‘De beyert herberght trou

(zoo zong nog onze Vondel)

drie nachten achtereen verlegen wandelgasten, Die naeckt en geldeloos vermagert zijn van vasten.’

Naakt, geldeloos en hongerig, aangewezene candidaten dus voor de liefdadigheid! Maar geene dankbare! Wij zien (nog in 1603) het afzichtelijk gespuis zich verdringen voor de deur van het gesticht. In het belang der goede orde heeft de opzichter in last, na poortsluiting het huis te sluiten en niemand meer toe te laten, voordat de stadspoort weder geopend is. Maar de later komenden eischen toegang met hinderlijk rumoer; men moet hun aanzeggen, ‘geen insolentie ofte moedwille te bedryven’, en de ordonnantie van het gesticht hangt buiten uit, om aan een ieder duidelijk te maken, dat hij zich bij onbehoorlijk gedrag blootstelt aan strenge straf. Van geluk mogen wij nog spreken, dat wij ons bevinden in de grootste voorstad, waar *twee* gasthuizen zijn en waar dus ‘de passanten-mansparsoonen’ elders afzonderlijk ‘geaccomodeert’ kunnen worden, terwijl hier alleen vrouwen en kinderen een onderkomen vinden. Want deze afzondering geschiedt met wijze zorg, ‘om alle schandalen te vermyden.’ De overweging is welsprekend genoeg!

Wij begrijpen thans, dat een ‘baaierdboef’ voor een landlooper gold. Maar niet zonder verwondering vinden wij met dit onaantrekkelijk gezelschap geregeld vermengd eene geheel andere categorie van gasten, die wij daar niet zouden gezocht hebben: de pelgrims. Ik noemde ze reeds in het voorbijgaan, maar ik wees aan de vrome broeders nog niet de hun toekomende plaats aan. Geene voorname plaats waarlijk was het, die zij in het middeleeuwsche leven innamen! Zeker, ik zal geen kwaad spreken van hen, die vol-

1) Het woord beteekende vlg. het Ned. Woordenboek later: ‘gelagkamer, gemeene haard.’

deden aan eene behoefte des harten door een bezoek te brengen aan de plaats, waar een hun dierbare heilige had geleefd en gewerkt, of die door dit bezoek zijne hulp en zijnen bijstand hoopten te verwerven in ziekte en nood. Maar men vergete niet, dat er ook andere pelgrims waren. Allereerst vele avonturiers, wien het vrome doel slechts een dekmantel was voor hunnen afkeer van vaste bezigheid, - een voorwendsel voor de bedelarij, die voor hen een beroep geworden was. En dan tal van misdadigers, wien de tocht naar het verre land was opgelegd als boete voor het eene of andere wanbedrijf, en die zich alleen naar Rome of naar Compostella spoedden om het bewijs te veroveren, dat zij daar ter plaatse geweest waren, - een bewijs, dat hun den vrijen terugkeer in hunne vaderstad weder zou openen. Niet onverklaarbaar is het dan, dat wij soms minachtend in éénen adem hooren spreken van ‘pelgrims ende bedelaers, oock sommige vagebonden.’ Want de pelgrims bedelden natuurlijk: zoo moesten zij leven. En ten slotte geleken verreweg de meesten dus treffend op vagebonden. Met dat al, de liefdadigheid der vromen gunde hun gaarne de eerste plaats onder de reizigers, die hulp behoefden. Twee gasthuizen te Utrecht waren uitsluitend bestemd voor het verstrekken van nachtverblijf aan pelgrims, die trokken naar St. Jago di Compostella (in Spanje) en naar St. Joost ten Noode (bij Brussel), en een ander gasthuis (dat van St. Job) stelde zich ten doel op te nemen ‘arme pelgrims van Sinte Job, die Godt betert nu veell in der tijt sijn, of *in gebreeck van dien*, by Goodt sverhengenisse, andere arme elendige mensschen.’

Zietdaar de gasthuizen in hunne oorspronkelijke inrichting[1)]. Ik signaleer u nog een specialen vorm: de stoof. Er was er te Utrecht slechts één, gesticht in 1366, waar het altijd warm moest zijn, opdat arme lieden zich daarin zouden kunnen warmen en een oogenblik rust nemen op hunne bedeltochten in de bittere koude. Ook 's nachts moest de stoof open zijn. Zij was dan een gewoon gasthuis, alleen

1) Merkwaardig, hoe lang zulke denkbeelden kunnen blijven voortleven! Toen de Poolsche predikant Hartmann in 1658 eene collectereis deed voor de hervormde gemeente te Lissa en ook te Utrecht kwam, meldde hij zich om nachtverblijf aan in het Apostelgasthuis (een in 1569 gesticht oudemannenhuis) en toonde zich (blijkens zijn dezer dagen uitgegeven dagboek) zéer verbaasd, toen hij afgewezen werd.

iets meer comfortable ingericht dan de oudste dier inrichtingen. Want ook des nachts moest het vuur aangehouden worden; zonder twijfel heeft men zich dan ook dikwijls verdrongen in dit warme logement.

Eene andere afwijking van het hoofddenkbeeld vertoont ons het Utrechtsche gasthuis van St. Laurens, dat een paar jaren ouder was dan de stoof. Als gewoonlijk werd den gasten hier alleen een bed met laken en deken verstrekt, met vuur ook en bediening. Maar terwijl men in de meeste gasthuizen slechts een paar nachten mocht vertoeven, werd hier blijkbaar aan blijvend oponthoud gedacht. Het huis was eene gemeenschappelijke vrijwoning. Niet zeer praktisch, afwijkend ook van de algemeene gewoonte! Vrijwoningen voor ouden van dagen waren er in het middeleeuwsche Utrecht talloos velen: het was de gewone vorm van pensionneering. Maar niet in dezen vorm. De huisbezitters waren gewoon op de ruime erven, die hunne woningen omgaven en die meestal uitkwamen in eene achterstraat, eenige kleine huisjes of kamers te bouwen. In den regel geschiedde dit om het groote perceel productiever te maken. Maar zeer dikwijls kwam men er toch ook toe, om deze kamertjes om niet te laten bewonen en zoodoende een werk van barmhartigheid te verrichten, dat later dikwijls tot eene stichting gemaakt werd en zoo de eeuwen trotseerde. Zeker was zulk eene inrichting veel doelmatiger dan het St. Laurensgasthuis; het kan ons niet verwonderen, dat deze gemeenschappelijke vrijwoning geene navolging gevonden heeft. Want het was te verwachten, dat menschen, gewoon aan het leven in eigene woning, op hun ouden dag zich moeielijk zouden gewennen aan samenwoning met anderen en dat het gasthuis dus eerlang het tooneel zou worden van twist en gekijf. Te meer daar het verblijf weinig aantrekkelijks moet geboden hebben voor de hulpbehoevenden, die zelven in hun onderhoud moesten voorzien en in de gemeenschappelijke woning zoodoende een eigen huishouden moesten voeren, zoo goed het ging. Eerst als men den armen behalve huisvesting ook voedsel kon bieden, scheen er kans, dat deze bezwaren eenigszins op den achtergrond zouden komen. Maar dit was voorloopig onmogelijk; er was een afdoende hinderpaal: geldgebrek.

Betrekkelijk gemakkelijk en weinig kostbaar was het, in

een huis een beyert met eenige slaapplaatsen in te richten. Maar vrij wat kostbaarder en gecompliceerder werd het goede werk, wanneer men aan de logeerenden ook voedsel begon uit te reiken. Toch, allengs geschiedde dit in de meeste gasthuizen; wij zien speciaal met deze bedoeling giften aan de gestichten vermaken, en zoo begon men, naar gelang het geld strekte, den gasten van één nacht nu en dan ook avondeten voor te zetten. Allengs kreeg dit meer omvang: het werd regel.

Wanneer aldus een gasthuis goederen en vaste inkomsten verkregen had, dan richtte het zich in op deftiger voet; het gesticht kwam in een nieuw stadium van ontwikkeling. Spoedig werd dan de beyert, het logement voor arme passanten, bijzaak[1)], en begonnen de beheerders van het gasthuis zich te wijden aan andere, even liefdadige, maar meer fatsoenlijke bezigheden. Nieuwe vormen van gasthuizen werden dan mogelijk, waarin gasten, hulpbehoevend in verschillenden zin, niet meer in het voorbijgaan gedurende een paar nachten opgenomen, maar geruimen tijd, duurzaam onderhouden en verpleegd konden worden. Gewoonlijk gold deze zorg oude lieden. Maar toch ook wel andere hulpbehoevenden. In 1491 zag Utrecht voor het eerst ‘een gasthuys der weezen’ verrijzen, gewijd aan St. Elisabeth. En twintig jaren later werd er een gebouw gesticht, dat zich tooide met den naam van ‘college’, en waar onder het patronaat van St. Willebrord twaalf jongens gehuisvest werden, die zich wenschten te bekwamen voor pastoors en predikers tegen de veldwinnende ketterij, - eene navolging denkelijk van het choraal-huis, waar reeds sedert 1342 het Domkapittel aan eenige jongens vrije woning had verschaft (en kost aan de gemeene tafel, voorzoover zij zelven daartoe het noodige langs de huizen der burgerij hadden opgehaald), op voorwaarde dat zij geregeld ter school zouden gaan en zich aldus bekwamen, om als choralen te fungeeren bij den kerkdienst in de kathedraal.

Nog altijd vernemen wij echter niets van ziekenverpleging. Natuurlijk, want al kwam zij in middeleeuwsche gasthuizen wel voor, zij was er zelden hoofdzaak, en bijna nooit is zij daar op den duur beoefend. Ziekenverpleging in gasthuizen

1) Toch wordt beweerd, dat de beyert in Amsterdamsche gasthuizen bestaan heeft tot 1811 toe.

lag niet in de gewoonten der middeleeuwen, en zij kon dit ook bezwaarlijk. Eerst sedert de studie der medicijnen waarlijk eene wetenschap geworden is, worden aan de geneeskundige behandeling zoo hooge eischen gesteld, dat verpleging buiten de eigene woning noodig is. Nog thans, nu de voor-beeldelooze ontwikkeling der chirurgie en de betere kennis van de oorzaken der besmetting zóo sterk komen pleiten voor opneming van lijders in ziekenhuizen, hebben velen daartegen groot bezwaar, terwijl toch ook de verbeterde ziekenverpleging, zelve wetenschap geworden, krachtig bijdraagt om het verblijf in een ziekenhuis niet alleen nuttig maar ook aangenaam te maken. Hoe zou men dan in de middeleeuwen er aan gedacht kunnen hebben om van de zieken te eischen, dat zij hun lijden zouden vergrooten door zich nog bovendien het voortdurende bijzijn te ontzeggen van allen, die hun lief waren? Neen, destijds oordeelde men anders dan nu: de zieken, ook de arme zieken, moesten blijven in hunne eigene huizen; daar werden zij het best verpleegd door hunne eigene huisgenooten. Ziekenverpleging in gestichten bleef dus altijd bijzaak, en de herbergen voor landloopers en voor andere arme passanten waren veelal zelfs voor zieken gesloten. Niet onnatuurlijk, want de statuten der meeste huizen verboden een langer verblijf dan van een paar nachten, en het opnemen van zieken zou uit den aard der zaak allicht het overschrijden van dien termijn noodig gemaakt hebben. Zoo werd bij de stichting van het St. Jobsgasthuis (1504) blijkbaar alleen gerekend op zieken uit het ‘huysgesin’ (de bedienden) en uit de enkele kostgangers. En toen het gasthuis Ten heiligen Kruis werd opgericht, werd wel hoop gegeven, dat de beheerders, als er meer giften inkwamen, ook een ‘ziechuys’ zouden oprichten; maar voorloopig weerde men toch kranken en zond ze elders heen, naar ‘een ander gasthuys, daer men zieken pleecht te ontfaen.’ Waar de financiëele toestand toeliet meer te doen, bleef men toch (nog in 1538) hechten aan de oorspronkelijke inrichting van het gasthuis: er was geene afzonderlijke ziekenverpleging ingericht, alleen waren eenige bedden gespreid ‘voor den zieken ende lantlopers.’ Zelfs in het Melatenhuis, waar de ongeneeselijke zieken uit den aard der zaak permanent moesten blijven, was dit het geval: ook

daar vond men nog een beyert, gereed voor de ontvangst der dagelijks gaande en komende melaatschen. Het is waar, met zekeren ophef wordt reeds in het midden der 13e eeuw het St. Catherijne-gasthuis te Utrecht vermeld, waar de Johanniterorde onder andere werken van barmhartigheid ook de ziekenverpleging beoefende, die zij zich tot taak had gesteld. Maar letten wij op het feit, dat die verpleging van ouds in het Heilige land in de eerste plaats zieke pelgrims gegolden had, dan kan ik het vermoeden niet onderdrukken, dat dit hooggeroemde gasthuis eigenlijk bestemd was voor de opneming en verpleging van pelgrims naar Jeruzalem, evenals de twee andere, ons reeds bekende, Utrechtsche gasthuizen, die zich bezighielden met het herbergen van pelgrims naar Compostella en naar St. Joost ten Noode.

Hoe dit zij, toen in 1372 een barmhartige Utrechtsche bakker op den inval kwam, om bij testament een gesticht op te richten, gewijd aan St. Barbara en speciaal bestemd voor de verpleging van zieken, was dit denkbeeld blijkbaar iets nieuws. In den stichtingsbrief wordt overwogen, dat ‘in ghenen gasthuzen den armen ellendigen onbekenden nye volgedaen en wert na hoerre noot,’ dat er zelfs zieken zijn, ‘die men in gasthuzen nyet ontfanghen en wil,’ zieken, ‘so ellendich ende verworpen, dat men hoerre nyet en hacht, ende si van gebrecke ende van wanhaveningen verderven.’ Voor die ellendigen zou thans eene rustplaats bereid worden: de stichter gelastte uitdrukkelijk (het scheen noodig te wezen!) dat men ‘nyet (zou) wederseggen, so wat zuucten dat si hebben.’ Men zou de zieken ‘innemen ende ontfangen’, ‘herbergen, haven, voeden ende al hoer behoefte doen, na dat si noet hebben.’ Het moest de verplegenden niet verdrieten, al duurde de ziekte lang; ‘lancquellende’ zieken zouden zelfs bij voorkeur opgenomen worden. Was de onderneming iets ongehoords, elk Christenmensch zou ze gewis met ingenomenheid begroeten, want, zoo verklaart de stichter, ‘wi nye binnen Utrecht so goede noeddorftige werken en verheyschten.’ En de zorgen der gasthuisbeheerders zouden zich uitstrekken ook aan gene zijde van het graf: men zou de overledenen begraven ‘in een matte’ (‘ten ware dat hem iemant een kiste om Goeds wille gave’) en men zou ze ‘begaen’: de plechtigheden,

door de kerk voorgeschreven, moesten ook aan hunne zielen de eeuwige rust verzekeren.

Ook wij hebben sympathie, hartelijke sympathie met dit nieuwe goede werk. Maar toch moet ons de opmerking uit de pen, dat het niet zoozeer ziekenverpleging was, wat de eerzame bakker Ghisebrecht Weddeloep bedoelde, maar armenzorg, zij het ook armenzorg van specialen aard. De voorkeur, aan chronische zieken geschonken, verklaart het reeds: lijders aan acute ziekten hadden allicht de middelen, om zich zelven een onderkomen te verschaffen. Maar er zijn duidelijker aanwijzingen. Het voorbeeld, door Weddeloep gegeven, vond spoedig navolging. Bij niemand minder dan vrouw Mechtelt van Wulverhorst, die in 1395 een vrouwenziekenhuis, gewijd aan St. Magdalena stichtte, en zelfs bij den machtigen heer van Abcoude en Duurstede, die (1407) tot hetzelfde doel een oud, vervallen gasthuis voor landloopers inrichtte. En ook deze hooggeplaatsten, bij wie wij toch een iets ruimeren blik mogen onderstellen dan bij bakker Weddeloep, achtten het noodig te verklaren, dat zij alleen wenschten opgenomen te zien ‘legghende elendighe sieke menschen,’ ‘puer ellendighe arme menschen, die siec ende beddevast ligghen,’ geene betalende zieken, die ‘om hoers goets wille’ verpleegd konden worden, ja zelfs niemand, ‘die siin broot binnen of bi der straten bidden mach.’ Niet alleen de eerlijke ambachtsman, zelfs de bedelaar was dus van deze verpleging uitgesloten: wie nog bedelen kon, kon ook voor zich zelven zorgen!

Zonderlinge denkbeelden! Maar het zijn niet de eenige, die ons vreemd voorkomen. Dat de verpleging een godsdienstig karakter droeg en dat men daarom de zieken dadelijk bij hunne opneming liet biechten, ‘opdat die siele eerst bewaert worde,’ wie zal het euvel duiden? Maar wat te zeggen van de bepaling, die de opneming verbood van zieken, die in den kerkban waren? Dat de gasthuisbewaarders geene kinderen mochten opnemen, ‘die men voer water ende vuer wachten moet,’ het is te verdedigen, omdat er in het kleine gesticht allicht geene gelegenheid was om op onbeheerde kinderen te passen. Dat men geene melaatschen of krankzinnigen opnam, het was verklaarbaar, want de andere lijders zouden daardoor geschaad worden. Maar werd er dan voor deze ongelukkigen op andere wijze gezorgd? Werkelijk: maar

hoe? In 1461 was door de belangstelling van een Utrechtsch burger een klein gasthuisje opgericht, dat tot in de 19e eeuw den naam van Dolhuis gedragen heeft. De arme krankzinnigen hadden het er niet te best: zij werden er bewaard, niet verpleegd. Maar wie zou toch gedacht hebben, dat men hun lijden nog bovendien zou verzwaard hebben door aan de lijders aan pest en cholera (besmettelijken buikloop) een onderkomen aan te wijzen in dit gesticht?

Gelukkig dat de magistraat zich het lot dezer lijders aantrok. Ziekenverpleging, wij zagen het, was een werk der liefdadigheid, waarmede zelfs partikulieren zich ternauwernood bemoeiden; het was dus allerminst te verwachten dat de magistraat zich daarmede zou inlaten. Maar voor twee soorten van lijders maakte hij toch een uitzondering, blijkbaar in het algemeen belang: voor melaatschen en voor pestlijders, beiden gevaarlijk voor hunne omgeving. Reeds in 1330 wordt het Melatenhuis buiten Utrecht vermeld, en toen dit gesticht in den loop der tijden door wanbeheer in verval gekomen was, stelde de magistraat, die er van ouds zeker toezicht over had gehad, zich ten taak de inrichting te hervormen (1571). En sedert het begin der 16e eeuw was de raad er op uit, om ook een pesthuis op te richten, en na eene halve eeuw zag hij zijne pogingen met succes bekroond: kort na de hervorming van het Melatenhuis verrees het nieuwe Utrechtsche pesthuis.

Ziedaar alles, wat te Utrecht in de middeleeuwen voor de verpleging van zieken gedaan is. Het werk was niet populair en de ingenomenheid der burgerij nam eer toe dan af. Toen in 1330 eene barmhartige weduwe (jonkvrouw Glory, weduwe van Henric van Everdingen) bij haar testament de Utrechtsche ziekenhuizen wenschte te bedenken, wist zij nog geene andere te noemen dan ‘die ziecken int ospitael tot sinte Kathrynen’ en ‘die ziecken totten Melaten.’ Maar toen de geleerde Buchelius in 1592 in zijne beschrijving van Utrecht de Utrechtsche ziekenhuizen opsomde, kon ook hij er slechts twee noemen: St. Catharijne en Leeuwenberch, het nieuwe pesthuis[1]. Dit was alles: de overige gestichten,

1) Het Melatenhuis, dat buiten Utrecht gelegen was, wordt blijkbaar hier niet medegerekend; trouwens de melaatschheid was toen reeds sterk aan het afnemen.

in de intusschen verloopene twee en een halve eeuwen voor ziekenverpleging ingericht, zelfs de sympathieke stichting van Ghisebrecht Weddeloep, die de ziekenverpleging te Utrecht zoo schoon had geinaugureerd, waren allengs tot oude mannen- en vrouwenhuizen vervormd. Het denkbeeld had te Utrecht blijkbaar niet gepakt, - de ziekenhuizen waren verloopen.

Volledig zou deze schildering van een middeleeuwsch gasthuis niet zijn, indien ik niet nog verhaalde van twee zaken. De stichting begon noch eindigde met den bouw van het gasthuis zelf. Integendeel, men ving aan met het bouwen eener kapel, en een fatsoenlijk gasthuis, dat zich zelf respecteerde en in goeden doen was, achtte zijne inrichting niet kompleet zonder eene armenpot. Van beiden wil ik u iets verhalen.

Men begon, zeg ik, met de stichting eener kapel. Inderdaad is dit bij sommige gestichten te bewijzen, en zelfs een klein gasthuisje, dat de middelen nog miste om een ziekenhuis in te richten voor zijne bezoekers, die ziek werden, kon zich toch reeds verhoovaardigen op het bezit van een kapelletje. De kapel was de hoofdzaak, het voornaamste deel van het gasthuis: de zorg voor de ziel ging vóór die van het lichaam. Natuurlijk dus, dat de kapellen zeer op den voorgrond traden: zij groeiden met het gesticht, waarmede zij onafscheidelijk verbonden waren. Niet zelden werd door de geestelijke overheden aan het bezoek der nieuwe gasthuiskapel eene aflaat verbonden. Het bedehuis ondervond van dit privilegie natuurlijk de gunstige gevolgen: was het gasthuis in trek, de beheerende broederschap voornaam, dan werd de kapel soms versierd met geschilderde glazen en prijkte zij met schilderijen, die de portretten van de leden der broederschap aan de nakomelingschap moesten overbrengen. De dienstdoende priester deed er natuurlijk geregeld de mis voor de gasten en voor de leden der broederschap; maar bovendien werden op de altaren van vele gasthuiskapellen nog vicarieën gevestigd, wier opvolgende bezitters ten eeuwigen dage missen moesten lezen voor de zielen van sommige leden der broederschap, die daarvoor de kapitalen hadden beschikbaar gesteld.

Stond de kapel dus aan het begin van de geschiedenis van een gasthuis, de armenpot was daarentegen eene inrichting, die later aan het gasthuis werd toegevoegd. Zij was het débouché voor de overtollige gelden, die eene rijke en welvarende broederschap zich had weten te verwerven en die zij niet behoefde voor het beheer van haar gasthuis zelf. Te eenzijdig achtten de beheerders hunne weldadigheid, indien zij door het herbergen van dakloozen één der zeven werken van barmhartigheid verrichtten: zij wilden meer doen en ook de hongerigen spijzigen. Wij weten, dat die spijziging ook den gasten in het huis ten goede kwam. Maar niet uitsluitend, wellicht zelfs niet altijd in de eerste plaats. Want de gasthuisbeheerders stelden er veelal eene eer in, om, evenals de kerkmeesters, ‘den pot omme te dragen den ermen scamelen huussitten,’ zooals de uitdrukking luidde. Op den duur ontaardde de bediening dezer armenpotten meestal in het gereedzetten op bepaalde tijden van eenige ‘schotels’ met eetwaren, die de daarvoor aangewezene armen zelven kwamen afhalen. Maar in den goeden ouden tijd was de inrichting primitiever en hartelijker, meer in overeenstemming met den eenvoud der tijden. De verschillende gasthuizen, waar eene armenpot werd bediend, hadden de stad in kwartieren verdeeld, en des Zondags en des Woensdags werd daar de pot ‘omgedragen’ door de uit de broederschap gekozene commissie, wier leden niet voor het werk bedanken mochten, ‘alsoverre als si den arbeit vermochten.’ Den vorigen dag werd in het gasthuis gekookt, en des morgens togen de broeders er zelven op uit en brachten aan elk der door hen gekozene vaste bedeelden des Zondags een pond vleesch en een brood, des Woensdags twee eieren (of wat visch) met een half pond boter en een brood, terwijl soms ook een teug bier werd verstrekt.

Dus was de inrichting bij de voorname, wel ingerichte gasthuizen[1)]. Kleinere gestichten behielpen zich (reeds in 1377) met eene eenvoudiger organisatie: zij deelden lootjes uit, waarop de armen zelven tarwe en boter konden halen. Vele ge-

1) Niets anders bedoelde ook reeds de oudste Utrechtsche armenstichting het H. Geesthuis (van 1307), - en later ook het door het Smedengild gestichte St. Eloyengasthuis.

stichten besteedden hunne overtollige gelden weder aan andere liefdadige werken en bouwden bij hun gesticht vrije woningen ter voortdurende huisvesting van arme oude lieden.

Zoo werd een middeleeuwsch gasthuis allengs het middelpunt van allerlei vrome werken. En men meene niet, dat de opsomming, die ik gaf, volledig is. Zij kan dat niet zijn. Het middeleeuwsche leven was nog weinig vast. Wel bewoog het zich in vaste, door lange gewoonte geijkte vormen, waaraan men zich hechtte en die typisch werden. Wel bleven die vormen zeldzaam constant en veranderden zij soms weinig in den loop van verscheidene eeuwen. Maar de inrichting zelve, de kern die in deze vaste vormen besloten ligt, bleek na verloop van die eeuwen meestal geenszins onveranderd gebleven te zijn. Integendeel, gewoonlijk is zij zoo geheel van aard veranderd, dat zij onherkenbaar geworden is en dat juist het oude vormomhulsel alleen ons haren oorsprong verraadt.

Dezen ontwikkelingsgang, waarvan tal van voorbeelden gegeven kunnen worden, hebben ook onze gasthuizen doorleefd. Ik sprak boven reeds van het St. Laurens-gasthuis, dat aanvankelijk (1359) eene stichting van gecombineerde vrijwoningen was, die aan Ghisebrecht Weddeloep, den vader der Utrechtsche ziekenverpleging, haren oorsprong dankte. Welnu, ruim 30 jaren later (1392) vinden wij dit gesticht terug. De jongsten der vrijwonende vrouwen houden zich dan bezig met de verpleging der vrouwelijke zieken in het naburige gasthuis van St. Barbara: het vrijwoningen-gesticht is dus vervormd tot een gesticht voor ziekenverpleegsters. En daarmede is de transformatie niet voltooid: de zoon van den stichter, een priester, wenscht weder iets anders. De vrouwen zullen voortaan, evenals vroeger, den kost verdienen met haren handenarbeid, met spinnen en andere vrouwelijke handwerken. Maar voor de opbrengst zullen zij niet meer als vroeger elk haar eigen potje koken of, als zij gelegenheid vinden, buitenshuis haar maal trachten op te loopen. Zij zullen een ‘ghemene cost in *eenre* husinghe (houden), ende nyemant bisonder en alle dinghe int ghemeen,’ alles onder opzicht van eene door haar zelven voor een bepaalden tijd gekozene ‘maerte’ (d.i. Martha). De bewoonsters zullen ongehuwd moeten zijn, zonder kinderen en ‘in eendrachticheden’ ‘een reckelic, gheestelic, ofghesceyden leven leyden, ende dat mitten werken bewisen.’

Er wordt uitdrukkelijk bijgevoegd, dat zij zullen moeten zijn ‘vry van oerdenen’; maar men ziet het, het gesticht is toch een vrouwenklooster in den dop, een begijnhuis, de eigenaardige middeleeuwsche vorm van selfhelp voor arme vrouwen. En inderdaad, vijf jaren later, bij een verschil met de bewaarders van het gasthuis, trekken de vrouwen er uit, en het St. Cecilia-klooster wordt gesticht. Zij trekken uit het gasthuis, maar dit is iets toevallig; had het geschil zich niet voorgedaan, zij hadden even goed kunnen blijven in hare vrijwoning. Want toen in 1510 het gasthuis voor arme klerken verrees, waarvan ik gewaagde, werd reeds in het jaar zelf der oprichting het geval voorzien, dat uit dit gasthuis een fraterhuis of een klooster groeien zou.

De medegedeelde gevallen zijn nog niet de sterkste voorbeelden van transformatie, die ik noemen kan. Want de kapel van het jonge St. Maartens-gasthuis was in 1478 de zetel eener intrige, om de Weerd, de grootste der Utrechtsche voorsteden uit het Utrechtsche kerspelverband te lichten; was zij gelukt, dan zou de eenvoudige gasthuiskapel zich plotseling verheven gezien hebben tot de kerspelkerk van de nieuwe parochie van de Weerd.

Bij zoo wisselende toestanden kan het niet verbazen, dat bijna geen der vormen van middeleeuwsche gasthuizen, die ik opsomde, zich gehandhaafd heeft. Allen hebben zich zonder gerucht en met het grootste gemak gewijzigd naar de veranderde behoeften. De herbergen voor arme passanten zijn overal op den achtergrond geraakt, naarmate bij het toenemende verkeer het houden van herbergen winstgevend begon te worden. Afzonderlijke stoven om zich te warmen werden bij iets meerdere weelde in de gasthuizen niet langer eene behoefte. Aan ziekenhuizen, wij zagen het, had de tijd nog niet de rechte behoefte. En zoo zien wij op het einde der 16de eeuw alle gasthuizen[1)] zonder schokken en haast ongevoelig veranderd in gestichten, die vóór alles of zelfs uitsluitend hun werk maken van de opneming en het onderhoud van oude mannen en vrouwen: het zijn besjeshuizen geworden.

1) Zie de aangehaalde verklaring van Buchelius, die alleen voor het St. Catharijne-gasthuis (het latere Stedelijke ziekenhuis) en het Pesthuis eene uitzondering maakt.

II.

Nu wij de bestemming der gasthuizen kennen, weten wij ook in hoofdzaak, hoe het er toeging. Doch alleen in hoofdzaak: wij zullen ons eerst eene duidelijke voorstelling daarvan kunnen vormen, als wij weten, hoe deze gestichten beheerd werden.

Het begin van een gasthuis was gewoonlijk zeer onaanzienlijk. De een of andere liefdadige burger bouwde bij zijn huis eene kleine hal, timmerde er eenige bedsteden in, die hij van het noodige voorzag, en stelde dit lokaal open als nachtverblijf voor hen, die daaraan behoefte hadden. Hij zelf woonde dikwijls in of bij het gasthuis en kon dus gemakkelijk 's avonds of 's morgens toezicht houden op het komen en gaan der gasten. Uitgaven waren zelden noodig: nu en dan de vernieuwing van het ligstroo, eene enkele maal de aankoop van een nieuwen deken. Doch de moeilijkheden begonnen natuurlijk, zoodra de gastvrije oude overleden was. Dikwijls zal dan ook het gasthuis, over welks verder beheer geene voorziening getroffen was, door de erfgenamen eenvoudig aan zijn doel onttrokken of verkocht zijn. Wenschte echter de liefdadige burger, dat zijn werk ook na zijn dood zou worden voortgezet, dan was het niet zoo gemakkelijk, daarvoor een passenden vorm te vinden.

De meest voor de hand liggende regeling was natuurlijk deze, dat de stichter, die er gewoonlijk op gesteld was geweest het gasthuis levenslang zelf te beheeren, eenige hem wel bekende en vertrouwde personen voor dat beheer na zijn dood aanwees, onder verplichting van ieder hunner, om zelf weder tijdig eenen opvolger in dat beheer aan te wijzen. Werkelijk werd deze weg gevolgd; wij bezitten nog eene akte, waarbij twee der beheerders van het St. Laurens-gasthuis aan de hun dus opgelegde verplichting voldoen. Maar toch was zulk eene regeling weinig doelmatig: werd het benoemen van opvolgers verzuimd, dan was het gasthuis onbeheerd. En het is zeker geen toeval, dat de genoemde akte, dagteekenende uit de eerste jaren der stichting (1378), de eenige is, die ons bewaard gebleven is.

Een andere vorm werd daarom wel eens gekozen: men wees als beheerders van het gasthuis aan niet een paar met

name genoemde personen, maar de opvolgende bekleeders van eene voorname betrekking (b.v. den Domdeken of den Schepenburgemeester). Dezen behoefden natuurlijk geene opvolgers te benoemen; de verplichting tot beheer van het gasthuis ging van zelf over op hunne ambtsnavolgers. Maar ook deze regeling had hare bezwaren. Er was dan telkens wisseling in het beheer van het gasthuis en er bestond ook geenerlei waarborg, dat de voorname heeren bij de drukten, die het bekleeden van hun ambt hun reeds gaf, ook nog hart zouden hebben voor de zooveel geringere belangen van het hun toevertrouwde gasthuis. Dit bezwaar was niet denkbeeldig: het Utrechtsche weeshuis, dat aldus beheerd werd, verkeerde in financiëele moeielijkheden, totdat men eene doortastende verandering in het beheer bracht.

Zoo bleef ook deze wijze van doen in de middeleeuwen uitzondering. Maar hoe dan te handelen? De keus was moeielijk, want stellig moet het niet gemakkelijk gevallen zijn, beheerders voor een jong gasthuis te vinden. Immers dat beheer gaf niet alleen veel zorg, maar bovendien niet onbelangrijke financieele verplichtingen. Verwonderen kan het ons dan ook niet, als wij vernemen, dat in de laatste jaren der 14^{e} eeuw een klein gasthuis, dat onder het patronaat van St. Apollonia geplaatst was, feitelijk geheel onbeheerd was en in een toestand van bitter verval verkeerde, totdat de machtige heer van Gaesbeek, rijk en goedgeefsch, de zaak ter hand nam, het verlaten gebouw inrichtte tot een ziekenhuis, gewijd aan St. Bartholomeus, en orde stelde op het beheer. De moeielijkheid was verdwenen, zoodra hij de noodige middelen voor het onderhoud beschikbaar had gesteld. Maar zelfs machtige heeren als de Gaesbeeken zijn sterfelijk, en ook heer Willem zon dus op maatregelen, om het ‘werc van ontfermicheden’, dat hem lief geworden was, ‘tot ewighen daghen staende te houden’. Hij greep een middel aan, dat in dien tijd voor de hand lag en dat bovendien de verdienste had afdoende te zijn: hij richtte eene broederschap op in het gasthuis.

Broederschappen waren in de middeleeuwen, aan wie het gemeenschapsleven onder allerlei vormen lief was, zeer talrijk. De gewone vorm was eene vereeniging, die zich ten doel stelde, het zieleheil harer leden te verzekeren door op ge-

zamenlijke kosten voor elk afstervend lid een zeker aantal zielmissen te doen verrichten. Met den eigenaardigen praktischen zin en den hartstocht voor gezelligheid, die aan de middeleeuwen eigen was, beijverde men zich, om aan dit nuttige doel eene altijd aangename onderbreking van de eentonigheid van het bestaan te verbinden, door steeds op den naamdag van den heilige, dien men zich tot patroon had verkoren, eene plechtige mis te doen opdragen op het altaar der broederschap, gevolgd door een vroolijk diner.

Men heeft deze vereenigingen, die in elke kerspelkerk te vinden waren, niet onaardig gekarakteriseerd als maatschappijen tot assurantie van zieleheil. Meent het tegenwoordige geslacht wellicht, dat door zoo realistische benaming geen recht wordt gedaan aan de vrome bedoeling der broeders, niet aldus zou de middeleeuwer geoordeeld hebben, die (zelfs in officieele keizerlijke giftbrieven) bij landschenkingen aan geestelijke gestichten gaarne als motief vermeldde, dat het eene voordeelige speculatie was, om aldus tijdelijke bezittingen voor eeuwige goederen te verruilen. Bezwaar maak ik dan ook niet, om op mijne beurt de gasthuisbroederschappen te karakteriseeren als maatschappijen tot exploitatie van een liefdadig gesticht, liever nog als vennootschappen tot het verrichten van goede werken.

De zaak kwam aldus tot stand. De stichter van het gasthuis sloot een contract met de nieuwe broederschap. Hij zelf bracht in de vennootschap in het door hem gebouwde huis, soms met eene kleine dotatie: hij was dus commanditair vennoot. De anderen brachten geen kapitaal in, alleen hunne werkkracht: zij waren de beheerende vennooten. De grondvorm der gasthuis-broederschappen was dezelfde, als die der gewone broederschappen. Eene vrije vereeniging van personen, die zich zelve door coöptatie voltallig hield. Ook hier culmineerde het leven der broederschap in het feest van den patroon, wanneer de broeders zich in feestelijke processie begaven naar hare kapel, waar de hoogmis werd opgedragen; dan volgde eene vergadering, waarin de beheerende broeders rekening aflegden van hun beheer, en die besloten werd door den traditioneelen maaltijd in het gasthuis of ‘in eene eerlicke stede’, soms bij den huismeester aan huis. Een eenvoudige maaltijd! Ziehier het menu:

éene portie gekookt vleesch, éene portie gebraden vleesch, met groenten, spek of kaas als toespijs, en bevochtigd met een teug goed bier; wie wijn wenschte, mocht dien zelf betalen. Ook door de gasthuisbroederschappen werden verder begrafenis en zielmissen voor de overledene broeders bezorgd; men verplichtte zich bovendien tot onderhoud van verarmde broeders in het gasthuis. Maar naast deze gewone verplichtingen nam de gasthuisbroederschap nog eene speciale op zich: zij verbond zich, ‘om de zeven punten der ontfermicheiden te verdienen in de ere Goeds ende hore zielen zalicheyt’: veel meer dan bij andere broederschappen stond het verrichten van goede werken hier op den voorgrond.

Geene gemakkelijke taak was het, die de broeders op zich namen, wanneer zij zich verbonden hunne zorgen te wijden aan het jonge gesticht; want de stichter meende veelal genoeg gedaan te hebben, als hij het gebouw zelf op zijne kosten had ingericht. Het gasthuis van St. Elisabeth, gesticht door een lid van het patricische geslacht Zoudenbalch, die thesaurier was ten Dom en proost van Maastricht en die bovendien eene invloedrijke positie te Utrecht bekleedde, was aanvankelijk zóo arm, dat de middelen om het in stand te houden bij elkaar gebedeld moesten worden door het gansche land, terwijl de vermogende stichter toezag. En toch, als eene broederschap het beheer van een gasthuis op zich nam, verbond zij zich alle schulden te betalen. Het is waar, de inrichting van het gesticht was aanvankelijk steeds eenvoudig, zeer verschillend van die van groote welvarende gasthuizen, die gehuisvest waren op deftigen voet, met eene eigene bakkerij en brouwerij. En zeker, men kon leven en men leefde aanvankelijk ook dikwijls van de hand in den tand; men zette den logeergasten slechts dan voedsel voor, als de middelen het toelieten. Maar gewoonlijk was het toch de bedoeling van eene broederschap, die de plichten van hare positie begreep, om zich niet te bepalen alleen tot het herbergen van landloopers, en het was te voorzien, dat de schulden, zoodra men vaste verpleegden begon op te nemen, jaarlijks tot een niet onbelangrijk bedrag zouden klimmen. Natuurlijk, ook dan nog kon men de tering zetten naar de nering: het getal der verpleegden was onbepaald en men behoefde er slechts zoovelen op te nemen als de financieele toestand

mogelijk maakte. Maar met dat al, de huishouding van vele personen, hoe eenvoudig ook ingericht, was en bleef kostbaar. Hoe vonden de broeders de middelen om de zaken gaande te houden? Ik zal u mededeelen, hoe zij dit moeielijke probleem oplosten.

Elke broeder verplichtte zich niet alleen, om dagelijks een Pater noster en een Ave Maria te lezen, maar ook om aan de broederschapskas te betalen een ‘weecghelt’ van één duit, en bovendien een entréegeld en een ‘doodschuld’ bij overlijden, als bijdrage in de door zijn dood veroorzaakte kosten. In enkele broederschappen was het ook gewoonte, dat bij overlijden van een broeder aan de broederschap zijn beste tabbaard verviel, die dan door de erfgenamen kon vrijgekocht worden. En zelfs op de schamele plunje van den verpleegde, die in het gasthuis overleed, op de verdiensten der verpleegde weezen en op ⅓ der hun aankomende erfenissen werd ten behoeve van de broederschapskas beslag gelegd.

Maar wat baatten zulke kleinigheden? Er moesten andere middelen gevonden worden, om de financiën van het gesticht te stijven. Werkelijk staat dan ook de verplichting om naar die middelen te zoeken in elken broederschapsbrief zéér op den voorgrond. In het algemeen nam iedere nieuwe broeder de verplichting op zich, om de broederschap ‘altijt te avanceeren’; de huismeester was meer in het bijzonder verplicht het gasthuis ‘te avanceren, overal te recommanderen ende de middelen van dien met alle yver op te trecken nae conscientie.’ Maar zulke algemeenheden geven ons weinig licht; duidelijker spreken sommige brieven, die de verplichting opleggen om te ‘procureeren’, waarbij sommige de puntjes op de i zetten en rondweg het bedrag noemen, dat jaarlijks door iederen broeder ‘geprocureert’ zal moeten worden. Wat wordt daarmede bedoeld? De uitdrukking is ons vreemd; maar de middeleeuwer verstond het Latijnsche woord zoo goed, alsof het onvervalscht Hollandsch geweest was. De huisbestuurder van een klooster heette steeds *procurator*, en de kroniek van het Zwolsche fraterhuis verklaart ons den zin van deze benaming, als zij van een der fraters verhaalt, dat hij ijverig was in alles, wat hij deed, en daarom tot procurator van het Armenhuis werd aangesteld. ‘Hij wist goed in de behoeften te voorzien,’ dus gaat de kroniek

prijzend voort, ‘want hij procureerde nu eens eene koe, dan weder wat boter of een legaat.’ Zoo ging het inderdaad: ook de middeleeuwsche pastoors waren goede procuratoren; want als zij de zieken van hun kerspel bijstonden in hun stervensnood, wisten zij hun geregeld een sommetje geld of het een of andere kostbare voorwerp af te troggelen ten bate van hun bedehuis, en de dankbare kerkmeesters noteerden geregeld in hunne rekeningen bij de vermelding dezer legaten, hoevele daarvan door ieder der pastoors waren ‘geprocureert’.

Zoo deden ook de leden der gasthuisbroederschappen: zij ‘procureerden’ voor hun gesticht. Het meest voor de hand liggende en ook het voordeeligste middel was wel, om eene aflaat te verwerven voor de gasthuiskapel. Werkelijk gelukte het aan vele broederschappen, van den bisschop een brief te verkrijgen, waarbij aan het bijwonen der mis en het offeren in de kapel een aflaat van zonden voor zekeren tijd verbonden werd. Natuurlijk zorgden de broeders dan wel voor de publiciteit van dit voorrecht: zij bezoldigden een persoon, die het geheele jaar door dezen aflaat ‘riep’. Maar, het spreekt van zelf, niet aan ieder gelukte het om zulk een uitstekend gunstbewijs van de oversten der kerk te veroveren, en bovendien - de opbrengst werd minder, naarmate het getal der aflaten toenam. De meeste broederschappen moesten dus op iets anders zinnen. Kostelijke invallen hadden de liefdadige heeren soms! De broeders van St. Job (in een der Utrechtsche voorsteden) loofden alle Zondagen vrij bier uit aan de boeren van den omtrek, die genoegelijk met de broeders zaten te drinken en zelfs nu en dan, als het wat laat werd, ‘veel onstichticheyts pleeghden’, zonder te bevroeden, dat deze middeleeuwsche fancy-fair alleen georganiseerd werd, omdat hunne slimme gastheeren wel wisten, dat, ‘als die lantluyden wel onthaelt worden, zy alsdan liberalicken brengen ende geven!’ Maar niet ieder had den tact om zulke aardige plannetjes te bedenken, en voor die minder gelukkigen schoot er slechts één middel over: bedelen. ‘Nood leert bidden’, zegt het oude spreekwoord, en zij baden, d.i. zij bedelden.

In eigen persoon trokken de broeders dikwijls met den bedelnap door het land. Geen oogenblik schaamden zij zich daarover; integendeel, de tocht scheen hun eene nuttige oefening in deemoed: zoo zou hun trotsche wereldzin gefnuikt

en hun gemoed vervuld worden met den ootmoed, die den Christen past. Officieel werden de bedeltochten georganiseerd; men verschafte zich aanbevelingsbrieven van den bisschop en den stadsraad. Commissiën werden benoemd ‘om opt land te trecken om te bidden’; met verlof van het Hof werden boden gezonden door het gansche land, voorzien van afschriften van den bisschoppelijken aanbevelingsbrief, die de geloovigen aanspoorde, giften af te zonderen voor de noodlijdende gestichten. In de rekeningen vinden wij de opbrengst dier bedeltochten, zoowel in geld als in levensmiddelen, vermeld. Meer nog. Men vroeg verlof van den magistraat tot het houden van geregelde, soms dagelijksche collecten door de stad; in het St. Elisabethsgasthuis, waar weezen verpleegd werden, was de regel, dat de meisjes thuisbleven; maar de jongens moesten dagelijks bedelen voor het gesticht. Dat was nuttig voor hen, meende men, en uitdrukkelijk schreef men daarom voor, dat die bedeltochten nooit gestaakt zouden mogen worden, zelfs niet wanneer het gesticht mettertijd rijk mocht worden. Eerst later, wanneer de meisjes gingen dienen of ten klooster togen, zou voor de jongens de tijd komen, om iets te leeren of zich voor een handwerk te bekwamen. Het duurde tot 1551, eer de regenten van het college van St. Willebrord de ervaring opdeden, dat de aan hunne zorg toevertrouwde jonge klerkjes op deze bedeltochten noch geleerdheid noch andere goede eigenschappen opdeden; eerst toen zagen zij de wenschelijkheid in, om hunne verpleegden vrij te stellen van het bedelen en om eenen man aan te nemen, die de tochten door het land overnam, totdat het gesticht deze bron van inkomsten zou kunnen ontberen.

Maar dergelijke maatregelen behooren tot eene latere periode. In den goeden tijd der gasthuisbroederschappen, toen de devotie bloeide, achtten de broeders zich zelven voor dezen arbeid niet te goed. Meer nog, zij oordeelden niet zich genoeg geoefend te hebben in ootmoed en barmhartigheid, wanneer zij, evenals de bedelmonniken, zich aldus gelijk gesteld hadden met de minsten en de verworpenen van de wereld. Als zij terugkeerden van hunne bedeltochten, aanvaarden zij zonder aarzelen zelven den dienst van de armen. Wij vernamen reeds, hoe zij wekelijks in persoon ‘den pot omdroegen’ bij de door hen bedoelde gezinnen.

Maar zij deden meer: op het voorbeeld van hunnen Heer, stelden zij zich beschikbaar, om ‘selve den dienst onder hem te doen aen die armen’: zij waren bereid, hen te ‘baden, te dwaen off anders onreynen dienst ende haveninghe te doen, des hem noet is’. Alleen voor de verpleging der zieke vrouwen namen zij dienstmaagden aan; maar niet omdat zij zich daartoe te goed rekenden: alleen de kiesche overweging dreef hen, ‘wanttet gheenre manne werc en is’.

Zwaar dus was de dienst der gasthuisbroeders, als zij den opgenomen plicht waarnamen met nauwgezetheid. Maar toch, in de dagen der moderne devotie, die niet alleen overal tal van begijnhuizen verrijzen, maar ook daarnaast telkens gasthuizen stichten zagen, was de aandrang naar de broederschappen, ‘om die grote minne des goeden wercs’, zóó groot, dat men het aantal der leden moest beperken. Het werd een voorrecht geacht in eene liefdadige broederschap opgenomen te worden, en soms werd daarom bepaald, dat de naaste erfgenaam van een overleden broeder de voorkeur zou hebben, als hij zich voor het lidmaatschap aanmeldde.

De broeders leefden in de wereld in eene atmospheer van geestelijke zuiverheid, die herinnert aan het klooster. Met angstvallige zorg werden overspelige en door den kerkban getroffenen uit deze kringen geweerd; broeders die ‘onredelike’ leefden, werden uitgezet. De statuten verboden, dat de broeders bij onderlinge geschillen hun toevlucht zouden nemen tot het gerecht: de twist moest in vriendschap bebeslecht worden door goede mannen. En verre was van de broeders alle zelfverheffing op hunne goede werken: integendeel, hun ootmoedige zin ‘duchte, dat si niet wert en sijn voer Gode, dit werc te antyerne’. Daarom, zoo spraken zij, ‘so hebben wi vercoren ene vriendinne Gods, sinte Barbara, die wi eren ende reverency doen willen naest Gode ende Onser Vrouwen, opdat si voer ons bidden wille, dat wi dit werc also doen moeten in den huze, dat die ere Gods ende Onser Vrouwen daerin ghemeert ende gebreet moet worden entie arme getroest ende wi onze salicheyt daermede vercrighen moeten’.

Zoo gingen zij hunnen weg, de vrome broeders van St. Barbara, met den naam van Maria op de lippen, in stilte en onbekend, zich oefenende in barmhartigheid en deemoed,

en verwachtende het loon, dat de voorbidding hunner patrones hun zou verzekeren in het hemelsche paradijs.

Maar helaas! elk menschenwerk draagt in zich de kiem van het verderf, en zelfs het zuiverste begin waarborgt niet tegen jammerlijke ontaarding! Wanneer wij, nog geen anderhalve eeuw later, onze gasthuisbroederschappen op nieuw waarnemen, vinden wij ze veranderd, besmet met allerlei vuil, geheel onkenbaar geworden.

Onder de vele uitnemende maatregelen, door de voortreffelijke regeering van Karel V genomen om na de annexatie van het Sticht orde te scheppen in de verwilderde toestanden, behoort ook (1538) eene enquête naar het beheer der Utrechtsche gasthuizen, waar tot nog toe de broederschappen zonder eenige contrôle het beheer hadden gevoerd. Het rapport der door den stadhouder benoemde commissie is ons bewaard gebleven; het geeft ons niet veel stichtelijks te zien. Door het ‘zeer quade regiment’ waren de goederen der gestichten geheel ‘teruggegestelt ende ten achteren gebracht’. Overal waren de jaarlijksche diners der broederschappen de hoofdzaak geworden, waarom alles zich concentreerde. Hun getal was vermeerderd; in sommige gasthuizen werden er van twee tot vier per jaar gehouden; het eenvoudige menu, dat wij kennen, was allengs opgevoerd; soms werd het feest door de muziek der stadsspeellieden opgeluisterd. Zoo werd ‘aen maeltyden, ontbyten ende drincken’ wel eens meer dan de helft van het inkomen der broederschap uitgegeven. En na het overdadige genot van spijs en drank ging het maar al te dikwijls zeer onstichtelijk toe; men verhaalde van ‘grote insolentiën’, die bij de maaltijden voorvielen, ja soms kwam het tot moord en doodslag. In een der gasthuizen, dat nog wel St. Martha als hare patrones vereerde, had zich eene zusterschap ‘van weeldige vrouwen zonder mannen’ genesteld; de dames maakten hare rekeningen op en legden die af ‘onder malcanderen, zonder eenige mans daerover te roupen’; eenmaal 's jaars dineerden zij te zamen, ‘oock sonder mannen, anders dan den priester ende coster.’ Het was geene preutschheid, die deze geëmancipeerden het gezelschap der mannen schuwen deed; want ‘zy droncken zoe vrolick, dat se zasselende, dansende en singende thuysgingen’.

De enquête-commissie verbood dadelijk de maaltijden der broederschappen. Maar het gevolg was alleen, dat de broeders zich hopeloos compromitteerden: zij wendden zich tot de commissarissen en ‘beclaechden hem zeer, dat zy niet te zamen eten en mochten, zeggende, dat soedoende sy geen broeders meer en souden crigen’. Naieve bekentenis! Het was dus dezen vromen lieden, als zij zich opgaven als leden eener broederschap, die zich vereenigde tot het uitoefenen der zeven werken van barmhartigheid, er alleen om te doen, deel te hebben aan het jaarlijksche drinkgelag! Zeker, de oude geest was uit de broederschappen gevaren, en de penvoerder van St. Jacobsgasthuis gaf een getrouw beeld van den toestand, toen hij, na het nederschrijven der ledenlijst, de broeders aan de hemelsche goedertierenheid aanbeval met de komisch klinkende verzuchting:

> ‘Och Godt! en wyldt dye voerscreven broeders nyet vergheten,
> Want sy met malkanderen vryendelyck dryncken ende eeten.’

Eene gasthuisbroederschap, die in vrede en vriendschap zonder handtastelijkheden hare diners ten einde bracht, scheen recht te hebben op eene bijzondere onderscheiding!

Op den duur gelukte het echter aan het doortastende en krachtige Oostenrijksche bestuur, een einde te maken aan de schandalen. Wij ontmoeten in de reglementen van sommige broederschappen uitvoerige bepalingen tegen het twisten en het mestrekken gedurende de maalrijden; de duur der diners werd beperkt: voor 8 uur des avonds moest alles afgeloopen zijn. Maar er was een nog meer afdoend middel om de broederschappen te beteugelen: controle. Evenals de Hollandsche stedelijke besturen, matigde zich ook de Utrechtsche magistraat allengs het recht aan, om zich opperkerkmeester, oppergasthuismeester enz. te noemen, en aan deze vage, niet duidelijk omschrevene bevoegdheid ontleende hij het recht, om zeker toezicht te oefenen op de gestichten. Het beheer verbeterde, er kwam weder orde in de gasthuizen, de broederschappen herkregen hun goeden naam. Aan het St. Elisabeths-gasthuis werd in 1561 een belangrijk legaat vermaakt, *op voorwaarde* dat er een broederschap zou opgericht worden, wier aanwezigheid een goed beheer scheen te zullen waarborgen. Kort daarna (1571) beijverde zich de magistraat zelf, eene broederschap te belasten met het beheer van het Melatenhuis,

omdat in dat geval velen het gesticht met hunne gaven zouden willen verrijken. De regenten van het Apostel-gasthuis richtten (1573) zelven eene broederschap op voor het dagelijksche beheer van hun gesticht. En nog in 1615 organiseerde de raad eene broederschap tot verbetering der toestanden in het door het gerecht van de Weerd beheerde gasthuis van St. Maarten.

Maar het was slechts de vorm, die aldus herleefde, de oude geest was en bleef verdwenen. Voortaan waren het rijke, voorname lieden, die men bij voorkeur koos voor het lidmaatschap eener broederschap, - rijken, gaarne bereid om deze eer te betalen met eene jaarlijksche bijdrage aan de broederschapskas, die ook zelven het jaarlijksche feestmaal bekostigden, maar die dan ook verder niet naar het gasthuis omzagen. Het lidmaatschap der broederschap was dus een eerambt geworden; maar het was niet, zooals vroeger, populair. Was vroeger de aandrang naar het lidmaatschap groot, toen de magistraat in 1566 een pesthuis wilde tot stand brengen, kostte het hem, toen hij eenmaal de middelen daartoe gevonden had, nog groote moeite eene broederschap bijeen te krijgen: de inteekenlijsten circuleerden onder de stedelijke aristocratie, maar werden eerst langzaam volteekend.

Niet onnatuurlijk! De toestanden waren geheel veranderd. De ruwe klanten, die in het begin der 16^{e} eeuw de vrome broeders van het laatst der 14^{e} hadden vervangen, waren voor goed verdwenen. Maar hunne plaatsvervangers, beter dan zij, waren toch verre van sympathiek: de gasthuisbroederschappen waren verouderd, vervallen.

Wij kunnen dat verval trapsgewijze in onze stukken vervolgen. Het eerste bewijs van verslapping is het toenemende aanzien der gasthuismeesters of huismeesters, zooals de procuratoren der gasthuisbroederschappen meestal genoemd werden. Aanvankelijk waren deze vereenigingen zeer democratisch ingericht geweest: ieder broeder werd op zijne beurt huismeester. De huismeesters dienden twee jaren; de oudste beheerde de kas en deed daarvan rekening; de jongste bereidde zich voor op de werkzaamheden, die hem het volgende jaar wachtten. Hij hield de notulen der vergaderingen, indien daartoe aanleiding bestond; was hij ‘niet wel ofte ras ter penne,’ dan mocht hij zich door een ander lid der

broederschap daarin doen bijstaan. Aanvankelijk leverde het ambt ook weinig bezwaar: alle broeders gezamenlijk deden het werk, de huismeester was alleen primus inter pares. Maar allengs zien wij het huismeesterschap niet meer bij beurten omgaan. Wij vernemen, dat de huismeesters (soms op voordracht van den aftredenden huismeester) door en uit de broederschap gekozen worden, en wij maken daaruit op, dat de broeders zich meer en meer van het werk terugtrekken, zoodat de taak van den huismeester zwaarder wordt en alleen de bekwaamste leden van de broederschap meer voor de taak berekend zijn. En inderdaad, tegelijkertijd vernemen wij, dat het aannemen van de verpleegden in het gasthuis en zelfs van nieuwe leden der broederschap aan de huismeesters wordt overgelaten.

Zoo wordt de democratische inrichting, die zoo goed gepast had voor de ideale toestanden van voorheen, allengs vervangen door eene meer aristocratische regeling. En het bederf neemt toe. Zeer dikwijls vinden wij het in de middeleeuwen zoo geliefde systeem der getrapte verkiezingen. Door het lot worden eenige leden der broederschap als kiezers aangewezen, en *dezen* kiezen de huismeesters. De reden is alweder niet onduidelijk: het huismeesterschap is in plaats van een last een eerambt geworden, waarom gekuipt wordt en geïntrigeerd; wil men eenige kans hebben, dat de geschiktste candidaat gekozen wordt, dan schijnt het zaak, de meerderheid der broeders uit te sluiten van het kiesrecht, en daarmede alleen enkele te belasten, die niet vooraf bekend zijn en dus vooraf ook niet bewerkt kunnen worden.

Het huismeesterschap een eerambt en eene sinecure? Hoe is dit mogelijk bij de gebleken neiging der broederschap, om het werk van zich af te schuiven en de huismeesters daarmede te belasten? Ook op deze vraag geven onze stukken een antwoord, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat: de huismeester heeft op zijne beurt het werk van zich afgeschoven. Vroeger was de eenige ambtenaar der broederschappen de bode[1]. Hij was haar factotum:

1) De naam van den bode moet ons niet herinneren aan den post*bode*, die brieven overbrengt, maar aan onze dienst*boden* en aan de personen, die wij met onze *bood*schappen belasten.

hij woonde bij de gasthuiskapel, die hij als koster bediende, en hij had het opzicht over het daaraan grenzende gasthuis. Maar op den duur bleef hij niet de eenige beambte. Spoedig zien wij dienstmaagden aannemen, en eene ‘eerbare beleefde vrouwe’ optreden aan haar hoofd. Het is ons het bewijs, dat de broeders zelven, voornaam geworden, zich hebben teruggetrokken van den persoonlijken dienst in het gasthuis. Zij zijn fatsoenlijke lieden en zij bepalen dus hunne zorg voor de hun toevertrouwde stichting voortaan tot het financiëele beheer.

Maar ook dit wordt hun op den duur te lastig. Een tweede ambtenaar treedt op: de onderprocurator, die, als het gesticht door legaten en schenkingen vermogend wordt, den veelzeggenden naam van rentmeester voeren zal. Wij zien dezen ambtenaar opkomen. Aanvankelijk is hij alleen de man, die de pachten en de kleine rentepostjes inmaant en aldus den huismeester vele onnoodige bemoeiïngen bespaart. Meer niet. Maar de statuten der gasthuizen zien reeds het gevaar, en verbieden soms de aanstelling dezer ambtenaars. Het baat niet: de rentmeester handhaaft zich, allengs komt het financiëele beheer geheel in zijne handen. Hij is het feitelijk, die de rekeningen in elkander zet. Maar nog altijd is de huismeester toch de verantwoordelijke persoon: de rentmeester moge de rekening schrijven, de huismeester is het, die ze aflegt aan de broederschap. Eindelijk wordt ook de laatste stap gedaan: de rentmeester verschijnt aan het hoofd der rekeningen als de rekenplichtige ambtenaar, die zelf de rekening aflegt aan den huismeester en aan eene commissie uit de broederschap.

Zoo is de metamorphose voltooid: de broederschap is ontaard in een college van deftige regenten[1)], die de goederen beheeren der welvarende, gezetene stichting, die kapitaliste geworden is. In deftige voornaamheid zetelen de zwaarlijvige en gepruikte heeren in de rijke regentenkamers, die in de

1) *Regenten* heetten oudtijds de door de stichters der gasthuizen aangewezene ‘bewaarders’ van het gesticht, die *boven* de broederschap staan en eenig toezicht op haar oefenen. Later heetten deze regenten *superintendenten*. Terwijl zij vroeger de eigenlijke bestuurders der gasthuizen zijn, die de macht in handen hebben, worden zij later door de broederschappen bijna geheel verdrongen: de verschuiving der namen wijst het aan.

gasthuizen zijn bijgebouwd. Voor den dienst in het gasthuis hebben zij hunne dienstmaagden, voor het financiëele beheer hunnen rentmeester; zij zelven doen volstrekt niets. Zij hechten hunne goedkeuring aan de verhuring der landerijen en zij plaatsen hunne protégés als dischgenooten in het gasthuis; als er onaangenaamheden zijn tusschen de oudjes, wijzen zij vonnis. En gedijt het gesticht onder hun beheer? Allerminst! Overal worden de verpleegden meer en meer vervangen door zoogenaamde proveniers, fatsoenlijke burgerlieden, die zich in de gestichten inkoopen om rustig en fatsoenlijk hun ouden dag door te brengen, en die zoo meteen de financiën stijven[1]. Wie zou ook van de voorname regenten verwachten, dat zij, als de middelen van het gesticht achteruitgaan, zelven maatregelen zullen beramen om den armen, voor wie het gesticht bestemd is, daar weder eene plaats te bereiden? Neen, de regenten hebben daarover geene zorg; hunne gewichtigste bemoeiïng geldt nog altijd, evenals in de 16^{e} eeuw, den maaltijd van het college. En al gedragen de heeren zich wat ingetogener, zooals het aan hunne deftigheid past, nog altijd is de beste lofspraak, die men hun geven kan, deze, dat zij ‘met malkanderen vryendelyck dryncken ende eeten!’

S. MULLER FZ.

1) Alleen bij de stichting van het St. Jobs-gasthuis (1504) vinden wij bij uitzondering reeds dadelijk gerekend op de ontvangst van personen, ‘die hoeren cost gecoft zellen hebben hoer leven lanck in den gasthuyse,’ - blijkbaar een maatregel tot verbetering der financiën van het jonge gesticht.

Jacobus Bellamy als criticus[1].

‘'n Aanhoudend twisten van Natuur en Noodlot’ noemt de Zeeuwsche dichter Jacobus Bellamy weemoedig-schertsend zijn leven. Bij zijn eerste vorming door Natuur ‘tot 'n allerwonderlijkst schepsel’, zegt hij in een van z'n brieven, had Noodlot gedreigd: Natuur, schep, vorm wat gij wilt, het Noodlot zal zegepralen - geef hem, wat ge wilt, ik zal hem ongelukkig maken. Maar Natuur had geantwoord met 'n lach, die Hemel en Aarde verheugde: ‘Dit is bóven uw bereik: slinger hem, folter hem - in weerwil van u zal hij door mij dikwijls gelukkig zijn! Bij een aandoenlijk hart zal ik hem de ziel eens dichters geven.’ - Steeds weer, trots al z'n lijden, heeft in Bellamy's kort, droevig leven Natuurs heldere lach geklonken, trots al z'n lijden, z'n lijden in stilte, onder 'n jarenlang onredelijk gedwarsboomde liefde voor Fillis (Francine Baane), onder 'n studiedwang, dien hij droeg en wel dragen moest, z i j n Noodlot, - trots, wat hij noemt, z'n ‘zielepijn’, waarvan alleen de beste vrienden iets wisten, dien Tristanweemoed van menschendenken, menschenvoelen in 'n schijnwereld van stoffelijk vergaan.

Geheel den m e n s c h Bellamy in z'n denken en voelen van allen dag teekenen ons zijn talrijke brieven, 'n kostbare schat, waarvan hij zelf lachend zegt: ‘ik schrijf zelden verstandige brieven, zottissime!’ Met 'n eenvoudig en waar: ‘ik heb de

1) In een sectievergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden 11 Juni door mij uitgesproken, behoudens 'n paar kleine wijzigingen in den vorm.

taal van 't hart gezongen in mijn lied' geeft Bellamy zich als d i c h t e r , als kunstenaar, in wien iets leefde van dat echte van kunst, dat ook 'n Dante even sober deed zeggen:

> .... .I' mi son un che, quando
> Amore spira, noto, ed a quel modo
> Che detta dentro, vo significando.

'Klonk er een valsche toon, 't was als mijn hand mijn hart niet volgen kon' - Bellamy bewust c r i t i c u s ook van eigen kunst afkeurend, wat leelijk was en dus veroordeeld moest zijn.

Vragen we nu naar Bellamy's volstrekte waarde en blijvende beteekenis voor onze Nederlandsche Woordkunst, ik geloof, dat die ligt in z'n gezonde kritiek, niet in wat hij zelf als dichter, als woordkunstenaar ons heeft nagelaten. De vraag is niet, wat hij, ware hij niet zoo jong gestorven, bij verdere ontwikkeling geworden zou zijn - Busken Huet meent: 'een van onze oorspronkelijkste en klassiekste dichters' - wij hebben slechts rekening te houden met wat hij geweest is. Doen we dat eerlijk, dan moeten we bekennen, dat z'n gedichten alleen betrekkelijke geen volstrekte kunstwaarde hebben, zooals immers bijna geheel onze Nederlandsche Woordkunst.

Bellamy voelde daar zelf iets van, heeft zich ook 'n paar keer in dien geest geuit. In den bekenden brief aan z'n vriend Kleijn (Maart 1785), waarmee hij de Gezangen-uitgave van '85 inleidt, zegt hij sprekend over z'n eigen gedichten: Zoo wij ook doorgaans meer van het karakter eens dichters als dichter wisten, het karakter zijner schriften zou ons duidelijker worden; wij zouden schoonheden vinden, die ons anders verborgen bleven; en wij zouden sommige gebreken meer als gebreken van zulk- of zulk een genie kunnen bepalen. (Onder *genie* verstaat B. 'die maate van werkende of rustende bekwaamheid, die den mensch in het vak der schoone kunsten, tot het uitvoeren van zekeren taak, geschikt maakt, en hem in den eigenlijken zin, een kunstenaar doet zijn'.) 'n Paar maanden later (Juni '85) zegt Bellamy in de voorrede van z'n 2de Vaderlandsche-Gezangenuitgave: 'Ik geloof, dat sommigen mijner gezangen zeer veel verpligt zijn aan de

omstandigheden van den tijd, waarin zij uitgekomen zijn; men hieldt het voor een bizonder sieraad, wanneer op het einde van ieder couplet één afgunst vermorseld wierd - en in het geheele stuk, voor het minst - drie of vier Nijds om 't leven kwamen. Ik wil openhartig mijn schuld belijden; ik heb ook wat al te veel, het mijne toegebracht, om die arme schepsels te kwellen. - Ongelukkig heb ik ook, hier en daar, een uitdrukking gehad, die tot het zoogenaamde s t e r k e scheen te behooren, en dit zal bij sommige lieden aanprijzing genoeg geweest zijn.... de vaerzen moeten s t e r k zijn! dit was 'n onderscheidend kenmerk der patriottische gezangen.'

Bellamy met z'n gezond oordeel, z'n hoog kunstbesef voelde 't sterk subjectieve van z'n gedichten, die alleen waarde hebben in betrekking tot zijn persoon en hun tijd van ontstaan.

Ze zijn vloeiend en vriendelijk, geestig soms, forsch ook wel en warm, maar toch niet groot van denken, groot van voelen.

Zijn subjectieve uitingen en uitinkjes over wat hij 'de meest geliefkoosde gedachte' noemt 'van zijn hart', over 'het wandelen op den weg des levens' (wij 20ste eeuwers zouden dat noemen 'de realiteit, de werkelijkheid van 't leven', zijn subjectieve uitingen over deze nog wel wat vage levensidee, die ons Bellamy dus moeten teekenen als kunstenaar, - ze spreken in hun woordvorm, 't kleed, dat de dichter hun gaf, alleen van dien dichter zelf, maar missen dat groote, dat innige, dat ééne wonderlijke, dat op zijn woord onze ziel doet meetrillen zijn zielsklank (eenige hooge roeping immers van kunst), zooals we dat ervaren in de eenvoudige, sterk-subjectieve lyriek van 'n Heine, 'n Ada Negri. Bellamy zou zeker wat Huet veronderstelt, op later leeftijd 'van de verzen zijner jeugd alleen diegenen in leven hebben gelaten, wier kunstwaarde onbetwistbaar was en is' - en dan zouden van de gedichten, die we nu hebben, er heel wat achterwege gebleven zijn. Maar blijvende waarde voor onze Nederlandsche Woordkunst heeft Bellamy door zijn kritiek, met haar klassieke elementen, klassiek à la de Génestet: gezond, waar, geestig.

Voor 'n zuivere beoordeeling onzer Nederlandsche Woordkunst met haar betrekkelijke kunstwaarde is 'n historisch

overzicht van de letterkundige kritiek te onzent[1] haast onmisbaar: daarin zouden we moeten vinden, wat op verschillende tijden over Woordkunst in wezen en streven gedacht en gezegd is door onze kunstenaars en het Nederlandsche publiek, hoe hoog hoe laag het algemeen kunstpeil stond.

Als we, om nu te zwijgen van de Middeleeuwen met haar algemeene godsdienstkunst-opvatting, kunst in dienst van de kerk, als we eens de lijn wilden teekenen van goed begrijpen te onzent wat Woordkunst is en zijn moet, zouden we moeten beginnen, midden 16de eeuw, met den Zuid-Nederlander Jonker Jan van der Noot, die door de Pleiade tot Petrarca gebracht het eerst in onze taal 't nieuwe Renaissance-kunstbegrip heeft uitgesproken: kunst in haar onsterfelijk-heidsroeping om haarzelfs d.i. om schoonheidswil. Symbool daarvan was, Paschen 1341, Petrarca's dichterkroning geweest, toen hij op het Kapitool ‘tra gli altari e tra le statue ignude’, gehuld in den koningsmantel van koning Robert van Napels zich gekroond wist met ‘la corona che suole ornar chi poe-tando scrive’ als dichter, als Laurazanger, maar in suggestief besef van een wereldroeping zich tot levenswijding gelauwerd dacht door ‘la Gloria’ en haar gezellin ‘Virtu’, geestkracht, moed.

Van van der Noot loopt de lijn over Spieghel naar Hooft-Bredero-Vondel-Poot-Bellamy, en met Bellamy zullen we 'n kleine wijziging zien in Woordkunstbegrip.

Over Bellamy als criticus is nog maar weinig geschreven. De ‘Gedenkzuil op het graf van Jacobus Bellamy’, met haar eigenaardige Bellamy-ontleding, in 1822 uitgegeven door Mevrouw Kleijn - Ockerse en haar broer Willem Antony Ockerse schetst vertellenderwijs in één hoofdstuk: Bellamy als ‘letteroefenaar, kunstrechter en schrijver.’ Verder geeft Busken Huet hier en daar 'n frissche opmerking in zijn twee ‘Fantasieën’ over den jongen Zeeuw, teekent ons ook 'n avondbijeenkomst van Bellamy's vriendenkring, elkaars gedich-

1) Voor de 17de eeuw geeft Prof. Kalff 'n hoofdstuk in zijn ‘Literatuur en tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw.’

ten beoordeelend, waar de 17-jarige Staring gast is (hiermede had Huet z'n letterkundige bedoeling), en stelt zich Bellamy, ware hij niet zoo jong gestorven, op later leeftijd voor als ‘redacteur van 'n solide letterkundig tijdschrift.’ Eindelijk nog spreekt Albert Verwey in 't Tweemaandelijksch Tijdschrift van 1898, in 'n artikel over Heiman Dullaert, van Bellamy als criticus en van z'n Poëtischen Spectator, ‘die misschien alles in kiem houdt’, zegt Verwey, ‘wat in onze jeugd uitbotte’.

Mijn doel is nu 'n kort feitenoverzicht te geven van Bellamy's geheel oorspronkelijken kritischen arbeid, die gelijken tred hield met z'n wonderlijk snelle, geestelijke ontwikkeling en geleid heeft tot een bizondere, vóór de 18de eeuw te onzent nog niet uitgesproken kritische beschouwing van Woordkunst. Ik heb hiervoor gebruik kunnen maken van veel tot heden onuitgegeven Bellamy-papieren, hoofdzakelijk uit het Zeeuwsch Genootschap, van veel belang vooral voor Bellamy's eerste-, z'n Genootschapsjaren.

Ik begin met 't jaar 1778. Den tijd van z'n eerste gedichtjes, 1771-'78, laat ik voor z'n kritiek natuurlijk buiten besprek, den tijd van z'n bakkerdienst in Vlissingen ‘toen ik’, zegt hij in '85, ‘zeer zoet begon te rijmen, maar niets van de taal wist en [de dichters navolgde], die mij toevallig, nu en dan, in de handen kwamen’ - (dit zijn: Zeeuws, Smits, Hoogvliet, we vinden in z'n eerste gedichten ook beter namen als Antonides, Lodenstein, Poot) - ‘op hun spoor begon ik huwelijks- en verjaardichten te maken (op moeder, moei neef of nicht) en schaarde alle Goden en Godinnen, Nymphen en Najaden in rijmende gelederen, Phebus, als hoofd van dit corps. Dit hoogdravende, zooals mijne vrienden het geliefden te noemen, hadt toch de eer niet, van mij regt te behagen; ik gevoelde somtijds zelfs een soort van schaamte, wanneer ik, voor den een of anderen, mijne Godenvolle gedichten oplas. 't Staat mij nog duidelijk voor, dat ik dikwijls, in eenzame wandelingen, de ondergaande zon, de stille zee, en het gansche rustende landschap, met een gevoel en een verrukking, beschouwde, die liederen in mij deden opkomen, zoo als ik er nog geene, bij mijne dichters gelezen had. Deze liederen gevoelde ik, zonder hen te kunnen uitdrukken.’

Het jaar 1778 is door den steun van Ds. te Water zijn

verlossingsjaar, dan begint zijn ontwikkeling (Bellamy was toen 21 jaar oud); ruimer wordt steeds z'n gezichtskring, helderder z'n blik en in zeven jaar groeit hij van 'n jongen man, die niets heeft dan z'n natuurlijken aanleg en zoo goed als niets nog kent, tot den Bellamy, dien wij kennen, eeren en liefhebben.

Die zeven jaren nu, 1778-1785, verdeel ik voor z'n kritische ontwikkeling in vier tijdvakjes:

I. 1778-79. Bellamy hoort ootmoedig-dankbaar de kritische aanmerkingen op z'n gedichten aan van HH. Schrijveren der Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen en HH. Bestuurderen van 't Haagsch Dichtgenootschap ‘Kunstliefde spaart geen vlijt’. Hij meent in allen ernst veel van die lessen te kunnen leeren.

II. 1780-81. Bellamy's zuiver rhythmegevoel brengt hem na de slechte beoordeeling der z.g. Bardietjes in de Alg. Vad. Letteroef. geheel oorspronkelijk tot het schrijven van rijmlooze verzen. Wars van navolging wil hij nu zichzelf zijn, oorspronkelijk dus en zoo eenvoudig mogelijk in gedachte en woordenkeus.

III. 1782-83. De beschavende omgang met z'n Utrechtsche vrienden maakt hem vrijer, opgewekter, driester. Hij voelt 't beklemmende, benauwende van dichtgenootschappen, en waagt, wel wat overmoedig, z'n eersten beslisten kritiekaanval op Hieronymus van Alphen.

IV. 1784-86. Bellamy, de zelfbewuste criticus, geen patriot meer breekt met dichtgenootschappen en tijdschriften, geeft in eigen kritischen arbeid kunstaanwijzingen, die eenvoudig en waar zijn.

I.

Toen Ds. te Water in 1778 op zijn catechisatie Jacobus Bellamy ontdekte als 'n jongen waar wat in zat, gaf hij hem als proef op ‘in 'n vrijen trant te volgen.... het achtste gezang uit Gezangen, Aan het Vaderland door jonkheer Onno Zwier van Haren, fries Edelman,’ zooals het opschrift luidt van Bellamy's handschrift. (Eigenaardig dat B. het gedicht van v. Haren niet ‘de Geuzen’ noemt, maar naar den titel der eerste uitgave: ‘Aan het Vaderland’.)

Vergelijken we nu van Haren en Bellamy, dan zien we, dat Bellamy in z'n Alexandrijnen - van Haren schreef viervoetige jamben - heel handig en met gezond oordeel te werk is gegaan: om voor z'n alleenstaand gedicht 'n flink geheel te krijgen, ook buiten het verhaalverband, heeft hij 't bizondere van het verhaalvervolg uit dien 8sten zang teruggebracht tot één enkele strophe, de slotstrophe, en weidde breed uit, als inleiding en hoofdgedachte, over godsdienststeun in 't algemeen, den vromen geest van Willem van Oranje in 't bizonder, die hem bij al z'n teleurstellingen ‘saevis tranquillus in undis’ staande hield.

Ds. te Water kon tevreden zijn over z'n beschermeling en nam maatregelen hem te doen studeeren. Datzelfde jaar zond hij ook al eenige gedichtjes van Bellamy naar het Haagsch Dichtgenootschap ‘Kunstliefde spaart geen vlijt’, dat ze, meende hij, wel 'n plaats waardig zou keuren in ‘de Proeven van poëtische Mengelstoffen’ door dat ‘dichtlievend Kunstgenootschap’ uitgegeven. Den 24sten December antwoordde Wielheesen, de secretaris van het Genootschap, ‘dat Bestuurders met genoegen zijn Dichtstukjes hadden gelezen, maar dat ze, daar Bellamy geen lid was, volgens de wet, niet konden gedrukt worden, dat, als B. daartoe genegen was, men hem kon verkiezen in de klasse van aankweekelingen voor veel belovende jongelingen, om later tot buitengewoon Lid verkozen te worden en zijn dichtstukjes te beschaven.’ Dit nu is al heel gauw geschied (in '79, niet in '80, zooals de Gedenkzuil zegt), want 3 Februari 1779 bedankt Bellamy den WelEdelen Zeergeleerden Heere Wielheesen heel ootmoedig voor de ‘Eer zich in den rang der aankweekelingen geplaatst te zien, met vuurige heilwenschen aan het gansche genootschap. De bijzonderste achtinge voor het geëerde genootschap,’ schrijft hij, ‘en de liefde voor de schoone dichtkunst zullen mij mijne pogingen doen verdubbelen om, zoo ik hoop, mij eerlang in staat te stellen grootere blijken mijner vorderingen te geven: waartoe de vriendelijke hulpvaardigheid van den weleerwaardigen Heer van Spaan - (zeker 'n verdienstelijk, dichtkundig Genootschapslid, wiens kritische steun den jongen Zeeuw door Wielheesen was toegezegd) - meer baten zal dan eigen onderzoek en offeringe.’

Zoo heeft de Heer Spaan ‘op verzoek der Maatschappij’ getracht Bellamy in de ‘schoone kunst naar zijn vermogen vorderlijk te zijn’, en hem 14 Februari en 9 April zijn ‘Aanmerkingen op diens harsenvruchten toegeschickt.’ Ook Bellamy's antwoord, respectievelijk 'n datum einde Maart en 25 April, kennen we uit de papieren van het Zeeuwsch Genootschap.

Geen der door Bellamy ter beoordeeling gezonden gedichtjes - de meeste zijn er nog in handschrift - werd in de Poëtische Mengelstoffen opgenomen. De vraag is nu: welke aanmerkingen maakte Spaan en wat antwoordde Bellamy daarop?

Tot Spaan's eer moet gezegd, dat sommige van z'n aanmerkingen uitstekend zijn en raak: hij wijst op 'n paar stoplappen in regels, alleen voor het rijm zoo gezegd, en noemt 'n kort bijschrift, dat Bellamy beproefd had voor Vondel ‘op zulk een groot man’ veel te klein van gedachte: ‘Dit diende vol kunst te zijn en als 'n klok te klinken.’ En dan zegt Spaan: *ijver* kan iemand niet *ontzinken*, wel *moed*, men *breekt* niet 'n juk van dwinglandij, maar *schudt 't af* ('n bewijs dus, dat Bellamy nog geen taal voelde, te veel sleur nog had in woordenkeus). ‘Verder,’ zegt Spaan, is 't beter niet te veel zulke groote woorden te gebruiken als: ‘*starrekringen, starrenboogen, hemeltranssen* en diergelijke, die in den grond geene wezenlijke beteekenis hebben - (hoe goed zal Bellamy dat later zelf voelen!) - die, zegt Spaan, de hedendaagsche kieschheid afkeurt - tenminste jonge dichters behooren die zooveel mogelijk is te vermijden.’ Vager aanmerkingen zijn, die de Heer Spaan staaft met 'n: ‘dat is wat stijf en geenszins dichterlijk’ - of - ‘dat klinkt in mijn ooren niet fraai’, ‘dat is veel te prosaicq’ en ‘dat weer veel te zwak.’ Van geen beteekenis zijn de nog al talrijke aanmerkingen op geslacht, spelling van werkwoordstijden of naamval - ‘dit zijn lompe fouten,’ heet 't. ‘Hoe steil is de zangberg,’ besluit de Heer Spaan, ‘en wat moeite kost het deszelfs top te beklimmen! Dan kunstliefde behoeft geen vlijt te sparen; in welk vertrouwen ook ten uwen opzichte, ik heilwenschend blijf’.... enz.

En wat antwoordt nu Bellamy? Op den eersten brief (einde Maart): dat hij de aanmerkingen met oplettendheid gelezen heeft en tevens gezien, dat de ‘vaersjes schoon van de feilen door Uw WelEerw. gezuiverd zijnde niets schoons

bezitten - des is mijn nederig verzoek dat dezelve ter vergetelheid gedoemd mogen worden.' Hij zegt, welk van de zes gedichtjes, die hij nu weer stuurt, hem 't beste schijnt en geeft voor 'n versregel van een van die zes, waarin hij 'geen genoegzaame kragt en iets stootends' vindt, 'n andere lezing met verzoek om Spaan's oordeel. 'Intusschen wensch ik nog lang de onderrichtingen van Uw Eerw., die mij niet anders dan nuttig zijn kunnen, te genieten.' Op den tweeden brief antwoordt Bellamy 25 April, dat hij 'de dichtstukjes volgens de aanmerkingen heeft (trachten) te verbeteren,' maar hij handhaaft 't geslacht van twee woorden, door Spaan fout genoemd. Hij zendt weer vier gedichten ten toets, een derzelve getyteld 'Kuschje', maar de Heer Spaan moet niet denken, dat dit behoort in den rang 'dier dartele gezangen, die de zeden bederven: een stukje van soortgelijke aart, dat mij onlangs in handen viel, heeft mij aangezet iets dergelijks te beproeven.' Dan verdedigt hij nog met 'n enkel woord den inhoud van een der vier, dat over het 'geluk' handelt van wie godvruchtig en braaf is, wat de Heer Spaan misschien in strijd zal achten met de werkelijkheid, 'egter ben ik niet dwaas genoeg om mijn eigen gezag in dezen te doen gelden.' 'Hoe steil is de zangberg!' eindigt ook Bellamy, 'ik begin te vreezen, dat ik nimmer dien verheven top bereiken zal, mijn wil is wel goed, maar mijn kragten zijn weinig, ach, ware ik meer van de Natuur begunstigd! maar zij is schaarsch in 't uitdeelen van die verhevene bekwaamheden.'

Of Bellamy dat jaar 1779 den Heer Spaan nog meer van 'zijn harsenvruchten heeft toegeschikt,' weten we niet - de brieven ontbreken; eerst in 1780 nemen de Poëtische Mengelstoffen van het Haagsch Genootschap 'n gedicht van hem op. Na deze eerste mislukte pogingen zal hij er wel voorloopig van afgezien hebben; hij beproefde 't eens bij de HH. Schrijveren der Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen en met beter gevolg: zijn ingezonden 'de Schim van Claudius Civilis aan de Batavieren' werd 't zelfde jaar nog geplaatst. HH. Schrijveren zijn dadelijk erg ingenomen met Bellamy's gedichten, maar hopen toch, dat zijn 'krijgstrompet' spoedig zal vervangen worden door 'de vredesbazuin.'

Kinderlijk blij is Bellamy met dat eerste zich-gedrukt-zien,

blijkens z'n brief van 15 December, die veel vrijer, opgewekter klinkt dan die aan Spaan. ‘Hoe verheugd was ik,’ schrijft hij, ‘toen ik mijnen Claudius in staat gesteld zag om de Batavieren in 't openbaar toe te spreken! - naauwlijks wist ik het, of mijn Eigenliefde maakte mij de vleiënste complimenten, men zal zeker iets schoons in uw Dichtstukje gevonden hebben, dus sprak zij, en mogelijk... hier verscheen mijn oordeel in de gedaante van een' ouden Wijsgeer, en gebood de onbeschaamde Vleister te zwijgen. Wat spreekt zij u van schoonheden? dus begon hij te spreken, niet de voortreffelijkheid van uw gedicht maar de schoonheid van het onderwerp’ - (i n h o u d dus boven v o r m) - ‘is de oorzaak dat uw werk het Licht ziet. Zijt op deze Eer niet trots, Jongeling! maar tragt u de gunst dier mannen waardig te maken. - Hier zweeg hij, en hoe aangenaam mij de woorden mijner Eigenliefde in de ooren klonken, moest ik echter het zeggen van mijn oordeel billiken. - Het zij, hoe 't wil; ik biede UEd. weder twee stukjes aan; 't zal mij zeer verheugen hen gedrukt te zien; niet door een dwaze drift om mijn stukjes gedrukt te zien doe ik dezen wensch; neen, maar wanneer ik hen in UEd. mengelwerk geplaatst zie vlei ik mij, dat zij ten minsten eenige waarde bezitten, maar zagt - dit schijnt de taal mijner eigenliefde.’ De aanmerkingen ook op deze nieuwe stukjes wil Bellamy gaarne hooren.

II.

Het nu volgend jaar 1780 is van groote beteekenis voor Bellamy's kunstontwikkeling. In de Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen van December '79 had hij de slechte beoordeeling gelezen van een te Amsterdam in dat jaar bij den uitgever Willem Holtrop naamloos verschenen versbundel, *Bardietjes*, 'n nieuw soort van Gedichtjes.[1)] 't Zijn rijm-

1) In het ‘beknopt Levensberigt aangaande W.A. Ockerse’ door Tydeman en Clarisse (Leiden, 1826) wordt gezegd, dat Ockerse en Kleijn beiden aandeel hebben aan 'n bundel ‘Bardietjes.’ Ik weet niet, of 't deze van 1779 geweest is. Hartog noemt in z'n Gidsartikel (Juli, 1877), ‘Uit het leven van een Tijdschrift’ in 'n opmerking een zekeren Swildens als schrijver der *Bardietjes*, maar staaft zijn beweren niet met bewijzen.

looze, Anacreontische versjes, geschreven onder Duitschen invloed, die in de Voorrede ook genoemd is. De naam wordt verklaard naar *Barditus*, bij Tacitus '*slagtgezang*' der Germanen, maar als het Grieksche *ode* ook in ruimer beteekenis van gezang, lied, gedicht. De Bardietjes-dichtvorm moet als die van Anacreons oden licht en zwevend zijn, maar Anacreons onderwerpen: 'aardige nietigheden, zwelglust en ontucht' zijn uit dezen bundel geweerd: de losse dichtvorm werd gebezigd voor allerlei onderwerpen. De dichter hoopt, dat de 'uitgave van het bundelke niet te vroeg zal zijn, omdat de goede smaak in ons Land daartoe nog niet natuurlijk genoeg geworden is.' En waarlijk niet overbodig bij deze water-en-melkpoëzie luidt de den inhoud teekenende slotaanwijzing: 'om deeze dichtstukjes met smaak te leezen, moet men ze leezen als poëzy, en niet als proza.'

De Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen nu keurt den bundel af, geeft 'n andere verklaring van *barditus*, dat den nieuwen titel onmogelijk maakt en noemt de uitgave inderdaad te vroeg, niet om 'den nog weinig natuurlijken kunstsmaak in ons land,' maar om de gebrekkigheid van taal, te Duitsch gekleurd, en de 'versificatie' - 'bij onzen Landaart schijnt het Rijm 'n voorwerp der algemeene Liefkozing.' Wil 'n dichter rijmloos schrijven, hij doe 't beter dan in dezen Bardietjesbundel geschiedde enz. enz.

Deze slechte beoordeeling gaf Bellamy aanleiding ook 'n paar rijmlooze verzen naar de Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen te zenden, die dadelijk met zijn begeleidenden brief werden geplaatst, nl. 'Liefdezugt' en ''t gebrek in Cloris', dat aardige:

> Natuur gaf aan mijn Cloris
> Heur allerschoonste gaven,
> Zij gaf haar schoone leden,
> Zij gaf haar tintlende oogjes,
> En blosjes op de wangen.
> Zij gaf haar, trots de mannen,
> En vlug vernuft en oordeel.
> In 't kort, zij gaf haar alles,
> Wat maagden kan versieren,
> Maar jammer is 't - zij weet het!

beide gedichtjes, met zuiver jamberhythme, en waarlijk niet ‘zulke stramme vaerzen, als er in de Bardietjes te vinden zijn,’ zooals hij zelf schrijft. Aanleiding tot den rijmloozen dichtvorm kunnen deze onder Duitschen invloed geschreven Bardietjes Bellamy geweest zijn, als in dien tijd z'n eigen voelen voor cadans en rhythme, hoofdfactor van poëzie, niet zoo zuiver geweest was - men denke hierbij even aan de waarschuwing in de Voorrede van de ‘Bardietjes’, die vooral als poëzie niet als proza te lezen, alsof niet de kunstenaar alleen daarvoor te zorgen heeft - als z'n kunstbesef niet zoo diep was geweest, nooit zou hij bij den eersten slag zulke voortreffelijke rijmlooze verzen hebben kunnen schrijven, als deze inderdaad zijn.

Over den ontwikkelingstijd van 't jaar '80 schrijft Bellamy zelf: ‘Ik was geduurig in het geval van een' man, die twijfelingen tegen de leer zijner kerk heeft opgevat; die er geduurig over denkt, doch geen moeds genoeg heeft, om zijne kerk te verlaaten, en eene betere leer te omhelzen. Dat er een andere, een betere dichtkunst bestaan moest, dan die ik uit voorbeelden kende, dit leerde mij de Natuur en mijn eigen gevoel. 't Staat mij niet duidelijk meer voor, wat, of van wien, het geweest zij, doch dit weet ik, dat een zeker dichtstuk mijn' smaak eene geheel andere wending gegeven heeft. Losheid, waarheid, natuur, dit waren dingen, die ik reeds lang gevoeld, doch nu, voor de eerste maal, in een dichtstuk gezien had. Van toen af beschaafde ik mijn geest; dit voorbeeld hadt mij gezegt, dat men het waare, eenvouwige gevoel der natuur in zijne gedichten mag en moet uitdrukken. Nu werd mij de gansche Natuur dichtkunst! Het floers, dat, tot nog toe, mijn oogen bedekt hadt, werd afgerukt, en mijn moed verhefte zich, om, met alle de opgeschikte, beuzel agtige en hol klinkende gedichten te spotten! - Ik deed mijn best, om verscheiden spreekwijzen en woorden, die ik uit mijne dichters had overgenomen, af te schaffen, en mij andere, meer eenvouwige aan te wenden.’ - En dat Bellamy doelt op 't jaar 1780, bewijst de titel van 'n gedichtje, dat hij in dit verband noemt, en dat van 1780 dagteekent.

L o s h e i d , w a a r h e i d , n a t u u r worden dus de hoofdelementen van Bellamy's kunstvoelen: hij breekt met allen dicht-

sleur, alle conventie van woordenkeus en beklemmenden rijmklank, hij heeft zijn eigen weg gevonden - daarom mogen we Bellamy oorspronkelijk noemen, als hij op 't voorbeeld der ‘Bardietjes’ rijmloos dichten gaat.

In 1782 zullen z'n Utrechtsche vrienden, misschien wel de schrijvers van dezen Bardietjesbundel hem zeggen, dat zijn Anacreontische stukjes beter zijn dan die van Gleim, dien hij zeker ijverig bestudeerd had. Dan kan Bellamy in alle oprechtheid antwoorden: ‘dat hij Gleim niet alleen niet bestudeerd had, maar zelfs niet dan bij naam kende, terwijl hij alleen van Anacreon wist, dat hij van de “liefde” gezongen had’ (den term ‘Anacreontische Ode’ bezigt hij om den vorm in navolging van anderen). Bellamy's kennis van Duitsch en Grieksch zal in 1780 ook waarlijk nog niet zoo bizonder groot zijn geweest, vooral niet van Grieksch, dat hij altijd raadselachtig moeielijk heeft gevonden, dat hem later 't luimige grafschrift ingaf: ‘hic jacet Bellamy Erasmo doctior.’

Bewijs ook, dat Bellamy in dien tijd zuiverder kunst voelde, ruimer ging opvatten 't begrip Woordkunst, waarbij met allen rijmdwang moest gebroken worden, bewijs daarvoor hebben we in 't vele Proza, dat hij in dezen tijd gaat schrijven. Twee prozastukken, ‘de Schipbreuk’[1] en ‘de Wandeling,’ (de begeleidende brieven dagteekenen van 25 Juni en 6 Aug. 1780) zijn in de Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen opgenomen, maar heel wat onuitgegeven proza uit dien tijd, proeven, oefeningen misschien, alles niet even belangrijk, rust onder de Bellamiana van het Zeeuwsch Genootschap. Teekenend voor Bellamy uit dezen tijd - hij is nu 23 jaar - is ook 't laatste verjaardicht, dat hij zijns ondanks en daarom licht spottend, 19 Oct. 1780 voor Mejuffrouw N. Baane geschreven heeft, familie mogelijk van zijn Fillis:

1) Het verhaal van deze schipbreuk aan het Zeeuwsche strand berust op 'n historisch feit, zooals mij gebleken is uit 'n merkwaardigen brief van B. Juli 1779 aan z'n vriend Manne, tijdelijk naar 't schijnt, te Spa (voor 'n klein gedeelte is de brief uitgegeven in de ‘Gedenkzuil’), en 'n onuitgegeven schrijven 12 Juli '80 van 'n vereerder van B. uit Middelburg, 'n zekeren van den Polder, later door B. als aankweekeling van het Haagsch Genootschap voorgedragen.

Wat kostte het mij al moeite en vlijt
om mijne zangster aan te spooren,
dat zij, daar gij nu jaarig zijt,
een vrolijk maatgedicht deed hooren.
Zij riep: de stoffe is bijster schraal;
verschoon mij toch voor deze maal.

in 't kort, ik smeekte en overwon;
zij hadt mij 't goede woord gegeven,
maar Hemel! denk wat zij begon;
gewis ik stond van angst te beven;
zij zong - maar tot mijn groot verdriet,
zij dichtte, maar zij rijmde niet.

neen zangster, sprak ik, dat 's verkeerd.
waar dwaalt gij toch met uw gedachten?
zij, die gij in uw vaarzen eert,
zou zeker uw gezang verachten.
Scheid uit - verander toch van toon:
een rijmklank staat wel eens zoo schoon.

wel aan dan, sprak ze, luister toe.
ik zal u eens genoegen geven. -
fluks heeft ze blij en wel te moe
deez' korten heilwensch aangeheven.
zij klaagde, wat zij toen begon,
dat zij geen rijmwoord vinden kon.

Nu volgen 14 Alexandrijnen, geheel in den trant der vroegere verjaarsverzen, en dan:

hier zweeg mijn zangster, - in haar oog
was stille deftigheid te leezen.
ik stond van mijnen stoel en boog;
haar aanzigt deedt me Eerbiedig weezen.
nooit zag ik grooter Staatigheid
met Ernst op heur gelaat verspreid.

'k heb nu aan uw verzoek voldaan
om een verjaargedicht te zingen
dus sprak ze, maar gij zult voordäan
niet ligt mij weer dien toon ontwringen.
'k bedankte haar voor heur gulle gunst,
en 't kleine staaltjen van haar kunst.

Na den laatsten brief aan 't Haagsch Genootschap, 25 April 1779, volgt nu weer 'n brief, 20 November 1780; twee gedichten zijn intusschen in 't 7de deel der Poëtische Mengelstoffen opgenomen: ‘Pilatus’ en ‘Achilles’, beide in rijmende Alexandrijnen, waarschijnlijk beide dus van 1779 ('n begeleidend schrijven van deze twee is er niet meer). Bellamy stuurt nu, 20 November, weer 2 andere: ‘Jacob aan Rachel’ (in rijm), ‘Kaïn’ (rijmloos). Den 4den December antwoordt de Heer Spaan heel vleiend: hij twijfelt niet, of H.H. Bestuurderen zullen beide gedichten gaarne in de ‘Poëtische Mengelstoffen’ plaatsen - ‘ik raade u vriendelijk op deezen voet vlijtig voort te gaan en voorspelle u, dat de blinkende eerlauwrieren voor u geenzins onverkrijgbaar zijn - de parnas is steil, gij zijt de laagte reeds ontklommen, maar nu verder geen moeite en zweet gespaard, opdat ik het genoegen moge hebben van u uit naam van ons Genootschap mettertijd eens te kroonen’. Dan geeft Spaan verder den raad Ds. Broes in Vlissingen te verzoeken, in 't vervolg in Spaan's plaats Bellamy's verzen na te zien en te verbeteren, om tijd en brievenvracht te sparen, ‘hij zal u mannelijke stappen naar de kruin van Helicon doen maaken.’

Trots allen lof van den Heer Spaan zijn de twee gedichten niet in de ‘Poëtische Mengelstoffen’ opgenomen: ‘Jacob aan Rachel’ heeft Bellamy zelf nooit uitgegeven, dat komt eerst voor in de ‘Gedenkzuil van 1822’ en dan in de uitgave zijner Gedichten van 1826; ‘Kaïn’ geeft Bellamy later na verschillende handschriftsverbeteringen in de ‘Proeven voor Verstand, Smaak en Hart.’ Kort daarop, in diezelfde maand December nog, wordt Bellamy gekozen tot Buitengewoon Lid van ‘Kunstliefde spaart geen vlijt,’ en 27 December bedankt hij heel ootmoedig voor de ‘Eer (hem aangedaan), die hem voert tot een hoogte, die in de oogen mijner Eigenliefde aanzienlijk, maar, in die van mijn oordeel, te steil is.’

Over 't jaar 1781 is voor mijn onderwerp weinig, eigenlijk zoo goed als niets te melden: vooral begint Bellamy zich in dit jaar te uiten als warm Vaderlander, weldra Zelandus, vurig Patriot; dat blijkt uit heel wat gedichten van dat jaar, ook uit wat hij in proza en poëzie den H.H. Schrijveren der Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen toezond, dat meestal terstond werd geplaatst.

Den 28sten November '81 verschijnt ook Bellamy's eerste Ode in den Patriottischen ‘Post van den Nederrijn’, 't bekende, wel wat gezwollen ‘Concordia et Libertate’:

Hoe zou dit vrij Gemeentebest
Dan slaaven in zijn omtrek kweeken,
Of is in dit beroemd Gewest
De Vrijheyd op haar troon, bezweeken.
Ik schrik, terwijl de dapperheyd
Een zee van heete traanen schreyd.

Wij staan het brits geweld ten doel
En zien s' lands vreede en welvaart stooren,
Door Roofzucht uit den helschen poel
Uit haat en dwinglandij gebooren.
De tweedragt strooit heur giftig zaad
En knot de pijlers van den Staat.

Mijn Vaderland, waar is uw faam,
En uw al oude roem gebleven
toen, op het hooren van uw naam
Uw sterkste vijand stond te beeven.
Ja! toen gij zelfs, op s' vijands strand
Uw zegevaanen zaagt geplant.... enz.

door de redactie van de ‘Post’ zeer welwillend ontvangen (later ook als vlugschriftje afzonderlijk uitgegeven): ‘wij verzoeken verder met ZijnEd.'s correspondentie begunstigd te worden, betuigende, dat het ons zeer aangenaam zal zijn, indien ZijnEd. ons en onze lezers op dergelijk Digtbanket zal gelieven te onthalen.’

Veel verdriet brengt hem dit jaar zijn betrekking tot Francina Baane, die naar moeders wil Bellamy moet blijven ontwijken, maar hem toch hartelijk genegen is. Eigenaardig, dat hij in 1781 kort na elkaar tot driemaal toe spreekt van ‘Petrarca en Laura,’ misschien met de gedachte aan eigen Fillisvereering, maar in elk geval 'n bewijs van meer studie, van ruimer kennis. 'n Kleine bizonderheid nog, dat hij 7 September '81 in den Haag 'n vergadering van het Haagsch Genootschap bijwoont.

Dit bezoek was den Secretaris Wielheesen den 8sten Augustus al aangekondigd: ‘de Algemeene Vergadering (in Augustus?) kon hij niet bijwonen, maar over

eenige weken moest hij toch naar Holland om bezigheden', de vraag is: welke? - misschien de een of andere geldelijke regeling met 't oog op z'n aanstaand vertrek naar de Utrechtsche Hoogeschool? Bellamy vertelt ons zelf iets van die vergadering, waar H.H. Bestuurderen tot hem zeiden: 'Bellami, gij bemint, en wij twijfelen niet, of uw meisje zal uwen smaak eer aandoen. Zij dronken hunne glazen uit op het welzijn van mijn beminde, en wat zou ik gedaan hebben, ik deed het ook'.

III.

Half Maart 1782, waarschijnlijk den 13^{den}, vertrok Bellamy, nu genoegzaam academisch voorbereid door den Vlissingschen rector Cruijsselbergen en Ds. te Water, naar Utrecht om in de Godgeleerdheid te studeeren. Dinsdag den 19^{den} komt hij er aan na 'n kort verblijf in Amsterdam, waar hij door bemiddeling van z'n Vlissingschen vriend, Jan van der Woord, den uitgever Pieter den Hengst heeft leeren kennen, die al spoedig 'n bundel van z'n gedichten zal drukken.

De ruimer stadsomgeving, 't geestelijk leven ook aan de Hoogeschool heeft dadelijk 'n gunstigen invloed op den jongen Zeeuw, al klaagt hij in z'n eerste brieven aan Ds. Broes in Vlissingen over eenzaamheid, omdat hij nog geen vrienden heeft, waarover Broes hem troost met 'n: heb maar geduld, ge zult er spoedig meer hebben, dan u lief zijn.

Ook als dichter begint Bellamy zich zelfstandiger te voelen. We hebben er 'n aardig bewijs van in een 'n rijmeloos gedicht begeleidenden brief, nog uit Vlissingen, kort voor z'n vertrek geschreven aan H.H. Bestuurderen van 'Kunstliefde spaart geen vlijt', waarin hij z'n eersten beschermeling, 'n zekeren C.v.d. Polder aanbeveelt als 'aankweekeling' van 't Genootschap en luimig o.a. schrijft: 'ik hoop, dat ik nu ook bevrijd zal zijn van de kwaadaardige aanmerkingen van sommigen der Heeren. - Ja wel! Mijnheer Beijer - gij lagcht! - en dat lagchen is een blijk van uw ontwaakt geweten. - Zeg eens, Mijnheer Beijer! hebt gij niet met nog twee andere Heeren, die ik nu niet noemen wil, moedwillig genoeg geweest om aan te merken dat ik, Jacobus Bellami, zekerlijk verliefd moest zijn, dewijl ik van de Liefde

gezongen had. - Ik bid u, mijn Heeren! is dit wel een goede Logica.

> Verliefde Dichters zijn gewoon de Liefde te bezingen.
> Bellami bezingt de Liefde,
> Ergo Bellami is een verliefd dichter.

Dit gaat immers niet, Heeren! - Doch ik zal mij weten te wreken: ik zal voordaan niets anders dan Anacreontische oden aan het Genootschap zenden, - en bovendien zal ik een satyra in rijmlooze verzen opstellen, een Satyra op het Genootschap mijn Heeren! - en die zal ik ook zenden - ik ben eigenzinnig en vermetel.'

De twee laatste woorden teekenen den 25-jarigen Bellamy, en als H.H. Bestuurderen toch aanmerkingen maken op het gezonden gedicht 'de Liefde' antwoordt hij 2 April (uit Utrecht dus) 'n beetje kregel: 'ik heb niet konnen zien, dat sommige aanmerkingen dugtig genoeg waaren om het digtstuk volgens dezelve te veranderen, - de redenen, die ik er tegen heb, heb ik opgegeven' - (die volgen dan ook in den brief). - 'Heb ik gedwaald - eene nadere onderrigtinge zal mij alleraangenaamst zijn.' Bellamy handhaaft z'n lezingen en - in de 'Poëtische Mengelstoffen' zien we 't gedicht onveranderd opgenomen, 'n zegepraal dus voor den dichter.

Intusschen breekt voor Bellamy in Utrecht de zonnige vriendschapstijd aan, als hij tot lid gekozen van het letterkundig studentengenootschap 'Dulces Ante Omnia Musae' - in 1757 opgericht door Tydeman en Kluyt - 25 April daar zijn intrede doet en voor zich als dichter-medewerker vraagt ''n vrije taak' en zoo noodig 'voorlichting en steun.'

Nu vindt hij z'n trouwste vrienden. De beste van dat Genootschap: Bellamy, Kleyn, Hinlópen, Ockerse, Rau, Carp, Uyttenhoven, - de 'keurlingen' zegt Kleyn, de 'genialische vrienden' zegt Bellamy - zullen werdra 'n eigen clubje gaan vormen, waarvan Bellamy de ziel wordt, 'n clubje, dat Zaterdagsavonds geregeld bij Hinlópen samenkomt om te spreken over kunst, kunsttheorie, kunstkritiek en de woordkunst hunner dagen, 'n letterkundig kringetje, dat in 1784 in 'n eigen orgaan, den 'Poëtischen Spectator' tot den tijdgenoot zal spreken.

Bellamy heeft 't dat eerste jaar in Utrecht, 1782, met zooveel, dat hem nieuw was, erg druk gehad, zoodat z'n studie wel 'n beetje bijzaak werd, al weten we uit z'n brieven, dat hij vrij trouw college liep, maar erg sukkelde met Hebreeuwsch en Grieksch en met wat tegenzin begon te denken aan z'n toekomst als predikant.

5 October schrijft hij aan z'n vriend van der Woord: Gij moet Bellamy 'n weinig toegeven; de jongen zal studeeren! - 'Hij mocht de Duivel studeeren! verzenmaken - aan Fillis denken - zich half dood melankolizeeren - dit zal het zijn! studeeren! ha, ha!'

Diep neerslachtig was Bellamy in den zomer van dat jaar, blijkens onuitgegeven brieven aan Kleyn en Uyttenhoven, naar aanleiding van zijn door Fillis' moeder nog steeds gedwarsboomde liefde - in 'n brief van 18 September billijkt Uyttenhoven zelfs van haar standpunt dit verzet.

Veel tijd kostte Bellamy ook z'n patriottische dweperij, waar hij na 'n paar jaar al genoeg van heeft, die hem dan, zegt hij, 'begint te walgen.' Dezen roes van patriottisme, moeten we, volgens Mr. de Beaufort[1)], verklaren als 'n uiting van z'n vurige Vaderlandsliefde, door den tijd wat patriottisch gekleurd; Bellamy met z'n kunstenaarsaard gaf zich waarlijk geen rekenschap van de dieperliggende, historische gegroeide staatkundige verdeeldheid: 'n overtuigd Patriot is hij nooit geweest. 't Begrip 'volkswapening' bracht hem in verrukking, en heel wat heeft hij in proza en poëzie - waaronder veel merkwaardigs nog onuitgegeven - over den 'Wapenhandel' in Nederland gezegd. Trouw medewerker bleef Bellamy in 1782 dan ook van 'de Post van den Nederrijn', die 9 November na, misschien wel eenigszins ten gevolge van z'n wat al te forsch 'Aan een Verrader des Vaderlands' voor eenigen tijd werd geschorst - Prof. Jorissen ziet in dit gedicht 'n zinspeling van Bellamy op Stadhouder Willem V, maar dit is niets dan 'n gissing.

Hoofdzaak blijft toch voor Bellamy in dit jaar z'n letterkundig werk. In drukke briefwisseling is hij steeds met de uitgevers zijner eerste dichtbundels 'Vaderlandsche Gezangen' en 'Gezangen mijner Jeugd' (in veel brieven vinden we 'n

1) Gids, Sept. '78.

enkele aanwijzing van wat hij zelf z'n beste gedichten noemt), maar vooral is hij druk in 't letterkundig samenwerken met de vrienden in ruimeren en engeren kring, in ‘Dulces Ante Omnia Musae’ en in den kring der ‘keurlingen.’ Ockerse en Kleyn verlaten dat jaar al Utrecht, spoedig ook Uyttenhoven, dan gaat de gedachtenwisseling verder schriftelijk, voor ons natuurlijk nog belangrijker.

Den 10^{den} October spreekt Bellamy, de aanstaande criticus, in Dulces dat aardige, scherpe gedichtje ‘eene Voorzegging’ uit:

thans leven duizend Dichters,
hun Vaderland ter eere!
Natuur, meer mild dan immer,
vormt ieder schier ten Dichter.
wat durft de grijze aeloudheid,
op één Homerus, roemen!
slegts één!.... een schaarsche glorie! -
mijn vaderland! uw glorie
klimt thans oneindig hooger,
dan die, van 't oude grieken!

maar - ach! - wat is 't, mijn zangster?....
Gij wenkt - spreek op! ik luister!
‘Na tweemaal vijftig jaaren
zal, van de duizend Dichters,
die thans zoo vlijtig rijmen,
geen enkelde meer leven!
dan zal men klaagend zeggen:
hadt Neêrland dan geen Dichters?....
maar over duizend Jaaren
zal nog Homerus leven!’

is 't mooglijk? lieve zangster!
maar zou ik ook dan sterven?
ik? die zoo vlijtig rijme?
o! lieve, Jonge vrienden!
hoe aaklig is dit denkbeeld!
wij allen zullen sterven!
wij! die zoo vlijtig rijmen!

....'n frisch, geestig woord, dat op menig tijdvakje van Nederlandsche rijm- en dichtlust van toepassing blijft.

In dienzelfden tijd schijnt Bellamy, volgens 'n brief van Uyttenhoven, 28 Nov., eenige wijziging in inrichting en werkzaamheden van ‘Dulces Ante Omnia Musae’ te hebben voorgesteld. Uyttenhoven noemt ze uitstekend: ‘Gij zijt een kaerel!’ schrijft hij, ‘zie dat gij de boel in orde krijgt en houd’.... en wrevelig voegt hij er bij: ‘wat is Hollandsche of liever Nederlandsche ijver in 't gemeen ten opzigte van geleerdheid, fraaie kunsten en Vaderlandsche gezindheid?’

Het Decembernummer der Vaderlandsche Letteroefeningen brengt Bellamy 'n gunstige beoordeeling van zijn ‘Gezangen’; einde November had zijn Vlissingsche vriend Ds. Broes hem daarover al heel vaderlijk geschreven: ‘men wil niet, dat ge zoo forsch zijt,.... men wil dat niet o.a. om uw zelfs wil. Ik weet, hoe weinig deze bedenking bij mij wegen zou, en ik voele, dat er iets hoonends voor u in ligt; met dat al 'n weinig voorzichtigheid is in onzen leeftijd niet kwaad.’

Maar voorzichtig was Bellamy zeker niet: ‘eigenzinnig en vermetel,’ zooals hij zich in April had genoemd! Driest, in veler oog wel wat overmoedig zien we hem in 1783 'n aanval wagen op niemand minder dan Hieronymus van Alphen. Bellamy's kritische arbeid van het jaar 1783 ligt in den ‘brief aan den Heere en Mr. H. van Alphen over de onlangs uitgekomen Mengelingen in proze en poëzye,’ gedagteekend 28 Nov. ‘op mijn kamer’, onderteekend ‘L.D.E.D.’ d.i. Liefhebber Der Edele Dichtkunst.

In 1778 had van Alphen ‘de Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen’ van Riedel uit 't Duitsch vertaald en in de uitstekende maar onder Duitschen invloed wat al te theoretische ‘Inleiding’ van die vertaling de vraag gesteld: hoe komt 't toch, dat Nederlandsche Woordkunst moet achter staan bij die van andere volken? Hierop antwoordt van Alphen: omdat onze dichters te veel in eng-vaderlandsch kringetje elkaar navolgen en te weinig oorspronkelijk, te weinig zichzelf zijn, en ‘één oorsponkelijk dichter strekt der Natie tot oneindig meer eer dan vijf en twintig navolgers.’ Zichzelf, oorspronkelijk kan alleen zijn - gaat hij voort - wie door verstandige studie, door nadenken en vergelijken zich 'n zelfstandig oordeel vormt over *theorie* van kunst, d.i. de wijsgeerige idee van kunst in haar verschillende uitingsvormen en uitingswijzen. Aan die ‘algemeene kunsttheorie’, zooals

van Alphen 't noemt, zal hij dan kunnen ontleenen, wat overeenkomt met eigen aanleg, met eigen temperament: door theoretische kennis zal hij zichzelf dus als oorspronkelijk kunstenaar kunnen vinden. Wordt deze weg gevolgd, dan is, volgens van Alphen, opheffing van Nederlandsche woordkunst mogelijk.

Vijf jaar later, in den loop van 1783, geeft van Alphen nu 'n bundel ‘Mengelingen in proza en poëzie’ uit en - Bellamy valt hem aan met z'n eigen woorden van '78: ‘wees toch oorspronkelijk in uw werken van smaak.’ Navolging in gedachte en vorm van gedichten van z'n vriend Kleyn en van hem zelven verwijt Bellamy hem en geeft als vlugschriftje den bovengenoemden ‘brief aan den Heere en Mr. H. van Alphen’ enz. uit, gedagteekend 28 November, en onderteekend L.D.E.D., hoewel men al heel gauw den waren schrijver ging vermoeden.

Uit dezen ‘brief’ nu blijkt 't eigenaardig verschil van van Alphen's en Bellamy's kunstkritiek: van Alphen als z'n Duitsche voorbeelden - wat de Perponcher hem trouwens al verweten had - breed-theoretisch bespiegelend, Bellamy kortaf en oorspronkelijk, we zouden haast zeggen, Nederlandsch-praktisch.

Bellamy staaft z'n beschuldiging tegen Van Alphen met 'n doorloopende vergelijking van de verzen in kwestie (z'n eigen gedichtje ‘Mijn geboortedag’ noemt hij in ‘Elize's geboorte’ van Van Alphen geparodiëerd, en daar is iets van aan); hier en daar maakt hij er 'n praktische, rake opmerking tusschen, die als opvoedende kritiek beter zal gewerkt hebben dan tien bladzijden kunsttheorie van Van Alphen. Zoo wijst hij op de beteekenis van het woord als letterverbinding, die menschendenken en -voelen bevat, het woord, dat in stoere zelfkracht niet zegt, dan wat 't te zeggen heeft en zich niet door 'n sleurgebruik van den dichter laat verbuigen, verwringen tot iets, wat 't eigenlijk niet zeggen kan. Van Alphen spreekt van ‘liefdewonden, die hem bevallig dwingen om wijsheid en deugd te eeren.’ Onzin! zegt Bellamy, ‘het denkbeeld van wonden verwekt medelijden, afschrik, en ook wel walg; deze aandoeningen hebben weinig, dat *vermaak* geeft! en op welk eene wijze kan men zeggen, dat *wonden* ons *bevallig* kunnen *dwingen*. Ik heb een gedicht - Chloris

verzoekt het van mij; - ik verkies het niet te geven - zij doet alles wat een lief meisje vermag: - zij vleit mij - zij dreigt mij op eene schalkagtige wijze, enz. ik kan haar niet langer weêrstaan, - maar geeve haar het gedicht: dan heeft Chloris mij op eene bevallige wijze gedwongen. Maar zoo dwingen geen wonden! of zou men kunnen zeggen: mijnheer! ik zou gisterenavond zeker bij u gekomen zijn - maar een wonde aan mijn hoofd heeft mij zoo bevallig gedwongen, dat ik den ganschen dag mijn kamer heb moeten houden?' - Nog 'n voorbeeld: in Bellamy's aardig 'mijn geboortedag' staat Cupido over 's dichters wieg gebogen en voorspelt hem schalks zijn liefde voor Fillis; in 'Elize's geboorte' van Van Alphen staat 'n Engel bij Elize's wieg, en ziet Elize's handjes reeds tot Jezus opgeheven en 'het voorhoofd vol van aandagt op Gods genade peinzen.'

'Is dat nu schoon?' roept Bellamy uit, 'een aandagtig peinzend voorhoofd, op het ligchaam van een teder kind, is een afwijking van de natuur, die ons niet behagen kan' - en dan maakt Bellamy verder 'n uitstekende opmerking over het rhythme, dat in overeenstemming moet zijn met 't onderwerp. 'Mogelijk,' gaat hij voort, 'zal men (d.i. dus Bellamy's tijdgenoot) aan "Elize's geboorte" toch een meerdere voortreffelijkheid of schoonheid toekennen om het ernstige in de voorstelling' - dat is typisch vroom Nederlandsch kunstvoelen, - liever de Engel bij de aandachtig peinzende Elize dan de kleine, guitige Cupido bij den in z'n wieg lachenden Bellamy. Daarmede toonde hij z'n volk in z'n kunstwaardeeren te kennen, 'doch,' zegt hij, breed in z'n opvatting als gezond criticus, 'wij spreken nu van het schoone der kunst, en niet over het zedelijk schoone in de werken der kunst.'

Bellamy's 'brief aan Van Alphen' is 'n meesterstukje van scherpe, gezonde kritiek. Bellamy was er zelf dan ook nog al erg mee ingenomen en in z'n brieven spreekt hij er herhaaldelijk van; zijn vaderlijke, bedaarde vriend Broes minder, die uit er zich nog al koeltjes over. De gedachte, wien de kritiek gold, den algemeen geachten Hieronymus van Alphen, zal hem misschien wat ontstemd hebben, en Bellamy zelf schijnt in '85, vooral na de zeer waardige houding van Van

Alphen ook wel wat spijt te hebben gehad over den driesten toon van zijn brief.

IV.

De twee nu volgende jaren, de laatste van z'n kort, werkzaam leven, 1784 en '85, zijn de belangrijkste voor Bellamy als criticus: zij geven ons de hoogte aan, die hij heeft mogen bereiken. Hij breekt met dichtgenootschappen en tijdschriften, keert zich voor goed af van de politiek, die hem, naar z'n eigen woord ‘begint te walgen,’ en schept zich in den ‘Poëtischen Spectator’ 'n eigen letterkundig orgaan.

December 1783 schijnt Bellamy het Haagsch Genootschap 'n exemplaar te hebben gezonden van zijn ‘brief aan Van Alphen’ en 'n bundel ‘Vaderlandsche Gezangen.’ 5 Januari 1784 krijgt hij daarop 'n vleiende dankbetuiging voor zijn Gezangen, ‘de blijken van gadeloos vernuft,’ schrijft de secretaris. Het ‘boeksken,’ d.i. ‘de brief aan Van Alphen’ werd echter niet aan Bestuurderen van 't Genootschap overhandigd, waarlijk geen wonder, als men aan 't slot van dien brief denkt, waar Bellamy de ‘dichtlievende genootschappen’ noemt ‘poëtische gasthuizen.’ En als den 3^{den} Mei van dat jaar door Heeren Bestuurderen ‘de ode aan God’ van Feith gesteld wordt boven die over 't zelfde onderwerp van Bellamy, en die van Feith alleen 'n plaats in de Poëtische Mengelstoffen waardig wordt gekeurd, zegt Bellamy schamper, ‘omdat er zooveel meer seraphjes en zephirtjes in voorkomen dan in de mijne’ - bedankt hij voor 't lidmaatschap, zooals uit zijn brief aan Broes van 19 Juni blijkt.

Den 21sten September 1784 wordt hem door Brender à Brandis zijn verkiezing gemeld tot ‘Medelid van het Amsteldamsch Dicht- en Letteroefenend Genootschap’ - maar Bellamy zendt onmiddellijk de wetten terug: niet meer in 'n rijmcollege, ‘waar de dichters met hun allen maar één zangnymph hebben, die nu bij den een', dan bij den ander logeert.’

Na October 1783 was er in de ‘Post van den Nederrijn’ niets meer van Bellamy verschenen, na '82 al niets meer in de ‘Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen.’ Hartog tracht in zijn Gids-artikel ‘uit 't Leven van 'n Tijdschrift’[1)]

1) Gids, Juli, 1877.

deze vriendschapsbreuk tusschen Bellamy en H.H. Schrijveren der ‘Letteroefeningen’ te verklaren uit verschil van meening over het ‘sentimenteele.’ Bellamy zou dan deze richting verdedigd hebben in 'n naamloos - door Hartog hem toegeschreven - hekelend gedicht als antwoord op 'n ‘Recept, om iets sentimenteels toe te maaken,’ dat gestaan had in den jaargang '85. Dit lijkt me al heel onwaarschijnlijk, als we nagaan, wat Bellamy zelf in '84 over het ‘Sentimenteele’ zegt in de Inleiding van z'n ‘Poëtischen Spectator.’

Het hatelijk ‘Recept’ zou eerder van Bellamy kunnen zijn, zooals men inderdaad ook vermoed heeft; van Sonsbeeck[1)] zegt in z'n ‘Aanteekeningen’ beslist ‘ten onrechte.’

Geen der bestaande tijdschriften bevalt den jongen criticus, spoedig sticht hij zich zijn eigen organen, en als de Haarlemsche uitgever A. Loosjes Pz. hem schrijft over een nieuw op te richten ‘poëtisch weekblad,’ antwoordt Bellamy 2 Januari '84 met eenige rake aanmerkingen op zijn plan: Uw oogmerk, om den vaderlande met schoone dichtstukken te vereeren, is buiten alle tegenspraak zeer loflijk; en hoe schooner deze stukken zijn zullen, hoe meer ik mijn vaderland en mij zelf geluk zal wenschen: Maar!.... Dit is een welmeenend, vaderland- en dichtlievend Maar.... gij begrijpt zoowel als ik, mijn Heer, dat.... er maar weinig - of n i e t s in mag zijn, dat er mee doorloopt....

‘Neem eens, mijn Heer, dat er twintig dichters zijn - en dit is al ruim genomen - die bijdragen zullen tot de uitgave van een weekblad: wat zal het dan nog zijn? De een heeft geen tijd - een ander geen lust - weer zes anderen bezingen hetzelfde onderwerp - enz. enz. Dit zal u somtijds in de onmogelijkheid stellen, om een blad, met slegts g o e d e stukken uit te geven: wat zal het dan zijn? uit uwen toegezonden voorraad zult gij gedichten nemen, die misschien beneden het middelmatige zijn, - er moet toch wekelijks een blad komen, - gij hebt het beloofd! Dat zijn zwaerigheden, die, voor mij ten minste, al vrij groot zijn. Ik heb zelf ondervonden, hoe moeilijk het zij, wanneer men vaerzen

1) 'n Jonge Zeeuw, tijdgenoot van B., die na zijn dood aan hss. en brieven verzamelde wat hij krijgen kon. Van Sonsbeeck is zelf ook jong gestorven en de levensbeschrijving van B. bleef onvoltooid. Zijn ‘Aanteekeningen’ in handschrift op het Zeeuwsch Genootschap zijn ons van heel veel waarde.

maakt, omdat men verzen m o e t maken.... Ik bidde u, mijn Heer! geev toch geen vaderlandsche gedichten uit, waarvan men iets anders zeggen kan, dan: het zijn vaerzen die op rijm zijn! uw meeste lezers moet gij, niet alleen onder vaderlanders, meer onder menschen van smaak vinden! Uw weekblad moet iets zijn, dat onze Natie tot eer verstrekt!'

Hard moet Bellamy intusschen studeeren: voorjaar '85 zal hij voor 't eerst preeken; druk heeft hij 't ook met 'n vernieuwde en nieuwe uitgave van gedichten, in '85 verschenen met zulke uitstekende kritische Inleidingen, en dan nog richt hij met z'n vrienden 'n eigen tijdschriftje op: 'Proeven voor het Verstand, den Smaak en het Hart,' dat op ongeregelde tijden zal verschijnen, alleen oorspronkelijk proza, oorspronkelijke poëzie, nooit iets vertaalds zal bevatten (daarin verschijnt Januari '85 Bellamy's Roosje).

Of nu de inhoud van die 'Proeven,' Bellamy's eigen tijdschriftje, zoo uitstekend is? Och neen, er staat van hem maar heel weinig in die twee deeltjes, dat we nu nog onvoorwaardelijk mooi kunnen noemen; maar in eigen woordkunst lag Bellamy's kracht ook niet. 't Is met Bellamy als met Busken Huet en van Deyssel: hun groote beteekenis voor Nederlandsche woordkunst blijkt altijd weer, zoodra zij als critici aan 't woord zijn.

In 1785 nu spreekt Bellamy als zoodanig in zijn 'Poëtischen Spectator', alweer 'n nieuw tijdschriftje, dat naamloos[1)] en op ongeregelde tijden verscheen, en in de kritische Inleidingen der twee dichtbundels van 1785 ('n paar flinke opmerkingen vinden we ook in twee brieven aan 'n jong Zeeuwsch dichter Anthony van der Woord).

Door de brieven van en aan Bellamy (uitgegeven en onuitgegeven) kunnen we precies datum na datum de samenstelling van den Spectator en al het geschrijf, gewrijf en gemopper erover volgen, van April '84 tot 12 Dec. '85, als Bellamy er voor 't laatst over schrijft. Dit bibliographisch overzichtje, hoe aardig ook op zichzelf, vind ik niet noodig als droge feitenvermelding hier in te lasschen. Voor mijn doel ontleen ik ook slechts aan den Spectator, wat met beslistheid aan Bellamy kan worden toegeschreven en zonder dus uit: 'de Recensent'

1) Uit Bellamy's brieven kennen we de verschillende schrijvers.

door Uyttenhoven en ‘Ter gedagtenisse van Heiman Dullaert’ door Hinlópen, terwijl ik den waardeerenden brief aan den Spectator van van Alphen, die 'n paar stukjes uit het 1ste deeltje van de ‘Proeven’ beoordeelt, alleen vermeld in betrekking tot het antwoord op dien brief door Bellamy.

V.

In 'n kort overzichtje van Bellamy's kritischen arbeid uit deze bronnen wil ik nu duidelijk maken, wat hij in 1785, zijn laatste levensjaar, oordeelde over Woordkunst in 't algemeen en over de Nederlandsche Woordkunst zijner dagen, hoe hij door scherpe kritiek zijn volk wil wakker schudden uit den dommel van sleurig maar-mooi-vinden, wat niet mooi kan zijn, omdat 't natuur, waarheid, eenvoud mist.

't Is aardig op te merken, hoe de luimigvroolijke Bellamy vooral in den ‘Poëtischen Spectator’ z'n best doet zoo ernstig en waardig mogelijk te blijven; maar soms wordt 't hem te machtig, dan springt hij even uit den band, raast er wat op los en roept zichzelf weer tot de orde.

Motto van den ‘Poëtischen Spectator’ zou Bellamy's eigen woord kunnen zijn: ‘Nieuw zijn is dikwijls niet anders dan de dingen uit 'n ander oogpunt beschouwen.’

Dichter, woordkunstenaar is voor Bellamy: ‘wie het groote, het schoone der schepping gevoelt, wie de Godheid ziet wandelen in de schaduw der geheiligde bosschen - wie in ieder avondwindje den adem der Godheid gevoelt, en, in het vrolijke gelaat des hemels, den vriendelijken aanblik ziet van den Vader der Schepping - wie hoogen wellust genieten kan in de armen eener stille melancholie - wie traanen van dankbaarheid - van onuitsprekelijke aandoeningen weent, wanneer hij (zichzelven) - wanneer hij (zijnen) God gevoelt - wie slegts eene edele daad moet zien, om al het edele der daad te gevoelen - - en - bij al dit edele, dit groote gevoel, de gelukkige gave ontving om (z'n) gewaarwordingen, in een' stroom van zuivere harmonische woorden, uit zijn hart, in het hart (zijner) medemenschen te doen overvloeien’.

Om Dichter - waarlijk Dichter te zijn moet men moed hebben! Ik predike u den zwellenden, onverdraaglijken

hoogmoed niet, mijne vrienden, maar den edelen, dichterlijken trots, die zijn bestemming ‘naar eigen natuurlijken aanleg’ gevoelt - kent - en daaraan beantwoordt, die zichzelf, die oorspronkelijk is en ‘de Natuur, niets dan de Natuur beschouwt, haar schildert in die manier en met die kragten, die de zijne zijn’.

‘Hij moet 'n zuiver zedelijk karakter bewaren - dit heeft een' onbegrijpelijken invloed op de ware grootheid van 'n dichter’. De kunstenaar is vrij en spot met vooroordeelen van den tijdgenoot. ‘Zou een groot schilder, bij een volk, wiens smaak genoeg bedorven was, om groene Camisoolen en roode Broeken zeer bevallig te vinden, ook verplicht zijn z'n beelden deze schreeuwende kleeding te geven? - of zou hij niet veeleer als een vrij - een scheppend vernuft regt hebben, om de dwaasheid zijner natie te doen zwijgen? - Zoo ziet ook de in rijm getooide onkunde (van onzen tijdgenoot) met veragtende blik neer op de waare Dichtkunst, die, in een eenvouwig kleed van rijmlooze vaerzen, eerwaardig en statig voordtreedt; - maakt maar de schoonste, de stoutste gedichten - zoo zij rijmloos zijn, - zij missen alles! In het vreedzame gebied der Dichtkunst heeft de onkunde ook ketters gemaakt: stapt slegts van den gewonen weg af - gevoelt uwe oorspronkelijkheid en hebt moeds genoeg, om die te vertoonen; - verheft u - en schrijft in rijmlooze vaerzen - de gansche maatschappij onzer orthodoxe rederijkers zal u ketters noemen! - Verbreekt de kluisters der veroordeelen, en misbruikt uwe kragten niet!’

Oorspronkelijke dichters kunnen alleen kunst geven, die het volkskarakter draagt, die in den goeden zin n a t i o n a a l is - ‘in onze oude Nederlandsche gedichten (treft ons) een rustigheid, stoutheid, vastheid, rondheid’ - (en dit mogen we immers trekken noemen van ons volkskarakter!) - ‘die men vergeefs in de hedendaagsche karikaturen zoeken zou, naar de voortbrengsels der uitheemsche meest duitsche dichters gemaakt. Ik heb zeer veel eerbied - zegt Bellamy - voor zulke buitenlandsche dichters, die in weerwil hunner fouten waarlijk groot zijn: - doch hunne zwakke en hinkende navolgers verdienen niets - dan - veragting! - Sedert eenigen tijd hebben de Musae van sommige dichters een soort van zenuwziekte gehad.... men zag geheele

zwermen van vaerzenmakende wezens, zich vereenigen, om een enkel traantje sentimenteel te bezingen. Zij schaarden zich rondom het traantje - ieder ontdekte nieuwe schoonheden in het zelve; de verzwakte zenuwen kreegen een spanning - en - het traantje werd - een O d e .... Waar is in zulke stumperachtige verzen het waare groote en verhevene van kunst, dat in de grootheid der gedachte bestaan moet? Maat, rijm, klank der woorden, dit alles moge zich vereenigen om 'n alledaagsche gedagte 'n zeker voorkomen van sterkte, van grootheid te geven, bij 'n tweede - en zeker, bij 'n derde lezing kent men hare regte waarde.... Hoe lang nog zullen onze dichters, het gekunstelde, het valsche en gezogte, voor het waare, zuivere en eenvouwige schoone der Natuur, blijven verkiezen? Wanneer zal de goede smaak eens de overhand verkrijgen?'...

De Poëtische Spectator, zegt Bellamy, is opgericht om 'alles bij te draagen, wat tot de verbetering van den goeden smaak dienen kan. Wij hebben moeds genoeg om den weg te openen.... Och, konden wij iets toebrengen, om het getal der verveelende, en onzen smaak onteerende rijmelaaren, te verminderen!'.... Het beste middel daartoe is gezonde praktische kritiek, geen theoretische bespiegelingen.... 'Wij hebben geen poëtische beoordeelaars. 't Is niet genoeg dat men het publiek zegge: dit is goed en dat deugt niet! men moet de schoonheden aanwijzen - de gebreken toonen, den aterling te rug houden - en den Zoon der kunst de hand bieden... Wij zullen wel eens onaangename waarheden moeten zeggen: maar, dit *moeten* wij doen! genoeg - zoo wij *waarheden* zeggen! Mogelijk zal men ons aanvallen: maar, mijn lieve leezers, hebt ge ooit in een zomerschen avond, door een schoone, lommerige dreeve gewandelt - en wierdt gij toen niet omsingeld van een geheel heirleger van muggen? - gij staptedt immers maar rustig door? - zoo zullen wij ook doen. - Wanneer een mug te lang op onze wangen blijft zitten, krijgt hij een slag - dat spreekt van zelf!' -

De verschillende kritieken nu door Bellamy in zijn Spectator gegeven: van de gedichten van 'n zekeren Nieuwenhuyzen, de proeve van 'Slaapdichten' door Hoffham, de talrijke gedichten 'op het overlijden van Capellen tot den Poll',

naar een door de Amsterdamsche Boekhandelaren Allart en Holtrop uitgeschreven prijsvraag, en de verzen in het 10de deel van de ‘Poëtische Mengelstoffen’ door het Haagsch Genootschap ‘Kunstliefde spaart geen vlijt’ - waaraan hij zelf vroeger zoo ijverig had meegedaan - al deze kritieken, waaronder heel geestige, komen neer op denzelfden praktischen raad: wat ge als kunstenaar, als dichter te zeggen hebt, is 't de moeite van het zeggen waard, zeg het dan zoo eenvoudig, zoo kort mogelijk en zoek vooral naar het rechte woord - Bellamy noemt dat ‘de wijsgeerige verkiezing van woorden’, d.i. eigenlijk het bewustzijn van taalziel in woordklank, volksziel in woordkracht.

De vraag is nu: hoe dacht de tijdgenoot over den Spectator, en wat heeft Bellamy er mee bereikt? In den Spectator zelf vinden we 't antwoord op de eerste vraag; midden 1785 schrijft Bellamy na den waardeerenden brief van van Alphen over den Spectator: ‘ons lot is tot nog toe niet zeer gunstig geweest; over het algemeen beschouwt ons de Poëtische waereld met een soort van beledigend medelijden; men ziet ons - haalt de schouders op, en - draait zich om! Anderen.... zijn van gedachten, dat wij eigenlijk niet minder doen, dan den goeden smaak verwoesten. Sommigen meenen, dat de goede smaak, in ons Vaderland, reeds dien wasdom heeft, dien hij bij mogelijkheid verkrijgen kan - en zij laten u dingen zien, die volmaakte voorbeelden zijn, om te vertoonen, wat de goede smaak niet is. - Waarlijk, mijn Heer! - is het geen kwelling der ziele, om, aan menschen, bij voorbeeld, te moeten bewijzen, dat de voordbrengzels van een' Rubbens, waarlijk schilderijen zijn; terwijl deze menschen hunne uithangborden en afgesette printjes, als de bestmogelijke voordbrengzels der schilderkunst blijven beschouwen?’

Toch heeft Bellamy in zijn werk geloofd, zooals ieder, die met overtuiging iets aanpakt als z'n levenswerk: ‘'t Zegt somtijds weinig,’ heet 't in den Spectator, ‘iemand den weg te wijzen, - maar *de gevolgen kunnen zeer gewigtig zijn*.’[1)] En zijn die gevolgen dan gewichtig geweest? Maart 1786 is Bellamy, 28 jaar oud, gestorven, en de Poëtische Spec-

1) Ik cursiveer.

tator werd niet voortgezet. Wat Busken Huet noemt ‘de school van Bellamy’ d.i. het kringetje van Uylenbroek beteekende toch ook niet veel. Oogenschijnlijk heeft Bellamy dus niets bereikt, maar - er is toch immers 'n voortgang van ideeën! Waar ik in 't begin de historielijn teekende: van der Noot-Spieghel - Hooft - Bredero - Vondel - Poot, die 't groote van Woordkunst als kunst begrepen hebben, onbewust misschien, maar toch begrepen - daar meen ik, dat Bellamy voor 't eerst in overeenstemming met tijd en komenden tijdgeest bewust gesproken heeft van 'n nationaal element in Woordkunst, dat haar alleen blijvende beteekenis waarborgen kan, en vervolgen we die lijn na Bellamy, Potgieter - Busken Huet - van Deyssel - Verwey, dan zien we, dat langzaam, heel langzaam in ons volk, van enkelingen uit in steeds wijder kring het bewustzijn wordt gewekt van wat Woordkunst, evenals elke andere kunst is, zijn kan en zijn moet, wat onze Schilderkunst altijd geweest is: in het kleed van den kunstenaar als enkeling, draagster van de Volksidee en daarin van het groot-menschelijke.

Bellamy's kritische beschouwing van Woordkunst acht ik van beteekenis voor de ontwikkeling van ons bewust Nederlandsch kunstvoelen; maar om tot deze kritische beschouwing te kunnen komen, moest ik 'n historisch overzichtje van z'n eigen kritische ontwikkeling laten voorafgaan, en dat was de aanleiding tot deze studie over Jacobus Bellamy als criticus.

J. ALEIDA NIJLAND.

Het congres van crimineele anthropologie te Amsterdam.

‘Nos regards sont tournés désormais vers la Hollande, qui nous recevera en 1901. Nos amis hollandais, auxquels nous allons transmettre la mission qui nous avait été confiée, sont tout particulièrement qualifiés pour mener à bien l'entreprise du cinquième congrès international d'anthropologie criminelle, que inaugurera le prochain siècle’. Met deze uiterst hoffelijke woorden besloot de President van het vierde, te Genève gehouden Congres, Dr. Ladame, de korte voorrede, gevoegd bij de uitgave van de rapporten en beraadslagingen omvattende Handelingen van dat Congres. Hebben ‘de vrienden uit Holland’ aan deze welwillend uitgesproken verwachtingen kunnen beantwoorden; zijn zij et in geslaagd het in het begin van September te Amsterdam gehouden Congres tot een wetenschappelijk succes te maken? Indien ik, die de zittingen van dat Congres geregeld en met sympathieke belangstelling volgde, mocht aarzelen op die vragen een beslist bevestigend antwoord te geven, dan kan daarin allerminst gelegen zijn eene afkeuring over de wijze, waarop het Congres is voorbereid, noch de geringste twijfel aan den grooten ijver en de onverflauwde toewijding van diegenen, welke die voorbereiding hadden op zich genomen. Zeker was niemand beter dan mijn Amsterdamsche ambtgenoot Van Hamel in staat den voorbereidenden arbeid te verrichten en de congreswerkzaamheden te leiden en wie hem gedurende de zes zittingdagen zijne waarlijk niet gemakkelijke taak met nimmer falende opgewektheid heeft zien verrichten, zal van harte instemmen met de hulde, hem daarvoor onder luid applaus der vergadering op den laatsten

zittingdag gebracht. Niet minder verdiend zeker was de waardeering, welke de Voorzitter vroeg voor den moeitevollen arbeid van den algemeenen Secretaris, Prof. Wertheim Salomonson, een arbeid dien de Voorzitter in vollen omvang had leeren kennen en daardoor op hooge waarde schatten. En naast en onder deze beide werkten de andere leden van het Bureau met evenveel toewijding als zij zelf en deden het mogelijke om de vijfde bijeenkomst van de beoefenaren der crimineele anthropologie tot eene in elk opzicht geslaagde samenkomst te doen worden. Mocht zij dat niettemin niet ten volle zijn geweest, ik herhaal het, niemand zou daarvan een grief kunnen of willen maken aan het Comité van organisatie.

Na deze verzekering, die ik niet gaarne zou hebben teruggehouden, moet mij de verklaring van het hart, dat naar mijn indruk het Amsterdamsche Congres niet is geworden wat ik, en vermoedelijk anderen met mij, er ons van hadden voorgesteld. Het is mogelijk dat die voorstelling zelf ten onrechte was gevormd en dat daarin de oorzaak der teleurstelling gelegen is, doch juist, indien dit zoo zijn mocht, kan het nuttig zijn er rekenschap van te geven, waarom en in welk opzicht de zesdaagsche debatten in de Aula der Amsterdamsche Universiteit mij niet geheel hebben kunnen bevredigen. Om dit getuigenis met redenen van wetenschap te kunnen omgeven zal het noodig zijn een blik achterwaarts te werpen op het ontstaan en de ontwikkeling der crimineele anthropologie en vooral op de vier congressen, welke aan het Amsterdamsche vooraf gingen. Alleen daardoor zullen wij in staat zijn aan het vijfde congres de plaats aan te wijzen, welke het in den ontwikkelingsgang der crimineel-anthropologische wetenschap vermag in te nemen.

I.

Als bekend mag worden ondersteld dat de Turijnsche hoogleeraar Cesare Lombroso kan worden beschouwd als de vader der crimineele anthropologie in haar tegenwoordige beteekenis. Zijne onderzoekingen hebben hem geleid tot de bestudeering van den persoon van den misdadiger in al de hem kenschetsende physieke en psychische eigenschappen. Vooral de anatomische kenmerken van den misdadiger en

hunne afwijking van de normale menschelijke anatomie trokken daarbij zijne aandacht en hij meende op grond zijner waarnemingen als vaststaande te mogen aannemen, dat vele misdadigers zich onderscheiden door een groot aantal afwijkingen allereerst in lichaamsbouw, voorts in physiologische eigenschappen en in psychische karaktertrekken. Deze conclusie leidde hem er nu verder toe uit al die bij vele misdadigers gevonden eigenaardigheden een geheel samen te stellen en daarin het type te zoeken, waaraan de misdadiger zou zijn te onderkennen. Voorts gaf hij aan de geconstateerde afwijkingen eene groote beteekenis voor het ontstaan van het misdrijf; wie aan dat geconstateerde type beantwoordde en het geheel van verschijnselen vertoonde, waarin het type zich openbaarde, mocht worden beschouwd als een geboren misdadiger, d.w.z. als een individu door zijn natuurlijken aanleg vanaf zijn geboorte bestemd om tot misdadiger op te groeien. Wat aan Lombroso's stelsel een eigenaardig karakter gaf was de verklaring, die hij voor zijn geboren misdadiger meende te mogen geven; z.i. vormde deze door al die hem kenmerkende anomaliën een terugkeer tot vroegere menschengeslachten, van wie hij met de physieke eigenaardigheden ook de psychische eigenschappen had teruggekregen. Zijn misdadige natuur had een atavistischen grondslag, was een terugkeer tot lang vervlogen tijden. Aan die verklaring heeft Lombroso later andere toegevoegd zonder echter de atavistische hypothese ooit te laten vallen en uit zijn systeem te verwijderen.

Uit deze wetenschappelijke grondstellingen werden nu ten aanzien van de strafrechtspleging hoogst belangrijke gevolgtrekkingen afgeleid, zoowel door Lombroso zelf als door zijne juridische volgelingen, waaronder Enrico Ferri en Garofalo allereerst mogen worden genoemd. Het misdrijf was in de voornaamste plaats een gevolg van den natuurlijken aanleg van het individu, wiens door het geldende strafrecht onderstelde vrije wil als niet bestaande uit de factoren van de misdaad mocht worden verwijderd. De mensch moest doen wat hij deed, onder den dwingenden invloed zijner aangeboren of verworven eigenschappen; van eene zedelijke verantwoordelijkheid was derhalve geen sprake meer en de grens tusschen toerekenbaren en niet toerekenbaren mocht worden

uitgewischt. Ieder was tegenover de maatschappij aansprakelijk voor hetgeen hij deed en de maatschappij mocht tegenover elken dader van een voor hare belangen nadeelige handeling alle maatregelen treffen, welke tot bescherming dier belangen noodwendig waren. De voor de maatschappij gevaarlijke individuen mochten worden gedood of op andere wijze voor goed onschadelijk gemaakt, zonder dat een verder onderzoek naar hunne moreele aansprakelijkheid behoefde te worden ingesteld. Een geheel nieuw strafrecht, waarbij noch van vergelding noch van schuld zou mogen worden gesproken, zou op de puinhoopen van het thans geldende, vermolmde en nog slechts voor afbraak geschikte strafrecht moeten worden opgetrokken.

Aldus in hoofdlijnen de leer van hen, die in 1885 te Rome onder de leiding van Lombroso tot een eerste congres te zamen kwamen. Al dadelijk bleek daar echter van een niet onbelangrijk verschil van gevoelen bij de verklaring van het verschijnsel der misdaad. Tegenover de opvatting van Lombroso, die de oorzaak van het misdrijf allereerst zocht in den natuurlijken aanleg van den misdadiger, kwam de Fransche anthropoloog Lacassagne de bewering verdedigen dat de maatschappelijke verhoudingen, de omgeving, waarin de dader leeft, als de voornaamste factoren moeten worden beschouwd. Kort en krachtig drukte hij dit gevoelen uit in de woorden, door hem geschreven in het Album ter herinnering aan het mede in 1885 te Rome gehouden penitentiaire congres: ‘Les sociétés ont les criminels qu'elles méritent’ en ter toelichting van zijne meening gebruikte hij de sinds beroemd geworden vergelijking, dat de sociale omgeving moet worden beschouwd als ‘le bouillon de culture de la criminalité; le microbe, c'est le criminel, un élément qui n'a d'importance que le jour où il trouve le bouillon qui le fait fermenter.’

Intusschen de tegenstelling van die twee opvattingen was reeds op het eerste congres geene absolute. Dit zou al daaruit kunnen blijken dat dit congres vergaderde in twee afdeelingen, de eene gewijd aan de crimineele biologie, de andere aan de crimineele sociologie, waarmeê dus de beteekenis der sociale factoren als vanzelf erkend werd. Bovendien lieten de leiders der Italiaansche richting niet na er

op te wijzen, dat wel naar hun oordeel de overwegende plaats aan de natuurlijke factoren moest worden toegekend, maar dat de waarde der sociale factoren nooit door hen uit het oog was verloren, en toen bij de bespreking van de organisatie van het volgende congres werd voorgesteld daaraan den naam te geven van ‘Congrès d'anthropologie et sociologie criminelle’, verklaarde onze beroemde vroegere landgenoot Moleschott onder algemeene instemming dat anthropologie in den meest uitgebreiden zin ook de sociologie omvat als de wetenschap van den mensch én als individu én als lid van de maatschappij. Het verschil van gevoelen lag dus klaarblijkelijk alleen in de bepaling der waardeverhouding tusschen de verschillende factoren, liep niet over de uitsluitende erkenning van de eene of andere der aangegeven groepen.

Doch het tweede congres, in 1889 te Parijs bijeengekomen, zou doen blijken van een diepgaander verschil van gevoelen dan te Rome was aan den dag getreden. Twee van de voornaamste grondstellingen van Lombroso's leer, het bestaan van een misdadigerstype en van den geboren misdadiger, werden van Fransche zijde aan eene levendige kritiek onderworpen en de geheele richting, door Lombroso aan zijn onderzoek gegeven, als eenzijdig en onjuist gekenmerkt. De gevolgtrekkingen, door hem uit zijne waarnemingen afgeleid, werden deels als voorbarig gekenschetst, deels als onjuist veroordeeld; de waarde der door hem gevonden anatomische afwijkingen bij den misdadiger werd ontkend en de alles overwegende invloed van den natuurlijken, aangeboren misdadigen aanleg betwist. Vooral Dr. Manouvrier kwam én in een schriftelijk rapport én bij het mondelinge debat tegen de grondbeginselen der Lombrosoniaansche school krachtig in verzet en bracht de tusschen deze en hemzelf bestaande verschilpunten tot een drietal terug. Naar zijn oordeel was het onjuist om het misdrijf als maatschappelijk verschijnsel te verbinden aan de anatomie van den misdadiger alvorens het misdrijf te hebben ontleed en erkend in zijne physiologische bestanddeelen; voorts achtte hij de bij de misdadigers aangewezen anomalien of overdreven voorgesteld of niet voldoende geconstateerd; eindelijk beschouwde hij de anatomische afwijkingen bij den misdadiger als van ondergeschikt belang bij het veroorzaken

van het misdrijf. Bij het debat over deze beschouwingen gevoerd en waarbij Lombroso zich tegen de aangevoerde bedenkingen met groote warmte verdedigde, werd van de zijde der Italiaansche richting de erkenning gehandhaafd dat naast de persoonlijke eigenschappen ook aan de uiterlijke omstandigheden waarde en beteekenis moest worden toegekend. Ferri o.a. herhaalde zijne verklaring dat ‘le crime est un phénomène à la fois biologique et social.’ Daarentegen werd van de Fransche zijde, zonder dat de invloed van den organischen aanleg geheel werd betwist, de invloed van het milieu zeer sterk op den voorgrond geplaatst; Lacassagne verklaarde er toe over te hellen bij het ontstaan van het misdrijf slechts rekening te houden met de sociale invloeden, omdat het deze waren, welke het organisme wijzigden en aldus de geconstateerde afwijkingen toch weer het gevolg waren van de omstandigheden, waaronder de misdadiger leefde. Bij dien strijd der meeningen, vooral ook over den omvang en de beteekenis der door Lombroso en de zijnen beweerde anatomische afwijkingen, werd aan eene commissie van zeven personen, waaronder Lombroso, Lacassagne, Manouvrier en de Oostenrijker Benedikt, de taak opgedragen om tegen het volgend congres een vergelijkend onderzoek in te stellen omtrent 100 misdadigers, - moordenaars, geweldplegers en dieven, - en een gelijk aantal eerlijke lieden, te wier aanzien men volkomen op de hoogte was van hunne antecedenten en van hunne familie. Het wetenschappelijk vraagstuk werd aldus, naar de gewoonte van vele vergaderingen wanneer men geen kans ziet eene quaestie tot beslissing te brengen, commissoriaal gemaakt; het zal blijken ook hier gelijk meestal met weinig nut.

Het Congres te Parijs verdient nog vermelding in verband met een ander onderwerp der daar gehouden debatten. Bij de korte uiteenzetting van de beginselen der crimineel-anthropologische school wees ik er op dat zij, het handelen van den misdadiger als elk menschelijk handelen beschouwende als een noodwendig gevolg van zijn organischen aanleg in min of meer sterk verband met de daarop inwerkende uitwendige oorzaken, elke zedelijke aansprakelijkheid als grondslag van de straf verwierp. Ieder was verantwoordelijk voor zijne daden tegenover de maatschappij; de vraag der al

dan niet toerekenbaarheid behoefde niet te worden gesteld. Op het congres te Rome werden deze stellingen o.a. door den jurist Garofalo met groote beslistheid voorgedragen; toen daarop een der leden een met overtuiging gesproken woord van protest deed hooren verklaarde Moleschott: ‘Pour moi la question (du libre arbitre) est résolue et elle est la base de nos travaux. Si nous voulons la discuter de nouveau nous entrerons malgré nous dans la métaphysique et nous ne pourrons faire un pas. Je vous avoue que cela me semblerait fort inutile.’ Zijne verklaring werd met groote toejuichingen ontvangen, in die mate zelfs dat, naar het verslag ons verhaalt, bijna alle leden van het congres hem als teeken van instemming de hand kwamen drukken. Doch die voor opgelost verklaarde quaestie keerde niettemin op het volgende congres weer terug. Te Parijs kwam Frankrijk's wijsgeerige socioloog Gabriel Tarde de noodzakelijkheid betoogen om juist bij aanneming van de deterministische leer nieuwe grondslagen te zoeken voor de z.i. onmisbare zedelijke aansprakelijkheid. Hij meende die grondslagen te hebben gevonden in wat hij noemde ‘l'identité personelle’ en ‘la similitude sociale.’ Aan zijne diepzinnige beschouwingen verbond zich een belangrijk, levendig en principieel debat. Ferri's categorische verklaring ‘Il ne faut croire ni au mérite ni au démérite. Etre vertueux n'est par un mérite. Tous les hommes sont responsables devant la société’, ontlokte aan Tarde eene vurige repliek, waarin hij, in naam van het gezond verstand en van het geweten der menschheid, protesteerde tegen de gelijkstelling van krankzinnigen en misdadigers en het goed recht handhaafde om tegenover de laatsten onze zedelijke afkeuring, ja onze verachting te doen gelden. ‘Ce n'est pas’, zoo riep hij uit, ‘sans une raison profonde que le fibre de l'indignation et du mépris, de la haine même est en nous.’ Het behoeft ternauwernood vermelding dat ook dit debat eindigde zonder dat tusschen de strijdende partijen eene overeenstemming was verkregen.

Zien wij thans wat er van deze quaesties werd op het derde congres, in 1892 te Brussel gehouden. Deze bijeenkomst onderscheidde zich van de beide, die haar voorafgingen, door het afwezig blijven van Lombroso en van al zijne Italiaansche aanhangers. De tegenpartij verkreeg daardoor

eene gemakkelijke taak en de overwinning, die zij zich toeschreef, zou weldra blijken geene beslissende te zijn geweest. Opnieuw werd van Fransche en Belgische zijde zoowel het crimineele type als het bestaan van den geboren misdadiger met de daarvan door Lombroso gegeven verklaringen aan eene scherpe, naar het scheen vernietigende critiek onderworpen, eene kritiek die velen zoo afdoende en beslissend oordeelden, dat niemand minder dan von Liszt op het congres de verklaring aflegde: ‘L'école de Lombroso est morte’ en een zijner leerlingen, optredend als verslaggever van het congres, de verzekering meende te mogen geven dat met dat congres de anthropologie in den zin van de Italiaansche of Lombrosoniaansche school had ‘abgewirtschaftet’. De commissie, in 1889 benoemd, was niet eenmaal bijeengekomen en de redenen daarvan werden uiteengezet in een allergeestigst rapport van Dr. Manouvrier, dat tegelijkertijd eene nieuwe kritiek bevatte op Lombroso's leer. Bij hem sloten zich twee Belgischen anthropologen aan, die in hun rapport een ontkennend antwoord gaven op de vraag of een anatomisch bepaald misdadigerstype als bestaande mocht worden aangenomen. Von Liszt kwam in zijn rapport, waarin hij een overzicht gaf van de toepassing der crimineele anthropologie tot eene gelijke conclusie, zelfs ten aanzien van die misdadigers, bij wie de aangeboren misdadige aanleg de meest overwegende, alles beslissende factor is van het gepleegde misdrijf. De geboren misdadiger behoorde z.i. tot de groote groep der erfelijke gedegenereerden, vertoonde de aan deze eigen karaktertrekken maar kon niet als een van hen scherp te onderscheiden type worden gekenmerkt.

Aldus de resultaten van het schriftelijk debat, die bij het mondelinge nog werden bevestigd. Meermalen en met grooten nadruk werd gewezen op de eenzijdigheid, waarmeê Lombroso en de zijnen slechts hunne aandacht zouden hebben gevestigd op de louter anthropologische zijde van het vraagstuk. In plaats van de anthropologische school, wier dood men van verschillende zijden meende te mogen constateeren, stelde men de positieve strafrechtschool, de eenige aan welke naast de klassieke of zoogenaamd methaphysische eene plaats zou mogen worden ingeruimd. De conclusies omtrent het niet bestaan van een algemeen misdadigerstype werden niet be-

streden doch door enkele redenaars nog nader aangevuld en bevestigd; en de verklaring van Dr. Garnier: ‘Il n'existe pas de criminel-né’ werd zonder protest aanvaard. Meermalen straalde zelfs bij de debatten eene zekere geringschatting door voor den arbeid van Lombroso en zijne leerlingen, al ontbraken van andere zijden de woorden van erkenning, waardeering en sympathie te hunnen aanzien niet. Maar ten opzichte van de door hen aan de crimineele anthropologie gegeven richting scheen weinig verschil van gevoelen meer mogelijk. De Fransche hoogleeraar Gauckler verklaarde: ‘Il serait plus exact de dire qu'il y a eu une école d'anthropologie criminelle car, à mon avis, le Congrès de 1889 en a dressé l'acte de décès. Elle n'est plus intéressante qu'au point de vue historique’ en - treffende eenstemmigheid tusschen de Fransche en Duitsche wetenschap - de hoogleeraar von Liszt sprak dezelfde meening uit in deze woorden: ‘On vient de le dire, l'école italienne de Lombroso a vécu; elle est morte d'une mort prématurée, dans l'enfance, avant d'être venue à maturité.’ Doch ter geruststelling der vergaderde congressisten voegde hij er de woorden bij: ‘Mais l'école d'anthropologie criminelle n'est pas morte, elle ne mourra pas. Il y a eu une anthropologie criminelle avant Lombroso et elle existera bien après lui.’

De wetenschappelijk dood verklaarden zouden echter spoedig toonen, dat slechts een schijndood was geconstateerd en dat zij, daaruit herrezen, zich nog in een krachtig leven verheugden. Vier jaar na het Brusselsche congres kwamen de beoefenaren der crimineele anthropologie opnieuw tezamen, ditmaal te Genève, en thans waren Lombroso, Ferri en anderen wel verschenen om getuigenis te komen afleggen voor hunne wetenschappelijke overtuiging, waarin zij niet bleken te zijn geschokt. ‘L'école d'anthropologie criminelle,’ aldus een verslaggever van het Genèver congres, ‘faisait à Genève une rentrée solemnelle et quelque peu bruyante, alors qu'elle s'était totalement abstenue au congrès de Bruxelles, au point qu'on avait cru la croire morte. Il n'en était rien et le congrès de Genève l'a bien prouvé.’ Zoowel in zijn rapporten als bij het mondelinge debat handhaafde Lombroso het bestaan van den geboren misdadiger en aan het slot van het overzicht door hem gegeven over den vooruitgang van

de crimineele anthropologie en sociologie in de jaren 1895 en 1896 schijnt - ik zeg ‘schijnt’ omdat in het gedrukte verslag van zijn voordracht die verklaring niet voorkomt - eene verklaring door hem te zijn gegeven, waarbij het crimineele type in zijn strengsten vorm als bestaande werd voorgesteld. Intusschen leidden de op het Genèver congres gevoerde debatten tot belangrijke resultaten omtrent de strekking, welke aan Lombroso's beweringen moest worden toegekend. Allereerst mag er op worden gewezen dat, ook naar Lombroso zelf, aan het begrip van den geboren misdadiger niet eene zoodanige beteekenis mocht worden gegeven, als zou zulk een individu onder alle omstandigheden met noodwendigheid tot misdaad moeten vervallen. De geboren misdadiger werd ons nu voorgesteld als een zoodanig individu, wiens aanleg een zeer sterken predisponeerenden invloed heeft geoefend op het door hem gepleegde misdrijf, wiens misdaad in de voornaamste plaats, zoo niet uitsluitend aan zijne physio-psychische eigenschappen moet worden toegeschreven en waarbij de uiterlijke omstandigheden slechts eene ondergeschikte rol speelden. Ten aanzien van enkele dier voor het misdrijf voorbeschikte wezens achtte Lombroso zelfs genezing, zij het dan ook door eene zeer bijzondere behandeling, die zeker in alles afwijkt van wat wij onder de oplegging van straf verstaan, niet uitgesloten. De geboren misdadiger verloor aldus zijn absoluut, zijn fataal karakter.

En eene gelijke verzwakking greep ook plaats ten opzichte van het crimineele type. Na een vinnigen aanval van Dr. Näcke, wiens geheele houding tegenover Lombroso eene hooge mate van wetenschappelijke animositeit en van misplaatste geringschatting openbaarde, trad als tweede bestrijder op de Belgische hoogleeraar Dallemagne, die aan Lombroso de scherp-geformuleerde vraag stelde of hij bleef vasthouden aan het crimineele type, zich openbarend in een anthropologisch misdadigers-signalement, zonder hetwelk de misdadiger niet bestond en dat aan den anderen kant voldoende was, afgescheiden van alle andere omstandigheden, om iemand als misdadiger te kenschetsen. Dallemagne meende, dat Lombroso zelf deze absolute opvatting, die thans weer in zijne woorden doorstraalde, had laten vallen en hij daagde hem naar de tribune om categorisch rekenschap te geven om-

trent zijn thans omhelsd gevoelen. Lombroso zelf gaf aan deze oproeping geen gevolg, maar liet de verdediging over aan zijn geestverwant Ferri, door zijne buitengewone welsprekendheid zeker meer dan iemand anders tot die taak in staat. Ferri beproefde opnieuw den strijd te voeren door de aanwijzing en de oplossing van misverstanden, welke naar zijn oordeel aan het geschil een onjuist karakter gaven. Nooit, zoo verklaarde hij, hadden Lombroso en de Italiaansche school beweerd, dat de anatomische kenteekenen de eenige waren, die den geboren misdadiger onderscheiden; altijd hadden zij vooropgesteld, dat de crimineele anthropologie, als de natuurlijke geschiedenis van den misdadiger, dezen moet bestudeeren zoowel in zijne organische als in zijne psychische persoonlijkheid, èn als individu èn als lid der maatschappij waarin hij leeft en werkt en die alleen het mogelijk maakt het misdrijf op te vatten zooals het is, eene anti-sociale handeling. Altijd hebben zij het misdrijf beschouwd als het gevolg van een samengesteld geheel van anthropologische, physieke en sociale factoren en hun onderzoek over al die factoren uitgestrekt. Maar krachtig handhaafde hij na die verklaring als de meening van zichzelf en zijne geestverwanten, dat niet zooals de tegenstanders volhielden, *alleen* de sociale omgeving den misdadiger maakte, maar dat aan zijn organischen aanleg in tal van gevallen de beslissende rol moest worden toegekend. Garofalo drukte in een zijner rapporten dezelfde gedachte aldus uit: ‘Niet de gelegenheid maakt den dief, maar de gelegenheid maakt dat de dief steelt.’ In het licht dezer nadere toelichting kwam dus tegenover de eenzijdig sociologische richting der speciaal Fransche school, de bewering van Lombroso, Ferri en hunne aanhangers hierop neer: Er zijn misdadigers, die tot hun misdrijf gebracht zijn door hun natuurlijken aanleg, en hun misdadig karakter is te onderkennen aan een geheel van anatomische, physiologische en psychologische kenteekenen, die hen niet alleen van den eerlijken, normalen mensch onderscheiden, maar hun ook eene afzonderlijke plaats aanwijzen in de rij der door erfelijke belasting gedegenereerde individuen. Het zou mij te ver voeren om te gaan onderzoeken in hoeverre in deze formuleering eene verzwakking lag van vroeger uitgesproken meeningen; voor mijn doel is het voldoende hier te constateeren wat in 1896

de leeringen waren der in 1892 te Brussel dood verklaarde Italiaansche school.

Nog even moet ik terugkomen op het andere vraagstuk, waarop ik naar aanleiding van het Parijsche congres de aandacht vestigde, op de verhouding der crimineel-anthropologische wetenschap tegenover de quaestie der zedelijke verantwoordelijkheid. Zoowel te Brussel als te Genève kwam deze het geheele strafrecht beheerschende vraag wederom ter sprake, beide keeren naar aanleiding van een volkomen op deterministischen grondslag berustend rapport van den vroegeren Russischen hoogleeraar Drill over de grondbeginselen der crimineel-anthropologische school en over de grondslagen en het doel der strafrechtspleging.

Te Brussel vooral werd door aanhangers van het vrijheidsdogma positie genomen tegenover de door Drill ontwikkelde denkbeelden en het beginsel der zedelijke verantwoordelijkheid als onmisbare grondslag der strafrechtspleging gehandhaafd Maar - en daarin lag de bijzondere belangrijkheid van het Brusselsche congres - door overtuigde voorstanders van die opvatting werd tevens erkend de groote beteekenis en de waarde der anthropologische en sociologische onderzoekingen omtrent de oorzaken van het misdrijf omdat zij, de menschelijke vrijheid in de keuze van zijn handelen verdedigend, niet betwistten, dat die keuze onder den, zij het ook niet dwingenden, invloed staan van aanleg en karakter, van sociale verhoudingen, opvoeding en omgeving. Op dien grond verklaarde o.a. de Abbé Maurice de Baets, dat het onderzoek door de anthropologische richting beoogd en reeds ten deele ingesteld met zijne zedelijke overtuiging omtrent de grondslagen van het strafrecht volkomen vereenigbaar bleef. Op het congres te Genève, waar de te Brussel afwezige leiders der Italiaansche school, zooals wij hebben gezien, weer waren teruggekeerd, kwam Ferri op nieuw met groote beslistheid herinneren aan de vroeger op den voorgrond geplaatste tegenstelling tusschen de klassieke richting met den vrijen wil en de zedelijke aansprakelijkheid als grondslagen der straf en de nieuwe richting, welke slechts eene sociale verantwoordelijkheid aanvaardt en de vrijheid van den wil verwerpend, ook geen onderscheid erkent in den aard der aansprakelijkheid van krankzinnigen, misdadigers uit hartstocht en geboren misdadigers. Ook hier bleef echter de tegenspraak

niet uit; de Abbé de Baets handhaafde zijne vroeger verdedigde opvatting en vond steun o.a. bij zijn landgenoot Maus, die aan den eenen kant volhoudend, dat de strafrechtelijke verantwoordelijkheid tegelijkertijd is eene zedelijke, welke in de onderstelde vrijheid van willen en handelen haar basis vindt, daartegenover erkende, dat het menschelijk verstand bediend wordt door organen, die vatbaar zijn voor ziekelijke aandoeningen, welke de aansprakelijkheid òf kunnen opheffen òf kunnen verzwakken. ‘L'étude de ces situations et de ces influences’, aldus zijne conclusie, ‘tel est l'objet de l'anthropologie criminelle. Celle-ci ne contredit donc nullement, mais elle complète la doctrine du libre arbitre.’ Merkwaardig was in dat opzicht de op een volgenden zittingdag uitgesproken redevoering van den Belgischen oud-Minister van Justitie Le Jeune, aan wiens doortastend initiatief België zoo menige belangrijke strafrechtshervorming dankt en die metterdaad bewees dat geen enkele godsdienstige of zedelijke overtuiging verbieden kan rekening te houden met de eischen der werkelijkheid en met de resultaten van het voortschrijdend wetenschappelijk onderzoek.

In eene uitnemende en geestige toespraak, waarbij hij eene samenspreking onderstelde tusschen Ferri en zichzelf, zette hij uiteen hoe hij, al was zijne levensopvatting eene geheel andere, toch mee kon werken aan de onderzoekingen van de crimineele anthropologie, aan de controleering en vaststelling der door haar aangegeven resultaten, aan de toepassing van vele der door haar aanbevolen maatregelen. Zeer zou hij het betreuren, indien wijsgeerige besprekingen over de grondslagen van strafrecht en straf eene overheerschende plaats bij de congresdebatten zouden gaan innemen, het congres zou daardoor het karakter verliezen ‘d'une institution scientifique offrant à toutes les croyances religieuses et à toutes les convictions philosophiques un champ neutre pour l'étude en commun de questions pratiques intéressant le perfectionnement de la législation pénale et la diffusion des moyens préventifs à employer contre la criminalité.’

II.

Wanneer wij nu ten aanzien van de hier kortelings besproken vraagstukken de werkzaamheden en de resultaten overzien van de vier congressen, welke aan het Amsterdamsche vooraf-

gingen, dan treft ons een diepgaand verschil in beteekenis en karakter, vooral bij vergelijking tusschen het eerste congres te Rome vergaderd en het vierde, dat te Genève bijeen kwam, een verschil, dat ik zou willen uitdrukken in deze formule: in de plaats van een congres der crimineel-anthropologische *school* hebben wij gekregen een congres, gewijd aan de crimineel-anthropologische *wetenschap*. Het congres is niet meer eene samenkomst van mannen en vrouwen, die bij alle nuanceering eene in hoofdzaak gelijke richting en opvatting vertegenwoordigen; het is geworden eene bijeenkomst van personen, welke zich wijden aan een gelijk wetenschappelijk onderzoek, bij geheel verschillend wijsgeerig en zedelijk standpunt, bij ook ten aanzien van de grondbeginselen geheel afwijkende opvattingen. Slechts ééne gemeenschappelijke overtuiging bezielt allen die samenkomen: het bewustzijn van de groote practische beteekenis van het streng wetenschappelijk onderzoek in elke richting naar de oorzaken van de criminaliteit. Na te gaan en zoo mogelijk vast te stellen de invloeden, welke de misdaad in haar ontstaan beheerschen en naar aanleiding daarvan te bepalen, met welke middelen kan worden gewerkt aan de voorkoming en beteugeling van de misdrijven, ziedaar wat de taak is geworden der crimineel-anthropologische congressen en bij de vervulling dier taak was ieder welkom, die heeft leeren inzien, dat het misdrijf niet slechts moet worden beschouwd en behandeld als de overtreding eenerstrafwetparagraaf, maar als een maatschappelijk verschijnsel, samenhangend met biologische oorzaken, mede beheerscht door sociale instellingen en toestanden. Niet om te verkondigen en te verbreiden de door Lombroso en zijne school aangeprezen beginselen, niet om op den grondslag daarvan eene hervorming, misschien eene omwenteling te eischen van het geldende strafrecht en van zijn wijsgeerige en zedelijke grondslagen, maar om propaganda te maken voor deze, een axioma schijnende, maar toch dikwerf miskende waarheid, dat wie de criminaliteit wil bestrijden, moet doordringen tot hare oorzaken en deze bestudeeren in werking en gevolgen. De misdadiger zelf moet allereerst worden gemaakt tot een voorwerp van ernstige en voortdurende studie, d.w.z. er moet worden nagegaan welke kenmerken van anatomischen, van physiologischen, van psychischen aard, die bij den mensch voorkomen, van invloed

kunnen zijn op zijne ontwikkeling tot misdadiger of, m.a.w. en van den ongeleerden kant gezien, welke van alle de bij de misdadigers gevonden kenteekenen kunnen er toe medegewerkt hebben, dat zij den weg der misdaad betreden hebben en daarop gebleven zijn. In de tweede plaats wordt gevorderd nauwkeurige bestudeering van het geheele samenstel der maatschappij en van hare organisatie in verband met de criminaliteit en een antwoord op de vragen: welken invloed hebben de maatschappelijke toestanden, de bestaande economische- en rechtsverhoudingen op hare ontwikkeling; in hoeverre is het de omgeving, welke den misdadiger vormt? Welke is wijders bij dat tweezijdige onderzoek de onderlinge verhouding dier gevonden factoren? Wat leert ons de studie van den misdadiger omtrent de plaats, welke hij inneemt te midden der zich, helaas, meer en meer uitbreidende klassen van gedegenereerden? Hoe staat de instinctieve misdadiger, het individu, bij wien zijn aangeboren of verworven aanleg een overwegenden invloed heeft geoefend bij hetgeen er van hem geworden is, tegenover den misdadigen krankzinnige, wiens misdrijf aan pathologische oorzaken mag worden geweten? Welke beteekenis hebben de gevonden individueele en maatschappelijke oorzaken op de aansprakelijkheid in het algemeen en op die van sommige groepen van misdadigers in het bijzonder? Welke eindelijk zijn de lessen uit dat onderzoek te putten voor de inrichting van straf-rechtspleging en strafproces, voor het treffen van maatregelen om langs preventieven weg den voortgang der criminaliteit te stuiten? Dat alles maakt een deel uit van de crimineel-anthropologische wetenschap, wier naam aldus zeker minder gelukkig gekozen blijkt, als ontleend aan eene aanvankelijk veel enger bedoelde studie, maar die ook onder dien min gelukkigen naam hare groote beteekenis kan doen gelden voor ieder, die een blik heeft geworpen op den veelzijdigen, naar alle richtingen zich uitbreidenden arbeid harer beoefenaren. En de congressen, zooals nu laatstelijk dat te Amsterdam, zijn bestemd om de vruchten van dien arbeid in wijderen kring te doen kennen maar tevens en vooral om de gelegenheid te openen in onderlinge samenspreking de uitkomsten, welke het wetenschappelijk onderzoek in de sints eene vorige bijeenkomst verloopen periode heeft op-

geleverd, na te gaan, te waardeeren en zoo mogelijk vast te stellen.

In hoeverre heeft nu het vijfde congres aan deze bestemming beantwoord? Om het antwoord op die vraag te kunnen geven zullen wij hebben te onderzoeken wat dit congres ons heeft geleerd omtrent de bovengestelde vragen, in hoeverre het nieuwe bouwstoffen heeft bijgebracht of de oude beter heeft verwerkt, in welken omvang het licht heeft ontstoken, althans meerdere klaarheid heeft gebracht omtrent die talrijke quaestiën, welke om oplossing vroegen. Een kort overzicht van den inhoud der uitgebrachte rapporten en van de gevoerde beraadslagingen zal ons bij dit onderzoek den weg hebben te wijzen.

Wat heeft het congres ons geleerd omtrent de oorzaken, welke tot misdrijf kunnen voeren en omtrent hare onderlinge verhouding; omtrent de beteekenis van den natuurlijken aanleg van den dader en den invloed van omgeving en sociale omstandigheden? Eigenaardig genoeg kwam dit onderwerp eerst in de voorlaatste zitting van het congres aan de orde, hoewel men verwacht zou hebben het als het belangrijkste van allen eene voorste plaats op de agenda te zien innemen. De commissie van organisatie had daaromtrent echter anders geoordeeld en de anatomie en de physiologie der misdadigers - over de psychologie werd bij dit gedeelte van het programma gezwegen - met de sociale oorzaken van de misdaad als thema aangewezen voor den laatsten eigenlijken werkdag van het congres. Ten deele werd een mogelijk daartegen in te brengen bezwaar goedgemaakt doordat reeds in de eerste, de openingszitting aan Lombroso de gelegenheid werd geschonken mededeelingen te doen omtrent de laatste onderzoekingen der crimineele anthropologie en dus den stand der wetenschap in hare verschillende vertakkingen aan te geven. Intusschen het schriftelijk rapport, door Lombroso daaromtrent uitgebracht, komt wel op de inhoudsopgave voor, schijnt ook te zijn gedrukt, maar is om mij onbekend gebleven redenen in de rondgedeelde bundeltjes rapporten niet opgenomen. Het was dus niet mogelijk het mondeling gegeven overzicht te volgen aan de hand van het schriftelijk rapport en het was nog minder mogelijk dit overzicht te volgen en den inhoud in zich op te nemen

zonder schriftelijken leiddraad. Want de Italiaansche meester is een bij uitnemendheid slecht spreker, was althans, nu hij sprak in eene voor hem vreemde taal, slechts bij tusschen-poozen even verstaanbaar. Ik verklaar mij dus buiten staat mijne lezers op de hoogte te brengen van hetgeen Lombroso ons heeft willen vertellen; slechts uit beschouwingen van Prof. Winkler in eene latere zitting mag ik afleiden, dat onder de gedane mededeelingen er eene voorkwam van groot wetenschappelijk belang, betrekking hebbend op een geconstateerd verschijnsel dat bij atrophie van de bovenste laag der hersencellen, de cellen, onmiddellijk daaronder en daarop volgend, zich in hypertrophischen toestand zouden bevinden. Een debat werd naar aanleiding van Lombroso's verslag niet gevoerd en ik voeg het er dadelijk bij, ook over de rapporten, welke betrekking hebben op de aetiologie van de misdaad - om de formule van mijn ambtgenoot Van Hamel te gebruiken - werden geene beraadslagingen gehouden. Het ligt buiten mijne bevoegdheid een oordeel uit te spreken over de waarde en de beteekenis der in enkele rapporten medegedeelde resultaten van het anatomisch onderzoek der misdadigers, een onderzoek dat zich bepaalde tot zeer speciale afwijkingen en zich niet tot de geheele persoonlijkheid van den misdadiger uitstrekte. Vermeld mag worden dat in al die onderzoekingen bevestigd wordt, hetgeen meermalen als een overwegend argument tegen de leer van Lombroso is aangevoerd, dat de geconstateerde anomaliën wel in meerdere mate bij misdadigers voorkomen, maar aan den eenen kant bij vele misdadigers ontbreken en daartegenover ook bij als normaal beschouwde individuen kunnen worden aangetroffen, zoodat geenerlei anatomische afwijking als een wetenschappelijk vaststaand bewijs voor den crimineelen aanleg mag worden aangemerkt. Over het al dan niet bestaan van het crimineele type, de twistvraag der vroegere congressen, werd geen afzonderlijk rapport uitgebracht en ook geen bepaald debat gevoerd; wel bleek uit enkele rapporten dat Lombroso en zijne aanhangers het geloof aan het bestaan van dat type, althans aan het bestaan van zeer bijzondere afwijkingen, welke den misdadiger kenmerken, niet hebben opgegeven. Dit mag worden afgeleid uit het rapport van Lombroso zelf, waarin hij de vraag behandelt waarom de geniale misdadigers - als

voorbeeld noemt hij hier den eersten Napoleon - het misdadigerstype niet vertoonen; uit een rapport van Mariani, waarin een geval wordt behandeld van latente misdadigheid bij een persoon, die een tal van anomaliën vertoonde, aangevoerd ter bestrijding van de bewering als zou het misdadigerstype ook bij niet-misdadigers voorkomen; eindelijk uit een rapport van Marco Treves, die betoogt dat die misdadigers, bij welke bij uitzondering noch inwendige noch uitwendige anatomische afwijkingen kunnen worden aangewezen, zich kenmerken door functioneele stoornissen, welke de plaats der anatomische anomaliën kunnen innemen. De Italiaansche school heeft dus blijkbaar hare opvattingen ten aanzien van dit vraagstuk, hoezeer zij op vroegere congressen en speciaal op dat te Brussel als overwonnen dwalingen werden gekenschetst, niet losgelaten en ook haar geloof aan den geboren misdadiger heeft zij niet laten varen. Meermalen werd in den loop der debatten belijdenis van dat geloof afgelegd en het was merkwaardig met welk genoegen Lombroso elke gelegenheid aangreep, welke de beraadslagingen hem openden, om voor zijn lievelingsdenkbeeld in de bres te springen. Vond hij in de eene of andere mededeeling of uitgesproken opinie iets wat voor zijn geboren misdadiger pleitte, hij verzuimde niet daarop de aandacht te doen vallen om zoo mogelijk zijne wetenschappelijke vondst ongedeerd te voorschijn te doen treden van onder de vele daartegen vooral vroeger gerichte aanvallen.

Bij de vraag naar den invloed der individueele of biologische factoren op het ontstaan van het misdrijf heeft vooral het vraagstuk der erfelijkheid groote beteekenis. Eene systematische behandeling van dit trouwens zeer omvangrijk onderwerp werd ons in geen der rapporten geboden; toch werden enkele bijzondere vragen, met het onderwerp verband houdende, toegelicht en besproken. Zoo werd in een rapport van Dr. Mariani gewezen op het verband tusschen krankzinnigheid der ouders en misdadigheid der kinderen en in een paar medegedeelde gevallen, waarin kinderen van de aan geestesstoornis lijdenden vader of moeder tot misdadigers geworden zijn, het bewijs voor dat beweerde verband gezocht. Belangrijk schijnt mij in dat opzicht ook hetgeen werd geconstateerd in een rapport van Prof. Lacassagne en

Dr. Martin, betreffend de zekere en onbetwistbare resultaten, welke de crimineele anthropologie kan verschaffen voor de samenstelling en toepassing der wetten. Wij hebben hier voor ons het werk van mannen, die in de allereerste plaats waarde hechten aan de sociale factoren van het misdrijf en dan ook hun rapport besluiten met eene herhaling van Lacassagne's reeds vroeger vermelde conclusie: Les sociétés ont les criminels qu'elles méritent. Zij erkennen echter dat onder de misdadigers tal van gedegenereerden voorkomen, wier karakter door Lombroso en zijne school in bijzonderheden beschreven is. Die degeneratie beschouwen zij als een gevolg van alcoholmisbruik, tuberculose en syphilis en de werking van deze oorzaken op de ouders plant zich voort op de kinderen en verwekt bij hen al die physieke teekenen van ontaarding, door Lombroso toegekend aan zijn geboren misdadiger. Wij hebben dus hier eene erkenning van Fransche, van bij uitnemendheid onverdachte zijde, omtrent den invloed der erfelijkheid op de degeneratie en de daarmee samenhangende criminaliteit, eene erkenning, die waarde behoudt, ook al worden de door erfelijkheid overgebrachte gebreken zelf in hun ontstaan allereerst aan maatschappelijke oorzaken geweten. De degeneratieve persoonlijkheid moge in sociale factoren haar primaire oorzaak vinden, door erfelijkheid verkregen is *zij* de onmiddellijke oorzaak van het misdadig karakter en van de misdaad, die alzoo onbetwistbaar op biologischen grondslag rusten.

Tegenover de rapporten en mededeelingen, welke de beteekenis der erfelijkheid voor het doen ontstaan van den crimineelen aanleg bevestigen, mag een ander rapport niet onvermeld blijven, dat een eigenaardig licht werpt op de vraag of de misdadige natuur zelf van ouders op kinderen overgaat en dus de vrees moet bestaan dat in de nakomelingschap van misdadigers velen zullen worden gevonden, die op hunne beurt wederom zich aan misdaden zullen schuldig maken. Ik bedoel het rapport van Sutherland omtrent de uitkomsten der deportatie naar Australië.

Het is bekend dat de eerste blanke bevolking van de Australische koloniën bestaan heeft uit veroordeelden, welke van Engeland daarheen werden gedeporteerd. Men zou dus kunnen verwachten dat onder de afstammelingen van die

misdadigers de criminaliteit een zeer ongunstig cijfer zou aanwijzen bij vergelijking met die eener uit normale ouders stammende bevolking. Toch is dit niet het geval; de criminaliteit is in Australië betrekkelijk laag en wat zeker wel het merkwaardigst mag heeten, het laagst in de kolonie Tasmanie, waar de tegenwoordige bevolking voor het grootste gedeelte van de veroordeelde gedeporteerden afstamt. Het zou mij te ver voeren indien ik in bijzonderheden stilstond bij al de verschillende verklaringen, welke Sutherland van deze feiten geeft; het verschijnsel is reeds op zich zelf beschouwd merkwaardig en geruststellend tevens en niet minder vertroostend is het wanneer wij van Sutherland ter verklaring van hetgeen hij ons mededeelt mogen vernemen dat de misdadigers weinig gevaar bieden van zich te vermenigvuldigen maar integendeel tal van omstandigheden er toe medewerken, dat de criminaliteit langzamerhand haar eigen dood sterft. Inderdaad vindt deze vriendelijke hypothese eenigen steun in hetgeen de statistiek ons leert. Wel neemt in vele landen het getal misdrijven voortdurend toe maar de groote criminaliteit vertoont eene gestadige zij het ook langzame vermindering. De ernstige misdrijven nemen in aantal af; de groote, de instinctieve misdadigers vermenigvuldigen zich niet maar sterven in den loop der tijden uit.

Nog op enkele mededeelingen dient te worden gewezen, welke betrekking hebben op het verband tusschen natuurlijken aanleg en misdadigheid. Dat die natuurlijke aanleg niet aangeboren behoeft te zijn, maar ook kan worden verkregen, werd door Lombroso niet ontkend en op het jongste congres kwam zijne dochter, Dr. Gina Lombroso, door twee klinische gevallen deze waarheid nader demonstreeren. In beide gevallen ondergingen tot dusver eerlijke en arbeidzame personen, de een waarschijnlijk als een gevolg van eene syphilitische aandoening op jeugdigen leeftijd, de andere tengevolge van eene gebeurtenis, welke haar zenuwleven ernstig schokte, eene geheele verandering van karakter; in plaats van kalm en rustig hun werk te doen werden zij prikkelbaar en onrustig, ongeschikt tot geregelden arbeid en behept met eene bijna onbedwingbare neiging tot het plegen van ongerechtigheden en misdrijven. Aan deze, naar het mij oppervlakkig voorkwam, weinig sprekende gevallen, voegde Ferri

bij het mondelinge debat een ander toe dat inderdaad, ondanks de daartegen door den Belgischen hoogleeraar Crocq gemaakte ironische opmerking, dat daarmeê niets nieuws werd verteld, de belangstellende aandacht van het congres verdiende. Het betrof de geschiedenis van een metselaar, die tot op zijn vijf-en-veertigste jaar zich deed kennen als een flink oppassend werkman, van een uitstekend humeur, thuis en op zijn werk zijne plichten behoorlijk vervullend. Op den genoemden leeftijd treft hem het ongeluk, dat hij door een plank op het hoofd getroffen wordt en ernstig gekneusd. Na zijne genezing is zijn karakter totaal veranderd. Hij is twistziek en lui geworden, ongeschikt voor zijn werk en komt er ten slotte toe zich aan een ernstig misdrijf schuldig te maken. Een ingesteld geneeskundig onderzoek brengt aan den dag dat door de toegebrachte verwonding splinters in de hersenen zijn gedrongen, die daarop door eene operatie verwijderd werden. Deze operatie heeft het gelukkig gevolg dat de man ook weer psychisch gezond wordt; zijn karakter wordt weer als vóor de verwonding; de man wordt opnieuw de rustige en arbeidzame werkman, die hij vroeger was.

Dit geval mocht, zooals ik zeide, inderdaad belangstelling wekken. Gelijk mij van medische zijde verzekerd werd, zijn onderscheidene gevallen bekend, waarin een physieke afwijking in de hersenen, door verwonding veroorzaakt, ook eene karakterverandering en de ontwikkeling van misdadige neigingen ten gevolge had, eene sterke aanwijzing dus van het nauw verband tusschen physische en psychische gezondheid. Hier echter was de aanwijzing nog zooveel krachtiger, omdat met de wegneming van de physieke stoornis ook de misdadige neiging weer verdween en deze dus ongetwijfeld als de uitsluitende oorzaak van den psychischen toestand van den lijder mocht worden aangemerkt. Ik zal mij wel wachten uit een enkel dusdanig geval gevolgtrekkingen af te leiden van algemeene strekking, maar ik moet erkennen dat op mij als leek deze mededeeling van Ferri een grooten indruk gemaakt heeft en dat ik geneigd zou zijn aan dusdanige, goed geconstateerde klinische gevallen eene groote beteekenis toe te kennen, niet ter verklaring maar wel ter aanneming van een nauw, zij het dan ook in velerlei opzichten mysterieus verband tusschen organischen aanleg en toestand en het menschelijk zieleleven.

III.

Aldus wat het Congres ons leerde omtrent de betrekking tusschen de natuur van den misdadiger en zijn misdadig handelen. Wenden wij ons thans naar de andere zijde van het aetiologisch vraagstuk en zien wij wat ons werd medegedeeld omtrent het verband tusschen de criminaliteit en de maatschappelijke en economische verhoudingen. Een rapport, waarin deze veel omvattende quaestie in al hare richtingen werd onderzocht, werd ons niet aangeboden en evenmin waren meer speciale vragen door een nauwgezet bijeengebracht bewijsmateriaal toegelicht en daaraan getoetst tot onderwerp van schriftelijke behandeling gemaakt. Door Gabriel Tarde werd in een rapport, tot titel voerend ‘de criminaliteit en de economische verschijnselen’, een rapport dat als alles wat uit de pen van dezen diepzinnigen socioloog vloeit ook aan den meest oplettenden lezer groote inspanning baart wil hij de strekking er van vatten en verwerken, het betoog geleverd dat niet zoozeer de economische toestanden op zichzelf, zooals armoede en rijkdom, een belangrijken invloed op den gang der criminaliteit oefenen als wel de plotselinge overgangen van den eenen toestand naar den anderen en de scherpe tegenstellingen, welke zich in de maatschappelijke verhoudingen openbaren. Het zijn de sociale tegenstellingen, tevens de bron van de chronische crisis der maatschappij, welke de voornaamste, naar Tarde's oordeel misschien de eenige, oorzaak vormen van de criminaliteit. Zonder de waarde dezer beschouwingen van algemeene strekking te willen miskennen, geloof ik toch te mogen zeggen dat zij ter oplossing van de quaestie omtrent het boven aangegeven verband weinig licht kunnen verspreiden. Zij zijn daartoe te hypothetisch, te veel los van nauwkeurig waargenomen en omschreven feiten, te vaag en te subjectief. En hetzelfde mag, dunkt mij, ook worden gezegd van de andere rapporten, voor zoover zij te onzer kennisse zijn gekomen. Het Comité van voorbereiding had, blijkens mededeeling van den Voorzitter, als onderwerp van behandeling gekozen: het verband tusschen socialisme en criminaliteit, en daarover rapporten gevraagd van verschillende daarvoor bijzonder in aanmerking komende personen, o.a., van den bekenden Duitschen socialist Kautsky. Ingekomen

waren slechts een rapport van Dr. Colajanni, te uitvoerig om anders dan in resumé te worden medegedeeld en waarin betoogd werd, dat noch de socialistische propaganda noch de verwezenlijking van socialistische beginselen een nadeeligen invloed op den gang der criminaliteit hadden geoefend, en een ongetwijfeld hoogst interessant rapport van den Belg Denis, die allereerst een geschiedkundig overzicht gaf van de meeningen der voornaamste socialistische schrijvers omtrent den invloed der economische verhoudingen op het gepleegd worden van misdaden en daarna de bedenkingen trachtte te weerleggen, door Garofalo tegen het aannemen van zoodanigen invloed aangevoerd.

Ongelukkig genoeg waren noch Colajanni noch Denis op het congres verschenen en wat niet minder mocht worden betreurd was dat ook Tarde niet naar Amsterdam was opgekomen. Eene kleine vergoeding werd aan het Congres geboden door den heer Van Kam, doctorandus in de rechtswetenschap, wiens antwoord op eene aan de Amsterdamsche Universiteit uitgeschreven prijsvraag omtrent het verband tusschen economische verhoudingen en criminaliteit met goud is bekroond. Hij gaf ons een uitstekend gesteld overzicht van de verschillende rapporten en voegde daaraan omtrent de onderlinge verhouding van individueele en sociale factoren en het veelal op den voorgrond plaatsen van deze laatste enkele opmerkingen toe, die ongetwijfeld getuigen voor zijn goed en zelfstandig inzicht in deze moeilijke vragen. Terecht wees hij er op dat wanneer zoo vaak de wisseling der criminaliteit met de veranderde economische toestanden in verband wordt gebracht, niet mag worden vergeten dat de meer constante individueele oorzaken daarom niet minder haar werking doen gelden. Doch al erken ik gaarne het verdienstelijke in des heeren Van Kam's arbeid, hij kon ons het gemis van de rapporteurs zelf niet vergoeden, te minder omdat hunne afwezigheid ten gevolge had dat over al deze hier even aangestipte hoogst belangrijke quaestiën verder geen enkel woord gewisseld werd. Voor de oplossing der vraag naar de beteekenis der sociale factoren van de misdaad bracht ons het jongste congres niet het allergeringste materiaal.

Het behoeft na het zooeven medegedeelde ternauwernood vermelding, dat ook ter vaststelling van de onderlinge ver-

houding tusschen de individueele en sociale factoren door het Congres geen nieuwe gegevens werden verschaft en ook eene aanwijzing van de opinie, welke zich te dien aanzien als de krachtigste deed gelden, uiterst moeilijk is. Ik wees er straks op dat Lombroso en zijne aanhangers aan den natuurlijken, aangeboren of verworven aanleg eene allereerste plaats bleven inruimen en een en andermaal hun onwrikbaar geloof verkondigden zoowel aan het crimineele type als aan den geboren misdadiger. Bij ons overzicht van de vroegere congressen hebben wij gezien dat op het Brusselsche deze beide leeringen der Lombrosoniaansche school als afgedane dwalingen werden gekenschetst terwijl op het congres te Genève het debat werd heropend en krachtige bestrijding zich stelde tegenover overtuigde verdediging. Welke beteekenis had nu het Amsterdamsche congres ten aanzien van principieele vragen als deze? Ik zou het niet durven beslissen maar zoo eene keuze moest worden gedaan, dan zou ongetwijfeld moeten worden gezegd dat de in Brussel zoo deerlijk gehavende Lombrosonianen hier revanche namen en het bewijs leverden dat zij zich door de felle kritiek, op hunne beweringen uitgeoefend, niet verslagen rekenden.

Maar gelijk de overwinning van de sociologen te Brussel geen beslissende was, zoo zal dat nog minder het geval kunnen zijn met die der anthropologen te Amsterdam, als de eerste zonder strijd behaald en dus zonder dat de tegenstander uit zijn stelling werd verdreven. Een oogenblik scheen de strijd te zullen komen, toen in den morgen van den tweeden zittingdag Dr. Garnier den toegeworpen handschoen opnam en tegenover Lombroso de stelling uitsprak dat de geboren misdadiger niet bestaat. Maar al spoedig werd eene schijnbare overeenstemming verkregen en werd men het er over eens dat aanleg en omgeving beide in aanmerking moesten komen. Was nu daarmeê de zoo dikwerf met groote felheid gevoerde strijd plotseling en onverwacht tot aller genoegen in eene harmonische eensgezindheid opgelost? Ik waag het dit te betwijfelen. Toegegeven moet worden dat Lombroso zelf en zijne medestanders wel de anthropologische zijde der vraag hebben op den voorgrond gesteld maar daarom de waarde van de sociale factoren nooit hebben ontkend; van den anderen kant is de school van Lacas-

sagne zeker nooit zoo ver gegaan dat zij den invloed van den individueelen aanleg geheel negeerde maar wat zij wel altijd heeft betwist en ook zeker nu niet toegaf was de door Lombroso volgehouden bewering, dat de misdaad te wijten was aan zeer speciale biologische oorzaken, welke zich in anatomische en physiologische afwijkingen openbaarden. De Duitsche gevangenisarts Dr. Baer, Lombroso's streng wetenschappelijke tegenstander, had in zijn uitnemend werk ‘Der Verbrecher in anthropologischer Beziehung’, na de beweringen van Lombroso stuk voor stuk te hebben bestreden, de conclusie verdedigd ‘Das Verbrechen ist nicht die Folge einer besonderen Organisation des Verbrechers, einer Organisation welche nur dem Verbrecher eigenthümlich ist und welche ihn zum Begehen der verbrecherischen Handlungen zwingt.’ Op het congres liet hij de beweringen zijner tegenstanders onbeantwoord voorbijgaan maar wie met toepassing der bekende Latijnsche spreuk, daaruit instemming met die beschouwingen en dus loslaten der eigen vroeger uitgesproken opinie zou willen afleiden, zou zeker eene hoogst gevaarlijke gevolgtrekking maken. Het ontbrak der Fransche en Duitsche, der sociologische school om ik weet niet welke reden aan opgewektheid en strijdlust en zoo liet zij aan de tegenpartij een schijnbare zegepraal. De vragen, waar het op aankwam, werden aldus op het laatste congres geene schrede nader gebracht tot hare oplossing en eene eenigszins algemeene opinie van het congres te haren opzichte kan met geene mogelijkheid worden vastgesteld.

Nog op één moment der beraadslagingen dient in dat verband even de aandacht te worden gevestigd. Bij de behandeling van de persoonlijkheid der misdadigers is herhaaldelijk de vraag gesteld, welke hunne plaats is te midden der talrijke klasse van de dusgenoemde gedegenereerden, de vraag of de misdadiger te midden der overige eene afzonderlijke, scherp te omlijnen groep vormt of dat de misdaad slechts een der vele vormen is waarin zich met anderen de degeneratie openbaart. Onder de onderwerpen voor het congres stond dan ook als algemeen thema, ‘Dégénérescence et criminalité’, maar hetgeen daaromtrent werd medegedeeld schriftelijk en mondeling liep meer om de vraag heen dan dat het deze in haar kern opnam en behandelde. Dit geschiedde

wel in eene reeks van vragen, welke de Fransche hoogleeraar Gauckler, wiens zwakkelijk schijnend lichaam bewoond wordt door een fijnen geest en een scherp ontledend verstand, in een der volgende zittingen aan de anthropologen van het congres ter beantwoording stelde. Zijn, zoo vroeg hij, de bij de misdadigers geconstateerde kenteekenen en afwijkingen aanwijzingen van misdadigheid of van degeneratie? Moeten zij beschouwd worden als kenteekenen van misdadigheid, waarin onderscheiden zij zich dan van de anomalien, welke bij een krankzinnige worden gevonden? In het andere geval, kan men dan nog wel spreken van eene crimineele anthropologie, moet men niet veeleer spreken van anthropologie der gedegenereerden en van een type van gedegenereerden? En eindelijk bestaat er zooveel reden om te blijven zoeken naar en te blijven schrijven over die lichamelijke stigmata van den misdadiger? Moet hij als een abnormaal individu worden beschouwd, welnu dan ligt het immers voor de hand, dat die abnormaliteit zich ook zal uiten in den bouw en de vormen van zijn lichaam? Deze in vragenden vorm voorgedragen bedenkingen raakten inderdaad het hart der quaestie maar geen der anthropologen voelde lust zich aan het scherpe examen van den Franschen hoogleeraar te onderwerpen. Toch, men voelde het, zijn vragenreeks vorderde antwoord en daarom nam de altijd slagvaardige Ferri, hoewel geen anthropoloog, de taak op zich om het te geven. En dit antwoord kwam hierop neer, dat er wel bij den misdadiger tal van afwijkingen gevonden worden, die inderdaad niet anders zijn dan kenteekenen van degeneratie - ik blijf dit woord gebruiken ondanks het protest van den Oostenrijkschen professor Benedikt, voor wien een scherp, door hem ontdekt onderscheid tusschen ageneratie en degeneratie de conditio sine qua non scheen geworden voor het welvaren der anthropologische wetenschap - maar daarnaast ook andere, die uitsluitend eigen zijn aan den misdadiger als zoodanig en die dezen doen onderkennen zoowel te midden van andere gedegenereerden als te midden van de eigenlijke krankzinnigen. Ferri verzekerde, dat hij onmiddellijk in staat was den misdadigen krankzinnige uit een groep van krankzinnigen af te zonderen. Dat met deze verzekeringen, die men op gezag van Ferri als waar had aan te nemen, de twijfelingen van den Franschen professor

glansrijk waren te niet gedaan, mag niet worden verondersteld. Doch Prof. Gauckler vroeg niet verder door en het debat eindigde door het ontbreken van strijders, die lust gevoelden het voort te zetten.

IV.

Hoedanig was nu de houding en de heerschende meening van het congres ten aanzien van die andere fundamenteele vraag, welke op vorige bijeenkomsten tot zulke belangrijke debatten voerde, den invloed van de uitkomsten der crimineele anthropologie ten opzichte van de grondslagen en het doel der straf? Men had vermeden deze quaestie uitdrukkelijk aan de orde te stellen. Reeds bij het Genèver congres had het comité van voorbereiding zich ten doel gesteld aan de besprekingen een meer practisch karakter te geven en ze vooral te doen loopen over de wettelijke en administratieve toepassingen der crimineele anthropologie. Onze Nederlandsche commissie bleef aan die opvatting getrouw door de meest principieele vraag van het programma verwijderd te houden en dus de quaestie van den vrijen wil en der moreele aansprakelijkheid van de bespreking uit te sluiten. Maar ook nu bleek dat zij zich die veronachtzaming niet zou laten welgevallen en eene, zij het ook slechts bescheiden, plaats zou eischen. Zonder haar in het debat te betrekken was eene eenigszins principieele behandeling der practische vragen misschien niet onmogelijk, maar toch uiterst moeilijk. Dit kon reeds volgen uit de twee rapporten, welke op het programma waren vermeld in verband met het algemeene thema. ‘Mesures pratiques générales de prévention et de répression.’ De Spaansche hoogleeraar Dorado had de vraag besproken of de eigenlijk gezegde straf vereenigbaar was met de uitkomsten der crimineele-anthropologie en sociologie en zijne conclusie luidde zeer beslist ontkennend. Naar zijn oordeel kan in de deterministische leer, welke een noodwendig uitvloeisel is van de anthropologische wetenschap, geene plaats worden ingeruimd aan eene zuiver strafrechtelijke behandeling der wetsovertreders, steunend op het gebruik der gangbare straffen, pijnlijke en strenge maatregelen, waaruit een gevoel van haat spreekt en die men op de schuldigen

toepast, omdat zij schuldig zijn en alleen nadat zij het geworden zijn, in eene naar de mate der schuld zich wijzigende kracht en scherpte. Die leer laat slechts ruimte voor het verleenen eener vriendelijke zorg, welke men wijdt aan ongelukkigen, die er behoefte aan hebben, om in de toekomst zoo mogelijk betere menschen van hen te maken, menschen uit een maatschappelijk oogpunt nuttiger dan zij het anders zouden kunnen zijn. ‘Une fois pour toutes’, zoo drukt hij zich uit, ‘il faut en finir avec les peines pour ne plus recourir, en n'importe quel cas, qu'aux mesures de préservation, de guérison, de tutelle.’

Een geheel ander standpunt dan door dezen Spaanschen hoogleeraar werd ingenomen door zijn Franschen ambtgenoot, den straks reeds genoemden professor Gauckler. Ook hij onderscheidt tweeërlei karakter van de te treffen maatregelen, maar hij wenscht dat dubbele karakter te behouden en een tweeledigen maatregel tegen den misdadiger mogelijk te maken. Lettende op de gangbare begrippen en de geldende rechtsovertuiging der groote menigte wil hij combineeren het element van straf in den eigenlijken zin, waaronder moet worden verstaan de oplegging van een zeker kwaad, alleen om zichzelf gewild en met geen ander doel toegepast dan om leed te veroorzaken, en het element van verbetering of maatschappelijke beveiliging en met beide tegelijkertijd rekening houdende, ze tevens scherp van elkander onderscheiden, omdat alleen dan aan ieder hunner volkomen recht zal kunnen wedervaren. De rechter zal dus tot zijne beschikking moeten hebben tweeërlei maatregel, dien hij tegelijkertijd en naast elkander zal hebben op te leggen, beide van verschillend karakter, en met geheel onderscheiden doel.

Was nu de opvatting van Prof. Dorado de juiste en moest het crimineel-anthropologisch onderzoek inderdaad tot zijne conclusie dwingen dan was, wat Prof. Gauckler wenschte, voor verwezenlijking niet vatbaar. Want dan mocht voortaan slechts aan een maatregel van verbetering of maatschappelijke beveiliging worden gedacht en was elke straf in den gangbaren zin van het woord uit den booze. Deze strijd tusschen de beide hoogleeraren kon slechts worden tot oplossing gebracht, nadat over de grondslagen van de strafrechtspleging overeenstemming was verkregen. Zoo beheerschte de wijsgee-

rige vraag ook hier de meest ingrijpende practische quaestiën; hij, die haar uit den weg wilde gaan, zou haar niettemin moeten ontmoeten.

Wie voor die ontmoeting bang was, Ferri zeker niet. In de als altijd met gloed en overtuiging uitgesproken redevoering van meer dan een uur, welke moest strekken ter toelichting van zijn rapport over le symbiose du crime - d.w.z. naar de beteekenis door Lombroso aan deze uitdrukking gehecht, over het ten nutte van de gemeenschap aanwenden der misdadige neigingen, - maar waarin over dit stoute toekomstdenkbeeld slechts betrekkelijk weinig werd gezegd, liet Ferri nog eenmaal de hoofdbeginselen zijner richting de revue passeeren en formuleerde krachtig en beslist de tegenstelling tusschen het strafrecht, zooals het z.i. thans werd toegepast, en het strafrecht der toekomst, zooals de crimineel-anthropologische school zich dat voorstelde. Hier zou geen sprake meer zijn van wraak en vergelding, van maatregelen toegepast om leed en smart te veroorzaken, van straffen, door haat en afkeer ten aanzien van den misdadiger ingegeven; hier zouden slechts maatregelen mogen worden genomen, noodzakelijk ter beveiliging van de maatschappij en bestemd om den misdadiger zoo mogelijk te verbeteren en aan de bestaande ordening aan te passen. Want de wetenschappelijke overtuiging van hem en de zijnen liet geen twijfel over of de misdadiger handelde onder den hem beheerschenden invloed van aangeboren of verworven aanleg en uiterlijke omstandigheden. Voor eene vrijheid van willen en besluiten buiten de werking dier met dwingende kracht optredende motieven was in zijne leer geene plaats en dus evenmin voor eene zedelijke aansprakelijkheid, welke afkeuring en vergelding rechtvaardigde. Evenmin als de krankzinnige aansprakelijk was voor zijne ziekte, was dit de misdadiger voor zijne misdaad en zooals ten aanzien van den eerste gelouterde denkbeelden eene geheele andere wijze van behandeling hadden gevorderd en gebracht, zou beter inzicht in het karakter der misdaad ons strafstelsel doen verdwijnen, onze trotsche gevangenis-paleizen in verplegings-gestichten doen veranderen en aldus eene geheel nieuwe periode in de geschiedenis van het strafrecht openen. Wel was de misdadiger aansprakelijk tegenover de gemeenschap waartoe hij behoorde, maar die

sociale verantwoordelijkheid bestond ook voor den krankzinnige; tegenover de maatschappij had *ieder* in te staan voor zijn handelingen en de maatschappij had ten aanzien van ieder, die zich aan hare belangen vergreep, het recht zoodanige maatregelen van voorzorg en beveiliging te nemen, als voor haar rust en voortbestaan onvermijdelijk waren.

Aldus Ferri in zijne door het Congres met levendigheid toegejuichte rede. Golden die toejuichingen den redenaar of den inhoud der toespraak? Kwam ook hier wellicht tot toepassing die suggestieve werking, welke een machtig leider oefent op zijn gehoor en waarover ook op dit congres weer was gehandeld door Sighele, sprekend over ‘la psychologie de la foule’? Ik waag het niet daaromtrent een beslissend oordeel te vellen maar wel durf ik onderstellen dat zeker vele onder hen, die naar Ferri luisterden en hem hunne toejuichingen schonken, mijlenver afstonden van hetgeen hij als waarheid verkondigde.

Bij het debat was de tegenspraak weinig principieel. Een Fransch rechter, die het opnam voor de magistratuur tegenover hetgeen Ferri omtrent haar rechtspraak van tegenwoordig had beweerd, handhaafde, voor vele gevallen erkennend de werking der aangegeven invloeden, het bestaan van een groote groep van ‘criminels volontaires’, bij wie het misdrijf een uitvloeisel was van een in vrijheid genomen wilsbesluit, waarvoor zij ook zedelijk mochten worden aansprakelijk gesteld en dus in werkelijkheid gestraft. De Belgische hoogleeraar Crocq plaatste Ferri voor de straffe consequenties van zijn determinisme, welke zooals spoedig zou blijken voor Ferri hare afschrikkende werking verloren hadden en meende dat waar de vrije wil ontbrak, de bij de overgroote meerderheid der menschen heerschende illusie van den vrijen wil dezelfde resultaten zou geven als zijn werkelijk bestaan. Prof. Gauckler verdedigde zijn met Ferri's grondbeginsel strijdend stelsel zonder overtuigende kracht, want tegenover Van Hamel, die juist in dat stelsel het gevaar zag dat daarin de oplegging noodzakelijk bleef van een quantum straf, eenvoudig als maatregel van zedelijke afkeuring en vergelding buiten verband met een verder liggend doel der straf, gaf Gauckler dit bezwaar in beginsel toe, aanvaardde zelf voor de toekomst een strafrecht, dat aan Ferri's ideaal zeer nabij kwam, maar bepleitte zijn denkbeeld van splitsing der beide

elementen bij de strafoplegging slechts als een overgangsdenkbeeld, als een concessie aan de geldende denkbeelden, waarmee bij de strafrechtspleging noodwendig rekening moest worden gehouden. In een latere zitting herhaalde de Belgische oud-minister Le Jeune in eene keurige rede de bedenkingen, welke hij reeds te Genève had ontwikkeld en handhaafde, bij al zijne sympathie voor de anthropologische en sociologische onderzoekingen en voor vele der practische maatregelen op den grondslag daarvan aanbevolen, zijne eigen spiritualistische opvattingen en nooit verzwakte overtuigingen omtrent misdaad, schuld en straf. Zoo bleven ook hier de verschillende meeningen tegenover elkander staan, zoekend voorzoover mogelijk naar practische samenwerking, maar zonder de mogelijkheid te openen voor eene oplossing van den grooten, alles beheerschenden wijsgeerigen strijd, den strijd, die kleur en richting geeft aan levens- en rechtsopvatting. Terecht is het gezegd dat het een hopeloos pogen zou zijn om op de anthropologische congressen naar zoodanige oplossing te zoeken en dat een debat over vrijen wil en determinisme bij voorbaat tot vruchteloosheid zou zijn gedoemd. En toch, het bleek ook nu, de meest principieele practische vragen worden door dat eeuwenoude geschil beheerscht en, al is samenwerking tusschen de onderscheiden richtingen niet uitgesloten, er zal een oogenblik komen, waarop de wegen uiteengaan en uiteengaan moeten en waarop men, hoe gaarne ook, de twistvraag niet langer uit den weg zal kunnen gaan. Daarom verwacht ik haar op elk volgend congres terug, gelijk zij zich op elk voorgaand vertoonde, en ik meen dat op geen der bijeenkomsten van de beoefenaren der crimineel-anthropologische wetenschap het ditmaal naar den achtergrond gedrongen thema zal kunnen ontbreken: wat leeren ons de voortschrijdende onderzoekingen omtrent de individueele en maatschappelijke oorzaken der misdaden, omtrent de aansprakelijkheid van den misdadiger in het algemeen en van iederen misdadiger in het bijzonder en dus omtrent de grondslagen van straf en strafrecht?

V.

Ik zeide zoo straks dat men reeds te Genève aan de practische vragen eene eerste plaats heeft willen inruimen en

dat men te Amsterdam dat voorbeeld heeft gevolgd. Het ligt dus voor de hand dat de middelen ter bestrijding van de criminaliteit, in allerlei richting en van allerlei aard, bij de schriftelijke voorbereiding en de mondelinge behandeling, meermalen en uitvoerig besproken werden. Ik mag mij intusschen niet laten verleiden daaraan eene eenigszins uitvoerige bespreking te wijden, want de stof hier voorhanden, is zoo ruim en machtig, dat zij zelfs in slechts een enkel daarvoor bijzonder bestemd opstel moeilijk zou kunnen worden beheerscht.

Op het programma stond als algemeen onderwerp: ‘Practische maatregelen ter voorkoming en bestrijding’, maar wat al quaestiën en vragen van overwegend en ingrijpend belang waren onder die algemeene omschrijving saamgevat! Reeds roerde ik er enkelen aan, zooals de symbiose van de misdaad, door Lombroso als eene geniale gedachte uitgesproken, door Ferri opgenomen, uitgewerkt, toegelicht en als een toekomstideaal aangeprezen. Reeds sprak ik over de belangrijke rapporten van Dorado en Gauckler, waarin zooals wij zagen meer algemeene vragen van strafrecht en strafoplegging werd besproken en die dus misschien beter onder een ander algemeen thema eene plaats hadden gekregen. Maar daarnaast vonden wij op het programma, de onbepaalde straf te New-York, een onderwerp dus waarover de meeningen nog ver genoeg uiteenloopen om een uitgebreid en langdurig debat mogelijk te maken, en even verder: ‘de voorkoming en de behandeling van den misdadiger-recidivist’, een vraagstuk van ongemeene beteekenis en door Dr. Morel behandeld in een uitgewerkt en zeer belangwekkend rapport, waarin vooral de aandacht er op werd gevestigd, dat zeer vele recidivisten, staande op de grens tusschen abnormaal en normaal, als psychisch minderwaardige individuen behoorden te worden beschouwd en behandeld. Een vrouwelijk congreslid, vertegenwoordigster der Noord-Amerikaansche republiek, vroeg onze aandacht voor den plicht van den Staat tegenover de geboorte en de voorkoming van de misdaad en bepleitte in verband daarmee individueele behandeling van elk kind bij het onderwijs, niet minder dan eene geheele omwenteling in ons tegenwoordig schoolwezen. Niet minder belang had het rapport van den Italiaanschen advocaat Franchi, die sprak over het verband

tusschen strafproces en crimineele anthropologie en daarin naast uitnemende denkbeelden, gedachten ontwikkelde, die m.i. de individueele rechtszekerheid ernstig in gevaar kunnen brengen en daarmeê de reputatie der daarbij ingeroepen anthropologische wetenschap zelf op het spel zetten. Eindelijk vroeg de Parijsche geneesheer, Dr. Bérillon, door eene herhaling van een reeds voor het Genèver-congres uitgebracht rapport opnieuw de belangstelling voor de toepassing van het hypnotisme bij de opvoeding van zich slecht gedragende en ontaarde kinderen.

Voor de behandeling van al deze onderwerpen was *eene* zitting van het congres, ochtend- of middagzitting, aangewezen, en het mag dus meer dan verklaarbaar heeten, dat van een behoorlijk geconcentreerd debat over de verschillende quaestiën geen sprake kon zijn. Wel vielen door de afwezigheid van de rapporteurs enkele onderwerpen af en kwam er daardoor voor de andere wat meerdere ruimte maar daartegenover nam de in geen enkel rapport behandelde quaestie der afzonderlijke opsluiting een groot deel van den beschikbaren tijd in beslag. Ferri had de gelegenheid niet verzuimd om opnieuw al zijne bekende bezwaren tegen die straf in den scherpsten vorm voor te dragen en de Russische psychiater Dekterew kwam dat requisitoir versterken door de verzekering dat z.i. de celstraf is ‘un facteur d'abrutissement humain.’ Tegenover deze beweringen kwam de gemoedclijke Duitsche gevangenisarts, Dr. Baer, krachtig in verzet. Al de bezwaren achtte hij onbewezen en ongegrond en z.i. zou de celstraf verdienen te worden uitgevonden, indien zij nog niet bestond. Het congres wenschte toen op deze plotselinge in het debat geworpen twistvraag niet verder in te gaan en zeker niet ten onrechte, al ware het maar alleen omdat de keuze van het gevangenisstelsel toch slechts in verwijderd verband staat met de anthropologische wetenschap en dus de behandeling van deze vraag beter op hare plaats is op de daartoe speciaal bestemde penitentiaire congressen. Op het laatste congres te Brussel, in het vorige jaar gehouden, werd zij, door tal van rapporten toegelicht, onder de algemeene belangstelling der leden naar alle richtingen onderzocht en uitvoerig besproken. Op het Amsterdamsche congres verscheen zij als eene onverwachte en ongenoode gast; de eer, die haar moest worden

bewezen, was nog een beletsel te meer om aan de gasten die wel waren genoodigd, de aandacht te schenken die zij ieder voor zich verdienden.

Ik noemde zoo straks de verschillende onderwerpen van practisch belang welke onder een algemeenen naam of een algemeen thema, waren saamgebracht, maar daarnaast kwamen er op het programma nog andere voor, niet minder belangrijk en van niet minder omvang. Ik wees op het algemeen thema ‘de misdadigheid van krankzinnigen’, waarbij in onderscheidene rapporten de oude vraag was besproken omtrent de plaatsing van krankzinnige misdadigers en misdadige krankzinnigen, doch ook de veel belangrijker quaestie, wat er moet geschieden met de wel abnormale doch niet pathologisch aangetaste misdadigers, niet geheel buiten beschouwing bleef; ik wijs op de vraag betrekkelijk de criminaliteit van ouden van dagen, waarvoor Dr. Wellenbergh de belangstelling had ingeroepen; op het verband tusschen criminaliteit en alcoholisme, waaaromtrent de toegezegde rapporten niet waren ingekomen maar waarop toch in menig ander rapport en ook meermalen bij de debatten met grooten nadruk werd gewezen; op het netelige en moeilijke vraagstuk der sexualiteit en de sexueele misdrijven, waarover Dr. Aletrino een rapport had gegeven, dat ter vergadering levendige bestrijding vond en dat, naar verluidde, de ergernis had opgewekt van enkelen, die zich bij het congres hadden aangesloten en die tegenover dat rapport hun eerbied en waardeering voor anderer wetenschappelijke overtuiging schenen te hebben verloren. Eindelijk herinner ik aan het onderwerp dat op het programma was vermeld als ‘La délinquence juvénile’ en dat misschien het belangrijkste van alle mag worden genoemd omdat, wanneer het in waarheid mocht gelukken de jeugdige criminaliteit afdoende te bestrijden, aan de criminaliteit van volwassenen haar toevoerader zou zijn afgesneden.

Het vermelden van al deze onderwerpen en quaestieën moge het bewijs leveren van de groote practische beteekenis, welke de jongste bijeenkomst zon kunnen hebben gehad, indien aan ieder onderwerp de noodige tijd zou kunnen zijn gegeven, en eene scherpomschreven resultaten gevende beraadslaging daaraan zou zijn gewijd; het ontslaat mij tevens van de verplichting ze een voor een afzonderlijk te bespreken, want

wie de gegeven lijst nagaat zal mij wel niet willen betwisten wat ik straks verklaarde: voor zoodanige bespreking zouden meerdere afzonderlijke opstellen noodwendig worden gevorderd.

VI.

En dus ga ik thans deze beschouwingen eindigen door met een enkel woord terug te komen op de algemeene vraag, welke ik in den aanvang stelde: Heeft het Amsterdamsch congres beantwoord aan de gekoesterde verwachtingen; heeft het de crimineel-anthropologische wetenschap tot hooger ontwikkeling en grooter beteekenis gebracht; neemt het een nauwkeurig te omschrijven plaats in in de geschiedenis dier wetenschap? Reeds elders deed ik daaromtrent een woord van bescheiden twijfel hooren en nadere studie van de rapporten en van mijne aanteekeningen omtrent het mondeling verhandelde heeft mijn twijfel niet weggenomen. Bij de bespreking van enkele der voornaamste vragen heb ik het reeds gezegd, dat de balans omtrent de uitkomsten van den congresarbeid moeielijk kan worden opgemaakt en met weinig zekerheid is aan te wijzen in welke richting het congres zich bewoog. Ongetwijfeld bevatten de rapporten rijke vruchten van ernstige en aanhoudende studie en brachten de debatten enkele belangrijke momenten, maar het geheel liet bij mij althans eene zekere onvoldaanheid achter en menigmaal verliet ik onbevredigd de vergaderzaal van het congres. Aan de debatten ontbrak eenheid en verband; geen enkel onderwerp werd zóó besproken dat het zelfs voor hem die alle sprekers - ook de weinig verstaanbaren - met gespannen aandacht trachtte te volgen, mogelijk was zich een nauwkeurig bepaalden eindindruk te vormen over het geheel van het gesprokene. Naar de oorzaak van dit euvel te zoeken is geen gemakkelijk werk en ligt thans minder op mijn weg. Mag ik een paar losse gissingen wagen, zij zou allereerst deze zijn, dat door de afwisseling in het voorziterschap, dat voor elke zitting telkens aan een anderen vertegenwoordiger van de buitenlandsche wetenschap werd toevertrouwd, de vastheid van leiding ontbrak, ook bij een wetenschappelijk congres dringend vereischt. Ware het presidium gedurende den ganschen loop van het congres gebleven in handen van mijn Amsterdamschen ambtgenoot Van Hamel,

ik houd mij overtuigd dat menige afdwaling van de debatten zou zijn voorkomen en niet zoo als nu zoo dikwerf aan vele sprekers vrijheid zou zijn gelaten om het woord te voeren over wat hun van belang scheen, al kon het verband met het onderwerp, dat aan de orde was, zelfs met den besten wil onmogelijk worden ontdekt. In de tweede plaats geloof ik, dat een vruchtdragende discussie slechts zal kunnen worden verwacht, wanneer men er van afziet onderwerpen te stellen van zulk eene algemeene strekking als op het laatste programma voorkwamen en waarover rapporten werden ingediend van zoo geheel verschillenden inhoud, dat een debat daarover eenvoudig eene onmogelijkheid mag worden genoemd. Slechts wanneer nauwkeurig geformuleerde en scherp begrensde vragen worden aan de orde gesteld, en elke vraag dan behoorlijk wordt voorbereid en toegelicht, kan een beraadslaging worden verkregen, die werkelijk wetenschappelijke beteekenis kan hebben en niet slechts bestaat in het naast elkander voordragen van weinig verband houdende beschouwingen. En eindelijk verstout ik mij tot eene opmerking van persoonlijken aard, die ik echter meen niet te mogen onderdrukken. In zijn sluitingsrede zeide de Voorzitter, dat toen het hem bekend was dat Ferri zou komen, zijne vrees voor het mogelijk mislukken van het congres was verdwenen. Met Ferri was het slagen verzekerd. Tegenover die verklaring waag ik de uitspraak, dat juist het optreden van Ferri aan het congres eene kleur gaf, voor zijn wetenschappelijk welslagen eer na- dan voordeelig. Ik betuig gaarne mijne groote waardeering voor de degelijke kennis, de veelzijdige studie en de ernstige wetenschappelijke overtuiging, welke uit Ferri's werken blijken en die ook in zijne congres-redevoeringen zich vertoonden en ik ben, gelijk ieder moet zijn die hem hoorde, vervuld van ontzag en eerbied voor zijne vurige, gloedrijke, nooit falende welsprekendheid. Maar het is die buitengewone macht van het woord, welke mij voor Ferri als congreslid meer een ondeugd schijnt dan eene deugd. Daardoor liet hij zich verleiden tot eene redevoering als in de Woensdag-zitting van het congres, die in eene vergadering van oningewijden en leeken eene indrukwekkende propaganda-speech zou zijn geweest maar die, bestaande uit eene voortdurende herhaling van lang bekende, reeds dikwerf uitgesproken meeningen misplaatst was in deze bijeenkomst van be-

oefenaren eener wetenschap, die geacht mogen worden niet geheel onbekend te zijn met de leeringen harer meesters. Daardoor komt hij telkens en telkens weer naar de tribune; zijne woorden storten zich dan als een onbedwingbare bergstroom te midden der vergaderden; zijne machtige stem beheerscht en overheerscht allen en menige ernstige man van wetenschap, niet als hij tot redenaar geboren, gevoelt zich zwak tegenover die woordenkracht en trekt zich in zijne tenten terug. Wat vermag de fijne dialectiek van Gauckler of de gemoedelijke ernst van Baer, zelfs op een wetenschappelijk congres, tegenover de reuzenkracht van Ferri's zuidelijke welsprekendheid? En daarom vrees ik dat wanneer over eenige jaren het congres te Turijn opnieuw zal bijeenkomen, nog meerderen dan thans onder den indruk der jongste vergaderingen teruggehouden zullen worden daarheen op te gaan en zij, die slechts in eenvoudige taal vorm kunnen geven aan hunne wetenschappelijke meening en niet als Mozes een Aaron met zich kunnen nemen om de tolk hunner gedachten te zijn, terug zullen schrikken voor een mogelijken strijd met den Italiaanschen Titan, den reus in woord en taal. Doch gelukkig dat, mocht al die vrees bewaarheid worden en het volgende, het Turijnsche congres, evenmin als het Amsterdamsche tot een zegepraal kunnen leiden voor de crimineel-anthropologische wetenschap, wel te onderscheiden van de crimineel-anthropologische school, daarom toch in den rustigen arbeid van de studeerkamer en van het laboratorium die wetenschap langzaam maar zeker haren moeilijken weg zal kunnen vervolgen, ons bij voortduring een dieperen blik zal geven in de onderscheiden oorzaken, die de criminaliteit beheerschen, ons den misdadiger en de misdaad beter zal leeren begrijpen en ons aldus ook in staat zal stellen den strijd tegen beide op andere, meer stelselmatige wijze en, laten wij hopen, met beteren uitslag te voeren dan dit tot heden kon geschieden.

D. SIMONS.

Toevluchtsoorden en bewaarplaatsen.

In *De Gids* van Februari 1901 bespreekt Mr. Gewin in zijn opstel over Arbeiderskoloniën, de bestrijding van bedelarij en landlooperij. Het onderwerp verdient zeker de aandacht en wordt toch weinig behandeld. Althans voor enkele jaren was daarover in de Acad. Bibliotheek te Leiden niets van belang te vinden dan alleen de dissertatie van Mr. J. Bierens de Haan[1)], ook door Mr. Gewin aangehaald.

Mr. Bierens de Haan en Mr. Gewin bepleiten beide de wenschelijkheid van veranderingen in dezen; de eerste, als ik mij wel herinner, in de richting van het Belgische stelsel, de laatste in die van de Duitsche ‘Arbeiterkoloniën,’ waar naast hij dan ‘depôts de mendicité’ in Belgischen geest zou willen hebben voor onverbeterlijke landloopers en bedelaars.

Wat Mr. Gewin schreef brengt mij er toe ook enkele bladzijden aan dat onderwerp te wijden. Een verblijf van bijna drie jaren te Veenhuizen, als predikant, stelt mij in staat de aandacht te vestigen op iets dat allicht aan de aandacht van anderen ontsnapt.

Mr. Gewin schrijft dat ons stelsel van strafbaarstelling en berechting der bedelarij en landlooperij, neerkomend op plaatsing in rijks-werkinrichtingen, fiasco heeft gemaakt; dat het doel: het toe-

1) Een in menig opzicht uitnemend werk. De Hoofddirecteur van Veenhuizen, de Heer J.C. Duburg, thans helaas niet meer in leven, verzekerde dat nooit iemand te Veenhuizen gekomen was zoo goed voorbereid als de Heer B.d.H. en met zulk een stel uitnemend geformuleerde vragen als deze bij zich had.

dienen van een gevoelig leed en de opleiding en bekwaming tot geregelden arbeid niet wordt bereikt, terwijl voor hen die de werkinrichtingen verlaten bij en na ontslag weinig of niets wordt gedaan.

Neen, inderdaad; als dat het doel is dan wordt het niet bereikt. De verpleegden gevoelen de opzending volstrekt niet als een leed; immers wie er komen hebben bijna zonder uitzondering zichzelf daarvoor aangegeven. Als men de voor de eerste maal opgezondenen vraagt hoe ze er zijn gekomen, is het gewone antwoord: op aanraden van anderen. Gelijk Mr. Bierens de Haan zoo voortreffelijk aantoont: zij weten zeer goed waar zij moeten zijn om opgenomen te worden, zij kennen het gebied van de rechtbank die opzendt wegens bedelarij (daar bedelen zij, desnoods bij de politie), ook het gebied van de rechtbank die opzendt wegens landlooperij (daar zijn zij zwervers zonder middel van bestaan, en vragen onderdak voor een of meer nachten, al naar de maatstaf die de politie daar voor landlooperij heeft).

Geen wonder dat de rechtbank zulke zaakjes maar gauw afmaakt. Zoo wordt verteld dat er door een rechter wel eens gesproken is in dezen geest: ‘Jelui bent met je tienen? Ik geef je 30 jaar, deelt dat nu maar eerlijk, ieder drie.’ Of 't waar is dat er zoo wel eens iemand naar Veenhuizen geraakt, doordat hij in de buurt van zulk een rechtbank steun bij de politie vraagt en dan dadelijk als candidaat voor Veenhuizen wordt aangemerkt? Het wordt verteld en komt mij niet onmogelijk voor. En volgens verhalen van oudere politieagenten ging het vroeger, toen de rechtbank te Assen nog gewilliger was in het opzenden, aldaar zóó, dat de liefhebbers zich verzamelden; en, als dan de politie eerst gevraagd had of allen er reeds waren, noodigde hij hen uit te zeggen wat zij verlangden. Op de rij af vroegen allen om een cent en daarna kon het recht zijn loop nemen.

Wanneer de rechter aarzelt om hen op te zenden, en vrijspreekt, of alleen hechtenis geeft, wordt er wel zekere volharding aan den dag gelegd om toch maar naar Veenhuizen te komen. Zelfs komt er soms list bij te pas. Veenhuizen is eene *werk*inrichting. Om daar te kunnen komen dienen de menschen dan te kunnen *werken*. Nu zijn de eischen die gesteld worden wel niet hoog, daar iemand al gauw touw pluizen kan of eenig ander licht werk verrichten;

maar een zeventigjarige vindt het toch wel eens raadzaam zich slechts 60 jaar te geven om de kansen te vermeerderen. Gelukt dat voor den eersten keer, wat nog wel eens moeite in heeft, dan wordt het voor het vervolg gemakkelijker, daar dan naar die vorige veroordeeling verwezen kan worden, waarmee de telkens verkeerd opgegeven leeftijd dan klopt. Geen wonder dat sommige oudjes opzien tegen hun ontslag en al de moeite aan het terugkomen verbonden. Eerst rondzwerven tot hun geld op is, dan zich aanmelden, rechtspraak, gevangenis, waarbij de eerste dagen water en brood. Waarlijk zij zouden veel liever blijven. Er is te Veenhuizen een oud man die, in den tijd toen Veenhuizen nog aan de Maatschappij van Weldadigheid behoorde, daar als wees is gekomen en later als verpleegde dat verblijf heeft voortgezet, na elk ontslag geregeld terugkeerend.

Veenhuizen is feitelijk een toevluchtsoord. Wel valt het den verpleegden er vaak niet mee, zoodat vooral de jongeren zich geregeld voornemen niet weer te komen en door deserteeren aan het verblijf daar een einde trachten te maken; maar dat neemt niet weg dat zij er bijna zonder uitzondering uit eigen beweging heengaan. Middel van bestaan hebben ze op zeker oogenblik niet, bedelen en in bedelaarsdoelens verblijf houden willen zij niet, dan maar naar Veenhuizen waarheen zij den weg weten of waarheen zij verwezen worden door een ander die ook weer rondzwervend misschien het laatste geld met hen opmaakt[1].

Verder schijnt men te meenen dat Veenhuizen[2] de menschen die er komen geschikt moet maken voor de Maatschappij; en daar in ziet men zich teleurgesteld. Ook dat moet worden beaamd. De verpleegden worden zoo al soms dan toch hoogst zelden beter, maar wel in den regel minder, zedelijk zoowel als maatschappelijk. Voor wie werken kan is er wellicht geen grooter ramp dan eene eerste opzending naar Veenhuizen. Wie er eens in geweest komt bijna zeker weer. Het getal dat zich na ontslag zelf redt, en als

1) Men ziet dus gemakkelijk dat voorwaardelijke veroordeeling, waarop wordt aangedrongen, niets zal baten tenzij den veroordeelden in zijne verlegenheid een ander toevluchtsoord wordt gewezen.

2) Gemakshalve wordt hier en verder alleen Veenhuizen genoemd. Wat van Veenhuizen wordt gezegd geldt echter ook voor Hoorn.

eerzaam burger in de maatschappij terugkeert, is nog veel kleiner dan men denkt. Als er van de 100 ontslagenen misschien 70 weer naar Veenhuizen gaan zijn die andere 30 niet alle in de Maatschappij terecht gekomen. Ik denk aan een man die met bevroren voeten aankwam, die na een jaar in het hospitaal te hebben gelegen, waar beide voeten voor een groot deel werden afgezet, ontslagen werd, en die wel niet weer zal komen; aan den jichtlijder die bij zijn vertrek gedragen werd, en in de gemeente waar hij moest zijn werd neergezet. De burgemeester dier plaats had er geen zin in, maar zal er wel voor gezorgd hebben toen de begeleiders weggingen.

Daar was een man met gebroken been die tot volkomen herstel lang na zijn ontslagtijd nog in het hospitaal bleef liggen, maar eindelijk naar zijn kinderen werd gebracht, en den volgenden dag dood was; volgens geruchten misschien wel ten gevolge van een al te vroolijk gevierden terugkeer. En dan zijn daar die lijders, vaak aan kwalen waarvan zij de kiemen in hunne jeugd reeds opdeden, die uit een gasthuis ontslagen naar Veenhuizen kwamen, en, van hier vertrokken, misschien wel weer in een gasthuis werden opgenomen.

Algemeene regel is dat wie eens te Veenhuizen komt, als hij niet elders sterft of wordt opgeborgen, bijna zeker terugkeert, zelfs al bezit hij de vermogens om zich te redden in zeer voldoende mate. Zij komen in mindere conditie. Vooreerst maken zij elkaar minder. Toch is dat niet het ergste. Reeds bij hunne komst zijn ze niet erg onschuldig meer, ook niet de enkele jongens van 17 en 18 jaar die werden opgezonden. Voorts hoort men hen zelf als een groote ramp aanmerken dat zij als Veenhuizers het gansche land door geschuwd worden. Men gevoelt dat daar iets van aan is, maar dat is het ergste ook nog niet. Veel erger is het dat zij weten: als ik verlegen zit weet ik waar ik heen kan. Ze zijn als jongens die op school niet best mee kunnen komen, en nu het ongeluk hebben oude cahiers met thema's en vertalingen in handen te krijgen, die zij gebruiken om met hun werk eerder en beter klaar te zijn. Al weten zij dat het niet goed is, al zien ze dat zij zich er mee in den grond werken, telkens nemen zij ze weer ter hand. De noodzakelijkheid om er het hoofd eens voor te houden ontbreekt. Dan is ook nog eene schaduwzijde dat de eenmaal

opgezondene gaat behooren tot eene klasse van menschen, enkele duizenden omvattend, een corps van kolonisten, die allen minstens eens in de drie jaar een tijd lang vrijkomen en dan rondzwerven. Wie nu eenmaal daarbij behoort vindt later, althans in de grootere plaatsen, bijna altijd excollegas die door hun gezelschap het terugkeeren tot een geregeld leven bemoeilijken. Maar het ergste is zeker wel dat zij den weg naar Veenhuizen kennen.

De prikkel, om zich zelf te redden ontbreekt. Is er weer zulk een prikkel, dan gaat het ook weer beter. Een deserteur zal zich over het algemeen beter redden dan een ontslagganger; en dat terwijl hij gewoonlijk geen geld, en bijna geen kleeren heeft. De zaak is deze dat er een prikkel is om zich goed te houden nl. uit de handen der politie te blijven. Niet dat elke deserteur het zoo goed maakt. Er zijn er die 's avonds weggaan en den volgenden dag in hun verlegenheid zichzelf weer aanmelden. Maar velen houden zich merkwaardig lang goed. Oudere en verstandige politie-agenten weten dan ook zeer goed dat zij in de onmiddellijke omgeving van Veenhuizen op de deserteurs moeten letten, daar er anders te veel zouden wegloopen, maar dat zij hen verder in het land, als ze althans werk hebben en zich rustig houden, vrij moeten laten; dat geeft de meeste kans op blijvende beterschap.

Te Veenhuizen minder worden dat kan dus. Maar beter? Zedelijk beter? Goede en kwade invloeden zullen wel tegen elkaar opwegen. Om iets te noemen: In de godsdienstoefeningen vormen de verpleegden, hoewel helaas verplicht om naar de kerk te gaan, gewoonlijk een aandachtig gehoor, en, wat in eene gewone gemeente de hoorders het meest pakt, treft ook de verpleegden het meest. Maar tevens is de Zondag een kwade dag door het bij elkaar zitten in de zalen; en als er nog eens aan de gewilligheid der verpleegden iets hapert, wat zelden het geval is, blijkt dat meest op Maandag zoo te zijn. Zedelijk beter worden zij niet.

Maatschappelijk meer geschikt dan misschien? Dat evenmin. Daar zijn vooreerst tal van ouden en invaliden, ook velen bij wie het in de bovenverdieping niet geheel pluis is, die kwamen omdat er werkelijk geen andere toevlucht was. Ze hebben 't er misschien wel naar gemaakt dat de familie zich niet aan hen stoort, ze zullen misschien gezworven hebben zoodat geene gemeente hen als inwoners erkent, hoe 't ook zij, er is geen kans dat zij het buiten

een toevluchtsoord stellen, en dat oord is voor hen Veenhuizen. Recht tragisch is het wanneer een enkele maal iemand eerst nog niet oud genoeg is om in zijne woonplaats in een oudemanneuhuis te komen, en daarom naar Veenhuizen gaat, en dan later als hij voor Veenhuizen te oud wordt niet in zijne woonplaats geholpen kan worden omdat hij te lang weg is geweest.

Van deze allen is voor de maatschappij niets meer te verwachten.

Daar zijn anderen die jong genoeg zijn om flink te kunnen werken, maar in hunne jeugd niets leerden wat hen nu helpen kan. Mannen die als jongens van vijftien jaar naar zee gingen, anderen die hun leven in de war hebben gestuurd en nooit weer zullen opklimmen tot wat zij vroeger waren, of mannen die nooit hebben gewild. Wat daarvan te maken? Handwerkslieden? Dat gaat niet. Wevers? Dat gaat. Uitnemend wordt er geweven. Vele Veenhuizers leerden het te Leeuwarden. Maar wat geeft dat weven met het handgetouw hun later in de maatschappij? Veldarbeiders misschien? Dat is eene oude illusie. Maar ook veldarbeid wordt op hoogen leeftijd niet geleerd zoo min als iets anders, zelfs met den besten wil niet. Althans niet zóó dat de concurrentie in de maatschappij kan worden volgehouden. Behoudens enkele uitzonderingen misschien zijn de menschen, die in hunne jeugd niets leerden wat hun later dienen kan, bestemd om hun leven lang onderhouden en, als zij wat lastig zijn, opgeborgen te worden.

Nog is er eene categorie, en deze is zeer groot. Zij bevat de oud-militairen. Wel de helft der Veenhuizer bevolking zal daartoe kunnen worden gebracht, soms meer dan de helft. Deze mannen hebben in hunne jeugd meestal wel wat geleerd; en dat kennen zij nog. Nu gaat het te Veenhuizen best met hen. Zij kennen hun werk. Er is vaak wel een weinig ‘Kolonie’ aan zooals men dat wel noemt, maar het gaat toch. Dan vinden zij daar de zelfde regelmaat, orde, reinheid waaraan zij als soldaat gewoon waren en zij voegen zich opperbest in den toestand. Maar laat die menschen nu in de maatschappij komen. Zij kennen hun werk niet zóó als anderen en zijn te Veenhuizen ook niet aan *vlug* werken gewoon geworden. Daarbij hebben zij iets in hun karakter dat hen in hunne jonge jaren het burgerleven vaarwel deed zeggen, en hen onder de wapenen bracht, bij onze bereden wapens of in Indië, vaak ook bij het vreemdelingen-legioen in Algiers; bij dat

laatste corps gewoonlijk als zij het elders verkorven hadden. Diezelfde karaktertrek maakt ook al dat de meesten met paspoort zonder certificaat den dienst verlieten of ook wel een rooden paspoort kregen; die trek zit hun nog in den weg. En dan dient men nog te denken aan den sterken drank. Er is misschien geen enkele verpleegde die er geen liefhebber van is. Zij zijn wel geen dronkaards maar komen er toch licht toe soms eens te veel te drinken, waardoor zij het voor zichzelf weer bederven, als zij hier of daar nog werk hebben gevonden.

Buiten die genoemde catagorieën staan slechts betrekkelijk weinige menschen, die iets kunnen, en ook wel willen, maar tijdelijk door omstandigheden, of dronkenschap of eenige dwaasheid of slechtheid buiten werk zijn. Van dezen is nog het meeste te verwachten; als zij te Veenhuizen maar niet bedorven zijn komen zij wel weer terecht, vaak nog bij een vroegeren patroon.

Geen wonder dat verreweg de meesten terugkomen. Al was er meer hulp bij hun ontslag, de meesten kwamen toch terug, omdat zij maatschappelijk minder waardig zijn en blijven. Er is wel veel gedaan, nu door den een dan door een ander. Maar behoudens enkele uitzonderingen liep dat op teleurstelling uit. Mannen die te Veenhuizen bruikbaar schenen bleken al spoedig onbruikbaar in de maatschappij. Naar verhouding zullen er veel meer gevangenen dan verpleegden terecht gebracht kunnen worden. Onder de gevangenen zijn velen die slechts één misstap begingen en alleen noodig hebben weer overeind te worden gezet. Gebeurt dat, dan staan ze weer op eigen beenen. Maar verreweg de meeste verpleegden zijn daartoe nooit in staat geweest of zijn door verwonding, ziekte of ouderdom daartoe nu niet meer in staat.

Het verblijf te Veenhuizen onaangenamer te maken zal niet veel geven. Misschien zouden sommigen dan een verblijf in de gevangenis verkiezen en dus alleen van toevluchtsoord veranderen. Ook kan men het de menschen niet minder goed geven zoolang de inrichting blijft wat zij nu is. Men kan menschen die zonder iets kwaads te hebben gedaan worden opgesloten, en die niet kunnen wegloopen, toch geen honger en koude laten lijden. Voor sommigen is het daar toch aan toe. De kleeding is in den winter voor wie buiten werkt beslist onvoldoende, en ondoelmatig tevens. En vele ouden en zwakken mochten het wel wat beter hebben.

Juist onder deze zijn er genoeg die hun roggebrood zonder boter eten, terwijl de jongeren en sterkeren genoeg verdienen om boter en spek te krijgen. Nu is het in zoo'n groote inrichting zeer moeilijk met persoonlijke belangen rekening te houden. Er moet een algemeene regel zijn, en deze dient zóó te zijn dat allen er het leven bij kunnen houden, ook zij die zich in de minst gunstige conditie bevinden. De tegenwoordige regeling is nu zóó dat sommigen het te Veenhuizen best hebben, maar anderen eigenlijk niet goed genoeg. De behandeling minder goed maken kan niet en geeft ook niets; de Veenhuizer bevolking in zijn groote meerderheid is toch niet in staat in de maatschappij te leven. Dat die bevolking zich steeds uitbreidt ligt dan ook niet daaraan dat het er te goed is, maar waarschijnlijk aan iets geheel anders. Er is in de laatste jaren eene geheel nieuwe categorie van verpleegden gekomen. 't Is opvallend dat het aantal jonge krachtige mannen zoo vermeerdert. Het algemeene oordeel der politie is dat deze jonge mannen bang zijn voor vijf jaar eenzame opsluiting, en dat velen die onder de oude strafwet het waagden iets te doen waarop gevangenisstraf stond, nu maar liever in hun onderhoud voorzien door naar Veenhuizen te gaan.

Laat men nu eehter niet denken dat Veenhuizen niets bijdraagt tot wering van bedelarij en landlooperij. De zaak is deze: de Rijkswerkinrichting jaagt bedelaars en landloopers waarvan soms eens exemplaren worden opgenomen schrik aan, en terwijl dezen zooveel mogelijk zorgen er niet te komen, vinden tal van menschen, die het u zeer kwalijk zullen nemen als ge hen ook tot dat gilde rekent, er een toevluchtsoord.

De echte bedelaars zijn zij die van hun huis of woonwagen of woonschip uit een zeker gebied afschuimen, bedelend, harmonika spelend, in een klein mandje koopwaar aanbiedend, vaak ook wegkapend wat hun voor de hand komt. En de echte landlooper verschilt niet veel van hen. Hij trekt het geheele land door, komt met aanbevelingsbrieven, blijkt bekend met de familiën van de menschen die hij aanspreekt, is een reizend handwerksman die reisgeld vraagt enz. Het al te brutaal optreden van deze menschen wordt tegengegaan door het dreigen met de Rijkswerkinrichting. Wel blijft hun aantal zeer groot, zoo groot zelfs, dat tot eenige uren van Amsterdam de boeren een schuifje in het venster heb-

ben waarnaast een bakje met halve centen, voor allen die van de stad uit geregeld hunne renten komen halen. En dat is geen wonder. Het is zoo moeilijk bedelarij te constateeren, daar de politie van den publieken weg af het vragen om eene gift moet hebben gehoord eer zij procesverbaal kan opmaken; waarbij nog komt dat sedert de patentwet is afgeschaft, ieder die maar wat lucifers of band in een mandje bij zich heeft koopman is en met rust dient te worden gelaten. Toch is de bedelarij niet meer zoo groote plaag als vroeger wel. Naast verbeterde armenzorg doet ongetwijfeld schrik voor opzending naar Veenhuizen veel goed. Worden deze bedelaars en landloopers ziek of oud, en dus onbekwaam voor hunne kostwinning, dan worden velen van hen ook candidaten voor Veenhuizen, niet echter omdat zij bedelaars zijn, maar omdat zij verlegen zijn en een toevluchtsoord zoeken.

En daarmee komen wij aan een tweede reden van bestaan voor de Rijkswerkinrichtingen. Zij zijn een toevluchtsoord voor velen die verlegen zitten, tevens eene goede bewaarplaats voor vele lastige en gevaarlijke elementen die zich daarbij bevinden. De meeste Veenhuizers zullen wel eens gebedeld hebben, ook wel als landloopers een paar dagen hebben gezworven, toch behooren zij in hunne groote meerderheid niet tot dat gilde. Veenhuizen is dus een schrik voor bedelaars, een toevluchtsoord voor maatschappelijk minderwaardigen, eene bewaarplaats voor minder goede elementen.

‘Is het werkelijk zoo onmogelijk om van de Veenhuizers iets te maken?’ zal men nog vragen. De kolonie, ‘het Hoogeland’ te Beekbergen heeft toch ook wel goede resultaten, en ook de Duitsche ‘Arbeiterkoloniën’ helpen heel wat menschen. Men dient echter in het oog te houden dat te Beekbergen over 't algemeen gansch andere menschen komen dan te Veenhuizen. Men heeft daar zelfs de bepaling gemaakt dat slechts hoogstens 25 % der verpleegden Veenhuizers mogen zijn, aangezien men met hen bedroevende ervaringen opdeed. Slechts 3 % van deze categorie kwam weer in de maatschappij terecht, en dat waarschijnlijk nog maar voor korten tijd. Men zal misschien zeggen dat zij door een verblijf te Veenhuizen al bedorven waren. Dat kan gelden van sommigen, maar de meesten zouden ook te Beekbergen niet terecht gebracht worden. Daar doet men eene keuze uit hen die zich aanmelden en kiest vermoedelijk hen uit die kunnen en willen, te Veenhuizen

komen zoo velen die *niet* kunnen en *niet* willen, althans niet *ernstig* willen. De resultaten moeten hier dus wel minder goed zijn. Vele Veenhuizers zullen ook niet naar Beekbergen willen. Het aantal dat daar plaatsing vraagt zal wel verminderen. De inrichting daar bestaat nog maar kort, en dat nu in de eerste jaren zich zoovele Veenhuizers hebben aangemeld is geen wonder. Ze zijn bij het Leger des Heils geweest, hebben het in verschillende Tehuizen beproefd, en beproeven het nu ook eens in die nieuwe inrichting; maar nu ze door kameraden eenmaal weten hoe het er is gaan velen het zelf niet meer onderzoeken.

Wel kunnen zulke vrije kolonieën ongetwijfeld veel goed doen. Niet dat de menschen er zooveel beter door zullen worden, - dat zal uitzondering zijn; niet dat zij die niets kunnen er iets zullen leeren waardoor zij zichzelf kunnen redden, - dat zal nog grooter uitzondering zijn. Het nut dat zij stichten zal vooral hierin moeten worden gezocht dat menschen die doorgaans wel willen, en doorgaans ook wel kunnen, maar tijdelijk of van tijd tot tijd geheel aan lager wal zijn, daar een toevluchtsoord vinden, waar zij, zoo noodig, zich lichamelijk en geestelijk kunnen herstellen, en waar zij kunnen uitzien naar eene hun passende plaats. De meesten zullen zelf wel iets vinden. Tijdens hun verblijf zal men hun werk dienen te verschaffen, zoo mogelijk werk waaraan zij gewoon zijn, om hen bezig te houden, om het verblijf niet te gemakkelijk te maken, om de kosten der inrichting daardoor gedeeltelijk te bestrijden.

Daar het verblijf er vrijwillig is kunnen de eischen voor de valide personen zwaarder worden gesteld dan in de tegenwoordige Rijkswerkinrichtingen. Men hoort dan ook wel dat inderdaad te Beekbergen de krachtigen het minder goed, de zwakkeren het beter hebben dan te Veenhuizen.

Zulke toevluchtsoorden[1)] zullen ten goede komen aan velen die zich nu op de eene of andere erbarmelijke wijze zelf redden, en

1) Men spreke liever van toevluchtsoorden dan van arbeiderskolonieën, want het arbeiden is niet reden van hun bestaan. En tenminste spreke men niet van kolonieën voor bedelaars en landloopers. Die menschen komen er niet, en wie er wel geholpen zou willen worden moet door de benaming worden afgeschrikt, waarbij dan nog komt dat het later geene aanbeveling zal zijn uit eene bedelaarskolonie te komen.

aan sommigen die nu naar Veenhuizen gaan en groot gevaar loopen voor de maatschappij bedorven te worden.

Nu zijn de wenschen van Mr. Gewin deze:[1)]

1°. Ontsla de invaliden van rechtsvervolging.

2°. Houd rekening met hen die door nood gedrongen bedelen.

3°. Zend hen die zonder noodzaak bedelen of vagabondeeren naar eene strafkolonie.

4°. Zend niemand naar eene strafkolonie zonder dat hij met voorwaardelijke veroordeeling eerst in eene vrije arbeiderskolonie is geplaatst.

Met zijne hoofdgedachte die in No. 4 ligt stem ik in, en dat punt stel ik dan ook gaarne op den voorgrond. Alleen spreek ik liever van bewaarplaatsen dan van strafkoloniën.

Laten er toevluchtsoorden komen waarheen de menschen vrijwillig kunnen gaan, maar waarheen zij ook krachtens een vonnis voor zekeren tijd kunnen worden verwezen.

Wie van daar uit niet binnen zekeren tijd weer in de maatschappij terecht komt worde opgeborgen. Daartoe behooren allen die hierboven onder No. 1, 2 en 3 worden genoemd. De invaliden onder No. 1 zijn met ontslag van rechtsvervolging niet geholpen. Zij moeten ook worden opgeborgen.

Tot deze groote groep van menschen zullen verreweg de meeste tegenwoordige bewoners der Rijkswerkinrichtingen behooren. In deze inrichtingen zal dus tengevolge van zulk een nieuwen maatregel niet veel veranderen. Alleen dit zal worden bereikt, wat trouwens al een groot voordeel zal zijn, dat sommigen voor de maatschappij behouden zullen worden die nu te Veenhuizen worden bedorven.

Dan komt verder de vraag of men die groote groep van menschen die niet kunnen of niet willen werken en die men, hoewel hun van tijd tot tijd de vrijheid moet worden hergeven, telkens weer heeft op te bergen, bijeen zal laten, dan wel of men ze zal splitsen. Voor het bijeenlaten is veel te zeggen. De goede rustige elementen houden de andere dan in bedwang. Zoo is het althans tot nu toe gegaan. En zoo zal het ook wel blijven, tenzij er met andere elementen ook een andere geest komt. De jonge

1) Blz. 339.

mannen, die reeds werden aangewezen als eene nieuwe categorie van verpleegden, kenmerken zich nu nog het meest door voortdurend deserteeren. Toch is ook door iets anders, b.v. door hunne zeer geringe aandacht in de kerk, wel te bespeuren dat men met andere menschen te doen heeft. Neemt hun aantal toe dan kunnen zij nog wel eens gevaar opleveren voor de rust. Nu is daarvan echter nog niets te bemerken.

Voor splitsing in verschillende groepen is ook veel te zeggen. De invaliden, ouden enz. zouden dan ook welwillender, de onwilligen wat strenger kunnen worden behandeld. Maar of splitsing uitvoerbaar is en of er, als 't eenigszins kan, toe moet worden overgegaan, daarover waag ik nog geen oordeel uit te spreken.

DR. H.R. OFFERHAUS.

Verzen.

I.
Uit mijn kinderjaren.

De bleeke regen streept de huizenruiten
   En flapt aan flarden 't leste loof der boomeu.
   Op grachteslijk loodgrijze ratten komen
Uit vuilgroen water, zwaar van bruine schuiten.

Balletprinsesje in rood fluweel met zoomen
   Van goud, bij deun van orgel danst, daarbuiten,
   Een spellekind, om kopermunt te buiten.
Dat mooie kiudje danst mijn mooie droomen.

   Nog zelve een kind, in lentewarme kamer,
   Sta ik en droom, bij 't zilverdruipend venster.

Zij lacht, zij leeft, heur haar danst mee.... Ik schaam er
   Mij voor mijn loomheid, vind haar lot gewenschter.
Zoo klein als ik, in 't schoone doen bekwamer,
   In 't leelijk leven roode blijheidgenster.

II.
Aardappel-oogst.

De berken sterven, ritslende op de vale
Verlaten velden vallen, matte vlinders,
Hun zilverbladen. Wittigblonde kinders,
In bleekgewasschen lompen, zaamlen schrale'
Aardappel-oogst in zakkegrauw, als vinders
Van grooten schat, een lachje op de armoê-vale
Gezichtjes, hongerlipjes rap ter tale,
Wen, log en bol, de volle zak wil binders.

Het grijze licht valt kil door 't flets-fluweelen
Gordijn van kwijnende eind-September-luchten.

De kindren kruien, om den buit te deelen,
Naar 't neevlig dorp den zak vol aardevruchten.

En áltijd suizlen, van de welke steelen,
De berkebladen, één voor één, als zuchten....

III.
Jaagpad.

Langs 't blauw kanaal, waar rond hun stoerheid sloegen
De Octoberboomen goudigbruin-fluweelen
Rijkwijde waden, waar zoo teeder spelen
Zwaluwen-schaduwe' over water, zwoegen
Zie ik een jonge' in lompen, zware zeelen
Om tengre lendnen: 't vaartuig moet doorploegen
De stugge waatren, die 't nauw duldend droegen.
Dat blonde kind.... 't is me of 'k een lam zag kelen.

De zon verheerlijkt tot smaragden halmen
Het gras van 't jaagpad, maar de knaap moet zeulen.
Hij ziet geen schoon en kón zijn blik verkalmen
Tot rein aanschouwen, zou 't kanaal niet heulen
Met Satan, brandde 't land geen wierookwalmen
Voor noodlotgoden, die hij vloekt als beulen?

IV.
Kamer.

Ik vond op slot mijn vredig kamerkijn,
Waar al mijn boeken trouw verzameld zijn,
Bescheiden vrienden wachtend, langs den wand,
Een blijen blik, een streeling van mijn hand,
Waar koele palmen breiden loovergroen,
Bij neevl en sneeuw van zomer droomen doen,
De lieve kamer, die mijn levenswerk
Heiligt en wijdt tot kleine, stille kerk,
Waar, in extase, ik God wel riep - en vond
En rond zijn altaar rijmenrozen wond.

Zoo leefde ik lang verbannen uit mijn ziel
En zocht alom den sleutel die me ontviel.
Lei 'k dan niet zelve, in edele offerlust,
In andrer hand dien sleutel welbewust?

Ik treed vervreemd mijn zielekamer in,
Mijn boek van leven lijkt mij leeg van zin,
Mijn welke palmen ritslen met hun blaên,
Mijn lieve heil'gen zien mij zwijgende aan.

V.
Morgenzee.

Lauw lekt de blauwe en blonde vonkelzee
Met ál haar golven 't geelfluweelen zand
En lievend laat, wen de eb haar slaat van strand,
D' azuren mantel, waar een waterfee
Om boorde een breeden blanken paerelband,
Ze op d' oever liggen, waar zij henengleê.
De reine hemel straalt van blauwe vrêe
En de aarde, ál zon, is één belofteland.

Ik vlucht tot u, o luchten zeeëzilt!
O lichte zee! ik vlucht tot u zóo bang!
En gil het uit, of gij mij helpen wilt....
'k Sta heel omkronkeld door een donkre slang.
Dat deed de Nacht, die zwarte furie wild,
Met ooge' als vuur en boozen tooverzang.

VI.
Toekomstbeelden.

Mijn hoop wou zien waarvan mijn twijfel las:
Mijn toekomstbeelden in een waterglas.

Een beker vulde ik - zij 't dan ijdel spel! -
Met water klaar uit zuivre duinenwel.

Ik wachtte een wijle in wijdingsstilte en keek...
Ik zag alleen mijn eigen aanschijn bleek.

Ik wachtte een wonder, heel een beeldenschat....
Op 't helder water viel een welkend blad.

'k Wierp weg het blad en tuurde weer.... in 't klaar
Profetisch water viel een sneeuwwit haar.

En plots doorklonk mijn toover-droomerij:
- ‘Wie reikt naar bloesem in het rijp getij?

Leef nú, gedenk wat ge ál te veel vergat:
Bergáf, naar 't kerkhof, leidt uw levenspad.’

VII.
Zonalen.

Nu laait alom, in enge stedetuinen,
Het schitterend scharlaken der zonalen.
Hoe leerde ik lieve' en eeren dien banalen
Tooi van den zomer, trouw tot bladerbruinen,
Boven begonias, die vleezig pralen
Met bloeme' als bloed van wonde' op slagveldpuinen.
Gedijend blij in zand van hei en duinen,
Vertelt hun rood mij troostende verhalen.

O bloem van goedheid, die verfijnden smaden,
Gij lijkt de ziel van wie tot lijden komen
Met goeden wil en trouwe liefdedaden.

Al open hart, vol rozekoele aromen
De eenvoudig-wollen pij van stengle' en bladen,
Die wreed vertreden wraakt met geurenstroomen.

VIII.
October.

Blank trilt de lucht, een zilvren tintelzee,
Boven de boomen, tusschen geel- en ros-
Getijgerd ijl Octoberloover, los
Over het blonde boschpad vlot alrêe
Teêrblauwe damp vol herrefstdraden-vlos.
De vale vacht van een verjaagde ree
Beweegt - nog even beven twijgjes mee -
Struweelfluweel, blauwgroen als pauwedos.

Nu blaast de wind de witte wolken bol,
- Satijnen duive en zilveren fazant -
En welft zichzelve' een diep saffieren hol
En zaait de bladen over 't boomenland.
Eén zachte ruk.... en, na wat wreed gesol,
Dropplen ze neer, gedwee, in 't klamme zand.

IX.
Herfstrood.

In rouwzwart groen een vroolijk vlekje rood:
Een blozend dak, een gladiolusvlam,
Een rozige appel of een hanekam,
Zal dat mij troosten over zomerdood?

O tragisch traag laat vallen van den stam
Scharlaken bladen in de bruine sloot
De wilde wingerd, of in gulpen vloot
Zijn bloed, gelaten najaars-offerlam.

Een huivrende angst bevangt me en jaagt mij voort,
Grijpt bij de keel me en steelt mijn levensmoed.

In 't westen praalt een karmozijnen poort,
Waarachter 'k misdrijf, vreemd en wreed, vermoed.

De booze October heeft de Zon vermoord....
Zijn zwaard is rood, zijn mantel druipt van bloed.

X.
Vallende bladeren.

Als bruine nachtevlinders, door de blanke
Zonlooze luchten zwerven, losgelaten
Door ontrouw wuft, die leert den herfstboom haten
Wat liefde lente- en zomerboom, de kranke
Bladeren, droef verworpen en verlaten,
Zacht, zonder klacht die de arme smart verklanke,
Bang zwevend neer, ál zoekend wat niet wanke,
Dan stervend stil, verwonnen en gelaten.

De bleeke hemel moet van weedom weenen
Om 't bladersterven. Week van regentranen,
In glibbrig slib vertreden en verdwenen,
Plaveien zij de glimmendzwarte lanen....

Dan waait de storm en knarsetakkend stenen
De naakte boomen om hun zomervanen.

XI.
In droeven deemoed...

In droeven deemoed ben ik neergezegen,
De handen slaande voor mijn aangezicht.
- ‘O God, die weet hoe wreed-gestreng ik richt
Mijzelve, blusch met reinigenden regen
De roode vlam, die mij 't gestadig licht
Van uw genâ benevelt! Steile wegen
Heb ik, U zoekend, roepende U, bestegen.
Toen heeft uw Engel mij de heup ontwricht.’

Op 't gouden outer lelieën-omwonden,
Offerde ik God mijn toorts, - een warme traan
Lekte op het marmer waar ik lag.... gezonden
Werd zeker mij een teeken? - neen, 't was waan.

'k Nam weer mijn toorts, ik had mijzelv' gevonden.
In kalmen hoogmoed ben ik heengegaan.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Herfst.

Op bleekbezonde voeten loopt
Door oogstgeleêgde zomerlanden
Vreemdblonde Herfst, en plukt en sloopt
Met voorkeur van zorgteêre handen
De bloemen welk, de blâren geel en rood
Tot wij van dagelijkschen dood.

Nog klaart de morgenheemlen blauw
De matte glimlach uit haar oogen,
Maar korter zon kan nooit den dauw
Van 't lange nacht-weenwaken drogen,
Dat immer keert in donker duren
Met breeder kring van lichtverlaten uren...

O niet voor mij de hartstochtlauwe dag:
Fletsblonde golving van haar regenzware wrongen! -
Mijn was mijn Zomers goudgebronsde lach,
Met jonge Lente heb ik 't hooge lied gezongen...
Te lang al op dor praalbed ligt te prijk
Arm Zomers zongebalsemd lijk.

'k Haat de valschwarme levenstint
Die nevelspieglen op zijn wangen spreiden,
Zijn doodverstild gelaat waar ik niet wedervind
Die lichte wellen van verblijden,
Zijn oogebronnen die haar vreugde baatten,
Honingpure ernst uit volle harteraten.

Ik wil niet langer met de verren staan
In strakken plicht van klankloos treuren; -
'k Zal niet lachvleiend tot zijn bleeke hoedster gaan,
Dat recht mij als haar gunst gebeure...
Jongwilde smart van ingehouden tranen groot
Verlangt voor zich alleen heur doode bleek en bloot...

Vaart aan door den welkweeën hoon,
Strooit Schoonheids late en overrijpe vruchten,
Schalt door de stilte uw breeden orgeltoon,
Al woeste stormen uit de Westerluchten!
Bouwt in luchterdoovende koningszaal
Brandstapel van den ouden praal!

Heft daar de strakke schoonheid van zijn leden
In vlam van loover dat zichzelf verbrandt,
En vult met rouwmisbaar de breede
Mijlen van zijn vereenzaamd land...
Harts urn staat ledig lang en reinbereid,
Waar Zomers asch zij weggeleid!...

Hoe lang eer sneeuwen glorie doove en dekk'? -
Ik kan niet weren uit mijn zomeropen
Woning en killend huisvertrek
De slavenvoeten aangeslopen,

Waar goden in den tijd die is geweest
Lachten en dronken hun aldaagsche feest!...

Maar diep onder 't geheime luik
Blijft voor den ongeweten morgen
Veilig in zijn koelleemen kruik
Rest van Vreugds ouden wijn geborgen,
Dat ik niet doodarm word' verrast
Door d' eenigzeekren, laatsten hooge-gast.

P.C. BOUTENS.

Letterkundige kroniek.

De ploerten door Maurits Wagenvoort, 2 dln. Amsterdam, H.J.W. Becht. 1901.

Om genot te kunnen hebben van een roman, niet slechts bij wijze van tijdkorting, maar zooals men elk ander kunstwerk geniet, moet men niet herhaaldelijk worden afgeleid. En hier wordt men het telkens, door den schrijver zelf. Allereerst bij het lezen van den titel: *De ploerten*. Men denkt aanstonds aan Thackeray en zijn *Book of Snobs*, dat Lindo onder den titel *Het ploertenboek* vertaalde. Het waren wel meer bijzonder ‘Snobs of England’ die Thackeray ons voorstelde, maar het kon niet ontkend dat het ras, waarvan hij ons de specimina vertoonde, hetzelfde was dat in alle landen welig tierde. Het is toch niet vol te houden, wat Taine in zijn *Histoire de la littérature anglaise* beweert: ‘Nous’ - wij Franschen - ‘n'avons pas le mot parceque nous n'avons pas la chose: le Snob est un enfant des sociétés aristocratiques’. Het onhoudbare van deze bewering blijkt al aanstonds uit hetgeen Taine zelf er op volgen laat als het kenmerkende van den Snob: ‘perché sur son barreau dans la grande échelle, il respecte l'homme du barreau supérieur et méprise l'homme du barreau inférieur, sans s'informer de ce qu'ils valent, uniquement en raison de leur place; du fond du coeur il trouve naturel de baiser les bottes du premier et de donner des coups de pied au second’. Maatschappelijke ladders

heeft men in elke maatschappij, waar klassen zijn, in Frankrijk zoo goed als elders, en op die ladders de mannen die de laarzen likken van wie boven hen staan en met hun eigen laarzen den onder hen staanden schoppen toedienen.

Zijn dat nu de ploerten, wier handelingen Maurits Wagenvoort ons in zijn roman vertoont? Het duurt een heelen tijd eer wij er achter komen. Eerst zal de schrijver nog op andere wijze onze aandacht afleiden.

Er wordt in dezen roman gehandeld over een oorlog tusschen de beide Europeesche landen: Oëralië en Valavië. Het laatste wordt ons, onder anderen, voorgesteld als een klein land, begeerlijk om zijn koloniën, eertijds een machtige zeemogendheid, dat zich heeft weten te maken tot een groot koloniaal rijk en, steeds geleid door een geest van verdraagzaamheid, een roemvollen strijd voor gewetensvrijheid heeft gestreden. In het eerste land vindt men graafschappen, bergen aan de kust, een Keizer als regeerend vorst, en als toongevende lichamen een Kamer van Troonbroeders en een Burgerhuis. En nu treft men in de beschrijving van de voorbereiding, het uitbreken en het verloop van den oorlog telkens bijzonderheden die, hetzij aan den oorlog op Cuba, hetzij aan den Zuid-Afrikaanschen oorlog herinneren: de ontdekking van goudmijnen als de aanleiding tot den krijg, het in de lucht springen van een oorlogschip, dat het uitbreken der vijandelijkheden verhaast, de quaestie over de prioriteit van het ultimatum, en zoo meer. Bincrasa, de eerste minister van Oëralië, de man van het voortdurend succes, die de leider is van de beweging tegen Valavië, is als de uiterlijk correcte, maar hooghartige en cynische man, de bleeke, magere, met het monocle in de oogkas, het portret van Chamberlain. De stad, waar het grootste gedeelte van den roman speelt, is een wereldstad, waar de onnibus nog het gewone openbare voertuig is. Er komt een schandaal in van eene hertogin van Bendo-Netlar, die vlucht met den komiek uit een café-chantant, en die zich in de wereldstad, waar haar man, de hertog, nog woont, in plastische standen, o.a. als slapende Venus, laat kijken....

Zoo wordt men bij voortduring, onder allerlei exotische namen van plaatsen en personen, aan bekende gebeurtenissen herinnerd,

zoodat men telkens gaat vragen: Wie kan met dien persoon bedoeld worden? Waarop slaat dit, waarop dat andere?[1)]

Het zijn, in elk geval, wereldgebeurtenissen die Maurits Wagenvoort heeft willen schilderen, en wel wereldgebeurtenissen uit den jongsten tijd. Maar nu wil het ongeluk dat de schrijver van die gebeurtenissen ook al niet meer weet dan wat ieder onzer uit de dagbladen heeft kunnen vernemen. Hij heeft in zijn geheugen of op schrift dagelijks moeten aanteekenen wat die couranten vermeldden, in telegrammen, in verslagen van vergaderingen van wetgevende lichamen, in beschouwingen uit de pen der redactie gevloeid. En zoo komt het dat wij het meeste van wat hij ons daarvan mededeelt, nu eens een brok uit deze, dan uit gene wereldgebeurtenis in zijn verhaal voegend, niet enkel reeds kennen, maar ook reeds op dezelfde of nagenoeg dezelfde wijze, zij 't dan ook in wat minder literairen vorm, hebben voorgesteld en beoordeeld gezien.

Of heeft de schrijver werkelijk, als kunstenaar, ons dat alles in een eigen licht gesteld, ons een nieuwen kijk gegeven op dat politieke leugenbedrijf, op dat gekonkel en geschagger, dat, in naam van de Beschaving, de ellende over de wereld uitstort? Brengt hij, door de menschen die deze dingen bedrijven als ploerten voor te stellen, ons wellicht op een nieuw spoor? Geeft hij daardoor aan deze gebeurtenissen een nieuwe, diepere beteekenis?

Wat Maurits Wagenvoort verstaat onder de ploerten, waarnaar hij zijn boek doopte, blijke uit de volgende aanhalingen.

Het eerste uit een gesprek van den hertog van Bendo-Netlar, wiens vrouw met den komiek uit het café-chantant gevlucht is, met graaf Lucius Dincroft, lid van de kamer van afgevaardigden, genaamd het Burgerhuis. Het gesprek begint met een vraag van den hertog wat de menschen wel van het schandaal zeggen, en dan vervolgt deze:

> '...ik hoor ze al ginnegappen en moppen zeggen en me

1) Wel wat heel mal staat hier, als herinnering aan zekere hoffelijke oplettendheid van wijlen koningin Victoria, dat de roode dragonders van Bedmar, den avond voor hun vertrek naar het oorlogsterrein, door H.K.H. de prinses van Bedmar onthaald werden op... *flikjes*. Hoe toch tot zelfs in Tunis en Britsch Tripoli, waar deze wereld-historische roman geschreven werd, den heer Wagenvoort zijn Amsterdamsche herinneringen volgen!

uitlachen. 't Zijn ploerten, allemaal... ik zelf, trouwens, ben óók 'n ploert,' en nog vóór Lucius een woord kon zeggen, maar ziende dat deze wilde protesteeren, vervolgde hij: 'O, nee, maak geen complimenten, ik bén 'n ploert en de meeste menschen zijn 't. Jij niet, ik ken je, je hebt 'n moeder, die je opgevoed heeft, maar ik en de anderen, wat hebben wij voor opvoeding gekregen, dat wij iets anders dan ploerten zouden zijn?'
'Praat me er niet van, jij kent ze even goed als ik, de lui uit onze omgeving. Wees hertog van Bendo-Netlar en je bent 'n ploert, wees graaf van Schernack en je bent 'n ploert, wees prins Torbessa en je bent 'n ploert, je bent hertog, prins of graaf en je bent altijd 'n ploert en je kan niet anders zijn dan 'n ploert, want je bent opgevoed om 't te wezen. Jagen, paardrijden, de vier mennen, goed Fransch spreken, een quadrille dansen, 'n goeie buiging maken en de rest, en dat is onze opvoeding. Andere menschen, die geen titels hebben, te verachten, dat hoort er ook nog bij. Van onze geboorte af zijn we in handen van vreemden, die ons corrupteeren, die ons leeren onze ouders te verachten, terwijl diè ons leeren verachten, die ons opvoeden. Waarachtig de jongens in het Werkhuis krijgen 'n betere opvoeding dan wij.'

Veel later, wanneer Lucius een walg heeft van de politiek, waarmede hij zich heeft ingelaten, hooren wij hem in een gesprek met zijne moeder.

'En ik, die meende recht te hebben tegen ploerten te strijden, ik was zelf een ploert zonder het te weten!' riep hij.
'Ik weet niet,' antwoordde zijn moeder, opnieuw de hand naar hem uitstekende om hem aan haar zijde te doen nederzitten, ik weet niet wat je met dat woord bedoelt, maar wanneer het beteekent de menschen, die deel nemen aan het actieve leven, en wanneer je wilt zeggen dat ieder die daaraan deelneemt, of hij wil of niet verleid wordt tot handelingen, die een man van eer slechts gedeeltelijk of in 't geheel niet kan goedkeuren, dan heb je gelijk. Ploerten, noem je ze? Maar in het actieve leven is er altijd een ploert meer dan men denkt... Het werkzame leven is een groote stroom, waarin alle arbeid, elk streven uitvloeit, maar hij die zich

> in dien stroom waagt, wordt voortgedreven, dikwijls daar waar hij niet wil gaan en verder dan hij wil gaan...
> ‘De ploerten zijn van heel het actieve leven. Wie geen ploert wil wezen, moet daaraan niet mee doen.’

En eindelijk aan het einde van het boek, wanneer Lucius, bitter teleurgesteld, zijn machteloosheid inziet, wanneer hij de anderen die den oorlog wilden, die de vrijheidshelden vermoordden, de vrouwen en kinderen mishandelden, de hoeven verbrandden, ziet triomfeeren, dan weer moeten wij het, nu uit zijn mond, vernemen:

> ‘Eer, roem en overwinning zij zijn het deel van de ploerten, en zij die dat niet zijn, leggen zich neder in den dood, of trekken zich terug in de eenzaamheid, waar zij dan voortgaan te doen wat hun hand te doen vindt, wijl zij niet verder kunnen, zonder hoop op erkenning, zonder verwachting van heil.’

Door drie verschillende personen, door den ongelukkigen hertog, door de beminnelijke moeder van Lucius, die haren man zich heeft zien verrijken door knoeierijen in den handel, en door den edelmoedigen Lucius zelf, den held van het boek, worden dus de adelstand, de mannen aan het roer, de deelnemers aan het actieve leven in zijn wijdste beteekenis, als ploerten bestempeld en gevonnist, en dat zal dan de beteekenis moeten zijn van den roman van Maurits Wagenvoort. De mooie rol blijft aan de droomers. Wel te verstaan, niet aan de droomers van de daad, gelijk zij in den roman van dien naam van dezen zelfden schrijver zijn ten tooneele gevoerd, maar aan hen die zich terugtrekken uit het actieve leven ‘waarin enkel de gewetenlooze kan overwinnen’, en zich afzonderen ‘in hun contemplatie om van dier hoogte uit te zien naar den zich aankondigenden dageraad’, zooals het slot van het boek luidt.

Een deel van zijn leven had graaf Lucius Dincroft reeds doorgebracht, afgezonderd van het actieve leven. De jonge man, de beschrijving van wiens leven en levensopvatting een episode, maar zeker de belangrijkste en omvangrijkste van dezen roman uitmaakt, is dichter en heeft in zijn gedichten, die hij schreef ‘in een nooit ontmoedigd zoeken naar den juisten woordklank van zijn denken en voelen’, vorm trachten te geven aan zijne droomen van liefde en toewijding; maar bovendien geldt zijn ‘contemplatie’ een jong meisje, Henriette Selden, die met haar blinden vader en een tante

woont en een winkel van kantoorbehoeften houdt. Het is, evenals in *De Droomers* met Mlle. Malise, een liefelijke idylle, hier met een huwelijk eindigend, en waarvan het enkel jammer is, dat de schrijver ze bouwt op een vroom bedrog, waarvan de onwaarschijnlijkheid in het oog springt. Lucius doet zich namelijk bij de familie Selden voor als de secretaris van Graaf Dincroft en kan dat, niettegenstaande er van den dichter Dincroft portretten in den handel zijn, jaren lang volhouden, doordat Henriette, om niet het gevaar te loopen in hare illusie ten opzichte van den dichter Dincroft verstoord te worden, nooit een portret van hem heeft willen zien! Gelukkig dat deze onwaarschijnlijkheid door de teekening van het gezin van den blinden organist wordt vergoed. Is de vinding van dezen blinde, die verder en scherper ziet dan al de zienden om hem heen en hun den weg wijst die de menschheid te gaan heeft, al niet nieuw, aantrekkelijk is zij wel. Men luistert gaarne naar den beminnelijken man, wanneer hij tegenover Lucius' ontmoedigde levensbeschouwing zijn geloof in de toekomst stelt, in de toekomst, die ondanks en zelfs met behulp van hetgeen ‘de ploerten’ deden - om hen nu maar zoo te blijven noemen - meer goedheid, meer liefde, meer geluk aan de menschheid schenken zal.

Onder het schrijven van deze kroniek het boek nog eens doorbladerend, valt mijn aandacht op bladzijde 214 van het eerste deel, waar gesproken wordt van zekeren Dr. Metenten, den hoofdredacteur van het onafhankelijke Oëralische blad *De Morgenpost*. Van dezen heer wordt gezegd, dat hij is een man met veel talent, die begonnen is met een roman uit het klein-burgerlijke leven, die succes heeft gehad. ‘Maar’ - zoo lees ik dan verder - ‘in andere werken had hij politiek-romantische dingen geschreven, ook goed, maar dat wouên de lui uit de tijdschriften absoluut niet hebben. Zij hadden hem eenmaal geclassificeerd in het kleinburgerlijke, en daar mocht hij niet uitkomen. Hij kwam er toch telkens uit, en dus deugden zijn politieke romans niet. Bij elk boek, dat hij uitgaf, werd hem zijn talent voor het klein-burgerlijke voorgehouden, bestraffend, vermanend, met schampscheuten op zijn ongezonden lust om dingen te schrijven, waarvoor de oomes getuigden dat hij geen talent had. “Maar 't kan 'm geen snars schelen,” zei Pars, die met zijn souvereine geringschatting van

alles wat naar critiek stonk, er plezier in had, wanneer de anderen er ook den neus voor optrokken.'

Ik had het voornemen nog het een en ander over *De Ploerten* tezeggen, maar deze bladzijde wilde mij maar niet uit de gedachte. Ik herinnerde mij dat Wagenvoorts roman min of meer een roman *à clef* is en dat dus met Dr. Metenten, 'de oomes' en 'de lui uit de tijdschriften' wel eens op bepaalde personen gedoeld kon worden. Toen, het slot van mijn kroniek over *De droomers* in den October-*Gids* van 1900 overlezende, schrikte ik op, en, al las ik ook in het bovenaangehaalde dat het Dr. Metenten 'geen snars schelen kan' wat 'de oomes' van hem zeggen, en al bleek er mij uit dat hij behoort tot die menschen, die in critiek dien eigenaardigen geur speurendien men ook aan eigen lof toeschrijft, mijn plezier was er af.

Ik besloot daarom aan deze bespreking een einde te maken, en meen dit niet beter te kunnen doen dan op deze wijs:

De heer Maurits Wagenvoort heeft veel talent; hij heeft politiek-romantische dingen geschreven, als *De droomers* en *De ploerten*, waarin dat talent bijzonder uitkomt.

Dat zinnetje heeft twee eigenschappen: ten eerste zegt het niets dat ik niet ten volle voor mijne verantwoording durf te nemen, en ten tweede kan het door den uitgever overgedrukt worden in advertenties of reclamebilletten onder: 'De Nederlandsche pers over *De ploerten*.'

Muzikaal overzicht.

Richard Heuberger. Musikalische Skizzen. (Leipzig, Hermann Seemann Nachfolger. 1901.)

De Duitsche musici (componisten, virtuozen enz.), die lust gevoeld hebben, zich ook op litterair gebied te doen gelden en het een en ander over hunne kunst, en wat daarmede in verband staat, ten beste te geven, hebben nogal eens de gewoonte om de opstellen, die zij in tijdschriften of dagbladen schreven, later in een of meer bundels te verzamelen en uit te geven.

Tot deze categorie van musici behoort ook Richard Heuberger, componist van opera's en andere muzikale werken.

In den bundel zijner muzikale schetsen, die mij onder de oogen kwam, vindt men mededeelingen van allerlei aard, de een van meer, de ander van minder belang, doch over het algemeen in aangenamen toon geschreven en hier en daar de zaken eens in een nieuw licht voorstellende.

Het eerste zijner opstellen heeft tot titel: ‘Ueber Operntexte.’

Nu, dat is een onderwerp, dat nogal eens in behandeling is gebracht, vooral waar het gold zijn afkeuring uit te spreken.

‘Ich weiss nicht, was sich unsere deutschen Dichter denken; wenn sie schon das Theater nicht verstehen, was die Oper anbelangt, so sollten sie doch wenigstens die Leute nicht reden lassen, als wenn Schweine vor ihnen stünden.’ - Zoo schreef Mozart in 1781 aan zijn vader.

Zoo erg is het ruim een eeuw na dato zeker nu niet, maar evenmin kan men zeggen, dat in onze dagen de operacomponisten

er zich over kunnen verheugen, aan de libretto-schrijvers een grooten steun te hebben.

Heuberger erkent, dat de componisten nog altijd reden hebben om dezelfde klacht als Mozart aan te heffen. De Duitsche dichters hebben het, behoudens een enkele loffelijke uitzondering, nog niet zoo ver kunnen brengen een in allen deele geschikt libretto voor een opera te leveren. Geven de librettoschrijvers blijk van tooneelkennis, kortheid in de uitdrukking en andere eigenschappen, die het libretto voor muzikale behandeling geschikt maken, dan ontbreekt meestal de *poëzie*. En levert de libretto-schrijver een echt *dichtwerk*, dan weet de operacomponist gemeenlijk niet, hoe hij het moet aanvatten, daar het bijna alle geschiktheid voor muzikale behandeling mist en de dichter blijkbaar alleen bezig is geweest met de gedachte aan de schepping van een dichtwerk, zonder zich om den toekomstigen componist te bekommeren.

Groote Duitsche dichters - zegt Heuberger, en hij haalt hier Goethe als voorbeeld aan - hebben zich meestal geen duidelijk begrip van het wezen en het vermogen der Muziek kunnen vormen en dit is over het algemeen nog zoo. Bij ervaring weet hij, hoe zulk een dichter over zijn medewerker, den componist, denkt. Hij beschouwt hem eigenlijk niet als zijn gelijke maar als een persoon, die een verzoek komt doen en aan wien hij voorwaarden kan stellen zooals hem goeddunkt.

Met die geringschatting van den componist gaat dan nog dikwijls gepaard een geringschatting van de groote moeilijkheden in de samenstelling van een opera-libretto. Daarvandaan komt het ook, dat er velen zijn, die nooit een degelijk tooneelstuk geleverd hebben en zich desniettemin voor volkomen bevoegd houden een libretto te schrijven. De beroemde romanschrijver Paul Heyse dacht zoo niet. Hij schreef eens aan een vriend, die nog nooit iets voor het tooneel geleverd had en nu een operalibretto wilde schrijven: En ge wilt met het moeilijkste beginnen?

Bij de keuze van de stof vertoonen zich reeds de eerste moeilijkheden. Geheel afgescheiden van de met de mode en met de algemeene tijdsomstandigheden steeds wisselende meeningen omtrent het deugdelijke van een onderwerp, is elk goed theaterstuk niet terstond als operatekst te gebuiken. Wel zijn er bijna geen bruikbare theaterstukken die niet tot opera omgewerkt zijn, maar

het meerendeel der pogingen in deze richting heeft doen zien, hoe slecht de uitkomst daarvan is, daargelaten nog dat soms door samenwerking van onderwerp, librettist en componist geen van drieën eenig effect te weeg brengt.

Heuberger bespreekt ook de veranderingen, die de smaak ten opzichte der opera-onderwerpen in den loop der tijden ondergaan heeft.

Daar de eerste pogingen om een operavorm vast te stellen eigenlijk slechts op te vatten zijn als een onderdeel van het streven om den dramatischen stijl der oudheid (der Grieken) weder in het leven te roepen, zoo is het natuurlijk, dat deze pogingen met behulp van antieke onderwerpen werden aangewend.

In 1594 werd in de woning van Jacopo Corsi te Florence de eerste kleine opera *Daphne* (tekst van Rinuccini, muziek van Peri en Caccini) opgevoerd, waarop in 1600 de *Euridice* van Peri en *Rapimento di Cefalo* van Caccini volgden.

Gedurende langen tijd werden nu de mythologische personen, de helden der Grieksche en Romeinsche geschiedenis, de aantrekkelijkste figuren uit het Oude Testament zingend op het tooneel gebracht. Minerva, Thetis, Danaos, Odysseus, Dido, Orestes, Oedipus, Themistocles, Krösus, Sulla, Artaxerxes, Mithridates enz. waren op het tooneel evenzoo thuis als Noach, Abraham, Salomo, Jephtha, Mozes, Judith, Kaïn en Abel, David, Jozef enz.

De dertigjarige oorlog en de oorlogen tegen de Turken deden hun invloed op de Duitsche litteratuur en derhalve ook op de operateksten gelden. Men kreeg tyrannen- en heldenopera's. Daarop kwam de uit Italië overgewaaide *Opera seria* met hare coloratuur en haar onbeduidende onderwerpen en teksten.

Met Gluck en Mozart kwam, althans tijdelijk, verbetering in den toestand, maar na het doorgestane leed tijdens de revolutie en de Napoleontische oorlogen had men behoefte aan verademing en wendde de smaak zich tot de door hare muziek geestige doch overigens banale opera's van Rossini.

Toch was de geest niet overal verslapt en vonden opera's als *Fidelio* van Beethoven en *Freischütz* van Weber warme voorstanders, voornamelijk onder hen, die het Italiaansche en Fransche *régime* op muzikaal gebied moede waren.

In Frankrijk schreef destijds Rossini zijn opera *Guillaume Tell*,

Auber zijne *Muette*. Beide kunnen als voorboden der Juli-revolutie opgevat worden en werden niet alleen in Frankrijk maar ook in Duitschland met geestdrift ontvangen.

In laatstgenoemd land doken de zoogenaamde ‘kapelmeester-opera's’ op, die hunne onderwerpen naar het voorbeeld van Weber, of wel onder den invloed der romantische litteratuurrichting en Raimund's theaterstukken, veelal aan de Sage en het geestenrijk ontleenden.

Meyerbeer componeerde in Frankrijk zijne groote historische opera's, die eveneens spoedig den weg naar Duitschland vonden.

Toen verscheen in 1843 *Rienzi* van Wagner. Bij dezen meester zijn het weder de Sage en het heldendicht, die de onderwerpen voor het muziekdrama leenen.

Het uit onzen tijd dagteekenende Verisme der Italianen heeft niet nagelaten zijn invloed op de Duitsche opera uit te oefenen. De *Cavalleria rusticana* van Mascagni en de *Mala vita* van Giordano hebben in Duitschland navolgsters gehad. Van langen duur is die invloed echter niet geweest.

Aan het slot van zijn opstel breekt Richard Heuberger een lans voor opera's, die een modern onderwerp hebben en waarbij de vertolkers in modern kostuum optreden. Hij verwondert er zich over, dat dit slechts bij uitzondering geschiedt. Er zijn maar een paar opera's (o.a. *l'Eclair* van Halévy en *Der Fledermaus* van Offenbach) waarin dit het geval is.

Bij de première van de opera *Traviata* van Verdi waren de zangers en zangeressen in salon-kostuum, doch dit maakte zulk een slechten indruk, dat het stuk werd uitgefloten. Het beviel eerst, toen men zijn toevlucht weer nam tot het tooneelkostuum.

‘Mag es die besonders tiefe Wirkung der Musik auf das Gemüt sein - zegt Henberger - aber im Schauspiel hat man sich längst daran gewöhnt, diesen, auf der Opernbühne als Ausnahme geitenden Zustand als den gewöhnlichen zu betrachten. Ich bin der Meinung, dass es für das moderne Musikdrama von hohem Werte wäre, wenn einmal der zur Zeit bestehende Kostümzwang gebrochen und eine liberalere Ansicht in dieser Sache durchdringen würde.’

Mij dunkt, dat men niet zoo algemeen moet spr*e*ken. Alles hangt af van het onderwerp, dat men voor zijn muziekdrama kiest. Staat dit onderwerp met onzen tijd in verband, welnu dan is er

niets tegen dat men de tooneelkostumes met dien tijd in overeenstemming brengt. Waar het op aan komt, dat is niet te vergeten, dat de muziek een ideale taal is, en haar niet te gebruiken voor iets wat niet geïdealiseerd kan worden. Dat is hoofdzaak; de kostuumquestie is bijzaak.

In het tweede artikel behandelt Heuberger de vraag, wat Richard Wagner's voorbeelden zijn geweest voor de onderwerpen van sommige zijner drama's, m.a.w. uit welke bronnen hij daarvoor geput heeft.

De ervaring heeft geleerd, dat de beste dramatische stukken geput zijn uit oudere, telkens weder te voorschijn tredende stoffen, ja zelfs menigmaal uit reeds voorhanden maar niet tot de uiterste volkomenheid gebrachte tooneelstukken. Dit is o.a. het geval met bijna alle drama's van Shakespeare, met Goethe's *Faust*, met Mozart's *Don Juan*, enz.

Zoo zijn ook Wagner's meesterwerken niet onmiddellijk uit het brein van hun schepper voortgekomen, maar knoopen zij aan oudere werken aan en hebben zij door nieuwe bewerking en door verbetering den vorm verkregen waarin zij thans te recht de bewondering van de geheele wereld opwekken.

Dit is o.a. het geval met *Der fliegende Holländer, Tannhäuser* en *Die Meistersinger von Nürnberg*.

Uit Wagner's autobiographie weten wij, dat zijn ‘intieme kennismaking’ met den Vliegenden Hollander op zijn zeereis van Riga naar Engeland geschiedde. ‘Daarbij - zegt hij - maakte ik ook kennis met de eigenaardige behandeling dezer Sage door Heinrich Heine. Vooral de door Heine aan een Hollandsch gelijknamig tooneelstuk ontleende behandeling der verlossing van dezen Ahasverus van den Oceaan gaf mij alles aan de hand om deze Sage als onderwerp voor een opera te bezigen. Ik besprak dit met Heine, maakte een ontwerp en gaf dit aan den heer Léon Pillet.’ (Pillet was directeur der Groote Opera en Wagner was hem door Meyerbeer aanbevolen, om voor die instelling een opera te componeeren.)

Van dien Franschen Vliegenden Hollander kwam niets. Wagner verkeerde in grooten geldnood en liet zich, tegen betaling van een zekere afkoopsom, door Pillet overhalen, het ontwerp aan hem af te staan. Pillet liet er nu door den dichter Paul Foucher een libretto van maken en droeg de compositie daarvan op aan zekeren

Dietz (of Dietzsch) die de opera spoedig klaar had. Den 9den November 1842 werd deze ‘Vaisseau fantôme’ voor de eerste maal in Parijs gegeven en maakte fiasco.

Terwijl Foucher en Dietz bezig waren met de ‘verknoeiing van de schoone fabel’ (zooals Heine zich uitdrukte) schiep Wagner, niet ver van hen (in Meudon) en onder bitteren nood, zijn Duitschen ‘Fliegenden Holländer.’ In zeven weken was de geheele opera gecomponeerd.

De Sage, zooals Heine die in de ‘Memoiren des Herru von Schnabelewopski’ vertelt, luidt in groote trekken aldus:

‘Er zijn wederom zeven jaren verloopen, de arme Hollander is het eindelooze omzwerven moede als nooit te voren, gaat aan land, sluit vriendschap met een Schotschen koopman, dien hij ontmoet, verkoopt hem diamanten.... en als hij hoort, dat deze een mooie dochter heeft, vraagt hij haar ten huwelijk.

In de woning van den koopman wacht het meisje haar bruidegom. Zij ziet eerst naar een groot oud portret dat in het vertrek hangt en een knap man in Spaansch-Nederlandsch kostuum voorstelt. Het is een oud erfstuk, een getrouw afbeeldsel van den Vliegenden Hollander, zooals men hem honderd jaar geleden in Schotland heeft gezien, in den tijd van Koning Willem van Oranje.

Als nu de werkelijke Vliegende Hollander binnentreedt, schrikt het meisje, maar niet uit vrees. Ook de Hollander is getroffen bij den aanblik van het portret. Wanneer men hem zegt, wien het voorstelt, weet hij evenwel den argwaan van zich af te weren, en onwillekeurig in een weemoedigen toon vervallende, beschrijft hij, hoe “Mijnheer” op de onmetelijke watervlakte het meest ongehoorde lijden te verduren heeft en ook de dood niets van hem wil weten. En wanneer hij dan naderhand vraagt: Katharina, wilt gij mij trouw zijn? antwoordt zij vastberaden: Trouw tot in den dood.’

Het slot van het stuk is het tooneel, waar op een hooge klip in zee de vrouw van den Vliegenden Hollander in vertwijfeling de handen wringt, terwijl op zee, op het dek van zijn spookachtig schip, haar ongelukkige gemaal staat. Hij bemint haar, bekent wie hij is en welk een verschrikkelijke vloek op hem rust. Zij echter roept met luider stem: ‘Ik ben u trouw gebleven tot op dit oogenblik,’ stort zich in zee, de Hollander is gered en wij zien, hoe het spookschip in de diepte der zee verzinkt.

Ook de oorzaak van den vloek is dezelfde De Hollander zwoer eens dat hij, trots een hevigen storm, een kaap zou omzeilen, ‘al zou hij ook tot aan den jongsten dag moeten zeilen.’ De duivel hield hem bij het woord. Hij moet tot aan den jongsten dag op zee rondzwerven, tenzij hij door de trouw eener vrouw verlost wordt.

Wagner vond alzoo de stof voor zijn ‘Vliegende Hollander,’ gelijk Heine zegt, bijna kant en klaar voor een tooneel-drama. Hoe men niettegenstaande dat, die stof bederven kon, hebben de heeren Foucher - Dietz bewezen. Wat een genie daarvan wist te maken, heeft Richard Wagner getoond.

Ook de stof voor zijn opera *Tannhäuser* heeft Wagner in zekeren zin reeds bereid gevonden. Reeds Carl Maria von Weber had er een oogenblik aan gedacht, van de ‘Tannhäuser-Sage’ (die de gebroeders Grimm in hun werk ‘Deutsche Sagen’ vertellen) een opera te maken. In 1814 had Clemens von Brentano van de legende een operatekst vervaardigd en dezen wilde Weber voor zijn werk gebruiken. Brentano had Weber in Augustus van dat jaar deze nog weinig bekende sage verteld en terstond zag de geniale componist in, hoe geschikt de stof voor muzikale bewerking was. Het kwam bij Weber echter niet tot een uitvoering van zijn plan; om welke redenen is niet bekend.

Het kan zijn dat Wagner later van Weber's weduwe iets vernomen heeft omtrent het bestaan van dit ontwerp van Brentano, doch invloed op zijn eigen bewerking der Tannhäuser-sage kan dit onmogelijk gehad hebben. In zijne ‘Mittheilung an meine Freunde’ verhaalt hij, dat toen hem in Parijs het Duitsche volksboek van *Tannhäuser* in handen kwam, hij zich het middenhoogduitsche gedicht van den ‘Sängerkrieg’ verschafte, bij welke gelegenheid hij meteen op de ‘Lohengrin-sage’ stiet. Hij kende trouwens de Tannhäuser-sage reeds vóór zijn eerste verblijf te Parijs, en wel uit Tieck's gedicht en Hoffmann's novelle ‘Der Kampf der Sänger,’ in welke novelle hij, (volgens zijn eigen opgave in bovengenoemde ‘Mittheilung’) de verbinding van Tannhäuser met den Zangerswedstrijd reeds aantrof.

Zeer teekenend voor de geheel andere omstandigheden waaronder Hoffmann en Wagner schiepen, zijn twee grondtrekken hunner gedichten. Bij Hoffmann is de vrouwelijke hoofdpersoon - in

Wagner's opera *Elisabeth* - een gravin Mathilde, de jonge weduwe van den in hoogen ouderdom gestorven graaf Kuno von Falkenstein, de schoonste vrouw aan het hof van landgraaf Hermann, en de man, dien zij liefheeft, is Wolfram von Eschenbach. Tannhäuser (hier heet hij Heinrich von Ofterdingen) heeft slechts in zooverre invloed op het leven der jonge vrouw, dat hij een tijdlang door zijne hartstochtelijke zangen indruk op haar maakte en daardoor voor de teedere liefde van Wolfram gevaarlijk wordt. Eindelijk behaalt echter de standvastige liefde van Wolfram de overwinning en moet Tannhäuser het veld ruimen. Dat is nu zeker romantisch, maar toch geheel iets anders dan in Wagner's werk, waarin de verhouding tusschen Elisabeth en Tannhäuser veel meer is dan een eenvoudig minnarijtje. Bij Hoffmann is de belangstelling van Mathilde voor Wolfram een zeer alledaagsche, de Wagnersche Elisabeth daarentegen is door den hartstocht van Tannhäuser diep getroffen en zij volbrengt als het ware haar levenstaak door den stoutmoedigen zanger te beminnen en voor zijn heil aan deze liefde te sterven.

Een groot onderscheid tusschen de beide werken ligt in de wijze, waarop het booze beginsel er in vertegenwoordigd is. Wagner volgt hierbij het oude Volkslied en vertoont ons zijn held als minnaar van de Godin der Liefde; bij Hoffmann ontvangt Heinrich von Ofterdingen van een boozen geest een boek met gedichten van den zanger Klingsohr, van wien het gerucht loopt dat hij zich met tooverkunsten ophoudt. Uit deze lectuur schept Heinrich zijne liederen, die daardoor aanstoot vinden bij het vrome Zangersgilde op den Wartburg.

Theodor Hoffmann heeft nog op een ander werk van Wagner invloed gehad (ten minste voor zoover er hier van invloed sprake kan zijn), en wel door zijne novelle ‘Meister Martin der Küter, und seine Gesellen’, die Wagner voor den geest gezweefd moet hebben bij de conceptie zijner *Meistersinger von Nürnberg*, want de meester was in zijne jonge jaren een ijverig lezer der werken van Hoffmann.

Ook Lortzing's opera *Hans Sachs* kan men eenigszins als een voorloopster der *Meistersinger* beschouwen. Althans twee typen vindt men daarin, die ook in de Meistersinger voorkomen, namelijk de domme raadsheer Eoban (Beckmesser) en de leerjongen Görg

(David). Daarentegen zijn de Sachs van Lortzing en die van Wagner zoo uiteenloopend mogelijk. Bij Lortzing trad Sachs als tamelijk jeugdige minnaar op, terwijl Wagner Sachs voorstelt als een man van rijperen leeftijd, die de ‘Sturm-und Drangperiode’ reeds achter den rug heeft, en daardoor schitterend bewijst, hoe ver men in een gezongen drama in de karakteristiek der personen gaan kan, zonder de muziek geweld aan te doen of het voortschrijden der handeling al te groote hindernissen te bereiden.

Het door Lortzing verzonnen motief, dat Eoban (Beckmesser) wederrechtelijk in het bezit van een gedicht van Sachs geraakt en zich door het zingen daarvan in tegenwoordigheid van het volk blameert, heeft daarentegen Wagner, gelijk bekend is, in zijn tekstboek overgenomen.

Degenen die lust hebben, het tekstboek van Lortzing's opera door te lezen, zullen daarin nu en dan overeenkomst met Wagner's *Meistersinger* ontdekken.

Heuberger geeft ten slotte nog een paar tekstgelijkenissen aan, die zich, gelijk hij zegt, ‘wie verbindende Geistesfäden von der altmodischen Oper Lortzing's zu den herrlichen Meistersingern von Nürnberg hinüberspinnen.’

In het eerste bedrijf van ‘Hans Sachs’ springen een enkelen keer de gezellen van hun arbeid op en ruimen het gereedschap op, waarbij zij zingen:

> Feierabend! Feierabend!
> Erquickend nur und labend
> erscheinst du....

Waarbij men denkt aan de woorden in het koor der leerknapen:

> Johannistag! Johannistag!

en meesters Pogners's woorden:

> 's ist mild und labend.

Evenzoo vinden wij in het werk van Lortzing een voorlooper van den heerlijken monoloog van Sachs in het tweede bedrijf der ‘Meistersinger’. Sachs wil de schoenen, die hij aan meester Brass beloofd heeft, afmaken, houdt echter spoedig op en laat zich aan zijne gedachten over.

Ook een scène als tusschen Beckmesser en Sachs in het tweede bedrijf der ‘Meistersinger’ komt in Lortzing's opera voor, doch

hier is zij tusschen Eoban en den leerjongen Görg en niets anders dan een komieke scène, die de vergelijking niet kan doorstaan met het karakteristieke en humoristische beeld, door Wagner gegeven.

Ook naar het model voor de aanspraak van Pogner (eerste bedrijf der 'Meistersinger') behoeft men niet lang te zoeken. Het is in Lortzing's opera de aanspraak van Steffens aan de burgers:

> So hört den wichtigsten Entschluss,
> den ich euch jetzt verkünden muss
> Zu Nürnberg's Wohl und Wehe.
>
> Doch wünsche ich, dass dann zum Lohn
> auch meinen künftigen Schwiegersohn
>
> Der Ehrenkranz mög 'zieren.
>
> Wir ziehen drauf gesammt im Chore
> Hinaus vor Nürnberg's schöne Thore
>
> bei Tanz und Sang beim Becherklang.

Lortzing eindigt zijn opera met een gezang aan het Duitsche vaderland. Ook Wagner laat zijn Sachs gewichtige woorden over Duitschland zeggen. Dat woord en toon bij Wagner hooger, machtiger klinken dan bij Lortzing, is, afgezien van zijne zooveel hoogere begaafdheid, niet te verwonderen. De dertig jaren, die tusschen het ontstaan van *Hans Sachs*, en van *Die Meistersinger* liggen, zijn niet spoorloos aan het bewustzijn van den Duitschen kunstenaar voorbij gegaan.

Aan het slot van zijn artikel spreekt Heuberger de hoop uit, dat men hem niet van vitterij beschuldige, wijl hij het licht heeft doen vallen op het verband tusschen Wagner en hen, die in zekeren zin als zijne voorbeelden kunnen beschouwd worden. De waarde der werken van den grooten meester wordt er niet minder door, wanneer men ziet, hoe hij uit het kleine het groote geschapen heeft en hoe hij door zijn machtig genie het geringste wist te verheffen.

In een ander opstel van dezen bundel spreekt Heuberger over hetgeen hij noemt 'Der Krach der Italienischen Oper'.

Het artikel (dat al bijna 6 jaar geleden geschreven is) is een soort van philippica tegen de moderne richting in de Italiaansche

opera-muziek, vertegenwoordigd door Mascagni, Leoncavallo e.a.

De 17de Mei 1890, - zegt Heuberger - de dag waarop de première van Mascagni's *Cavalleria rusticana* plaats had, is de geboortedag van de nieuwste Italiaansche Opera-mode.

Uit een prijsvraag van den Italiaanschen muziekuitgever Sonzogno kwam de opera in één bedrijf te voorschijn en van hem kwam ook de reclame, die ten behoeve van dat product gemaakt werd. Die reclame werd met handigheid, niet alleen over Italië, maar ook over Duitschland en Oostenrijk uitgebreid en vooral ter gelegenheid van de toenmalige Weener muziek- en theater-tentoonstelling werd daarvan druk gebruik gemaakt.

Aanvankelijk konden zich Sonzogno en Mascagni over den loop der zaken niet beklagen. Nog in December van genoemd jaar werd de *Cavalleria* voor de eerste maal buiten Italië opgevoerd, en wel in Pesth, onder leiding van Mahler (den tegenwoordigen directeur der Weener Opera). In het daarop volgende jaar veroverde het stuk van Mascagni reeds bijna alle tooneelen van Duitschland en Oostenrijk en voor het ‘Intermezzo’ uit deze opera kreeg Sonzogno zooveel navraag, dat hij met inspanning van alle krachten ter nauwernood aan die aanvragen kon voldoen.

In Weenen, waar de première den 20sten Maart 1891 plaats had, moest het stuk tot aan het einde van December van dat jaar nog 60 maal herhaald worden. Einde 1892 bracht men het tot de 100ste opvoering. In het seizoen 1893-94 daalde echter het cijfer der herhalingen reeds tot 18. Evenzoo ging het in Berlijn, waar de opera den 3den November 1892 bereids de 100ste reprise beleefd had.

Reeds de tweede opera, welke Mascagni, aangezet door zijn uitgever, in de wereld zond, *Amico Fritz*, had een veel moeilijker lot. In plaats dat het tekstboek, zooals bij de *Cavalleria*, de muziek ophief, hing het er als met lood aan. Wel volgden op de première in Rome (31 October 1891) in betrekkelijk korten tijd opvoeringen in de meeste steden, waar de *Cavalleria* met open armen was ontvangen, doch het succes dat aan enkele nummers der nieuwe opera's ten deel viel stond toch ver achter bij het succes van Mascagni's beroemd geworden eerstelings-opera. Weenen, dat in Maart 1892 met *Amico Fritz* kennis gemaakt had, vergenoegde zich in het eerste jaar met 20, in het derde met 7

opvoeringen. En op andere plaatsen werden deze getallen niet eens bereikt.

Sonzogno had intusschen niet stil gezeten en had zich in verbinding gesteld met een nieuwe ster aan den Italiaanschen componistenhemel: met Leoncavallo. Deze bekwame maëstro was verscheidene jaren kapelmeester in kleine Parijsche theaters en had bij die gelegenheid, zoowel den stijl der moderne fransche opéra comique (Delibes enz.) nauwkeurig leeren kennen, als ook voeling gehad met de fransche litteratuur. Hij geraakte bekend met den roman 'Bohême' van Henri Murger en het daarnaar vervaardigde tooneelstuk, alsook met het tooneelspel 'Tabarin' van Catulle Mendès, het voorbeeld van de opera *Pagliacci*, die den 21sten Mei 1892 te Milaan met buitengewoon succes gegeven werd. In de Weener muziektentoonstelling voerde de Sonzogno-troep den 18^{den} September 1892 deze opera ten tooneele, die inmiddels ook op andere Italiaansche tooneelen grooten bijval had gevonden.

Het Berlijnsche Hoftheater maakte de meeste haast met het verkrijgen van dit nieuwe voor de kas voordeelige stuk. Reeds den 5^{den} December 1892 had daar de Duitsche première der *Pagliacci* plaats. In Januari 1893 volgden Leipzig en Dresden en daarop een rij van Duitsche tooneelen (Keulen, Breslau, Darmstadt, Bremen, München); verder den 20sten Maart 1893 voor de eerste maal in Oostenrijk (te Innsbruck). Eerst nadat de Sonzogno-troep de opera in het Wiedener-Theater te Weenen herhaaldelijk, en wel met groot succes, gegeven had, besloot de directeur der Hofopera het werk ook daar te doen opvoeren. Dit geschiedde voor de eerste maal op 19 November 1893. Aan het einde van dat jaar hadden aldaar reeds 9 herhalingen plaats gehad. In het jaar 1894 verscheen de opera 27 maal op het répertoire der Weener Hofopera.

Sonzogno beproefde, behalve de reeds genoemde, ook nog andere dramatisch-muzikale werken, die bij hem uitgegeven waren, aan een succes te helpen, doch dit gelukte hem maar bij één, namelijk bij *Mala Vita* van Giordano, waarvan de première te Rome den 12^{den} Februari 1892 plaats had,

Groote verwachtingen bouwden de vereerders van het Verisme op de opera *Medici* van Leoncavallo, die den 9^{den} November 1893 te Milaan voor het eerst werd opgevoerd. Sonzogno had uit alle

landen theaterdirecteuren en journalisten uitgenoodigd die première bij te wonen. Het werk, dat zeer goed vertolkt werd, vond wel zeer veel bijval en het werd ook in het volgende jaar in verscheidene steden (Rome, Moskou, Neurenberg, Frankfort a/M, Berlijn enz.) opgevoerd, maar toch was het meer een hulde, aan den componist van *Pagliacci* toegebracht. Lang kon de opera zich niet staande houden.

Het voorbeeld der Italiaansche opera's in één bedrijf wekte in Duitschland tot navolging op. Hertog Ernst von Coburg Gotha schreef een prijsvraag uit voor zulk een opera, en er kwamen 124 manuscripten in, alle in der haast door Duitsche componisten vervaardigd en bijna alle naar het beroemde model der *Cavalleria*. Prijsgekroond werden *Evanthia* van Paul Umlauft en *Die Rose von Pontevedra* van Josef Forster, die beide den 30sten Juli 1893 op het theater te Gotha voor de eerste maal werden gegeven. Het schijnt dat deze opera's het effect gehad hebben, dat zij het prestige der moderne Italiaansche opera's sterk deden dalen. Door Duitsche producten moest het publiek eerst de oogen geopend worden.

De eerste gevolgen dezer reactie zou de meest bekende der Sonzognisten, Mascagni, het eerst ondervinden. Zijn opera *Ratcliff* werd einde 1894 in Italië met gering succes gegeven en heeft het in Duitschland slechts tot een paar opvoeringen gebracht; zijn *Silvano* werd den 25sten Maart van dat jaar te Milaan, tegelijk met den componist, uitgefloten. Door zulke slagen werden echter ook andere Italiaansche opera-componisten getroffen; zoo Spinelli met zijn *A basso Porto*, Puccini met zijn werkelijk belangwekkende *Manon Lescaut* e.m.a. En niet minder was dit het geval met de Duitsche componisten, die gemeend hadden, in de voetstappen hunner Italiaansche collega's te moeten treden. Men kon zeggen: de Mode is veranderd.

Waaraan was nu die periode van succes toe te schrijven? Heuberger is van oordeel, dat het ongekende, bijna zou men zeggen ‘zinnelooze’ succes der *Cavalleria rusticana* niet alleen te verklaren is door te wijzen op toeval, geluk, uitgevers-reclame enz. Er moet iets voorhanden geweest zijn dat den bodem bereidde.

En dan is dat, volgens *zijne* meening, de wensch van het publiek om eens uit te rusten van al den zwaren kost dien men in de groote tragedies, welke opera of muziekdrama genoemd worden,

opdischt en die voor hen, die van de muziek niet zoozeer een bepaalde studie gemaakt hebben, zwaar te verteren is.

Ook de ernst der tijden speelt daarbij een rol. Het publiek wordt door de toenemende ‘struggle for life’, door de invloeden van binnenlandsche en buitenlandsche politieke en sociale toestanden te veel van zijne ontvankelijkheid ontnomen, dan dat het zich in het theater nog opgewekt gevoelt om bijv. een tragische opera in vijf bedrijven aan te hooren en gedurende zoo langen tijd aan de muziek steeds aandachtig het oor te leenen. Daarom waren die uit Italië afkomstige stukken van betrekkelijk korten duur en die den *modernen* mensch vertoonen een tijdlang zoozeer gewild. Zal een tragisch stuk kans op succes hebben dan moet het pakkend en - kort zijn. Verga's prachtig drama (*Cavalleria rusticana*) voldoet aan die voorwaarden. Elke scène weegt tegen een bedrijf op, elk woord tegen eene scène van een stuk uit vroegeren tijd. Dat was het nieuwe van de *Cavalleria*, dat heeft haar voor een goed deel succes verzekerd.

De oververzadiging met drama's van Wagner is voornamelijk te weeg gebracht door het omvangrijke van den vorm en het vermoeiende dat in het genieten van zulke werken ligt. Het publiek heeft in het theater nimmer gaarne zwaren kost gehad. *Don Juan, Fidelio*, hebben in hun tijd slechts langzaam het burgerrecht verkregen. De *Meistersinger* evenzoo. En hoe welkom moet nu voor de loge-abonné's, ja voor allen, voor wie ook de meest edele inspanning toch altijd een inspanning blijft, een opera geweest zijn, die in 5 kwartier een pakkend drama te zien geeft en daarnevens deels schoone, deels aangrijpende muziek doet genieten?

Een vreemde redeneering, vooral van een componist van opera's! Ja, wanneer men alles met dien maatstaf meet, dan kan men volstaan met te zeggen: hoe korter een opera is, hoe beter. Het hangt er maar van af, wat men van het theater wil maken: een plaats, waar men voor een korten tijd verstrooiing en verpoozing van den een of anderen arbeid zoekt, of een plaats, waar men verheffing van den geest en werkelijk kunstgenot hoopt te vinden.

De groote fout van het Operatheater is, dat daar in het répertoire stukken worden opgenomen, die niet geschikt zijn om onvoorbereid te worden gehoord. Dit geldt voornamelijk van de werken van Wagner, althans van die, welke met *Tristan und Isolde* aan-

vangen. Én door hun omvang én door hun rijkdom aan muzikale gedachten passen zij niet in het kader der gewone opera-voorstellingen; zij behooren slechts onder buitengewone omstandigheden opgevoerd te worden. Ongelukkigerwijze zijn deze werken langzamerhand kas-stukken geworden; zij zijn voor de theater-directiën een bron van groote inkomsten; door hen zullen ze niet uit het répertoire verbannen worden, zoolang zij er profijt van hebben.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

November.
Kanaal-aanleg.

Een heel bont en uitgebreid programma bieden de laatst verloopen weken voor onze beschouwing aan. Interessante dooden: Li-hung-tchang, die China vertegenwoordigde in de oogen van Europa, en de graaf van Hatzfeld, ambassadeur aan het hof van St. James, wiens naam de herinnering verlevendigde aan den tijd, toen de sociaal-democratie in den persoon van Lassalle *salonfahig* was in gezelschap van de gravin Hatzfeld, zijn moeder, - belangrijke gebeurtenissen, als de bezetting van Mitylene door de Fransche vloot, het studenten-oproer in Athene, de onlusten op de landengte van Panama, de nederlaag der Tammany-hall-partij in New-York, - treflende voorvallen als de ongelukkige afloop van het duel te Insterburg, - groote vraagstukken die de gemoederen bezighouden als die over de vrijheid en integriteit van het academisch onderwijs in Duitschland, tengevolge der beroeping van Spahn tot professor aan de Universiteit te Straatsburg, - en onder alles doordreunend de langzaam voortschrijdende, al dieper en dieper in het leven van twee volken invretende, oorlog in Zuid-Afrika met zijn echo in het hart van de geheele beschaafde wereld, - het mag met volle recht een rijk menu worden genoemd dat de voorbijgegane twintig of dertig dagen der wereld hebben opgedischt.

Maak er een geheel van!

Maar dat is het onmogelijke gevraagd. Men hoort het brouwsel borrelen in den grooten ketel der geschiedenis, maar wie kan uit de bellen, die hier en daar aan het oppervlak rijzen en uiteen springen, met eenige zekerheid opmaken wat er gebrouwen wordt. Feiten zijn er genoeg om te observeeren, maar hun drift en hun richting in onderling verband te bepalen, wie zal het wagen?

Het is misschien verstandiger een enkele gebeurtenis na te gaan. Wanneer men haar doopceel in het verleden kan lichten, en de ontwikkeling kan volgen der politieke stemmingen die geleid hebben tot haar tegenwoordigen vorm in de gedachten en voorstelling der menschen, zoo heeft men ten minste een aanduiding en een bewijs van de groeikrachten, werkzaam op het huidige oogenblik.

Ik kies voor heden de onderhandelingen tusschen Engeland en de Vereenigde Staten gevoerd over den aanleg van het kanaal in Midden-Amerika, dat den Atlantischen en den Stillen Oceaan moet verbinden.

Onlangs (Washington, 18 November) kwam het bericht dat ter regeling der quaesties van den kanaalaanleg, een nieuw tractaat tusschen de beide mogendheden was gesloten, waarbij Engeland al zijn rechten, voortvloeiend uit het Clayton-Bulwer-verdrag van 1850, had opgegeven. (Een vorig tractaat, van 1900, evenals dit laatste naar de beide onderhandelaars het Hay-Pauncefote-verdrag genoemd, was door den Senaat der Vereenigde Staten, die de ratificatie der verdragen met het buitenland heeft, op het eind van 1900 zoo zeer gewijzigd dat Engeland het weigerde te erkennen.)

Het sluiten van de nieuwe overeenkomst, in deze maand November, ter vervanging van het voorgaand ontwerp van 1900, is het feit dat ik wil bespreken, en waarvan de beteekenis in het licht dient gesteld.

Hoe komt het dat de Vereenigde Staten met Engeland onderhandelen over de voorwaarden voor den bouw van een waterweg, die door gebied in Midden-Amerika loopt aan geen van beide partijen toebehoorend?

De reden ligt in het Clayton-Bulwer-tractaat van 1850.

Wij moeten een halve eeuw achteruit.

In 1850 bevonden de Vereenigde Staten zich in een periode

van expansie. Voor dien tijd was de Mississippi nog hun westelijke grens, maar toen hadden zij, bij het beëindigen van den oorlog met Mexico, Texas en Californië bemeesterd, en in het Noord-Westen hadden zij zich uitgestrekt naar Oregon. De groote toekomst lag voor hen in een pas geopend verschiet: de Stille Oceaan wees hun nieuwe paden van handel en macht en rijkdom. Maar zij moesten nog zelfs beginnen er met de hand naar te reiken.

Men dacht niet, op dien tijd, aan de mogelijkheid van een spoorverbinding tusschen de Oostelijke en Westelijke Staten; daarvoor scheen de wildernis van het Rotsgebergte onoverkomelijke bezwaren op te leveren. Dus moest de vereeniging, de band die Oost en West in geregelde gemeenschap bracht, zuidelijker gezocht worden, op de landengte van Midden-Amerika; de republieken daar: Nicaragua, Costa-Rica enz., zoo meende men, zouden een gemakkelijke prooi wezen.

Hier liet zich echter de macht van Engeland gelden.

Engeland had sinds het begin van de 19e eeuw in nauwe betrekking gestaan met de republieken van Zuid- en Midden-Amerika; het had hun onafhankelijkheid bevorderd en het dreef handel met hen. Het beschouwde ze als een tegenwicht tegen den anders overweldigenden groei der Vereenigde Staten. Want het had reden te vreezen voor die uitbreidingslusten van het jeugdige land, om der wille van zijn bezittingen in Canada en de West-Indiën. - Men bedenke dat Engeland toen, veel meer dan nu, zich een Amerikaansche mogendheid gevoelde. - Daarom bevestigde het zijn positie in Midden-Amerika en greep post in de nabijheid, op de grenzen van Nicaragua, daar de republiek van Nicaragua, met haar meeren en haar rivier op de landengte tusschen Noord- en Zuid-Amerika, het begeerlijkste voorwerp voor de Vereenigde Staten was tot het verkrijgen van een verbindingsweg tusschen Oost en West.

Een oorlog dreigde tusschen de beide Staten, om het conflict van belangen en daden op te lossen.

Maar geen van beide regeeringen had zin in een openlijke breuk, en het gevolg was het tot stand komen van het Clayton-Bulwer-tractaat (1850).

Noch Engeland, noch de Vereenigde Staten, zoo bepaalde de

overeenkomst, zullen hun macht uitbreiden over de republieken van Midden-Amerika, onder geen voorwendsel, welk ook, van verbond of bescherming.

Evenmin zullen zij uitsluitend contrôle zoeken over het bedoelde scheepvaartkanaal of daarbij versterkingen ter beheersching van den weg aanleggen, maar elkander de onzijdigheid van het kanaal waarborgen en gezamenlijk hulp geven aan de kanaalmaatschappij die het zal bouwen.

Zoo luidden in hoofdzaak de artikelen.

Engeland had daarbij zijn wensch verkregen: het tractaat verhinderde de expansie der Vereenigde Staten. In Noord-Amerika daarentegen voelde men het dadelijk als een nederlaag, en daarom hield men het ook meer voor een wapenstilstand dan voor een duurzamen vrede: de betrekkingen met Engeland verbeterden er niet op....

Maar wat gebeurde er al niet in de kort daarop volgende jaren om de aandacht der Vereenigde Staten van Midden-Amerika en het Nicaraguakanaal af te trekken?

Eerst kwam de burgeroorlog tusschen Noord en Zuid, dan de arbeid der consolidatie van het wijd uitgegroeide land, en de aanleg der groote spoorweg-verbindingen van Oost en West. Een kanaal in Middel-Amerika was geen hoofdvereischte meer.

Maar toen door de Panama-plannen van de Lesseps de gedachte aan een waterweg tusschen de beide Oceanen weer werd verlevendigd, beschouwde men het Clayton-Bulwer-tractaat als een afgedane zaak. In 1880 begint men den omkeer van de publieke opinie te bespeuren. ‘Wij hebben Europa vrijgelaten bij het doorgraven der landengte van Suez,’ zoo kan men die meening formuleeren, ‘wat heeft nu de oude wereld zich te moeien met ons werk in Midden-Amerika! Wanneer Engeland zich zijn weg door de Middellandsche Zee naar Indië wil verzekeren, het ga zijn gang, maar laat het ons hier niet de wet komen stellen, wanneer wij een doortocht maken van den eenen Oceaan naar den anderen. Wij zijn mans genoeg om niemands garantie noodig te hebben voor de neutraliteit van den waterweg; daarvoor zullen wij zelf zorgen.’ (Circulaire van Blaine aan de Europeesche mogendheden van 24 Juni 1881.)

Eerst de oorlog met Spanje echter gaf practisch gewicht aan de kanaalquaestie. Men had toen het gevaar leeren inzien van de

onbeveiligdheid der kusten, en het groote voordeel begrepen van een korten weg voor de oorlogschepen naar de Westkust. De reis rond het zuidelijk eind van Zuid-Amerika duurde een eeuw te lang.

In '98 en '99 brak de overtuiging zich baan dat men het werk van het kanaal niet langer moest overlaten aan particuliere maatschappijen, - de Staat moest het ter hand nemen en - zich krachtig toonen tegenover Engeland wanneer het als woordvoerder van den handel der Oude Wereld op de handhaving van het tractaat van 1850 stond.

Die stemming, die volkswil, zooals hij zich duidelijk uitsprak in het Huis der Vertegenwoordigers, had de onderhandelingen ten gevolge tusschen den secretaris Hay en Pauncefote, den Engelschen gezant. Nu moest uitgemaakt of het kanaal zou zijn een weg voor den algemeenen wereldhandel, in vredes- en oorlogstijd gelijkelijk bevaarbaar voor alle volken, onder waarborg van de Vereenigde Staten en Engeland te zamen met wie der overige mogendheden zich daarbij wilde voegen, - of dat het zou wezen een nationale waterweg van de Vereenigde Staten en onder hun controle, ten behoeve in de eerste plaats van hun belangen in oorlogs- en vredestijd.

Tot algemeene verwondering in Amerika was het tractaat dat in 1900 tot stand kwam en aan den Senaat ter ratificatie werd aangeboden, geheel opgesteld in internationalen zin. Wat de neutraliteit en haar waarborgen betreft hield het zich aan de strekking van de gehate Clayton-Bulwer-overeenkomst.

Nog eens had Engeland, of liever de Anglo-Amerikaansche partij, de overwinning behaald. Maar de Senaat zond het tractaat terug aan de regeering met amendementen die het een geheel tegenovergestelde beteekenis gaven (December 1900).

En hoewel Engeland eerst weigerde de wijziging over te nemen, heeft het nu in hoofdzaak toegegeven, bij het nieuwe tractaat.

Want dit bepaalt dat de Clayton-Bulwer-overeenkomst definitief wordt opgeheven, en dat de Vereenigde Staten alleen de controle over het kanaal zullen uitoefenen en voor de neutraliteit zullen zorgen.

Geen bepaling werd gemaakt omtrent de versterkingen bij het kanaal aan te leggen. Het beduidt dat de Vereenigde Staten in dat opzicht de vrije hand zullen hebben, evenals zij in oorlogstijd de door hen gewenschte maatregelen kunnen nemen.

Daar staat alleen tegenover dat Amerika verklaart zijn eigen handelsschepen niet te zullen bevoordeelen - als namelijk de Senaat, die 2 December a.s. bijeenkomt, hierin geen verandering voorslaat.

Zoo hebben de Vereenigde Staten hun wil doorgedreven en internationaal laten erkennen; zij gevoelen zich niet als leden van de groote gemeenschap der volken, die in die gemeenschap willen opgaan; zij houden zich apart om de anderen te kunnen domineeren, en Engeland, dat vroeger als een meerdere sprak, moet toegeven en toegeven om toch maar de goede vriendschap te bewaren.

B*.

Bibliographie.

Aucassin et Nicolette, chante-fable du XIIème siècle, mise en français moderne par Gustave Michaut, avec une préface de Joseph Bédier, Librairie Fontemoing, 4, rue Le Goff.

Volledig kan ik den titel van dit aardige boekje niet afschrijven. Want, behalve wat hierboven te lezen staat, vindt men nog, links bovenaan op den licht-groenen linnen omslag, twee miniatuur-notenbalken, met twee simpele melodieën, en, onder dit notenschrift, de beide korte begin-regels: ‘qui vauroit bons vers oïr, del deport du viel antif’, en het nog korter slotregeltje: ‘tant par est douce,’ van de eerste tirade.

Zoo krijgt de kooper - of wie het ten geschenke ontving; want voor cadeau, in een smaakvolle bibliotheek, is het aangewezen, - nog voordat hij het boekje opent om er in te bladeren, reeds den indruk van wat het is: een heel fijn stukje oud-Fransche letterkunde, vol liefelijkheid en gracie, de zangerige idylle van twee jonge menschjes, met zoetklinkende namen, ‘un poème avenant et clair comme un jour de Pâques fleuries,’ zooals de heer Bédier het in zijn ‘Préface’ noemt, in keurigen vorm uitgegeven.

Aucassin et Nicolette is éénig in zijn soort, vooreerst, omdat ons geen enkel ander specimen is bewaard gebleven van het eigenaardig genre dat het vertegenwoordigt, de ‘chante-fable,’ een verhaal dat, afwisselend, in proza wordt verteld en in korte versregels wordt gezongen; ten andere, omdat, in het éénig handschrift waarin het ons heeft bereikt, ook de muziek is aangeteekend waarop het geversifiëerde gedeelte werd voorgedragen, en wij daarin een zeldzame aanwijzing bezitten betreffende de manier waarop soortgelijke gedichten, o.a. de ‘chansons de geste’, door de speellieden werden gedeclameerd.

Er is reeds heel wat over dit proza-dichtje geschreven, o.a. door Gaston Paris, in zijn voorbericht vóór de vertaling van Bida, waarop, bij den herdruk in de *Poëmes et Légendes*, ook door *De Gids* de aandacht werd gevestigd (zie Jaargang 1900, blz. 558).

De heer Gustave Michaut, die ditmaal de ‘chante-fable’ vertaalde, is verbonden aan de Zwitsersche Universiteit in Fribourg en o.a. gunstig bekend door zijn diplomatische uitgave der *Pensées* van Pascal. Den naïeven toon van het geheel heeft hij zeer goed weten te behouden; zijn woordenkeus is archaïstisch; reeds op de eerste bladzijde treffen ‘ouïr’, ‘prouesses’, ‘sa mie au clair visage’, op de volgende ‘marri’, ‘dolent’, ‘tant la fable est douce’. Dat hij, in 't archaïstisch kleuren van zijn stijl wel eens wat ver gaat, een enkele uitdrukking in zijn tekst opneemt die de tegenwoordige taal niet meer kent, of een woord uit het oud-Fransch overneemt zonder rekening te houden met de veranderde beteekenis, kan den vertaler niet als een slordigheid worden aangerekend. Het is de al te groote angstvalligheid van een bewerker die, zelf meer classiek filoloog dan medievist, met de oude

taal niet vrijmoedig en niet gemakkelijk genoeg durft omgaan.

Bijzonder verdienstelijk mag het heeten dat de vertaler, de vers-tiraden overbrengend, het aantal syllaben en het rythmus zooveel mogelijk heeft behouden. Dat de versregels met cursieve letter gedrukt zijn, is ook al een fijne attentie waarvoor den uitgever dank toekomt.

Als grondslag voor zijn vertaling gebruikte de heer Michaut, terecht, den kritischen tekst door prof. Suchier vastgesteld en reeds viermalen, telkens 'verbeterd', uitgegeven. Zoo bezit zijn werk meer wetenschappelijke vastheid dan de oudere vertaling van Bida hebben kon. De kritische moeielijkheden aan het slot heeft hij in dien zin opgelost dat hij, onder aanhaling van een bladzijde uit de *Romania*, hoofstt. XXVIII-XXXIII in een 'Appendice', heeft gegeven.

Voor een passende voorrede zorgde de heer Joseph Bédier. En wie was hiervoor meer aangewezen dan de jongste dichter van *Tristan et Yseut*? Blijkbaar heeft de heer Michaut, bij zijn gemakkelijker arbeid, zich het artistieke werk van zijn vriend tot model gekozen. In zijn voorrede ontleedt Bédier zeer nauwkeurig het eigenaardig karakter van deze oud-Fransche idylle. Met alle andere idyllen heeft zij, zegt hij, een zeker raffinement gemeen. Maar dit is hier niet, zooals bij de andere idyllen, die de producten zijn van de slotperiode eener letterkunde, enkel virtuositeit. 'Bij den dichter van *Aucassin* verrast u een zonderlinge dooreenmenging van het spontane en het gekunstelde.... Onze verteller zoekt het naïeve, omdat zijn onderwerp het meêbrengt; maar, zonder het te weten, treft hij die naïeveteit somtijds aan in zich zelf; half zich des bewust, treedt hij op de onzekere en bekoorlijke grens waar het gekunstelde en het natuurlijke elkaar ontmoeten. Waar begint, waar eindigt het procédé? Men aarzelt, men weet het niet; hier is tegelijkertijd de kunsteloosheid van een geraffineerde en de verfijndheid van een primitieve natuur.'

Bédier prijst Michaut's vertaling, maar begroet zijn werk bovenal als een getuigenis te meer voor het feit, dat de oud-Fransche letterkunde ook diegenen onder de litteraire geesten begint te boeien die niet rechtstreeks door hun studie met haar in aanraking komen. Van die 'renaissance romane', die in de XVIe eeuw reeds gewenscht, door het Romantisme te vergeefs beproefd, eerst thans tot stand kon komen nu, sints zestig jaren, de filologie haar merkwaardig geduldwerk verricht heeft, verwacht hij veel voor de toekomst der Fransche poëzie.

Aucassin en Nicolette behooren waarlijk tot de gelukkigst bedeelden van de helden en heldinnetjes der middeleeuwsche dichtkunst. Van het oud-Fransche proza-dicht dat de lotgevallen hunner jonge liefde vertelt, bezitten nu Duitschland, Engeland en Frankrijk een uitnemende artistieke vertolking. De Nederlander die gevoel heeft voor die bekoorlijke oude poëzie, heeft slechts te kiezen tusschen de Duitsche vertaling van Wilhelm Hertz, de Engelsche van Bourdillon of de Fransche van Gustave Michaut... totdat ook een van onze jonge dichters, op zijn beurt, de fijnheid en de smijdigheid van ons frisch Nederlandsch aan dit aantrekkelijk vertaalwerk zal willen beproeven.

A.G.v.H.

Hollandsche bellettrie van den dag. Kronieken van Charles M. van Deventer. Haarlem, H.D Tjeenk Willink & Zoon.

Alle leelijke dingen die er in de laatste jaren van het leven in Nederlandsch Indië verteld zijn: de bewering dat er van belangstelling in zaken van kunst en letterkunde ter nauwernood sprake is, en dat het bestaan er 'dor, triestig en

banaal' (Borel), 'de ergste levensmislukking' (B. Veth) zou wezen, het kan wel niet beter weerlegd worden dan door het boek dat hier voor ons ligt.

Vooreerst toch blijkt er uit, hoe een energiek man het in dat Indië niet enkel uithouden kan, maar hoe hij er een werkkracht kan ontwikkelen, waarvoor wij reeds in ons klimaat eerbied zouden mogen hebben. Ten andere bewijst ons dit boek - eene verzameling opstellen, waarvan de meeste in het dagblad *De Locomotief* (hoofd-redacteur Mr. P. Brooshooft) verschenen zijn - dat er in onze Oost wel degelijk een kring is van intellectueel leven, een kring waarin ook voor de Hollandsche letterkunde van den dag belangstelling gevonden en gekweekt kan worden.

Dr. Ch.M. van Deventer, onzen lezers wel bekend door de studiën over Plato en over Balzac, welke in de jaren '94 tot '96 van zijne hand in *De Gids* verschenen, is een letterkundig criticus, dien menig groot Hollandsch dagblad zijn Indischen confrater benijden mag. De scherpzinnigheid en oorspronkelijkheid van redeneering en de onpartijdigheid, waarmede boek en schrijver in deze kronieken behandeld worden, toonen dat deze leerling van Plato en van dien anderen denkkunstenaar, Cd. Busken Huet, een voortreffelijke school heeft doorloopen.

Tot bewijs daarvan strekke, onder meer, het merkwaardig opstel over *Langs lijnen van geleidelijkheid*, waarin Dr. Van Deventer, van de romanschrijfkunst de toepassing van 'l' art des préparations' eischend, welke Dumas fils van de tooneelschrijfkunst verlangde, doet uitkomen, hoe Couperus een groot deel der ergernis, thans door zijn slottooneel gewekt, zou hebben kunnen voorkomen, wanneer hij, dramatisch overleg in acht nemend, de psychologische analyse, die Rudolfs geheimzinnigen invloed op Cornélie verklaren moet - dat zij nl. 'uit instinct de geboren slavin is van den man, die haar eerste man was' - niet tot het eind verborgen had gehouden, maar door het gansche werk had doen voelen. 'Dan had men', zegt de criticus, 'Cornélie door een wreed noodlot getrokken gezien naar het droevig einde; dan ware ons gevoel er een geweest niet van afkeer, doch van schrik en medelijden.'

Van groote onafhankelijkheid getuigt ook des schrijvers oordeel over het werk van de hoofden en de volgelingen van de *Nieuwe-Gids*-beweging, waarvan hij zelf een bekwaam adept is. Men leze met welk een conscientie de heer Van Deventer zoekt naar een antwoord op de vraag, wat de realistische schrijvers er toe nopen mag bij voorkeur te schetsen het leven van het ruwe lagere volk, en de gevallen en toestanden, die liggen buiten den kring van het gewone beschaafde leven (in zijn stuk over de *Vertellingen* van De Meester); wat hij zegt van 'het succes van onbetamelijkheden' (naar aanleiding van Van Deyssels *Een liefde*); hoe aardig hij waarschuwt tegen het gevaar van de volstrekte literaire kritiek, zooals zij door Willem Kloos wordt toegepast o.a. in zijne beoordeeling der verzen van Mej. Van Stuwe; hoe scherp hij oordeelt over de latere poëzie van Verweij, waarin hij 'de klaarheid van uitdrukking, de helderheid van klank, den vollen stroom der rythmen, de gemaklijke vlucht der fantasie' van zijn vroeger dichtwerk niet terugvindt, en waarbij 'de verwikkeling van constructie is niet een virtuositeit in het hanteeren van de phrase, maar een onbeholpen gewring om door den zin heen te komen.'

Dat alles eenvoudig, soms met onbetaalbare leukheid gezegd, maar niettemin scherp geformuleerd, maakt deze verzameling kronieken tot een even onderhoudende als leerzame lectuur, leerzaam niet het minst ook voor ons allen die 'aan kritiek doen'.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Antink (M.), Van scheiding en dood	Dl.	III.	Blz.	505
Arkel (G. van) en A.W. Weissman, Noord-Hollandsche oudheden	Dl.	I.	Blz.	468
Aucassin et Nicolette, mise en français moderne par Gustave Michaut	Dl.	IV.	Blz.	574
Bastiaanse (Frans), Natuur en leven	Dl.	II.	Blz.	189
Bédier (Joseph), Le Roman de Tristan et Yseut, traduit et restauré	Dl.	I.	Blz.	534
Bélart (Hans), Richard Wagner in Zürieh	Dl.	I.	Blz.	383
Bescheiden (Officiëele) betreffende den dienst van Multatuli als Oost-Indisch ambtenaar, uitgegeven door P.M.L. de Bruyn Prince	Dl.	III.	Blz.	417
Björnson (Björnstjerne), Laboremus	Dl.	III.	Blz.	205
Bock (Alfred), Deutsche Dichter in ihren Beziehungen zur Musik	Dl.	III.	Blz.	565

Borel (Henri), Vlindertje	Dl.	I.	Blz.	561
Bruneau (Alfred), La musique française	Dl.	III.	Blz.	382
Catalogus van de Vondelverzameling, bijeengebracht door A.Th. Hartkamp.	Dl.	IV.	Blz.	190
Couperus (Louis), Babel	Dl.	III.	Blz.	404
Creusesol, Naar Holland	Dl.	I.	Blz.	589
Dalen (J.H. van), Groot Woordenboek der Nederlandsche taal. Vierde druk	Dl	III.	Blz.	130, 479
Dekker - Hamminck Schepel (M. Douwes), Multatuli en officiëele bescheiden	Dl.	III.	Blz.	417
Deventer (Charles M. van), Hollandsche bellettrie van den dag	Dl.	IV.	Blz.	575
Eeden (Frederik van), Van de koele meren des doods	Dl.	I.	Blz.	370
Eigenhuis (J), De wijsgeer	Dl.	II.	Blz.	218
Emants (Marcellus), Inwijding, 2 dln	Dl.	II.	Blz.	521

Fontane (Th.), Meine Kinderjahre	Dl.	I.	Blz.	256
Fontane (Th.), Von Zwanzig bis Dreissig	Dl.	I.	Blz.	259
Fontane (Th.), Kriegsgefangen	Dl.	I.	Blz.	269
Fontane (Th.), l'Adultera	Dl.	I.	Blz.	277
Fontane (Th.), Irrungen Wirrungen	Dl.	I.	Blz.	277
Fontane (Th.), Stine	Dl.	I.	Blz.	277

Fontane (Th.), Frau Jenny Treibel	Dl.	I.	Blz.	277
Fontane (Th.), Effie Briest	Dl.	I.	Blz.	279
Fontane (Th.), Die Poggenpuhts	Dl.	I.	Blz.	280
Fontane (Th.), Der Stechlin	Dl.	I.	Blz.	280
Grabowski (N.), Wider die Musik!	Dl.	II.	Blz.	197
Hardenbroek (Gijsbert Jan van), Gedenkschriften, uitgegeven en toegelicht door Dr. F.J.L. Krämer. Deel I	Dl.	IV.	Blz.	136
Hendrix (Henriette), Een week in de kolonie der Internationale broederschap te Blaricum	Dl.	I.	Blz.	588
Heuberger (Richard), Musikalische Skizzen	Dl.	IV.	Blz.	553
Heyermans Jr. (Herman), Op Hoop van Zegen	Dl.	I.	Blz.	378
Hoogvliet (Dr. J.M.), De eerste maanden Fransch volgens de normale methode	Dl.	II.	Blz.	332
Hulzen (G. van), Getrouwd	Dl.	I.	Blz.	175

Lemonnier (Camille), Le vent dans les moulins	Dl.	III.	Blz.	375
Mau (August), Pompeji in Leben und Kunst	Dl.	II.	Blz.	550
Meester (J. de), Deemoed	Dl.	II.	Blz.	552
Michaut (Gustave), Aucassin et Nicolette, mise en français moderne	Dl.	IV.	Blz.	574
Molengraaff (Dr. G.A.F.), Borneo-expeditie	Dl.	III.	Blz.	234
Montagu (Lady Mary Wortley), Letters	Dl.	III.	Blz.	38
Mulock Houwer (J.A.), Oud-Deventer	Dl.	I.	Blz.	468
Overvoorde (Mr. J.C.) e.a., Oude gebouwen te Dordrecht	Dl.	I.	Blz.	468
Potgieter (E.J.), Brieven aan Cd. Busken Huet. Uitgegeven door G. Busken Huet. Eerste deel. 1861-1868	Dl.	IV.	Blz.	161
Questions religieuses, sociales et politiques. Pensées d'un homme d'état, traduit du Russe	Dl.	IV.	Blz.	270
Robbers (Herman), De	Dl.	II.	Blz.	551

bruidstijd van Annie de Boogh				
Roman (Le) de Tristan et Yseut, traduit et restauré par Joseph Bédier	Dl.	I.	Blz.	534
Saher (E.A. von), De versierende kunsten in Ned. Oost-Indië	Dl.	II.	Blz.	225
Sarcey (Francisque), Quarante ans de Théâtre, 2e-4e volume	Dl.	II.	Blz.	358
Scheltema (C.S. Adama van), Een weg van verzen	} Dl.	III.	Blz.	557
Scheltema (C.S. Adama van), Uit den dool	} Dl.	III.	Blz.	557
Schevichaven (Mr. J. van), Schipbreuk	Dl.	I.	Blz.	375
Servaes (Frans), Theodor Fontane. Ein Lebens- und Zeitbild	Dl.	I.	Blz.	256
Soubies (Albert), Histoire de la Musique en Hollande	Dl.	I.	Blz.	569
Steuer (Max), Wass muss man von der Musikgeschichte wissen?	Dl.	II.	Blz.	204
Streuvels (Stijn), Doodendans	Dl.	III.	Blz.	405

Vries (Hugo de), Die Mutationstheorie. Erster Band, erste Lieferung	Dl.	I.	Blz.	492
Wagenvoort (Maurits), De ploerten, 2 dln	Dl.	IV.	Blz.	546
Zola (Emile), Travail	Dl.	III.	Blz.	165